มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม

สัททนีติสุตตมาลา

คัมภีร์หลักบาลีมหาไวยากรณ์

พระอัคควังสเถระ
รจนา

พระธรรมโมลี
ตรวจชำระ

พระมหานิมิตร อมฺมสาโร ป.ธ.๙
จำรูญ ธรรมดา
แปล

สทฺทนีติ คัมภีร์หลักบาลีมหาไวยากรณ์

คำนำ

ภาษาบาลี

ในอดีตกาลประมาณ ๒๕๐๐ ปีมาแล้ว ภาษาถิ่นภาษาหนึ่งที่ใช้พูดกันในแถบแคว้นมคธ เรียกว่า **มาคธภาสา** ตามชื่อแคว้น

เมื่อพระพุทธเจ้าทรงอุบัติขึ้น พระองค์ได้ทรงใช้ภาษามคธในการประกาศพระพุทธศาสนา เมื่อเป็นเช่นนี้ ภาษามคธ จึงได้รับเกียรติ และได้รับการยกย่องว่าเป็น "**สัมพุทธโวหารภาสา**" (ภาษาอันเป็นโวหารของพระพุทธเจ้า) "**อริยโวหารภาสา**" (ภาษาอันเป็นโวหารของพระอริยะ) "**ยถาภุจจพรหมโวหารภาสา**" (ภาษาบันทึกสภาวธรรม) นอกจากนี้ ยังมีคำเรียกเป็นเชิงยกย่องอีกคำหนึ่งคือ "**ปาฬิภาสา**" (ภาษาบาลี) ซึ่งเป็นคำที่นักปราชญ์นิยมใช้กันมากในยุคต่อมา

ปาฬิภาสาหรือภาษาบาลีนี้ มีความหมายว่า "ภาษาที่เป็นระเบียบแบบแผน" หรือ "ภาษาที่รักษาพุทธพจน์" ซึ่งดูเหมือนจะเป็นคำที่ใช้เจาะจงเรียกเฉพาะภาษามคธ ที่ใช้บันทึกพระพุทธพจน์พระไตรปิฎกเท่านั้น ไม่เกี่ยวกับภาษามคธที่ใช้พูดกันทั่วๆ ไป ส่วนภาษามคธที่ใช้ในคัมภีร์อรรถกถา, คัมภีร์ฎีกา และคัมภีร์ปกรณ์อื่นๆ เช่นพงศาวดารเป็นต้น ก็พอจะอนุโลมเรียกว่า "ภาษาบาลี" ได้ในฐานะที่เป็นคัมภีร์อธิบายพระพุทธพจน์ทั้งโดยตรงและโดยอ้อม ดังนั้น ในปัจจุบัน เมื่อเอ่ยถึง "ภาษาบาลี" จึงมักหมายรวมเอาทั้งภาษาบาลีที่ใช้ในพระไตรปิฎก, อรรถกถา, ฎีกา และปกรณ์ ภาษาบาลีอื่นๆ ทั้งหมด

อนึ่ง ภาษาบาลีหรือภาษามคธนี้ เดิมเป็นภาษาถิ่นที่ชาวมคธในอดีต ใช้สื่อสารกันตามธรรมชาติ ไม่ใช่ภาษาที่นักปราชญ์ทางไวยากรณ์ผูกขึ้นมาใช้ จึงเป็นภาษาที่ ประชาชนในชมพูทวีปในอดีตเข้าใจกันดี เพราะเป็นภาษาที่ไม่ซับซ้อน เหมือนกับบางภาษา เช่น ภาษาพระเวทหรือภาษาสันสกฤตซึ่งเป็นภาษาที่นักปราชญ์ทางภาษา กำหนดกฎเกณฑ์ขึ้นมาใช้เป็นกรณีพิเศษเพื่อใช้อธิบายพระเวท และศาสตร์เฉพาะบางศาสตร์เท่านั้น

พระพุทธองค์ ทรงเป็น**อัตถทัสสิมา** (ผู้ทรงมีวิสัยทัศน์ไกล) จึงทรงเลือกเอาภาษามคธหรือภาษาบาลี เป็นภาษาประจำพระพุทธศาสนา เพื่อให้สามารถเผยแผ่คำสอน ของพระองค์ไปได้ในชนชั้นทุกวรรณะ.

ภาษาพระเวท

ศาสนาพราหมณ์เกิดก่อนศาสนาพุทธ มีคัมภีร์ประจำศาสนา คือคัมภีร์พระเวทหรือที่นิยมเรียกว่า **ไตรเพท** ซึ่งประกอบด้วยยชุรเวท, สามเวท และฤคเวท (เรียกในภาษาบาลีว่าอิรุเวท) สำหรับภาษาที่ใช้รจนาคัมภีร์พระเวทดังกล่าว เรียกว่า "เวทภาสา" (สันสกฤตโบราณ) รจนาโดยฤๅษี (อาจารย์) อัฏฐกะ, วามกะ และอังคีรสะ เป็นต้น ภาษาที่ใช้ในคัมภีร์พระเวท เป็นภาษาเก่าแก่ชาวบ้านทั่วไปไม่สามารถเข้าใจ จึงไม่นิยมใช้เป็นภาษาสำหรับสื่อสารในชีวิตประจำวัน

ทรงห้ามยกพระพุทธพจน์ขึ้นเป็นภาษาสันสกฤต

สมัยพุทธกาล ภิกษุสองรูปเป็นพี่น้องกัน ชื่อเมฏฐะและโกกุฏฐะ (ฉ.ม.ยเมฬะ และเกกุฏฐะ)เกิดในตระกูลพราหมณ์ กล่าวถ้อยคำอ่อนหวานมีเสียงไพเราะ ท่านเกรงว่าภิกษุทั้งหลายที่เข้ามาบวชจากต่างเชื้อชาติ ต่างตระกูล จะทำพระพุทธพจน์ให้ผิดเพี้ยนด้วยภาษาของตน จึงเข้าไปกราบทูลขออนุญาตพระพุทธองค์เพื่อขอยกพระพุทธพจน์ขึ้นเป็นภาษาสันสฤติ ว่า **“หนฺท มยํ ภนฺเต พุทฺธวจนํ ฉนฺทโส อาโรเปม”**ติ วิ.จู. ๗/๒๘๕/๔๖

อรรถกถาอธิบายว่า หมายถึงยกพระพุทธพจน์ขึ้นตามวิธีแห่งภาษาสันสกฤตดุจพระเวท (ฉันทศัพท์มีความหมายหลายอย่าง เช่น ฉันทเจตสิก, กามฉันทะ, คัมภีร์ฉันท์, คัมภีร์พระเวทภาษาสันสกฤต, อำนาจ, อภิธาน. ๙๔๖)

แต่พระพุทธองค์ทรงห้าม ทรงปรับอาบัติทุกกฏ ทรงอนุญาตให้เล่าเรียนพระพุทธพจน์ด้วยภาษาของตน ว่า **“น ภิกฺขเว พุทฺธวจนํ ฉนฺทโส อาโรเปตพฺพํ, โย อาโรเปยฺย, อาปตฺติ ทุกฺกฏสฺส. อนุชานามิ ภิกฺขเว สกาย นิรุตฺติยา พุทฺธวจนํ ปริยาปุณิตุนฺ”**ติ

อรรถกถาอธิบายว่า หมายถึงถ้อยคำที่เป็นภาษาของชาวมคธ ซึ่งพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงใช้

วิ.อ. ๓/๒๘๕/๓๑๗

ฎีกาอธิบายว่า หมายถึงภาสาที่นำออกจากพระไตรปิฎกแล้วใช้ศึกษาเล่าเรียนกัน ชื่อว่า นิรุตฺติ

วินยาลงฺการ.ฎี. ๒/๓๑๕

ตามที่กล่าวมานี้ จะเห็นได้ว่า พระพุทธเจ้า ทรงยอมรับเฉพาะภาษาบาลีเท่านั้นเป็นภาษาประจำพระพุทธศาสนา ข้อนี้เป็นเหตุให้นักปราชญ์ยุคหลัง เช่น พระพุทธโฆสเถระ, พระพุทธทัตตเถระ พระธรรมปาลเถระ และพระอานันทเถระ พยายามยกย่องภาษาบาลีในฐานะ ที่เป็นปัจจัยให้ได้คุณวิเศษต่างๆ เช่นปฏิสัมภิทาญาณเป็นต้น

จะอย่างไรก็ตาม ยังมีภิกษุนิกายอื่น ๆ นอกจากเถรวาท เช่น อุตตราปถนิกาย เป็นปรวาที เช่นว่า**รูปเป็นสภาวธรรมที่รับรู้อารมณ์ได้** (ซึ่งต่อมาได้กลายเป็นมหายานในปัจจุบัน) ได้นำเอาภาษาพระเวทมาบันทึกคำสอนของพระพุทธเจ้า อันเป็นเหตุให้เกิดข้อแตกต่างจากนิกายเถรวาทมาตั้งแต่ยุคโบราณ

คัมภีร์ไวยากรณ์กับความเป็นสันสกฤต

ชาวอินเดียโบราณเชื่อว่าคัมภีร์พระเวทเป็นของศักดิ์สิทธิ์ที่มีมาตั้งแต่ก่อนสร้างโลก ดังนั้น การสอนหรือการถ่ายทอดคัมภีร์พระเวทนิยมใช้วิธีท่องจำปากเปล่า (มุขปาฐะ)

เพื่อเป็นการรักษาความศักดิ์สิทธิ์ของคัมภีร์ไว้ พราหมณ์ผู้เป็นครู จึงได้วางกฎเกณฑ์การท่องจำ, การออกเสียง และการประกอบพิธีกรรม รวมถึงหลักเกณฑ์อื่นๆ ที่เกี่ยวข้อง ซึ่งต่อมาได้มีการรวบรวมขึ้นเป็นกลุ่มวิชาคู่มือประกอบการเรียนพระเวท โดยให้ชื่อว่า **เวทงฺค** หรือ **เวทางค์** แปลว่า "ส่วนประกอบหรืออวัยวะมีแขนขาเป็นต้น ของพระเวท" มี ๖ สาขาวิชา คือ

๑. **สิกฺขา** (คัมภีร์ศึกษา) วิชาว่าด้วยวิธีการท่องจำพระเวท และวิชาว่าด้วยการออกเสียง

๒. **เวยฺยากรณ** (คัมภีร์ไวยากรณ์) วิชาว่าด้วยการวิเคราะห์คำและสร้างรูปคำ

๓. **นิรุตฺติ** (คัมภีร์นิรุกตะ) วิชาว่าด้วยการถอดรหัสความหมายของคำสำคัญ ๆ ในพระเวท

๔. **กปฺป** (คัมภีร์กัลปะ) วิชาว่าด้วยหลักเกณฑ์และวิธีประกอบพิธีกรรม

๕. **โชติสตฺถ** (คัมภีร์ชโยติษะ) วิชาว่าด้วยการศึกษาดาราศาสตร์ เพื่อให้สามารถเลือกเวลาอันเป็นมงคลในการบวงสรวงและประกอบ พิธีกรรม

๖. **ฉนฺท** (คัมภีร์ฉันท์) วิชาว่าด้วยลักษณะของคำประพันธ์ครุ ลหุ เสียงสูงต่ำ

ในบรรดาเวทางค์ทั้ง ๖ สาขานั้น พึงทราบว่า คัมภีร์ไวยากรณ์ก็เป็นหนึ่งใน จำนวนนั้น เมื่อเป็นเช่นนี้ จึงอาจกล่าวได้ว่า ชาวอินเดียเป็นชนชาติแรกในโลกที่มีการศึกษาเรื่องไวยากรณ์อย่างละเอียด จนทำให้เกิดเป็นวิชาภาษาศาสตร์ปัจจุบัน

อนึ่ง ไวยากรณ์ที่เก่าแก่ที่สุดและได้รับความนับถือมากที่สุด ที่ตกทอดมาถึงยุคปัจจุบัน ได้แก่ คัมภีร์ไวยากรณ์**ปาณินิ** หรือ**อัษฎาธยายี** (ปกรณ์มีแปดอัธยายะหรือ แปดกัณฑ์) บางครั้ง ก็เรียกว่า **ปาณินียะ** (คัมภีร์ของท่านปาณินิ)

คัมภีร์ปาณินิ รจนาโดยฤๅษีปาณินิภายหลังพุทธปรินิพพานประมาณ ๑๐๐ - ๒๐๐ ปี (บางแห่ง บอกว่า ปาณินิเกิดก่อนคริสตศักราช ๗๐๐ ปี, บางแห่ง บอกว่า ก่อนคริสตศักราช ๕๔๔ ปี, บางแห่ง บอกว่า ก่อนคริสตศักราช ๓๕๐ ปี)

คัมภีร์ปาณินิ เป็นคัมภีร์ไวยากรณ์ที่มีสูตรมากที่สุด คือประมาณ ๔๐๐๐ สูตร โดยมีจุดประสงค์เพื่อจัดระเบียบแบบแผน มีกฎเกณฑ์เป็นมาตรฐาน. นับแต่นั้นมาภาษาพระเวทที่ได้รับการจัดระเบียบกฎเกณฑ์ตามคัมภีร์ปาณินิ ก็ได้ชื่อว่า **สกฺกต** (สันสกฤต) หมายถึงภาษา

ที่รับการจัดให้เป็นระเบียบมีกฎเกณฑ์ (ภาษาที่ฤๅษีซึ่งเป็นผู้สงบบาปธรรมได้แล้ว มีอัฏฐกะและวามกะเป็นต้นรจนาไว้ **วินยาลงฺการ.ฎี. ๒/๓๑๕**)

ความจริง ไวยากรณ์สันสกฤตสมัยก่อนหน้าปาณินินั้น มีจำนวนไม่น้อย ดังจะเห็นได้จากการที่ในตำราปาณินิ ได้มีการอ้างชื่อนักไวยากรณ์สมัยก่อนหน้าท่านเป็นสิบชื่อ และกล่าวอ้างถึงชื่อคัมภีร์ไวยากรณ์ต่างๆ อีกหลายสิบคัมภีร์ แต่เป็นที่น่าเสียดาย ที่ตำราไวยากรณ์ที่ท่านอ้างถึงนั้น ไม่มีตกทอดมาถึงยุคปัจจุบัน

นักปราชญ์ชาวตะวันตกในยุคปัจจุบันส่วนใหญ่ ถือว่าไวยากรณ์ที่เป็นเวทางค์ สำหรับประกอบการศึกษาพระเวทนั้น ไม่ใช่ไวยากรณ์ปาณินิ แต่ควรเป็นตำราไวยากรณ์รุ่นเก่าก่อนหน้าปาณินิ แต่สำหรับบัณฑิตและพราหมณ์ชาวอินเดีย หากพูดถึงไวยากรณ์ในกลุ่มเวทางค์ ก็จะหมายถึงคัมภีร์ที่เป็นผลงานของปาณินิเท่านั้น

ต่อมาประมาณพุทธศตวรรษที่ ๔ ในรัชสมัยพระเจ้าสุงคราช ได้มีคัมภีร์หรือศาสตร์ต่าง ๆ ที่เขียนขึ้นด้วยภาษาสันสกฤต เช่น คัมภีร์มหาภาษยะ (อธิบายสูตร ปาณินิ),คัมภีร์มนุธรรมศาสตร์, คัมภีร์เภสัชศาสตร์ชื่อจรกะและชื่อสุสสุตะ, คัมภีร์พงศาวดารชื่อมหาภารตะ (รามเกียรติ์), คัมภีร์พจนานุกรมร้อยกรองชื่ออมรโกษะ, คัมภีร์ประเภทปรัชญาชื่อวิเสสิกทัสสนะ, นยายทัสสนะ, โยคทัสสนะ, เวทานตทัสสนะ, มีมังสาทัสสนะ และคัมภีร์ อื่นๆ อีกเป็นจำนวนมาก

ความเจริญก้าวหน้าของสันสกฤต ส่งผลกระทบต่อภาษาบาลีเป็นอย่างมาก หากเราได้ศึกษาดูประวัติศาสตร์จากคัมภีร์มหาวงค์ จะเห็นได้ว่า ชาวพุทธฝ่ายอุตตรนิกาย ได้ศึกษาพระไตรปิฎก, อรรถกถาด้วยภาษาสันสกฤตทั้งสิ้น ยังดีที่มี**พระพุทธโฆสเถระ และพระอรรถกถาจารย์**อีกหลายท่าน ได้มาช่วยกู้วิกฤตจนสามารถ รักษาพระไตรปิฎก, อรรถกถาให้คงอยู่ในรูปของภาษาบาลีจนตกทอดมาถึงปัจจุบัน.

พระพุทธโฆสเถระได้พยายามรณรงค์ให้ชาวพุทธนิกายเถรวาท ได้ตระหนักถึงความสำคัญของภาษาบาลี ถึงกับกล่าวออกมาด้วยความมั่นใจว่า "**ภาษาบาลี หรือภาษามคธเท่านั้น ที่จะเป็นเหตุปัจจัยให้ได้มาซึ่งนิรุตติปฏิสัมภิทา**"

ภาษาบาลี เริ่มฉายแสงในโลกอีกครั้งหนึ่ง ภายหลังจากยุคของพระพุทธโฆสเถระมีคัมภีร์ไวยากรณ์ภาษาบาลีอุบัติขึ้นหลายคัมภีร์ ซึ่งก่อนหน้านี้แม้จะมีคัมภีร์ไวยากรณ์นิรุตติปิฎกและมหานิรุตติ ซึ่งเชื่อว่าเป็นผลงานของพระอรหันต์มหาสาวกนามว่า**มหากัจจายนะ**อยู่ก็ตาม แต่คัมภีร์เหล่านั้น ก็ไม่ได้รับการเอ่ยถึงในคัมภีร์อรรถกถาของท่านพระพุทธโฆสะเลย (แต่มีการกล่าวอ้างไว้ในคัมภีร์สัททนีติซึ่งแสดงให้เห็น ว่าในยุคของสัททนีติ ยังมีคัมภีร์เหล่านี้อยู่)

ไวยากรณ์สันสกฤตกับบาลี

ภาษาสันสฤตเป็นภาษาที่ใช้ในคัมภีร์พระเวท มีหลักภาษาเจริญรุ่งเรืองมาก่อนบาลี ดังข้อความในพระสูตรว่าพราหมณ์หลายคนในสมัยพุทธกาล เช่น พราหมณ์พาวรี พราหมณ์กูฏทันตะ พราหมณ์โปขรสาติและศิษย์อัมพัฏฐมาณพ เป็นผู้เชี่ยวชาญพระเวทพร้อมด้วยไวยากรณ์ และวิชาประกอบการศึกษาพระเวทอื่น ๆ มีฉันทลักษณ์เป็นต้น มีข้อความเล่าไว้ในทีฆนิกาย อัมพัฏฐสูตรว่า

สมัยนั้นแล อัมพัฏฐมาณพศิษย์ของพราหมณ์โปกขรสาติ เป็นผู้สาธยาย ทรงไตรเพท รู้จบไตรเพท พร้อมทั้งคัมภีร์อภิธานและอลังการศาสตร์กับประเภทแห่งอักขระมีพงศาวดารเป็นที่ ๕ เป็นผู้เข้าใจบท เข้าใจไวยากรณ์ ชำนาญในปรัชญาที่ประชาชนยึดถือและลักษณะของมหาบุรุษ อันอาจารย์ยกย่องรับรองในลัทธิปาพจน์คือไตรวิทยาอันเป็นของอาจารย์แห่งตนว่า “ฉันรู้สิ่งใด เธอรู้สิ่งนั้น เธอรู้สิ่งใด ฉันรู้สิ่งนั้น”

ดังนั้นพราหมณ์ถือว่าบาลีมาจากสันสกฤต ฝรั่งก็เขียนตำราในลักษณะนั้น แต่ตามทีฆนิกาย ปาฏิกวรรค อัคคัญญสูตร บาลีเป็นภาษาของพรหม เมื่อพรหมมากินง้วนดินในตอนต้นกัปแล้วกลายเป็นคนต้นกัปไปก็พูดภาษาบาลีหรือภาษามครกัน ดังนั้นโบราณาจารย์จึงกล่าวคาถาว่า

สา มาคธี มูลภาษา นรา ยายาทิกปฺปิกา
พฺรหฺมาโน จาสฺสุตาลาปา สมฺพุทฺธา จาปิ ภาสเร

วินยาลงฺการ.ฎี. ๒/๓๑๕

“ชนผู้เกิดในต้นกัป พรหม ชนผู้ไม่เคยฟังคำพูดของมนุษย์
และพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ย่อมพูดด้วยภาษาใด ภาษานั้น ชื่อว่า
ภาษาดั้งเดิมอันเป็นภาษาของชาวมคธ”

ตามคติของศาสนาพุทธ คนต้นกัปเกิดมาจากพรหมที่ลงมากินง้วนดิน และพรหมก็พูดภาษามคธเป็นหลัก แม้แต่ท้าวสหัมบดีพรหมก็ได้มากราบทูลพระพุทธเจ้าในปฐมสมโพธิกาลว่า **อวาปุเรตำ อมตสฺส ทฺวารำ** (ขอพระองค์จงเปิดประตูแห่งอมตธรรมนี้เถิด วิ.มหา. ๔/๘/๗)

ดังนั้น คนต้นกัปและพรหมพร้อมทั้งพระพุทธเจ้าทั้งหลายจึงพูดภาษามคธ นอกจากนี้ คัมภีร์อรรถกถายังกล่าวว่า แม้คนที่ไม่เคยฟังคำพูดของมนุษย์ ก็พูดภาษามคธได้ เพราะเป็นภาษาธรรมชาติ แต่คาดว่าคงจะพูดได้น้อยและไม่ถูกต้องนัก เพราะภาษามคธละเอียดลึกซึ้ง นักวิชาการตะวันตกกล่าวว่า บุคคลเช่นนั้นไม่อาจพูดภาษาใด ๆ ได้เลย และอ้างว่าคนหูหนวกพูดไม่ได้เพราะไม่ได้ยินเสียงพูด

คำว่า มาคธี ในบาทแรก แปลว่า “ภาษาของชาวมคธ” ความจริงแล้วยังมีอีกภาษาหนึ่งที่ใกล้เคียงกับบาลีและใช้ในแคว้นมคธ แต่มีเสียงพูดและอักขระไม่เหมือนกันบ้าง ในบางแห่งเรียกว่า อรรถมาคธี กล่าวคือ บาลีเป็นแบบแผนของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย ส่วนมาคธีเป็นภาษาของชาวบ้านทั่วไปที่พูดกันในแคว้นมคธและแคว้นโกศล

ภาษาบาลีมีชื่อเรียกอีกหลายชื่อที่ปรากฏในคัมภีร์ทางศาสนา คือ อริยโวหาร (ภาษาของชาวอารยัน) ธรรมนิรุตฺติ (ภาษาที่กล่าวด้วยสภาวะเดิมไม่เปลี่ยนแปลง) สภาวนิรุตฺติ (ภาษาที่กล่าวด้วยสภาวะเดิมไม่เปลี่ยนแปลง) มาคธภาสา (ภาษาของชาวมคธ) ตนฺติภาสา (ภาษามีแบบแผน) มูลภาสา (ภาษาดั้งเดิม) ปกติภาสา (ภาษาที่มีสภาวะเดิมไม่เปลี่ยนแปลง)

จะอย่างไรก็ตาม ภาษาบาลีและภาษาสันสกฤต เป็นตระกูลภาษาเดียวกัน ดังนั้น จึงมีการสร้างคำ และวิธีการใช้ที่คล้ายคลึงกัน ผู้ที่รู้ภาษาสันสกฤต ย่อมเข้าใจหลักการภาษาบาลีได้โดยไม่ยาก ก็หลักการแห่งไวยากรณ์ในภาษาบาลีนั้น ได้รับอิทธิพลมาจากไวยากรณ์สันสกฤตเป็นส่วนใหญ่ โดยเฉพาะอย่างยิ่งไวยากรณ์ภาษาบาลีในยุคหลังอรรถกถาของ**พระพุทธโฆสเถระ** เช่น **คัมภีร์กัจจายนะ** ได้รับอิทธิพลจากคัมภีร์ไวยากรณ์สันสกฤตชื่อกาตันตระ, **คัมภีร์โมคคัลลานะ**อาศัยคัมภีร์จานทรไวยากรณ์ ดังนี้เป็นต้น ซึ่งต่างจากคัมภีร์ยุคก่อน เช่น นิรุตติปิฎก และมหานิรุตติเป็นต้นที่มีแนวการเขียนที่ไม่ได้อิงอาศัยสูตรสันสกฤตแต่อย่างใด

แม้ว่าภาษาบาลีจะได้รับอิทธิพลทางกฎเกณฑ์จากสันสกฤต แต่ก็ต้องเป็นกฎเกณฑ์ที่สามารถเข้าได้กับพระพุทธพจน์ ดังจะเห็นได้จากการที่**พระกัจจายนเถระ** ได้เขียนสูตรกัจจายนะไว้ว่า "**ชินวจนยุตฺตหิ**" (ที่สอดคล้องกับพุทธพจน์) "**ตทนุปโรเธน**" (โดยไม่ขัดกับพระพุทธพจน์)

ในบางครั้ง ผู้รจนาไวยากรณ์ไม่ว่าจะเป็นฝ่ายสันสกฤตหรือบาลี ก็มักจะแฝงทัศนคติทางศาสนาที่ตนนับถือเข้ามาไว้ในวิธีการด้วย เช่น ในไวยากรณ์สันสกฤต ได้แฝงไว้ด้วยวิธีการแห่งอัตตา (สิ่งที่มีอยู่อย่างจีรังยั่งยืนไม่เปลี่ยนแปลง) ตัวอย่างเช่น ในการตัดสนธิของศัพท์ว่า "**ทุราขฺยาต**" จะตัดบทว่า "**ทุรฺ + อาขฺยาต**" ซึ่งแสดงให้เห็นว่า "รฺ" อักษร เป็นสิ่งที่มีมาก่อนแต่เดิมซึ่งเท่ากับสัสสตทิฐิ ส่วนในไวยากรณ์ภาษาบาลี ได้แฝงไว้ด้วยวิธีการแห่งอนัตตา (สภาวะที่มีการเกิดดับตามเหตุปัจจัย) เช่นในการตัดสนธิของศัพท์ว่า "**ทุราขฺยาต**" ในภาษาบาลีจะตัดบทว่า "**ทุ+อาขฺยาต**" ซึ่งถือว่า "รฺ" อักษรเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นใหม่ตามเงื่อนไขของเหตุปัจจัยบางอย่าง

ไวยากรณ์บาลี

คัมภีร์ไวยากรณ์บาลีที่เก่าแก่ที่สุด น่าจะเป็นคัมภีร์นิรุตติปิฎกและมหานิรุตติ ซึ่งเป็นผลงานของ**พระมหาสาวกกัจจายนะ**สมัยพุทธกาล, คัมภีร์จูฬนิรุตติปิฎกของ**พระยมกเถระ** และคัมภีร์กัจจายนะของ**พระกัจจายนเถระ** ซึ่งคัมภีร์เหล่านี้ ไม่หลงเหลือมาถึงยุคปัจจุบันอีกแล้ว ยกเว้นคัมภีร์กัจ

จายนะเท่านั้นที่ยังคงความเป็นอมตะอยู่ตราบเท่าทุกวันนี้ ส่วนคัมภีร์ที่ปรากฏในยุคปัจจุบันล้วนเป็นคัมภีร์ยุคหลังทั้งสิ้น

ไวยากรณ์ที่มีสูตร

ไวยากรณ์ภาษาบาลีอาจแบ่งเป็นประเภทใหญ่ๆ ได้ ๒ ประเภทคือ

๑. **ประเภทที่มีสูตร** (เรียกว่าไวยากรณ์ใหญ่)

๒. **ประเภทที่ไม่มีสูตร** (เรียกว่าไวยากรณ์น้อย)

ประเภทที่ไม่มีสูตร ได้แก่คัมภีร์ไวยากรณ์ที่แต่งเก็บเนื้อหาสาระที่เป็นหลักการ ต่างๆ ในเชิงนำเสนอเป็นความคิดรวบยอดเกี่ยวกับกฎไวยากรณ์ โดยส่วนมากมักจะเขียนเป็นคาถา มีจำนวนไม่น้อยกว่า ๓๐ คัมภีร์ ที่เก่าแก่ที่สุดน่าจะเป็นคัมภีร์การิกาซึ่งเป็นคัมภีร์ที่แต่งสมัยพุกามตอนต้น

ส่วนคัมภีร์ประเภทที่มีสูตรกำกับนั้นมีไม่มาก เท่าที่พบเห็นอยู่ถึงยุคปัจจุบัน มีทั้งหมด ๔ คัมภีร์ คือ

๑. **คัมภีร์กัจจายนะ** ผู้รจนาชื่อกัจจายนะ ซึ่งมีประวัติไม่แน่นอน บางมติ เชื่อว่า เป็นพระอรหันตมหาสาวกชื่อกัจจายนะสมัยพุทธกาล, บางมติ เชื่อว่า เป็นพระเถระรูปหนึ่งในยุคหลังที่มีชื่อพ้องกับพระมหาสาวกกัจจายนะ ซึ่งอาจเป็นได้ทั้งชาวอินเดียหรือไม่ก็ชาวลังกาในราวพุทธศตวรรษที่ ๘ หรือที่ ๙ คัมภีร์กัจจายนะ รจนาโดยอิงอาศัยคัมภีร์ไวยากรณ์สันสกฤตชื่อกาตันตระ และไวยากรณ์สันสกฤตอื่น ๆ ประกอบด้วยสูตร ประมาณ ๖๗๒ สูตร (นี้เป็นจำนวนที่นับตามเนื้อหาของคาถาที่ โบราณาจารย์ผูกไว้ ส่วนในคัมภีร์อื่น เช่น คัมภีร์นยาส ระบุว่าสูตรกัจจายนะมีทั้งหมด ๗๑๐ สูตร)

๒. **คัมภีร์โมคคัลลานะ** ผู้รจนาชื่อโมคคัลลานะ เป็นพระเถระชาวลังกา มีชีวิตอยู่ในรัชสมัยของพระเจ้าปรักกมพาหุที่ ๑ (พ.ศ. ๑๖๙๖ - ๑๗๒๙) คัมภีร์นี้อิงอาศัยคัมภีร์ไวยากรณ์สันสกฤต ชื่อจานทระเป็นหลักรวมทั้งไวยากรณ์สันสกฤตอื่น ๆ อีกด้วย มีสูตรทั้งหมด ๘๐๘ สูตร (ไม่นับรวมณวาทิโมคคัลลานสูตร ๒๒๙)

๓. **คัมภีร์สัททนีติ** ผู้รจนาชื่อพระอัคควังสะเป็นพระเถระชาวพม่าในสมัยพุกาม มีชีวิตอยู่ในรัชสมัยของพระเจ้าจะสวา (พ.ศ. ๑๗๗๗ - ๑๗๙๓) คัมภีร์นี้ อิงอาศัยไวยากรณ์สันสกฤตหลายคัมภีร์ เช่น ปาณินิ, สิทธานตเกามุที, กาตันตระ ตลอดถึงตรรกศาสตร์บางคัมภีร์ มีสูตรทั้งหมด ๑๓๔๗ สูตร

๔. **สัททสังคหะ** ตามประวัติที่ปรากฏในบัญชีรายชื่อหนังสือ ระบุว่า ผู้รจนาเป็นราชบัณฑิตพม่า ชื่ออูโบหล่าย หรือที่รู้จักกันในนาม "ยอเมงจี" คัมภีร์นี้ อิงอาศัยไวยากรณ์สันสกฤตหลายต่อหลาย

คัมภีร์เช่นกัน เป็นคัมภีร์ที่ยังไม่เคยได้รับการตรวจชำระจัดพิมพ์เป็นเล่มหนังสือในที่ไหนมาก่อน คาดว่าน่าจะยังคงอยู่ในรูปใบลานในประเทศพม่าแห่งใดแห่งหนึ่ง ดังนั้น จึงไม่อาจทราบได้ว่าคัมภีร์นี้ประกอบด้วย สูตรจำนวนเท่าใด

สัททนีติปกรณ์

เกี่ยวกับผู้รจนา

ผู้รจนาหรือเขียนคัมภีร์สัททนีตินี้ มีชื่อในทางพระพุทธศาสนาว่า **อัคควังสะ** เป็นชาวเมืองอริมัททนะหรือพุกามในปัจจุบัน ซึ่งเป็น ๑ ใน ๓ ของท่านผู้แตกฉานในพระปริยัติธรรมยุคนั้น (ผู้แตกฉานปริยัติธรรม ๓ ท่านประกอบด้วย พระมหาอัคคบัณฑิตเถระ มีศิษย์ชื่อพระอัคคบัณฑิตเถระ และพระอัคควังสเถระ หลานของพระอัคคบัณฑิตเถระ)

ในคัมภีร์สาสนาลังการะและสาสนวังสปทีปิกา ได้ระบุประวัติของพระอัคควังสะ ไว้ว่า "ท่านได้รจนาคัมภีร์สัททนีติระหว่างปี พ.ศ. ๑๖๙๗" ซึ่งตรงกับรัชสมัยของพระเจ้า อะลองสี่ตู่ (จุลศักราช ๔๕๔ - ๕๒๙ หรือพุทธศักราช ๑๖๓๕ - ๑๗๐๑) ส่วนในคัมภีร์ ปิฏกัดต่อตะมาย ระบุว่า "คัมภีร์นี้รจนาระหว่างปี พ.ศ. ๑๗๗๗ - ๑๗๙๓) ในยุคสมัยของพระเจ้าจะสวา

จะอย่างไรก็ตาม เนื่องจากในตัวคัมภีร์สัททนีติเอง ไม่ได้กำหนดศักราช เป็นที่แน่ชัดจึงยากที่จะตัดสินลงไปว่าท่านแต่งเมื่อใด คงได้แต่อาศัยการเทียบเคียงกับคัมภีร์ไวยากรณ์อื่น เช่น คัมภีร์โมคคัลลานะซึ่งเป็นคัมภีร์ที่สัททนีติเอ่ยถึงในเนื้อหา อันแสดงให้เห็นว่าคัมภีร์สัททนีติแต่งหลังคัมภีร์โมคคัลลานะ ส่วนคัมภีร์โมคคัลลานะนั้น แต่งภายหลัง พ.ศ. ๑๖๙๖ ดังนั้น คัมภีร์สัททนีติ ก็คงมีอายุกาลไม่น้อยไปกว่านี้

คัมภีร์สัททนีติ ได้รับการยอมรับจากนักไวยากรณ์เป็นจำนวนมากทั้งในประเทศพม่าและลังกา เช่น สมเด็จพระสังฆราชลังกาทรงพระนามว่า**สิริราหุล** ผู้รจนาคัมภีร์ โมคคัลลานปัญจิกา-ปทีปะ

วิธีการรจนาคัมภีร์สัททนีตินี้ ท่านอาจารย์ผู้รจนาได้ยึดหลักการใช้ภาษาในพระไตรปิฎกและอรรถกถาเป็นหลัก พร้อมกับได้นำเอามติของอาจารย์ต่างๆ มาเพิ่มเติมตาม ความเหมาะสม

คัมภีร์สัททนีติ ๓ ภาค

คัมภีร์สัททนีติ แบ่งเป็น ๓ ภาค คือ

๑. **ปทมาลา** ว่าด้วยเรื่องของบทต่างๆ

๒. **ธาตุมาลา** ว่าด้วยเรื่องของธาตุต่างๆ

๓. **สุตตมาลา** ว่าด้วยสูตรการประกอบรูปศัพท์ต่างๆ

การจัดแบ่งเป็น ๓ ภาคนี้ น่าจะเป็นการเดินตามแนวการจัดแบ่งในคัมภีร์ไวยากรณ์สันสกฤตชื่อปาณินิ ดังจะเห็นได้จากการที่ในคัมภีร์ปาณินิได้มีการจัดแบ่ง เนื้อหาไว้ ๕ ภาคนั้น ก็มีเรื่องของสูตร เรียกว่า **สุตตปาฐะ** (สุตตมาลา), เรื่องของธาตุ เรียกว่า **ธาตุปาฐะ** (ธาตุมาลา) และเรื่องของบท เรียกว่า **คณปาฐะ** (ปทมาลา) ประกอบ อยู่ด้วย อนึ่ง เกี่ยวกับการอ้างไวยากรณ์สันสกฤตนั้น มีอยู่ประปรายทั้ง ๓ ภาค

ตัวอย่างเช่น

-ใน**ปทมาลา** ปริจเฉทที่ ๓ ได้มีการแสดงประเภทของวิภัตติอาขยาตไว้ ๑๐ หมวด ตามแนวของคัมภีร์กาตันตระ. ในปริจเฉท ๑๐ อ้างคัมภีร์เอกักขรโกษะและฎีกา ของคัมภีร์วิทัคธ-มุขมัณฑนะ. ในปริจเฉทที่ ๒๐ อ้างคัมภีร์กาพยาทาสะ

-ใน**ธาตุมาลา** ได้มีการอ้างถึงโวหารที่มาในคัมภีร์ปาณินิยธาตุปาฐะ ตลอดถึงได้อ้างจากคัมภีร์จานทรธาตุปาฐะด้วย นอกจากนี้ ยังมีหลายแห่งที่ได้ยกเอาคำโวหารที่มีใช้ในคัมภีร์พจนานุกรมสันสกฤตชื่ออมรโกษ

สำหรับใน**สุตตมาลา**นี้ ก็มีการอ้างข้อความของท่านอาจารย์ปตัญชลี ที่ได้กล่าวไว้ในคัมภีร์มหาภาษยะ (มหาภาสฺส) ตอนที่อธิบายสูตรว่า **โย ธาโร ตโมกาสํ** ดังนี้ เป็นต้น

จะอย่างไรก็ตาม การอ้างสันสกฤตนี้ เป็นเพียงการอ้างเฉพาะที่ท่านเห็นว่าสอดคล้องสามารถนำมาใช้กับพระพุทธพจน์ได้เท่านั้น มิใช่เป็นการอ้างโดยพร่ำเพรื่อ บางครั้งตัวท่านเองยังต้องเตือนสติไม่ให้นักบาลีทั้งหลายยึดแนวทางของสันสกฤตจนลืม คำนึงถึงหลักการแห่งพระบาลี

สรุปว่า คัมภีร์สัททนีติ โดยเฉพาะปทมาลา เป็นผลงานเสมือนวิทยานิพนธ์ ฉบับบาลีที่ยิ่งใหญ่แห่งยุค ที่มีแนวการเขียนเชิงวิจารณ์ อิสระ กล้าวินิจฉัยความถูกผิดของคัมภีร์รุ่นก่อนๆ ซึ่ง**ผู้ที่มีโอกาสศึกษาคัมภีร์ไวยากรณ์กัจจายนะ หรือคัมภีร์ปทรูปสิทธิแล้ว หากมีโอกาสได้ศึกษาคัมภีร์สัททนีติต่อ ก็จะทำให้ผู้นั้นมีความรอบรู้ เรื่องไวยากรณ์มากมายมหาศาลอย่างแน่นอน** ดังที่ท่านอาจารย์ผู้รจนา ได้แสดงประโยชน์ของการเรียนคัมภีร์สัททนีติไว้ในอุยโยชนคาถาว่า

เย ธีรา สทฺทนีติปฺปกรณปสุตา, นิจฺจกาลํ ภเวยฺยุ
เต สาเร ปาฬิธมฺเม, นิปุณนยสุเภ, อตฺถสารํ ลเภยฺยุ
เต ลทฺธานตฺถสารํ, สุคตมตวเร, สุปฺปติฏฺเฐ สุขานํ
อจฺฉมฺภี สีหวุตฺตี, ปรมมวิตถํ, สีหนาทํ นเทยฺยุ.

บัณฑิตเหล่าใด พยายามตั้งใจศึกษาคัมภีร์สัททนีติ อยู่เป็นประจำ, บัณฑิตเหล่านั้น ย่อมเข้าใจอัตถสาระใน พระพุทธพจน์อันเป็นสาระ อันงดงามด้วยนัยอันลุ่มลึก, ครั้นเข้าใจอัตถสาระในพระพุทธพจน์อันเป็นบ่อเกิดแห่งความสุขก็จะไม่ครั่นคร้าม สามารถแสดงธรรมอันประเสริฐได้อย่างถูกต้อง ดุจราชสีห์บันลือสีหนาท ฉะนั้น

ข้อควรรู้เกี่ยวกับสุตตมาลา

การรจนาคัมภีร์สัททนีตินี้ ท่านได้เริ่มรจนาปทมาลา โดยแบ่งเป็น ๑๔ ปริจเฉท ต่อจากนั้น จึงรจนาธาตุมาลาโดยแบ่งเป็น ๕ ปริจเฉท ท้ายสุดท่านได้รจนาสุตตมาลา โดยแบ่งเป็น ๙ ปริจเฉท และในการเรียงปริจเฉทนั้น ท่านได้เรียงปริจเฉทของทั้ง ๓ ภาคด้วยลำดับตัวเลขที่ต่อเนื่องกัน คือตั้งแต่ปริจเฉทที่ ๑ ถึง ๒๘

สำหรับ ๙ ปริจเฉทในสุตตมาลานี้ ท่านได้เรียงไว้เหมือนกับลำดับกัณฑ์ของคัมภีร์-กัจจายนะ, ปทรูปสิทธิ ดังนี้คือ

๑. ปริจเฉทที่ ๒๐ ว่าด้วยสนธิกัณฑ์
๒. ปริจเฉทที่ ๒๑ ว่าด้วยนามกัณฑ์
๓. ปริจเฉทที่ ๒๒ ว่าด้วยการกกัณฑ์
๔. ปริจเฉทที่ ๒๓ ว่าด้วยสมาสกัณฑ์
๕. ปริจเฉทที่ ๒๔ ว่าด้วยตัทธิตกัณฑ์
๖. ปริจเฉทที่ ๒๕ ว่าด้วยอาขยาตกัณฑ์
๗. ปริจเฉทที่ ๒๖ ว่าด้วยกิพพิธานกัณฑ์
๘. ปริจเฉทที่ ๒๗ ว่าด้วยจตุปทวิภาค
๙. ปริจเฉทที่ ๒๘ ว่าด้วยปาฬินยาทิสังคหะ

ในส่วนของตัวอย่างอุทาหรณ์ที่ท่านยกมาอ้างเป็นหลักฐานนั้น ครอบคลุมทั้ง ๓ ปิฎกรวมถึงชาดกและอรรถกถา, ฎีกา และคันถันตระทั้งหลายด้วย ดังนั้น ในแวดวงไวยากรณ์บาลี

เท่าที่มีปรากฏอยู่ในปัจจุบันนี้ สามารถกล่าวได้เลยว่า **"คัมภีร์สัททนีติ คือ มหาไวยากรณ์บาลีที่ยิ่งใหญ่ที่สุด"**

การนำหลักการมาจากไวยากรณ์สันสกฤต

(ก) ในสูตร ๗๓๕ "**โลปญฺญสฺมา**" ข้อความว่า **ตตฺถ จ วิภตฺยตฺเถ**...เป็นข้อความที่ยกมาจากคัมภีร์ปาณินิ (๒.๓.๖)

(ข) คาถาว่า **สทิสํ ตีสุ ลิงฺเคสุ สพฺพาสุ จ วิภตฺติสุ** ในจตุปทวิภาค เป็นข้อความที่นำมาจากคัมภีร์สิทธานตเกามุที (๒.๔.๘๒)

(ค) สูตรที่ ๑๓๔๓ ได้มีการอ้างสูตรจากปาณินิ "**ปิโสทราทีนิ ยโตปทิฏฺเฐ**" และสูตรวารตติกะ "**มูลภุชาทีหิ อุปสงฺขฺยานำ**"

ในบางสูตร ท่านได้ตั้งสูตรที่แปลกจากคัมภีร์ไวยากรณ์บาลีอื่นๆ เช่น สูตร ๑๓๒๕ **"เมธารุทฺทานโต อ"** ซึ่งว่าด้วยการสร้างคำด้วยธาตุ ๒ ธาตุรวมกัน โดยยกตัวอย่างว่า "เมธา" (ปัญญา) มาจาก เม ธาตุ (ในอรรถว่าถือเอา) และ ธา ธาตุ (ในอรรถว่า ทรงไว้) ทั้งนี้โดยอาศัยคำกล่าวในคัมภีร์อัฏฐสาลินีที่ว่า "**ขิปฺปำ คหณธารณฏฺเฐน เมธา**" (ที่เรียกว่า เมธา เพราะสามารถเรียนและทรงจำได้อย่างรวดเร็ว)

แนวคิดนี้ หากพิจารณาตามแนวทางไวยากรณ์สันสกฤต จะเห็นว่า ก่อนยุคของคัมภีร์-ปาณินิราว ๑๐๐ ปี ท่าน**ยาสกะ** ได้เขียนเล่าไว้ในคัมภีร์**นิรุกตะ**ว่า มีนักไวยากรณ์สองคนคือ **ศากฏายนะ** และ **คารคยะ** มีความเห็นขัดแย้งกันเรื่องการสร้างคำนาม โดยศากฏายนะ เชื่อว่า คำนามทุกคำจะต้องมาจากธาตุ (กิริยา) โดยไม่มีข้อยกเว้น ส่วนคารคยะ เชื่อว่า คำนามทุกคำไม่จำเป็นจะต้องมาจากธาตุ เพราะยังมีคำนามหลายต่อหลายคำที่ไม่สามารถวิเคราะห์หาธาตุได้

ในส่วนของศากฏายนะนั้น ยังมีความเชื่ออีกว่า คำ ๆ หนึ่ง จะต้องประกอบมาจากธาตุเพียงตัวเดียว จะอยู่รวมกัน ๒ ธาตุขึ้นไปไม่ได้ มตินี้มีอาจารย์หลายท่าน ไม่เห็นด้วย โดยแย้งว่า มีบางคำที่อาจมาจากธาตุหลายตัวรวมกัน เช่นคำว่า "หฺฤทย" (หัวใจ) อาจมาจากธาตุ ๓ ตัวคือ หฺฤธาตุ + ทาธาตุ + ยมฺธาตุ ดังนี้เป็นต้น

ข้อเปรียบเทียบนี้ ชี้ให้เห็นว่า พระอัคควังสเถระ ได้ทำการศึกษาแนวคิดของอาจารย์เหล่านั้นมาแล้ว จึงได้กล้าตั้งสูตรนี้ขึ้นมา ประกอบทั้งยังมีคำกล่าวของพระอรรถกถาจารย์เป็นเครื่องยืนยันอยู่ด้วย สูตรที่ตั้งขึ้นมา จึงมีความเป็นอักโขภลักษณะ อย่างแท้จริง.

อนึ่ง นอกจากจะนำหลักการมาจากคัมภีร์ไวยากรณ์แล้ว ยังได้นำเอาหลักการต่างๆ มาจากคัมภีร์ตรรกศาสตร์อีกด้วย ตัวอย่างเช่นในปาฬินยาทิสังคหะ ท่านได้จำแนกประเภทของกถาไว้ ๓ คือ **วาทะ, ชัปปะ** และ**วิตัณฑะ** (กถา ๓ ประเภท นีติ.สุตฺต. ๑๓๓๘) ซึ่งมีการจำแนกไว้ในคัมภีร์ตรรกศาสตร์ชื่อนยายภาษยะ และในการแบ่งส่วนของคำพูด **(วากยาวยวะ) ไว้ ๕** คือ

๑.ปฏิญญา	สมมุติฐาน
๒.เหตุ	เหตุ
๓.ทิฏฐันตะ	ตัวอย่าง
๔.อุปนยะ	การนำเอาหลักการมายืนยัน
๕.**นิคมะ**	คำสรุป

ทั้งหมดนี้ ก็เป็นการอาศัยแนวคิดของคัมภีร์ตักกสังคหะในสันสกฤตนั่นเอง นีติ.สุตฺต. ๑๓๔๐

คัมภีร์นี้ นับได้ว่าเป็นวรรณกรรมชิ้นเอกที่ท่านอาจารย์ผู้รจนาได้ใช้ความวิริยะอุตสาหะอย่างใหญ่หลวง จนสามารถสร้างชื่อเสียงให้ปรากฏในบวรพระพุทธศาสนา ดังที่ท่านได้เขียนพรรณนาไว้ในสูตร ๖๔๗ ว่า

"**ความพยายามอย่างยิ่งใหญ่ที่ข้าพเจ้าได้กระทำไว้ในคัมภีร์นี้ ก็เพื่อให้เกิดประโยชน์อย่างใหญ่หลวงแก่พระศาสนาโดยแท้**"

ยถา ธมฺมิกราชูนำ อมจฺจา จ ปุโรหิตา
นีติสตฺถำ สุนิสฺสาย นิจฺฉยนฺติ วินิจฺฉยำ.
ตเถว ธมฺมราชสฺส สตฺถุ ปาวจเน พุธา
สทฺทนีตึ สุนิสฺสาย นิจฺฉยนฺตุ วินิจฺฉยำ.

อำมาตย์และปุโรหิตของพระราชาผู้ครองราชย์โดยธรรม ได้ตัดสินคดีโดยอาศัยนีติศาสตร์ (ศาสตร์ว่า ด้วยกฎหมายการปกครอง) ฉันใด, ขอเหล่าบัณฑิตจงตัดสินข้อวินิจฉัยคำสอนของพระบรมศาสดา ผู้เป็นพระธรรมราชา โดยอาศัยคัมภีร์สัททนีตินี้ ฉันนั้น

นโม ตสฺส ภควโต, ขอนอบน้อมแด่พระผู้มีพระภาค พระองค์นั้น;
อรหโต, ซึ่งเป็นผู้ไกลจากกิเลส;
สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส. ตรัสรู้ชอบได้ด้วยพระองค์เอง.

บทว่า **นโม** นี้ จัดเป็นนิบาติ ใช้ในอรรถปฐมาวิภัตติและทุติยาวิภัตติจึงมีรูปไม่ต่างกัน เช่น **เทวราช นโม ตฺยตฺถุ** [ข้าแต่เทวราช ขอความนอบน้อมจงมีแด่ท่าน] **นโม กตฺวา มเหสิโน** [ทำความนอบน้อมแด่พระผู้มีพระภาค] นีติ.ธาตุ. ๓๖๒

บทว่า **ภควโต** บัณฑิตแสดงว่า ภควา ศัพท์สำเร็จรูปมาจาก **ภค**บทหน้า **วนุ** ธาตุบ้าง [แปลว่าคบ เสพ], **ภค**บทหน้า **วมุ** ธาตุบ้าง [แปลว่าคลาย] หรือสำเร็จรูปแม้โดยประการอื่น

พระผู้มีพระภาค ทรงพระนามว่า **ภควา** [ผู้เสพสมบัติ] เพราะทรงเสพสมบัติที่เป็นโลกิยะและโลกุตตระที่เรียกว่า**ภคะ,** พระผู้มีพระภาคทรงพระนามว่า **ภควา** [ผู้คลายสิริความเป็นใหญ่และเกียรติยศ] เพราะทรงคลายคือละไปไม่ใยดีในสิริ ความเป็นใหญ่ และเกียรติยศที่เรียกว่า**ภคะ** เหมือนก้อนเขฬะ ในคราวเสวยพระชาติเป็นโสมนัสสกุมารเป็นต้น และในอัตภาพสุดท้าย

อีกนัยหนึ่ง ทรงพระนามว่า **ภควา** [ผู้คลายโอกาสโลก] เพราะทรงคลาย คือ ทรงละโอกาสโลกมีภูเขาสิเนรุ ภูเขายุคันธร อุตตรกุรุทวีปและป่าหิมพานต์เป็นต้นที่เรียกว่า**ภคะ** เพราะเป็นไปร่วมกับนักษัตร์ [ที่เรียกว่า **ภะ**] ด้วยการละฉันทราคะอันเนื่องด้วยโอกาสโลกนั้น เพราะล่วงที่อยู่ของเหล่าสัตว์ผู้อยู่ในโอกาสโลกนั้น นีติ.ธาตุ. ๙๓๗

บทว่า **อรหโต** มาจาก **อรห** ธาตุ แปลว่าควรรับปัจจัยมีจีวรเป็นต้นและควรรับการบูชาอย่างวิเศษเนื่องจากพระองค์เป็นอัครทักขิไณยบุคคล,

มาจาก **อร** บทหน้า **หน** ธาตุ แปลว่าข้าศึกคือกิเลสเหล่านั้น พระองค์ทรงกำจัดได้ด้วยมรรค [ด้วยศัสตราคือพระปัญญา], และว่าสังสารจักร [ล้อคือสงสาร] อันมีดุมทำด้วยอวิชชาและภวตัณหา อภิสังขารมีปุญญาภิสังขารเป็นต้นเป็นซี่กำ ชรามรณะเป็นกงสอดด้วยเพลาทำด้วยอาสวสมุทัย ประกอบเข้าไว้ในตัวรถคือไตรภพ หมุนไปตลอดกาลอันไม่ปรากฏเบื้องต้นนั้นใด,พระองค์ ทรงประดิษฐานอยู่ ณ พื้นปฐพีคือศีล ด้วยพระยุคลบาทคือวิริยะ แล้วทรงถือขวานคือพระญาณอันทำความสิ้นกรรม ด้วยพระหัตถ์คือศรัทธา ทรงทำลายซี่กำของสังสารจักรนั้นเสีย สิ้นแล้ว [ผู้ทำลายซี่กำของล้อคือสงสาร],

มาจาก **อ**บทหน้า **รห** ธาตุเป็นต้น แปลว่าบาปธรรมมีราคะเป็นต้น ชื่อว่า **รหะ** เพราะพึงสละ คือ ละเสียโดยสัตบุรุษผู้ ปฏิบัติชอบ เพื่อบำเพ็ญประโยชน์ของตนและผู้อื่น, บาปไม่มีอยู่แก่พระผู้มีพระภาคนี้ เพราะเหตุนั้น จึงทรงพระนามว่า **อรหำ** [ผู้ละบาป] เมื่อควรจะกล่าวว่า **อรโห** แต่ท่านกล่าวว่า **อรหำ** เพราะแปลง **โอ**อักษรเป็น **อ**อักษร พร้อมทั้งลง

นิคคหิตอาคม, และว่าพระขีณาสพ พระเสขะและกัลยาณปุถุชน ไม่พึงละพระผู้มีพระภาค, และพระผู้มีพระภาคก็ไม่ทรงละพระขีณาสพเป็นต้นเหล่านั้น [คือผู้ไม่ถูกละโดยพระขีณาสพและก็ไม่ทรงสละพระขีณาสพเป็นต้น] นิติ.ธาตุ. ๙๓๐-๓

บทว่า **สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส** มาจาก **สมฺมา**นิบาตที่เป็นไปในอรรถว่า ชอบ [ถูกต้อง] ซึ่งเป็นการแสดงว่ากิริยาการรู้แจ้งของพระพุทธเจ้ามีปกติแผ่ไปทั่วในเญยยธรรมที่พึงรู้ ดังที่ปรากฏในคัมภีร์อรรถกถาว่า

“พระปัจเจกพุทธเจ้าและพระอรหันต์ผู้ดำรงอยู่ในญาณบางส่วนแล้ว
ย่อมรู้แจ้งโดยชอบในวิสัยของตน ส่วนในอารมณ์อันมิใช่วิสัย
ก็เหมือนเข้าไปในที่มืด”

วิสัยของพระปัจเจกพุทธเจ้าและพระอรหันต์มีน้อยเมื่อเทียบกับวิสัยของพระสัพพัญญู เหมือนดั่งอากาศในอุ้งมือ มีจำนวนน้อยเมื่อเทียบกับอากาศในท้องฟ้า ในความจริงพระปัจเจกพุทธเจ้าและพระอรหันต์ ไม่สามารถหยั่งรู้ธรรมมีผัสสะ [สภาวะกระทบอารมณ์]เป็นต้นโดยประการทั้งหมด แต่ธรรมที่พระสัพพัญญูไม่ทรงรู้แจ้งชัดย่อมไม่มี เพราะพระองค์ทรงหยั่งเห็นธรรมอันเป็นไปในกาล ๓ และพ้นจากกาล [นิพพานและบัญญัติ] ในสังสารวัฏอันไม่ปรากฏเบื้องต้นและในโลกธาตุอันหาที่สุดมิได้ ทรงทราบถ้วนทั้งหมดดั่งแก้วมณีในพระหัตถ์ สมจริงดังสาธกที่ว่า

“ธรรมทั้งปวงย่อมมาปรากฏในข่ายพระญาณของพระผู้มีพระภาค
ผู้ทรงรู้เห็นโดยสิ้นเชิง”

ในพากย์นั้น คำว่า **“ในข่ายพระญาณ”** หมายถึงมหาภวังค์ [มหาวิปากจิตดวงแรกซึ่งทำหน้าที่ภวังค์] ของพระสัพพัญญู ความจริงธรรมเหล่านั้น แม้ปรากฏเสมอในมหาภวังค์ แต่ครั้งพิจารณาพระอภิธรรม ณ ควงไม้โพธิพฤกษ์ แต่เมื่อพระสัพพัญญูทรงประสงค์จะพิจารณาธรรมเหล่าใด ย่อมพิจารณาใคร่ครวญธรรมเหล่านั้นด้วยอาวัชชนจิตเป็นอย่าง ๆ และใครๆ ย่อมไม่สมควรท้วงติงว่า ธรรมทั้งหลายมีหลากหลาย แต่มหาภวังค์เป็นจิตเล็กน้อยไม่ใช่หรือ ความจริงเรื่องนี้เป็นอานุภาพของธรรมที่บรรลุถึงความยิ่งยวด

ส่วน **สํ** ศัพท์เป็นบทอุปสรรคที่มีอรรถเหมือน สามํ [ด้วยพระองค์เอง] ซึ่งแสดงว่าพระผู้มีพระภาคทรงรู้แจ้งธรรมโดยปราศจากครู ดังพระพุทธวจนะที่ว่า **“อาจารย์ของเราไม่มี”** ปรมตฺถทีปนี ๑๑๖

บทว่า **สัพพัญญุมหาภวังค์** คือ มหาวิบากจิตดวงแรก ในมหาวิบากแปดดวง ที่เป็นไปตั้งแต่ปฏิสนธิ ในปัจฉิมภพของสัพพญญูพุทธเจ้าทุกพระองค์ ชื่อว่า ภวังค์จิต **อนุทีปนี ๑๑**

พุทฺธ มาจาก **พุธ** ธาตุ แปลว่าตรัสรู้, รู้, ตื่น, เบิกบาน เช่น ธมฺเม พุชฺฌติ ย่อมตรัสรู้ธรรม, ปทุมำ พุชฺฌติ ดอกบัวย่อมบาน, ปุริโส ปโพธติ บุรุษย่อมตื่น **นีติ.ธาตุ. ๖๐๓**

พระโบราณาจารย์เรียกบทนี้ว่า **มหานมัสการ** คือ บทนอบน้อมที่สำคัญยิ่ง เนื่องจากเป็นบทแรกที่ชาวพุทธนิยมสวดนอบน้อมพระพุทธเจ้า ความจริงแล้ว บทนี้เป็นคำอุทานที่เปล่งออกด้วยความปีติยินดีที่ซาบซึ้งในพระพุทธคุณ ในสมัยพุทธกาลมีบุคคลหลายท่านที่เปล่งอุทานคำนี้เพื่อนอบน้อมพระพุทธเจ้า เช่น **ท้าวสักกะ พราหมณ์พรัหมายุ พราหมณ์อารามทัณฑะ** และ **นางธนัญชานี** เป็นต้น ดังที่ปรากฏในพระสูตรนั้น ๆ

บางอาจารย์มีมติว่า เทพ ๕ ตนกล่าวบทนี้เป็นเบื้องแรก คือ **สาตาคิริเทพ**กล่าวว่า นโม **อสุรินทราหู**กล่าวว่า ตสฺส **ท้าวจาตุมหาราช**กล่าวว่า ภควโต **ท้าวสักกเทวราช** กล่าวว่า อรหโต **ท้าวมหาพรหม**กล่าวว่า สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส ดังคัมภีร์กัจจายนเภทนวฎีกากล่าวว่า

สาตาคิริ นโม ยกฺโข ตสฺส จ อสุรินฺทโก
ภควโต มหาราชา สกฺโก จ อรหโต ตถา
สมฺมาสมฺพุทฺธ พฺรหฺมา จ เอเต ปญฺจ ปติฏฺฐิตา.

อย่างไรก็ตาม บัณฑิตทั้งหลายไม่ยอมรับมตินี้ เพราะไม่มีหลักฐานอ้างอิง ในพระบาลีและอรรถกถา ทั้งในพระบาลีก็ปรากฏว่าเป็นคำอุทานที่บุคคลคนเดียวเปล่งออก

นิยม ๕ ประการ

กิจ ๕ อย่างที่เป็นอุปัชฌายวัตรและอาจริยวัตร มาในพระวินัย คือ

๑. อุฏฐานะ การลุกรับ คือ เมื่อเห็นครูเข้าใกล้ก็ลุกขึ้นยืนต้อนรับ
๒. อุปัฏฐานะ การอุปัฏฐาก คือการเข้าใกล้เพื่อรับใช้ เช่น จัดถวายไม้ชำระฟันเป็นต้น
๓. สุสสูสา การเชื่อฟัง
๔. ปาริจริยา การปรนนิบัติ เช่น นวดตัว เป็นต้น
๕. สักกัจจสิปปุคคหณะ การเรียนวิชาโดยเคารพ คือใส่ใจต่อการศึกษาด้วยการตั้งใจเรียนเรียนมากเป็นต้น

วัตรทั้ง ๕ ประการเหล่านี้พบใน**คัมภีร์กวิทปฺปณนีติ**ว่า

อุฏฺฐานา อุปฏฺฐานา จ สุสฺสูสา ปาริจริยา,
สกฺกจฺจ สิปฺปุคฺคหณา ครุ อาราธเย พุโธ.

“ท่านผู้รู้พึงยังครูให้ยินดีด้วยการลุกขึ้นรับ การอุปัฏฐาก การเชื่อฟัง การปรนนิบัติ และการเรียนวิชาโดยเคารพ”

การที่ศิษย์พึงแสดงความเครรพนอบน้อมต่อครูนี้ เป็นธรรมเนียมของสัตบุรุษผู้รู้จักและตอบแทนอุปการคุณของครู มีคาถาบทหนึ่งที่โบราณาจารย์ชาวพม่ากล่าวว่า

เอกเมกกฺขรเมว ครุ สิสฺสสฺ ปโพธเย,
ย ทตฺวา อณโณ โหติ ปฐพฺยา นตฺถิ ต ธน.

“ครูสอนศิษย์ให้รู้อักษรตัวหนึ่ง ๆ ทรัพย์ที่ศิษย์ให้แล้ว จะสามารถเปลื้องหนี้ได้นั้น ย่อมไม่มีในปฐพี”

ความจริงแล้วการศึกษาทุกวิชาจำเป็นต้องมีครูเป็นผู้ชี้แนะในเบื้องต้น แต่นักศึกษาต้องรู้จักค้นคว้าทำความเข้าใจเองจึงจะแตกฉานเชี่ยวชาญได้ ดังที่โบราณาจารย์กล่าวว่า

อาจริยา ปาทมาทตฺเต ปาท สิสฺโส สชานนา,
ปาท สพฺรหฺมจารีหิ ปาท กาลกฺกเมน จ.

“ศิษย์ย่อมเรียนรู้ศิลปะส่วนหนึ่งจากครู ส่วนหนึ่งด้วยความเข้าใจของตน ส่วนหนึ่งจากเพื่อนร่วมชั้น และส่วนหนึ่งตามกาลเวลา (ประสบการณ์)”

แต่การแนะนำวิธีการรียนที่ไม่ถูกต้อง ส่งผลให้ผู้เรียนเสียเวลาโดยใช่เหตุ ดังที่ท่านประพันธ์คาถาว่า

น เหเต หนฺตาโร นาม เย มจฺเฉ หนฺติ เย มิเค,
กุกฺกุเฏ สูกเร คาโว อโถ อเช จ เอฬกา.

เตเยว หนฺตาโร นาม ทุลฺลเภ สตฺถุสาสเน,
อฏฺฐาเน เย นิโยเชนฺติ กุลปุตฺเต สุทพฺพเก.

นิยุตฺตา เกจิ มิยฺยนฺติ อสยฺหภารปีฬิตา,
เกจิ โรเคหิ สมฺผุฏฺฐา ยาวชีวํ สุทุพฺพลา.

เกจิ หีนายาวตฺตนฺติ คนฺถทุกฺเขน ตาสิตา,
อปฺปกาว เสสา โหนฺติ ทุลฺลเภ สตฺถุสาสเน.

"บุคคลเหล่าใดย่อมฆ่าปลา เนื้อ ไก่ สุกร วัว แพะและแกะ บุคคลเหล่านั้นยังไม่ชื่อว่าคนฆ่าสัตว์โดยแท้ แต่ผู้ที่แนะนำวิธีการเรียนที่ไม่ถูกต้องแก่กุลบุตรผู้มีปัญญาดี จึงชื่อว่าคนฆ่าสัตว์ในศาสนาของพระศาสดาที่พบได้ยาก บางคนเพียรศึกษาแต่ได้ถูกภาระหนักที่ตนรับไม่ได้บีบคั้น ย่อมเสียชีวิต บางคนถูกโรคครอบงำ เป็นคนไร้กำลังไปชั่วชีวิต บางคนกลัวความลำบากในการเรียนคัมภีร์ ย่อมลาสิกขาไป คนที่เหลือมีจำนวนน้อยในศาสนาของพระศาสดาที่พบได้ยาก" **(ประมวลถามตอบของแลดีสยาดอ เล่ม ๒ หน้า ๓๙๙)**

ดังนั้น ควรจะเรียนรู้ในสำนักที่มีแบบแผนของพระโบราณาจารย์ เพื่อไม่ให้สับสนในพระบาลีและอรรถกถาที่มีนยะอันลึกซึ้งยั่งรู้ได้ยาก ดังที่ท่านประพันธ์คาถาไว้ว่า

ชานนฺตา อปิ สทฺทสตฺถมขิลํ มุยฺหนฺติ ปาฐกฺกเม,
เยภุยฺเยน หิ โลกนีติวิธุรา ปาเฐ นยา วิชฺชเร.
ปณฺฑิจฺจมฺปิ ปหาย พาหิรคตํ เอตฺเถว ตสฺมา พุโธ,
สิกฺเขยฺยามลธมฺมสาครตเร นิพฺพานติตฺถูปเค.

นักปราชญ์ แม้จะเชี่ยวชาญในศัพทศาสตร์ทุกแขนง ก็ยังอาจเข้าใจลำดับพระบาลีผิดได้, เพราะโดยส่วนมากนยะทั้งหลายในพระบาลีมักจะอยู่นอกเหนือกฎเกณฑ์ภาษาของชาวโลก ดังนั้น นักปราชญ์ควรสลัดความรู้ที่ได้มาจากนอกพระพุทธศาสนา แล้วตั้งใจศึกษาพระไตรปิฎกอันมีนัยกว้างขวางดุจสาคร ซึ่งเปรียบเสมือนเรือที่จะนำข้ามไปสู่ธรรม อันบริสุทธิ์ให้เข้าถึงท่าคือพระนิพพาน. **นีติ.ธาตุ. (๖๒)**

๑. สนฺธิกปฺป

๑. สนธิกัณฑ์

บทว่า **กปฺป** มาจาก **กปฺป** ธาตุ ในความหมายว่า **วิธิมฺหิ** แปลว่า กระทำ, **วิตกฺเก** แปลว่า ดำริ, คิด, นึก, **เฉทเน** แปลว่า ตัด

ตัวอย่างเช่น

สีหเสยฺยํ กปฺเปติ กปฺปยติ อ.ติก. แปล ๒๐/๑๖/๑๖๐

ย่อมกระทำการนอนดุจราชสีห์

โมโร วาสมกปฺปยิ ขุ.ชา. แปล ๒๗/๑๘/๖๑

นกยูงนั้นได้กระทำการนอน

สีหเสยฺยํ ปกปฺเปนฺตํ พุทฺธํ วนฺทามิ โคตมํ

ข้าพเจ้า ขอกราบไหว้พระโคดมพุทธเจ้าผู้กระทำการนอนดุจราชสีห์

กปฺเปติ, กปฺปยติ ย่อมดำริ, ย่อมตัด

กปฺโป กัปป์, **สงฺกปฺโป** ความดำริ, **กปฺปโก** ช่างตัดผม, **กปฺปิตมสฺสุ** ผู้โกนหนวด, **กปฺปสมโณ** พระภิกษุชื่อว่ากัปปะ, **วิกปฺโป** การกระทำโดยประการต่าง ๆ หมายถึงความไม่แน่นอนแห่งอรรถ

อัตถุทธาระของ กปฺป ศัพท์ ที.อฏ.๓/๑๕๓

กปฺป ศัพท์มีอรรถมาก เช่น อภิสทฺทหน (เชื่อ, เชื่อถือ), โวหาร (กล่าว, พูด, บอก), ปญฺญตฺติ (ชื่อ, ชื่อที่ตั้ง), เฉทน (ตัด, โกน), วิกปฺป (การกระทำโดย ประการต่างๆ, การยกเว้น), เลส (อุบาย, ข้ออ้าง) สมนฺตภาว (รอบด้าน)

ตัวอย่างอรรถต่างๆ ของ กปฺป ศัพท์

อรรถอภิสทฺทหน (เชื่อ, เชื่อถือ)

ตัวอย่างเช่น

โอกปฺปนียเมตํ โภโต โคตมสฺส, ยถา ตํ อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส ม.มู.แปล๑๒/๓๘๗/๔๑๘

พระดำรัสของพระโคดม น่าเชื่อถือเหมือนพระดำรัสของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ผู้เป็นพระอรหันต์

อรรถสมณโวหาร (กล่าว, พูด, บอก)

ตัวอย่างเช่น

อนุชานามิ ภิกฺขเว ปญฺจหิ สมณกปฺเปหิ ผลํ ปริภุญฺชิตุํ **วิ.จูฬ. แปล ๗/๒๕๐/๑๔**

ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตให้ฉันผลไม้ด้วยถ้อยคำที่เหมาะสมแก่สมณะ ๕ อย่าง (คือ ผลไม้ที่ลนไฟ, ผลไม้ที่กรีดด้วยศัสตรา, ผลไม้ที่จิกด้วยเล็บ, ผลไม้ที่ไม่มีเมล็ด, ผลไม้ที่ปล้อนเอาเมล็ดออกแล้ว)

อรรถปญฺญตฺติ (ชื่อ, ชื่อที่ตั้ง)

ตัวอย่างเช่น

อิจฺจายสฺมา กปฺโป **ขุ.สุ. แปล ๒๕/๑๐๙๙/๗๖๕**

ท่านกัปปะผู้เจริญ[ทูลถามแล้ว]อย่างนี้

พระสูตรนี้มาใน**ปรายนวรรค** หมวดว่าด้วยธรรมเป็นเหตุให้ถึงฝั่ง คำว่า “ฝั่ง” ในที่นี้หมายถึง อมตนิพพาน ซึ่งเป็นที่สิ้นสุดแห่งชราและมรณะ ตรงกันข้ามกับคำว่า “ที่มิใช่ฝั่ง” หมายถึง กิเลสขันธ์และอภิสังขาร **(ดู ขุ.จู. แปล ๓๐/๑๐๐/๓๔๓)** วรรคนี้มีเนื้อหาสาระว่าด้วยพราหมณ์พาวรี แต่งปัญหาให้มาณพ ๑๖ คนผู้เป็นศิษย์ของตนไปทูลถามพระผู้มีพระภาคเพื่อพิสูจน์ว่าเป็นพระพุทธเจ้าจริงหรือไม่

อรรถเฉทน (ตัด, โกน)

ตัวอย่างเช่น

อลงฺกโต กปฺปิตเกสมสฺสุ **ขุ.ชา. แปล ๒๗/๒๗๖/ ๕๑๘**

ผู้ประดับตกแต่งแล้ว โกนผมและหนวดแล้ว **(จัมเปยยชาดก)**

มาใน**วิธุรชาดก**ว่า ปุณณกยักษ์ผู้ประดับแล้ว จัดแจงแต่งผมและหนวดดีแล้ว (ก็ขึ้นมาขี่มาอันเป็นยานพาหนะของเทวดา เหาะไปในอากาศกลางหาว) **ขุ.ชา. แปล ๒๘/๑๓๖๘/๓๙๕**

อรรถกถาอธิบายว่า พระบาลีว่า กปฺปิตเกสมสฺสุ หมายถึง จัดแจงแต่งผมและหนวดอย่างดี ด้วยเหตุคือการประดับ,แต่สำหรับพวกเทพแล้ว ขึ้นชื่อว่า การจัดแจงแต่งผมและหนวด ย่อมไม่มี, แต่ที่ตรัสพระดำรัสนี้ไว้ ก็ด้วยทำพระเทสนาให้วิจิตรออกไป **ชา.อฏ. มหานิบาต. ๒๐๑**

อรรถวิกปฺป (การกระทำโดยประการต่างๆ, การยกเว้น)

ตัวอย่างเช่น

กปฺปติ ทฺวงฺคุลกปฺโป วิ.จูฬ. แปล. ๗/๔๔๖/๓๙๓ วิ.อฏ. ๑/๓๐

การกระทำเป็นพิเศษว่า ฉันอาหารเลยเที่ยงไป ๒ องคุลี ย่อมควร

ฎีกาอธิบายว่า จะฉันเวลาวิกาล เมื่อเงาพระอาทิตย์เลยเที่ยงไปสองนิ้ว ก็ควร สารตฺถ.ฏี. ๑/๑๓๘

(หลังพระพุทธเจ้าปรินิพานได้ ๑๐๐ ปี ภิกษุวัชชีบุตรชาวกรุงเวสาลี แสดงวัตถุ ๑๐ ประการในกรุงเวสาลี คือ กปฺปติ สิงฺคิโลณกปฺโป การกระทำเป็นพิเศษว่า เก็บเกลือไว้ในเขนง แล้วฉันกับอาหารรสไม่เค็มได้, กปฺปติ ทฺวงฺคุลกปฺโป ฉันอาหารเมื่อเงาเลยเวลาเที่ยงไป ๒ องคุลีได้, กปฺปติ คามนฺตรกปฺโป เข้าบ้านฉันอาหารที่ไม่เป็นเดนได้, กปฺปติ อาวาสกปฺโป ทำอุโบสถแยกกันในอาวาสที่มีสีมาเดียวกันได้, กปฺปติ อนุมติกปฺโป ทำสังฆกรรม ในเมื่อภิกษุทั้งหลายยังมาไม่พร้อม แล้วขออนุมัติภายหลังได้, กปฺปติ อาจิณฺณกปฺโป ประพฤติตามแบบที่พระอุปัชฌาย์อาจารย์เคยประพฤติมาก็ได้, กปฺปติ อมถิตกปฺโป ฉันนมสดที่แปรไปแล้ว แต่ยังไม่เป็นนมเปรี้ยวได้ (นมและนมส้มเป็นโภชนะที่ประณีต ฉันได้ในกาล), กปฺปติ ชโลคึ ปาตุ ดื่มสุราอ่อน ๆ ได้, กปฺปติ อทสกํ นิสีทนํ ใช้ผ้ารองนั่งไม่มีชายได้, กปฺปติ ชาตรูปรชตํ รับทองรับเงินได้)

อรรถเลส (อุบาย, ข้ออ้าง)

ตัวอย่างเช่น

อตฺถิ กปฺโป นิปชฺชิตุ ที.ปา. แปล ๑๑/๓๓๔/๓๔๒, สารตฺถ.ฏี. ๒/๓๐

ข้ออ้างเพื่อจะนอนมีอยู่

ภิกษุเกิดอาพาธขึ้นเล็กน้อย เธอมีความคิดอย่างนี้ว่า “เกิดอาพาธขึ้นเล็กน้อย เรามีข้ออ้างเพื่อจะนอน อย่ากระนั้นเลย เราจะนอน” เธอจึงนอนเสีย ไม่ปรารภความเพียร ฯลฯ นี้เป็นกุสีตวัตถุประการที่ ๗

อรรถสมนฺตภาว (รอบด้าน)

ตัวอย่างเช่น

เกวลกปฺปํ เวฬุวนํ โอภาเสตฺวา สํ.ส. แปล. ๑๕/๑๑๑/๑๒๔

ยังวัดเวฬุวันให้สว่างไสวรอบด้านทั้งสิ้น

อัตถุทธาระของ กปฺป ศัพท์

(อีกนัยหนึ่ง)

อีกนัยหนึ่ง **กปฺป** ศัพท์ทั้งที่มีอุปสรรคและไม่มีอุปสรรค มีอรรถดังนี้คือ วิตกฺก (ดำริ, คิด), วิธาน (กระทำ), ปฏิภาค (เปรียบ, เหมือน), กาล (กาล, เวลา, สมัย), ปรมายุ (อายุอย่างสูงของ

คนในยุคนั้นๆ), อภิสทฺทหน (เชื่อ, เชื่อถือ), วินิโยค (ประกอบเป็นพิเศษ), วินยกฺริยา (วินัยกรรม, ทำหรือประพฤติตามที่บัญญัติไว้), อนฺตรกปฺป (กัปป์ระหว่าง), ตณฺหาทิฏฺฐิ (ตัณหาและทิฏฐิ), อสงฺขฺเยยฺยกปฺป (อสงไขยกัปป์) มหากปฺป (มหากัปป์)

ตัวอย่างอรรถต่างๆ ของ กปฺป ศัพท์

อรรถวิตกฺก (ดำริ, คิด)

ตัวอย่างเช่น

เนกฺขมฺมสงฺกปฺโป อพฺยาปาทสงฺกปฺโป ม.อุ. แปล ๑๔/๑๓๗/๑๗๗

ดำริในกุศล, ความดำริในการไม่ปองร้าย

สัมมาสังกัปปะมี ๒ ประการ คือ สัมมาสังกัปปะที่ยังมีอาสวะ เป็นส่วนแห่งบุญ ให้ผลคืออุปธิ, สัมมาสังกัปปะอันเป็นอริยะ ที่ไม่มีอาสวะ เป็นโลกุตตระ เป็นองค์แห่งมรรค

อรรถวิธาน (กระทำ)

ตัวอย่างเช่น

จีวเร วิกปฺปำ อาปชฺเชยฺย วิ.มหาวิ. แปล ๒/๕๒๘/๕๒

พึงถึงการวิกัปป์ในจีวร หมายความว่า ถึงการกระทำ (จัดแจง) ยิ่งนักในจีวร

ข้อความพระบาลีเกี่ยวกับ**อุปักขฏสิกขาบท** (ว่าด้วยคนตระเตรียมทรัพย์เป็นค่าจีวร) เรื่องเล่าว่าท่านอุปนันทะเข้าไปจัดแจงให้บุรุษผู้หนึ่งซื้อจีวรด้วยทรัพย์เป็นค่าจีวร จึงเป็นเหตุให้บุรุษผู้นั้นติเตียนว่าเป็นผู้มักมากไม่สันโดษ, ในบทภาชนีย์ว่า ถึงการจัดแจงในจีวร ก็คือ จัดแจงว่าข้อให้เป็นผ้ายาว กว้าง เนื้อแน่น หรือเนื้อละเอียด

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า วิกปฺปำ อาปชฺเชยฺย แปลว่า ถึงการกระทำพิเศษ คือ จัดแจงยิ่งนัก วิ.อ. ๒/๕๒๘/๑๗๘

อรรถปฏิภาค (เปรียบ, เหมือน)

ตัวอย่างเช่น

สตฺถุกปฺเปน วต กิร โภ สาวเกน สทฺธึ มนฺตยมานา น ชานิมฺหา ม.มู. แปล ๑๒๑/๒๖๐/๒๘๔

ท่านพระปุณณมันตานีบุตรกล่าวว่า “ท่านผู้เจริญ ผมกำลังพูดอยู่กับท่านผู้เป็นสาวกคล้ายกับพระศาสดา มิได้ทราบเลย (ว่าท่าน คือ พระสารีบุตร)”

พระสูตรนี้ว่าด้วยข้ออุปมาราชรถ ๗ ผลัดที่เทียมด้วยมาอาชาไนย, ท่านพระปุณณมันตานีบุตรแสดงแก่ท่านพระสารีบุตร ณ ป่าอันธวัน เขตกรุงสาวัตถี เพื่อตอบคำถามเรื่องจุดหมายของการประพฤติพรหมจรรย์ เหตุเกิดของพระสูตรนี้ จัดอยู่ในประเภท **ปุจฉาวสิกะ**

อรรถกถาอธิบายว่า เพื่อนสหพรหมจารีทั้งหลาย รู้จักเราอย่างนี้ว่า เป็นบุตรของนางพราหมณี ชื่อว่าสารี, บทว่า สตฺถุกปฺเปน แปลว่า (สตฺถุสทิเสน) เหมือนกับพระศาสดา **ม.มู.อฏ. ๒/๒๖๐/๖๖**

ท่านพระปุณณมันตานีบุตรเกิดที่หมู่บ้านพราหมณ์ชื่อโทณวัตถุ ใกล้กรุงกบิลพัสดุ เป็นบุตรนางตานี ผู้เป็นน้องสาวของท่านพระอัญญาโกณฑัญญะ **องฺ.เอกก.อฏ ๑/๑๘๘/๑๒๙,๑๙๖/๑๘๓-๑๘๔**

อรรถกาล (กาล, เวลา, สมัย)

ตัวอย่างเช่น

เยน สุทำ นิจฺจกปฺปำ วิหรามิ **ม.มู. ๑๒/๓๘๗/๓๔๕**

ตถาคตอยู่ตลอดกาลเป็นนิตย์ด้วยผลสมาบัติใด

พระสูตรนี้ว่าด้วยสัจจกะ นิครนถบุตร สูตรใหญ่ (มหาสัจจกสูตร) ทูลถามปัญหากะพระผู้มีพระภาคที่กูฏาคารศาลา ป่ามหาวัน เขตกรุงเวสาลี เหตุเกิดของสูตรนี้จึงจัดอยู่ในประเภท **ปุจฉาวสิกะ** อรรถกถาว่า สัจจกนิครนถ์ได้ฟังพระธรรมเทศนาถึง ๓ ภาณวาร แต่ไม่ได้บรรลุมรรคผลอะไร ไม่ได้ขอบรรพชา ไม่ได้ประกาศตนเป็นอุบาสกผู้ถึงพระรัตนตรัย ถามว่า พระผู้มีพระภาคทรงแสดงธรรมแก่เขาทำไม ตอบว่า ทรงแสดงเพื่อผลในอนาคตกาล คือทรงเห็นว่าในชาตินี้ เขาไม่มีอุปนิสัยพอจะรู้แจ้งธรรม แต่หลังจากพุทธปรินิพพานแล้ว ๒๐๐ ปี พระพุทธศาสนาจะไปเจริญในลังกา สัจจกนิคนถ์จะไปเกิดที่นั้นจะได้บรรพชาอุปสมบทในพระพุทธศาสนาและจะบรรลุอรหัตตผลเป็นพระขีณาสพมีชื่อว่า กาฬพุทธรักขิตตะ

ม.มู.อ. ๒/๓๘๙/๒๐๑/๒๐๓

คำว่า **ภาณวาร** แปลว่า **วาระแห่งการสวด** หนึ่งภาณวาร หมายถึงวาระแห่งการสวด ๑ จบ ท่านอธิบายไว้ว่า ๑ ภาณวาร มีจำนวนอักษรประมาณ ๘,๐๐๐ อักษร

ภาณวาโรติ :-

อฏฺฐกฺขรา **เอกปทำ** **เอกคาถา** จตุปฺปทำ
คาถา เจกา มโต **คนฺโถ** คนฺโถ พาตฺตึสตกฺขโร.
พาตฺตึสกฺขรคนฺถานำ ปญฺญาสทฺวิสตำ ปน
ภาณวาโร มโต เอโก สฺวฏฺฐกฺขรสหสฺสโกติ.

เอวำ อฏฺฐกฺขรสหสฺสปริมาโร ปาโฐ วุจฺจติ, ภณิตพฺโพ วาโร ยสฺสาติ หิ ภาณวาโร, เอเกน สชฺฌายนมคฺเคน กเถตพฺพวาโร (ที.สี.อภินวฏีกา. ๑/๙๗)

อักษร(พยางค์) ๘ อักษร นับเป็น ๑ บท
๔ บท นับเป็น ๑ คาถา ๑ คาถา นับเป็น ๑ คันถะ
๑ คันถะมี ๓๒ อักษร ๒๕๐ คันถะ นับเป็น ๑ ภาณวาร
๑ ภาณวาร มีประมาณ ๘,๐๐๐ อักษร

พระบาลีประมาณ ๘,๐๐๐ อักษร นับเป็น ๑ ภาณวาร คือ วาระที่จะพึงสวดสาธยาครั้งหนึ่ง

อรรถปรมายุ (อายุอย่างสูงของคนในยุคนั้นๆ)

ตัวอย่างเช่น

อากงฺขมาโน อานนฺท ตถาคโต กปฺปํ วา ติฏฺเยฺย กปฺปาวเสสํ วา **ที.มหา. ๑๐/๑๗๘/๑๐๓**

ดูก่อนอานนท์ ตถาคตเมื่อจำนงหวัง พึงอยู่ได้กัปป์หนึ่งหรือยิ่งกว่ากัปป์. ก็ในที่นี้ อายุกัปป์ พระผู้มีพระภาคทรงประสงค์เอาว่า กปฺป

อรรถอภิสทฺทหน (เชื่อ, เชื่อถือ)

ตัวอย่างเช่น

สทฺธา สทฺทหนา โอกปฺปนา อภิปฺปสาโท **อภิ.สํ. ๓๔/๒๕/๒๕**

ความเชื่อ, กิริยาเชื่อ, กิริยาปลงใจเชื่อ, ความเลื่อมใสยิ่ง

ความหมายก็คือเป็นไปในความศรัทธา

อรรถวินิโยค (ประกอบเป็นพิเศษ)

ตัวอย่างเช่น

เอวเมว อิโต ทินฺนํ, เปตานํ อุปกปฺปติ **ขุ.ขุ. ๒๕/๘/๑๑**

ทานที่บุคคลให้แล้วแต่โลกนี้ ย่อมบังเกิดผลแก่ผู้ที่ละไปแล้วฉันนั้นนั่นเทียว

อรรถวินยกฺริยา (วินัยกรรม, ทำหรือประพฤติตามที่บัญญัติไว้)

ตัวอย่างเช่น

กปฺปกเตน อกปฺปกตํ สํสิพฺพิตํ โหติ **วิ.มหาวิ. ๒/๓๗๑/๒๘๗**

เย็บจีวรที่ยังไม่ได้ทำกัปปพินทุเข้ากับจีวรที่กระทำกัปปพินทุแล้ว

คำว่า พินทุ ตามความแห่งสิกขาบทที่ ๘ ในสุราปานวรรค หมายถึงทำเป็นจุดวงกลมใหญ่เท่าแววตานกยูง หรือเล็กเท่าตัวเรือดที่มุมจีวร ด้วยสีเขียว คราม สีตม หรือสีดำคล้ำ เพื่อให้จีวรเสียสีหรือมีตำหนิ ทำให้มีที่สังเกต **วิ.อ. ๒/๓๖๘-๙/๔๑๐**

ส่วนคำว่า วิกัปจีวร ตามความแห่งสิกขาบทที่ ๙ หมายถึงการทำให้จีวรนั้นมีเจ้าของ ๒ คน ทำการวิกัปในกรณีที่จีวรนั้นเป็นอติเรกจีวร เมื่อผู้รับวิกัปคืนให้แล้ว ภิกษุเจ้าของจีวรสามารถจะใช้สอยจีวรนั้นโดยไม่เป็นการล่าวละเมิดบทบัญญัติ วิธีการวิกัปนั้นจะวิกัปต่อหน้าหรือลับหลังก็ได้ จะวิกัปให้แก่ภิกษุ ภิกษุณี สิกขมานา สามเณร หรือสามเณรีก็ได้ **วิ.มหาวิ. ๒/๓๗๓-๔/๔๙๔**

วิกัป เป็นวินัยกรรม คือวิธีการทางพระวินัย เพื่อป้องกันอาบัติ ตามปกติภิกษุจะใช้สอยผ้านุ่งห่มเพียง ๓ ผืน คือ ผ้าสังฆาฏิ ผ้าอุตตราสงค์ ผ้าอันตรวาสก ผ้านอกจากนี้เรียกว่าผ้าอติเรกจีวร เก็บไว้ใช้สอยได้ไม่เกิน ๑๐ วัน ถ้าต้องการจะใช้สอยตลอดไป ต้องวิกัป คือยกให้แก่ผู้อื่น ให้ผู้อื่นมีกรรมสิทธิ์ร่วม ผู้ที่รับไปต้องให้คืนไว้ใช้สอย นี้เป็นวินัยกรรม ในกรณีนี้ถ้าเป็นสมัยจีวรกาล ไม่ต้องวิกัป ใช้ได้ตลอดจนกว่าจะหมดจีวรกาล วิ.อ. ๒/๔๖๙/๑๔๖-๑๕๕

อรรถอนฺตรกปฺป (กัปป์ระหว่าง)

ตัวอย่างเช่น

อาปายิโก เนรยิโก, กปฺปฏฺโฐ สงฺฆเภทโก กปฺปํ นิรยมฺหิ ปจฺจติ อ.ทสก. ๒๔/๓๙/๖๐

ผู้ทำลายสงฆ์เป็นผู้จะเข้าถึงอบายเกิดในนรก ดำรงอยู่ในนรกตลอดกัปป์

เสวยกรรมอยู่ในนรกตลอดกัปป์หนึ่ง

อรรถตณฺหาทิฏฺฐิ (ตัณหาและทิฏฐิ)

ตัวอย่างเช่น

น กปฺปยนฺติ น ปุรกฺขโรนฺติ

ธมฺมาปิ เตสํ น ปฏิจฺฉิตาเส

น พฺราหฺมโณ สีลวเตน เนยฺโย

ปารงฺคโต น จ ปจฺเจติ ตาทิ. ขุ.สุ. ๒๕/๘๑๐/๔๙๓

พระขีณาสพเหล่านั้น ย่อมไม่ก่อให้เกิดตัณหาและทิฏฐิ ย่อมไม่กระทำตัณหาและทิฏฐิไว้ในเบื้องหน้า แม้ธรรม[ทิฏฐิทั้งหลาย]พวกท่าน ก็มิได้รับเอาไว้ พระขีณาสพผู้อันใครๆ จะพึงนำไปด้วยศีลและพรตไม่ได้ ถึงฝั่งคือพระนิพพานแล้ว เป็นผู้คงที่ย่อมไม่ กลับมาหากิเลสทั้งหลายอีก ฉะนั้นแล

สมดังพระพุทธวจนะในคัมภีร์นิเทศว่า ในคำว่า กปฺโป (กัปปะ) กัปปะมี ๒ อย่าง โดยหัวข้อ คือ ตัณหากัปปะ (กัปป์คือตัณหา) และ ทิฏฐิกัปปะ (กัปป์คือทิฏฐิ)

อรรถอสงฺเขยฺยกปฺป (อสงไขยกัปป์)

ตัวอย่างเช่น

อเนเกปิ สวฏฺฏกปฺเป อเนเกปิ วิวฏฺฏกปฺเป ที.สี. ๙/๒๔๔/๒๑

[ระลึกถึง]สังวัฏฏกัปป์จำนวนมาก, วิวัฏฏกัปป์จำนวนมาก

อรรถมหากปฺป (มหากัปป์)

ตัวอย่างเช่น

จตฺตาริมานิ ภิกฺขเว กปฺปสฺส อสงฺขฺเยยฺยานิ อ.จตุกฺก. ๒๑/๑๕๖/๑๖๒

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย อสงไขยกัปป์ ๔ เหล่านี้[มีอยู่]

กัปปสูตร ว่าด้วยสังวัฏฏกัป, สังวัฏฏฐายี, วิวัฏฏกัป, วิวัฏฏฐายีกัป ที่ไม่มีใครกำหนดนับได้

คำว่า **สังวัฏฏะ** แปลว่า ความเสื่อม ความพินาศ และคำว่า **กัป** แปลว่า กาลกำหนด ช่วงระยะเวลายาวนานเหลือเกินที่กำหนดว่าโลกคือสกลจักรวาลประลัยครั้งหนึ่ง ดังนั้น คำว่า **สังวัฏฏกัป** หมายถึง ช่วงระยะเวลาที่โลกเสื่อม มี ๓ อย่าง คือ ๑ **อาโปสังวัฏฏกัป** หมายถึงกัปที่เสื่อมเพราะน้ำนับแต่ชั้นสุภกิณหพรหมลงมา ๒ **เตโชสังวัฏฏกัป** หมายถึงกัปที่ไฟไหม้นับแต่ชั้นอาภัสสรพรหมลงมา ๓ **วาโยสังวัฏฏกัป** หมายถึงกัปที่ลมพัดทำลายนับแต่ชั้นเวหัปผลพรหมลงมา หรือหมายถึงช่วงระยะเวลาที่เปลวไฟดับจนถึงมหาเมฆที่ให้กัปพินาศ องฺ.จุตกฺก.อ. ๒/๑๕๖/๓๘๔, องฺ.จตุกฺก.ฏีกา. ๒/๑๕๖-๘/๔๒๑, วิสุทธิ. ๒/๔๐๖/๕๕

สังวัฏฏฐายีกัป หมายถึงช่วงระยะเวลาที่โลกอยู่ถัดจากความเสื่อมไป หรือหมายถึงตั้งแต่เปลวไฟที่ให้กัปพินาศดับลงจนถึงมหาเมฆเต็มบริบูรณ์ใน ๑๐๐,๐๐๐ โกฏิจักรวาล องฺ.จตุกฺก.ฏีกา. ๒/๑๕๖-๘/๔๒๑ วิสุทธิ. ๒/๔๐๖/๕๕

วิวัฏฏกัป หมายถึงช่วงระยะเวลาที่โลกเจริญ หรือหมายถึงช่วงระยะเวลาที่ดวงจันทร์และดวงอาทิตย์เกิด จนถึงมีมหาเมฆบริบูรณ์ องฺ.จตุกฺก.ฏีกา ๒/๑๕๖-๘/๔๒๑ วิสุทธิ. ๒/๔๐๖/๕๕

วิวัฏฏฐายีกัป หมายถึงช่วงระยะเวลาที่โลกอยู่ถัดความเจริญไป หรือหมายถึงช่วงระยะเวลาที่มหาเมฆซึ่งให้กัปพินาศเกิดอีก จนถึงดวงจันทร์และดวงอาทิตย์เกิดอีก ในคำทั้ง ๔ นี้ หมายถึงเตโชสังวัฏฏกัปเท่านั้น องฺ.จตุกฺก.อ. ๒/๑๕๖/๓๘๔, องฺ.จตุกฺก.ฏีกา ๒/๑๕๖-๘/๔๒๑ วิสุทธิ. ๒/๔๐๖/๕๖

วิตกฺเก จ วิธาเน จ ปฏิภาเค ตเถว จ
ปณฺณตฺติยํ ตถา กาเล ปรมายุมฺหิ จ เฉทเน.
สมนฺตภาเว โวหาเร อภิสทฺทหเนปิ จ
วินิโยเค จ วินย- กฺริยายํ เลสเกปิ จ.
วิกปฺปนฺตรกปฺเปสุ ตณฺหาทิฏฺฐิสฺวสงฺขเย
กปฺเป จ เอวมาทีสุ กปฺปสทฺโท ปวตฺตติ.

ข้าพเจ้าขอสรุปเป็นคาถาดังนี้:-

> กปฺป ศัพท์มีอรรถ ดังนี้ คือ วิตกฺก (ดำริ, คิด), วิธาน (กระทำ), ปฏิภาค (เปรียบ,เหมือน), ปณฺณตฺติยํ (ชื่อ, ชื่อที่ตั้ง), กาล (กาล, เวลา, สมัย), ปรมายุ (อายุอย่างสูง ของคนในยุคนั้นๆ), เฉทน (ตัด, โกน), สมนฺตภาว (รอบด้าน), โวหาร (กล่าว, พูด, บอก), อภิสทฺทหน (เชื่อ, เชื่อถือ), วินิโยค (ประกอบเป็นพิเศษ),วินยกิริยา (วินัยกรรม, ทำหรือประพฤติตามที่บัญญัติไว้), เลส (อุบาย, ข้ออ้าง), วิกปฺป (การกระทำโดยประการ ต่างๆ), อนฺตรกปฺป (กัปป์ระหว่าง), ตณฺหาทิฏฺฐิ(ตัณหา, ทิฏฐิ), อสงฺขฺเยยฺยกปฺป (อสงไขยกัปป์) เป็นต้น. นีติ.ธาตุ. ๘๒๙-๘๓๗

อิโต ปรํ อุทฺเทสานุกฺกเมน สลกฺขโณ สนฺธินามาทิเภโท ภวิสฺสติ.

ลำดับต่อจากนี้ จักเป็นการแสดงประเภทแห่งสนธิและนามเป็นต้น ที่มีสูตรกำกับตามลำดับแห่งอุทเทส (หัวข้อ)

อิโต ปรํ ต่อจากนี้ **อุทฺเทสานุกฺกเมน** ตามลำดับแห่งอุทเทส (หัวข้อ)

สลกฺขโณ มีสูตรกำกับ **สนฺธินามาทิเภโท** ประเภทแห่งสนธิและนามเป็นต้น

ภวิสฺสติ จักมี จักเป็น

เอตฺถ จ ลกฺขณนฺติ สุตฺตํ วุจฺจติ. สุตฺตสฺส หิ อเนกานิ นามานิ “สุตฺตํ ลกฺขณํ วจนํ โยโค อารมฺโภ สตฺถํ วากฺยํ ยตนนฺ”ติ.

อนึ่ง ในอุทเทสนี้ คำว่า **ลกฺขณ** หมายถึงสูตร. ด้วยว่า คำที่มีความหมายว่าสูตรนั้นมีจำนวนมาก เช่น สุตฺต, ลกฺขณ, วจน, โยค, อารมฺภ, สตฺถ, วากฺย และ ยตน

จ อนึ่ง **เอตฺถ** ในอุทเทสนี้ **สุตฺตํ** สูตร **วุจฺจติ ลกฺขณนฺติ** ท่านเรียกว่า ลักขณะ **หิ** ด้วยว่า **อเนกานิ สุตฺตสฺส นามานิ** ชื่อของสูตร มีจำนวนมาก **อิติ** คือ **สุตฺตํ ลกฺขณํ วจนํ โยโค อารมฺโภ สตฺถํ วากฺยํ ยตนนฺ** สุตฺต, ลกฺขณ, วจน, โยค, อารมฺภ, สตฺถ, วากฺย และ ยตน

[ปฏิญญา]

เย สนฺธินามาทิปเภททกฺขา
หุตฺวา วิสิฏฺเฐ ปิฏกตฺตยสฺมึ
กุพฺพนฺติ โยคํ ปรมานุภาวา
วินฺทนฺติ กามํ วิวิธตฺถสารํ.

โสตาโร อ. นักศึกษา ท. **เย** เหล่าใด **สนฺธินามาทิปเภททกฺขา** เป็นผู้ฉลาดในประเภทแห่งสนธิและนามเป็นต้น **ปรมานุภาวา** เป็นผู้มีความสามารถอย่างยอดเยี่ยม **หุตฺวา** เป็น **กุพฺพนฺติ** กระทำอยู่ **โยคํ** ซึ่งความเพียร **ปิฏกตฺตยสฺมึ** ในพระไตรปิฎก **วิสิฏฺเฐ** อันประเสริฐ

โสตาโร อ. นักศึกษา ท. **เต** เหล่านั้น **วินฺทนฺติ** ย่อมได้รับ **วิวิธตฺถสารํ** ซึ่งเนื้อความอันเป็นแก่นสารต่างๆ (เช่น นีตัตถะและเนยยัตถะเป็นต้น) **กามํ** โดยแท้.

[นักศึกษาเหล่าใด เป็นผู้ฉลาดในประเภทแห่งสนธิและนาม เป็นต้น มีญาณานุภาพยอดเยี่ยม[1] กระทำความเพียรอยู่ในพระไตรปิฎกอันประเสริฐ, นักศึกษาเหล่านั้น ย่อมได้รับเนื้อความที่เป็นแก่นสารต่างๆ โดยแท้]

เย ตปฺปเภทมฺหิ อโกวิทา เต
โยคํ กโรนฺตาปิ สทา มหนฺตํ
สมฺมูฬฺหภาเวน ปเทสุ กามํ
สารํ น วินฺทุ ปิฏกตฺตยสฺมึ.

[**ปน** แต่] **โสตาโร** อ. นักศึกษา ท. **เย** เหล่าใด **อโกวิทา** เป็นผู้ไม่ฉลาด **ตปฺปเภทมฺหิ** ในประเภทของสนธิ และนาม เป็นต้นเหล่านั้น, **โสตาโร** อ. นักศึกษา ท. **เต** เหล่านั้น **กโรนฺตาปิ** แม้กระทำอยู่ **โยคํ** ซึ่งความเพียร **มหนฺตํ** อย่างใหญ่หลวง **สทา** ในกาลทุกเมื่อ **น วินฺทุ** ย่อมไม่ได้

[1] คำว่า อานุภาวะ ได้แก่ เตช (เดช), อุสฺสาห (ความเพียร) มนฺต (ที่ปรึกษา), ปภู (อำนาจ) และ สตฺติ (ความสามารถ, ความกล้าหาญ) สำหรับโยคศัพท์ในที่นี้หมายถึง อุตสาหะ, ส่วนอานุภาวะ หมายถึง มันตะและสัตติ

สารำ ซึ่งเนื้อความอันเป็นแก่นสาร (กามำ อันน่าปรารถนา) **ปิฏกตฺตยสฺมึ** ในพระไตรปิฎก **กามำ** โดยแท้ **สมฺมุฬฺหภาเวน** เพราะความเป็นผู้สงสัย **ปเทสุ** ในบท ท.

[แต่นักศึกษาเหล่าใด ไม่ฉลาดในประเภทดังกล่าวนั้น, นักศึกษาเหล่านั้น แม้กระทำความเพียรอันยิ่งใหญ่เสมอก็ไม่ได้รับแก่นสารสมดั่งปรารถนาในพระไตรปิฎก เพราะมัวแต่มีความสงสัยในบท]

ตสฺมา อหำ โสตุหิตตฺถมาโท
สนฺธิปฺปเภทำ ปกาสยิสฺสำ
สญฺญาวิธานาทิวิจิตฺรนีตึ
ธมฺมานุรูปำ กตสาธุนีตึ.

ตสฺมา เพราะเหตุนั้น **อาโท** ในเบื้องแรก **อหำ** อ.ข้าพเจ้า **ปกาสยิสฺสำ** จักแสดง **สนฺธิปฺปเภทำ ว** ซึ่งประเภทแห่งสนธินั่นเทียว **สญฺญาวิธานาทิวิจิตฺรนีตึ** อันเป็นแบบแผนที่วิจิตรมีสัญญาวิธานกัณฑ์(กัณฑ์ตั้งชื่อ)เป็นต้น **ธมฺมานุรูปำ** อันคล้อย-ตามพระสัทธรรม **กตสาธุนีตึ** อันมีแบบแผน ที่จัดแจงไว้ดีแล้ว **โสตุหิตตฺถำ** เพื่อประโยชน์เกื้อกูล แก่นักศึกษา.

[ดังนั้น ในเบื้องต้นข้าพเจ้าจักแสดงประเภทแห่งสนธิ นั่นเทียว อันเป็นแบบแผนที่วิจิตรมีสัญญาวิธานกัณฑ์(กัณฑ์ตั้งชื่อ)เป็นต้น คล้อยตามพระสัทธรรมมีแบบแผน ที่กระทำไว้ดีแล้ว เพื่อประโยชน์แก่นักศึกษา]

[สนธิมีความสำคัญ]

ตตฺถ ยสฺมา สนฺธิกิจฺจำ นาม โลณธูปนำ วิย สพฺพพฺยญฺชเนสุ สพฺพกมฺมิกอมจฺโจ วิย จ สพฺพราชกิจฺเจสุ สพฺพตฺถ อิจฺฉิตพฺพำ โหติ,

ในประเภทแห่งสนธิและนามเป็นต้นนั้น ธรรมดาว่ากิจแห่งสนธิ มีความจำเป็นในทุกที่เหมือนในการปรุงกับข้าวทุกอย่างจำต้องใส่เกลือและเครื่องเทศ และเหมือนในสรรพราชกิจจำต้อง อาศัยอำมาตย์ผู้สำเร็จราชกิจทั้งปวงฉะนั้น

สนฺธิกิจฺจำ นาม ชื่อว่ากิจแห่งสนธิ(สนฺธิศัพท์ที่มีความหมายว่า“การเชื่อมสระเป็นต้น” เป็นปุงลิงค์, ที่มีความหมายว่า “ปฏิสนธิ” เป็นต้น เป็นอิตถีลิงค์ นีติ.ปทมาลา. ๘๑๗) **โลณธูปนำ วิย** ราวกะ อ.เกลือและเครื่องเทศ (ธูปนำ แปลว่า การอบ,การรม,การทำให้เร่าร้อน, การบังหวนควัน ทำให้ควันหวนตลบขึ้น,เครื่องหอม,เครื่องฉุน,เครื่องเทศ, แต่ในที่นี้หมายถึงเครื่องเทศ ดังที่ท่านอาจารย์ธรรมปาละได้วิเคราะห์ไว้อัคคิสูตรว่า เกลือและเครื่องเทศชื่อว่า โลณธูปนำ สำ.มหา.ฏีกา. ๒/๒๓๔/๕๒๔, หมายความว่า พระองค์ตรัสถึงสติว่าจำต้องปรารถนา(มีความจำเป็น)ในที่ทุกสถาน เหมือนกับเกลือและเครื่องเทศ จำต้องปรารถนาในกับข้าวและแกงทุกชนิด) **สพฺพพฺยญฺชเนสุ** ในกับข้าวทุกอย่าง (พฺยญฺชน แปลว่า กับข้าว, องคชาต,อักขระ,ร่องรอย,บทที่มีวิภัตติเป็นที่สุด,ปรากฏ เกิดขึ้น) **สพฺพกมฺมิกอมจฺโจ** อ.อำมาตย์ผู้สำเร็จราชกิจทั้งปวง **อิจฺฉิตพฺพำ** มีความจำเป็น

ตสฺมา สนฺธินามการกสมาสาทิปฺปเภเทสุ สนฺธิปฺปเภทำว ปฐมำ ปกาสยิสฺสามิ.

ดังนั้น บรรดาประเภทแห่งสนธิ, นาม, การกะ และสมาสเป็นต้น ข้าพเจ้า จักแสดงประเภทแห่งสนธินั่นแลเป็นลำดับแรก.

ตสฺมา เพราะเหตุนั้น **อหำ** อ.ข้าพเจ้า **ปกาสยิสฺสามิ** จักแสดง **สนฺธิปฺปเภทำว** ซึ่งประเภทแห่งสนธินั่นแล **ปฐมำ** เป็นลำดับแรก **สนฺธินามการกสมาสาทิปฺปเภเทสุ** ในประเภทแห่งสนธิ,นาม,การกะและสมาสเป็นต้นหน้า (พื้นฐานพระปริยัติธรรมคือไวยากรณ์, พื้นฐานไวยากรณ์คือสนธิ, พื้นฐานสนธิคืออักษร)

เอวำ ตำ ปกาเสนฺโต จาหำ ปฐมตรำ วณฺณตฺตมุปคตสฺส สทฺทสฺสุปฺปตฺตึเยว สญฺญาวิธานาทีหิ สทฺธึ ปกาเสสฺสามิ.

อนึ่ง ข้าพเจ้า เมื่อจะแสดงประเภทแห่งสนธินั้น จักแสดงการเกิดขึ้นของ "**เสียงอักษร**" พร้อมทั้งกัณฑ์ที่แสดงชื่อเป็นต้น เป็นลำดับแรกก่อน.

จ อนึ่ง **สทฺทสฺสุปฺปตฺตึเยว** ซึ่งเกิดขึ้นของ "**เสียงอักษร**" **สญฺญาวิธานาทีหิ** ด้วยกัณฑ์ที่แสดงชื่อเป็นต้น **สทฺธึ** พร้อมกับ

[เหตุเกิดเสียงอักษร]

อากาสานิลปฺปเภโท เทหนิสฺสิโต จิตฺตชสทฺโทเยว วณฺณตฺตมุปคโต สทฺโท,

เสียงภายในร่างกายที่เกิดเพราะจิตโดยมีอากาสธาตุและวาโยธาตุเป็นแรงขับดัน ให้เปล่งออกมานั่นแล ชื่อว่า "**เสียงอักษร**"

อากาส อากาสธาตุ **อนิล** วาโยธาตุ **เทหนิสฺสิโต** อิงอาศัยร่างกาย **จิตฺตชสทฺโทเยว** เสียงที่เกิดจากจิต

เอวมฺภูโต เจส น สกลกาเย อุปฺปชฺชติ. โกจิ หิ สทฺโท อุรสิ, โกจิ กณฺเฐ, โกจิ สิรสีติ ตีสุ ฐาเนสุ อุปฺปชฺชติ.

เสียงอักษรนี้ แม้จะมีสภาพเช่นนั้น ก็ไม่เกิดทั่วร่างกาย. ด้วยว่า เสียงอักษรย่อมเกิดขึ้นที่ฐาน ๓ ฐานเท่านั้น คือ บางเสียง เช่น ห อักษรที่ประกอบกับอักษรที่สุดวรรค และอันตัฏฐอักษร เกิดขึ้นที่บริเวณทรวงอก, บางเสียง เช่น อ อา อักษร เกิดขึ้นที่บริเวณคอ, บางเสียง เช่น ตาลุชอักษร, มุทธชอักษร, ทันตชอักษร, โอฏฐชอักษร เกิดขึ้นที่ บริเวณศีรษะ[2]

อุรฐานตามมติของบางคัมภีร์

เกี่ยวกับอุรฐานนี้ ไม่ปรากฏว่ามีแสดงไว้ในคัมภีร์นยาสะ, จานทรไวยากรณ์ และสิทธานตเกามุทีแต่อย่างใด คิดว่า ท่านเหล่านั้นคงละไว้ในฐานะที่มติเกี่ยวกับอุรฐานนั้นเป็นมติของอปเรอาจารย์ หรืออาจารย์ผู้หลักผู้ใหญ่บางท่านเท่านั้น แต่ในคัมภีร์ปทรูปสิทธิท่านได้ยกเอามติเกี่ยวกับอักษรที่เกิดที่อุรฐานมาเป็นอปเรวาทะดังนี้ว่า

หการำ ปญฺจเมเหว อนฺตฏฺฐาหิ จ สํยุตำ,
โอรสนฺติ วทนฺเตตฺถ กณฺฐชำ ตทสํยุตำ.

ในบรรดาอักษรเหล่านี้ [นักไวยากรณ์ทั้งหลาย] กล่าวว่า ห อักษร อันประกอบกับอักษรที่ ๕ [ของวรรค] และ [ย ร ล ว] อันตั้งอยู่ในที่สุดของวรรคทั้ง ๕ ว่าเป็นอักษรเกิดที่อุรฐาน และย่อมกล่าวว่า ห อักษรอันไม่ประกอบกับอักษรเหล่านั้นว่าเป็นอักษรเกิดที่กัณฐฐาน (ที่คอ)

ตัวอย่างที่กล่าวในคาถานี้ เช่น

ง = -
ญ = ปญฺหา (การถาม)
ณ = ตณฺหา (ความอยาก)
น = นฺหารุ (เอ็น)
ม = อมฺหากำ (ของพวกเรา)
ย = สงฺคยฺหติ (ย่อมรวบรวม)
ร = -
ล = วฺลโห, วฺฬโห (ลอยไป)
ว = ชิวฺหา (ลิ้น)

[2] ในนิรุตติทีปนีหน้า ๔ กล่าวว่า **ตตฺถ สิรฏฺฐานำ นาม มุทฺธฏฺฐานเมว.** สิรฐาน หมายถึง มุทธฐาน "ปุ่มเหงือก" แต่ผู้แปลเห็นว่า ในที่นี้เป็นการพูดถึงตำแหน่งใหญ, มีใช่พูดถึงฐานที่กระทบ จึงได้แปล สิร ว่า "ศีรษะ"

ในรูปสิทธินิสสยะ ฉบับสิงหลได้แสดงไว้ ๒ ตัวอย่างคือ พฺรหฺมจริยํ และ ชิวฺหากาโร ซึ่งถ้าถือเอาตามที่แสดงนั้น การกล้ำกันระหว่าง ห อักษรกับพยัญชนะที่สุดวรรค หรือที่เรียกว่าวัคคันตะ หรือ พยัญชนะที่ ๕ ของแต่ละวรรค และอันตัฏฐาอักษร ๔ ตัวนั้น ดูเหมือนกับว่าอักษรตัวไหนตั้งอยู่ก่อนอยู่หลังไม่สำคัญ จะอย่างไรก็ตาม สำหรับภาษาบาลีและสันสกฤตแล้ว ห อักษร จะต้องอยู่หลังอักษรเหล่านั้นเสมอ

มติในคัมภีร์ปทรูปสิทธินี้ ก็คือมติที่มาจากต้นขั้วเดิมในคัมภีร์ปาณินีย์สิกขาเป็นต้นนั่นเอง อาจารย์ปทรูปสิทธิได้นำเอาคาถาในคัมภีร์เหล่านั้นมาแปลงเป็นภาษาบาลี ซึ่งถ้าจะทำการเปลี่ยนคาถาจากสันสกฤตมาเป็นภาษาบาลีให้ชัดเจนจริง ๆ จะต้องเปลี่ยนอย่างนี้

หการ์ ปณฺจเม ยุตฺต- มนฺตฏฺฐาภิ จ สํยุตฺ

โอรสฺ ตฺ วิชาเนยฺย กณฺฐฺยมาหุรสฺยุตฺ

สรุปความว่ามติดังกล่าวแสดงฐานเพิ่มอีกฐานหนึ่งคืออุรฐาน หมายความว่า ไม่เปล่งเสียง ห ออกมาทางช่องปาก แต่เป็นเสียงผสมกับอกเหมือนเสียงธนิต คือ ฆ ฌ ฒ ธ ภ ที่ไม่ได้แสดงไว้ในฐาน ๖ ประเภทและเป็นมติของอาจารย์บางท่าน (วทันติวาทะ) ที่ไม่ใช่สมานฉันท์(สมานวาทะ) ของนักไวยากรณ์ทั้งหลาย

ในเวลาที่ ห อักษรกล้ำกับวัคคันตะและอันตัฏฐานั้น ห อักษร จะมีฐานที่อุรฐาน เพราะฉะนั้น เมื่อทำการออกเสียงพยัญชนะที่กล้ำระหว่าง ห กับวัคคันตะและอันตัฏฐาดังกล่าว ผู้สวดจะสังเกตได้ว่ามีเสียงสะเทือนที่หน้าอก ซึ่งถ้าทำการออกเสียงอักษรสังโยคดังกล่าวให้ชัดเจน เช่น ณฺห, ณฺห, นฺห, มฺห, ยฺห, วฺห จะเห็นว่า เสียงมิได้ปรากฏที่ตำแหน่งอุรฐานเลย ขอให้ลองออกเสียงแล้วเอามือไปแตะที่อกดู

เพราะฉะนั้น ถ้าจะออกเสียงให้อักษรสังโยคเหล่านั้น มีเสียงไปถึงอุรฐาน จะต้องออกเสียงพยัญชนะตัวหน้ากับตัวหลังให้เร็วเสมอกัน จึงจะได้เสียงที่อุรฐาน ในการออกเสียงกล้ำกันระหว่าง ย กับ ห เช่นในกรณีตัวอย่างว่า มยฺห ถ้าออกเสียงเป็น มัยหัง เฉย ๆ อย่างที่ออกกันอยู่เป็นประจำนั้น ไม่ใช่เสียงของบาลีแท้ ถ้าเป็นเสียงของบาลีแท้จะต้องออกเสียงหนักว่า มัยยฺหัง ซึ่งจะทำให้เสียงของอักษรที่กล้ำกันนี้เกิดที่อุรฐานได้

อย่างไรก็ตาม การออกเสียงของชาวไทยและสิงหลในเรื่องนี้จะตรงตามมติแรก (คือออกเสียงตามฐานที่แสดงไว้ทั้ง ๖) เช่นคำว่า ตณฺหา อ่านว่า ตันหา แต่การออกเสียงของชาวพม่าจะตรงกับมติหลัง คืออ่านว่า ตันนฺหา ส่วนอันตัฏฐะ คือ ย ร ล ว ตั้งอยู่ท้ายวรรค หรือตามคัมภีร์สันสกฤตบางฉบับแปลว่า ท่ามกล่าง มีรูปวิเคราะห์ว่า อนฺเต

มชฺเฌ ติฏฺฐนฺตีติ อนฺตฏฺฐา (อนฺตบทหน้า+ฐา ธาตุ+กฺวิปัจจัย) คือ อักษรทั้ง ๔ เสียงเหล่านี้อยู่ท่ามกลางวรรคอักษรและอุสุมอักษรคืออักษรที่ออกเสียงด้วยลมร้อนอันได้แก่ ศ ษ ส ห

แม้ว่าอุสุมอักษรจะหมายถึงอักษรที่ออกเสียงด้วยลมร้อนตามคำอธิบายของสันสกฤตข้างต้น แต่ตามหลักภาษาศาสตร์ถือว่าเสียงทุกเสียงเปล่งจากปอดเหมือนกัน จึงเรียกเสียงดังกล่าวว่า เสียงเสียดแทรก (fricatives) ในการเปล่งเสียงเสียดแทรก ลมจะขึ้นไปที่ช่องจมูกหรือไม่ขึ้นก็ได้ ในช่องปากอวัยวะที่เกี่ยวข้องในการเปล่งเสียงจะอยู่ใกล้กันมาก ทำให้ทางเดินของลมแคบเข้า ลมจากปอดผ่านส่วนที่แคบนี้ เกิดเสียงเสียดแทรกขึ้น

อนึ่ง วิธีออกเสียงในภาษาบาลี แบ่งออกเป็น ๒ ประเภท ดังนี้

๑. ไม่อ่านกล้ำ ใช้ในกรณี ๔ อย่าง คือ

ก.พยัญชนะสังโยคเป็นวรรคเดียวกัน เช่น อกฺก (อักกะ), อกฺข (อักขะ) เป็นต้น

ข.พยัญชนะสังโยคเป็น อ วรรคเหมือนกัน เช่น อยฺย(อัยยะ),ปลฺลว(ปันละวะ) เป็นต้น

ค.พยัญชนะสังโยคมีวรรคต่างกัน เช่น ภนฺช (ภนฺชะ), หนฺส (หันสะ) เป็นต้น

ฆ.พยัญชนะสังโยคมี ห อักษรอยู่ท้าย เช่น อสุมฺห (อะสุมหะ),รูฬฺหิ (รูนหิ) เป็นต้น

๒. อ่านกล้ำ ใช้ในกรณี ๒ อย่าง คือ

ก. มี ย ร ว อักษรอยู่ท้าย เช่น กลฺยาณ (กันลฺยาณะ), จิตฺร (จิดตฺระ), กตฺวา (กัดตฺวา), อนฺเวติ (อันนฺเวติ)

ข. มี สฺ อักษรอยู่หน้า เช่น ตสฺมา (ตัสฺหฺมา)

การออกเสียงบาลีนั้นมีข้อยกเว้นอยู่บ้าง เช่น ปณฺหา ไม่ออกว่า ปัยหา แต่อ่านว่า ปันหา คำว่า มิลินฺทปณฺห อ่านว่า มิลินทะปันหะ แม้คำว่า พฺรหฺม มักอ่านว่า พฺรัมฺมะ โดยเสียง ห หายไปเหมือน h ในคำว่า hour (อาวเวอะ)

อนึ่ง คำว่า ตสฺมา ออกเสียงเป็น ตัสสฺหฺมา โดยมี หฺ กล้ำ ทั้งนี้เพื่อให้ต่างกับคำว่า ตสฺสมา (ตัสสะมา เสอมด้วยสิ่งนั้น) แม้คำว่า สงฺขยา ก็อ่านว่า สังขฺหฺยา เพื่อให้ต่างกับคำว่า สงฺขยา (สังขะยา ความสิ้นไป การนับ สขิธาตุ ยปัจจัย) ส่วนคำว่า สมุทฺท อ่านได้สองแบบว่า สะหฺมุดทะ หรือ สะมุดทะ โดยต่างกันที่อย่างแรกมีเสียงต่ำ อย่างหลังมีเสียงสูง เนื่องจากเสียงสระอาจแบ่งออกเป็น ๓ ระดับ คือ เสียงสูง (อุทาตฺต) เสียงต่ำ (อนุทาตฺต) และเสียงกลาง (สฺวริต)

ปทมัญชรี. ๑/๓๖ ปทวิจาร ๔๔-๔๗

[พระสุระเสียงพระพุทธเจ้า]

วิเสสโต ปน ภควโต สทฺโท กปฺปสตสหสฺสาธิกานิ จตฺตาริ อสงฺเขฺยยฺยานิ ปูริตทานสีลาทิปารมีปุญฺเญน ปริโสธิตวตฺถุตฺตา นาภิโต ปฏฺฐาย สมุฏฺฐหนฺโต มหาพฺรหฺมุโน สโร วิย ปิตฺตเสมฺหาทีหิ อปลิพุทฺโธ วิสุทฺโธ อฏฺฐงฺคสมนฺนาคโต หุตฺวา สมุฏฺฐาติ.

แต่ว่าโดยพิเศษ พระสุระเสียงของพระผู้มีพระภาค เริ่มแต่พระนาภี ไม่ถูกน้ำดี และเสมหะเป็นต้นรบกวน ไพเราะ สมบูรณ์ด้วยองค์ ๘ เหมือนเสียงท้าวมหาพรหม เพราะพระสุระเสียงของพระองค์มีฐานเสียงอันหมดจด ด้วยบุญบารมีมีทานและศีลเป็นต้นที่ได้ทรงบำเพ็ญมาตลอดสี่อสงไขยแสนกัปป์

ปน แต่ว่า **วิเสสโต** โดยพิเศษ **ภควโต สทฺโท** อ. พระสุระเสียงของพระผู้มีพระภาค **สมุฏฺฐหนฺโต** เมื่อตั้งขึ้น **นาภิโต ปฏฺฐาย** เริ่มแต่พระนาภี **ปิตฺตเสมฺหาทีหิ** อันน้ำดีและเสมหะเป็นต้น **อปลิพุทฺโธ** ไม่รบกวนแล้ว **วิสุทฺโธ** ไพเราะ **อฏฺฐงฺคสมนฺนาคโต** เป็นเสียงที่สมบูรณ์ด้วยองค์ ๘ **หุตฺวา** เป็น **สมุฏฺฐาติ** ย่อมตั้งขึ้น **มหาพฺรหฺมุโน สโร วิย** ราวกะ อ. เสียงของท้าวมหาพรหม **ปริโสธิตวตฺถุตฺตา** เพราะพระสุระเสียงของพระองค์มีฐานเสียงอันหมดจด **ปูริตทานสีลาทิปารมีปุญฺเญน** ด้วยบุญบารมีมีทานและศีลเป็นต้นที่ได้ทรงบำเพ็ญมา **กปฺปสตสหสฺสาธิกานิ จตฺตาริ อสงฺเขฺยยฺยานิ** ตลอดสี่อสงไขยแสนกัป

ชนเหล่าอื่นมีเสียงขาดตอนเป็นช่วง ๆ มีอาการหลายอย่าง มีเสียงที่ไม่น่าปรารถนาเหมือนเสียงกา แต่พระองค์มีพระสุระเสียงประดุจเสียงของท้าวมหาพรหมถูกต้องตามมหาปุริสลักษณะ ไพเราะดุจเสียงนกกรเวก ที.มหาวคฺค.อ. ๒/๓๖/๔๕

เสียงที่สมบูรณ์ มีองค์ ๘ คือ:-

วิสฺสฏฺฐมณฺชุ วิญฺเญยฺยา สวนียาวิสาริโน,
พินฺทุ คมฺภีร นินฺนาที เตฺยวมฏฺฐงฺคิโก สโร. อภิธาน. ๑๒๙

เสียงมีองค์ ๘ อย่างนี้คือ สละสลวย, ไพเราะ, ชัดเจน, เสนาะโสต, ไม่เครือพร่า, กลมกล่อม, ลุ่มลึก และ ก้องกังวาน

วิสฺสฏฺฐ สละสลวย เสียงที่เปล่งออกมาโดยไม่มีเสมหะเป็นต้นติดคอ, มญฺชุ เสียงไพเราะเสียงที่ประทับใจผู้ฟัง วิญฺเญยฺยา ชัดเจน ฟังเข้าใจง่ายโดยอักขระและพยัญชนะ สวนียา เสนาะโสต เสียงทีควรฟัง สบายหู, อวิสารี ไม่เครือพร่า ไม่แตกพร่า ไม่ขาดกระท่อนกระแท่น

เหมือนเสียงกังสดาล, พินฺทุ เสียงกลมกล่ม, คมฺภีร เสียงลุ่มลึก ไกลฐานทั้งห้า เพราะเกิดที่ฐาน ๒ คือ กัณฐฐานและอุรฐาน, นินฺนาที เสียงก้องกังวาน

ม.ม.อ/ฎีกา. พฺรหฺมายุสุตฺต ๒๘๔/๒๑๓

[ตำแหน่งเสียงอักษร]

เอวํ ตีสุ ฐาเนสุ อุปฺปนฺโน โส จิตฺตชสทฺโท กณฺฐตาลุมุทฺธทนฺโตฏฺฐสงฺขาตานิ ปญฺจ ฐานานิ ฆฏฺเฏตฺวา วณฺณตฺตมุปคจฺฉติ. “อิทํ วกฺขามี”ติ หิ วิตกฺกยโต วิจารยโต เตสุ เตสุ ฐาเนสุ อุปฺปนฺนาย จิตฺตชปถวีธาตุยา อุปาทินฺนกปถวีธาตุฆฏฺฏเนน สทฺโท ชายติ.

เสียงที่เกิดเพราะจิตซึ่งเกิดขึ้นที่ฐาน ๓ ฐานดังกล่าว ถึงความเป็นอักษรได้ โดยการ กระทบฐาน ๕ ฐานคือ กัณฐฐาน, ตาลุฐาน, มุทธฐาน, ทันตฐาน และโอฏฐฐาน อธิบายว่า เมื่อบุคคลตรึกตรองอยู่ว่า “เราจักพูดคำนี้” เสียง (มี อ เป็นต้น) ย่อมเกิดขึ้น เพราะจิตตช-ปถวีธาตุที่เกิดในฐานนั้น ๆ กระทบกับกัมมชปถวีธาตุ

โส จิตฺตชสทฺโท อ. เสียงที่เกิดเพราะจิต **อุปฺปนฺโน** อันเกิดขึ้นแล้ว **เอวํ ตีสุ ฐาเนสุ** ที่ฐาน ท. ๓ ดังกล่าวมานี้ **วณฺณตฺตมุปคจฺฉติ** ย่อมถึงซึ่งความเป็นอักษรได้ **ปญฺจ ฐานานิ ฆฏฺเฏตฺวา** โดยการกระทบซึ่งฐาน ท. ๕ **กณฺฐตาลุมุทฺธทนฺโตฏฺฐสงฺขาตานิ** กล่าวคือ กัณฐฐาน, ตาลุฐาน, มุทธฐาน, ทันตฐาน และโอฏฐฐาน **“อิทํ วกฺขามี”ติ หิ วิตกฺกยโต วิจารยโต** เมื่อบุคคลตรึกตรองอยู่ว่า “อ. เรา จักพูด ซึ่งคำนี้” ดังนี้ **สทฺโท** อ. เสียง (มี อ เป็นต้น) **ชายติ** ย่อมเกิดขึ้น **เตสุ เตสุ ฐาเนสุ อุปฺปนฺนาย จิตฺตชปถวีธาตุยา อุปาทินฺนกปถวีธาตุฆฏฺฏเนน** เพราะจิตตชปถวีธาตุที่เกิดในฐานนั้น ๆ กระทบกับกัมมชปถวีธาตุ (**อุปาทินฺนก**=กมฺมช, ตามหลักพระอภิธรรม เมื่ออวัยวะที่ใช้ในการออกเสียงกระทบกันตามฐานต่าง ๆ ตามอำนาจการสั่งการของจิตแล้ว เสียงก็ถูกเปล่งออกมา คือในขณะที่ผู้พูดต้องการจะเปล่งเสียง จิตที่ต้องการจะเปล่งเสียงเกิดขึ้นก่อน จิตดังกล่าวนี้ก่อให้เกิดวาโยธาตุที่ทำให้ฐานและกรณ์เคลื่อนไหวได้ เมื่อฐานและกรณ์ที่เป็นปฐวีธาตุกระทบกันเช่นนี้ ก็เกิดเสียงพูดที่สื่อความหมายได้ ตัวอย่างเช่น เมื่อตาลุชอักษร (อิ อี จ ฉ ช ฌ ญ ย) ซึ่งเกิดที่ตาลุฐานกระทบกับกรณ์ คือชิวหามัชฌะ จะเกิดเสียงตาลุชอักษรขึ้น ฐานและกรณ์เหล่านั้นจัดว่าเป็นปฐวีธาตุ เพราะมีลักษณะของปฐวีธาตุ คือความแข็งหรืออ่อนมากกว่าธาตุอื่น

การกระทบกันของปฐวีธาตุดังกล่าวนี้ ปรากฏในขณะเกิดชวนะจิตทั้งเจ็ดขณะในวิถีหนึ่ง ๆ เสียงที่เปล่งออกมาจึงปรากฏในขณะเกิดชวนะจิตทั้งเจ็ดขณะเหล่านั้น บางอาจารย์กล่าวว่า ชวนะจิตหกขณะแรกมี

กำลังน้อย ส่วนชวนะจิตที่เจ็ดมีกำลังมากกว่า เพราะได้รับอาเสวนปัจจัย ฉะนั้นท่านจึงมีความเห็นว่า ชวนะจิตที่เจ็ดเท่านั้นก่อให้เกิดเสียงได้) ดูรายละเอียดเพิ่มปรมัตถทีปนี ๕๕๕

เอวํ โส สทฺโท ทฺวินฺนํ ธาตูนํ ฆฏฺฏนวเสน ปญฺจ ฐานานิ ผุฏฺเฏตฺวา วณฺณตฺตํ ปาปุณาตีติ เวทิตพฺพ.

พึงทราบว่า เสียงถึงความเป็นอักษรได้ โดยการกระทบฐาน ๕ ด้วยสามารถแห่งการกระทบกันของธาตุทั้ง ๒ ด้วยประการฉะนี้

โสตุชเนน อันนักศึกษา **เวทิตพฺพ** พึงทราบ **อิติ** ว่า **โส สทฺโท** อ. เสียง นั้น **ปาปุณาติ** ย่อมถึง **วณฺณตฺตํ** ซึ่งความเป็นอักษรได้ **ฆฏฺเฏตฺวา** โดยการกระทบ **ปญฺจ ฐานานิ** ซึ่งฐาน ท. ๕ **ฆฏฺฏนเวน** ด้วยสามารถแห่งการกระทบกัน **ทฺวินฺนํ ธาตูนํ** ของธาตุ ท. ๒

อิมสฺมึ สทฺทนีติปฺปกรเณ สุตฺตานิ สวุตฺติกานิ จ อวุตฺติกานิ จ กตฺวา วทาม. ในคัมภีร์สัททนีตินี้ ข้าพเจ้า (พระอัครวังสาจารย์) จักแสดงสูตรทั้งที่มีวุตติ และไม่มีวุตติ (มีคำอธิบายสูตรและไม่มีคำอธิบายสูตร)

อิมสฺมึ สทฺทนีติปฺปกรเณ ในคัมภีร์สัททนีตินี้ **มยํ** อ. ข้าพเจ้า ท. **วทาม** จะกล่าว **สุตฺตานิ** ซึ่งสูตร **กตฺวา** กระทำ **สวุตฺติกานิ** ให้เป็นไปกับด้วยวุตติ **จ** ด้วย **อวุตฺติกานิ** ให้ไม่มีวุตติ **จ** ด้วย

คำว่า มยํ หมายถึง พระอัครวังสาจารย์องค์เดียว แต่ท่านใช้เป็นพหูพจน์ในฐานะที่พูดยกย่องตนเอง (อตฺตพหุวจนํ), การยกย่องตนเองและการแสดงความเคารพผู้อื่น (ครุการพหุวจนํ) ในพระบาลีมีใช้น้อย แต่ในอรรถกถาและฎีกามีใช้มาก นีติ.ปท. ๖๔

ตัวอย่างจากพระบาลีมีรูปเอกพจน์

นโม เต ปุริสาชญฺญ นโม เต ปุริสุตฺตม,
ตว สาสนมาคมฺม ปตฺโตมฺหิ อจลํ ปทํ. ขุ.อ. ๓๓/๑๐๑/๑๓๓

ข้าแต่ท่านบุรุษชาติอาชาไนย ขอทำความนอบน้อมต่อท่าน, ข้าแต่ท่านบุรุษผู้ประเสริฐ ขอทำความนอบน้อมต่อท่าน, ข้าพเจ้าอาศัยคำสอนของท่าน จึงบรรลุพระนิพพาน

มูลสัญญาวิธาน

วิธีการตั้งชื่อขั้นพื้นฐาน

๑. **อปฺปภุเต’กตาลีส สทฺทา วณฺณา.**

สทฺทา อ.เสียง ท. **เอกตาลีส** ๔๑ เสียง **อปฺปภุตี** มี อ เป็นต้น **วณฺณา** ชื่อว่า วัณณะ **โหนฺติ** ย่อมมี.

ภควโต ปาวจเน อการปฺปภุตี เอกจตฺตาลีส สทฺทา วณฺณา นาม ภวนฺติ. เสยฺยถิทำ? อ อา อิ อี อุ อู เอ โอ, ก ข ค ฆ ง, จ ฉ ช ฌ ญ, ฏ ฑ ฒ ณ, ต ถ ท ธ น, ป ผ พ ภ ม, ย ร ล ว ส ห ฬ อำ.

ในพระดำรัสของพระผู้มีพระภาค เสียง ๔๑ เสียงมี อ เป็นต้น ชื่อว่า วัณณะ.

ได้แก่:-

อ อา อิ อี อุ อู เอ โอ

ก ข ค ฆ ง

จ ฉ ช ฌ ญ

ฏ ฐ ฑ ฒ ณ

ต ถ ท ธ น

ป ผ พ ภ ม

ย ร ล ว ส ห ฬ อำ.

[บทเสริมความรู้]

เสยฺยถิทนฺติ นิปาโต ที.อ. ๑/๒๖

คำว่า เสยฺยถิทำ เป็นนิบาต

ในตัวอย่างนี้ คำว่า **เสยฺยถิทำ** เป็นนิบาตสมุทายะของนิบาต คือ **เสยฺยถา+อิทำ** จึงระบุความหมายทั้ง ๓ ลิงค์ ๒ พจน์ได้ เช่น

อยเมว อริโย อฏฺฐงฺคิโก มคฺโค. เสยฺยถิทำ ? สมฺมาทิฏฺฐิ.....

มัชฌิมาปฏิปทานี่เทียว คือทางอันประเสริฐที่มีองค์แปด ทางนั้นเป็นไฉน ? ทางนั้นคือสัมมาทิฏฐิ.....

เสยฺยถิทนฺติ นิปาโต, ตสฺส กตโม โส อิติ เจติ อตฺโถ. กตมานิ วา ตานิ อฏฺฐงฺคิกานีติ. สพฺพลิงฺควิภตฺติวจนสาธารโณ หิ อยำ นิปาโต. สารตฺถ. ๓/๒๐๗

คำว่า **เสยฺยถิทำ** เป็นนิบาต คำนั้นมีความหมายว่า ถามว่า ทางนั้น เป็นไฉน ? อีกนัยหนึ่ง องค์แปดเหล่านั้นเป็นไฉน ? จริงอย่างนั้น ศัพท์นี้ เป็นนิบาตที่ทั้งไปกับลิงค์, พจน์ และวิภัตติทั้งหมด

เสยฺยถิทำ, เสยฺยถีทำ

ในฉบับพม่า มีปาฐะว่า **เสยฺยถิทำ** ส่วนฉบับไทยบางฉบับ มีปาฐะว่า **เสยฺยถีทำ** คำว่า **เสยฺยถีทำ** คล้อยตามวิธีเข้าสนธิในภาษาสันสกฤต เพราะในภาษาสันสกฤตนั้น สระเสียงสั้นข้างหลังที่เข้าสนธิต้องกลายเป็นสระเสียงยาว เช่น ทณฺฑาคฺรำ=ทณฺฑ+อคฺรำ (ปลายไม้เท้า) ส่วนในภาษาบาลีใช้ตามวิธีนี้บ้าง เช่น มธูทกำ=มธุ+อุทกำ (น้ำหวาน) ไม่ใช้ตามวิธีนี้บ้าง เช่น โลกคฺคปุคฺคโล=โลก+อคฺคปุคฺคโล (บุคคลผู้เลิศในโลก)

[วิเคราะห์ วณฺณ ศัพท์]

วณฺณิยติ กถิยติ อตฺโถ เอเตหีติ วณฺณา. วณฺณสญฺญาย กึ ปโยชนำ? “โห ธสฺส วณฺณสนฺธิมฺหิ”อิจฺจาทีสุ อสมฺโมโห, กิจฺจสิทฺธิ จ.

ความหมาย (มี โค เป็นต้น) อันผู้กล่าว ย่อมพรรณนา ด้วยเสียงเหล่านั้น เพราะเหตุนั้น เสียงเหล่านั้น ชื่อว่า วัณณะ (อักษรหรือสัญลักษณ์)

อตฺถำ วณฺเณนฺติ ปกาเสนฺตีติ วณฺณา,เสียงที่แสดงความหมาย ชื่อว่า วัณณะ นิรุตฺติทีปนี. ๒

ถาม. การตั้งชื่อว่า "**วณฺณ**" มีประโยชน์อะไร?

ตอบ. เพื่อมิให้เกิดความสงสัย และให้รู้ความเป็น "**วณฺณ**" (คือให้สำเร็จประโยชน์ หน้าที่) ของสูตรว่า “โห ธสฺส วณฺณสนฺธิมฺหิ” เป็นต้น (ตามพระพุทธพจน์ ในวัณณสนธิ แปลง ธ เป็น ห ได้ สูตรที่ ๗๒)

๒. อกฺขรา จ เต.

สทฺทา อ.เสียง ท. **เต** เหล่านั้น **อกฺขรา** ชื่อว่า อักขระ **โหนฺติ จ** ย่อมมีด้วย

ข้อความนี้ เป็นสูตร คำว่า สทฺทา เป็นประธาน ตามมาจากสูตรแรก เรียกว่า อธิการะ

เต อการปฺปภุตี เอกจตฺตาลีส สทฺทา อกฺขรา จ นาม ภวนฺติ.

เสียง ๔๑ เสียงมี อ เป็นต้นเหล่านั้น ชื่อว่า อักขระ ด้วย

ข้อความนี้ เป็นวุตติ ขยายความหมายของสูตร เพื่อให้เข้าใจง่ายและแปลง่าย

คำว่า **อักษร** หมายถึงเสียง ส่วนตัวอักษรที่มีรูปเป็นต่าง ๆ ตามภาษานั้น ๆ เป็นการกำหนดขึ้นแทนเสียงในภายหลัง

[ความหมายอักษร]

อกฺขราติ เกนฏฺเฐน อกฺขรา? อกฺขยฏฺเฐน อกฺขรฏฺเน จ. ยญฺหิ ขยํ คจฺฉติ ปริหายติ, ตํ "ขยนฺ"ติ วุจฺจติ. ยํ ปน ขรํ โหติ ถทฺธํ, ตํ "ขรนฺ"ติ วุจฺจติ.

คำว่า **อกฺขร** มีอธิบาย ดังนี้:-

ถาม. ชื่อว่า อักขระ เพราะอรรถว่าอะไร?

ตอบ. ชื่อว่า อักขระ เพราะอรรถว่าไม่สิ้นไป(ขิ ขเย) และไม่แข็งกระด้าง(ขร ถทฺเธ)

ความจริง สิ่งใด ถึงความสิ้นไป เสื่อมไป, สิ่งนั้น เรียกว่า ขยะ. ส่วนสิ่งใด แข็งกระด้าง, สิ่งนั้น เรียกว่า ขระ.

อิเม ปน วณฺณา สงฺขารวิการลกฺขณนิพฺพานปญฺญตฺติสงฺขาเตสุ ปญฺจสุ เญยฺยปเถสุ วตฺตมานาปิ เนว ขยํ คจฺฉนฺติ, น ปริหายนฺติ, อุปรูปริ ทิสฺสนฺติ, อติสุขุมคมฺภีร-สงฺเกเตสุ ปริวตฺตมานาปิ ขรตฺตํ ถทฺธภาวํ น คจฺฉนฺติ, อติวิย มุทุ หุตฺวา อตฺถวเสน น ขรนฺติ, ตสฺมา "อกฺขรา"ติ วุจฺจนฺติ.

อธิบายว่า เสียงทั้งหลายเหล่านี้ แม้เป็นไปอยู่ในเญยยธรรม[สิ่งที่สามารถรู้ได้] ๕ ประการ คือเตภูมิกสังขาร, วิการรูป, ลักขณรูป, นิพพาน และบัญญัติ ก็ไม่ถึงความหมดสิ้นไป กลับปรากฏยิ่งๆ ขึ้นไป. แม้จะนำมาใช้กับสิ่งที่เป็นสังเกตบัญญัติอันละเอียดลึกซึ้งเป็นอย่างยิ่ง ก็ไม่ถึงความแข็งกระด้าง, เป็นสิ่งที่มีสภาพอ่อนเป็นอย่างยิ่ง จึงไม่แข็ง กระด้าง เพราะเหมาะสมกับความหมายทุกอย่าง[3] เหตุนั้น เสียงเหล่านั้น จึงชื่อว่า อักขระ

[วิเคราะห์ อกฺขร ศัพท์]

อยํ ปเนตฺถ สาธิปฺปาโย วิคฺคโห—นกฺขรนฺตีติ อกฺขรา, ปมาณโต เอกจตฺตาลีส-มตฺตาเยว หุตฺวา อนนฺตมภิเธยฺยมฺปิ ปตฺวา น ขิยนฺตีติ อตฺโถติ.

[3] คือสามารถสื่อสาระที่ละเอียดลึกซึ้งเป็นอย่างยิ่ง เหมือนทองคำที่นำไปหลอม เพื่อประกอบเป็นเครื่องประดับต่าง ๆ

ในคำว่า **อกฺขร** นี้ มีรูปวิเคราะห์พร้อมทั้งคำอธิบายดังนี้:- เสียงเหล่าใด ย่อมไม่สิ้นไป เพราะเหตุนั้น เสียงเหล่านั้น ชื่อว่า อักขระ (เสียง ที่ไม่สิ้นไป) อธิบายว่า อักขระเหล่านั้น ว่าโดยจำนวนมีเพียง ๔๑ ตัวเท่านั้น แม้จะใช้สื่อ ความหมายอย่างไม่มีที่สุด ก็ไม่หมดสิ้นไป.

ปิฏกตฺตยมฺปิ ปตฺวา นกฺขรนฺตีติ อกฺขรา วรรณะเหล่าใด แม้จะถูกนำมาใช้บันทึกพระไตรปิฎก(จนจบ)ก็ไม่หมดสิ้นไป เหตุนั้น วรรณะเหล่านั้น ชื่อว่า อักขระ **ปทวิจารทีปนี หน้า ๓**

อีกนัยหนึ่ง อักษรคือเสียงที่ไม่เสื่อมไป กล่าวคือ เป็นบัญญัติที่ไม่เสื่อมสิ้นไปเหมือนสังขตธรรมคือรูปนามที่เกิดจากปัจจัยปรุงแต่งอันได้แก่ กรรม จิต อุตุ และอาหาร จะเห็นได้ว่า คำบัญญัติที่กล่าวถึงชื่อว่าของพระพุทธเจ้าและพระสาวกยังปรากฏอยู่จนถึงปัจจุบัน แม้ในอดีตกาลตั้งแต่สมัยสุเมธดาบสก็มีคำบัญญัติที่กล่าวถึงดาบสท่านนั้นอยู่ หากพระศาสนานี้อันตรธานไป ชื่อดังกล่าวก็จะสาบสูญไปด้วย แต่เมื่อมีศาสนาของพระพุทธเจ้าพระองค์อื่นอุบัติขึ้น ชื่อเหล่านั้น ก็จะปรากฏขึ้นมาอีก ดังพระดำรัสในสังยุตตนิกายว่า

รูปี ชีรติ มจฺจานำ นามโคตฺตำ น ชีรติ. สำ.ส. ๑๕/๗๖/๔๙

รูปของมนุษย์ทั้งหลาย ย่อมเสื่อมสิ้นไป แต่ชื่อและโคตรของเขา ย่อมไม่เสื่อมไป

[รูปวิเคราะห์ คือคำจำกัดความ มาจากศัพท์ว่า วิคฺคห ที่มีความหมายว่า นิปฺผนฺนสฺส อตฺโถ วิเสเสน คยฺหติ เอเตนาติ วิคฺคโห (วิคคหะ คือ เครื่องถือเอาอรรถของบทสำเร็จเป็นพิเศษ, ศัพท์ทำให้เข้าใจอรรถของบทสำเร็จ) ในภาษาบาลีมีรูปวิเคราะห์ ๓ ประการ คือ รูปวิเคราะห์สมาส, รูปวิเคราะห์ตัทธิต และรูปวิเคราะห์กิตก์]

[ขร ธาตุมีอรรถ ๕]

ขร ธาตุ มีอรรถ ๕ ประการคือ **อขย** (ไม่หมดสิ้นไป), **อเสก** (ไม่ราดรด), **อนาส** (ไม่พินาศ), **อผรุส** (ไม่หยาบ, ไม่แข็งกระด้าง) และ **อกมฺปน** (ไม่หวั่นไหว)

บรรดาอรรถ ๕ ประการเหล่านั้น

อรรถว่า **อขย** “ไม่หมดสิ้นไป” หมายความว่า ศัพท์คือ อ, ก เป็นต้น แม้จะพูดซ้ำแล้วซ้ำอีกว่า อ อ อ.....ก ก ก.....ก็ไม่หมดสิ้น. อีกอย่างหนึ่ง อักขระในภาษาบาลีนี้ แม้จะมีเพียง ๔๑ ตัว แต่ก็สามารถใช้พูดเขียน สื่อสารสารัตถธรรมขององค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ไม่หมดสิ้น เช่น ก อักษร ในอุทาหรณ์ว่า กร กม เป็นต้น แม้เป็น ก อักษรตัวเดียว แต่จะใช้สักเท่าไร ก็ไม่หมดสิ้น ศัพท์คือ อา เป็นต้นก็เช่นกัน ตามความหมายนี้ สามารถแสดงรูปวิเคราะห์ได้ว่า นกฺขรนฺติ น ขียนฺตีติ อกฺขรา

อรรถว่า **อเสก** “ไม่ราดรด” หมายความว่า อักษรเป็นสิ่งที่ไม่รั่วออกไปสู่ภายนอก ได้แก่มนสาวัตถาปิตอักษรซึ่งถูกกำหนดด้วยใจ เช่น เมื่อตอนที่พระพุทธองค์ทรงพิจารณาพระอภิธรรม ๗ คัมภีร์ในปารายนิกพราหมณปัญหาและทีรฆนขรเจดีย์ ตามความหมายนี้ สามารถแสดงรูปวิเคราะห์ได้ว่า นกฺขรียนฺติ น สิญฺจียนฺตีติ อกฺขรา

อรรถว่า **อนาส** “ไม่พินาศ” หมายความว่า อักษรที่ใช้ในไวยากรณ์สมัยนี้เป็นตัวแทนของชื่อที่ชาวโลกสมมติขึ้น เรียกว่านามบัญญัต เพราะบัญญัติเป็นสิ่งที่ไม่พินาศ บัญญัตินั้นไม่ใช่ปรมัตถธรรม เป็นสิ่งที่ชาวโลกบัญญัติขึ้นต่อ ๆ กันมา จึงไม่ฉิบหายหรือแปรปรวนไปด้วยอำนาจแห่งเหตุปัจจัย ดังนั้น ในขณะที่วทันตบุคคล กำลังสาธยายอยู่ อักษรเหล่านั้น จึงไม่พินาศไป เปรียบเสมือนทองที่ปราศจากมลทิน แม้จะถูกจับกระชากลากไปไหนก็จะโอนอ่อนตามไปไม่แตกหักฉันนั้น ตามความหมายนี้ สามารถแสดงรูปวิเคราะห์ได้ว่า นกฺขรนฺติ น นสฺสนฺตีติ อกฺขรา

อรรถว่า **อผรุส** “ไม่หยาบ” หมายความว่า อักษรมีคุณสมบัติที่ยืดหยุ่นได้ จะทำการเปลี่ยนแปลงด้วยวิธีการอาเทศหรือการลบเป็นต้น โดยความเป็นการีและการิยะของกันและกันอย่างไรก็ได้ เปรียบเสมือนทองคำแท้ซึ่งมีคุณสมบัติเหมาะที่จะทำเป็นรูปพรรณ อย่างไรก็ได้ตามที่ต้องการเช่นตุ้มหูและกำไลมือเป็นต้น ตามความหมายนี้ สามารถแสดงรูปวิเคราะห์ได้ว่า นกฺขรนฺติ ถทฺธภาวํ น คจฺฉนฺตีติ อกฺขรา

อรรถว่า **อกมฺปน** “ไม่หวั่นไหว” หมายความว่า ไม่มีการเปลี่ยนโวหารคำเรียกจากโวหารหนึ่งไปเป็นอีกโวหารหนึ่ง เพราะเสียงอักษรแต่ละเสียงมีสภาพเป็นเอกลักษณ์เฉพาะของตัวเอง จะไม่หวั่นไหวตามเหตุปัจจัยแต่อย่างใด เช่น ก อักษร ก็ต้องเรียกว่าเป็น ก อักษรอย่างเดียว จะเรียกว่าเป็น ข อักษรไม่ได้ แม้ ข อักษรก็จะเรียกว่า ก อักษรไม่ได้เช่นเดียวกัน ตามความหมายนี้แสดงรูปวิเคราะห์ได้ว่า นกฺขรนฺติ น จลนฺตีติ อกฺขรา

อกฺขรสญฺญาย กึ ปโยชนํ? อกฺขรโต กาโร, “อกฺขรานํ สนฺนิปาตํ, ชญฺญา ปุพฺพาปรานิ จา”ติ อาทีสุ อสมฺโมโห กิจฺจสิทฺธิ จ.

ถาม. ด้วยการตั้งชื่อว่า "**อกฺขร**" มีประโยชน์อะไร?

ตอบ. เพื่อมิให้เกิดความสงสัย และให้รู้ความเป็น "**อกฺขร**" ในสูตรเป็นต้นว่า

อกฺขรโต กาโร

ลง การปัจจัย หลังอักขระ

และในข้อความว่า

อกฺขรานำ สนฺนิปาตำ ชญฺญา ปุพฺพาปรานิ จ[4]

พึงทราบบทอันเป็นที่ประชุมแห่งอักขระ และพึงทราบบทหน้า และบทหลังด้วย

อิโต ปรำ สงฺเขปรุจิตฺตา น สรสญฺญาทีสุ ปโยชนำ กเถสฺสาม.

ต่อจากการตั้งชื่ออักขระนี้ ข้าพเจ้า จักไม่แสดงประโยชน์การตั้งชื่อสระเป็นต้น เพราะประสงค์จะแสดงโดยย่อ

[บทเสริมความรู้]

คำว่า **เอกจตฺตาลีส** ในสูตรนี้ ได้กล่าวระบุจำนวนอักษรในภาษาบาลีว่ามี ๔๑ เสียง เท่านั้น อักษรนอกจากนี้ไม่ใช่อักษรในภาษาบาลี หมายความว่า สระและพยัญชนะในภาษาสันสกฤตทีบาลีไม่มีใช้ เช่น ฤ ๎ฤ ฦ ๎ฦ ไอ เอา ศ ษ (สระ ๑๔ ตัว พยัญชนะ ๓๓ ตัว ไม่มี่ อนุสฺวาร หรือ นฤคหีต และ ฬ, อนึ่งยังมีรูปวิสรรชนีย์คือ อะ เรียกว่า วิสรฺชะนีย หรือ วิสรฺค เป็นเสียงที่เกิดจากอก คำว่า วิสรฺชะนีย อ่านว่า วิ-สันร-ชะ-นี ร ออกเสียงคล้าย ๆ น แต่มี ร กล้ำ) อักษรเหล่านี้ ไม่ใช่พระดำรัสของพระพุทธเจ้า อย่างไรก็ตาม วรรณกรรมสันสกฤตเจริญรุ่งเรืองมาก่อนพุทธกาล ไวยากรณ์บาลีจึงแต่งขึ้นโดยอาศัยกฎจากไวยากรณ์สันสกฤตเป็นส่วนใหญ่

อักษร ๔๑ หรือ ๔๓ เสียง

หลังจากที้คัมภีร์กัจจายนะเกิดขึ้นแล้ว ปรากฏว่า มีคัมภีร์ไว้ยากรณ์ที่แต่งอธิบายคัมภีร์กัจจายนะเกิดขึ้นอีกหลายคัมภีร์ เช่น คัมภีร์นยาสะ (มุขมัตตทีปนี) และคัมภีร์ปทรูปสิทธิเป็นต้น แต่ท่านอาจารย์ผู้รจนาคัมภีร์เหล่านั้น ก็ได้ดำเนินตามวิธีการของอาจารย์กัจจายนะ โดยไม่มีการคัดค้านเกี่ยวกับการกำหนดอักษร ๔๑ เสียงของอาจารย์กัจจายนะแต่อย่างใด คือยอมรับมติของพระกัจจายนะเป็นสมานฉันท์

อย่างไรก็ตาม คัมภีร์ที่แต่งก่อนคัมภีร์กัจจายนะ กล่าวคือ สัพพคุณากรไวยากรณ์ (ไวยากรณ์ของพระสัพพคุณากร) กล่าวว่า อักษรมี ๔๓ เสียง ดังมีข้อความปรากฏในคัมภีร์นั้นว่า **สิทฺธกฺกมาทโย วณฺณากฺขรา ติตาลีส** “เสียง อ เป็นเสียงแรก ๔๓ เสียง ชื่อว่า อักษรตามลำดับแห่งความปรากฏ” อักษรดังกล่าวเพิ่มสระ ๒ เสียง คือ เอะ และ โอะ ซึ่งปรากฏใช้ในตัวอย่างที่มีพยัญชนะสังโยคอยู่ท้าย เอ และ โอ ว่า เอตฺถ, เสยฺโย, โอฏฺโฐ, โสตฺถิ, แม้คัมภีร์โมคคัลลานะที่แต่งหลังคัมภีร์ปทรูปสิทธิ ในราวพุทธศักราช ๑,๗๐๐ ก็ได้กล่าวถึงอักษร ๔๓ เสียงตามมตินั้นว่า **อการาทโย นิคฺคหีตนฺตา เตจตฺตาฬีสกฺขรา วณฺณา นาม โหนฺติ** “เสียง ๔๓ เสียงที่มี อ เป็นเสียง แรก ชื่อว่า วัณณะ”

---

[4] หมายถึง รู้หมวดหมู่และเบื้องต้นเบื้องปลายของอักษรทั้งหลาย คือ เห็นอักษรเบื้องต้น ก็สามารถรู้อักษรเบื้องปลายได้และ เห็นอักษรเบื้องปลาย ก็สามารถรู้อักษรเบื้องต้นได้ ขุ.ธ. ๒๕/๓๕๒/๗๘

อย่างไรก็ตาม ไม่ว่าอาจารย์โมคคัลลานะ จะเพิ่มจำนวนอักษรเข้ามาอีก ๒ ตัว แต่ในทางปฏิบัติ ไม่ถือว่ามีความพิเศษอะไร จึงกล่าวไม่ได้ว่า การที่อาจารย์โมคคัลลานะเพิ่มจำนวนอักษรเข้ามาเป็น ๔๓ ตัวนี้มีความพิเศษมากกว่าของอาจารย์กัจจายนะ ดังนั้น ในคัมภีร์นี้ ข้าพเจ้า จะกล่าวอักษร ๔๑ ตัวตามมติของอาจารย์กัจจายนะเท่านั้น ปทวิจาร. ๑๑

๓. ตตฺถฏฺฐาโท สรา.

ตตฺถ อกฺขเรสุ ในบรรดาอักขระ ๔๑ ตัวเหล่านั้น **อกฺขรา** อ. อักขระ ท. **อฏฺฐ** ๘ ตัว **อาโท** ในเบื้องต้น **สรา** ชื่อว่า สระ **โหนฺติ** ย่อมมี

ตตฺถ อกฺขเรสุ อการปฺปภุตีสุ อาโท อฏฺฐ อกฺขรา สรา นาม ภวนฺติ. เสยฺยถิทำ? อ อา อิ อี อุ อู เอ โอ.

ในบรรดาอักขระมี อ อักษรเป็นต้นเหล่านั้น อักขระ ๘ ตัวแรก ชื่อว่า สระ. ได้แก่:-

อ อา อิ อี อุ อู เอ โอ

[วิเคราะห์ สร ศัพท์]

สรนฺติ สุยฺยมานตำ คจฺฉนฺตีติ สรา. อตฺตสำสฏฺฐานิ วา พฺยญฺชนานิ สาเรนฺติ สุยฺย-มานตำ คเมนฺตีติปิ สรา. เนรุตฺติกา ปน วทนฺติ “สยำ ราชนฺตีติ สรา”ติ.

อักขระเหล่าใด ย่อมแล่นไป คือถึงความเป็นอารมณ์ของโสตวิญญาณ เพราะเหตุนั้น อักขระเหล่านั้น ชื่อว่า สร [สร+อ]

[ตามรูปวิเคราะห์นี้ บทว่า สรนฺติ มาจาก สร+อ+อนฺติ, สร ธาตุมีอรรถ ๒ อย่างคือ สร คติจินฺตายำ นอกจากนี้ สร ธาตุยังมีอรรถ ปวตฺติ (เป็นไป) ตามปริภาสาที่ว่า เย คตฺยตฺถา เต พุทฺธยตฺถา ปวตฺติปาปุณตฺถกา “ธาตุเหล่าใดมีอรรถไป ธาตุเหล่านั้นมีอรรถรู้, เป็นไป, ถึง” ในที่นี้ท่านประสงค์อรรถ คติ จึงได้อธิบายบท สรนฺติ ด้วยบทว่า คจฺฉนฺติ

แม้ในคัมภีร์ปทวิจารและคัมภีร์นยาสะ ก็ได้กล่าวว่า สร ธาตุมีอรรถว่า “เป็นไป” เพราะได้แสดงรูปวิเคราะห์ไว้โดยตรงว่า ปรำ อนิสฺสาย สรนฺติ คจฺฉนฺติ ปวตฺตนฺตีติ สรา, คจฺฉนฺติ ปวตฺตนฺตีติ สรา เพราะเหตุนั้น คำว่า สรา ตามรูปวิเคราะห์นี้ จึงมีความหมายว่า อักษรที่เป็นไปเอง คือ ออกเสียงได้ตามลำพังตนเอง]

อีกนัยหนึ่ง

อักขระเหล่าใด ยังพยัญชนะที่อาศัยตน ให้แล่นไป คือให้ถึงความเป็นอารมณ์ของโสตวิญญาณ เพราะเหตุนั้น อักขระเหล่านั้น ชื่อว่า สร [สร+เณ+อ]

[ตามรูปวิเคราะห์นี้ บทว่า สาเรนฺติ มาจาก สร+เณ+อนฺติ เป็นเหตุกัตตุสาธนะ, บทว่า สรา สำเร็จรูปมาจาก สร ธาตุ+เณ ปัจจัย+ อ ปัจจัย ลบ เณ ปัจจัยในท่ามกลางและวุทธิ บทเช่นนี้เรียกว่าการิตันโตคธบท (บทที่มีการิตปัจจัยอยู่ภายใน) ตามรูปวิเคราะห์นี้หมายความว่า สระคืออักษรที่ทำให้พยัญชนะออกเสียงได้ ตามปรกติแล้วพยัญชนะมีเพียงกึ่งมาตราเท่านั้น ออกเสียงไม่ได้ ต้องอาศัยสระที่มี ๑ มาตรา หรือทีฆสระที่มี ๒ มาตรา จึงจะออกเสียงได้ เช่น ก=กฺ+อ, กา=กฺ+อา, กิ=กฺ+อิ เป็นต้น]

ส่วนนักไวยากรณ์ทั้งหลาย กล่าวว่า

อักขระเหล่าใด รุ่งเรืองด้วยตนเอง (คือออกเสียงได้เอง) เพราะเหตุนั้น อักขระ เหล่านั้น ชื่อว่า สระ [สยํ+ราช]

[สำหรับในคัมภีร์กัจจายนสุตตัตถะ อธิบายสูตรที่ ๒ ได้แสดงรูปวิเคราะห์ว่า สทฺทียนฺตีติ สรา “อักษรที่ถูกออกเสียงได้เอง ชื่อว่า สระ” ตามนัยนี้ บทว่า สทฺทียนฺติ สำเร็จรูปมาจาก สทฺท+ย+อี+อนฺติ

สรุปว่า:- คำว่า “สร” มีความหมาย ๔ นัย คือ

๑.อักษรที่เป็นไปเองโดยไม่ต้องอาศัยพยัญชนะ คือออกเสียงว่า อ อา ได้โดยไม่ต้องอาศัยพยัญชนะแต่อย่างใด

๒.อักษรที่ยังพยัญชนะให้เป็นไป คือ ทำพยัญชนะให้ออกเสียงได้

๓.อักษรที่รุ่งโรจน์เอง คือ เป็นที่อาศัยของพยัญชนะ

๔.อักษรที่ถูกออกเสียงได้เอง]

๔. เอกมตฺตา อาทิตติยปญฺจมา รสฺสา.

ตตฺถ ในบรรดาสระ ๘ ตัวนั้น **อาทิตติยปญฺจมา** อ.สระตัวที่ ๑ ตัวที่ ๓ และตัวที่ ๕ ท. **เอกมตฺตา** มี ๑ มาตรา **รสฺสา** ชื่อว่า รัสสะ **ภวนฺติ** ย่อมมี

ตตฺถ สเรสุ อาทิตติยปญฺจมา เอกมตฺตา สรา รสฺสา นาม ภวนฺติ.

เสยฺยถิทํ? อ อิ อุ.

ในบรรดาสระเหล่านั้น สระตัวที่ ๑ ที่ ๓ และที่ ๕ มีระยะการออกเสียง ๑ มาตรา ชื่อว่า รัสสะ

ได้แก่:-

อ อิ อุ

[ระยะการออกเสียงรัสสสระ]

มตฺตาสทฺโท เจตฺถ นิมฺมีสนุมฺมีสนสงฺขาตํ ปริตฺตกาลํ วทติ. ยาว หิ กลฺลสรีโร เอกวารํ นิมฺมีสนุมฺมีสนํ กโรติ. เอตฺตกํ เอกมตฺตานํ รสฺสานํ ปมาณ.

อนึ่ง **มตฺตา** ศัพท์ในสูตรนี้ แสดงระยะเวลาอันสั้น หมายถึงเวลาอันกำหนดด้วยการปิดตาและเปิดตา(กระพริบตา) คือผู้มีร่างกายปรกติแข็งแรง(สุขภาพดี) ปิดตาหรือเปิดตา ๑ ครั้ง ใช้ระยะเวลาเท่าใด, รัสสะซึ่งมี ๑ มาตรา ก็มีระยะเวลาการออกเสียงเท่านั้น. คำว่า "รสฺส" มีรูปวิเคราะห์ว่า

รสฺเสน กาเลน วตฺตพฺพตฺตา รสฺสา.

รัสสะ คือ สระที่ต้องออกเสียงด้วยระยะเวลาอันสั้น (กาล มีความหมาย ๒ อย่างคือ ระยะเวลา และ ความตาย)

[บทเสริมความรู้]

คำว่า ระยะสั้น ก็คือระยะการออกเสียงที่ไว ดังกล่าวเทียบได้กับการดีดนิ้วมือ ๑ ครั้ง, สายฟ้าแลบ ๑ ครั้ง หรือการกระพริบตา ๑ ครั้ง ดังนั้น ระยะการออกเสียงรัสสสระนี้ จึงมีความเร็วเท่ากับการดีดนิ้วมือ ๑ ครั้งเป็นต้น ดังที่คัมภีร์นยาสะ อธิบายสูตรที่ ๔ ได้กล่าวว่า

มตฺตสทฺโท เจตฺถ อจฺฉราสงฺฆาตสงฺขาตํ วา วิชฺชุปฺปาทสงฺขาตํ วา อกฺขินิมฺมีลน-สงฺขาตํ วา กาลํ วทตีติ ทฏฺฐพฺโพ

“อนึ่ง ในเรื่องระยะการออกเสียงรัสสะนี้ มตฺต ศัพท์อันนักศึกษา พึงทราบว่า ย่อมกล่าวระยะเวลาการออกเสียงเทียบได้กับการดีดนิ้วมือ ๑ ครั้ง, สายฟ้าแลบ ๑ ครั้ง หรือการกระพริบตา ๑ ครั้ง”

บางคัมภีร์ กล่าวว่า มีระยะเท่ากับมือที่วางบนเข่าซึ่งพลิกให้หงายหรือคว่ำ ดังมีข้อความกล่าวไว้ในคัมภีร์มุคธโพธฏีกาว่า

กาเลน ยาวตา ปาณิ ปยฺเยติ ชานุมณฺฑเล,

ส มตฺตา กวีภิ เญยฺยา ตฺยุตฺตญฺจามรเวทิภิ.

การพลิกฝ่ามือที่วางไว้บนเข่า ใช้ระยะเวลาประมาณเท่าใด, ระยะเวลาเท่านั้น นักกวีพึงทราบว่าเป็น ๑ มาตรา. คำพูดนี้ บัณฑิตผู้รู้อมรคัมภีร์กล่าวไว้

คัมภีร์กัจจายนะสุตตัตถะ อธิบายสูตรที่ ๔ กล่าวว่า

รสฺสกาเล นิยุตฺตาติ รสฺเสน วุจฺจเรติ วา,

รสฺสียนฺตุจฺจารียนฺติ รสฺสาติ อภิลกฺขิตา.

ท่านกำหนดว่า สระที่ประกอบในกาลอันสั้น, ถูกกล่าวด้วยกาลอันสั้น หรือถูกกล่าวด้วยเสียงอันสั้น ชื่อว่า รัสสะ

สรุปว่า คำว่า รสฺส วิเคราะห์ได้ ๔ ความหมายคือ

รสฺสกาเล นิยุตฺตา รสฺสา สระที่ประกอบในกาลอันสั้น ชื่อว่า รัสสะ

รสฺเสน วตฺตพฺพา รสฺสา สระที่ควรกล่าวด้วยกาลอันสั้น ชื่อว่า รัสสะ

รสฺโส เอเตสํ อตฺถีติ รสฺสา สระที่มีกาลอันสั้น ชื่อว่า รัสสะ

รสียนฺติ อุจฺจารียนฺตีติ รสฺสา สระที่ถูกกล่าวด้วยเสียงสั้น ชื่อว่า รัสสะ ปทวิจาร. ๕๕

๕. อญฺเญทฺวิมตฺตา ทีฆา.

สรา อ.สระ ท. **อญฺเญ** เหล่าอื่น **ทฺวิมตฺตา** อันมี ๒ มาตรา **ทีฆา** ชื่อว่า ทีฆะ **ภวนฺติ** ย่อมมี

ตตฺถ สเรสุ รสฺเสหิ อญฺเญ ทฺวิมตฺตา สรา ทีฆา นาม ภวนฺติ. เสยฺยถิทำ? อา อี อู เอ โอ.

ในบรรดาสระเหล่านั้น สระเหล่าอื่นนอกจากรัสสสระ ๓ ตัว อันมี[ระยะการออก เสียง] ๒ มาตรา ชื่อว่า ทีฆะ

ได้แก่:-

อา อี อู เอ โอ

[ระยะการออกเสียงทีฆสระ]

ทีเฆน กาเลน วตฺตพฺพตฺตา ทีฆา. วุตฺตญเหตำ วินยฏฺฐกถายำ “ทีฆนฺ”ติ ทีเฆน กาเลน วตฺตพฺโพ อาการาทิ. รสฺสนฺติ ตโต อุปฑฺฒกาเลน วตฺตพฺโพ อการาที”ติ. อกฺขรานญหิ สณฺฐานาภาวโต สณฺฐานวเสน[5] ทีฆรสฺสตานุปลพฺภติ, อุจฺจารณกาลวเสน ปน ลพฺภติ.

ทีฆะ คือสระที่ต้องออกเสียงด้วยระยะเวลาอันยาว. สมจริงดังคำที่พระอรรถกถาจารย์กล่าวไว้ในวินัยอรรถกถาว่า "คำว่า **ทีฆะ** หมายถึง อา อักษรเป็นต้น ที่ออกเสียงด้วยระยะเวลาอันยาว. คำว่า **รัสสะ** หมายถึง อ อักษรเป็นต้นที่ออกเสียงด้วยระยะเวลาครึ่งหนึ่งของทีฆสระนั้น" (วิ.อ. ๓/๔๘๕/๕๕๒)

ก็ความสั้นและยาวของอักษรทั้งหลาย ไม่ปรากฏโดยความเป็นรูปร่างสัณฐาน เพราะ

อักษรเหล่านั้นไม่มีรูปร่างสัณฐาน, แต่ว่าความสั้นและความยาวนั้นปรากฏโดย เนื่องกับระยะเวลาการออกเสียง

[บทเสริมความรู้]

ทีฆสระนี้มี ๒ มาตรา ซึ่งเทียบได้กับการดีดนิ้วมือ ๒ ครั้ง หรือสายฟ้าแลบ ๒ ครั้ง คัมภีร์กัจจายนะสุตตัตถะ อธิบายสูตรที่ ๔, ๕ กล่าวว่า

ทีฆกาเล นิยุตฺตาติ ทีเฆน วุจฺจเรติ วา,
ฐานำ ทรนฺติ วิทาเลนฺติ ทีฆาติ อภิลกฺขิตา.

ท่านกำหนดว่า สระที่ประกอบในกาลอันยาว, ถูกกล่าวด้วยกาลอันยาว หรือคล้ายจะทำลายฐาน ชื่อว่า ทีฆสระ

เอกมตฺโต ภเว รสฺโส ทฺวิมตฺโต ทีฆอุจฺจเต,
ติมตฺโต ตุ ปลุโต เญยฺโย พฺยญชนญจฑฺฒมตฺถกำ.

รัสสสระมี ๑ มาตรา, ท่านกล่าวว่าทีฆสระมี ๒ มาตรา, ส่วน ปลุตะ พึงทราบว่ามี ๓ มาตรา, และพยัญชนะมีครึ่งมาตรา

ทูราวหาเน จ คาเน จ
โรทเน จ ปลุโต มโต

---

5 วส ศัพท์ แปลได้ ๕ นัยคือ สามารถ, อำนาจ, ประเภท, เนื่อง, และความเป็น

ปลุตอักษร นักศึกษา พึงทราบว่า ใช้ในฐานะ ๓ ประการ คือ ร้องเรียกจากที่ไกล, การขับร้อง (เช่นการร้องเพลง) หรือการคร่ำครวญรำพัน

สรุปว่า คำว่า ทีฆ วิเคราะห์ได้ ๔ ความหมาย คือ

ทีฆกาเล นิยุตฺตาติ ทีฆา สระที่ประกอบในกาลอันยาว ชื่อว่า ทีฆะ

ทีเฆน วตฺตพฺพา ทีฆา สระที่ควรกล่าวด้วยกาลอันยาว ชื่อว่า ทีฆะ

ทีโฆ เอเตสํ อตฺถีติ ทีฆา สระที่มีกาลอันยาว ชื่อว่า ทีฆะ

ฐานํ ทรนฺติ วิทาเลนฺตีติ ทีฆา สระที่คล้ายจะทำลายฐาน ชื่อว่า ทีฆะ

ปทวิจาร. ๕๖-๕๗

๖. เสสา อฑฺฒมตฺตา พฺยญฺชนา.

อกฺขรา อ.อักขระ ท. **เสสา** ที่เหลือ **อฑฺฒมตฺตา** อันมีครึ่งมาตรา **พฺยญฺชนา** ชื่อว่า พยัญชนะ **ภวนฺติ** ย่อมมี

สรโต เสสา รสฺสสรโต อฑฺฒมตฺตา กการาทโย สพฺเพ อกฺขรา พฺยญฺชนา นาม ภวนฺติ. เสยฺยถิทำ? ก ข ค ฆ ง, จ ฉ ช ฌ ญ, ฏ ฐ ฑ ฒ ณ , ต ถ ท ธ น, ป ผ พ ภ ม, ย ร ล ว ส ห ฬ อำ, กการาทีสุ อกาโร อุจฺจารณตฺโถ.

อักขระทั้งหมดมี ก อักษรเป็นต้นซึ่งเหลือจากที่ระบุว่าเป็นสระ มีระยะการออกเสียงครึ่งหนึ่งของรัสสสระ ชื่อว่า พยัญชนะ

ได้แก่:-

ก ข ค ฆ ง
จ ฉ ช ฌ ญ
ฏ ฐ ฑ ฒ ณ
ต ถ ท ธ น
ป ผ พ ภ ม
ย ร ล ว ส ห ฬ อำ

สระ อ ที่ปรากฏในพยัญชนะมี ก เป็นต้น มีจุดมุ่งหมายเพื่อการออกเสียง [คือเพื่อให้ออกเสียงได้ เนื่องจาก ก ไม่สามารถออกเสียงได้ตามลำพังตนเอง ต้องอาศัย สระจึงจะสามารถออกเสียงได้]

[วิเคราะห์ พฺยญฺชน ศัพท์]

“ธี ภู โค”ติอาทีสุ สรํ นิสฺสาย, “พุทฺโธ ภควา”ติอาทีสุ ปน สสฺสรํ วณฺณ-สมุทายํ นิสฺสาย อตฺถํ พฺยญฺชยนฺติ ปากฏํ กโรนฺตีติ พฺยญฺชนา.

พยัญชนะ คือ หน่วยเสียงที่ทำให้ความหมายแจ่มแจ้ง ได้แก่ทำความหมายให้ปรากฏชัดโดยอาศัยสระ

ตัวอย่างเช่น

ธี ผู้มีปัญญา, นักปราชญ์

ภู แผ่นดิน

โค วัว

[หรือ]โดยอาศัยการรวมตัวกันของพยัญชนะกับสระ

ตัวอย่างเช่น

พุทฺโธ ภควา พระผู้มีพระภาคพุทธเจ้า

สทฺธมฺมเนรุตฺติกา ปน “สรํ[6] ชเนนฺตีติ พฺยญฺชนานี”ติ วทนฺติ. “สเร อนุคจฺฉนฺตีติ พฺยญฺชนานี”ติ เวทวิทู.

นักไวยากรณ์ฝ่ายศาสนา กล่าวว่า

พยัญชนะ คือ หน่วยเสียงที่ทำให้สระเกิดขึ้น [ทำความหมายของสระให้ปรากฏ]

ส่วนนักไวยากรณ์ฝ่ายสันสกฤต กล่าวว่า

พยัญชนะ คือ หน่วยเสียงที่ผันเสียงไปตามสระ

[บทเสริมความรู้]

พยัญชนะ

บรรดาอักษร ๔๑ ตัวเหล่านั้น อักษร ๓๓ ตัวมี ก อักษรเป็นตัวแรกมีนิคคหิตเป็นอักษรตัวสุดท้าย ชื่อว่า พยัญชนะ มีรูปวิเคราะห์ว่า **พฺยญฺชียติ อตฺโถ เอเตหีติ พฺยญฺชนา** “เนื้อความอันสระย่อมแสดงด้วยอักษรเหล่านี้ เหตุนั้น อักษรเหล่านั้น ชื่อว่า พยัญชนะ”

อนึ่ง พยัญชนะเหล่านั้น เมื่อตั้งอยู่โดดๆ มีครึ่งมาตรา แต่ถ้าประกอบกับสระก็ให้นับมาตราของสระเพิ่มเข้าไปด้วย เช่น ในกรณีที่ประกอบกับรัสสสระ ให้นับพยัญชนะนั้นเป็น ๑ มาตราครึ่ง ถ้าประกอบกับทีฆสระ ให้นับเป็น ๒ มาตราครึ่ง มี ๒ ประเภท คือ

---

[6] ตามกัจจายนคัณฐีเป็น ปทำ ซึ่งน่าจะสอดคล้องกับมติของนักไวยากรณ์ฝ่ายศาสนา เพราะคำว่าพยัญชนะตามมตินี้หมายเอาทั้งสระและพยัญชนะ จะอย่างไรก็ตาม ในนิสสยะอธิบายว่า “ทำให้สระเกิด” หมายถึงการทำให้เสียงสระ “อะ” เกิดในตอนสวด ก, ข, ค.....

๑. **ปุพพาสยพยัญชนะ** พยัญชนะที่มีสระอยู่ข้างหน้า (นิคคหิต)

๒. **ปราสยพยัญชนะ** พยัญชนะที่มีสระอยู่ข้างหลัง (พยัญชนะที่เหลือ)

อธิบาย

คำว่า **พฺยญฺชนา** คัมภีร์ปทวิจารแสดงรูปวิเคราะห์ว่า **พฺยญฺชียติ อตฺโถ เอเตหีติ พฺยญฺชนา** “พยัญชนะคือเครื่องแสดงเนื้อความ” หมายความว่า ลำพังสระอย่างเดียวไม่อาจ แสดงเนื้อความได้ ต้องอาศัยพยัญชนะเป็นเครื่องช่วยในการแสดงเนื้อความ สำเร็จรูปมา จาก วิ+ อญฺช ธาตุ (คติพฺยตฺตีสุ = ไป, ทำให้ปรากฏ)+ยุ ปัจจัย คัมภีร์โมคคัลลานปัญจิกา อธิบายสูตรที่ ๗ กล่าวว่า ลง ยุ ปัจจัย ในกรณสาธนะ ตามมตินี้แปลว่า "เครื่องแสดงเนื้อความ" แม้คัมภีร์ปทสาธนฎีกา (คำอธิบายสูตรที่ ๗) ก็กล่าวว่า

เอเตหิ กรณภูเตหิ อตฺโถ พฺยญฺชียติ ปกาสียติ สเรหีติ อตฺโถ. อตฺถสมฺปตฺติปาทเน สรานํ อุปการกานิ หิตานิ ยถา สูปาทีนิ โอทนสฺสาติ

มีข้อความว่า เนื้อความอันสระย่อมแสดงด้วยอักษรเหล่านี้ที่เป็นกรณะ กล่าวคือ เป็นอุปการะเกื้อกูลแก่สระในการแสดงความหมาย (ทำความหมายให้ปรากฏ) เปรียบดั่งกับข้าวเป็นต้นที่เป็นอุปการะเกื้อกูลแก่ข้าวฉะนั้น

อีกนัยหนึ่ง วิเคราะห์ว่า **อตฺถํ พฺยญฺชยนฺตีติ พฺยญฺชนา** เป็นกัตตุสาธนะ ซึ่งแปลได้ว่า "อักษรที่แสดงเนื้อความ ชื่อว่า พยัญชนะ" หมายความว่า สระล้วนๆ ที่ไม่มีพยัญชนะ ผสมจะแสดงความหมายไม่ได้ ด้วยเหตุนี้ พยัญชนะ จึงชื่อว่า นิสสิตะ แปลว่า “อันสระอาศัยแล้ว”

คำว่า พฺยญฺชน ในบางแห่งหมายรวมทั้งสระ พยัญชนะที่มีสระ และบท กล่าวคือ พฺยญฺชน ศัพท์ในพยัญชนพุทธิ (พยัญชนะเครื่องแสดงอรรถ) ๑๐ ประการ ดังมีข้อความ กล่าวไว้ในวินัยอรรถกถา **๓/๔๘๕/๕๕๒** ดังนี้ว่า

สิถิลํ ธนิตญฺจ ทีฆรสฺสํ
ครุกํ ลหุกญฺเจว นิคฺคหีตํ
สมฺพนฺธววตฺถิตํ วิมุตฺตํ
ทสธา พฺยญฺชนพุทฺธิยา ปเภโท.

๑. สิถิล มี ๑๐ เสียง คือ ก จ ฏ ต ป, ค ช ท ฑ พ

๒. ธนิต มี ๑๐ เสียง คือ ข ฉ ฐ ถ ผ, ฆ ฌ ฒ ธ ภ

๓. ทีฆะ สระเสียงยาว ๕ เสียง คือ อา อี อู เอ โอ

๔. รัสสะ สระเสียงสั้น ๓ เสียง คือ อ อิ อุ

๕. ครุ เสียงหนัก เช่น ยสฺส นกฺขมติ

๖. ลหุเสียงเบา เช่น ยสฺส น ขมติ

๗. สัมพันธะ บทติดกัน เช่น ตุณฺหิสฺส

๘. ววัตถิตะ บทแยกกัน เช่น ตุณฺหี อสฺส

๙. นิคคหิต พยัญชนะที่ออกเสียงทางจมูก ประกอบกับรัสสสระ เช่น กำ กึ กุ

๑๐. วิมุตตะ เสียงทั่วไปที่ไม่เปล่งออกทางจมูกเหมือนนิคคหิต

พยัญชนะ ๓๓ เสียง

ก ข ค ฆ ง, จ ฉ ช ฌ ญ

ฏ ฐ ฑ ฒ ณ, ต ถ ท ธ น

ป ผ พ ภ ม

ย ร ล ว ส ห ฬ อ

ในคัมภีร์ปทรูปสิทธิ กล่าวว่า **กการาทีสฺวกาโร อุจฺจารตฺโถ** “เสียง อ อักษรใน กฺ เป็นต้น มีประโยชน์ต่อการออกเสียง” ตัวอย่างของพยัญชนะที่กล่าวไว้ข้างต้นว่า ก ข ค เป็นต้น แม้ท่านจะแสดงสระไว้ร่วมกับพยัญชนะ ก็หมายความถึงพยัญชนะล้วนๆ อันได้แก่ กฺ ขฺ คฺ เป็นต้น สระ อ ที่กล่าวไว้ร่วมกับพยัญชนะเหล่านั้น ช่วยให้ออกเสียงได้สะดวกขึ้น ทั้งนี้มิได้หมายความว่าถ้าไม่มีสระแล้วพยัญชนะจะออกเสียงไม่ได้เลย เพราะพยัญชนะสามารถออกเสียงได้ครึ่งมาตราเหมือน ตฺ อักษรในคำว่า กตฺวา ดังไวยากรณ์สันสกฤตชื่อ สารัสวตะ สูตร ๑๑ กล่าวว่า **เอเตสฺวกาโร สุโขจฺจารณตฺถตฺตา** "อ อักษรในพยัญชนะ เหล่านั้น ย่อมกล่าวไว้ เพราะมีประโยชน์เพื่อให้ออกเสียงได้ง่าย"

ดังนั้น สระ **อ อิ อุ** ใน **ปุริส** เป็นต้นจึงเป็นเหตุให้ออกเสียงได้ แต่ให้รู้ความหมาย ไม่ได้ แม้พยัญชนะต้องอาศัยสระจึงจะออกเสียงได้อย่างสมบูรณ์ก็จริง แต่ก็ทำเนื้อความให้ ปรากฏชัดจนถึงเข้าใจความได้ ลำพังสระเองแม้ถึงออกเสียงได้ ถ้าพยัญชนะไม่อาศัย ก็จะมีเสียงเหมือนกันไปหมดบ่งความไม่ชัด ยากที่จะสังเกตได้ เช่น จะถามว่า **“ทำอะไร”** ถ้า พยัญชนะไม่อาศัย สำเนียงก็จะเป็นตัว "**อ**" ไปเหมือนกันหมดว่า **อำ อะ ไอ** ต่อเมื่อพยัญชนะเข้าอาศัยจึงสามารถออกสำเนียงชัดเจนว่า "**ทำอะไร**"

คำว่า **อาสย** หมายถึงที่อาศัย **ปุพพาสยะ** แปลว่า “มีที่อาศัยอยู่หน้า” จึงหมายถึงนิคคหิตอันมีที่อาศัยคือสระหน้า ส่วน **ปราสยะ** แปลว่า “มีที่อาศัยอยู่ด้านหลัง” จึงหมายถึงพยัญชนะที่มีที่อาศัยคือสระหลัง เนื่องจากการออกเสียงนั้น การออกเสียง อำ อึ อุ ต้องอาศัย สระที่อยู่ข้างหน้า แต่การออกเสียงพยัญชนะ เช่น เก กุ กิ ต้องอาศัยสระที่อยู่ข้างหลัง เพราะเหมือนกับเงาที่ติดตามสระนั่นเอง

๗. กาทิมนฺตา วคฺคา.

พฺยญฺชนา อ.พยัญชนะ ท. **กาทิมนฺตา** มี ก เป็นต้นมี ม เป็น ที่สุด **วคฺคา**
ชื่อว่า วรรค **ภวนฺติ** ย่อมมี

เตสำ โข พฺยญฺชนานำ กการาทโย มการนฺตา วคฺคา นาม ภวนฺติ. เสยฺยถิทำ? ก ข ค ฆ ง, จ ฉ ช ฌ ญ, ฏ ฐ ฑ ฒ ณ, ต ถ ท ธ น, ป ผ พ ภ ม.

ในบรรดาพยัญชนะเหล่านั้น พยัญชนะมี ก เป็นต้นมี ม เป็นที่สุด ชื่อว่า วรรค
ได้แก่:-

ก ข ค ฆ ง
จ ฉ ช ฌ ญ
ฏ ฐ ฑ ฒ ณ
ต ถ ท ธ น
ป ผ พ ภ ม

ตตฺถ ปฐโม กวคฺโค, ทุติโย จวคฺโค, ตติโย ฏวคฺโค, จตุตฺโถ ตวคฺโค, ปญฺจโม ปวคฺโคติ ปญฺจวิธา วคฺคา.

ในบรรดาวรรคเหล่านั้น มีทั้งหมด ๕ วรรค
ได้แก่:-

วรรคที่ ๑ ชื่อว่า ก วรรค
วรรคที่ ๒ ชื่อว่า จ วรรค
วรรคที่ ๓ ชื่อว่า ฏ วรรค
วรรคที่ ๔ ชื่อว่า ต วรรค
วรรคที่ ๕ ชื่อว่า ป วรรค

[วิเคราะห์ วคฺค ศัพท์]

วคฺคนฺติ ปญฺจปญฺจวิภาเคน คจฺฉนฺติ ปวตฺตนฺตีติ วคฺคา, วคฺคิยนฺติ วา ปญฺจปญฺจวิภาเคน อิเม ฐิตาติ คมิยนฺติ ญายนฺตีติ วคฺคา, อปิจ สมูหตฺโถ วคฺคสทฺโท, เอวํ สมูหตฺเถนปิ วคฺคา[7].

ชื่อว่าวรรค เพราะถูกจำแนกออกเป็นกลุ่มๆ ละ ๕ ตัว, หรือชื่อว่าวรรค เพราะถูกรู้ว่า พยัญชนะเหล่านี้ มีอยู่วรรคละ ๕ ตัว, อีกนัยหนึ่ง ศัพท์ว่าวรรค มีความหมายว่า "หมู่", แม้ พยัญชนะเหล่านี้ ก็ชื่อว่าวรรคโดยความหมายว่าหมู่ได้เช่นกัน (คือมีหมู่ละ ๕)

[บทเสริมความรู้]

พยัญชนะวรรค/อวรรค

บรรดาพยัญชนะ ๓๓ ตัวเหล่านั้น พยัญชนะ ๒๕ ตัวมี ก เป็นต้นมี ม เป็นที่สุด ชื่อว่าวรรค โดยแบ่งเป็น ๕ วรรคๆ ละ ๕ ตัว มีรูปวิเคราะห์ว่า **คุมฺพํ คุมฺพํ กตฺวา วคฺคียนฺเต อุจฺจารียนฺเตติ วคฺคา** “พยัญชนะเหล่าใดย่อมถูกเปล่งเสียงเป็นหมู่ๆ ละ ๕ ตัว เหตุนั้น พยัญชนะเหล่านั้น ชื่อว่า วรรค” ส่วนพยัญชนะ ๘ ตัว คือ คือ ย ร ล ว ส ห ฬ อำ ชื่อว่า อวรรค มีรูปวิเคราะห์ว่า **น วคฺคา อวคฺคา** “พยัญชนะเหล่าใด ไม่ได้รับการจัดเป็นหมวดหมู่ พยัญชนะเหล่านั้น มีชื่อว่าอวรรค”

อธิบาย

พยัญชนะ ๓๓ ตัวนี้แบ่งเป็น ๒ พวกคือ วรรค ๑ อวรรค ๑, **วรรค** คือพยัญชนะที่เป็นกลุ่มอักษรที่เกิดฐานเดียวกัน และมีเสียงคล้ายคลึงกันโดยความเป็น สิถิละ ธนิตะ โฆสะ และอโฆสะ อีกด้วย เช่น ในคำว่า ก ข ค ฆ ง ก เป็นอักษรแรก ข มีเสียงคล้าย ก แต่มีเสียงหนักกว่าเพราะเป็นธนิตะ ต้องออกเสียง ก ให้เกิดที่อก เป็นเสียงว่า กฺห=ข, ค ก็มีเสียงคล้าย ก แต่ต้องเปิดปากให้กว้างเพราะเป็นโฆสะ, ฆ มีเสียงคล้าย ค แต่ออกเสียงให้เกิดที่ อก เป็นเสียงว่า คฺห=ฆ, ส่วน ง อักษรเป็นกัณฐฐานและนาสิกฐาน ๒ ฐาน จึงออก เสียงแตกต่างจาก ก บ้าง. พยัญชนวรรคนี้ แบ่งเป็น ๕ กลุ่ม คือ

ก วรรค คือ กลุ่ม ก อักษร มี ๕ ตัว คือ ก ข ค ฆ ง เกิดที่กัณฐฐาน

จ วรรค คือ กลุ่ม จ อักษร มี ๕ ตัว คือ จ ฉ ช ฌ ญ เกิดที่ตาลุฐาน

ฏ วรรค คือ กลุ่ม ฏ อักษร มี ๕ ตัว คือ ฏ ฐ ฑ ฒ ณ เกิดที่มุทธฐาน

---

[7] คำว่า วรรค ตามนัยแรกเป็นนิปผันนปาฏิปทิกบท (บทนามที่สำเร็จมาจากธาตุ และปัจจัย) ส่วนนัยที่สองเป็นอนิปผันนปาฏิปทิกบท (บทนามที่ไม่ได้สำเร็จมาจากธาตุ และปัจจัยแต่มีความหมายอยู่ในตัวเอง)

ต วรรค คือ กลุ่ม ต อักษร มี ๕ ตัว คือ ต ถ ท ธ น เกิดที่ทันตฐาน

ป วรรค คือ กลุ่ม ป อักษร มี ๕ ตัว คือ ป ผ พ ภ ม เกิดที่โอฏฐฐาน

ส่วน พยัญชนะ ๘ ตัว คือ ย ร ล ว ส ห ฬ อ ชื่อว่า อวรรค (อักษรนอกกลุ่ม) เพราะ ย อักษรเป็นต้นมีการออกเสียงแตกต่างจากกลุ่มอักษรที่กล่าวมาแล้วอย่างชัดเจน ไม่เป็นพวกเป็นหมู่ตามฐานกรณ์ที่เกิด เช่น ย อักษรเกิดที่เพดาน (ตาลุฐาน), ร อักษรเกิดที่ปุ่มเหงือก (มุทธฐาน), ล อักษรเกิดที่ฟัน (ทันตฐาน), ห อักษร เกิดที่คอ (กัณฐฐาน), ฬ อักษร เกิดที่ปุ่มเหงือก (มุทธฐาน) นิคคหิต เกิดที่จมูก (นาสิกาฐาน)

สำหรับ ห อักษรนั้น เกิดที่กัณฐฐาน อันที่จริงควรจะจัดเข้าในกลุ่มของกวรรค เป็นอักษรสุดท้ายได้ แต่ท่านจัดเป็นอวรรคก็เพื่อแสดงการจัดลำดับอักษรโดยผิดลำดับบ้าง ทั้งนี้เพื่อเป็นนัยให้รู้ว่ากฎไวยากรณ์ไม่ใช่สัจจธรรมที่แน่นอน มีการแปรเปลี่ยนได้ตามความต้องการของบุคคลผู้บัญญัติคือนักไวยากรณ์

แท้จริง หลักการใช้ในพระไตรปิฎก, อรรถกถาหรือฎีกาต่างหากเป็นหลักที่แน่นอน ดังนั้น การที่จะเอากฎไวยากรณ์มาตรวจสอบพระพุทธพจน์แล้วกล่าวว่า “พระพุทธเจ้าตรัสผิด” อย่างนี้เป็นเรื่องที่ไม่สมควรเป็นอย่างยิ่ง. อีกนัยหนึ่ง กฎไวยากรณ์นั้น เป็นบัญญัติ ที่นักปราชญ์รุ่นหลังตั้งขึ้นตามอุทาหรณ์ จึงมีกฎบางอย่างไม่แน่นอน เนื่องจากความนิยมใช้ภาษาในแต่ละท้องถิ่นมีความแตกต่างกัน ท่านจึงเปรียบไวยากรณ์ว่าเปรียบเหมือนแก้มของนักเป่าขลุ่ยที่ยุบบ้าง พองบ้างไม่แน่นอน. อีกนัยหนึ่ง ท่านเปรียบไวยากรณ์ว่า เหมือนบุคคลผู้เปิดเผยโคมประทีปที่ถูกปิดคลุมไว้ เพื่อให้บุคคลรอบข้างได้รับแสงสว่างจาก โคมประทีปนั้น โคมประทีปที่ถูกปิดคลุมในที่นี้ เปรียบเหมือนคำบัญญัติที่ถูกปิดบังความ หมาย แท้ที่จริงไวยากรณ์เป็นประดุจกุญแจไขความหมายของศัพท์ทุกศัพท์โดยแท้

หลักการจัดลำดับวรรค

การที่รวมอักษรเข้าเป็นกลุ่มเดียวกันนี้ ได้อาศัยกลุ่มอักษรฐานเดียวกันที่จำแนกตามคอ เพดาน ปุ่มเหงือก ฟัน และริมฝีปาก เช่น ก ข ค ฆ ง เกิดที่กัณฐฐานเหมือนกัน จึงจัดเป็นกลุ่มเดียวกัน เรียกชื่อว่า กวรรค, จ ฉ ช ฌ ญ เกิดที่ตาลุฐานเหมือนกัน จึงจัดเป็นจวรรคเป็นต้น ส่วนอักษร ๘ เสียง คือ ย ร ล ว ส ห ฬ อ ไม่จัดเป็นวรรค เพราะเกิดคนละฐานกันจึงรวมเป็นกลุ่มไม่ได้ หากจะมีคำถามว่า เมื่อไม่ใช่อักษรวรรคแล้ว ควรมีชื่อว่าอะไร ตอบว่า ควรให้ชื่อว่าอวรรค คือไม่ใช่วรรคนั่นเอง ซึ่งเป็นวิธีที่รู้ได้โดยไม่ต้องกล่าว

สำนวนเช่นนี้ เรียกว่า อวุตตสิทธินัย คือนัยสำเร็จได้โดยไม่กล่าวไว้โดยตรงหรือพยติเรกนัย คือนัยตรงกันข้ามกับข้อความที่กล่าวไว้แล้ว ดังที่กัจจายนวัณณนา สูตรที่ ๗ กล่าวว่า

เต เตฺตึสกฺขรา กึ พฺยญฺชนสญฺญาเยวาติ ปุจฺฉาย สติ เตสํ เตฺตึสกฺขรานํ วคฺคสญฺญาปิ. อวุตฺตสิทฺธินยโต อวคฺคสญฺญาปีติ ทสฺเสนฺโต วคฺคา ปญฺจปญฺจโส มนฺตาติ วุตฺตํ. วุตฺตญฺจ การิกายํ

ตโต อญฺเญ อวคฺคาติ อวุตฺตสิทฺธิ ญายเต
วคฺคสญฺญิกสุตฺเตน อวคฺคาปิ กถียเร

เมื่อมีคำถามว่า “อักษร ๓๓ ตัวเหล่านั้น มีชื่อว่าพยัญชนะเท่านั้นหรือ, แม้อักษร ๓๓ ตัวเหล่านั้นก็ยังมีชื่อว่าวรรค พระอาจารย์กัจจายนะเมื่อจะแสดงว่า อักษร ๓๓ ตัวเหล่านั้นยังมีชื่อว่าอวรรคได้ โดยอวุตตสิทธนัย จึงได้กล่าวสูตรว่า วคฺคา ปญฺจปญฺจโส มนฺตา สมจริงดังคำที่ท่านกล่าวไว้ในคัมภีร์การิกาว่า

> บัณฑิต ทราบความสำเร็จ (แห่งเนื้อความ) ที่ไม่มี กล่าวไว้โดยตรงว่าพยัญชนะอื่นจากวรรคพยัญชนะนั้น ชื่อว่าอวรรค แม้พระอาจารย์กัจจายนเถระ ได้กล่าว อวรรคไว้โดยอ้อมด้วยสูตรที่ตั้งชื่อวรรค

วิเคราะห์คำว่า “กวคฺค”

[อาทฺยกฺขรภูเตน] **เกน อุปลกฺขิโต วคฺโค กวคฺโค** “กลุ่มอักษรที่ถูกกำหนดด้วย ก อักษร[ที่เป็นอักษรตัวแรก] ชื่อว่า ก วรรค” แม้คำว่า จวรรค ฏวรรค ตวรรค ปวรรค ก็พึงทราบว่า มีวิเคราะห์ตามนัยนี้เช่นกัน

คำว่า **อาทฺยกฺขรภูเตน** แสดงให้ทราบถึงการตั้งชื่อโดยใช้อักษรตัวแรกของวรรค นั้นๆ เป็นตัวกำหนด คือ ก ข ค ฆ ง ชื่อว่ากวรรค, จ ฉ ช ฌ ญ ชื่อว่าจวรรค นัยที่เหลือก็เหมือนกัน การตั้งชื่อสิ่งที่อยู่กลุ่มเดียวกันโดยอาศัยเพียงชื่อของชื่อทั้งหมดในกลุ่มนั้นก็เพื่อให้จำได้ง่ายและสะดวกในการแสดง. อนึ่ง คำว่า “กวรรค, จวรรค” เป็นต้นนี้ ท่านกล่าวว่าเป็นอาทิลัทธนาม ระเบียบการตั้งชื่อในคัมภีร์ทางศาสนามี ๓ อย่าง คือ

อาทิลัทธนาม ชื่อที่ได้รับโดยอักษรตัวแรก เช่น กวคฺค, จวคฺค

อันตลัทธนาม ชื่อที่ได้รับจากชื่อท้าย เช่น ตจปญฺจก (หมวดกรรมฐาน ๕ มีหนังเป็นที่สุด[ในคำว่า เกสา โลมา นขา ทนฺตา ตโจ]

สัพพลัทธนาม ชื่อที่ได้รับโดยศัพท์ที่ประกอบทั้งหมด เช่น เวทนาตฺติกำ ปทวิจาร. ๖๔-๖๖

๘. อำ อึ อุมิติ ยำ สรโต ปรำ สุยฺยติ. ตำ นิคฺคหีตำ .

สทฺทรูปำ อ.เสียง **ยำ** ใด **สุยฺยติ** ถูกได้ยิน **ปรำ** ในเบื้องหลัง **สรโต** จากรัสสสระ **อำ อึ อุ๋ อิติ** ว่า อำ อึ อุ๋ **สทฺทรูปำ** อ.เสียง **ตำ** นั้น **นิคฺคหีตำ** ชื่อว่า นิคคหิต **ภวติ** ย่อมมี

ยำ สทฺทรูปำ อำ อึ อุมิติ สรโต ปรำ หุตฺวา สุยฺยติ, ตำ นิคฺคหีตำ นาม ภวติ.
เสียงที่ได้ยินหลังสระว่า อำ อึ อุ๋ ชื่อว่า นิคคหิต[8]

เสยฺยถิทำ? “อหำ เกวฏฺฏคามสฺมึ, อหุ๋ เกวฏฺฏทารโก”ติ อาทีสุ รสฺสตฺตยโต ปรำ พินฺทุ นิคฺคหีตำ นามาติ ทฏฺฐพฺพำ.

ตัวอย่างเช่น

อหำ เกวฏฺฏคามสฺมึ, อหุ๋ เกวฏฺฏทารโก.
เราเป็นลูกชาวประมง ในหมู่บ้านชาวประมง
พึงทราบว่า พินทุ (จุด) ที่อยู่หลังรัสสสระ ๓ ตัว ชื่อว่า นิคคหิต

[การออกเสียงนิคคหิต]

ตำ ปน สาสนิกปฺปโยควเสน รสฺสสรำ นิสฺสาย คยฺหติ อุจฺจาริยตีติ นิคฺคหีตนฺ”ติ วุจฺจติ. กรณานิ วา นิคฺคเหตฺวา อวิวเฏน มุเขน สานุนาสิกำ กตฺวา อีริตนฺติ นิคฺคหีตำ[9]. วุตฺตมฺปิ เจตำ “นิคฺคหีตนฺ”ติ ยำ กรณานิ นิคฺคเหตฺวา อวิสฺสชฺเชตฺวา อวิวเฏน มุเขน สานุนาสิกำ กตฺวา วตฺตพฺพนฺ”ติ. เอตฺถ จ นิคฺคหีตนฺติ สาสเน โวหาโร. สทฺทสตฺเถ ปน ตำ “อนุสฺวโร”ติ วทนฺติ.

ก็จุดนั้น ตามหลักการใช้ทางคัมภีร์ฝ่ายศาสนา ชื่อว่า นิคคหิต เพราะอาศัยรัสสสระออกเสียง หรือชื่อว่า นิคคหิต เพราะออกเสียงโดยกดกรณ์ ไม่เปิดปาก ปล่อยเสียงขึ้นจมูก. สมจริงดังคำที่พระอรรถกถาจารย์กล่าวไว้ว่า "คำว่านิคคหิต พึงออกเสียง โดยข่มกรณ์ ไม่เปิดปาก ปล่อยเสียงขึ้นจมูก(ไม่ได้หมายความว่าการออกเสียงนิคคหิตจะต้องปิดปากให้สนิท แต่หมายถึงการเปิดปากไม่กว้างและไม่ให้มีลมผ่านออกจากปาก ถ้าปิดปากสนิทจะเกิดเป็นเสียงที่มี ม อักษรอยู่ท้าย เช่น พุทธม สรณม ซึ่งไม่ใช่เสียงนิคคหิต)" ก็ในที่นี้ คำว่า

[8] อักษรที่ใช้สื่อแทนนิคคหิตนี้ เป็นจุดกลม ๆ ที่เรียกว่า พินทุ ปรากฏในอักษรเทวนาครีและเบงกาลี แม้อักษรที่ใช้ในไทย พม่าและลังกา ก็เป็นพินทุเช่นกัน แต่โรมันใช้ m แทนนิคคหิต จึงไม่ใช่รูปพินทุ
[9] นิคคหิต ตัดบทว่า นิคฺคห+อิต อิ ธาตุที่มี นิคฺคห อยู่หน้า มีอรรถว่า อชฺฌายน ออกเสียง

นิคคหิต เป็นศาสนโวหาร. ส่วนในคัมภีร์ไวยากรณ์สันสกฤต เรียกนิคคหิตนั้นว่า อนุสฺวร (บางแห่งเป็น อนุสฺวาร บาลีเป็น อนุสฺสร หรือ อนุสาร อ่านเป็นภาษาไทยว่าอนุสาร)

[บทเสริมความรู้]

นิคคหีต

บรรดาพยัญชนะ ๓๓ ตัวเหล่านั้น พินทุ (พยัญชนะที่เป็นจุดวงกลม) ซึ่งตามหลังสระ มีชื่อว่า นิคคหิต มีรูปวิเคราะห์ว่า **กรณํ นิคฺคหิตฺวา อวิวเฏน มุเขน คยฺหติ อุจฺจารียตีติ นิคฺคหีตํ** “พินทุ (พยัญชนะที่เป็นจุดวงกลม)ใดถูกออกเสียงด้วยปากอันไม่เปิดและโดยการข่มกรณ์ เพราะเหตุนั้น พินทุ (พยัญชนะที่เป็นจุดวงกลม) นั้น ชื่อว่า นิคคหิต”

อธิบาย

คำว่า **นิคฺคหีต** ในคัมภีร์ปทวิจารแสดงรูปวิเคราะห์ไว้เพียงนัยเดียว ส่วนในคัมภีร์ปทรูปสิทธิได้แสดงไว้ ๒ นัยดังนี้ว่า **รสฺสสฺสรํ นิสฺสาย คยฺหติ, กรณํ นิคฺคเหตฺวา คยฺหตีติ วา นิคฺคหีตํ** "พินทุใดอาศัยรัสสสระแล้ว อันบุคคลย่อมออกเสียงได้ หรือพินทุใดข่มฐานกรณ์ไว้แล้ว อันบุคคลย่อมออกเสียงได้ เหตุนั้น พินทุนั้น ชื่อว่านิคคหิต" หากถือตามมติ คัมภีร์รูปสิทธิ คำว่า **นิคฺคหีต** จะมีรูปวิเคราะห์ ๒ ประการดังนี้

-รสฺสสฺสรํ นิสฺสาย คยฺหตีติ นิคฺคหีตํ "พินทุที่ออกเสียงอาศัยรัสสสระ ชื่อว่า นิคคหิต" ตามนัยนี้ นิ อุปสรรคมีอรรถว่า นิสฺสาย (อาศัย) หมายความว่า นิคคหิตต้อง ประกอบร่วมกับรัสสสระ ๓ เสียงจึงจะออกเสียงได้ คือต้องเปล่งเสียงสระ อ อิ หรือ อุ ก่อน แล้วจึงออกเสียงนิคคหิตให้เกิดที่จมูกต่อมา ท่านเปรียบนิคหิต อาศัยสระนั้นเหมือนกับนก จับต้นไม้ ถ้าต้นไม้เป็นต้นซึ่งเป็นที่จับไม่มีแล้ว นกก็จับไม่ได้ฉะนั้น

-กรณํ นิคฺคเหตฺวา คยฺหตีติ นิคฺคหีตํ "พินทุที่ออกเสียงโดยข่มฐานและกรณ์ไว้ ชื่อว่านิคคหิต" ตามนัยนี้ นิ อุปสรรคมีอรรถว่า นิคฺคเหตฺวา (ข่ม) หมายความว่า กดฐาน และกรณ์ไว้โดยเปล่งเสียงออกทางจมูก เหมือนนกที่เกาะอยู่บนยอดไม้ เมื่อจะบินขึ้นได้กด กิ่งไม้ที่มันอาศัยอยู่แล้วบินขึ้นไป ตัวอย่างเช่น การออกเสียง กำ ต้องกดฐานและกรณ์ของ กำ คือ กัณฐฐานและกัณฐกรณะ โดยไม่เปล่งเสียงออกทางปาก แต่ให้เสียงขึ้นไปทางจมูก แล้วเปล่งออกทางจมูกดังนี้เป็นต้น

รูปวิเคราะห์แรกนั้น กล่าวตามคำอธิบายในไวยากรณ์สันสกฤต ส่วนรูปวิเคราะห์ ต่อมา กล่าวตามคำอธิบายในอรรถกถาพระวินัย ๔.๒๔๗ว่า **นิคฺคหีตนฺติ ยํ กรณานิ**

นิคฺคเหตฺวา อวิสฺสชฺเชตฺวา อวิวเฏน มุเขน สานุนาสิกํ กตฺวา วตฺตพฺพํ "พินทุที่บุคคล ข่มคือ ไม่ปล่อยฐานและกรณ์ไว้ แล้วกล่าวโดยกระทำให้มีเสียงตามจมูกด้วยปากอันไม่เปิด ชื่อว่า นิคคหิต" เกี่ยวกับเรื่องนี้มีคาถาแสดงไว้ว่า

กรณํ นิคฺคเหตฺวาน มุเขนาวิวเฏน ยํ
วุจฺจเต นิคฺคหีตนฺติ วุตฺตํ พินฺทุ สรานุคํ.

พินทุใด ที่บุคคลกดฐานและกรณ์ไว้แล้ว ออกเสียงโดย ไม่เปิดปาก พินทุที่ตามหลังสระนั้น ชื่อว่านิคคหิต.

คาถานี้แสดงลักษณะของนิคคหิตว่า พินทุที่กดฐานและกรณ์ไว้แล้ว ออกเสียงโดยไม่เปิดปาก กล่าวคือ ถ้าเปิดปากออกเสียงจะทำให้มีลมออกจากปากแล้วกลายเป็นวิมุตตะ แต่ถ้าไม่เปิดปากออกเสียงก็จะมีเสียงขึ้นจมูก. คำว่า **กรณ์ นิคฺคเหตฺวา** (ข่มฐานและกรณ์) คือไม่ปล่อยเสียงออกมาตามฐานและกรณ์ปกติ หมายถึงการปิดปากนั่นเอง ดังคำอธิบายใน คัมภีร์การิกาฏีกาว่า **นิคฺคเหตฺวานาติ นิปฺปีเฬตฺวา. มุขํ ปิทหิตฺวาติ วุตฺตํ โหติ** "คำว่า นิคฺคเหตฺวาน แปลว่า ข่มแล้ว ความหมายก็คือปิดปากแล้ว [อย่างไรก็ตาม ข้อนี้ไม่ได้ หมายความว่า การออกเสียงนิคคหิตจะต้องปิดปากให้สนิท แต่หมายถึงการเปิดปาก ไม่กว้างและไม่ให้ลมผ่านปากไปเท่านั้น ถ้าปิดปากสนิทจะเกิดเป็นเสียงที่มี ม อักษรอยู่ท้าย เช่น **พุทฺธม สรณม** ซึ่งไม่ใช่เสียงนิคคหิต]

นิคคหีต, นิคคหิต

คำว่า **นิคฺคหีต** สำเร็จรูปมาจาก นิ บทหน้า + คห ธาตุ (อุปาทาเน=ถือเอา) + ต ปัจจัย ตามปกติเมื่อลง อิ อาคมหน้า ต ปัจจัยแล้วไม่นิยมทีฆะ อิ เป็น อี โดยมีรูปว่า คหิต (คหธาตุ+ตปัจจัย) แต่รูปนี้เป็นรูปพิเศษที่ทีฆะ อิเป็นอี โดยคล้อยตามสันสกฤตว่านฤคหีต (ซึ่งอาเทศมาจาก ง ญ ณ น ม)ดังสาธกในคัมภีร์โมคคัลลานปัญจิกา อธิบายสูตรที่ ๘ ว่า

อเนกตฺถตฺตา ธาตูนมุจฺจารณตฺโถเปตฺถ คณฺหาตีติ นิปุพฺพา ตโต กมฺมนิ กฺตปฺปจฺจเย ญิมฺหิ ปาทิสมาเส ทีเฆ จ รูปํ ทสฺเสนฺโต รสฺสาติอาทิมาห.

บทว่า คณฺหาติ ในที่นี้มีอรรถว่า ออกเสียง เพราะธาตุมีอรรถมาก ดังนั้น จึงกล่าวว่า รสฺสา เป็นต้นเพื่อแสดงรูปในเมื่อลง กฺต ปัจจัย (ต ปัจจัย) ท้าย คห ธาตุที่มี นิ เป็นบทหน้า ในกรรมสาธ

นะนั้น พร้อมทั้ง ญิ อาคม (อิ อาคม) เชื่อมเป็นปาทิสมาส (ปาทิบุรพบท กรรม ธารยสมาส) และ ทีฆะแล้ว

ในสันสกฤตให้ทีฆะ อิ อาคมท้าย คห ธาตุเป็น อี เพราะวิภัตติปัจจัยอื่นจากปโรกขา วิภัตติ (ลิฏ วิภัตติ) ข้อความนี้ปรากฏในคัมภีร์ปาณินี อัธยายะ ๗ ปาทะ ๓ สูตร ๓๗ เช่น **คฺรหีตา, คฺรหีตุ, คฺรหีตฺวยฺ** แต่ในภาษาบาลีให้แปลง อิ เป็น เอ โดยมีรูปเป็น **คเหตฺวา, คเหตุ, คเหตพฺพ** ส่วนรูปที่ลง ต ปัจจัยให้คง อิ ไว้เป็นรูปว่า คหิต

คำว่า กรณ = ฐานและกรณ์

คำว่า **กรณ** ในรูปวิเคราะห์ที่คัมภีร์ปทวิจารนำมาแสดงว่า **กรณ นิคฺคหิตฺวา อวิวฏฺเฏน มุเขน คยฺหติ อุจฺจารียตีติ นิคฺคหีต** มิใช่มีความหมายว่ากรณ์เท่านั้น แต่มี ความหมายว่า "ฐานและกรณ์" โดยวิเคราะห์เป็นทวันทสมาสที่มีรูปเป็นเอกเสส โดยลบ ฐาน ศัพท์ว่า ฐานญจ กรณญจ กรณ (กรณะ คือฐานและกรณ์) ดังข้อความในคัมภีร์สารัตถ ทีปนีกล่าวว่า **กรณานีติ กณฺฐาทีนิ** "กัณฐฐานเป็นต้น ชื่อว่า กรณ์" วชิรพุทธิฎีกา หน้า ๔๑๒ ได้อธิบายว่า **อุราทีนิ ฐานานิ นาม, สํวุตาทีนิ กรณานิ นาม** "สถานที่มีอกเป็นต้น ชื่อว่าฐาน, การกระทำอันมีการปิดฐานเป็นต้น ชื่อว่ากรณ์"

การออกเสียงนิคคหิต

ในคัมภีร์ปทรูปสิทธิ แสดงฐานของนิคคหิตว่าเกิดที่นาสิกาฐานเท่านั้น ก็เป็นเอกชอักษร แม้ในคัมภีร์ปาณินียสิกขาทางสันสกฤต ก็แสดงฐานของอนุสฺวาระ หรือ นิคคหิตนี้ว่า คือ นาสิกาฐาน ในคัมภีร์สันสกฤตอื่นๆ ก็กล่าวไว้ตรงกันทั้งสิ้น

ก็นิคคหิตนี้ ไม่ได้มีการระบุว่าเป็นสระหรือพยัญชนะโดยตรง แต่ก็พึงทราบว่าจัดเป็นพยัญชนะ นอกจากนี้ ในคัมภีร์ปาณินียสิกขา คาถาที่ ๔ และคัมภีร์ปทรูปสิทธิฎีกา ได้อธิบายไว้ว่า นิคคหิตอาศัยสระที่ตั้งอยู่ข้างหน้าตนในการออกเสียง ซึ่งถ้าเขียนตาม ภาษาไทย ก็ต้องกล่าวว่า นิคคหิตตั้งอยู่ข้างล่างของตนในการออกเสียง

การที่นิคคหิตต้องอาศัยสระในการออกเสียง ก็เพราะว่าเป็นพยัญชนะ ซึ่งสภาวะของพยัญชนะหรือธรรมชาติของพยัญชนะนั้น มีระยะการออกเสียงที่สั้นเพียงครึ่งมาตรา เพราะฉะนั้น เพียงพยัญชนะตามลำพัง จะไม่สามารถออกเสียงได้ จะต้องอาศัยสระตัวใดตัวหนึ่งในการออกเสียง ในส่วนของนิคคหิตก็เช่นเดียวกัน เนื่องจากนิคคหิตเป็นพยัญชนะ จึงไม่สามารถที่จะออกเสียงได้ตามลำพัง จำเป็นต้องอาศัยสระตัวใดตัวหนึ่ง ในที่นี้เฉพาะ รัสสสระ อ อิ

อุ ตัวใดตัวหนึ่งเท่านั้น นิคคหิตจึงจะสามารถออกเสียงได้ ดังนั้น ถ้าประสงค์ ออกเสียงนิคคหิต จะต้องนำเอานิคคหิตประกอบกับ อ อิ อุ ตัวใด ตัวหนึ่งแล้วจึงค่อย ออกเสียง เช่น หากเอานิคคหิตประกอบกับสระ อ ก็จะได้เสียง อं ประกอบกับ อิ ก็จะได้เสียง อึ ประกอบกับ อุ ก็จะได้เสียง อุं

ตามที่กล่าวมานี้ จะเห็นได้ว่า เสียง อं มิใช่เสียงนิคคหิตตามลำพัง แต่เป็นเสียงของ นิคคหิต ที่จับคู่กับสระ อ ดังนั้น หากจะถามว่า ฐานของเสียงว่า อं คือฐานอะไร ก็จะต้อง ตอบว่า คือ กัณฐฐานและนาสิกาฐาน ทั้งนี้เพราะกัณฐฐานเป็นเสียงสำหรับ อ อักษร นาสิกาฐาน เป็นเสียงสำหรับนิคคหิต โดยทำนองเดียวกัน ถ้าเป็นนิคคหิตกับ อิ กลายเป็น อึ ก็จะได้ฐาน ๒ ฐาน คือตาลุฐานกับนาสิกาฐาน ในกรณีของ อุं ก็จะได้ ๒ ฐาน คือ โอฏฐฐานและนาสิกาฐาน ดังนั้น เสียงที่ลงท้ายด้วยนิคคหิต คือ อं อึ อุं (เช่น อหं เสตุं อกาสึ) จึงเป็นเสียงที่สามารถสวดได้ ๒ ฐานในขณะเดียวกัน

หมายเหตุ:- เสียงของนิคคหิตนี้ หากอ่านตามวิธีภาษาบาลี จะมีสำเนียงเหมือนตัว ง สะกด หากอ่านตามวิธีสันสกฤต จะมีสำเนียงเหมือนตัว ม สะกด

นิคคหิตกับวิมุตตะต่างกัน

ส่วนอักษรที่ว่าปล่อยเสียงมี **อา** เป็นต้น เช่น **“ณา”** อักษรในคำว่า **“สุณาตุ” สา** อักษรในคำว่า **“เอสา ญตฺติ”** เป็นต้น เวลาออกเสียงวิมุตตะนั้น ไม่ต้องกดฐานและกรณ์ แต่ให้ออกเสียงโดยเปิดปากและไม่มีลมขึ้นจมูก ดังมีคำที่พระอรรถกถาจารย์ ได้กล่าวไว้ ในคัมภีร์ปริวารอรรถกถาว่า **วิมุตฺตนฺติ ยं กรณานิ อนิคฺคเหตฺวา วิสชฺเชตฺวา วิวเฏน มุเขน อนุนาสิกนฺตं อกตฺวา วุจฺจติ.** “อักขระที่ออกเสียงโดยการเปิดปาก ไม่ให้เสียงขึ้นไปทางจมูก ปล่อยเสียงออกไป ไม่กดกรณ์ไว้ ชื่อว่า วิมุตตะ”

ตามที่กล่าวมานี้ จะเห็นได้ว่า นิคคหิตกับวิมุตตะนั้น มีสภาพที่ตรงกันข้าม ดังนั้น ในเวลาออกเสียงอักษรที่เป็นวิมุตตะ จึงต้องปล่อยฐานและกรณ์ให้พ้นจากกัน และไม่ให้ลม ขึ้นจมูก. ส่วนการออกเสียงนิคคหิต ต้องออกเสียงโดยไม่ปล่อยฐานและกรณ์ และต้องให้ลม ขึ้นสู่จมูก จึงจะมีเสียงชัดเจน เช่น การสวด **ทฺธ** ใน **พุทฺธ** ถ้าปล่อยทันตฐานและกรณ์ เสียงจะออกชัดเจนทางปาก ทำให้เสียงนิคคหิตกลายเป็นวิมุตตะไปซึ่งเป็นการสวดที่ผิด

ออกเสียงผิดกรรมวาจาเสีย

หากออกเสียงนิคคหิตและวิมุตตะผิด จะทำให้กรรมวาจาเสีย (กมฺมวาจาวิโกป) ใช้ไม่ได้ ดังที่พระอรรถกถาจารย์ ได้กล่าวไว้ในคัมภีร์ปริวารอรรถกถาว่า

สุณาตุ เมติ วิวเฏน มุเขน วตฺตพฺเพ ปน สุณํ ตุ เมติ วา, เอสา ญตฺตีติ วตฺตพฺเพ เอสํ ญตฺตีติ วา อวิวเฏน มุเขน อนุนาสิกนฺตํ กตฺวา วจนํ วิมุตฺตสฺส นิคฺคหีตวจนํ นาม, ปตฺตกลฺลนฺติ อวิวเฏน มุเขน วตฺตพฺเพ ปตฺตกลฺลาติ วิวเฏน มุเขน อนุนาสิกนฺตํ อกตฺวา วจนํ นิคฺคหีตสฺส วิมุตฺตกรณํ นาม

"ส่วนบทที่จะต้องเปิดปากว่า **สุณาตุ เม** ออกเสียงโดยการหุบปากให้เสียงขึ้นไปทาง จมูก เป็น **สุณนฺตุ เม** ก็ดี, บท ที่จะต้องเปิดปากว่า **เอสา ญตฺติ** ออกเสียงโดยการหุบปาก ให้เสียงขึ้นไปทางจมูกเป็น **เอสํ ญตฺติ** ก็ดี ชื่อว่าออกเสียงวิมุตตะเป็นนิคคหิต, (ส่วน) บทที่จะต้องหุบปากให้เสียงขึ้นไปทางจมูกว่า **ปตฺตกลฺลํ** ก็เปิดปากออกเสียงโดยไม่ให้เสียง ขึ้นไป ทางจมูกว่า **ปตฺตกลฺลา** ชื่อว่า ออกเสียงนิคคหิตเป็นวิมุตตะ ดังนั้น หากออกเสียง นิคคหิตเป็นวิ มุตตะ เช่น **ปตฺตกลฺลํ** ออกเสียงเป็น **ปตฺตกลฺลา** หรือออกเสียงวิมุตตะ เป็น นิคคหิต เช่น **สุณาตุ เม** ออกเสียงเป็น **สุณนฺตุ เม** นับว่ากรรมวาจาเสีย"

การออกเสียงนิคคหิตันตะ

พยัญชนะทุกตัวที่ประกอบด้วยนิคคหิต ชื่อว่า นิคคหิตันตะ ดังที่คัมภีร์นิรุตติทีปนี ได้กล่าวว่า **เตน ยุตฺตานิ สพฺพพฺยญฺชนานิ นิคฺคหีตนฺตานิ นาม** "พยัญชนะทุกตัว ที่ประกอบกับนิคคหิตนั้น ชื่อว่า นิคคหิตันตะ"

การออกเสียงนิคคหิตันตะเป็นมการันต์ หรือออกเสียงมการันต์เป็นนิคคหิตนั้น ไม่ถือว่ากรรมเสีย เพราะนิคคหิตและวิมุตตะสามารถเปลี่ยนวิธีการใช้ซึ่งกันและกันได้ เพราะเหตุนั้น ในมหาวรรคอรรถกถาปัพพชกถา พระอรรถกถาจารย์ จึงกล่าวว่า

อิมานิ จ ปน ททมาเนน พุทฺธํ สรณํ คจฺฉามีติ เอกสมฺพนฺธานิ

อนุนาสิกนฺตานิ วา กตฺวา ทาตพฺพานิ, พุทฺธมฺ สรณมฺ คจฺฉามีติ

เอวํ วิจฺฉินฺทิตฺวา มการนฺตานิ วา กตฺวา ทาตพฺพานิ.

"อนึ่ง ภิกษุ เมื่อจะให้สรณคมน์ทั้งหลายเหล่านี้ ควรให้โดยการออกเสียงให้เป็นบท มีนิคคหิตเป็นที่สุด ให้ติดเนื่องเป็นอันเดียวกันอย่างนี้ว่า **พุทฺธํ สรณํ คจฺฉามิ**, หรือควร ให้โดยการออกเสียงให้เป็นบทที่มี ม อักษรเป็นที่สุด ให้ขาดระยะ (ขาดตอน) กันอย่างนี้ว่า **พุทฺธมฺ สรณมฺ คจฺฉามิ** "ข้าพเจ้าขอถึงพระพุทธเจ้าว่าเป็นที่พึ่งที่ระลึก"

ในคัมภีร์สารัตถทีปนีฎีกา ได้กล่าวว่า **อนฺตราวจฺเฉโท น กาตพฺโพ** "ไม่ควรกระทำ การตัด ในระหว่าง" คำของพระฎีกาจารย์นี้แสดงให้เห็นว่า แม้นิคคหิตจะอาศัยรัสสระ ซึ่งเป็นคนละฐานกันก็ตาม แต่เวลาออกเสียง ต้องปิดริมฝีปากแล้วให้เสียงนั้นพุ่งขึ้นสู่จมูก อันเป็น

นาสิกาฐาน ดังนั้น ในเวลาออกเสียง จึงไม่ต้องออกเสียงเป็น ๒ ฐาน แต่ให้ออกเสียง โดยการรวมเป็นฐานเดียวกัน. ส่วนในมการันตะว่า **พุทฺธมฺ สรณมฺ คจฺฉามิ** เป็นต้น ธ อักษร เป็นทันตฐาน ม อักษรเป็นโอฏฐฐานมีฐานที่แตกต่างกัน ดังนั้น เวลาออกเสียง ต้องออก เสียงว่า **พุทฺธมฺ** ให้ปรากฏทั้ง ๒ ฐาน เหตุนั้น พระอรรถกถาจารย์ จึงกล่าวว่า **วิจฺฉินฺทิตฺวา** หมายถึงตัดเสียงออกให้เป็น ๒ ฐาน

ในเรื่องนี้ มีอาจารย์บางท่านกล่าวว่า ในการสวดกรรมวาจา ในขณะออกเสียงนิคคหิตเป็นต้น หากเกิดกระแอมกระไอขึ้นมาจะทำให้กรรมเสีย เพราะเนื้อความเสียไป การออกเสียง ม การันตะนั้น ไม่เพียงตัดระหว่างบทหน้าและบทหลังเท่านั้น จะต้องเปิดปากออกเสียงอีกด้วย คำของอาจารย์เหล่านั้นไม่ถูกต้อง เพราะมการันตะต้องปิดปากอย่างแน่นอน ส่วนนิคคหิตันตะไม่ปิดปาก เป็นเพียงการปิดริมฝีปากเพียงเล็กน้อย ไม่มากนัก หมายความว่า ไม่เปิดริมฝีปากให้กว้างออกเสียง ให้ทำริมฝีปากเหมือนกับอุทาหรณ์ว่า **น อนาหเฏ กพเห มุขทฺวารํ วิวริสฺสามิ**

อนึ่ง ในการออกเสียงนิคคหิตเป็นวัคคันตวรรคคือ ง ญ ณ น ม ไม่ถือว่าเป็นวิมุตตะ แต่เป็นการี-การิยะซึ่งกันและกัน เหมือนกับอุทาหรณ์ว่า **คามญฺจ คามูปจารญฺจ** วาทะนี้เป็นวาทะของพระอาจารย์บางท่าน ซึ่งแท้ที่จริงแล้ว การออกเสียงนิคคหิตจะต้องมีความแน่นอน จะออกเสียงเป็น ง ญ ณ น ม ไม่ถูกต้องนัก

นิคคหิต,อนุสาร,อนุนาสิกา

จุดหรือพินทุนั้น ในคัมภีร์ฝ่ายศาสนา เรียกว่า นิคคหิต ส่วนในคัมภีร์ไวยากรณ์ สันสกฤต อาจารย์ทั้งหลายเรียกนิคคหิตนั้นว่า “อนุสฺวาร” (ไปตามสระ) ดังที่คัมภีร์สัททนีติ สุตตมาลา อธิบายสูตรที่ ๘ ได้กล่าวว่า

เอตฺถ จ นิคฺคหีตนฺติ สาสเน โวหาโร.

สทฺทสตฺเถ ปน ตํ “อนุสฺวโรติ วทนฺติ.

"ก็ในที่นี้ คำว่า นิคคหิต เป็นศาสนโวหาร (คัมภีร์ฝ่ายศาสนา) ส่วนในคัมภีร์ ไวยากรณ์สันสกฤต เรียกนิคคหิตนั้นว่า อนุสฺวร”.

คัมภีร์กัจจายนสุตตนิทเทส อธิบายสูตรที่ ๘ กล่าวว่า

กลาปปฺปกรเณ ปน “อโอิตฺยานุสฺวาราติ อนุสฺวารสญฺญา วุตฺตา. ตตฺถ สฺวารโต อนุ ปจฺฉา นิสฺสยตีติ นิพฺพจนํ กาตพฺพํ. สรโต ปรํ นิสฺสยตีติ อตฺโถ.

"ในคัมภีร์กลาปะ ท่านกล่าวชื่อ **อนุสฺวาร** ด้วยสูตรว่า อำอิฒยานุสฺวารา. ในคำว่า “อนุสฺวาร” นั้น พึงตั้งรูปวิเคราะห์ว่า สฺวารโต อนุ ปจฺฉา นิสฺสยติ “พยัญชนะที่ไปตามหลังรัสสสระ” หมายความว่าอาศัยรัสสสระออกเสียง".

นิคคหิตหรืออนุสาร (อนุสฺวร) นั้น ยังมีชื่อเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า “**อนุนาสิกา**” (อักษรที่เกิดขึ้นในนาสิกาฐานในภายหลัง) ในที่นี้บทว่า **อนุ** ในคำว่า **อนุนาสิกา** ในคัมภีร์กาตันตร-ฎีกาได้พรรณาว่ามีอรรถ **ปจฺฉา** (ในภายหลัง) หมายความว่า เสียงจะต้องเกิดที่ลำคอก่อน แล้วจึงขึ้นสู่จมูกในภายหลัง

ถาม. พยัญชนะทุกตัวต้องอาศัยสระ แม้นิคคหิตก็อยู่ในจำพวกพยัญชนะ คงต้อง อาศัยสระเป็นแน่แท้ ไฉนต้องแสดงว่าเป็นอนุสารคือไปตามสระอีกด้วยเล่า ?

ตอบ. แม้นิคคหิตจำต้องอาศัยสระดุจพยัญชนะทุกตัวก็จริง แต่ทว่านิคคหิต ก็อาศัยได้เพียงรัสสสระ ๓ ตัวเท่านั้น ต่างกับพยัญชนะอื่นซึ่งอาศัยสระได้ทั้ง ๘ ตัว เหตุนั้น จึงมีนามพิเศษว่า “อนุสาร”.

[ในสมัยพุทธกาลแม้มีอักษรสื่อภาษากันแล้ว ก็ไม่เป็นที่นิยมมากนัก ต่อมาเมื่อการ สื่อภาษาด้วยอักษรแพร่หลายมากขึ้น ในประเทศต่างๆ จึงบัญญัติอักษรที่ใช้สื่อแทนเสียงพูด อักษรที่ใช้สื่อแทนนิคคหิตนี้เป็นจุดกลมๆ ที่เรียกว่า พินฺทุ ปรากฏในอักษรเทวนาครีและภังคารี แม้อักษรที่ใช้ในไทย พม่าและลังกา ก็เป็นพินทุเช่นกัน แต่โรมันใช่ ṃ แทน นิคคหิต จึงไม่ใช่รูปพินทุ มีข้อความกล่าวไว้ในคัมภีร์พาลาวตารฎีกา หน้า ๒ ว่า

พินฺทุ จูฬามณากาโร นิคฺคหีตนฺติ วุจฺจเต
เกวลสฺสาปฺปโยคตฺตา อกาโร สนฺนิธียเต.

ท่านเรียกพินทุอันมีลักษณะคล้ายแก้วมณีที่ยอด[แห่งมงกุฎ] ว่านิคคหิต, อ อักษร อันท่านย่อมประกอบ ไว้ในที่ใกล้[แห่งพินทุ] เพราะพินทุอย่างเดียว เป็นสิ่งที่ออกเสียงไม่ได้ (ต้องอาศัยรัสสสระ) ปทวิจาร. ๖๗-๗๔

(ก) **ออา อวณฺโณ** สระ อ อา ชื่อว่า อวัณณะ
(ข) **อิอี อิวณฺโณ** สระ อิ อี ชื่อว่า อิวัณณะ
(ค) **อุอู อุวณฺโณ** สระ อุ อู ชื่อว่า อุวัณณะ
(ฆ) **เต เอว ยุคฬา สวณฺณา** สระแต่ละคู่ข้างต้น ชื่อว่า สวัณณะ
(ง) **เอกาโรการา อสวณฺณา** สระ เอ และ สระโอ ชื่อว่า อสวัณณะ
(จ) **สวณฺณา สรูปา** สวัณณะ เรียกอีกชื่อหนึ่งว่าสรูปะ

(ฉ) **อวณฺณาทีนำ เสสา ฉ ฉ อสรูปา** สระ ๖ ตัวที่เหลือจากอวัณณะ คือ อิ อี อุ อู เอ โอ, ที่เหลือจากอิวัณณะ คือ อ อา อุ อู เอ โอ, ที่เหลือจากอุวัณณะ คือ อ อา อิ อี เอ โอ เป็นอสรูปะของอวัณณะเป็นต้น

(ช) **เอการสฺส สตฺต** สระ ๗ ตัวคือ อ อา อิ อี อุ อู โอ เป็นอสรูปะของสระ เอ

(ฌ) **ตโถการสฺส** เช่นเดียวกันนี้ สระ ๗ ตัวคือ อ อา อิ อี อุ อู เอ เป็นอสรูปะของสระ โอ

[บทเสริมความรู้]

สวัณณะ – สรูป

ในคัมภีร์ปทรูปสิทธิ กล่าวว่า **รสฺสสฺสรา สกทีเฆหิ อญฺญมญฺญำ สวณฺณา นาม, เย สรูปาติปิ วุจฺจนฺติ** “รัสสสระ ชื่อว่า สวัณณะ ซึ่งกันและกันกับทีฆะสระของตน ซึ่งเรียกว่า สรูปะบ้าง” คำว่า **สวณฺณ** แปลว่า สระมีฐานเสมอกัน กล่าวคือ อ กับ อา เกิดที่กัณฐฐาน(สระ อะ ในภาษาบาลีอักษรไทยถูกลดรูปลงไปวิสรรชนีย์ออก(วิสชฺชนีย วิสรฺชนียหรือวิสรฺค) ในภาษาสันสกฤตมีใช้), อิ กับ อี เกิดที่ตาลุฐาน, อุ กับ อู เกิดที่โอฏฐฐาน จึงมีฐานเสมอกัน และเรียกอีกนัยหนึ่งว่าสรูป คือ มีเสียงเสมอกัน หมายความว่า เสียง อ และ อา, เสียง อิ และ อี, เสียง อุ และ อู คล้ายคลึงกัน, ส่วน เอ โอ ท่านมิได้จัดเป็นวัณณะ เพราะเป็นสังยุตตสระ ประกอบเสียงสระ ๒ ตัวให้เป็นเสียงเดียวกัน คือ อ กับ อิ ผสมกันเป็น เอ, อ กับ อุ ผสมกันเป็น โอ เหตุนั้นสระ ๒ ตัวนี้ จึงเกิดใน ๒ ฐาน, ส่วนในคัมภีร์สันสกฤตจัดสระไว้สามประเภท คือ มูลสระ สระเดิม มี ๒ อย่างคือ รัสสระ คือ อ อิ อุ ฤ ฦ ทีฆสระ คือ อา อี อู ๆ ๅ, คุณสระ สระที่มีเสียงเพิ่มจากมูลสระ คือ มีเสียงยาวกว่าเสียงปกติ ได้แก่ เอ และ โอ สระ เอ เป็นเสียงยาวของสระ อิ อี ส่วนสระ โอ เป็นเสียงยาวของสระ อุ อู, และ วฤทธิสระ สระที่มีเสียงยาวที่สุดในบรรดาเสียงทีฆะทั้งหลาย ได้แก่ อา (เสียงยาวของ อ) ไอ (เสียงยาวของ เอ) และ เอา (เสียงยาวของ โอ)

เอตฺถ จ เอกาโรการา อตฺตนา สมานกรณานมภาวโต “อสวณฺณา”ติ จ อญฺเญหิ อสมานสุติตฺตา “อสรูปา”ติ จ นามำ ลภนฺติ.

ก็ในบรรดาสระเหล่านี้ สระ เอ, โอ ได้ชื่อว่าอสวัณณะ เพราะไม่มีสระที่มีฐานเสียงเหมือนกับตน และได้ชื่อว่าอสรูปะ เพราะไม่มีเสียงเหมือนกับสระเหล่าอื่น

อวณฺณาทโย ปน ยุคฬวเสน “สวณฺณา”ติ จ, อญฺเญ สเร อุปนิธาย “อสรูปา”ติ จ นามํ ลภนฺติ, สมานกรณตฺตา ปน “อสวณฺณา”ติ นามํ น ลภนฺติ.

ส่วนอวัณณะเป็นต้น ได้ชื่อว่าสวัณณะโดยเป็นคู่สระของตน [สระ อ เป็นสวัณณะกับ อา เพราะมีฐานเดียวกัน] และได้ชื่อว่าอสรูปะโดยเทียบเสียงกับสระเหล่าอื่น [เช่น อ อา มีเสียงต่างกันกับ อิ อี อุ อู เอ โอ] แต่ไม่ได้ชื่อว่าอสวัณณะ เพราะเป็นสระที่มีฐานเสียง เดียวกันกับคู่สระของตน [เช่น อ กับ อา มีฐานเสียงเดียวกันคือกัณฐฐาน]

ตตฺถ สวณฺณาติ สมานกรณา, สมานกฺขรุปฺปตฺติฏฺฐานาติ วุตฺตํ โหติ. อสวณฺณาติ อสมานกรณา, อสมานกฺขรุปฺปตฺติฏฺฐานาติ วุตฺตํ โหติ. วณฺณสทฺโท เจตฺถ กรณวาจโก ทฏฺฐพฺโพ.

ในบรรดาสวัณณะและอสวัณณสระเป็นต้นนั้น คำว่า สวัณณะ คือสระที่มีฐานที่เกิดของอักษรเหมือนกัน, หมายความว่ามีตำแหน่งอันเป็นที่เกิดของอักษรเหมือนกัน. คำว่า อสวัณณะ คือสระที่มีฐานที่เกิดของอักษรต่างกัน, หมายความว่ามีตำแหน่งอันเป็นที่เกิดของอักษรต่างกัน. ก็ ในที่นี้ วัณณศัพท์หมายถึง "**ที่กระทำเสียง**"

ตถา หิ “วณฺณ วณฺณกฺริยาวิตฺถารคุณวจเนสู”ติ ธาตุ ทิสฺสติ. กรณนฺติ จ กณฺฐาทิอกฺขรุปฺปตฺติฏฺฐานํ วุจฺจติ, ตญฺหิ กโรนฺติ อุจฺจาเรนฺติ เอตฺถ อกฺขรานีติ กรณนฺติ วุจฺจติ.

ดังที่ปรากฏว่า **วณฺณ** ธาตุ ใช้ในความหมายว่า **วณฺณกฺริยาวิตฺถารคุณวจเนสุ** = ยกย่อง, กระทำ, ขยายความ และการประกาศเกียรติคุณ

ตำแหน่งที่เกิดของอักษรมีลำคอเป็นต้น เรียกว่ากรณะ, จริงอยู่ ตำแหน่งที่เกิดของ อักษรมีลำคอเป็นต้น เรียกว่ากรณะ เพราะเป็นสถานที่เปล่งเสียงอักษร

อิติ สมานกรณา สวณฺณา, อสมานกรณา อสวณฺณา. สรูปาติ สมานสุติโน, อสรูปาติ อสมานสุติโน.

สรุปว่า สระที่มีฐานเสียงเดียวกัน ชื่อว่า สวัณณะ, สระที่มีฐานเสียงต่างกัน ชื่อว่า อสวัณณะ, สระที่มีเสียงคล้ายกันใกล้เคียงกัน[ต่างกันที่เสียงสั้นยาว] ชื่อว่า สรูปะ, สระที่มี เสียงแตกต่างจากสระตัวอื่น ชื่อว่า อสรูปะ

[ความหมาย สรูป]

เอตฺถ จ รูปสทฺเทน สุติ วุตฺตา, สุตีติ จ สวนํ วุจฺจติ, ตญฺจ สทฺทสฺเสว โหติ. สุโต สทฺโท อตฺถํ ปกาเสติ, รูปสทฺโท จ ปกาสนตฺโถ.

ก็ในคำว่า **สรูป** เป็นต้นนี้ ศัพท์ว่า "รูป" หมายถึงสุติ, สุติ หมายถึงการได้ยิน, การได้ยินนั้นเกี่ยวข้องเฉพาะกับเสียงเท่านั้น, เสียงที่ได้ยิน ย่อมสื่อให้รู้ความหมาย ทั้ง "รูป" ศัพท์ก็มีความหมายว่า "สื่อ, แสดง" เช่นกัน

ตถา หิ “รูป รูปกฺริยายนฺ”ติ ธาตุ ทิสฺสติ, รูปยตีติ รูปนฺติ นิพฺพจนํ จ, ตสฺมา ปกาสนตฺถวาจเกน รูปสทฺเทน สุติ วุตฺตา, อิติ สมานสุติโน สรูปา, อสมานสุติโน อสรูปาติ สนฺนิฏฺฐานํ.

ดังที่ปรากฏว่า "**รูป**" ธาตุนั้น ใช้ในความหมายว่า รูปกฺริยายํ = ทำการแสดง โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า "รูป" เพราะอรรถว่า ย่อมแสดง (หมายความว่า แสดงสภาพที่เกิดขึ้นในใจอันถึงความแปรปรวนแห่งผิวพรรณ), ฉะนั้น ศัพท์ว่า "รูป" ที่มีความหมายว่า "แสดง" จึงหมายถึงสุติได้ (เมื่อเป็นเช่นนี้ จึงสามารถใช้เป็นคำเรียกแทน "สุติ" ได้) ด้วยเหตุดังที่กล่าวมานี้ จึงสรุปได้ว่าสระที่มีเสียงคล้ายกันใกล้เคียงกัน[ต่างกันที่เสียงสั้นยาว] ชื่อว่า สรูปะ, สระที่มีเสียงแตกต่างจากสระตัวอื่น ชื่อว่า อสรูปะ

๙. ทีโฆ[10] ครุ.

ทีโฆ อ.ทีฆสระ **ครุ** ชื่อว่า ครุ **โหติ** ย่อมมี

ทีฆสระ ชื่อว่า ครุ

ตัวอย่างเช่น

อา, อี, อู

ภู ธี มาแผ่นดิน, ผู้มีปัญญา, พระจันทร์ หรือ ธีมา นักปราชญ์ หรือ ภูธีมา ผู้มีปัญญากว้างขวางดุจแผ่นดิน

๑๐. สโยคปโร จ.

รสฺโส อ. รัสสสระ **สโยคปโร** ที่มีพยัญชนะสังโยคเบื้องหลัง **ครุ** ชื่อว่า ครุ **โหติ จ** ย่อมมีด้วย

รัสสสระที่มีพยัญชนะสังโยค [คือพยัญชนะซ้อนกัน ๒ ตัว] อยู่หลัง เป็นครุ ด้วย

---

[10] คำว่า ทีโฆ ในสูตรนี้หมายถึงทีฆสระ ๕ ตัว คือ อา, อี, อู, ภู, ธี, มา, อา, อี, อู, จัดเป็นสุทธสระ, ภู, ธี, มา, เป็นพยัญชนมิสสกะ, เอ, โอ, เป็นครุเท่านั้น

ตัวอย่างเช่น

วตฺวา กล่าวแล้ว

คนฺตฺวา ไปแล้ว

ยสฺส นกฺขมติ ไม่ชอบใจแก่ผู้ใด

๑๑. อสฺสรพฺยญฺชนโต ปุพฺพรสฺโส จ[11].

ปุพฺพรสฺโส อ.รัสสสระตัวหน้า **อสฺสรพฺยญฺชนโต** จากพยัญชนะที่ไม่มีสระ **ครุ** ชื่อว่า ครุ **โหติ จ** ย่อมมีด้วย

รัสสสระตัวหน้าก่อนพยัญชนะที่ไม่มีสระ [คือนิคคหิตและพยัญชนะที่ทำหน้าที่เป็นการันต์] ชื่อว่า ครุ ด้วย

[พยัญชนะที่ไม่มีสระ]

ตัวอย่างเช่น

สุขํ ความสุข

อิสึ ซึ่งฤๅษี

พุทฺธํ สรณํ คจฺฉามิ ข้าพเจ้าถึงพระพุทธเจ้าว่าเป็นที่พึ่ง

[พยัญชนะที่ทำหน้าที่เป็นการันต์]

พุทฺธมฺ สรณมฺ คจฺฉามิ ข้าพเจ้าถึงพระพุทธเจ้าว่าเป็นที่พึ่ง

(แต่รัสสสระที่มีพยัญชนะสังโยคอยู่หลังเป็นลหุได้บ้าง เช่น ....สญฺญ**ต กฺ**ริยา....)

[บทเสริมความรู้]

ครุ - ลหุ

ในคัมภีร์ปทรูปสิทธิ ได้แสดงครุ (เสียงหนัก) ไว้เพียง ๒ ประการ คือ สระที่เป็นทีฆะล้วน ดังข้อความว่า **ทีโฆ จ สโร ครุสญฺโญ โหติ** "สระเสียงยาว มี ชื่อว่า ครุ" เช่น อา อี อู, เอ, โอ ทีฆสระที่ผสมกับพยัญชนะ เช่น นาวา (เรือ), นที (แม่น้ำ), วธู (ผู้หญิง), เทฺว (สอง), ตโย (สาม) และรัสสสระที่อยู่หน้าสังโยค ดังข้อความว่า **สโยคภูเต อกฺขเร ปเร โย ปุพฺโพ รสฺสกฺขโร, โส ครุสญฺโญ โหติ** "ในเพราะอักษรเบื้องหลังอันเป็นสังโยค รัสสสระ อักษรเบื้องหน้าใด มีอยู่ รัสสสระอักษรนั้น มีชื่อว่า ครุ เช่น ทตฺวา (ให้แล้ว), หิตฺวา (สละแล้ว) ภุตฺวา (บริโภคแล้ว) จะสังเกตได้ว่า พยางค์แรกในคำเหล่านี้ ถ้าไม่มีพยัญชนะสังโยคตาม

[11] จ ศัพท์ในสูตรนี้ ทำหน้าที่เป็นอวุตตสมุจจยะ รวบรวมเอาปาทันตครุ (ครุท้ายบาทคาถา) เช่น ยานีธ ภูตานิ สมาคตานิ (อินทรวิเชียรคาถา)

มาแล้วจะเป็นลหุ (อ อิ อุ) แต่ในที่นี้มีพยัญชนะสังโยค คือ ตฺว (ตฺวา) ตามมา จึงจัดเป็นครุ โดยออกเสียงหนักกล่ำอักษรว่า ทตฺ-วา, หิตฺ-วา, ภุตฺ-วา ไม่ออกเป็นเสียงลหุ (เสียงเบา) ว่า ท-ตฺวา, หิ-ตฺวา, ภุ-ตฺวา ครุชนิดนี้เรียกว่าสังโยคาทิครุ (ครุข้างหน้าสังโยค)

ในคัมภีร์สัททนีติ สุตตมาลา สูตรที่ ๑๒ ได้แสดงสาระเพิ่มอีกว่า รัสสสระที่มีนิคคหิตอยู่หลัง เช่น **กำ กึ กุ** เรียกว่าครุ, ในคัมภีร์วุตโตทัยได้แสดงสาระเพิ่มอีกว่า รัสสสระที่อยู่ท้ายบาทคาถา เรียกว่า ครุ. สรุปว่า ครุ มี ๔ ประเภท คือ

๑. **ทีฆครุ** ทีฆสระล้วนๆ และทีฆสระที่ผสมกับพยัญชนะ

๒. **สังโยคาทิครุ** ครุที่อยู่หน้าสังโยค

๓. **นิคคหีตปรครุ** ครุที่มีนิคคหิตอยู่หลัง

๔. **ปาทันตครุ** ครุที่อยู่ท้ายบาทคาถา (สงเคราะห์ลหุเป็นครุ)

หมายเหตุ:- สระ เอ โอ ในคำว่า **เอตฺถ** และ **โอฏฺโฐ** ออกเสียงเหมือนรัสสะก็จริง แต่ในคัมภีร์ฉันท์มีคัมภีร์วุตโตทัยเป็นต้น ท่านจัดเป็นครุ. สำหรับในคัมภีร์กัจจายนะและ คัมภีร์ปทรูปสิทธิ ท่านไม่กล่าวถึงนิคคหีตปรครุไว้ เข้าใจว่า ท่านคงรวมครุดังกล่าวไว้ในสังโยคาทิครุ เนื่องจากเป็นรัสสสระที่มีพยัญชนะอยู่ท้ายเหมือนกัน

สระที่เป็นรัสสะล้วน (ไม่นับ เอ โอ ซึ่งมีพยัญชนะสังโยคอยู่หลัง) ประสงค์เฉพาะที่เป็นรัสสระแท้ๆ ไม่มีพยัญชนะสังโยคและนิคคหิตอยู่เบื้องหลัง เช่น **อ อิ อุ ปติ มุนิ** ชื่อว่าลหุ (มีเสียงเบา). ครุ (เสียงหนัก)และลหุ (เสียงเบา) นี้ ผู้ศึกษาต้องสังเกตุให้แม่นยำ เพราะจักอุปการะในการแต่งฉันท์เป็นอย่างมาก ปทวิจาร. ๕๙

๑๒. รสฺโส ลหุ.

รสฺโส อ.รัสสสระ **ลหุ** ชื่อว่า ลหุ **โหติ** ย่อมมี

รัสสสระ ชื่อว่า ลหุ

ตัวอย่างเช่น

อ, อิ, อุ,

ปฐติ ย่อมกล่าว, ย่อมสวด

วทตุ จงกล่าว

๑๓. อส์โยคปโร จ.

รสฺโส อ.รัสสสระ **อส์โยคปโร** ที่ไม่มีพยัญชนะสังโยคอยู่หลัง **ลหุ** ชื่อว่า ลหุ **โหติ จ** ย่อมมีด้วย

รัสสสระที่ไม่มีพยัญชนะสังโยคเบื้องหลัง ชื่อว่า ลหุ ด้วย

ตัวอย่างเช่น

ยสฺส น ขมติ นุ ไม่ชอบใจแก่ผู้ใด

๑๔. วคฺเคสุ ปฐมตติยํ สิถิลํ.

ปฐมตติยํ อ.พยัญชนะตัวที่ ๑ และตัวที่ ๓ **วคฺเคสุ** ในวรรค ท. **สิถิลํ** ชื่อว่า สิถิละ **โหติ** ย่อมมี

พยัญชนวรรคตัวที่ ๑ และตัวที่ ๓ ในวรรค ชื่อว่า สิถิละ

พยัญชนวรรคตัวที่ ๑

ได้แก่ **ก จ ฏ ต ป**

พยัญชนวรรคตัวที่ ๓

ได้แก่ **ค ช ฑ ท พ**

๑๕. ทุติยจตุตฺถํ ธนิตํ.

ทุติยจตุตฺถํ อ.พยัญชนะตัวที่ ๒ และตัวที่ ๔ **ธนิตํ** ชื่อว่า ธนิตะ **โหติ** ย่อมมี

พยัญชนวรรคตัวที่ ๒ และตัวที่ ๔ ในวรรค ชื่อว่า ธนิตะ

พยัญชนวรรคตัวที่ ๒

ได้แก่ **ข ฉ ฐ ถ ผ**

พยัญชนวรรคตัวที่ ๔

ได้แก่ **ฆ ฌ ฒ ธ ภ**

[บทเสริมความรู้]

สิถิละ - ธนิตะ

พยัญชนะ ๑๐ ตัวเหล่านี้ คือ พยัญชนะตัวที่ ๑ ของวรรค ๕ ตัว คือ ก จ ฏ ต ป, พยัญชนะตัวที่ ๓ ของวรรค ๕ ตัว คือ ค ช ฑ ท พ ชื่อว่า สิถิละ

พยัญชนะ ๑๐ ตัวเหล่านี้ คือ พยัญชนะตัวที่ ๒ ของวรรค ๕ ตัว คือ ข ฉ ฐ ถ ผ, พยัญชนะตัวที่ ๔ ของวรรค ๕ ตัว คือ ฆ ฌ ฒ ธ ภ ชื่อว่า ธนิตะ

อธิบาย

พยัญชนะวรรคที่เป็นโฆสะและอโฆสะ ยังแบ่งเป็นสองตามเสียงหย่อนและหนัก พยัญชนะที่ถูกฐานของตนหย่อนๆ หรือเบาๆ ชื่อว่า สิถิละ ดังนั้น ในเวลาออกเสียงสิถิลอักษร คือพยัญชนะตัวที่ ๑ และตัวที่ ๓ ในวรรคทั้ง ๕ ต้องออกเสียงให้กระทบฐานของตนหย่อนๆ หรือเบาๆ ส่วนพยัญชนะที่ถูกฐานของตนหนักๆ บันลือเสียงดัง ชื่อว่า ธนิตะ ดังนั้น ในเวลาออกเสียงธนิตอักษร คืออักษรตัวที่ ๒ และตัวที่ ๔ ในวรรคทั้ง ๕ ต้องออกเสียงให้กระทบฐานของตนหนัก ๆ

เหตุที่จัดสิถิละและธนิตะมีเสียงต่างกัน

พยัญชนะตัวที่ ๑ กับพยัญชนะตัวที่ ๒, พยัญชนะตัวที่ ๓ กับพยัญชนะตัวที่ ๔ มีลักษณะการออกเสียงคล้ายกัน ดังนั้น ท่านจึงกำหนดให้พยัญชนะตัวที่ ๒ และพยัญชนะตัวที่ ๔ เป็นธนิตะมีเสียงดังกว่าพยัญชนะตัวที่ ๑ และพยัญชนะตัวที่ ๒ หากไม่จำแนกให้ต่างกันแล้ว ในขณะออกเสียงว่า **สงฺโฆ** หรือ **สงฺโค** ผู้ฟังจะไม่สามารถรู้ได้ว่าเป็นคำไหน ด้วยเหตุดังกล่าวนักไวยากรณ์ จึงได้จำแนกให้สิถิละกับธนิตะมีเสียงต่างกัน

ปัญจมอักษรเป็นสิถิละหรือไม่

คัมภีร์สัททนีติ สุตตมาลา สูตรที่ ๑๔, ๑๕ ได้แสดงจำนวนของอักษรที่เป็นสิถิละและธนิตะไว้ว่า **วคฺเคสุ ปฐมตติยํ สิถิลํ, ทุติยจตุตฺถํ ธนิตํ** "พยัญชนะวรรคตัวที่ ๑ และตัวที่ ๓ ในวรรคทั้ง ๕ เป็นสิถิละ, พยัญชนะวรรคตัวที่ ๒ และตัวที่ ๔ ในวรรคทั้ง ๕ เป็นธนิตะ”

คัมภีร์ปทรูปสิทธิกล่าวว่า

วคฺคทุติยจตุตฺถา ธนิตาติปิ วุจฺจนฺติ, อิตเร สิถิลาติ

พยัญชนะตัวที่ ๒ และ ๔ ในวรรค เป็นธนิตะ, พยัญชนะนอกจากนี้ เป็นสิถิละ

ตามมตินี้ บางท่านอาจคิดว่า พยัญชนะตัวที่ ๑, ตัวที่ ๓, ตัวที่ ๕ และพยัญชนะอวรรคเป็นสิถิละ แต่ไม่ควรถือเอาอย่างนั้นโดยตรง ความจริงพยัญชนะตัวที่ ๑ และตัวที่ ๓ ในวรรคทั้ง ๕ เท่านั้นจัดเป็นสิถิละ เพราะในคัมภีร์ปทรูปสิทธิฎีกา ได้ระบุไว้อย่างชัดเจน

ว่า **สิถิลธนิตาทีสุ สิถิลำ นาม วคฺเคสุ ปฐมตติยา, ธนิตำ นาม ทุติยจตุตฺถา** "พยัญชนะตัวที่ ๑ และตัวที่ ๓ ในวรรคทั้ง ๕ ชื่อว่าสิถิละ, พยัญชนะตัวที่ ๒ และตัวที่ ๔ ชื่อว่าธนิตะ"

อีกประการหนึ่ง คำว่า **อิตร** ในคำว่า **อิตเร สิถิลาติ** "อักษรอื่นนอกจากนี้" ท่านกล่าวว่าเป็น **วุตฺตปปฏิโยควจน** "กล่าวอรรถอีกฝ่ายหนึ่งแห่งเนื้อความที่กล่าวมาแล้ว" ดังที่คัมภีร์ปทรูปสิทธิกล่าวว่า **อิตรสทฺโท วุตฺตปปฏิโยควจโน** "อิตร ศัพท์กล่าวถึงฝ่ายประกอบร่วมกับข้อความที่กล่าวไว้แล้ว" เพราะฉะนั้นคำว่า **อิตร** ในที่นี้ ท่านน่าจะมุ่งเอา ความหมายตรงกันข้ามในลักษณะที่ว่าอักษรที่ประกอบร่วมกับอักษรที่ ๒ และที่ ๔ ก็คือ อักษรที่ ๑ และที่ ๓ นั่นเอง (๒ ตรงกันข้ามกับ ๑, ๔ ตรงกันข้ามกับ ๓) ในกรณีเดียวกัน หากท่านต้องการมุ่งถึงพยัญชนะที่เหลือจริงๆ ก็น่าจะใช้คำว่า **เสสา** "พยัญชนะที่เหลือ" ทั้งในคัมภีร์ต่างๆ โดยมากก็กล่าวว่าพยัญชนะที่ ๑ ที่ ๓ ชื่อว่าสิถิละ

ส่วนในคัมภีร์กัจจายนเภทะ ได้แสดงว่า "พยัญชนะที่สุดวรรค ๕ ตัวเป็นสิถิละ", แม้ในคัมภีร์นิรุตติทีปนี ก็ได้มีความเห็นเช่นนี้ ดังที่กล่าวว่า

มุทุนา วจีปโยเคน วตฺตพฺพา วคฺคปฐมตติยปญฺจมา สิถิลา นาม,

ถทฺเธน วจีปโยเคน วตฺตพฺพา วคฺคทุติยจตุตฺถา ธนิตา นาม

"พยัญชนะตัวที่ ๑ ที่ ๓ และที่ ๕ ในวรรคทั้ง ๕ ที่ออกเสียงด้วยวจีปโยคะอย่างหย่อนๆ เบาๆ ชื่อว่า สิถิละ, พยัญชนะตัวที่ ๒ และที่ ๔ ในวรรคทั้ง ๕ ที่ออกเสียงด้วยวจีปโยคะอย่างหนักๆ ชื่อว่า ธนิตะ"

อย่างไรก็ตาม เกี่ยวกับเรื่องนี้ น่าจะหาข้อยุติได้โดยอาศัยคัมภีร์บริวารที่พระอรรถกถาจารย์ได้กล่าวว่า **เอตฺถ หิ สิถิลำ นาม ปญฺจสุ วคฺเคสุ ปฐมตติยำ, ธนิตำ นาม เตสฺวทุติยจตุตฺถำ** "ก็ในประเภทแห่งพยัญชนะพุทธิ ๑๐ ประการนี้ ที่ชื่อว่า สิถิละ ได้แก่ พยัญชนะตัวที่ ๑ และที่ ๓ ในวรรคทั้ง ๕, ที่ชื่อว่า ธนิตะ ได้แก่ พยัญชนะตัวที่ ๒ และที่ ๔ ในวรรคทั้ง ๕" ด้วยเหตุนี้ มติของคัมภีรสัททนีติ คัมภีร์รูปสิทธิ และรูปสิทธิฎีกา จึงคล้อยตามคัมภีร์อรรถกถา แม้ในคัมภีร์การิกาก็กล่าวว่า

ปญฺจวคฺเคสุ ยำ วุตฺตำ ปฐมำ ตติยำ ตถา
ทสธา พยญฺชนำ เอตำ สิถิลนฺติ ปกาสิตำ
สิถิเลน อคาหฺเหน อถทฺเธเนว สพฺพทา
วจีปโยคมุทุนา วตฺตพฺพกฺขรภาวโต

ปญฺจวคฺเคสุ ทุติยํ จตุตฺถํ ธนิตวฺหยํ

คาหฺหวจีปโยเคน วตฺตพฺพกฺขรภาวโต.

พยัญชนะตัวที่ ๑ และที่ ๓ ในวรรคทั้ง ๕ รวม ๑๐ ตัว เรียกว่า สิถิละ เพราะเป็นอักษรที่ถูกออกเสียงหย่อนๆ เบาๆ ในกาลทุกเมื่อ, พยัญชนะตัวที่ ๒ และที่ ๔ ในวรรคทั้ง ๕ รวม ๑๐ ตัว เรียกว่า ธนิตะ เพราะเป็นอักษรที่ถูกออกเสียงอย่างหนัก ๆ

ด้วยเหตุดังที่กล่าวมาข้างต้นนี้ จึงสามารถที่จะสรุปได้ว่า ปัญจมอักษร คือ ง ญ ณ น ม (สันสกฤตเป็นอนุนาสิก)ไม่ใช่สิถิละและธนิตะ คือเสียงปานกลางไม่หย่อนหรือแข็ง

วินิจฉัย

สิถิละ, ธนิตะ, โฆสะ, อโฆสะ

ตามความเห็นของคัมภีร์กัจจายนเภทและคัมภีร์นิรุตติทีปนี แม้กล่าวว่า ปัญจม-อักษรเป็นสิถิละก็ตาม แต่หากออกเสียงหนัก ก็ถือว่ากรรมเสีย (กมฺมวาจาวิโกป), แต่ตามความประสงค์ของพระอรรถกถาจารย์ และอาจารย์ผู้รจนาคัมภีร์สัททนีติเป็นต้น ปัญจมอักษร น่าจะเป็นได้ทั้งสิถิละธนิตะวิมุตตะ จะออกเสียงหย่อนหรือเสียงหนักก็ตาม ไม่ถือว่ากรรมเสีย หมายความว่า พยัญชนะที่สุดวรรค ๕ ตัวคือ ง, **ญ**, ณ, น ม และ พยัญชนอวรรคนั้น เป็นพยัญชนะที่มีเสียงไม่เหมือนกันเลย จึงไม่จำเป็นต้องจำแนกออก เป็นสิถิลและธนิตะ เวลาออกเสียง (สวด) พยัญชนะที่สุดวรรค ๕ ตัวหรือพยัญชนอวรรค ในกรรมวาจาจะสวดเสียงดังหรือเบาก็ไม่มีโทษ

อนึ่งพยัญชนโฆสะและพยัญชนอโฆสะนั้น ต่างกันที่พยัญชนโฆสะนั้นมีเสียงก้อง พยัญชนอโฆสะมีเสียงไม่ก้อง, ธนิตะ มีเสียงหนัก, สิถิละ มีเสียงหย่อน ดังนั้น พยัญชนะตัวที่ ๑ จึงเป็นสิถิลอโฆสะ (เสียงเบาที่สุด), พยัญชนะตัวที่ ๔ เป็นธนิตโฆสะ (เสียงหนักที่สุด), พยัญชนะตัวที่ ๒ เป็นธนิตอโฆสะ (เสียงหนักขึ้นมาอีกนิดหนึ่ง), พยัญชนะตัวที่ ๓ เป็น สิถิลโฆสะ (เสียงก้องขึ้นมาอีกหน่อยหนึ่ง)

พยัญชนะที่สุดวรรคทั้ง ๕ ตัว ตามที่คัมภีร์กัจจายนเภทและคัมภีร์นิรุตติทีปนี ท่านว่าเป็นสิถิละ แม้ตามสัญชาติเป็นโฆสะ จึงรวมเรียกว่า สิถิลโฆสะ ดุจพยัญชนะที่ ๓ ในวรรคทั้ง ๕ เมื่อผู้ศึกษากำหนดได้ดังนี้แล้ว พึงกำหนดรู้ลำดับเสียงดังนี้

พยัญชนะที่เป็น **สิถิลอโฆสะ** มีเสียงเบากว่าทุกพยัญชนะ

พยัญชนะที่เป็น **ธนิตอโฆสะ** มีเสียงหนักกว่าสิถิลอโฆสะ

พยัญชนะที่เป็น **สิถิลโฆสะ** มีเสียงหนักกว่าธนิตอโฆสะ

พยัญชนะที่เป็น **ธนิตโฆสะ** มีเสียงดังกว่าสิถิลโฆสะ

พยัญชนะที่สุดวรรค ๕ ตัว ออกเสียงอย่างสิถิลโฆสะ คือหนักกว่าธนิตอโฆสะ เบากว่าธนิตโฆสะ. ส่วนพยัญชนะที่เป็นอวรรค ท่านมิได้แสดงเป็นสิถิละหรือธนิตะไว้ ดังนั้น พึงกำหนดออกเสียงตามที่เป็นโฆสะและอโฆสะดังที่ได้กล่าวมา

หมายเหตุ:-ในคัมภีร์กัจจายนวัณณนา มีความเห็นเรื่องสิถิละ, ธนิตะ แตกต่างจาก มติของคัมภีร์อื่นๆ ดังนี้ว่า **เอตฺถ จ วคฺคทุติยจตุตฺถปญฺจมา ธนิตาติ วุจฺจนฺติ. อิตเร สิถิลาติ วุจฺจนฺติ** “ในสิถิละและธนิตะนี้ พยัญชนะที่ ๒ ที่ ๔ และที่ ๕ ในวรรคทั้ง ๕ เรียกว่าธนิตะ, พยัญชนะนอกนี้ เรียกว่าสิถิละ จะอย่างไรก็ตาม ข้อความนี้จะไม่ขอวิจารณ์ เพราะเป็นเพียงความเห็นส่วนตัวของท่าน ปทวิจาร. ๗๗-๘๐

๑๖. สิถิลํ อผุฏฺฐํ, ธนิตํ ผุฏฺฐํ.

สิถิลํ พฺยญฺชนํ อ.สิถิลพยัญชนะ **อผุฏฺฐํ** มีลักษณะการออกเสียง กระทบฐานกรณ์ไม่มาก **ธนิตํ พฺยญฺชนํ** อ.ธนิตพยัญชนะ **ผุฏฺฐํ** มีลักษณะการออกเสียงกระทบฐานกรณ์มาก

สทฺทสตฺถวิทูโน วคฺคานํ ผุฏฺฐตฺตํ, ยรลวานํ อีสกํ ผุฏฺฐตฺตํ วทนฺติ. สาสนิกา ปน วคฺคานเมว[12] ผุฏฺฐตฺตญฺจ อผุฏฺฐตฺตญฺจ วทนฺติ.

[ผุฏฐะ-อผุฏฐะ]

นักไวยากรณ์ฝ่ายสันสกฤต กล่าวว่าพยัญชนวรรค ๒๕ ตัวเป็นผุฏฐพยัญชนะ, พยัญชนอันตัฏฐะ ๔ ตัว คือ ย ร ล ว เป็นอีสังผุฏฐพยัญชนะ, ส่วนนักวิชาการฝ่ายศาสนา กล่าวว่าพยัญชนวรรคเป็นได้ทั้งผุฏฐะและอผุฏฐะ (ผุฏฐปยตนะ ได้แก่ ความพยายามทำให้ฐานกรณ์กระทบกันหนัก ๆ ในเวลาออกเสียงอักษรวรรค ๒๕ ตัว, อีสังผุฏฐปยตนะ ได้แก่ ความพยายามทำให้ฐานกรณ์กระทบกันเพียงเล็กน้อยในเวลาออกเสียง ย,ร, ล, ว)

[12] คำว่า วคฺคานเมว นี้ แสดงให้ทราบว่านักวิชาการฝ่ายศาสนาจัดวัคคันตอักษรที่นักไวยากรณ์ไม่ได้จัดเข้าในสิถิละและธนิตะ เป็นสิถิละ

เอตฺถ จ สาสนิกานํ มเตน วคฺเคสุ ยํ อกฺขรํ สิถิลากาเรน ฐานํ ผุสติ, ตํ ผุฏฺฐมฺปิ สมานํ, สิถิลากาเรน ผุฏฺฐตฺตา อผุฏฺฐนฺติ คเหตพฺพํ, เอวญฺหิ สติ น โกจิ เตสํ วิโรโธ.

ก็ในเรื่องนี้ นักวิชาการฝ่ายศาสนามีมติว่า "ในบรรดาพยัญชนวรรคที่เป็นผุฏฐะ ทั้งหลาย พยัญชนะใด กระทบฐานเบา, พยัญชนะนั้น แม้จะจัดเป็นพวกผุฏฐะ แต่ก็สามารถ เรียกว่า "อผุฏฐะ"[13] ได้ เนื่องจากมีการกระทบเพียงเล็กน้อยเบาๆ, เมื่อเป็นเช่นนี้ มติของนักวิชาการฝ่ายศาสนาจึงไม่ขัดกับมติของนักไวยากรณ์สันสกฤต

๑๗. ปฐมทุติยานิ โส จ อโฆสา.

ปฐมทุติยานิ จ อ.พยัญชนะตัวที่ ๑ และตัวที่ ๒ ท. ในวรรคด้วย **โส จ** อ. ส อักษรด้วย **อโฆสา** ชื่อว่า อโฆสะ **โหนฺติ** ย่อมมี

พยัญชนวรรคตัวที่ ๑ ตัวที่ ๒ ในวรรค และ ส อักษร ชื่อว่า อโฆสะ

ได้แก่:-

ก ข, จ ฉ, ฏ ฐ,

ต ถ, ป ผ, ส

๑๘. ตติยจตุตฺถปญฺจมา ยรลวหฯา โฆสวนฺโต.

ตติยจตุตฺถปญฺจมา จ อ.พยัญชนวรรคตัวที่ ๓ ตัวที่ ๔ และตัวที่ ๕ ท. ด้วย **ยรลวหฯา จ** อ. พยัญชนะอวรรค คือ ย ร ล ว ห และ ฯ ท. ด้วย **โฆสวนฺโต** ชื่อว่า โฆสะ **โหนฺติ** ย่อมมี

พยัญชนวรรคตัวที่ ๓ ตัวที่ ๔ ตัวที่ ๕ ในวรรค และพยัญชนะอวรรคคือ ย ร ล ว ห ฯ ชื่อว่า โฆสะ

ได้แก่:-

ค ฆ ง, ช ฌ ญ,

ฑ ฒ ณ, ท ธ น,

พ ภ ม, ย ร ล ว ห ฯ

---

[13] คำว่า **อผุฏฐะ** เป็นสำนวนโวหารของภาษาที่กล่าวถึงสิ่งที่มีจริงแต่มีน้อย ให้เหมือนกับว่าไม่มีเลย, คัมภีร์สัททัตถเภทจินตา คาถาที่ ๒๙๙ กล่าวเรื่องนี้ไว้ว่า

วุตฺติจฺฉา น ภเว สนฺต- มปฺยสนฺตปิ สฺา ภเว
ตฺ ยญฺานุทฺรา กญฺญา. สมุทฺโท กณฺฑีกา จ

บางครั้งกล่าวสิ่งที่มีจริงให้เหมือนไม่มีจริง ไซน อนุทรา กญฺญา สาวน้อยไม่มีท้อง, บางครั้งกล่าวสิ่งที่ไม่มีจริงให้เหมือนมีจริง เช่น สมุทฺโท กุณฺฑีกา มหาสมุทรเป็นน้ำเต้า

สทฺทสตฺถวิทูโน นิคฺคหีตสงฺขาตสฺส อนุสฺวรสฺสาปิ โฆสวนฺตตฺตํ อิจฺฉนฺติ. สาสนิกา ปน ตสฺส โฆสาโฆสวินิมุตฺตตฺตเยว อิจฺฉนฺติ.

นักไวยากรณ์ฝ่ายสันสกฤต ถือว่า อนุสฺวรอักษร กล่าวคือนิคคหิตนั้นเป็นพยัญชนะ- โฆสะ, ส่วนนักวิชาการทางฝ่ายศาสนาทั้งหลาย ถือว่านิคคหิตนั้น เป็นโฆสาโฆสวิมุต [อักษรที่พ้นจากลักษณะโฆสะและอโฆสะ]

[บทเสริมความรู้]

โฆสะ - อโฆสะ

บรรดาพยัญชนะ ๓๓ ตัวเหล่านั้น พยัญชนะ ๒๑ ตัว ได้แก่ อักษรตัวที่ ๓ ของวรรคทั้ง ๕, อักษรตัวที่ ๔ ของวรรคทั้ง ๕, อักษรตัวที่ ๕ ของวรรคทั้ง ๕ และ พยัญชนะอวรรค ๖ ตัว คือ ย ร ล ว ห ฬ ชื่อว่า โฆสะ มีรูปวิเคราะห์ว่า

โฆโส เอเตสํ อตฺถีติ โฆสา

พยัญชนะเหล่าใด มีเสียงดังก้อง เหตุนั้น พยัญชนะเหล่านั้น ชื่อว่า โฆสะ

พยัญชนะ ๑๑ ตัวเหล่านี้ ได้แก่ อักษรตัวที่ ๑ ของวรรคทั้ง ๕, อักษรตัวที่ ๒ ของวรรคทั้ง ๕ และ ส อักษร ชื่อว่า อโฆสะ มีรูปวิเคราะห์ว่า

นตฺถิ โฆโส เอเตสนฺติ อโฆสา

พยัญชนะเหล่าใด ไม่มีเสียงก้อง เหตุนั้น พยัญชนะเหล่านั้น มีชื่อว่า อโฆสะ

อธิบาย

พยัญชนะแบ่งเป็นสองตามที่มีเสียงก้องและไม่ก้อง ที่มีเสียงก้อง เรียกว่า โฆสะ ได้แก่ พยัญชนะที่ ๓ ที่ ๔ ที่ ๕ ในวรรคทั้ง ๕ คือ ค, ฆ. ง, ช, ฌ, ญ ฑ, ฒ, ณ. ท, ธ, น. พ, ภ, ม. และ ย ร ล ว ห ฬ, พยัญชนะที่มีเสียงไม่ก้อง เรียกว่า อโฆสะ ได้แก่พยัญชนะที่ ๑ ที่ ๒ ในวรรคทั้ง ๕ คือ ก, ข. จ, ฉ. ฏ, ฐ ต, ถ. ป, ผ และ ส

คำว่า **โฆส** แปลว่า **“เสียง”** แต่ที่แปลว่า **“เสียงก้อง”** เพราะแปลตามอรรถของอัสสัตถิตัทธิตปัจจัยที่มีความหมายว่าอติสยะ ในคัมภีร์กัจจายนวัณณนา ได้แสดงสังคห-คาถาเพื่อสะดวกต่อการจดจำไว้ดังนี้ว่า

เอตฺถ ปญฺจสุ วคฺเคสุ วคฺคานํ ปฐมา ปรา
วคฺคานํ ทุติยา ปญฺจ สกาโร จ ตถา ปโร.
อพฺยตฺตนาทยุตฺตตฺตา อโฆโสติ ปกาสิโต

วคฺคานํ ตติยเจว จตุตฺถปญฺจมา ตถา.

ยรลวหฯเจว เอกวีสติ พฺยญฺชนา

พฺยตฺตนาเทน ยุตฺตตฺตา โฆสาอิติ ปกาสิตา.

นิคคหิตเป็นโฆสาโฆสวิมุตติ

สำหรับอนุสฺวรพยัญชนะกล่าวคือนิคคหิตนั้น นักไวยากรณ์ทั้งหลายประสงค์ให้เป็นโฆสะ แต่อาจารย์ทางฝ่ายศาสนาประสงค์ให้เป็นโฆสาโฆสวิมุต(อักษรที่พ้นจากเสียงก้องและเสียงไม่ก้อง) ปทวิจาร. ๗๕-๗๖

๑๙. ปรปเทน สมฺพนฺธิตฺวา วุตฺตํ สมฺพนฺธ.

ปรปเทน สมฺพนฺธิตฺวา วุตฺตํ ปทำ อ.บทที่ออกเสียงเชื่อม กับบทหลัง **สมฺพนฺธ** ชื่อว่า สัมพันธ์ **โหติ** ย่อมมี

บทที่ออกเสียงเชื่อมกับบทหลัง(การสวดเชื่อมบท) ชื่อว่า สัมพันธ์

ตัวอย่างเช่น

อนาถปิณฺฑิกสฺสาราเม ในอารามของอนาถปิณฑิกะ

นารหตา**ย**สฺมา อมฺพ**ฏฺโ**ฐ คุณอัมพัฏฐมาณพ ไม่สมควร

๒๐. ปทจฺเฉทำ กตฺวา วุตฺตำ ววตฺถิตำ.

ปทจฺเฉทำ กตฺวา วุตฺตำ ปทำ อ.บทที่ออกเสียงโดยการตัดบท ชื่อว่า ววัตถิตะ **โหติ** ย่อมมี

บทที่ออกเสียงโดยการตัดบท (การสวดแยกบท) ชื่อว่า ววัตถิตะ

ตัวอย่างเช่น

อนาถปิณฺฑิกสฺส อาราเม ในอารามของอนาถบิณฑิกะ

น อรหติ อายสฺมา อมฺพฏฺโฐ คุณอัมพัฏฐมาณพ ไม่สมควร

๒๑. กรณานิ อนิคฺคเหตฺวา วิวเฏน มุเขน วตฺตพฺพำ วิมุตฺตำ.

กรณานิ อนิคฺคเหตฺวา วิวเฏน มุเขน วตฺตพฺพำ อ.บทที่ออกเสียงโดยเปิดปากไม่กดฐาน **วิมุตฺตำ** ชื่อว่า วิมุตตะ **โหติ** ย่อมมี

บทที่ออกเสียงโดยเปิดปาก ไม่กดฐาน(สวดโดยการปล่อยเสียง) ชื่อว่า วิมุตตะ

ตัวอย่างเช่น

ธมฺมฏฺฐิต**ตา** สภาพที่คงที่แห่งธรรม

ธมฺมนิยาม**ตา** ครรลองคลองธรรม

กุส**ลา** ธมฺ**มา** กุศลธรรม

อิติ มูลสญฺญาวิธานำ นิฏฺฐิตำ.

วิธีการตั้งชื่อขั้นพื้นฐาน[14]

จบแล้ว ด้วยประการฉะนี้

[บทเสริมความรู้]

ฐาน, กรณ์, ปยตนะ

๑. ฐาน (ท่องจำ)

ฐานของอักษร ๔๑ เสียงเหล่านั้น มี ๕ คือ

๑.	**กัณฐฐาน**	คอ	๒.	**ตาลุฐาน**	เพดาน
๓.	**มุทธฐาน**	ปุ่มเหงือก	๔.	**ทันตฐาน**	ฟัน
๕.	**โอฏฐฐาน**	ริมฝีปาก			

อวัณณะ [อ อา] กวรรค ๕ เสียง [ก ข ค ฆ ง] และ ห อักษร รวม ๘ เสียง ชื่อว่า กัณฐชอักษร อนึ่งบรรดาพยัญชนะ ก วรรค ๕ เสียงนั้น ก ชื่อว่าปฐมักขระ (พยัญชนะตัวที่ ๑), ข ชื่อว่าทุติยักขระ (พยัญชนะตัวที่ ๒), ค ชื่อว่า ตติยักขระ (พยัญชนะตัวที่ ๓), ฆ ชื่อว่าจตุตถักขระ (พยัญชนะตัวที่ ๔), ง ชื่อว่าปัญจมักขระ (พยัญชนะตัวที่ ๕)

อิวัณณะ [อิ อี] จวรรค [จ ฉ ช ฌ ญ] และ ย อักษร รวม ๘ เสียง ชื่อว่า ตาลุชอักษร ฏวรรค [ฏ ฐ ฑ ฒ ณ] ร, ฬ อักษร รวม ๗ เสียง ชื่อว่ามุทธชอักษร, ตวรรค [ต ถ ท ธ น] ล, ส อักษร รวม ๗ เสียง ชื่อว่า ทันตชอักษร

---

[14] มูลสัญญาหรือชื่อขั้นพื้นฐานในคัมภีร์นี้ ได้แก่ วณฺณ, อกฺขร, สร, รสฺส, ทีฆ, พฺยญฺชน, วคฺค, นิคฺคหีต, อวณฺณ, อิวณฺณ, อุวณฺณ, สวณฺณ, อสวณฺณ, สรูป, อสรูป, ครุ, ลหุ, สิถิล, ธนิต, ผุฏฺฐ, อผุฏฺฐ, อโฆส, โฆส, สมฺพนฺธ และ ววตฺถิต

อุวัณณะ [อุ อู] ปวรรค [ป ผ พ ภ ม] รวม ๗ เสียง ชื่อว่าโอฏฐชอักษร, อนึ่ง ในพยัญชนะ ป วรรค ๕ ตัวนั้น ป เป็นปฐมักขระ (พยัญชนะตัวที่ ๑), ผ เป็นทุติยักขระ (พยัญชนะตัวที่ ๒), พ เป็นตติยักขระ (พยัญชนะตัวที่ ๓), ภ เป็น จตุตถอักขระ (พยัญชนะตัวที่ ๔), ม เป็น ปัญจมอักขระ (พยัญชนะตัวที่ ๕)

เอ อักษร เกิด ๒ ฐาน คือกัณฐฐานและตาลุฐาน ชื่อว่ากัณฐตาลุชอักษร, โออักษร เกิด ๒ ฐาน คือกัณฐฐานและโอฏฐฐาน ชื่อว่ากัณโฐฏฐชอักษร, ว อักษร เกิด ๒ ฐาน คือทันตฐานและโอฏฐฐาน ชื่อว่าทันตโอฏฐชอักษร

[พยัญชนะที่สุดวรรค ๕ เสียง คือ ง ญ ณ น ม ชื่อว่า สกัฏฐานนาสิกัฏฐานชอักษร (อักษรเกิดที่ฐานของตนและนาสิกฐาน)]

๒. กรณ์ (ท่องจำ)

กรณ์ของอักษร ๔๑ เสียงนั้น มี ๔ คือ

๑. **ชิวหามัชฌะ** บริเวณท่ามกลางลิ้น (ลิ้นส่วนกลาง)

๒. **ชิวโหปัคคะ** บริเวณใกล้ปลายลิ้น

๓. **ชิวหัคคะ** ปลายลิ้น

๔. **สกัฏฐานะ** ฐานของอักษรเอง

บรรดากรณ์เหล่านั้น:-

ชิวหามัชฌะ เป็นกรณ์ของตาลุชอักษร

ชิวโหปัคคะ เป็นกรณ์ของมุทธชอักษร

ชิวหัคคะ เป็นกรณ์ของทันตชอักษร

สกัฏฐานะ เป็นกรณ์ของอักษรจำนวน ๑๙ เสียงที่เหลือคือกัณฐชอักษร ๘, โอฏฐชอักษร ๗, เอ, โอ, ว และนิคคหิต

๓. ปยตนะ (ท่องจำ)

ปยตนะของอักษร ๔๑ เสียงนั้น มี ๔ คือ

๑. **สังวุตปยตนะ** การปิดริมฝีปาก

๒. **วิวฏปยตนะ** การเปิดริมฝีปาก

๓. **ผุฏฐปยตนะ** การให้ริมฝีปากกระทบกันอย่างชัดเจน

๔. **อีสังผุฏฐปยตนะ** การให้ริมฝีปากกระทบกันเพียงเล็กน้อย (มตินี้ไม่ถูกต้อง)

บรรดาปยตนะทั้ง ๔ ประเภทนั้น:-

สังวุตปยตนะ เป็นปยตนะของ อ อักษร

วิวฏปยตนะ เป็นปยตนะของสระ ๗ เสียงที่เหลือและพยัญชนะ ๒ เสียง คือ ส กับ ห

ผุฏฐปยตนะ เป็นปยตนะของพยัญชนะวรรคทั้ง ๒๕ เสียง

อีสังผุฏฐปยตนะ เป็นปยตนะของพยัญชนะ ย ร ล ว

อธิบาย

บัดนี้ คันถรจนาจารย์ เมื่อประสงค์จะแสดงฐาน (ตำแหน่งที่เกิดของอักษร) กรณ์ (อวัยวะที่ช่วยออกเสียงให้ชัดเจน) และปยตนะ (ความพยายามในการออกเสียง) จึงกล่าวว่า "ฐาน กล่าวคือตำแหน่งที่เกิดเสียงของอักษร ๔๑ เสียงเหล่านั้นเป็นต้น”

ระบบการออกเสียง

ธรรมชาติของการออกเสียงโดยทั่วๆ ไป ขึ้นชื่อว่าภาษาคำพูด ก็ได้แก่เสียงที่มนุษย์ทั่วๆ ไป ใช้พูดในการสื่อสาร อักษรต่างๆ ที่ใช้เขียนนั้น เป็นเพียงเครื่องหมายที่เลียนแบบเสียงแล้วประดิษฐ์ทำขึ้นมา กล่าวได้ว่าเป็นเพียงสัญญลักษณ์ของเสียงเท่านั้น

เพราะฉะนั้น ถ้าบุคคลประสงค์จะศึกษาค้นคว้าเรื่องภาษาใดภาษาหนึ่ง ในเบื้องต้นจำเป็นต้องศึกษาเรื่องเสียงที่ใช้ในภาษานั้นๆ ก่อน ก็เสียงที่ใช้ในภาษานั้นแหละ ท่านเรียกว่า “อักขระหรืออักษร” ดังที่ได้กล่าวอธิบายมาแล้วตอนต้น

ขึ้นชื่อว่าอักษร มิได้มีจำนวนเท่ากันในแต่ละภาษา ด้วยว่า จำนวนของอักษร ย่อมมี มากบ้าง น้อยบ้าง แตกต่างกันไป ขึ้นอยู่กับบุคคลผู้พูด ขึ้นอยู่กับภูมิประเทศอันเป็นที่อยู่ อาศัยในถิ่นฐานนั้นๆ ในภาษาหนึ่งๆ การที่สามารถคำนวนออกมาได้ว่า ภาษานี้ มีจำนวน อักษรเท่านี้นั้น เป็นหน้าที่ของนักไวยากรณ์ หรือนักอักษรศาสตร์

นักไวยากรณ์หรือนักอักษรศาสตร์นี้ ได้ทำการศึกษาค้นคว้า จนสามารถสรุปภาษานั้นๆ โดยมีจุดมุ่งหมายเพื่อที่จะรู้เกี่ยวกับเรื่องเสียงทุกหน่วยเสียงที่ใช้ในภาษานั้นๆ เมื่อนักไวยากรณ์ศึกษาค้นคว้าสรุปได้แล้ว จึงจะสามารถกำหนดออกมาได้ว่า ในภาษานั้นๆ มีอักษรหรือมีจำนวนเสียงอยู่จำนวนเท่าไร ซึ่งนับว่าเป็นภารกิจที่ค่อนข้างหนักมากทีเดียว ภายหลังจากที่นัก

ไวยากรณ์ ได้ลงแรงทำการค้นคว้ารวบรวมแล้ว จึงสามารถนำออกมาเผยแผ่ได้ว่า ในภาษานั้น มีจำนวนอักษรเท่าใด

ในภาษาที่มีอักษรนั้น เมื่อได้กำหนดว่า ภาษาใด มีอักษรจำนวนเท่าใดแล้ว จะต้องทำการกำหนดระบบหรือวิธีการออกเสียงอักษรเหล่านั้นให้ถูกต้อง ก็ในการวางระบบการออกเสียงนั้น ผู้วางจะต้องคำนึงถึงธรรมชาติของการออกเสียงว่า เป็นสิ่งที่มาจากคำพูด ของคน หรือมาจากปากของคน เป็นสิ่งที่เนื่องมาจากแรงของลมที่ขับออกมา เพราะฉะนั้น ภายในปากของคนเกือบทั่วทั้งปาก จึงถูกกำหนดให้เป็นฐานหรือที่เกิดของเสียง

แม้ในส่วนประกอบที่มีอยู่ในภายในปากของคนนั้น ก็เป็นส่วนที่เกิดของเสียงที่ยังไม่มีการเคลื่อนไหวใดๆ หากไม่มีอุปกรณ์มาช่วยทำให้เคลื่อนไหว เพื่อให้เสียงเกิดขึ้น จึงจำเป็นต้องมีการกำหนดปัจจัยอีกอย่างหนึ่งคืออุปกรณ์ในการทำให้เสียงเกิดที่ฐาน

จะเห็นได้ว่า ในเบื้องต้น มีการกำหนดปัจจัยที่ทำให้เกิดเสียง คือ ฐานและกรณ์ แต่ถึงกระนั้น แค่เพียงอาศัยปัจจัย ๒ อย่างนี้ ยังไม่สามารถทำให้เสียงเกิดได้ หากไม่อาศัย การออกแรงขับหรือที่เรียกว่าความพยายามที่จะทำให้เสียงนั้นเกิดขึ้น

ดังนั้น ปัจจัยในการทำให้เสียงเกิด จึงมี ๓ ประการ คือ ฐาน, กรณ์ และความพยายามหรือการออกแรงเพื่อที่จะให้ลมออกที่เรียกว่าปยตนะ ปัจจัย ๓ ประการนี้ มีใช้ในการออกเสียงภาษาทุกภาษาก็ว่าได้

อุปมาฐาน,กรณ์ และปยตนะ

ฐาน กรณ์ ปยตนะ ทั้ง ๓ ประการนี้ เป็นองค์ประกอบที่ทำให้เปล่งเสียงออกมาได้ หากขาดอย่างใดอย่างหนึ่ง ก็ไม่สามารถเปล่งเสียงออกมาได้ เหมือนเสียงของระฆังที่ดังกังวานออกมาได้ ก็เพราะประกอบด้วยองค์ ๓ ประการคือ ตัวระฆัง, ลูกตุ้ม และความพยายามของผู้ตี เมื่อองค์ประกอบทั้ง ๓ บริบูรณ์พร้อมเพรียงกัน ก็ทำให้เกิดเสียงระฆังได้ ฉันใด การเปล่งเสียงออกมาก็ต้องประกอบด้วยองค์ ๓ คือ ฐาน,กรณ์ และปยตนะ ฉันนั้นเหมือนกัน ฐานเปรียบเหมือนตัวระฆัง กรณ์เปรียบเหมือนลูกตุ้ม ปยตนะเปรียบเหมือน ความพยายามของผู้ตี พึงทราบอุปมาของฐาน กรณ์ และปยตนะโดยประการฉะนี้

ภาษาสันสกฤตกับภาษาบาลี

ในโลกนี้ มีภาษาโบราณที่เก่าแก่มากมาย ในภาษาโบราณที่เก่าแก่ที่สุดนั้น ภาษาสันสกฤต ถือว่าเป็นภาษาหนึ่งที่อยู่ในจำนวนนั้น แต่ในภาษาเก่าแก่เหล่านั้น นอกจาก ภาษาสันสกฤตแล้ว ยังไม่ปรากฏว่า มีภาษาใดที่มีคัมภีร์ไวยากรณ์ที่สมบูรณ์

ภาษาสันสกฤต เป็นภาษาหนึ่งที่มีทั้งคัมภีร์ไวยากรณ์และคัมภีร์ที่แสดงการออกเสียงอักษรอย่างสมบูรณ์ การที่มีคัมภีร์เก่าๆ โบราณซึ่งเป็นหลักไวยากรณ์และ หลักการออกเสียงอยู่นั้น ทำให้การศึกษาภาษาสันสกฤตผู้เรียนสามารถกำหนดวิธีการออกเสียงอักษรได้อย่างถูกต้องแม่นยำ

นักไวยากรณ์ภาษาบาลี พยายามทำการกำหนดวิธีการออกเสียงอักษรในภาษาบาลี โดยอาศัยคัมภีร์จากสันสกฤตที่มีอยู่ก่อนแล้ว ก็การที่นักไวยากรณ์ได้นำเอาระบบการออกเสียงทางสันสกฤตมาใช้นี้ ก็เนื่องจากว่า ภาษาบาลีและภาษาสันสกฤตเป็นภาษาที่มีความใกล้เคียงกันมากทีเดียว ดังนั้น ในเวลาออกเสียงภาษาทั้ง ๒ โดยส่วนมาก จึงมีความละม้ายคล้ายคลึงกันและใกล้เคียงกัน เพราะเหตุนั้น เมื่อจะทำการศึกษาเรื่องฐาน กรณ์และปยตนะ อันเป็นเหตุในการออกเสียงในภาษาบาลี ผู้ศึกษาจำเป็นต้องสืบค้น ในคัมภีร์สันสกฤตด้วย ไม่ว่าจะศึกษาค้นคว้าเป็นบางส่วน บางอย่าง หรือศึกษาโดยการเปรียบเทียบคัมภีร์สันสกฤตอย่างใดอย่างหนึ่ง

ด้วยเหตุดังกล่าว ในหนังสืออธิบายคัมภีร์ปทวิจารเล่มนี้ ข้าพเจ้า ก็จะเขียนโดยแทรกกฎเกณฑ์หรือวาทะต่างๆ ที่มาจากคัมภีร์สันสกฤตด้วย

อธิบายฐาน

ฐาน หมายถึง สถานที่เกิดหรือตำแหน่งเสียง คือ ในขณะที่เปล่งเสียงนั้น จะมีลมดัน ขึ้นมาจากท้องผ่านปอดขึ้นไปถึงลำคอ ทำให้เส้นเสียงสองเส้นที่มีรูปร่างเหมือนตัว v กระแทกกัน จึงเกิดเสียงผ่านฐานมีลำคอเป็นต้น

ทั้งในภาษาสันสกฤตและภาษาบาลี กล่าวว่า อวัยวะภายในปากเป็นองค์ประกอบในการเปล่งเสียง คือเมื่อจะออกเสียงอักษรจะต้องใช้อวัยวะส่วนนั้นๆ มีลำคอเป็นต้นเกื้อกูล ในการเปล่งเสียงนั้น มีรูปวิเคราะห์ว่า **ติฏฺฐนฺติ เอตฺถ วณฺณาติ ฐานำ** "สถานที่เกิดของอักษร ชื่อว่า ฐาน" ในคัมภีร์นยาสะของท่านอาจารย์ชิเนนทรพุทธิ(วชริพุทธิ) ได้แสดงรูปวิเคราะห์ไว้ว่า **ยสฺมึ วณฺณา นิปฺผาทียนฺเต ตำ ฐานำ** "สถานที่ซึ่งทำให้อักษรสำเร็จกล่าวคือการเปล่งเสียงออกมาได้ ชื่อว่า ฐาน" ส่วนในคัมภีร์อัตถัพพเวทปาติสาขยฎีกา ได้แสดงรูปวิเคราะห์ว่า **ยำ อุปกฺกมียเต, ตำ ฐานำ** "สถานที่ถูกพยายาม ชื่อว่า ฐาน"

วินิจฉัย

ฐานตามมติคัมภีร์ต่างๆ

คัมภีร์ปทวิจารแสดงฐานไว้เพียง ๕ ฐาน คือ กัณฐฐาน (คอ), ตาลุฐาน (เพดาน), มุทธฐาน (ปุ่มเหงือก), ทันตฐาน (ฟัน) และโอฏฐฐาน (ริมฝีปาก) โดยคล้อยตามคัมภีร์นยาสะ เหตุที่อาจารย์ผู้รจนาคัมภีร์ปทวิจาร แสดงไว้เพียง ๕ ฐาน ท่านมีเหตุผลดังนี้

อักษรที่เกิดในฐานนิคคหิต ๕ ตัวคือ ง ญ ณ น และ ม เกิดในฐานอื่นๆ ได้อีก คือ ง เกิดที่กัณฐฐาน, ญ เกิดที่ตาลุฐาน, ณ เกิดที่มุทธฐาน, น เกิดที่ทันตฐาน และ ม เกิดที่ โอฏฐฐาน ส่วนนิคคหิตก็เป็นพยัญชนะที่ต้องอาศัยรัสสสระ ๓ ตัว เมื่ออยู่ท้ายสระ อ ก็เกิด ร่วมกับกัณฐฐาน หากประกอบร่วมกับสระ อิ ก็เกิดร่วมกับตาลุฐาน หรือถ้าอยู่ท้ายสระ อุ ก็เกิดร่วมกับทันตฐาน ฉะนั้น จึงแสดงฐานเพียง ๕ ฐานเท่านั้น

คัมภีร์ปทรูปสิทธิและคัมภีร์พาลาวตารแสดงไว้ ๖ ฐานโดยเพิ่มนาสิกาฐานซึ่งเป็น ฐานของนิคคหิตเข้ามาอีกหนึ่งฐาน ดังที่ได้กล่าวว่า **ตตฺถ ฉ ฐานานิ กณฺฐตาลุมุทฺธทนฺต- โอฏฺฐนาสิกาวเสน** “บรรดาฐาน, กรณ์ และปยตนะ ฐานมี ๖ โดยประเภทแห่งกัณฐฐาน (คอ), ตาลุฐาน (เพดาน), มุทธฐาน (ปุ่มเหงือก), ทันตฐาน (ฟัน), โอฏฐฐาน (ริมฝีปาก) และนาสิกาฐาน (จมูก)” อักษรที่เกิดที่คอ จะไม่เกิดที่เพดานเป็นต้น จะเห็นได้ว่า เสียง อ อา หรือ ก ข ค ฆ ง เกิดจากการอ้าปากแล้วเปล่งเสียงออกมา แต่เสียงอื่นๆ ซึ่งเกิดที่เพดานเป็นต้น ต้องเกิดที่คอก่อน คือต้องผ่านการกระทบสายเสียงมาก่อน แต่ท่านไม่กล่าวว่ามีสองฐาน เพราะเป็นที่เข้าใจกันดีอยู่แล้ว ส่วนเสียงซึ่งเกิดที่จมูก จะไม่มีเสียงผ่านทางช่องปากออกมาเหมือนเสียงทั่วไป เพียงเปล่งเสียงผ่านลมที่พุ่งขึ้นทางจมูกเท่านั้น

คัมภีร์สัททนีติสุตตมาลา สูตรที่ ๒๓ แสดงไว้ ๗ ฐานโดยเพิ่มอุรฐานอันเป็นฐานของ ห อักษรอีกหนึ่งฐานเข้ามา ดังที่ได้กล่าวว่า **ฐานํ กณฐาทีนิ ปญฺจ, นิคฺคหีตงญณ-นมานํ วา ฐานภูตาย นาสิกาย สทฺธึ ฉ วคฺคนฺตยรลวเหหิ ยุตฺตหการสฺส ฐานภูเตน อุเรน สทฺธึ สตฺต** "อวัยวะ ๕ แห่งมีคอเป็นต้น ชื่อว่าฐาน, อีกนัยหนึ่งอวัยวะ ๖ แห่งโดยนับรวมกับจมูกอันเป็นฐานของนิคคหิตและ ง ญ ณ น ม ชื่อว่าฐาน, อีกนัยหนึ่งอวัยวะ ๗ แห่งโดยนับรวมกับอกอันเป็นฐานของ **ห** อักษรที่ออกเสียงกล้ำกับอักษรตัวสุดท้ายของแต่ละวรรค (ง, ญ, ณ, น, ม) และ ย ร ล ว และ ฬ ชื่อว่าฐาน"

สำหรับในคัมภีร์สันสกฤตชื่อว่าปาณินียสิกขา (คาถาที่ ๑๓) แสดงไว้ ๘ ฐาน คือ อุรฐาน (ฐานคืออก), กัณฐฐาน (ฐานคือคอ), สิรฐาน (ฐานคือปุ่มเหงือก), ชิวหามูลฐาน (ฐานคือโคนลิ้น), ทันตฐาน (ฐานคือฟัน), นาสิกาฐาน (ฐานคือจมูก), โอฏฐฐาน (ฐานคือ

ริมฝีปาก) และตาลุฐาน (ฐานคือเพดาน) บรรดาฐานทั้ง ๘ นั้น **สิรฐานก็คือมุทธฐาน** ตามมติของคัมภีร์นยาสะกับคัมภีร์ปทรูปสิทธินั่นเอง มิใช่อวัยวะส่วนใดส่วนหนึ่งต่างหาก นอกจากนั้น ในคัมภีร์นยาสะและคัมภีร์ปทรูปสิทธิ ยังมีการกล่าวถึงอุรฐานอีกด้วย แต่กำหนดว่าเป็นเพียงมติของอาจารย์บางท่านเท่านั้น มิใช่มติซึ่งเป็นที่นิยมทั่วไป. ด้วยเหตุ ดังที่กล่าวมาเกี่ยวกับเรื่องฐานนี้ ในหนังสืออธิบายคัมภีร์ปทวิจารเล่มนี้ จึงแสดงนาสิกาฐานด้วย โดยจะไม่คล้อยตามคัมภีร์ปทวิจารที่กล่าวว่า ฐานมี ๕ ฐาน.

ข้อสังเกตุ:- อันที่จริง **สิรฐาน** ไม่ใช่ฐานพิเศษที่แตกต่างจากฐานเหล่านั้น เพราะอักษรที่เกิดในสิรฐานนั้น ไม่มีเฉพาะตัวแต่เป็นอักษรที่เกิดในฐานทั้ง ๕ นั่นเอง แต่ตามปรกติของฐานแล้ว สามารถกล่าวฐานต่างหากได้ว่าเป็นสิรฐาน เพียงแต่ว่าอักษรที่อาศัยฐานนี้เกิดขึ้นไม่มีเฉพาะตัวเท่านั้น. อนึ่งท่านกล่าวว่า สิรฐานนี้ มีความสามารถพิเศษในการออกเสียงทำให้เกิดเสียงดีหรือไม่ดี ชัดเจนหรือไม่ชัดเจน ในขณะที่ศรีษะมีสภาพปรกติ แจ่มใสก็จะทำให้เกิดเสียงดี แต่ในขณะที่ไม่แจ่มใสก็จะทำให้เกิดเสียงไม่ดี เปรียบเหมือนการตะโกนในถ้ำ จะมีเสียงแตกต่างจากการตะโกนนอกถ้ำ

วิเคราะห์ กณฐช เป็นต้น

โอทนาทีนิ กาเมตีติ กณฺโฐ,

กำ สีสำ กำ สุขำ วา ติฏฺฐติ เอตฺถาติ วา กณฺโฐ, กณฺเฐ ชายนฺตีติ กณฺฐชา

ชื่อว่า กัณฐะ เพราะปรารถนาอาหารมีคำข้าวเป็นต้น. อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า กัณฐะ เพราะเป็นที่ดำรงอยู่แห่งศีรษะหรือความสุข=คอ. บางอาจารย์ วิเคราะห์ด้วย **กณ** ธาตุบ้าง เช่น **กณยเต อเนนาติ กณฺโฐ** = หลอดคอที่ใช้ออกเสียง. อักษรเหล่านั้น ย่อมเกิดที่คอ เพราะเหตุนั้น ชื่อว่า กณฐชา (อักษรที่เกิดที่คอ)

ตลติ ปติฏฺฐาติ ชิวฺหา กพลึ เอตฺถาติ ตาลุ

ชื่อว่า ตาลุ เพราะเป็นที่ดำรงอยู่แห่งลิ้นหรือคำข้าว=เพดาน

โมทนฺติ เอตฺถ อูกาทโยติ มุทฺธา, มุทฺธา วิยาติ มุทฺธา

ชื่อว่า มุทธา เพราะเป็นที่ยินดีของสัตว์ทั้งหลายมีเหาเป็นต้น, ปุ่มเหงือกที่เหมือน ศรีษะ เพราะเหตุนั้น ชื่อว่า มุทฺธา = ปุ่มเหงือก/ศรีษะ

ทายติ ภกฺขติ อเนนาติ ทนฺโต

ชื่อว่า ทันตะ เพราะเป็นอวัยวะสำหรับใช้เคี้ยวอาหาร=ฟัน

โอทนาทีนำ อุณฺเหน อุสียตีติ โอฏฺโฐ

ชื่อว่า โอฏฐะ เพราะเป็นอวัยวะดับความร้อนของข้าวสวยเป็นต้นได้

นาสติ อพฺยตฺตสทฺทำ กโรติ เอตายาติ นาสา,

นาสาเอว นาสิกา

ชื่อว่า นาสา เพราะเป็นอวัยวะทำเสียงอันไม่ปรากฏชัด,

นาสานั่นแหละ ชื่อว่า นาสิกา = จมูก

อุ ทุกฺขลาเภ สติ รนฺติ ปหรนฺติ เอตฺถ ชนาติ อุโร

ชื่อว่า อุระ เพราะเป็นอวัยวะสำหรับทุบตีของเหล่าชนผู้เมื่อได้รับความทุกข์

กุสุมาทีหิ เสวียตีติ สิโร, ชีวิตำ สิโนติ พนฺธตีติ วา สิโร

ชื่อว่า สิระ เพราะเป็นอวัยวะที่ถูกดอกไม้เป็นต้นประดับ หรือเป็นอวัยวะผูกชีวิตไว้.

ตำแหน่งกัณฐฐานเป็นต้น

อนึ่ง เมื่อได้ทราบถึงประเภทและรูปวิเคราะห์ของฐานดังที่กล่าวมาแล้วข้างต้น จำเป็นต้องศึกษา หรือจำเป็นที่ต้องกำหนดให้รู้ว่า ส่วนไหนภายในปากเป็นที่เรียกว่าอะไร. ก็ในคัมภีร์นยาสะ คัมภีร์ปทรูปสิทธิ และฎีกาของคัมภีร์เหล่านั้น ไม่มีการระบุถึงว่าอวัยวะ ส่วนไหนที่เรียกว่าฐานชื่อนั้นๆ แม้ในคัมภีร์สันสกฤตเอง ก็ไม่เห็นว่า มีการแสดงส่วนของ อวัยวะว่า ชื่อฐานโน้นฐานนี้ไว้อย่างครบถ้วนแต่อย่างใด ข้อนี้น่าจะมีสาเหตุมาจากที่ว่า เนื่องจากไม่ใช่สิ่งที่สำคัญ ไม่ใช่สิ่งที่พิเศษ เพราะเป็นที่รู้กันว่า ตำแหน่งตรงไหน เรียกว่า อะไรกันมาเป็นอย่างดีแล้วนั่นเอง จะอย่างไรก็ตาม สำหรับเกี่ยวกับฐานดังกล่าวนั้น ได้มีการ ระบุไว้ในคัมภีร์การิกาซึ่งเป็นคัมภีร์ที่ประพันธ์ขึ้นในสมัยพุกาม ได้มีการอธิบายเกี่ยวกับ ตำแหน่งของฐานไว้อย่างชัดเจน ตั้งแต่คาถาที่ ๑๒๒ เป็นต้นไป ซึ่งต่อไปนี้ ข้าพเจ้า จะได้ แสดงตำแหน่งของฐานต่างๆ ตามที่ได้มีมาในคัมภีร์การิกานั้น ดังต่อไปนี้

กัณฐฐาน

เตสุ จ กณฺฐฏฺฐานำ กากลฏฺฐานมุจฺจเต
กากลฏฺฐานกำ นาม อุณฺณตฏฺฐานมุจฺจเต
เอตญฺจ อุนฺนตฏฺฐานำ โย กณฺฐมณิมุจฺจเต

บรรดาฐานเหล่านั้น กัณฐฐานคือกากลฐาน กากลฐาน คือ สถานที่เนินขึ้นสูง สถานที่เนินขึ้นสูงก็คือคอหอย [ตำแหน่งที่มีลูกกระเดือกโผล่ขึ้น]

ตามมติของคัมภีร์การิกานี้ พึงทราบว่า กัณฐฐาน หมายถึงบริเวณรอบๆ ภายใน ลำคอซึ่งอยู่ภายในบริเวณที่มีลูกกระเดือก จะอย่างไรก็ตาม ไม่ปรากฏว่า ในคัมภีร์สันสกฤต ได้มีการอธิบายรายละเอียดเกี่ยวกับเรื่องกัณฐฐานไว้

ในคัมภีร์มหาภาษยะหรือ มหาภาสสะ (๑/๑/๙) ซึ่งเป็นคัมภีร์ที่อธิบายคัมภีร์ปาณินียะ ได้อธิบายคำว่า **มุข** ไว้ดังนี้ว่า เป็นบริเวณที่นับตั้งแต่ลำคอถึงตำแหน่งกากละ ส่วนในคัมภีร์ปทีปะซึ่งเป็นคัมภีร์ที่อธิบายคัมภีร์มหาภาษยะได้อธิบายไว้ว่า คำว่า กากละ หรือกากลกะ หมายถึงตำแหน่งที่นูนสูงขึ้นกล่าวคือตำแหน่งที่มีลูกกระเดือกนั่นเอง

โลกิกำ อาสยำ โอฏฐโต ปภุติ ปากากลกา (มหาภาษยะ)

กากลกำ หิ นาม คีวายมุนฺนตปฺปเทโส (มหาภาษยปทีปะ)

อนึ่งอาศัยคำอธิบายของคัมภีร์เหล่านี้ ท่านอาจารย์ชิเนนทรพุทธิ ผู้รจนาคัมภีร์นยาสะทางสันสกฤตซึ่งเป็นคัมภีร์ที่อธิบายคัมภีร์กาสิกาวุตติ ท่านจึงได้ดำเนินตามโดยได้ใส่คำอธิบายเป็นภาษาสันสกฤตดังนี้ว่า

อาสยำ มุขำ, ตำ ปุน โอฏฐโต ปภุติ ปากาลกา กากลำ นาม คีวายำ อุนนฺตปฺปเทโส โลเก โย กณฐมณิ อิติยุจฺจเต

อนึ่ง การที่ท่านอาจารย์ผู้รจนาคัมภีร์การิกา ได้กล่าวว่า **เตสุ จ กณฐฏฐานำ** เป็นต้น น่าจะอาศัยแนวคิดของอาจารย์ชิเนนทรพุทธินยาสะ จะอย่างไรก็ตาม ในคัมภีร์สันสกฤต ทั้งหลาย มิได้ทำการกำหนดกัณฐฐานไว้โดยตรง เพียงแต่มีการกำหนดขอบเขตด้านหน้า ด้านหลังของปากไว้โดยกว้างๆ เท่านั้น

ก็ในขอบเขตหรือตำแหน่งที่กำหนดเป็นปากนั้น ส่วนที่ เรียกว่า กาลกะ ซึ่งเป็นส่วนด้านหลังหรือท้ายสุดนั้น อาจารย์ผู้กล่าวคัมภีร์การิกา มีความเชื่อว่า คือกัณฐฐานนั่นเอง ซึ่งนักศึกษา จะได้พบเห็นข้อวินิจฉัยเกี่ยวกับฐานนี้ได้ในตอนต่อไปข้างหน้า

ตาลุฐาน

ชิวฺหามูเลน อาสนฺเน ชิวฺหาย อุปริตฺตเล

ตาลุฐานอยู่ในผนังปากข้างบนลิ้น ใกล้กับโคนลิ้น

หมายความว่า มีอยู่ในตำแหน่งที่เป็นอวัยวะข้างบนของลิ้น โดยอยู่ใกล้กับโคนลิ้น ตามมติของคัมภีร์การิกานี้ จะเห็นได้ว่า อวัยวะส่วนที่เรียกว่า เพดาน มีอยู่ในเบื้องบนอวัยวะ ตรงกลางของลิ้น ซึ่งถือว่าใกล้กับโคนลิ้นนั้น ท่านเรียกว่า ตาลุฐาน กล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือ เพดานปาก อันเป็นที่กระทบกับบริเวณส่วนท่ามกลางของลิ้นนั่นเอง

มุทธฐาน

มุขพฺภนฺตรมุทฺธมฺหิ มุทฺธฏฺฐานํ ปกาสิตํ

สถานที่ข้างบนภายในปาก[คือโคนฟัน] ชื่อว่า มุทธฐาน

อวัยวะส่วนที่เรียกว่า มุทธฐาน นี้ ก็คือส่วนที่เรียกว่า ปุ่มเหงือก ซึ่งเป็นอวัยวะที่ สำหรับกระทบกับอวัยวะส่วนที่ใกล้กับปลายลิ้น เรียกว่า มุทธฐาน (ฐานคือปุ่มเหงือก)

ทันตฐาน

อุปริทนฺตฐานสฺส ปนฺติยาพฺภนฺตรมฺหิ จ

ทันตฐานมีอยู่ภายในแถวฟันบน

ตามที่กล่าวมานี้ จะเห็นว่า บริเวณส่วนที่เป็นโคนฟันแถวบน เรียกว่า ทันตฐาน ซึ่งแม้จะพูดกันโดยทั่วไปว่า ทันตฐาน คือ ฟัน แต่ในทางความเป็นจริงเกี่ยวกับการออกเสียงนั้น มิได้หมายถึงฟันล่าง แต่หมายถึงเฉพาะฟันแถวบนเท่านั้น ก็การกำหนดของคัมภีร์การิการนี้ ถือว่าสอดคล้องกับคัมภีร์อรรถกถา. ในการอธิบายถึงบุคคลผู้ไม่สามารถ สวดกรรมวาจาในคัมภีร์ศาสนานั้น คัมภีร์อรรถ กถาวินัยมหาวรรค ได้แสดงเหตุไว้ดังนี้ว่า **โอฏฺฐทนฺตชิวฺหาทีนํ อสมฺปตฺติยา** (ด้วยความไม่บริบูรณ์แห่งอวัยวะมีริมฝีปาก ฟัน และลิ้นเป็นต้น) หมายความว่า ถ้าริมฝีปาก ฟัน และลิ้นไม่บริบูรณ์ไซร้ ก็จะทำให้ไม่สามารถสวดกรรมวาจาได้ชัดเจนตามฐานกรณ์ได้

ข้อที่ว่า **ฟันไม่บริบูรณ์** นั้น ท่านหมายเอาการที่บุคคลมีฟันหัก ดังนั้น จึงทราบได้ โดยนัยว่า ทันตฐาน ก็คือฟันนั้นเอง แม้ในคัมภีร์วชิรพุทธิ (หน้า 416 ฉ.) ได้พูดถึงบุคคลเกิดฟันหัก อันเป็นเหตุทำให้ไม่สามารถสวดกรรมวาจาได้เสียงที่ครบถ้วน ดังนั้น ถ้าว่าตามมติของคัมภีร์ดังกล่าวข้างต้นนี้แล้ว บุคคลที่ไม่มีฟันหรือฟันหัก จะไม่สามารถสวดออก เสียงอักษร ต ถ ท ธ น ล ส ได้ชัดเจนเหมือนบุคคลทั่วไป

จะอย่างไรก็ตาม ในคัมภีร์สันสกฤต ได้อธิบายไปอีกแนวทางหนึ่งว่า คำว่า **ทนฺต** หมายถึงโคนฟัน หรือบริเวณเหงือกที่ติดอยู่กับฟัน ที่เป็นเช่นนั้นก็เพราะว่า แม้บุคคลจะ

ไม่มีฟันหรือมีฟันหัก แต่ก็ยังสามารถสวดออกเสียงอักษรที่เกี่ยวข้องกับฐานเหล่านั้นได้นั่นเอง มตินี้กล่าวไว้ในคัมภีร์พาลมโนรมาฎีกา และสิทธานตเกามุทีฏิปปนี ซึ่งเป็นคัมภีร์ ที่อธิบายคัมภีร์สันสกฤตคือสิทธานตเกามุที โดยคัมภีร์พาลมโนรมา ได้อธิบายไว้ว่า

ทนฺตสทฺเทน ทนฺตมูลปเทโส

วิวจฺฉิโต อญฺญถา ภคฺคทนฺตสฺส ตทุจฺจารณานุปฺปตฺติโต

ส่วนในคัมภีร์สิทธานตเกามุทีทีปนี ได้กล่าวว่า

ตตฺร ทนฺตสทฺเทน ตนฺนิกฏฺเทโส คยฺหเต อโต เอว

ภคฺคทนฺโตปฺยุจฺจารเณ ปภวติ.

ตามมติของคัมภีร์สันสกฤตดังกล่าว พึงทราบว่า ทันตฐาน มิได้อยู่ที่ฟัน แต่หมายถึง บริเวณปุ่มเหงือกอันตั้งอยู่ติดกับฟันต่างหาก จะอย่างไรก็ตาม พึงทราบว่า เหตุผลข้ออ้างในคัมภีร์เหล่านั้นไม่เพียงพอ ด้วยว่าในกรณีที่บุคคลผู้มีฟันหัก แม้จะออกเสียงพยัญชนะหรือสระได้ แต่ก็ไม่สามารถออกให้ชัดเจนเหมือนกับบุคคลทั่วๆ ไปได้ ส่วนผู้ฟังแม้คนพูดจะพูดไม่ชัด แต่ก็เป็นอันฟังเข้าใจได้ ตัวอย่างชาวต่างประเทศที่มาพูดภาษาไทย แม้จะพูดไม่ชัด แต่สำหรับคนไทยที่ฟังย่อมจะเข้าใจได้ฉันนั้น

สำหรับในคัมภีร์อรรถกถาและคัมภีร์ฎีกาทั้งหลาย การที่ท่านแสดงเกี่ยวกับการสวดนั้น ท่านมุ่งเอาความที่สามารถสวดได้อย่างชัดเจนเป็นเกณฑ์ ซึ่งน่าจะเป็นสิ่งที่มีเหตุผลมากกว่า เพราะฉะนั้น จึงคิดว่า **ทนฺต** น่าจะหมายถึงส่วนที่เป็นฟัน

โอฏฺฐฏฺฐาน

ในคัมภีร์การิกามิได้กล่าวถึงโอฏฺฐฏฺฐานไว้ แต่ก็เข้าใจได้ว่าริมฝีปากบน-ล่างทั้งสองแห่งคือโอฏฺฐฏฺฐาน (อันเป็นที่เกิดของโอฏฺฐชอักษร)

นาสิกาฐาน

วิวฏมุขพฺภนฺตรํ ปณวจมฺมกํ วิย

ตสมฺพนฺธา จ ยา เลขา สา อิห นาสิกา มตา.

ในช่องปากที่เปิดอยู่มีอวัยวะที่ซับซ้อนเหมือนกับหนัง

ขึงกลองบัณเฑาะว์ ก็ช่องที่ติดต่อกับหนังดังกล่าว

ท่านเรียกว่า นาสิกา

[โพรงจมูกที่เนื่องกับหนังภายในปากที่เปิด เหมือนดั่งหนังของกลองบัณเฑาะว์ ชื่อว่า นาสิกาฐาน. นาสิกาคือโพรงจมูกภายในปาก เมื่ออ้าปากจะพบว่าอยู่หลังต่อมทอมซิล เป็นทางดำเนินไปของลมที่ขึ้นจมูก]

ในการอธิบายนาสิกานี้ คัมภีร์ภาสสปทีปะ (๑/๑/๙) ได้อธิบายไว้ว่า

นาสิกาปิ น พาหฺยา วณฺณุปฺปตฺติ นิมิตฺตํ กึ จรหิ อาสยนฺโต จมฺมํ วิตตมตฺถิ ปณวจมฺมํว ตํ สมฺพทฺธา เลขา นาสิกา, ตสฺสํ วายวภิฆาตา วณฺณุปฺปตฺติ

ส่วนในคัมภีร์ชินินทพุทธินยาสะ (๑/๑/๙) อธิบายว่า

น หิ พหิวตฺตินี นาสิกา อยํ วิวกฺขิตา ตสฺสํ วณฺณานํ, ตัสมฺพทฺธา เลขา ยสฺสํ วายุนาภิหญฺญมานายํ วณฺณา นิปฺผชฺชนฺเต, สา อิห นาสิกา วิวกฺขิตา

คำว่า **นาสิกา** ในที่นี้ จึงมิได้หมายถึงจมูกอันเป็นส่วนภายนอก ทั้งนี้เพราะว่า ส่วน ภายนอกจมูกนั้น มิได้ทำให้เสียงอักษรเกิดนั่นเอง ดังนั้น คำว่า **นาสิกา** ในที่นี้ จึงหมายถึงหนังที่ซับซ้อนอยู่เหมือนกับหนังขึงผูกกลองบัณเฑาะว์ ก็รอยเส้นที่สัมพันธ์ติดเนื่องกับ หนังนั้น ซึ่งเป็นเหตุให้เกิดอักษรในเวลาที่ถูกลมกระทบเรียกว่า นาสิกา ในที่นี้

อนึ่ง ในบรรดาคัมภีร์ คือ ภาสสปทีปะ และชินินทพุทธินยาสะทั้ง ๒ นั้น พึงทราบว่า ท่านอาจารย์ผู้รจนาคัมภีร์การิกา ได้อาศัยหนังสือชินินทพุทธินยาสะ เป็นแนวทางในการ รจนา เพราะฉะนั้น ในคัมภีร์การิกาบางแห่งที่มีปาฐะว่า **สา อิมา** จึงไม่ถูกต้อง ควรเป็น **สา อิห** ตามคัมภีร์ชินินทพุทธินยาสะจึงจะถูก หมายความว่า เมื่อเราอ้าปาก ก็จะเห็นลูก กระเดือก ข้างหลังลูกกระเดือกนั้น จะมีรูหรือช่องสำหรับลมพัดขึ้นสู่จมูก ก็รูหรือช่องที่ว่านี้ ท่านเรียกว่า นาสิกาฐาน (ฐานคือจมูก)

อุรฐาน

อุรฐาน (ฐานคืออก) คือลิ้นปี่นั่นเอง บางตำรากล่าวว่าคือปอด **(Phonetic in Ancient India. p. ๔๘)** เมื่อออกเสียง ย กับ ห ที่ซ้อนกันเป็นรูปว่า ยฺห ไวๆ จะพบว่ามีเสียงของลิ้นปี่อยู่ด้วย อุรฐานนี้ เป็นมติของอาจารย์บางท่านเท่านั้น

ชิวหามูลฐาน

ชิวหามูลฐานคือโคนลิ้น เป็นฐานที่เคลื่อนไหวในขณะเปล่งเสียงซึ่งต่างจากฐานอื่นๆ ที่ไม่เคลื่อนไหว ฐานนี้ ไม่มีในตำราบาลีไวยากรณ์ เช่น คัมภีร์นยาสะ, ปทรูปสิทธิ และคัมภีร์ โมคคัลลานะเป็นต้น ถึงกระนั้น ก็ยังมีแสดงไว้ในคัมภีร์ไวยากรณ์บาลีคือสัททสารัตถชาลินี (คาถา

๒๗๖) [โดยคัมภีร์นั้น กล่าวว่า ฐานมี ๘ อย่างเหมือนกับมติที่คัมภีร์ปาณินียสิกขา กล่าวไว้] คัมภีร์สัททสารัตถชาลินีนั้น รจนาขึ้นในประเทศพม่าในสมัยเปียนย่า โดยได้คัด ลอกคาถาที่เกี่ยวกับชิวหามูลฐานนี้มาจากคัมภีร์ปาณินียสิกขาของสันสกฤตแล้วนำเสนอฐาน ๘ ประเภท จะอย่างไรก็ตาม ข้าพเจ้ายังไม่แน่ใจว่า ท่านอาจารย์ผู้รจนาคัมภีร์สัททสารัตถชาลินี ท่านได้แสดงคาถาที่ระบุฐาน ๘ ประเภทนั้น โดยตัวท่านเองได้เห็นคัมภีร์ ปาณินียสิกขาโดยตรง หรือคัดลอกมาจากคัมภีร์อื่นอีกทอดหนึ่ง

จะอย่างไรก็ตาม ตามคำกล่าวของคัมภีร์สัททสารัตถชาลินีแล้ว จะเห็นว่า ท่าน อาจารย์ผู้รจนาสัททสารัตถชาลินี น่าจะคัดลอกต่อจากคัมภีร์จูฬนิรุตติ สำหรับในคัมภีร์ฎีกาของคัมภีร์สัททัตถเภทจินตา อธิบายคาถาที่ ๒ ได้กล่าวว่า ชิวหามูลฐานนี้มีมาในคัมภีร์พีชักขยานะ ดังนั้น ในยุคปัจจุบันเนื่องจากเราไม่สามารถเห็นคัมภีร์จูฬนิรุตติ และ คัมภีร์พีชักขยานะได้แล้ว จึงได้แต่เชื่อตามที่ฎีกาได้กล่าวไว้เท่านั้น

อนึ่ง แม้ว่าฐานอื่นๆ เช่น ทันตฐานเป็นต้น จะเป็นฐานที่ไม่มีการเคลื่อนไหวก็ตาม แต่สำหรับชิวหามูลฐาน เป็นฐานที่มีการเคลื่อนไหวได้ซึ่งจะได้นำมาอธิบายในภายหลัง

อธิบายกรณ์

นอกจากฐานซึ่งเป็นสถานที่เกิดเสียงแล้ว ยังมีอวัยวะที่เคลื่อนไหวซึ่งช่วยให้ออกเสียงจากฐานได้คล้ายกับเป็นเครื่องประดับของฐาน อวัยวะดังกล่าวนั้น เรียกว่า กรณ์ คำว่า กรณ์ มีความหมายตามรูปศัพท์ว่า “เครื่องช่วยออกเสียง หรือเหตุที่ทำให้เกิดการเปล่ง เสียง” หมายความว่า ในการเปล่งเสียงอักษรแต่ละครั้งนั้น มีองค์ประกอบที่จะทำให้เสียงเกิดขึ้น ในคัมภีร์ปทรูปสิทธิฎีกา ได้แสดงรูปวิเคราะห์ว่า

กรียนฺเต อุจฺจารียนฺเต เอเตนาติ กรณํ "เครื่องช่วยออกเสียง เรียกว่า กรณ์" ในคัมภีร์อัตถัพพเวทปาติสาขยฎีกา ได้แสดงรูปวิเคราะห์ว่า **เยโนปกฺกมียเต, ตำ กรณำ** "เครื่องช่วยให้พยายาม[ออกเสียงได้] ชื่อว่า กรณ์"

คำว่า **กรณ** สำเร็จรูปมาจาก กร ธาตุ + ยุ ปัจจัยในอรรถกรณสาธนะ ซึ่งเป็นสาธนะ ที่ระบุถึงความเป็นเครื่องมือในการทำสิ่งใดสิ่งหนึ่ง กรณศัพท์ในที่นี้ไม่ได้หมายความว่า เครื่องกระทำ แต่หมายถึงอวัยวะซึ่งเป็นเครื่องช่วยออกเสียง ทั้งนี้เพราะ กร ธาตุ เป็นธาตุ ราชากล่าวคือเป็นธาตุที่มีความหมายมาก

กรณ์ มี ๔ ประเภท คือ ชิวหามัชฌะ (บริเวณท่ามกลางลิ้น), ชิวโหปัคคะ (บริเวณใกล้ปลายลิ้น), ชิวหัคคะ (ปลายลิ้น) และสกฐานะ (ฐานของตน) คือไม่มีกรณ์เฉพาะต่างหาก แต่ฐานเกิดของอักษรนั่นเองทำหน้าที่เป็นกรณ์อีกด้วย

วิเคราะห์ ชิวฺหามชฺฌ เป็นต้น

ชีวนฺติ เอตายาติ ชิวฺหา, ชีวิตนิมิตฺตํ รสํ อวหายตีติ วา ชิวฺหา ชื่อว่า ชิวฺหา เพราะเป็นอวัยวะเครื่องช่วยยังชีพของสัตว์ทั้งหลาย=ลิ้น. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า ชิวฺหา เพราะเป็นอวัยวะที่ถือเอารสนั้นอันเป็นเหตุแห่งชีวิต. **ชิวฺหาย มชฺฌํ ชิวฺหามชฺฌํ** อวัยวะส่วนกลางลิ้น ชื่อว่า ชิวฺหามชฺฌ หมายถึงสถานที่บริเวณท่ามกลางลิ้น เป็นกรณ์ของตาลุชอักษร เมื่อต้องการออกเสียง อิ, อี, จ, ฉ, ช, ฌ, ญ ย ซึ่งเป็นตาลุชอักษรต้องใช้ท่ามกลางลิ้นทำเสียง ดังนั้น อักษรเหล่านี้ จึงมีตาลุเป็นฐาน มีชิวหามัชฌะเป็นกรณ์

ชิวฺหคฺคสฺส สามีปี ชิวฺโหปคฺคํ, อคฺคสฺส วา สามีปี อุปคฺคํ, ชิวฺหาย อุปคฺคํ ชิวฺโหปคฺคํ อวัยวะใกล้ปลายลิ้น ชื่อว่า ชิวฺโหปคฺค หมายถึง สถานที่บริเวณใกล้ปลายลิ้น เป็นกรณ์ของมุทธชอักษร เมื่อต้องการออกเสียง ฏ, ฐ, ฒ, ฑ, ณ, ร ฬ ซึ่งเป็นมุทธชอักษร ต้องใช้บริเวณใกล้ปลายลิ้นทำเสียง ดังนั้น อักษรเหล่านี้ จึงมีมุทธะ (ปุ่มเหงือก) เป็นฐาน มีชิวโหปัคคะเป็นกรณ์. คำว่า **ชิวฺโหปคฺค** เมื่อควรสำเร็จรูปว่า **อุปชิวฺหคฺค** ก็สลับบทหน้า-หลังเป็น **ชิวฺโหปคฺค** ด้วยวัณณปริยายนัย (นัยคือการสลับอักษร)

ชิวฺหาย อคฺคํ ชิวฺหคฺคํ อวัยวะปลายลิ้น ชื่อว่า ชิวฺหคฺค หมายถึงสถานที่บริเวณ ปลายลิ้น เป็นกรณ์ของทันตชอักษร เมื่อต้องการออกเสียง ต, ถ, ท, ธ, น, ล ส ซึ่งเป็นทันตชอักษร ต้องใช้ปลายลิ้นทำเสียง ดังนั้น อักษรเหล่านี้ จึงมีทันตะ (ฟัน) เป็นฐาน มีชิวหัคคะเป็นกรณ์

สกฏฺฐานํ กรณํ เยสํ เต สกฏฺฐานกรณา ชื่อว่า สกฏฺฐานกรณ เพราะมีฐานของ ตนเองเป็นกรณ์ หมายถึงอักษรที่มีฐานของตนเองเป็นกรณ์ เมื่อต้องการออกเสียง อ อา, ก ข ค ฆ ง ห ซึ่งเป็นกัณฐชอักษร ก็ใช้กัณฐะ (คอ) นั่นแลเป็นกรณ์, เมื่อต้องการออกเสียง อุ อู, ป ผ พ ภ ม ซึ่งเป็นโอฏฐชอักษร ก็ใช้โอฏฐะ (ริมฝีปาก) นั่นแล เป็นกรณ์, เมื่อต้องการ ออกเสียงนิคคหิต (ं) ซึ่งเป็นนาสิกัฏฐานชอักษร ก็ใช้นาสิกา (จมูก) นั่นแลเป็นกรณ์.

คัมภีร์กัจจายนสุตตนิทเทส อธิบายสูตร ๒ ได้ประพันธ์ข้อความที่ได้อธิบายมาข้างต้นนี้เป็นสังคหคาถาเพื่อให้นักศึกษาท่องจำง่ายว่า

จตุธา กรณํ วุตฺตํ ชิวฺหามชฺฌํ ชิวฺโหปคฺคํ

ชิวฺหคฺคญฺจ สกฏฺฐานํ กรณํ ชนเหตุ ตํ.

ชิวฺหามชฺฌ์ ตาลุชานำ มุทฺธชานำ ชิวฺโหปคฺคำ

ทนฺตชานญฺจ ชิวฺหคฺคำ เสสานำ สกฏฺฐานิกนฺติ.

กรณ์ มี ๔ ประเภท คือ ชิวหามัชฌะ, ชิวโหปัคคะ, ชิวหัคคะ และสกัฏฐานะ, กรณ์เป็นอวัยวะเครื่องช่วย ออกเสียงอักษรนั้น มีลักษณะดังนี้คือ ชิวหามัชฌะ เป็น กรณ์ของตาลุชอักษร, ชิวโหปัคคะ เป็นกรณ์ของ มุทธชอักษร, ชิวหัคคะ เป็นกรณ์ของทันตชอักษร, สกัฏฐานะ เป็นกรณ์ของอักษรจำนวนที่เหลือ (๑๙ ตัว).

ฐานกับกรณ์ต่างกัน

ท่ามกลางลิ้นเป็นต้น ชื่อว่ากรณ์ เพราะเป็นอวัยวะช่วยออกเสียงอักษร ต่างจากฐาน คือฐานเป็นตำแหน่งที่เกิดของอักษร ส่วนกรณ์เป็นอวัยวะที่ช่วยออกเสียงในเมื่อมีการเปล่ง เสียงอักษร หมายความว่า ในเวลาเปล่งเสียงอักษรนั้น นอกจากจะมีฐานคือตำแหน่งที่ออก เสียงมีลำคอเป็นต้นแล้ว ยังต้องมีเครื่องมือในการออกเสียงด้วยจึงจะทำให้ออกเสียงได้

การเกิดร่วมกันระหว่างฐานกับกรณ์

เมื่อเข้าใจความหมายของฐานกับกรณ์แล้ว ก็ควรทราบการเกิดร่วมกันระหว่างฐานกับกรณ์เหล่านั้นเป็นคู่ๆ กันตามสมควร การเกิดร่วมกันดังกล่าวเป็นสภาวะที่เกิดขึ้น ตามธรรมชาติในเวลาเปล่งเสียงอักษร กล่าวคือท่ามกลางลิ้นเกิดคู่กับตาลุฐาน ใกล้ปลาย ลิ้นเกิดคู่กับมุทธฐาน ปลายลิ้นเกิดคู่กับทันตฐาน ดังนั้น เมื่อเปล่งเสียงฐานกับกรณ์เหล่านั้น ร่วมกัน ก็ทำให้เกิดเสียง จ วรรค, ฏ วรรค และ ต วรรคตามธรรมชาติ หากต้องการทราบว่า ตาลุฐานอยู่ที่ไหน ก็กระดกท่ามกลางลิ้นกระทบกับเพดานปาก ออกเสียง จ วรรค ก็จะพบตาลุฐานได้ หรือถ้าใช้ส่วนที่ใกล้ปลายลิ้นสัมผัสกับปุ่มเหงือกบนเพดานปาก แล้วออกเสียง ฏ วรรค ก็จะพบมุทธฐานได้เช่นกัน. กระบวนการออกเสียงระหว่างฐานกับ กรณ์นั้นว่าโดยโลกูปมา (อุปมาทางโลก) เปรียบเทียบได้ดังนี้

การตีระฆัง = การออกเสียง

ระฆัง = ฐาน

ไม้ตี = กรณ์

ดูภาพประกอบหน้า ๒๗

๑. ทางแห่งนาสิก, ๒. นาสิก, ๓. มุทธะ, ๔, ตาลุ, ๕. หนุมูละ, ๖. โอฏฐะ บนล่าง, ๗. ทันตะ , ๘. อัคคะ, ๙. อุปัคคะ, ๑๐. มัชฌะ, ๑๑. มูละ, ๑๒. ชิวหา, ๑๓. ทางอาหาร, ๑๔. กัณฐะ, ๑๕. หลอดลม

เพื่อให้เกิดความเข้าใจถึงระบบการกำหนดฐานและกรณ์ภายในปาก นักศึกษาควรดูภาพประกอบด้วย ในภาพข้างต้นนี้ แสดงฐานกับกรณ์ไว้โดยละเอียดชัดเจน กัณฐฐาน ในภาพนี้ตรงกับคำอธิบายในคัมภีร์การิกา คือเป็นสายเสียง (VOCAL CORD) รูปยาวรี สามเหลี่ยม คล้ายไข่เป็ด ปัจจุบันตำราภาษาศาสตร์กล่าวว่า การเปล่งเสียงก้อง (โฆสะ) หรือเสียงไม่ก้อง (อโฆสะ) ขึ้นอยู่กับสายเสียงดังกล่าวนี้เป็นหลัก (**Language in The Modern world, ๓๖, The Pronunciation of English. P. ๘ - ๑๐**)

อนึ่งในคัมภีร์ไวยากรณ์บาลี เช่น รูปสิทธิเป็นต้น แม้จะไม่มีการแสดงชิวหามูลฐาน และหนุมูลฐานไว้ แต่เนื่องจากฐานเหล่านั้น มีแสดงในคัมภีร์ไวยากรณ์สันสกฤต เช่น คัมภีร์เตตติรียปราติสาขยะ (๒/๓๕) ได้กล่าวว่า **หนุมูเล ชิวฺหามูเลน กวคฺเค ผุสยนฺติ** และเพราะชิวหามูลฐานและหนุมูลฐานดังกล่าว มีประโยชน์ในทางปฏิบัติเกี่ยวกับเรื่องฐานกรณ์ของอักษร ก วรรค ดังนั้น ข้าพเจ้า จึงได้นำมาแสดงไว้ด้วย

ฐาน,กรณ์ต้องอาศัยกัน

ตามที่กล่าวมานี้ จะเห็นได้ว่า ฐานอันเป็นตำแหน่งที่เกิดของอักษร ต้องอาศัยกรณ์ เป็นอวัยวะช่วยออกเสียง ลำพังฐานอย่างเดียว ก็เหมือนกับเรือที่ไม่มีคนพาย ย่อมลอยไป ตามกระแสน้ำสุดแต่สายน้ำจะพัดไป แม้กรณ์ซึ่งเป็นอวัยวะช่วยออกเสียง ก็ต้องอาศัยฐาน เป็นที่เกิดลำพังกรณ์เพียงอย่างเดียว ก็เหมือนคนไม่มีเรือซึ่งไม่สามารถจะข้ามแม่น้ำใหญ่ได้ ด้วยเหตุดังกล่าว ฐานกับกรณ์ จึงต้องอาศัยซึ่งกันและกัน ฐานเป็นตำแหน่งที่เกิดในเมื่อต้องการจะออกเสียง ส่วนกรณ์ ก็ช่วยทำเสียงนั้นให้ชัดเจน ถ้าขาดอย่างใดอย่างหนึ่งก็ไม่สำเร็จผลดุจเรือกับคนต่างต้องอาศัยซึ่งกันและกัน จึงสามารถข้ามแม่น้ำใหญ่ได้ ฉะนั้น

อธิบายปยตนะ

ถ้ามีเพียงฐานและกรณ์ ๒ อย่าง เสียงก็เกิดขึ้นไม่ได้ จำเป็นต้องมีความพยายามในการเปล่งเสียงเกิดร่วมด้วย จึงจะทำให้เกิดเสียงได้ ก็ความพยายามในการออกแรงเปล่ง เสียงนี้ก็คือปยตนะนั่นเอง (ภาษาสันสกฤตใช้เป็นคำว่า ปยตฺน) คำว่า “ปยตนะ” มีความ หมายตามรูปศัพท์ว่า ความพยายามเป็นเบื้องแรกในการเปล่งเสียง ความพยายามดังกล่าว นี้ก็คือสภาวะที่ฐานกับ

กรณ์กระทบกันและกันเป็นต้น ดังสาธกที่กล่าวไว้ในคัมภีร์ปทรูป-สิทธิฎีกาว่า **ปยตนำ ปน ยถารหำ ฐานกรณานำ สำวุฏฺาทิคุโณ** (ส่วนปยตนะคือสภาวะมีการปิดฐานกับกรณ์เป็นต้นตามสมควร) ข้อความข้างต้นนี้ อิงอาศัยถ้อยคำที่มาจากคัมภีร์ ไวยากรณ์สันสกฤต ซึ่งกล่าวไว้ว่า **ปยตนำ ปยตฺโน, ผุฏฺฐตาทิวณฺณคุโณ** (กาสิกา. ๑/๑/๙) (ความพยายาม ชื่อว่า ปยตนะ คือสภาวะของอักษรอันมีการกระทบกันเป็นต้น),**วณฺณคุโณ อิติ อการาทีนำ วณฺณานำ ธมฺโม** (ชินินทพุทธินยาสะ) (คำว่า สภาวะของอักษร คือสภาวะของ อักษรทั้งหลายมี อ อักษรเป็นต้น)

ความพยายามในการออกเสียงสระและพยัญชนะที่เรียกว่า ปยตนะ ท่านจำแนก ออกเป็น ๔ ประเภท คือ การปิดฐานและกรณ์ การเปิด การกระทบกันอย่างชัดเจน และการกระทบกันเบาๆ หมายความว่า ในเวลาออกเสียง อ จะปิดคอที่เป็นฐานและกรณ์ ส่วนในเวลาออกเสียงสระอื่นๆ จะเปิดฐานและกรณ์ ดังนี้เป็นต้น อย่างไรก็ตาม แม้ในวิวฏะก็มีความต่างกัน คือ เสียง เอ โอ เปิดฐานและกรณ์มากกว่าเสียง อิ อี อุ อู และเสียง อา เปิดฐานและกรณ์มากกว่าเสียง เอ โอ ดังปทรูปสิทธิฎีกา อธิบายสูตร ๔๔ กล่าวว่า **กณฺฐช-สเรสุปิ เอกาโรการโตปิ อาการสฺส วิวฏตฺตำ ปยตนำ** "แม้ในสระที่เกิดในกัณฐฐานการเปิด ฐานและกรณ์ของ อา อักษร เป็นปยตนะมากกว่า เอ และ โอ อักษร"

วิเคราะห์ สังวุตะ เป็นต้น

คำว่า สำวุตำ มีรูปวิเคราะห์ว่า **ฐานกรเณหิ สำวียเต สำวุตำ** สังวุตะ คือการออกเสียงโดยปิดฐานและกรณ์, วิวฏำ มีรูปวิเคราะห์ว่า **น วียเต วิวฏำ** วิวฏะ คือการออกเสียงโดย เปิดฐานและกรณ์, ผุฏฺฐำ มีรูปวิเคราะห์ว่า **ผุสนำ ผุฏฺฐำ** การออกเสียง โดยให้ฐานและกรณ์ กระทบกันอย่างชัดเจน, อีสำผุฏฺฐำ มีรูปวิเคราะห์ว่า **อีสำ โถกำ ผุสนำ อีสำผุฏฺฐำ** การออกเสียงโดยให้ฐานและกรณ์กระทบกันเพียงเล็กน้อย (กระทบกันเบา)

คำว่า **สำวุต** บางฉบับมีรูปว่า สำวุฏ ใช้ได้ทั้งสองแบบ (เมื่อแปลง ต เป็น ฏ ก็มีรูปว่า สำวุฏ ในฉบับฉัฏฐสังคายนามีรูปที่ลง ตฺต ปัจจัยว่า สำวุตตฺตมการสฺส และ วิวฏตฺตำ เสสสรานำ แต่ฉบับพม่าและฉบับสิงหลบางฉบับมีรูปว่า สำวุตมการสฺส และ วิวฏำ เสสสรานำ เมื่อเทียบดูกับรูปว่า ผุฏฺฐำ และรูปว่า อีสำผุฏฺฐำ ที่ไม่เป็นรูป ผุฏฺฐตฺตำ และ อีสำผุฏฺฐตฺตำ จึงควรมีรูปที่ลง ต ปัจจัยในภาวสาธนะว่า สำวุตำ และ วิวฏำ จึงสอดคล้องกัน

วินิจฉัย

สังวุตปยตนะกับวิวฏปยตนะ

บรรดาปยตนะ ๔ ประเภทนั้น ผุฏฐุปยตนะ และอีสังผุฏฐุปยตนะ สามารถที่จะทำ ความเข้าใจได้โดยง่าย แต่สำหรับสังวุตปยตนะและวิวฏปยตนะนั้น ยังมีข้อที่เข้าใจยากอยู่ ในคัมภีร์ปทวิจาร (หัวข้อ) ได้กล่าวไว้ว่า การปิดปาก ชื่อว่า สังวุตปยตนะ การเปิดปาก ชื่อว่า วิวฏปยตนะ แม้ในคัมภีร์ปทรูปสิทธิ ก็กล่าวไว้ว่า

ในบรรดากัณฐชอักษร อ อักษร เรียกว่า สังวุตปยตนะ เพราะในการออกเสียง อ อักษรเมื่อออกเสียงแล้วต้องรีบปิดลำคออันเป็นฐานและกรณ์ของ อ อักษรนั้น แม้คัมภีร์ นิรุตติทีปนี ก็กล่าวว่า **กณฺฐ์ สวริตฺวา อุจฺจาริโต อกาโร สวุโต นาม** "อ อักษรที่ออกเสียงโดยปิดลำคอ ชื่อว่า สังวุตะ" อา อิ อี อุ อู เอ โอ, ส อักษร และ ห อักษร ชื่อว่า วิวฏปยตนะ เพราะในเวลาออกเสียงต้องเปิดฐานและกรณ์ของสระและพยัญชนะเหล่านั้น พยัญชนะวรรค ๒๕ ตัว ชื่อว่า ผุฏฐุปยตนะ เพราะในเวลาออกเสียงอักษรวรรคทั้ง ๒๕ ตัว ต้องพยายามทำ ให้ฐานและกรณ์กระทบกันอย่างชัดเจน ย ร ล ว ๔ ตัว ชื่อว่า อีสังผุฏฐุปยตนะ เพราะใน เวลาออกเสียงต้องพยายามทำให้ฐานกับกรณ์กระทบกันเพียงเล็กน้อย ส่วน ฬ ไม่มีแสดงในการขยายปยตนะ ถึงไม่มีก็ตามแต่ก็ควรจัดเข้าในอีสังผุฏฐุปยตนะ ความจริง เราจะออก เสียง สระ อ โดยปิดปากไม่ได้ เพราะฉะนั้น ในคัมภีร์ปทวิจาร กล่าวว่า ปิดปากนั้นจะต้องเป็น การเขียนที่ผิดพลาด เป็นความหลงผิดกันต่อๆ มา

ถาม. ก็ถ้ามิใช่เป็นการปิดปากแล้วจะเป็นอะไรหรือ

ตอบ. เป็นการปิดฐานและกรณ์

เพราะเหตุนั้น คัมภีร์ปทวิจาร จึงควรจะเปลี่ยนใหม่ โดยเขียนว่า การปิดฐานกรณ์ ชื่อว่า สังวุตปยตนะ, การเปิดฐานกรณ์ ชื่อว่า วิวฏปยตนะ

จะอย่างไรก็ตาม เมื่อได้นำการปิดเปิดฐานและกรณ์มาพิจารณาดู ก็ยากที่จะทราบว่า ทำการปิดเปิดฐานกรณ์อย่างไร ความยากเกี่ยวกับการปิดเปิดฐานกรณ์นี้ ไม่พบว่ามีการอธิบายให้กระจ่างไว้ในคัมภีร์บาลีใดๆ จึงเป็นข้อหรือประเด็นที่ยากในการ ที่จะทำความเข้าใจเกี่ยวกับสังวุตปยตนะและวิวฏปยตนะ เกี่ยวกับคำอธิบายเรื่องนี้ เมื่อได้สืบค้นดูในคัมภีร์ไวยากรณ์สันสกฤต ก็ได้พบคำอธิบายไว้ในคัมภีร์ตัตตวโพธินีฎีกา ซึ่งเป็นคัมภีร์ฎีกาของสิทธานตเกามุที คำอธิบายในคัมภีร์ตัตตวโพธินีฎีกานั้น มีประเด็น ที่น่าจดจำเป็นอย่างยิ่ง ซึ่งข้าพเจ้า จะได้นำมาแสดงดังต่อไปนี้

นาภิปเทโส ปยตนเปริโต วายุ ปาโณ นาม อุทฺธ์ อกฺกมนฺโต อุรปฺปภุตีนิ ฐานานฺยาหนฺติ. ตโต วณฺณสฺส ตทภิพยญฺชนกธนิโน วา อุปฺปตฺติ, ตตฺร อุปฺปตฺติยา ปุพฺเพ ยทา

ชิวฺโหปคฺคมชฺฌมูลานิ ตำตำวณฺณุปฺปตฺติฏฺฐานำ ตาลฺวาทึ สมฺมา ผุสนฺติ ตทา ผุฏฺฐตฺตา, อีสำ ยทา ผุสนฺติ ตทา อีสำ ผุฏฺฐตฺตา สมีปาวตฺถานมตฺเต สำวุฏฺตา, ทูรตฺเต วิวฏฺตา.

“ลมชื่อว่า ปาณ ซึ่งถูกแรงขับออกมาจากบริเวณสะดือ จะขึ้นมาสู่ส่วนบนกระทบฐานมีอุรฐานเป็นต้น จึงทำให้เกิดเสียงที่เปล่งอักษรขึ้น ก็ในการเกิดเสียงนั้น ก่อนที่เสียงจะเกิดบริเวณใกล้ปลายลิ้น กลางลิ้น โคนลิ้น เมื่อใดกระทบฐานมีเพดานเป็นต้น ซึ่งเป็นที่เกิดของอักษรนั้นๆ เมื่อนั้น ชื่อว่าผุฏฐปยตนะ เมื่อกระทบเบาๆ เมื่อนั้น ชื่อว่าอีสังผุฏฐปยตนะ เมื่อใดกรณ์เหล่านั้น ไม่ได้กระทบสักว่าตั้งอยู่ใกล้ๆ กันกับฐาน เมื่อนั้น เรียกว่าสังวุตปยตนะ เมื่อใดกรณ์กับฐานอยู่ไกลกัน เมื่อนั้น เรียกว่า วิวฏปยตนะ”

อาศัยคำของคัมภีร์ตัตตวโพธินีฎีกาข้างต้นนี้ กล่าวได้ว่า ภาวะที่ฐานและกรณ์ ตั้งอยู่ชิดกันแต่ยังไม่กระทบกัน เรียกว่า สังวุตปยตนะ ภาวะที่ฐานและกรณ์ตั้งอยู่ไกลกัน เรียกว่า วิวฏปยตนะ หากจะนำเอาความหมายทางศัพท์ไวยากรณ์ของคำว่า สังวุตะ และ วิวฏะ โดยเฉพาะความหมายของศัพท์ว่าสังวุตะ ซึ่งแปลว่า “ปิด” นั้น คือปิดฐานและกรณ์นั้น ยังมองไม่เห็นว่าปิดอย่างไร เพราะฉะนั้น เกี่ยวกับการให้คำจำกัดความเรื่องปยนตนะนี้ ควรจะนำเอาความใกล้กันระหว่างฐานกับกรณ์ และความไกลกันระหว่างฐานกับกรณ์มาอธิบายจะดีกว่า แม้ในคัมภีร์ชินินทพุทธินยาสะ (๑/๑/๙) ก็อธิบายไว้เช่นเดียวกับคัมภีร์ ตัตตวโพธินีฎีกานั่นเอง ซึ่งความจริงแล้วคำที่กล่าวไว้ในคัมภีร์ตัตตวโพธินีฎีกา น่าจะได้มา จากคำกล่าวของคัมภีร์ชินินทพุทธินยาสะนั้น แต่เนื่องจากในคัมภีร์ชินินทพุทธินยาสะกล่าวไว้ไม่ค่อยชัดเจน เมื่อเป็นเช่นนี้ คัมภีร์ตัตตวโพธินีฎีกา จึงได้นำมาสรุปใหม่ ข้อความที่คัมภีร์ชินินทพุทธินยาสะ ได้กล่าวไว้มีดังนี้ **สามีปฺเยน ยทา ผุสนฺติ สา สำวุฏฺตา, ทูเรน ยทา ผุสนฺติ สา วิวฏฺตา** จะเห็นได้ว่า ข้อความนี้ยังไม่ค่อยชัดเจน

ฐาน,กรณ์,ปยตนะ,อักษร

เมื่อเข้าใจฐาน, กรณ์ และปยตนะดังที่ได้กล่าวมาแล้วนี้ ก็ควรทราบว่าอักษรไหนเกิดในฐานไหน หรือเปล่งเสียงโดยใช้กรณ์ไหนเป็นเครื่องช่วย หรือมีปยตนะไหนประกอบ ร่วมกัน ต่อไปนี้ ข้าพเจ้า จะแสดงตารางอักษรที่เกิดคู่กับฐาน, กรณ์ และปยตนะ ตามมติที่ท่านได้แสดงไว้ในคัมภีร์ปทรูปสิทธิ ดังต่อไปนี้:-

		ปยตนะ				
ฐาน	กรณะ	สังวุตะ	วิวฏะ	ผุฏฐะ	อีสังผุฏฐะ	วิวฏะ

กัณฐะ	กัณฐะ	อ	อา เอ โอ	ก ข ค ฆ ง	-	ห
ตาลุ	ชิวหามัชฌะ	-	อิ อี เอ	จ ฉ ช ฌ ญ	ย	-
มุทธะ	ชิวโหปัคคะ	-	-	ฏ ฐ ฑ ฒ ณ	ร (ฬ)	-
ทันตะ	ชิวหัคคะ	-	-	ต ถ ท ธ น	ล ว	ส
โอฏฐะ	โอฏฐะ	-	อุ อู โอ	ป ผ พ ภ ม	ว	-
นาสิกา	นาสิกา	-	-	ง ญ ณ น ม	-	◌ं

คำชี้แจง:- อักษรที่ซ้ำกันในตารางข้างต้น คืออักษรที่เกิดได้ ๒ ฐาน เช่น เอ อักษรมีแสดงไว้ในกัณฐฐานและตาลุฐาน จึงควรทราบว่า เอ อักษรเกิดได้ในฐานทั้งสองนั้น ส่วน อักษรที่มีฐานกับกรณ์เหมือนกันในตาราง คืออักษรที่ไม่มีกรณ์เฉพาะต่างหาก แต่มีฐานเป็นกรณ์อีกด้วย นอกจากนี้ คัมภีร์ปทรูปสิทธิมิได้แสดงปยตนะของ ฬ และนิคคหิตไว้ แต่ในที่นี้ได้กล่าวว่า ฬ อักษรเป็นอีสังผุฏฐเพราะ ฬ อักษรมีสภาพคล้าย ล อักษร คือใช้แทนกันได้ เหมือนในคำว่า กาฬปกฺข, กาลปกฺข (กาฬปักษ์)

ในที่นี้ท่านมิได้แสดงปยตนะของนิคคหิตไว้ คัมภีร์อิรุพเพทสาขาจัดนิคคหิตเข้าในวิวฏะดังมีข้อความว่า **สรานุสฺวาโรสฺมานำ อผุฏฺฐำ ฐิตำ** (สระ, นิคคหิต, และอุสุมอักษร[คือ ส, ห]เป็นปยตนะที่ไม่กระทบ[คือปิด]). แม้ในคัมภีร์พาลาวตารฎีกาใหม่ หน้า ๒๐ ก็กล่าว นิคคหิตนับเข้าในวิวฏะ ดังมีข้อความในคัมภีร์นั้นว่า **นิคฺคหีตสฺส ฐานำ นาสิกา. กรณญฺจ สาเยว. ปยตนำ วิวฏกณฐตา** "ฐานของนิคคหิตคือจมูก กรณ์ก็คือจมูกนั่นแหละ ปยตนะคือการเปิดคอไว้" คัมภีร์ปยตนะวินิจฉัย (หน้า ๑๑) กล่าวว่า นิคคหิตนับเข้าในผุฏฐะ ส่วนคัมภีร์ปทรูปสิทธิคัณฐี (เล่ม ๑) กล่าวว่า นิคคหิตนับเข้าในนิคคหิตปยตนะ

สำหรับสาเหตุในการจัดนิคคหิตเข้าในวิวฏะ นักศึกษา จะได้พบในตอนที่ว่าด้วยรายละเอียดเกี่ยวกับปยตนะต่อไปข้างหน้า

วิเคราะห์

ฐาน,กรณ์,ปยตนะโดยพิสดาร

อักษรเกิดในฐานเดียว

อวัณณะ[อ อา]กวรรค ๕ ตัว [ก ข ค ฆ ง]และ ห อักษร ชื่อว่า กัณฐชอักษร

อิวัณณะ[อิ อี]จวรรค[จ ฉ ช ฌ ญ]และ ย อักษร ชื่อว่า ตาลุชอักษร

ฏวรรค[ฏ ฐ ฑ ฒ ณ]ร, ษ อักษร ชื่อว่า มุทธชอักษร

ตวรรค[ต ถ ท ธ น]ล, ส อักษร ชื่อว่า ทันตชอักษร

อุวัณณะ[อุ อู]ปวรรค[ป ผ พ ภ ม] ชื่อว่า โอฏฐชอักษร

นิคคหิต ชื่อว่า นาสิกัฏฐานชอักษร

รายละเอียด

เกี่ยวกับกัณฐฐานและวิธีออกเสียง

หากนักศึกษา ได้ดูตารางที่ได้แสดงมาแล้วข้างต้น จะเห็นว่า ในเวลาเปล่งเสียงอักษรเหล่านี้ คือ อ อา (เอ โอ) ก ข ค ฆ ง ห จะต้องเปล่งเสียงที่กัณฐฐาน โดยอาศัย กัณฐกรณะเป็นกรณ์ ก็ในการเปล่งเสียงนั้น สระ อ เปล่งด้วยสังวุตปยตนะ อา เอ โอ และ ห เปล่งด้วยวิวฏปยตนะ ก ข ค ฆ ง เปล่งด้วยผุฏฐปยตนะ

อักษรข้างต้นนั้น เป็นอักษรที่จะต้องเปล่งเสียงที่กัณฐฐาน โดยอาศัยกัณฐกรณะเป็นกรณ์ ดังนั้น ในเวลาออกเสียงอักษรเหล่านั้น ก็เท่ากับว่า ไม่มีการกระทบลิ้นเลย ในบรรดาอักษรเหล่านั้น ในเวลาออกเสียง อ อา เอ โอ และ ห ไม่มีการกระทบลิ้นนั้นถูกต้อง แต่ว่าในการออกเสียง ก ข ค ฆ ง ในทางปฏิบัติจะเห็นว่า มีการใช้ลิ้น ขอให้ลองออกเสียงดู จะเห็นว่าบริเวณโคนลิ้นจะกระทบกับบริเวณส่วนเพดานท้ายใกล้กับลูกกระเดือก

ปัจจุบันหนังสือที่แสดงเกี่ยวกับการออกเสียงภาษาอังกฤษ เช่น (**The Pronunciation of English และ Good English**) ได้อธิบายเกี่ยวกับการออกเสียงตัว K และตัว G โดยแสดงภาพให้เห็นถึงการกระทบกันระหว่างโคนลิ้นกับด้านท้ายของเพดาน

(ดูภาพประกอบหน้า ๓๕)

เกี่ยวกับเรื่องของอักษรที่เกิดในกัณฐฐานนี้ ไม่ว่าจะเป็นคัมภีร์ไวยากรณ์สันสกฤต เช่น จานทรไวยากรณ์ สิทธานตเกามุที เป็นต้น หรือไม่ว่าจะเป็นคัมภีร์ไวยากรณ์ภาษาบาลี เช่น คัมภีร์นยาสะ คัมภีร์ปทรูปสิทธิ เป็นต้น ก็ล้วนแต่มีความเห็นตรงกันว่า อักษร กวรรค คือ ก ข ค ฆ ง เป็นอักษรที่เกิดที่กัณฐฐาน

ในคัมภีร์ปาณินียสิกขา ท่านได้แสดงว่า อักษรทั้งหลายที่เกิดในกัณฐฐาน คือ อวัณณะ (อ อา) และ ห อักษร ส่วนอักษร ก วรรค ท่านแสดงเป็นตัวอย่างของอักษรที่เกิดในชิวหามูลฐาน (**ชิวฺหามูเล ตุ กุ วุตฺโต** = กวรรคอักษร ถูกกล่าวว่า เป็นอักษรที่เกิดในชิวหามูลฐาน) (ดู. คาถาในปาณินียสิกขา คาถาที่ ๑๘)

จะอย่างไรก็ตาม ในคัมภีร์ปาณินียสิกขาเอง ก็ไม่มีการแสดงว่า อักษรเหล่านั้นจะต้องออกเสียงด้วยกรณ์อะไร แต่ในคัมภีร์เตตติรียปาติสาขยะซึ่งเป็นคัมภีร์ประเภทเวทสาขา (๒/๓๒) กลับกล่าวว่า **หนุมูเล ชิวฺหามูเลน กวคฺเค ผุสยนฺติ** (ในการออกเสียง อักษรกวรรค มีการกระทบที่หนุมูลฐานกับโคนลิ้น)

คำว่า **หนุมูเล** แม้ตามศัพท์จะหมายถึงโคนคางหรือกราม แต่ในความเป็นจริง หมายถึงเพดานปากส่วนท้าย จึงจะสามารถปฏิบัติการในการออกเสียงได้ ตามมติของคัมภีร์ปาณินียสิกขา โคนลิ้นเป็นฐานของกวรรค แต่เมื่อนำมาพิจารณากับมติของคัมภีร์ ประเภทเวทสาขาดังที่ได้แสดงไปแล้ว และเมื่อเทียบดูกับกฎเกณฑ์โดยทั่วไปว่า กรณะ คือ ส่วนที่เคลื่อนไหว ฐาน คือ ส่วนที่ไม่เคลื่อนไหวแล้วสรุปได้ว่า โคนลิ้นเป็นกรณ์ของกวรรค ส่วนเพดานอ่อนเป็นฐานของกวรรค จึงจะถือสอดคล้องกับภาคปฏิบัติในการออกเสียงจริง และจะไม่ขัดกับกฎกำหนดฐานกรณ์ของอักษรอื่นๆ มี จ วรรคเป็นต้นด้วย

ก็เมื่อเป็นเช่นนี้ อาจจะมีผู้ถามว่า เพราะเหตุใดในคัมภีร์จานทรไวยากรณ์สิทธานตเกามุทีเป็นต้นซึ่งเป็นคัมภีร์ไวยากรณ์สันสกฤต ท่านจึงไม่แสดงมติที่เหมือนกันกับคัมภีร์ปาณินียสิกขาเล่า ? คำตอบก็คือว่า ท่านอาจารย์ผู้รจนาคัมภีร์จานทรไวยากรณ์ เป็นต้นเหล่านั้น ไม่ใช่ว่าในขณะที่ท่านรจนาคัมภีร์ จะไม่มีคัมภีร์ปาณินียสิกขาอยู่ในมือ ฉะนั้น การที่ท่านได้แสดงมติที่ไม่ตรงกับคัมภีร์ปาณินียสิกขา จึงมิใช่รจนาขึ้นแบบไร้เหตุผลเลื่อนลอย ซึ่งเมื่อตามพิจารณาวิเคราะห์สาเหตุของการที่ท่านได้รจนาเช่นนี้ ก็สามารถที่จะทำให้เกิดแนวความคิดได้ดังนี้

ตามมติของคัมภีร์ปาณินียสิกขาแล้ว อ อา และ ห อักษรเกิดที่กัณฐฐาน ส่วนกวรรค (ก ข ค ฆ ง) เกิดที่ชิวหามูลฐาน ซึ่งกัณฐะที่ว่านี้ก็หมายถึงบริเวณส่วนในของ ลูกกระเดือก ก็มติที่ถือเอาบริเวณส่วนในของลูกกระเดือกนี้ เดิมทีเป็นมติของท่านอาจารย์

ผู้รจนาคัมภีร์ปาณินิ ต่อมาภายหลัง ก็ค่อยๆ ตีความกัณฐผิดเพี้ยนจากเดิมไป นี้คือความน่าจะเป็นไปได้ ครั้นถึงยุคของท่านอาจารย์ผู้รจนาคัมภีร์จานทรไวยากรณ์ และท่าน อาจารย์ผู้รจนาคัมภีร์สิทธานตเกามุที ขอบเขตของการอธิบายกัณฐะ มิใช่แต่จะหมายถึง บริเวณภายในลูกกระเดือกเท่านั้น แต่ยังขยายไปจนถึงปลายสุดของเพดานปากอีกด้วย

เพราะฉะนั้น จึงได้มีการกล่าวไว้ในคัมภีร์เหล่านั้นว่า แม้ กวรรค ก็เกิดในกัณฐฐาน สาเหตุที่เป็นเช่นนี้ก็เพราะว่า มีการกำหนดบริเวณกัณฐะไม่เหมือนเดิม จึงทำให้ความเห็น ของคัมภีร์เก่าและคัมภีร์ใหม่หรือคัมภีร์โบราณกับคัมภีร์รุ่นหลัง กล่าวไม่ตรงกัน ในบรรดา ความคิดของคัมภีร์เก่ากับคัมภีร์ใหม่ทั้ง ๒ นั้น นักไวยากรณ์ภาษาบาลี เช่นอาจารย์ผู้รจนา คัมภีร์นยาสะและอาจารย์ผู้รจนาคัมภีร์ปทรูปสิทธิ ได้ยึดตามมติคัมภีร์รุ่นหลัง จึงได้กล่าวว่า กวรรค (ก ข ค ฆ ง) เกิดที่กัณฐฐาน แม้อาจารย์รุ่นหลังๆ ต่อมา ก็ยึดเอามติตามที่อาจารย์ทั้งหลายเหล่านั้นกำหนดไว้กระทั่งถึงปัจจุบัน

อนึ่งเกี่ยวกับกรณ์ของอักษรที่เกิดในกัณฐฐาน ก็คือกัณฐฐานนั่นเอง ด้วยคำกล่าวนี้ทำให้เห็นเหมือนกับว่า อักษรเหล่านั้นมีฐานและกรณ์เป็นสิ่งเดียวกัน แต่ความจริงแล้ว อักษรเหล่านั้น อาจกล่าวได้ว่า เป็นอักษรที่ไม่มีกรณ์เป็นเอกเทศ แต่สำหรับกรณ์ของอักษรเหล่านี้ในคัมภีร์อัตถัพพเวทสาขาระบุว่า มีกรณ์อยู่ที่คอส่วนล่าง โดยกล่าวว่า **กณฺฐฺยพยานำ อธรกณฺโฐ** (๑/๑๙) เพราะฉะนั้น ตามมติของอัตถัพพเวทสาขาแล้ว คอส่วนบนจัดเป็นฐาน คอส่วนล่างจัดเป็นกรณ์ แต่ก็มิใช่ว่าจะเป็นความเห็นที่มีเหตุผลเท่าไรนัก เพียงแต่ให้มองเห็นความแตกต่างระหว่างฐานและกรณ์เท่านั้นเอง

รายละเอียด
เกี่ยวกับตาลุฐานและวิธีออกเสียง

อักษรเหล่านี้ คือ อิ อี จ ฉ ช ฌ ญ ย เกิดที่ตาลุฐาน โดยมีท่ามกลางลิ้น หรือชิวหามัชฌะเป็นกรณ์ เพราะฉะนั้นในเวลาออกเสียงอักษรเหล่านี้ จะเห็นได้ว่า จะต้องออกเสียงโดยใช้ลิ้นส่วนกลางสัมผัสกับเพดานปาก จึงจะออกเสียงได้ ก็ในบรรดาอักษรที่เกิดที่เพดานเหล่านั้น พึงทราบว่า อักษร จ วรรค เป็นผุฏฐปยตนะ คือในเวลาออกเสียง ส่วนท่ามกลางลิ้นกับเพดานจะกระทบกันอย่างสนิท

ก็วิธีการออกเสียงตาลุชอักษรให้ส่วนกลางลิ้นสัมผัสกับเพดานปากนั้น ถือว่าเป็นวิธี การที่ถูกต้อง ทั้งนี้ในบางครั้งในแต่ละประเทศแม้จะออกเสียงต่างกัน เช่นบางประเทศมี อินเดีย ลังกา ไทยเป็นต้น ออกเสียง จ วรรคเป็น จ ฉ ช ฌ ญ แต่สำหรับประเทศพม่า

จะออกเสียงเป็น ซะ ซ่ะ เป็นต้นซึ่งการออกเสียงที่ต่างกันระหว่าง จ กับ ซะ ดังนี้ บอกไม่ได้ ว่าใครออกเสียงถูกต้องกว่ากัน แต่ที่แน่ๆ ก็คือว่าวิธีการออกเสียงให้ส่วนกลางลิ้นและเพดานสัมผัสกันคือวิธีการที่ถูกต้องที่สุด

รายละเอียด
เกี่ยวกับมุทธฐานและวิธีออกเสียง

ขอบเขตเกี่ยวกับมุทธฐานนี้ได้แสดงไปแล้ว สำหรับมุทธฐานนี้ ในคัมภีร์ปาณินีย-สิกขา ท่านเรียกว่า สิรฐาน. ก็การที่รู้ว่า มุทธฐาน กับ สิรฐาน เป็นอันเดียวกันนี้ เนื่องจากว่า ในตอนที่ท่านแสดงฐาน ๘ ประเภท ท่านได้แสดงคำว่า สิรฐาน แต่ในตอนที่แสดงการ ประกบคู่กันระหว่างฐานกับอักษร ท่านกลับกล่าวว่า สระ อิ ฎวรรค, ร, ส ชื่อว่ามุทธชอักษร เพราะฉะนั้น คำว่า **สิร** กับคำว่า **มุทธ** จึงมีความหมายเป็นอย่างเดียวกัน

อนึ่งในการออกเสียงอักษรที่เกิดที่มุทธฐานนี้ มีคำกล่าวเป็นเชิงกฎเกณฑ์ว่าจะต้องออกเสียงด้วยการม้วนลิ้นหรือตวัดลิ้นขึ้น ในคัมภีร์บาลีไม่มีการระบุว่า จะต้องม้วนลิ้นขึ้น เพราะฉะนั้น คำกล่าวที่ว่า ออกเสียงด้วยการม้วนลิ้นหรือตวัดลิ้นขึ้นนี้ เป็นคำ กล่าวในคัมภีร์เตตติรียเวทสาขา (๒/๓๗) ที่กล่าวว่า **ชิวฺหคฺเคน ปติเวฐยมุทฺธนิ ฏวคฺเค** (ในการออกเสียง ฏ วรรคให้ม้วนปลายลิ้นขึ้นไปที่ปุ่มเหงือก)

เสียง ฏ วรรคนี้ กล่าวกันว่า ชาวพม่าออกได้ใกล้เคียงที่สุด ยิ่งไปกว่านี้ ถ้าจะให้ตรง กับระบบการออกเสียง ควรที่จะออกเสียงโดยการพยายามใช้ที่ใกล้ปลายลิ้นสัมผัสกับปุ่ม เหงือก จึงจะทำการออกเสียงได้อย่างสมบูรณ์

รายละเอียด
เกี่ยวกับทันตฐานและวิธีออกเสียง

ในการออกเสียง ต วรรค, ล และ ส ซึ่งเป็นอักษรที่เกิดที่ทันตฐานนั้น จะต้องออก เสียงโดยอาศัยชิวหัคคกรณะเป็นกรณ์ คือจะต้องออกเสียงโดยใช้ปลายลิ้นสัมผัสกับฟัน กล่าวกันว่า ชาวพม่ามักออกเสียง ต วรรค กับ ฏ วรรคเหมือนกันมาก แต่จะอย่างไรก็ตาม ชาวพม่าทั้งหลาย มิใช่ชนเผ่าที่จะต้องออกเสียง ต วรรค และ ฏ วรรค ให้มีความแตกต่างกันแต่อย่างใด เพราะในบรรดาวรรคทั้ง ๒ นั้น ไม่ว่าจะออกเสียงวรรคไหน ก็เหมือนเป็นการออกเสียงเป็น ฏ วรรคอันเดียวกันนั่นแหละ

รายละเอียด

เกี่ยวกับโอฏฐฐานและวิธีออกเสียง

คำว่า **โอฏฐฐาน** หมายถึงริมฝีปากบน-ล่าง อักษรทั้งหลายที่เกิดที่โอฏฐฐานนี้ไม่มีกรณ์เป็นเอกเทศ ฐานกล่าวคือโอฏฐฐานนั่นแหละชื่อว่าเป็นกรณ์ จะอย่างไรก็ตาม ตามคัมภีร์อัตถัพพเวทสาขา (๑/๒๕) ได้กล่าวว่า **โอฏฺฐฐานำ อธโรฏฺฐ์** (ริมฝีปากล่างเป็น กรณ์ของอักษรที่เกิดในโอฏฐฐาน) แต่สำหรับในคัมภีร์ติภาสสารตนปกรณ์ซึ่งเป็นคัมภีร์ที่อธิบายคัมภีร์เตตติรียปาติสาขยะ ได้กล่าวว่า **อตฺโรตถ โรฏฺโฐ ฐานำ อุตฺตรตฺตสามฺยา เอสำ ฐฺานานำ อธโรฏฺโฐ กรณำ** หมายความว่า ฐานของอักษรทั้งหลายมีทันตฐานเป็นต้น ย่อมตั้งอยู่ในส่วนบนของปากฉันใด ริมฝีปากบน ก็ควรจะได้ชื่อว่าเป็นฐาน ริมฝีปากล่าง ก็ควรจะได้ชื่อว่าเป็นกรณ์ฉันนั้น (คือน่าจะนำมาเปรียบเทียบกันได้)

ความคิดนี้ ตรงกับข้อกำหนดที่ว่า อวัยวะที่เป็นส่วนเคลื่อนไหวได้ เรียกว่า กรณ์ เพราะฉะนั้น หากเราต้องการที่จะจำแนกฐานและกรณ์ของอักษรโอฏฐฐาน ก็จะต้องจำแนกในลักษณะอย่างนี้ว่า ริมฝีปากบนเป็นฐาน ริมฝีปากล่างเป็นกรณ์ จะอย่างไรก็ตาม เมื่อได้พิจารณาเทียบเคียงกับฐานของ ว อักษรแล้ว เห็นว่า มตินี้ยังไม่หนักแน่นพอ ขอให้ นักศึกษาดูเพิ่มเติมตอนที่ว่าด้วยเรื่องของ ว อักษรข้างหน้า

อักษรที่เกิดในสองฐาน

อักษรฐานเดียวเหล่านั้นเกิดในฐานของตนๆ ดังที่ได้กล่าวมาแล้ว ส่วนอักษรสองฐาน ต้องผสมฐานทั้งสองอย่างเข้าด้วยกัน จึงจะออกเสียงได้อย่างชัดเจน

เอ,โอ อักษรและวิธีออกเสียง

อักษรที่เกิดในฐานๆ เดียว เรียกว่า เอกชอักษร, อักษรที่เกิดในฐาน ๒ ฐาน เรียกว่า ทวิชอักษร เอ และ โอ เป็นทวิชอักษรหรือทวิชสระ (ขอให้กลับไปดูที่ตาราง)

เอ อักษร เกิด ๒ ฐาน คือ กัณฐฐานและตาลุฐาน ชื่อว่ากัณฐตาลุชอักษร “อักษรเกิดที่คอและเพดาน” อธิบายว่า เอ เป็นสังยุตตสระ แปลว่า สระผสม คือ อ กับ อิ ผสมกันเป็น เอ, อ ตามฐานเดิมเกิดที่คอ, อิ ตามฐานเดิมเกิดที่เพดาน, เมื่อ อ กับ อิ ผสมกันเป็น เอ แล้ว, เอ จึงต้องเกิดสองฐานคือคอและเพดาน ดังนั้น ในเวลาออกเสียง เอ ต้องผสมคอและ เพดานร่วมกันในการออกเสียง นักศึกษา จะสังเกตุได้ว่า เวลาออกเสียง เอ อักษร จะมีลม กระทบที่คอ (กัณฐะ) และเพดาน (ตาลุ)

โอ อักษร เกิด ๒ ฐาน คือ กัณฐฐานและโอฏฐฐานชื่อว่ากัณโฐฏฐฐชอักษร “อักษร เกิดที่คอและริมฝีปาก” อธิบายว่า โอ เป็นสังยุตตสระ คือ อ กับ อุ ผสมกันเป็น โอ, อ เกิดที่คอ, อุ เกิดที่ริมฝีปาก, เมื่อ อ กับ อุ ผสมกันเป็น โอ แล้ว โอ จึงเกิดในสองฐาน คือ คอ และริมฝีปาก ดังนั้น ในเวลาออกเสียง โอ จะต้องเปล่งเสียงออกจากลำคอและขยับริมฝีปาก ไปด้วย จะสังเกตุได้ว่า เวลาออกเสียง โอ จะมีลมกระทบที่คอและริมฝีปาก

เนื่องจาก สระเหล่านั้นเกิดจากฐาน ๒ ฐาน จึงทราบได้ว่า สระดังกล่าวมิใช่มาจาก สระตัวเดียว แต่เป็นสระที่มาจากการรวมสระ ๒ ตัวเข้าด้วยกัน เพราะฉะนั้น ในคัมภีร์ ไวยากรณ์สารสวตะและคัมภีร์กลาปะ จึงได้เรียกสระเหล่านั้นว่าสันธยักขระ [สันธยักขระ คือ อักษรที่เกิดจากการรวมตัวของอักษรอื่นหรืออักษรที่เกิดจาก การสนธิสระ หมายถึง สระ ๔ เสียงอันได้แก่ เอ ไอ โอ เอา หมายความว่า เอ เป็นเสียงผสม ของ อ+อิ, ไอ เป็นเสียงผสมของ อ+เอ, โอ เป็นเสียงผสม ของ อ+อุ, เอา เป็นเสียงผสมของ อ+โอ] ดังมีข้อความในคัมภีร์กลาปปัญชิกา สนธิกัณฑ์ สูตรที่ ๘ กล่าวไว้ว่า

อนวฺถสญฺญา จายํ สนฺธิมฺหิ อกฺขรานิ สนฺธยกฺขรานิ เอการไอการานำ ปุพฺพภาโค อกาโร ปโร จ ภาโค อิกาโร โอการเอาการานำ ปุพฺพภาโค อกาโร ปโร จ อุกาโร อิติ

[และ]ในคัมภีร์สารสวตจันทรกิตติฎีกา ก็กล่าวไว้ว่า

สนฺธยกฺขรานิ ยถา สมานานเมว สนฺธินา กตฺวา เอสำ นิปฺผตฺติ, ยถา อการอิการโยเค เอกาโร อการเอการโยเค ไอกาโร อการอุการโยเค โอกาโร, อการโอการโยเค เอากาโร

จะเห็นได้ว่า ในคัมภีร์ไวยากรณ์สันสกฤตมีสันธยักขระอยู่ ๔ ตัวคือ เอ ไอ โอ เอา ด้วยเหตุดังที่กล่าวมานี่เอง ในการทำเป็นอสวัณณสระ (เอ โอ) นักไวยากรณ์ทั้งหลายจึงกล่าวไว้ว่า แปลงอิวัณณะ เป็น เอ แปลงอุวัณณะ เป็น โอ ซึ่งความจริงในตัวอย่างของ ความเป็นอสวัณณะนั้นก็คือเป็นการรวมเอาอวัณณะเข้ากับอิวัณณะ และเป็นการรวมเอา อวัณณะเข้ากับอุวัณณะนั่นเอง

หากจะถามว่า เมื่อมีการรวมเอาอวัณณะเข้ากับ อิ และอวัณณะเข้ากับ อุ ไซร้ สระเหล่านั้น ก็ควรจะได้เสียงเป็น อ อิ หรือไม่ก็ ไอ้, ได้เสียงเป็น อ อุ หรือไม่ก็ เอ้า มิใช่หรือ ตอบว่า การรวมอวัณณะเข้ากับอิวัณณะให้เป็น เอ และการรวมอวัณณะเข้ากับอุวัณณะให้เป็น โอ นั้น เป็นเพียงการรวมที่เหมือนกับการรวมเอาน้ำนมผสมเข้ากับน้ำ คือจะไม่ สามารถบอกได้ว่าช่วงไหนเป็นเสียงของ อ ช่วงไหนเป็นเสียงของ อิ และ อุ ดังนั้น ในคัมภีร์ ภาษยะ หรือ

ภาสสะ จึงได้กล่าวไว้ว่า มตฺตานํ สมานํ ชีโรทกานํ วิย สํสคฺคา น ญายเต กฺว อวณฺณมตฺตา กฺว วา อิวณฺโณวณฺณานํ อิติ

ก็เมื่อเป็นการรวมเสียง ๒ เสียงให้เป็นเสียงเดียวกัน โดยมองไม่เห็นความต่างกัน ดังนี้ จึงได้กลายมาเป็นเสียงอีกเสียงหนึ่ง คือ เอ และ โอ เท่านั้น ในคัมภีร์ อีรุพเพทสาขา-ปกรณ์ (๘/๔๐) กล่าวว่า **มตฺตาสํสคฺคา อวเร อปุถสฺสุติ** นับว่าเป็นการที่ประสานเสียง ระหว่างเสียงสระ ๒ เสียงจนมิให้มองเห็นช่องว่างดังนี้ แม้จะเป็นการรวมเอาสระ ๒ ตัวเข้า ด้วยกัน แต่ก็ถือว่า เอ และ โอ เป็นสระตัวเดียว ไม่ใช่สระ ๒ ตัว ในคัมภีร์อัตถัพพเวทสาขา-ปกรณ์ กล่าวไว้ว่า สนฺธยกฺขรานิ สมผุฏฺฐวณฺณานิ เอกวณฺณสฺส อิว วุตฺติ

ว อักษรและวิธีออกเสียง

ว อักษร เป็นทวิชอักษรคือเกิดที่ทันตฐานและโอฏฐฐาน ชื่อว่าทันตโอฏฐชอักษร “อักษรเกิดที่ฟันและริมฝีปาก ดังนั้น ในเวลาออกเสียง ว อักษร ต้องผสมฟันกับริมฝีปาก คือใช้ฟันบนขยับมากระทบกับริมฝีปากล่าง หากจะระบุฐานกรณ์ให้ชัดเจน ว อักษรควรจะ ออกเสียงเท่ากับภาษาอังกฤษว่า v โดยให้ฟันบนขยับมากระทบกับริมฝีปากล่าง อนึ่ง ในการอธิบายฐานของ ว อักษรนี้ ได้มีการแสดงไว้ตั้งแต่คัมภีร์ปาณินียสิกขาแล้วว่าเป็น อักษรที่เกิดที่ทันตฐานและโอฏฐฐาน คำว่า โอฏฐฐาน นี้จะต้องหมายเอาเฉพาะริมฝีปาก ล่างเท่านั้น จึงจะถูกต้อง เพราะฉะนั้น คำกล่าวของคัมภีร์ที่กล่าวว่า ริมฝีปากบนเป็นฐาน ริมฝีปากล่างเป็นกรณ์นั้น จึงดูเหมือนจะไม่สอดคล้องกับคัมภีร์ปาณินียสิกขาสักเท่าไร

ส อักษรและวิธีออกเสียง

ส อักษรเป็นอักษรที่ออกเสียงที่ทันตฐาน โดยอาศัยชิวหัคคกรณะ และอาศัยวิวฏปยตนะ การที่ชาวพม่าออกเสียง ส เป็น ต จะทำให้เสียงนี้ไม่ได้อาศัยวิวฏปยตนะ แต่จะ กลับเป็นผุฏฐปยตนะ แต่สำหรับคนอินเดีย คนลังกา หรือประเทศอื่นๆ ออกเสียงเป็น ส ซึ่งตรงกับคัมภีร์ที่ว่าไว้ว่าเป็นอักษรที่อาศัยวิวฏปยตนะเกิด

รายละเอียด
เกี่ยวกับนาสิกาฐานและวิธีออกเสียงวัคคันตอักษร

ตามที่เคยกล่าวมาแล้วว่า คำว่า **นาสิกาฐาน** ได้แก่รูหรือช่องลมจากส่วนด้านล่างพัดขึ้นไปสู่โพรงจมูกด้านบน ในการออกเสียงอักษรที่เกิดในนาสิกาฐานตามที่ถือเอามานี้ พึงทราบว่าจะต้องปล่อยลมออกมาทางช่องจมูก

ก็อักษรที่เกิดที่นาสิกาฐาน ได้แก่อักษรที่สุดวรรคของแต่ละวรรค เช่น ง ญ ณ น ม รวมทั้งนิคคหิต ในบรรดาอักษรที่เกิดที่นาสิกาฐานเหล่านี้:-

วัคคันตอักษรเป็นอักษรที่เกิดได้ ๒ ฐานพร้อมกันคือเกิดที่ฐานของตนๆ และมีนาสิกาฐานคือเสียงนิคคหิตเกิดร่วมด้วยชื่อว่าสกัฏฐานนาสิกฐานชอักษร “อักษรเกิดที่ฐานเดิมของตนและที่จมูก” หมายความว่า ง อักษรเกิดที่กัณฐฐาน (ฐานเดิมของตนคือที่คอ) และนาสิกาฐาน (จมูก), ญ อักษรเกิดที่ตาลุฐาน (เพดาน) และนาสิกาฐาน (จมูก), ณ อักษร เกิดที่มุทธฐาน (ศีรษะ/ปุ่มเหงือก) และนาสิกาฐาน (จมูก), น อักษรเกิดที่ทันตฐาน (ฟัน) และนาสิกาฐาน (จมูก) และ ม อักษรเกิดที่โอฏฐฐาน (ริมฝีปาก) และนาสิกาฐาน (จมูก) ส่วนนิคคหิตเกิดได้ฐานเดียวคือนาสิกาฐาน (จมูก)

ก็ในการออกเสียงวัคคันตอักษร ๕ ตัว จะเห็นว่า เนื่องจากอักษรเหล่านั้น เกิดที่ฐาน ๒ ฐาน คือกัณฐฐานและนาสิกาฐานเป็นต้น เพราะฉะนั้น ในการออกเสียง ง ญ ณ น ม จึงต้องเปิดปากแล้วปล่อยลมออกทางจมูก แต่ในการออกเสียง ม อักษร พึงทราบว่าต้องปิดและเปิดปากปล่อยลมออกทางจมูก เพราะฉะนั้น ในฐานะที่ออกเสียงโดยการปล่อย ลมออกทางจมูก จึงทำให้ทราบว่า อักษรดังกล่าว ไม่สามารถที่จะออกเสียงโดยการปิดจมูกได้ ดังนั้น หากต้องการจะทราบว่าอักษรตัวใดเกิดที่จมูก ไม่เกิดที่จมูก ก็ให้ลองปิดจมูกแล้วออกเสียงดูซึ่งถ้าออกเสียงไม่ได้ ก็แสดงว่าอักษรนั้นเกิดที่นาสิกาฐาน

เกี่ยวกับการออกเสียง ง ญ ณ น ม นี้ ตามแนวคิดของวิทยาการสัททศาสตร์ ตะวันตก เรียกกันว่า **nasal** (อักษรที่เสียงออกทางจมูก) ในการออกเสียง **nasal** อักษรนี้ลมจะผ่านออกทั้งทางปากและทางจมูก

(ดูภาพประกอบหน้า ๔๓)

รูปภาพแรกแสดงการออกเสียง ง รูปภาพที่สองแสดงการออกเสียง ญ รูปภาพที่สามแสดงการออกเสียง ณ รูปภาพที่สี่แสดงการออกเสียง น รูปภาพที่ห้าแสดงการออกเสียง ม เพราะเหตุนั้น ในการออกเสียงวัคคันตอักษร มิใช่เป็นการออกแรงสวดเพื่อให้ปรากฏฐาน ๒ ฐานแต่อย่างใด แต่เป็นการออกเสียงไปตามธรรมชาติ ก็จะทำให้ อักษรเหล่านั้นเกิดในฐาน ๒ ฐานเอง หมายความว่า ลมจะออกทั้งช่องปากและขึ้นไปสู่ช่องจมูกโดยอัตโนมัติ อนึ่ง ในการออกเสียงวัคคันตอักษรเหล่านั้น จะไม่สามารถออก เสียงพยัญชนะล้วนๆ ได้ เพราะฉะนั้น เมื่อต้องการจะออกเสียงพยัญชนะเหล่านั้นจะต้อง นำมาประกอบกับสระตัวใดตัวหนึ่งแล้วจึงค่อยออกเสียง เพราะฉะนั้น ในการออกเสียง ง ญ

ณ น ม อักษรให้ชัดเจน จึงไม่ใช่เป็นการออกเสียงเฉพาะพยัญชนะเพียงอย่างเดียว แต่ต้องเป็นการออกเสียงพยัญชนะกับสระเข้าด้วยกัน

เช่นในกรณีถ้าจะให้แสดงฐานของเสียง ง ให้ชัดถ้อยชัดคำนั้น จะต้องแสดงเป็น ๒ ฐาน คือกัณฐฐานและนาสิกาฐาน ทั้งนี้เนื่องจากทั้ง ง และ อ อักษรต่างก็เกิดในกัณฐฐาน ด้วยกัน ส่วนฐานของเสียง ญ จะต้องแสดงถึง ๓ ฐาน คือ กัณฐฐาน, ตาลุฐาน, นาสิกาฐาน ญ เป็นตาลุฐานกับนาสิกาฐาน สำหรับ อ เป็นกัณฐฐาน, ณ และ น อักษรก็มีฐานเสียง ๓ ฐานเช่นเดียวกัน ส่วนในกรณีของ ม อักษร มี ๒ ฐาน คือ โอฏฐฐานกับนาสิกาฐาน ทั้งนี้ เนื่องจากฐานของ ม อักษรกับกรณ์นั้นเป็นสิ่งที่ไม่ต่างกัน ดังนั้น ในการออกเสียง ง ญ ณ น ม จึงเป็นการออกเสียงที่เกิดขึ้นได้ ๒ ฐานและ ๓ ฐานพร้อมๆ กันไป

หมายเหตุ วิธีการออกเสียงนิคคหิต จะนำไปแสดงตอนเรื่องนิคคหิต ปทวิจาร. ๑๒-๔๔

วิธีการออกเสียงสังโยค

วิธีการอ่านสังโยค มี ๓ คือ

๑. สังโยคระหว่าง อวรรคและอวรรค ไม่มีสระ ให้อ่านเป็นกล้ำ เช่น สฺวากฺขาโตเป็นต้น

๒. สังโยคระหว่าง วรรคและอวรรค ไม่มีสระ ให้อ่านเป็นกล้ำ เช่น พฺยญฺชนำ, กฺริยา, ปฺลวติเป็นต้น

๓. สังโยคมีสระอยู่หน้า พยัญชนะวรรคเดียวกันอ่านเป็นสกด เช่น ภิกฺขุ, อกฺโกเป็นต้น

๔. สังโยคมีสระอยู่หน้า พยัญชนะอวรรคเดียวกันอ่านเป็นสกด เช่น อยฺโยเป็นต้น

๕. สังโยคมีสระอยู่หน้า พยัญชนะวรรคและอวรรค ให้อ่านเป็นกล้ำและสกด เช่น ตสฺมา, ปตฺวา, กตฺวาเป็นต้น แต่ก็เว้นบ้าง เช่น ภนฺช, หนฺส, อสุมฺห, ตุณฺหีเป็นต้น

๖. สังโยคมีสระอยู่หน้า พยัญชนะอวรรคและอวรรค ให้อ่านเป็นกล้ำและสกด เช่น อวฺหโย สพฺยญฺชนำเป็นต้น

ดูหน้า ๒๙-๓๑ เทียบเคียง

ชื่อในไวยากรณ์บาลีและสันสกฤต

ชื่อพยัญชนะ,สระหรือรัสสะเป็นต้น เป็นชื่อที่มีในคัมภีร์ไวยากรณ์บาลีโดยตรง ส่วนชื่อว่า โฆสะ,อโฆสะ, ลิงค์, สรรพนาม, บทเป็นต้น เป็นชื่อที่ไม่มีในคัมภีร์ไวยากรณ์บาลี แต่พระอาจารย์กัจจายนเถระ ได้ยืมจากคัมภีร์ไวยากรณ์สันสกฤตมาใช้ ด้วยการตั้งสูตรว่า **ปรสมญญา ปโยเค** ซึ่งสูตรนี้มีความหมายว่า “ครั้นเมื่อการประกอบใช้ มีอยู่ ชื่อจากคัมภีร์ ไวยากรณ์

สันสกฤตอื่น อันบุคคล ย่อมประกอบได้” โดยสรุปชื่อในคัมภีร์ไวยากรณ์ มี ๒ ประเภท ดังต่อไปนี้ คือ

๑. **สกสมัญญา** คือชื่อของตน (ชื่อในคัมภีร์ไวยากรณ์ฝ่ายบาลี) ได้แก่อักขระ, สระ, รัสสะ , ทีฆะ, ครุ, พยัญชนะ, วรรค, นิคคหิต ชื่อเหล่านี้พระอาจารย์กัจจายนเถระ ได้ตั้งสูตรระบุไว้โดยตรง (ดูกัจจายนสัญญาวิธานกัณฑ์)

๒. **ปรสมัญญา** คือชื่อจากคัมภีร์ไวยากรณ์สันสกฤต ได้แก่ โฆสะ, อโฆสะ, ลิงค์, สรรพนาม,บท, อุปสรรค, นิบาต, ตัทธิต, อาขยาต, กัมมัปปวจนียะ, โลปะ, สวัณณะ, สมานะ, สังโยคะ, ปัจจัยเป็นต้น ชื่อเหล่านี้เป็นชื่อที่พระอาจารย์กัจจายนเถระ นำมาจากคัมภีร์ ไวยากรณ์สันสกฤต [คัมภีร์ไวยากรณ์สันสกฤตในที่นี้ คือคัมภีร์ปาณินีย์และคัมภีร์กาตันตระ ซึ่งเป็นที่อิงอาศัยของคัมภีร์กัจจายนะ นักไวยากรณ์สันสกฤตอื่น คือฤๅษีปาณินิ ผู้รจนา คัมภีร์ปาณินีย์ และท่านทุรคสิงหะและท่านศรรววรรมัน ผู้รจนาคัมภีร์กาตันตระ]

อนึ่ง ในคัมภีร์กัจจายนสุตตัตถะ อธิบายสูตร **ปรสมญญา ปโยเค** ได้รวบรวมชื่อในคัมภีร์ไวยากรณ์สันสกฤตที่อาจารย์กัจจายนะได้นำมาใช้ โดยกล่าวสรุปว่า “ข้าพเจ้า (อาจารย์กัจจายนะ) จะนำชื่อบางอย่าง ในคัมภีร์ไวยากรณ์สันสกฤตมาใช้ เมื่อเห็นสมควร”

สำหรับชื่อที่ท่านได้นำมาใช้ มีดังนี้:-

โฆสะ ได้แก่ ตติยจตุตถปัญจมอักษร, ย ร ล ว ห ฬ รวม ๒๑ ตัว

อโฆสะ ได้แก่ ปฐมทุติยอักษร และ ส รวม ๑๑ ตัว

สิถิละ ได้แก่ ปฐมและตติยอักษร รวม ๑๐ตัว

ธนิตะ ได้แก่ ทุติยและจตุตถอักษร รวม ๑๐ ตัว

ลหุ ได้แก่ อ อิ อุ, ก กิ กุ, คต เป็นต้น

นิคคหีตันตะ ได้แก่ ยํ ตํ เป็นต้น (มีนิคคหิตเป็นที่สุด)

มการันตะ ได้แก่ ยมฺ ตมฺ เป็นต้น (มี ม เป็นที่สุด)

วิมุตตะ ได้แก่ โย โส, ยา สา เป็นต้น ซึ่งตรงกันข้ามกับ นิคฺคหีตนฺต และมการนฺต

สัมพันธะ ได้แก่ ยสฺสายสฺมโต เป็นต้น (การสวดเชื่อมบท=สนธิ)

ววัตถิตะ ได้แก่ ยสฺส อายสฺมโต เป็นต้น (การสวดแยกบท)

กัณฐชะ ได้แก่ อ, อา, เอ, โอ, ก, ข, ค, ฆ, ง, ห รวม ๑๐ ตัว

สกัฏฐานกรณ์ ได้แก่ อักษรที่เป็นกัณฐชะเหล่านั้นมีฐานของตน คือ ลำคอ เป็นเครื่องช่วยทำเสียง

ตาลุชะ ได้แก่ อิ, อี, เอ, จ, ฉ, ช, ฌ, ญ, ย รวม ๙ ตัว

มุทธชะ ได้แก่ ฏ, ฐ ฑ, ฒ, ณ, ร, ฬ รวม ๗ ตัว

ทันตชะ ได้แก่ ต, ถ, ท, ธ, น, ล, ว, ส รวม ๘ ตัว

โอฏฐชะ ได้แก่ อุ, อู, โอ, ป, ผ, พ, ภ, ม, ว รวม ๙ ตัว

นาสิก ได้แก่ นิคหิต และปัญจมอักษร

โอรส ได้แก่ ห ที่ประกอบด้วยอักษร ๙ ตัว คือ ง̣ห,ญ̣ห,ณ̣ห,น̣ห,ม̣ห ย̣ห,ร̣ห,ล̣ห,ว̣ห (ง̣ห, ร̣ห ไม่มีใช้ในภาษาบาลี)

สังวุตปยตนะ ได้แก่ ความพยายามในการปิดฐานกรณ์ในเวลาออกเสียง อ

วิวฏปยตนะ ได้แก่ ความพยายามในการเปิดฐานกรณ์ในเวลาออกเสียง ที่เหลือ, ส และ ห อักษร

ผุฏฐปยตนะ ได้แก่ ความพยายามทำให้ฐานกรณ์กระทบกันชัดเจน ในเวลาออกเสียงอักษรวรรค ๒๕ ตัว

อีสผุฏฐปยตนะ ได้แก่ ความพยายามทำให้ฐานกรณ์กระทบกันเพียงเล็กน้อย เบา ๆ ในเวลาออกเสียง ย,ร,ล,ว

สรูปะ ได้แก่ รัสสสระกับทีฆสระของกันและกัน เช่น อ-อา-อิ-อีเป็นต้น

สังโยคะ ได้แก่ พยัญชนะ ๒ หรือ ๓ ตัวที่อยู่ติดกันโดยไม่มีสระคั่นในระหว่าง เช่น ตฺถ, ยฺย, ฏฺฐ เป็นต้น

ลิงคะ ได้แก่ ศัพท์ที่มีอรรถซึ่งไม่ใช่ธาตุ ปัจจัย วิภัตติ

นาม ลิงค์นั้นเรียกว่า นาม บ้าง

บท ได้แก่ ศัพท์ที่ลงวิภัตตินามหรือวิภัตติอาขยาตแล้ว

ตัทธิต ได้แก่ ณ, ณายน, ณาน ปัจจัยเป็นต้น

อุปธา ได้แก่ อักษรข้างหน้าของอักษรที่สุดเป็นต้น

ชิวหามัชฌะ ได้แก่ อักษรที่เป็นตาลุชะใช้กลางลิ้นเป็นเครื่องช่วยทำเสียง

ชิวหัคคะ ได้แก่ อักษรที่เป็นทันตชะใช้ปลายลิ้นเป็นเครื่องช่วยทำเสียง

ชิวโหปัคคะ ได้แก่ อักษรที่เป็นมุทธชะใช้ที่ใกล้ปลายลิ้นช่วยทำเสียง

ระบบการเรียงอักษรไว้หน้า-หลัง

เมื่อได้ทำความเข้าใจเรื่องฐาน กรณ์ ปยตนะ รัสสสระเป็นต้นพอสมควรแล้ว สิ่งที่ควรทำความเข้าใจต่อไปในภาษาบาลีก็คือระบบการเรียงลำดับอักษร ๔๑ ตัวในภาษาบาลี ระบบการเรียงอักษรในภาษาบาลีนั้น เป็นสิ่งที่น่าสนใจเป็นอย่างยิ่ง มิใช่เป็นการเรียงสักแต่ว่าจับเรียงเข้าหากัน แต่เป็นการเรียงที่มีระบบค่อนข้างสมบูรณ์

ข้าพเจ้าจะได้แสดงระบบการเรียงอักษรโดยอาศัยแนวคิดของคัมภีร์นยาสะ และคัมภีร์ปทรูปสิทธิรวมทั้งฎีกาของคัมภีร์ปทรูปสิทธิด้วย เพื่อประโยชน์แก่ความรู้ หรือพหูสูตรสำหรับผู้ที่ไม่รู้ภาษาบาลี ลำดับของอักษรที่กล่าวไว้ ๔๑ เสียงนี้ ท่านมิแสดงไว้ตาม ลำดับที่เกิดขึ้นซึ่งเรียกว่า อุปปัตติกมะ (ลำดับแห่งการเกิดขึ้น) เหมือนลำดับว่า กลละ (น้ำ กลละ, น้ำใสที่เกิดในคราวปฏิสนธิ) และอัพพุทะ (ฟองน้ำเป็นต้น) แต่เป็นลำดับที่แสดงไว้ ตามฐานกรณ์เป็นต้นโดยนักไวยากรณ์มาแต่บุรพกาล เรียกว่า เทสนากมะ (ลำดับแห่งการ แสดง) เหมือนลำดับขันธ์ที่พระพุทธองค์ทรงแสดงว่า รูปขันธ์ เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ และวิญญาณขันธ์ ที่เรียกกันว่า ขันธ์ ๕

ในการเรียงลำดับอักษรในภาษาบาลีนั้น ลำดับฐานมีความสำคัญเป็นเบื้องต้น จง พิจารณาถึงลักษณะการตั้งอยู่ของฐานทั้งหลายในปากของมนุษย์เถิด ด้วยอำนาจการ ผลักดันเพื่อให้เกิดเสียงขึ้นจึงทำให้ลมเกิดขึ้น ดังนั้น เบื้องต้น จะมาจากช่วงคอ แล้วพัดผ่าน มาที่ริมฝีปาก ก็แนวหรือทางที่ลมพัดผ่านออกมาสู่ภายนอกนั้น ได้ชื่อว่าเป็นลำดับของฐานที่เรียงไว้โดยธรรมชาติ ก็ฐานนั้น เบื้องต้นท่านเรียงลำดับไว้ดังนี้ คือ กัณฐะ, ตาลุ, มุทธะ, ทันตะ, โอฏฐะ, นาสิกา ซึ่งการเรียงลำดับอักษร ๔๑ ตัวก็อยู่ในลำดับที่อาศัยลำดับ ของฐานข้างต้นนี้นั่นเอง ดังที่คัมภีร์ปทรูปสิทธิ ได้กล่าวว่า

ปญฺจนฺนำ ปน ฐานานำ ปฏิปาฏิวสาปิ จ
นิสฺสยาทิปฺปเภเทหิ วุตฺโต เตสมนุกฺกโม.

ลำดับอักษรเรียงไว้ตามลำดับฐานทั้ง ๕ และตามลำดับความสำคัญของประเภทอักษรมีนิสสยะเป็นต้น.

อนึ่งคำว่า **อกฺขร** หรืออักษร ก็คือเสียงนั่นเอง ธรรมดาว่าพยัญชนะล้วนๆ เช่น กฺ ขฺ เป็นต้น ไม่สามารถออกเสียงด้วยตัวเองได้อย่างชัดเจน แต่เมื่อได้อาศัยสระแล้ว หรือเมื่อผสมกับสระแล้วเท่านั้น จึงจะสามารถออกเสียงได้อย่างชัดเจน เพราะฉะนั้น สระทั้งหลาย

จึงมีความสำคัญยิ่งในการออกเสียง จึงได้รับการขนานนามว่าเป็นนิสสยะ (ที่อาศัย) คืออักษรที่ใช้ในการเปล่งเสียง ส่วนพยัญชนะในฐานะเป็นผู้อาศัยสระเพื่อออกเสียง จึงได้รับการขนานนามว่านิสสิตะ (ผู้อาศัย) ในบรรดานิสสยะและนิสสิตะทั้ง ๒ นั้น นิสสยะ มีความสำคัญเป็นเบื้องต้น เพราะฉะนั้น จึงวางไว้ก่อนนิสสิตะ ดังจะเห็นว่า สระเป็นนิสสยะ ท่านวางไว้ก่อนพยัญชนะซึ่งเป็นนิสสิตะ ดังจะเห็นว่าท่านวาง อ อา อิ อี อุ อู เอ โอ แล้วจึงต่อด้วย ก ข ค ฆ ง, จ ฉ ช ฌ ญ.....

ก็ในบรรดาอักษร ๘ ตัวซึ่งเป็นสระนั้น ท่านได้เรียงไว้โดยอาศัยลำดับของฐาน คือ กัณฐฐาน, ตาลุฐาน, โอฏฐฐาน ดังนั้น จึงได้เรียง อ อา ขึ้นก่อน แล้วจึงตามด้วย อิ อี อุ อู ส่วน เอ โอ ในฐานะที่เป็นสระที่เกิด ๒ ฐานซึ่งเรียกว่าทวิชสระ ดังนั้น จึงถูกเรียงไว้ใน ลำดับท้าย ก็ในบรรดา เอ กับ โอ ทั้ง ๒ สระนี้ สระ เอ เกิดที่กัณฐฐานและตาลุฐาน สระ โอ เกิดที่กัณฐฐานและโอฏฐฐาน ในฐานะที่สระ เอ เกิดที่กัณฐฐานซึ่งถูกเรียงไว้ข้างหน้า ท่านจึงเรียงสระ เอ ไว้ก่อนแล้วจึงตามด้วยสระ โอ

อนึ่งแม้ในกลุ่ม อ อา อิ อี อุ อู เอง สระ อ อิ อุ เป็นสระที่มีเสียงสั้นหรือ ที่เรียกว่ารัสสสระ ท่านเรียงไว้ก่อนทีฆสระ ส่วน อา อี อู เป็นทีฆสระมีเสียงยาว ท่านเรียง ไว้ท้ายสระเสียงสั้นซึ่งตรงกับกฎเกณฑ์ที่อาจารย์ทั้งหลาย ยอมรับกันทั่วไปว่า ในบรรดา สระเสียงสั้นกับสระเสียงยาวหรือเสียงเบากับเสียงหนักนั้น สระเสียงสั้นจะต้องถูกเรียง ไว้ข้างหน้า ส่วนสระเสียงยาว ให้เรียงไว้ข้างหลัง

อนึ่งในบรรดาพยัญชนะ ๓๓ ตัว พยัญชนะตั้งแต่ ก - ม ๒๕ ตัวท่านเรียกว่าพยัญชนวรรค ส่วนพยัญชนะที่เหลือนอกจากนั้น ท่านเรียกว่าพยัญชนอวรรค ก็บรรดา พยัญชนวรรคและพยัญชนอวรรคทั้ง ๒ พวกนี้ ท่านได้เลือกเอากลุ่มที่มีจำนวนมาก เรียงไว้ข้างหน้า ส่วนกลุ่มที่มีจำนวนน้อยเรียงไว้ข้างหลัง ดังจะเห็นได้ว่า ท่านเรียงพยัญชนวรรค ซึ่งมี ๒๕ ตัวไว้ก่อนพยัญชนอวรรคซึ่งมี ๘ ตัว

แม้ในบรรดาพยัญชนวรรค ท่านได้เรียงลำดับพยัญชนวรรคตามลำดับของฐานดังนี้ กวรรค (ก ข ค ฆ ง) เรียงไว้ลำดับแรกเพราะเกิดที่กัณฐฐาน, จวรรค (จ ฉ ช ฌ ญ) เรียงไว้ลำดับที่ ๒ เพราะเกิดที่ตาลุฐาน, ฏวรรค (ฏ ฐ ฑ ฒ ณ) เรียงไว้ลำดับที่ ๓ เพราะ เกิดที่มุทธฐาน, ตวรรค (ต ถ ท ธ น) เรียงไว้ลำดับที่ ๔ เพราะเกิดที่ทันตฐาน,ปวรรค (ป ผ พ ภ ม) เรียงไว้ลำดับที่ ๕ เพราะเกิดที่โอฏฐฐานซึ่งเป็นฐานภายนอกสุด

อนึ่งภายในวรรคของแต่ละวรรค เช่น ในกวรรค ท่านได้เรียงกลุ่มอักษรที่เกิด ในฐานเดียวกันซึ่งมีจำนวนมากไว้หน้า แล้วเรียงอักษรที่เกิดในฐานอื่นซึ่งเกิด ๒ ฐาน ไว้ข้างหลัง โดยอาศัยกฎเกณฑ์ว่ามีพวกมากให้วางไว้ข้างหน้า มีพวกน้อยให้วางไว้ข้างหลัง ในบรรดา

กวรรค ๕ ตัวนั้น ก ข จัดเป็นพยัญชนอโฆสะ (เสียงไม่ก้อง) ค ฆ ง จัดเป็น พยัญชนโฆสะ (เสียงก้อง) ท่านได้เรียงพยัญชนะที่เป็นอโฆสะไว้หน้า เรียงพยัญชนะที่เป็น โฆสะไว้หลัง. ในขณะเดียวกัน ในบรรดา ก ข ค ฆ ๔ ตัวนี้ ก และ ค เป็นพยัญชนสิถิละ (เสียงอ่อน) ข ฆ เป็นพยัญชนธนิตะ (เสียงแข็ง) ท่านได้เรียงพยัญชนะที่มีเสียงอ่อนไว้หน้า เรียงพยัญชนะที่มีเสียงแข็งไว้หลัง แม้ในพยัญชนวรรคอื่นๆ เช่นพยัญชนะ จ วรรคเป็นต้น ก็พึงทราบถึงระบบการเรียงโดยคล้อยตามวิธีการที่กล่าวมานี้

สำหรับพยัญชนอวรรค คือ ย ร ล ว ส ห ฬ อ ๘ ตัวนี้ พยัญชนะ ย ร ล ว ห ฬ เป็นโฆสะ ส่วน ส เป็นอโฆสะ แม้ควรเรียง ส ซึ่งเป็นอโฆสะไว้หน้า แต่เนื่องจากจำนวนของ โฆสะอักษรมีจำนวนมากกว่า จึงได้เรียง ย ร ล ว ไว้หน้า แล้วตามหลังด้วย ส ในบรรดา พยัญชนะ ย ร ล ว เองก็ได้เรียงตามลำดับของฐานดังนี้ พยัญชนะที่เกิดที่ตาลุฐานเรียง ไว้ข้างหน้า ตามด้วยพยัญชนะที่เกิดที่มุทธฐาน ทันตฐาน และโอฏฐฐาน ตามลำดับ

อนึ่งระบบการเรียงอักษรทั้งหลาย ตั้งแต่ต้นจนถึง ส อักษรนี้ ถือว่าไม่มีปัญหาใดๆ แต่สำหรับลำดับของ ห อักษรแล้วยังมีปัญหาอยู่ ด้วยว่า ห อักษรนี้ เป็นทั้งโฆสะและเป็น อักษรที่เกิดที่กัณฐฐานด้วย เพราะฉะนั้น หากต้องการเรียงไว้ ก็ควรจะเรียงไว้ในลำดับแรก ของอวรรคด้วยซ้ำไป แต่การที่ไม่เรียงลำดับ ห อักษรไว้ข้างหน้า ยังหาเหตุผลที่น่า เชื่อถือไม่พบ ดังนั้น ในคัมภีร์ปทรูปสิทธิฎีกา จึงได้สรุปลงไปว่า ห อักษรเกิดที่กัณฐฐาน และเป็นโฆสะ แม้จะควรได้รับการเรียงไว้ข้างหน้า แต่ก็ถูกเรียงไว้ข้างหลัง ทั้งนี้ก็เพื่อแสดง ให้ทราบว่าในบางครั้งการเรียงลำดับอักษรนั้น มิได้เป็นไปตามระบบเสียทั้งหมด

เกี่ยวกับลำดับอักษรที่มีอยู่ในภาษาบาลีนั้น เป็นลำดับที่ถูกแสดงไว้ในคัมภีร์ ไวยากรณ์บาลีมีกัจจายนะเป็นต้นนั่นเอง ซึ่งลำดับดังกล่าวก็ได้อาศัยการเรียงลำดับ อักษรที่มาในคัมภีร์ไวยากรณ์สันสกฤตกล่าวคือคัมภีร์กาตันตระ ในคัมภีร์กาตันตระนั้น ท่านเรียง ห อักษรไว้หลังสุด แต่ไม่มี ฬ และนิคคหิต เมื่ออาจารย์กัจจายนะ นำมา เรียงอักษรภาษาบาลี ท่านก็ได้อาศัยลำดับของคัมภีร์กาตันตระ เพียงแต่มีการเพิ่ม ฬ และนิคคหิตไว้ตอนท้ายอีกด้วย

สำหรับอักษรที่มาในคัมภีร์กาตันตระนี้ อาจกล่าวได้ว่าเป็นลำดับอักษรที่ได้รับการ ยอมรับเป็นที่รู้จักกันมาตั้งแต่โบราณ แต่ก็มีคำถามอีกว่า ในเมื่อเป็นลำดับที่ได้รับการยอมรับเช่นนั้นแล้ว เพราะเหตุใด จึงเรียง ห อักษรไว้ในลำดับท้ายสุด เท่าที่จะสามารถ คิดได้ก็คือบรรพบุรุษโบราณผู้ทำการเรียงลำดับอักษร ได้ทำการเรียงลำดับ โดยการขึ้นต้น ด้วย อ อักษร

ซึ่งเป็นกัณฐชอักษร และพอลงท้ายก็ปรารถนาที่จะลงท้ายด้วยอักษรที่เป็นกัณฐชะเหมือนกัน จึงได้นำเอา ห อักษรซึ่งเป็นกัณฐชอักษรมาเรียงไว้ปิดท้าย

อนึ่ง ในการเรียงลำดับอักษรภาษาบาลี ท่านได้วาง ฬ ไว้ท้าย ห ส่วนในคัมภีร์ สันสกฤต ประเภทโลกิยะ (วรรณกรรมสันสกฤตที่ไม่ใช่พระเวท) ไม่มี ฬ ดังนั้น ในคัมภีร์กาตันตระ จึงไม่มี ฬ อย่างไรก็ตาม แม้ในสันสกฤตจะไม่มี ฬ แต่เมื่อนำมาเทียบกับคำบาลีที่มีการใช้ ฬ จะพบว่าในสันสกฤตใช้ ฑ แทน สำหรับการที่นำ ฬ มาวางไว้ท้าย ห ก็เพื่อ แสดงให้ทราบว่า “การนำเอา ฬ มาสวดแทน ฑ นั้นไม่ถูกต้องแต่ให้ออกเสียง ฬ ตาม ปกติ” ดังนั้น ในคัมภีร์ปทรูปสิทธิฎีกา จึงกล่าวว่า “เนื่องจากมีบางคนออกเสียง ฑ เป็น ฬ ดังนั้น เพื่อให้เกิดความแยกแยะระหว่าง ฑ กับ ฬ ท่านจึงได้เรียง ฬ ไว้ต่างหากจาก ฑ

[อาจารย์บางท่าน กล่าวว่า เรียง ฬ ไว้ท้าย ห เพราะออกเสียงไม่แน่นอน บางครั้ง ออกเสียงเหมือน ฑ เช่น ครุฬ เป็น ครุฑ [ฬ เป็นพยัญชนะที่นิยมลงไปแน่นอนไม่ได้ บางท่านกล่าวตัว ฬ ทำวิการให้เป็นตัว ฑ, บางท่านกล่าวตัว ล ในที่ตัว ฬ, บางท่านกล่าวตัว ส ในที่ตัว ฬ ตามสัญชาติของ ฬ เป็นมุทธชอักษรทั้งเป็นโฆสะ ควรจะเรียงไว้ในลำดับแห่ง ร แต่เพราะเหตุที่นิยมลงไปแน่นอนไม่ได้ ท่านจึงมาเรียงไว้เป็น ๗]

สำหรับนิคคหิต เรียงไว้สุดท้าย เพราะเป็นอักษรที่พ้นจากโฆสะ และอโฆสะ (โฆสาโฆสวิมุต) ทั้งไม่มีเสียงและไม่มีพวก (พยัญชนอวรรค)

อาจารย์บางท่านกล่าวว่า **ม** อักษรในบทว่า **พุทฺธมฺ สรณมฺ คจฺฉามิ** เป็นอักษรที่ไม่อาศัยสระตัวหลัง ถึงแม้ควรเรียงไว้หน้าสุดใน ปวรรค ก็ตาม แต่เรียงไว้หลังเพราะเป็นเยภุยยนัย ส่วนข้าพเจ้า (ผู้รจนาคัมภีร์ปทวิจาร) มีความเห็นว่า **ม** อักษรนั้น ไม่อาศัยสระไม่สามารถออกเสียงได้อย่างชัดเจน ในที่นี้ก็ยังคงอาศัยสระ อ ใน ธ อยู่ ดังนั้นเหตุผลของอาจารย์เหล่านั้น จึงไม่สมควร. ก็การเรียงอักษรตามที่กล่าวมานี้ กล่าวได้ว่า เป็นระบบ ที่ถึงพร้อมด้วยทั้งเหตุและผลเป็นอย่างยิ่ง

อักขรวิธานกัณฑ์ จบ

สิกฺขาวิธาน

วิธีออกเสียงตามคัมภีร์สิกขา

อถ สิกฺขาวิธานำ ภวติ.

ลำดับต่อไป จะแสดงการออกเสียง ตามแนวคัมภีร์ปาณินิสิกขาเป็นต้น.

๒๒. กฺวจิ สญฺโญคปุพฺพา เอกาโรการา รสฺสาว วตฺตพฺพา.

> **เอกาโรการา** อ. เอ อักษร และ โอ อักษร ท. **สญฺโญคปุพฺพา** ที่อยู่หน้าพยัญชนะสังโยค **ปณฺฑิเตน** อันบัณฑิต **วตฺตพฺพา** พึงออกเสียง **รสฺสาว** เหมือนสระเสียงสั้น[๑] **กฺวจิ** ในบางที่.

บางแห่งสระ เอ โอ ที่อยู่หน้าพยัญชนะสังโยค พึงออกเสียงเหมือนสระเสียงสั้น

ตัวอย่างเช่น

เอตฺถ	ในที่นี้	**เส**ยฺโย	ประเสริฐกว่า
โอฏฺโฐ	ริมฝีปาก	**โส**ตฺถิ	ความสวัสดี

กฺวจีติ กึ? มญฺเจ ตฺวำ นิกฺขนำ วเน. ปุตฺโต ตฺยาหำ มหาราช.

ถาม. บทว่า กฺวจิ มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อไม่ให้ออกเสียงเหมือนสระเสียงสั้นบ้าง.

ตัวอย่างเช่น

มญฺเจ ตฺวำ นิกฺขนำ วเน[14]	หากท่านฝังเราไว้ในป่า	
ปุตฺโต ตฺยาหำ มหาราช[15]	ข้าแต่มหาบพิตร ราชโอรสของพระองค์	หม่อมฉันเป็นพระ-

๑ ข้อที่ว่า "**ออกเสียงเหมือนสระเสียงสั้น**"นี้ หมายถึงให้สวดออกเสียงเป็นสระเอะ สระโอะ ซึ่งเป็น สระที่มีอยู่ในภาษาสันสกฤต

[ฐาน, กรณ์, ปยตนะ]

กตฺถจิ กรณ์ ฐานนฺติ วุจฺจติ, อิธ ปน ฐานกรณานำ วิเสโส ทฏฺฐพฺโพ.
ในบางที่ กรณ์ หมายถึงฐาน, ส่วนที่จะกล่าวต่อไปนี้ ฐานและกรณ์ แตกต่างกัน.

๒๓. ฐานกรณปยตเนหิ วณฺณานมุปฺปตฺติ.

อุปฺปตฺติ อ.การเกิดขึ้น **วณฺณานำ** ของอักษร ท. **โหติ** ย่อมมี**ฐานกรณปยตเนหิ** เพราะฐาน,กรณ์ และปยตนะ ท.

ฐานำ กณฺฐาทีนิ ปญฺจ, นิคฺคหีตงญณนมานำ วา ฐานภูตาย นาสิกาย สทฺธึ ฉ, วคฺคนฺตยรลวเหหิ ยุตฺตหการสฺส ฐานภูเตน อุเรน สทฺธึ สตฺต.

อวัยวะ ๕ แห่งมีคอเป็นต้น ชื่อว่า ฐาน, อีกนัยหนึ่งอวัยวะ ๖ แห่งโดยนับรวมกับ นาสิกอันเป็นฐานของนิคคหิต และง ญ ณ น ม ชื่อว่า ฐาน, อีกนัยหนึ่งอวัยวะ ๗ แห่งโดยนับรวมกับอกอันเป็นฐานของ ห อักษรที่ออกเสียงกล้ำกับอักษรวัคคันตะ[ง, ญ, ณ, น, ม] และ ย ร ล ว ฬ ชื่อว่า ฐาน.

(ก) *กรณ์ ชิวฺหามชฺฌาทิ.*
อวัยวะมีส่วนกลางลิ้นเป็นต้น ชื่อว่า กรณ์ (เครื่องทำเสียง).

(ข) *ปยตนำ สำวุตาทิกรณวิเสโส.*
อาการพิเศษมีการปิดฐานกรณ์เป็นต้น ชื่อว่า ปยตนะ (ความพยายามในการเปล่งเสียง).

(ค) *อวณฺณกวคฺคหการา กณฺฐชา.*
อวัณณะ, พยัญชนะกวรรค,และ ห อักษร ชื่อว่า กัณฐชะ (เกิดที่คอ).

(ฆ) *อิวณฺณจวคฺคยการา ตาลุชา.*
อิวัณณะ, พยัญชนะ จ วรรค และ ย อักษร ชื่อว่า ตาลุชะ (เกิดที่เพดาน).

(ง) *อุวณฺณปวคฺคา โอฏฺฐชา.*
อุวัณณะ พยัญชนะ ป วรรค ชื่อว่า โอฏฐชะ (เกิดที่ริมฝีปาก).

(จ) *ฏวคฺครฬการา มุทฺธชา.*
พยัญชนะ ฏ วรรค และ ร ฬ อักษร ชื่อว่า มุทธชะ (เกิดที่ปุ่มเหงือก).

(ฉ) *ตวคฺคลสการา ทนฺตชา.*
พยัญชนะ ต วรรค ล อักษร และ ส อักษร ชื่อว่า ทันตชะ (เกิดที่ฟัน).

[๑] การนับลำดับฐาน ท่านกำหนดนับข้างในออกมาข้างนอก เช่น คอ นับเป็นฐานแรกเพราะอยู่ข้างในสุด ดังนั้น จึงกล่าวพยัญชนะที่เกิดที่คอไว้เป็นลำดับแรก, นิสสยะ มีความสำคัญกว่านิสสิตะ จึง

เรียงไว้เป็นลำดับแรก เพราะมีคำที่ท่านกล่าวไว้ในปทรูปสิทธิฎีกาว่า ระหว่างนิสสยะกับนิสสิตะ ให้กล่าวนิสสยะก่อน

[๒] คำว่า **สิกฺขา** ในที่นี้ น่าจะหมายถึงคัมภีร์สิกขาซึ่งเป็นคัมภีร์ที่ว่าด้วยฐาน, กรณ์ และปยตนะของอักษรมีคัมภีร์ปาณินิสิกขา และนารทสิกขาเป็นต้น (คัมภีร์อภิธาน คาถาที่ ๑๑๐)

(ช) *เอกาโร กณฺฐตาลุโช.*
เออักษร ชื่อว่า กัณฐตาลุชะ (เกิดที่คอและเพดาน).

(ฌ) *โอกาโร กณฺโฐฏฺฐชโ.*
โอ อักษร ชื่อว่า กัณโฐฏฐชะ (เกิดที่คอและริมฝีปาก).

(ญ) *วกาโร ทนฺโตฏฺฐโช.*
ว อักษร ชื่อว่า ทันโตฏฐชะ (เกิดที่ฟันและริมฝีปาก).

(ฏ) *นิคฺคหีตํ นาสิกฏฺฐานชํ.*
นิคคหิต ชื่อว่า นาสิกฐานชะ (เกิดที่นาสิก).

(ฐ) *วคฺคนฺตา สกฏฺฐานนาสิกฏฺฐานชา*
พยัญชนะที่สุดวรรค ชื่อว่า สกัฏฐานนาสิกฐานชะ (เกิดที่ฐานของตนและนาสิก).

(ฑ) *ยรลวหปญฺจเมหิ ยุตฺโต หกาโร อุรสิโช, เกวโล กณฺฐโชว.*
ห อักษรที่ออกเสียงกล้ำกับ ย ร ล ว ห และอักษรตัวที่ ๕ ของแต่ละวรรคชื่อว่า อุรสิชะ (เกิดที่อก), ห อักษรล้วนๆ ชื่อว่า กัณฐชะ เท่านั้น.

สาสนิกปฺปโยคโต, ปน งการวชฺชิโต.
ญณนเมหิ สํยุตฺโต, ตถา ยลวเหหิ โห.
สาสเน โอรโส เญยฺโย, กณฺฐโชเยว เกวโล.
ตญฺหิ ตณฺหา นฺหาสา'สุมฺห, มุยฺหเต วุลฺหเต ตถา.
อวฺหิโต รูหฺหิ อิจฺเจเต, ปโยคา โหนฺติ สาสเน.

อนึ่ง ตามอุทาหรณ์ที่มาในคัมภีร์ศาสนา ห อักษรที่ออก เสียง กล้ำกับ ญ ณ น ม ยกเว้น ง อักษร และที่ออกเสียงกล้ำกับ ย ล ว ห พึงทราบว่าเกิดที่อก. ส่วน ห อักษร ล้วนๆ พึงทราบว่าเกิดที่คอเท่านั้น, จริงอย่างนั้น ในคัมภีร์ศาสนา มีตัวอย่างว่า ตณฺหา (ความอยาก), นฺหาสา (จมูก), อสุมฺห (ได้ยินแล้ว), มุยฺหเต (หลง), วุลฺหเต (ลอย) อวฺหิโต (เรียก), รูหฺหิ (การยกขึ้นกล่าว).

(ฒ) *ชิวฺหามชฺฌ์ ตาลุชานำ กรณ์.*

อวัยวะส่วนกลางลิ้น เป็นกรณ์ของตาลุชอักษร.

[๑] คำว่า **เจ** แม้จะมีสังโยคอยู่เบื้องหลัง แต่ก็ไม่ออกเสียงเป็นรัสสะว่า **เจตฺ**, คำว่า **โต** ก็เช่นเดียวกัน ไม่ออกเสียงว่า **โตตฺ**

(ณ) *ชิวฺโหปคฺคำ มุทฺธชานำ.*

อวัยวะใกล้ปลายลิ้น เป็นกรณ์ของมุทธชอักษร.

(ต) *ชิวฺหคฺคำ ทนฺตชานำ.*

อวัยวะปลายลิ้น เป็นกรณ์ของทันตชอักษร.

(ถ) *เสสา สกฏฺฐานกรณา.*

อักษรที่เหลือมีฐานของตนเป็นกรณ์.

(ท) *สำวุฏฺตำ อการสฺส.*

การปิดฐานกรณ์ เป็นปยตนะของ อ อักษร.

(ธ) *วิวฏฺตำ อาการาทีนำ สการหการานญฺจ.*

การเปิดฐานกรณ์ เป็นปยตนะของสระ ๗ ตัวมี อา อักษรเป็นต้น และของ ส อักษรและ ห อักษร.

(น) *สรา นิสฺสยา.*

สระทั้งหลาย เป็นนิสสยะ (ที่อาศัย).

(ป) *พฺยญฺชนา นิสฺสิตา.*

พยัญชนะทั้งหลาย เป็นนิสสิตะ (ผู้อาศัย).

(ผ) *ปญฺจฏฺฐานกฺกมนิสฺสยาทิโต อกฺขรกฺกโม.*

การเรียงลำดับอักษร ย่อมมีโดยลำดับของฐานทั้ง ๕ และโดยลำดับมีนิสสยะเป็นต้น.

เอตฺเถตำ วทามิ—

ข้าพเจ้าจะแสดงคาถาสรุปในเรื่องการเรียงลำดับอักษรนี้.

ปญฺจนฺนำ ขลุ ฐานานำ, ปฏิปาฏิวเสน จ.
นิสฺสยาทิปฺปเภเทหิ, ปวุตฺโต อกฺขรกฺกโม.

ลำดับอักษรเรียงไว้ตามลำดับฐานทั้ง ๕ และตาม ลำดับความสำคัญของประเภทอักษรมี นิสสยะ เป็นต้น

อิติ สิกฺขาวิธานำ นิฏฺฐิตำ.

วิธีออกเสียงตามคัมภีร์สิกขา
จบแล้วด้วยประการฉะนี้

อุปกรณสญฺญาวิธาน

วิธีการตั้งชื่อเครื่องมือทำสนธิ

อถ อุปกรณสญฺญาวิธานำ ภวติ.

ลำดับต่อจากนี้ไป เป็นการแสดงวิธีการตั้งชื่ออันเป็นเครื่องมือในการทำสนธิ.

๒๔. ปุพฺพปรานิ สนฺธิกฺริโยปกรณานิ.

ปุพฺพปรานิ อ.พยางค์หน้า[ของศัพท์หลัง]และพยางค์หลัง [ของศัพท์หน้า] เป็นต้น ท. **สนฺธิกฺริโยปกรณานิ** เป็นเครื่องมือ ในการทำสนธิ **โหนฺติ** ย่อมเป็น.

(ก) *ปฐมุจฺจาริตำ ปุพฺพำ.*
พยางค์ที่ออกเสียงก่อนพยางค์อื่น ชื่อว่าปุพพะ[พยางค์หน้า].

(ข) *ปจฺฉา อุจฺจาริตำ ปรำ.*
พยางค์ที่ออกเสียงภายหลัง ชื่อว่าประ[พยางค์หลัง].

(ค) *สโต วินาโส โลโป.*
ความพินาศแห่งอักษรที่มีอยู่ ชื่อว่า โลปะ[ลบ].

(ฆ) *ยสฺส อตฺโถ ยุชฺชติ, สทฺโท จ นปฺปยุชฺชติ, โสปิ โลโป.*
ความหมายของถ้อยคำใด ยังคงมีอยู่ แต่รูปไม่มีรูปศัพท์ ก็ชื่อว่า โลปะ.

(ง) *อญฺญโต วณฺณาคมนมาคโม.*
การเพิ่มตัวอักษรมาจากส่วนอื่นที่มีอยู่แล้ว ชื่อว่า อาคม.

(จ) *สรานฺตริกานำ ทฺวินฺนำ ติณฺณำ วา พฺยญฺชนานเมกตฺร สงฺคติ สโญโค.*
การรวมพยัญชนะ ๒, ๓ ตัวที่ไม่มีสระคั่นเข้าด้วยกัน ชื่อว่า สังโยค.

(ฉ) *สรโต วินิพฺโภโค วิโยโค.*
การแยกพยัญชนะออกจากสระ ชื่อว่า วิโยคะ.

(ช) *สเรน พฺยญฺชเนน วา เอกีกรณํ ปรนยนํ.*

การประกอบพยัญชนะเข้ากับสระหรือพยัญชนะ ชื่อว่า ปรนยะ

(ฌ) *วณฺณานํ เหฏฺฐุปริยตา วิปริยโย.*
การสลับตำแหน่งของอักษรจากอักษรหน้าเป็นอักษรหลัง ชื่อว่า วิปริยยะ

(ญ) *วณฺณนฺตรตา เอกโต สโยคตา จ วิกาโร.*
การผันตัวอักษรหนึ่งเป็นอีกอักษรหนึ่ง และการเป็นสังโยคจากอักษรตัวเดียว ชื่อว่า วิการ.

(ฏ) *พฺยญฺชนานํ สรญฺญพฺยญฺชนตฺตํ สรสฺส จญฺญสรตฺตํ วิปรีตตา.*
การเปลี่ยนพยัญชนะให้เป็นสระหรือพยัญชนะอื่น และการเปลี่ยนสระให้เป็นสระอื่น ชื่อว่า วิปรีตะ (การลดเสียง).

๒๕. โอ วา วิปรีโต.

วา อีกนัยหนึ่ง **โอ** อ.โอ อักษร **วิปรีโต** ชื่อว่า วิปรีตะ **โหติ** ย่อมมี.

อถ วา โอกาโร วิปรีตสญฺโญ โหติ อวสทฺทสฺส วิปรีตตฺตา.
อีกนัยหนึ่ง โอ อักษร ชื่อว่า วิปรีตะ เพราะเปลี่ยนมาจาก อว ศัพท์

ตัวอย่างเช่น

อววทติ เปลี่ยนเป็น **โอวทติ** สั่งสอน

๒๖. อุวณฺโณ จ.

อุวณฺโณ อ.อุวัณณะ **วิปรีโต** ชื่อว่า วิปรีตะ **โหติ จ** ย่อมมีด้วย.

อุวณฺโณ จ วิปรีตสญฺโญ โหติ อวสทฺเทน สมฺภูตสฺส โอการสฺส วิปรีตตฺตา,
อุวัณณะ ก็ชื่อว่า วิปรีตะ เพราะเป็นวิปริตของ โอ อักษรซึ่งเปลี่ยนมาจาก อว ศัพท์.

ตัวอย่างเช่น

อุณฺญาตํ	=	อวญาตํ	ดูหมิ่น
อูหโต รโช	=	อวหโต	ฝุ่นจับ

อิติ อุปกรณสญฺญาวิธานํ นิฏฺฐิตํ.

วิธีการตั้งชื่อเครื่องมือทำสนธิ
จบแล้วด้วยประการฉะนี้.

ปทาทิสญฺญาวิธาน

วิธีการตั้งชื่อบทเป็นต้น

อถ ปทาทีนำ สญฺญาวิธานำ ภวติ.
ลำดับต่อไปนี้ จะเป็นการแสดงวิธีตั้งชื่อของบทเป็นต้น.

๒๗. วิภตฺยนฺตมวิภตฺยนฺตำ วา อตฺถโชตกำ ปทำ.

อตฺถโชตกำ อ.ศัพท์ที่สามารถแสดงความหมายของตนให้ ปรากฏได้ **วิภตฺยนฺตำ วา** มีวิภัตติเป็นที่สุดหรือ **อวิภตฺยนฺตำ วา** หรือว่าไม่มีวิภัตติเป็นที่สุด **ปทำ** ชื่อว่าบท **โหติ** ย่อมมี.

บท คือ คำที่สามารถสื่อความหมายให้ผู้ฟังเข้าใจได้ จะมีวิภัตติอยู่ท้ายหรือ ไม่มี วิภัตติอยู่ท้ายก็ตาม.

จตุพฺพิธมฺปิ ยำ วากฺยำ, ปทโตเยว ลพฺภติ.
คชฺชำ ปชฺชญฺจ เคยฺยญฺจ, กจฺฉญฺจาติ ตทีรเย.

พากย์ใดมี ๔ อย่าง พากย์นั้น ก็ปรากฏโดยบทนั่นเทียว, บัณฑิต กล่าวพากย์ ๔ อย่างนั้นไว้ว่า คัชชะ, ปัชชะ, เคยยะ และกัจฉะ.[๑]

ตตฺร ยำ จุณฺณิเยเหว, ปเทหิ มภิสงฺขตำ.
เวยฺยากรณสงฺขาตำ, ตำ คชฺชนฺติ ปวุจฺจติ.

ในบรรดาพากย์เหล่านั้น พากย์ใดที่เรียกว่าไวยากรณะ อันท่านรจนาไว้ด้วยจุณณิยบท[๒] เท่านั้น พากย์นั้น เรียกว่า คัชชะ (ร้อยแก้ว).

[๑] ปัชชะ, คัชชะ และเคยยะ เป็นประโยคในพระบาลี, ส่วน กัจฉะ เป็นประโยคในอรรถกถาเป็นต้น

[๒] จุณณิยบท หมายถึงบทกระจัดกระจายที่ยังมิได้มีการกำหนดคณะ ครุ ลหุ ตามฉันทลักษณ์

คาถาปเทน พนฺเธน, ยำ วากฺยมภิสงฺขตำ.
สุทฺธิกคาถามยิกำ, ตำ ปชฺชนฺติ กถียติ.

พากย์ใด อันท่านรจนาไว้ด้วยการประพันธ์เป็นบทคาถา, พากย์นั้น ซึ่งสำเร็จด้วยคาถาล้วนๆ เรียกว่า ปัชชะ.

คาถาหิ จุณฺณิเยเหว, ปเทหิปิ จ สงฺขตำ.
มิสฺสิตฺวา ยำ สคาถตฺตา, ตำ เคยฺยนฺติ ปวุจฺจติ.

พากย์ใด อันท่านรจนาผสมระหว่างคาถากับจุณณิย บท, พากย์นั้น เรียกว่า เคยยะ (บทประพันธ์ผสม) เพราะมี คาถาผสมกับจุณณิยบท.

คชฺชาทีหิ ตุ ยํ ตีหิ, วิมุตฺตํ ตํ สุเมธโส.
อฏฺฐกถาทิกํ สตฺถ- วจนํ กจฺฉมพฺรวิ.

ส่วนคำในคัมภีร์มีอรรถกถาเป็นต้น ที่พ้นจากพากย์ ๓ อย่างมีคัชชะเป็นต้น บัณฑิตกล่าวว่าเป็นกัจฉะ.

เตสุ คชฺชาทิเภเทสุ, คนฺเถสุ ปุพฺพวิญฺญุภิ.
สรพฺยญฺชนโวมิสฺส- วสา สนฺธิ ติธา มโต.

ในคัมภีร์อันจำแนกเป็นคัชชะเป็นต้นนั้น บูรพาจารย์ ประสงค์ให้มีสนธิ ๓ อย่างคือ สรสนธิ, พยัญชนสนธิ และโวมิสสกสนธิ.

สรพฺยญฺชนวุตฺตานํ,
วเสนาปิ ติธา มโต
อปเรน นเยนายํ, จตุธาปิ ปกาสิโต.
สรสนฺธินิคฺคหีต- สรพฺยญฺชนสนฺธโย
สาธารโณ จ สนฺธีติ จตุเธวํ ปกาสิโต.

ท่านประสงค์ให้มีอีก ๓ อย่างคือ สรสนธิ, พยัญชนสนธิ และวุตตสนธิ, อีกนัยหนึ่ง ท่านแสดงสนธินี้ว่ามี ๔ อย่างคือ สรสนธิ, นิคคหีตสนธิ, สรพยัญชนสนธิ และสาธารณสนธิ.

เต จ โข อวินาเสตฺวา, วินยฏฺฐกถาย หิ.
สิถิลาทิ ทสวิธํ, วุตฺตํ พฺยญฺชนสมฺปทำ.
อกฺขราทิเก โทเส, วิวชฺเชตฺวา ยถารหำ.
ทสฺเสตฺวา สทฺทสมฺปตฺตึ, อตฺถสมฺปตฺติเมว จ.
ฉนฺทสมฺปตฺยาลงฺการ- สมฺปตฺติญฺจ มโนรมำ.
ฉนฺโทรกฺขาย คาถาสุ, จุณฺณิเยสุ ปเทสุ จ.
สุเขนุจฺจารณตฺถาย, โปราเณหิ ปกาสิตา.

จริงอยู่ โบราณาจารย์ ได้แสดงสนธิเหล่านั้น โดยยัง ความถึงพร้อมแห่งพยัญชนะ ๑๐ อย่างมีสิถิลละเป็นต้น ที่ท่านกล่าวไว้ในอรรถกถาพระวินัย ไม่ให้บกพร่องโดย หลีกเลี่ยงโทษมีพยางค์เกินจำนวนเป็นต้น และแสดง

ความสมบูรณ์แห่งบทพยัญชนะ, ความสมบูรณ์แห่งอรรถ, ความสมบูรณ์แห่งฉันท์และอลังการะอันเป็นที่น่าพอใจ ตามความเหมาะสมเพื่อรักษาฉันท์ในคาถา และเพื่อออกเสียงได้โดยง่ายในจุณณิยบททั้งหลาย.

ติวิธสฺสปิ เอตสฺส, สนฺธิโน ชินสาสเน.
ปุพฺพาปรวิภาคาทิ, อุปการาย วตฺตติ.
ปุพฺพาปรวิภาคาทิ, ตสฺมา วุตฺโต มยา อิธ.

การจำแนกพยางค์หน้าและพยางค์หลังเป็นต้น ย่อมมี เพื่อเป็นอุปการะต่อสนธิ ๓ ประเภทนั้นในพระพุทธ พจน์, เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้า จึงกล่าวการจำแนก พยางค์หน้า และพยางค์หลังเป็นต้นในตอนว่าด้วย สัญญาปริภาสานี้.

อปิเจตฺถ[๑] ทฺวิธา จาปิ, สงฺเขปา สนฺธิ อิจฺฉิโต.
ปทานำ ปทสนฺธิ จ, วณฺณานำ วณฺณสนฺธิ จ.

อีกนัยหนึ่ง สนธิโดยสังเขป มี ๒ ประเภท คือ การเชื่อม บทกับบท, และการเชื่อมพยางค์กับพยางค์.

เตสุ "ตตฺราย"มิจฺจาทิ, ปทสนฺธีติ ทีปเย. วณฺณสนฺธีติ ทีเปยฺย, "สาหุ ขตฺยา"ติอาทิกำ.

[๑] **อปิจ** แสดงว่าความหมายแรกก็เป็นได้ และที่กำลังกล่าวอยู่ก็เป็นไปได้ด้วย (เป็นได้สองอย่าง)

ในบรรดาสนธิ ๒ ประเภทนั้น บัณฑิตพึงแสดงคำว่า ตตฺรายำ เป็นต้นว่าเป็นปทสนธิ, พึงแสดงคำว่า สาหุ, ขตฺยา เป็นต้นว่าเป็นวัณณสนธิ.

ปุพฺพาปรปทจฺเฉทา, ลพฺภเร ปทสนฺธิสุ.
ปุพฺพาปรตฺตมตฺตำ,[๑] ลพฺภเต วณฺณสนฺธิสุ.

การตัดบทหน้าและบทหลัง ย่อมปรากฏในปทสนธิ, ความเป็นสักว่าบทหน้าและบทหลังเท่านั้น ย่อม ปรากฏในวัณณสนธิ.

ปุพฺพาปรำ หิ ปฐมำ, สนฺธิกิจฺจำ กเร พุโธ.
ปเร สรมฺหิ กตฺตพฺพำ, ปจฺฉา กตฺวา สมาสเย.

ลำดับแรก บัณฑิต พึงตั้งบทหน้าและบทหลังที่จะทำสนธิ (ไว้ก่อน) หลังจากนั้น พึงทำวิธีที่ควรกระทำ[มีการแยก พยัญชนะออกจากสระ เป็นต้น]ในกรณีที่มีสระอยู่หลัง ต่อจากนั้น พึงนำไปประกอบเข้าหากัน.

๒๘. สรา วิโยชเย พฺยญฺชนํ, ตญฺจสฺส ปุพฺเพ ฐเปยฺย.

(**สนฺธิกตฺตุกาโม** อ.กุลบุตรผู้ใคร่เพื่อกระทำซึ่งสนธิ) **พฺยญฺชนํ** ยังพยัญชนะ **วิโยชเย** พึงให้แยกออก **สรา** จากสระ **จ** ด้วย,**ฐเปยฺย** พึงตั้งไว้ **ตํ พฺยญฺชนํ** ซึ่งพยัญชนะนั้น **ปุพฺเพ** ในเบื้องหน้า **จ** ด้วย.

ตตฺถ สนฺธิกตฺตุกาโม ยสฺมา พฺยญฺชเนน สเร ปฏิจฺฉนฺเน โกสิยา ปฏิจฺฉนฺเน อสิมฺหิ อสิกิจฺจ[๒] *น สิชฺฌติ, ตสฺมา ตตฺรายนฺติอาทีสุ ปทสนฺธิวิสเยสุ “ตตฺร อยนฺ”ติอาทินา เฉทํ กตฺวา*

[๑] **มตฺตเมวา**ติ ปเนตฺถ มตฺตสทฺโทวธารเณ เอวสทฺโท สนฺนิฏฺฐาเน (คันถาภรณะ)

[๒] ในเชิงอรรถของสัททนีตินิสสยะระบุว่า **อสิกิจฺจมิว สนฺธิกิจฺจํ น สิชฺฌติ**

[๓] ตัวอย่างว่า "**ตตฺราย**ำ" ความจริงท่านยังไม่ได้ตั้งสูตร สำหรับทำตัวรูปไว้ แต่เนื่องจากเห็นว่า "อย่างไร เสียก็จะต้องตั้งสูตรเหล่านั้นแน่" ดังนั้น ผู้รจนา จึงได้วางอุทาหรณ์ไว้ล่วงหน้าก่อนที่สูตรทำตัวรูป จะมาถึง ดังมีปริภาสาว่า "**อวสฺสภาวีปิ หิ ภูโต วิย อุปจรียติ**" (สิ่งที่จะเกิดขึ้นอย่างแน่นอนในอนาคต บางครั้งก็สามารถยกขึ้นกล่าวราวกะว่าได้เกิดขึ้นแล้วก็มี)

“สาหุ เอกสตฺ ขตฺยา”ตฺยาทีสุ[16] *ปน วณฺณสนฺธิวิสเยสุ “สาธุ เอกสตฺ ขตฺติยา”อิติอาทีนิ ปทรูปานิ ปติฏฺฐาเปตฺวา สรโต พฺยญฺชนํ วิโยชเย, ตญฺจ พฺยญฺชนํ ตสฺส สรสฺส ปุพฺเพ ฐเปยฺย. ตตฺรายนฺ.*[๓]

ในการตั้งบทหน้าและบทหลังนั้น เมื่อสระถูกปกปิดด้วยพยัญชนะ กิจที่ควรทำ ด้วยวิธีของสนธิย่อมไม่สำเร็จเหมือนดาบที่ถูกหุ้มไว้ด้วยฝัก ย่อมไม่สามารถสำเร็จ การฟันได้ ฉะนั้น, ดังนั้น ผู้ประสงค์จะทำสนธิ พึงทำการตัดบทในที่แห่งปทสนธิมี **ตตฺรายนฺ** เป็นต้น ด้วยนัยเป็นต้นว่า **ตตฺร + อยนฺ**, ส่วนในที่แห่งวัณณสนธิมี **สาหุ, เอกสตฺ, ขตฺยา** เป็นต้น พึงตั้งรูปเดิมของบทมี **สาธุ เอกสตฺ ขตฺติยา** แล้วพึงแยกพยัญชนะออกจากสระ และวางพยัญชนะนั้นไว้ก่อนสระนั้น.

๒๙. เนตพฺพมสฺสรํ[๑] **ปรกฺขรํ นเย.**

สนฺธิกตฺตุกาโม อ.กุลบุตรผู้ใคร่เพื่อกระทำซึ่งสนธิ **นเย** พึงนำไป **พฺยญฺชนํ** ซึ่งพยัญชนะ **อสฺสรํ** ที่ไม่มีสระ **เนตพฺพ** ที่สมควร นำไป **ปรกฺขรํ** สู่อักษรตัวหลัง.

อสฺสรํ โข เนตพฺพ พฺยญฺชนํ ปรกฺขรํ นเย.

พึงนำพยัญชนะหน้าที่ไม่มีสระที่ควรนำไปสู่อักษรตัวหลัง.

ตัวอย่างเช่น

สหุปฺปตฺติ การเกิดขึ้นพร้อมกัน

ตตฺราภิรติมิจฺเฉยฺย[17] พึงปรารถนาความยินดียิ่งในพระนิพพานนั้น

เอตทโวจ ได้กล่าวคำนั้นแล้ว

นยิเม ภิกฺขู บุคคลเหล่านี้ไม่ใช่ภิกษุ

เนตพฺพนฺติ กึ? อกฺโกจฺฉิ มํ อวธิ๒ มํ. พุทฺธมฺ สรณมฺ คจฺฉามิ.

๑ บทว่า "**อสฺสรํ**" เป็นธาตุกรรม เหมือนกับคำว่า "**อชํ**" ในประโยคว่า "**อชํ คามํ เนติ**", บทว่า "**ปรกฺขรํ**" เป็นสัมปาปุณียกรรม เหมือนกับคำว่า "**คามํ**", บทว่า "**นเย**" เป็นกิริยาอาขยาต เหมือนกับคำว่า "**เนติ**" สูตรนี้อาจเป็นประโยคกรรมก็ได้ ซึ่งถ้าเป็นประโยคกรรม คำว่า "**นเย**" จะต้องประกอบรูป โดยการลง เอถ อัตตโนบทท้าย นีธาตุ แล้วแปลง เอถ เป็น เอยฺย แปลง เอยฺย เป็น เอ ส่วนบทว่า **อสฺสรํ** ที่เป็น ประธานกรรมนั้น ให้ลงสิปฐมาวิภัตติแล้วแปลงเป็น อำ

๒ ในคำว่า "**มํ อวธิ**" นี้ แม้ว่านิคคหิตอยู่ใกล้กับสระ อ ก็ไม่ต้องสวดติดเป็นสนธิ ควรออกเสียงระหว่าง "**มฺ**" กับ "**อวธิ**" ให้เว้นระยะเล็กน้อย ถ้าแปลงนิคคหิต ดังกล่าวเป็น "ม" หรือ "ท" รูปสำเร็จ ก็จะ ไม่ตรงกับพุทธพจน์

ถาม. บทว่า **เนตพฺพํ** มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อห้ามการนำไปสู่อักษรตัวหลัง

ตัวอย่างเช่น

อกฺโกจฺฉิ **มํ** อวธิ มำ[18] คนโน้นด่าเรา, คนโน้นตีเรา

พุทฺธ**มฺ** สรณ**มฺ**๑ คจฺฉามิ ย่อมถึงพระพุทธเจ้าว่าเป็นที่พึ่ง

เอตฺถ ปน เนตพฺพำ น โหติ

ในตัวอย่างเหล่านี้ ไม่มีการนำพยัญชนะไปสู่อักษรตัวหลัง

อิติ สทฺทนีติยำ สนฺธิกปฺเป

สญฺญาปริภาสาวิธานำ นิฏฺฐิตำ

วิธีการตั้งชื่อและการตั้งกฎเกณฑ์ในสนธิกัณฑ์

ในคัมภีร์สัททนีติ

จบแล้วด้วยประการฉะนี้

๑ ในคำว่า "**พุทฺธมฺ สรณมฺ**" แม้จะสามารถออกเสียงนิคคหิต เหมือนกับ "ง" อักษรได้ ตามปริภาสา ที่ว่า "**วณฺณมุทฺเทสุ นุสฺวาโร สหเยสุ งการิว**" (ในการออกเสียงนิคคหิต หากมี ส, ห, ย อยู่หลัง ให้ออกเสียงนิคคหิตเป็นเสียง "ง"ได้) แต่เพราะวินัยกรรม ระบุให้ออกเสียงเป็น มการันต์ โดยไม่ต้องสวดติดเป็นสนธิ ฉะนั้น จึงไม่ต้องออกเสียงเป็น ง การันต์ ตามวิธีแห่งไวยากรณ์

ในคำว่า "**สรณมฺ คจฺฉามิ**" แม้จะสามารถแปลงนิคคหิตเป็น "วัคคันตะ" แต่เนื่องจากวินัย กรรม ได้กำหนดให้ออกเสียงเป็น "ม" ดังนั้น จึงไม่ควรเข้าสนธิเป็น "**สรณงฺคจฺฉามิ**"

สรสนฺธิวิธาน

สรสนธิวิธาน

□*อถ สรสนฺธิวิธานำ ภวติ.*

ลำดับต่อจากนี้ไป เป็นวิธีการเชื่อมสระ

สนฺธิยนฺติ เอตฺถ ปทานิ อกฺขรานิ จาติ สนฺธิ, สำหิตปทำ. สรานำ, สเรสุ วา สนฺธิ สรสนฺธิ. เอตฺถ จ สราเทสโลปกรณวเสน สาธิโต สนฺธิ สรสนฺธีติ วุจฺจติ.

บทและอักษร ย่อมถูกเชื่อมในบทนี้ เพราะเหตุนั้น บทนี้ ชื่อว่า สนธิ ได้แก่บทที่ถูกเชื่อม. บทที่ถูกเชื่อมระหว่างสระ(กับสระ) หรือบทที่ถูกเชื่อมในเพราะสระ ชื่อว่า สรสนธิ.

ก็ในคำว่า **สรสนฺธิ** นี้มีคำอธิบายว่า บทที่ถูกเชื่อมอันบัณฑิตให้สำเร็จได้ด้วยอำนาจแห่งวิธีแปลงและลบสระ ชื่อว่า สรสนธิ.

๓๐. สรา โลปำ ปปฺโปนฺติ สเร.

สเร ในเพราะสระหลัง **สรา** อ.สระหน้า ท. **ปปฺโปนฺติ** ย่อมถึง **โลปำ** ซึ่งการลบ.

สรา โข สเร ปเร โลปำ ปปฺโปนฺติ. อยำ วุตฺติ.

ในเพราะสระหลัง ลบสระหน้าทั้งหลาย. ข้อความนี้ เป็นวุตติ.

[วิธีลบสระหน้า ๖๖]

สรา โข เอโกปิ เทฺวปิ ตโยปิ สเร ปเร โลปำ ปปฺโปนฺติ, อยมธิปฺปายวิญฺญาปิกา อนุวุตฺติ.

ในเพราะสระหลัง ลบสระหน้าหนึ่งตัวบ้าง สองตัวบ้าง สามตัวบ้าง, ข้อความนี้ เป็น อนุวุตติที่แสดงให้รู้ถึงความประสงค์.

อาการสฺส จ อิกาเร ปเร อิกาเรน สทฺธึเยว เอการาเทโส.

ในเพราะ อิ อักษรเบื้องหลัง แปลง อา อักษรกับ อิ อักษรเป็น เอ(ให้อธิบายเชิงอรรถด้วย นิสสยะหน้า ๖๘?????)

๑ ยังมีวิธีการแปลอาเทสสูตร อีกหลายนัย เช่น

๑. **โว** อ. ว **โอทุทนฺตานำ** แห่ง โอ... **โหติ** ย่อมมี

๒. **โว** อ. ว **โหติ** ย่อมมีฐาเน ในที่ **โอทฺทนฺตานำ** ของ โอ...หมายถึงให้ ว มาแทนที่ โอ... มิใช่เป็นการแปลง โอ เป็น ว เพราะว่า ตามความหมายของอาเทสศัพท์แล้ว จะต้องแปลว่า "ศัพท์แทน"

อยำ อการาทีสุ ปเรสุ อการโลโป ต่อไปนี้ เป็นการลบสระ อ ในเพราะสระหลังมี อ อักษรเป็นต้น.

[ลบสระหน้า ๑ ตัว]

ตัวอย่าง

ปท	ปทจฺเฉท	คำแปล
นสิ ราชภโฏ[19]	น + อสิ	ท่านไม่ได้เป็นข้าราชการ
ยสฺสาสวา	ยสฺส + อาสวา	อาสวะของผู้ใด
ยสฺสินฺทฺริยานิ[20]	ยสฺส + อินฺทฺริยานิ	อินทรีย์ของภิกษุใด
ยสฺสีทิสา	ยสฺส + อีทิสา	มีสภาพเช่นนี้แก่ผู้ใด
อชฺชุโปสโถ[21]	อชฺช + อุโปสโถ	วันนี้ วันอุโบสถ
เอเกนูนานิ[22]	เอเกน + อูนานิ	หย่อนหนึ่ง
ยสฺเสเต -	ยสฺส + เอเต	ธรรม ๔ ข้อเหล่านี้
จตฺโร ธมฺมา[23]		มีอยู่แก่ผู้ใด
มโมทนำ	มม + โอทนำ	ข้าวของข้าพเจ้า

อยำ อการาทีสุ ปเรสุ อาการโลโป ต่อไปนี้ เป็นการลบสระ อา อักษร ในเพราะสระหลังมี อ อักษรเป็นต้น.

ตัวอย่าง

โสตุกามตฺถ[24]	โสตุกามา + อตฺถ	เป็นผู้ต้องการฟัง
มาวุโส เอวรูปมกาสิ[25]	มา + อาวุโส	ผู้มีอายุ อย่าได้ทำเช่นนี้
จาตุริตฺถิโย[๑,26]	จาตุรา + อิตฺถิโย	สตรีผู้ฉลาด
สพฺพีติโย[27]	สพฺพา + อีติโย	สิ่งร้ายทั้งปวง
ตทุฏฺฐหิ[28]	ตทา + อุฏฺฐหิ	ได้ลุกขึ้นในกาลนั้น
นาคนาสูรู[29]	นาคนาสา + อูรู	ผู้มีขาอ่อนงามดั่งงวงช้าง
รโหคตาย **ตสฺเสวำ**[30]	ตสฺสา + เอวำ	แก่หญิงนั้นผู้อยู่ในที่ลับ
อวิชฺโชโฆ[31]	อวิชฺชา + โอโฆ	ห้วงน้ำคืออวิชชา

๑ จต + อุร (ณฺวาทิ). นิปุโณ จ ปฏุ เฉโก จาตุโร ทกฺขเปสลา (อภิธาน. ๘๒๑)

อยํ อการาทีสุ ปเรสุ อิการโลโป ต่อไปนี้ เป็นการลบสระ อิ อักษร ในเพราะสระหลังมี อ อักษรเป็นต้น.

ตัวอย่าง

ลภนฺตตฺเถ ปทกฺขิเณ[32]	ลภนฺติ + อตฺเถ	ได้รับประโยชน์ที่ประเสริฐ
อคฺคาหิโต	อคฺคิ + อาหิโต	ไฟที่เขาบูชา
ตีณิมานิ	ตีณิ + อิมานิ	ธรรม ๓ ข้อเหล่านี้
อธีริตํ	อธิ + อีริตํ	แสดงไว้แล้ว
อิสุตฺตโม	อิสิ + อุตฺตโม	ฤๅษีผู้ประเสริฐ
อุทธูมิโย	อุทธิ + อูมิโย	คลื่นในมหาสมุทร
โน **เหตํ** ภนฺเต[33]	หิ + เอตํ	ข้าแต่พระองค์ ข้อนั้น ไม่ใช่
อคฺโคภาโส	อคฺคิ + โอภาโส	แสงไฟ

อยํ อการาทีสุ ปเรสุ อีการโลโป. ต่อไปนี้ เป็นการลบสระ อี ในเพราะสระหลังมี อ อักษรเป็นต้น.

ตัวอย่าง

อิตฺถายํ ปุริโส อิติ[34]	อิตฺถี + อยํ	นี้ หญิง หรือชาย
ขณนฺตาลุกลมฺพานิ[35]	ขณนฺตี + อาลุกลมฺพานิ	ขุดมันและเผือก
มิคีว[36]	มิคี + อิว	ดั่งแม่เนื้อ
ภิกฺขุนีริตํ	ภิกฺขุนี + อีริตํ	อันภิกษุณีกล่าวแล้ว
ปิวํ **ภาคิรโสทกํ**[๑,37]	ภาคิรสี + อุทกํ	ดื่มน้ำในแม่น้ำคงคา
ราชินูรู	ราชินี + อูรู	พระเพลาของพระราชินี
กามุเกสา[๒]	กามุกี + เอสา	หญิงนี้มีความปรารถนา
ภิกฺขุโนวาโท[38]	ภิกฺขุนี + โอวาโท	โอวาทนางภิกษุณี

๑ คงฺคา ภาคิรสี นาม หิมวนฺตา ปภาวิตา (อปาทานคาถา), ภาคิรสึ คงฺคนฺติ เอวํ ปริยายนามกํ คงฺคํ (ชา.อฏ.). โถมนิธิ มีรูปเป็น ภาคีรถี, โดยวิเคราะห์ว่า ภคีรเถน นิพฺพตฺติตา อานีตา ตสฺสมฺพนฺธินี วา. ลง อณฺ ปัจจัย แปลว่า แม่น้ำคงคา. ดูอภิธาน. ๖๘๑

๒ ในโมค.๔/๒๔ และอภิธาน.๗๓๐ ใช้เป็นปุงลิงค์ว่า กามุโก กามยิตา. กามโน กามิ กามุโก.

อยํ อการาทีสุ ปเรสุ อุการโลโป ต่อไปนี้ เป็นการลบ อุ อักษร ในเพราะสระหลังมี อ อักษรเป็นต้น.

ตัวอย่าง

ปท	ปทจฺเฉท	คำแปล
อุจฺฉคฺคํ[39]	อุจฺฉุ + อคฺคํ	ยอดอ้อย

ธาตายตนานิ	ธาตุ + อายตนานิ	ธาตุและอายตนะ
ธาตินฺทฺริยานิ	ธาตุ + อินฺทฺริยานิ	ธาตุและอินทรีย์
ธาตีริตา	ธาตุ + อีริตา	ที่เรียกว่าธาตุ
มาตุปฏฺฐานำ	มาตุ + อุปฏฺฐานำ	การบำรุงมารดา
ธีตูรู	ธีตุ + อูรู	ขาอ่อนธิดา
อาเนนฺเตตำ ปภาวตี[40]	อาเนนฺตุ + เอตำ	จงนำนางประภาวดีนั้นมา
วิชฺโชภาโส	วิชฺชุ + โอภาโส	ฟ้าแลบ

อยำ อการาทีสุ ปเรสุ อูการโลโป. ต่อไปนี้ เป็นการลบ อู อักษร ในเพราะสระหลังมี อ อักษร เป็นต้น.

ตัวอย่าง

วามูรทฺทสสามิกำ	วามูรู + อทฺทส + สามิกำ	สตรีผู้มีขาอ่อนงามเห็นสามี
ชมฺพาทีนิ	ชมฺพู + อาทีนิ	ต้นหว้าเป็นต้น
ชมฺพิสฺสโร	ชมฺพู + อิสฺสโร	ต้นหว้าใหญ่
ชมฺพีริตา วาเตน	ชมฺพู + อีริตา	ต้นหว้าโอนเอนเพราะลม
วธูทรำ	วธู + อุทรำ	ท้องของหญิงสาว
สรภูมิเวโค	สรภู + อูมิเวโค	แรงคลื่นแม่น้ำสรภู
นาคนาสูเรสา	นาคนาสูรู + เอสา	หญิงนี้มีขาอ่อนงามดั่งงวงช้าง
ชมฺโพนตา วาเตน	ชมฺพู + โอนตา	ต้นหว้าลู่ลงเพราะลม

อยำ อการาทีสุ ปเรสุ เอการโลโป ต่อไปนี้ เป็นการลบสระ เอ ในเพราะสระหลังมี อ อักษรเป็นต้น.

ตัวอย่าง

ปุตฺตา **มตฺถิ** ธนำ[๑] **มตฺถิ**[41]	เม + อตฺถิ	เรามีบุตร, เรามีทรัพย์
ยำ **มาสิ** หทยสฺสิตำ[42]	เม + อสิ	ความโศกที่อาศัยใจเรา
โย **มิสฺสโร**[43]	เม + อิสฺสโร	ผู้เป็นใหญ่ของข้าพเจ้า
วจนำ **มีริตำ**	เม + อีริตำ	เราได้กล่าวถ้อยคำ
คาถา **มุทีริตา**	เม + อุทีริตา	เราได้กล่าวคาถา
โสภณา **มูรู**	เม + อูรู	ขาอ่อนเรางาม
สุตำ **เมตำ** โภ โคตม[44]	เม + เอตำ	ท่านโคดมคำนั้นเราได้ยินมา
เตเต อาคนฺตุกา ภิกฺขู	เต + เอเต	ภิกษุเหล่านั้น เป็นอาคันตุกะ

ลทฺโธ **โมกาโส** เม + โอกาโส เราได้โอกาสแล้ว

อยํ อการาทีสุ ปเรสุ โอการโลโป. ต่อไปนี้ เป็นการลบ โอ ในเพราะสระหลังมี อ อักษรเป็นต้น.

ตัวอย่าง

อุรสฺส ทุกฺโข *ภวิสฺสติ*[45]	อุโร + อสฺส	จิตของเขานั้นจักเป็นทุกข์
เอสาวุโส อายสฺมา อุปนนฺโท[46]	เอโส + อาวุโส	ท่านอุปนนท์ผู้มีอายุนั้น
ติสฺสิตฺถิโย[47]	ติสฺโส + อิตฺถิโย	หญิง ๓ จำพวก
จตสฺสีติโย	จตสฺโส + อีติโย	ความจัญไร ๔ อย่าง
นยิธ **สตฺตูปลพฺภติ**[48]	สตฺโต + อุปลพฺภติ	อัตตาไม่ปรากฏในข้อนี้
จตสฺสูมิโย	จตสฺโส + อูมิโย	คลื่น ๔ ลูก
ตํ **กุเตตฺถ** ลพฺภา[49]	กุโต + เอตฺถ	ข้อนั้น จะได้แต่ไหนในที่นี้
จตฺตาโรฆา สวนฺติ เต	จตฺตาโร + โอฆา	ห้วงน้ำทั้ง ๔ ไหลไป

๑ ตัวอย่างนี้นำมาจากธรรมบท ซึ่งควรตัดบทว่า ธนา เม อตฺถิ เพราะในโสณนันทชาดกอรรถกถา อธิบายว่า "ธนาปีติ ธนัปิ, อยเมว วา ปาโฐ"

เอวํ จตุสฏฺฐิวิโธ ปุพฺพสฺสรานํ เอเกกโลปนโย ภวติ วิธีลบสระหน้าทีละตัว ๖๔ ตัว ย่อมมี ด้วยประการฉะนี้.

[วิธีลบสระหน้า ๒ ตัว]

อยํ เอกสฺมึ สเร ปเร เอกฏฺฐเย ทฺวินฺนํ ปุพฺพสฺสรานํ โลโป ต่อไปนี้ เป็นการลบสระหน้า ๒ ตัวในขณะเดียวกันในเพราะสระหลัง ๑ ตัว.

ตัวอย่าง

นานาทิสํ **ยนฺติ**	ยา + อ + อนฺติ	ไปสู่ทิศต่างๆ
วิสฺสาสํ๑ **เอยฺย** ปณฺฑิโต[50]	อิ + อ + เอยฺย	บัณฑิต ไม่พึงละความเพียร
สเจ อุปฺปาโท **เหยฺย**	หู + อ + เอยฺย	ถ้าพึงมีการเกิดขึ้น

[วิธีลบสระหน้า ๓ ตัว]

อยํ เอกสฺมึ สเร ปเร เอกฏฺฐเย ติณฺณํ ปุพฺพสฺสรานํ โลโป. ต่อไปนี้ เป็นการลบ สระหน้า ๓ ตัว ในขณะเดียวกันในเพราะสระหลัง ๑ ตัว.

ตัวอย่าง

น มํ ปุน **อุเปยฺยาสิ**[51]	อุป + อิ + อ + เอยฺยาสิ	ไม่พึงเข้าใกล้เราอีก
อชฺเฌยฺยาสิ	อธิ + อิ + อ + เอยฺยาสิ	พึงสาธยาย

อิเมหิ ทฺวีหิ นเยหิ สทฺธึ ฉสฏฺฐิวิโธ ปุพฺพสฺสรโลปนโย เวทิตพฺโพ. อิเมหิ ฉสฏฺฐิยา นเยหิ วินิมุตฺโต อญฺโญ ปาฬิยํ วิชฺชมาโน ปุพฺพสฺสรโลปนโย นาม นตฺถิ.

บัณฑิต พึงทราบวิธีลบสระหน้า ๖๖ ตัว พร้อมด้วยนัย ๒ ประการเหล่านี้. ชื่อว่าวิธี การลบสระหน้าอื่นที่มีปรากฏอยู่ในพระบาลีซึ่งพ้นจากวิธี ๖๖ ประการเหล่านี้ ย่อมไม่มี.

ตตฺถ นสิ ราชภโฏติ[52] *น อสิ ราชภโฏติ เฉโท. ยนฺตีติ ยา อ อนฺตีติ วณฺณฏฺฐิติ. เอตฺถ ปฏิปาฏิยา ตโย สรา ลพฺภนฺติ.*

ในตัวอย่างว่า **นสิ ราชภโฏ** นั้น ตัดบทว่า น + อสิ + ราชภโฏ

ในตัวอย่างว่า **ยนฺติ** ตั้งรูปว่า ยา+อ+อนฺติ, ในคำว่า ยา+อ+อนฺติ นี้ ได้สระ ๓ ตัว [คือ อา อ อ] ตามลำดับ.

อุเปยฺยาสีติ อุป อิ อ เอยฺยาสีติ วณฺณฏฺฐิติ. เอตฺถ ปฏิปาฏิยา จตฺตาโร สรา ลพฺภนฺติ. ตตฺรายํ คาถา—

ในตัวอย่างว่า **อุเปยฺยาสิ** ตั้งรูปว่า อุป+อิ+อ+เอยฺยาสิ, [และ] ในคำว่า อุป+อิ+อ+ เอยฺยาสิ นี้ ได้สระ ๔ ตัว[คือ อ อิ อ เอ]

สรา ยนฺติ สเร โลปึ, เอโก เทฺวปิ ตโยปิ วา.
ธาตุสํสฏฺฐสนฺธิมฺหิ, สนฺธาย กถิตํ อิทํ.
ตสฺมา วิญฺญูหิ วิญฺเญยฺยํ, โสตูนํ กงฺขฉฏฺสกึ.
นสิ ราชภโฏ ยนฺติ, เอยฺย เหยฺย นิทสฺสนํ.
เวนฺติ ลนฺติ ทิสา ภนฺติ, วิญฺเญยฺยํ สนฺติ ปนฺติ จ.
อชฺเฌยฺยาสิ อุเปยฺยาสิ, อิจฺจาทิ จ นิทสฺสนึ.

ในวิธีการลบสระ ๖๖ ตัวนั้น มีคาถาสรุปดังนี้ คือ:-

ในเพราะสระหลัง สระ ๑ ตัวบ้าง ๒ ตัวบ้าง ๓ ตัวบ้าง ย่อมถึงการลบ, คำที่กล่าวไว้นี้ระบุถึงการเชื่อมสนธิในบทที่ผสมกับธาตุ. เพราะเหตุนั้น บัณฑิต พึงทราบ[วิธีการลบสระ ๒ ตัว ๓ ตัว] ที่กำจัดความสงสัยของนักศึกษา, คำว่า **นสิ** เป็น ตัวอย่าง ของการลบสระหน้า ๑ ตัว, คำว่า **ยนฺติ เอยฺย เหยฺย** เป็น ตัวอย่างของการลบสระหน้า ๒ ตัว และตัวอย่างว่า **เวนฺติ**□[๑]=วิ+อิ+อ+อนฺติ, **ลนฺติ**=ลา+อ+อนฺติ, **ภนฺติ**=ภา+อ+อนฺติ, **สนฺติ**=อส+อ+อนฺติ, **ปนฺติ**=ปา+อ+ อนฺติ เป็นตัวอย่างการลบสระหน้า ๒ ตัว, ตัวอย่างเป็นต้นว่า **อชฺเฌยฺยาสิ**=อธิ+อิ+อ+เอยฺยาสิ, **อุเปยฺยาสิ**=อุป+อิ+ อ+เอยฺยาสิ เป็นตัวอย่างการลบสระหน้า ๓ ตัว.

๓๑. ปโร วา[๑] อสรูปา.

ปโร อ.สระหลัง **อสรูปา** จากสระที่มีเสียงต่างกัน **ปปฺโปติ** ย่อมถึง **โลปํ** ซึ่งการลบ **วา** บ้าง.

สรมฺหา อสรูปา ปโร สโร โลปํ ปปฺโปติ วา.

ลบสระหลัง จากสระหน้าที่มีเสียงต่างกันได้บ้าง.

ตัวอย่าง

ทีโป	ทิ + อาโป	เกาะ
กฏิฏฺฐิ	กฏิ + อฏฺฐิ	กระดูกบั้นเอว
จกฺขุนฺทฺริยํ	จกฺขุ + อินฺทฺริยํ	อินทรีย์คือจักษุ
ยสฺสทานิ[53]	ยสฺส + อิทานิ	แห่งการไปใดในบัดนี้
สญฺญาติ[54]	สญฺญา + อิติ	ว่าเป็นสัญญา
ฉายาว[55]	ฉายา + อิว	เหมือนดังเงา

อผลา **โหติ'กุพฺพโต**[56] โหติ + อกุพฺพโตไม่มีผลต่อผู้ไม่ปฏิบัติ

อญฺญานิปิ โยเชตพฺพานิ. ตตฺร ทีโปติ "ทิ อาโป"ติ เฉโท, ทฺวิธา อาโป สนฺทติ เอตฺถาติ ทีโป.

แม้ตัวอย่างอื่นๆ ก็พึงทราบโดยทำนองเดียวกันนี้. ในตัวอย่างเหล่านั้น คำว่า **ทีโป** ตัดบทเป็น ทิ + อาโป, ชื่อว่าทีปะ เพราะเป็นสถานที่ซึ่งสายน้ำแยกออกเป็น ๒ สาย.

วาติ กึ ? ปญฺจินฺทฺริยานิ.

ถาม. บทว่า วา มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อห้ามการลบสระหลังบ้าง

ตัวอย่าง

ปญฺจินฺทฺริยานิ[57]ปญฺจ + อินฺทฺริยานิ อินทรีย์ ๕

๓๒.ปสฺสรา สรูโป.

สรูโป อ.สระหลังซึ่งมีเสียงเสมอกัน **ปโร** อันเป็นเบื้องหลัง **ปสฺสรา** จากสระ "อ" ของ "ป" **ปปฺโปติ** ย่อมถึง **โลปํ** ซึ่งการ ลบ **วา** บ้าง.

ปการสฺส สรโต ปโร สรูปสโร โลปํ ปปฺโปติ วา.

ลบสระหลังที่เป็นสรูปะกับสระ "อ" ของ "ป" ซึ่งอยู่หน้าบ้าง.

ตัวอย่าง

อุทงฺคเณ ตตฺถ **ปปี**[๑] อวินฺทุ[58]	ป + อาปี	พบแหล่งน้ำที่เนินน้ำในที่นั้น
นาลํ กพฬํ **ปทาตเว**[59]	ป + อาทาตเว	ไม่สามารถ จะหยิบคำข้าว

ป อาปนฺติ เฉโท. ป อาทาตเวติ เฉโท.

ตัดบทว่า ป + อาปิ, ตัดบทว่า ป + อาทาตเว.

วาติ กึ? ปาทาตเว.

ถาม. บทว่า วา มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อห้ามการลบสระหลังบ้าง

ตัวอย่างเช่น

ปาทาตเว

๓๓. กฺวจิ อิสฺมา อิติสฺสิ.

อิ อ.อิ **อิติสฺส** ของ อิติ ศัพท์ **ปโร** อันเป็นเบื้องหลัง **อิสฺมา** จาก อิ **ปปฺโปติ** ย่อมถึง **โลปํ** ซึ่งการลบ **กฺวจิ** ในบางที่.

อิการโต ปโร สรูโป อิติสทฺทสฺส อิกาโร กฺวจิ โลปํ ปปฺโปติ.
บางแห่งลบสระ อิ ของ อิติ ศัพท์ ที่เป็นสรูปะ กับ อิ ตัวหน้า.

ตัวอย่างเช่น

อิติ จ ทนฺติ จ[60] ความรู้ว่า อิ ก็ดี ว่า ทำ ก็ดี

อิ อิติ จาติ เฉโท

ตัดบทว่า อิ + อิติ + จ.

กฺวจีติ กึ? อิ อิติ สทฺโท.

ถาม. บทว่า กฺวจิ มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อห้ามลบสระ อิ หลังบ้าง

ตัวอย่างเช่น

อิ อิติ สทฺโท เสียงว่า อิ

๓๔. ลุตฺเต อสวณฺณํ.

ปุพฺพสเร ครั้นเมื่อสระหน้า **สรูเป วา** ที่เป็นสรูปะก็ดี **อสรูเป วา** ที่เป็นอสรูปะก็ดี **ลุตฺเต** ถูกลบแล้ว **สโร** อ. สระ **ปโร** อันเป็นเบื้องหลัง **ปปฺโปติ** ย่อมถึง **อสวณฺณํ** ซึ่งความเป็นอสวัณณะ **กฺวจิ** ในบางที่.

สโร โข ปโร สรูเป วา อสรูเป วา ปุพฺพสเร ลุตฺเต กฺวจิ อสวณฺณํ ปปฺโปติ. ฐานาสนฺนวเสน อิวณฺณุวณฺณานเมว เอกาโรการา โหนฺติ.

เมื่อลบสระหน้าที่เป็นสรูปะหรืออสรูปะแล้ว สระหลัง เป็นอสวัณณะบ้าง. เอ อักษร และ โอ อักษร มีในที่แห่งอิวัณณะและอุวัณณะเท่านั้น ด้วยอำนาจฐานที่ใกล้กัน.

ตัวอย่าง

พนฺธุสฺเสว สมาคโม	พนฺธุสฺส + อิว	เหมือนสมาคมของพวกญาติ
อเต'ว เม อจฺฉริยํ[61]	อติ + อิว	เรามีความอัศจรรย์อย่างยิ่ง
ชิเนริตนโย	ชิน + อีริตนโย	นัยที่พระองค์ ทรงแสดง
ปติตํ **มาลุเตริตํ**	มาลุต + อีริตํ	ผลไม้ที่ถูกลมพัดหล่น
สงฺขยํ **โนเปติ**□[๑] เวทคู[62]	น + อุเปติ	พระอรหันต์ ไม่ถึงการบัญญัติ
อุทโกมิว ชาตํ[63]	อุทก + อูมิ + อิว	ดุจเกิดคลื่นในแม่นำ้

กฺวจีติ กสฺมา?

ถาม. บทว่า กฺวจิ ใส่เพิ่มเข้ามาเพื่อประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อห้ามสระหลังเป็นอสวัณณะบ้าง

ตัวอย่าง

๓๕.สเร ปุพฺโพ.

ปรสเร ครั้นเมื่อสระหลัง **ลุตฺเต** ถูกลบแล้ว **สโร** อ.สระ **ปุพฺโพ** อันเป็นเบื้องหน้า **ปปฺโปติ** ย่อมถึง **อสวณฺณํ** ซึ่งความเป็นอสวัณณะ **วา** บ้าง.

ปรสเร ลุตฺเต ปุพฺโพ สโร กฺวจิ อสวณฺณํ ปปฺโปติ.

เมื่อลบสระหลังแล้ว แปลงสระหน้าเป็นอสวัณณะบ้าง.

ตัวอย่าง

มุเนลโย	มุนิ + อาลโย	ที่อยู่ของพระมุนี
รเถสโภ	รถี + อุสโภ	กษัตริย์ผู้เป็นจอมทัพพลรถ
โสตฺถี	สุ + อิตฺถี	หญิงงาม

มุนิ อาลโย, รถี อุสโภ, สุ อิตฺถีติ เฉโท. รโถ เอเตสมตฺถีติ รถิโน, รเถฏฺฐิตโยธา, อุสโภ วิยาติ อุสโภ, รถินํ อุสโภ รเถสโภ,□[๑] *รเถฏฺฐิตานํ โยธานํ อุสภสทิโสติ อตฺโถ.*

ตัดบทว่า มุนิ อาลโย, รถี อุสโภ, สุ อิตฺถี. รถ ของบุคคลเหล่านั้น มีอยู่ เพราะเหตุนั้น บุคคลเหล่านั้น ชื่อว่า รถี หมายถึงทหารผู้ประจำการอยู่บนรถ, ที่เรียกว่า อุสภะ เพราะเหมือนกับโคอุสภะ, ผู้เป็นจอมแห่งพลรถ เรียกว่ารเถสภะ, หมายความว่า ผู้เป็นดั่งโคอุสภะ

ของนักรบซึ่งประจำการอยู่บนรถ.

กฺวจีติ กึ? อุจฺจฺวฺ.

ถาม. บทว่า กฺวจิ มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อห้ามสระหน้าเป็นอสวัณณะบ้าง

ตัวอย่าง

อุจฺจฺวฺ	อุจฺจุ + อิว	เพียงดังอ้อย

๓๖.ปุพฺพสฺมึ ทีฆ.

สเร ครั้นเมื่อสระ **ปุพฺพสฺมึ** อันเป็นเบื้องหน้า **ลุตฺเต** ถูกลบแล้ว **สโร** อ. สระ **ปโร** อันเป็นเบื้องหลัง **ปปฺโปติ** ย่อมถึง **ทีฆ** ซึ่งความเป็นทีฆะ **กฺวจิ** ในบางที่.

สโร โข ปโร ปุพฺพสฺมึ สเร ลุตฺเต กฺวจิ ทีฆ ปปฺโปติ. ฐานาสนฺนวเสน รสฺสสรานฺ สวณฺณ ทีฆตฺตฺ.

เมื่อลบสระหน้าแล้ว สระหลัง เป็นทีฆะบ้าง. ความเป็นสวัณณทีฆะ (อา อี อู) แห่งรัสสสระ (อ อิ อุ)มีด้วยอำนาจอาศัยความเป็นฐานเดียวกัน.

ตัวอย่าง

พุทฺธานุสฺสติ	พุทฺธ + อนุสฺสติ	การระลึกถึงพระพุทธคุณ
สทฺธีธ[66]	สทฺธา + อิธ	ศรัทธาในโลกนี้
	วูปสโม วิ + อุปสโม	ความสงบยิ่ง

กฺวจีติ กึ? เทเสสิ.[๑]

ถาม. บทว่า กฺวจิ มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อห้ามทำทีฆะบ้าง

ตัวอย่างเช่น

เทเสสิ	แสดงแล้ว

๓๗. น สโยคปุพฺโพ วินา อการิกฺเขหิ ตพฺภาวฺ.

ปุพฺพสเร ครั้นเมื่อสระหน้า **ลุตฺเต** ถูกลบแล้ว **สโร** อ. สระ **สโยคปุพฺโพ** อันเป็นเบื้องหน้าจากสังโยค **น ปปฺโปติ** ย่อมไม่ถึง **ตพฺภาวฺ** ซึ่งความเป็นอสวัณณะและทีฆะนั้น **วินา** เว้น **อการิกฺเขหิ** ซึ่ง อ อักษร และ อิกฺข ศัพท์.

สญฺโญคโต ปุพฺพภูโต ปโร สโร ปุพฺพสเร ลุตฺเต อสวณฺณํ ทีฆญฺจ น ปปฺโปติ อการญฺจ อิกฺขสทฺทญฺจ วชฺเชตฺวา.

เมื่อลบสระหน้าแล้ว สระหลังตัวหน้าของสังโยค ไม่เป็นอสวัณณะและทีฆะ ยกเว้น อ อักษร และ อิกฺข ศัพท์ เป็นได้.

ตัวอย่าง

โลกุตฺตรํ	โลก + อุตฺตรํ	โลกุตตรธรรม
ยสฺสินฺทฺริยานิ	ยสฺส + อินฺทฺริยานิ	อินทรีย์ของภิกษุใด
สทฺธินฺทฺริยํ	สทฺธา + อินฺทฺริยํ	อินทรีย์คือศรัทธา

วินา อการิกฺเขหีติ กึ? สญฺญาวาสฺส วิมฺยฺหติ. อุเปกฺขติ.

ถาม. บทว่า วินา อการิกฺเขหิ มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่ออนุญาตให้ทำเป็นอสวัณณะและทีฆะเฉพาะ อ อักษรและ อิกฺข ศัพท์

ตัวอย่าง

สญฺญาวาสฺส วิมฺยฺหติ[67]	สญฺญา + วา + อสฺส	หรือ เขาหลงลืม
อุเปกฺขติ	อุป + อิกฺขติ	ย่อมเพ่ง, ย่อมพิจารณา

๓๘. อิวา ปุพฺพาการสฺส โลโป จิสฺเส จ.

โลโป อ.การลบ **ปุพฺพาการสฺส** ซึ่ง อา อักษรอันเป็นเบื้องหน้า **อิวา** จาก อิว ศัพท์ **น โหติ จ** ย่อมไม่มีด้วย, **เอ** อ.การแปลงเป็น เอ อักษร **อิสฺส** ของ อิ อักษร **น โหติ จ** ย่อมไม่มีด้วย.

อิวสทฺทโต ปุพฺพสฺส อาการสฺส โลโป จ น โหติ, ตโลปาภาเวน ปรสฺส อิการสฺส อสวณฺณเณ การ จ น โหติ.

เมื่อไม่ลบ อา อักษรข้างหน้า อิว ศัพท์ จะไม่มีการแปลง อิ อักษรของ อิว ศัพท์เป็น เอ เพราะไม่มีการลบ อา อักษรนั้น.

ตัวอย่าง

ลตาว[68]	ลตา + อิว	เพียงดังเถาวัลย์
ปตินาว	ปตินา + อิว	เพียงดังหญิงผู้หย่าจากสามี

๓๙. อวณฺณสฺส จิติมฺหา.

โลโป อ.การลบ **อวณฺณสฺส**® ซึ่งอวัณณะ **ปุพฺพสฺส** อันเป็น เบื้องหน้า **อิติมฺหา** จาก อิติ ศัพท์ **น โหติ จ** ย่อมไม่มีด้วย, **เอ** อ.การแปลงเป็น เอ อักษร **อิสฺส** แห่ง อิ อักษร (ของ อิติ ศัพท์) **น โหติ จ** ย่อมไม่มีด้วย.

อิติสทฺทโต ปุพฺพสฺส อวณฺณสฺส จ โลโป น โหติ, ปรสฺส จ อิการสฺส อสวณฺเณ-กาโร น โหติ.

ในกรณี อิติศัพท์อยู่หลัง ไม่ลบอวัณณะที่อยู่หน้า อิติ ทั้งห้ามแปลงอิวัณณะของ อิติ ศัพท์ เป็น เอ อสวัณณะ.

สุเมโธ สุชาโต **จาติ**[69] จ + อิติ สุเมธะและสุชาตะพุทธเจ้า

สญฺญาติ สญฺญา + อิติ ว่าเป็นสัญญา

ราชาติ ราชา + อิติ ว่าเป็นพระราชา

๔๐. โหติ เกสญฺจิ มเตน.

มเตน ตามมติ **เกสญฺจิ** ของอาจารย์ ท. บางท่าน **วิธานํ** อ.วิธีการลบและการแปลง **โหติ** ย่อมมี.

สกฺกฏคนฺถโตนยํ คเหตฺวา วทนฺตานํ เกสญฺจิ อาจริยานํ มเตน ตํ อมฺเหหิ ปฏิสิทฺธ-วิธานํ โหติ.

ตามมติของอาจารย์ผู้ยึดหลักสันสกฤตบางท่าน ถือว่ามีการลบและแปลงได้ ซึ่งข้าพเจ้าไม่เห็นด้วยกับหลักการนั้น.

ตัวอย่าง

ลเตว วาตาภิหตา ลตา + อิว ดังเถาวัลย์ถูกลมกรรโชก

ปติเนว กามินี ปตินา + อิว ดังหญิงผู้ที่หย่าจากสามี

จตฺตาริ โลกุตฺตรานิ **เจติ** จ + อิติ ว่าโลกุตตรธรรม ๔

เกนจิ **คุเณเนติ** คุเณน + อิติ ว่าโดยคุณอย่างใดอย่างหนึ่ง

ปพฺพชฺเชติ ปพฺพชา + อิติ ว่าเป็นการบวช

ปาฬิยํ ปน อีทิโส นโย นตฺถิ.

สำหรับในพระบาลี ไม่มีใช้แบบนี้.

๔๑.น มา ทา วา สฺมา ตฺร ณฺหา ตฺวาทีนํ สรโลเป อยฺยญฺญคฺฆสฺสุสฺสานมกาโร ทีฆ.

สรโลเป *ครั้นเมื่อการลบสระ* ***น มา ทา...ตฺวาทีนํ*** *ของ น มา ทา วา สฺมา ตฺร ณฺหา และ ตฺวา เป็นต้น* ***ปณฺฑิเตน*** *อัน บัณฑิต* ***กเต*** *กระทำแล้ว* ***อกาโร*** *อ. อ อักษร* ***อยฺยญฺญ-คฺฆสฺสุสฺสานํ*** *ของ อยฺย, อญฺญ, อคฺฆ, อสฺสุ และ อสฺส ท.* ***ปปฺโปติ*** *ย่อมถึง* ***ทีฆ*** *ซึ่งความเป็นทีฆะ.*

นสฑฺโท มาสฑฺโท ทาสฑฺโท วาสฑฺโท สฺมาสฑฺโท ตฺรสฑฺโท ณฺหาสฑฺโท ตฺวาสฑฺโทติ อิจฺเจว มาทิสฑฺฑานํ อวยวภูตสฺส ปุพฺพสรสฺส โลเป กเต อยฺย อณฺญ อคฺฆ อสฺสุ อสฺส อิจฺเจเตสํ อวยวภูโต อกาโร สญฺโญคปุพฺพตฺเต สติปิ ทีฆเมว ปปฺโปติ.

เมื่อลบสระหน้าอันเป็นส่วนของ น มา ทา วา สฺมา ตฺร ณฺหา และ ตฺวา ศัพท์เป็นต้น แล้วให้ทีฆะ อ ต้นพยัญชนสังโยคของ อยฺย, อณฺญ, อคฺฆ, อสฺสุ และ อสฺส เป็น อา.

ตัวอย่าง

นายฺโย โส ภิกฺขุ มํ นิปฺปาเฏสิ[70]	น + อยฺโย	ภิกษุนั้น ไม่ชวนเรา
นาณฺญมณฺญสฺส ทุกฺขมิจฺเฉยฺย[71]	น + อณฺญมณฺญสฺส	ไม่ควรเพิ่มทุกข์ให้กัน
กลํ **นาคฺฆนฺติ** โสฬสึ[72]	น + อคฺฆนฺติ	ไม่ถึงเสี้ยวที่ ๑๖
นาสฺสุธ โกจิ ภควนฺตํ อุปสงฺกมติ[73]	น + อสฺสุ + อิธ	ไม่มีใครเข้าเฝ้าพระพุทธเจ้า
นาสฺส โจรา ปสหนฺติ[74]	น + อสฺส	โจรไม่รังแกพราหมณ์นั้น
มายฺโย เอวรูปมกาสิ	มา + อยฺโย	อย่าทำอย่างนี้
มาสฺสุ กุชฺฌิ ภูมิปติ[75]	มา + อสฺสุ	ขอเดชะพระองค์อย่ากริ้ว
ตทาสฺสุ กณฺหํ ยุญฺชนฺติ[76]	ตทา + อสฺสุ	เมื่อนั้น ย่อมเทียมโคดำ
กทาสฺสุ มํ อสฺสรถา[77]	กทา + อสฺสุ	เมื่อไร รถม้า จักไม่ตามเรา
ตํ **กุทาสฺสุ** ภวิสฺสติ[78]	กุทา + อสฺสุ	สิ่งนั้นจักมีเมื่อไร
สตฺถหารกํ **วาสฺส** ปริเยเสยฺย[79]	วา + อสฺส	หรือ...ศาสตรา...บุคคลนั้น
ตสฺมาสฺส โหติ สำวณฺณนา[80]	ตสฺมา + อสฺส	เหตุนั้น คำอธิบายข้อนั้น
ตตฺราสฺส กรณียํ นตฺถิ	ตตฺร + อสฺส	ในข้อนั้น เธอไม่ต้องทำ
กตฺวาตฺร	กตฺวา + อตฺร	ทำไว้ในปริจเฉทนี้
ตณฺหาสฺส วิปฺปหีนา	ตณฺหา + อสฺส	เธอละตัณหาได้

๔๒.สสฺส กฺวจนฺตตฺถานํ.

สรโลเป ครั้นเมื่อการลบสระ **สสฺส** ของ ส อักษร **ปณฺฑิเตน** อันบัณฑิต **กเต** ทำแล้ว **อกาโร** อ. อ อักษร **อนฺตตฺถานํ** ของ อนฺต ศัพท์ และ อตฺถ ศัพท์ ท. **ปปฺโปติ** ย่อมถึง **ทีฆํ** ซึ่งความเป็นทีฆะ **กฺวจิ** ในบางที่.

สการสฺส สรโลเป กเต กฺวจิ อนฺตอตฺถสฑฺฑานํ อกาโร ทีฆํ ปปฺโปติ.

เมื่อลบสระของ ส อักษรข้างหน้าแล้ว อ ของ อนฺต และ อตฺถ เป็นทีฆะได้บ้าง.

ตัวอย่าง

สานฺเตวาสิโก[81]	ส + อนฺเตวาสิโก	สานเตวาสิกบุคคล
สาตฺถำ[82]	ส + อตฺถ	มีประโยชน์

สาตฺถิกา ธมฺมเทสนา[83] ส + อตฺถิกา พระธรรมเทศนามีประโยชน์

กฺวจีติ กึ? วนนฺตํ, สตฺโถ ภณฺฑํ อาทาย คโต.

ถาม. บทว่า กฺวจิ มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อห้ามทำทีฆะบ้าง

ตัวอย่าง

วนนฺตํ[๑] วน + อนฺตํ ป่า,น้ำ,ชายป่า,น่านน้ำ

สตฺโถ ภณฺฑํ อาทาย คโต ส + อตฺโถ พ่อค้านำสินค้าไป

๔๓.เตเมปพฺพตฺยาทีนเมสฺส โย วินา เยกาเรน.

สเร ในเพราะสระ **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **โย** อ. การแปลงเป็น ย อักษร **เอสฺส** แห่ง เอ อักษร **เตเมปพฺพตฺยาทีนํ** ของศัพท์ ท. มี เต เม ปพฺพเต เป็นต้น **วินา** เว้น **เยกาเรน** ซึ่ง เย อักษร (เอ ของ เย) **โหติ** ย่อมมี **กฺวจิ** ในบางที่.

เยการํ วชฺเชตฺวา เตเมปพฺพเตอิจฺจาทีนํ ปทานํ เอการสฺส สเร ปเร กฺวจิ ยการา-เทโส โหติ.

เมื่อมีสระอยู่หลัง แปลงสระ เอ อักษรของ เต เม ปพฺพเต เป็นต้น เป็น ย บ้าง ยกเว้น เอ ของ เย อักษร.

ตัวอย่าง

ตฺยาหํ เอวํ วเทยฺยํ[84] เต + อหํ เราพึงกล่าวคำอย่างนี้แก่ท่าน

อธิคโต โข **มฺยายํ** ธมฺโม[85] เม + อยํ ธรรมนี้อันเราบรรลุแล้ว

ปพฺพตฺยาหํ คนฺธมาทเน[86] ปพฺพเต + อหํ เราอาศัยอยู่ที่ภูเขาคันธมาทน์

กฺยาหํ[87] เก + อหํ[๑] เราเป็นใคร

กฺยสฺส พฺยปฺปถโย อสฺสุ[88] เก + อสฺส คำพูดเช่นไร พึงมีแก่ภิกษุนั้น

กฺวจีติ กสฺมา? เตนาคตา, ปุตฺตา มตฺถิ.

ถาม. บทว่า กฺวจิ ใส่เพิ่มเข้ามาเพื่อประโยชน์อะไร?

ตอบ. เพื่อห้ามแปลง เอ เป็น ย บ้าง

ตัวอย่าง

เตนาคตา เต[๒] + อนาคตา พ่อค้าเหล่านั้น ไม่ได้มาแล้ว

ปุตฺตา **มตฺถิ**[89] เม + อตฺถิ เรามีบุตร

[ไม่แปลง เอ ของ เย เป็น ย]

เอตฺถ สิยา “วินา เยกาเรนาติ กิมตฺถํ, นนุ วชฺเชตพฺพฏฺฐานานิ พหูนิ สนฺตี”ติ?
สจฺจํ, อิทำ ปน เย ครู เยสทฺทาวยวสฺเสการสฺสปิ ยการตฺตมิจฺฉนฺติ “ยฺยสฺสา”ติ, เตสำ วาเท

[๑] คำว่า เก+อหำ บทว่า เก มีความหมายเหมือน "โก" ประกอบรูปศัพท์ โดยเอา สิ ปฐมาวิภัตติเป็น เอ เหมือนในตัวอย่างว่า เก คนฺธพฺเพ "เป็นคนธรรพ์หรือ"

[๒] บทว่า เต บางคัมภีร์ โยค วาณิชา, บางคัมภีร์โยค มจฺฉพนฺธา(ชาวประมง)

ตนฺนิเสธนตฺถํ.

ถาม. ในเรื่องการแปลง เอ เป็น ย อักษรนี้ มีคำท้วงว่า คำว่า **วินา เยกาเรน** “เว้น เย อักษร” มีประโยชน์อะไร ? ฐานะที่ควรเว้นมีมากมิใช่หรือ[ทำไมจึงต้องจำกัดเฉพาะ เย อักษรเท่านั้น]

ตอบ. ใช่, แต่คำว่า **วินา เยกาเรน** ข้าพเจ้าแสดงไว้ เพื่อห้ามมติของพวกครูผู้มี ความประสงค์อยากจะแปลง เอ อันเป็นส่วนหนึ่งของ เย เป็น ย เช่นตัวอย่างว่า ยฺยสฺส.

ปาฬิอาทีสุ หิ “อุยฺยานนฺ”ติ เอตฺถ วิย อุจฺจารณวิเสสาภาวโต “ยฺยสฺสา”ติ ยการทฺวยสญฺโญคสหิตำ ปทำ น อาคตำ, นิสฺสญฺโญคปทเมว อาคตำ.

ด้วยว่า บทว่า "**ยฺยสฺส**" ที่มีการซ้อน ย อักษร ๒ ตัว ไม่มีใช้ในพระบาลี, อรรถกถา จะมีก็แต่บทว่า "**ยสฺส**" ซึ่งไม่มีการซ้อน ย อักษร ทั้งนี้เป็นเพราะว่า ยฺย อักษร ที่กลำ้กันอยู่ ๒ ตัวนั้น มีการออกเสียงไม่ต่างกัน[๑] เหมือนกับ ยฺย อักษร ในคำว่า "อุยฺยาน" ฉันนั้น.

ตถา หิ องฺคุตฺตรนิกาเย ฉกฺกนิปาเต เอวำ ปาโฐ ทิสฺสติ -

ดังมีพระบาลี ในอังคุตรนิกาย ฉักกนิบาต เป็นหลักฐานดังนี้ว่า

“โส ปาปกมฺโม ทุมฺเมโธ, ชานำ ทุกฺกฏมตฺตโน.
ทลิทฺโท อิณมาทาย, ภุญฺชมาโน วิหญฺญติ.
ตโต อนุวิจรนฺติ นำ, สงฺกปฺปมานสา ทุขา.
คาเม วา ยทิ วารญฺเญ, ยสฺส[๒] วิปฺปฏิสารชา”ติ.[90]

บุคคลผู้มีปัญญาทราม ผู้ทำบาปนั้น รู้อยู่ซึ่งกรรมชั่วของตน ย่อมเดือดร้อน เหมือนคนยากไร้ กู้หนี้มาใช้สอย ย่อมเดือดร้อน, เพราะฉะนั้น ทุกข์เหล่าใด เกิดขึ้นเพราะความ เดือดร้อนใจ แก่บุคคลนั้น, ทุกข์เหล่านั้น ย่อมติดตาม บุคคลนั้น ไปในบ้านหรือในป่า.

[๑] คำว่า "**ออกเสียงไม่ต่างกัน**" หมายความว่า ในที่มี "ยฺย " อักษรควบกลำ้กันอยู่ เช่นในคำว่า "อุยฺยาน" "ยฺย" ไม่สามารถออกเสียงควบกลำ้ได้ แต่จะออกได้เพียงเสียงเดียวคือ "ย" ซึ่งแตกต่างจากอักษรควบกลำ้อื่นๆ เช่น "ทฺย" ที่สามารถออกเสียงควบกลำ้ได้ ด้วยเหตุนี้ ในกรณีของ "ยฺยสฺส" จึงไม่ควรมีการควบกลำ้กันอยู่

[๒] คำว่า ยสฺส = เย + อสฺส

เอตฺถ นิสฺสญฺโญคปทเมว อาคตํ. อฏฺฐกถายมฺปิ “ยสฺส วิปฺปฏิสารชาติ เย อสฺส วิปฺปฏิสารโต ชาตา”ติ วุตฺตํ.

ในคาถานี้ ปรากฏเพียงบทว่า **ยสฺส** ที่ไม่มีพยัญชนะสังโยคเท่านั้น. แม้ในอรรถกถา ท่านก็กล่าวว่า

ยสฺส วิปฺปฏิสารชาติ เย อสฺส วิปฺปฏิสารโต ชาตา

ข้อความว่า **ยสฺส วิปฺปฏิสารชา** มีความหมายว่า เย อสฺส วิปฺปฏิสารโต ชาตา (ทุกข์เหล่าใด เกิดแก่บุคคลนั้นเพราะความเดือดร้อนใจ)**.**

เอตฺถ อุลฺลิงฺคปเทปิ นิสฺสญฺโญคปทเมว อาคตํ, ตถา ตตฺถ ตตฺถ สุตฺตปฺปเทเส “ยสฺส เต โหนฺติ อนตฺถกามา”ติ จ “ยสฺสุ มญฺญามิ สมเณ”ติ จ “อญฺญํ อิโต ยาภิวทนฺติ ธมฺมนฺ”ติ จ นิสฺสญฺโญคปทเมว อาคตํ.

จะเห็นได้ว่า ในบทตั้งของอรรถกถานี้ ก็ปรากฏเฉพาะบทที่ไม่มีพยัญชนะสังโยคว่า ยสฺส. นอกจากนั้น ในข้อความพระบาลีที่จะแสดงต่อไปนี้ ก็ปรากฏเฉพาะบทที่ไม่มี พยัญชนะสังโยคเช่นกัน

ตัวอย่างเช่น

ยสฺส เต โหนฺติ อนตฺถกามา	บุคคลเหล่าใด ไม่หวังประโยชน์ ต่อบุคคลนั้น
ยสฺสุ มญฺญามิ สมเณ[91]	ย่อมสำคัญบุคคลเหล่าใดว่าเป็นสมณะแน่แท้
อญฺญํ อิโต **ยาภิวทนฺติ** ธมฺมํ[92]	เดียรถีย์เหล่าใดประกาศทิฏฐิอื่นจากคำสอนนี้

ตตฺถ ยสฺสูติ เย อสฺสุ, ยาภิวทนฺตีติ เย อภิวทนฺตีติ เฉโท. อิติ อิมสฺส วิเสสสฺส ทสฺสนตฺถญฺจ “วินา เยกาเรนา”ติ อโวจุมฺห.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **ยสฺสุ** ตัดบทเป็น เย + อสฺสุ, บทว่า **ยาภิวทนฺติ** ตัดบทเป็น เย + อภิวทนฺติ. ข้าพเจ้าได้กล่าวคำว่า "วินา เยกาเรน" ดังนี้ จุดประสงค์ก็เพื่อแสดงความพิเศษนี้ ด้วยประการฉะนี้.

๔๔. ก ข ต ถ ท น ย ส หานำ โวทุทนฺตานำ.

สเร ในเพราะสระ **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **โว** อ. การแปลง เป็น ว **โอทุทนฺตานำ** แห่ง โอ และ อุ อันเป็นที่สุด **ก ข ต ถ ท น ย ส หานำ** ของ ก ข ต ถ ท น ย ส และ ห ท. **โหติ** ย่อมมี **กฺวจิ** ในบางที่.

กขตถทนยสหอิจฺจกฺขรวนฺตานํ ปทานมนฺตภูตานํ โอการุการานํ สเร ปเร กฺวจิ วการาเทโส โหติ.

เมื่อมีสระอยู่หลัง แปลง โอ อักษร และ อุ อักษรของ ก ข ต ถ ท น ย ส และ ห อักษรอันเป็นพยางค์สุดท้ายของบท เป็น ว ได้บ้าง.

ตัวอย่าง

ยาวตกฺวสฺส กาโย[93]	ยาวตโก + อสฺส	กายมหาบุรุษนั้น มีขนาดเท่าใด
อคมา นุ **ขฺวิธ**[94]	โข + อิธ	ได้ไปในที่นี้หรือหนอ
จกฺขฺวาปาถมาคจฺฉติ	จกฺขุ + อาปาถํ	รูปารมณ์มาสู่คลองจักษุ
สิตํ **ปาตฺวากาสิ**[95]	ปาตุ + อกาสิ	ทรงแย้มยิ้มให้ปรากฏ
ยตฺวาธิกรณํ	ยโต + อธิกรณํ	มีสิ่งใดเป็นเหตุ
วตฺเถวตฺถ วิหิตํ นิจฺจํ	วตฺถุ + เอตฺถ	วัตถุถูกฝังไว้ในที่นี้แน่นอน
ทฺวากาเร[96]	ทุ + อากาเร	ผู้มีกิริยาอาการไม่งาม
อนฺวาคนฺตฺวาน ทูเสยฺย[97]	อนุ + อาคนฺตฺวาน	มาแล้ว พึงทำลาย
ยฺวายํ[98]	โย + อยํ	บุคคลนี้ใด
สฺวาสฺส โหติ[99]	โส + อสฺส	ความบากบั่นนั้นมีแก่เขา
สฺวาคตํ เต[100]	สุ + อาคตํ	ยินดีต้อนรับท่าน
พฺหาพาโธ[101]	พหุ + อาพาโธ	อาพาธมาก,ป่วยหนัก
ลฺหกฺขรํ[๑]	ลหุ + อกฺขรํ	อักษรเสียงเบา

กฺวจีติ กึ? โก อตฺโถ. อถ โข เอส.

ถาม. บทว่า กฺวจิ มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อห้ามแปลง อุ อักษร และ โอ อักษร เป็น ว บ้าง

ตัวอย่างเช่น

โก อตฺโถ ประโยชน์อะไร

อถ โข เอส ครั้งนั้นแล เขา

อนฺตคฺคหณํ กึ ? สวนียํ.

ถาม. อนฺต ศัพท์มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อห้ามแปลงเป็น ว ในตัวอย่างที่ไม่ใช่ อุ อักษรอันเป็นที่สุดของบท

ตัวอย่างเช่น

สวนียํ[๑] คำพูด อันบุคคลพึงฟัง

กขอิจฺจาทินา สรูปุทฺเทเสน คฆจฉาทีนํ ลวฬานญฺจ โอการุการา วการตฺตํ นาปชฺชนฺตีติ สิทฺธํ, เตน “มหายาโค อาสิ, ยาคุ อตฺถี”ติอาทีสุ โอการุการานํ วการาเทโส น โหติ.

ด้วยการแสดงอักษรโดยการแจกแจงว่า ก ข เป็นต้น ทำให้ทราบได้ว่า โอ และ อุ อักษรของพยัญชนะวรรคมี ค ฆ จ ฉ เป็นต้น และพยัญชนะอวรรคคือ ล ว ฬ ไม่มีการ แปลงเป็น ว, เพราะเหตุนั้น โอ และ อุ อักษร จึงไม่แปลงเป็น ว ในคำเป็นต้นว่า

มหายาโค อาสิ การบูชาใหญ่ ได้มีแล้ว

ยาคุ อตฺถิ ข้าวยาคู มีอยู่

๔๕. น ปเรปิ สเร เหตุธาตาทีนมุสฺส ปาวจเน จ.

สเร ในเพราะสระ **ปเรปิ** แม้อันเป็นเบื้องหลัง **โว** อ.การแปลง เป็น ว **อุสฺส** แห่ง อุ อักษร **เหตุธาตาทีนํ** ของศัพท์ ท. มี เหตุ และธาตุเป็นต้น **น โหติ** ย่อมไม่มี **ปาวจเน จ** ในพระบาลี และอรรถกถาดั้งเดิม.

ปาวจเน จ โปราณฏฺฐกถาสุ จ สเร ปเรปิ เหตุธาตุสทฺทาทีนํ อุการสฺส วการา-เทโส น โหติ.

ในพระบาลีและในอรรถกถาดั้งเดิม แม้จะมีสระอยู่หลัง ก็ไม่มีการแปลง อุ อักษรของ เหตุ ศัพท์ และ ธาตุ ศัพท์เป็นต้น เป็น ว.

เหตฺตฺโถ	เหตุ + อตฺโถ	อรรถเหตุ
ธาตฺตฺโถ	ธาตุ + อตฺโถ	อรรถธาตุ
เหตินฺทฺริยานิ	เหตุ + อินฺทฺริยานิ	อินทรีย์เป็นเหตุ
ขนฺธธาตายตนานิ	ขนฺธธาตุ + อายตนานิ	ขันธ์, ธาตุ, อายตนะ
กตฺตุอตฺโถ	กตฺตุ + อตฺโถ	อรรถกัตตา

เกสญฺจิ มเตน ปน เหตฺวตฺโถ ธาตฺวตฺโถ, ปญฺจธาตฺวาทินิยมา. กตฺวตฺโถ, อปิสุ ขลฺวหาเสสึ, อสฺโส ขลฺวาภิธาวติ, จิตฺรคฺวาทโย, ภฺวาปานลานิลํ. มธฺวาสโว อิจฺจาทีนิ ภวนฺติ.

ตามมติของอาจารย์บางท่านให้แปลงเป็น ว ได้

ตัวอย่าง

เหตฺวตฺโถ	เหตุ + อตฺโถ	อรรถเหตุ
ธาตฺวตฺโถ	ธาตุ + อตฺโถ	อรรถธาตุ
ปญฺจธาตฺวาทินิยมา[102]	ปญฺจธาตุ + อาทินิยมา	กำหนดธาตุ ๕ เป็นต้น
กตฺวตฺโถ	กตฺตุ + อตฺโถ	อรรถกัตตา

อปิสุ **ขลฺวหาเสสึ**	ขลุ + อหำ + อาเสสึ	เราได้อยู่ แน่แท้
อสฺโส **ขลฺวาภิธาวติ**	ขลุ + อภิ + ธาวติ	ม้าวิ่งไปเร็วยิ่ง
จิตฺรคฺวาทโย	จิตฺรโค + อาทโย	วัวด่างเป็นต้น
ภฺวาปานลานิลำ[103]	ภู + อาป + อนล + อนิล	ปฐวี อาโป เตโช วาโย
มธฺวาสโว[104]	มธุ + อาสโว	ยาดองน้ำผึ้ง

๔๖. อติปตีตีนำ ติ จำ.

สเร ในเพราะสระ **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **ติ** อ. ติ อักษร **อติปตีตีนำ** ของ อติ, ปติ และ อิติ ศัพท์ ท. **ปปฺโปติ** ย่อมถึง **จำ** ซึ่งความเป็น จ **กฺวจิ** ในบางที่.

อติปติอิติสทฺทานำ ติกาโร สเร ปเร กฺวจิ จการำ ปปฺโปติ.

เมื่อมีสระอยู่หลัง แปลง ติ อักษรของ อติ ปติ และ อิติ ศัพท์ เป็น จ ได้บ้าง.

ตัวอย่าง

อจฺจนฺตำ	อติ + อนฺตำ	อย่างยิ่ง
ปจฺจกฺขำ	ปฏิ + อกฺขำ	ต่อหน้า
อิจฺเจตำ	อิติ + เอตำ	ข้อนั้น เป็นเช่นนี้

กฺวจีติ กึ? อติโอทาตำ, ปติอุตฺตรติ, อิติสฺส มุหุตฺตมฺปิ.

ถาม. บทว่า กฺวจิ มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อห้ามแปลง ติ อักษร เป็น จ บ้าง

ตัวอย่าง

อติโอทาตำ	อติ + โอทาตำ	ขาวจัด
ปติอุตฺตรติ	ปติ + อุตฺตรติ	ข้ามขึ้น
อิติสฺส[105]	อิติ + อสฺส	แก่เธอ เช่นนี้

๔๗. อิติสฺส ติสทฺทพฺยญฺชโนปิ.

สเร ในเพราะสระ **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **ติสทฺทพฺยญฺชโนปิ** แม้ อ. พยัญชนะสังโยคของ ติ กล่าวคือ ตฺย **อิติสฺส** ของ อิติ ศัพท์ **ปปฺโปติ** ย่อมถึง **จำ** ซึ่งความเป็น จ **กฺวจิ** ในบางที่.

อิติสทฺทสฺส ติสทฺทพฺยญฺชโนปิ สเร ปเร กฺวจิ จการำ ปปฺโปติ.

เมื่อมีสระอยู่หลัง แปลง ติ ของ อิติ ศัพท์ เป็น จ ได้บ้าง.

เอตฺถ จ "ติสทฺทพฺยญฺชโน"ติ ตฺยการสญฺโญโค วุจฺจติ.

ก็ ในสูตรนี้ คำว่า **ติสทฺทพฺยญฺชโน** หมายเอาพยัญชนสังโยคกล่าวคือ ตฺย (ที่มีศัพท์เดิมมาจาก ติ แล้ว อิ ของ ติ เป็น ย = ตฺย).

ตัวอย่าง

อิจฺจตฺร อิติ + อตฺร ในที่นี้ อย่างนี้

กฺวจีติ กึ? สุตา จ ปณฺฑิตา ตฺยมฺห.

ถาม. บทว่า กฺวจิ มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อห้ามแปลง ติ (ตฺย) เป็น จ บ้าง

ตัวอย่าง

สุตา จ **ปณฺฑิตาตฺยมฺห**[106] ปณฺฑิตา + อิติ + อมฺห ปรากฏว่า เราเป็นบัณฑิต

๔๘. ทฺวิสนฺธิติสงฺเขเป นิจฺจมิการโลโป น ยตฺถ จ๋.

ทฺวิสนฺธิติสงฺเขเป ครั้นเมื่อการย่อบท ๓ บท ด้วยการเชื่อม สนธิ ๒ ครั้ง **ปณฺฑิเตน** อันบัณฑิต **คมฺยมาเน** รู้อยู่ **ติ** อ. ติ อักษร **น ปปฺโปติ** ย่อมไม่ถึง **จ๋** ซึ่งความเป็น จ **ยตฺถ** ในอุทาหรณ์ใด **อิการโลโป** อ. การลบแห่ง อิ อักษร **โหติ** ย่อมมี **ตตฺถ** ในอุทาหรณ์นั้น **นิจฺจ๋** แน่นอน.

ทฺวิสนฺธิติสงฺเขปวิสเย คมฺยมาเน ยตฺถ อิติสทฺทสฺส ติสทฺทพฺยญฺชโน จการ๋ น ปปฺโปติ, ตสฺมึ ปโยเค นิจฺจเมว อิการโลโป โหติ.

ในการย่อบท ๓ บท ด้วยการเชื่อมสนธิ ๒ ครั้ง เมื่อไม่แปลง ตฺย สังโยค เป็น จ จะต้องลบ อิ อักษร ของ อิติ ศัพท์ อย่างแน่นอน.

[อิติ ศัพท์ กับ สนธิ ๒ ครั้ง]

น กทาจิปิ อิกาโร สรูเปน ติฏฺฐติ, เอสา หิ มาคธภาสาสงฺขาตสฺส ปาวจนสฺส ธมฺมตา, ยทิทๆ อิติสทฺทสฺส อิกาเรน สทฺธึ ตฺยการสญฺโญคสฺส อสมาคโม, ตสฺมา “อิตฺยตฺรา”ติ จ ปทๆ พุทฺธวจนฏฺฐกถาสุ นตฺถิ, อิทๆ ปน นิยมสุตฺตนฺติ ทฏฺฐพฺพๆ.

เกี่ยวกับเรื่องนี้ ไม่ว่าในกาลไหนๆ อิ อักษรตัวหน้าของ อิติ ศัพท์ จะต้องถูกลบ อย่าง แน่นอน, เพราะว่าธรรมเนียมของพระบาลีกล่าวคือภาษามคธนั้นไม่ใช้ ตฺย อักษร สังโยค ร่วมกับ อิ อักษรของ อิติ ศัพท์ เพราะเหตุนั้น ในพระพุทธพจน์ และอรรถกถา□□□ ทั้งหลาย จึงไม่มีบทว่า **อิตฺยตฺร**. อนึ่ง สูตรนี้ พึงทราบว่าเป็นนิยมสูตร.

ตสฺสิมานิ อุทาหรณานิ— สูตรนั้นมีอุทาหรณ์ ดังนี้:-

สุตา จ **ปณฺฑิตาตฺยมฺห**	ปณฺฑิตา + อิติ + อมฺห	ปรากฏว่าเป็นบัณฑิต
สุตา จ **ปณฺฑิตาตฺยตฺถ**	ปณฺฑิตา + อิติ + อตฺถ	ปรากฏว่าเป็นบัณฑิต
ญาโต **เสนาปติตฺยาหํ**[107]	เสนาปติ + อิติ + อหํ	ปรากฏว่าเป็นเสนาบดี
ยํ **ปณฺฑิโตเตฺยเก** วทนฺติ โลเก[๑]	ปณฺฑิโต + อิติ + เอเก	ชาวโลก เรียกบุคคลใด ว่าเป็นบัณฑิตในโลก
มนุสฺสตฺตํ **ลิงฺค-สมฺปตฺติตฺยาทินา** วุตฺตานิ อฏฺฐงฺคานิ	ลิงฺคสมฺปตฺติ + อิติ + อาทินา	พระอรรถกถาจารย์ กล่าวถึงความปรารถนาของพระโพธิ-สัตว์ว่ามี ๘ ประการ คือ ความเป็นมนุษย์, ความเป็นเพศชาย เป็นต้น

ตตฺถ ปณฺฑิตาตฺยมฺหาติ ปณฺฑิตา อิติ อมฺหาติอาทินา เฉทํ กตฺวา กตฺตพฺพวิธิมฺหิ กเต ทฺวิสนฺธิสงฺเขโป นาม สนฺธิวิสโย ภวติ.

ในตัวอย่างเหล่านั้น คำว่า **ปณฺฑิตาตฺยมฺห** เมื่อตัดบทว่า **ปณฺฑิตา + อิติ + อมฺห** เป็นต้น และทำวิธีต่างๆ ที่ควรทำแล้ว ก็จะได้รูปสนธิที่ชื่อว่า ย่อบท ๓ บทด้วยการเชื่อมสนธิ ๒ ครั้ง[เป็นรูปว่า ปณฺฑิตาตฺยมฺห].

๔๙. เอวสฺเสกาเร อิติสฺสญฺญสฺส จิสฺส โว.

เอกาเร ในเพราะ เอ อักษร **เอวสฺส** ของ เอว ศัพท์ **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง
โว อ. การแปลงเป็น ว อักษร **อิสฺส** แห่ง อิ อักษร **อิติสฺส จ** ของ อิติ ศัพท์ ด้วย **อญฺญสฺส จ** ของศัพท์ อื่นด้วย **โหติ** ย่อมมี **กฺวจิ** ในบางที่.

เอวสทฺทสฺส เอกาเร ปเร อิติสทฺทสฺส อญฺญสฺส จ สทฺทสฺส อิสฺส วกาโร โหติ กฺวจิ.

เมื่อมี เอ อักษรของ เอว ศัพท์อยู่หลัง แปลง อิ ของ อิติ ศัพท์และของศัพท์อื่นเป็น ว ได้บ้าง.

ตัวอย่าง

อิเตฺวว โจโร อสิมาวุธญฺจ[108]	อิติ + เอว	โจร...ทิ้งดาบและอาวุธ
วิลปเตฺวว โส ทิโช[109]	วิลปติ + เอว	นกนั้น ส่งเสียงเจื้อยแจ้ว
อิสิคิลิเตฺวว[110]	อิสิคิลิ + อิติ + เอว	ชื่อว่าภูเขาอิสิคิลิ
สมนฺตปาสาทิกาเตฺวว[111]	สมนฺตปาสาทิกา + อิติ + เอว	ชื่อว่า สมันตปาสาทิกา

กฺวจีติ กึ? อิจฺเจว.

ถาม. บทว่า กฺวจิ มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อห้ามแปลง อิ เป็น ว บ้าง

ตัวอย่างเช่น

อิจฺเจว = อิติ + เอว

๕๐. เอกสฺมา อิธสฺส ธสฺส โท นิจฺจํ.

สเร ในเพราะสระ **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **โท** อ. การแปลงเป็น ท อักษร **ธสฺส** แห่ง ธ **อิธสฺส** ของ อิธ ศัพท์ **ปรสฺส** อันเป็นเบื้องหลัง **เอกสฺมา** จาก เอก ศัพท์ **โหติ** ย่อมมี **นิจฺจํ** แน่นอน.

เอกสฺมา ปรสฺส อิธสฺส ธสฺส สเร ปเร นิจฺจํ ทการาเทโส โหติ.

เมื่อมีสระอยู่หลัง แปลง ธ อักษรของ อิธ ศัพท์หลัง เอก ศัพท์ เป็น ท อักษรแน่นอน.

เอกมิทาหํ ภิกฺขเว สมยํ[112] เอกํ + อิธ + อหํภิกษุ สมัยหนึ่ง เรา...ในที่นี้

เอกสฺมาติ กึ? เอวมิเธกจฺโจ

ถาม. บทว่า เอกสฺมา ใส่เพิ่มเข้ามาเพื่อประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงว่า ถ้าไม่ใช่หลัง เอก ศัพท์ไม่แปลง ธ เป็น ท บ้าง

ตัวอย่าง

เอวมิเธกจฺโจ[113] เอวํ + อิธ + เอกจฺโจ บุคคลบางคนในโลกนี้

อิธาหํ ภิกฺขเว ภุตฺตาวี อสฺสํ[114] อิธ + อหํ ภิกษุ เรา ฉันแล้วในที่นี้

[วินิจฉัยการแปลง ธ เป็น ท]

เอตฺถ สิยา “นนุ จ โภ อมฺพฏฺฐสุตฺตสวณฺณนายํ ‘เอกมิทาหนฺติ เอตฺถ อิทาติ นิปาตมตฺตํ, เอกํ อหนฺติ อตฺโถ’ติ วุตฺตํ. เอวํ สนฺเต กสฺมา เอตฺถ อิธสทฺทเสน ธการสฺส ทการา เทโส กถิโต”ติ?

เกี่ยวกับเรื่องนี้ หากมีคำถามว่า แน่ะท่าน ก็ในอรรถกถาอัมพัฏฐสูตร พระอรรถ-กถาจารย์ได้อธิบายไว้ว่า **"เอกมิทาหนฺติ เอตฺถ อิทาติ นิปาตมตฺตํ, เอกํ อหนฺติ อตฺโถ"** "ในคำว่า **เอกมิทาหํ** นี้ ความก็คือ **เอกํ อหํ** เท่านั้น เพราะ **อิท** ศัพท์เป็นเพียงนิบาต" มิใช่หรือ

เมื่อเป็นเช่นนี้ เพราะเหตุใด ท่านจึงแสดงการแปลง ธ อักษรของ อิธ ศัพท์ เป็น ท อักษรไว้ในสูตรนี้เล่า.

วุจฺจเต— เอตฺถ วิญฺญูนํ โกสลฺลชนนตฺถํ สทฺทนิปฺผาทนพฺยาปารมุปาทาย อิธ-สทฺทเสน ธการสฺส ทการาเทโส วุตฺโต.

ตอบ. ข้าพเจ้า แสดงการแปลง **ธ** อักษรของ **อิธ** ศัพท์เป็น **ท** อักษร ในสูตรนี้ ก

เพื่อให้วิญญูชนทั้งหลายเกิดความเชี่ยวชาญ โดยอาศัยวิธีการเปลี่ยนแปลงรูปศัพท์เท่าที่จะเป็นไปได้(ตามวิธีการสำเร็จรูปทางภาษา).

อฏฺฐกถายํ ปน “เอกมิทาหนฺ”ติ วุตฺตกาเล อิทสทฺทสฺส สวนโต สทฺทนิปฺผาทน-พฺยาปารมนเปกฺขิตฺวา อริยโวหารวเสน สุติมตฺตมุปาทาย “อิทาติ นิปาตมตฺตนฺ”ติ วุตฺตํ.

สำหรับในคัมภีร์อรรถกถา พระอรรถกาจารย์ คงจะเห็นว่า ในช่วงเวลาที่พระพุทธองค์ตรัสว่า "เอกมิทาหำ" ก็จะได้ยินเสียงว่า "อิท" (ได้ยินเสียงว่า ท) โดยตรง ดังนั้น ท่านจึงได้อธิบายว่า อิทาติ นิปาตมตฺตํ โดยไม่คำนึงถึงความวิปัลลาสแห่งอักษรอันเป็นเหตุให้เกิดวิธีการเปลี่ยนแปลงรูปศัพท์ คงอาศัยเพียงเสียงอันเป็นโวหารของพระอริยะ(เสียงของพระพุทธองค์)เท่านั้น[๑]

๕๑. ยมิวณฺโณ นวา.

สเร ในเพราะสระ **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **อิวณฺโณ** อ. อิวัณณะ **ปุพฺโพ** อันเป็นเบื้องหน้า **ปปฺโปติ** ย่อมถึง **ยํ** ซึ่งความเป็น ย อักษร **นวา** ในบางที่.

ปุพฺโพ อิวณฺโณ สเร ปเร ยการํ ปปฺโปติ นวา.

เมื่อมีสระอยู่หลัง แปลงอิวัณณะตัวหน้า เป็น ย อักษร ได้บ้าง.

ตัวอย่าง

พฺยากาสิ	วิ + อา + อกาสิ	พยากรณ์แล้ว
พฺยากโต	วิ + อา + กโต	พยากรณ์แล้ว
พฺยญฺชนำ	วิ + อญฺชนำ	แกง, กับข้าว
พฺยากรณำ	วิ + อา + กรณำ	ไวยากรณ์
ปฏิสนฺถารวุตฺยสฺส[115]	ปฏิสนฺถารวุตฺติ + อสฺส	ข้อปฏิบัติปฏิสันถารของเธอ
ทาสฺยาหำ ปรเปสิกา อหุำ[116]	ทาสี + อหำ	ฉันเป็นนางทาสรับใช้ผู้อื่น

ตตฺถ พฺยากาสีติ วิ อา อกาสีติ เฉโท. วีติ จ อาติ จ อุปสคฺคา. อกาสีติ อาขฺยาติกำ. อิทนฺตุ วิ อา อิจฺจุปสคฺควเสน กเถสีติ อตฺถปฺปกาสเน สมตฺถำ ภวติ. พฺยากโตติ เอตฺถ “กโต”ติ ปทำ วิย กถิโตติ อตฺถปฺปกาสเน. เอตฺถ จ ปฏิปาฏิยา ฐิเตสุ ตีสุ สเรสุ อสรูป-อิการโต อาการสฺส โลโป ทฏฺฐพฺโพ.

ในตัวอย่างเหล่านั้น คำว่า **พฺยากาสิ** ตัดบทว่า วิ + อา + อกาสิ. คำว่า วิ และคำว่า อา เป็นอุปสรรค. คำว่า อกาสิ เป็นบทอาขยาต. ก็คำว่า **พฺยากาสิ** นี้ มีความหมายว่า กเถสิ ด้วยอำนาจของ วิ และ อา อุปสรรค เหมือนบทว่า **กโต** ในคำว่า พฺยากโต นี้ มีความหมายว่า กถิโต ด้วยอำนาจของ วิ และ อา อุปสรรคฉะนั้น.

อนึ่ง ในคำว่า **พฺยากาสิ** นี้ ในบรรดาสระ ๓ ตัวที่อยู่ตามลำดับ คือ อิ + อา + อ พึงทราบว่ามีการลบ อา อักษรหลังจาก อิ อักษรที่เป็นอสรูปวัณณะ.

นวาติ กึ?

ถาม. บทว่า นวา มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อห้ามแปลงอิวัณณะเป็น ย บ้าง

ตัวอย่าง

คจฺฉามหํ[117]	คจฺฉามิ + อหํ	ข้าพเจ้าไป
มุตฺตจาคี อนุทฺธโต	มุตฺตจาคี + อนุทฺธโต	ผู้สละไม่มีเยื่อใย, ไม่ฟุ้งซ่าน
ตสฺส ปุฏฺโฐ **วิยากาสิ**[118]	วิ + อา + อกาสิ	ถูกถามแล้ว จึงให้คำตอบ
อกฺขรานํ วิยญฺชนํ[119]	วิ + อญฺชนํ	อักษร เป็นเครื่องแสดง

๕๒. เอวสฺเสสฺส ริ ปุพฺโพ จ รสฺโส.

ริ อ. การแปลงเป็น ริ **เอสฺส** แห่ง เอ อักษร **เอวสฺส** ของ เอว ศัพท์ **โหติ จ** ย่อมเป็นด้วย **สโร** อ. สระ **ปุพฺโพ** อันเป็นเบื้องหน้า **รสฺโส** เป็นรัสสะ **โหติ จ** ย่อมเป็นด้วย **นวา** ในบางที่.

สรมฺหา ปรสฺส เอวสทฺทสฺส เอการสฺส ริกาโร โหติ, ปุพฺโพ จ สโร รสฺโส โหติ นวา.

แปลง เอ ของ เอว ศัพท์หลังจากสระ เป็น ริ และรัสสสระหน้าได้บ้าง.

ยถริว® วสุธาตลญฺจ สพฺพํ	ยถา + เอว	ฉันใดนั่นเทียว
ตถริว คุณวา สุปูชนีโย	ตถา + เอว	ฉันนั้นนั่นเทียว

นวาติ กสฺมา? ยถา เอว, ตถา เอว.

ถาม. บทว่า นวา ใส่เพิ่มเข้ามาเพื่อประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อห้ามแปลง เอ ของ เอว ศัพท์เป็น ริ และทำรัสสสระหน้าบ้าง

ตัวอย่างเช่น

ยถา เอว ฉันใดนั่นเทียว

ตถา เอว ฉันนั้นนั่นเทียว

๕๓. สเร ปุถสฺส คาคโม กฺวจิ.

สเร ในเพราะสระ **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **คาคโม** อ. ค อาคม **โหติ** ย่อมลง **อนฺเต** ในที่สุด **ปุถสฺส** แห่ง ปุถ ศัพท์ **กฺวจิ** ในบางที่.

ปุถอิจฺเจตสฺส สเร ปเร กฺวจิ คคาราคโม โหติ.

เมื่อมีสระอยู่หลัง ลง ค อาคม ท้าย ปุถ ศัพท์ ได้บ้าง.

ตัวอย่าง

ปุถเคว. ปุถ + เอว แผ่นดินนี้ หนาจริง

ปุถคยํ. ปุถ + อยํ ผู้นี้ ต่างจากพระอริยะ

กฺวจีติ กสฺมา? ปุถ เอว.

ถาม. บทว่า กฺวจิ ใส่เพิ่มเข้ามาเพื่อประโยชน์อะไร ?

ยถริว สพฺพํ วสุธาตลญฺจ สุคนฺธํ วา ทุคฺคนฺธํ วา ปกฺขิตฺตํ เนว กุชฺฌติ น นนฺทติ, ตถริว คุณวา สุปูชนีโย วา ทุปูชนีโย วา เนว กุชฺฌติ น นนฺทติ. พื้นแผ่นดินทั้งหมด อันชนใส่ของมีกลิ่นหอมก็ตาม มีกลิ่นเหม็นก็ตาม ย่อมไม่โกรธ ย่อมไม่ยินดี ฉันใดนั่นเทียว, พระอริยะผู้มีคุณ อันชนบูชาดีก็ตาม บูชาไม่ดีก็ตาม ย่อมไม่โกรธ ย่อมไม่ยินดี ฉันนั้นนั่นเทียว

ตอบ. เพื่อห้ามการลง ค อาคมบ้าง

ตัวอย่างเช่น

ปุถ เอวแผ่นดินนี้ หนาแท้จริง

๕๔. ปาสฺส จ ตทนฺโต รสฺโส.

สเร ในเพราะสระ **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **คาคโม** อ. ค อาคม **โหติ** ย่อมลง **อนฺเต** ในที่สุด **ปาสฺส** ของ ปา นิบาต **จ** ด้วย, **ตทนฺโต** อ. สระอันเป็นที่สุดของ ปา นิบาตนั้น **รสฺโส** เป็นรัสสะ **โหติ จ** ย่อมเป็นด้วย **กฺวจิ** ในบางที่.

ปาสทฺทสฺส จ สเร ปเร กฺวจิ คคาราคโม โหติ, ตทนฺโต สโร รสฺโส โหติ.

เมื่อมีสระอยู่หลัง ลง ค อาคมท้าย ปา นิบาต และรัสสสระของ ปา นิบาตนั้นได้บ้าง.

ตัวอย่าง

ปเคว อิตรา ปชา[120] ปา + เอว หมู่สัตว์นอกนี้ ไม่ต้องพูดถึง

กฺวจีติ กสฺมา? ปา เอว

ถาม. บทว่า กฺวจิ ใส่เพิ่มเข้ามาเพื่อประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อห้ามลง ค อาคมท้าย ปา นิบาตบ้าง

ตัวอย่างเช่น

ปา เอว จะป่วยกล่าวไปใยถึงหมู่สัตว์นอกนี้เล่า

๕๕.โอสฺสุ.

สเร ในเพราะสระ **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **อุ** อ. การแปลงเป็น อุ **โอสฺส** แห่ง โอ อักษร **โหติ** ย่อมมี.

โอการสฺส อุกาโร โหติ สเร ปเร.

เมื่อมีสระอยู่หลัง เปลี่ยน โอ เป็น อุ.

ตัวอย่าง

มนุญฺญ์มโน + อญฺญ์ คำที่น่าพึงใจ

๕๖. ยวมทนตรลหา วา.

สเร ในเพราะสระ **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **ยวมทนตรลหา** อ. ย, ว, ม, ท, น, ต, ร, ล และห อักษร ท. **อาคมา** เป็นอาคม **โหนฺติ** ย่อมเป็น **วา** บ้าง.

สเร ปเร ยกาโร วกาโร มกาโร ทกาโร นกาโร ตกาโร รกาโร ลกาโร หกาโร อิเม อาคมา โหนฺติ วา.

เมื่อมีสระอยู่หลัง ลงอาคมเหล่านี้ คือ ย, ว, ม, ท, น, ต, ร, ล และ ห ได้บ้าง.

ตัวอย่าง

นยิมสฺส วิชฺชามยมตฺถิ กิญฺจิ[121]	น + อิมสฺส	ไม่มีวิชาอะไรที่ฤษีนี้ไม่สำเร็จ
ยถยิทำ จิตฺตำ[122]	ยถา + อิทำ	จิตนี้ ฉันใด
ติวงฺคิกำ[123]	ติ + องฺคิกำ	มีองค์ ๓
ลหุเมสฺสติ[124]	ลหุ + เอสฺสติ	จักถึงเร็ว
สมณมจโล[125]	สมณ + อจโล	สมณะผู้ไม่หวั่นไหว
ทุภโต วนวิกาเส[126]	- + อุภโต	แนวป่าทั้ง ๒ ด้าน
สมฺมเทว[127]	สมฺมา + เอว	โดยชอบนั่นเทียว
อตฺตทตฺถำ[128]	อตฺต + อตฺถำ	ประโยชน์ตน
อชฺชทคฺเค ปาณุเปตำ[129]	อชฺช + อคฺเค	ตั้งแต่วันนี้ไป เราขอถึง... นั่น
จิรำ **นายติ**	จิรำ + อายติ	มาสิ้นกาลนาน
อิโต **นายติ**	อิโต + อายติ	มาจากทิศนี้
ยสฺมาติห ภิกฺขเว	ยสฺมา + อิห	ภิกษุ เหตุใด... ในศาสนานี้
ตสฺมาติห ภิกฺขเว[130]	ตสฺมา + อิห	ภิกษุ... เหตุนั้น ในศาสนานี้
สพฺภิเรว สมาเสถ[131]	สพฺภิ + เอว	พึงสมาคมกับสัตบุรุษ
อารคฺเคริว สาสโป[132]	อารคฺเค + อิว	ดั่งเมล็ดผักกาดที่ปลายเหล็กแหลม
ฉฬภิญฺญา[133]	ฉ + อภิญญา	อภิญญา ๖

สพายตนำ ฉ + อายตนำ อายตนะ ๖

สุหุชู จ สุ + อุชู และเป็นผู้ซื่อตรง

สุหุฏฺฐิตำ สุ + อุฏฺฐิตำ ยามตื่นดี

เหวตฺถิ เหวำ นตฺถิ เอวำ + อตฺถิ มีอยู่อย่างนี้ ไม่มีอยู่อย่างนี้.

วาติ กสฺมา? เอวำ มหิทฺธิยา เอสา.

ถาม. บทว่า วา ใส่เพิ่มเข้ามาเพื่อประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อห้ามการลงอาคมบ้าง

ตัวอย่างเช่น

เอวำ มหิทฺธิยา **เอสา** บุญสัมปทานี้ มีอานุภาพอันใหญ่หลวงเช่นนี้

๕๗. อภิสฺสพฺโภ.

สเร ในเพราะสระ **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **อพฺโภ** อ. การแปลง เป็น อพฺภ **อภิสฺส** แห่ง อภิ ศัพท์ **โหติ** ย่อมมี.

อภิสทฺทสฺส สเร ปเร อพฺภาเทโส โหติ.

เมื่อมีสระอยู่หลัง แปลง อภิ เป็น อพฺภ.

ตัวอย่าง

อพฺภุทีริตำ อภิ + อุทีริตำ กล่าวยิ่งแล้ว

อพฺภุคฺคจฺฉติ อภิ + อุคฺคจฺฉติ ขึ้นไป

๕๘.อธิสฺสชฺโฌ.

สเร ในเพราะสระ **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **อชฺโฌ** อ. การแปลง เป็น อชฺฌ **อธิสฺส** ของ อธิอุปสรรค **โหติ** ย่อมมี.

อธิสทฺทสฺส สเร ปเร อชฺฌาเทโส โหติ.

เมื่อมีสระอยู่หลัง แปลง อธิ เป็น อชฺฌ.

ตัวอย่าง

อชฺฌาคมา อธิ + อคมา บรรลุแล้ว

อชฺฌาหรติ อธิ + อาหรติ นำมา

๕๙.เต น วา อิวณฺเณ.

อิวณฺเณ ในเพราะอิวัณณะ **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **เต** อ. อภิ และ อธิ ศัพท์ ท. เหล่านั้น **อพฺโภอชฺโฌ** เป็น อพฺภ และ อชฺฌ **น โหนฺติ** ย่อมไม่เป็น **วา** บ้าง.

เต จ โข อภิอธิสทฺทา อิวณฺเณ ปเร อพฺโภอชฺโฌอิติ วุตฺตรูปา น โหนฺติ วา.
เมื่อมีสระ อิ อี อยู่หลัง ไม่แปลง อภิ เป็น อพฺภ และไม่แปลง อธิ เป็น อชฺฌ บ้าง.

ตัวอย่าง

อภิจฺฉิตํ	อภิ + อิจฺฉิตํ	ปรารถนายิ่ง
อธีริตํ	อธิ + อีริตํ	พูดพล่าม

วาติ กสฺมา ? อพฺภีริตํ, อชฺฌิณมุตฺโต
ถาม. บทว่า วา ใส่เพิ่มเข้ามาเพื่อประโยชน์อะไร?
ตอบ. เพื่อแสดงว่ามีการแปลง อภิ เป็น อพฺภ และ อธิ เป็น อชฺฌ ได้บ้าง

ตัวอย่าง

อพฺภีริตํ	อภิ + อีริตํ	พูดพล่าม
อชฺฌิณมุตฺโต	อธิ + อิณมุตฺโต	หลุดหนี้

๖๐. ติ จ จ.

อิวณฺเณ ในเพราะอิวัณณะ **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **ติ** อ. ติ (แห่ง อติ ปติ อิติ) ศัพท์ **จ น ปโปติ จ** ย่อมไม่ถึงซึ่งความ เป็น จ ด้วย **วา** บ้าง.

อติ ปติ อิติสทฺทานํ ติกาโร จ อิวณฺเณ ปเร จนฺติ วุตฺตรูโป น โหติ วา.
เมื่อมีสระ อิ, อี อยู่หลัง ไม่แปลง ติ ของ อติ ปติ และอิติ ศัพท์ เป็น จ บ้าง.

อตีสิคโณ	อติ + อิสิคโณ	หมู่ฤาษี
อตีริตํ	อติ + อีริตํ	พูดพล่าม
อตีโต	อติ + อิโต	อดีต
ปตีโต	ปติ + อิโต	สิ่งที่ปรากฏ
อิตีติ	อิติ + อิติ	คำว่า อิติ
อิตีทำ	อิติ + อิทำ	กิจที่ว่านี้

๖๑.ทฺวินฺนมาการิการานเมตฺตํ ตฺยาทีสุ.

ตฺยาทีสุ ในเพราะวิภัตติมี ติ เป็นต้น **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **เอตฺตํ** อ. ความเป็น เอ **อาการิการานํ** แห่งอา อุปสรรค และ อิ ธาตุ **ทฺวินฺนํ** ทั้งสอง **โหติ** ย่อมมี.

[เมื่อมี ติ วิภัตติ เป็นต้น อยู่หลัง อา อุปสรรคกับ อิ ธาตุ จะรวมกันเป็น เอ]

ตัวอย่างเช่น

อา อิติ เอติ

อยํ โส สารถี **เอติ** นายสารถีนี้ ย่อมมา

อาการิการานนฺติ กึ? ปฏิจฺจ ปน เอตสฺมา ผลเมติ.

ถาม. บทว่า อาการิการานํ มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า ไม่มีการรวมกันเป็น เอ ในคำว่า เอติ (อิ ธาตุ + ติวิภัตติ)

ตัวอย่างเช่น

ปฏิจฺจ ปน เอตสฺมา **ผลเมติ** ผลอาศัยเหตุปัจจัยนี้เกิดขึ้น

ตฺยาทีสูติ กึ? อตฺถเมนฺตมฺหิ สูริเย

ถาม. บทว่า ตฺยาทีสุ มีประโยชน์อะไร ?

หนึ่ง. เพื่อแสดงให้ทราบว่า ในกรณีที่ไม่มี ติ วิภัตติเป็นต้นอยู่หลัง ไม่ใช้วิธีการ ของสูตรนี้บ้าง

อตฺถเมนฺตมฺหิ สูริเย อตฺถํ + เอนฺตมฺหิ เมื่อพระอาทิตย์อัสดงคต

อิติ สทฺทนีติยํ สรสนฺธิวิธานํ นิฏฺฐิตํ

สรสนธิวิธานในคัมภีร์สัททนีติ จบแล้วด้วยประการฉะนี้

ปกติวิธาน
สรปกติวิธาน

๖๒. สรา ปกตี พฺยญฺชเน.

พฺยญฺชเน ในเพราะพยัญชนะ **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **สรา** อ. สระ ท. **ปกตี** มีรูปคงเดิม **โหนฺติ** ย่อมเป็น.

สรา โข พฺยญฺชเน ปเร ปกติรูปานิ โหนฺติ.
เมื่อมีพยัญชนะอยู่หลัง สระหน้าทั้งหลายมีรูปคงเดิม.

ตัวอย่างเช่น

มโนปุพฺพงฺคมา ธมฺมา[134]	เจตสิกขันธ์ ๓ มีวิญญาณขันธ์เป็นประธาน
ปมาโท มจฺจุโน ปทं[135]	ความประมาท เป็นทางแห่งความตาย
ติณฺโณ ปารงฺคโต อหุ [136]	ผู้ข้ามโอฆะ ๔ ได้ชื่อว่าเป็นผู้ถึงฝั่งคือพระนิพพาน

๖๓. กฺวจิ สเร.

สเร ในเพราะสระ **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **สรา** อ. สระ ท. **ปกตี** มีรูปคงเดิม **โหนฺติ** ย่อมเป็น **กฺวจิ** ในบางที่.

สรา โข สรสฺมึ ปเร กฺวจิ ปกติรูปานิ โหนฺติ.
เมื่อมีสระอยู่หลัง สระทั้งหลาย มีรูปคงเดิมบ้าง.

ตัวอย่างเช่น

โก อิมํ วิชฏเย ชฏํ[137] ใครจะพึงสางชัฏคือตัณหานี้ได้

กฺวจีติ กสฺมา? กฺวิมํ ชีวิตมาคมฺม. อมฺพายํ อหุวา ปุเร.

ถาม. บทว่า กฺวจิ ใส่เพิ่มเข้ามาเพื่อประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า อุทาหรณ์ในพระบาลีส่วนมากมีการทำสนธิ

กฺวิมํ ชีวิตมาคมฺม[138] โก + อิมํ ใคร อาศัยชีวิตนี้
อมฺพายํ อหุวา[ฺ] ปุเร[139] อมฺโพ + อยํ ต้นมะม่วงนี้

พฺยญฺชนสนฺธิวิธาน

พยัญชนสนธิวิธาน

อถ พฺยญฺชนสนฺธิวิธานำ ภวติ

ลำดับต่อจากนี้ไปเป็นวิธีแห่งการเชื่อมพยัญชนะ.

พฺยญฺชนานำ, พฺยญฺชเนสุ วา สนฺธิ พฺยญฺชนสนฺธิ. อปิจ พฺยญฺชนาเทสโลปกรณวเสน สาธิโต สนฺธิ พฺยญฺชนสนฺธีติ วุจฺจติ.

บทที่ถูกเชื่อมระหว่างพยัญชนะ(กับสระ) หรือบทที่ถูกเชื่อมในเพราะพยัญชนะ ชื่อว่า พยัญชนสนธิ. อีกนัยหนึ่ง บทที่ถูกเชื่อม อันบัณฑิตให้สำเร็จด้วยอำนาจแห่งวิธีแปลงและลบพยัญชนะ ชื่อว่า พยัญชนสนธิ.

๖๔. สรา พฺยญฺชเน ทีฆำ.

พฺยญฺชเน ในเพราะพยัญชนะ **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **สรา** อ. สระหน้า ท.
ปปฺโปนฺติ ย่อมถึง **ทีฆำ** ซึ่งความเป็นทีฆะ **กฺวจิ** ในบางที่.

สรา โข พฺยญฺชเน ปเร กฺวจิ ทีฆำ ปปฺโปนฺติ.
เมื่อมีพยัญชนะอยู่หลัง ทีฆสระหน้าได้บ้าง.

ตัวอย่าง

สมฺมา ธมฺมำ วิปสฺสโต[140]	สมฺม	จิตของเธอผู้เห็นธรรมโดยชอบ
เอวำ คาเม **มุนี** จเร[141]	มุนิ	พระมุนี พึงเที่ยวไปในหมู่บ้านอย่างนี้
ขนฺตี ปรมำ ตโป ติติกฺขา[142]	ขนฺติ	ความอดทน คือ อดกลั้น เป็นตบะอย่างยิ่ง
ตฺยาสฺส ปหีนา	เต + อสฺส	ธรรมเหล่านั้น อันเธอละได้แล้ว
สฺวาสฺส โหติ	โส + อสฺส	ลาภสักการะนั้น เป็นอันตรายแก่เธอ
ตฺยชฺช	เต + อชฺช	วันนี้ พวกเขา
ตฺยสฺส	เต + อสฺส	พวกเขาพึงเป็น
สฺวสฺส	โส + อสฺส	ลาภสักการะนั้นพึงมี

๖๕. รสฺสำ.

พฺยญฺชเน ในเพราะพยัญชนะ **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **สรา** อ. สระหน้า ท.
ปปฺโปนฺติ ย่อมถึง **รสฺสำ** ซึ่งความเป็นรัสสะ **กฺวจิ** ในบางที่.

สรา โข พฺยญฺชเน ปเร กฺวจิ รสฺสํ ปปฺโปนฺติ.

เมื่อมีพยัญชนะอยู่หลัง รัสสะสระหน้าได้บ้าง.

ตัวอย่าง

โภวาทิ นาม โส โหติ[143]	โภวาที	เธอ ชื่อว่าโภวาที
ยถาภาวิ คุเณน โส	ยถาภาวี	เธอ ชื่อว่ายถาภาวีโดยคุณ
ยํกิญฺจิ ยิฏฺฐํ **ว** หุตๆ **ว** โลเก[144]	วา	พึงบูชายัญใหญ่-น้อย ในโลก

กฺวจีติ กสฺมา? สมฺมาสมาธิ

ถาม. บทว่า กฺวจิ ใส่เพิ่มเข้ามาเพื่อประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อห้ามทำรัสสะบ้าง

ตัวอย่าง

สมฺมาสมาธิ สมฺมา + สมาธิ สัมมาสมาธิ

๖๖. โลปํ ตตฺราการโร จ.

กฺวจิ ในบางที่ **พฺยญฺชเน** ในเพราะพยัญชนะ **ปเร** อันเป็น เบื้องหลัง **สรา** อ. สระหน้า ท. **โลปํ ปปฺโปนฺติ จ** ย่อมถึงซึ่ง การลบด้วย, **ตตฺร** ในที่ลบนั้น **อาคโม** อ. อาคม **อการโร** คือ อ อักษร **โหติ จ** ย่อมมีด้วย.

สรา โข พฺยญฺชเน ปเร กฺวจิ โลปํ ปปฺโปนฺติ, ตตฺร ลุตฺตฏฺฐาเน อการาคโม จ โหติ.

บางแห่ง เมื่อมีพยัญชนะอยู่หลัง ลบสระหน้าได้และตรงที่ลบนั้น ให้ลง อ อักษรอาคม

ตัวอย่างเช่น

ส สีลวา[145]	ภิกษุนั้น เป็นผู้มีศีล
เอส ธมฺโม[146]	ธรรมนั่น

เอตฺถ ปน ส เอวตฺโถ, เอส อตฺโถ, เอส อาโภโค, เอส อิทานีติ อุทาหรณานิ ยทิ วุจฺเจยฺยุํ, ตานิ สรสนฺธิวิสยา ภเวยฺยุํ, ตสฺมา ตานิ อิธ น ทสฺสิตานิ. อิมสฺมิญฺหิ ฐาเน พฺยญฺชนนิมิตฺโต สนฺธิ "พฺยญฺชนสนฺธี"ติ อธิปฺเปโต พฺยญฺชนานํ, พฺยญฺชเนสุ วา สนฺธิ พฺยญฺชนสนฺธีติ อตฺถสมฺภวโต.

อนึ่ง ในสูตรนี้ หากจะพึงแสดงอุทาหรณ์ว่า **ส เอวตฺโถ, เอส อตฺโถ, เอส อาโภโค** และ **เอส อิทานิ,** อุทาหรณ์เหล่านั้น ก็จะพึงเป็นวิธีการของสรสนธิ, เพราะฉะนั้น ข้าพเจ้า จึงไม่แสดงอุทาหรณ์เหล่านั้นไว้ในที่นี้. เพราะในที่นี้ ข้าพเจ้าหมายเอาสนธิที่มีพยัญชนะ เป็นนิมิตว่าเป็นพยัญชนสนธิ ตามสมควรแก่

ความหมายของรูปวิเคราะห์ที่ว่า "บทที่ถูกเชื่อมระหว่างพยัญชนะ(กับสระ) หรือบทที่ถูกเชื่อมในเพราะพยัญชนะ ชื่อว่า พยัญชนสนธิ."

กฺวจีติ กสฺมา? โส มุนิ, เอโส ธมฺโม.

ถาม. บทว่า กฺวจิ ใส่เพิ่มเข้ามาเพื่อประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อให้ทราบว่า บางแห่งไม่มีการลบและลงอาคมบ้าง

ตัวอย่างเช่น

โส มุนิ พระมุนีนั้น

เอโส ธมฺโม ธรรมนั่น

๖๗.ปรสฺส ทฺวิตฺตํ ฐาเน.

ทฺวิตฺตํ อ. การซ้อน **พฺยญฺชนสฺส** ซึ่งพยัญชนะ **ปรสฺส** อันเป็นเบื้องหลัง **สรมฺหา** จากสระ **โหติ** ย่อมมี**ฐาเน** ในที่สมควร.

สรมฺหา ปรสฺส พฺยญฺชนสฺส เทฺวภาโว โหติ ฐาเน.

หลังจากสระ ให้ซ้อนพยัญชนะเป็น ๒ ตัว ในที่สมควรจะซ้อนได้.

ตัวอย่าง

อิธปฺปมาโท	อิธ + ปมาโท	ความประมาท ในที่นี้
ปพฺพชฺชํ	ป + วช + อ	การบรรพชา

ฐาเนติ กสฺมา? อิธ โมทติ

ถาม. บทว่าฐาเน ใส่เพิ่มเข้ามาเพื่อประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อห้ามการซ้อนพยัญชนะในที่ไม่สมควรจะซ้อน

ตัวอย่างเช่น

อิธ โมทติ ย่อมบรรเทิงในโลกนี้

๖๘. วคฺเค โฆสาโฆสานํ สวคฺเค ตติยปฐมา.

โฆสาโฆสานํ บรรดาพยัญชนะที่เป็นโฆสะและอโฆสะ **ปเรสํ** อันเป็นเบื้องหลัง **สรมฺหา** จากสระ **วคฺเค** ในวรรคทั้ง ๕ **ตติยปฐมา** อ. พยัญชนะตัวที่ ๓ และพยัญชนะตัวที่ ๑ ท. **คจฺฉนฺติ** ย่อมถึง **ทฺวิตฺตํ** ซึ่งการซ้อน **สวคฺเค** ในพยัญชนะ วรรคเดียวกัน**ฐาเน** ตามสมควร[คือซ้อนพยัญชนะตัวที่ ๔ และตัวที่ ๒].

วคฺเค โข ปุพฺเพสํ พฺยญฺชนานํ โฆสาโฆสภูตานํ สรมฺหา ยถาสงฺขฺยํ สวคฺเค ตติยปฐมกฺขรา เหฺวภาวํ คจฺฉนฺติ ฐาเน.

บรรดาพยัญชนะที่เป็นโฆสะและอโฆสะที่อยู่หลังจากสระ พยัญชนะตัวที่ ๓ ซ้อน หน้าพยัญชนะตัวที่ ๔ ในวรรคเดียวกัน และพยัญชนะตัวที่ ๑ ซ้อนหน้าพยัญชนะ ตัวที่ ๒ ในวรรคเดียวกันตามสมควร.

ปคฺฆรติ	ป + ฆรติ	ไหลออก
เอเสว **จชฺฌานปฺผโล**	จ + ฌานปฺผโล	ก็ธรรมนี้แล เป็นผลแห่งฌาน
ยตฺรฏฺฐิตํ นปฺปสเหยฺย-มจฺจุ[147]	ยตฺร +ฐิตํ	มัจจุไม่พึงเบียดเบียนสัตว์ผู้ดำรง-อยู่ในที่ใด
วิหฺถเสติ	วิ + ธเสติ	กำจัด
วิพฺภมติ	วิ + ภมติ	หมุน (ลาสิกขา)

ฐาเนติ กสฺมา? ทฬฺหํ คณฺหาติ ถามสา

ถาม. บทว่าฐาเน ใส่เพิ่มเข้ามาเพื่อประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อห้ามซ้อนพยัญชนะในที่ไม่สมควรจะซ้อน

ตัวอย่างเช่น

ทฬฺหํ **คณฺหาติ** ถามสา[148] ย่อมจับมั่นด้วยกำลัง

[คำชี้แจงของผู้รจนา]

อิโต ปรํ พฺยญฺชนสนฺธีสุ วณฺณสนฺธิวิสเย ปทจฺเฉโท น ลพฺภติ, วณฺณานํ ปุพฺพปรมตฺตเมว ลพฺภติ ทฺวินฺนํ ปทานํ ฆฏนาภาวโต.

ต่อจากนี้ไป สำหรับอุทาหรณ์ของวัณณสนธิ ซึ่งจัดเป็นหนึ่งในบรรดาพยัญชนสนธินั้น จะไม่มีการตัดบท, คงมีแต่การกำหนดอักษรตัวหน้า และ อักษรตัวหลังเท่านั้น เพราะมิใช่เป็นการเชื่อมบท ๒ บท® เข้าด้วยกัน.

๖๙. สรโลโป ยมนราทีสุ วา.

ยมนราทีสุ ในเพราะพยัญชนะ ย, ม, น, ร เป็นต้น **ปเรสุ** อันเป็นเบื้องหลัง

สรโลโป อ. การลบสระ **โหติ** ย่อมมี**ฐาเน** ในที่ควรลบ **วา** บ้าง.

ยการมการนการรการาทีสุ ปเรสุ อนนฺตเร ฐิตานํ วณฺณานํ สรโลโป โหติ วาฐาเน.

เมื่อมีพยัญชนะ ย, ม, น และ ร เป็นต้น อยู่หลัง ให้ลบสระพยางค์หน้าได้บ้าง ตาม สมควรแก่ฐานะที่มีใช้ในพระบาลี.

ตัวอย่าง

อารามรุกฺข**เจตฺยานิ**[149]	เจติยานิ	อารามเจดีย์และรุกขเจดีย์
อเญฺตฺเถกสตำ **ขตฺยา**[150]	ขตฺติยา	นอกจาก... กษัตริย์ ๑๐๑ พระองค์
โอปุปฺผานิ จ **ปทุมานิ** จ[151]	ปทุมานิ	บัวที่มีดอกน้อมลง
นิเสฺนหมภิกงฺขามิ[152]	นิสฺสิเนหำ	หวังพรที่ปราศจากกิเลสตัณหา
นานา**รตฺเน** จ มาณิเย[153]	รตเน	รัตนะต่างๆ และเครื่องประดับเพชร
กฺริยจิตฺตานิ วีสติ	กิริย	กิริยาจิต ๒๐ ดวง

เกฺลสวตฺถุวสา ปน[154] กิเลส อนึ่งด้วยอำนาจกิเลสวัตถุ

วาติ กสฺมา? ขตฺติยานำ เอกสตำ. ปทุมานิ ปุปฺผนฺติ

ถาม. บทว่า วา ท่านใส่เพิ่มเข้ามาเพื่อประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า ไม่มีการลบสระตามวิธี ที่กล่าวในสูตรบ้าง

ตัวอย่างเช่น

ขตฺติยานำ เอกสตำ	กษัตริย์ ๑๐๑ พระองค์
ปทุมานิ ปุปฺผนฺติ	บัวมีดอกบาน, บัวบาน

ฐาเนติ กสฺมา? สุปฺปิโย ปริพฺพาชโก

ถาม. บทว่าฐาเน ท่านใส่เพิ่มเข้ามาเพื่อประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า อุทาหรณ์ในพระบาลีส่วนมาก ไม่มีการลบสระ ในที่ ไม่สมควรลบ (คือในพระบาลีมีใช้แบบนี้อยู่แล้ว)

ตัวอย่างเช่น

สุปฺปิโย ปริพฺพาชโก[155]	ปริพพาชก ชื่อว่าสุปปิยะ

๗๐. ยถาปาวจนำ วิธิ.

วิธิ อ. วิธีมีการประกอบรูปมีการอาเทสเป็นต้น **ภวติ** ย่อมมี **ยถาปาวจนำ** โดยคล้อยตามพระพุทธพจน์.

อิมสฺมึ ปกรเณ ปาวจนานุรูเปเนว อาเทสาทิวิธิ ภวติ.
ในคัมภีร์สัททนีตินี้ วิธีการอาเทศเป็นต้น คล้อยตามพระพุทธพจน์เท่านั้น.

๗๑. อนิมิตฺโตปิ วา ทีฆาทิ.

ทีฆาทิ อ. วิธีมีการทำทีฆะเป็นต้น **อนิมิตฺโตปิ** แม้ไม่มีนิมิต อยู่หลัง **โหติ** ย่อมมี **วา** บ้าง.

ทีฆาทิวิธิ อนิมิตฺโตปิ ภวติ วา.

บางครั้งไม่มีนิมิตอยู่หลัง ก็ทำทีฆะเป็นต้นได้บ้าง

ตัวอย่างเช่น

นทีสเตหิ ว **สหา**[156] พร้อมกับแม่น้ำห้าร้อยสาย

อภิลาปมตฺตเภโท เอส

วิธีการทำทีฆะเป็นต้นนี้ เป็นเพียงการทำให้ศัพท์เปลี่ยนรูปเท่านั้น ส่วนความหมายนั้นเหมือนเดิม

น จาปิ **อ ปุนปฺปุนํ**[157] เราจักไม่กลับเข้าไปในซากช้างอีกต่อไป

วาติ กสฺมา? ทุกฺขา ชาติ ปุนปฺปุนํ

ถาม. บทว่า วา ท่านใส่เพิ่มเข้ามาเพื่อประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อให้ทราบว่า อุทาหรณ์ในพระบาลีส่วนมาก ไม่ทำทีฆะเป็นต้น

ตัวอย่างเช่น

ทุกฺขา **ชาติ** ปุนปฺปุนํ การเกิดบ่อยๆ เป็นทุกข์ร่ำไป

เอตฺถ สิยา “นนุ จ โภ ‘นทีสเตหิ ว สหา, คงฺคา ปญฺจหิ สาครนฺ’ติ ปาฬิกฺกมสฺส ทสฺสนโต ทุติยปาเท พฺยญฺชเน ปเร สหสทฺทสฺส อกาโร ทีฆํ ปปฺโปติ, อถ กิมตฺถํ อนิมิตฺตํ ทีฆตฺตํ วุตฺตนฺ”ติ ?

เกี่ยวกับเรื่องนี้ หากมีคำถามว่า แน่ท่าน ในเพราะพยัญชนะหลัง ซึ่งอยู่ต้นบาทที่ ๒ อ อักษร ของ สห ศัพท์ เป็นทีฆะได้มิใช่หรือ ? เพราะมีหลักฐานจากพระบาลีว่า **นที-สเตหิ ว สหา, คงฺคา ปญฺจหิ สาครํ** เมื่อเป็นเช่นนี้ เพราะเหตุไร ท่านจึงกล่าวว่าเป็นทีฆะโดยไม่ต้องอาศัยนิมิตเล่า.

น, ปาวจนสฺมิญฺหิ ปฐมปาทสฺส ทุติยปาเทน สทฺธึ, ตติยปาทสฺส จ จตุตฺถปาเทน สทฺธึ สนฺธิกิจฺจํ วา สมาสกิจฺจํ วา น ลพฺภติ, ฐเปตฺวา นิคฺคหีตมฺหา ปรสฺส โลปการณา สญฺโญคพฺยญฺชนสฺส วิสญฺโญคภาเว สนฺธิกิจฺจํ, ตสฺมา อนิมิตฺตทีฆตฺตํ วุตฺตนฺติ.

ตอบ. คำท้วงของท่านไม่ถูกต้อง, เพราะในพระพุทธพจน์ ไม่มีการทำสนธิ หรือทำ สมาสระหว่างท้ายบาทที่ ๑ กับต้นบาทที่ ๒ หรือระหว่างท้ายบาทที่ ๓ กับต้นบาทที่ ๔, ยกเว้นการ ทำสนธิบางอย่าง เช่น การลบสระที่อยู่เบื้องหลังจากนิคคหิต และลบพยัญชน-สังโยค® ดังนั้น เราจึงกล่าวว่า เป็นการทำทีฆะโดยไม่ต้องอาศัยนิมิต.

๗๒. โห ธสฺส วณฺณสนฺธิมฺหิ.

โห อ. การแปลงเป็น ห **ธสฺส** ของ ธ อักษร **โหติ** ย่อมมี **วณฺณสนฺธิมฺหิ** ใน วัณณสนธิ **ยถาปาวจนํ** โดยคล้อยตาม พระพุทธพจน์.

ยถาปาวจนํ ธการสฺส หกาโร โหติ วณฺณสนฺธิมฺหิ.

ตามพระพุทธพจน์ ในวัณณสนธิ แปลง ธ เป็น ห ได้.

ตัวอย่างเช่น

สาหุ ทสฺสนมริยานำ[158] = สาธุ การเห็นพระอริยเจ้า เป็นการดี

รุหิรมสฺสเว[159] = รุธิรำ เลือดพึงไหลออก

ยถาปาวจนนฺติ กึ? ทธิ

ถาม. บทว่า ยถาปาวจนำ มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อห้ามแปลง ธ เป็น ห ในกรณีที่คำนั้นไม่คล้อยตามพระบาลี

ตัวอย่างเช่น

ทธิ นมส้ม

เอตฺถ หิ ธการสฺส หกาเร กเต ปโยโค ปาวจนานุกูโล น สิยา.

จริงอยู่ ในตัวอย่างนี้ ถ้ามีการแปลง ธ เป็น ห ก็จะเป็นตัวอย่างที่ไม่ตรงตามพระ บาลี[เพราะรูปว่า ทหิ (นมส้ม) ไม่มีใช้ในพระบาลี]

วาติ กสฺมา? สาธาวุโส. มำสมฺปิ รุธิรมฺปิ จ.

ถาม. บทว่า วา ใส่เพิ่มเข้ามาเพื่อประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อให้ทราบว่า ไม่มีการแปลง ธ เป็น ห บ้าง

ตัวอย่างเช่น

สาธาวุโส ดีละท่านผู้มีอายุ

มำสมฺปิ **รุธิรมฺปิ** จ แม้เนื้อ และเลือด

อิโต ปรำ สพฺพลกฺขเณสุ "ยถาปาวจนนฺ"ติ วตฺตเต. กตฺถจิ ปน "วา"ติ วา "กฺวจี"ติ วา ยถารหำ วตฺตเต น วตฺตเต จ.

ต่อจากนี้ไป คำว่า **ยถาปาวจนำ** ติดตามไปทุกสูตร. ส่วน คำว่า **วา** □(บ้าง) ก็ดี, คำว่า **กฺวจิ** (บางแห่ง,บ้าง) ก็ดี ตามไปบ้าง ไม่ตามไปบ้าง ตามสมควร.

๗๓. โต ทสฺส.

โต อ. การแปลงเป็น ต **ทสฺส** แห่ง ท **โหติ** ย่อมมี.

[แปลง ท เป็น ต]

ตัวอย่าง

ตถาคโต	ตถา + คโท	ผู้ตรัสเหมือนอย่างนั้น
สุคโต	สุ + คโท	ผู้ตรัสดี

กุสีโต กุ + สีโท คนเกียจคร้าน

๗๔. โฏ ตสฺส.

โฏ อ. การแปลงเป็น ฏ **ตสฺส** แห่ง ต **โหติ** ย่อมมี

[แปลง ต เป็น ฏ]

ตัวอย่าง

ทุกฺกฏํ ทุ + กตํ กรรมที่ทำไม่ดี

ปหโฏ ป + หโต ประหารแล้ว

๗๕. โธ ตสฺส คพฺโภกฺกมนาสนฺเน สตฺเต.

โธ อ. การแปลงเป็น ธ **ตสฺส** แห่ง ต **โหติ** ย่อมมี **สตฺเต** ในสัตว์ **คพฺโภกฺกมนาสนฺเน** ผู้ใกล้จะหยั่งลงสู่ครรภ์.

ตัวอย่าง

คนฺธพฺโพ จ ปจฺจุปฏฺฐิโต โหติ คนฺตพฺโพ สัตว์ผู้ใกล้จะปฏิสนธิ

สตฺเตติ กึ? มคฺโค คนฺตพฺโพ โหติ.

ถาม. บทว่า สตฺเต มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อห้ามแปลง ต เป็น ธ ในกรณีที่มิได้มีความหมายว่า สัตว์

ตัวอย่างเช่น

มคฺโค **คนฺตพฺโพ** โหติ หนทาง ที่บุคคลพึงไป

๗๖. ตฺโร ตฺตสฺส.

ตฺโร อ. การแปลงเป็น ตฺร **ตฺตสฺส** แห่ง ตฺต **โหติ** ย่อมมี

[แปลง ตฺต เป็น ตฺร]

ตัวอย่าง

อตฺรโช	อตฺตโช	ผู้เกิดแต่ตน
เขตฺรโช	เขตฺตโช	ผู้เกิดในเขต
วตฺรภู	วตฺตภู	วัตรภู(พระอินทร์)
	โคตฺรภู โคตฺตภู	โคตรภูจิต

ยถาปาวจนาธิการตฺตา “อตฺตชํ อตฺตสมฺภวํ ปุตฺโต มาสเขตฺตนฺ”ติ จ อาทีสุ น โหติ.

เนื่องจาก **ยถาปาวจน** ศัพท์ตามมา (จากสูตรที่ ๗๐) ดังนั้น การแปลงเป็น ตฺต เป็น ตฺร จึงไม่มีในตัวอย่างเป็นต้นว่า

อตฺตชำ กรรมที่เกิดแต่ตน

อตฺตสมฺภวำ กรรมที่ตนทำให้เกิดขึ้น

ปุตฺโต บุตร

มาสเขตฺตำ ไร่ถั่วราชมาส

๗๗. โก คสฺส.

โก อ. การแปลงเป็น ก **คสฺส** แห่ง ค **โหติ** ย่อมมี.

[แปลง ค เป็น ก]

ตัวอย่าง

หตฺถูปกำ	หตฺถูปคำ	เครื่องประดับมือ
สีสูปกำ	สีสูปคำ	เครื่องประดับศีรษะ
กุลูปโก	กุลูปโค	ภิกษุผู้ใกล้ชิดตระกูล
ขีรูปโก[160]	ขีรูปโค	ลูกโคตัวที่ยังดื่มนม

กฺวจิ หตฺถูปคำ อิจฺจาทีนิปิ ภวนฺติ. แม้รูปว่า **หตฺถูปคำ** เป็นต้น ก็มีบ้าง.

๗๘. โล รสฺส.

โล อ. การแปลงเป็น ล **รสฺส** แห่ง ร **โหติ** ย่อมมี.

[แปลง ร เป็น ล]

ตัวอย่าง

มหาสาโล	มหาสาโร.	พราหมณ์มหาศาล
ปลิปนฺโน	ปริปนฺโน	ผู้หมกมุ่น

๗๙. โช ยสฺส.

โช อ. การแปลงเป็น ช **ยสฺส** แห่ง ย **โหติ** ย่อมมี.

[แปลง ย เป็น ช]

ตัวอย่างเช่น

ควโช ควโย วา วัวลาน

๘๐.โพ วสฺส.

โพ อ. การแปลงเป็น พ **วสฺส** แห่ง ว **โหติ** ย่อมมี.

[แปลง ว เป็น พ]

สีลพฺพตๆ สีลวตๆ ศีลและพรต

นิพฺพานๆ นิ + วานๆ พระนิพพาน

๘๑. โก ยสฺส.

โก อ. การแปลงเป็น ก **ยสฺส** แห่ง ย **โหติ** ย่อมมี.

[แปลง ย เป็น ก]

ตัวอย่าง

สเก ปุเร สเย ในพระนครของตน

๘๒.โย ชสฺส.

โย อ. การแปลงเป็น ย **ชสฺส** แห่ง ช **โหติ** ย่อมมี.

[แปลง ช เป็น ย]

ตัวอย่างเช่น

นิยๆปุตฺตๆ บุตรผู้อาศัยตนเกิด

นิชๆปุตฺตๆ วา รูปว่า นิชๆปุตฺตๆ ก็มีบ้าง

๘๓. โก ตสฺส.

โก อ. การแปลงเป็น ก **ตสฺส** แห่ง ต **โหติ** ย่อมมี.

[แปลง ต เป็น ก]

ตัวอย่างเช่น

นิยโก นิยโต วา ธรรมนี้เที่ยงแท้

สุมิตฺโต นาม **นามโก** ผู้มีชื่อว่า สุมิตร โดยชื่อ

สุมิตฺโต นามโต วา รูปว่า นามโต ก็มีบ้าง

๘๔.โจ ตสฺส.

โจ อ. การแปลงเป็น จ **ตสฺส** แห่ง ต **โหติ** ย่อมมี.

[แปลง ต เป็น จ]

ตัวอย่างเช่น

ภจฺโจ ผู้อันบุคคลพึงเลี้ยงดู

ภตฺโต วา รูปว่า ภตฺโต ก็มีบ้าง

๘๕. โผ ปสฺส.

โผ อ. การแปลงเป็น ผ **ปสฺส** แห่ง ป **โหติ** ย่อมมี.

[แปลง ป เป็น ผ]

ตัวอย่าง

นิปฺผตฺติ	นิปฺปตฺติ	ความสำเร็จ
อนนฺตํ สพฺพโตปผํ	สพฺพโตปปํ	มีแสงโดยรอบไม่มีที่สุด

๘๖. ทฺโร ทสฺส.

ทฺโร อ. การแปลงเป็น ทฺร **ทสฺส** แห่ง ท **โหติ** ย่อมมี.

[แปลง ท เป็น ทฺร]

ตัวอย่างเช่น

อินฺทฺริยํ	= อินฺทิยํ	ความเป็นใหญ่
ทุทฺรทามา	= ทุททามา	เหรียญที่ผลิตในทุทรทามประเทศ
ภโทฺร		อันดีงาม
ภทฺโท วา		รูปว่า ภทฺโท ก็มีบ้าง

๘๗. โฆ ขสฺส.

โฆ อ. การแปลงเป็น ฆ **ขสฺส** แห่ง ข **โหติ** ย่อมมี.

[แปลง ข เป็น ฆ]

ตัวอย่างเช่น

นิฆณฺฑุ	=	นิขนฺฑุ	คัมภีร์นิขัณฑุ

๘๘.โท ชสฺส.

โท อ. การแปลงเป็น ท **ชสฺส** แห่ง ช **โหติ** ย่อมมี.

[แปลง ช เป็น ท]

ตัวอย่างเช่น

ปเสนที = ปเสนชี ผู้ชนะศัตรูผู้เป็นปรปักษ์

๘๙. ปณฺณตฺติปณฺณาสานำ ณฺณสฺส ณฺโณ.

ณฺโณ อ. การแปลงเป็น ณฺณ **ณฺณสฺส** แห่ง ณฺณ สังโยค **ปณฺณตฺติปณฺณาสานำ** ของ ปณฺณตฺติ ศัพท์และ ปณฺณาส ศัพท์ ท. **โหติ** ย่อมมี.

[แปลง ณฺณ แห่ง ปณฺณตฺติ ปณฺณาส ศัพท์เป็น ณฺณ]

ตัวอย่างเช่น

ปณฺณตฺติ การบัญญัติ

ปณฺณตฺติ วา รูปว่า ปณฺณตฺติ ก็มีบ้าง

ปณฺณาสำ ห้าสิบ

ปณฺณาสำ วา รูปว่า ปณฺณาสำ ก็มีบ้าง

๙๐. ปณฺจวีสติยา ปณฺจสฺส ปณฺโณ.

ปณฺโณ อ. การแปลงเป็น ปณฺณ **ปณฺจสฺส** แห่ง ปณฺจ ศัพท์ **ปณฺจวีสติยา** ของ ปณฺจวีสติ **โหติ** ย่อมมี.

[แปลง ปณฺจ แห่ง ปณฺจวีสติ ศัพท์ เป็น ปณฺณ]

ตัวอย่างเช่น

ปณฺณวีสติ ยี่สิบห้า

ปณฺจวีสติ วา รูปว่า ปณฺจวีสติ ก็มีบ้าง

๙๑. โณ นสฺส.

โณ อ. การแปลงเป็น ณ **นสฺส** แห่ง น **โหติ** ย่อมมี.

[แปลง น เป็น ณ]

ตัวอย่างเช่น

ปณิธานำ = ปนิธานำ การตั้งความปรารถนา

ปณิธิ = ปนิธิ การตั้งความปรารถนา

ปณิปาโต = ปนิปาโต การนอบน้อมพระรัตนตรัย

๙๒. ณสฺส จ โน.

โน อ. การแปลงเป็น น **ณสฺส** แห่ง ณ อักษร **โหติ** ย่อมมี.

[แปลง ณ เป็น น ด้วย]

ตัวอย่างเช่น

ตลุโน คนหนุ่ม

ตรุโณ วา รูปว่า ตรุโณ ก็มีบ้าง

กลุนํ® ปริเทวยิ[161] = กลุณํ ครำ่ครวญอย่างน่าสงสาร

กรุณํ คิรมุทีรยุ ใช้เป็นรูปว่า กรุณ บ้าง (กล่าวคำพูดอย่างน่าสงสาร)

๙๓. โธ ทสฺส.

โธ อ. การแปลงเป็น ธ **ทสฺส** แห่ง ท **โหติ** ย่อมมี.

[แปลง ท เป็น ธ]

ตัวอย่างเช่น

กมฺมาส**ธมฺมํ** = กมฺมาสทมฺมํ กัมมาสทัมมนิคม

๙๔. โว ยสฺส.

โว อ. การแปลงเป็น ว **ยสฺส** แห่ง ย **โหติ** ย่อมมี.

[แปลง ย เป็น ว]

ตัวอย่างเช่น

อาวุธ อาวุธ

อายุธ วา รูปว่า อายุธ ก็มีบ้าง

๙๕. อายุสฺส ยสฺส โว ปณฺณตฺติยํ.

โว อ. การแปลงเป็น ว **ยสฺส** แห่ง ย **อายุสฺส** ของ อายุ ศัพท์ **ปวตฺตสฺส** ที่เป็นไป **ปณฺณตฺติยํ** ในชื่อเฉพาะ **โหติ** ย่อมมี.

[แปลง ย แห่ง อายุ ศัพท์ เป็น ว เมื่อเป็นชื่อเฉพาะ]

ตัวอย่างเช่น

ทีฆาวุกุมาโร[161] = ทีฆายุกุมาโร พระกุมารทรงพระนามว่าทีฆาวุ

ปญฺญตฺติยนฺติ กึ? ทีฆายุโก โหติ อยํ กุมาโร

ถาม. บทว่า ปญฺญตฺติยํ มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อห้ามแปลง ย เป็น ว ในกรณีที่ไม่ได้ใช้เป็นชื่อเฉพาะ

ตัวอย่างเช่น

ทีฆายุโก โหตุ อยํ กุมาโร พระกุมารนี้ จงมีพระชนมายุยั่งยืนนาน

๙๖. ลสฺส โห.

โห อ. การแปลงเป็น ห **ลสฺส** แห่ง ล **โหติ** ย่อมมี.

[แปลง ล เป็น ห]

ตัวอย่างเช่น

สีหโห	=	สีหโล	ผู้จับราชสีห์
ครุโห	=	ครุโล	ครุฑ

๙๗. โท กสฺส.

โท อ. การแปลงเป็น ท **กสฺส** แห่ง ก **โหติ** ย่อมมี.

[แปลง ก เป็น ท]

ตัวอย่างเช่น

สทตฺถปสุโต[163] = สกตฺถปสุโต ผู้ขวนขวายในประโยชน์ตน

๙๘. โป มสฺส.

โป อ. การแปลงเป็น ป **มสฺส** แห่ง ม **โหติ** ย่อมมี.

[แปลง ม เป็น ป]

ตัวอย่าง

จิรปฺปวาสึ ปุริสํ จิรํ + ปวาสึ บุรุษผู้จากไปนาน

หตฺถิปฺปภินฺนํ วิย องฺกุสคฺคโห หตฺถึ + ปภินฺนํ ดั่งควาญช้าง จับช้างตกมัน

๙๙.วนปฺปติสฺส ปสฺส โม.

โม อ. การแปลงเป็น ม **ปสฺส** แห่ง ป **วนปฺปติสฺส** ของ วนปฺปติ ศัพท์ **โหติ** ย่อมมี.

[แปลง ป แห่ง วนปฺปติ เป็น ม]

ตัวอย่างเช่น

วนมฺปติ	ไม้เจ้าป่า
วนปฺปติ วา	รูปว่า วนปฺปติ ก็มีบ้าง

อถวา ปติมฺหิ วนากาโร อิมํ.
อีกนัยหนึ่ง ในเพราะ ปติ ศัพท์เบื้องหลัง อ ของ วน ศัพท์ ย่อมถึงความเป็น อมฺ

ตัวอย่างเช่น

วนมฺปติ	ไม้เจ้าป่า

๑๐๐. โป วิสฺส วสฺส จ.

โป อ. การแปลงเป็น ป **วิสฺส จ** แห่ง วิ ด้วย **วสฺส จ** แห่ง ว ด้วย **โหติ** ย่อมมี.

[เปลี่ยน วิ และ ว เป็น ป]

ตัวอย่างเช่น

ปเจสฺสติ	จักคัดเลือก
วิเจสฺสติ วา	รูปว่า วิเจสฺสติ ก็มีบ้าง
ปจฺจเปกฺขนา	การพิจารณา
ปจฺจเวกฺขนา วา	รูปว่า ปจฺจเวกฺขนา ก็มีบ้าง

๑๐๑. โว ปสฺส.

โว อ. การแปลงเป็น ว **ปสฺส** แห่ง ป **โหติ** ย่อมมี.

[แปลง ป เป็น ว]

ตัวอย่างเช่น

กาวณฺณฺ	ความเป็นผู้ยากไร้

๑๐๒. วุตฺตาวุตฺตานํ พฺยญฺชนานํ อญฺญพฺยญฺชนตฺตมฺปิ.

อญฺญพฺยญฺชนตฺตมฺปิ ก็แหละความเป็นพยัญชนะอื่นๆ
พฺยญฺชนานํ แห่งพยัญชนะ ท. **วุตฺตาวุตฺตานํ** อันเรากล่าว มาแล้ว และยังมิได้กล่าว **โหติ** ย่อมมีได้[คือพยัญชนะที่ได้กล่าวมาแล้วและยังไม่ได้กล่าว มีการเปลี่ยนเป็นพยัญชนะอื่นๆ ได้].[๑]

อิมินา ลกฺขเณน เสสานิ ชลาพุสนฺนิสีวสทฺทาทีนิ อเนกสตานิ อุทาหรณานิ สาเธตพฺพานิ. ตตฺถ ชลาพูติ ชรายุสทฺทํ ปติฏฺฐเปตฺวา รการสฺส ลการเ กเต ยการสฺส จ พการเ กเต "ชลาพู"ติ รูปํ สิชฺฌติ. ชรํ ชีรณํ เภทํ ยาติ อุเปตีติ ชลาพุ, คพฺภเสยฺย-สตฺตานํ ปลิเวธนาสโย. สนฺนิสีวสทฺเท ปน สนฺนิสีทสทฺทํ ปติฏฺฐเปตฺวา ทการสฺส วการเ กเต "สนฺนิสีโว"ติ รูปํ สิชฺฌติ.

สูตรนี้ สามารถให้สำเร็จตัวอย่างที่เหลือได้หลายร้อยศัพท์มี ชลาพุ ศัพท์ และ สนฺนิสีว ศัพท์เป็นต้น. ในบรรดาตัวอย่างเหล่านั้น

ตัวอย่างว่า **ชลาพุ**[๒] ถึงความครำ่คร่า
ตั้งรูป[ศัพท์เดิม]ว่า ชรายุ เมื่อแปลง ร เป็น ล หลังจากนั้นแปลง ย เป็น พ สำเร็จรูปว่า ชลาพุ.
ที่เรียกว่า ชลาพุ เพราะถึงความครำ่คร่า เสื่อมสลาย หมายถึงมดลูกอันเป็นที่อาศัยของคัพภเสยยกสัตว์ (สัตว์ผู้เกิดในครรภ์).

ตัวอย่างว่า **สนฺนิสีว** พักผ่อน
ตั้งรูป[ศัพท์เดิม]ว่า สนฺนิสีท เมื่อแปลง ท เป็น ว สำเร็จรูปว่า สนฺนิสีว.

๑๐๓. เอฬโต มุขสฺส มูโค.

มูโค อ. การแปลงเป็น มูค **มุขสฺส** ของ มุข ศัพท์ **ปรสฺส** อันเป็นเบื้องหลัง **เอฬโต** จาก เอฬ ศัพท์ **โหติ** ย่อมมี.

[มุข ศัพท์เมื่อเข้าสมาสกับ เอฬ ศัพท์ จะเปลี่ยนเป็น มูค]

ตัวอย่างเช่น

เอฬมูโค[๑] คนทั้งใบ้ทั้งหนวก

อถ วา มุขสฺส มูโก.

อีกอย่างหนึ่ง แปลง มุข เป็น มูก.

ตัวอย่างเช่น

เอฬมูโก คนทั้งใบ้ทั้งหนวก

เอฬมุโข วา รูปว่า เอฬมุข ก็มีบ้าง

๑๐๔. ตยทยานำ สญฺโญโคจฺจยุคชฺชยุคำ.

ตยทยานำ สญฺโญโค อ. ตยสังโยคและทยสังโยค **จฺจยุคชฺช-ยุคำ** เป็นคู่แห่ง จฺจ และ คู่แห่ง ชฺช **โหติ** ย่อมเป็น.

[แปลง ตฺย เป็น จฺจ แปลง ทย เป็น ชฺช]

ในคัมภีร์อรรถกถามัชฌิมนิกายมูลปัณณาสก์ แสดงรูปว่า **เอฬามูค** และแสดงวิธีการทำตัวรูปว่า ศัพท์เดิมมาจาก เอฬามุข แปลง ข เป็น ค อธิบายว่า น้ำลายย่อมไหลออกจากปากของคนปัญญาอ่อนในเวลาพูด ดังนั้นจึงได้เรียกว่า เอฬามูค, อาจารย์บางท่านออกเสียงเป็น เอฬมูค, ส่วนอาจารย์บางท่าน ออกเสียงเป็น เอฬมูก

คัมภีร์อภิธาน คาถาที่ ๗๓๔ กล่าวว่า เอฬมูโค ตุ วตฺตุ จ โสตุ จากุสโล ภเว (ผู้ไม่ฉลาดเพื่อพูดและฟังเรียกว่า เอฬมูคะ), ส่วนคัมภีร์อภิธานฎีกา ได้อธิบายว่า เอโฬ พธิโร, มูโค อวจโน (เอฬะ คือคนหูหนวก, มูคะ คือคนใบ้)

ตัวอย่างเช่น

ชจฺจนฺโธ	=	ชาตฺยนฺโธ	ผู้บอดแต่กำเนิด
ยชฺเชวำ	=	ยทฺเยวำ	ถ้าเมื่อเป็นอย่างนี้
หีนชจฺโจ	=	หีนชาตฺโย	ผู้มีชาติตระกูลต่ำ
น **ชจฺจา** วสโล โหติ[164]	=	ชาตฺยา	ไม่เลวทรามเพราะชาติตระกูล
ยถาภุจฺจำ[๑]	=	ยถาภูตฺยำ	ตามความเป็นจริง
ปณฺฑิจฺจำ	=	ปณฺฑิตฺยำ	ความเป็นบัณฑิต
กุกฺกุจฺจำ	=	กุกฺกุตฺยำ	ความรำคาญ
อาสนำ อุทกำ **ปชฺชำ**[165]	=	ปทฺยำ	ที่นั่ง, น้ำดื่ม, น้ำมันนวดเท้า
โสหชฺชำ	=	โสหทฺยำ	ความเป็นผู้มีใจดี
วชฺชำ	=	วทฺยำ	(คำ) อันบุคคลพึงกล่าว
ทชฺชำ	=	ททฺยำ	สิ่งของ อันบุคคล พึงให้
นชฺโช มญฺเญ สนฺทนฺติ[166]	=	นทฺโย	ไหลไปเหมือนกับแม่น้ำ

อถ “ชาติอนฺโธ, ยทิ เอวำ, หีนชาติโย, ปณฺฑิติยำ, ปณฺฑิจฺจยำ, กุกฺกุจฺจยำ, นทิโย”ติ รูปนฺตรานิปิ ทิสฺสนฺติ.

นอกจากนี้ ยังปรากฏมีรูปอุทาหรณ์ที่ไม่แปลงเป็น จฺจ และ ชฺช

ตัวอย่างเช่น

ชาติอนฺโธ, ยทิ เอวำ, หีนชาติโย, ปณฺฑิติยำ, ปณฺฑิจฺจยำ, กุกฺกุจฺจยำ, นทิโย

อิธ น ภวติ “ปุตฺโต ตฺยาหํ, ปฏิสนฺถารวุตฺยสฺส, อถ วิสฺสาสเต ตฺยมฺหี”ติ อาทีสุ.
ที่จะกล่าวต่อไปนี้ ไม่มีการแปลง ตฺย เป็น จฺจ

ตัวอย่าง

ปุตฺโต **ตฺยาหํ**[167]	เต + อหํ	เราเป็นบุตรท่าน
ปฏิสนฺถาร**วุตฺยสฺส**[168]	วุตฺติ + อสฺส	พึงเป็นผู้ปฏิบัติปฏิสันถาร
อถ วิสฺสาสเต **ตฺยมฺหิ**[๒,169]	ตมฺหิ	ทีนั้น ย่อมคุ้นเคยในเธอ

๑๐๕. นสฺส นิคฺคหีตํ ตยานเมโก โจ.[๑]

นิคฺคหีตํ อ. การแปลงเป็นนิคคหิต **นสฺส** แห่ง น **โหติ จ** ย่อมมีด้วย **เอโก โจ** อ. การแปลงเป็น จ เพียงพยัญชนะเดียว **ตฺยานํ** แห่ง ตฺย ท. **โหติ จ** ย่อมมีด้วย.

[แปลง น เป็นนิคคหิตและแปลง ตฺย เป็น จ เพียงพยัญชนะเดียว]

ตัวอย่างเช่น

อากาสานญฺจายตนํ[๒] ฌานมีอากาศคือช่องว่างอันไม่มีที่สิ้นสุดเป็นอารมณ์

๑๐๖. ถฺยธฺยานํ จฺฉยฺคชฺฌยฺคํ.[๓]

จฺฉยฺคชฺฌยฺคํ อ. คู่แห่ง จฺฉ และ คู่แห่ง ชฺฌ **ถฺยธฺยานํ** แห่ง ถฺย และ ธฺย ท. **โหติ** ย่อมมี.

[แปลง ถฺย เป็น จฺฉ และ ธฺย เป็น ชฺฌ]

ตัวอย่างเช่น

ภูตํ **ตจฺฉํ**	=	ตถฺย	ความจริง
ยทิ วา **ตจฺโฉ** ยทิ วา **อตจฺโฉ**	=	ตถฺย	ของจริงหรือว่าของปลอม
โพชฺฌงฺโค	=	โพธฺยงฺค	ธรรมอันเป็นองค์แห่งการตรัสรู้
ทุมฺเมชฺฌํ	=	ทุมฺเมธฺยํ	ความโง่เขลา
นาญฺญตฺร **โพชฺฌา** ตปสา[170]	=	โพธฺยา	นอกจากโพธิและตบะแล้ว

โพชฺฌาติ โพธิยาติ ปทฺวฺยฺติ.
บทว่า โพชฺฌา ตั้งบทว่า โพธิยา.

อิธ น ภวติ “ติณลตานิ โอสธฺโย”ติ.[171]

ที่จะกล่าวต่อไปนี้ ไม่มีการแปลง ธฺย เป็น ชฺฌ

สูตรนี้ให้แปลง น เป็นนิคคหิตและแปลง ตฺย เป็น จ เพียงตัวเดียว (ไม่ต้องทำเป็นพยัญชนะซ้อนกัน สองตัวว่า จฺจ)

[๒] อากาสานญฺจ ศัพท์เดิมมาจาก อากาสานนฺตฺย แปลง นฺ เป็น นิคคหิต แปลง ตฺย เป็น จ แปลง นิคคหิต เป็น ญ

[๓] สัททนีติฉบับบาลีเป็น **ถยธยานำ จฺฉยุคชฺฌยุคำ.** ส่วน สัททนีตินิสสยะ เป็น ถฺยธฺยานำ .... ผู้แปลเห็นว่าตามมติสัททนีตินิสสยะเหมาะสมกว่า

ตัวอย่างเช่น

ติณลตานิ **โอสธฺโย** = โอสธิโย ต้นหญ้าและลดาวัลย์ ต้นยา

๑๐๗. ตถานำ ฏฺฐยุคำ.

ฏฺฐยุคำ อ. คู่แห่ง ฏฺฐ **ตถานำ** ของ ตฺถ ท. **โหติ** ย่อมมี.

[แปลง ตฺถ เป็น ฏฺฐ]

ตัวอย่าง

อฏฺฐกถา อตฺถกถา วา	อตฺถกถา	อรรถกถา
ทุกฺขสฺส **ปีฬนฏฺโฐ สงฺขตฏฺโฐ**	ปีฬนตฺโถ สงฺขตตฺโถ	ทุกข์มีสภาพบีบคั้นและถูกปรุงแต่ง
อนฺนำ **อนฺนฏฺฐิกสฺส**[172]	อนฺนตฺถิกสฺส	ให้ข้าวแก่ผู้ต้องการข้าว
อฏฺฐิ กตฺวา สุเณยฺย	อตฺถึ	พึงฟังอย่างตั้งใจ

กฺวจิ น ภวติ "อตฺถสำวณฺณนา, อตฺถรโส"ติ.

บางแห่งไม่มีการแปลง ตฺถ เป็น ฏฺฐ

ตัวอย่างเช่น

อตฺถสำวณฺณนา® คัมภีร์อธิบายความหมาย

อตฺถรโส อรรถรส

๑๐๘. กยานำ กฺกยุคำ ชฺชยุคญฺจ.

กฺกยุคำ จ อ. คู่แห่ง กฺก ด้วย **ชฺชยุคำ จ** อ. คู่แห่ง ชฺช ด้วย **กยานำ** แห่ง กฺย ศัพท์ ท. **โหนฺติ** ย่อมมี.

[แปลง กฺย เป็น กฺก และ ชฺช]

คัมภีร์สัททนีติ สุตตมาลานิสสัย (เล่ม ๑ หน้า ๘๘) ได้กล่าวเกี่ยวกับเรื่องนี้ไว้ว่า

อตฺถปฺปกาสโก โลเก นฺยาโส พฺยาขฺยานปญฺจิกา
วุจฺจเต สาสเน อฏฺฐ- กถา สำวณฺณนาติ จ.

ในคัมภีร์ไวยากรณ์สันสกฤต เรียกคัมภีร์ที่อธิบายความหมายว่า นยาส, พยาขยาน และปัญจิกา ส่วนในคัมภีร์ทางศาสนา เรียกว่าอรรถกถาและสังวัณณนา

เนปกฺกํ เนปกฺยํ ปัญญาหรือสติที่แก่กล้า

มหานาโม **สกฺโก**[173] สกฺโย เจ้าศากยมหานามะ

ภิสกฺกสฺส อิทนฺติ เภสชฺชํ ภิสกฺยสฺส ชื่อ เภสชฺช เพราะเป็นงานของหมอ

อถ "สกฺยา สากิยา"ติ รูปนฺตรานิปิ ทิสฺสนฺติ.

นอกจากนี้ ยังปรากฏรูปอุทาหรณ์ที่ไม่มีการแปลง กฺย เป็น กฺก

ตัวอย่างเช่น

สกฺยา สากิยา เจ้าศากยะ

๑๐๙. จฺยชฺยานํ จฺจยุคชฺชยุคฺ.

จฺจยุคชฺชยุคฺ อ. คู่แห่ง จฺจ และ คู่แห่ง ชฺช **จฺยชฺยานํ** ของ จฺยและชฺย ท.
โหติ ย่อมมี.

[แปลง จฺย เป็น จฺจ และ ชฺย เป็น ชฺช]

ตัวอย่าง

ปจฺจติ ปจฺยติ ย่อมหุง

ปวุจฺจติ ปวุจฺยติ ถูกเรียก

ปลุชฺชติ ปลุชฺยติ สลายไป

โภชฺชยาคุ[174] โภชฺยยาคุ ข้าวยาคูที่ควรบริโภค

๑๑๐. ลฺยานํ ลฺลยุคฺ.

ลฺลยุคฺ อ. คู่แห่ง ลฺล **ลฺยานํ** แห่ง ลฺย ท. **โหติ** ย่อมมี.

[แปลง ลฺย เป็น ลฺล]

วิปลฺลาโส® วิปริ อาโส ความคลาดเคลื่อน

วิปลฺลตฺถ วิปริ อตฺถ การเปลี่ยนแปลง

ปตฺตกลฺลํ[175] ปตฺตกลฺย ถึงเวลาแล้ว

โกสลฺลํ โกสลฺย ความเป็นผู้ฉลาด

กฺวจิ น ภวติ.

บางแห่ง ไม่แปลง ลฺย เป็น ลฺล.

ตัวอย่างเช่น

สุมงฺคลฺยํ ความเป็นมงคลดี

๑๑๑. วฺยานํ พฺพยุคฺ.

พฺพยุคฺ อ. คู่แห่ง พฺพ **วฺยานํ** ของ วฺย ท. **โหติ** ย่อมมี.

[แปลง วฺย เป็น พฺพ]

ตัวอย่างเช่น

เวธพฺพํ ความเป็นหญิงหม้าย

เวธพฺยํ วา รูปว่า เวธพฺยํ ก็มีบ้าง

๑๑๒. สฺโย สฺสยุคฺ.

สฺโย อ. สฺย **สฺสยุคฺ** เป็นคู่แห่ง สฺส **โหติ** ย่อมเป็น.

[แปลง สฺย เป็น สฺส]

ตัวอย่างเช่น

โปริสฺสํ = โปริสฺยํ ความเป็นบุรุษ

อถ “โปริสิยนฺ”ติ รูปนฺตรมฺปิ ทิสฺสติ.

นอกจากนั้น บางแห่งมีรูปที่ไม่แปลง สฺย เป็น สฺส บ้าง

ตัวอย่างเช่น

โปริสิยํ[๑]

กฺวจิ น ภวติ, อาลสฺยํ.

ไม่มีการแปลง สย เป็น สฺส บ้าง

ตัวอย่างเช่น

อาลฺสยํ ความเกียจคร้าน

๑๑๓. คฺโย คฺคยุคฺ.

คฺโย อ. คฺย **คฺคยุคฺ** เป็นคู่แห่ง คฺค **โหติ** ย่อมเป็น.

[แปลง คฺย เป็น คฺค]

ตัวอย่างเช่น

โทภคฺคํ = โทภคฺยํ ความเป็นผู้อัปโชค

กฺวจิ น ภวติ, โอทคฺยํ.

ไม่แปลง คฺย เป็น คฺค บ้าง

ตัวอย่างเช่น

โอทคฺยํ ความกระตือรือร้น

๑๑๔. ปฺโย ปฺปยุคฺ โป จ.

ปฺโย อ. ปฺย **ปฺปยุคฺ** เป็นคู่แห่ง ปฺป **โหติ จ** ย่อมเป็นด้วย **โป** เป็น ป **โหติ จ** ย่อมเป็นด้วย.

[แปลง ปฺย เป็น ปฺป และ ป]

ตัวอย่าง

อปฺเปกจฺเจ[176]	อปฺเยกจฺเจ	บางพวก
อปฺเปกทา	อปฺเยกทา	บางคราว
สารุปฺปํ	สารุปฺยํ	ความเหมาะสม
ทีปา	ทีปฺย	รถเสือเหลือง

ทีปิจมฺมปริวาริตาติ อตฺโถ.

ความหมายก็คือรถที่หุ้มด้วยหนังเสือเหลือง.

๑๑๕. โฆฺย คฺโฆ.

โฆฺย อ. ฆฺย **คฺโฆ** เป็น คฺฆ **โหติ** ย่อมเป็น.

[แปลง ฆฺย เป็น คฺฆ]

ตัวอย่างเช่น

เวยฺยคฺฆา® รถเสือโคร่ง

พฺยคฺฆจมฺมปริวาริตาติ อตฺโถ.

หมายความว่า รถที่หุ้มด้วยหนังเสือ.

๑๑๖. ฏฺโย จฺจยุคฺ.

ฏฺโย อ. ฏฺย **จฺจยุคฺ** เป็นคู่แห่ง จฺจ **โหติ** ย่อมเป็น.

[แปลง ฏฺย เป็น จฺจ]

ตัวอย่าง

พฺยาวฏฺสฺส ภาโว **เวยฺยาวจฺจํ**	วิ + อาวฏฺย	ความเป็นผู้ขวนขวาย

กฺวจิ น ภวติ.

ไม่มีการแปลง ฏฺย เป็น จฺจ บ้าง.

ตัวอย่างเช่น

ปาริภฏฺยํ ความเป็นผู้เลี้ยงเด็ก

๑๑๗. นฺโย ญฺญยุคํ ณฺโย จ.

นฺโย จ อ. นฺย ด้วย **โณฺย จ** อ. ณฺย ด้วย **ญฺญยุคํ** เป็นคู่แห่ง ญฺญ **โหติ** ย่อมมี.

[แปลง นฺย และ ณฺย เป็น ญฺญ]

อญฺญาโย	อานิอาโย	อริยมรรค
อากิญฺจญฺญํ[177]	อากิญฺจนฺยํ	หมดความเดือดร้อนใจ
เคลญฺญํ	เคลานฺยํ	ความเจ็บไข้
สามญฺญํ	สามณฺยํ	ความเป็นสมณะ(อรหัตผล)

กฺวจิ น ภวติ, อาณณฺยํ.

บางแห่ง ไม่มีการแปลง ณฺย เป็น ญฺญ

ตัวอย่างเช่น

อาณณฺยํ ไม่ติดหนี้

๑๑๘. ภฺโย พฺภยุคํ.

ภฺโย อ. ภฺย **พฺภยุคํ** เป็นคู่แห่ง พฺภ **โหติ** ย่อมเป็น.

[แปลง ภฺย เป็น พฺภ]

ตัวอย่างเช่น

โอสพฺภํ = โอสภฺย ความเป็นผู้ประเสริฐ

๑๑๙. มฺมยุคํ มฺโย.

โมฺย อ. มฺย **มฺมยุคํ** เป็นคู่แห่ง มฺม **โหติ** ย่อมเป็น.

[แปลง มฺย เป็น มฺม]

ตัวอย่างเช่น

โอปมฺมํ = โอปมฺยํ ความเป็นอุปมา

โสขุมฺมํ = โสขุมฺยํ ความเป็นผู้ละเอียดอ่อน

๑๒๐. ตีสุ พฺยญฺชเนเสฺวโก สรูโป โลปฺ.

ตีสุ พฺยญฺชเนสุ บรรดาพยัญชนะสังโยค ๓ ตัว **สรูโป** อ. พยัญชนะที่มีเสียงเสมอกัน **เอโก** ตัวหนึ่ง **ปปฺโปติ** ย่อมถึง **โลปฺ** ซึ่งการลบ.

[ในบรรดาพยัญชนะสังโยค ๓ ตัวซ้อนกัน ให้ลบพยัญชนะที่มีเสียงเท่ากันตัวหนึ่ง]

ตัวอย่างเช่น

โมเจสิ เอกสตำ **ขเตฺย** = ขตฺติเย ปล่อยกษัตริย์ ๑๐๑ พระองค์

อคฺยาคารำ = อคฺคฺยาคารำ เรือนไฟ

สรูโปติ กึ? เอวมฺปิ ติตฺถฺยา ปุถุโส วทนฺติ.

ถาม. บทว่า สรูโป มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อห้ามการลบพยัญชนะสังโยคที่มีเสียงไม่เท่ากัน

ตัวอย่างเช่น

เอวมฺปิ **ติตฺถิยา**® ปุถุโส วทนฺติ[178] เหล่าเดียรถีย์ย่อมกล่าวอย่างนี้มาก

๑๒๑. มตนฺตเร อุทฺนิโต ปรำ ทฺวิภาวำ สทิสตฺเตน.

มตนฺตเร ในมติอื่น **พฺยญฺชนำ** อ. พยัญชนะ **ปรำ** อันเป็น เบื้องหลัง **อุทฺนิโต** จาก อุ ทฺ นิ อุปสรรค **ปปฺโปติ** ย่อมถึง **ทฺวิภาวำ** ซึ่งการซ้อน **สทิสตฺเตน** โดยความเป็นพยัญชนะที่มีรูปเหมือนกัน.

อาจริยานำ มตนฺตเร อุทฺนิอุปสคฺคโต ปรำ พฺยญฺชนำ สทิสตฺเตน ทฺวิภาวำ ปปฺโปติ.

ตามมติอาจารย์อื่น พยัญชนะที่อยู่หลัง อุ ทฺ นิ อุปสรรค จะเป็นสทิสเทวภาวะ (คือซ้อนพยัญชนะที่มีรูปเหมือนกัน).

ตัวอย่าง

อุกฺกาสิ[179]	อุ + กาสิ	กระแอม
อุตฺตาโส	อุ + ตาโส	ความสะดุ้ง
ทุมฺมโน	ทุ + มโน	เสียใจ
ทุกฺกรำ	ทุ + กรำ	สิ่งทำได้ยาก
นิสฺโสโก	นิ + โสโก	หมดความโศก
นิกฺกงฺโข	นิ + กงฺโข	หมดความสงสัย

๑๒๒. ผุฏฺฐกฺขรสญฺโญเค ปุพฺพมผุฏฺฐตฺตำ.

ผุฏฺฐกฺขรสญฺโญเค ครั้นเมื่อพยัญชนะสังโยคอันเป็นผุฏฐ-อักษร (ธนิตอักษร) **สติ** มีอยู่ **พยญฺชนำ** อ. พยัญชนะ **ปุพฺพำ** อันเป็นเบื้องหน้า **ปปฺโปติ** ย่อมถึง **อผุฏฺฐตฺตำ** ซึ่งความเป็น อผุฏฐอักษร (สิถิลอักษร).

[ในพยัญชนะสังโยคที่เป็นผุฏฐอักษร (ธนิตอักษร) พยัญชนะตัวหน้า จะเปลี่ยนเป็นอผุฏฐะ (สิถิลอักษร)]

ตัวอย่างเช่น

อุฏฺฐิโต	=	อุจฺฐิโต	ลุกขึ้นแล้ว
อุคฺฆาติ	=	อุฆฺฆาติ	ย่อมเพิกขึ้น
ทุพฺภาสิตำ[180]	=	ทุภฺภาสิตำ	กล่าวไว้ไม่ดี
ทุพฺภิกฺขำ	=	ทุภฺภิกฺขำ	อาหารที่หาได้ยาก
นิทฺธโน	=	นิธฺธโน	ไม่มีทรัพย์
นิพฺภยำ	=	นิภฺภยำ	ไม่มีภัย

๑๒๓. อผุฏฺฐกฺขรสญฺโญเค ปรำ กฺวจิ ผุฏฺฐตฺตำ.

อผุฏฺฐกฺขรสญฺโญเค ครั้นเมื่อพยัญชนะสังโยคอันเป็นอผุฏฐอักษร (สิถิลอักษร) **สติ** มีอยู่ **พยญฺชนำ** อ. พยัญชนะ **ปรำ** อันเป็นเบื้องหลัง **ปปฺโปติ** ย่อมถึง **ผุฏฺฐตฺตำ** ซึ่งความเป็นผุฏฐอักษร (ธนิตอักษร) **กฺวจิ** ในบางที่.

[ในพยัญชนะสังโยคที่เป็นอผุฏฐอักษร (สิถิลอักษร) พยัญชนะตัวหลัง จะเปลี่ยน เป็นผุฏฐะ (ธนิตอักษร) ได้ในบางแห่ง]

ตัวอย่าง

นิกฺขมติ	นิ + กฺกมติ	ออกไป
อปิธานำ **นิปฺผตฺติ**	นิ + ปฺปตฺติ	ฝาหม้อตก
นิตฺถรณตฺถาย	นิ + ตฺตรณตฺถาย	เพื่อต้องการพ้นทุกข์
โสมฺหิ เอตรหิ กนฺตารำ -	นิ + ติณฺโณ	เรา... พ้นทางกันดาร

นิตฺติณฺโณ[181]

กฺวจีติ กึ? ตำ เว นปฺปสหติ มาโร. อุตฺตรนฺติ มหานทึ.

ถาม. บทว่า กฺวจิ มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อห้ามเปลี่ยนผุฏฐอักษรเป็นอผุฏฐอักษรบ้าง

ตัวอย่าง

ตๆ เว **นปฺปสหตี** มาโร[182] น + ปสหตี มารไม่ครอบงำบุคคลนั้น

อุตฺตรนฺติ มหานทึ อุ + ตรนฺติ ข้ามแม่น้ำใหญ่

๑๒๔. วิสภาคสญฺโญเค เอโก เอกสฺส สภาคตฺตๆ.

วิสภาคสญฺโญเค ครั้นเมื่อพยัญชนะสังโยคมีรูปต่างกัน **สติ** มีอยู่ **เอโก** อ. พยัญชนะตัวหนึ่ง **ปปฺโปติ** ย่อมถึง **สภาคตฺตๆ** ซึ่งความมีรูปเหมือนกันกับพยัญชนะ **เอกสฺส** ตัวหนึ่ง.

[ในพยัญชนสังโยคอันมีรูปต่างกัน พยัญชนะตัวหนึ่ง จะมีรูปเหมือนกับอีกตัวหนึ่ง]

ตัวอย่างเช่น

ปริเอสนา[๑] = ปยฺเยสนา การแสวงหา

นพฺโภ[๒] = นาภิโย สะดือ

โอสพฺภๆ = โอสภฺยๆ ความประเสริฐ

๑๒๕. ชาติยา ชจฺโจ กฺวจิ พฺยญฺชเน.

พฺยญฺชเน ในเพราะพยัญชนะ **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **ชจฺโจ** อ. การแปลงเป็น ชจฺจ **ชาติยา** ของ ชาติ ศัพท์ **โหติ** ย่อมมี **กฺวจิ** ในบางที่.

ชาติสทฺทสฺส ชจฺจาเทโส โหติ กฺวจิ พฺยญฺชเน ปเร.

[๑] ปริเอสนา = ปริ + เอสนา = ปรฺย + เอสนา = ปยฺย + เอสนา = ปยฺเยสนา

[๒] นพฺโภ = นาภิ+โย เอา อิ เป็น ย=นาภฺยฺโย แยก โอ ออกจาก ย=นาภฺยฺย ลบ ยฺ อักษรตัวหน้า=นาภฺย+โอ แปลง ภฺย เป็น ภฺภ=นาภฺภ+โอ แปลง ภฺ ตัวหน้าให้เป็น อสทิสเทวภาวะ (พฺ)=นาพฺภ+โอ รัสสะอา เป็น อ=นพฺโภ

เมื่อมีพยัญชนะอยู่หลัง แปลง ชาติ ศัพท์ เป็น ชจฺจ ได้บ้าง.

ตัวอย่างเช่น

ชจฺจพธิโร[๑] ผู้หนวกแต่กำเนิด

ชาติพธิโร วา รูปว่า ชาติพธิโร ก็มีบ้าง

ชจฺจชโฬ ผู้มีปัญญาทึบมาแต่กำเนิด

ชาติชโฬ วา รูปว่า ชาติชโฬ ก็มีบ้าง

อิธ พฺยญฺชนคฺคหณๆ "ชจฺจนฺโธ"ติอาทีสุ สรปรตฺตา อเนน ลกฺขเณน ชาติสทฺทสฺส ชจฺจาเทโส น โหตีติ ทสฺสนตฺถๆ.

ศัพท์ว่า **พฺยญฺชน** ในสูตรนี้ แสดงว่า ในตัวอย่างว่า **ชจฺจนฺโธ** เป็นต้น ไม่ต้องแปลง **ชาติ** ศัพท์เป็น **ชจฺจ** ด้วยสูตรนี้ เพราะมีสระอยู่เบื้องหลัง

อิมสฺมึ ปกรเณ กานิจิ อุทาหรณานิ ปุพฺพลกฺขเณน สิทฺธานิปิ วิธินานตฺตทสฺสเนน โสตูนํ ปรมโกสลฺลปฺปาทนตฺถญฺเจว ปชฺชุนฺนคติกานิปิ[๒] ลกฺขณานิ โหนฺตีติ ทสฺสนตฺถญฺจ วุตฺตานีติ น ปุนรุตฺติโทโส อวคนฺตพฺโพ.

ในคัมภีร์นี้ แม้ว่าบางอุทาหรณ์ จะสำเร็จแล้วด้วยสูตรก่อนๆ แต่ที่นำมากล่าวซ้ำอีกโดยแสดงวิธีที่แตกต่างกัน ก็เพื่อให้นักศึกษาเกิดความเชี่ยวชาญ และเพื่อแสดงให้ทราบว่า สูตรทั้งหลายที่เป็นปัชชุนนคติกนัย (นัยที่เหมือนฝนตกหลายครั้ง) ก็มีอยู่ ดังนั้น พึงทราบว่าไม่ต้องปุนรุตติโทษ (โทษเพราะการพูดซ้ำซาก).

ยสฺมา จ นีติ นาม นานปฺปกาเรน กถิตาเยว โสภติ, อยญฺจ สาสเน สทฺธมฺมนีติ, ตสฺมาปิ นานปฺปกาเรน กถิตาติ น ปุนรุตฺติโทโส.

อนึ่งธรรมดาว่าหลักการของกฎไวยากรณ์ที่กล่าวไว้หลายรูปแบบเท่านั้น จึงจะงดงาม. สำหรับคัมภีร์สัททนีติ เป็นคัมภีร์ที่แสดงกฎไวยากรณ์ของพระสัทธรรมในพระศาสนา, ดังนั้น ถึงจะกล่าวไว้หลายรูปแบบ ก็ไม่ต้องปุนรุตติโทษ (โทษเพราะการกล่าว ซ้ำซ้อน) แต่ประการใด.

ดูวิธีการทำตัวรูป ชจฺจพธิโร เป็นต้นอีกนัยหนึ่งใน มณิสารมัญชูสาฎีกา ปริจเฉทที่ ๕

[๒] ปัชชุนนคติกนัย นัยที่เปรียบเสมือนฝนตก คือธรรมดาของฝนนั้นจะตกโดยไม่เลือกที่แม้จะเป็นที่เก่าซึ่งเคยตกมาแล้วก็ตาม ฉันใด แม้สูตรไวยากรณ์ ก็มีการนำเอาคำศัพท์ซึ่งสำเร็จรูปแล้ว ด้วยวิธีการของสูตรอื่น มาแสดงไว้ด้วยวิธีการอื่นๆ อีกได้ ฉันนั้น

๑๒๖. อวสฺโส.

พฺยญฺชเน ในเพราะพยัญชนะ **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **โอ** อ. การแปลงเป็น โอ **อวสฺส** แห่ง อว **โหติ** ย่อมมี **กฺวจิ** ในบางที่.

อวอิจฺเจตสฺส โอการาเทโส โหติ กฺวจิ พฺยญฺชเน ปเร.

เมื่อมีพยัญชนะอยู่หลัง แปลง อว เป็น โอ ได้บ้าง.

ตัวอย่าง

อนฺธกาเรน **โอนทฺธา**[183]	อว + นทฺธา	ถูกโมหะครอบงำ
โอวทติ	อว + วทติ	กล่าวสอน
โอสานํ	อว + สานํ	การสิ้นสุด, จบ
	โวสานํ วิ + อว + สานํ	การสิ้นสุด, จบ

กฺวจีติ กึ? อวสฺสุสฺสตฺ. อวสานํ.

ถาม. บทว่า กฺวจิ มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อห้ามแปลง อว เป็น โอ บ้าง

ตัวอย่าง

อวสฺสุสฺสตุ	อว + สุสฺสตุ	จงเหือดแห้งไป
อวสานำ	อว + สานำ	การสิ้นสุด, จบ

พฺยญฺชเนติ กึ? อวยาคมนำ, อเวกฺขติ.

ถาม. บทว่า พฺยญฺชเน มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อห้ามแปลง อว เป็น โอ ในกรณีที่มีสระอยู่เบื้องหลัง

ตัวอย่าง

อวยาคมนำ	อว + อาคมนำ	การไปมา
อเวกฺขติ	อว + อิกฺขติ	พิจารณา

๑๒๗. เอวำขฺวนฺตเร วิยสฺส พฺยา.

พฺยา อ. การแปลงเป็น พฺยา **วิยสฺส** แห่ง วิย ศัพท์**ฐิตสฺส** ที่ดำรงอยู่ **เอวำขฺวนฺตเร** ในระหว่างแห่ง เอวำ ศัพท์และ โข ศัพท์ **โหติ** ย่อมมี.

เอวำสทฺทโขสทฺทานมนฺตเร ฐิตสฺส วิยสทฺทสฺส พฺยาเทโส โหติ.

เมื่อ วิย ศัพท์อยู่ระหว่าง เอวำ กับ โข ให้แปลงเป็น พฺยา.

ตัวอย่างเช่น

เอวำ **พฺยา**® โข อหำ ภนฺเต ภควตา ธมฺมำ เทสิตำ อาชานามิ

ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ข้าพระองค์ ย่อมรู้ทั่วถึงสิกขาบท ที่พระผู้มีพระภาคทรง แสดงอย่างนี้ทีเดียวแล

เอวำ พฺยา โขติ เอวำ วิย โข.

คำว่า เอวำ พฺยา โข ตัดบทว่า เอวำ วิย โข.

๑๒๘. วาจาย โพฺย ปเถ.

ปเถ ในเพราะ ปถ ศัพท์ **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **โพฺย** อ. การแปลงเป็น พฺย **วาจาย** แห่ง วาจา ศัพท์ **โหติ** ย่อมมี.

วาจาสทฺทสฺส โพฺย โหติ ปถสทฺเท ปเร.

เมื่อมี ปถ ศัพท์อยู่หลัง วาจา ศัพท์ จะมีรูปเป็น พฺย.

ตัวอย่าง

พฺยปฺปโถ วาจา + ปโถ ถ้อยคำอันเป็นแนวทาง

พฺยปฺปโถติ วจนปโถ. วาจา เอว อญฺเญสมฺปิ ทิฏฺฐานุคติมาปชฺชนฺตานํ ปถภูตตฺตา พฺยปฺปโถติ วุจฺจติ.

คำว่า **พฺยปโถ** คือคำพูดที่เป็นแนวทาง. ถ้อยคำนั่นเทียว ท่านเรียกว่า พฺยปถ เพราะ เป็นแนวทางให้ชนเหล่าอื่นถือเอาเป็นแบบอย่าง.

วิย ศัพท์ในคำว่า พฺยา มีอรรถอวธารณะ มีค่าเท่ากับ เอว คือการเน้นความเหมือนกับ วิย ศัพท์ในคำว่า

อติวิย

๑๒๙.อุ พฺยญฺชเน ปุถสฺสนฺโต.

พฺยญฺชเน ในเพราะพยัญชนะ **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **อนฺโต** อ. สระอันเป็นที่สุด **ปุถสฺส** ของ ปุถ นิบาต **อุ** เป็น อุ **โหติ** ย่อมเป็น.

ปุถอิจฺเจตสฺส อนฺโต สโร พฺยญฺชเน ปเร อุกาโร โหติ.

เมื่อมีพยัญชนะอยู่หลัง แปลงสระ อ ที่สุดของ ปุถ นิบาต เป็น อุ.

ตัวอย่าง

ปุถุชฺชโน[184] ปุถ + ชโน ปุถุชน

ปุถุภูตา ปุถ + ภูตา พื้นดินหนา

พฺยญฺชเนติ กึ? ปุถ อยํ

ถาม. บทว่า พฺยญฺชเน มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อห้ามแปลงเป็น อุ ในกรณีที่มีสระอยู่หลัง

ตัวอย่างเช่น

ปุถ อยํ บุคคลนี้ ต่างจากพระอริยะ

๑๓๐. กฺวโจการาคโม.

พฺยญฺชเน ในเพราะพยัญชนะ **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **โอ-การาคโม** อ. โอ อักษรอาคม **โหติ** ย่อมลง **กฺวจิ** ในบางที่.

กฺวจิ โอการาคโม โหติ พฺยญฺชเน ปเร.

เมื่อมีพยัญชนะอยู่หลัง ลง โอ อักษรอาคมได้บ้าง.

ตัวอย่าง

ปโรสหสฺสํ *ภิกฺขุสงฺฆ*[185] ปร + สหสฺสํ หมู่ภิกษุจำนวนพันกว่ารูป

ชีว ตฺวํ **สรโทสตํ** สรท + สตํ ท่านจงมีชีวิตตลอด ๑๐๐ ปี

กฺวจีติ กสฺมา? เอถ ปสฺสถิมํ โลกํ. อนฺธีภูโต อยํ โลโก.

ถาม. บทว่า กฺวจิ ใส่เพิ่มเข้ามาเพื่อประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อให้ทราบว่า อุทาหรณ์ในพระบาลีส่วนมาก ไม่มีการลง โอ อาคม

ตัวอย่างเช่น

เอถ ปสฺสถิมํ โลกํ พวกท่าน จงมาดูโลกนี้

อนฺธีภูโต๑ อยํ โลโก โลกนี้ เป็นโลกมืดแล้ว

[วินิจฉัย อติปฺปโค]

อาจริยา ปน โอกาเรน สหาปิ คการาคมํ อิจฺฉนฺติ, เต "อติปฺปโค โข ตาว สาวตฺถิยํ ปิณฺฑาย จริตุนฺ"ติ อุทาหรนฺติ. อยํ ปน อสฺมากํ รุจิ. ปโคสทฺโท ปาโตสทฺเทน สมานตฺโถ นิปาโตติ ทฏฺฐพฺโพ. เตนาหุ อฏฺฐกถาจริยา "อติปฺปโคติ อติวิย ปาโตติ อตฺโถ"ติ.[186]

ส่วนอาจารย์ทั้งหลาย ประสงค์ให้ลง ค อาคมพร้อมกับ โอ อักษร โดยยกตัวอย่างว่า **อติปฺปโค โข ตาว สาวตฺถิยํ ปิณฺฑาย จริตุ** (ยังเช้าอยู่ เพื่อเที่ยวบิณฑบาตในเมืองสาวัตถี). ส่วนข้าพเจ้า มีความเห็นดังนี้ว่า ปโค ศัพท์เป็นนิบาตที่มีอรรถเท่ากับ ปาโต ศัพท์.๒ ดังนั้น พระอรรถกถาจารย์ทั้งหลายจึงกล่าวว่า คำว่า อติปฺปโค มีความหมายว่าเช้ามืด.

๑๓๑. นปุสเก ตํสทฺทาทีนํ นิคฺคหีตํ พฺยญฺชเน นิสฺสรํ ตการํ โส จ สสฺสรํ ทการํ กฺวจิ คาถายํ.

กฺวจิ ในบางที่ **คาถายํ** ในคาถา **นิคฺคหีตํ** อ. นิคคหิต **ตํสทฺทาทีนํ** ของศัพท์ ท. มี ตํ ศัพท์เป็นต้น **วตฺตมานานํ** อันเป็นไปอยู่ **นปุสเก** ในนปุงสกลิงค์ **ปปฺโปติ** ย่อมถึง **ตการํ** ซึ่งความเป็น ตฺ อักษร **นิสฺสรํ** อันปราศจากสระ **พฺยญฺชเน** ในเพราะพยัญชนะ **โส จ ตกาโร** อ. ตฺ อักษรนั้น **ปปฺโปติ** ย่อมถึง **ทการํ** ซึ่งความเป็น ท. อักษร **สสฺสรํ** อันเป็นไปกับด้วยสระ.

[บางแห่ง ในคาถา๓ เมื่อมีพยัญชนะอยู่หลัง นิคคหิตของคำว่า ตํ เป็นต้นที่เป็นนปุง-สกลิงค์จะเปลี่ยนเป็นตัว ต ที่ไม่มีสระ (ตฺ) และตัว ต ที่ไม่มีสระนั้น จะเปลี่ยนเป็นตัว ท ที่มีสระ (ท)]

ยทิจฺฉเส ตฺวํ **ตทเต**๑ สมิชฺฌตุ[187] ตตฺเต ขอสิ่งที่ท่านต้องการจงสำเร็จ

น **พฺราหฺมณสฺเสตทกิญฺจิ**๒ เสยฺโย[188] เอตตฺ กิญฺจิ การทำของพราหมณ์ไม่ดีเลย

เอตฺถ หิ "ตํ เต"ติ เฉโท, "เอตํ กิญฺจี"ติ จ.

ก็ในตัวอย่างตามที่กล่าวมานี้ (ตัวอย่างแรก) ตัดบทว่า **ตำ เต,** (ตัวอย่างที่สอง) ตัดบทว่า **เอตำ กิญฺจิ**.

กฺวจีติ กึ? น ตำ ชิตำ สาธุ ชิตำ, เอตำ มงฺคลมุตฺตมำ

ถาม. บทว่า กฺวจิ มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อห้ามวิธีการของสูตรนี้บ้าง

ตัวอย่างเช่น

น ตำ ชิตำ สาธุ ชิตำ การชนะนั้น ไม่ถือว่าเป็นการชนะอย่างเด็ดขาด

เอตำ มงฺคลมุตฺตมำ กรรม ๓ อย่างนั้น เป็นมงคลอันสูงสุด

๑๓๒. อธิสฺสชฺโฌ.

> **พฺยญฺชเน** ในเพราะพยัญชนะ **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **อชฺโฌ** อ. การแปลงเป็น อชฺฌ **อธิสฺส** ของ อธิ อุปสรรค **โหติ** ย่อมมี **กฺวจิ** ในบางที่.

อธิอิจฺเจตสฺส พฺยญฺชเน ปเร กฺวจิ อชฺฌาเทโส โหติ .

เมื่อมีพยัญชนะอยู่หลัง แปลง อธิ เป็น อชฺฌ ได้บ้าง.

โส จ โข คาถายำ ทฏฺฐพฺโพ

ก็การแปลง อธิ เป็น อชฺฌ นั้นพบได้ในคาถา

ตัวอย่างเช่น

อคารำ **อชฺฌ** โส วสิ[189] พระโพธิสัตว์นั้น ย่อมอยู่ครองเรือน

อธิ โส อาวสีติ เฉโท.

ตัดบทว่า อธิ + โส + อาวสิ.

ตตฺถ อชฺฌสทฺทำ อาวสิสทฺเทน สมฺพนฺธิตฺวา อตฺโถ วตฺตพฺโพ “สเจ อคารำ อชฺฌา-วสตี”ติ ปาฬิสฺสนโต. วิจิตฺรนยญฺหิ ภควโต ปาวจนำ.

อนึ่งเนื่องจากพระดำรัสของพระผู้มีพระภาคมีนัยที่วิจิตรพิสดาร[ยิ่งนัก]ดังนั้นในตัวอย่างนั้น ควรแสดงความหมายโดยเชื่อม **อชฺฌ** ศัพท์เข้ากับ **อาวสิ** ศัพท์ เพราะในพระบาลีปรากฏตัวอย่างว่า สเจ อคารำ อชฺฌาวสติ (ถ้าอยู่ครองเรือน).

๑๓๓. อทฺโธ ภูมเย ปเร.

พฺยญฺชเน ในเพราะพยัญชนะ **ภูมเย** อันสำเร็จมาจาก ภู ธาตุ **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **อทฺโธ** อ. การแปลงเป็น อทฺธ **อธิสฺส** แห่ง อธิ ศัพท์ **โหติ** ย่อมมี **กฺวจิ** ในบางที่.

อธิ อิจฺเจตสฺส ภูธาตุมเย ปเร กฺวจิ อทฺธาเทโส โหติ.

เมื่อมีพยัญชนะหลังอันสำเร็จมาจาก ภู ธาตุ แปลง อธิ เป็น อทฺธ ได้บ้าง.

ตัวอย่าง

อทฺธภูโต	อธิ + ภูโต	เป็นผู้เบียดเบียน
อทฺธภวติ	อธิ + ภวติ	เบียดเบียน
จกฺขุ ภิกฺขเว **อทฺธภูตํ**[190]	อธิ+ภูตํ	ภิกษุ จักษุ... เบียดเบียน
กึสุ สพฺพํ อทฺธภวิ	อธิ + ภวิ	อะไรหนอ ครอบงำสรรพสิ่ง
นามํ สพฺพํ อทฺธภวิ	อธิ + ภวิ	นามบัญญัติ ครอบงำสรรพสิ่งได้

กฺวจีติ กึ? อธิภูโต, อธิภวติ

ถาม. บทว่า กฺวจิ มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อห้ามแปลง อธิ เป็น อทฺธ บ้าง

ตัวอย่างเช่น

อธิภูโต ผู้เป็นใหญ่

อธิภวติ ย่อมเป็นใหญ่

อิติ สทฺทนีติยํ

พฺยญฺชนสนฺธิวิธานํ นิฏฺฐิตํ.

พยัญชนสนธิวิธานในคัมภีร์สัททนีติ จบแล้ว

ด้วยประการฉะนี้.

โวมิสสกสนฺธิวิธาน

โวมิสสกสนธิวิธาน

อถ โวมิสฺสสนฺธิวิธานำ ภวติ

ลำดับต่อไปนี้ เป็นตอนว่าด้วยโวมิสสสนธิ.

มิสฺสีภูตานำ สรพฺยญฺชนาทีนำ สนฺธิ โวมิสฺสสนฺธิ, ตถา หิ สรพฺยญฺชนนิคฺคหีตาเทส-โลปกรณวเสน สาธิโต สนฺธิ “โวมิสฺสสนฺธี”ติ วุจฺจติ. โส เอว สรพฺยญฺชนนิคฺคหีตาเทส-โลปวิปรีตาทิวเสน อเนกสงฺคหตฺตา “สาธารณสนฺธี”ติ จ วุจฺจติ.

ตถา โส เอว คาถาสุ ฉนฺทานุรกฺขณตฺถำ วุตฺติอนุรกฺขณตฺถญฺจ จุณฺณิยปเทสุ สุขุจฺจารณตฺถำ โลปาคมาทิวเสน สาธิตตฺตา “วุตฺตสนฺธี”ติ จ วุจฺจติ.

บทที่ถูกเชื่อมผสมกันทั้งที่เกี่ยวกับสระและพยัญชนะเป็นต้น ชื่อว่า โวมิสสสนธิ, จริงอย่างนั้น การเชื่อมต่อที่สำเร็จด้วยอำนาจการแปลงและลบสระ, พยัญชนะ และนิคคหิต ชื่อว่าโวมิสสสนธิ, โวมิสสสนธินั่นแล เรียกอีกชื่อหนึ่งว่า สาธารณสนธิ เพราะมีการรวมวิธีไว้ หลายอย่าง เช่น การแปลง การลบ การสลับสระพยัญชนะและนิคคหิต.

เช่นเดียวกันนี้ โวมิสสสนธินั่นแล เรียกอีกชื่อหนึ่งว่าวุตตสนธิ เพราะถูกให้สำเร็จ ด้วยวิธีมีการลบและการลงอาคมเป็นต้นเพื่อรักษาฉันท์, รักษาคาถาในร้อยกรอง และเพื่อให้ ออกเสียงได้ง่ายในจุณณิยบท (ร้อยแก้ว).

กิญฺจาปิ เต ติวิธา สนฺธโย นามโต วิสุำ วุตฺตา, ตถาปิ สรสนฺธิพฺยญฺชนสนฺธีสุเยว สงฺคหำ คจฺฉนฺตีติ ทฏฺฐพฺพำ.

พึงทราบว่า แม้ท่านจะแสดงชื่อสนธิเหล่านั้นไว้ ๓ ชื่อก็ตาม แต่สนธิเหล่านั้น ก็ถูกจัดเข้าอยู่ในสรสนธิและพยัญชนสนธินั่นเอง.

๑๓๔. เอกาโร อการำ อิการำ วา คาถำ ปตฺวา.

> **เอกาโร** อ. เอ อักษร **คาถำ ปตฺวา** ที่ปรากฏอยู่ในคาถา **ปปฺโปติ** ย่อมถึง **อการำ** ซึ่งความเป็น อ อักษร **อิการำ วา** หรือซึ่งความเป็น อิ อักษร **กฺวจิ** ในบางที่.

เอกาโร อการำ ปปฺโปติ, อิการำ วา กฺวจิ คาถำ ปตฺวา.

บางแห่งในคาถา เอ อักษร เป็น อ หรือ อิ ได้บ้าง.

ตัวอย่าง

อกรมฺหส เต กิจฺจำ[191] อกรมฺหเส ได้ทำกิจของท่าน

โอกฺกนฺตามสิ ภูตานิ โอกฺกนฺตามเส ขอนอบน้อมเทพ

อิธ เหมนฺตคิมฺหิสุ เหมนฺตคิมฺเหสุ ในฤดูหนาวและฤดูร้อนนี้

กฺวจีติ กิมตฺถำ? คาถายมฺปิ กตฺถจิ วิสเย เอกาโร อการำ น ปปฺโปตีติ ทสฺสนตฺถำ.

ถาม. บทว่า กฺวจิ มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อห้ามแปลง เอ เป็น อ บ้าง ถึงแม้จะเป็นบทประพันธ์ที่เป็นคาถาก็ตาม

คาถนฺติ กึ? เหมนฺตคิมฺเหสุ

ถาม. บทว่า คาถำ มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อห้ามแปลง เอ เป็น อิ ในกรณีที่ไม่ใช่คาถา

ตัวอย่างเช่น

เหมนฺตคิมฺเหสุ ในฤดูหนาวและฤดูร้อน

๑๓๕. สญฺญุตฺโต พฺยญฺชโน วิสญฺโญโค.

สญฺญุตฺโต พฺยญฺชโน อ. พยัญชนะสังโยค **คาถำ ปตฺวา** ที่ปรากฏอยู่ใน คาถา **วิสญฺโญโค** เป็นพยัญชนะที่ปราศจาก สังโยค **โหติ** ย่อมเป็น **กฺวจิ** ในบางที่.

สญฺญุตฺโต พฺยญฺชโน คาถำ ปตฺวา กฺวจิ วิสญฺโญโค โหติ.

ในคาถา บางแห่ง พยัญชนะสังโยค จะไม่มีตัวซ้อน.

ปุตฺตานญฺหิ วโธ **ทุโข**[192] ทุกฺโข การเบียดเบียนบุตรธิดาเป็นทุกข์

วิวิธำ วินฺทเต **ทุขำ** ทุกฺขำ ประสบความทุกข์มากมาย

นิรยมฺหิ **อปจฺจิสำ** อปจฺจิสฺสำ จักเสวยทุกข์ในนรก

คาถนฺติ กึ? ทุกฺขา เวทนา

ถาม. บทว่า คาถำ มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อห้ามการลบพยัญชนะสังโยคในบทประพันธ์ประเภทจุณณิยะ [หมาย ความว่าถ้าเป็นบทประพันธ์ประเภทร้อยแก้วจะลบพยัญชนะสังโยคไม่ได้]

ตัวอย่างเช่น

ทุกฺขา เวทนา ทุกขเวทนา

กฺวจีติ กึ? น ทุกฺขำ อหินา ทฏฺฐำ, อหำ ปุเร สยมิสฺสำ

ถาม. บทว่า กฺวจิ มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อห้ามการลบพยัญชนะสังโยคในคาถาบ้าง

ตัวอย่างเช่น

น **ทุกฺขํ** อหินา ทฏฺฐุ[193] การถูกงูกัดมิใช่ทุกข์

อหํ ปุเร **สยมิสฺสํ**[194] ข้าพเจ้าเคยงดเว้นมาแล้วในกาลก่อน

๑๓๖. อสญฺโญโค สสญฺโญโค จ.

พฺยญฺชโน อ. พยัญชนะ **อสญฺโญโค** ที่ไม่ใช่สังโยค **คาถํ ปตฺวา** ที่ปรากฏอยู่ในคาถา **สสญฺโญโค** เป็นพยัญชนะ สังโยค **โหติ จ** ย่อมเป็นด้วย **กฺวจิ** ในบางที่.

อสญฺโญโค พฺยญฺชโน คาถํ ปตฺวา กฺวจิ สสญฺโญโค โหติ.

ในคาถา บางแห่ง พยัญชนะที่ไม่มีสังโยค ก็ทำให้มีสังโยคได้บ้าง.

ตัวอย่างเช่น

ธมฺโม ปาเปติ **สุคฺคตึ**[195] = สุคตึ บุญ ย่อมนำไปสู่สุคติ

คาถนฺติ กึ? สุคตึ สคฺคํ โลกํ อุปปนฺโน.

ถาม. บทว่า คาถํ มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อห้ามการซ้อนพยัญชนะสังโยค ในกรณีที่ไม่ใช่คาถา

ตัวอย่างเช่น

สุคติ สคฺคํ โลกํ อุปฺปนฺโน เข้าถึงสุคติโลกสวรรค์

กฺวจีติ กึ? อิโต โภ สุคตึ คจฺฉ

ถาม. บทว่า กฺวจิ มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อห้ามซ้อนพยัญชนะสังโยคในคาถาบ้าง

ตัวอย่างเช่น

อิโต โภ **สุคติ** คจฺฉ แน่ะท่าน จากภพนี้ ขอท่านจงไปสู่สุคติเถิด

๑๓๗. กฺวจิ สเร พฺยญฺชเน วา ปฏิ ปติสฺส.

สเร วา ในเพราะสระหรือ **พฺยญฺชเน วา** หรือว่าในเพราะ พยัญชนะ **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **ปฏิ** อ. การแปลงเป็น ปฏิ **ปติสฺส** แห่ง ปติ **โหติ** ย่อมมี **กฺวจิ** ในบางที่.

ปติอิจฺเจตสฺส สเร วา พฺยญฺชเน วา ปเร กฺวจิ ปฏิอาเทโส โหติ.

เมื่อมีสระหรือพยัญชนะอยู่หลัง แปลง ปติ เป็น ปฏิ ได้บ้าง.

ตัวอย่าง

ปฏคฺคิ ทาตพฺโพ[196] ปติ + อคฺคิ ภิกษุพึงจุดไฟรับ ไฟป่า

ปฏิหญฺญติ ปติ + หญฺญติ เดือดร้อน

กฺวจีติ กึ? ปติลียติ, ปติรูปเทสวาโส จ

ถาม. บทว่า กฺวจิ มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อห้ามแปลง ปติ เป็น ปฏิ บ้าง

ตัวอย่างเช่น

ปติลียติ ย่อมอยู่ลำบาก

ปติรูปเทสวาโส จ การอยู่ในประเทศอันสมควร

๑๓๘. นิคฺคหีตํ วคฺเค วคฺคนฺตํ วา.

วคฺเค ในเพราะพยัญชนะวรรค **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **นิคฺคหีตํ** อ. นิคคหิต

ปปฺโปติ ย่อมถึง **วคฺคนฺตํ** ซึ่งความเป็น พยัญชนะที่สุดวรรค **วา** บ้าง.

นิคฺคหีตํ วคฺคกฺขเร ปเร ยถาสกํ วคฺคนฺตํ วา ปปฺโปติ.

เมื่อมีพยัญชนะวรรคอยู่หลัง แปลงนิคคหิตเป็นพยัญชนะที่สุดวรรค ตามสมควร แก่วรรคของตน ได้บ้าง.

ตัวอย่าง

ทีปงฺกโร	ทีปํ + กโร	พระพุทธเจ้าทีปังกร
ธมฺมญฺจเร สุจริตํ[197]	ธมฺมํ + จเร	พึงประพฤติธรรมให้สุจริต
โลกสฺส **สณฺฐิติ**	สํ +ฐิติ	การดำรงอยู่ของสัตว์โลก
ตนฺนิจฺจุตํ	ตํ + นิจฺจุตํ	พระนิพพานนั้น ไม่มีเกิด... ตาย
สมฺมสมฺมโต	สํ + มโต	ผู้ได้รับการแต่งตั้งจากสงฆ์

วาติ กสฺมา? น ตํ กมฺมํ กตํ สาธุ

ถาม. บทว่า กสฺมา ใส่เพิ่มเข้ามาเพื่อประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อห้ามแปลงนิคคหิตเป็นพยัญชนะที่สุดวรรคบ้าง

ตัวอย่างเช่น

น ตํ กมฺมํ กตํ สาธุ กรรมอันบุคคลทำแล้วนั้นไม่งาม

๑๓๙. เล ลการ์ŋ.

ลกาเร ในเพราะ ล อักษร **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **นิคฺคหิตŋ** อ. นิคคหิต **ปปฺโปติ** ย่อมถึง **ลการ์ŋ** ซึ่งความเป็น ล อักษร **วา** บ้าง.

นิคฺคหีตงฺโข ลกาเร ปเร ลการŋ ปปฺโปติ วา.

เมื่อมี ล อักษรอยู่หลัง แปลงนิคคหิตเป็น ล บ้าง.

อสลฺลีนŋ[198]	อสŋ + ลีนŋ	การไม่ท้อถอย
ปฏิสลฺลีโน	ปฏิสŋ + ลีโน	ผู้หลีกเร้น
ปฏิสลฺลาโน	ปฏิสŋ + ลาโน	ผู้หลีกเร้น
สลฺลกฺขณา	สŋ + ลกฺขณา	การกำหนด

ปุลฺลิงฺคŋ *ปุŋ + ลิงคŋ เพศชาย*

วาติ กสฺมา? อามิสŋ ลภติ.

ถาม. บทว่า วา ท่านใส่เพิ่มเข้ามาเพื่อประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อห้ามแปลงนิคคหิตเป็น ล บ้าง

ตัวอย่างเช่น

อามิสŋ ลภติ	ย่อมได้อามิส

๑๔๐. ญเมเห.

เอเห ในเพราะ เอ และ ห อักษร **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **นิคฺคหิตŋ** อ. นิคคหิต **ปปฺโปติ** ย่อมถึง **ญŋ** ซึ่งความเป็น ญ **วา** บ้าง.

เอการหกาเร ปเร นิคฺคหีตงฺโข ญการŋ ปปฺโปติ วา.

เมื่อมี เอ และ ห อักษรอยู่หลัง แปลงนิคคหิตเป็น ญ บ้าง.

ตัวอย่าง

ปจฺจตฺตญฺเญว	ปจฺจตฺตŋ + เอว	เราจักปรินิพพาน ในเวลาใกล้รุ่ง
ปรินิพฺพายิสฺสามิ[199]		นั่นเทียว
ตญฺเญเวตฺถ ปฏิปุจฺฉิสฺสามิ	ตŋ + เอว	เราจักย้อนถามท่านในปัญหานี้
เอวญฺหิ โว ภิกฺขเว	เอวŋ + หิ	ภิกษุ สิกขาบทอันพวกเธอ
สิกฺขิตพฺพŋ		พึงศึกษาอย่างนี้แล
ตญฺหิ ตสฺส มุสา โหติ	ตŋ + หิ	คำนั้น ของเธอ เป็นคำเท็จ

สญฺหิโต *สŋ + หิโต ประกอบด้วยประโยชน์*

วาติ กสฺมา? เอวเมว ตฺวมฺปิ. เอวเมตมภิญฺญาย. เอวํ โหติ สุภาสิตํ. ปมาณรหิตํ หิตํ.

ถาม. บทว่า วา ท่านใส่เพิ่มเข้ามาเพื่อประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อห้ามแปลงนิคคหิตเป็น ญ บ้าง

ตัวอย่างเช่น

เอวเมว ตฺวมฺปิ	แม้เธอ ก็เป็นเหมือนอย่างนั้น
เอวเมตมภิญฺญาย	รู้แล้วซึ่งเหตุนั้นอย่างนี้
เอวํ โหติ สุภาสิตํ	คำอันเป็นสุภาษิต ย่อมมี ด้วยประการฉะนี้
ปมาณรหิตํ หิตํ	ซึ่งประโยชน์อันสุดจะคณานับ

๑๔๑. เย สห.

เย ในเพราะ ย อักษร **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **นิคฺคหิตํ** อ. นิคคหิต **สห** กับ **ยกาเรน** ด้วย ย อักษร **ปปฺโปติ** ย่อมถึง **ญ์** ซึ่งความเป็น ญ อักษร **วา** บ้าง.

นิคฺคหีตงฺโข ยกาเร ปเร สห ยกาเรน ญการ์ ปปฺโปติ วา.

เมื่อมี ย อักษรอยู่หลัง แปลงนิคคหิตพร้อมทั้ง ย เป็น ญ บ้าง.

ตัวอย่าง

สญฺโญชนํ	สํ + โยชนํ	สังโยชน์
สญฺโญโค	สํ + โยโค	การประกอบ
สญฺญุตฺตํ	สํ + ยุตฺตํ	ประกอบแล้ว

วาติ กสฺมา? สโ์ยโค, สย์ุตฺตํ

ถาม. บทว่า วา ท่านใส่เพิ่มเข้ามาเพื่อประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อห้ามแปลงนิคคหิตกับ ย เป็น ญ บ้าง

ตัวอย่างเช่น

สโ์ยโค	การประกอบ
สย์ุตฺตํ	ประกอบแล้ว

๑๔๒. นปุสเก ยเตเตหิ โท สเร ปาเยน.

สเร ในเพราะสระ **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **นิคฺคหีตํ** อ. นิคคหิต **ปรํ** อันเป็นเบื้องหลัง **ยเตเตหิ** จาก ย ต และ เอต ศัพท์ ท. **วตฺตมาเนหิ** อันเป็นไปอยู่

นปุสเก ในนปุงสกลิงค์ **โท** เป็น ท อักษร **โหติ** ย่อมเป็น **ปาเยน** โดยมาก **วา** บ้าง.

นปุสกลิงฺเค วตฺตมาเนหิ ย ต เอตอิจฺเจเตหิ ปรสฺส นิคฺคหีตสฺส สเร ปเร ปาเยน ทการาเทโส โหติ วา.

เมื่อมีสระอยู่หลัง นิคคหิตที่อยู่หลัง ย ต เอต ในนปุงสกลิงค์ โดยมากแปลงเป็น ท อักษรบ้าง.

ตัวอย่าง

พาวริโย	**ยทพฺรวิ**[200]	ยํ + อพฺรวิ	พราหมณ์พาวรี กล่าวคำใด
	ตเทวารมฺมณํ	ตํ + เอว	อารมณ์นั้นนั่นแล
	เอตทโวจ สตฺถา	เอตํ + อโวจ	พระศาสดา ตรัสพระดำรัสนั้น

วาติ กสฺมา? ยํ อพฺรวิ

ถาม. บทว่า วา ท่านใส่เพิ่มเข้ามาเพราะเหตุไร ?

ตอบ. เพื่อห้ามแปลงนิคคหิตเป็น ท บ้าง

ตัวอย่างเช่น

ยํ อพฺรวิ พราหมณ์พาวรี ได้กล่าวคำใด

ปาเยนาติ กึ? ยเมตํ วาริชํ ปุปฺผํ

ถาม. บทว่า ปาเยน มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่าที่ไม่แปลงนิคคหิตเป็น ท ก็มีบ้าง

ตัวอย่างเช่น

ยเมตํ วาริชํ ปุปฺผํ ดอกบัวใด

๑๔๓. โม อิตเร.

สเร ในเพราะสระ **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **นิคฺคหีตํ** อ. นิคคหิต **ปรํ** อันเป็นเบื้องหลัง **ยเตเตหิ** จาก ย ต และ เอต ศัพท์ ท. **วตฺตมาเนหิ** อันเป็นไปอยู่ **ลิงฺเค** ในลิงค์ **อิตเร** นอกนี้[คือปุงลิงค์และอิตถีลิงค์] **โม** เป็น ม อักษร **โหติ** ย่อมเป็น **วา** บ้าง.

อิตเร ลิงฺคทฺวเย วตฺตมาเนหิ ย ต เอตอิจฺเจเตหิ ปรสฺส นิคฺคหีตสฺส สเร ปเร มการาเทโส โหติ.

เมื่อมีสระอยู่หลัง นิคคหิตที่อยู่ท้าย ย ต และ เอต ศัพท์ในปุงลิงค์และอิตถีลิงค์ เปลี่ยนเป็น ม บ้าง.

ตัวอย่าง

ยมาหุ	เทเวสุ สุชมฺปตีติ[201]	ยํ + อาหุ	เรียกเทพใดว่าท้าวสุชัมบดี
ตมตฺถํ	ปกาเสนฺโต	ตํ + อตฺถํ	เมื่อจะทรงแสดงเนื้อความนั้น
เอตมตฺถํ	วิทิตฺวา	เอตํ + อตฺถํ	ครั้นทราบเนื้อความนั้นแล้ว
ตมพฺรวิ	มหาราชา มทฺที[202]	ตํ + อพฺรวิ	ตรัสพระดำรัสนั้นกะนางมัทรี

วาติ กสฺมา? สุธมฺมาติ จ ยํ อาหุ

ถาม. บทว่า วา ท่านใส่เพิ่มเข้ามาเพราะเหตุไร ?

ตอบ. เพื่อห้ามแปลงนิคคหิตเป็น ม บ้าง

ตัวอย่างเช่น

สุธมฺมาติ จ ยํ อาหุ เรียกธรรมสภาใดว่าสุธัมมา

๑๔๔. สมาเส โท ติลิงฺเค.

สมาเส ในสมาส **สเร** ในเพราะสระ **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **นิคฺคหีตํ** อ. นิคคหิต **ปรํ** อันเป็นเบื้องหลัง **ยเตเตหิ** จาก ย ต และ เอต ศัพท์ ท. **วตฺตมาเนหิ** อันเป็นไปอยู่ **ติลิงฺเค** ในสามลิงค์ **โท** เป็น ท อักษร **โหติ** ย่อมเป็น.

สมาเส ติวิธลิงฺเค วตฺตมาเนหิ ย ต เอตอิจฺเจเตหิ ปรสฺส นิคฺคหีตสฺส สเร ปเร ทการาเทโส โหติ.

ในสมาส เมื่อมีสระอยู่หลังมีการเปลี่ยนแปลง นิคคหิตท้าย ย ต และ เอต ศัพท์ใน ปุงลิงค์ อิตถีลิงค์ และนปุงสกลิงค์ เป็น ท บ้าง.

ตัวอย่างเช่น

ยสฺส สทฺทสฺส® ปทสฺส วา อนนฺตรํ **ยทนนฺตรํ**

ลำดับต่อจากศัพท์หรือบทใด ชื่อว่า ยทนนฺตร

ยสฺสา คาถาย อนนฺตรํ **ยทนนฺตรํ**

ลำดับต่อจากคาถาใด ชื่อว่า ยทนนฺตร

ยํ อนนฺตรนฺติ เฉโท, เอวํ ตทนนฺตรํ

คำว่า ยทนนฺตรํ ตัดบทว่า ยํ อนนฺตรํ, คำว่า ตทนนฺตรํ ก็พึงทราบโดยทำนองนี้

เอตสฺส สทฺทสฺส ปทสฺส วา อตฺโถ **เอตทตฺโถ**

ความหมายของศัพท์หรือบทนั่น ชื่อว่า เอตทตฺถ

เอติสฺสา คาถาย อตฺโถ **เอตทตฺโถ**

ความหมายของคาถานั้น ชื่อว่า เอตทตฺถ

เอตํ อตฺโถติ เฉโท.

คำว่า เอตทตฺถ นั้น ตัดบทว่า เอตํ + อตฺโถ.

๑๔๕. เสสโต โม โท จ สเร พฺยญฺชเน วา.

สเร วา ในเพราะสระหรือ **พฺยญฺชเน วา** หรือว่าในเพราะ พยัญชนะ **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **นิคฺคหีตํ** อ. นิคคหิต **ปรํ** อันเป็นเบื้องหลัง **เสสโต** จากศัพท์ที่เหลือ **โม จ** เป็น ม ด้วย **โท จ** เป็น ท ด้วย **โหติ** ย่อมเป็น **วา** บ้าง.

วุตฺตปฺปกาเรหิ ย ต เอตอิจฺเจเตหิ เสสโต สทฺทโต ปรสฺส นิคฺคหีตสฺส สเร วา พฺยญฺชเน วา ปเร มการาเทโส โหติ ทการาเทโส จ.

เมื่อมีสระหรือพยัญชนะอยู่หลัง นิคคหิตที่อยู่ท้ายศัพท์นอกจาก ย ต และ เอต ศัพท์เหล่านั้นเปลี่ยนเป็น ม หรือ ท บ้าง.

เอวเมตํ อภิญญาย[203]	เอวํ + เอตํ	รู้เหตุนั้นอย่างนี้
อหเมว	อหํ + เอว	เรานั้นเทียว
ตฺวเมว	ตฺวํ + เอว	ท่านนั่นเทียว
พุทฺธมฺ สรณมฺ **คจฺฉามิ**	พุทฺธํ สรณํ	ขอถึงพระพุทธเจ้าว่าเป็นสรณะ
สทฺธา, สทฺทหนา	สทฺธา, สทฺทหนา	ความเชื่อ, ความปักใจเชื่อ
	ตทฺธิตํ ตํ + ธิตํ	เป็นประโยชน์แก่สิ่งนั้น

วาติ กึ? เอวาจารา ภิกฺขุนิโย. พุทฺธํ สรณํ คจฺฉามิ.

ถาม. บทว่า วา มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อห้ามแปลงนิคคหิตเป็น ม หรือ ท บ้าง

ตัวอย่างเช่น

เอวาจารา ภิกฺขุนิโย	ภิกษุณี ผู้มีอาจาระเช่นนี้
พุทฺธํ สรณํ คจฺฉามิ	ข้าพเจ้าขอถึงพระพุทธเจ้าว่าเป็นสรณะ

๑๔๖. กฺวจิ นิคฺคหีตาคโม.

สเร วา ในเพราะสระหรือ **พฺยญฺชเน วา** หรือว่าในเพราะ พยัญชนะ **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **นิคฺคหีตาคโม** อ. นิคคหิต อาคม **โหติ** ย่อมลง **กฺวจิ** บ้าง.

กฺวจิ นิคฺคหีตาคโม โหติ สเร วา พฺยญฺชเน วา ปเร กฺวจิ.

เมื่อมีสระหรือพยัญชนะอยู่หลัง ลงนิคคหิตอาคมได้บ้าง.

ตัวอย่าง

จกฺขุ อุทปาทิ[204]	จกฺขุ	ญาณจักษุ เกิดขึ้นแล้ว
อวํสิโร	อว + สิโร	มีหัวลงล่าง (มีหัวปักลง)
ยาวญฺจิทำ ภิกฺขเว	ยาว + จ + อิทำ	ภิกษุ วัฏฏทุกข์นี้ มีอยู่เพียงใด
ตำสมฺปยุตฺโต	ต + สมฺปยุตฺโต	ขันธ์อันสัมปยุตกับธรรมนั้น
อณุถูลานิ สพฺพโส	อณุ + ถูลานิ	น้อยใหญ่โดยประการทั้งปวง
มโนปุพฺพงฺคมา ธมฺมา[205]	มโนปุพฺพคมา	ธรรมทั้งหลายมีใจเป็นประธาน

กฺวจีติ กสฺมา? อิเธว ตาว อจฺฉสฺสุ. เปจฺจ สคฺเค ปโมทติ.

ถาม. บทว่า กฺวจิ ท่านใส่เพิ่มเข้ามาเพื่อประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อห้ามลงนิคคหิตอาคมบ้าง

ตัวอย่างเช่น

อิเธว ตาว อจฺฉสฺสุ	ท่านจงอยู่ ในที่นี้นั่นเทียวก่อน
เปจฺจ สคฺเค ปโมทติ[๑]	ละไปแล้วย่อมบันเทิงใจในสวรรค์

๑๔๗. โลปำ.

สเร วา ในเพราะสระหรือ **พฺยญฺชเน วา** หรือว่าในเพราะ พยัญชนะ **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **นิคฺคหีตำ** อ. นิคคหิต **ปปฺโปติ** ย่อมถึง **โลปำ** ซึ่งการลบ **กฺวจิ** บ้าง.

นิคฺคหีตญฺโข สเร วา พฺยญฺชเน วา ปเร กฺวจิ โลปำ ปปฺโปติ.

เมื่อมีสระหรือพยัญชนะอยู่หลัง ลบนิคคหิตได้บ้าง.

ตัวอย่าง

ภิกฺขูนาสิ สมาคโม	ภิกฺขูนำ + อาสิ	พวกภิกษุ ได้ประชุมกัน.
อชฺชตคฺเค ปาณุเปตำ[206]	อชฺชตำ + อคฺเค	ตั้งแต่วันนี้ ขอถึง...
ตาสาหำ	ตาสำ + อหำ	เรา...ของภิกษุณีเหล่านั้น
วิทูนคฺคำ	วิทูนำ + อคฺคำ	เป็นยอดแห่งนักปราชญ์
สพฺพทสฺสาวี	สพฺพำ + ทสฺสาวี	ผู้มีปรกติเห็นสิ่งทั้งปวง
อริยสจฺจาน ทสฺสนำ	อริยสจฺจานำ + ทสฺสนำ	การเห็นอริยสัจจ์
เอตำ **พุทฺธาน** สาสนำ[207]	พุทฺธานำ + สาสนำ	นี้คือคำสอนของพระองค์
สนฺตา วาจา จ **กมฺม** จ	กมฺมำ	สงบทั้งวาจาทั้งกาย

กฺวจีติ กสฺมา? อหเมว นูน พาโล. ตำ เตสำ มงฺคลมุตฺตมำ

ถาม. *บทว่า กฺวจิ ท่านใส่เพิ่มเข้ามาเพื่อประโยชน์อะไร ?*

ตอบ. *เพื่อห้ามลบนิคคหิตบ้าง*

ตัวอย่างเช่น

อหเมว นูน พาโล	เรานั่นเทียวเป็นคนเขลาโดยแท้
ตำ เตสำ มงฺคลมุตฺตมำ	นั่นเป็นมงคลอันสูงสุดของชนเหล่านั้น

๑๔๘. ปโร สโร วา.

สโร อ. สระ **ปโร** อันเป็นเบื้องหลัง **นิคฺคหีตมฺหา** จากนิคคหิต **ปปฺโปติ** ย่อมถึง **โลปำ** ซึ่งการลบ **วา** บ้าง.

นิคฺคหีตมฺหา ปโร สโร โลปำ ปปฺโปติ วา.

ลบสระที่อยู่หลังจากนิคคหิตบ้างก็ได้.

ตัวอย่าง

อภินนฺทุนฺติ[208]	อภินนฺทุำ + อิติ	ยินดียิ่ง
อุตฺตตฺตำ[๑]	อุตฺตตฺตำ + อิว	ดังข้าวเปลือกที่ถูกคั่ว
	อิทมฺปิ[๒] อิทำ + อปิ	พระรัตนตรัย แม้นี้

วาติ กสฺมา? อหเมว, เอตทพฺรวิ

ถาม. บทว่า วา ท่านใส่เพิ่มเข้ามาเพื่อประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อห้ามลบสระที่อยู่หลังนิคคหิตบ้าง

ตัวอย่างเช่น

อหเมว	เรานั่นเทียว
เอตทพฺรวิ	ได้กล่าวคำนั้น

อุตฺตตำ ว ยถา พีชำ ธญฺญำ น รุหติ ตถา ภิกฺขุ ปาราชิโก โหติ "ภิกษุผู้เป็นปาราชิก ย่อมไม่เจริญในธรรม เปรียบดังข้าวเปลือกที่ถูกคั่วแล้ว ย่อมไม่งอกฉะนั้น"

[๒] คัมภีร์คันถาภรณคาถาที่ ๕๕ แสดงว่า ปิ ศัพท์ที่เป็นนิบาต และ อปิ ที่เป็นอุปสรรคมีอรรถ ๔ อย่างคือ **สมุจจยะ** รวบรวมข้อความ ที่ท่านกล่าวไว้ในประโยคโดยตรงและรวบรวมข้อความอื่นโดยอ้อม ๑ **อเปกขะ** มองหา คือ ช่วยให้ความในประโยคนั้น ครอบคลุมไปถึงความข้างหน้าที่กล่าวมา ๑ **สัมภาวนะ** ชมเชยข้อความ ที่กล่าวมาแล้ว ๑ **ครหะ** ตำหนิข้อความที่กล่าวมาแล้ว ๑, สำหรับปิศัพท์ ในคำว่า อิทมฺปิ มีอรรถอเปกขะ

๑๔๙. ลุตฺเต พฺยญฺชโน วิสญฺโญโค.

สเร ครั้นเมื่อสระ **ปรสฺมึ** อันเป็นเบื้องหลัง **นิคฺคหิตมฺหา** จากนิคคหิต **ลุตฺเต** ถูกลบแล้ว **พฺยญฺชโน** อ. พยัญชนะสังโยค **วิสญฺโญโค** เป็นพยัญชนะที่ปราศจาก สังโยค **โหติ** ย่อมเป็น.

นิคฺคหีตมฺหา ปรสฺมึ สเร ลุตฺเต ยทิปิ พฺยญฺชโน สญฺญุตฺโต วิสญฺโญโค โหติ.

เมื่อสระที่อยู่หลังจากนิคคหิตถูกลบไปแล้ว พยัญชนะสังโยค จะไม่มีตัวซ้อน (คือให้ลบออกไปตัวหนึ่ง.

ตัวอย่าง

เอวํส เต อาสวา[209]	เอวํ + อสฺส	อาสวะ ของเธอ เป็นอย่างนี้
ปุปฺผ์สา อุปฺปชฺชติ	ปุปฺผ์ + อสฺสา	สตรีนั้น มีรอบเดือน
สเจ ภุตฺโต ภเวยฺยาหํ **-**	อสฺส + อาชีโว	ถ้า เราพึงเป็นผู้บริโภคไซร้ อาชีว-
สาชีโว ครหิโต มม		ปาริสุทธิศีลของเรานั้น ก็ถูกตำหนิ

[สนธิระหว่างบาทคาถา]

อิทํ ปน ฐานํ ปฐมปาเทน ทุติยปาทสฺส สมฺพชฺฌนฏฺฐานํ, ตญฺจ โข นิคฺคหีตมฺหา ปรสฺส โลปการณา สญฺโญคพฺยญฺชนสฺส วิสญฺโญคภาวกรเณน สทฺธึ กรณฏฺฐานํ, น อกฺขรสงฺกนฺติวเสน.

ก็ตัวอย่าง[ภเวยฺยาหํ สาชีโว]นี้ แสดงการเชื่อมระหว่างบาทที่ ๑ กับบาทที่ ๒ ซึ่งมีวิธีการเชื่อมโดยการลบสระ (อ ที่ อสฺส) และลบพยัญชนะสังโยค (คือ สฺ) ที่อยู่เบื้องหลัง จากนิคคหิต, จะเชื่อมโดยการย้ายอักษร (คือ สฺ) มาไว้ในบาทที่ ๑ [ว่า สเจ ภุตฺโต ภเวยฺยาหสฺ สาชีโว ครหิโต มม] ไม่ได้.

เตปิฏเก หิ พุทฺธวจเน นิคฺคหีตมฺหา ปรสรสฺส โลปการณา สญฺโญคพฺยญฺชนสฺส วิสญฺโญคภาวสหิตํ ปาฬิปฺปเทสํ ฐเปตฺวา นตฺถิ อญฺโญ ปาฬิปฺปเทโส. ยตฺถ คาถานํ ปฐมปาทสฺส ทุติยปาเทน, ตติยปาทสฺส จ จตุตฺถปาเทน สทฺธึ อกฺขรสงฺกนฺติวเสน วา ปทสงฺกนฺติวเสน วา สนฺธิ สิยา.

จริงอยู่ ในพระพุทธพจน์กล่าวคือพระไตรปิฎก ไม่ปรากฏว่ามีข้อความอันเป็นหลัก ฐานจากพระบาลีที่ไหนที่มีการทำสนธิ โดยการย้ายอักษรหรือย้ายบท ระหว่างบาทที่หนึ่ง กับบาทที่สอง และระหว่างบาทที่สามกับบาทที่สี่ของคาถาทั้งหลาย คงมีแต่ข้อความ พระบาลีที่แสดงการทำสนธิโดยการลบสระและลบพยัญชนะสังโยคที่อยู่เบื้องหลังจาก นิคคหิต เช่น "สเจ ภุตฺโต ภเวยฺยาหํ สาชีโว ครหิโต มม" นี้เท่านั้น

[สังกันติ ๒ ประเภท]

กวีนํ ปน สทฺทรจนาวิสเย โส ปเทโส อตฺเถว. ตํ ยถา?

ส่วนในคำประพันธ์ของพวกนักกวีทั้งหลายปรากฏว่ามีหลักฐาน การทำสนธิใน ลักษณะเช่นนั้นอยู่ เช่น

อยํ อกฺขรสงฺกนฺติปเทโส

หลักฐานการเชื่อมสนธิโดยการย้ายอักษร มีดังนี้

ตัวอย่างเช่น

๑. **“ยตฺถปฺปติฏฺฐิตญฺเจต -๑ เมตํ วตฺวา วิธินฺตโต**[210]

พระวินัยปิฎกนี้ดำรงอยู่ในบุคคลใด เมื่อท่านได้กล่าว วิธีการนั้นแล้ว หลังจากนั้น...”

๒. **“อุปกฺกเมน วา เกสญ -๒ จุปจฺเฉทกกมฺมุนา**[211]

ด้วยการล่วงละเมิดเองก็ดี, ด้วยอุปัจเฉทกกรรมอย่างใด อย่างหนึ่งก็ดี.

๓. **“โสตาปนฺนา จ สกทา -๓ คามิโน จาปิ ปุคฺคลา**[212]

บุคคลทั้งหลายมีพระโสดาบันและพระสกทาคามี

๔. **“นามํ ทฺวิธา จตุธา จา -๔ นฺวตฺถสามญฺญอาทิโต**

นามมี ๒ บ้าง มี ๔ บ้างโดยประเภทแห่งอันวัตถนาม และสามัญญนามเป็นต้น

๕. **วิชฺชมานาวิชฺชมานตฺ -๑ ตาทิโต ฉพฺพิธํ มตํ**

พึงทราบว่าสัททบัญญัติมี ๖ ประเภท คือวิชชมาน บัญญัติ, อวิชชมานบัญญัติเป็นต้น.

อยํ ปทสงฺกนฺติปเทโส

หลักฐานการเชื่อมสนธิโดยการย้ายบท มีดังนี้

ตัวอย่างเช่น

วธาทิ ปญฺจ รตนตฺ -๒ ตยสฺสาคุณวณฺณนำ

กรรมห้าอย่างมีการฆ่าเป็นต้น และการติเตียนพระรัตนตรัย

เทฺวปิ เอตา สงฺกนฺติโย, ยถา ปาฬิยำ ปฐมทุติยปาเทสุ ตติยจตุตฺถปาเทสุ จ สมฺพนฺธอาทิอกฺขโร[๓] *สมาโส น ลพฺภติ, ตถา น ลพฺภนฺตีติ ทฏฺฐพฺพา.*

ในพระบาลี บทสมาสที่มีอักษรเชื่อมติดกันในระหว่างบาทที่ ๑ กับบาทที่ ๒ และในระหว่างบาทที่ ๓ กับบาทที่ ๔ ย่อมมีไม่ได้ ฉันใด, พึงทราบว่า การย้ายอักษรและการ ย้ายบททั้งสองในระหว่างบาทที่ ๑ กับบาทที่ ๒ และในระหว่างบาทที่ ๓ กับบาทที่ ๔ เหล่านั้น ย่อมมีไม่ได้ ฉันนั้น.

เกจิ ปเนตฺถ วเทยฺยุ “นนุ จ โภ” ‘เอวาหํ จินฺตยิตฺวาน, เนกโกฏิสตํ ธนนฺ’ติ เอตฺถ ปฐมทุติยปาทา สนฺธิวเสน สมฺพชฺฌนฺติ, อถ กิมตฺถํ ‘นตฺถิ อญฺโญ ปาฬิปฺปเทโส’ติอาทิ วุตฺตนฺ”ติ? ตนฺน, ปฐมปาเทน ทุติยปาทสฺส อสมฺพชฺฌนโต.

เกี่ยวกับเรื่องนี้ มีอาจารย์บางท่านท้วงว่า

แน่ะท่าน ก็ในข้อความนี้ว่า

เอวาหํ จินฺตยิตฺวาน เนกโกฏิสตํ[๔] ธนํ

ปรากฏว่าระหว่างบาทที่ ๑ กับบาทที่ ๒ มีการทำสนธิกันมิใช่หรือ, ถ้าถือเอาตาม ตัวอย่างนี้ คำว่า "นตฺถิ อญฺโญ ปาฬิปฺปเทโส" ที่ท่านกล่าวไว้ จะมีประโยชน์อะไรเล่า.

ตอบ. คำท้วงนั้น ไม่ถูกต้อง เพราะตัวอย่างที่แสดงมานั้น มิได้เป็นการทำสนธิ ระหว่างบาทที่ ๑ กับ บาทที่ ๒ (เพราะไม่มีความสัมพันธ์กัน)

เอตฺถ หิ “จินฺตยิตฺวานาเนกโกฏิสตนฺ”ติ สนฺธิกิจฺเจน ปโยชนํ นตฺถิ, ตสฺมา ปฐมปาทํ ปหาย “น เอกโกฏิสตํ เนกโกฏิสตนฺ"ติ สนฺธิกิจฺจเมว อิจฺฉิตํ สมาสวเสน, ยถา “น อรูปาวจรา ธมฺมา”ติ. เทฺว ปน ปาทา น สมฺพชฺฌนฺตีติ กถํ ญายตีติ เจ? ปาฐนฺตเรน ญายติ. อตฺริทํ ปาฐนฺตรํ—

ก็ในข้อความว่า "เอวาหํ จินฺตยิตฺวาน, เนกโกฏิสตํ ธนำ" นี้ จะมีประโยชน์อะไร ด้วยหน้าที่ของสนธิเข้ามาเกี่ยวข้องเป็นรูปว่า **จินฺตยิตฺวานาเนกโกฏิสตํ** (เพราะไม่ได้ก่อ ให้เกิดประโยชน์อะไร) เพราะฉะนั้น จึงต้องมุ่งเอาการทำสนธิในรูปของบทสมาสเท่านั้น โดยไม่เกี่ยวกับบาทที่ ๑ ว่า **น เอกโกฏิสตํ = เนกโกฏิสตํ** เหมือนกับตัวอย่างว่า **น อรูปาวจรา ธมฺมา**.

ถาม. จะรู้ได้อย่างไรว่า ระหว่างบาททั้งสองไม่สัมพันธ์กัน ?

ตอบ. รู้ได้โดยการเทียบเคียงกับปาฐะอื่น, เกี่ยวกับเรื่องนี้ สามารถเทียบเคียง กับปาฐะ (พระบาลี) นี้ว่า

เนกานำ[๑] นาคโกฏีนำ, ปริวาเรตฺวานหำ ตทา.
วชฺชนฺโต สพฺพตูริเยหิ, โลกเชฏฺฐำ อุปาคมึ.[213]

ครั้งนั้น เรา แวดล้อมด้วยนาคหลายโกฏิ ให้บรรเลง ดนตรีทุกประเภทเข้าไปเฝ้าพระวิปัสสีพุทธเจ้า.

เนกสทฺโท ปเนตฺถ อนุปปโท หุตฺวา ติฏฺฐติ, เตน ญายติ “เทฺว ปทา น สมฺพชฺฌนฺตี”ติ. ยถา อลาพุลาพุสทฺทา วิสุ์ วิสุ์ สาสเน ทิสฺสนฺติ, ตถา อเนกเนกสทฺทา วิสุ์ วิสุ์ สาสเน ทิสฺสนฺติ “อเนกโกฏิสนฺนิจโย เนกโกฏิสตๆ ธนนฺ”ติ อาทีสุ.

ก็ในตัวอย่างนี้ เนก ศัพท์ ตั้งอยู่โดยไม่มีบทอื่นนำมาก่อน ดังนั้น จึงทราบได้ว่า บาททั้งสองของคาถาว่า **เอวาหๆ จินฺตยิตฺวาน, เนกโกฏิสตๆ ธนๆ** นี้ ไม่มีการทำสนธิกัน (เพราะไม่มีความสัมพันธ์กัน). ศัพท์ว่า **อลาพุ, ลาพุ** ปรากฏว่ามีใช้ในคัมภีร์ศาสนาทั้งสอง ศัพท์ (แยกกันคนละคำ) ฉันใด, อเนก และ เนก ศัพท์ ก็ปรากฏว่ามีใช้ในคัมภีร์ศาสนา ทั้งสองศัพท์ (แยกกันคนละคำ) ฉันนั้น.

ตัวอย่างเช่น

อเนกโกฏิสนฺนิจโย	ทรัพย์ที่สั่งสมไว้หลายโกฏิ
เนกโกฏิสตๆ ธนๆ	ทรัพย์หลายร้อยโกฏิ

อิติ ปาฬิยๆ อกฺขรสงฺกนฺติ จ ปทสงฺกนฺติ จ สพฺพถาปิ นตฺถีติ ทฏฺฐพฺพๆ.

ตามที่กล่าวมานี้ สรุปได้ว่า ในพระบาลี ไม่มีการเชื่อมบทสนธิโดยการย้าย อักษรหรือบทแม้โดยประการทั้งปวง.

ตาสุ หิ สงฺกนฺตีสุ ปทานิ ฉินฺนภินฺนานิ โหนฺติ, ปเทสุ ฉินฺนภินฺเนสุ ชาเตสุ อตฺโถ อปริพฺยตฺโต สิยา, อตฺถาวโพโธปิ ฉินฺนภินฺโน วิย ธมฺมๆ สุณนฺเต เวเนยฺย ปฏิภาเยยฺย, ตสฺมา ธมฺมิสฺสเรน ภควตา เทฺว สงฺกนฺติโย วชฺเชตฺวา สพฺพสตฺตานๆ มูลภาสาภูตาย มาคธิกาย สภาวนิรุตฺติยา ตนฺติ ฐปิตา.

ภควโต สาวเกหิ อริเยหิปิ ตทนุโลเมเนว ตนฺติ ฐปิตา. เทวตาทีนๆ ภาสิเตสุ ยๆ อปเนตพฺพๆ โหติ, ตๆ อปนยึสุ, สุทฺธๆ ปน พุทฺธวจนๆ โรปยึสุ.

จริงอยู่ เมื่อมีการเชื่อมสนธิโดยการย้ายอักษรและบทเหล่านั้น, บททั้งหลาย ก็จะถูกแบ่งแยกออกจากกัน (ถูกฉีกออกจากกัน) เมื่อบททั้งหลายถูกแบ่งแยกออกจาก กันเช่นนี้ ความหมายก็จะไม่ปรากฏชัด และการเข้าใจความหมายของเวไนยสัตว์ผู้ฟังธรรม ก็จะปรากฏเหมือนกับขาดตกบกพร่องไปด้วย เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาค ผู้เป็น ใหญ่โดยธรรม ทรงงดเว้นการเชื่อมสนธิ โดยการย้ายอักษรและบท ทรงวางระเบียบ ภาษามคธที่เป็นมูลภาษาแก่สรรพสัตว์.

และพระอริยสาวกของพระผู้มีพระภาค ก็ได้วางระเบียบไว้ โดยคล้อยตามระเบียบ ที่พระองค์วางไว้นั้นนั่นเทียว, ส่วนข้อความที่เป็นภาษิตของเทวดาเป็นต้น ข้อความใด ที่ควร ตัดออก พระสังคาหกาจารย์ทั้งหลาย ก็ได้ตัดออกไปแล้ว คงยกขึ้นสู่ความเป็นพระบาลี-พุทธพจน์ เฉพาะข้อความที่ถูกต้องเท่านั้น.

๑๕๐. นิคฺคหีตปฺปโร อิกาโร อการๆ อุการญฺจ มกาเร.

มกาเร ในเพราะ ม อักษร **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **อิกาโร** อ. อิ อักษร **นิคฺคหีตปโร** อันเป็นเบื้องหลังจากนิคคหิต **ปปฺโปติ** ย่อมถึง **อการ์ ซึ่งความเป็น** อ อักษร **อุการญฺจ** หรือซึ่งความเป็น อุ อักษร.

[เมื่อมี ม อักษรอยู่หลัง สระ อิ ที่อยู่หลังจากนิคคหิต แปลงเป็น อ และ อุ ได้บ้าง]

ตัวอย่างเช่น

ตทมินาเปตำ[214] = ตำ + อิมินาเปตำ

เอวุมำ = เอวำ + อิมำ

๑๕๑. อกาโร เอการ์ หกาเร.

หกาเร ในเพราะ ห อักษร **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **อกาโร** อ. อ อักษร **นิคฺคหีตปโร** อันเป็นเบื้องหลังจากนิคคหิต **ปปฺโปติ** ย่อมถึง **เอการ์** ซึ่งความเป็น เอ อักษร บ้าง.

[เมื่อมี ห อักษรอยู่หลัง สระ อ ที่อยู่หลังจากนิคคหิต แปลงเป็น เอ ได้บ้าง]

ตัวอย่างเช่น

กำ อหำ เกหำ

กหำ รูปว่า กหำ ก็มีบ้าง

๑๕๒. สหกสฺส กสฺส ปติมฺหิ นิคฺคหีตตฺตำ.

ปติมฺหิ ในเพราะ ปติ ศัพท์ **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **นิคฺคหิตตฺตำ** อ. ความเป็นนิคคหิต **กสฺส** แห่ง ก อักษร **สหกสฺส** ของ สหก ศัพท์ **โหติ** ย่อมมี.

[เมื่อมี ปติ ศัพท์ อยู่หลัง แปลง ก ของ สหก ศัพท์ เป็นนิคคหิต]

ตัวอย่างเช่น

พฺรหฺมา **สหำปติ**[215] สหัมบดีพรหม

๑๕๓. พฺยญฺชเน นิคฺคหีตมำ.

พฺยญฺชเน ในเพราะพยัญชนะ **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **นิคฺคหีตำ** อ. นิคคหิต **อำ** เป็น อำ **โหติ** ย่อมเป็น.

[เมื่อมีพยัญชนะอยู่หลัง นิคคหิต คงรูปเป็น อำ]

ตัวอย่างเช่น

เอวำ วุตฺเต เมื่อกล่าวอย่างนี้

ตำ สาธุ นั่นเป็นความดี

๑๕๔. ปริยาทีนำ รยาทิวณฺณสฺส ยราทีหิ วิปริยาโย.

วิปริยาโย อ. การสลับตำแหน่ง **รยาทิวณฺณสฺส** ของอักษรมี ร และ ย เป็นต้น **ยราทีหิ** กับด้วยอักษร ท. มี ย และ ร เป็นต้น **สทฺทานำ** ของศัพท์ ท. **ปริยาทีนำ** มี ปริย ศัพท์เป็นต้น **โหติ** ย่อมมี.

[พยัญชนะ ร ย เป็นต้น ของ ปริย ศัพท์เป็นต้น สลับตำแหน่งเป็น ย ร เป็นต้นได้]

ตัวอย่างเช่น

ปริยุทาหาสิ, **ปยิรุทาหาสิ**[๑,216]	แสดงแล้ว
อริยสฺส, **อยิรสฺส**	พระอริยะ
กริยา, **กยิรา**	พึงกระทำ
พหุอาพาโธ, **พวฺหาพาโธ**	ผู้มีอาพาธหนัก
มสกา, **มกสา**	ยุง
น อภิเนยฺย, **อนภิเนยฺย**	ไม่พึงนำไป
อริยา, **อยิรา**	พระอริยะ

อริยสทฺเทน สามิปิ วตฺตพฺโพ, อริโย, อยิโร, สามีติ อตฺโถ.

ศัพท์ว่า **อริยะ** แสดงความหมายว่า เจ้าของ (หรือเจ้านาย) ก็ได้ ดังนั้น คำว่า **อริโย, อยิโร** จึงมีความหมายว่า เจ้าของ (เจ้านาย).

๑๕๕. สำสทฺเท ปรโลเป ปุพฺโพ ทีฆำ.

ปรโลเป ครั้นเมื่อการลบนิคคหิตหลัง[จากสระ] **สำสทฺเท** ใน สำ ศัพท์ **กเต** ถูกกระทำแล้ว **สโร** อ. สระ **ปุพฺโพ** อันเป็น เบื้องหน้า **ปปฺโปติ** ย่อมถึง **ทีฆำ** ซึ่งความเป็นทีฆะ.

[ใน สำ อุปสรรค เมื่อลบนิคคหิตแล้ว สระหน้าจะเป็นทีฆะ]

ตัวอย่างเช่น

สำรตฺโต, **สารตฺโต**	ผู้กำหนัดยิ่ง
สาราโค	ความกำหนัดยิ่ง
สารมฺโภ	การแข่งดี
อวิสาหาโร	ความไม่หวั่นไหว

สंสทฺเทติ กึ? อริยสจฺจาน ทสฺสนํ. กึ นุมาว สมณิโย

ถาม. บทว่า สंสทฺเท มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อห้ามการลบนิคคหิตและทีฆะศัพท์อื่นนอกจาก สं ศัพท์

ตัวอย่างเช่น

อริยสจฺจาน ทสฺสนं การเห็นอริยสัจจ์

กึนุมาว สมณิโย หญิงเหล่านี้ ใช่นางภิกษุณีหรือหนอ

๑๕๖. วาสิฏฺฐสฺสิกาโร เอตฺตं ปาวจเน.

ปาวจเน ในพระพุทธพจน์ **อิกาโร** อ. อิ อักษร **วาสิฏฺฐสฺส** ของ วาสิฏฺฐ ศัพท์ **ปปฺโปติ** ย่อมถึง **เอตฺตं** ซึ่งความเป็น เอ.

[ในพระพุทธพจน์ อิ ในคำว่า วาสิฏฺฐ แปลงเป็น เอ]

ตัวอย่างเช่น

วาเสฏฺโฐ มาณพชื่อว่าวาเสฏฐะ

๑๕๗. วณฺณนิยโม ฉนฺโท ครุลหุนิยโม วุตฺติ.

วณฺณนิยโม อ. การกำหนด[จำนวน]พยางค์ **ฉนฺโท** ชื่อว่า ฉันท์ **โหติ** ย่อมมี **ครุลหุนิยโม** อ. การกำหนดจำนวนครุ และลหุ **วุตฺติ** ชื่อว่าวุตติ (คาถา)[๑]

[การกำหนดจำนวนพยางค์ ชื่อว่าฉันท์, การกำหนดจำนวนครุและลหุ ชื่อว่าคาถา]

๑๕๘. คาถาสุ ฉนฺทมเภทตฺถมกฺขรโลโป.

อกฺขรโลโป อ. การลบอักษร **โหติ** ย่อมมี **คาถาสุ** ในคาถา ท. **ฉนฺทมเภทตฺถं** เพื่อความไม่เสียแห่งฉันท์.

[ในคาถาทั้งหลายมีการลบพยางค์เพื่อไม่ให้เสียฉันท์]

ตัวอย่างเช่น

อทุสฺส เม เขตฺตปาลสฺส,- เราได้นำอาหารของคนเฝ้านาคนโน้น

ทุสฺส เม เขตฺตปาลสฺส[217] มาแล้วในกลางคืน

จนฺโทว ปติโต ฉมายं-, สามกุมารถูกฆ่านอนอยู่ในป่าใด ดุจดวง

จนฺโทว ปติโต **ฉมา**[218] จันทร์ตกลงเหนือแผ่นดิน

ปุพฺเพว จ โสมนสฺสโทมนสฺสํ,- เพว จ **โสมนโทมนสฺสํ**	ความโสมนัสและความโทมนัส ได้มีแล้ว ในกาลก่อน
เอวเมว นูน ราชานํ,- เมว **นุ** ราชานํ	หงษ์ ๒ ตัวนำเราชื่อว่าวินีลกะไป ฉันใด, ม้าอาชาไนย ก็พาพระเจ้าวิเทหราช ผู้ครองเมืองมิถิลาให้เสด็จไปฉันนั้น

อิติ อาทิอนฺตมชฺฌโลโป ทฏฺฐพฺโพ.

พึงทราบการลบเบื้องต้น ท่ามกลาง และที่สุด ด้วยประการฉะนี้.

อญฺญานิปิ โยเชตพฺพานิ.

พึงประกอบ แม้ตัวอย่างอื่นๆ โดยทำนองเดียวกันนี้.

๑๕๙.วุตฺตานุรกฺขณตฺถํ วิปรีตตา.

อาจริยานํ มเตน ตามมติของอาจารย์ ท. **วิปรีตตา** อ. การ- เปลี่ยนแปลง
โหติ ย่อมมี **วุตฺตานุรกฺขณตฺถํ** เพื่อรักษาวุตติ

[ตามมติของอาจารย์ มีการเปลี่ยนครุเป็นลหุ, ลหุเป็นครุเพื่อรักษาคาถา]

เอตฺถาจริยานํ มตํ กถยาม. เกจิ หิ อาจริยา "คาถาสุ วุตฺติอนุรกฺขณตฺถาย ครุลหูนํ นิยมสฺส ปาลนตฺถาย วิปรีตตา"ติ, เกจิ ปน "คาถาวุตฺตสุตฺตนฺตวุตฺตตรงฺควุตฺตาทีนํ วุตฺตานมนุรกฺขณตฺถาย วณฺณวิการตา โหตี"ติ วทนฺติ.

เกี่ยวกับเรื่องนี้ ข้าพเจ้าจะแสดงมติ (ทัศนะ=ความเห็น) ของอาจารย์ทั้งหลาย. ก็อาจารย์บางท่าน กล่าวว่า มีการเปลี่ยนแปลง (ปรับเปลี่ยนเสียง) เป็นอย่างอื่นได้ เพื่อรักษา วุตติ (คาถา) หมายถึง เพื่อรักษากฎข้อบังคับทางครุและลหุในคาถา.

ส่วนอาจารย์ บางท่านกล่าวว่า มีการเปลี่ยนแปลงอักษรไปจากเดิมได้ เพื่อรักษา ระเบียบการสวดคาถา (ร้อยกรอง),ระเบียบการสวดพระสูตร (ร้อยแก้ว) และระเบียบการ สวดโดยทำนองลูกคลื่น (เสียงสูงและเสียงต่ำ) เป็นต้น.

ตัวอย่างเช่น

อกรมฺหเส เต กิจฺจํ =

อกรมฺหส เต กิจฺจ๊	พวกเราได้กระทำกิจของท่าน
จเรยฺย เตนตฺตมโน **สตีมา**๒	เธอ พึงเป็นผู้มีใจยินดี มีสติ เที่ยวไปกับบุคคลผู้มีปัญญานั้น

นปฺปชฺชเห วณฺณพลํ ปุราณ[ṃ] (เพราะเหตุไรเล่า) จึงไม่ละพระฉวีวรรณ และกำลังกายที่มีอยู่แต่เก่าก่อน

๑๖๐. สุตฺเต สุขุจฺจารณตฺถมกฺขรโลโป วิปรีตตา จ.

อกฺขรโลโป จ อ. การลบอักษรด้วย **วิปรีตตา จ** อ. การ- เปลี่ยนแปลงอักษรด้วย **โหนฺติ** ย่อมมี **สุตฺเต** ในพระบาลี **สุขุจฺจารณตฺถํ** เพื่อให้ออกเสียงได้ง่าย.

[ในพระบาลี มีการลบอักษรและเปลี่ยนอักษรไปจากเดิมเพื่อให้ออกเสียงได้ง่าย]

ตัวอย่างเช่น

ทฺวาสฏฺฐิ ปฏิปทา =

ทฺวฏฺฐิปฏิปทา[219] ปฏิปทา ๖๒

ทฺวฏฺฐนฺตรกปฺปา ๖๒ อันตรกัปป์

สยํ อภิญฺญาย สจฺฉิกตฺวา =

สยํ อภิญฺญา สจฺฉิกตฺวา[220] กระทำให้แจ้งด้วยปัญญาอันยิ่งเอง

ปฏิสงฺขาย โยนิโส =

ปฏิสงฺขา โยนิโส[221] พิจารณาแล้ว โดยแยบคาย

สุวณฺณมยํ = **โสณฺณมยํ** สำเร็จด้วยทอง

นวนีตํ = **โนนีตํ** นมข้น

วิลปติ เอว โส ทิโช =

วิลปเตฺวว โส ทิโช นกนั้น ส่งเสียงเจื้อยแจ้วนั่นเอง

สมนฺตปาสาทิกาเตฺวว สมันตปาสาทิกานั่นเทียว

สุอากฺขาโต = **สฺวากฺขาโต** ธรรมอันพระผู้มีพระภาคตรัสไว้ดีแล้ว

วนปฺปคุมฺโพ = **วนปฺปคุมฺเพ** ป่าละเมาะ

สุขํ, ทุกฺขํ, ชีโว =

สุเข, ทุกฺเข, ชีเว สุข, ทุกข์, ชีวะ

ชีโว จ สตฺต อิเม กายา =

ชีเว จ สตฺติเม กายา ชีวะและหมู่ ๗ หมู่เหล่านี้

โก คนฺตพฺโพ =

เก คนฺตพฺเพ เทวดาคนธรรพ์องค์ไหน

พาลา จ ปณฺฑิตา จ =

พาเล จ ปณฺฑิเต จ คนพาลและบัณฑิตทั้งหลาย

อฏฺฐนาคาวาสตานิ =

อฏฺฐนาคาวาสสเต แหล่งอาศัยของนาค ๘๐๐

วิรตฺตา โกสิยายนี =

วิรตฺเต โกสิยายเน พราหมณีโกสิยโคตร เบื่อหน่าย

เอโสโส เอโก = **เอเสเส เอเก** สิ่งนี้ก็คือสิ่งเดียวกันนี้

อถ ปนาจริยา "โสยฺยถิทำ, เสยฺยถิทนฺ"ติ โอการสฺส เอการตฺตมิจฺฉนฺติ, ปาฐนฺตรำ เตหิ ทิฏฺฐำ ภวิสฺสติ, มยำ ปน น ปสฺสาม, ตถา "สา อิตฺถี, โสตฺถี"ติ อาการสฺส โอการตฺตมิจฺฉนฺติ

ส่วนอาจารย์ทั้งหลาย ประสงค์ให้แปลง **โอ** เป็น **เอ** เช่นตัวอย่างว่า **โสยฺยถิทำ** เป็น **เสยฺยถิทำ,** อาจารย์เหล่านั้นคงจะพบเห็นปาฐะที่ต่างกัน, ส่วนข้าพเจ้า ไม่พบเห็นปาฐะ ดังกล่าว, นอกจากนั้น อาจารย์เหล่านั้น ยังประสงค์ให้มีการแปลง **อา** เป็น **โอ** เช่นตัวอย่าง ว่า สา + อิตฺถี เป็น โสตฺถี.

มยำ ปน "สา อิตฺถี"ติ อตฺถวนฺตำ โสตฺถีติ ปทำ น ปสฺสาม, "สุนฺทริตฺถี"ติ อตฺถวนฺตเมว โสตฺถีติ ปทำ ปสฺสาม. อตฺรายำ ปาฬิ "น จาปิ โสตฺถี ภตฺตารำ, อิสฺสาจาเรน มญฺญตี"ติ. ตตฺรายำ สำหิตาปทจฺเฉโท "สุอิตฺถี, โสตฺถี"ติ.

ส่วน ข้าพเจ้ายังไม่เคยพบบทว่า **โสตฺถี** ที่มีความหมายว่า สา + อิตฺถี (หญิงนั้น), เคยพบแต่บทว่า **โสตฺถี** ที่มีความหมายว่า สุนฺทริตฺถี (หญิงงาม) เท่านั้น. เกี่ยวกับเรื่องนี้ มีพระบาลีเป็นหลักฐานดังนี้

น จาปิ โสตฺถี ภตฺตารำ,- กุลสตรี ย่อมไม่ดูหมิ่นสามี ด้วยความ

อิสฺสาจาเรน มญฺญติ ประพฤติริษยา

ในคำว่า **โสตฺถี** นั้น มีการตัดบทสนธิว่า สุ + อิตฺถี เท่ากับ โสตฺถี.

ตถา อาจริยา "รตฺตญฺโญ, รตฺตญฺญู" อิติ โอการสฺส อูการตฺตมิจฺฉนฺติ, มยำ ตุ "กาลญฺญู สมยญฺญู จ, ส ราชวสตึ วเส"ติ อาทิปาฬิทสฺสนโต ตสฺสีลตฺเถ อูปจฺจยวเสน "รตฺตญฺญู สพฺพญฺญู กาลญฺญู"ติ อูการนฺตตำ อิจฺฉาม.

นอกจากนั้น อาจารย์ทั้งหลาย ยังมีความประสงค์ให้แปลง โอ เป็น อู เช่น **รตฺตญฺโญ** เป็น **รตฺตญฺญู**, ส่วนข้าพเจ้า มีความเห็นว่า ศัพท์ว่า **รตฺตญฺญู**, **สพฺพญฺญู** และ **กาลญฺญู** เป็น อู การันต์โดยการลง อู ปัจจัยในอรรถตัสสีละ เพราะมีหลักฐานการใช้ใน พระบาลีดังนี้คือ

กาลญฺญู สมยญฺญู จ,- เขาเป็นผู้มีปรกติรู้กาลเวลา รู้สมัย

ส ราชวสตึ วเส พึงอยู่ในพระราชวัง

อปิจ “รตฺตญฺโญ, วสญฺโญ”ติ ทสฺสนโต ปน “รตฺตญฺโญ วสญฺโญ”ติ โอการนฺตตฺตมฺปิ อิจฺฉาม. “สพฺพญฺญู”ติ ปเท อยํ นโย น ลพฺภติ.

สำหรับ ศัพท์ว่า **รตฺตญฺโญ**, **วสญฺโญ** ข้าพเจ้ามีความเห็นว่า เป็นศัพท์มี **โอ** การันต์ เป็นที่สุด เพราะมีหลักฐานจากพระบาลีว่า **รตฺตญฺโญ, วสญฺโญ** “ผู้รู้ราตรี, ผู้รู้วงศ์ตระกูล”, ส่วนในคำว่า "สพฺพญฺญู" หลักการนี้ จะใช้ไม่ได้ (คือจะไม่มีรูปว่า "สพฺพญฺโญ").

๑๖๑. อปฺปกฺขรานํ พหุตฺตมญฺญถตฺตญฺจ.

อปฺปกฺขรานํ พหุตฺตํ จ อ. การเพิ่มพยางค์แก่บทอันมีพยางค์ น้อย ให้เป็นบทที่มีพยางค์มากด้วย **อญฺญถตฺตํ จ** อ. ความ เป็นโดยประการอื่นด้วย [คือเปลี่ยนพยางค์] **โหนฺติ** ย่อมมี.

[คำที่มีพยางค์น้อย ให้มีพยางค์เพิ่มขึ้นหรือเปลี่ยนเป็นอย่างอื่นได้]

ตัวอย่างเช่น

สรติ = **สุสรติ**	ระลึกได้
สเกหิ = **สุวเกหิ**	ของตน
สฺวามิ = **สุวามิ**	นายผู้ชาย
สฺวามินี = **สุวามินี**	นายผู้หญิง
สตฺโต = **สตฺตโว**	สัตว์
มจฺโจ = **มาติโย**	สัตว์ที่จะพึงตาย
เทฺว = **ทฺเว**	สอง
ตณฺหา = **ตสินา**	ความทะยานอยาก
ปมฺหํ = **ปขุมํ**	ขนตา

๑๖๒. พหฺวกฺขรานํ อปฺปตฺตมญฺญถตฺตญฺจ.

พหฺวกฺขรานํ อปฺปตฺตํ จ อ. การลดพยางค์ของบทอันมี พยางค์มาก ให้เป็นบทที่มีพยางค์น้อยด้วย **อญฺญถตฺตํ จ** อ. ความเป็นโดยประการอื่นด้วย **โหนฺติ** ย่อมมี.

[คำที่มีพยางค์มาก ให้ลดพยางค์ลง หรือเปลี่ยนเป็นอย่างอื่นได้]

ตัวอย่างเช่น

อาจริยํ = **อาเจรฺ**	อาจารย์
กาติยาโน = **กจฺจาโน**	อาจารย์กัจจายนะ

ปทุมานิ = **ปทฺมานิ** ดอกบัว

๑๖๓. กฺวจิ สเร พฺยญฺชเน วา โอทนฺตานํ นามานํ อการนฺตตฺตํ ปกติ.

สเร วา ในเพราะสระก็ดี **พฺยญฺชเน วา** ในเพราะพยัญชนะก็ดี **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **โอทนฺตานํ นามานํ อการนฺตตฺตํ ปกติ** อ. ความที่แห่งบทนาม ท. ที่มี โอ เป็นที่สุด เป็นบทที่มี อ เป็น ที่สุดโดยปรกติ **โหติ** ย่อมเป็น **กฺวจิ** บ้าง.

[ในบางแห่งเมื่อมีสระหรือพยัญชนะอยู่หลัง บทนามที่มี โอ เป็นที่สุด เปลี่ยนเสียง เป็น อ ตามเดิมได้]

ตัวอย่างเช่น

โส เอว อตฺโถ = **ส เอวตฺโถ**	สิ่งนั้นนั่นแหละ เป็นความหมาย
ส สีลวา	บุคคลนั้นเป็นผู้มีศีล
เอส อาโภโค	นี้เป็นเจตจำนงค์
เอส ธมฺโม	ธรรมนั่น
ตุวญฺจ ธนุเสโข จ =	
ตุวญฺจ ธนุเสข จ	ท่านและนายธนุเสขะ
กกุสนฺธ โกณาคมโน	พระพุทธเจ้ากกุสันธะและโกณาคมน์
เถร วาทานมุตฺตโม[222]	เถรวาทเป็นวาทะที่ประเสริฐกว่าวาทะอื่น

[อวิภัตติกนิทเทส]

อฏฺฐกถาสุ ปน โอการสฺส อทสฺสเนน วิภตฺติสุติยา อภาวโต "กกุสนฺธ"อิติ อวิภตฺติโก นิทฺเทโสติ จ "เถร"อิติ อวิภตฺติโก นิทฺเทโสติ จ วุตฺตํ. ตสฺมา "ส เอวตฺโถ, เอส อาโภโค"ติอาทีสุ สเอสสทฺทา อวิภตฺติกาติปิ วตฺตุ วฏฺฏติ ปริยาเยน.

สำหรับในอรรถกถาทั้งหลาย กล่าวไว้ว่า คำว่า **กกุสนฺธ** และ คำว่า **เถร** เป็น อวิภัตติกนิทเทส (บทที่ไม่ประกอบวิภัตติ) เนื่องจากไม่ปรากฏ โอ อักษร (ปรากฏเพียง อ อักษร) และไม่มีเสียงวิภัตติ เพราะเหตุนั้น จึงอาจกล่าวโดยปริยายได้ว่า แม้ศัพท์ว่า ส และ เอส ในตัวอย่าง ส เอวตฺโถ และ เอส อาโภโค ก็เป็นอวิภัตติกนิทเทสเช่นกัน.

นิปฺปริยาเยน ปน "อิธ จมฺมํ จริตฺวาน, ราช สคฺคํ คมิสฺสสี"ติ เอตฺถ อาลปนตฺเถ วตฺตมาโน ลุตฺตวิภตฺติโก หุตฺวา สวิภตฺติโก ราชสทฺโท วิย สเอสอิจฺเจเต สวิภตฺติกาเยว

แต่ว่าโดยตรงแล้ว ศัพท์เหล่านี้คือ **ส** และ **เอส** เป็นศัพท์ที่มีวิภัตติแน่นอน เหมือน **ราช** ศัพท์ที่ลงสิวิภัตติ ในอรรถอาลปนะแล้วลบทิ้งไป ในข้อความนี้ว่า

อิธ ธมฺมํ จริตฺวาน,- ข้าแต่พระราชา พระองค์ทรงประพฤติธรรม

ราช สคฺคํ คมิสฺสสิ ในโลกนี้ จักไปสู่สวรรค์

ตถา หิ ลุตฺตวิภตฺติเก ราชสทฺเท สวิภตฺติเก ชาเต สติ กถํ วิภตฺติวิการสฺส โอการสฺส อการภาวํ คตตฺตา สเอสอิจฺเจเต อวิภตฺติกา สิยุนฺติ. อิติ สวิภตฺติกาเยว สเอสสทฺทา ภวนฺติ.

จริงอย่างนั้น เมื่อลบวิภัตติของ ราช ศัพท์แล้ว "ราช" ก็ยังได้ชื่อว่าเป็นศัพท์ ที่มีวิภัตติ, เมื่อเป็นเช่นนี้ ศัพท์เหล่านี้ คือ "ส" และ "เอส" จะพึงเป็นอวิภัตติกนิทเทส ได้อย่างไร เพราะเป็นเพียงการเปลี่ยนเสียง โอ ซึ่งอาเทสมาจาก สิ วิภัตติเป็น อ เท่านั้น, ด้วยเหตุดังกล่าว ส และ เอส ศัพท์ จึงถือว่าเป็นบทที่มีวิภัตติแน่นอน.

“ตุวญฺจ ธนุเสข จา”ติ อาทีสุ ปน “ธนุเสข กกุสนฺธ”อิจฺจาทโย อวิภตฺติกา วา โหนฺติ สวิภตฺติกา วา. เอกนฺตอวิภตฺติกา ปน สทฺทา “สีทตีติ สต, อตฺถีติ อสา”ติ ปทานิ ภวนฺติ, ตสฺมา “สตสฺมีติ โหตี”ติ เอตฺถ “สต อสฺมี”ติ เฉโท กาตพฺโพ, อนิจฺโจ อสฺมีติ อตฺโถ. “อสสฺมีติ โหตี”ติ เอตฺถ “อส อสฺมี”ติ เฉโท, นิจฺโจ อสฺมีติ อตฺโถ.

ส่วนในตัวอย่างว่า ตุวญฺจ ธนุเสข จ เป็นต้น และคำว่า ธนุเสข และ กกุสนฺธ เป็นต้น เป็นอวิภัตติกะก็ได้ เป็นสวิภัตติกะก็ได้ (คือเป็นได้ทั้งสองแบบ). สำหรับศัพท์ที่เป็น อวิภัตติกะอย่างแน่นอน เช่นคำว่า "สต" และคำว่า "อส" ซึ่งมีรูปวิเคราะห์ว่า

สีทตีติ สต ๑ ผู้เสื่อมโทรม (ไม่เที่ยง) ชื่อว่า สต

อตฺถีติ อส สิ่งที่มีอยู่ (เที่ยง) ชื่อว่า อส

ดังนั้น ในตัวอย่างว่า **สตสฺมีติ โหติ** นี้ พึงทำการตัดบทว่า สต + อสฺมิ ความก็คือ "อนิจฺโจ อสฺมิ" “เป็นผู้ไม่ยั่งยืน”, ส่วนในคำว่า อสสฺมีติ โหติ นี้ พึงทำการตัดบทว่า อส + อสฺมิ ความก็คือ "นิจฺโจ อสฺมิ" "เป็นผู้ยั่งยืน".

๑๖๔. วุตฺติรกฺขเณ มาคเม.

วุตฺติรกฺขเณ ในที่รักษากฎบังคับของคาถา **มาคเม** ใน เพราะ ม อาคม **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **โอทนฺตานํ นามานํ อการนฺตตฺตํ ปกติ** อ. ความที่แห่งบทนาม ท. ที่มี โอ อักษร เป็นที่สุด เป็นบทที่มี อ เป็นที่สุดโดยปรกติ **โหติ** ย่อมเป็น **กฺวจิ** บ้าง.

วุตฺติรกฺขณฏฺฐาเน มการาคเม ปเร โอทนฺตานำ นามานำ อการนฺตตฺตำ ปกติ.

ในที่ต้องการจะรักษากฎบังคับของคาถา เมื่อมี ม อาคมอยู่หลัง บทนามที่มี โอ เป็นที่สุด เปลี่ยนเสียงเป็น อ ตามเดิมได้.

ตัวอย่างเช่น

มคฺคมตฺถิ คมโก น วิชฺชติ[223] มีทาง แต่ไม่มีคนเดิน

ปจฺจยาการเมว จ และปัจจยาการ

เอส มคฺคำ ผู้นี้เป็นผู้เลิศ

มาคเมติ กึ? เอส มคฺโค อธมฺมฏฺฐ

ถาม. บทว่า มาคเม มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อห้ามเปลี่ยนเสียง โอ เป็น อ ในกรณีที่ตัวหลังเป็น ม แต่ไม่ใช่อาคม

ตัวอย่างเช่น

เอส มคฺโค อธมฺมฏฺฐ® แน่ะท่านผู้ไม่มีธรรม นี้เป็นหนทาง

๑๖๕. มาเทเส อกาโร ทีฆำ.

วุตฺติรกฺขเณ ในที่รักษากฎบังคับของคาถา **มาเทเส** เมื่อ การแปลงนิคคหิตเป็น ม **สติ** มีอยู่ **อกาโร** อ. อ อักษร **ปปฺโปติ** ย่อมถึง **ทีฆำ** ซึ่งความเป็นทีฆะ.

วุตฺติรกฺขณฏฺฐาเน มการาเทเส สติ อกาโร ทีฆำ ปปฺโปติ.

ในที่ต้องการจะรักษากฎบังคับของคาถา เมื่อมี ม อักษรที่แปลงมาจากนิคคหิต อยู่หลังให้ทีฆะ อ เป็น อา ได้.

ตัวอย่างเช่น

นยิทำ **ปณฺฑิตามิว** พฤติกรรมเยี่ยงนี้เหมือนมิใช่ของบัณฑิต

ธมฺโม **อรหตามิว** เหมือนกับโลกุตตรธรรมของพระอรหันต์

นภำ **ตาราจิตามิว** เหมือนท้องฟ้าถูกประดับด้วยดวงดาว

มาเทเสติ กึ? พโก กกฺกฏกามิว.

ถาม. บทว่า มาเทเส มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อห้ามทีฆะ อ เป็น อา ในกรณีที่ไม่ได้แปลงนิคคหิตเป็น ม

ตัวอย่างเช่น

พโก กกฺกฏกามิว® เหมือนนกกระยางคอขาด เพราะถูกปูหนีบ

๑๖๖. อปิจสฺสิโลโป ปสฺส จตฺตํ.

วุตฺติรกฺขเณ ในที่รักษากฎบังคับของคาถา **อิโลโป** อ. การลบแห่ง อิ **อปิจสฺส** แห่ง อปิจ ศัพท์ **โหติ จ** ย่อมมีด้วย, **จตฺตํ** อ. การแปลงเป็น จ **ปสฺส** แห่ง ป อักษร **โหติ จ** ย่อมมีด้วย.

วุตฺติรกฺขณฏฺฐาเน อปิจสทฺทสฺส อิการสฺส โลโป โหติ, ปการสฺส จ จการตฺตํ.
ในที่ต้องการจะรักษากฎบังคับของคาถา ลบ อิ ของ อปิจ ศัพท์ และเปลี่ยน พยัญชนะ ป เป็น จ ได้.

ตัวอย่างเช่น

อจฺจายํ [๒] มชฺฌิโม ขณฺโฑ[224] ส่วนท่อนกลางนี้ จักเป็นของเรา

วุตฺติรกฺขเณติ กึ? อปิจายํ ตโปทา

ถาม. บทว่า วุตฺติรกฺขเณ มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อห้ามลบ อิ และแปลงเป็น จ ในกรณีที่ไม่ได้รักษากฎของคาถา.

ตัวอย่างเช่น

อปิจายํ ตโปทา แม่น้ำตโปทานี้

๑๖๗. อติจฺจสฺส วา ติโลโป.

วา อีกอย่างหนึ่ง **วุตฺติรกฺขเณ** ในที่รักษากฎบังคับของคาถา **ติโลโป** อ. การลบ ติ อักษร **อติจฺจสฺส** ของ อติจฺจ ศัพท์ **โหติ** ย่อมมี.

อถ วา วุตฺติรกฺขณฏฺฐาเน อติจฺจสทฺทสฺส ติการโลโป โหติ.
อีกนัยหนึ่ง ในกรณีที่ต้องการจะรักษากฎบังคับคาถา ลบ ติ อักษรของ อติจฺจ ได้.

ตัวอย่างเช่น

อจฺจายํ[๑] มชฺฌิโม ขณฺโฑ ส่วนท่อนกลางนี้ (อติจฺจ) ซึ่งดำรงอยู่เลย
จาก (พ้นจาก) ท่อนหัวและท่อนหาง
จักเป็นของเรา

๑๖๘. ฐานนฺตรคติ นิคฺคหีตสฺส.

วุตฺติรกฺขเณ ในที่รักษากฎบังคับของคาถา**ฐานนฺตรคติ** อ. การเปลี่ยนตำแหน่ง **นิคฺคหีตสฺส** ของนิคคหิต **โหติ** ย่อมมี.

วุตฺติรกฺขณฏฺฐาเน อตฺตนิสฺสยํ ฉฑฺเฑตฺวา นิคฺคหีตสฺส ฐานนฺตรคมนํ โหติ.

ในกรณีที่ต้องการจะรักษากฎบังคับของคาถา ให้เปลี่ยนตำแหน่งของนิคคหิตได้ (คือย้ายตำแหน่งของนิคคหิตจากฐานเดิม ไปอยู่ตำแหน่งอื่น).

ตัวอย่างเช่น

เต ตำ อสฺเส **อยาจิสุ**[225] พราหมณ์เหล่านั้น ได้ทูลขอม้ากะพระเวสสันดรนั้น
ยถาภูตำ **วิปสฺสิสุ** ได้เห็นแจ้งตามความเป็นจริง

[คำชี้แจงของผู้รจนา]

อิมสฺมึ ปน ปกรเณ กานิจิ ลกฺขณานิ อนิยมวเสน วุตฺตานิ, เตหิ วิวิธานิ รูปานิ สิชฺฌนฺติ. เอวำ สนฺเตปิ อนิยมวเสน วุตฺตตฺตา ตตฺถ ตตฺถ ปาฬิปฺปเทเส โสตูนำ สมฺโมโห สิยา, รูปานญฺจ อติปฺปสงฺโคติ ตทุภยวิวชฺชนตฺถำ อปฺปมตฺตกำ นิยมำ วทาม, น เอตฺถ ปุนรุตฺติโทโส อวคนฺตพฺโพ.

อนึ่ง ในคัมภีร์นี้ มีบางสูตร ที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้โดยมิได้กำหนดตายตัว (กล่าวไว้เป็น แนวทางกว้างๆ), อาศัยสูตรเหล่านั้น ย่อมสามารถสำเร็จรูปศัพท์ต่างๆ ได้อย่างมากมาย, แม้จะเป็นเช่นนั้น เพราะได้กล่าวสูตรไว้โดยมิได้กำหนดตายตัว (ไม่ได้กำหนดไว้อย่าง แน่นอน) นั่นเอง จึงอาจทำให้นักศึกษาเกิดความสับสน ในข้อความพระบาลีต่างๆ และ อาจทำให้มีความเคลือบแคลงไปถึงรูปอุทาหรณ์ที่ไม่พึงประสงค์ได้ ดังนั้น เพื่อจะหลีกเลี่ยง โทษทั้งสองประการนั้น ข้าพเจ้า จะแสดงกฎข้อบังคับเล็กน้อยๆ (สูตรที่กำหนดตายตัว) ไว้เป็นบางสูตร. เกี่ยวกับ เรื่องนี้ จึงไม่ควรทักท้วงว่าเป็นปุนรุตติโทษ.

๑๖๙. อิกาโร อการำ ตนฺนิมิตฺตำ ตการโลโป.

วุตฺติรกฺขเณ ในที่รักษากฎบังคับของคาถา **อิกาโร** อ. อิ อักษร **ปปฺโปติ** ย่อมถึง **อการำ** ซึ่งความเป็น อ อักษร **ตนฺนิมิตฺตำ** เพราะการ แปลง อิ อักษรเป็น อ อักษรนั้นเป็นเหตุ **ตการโลโป** อ. การลบ ต อักษร **โหติ** ย่อมมี.

[ในกรณีที่ต้องการจะรักษากฎบังคับของคาถา อิ อักษรเป็น อ อักษรได้ และ อ อักษรนั้น ยังเป็นนิมิตให้ลบ ต อักษรได้อีกด้วย]

ตัวอย่างเช่น

อิมา คาถา อภาสิตฺถ =
อิมา คาถา **อภาสถ** ตรัสพระคาถาเหล่านี้

อุทเกนาภิสิญฺจิตฺถ =
อุทเกนาภิสิญฺจถ[226] ราดรดแล้วด้วยน้ำ

๑๗๐. อกาโร เอการ์ ฐาเน.

วุตฺติรกฺขเณ ในที่รักษากฎบังคับของคาถา **อกาโร** อ. อ อักษร **ปปฺโปติ** ย่อมถึง **เอการ์** ซึ่งความเป็น เอ อักษร**ฐาเน** ในที่อันสมควร.

[ในกรณีที่ต้องการจะรักษากฎบังคับของคาถา อ อักษรเป็น เอ อักษรได้ในที่ อันสมควร]

ตัวอย่างเช่น

นวจฺฉนฺนเก โทณิ ทิยฺยติ[227] ให้รางข้าวใหม่ที่เหมาะ

๑๗๑. อกาโร กฺวจิ โอการ์.

อกาโร อ. อ อักษร **ปปฺโปติ** ย่อมถึง **โอการ์** ซึ่งความเป็น โอ **กฺวจิ** บ้าง.

[ในกรณีที่ต้องการจะรักษากฎบังคับของคาถา อ อักษรเป็น โอ อักษรได้บ้าง]

ตัวอย่างเช่น

ปิตา **จุปหโตมโน**[228] บิดาเกิดความสะเทือนใจ

กฺวจีติ กึ? อุปหตมนา

ถาม. บทว่า กฺวจิ มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อห้ามแปลง อ เป็น โอ บ้างในกรณีที่ไม่รักษาคาถา.

ตัวอย่างเช่น

อุปหตมนา เกิดความสะเทือนใจ

๑๗๒. อุกาโร โอการ์.

อุกาโร อ. อุ อักษร **ปปฺโปติ** ย่อมถึง **โอการ์** ซึ่งความเป็น โอ อักษร.

[แปลง อุ อักษรเป็น โอ อักษร]

ตัวอย่างเช่น

โสตตฺโต◌๎	=	สุตตฺโต	ผู้ร้อนจัด
โสตินฺโต	=	สุตินฺโต	ผู้เปียกชุ่ม
โสวณฺณมยํ	=	สุวณฺณมยํ	สำเร็จด้วยทอง
โสตฺถี	=	สุตฺถี	กุลสตรี

๑๗๓. เคหสฺเสกาโร อการ์ อิการญฺจ สมาสตทฺธิเตสุ.

สมาสตทฺธิเตสุ ในเพราะสมาสและตัทธิต ท. **เอกาโร** อ. เอ อักษร **เคหสฺส** ของ เคห ศัพท์ **ปปฺโปติ** ย่อมถึง **อการำ จ** ซึ่งความเป็น อ ด้วย **อิการำ จ** ซึ่งความเป็น อิ ด้วย **ยถาสงฺขยำ** ตามลำดับ.

[ในสมาส เอ ของ เคห ศัพท์ เป็น อ, ส่วนในตัทธิตแปลง เอ ของ เคห เป็น อิ]

ตัวอย่างเช่น

คหกูฏำ	=	เคหกูฏำ	ยอดเรือน
คหปติ	=	เคหปติ	คหบดี
คหฏฺโฐ	=	เคหฏฺโฐ	ผู้อยู่ครองเรือน
คิหี	=	เคหี	ผู้มีบ้าน

๑๗๔. เอกาโร อิการำ.

เอกาโร อ. เอ อักษร **ปปฺโปติ** ย่อมถึง **อิการำ** ซึ่งความเป็น อิ อักษร.

[แปลง เอ อักษรเป็น อิ อักษรได้บ้าง]

ตัวอย่างเช่น

ทุมฺมิชฺฌำ	ความเป็นผู้ไม่มีปัญญา
ทุมฺเมชฺฌำ วา	รูปว่า ทุมฺเมชฺฌำ ก็มีบ้าง

๑๗๕. อการญฺเจการาคเม.

อาคเม ในเพราะอาคม **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **เอกาโร** อ. เอ อักษร (เอ ที่แปลงมาจาก เอยฺย วิภัตติ) **ปปฺโปติ** ย่อมถึง **อการำ** ซึ่งความเป็น อ อักษร.

[เมื่อมีอาคมอยู่หลัง เอ อักษร เป็น อ อักษรได้บ้าง]

ตัวอย่างเช่น

หญฺญเยวาปิ โกจิ นำ[229] บางคน พึงฆ่าเขา

หญฺเญ เอว โกจิ นนฺติ เฉโท.

ตัดบทว่า หญฺเญ + เอว + โกจิ + นำ.

๑๗๖. โอกาโร อาการำ อุการญฺจ.

โอกาโร อ. โอ อักษร **ปปฺโปติ** ย่อมถึง **อาการำ จ** ซึ่งความเป็น อา อักษร ด้วย **อุการำ จ** ซึ่งความเป็น อุ อักษรด้วย.

[แปลง โอ อักษรเป็น อา และ อุ ได้บ้าง]

ตัวอย่างเช่น

วิวฏจฺฉทา	ผู้มีกิเลสเพียงดังหลังคาอันเปิดแล้ว
อารุคฺยํ	ความเป็นผู้ไม่มีโรค
น เตนตฺถํ **อพนฺธิ สุ**[230]	นายเรือนั้นไม่สามารถใช้ธรรมะ ให้เกิดประโยชน์ได้
อวฺหายนฺตุ® **สุยุทฺเธน**[231]	ผู้นั้น มาท้ารบ
อปิ **นุ** หนุกา สนฺตา[232]	คางของเรา ล้าแล้วหนอ

ตตฺถ วิวฏจฺฉทาติ วิวฏจฺฉโท. ตถา หิ มหาปทานสุตฺตฏีกายํ "วิวฏจฺฉทาติ โอการสฺส อาการํ กตฺวา นิทฺเทโส"ติ วุตฺตํ. อพนฺธิ สูติ อพนฺธิ โส, นิปาตมตฺตํ วา สุกาโร.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **วิวฏจฺฉทา** ศัพท์เดิมเป็น วิวฏจฺฉโท**,** สมจริงดังคำที่ พระฎีกาจารย์ ได้กล่าวไว้ในฎีกาแห่งมหาปทานสูตรว่า บทว่า **วิวฏจฺฉทา** เป็นบทที่แสดง โดยการแปลง โอ อักษร เป็น อา อักษร. บทว่า **อพนฺธิ สุ** ศัพท์เดิมเป็น อพนฺธิ โส, อีกนัยหนึ่ง สุ ศัพท์ เป็นเพียงนิบาต.

๑๗๗. อุสฺสี พฺยญฺชเน.

พฺยญฺชเน ในเพราะพยัญชนะ **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **อี** อ. การแปลงเป็น อี **อุสฺส** แห่ง อุ อักษร **โหติ** ย่อมมี.

[เมื่อมี ว อักษรอยู่หลัง แปลง อุ อักษร เป็น อี อักษรได้]

ตัวอย่างเช่น

อาสีวิโส = อาสุวิโส พิษร้ายแรง

๑๗๘. ยถาตถาโต อญฺญโต วา เอวสฺเสกาโร อิการํ.

เอกาโร อ. เอ อักษร **เอวสฺส** ของ เอว ศัพท์ **ปรสฺส** อันเป็นเบื้องหลัง **ยถาตถาโต วา** จาก ยถา ศัพท์ และ ตถา ศัพท์ด้วย **อญฺญโต วา** หลังจากศัพท์อื่นด้วย **ปปฺโปติ** ย่อมถึง **อิการํ** ซึ่งความเป็น อิ อักษร.

[หลัง ยถา, ตถา ศัพท์และศัพท์อื่นๆ เอ ของ เอว ศัพท์เป็น อิ ได้]

ตัวอย่างเช่น

ยถา เอว, **ยถิว**	ฉันใดนั่นเทียว
ตถา เอว, **ตถิว**	ฉันนั้นนั่นเทียว

ภุสามิว แกลบนั่นเทียว

๑๗๙. สญฺโญเค วาถวา อาคเม ทีโฆ รสฺสํ.

สญฺโญเค วา ในเพราะพยัญชนะสังโยคหรือ **อถวา** หรือว่า **อาคเม** ในเพราะอาคม **ทีโฆ** อ. ทีฆสระ **ปปฺโปติ** ย่อมถึง **รสฺสํ** ซึ่งความ เป็นรัสสะ.

[ในกรณีที่มีพยัญชนะสังโยคหรืออาคมอยู่หลัง ให้ทำรัสสะได้]

ตัวอย่างเช่น

ปเคว อิตรา ปชา[233] หมู่สัตว์นอกนี้ ไม่ต้องพูดถึง

มยา **สมฺม** ทกฺขาตา เรากล่าวโดยชอบ

ทิฏฺเฐว ธมฺเม **อญฺญา** พึงหวังอรหัตตผลในปัจจุบันนั่นเทียว

๑๘๐. ปุคฺคลวาจิโน อาสวสฺส สสฺส ทฺวิตฺตํ.

ทฺวิตฺตํ อ. การซ้อน **สสฺส** แห่ง ส **อาสวสฺส** ของ อาสว ศัพท์ **ปุคฺคลวาจิโน** อันระบุถึงบุคคล **โหติ** ย่อมมี.

[ให้ซ้อน สฺ ของ อาสว ศัพท์ที่หมายถึงบุคคลได้]

ตัวอย่างเช่น

อาสโว **อสฺสโว** ผู้ว่าง่าย

อสฺสวา ปิยภาณินี[234] เป็นผู้ว่าง่าย หรือ พูดถ้อยคำน่ารัก

ยญฺเจ ปุตฺตา **อนสฺสวา** บุตร ผู้ไม่เชื่อฟัง จะประเสริฐอะไร

ปุคฺคลวาจิโนติ กึ? อาสวา ธมฺมา.

ถาม. บทว่า ปุคฺคลวาจิโน มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อห้ามซ้อน ส ของ อาสว ศัพท์ในกรณีที่ไม่ระบุถึงบุคคล.

ตัวอย่างเช่น

อาสวา ธมฺมา ธรรมที่เป็นอาสวะ.

อิติ ปุคฺคลาภิเธยฺย อาสวสทฺโท น ปวตฺตติ. ธมฺมาภิเธยฺย จ อสฺสวสทฺโท น ปวตฺตตีติ. สงฺเกตนิรูหฺโห หิ อตฺเถสุ สทฺโทติ. อยํ นีติ สาธุกํ มนสิ กาตพฺพา.

ตามนัยที่แสดงมานี้ **อาสว** ศัพท์[ในคำว่า อาสวา ธมฺมา]ไม่ได้สื่อความหมายถึง บุคคล แต่สื่อความหมายถึงสภาวธรรม, ส่วน **อสฺสว** ศัพท์[ในคำว่า อสฺสโว] ไม่ได้สื่อ ความหมายถึงสภาวธรรม แต่สื่อความหมายถึงบุคคล ทั้งนี้เพราะศัพท์ ล้วนได้รับการยก ขึ้นเป็นสังเกตบัญญัติแต่ละความหมายแล้ว (เมื่อ

เป็นเช่นนี้ ศัพท์แต่ละศัพท์) จึงสามารถ บอกถึงความหมายต่างๆ ได้, หลักการนี้ นักศึกษา ควรใส่ใจให้จงหนัก.

๑๘๑. ปฏิปทาย ทสฺส พฺยญฺชเน กฺวจิ โลโป.

พฺยญฺชเน ในเพราะพยัญชนะ **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **โลโป** อ. การลบ **ทสฺส** ซึ่ง ท อักษร **ปฏิปทาย** ของ ปฏิปทา ศัพท์ **โหติ** ย่อมมี **กฺวจิ** บ้าง.

[เมื่อมีพยัญชนะอยู่หลัง ลบ ท ของ ปฏิปทา ศัพท์ได้บ้าง]

เอตฺถ จ ปฏิปทาสทฺทสฺสาติ คเหตพฺพํ. ตถา หิ อตฺถนิทฺเทโส วิย สทฺท-นิทฺเทโสปิ ภวติ. ยถา "ตุมฺหมฺหากํ ตยิมยี"ติ,

อนึ่ง ในสูตรนี้ คำว่า **ปฏิปทาย** ควรถือเอาความหมายว่า **ปฏิปทาสทฺทสฺส** (แห่ง ปฏิปทา ศัพท์เท่านั้น). จริงอย่างนั้น มีการใช้คำแสดงศัพท์ เหมือนกับแสดงอรรถ เช่น คำว่า ตุมฺหมฺหากํ ตยิมยิ "แปลง ตุมฺห ศัพท์ เป็น ตยิ, แปลง อมฺห ศัพท์ เป็น มยิ"[๑]

ตัวอย่างเช่น

อุจฺจาวจาหิ **ปฏิปา**[235]	โมเนยยปฏิปทา อันตถาคต แสดงแล้ว โดยประการต่างๆ นั่นเทียว
ปฏิปำ วเทหิ ภทฺทนฺเต	ท่านผู้เจริญ ขอท่าน จงบอก ซึ่งโมเนยยปฏิปทา
ปฏิปาย	ด้วยข้อปฏิบัติ
ปฏิปาสุ	ในข้อปฏิบัติทั้งหลาย

กฺวจีติ กึ? มชฺฌิมา ปฏิปทา

ถาม. บทว่า กฺวจิ มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อห้ามลบ ท อักษรบ้าง.

ตัวอย่างเช่น

มชฺฌิมา ปฏิปทา	ข้อปฏิบัติสายกลาง

๑๘๒. สกิสฺส อิสฺสากาโร ส ทาคเมน อาคามิมฺหิ.

อาคามิมฺหิ ในเพราะ อาคามี ศัพท์ **ปวตฺเต** อันเป็นไปแล้ว **ส** กับ **อาคเมน** ด้วย ท อาคม **อกาโร** อ. การแปลงเป็น อ **อิสฺส** แห่ง อิ **สกิสฺส** ของ สกึ ศัพท์ **โหติ** ย่อมมี.

สกึสทฺทสฺส อิการสฺส ทการาคเมน สห ปวตฺเต อาคามีสทฺเท ปเร อการาเทโส โหติ.

เมื่อมี อาคามี ศัพท์พร้อมกับ ท อาคมอยู่หลัง อิ อักษรของ สกึ ศัพท์ จะเปลี่ยนเป็น อ อักษร.

ตัวอย่างเช่น

สกทาคามี พระสกทาคามี

๑๘๓. ปติสฺส ปจฺโจ สรนิมิตฺตสฺส วา พฺยญฺชนนิมิตฺตสฺส วา.

ปจฺโจ อ. การแปลงเป็น ปจฺจ **ปติสฺส** แห่ง ปติ ศัพท์ **สร-นิมิตฺตสฺส วา** ที่มีสระเป็นนิมิตก็ดี **พฺยญฺชนนิมิตฺตสฺส วา** ที่มีพยัญชนะเป็นนิมิตก็ดี **โหติ** ย่อมมี.

[เปลี่ยน ปติ ศัพท์ เป็น ปจฺจ ได้ จะมีสระเป็นนิมิต หรือมีพยัญชนะเป็นนิมิตก็ได้]

ตัวอย่างเช่น

หีเน กุเล **ปจฺจาชาโต**[236] ผู้เกิดในตระกูลต่ำ

ปจฺจาชายติ ย่อมเกิด

เอตฺถ จ ปจฺจาชาโตติ ปติชาโต. อิติ พฺยญฺชนนิมิตฺเตน ปติสทฺโท สนิมิตฺโต ภวติ. อถ วา ปจฺจาชาโตติ ปติ อาชาโต, "สเจ เอนฺติ มนุสฺสตฺตํ, อฑฺเฒ อาชายเร กุเล"ติ ทสฺสนโต เอวํ เฉโท กโต, อิติ สรนิมิตฺเตน ปติสทฺโท สนิมิตฺโต ภวติ. ตตฺถ ปุพฺพปกฺขวเสน ปจฺจสทฺทาการสฺส ทีฆภาโว พฺยญฺชนสนฺธิ จ เวทิตพฺโพ, อิตรวเสน สรสนฺธิ.

ก็ตัวอย่างนี้ บทว่า **ปจฺจาชาโต** เมื่อตัดบทว่า ปติ + ชาโต. ปติ ศัพท์ ชื่อว่า มีพยัญชนะ [คือ ช] เป็นนิมิต, อีกนัยหนึ่ง บทว่า **ปจฺจาชาโต** นี้เมื่อตัดบทว่า ปติ + อาชาโต ปติ ศัพท์ ชื่อว่ามีสระเป็นนิมิต, การตัดบทว่า ปติ + อาชาโต นี้ มีหลักฐานดังนี้ว่า

สเจ เอนฺติ มนุสฺสตฺตํ,- ถ้าเข้าถึงความเป็นมนุษย์ ย่อมเกิดใน-

อฑฺเฒ อาชายเร กุเล[237] ตระกูลมั่งคั่ง

ในสองตัวอย่างนั้น ตัวอย่างแรก พึงทราบว่าเป็นพยัญชนสนธิ ที่มีการทำทีฆสระ อ ที่ ปจฺจ เป็น อา, ตัวอย่างที่สอง พึงทราบว่าเป็นสรสนธิ.

๑๘๔. วาจาสิลิฏฺฐตฺถํ อนฺตคตาทีนิ[๑] ปตนฺติ ปทนฺเต.

อนฺตคตาทีนิ อ. ศัพท์ ท. มี อนฺต และ คต เป็นต้น **ปตนฺติ** ย่อมตั้งอยู่ **ปทนฺเต** ในหนปลายของบท **วาจาสิลิฏฺฐตฺถํ** เพื่อให้ถ้อยคำเกิดความสละสลวย.

[เพื่อให้ถ้อยคำเกิดความสละสลวย ให้เพิ่ม อนฺต, คต ศัพท์ เป็นต้นท้ายบทได้]

ตัวอย่างเช่น

สุตฺตนฺโต	พระสูตร	**กมฺมนฺโต**	การงาน
วนนฺตํ	ป่า	**คูถคตํ**	คูถ
มุตฺตคตํ	มูตร	**ทิสตา**	ทิศ
เทวตา	เทพ	**อิทปฺปจฺจยตา**	อิทัปปัจจัย

พฺรหฺมชาลสุตฺตนฺตํ พรหมชาลสูตร

๑๘๕. ยตฺถ สนฺธิเต สเร น ปทํ สุขุจฺจารณียํ, น ตตฺถ สรานํ สนฺธิ.

ยตฺถ ในที่ใด **สเร** ครั้นเมื่อสระ **สนฺธิเต** ถูกเชื่อมเข้าด้วยกัน แล้ว **ปทํ** อ. บท **น สุขุจฺจารณียํ** อันบุคคลออกเสียงได้ ไม่สะดวก, **ตตฺถ** ในที่นั้น **สนฺธิ** อ. การเชื่อม **สรานํ** แห่ง สระ ท. **น โหติ** ย่อมไม่มี.

[ในที่ใด เมื่อทำสระสนธิแล้ว ทำให้บทนั้นออกเสียงได้ยาก ในที่นั้น ไม่ต้องทำสนธิ]

ตัวอย่างเช่น

เอวเมว อชฺฌตฺตํ อรูปสญฺญี	ผู้มีอรูปสัญญีภายใน อย่างนี้นั่นเทียว
ยาว อิเม อิทํ - พฺรหฺมจริยํ	ภิกษุเหล่านี้ ประพฤติพรหมจรรย์นี้ เพียงใด
อิมํ อุทานํ อุทาเนสิ[238]	ได้เปล่งแล้ว ซึ่งอุทานนี้

๑๘๖. ยตฺถ สนฺธิโต สโร อตฺถํ ทูเสติ, น ตตฺถ สนฺธิ.

ยตฺถ ในที่ใด **สโร** อ. สระ **สนฺธิโต** ถูกเชื่อมเข้าด้วยกันแล้ว **อตฺถํ** ยังความหมาย **ทูเสติ** ย่อมให้เสียไป, **ตตฺถ** ในที่นั้น **สนฺธิ** อ. การเชื่อม **น โหติ** ย่อมไม่มี.

[ในที่ใด เมื่อทำสระสนธิแล้ว จะทำให้ความหมายนั้นเสีย ในที่นั้นไม่ต้องทำสนธิ]

ตัวอย่างเช่น

อายสฺมา อานนฺโท[239]	พระอานนท์ ผู้มีอายุ

๑๘๗. ทฺวีสุ ปเทสุ น พฺยญฺชเน สรานํ สนฺธิ.

พฺยญฺชเน ครั้นเมื่อพยัญชนะ **พฺยวหิเต** คั่นอยู่ **สนฺธิ** อ. การ เชื่อม **สรานำ** แห่งสระ ท. **ปเทสุ** ในบท ท. **ทฺวีสุ** สอง **น โหติ** ย่อม ไม่มี.

[เมื่อบททั้ง ๒ มีพยัญชนะคั่น ไม่มีการทำสระสนธิ]

ตัวอย่างเช่น

อกฺโกจฺฉิ มำ, อวธิ มำ[240]	คนโน้นด่าเรา, คนโน้นตีเรา
อินฺทฺริเยสุ สุสำวุตำ	ผู้สำรวมในอินทรีย์
เอเต หำสา ปกฺกมนฺติ	หงส์เหล่านั้น บินหนีไป
โอโรธา จ กุมารา จ	พวกนางสนมและราชกุมาร

นนุ จ โภ "ส สีลวา"จ อาทีสุ สรา สนฺธิยนฺตีติ? น สนฺธิยนฺติ, โอการสฺส โลปฏฺฐาเน อกา รสฺส อาคตตฺตา.

ถาม. แน่ะท่าน ก็ในตัวอย่างว่า **ส สีลวา** (บุคคลนั้น เป็นผู้มีศีล) เป็นต้น มีการ เชื่อมสระเข้าด้วยกัน มิใช่หรือ ?

ตอบ. ไม่ใช่. เป็นเพียงการลง อ อาคม ในตำแหน่งที่ได้ลบ โอ ไปแล้วเท่านั้น.

ยชฺเชวำ เต ปโยคา สนฺธิปฺปโยคา น โหนฺติ, อถ กถำ สนฺธิวิสเย วุตฺตาติ? สจฺจำ, เยภุยฺยวเสน วุตฺเตสุ สนฺธิปฺปโยเคสุ ปกฺขิตฺตตฺตา สนฺธิปฺปโยคาเยว เต ปโยคา ภวนฺติ, ตสฺมา สนฺธิวิสเย วุตฺตา. โลกสฺมิญฺหิ เยภุยฺยวเสน โวหาโร ทิสฺสติ ยถา "อา นครา ขทิรวนนฺ"ติ.

ถาม. ถ้าเป็นเช่นนั้น ตัวอย่าง (มี ส สีลวา เป็นต้น) เหล่านั้น ก็ต้องไม่ใช่ตัวอย่าง ของสนธิ. เมื่อเป็นเช่นนั้น ทำไม ถึงได้แสดงไว้ในตอนสนธิเล่า ?

ตอบ. ที่กล่าวมานั้น ก็ถูก, แต่ตัวอย่างเหล่านั้น ได้ชื่อว่าเป็นตัวอย่างของสนธิ แน่นอน เพราะถูกจัดเข้าไว้ในตัวอย่างของสนธิโดยเยภุยยนัย[๑] ดังนั้น ข้าพเจ้าจึงได้แสดง ไว้ในเรื่องสนธิ

ก็ สำนวนที่เป็นเยภุยยนัยนี้ ชาวโลกนิยมใช้พูดกัน ดังคำพูดที่ว่า **อา นครา ขทิรวนำ** "ป่าไม้ตะเคียน จรดพระนคร"

๑๘๘. เอกปทนฺโตคเธ พฺยญฺชเน สรานำ กฺวจิ สนฺธิ.

พฺยญฺชเน ในเพราะพยัญชนะ **เอกปทนฺโตคเธ** ที่อยู่ใน บทเดียวกัน **สนฺธิ** อ. การเชื่อม **สรานำ** ซึ่งสระ ท. **โหติ** ย่อมมี **กฺวจิ** ในบางที่.

[ในกรณีที่เป็นบทเดียวกัน เมื่อมีพยัญชนะอยู่หลัง บางแห่งมีการทำสระสนธิได้บ้าง]

ตัวอย่างเช่น

อารามรุกฺขเจตฺยานิ[241] = เจติยานิ อารามเจดีย์และรุกขเจดีย์
เจติยานิ วนฺทีสุ ไหว้แล้วซึ่งเจดีย์ทั้งหลาย

๑๘๙. น สุทฺธสฺสรโลโป อาทิสฺสากาเร สรนฺตเร วา.

อาทิสฺสากาเร วา ในเพราะ อา อักษรของ อาทิ ศัพท์หรือ **สรนฺตเร วา** หรือว่าในเพราะสระอื่นๆ **สุทฺธสฺสรโลโป** อ. การลบสระลอย (คือสระที่ไม่มีพยัญชนะอาศัย) **น โหติ** ย่อมไม่มี.

อาทิสทฺทสฺส อากาเร ปเร อญฺญสฺมึ วา สเร ปเร พฺยญฺชนสงฺขาตสฺส นิสฺสิตสฺส อภาเวน วิคตนิสฺสิตานํ สุทฺธสฺสรานํ โลโป น โหติ อตฺถปฺปกาสเน อสมตฺถตตฺตา.

เมื่อมีสระ อา ของ อาทิ ศัพท์อยู่หลังหรือมีสระอื่นอยู่หลัง ไม่มีการลบสุทธสระ ซึ่งปราศจากพยัญชนะ (สระลอย,สระล้วนๆ) เพราะไม่มีพยัญชนะมาอาศัย เนื่องจาก เมื่อลบแล้ว บทว่า อาทโย เป็นต้นไม่สามารถสื่อความหมายถึง **อ** อักษร เป็นต้นนั้นได้.

ตัวอย่างเช่น

อ อาทิ เยสนฺเต ออาทโย	อ อักษรเป็นต้น แห่งอักษรเหล่าใด มีอยู่ อักษรเหล่านั้น ชื่อว่า ออาทโย (มี อ อักษรเป็นต้น)
อาอาทโย	มี อา อักษรเป็นต้น
อิอาทโย	มี อิ อักษรเป็นต้น
อิอึนํ ตฺถตฺถํ	แปลง อิ เป็น ตฺถ, อึ เป็น ตฺถํ
อุ อาคโต	อุอักษร ย่อมมา (อุอาคม)

น สุทฺธสฺสรโลโปติ กึ? อการาทโย, ปพฺพตาทโย.

ถาม. บทว่า น สุทฺธสฺสรโลโป มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่ามีการลบสระจม (สระที่มีพยัญชนะอาศัยอยู่)

ตัวอย่างเช่น

อการาทโย = อการ+อาทโย อ อักษรเป็นต้น
ปพฺพตาทโย = ปพฺพต+อาทโย ภูเขาเป็นต้น

เอตฺถ หิ ปุพฺพสเร สติปิ อาทิสทฺทสฺส อากาเร ปเร สนฺเตปิ สนิสฺสิตตฺตา สุทฺธสฺสรภาวาภาวโต โลโป ปปฺโปติ เอว®.

ก็ในตัวอย่างว่า **อการาทโย, ปพฺพตาทโย** นี้ แม้จะมีสระ (สระ อ) อยู่หน้า และมี อา ของ อาทิ ศัพท์อยู่หลังก็ตาม ก็สามารถที่จะลบสระ อ ได้อย่างแน่นอน เพราะไม่ใช่ สระลอย เนื่องจากมีพยัญชนะ (คือ ร์ และ ต์) อาศัยอยู่.

๑๙๐. อุปปเท สุทฺธาสุทฺธานำ โลโป สนฺเตปิ ตสฺมึ อญฺญสฺมึ วา.

อุปปเท ครั้นเมื่อบทหน้า **สติ** มีอยู่, **ตสฺมึ วา** ครั้นเมื่อ อา ของ อาทิศัพท์อันเป็นเบื้องหลัง **สนฺเตปิ** มีอยู่หรือ **อญฺญสฺมึ วา** หรือว่าครั้นเมื่อสระอื่นอันเป็นเบื้องหลัง **สนฺเตปิ** มีอยู่, **โลโป** อ. การลบ **สุทฺธาสุทฺธานำ** ซึ่งสุทธสระและอสุทธสระ ท. **โหติ** ย่อมมี.

อุปปเท สติ สุทฺธสฺสรา สุทฺธสฺสรานำ โลโป โหติเยว ตสฺมึ อาทิสทฺทสฺส อากาเร ปเร สนฺเตปิ อญฺญสฺมึ วา สเร ปเร สนฺเตปิ.

ในกรณีที่มีบทหน้า (มีคำอยู่ใกล้เคียง) เมื่อมี อา ของบทว่า อาทิ อยู่หลัง หรือ มีสระอื่นอยู่หลัง ให้ลบได้ทั้งสระลอยและสระจม

ตัวอย่างเช่น

อกฺขราปิ ออาทโย,- อกฺขราปาทโย	วัณณะ ท. มี อ อักษรเป็นต้น ชื่อว่า อกฺขราปาทโย (มี อ อักษรเป็นต้น)
ก อ อีสา เกสา	คำว่า เกสา แยกบทว่า ก + อ + อีสา

โก จ, อ จ, อีโส จ, เกสาติ สมาโส. เอตฺถ จ กสทฺเทน พฺรหฺมา วุตฺโต, อสทฺเทน อวิณฺหุ, อีสทฺเทน อิสฺสโร วุตฺโต.

คำว่า "**เกสา**" นี้ วิเคราะห์เป็นทวันทสมาสได้ว่า โก จ, อ จ, อีโส จ, เกสา "ก ด้วย, อ ด้วย อีสะ ด้วย ชื่อว่า เกสา". ก็ในคำว่า "**เกสา**" นี้ **ก** ศัพท์ หมายเอาพระพรหม, **อ** ศัพท์ หมายเอาพระวิษณุ® (พระนารายณ์), **อีส** ศัพท์หมายเอาพระอิศวร.

กิญฺจาปิ เอเตหิ ทฺวีหิ ลกฺขเณหิ ทสฺสิตา เอเต ปโยคา ปาฬิยำ น สนฺติ, ตถาปิ ปาฬิยา สทฺธึ สำสนฺทนตฺถำ เอเต โลกิกปฺปโยเค อโวจุมฺห, อฏฺฐาเน อิทำ กถิตนฺติ น วตฺตพฺพำ, นีติวเสน วตฺตพฺพตฺตา.

แม้ว่าตัวอย่างทั้งสองเหล่านั้นที่นำมาแสดงด้วยสองสูตรนี้ จะไม่มีปรากฏ ใน พระบาลีโดยตรงก็ตาม. ถึงกระนั้น การที่ข้าพเจ้า นำเอาตัวอย่างเหล่านั้นซึ่งเป็นตัวอย่าง จากคัมภีร์โลกิยะ (คัมภีร์สันสกฤต) มาแสดง ก็เพื่อเทียบเคียงกับแนวทางพระบาลีเท่านั้น, จึงไม่ควรทักท้วงว่า “แสดงไว้ในที่ไม่

เหมาะสม” เนื่องจากเป็นการแสดงไว้ตามหลักการ เท่านั้น [มีความเป็นไปได้ตามหลักไวยากรณ์ ถึงแม้จะไม่มีกล่าวไว้ในพระบาลีก็ตาม]

๑๙๑. สุทฺธสฺสรมฺหา อิติสฺส อิสฺส โลโป.

ปาวจเน ในพระพุทธพจน์ **โลโป** อ. การลบ **อิสฺส** ซึ่ง อิ อักษร **อิติสฺส** ของ อิติ ศัพท์ **ปรสฺส** อันเป็นเบื้องหลัง **สุทฺธสฺสรมฺหา** จากสุทธสระ **โหติ** ย่อม มี.

อิมสฺมึ ภควโต ปาวจเน สุทฺธสฺสรมฺหา ปรสฺส อิติสทฺทสฺส อิการสฺส โลโป โหติ อตฺถปฺปกาสเน สมตฺถตฺตา.

ในพระพุทธพจน์นี้ มีการลบ อิ อักษรของ อิติ ศัพท์ที่อยู่เบื้องหลังจากสุทธสระ [สระลอย, สระล้วนๆ]ได้ เพราะเมื่อลบแล้ว บทว่า อิติ สามารถสื่อความหมายว่า หมายถึง อิ อักษรได้.

ตัวอย่างเช่น

อิติ จ ทนฺติ จ ทุติ จ ขนฺติ จ ญาณํ ปวตฺตตีติ, น เหวํ วตฺตพฺเพ[๑]

ถาม. ญาณ ย่อมหยั่งรู้ว่า นี้ อิ, นี้ ทำ, นี้ ทุ, นี้ ขำ หรือ ?

ตอบ. ไม่ควรกล่าวอย่างนั้น.

อิมสฺมึ ปน ฐาเน “อิ อิติ จา”ติ เฉทำ กตฺวา ปรอิกาเร ลุตฺเต อิติ จาติ ปทำ สิชฺฌติ, เอตฺถ อิกาโร อีสกำ วิจฺฉินฺทิตฺวา อุจฺจาเรตพฺโพ. เอวำ อุจฺจาเรตพฺพตฺตา เอตำ ปทำ อตฺถปฺปกาสเน สมตฺถำ ภวติ.

สำหรับในที่นี้ เมื่อตัดบทว่า **อิ + อิติ + จ** แล้ว ให้ลบสระ อิ ข้างหลัง สำเร็จเป็นบทว่า อิติ จ. ในบทว่า อิติ นี้ ควรออกเสียงโดยการเว้นระยะระหว่าง อิ กับ ติ เล็กน้อย เพราะเมื่อ ออกเสียงเช่นนี้แล้ว บทนี้ก็จะสามารถสื่อความหมายได้.

ออาทโยติอาทีสุ ปน อกาเร ลุตฺเต “อาทโย”ติ ปทำ อการาทโยติ อตฺถปฺปกาสเน สมตฺถำ น โหติ, วิจฺฉินฺทิตฺวา อุจฺจาเรตพฺพภาวาภาวโต วิเสสกภูตสฺส อการสฺส วินฏฺฐตฺตา.

ส่วนในตัวอย่างเป็นต้นว่า **ออาทโย** เมื่อลบ อ อักษรแล้ว บทว่า อาทโย ไม่สามารถ สื่อความหมายว่าหมายถึง อ อักษรเป็นต้นได้ เพราะบทว่า อาทโย ไม่สามารถออกเสียง โดยการเว้นระยะระหว่าง อ + อาทโย ได้ เนื่องจาก อ อักษรซึ่ง เป็นบทขยายของ อาทิ ศัพท์ ถูกลบไปแล้ว.

วิเสสกสฺมิญฺหิ นฏฺเฐ โก วิเสสิตพฺพำ วิเสเสสฺสติ, ตสฺมา อตฺถปฺปกาสเน สมตฺถำ น โหติ. “อิติ จา”ติ ปทำ ปน สมตฺถำ ภวติเยว วิจฺฉินฺทิตฺวา อุจฺจาเรตพฺพตฺตา. กวิสมเย “อิ อิตี”ติ ปทเมว อิจฺฉิตพฺพำ โหติ. ปาวจเน ปน ทุวิโธปิ นโย อิจฺฉิตพฺโพ.

เมื่อบทขยายถูกลบไป, ตัวไหนเล่า จะทำหน้าที่ขยายบทวิเสสยะ, ดังนั้น บทว่า **อาทโย** จึงไม่สามารถสื่อความหมายว่า “หมายถึง อ อักษรเป็นต้น”ได้. ส่วนบทว่า **อิติ จ** สามารถสื่อความหมายถึง อิ อักษรได้อย่างแน่นอน เพราะสามารถออกเสียงโดยการเว้น ระยะระหว่าง อิ กับ ติ ได้.

ตามมติของนักกวี ประสงค์เอาเฉพาะบทที่ไม่ทำสนธิว่า **อิ อิติ** เท่านั้น [เป็นบท ที่ไม่มีการลบสระ] ส่วนในพระพุทธพจน์ มีได้ ๒ วิธีคือ อิ อิติ และ อิติ.

ตถา หิ เอกาธิปฺปาโยปิ สํหิตาปทจฺเฉโท ภวติ, ตตฺร อยํ ตตฺรายํ อิจฺจาทิ. ทฺวาธิปฺปาโยปิ ภวติ, สุ อาคตํ. สฺวาคตํ สุ อาคตํ สาคตํ อิจฺจาทิ.

อถ วา ทุ อีหิติกา ทฺวีหิติกา อิทํ สมานปทจฺเฉทํ อสมานตฺถํ เอกปฺปการํ ทฺวาธิปฺปายํ สํหิตาปทนฺติ เวทิตพฺพํ. อปโร นโย อนตฺถํ ททาตีติ อนตฺถโท, โส เอว ทการสฺส ตการํ กตฺวา อนตฺถโต. อนตฺโถ อโต เอตสฺมา ปุริสสฺมาติ วา อนตฺถโต. เอวมฺปิ ทฺวาธิปฺปายํ สํหิตาปทํ ภวติ สา อหํ สาหํ, อิตฺถิลิงฺควเสน เฉโท.

อถ วา โส อหํ สาหํ, ปุลฺลิงฺควเสน เฉโท. อปโร นโย, ฉ อหํ สาหํ, สงฺขฺยาวเสน เฉโท. อิจฺเจวมาทิ อธิปฺปายตฺตยิโก สํหิตาปทจฺเฉโท. จตุราธิปฺปายาทโย ปน น สนฺติ.

จริงอย่างนั้น อธิปายสนธิ มี ๓ ประเภทคือ

๑. **เอกาธิปายสนธิ** ได้แก่สนธิที่มีการตัดบทวิธีเดียว, มีรูปสำเร็จเพียงรูปเดียว, มีความหมายนัยเดียว

ตัวอย่างเช่น

ตตฺรายํ

บทว่า **ตตฺรายํ** ตัดบทว่า ตตฺร+อยํ

บทว่า **ตตฺรายํ** สำเร็จรูป โดยการลบสระหน้า ทีฆสระหลัง

บทว่า **ตตฺรายํ** มีความหมายนัยเดียวว่า "... นี้ ใน ... นั้น"

๒. **ทวาธิปายสนธิ** ได้แก่ สนธิที่อธิบายได้ ๒ นัย มี ๓ ลักษณะคือ

-สนธิที่มีการตัดบทวิธีเดียว, มีรูปสำเร็จ ๒ รูป, มีความหมายนัยเดียว

ตัวอย่างเช่น

สฺวาคตํ, สาคตํ

บทว่า **สฺวาคตํ, สาคตํ** ตัดบทว่า สุ+อาคตํ

บทว่า **สฺวาคตํ** สำเร็จรูปโดยการแปลง อุ เป็น ว

บทว่า **สาคตํ** สำเร็จรูปโดยการลบสระหน้า

บทว่า **สฺวาคตํ, สาคตํ** มีความหมายนัยเดียวว่า "ยินดีต้อนรับ"

-สนธิที่มีการตัดบทวิธีเดียว, มีรูปสำเร็จเพียงรูปเดียว, มีความหมาย ๒ นัย

ตัวอย่างเช่น

ทฺวีหิติกา

บทว่า **ทฺวีหิติกา** ตัดบทว่า ทุ+อีหิติกา

บทว่า **ทฺวีหิติกา** สำเร็จรูปโดยการแปลง อุ เป็น ว

บทว่า **ทฺวีหิติกา** มีความหมาย ๒ นัย คือ

ก. ความสงสัย (มีรูปวิเคราะห์ว่า ทฺวิธา ปวตฺตา อีหิติกา ทฺวีหิติกา)

ข. ความเป็นอยู่ฝืดเคือง (มีรูปวิเคราะห์ว่า ทุกฺเขน อีหิตุ เอตฺถ ปวตฺตตีติ ทฺวีหิติกา)

-สนธิที่มีการตัดบท ๒ วิธี, มีรูปสำเร็จเพียงรูปเดียว, มีความหมาย ๒ นัย

ตัวอย่างเช่น

อนตฺถโต

บทว่า **อนตฺถโต** ตัดบทว่า อนฺตถโท

บทว่า **อนตฺถโต** ตัดบทว่า อนตฺโถ+อโต

บทว่า **อนตฺถโท** สำเร็จรูปเป็น อนตฺถโต โดยการแปลง ท เป็น ต

บทว่า **อนตฺถโต**[242] สำเร็จรูปเป็น อนตฺถโต โดยการลบสระ โอ ที่ อนตฺโถ

บทว่า **อนตฺถโต** มีความหมาย ๒ นัย คือ

ก. ผู้ให้สิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์ (มีรูปวิเคราะห์เป็นบทกิตว่า อนตฺถํ ททาตีติ อนตฺถโต)

ข. สิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์ เกิดจากบุรุษนี้ (อนตฺโถ อโต=เอตสฺมา ปุริสสฺมา)

๓. **อธิปายัตตยิกสนธิ** ได้แก่สนธิที่มีการตัดบท ๓ วิธี, มีรูปสำเร็จเพียงรูปเดียว, มีความหมาย ๓ นัย

ตัวอย่างเช่น

สาหํ

บทว่า **สาหํ** เป็นศัพท์อิตถีลิงค์ตัดบทว่า **สา+อหํ**

บทว่า **สาหํ** เป็นศัพท์ปุงลิงค์ตัดบทว่า **โส+อหํ**

บทว่า **สาหํ** เป็นศัพท์สังขยาตัดบทว่า **ฉ+อหํ**

บทว่า **สา+อหํ** สำเร็จรูปเป็น **สาหํ** โดยการลบสระหน้า และทีฆสระหลัง

บทว่า **โส+อหํ** สำเร็จรูปเป็น **สาหํ** โดยการลบสระหน้า และทีฆสระหลัง

บทว่า **ฉ+อหํ** สำเร็จรูปเป็น **สาหํ** โดยการแปลง ฉ เป็น ส และลบสระหน้า ทีฆสระหลัง

บทว่า **สาหำ** บทแรกมีความหมายว่า "ดิฉันนั้น"

บทว่า **สาหำ** บทที่สองมีความหมายว่า "กระผมนั้น"

บทว่า **สาหำ** บทที่สามมีความหมายว่า "หกวัน"

สำหรับจตุราธิปปายสนธิ ไม่มีใช้ในพระบาลี.

เอวำ นานาธิปฺปายำ วิจิตฺรนยำ ภควโต ปาวจนำ.

ตามตัวอย่างที่กล่าวมานี้จะเห็นได้ว่า พระดำรัสของพระผู้มีพระภาค มีจุดประสงค์ หลากหลายมีนยะอันวิจิตรอย่างนี้.

อตฺริเม ปโยคา—

เกี่ยวกับเรื่องนี้ มีตัวอย่างดังต่อไปนี้:-

สาหำ วิจริสฺสามิ เอกิกา	ดิฉันนั้น ผู้เดียว จักเที่ยวไป
สาหำทานิ สกฺขิ ชานามิ,-	บัดนี้ เรานั้น รู้ธรรมของพระมุนีสุคตเจ้า
มุนิโน เทสยโต ธมฺมำ สุคตสฺส[243]	ผู้ทรงแสดงธรรม
อตฺถิ เนสำ อุสามตฺตำ,	อาหารเล็กน้อย มีอยู่แก่ท่านเหล่านั้น
อถ **สาหสฺส** ชีวิตนฺติ	เมื่อเป็นเช่นนั้น ชีวิต...อยู่เพียง ๖ วัน

เอตฺถ จ ฉ อหานิ ฉาหนฺติ เอวำ สมาสมฺภวโต ฉ อหำ สาหนฺติ สหปทจฺเฉท-สำหิตาปทำ เวทิตพฺพำ, ยถา ฉ อายตนำ สฬายตนนฺติ. อิติ สาหนฺติ ปทำ อธิปฺปายตฺตยิกำ ภวติ. อีทิสานำ ปทานมตฺโถ ปโยคานุรูปโต อตฺถปฺปกรณาทิวเสน โยเชตพฺโพ. ตถา? ตตฺรายมิจฺจาทิ เอกสนฺธิทฺวิสงฺเขปำ สำหิตาปทำ. "สุตา จ ปณฺฑิตาตฺยมฺห" อิจฺจาทิ ทฺวิสนฺธิ-ติสงฺเขปสำหิตาปทนฺติ คเหตพฺพำ.

ก็ในตัวอย่างว่า **สาหำ** นี้ เพราะเป็นบทสมาสอย่างนี้ว่า ๖ วัน เรียกว่าฉาหะ ดังนั้น พึงทราบบทสนธิพร้อมด้วยการตัดบทว่า **ฉ อหำ** เท่ากับ สาหำ เหมือนดังตัวอย่างว่า **ฉ อายตนำ** เท่ากับ **สฬายตนำ**.

สรุปว่า บทว่า สาหำ เป็นบทที่มีจุดประสงค์การสำเร็จรูปสามนัย ด้วยประการฉะนี้. บัณฑิตพึงประกอบความหมายของบททั้งหลายเช่นนี้ ด้วยอำนาจของปริบท มีอัตถะ และปกรณะเป็นต้นให้สอดคล้องกับตัวอย่างในพระบาลี.

นอกจากนั้น ตัวอย่างว่า ตตฺรายำ เป็นต้น เป็นบทสนธิที่มีการย่อบท ๒ บท ด้วยการ เชื่อมสนธิ ๑ ครั้ง, ตัวอย่างว่า สุตา จ ปณฺฑิตาตฺยมฺห เป็นต้น ควรทราบว่า เป็นบทสนธิที่มี การย่อบท ๓ บท ด้วยการเชื่อม สนธิ ๒ ครั้ง.

ตถา อตฺถิ ปทำ โนสนฺธิปทญฺเจว สนฺธิปทญฺจ. ตำ ยถา?

นอกจากนั้น ยังมีบทที่ไม่เป็นบทสนธิบ้าง เป็นบทสนธิบ้าง

ตัวอย่างเช่น

อุภยตฺถ กลิคฺคาโห ผู้ได้รับความพ่ายแพ้ทั้งในโลกนี้และในโลกหน้า

อุภยตฺถกลิคฺคาโห ผู้ได้รับความสูญเสียประโยชน์ทั้งสอง

อุภยตฺถ กฏฺคฺคาโห ผู้ได้รับชัยชนะทั้งในโลกนี้และในโลกหน้า

อุภยตฺถกฏฺคฺคาโห ผู้ได้รับความสำเร็จประโยชน์ทั้งสอง

อุภยสฺมึ โลเก กลิคฺคาโห, อุภเยสํ วา อตฺถานํ กลิคฺคาโห อุภยตฺถกลิคฺคาโห, ปราชยคฺคาโห ติ อตฺโถ. เอส นโย อุภยตฺถกฏฺคฺคาโหติ เอตฺถาปิ. กฏฺคฺคาโหติ ชยคฺคาโห.

ผู้ได้รับความพ่ายแพ้ทั้งในโลกนี้และในโลกหน้า หรือว่าผู้ได้รับความสูญเสีย ประโยชน์ทั้งสองคือประโยชน์โลกนี้และโลกหน้า ชื่อว่า อุภยตฺถกลิคฺคาห, ความก็คือการได้ รับความปราชัย, แม้ในตัวอย่างว่า อุภยตฺถกฏฺคฺคาโห นี้ ก็พึงทราบโดยทำนองเดียวกันนี้. คำว่า กฏฺคฺคาโห ได้แก่การได้รับชัยชนะ.

อิมสฺมึ ปน ปกรเณ ฉนฺทวุตฺติรกฺขณาทีสุ โย โย ปเภโท วตฺตพฺโพ สิยา, ตํ สพฺพํ คนฺถวิตฺถารภเยน น วทาม.

สำหรับ ในคัมภีร์สัททนีตินี้ ข้าพเจ้าจะไม่กล่าวถึงประเภทของสนธิต่างๆ ที่ควร กล่าวถึงทั้งหมดในกรณีของการรักษากฎบังคับของฉันท์และคาถาเป็นต้น เพราะเกรงว่า จะทำให้คัมภีร์มีเนื้อหากว้างขวางเกินไป.

ยํ ปเนตฺถ “ฉนฺทานุรกฺขณตฺถนฺ”ติ จ “วุตฺติรกฺขณตฺถนฺ”ติ จ “สุขุจฺจารณตฺถนฺ”ติ จ วุตฺตํ, ตํ โลโกปจารมตฺตวเสน วุตฺตนฺติ ทฏฺฐพฺพํ. น หิ ภควา ฉนฺทญฺจ วุตฺติญฺจ รกฺขติ, นาปิ สุขุจฺจารณตฺถํ อกฺขรโลปาทิกํ กโรติ

อนึ่ง ข้าพเจ้าได้กล่าวคำใดไว้ในคัมภีร์นี้ว่า "เพื่อรักษากฎระเบียบของฉันท์ และว่า เพื่อรักษากฎระเบียบครุและลหุของคาถา และว่าเพื่อการออกเสียงได้สะดวก." คำนั้น พึงทราบว่า ข้าพเจ้าได้กล่าวโดยคล้อยตามสำนวนชาวโลกเท่านั้น. ด้วยว่า ความจริง พระผู้มีพระภาคย่อมไม่จำเป็นต้องรักษากฎระเบียบของฉันท์และคาถา, ทั้งไม่จำเป็น ต้องกระทำการลบอักษรเป็นต้น เพื่อการออกเสียงได้สะดวก.

โย หิ สาสงฺโก สภโย, โส อญเญสํ ปณฺฑิตานํ สงฺกาย อุปฺปชฺชนกนินฺทาภเยน ฉนฺทญฺจ วุตฺติญฺจ รกฺขติ, สุขุจฺจารณตฺถญฺจ อกฺขรโลปาทิกํ กโรติ. ภควา ปน นิราสงฺโก นิพฺภโย, ภควโต ปาวจเน ขลิตํ นตฺถิ, โส กถํ ปรปฺปวาทํ ปฏิจฺจ ฉนฺทญฺจ วุตฺติญฺจ รกฺขิสฺสติ, สุขุจฺจารณตฺถญฺจ อกฺขรโลปาทิกํ กริสฺสติ.

จริงอยู่ ผู้ที่มีความหวาดหวั่น ระแวงสงสัยเท่านั้น จึงรักษาฉันท์, คาถา และทำ การลบอักษรเป็นต้น เพื่อให้ออกเสียงได้โดยสะดวก เพราะกลัวจะถูกผู้รู้เหล่าอื่น ตำหนิ ด้วยความรังเกียจ, ส่วนพระผู้มี

พระภาคไม่ทรงมีความหวาดหวั่นเกรงกลัวเช่นนั้น. ในพระดำรัสของพระองค์ ไม่มีความผิดพลาดแต่ประการใด. ลำพังอาศัยเพียงคำวิพากษ์ วิจารณ์ของผู้อื่น ไม่เป็นเหตุถึงกับให้พระองค์ต้องรักษากฎระเบียบของฉันท์และคาถา ตลอดถึงกระทำการใดๆ มีการลบอักษรเป็นต้น เพื่อให้ออกเสียงได้โดยสะดวก.

วุตฺตญเหตำ อภิธมฺมฏีกาย[244] -

“ภควา ปน วจนานำ ลหุครุภาวำ น คเณติ, โพธเนยฺยานำ ปน อชฺฌาสยานุโลมโต ธมฺมสภาวำ อวิโลเมนฺโตว ตถา ตถา เทสนำ นิยาเมตีติ น กตฺถจิ อกฺขรานำ พหุตา วา อปฺปตา วา โจเทตพฺพา”ติ.

สมจริง ดังคำที่พระอานันทาจารย์ กล่าวไว้ในฎีกาอภิธรรมว่า

“พระผู้มีพระภาค ไม่ทรงคำนึงถึงความเป็นครุและลหุของถ้อยคำทั้งหลาย, แต่ทรง กำหนดเน้นเทศนานั้นๆ ให้มีสภาวธรรมตรงกันกับอัธยาศัยของเวไนยสัตว์ ทั้งหลาย ดังนั้น ใครๆ ไม่พึงนำเอาพุทธพจน์มาท้วงว่ามีอักษรน้อยหรือมากในที่ไหนๆ”

อิจฺเจวำ อิมสฺมึ ปกรเณ ยา ยา นีติ สาสนสฺโสปการาย ยถาพลำ อมฺเหหิ ฐปิตา, ตา สพฺพาปิ สทฺธาสมฺปนฺเนหิ กุลปุตฺเตหิ สาสเน อาทรำ กตฺวา ปริยาปุณิตพฺพาติ.

โดยประการดังนี้ หลักการข้างต้นนี้ใดๆ ที่ข้าพเจ้า ได้แสดงไว้ในคัมภีร์นี้ ตามกำลังความสามารถ เพื่อเป็นอุปการะต่อพระศาสนา, หลักการนั้นๆ ทั้งหมด อันกุลบุตรผู้ถึง พร้อมด้วยศรัทธาพึงศึกษาด้วยความเอื้อเฟื้อเถิด.

โวมิสฺสกสนฺธิวิธานำ นิฏฺฐิตำ.

โวมิสสกสนธิวิธาน

จบแล้ว.

วิวิธนยวิจิตฺเต ปาฯิธมฺเม ปฏุตฺตํ,
สรมสรปรสฺมึ ตีหิ สนฺธีหิ ยุตฺเต.
พหุวิธนยสาเร สนฺธิกปฺปมฺหิ โยคํ,
กริย สุมติ โปโส อตฺถสารํ ลเภติ.

ขอให้ บุรุษผู้มีปัญญา ผู้หวังความเชี่ยวชาญ ในสร-สนธิ, พยัญชนสนธิ และโวมิสสกสนธิ อันมีปรากฏ ในพระบาลี ที่วิจิตรด้วยนัยต่างๆ ได้กระทำความ-เพียร ในสนธิกัณฑ์ที่กอรปด้วย สนธิ ๓ ประเภท และมีนัยอันเป็นแก่นสารมากมาย โปรดได้รับความ รู้ในเนื้อหาที่เป็นแก่นสารเถิด.

อิติ นวงฺเค สาฏฺฐกเถ ปิฏกตฺตเย พฺยปฺปถคตีสุ® วิญฺญูนํ โกสลฺลตฺถาย กเต สทฺทนีติปฺปกรเณ สนฺธิกปฺโป นาม วีสติโม ปริจฺเฉโท.

ปริจเฉทที่ ๒๐ ชื่อว่าสนธิกัณฑ์ ในสัททนีติปกรณ์อันข้าพเจ้าประพันธ์ เพื่อความเชี่ยวชาญของวิญญูชน ในแนวทางแห่งพระดำรัสคือ พระไตรปิฎก ที่มีองค์ ๙ พร้อมทั้ง อรรถกถา จบแล้ว ด้วยประการฉะนี้.

๒. นามกปฺป

๒. นามกัณฑ์

“อิโต ปรๆ ปวกฺขามิ, นามกปฺปๆ หิตาวหๆ
โสตูนๆ ปาฏวตฺถาย, ปรเม โสคเต มเต.

ลำดับต่อจากนี้ ข้าพเจ้า จักแสดงซึ่งนามกัณฑ์ ที่นำ มาซึ่งประโยชน์เกื้อกูล เพื่อให้นักศึกษาทั้งหลาย เกิดความเชี่ยวชาญในคำสอนของพระสุคตอัน ประเสริฐยิ่ง.

๑๙๒. วิสทตฺตาทิสหิตๆ ลีนตฺถคมกๆ นิปฺผนฺนวจนๆ ลิงฺคๆ.

นิปฺผนฺนวจนๆ อ. นามศัพท์ที่ลงวิภัตติแล้ว **วิสทตฺตาทิสหิตๆ** อันประกอบด้วยลักษณะที่รู้ได้ง่ายเป็นต้น **ลีนตฺถคมกๆ** ซึ่งสามารถให้รู้ความหมายที่ยังไม่ปรากฏ **ลิงฺคๆ** ชื่อว่า ลิงค์ **โหติ** ย่อมมี.

วิสทภาวาทิสหิตๆ ลีนสฺสตฺถสฺส คมกๆ นิปฺผนฺนวจนๆ ลิงฺคๆ นาม ภวติ.

ลิงค์ คือ นามศัพท์ที่ลงวิภัตติแล้วมีลักษณะที่รู้ได้ง่ายเป็นต้น ซึ่งสามารถให้รู้ ความหมายที่ยังไม่ปรากฏ.

ตัวอย่างเช่น

พุทฺโธ พระพุทธเจ้า **ภควา** พระผู้มีพระภาค

วุตฺตญฺหิ

"รุกฺโข,ติ วจนๆ ลิงฺคๆ ลิงฺคตฺโถ เตน ทีปิโต.
เอวๆ ลิงฺคญฺจ ลิงฺคตฺถๆ ญตฺวา โยเชยฺย ปณฺฑิโต"ติ

สมจริงดังคำที่พระโบราณาจารย์ ได้กล่าวไว้ว่า

บัณฑิต พึงทราบลิงค์ และความหมายของลิงค์ อย่างนี้ว่า คำว่า **รุกฺโข** เป็นลิงค์, อรรถที่แสดงด้วยคำว่า **รุกฺโข** นั้น ชื่อว่า **ลิงฺคตฺถ**® ครั้นทราบแล้ว พึงประกอบลิงค์และ(อรรถ)ของ ลิงค์ตามสมควร.

๑๙๓. วิสทๆ ปุลฺลิงฺคๆ.

วิสทๆ วจนๆ อ. คำที่รู้ได้ง่าย **ปุลฺลิงฺคๆ** ชื่อว่า ปุงลิงค์ **ภวติ** ย่อมมี.

วิสทำ วจนำ ปุลฺลิงฺคำ นาม ภวติ.

ปุงลิงค์ คือคำที่รู้ได้ง่าย.

ตัวอย่างเช่น

ปุริโส	บุรุษ
นปุสโก	บัณเฑาะก์
อาโป	น้ำ
มาตุคาโม	มาตุคาม
ราชา	พระราชา

๑๙๔. อวิสทมิตฺถิลิงฺคำ.

อวิสทำ วจนำ อ. คำที่รู้ได้ยาก **อิตฺถิลิงฺคำ** ชื่อว่า อิตถีลิงค์ **ภวติ** ย่อมมี.

[อิตถีลิงค์ คือคำที่รู้ได้ยาก].

ตัวอย่างเช่น

เทวตา	เทวดา
รตฺติ	กลางคืน
วีสติ	๒๐

๑๙๕. เนววิสทำ นาวิสทำ นปุสกลิงฺคำ.[๑]

เนววิสทำ นาวิสทำ วจนำ อ. คำที่รู้ได้ไม่ยากไม่ง่าย **นปุสกลิงฺคำ** ชื่อว่า นปุงสกลิงค์ **ภวติ** ย่อมมี.

[นปุงสกลิงค์ คือคำที่รู้ได้ไม่ยากไม่ง่าย].

ตัวอย่างเช่น

จิตฺตำ	จิต
รูปำ	รูป
กลตฺตำ	ภรรยา
อกฺขำ	กระดานสะกา

๑๙๖. ธาตุปจฺจยวิภตฺติวชฺชิตมตฺถวำ ลิงฺคำ.

วจนำ อ. คำ **อตฺถวำ** ที่มีความหมาย **ธาตุปจฺจยวิภตฺติวชฺชิตำ** อันเว้นจากธาตุ ปัจจัย และวิภัตติ **ลิงฺคำ** ชื่อว่า ลิงค์ **ภวติ** ย่อมมี.

ธาตุปจฺจยวิภตฺตีหิ วิวชฺชิตํ อตฺถวนฺตํ ปฏิจฺฉนฺนมงฺคํ นิปฺผนฺนปทานํ ปฐมฏฺฐเปตพฺพ-รูปํ ลิงฺคํ นาม ภวติ.

ลิงค์ คือ นามศัพท์เดิมซึ่งไม่ใช่ธาตุ ปัจจัย และวิภัตติ มีความหมาย ที่ยังไม่ปรากฏ (ไม่ปรากฏความเป็นกัตตาและกรรมเป็นต้น) อันเป็นส่วนหนึ่งของบทสำเร็จ (นามศัพท์ที่ลง วิภัตติแล้ว).[๑]

ตัวอย่างเช่น

ปุริส บุรุษ

จิตฺต จิต

มาลา พวงดอกไม้

๑๙๗. อุปสคฺคนิปาตา จ.

อุปสคฺคนิปาตา อ. อุปสรรคและนิบาต ท. **ลิงฺคํ นาม** ชื่อว่า ลิงค์ **ภวนฺติ จ** ย่อมมีด้วย.

อุปสคฺคนิปาตา จ ลิงฺคํ นาม ภวนฺติ.

อุปสรรคและนิบาต ก็ชื่อว่า ลิงค์.

ตัวอย่างเช่น

ปติ เฉพาะ

อตฺถิ มีอยู่

สกฺกา สามารถ

๑๙๘. สฺยาทโย ตฺยาทโย จ วิภตฺติโย.

สฺยาทโย จ อ. ศัพท์ ท. มี สิ เป็นต้นด้วย **ตฺยาทโย จ** ศัพท์ ท. มี ติ เป็นต้นด้วย **วิภตฺติโย** ชื่อว่า วิภัตติ **ภวนฺติ** ย่อมมี.

สฺยาทโย ตฺยาทโย จ สทฺทา วิภตฺตินามกา ภวนฺติ.

ศัพท์มี สิ เป็นต้น และ ติ เป็นต้น ชื่อว่า วิภัตติ.

กมฺมาทิวเสน เอกตฺตาทิวเสน จ วิวิธา ภชิยนฺตีติ วิภตฺติโย.

วิภัตติ คือ ศัพท์ที่ถูกจำแนกไว้โดยประการต่างๆ เช่น จำแนกเป็นกรรมการก เป็นต้น และเป็นเอกวจนะเป็นต้น.

๑๙๙. สฺยาทโย นาเม ตฺยาทโย อาขฺยาเต.

สฺยาทฺโย อ. ศัพท์ ท. มี สิ วิภัตติเป็นต้น **โหนฺติ** ย่อมมี **นาเม** ในบทนาม, **ตฺยาทฺโย** ศัพท์ ท. มี ติ เป็นต้น **โหนฺติ** ย่อมมี **อาขฺยาเต** ในบทอาขยาต.

สฺยาทิกา วิภตฺติโย นาเม ทฏฺฐพฺพา, ตฺยาทิกา จ อาขฺยาเต.

สิ วิภัตติเป็นต้น ลงท้ายบทนาม, ติ วิภัตติเป็นต้น ลงท้ายบทอาขยาต.

๒๐๐. สิ โย อำ โย นา หิ ส นำ สฺมา หิ ส นำ สฺมึ® สุ.

วิภตฺติโย อ. วิภัตติ ท. **นาเม** ในนาม **จุทฺทส** ๑๔ ตัว **อิติ สิโย...สฺมึสุ** คือ สิ โย อำ โย นา หิ ส นำ สฺมา หิ ส นำ สฺมึ สุ **โหนฺติ** ย่อมมี.

ยา วิภตฺติโย นาเมติ วุตฺตา, ตา สรูปโต สิ โย อำ โย นา หิ ส นำ สฺมา หิ ส นำ สฺมึ สูติ จุทฺทส ภวนฺติ.

วิภัตติที่ใช้ลงท้ายบทนามว่าโดยย่อ มี ๑๔ ตัวคือ สิ โย อำ โย นา หิ ส นำ สฺมา หิ ส นำ สฺมึ สุ.

สิ โย อิติ เทฺว สทฺทา ปฐมา วิภตฺติ นาม, อำ โย อิติ ทุติยา. นา หิ อิติ ตติยา. ส นำ อิติ จตุตฺถี. สฺมา หิ อิติ ปญฺจมี. ส นำ อิติ ฉฏฺฐี. สฺมึ สุ อิติ เทฺว สตฺตมี วิภตฺติ นาม.

วิภัตติ ๒ ตัวนี้	คือ	**สิ**	**โย**	ชื่อว่า	ปฐมาวิภัตติ
วิภัตติ ๒ ตัวนี้	คือ	**อำ**	**โย**	ชื่อว่า	ทุติยาวิภัตติ
วิภัตติ ๒ ตัวนี้	คือ	**นา**	**หิ**	ชื่อว่า	ตติยาวิภัตติ
วิภัตติ ๒ ตัวนี้	คือ	**ส**	**นำ**	ชื่อว่า	จตุตถีวิภัตติ
วิภัตติ ๒ ตัวนี้	คือ	**สฺมา**	**หิ**	ชื่อว่า	ปัญจมีวิภัตติ
วิภัตติ ๒ ตัวนี้	คือ	**ส**	**นำ**	ชื่อว่า	ฉัฏฐีวิภัตติ
วิภัตติ ๒ ตัวนี้	คือ	**สฺมึ**	**สุ**	ชื่อว่า	สัตตมีวิภัตติ

๒๐๑. ทฺวีสุ ทฺวีสุ ปฐมำ ปฐมำ เอกวจนำ ปจฺฉิมำ ปจฺฉิมำ พหุวจนำ.

ทฺวีสุ ทฺวีสุ ในวิภัตติ ท. แต่ละคู่ๆ **ปฐมำ ปฐมำ** อ. วิภัตติ ตัวแรกๆ คือ สิ, อำ, นา ส สฺมา ส สฺมึ **เอกวจนำ** ชื่อว่า เอกวจนะ **โหติ** ย่อมมี, **ปจฺฉิมำ ปจฺฉิมำ** อ. วิภัตติตัวหลังๆ คือ โย โย หิ นำ หิ นำ สุ **พหุวจนำ** ชื่อว่า พหุวจนะ **โหติ** ย่อมมี.

๒๐๒. ลีนงฺคโต® ตา.

วิภตฺติโย อ. วิภัตติ ท. **ตา** เหล่านั้น **ปรา** เป็นเบื้องหลัง **ลีนงฺคโต** จากนามศัพท์เดิมอันมีความหมายที่ไม่ปรากฏ **โหนฺติ** ย่อมเป็น.

ตา วิภตฺติโย วุตฺตปฺปการา ลีนงฺคภูตสฺมา ลิงฺคโต ปรา โหนฺติ, น นิปฺผนฺนลิงฺคมฺหา, นิปฺผนฺนสฺส ปุน นิปฺผาเทตพฺพาภาวโต.

ลงวิภัตติท้ายนามศัพท์เดิมอันมีความหมายไม่ปรากฏดังที่ได้กล่าวมาแล้ว ไม่ใช่ลง ท้ายนามศัพท์ที่เป็นบทสำเร็จแล้ว เพราะบทที่ลงวิภัตติแล้ว ไม่มีความจำเป็นที่จะต้องลง วิภัตติซ้ำอีก.

๒๐๓. รูฬฺหานุกรโณปสคฺคาทิโต จ.

วิภตฺติโย อ. วิภัตติ ท. **ปรา** เป็นเบื้องหลัง **รูฬฺหานุกรโณป-สคฺคาทิโต จ** จากรูฬหีศัพท์ อนุกรณศัพท์และอุปสรรค เป็นต้น **จ** ด้วย **โหนฺติ** ย่อมเป็น.

ตา วิภตฺติโย รูฬฺหีสทฺทโต,[๒] อนุกรณสทฺทโต, อุปสคฺคาทิโต จ ปรา โหนฺติ.

ลงวิภัตติท้ายรูฬหีศัพท์, อนุกรณศัพท์ อุปสรรค, และนิบาตด้วย.

ตถา หิ ... อิจฺเจวมาทโย สวิภตฺติกา ภวนฺติ.

จริงอย่างนั้น ศัพท์ทั้งหลาย เช่น

วิฏฏูโภ[1]	พระเจ้าวิฏฏูภะ
เยวาปนโก[2]	เยวาปนกธรรม
ทิโส, รุโจ	บุคคลชื่อทิศ, นายรุจะ
กโรติสฺส, อภิสฺส	แห่ง กร ธาตุ, แห่ง อภิ อุปสรรค
ปติสฺส	แห่ง ปติ อุปสรรค
จณฺโฑรณำ **ปติ**[3]	มุ่งหน้าสู่เขาจัณโฑรณะ
นโม อตฺถุ[4]	ขอความนอบน้อม จงมี
นโม กโรหิ[5]	จงกระทำความนอบน้อม

ศัพท์ทั้งหมดนี้ เป็นศัพท์ที่ลงวิภัตติทั้งสิ้น.

๒๐๔. อามนฺตเน สิ คสญฺโญ.

สิ อ. สิ วิภัตติ **อามนฺตเน** ในอรรถอาลปนะ **คสญฺโญ** ชื่อว่า ค. **โหติ** ย่อม มี.

อามนฺตนตฺเถ สิสทฺโท คสญฺโญ โหติ.

สิ วิภัตติ ในอรรถอาลปนะ ชื่อว่า ค.

ตัวอย่างเช่น

โภ **ปุริส**	แน่ะบุรุษ
โภติ **อยฺเย**	ข้าแต่พระแม่เจ้า

๒๐๕. ณลิวณฺณุวณฺณา.

อิวณฺณุวณฺณนา อ. อิวัณณะ (อิ อี) และ อุวัณณะ (อุ อู) ท. **ฌลา** ชื่อว่า ฌ และ ล **โหนฺติ** ย่อมมี **ยถากฺกมํ** ตามลำดับ.

อิวณฺณุวณฺณา ยถากฺกมํ ฌลสญฺญา โหนฺติ.

อิวัณณะ ชื่อว่า ฌ, อุวัณณะ ชื่อว่า ล.

ตัวอย่างเช่น

อิสิโน	[ปริกฺขาโร]	บริขารของฤๅษี
ทณฺฑิโน	[ธนํ]	ทรัพย์ของผู้มีไม้เท้า
อคฺคิโน	[ธูโม]	ควันของไฟ
ภิกฺขุโน	[ปตฺตจีวรํ]	บาตรจีวรของภิกษุ
สมยฺภุโน	[สาวโก]	สาวกของพระสยัมภู
วาทิโน	[กถา]	วาทะของนักพูด

๒๐๖. อิตฺถิยํ เต โป.

อิวณฺณุวณฺณา อ. อิวัณณะและอุวัณณะ ท. **เต** เหล่านั้น **อิตฺถิยํ** ในอิตถีลิงค์ **โป** ชื่อว่า ป **โหนฺติ** ย่อมมี.

เต อิวณฺณุวณฺณา อิตฺถิลิงฺเค วตฺตพฺเพ ปสญฺญา โหนฺติ.

อิวัณณะและอุวัณณะเหล่านั้น ที่ปรากฏในศัพท์อิตถีลิงค์ ชื่อว่า ป.

ตัวอย่างเช่น

รตฺติยา	อันราตรี
อิตฺถิยา	อันหญิง
วีสติยา	๒๐
นวุติยา	๙๐
เธนุยา	อันแม่โคนม
วธุยา	อันหญิงสาว

๒๐๗. อากาโร โฆ.

อากาโร อ. อาอักษร **อิตฺถิยํ** ในอิตถีลิงค์ **โฆ** ชื่อว่า ฆ **โหติ** ย่อมมี.

อากาโร อิตฺถิยํ วตฺตพฺพายํ ฆสญฺโญ โหติ.

อา อักษรที่ปรากฏในศัพท์อิตถีลิงค์ ชื่อว่า ฆ.

ตัวอย่างเช่น

สทฺธาย ด้วยศรัทธา

กญฺญาย® อันเด็กหญิง

๒๐๘. ปุนปุสเกสุ เส สาคโม.

ปุนปุสเกสุ ในปุงลิงค์และนปุงสกลิงค์ ท. **เส** ในเพราะ ส วิภัตติ **สาคโม** อ. ส อาคม **โหติ** ย่อมลง.

ปุนปุสเกสุ วตฺตพฺเพสุ สการาคโม โหติ เส วิภตฺติยํ.

ท้ายนามศัพท์ที่เป็นปุงลิงค์และนปุงสกลิงค์ เพราะ ส วิภัตติอยู่เบื้องหลัง ลง ส อักษรอาคมได้.

ตัวอย่างเช่น

ปุริสสฺส แก่บุรุษ

อคฺคิสฺส แก่ไฟ

ทณฺฑิสฺส แก่ผู้มีไม้เท้า

ภิกฺขุสฺส ของภิกษุ

สยมฺภุสฺส ของพระสยัมภู

จิตฺตสฺส ของจิต

๒๐๙. สสาเสฺวกวจเนสุ ถิยํ.

ถิยํ ในอิตถีลิงค์ **สสาสุ** ในเพราะ สํ และ สา ท. **วิภตฺตาเทเสสุ** อันเป็นวิภัตติอาเทส **เอกวจเนสุ** ที่เป็นเอกวจนะ **สาคโม** อ. ส อักษรอาคม **โหติ** ย่อมลง.

อิตฺถิลิงฺเค วตฺตพฺเพ สสาสุ เอกวจเนสุ วิภตฺตาเทเสสุ สการาคโม โหติ.

เพราะ สํ สา ที่แปลงมาจาก สฺมึ และ ส วิภัตติ ฝ่ายเอกวจนะ ลง ส อักษรอาคม ท้ายนามศัพท์อิตถีลิงค์.

ตัวอย่างเช่น

ยสฺสํ ในหญิงใด

ยสฺสา ของหญิงใด

อมุสฺสํ ในหญิงโน้น

อมุสฺสา แก่หญิงโน้น

๒๑๐. เอติมาทีนมิ.

ถิยํ ในอิตถีลิงค์ **สัสาสุ** ในเพราะ สํ และ สา ท. **วิภตฺติ-อาเทเสสุ** อันเป็นวิภัตติอาเทส **เอกวจเนสุ** ที่เป็นเอกวจนะ **สโร** อ. สระ **อนฺโต** อันเป็นที่สุด **เอติมาทีนํ** ของศัพท์ ท. มี เอตา และ อิมา เป็นต้น **อิ** เป็น อิ **โหติ** ย่อมเป็น.

เอตา อิมาอิจฺเจวมาทีนมนฺโต สโร อิกาโร โหติ สัสาสุ เอกวจเนสุ วิภตฺตาเทเสสุ.

ในอิตถีลิงค์ เพราะ สํ และ สา ที่แปลงมาจาก สฺมึ และ ส วิภัตติ ฝ่ายเอกวจนะ แปลงสระท้ายของ เอตา และ อิมา เป็นต้นเป็น อิ ได้.

ตัวอย่างเช่น

เอติสฺสํ, เอติสฺสา ในหญิงนั้น, ของหญิงนั้น
อิมิสฺสํ, อิมิสฺสา ในหญิงนี้, ของหญิงนี้
อญฺญิสฺสํ, อญฺญิสฺสา ในหญิงอื่น, ของหญิงอื่น
อญฺญตริสฺสํ, อญฺญตริสฺสา ในหญิงคนใดคนหนึ่ง, แก่หญิงคนใดคนหนึ่ง
อญฺญตมิสฺสํ, อญฺญตมิสฺสา ในหญิงคนใดคนหนึ่ง, แก่หญิงคนใดคนหนึ่ง
เอกิสฺสํ, เอกิสฺสา ในหญิงคนหนึ่ง, แก่หญิงคนหนึ่ง

๒๑๑. ตาย วา.

ถิยํ ในอิตถีลิงค์ **สัสาสุ** ในเพราะ สํ และ สา ท. **วิภตฺติ-อาเทเสสุ** อันเป็นวิภัตติอาเทส **เอกวจเนสุ** ที่เป็นเอกวจนะ **สโร** อ. สระ **อนฺโต** อันเป็นที่สุด **ตาย** ของ ตา ศัพท์ **อิ** เป็น อิ **โหติ** ย่อมเป็น **วา** บ้าง.

ตาสทฺทสฺส อนฺโต สโร อิกาโร โหติ วา สัสาสุ เอกวจเนสุ วิภตฺตาเทเสสุ.

ในอิตถีลิงค์ เพราะ สํ และ สา ที่แปลงมาจาก สฺมึ และ ส วิภัตติ ฝ่ายเอกวจนะ แปลงสระท้ายของ ตา เป็น อิ บ้าง.

ตัวอย่างเช่น

ติสฺสํ, ตสฺสํ ในหญิงนั้น
ติสฺสา, ตสฺสา ของหญิงนั้น

๒๑๒. เตติมาโต สสฺส สฺสาย.

สฺสาย อ. การแปลงเป็น สฺสาย **สสฺส** แห่ง ส วิภัตติ **ปรสฺส** อันเป็นเบื้องหลัง **เตติมาโต** จาก ตา เอตา และ อิมา ศัพท์ **โหติ** ย่อมมี **วา** บ้าง.

ตา เอตา อิมาโต สสฺส วิภตฺติสฺส สฺสายาเทโส โหติ วา.

ในอิตถีลิงค์ หลัง ตา เอตา และ อิมา ศัพท์ แปลง ส วิภัตติ เป็น สฺสาย บ้าง.

ตัวอย่างเช่น

ติสฺสาย, ติสฺสา	แก่หญิงนั้น
เอติสฺสาย, เอติสฺสา	แก่หญิงนั่น
อิมิสฺสาย, อิมิสฺสา	แก่หญิงนี้

๒๑๓. รสฺสตฺตํ โฆ.

ถิยํ ในอิตถีลิงค์ **สํสาสุ** ในเพราะ สํ และ สา ท. **วิภตฺติ-อาเทเสสุ** อันเป็นวิภัตติอาเทส **เอกวจเนสุ** ที่เป็นเอกวจนะ **โฆ** อ. ฆ **อาปชฺชเต** ย่อมถึง **รสฺสตฺตํ** ซึ่งความเป็นรัสสะ.

โฆ รสฺสตฺตมาปชฺชเต สํสาเสฺววจเนสุ วิภตฺตาเทเสสุ.

ในอิตถีลิงค์ เพราะ สํ และ สา ที่แปลงมาจาก สฺมึ และ ส วิภัตติ ฝ่ายเอกวจนะ ให้รัสสะ ฆ (อา อิตถีลิงค์) เป็นรัสสะ.

ตัวอย่างเช่น

ตสฺสํ	ในหญิงนั้น
ตสฺสา	แก่หญิงนั้น
ยสฺสํ	ในหญิงใด
ยสฺสา	ของหญิงใด
สพฺพสฺสํ	ในหญิงทั้งปวง
สพฺพสฺสา	ของหญิงทั้งปวง

๒๑๔. ทฺวาทิโต ทสนฺตา นาคโม นมฺหิ.

นมฺหิ ในเพราะ นํ วิภัตติ **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **นาคโม** อ. น อาคม **โหติ** ย่อมลง **ปรํ** เบื้องหลัง **ทฺวาทิโต** จากสังขยามี ทฺวิ เป็นต้น **ทสนฺตา** อันมี ทส เป็นที่สุด.

ทฺวิอิจฺเจวมาทิโต ทสสทฺทปริโยสานา สงฺขฺยาสทฺทโต นการาคโม โหติ นมฺหิ วิภตฺติยํ.

เพราะ นํ วิภัตติเบื้องหลัง ลง น อักษรอาคมท้ายศัพท์สังขยาตั้งแต่ ทฺวิ จน ถึง ทส.

ตัวอย่างเช่น

ทฺวินฺนำ	แก่บุรุษ ๒ คน, ของบุรุษ ๒ คน
ตินฺนำ	แก่บุรุษ ๓ คน, ของบุรุษ ๓ คน
จตุนฺนำ	แก่บุรุษ ๔ คน, ของบุรุษ ๔ คน
ปญฺจนฺนำ	แก่บุรุษ ๕ คน, ของบุรุษ ๕ คน
ฉนฺนำ	แก่บุรุษ ๖ คน, ของบุรุษ ๖ คน
สตฺตนฺนำ	แก่บุรุษ ๗ คน, ของบุรุษ ๗ คน
อฏฺฐนฺนำ	แก่บุรุษ ๘ คน, ของบุรุษ ๘ คน
นวนฺนำ	แก่บุรุษ ๙ คน, ของบุรุษ ๙ คน
ทสนฺนำ	แก่บุรุษ ๑๐ คน, ของบุรุษ ๑๐ คน
เอกาทสนฺนำ	แก่บุรุษ ๑๑ คน, ของบุรุษ ๑๑ คน
อฏฺฐารสนฺนำ	แก่บุรุษ ๑๘ คน, ของบุรุษ ๑๘ คน

๒๑๕. ติจตุโต ถิยำ อิสฺสมสฺสำ.

ถิยำ ในอิตถีลิงค์ **อิสฺสมสฺสำ** อ. อิสฺสำ และ อสฺสำ อาคม **โหติ** ย่อมลง **ปรำ** เบื้องหลัง **ติจตุโต** จาก ติ และ จตุ ศัพท์สังขยา.

อิตฺถิลิงฺเค ติจตุสทฺทโต ยถากฺกมำ อิสฺสำ อสฺสำ อิจฺเจเต อาคมา โหนฺติ.

ในอิตถีลิงค์ ลง อิสฺสำ อาคมหลัง ติ สังขยา และ อสฺสำ อาคมหลัง จตุ สังขยา.

ตัวอย่างเช่น

ติสฺสนฺนำ เวทนานำ	แห่งเวทนา ๓
จตสฺสนฺนำ อิตฺถีนำ	ของหญิง ๔ คน

๒๑๖. ปโต สฺมึสฺมานำ อมา วา.

อมา อ. การแปลงเป็น อำ และ อา ท. **สฺมึสฺมานำ** แห่ง สฺมึ และ สฺมา วิภัตติ ท. **ปเรสำ** อันเป็นเบื้องหลัง **ปโต** จาก ป **โหนฺติ** ย่อมมี **วา** บ้าง.

ปโต ปเรสำ สฺมึสฺมาอิจฺเจเตสำ อำอาอาเทสา โหนฺติ วา ยถากฺกมำ.

หลัง ป แปลง สฺมึ วิภัตติ เป็น อำ, แปลง สฺมา วิภัตติ เป็น อา บ้าง.

ตัวอย่างเช่น

มตฺยำ, มติยำ	ในปัญญา
มตฺยา, มติยา	จากปัญญา

ปถพฺยํ, ปถวิยํ ในแผ่นดิน

ปถพฺยา, ปถวิยา จากแผ่นดิน

๒๑๗. นาสสฺมึนมา.

อา อ. การแปลงเป็น อา **นาสสฺมึนํ** แห่ง นา, ส และสฺมึ วิภัตติ ท. **ปเรสํ** อันเป็นเบื้องหลัง **ปโต** จาก ป **โหติ** ย่อมมี **วา** บ้าง.

ปโต ปเรสํ นาสสฺมึ อิจฺเจเตสํ อาอาเทโส โหติ วา.

หลัง ป แปลง นา ส สฺมึ วิภัตติ เป็น อา บ้าง.

ตัวอย่างเช่น

นิกตฺยา สุขเมธติ[6] แสวงหาความสุข ด้วยการหลอกลวง

รตฺยา รุจฺจติ จนฺโท พระจันทร์ ส่องแสงในราตรี

รตฺยา ติยามํ ๓ ยามแห่งราตรี

ปถพฺยา จารุปุพฺพงฺคี[7] มีทรวดทรงงดงาม ในแผ่นดิน

วาติ กึ? มติยา อุเปโต[8].

ถาม. บทว่า วา มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อห้ามการแปลง นา ส สฺมึ เป็น อา บ้าง

ตัวอย่างเช่น

มติยา อุเปโต ผู้สมบูรณ์ด้วยปัญญา

๒๑๘. อาทิโต อโอ.

อโอ อ. การแปลงเป็น อ และ โอ ท. **สฺมึโน** แห่ง สฺมึ วิภัตติ **ปรสฺส** อันเป็นเบื้องหลัง **อาทิโต** จาก อาทิ ศัพท์ **โหนฺติ** ย่อมมี **วา** บ้าง.

อาทิอิจฺเจตสฺมา สฺมึวจนสฺส อโออาเทสา โหนฺติ วา.

หลัง อาทิ ศัพท์เป็นต้น แปลง สฺมึ วิภัตติเป็น อ และ โอ บ้าง.

ตัวอย่างเช่น

อาทึ ในเบื้องต้น

อาโท ในเบื้องต้น

อาทิสฺมึ, อาทิมฺหิ รูปว่า อาทิสฺมึ, อาทิมฺหิ ก็มีบ้าง

๒๑๙. อญฺญสฺมา อา จ.

อ์โอ จ อ. การแปลงเป็น อ์ และ โอ ด้วย **อา จ** อ. การแปลง เป็น อา ด้วย **สฺมึโน** แห่ง สฺมึ วิภัตติ **ปรสฺส** อันเป็นเบื้องหลัง **อญฺญสฺมา** จากศัพท์อื่น **โหนฺติ** ย่อมมี **วา** บ้าง.

อญฺญสฺมา สทฺทโต สฺมึวจนสฺส อ์โออาอาเทสา โหนฺติ วา.

หลังศัพท์อื่น แปลง สฺมึ วิภัตติเป็น อ์ โอ และ อา บ้าง.

ตัวอย่างเช่น

ทิวา จ **รตฺโต** จ หรนฺติ เย พลึ[9]	ชนเหล่าใดนำพลีกรรมไป ทั้งกลางวันและกลางคืน
ทิวา วา ยทิ วา รตฺตึ[10]	ทั้งกลางวันและกลางคืน
พาราณสึ อหุ ราชา[11]	พระราชาได้มีในเมืองพาราณสี

วาติ กึ? พาราณสฺยำ มหาราช.

ถาม. บทว่า วา มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อห้ามการแปลงเป็น อา อ์ โอ

ตัวอย่างเช่น

พาราณสฺยำ มหาราช[12]	ดูก่อนมหาบพิตร ในเมืองพาราณสี
พาราณสฺสนฺติปิ ปาโฐ	ปาฐะว่า พาราณสฺสำ ก็มีได้

๒๒๐. สเร ฌลานมิยุวา.

สเร ในเพราะสระ **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **อิยุวา** อ. การแปลงเป็น อิย และ อุว ท. **ฌลานำ** แห่ง ฌ และ ล ท. **โหนฺติ** ย่อมมี **วา** บ้าง.

สเร ปเร ฌลานำ อิยอุวอิจฺเจเต อาเทสา โหนฺติ วา.

ในเพราะสระหลัง แปลง ฌ (อิ อี) เป็น อิย และ ล (อุ อู) เป็น อุว.

ตัวอย่างเช่น

ติยนฺตำ	ที่สุด ๓ อย่าง
ปจฺจิยาคาเร	ในเรือนกระเช้า
อคฺคิยาคาเร	ในเรือนไฟ
ภิกฺขุวาสเน	บนอาสนะสำหรับภิกษุ
ปุถุวาสเน	บนอาสนะอันหนา

สเรติ กิมตฺถำ? ติมลำ.

ถาม. บทว่า สเร มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อห้ามแปลง ฌ และ ล เป็น อิย และ อุว ในกรณีที่มีพยัญชนะอยู่หลัง

ตัวอย่างเช่น

ติมลํ มลทิน ๓ อย่าง

วาติ กิมตฺถํ ? ปญฺจหงฺเคหิ, จกฺขายตนํ.

ถาม. บทว่า วา มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อห้ามแปลง ฌ และ ล เป็น อิย และ อุว บ้าง

ตัวอย่างเช่น

ปญฺจหงฺเคหิ ด้วยองค์ ๕

จกฺขายตนํ จักขายตนะ

๒๒๑. อิการสฺส อโย ณานุพนฺเธ.

สเร ในเพราะสระ **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **ณานุพนฺเธ** ๑ อันเป็นปัจจัยที่มี ณ อนุพันธ์ **อโย** อ. การแปลงเป็น อย **อิการสฺส** แห่ง อิ อักษร **โหติ** ย่อมมี.

อิการสฺส อยาเทโส โหติ ณานุพนฺเธ สเร ปเร.

เพราะสระหลัง อันเป็นปัจจัยที่มี ณ อนุพันธ์ แปลง อิ เป็น อย.

ตัวอย่างเช่น

วตฺถุตฺตยํ พระรัตนตรัย

อตฺถทฺวยํ หมวดสองแห่งเนื้อความ

อตฺถทยํ วา รูปว่า อตฺถทยํ ก็มีบ้าง

๒๒๒. ปสฺส โย.

ถิยํ ในอิตถีลิงค์ **สเร** ในเพราะสระ **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **วิภตฺตาเทเส** อันเป็นวิภัตติอาเทส **โย** อ. การแปลงเป็น ย **ปสฺส** แห่ง ป **โหติ** ย่อมมี.

ปสญฺญสฺส สรสฺส วิภตฺตาเทเส สเร ปเร ยการาเทโส โหติ.

เพราะสระหลังที่แปลงมาจากวิภัตติ (ฝ่ายเอกวจนะ) แปลงสระที่ชื่อว่า ป (อิ อี อุ อู) ในอิตถีลิงค์ เป็น ย.

ตัวอย่างเช่น

นิกตฺยา จากความหลอกลวง

นิกตฺยํ ในความหลอกลวง

ปถพฺยา ปพฺพเต เจว จากแผ่นดิน และบนภูเขา
ปถพฺยํ ฐิโต ยืนอยู่บนแผ่นดิน

๒๒๓. ปิตุสฺสุโลโป นามฺหิ นาสฺส จ ยา วา.

นามฺหิ ในเพราะ นา วิภัตติ **อุโลโป** อ. การลบ อุ อักษร **ปิตุสฺส** ของ ปิตุ ศัพท์ **โหติ จ** ย่อมมีด้วย **ยา** อ. การแปลงเป็น ยา **นาสฺส** แห่ง นา วิภัตติ **โหติ จ** ย่อมมีด้วย **วา** บ้าง.

ปิตุสทฺทสฺส อุการสฺส โลโป โหติ นามฺหิ วิภตฺติยํ, นาวิภตฺติยา จ ยาอาเทโส โหติ วา.

เพราะ นา วิภัตติ ลบ อุ ที่สุดของ ปิตุ ศัพท์ และแปลง นา เป็น ยา บ้าง.

ตัวอย่างเช่น

ปิตฺยา กตํ อันบิดากระทำแล้ว
ปิตรา กตํ วา รูปว่า ปิตรา ก็มีบ้าง

[ปิตฺยา มีในพระบาลี]

เอตฺถ จ "ปิตฺยา"ติ อิทํ "เหตุโย ชนฺตุโย อธิปติยา"ติ รูปานิ วิย อิตฺถิลิงฺครูปสทิสํ ปุลฺลิงฺครูปนฺติ ทฏฺฐพฺพํ. "มตฺยา จ ปิตฺยา จ กตํ สุสาธู"ติ[13] ปาฬิ จ.

ก็ในตัวอย่างนี้ คำว่า **ปิตฺยา** พึงทราบว่าเป็นปุงลิงค์ ที่มีรูปคล้ายกับอิตถีลิงค์ เหมือนกับรูปทั้งหลายว่า เหตุโย ชนฺตุโย อธิปติยา ดังมีหลักฐานจากพระบาลีว่า

มตฺยา จ ปิตฺยา จ กตํ สุสาธุ

ชื่อที่ มารดาและบิดาตั้งให้ เป็นชื่อดีที่สุด

๒๒๔. โคสฺสาวาวา โยอมฺนาสสฺมาสฺมึสุ.

โยอมฺนาสสฺมาสฺมึสุ ในเพราะ โย อมฺ นา ส สฺมา สฺมึ และ สุ ท. **อาวาวา** อ. การแปลงเป็น อาว และ อว ท. **โอการสฺส** แห่ง โอ อักษร **โคสฺส** ของ โค ศัพท์ **โหนฺติ** ย่อมมี.

โคสทฺทสฺโสการสฺส อาวอวาเทสา โหนฺติ โยอมฺนาสสฺมาสฺมึสุ อิจฺเจตาสุ วิภตฺตีสุ.

เพราะ โย อมฺ นา ส สฺมา สฺมึ และ สุ วิภัตติ แปลง โอ ของ โค ศัพท์เป็น อาว อว.

ตัวอย่างเช่น

คาโว, คโว คจฺฉนฺติ ฝูงโค ย่อมไป
โภนฺโต **คาโว** เฮ้ย โค

คโว ติฏฺฐถ ฝูงโค จงหยุด

คาโว, คโว ปสฺสติ เห็นฝูงโค

คาวํ, ควํ ปสฺสติ เห็นโค

คาเวน, คเวน ด้วยโค

คาวสฺส, ควสฺส เทติ, สนฺตกํ วา ให้หญ้าแก่โค, หรือของของโค

คาวา, ควา อเปติ หลีกออกจากโค

คาเว, คเว อยู่บนโค

คาเวสุ, คเวสุ ปติฏฺฐิตํ อยู่บนโคทั้งหลาย

๒๒๕. อาเว กเต โยนมี.

อาเว ครั้นเมื่อการแปลงเป็น อาว **โคสฺส** แห่ง โอ อักษรของ โค ศัพท์ **ปณฺฑิเตน** อันบัณฑิต **กเต** กระทำแล้ว **อี** อ. การแปลงเป็น อี **โยนํ** แห่ง โย วิภัตติ ท. **โหติ** ย่อมมี.

โคสทฺทสฺโสการสฺส อาวาเทเส กเต โยนํ อีกาโร โหติ.

เมื่อแปลง โอ อักษรของ โค ศัพท์ เป็น อาว แล้ว แปลงโย วิภัตติ เป็น อี.

ตัวอย่างเช่น

คาวี คจฺฉนฺติ แม่โคทั้งหลาย ย่อมไป

ชโน **คาวี** ปสฺสติ ชน ย่อมเห็นแม่โคทั้งหลาย

๒๒๖. อมฺหาวสฺสุ วา.

อมฺหิ ในเพราะ อ วิภัตติ **อุ** อ. การแปลงเป็น อุ **อาวสฺส** แห่งสระ อันเป็นที่สุดของ อาว **โหติ** ย่อมมี **วา** บ้าง.

อาวอิจฺเจตสฺส คาวาเทสสฺส อนฺตสรสฺส อุกาโร โหติ วา อมฺหิ วิภตฺติยํ.

เพราะ อ วิภัตติ แปลงสระที่สุดของ อาว อันเป็นส่วนของ คาว ที่แปลงมาจาก โค เป็น "อุ" บ้าง.

ตัวอย่างเช่น

คาวุ, คาวํ วา ซึ่งโค

๒๒๗. โคโต นมฺ.

นำ อ. นำ วิภัตติ **ปรำ** อันเป็นเบื้องหลัง **โคโต** จาก โค ศัพท์ **อำ** เป็น อำ **โหติ จ** ย่อมเป็นด้วย, **โอ** อ. โอ อักษร **โคสฺส** ของ โค ศัพท์ **อวำ** เป็น อว **โหติ จ** ย่อมเป็นด้วย.

โคสทฺทโต นำวจนสฺส อำอาเทโส โหติ, โคสทฺทสฺโสการสฺส อวาเทโส โหติ.

แปลง นำ วิภัตติหลัง โค ศัพท์ เป็น อำ และแปลง โอ ของ โค ศัพท์ เป็น อว.

ตัวอย่างเช่น

ควญฺเจ ตรมานานำ [14] เมื่อฝูงโค กำลังข้าม

๒๒๘. ปติมฺหาลุตฺเต จ สมาเส.

สมาเส ในสมาส **อลุตฺเต** อันไม่ลบวิภัตติ **ปติมฺหิ** ในเพราะ ปติ ศัพท์ **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **นำ** อ. นำ วิภัตติ **ปรำ** อันเป็นเบื้องหลัง **โคโต** จาก โค ศัพท์ **อำ** เป็น อำ **โหติ จ** ย่อมเป็นด้วย, **โอ** อ. โอ อักษร **โคสฺส** ของ โค ศัพท์ **อวำ** เป็น อว **โหติ จ** ย่อมเป็นด้วย.

อลุตฺเต จ สมาเส ปติมฺหิ ปเร โคสทฺทโต นำวจนสฺส อำอาเทโส โหติ, โคสทฺทสฺโสการสฺส อวาเทโส โหติ.

ในอลุตตสมาส (สมาสที่ไม่ลบวิภัตติของคำหน้า) เพราะ ปติ ศัพท์อยู่เบื้องหลัง แปลง นำ วิภัตติหลัง โค ศัพท์เป็น อำ และแปลง โอ ของ โค ศัพท์ เป็น อว.

ตัวอย่างเช่น

อายสฺมา **ควำปติ**[15] ท่านควัมปติ

มุหุตฺตชาโตว **ควำปตี** ยถา[16] พอประสูติได้ชั่วครู่ทรงดำเนินไปดุจโคจ่าฝูง

อลุตฺเตติ กึ? โคปติ.

ถาม. บทว่า อลุตฺเต มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงว่าในลุตตสมาสไม่ใช้วิธีการของสูตรนี้

ตัวอย่างเช่น

โคปติ โคจ่าฝูง

๒๒๙. ลุตฺเต โอ สเร พฺยญฺชเน จ.

สมาเส ในสมาส **ลุตฺเต** ที่มีการลบวิภัตติ **สเร จ** ในเพราะ สระด้วย **พฺยญฺชเน จ** ในเพราะพยัญชนะด้วย **ปเร** อันเป็น เบื้องหลัง **โอ** อ. โอ อักษร **โคสฺส** ของ โค ศัพท์ **อโว** เป็น อว **โหติ** ย่อมเป็น.

ลุตฺเต สมาเส โคสทฺทสฺโสการสฺส อวาเทโส โหติ สเร ปเร พฺยญฺชเน จ.

ในลุตตสมาส (สมาสซึ่งลบวิภัตติของคำหน้า) เพราะสระและพยัญชนะอยู่เบื้องหลัง แปลง โอ ของ โค ศัพท์ เป็น อว.

ตัวอย่างเช่น

ควสฺสกำ	โคและม้า
คเวฬกำ	โคและแพะ
ควาชินำ	โคและเสือเหลือง
สควจณฺโฑ[17]	โคที่ดุร้ายในฝูงตน
ปรควจณฺโฑ[17]	โคที่ดุร้ายในฝูงอื่น

อิธ โกจิ วเทยฺย “ควปานนฺติ เอตฺถ กถนฺ"ติ? เอตฺถ ปน โคภิ นิพฺพตฺตำ ขีรำ ควำ, ปาตพฺพฏฺเฐน ปานำ, ควญฺจ ตำ ปานญฺจาติ ควปานนฺติ ภวติ. “สกฺยปุงฺคโว[18]”ติ อาทีสุ กถนฺติ? เอตฺถ ปน ปุงฺควสทฺโท เสฏฺฐวาจโกติ ควสทฺทสฺส นิปฺผตฺติ น จินฺเตตพฺพา.

ในสูตรนี้ อาจมีบางคนท้วงว่า

ถาม. ในคำว่า **ควปานำ** นี้ พึงสำเร็จรูปได้อย่างไร ?

ตอบ. ในรูปว่า **ควปานำ** วิเคราะห์ว่า น้ำนมที่เกิดจากแม่โคทั้งหลาย เรียกว่า คว, ที่เรียกว่า **ปาน** เพราะอรรถว่าเป็นเครื่องดื่ม, น้ำนมที่เกิดจากแม่โคด้วย ทั้งเป็นเครื่องดื่มด้วย เพราะเหตุนั้น จึงสำเร็จรูปว่า ควปานำ.

ถาม. ในคำว่า **สกฺยปุงฺคโว** เป็นต้น พึงสำเร็จรูปได้อย่างไร ?

ตอบ. ในรูปว่า **สกฺยปุงฺคโว**๑ นี้ ปุงฺคว ศัพท์ เป็นศัพท์ที่แสดงความหมายว่า "ประเสริฐ" ดังนั้น จึงไม่ควรคำนึงถึงการสำเร็จรูปของ คว ศัพท์

๒๓๐. โคสฺส สพฺพสฺส วา นำมฺหิ คุ.

นำมฺหิ ในเพราะ นำ วิภัตติ **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **คุ** อ. การแปลงเป็น คุ **โคสฺส** แห่ง โค ศัพท์ **สพฺพสฺส** ทั้งศัพท์ **โหติ** ย่อมมี **วา** บ้าง.

โคสทฺทสฺส สพฺพสฺเสว คุอาเทโส โหติ วา นำมฺหิ วิภตฺติยำ.

เพราะ นำ วิภัตติอยู่เบื้องหลัง แปลง โค ทั้งศัพท์ เป็น คุ บ้าง.

ตัวอย่างเช่น

คุนฺนำ เทติ ย่อมให้แก่โคทั้งหลาย

คุนฺนำ สิงฺคานิ เขาของโคทั้งหลาย

๒๓๑. มตนฺตเร สุนำหิสุ โคณ.

มตนฺตเร ในมติอื่น **สุนำหิสุ** ในเพราะ สุ นำ หิ วิภัตติ ท. **โคณ** อ. การ แปลงเป็น โคณ **โคสฺส** แห่ง โค ศัพท์ **สพฺพสฺส** ทั้งศัพท์ **โหติ** ย่อมมี **วา** บ้าง.

ครูนำ มตนฺตเร โคสทฺทสฺส สพฺพสฺเสว โคณาเทโส โหติ วา สุนำหิอิจฺเจตาสุ วิภตฺตีสุ.

ตามมติอาจารย์อื่น เพราะ สุ นำ หิ วิภัตติ แปลง โค ทั้งศัพท์เป็น โคณ บ้าง.

ตัวอย่างเช่น

โคเณสุ บนโคทั้งหลาย

โคณานำ ของโคทั้งหลาย

โคเณหิ, โคเณภิ ด้วยโคทั้งหลาย

วาติ กึ ? โคสุ, โคนำ, โคหิ, โคภิ.

ถาม. บทว่า วา มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อห้ามการแปลง โค ศัพท์เป็น โคณ บ้าง

ตัวอย่างเช่น

โคสุ บนโคทั้งหลาย

โคนำ ของโคทั้งหลาย

โคหิ, โคภิ ด้วยโคทั้งหลาย

๒๓๒. สฺยาทิเสสาสุ จ.

มตนฺตเร ในมติอื่น **สฺยาทิเสสาสุ** ในเพราะวิภัตติที่เหลือมี สิ วิภัตติเป็นต้น ท. **โคณ** อ. การแปลงเป็น โคณ **โคสฺส** ของ โค ศัพท์ **สพฺพสฺส** ทั้งศัพท์ **โหติ จ** ย่อมมีด้วย **วา** บ้าง.

ครูนำ มตนฺตเร โคสทฺทสฺส สพฺพสฺเสว โคณาเทโส โหติ วา สฺยาทีสุ เสสาสุ จ วิภตฺตีสุ.

ตามมติอาจารย์อื่น เพราะวิภัตติที่เหลือมี สิ วิภัตติเป็นต้น แปลง โค ทั้งศัพท์เป็น โคณ บ้าง.

ตัวอย่างเช่น

โคโณ, โคณา. โภ โคณ, ภวนฺโต โคณา. โคณํ, โคเณ. โคเณน. โคณสฺส. โคณา, โคณสฺมา, โคณมฺหา. โคณสฺมึ, โคณมฺหิ.

วาติ กึ ? โค, คาโว

ถาม. บทว่า วา มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อห้ามการแปลง โค เป็น โคณ บ้าง

ตัวอย่างเช่น

โค, คาโว

๒๓๓. คุณธาตุโต น โคสฺส โคโณ.

> **โคโณ** อ. การแปลงเป็น โคณ **โคสฺส** ของ โค ศัพท์ **มยา** อัน ข้าพเจ้า **น อิจฺฉิโต** ไม่ประสงค์แล้ว **คุณธาตุโต นิปฺ-ผนฺนตฺตา** เพราะ โคณ ศัพท์สำเร็จมาจาก คุณ ธาตุ.

อมฺหากํ ปน มเต “คุณ อามนฺตเน“ติ ธาตฺวเสน นิปฺผนฺนตฺตา โคสทฺทสฺส โคณาเทโส น อิจฺฉิโต.

ตามความเห็นของข้าพเจ้า ไม่ประสงค์การแปลง โค เป็น โคณ เพราะ โคณ ศัพท์สำเร็จมาจาก คุณ ธาตุที่ใช้ในอรรถ อามนฺตน.

๒๓๔. อุวณฺณนฺตานํ สฺมึโยสุ อุวอวอุรา กฺวจิ.

> **สฺมึโยสุ** ในเพราะ สฺมึ และ โย วิภัตติ ท. **อุวอวอุรา** อ. การ แปลงเป็น อุว อว และ อุร ท. **อุวณฺณนฺตานํ** แห่งสระอุวัณณะ (อุ อู) อันเป็นที่สุดของนามศัพท์ **โหนฺติ** ย่อมมี **กฺวจิ** บ้าง.

อุวณฺณนฺตานํ ลิงฺคานํ อนฺตสรสฺส สฺมึโยวจเนสุ กฺวจิ อุวอวอุราเทสา โหนฺติ.

เพราะ สฺมึ และ โย วิภัตติ แปลงอุวัณณะ (อุ อู) อันเป็นที่สุดของนามศัพท์ เป็น อุว อว และ อุร บ้าง.

ตัวอย่างเช่น

ภุวิ	บนแผ่นดิน
ปสโว, ปสู	สัตว์เลี้ยงทั้งหลาย
ครโว, ครู๑	ครูทั้งหลาย
จตฺโร, จตฺตาโร	ชน ๔ คน

๒๓๕. ฌลเปหิ นิคฺคหีตมํมานํ.

นิคฺคหีตํ อ. การแปลงเป็นนิคคหิต **อมานํ** แห่ง อ ิ วิภัตติ และ ม อักษร ท. **ปเรสํ** อันเป็นเบื้องหลัง **ฌลเปหิ** จาก ฌ ล และ ป ท. **โหติ** ย่อมมี.

[หลัง ฌ, ล และ ป แปลง อ ิ วิภัตติ และ ม อักษรเป็นนิคคหิต].

ตัวอย่างเช่น

อิสึ	ซึ่งฤๅษี
มเหสึ	ซึ่งพระพุทธเจ้า
ภิกฺขุ̆ं	ซึ่งภิกษุ
สยมฺภุ̆ं	ซึ่งพระสยัมภู
อายุ̆ं	ซึ่งอายุ
รตฺตึ	ซึ่งราตรี
อิตฺถึ	ซึ่งหญิง
ยาคุ̆ं	ซึ่งข้าวยาคู
วธุ̆ं	ซึ่งหญิงสาว
ปุลฺลิงฺคं	เพศชาย
ปุมฺภาโว	ความเป็นเพศชาย
ปุงฺโกกิโล	นกดุเหว่าตัวผู้

๒๓๖. อมาเทสปจฺจยาคเมสุ กฺวจิ สรโลโป เตสํ ปกติ จ.

อมาเทสปจฺจยาคเมสุ ในเพราะ อ ิ วิภัตติ, วิภัตติอาเทส, ปัจจัย และอาคม ท. **สรโลโป** อ. การลบสระหน้า **โหติ จ** ย่อมมีด้วย **ปกติ** อ. ความเป็นปรกติ๑ **เตสํ อมาเทส-ปจฺจยาคมานํ** แห่ง อ ิ วิภัตติ, วิภัตติอาเทส, ปัจจัย และ อาคม ท. เหล่านั้น **โหติ จ** ย่อมมีด้วย **กฺวจิ** ในบางที่.

[ในเพราะ อ ิ ทุติยาวิภัตติ, วิภัตติอาเทส, ปัจจัยและอาคม ลบสระหน้า หลังจากลบ สระหน้าแล้ว อ ิ ทุติยาวิภัตติ, วิภัตติอาเทศ, ปัจจัยและอาคมเหล่านั้น มีรูปคงเดิมบ้าง]

ตัวอย่างเช่น

ปุริสं	ซึ่งบุรุษ
ปุริเส	ซึ่งบุรุษทั้งหลาย
ปาปึ	ซึ่งกรรมชั่ว
ปาเป	ซึ่งกรรมชั่วทั้งหลาย

ปาปิโย ผู้ชั่วกว่า

ปาปิฏฺโฐ ผู้ชั่วที่สุด

ปโรปณฺณาส ธมฺมา ธรรมห้าสิบกว่าข้อ

สรโทสตำ[19] ตลอด ๑๐๐ ปี

อมาเทสปจฺจยาคเมสูติ กึ ?

ถาม. บทว่า อมาเทสปจฺจยาคเมสุ มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. มีประโยชน์ เพื่อห้ามการลบสระหน้าบ้าง

ตัวอย่างเช่น

รตฺติโย ราตรีทั้งหลาย

เหตุนา ด้วยเหตุ

กฺวจีติ กึ ?

ถาม. บทว่า กฺวจิ มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. มีประโยชน์ เพื่อห้ามวิธีการของสูตรนี้บ้าง

ตัวอย่างเช่น

ภิกฺขุ ซึ่งภิกษุ

สยมฺภุ ซึ่งพระสยัมภู

เธนุ ซึ่งแม่โคนม

ยาคุ ซึ่งข้าวยาคู

ภิกฺขุนี ภิกษุณี

คหปตานี หญิงแม่เรือน

สมฺมทกฺขาโต[20] ถูกกล่าวไว้ดีแล้ว

ปกติคฺคหณสามตฺถิเยน สนฺธิกิจฺจญฺจ ภวติ.

ศัพท์ว่า ปกติ (ในสูตร) มีความหมายให้รู้โดยนัยได้ว่า ศัพท์ที่ทำปกติแล้ว สามารถเข้าสนธิได้[๑]

ตัวอย่างเช่น

เสยฺโย ประเสริฐกว่า

เสฏฺโฐ ประเสริฐที่สุด

เชยฺโย เจริญกว่า

เชฏฺโฐ เจริญที่สุด

๒๓๗. อมาเทเสกวจนโยเคสฺวโฆ รสฺสํ.[๒]

อมาเทเสกวจนโยเคสุ ในเพราะ อำ วิภัตติ, วิภัตติอาเทส, วิภัตติเอกวจนะ, โย วิภัตติ และ ค ท. **อโฆ** อ. สระอันเป็นที่สุดของลิงค์อันไม่ใช่ ฆ **อาปชฺชติ** ย่อมถึง **รสฺสํ** ซึ่งความเป็นรัสสะ.

[เพราะ อำ ทุติยาวิภัตติ, ศัพท์ที่แปลงมาจากวิภัตติ, วิภัตติเอกวจนะ, โย วิภัตติ (ปฐมา วิภัตติ และทุติยาวิภัตติ), และ ค (สิ อาลปนะ) อยู่หลัง ให้รัสสะสระอันเป็นที่สุดของ นามศัพท์อันมิใช่ ฆ (คือ อี อู)]

ตัวอย่างเช่น

อิตฺถึ	ซึ่งหญิง
วธุ	ซึ่งหญิงสาว
อิตฺถิยา	อันหญิง
วธุยา	อันหญิงสาว
อิตฺถิยา	จากหญิง
อิตฺถิโย	ซึ่งหญิงทั้งหลาย
วธุโย	ซึ่งหญิงสาวทั้งหลาย
โภติ อิตฺถิ	แน่ะหญิง
โภติ วธุ	แน่ะหญิงสาว
สยมฺภุ	ซึ่งพระสยัมภูพุทธเจ้า
ทณฺฑึ	ซึ่งชนผู้มีไม้เท้า
สยมฺภุนา	อันพระสยัมภู
ทณฺฑินา	อันผู้มีไม้เท้า
สยมฺภุมฺหา	จากพระสยัมภู
สยมฺภุมฺหิ	ในพระสยัมภู
ทณฺฑิโน	ซึ่งผู้มีไม้เท้าทั้งหลาย
โภ สยมฺภุ	ข้าแต่พระสยัมภู
โภ ทณฺฑิ	แน่ะคนมีไม้เท้า

๒๓๘. น โลเปตพฺเพ โยมฺหิ.

โยมฺหิ ในเพราะ โย วิภัตติ **โลเปตพฺเพ** ที่จะถูกลบ **อโฆ** อ. ทีฆสระอื่นนอกจาก อา ชื่อ ฆ **น อาปชฺชติ** ย่อมไม่ถึง **รสฺสํ** ซึ่งความเป็นรัสสะ.

อโฆ สโร โลเปตพฺเพ โยมฺหิ สติ รสฺสํ นาปชฺชติ.

เมื่อลบ โย วิภัตติออกไป ทีฆสระท้ายศัพท์ที่ไม่ใช่ ฆ (คือ อี อู) ไม่ต้องรัสสะ.

ตัวอย่างเช่น

สยมฺภู ติฏฺฐนฺติ	พระสยัมภู(พุทธเจ้า)ทั้งหลาย ย่อมดำรงอยู่
ทณฺฑี	บุคคลผู้มีไม้เท้าทั้งหลาย
อิตฺถี	หญิงทั้งหลาย
วธู	หญิงสาวทั้งหลาย
โภ **สยมฺภู** ตุมฺเห ติฏฺฐถ	ข้าแต่พระสยัมภู ขอพระองค์ จงดำรงอยู่

๒๓๙. อนปุสกานิ สิมฺหิ.

สิมฺหิ ในเพราะ สิ วิภัตติ **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **อนปุสกานิ** อ. ศัพท์ ท. ที่นอกจากนปุสกลิงค์ **น อาปชฺชนฺติ** ย่อมไม่ถึง **รสฺสํ** ซึ่งความเป็นรัสสะ.

อนปุสกานิ ลิงฺคานิ สิมฺหิ รสฺสํ นาปชฺชนฺติ

เพราะ สิ วิภัตติอยู่เบื้องหลัง ไม่ต้องรัสสสระท้ายศัพท์ปุงลิงค์และอิตถีลิงค์.

ตัวอย่างเช่น

สา อิตฺถี	สตรีนั้น
โส ทณฺฑี	คนมีไม้เท้านั้น
โส สยมฺภู	พระสยัมภูนั้น
สา วธู	หญิงสาวนั้น
สา ภิกฺขุนี	นางภิกษุณีนั้น

๒๔๐. นปุสกานิ รสฺสํ.

สิมฺหิ ในเพราะ สิ วิภัตติ **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **นปุสกานิ** อ. ศัพท์นปุงสกลิงค์ ท. **อาปชฺชนฺติ** ย่อมถึง **รสฺสํ** ซึ่งความเป็นรัสสะ.

นปุสกานิ ลิงฺคานิ สิมฺหิ รสฺสํ อาปชฺชนฺติ.

เพราะ สิ วิภัตติอยู่เบื้องหลัง รัสสสระท้ายศัพท์นปุงสกลิงค์.

ตัวอย่างเช่น

สุขการิ ทานํ. ทานมีปรกติก่อให้เกิดสุข

สุขการิ สีลํ ศีลมีปรกติก่อให้เกิดสุข

สีฆยายิ จิตฺตํ จิตมีปกติไปเร็ว(เกิดดับเร็ว)

โคตฺรภุ จิตฺตํ โคตรภูจิต

๒๔๑. อุภสฺมา นมินฺนํ.

นํ อ. นํ วิภัตติ **ปรฺ** อันเป็นเบื้องหลัง **อุภสฺมา** จาก อุภ ศัพท์ **อินฺนํ** เป็น อินฺนํ **โหติ** ย่อมเป็น.

[หลังสังขยาศัพท์คือ อุภ แปลง นํ วิภัตติเป็น อินฺนํ].

ตัวอย่างเช่น

อุภินฺนํ [ชายปตีนํ] ของภรรยาและสามีทั้งสอง

๒๔๒. มตนฺตเร® ทฺวิโต จ.

มตนฺตเร ในมติอื่น **นํ** อ. นํ วิภัตติ **ปรฺ** อันเป็นเบื้องหลัง **ทฺวิโต** จาก ทฺวิ ศัพท์ **อินฺนํ** เป็น อินฺนํ **โหติ จ** ย่อมเป็นด้วย.

[ตามมติอาจารย์อื่น หลัง ทฺวิ ศัพท์ ก็ให้แปลง นํ วิภัตติเป็น อินฺนํ ได้].

ตัวอย่างเช่น

ทฺวินฺนํ [ชนานํ] แก่คน ๒ คน

๒๔๓. ติโต อิณฺณมิณฺณนฺนํ.

นํ อ. นํ วิภัตติ **ปรฺ** อันเป็นเบื้องหลัง **ติโต** จาก ติ ศัพท์ **อิณฺณมิณฺณนฺนํ** เป็น อิณฺณํ และ อิณฺณนฺนํ **โหติ** ย่อมเป็น.

ติอิจฺเจตสฺมา สงฺขฺยาสทฺทโต นวจนสฺส อิณฺณํ อิณฺณนฺนํ อิจฺเจเต อาเทสา โหนฺติ

ในปุงลิงค์และนปุงสกลิงค์ แปลง นํ วิภัตติ หลัง ติ สังขยาศัพท์ เป็น อิณฺณํ และ อิณฺณนฺนํ.

ตัวอย่างเช่น

ติณฺณํ, ติณฺณนฺนํ [ชายปติปุตฺตานํ] มารดา,บิดา และบุตร ๓ คน

๒๔๔. นำมฺหิ ทฺวิสฺส ทุวิ.

นำมฺหิ ในเพราะ นำ วิภัตติ **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **ทุวิ** อ. การแปลงเป็น ทุวิ **ทฺวิสฺส** แห่ง ทฺวิ ศัพท์ **โหติ** ย่อมมี.

[เพราะ นำ วิภัตติอยู่เบื้องหลัง แปลง ทฺวิ เป็น ทุวิ].

ตัวอย่างเช่น

ทุวินฺนำ [ชายปติปุตฺตานำ] มารดา,บิดา และบุตร ๒ คน

๒๔๕. โยสุ ทีฆำ กตโลปนิกาเรสุ.

โยสุ ในเพราะ โย วิภัตติ ท. **กตโลปนิกาเรสุ** ที่ถูกลบหรือ ทำเป็น นิ แล้ว **ปเรสุ** อันเป็นเบื้องหลัง **ทีฆำ** อ. การทำเป็นทีฆะ **โหติ** ย่อมมี.

[เพราะ โย วิภัตติอยู่เบื้องหลังที่ลบไปแล้วหรือที่ทำเป็นนิแล้ว (หมายถึงเมื่อลบ โย หรืออาเทส โย เป็น นิ แล้ว) ให้ทีฆสระท้ายนามศัพท์].

ตัวอย่างเช่น

อคฺคี		ไฟทั้งหลาย, ซึ่งไฟทั้งหลาย
ภิกฺขู		ภิกษุทั้งหลาย, ซึ่งภิกษุทั้งหลาย
รตฺตี		ราตรีทั้งหลาย, ซึ่งราตรีทั้งหลาย
ยาคู		ข้าวยาคูทั้งหลาย, ซึ่งข้าวยาคูทั้งหลาย
อฏฺฐี		กระดูกทั้งหลาย, ซึ่งกระดูกทั้งหลาย
อฏฺฐินิ		กระดูกทั้งหลาย, ซึ่งกระดูกทั้งหลาย
อายู		อายุทั้งหลาย, ซึ่งอายุทั้งหลาย
อายูนิ		อายุทั้งหลาย, ซึ่งอายุทั้งหลาย
สพฺพานิ	[วตฺถูนิ]	วัตถุทั้งหลายทั้งปวง, ซึ่งวัตถุทั้งหลายทั้งปวง
ยานิ	[วตฺถูนิ]	วัตถุทั้งหลายเหล่าใด, ซึ่งวัตถุทั้งหลายเหล่าใด
ตานิ	[วตฺถูนิ]	วัตถุทั้งหลายเหล่านั้น, ซึ่งวัตถุทั้งหลายเหล่านั้น
กานิ	[วตฺถูนิ]	วัตถุทั้งหลายเท่าไร, ซึ่งวัตถุทั้งหลายเท่าไร
อมูนิ	[วตฺถูนิ]	วัตถุทั้งหลายเหล่าโน้น, ซึ่งวัตถุทั้งหลายเหล่าโน้น
อิมานิ	[วตฺถูนิ]	วัตถุทั้งหลายเหล่านี้, ซึ่งวัตถุทั้งหลายเหล่านี้

๒๔๖. สุนํหิสุ.

สุนํหิสุ ในเพราะ สุ นํ และ หิ วิภัตติ ท. **ทีฆ** อ. การทำเป็นทีฆะ (ทีฆสระ) **โหติ** ย่อมมี.

[เพราะ สุ นํ หิ วิภัตติอยู่เบื้องหลัง ให้ทีฆะสระท้ายนามศัพท์].

ตัวอย่างเช่น

อคฺคีสุ	ในไฟทั้งหลาย
อคฺคีนํ	แห่งไฟทั้งหลาย
อคฺคีหิ	ด้วยไฟทั้งหลาย
ภิกฺขูสุ	ในภิกษุทั้งหลาย
ภิกฺขูนํ	ของภิกษุทั้งหลาย
ภิกฺขูหิ	อันภิกษุทั้งหลาย
ปุริสานํ	ของบุรุษทั้งหลาย

อิธ ปน ทีฆตฺตํ น ภวติ "สุเขตฺเตสุ® พฺรหฺมจาริสู"[21]ติ อาทีสุ วุตฺติรกฺขณตฺถํ.

ส่วนในตัวอย่างต่อไปนี้ คือ สุเขตฺเตสุ พฺรหฺมจาริสุ เป็นต้น ไม่มีการทีฆะ ทั้งนี้เพื่อ รักษาไว้ซึ่งระเบียบของคาถา.

๒๔๗. ปญฺจาทีนมนฺโต อตฺตํ โยสุ จ.[๒]

โยสุ จ ในเพราะ โย วิภัตติ ท. ด้วย **สุนํหิสุ จ** ในเพราะ สุ นํ และหิ วิภัตติ ท. ด้วย **สโร** อ. สระ **อนฺโต** อันเป็นที่สุด **ปญฺจาทีนํ** ของสังขยาศัพท์ ท. มี ปญฺจ เป็นต้น **อาปชฺชติ** ย่อมถึง **อตฺตํ** ซึ่งความเป็น อ.

ปญฺจาทีนํ สงฺขฺยานํ อนฺโต อตฺตมาปชฺชติ โยมฺหิ สุนํหิ อิจฺเจเตสุ.

เพราะ โย สุ นํ หิ วิภัตติอยู่เบื้องหลัง แปลงสระที่สุดของสังขยาศัพท์มี ปญฺจ ศัพท์เป็นต้น พร้อมกับวิภัตติเป็น อ.

ตัวอย่างเช่น

ปญฺจ ปุริสา	บุรุษ ๕ คน
ปญฺจ ปุริเส	ซึ่งบุรุษ ๕ คน
ปญฺจ อิตฺถิโย	หญิง ๕ คน
ปญฺจ จิตฺตานิ	จิต ๕ ดวง
ฉ, สตฺต, อฏฺฐ, นว, ทส	๖, ๗, ๘, ๙, ๑๐

ปญฺจสุ ในชน ๕ คน

ปญฺจนฺนำ ของกษัตริย์ ๕ พระองค์

ปญฺจหิ อันฤๅษี ๕ องค์

ฉสุ ในชน ๖ คน

ฉนฺนำ ของชน ๖ คน

ฉหิ อันชน ๖ คน

สตฺตสุ ในชน ๗ คน

สตฺตนฺนำ ของชน ๗ คน

สตฺตหิ อันชน ๗ คน

อฏฺฐสุ ในชน ๘ คน

อฏฺฐนฺนำ ของชน ๘ คน

อฏฺฐหิ อันชน ๘ คน

นวสุ ในชน ๙ คน

นวนฺนำ ของชน ๙ คน

นวหิ อันชน ๙ คน

ทสสุ ในชน ๑๐ คน

ทสนฺนำ ของชน ๑๐ คน

ทสหิ อันชน ๑๐ คน

อนฺตคฺคหณสามตฺถิเยน กฺวจิ พฺยญฺชเน ปเร ฉสทฺทสฺสนฺโต ทีฆมาปชฺชติ.

ศัพท์ว่า อนฺต ในสูตร มีความหมายให้รู้โดยนัยได้ว่า เพราะพยัญชนะอยู่เบื้อง หลังสามารถทำทีฆสระที่สุดของ ฉ ศัพท์ได้ในบางที่.

ตัวอย่างเช่น

ฉารตฺตำ วิปฺปวเสยฺย พึงอยู่ปราศจากไตรจีวร ๖ ราตรี

ฉาปิ ปาจีนโต นินฺนา วุตฺตา[22] แม้ ๖ สูตรแรก ตรัสดุจแม่น้ำไหลไปทางทิศปราจีน

๒๔๘. ปติสฺสินีปจฺจเย.

อินีปจฺจเย ในเพราะ อินี ปัจจัย **ปเร** เบื้องหลัง **สโร** อ. สระ **อนฺโต** อันเป็นที่สุด **ปติสฺส** แห่ง ปติ ศัพท์ **อาปชฺชติ** ย่อมถึง **อตฺตำ** ซึ่งความเป็น อ.

ปติสฺส อนฺโต อตฺตมาปชฺชติ อินีปจฺจเย ปเร.

เพราะ อินี ปัจจัยอยู่เบื้องหลัง แปลง อิ ของ ปติ เป็น อ.

ตัวอย่างเช่น

นกุลมาตา **คหปตานี**[23] เศรษฐินี ผู้เป็นมารดาของนกุลมาณพ

๒๔๙. นฺตุสฺส อโยนาหิสนำสุสฺมาสฺมึสุ.

อโยนาหิสนำสุสฺมาสฺมึสุ ในเพราะ อำ โย นา หิ ส นำ สุ สฺมา และ สฺมึ วิภัตติ ท. **สโร** อ. สระ **อนฺโต** อันเป็นที่สุด **นฺตุสฺส** ของ นฺตุ ปัจจัย **อาปชฺชติ** ย่อมถึง **อตฺตำ** ซึ่งความเป็น อ.

นฺตุปจฺจยสฺส อนฺโต อตฺตมาปชฺชติ อโยนาหิสนำสุสฺมาสฺมึอิจฺเจเตสุ วจเนสุ.

เพราะ อำ โย นา หิ ส นำ สุ สฺมา สฺมึ วิภัตติอยู่เบื้องหลัง แปลงสระ อุ ของ นฺตุ เป็น อ.

ตัวอย่างเช่น

อายสฺมนฺตำ ซึ่งท่าน
อายสฺมนฺเต ซึ่งท่านทั้งหลาย
คุณวนฺตำ ซึ่งชนผู้มีคุณ
คุณวนฺเต ซึ่งชนทั้งหลายผู้มีคุณ
คุณวนฺเตน โดยชนผู้มีคุณ
คุณวนฺเตหิ โดยชนทั้งหลายผู้มีคุณ
คุณวนฺเตภิ โดยชนทั้งหลายผู้มีคุณ
สติมนฺเตน โดยภิกษุผู้มีสติ
สติมนฺเตหิ โดยภิกษุทั้งหลายผู้มีสติ
สติมนฺเตภิ โดยภิกษุทั้งหลายผู้มีสติ
คุณวนฺตสฺส ของชนผู้มีคุณ
สติมนฺตสฺส ของภิกษุผู้มีสติ
คุณวนฺตานำ ของชนทั้งหลายผู้มีคุณ
สติมนฺตานำ ของภิกษุทั้งหลายผู้มีสติ
คุณวนฺเตสุ ในชนทั้งหลายผู้มีคุณ
สติมนฺเตสุ ในภิกษุทั้งหลายผู้มีสติ
คุณวนฺตสฺมา จากชนผู้มีคุณ
คุณวนฺตมฺหา จากชนผู้มีคุณ
คุณวนฺตา จากชนผู้มีคุณ
หิมวนฺตา อาคตมฺห เราทั้งหลายเป็นผู้มาแล้ว จากป่าหิมพานต์

คุณวนฺตสฺมึ ในชนผู้มีคุณ
คุณวนฺตมฺหิ, คุณวนฺเต ในชนผู้มีคุณ
หิมวนฺเต วสามิ เราอยู่ในป่าหิมพานต์
คุณวนฺเตสุ ในชนทั้งหลายผู้มีคุณ

๒๕๐. นปุสเก โยสุ โยนญฺจิตฺตํ.

โยสุ ในเพราะ โย วิภัตติ ท. **ปเรสุ** อันเป็นเบื้องหลัง **สโร** อ. สระ **อนฺโต** อันเป็นที่สุด **นฺตุสฺส** ของ นฺตุ ปัจจัย **วตฺต-มานสฺส** อันเป็นไปอยู่ **นปุสเก** ในนปุงสกลิงค์ **อาปชฺชติ** ย่อมถึง **อตฺตํ** ซึ่งความเป็น อ. **โหติ จ** ย่อมมีด้วย, **อิตฺตํ** ความเป็น อิ **โยนํ** แห่ง โย วิภัตติ ท. **โหติ จ** ย่อมมีด้วย.

นฺตุปจฺจยสฺส นปุสเก วตฺตมานสฺส อนฺโต อตฺตมาปชฺชติ โยสุ วจเนสุ, โยนญฺจ อิการตฺตํ โหติ.

ในนปุงสกลิงค์ เพราะ โย วิภัตติอยู่เบื้องหลัง แปลง อุ ของ นฺตุ ปัจจัยเป็น อ และ แปลง โย วิภัตติเป็น อิ.

ตัวอย่างเช่น
คุณวนฺติ กุลานิ ตระกูลทั้งหลายที่มีคุณ, ซึ่งตระกูลทั้งหลายที่มีคุณ

๒๕๑. อำเสสุ วา สพฺพสฺส.

อำเสสุ ในเพราะ อำ และ ส วิภัตติ ท. **ปเรสุ** อันเป็นเบื้องหลัง **อตฺตำ** ความเป็น อ **นฺตุสฺส** แห่ง นฺตุ ปัจจัย **สพฺพสฺส** ทั้งศัพท์ **โหติ** ย่อมมี **วา** บ้าง.

นฺตุปจฺจยสฺส สกลสฺเสว อตฺตำ โหติ วา อำสอิจฺเจเตสุ.

เพราะ อำ และ ส วิภัตติ แปลง นฺตุ ปัจจัยทั้งศัพท์เป็น อ บ้าง.

ตัวอย่างเช่น
สติมำ ภิกฺขุ ซึ่งภิกษุผู้มีสติ
สติมนฺตำ ภิกฺขุ วา อีกอย่างหนึ่ง ซึ่งภิกษุผู้มีสติ
พนฺธุมสฺส รญฺโญ แก่พระเจ้าพันธุมะ
พนฺธุมโต รญฺโญ วา อีกอย่างหนึ่ง แก่พระเจ้าพันธุมะ

๒๕๒. สิมฺหิ กตฺถจิ.

สิมฺหิ ในเพราะ สิ วิภัตติ **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **อตฺตํ** อ. ความเป็น อ **นฺตุสฺส** แห่ง อุ อันเป็นที่สุดของ นฺตุ ปัจจัย **โหติ** ย่อมมี **กตฺถจิ** ในบางที่ **วา** บ้าง.

กตฺถจิ นฺตุปจฺจยสฺส อตฺตํ โหติ วา สิมฺหิ วิภตฺติยํ.

เพราะ สิ วิภัตติอยู่เบื้องหลัง แปลง อุ ของ นฺตุ ปัจจัยเป็น อ ได้บ้าง.

เอตฺถ จ กตฺถจีติ อิมินา คาถาวิสโย คเหตพฺโพ.

อนึ่ง คำว่า **กตฺถจิ** ในสูตรนี้ หมายเอาการแปลง อุ ของ นฺตุ ปัจจัยเป็น อ ได้เฉพาะในคาถาเท่านั้น.

ตัวอย่างเช่น

หิมวนฺโตว	ปพฺพโต[24]	เพียงดังภูเขาหิมพานต์
ปุณฺณวนฺโต	ชุตินฺธโร[25]	พญานาค ผู้มีบุญ และเรืองฤทธิ์
คติมนฺโต สติมนฺโต	-	พระอานนท์นั้นเป็นผู้มีคติ สติและธิติ
ธิติมนฺโต	จ โส อิสิ®, [26]	

วาติ กิมตฺถํ ?

ถาม. บทว่า วา มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า ไม่มีการแปลง อุ ของ นฺตุ ปัจจัยเป็น อ บ้าง

ตัวอย่างเช่น

หิมวา	ปพฺพโต[27]	ภูเขาหิมพานต์

[หลักการใช้นิปผันนศัพท์]

๒๕๓. อภิธาตพฺเพ นิปฺปชฺชเต.

อตฺเถ ครั้นเมื่อความหมาย **สทฺเทน** อันศัพท์ **อภิธาตพฺเพ** พึงสื่อถึง **รูปํ** อ. รูปศัพท์ **นิปชฺชเต** ย่อมสำเร็จได้.

อภิธาตพฺเพ นิปฺปชฺชเต, อิจฺเจตํ อธิการตฺถํ เวทิตพฺพํ.

เมื่อศัพท์สามารถสื่อความให้เข้าใจได้ (เป็นคำที่ใช้เรียกขานกันมา) รูปศัพท์ ก็สามารถสำเร็จตามที่เคยเรียกขานกันมาได้. พึงทราบว่าสูตรนี้เป็นอธิการสูตร (สูตร ที่ตามไปในสูตรอื่นๆ).

๒๕๔. อคฺคิมฺหิ อคฺคินีติ คินีติ จ.[๒]

อคฺคิมฺหิ ครั้นเมื่อไฟ **สทฺเทน** อันศัพท์ **อภิธาตพฺเพ** พึงสื่อถึง **อคฺคินีติ รูปํ จ** อ. รูปว่า อคฺคินิ ด้วย **คินีติ รูปํ จ** รูปว่า คินิ ด้วย **นิปฺปชฺชเต** ย่อมสำเร็จได้.

อคฺคิมฺหิ อภิธาตพฺเพ อคฺคินีติ นิปฺปชฺชเต, คินีติ จ นิปฺปชฺชเต.

เมื่อศัพท์ว่า อคฺคินิ และ คินิ สามารถสื่อถึงความหมายว่า "ไฟ" ได้ รูปว่า อคฺคินิ และรูปว่า คินิ ย่อมถูกนำมาตั้งไว้เป็นรูปศัพท์เดิม.

“อคฺคินิ, อคฺคินี, อคฺคินโย. อคฺคินินฺ”ติ สพฺพา วิภตฺติโย ปรา ลพฺภนฺติ. ตถา “คินิ, คินี, คินโย”ติ, อุภินฺนํ ปาฬิปฺปเทโส เหฏฺฐา ปกาสิโต.

ในกรณีที่ประสงค์จะใช้คำอื่นแทนคำว่า "อคฺคิ" ที่หมายถึง "ไฟ" ให้นำคำว่า "อคฺคินิ" หรือ "คินิ" มาใช้แทนคำว่า "อคฺคิ" ได้ ดังนั้น จึงสามารถลงวิภัตติท้าย อคฺคินิ ศัพท์ได้ทุก วิภัตติ ได้รูปว่า อคฺคินิ อคฺคนี อคฺคินโย อคฺคินึ โดยทำนองเดียวกัน ลงวิภัตติท้าย คินิ ศัพท์ได้ทุกวิภัตติเช่นกัน ได้รูปว่า อคฺคินิ, อคฺคินี, อคฺคินโย, อคฺคินึ ตัวอย่างในพระบาลี ของศัพท์ทั้งสอง ข้าพเจ้าได้แสดงไว้แล้วในตอนต้น[๑]

๒๕๕. สตฺเต สตฺตวาติ.

สตฺเต ครั้นเมื่อสัตว์ **สทฺเทน** อันศัพท์ **อภิธาตพฺเพ** พึงสื่อถึง **สตฺตวาติ รูปํ จ** อ. รูปว่า สตฺตว **นิปฺปชฺชเต** ย่อมสำเร็จได้.

สตฺเต อภิธาตพฺเพ สตฺตวอิติ นิปฺปชฺชเต. สตฺตวา, สตฺตวนฺติ สพฺพา วิภตฺติโย ปรา ลพฺภนฺติ.

ในกรณีที่ประสงค์จะใช้คำอื่นสื่อแทนคำว่า "สตฺต" ที่หมายถึง "สัตว์" ให้นำคำว่า "สตฺตว" มาใช้แทนคำว่า "สตฺต" ได้ ดังนั้น จึงสามารถลงวิภัตติท้าย "สตฺตว" ศัพท์ ได้ทุกวิภัตติ ได้รูปว่า "**สตฺตวา สตฺตวํ**" เป็นต้น

ตัวอย่างเช่น

ตฺวญฺจ **อุตฺตมสตฺตโว**[28] พระองค์ทรงเป็นสัตว์ผู้เลิศกว่าสัตว์ทั้งหลาย

สตฺเตติ กึ? รูปาทีสุ สตฺโต วิสตฺโต ลคฺโค.

ถาม. บทว่า สตฺเต มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. มีประโยชน์ เพื่อห้ามใช้คำว่า สตฺตว แทนคำว่า สตฺต ที่ไม่ได้แปลว่า สัตว์

ตัวอย่างเช่น

รูปาทีสุ **สตฺโต**[๒] วิสตฺโต ลคฺโค[29] ผู้ติดข้องอยู่ในรูปขันธ์เป็นต้น

๒๕๖. อุทเก ทกนฺติ กนฺติ จ.

อุทเก ครั้นเมื่อน้ำ **สทฺเทน** อันศัพท์ **อภิธาตพฺเพ** พึงสื่อถึง **ทกนฺติ รูปำ จ** อ. รูปว่า ทกำ ด้วย **กนฺติ รูปำ จ** อ. รูปว่า กำ ด้วย **นิปฺปชฺชเต** ย่อมสำเร็จได้.

อุทเก อภิธาตพฺเพ ทกนฺติ นิปฺปชฺชเต กนฺติ จ. ทกำ, ทกานิ. กำ, กานิ, สพฺพา วิภตฺติโย ปราลพฺภนฺติ.

ในกรณีที่ประสงค์จะใช้คำอื่นสื่อแทนคำว่า "อุทก" ที่หมายถึง "น้ำ" ให้นำคำว่า "ทก" หรือ "ก" มาใช้แทนคำว่า "อุทก" ได้ ดังนั้น จึงสามารถลงวิภัตติท้าย "ทก" และ "ก" ศัพท์ (ได้ทุก วิภัตติ) ได้รูปว่า "**ทกำ, ทกานิ. กำ, กานิ**" เป็นต้น.

ตัวอย่างเช่น

ถลชา **ทกชา** ปุปฺผา[30] ดอกไม้ทั้งหลาย ทั้งที่เกิดบนบก ทั้งที่เกิดในน้ำ

อมฺพปกฺกำ **ทกำ** สีตำ[31] ผลมะม่วงสุกและน้ำเย็น (ได้ทั้งมะม่วงสุก ทั้งน้ำเย็น)

กนฺตารำ นิตฺถิณฺโณ[32] ผู้ข้ามพ้นทางกันดาร

๒๕๗. อุทกสฺส กฺวจิ กโลโป จ.

จ อนึ่ง **กโลโป** อ. การลบ ก อักษร **อุทกสฺส** ของ อุทก ศัพท์ **โหติ** ย่อมมี **กฺวจิ** ในบางที่.

[อนึ่งบางแห่งมีการลบ ก ของ อุทก ศัพท์บ้าง].

ตัวอย่างเช่น

อุทธิ น้ำทะเล

มโหทธิ มหาสมุทร

นีโลทำ วนมชฺฌโต[33] เป็นแม่น้ำสีเขียวคราม ไหลจากท่ามกลางป่า

ปมตฺตำ **อุทหาริยำ**[34] ใครหนอยิงเราผู้มัวประมาท (เผลอ) กำลังหาบน้ำไป

อุทกุมฺโภปิ ปูรติ[35] แม้แต่หม้อน้ำ ก็ยังเต็ม

กฺวจีติ กึ? เตสาหำ อุทกาหาโร. อุทกกุมฺภมาทาย.

ถาม. บทว่า กฺวจิ มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า ไม่มีการลบ ก อักษร บ้าง

ตัวอย่างเช่น

เตสาหำ **อุทกาหาโร**[36] ข้าพเจ้า หาบน้ำมา เพื่อบิดามารดาเหล่านั้น

อุทกกุมฺภมาทาย[37] นำหม้อน้ำมา

เอตฺถ ปน “อุทธี”ติอาทีนิ จตฺตาริ กิญฺจาปิ สนฺธิกปฺเป วตฺตพฺพานิ, ตถาปิ ติณฺณํ ก ทก อุทกสทฺทานํ ปจฺเจกํ อาวิภาวทสฺสนตฺถํ อุทกสทฺเท กการโลโปปิ กตฺถจิ โหตีติ ทสฺสนตฺถญฺจ อานีตานีติ ทฏฺฐพฺพํ.

ก็ บรรดาตัวอย่างเหล่านี้ พึงทราบว่า บท ๔ บทมี อุทธิ เป็นต้น แม้ควรจะแสดงไว้ ในสันธิกัณฑ์ก็ตาม, แต่การที่ข้าพเจ้าได้นำมาแสดงไว้ในที่นี้ ก็เพื่อจะชี้ให้เห็นว่า ศัพท์ทั้ง ๓ คือ ก ทก และ อุทก เป็นคนละศัพท์กัน และเพื่อจะชี้ให้เห็นว่า ในบางที่ มีการลบ ก อักษรของ อุทก ศัพท์ได้บ้าง.

๒๕๘. มูเสฺห มุฑฺธาติ.

มูสฺเห ครั้นเมื่อผู้หลง **สทฺเทน** อันศัพท์ **อภิธาตพฺเพ** พึงสื่อ- ถึง **มุฑฺธาติ**
รูปํ จ อ. รูปว่า มุฑฺธา **นิปฺปชฺชเต** ย่อมสำเร็จได้.

มูเสฺห อภิธาตพฺเพ มุฑฺธอิติ นิปฺปชฺชเต.

ในกรณีที่ประสงค์จะใช้คำอื่นสื่อแทนคำว่า "มูสฺห" ที่หมายถึง "ผู้หลง" ให้นำคำว่า "มุฑฺธา" มาใช้แทนคำว่า "มูสฺห" ได้ ดังนั้น จึงสามารถลงวิภัตติท้าย "มุฑฺธา" ศัพท์ได้ทุก วิภัตติ ได้รูปว่า "**มุฑฺโธ, มุฑฺธา**" เป็นต้น.

ตัวอย่างเช่น

มุฑฺโธ, มุฑฺธา	ผู้หลง

๒๕๙. โยสฺวตฺตมกตรสฺโส โฌ.

โยสุ ในเพราะ โย วิภัตติ ท. **ปเรสุ** อันเป็นเบื้องหลัง **โฌ** อ. สระ อิ อันชื่อว่า ฌ **อกตรสฺโส** มีรัสสะอันอาจารย์มิได้ทำแล้ว **อาปชฺชติ** ย่อมถึง **อตฺตํ** ซึ่งความ เป็น อ.

โยสุ อกตรสฺโส โฌ อตฺตมาปชฺชติ.

เพราะ โย วิภัตติอยู่เบื้องหลัง แปลง อิ อันชื่อว่า ฌ ที่เป็นรัสสะโดยธรรมชาติ เป็น อ.

ตัวอย่างเช่น

อคฺคโย	ไฟทั้งหลาย
มุนโย	พระมุนีทั้งหลาย
อิสโย	พระฤๅษีทั้งหลาย

๒๖๐. โล จ เวโวสุ.

เวโวสุ ในเพราะ เว และ โว ท. **ปเรสุ** อันเป็นเบื้องหลัง **โล** อ. สระ อุ อันชื่อว่า ล **อกตรสฺโส** มีรัสสะอันอาจารย์มิได้ ทำแล้ว **อาปชฺชเต** ย่อมถึง **อตฺตํ** ซึ่งความเป็น อ **จ** ด้วย.

อกตรสฺโส โล จ เวโวอิจฺเจเตสุ อตฺตมาปชฺชติ.

เพราะ เว โว อยู่เบื้องหลัง แปลง อุ ที่ชื่อว่า ล ที่เป็นรัสสะโดยธรรมชาติเป็น อ.

ตัวอย่างเช่น

เทฺวเม **ภิกฺขเว** อนฺตา[38] ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ที่สุด ๒ อย่างเหล่านี้

อาวุโส **ภิกฺขเว**ติ[39] ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ผู้มีอายุ

สุโณถ **ภิกฺขโว** มยฺหํ[40] ภิกษุทั้งหลาย พวกท่าน จงฟังคำของข้าพเจ้า

ภิกฺขู อามนฺเตสิ "**ภิกฺขโว**[41]"ติ ตรัสเรียกภิกษุทั้งหลายว่า "ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย"

เหตเว, เหตโว แน่ะเหตุทั้งหลาย

๒๖๑. มาตุลาทีนมนฺโต อาโน อีปจฺจเย.

อีปจฺจเย ในเพราะ อี ปัจจัย **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **สโร** อ. สระ **อนฺโต** อันเป็นที่สุด **มาตุลาทีนํ** ของศัพท์ ท. มี มาตุล ศัพท์เป็นต้น **อาโน** เป็น อาน **โหติ** ย่อมเป็น.

[เพราะ อี ปัจจัยอยู่เบื้องหลัง แปลงสระที่สุดของ มาตุล เป็นต้น เป็น อาน].

ตัวอย่างเช่น

มาตุลานี ป้าน้า

อยฺยิกานี ย่า

วรุณานี หญิงแม่มด

สากิยานี นางสากิยะ

อีปจฺจเยติ กึ? ภิกฺขุนี, ชาลินี, คหปตานี.

ถาม. บทว่า อีปจฺจเย มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า ไม่มีการแปลงสระที่สุดศัพท์ ของ มาตุล เป็นต้น เป็น อาน ในที่ไม่ได้ลง อี ปัจจัย

ตัวอย่างเช่น

ภิกฺขุนี ภิกษุณี

ชาลินี ตัณหาเพียงดังตาข่าย

คหปตานี หญิงเจ้าของเรือน

๒๖๒. นทิยา ทิสฺส ชฺชา โยสุ วา.

โยสุ ในเพราะ โย วิภัตติ ท. **ปเรสุ** อันเป็นเบื้องหลัง **ชฺชา** อ. การแปลงเป็น ชฺชา **ทิสฺส** แห่ง ที **นทิยา** ของ นที ศัพท์ **โหติ** ย่อมมี **วา** บ้าง.

นทีสทฺทสฺส ทีการสฺส ชฺชาอาเทโส โหติ วา โยสุ.

เพราะ โย วิภัตติทั้งหลายอยู่เบื้องหลัง แปลง ที ของ นที ศัพท์เป็น ชฺชา บ้าง.

ตัวอย่างเช่น

นชฺชาโย สุปฺปติตฺถาโย[42] แม่น้ำมีท่าอันราบเรียบ

นชฺชาโยติ นทิโย[43] บทว่า นชฺชาโย = นทิโย แม่น้ำทั้งหลาย

๒๖๓. โยหิ สห ชฺโช.

ชฺโช อ. การแปลงเป็น ชฺโช **ทิสฺส** แห่ง ที **นทิยา** ของ นที ศัพท์ **สห** กับ **โยหิ** ด้วย โย วิภัตติ ท. **โหติ** ย่อมมี **วา** บ้าง.

นทีสทฺทสฺส ทีการสฺส โยหิ สห ชฺโชอิติ อาเทโส โหติ วา.

แปลง ที ของ นที ศัพท์ พร้อมกับ โย วิภัตติทั้งหลาย เป็น ชฺโช บ้าง.

ตัวอย่างเช่น

นชฺโช สนฺทนฺติ[44] แม่น้ำหลายสายย่อมไหล

นชฺโช ปสฺสติ ย่อมเห็น ซึ่งแม่น้ำหลายสาย

วาติ กึ?

ถาม. บทว่า วา มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า ในบางที่ไม่มีการแปลง ที ของ นที ศัพท์กับ โย วิภัตติ เป็น ชฺโช บ้าง.

ตัวอย่างเช่น

นทิโย สนฺทนฺติ แม่น้ำหลายสาย ย่อมไหล

นทิโย ปสฺสติ ย่อมเห็น ซึ่งแม่น้ำหลายสาย

๒๖๔. นาเทฺยกวจเนหิ ชฺชา สฺมึนา ชฺชญฺจ.

ชฺชา อ. การแปลงเป็น ชฺชา **ทิสฺส** แห่ง ที **นทิยา** ของ นที **นาเทฺยกวจเนหิ สห** กับด้วยวิภัตติเอกวจนะ ท. มี นา เป็นต้น **โหติ จ** ย่อมมีด้วย, **ชฺชำ** อ. การแปลงเป็น ชฺชำ **ทิสฺส** แห่ง ที **นทิยา** ของ นที ศัพท์ **สฺมึนา สห** กับด้วย สฺมึ วิภัตติ **โหติ จ** ย่อมมีด้วย **วา** บ้าง.

นทีสทฺทสฺส ทีการสฺส นาทีหิ เอกวจเนหิ สห ชฺชาอิติอาเทโส โหติ วา สฺมึนา สห ชฺชมิติ จ.

แปลง ที ของ นที ศัพท์พร้อมกับวิภัตติเอกวจนะ มี นา วิภัตติเป็นต้นเป็น ชฺชา และกับ สฺมึ วิภัตติ เป็น ชฺชำ บ้าง.

ตัวอย่างเช่น

นชฺชา กตำ [ตรงฺคำ] คลื่น อันแม่น้ำ กระทำแล้ว

นชฺชา ปุปฺผำ ททาติ ให้ดอกไม้แก่แม่น้ำ

นชฺชา อเปติ หลีกออก จากแม่น้ำ

นชฺชา เนรญฺชราย ตีเร[45] ที่ฝั่งแห่งแม่น้ำเนรัญชรา

นชฺชา, นชฺชำ ปติฏฺฐิตำ ดำรงอยู่ ในแม่น้ำ

วาติ กึ ?

ถาม. บทว่า วา มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า ไม่มีการแปลงเป็น ชฺชา และ ชฺชำ บ้าง

ตัวอย่างเช่น

นทิยา, นทิยำ แห่งแม่น้ำ, ในแม่น้ำ

๒๖๕. สพฺพโต◌ หิสฺส ภิ วา.

ภิ. อ. การแปลงเป็น ภิ **หิสฺส** แห่ง หิ วิภัตติ **ปรสฺส** อันเป็น เบื้องหลัง **สพฺพโต** จากลิงค์ทั้งปวง **โหติ** ย่อมมี **วา** บ้าง.

สพฺพโต ลิงฺคโต หิวจนสฺส ภิอาเทโส โหติ วา.

หลังลิงค์ทั้งปวง แปลง หิ วิภัตติ เป็น ภิ บ้าง.

ตัวอย่างเช่น

ปุริเสภิ, ปุริเสหิ โดยบุรุษทั้งหลาย

อิตฺถีภิ, อิตฺถีหิ โดยหญิงทั้งหลาย

จิตฺเตภิ, จิตฺเตหิ โดยจิตทั้งหลาย

๒๖๖. สฺมาสฺมึนำ ยถากฺกมำ ยถารหำ มฺหามฺหิ.

มฺหามฺหิ อ. การแปลงเป็น มฺหา และ มฺหิ ท. **สฺมาสฺมึนำ** แห่ง สฺมา และ สฺมึ วิภัตติ ท. **ปเรสำ** อันเป็นเบื้องหลัง **สพฺพโต** จากลิงค์ทั้งปวง **โหนฺติ** ย่อมมี **ยถากฺกมำ** ตามลำดับ **ยถารหำ** ตามสมควร.

สพฺพโต ลิงฺคโต สฺมาสฺมึนำ มฺหามฺหิอาเทสา โหนฺติ ยถากฺกมำ ยถารหำ.

ท้ายลิงค์ทั้งสาม แปลง สฺมา วิภัตติ เป็น มฺหา, แปลง สฺมึ วิภัตติ เป็น มฺหิ ตามลำดับ ตามที่สมควร.

ตัวอย่างเช่น

ปุริสมฺหา, ปุริสสฺมา จากบุรุษ
ปุริสมฺหิ, ปุริสสฺมึ ในบุรุษ
จิตฺตมฺหา, จิตฺตสฺมา จากจิต
จิตฺตมฺหิ, จิตฺตสฺมึ ในจิต

[มฺหา,มฺหิ มีใช้ในอิตถีลิงค์]

ปาฬินยวเสน คาถายำเยว เอกจฺจโต อิตฺถิลิงฺคโต มฺหามฺหิ อิจฺเจเต ปรา ทิสฺสนฺติ "กุสาวติมฺหิ นคเร. ยถา พลากโยนิมฺหี"ติ. กุสาวติยำ พลากโยนิยนฺติ อกฺขรวิปลฺลาโส ทฏฺฐพฺโพ.

ตามนัยแห่งพระบาลี เฉพาะในคาถาท้ายศัพท์อิตถีลิงค์บางศัพท์ ปรากฏมีรูปเป็น มฺหา, มฺหิ ดังมีสาธกว่า

กุสาวติมฺหิ นคเร[46] ในพระนครชื่อว่ากุสาวดี
ยถา พลาก**โยนิมฺหิ**[ฉ, 47] เหมือนในกำเนิดของนกกระยาง

ส่วนในตัวอย่างว่า **กุสาวติยำ พลากโยนิยำ** พึงทราบว่าเป็นอักขระวิปัลลาส (ความคลาดเคลื่อนทางอักษร)

ยถารหนฺติ กึ ? สตฺถารา อเปติ, สตฺถริ ปติฏฺฐิตำ.

ถาม. บทว่า ยถารหำ มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า ในบางที่ ไม่แปลง สฺมา เป็น มฺหา และ สฺมึ เป็น มฺหิ.

ตัวอย่างเช่น

สตฺถารา อเปติ หลีกออกจากพระศาสดา
สตฺถริ ปติฏฺฐิตำ ดำรงอยู่ในพระศาสดา

*อปิจ **"ยถารหนฺ"**ติ อิทำ ปาฬินยวเสน จุณฺณิยปเทสุ อิตฺถิลิงฺคโต มฺหามฺหิสทฺทานำ อนุปลพฺภนียตมฺปิ ทสฺเสตีติ เวทิตพฺพำ.*

อีกนัยหนึ่ง พึงทราบว่า คำว่า **ยถารหำ** นี้ แสดงว่าในพระบาลี ไม่มีการแปลงเป็น มฺหา และ มฺหิ ท้ายศัพท์อิตถีลิงค์ในจุณณิยบททั้งหลาย.

๒๖๗. กตากาเรหิ น ติเมหิ.

มฺหามฺหิ อ. การแปลงเป็น มฺหา และ มฺหิ ท. **สฺมาสฺมึนำ** แห่ง สฺมา และ สฺมึ วิภัตติ ท. **ปเรสำ** อันเป็นเบื้องหลัง **ติเมหิ** จาก ต และ อิม ศัพท์ ท. **กตากาเรหิ** ที่แปลงเป็น อ อักษรแล้ว **น โหนฺติ** ย่อมไม่มี.

กตากาเรหิ ตอิมอิจฺเจเตหิ สฺมาสฺมึนำ มฺหามฺหิอิจฺเจเต อาเทสา น โหนฺติ.

หลัง ต และ อิม ศัพท์ที่แปลงเป็น อ อักษรแล้ว ไม่มีการแปลง สฺมา วิภัตติเป็น มฺหา และ แปลง สฺมึ วิภัตติ เป็น มฺหิ.

ตัวอย่างเช่น

อสฺมา จากบุรุษนั้น

อสฺมึ ในบุรุษนั้น

กตากาเรหีติ กิมตฺถำ?

ถาม. บทว่า กตากาเรหิ มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า มีการแปลงเป็น มฺหา และ มฺหิ หลัง ต และ อิม ศัพท์ที่ยังไม่ได้แปลงเป็น อ อักษร

ตัวอย่างเช่น

ตมฺหา จากบุรุษนั้น

ตมฺหิ ในบุรุษนั้น

อิมมฺหา จากบุรุษนี้

อิมมฺหิ ในบุรุษนี้

๒๖๘. สุหิสุ ลิงฺคากาโร เอ.

สุหิสุ ในเพราะ สุ และ หิ วิภัตติ ท**. ปเรสุ** อันเป็นเบื้องหลัง **ลิงฺคากาโร** อ. อ อักษรท้าย นามศัพท์ **เอ** เป็น เอ **โหติ** ย่อมเป็น.

[เพราะ สุ สัตตมีวิภัตติ และ หิ ตติยาวิภัตติและปัญจมีวิภัตติ แปลง อ เป็น เอ].

ตัวอย่างเช่น

สพฺเพสุ ในชนทั้งหลายทั้งปวง

เยสุ ในชนทั้งหลายเหล่าใด

เตสุ	ในชนทั้งหลายเหล่านั้น
เกสุ	ในชนทั้งหลายเหล่าไหน
ปุริเสสุ	ในบุรุษทั้งหลาย
อิเมสุ	ในชนทั้งหลายเหล่านี้
กุสเลสุ	ในกุศลทั้งหลาย
ตุมฺเหสุ	ในท่านทั้งหลาย
อมฺเหสุ	ในเราทั้งหลาย
สพฺเพหิ	อันชนทั้งหลายทั้งปวง
เยหิ	อันชนทั้งหลายเหล่าใด

๒๖๙. สพฺพกตราทโย สพฺพนามานิ.

สทฺทา ศัพท์ ท. **สพฺพกตราทโย** มี สพฺพ กตร เป็นต้น **สพฺพนามานิ** ชื่อว่า สรรพนาม **ภวนฺติ** ย่อมมี.

สพฺพกตรอิจฺจาทโย สทฺทา สพฺพนามานิ ภวนฺติ. เตสํ สรูปํ สพฺพถาปิ เหฏฺฐา ปกาสิตํ.

สพฺพ กตร ศัพท์เป็นต้น เป็นสรรพนาม. การจำแนกสรรพนามเหล่านั้น ข้าพเจ้า ได้แสดงไว้ข้างต้นอย่างสิ้นเชิงแล้ว.[๑]

๒๗๐. สพฺพนามานํ ปน นมฺหิ.

ปน ส่วน[๒] **นมฺหิ** ในเพราะ นํ วิภัตติ **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **อกาโร** อ. อ อักษร **สพฺพนามานํ** ของสรรพนาม ท. **อาคจฺฉติ** ย่อมถึง **เอตฺตํ** ซึ่งความเป็น เอ อักษร.

สพฺพนามานํ ปน อกาโร นมฺหิ วิภตฺติยํ เอตฺตมาปชฺชติ.

ส่วน เพราะ นํ วิภัตติ แปลงสระ อ อันเป็นที่สุดของสรรพนามทั้งปวงเป็น เอ.

ตัวอย่างเช่น

สพฺเพสฺ, สพฺเพสานํ	ทั้งปวง
กตเรสํ, กตเรสานํ	เหล่าไหน

๒๗๑. อโต นาเยน.

เอน อ. การแปลงเป็น เอน **นาย** แห่ง นา วิภัตติ **ปรสฺสา** อัน เป็นเบื้องหลัง **อโต** จาก อ การันต์อันเป็นปุงลิงค์และ นปุงสกลิงค์ **โหติ** ย่อมมี.

[หลัง อ การันต์ปุงลิงค์และนปุงสกลิงค์ แปลง นา เป็น เอน].

ตัวอย่างเช่น

สพฺเพน	[ชเนน]	อันชนทั้งปวง
เยน	[ชเนน]	อันชนใด
เตน	[ชเนน]	อันชนนั้น
เกน	[ชเนน]	อันชนไหน
อเนน	[ชเนน]	อันชนนี้
ปุริเสน		อันบุรุษ
รูเปน		อันรูป

๒๗๒. สิสฺส โอ.

โอ อ. การแปลงเป็น โอ **สิสฺส** แห่ง สิ วิภัตติ **ปรสฺส** อันเป็นเบื้องหลัง **อโต** จาก อ การันต์ปุงลิงค์ **โหติ** ย่อมมี.

อการโต สิวจนสฺส โอกาโร โหติ.

หลัง อ การันต์ปุงลิงค์ แปลง สิ วิภัตติ เป็น โอ.

ตัวอย่างเช่น

สพฺโพ	[ชโน]	ชนทั้งปวง
โย	[ชโน]	ชนใด
โส	[ชโน]	ชนนั้น
โก	[ชโน]	ชนคนไหน
อมุโก	[ชโน]	ชนคนโน้น
ปุริโส		บุรุษ

๒๗๓. โส วา ฐาเน.[๑]

โส อ. การแปลงเป็น โส **นาย** แห่ง นา วิภัตติ **ปรสฺสา** อัน- เป็นเบื้องหลัง **อิโต** จาก อ การันต์ปุงลิงค์และนปุงสกลิงค์ **โหติ** ย่อมมี**ฐาเน** ในที่อันสมควร **วา** บ้าง.

อการโต นาวจนสฺส โสอาเทโส โหติ วาฐาเน.

หลัง อ การันต์ปุงลิงค์และนปุงสกลิงค์ แปลง นา วิภัตติ เป็น โส ได้บ้าง.

ตัวอย่างเช่น

อตฺถโส โดยอรรถ

พฺยญฺชนโส โดยพยัญชนะ

อกฺขรโส โดยอักษร

สุตฺตโส[48] โดยสูตร

ปทโส โดยบท

ยสโส โดยยศบริวาร

อุปายโส โดยอุบาย

วาติ กึ? อตฺเถน, พฺยญฺชเนน.

ถาม. บทว่า วา มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า ไม่มีการแปลง นา วิภัตติเป็น โส บ้าง

ตัวอย่างเช่น

อตฺเถน โดยอรรถ

พฺยญฺชเนน โดยพยัญชนะ

ฐาเนติ กึ ?

ถาม. บทว่าฐาเน มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า ไม่มีการแปลง นา วิภัตติ เป็น โส ในศัพท์ที่ไม่มี ฐานะที่ควรจะแปลง

ตัวอย่างเช่น

ปุริเสน โดยบุรุษ

จิตฺเตน[๑] โดยจิต

๒๗๔. ทีโฆรโต สฺมาสฺส.

> **โส** อ. การแปลงเป็น โส **สฺมาสฺส** แห่ง สฺมา วิภัตติ **ปรสฺส** อันเป็นเบื้องหลัง **ทีโฆรโต** จาก ทีฆ และ โอร ศัพท์ **โหติ** ย่อมมี **วา** บ้าง.

ทีฆโอรสทฺเทหิ สฺมาวจนสฺส โส โหติ วา.

หลัง ทีฆ และโอร ศัพท์ แปลง สฺมา วิภัตติ เป็น โส บ้าง.

ตัวอย่างเช่น

ทีฆโส ทีฆมฺหา[49] จากด้านยาว

โอรโส โอรมฺหา แต่ฝั่งนี้

๒๗๕. โยนํ นินญฺจาเอ.

อาเอ อ. การแปลงเป็น อา และ เอ ท. **โยนํ จ** แห่ง โย วิภัตติ ท. ด้วย **นินญฺจ** แห่ง นิ ท. ด้วย **ปเรสํ** อันเป็นเบื้องหลัง **อการโต** จาก อ การันต์ **โหนฺติ** ย่อมมี **ยถากฺกมํ** ตามลำดับ **วา** บ้าง.

อการโต ปเรสํ ปฐมาทุติยาโยนํ ยถากฺกมํ อาเออาเทสา โหนฺติ, ตถา ปฐมาทุติยานินํ อาเออาเทสา โหนฺติ วา.

หลัง อ การันต์ปุงลิงค์และนปุงสกลิงค์ แปลง โย และ นิ ปฐมาวิภัตติ เป็น อา, และแปลง โย และ นิ ทุติยาวิภัตติ เป็น เอ บ้าง.

ตัวอย่างเช่น

ปุริสา ติฏฺฐนฺติ บุรุษทั้งหลาย ย่อมยืน
ปุริเส ปสฺสติ เห็นซึ่งบุรุษทั้งหลาย
รูปา ติฏฺฐนฺติ รูปทั้งหลาย ดำรงอยู่
รูเป ปสฺสติ เห็นซึ่งรูปทั้งหลาย

วาติ กึ?

ถาม. บทว่า วา มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า ไม่มีการแปลงเป็น อา และ เอ บ้าง

ตัวอย่างเช่น

รูปานิ ติฏฺฐนฺติ รูปทั้งหลาย ย่อมดำรงอยู่
รูปานิ ปสฺสนฺติ เขาทั้งหลาย เห็นซึ่งรูปทั้งหลาย

๒๗๖. สฺมาสฺมึนํ.

อาเอ อ. การแปลงเป็น อา และ เอ อักษร ท. **สฺมาสฺมึนํ** แห่ง สฺมา และ สฺมึ วิภัตติ ท. **ปเรสํ** อันเป็นเบื้องหลัง **อโต** จาก อ การันต์ที่เป็นปุงลิงค์และนปุงสกลิงค์ **โหนฺติ** ย่อมมี **วา** บ้าง.

อการโต สฺมาสฺมึนํ อาเออาเทสา โหนฺติ วา ยถากฺกมํ.

หลัง อ การันต์ปุงลิงค์และนปุงสกลิงค์ แปลง สฺมา วิภัตติเป็น อา แปลง สฺมึ วิภัตติ เป็น เอ บ้าง.

ตัวอย่างเช่น

ปุริสา ปุริสสฺมา วา อเปติ หลีกออก จากบุรุษ

ปุริเส ปุริสสฺมึ วา ปติฏฺฐิตํ ดำรงอยู่ ในบุรุษ

๒๗๗. ติลิงฺคโต ฐาเน สิโยนเม.

เอ อ. การแปลงเป็น เอ **สิโยนํ** แห่ง สิ และ โย วิภัตติ ท. **ปเรสํ** อันเป็นเบื้องหลัง **ติลิงฺคโต** จากลิงค์ทั้งสาม **โหติ** ย่อมมี**ฐาเน** ในฐานะอันสมควร **วา** บ้าง.

ตีหิ อิตฺถิปุริสนปุสกลิงฺเคหิ ปเรสํ สิโยวจนานํ เอการาเทโส โหติ วาฐาเน.
ในบางที่ แปลง สิ และ โย วิภัตติ เป็น เอ ได้ทั้งสามลิงค์.

อิมานิ ปทานิ ปุลฺลิงฺคานํ เอกวจนพหุวจนวเสน วุตฺตานิ.
บทที่จะแสดงต่อไปนี้ เป็นปุงลิงค์เอกวจนะและพหุวจนะ.

ตัวอย่างเช่น

วนปฺปคุมฺเพ ยถา **ผุสฺสิตคฺเค**[50] เหมือนพุ่มไม้ในป่ามียอดอันบานแล้ว ในเดือนต้นคิมหันตฤดู

เก จ ฉเว **ปาถิกปุตฺเต**[51] นิครนถ์ปาถิกบุตร ผู้เลวดั่งซากศพเป็นใคร

เก **ปณฺฑิเต** สพฺพกามทเท **-** ผู้ฉลาดคนไหน สามารถให้สิ่งที่ต้องการได้

ทีฆรตฺตํ ภตฺตา เม ภวิสฺสติ[52] จักเป็นสามีของเราสิ้นกาลนาน

ตโต **วาตาตเป โฆเร,** สญฺชาเต - ปฏิหญฺญติ[53] วิหาเร น ปฏิหญฺญตีติ - อตฺโถ โยเชตพฺโพ นอกจากนั้น วิหารนั้น ยังป้องกันลมที่รุนแรง และแสงแดดที่ร้อนจัดที่เกิดขึ้น ได้แก่ วิหารมีไว้ป้องกันลม และแดด

โรหิตา **นฬเป** สิงฺคุ[54] ปลาตะเพียน ปลาช่อน และปลาดุก

พาเล จ ปณฺฑิเต จ สนฺธาวิตฺวา - สํสริตฺวา ทุกฺขสฺสนฺตํ กริสฺสนฺติ[55] คนพาลและบัณฑิต เร่ร่อนไปแล้วท่องเที่ยวไปแล้ว จักกระทำที่สุดแห่งทุกข์

อิมานิ นปุสกานํ เอกวจนพหุวจนวเสน.
บทที่จะแสดงต่อไปนี้ เป็นนปุงสกลิงค์ เอกวจนะและพหุวจนะ.

ตัวอย่างเช่น

สุเข ทุกฺเข[56] สุขและทุกข์

อฏฺฐ นาคาวาสสเต ที่อยู่ของพญานาค ๘๐๐ แห่ง

อิมานิ อิตฺถิลิงฺคานํ เอกวจนวเสน วุตฺตานิ.
บทที่จะแสดงต่อไปนี้ เป็นอิตถีลิงค์ เอกวจนะ.

ตัวอย่างเช่น

วิรตฺเต โกสิยายเน[57] นางพราหมณี ผู้โกสิยโคตรหมดเยื่อใย

วาติ กึ? วนปฺปคุมฺโพ. สุขํ, ทุกฺขํ. วิรตฺตา โกสิยายนี.

ถาม. บทว่า วา มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า ไม่มีการแปลง สิ และ โย เป็น เอ บ้าง

ตัวอย่างเช่น

วนปฺปคุมฺโพ

สุขํ, ทุกฺขํ

วิรตฺตา โกสิยายนี

ฐาเนติ กึ? ราชา, อตฺตา, กญฺญา, พฺราหฺมณี.

ถาม. บทว่าฐาเน มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า ไม่มีการแปลง สิ และ โย วิภัตติเป็น เอ ในศัพท์ที่ ไม่สมควรจะแปลง

ตัวอย่างเช่น

ราชา, อตฺตา, กญฺญา, พฺราหฺมณี

๒๗๘. เฉทนาทีสุ ยํ ปโยชนํ โส ตทตฺโถ.

ยํ อ. สิ่งใด **ปโยชนํ** เป็นจุดประสงค์ **เฉทนาทีสุ** ในกิริยามีกิริยาการตัดเป็นต้น, **โส** สิ่งนั้น **ตทตฺโถ** ชื่อว่าตทัตถะ **ภวติ** ย่อมมี.

เฉทนกฺริยาทีสุ ยํ วตฺถุ ปโยชนํ โหติ, โส ตทตฺโถ นาม ภวติ

สิ่งใดเป็นประโยชน์ เช่น ในกิริยาการตัดเป็นต้น สิ่งนั้น ชื่อว่า ตทตฺถ (ประโยชน์ ของสิ่งนั้น).

๒๗๙. ตทตฺเถ จตุตฺเถกวจนสฺสาโย อตฺถญฺจ.

อาโย จ อ. การแปลงเป็น อาย ด้วย **อตฺถํ จ** อ. การแปลง เป็น อตฺถํ ด้วย **จตุตฺเถกวจนสฺส** แห่งจตุตถีวิภัตติฝ่าย เอกวจนะ **วตฺตมานสฺส** ที่เป็นไป **ตทตฺเถ** ในตทัตถสัมปทาน (สัมปทานที่เป็นจุดมุ่งหมายของกิริยา) **โหนฺติ** ย่อมมี.

ตทตฺเถ วตฺตมานสฺส อการโต จตุตฺเถกวจนสฺส อายาเทโส โหติ อตฺถํ อิจฺจาเทโส จ. (อิติ+อาเทโส)

หลังศัพท์ อการันต์ที่ใช้แสดงถึงจุดประสงค์ของกิริยา แปลงจตุตถีวิภัตติฝ่าย เอกวจนะ เป็น อาย และ อตฺถํ.

ตัวอย่างเช่น

เอตฺตกา รุกฺขา ฉิชฺชนฺตุ - ต้นไม้ทั้งหลาย มีประมาณเท่านี้ จงถูกตัด

ยูปตฺถาย[58] เพื่อประโยชน์ (ในการนำไปสร้าง) ปราสาท

เอตฺถ รุกฺขจฺเฉทกฺริยาย ยูโป ปโยชนํ.

ในตัวอย่างนี้ ปราสาท เป็นจุดมุ่งหมายของกิริยาการตัดต้นไม้.

อตฺถาย หิตาย สุขาย - เพื่อประโยชน์ เพื่อเกื้อกูล เพื่อความสุข

เทวมนุสฺสานํ[59] ของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย

อตฺถตฺถํ เพื่อประโยชน์

หิตตฺถํ เพื่อเกื้อกูล

สุขตฺถํ เพื่อความสุข

กิมตฺถํ เพื่อประโยชน์อะไร

ตทตฺถํ เพื่อประโยชน์แก่สิ่งนั้น

ปตฺตมกฺขนเตลาทิอตฺถํ เพื่อประโยชน์เป็นน้ำมันทาบาตรเป็นต้น

มมาปิ ปุญฺโญทยพุทฺธิอตฺถํ[60] เพื่อประโยชน์แก่การสั่งสมบุญและเพิ่มพูนปัญญา แม้ของเรา

๒๘๐. กฺวจิ ทุติยาตติยาปญฺจมีฉฏฺฐีสตฺตมีนมตฺเถ

ปุนฺนปุสเกหิ จตุตฺเถกวจนํ ตสฺส จาโย.[๑]

จตุตฺเถกวจนํ อ. จตุตถีวิภัตติฝ่ายเอกวจนะ **โหติ** ย่อมลง **ปรํ** เบื้องหลัง **ปุนฺนปุสเกหิ** จากศัพท์ ท. ที่เป็นปุงลิงค์และ นปุงสกลิงค์ **อตฺเถ** ในอรรถ **ทุติยาตติยาปญฺจมีฉฏฺฐี-สตฺตมีนํ** ของทุติยา วิภัตติ ตติยาวิภัตติ ปัญจมีวิภัตติ ฉัฏฐีวิภัตติ และสัตตมีวิภัตติ ท. **จ** ด้วย, **อาโย** อ. การแปลงเป็น อาย **ตสฺส** แห่ง ส จตุตถีวิภัตตินั้น **โหติ จ** ย่อมมีด้วย **กฺวจิ** ในบางที่.

[บางแห่ง หลังศัพท์ปุงลิงค์และนปุงสกลิงค์ เมื่อจตุตถีวิภัตตินั้น ใช้ในความหมาย ของทุติยา ตติยา ปัญจมี ฉัฏฐี และสัตตมีวิภัตติ แปลง ส จตุตถีวิภัตติเอกวจนะ เป็น อายได้]

๒๘๑. น ตโย สพฺพนามโต.

อาเออายาเทสา อ. การแปลงเป็น อา เอ และ อาย ท. **ตโย** สาม **สฺมาสฺมึสานํ** แห่ง สฺมา สฺมึ และ ส วิภัตติ ท. **ปเรสํ** อันเป็นเบื้องหลัง **สพฺพนามโต** จากสรรพนาม **น โหนฺติ** ย่อมไม่มี.

สพฺพนามโต สฺมาสฺมึสานํ น ภวนฺติ ตโย อาเออายาเทสา.

หลังสรรพนาม อ การันต์ ไม่แปลงวิภัตติทั้ง ๓ คือ สฺมา เป็น อา, สฺมึ เป็น เอ และ ส เป็น อาย.

ตัวอย่างเช่น

สพฺพสฺมา	จากทานทั้งปวง
สพฺพสฺมึ	ในทานทั้งปวง
สพฺพสส	แก่ชนทั้งปวง
ยสฺมา	จากที่ใด
ยสฺมึ	ในที่ใด
ยสฺส	แก่ชนใด
ตสฺมา	จากที่นั้น
ตสฺมึ	ในที่นั้น
ตสฺส	แก่ชนนั้น
อิมสฺมา	จากที่นี้
อิมสฺมึ	ในที่นี้
อิมสฺส	แก่ชนนี้

อญฺญานิปิ โยเชตพฺพานิ

แม้ตัวอย่างอื่นๆ ก็พึงประกอบโดยนัยเดียวกันนี้

๒๘๒. อถเวกจฺเจหิ สฺมาสฺมึนมาเอ ภวนฺติ.

> **อถวา** อีกนัยหนึ่ง **อาเอ** อ. การแปลงเป็น อา และ เอ ท. **สฺมาสฺมึนํ** แห่ง สฺมา และ สฺมึ วิภัตติ ท. **ปเรสํ** อันเป็นเบื้องหลัง **เอกจฺเจหิ** จากสรรพนาม ท. บางศัพท์ **ภวนฺติ** ย่อมมี.

[อีกนัยหนึ่ง หลังสรรพนามบางศัพท์ แปลง สฺมา วิภัตติเป็น อา, แปลง สฺมึ วิภัตติเป็น เอ ได้].

ตานิ รูปานิ อปฺปกตมานิ.[๑]

แต่ว่า รูปศัพท์เหล่านั้น มีจำนวนน้อยมาก.

สพฺเพ อิจฺจาทีนิ สตฺตมีสหิตรูปานิ ตตฺถ ตตฺถ นิทฺเทสปาฬิอาทีสุ ทิสฺสนฺติ. ยมกมหาเถเรน ปน “สพฺเพ สพฺพา”ติอาทินา สตฺตมีปญฺจมีรูปานิ กถิตานิ.

ในพระบาลีนิทเทสเป็นต้น บทสรรพนามที่ประกอบสัตตมีวิภัตติเป็นรูปว่า **สพฺเพ** เป็นต้นมีปรากฏอยู่ประปราย. ส่วนพระยมกมหาเถระ [ผู้รจนาคัมภีร์ไวยากรณ์ชื่อจูฬนิรุตติ] แสดงรูปที่เป็นสัตตมีและปัญจมีวิภัตติ โดยนัยเป็นต้นว่า **สพฺเพ สพฺพา.**

๒๘๓. ฆโต นาทีนเมกวจนานมาโย.

อาโย อ. การแปลงเป็น อาย **เอกวจนานำ** แห่งวิภัตติ ฝ่ายเอกวจนะ ท. **นาทีนำ** มี นา วิภัตติเป็นต้น **ปเรสำ** อันเป็น เบื้องหลัง **ฆโต** จาก อา อันชื่อว่า ฆ **โหติ** ย่อมมี.

[หลัง อา อิตถีลิงค์ชื่อ ฆ แปลงวิภัตติฝ่ายเอกวจนะมี นา เป็นต้น เป็น อาย].

ตัวอย่างเช่น

กญฺญาย กตำ	อันเด็กหญิง กระทำแล้ว
กญฺญาย เทติ	ย่อมให้ทรัพย์ แก่เด็กหญิง
กญฺญาย อเปติ	ย่อมหลีกออกจากเด็กหญิง
กญฺญาย ปริคฺคโห	ทรัพย์ของเด็กหญิง
กญฺญาย ปติฏฺฐิตำ	ตั้งอยู่แล้วในเด็กหญิง

๒๘๔. ปสฺมา ยา.

ยา อ. การแปลงเป็น ยา **เอกวจนานำ** แห่งวิภัตติฝ่ายเอกวจนะ ท. นาทีนำ มี นา วิภัตติเป็นต้น **ปเรสำ** อันเป็น เบื้องหลัง **ปสฺมา** จากสระอันชื่อว่า ป **โหติ** ย่อมมี.

[หลังสระอันชื่อว่า ป (อิ อี อุ อู อิตถีลิงค์) แปลง นา ส สฺมา ส สฺมึ วิภัตติเป็น ยา].

ตัวอย่างเช่น

รตฺติยา	อันราตรี
อิตฺถิยา	แก่หญิงสาว
เทวิยา	จากพระเทวี
เธนุยา	ของแม่โคนม
วธุยา	ในหญิงสาวน้อย

๒๘๕. สขโต คสฺสาวณฺโณ.

อวณฺโณ อ. การแปลงเป็นอวัณณะ **คสฺส** แห่ง สิ วิภัตติอันชื่อ ว่า ค **ปรสฺส** อันเป็นเบื้องหลัง **สขโต** จาก สข ศัพท์ **โหติ** ย่อมมี.

[หลัง สข ศัพท์ แปลง สิ วิภัตติอันชื่อว่า ค เป็น อ, อา].

ตัวอย่างเช่น

โภ **สข** แน่ะสหาย โภ **สขา** แน่ะสหาย

ตตฺรายํ ปาฬิ “หเร สขา กิสฺส นุ มํ ชหาสี[61]*”ติ.*

ในการแปลง สิ วิภัตติอันชื่อว่า ค เป็น อา นั้น มีข้อความจากพระบาลีเป็นหลักฐานดังนี้ว่า

หเร สขา กิสฺส นุ มํ ชหาสิ

แน่ะเพื่อน เพราะเหตุไรหรือ ท่านจึงทอดทิ้งเราไป

๒๘๖. อิวณฺเณการตฺตํ มตนฺตเร.

มตนฺตเร ในมติอื่น **อิวณฺเณการตฺตํ** อ. การแปลงเป็นอิวัณณะและ เอ **คสฺส** แห่ง สิ วิภัตติอันชื่อว่า ค **โหติ** ย่อมมี.

อาจริยานํ มตนฺตเร สขสทฺทโต คสฺส อิการอีการเอการาเทสา โหนฺติ.

ตามมติอาจารย์อื่น หลัง สข ศัพท์ แปลง สิ วิภัตติอันชื่อว่า ค เป็น อิ, อี และ เอ.

ตัวอย่างเช่น

โภ **สขิ** แน่ะสหาย โภ **สขี** แน่ะสหาย

โภ **สเข** แน่ะสหาย

๒๘๗. พฺรหฺมมุนาทิโต เอ วา.

เอ อ. การแปลงเป็น เอ **คสฺส** แห่ง สิ วิภัตติอันชื่อว่า ค **ปรสฺส** อันเป็นเบื้องหลัง **พฺรหฺมมุนาทิโต** จาก พฺรหฺม ศัพท์ และ มุนิ ศัพท์เป็นต้น **โหติ** ย่อมมี **วา** บ้าง.

พฺรหฺมมุนิอาทิโต คสฺส เอการาเทโส โหติ วา.

หลัง พฺรหฺม มุนิ ศัพท์เป็นต้น แปลง ค เป็น เอ บ้าง.

ตัวอย่างเช่น

ธมฺมํ ปณีตํ มนุเชสุ **พฺรหฺเม**[62] ข้าแต่ท้าวมหาพรหม เราไม่ประสงค์ จะแสดงธรรมอันประณีต แก่มวลมนุษย์.

เอส เสโล **มหาพฺรหฺเม**[63] ข้าแต่มหาพราหมณ์ (ฤาษีทักชูชก) ภูเขานี้เป็นภูเขาคันธมาทน์[๑]

กปฺปํ ติฏฺฐ **มหามุเน**[64] ข้าแต่พระมหามุนี พระองค์ จงดำรงอยู่ตลอดอายุกัปป์

ปุตฺโต อุปฺปชฺชตํ **อิเส**[65] ข้าแต่ฤาษี บุตร จงบังเกิดมีแก่หม่อมฉัน. (อิสิ ใน

ที่นี้หมายเอาพระอินทร์ที่แปลงร่างมาเป็น ฤๅษี)

องฺคาริโนทานิ ทุมา **ภทนฺเต**[66] ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ บัดนี้ ต้นไม้ทั้งหลาย มียอดอ่อนสีแดงดุจถ่านเพลิง

วาติ กึ?

ถาม. บทว่า วา มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า ไม่มีการแปลง ค เป็น เอ บ้าง

ตัวอย่างเช่น

ปุจฺฉามิ ตำ มหาพฺรหฺม ข้าแต่มหาพรหม ข้าพเจ้า ขอถามท่าน

๒๘๘. ฆโต นิจฺจำ เอ.

เอ อ. การแปลงเป็น เอ **คสฺส** แห่ง สิ วิภัตติอันชื่อว่า ค **ปรสฺส** อันเป็นเบื้องหลัง **ฆโต** จาก อา อันชื่อว่า ฆ **โหติ** ย่อมมี **นิจฺจำ** แน่นอน.

ฆโต คสฺส นิจฺจำ เอกาโร โหติ.

หลัง อา อันชื่อว่า ฆ แปลง สิ วิภัตติอันชื่อว่า ค เป็น เอ แน่นอน.

ตัวอย่างเช่น

เอหิ **พาเล** ขมาเปติ แน่ะหญิงพาล เจ้าจงมา ขอโทษ

โภติ **อยฺเย** ข้าแต่แม่เจ้า

โภติ **กญฺเญ** แน่ะเด็กหญิง

โภติ **ขราทิเย**[67] แน่ะนางขราทิยะ

๒๘๙. สมาเส มาตาทิโต จ.

เอ อ. การแปลงเป็น เอ **คสฺส** แห่ง สิ วิภัตติอันชื่อว่า ค **ปรสฺส** อันเป็นเบื้องหลัง **มาตาทิโต** จากศัพท์มี มาตุ ศัพท์เป็นต้น **วตฺตมานสฺส** อันเป็นไป **สมาเส** ในสมาส **โหติ จ** ย่อมมีด้วย **วา** บ้าง.

สมาสวิสเย มาตุอาทิโต คสฺส เอกาโร โหติ วา.

ในสมาส หลัง มาตุ ศัพท์เป็นต้น แปลง สิ วิภัตติอันชื่อว่า ค เป็น เอ บ้าง.

ตัวอย่างเช่น

อจฺฉริยำ **นนฺทมาเต**[68] แน่ะแม่นันทะ น่าอัศจรรย์หนอ

อพฺภุตำ **นนฺทมาเต** แน่ะแม่นันทะ น่าประหลาดหนอ

โภติ **เสฏฺฐิธีเต** แน่ะธิดาเศรษฐีผู้เจริญ

โภติ **ราชธีเต** แน่ะราชธิดาผู้เจริญ

สมาเสติ กึ?

ถาม. บทว่า สมาเส มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า ไม่มีการแปลงเป็น เอ ในที่มิใช่บทสมาส

ตัวอย่างเช่น

โภติ **มาตา** ข้าแต่มารดาผู้เจริญ

โภติ **ธีตา** แน่ะธิดาผู้เจริญ

๒๙๐.เนวมฺมาทิโต.

เอ อ. การแปลงเป็น เอ **คสฺส** แห่ง สิ วิภัตติอันชื่อว่า ค **ปรสฺส** อันเป็นเบื้องหลัง **อมฺมาทิโต** จากศัพท์มี อมฺมา ศัพท์ **น โหติ เอว** ย่อมไม่มี นั่นเทียว.

อมฺมาทิโต คสฺส เนว เอการตฺตํ โหติ.

หลัง อมฺมา ศัพท์เป็นต้น ไม่แปลง สิ วิภัตติอันชื่อว่า ค เป็น เอ.

ตัวอย่างเช่น

โภติ **อมฺมา** ข้าแต่แม่

โภติ **อนฺนา** ข้าแต่แม่

โภติ **ตาตา** ข้าแต่พ่อ

๒๙๑. รสฺสา ลโต ยฺวาลปนสฺส เวโว.

เวโว อ. การแปลงเป็น เว และ โว ท. **ยฺวาลปนสฺส** แห่ง โย วิภัตติฝ่ายอาลปนะ **ปรสฺส** อันเป็นเบื้องหลัง **รสฺสา** จากรัสส-สระ **ลโต** อันชื่อว่า ล **โหติ** ย่อมมี.

[หลัง ล ที่เป็นรัสสะโดยธรรมชาติ แปลง โย วิภัตติอาลปนะ เป็น เว และ โว].

ตัวอย่างเช่น

ภิกฺขเว ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย

ภิกฺขโว ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย

เหตเว แน่ะเหตุทั้งหลาย

เหตโว แน่ะเหตุทั้งหลาย

ชนฺตเว แน่ะสัตว์ผู้เกิดทั้งหลาย

ชนฺตโว แน่ะสัตว์ผู้เกิดทั้งหลาย

๒๙๒. ณเลหิ วา สสฺส โน.

โน อ. การแปลงเป็น โน **สสฺส** แห่ง ส วิภัตติ **ปรสฺส** อันเป็น เบื้องหลัง **ณเลหิ** จากอิวัณณะอันชื่อว่า ณ และจากอุวัณณะ อันชื่อว่า ล ท. **โหติ** ย่อมมี **วา** บ้าง.

[หลัง ณ และ ล แปลง ส วิภัตติ เป็น โน บ้าง].

ตัวอย่างเช่น

อคฺคิโน, อคฺคิสฺส แก่ไฟ
ทณฺฑิโน, ทณฺฑิสฺส แก่ผู้คนมีไม้เท้า
ภิกฺขุโน, ภิกฺขุสฺส แก่ภิกษุ
สยมฺภุโน, สยมฺภุสฺส แก่พระสยัมภู

๒๙๓. ฆปโต จ โยนํ ลุตฺติ.

ลุตฺติ อ. การลบ **โยนํ** ซึ่ง โย วิภัตติ ท. **ปเรสํ** อันเป็นเบื้อง หลัง **ฆปโต จ** จาก ฆ และ ป ด้วย **ณเลหิ จ** จาก ณ และ ล ท. ด้วย **โหติ** ย่อมมี **วา** บ้าง.

ฆปณเลหิ โยนํ ลุตฺติ ภวติ วา.

หลัง อา การันต์ อิตถีลิงค์, อิ อี อุ อู การันต์ อิตถีลิงค์, อิ อี การันต์ปุงลิงค์ นปุงสกลิงค์และ อุ อู การันต์ ปุงลิงค์ นปุงสกลิงค์ ลบ โย วิภัตติบ้าง.

ตัวอย่างเช่น

กญฺญา, กญฺญาโย เด็กหญิงทั้งหลาย, ซึ่งเด็กหญิงทั้งหลาย
รตฺตี, รตฺติโย ราตรีทั้งหลาย, ซึ่งราตรีทั้งหลาย
อิตฺถี, อิตฺถิโย หญิงทั้งหลาย, ซึ่งหญิงทั้งหลาย
วธู, วธุโย หญิงสาวทั้งหลาย, ซึ่งหญิงสาวทั้งหลาย
ยาคู, ยาคุโย ข้าวยาคูทั้งหลาย, ซึ่งข้าวยาคูทั้งหลาย
อมู, อมุโย หญิงทั้งหลายเหล่าโน้น, ซึ่งหญิงทั้งหลายเหล่าโน้น
อคฺคี, อคฺคโย ไฟทั้งหลาย, ซึ่งไฟทั้งหลาย
ภิกฺขู, ภิกฺขโว ภิกษุทั้งหลาย, ซึ่งภิกษุทั้งหลาย
สยมฺภู, สยมฺภุโว พระสยัมภูทั้งหลาย, ซึ่งพระสยัมภูทั้งหลาย

อฏฺฐี, อฏฺฐินี กระดูกทั้งหลาย, ซึ่งกระดูกทั้งหลาย
อายู, อายูนิ อายุทั้งหลาย, ซึ่งอายุทั้งหลาย

๒๙๔. ลโต ยถาสมฺภวำ โวโน จ.

โวโน อ. การแปลงเป็น โว และ โน ท. **โยนำ** แห่ง โย วิภัตติ ท. **ปเรสำ** อันเป็นเบื้องหลัง **ลโต** จาก อุ อู อันชื่อว่า ล **โหนฺติ จ** ย่อมมีด้วย **ยถาสมฺภวำ** ตามสมควร **วา** บ้าง.

ลโต โยนำ โวโนอาเทสา โหนฺติ วา ยถาสมฺภวำ.

หลัง อุ อู ปุงลิงค์อันชื่อว่า ล แปลง โย วิภัตติเป็น โว โน ตามที่เป็นไปได้บ้าง.

ตัวอย่างเช่น

ภิกฺขโว, ภิกฺขู ภิกษุทั้งหลาย, ซึ่งภิกษุทั้งหลาย
สยมฺภุโว, สยมฺภู พระสยัมภูทั้งหลาย, ซึ่งพระสยัมภูทั้งหลาย
เหตโว, เหตู, เหตุโย เหตุทั้งหลาย, ซึ่งเหตุทั้งหลาย
ชนฺตโว, ชนฺตุโน, ชนฺตู, ชนฺตุโย สัตว์ทั้งหลาย

จสทฺทคฺคหณมวธารณตฺถำ.

จ ศัพท์ มีประโยชน์เพื่อห้ามการแปลง โย วิภัตติเป็น โว และ โน ในสรรพนาม บางศัพท์ที่เป็น อุ การันต์

ตัวอย่างเช่น

อมู ปุริสา ติฏฺฐนฺติ บุรุษเหล่าโน้น ยืนอยู่
อมู ปุริเส ปสฺสถ พวกท่าน จงดูบุรุษเหล่าโน้น

๒๙๕. อมฺหสฺส สวิภตฺติกสฺส มมำ เส.

เส ในเพราะ ส วิภัตติ **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **มมำ** อ. การแปลง- เป็น มมำ **อมฺหสฺส** แห่ง อมฺห ศัพท์ **สพฺพสฺส** ทั้งศัพท์ **สวิภตฺติกสฺส** พร้อมทั้งวิภัตติ **โหติ** ย่อมมี.

อมฺหสทฺทสฺส สพฺพสฺเสว สวิภตฺติกสฺส มมำอาเทโส โหติ สวิภตฺติยำ.

เพราะ ส วิภัตติอยู่เบื้องหลัง แปลง อมฺห ทั้งศัพท์กับ ส เป็น มมำ.

ตัวอย่างเช่น

มมำ ทียเต [อิทำ ธนำ] ทรัพย์นี้ อันท่าน ให้แก่ข้าพเจ้า
มมำ ปริคฺคโห ทรัพย์ของข้าพเจ้า

๒๙๖. โยมฺหิ ปฐเม มยํ.

โยมฺหิ ปฐเม ในเพราะ โย ปฐมาวิภัตติ **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **มยํ** อ. การแปลงเป็น มยํ **อมฺหสฺส** แห่ง อมฺห ศัพท์ **สพฺพสฺส** ทั้งศัพท์ **สวิภตฺติกสฺส** พร้อมทั้งวิภัตติ **โหติ** ย่อมมี.

อมฺหสทฺทสฺส สพฺพสฺเสว สวิภตฺติกสฺส มยํอาเทโส โหติ โยมฺหิ ปฐเม.

เพราะ โย ปฐมาวิภัตติอยู่เบื้องหลัง แปลง อมฺห ทั้งศัพท์กับ โย เป็น มยํ.

ตัวอย่างเช่น

มยํ คจฺฉาม พวกเรา จะไป

อมฺหสฺสาติ กิมตฺถํ ?

ถาม. บทว่า อมฺหสฺส ท่านใส่เพิ่มเข้ามาเพื่อประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า ไม่มีการแปลง โย ปฐมาวิภัตติ กับศัพท์อื่นนอกจาก อมฺห ศัพท์เป็น มยํ

ตัวอย่างเช่น

ปุริสา ติฏฺฐนฺติ พวกบุรุษ ยืนอยู่

โยมฺหีติ กิมตฺถํ ?

ถาม. บทว่า โยมฺหิ ท่านใส่เพิ่มเข้ามาเพื่อประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า ไม่มีการแปลง อมฺห ศัพท์ กับวิภัตติอื่นนอกจาก โย เป็น มยํ

ตัวอย่างเช่น

อหํ คจฺฉามิ เรา จะไป

ปฐเมติ กิมตฺถ?

ถาม. บทว่า ปฐเม ท่านใส่เพิ่มเข้ามาเพื่ออะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า ไม่แปลง อมฺห ศัพท์ กับ โย ทุติยาวิภัตติ เป็น มยํ

ตัวอย่างเช่น

อมฺหากํ ปสฺสสิ ท่าน ย่อมเห็นพวกเรา

[คำชี้แจงของผู้รจนา]

อิมสฺมึ ปกรเณ วนฺตุมนฺตุปจฺจยานํ วการมการํ เทสโต วิโยเชตฺวา สุขุจฺจารณตฺถํ อการํ คเหตฺวา อนฺตุปจฺจโยติ๑ โวหาโร กริยติ. ปจฺจยาวยโว หิ ปจฺจโยติ นามํ ลภติ. ตสฺส จ ปโยคานุรูปโต อาเทโส วิธิยฺยติ.

ในคัมภีร์สัททนีตินี้ วนฺตุ และ มนฺตุ ปัจจัย ข้าพเจ้า เรียกว่า **อนฺตุ** ปัจจัย โดยแยก ว อักษรของ วนฺตุ ปัจจัยและ ม อักษร ของ มนฺตุ ปัจจัยออกจากฐานเดิม คงไว้แต่เพียง อ อักษรเท่านั้น จุดประสงค์ก็คือเพื่อให้ออกเสียงได้ง่าย. จริงอยู่ ศัพท์ที่เป็นส่วนหนึ่ง ของปัจจัย ก็พลอยได้ชื่อว่าปัจจัยไปด้วย. ก็และในการทำการแปลงศัพท์ที่เป็นส่วนหนึ่งของปัจจัยนั้น สามรถทำได้ตามสมควรแก่อุทาหรณ์ [หมายความว่า ถึงจะออกเสียงเป็น "อนฺตุ" แต่เวลา แปลงให้แปลงเฉพาะ "นฺตุ"]

๒๙๗. นฺตุสฺส® นฺโต อา จ.

> **โยมฺหิ ปฐเม** ในเพราะ โย ปฐมาวิภัตติ **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **นฺโต จ** อ. การแปลงเป็น นฺโต ด้วย **อา จ** อ. การแปลงเป็น อา ด้วย **อนฺตุสฺส** แห่ง นฺตุ ปัจจัย **สพฺพสฺส** ทั้งศัพท์ **สวิภตฺติกสฺส** พร้อมทั้ง วิภัตติ **โหนฺติ** ย่อมมี.

นฺตุปจฺจยสฺส สพฺพสฺเสว สวิภตฺติกสฺส นฺโตอิจฺจาเทโส โหติ อา จ โยมฺหิ ปฐเม.

เพราะ โย ปฐมาวิภัตติอยู่เบื้องหลัง แปลง นฺตุ ปัจจัยทั้งศัพท์กับ โย วิภัตติเป็น นฺโต และ อา.

ตัวอย่างเช่น

คุณวนฺโต ติฏฺฐนฺติ ผู้มีคุณทั้งหลาย ย่อมยืน

สติมนฺโต ติฏฺฐนฺติ ผู้มีสติทั้งหลาย ย่อมยืน

สติมา ติฏฺฐนฺติ ผู้มีสติทั้งหลาย ย่อมยืน

จกฺขุมา อนฺธิกา โหนฺติ ผู้มีนัยน์ตาทั้งหลาย แต่เป็นเหมือนคนบอด

๒๙๘. เส วา นฺตสฺส.

> **เส** ในเพราะ ส วิภัตติ **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **นฺตสฺส** อ. การแปลงเป็น นฺตสฺส **อนฺตุสฺส** แห่ง นฺตุ ปัจจัย **สพฺพสฺส** ทั้งศัพท์ **สวิภตฺติกสฺส** พร้อมทั้งวิภัตติ **โหติ** ย่อมมี **วา** บ้าง.

นฺตุปจฺจยสฺส สพฺพสฺเสว สวิภตฺติกสฺส นฺตสฺสอิจฺจาเทโส โหติ วา เส วิภตฺติยํ.

ในปุงลิงค์ เพราะ ส วิภัตติอยู่เบื้องหลัง แปลง นฺตุ ปัจจัยทั้งศัพท์กับ ส วิภัตติเป็น นฺตสฺส บ้าง.

ตัวอย่างเช่น

สีลวนฺตสฺส[69] สีลวโต วา ของท่านผู้มีศีล

๒๙๙. สิมฺหา นิจฺจํ.

สิมฺหิ ในเพราะ สิ วิภัตติ **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **อา** อ. การแปลงเป็น อา **อนฺตุสฺส** แห่ง นฺตุ ปัจจัย **สพฺพสฺส** ทั้งศัพท์ **สวิภตฺติกสฺส** พร้อมทั้งวิภัตติ **โหติ** ย่อมมี **นิจฺจํ** แน่นอน.

นฺตุปจฺจยสฺส สพฺพสฺเสว สวิภตฺติกสฺส อาอาเทโส โหติ นิจฺจํ สิมฺหิ วิภตฺติยํ.

ในปุงลิงค์ เพราะ สิ ปฐมาวิภัตติอยู่เบื้องหลัง แปลง นฺตุ ปัจจัยกับ สิ วิภัตติเป็น อา แน่นอน.

ตัวอย่างเช่น

คุณวา	ผู้มีคุณ
ปญฺญวา	ผู้มีปัญญา
สติมา	ผู้มีสติ
ธิติมา	ผู้มีปัญญาเครื่องทรงจำ

๓๐๐. นปุสเก อํ วา.

สิมฺหิ ในเพราะ สิ วิภัตติ **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **อํ** อ. การแปลงเป็น อำ **อนฺตุสฺส** แห่ง นฺตุ ปัจจัย **สพฺพสฺส** ทั้งศัพท์ **สวิภตฺติกสฺส** พร้อมทั้งวิภัตติ **วตฺตมานสฺส** อันเป็นไปอยู่ **นปุสเก** ในนปุงสกลิงค์ **โหติ** ย่อมมี **วา** บ้าง.

นฺตุปจฺจยสฺส สพฺพสฺเสว สวิภตฺติกสฺส อํ โหติ วา สิมฺหิ วิภตฺติยํ นปุสเก วตฺตมานสฺส.

ในนปุงสกลิงค์ เพราะ สิ ปฐมาวิภัตติอยู่เบื้องหลัง แปลง นฺตุ ปัจจัยทั้งศัพท์ กับ สิ วิภัตติ เป็น อำ บ้าง.

ตัวอย่างเช่น

คุณวํ จิตฺตํ ติฏฺฐติ	จิตที่มีคุณธรรม
รุจิมํ ปุปฺผํ	ดอกไม้งาม

วาติ กสฺมา?

ถาม. บทว่า วา ท่านใส่เพิ่มเข้ามาเพื่อประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า ไม่มีการแปลง นฺตุ ปัจจัยกับ สิ เป็น อำ บ้าง

ตัวอย่างเช่น

วณฺณวนฺตํ อคนฺธกํ[70] ซึ่งดอกไม้มีสีแต่ไม่มีกลิ่น

๓๐๑. มตนฺตเร เค.

มตนฺตเร ในมติอื่น **เค** ในเพราะ สิ วิภัตติอันชื่อว่า ค **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **อ** อ. การแปลงเป็น อ **อนฺตุสฺส** แห่ง นฺตุ ปัจจัย **สพฺพสฺส** ทั้งศัพท์ **สวิภตฺติกสฺส** พร้อมทั้งวิภัตติ **โหติ** ย่อมมี.

นฺตุปจฺจยสฺส สพฺพสฺเสว สวิภตฺติกสฺส อ โหติ เค ปเร อาจริยานํ มตนฺตเร.

ตามมติอาจารย์อื่น เพราะ สิ ปฐมาวิภัตติอันชื่อว่า ค อยู่เบื้องหลัง แปลง นฺตุ ปัจจัยทั้งศัพท์กับ สิ ปฐมาวิภัตติอันชื่อว่า ค เป็น อ ได้.

ตัวอย่างเช่น

โภ **คุณวา**[71] ข้าแต่ท่านผู้มีคุณ

สาสนสฺมิญฺหิ สานุสารา อาลปนา นตฺถิ, "ยสสฺสินา ปญฺญวนฺตา วิสยฺหา[72]*"ติ เอตฺถ ปน วุตฺติ อนุรกฺขณตฺถา ปญฺญวนฺตสทฺทโต อนุสาราคโม กโต, นนฺติ ปทปูรเณ นิปาตปทา, โภ ยสสฺสิ ปญฺญวนฺต อิติ อตฺโถ, ตสฺมา "โภ คุณวนฺ"ติ เอตฺถาปิ อนุสาราคเมน น ภวิตพฺพา.*[๑]

ก็ในคัมภีร์ฝ่ายพระศาสนา รูปอาลปนะที่ลงท้ายด้วยนิคคหิต ไม่มีใช้.

สำหรับตัวอย่างนี้ว่า :-

ยสสฺสิ นา ปญฺญวนฺตา วิสยฺหา[๒] ข้าแต่พระองค์ผู้เรืองยศ ปรากฏพระปรีชา...

ได้ลงนิคคหิตอาคมท้าย ปญฺญวนฺต ศัพท์เพื่อรักษากฏของคาถาไว้. คำว่า นา เป็น นิบาตใช้ทำบาทคาถาให้เต็ม. ความก็คือ **โภ ยสสฺสิ ปญฺญวนฺต** (ข้าแต่พระองค์ ผู้เรืองยศ ปรากฏพระปรีชาญาณ), เพราะเหตุนั้น นิคคหิตแม้ในคำว่า **โภ คุณวา** นี้ จึงควรเป็น นิคคหิตอาคม (ไม่ใช่เป็น อ ที่แปลง มาจาก นฺตุ ปัจจัย กับ ค).

๓๐๒. อวณฺโณ ยถารหา.

เค ในเพราะ สิ วิภัตติอันชื่อว่า ค **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **อวณฺโณ** อ. การแปลงเป็นอวัณณะ **อนฺตุสฺส** แห่ง นฺตุ ปัจจัย **สพฺพสฺส** ทั้งศัพท์ **สวิภตฺติกสฺส** พร้อมกับวิภัตติ **โหติ** ย่อมมี **ยถารหา** ตามสมควร.

อสฺมากา มเต นฺตุปจฺจยสฺส สพฺพสฺเสว สวิภตฺติกสฺส ออาสงฺขาโต อวณฺโณ โหติ เค ปเร ยถารหา.

ตามความเห็นของข้าพเจ้า ให้แปลง นฺตุ ปัจจัยทั้งศัพท์กับ สิ วิภัตติอันชื่อว่า ค เป็น อวัณณะ คือ เป็น อ และ อา ตามสมควรที่จะเป็นได้.

ตัวอย่างเช่น

โภ **คุณว** ข้าแต่ท่านผู้มีคุณ

โภ **คุณวา** ข้าแต่ท่านผู้มีคุณ

โภ **สติม**	ข้าแต่ท่านผู้มีสติ
โภ **สติมา**	ข้าแต่ท่านผู้มีสติ
ปาเท วนฺทามิ **จกฺขุม**[®, 73]	ข้าแต่พระองค์ผู้มีจักษุ ข้าพระองค์ขอถวายบังคมพระบาททั้งคู่
เอวํ ชานาหิ **ปาปิม**[74]	ดูก่อนมารผู้มีบาป เจ้าจงรู้อย่างนี้
ตคฺฆ ภควา **โพชฺฌงฺคา**[75]	ข้าแต่พระผู้มีพระภาค โพชฌงค์ทั้งหลาย ....
กถํ นุ ภควา **ตุยฺหํ**	ข้าแต่พระผู้มีพระภาค สาวกของพระองค์ทำกาลกิริยาอย่างไรหนอ
อายสฺมา **ติสฺส**	แน่ะท่านดิส

๓๐๓. นาสฺมึเสสุ วา ตาติโต.

นาสฺมึเสสุ ในเพราะ นา สฺมึ และ ส วิภัตติ ท. **ปเรสุ** อันเป็น เบื้องหลัง **ตาติโต** อ. การแปลงเป็น ตา ติ และ โต ท. **อนฺตุสฺส** แห่ง นฺตุ ปัจจัย **สพฺพสฺส** ทั้งศัพท์ **สวิภตฺติกสฺส** พร้อมทั้ง วิภัตติ **โหนฺติ** ย่อมมี **ยถากฺกมํ** ตามลำดับ **วา** บ้าง.

นฺตุปจฺจยสฺส สพฺพสฺเสว สวิภตฺติกสฺส ตาติโตอาเทสา โหนฺติ วา นาสฺมึสอิจฺเจเตสุ ยถากฺกมํ.

เพราะ นา สฺมึ และ ส วิภัตติอยู่เบื้องหลัง แปลง นฺตุ ปัจจัยทั้งศัพท์กับ นา วิภัตติเป็น ตา กับ สฺมึ วิภัตติ เป็น ติ, กับ ส เป็น โต บ้าง.

ตัวอย่างเช่น

คุณวตา, คุณวนฺเตน	อันท่านผู้มีคุณ
คุณวติ, คุณวนฺตสฺมึ	ในท่านผู้มีคุณ
คุณวโต, คุณวนฺตสฺส	ของท่านผู้มีคุณ
สติมตา, สติมนฺเตน	อันท่านผู้มีสติ
สติมติ, สติมนฺตสฺมึ	ในท่านผู้มีสติ
สติมโต, สติมนฺตสฺส	ของท่านผู้มีสติ

๓๐๔. ตํ นมฺหิ.

นมฺหิ ในเพราะ นํ วิภัตติ **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **ตํ** อ. การแปลงเป็น ตํ **อนฺตุสฺส** แห่ง นฺตุ ปัจจัย **สพฺพสฺส** ทั้งศัพท์ **สวิภตฺติกสฺส** พร้อม กับ วิภัตติ **โหติ** ย่อมมี **วา** บ้าง.

นฺตุปจฺจยสฺส สพฺพสฺเสว สวิภตฺติกสฺส ตมฺอาเทโส โหติ วา นมฺหิ วิภตฺติยมฺ.

เพราะ นมฺ วิภัตติอยู่เบื้องหลัง แปลง นฺตุ ปัจจัยศัพท์กับ นมฺ วิภัตติเป็น ตมฺ บ้าง.

ตัวอย่างเช่น

คุณวตมฺ, คุณวนฺตานมฺ ของผู้มีคุณทั้งหลาย

สติมตมฺ, สติมนฺตานมฺ ของผู้มีสติทั้งหลาย

๓๐๕. อิทสฺสิมํ[๑] สิมฺหิ[๒] นปุสเก.

สิมฺหิ ในเพราะ สิ วิภัตติ **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **อิมมฺ** อ. การแปลงเป็น อิมมฺ **อิทสฺส** แห่ง อิทมฺ ศัพท์ **สพฺพสฺส** ทั้งศัพท์ **สวิภตฺติกสฺส** พร้อมทั้งวิภัตติ **วตฺตมานสฺส** อันเป็นไป **นปุสเก** ในนปุงสกลิงค์ **โหติ** ย่อมมี **วา** บ้าง.

อิทมฺสทฺทสฺส สพฺพสฺเสว สวิภตฺติกสฺส อิมมฺอาเทโส โหติ วา สิมฺหิ วิภตฺติยมฺ นปุสเก วตฺตมานสฺส.

เพราะ สิ วิภัตติอยู่เบื้องหลัง แปลง อิทมฺ ทั้งศัพท์ที่เป็นนปุงสกลิงค์กับวิภัตติเป็น อิมมฺ บ้าง.

ตัวอย่างเช่น

อิมมฺ จิตฺตมฺ ติฏฺฐติ จิตดวงนี้ ย่อมเกิดขึ้น

อิทมฺ จิตฺตมฺ ติฏฺฐติ วา อีกอย่างหนึ่ง ใช้เป็นรูป อิทมฺ ก็ได้

๓๐๖. อยมนปุสกสฺส นิจฺจมฺ.

อยมฺ อ. การแปลงเป็น อยมฺ **อิทสฺส** แห่ง อิทมฺ ศัพท์ **สพฺพสฺส** ทั้งศัพท์ **อนปุสกสฺส** อันไม่ใช่นปุงสกลิงค์ (อันเป็นปุงลิงค์, อิตถีลิงค์) **สวิภตฺติกสฺส** พร้อมทั้งวิภัตติ **โหติ** ย่อมมี **นิจฺจมฺ** แน่นอน.

อิทมฺสทฺทสฺส อนปุสกสฺส สพฺพสฺเสว สวิภตฺติกสฺส อยมฺอิจฺจาเทโส โหติ นิจฺจมฺ.

แปลง อิทมฺ ทั้งศัพท์ที่เป็นปุงลิงค์และอิตถีลิงค์กับวิภัตติ เป็น อยมฺ แน่นอน.

ตัวอย่างเช่น

อยมฺ ปุริโส บุรุษนี้

อยมฺ อิตฺถี หญิงนี้

๓๐๗. โยอำนาทีสุ จ เตลิงฺคิกสฺสิโม วา.

โยอำนาทีสุ ในเพราะวิภัตติ ท. มี โย อำ และ นา เป็นต้น **ปเรสุ** อันเป็นเบื้องหลัง **อิโม** อ. การแปลงเป็น อิม **อิทสฺส** แห่ง อิทำ ศัพท์ **สพฺพสฺส** ทั้งศัพท์ **เตลิงฺคิกสฺส** อันเป็นไปใน ๓ ลิงค์ **โหติ** ย่อมมี **วา** บ้าง.

อิทำสทฺทสฺส ติลิงฺเค นิยุตฺตสฺส สพฺพสฺเสว อิมอิจฺจาเทโส โหติ วา โยอำนาทีสุ ปเรสุ.

เพราะ โย อำ และ นาวิภัตติเป็นต้นอยู่เบื้องหลัง แปลง อิทำ ทั้งศัพท์ในลิงค์ทั้ง ๓ เป็น อิม บ้าง.

จสทฺทคฺคหณำ สวิภตฺติคฺคหณนิวตฺตนตฺถำ.

จ ศัพท์ มีประโยชน์เพื่อห้าม สวิภตฺติ ศัพท์ตามมา

ตัวอย่างเช่น

อิเม ปุริสา ติฏฺฐนฺติ	บุรุษเหล่านี้ ยืนอยู่
อิเม ปุริเส ปสฺสถ	พวกท่าน จงดูบุรุษเหล่านี้
อิมำ ปุริสำ	ซึ่งบุรุษนี้
อิมำ อิตฺถึ	ซึ่งหญิงนี้
อิมำ จิตฺตำ ปสฺสติ	ย่อมเห็นจิตนี้
อิทำ จิตฺตำ ปสฺสติ วา	ย่อมเห็นซึ่งจิตนี้ (ใช้เป็น อิทำ บ้าง.)
อิมา คาถาโย	คาถาเหล่านี้
อิมาย	ด้วยคาถานี้
อิมาหิ	ด้วยคาถาเหล่านี้
อิมิสฺสาย	ของหญิงนี้
อิมิสฺสำ	ในหญิงนี้
อิมาสำ	ของหญิงเหล่านี้
อิมาสุ	ในหญิงเหล่านี้
อิมสฺส	ของบุรุษนี้
อิเมสำ	ของบุรุษเหล่านี้
อิมสฺมา	จากบุรุษนี้
อิเมหิ	จากบุรุษเหล่านี้
อิมสฺมึ	ในบุรุษนี้
อิเมสุ	ในบุรุษเหล่านี้

๓๐๘. อมุสฺสาทุมสิสุ นปุสเก.

อสิสุ ในเพราะ อ และ สิ วิภัตติ ท. **ปเรสุ** อันเป็นเบื้องหลัง **อทุ** อ. การแปลงเป็น อทุ **อมุสฺส** แห่ง อมุ ศัพท์ **สพฺพสฺส** ทั้งศัพท์ **สวิภตฺติกสฺส** พร้อมทั้งวิภัตติ **วตฺตมานสฺส** อันเป็นไป **นปุสเก** ในนปุงสกลิงค์ **โหติ** ย่อมมี.

อมุสทฺทสฺส สพฺพสฺเสว สวิภตฺติกสฺส อทุ โหติ อสิสุ นปุสเก วตฺตมานสฺส.

เพราะ อ และ สิ วิภัตติอยู่เบื้องหลัง แปลง อมุ ทั้งศัพท์ที่เป็นนปุงสกลิงค์กับวิภัตติ นั้นๆ เป็น อทุ.

ตัวอย่างเช่น

อทุ ปุปฺผ ปสฺสติ ย่อมดู ซึ่งดอกไม้ดอกโน้น

อทุ ปุปฺผ วิโรจติ ดอกไม้ดอกโน้น ย่อมงดงาม

๓๐๙. อิตฺถิปุมนปุสกสงฺขฺย.

เอต วจน อ. คำว่า **อิตฺถิปุมนปุสกสงฺขฺย** "สังขยาที่เป็นได้ ทั้งอิตถีลิงค์, ปุงลิงค์ และนปุงสกลิงค์" นี้ **ปณฺฑิเตน** อัน บัณฑิต **เวทิตพฺพ** พึงทราบ **อธิการตฺถ** ว่ามีอธิการเป็นอรรถ.

อิตฺถิปุมนปุสกสงฺขฺยอิจฺเจต อธิการตฺถ เวทิตพฺพ. อย วุตฺติ, อย ปนาธิปฺปาย-วิญฺญาปิกา อนุวุตฺติ,

คำว่า **อิตฺถิปุมนปุสกสงฺขฺย** นี้ พึงทราบว่ามีประโยชน์เพื่อเป็นอธิการ (ศัพท์ที่ตาม ไปสู่สูตรต่างๆ) คำที่กล่าวมานี้เป็นวุตติของสูตร. ส่วนคำที่จะกล่าวต่อไปนี้ เป็นอนุวุตติ (วุตติ เพิ่มเติม) ที่แสดงให้ทราบถึงความประสงค์.

อิตฺถิปุมนปุสกวาจกตฺตา อิตฺถิปุมนปุสกสงฺขาต สงฺขฺยาสทฺทรูป อิทานิ อมฺเหหิ วุจฺจเต, เอตฺถ วจเน® อิตฺถิปุมนปุสกสทฺโท จ สงฺขฺยาสทฺโท จ เทฺวปิ วตฺตนฺตีติ.

บัดนี้ ข้าพเจ้าจะแสดงรูปศัพท์สังขยา ที่เป็นได้ทั้งอิตถีลิงค์ ปุงลิงค์ และนปุงสกลิงค์ เพราะเป็นศัพท์ที่แสดงถึง (สื่อถึง) ความเป็นอิตถีลิงค์ ปุงลิงค์ และนปุงสกลิงค์. ศัพท์ว่า อิตฺถิปุมนปุสก และ ศัพท์ว่า สงฺขฺยา ทั้งสองศัพท์ในสูตรนี้ ย่อมตามไป (ในสูตรต่างๆ).

๓๑๐. โยสุ ทฺวินฺน เทฺว ทุเว.

โยสุ ในเพราะ โย วิภัตติ ท. **ปเรสุ** อันเป็นเบื้องหลัง **เทฺว ทุเว** อ. การแปลงเป็น เทฺว,ทุเว ท. **ทฺวินฺน สงฺขฺยาน** แห่ง ทฺวิ สังขยา ท. **สวิภตฺติกาน**

พร้อมทั้งวิภัตติ **วตฺตมานานํ** อันเป็นไปอยู่ **อิตฺถิปุมนปุสเก** ใน อิตถีลิงค์ ปุงลิงค์ และ นปุงสกลิงค์ **โหนฺติ** ย่อมมี.

ทฺวินฺนํ สงฺขฺยานํ อิตฺถิปุมนปุสเก วตฺตมานานํ สวิภตฺติกานํ เทฺวทุเวอาเทสา โหนฺติ โยสุ.

เพราะ โย วิภัตติทั้งหลายอยู่เบื้องหลัง แปลง ทฺวิ สังขยาที่เป็นอิตถีลิงค์, ปุงลิงค์ และนปุงสกลิงค์ กับ โย วิภัตติ เป็น เทฺว ทุเว.

ตัวอย่างเช่น

เทฺว อิตฺถิโย หญิง ๒ คน
เทฺว ธมฺมา ธรรม ๒ หมวด
เทฺว รูปานิ รูป ๒ รูป
เทฺว นปุสกา บัณเฑาะก์ ๒ คน
ทุเว กญฺญาโย เด็กหญิง ๒ คน
ทุเว สมณา สมณะ ๒ รูป
ทุเว จิตฺตานิ จิต ๒ ดวง

๓๑๑. ติจตุนฺนํ ติสฺโส จตสฺโส ตโย จตฺตาโร ตีณิ จตฺตาริ.[๑]

โยสุ ในเพราะ โย วิภัตติ ท. **ปเรสุ** อันเป็นเบื้องหลัง **ติสฺโส จตสฺโส ตโย จตฺตาโร ตีณิ จตฺตาริ** อ. การแปลงเป็น ติสฺโส จตสฺโส ตโย จตฺตาโร ตีณิ และ จตฺตาริ ท. **ติจตุนฺนํ สงฺขฺยานํ** แห่ง ติ สังขยา และ จตุ สังขยา ท. **สวิภตฺติกานํ** พร้อมทั้งวิภัตติ **วตฺตมานานํ** อันเป็นไปอยู่ **อิตฺถิปุมนปุสเก** ในอิตถีลิงค์ ปุงลิงค์ และ นปุงสกลิงค์ **โหนฺติ** ย่อมมี.

ติจตุนฺนํ สงฺขฺยานํ อิตฺถิปุมนปุสเก วตฺตมานานํ สวิภตฺติกานํ ติสฺโส จตสฺโส ตโย จตฺตาโร ตีณิ จตฺตาริอิจฺเจเต อาเทสา โหนฺติ โยอิจฺเจเตสุ.

ในเพราะ โย วิภัตติทั้งหลาย แปลง ติ และ จตุ สังขยาที่เป็นอิตถีลิงค์, ปุงลิงค์ และนปุงสกลิงค์ พร้อมวิภัตติเป็น ติสฺโส จตสฺโส ตโย จตฺตาโร ตีณิ จตฺตาริ.

ตัวอย่างเช่น

ติสฺโส เวทนา[74] เวทนา ๓
จตสฺโส ทิสา[75] ทิศ ๔
ตโย ชนา ชน ๓ คน
ตโย ชเน ซึ่งชน ๓ คน
จตฺตาโร ปุริสา บุรุษ ๔ คน

จตฺตาโร ปุริเส ซึ่งบุรุษ ๔ คน
ตีณิ อายตนานิ อายตนะ ๓
จตฺตาริ อริยสจฺจานิ[76] อริยสัจจ์ ๔

๓๑๒. อุภูภยโต โยนโม.

โอ อ. การแปลงเป็น โอ **โยนํ** แห่ง โย วิภัตติ ท. **ปเรสํ** อันเป็น เบื้องหลัง **อุภูภยโต** จาก อุภ ศัพท์ และ อุภย ศัพท์ **วตฺตมาเนหิ** อันเป็นไปอยู่ **อิตฺถิปุมนปุสเก** ในอิตถีลิงค์ ปุงลิงค์ และนปุงสกลิงค์ **โหติ** ย่อมมี.

อิตฺถิปุมนปุสเก วตฺตมาเนหิ อุภอุภยอิจฺเจเตหิ สพฺพนาเมหิ ปเรสํ โยนํ โอการาเทโส โหติ.
หลัง อุภ อุภย สรรพนามที่เป็นไปในลิงค์ทั้งสาม แปลง โย วิภัตติทั้งหลาย เป็น โอ.
ตัวอย่างเช่น
อุโภ กุมารา[77] กุมารทั้งคู่
อุโภ กุมาเร[78] ซึ่งกุมารทั้งคู่
อุโภ อิตฺถิโย หญิงทั้งคู่
อุโภ ปาทานิ เท้าทั้งคู่
อุภโย เทวมานุสา เทวดาและมนุษย์ทั้งคู่
อุภโย อิตฺถิโย หญิงทั้งคู่
อุภโย จิตฺตานิ จิตทั้งคู่

๓๑๓. สุนํหิสุ อนฺโต จ.

สุหิสุ ในเพราะ สุ และ หิ วิภัตติ ท. **ปเรสุ** อันเป็นเบื้องหลัง **สโร** อ. สระ **อนฺโต** อันเป็นที่สุด **อุภสฺส** ของ อุภ ศัพท์ **โอ** เป็น โอ **โหติ จ** ย่อมเป็นด้วย.

อุภสทฺทสฺส อนฺโต จ โอกาโร โหติ สุหิสุ.
เพราะ สุ หิ วิภัตติอยู่เบื้องหลัง แปลงสระที่สุดศัพท์ของ อุภ เป็น โอ.
ตัวอย่างเช่น
อุโภสุ อนฺเตสุ[79] ในที่สุดทั้งคู่
อุโภสุ ปุริเสสุ ในบุรุษทั้งคู่
อุโภสุ อิตฺถีสุ ในหญิงทั้งคู่
อุโภสุ ปสฺเสสุ ในข้างทั้งคู่

อุโภสุ จิตฺเตสุ ในจิตทั้งคู่
อุโภหิ หตฺเถหิ ด้วยมือทั้งคู่
อุโภหิ พาหาหิ ด้วยแขนทั้งคู่
อุโภหิ จิตฺเตหิ แต่จิตทั้งคู่

อาจริยา ปน "อุเภหิ อุเภหิ อุเภสู"ติปิ รูปานิ อิจฺฉนฺติ, เตสํ สิทฺธิ น ทุกฺกรา.

ส่วนอาจารย์ทั้งหลาย ประสงค์รูปทั้งหลายว่า อุเภหิ อุเภภิ อุเภสุ ด้วย,ซึ่งการ ทำตัวรูป ของศัพท์เหล่านั้น สำเร็จได้ไม่ยาก.[๑]

๓๑๔. ราชสฺส สวิภตฺติกสฺส เส รณฺโญ ราชิโน.

เส ในเพราะ ส วิภัตติ **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **รณฺโญ ราชิโน** อ. การแปลงเป็น รณฺโญ และ ราชิโน ท. **ราชสฺส** แห่ง ราช ศัพท์ **สวิภตฺติกสฺส** พร้อมทั้งวิภัตติ **โหนฺติ** ย่อมมี.

[เพราะ ส วิภัตติอยู่เบื้องหลัง แปลง ราช ศัพท์กับ ส วิภัตติ เป็น รณฺโญ ราชิโน].

ตัวอย่างเช่น

ปณฺณาการํ **รณฺโญ** อทาสิ ได้ถวายเครื่องบรรณาการ แก่พระราชา
รณฺโญ รฏฺฐํ แว่นแคว้นของพระราชา
ราชิโน รุจฺจติ ธมฺมจริยา การประพฤติธรรม เป็นที่พอพระทัยแก่พระราชา
ราชิโน สนฺตกํ พระราชทรัพย์ของพระราชา

๓๑๕. นมฺหิ รณฺญํ วา.

นมฺหิ ในเพราะ นํ วิภัตติ **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **รณฺญํ** อ. การแปลงเป็น รณฺญํ **ราชสฺส** แห่ง ราช ศัพท์ **สวิภตฺติกสฺส** พร้อมทั้งวิภัตติ **โหติ** ย่อมมี **วา** บ้าง.

[เพราะ นํ วิภัตติอยู่เบื้องหลัง แปลง ราช ศัพท์กับ นํ วิภัตติเป็น รณฺญํ บ้าง].

ตัวอย่างเช่น

รณฺญํ, ราชูนํ ของพระราชาทั้งหลาย

๓๑๖.นามฺหิ รณฺญา ราชินา.

นามฺหิ ในเพราะ นา วิภัตติ **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **รณฺญา ราชินา** อ. การแปลงเป็น รณฺญา และ ราชินา ท. **ราชสฺส** แห่ง ราช ศัพท์ **สวิภตฺติกสฺส** พร้อมทั้งวิภัตติ **โหนฺติ** ย่อมมี **วา** บ้าง.

[ในเพราะ นา วิภัตติเบื้องหลัง แปลง ราช ศัพท์ กับ นา วิภัตติ เป็น รณฺญา ราชินา บ้าง].

ตัวอย่างเช่น

เตน **รณฺญา** อันพระราชาพระองค์นั้น

สพฺพทตฺเตน **ราชินา**[80] อันพระราชา ผู้พระราชทานสิ่งทั้งปวง

๓๑๗. สฺมึมฺหิ รณฺเญราชินิ.

สฺมึมฺหิ ในเพราะ สฺมึ วิภัตติ **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **รณฺเญ ราชินิ** อ. การแปลงเป็น รณฺเญ และ ราชินิ ท. **ราชสฺส** แห่ง ราช ศัพท์ **สวิภตฺติกสฺส** พร้อมทั้งวิภัตติ **โหนฺติ** ย่อมมี.

[เพราะ สฺมึ วิภัตติอยู่เบื้องหลัง แปลง ราช ศัพท์กับ สฺมึ วิภัตติ เป็น รณฺเญ ราชินิ].

ตัวอย่างเช่น

รณฺเญ ปติฏฺฐิตึ ดำรงอยู่แล้ว ในพระราชา

ราชินิ ปติฏฺฐิตึ ดำรงอยู่แล้ว ในพระราชา

๓๑๘. ตุมฺหามฺหสฺส ตยิ มยิ.

สฺมึมฺหิ ในเพราะ สฺมึ วิภัตติ **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **ตยิ มยิ** อ. การ แปลงเป็น ตยิ และ มยิ ท. **ตุมฺหมฺหสฺส** แห่ง ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์ **สวิภตฺติกสฺส** พร้อมทั้งวิภัตติ **โหนฺติ** ย่อมมี.

[เพราะ สฺมึ วิภัตติอยู่เบื้องหลัง แปลง ตุมฺห ศัพท์ กับ สฺมึ วิภัตติ เป็น ตยิ, แปลง อมฺห ศัพท์ กับ สฺมึ วิภัตติ เป็น มยิ].

ตัวอย่างเช่น

ตยิ ในท่าน

มยิ ในเรา

๓๑๙. อหมหกำ สิมฺหิ.

สิมฺหิ ในเพราะ สิ วิภัตติ **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **อหมหกำ** อ. การแปลงเป็น อหำ และ อหกำ ท. **อมฺหสฺส** แห่ง อมฺห ศัพท์ **สพฺพสฺส** ทั้งศัพท์ **สวิภตฺติกสฺส** พร้อมทั้งวิภัตติ **โหนฺติ** ย่อมมี.

สพฺพสฺส อมฺหสทฺทสฺส สวิภตฺติกสฺส อหำหกำอิจฺจาเทสา โหนฺติ สิมฺหิ วิภตฺติยำ.

เพราะ สิ วิภัตติอยู่เบื้องหลัง แปลง อมฺห ทั้งศัพท์กับ สิ วิภัตติ เป็น อหำ และ อหกำ.

ตัวอย่างเช่น

อหำ คจฺฉามิ เรา จะไป

อหกำ คจฺฉามิ เรา จะไป

อหกญฺจ จิตฺตวสานุภาสิตำ และข้าพเจ้า เป็นผู้อันบุคคลอื่นว่ากล่าวได้ด้วยอำนาจของจิต

๓๒๐. อิตรสฺส ตุวำ ตฺวำ.

สิมฺหิ ในเพราะ สิ วิภัตติ **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **ตุวำ ตฺวำ** อ. การแปลง เป็น ตุวำ และ ตฺวำ ท. **อิตรสฺส** แห่งศัพท์นอกนี้ (คือ ตุมฺห ศัพท์) **สพฺพสฺส** ทั้งศัพท์ **สวิภตฺติกสฺส** พร้อมทั้งวิภัตติ **โหนฺติ** ย่อมมี.

อิตรสฺสาติ ตุมฺหสทฺทำ นิทฺทิสติ.

คำว่า "แห่งศัพท์นอกนี้" ท่านมุ่งหมายเอา ตุมฺห ศัพท์.

ตัวอย่างเช่น

ตุวำ สตฺถา[81] พระองค์ เป็นพระบรมศาสดา

ตฺวำ เสนาปติ ท่าน เป็นเสนาบดี

๓๒๑. ตวมม ตุยฺหำมยฺหญฺจ เส.

เส ในเพราะ ส วิภัตติ **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **ตวมม จ** อ. การแปลงเป็น ตว และ มม ท. ด้วย **ตุยฺหำมยฺหญฺจ** อ. การแปลงเป็น ตุยฺหำ และ มยฺหำ ท. ด้วย **ตุมฺหมฺหสฺส** แห่ง ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์ **สพฺพสฺส** ทั้งศัพท์ **สวิภตฺติกสฺส** พร้อมทั้งวิภัตติ **โหนฺติ** ย่อมมี **ยถาสงฺขฺยำ** ตามลำดับ.

สพฺเพสํ ตุมฺหอมฺหสทฺทานํ สวิภตฺติกานํ ตวมมอิจฺเจเต อาเทสา โหนฺติ ยถาสงฺขฺยํ เส วิภตฺติยํ ตุยฺหมฺยหํอิจฺจาเทสา จ.

เพราะ ส วิภัตติอยู่เบื้องหลัง แปลง ตุมฺห ทั้งศัพท์กับวิภัตติ เป็น ตว, แปลง อมฺห ทั้งศัพท์กับวิภัตติ เป็น มม.

ตัวอย่างเช่น

ตว	ของท่าน
มม	ของเรา
ตุยฺหํ	ของท่าน
มยฺหํ	ของเรา

๓๒๒. อโมฺหิ ตโมฺ ตวโมมญฺจ.

อโมฺหิ ในเพราะ อ วิภัตติ **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **ตโมฺ จ** อ. การ แปลงเป็น ต และ ม ท. ด้วย **ตวโมมญฺจ** การแปลงเป็น ตว และ มม ท. ด้วย **ตุมฺหมฺหสฺส** แห่ง ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์ **สพฺพสฺส** ทั้งศัพท์ **สวิภตฺติกสฺส** พร้อมทั้งวิภัตติ **โหนฺติ** ย่อมมี.

[เพราะ อ วิภัตติอยู่เบื้องหลัง แปลง ตุมฺห ศัพท์ กับ อ วิภัตติ เป็น ต และ ตว แปลง อมฺห ศัพท์ กับ อ วิภัตติ เป็น ม และ มม].

ตัวอย่างเช่น

ต	[อุปวทติ]	ย่อมตำหนิ ซึ่งท่าน
ม	[อุปวทติ]	ย่อมตำหนิ ซึ่งเรา
ตว	[อุปวทติ]	ย่อมตำหนิ ซึ่งท่าน
มม	[อุปวทติ]	ย่อมตำหนิ ซึ่งเรา

๓๒๓. ตยา มยา นาสฺมึ.

นาสฺมึ ในเพราะ นา วิภัตติ **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **ตยา มยา** อ. การแปลงเป็น ตยา และ มยา ท. **ตุมฺหมฺหสฺส** แห่ง ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์ **สพฺพสฺส** ทั้งศัพท์ **สวิภตฺติกสฺส** พร้อมทั้ง วิภัตติ **โหนฺติ** ย่อมมี.

[เพราะ นา วิภัตติอยู่เบื้องหลัง แปลง ตุมฺห ศัพท์ กับ นา วิภัตติ เป็น ตยา, แปลง อมฺห ศัพท์ กับ นา วิภัตติ เป็น มยา].

ตัวอย่างเช่น

ตยา อันท่าน

มยา อันเรา

๓๒๔. ตุมฺหสฺสมฺหิ ตุวํตฺวํ.

อมฺหิ ในเพราะ อ วิภัตติ **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **ตุวํตฺวํ** อ. การแปลงเป็น ตุวํ และ ตฺวํ ท. **ตุมฺหสฺส** แห่ง ตุมฺห ศัพท์ **สพฺพสฺส** ทั้งศัพท์ **สวิภตฺติกสฺส** พร้อมทั้งวิภัตติ **โหนฺติ** ย่อมมี **ยถาสงฺขฺยํ** ตามลำดับ.

สพฺพสฺส ตุมฺหสทฺทสฺส สวิภตฺติกสฺส ตุวํตฺวํอิจฺเจเต อาเทสา โหนฺติ ยถาสงฺขฺยํ อมฺหิ วิภตฺติยํ.

เพราะ อ วิภัตติอยู่เบื้องหลัง แปลง ตุมฺห ทั้งศัพท์กับ อ วิภัตติ เป็น ตุวํ และ ตฺวํ ด้วย.

ตัวอย่างเช่น

กลิงฺครสฺส **ตุวํ** มญฺเญ ข้าพเจ้านึกว่า ท่านเป็นขอนไม้

กฏฺฐสฺส **ตฺวํ** มญฺเญ ข้าพเจ้านึกว่า ท่านเป็นขอนไม้

อหํ **ตฺวํ** มาเรสฺสามิ ข้าพเจ้า จักฆ่าท่าน

อฏฺฐกถาปโยโค.

ตัวอย่างเหล่านี้ นำมาจากอรรถกถา.

๓๒๕. ปทสฺมา ทุติยาจตุตฺถีฉฏฺฐีสุ โวโน นวา.

ทุติยาจตุตฺถีฉฏฺฐีสุ ในเพราะ ทุติยา จตุตฺถี และฉัฏฐี วิภัตติ ท. **ปเรสุ** อันเป็นเบื้องหลัง **โวโน** อ. การแปลง เป็น โว และ โน ท. **ตุมฺหมฺหากํ** แห่ง ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์ ท. **ปเรสํ** อันเป็นเบื้องหลัง **ปทสฺมา** จากบทอื่น **สพฺเพสํ** ทั้งศัพท์ **สวิภตฺติกานํ** พร้อม ทั้งวิภัตติ **โหนฺติ** ย่อมมี **ยถาสงฺขฺยํ** ตามลำดับ **นวา** บ้าง.

สพฺเพสํ ตุมฺหอมฺหสทฺทานํ สวิภตฺติกานํ ปทสฺมา ปเรสํ โวโนอาเทสา โหนฺติ นวา ยถาสงฺขฺยํ ทุติยาจตุตฺถีฉฏฺฐีวิภตฺตีสุ.

เพราะ ทุติยา จตุตฺถี ฉัฏฐีวิภัตติพหุวจนะอยู่เบื้องหลัง แปลง ตุมฺห ทั้งศัพท์ อันอยู่เบื้องหลังจากบทอื่นกับวิภัตติ เป็น โว, แปลง อมฺห ทั้งศัพท์ อันอยู่เบื้องหลัง จากบทอื่นกับวิภัตติ เป็น โน บ้าง.

ตัวอย่างเช่น

ปหาย **โว** คมิสฺสามิ[82] เราจักละพวกเธอไป

มา **โน** อชฺช วิกนฺตึสุ[83] วันนี้ ชนทั้งหลาย อย่าได้ตัด (คอ) ของพวกเราเลย

ธมฺมํ **โว** ภิกฺขเว เทเสสฺสามิ ภิกษุทั้งหลาย เราจักแสดงธรรม แก่พวกเธอ

สวิภเชถ **โน** รชฺเชน[84] ขอพระองค์พึงแบ่งราชสมบัติ แก่พวกข้าพระองค์

ตุฏฺโฐสฺมิ **โว** ภิกฺขเว ปกติยา[85] ภิกษุทั้งหลาย เรา เป็นที่พอใจของพวกเธอ โดยธรรมดา

สตฺถา **โน** ภควา อนุปฺปตฺโต[86] พระผู้มีพระภาคผู้เป็นศาสดาของพวกเรา เสด็จมาถึงแล้ว

นวาติ กิมตฺถํ?

ถาม. บทว่า นวา มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า ไม่มีการแปลงเป็น โว และ โน บ้าง

ตัวอย่างเช่น

เอโส **อมฺหากํ** สตฺถา พระสมณโคดมนั้น เป็นศาสดาของพวกเรา

ตุมฺหมฺหากมีติ กิมตฺถํ ?

ถาม. บทว่า ตุมฺหมฺหากํ มีเพื่อประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า ไม่แปลงศัพท์อื่น เป็น โว และ โน

ตัวอย่างเช่น

เอเต **อิสโย** ปสฺสสิ ? ท่าน เห็นฤๅษีเหล่านั่น หรือไม่

ปทสฺมาติ กิมตฺถํ ?

ถาม. บทว่า ปทสฺมา มีเพื่อประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า ไม่มีการแปลง ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์ที่ไม่อยู่หลังบทอื่น เป็น โว และ โน

ตัวอย่างเช่น

ตุมฺหากํ สตฺถา พระสมณโคดมนั้น เป็นศาสดาของท่านหรือ ?

ทุติยาจตุตฺถีฉฏฺฐีสูติ กิมตฺถํ ?

ถาม. บทว่า ทุติยาจตุตฺถีฉฏฺฐีสุ มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า ไม่มีการแปลง ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์ ในเพราะวิภัตติ อื่นเป็น โว และ โน

ตัวอย่างเช่น

คจฺฉถ **ตุมฺเห** ท่านทั้งหลาย จงไป

๓๒๖. ปจฺฉิมานเมกวจเน นวา เตเม.[๑]

ปจฺฉิมานํ เอกวจเน ในเพราะวิภัตติฝ่ายเอกวจนะ คือ จตุตถี และ ฉัฏฐี วิภัตติ อันเป็นตัวท้ายในคำว่า “ทุติยาจตุตฺถีฉฏฺฐีสุ” **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **เตเม** อ. การแปลงเป็น เต และ เม ท. **ตุมฺหมฺหากํ** แห่ง ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์ ท. **สพฺเพสํ** ทั้งศัพท์ **สวิภตฺติกานํ** พร้อมทั้งวิภัตติ **ปเรสํ** อันเป็นเบื้องหลัง **ปทสฺมา**[๒] จากบทอื่น **โหนฺติ** ย่อมมี **ยถาสงฺขฺยํ** ตามลำดับ **นวา** บ้าง.

สพฺเพสํ ตุมฺหอมฺหสทฺทานํ สวิภตฺติกานํ ปทสฺมา ปเรสํ เตเมอาเทสา โหนฺติ นวา ยถาสงฺขฺยํ จตุตฺถีฉฏฺฐีนํ เอกวจเน.

เพราะจตุตถีวิภัตติ และ ฉัฏฐีวิภัตติฝ่ายเอกวจนะอยู่เบื้องหลัง แปลง ตุมฺห ทั้งศัพท์ อันอยู่เบื้องหลังจากบทอื่นกับ ส วิภัตติ เป็น เต, แปลง อมฺห ทั้งศัพท์อันอยู่เบื้องหลัง จากบทอื่นกับ ส วิภัตติ เป็น เม บ้าง.

ตัวอย่างเช่น

ททามิ **เต** คามวรานิ ปญฺจ[87]	เราจะให้หมู่บ้านส่วย ๕ แห่ง แก่ท่าน
ททาหิ **เม** คามวรํ[88]	ขอพระองค์ จงพระราชทานหมู่บ้านส่วย แก่ข้าพระองค์
อิทํ **เต** รฏฺฐํ[89]	แว่นแคว้นนี้ของพระองค์
อยํ **เม** ปุตฺโต	นี้ เป็นบุตรของเรา

๓๒๗. น ทุติเยกวจเน.

ทุติเยกวจเน ในเพราะ อำ ทุติยาวิภัตติฝ่ายเอกวจนะ **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **เตเม** อ. การแปลงเป็น เต และ เม ท. **ตุมฺหมฺหากํ** แห่ง ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์ ท. **สพฺเพสํ** ทั้งศัพท์ **สวิภตฺติกานํ** พร้อมทั้งวิภัตติ **ปเรสํ** อันเป็นเบื้องหลัง **ปทสฺมา** จากบทอื่น **น โหนฺติ** ย่อมไม่มี.

สพฺเพสํ ตุมฺหอมฺหสทฺทานํ สวิภตฺติกานํ ปทสฺมา ปเรสํ เตเมอาเทสา น โหนฺติ ทุติเยกวจเน ปเร.

เพราะ อำ ทุติยาวิภัตติเอกวจนะอยู่เบื้องหลัง ไม่แปลง ตุมฺห ทั้งศัพท์อันอยู่เบื้อง หลังจากบทอื่นกับ อำ วิภัตติ เป็น เต, ไม่แปลง อมฺห ทั้งศัพท์อันอยู่เบื้องหลังจากบทอื่น กับ อำ วิภัตติ เป็น เม บ้าง.

ตัวอย่างเช่น

ปสฺเสยฺย **ตํ** วสฺสสตํ อโรคํ	ขอเราพึงเห็นท่าน ไม่มีโรค มีอายุยืน ๑๐๐ ปี

โส **มํ** พฺรวีติ เขาย่อมกล่าวกะเรา

๓๒๘. ตติเยกวจเน วา.

ตติเยกวจเน ในเพราะตติยาวิภัตติฝ่ายเอกวจนะ **ปเร** อันเป็น เบื้องหลัง **เตเม** อ. การแปลงเป็น เต และ เม ท. **ตุมฺหมฺหากํ** แห่ง ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์ ท. **สพฺเพสํ** ทั้งศัพท์ **สวิภตฺติกานํ** พร้อมทั้งวิภัตติ **ปเรสํ** อันเป็น เบื้องหลัง **ปทสฺมา** จากบทอื่น **โหนฺติ** ย่อมมี **ยถาสงฺขฺยํ** ตามลำดับ **วา** บ้าง.

ตติเยกวจเน ปเร สพฺเพสํ ตุมฺหอมฺหสทฺทานํ สวิภตฺติกานํ ปทสฺมา ปเรสํ เตเมอาเทสา โหนฺติ วา ยถาสงฺขฺยํ.

เพราะตติยาวิภัตติเอกวจนะอยู่เบื้องหลัง แปลง ตุมฺห ทั้งศัพท์อันอยู่เบื้องหลัง จากบทอื่นกับ นา วิภัตติ เป็น เต, แปลง อมฺห ทั้งศัพท์อันอยู่เบื้องหลังจากบทอื่นกับ นา วิภัตติ เป็น เม บ้าง.

ตัวอย่างเช่น

กตํ **เต** ปาปํ ความชั่ว อันท่าน กระทำแล้ว

กตํ ตยา ปาปํ ความชั่ว อันท่าน กระทำแล้ว

กตํ **เม** ปาปํ ความชั่ว อันเรา กระทำแล้ว

กตํ มยา ปาปํ ความชั่ว อันเรา กระทำแล้ว

๓๒๙. โวโน พหุวจเน.

พหุวจเน ในเพราะตติยาวิภัตติฝ่ายพหุวจนะ **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **โวโน** อ. การแปลงเป็น โว และ โน ท. **ตุมฺหมฺหากํ** แห่ง ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์ ท. **สพฺเพสํ** ทั้งศัพท์ **สวิภตฺติกานํ** พร้อมทั้ง วิภัตติ **ปเรสํ** อันเป็นเบื้องหลัง **ปทสฺมา** จากบทอื่น **โหนฺติ** ย่อมมี **ยถาสงฺขฺยํ** ตามลำดับ **วา** บ้าง.

สพฺเพสํ ตุมฺหอมฺหสทฺทานํ สวิภตฺติกานํ ปทสฺมา ปเรสํ โวโนอาเทสา โหนฺติ ยถาสงฺขฺยํ ตติยา พหุวจเน ปเร.

เพราะตติยาวิภัตติพหุวจนะอยู่เบื้องหลัง แปลง ตุมฺห ทั้งศัพท์อันอยู่เบื้องหลัง จากบทอื่นกับ หิ วิภัตติเป็น โว, แปลง อมฺห ทั้งศัพท์อันอยู่เบื้องหลังจากบทอื่นกับ หิ วิภัตติ เป็น โน บ้าง.

ตัวอย่างเช่น

กตํ **โว** กมฺมํ กรรม อันท่านทั้งหลาย กระทำแล้ว

กตๆ **โน** กมฺมๆ กรรม อันเราทั้งหลาย กระทำแล้ว

๓๓๐. โยมฺหิ ปฐเม จ.

โยมฺหิ ปฐเม ในเพราะ โย ปฐมาวิภัตติ **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **โวโน** อ. การแปลงเป็น โว และ โน ท. **ตุมฺหมฺหากๆ** แห่ง ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์ ท. **สพฺเพสๆ** ทั้งศัพท์ **สวิภตฺติกานๆ** พร้อมทั้งวิภัตติ **ปเรสๆ** อันเป็นเบื้องหลัง **ปทสฺมา** จากบทอื่น **โหนฺติ** ย่อมมี **ยถาสงฺขฺยๆ** ตามลำดับ **จ** ด้วย.

สพฺเพสๆ ตุมฺหอมฺหสทฺทานๆ สวิภตฺติกานๆ ปทสฺมา ปเรสๆ โวโนอาเทสา โหนฺติ โยมฺหิ ปฐเม ปเร.

เพราะ โย ปฐมาวิภัตติอยู่เบื้องหลัง แปลง ตุมฺห ทั้งศัพท์อันอยู่เบื้องหลัง จาก บทอื่นกับ โย วิภัตติเป็น โว, [และ]แปลง อมฺห ทั้งศัพท์อันอยู่เบื้องหลังจากบทอื่นกับ โย วิภัตติเป็น โน.

ตัวอย่างเช่น

คามๆ **โว** คจฺเฉยฺยาถ ท่านทั้งหลาย พึงไปสู่บ้าน

คามๆ **โน** คจฺเฉยฺยาม เราทั้งหลาย พึงไปสู่บ้าน

๓๓๑. ปุมนฺตสฺสา สิมฺหิ วา.

สิมฺหิ ในเพราะ สิ วิภัตติ **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **อา** อ. การแปลง เป็น อา **ปุมนฺตสฺส** แห่งสระอันเป็นที่สุดของ ปุม ศัพท์ **สวิภตฺติกสฺส** พร้อมทั้งวิภัตติ **โหติ** ย่อมมี **วา** บ้าง.

ปุมสทฺทนฺตสฺส สวิภตฺติกสฺส อาอาเทโส โหติ วา สิมฺหิ วิภตฺติยๆ.

เพราะ สิ วิภัตติอยู่เบื้องหลัง แปลงสระที่สุดศัพท์ของ ปุม กับ สิ วิภัตติ เป็น อา บ้าง.

ตัวอย่างเช่น

ปุมา ติฏฺฐติ ชาย ยืนอยู่

วาติ กิมตฺถๆ ?

ถาม. บทว่า วา มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า ไม่มีการแปลงสระที่สุดศัพท์ของ ปุม ศัพท์เป็น อา บ้าง

ตัวอย่างเช่น

น วิชฺชติ **ปุโม** สทา[90] เพศผู้ของนกกระยาง ไม่มี ในกาลทุกเมื่อ

๓๓๒. มฆวาทีนํ นิจฺจํ.

สิมฺหิ ในเพราะ สิ วิภัตติ **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **อา** อ. การแปลงเป็น อา **อนฺตสฺส** แห่งสระอันเป็นที่สุด **มฆวาทีนํ** ของศัพท์ ท. มี มฆว ศัพท์เป็นต้น **สวิภตฺติกสฺส** พร้อมทั้งวิภัตติ **โหติ** ย่อมมี **นิจฺจํ** แน่นอน.

มฆวสทฺทาทีนมนฺตสฺส สวิภตฺติกสฺส นิจฺจํ อาอาเทโส โหติ สิมฺหิ วิภตฺติยํ.

เพราะ สิ วิภัตติอยู่เบื้องหลัง แปลงสระที่สุดศัพท์ของ มฆว ศัพท์เป็นต้นกับ สิ วิภัตติ เป็น อา.

ตัวอย่างเช่น

มฆวา พระอินทร์

ยุวา ชายหนุ่ม

๓๓๓. มตนฺตเร ปุมสฺส อมาลปเนกวจเน.

มตนฺตเร ในมติอื่น **อาลปเน** ในเพราะอาลปนะ **เอกวจเน** ฝ่าย เอกวจนะ **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **อํ** อ. การแปลงเป็น อํ **ปุมสฺส** แห่งสระอันเป็นที่สุดของ ปุม ศัพท์ **สวิภตฺติกสฺส** พร้อมทั้งวิภัตติ **โหติ** ย่อมมี.

ครูนํ มตนฺตเร ปุมสทฺทนฺตสฺส สวิภตฺติกสฺส อํ โหติ อาลปเนกวจเน ปเร.

ตามมติอาจารย์อื่น เพราะวิภัตติอาลปนะฝ่ายเอกวจนะอยู่เบื้องหลัง แปลงสระ อันเป็นที่สุดของ ปุม ศัพท์กับ สิ วิภัตติเป็น อํ.

ตัวอย่างเช่น

เห **ปุมํ** แน่ะชาย

๓๓๔. สมาเส จ วิภาสา.

จ อนึ่ง **สมาเส** ในสมาส **อํ** อ. การแปลงเป็น อํ **ปุมสฺส** แห่งสระอัน เป็นที่สุดศัพท์ของ ปุม ศัพท์ **โหติ** ย่อมมี **วิภาสา** บ้าง.

สมาเส จ ปุมสทฺทนฺตสฺส อํ โหติ วิภาสา.

ในสมาส แปลงสระอันเป็นที่สุดของ ปุม ศัพท์เป็น อํ บ้าง.

ตัวอย่างเช่น

อิตฺถิปุมนฺนปุสกสมูโห หมู่แห่งหญิงชายและบัณเฑาะก์

วิภาสาติ กิมตฺถํ?

ถาม. บทว่า วิภาสา มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า ไม่มีการแปลงสระที่สุดศัพท์ของ ปุม ศัพท์เป็น อำ บ้าง

ตัวอย่างเช่น

อิตฺถิปุมนปุสกา อิตถีลิงค์, ปุงลิงค์ และนปุงสกลิงค์

๓๓๕. อาโน โยสุ.

โยสุ ในเพราะ โย วิภัตติ ท. **ปเรสุ** อันเป็นเบื้องหลัง **อาโน** อ. การแปลงเป็น อาโน **ปุมสฺส** แห่งสระอันเป็นที่สุดของ ปุม ศัพท์ **สวิภตฺติกสฺส** พร้อมทั้งวิภัตติ **โหติ** ย่อมมี.

ปุมสทฺทนฺตสฺส สวิภตฺติกสฺส อาโนอาเทโส โหติ โยสุ วิภตฺตีสุ.

เพราะ โย วิภัตติทั้งหลายเบื้องหลัง แปลงสระที่สุดของ ปุม ศัพท์ กับ โย วิภัตติ เป็น อาโน.

ตัวอย่างเช่น

ปุมาโน ชายทั้งหลาย

เห **ปุมาโน** แน่ะชายทั้งหลาย

๓๓๖. สฺมึมฺหาเน วา.

สฺมึมฺหิ ในเพราะ สฺมึ วิภัตติ **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **อาเน** อ. การแปลงเป็น อาเน **ปุมสฺส** แห่งสระอันเป็นที่สุดของ ปุม ศัพท์ **สวิภตฺติกสฺส** พร้อมทั้งวิภัตติ **โหติ** ย่อมมี **วา** บ้าง.

ปุมสทฺทนฺตสฺส สวิภตฺติกสฺส อาเนอาเทโส โหติ วา สฺมึมฺหิ วิภตฺติยำ.

ในเพราะ สฺมึ วิภัตติเบื้องหลัง แปลงสระที่สุดของ ปุม กับ สฺมึ วิภัตติเป็น อาเน บ้าง.

ตัวอย่างเช่น

ปุมาเน ปุเม วา ปติฏฺฐิตำ ดำรงอยู่ในผู้ชาย

๓๓๗. หิวิภตฺติยำ.

หิวิภตฺติยำ ในเพราะ หิ วิภัตติ **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **อาเน** อ. การแปลงเป็น อาเน **ปุมสฺส** แห่งสระอันเป็นที่สุดของ ปุม ศัพท์ **โหติ** ย่อมมี.

ปุมสทฺทนฺตสฺส หิวิภตฺติยำ อาเนอาเทโส โหติ.

ในเพราะ หิ วิภัตติเบื้องหลัง แปลงสระที่สุดของ ปุม เป็น อาเน.

ตัวอย่างเช่น

ปุมาเนหิ, ปุมาเนภิ อันผู้ชายทั้งหลาย

ปุน วิภตฺติคฺคหณํ กิมตฺถํ ? สวิภตฺติคฺคหณนิวตฺตนตฺถํ.

ถาม. ศัพท์ว่า "**วิภตฺติ**" ที่เกินมา มีเพื่อประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อห้ามไม่ให้ สวิภตฺติ ศัพท์ตามมา

ตัวอย่างเช่น

ปุมาเนภิ กมฺมํ กตํ กรรมอันผู้ชายทั้งหลายกระทำแล้ว

๓๓๘. สสฺมาสุ ปุมกมฺมถามานมฺ.

สสฺมาสุ ในเพราะ ส และ สฺมา วิภัตติ ท. **ปราสุ** อันเป็นเบื้องหลัง **อุ** อ. การแปลงเป็น อุ **ปุมกมฺมถามานํ อนฺตสฺส** แห่งสระอันเป็นที่สุดของ ปุม กมฺม และ ถามศัพท์ ท. **โหติ** ย่อมมี **วา** บ้าง.

ปุมกมฺมถามานมนฺตสฺส อุการาเทโส โหติ วา สสฺมาสุ วิภตฺตีสุ.

เพราะ ส และ สฺมา วิภัตติอยู่เบื้องหลัง แปลงสระที่สุดของ ปุม กมฺม และถาม ศัพท์เป็น อุ บ้าง.

ตัวอย่างเช่น

ปุมุโน ปุมสฺส	ของผู้ชาย
ปุมุนา อเปติ ปุมสฺมา วา	ย่อมเว้น จากผู้ชาย
กมฺมุโน กมฺมสฺส	แห่งกรรม
กมฺมุนา นิสฺสฏฺ กมฺมสฺมา วา	ทอดทิ้งจากการงาน
ถามุโน ถามสฺส	แห่งกำลัง
ถามุนา นิสฺสฏฺ ถามสฺมา วา	หมดกำลัง

๓๓๙. อา วา สุสฺมึ.

สุสฺมึ ในเพราะ สุ วิภัตติ **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **อา** อ. การแปลงเป็น อา **ปุมสฺส** แห่งสระอันเป็นที่สุดของ ปุม ศัพท์ **โหติ** ย่อมมี **วา** บ้าง.

ปุมสทฺทนฺตสฺส สุวิภตฺติยํ อาอาเทโส โหติ วา.

เพราะ สุ วิภัตติอยู่เบื้องหลัง แปลงสระที่สุดของ ปุม เป็น อา บ้าง.

ตัวอย่างเช่น

ปุมาสุ ปุเมสุ วา ในบุรุษทั้งหลาย

๓๔๐. นามฺหิ จ.

นามฺหิ ในเพราะ นา วิภัตติ **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **จ** ด้วย **อาอุ** อ. การแปลงเป็น อา และ อุ ท. **ปุมสฺส** แห่งสระอันเป็น ที่สุดของ ปุม ศัพท์ **โหนฺติ** ย่อมมี **วา** บ้าง.

ปุมสทฺทนฺตสฺส อาอุอาเทสา โหนฺติ วา นามฺหิ วิภตฺติยํ.[๑]

ในเพราะ นา วิภัตติเบื้องหลัง แปลงสระที่สุดของ ปุม เป็น อา และ อุ บ้าง.

ตัวอย่างเช่น

ปุมานา กตฺ, **ปุมุนา** ปุเมน วา อันผู้ชาย กระทำแล้ว

๓๔๑. กมฺมนฺตสฺส อการุการา.

นามฺหิ ในเพราะ นา วิภัตติ **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **อการุ-การา** อ. การแปลงเป็น อ และ อุ อักษร ท. **กมฺมนฺตสฺส** แห่ง สระอันเป็นที่สุดของ กมฺม ศัพท์ **โหนฺติ** ย่อมมี **วา** บ้าง.

กมฺมสทฺทนฺตสฺส อการ อุการาเทสา โหนฺติ วา นามฺหิ วิภตฺติยํ.

เพราะ นา วิภัตติอยู่เบื้องหลัง แปลงสระที่สุดของ กมฺม เป็น อ และ อุ บ้าง.

ตัวอย่างเช่น

กมฺมนา กตฺ ผลฺ, **กมฺมุนา** กมฺเมน วา วิบากอันกรรมปรุงแต่ง

๓๔๒. กฺวจิ ยุวาทีนมา สุนาสุ.

สุนาสุ ในเพราะ สุ และ นา วิภัตติ ท. **ปราสุ** อันเป็นเบื้องหลัง **อา** อ. การแปลงเป็น อา **ยุวาทีนํ** แห่งสระอันเป็นที่สุดของ ศัพท์ ท. มี ยุว เป็นต้น **โหติ** ย่อมมี **กฺวจิ** ในบางที่ **วา** บ้าง.

ยุวาทีนมนฺตสฺส อาอาเทโส โหติ วา กฺวจิ สุนาอิจฺเจตาสุ วิภตฺตีสุ.

เพราะ สุ นา วิภัตติอยู่เบื้องหลัง แปลงสระที่สุดของ ยุว เป็นต้น เป็น อา บ้าง.

ตัวอย่างเช่น

ยุวาสุ ในชายหนุ่มทั้งหลาย

ยุวานา ยุเวน วา กตฺ อันชายหนุ่ม กระทำแล้ว

มฆวาสุ ในพระอินทร์ทั้งหลาย

มฆวานา กตฺ, มฆเวน วา อันพระอินทร์

๓๔๓. สพฺพาสฺวาน.

วิภตฺตีสุ ในเพราะวิภัตติ ท. **สพฺพาสุ** ทั้งปวง **ปราสุ** อันเป็นเบื้อง หลัง **อาน** อ. การแปลงเป็น อาน **ยุวาทีนํ** แห่งสระอันเป็นที่สุด ศัพท์ ท. มี ยุว ศัพท์เป็นต้น **โหติ** ย่อมมี **วา** บ้าง.

ยุวาทีนมนฺตสฺส อานอาเทโส โหติ วา สพฺพาสุ วิภตฺตีสุ.

เพราะวิภัตติทั้งปวงอยู่เบื้องหลัง แปลงสระที่สุดของ ยุว เป็นต้น เป็น อาน บ้าง.

ตัวอย่างเช่น

ยุวาโน	ติฏฺฐติ	ชายหนุ่ม ย่อมยืน
ยุวานา	ติฏฺฐนฺติ	ชายหนุ่มทั้งหลาย ย่อมยืน
ยุวานํ	ยุวํ ปสฺสติ	ชน ย่อมเห็น ซึ่งชายหนุ่ม
ยุวาเน	ยุเว ปสฺสติ	ชน ย่อมเห็น ซึ่งชายหนุ่มทั้งหลาย

เสสํ ปริปุณฺณํ กาตพฺพํ

พึงแจกปทมาลารูปที่เหลือให้ครบ[๑]

อิมสฺมึฐาเน "มฆวา, มฆวนฺโต"ติ อยมฺปิ นโย ลพฺภติ.

ในที่นี้ (ในเรื่องของการแจกรูป มฆว นี้) ตามนัยของคัมภีร์นิรุตติปิฎกและจูฬนิรุตติสามารถแจกรูปได้อย่างนี้ว่า มฆวา, มฆวนฺโต เป็นต้น.[๒]

๓๔๔. ตุมฺหมฺเหหิ นมากํ.

นํ อ. นํ วิภัตติ **ปรํ** อันเป็นเบื้องหลัง **ตุมฺหมฺเหหิ** จาก ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์ ท. **อากํ** เป็น อากํ **โหติ** ย่อมเป็น.

ตุมฺหอมฺเหหิ นวจนสฺส อากํ โหติ.

หลัง ตุมฺห อมฺห ศัพท์ แปลง นํ วิภัตติ เป็น อากํ.

ตัวอย่างเช่น

ตุมฺหากํ	ของท่านทั้งหลาย
อมฺหากํ	ของเราทั้งหลาย

๓๔๕. อโอานญฺจ อปฺปฐโม โย.

โย อ. โย วิภัตติ **อปฺปฐโม** ที่ไม่ใช่ปฐมาวิภัตติ (โย ทุติยาวิภัตติ) **ปโร** อันเป็นเบื้องหลัง **ตุมฺหมฺเหหิ** จาก ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์ ท. **อากํ จ** เป็น อากํ ด้วย **อโ จ** เป็น อ ด้วย **อานํ จ** เป็น อานํ ด้วย **โหติ** ย่อมเป็น **วา** บ้าง.

เตหิ ตุมฺหอมฺเหหิ โย อปฺปฐโม อากำอำอาอานญฺจ โหติ.

หลัง ตุมฺห ศัพท์ และ อมฺห ศัพท์ แปลง โย ทุติยาวิภัตติ เป็น อากำ อำ และ อานำ บ้าง.

ตัวอย่างเช่น

ตุมฺหากำ ปสฺสามิ ข้าพเจ้า เห็นท่านทั้งหลาย

ตุมฺเห ปสฺสามิ วา อีกอย่างหนึ่ง เราเห็นท่านทั้งหลาย

อมฺหากำ ปสฺสสิ ท่าน เห็นเราทั้งหลาย

อมฺเห ปสฺสสิ วา อีกอย่างหนึ่ง ท่านเห็นเราทั้งหลาย

เอวำ โดยทำนองเดียวกัน

ตุมฺหำ ตุมฺหานำ ซึ่งท่านทั้งหลาย

อมฺหำ อมฺหานำ ซึ่งเราทั้งหลาย

๓๔๖. มตนฺตเร สสฺส วา อำ.

มตนฺตเร ในมติอื่น **อำ** อ. การแปลงเป็น อำ **สสฺส** แห่ง ส วิภัตติ **ปรสฺส** อันเป็นเบื้องหลัง **ตุมฺหมฺเหหิ** จาก ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์ ท. **โหติ** ย่อมมี **วา** บ้าง.

ครูนำ มตนฺตเร ตุมฺหอมฺหสทฺเทหิ สสฺส วิภตฺติยา อำอาเทโส โหติ วา.

ตามมติของอาจารย์อื่น หลัง ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์ แปลง ส วิภัตติ เป็น อำ บ้าง.

ตัวอย่างเช่น

ตุมฺหำ ทียเต อันชน ย่อมให้แก่ท่าน

ตว ทียเต อันชน ย่อมให้แก่ท่าน

ตุมฺหำ ปริคฺคโห ทรัพย์สมบัติ ของท่าน

ตว ปริคฺคโห ทรัพย์สมบัติ ของท่าน

อมฺหำ มม แก่เรา

๓๔๗. สพฺพนามการโต โย ปฐโม เอ.

โย ปฐโม อ. โย ปฐมาวิภัตติ **ปโร** อันเป็นเบื้องหลัง **สพฺพนามการโต** จากสรรพนาม **เอ** เป็น เอ **โหติ** ย่อมเป็น.

[หลังสรรพนาม อ การันต์ ปุงลิงค์ แปลง โย ปฐมาวิภัตติ เป็น เอ].

ตัวอย่างเช่น

สพฺเพ [ชนา] ชนทั้งปวง

เย [ชนา] ชนเหล่าใด

เต [ชนา] ชนเหล่านั้น

เก [ชนา] ชนเหล่าไหน

อิเม [ชนา] ชนเหล่านี้

ตุมฺเห ท่านทั้งหลาย

กถํ **อมฺเห** กโรมเส[91] พวกเรา จะทำอย่างไร

๓๔๘. ทฺวนฺเท ฐิตา วา.

โย ปฐโม อ. โย ปฐมาวิภัตติ **ปโร** อันเป็นเบื้องหลัง **สพฺพ-นามการโต** จากสรรพนาม**ฐิตา** ที่ดำรงอยู่ **ทฺวนฺเท** ใน ทวันทสมาส **เอ** เป็น เอ **โหติ** ย่อมเป็น **วา** บ้าง.

ทฺวนฺเท สมาเสฐิตา สพฺพนามการโต โย ปฐโม เอตฺตมาปชฺชติ วา.

หลังสรรพนาม อ การันต์ปุงลิงค์ ที่ดำรงอยู่ในทวันทสมาส แปลง โย ปฐมาวิภัตติเป็น เอ บ้าง.

ตัวอย่างเช่น

กตรกตเม ชน เหล่าไหนๆ

กตรกตมา วา มีรูปเป็น กตรกตมา บ้าง

๓๔๙. นาญฺโญ สพฺพนามวิธิ.

สพฺพนามวิธิ อ. วิธีของสรรพนาม **อญฺโญ** อื่น **น อตฺถิ** ย่อมไม่มีในทวันทสมาส.

ทฺวนฺเท สมาเสฐิตา สพฺพนามการโต ปรสฺส โยวจนสฺสฐเปตฺวา เอตฺตํ อญฺโญ สพฺพนามวิธิ กาตพฺโพ น โหติ.

สรรพนามที่อยู่ในรูปของทวันทสมาส ไม่มีการนำเอาวิธีของสรรพนามมาใช้ เช่น การแปลง นํ วิภัตติ เป็น สฺ สานฺ ยกเว้นการแปลง โย ปฐมาวิภัตติเป็น เอ ตามสูตร ทฺวนฺเทฐิตา วา (สูตร ๓๔๘) เท่านั้น.

ตัวอย่างเช่น

ปุพฺพาปรานฺ ระหว่างทิศตะวันออกและทิศตะวันตก

ปุพฺพุตฺตรานฺ ระหว่างทิศตะวันออกและทิศเหนือ

อธุตฺตรานฺ ระหว่างทิศเบื้องล่างและทิศเบื้องบน[๑]

๓๕๐. ตติยาตปฺปุริเส จ.

สพฺพนามวิธิ อ. วิธีของสรรพนาม **อญฺญ** อื่น **น โหติ** ย่อมไม่มี **ตติยาตปฺปุริเส** ในตติยาตัปปุริสสมาส **จ** ด้วย.

ตติยาตปฺปุริเส จ สมาเส อญฺญ สพฺพนามวิธิ กาตพฺโพ น โหติ.

สรรพนามที่อยู่ในรูปของตติยาตัปปุริสสมาส ไม่มีการนำเอาวิธีของสรรพนามมาใช้.

ตัวอย่างเช่น

มาสปุพฺพาย อิตฺถิยา	หญิงผู้เกิดก่อนได้ ๑ เดือน
มาสปุพฺพานำ ปุริสานำ อิตฺถีนำ วา	ชายหรือหญิง ผู้เกิดก่อนได้ ๑ เดือน

๓๕๑. พหุพฺพีหิสฺมิญฺจ.

สพฺพนามวิธิ อ. วิธีของสรรพนาม **อญฺญ** อื่น **น อตฺถิ** ย่อมไม่มี **พหุพฺพีหิสฺมึ** ในพหุพพีหิสมาส **จ** ด้วย.

พหุพฺพีหิสฺมิญฺจ สมาเส อญฺญ สพฺพนามวิธิ กาตพฺโพ น โหติ.

สรรพนามที่อยู่ในรูปของพหุพพีหิสมาส ไม่มีการนำเอาวิธีของสรรพนามมาใช้.

ตัวอย่างเช่น

ปิยปุพฺพาย อิตฺถิยา	ของหญิงผู้เคยมีคนรักมาก่อน
ปิยปุพฺพานำ อิตฺถีนำ, ปุริสานำ วา	ของหญิงทั้งหลาย หรือของชายทั้งหลาย ผู้เคยมีคนรักมาก่อน

๓๕๒. โหติ ทิสาสพฺพนามานำ.[๑]

สพฺพนามวิธิ อ. วิธีแห่งสรรพนาม **โหติ เยว** ย่อมมีนั่นเทียว **พหุพฺพีหิมฺหิ สมาเส** ในพหุพพีหิสมาส **ทิสาสพฺพนามานำ** ของสรรพนามที่ระบุถึงทิศ ท.

ทิสาวาจกานำ สพฺพนามานำ พหุพฺพีหิมฺหิ สมาเส สพฺพนามวิธิ โหติเยว.

ศัพท์สรรพนามทั้งหลายที่มีความหมายระบุถึงทิศที่อยู่ในรูปของพหุพพีหิสมาสให้ใช้วิธี ของสรรพนามได้.

ตัวอย่างเช่น

ทกฺขิณปุพฺพสฺสำ	ในทิศตะวันออกเฉียงใต้
ทกฺขิณปุพฺพสฺสา	แก่ทิศตะวันออกเฉียงใต้
อุตฺตรปุพฺพสฺสำ	ในทิศตะวันออกเฉียงเหนือ
อุตฺตรปุพฺพสฺสา	แก่ทิศตะวันออกเฉียงเหนือ

๓๕๓. สพฺพนามโต นำ สำสานำ.

นำ อ. นำ วิภัตติ **ปรำ** อันเป็นเบื้องหลัง **สพฺพนามโต** จากสรรพ-นาม **สำสานำ** เป็น สำ และ สานำ **โหติ** ย่อมเป็น.

[หลังสรรพนาม แปลง นำ วิภัตติเป็น สำ และ สานำ].

ตัวอย่างเช่น

กตเมสำ, กตเมสานำ	ของบุรุษคนไหน
กตมาสำ, กตมาสานำ	ของหญิงคนไหน
สพฺเพสำ, สพฺเพสานำ	ของบุรุษทั้งปวง
สพฺพาสำ, สพฺพาสานำ	ของหญิงทั้งปวง
เยสำ, เยสานำ	ของบุรุษเหล่าใด
ยาสำ, ยาสานำ	ของหญิงเหล่าใด
เตสำ, เตสานำ	ของบุรุษเหล่านั้น
ตาสำ, ตาสานำ	ของหญิงเหล่านั้น
เกสำ, เกสานำ	ของบุรุษเหล่าไร
กาสำ, กาสานำ	ของหญิงเหล่าไร
อิเมสำ, อิเมสานำ	ของบุรุษเหล่านี้
อิมาสำ, อิมาสานำ	ของหญิงเหล่านี้
อมูสำ, อมูสานำ	ของบุรุษเหล่าโน้น

๓๕๔. ราชสฺส สุนำหิสุ ราชุ.

สุนำหิสุ ในเพราะ สุ นำ และ หิ วิภัตติ ท. **ปเรสุ** อันเป็นเบื้องหลัง **ราชุ** อ. การแปลงเป็น ราชุ **ราชสฺส** แห่ง ราช ศัพท์ **โหติ** ย่อมมี **วา** บ้าง.

[เพราะ สุ นำ และ หิ วิภัตติ แปลง ราช ศัพท์ เป็น ราชุ บ้าง].

ตัวอย่างเช่น

ราชูสุ	ในพระราชาทั้งหลาย
ราชูนำ	ของพระราชาทั้งหลาย
ราชูหิ, ราชูภิ	อันพระราชาทั้งหลาย

๓๕๕. กฺวจิ สมาสุตฺตรปทตฺเถ ราชาทโย ปุริสนยา.

ราชาทโย อ. ศัพท์ ท. มี ราช ศัพท์เป็นต้น **วตฺตมานา** อันเป็นไปอยู่ **สมาสุตฺตรปทตฺเถ** ในอุตตรปทัตถสมาส (สมาสที่มีเนื้อความของบทหลังเป็นประธาน) **ปุริสนยา** มีวิธีการประกอบรูป เหมือนกับ ปุริส ศัพท์ **กฺวจิ** ในบางที่.[๑]

สมาสวิสเย อุตฺตรปทตฺเถ วตฺตมานา ราชสทฺทาทโย กฺวจิ ปุริสนเยน โยเชตพฺพา.

กลุ่มศัพท์มี ราช ศัพท์เป็นต้นซึ่งเป็นไปในบทสมาสที่มีเนื้อความของบทหลังเป็น ประธาน มีการกระจายรูปวิภัตติตามแบบ ปุริส ศัพท์บ้าง.

ตัวอย่างเช่น

มหาราโช	มหาราช
จตฺตาโร **มหาราชา**[92]	มหาราช ๔ พระองค์
มหาราชํ, มหาราเช	ซึ่งมหาราช ๔ พระองค์
มหาราเชน	อันมหาราช
สิวิราเชน เปสิโต[93]	อันพระเจ้าสีพีส่งไปแล้ว
มหาราเชหิ, มหาราเชภิ	อันมหาราชทั้งหลาย
มหาราชสฺส	แก่มหาราช
ธมฺมราชสฺส สตฺถุโน	แก่พระศาสดาผู้เป็นธรรมราชา
มหาราชานํ	แก่มหาราชทั้งหลาย
มหาราชา, มหาราชสฺมา - มหาราชมฺหา	จากมหาราช
มหาราเชหิ, มหาราเชภิ	จากมหาราชทั้งหลาย
มหาราชสฺส	ของมหาราช
มหาราชานํ	ของมหาราชทั้งหลาย
อุภินฺนํ **เทวราชานํ** สงฺคาโม	สงครามของเทวราชทั้งสองฝ่าย
ปจฺจุปฏฺฐิโต	เกิดขึ้นแล้ว
นิกฺขมนฺเต **มหาราเช**[94]	เมื่อมหาราช เสด็จออกอยู่
มหาราชสฺมึ, มหาราชมฺหิ	ในมหาราช
มหาราเชสุ	ในมหาราชทั้งหลาย
โภ **มหาราช**	ข้าแต่มหาราช
ภวนฺโต **มหาราชา**	ข้าแต่มหาราชทั้งหลาย

เอวํ "สพฺพสโข ภาวิตตฺโต"ติ อาทีสุ. ในตัวอย่างว่า สพฺพสโข (ผู้เป็นมิตรของปวงชน) ภาวิตตฺโต (ผู้อบรมตนแล้ว) ก็มีนัยเช่นเดียวกัน.

อสมาเสปิ จตุตฺถีฉฏฺฐีวเสน "ราชาน"มิติ เญยฺยํ "อาราธยติ ราชานนฺ"ติ ปาฬิตสฺสนโต.

แม้ในที่ไม่ใช่สมาส พึงทราบว่า รูป **ราชานํ** ซึ่งประกอบด้วยจตุตถีและฉัฏฐีวิภัตติ ฝ่ายพหุวจนะ ก็มีได้ เพราะมีหลักฐานจากพระบาลีว่า :-

อาราธยติ ราชานํ[95] ย่อมเป็นที่พอพระทัย แก่พระราชา

กฺวจีติ กึ ?

ถาม. บทว่า กฺวจิ มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า แม้จะเป็นอุตตรปทัตถสมาส ก็ยังคงมีวิธีการประกอบ รูปตามราชาทิคณะบ้าง

ตัวอย่างเช่น

มหาราชูสุ	ในมหาราชทั้งหลาย
มหาราชูนํ	แก่มหาราชทั้งหลาย
มหาราชูหิ	ด้วยมหาราชทั้งหลาย

๓๕๖. อิทสฺเส สพฺพสฺส.

> **สุนฺหิสุ** ในเพราะ สุ นฺ หิ วิภัตติ ท. **ปเรสุ** อันเป็นเบื้องหลัง **เอ** อ. การแปลงเป็น เอ **อิทสฺส** แห่ง อิทํ ศัพท์ **สพฺพสฺส** ทั้งศัพท์ **โหติ** ย่อมมี **วา** บ้าง.

อิทํสทฺทสฺส สพฺพสฺเสว เอกาโร โหติ วา สุนฺหิอิจฺเจเตสุ.

เพราะ สุ นฺ หิ วิภัตติอยู่เบื้องหลัง แปลง อิทํ ทั้งศัพท์กับวิภัตตินั้นๆ เป็น เอ บ้าง.

[อิทํ เป็นรูปเดิมของ อิม]

อิทํสทฺทสฺส ปกติภาโว "อิทปฺปจฺจยตาปฏิจฺจสมุปฺปาโท[96]*"ติ ปาฬิวเสน วิญฺญายติ. อิเมสํ ปจฺจยา ติ หิ อิทปฺปจฺจยา, อิทปฺปจฺจยา เอว อิทปฺปจฺจยตา.*

เนื่องจากมีพระบาลีว่า **อิทปฺปจฺจยตาปฏิจฺจสมุปฺปาโท** จึงทราบได้ว่า อิทํ ศัพท์ เป็นรูปศัพท์เดิม. เพราะมีรูปวิเคราะห์ว่า **อิเมสํ ปจฺจยาติ อิทปฺปจฺจยา, อิทปฺปจฺจยา เอว อิทปฺปจฺจยตา** "ธรรมที่เป็นปัจจัย แก่ธรรม ท. เหล่านี้ เรียกว่า อิทปฺปจฺจย, อิทปฺปจฺจย นั่นแหละ เรียกว่า อิทปฺปจฺจยตา"

เอสุ อิเมสุ	ในชนเหล่านี้	**เอสํ** อิเมสํ	ของชนเหล่านี้
เอหิ อิเมหิ	อันชนเหล่านี้		

๓๕๗. นามฺหิ อนิมิ.

นามฺหิ ในเพราะ นา วิภัตติ **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **อนิมิ** อ. การ แปลงเป็น อน และ อิมิ ท. **อิทสฺส** แห่ง อิทำ ศัพท์ **สพฺพสฺส** ทั้ง ศัพท์ **โหนฺติ** ย่อมมี.

อิทำสทฺทสฺส สพฺพสฺเสว อนอิมิอาเทสา โหนฺติ นามฺหิ วิภตฺติยำ.

เพราะ นา วิภัตติอยู่เบื้องหลัง แปลง อิทำ ทั้งศัพท์ กับ นา วิภัตติเป็น อน และ อิมิ.

ตัวอย่างเช่น

อเนน [ธมฺมทาเนน] ด้วยธรรมทานนี้

อิมินา [พุทฺธเตเชน] ด้วยเดชแห่งพระพุทธเจ้านี้

๓๕๘. สิมฺหายมนปุสกสฺส.

สิมฺหิ ในเพราะ สิ วิภัตติ **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **อยำ** อ. การ แปลงเป็น อยำ **อิทสฺส** แห่ง อิทำ ศัพท์ **สพฺพสฺส** ทั้งศัพท์ **อนปุสกสฺส** ที่ไม่ใช่นปุงสกลิงค์ **โหติ** ย่อมมี.

อิทำสทฺทสฺส สพฺพสฺเสว อนปุสกสฺส อยำอิจฺจาเทโส โหติ สิมฺหิ วิภตฺติยำ.

เพราะ สิ วิภัตติอยู่เบื้องหลัง แปลง อิทำ ศัพท์ที่เป็นปุงลิงค์และอิตถีลิงค์ กับ สิ วิภัตติเป็น อยำ.

ตัวอย่างเช่น

อยำ ปุริโส บุรุษนี้

อยำ อิตฺถี หญิงนี้

อยำ มาตุคาโม มาตุคามนี้

อยำ โอโรโธ นางสนมนี้

อยำ ครูนำ ทาโร สตรีนางนี้เป็นภรรยาของอาจารย์

อยำ อาโป นี้อาโปธาตุ

อยำ นปุสโก ผู้นี้เป็นบัณเฑาะก์

๓๕๙. อมุโน โม สำ.

สิมฺหิ ในเพราะ สิ วิภัตติ **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **โม** อ. ม อักษร **อมุโน** แห่ง อมุ ศัพท์ **อาปชฺชติ** ย่อมถึง **สำ** ซึ่งความเป็น ส **วา** บ้าง.

อมุสทฺทสฺส อนปุสกสฺส มกาโร สการมาปชฺชติ วา สิมฺหิ วิภตฺติยำ.

เพราะ สิ วิภัตติอยู่เบื้องหลัง แปลง ม อักษรของ อมุ ศัพท์ ที่เป็นปุงลิงค์และอิตถีลิงค์ เป็น ส บ้าง.

ตัวอย่างเช่น

อสุ ราชา	พระราชาพระองค์โน้น
อมุโก ราชา	พระราชาพระองค์โน้น
อสุ อิตฺถี	หญิงคนโน้น
อมุกา อิตฺถี	หญิงคนโน้น

๓๖๐. เตตเตสํ.

สิมฺหิ ในเพราะ สิ วิภัตติ **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **โต** อ. ต อักษร **เอตเตสํ** แห่ง เอต และ ต ศัพท์ ท. **อนปุสกานํ** อันไม่ใช่ นปุงสกลิงค์ **อาปชฺชติ** ย่อมถึง **สํ** ซึ่งความเป็น ส อักษร.

เอตตอิจฺเจเตสํ อนปุสกานํ ตกาโร สการมาปชฺชติ สิมฺหิ วิภตฺติยํ.

เพราะ สิ วิภัตติอยู่เบื้องหลัง แปลง ต ของ เอต และ ต ศัพท์ ที่เป็นนปุงสกลิงค์และ อิตถีลิงค์ เป็น ส.

ตัวอย่างเช่น

เอโส ปุริโส	บุรุษนั่น
เอสา อิตฺถี	หญิงนั้น
โส ปุริโส	บุรุษนั้น
สา อิตฺถี	หญิงนั้น

๓๖๑. นตฺตํ ตสฺส วา สพฺพลิงฺเคสุ.

สพฺพลิงฺเคสุ ในเพราะลิงค์ทั้งปวง ท. **นตฺตํ** อ. ความเป็น น อักษร **ตสฺส** แห่ง ต **โหติ** ย่อมมี **วา** บ้าง.

สพฺพนามสฺส ตการสฺส นตฺตํ โหติ วา สพฺพลิงฺเคสุ.

ในปุงลิงค์ อิตถีลิงค์ และนปุงสกลิงค์ แปลง ต สรรพนาม เป็น น บ้าง.

ตัวอย่างเช่น

นํ ตํ	ซึ่งชนนั้น
เน เต	ซึ่งชนเหล่านั้น
เนน เตน	อันชนนั้น

เนสุ เตสุ ในตระกูลเหล่านั้น

นมฺหิ ตมฺหิ ในตระกูลนั้น

นาย ตาย จากหญิงนั้น

นาหิ ตาหิ จากหญิงเหล่านั้น

นาภิ ตาภิ จากหญิงเหล่านั้น

อิธ สาสนยุตฺติยา ปทโต ปรสฺเสว ตการสฺส นการาเทโส อวคนฺตพฺโพ "น นํ อุมฺหยเต ทิสฺวา, น จ นํ ปฏินนฺทตี"ติ อาทิทสฺสนโต.

เนื่องจากมีหลักฐานจากพระบาลีเป็นต้นว่า:-

น นํ อุมฺหยเต ทิสฺวา,- เห็นเขาแล้วไม่เย้ยหยัน-

น จ นํ ปฏินนฺทติ[97] ทั้งไม่แสดงความพอใจเขา

ดังนั้น พึงทราบว่า เกี่ยวกับการแปลง ต เป็น น นี้ จะต้องมีบทอื่นอยู่หน้าเท่านั้น จึงจะสอดคล้องกับพระพุทธพจน์.

๓๖๒. อตฺตํ สสฺมาสฺมึสํสาสุ.

> **สสฺมาสฺมึสํสาสุ** ในเพราะ ส สฺมา สฺมึ สํ และ สา ท. **ปราสุ** อันเป็นเบื้องหลัง **อตฺตํ** อ. การแปลงเป็น อ **ตสฺส** แห่ง ต อักษร **สพฺพนามสฺส** ของสรรพนาม **โหติ** ย่อมมี **สพฺพลิงฺเค** ในลิงค์ ทั้งปวง **วา** บ้าง.

สพฺพนามสฺส ตการสฺส อตฺตํ โหติ วา สสฺมาสฺมึสาอิจฺเจเตสุ สพฺพสฺมึ ลิงฺเค.

ในปุงลิงค์ อิตถีลิงค์ และนปุงสกลิงค์ เพราะ ส สฺมา สฺมึ สํ และ สา อยู่เบื้องหลัง แปลง ต สรรพนามทั้งศัพท์เป็น อ บ้าง.

ตัวอย่างเช่น

อสฺส ตสฺส ของชนนั้น

อสฺมา ตสฺมา จากชนนั้น

อสฺมึ ตสฺมึ ในชนนั้น

อสฺสํ ตสฺสํ ในหญิงนั้น

อสฺสา ตสฺสา อิตฺถิยา กตํ อันหญิงนั้น กระทำแล้ว

อสฺสา ตสฺสา อิตฺถิยา เทติ ย่อมให้ แก่หญิงนั้น

อสฺสา ตสฺสา อิตฺถิยา อเปติ ย่อมหลีกออก จากหญิงนั้น

อสฺสา ตสฺสา อิตฺถิยา ปริคฺคโห ทรัพย์สมบัติ ของหญิงนั้น

อสฺสา ตสฺสา อิตฺถิยา ปติฏฺฐิตํ ดำรงอยู่ ในหญิงนั้น

๓๖๓. อิทำสทฺทสฺส จ.

สสฺมาสฺมึสำสาสุ ในเพราะ ส สฺมา สฺมึ สำ และ สา วิภัตติ ท. **ปราสุ** อันเป็นเบื้องหลัง **อตฺตำ** อ. การแปลงเป็น อ **อิทำ-สทฺทสฺส** แห่ง อิทำ ศัพท์ **สพฺพสฺส** ทั้งศัพท์ **โหติ จ** ย่อมมีด้วย **สพฺพลิงฺเค** ในลิงค์ทั้งปวง **วา** บ้าง.

สพฺพสฺมึ ลิงฺเค อิทำสทฺทสฺส จ สพฺพสฺเสว อตฺตำ โหติ วา สสฺมาสฺมึสำสาอิจฺเจเตสุ.

ในปุงลิงค์ อิตถีลิงค์ และนปุงสกลิงค์ เพราะ ส สฺมา สฺมึ สำ สา อยู่เบื้องหลัง แปลง อิทำ ทั้งศัพท์เป็น อ บ้าง.

ตัวอย่างเช่น

อสฺส อิมสฺส	ทรัพย์ของบุรุษนี้
อสฺมา โลกา ปรำ โลกำ[98], อิมสฺมา	จากโลกนี้ สู่โลกอื่น
อสฺมึ โลกสฺมึ เทวเต[99], อิมสฺมึ	ดูก่อนเทวดา ในโลกนี้
อสฺสำ อิมิสฺสำ	ในหญิงนี้
อสฺสา อิมิสฺสา กญฺญาย กตำ	กรรม อันหญิงนี้ กระทำแล้ว
อสฺสา อิมิสฺสา กญฺญาย -	เครื่องประดับเป็นที่ชอบใจ
รุจฺจติ อลงฺกาโร	แก่เด็กหญิงคนนี้
อสฺสา อิมิสฺสา กญฺญาย นิสฺสฏฺ[๑]	ผละออกจากเด็กหญิงคนนี้
อสฺสา อิมิสฺสา กญฺญาย ปติฏฺฐิต[๒]	ดำรงอยู่ในเด็กหญิงคนนี้

๓๖๔. สพฺพนามโต กการาคโม[๓] ยถาตนฺติ.

กการาคโม อ. ก อักษรอาคม **โหติ** ย่อมลง **ปรำ** เบื้องหลัง **สพฺพนามโต** จากสรรพนาม **ยถาตนฺติ** ตามสมควร แก่พระบาลี.

[หลังสรรพนามทั้งปวง ลง ก อาคม ตามความเหมาะสมกับพระบาลีบ้าง].

ตัวอย่างเช่น

อมุโก, อสุโก	ชนโน้น
อมุกำ, อสุกำ	ซึ่งชนโน้น
อมุกา, อสุกา	จากชนโน้น

ยถาตนฺตีติ กึ?

ถาม. บทว่า ยถาตนฺติ มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า ไม่มีการลง ก อักษรอาคมบ้าง

ตัวอย่างเช่น

โย โส ภควา[100] พระผู้มีพระภาคเจ้านั้นพระองค์ใด

ยา อิตฺถี หญิงใด

สา อิตฺถี หญิงนั้น

๓๖๕. ฆเปหิ สฺมึสานำ สำสา.

สำสา อ. การแปลงเป็น สำ และ สา ท. **สฺมึสานำ** แห่ง สฺมึ และ ส วิภัตติ ท. **ปเรสำ** อัน เป็นเบื้องหลัง **สพฺพนาเมหิ** จากสรรพ- นาม ท. **ฆเปหิ** อันมีชื่อว่า ฆ และ ป **โหนฺติ** ย่อมมี **ยถากฺกมำ** ตามลำดับ **วา** บ้าง.

สพฺพนาเมหิ ฆปสญฺเญหิ ปเรสำ สฺมึสอิจฺเจเตสำ สำสาอาเทสา โหนฺติ วา ยถากฺกมำ.

หลังสรรพนามอันชื่อว่า ฆ และ ป แปลง สฺมึ วิภัตติ เป็น สำ, แปลง ส วิภัตติ เป็น สา บ้าง.

ตัวอย่างเช่น

สพฺพสฺสำ สพฺพายำ ปติฏฺฐิตำ ดำรงอยู่ในหญิงทั้งปวง

สพฺพสฺสา สพฺพาย เทติ ย่อมให้แก่หญิงทั้งปวง

[สพฺพสฺสา, สพฺพาย] ปริคฺคโห วา หรือว่า ทรัพย์ของหญิงทั้งปวง

อิมิสฺสำ อิมายำ ในหญิงนี้

อิมิสฺสา อิมาย ของหญิงนี้

อมุสฺสำ อมุยำ ในหญิงโน้น

อมุสฺสา อมุยา ของหญิงโน้น

๓๖๖. นาสฺมาสฺมึอิจฺเจตานิ เสว.

นาสฺมาสฺมึ อิติ เอตานิ วจนานิ อ. วิภัตติ ท. เหล่านี้ คือ นา สฺมา และ สฺมึ **ปณฺฑิเตน** อันบัณฑิต **ทฏฺฐพฺพานิ** พึงทราบ **เสว** เพียงดัง ส วิภัตติ.[๑]

สพฺพนาเมหิ ฆปสญฺเญหิ ปรานิ นาสฺมาสฺมึอิจฺเจตานิ วจนานิ สวจนำ อิว ทฏฺฐพฺพานิ.

การเปลี่ยนแปลงรูปของ นา สฺมา และ สฺมึ วิภัตติ หลังสรรพนามที่มีชื่อว่า ฆ และ ป พึงทราบว่าเหมือนการเปลี่ยนแปลงรูปของ ส วิภัตติ

ตัวอย่างเช่น

สพฺพสฺสา อิตฺถิยา ปติฏฺฐิตำ ดำรงอยู่ในหญิงทั้งปวง

ตสฺสา กุมาริกาย สทฺธึ กับด้วยนางกุมาริกานั้น

กสฺสาหํ เกน หายามิ ดิฉัน ด้อยกว่าหญิงคนไหน ด้วยคุณสมบัติอะไร
ตสฺสา เมถุนํ ธมฺมํ ปฏิเสวติ เสพเมถุนธรรม ในนางลิงนั้น
อญฺญตริสฺสา อิตฺถิยา - มีจิตปฏิพัทธ์ในหญิงคนใดคนหนึ่ง
ปฏิพทฺธจิตฺโต โหติ
อิธาติ **อิมิสฺสา** ทิฏฺฐิยา คำว่า อิธ คือในทิฏฐินี้
ยํ **เอกิสฺสา** โลกธาตุยา ในโลกธาตุหนึ่งใด

๓๖๗. ถิยํ โต สํ นํมฺหิ วา.

นํมฺหิ ในเพราะ นํ วิภัตติ **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **โต** อ. ต อักษร **วตฺตมาโน** อันเป็นไปอยู่ **ถิยํ** ในอิตถีลิงค์ **อาปชฺชติ** ย่อมถึง **สํ** ซึ่ง ความเป็น ส **โหติ** ย่อมมี **วา** บ้าง.

อิตฺถิลิงฺเค สพฺพนามิโก ตกาโร สการมาปชฺชติ วา นํมฺหิ วิภตฺติยํ.

ในอิตถีลิงค์ เพราะ นํ วิภัตติอยู่เบื้องหลัง แปลง ต สรรพนาม เป็น ส บ้าง.

ตัวอย่างเช่น

อภิกฺกโม **สานํ** ปญฺญายติ[101] ความกำเริบแห่งเวทนาเหล่านั้น ปรากฏ

วาติ กึ?

ถาม. บทว่า วา มีประโยชน์อะไร

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า ในอิตถีลิงค์ไม่มีการแปลง ต เป็น ส บ้าง

ตัวอย่างเช่น

ตาสํ เหล่านั้น

๓๖๘. อา จ ติลิงฺเค.

นํมฺหิ ในเพราะ นํ วิภัตติ **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **โต** อ. ต อักษร **วตฺตมาโน** อันเป็นไปอยู่ **ติลิงฺเค** ในลิงค์ทั้งสาม **อาปชฺชติ** ย่อมถึง อา ซึ่งความเป็น อา **จ** ด้วย **วา** บ้าง.

ติลิงฺเค สพฺพนามิโก ตกาโร อาการตฺตญฺจ อาปชฺชติ วา นํมฺหิ วิภตฺติยํ.

ในปุงลิงค์ อิตถีลิงค์ และนปุงสกลิงค์ เพราะ นํ วิภัตติอยู่เบื้องหลัง แปลง ต สรรพนามเป็น อา ได้บ้าง.

ตัวอย่างเช่น

อาสํ อิตฺถีนํ ตาสํ วา ของหญิงเหล่านั้น

อาสๆ ปุริสานๆ ของบุรุษเหล่านั้น

อาสๆ จิตฺตานๆ เตสๆ วา ของจิตเหล่านั้น

อตฺริมา ปาฬิโย

เกี่ยวกับการแปลง ต สรรพนามเป็น อา นี้ มีหลักฐานจากพระบาลีดังนี้

นาสๆ กุชฺฌนฺติ ปณฺฑิตา[102] บัณฑิตทั้งหลาย ไม่โกรธ ต่อหญิงผู้ประพฤติ อนาจารเหล่านั้น

สพฺพาสๆ โสกา นสฺสนฺติ[103] ความโศกทั้งปวง ของชนเหล่านั้น ย่อมเหือดหายไป

เนวาสๆ เกสา ทิสฺสนฺติ - เส้นพระเกศา พระหัตถ์และ พระบาทที่วิจิตรดุจ

หตฺถปาทา จ ชาลิโน[104] ตาข่าย ไม่ปรากฏ แก่กัณหาและชาลีเหล่านั้น

ตตฺถ นาสนฺติ น อาสนฺติ เฉโท. สพฺพาสนฺติ สพฺเพ อาสนฺติ เฉโท. อาสนฺติ เจตฺถ เตสๆ ทฺวินฺนๆ ชนานนฺติ อตฺโถ.

ในตัวอย่างเหล่านั้น บทว่า **นาสๆ** ตัดบทว่า น อาสๆ, บทว่า สพฺพาสๆ ตัดบทว่า สพฺเพ อาสๆ. อนึ่งในคำว่า อาสๆ นี้ ความหมายก็คือ ของชนทั้งสองเหล่านั้น.

เอตฺถ จ ปุลฺลิงฺคนเย ทิฏฺเฐเยว นปุสกนโยปิ ตๆสมานคติกตฺตา ทิฏฺโฐ นาม โหตีติ "อาสๆ จิตฺตานนฺ" ติ วุตฺตๆ.

อนึ่ง ในที่นี้ เมื่อได้แสดงวิธีการแปลง ต เป็น อา ในปุงลิงค์แล้ว แม้วิธีการแปลง ต เป็น อา ในนปุงสกลิงค์ ก็ได้ชื่อว่าเป็นอันแสดงแล้ว เพราะลิงค์ทั้งสองมีหลักการ กระจายรูปวิภัตติคล้ายกันเป็นส่วนมาก ดังนั้น ท่านจึงกล่าวตัวอย่างว่า อาสๆ จิตฺตานๆ.

กตฺถจิ ปน โปตฺถเก "สพฺเพสๆ โสกา วินสฺสนฺตี"ติ ปาฬิ ทิสฺสติ. ตตฺถ "สพฺเพ เอสนฺ"ติ เฉโท, "สุตๆ เมตๆ โภ โคตมา[105]"ติ เอตฺถ วิย.

ส่วนในพระไตรปิฎกบางฉบับ ปรากฏพระบาลีว่า:-

สพฺเพสๆ โสกา วินสฺสนฺติ

ในตัวอย่างนี้ ตัดบทว่า สพฺเพ เอสๆ เหมือนในข้อความว่า **สุตๆ เมตๆ โภ โคตม**

๓๖๙. มตนฺตเร ฆเปหิ สฺมึ นายยา.

มตนฺตเร ในมติอื่น **สฺมึ** อ. สฺมึ วิภัตติ **ปรๆ** อันเป็นเบื้องหลัง **ฆเปหิ** จาก สรรพนามอันชื่อว่า ฆ และ ป ท. **อายยา** เป็น อาย และ ยา **น โหนฺติ** ย่อมไม่เป็น.

ครูนํ มตนฺตเร ฆปสญฺเญหิ สพฺพนาเมหิ สฺมึวจนสฺส เนว อายยา อาเทสา โหนฺติ.

ตามมติอาจารย์อื่น หลังสรรพนามอันชื่อว่า ฆ และ ป ไม่มีการแปลง สฺมึ วิภัตติเป็น อาย และ ยา.

ตัวอย่างเช่น

เอติสฺสํ เอตายํ ในหญิงนั้น

อิมิสฺสํ อิมายํ ในหญิงนี้

อมุสฺสํ อมุยํ ในหญิงโน้น

๓๗๐. โหนฺเตว.

ปน แต่ **อมฺหากํ มเต** ในความเห็นของข้าพเจ้า **สฺมึ** อ. สฺมึ วิภัตติ **อายยา** เป็น อาย, ยา **โหนฺติเยว** ย่อมเป็นนั่นเทียว.

อสฺมากํ มเต ปน เต อาเทสา โหนฺติเยว.

แต่ข้าพเจ้ามีความเห็นว่า หลังสรรพนามอันมีชื่อว่า ฆ และ ป เหล่านั้น แปลง สฺมึ วิภัตติ เป็น อาย และ ยา ได้.

ตัวอย่างเช่น

เอตาย ปติฏฺฐิตํ ดำรงอยู่ในหญิงนั้น

อิมาย ปติฏฺฐิตํ ดำรงอยู่ในหญิงนี้

อมุยา ปติฏฺฐิตํ ดำรงอยู่ในหญิงโน้น

๓๗๑. มนวจาทโย มโนคณา.

สทฺทา อ. ศัพท์ ท. **มนวจาทโย** มี มน และ วจ เป็นต้น **มโนคณา** ชื่อว่า มโนคณะ **ภวนฺติ** ย่อมมี.

มนวจอิจฺเจวมาทโย สทฺทา มโนคณา นาม ภวนฺติ.

หมู่ศัพท์มี มน วจ เป็นต้น ชื่อว่า มโนคณะ.

เตสํ สรูปํ เหฏฺฐา วิภาวิตํ.

จำนวนของศัพท์เหล่านั้น ข้าพเจ้าได้แสดงไว้แล้วในตอนต้น.[๑]

๓๗๒. พิลปทาทโย มโนคณาทิกา.

สทฺทา อ. ศัพท์ ท. **พิลปทาทโย** มี พิล และ ปท เป็นต้น **มโน-คณาทิกา** ชื่อว่า มโนคณาทิคณะ.[๒]

[หมู่ศัพท์มี พิล และ ปท เป็นต้น ชื่อว่า มโนคณาทิคณะ].

๓๗๓. มโนคณาทีหิ วา สฺมึโน อิ นาสฺมานมา.

อิ อ. การแปลงเป็น อิ **สฺมึโน** แห่ง สฺมึ วิภัตติ **อา** การแปลงเป็น อา **นาสฺมานำ** แห่ง นา และ สฺมา วิภัตติ ท. **ปเรสำ** อันเป็นเบื้อง หลัง **มโนคณาทีหิ** จากศัพท์ ท. มีมโนคณศัพท์เป็นต้น **โหติ** ย่อมมี **วา** บ้าง.

[หลังศัพท์มโนคณะเป็นต้น แปลง สฺมึ วิภัตติเป็น อิ, แปลง นา วิภัตติและ สฺมา วิภัตติเป็น อา].

ตัวอย่างเช่น

มนสิ มนสฺมึ[106]	ในใจ
วจสิ วจสฺมึ[107]	ในวาจา
อยสิ อยสฺมึ[108]	ในเหล็ก
อยสา กตำ อเยน วา	อันบุคคล กระทำด้วยเหล็ก
อยสาว มลำ สมุฏฺฐิตำ[106]	สนิมตั้งขึ้นจากเหล็ก
อยสฺมา วา	รูปว่า อยสฺมา ก็มีบ้าง
มนสา[107]	จากใจ
วจสา[108]	จากวาจา
วยสา[109]	จากวัย

สพฺโพ มโนคโณ วิตฺถาเรตพฺโพ.

พึงขยายมโนคณะทั้งหมดให้พิสดาร (คือควรนำวิภัตติทุกตัวมากระจายรูปของศัพท์ ที่ได้ชื่อว่ามโนคณะทุกศัพท์เท่าที่มี).

พิลสิ พิลสฺมึ	ในปล่อง
ปทสิ ปทสฺมึ	ในเท้า
พิลสา พิเลน	โดยปล่อง
ปทสา ปเทน	โดยเท้า
มุขสา	โดยปาก
เวคสา[110]	โดยเร็ว
รสสา[111]	โดยรส
อายุสา[112]	โดยอายุ
อายุนา	โดยอายุ

เอวำ อญฺเญปิ มโนคณาทิกา วิตฺถาเรตพฺพา.

แม้ศัพท์ทั้งหลายเหล่าอื่นที่เป็นมโนคณาทิคณะ ก็ควรกระจายรูปเหมือนอย่างที่ แสดงมาแล้ว (คือควรนำเอากลุ่มศัพท์ที่ชื่อว่ามโนคณาทิคณะทั้งหมดมากระจายรูป เหมือนกับ พิล ศัพท์เป็นต้น).

มโนคณาทีหีติ กึ ?

ถาม. บทว่า มโนคณาทีหิ มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า ไม่แปลง สฺมึ วิภัตติเป็น อิ, ไม่แปลง นา, สฺมา วิภัตติเป็น อา ท้ายศัพท์เหล่าอื่นที่ไม่ใช่มโนคณะ และมโนคณาทิคณะ

ตัวอย่างเช่น

ปุริสสฺมึ, ปุริเสน, ปุริสสฺมา

จิตฺตสฺมึ, จิตฺเตน, จิตฺตสฺมา

กญฺญายํ, กญฺญาย

๓๗๔. โอ สสฺส.

โอ อ. การแปลงเป็น โอ **สสฺส** แห่ง ส วิภัตติ **ปรสฺส** อันเป็น เบื้องหลัง **มโนคณาทีหิ** จากกลุ่มศัพท์ ท. มีมโนคณศัพท์ เป็นต้น **โหติ** ย่อมมี **วา** บ้าง.

มโนคณาทีหิ สสฺส โอกาโร โหติ วา.

หลังมโนคณศัพท์เป็นต้น แปลง ส วิภัตติเป็น โอ บ้าง.

ตัวอย่างเช่น

มนโส	มนสฺส	แห่งใจ
ตปโส	ตปสฺส	แห่งตบะ
พิลโส	พิลสฺส	แห่งปล่อง

๓๗๕. ตทนฺโต วิภตฺติโลเป.

วิภตฺติโลเป ครั้นเมื่อการลบวิภัตติ **ปณฺฑิเตน** อันบัณฑิต **กเต** กระทำแล้วในสมาสและตัทธิต **สโร** อ. สระ **ตทนฺโต** อันเป็นที่สุดแห่งมโนคณะศัพท์เป็นต้นนั้น **โอ** เป็น โอ **โหติ** ย่อมเป็น **วา** บ้าง.

เตสํ มโนคณาทีนมนฺโต โอตฺตมาปชฺชติ วา วิภตฺติโลเป กเต.

ในสมาส เมื่อทำการลบวิภัตติแล้ว แปลงสระที่สุดของมโนคณศัพท์เป็นต้น เป็น โอ บ้าง.

ตัวอย่างเช่น

มโนมยํ[113] กรรมอันสำเร็จแล้วด้วยใจ

อโยมยं [114] วัตถุอันสำเร็จแล้วด้วยเหล็ก

เตโชธาตุ[115] เตโชธาตุ

ตโปธโน ผู้มีตบะเป็นทรัพย์

สิโรรุโห อวัยวะที่งอกบนศีรษะ(เส้นผม)

อาโปกสิณṁ[๑, 116] อาโปกสิณ

วาโยกสิณṁ วาโยกสิณ

วาติ กึ ?

ถาม. บทว่า วา มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่าไม่มีการแปลงสระที่สุดศัพท์ของมโนคณศัพท์เป็น โอ บ้าง

ตัวอย่างเช่น

อยสลากṁ ซี่เหล็ก

๓๗๖. มโนคณโต สเร สาคโม.

> **สเร** ในเพราะสระ **วิภตฺตาเทเส วา** อันเป็นวิภัตติอาเทสก็ดี **ปจฺจเย วา** ที่เป็นปัจจัยก็ดี **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **สาคโม** อ. ส อาคม **โหติ** ย่อมลง **ปรṁ** เบื้องหลัง **มโนคณโต** จากมโน คณะศัพท์ **วา** บ้าง.

มโนคณโต วิภตฺตาเทเส วา ปจฺจเย วา สเร ปเร สการาคโม โหติ วา.

ในเพราะสระที่แปลงมาจากวิภัตติหรือสระที่เป็นปัจจัยอยู่เบื้องหลัง ลง ส อักษรอาคม หลังมโนคณศัพท์บ้าง.

ตัวอย่างเช่น

มนสา, วจสา ด้วยใจ, ด้วยวาจา

มนสิ, วจสิ ในใจ, ในวาจา

อพฺยคฺคมนโส นโร[117] นรชนผู้มีใจดำรงมั่นอยู่ในอารมณ์เดียว

ถิรเจตสṁ กุลṁ ตระกูลที่มีจิตมั่นคง

สทฺเธยฺยวจสา อุปาสิกา[118] อุบาสิกาผู้มีวาจาน่าเชื่อถือ

มานสิกṁ อันเป็นไปทางใจ

วาจสิกṁ[119] อันเป็นไปทางวาจา

วาติ กึ ?

ถาม. บทว่า วา มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า ไม่มีการลง ส อักษรอาคมบ้าง

ตัวอย่างเช่น

มโน, มนา. มนำ, มเน. มเนน.

มนอายตนำ มนายตนะ

๓๗๗. อำวจนสฺโส.

โอ อ. การแปลงเป็น โอ **อำวจนสฺส** แห่ง อำ วิภัตติ **ปรสฺส** อัน เป็นเบื้องหลัง **มโนคณโต** จากมโนคณศัพท์ **โหติ** ย่อมมี **วา** บ้าง.

มโนคณโต อำวจนสฺส โอการาเทโส โหติ วา.

หลังมโนคณศัพท์แปลง อำ ทุติยาวิภัตติ เป็น โอ บ้าง.

ตัวอย่างเช่น

อทาเน กุรุเต **มโน**[120] ตั้งใจจะไม่ให้

กสฺสปสฺส **วโจ** สุตฺวา[121] ฟังคำของพระกัสสปะ

ตโป อิธ กรุพฺพสิ[122] ท่านทำความเพียรในป่านี้หรือ

ยโส ลทฺธา น มชฺเชยฺย[123] ได้ยศแล้วอย่ามัวเมา

วาติ กึ ?

ถาม. บทว่า วา มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า ไม่มีการแปลง อำ ทุติยาวิภัติ เป็น โอ บ้าง

ตัวอย่างเช่น

ยสำ ลทฺธาน ทุมฺเมโธ[124] คนเขลา ได้ยศ

มนำ อญฺญาสิ รู้ใจแล้ว

มโนคณโตติ กึ ?

ถาม. บทว่า มโนคณโต มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า หลังศัพท์ที่ไม่ใช่มโนคณศัพท์ไม่มีการแปลง อำ ทุติยาวิภัตติ เป็น โอ

ตัวอย่างเช่น

พิลำ ปวิส ชมฺพุก[125] แน่ะหมาจิ้งจอก เจ้าจงเข้าไปสู่โพรง

จิตฺตมญฺญาสิ รู้ใจแล้ว

กญฺญำ ปสฺสติ เห็นเด็กหญิง

๓๗๘. สนฺตสฺส โส เภ อนฺเต โพ.

เภ ในเพราะ ภ อักษร **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **โส** อ. การแปลง เป็น ส **สนฺตสฺส** แห่ง สนฺต ศัพท์ **สพฺพสฺส** ทั้งศัพท์ **โหติ** ย่อมมี, **โพ** อ. พ อักษร อาคม **โหติ** ย่อมลง **อนฺเต** ในที่สุด.

สนฺตสทฺทสฺส สพฺพสฺเสว สการาเทโส โหติ ภกาเร, อนฺเต ปน พการาคโม โหติ.

เพราะ ภ อักษรอยู่เบื้องหลัง แปลง สนฺต ทั้งศัพท์เป็น ส และลง พ อาคม.

ตัวอย่างเช่น

สพฺภิเรว สมาเสถ[126] บุคคล พึงคบกับสัตบุรุษทั้งหลายนั่นเทียว

สพฺภูโต ผู้ถึงความสงบ

สพฺภาโว ความมีปรากฏ

๓๗๙. การาทีสุ จ.

การาทีสุ ในเพราะศัพท์ ท. มี การ ศัพท์เป็นต้น **ปเรสุ** อันเป็น เบื้องหลัง **โส** อ. การแปลงเป็น ส **สนฺตสฺส** แห่ง สนฺต ศัพท์ **สพฺพสฺส** ทั้งศัพท์ **โหติ จ** ย่อมมีด้วย.

สนฺตสทฺทสฺส สพฺพสฺเสว สการาเทโส โหติ การสทฺทาทีสุ จ ปเรสุ.

เพราะ การ ศัพท์เป็นต้นอยู่เบื้องหลัง แปลง สนฺต ทั้งศัพท์ เป็น ส.

ตัวอย่างเช่น

สกฺกาโร สักการะ

สกฺกโต ธรรมอันสัตบุรุษกระทำแล้ว

สกฺกตฺวา กระทำให้ปรากฏแล้ว

๓๘๐. สฺยาทีสุ สพฺภิ.

สฺยาทีสุ ในเพราะวิภัตติ ท. มี สิ วิภัตติเป็นต้น **ปเรสุ** อันเป็น เบื้องหลัง **สพฺภิ** อ. การแปลงเป็น สพฺภิ **สนฺตสฺส** แห่ง สนฺต ศัพท์ **สพฺพสฺส** ทั้งศัพท์ **โหติ** ย่อมมี.

สนฺตสทฺทสฺส สพฺพสฺเสว สฺยาทีสุ สพฺพาสุ วิภตฺตีสุ สพฺภิ อาเทโส โหติ.

เพราะวิภัตติมี สิ วิภัตติเป็นต้นอยู่เบื้องหลัง แปลง สนฺต ศัพท์เป็น สพฺภิ.

ตัวอย่างเช่น

สพฺภิ สัตบุรุษ

สพฺภี, สพฺภโย สัตบุรุษทั้งหลาย

สพฺภินฺติ เสสํ สพฺพํ วิตฺถาเรตพฺพํ.

บทที่เหลือทั้งหมดมี สพฺภี เป็นต้น นักศึกษาพึงแจกปทมาลาเองเถิด.

อิมสฺมึฐาเน "สพฺภีหิ สทฺธึ. พหุเปตํ อสพฺภิชาตเวท. อสพฺภิรูโป ปุริโส"ติ เอวมาทีหิ ปเทหิ วิสุ์ วิสุ์ สพฺภิสทฺทสฺส วิชฺชมานตา สารโต ปจฺเจตพฺพา.

เกี่ยวกับการแปลง สนฺต เป็น สพฺภิ นี้ บัณฑิต พึงทราบว่า สามารถแปลงได้ ทุกๆ วิภัตติ ดังมีตัวอย่างว่า

สพฺภีหิ สทฺธึ[127] พร้อมกับสัตบุรุษทั้งหลาย

พหุเปตํ **อสพฺภิชาตเวท**[128]แน่ะไฟผู้ชั่วช้า การบูชานี้มีเป็นจำนวนมาก

อสพฺภิรูโป ปุริโส[129] บุรุษเลว

๓๘๑. สทภิทิโตถวา สพฺภีติ สิทฺธิ.

อถวา อีกนัยหนึ่ง **สพฺภีติ สิทฺธิ** อ. รูปสำเร็จว่า สพฺภิ **ปณฺฑิเตน** อันบัณฑิต **เวทิตพฺพา** พึงทราบ **สทภิทิโต** ว่าสำเร็จมาจาก สท หรือ ภิทิ ธาตุ.

อถวา สทภิทิธาตุวเสน สพฺภีติ ปทสิทฺธิ เวทิตพฺพา.

อีกนัยหนึ่ง พึงทราบว่า คำว่า **สพฺภิ** สำเร็จรูปมาจาก สท, ภิทิ ธาตุก็ได้.

ตัวอย่างเช่น

สพฺภิ นิพฺพานํ[๑] ที่ดับกิเลสที่ทำให้จม หมายถึงพระนิพพาน

๓๘๒. ปณฺณตฺติยํ[๒] สนฺตสฺส นฺโต สิมฺหิ.

สิมฺหิ ในเพราะ สิ วิภัตติ **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **นฺโต** อ. นฺต **สนฺตสฺส** ของสนฺต ศัพท์ **วตฺตมานสฺส** อันเป็นไป **ปณฺณตฺติยํ** ในนามบัญญัติ **อาปชฺชติ** ย่อมถึง **อํ** ซึ่งความเป็น อำ.

ปณฺณตฺติยํ วตฺตมานสฺส สนฺตสทฺทสฺส นฺตสทฺโท อมาปชฺชติ สิมฺหิ.

ในเพราะ สิ วิภัตติเบื้องหลัง แปลง นฺต ของ สนฺต ศัพท์ที่ใช้เป็นนามบัญญัติเป็น อำ ได้.

ตัวอย่างเช่น

สํ สปฺปุริโส สัตบุรุษ

สิมฺหีติ กึ ?

ถาม. บทว่า สิมฺหิ มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า ในเพราะวิภัตติอื่นไม่มีการแปลง นฺต ของ สนฺต เป็น อำ

ตัวอย่างเช่น

สนฺโต สปฺปุริสา โลเก[130] เหล่าสัตบุรุษในโลก

ปญฺญตฺติยนฺติ กึ ?

ถาม. บทว่า ปญฺญตฺติยำ มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า ในกรณีที่ไม่ได้ใช้เป็นนามบัญญัติ (แต่ใช้เป็นกิริยา) ไม่มีการแปลง นฺต ของ สนฺต เป็น อำ[๑]

ตัวอย่างเช่น

สนฺโต ทนฺโต นิยโต - สงบ สุภาพ มั่นคง มีปรกติประพฤติ

พฺรหฺมจารี[131] พรหมจรรย์

๓๘๓. คจฺฉนฺตาทีนำ วา.

สิมฺหิ ในเพราะ สิ วิภัตติ **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **นฺโต** อ. นฺต **คจฺฉนฺตาทีนำ** ของศัพท์ ท. มี คจฺฉนฺต ศัพท์เป็นต้น **อำ** เป็น อำ **โหติ** ย่อมเป็น **วา** บ้าง.

คจฺฉนฺตาทีนำ นฺตสทฺโท อมาปชฺชติ สิมฺหิ วา.

เพราะ สิ วิภัตติอยู่เบื้องหลัง แปลง นฺต ศัพท์ของ คจฺฉนฺต ศัพท์เป็นต้น เป็น อำ บ้าง.

ตัวอย่างเช่น

คจฺฉำ คจฺฉนฺโต ผู้ไปอยู่

มหำ มหนฺโต ผู้บูชาอยู่

คจฺฉนฺตาทีนมิติ กึ ?

ถาม. บทว่า คจฺฉนฺตาทีนำ มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า นอกจากกลุ่มของ คจฺฉนฺต ศัพท์เป็นต้นไม่แปลง นฺต ของศัพท์อื่นเป็น อำ

ตัวอย่างเช่น

อนฺโต เจ็บอยู่

ทนฺโต ฝึกแล้ว

วนฺโต อาเจียนแล้ว

๓๘๔. ถิยมฺปิ วา.

สิมฺหิ ในเพราะ สิ วิภัตติ **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **นฺโต** อ. นฺต **คจฺฉนฺตาทีนํ** แห่งศัพท์ ท. มี คจฺฉนฺต ศัพท์เป็นต้น **วตฺตมานานํ** อันเป็นไปอยู่ **ถิยัปิ** แม้ในอิตถีลิงค์ **อ** เป็น อ **โหติ** ย่อมเป็น **วา** บ้าง.

อปเรน ปาฬินเยน อิตฺถิลิงฺเคปิ คจฺฉนฺตาทีนํ นฺตสทฺโท อ อาปชฺชติ วา สิมฺหิ.

ตามนัยแห่งพระบาลีอีกนัยหนึ่ง ในเพราะ สิ วิภัตติอยู่เบื้องหลัง ก็แปลง นฺต แห่ง คจฺฉนฺต ศัพท์เป็นต้น แม้ในอิตถีลิงค์เป็น อ ได้บ้าง.

ตัวอย่างเช่น

สา **คจฺฉ**[๑] คจฺฉนฺตี หญิงนั้น ไปอยู่

สา **ชานา** เอวมาห น ชานามีติ หญิงนั้น รู้อยู่ แต่กลับกล่าวว่า เราไม่รู้

ปสฺส[๒] เอวมาห น ปสฺสามีติ หญิงนั้น เห็นอยู่ แต่กลับกล่าวว่า เราไม่เห็น

ถิยนฺติ กึ ?

ถาม. บทว่า ถิยํ มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า ในนปุงสกลิงค์ไม่มีการแปลง นฺต ศัพท์เป็น อ

ตัวอย่างเช่น

คจฺฉนฺตํ กุลํ ตระกูล ไปอยู่

ชานนฺตํ จิตฺตํ จิต รู้อยู่

๓๘๕. อถวา ปุเม โยปฐเม.

อถวา อีกนัยหนึ่ง **โย ปฐเม** ในเพราะ โย ปฐมาวิภัตติ **ปเร** อัน เป็นเบื้องหลัง **นฺโต** อ. นฺต ศัพท์ **คจฺฉนฺตาทีนํ** ของศัพท์ ท. มี คจฺฉนฺต ศัพท์เป็นต้น **วตฺตมานานํ** อันเป็นไปอยู่ **ปุเม** ในปุงลิงค์ **อ** เป็น อ **โหติ** ย่อมเป็น **วา** บ้าง.

อปเรน ปาฬินเยน ปุลฺลิงฺเค คจฺฉนฺตาทีนํ นฺตสทฺโท อ อาปชฺชติ วา โยมฺหิ ปฐเม.

ตามนัยแห่งพระบาลีอีกนัยหนึ่ง เพราะ โย ปฐมาวิภัตติอยู่เบื้องหลังแปลง นฺต ศัพท์ ของ คจฺฉนฺต ศัพท์เป็นต้นในปุงลิงค์เป็น อ บ้าง.

ตัวอย่างเช่น

เย **คจฺฉ** บุรุษเหล่าใด ไปอยู่

จกฺขุ ลจฺฉาม โน **ภว**[132] พวกเราผู้เจริญ จักได้จักษุ

อปิ นุ ตุมฺเห อายสฺมนฺโต - แน่ะท่านทั้งหลาย พวกท่าน รู้อยู่

ฯเปฯ **ชาน ปสฺส** วิหรถ[133] เห็นอยู่ ซึ่งโลกอันมีสุขอย่างแท้จริงหรือหนอ

อเนน ลกฺขเณน “เต คจฺฉนฺโต ภวนฺโต”ติอาทีนิ ปฏิสิทฺธานิ ภวนฺติ.

ด้วยสูตรนี้ เป็นการคัดค้านตัวอย่างว่า **เต คจฺฉนฺโต ภวนฺโต** เป็นต้น

๓๘๖. สสฺมึนานำสุ นฺตุว.

สสฺมึนานำสุ ในเพราะ ส สฺมึ นา และ นำ วิภัตติ ท. **ปเรสุ** อัน เป็นเบื้องหลัง **นฺโต** อ. นฺต ศัพท์ **คจฺฉนฺตาทีนำ** ของศัพท์ ท. มี คจฺฉนฺต ศัพท์เป็นต้น **ทฏฺฐพฺโพ** พึงทราบว่า **นฺตุ อิว** เพียง ดัง นฺตุ ปัจจัย.

คจฺฉนฺตาทีนำ นฺตสทฺโท นฺตุปจฺจโยว ทฏฺฐพฺโพ สสฺมึนานมิจฺเจตสฺ.

เพราะ ส สฺมึ นา และ นำ วิภัตติอยู่เบื้องหลัง การกระจายรูปวิภัตตินามศัพท์ ที่ประกอบด้วย นฺต ศัพท์ พึงทราบว่าเหมือนกับการกระจายรูปวิภัตตินามศัพท์ที่ประกอบ ด้วย นฺตุ ปัจจัย.[๑]

คจฺฉโต	ของชนผู้ไปอยู่
มหโต	ของชนผู้บูชาอยู่
คจฺฉติ	ในชนผู้ไปอยู่
มหติ	ในชนผู้บูชาอยู่
คจฺฉตา	อันชนผู้ไปอยู่
มหตา	อันชนผู้บูชาอยู่
คจฺฉตำ	ของชนผู้ไปอยู่
มหตำ	ของชนผู้บูชาอยู่

๓๘๗. อรหนฺตาทีนญฺจ โย ปฐเม.

จ อนึ่ง **โย ปฐเม** ในเพราะ โย ปฐมาวิภัตติ **ปเร** อันเป็น เบื้องหลัง **นฺโต** อ. นฺต **อรหนฺตาทีนำ** แห่งศัพท์ ท. มี อรหนฺต ศัพท์เป็นต้น **ทฏฺฐพฺโพ** พึงทราบ **นฺตุ อิว** ว่าเหมือนกับ นฺตุ ปัจจัย **วา** บ้าง.

อรหนฺตสทฺทาทีนญฺจ นฺตสทฺโท นฺตุปจฺจโยว ทฏฺฐพฺโพ โยปฐเม วา.

เพราะ โย ปฐมาวิภัตติอยู่เบื้องหลัง นฺต ศัพท์แห่ง อรหนฺต ศัพท์เป็นต้น พึงทราบว่า เหมือน นฺตุ ปัจจัยบ้าง.

ตัวอย่างเช่น

อรหนฺโต วิหรนฺติ[134] พระอรหันต์ทั้งหลาย ย่อมอยู่

สนฺโต สปฺปุริสา โลเก[135] เหล่าสัตบุรุษในโลก

ภวนฺโต อาคจฺฉนฺตุ ผู้เจริญทั้งหลาย ขอจงมา

วาติ กึ ?

ถาม. บทว่า วา มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า กลุ่มศัพท์มี อรหนฺต ศัพท์เป็นต้น บางแห่งไม่มีวิธี การทำตัวรูปของ นฺต ศัพท์ เหมือนกับวิธีของ นฺตุ ปัจจัยบ้าง

ตัวอย่างเช่น

มยญฺจมฺห **อนรหนฺตา**® พวกเราไม่ใช่พระอรหันต์

อเนน จ ลกฺขเณน "เต คจฺฉนฺโต, ภวนฺโต คจฺฉนฺโต"ติอาทีนิ ปฏิสิทฺธานิ ภวนฺติ.

ด้วยสูตรนี้ เป็นการคัดค้านตัวอย่างว่า เต คจฺฉนฺโต, ภวนฺโต คจฺฉนฺโต เป็นต้น

๓๘๘. สนฺตสฺส นฺโต อตฺตมฺหิ วา.

อมฺหิ ในเพราะ อำ วิภัตติ **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **นฺโต** อ. นฺต **สนฺตสฺส** แห่ง สนฺต ศัพท์ **อาปชฺชติ** ย่อมถึง **อตฺตำ** ซึ่งความ เป็น อ **วา** บ้าง.

ตัวอย่างเช่น

สำ *ภชติ ยทิ วา* **อสำ**[136] ย่อมคบหาซึ่งสัตบุรุษบ้าง ซึ่งอสัตบุรุษบ้าง

วาติ กึ?

ถาม. บทว่า วา มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า ไม่มีการแปลง นฺต ของ สนฺต ศัพท์เป็น อ บ้าง

ตัวอย่างเช่น

สนฺตำ, อสนฺตำ ซึ่งสัตบุรุษ, ซึ่งอสัตบุรุษ

๓๘๙. อายสฺมนฺตุโต นิจฺจำ ยฺวา ทฺวีสุ.

ภิกฺขูสุ ครั้นเมื่อภิกษุ ท. **ทฺวีสุ** ๒ รูป **ปณฺฑิเตน** อันบัณฑิต **วตฺตพฺเพสุ** พึงกล่าว **โย ปฐโม** อ. โย ปฐมาวิภัตติ **ปโร** อันเป็น เบื้องหลัง **อายสฺมนฺตุโต** จาก อายสฺมนฺตุ ศัพท์ **อา** เป็น อา **โหติ** ย่อมเป็น **นิจฺจำ** แน่นอน.

ภควโต ปญฺญตฺตวินยโวหารวเสน ทฺวีสุ ภิกฺขูสุ วตฺตพฺเพสุ อายสฺมนฺตุสทฺทโต ปโร โย ปฐโม อา โหติ นิจฺจำ.

เมื่อจะระบุถึงภิกษุ ๒ รูป ตามโวหารแห่งพระวินัยบัญญัติของพระผู้มีพระภาค ให้แปลง โย ปฐมาวิภัตติเบื้องหลัง อายสฺมนฺตุ ศัพท์เป็น อา แน่นอน.

ตัวอย่างเช่น

สุณนฺตุ เม **อายสฺมนฺตา**[137] ขอท่านผู้มีอายุทั้งสอง จงฟังเรา

ปฐโมติ กึ ?

ถาม. บทว่า ปฐโม มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า ไม่มีการแปลง โย ทุติยาวิภัตติ เป็น อา

ตัวอย่างเช่น

อายสฺมนฺเต ปุจฺฉามิ[138] เราจะขอถาม ซึ่งท่านผู้มีอายุทั้งหลาย

ทุวีสูติ กึ ?

ถาม. บทว่า ทุวีสุ มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า ในกรณีที่ระบุถึงภิกษุมากกว่า ๒ รูป ไม่มีการแปลง โย ปฐมาวิภัตติ เป็น อา เช่น

อุทฺทิฏฺฐํ โข **อายสฺมนฺโต -** ท่านผู้มีอายุทั้งหลาย

นิทานํ เราได้แสดงนิทานแล้ว

อเนน ลกฺขเณน อเนน จ มูโลทาหรเณน "คุณวนฺตา สติมนฺตา"ติอาทีนิ ปฏิสิทฺธานิ ภวนฺติ.

ด้วยสูตรนี้ และอุทาหรณ์หลักของสูตรนี้ เป็นการคัดค้านตัวอย่างว่า คุณวนฺตา สติมนฺตา เป็นต้น

ยถา ปน ปาฬิยํ "อนรหนฺตา"ติ ปทสฺส ทสฺสเนน "อรหนฺตา"ติ ปทํ คเหตพฺพํ โหติ, น ตถา "อายสฺมนฺตา"ติ ปทสฺส ทสฺสเนน "คุณวนฺตา, สติมนฺตา"ติอาทีนิ คเหตพฺพานิ โหนฺติ ตาทิสานํ ปาฬิยํ อนาคตตฺตา.

อนึ่ง บทว่า **อรหนฺตา** แม้จะนำมาใช้ โดยอ้างบทว่า อนรหนฺตา ในพระบาลีได้ ก็จริง, แต่ในกรณีของบทว่า **คุณวนฺตา สติมนฺตา** เป็นต้น จะนำมาใช้โดยอ้างบทว่า อายสฺมนฺตา (ในพระบาลี) อย่างนั้นไม่ได้ เพราะบทเหล่านั้น (คุณวนฺตา สติมนฺตา) ไม่มีปรากฏ ใช้ในพระบาลี.[๑]

ยถา จ ปน "อายสฺมนฺโต, อรหนฺโต"ติ ปทานิ ปาฬิยํ ทิสฺสนฺติ, น ตถา "คจฺฉนฺโต, มหนฺโต, จรนฺโต"ติอาทีนิ พหุวจนนฺตปทานิ ทิสฺสนฺติ.

อนึ่งบทว่า อายสฺมนฺโต, อรหนฺโต ในพระบาลีใช้เป็นรูปพหุวจนะเท่านั้น, แต่บทว่า คจฺฉนฺโต, มหนฺโต, จรนฺโต เป็นต้น ไม่ใช้เป็นพหุวจนะ(ใช้เป็นเอกวจนะอย่างเดียวเท่านั้น).

ยถา จ "สนฺโต, อยฺโย"ติ ปทานิ ปาฬิยํ เอกวจนพหุวจนวเสน ทิสฺสนฺติ, น ตถา "คจฺฉนฺโต, มหนฺโต,จรนฺโต"ติอาทีสุ อเนกปทสหสฺเสสุ เอกมฺปิ ปทํ พหุวจนวเสน น ทิสฺสติ.

อนึ่งบทว่า สนฺโต, อยฺโย เป็นต้น ในพระบาลีใช้ได้ทั้งเอกวจนะและพหุวจนะ, แต่บรรดาบทหลายพันบทมี คจฺฉนฺโต, มหนฺโต เป็นต้น ไม่ปรากฏว่ามีใช้เป็นรูปพหุวจนะ แม้แต่บทเดียว.

๓๙๐.พฺรหฺมตฺตสขราชาทิโต สฺยา.

สิ อ. สิ วิภัตติ **ปรํ** อันเป็นเบื้องหลัง **พฺรหฺมตฺตสขราชาทิโต** จากกลุ่มศัพท์มี พฺรหฺม อตฺต สข ราช ศัพท์เป็นต้น **อา** เป็น อา **โหติ** ย่อมเป็น.

[หลัง พฺรหฺม อตฺต สข ราช ศัพท์เป็นต้น แปลง สิ วิภัตติเป็น อา].

ตัวอย่างเช่น

พฺรหฺมา ติฏฺฐติ	พรหม ย่อมดำรงอยู่
อตฺตา	อัตตา
อาตุมา	อาตมัน (อัตตา)
สขา	เพื่อน
ราชา	พระราชา
สา	สุนัข
ปุมา	ผู้ชาย (เพศชาย)
รหา	บาป
ทฬฺหธมฺมา	ผู้มีธรรมมั่นคง
ปจฺจกฺขธมฺมา	ผู้มีธรรมอันเห็นประจักษ์ (เห็นแจ้ง)
วิวฏฺฏจฺฉทา	ผู้มีหลังคาคือกิเลสอันเปิดแล้ว
วตฺตหา	สัตว์
ยุวา	ชายหนุ่ม
มฆวา	พระอินทร์
อทฺธา	ระยะทาง
มุทฺธา	ศีรษะ

อิมานิ ปทานิ กาสุจิ วิภตฺตีสุ อญฺญมญฺญํ สมสมานิ ภวนฺติ กาสุจิ วิสทิสานิ.
บทเหล่านี้ บางวิภัตติมีรูปเหมือนกัน บางวิภัตติมีรูปต่างกัน.

๓๙๑. โย วา ปฐโม.

โย ปฐโม อ. โย ปฐมาวิภัตติ **ปโร** อันเป็นเบื้องหลัง **พฺรหฺม-อิจฺเจวมาทิโต** จากกลุ่มศัพท์มี พฺรหฺม ศัพท์เป็นต้น **อา** เป็น อา **โหติ** ย่อมเป็น **วา** บ้าง.

พฺรหฺมอิจฺเจวมาทิโต โย ปฐโม อา โหติ วา.
หลัง พฺรหฺม อตฺต สข ราช ศัพท์เป็นต้น แปลง โย ปฐมาวิภัตติเป็น อา บ้าง.
ตัวอย่างเช่น

พฺรหฺมา ติฏฺฐนฺติ พรหมทั้งหลาย ย่อมดำรงอยู่

อตฺตา ติฏฺฐนฺติ อัตตาทั้งหลาย ย่อมดำรงอยู่

เนตาทิสา **สขา** โหนฺติ[139] บุคคลทั้งหลายผู้เช่นนั้น ไม่ใช่เพื่อน

จตฺตาโร **มหาราชา**[140] ท้าวมหาราชทั้งหลาย ๔ พระองค์

เสสํ เนตพฺพํ.

คำที่เหลือ พึงทราบได้เอง

วาติ กึ ?

ถาม. บทว่า วา มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า ไม่มีการแปลง โย ปฐมาวิภัตติเป็น อา บ้าง

ตัวอย่างเช่น

พฺรหฺมาโน ติฏฺฐนฺติ พรหมทั้งหลาย ดำรงอยู่

๓๙๒. อาโน โยนํ.

> **อาโน** อ. การแปลงเป็น อาโน **โยนํ** แห่ง โย วิภัตติ ท. **ปเรสํ** อันเป็นเบื้องหลัง **พฺรหฺมอิจฺเจวมาทิโต** จากกลุ่มศัพท์มี พฺรหฺม อตฺต สข ราช ศัพท์เป็นต้น **โหติ** ย่อมมี **วา** บ้าง.

พฺรหฺมอิจฺเจวมาทิโต โยนํ อาโนอาเทโส โหติ วา.

หลัง พฺรหฺม อตฺต สข ราช ศัพท์เป็นต้น แปลง โย วิภัตติทั้งหลาย (โย ปฐมาวิภัตติ และ โย ทุติยาวิภัตติ) เป็น อาโน บ้าง.

ตัวอย่างเช่น

พฺรหฺมาโน คจฺฉนฺติ พรหมทั้งหลาย ย่อมไป

พฺรหฺมาโน ปสฺสติ บุคคลย่อมเห็น ซึ่งพรหมทั้งหลาย

อตฺตาโน ตนทั้งหลาย

สขาโน เพื่อนทั้งหลาย

ราชาโน ซึ่งพระราชาทั้งหลาย

สาโน สุนัขทั้งหลาย

วาติ กึ ?

ถาม. บทว่า วา มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า ไม่แปลง โย เป็น อาโน บ้าง

ตัวอย่างเช่น

สขาโย ติฏฺฐนฺติ เพื่อนทั้งหลาย ย่อมยืน

สขาโย ปสฺสติ ย่อมเห็น ซึ่งเพื่อนทั้งหลาย

สาเน ปสฺสติ ย่อมเห็น ซึ่งสุนัขทั้งหลาย

๓๙๓. อมานำ.

อำ อ. อำ วิภัตติ **ปรำ** อันเป็นเบื้องหลัง **พฺรหฺมตฺตสขราชาทิโต** จากกลุ่มศัพท์มี พฺรหฺม อตฺต สข ราช ศัพท์เป็นต้น **อานำ** เป็น อานำ **โหติ** ย่อมเป็น **วา** บ้าง.

พฺรหฺมาทิโต อำจนสฺส อานำอาเทโส โหติ วา.

หลัง พฺรหฺม อตฺต สข ราช ศัพท์เป็นต้น แปลง อำ วิภัตติ เป็น อานำ บ้าง.

ตัวอย่างเช่น

พฺรหฺมานำ พฺรหฺมำ ซึ่งพรหม

อตฺตานำ อตฺตำ ซึ่งตน

สขานำ สขำ ซึ่งเพื่อน

ราชานำ ราชำ ซึ่งพระราชา

วาติ กึ ?

ถาม. บทว่า วา มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า ไม่มีการแปลง อำ วิภัตติเป็น อานำ บ้าง

ตัวอย่างเช่น

สขารำ ปสฺสติ ย่อมเห็น ซึ่งเพื่อน

๓๙๔. อาโยโน สขโต® โยนำ.

อาโยโน อ. การแปลงเป็น อาโย และ โน ท. **โยนำ** แห่ง โย วิภัตติ ท. **ปเรสำ** อันเป็นเบื้องหลัง **สขโต** จาก สข ศัพท์ **โหนฺติ** ย่อมมี **วา** บ้าง.

[หลัง สข ศัพท์ แปลง โย วิภัตติทั้งหลายเป็น อาโย และ โน บ้าง].

ตัวอย่างเช่น

สขาโย, สขิโน ติฏฺฐนฺติ เพื่อนทั้งหลาย ยืนอยู่

สขาโย, สขิโน ปสฺสติ ย่อมเห็น ซึ่งเพื่อนทั้งหลาย

๓๙๕. รหโต โยปฐมสฺส โน อนฺโต จิกาโร.

โน อ. การแปลงเป็น โน **โยปฐมสฺส** แห่ง โย ปฐมาวิภัตติ **ปรสฺส** อันเป็นเบื้องหลัง **รหโต** จาก รห บท **โหติ จ** ย่อมมีด้วย, **สโร** อ. สระ **อนฺโต** อันเป็นที่สุด **รหสฺส** ของ รห ศัพท์ **อิกาโร** เป็น อิ อักษร **โหติ จ** ย่อมเป็นด้วย.

[หลัง รห ศัพท์แปลง โย ปฐมาวิภัตติเป็น โน และแปลงสระที่สุดศัพท์ของ รห เป็น อิ].

ตัวอย่างเช่น

รหิโน ติฏฺฐนฺติ บาปทั้งหลาย ย่อมเกิดขึ้น

โภนฺโต **รหิโน** ติฏฺฐถ แน่ะบาปทั้งหลาย เจ้าจงอย่าเกิดขึ้น

๓๙๖. นามฺหิ รหทพฺหธมฺมานํ.

นามฺหิ ในเพราะ นา วิภัตติ **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **สโร** อ. สระ **อนฺโต** อันเป็นที่สุด **รหทพฺหธมฺมานํ** แห่ง รห และ ทพฺหธมฺมศัพท์ ท. **อิ** เป็น อิ **โหติ** ย่อมเป็น.

รหทพฺหธมฺมอิจฺเจเตสมนฺโต อิกาโร โหติ นามฺหิ วิภตฺติยํ.

เพราะ นา วิภัตติอยู่เบื้องหลัง แปลงสระที่สุดศัพท์ของ รห, ทพฺหธมฺม เป็น อิ.

ตัวอย่างเช่น

รหินา กตํ อันบาปปรุงแต่งแล้ว

ทพฺหธมฺมินา กตํ อันพระเจ้าปีฬิยักษ์ ทรงกระทำแล้ว

นามฺหีติ กึ ?

ถาม. บทว่า นามฺหิ มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า ในเพราะวิภัตติอื่นไม่มีการแปลงสระที่สุดศัพท์ของ รห, ทพฺหธมฺม ศัพท์เป็น อิ

ตัวอย่างเช่น

รหา อเปติ ย่อมหลีกออกจากบาป

๓๙๗. วตฺตหาทิโต อิตรสฺสาเน.

อาเน อ. การแปลงเป็น อาเน **โยอปฐมสฺส** แห่ง โย วิภัตติ อันไม่ใช่ปฐมาวิภัตติ (โย ทุติยาวิภัตติ) **อิตรสฺส** นอกนี้ **ปรสฺส** อันเป็นเบื้องหลัง **วตฺตหาทิโต** จาก วตฺตห ศัพท์ เป็นต้น **โหติ** ย่อมมี.

วตฺตหาทิโต อิตรสฺส โยอปฐมสฺส อาเนอาเทโส โหติ.

หลัง วตฺตห ศัพท์เป็นต้น แปลง โย ทุติยาวิภัตติ เป็น อาเน.

ตัวอย่างเช่น

วตฺตหาเน ปสฺสติ	ย่อมเห็นซึ่งท้าวสักกะทั้งหลาย[๑]
รหาเน ปสฺสติ	ย่อมเห็นซึ่งบาปทั้งหลาย
ทฬฺหธมฺมาเน	ซึ่งนายขมังธนูทั้งหลาย
วิวฏฺฉทาเน	ซึ่งบุคคลผู้มีกิเลสเพียงดังหลังคาเปิดแล้วทั้งหลาย
สาเน	ซึ่งสุนัขทั้งหลาย
วุตฺตสิราเน	ซึ่งบุคคลผู้ปลงผมแล้วทั้งหลาย
อทฺธาเน	ซึ่งกาลอันยืดยาวทั้งหลาย
มุทฺธาเน ปสฺสติ	ย่อมเห็น ซึ่งศีรษะทั้งหลาย

๓๙๘. วตฺตหรหทฺธสาโต สฺมิมาเน.

สฺมึ อ. สฺมึ วิภัตติ **ปรํ** อันเป็นเบื้องหลัง **วตฺตหรหทฺธสาโต** จาก วตฺตห รห อทฺธ และ สา ศัพท์ **อาเน** เป็น อาเน **โหติ** ย่อมเป็น.

วตฺตหรหอทฺธสาอิจฺเจวมาทิโต สฺมึวจนสฺส อาเนอาเทโส โหติ.

หลัง วตฺตห รห อทฺธ และ สา ศัพท์ แปลง สฺมึ เป็น อาเน.

ตัวอย่างเช่น

วตฺตหาเน ปติฏฺฐิตํ	ดำรงอยู่ในท้าวสักกะ
รหาเน	ในบาป
อทฺธาเน	ในกาลอันยืดยาว
สาเน	ในสุนัข

๓๙๙. ตทนฺโต สุสฺมิมานํ.

สุสฺมึ ในเพราะ สุ วิภัตติ **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **สโร** อ. สระ **ตทนฺโต** อันเป็นที่สุดศัพท์ของ วตฺตห รห อทฺธ และ สา ศัพท์ นั้น **อาปชฺชติ** ย่อมถึง **อานํ** ซึ่งความเป็น อานฺ.

เตสํ วตฺตหรหอทฺธสาอิจฺเจเตสมนฺโต อานตฺตมาปชฺชติ สุสฺมึ วิภตฺติยํ.

เพราะ สุ วิภัตติอยู่เบื้องหลัง แปลงสระที่สุดของศัพท์เหล่านี้ คือ วตฺตห รห อทฺธ สา เป็น อาน.

ตัวอย่างเช่น

วตฺตหาเนสุ	ในท้าวสักกะทั้งหลาย
รหาเนสุ	ในบาปทั้งหลาย
อทฺธาเนสุ	ในกาลอันยืดยาวทั้งหลาย
สาเนสุ	ในสุนัขทั้งหลาย

๔๐๐. วุตฺตสิราทีนํ หิสฺมึ.

หิสฺมึ ในเพราะ หิ วิภัตติ **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **สโร** อ. สระ **อนฺโต** อันเป็นที่สุด **วุตฺตสิราทีนํ** ของศัพท์ ท. มี วุตฺตสิร ศัพท์เป็นต้น **อาปชฺชติ** ย่อมถึง **อานํ** ซึ่งความเป็น อาน.

วุตฺตสิราทีนมนฺโต อานตฺตมาปชฺชติ หิสฺมึ วิภตฺติยํ.

เพราะ หิ วิภัตติอยู่เบื้องหลัง แปลงสระที่สุดของศัพท์มี วุตฺตสิร เป็นต้น เป็น อาน.

ตัวอย่างเช่น

วุตฺตสิราเนหิ	อันบุคคลผู้ปลงผมแล้วทั้งหลาย
วตฺตหาเนหิ	อันท้าวสักกะทั้งหลาย
อทฺธาเนหิ	อันกาลอันยืดยาวทั้งหลาย

๔๐๑. รหสฺสินํ.

หิสฺมึ ในเพราะ หิ วิภัตติ **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **สโร** อ. สระ **อนฺโต** อันเป็นที่สุด **รหสฺส** ของ รห ศัพท์ **อาปชฺชติ** ย่อมถึง **อินํ** ซึ่งความเป็น อิน.

รหสทฺทสฺสนฺโต อินตฺตมาปชฺชติ หิสฺมึ วิภตฺติยํ.

เพราะ หิ วิภัตติอยู่เบื้องหลัง แปลงสระที่สุดศัพท์ของ รห ศัพท์เป็น อิน.

ตัวอย่างเช่น

รหิเนหิ	อันบาปทั้งหลาย

๔๐๒. สสฺมึ วตฺตหสฺสิ.

สสฺมึ ในเพราะ ส วิภัตติ **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **สโร** อ. สระ **อนฺโต** อันเป็นที่สุด **วตฺตหสฺส** ของ วตฺตห ศัพท์ **อิ** เป็น อิ **โหติ** ย่อมเป็น.

วตฺตหสทฺทสฺสนฺโต อิกาโร โหติ สสฺมึ วิภตฺติยํ.

เพราะ ส วิภัตติอยู่เบื้องหลัง แปลงสระที่สุดศัพท์ของ วตฺตห เป็น อิ.

ตัวอย่างเช่น

วฑฺฒหิโน ททาติ ย่อมให้แก่ท้าวสักกะ

วฑฺฒหิโน เทวรชฺชํ ความที่แห่งท้าวสักกะเป็นจอมแห่งเทพ

๔๐๓. อทฺธสฺสุ นาสฺมาเสสุ.

นาสฺมาเสสุ ในเพราะ นา สฺมา และ ส วิภัตติ ท. **ปเรสุ** อันเป็น เบื้องหลัง **สโร** อ. สระ **อนฺโต** อันเป็นที่สุด **อทฺธสฺส** ของ อทฺธ ศัพท์ **อุ** เป็น อุ **โหติ** ย่อมเป็น.

อทฺธสทฺทสฺสนฺโต อุกาโร โหติ นาสฺมาสวิภตฺตีสุ.

เพราะ นา สฺมา และ ส วิภัตติอยู่เบื้องหลัง แปลงสระที่สุดศัพท์ของ อทฺธ ศัพท์เป็น อุ.

ตัวอย่างเช่น

ทีเฆน **อทฺธุนา**[141] โดยกาลอันยาวไกล

อทฺธุนา ปฏินิสฺสฏฺ หลีกออกจากกาลอันยืดยาว

อทฺธุโน รุจฺจติ เป็นที่ชอบใจแก่กาลอันยืดยาว

ทีฆสฺส **อทฺธุโน** อจฺจเยน[142] โดยกาลล่วงไปแห่งกาลอันยาวไกล

๔๐๔. อทฺธมุทฺธกมฺมจมฺมฆมฺมาทิโต วา สฺมึ นิ.

สฺมึ อ. สฺมึ วิภัตติ **ปรํ** อันเป็นเบื้องหลัง **อทฺธมุทฺธกมฺมจมฺม-ฆมฺมาทิโต** จากศัพท์มี อทฺธ มุทฺธ กมฺม จมฺม และ ฆมฺม ศัพท์เป็นต้น **นิ** เป็น นิ **โหติ** ย่อมเป็น **วา** บ้าง.

[หลัง อทฺธ มุทฺธ กมฺม จมฺม และ ฆมฺม ศัพท์เป็นต้นแปลง สฺมึ วิภัตติเป็น นิ บ้าง].

ตัวอย่างเช่น

อทฺธนิ อทฺธาเน ในกาลอันยืดยาว

มุทฺธนิ มุทฺธาเน บนศีรษะ

กมฺมนิ กมฺมสฺมึ ในกรรม(การงาน)

จมฺมนิ จมฺมสฺมึ ในหนัง

ฆมฺมนิ[๑] ฆมฺมสฺมึ ในฤดูร้อน

เวสฺมนิ[๒] เวสฺมสฺมึ ในเรือน

๔๐๕. พฺรหฺมตฺตโต นิจฺจํ.

สฺมึ อ. สฺมึ วิภัตติ **ปรํ** อันเป็นเบื้องหลัง **พฺรหฺมตฺตโต** จาก พฺรหฺม ศัพท์ และ อตฺต ศัพท์ **นิ** เป็น นิ **โหติ** ย่อมเป็น **นิจฺจํ** แน่นอน.

พฺรหฺมอตฺตอิจฺเจเตหิ สฺมึวจนสฺส นิอาเทโส โหติ นิจฺจํ.

หลัง พฺรหฺม ศัพท์ แปลง สฺมึ วิภัตติ เป็น นิ แน่นอน.

ตัวอย่างเช่น

พฺรหฺมนิ ในพรหม

อตฺตนิ ในตน

๔๐๖. สสฺยาทิโต วา.

สฺมึ อ. สฺมึ วิภัตติ **ปรํ** อันเป็นเบื้องหลัง **สสฺยาทิโต** จากกลุ่ม ศัพท์มี สสี ศัพท์เป็นต้น **นิ** เป็น นิ **โหติ** ย่อมเป็น **วา** บ้าง.

สสีอิจฺเจวมาทิโต อีการนฺตโต สฺมึวจนสฺส นิอาเทโส โหติ วา.

หลังกลุ่มศัพท์ที่มี อี การันต์เป็นที่สุดมี สสี ศัพท์เป็นต้น แปลง สฺมึ วิภัตติ เป็น นิ บ้าง.

ตัวอย่างเช่น

สมุปคจฺฉติ **สสินิ** คคนาตลํ ดวงจันทร์ ลอยเด่นกลางเวหา

ทณฺฑินิ ในบุคคลผู้มีท่อนไม้

โภคินิ ในบุคคลผู้มีโภคะ

วาติ กึ?

ถาม. บทว่า วา มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า ไม่มีการแปลง สฺมึ วิภัตติ เป็น นิ บ้าง

ตัวอย่างเช่น

สสิมฺหิ ในดวงจันทร์

๔๐๗. สขนฺตสฺสิตฺตํ โนนานํเสสุ.

โนนานํเสสุ ในเพราะ โน นา นํ และ ส วิภัตติ ท. **ปเรสุ** อัน เป็นเบื้องหลัง **อิตฺตํ** อ. ความเป็น อิ **สขนฺตสฺส** แห่งสระอัน เป็นสุดศัพท์ของ สข ศัพท์ **โหติ** ย่อมมี.

[เพราะ โน นา นํ และ ส วิภัตติอยู่เบื้องหลัง แปลง อ ที่สุดศัพท์ของ สข ศัพท์ เป็น อิ].

ตัวอย่างเช่น

สขิโน เพื่อนทั้งหลาย
สขินา ด้วยเพื่อน
สขีนำ แก่เพื่อนทั้งหลาย
สขิสฺส แก่เพื่อน

๔๐๘. อาโร หิมฺหิ.

หิมฺหิ ในเพราะ หิ วิภัตติ **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **อาโร** อ. การแปลงเป็น อาร **สขนฺตสฺส** แห่งสระอันเป็นที่สุดศัพท์ ของ สข ศัพท์ **โหติ** ย่อมมี **วา** บ้าง.

สขนฺตสฺส อาราเทโส โหติ วา หิมฺหิ วิภตฺติยำ.

เพราะ หิ วิภัตติอยู่เบื้องหลัง แปลงสระที่สุดศัพท์ของ สข ศัพท์เป็น อาร บ้าง.

ตัวอย่างเช่น

สขาเรหิ สเขหิ อันเพื่อนทั้งหลาย

๔๐๙. อำสุนำสุ.

อำสุนำสุ ในเพราะ อำ สุ และ นำ วิภัตติ ท. **ปเรสุ** อันเป็นเบื้องหลัง **อาโร** อ. การแปลงเป็น อาร **สขนฺตสฺส** แห่งสระอันเป็นที่สุด ศัพท์ของ สข ศัพท์ **โหติ** ย่อมมี **วา** บ้าง.

สขนฺตสฺส อาโร โหติ วา อำสุนำอิจฺเจเตสุ.

เพราะ สุ นำ และ อำ วิภัตติอยู่เบื้องหลัง แปลงสระที่สุดศัพท์ของ สข เป็น อาร บ้าง.

ตัวอย่างเช่น

สขารำ *สขำ* ซึ่งเพื่อน
สขาเรสุ *สเขสุ* ในเพื่อนทั้งหลาย
สขารานำ *สขีนำ* แก่เพื่อนทั้งหลาย

๔๑๐. พฺรหฺมสฺสุตฺตำ สนำนาสุ.

สนำนาสุ ในเพราะ ส นำ และ นา วิภัตติ ท. **ปราสุ** อันเป็น เบื้องหลัง **สโร** อ. สระ **อนฺโต** อันเป็นที่สุด **พฺรหฺมสฺส** ของ พฺรหฺม ศัพท์ **อาปชฺชติ** ย่อมถึง **อุตฺตำ** ซึ่งความเป็น อุ.

พฺรหฺมสทฺทสฺส อนฺโต อุตฺตมาปชฺชติ สนำนาอิจฺเจเตสุ.

เพราะ ส นำ และ นา วิภัตติอยู่เบื้องหลัง แปลงสระที่สุดศัพท์ของ พฺรหฺม เป็น อุ

ตัวอย่างเช่น

พฺรหฺมุโน ของพรหม

พฺรหฺมูนำ ของพรหมทั้งหลาย

พฺรหฺมุนา อันพรหม

๔๑๑. สตฺถุปิตาทีนมา สิโยสุ ต์โลโป จ.

สิโยสุ ในเพราะ สิ และ โย วิภัตติ ท. **ปเรสุ** อันเป็นเบื้องหลัง **สโร** อ. สระ **อนฺโต** อันเป็นที่สุด **สตฺถุปิตาทีนำ** ของศัพท์ ท. มี สตฺถุ และ ปิตุ ศัพท์เป็นต้น **อา** เป็น อา **โหติ จ** ย่อมเป็น ด้วย **ต์โลโป** อ. การลบ สิ และ โย วิภัตตินั้น **โหติ จ** ย่อมมี ด้วย.

สตฺถุปิตุอาทีนมนฺโต อาตฺตมาปชฺชติ สิโยอิจฺเจเตสุ, เตสำ สิโยนำ โลโป จ โหติ.

เพราะ สิ โย วิภัตติอยู่เบื้องหลัง แปลงสระที่สุดศัพท์ของ สตฺถุ ปิตุ เป็นต้นเป็น อา และลบ สิ โย วิภัตติเหล่านั้น.

ตัวอย่างเช่น

สตฺถา ติฏฺฐติ พระบรมศาสดา ประทับยืน

ปิตา, มาตา บิดา, มารดา

ภาตา พี่น้องชาย

กตฺตา ผู้ทำ

วตฺตา ผู้กล่าว

สตฺถา ติฏฺฐนฺติ พระบรมศาสดาทั้งหลาย ประทับยืน

ปิตา ติฏฺฐนฺติ บิดาทั้งหลาย ยืน

อวิตกฺกิตา บุคคลผู้ไม่ใคร่ครวญให้รอบคอบ

มจฺจุมุปพฺพชนฺติ ย่อมเข้าถึงความตาย

ภวนฺโต **สตฺถา** ข้าแต่พระบรมศาสดาทั้งหลาย

ภวนฺโต **ปิตา** ข้าแต่บิดาทั้งหลาย

โภติโย **มาตา** ข้าแต่มารดาทั้งหลาย

๔๑๒. ยฺวาทีสฺวาโร วา.

ยฺวาทีสุ ในเพราะวิภัตติ ท. มี โย วิภัตติเป็นต้น **ปเรสุ** อันเป็น เบื้องหลัง **สโร** อ. สระ **อนฺโต** อันเป็นที่สุด **สตฺถุปิตาทีนำ** แห่งศัพท์ ท. มี สตฺถุ และ ปิตุ ศัพท์เป็นต้น **อาโร** เป็น อาร **โหติ** ย่อมเป็น **วา** บ้าง.

สตฺถุปิตุอาทีนมนฺโต โยอำทีสุ วจเนสุ อารตฺตมาปชฺชติ วา.

เพราะ โย อำ วิภัตติเป็นต้นอยู่เบื้องหลัง แปลงสระที่สุดศัพท์ของ สตฺถุ ปิตุ เป็นต้นเป็น อาร บ้าง.

ตัวอย่างเช่น

สตฺถาโร	พระบรมศาสดาทั้งหลาย
ปิตโร, มาตโร	บิดาทั้งหลาย, มารดาทั้งหลาย
สตฺถารำ	ซึ่งบรมพระศาสดา
ปิตรำ, มาตรำ	ซึ่งบิดา, ซึ่งมารดา
วตฺตารำ	ซึ่งผู้กล่าว
คนฺตารำ	ซึ่งผู้ไป
สตฺถาเรหิ	อันพระบรมศาสดา
สตฺถารานำ	แก่พระบรมศาสดาทั้งหลาย

วาติ กึ?

ถาม. บทว่า วา มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า ไม่มีการแปลงเป็น อาร บ้าง

ตัวอย่างเช่น

อวิตกฺกิตา	บุคคลผู้ไม่ใคร่ครวญให้รอบคอบ
มจฺจุมุปพฺพชนฺติ[143]	ย่อมเข้าถึงความตาย
ติณฺณนฺนำ **สตฺถูนำ**[144]	ของพระบรมศาสดาทั้งหลายสามพระองค์

๔๑๓. ปิตาทีนำ สมาเส สฺยาทีสุ.

สฺยาทีสุ ในเพราะวิภัตติ ท. มี สิ เป็นต้น **ปเรสุ** อันเป็นเบื้อง หลัง **สโร** อ. สระ **อนฺโต** อันเป็นที่สุด **ปิตาทีนำ** ของศัพท์ ท. มี ปิตุ ศัพท์เป็นต้น **วตฺตมานานำ** อันเป็นไปอยู่ **สมาเส** ในสมาส **อาโร** เป็น อาร **โหติ** ย่อมเป็น **วา** บ้าง.

สมาสวิสเย สฺยาทีสุ ปเรสุ ปิตาทีนมนฺโต อารตฺตมาปชฺชติ วา.

ในสมาส เพราะ สิ วิภัตติเป็นต้นอยู่เบื้องหลัง แปลงสระที่สุดศัพท์ของ ปิตุ เป็นต้นเป็น อาร.

ตัวอย่างเช่น

อิมินา ปุริเสน **เอกมาตโร -** ชายคนนี้ ลูกแม่เดียวกันกับชายคนนี้

อยํ ปุริโส

นิมฺมาตาปิตโร ปุริโส คนกำพร้าพ่อแม่

นิมฺมาตาปิตรํ ปุริสํ ซึ่งคนกำพร้าพ่อแม่

เอกปิตรา เต ชนา ชนเหล่านั้น เป็นลูกพ่อเดียวกัน

เอกมาตรา ลูกแม่เดียวกัน

เอกธีตโร ปุริโส ชายที่มีลูกสาวคนเดียว

อสฺสมณี โหติ **อสกฺยธีตโร**[145] ไม่เป็นนางภิกษุณี และไม่ใช่เชื้อสายของศากยบุตร

๔๑๔. สตฺถาทีนํ โตมฺหิ.

โตมฺหิ ในเพราะ โต ปัจจัย **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **สโร** อ. สระ **อนฺโต** อันเป็นที่สุด **สตฺถาทีนํ** ของศัพท์ ท. มี สตฺถุ ศัพท์เป็นต้น **อาโร** เป็น อาร **โหติ** ย่อมเป็น.

สตฺถุอาทีนมนฺโต อารตฺตมาปชฺชติ โตมฺหิ ปจฺจเย ปเร.

เพราะ โต ปัจจัยอยู่เบื้องหลัง แปลงสระที่สุดศัพท์ของ สตฺถุ เป็นต้น เป็น อาร.

ตัวอย่างเช่น

สตฺถารโต อเปติ หลีกออกจากพระบรมศาสดา

วตฺตารโต จากผู้สอน

คนฺตารโต จากผู้ไป

อตฺรายํ ปาฬิ “สตฺถารโต สตฺถารํ คจฺฉตี”ติ.

ในการแปลงเป็น อาร นั้น มีหลักฐานจากพระบาลีว่า

สตฺถารโต สตฺถารํ คจฺฉติ[146] จากครูไปหาครู

๔๑๕. สมาสคตนาเม กฺวจิ.

สมาสคตนาเม ในเพราะนามศัพท์ที่เข้าสมาส (เป็นบทเดียว กันกับ สตฺถุ เป็นต้น) **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **สโร** อ. สระ **อนฺโต** อันเป็น ที่สุด **สตฺถุอาทีนํ** ของศัพท์ ท. มี สตฺถุ ศัพท์เป็นต้น **อาโร** เป็น อาร **โหติ** ย่อมเป็น **กฺวจิ** ในบางที่.

สตฺถุอาทีนมนฺโต อารตฺตมาปชฺชติ สมาสคตนาเม ปเร กฺวจิ.

เพราะนามศัพท์ที่เข้าสมาส เป็นบทเดียวกันกับ สตฺถุ เป็นต้นเบื้องหลังแปลงสระ ที่สุดศัพท์ของ สตฺถุ ศัพท์เป็นต้นซึ่งอยู่หน้า เป็น อาร บ้าง.

ตัวอย่างเช่น

เหตุ[๑] สตฺถารทสฺสนำ การเข้าเฝ้าพระศาสดา เพราะได้รับนิยตพยากรณ์

อมาตาปิตรสำวฑฺโฒ[147] ผู้ไม่เติบโตในสำนักของบิดามารดา

สตฺถารนิทฺเทโส การแสดงถึงพระบรมศาสดา

กตฺตารนิทฺเทโส การแสดงถึงผู้กระทำ

กฺวจีติ กึ ?

ถาม. บทว่า กฺวจิ มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า ไม่มีการแปลงที่สุดศัพท์ของ สตฺถุ ศัพท์เป็นต้นที่เข้า สมาสเป็น อาร บ้าง

ตัวอย่างเช่น

สตฺถุทสฺสนำ การเข้าเฝ้าพระบรมศาสดา

กตฺตุนิทฺเทโส[148] การแสดงถึงผู้กระทำ

๔๑๖. นำมฺหิ.

> **นำมฺหิ** ในเพราะ นำ วิภัตติ **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **สโร** อ. สระ **อนฺโต** อันเป็นที่สุด **สตฺถุปิตาทีนำ** ของศัพท์ ท. มี สตฺถุ และ ปิตุ ศัพท์ เป็นต้น **อาโร** เป็น อาร **โหติ** ย่อมเป็น **วา** บ้าง.

สตฺถุปิตุอาทีนมนฺโต อารตฺตมาปชฺชติ วา นำมฺหิ วิภตฺติยำ.

เพราะ นำ วิภัตติอยู่เบื้องหลัง แปลงสระที่สุดของ สตฺถุ ปิตุ ศัพท์เป็นต้นเป็น อาร บ้าง.

ตัวอย่างเช่น

สตฺถารานำ สตฺถูนำ[๑] แก่พระศาสดาทั้งหลาย

ปิตรานำ ปิตูนำ แก่บิดาทั้งหลาย

ภาตรานำ ภาตูนำ แก่พี่น้องชายทั้งหลาย

๔๑๗. อาตฺตญฺจ.

> **นำมฺหิ** ในเพราะ นำ วิภัตติ **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **สโร** อ. สระ **อนฺโต** อันเป็นที่สุด **สตฺถุปิตาทีนำ** ของศัพท์ ท. มี สตฺถุ และ ปิตุ ศัพท์ เป็นต้น ท. **อาปชฺชติ** ย่อมถึง **อาตฺตำ** ซึ่งความเป็น อา **จ** ด้วย **วา** บ้าง.

สตฺฤปิตฺอาทีนมนฺโต อาตฺตมาปชฺชติ วา นมฺหิ วิภตฺติยํ.

เพราะ นํ วิภัตติอยู่เบื้องหลัง แปลงสระที่สุดของ สตฺฤ ปิตุ ศัพท์เป็นต้นเป็น อา บ้าง.

ตัวอย่างเช่น

สตฺถานํ[๒]	แก่พระบรมศาสดาทั้งหลาย
ปิตานํ	แก่บิดาทั้งหลาย
ภาตานํ	แก่พี่น้องชายทั้งหลาย
ธีตานํ	แก่ธิดาทั้งหลาย
กตฺตานํ	แก่ผู้ทำทั้งหลาย

๔๑๘. อุ สมฺหิ สลุตฺติ จ.

> **สมฺหิ** ในเพราะ ส วิภัตติ **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **สโร** อ. สระ **อนฺโต** อันเป็นที่สุด **สตฺฤปิตาทีนํ** ของศัพท์ ท. มี สตฺฤ และ ปิตุ ศัพท์ เป็นต้น **อุ** เป็น อุ **โหติ จ** ย่อมมีด้วย, **สลุตฺติ** อ. การลบ ส วิภัตติ **โหติ จ** ย่อมมีด้วย.

สตฺฤปิตฺอาทีนมนฺตสฺส อุตฺตํ โหติ วา สมฺหิ วิภตฺติยํ, ตสฺส จ สสฺส ลุตฺติ โหติ.

เพราะ ส วิภัตติอยู่เบื้องหลัง แปลงสระที่สุดของ สตฺฤ ปิตุ ศัพท์เป็นต้น เป็น อุ และลบ ส วิภัตติ บ้าง.

ตัวอย่างเช่น

สตฺฤ สตฺฤสฺส,[๑] สตฺฤโน	แก่พระบรมศาสดา
ปิตุ ปิตุสฺส, ปิตุโน	แก่บิดา
ภาตุ ภาตุสฺส, ภาตุโน	แก่พี่น้องชาย
ยาย **มาตุ** มาตุยา ภโต โปโส[149]	บุรุษ อันมารดาใด เลี้ยงดู
พุทฺธมาตุสฺส สกฺการํ กโรตุ - สุคโตรโส[150]	พระอริยเจ้าผู้เป็นพุทธบุตร จงกระทำสักการะ แก่พุทธมารดา

อีทิสี ปาฬิ อปฺปกา.

พระบาลีลักษณะเช่นนี้ [คือคำว่า "พุทฺธมาตุสฺส" นี้] ไม่ค่อยมีใช้.

มนฺธาตุ มนฺธาตุสฺส, มนฺธาตุโน แก่พระเจ้ามันธาตุ

๔๑๙. มนฺธาตุสฺสตฺตํ สมาเส.

สมาเส ในสมาส **สโร** อ. สระ **อนฺโต** อันเป็นที่สุด **มนฺธาตุสฺส** ของ มนฺธาตุ ศัพท์ **อาปชฺชติ** ย่อมถึง **อตฺตํ** ซึ่งความเป็น อ **วา** บ้าง.

สมาสวิสเย มนฺธาตุสฺส อนฺโต อตฺตมาปชฺชติ วา.

ในสมาส แปลงสระอันเป็นที่สุดศัพท์ของ มนฺธาตุ ศัพท์เป็น อ บ้าง.

ตัวอย่างเช่น

มนฺธาตชาตกํ[151] มันธาตชาดก

สพฺพญฺญุมนฺธาตสุสีหนาโท การบรรลือสีหนาทของพระสัพพัญญูผู้เปรียบเสมือนพระเจ้ามันธาตุ (แห่งนรชน)

วาติ กึ ?

ถาม. บทว่า วา มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่าไม่แปลงสระที่สุดศัพท์ของ มนฺธาตุ ศัพท์เป็น อ บ้าง

ตัวอย่างเช่น

มนฺธาตุมหาราชา[152] พระเจ้ามันธาตุมหาราช

๔๒๐. มาตาทีนมา นิจฺจํ.

สมาเส ในสมาส **สโร** อ. สระ **อนฺโต** อันเป็นที่สุด **มาตาทีนํ** ของศัพท์ ท. มี มาตุ ศัพท์เป็นต้น **อา** เป็น อา **โหติ** ย่อมเป็น **นิจฺจํ** แน่นอน.

มาตุอาทีนมนฺตสฺส อาการตฺตํ โหติ สมาเส นิจฺจํ.

ในสมาส แปลงสระอันเป็นที่สุดศัพท์ของ มาตุ ศัพท์เป็นต้น เป็น อา แน่นอน.

ตัวอย่างเช่น

มาตาปิตุอุปฏฺฐานํ[153] การบำรุงมารดาและบิดา

มาตาปิตโร มารดาและบิดาทั้งหลาย

มาตาธีตโร มารดาและธิดาทั้งหลาย

มาตาปุตฺตา มารดาและบุตรทั้งหลาย

อทูสกา **ปิตาปุตฺตา**[154] บิดาและบุตรทั้งหลาย ผู้ไม่ควรประทุษร้าย

ธีตาภาตโร ธิดาและพี่ชายน้องชายทั้งหลาย

มาตาปิตาภาตาภคินี มารดาบิดาพี่น้องชายและพี่น้องสาว

๔๒๑. อารา โยนโม.

โอ อ. การแปลงเป็น โอ **โยนํ** แห่ง โย วิภัตติ ท. **ปเรสํ** อันเป็น เบื้องหลัง **อารา** จาก อาร **โหติ** ย่อมเป็น.

อาราเทสโต โยนํ โอกาโร โหติ.

หลัง อาร ที่แปลงมานั้น แปลง โย วิภัตติเป็น โอ.

ตัวอย่างเช่น

สตฺถาโร ติฏฺฐนฺติ ครูทั้งหลาย ยืนอยู่

โภนฺโต **สตฺถาโร** ตุมฺเห - ข้าแต่ครูทั้งหลายผู้เจริญ ขอท่านทั้งหลาย

ธมฺมํ เทเสถ จงแสดงซึ่งธรรม

ปิตโร, มาตโร บิดาทั้งหลาย, มารดาทั้งหลาย

วตฺตาโร ผู้กล่าว (สอน) ทั้งหลาย

คนฺตาโร ผู้ไปทั้งหลาย

๔๒๒. สฺมิมิ.

สฺมึ อ. สฺมึ วิภัตติ **ปรํ** อันเป็นเบื้องหลัง **อารา** จาก อาร **อิ** เป็น อิ **โหติ** ย่อมเป็น.

อาราเทสโต สฺมึวจนสฺส อิกาโร โหติ.

หลัง อาร ที่แปลงมานั้น แปลง สฺมึ วิภัตติเป็น อิ.

ตัวอย่างเช่น

สตฺถริ ในพระบรมศาสดา

ปิตริ ในบิดา

ธีตริ ในธิดา

๔๒๓. นาสฺสา.

อา อ. การแปลงเป็น อา **นาสฺส** แห่ง นา วิภัตติ **ปรสฺส** อันเป็น เบื้องหลัง **อารา** จาก อาร **โหติ** ย่อมมี.

อาราเทสโต นาวจนสฺส อาอาเทโส โหติ.

หลัง อาร ที่แปลงมานั้น แปลง นา วิภัตติเป็น อา.

ตัวอย่างเช่น

สตฺถารา อันพระบรมศาสดา

ปิตรา อันบิดา

มาตรา อันมารดา

๔๒๔. อาโร รสฺสมิมฺหิ.

อิมฺหิ ในเพราะ อิ **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **อาโร** อ. อาร **อาปชฺชติ** ย่อมถึง **รสฺสํ** ซึ่งความเป็นรัสสะ.

อาราเทโส รสฺสมาปชฺชติ อิกาเร ปเร.

เพราะ อิ อยู่เบื้องหลัง แปลง อาร เป็นรัสสะ (คือเป็น อร).

ตัวอย่างเช่น

สตฺถริ ในพระบรมศาสดา

ปิตริ ในบิดา

มาตริ ในมารดา

๔๒๕. อสิสฺมึ ปิตาทีนมา.

อสิสฺมึ ในเพราะวิภัตติที่ไม่ใช่ สิ **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **อา** อ. อา อักษร **ปิตาทีนํ** ของศัพท์ ท. มี ปิตุ ศัพท์เป็นต้น **อาปชฺชติ** ย่อมถึง **รสฺสํ** ซึ่งความเป็นรัสสะ.

ปิตฺอาทีนมาราเทโส รสฺสมาปชฺชติ อสิสฺมึ วิภตฺติยํ.

เพราะวิภัตติไม่ใช่ สิ อยู่เบื้องหลัง ให้เอา อาร ที่แปลงมาจากสระท้ายของ ปิตุ ศัพท์ เป็นต้น เป็นรัสสะ (คือเป็น อร).[๑]

ตัวอย่างเช่น

ปิตรา อันบิดา

มาตรา อันมารดา

ภาตรา อันพี่น้องชาย

ธีตรา อันธิดา

ปิตโร บิดาทั้งหลาย

อโรคา มยฺหํ **มาตโร**[155] มารดาทั้งหลาย ของข้าพเจ้า จงเป็นผู้ไม่มีโรค[๑]

๔๒๖.คนฺตาทีนำ นาโร วา อมฺหิ.

อมฺหิ ในเพราะ อ วิภัตติ **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **สโร** อ. สระ **อนฺโต** อันเป็นที่สุด **คนฺตาทีนำ** ของศัพท์ ท. มี คนฺตุ ศัพท์ เป็นต้น **อาโร** เป็น อาร **น โหติ** ย่อมไม่เป็น **วา** บ้าง.

คนฺตุอาทีนมนฺตสฺส อารตฺตำ น โหติ วา อมฺหิ วจเน.

เพราะ อ วิภัตติอยู่เบื้องหลัง ห้ามแปลงสระที่สุดศัพท์ของ คนฺตุ เป็นต้น เป็น อาร บ้าง.

ตัวอย่างเช่น

คนฺตำ คนฺตารำ วา ซึ่งบุคคลผู้ไป

รมยนฺเตว **อาคนฺตำ**[156] ชนทั้งหลาย ยังชนผู้มาเยือน ย่อมให้ยินดี

อาคนฺตารำ วา ใช้เป็นรูปว่า อาคนฺตารำ บ้างก็ได้

วตฺตำ วตฺตารำ วา ซึ่งบุคคลผู้กล่าวสอน,ใช้รูปว่า วตฺตารำ บ้างก็ได้

คนฺตาทีนนฺติ กึ ?

ถาม. บทว่า คนฺตาทีนำ มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า ในกรณีที่ไม่ใช่หมู่ศัพท์ของ คนฺตุ ศัพท์เป็นต้น ให้แปลงเป็น อาร ได้

ตัวอย่างเช่น

สตฺถารำ ซึ่งพระบรมศาสดา

๔๒๗. มาตาทีนมนฺตสฺสิ โตภราทีสุ.

โตภราทีสุ ในเพราะ โต ปัจจัย หรือ ภร ศัพท์เป็นต้น ท. **ปเรสุ** อันเป็นเบื้องหลัง **อิ** อ. การแปลงเป็น อิ **สรสฺส** แห่งสระ **อนฺตสฺส** อันเป็นที่สุด **มาตาทีนำ** ของกลุ่มศัพท์ ท. มี มาตุ ศัพท์เป็นต้น **โหติ** ย่อมมี.

มาตุอาทีนมนฺตสฺส อิกาโร โหติ โตปจฺจเย ภรสทฺทาทีสุ จ ปเรสุ.

เพราะ โต ปัจจัย หรือ ภร ศัพท์เป็นต้นอยู่เบื้องหลัง แปลงสระที่สุดศัพท์ของ มาตุ เป็นต้น เป็น อิ ได้.

ตัวอย่างเช่น

มาติโต ข้างมารดา

ปิติโต ข้างบิดา

ภาติโต แต่พี่น้องชาย

ธีติโต แต่ธิดา

ทุหิติโต แต่ฝ่ายลูกสาว

มาตาเปติภโร จสฺส[157] เราพึงเป็นผู้เลี้ยงดูมารดาบิดา

มาติปกฺโข ข้างฝ่ายมารดา

ปิติปกฺโข ข้างฝ่ายบิดา

มาติสญฺญา สำคัญว่าเป็นมารดา

ปิติสญฺญา สำคัญว่าเป็นบิดา

อญฺญานิปิ โยเชตพฺพานิ.

แม้บทที่เหลืออื่นๆ ก็พึงทราบโดยทำนองเดียวกันนี้

๔๒๘. สมาเส มาตุธีตูนเม เค.

สมาเส ในสมาส **เค** ในเพราะ ค **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **เอ** อ. การแปลงเป็น เอ **สรสฺส** แห่งสระ **อนฺตสฺส** อันเป็นที่สุด **มาตุธีตูนํ** ของมาตุ และ ธีตุ ศัพท์ ท. **โหติ** ย่อมมี.

สมาสวิสเย มาตุธีตุอิจฺเจเตสมนฺตสฺส เอกาโร โหติ เค ปเร.

ในสมาส เพราะ ค อยู่เบื้องหลัง แปลงสระที่สุดศัพท์ของ มาตุ ธีตุ เป็น เอ ได้.

ตัวอย่างเช่น

โภติ **ติสฺสมาเต** แน่ะแม่ดิส

โภติ **ผุสฺสมาเต** แน่ะแม่ผุส

โภติ **เสฏฺฐิธีเต** แน่ะธิดาเศรษฐี

โภติ **ราชทุหิเต** แน่ะพระราชธิดา

อฏฺฐหิ โข **นกุลมาเต** - แน่ะแม่นกุล มาตุคาม ผู้เพียบพร้อมด้วย

ธมฺเมหิ สมนฺนาคโต - ธรรม ๘ ประการเหล่านี้

มาตุคาโม[158]

สมาเสติ กึ ?

ถาม. บทว่า สมาเส มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า ในที่ไม่ใช่สมาสไม่แปลงเป็น เอ

ตัวอย่างเช่น

เห **มาต** แน่ะแม่

เห **ธีต** แน่ะลูกสาว

๔๒๙. อา จ นาสสฺมาสฺมึสุ.

สมาเส ในสมาส **นาสสฺมาสฺมึสุ** ในเพราะ นา ส สฺมา และ สฺมึ วิภัตติ ท. **ปเรสุ** อันเป็นเบื้องหลัง **อา** อ. การแปลงเป็น อา **สรสฺส** แห่งสระ **อนฺตสฺส** อันเป็นที่สุด **มาตุธีตูนํ** ของ มาตุ และ ธีตุ ศัพท์ ท. **โหติ** ย่อมมี **วา** บ้าง.

สมาสวิสเย มาตุธีตุอิจฺเจเตสมนฺตสฺส อา จ โหติ วา นาสสฺมาสฺมึอิจฺเจตาสุ วิภตฺตีสุ.

ในสมาส เพราะ นา ส สฺมา และ สฺมึ วิภัตติอยู่เบื้องหลัง แปลงสระที่สุดศัพท์ของ มาตุ เป็นต้น เป็น อา บ้าง.

ตัวอย่างเช่น

ราชมาตาย	อันพระราชมารดา, จากพระราชมารดา
ราชธีตาย	ของราชธิดา
เสฏฺฐิธีตาย	ในธิดาของเศรษฐี

สมาเสติ กึ ?

ถาม. บทว่า สมาเส มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า ในที่ไม่ใช่สมาสไม่แปลงเป็น อา

ตัวอย่างเช่น

มาตุ, มาตุยา, มตฺยา[๑]

วาติ กึ ?

ถาม. บทว่า วา มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า แม้จะเป็นบทสมาส ก็ไม่มีการแปลงเป็น อา บ้าง

ตัวอย่างเช่น

ราชมาตุยา	อันพระราชมารดา, จากพระราชมารดา
เสฏฺฐิธีตุยา	ของธิดาเศรษฐี, ในธิดาของเศรษฐี

๔๓๐. เนตฺตุโต สฺมิเม.

สฺมึ อ. สฺมึ วิภัตติ **ปรํ** อันเป็นเบื้องหลัง **เนตฺตุโต** จาก เนตฺตุ ศัพท์ **เอ** เป็น เอ **โหติ** ย่อมเป็น **วา** บ้าง.

เนตฺตุโต สฺมึวจนสฺส เอตฺตํ โหติ วา.

หลัง เนตฺตุ ศัพท์ แปลง สฺมึ วิภัตติเป็น เอ บ้าง.

ตัวอย่างเช่น

เนตฺเต อุชุ๎ คเต สติ[159] เมื่อมีผู้นำไปตรง (ปฏิบัติดี)

วาติ กึ ?

ถาม. บทว่า วา มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า ไม่มีการแปลงเป็น เอ บ้าง

ตัวอย่างเช่น

เนตฺตริ ในผู้นำ

๔๓๑. นิสาโต จ.

สฺมึ อ. สฺมึ วิภัตติ **ปรำ** อันเป็นเบื้องหลัง **นิสาโต** จาก นิสา ศัพท์ **เอ** เป็น เอ **โหติ จ** ย่อมเป็นด้วย **วา** บ้าง.

นิสาสทฺทโต จ สฺมึวจนสฺส เอตฺตำ โหติ วา.

หลัง นิสา ศัพท์ แปลง สฺมึ วิภัตติ เป็น เอ บ้าง.

ตัวอย่างเช่น

นิเส อคฺคีว ภาสติ[160] ย่อมรุ่งเรือง ดุจไฟในยามค่ำคืน

วาติ กึ ?

ถาม. บทว่า วา มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า ไม่มีการแปลงเป็น เอ บ้าง

ตัวอย่างเช่น

นิสายำ ในยามค่ำคืน

๔๓๒.กตฺตาทิเต คสฺส จ.

เอ อ. การแปลงเป็น เอ **คสฺส** แห่ง ค **ปรสฺส** อันเป็นเบื้องหลัง **กตฺตาทิโต** จากกลุ่มศัพท์มี กตฺตุ ศัพท์เป็นต้น **โหติ จ** ย่อมมีด้วย **วา** บ้าง.

กตฺตุอาทิโต คสฺส จ เอตฺตำ โหติ วา.

หลังหมู่ศัพท์มี กตฺตุ ศัพท์เป็นต้น แปลง ค เป็น เอ ได้บ้าง.

ตัวอย่างเช่น

อุฏฺเฐหิ **กตฺเต**[161] แน่ะอำมาตย์ ท่านจงลุกขึ้น

เอหิ **ขตฺเต** แน่ะอำมาตย์ ท่านจงไป

วาติ กึ ?

ถาม. บทว่า วา มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า ไม่มีการแปลง ค เป็น เอ บ้าง

ตัวอย่างเช่น

โภ **กตฺต** แน่ะอำมาตย์

เห **ขตฺต** แน่ะอำมาตย์

๔๓๓. ปิตุภาตาทิโต สาคโม สสฺมึ.

สสฺมึ ในเพราะ ส วิภัตติ **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **สาคโม** อ. ส อาคม **โหติ** ย่อมลง **ปรํ** เบื้องหลัง **ปิตุภาตาทิโต** จากกลุ่ม ศัพท์มี ปิตุ ภาตุ ศัพท์เป็นต้น.

[หลัง ปิตุ ภาตุ ศัพท์เป็นต้น เพราะ ส วิภัตติอยู่เบื้องหลัง ลง ส อาคมได้]

ตัวอย่างเช่น

ปิตุสฺส แก่บิดา

ภาตุสฺส แก่พี่น้องชาย

สตฺถุสฺส แด่พระศาสดา

วตฺตุสฺส แก่ผู้กล่าวสอน

ปิตุภาตาทิโตติ กึ ?

ถาม. บทว่า ปิตุภาตาทิโต มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า ไม่มีการลง ส อาคมท้ายศัพท์ที่ไม่ใช่หมู่ศัพท์ของ ปิตุ และ ภาตุ ศัพท์เป็นต้น

ตัวอย่างเช่น

ธีตุยา แก่ธิดา

ปาฬิยญฺหิ อิตฺถิลิงฺเคสุ สกาโร สรูเปน น ติฏฺฐติฏฺฐเปตฺวา “มาตุสฺสา”ติ ปทํ. มาตุสฺสาติ วา อกฺขรวิปลฺลาโส, เตน มาตุยาติ โยเชตพฺพํ.

จริงอยู่ ในพระบาลี เพราะ ส วิภัตติท้ายศัพท์อิตถีลิงค์ ไม่มีการคงรูป ส วิภัตติไว้ (ต้องแปลงเป็นอย่างอื่น) ยกเว้นบทว่า **มาตุสฺส** (ที่ยังคงรูป ส วิภัตติให้เห็นอยู่). อีกนัยหนึ่ง บทว่า **มาตุสฺส** เป็นอักขรวิปัลลาส (ความคลาดเคลื่อนทางอักษร), ดังนั้น จึงควรใช้เป็นรูปว่า มาตุยา.

๔๓๔. ธีตุยา อตฺตมฺมฺหิ.

อมฺหิ ในเพราะ อ วิภัตติ **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **อตฺตํ** อ. ความ เป็น อ **ธีตุยา** แห่ง อุ ของ ธีตุ ศัพท์ **โหติ** ย่อมมี **วา** บ้าง.

อมฺหิ วจเน ธีตุสทฺทสฺส อตฺตํ โหติ วา.

เพราะ อ วิภัตติอยู่เบื้องหลัง แปลงสระที่สุดศัพท์ของ ธีตุ เป็น อ บ้าง.

ตัวอย่างเช่น

กณฺหาชินํ **ธีตํ**[162] ธีตรํ วา ซึ่งพระธิดานามว่ากัณหาชินา

๔๓๕. ตยาตยินํ โต ตฺวตฺตํ.

โต อ. ต อักษร **ตยาตยินํ** ของ ตยา และ ตยิ ศัพท์ ท. **อาปชฺชติ** ย่อมถึง **ตฺวตฺตํ** ซึ่งความเป็น ตฺว **วา** บ้าง.

ตยาตยิอิจฺเจเตสํ ตกาโร ตฺวตฺตมาปชฺชติ วา.

แปลง ต ของ ตยา และ ตยิ เป็น ตฺว บ้าง.

ตัวอย่างเช่น

ตฺวยา, ตยา อันท่าน

ตฺวยิ, ตยิ ในท่าน

ตฺวยิ คธิตจิตฺโตสฺมิ[163] เราเป็นผู้มีจิตลุ่มหลงแล้วในท่าน

๔๓๖. ตาสุตมฺหินํ ตฺยตฺตํ.

ตกาโร อ. ต อักษร **ตาสุตมฺหินํ** ของบทว่า ตาสุ และ บทว่า ตมฺหิ ท. **อาปชฺชติ** ย่อมถึง **ตฺยตฺตํ** ซึ่งความเป็น ตฺย **วา** บ้าง.

ตาสุตมฺหีอิจฺเจเตสํ ตกาโร ตฺยตฺตมาปชฺชติ วา.

แปลง ต ใน ตาสุ และ ตมฺหิ เป็น ตฺย บ้าง.

ตัวอย่างเช่น

ตฺยมฺหิ ปุริสมฺหิ ในบุรุษนั้น

ตฺยมฺหิ จิตฺตมฺหิ ในจิตนั้น

ตฺยาสุ อิตฺถีสุ ในหญิงเหล่านั้น

กถํ นุ วิสฺสเส **ตฺยมฺหิ**[164] ย่อมคุ้นเคย ในมิตรผู้เคยเป็นศัตรูนั้นได้อย่างไร

อถ วิสฺสสเต **ตฺยมฺหิ**[165] ในกาลนั้น เขาย่อมคุ้นเคยกับราชบุรุษนั้น

ขิฑฺฑา ปณิหิตา **ตฺยาสุ**[166] ความสนุกสนาน ดำรงอยู่ ในหญิงเหล่านั้น

รติ **ตฺยาสุ** ปติฏฺฐิตา ความเพลิดเพลินดำรงอยู่ ในหญิงเหล่านั้น

วาติ กึ ?

ถาม. บทว่า วา มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า ไม่มีการแปลง ต เป็น ตฺย บ้าง

ตัวอย่างเช่น

ตมฺหิ, ตาสุ

๔๓๗. ตำสทฺทสฺส ตุมฺหตฺถสฺส ตฺยำ.

ตฺยำ อ. การแปลงเป็น ตฺยำ **ตำสทฺทสฺส** แห่ง ตำ ศัพท์ **ตุมฺหตฺถสฺส** ที่แสดงความหมายของ ตุมฺห ศัพท์ **โหติ** ย่อมมี **วา** บ้าง.

ตุมฺหสทฺทตฺถวาจกสฺส ตำสทฺทสฺส ตฺยำอาเทโส โหติ วา.

แปลง ตำ ศัพท์ ที่ระบุถึงเนื้อความของ ตุมฺห เป็น ตฺยำ บ้าง.

ตัวอย่างเช่น

อาตุโร **ตฺยานุปุจฺฉามิ**[๑,167] ข้าพเจ้า ผู้เจ็บปวด จะขอถามท่าน

วาติ กึ ?

ถาม. บทว่า วา มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า ไม่มีการแปลง ตำ ศัพท์ เป็น ตฺยำ บ้าง

ตัวอย่างเช่น

ตำ อนุปุจฺฉามิ ข้าพเจ้า จะขอถามท่าน

๔๓๘. อมฺหากมมฺเหสุนำ โมฺห สฺมตฺตำ.

โมฺห อ. มฺห **อมฺหากมมฺเหสุนำ** ของบทว่า อมฺหากำ และ บทว่า อมฺเหสุ **อาปชฺชติ** ย่อมถึง **สฺมตฺตำ** ซึ่งความเป็น สฺม **วา** บ้าง.

อมฺหากำอมฺเหสุอิจฺเจเตสำ มฺหกาโร สฺมตฺตมาปชฺชติ วา.

แปลง มฺห ของบทว่า อมฺหากำ และ บทว่า อมฺเหสุ เป็น สฺม บ้าง.

ตัวอย่างเช่น

อสฺมากำ อมฺหากำ ของเราทั้งหลาย

อสฺเมสุ อมฺเหสุ ในเราทั้งหลาย

วุตฺติรกฺขณฏฺฐาเน ปน “อสฺมิสุ”อิติ ทิสฺสติ เอการสฺส อิการาเทสวเสน “อิธ เหมนฺต-คิมฺหิสู”ติ ปเท วิย.

ส่วนในที่ต้องการรักษากฏระเบียบของคาถา มีการแปลง เอ เป็น อิ เช่น **อสฺมิสุ** เหมือนในบทว่า **อิธ เหมนฺตคิมฺหิสุ**[168] (คิมฺหิสุ=คิมเหสุ) (อสฺมิสุ=อสฺเมสุ).[๑]

๔๓๙. อตฺตนฺโต อนตฺตำ หิมฺหิ.

หิมฺหิ ในเพราะ หิ วิภัตติ **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **สโร** อ. สระ **อตฺตนฺโต** อันเป็นที่สุดศัพท์ของ อตฺต ศัพท์ **อาปชฺชติ** ย่อมถึง **อนฺตำ** ซึ่งความเป็น อน.

[เพราะ หิ วิภัตติอยู่เบื้องหลัง แปลงสระที่สุดศัพท์ของ อตฺต เป็น อน].

ตัวอย่างเช่น

อตฺตเนหิ, อตฺตเนภิ อันตนทั้งหลาย

๔๔๐. ตมฺหา สสฺส โน.

โน อ. การแปลงเป็น โน **สสฺส** แห่ง ส วิภัตติ **ปรสฺส** อันเป็น เบื้องหลัง **อตฺตโต** จาก อตฺต ศัพท์ **ตมฺหา** นั้น **โหติ** ย่อมมี.

ตมฺหา อตฺตโต สสฺส วิภตฺติสฺส โน โหติ.

หลัง อตฺต ศัพท์ แปลง ส วิภัตติ เป็น โน.

ตัวอย่างเช่น

อตฺตโน ของตน

๔๔๑. สฺมาสฺส นา.

นา อ. การแปลงเป็น นา **สฺมาสฺส** แห่ง สฺมา วิภัตติ **ปรสฺส** อันเป็นเบื้องหลัง **อตฺตโต** จาก อตฺต ศัพท์ **โหติ** ย่อมมี.

อตฺตโต สฺมาวจนสฺส นา โหติ.

หลัง อตฺต ศัพท์ แปลง สฺมา เป็น นา.

ตัวอย่างเช่น

อตฺตนา นิสฺสฏฺ ผละออกจากตน

๔๔๒. ฌเลหิ จ.

นา อ. การแปลงเป็น นา **สฺมาสฺส** แห่ง สฺมา วิภัตติ **ปรสฺส** อันเป็นเบื้องหลัง **ฌเลหิ** จาก ฌ และ ล ท. **โหติ จ** ย่อมมีด้วย.

ฌเลหิ จ สฺมาวจนสฺส นา โหติ.

หลัง ฌ และ ล แปลง สฺมา เป็น นา บ้าง.

ตัวอย่างเช่น

อคฺคินา	อเปติ	หลีกออก จากไฟ
ทณฺฑินา		จากบุคคลผู้มีท่อนไม้
สยมฺภุนา		จากพระสยัมภู

๔๔๓. ฆเปหิ สฺมึ ยํ วา.

สฺมึ อ. สฺมึ วิภัตติ **ปรํ** อันเป็นเบื้องหลัง **ฆเปหิ** จาก ฆ และ ป ท. **ยํ** เป็น ยํ **โหติ** ย่อมเป็น **วา** บ้าง.

[หลัง ฆ และ ป แปลง สฺมึ วิภัตติ เป็น ยํ บ้าง].

ตัวอย่างเช่น

กญฺญายํ	กญฺญาย	ในเด็กหญิง
รตฺติยํ	รตฺติยา	ในราตรี
อิตฺถิยํ	อิตฺถิยา	ในหญิง
ยาคุยํ	ยาคุยา	ในข้าวยาคู
วธุยํ	วธุยา	ในหญิงสาว

๔๔๔. นปุสเกหิ โยนํ นิ.

นิ อ. การแปลงเป็น นิ **โยนํ** แห่ง โย วิภัตติ ท. **ปเรสํ** อันเป็น เบื้องหลัง **นปุสเกหิ** จากนปุงสกลิงค์ ท. **โหติ** ย่อมมี.

[หลังศัพท์ที่เป็นนปุงสกลิงค์ แปลง โย วิภัตติเป็น นิ บ้าง].

ตัวอย่างเช่น

อฏฺฐีนิ	อฏฺฐี	กระดูกทั้งหลาย
อายูนิ	อายู	อายุทั้งหลาย

๔๔๕.นิจฺจมโต.

> **นิ** อ. การแปลงเป็น นิ **โยนํ** แห่ง โย วิภัตติ ท. **ปเรสํ** อันเป็น เบื้องหลัง **อโต** จาก อ การันต์ **นปุสกโต** อันเป็นนปุงสกลิงค์ **โหติ** ย่อมมี **นิจฺจํ** แน่นอน.[๑]

อการนฺเตหิ นปุสกลิงฺเคหิ โยนํ นิจฺจํ นิ โหติ.

หลัง อ การันต์นปุงสกลิงค์ แปลง โย วิภัตติ เป็น นิ แน่นอน.

ตัวอย่างเช่น

ยานิ จิตฺตานิ ติฏฺฐนฺติ จิตทั้งหลายเหล่าใด ย่อมเกิดขึ้น

ยานิ กุลานิ ปสฺสติ ย่อมเห็น ซึ่งตระกูลทั้งหลายเหล่าใด

ตานิ ตระกูลทั้งหลายเหล่านั้น

ตานิ ซึ่งตระกูลทั้งหลายเหล่านั้น

กานิ ตระกูลทั้งหลาย เหล่าไหน

กานิ ซึ่งตระกูลทั้งหลาย เหล่าไหน

ภยานิ ภัยทั้งหลาย

ภยานิ ซึ่งภัยทั้งหลาย

รูปานิ รูปทั้งหลาย

รูปานิ ซึ่งรูปทั้งหลาย

“รูปา สทฺทา รสา คนฺธา.[169] รูเป จ สทฺเท จ อโถ รเส[170] จา”ติ อาทีสุ ปน “รูปา รูเป”ติอาทีนิ นินฺ อาเออาเทสวเสน สิทฺธานิ. อิทํ ลกฺขณํ นิจฺจภาวทีปกํ ภวตีติ ทฏฺฐพฺพํ.

ส่วนรูปว่า **รูปา รูเป** เป็นต้น ในตัวอย่างว่า รูปา...รเส เป็นต้น สำเร็จรูปได้โดย การแปลง นิ เป็น อา เป็น เอ ดังนั้น พึงทราบว่า สูตรนี้ เป็นสูตรที่แสดงว่า จะต้องแปลง โย เป็น นิ อย่างแน่นอน.

๔๔๖. สิโน อํ.

> **อํ** อ. การแปลงเป็น อํ **สิโน** แห่ง สิ วิภัตติ **ปรสฺส** อันเป็น เบื้องหลัง **นปุสกลิงฺเคหิ** จากศัพท์ ท. อันเป็นนปุงสกลิงค์ **อโต** อันเป็น อ การันต์ **โหติ** ย่อมมี.

อการนฺเตหิ นปุสกลิงฺเคหิ สิวจนสฺส อํอาเทโส โหติ.

หลัง อ การันต์นปุงสกลิงค์ แปลง สิ วิภัตติ เป็น อํ

ตัวอย่างเช่น

สพฺพ ตระกูลทั้งปวง

อิท ตระกูลนี้

ย ตระกูลใด

ต ตระกูลนั้น

ก ตระกูลไร

รูป รูป

๔๔๗. เสเสหิ โลป โค สิ จ.

โค จ อ. ค ด้วย **สิ จ** อ. สิ วิภัตติด้วย **ปโร** อันเป็นเบื้องหลัง **เสเสหิ** จาก ศัพท์ ท. ที่เหลือ **ปปฺโปติ** ย่อมถึง **โลป** ซึ่งการ-ลบ.

“สิโน อ, สิสฺส โอ” อิจฺเจวมาทีหิ สุตฺเตหิ ยานิ นิทฺทิฏฺฐานิ อุทาหรณานิ, ตโต เสเสหิ ปโร โค โลป ปปฺโปติ สิวจนญฺจ.

ค และ สิ วิภัตติที่อยู่ท้ายศัพท์ซึ่งเหลือจากตัวอย่างของสูตร สิโน อ, สิสฺส โน เป็นต้น ย่อมถึงการลบ.

ตัวอย่างเช่น

ภทฺเท ผุสฺสติ แน่ะนางผุสดี

โภติ **อิตฺถิ** แน่ะหญิง

สา **อิตฺถี** หญิงนั้น

โภ **ทณฺฑิ** แน่ะผู้มีไม้เท้า

โส **ทณฺฑี** ผู้มีไม้เท้านั้น

โภ **สตฺถ** ข้าแต่พระศาสดา

โส **สตฺถา** พระศาสดานั้น

โภ **ราช** ข้าแต่พระราชา

โส **ราชา** พระราชานั้น

เสเสหีติ กึ ?

ถาม. บทว่า เสเสหิ มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า ไม่ลบ ค และ สิ วิภัตติ ท้ายศัพท์ที่เป็น อ การันต์บ้าง

ตัวอย่างเช่น

ปุริโส คจฺฉติ บุรุษ ย่อมไป

โค สิ จาติ กึ ?

ถาม. บทว่า โค สิ จ มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า ไม่มีการลบวิภัตติอื่น นอกจาก ค และ สิ

ตัวอย่างเช่น

อิตฺถิยา ของหญิง

สตฺถุสฺส ของพระบรมศาสดา

๔๔๘. สพฺพาสมาขฺยาตวชฺชิโตปสคฺคนิปาตาทีหิ จ ยถารหํ.

โลโป อ. การลบ **วิภตฺตีนํ** ซึ่งวิภัตติ ท. **สพฺพาสํ** ทั้งปวง **ปราสํ** อันเป็นเบื้องหลัง **อาขฺยาตวชฺชิโตปสคฺคนิปาตาทีหิ** จากศัพท์ ท. มีอุปสรรค นิบาต เป็นต้นเว้นบทอาขยาต **โหติ** ย่อมมี **ยถารหํ** ตามสมควร.

นามาขฺยาโตปสคฺคนิปาตสงฺขาเตสุ จตูสุ ปเทสุ อาขฺยาตวชฺชิเตหิ อุปสคฺค-นิปาตาทีหิ จ ปราสํ สพฺพาสํ วิภตฺตีนํ เอกวจนพหุวจนิกานํ ปฐมาทุติยาตติยาจตุตฺถีปญฺจมีฉฏฺฐีสตฺตมีนํ ยถารหํ โลโป โหติ.

บรรดาบททั้ง ๔ คือ นาม อาขยาต อุปสรรค และนิบาต วิภัตติทุกตัวคือ ปฐมา วิภัตติ - สัตตมี วิภัตติทั้งฝ่ายเอกวจนะและพหุวจนะ ที่อยู่ท้ายอุปสรรค นิบาต และ นามศัพท์ บางศัพท์ ยกเว้นอาขยาต ย่อมถูกลบ ตามสมควร.

[อุปสรรค-นิบาตวาท]

สทฺทสตฺถวิทู อสงฺขฺยาสทฺทตฺตา อุปสคฺคนิปาเตหิ พหุวจนโลปํ น อิจฺฉนฺติ, สาสนิกา ปน อิจฺฉนฺติ. ตถา หิ สาสเน อสงฺขฺยาสทฺทโตปิ พหุวจนโลโป อิจฺฉิตพฺโพ โหติ อตฺถสฺส ครุ กตฺวา คเหตพฺพตฺตา.

อตฺถวเสน หิ วิภตฺตุปฺปตฺติ ภวติ, ยถา "อตฺถิยา นว, นตฺถิยา นวา[171]"ติ. ตสฺมา "อตฺถิยา ภาโว อตฺถิตา, นตฺถิยา ภาโว นตฺถิตา"ติ นิพฺพจนกรเณ วิโรโธ น กาตพฺโพ.

นักไวยากรณ์ฝ่ายสันสกฤต ไม่ประสงค์จะลงวิภัตติฝ่ายพหุวจนะท้ายอุปสรรคและ นิบาต เพราะเห็นว่าศัพท์เหล่านั้นเป็นศัพท์ที่ไม่ระบุถึงวจนะ[๑]

ส่วนนักวิชาการทางศาสนาประสงค์ให้ลงวิภัตติฝ่ายพหุวจนะด้วย. จริงอย่างนั้น ท่านประสงค์ให้ลงพหุวจนะแม้ท้ายศัพท์ที่ไม่ระบุถึงวจนะได้ เพราะในคัมภีร์ฝ่ายศาสนา ถือเอาความเป็นสำคัญ (มิได้ถือเอารูปศัพท์เป็น สำคัญ).

อนึ่งเนื่องจากการลงวิภัตติ ต้องสอดคล้องกับความหมายของศัพท์ ตัวอย่างเช่น **อตฺถิยา นว** "ในอัตถิปัจจัย มีวิสัชชนา ๙ ประการ, **นตฺถิยา นว** "ในนัตถิปัจจัย มีวิสัชชนา ๙ ประการ", ดังนั้น จึงไม่ควรทำการแย้งรูปวิเคราะห์ที่ว่า อตฺถิยา ภาโว อตฺถิตา, นตฺถิยา ภาโว นตฺถิตา[๒] [ซึ่งเป็นรูปที่ลง "ส" ท้าย อตฺถิ ศัพท์]

ตตฺริมานิ อุทาหรณานิ. เสยฺยถิทํ ?

เกี่ยวกับเรื่องนี้มีตัวอย่างดังนี้คือ :-

สูริยสฺสุคฺคมนํ **ปติ**, สกฺโก - พอพระอาทิตย์ขึ้น ท้าวสักกะ ก็เนรมิตตนเป็น

พฺราหฺมณวณฺเณน, ปาโต - พราหมณ์ ไปปรากฏต่อชนเหล่านั้น

เนสํ อทิสฺสถ[172]

พุทฺธสฺมา **ปติ** สาริปุตฺโต พระสารีบุตร เป็นตัวแทนพระพุทธเจ้า

อยํ ภิกฺขุ **อนุ** สาริปุตฺตํ - ภิกษุรูปนี้ มีปัญญาด้อยกว่าพระสารีบุตร

ปญฺญวา

อิจฺเจวมาทีสุ ปฐมเกวจนสฺส โลโป.

ในตัวอย่างเป็นต้นเหล่านี้ ลบปฐมาวิภัตติฝ่ายเอกวจนะ.

เอตฺถ หิ ปติสทฺทํ ปฏิจฺจ อุคฺคมนตฺถสฺส กมฺมภาโว ปติสทฺโท จ สกฺกสทฺทตฺถํ อเปกฺขติ, เตน ตโต ปจฺจตฺเตกวจนํ ภวติ, ปจฺฉา ตสฺส โลโป, เอส นโย ยถารหํ เนตพฺโพ.

ก็ในตัวอย่างเหล่านั้น กิริยาการขึ้นของดวงอาทิตย์ เป็นกรรมของ ปติ ศัพท์, และ ปติ ศัพท์ ก็มีความเกี่ยวเนื่องกับอรรถของ สกฺก ศัพท์ (ซึ่งเป็นบุคคลคนเดียว) ดังนั้น ท้าย ปติ อุปสรรค จึงต้องลงปฐมาวิภัตติฝ่ายเอกวจนะ หลังจากนั้น จึงลบวิภัตตินั้นไป, วิธีนี้ ควรยึดถือเป็นแบบอย่างได้ตามสมควร.

อิเม ภิกฺขู ... มาตรํ อนุ อิจฺเจวมาทีสุ ปฐมาพหุวจนสฺส โลโป

ตัวอย่างต่อไปนี้ เป็นตัวอย่างที่ลบปฐมาฝ่ายพหุวจนะ

ตัวอย่างเช่น

อิเม ภิกฺขู **อนุ** สาริปุตฺตํ - ภิกษุทั้งหลายเหล่านี้ มีปัญญาด้อยกว่า

ปญฺญวนฺโต พระสารีบุตร

สาธุ พุทฺธรกฺขิตธมฺมรกฺขิตา - ท่านพุทธรักขิตและท่านธัมมรักขิตะทั้งหลาย

มาตรํ **อนุ** เป็นคนดีเฉพาะกับมารดา

เอวํ พฺยาสปเทสุ เอกจฺเจหิ อุปสคฺเคหิ ปรา เอกจฺจา วิภตฺติโย โลปํ ปาปุณนฺติ, น สพฺพา.

ตามตัวอย่างที่แสดงมานี้ จะเห็นได้ว่า ในบทที่ไม่ใช่สมาส มีการลบวิภัตติบางตัว ท้ายอุปสรรคบางตัวเท่านั้น มิใช่ลบหมดทุกตัว.(อตฺถิยา, นตฺถิยา ไม่ลบวิภัตติ)

อายสฺมตา ปน มหากจฺจายเนน นิรุตฺติปิฏเก สพฺเพสมฺปิ วีสติยา อุปสคฺคานํ อวิภตฺติกตฺตํ วุตฺตํ, นิปาเตสุ ปน เอกจฺจานํ สวิภตฺติกตฺตํ, เอกจฺจานํ อวิภตฺติกตฺตํ.

ฝ่ายอาจารย์มหากัจจายนะ กล่าวไว้ในนิรุตติปิฎกว่า อุปสรรคทั้ง ๒๐ ตัวเป็น บทที่ไม่ลงวิภัตติ. สำหรับบรรดานิบาต บางตัวลงวิภัตติ บางตัวไม่ลงวิภัตติ.

มยํ ปน พฺยาสปเทสุ เอกจฺจานํ อุปสคฺคานํ สวิภตฺติกตฺตํ, เอกจฺจานํ อวิภตฺติกตฺตํ “ปภวติ ปราภวตี”ติอาทีสุ สพฺเพสุปิ กฺริยาปเทสุ สพฺพถา อวิภตฺติกตฺตํ อิจฺฉาม. สมาสปเทสุ ปน สพฺพถา สวิภตฺติกตฺตํ อิจฺฉาม, นิปาเตสุ ปน ยถาวุตฺตเมว นยํ อิจฺฉาม,

ส่วนข้าพเจ้า (พระอัครวังสาจารย์)เห็นว่า ในบทที่ไม่ใช่สมาส อุปสรรคบางตัวลง วิภัตติ, บางตัวไม่ลงวิภัตติ สำหรับอุปสรรคที่ประกอบกับบทกิริยาทั้งหมด เช่น ปภวติ, ปราภวติ ไม่ลงวิภัตติแน่นอน, ส่วนอุปสรรคในบทสมาส ลงวิภัตติทุกตัว. สำหรับบรรดา นิบาตข้าพเจ้าเห็นด้วยกับหลักการของอาจารย์กัจจายนเถระ.

ปกาเรน ชานนา ปชานนาติ ตติเยกวจนสฺส โลโป.

การลบตติยาวิภัตติเอกวจนะหลัง ป อุปสรรค.

ตัวอย่างเช่น

ปกาเรน ชานนา **ปชานนา**[173] การรู้โดยประการต่างๆ ชื่อว่า ปชานนา

อุทฺธํ ขิตฺตานิ อุกฺขิตฺตานิ, อนฺโต ขิตฺตานิ ปกฺขิตฺตานิ, สตฺตมิยา เอกวจนสฺส โลโป. อิมินา นเยน วิตฺถาโร กาตพฺโพ.

การลบสัตตมีวิภัตติเอกวจนะหลัง อุ อุปสรรค

ตัวอย่างเช่น

อุทฺธํ...ปกฺขิตฺตานิ ชัดขึ้นเบื้องบน ชื่อว่า...

อิมินา นเยน วิตฺถาโร เวทิตพฺโพ.

บัณฑิตพึงทราบความพิศดารโดยทำนองเดียวกันนี้.

อตฺถิ ธนํ, อตฺถิ ธนานิ, ปุตฺตา มตฺถิ, ธนา มตฺถิ. รญฺญา ปจฺจามิตฺเต เชตุํ สกฺกา, สตฺตโว เชตุํ สกฺกา, อิทํ ทุกฺขํ ปุมุนา ลพฺภา. อิมานิ ทุกฺขานิ ปุมุนา ลพฺภา. เอหิ อาวุโส, เอถ อาวุโส, เอหิ ภนฺเต, เอถ ภนฺเต, เอหิ สมฺม นิวตฺตสฺสุ. มา สมฺม เอวํ อวจุตฺถ.

อยํ นิปาตโต ปฐเมกวจนปุถุวจนานํ โลโป.

การลบปฐมาวิภัตติเอกวจนะ และพหุวจนะท้ายนิบาต

ตัวอย่างเช่น

อตฺถิ ธนํ ทรัพย์ มีอยู่

อตฺถิ ธนานิ ทรัพย์ทั้งหลาย มีอยู่

ปุตฺตา มตฺถิ บุตรทั้งหลาย มีอยู่

ธนา มตฺถิ[174] ทรัพย์ทั้งหลาย มีอยู่

รญฺญา ปจฺจามิตฺเต - พระราชาสามารถจะชนะเหล่าปัจจามิต

เชตุ สกฺกา

สตฺตโว เชตุ สกฺกา พระราชาสามารถจะชนะเหล่าศัตรู

อิทำ ทุกฺขำ ปุมุนา ลพฺภา[175] ทุกข์นี้ อันบุรุษ พึงได้

อิมานิ ทุกฺขานิ - ทุกข์เหล่านี้ อันบุรุษ พึงได้

ปุมุนา ลพฺภา

เอหิ อาวุโส ผู้มีอายุ ขอท่าน จงมา

เอถ อาวุโส ผู้มีอายุทั้งหลาย ขอพวกท่าน จงมา

เอหิ ภนฺเต ท่านผู้เจริญ ขอท่าน จงมา

เอถ ภนฺเต ท่านผู้เจริญทั้งหลาย ขอพวกท่าน จงมา

เอหิ สมฺม นิวตฺตสฺสุ[176] สหาย ขอท่าน จงมา จงกลับไป

มา สมฺม เอวำ อวจุตฺถ[177] สหายทั้งหลาย พวกท่าน อย่าได้กล่าวเช่นนี้

อยำ ปฐมาทุติยานำ เอกวจนสฺส โลโป.

การลบปฐมาวิภัตติเอกวจนะ.

ตัวอย่างเช่น

นโม อตฺถุ ขอความนอบน้อม จงมี

การลบทุติยาเอกวจนะ.

ตัวอย่างเช่น

นโม กโรหิ นาคสฺส[178] ท่านจงกระทำความนอบน้อม แด่พระอรหันต์

เอวำ พฺยาสวเสน.

พึงทราบการลบวิภัตติท้ายอุปสรรคและนิบาตที่ไม่ใช่บทสมาสอย่างนี้.

สมาสวเสน ปน อตฺถิ ขีรำ เอติสฺสาติ อตฺถิขีรา, พฺราหฺมณีติ สิโลโป. กินฺติ เม สาวกา สทฺธาย วตฺเตยฺยุำ, ตติเยกวจนสฺส โลโป.

ส่วนการลบวิภัตติท้ายนิบาตที่เป็นบทสมาส พึงทราบดังนี้:-

การลบ สิ วิภัตติท้าย อตฺถิ ศัพท์.

ตัวอย่างเช่น

อตฺถิ ขีรำ เอติสฺสาติ - น้ำนม มีอยู่ แก่หญิงนั้น เพราะเหตุนั้น

อตฺถิขีรา ชื่อว่า อตฺถิขีรา ได้แก่นางพราหมณี.

การลบตติยาวิภัตติเอกวจนะท้าย กินฺติ ศัพท์.

ตัวอย่างเช่น

กินฺติ เม สาวกา สทฺธาย - วฑฺเฒยฺยุ ทำอย่างไรหนอ สาวกของเราจึงจะเพิ่มพูน ศรัทธาได้

ทานานิ ทาตุ, ทาตุกาโม ยสฺส โสยํ ทาตุกาโม, จตุตฺเถกวจนสฺส โลโป. อิมินา นเยน วิตฺถาโร กาตพฺโพ.

การลบจตุตถีวิภัตติฝ่ายเอกวจนะหลัง ทาตุ ศัพท์.

ตัวอย่างเช่น

ทานานิ ทาตุ [179] เพื่ออันให้ซึ่งทาน ท.

ทาตุกาโม ยสฺส โสยํ ปรารถนาเพื่อจะให้แก่ผู้ใด เพราะเหตุนั้น

ทาตุกาโม ผู้นั้น ชื่อว่า ทาตุกาโม

สมโณ จ พฺราหฺมโณ จ, สมณา จ พฺราหฺมณา จ, สมณญฺจ พฺราหฺมณญฺจ ฯเปฯ สมเณสุ จ พฺราหฺมเณสุ จ, อยํ พฺยาโส. เอตฺถ จสทฺทโต ปฐมทุติยาทีนํ เอกวจนพหุวจนิกานํ สพฺพาสํ วิภตฺตีนํ โลโป ทฏฺฐพฺโพ. เตน วุตฺตํ “ยถารหนฺ"ติ.

การลบวิภัตติทุกตัวตั้งแต่ปฐมาวิภัตติและทุติยาวิภัตติเป็นต้นทั้งที่เป็นฝ่ายเอกวจนะ และพหุวจนะหลัง จ ศัพท์

ตัวอย่างเช่น

สมโณ...พฺราหฺมเณสุ “สมณะด้วย พราหมณ์ด้วย, สมณะทั้งหลายด้วย พราหมณ์ทั้งหลายด้วย ซึ่ง..ด้วย

เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้า จึงกล่าวว่า ยถารหํ.

เอตฺถ สิยา “นนุ จ โภ อาขฺยาตวิสเย สฺยาทีนมฺปปฺปตฺติเยว นตฺถิ, อถ กสฺมา ‘อาขฺยาตวชฺชิโตปสคฺคนิปาตาทีหี’ติ วุตฺตนฺ"ติ?

ในสูตรนี้ หากพึงมีคำท้วงว่า:-

แน่ะท่าน ในบทอาขยาต ไม่มีการลง สิ ปฐมาวิภัตติเป็นต้น มิใช่หรือ ? เมื่อเป็นเช่นนี้ เพราะเหตุไร ท่านจึงกล่าวว่า "**อาขฺยาตวชฺชิโตปสคฺคนิปาตาทีหิ**" “จากศัพท์ ท. มีอุปสรรค และนิบาต เป็นต้นเว้นบทอาขยาต” เล่า.

สจฺจํ, เอวํ สนฺเตปิ กสฺสจิ พุทฺธิ สิยา “อาขฺยาตปทโตปิ สฺยาทิวิภตฺตุปฺปตฺติ โหติ, ‘กโรติสฺส, คจฺฉติ โน, โหติสฺสา”ติ จ รูปานํ ทสฺสนโต”ติ, ตนฺนิเสธนตฺถํ วชฺชิตวจนํ วุตฺตं.

ตอบ. ใช่. แต่ที่ข้าพเจ้าใส่คำว่า "**อาขฺยาตวชฺชิต**" เข้ามา ก็เพื่อปฏิเสธ การลงวิภัติ นามท้ายบทอาขยาตตามมติของบุคคลบางคนที่เข้าใจว่า สามารถลงวิภัตติ นามท้ายบท อาขยาตได้ โดยอ้างคำว่า **กโรติสฺส, คจฺฉติโน, โหติสฺส** เป็นต้น.

“กโรติธาตุ, คจฺฉติธาตู”ติอาทีสุ หิ กโรติ จ สา ธาตุ จาติ กโรติธาตูติอาทีหิ รูฬฺหีสทฺเทหิปิ วิภตฺติโลโป โหตีติ ทสฺสนตฺถํ.

นอกจากนั้น เพื่อแสดงว่า ในตัวอย่างว่า กโรติธาตุ และ คจฺฉติธาตุเป็นต้น มีการลบวิภัตติ (คือมีการลงและลบวิภัตตินาม) ท้ายรุฬหีศัพท์ทั้งหลายมี กโรติธาตุ เป็นต้น ซึ่งมีรูปวิเคราะห์ว่า กโรติ จ สา ธาตุ จาติ กโรติธาตุ “การกระทำด้วย การ กระทำนั้นเป็น ธาตุด้วย เพราะเหตุนั้น ชื่อว่า กโรติธาตุ”[๑]

“อตฺถีติ อส, สีทตีติ สต”[180] *อิจฺเจเตหิ นามปเทหิ จ วิภตฺติโลโป จ โหตีติ ทสฺสนตฺถญฺจ “นิปาตาทีหี”ติ อาทิคฺคหณํ กตํ.*

อาทิ ศัพท์ในคำว่า นิปาตาทีหิ แสดงให้ทราบว่า มีการลบวิภัตติท้ายนามบท บางบท ตัวอย่างเช่น ในข้อความว่า **อตฺถีติ อส** “สิ่งที่มีอยู่ เรียกว่า อส” (ลบ สิ ปฐมาวิภัตติท้าย อส ศัพท์) และในข้อความว่า **สีทตีติ สต** “สิ่งที่ดับหายไป เรียกว่า สต” (ลบ สิ ปฐมาวิภัตติ ท้าย สต ศัพท์).

อิมสฺมึ ปนฏฺฐาเน วีสติยา อุปสคฺคานํ สรูปญฺจ นิปาตานํ สรูปญฺจ วตฺตพฺพมฺปิ สมานํ อุปริ จตุนฺนํ ปทานํ วิภาเค อาวิภวิสฺสตีติ อิธ น ทสฺสิตํ.

ความจริง ข้าพเจ้า ควรจะจำแนกอุปสรรค ๒๐ ตัว และนิบาตทั้งหลายไว้ในที่นี้, แต่จะยังไม่แสดงไว้ เพราะอุปสรรคและนิบาตเหล่านั้น จักมีปรากฏในตอนว่าด้วยการ จำแนกบททั้ง ๔ (จตุปทวิภาค).

๔๔๙. ปุมสฺส สมาเส ลิงฺคาทีสุ.

> **สมาเส** ในสมาส **ลิงฺคาทีสุ** ในเพราะศัพท์ ท. มี ลิงฺค ศัพท์ เป็นต้น **ปเรสุ** อันเป็นเบื้องหลัง **สโร** อ. สระ **อนฺโต** อันเป็น ที่สุด **ปุมสฺส** ของ ปุม ศัพท์ **อาปชฺชติ** ย่อมถึง **โลปํ** ซึ่งการลบ.

สมาสวิสเย ปุมสทฺทสฺสนฺโต โลปมาปชฺชติ ลิงฺคาทีสุ ปเรสุ.

ในสมาส เพราะศัพท์ทั้งหลายมี ลิงฺค เป็นต้นอยู่เบื้องหลัง ลบสระที่สุดศัพท์ของ ปุม.

ตัวอย่างเช่น

ปุลฺลิงฺคํ	เพศชาย
ปุมฺภาโว	ความเป็นชาย
ปุงฺโกกิโล	นกดุเหว่าตัวผู้

๔๕๐. อํ ยมิวณฺณา ปา วา.

> **อํ** อ. อำ วิภัตติ **ปรํ** อันเป็นเบื้องหลัง **อิวณฺณา** จากอิวัณณะ **ปา** อันมีชื่อว่า ป **ยํ** เป็น ยำ **โหติ** ย่อมเป็น **วา** บ้าง.

อิวณฺณา ปสญฺญโต อำจนสฺส ยำอาเทโส โหติ วา.

หลัง อี ที่ชื่อว่า ป แปลง อำ เป็น ยำ บ้าง.

ตัวอย่างเช่น

โพธิยำ โพธึ ซึ่งโพธิญาณ

ทาสิยำ ทาสึ ซึ่งนางทาสี

อิตฺถิยำ อิตฺถึ ซึ่งหญิง

พุชฺฌสฺสุ **ชินโพธิยำ**[๑, 181] จงตรัสรู้ซึ่งสัมมาสัมโพธิญาณ

ฆเร ชาตำ **ทาสิยำ** [182] เหมือนนางทาสผู้เกิดในเรือน (ทาสในเรือนเบี้ย)

๔๕๑. ณมฺหา นำ กตรสฺสา.

อำ อ. อำ วิภัตติ **ปรำ** อันเป็นเบื้องหลัง **ณมฺหา** จาก ณ **กตรสฺสา** อันถูกทำเป็นรัสสะแล้ว **นำ** เป็น นำ **โหติ** ย่อมเป็น **วา** บ้าง.

กตรสฺสา ณมฺหา อำจนสฺส นำ โหติ วา.

หลัง ณ ที่ทำรัสสะแล้ว แปลง อำ วิภัตติ เป็น นำ บ้าง.

ตัวอย่างเช่น

ยำ ปสฺเส **วชฺชทสฺสินำ** [183] พึงเห็น ซึ่งบุคคลผู้ชี้โทษใด

วชฺชทสฺสึ พึงเห็น ซึ่งบุคคลผู้ชี้โทษ

เวรินำ [184] พึงเห็น ซึ่งบุคคลผู้มีเวร

ทณฺฑินำ พึงเห็น ซึ่งบุคคลผู้มีท่อนไม้

โภคินำ พึงเห็น ซึ่งบุคคลผู้มีโภคะ

๔๕๒. โยนำ ตมฺหา โน.

โน อ. การแปลงเป็น โน **โยนำ** แห่ง โย วิภัตติ ท. **ปเรสำ** อันเป็นเบื้องหลัง **ตมฺหากตรสฺสา** จาก ณ อันถูกทำเป็น รัสสะแล้วนั้น **โหติ** ย่อมมี **วา** บ้าง.

ตมฺหา กตรสฺสา ณมฺหา โยนำ โน โหติ วา.

หลัง ณ (อี การันต์ ปุงลิงค์) ที่ทำรัสสะเป็น อิ แล้ว แปลง โย วิภัตติทั้งหลายเป็น โน บ้าง.

ตัวอย่างเช่น

ทณฺฑิโน, ทณฺฑี คนมีไม้เท้าทั้งหลาย

โภคิโน, โภคี คนมีโภคะทั้งหลาย

เห **ทณฺฑิโน** แน่ะคนมีไม้เท้าทั้งหลาย

เห **โภคิโน** แน่ะคนมีโภคะทั้งหลาย

๔๕๓.วชฺชทสฺยาทีนมิโน อโยสฺมึสูสุ.

อโยสฺมึสูสุ ในเพราะ อ ๋ โย สฺมึ และ สุ วิภัตติ ท. **ปเรสุ** อันเป็น เบื้องหลัง **สโร** อ. สระ **อนฺโต** อันเป็นที่สุด **วชฺชทสฺยาทีนํ** ของศัพท์ ท. มี วชฺชทสฺสี เป็นต้น **อิโน** เป็น อิน **โหติ** ย่อมเป็น **วา** บ้าง.

อปเรน นเยน วชฺชทสฺสีอิจฺเจวมาทีนมนฺโต อโยสฺมึสุอิจฺเจเตสุ อินตฺต-มาปชฺชติ วา.

อีกนัยหนึ่ง เพราะ อ ๋ โย สฺมึ และ สุ วิภัตติทั้งหลายอยู่เบื้องหลัง สระอันเป็นที่สุด ศัพท์ของ วชฺชทสฺสี ศัพท์เป็นต้น ย่อมถึงความเป็น อิน บ้าง.

ตัวอย่างเช่น

วชฺชทสฺสินํ ปสฺสติ ย่อมเห็น ซึ่งบุคคลผู้ชี้โทษ

ยํ ปสฺเส **วชฺชทสฺสินํ**[185] พึงเห็น ซึ่งบุคคลผู้ชี้โทษใด

วชฺชทสฺสิเน ปสฺสติ ย่อมเห็น ซึ่งบุคคลทั้งหลายผู้ชี้โทษ

วชฺชทสฺสิเน ปติฏฺฐิตํ ดำรงอยู่แล้ว ในบุคคลผู้ชี้โทษ

วชฺชทสฺสิเนสุ ปติตํ ตกไปแล้ว ในบุคคลทั้งหลายผู้ชี้โทษ

ปาณินํ ปสฺสติ ย่อมเห็น ซึ่งสัตว์

ปาณิเน ปสฺสติ ย่อมเห็น ซึ่งสัตว์ทั้งหลาย

อธิวตฺตนฺติ **ปาณิเน**[186] ความตาย ย่อมเบียดเบียนสัตว์ทั้งหลาย

ปาณิเน ปติฏฺฐิตํ ดำรงอยู่แล้ว ในสัตว์

ปาณิเนสุ ปติฏฺฐิตํ ดำรงอยู่แล้ว ในสัตว์ทั้งหลาย

ยสสฺสินํ ปสฺสติ ย่อมเห็น ซึ่งบุคคลผู้มียศ

ยสสฺสิเน ปสฺสติ ย่อมเห็น ซึ่งบุคคลทั้งหลายผู้มียศ

ยสสฺสิเน ปติฏฺฐิตํ ดำรงอยู่แล้ว ในบุคคลผู้มียศ

มาตงฺคสฺมึ **ยสสฺสิเน**[187] ดำรงอยู่แล้ว ในฤาษีผู้มีชื่อเสียงนามว่ามาตังคะ

ยสสฺสิเนสุ ปติฏฺฐิตํ ดำรงอยู่แล้ว ในบุคคลทั้งหลาย ผู้มียศ

เวรินํ (ปสฺสติ) ย่อมเห็น ซึ่งบุคคลผู้มีเวร

เวริเน ปสฺสติ ย่อมเห็น ซึ่งบุคคลทั้งหลายผู้มีเวร

เวริเน ปติฏฺฐิตำ ดำรงอยู่แล้ว ในบุคคลผู้มีเวร

เวริเนสุ อเวริโน[188] ผู้ไม่จองเวร ในศัตรูทั้งหลาย

ทณฺฑินำ (ปสฺสติ) ย่อมเห็น ซึ่งบุคคลผู้มีไม้เท้า

ทณฺฑิเน ปสฺสติ ย่อมเห็น ซึ่งบุคคลทั้งหลายผู้มีไม้เท้า

ทณฺฑิเน (ปติฏฺฐิตำ) ดำรงอยู่แล้ว ในบุคคลผู้มีไม้เท้า

ทณฺฑิเนสุ ปติฏฺฐิตำ ดำรงอยู่แล้ว ในบุคคลทั้งหลายผู้มีไม้เท้า

โภคินำ (ปสฺสติ) ย่อมเห็น ซึ่งบุคคลผู้มีโภคะ

โภคิเน ปสฺสติ ย่อมเห็น ซึ่งบุคคลทั้งหลายผู้มีโภคะ

โภคิเน (ปติฏฺฐิตำ) ดำรงอยู่แล้ว ในบุคคลผู้มีโภคะ

โภคิเนสุ ปติฏฺฐิตำ ดำรงอยู่แล้ว ในบุคคลผู้มีโภคะทั้งหลาย

อิมินา นเยน ปุลฺลิงฺเค อเนกสตานิ "สิขี กรี"ติอาทีนิ อีการนฺตปทานิ โยเชตพฺพานิ. ปชฺชุนฺนคติก มิทำ ลกฺขณำ.

หลักการที่ได้แสดงมานี้ พึงนำไปใช้กับบทที่มีอีการันต์ได้หลายร้อยบท เช่น สิขี (นกยูงมีหงอน), กรี (ช้าง) สูตรนี้เป็นปัชชุนคติกนัย.[๑]

วาติ กึ ?

ถาม. บทว่า วา มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า ไม่มีการแปลงสระที่สุดศัพท์ของ วชฺชทสฺสี ศัพท์เป็นต้น เป็น อิน บ้าง

ตัวอย่างเช่น

วชฺชทสฺสึ, - ย่อมเห็น ซึ่ง...

วชฺชทสฺสิโน ปสฺสติ

วชฺชทสฺสิมฺหิ, - ดำรงอยู่ ใน...

วชฺชทสฺสีสุ ปติฏฺฐิตำ

๔๕๔. ปุณฺณมาโต สมฺีโน อาเย คาถายำ.

คาถายำ ในคาถา **อาเย** อ. การ แปลงเป็น อาเย **สมฺีโน** แห่ง สมฺี วิภัตติ **ปรสฺส** อันเป็นเบื้องหลัง **ปุณฺณมาโต** จาก ปุณฺณมา ศัพท์ **โหติ** ย่อมมี.

คาถาวิสเย ปุณฺณมาสทฺทโต สมฺีวจนสฺส อาเยอิจฺจาเทโส โหติ.

ในคาถา หลัง ปุณฺณมา ศัพท์ แปลง สมฺี วิภัตติ เป็น อาเย.

ตัวอย่างเช่น

ปุณฺณมาเย อุโปสเถ[189] ในวันอุโบสถ ๑๕ ค่ำ

ปุณฺณมาเย ยถา จนฺโท[190] เหมือนพระจันทร์ ในวันเพ็ญ

คาถายนฺติ กึ ?

ถาม. บทว่า คาถายํ มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า ในจุณณิยะ ไม่มีการแปลง สฺมึ เป็น อาเย

ตัวอย่างเช่น

วิสาขาปุณฺณมาย - รตฺติยา[191] ในราตรี ที่มีพระจันทร์เต็มดวง เคียงคู่อยู่กับดาวคันฉัตร์

๔๕๕. ลชฺชิโต ตพฺพสฺส สวิภตฺติกสฺส ตาเย.

คาถาย ในคาถา **ตาเย** อ. การแปลงเป็น ตาเย **ตพฺพสฺส** แห่ง ตพฺพ ปัจจัย **สวิภตฺติกสฺส** พร้อมทั้งวิภัตติ **ปรสฺส** อันเป็น เบื้องหลัง **ลชฺชิโต** จาก ลชฺชิ ศัพท์ **โหติ** ย่อมมี.

คาถายํ ลชฺชิสทฺทโต ปรสฺส ตพฺพสทฺทสฺส สวิภตฺติกสฺส ตาเยอิจฺจาเทโส โหติ.

ในคาถา หลัง ลชฺชิ ศัพท์ แปลง ตพฺพ ปัจจัยกับวิภัตติ เป็น ตาเย.

เอตฺถ จ ลชฺชิสทฺเทน อลชฺชิสทฺโทปิ คหิโต.

ก็ ลชฺชิ ศัพท์ในสูตรนี้ ยังสามารถระบุถึง อลชฺชิ ศัพท์อีกด้วย (ดังนั้น แม้ท้าย อลชฺชิ ศัพท์ ก็แปลง ตพฺพ ปัจจัย กับวิภัตติ เป็น ตาเย ได้).

ตัวอย่างเช่น

อลชฺชิตาเย ลชฺชนฺติ ละอาย ในสิ่งที่ไม่ควรละอาย

ลชฺชิตาเย น ลชฺชเร[192] ไม่ละอาย ในสิ่งที่ควรละอาย

อิมสฺมึ ปนฏฺฐาเน อลชฺชิตพฺพลชฺชิตพฺพสทฺเทหิ สฺมึวจนํ กตฺวา ตสฺส ตาเยอาเทโส กาตพฺโพ. ตตฺถ อลชฺชิตาเยติ อลชฺชิตพฺเพ. ลชฺชิตาเยติ ลชฺชิตพฺเพ.

ก็ในตัวอย่างนี้ เมื่อลง สฺมึ วิภัตติท้าย อลชฺชิตพฺพ ศัพท์ และ ลชฺชิตพฺพ ศัพท์แล้ว แปลง ตพฺพ ปัจจัย กับ สฺมึ วิภัตติ เป็น ตาเย.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **อลชฺชิตาเย** มีความหมายเท่ากับ อลชฺชิตพฺเพ, บทว่า **ลชฺชิตาเย** มีความหมายเท่ากับ ลชฺชิตพฺเพ.

๔๕๖. กิสฺส เว ก.

เว ในเพราะ ว ปัจจัย **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **ก** อ. การแปลง เป็น ก **กิสฺส** แห่ง กึ ศัพท์ **โหติ** ย่อมมี.

กึสทฺทสฺส วปจฺจเย ปเร กอิติ รูปํ โหติ.

เพราะ ว ปัจจัยอยู่เบื้องหลัง แปลง กึ เป็น ก.

ตัวอย่างเช่น

กฺว นจฺจํ	การรำ มีในที่ไหน
กฺว คีตํ[193]	การขับร้อง มีในที่ไหน
กฺว คโตสิ ตฺวํ - เทวานมฺปิยติสฺส	ข้าแต่ท่านเทวานัมปิยติสสะ ท่านจะไป ณ ที่ไหน

๔๕๗. ถึหึสฺยาทีสุ จ.

ถึหึสฺยาทีสุ ในเพราะ ถึ หึ ปัจจัย และ สิ วิภัตติเป็นต้น ท. **ปเรสุ** อันเป็นเบื้องหลัง **ก** อ. การแปลงเป็น ก **กิสฺส** แห่ง กึ ศัพท์ **โหติ จ** ย่อมมีด้วย.

กึสทฺทสฺส ถึหึปจฺจเยสุ สฺยาทีสุ วจเนสุ ปเรสุ กอิติ รูปํ โหติ.

เพราะ ถึ และ หึ ปัจจัย และ สิ วิภัตติเป็นต้นอยู่เบื้องหลัง แปลง กึ เป็น ก ด้วย.

ตัวอย่างเช่น

กถึ ชาเนมุ ตึ มยนฺ[194]	เราจะรู้จักท่านได้อย่างไร
กหึ มึ ทกฺขิสฺสติ	เขาจักเห็นเราได้ที่ไหน
โก ตึ นินฺทิตุมรหติ[195]	ใครควร เพื่อตำหนิบุคคลนั้น
เก ตุมฺเห	พวกท่าน เป็นใคร
กึ ตฺวึ อตฺถวสึ ญตฺวา[196]	ท่าน รู้แล้ว ซึ่งประโยชน์พิเศษอะไร
กา อิตฺถี	หญิงนี้ เป็นใคร
โก ปกาโร **กถึ**	ประการไร เรียกว่า กถึ
กึ ปการึ **กถึ**	ซึ่งประการไร เรียกว่า กถึ
เกน ปกาเรน **กถึ**	โดยประการไร เรียกว่า กถึ

เอตฺถ “โก ปกาโร, กึ ปการนฺ"ติอาทีนิ กถึสทฺทสฺส อตฺถวากฺยวเสน อุทาหรณวเสน จ คหิตานิ, น เกวลึ อตฺถวากฺยวเสน.

ในสูตรนี้ ข้อความว่า โก ปกาโร, กึ ปการึ เป็นต้น ใส่เข้ามาเพื่อแสดง ความหมาย ของ กถึ ศัพท์ และเพื่อเป็นตัวอย่างของสูตร. มิใช่เพื่อแสดงความหมายของ กถึ ศัพท์เท่านั้น

เอตฺถ หิ “โก ปกาโร กถนฺ”ติอาทินา® วากฺเยน เอกกฺขเณเยว เทฺว เทฺว ปโยคา ทสฺสิตา. ตถา หิ เอเกโนทกฆเฏน อมฺพเสจนยตินฺหาปนาทิ ภวติ.

ก็ ในที่นี้ ด้วยประโยคว่า โก ปกาโร กถํ เป็นต้น ข้าพเจ้า ได้แสดงตัวอย่างไว้เป็นคู่ๆ ในขณะเดียวกัน เหมือนการใช้หม้อน้ำเพียงใบเดียว ทั้งรดน้ำให้ต้นมะม่วง และสรงน้ำให้ อาจารย์ ในขณะเดียวกัน.

อตฺรายํ ปาฬิ “อมฺโพ จ สิตฺโต สมโณ จ นฺหาปิโต. มยา จ ปุญฺญํ ปสุตํ อนปฺปกนฺ”ติ. ครู ปน ยถา เอเกโนทกฆเฏน อมฺพเสจนครุสินนานิ ภวนฺตีติ อุปมํ อาหรนฺติ.

ในข้ออุปมานั้น มีพระบาลี ดังนี้ว่า “ ต้นมะม่วง เราก็ได้รดแล้ว ทั้งสมณะ เราได้สรง น้ำให้แล้ว ดังนั้น เราจึงนับว่าเป็นผู้ได้สั่งสมบุญไว้ไม่ใช่น้อย. ส่วน ครูทั้งหลาย นำเอาข้อ เปรียบเทียบมาแสดงไว้ดังนี้ว่า เปรียบเหมือน การใช้หม้อน้ำเพียงใบเดียวรดได้ทั้งต้น มะม่วงและสรงน้ำให้อาจารย์ในขณะเดียวกัน”

๔๕๘. นปุสเก อำสิสุ วา.

> **อำสิสุ** ในเพราะ อำ และ สิ วิภัตติ ท. **ปเรสุ** อันเป็นเบื้องหลัง **ก** อ. การแปลงเป็น ก **กิสฺส** แห่ง กึ ศัพท์ **วตฺตมานสฺส** อันเป็น ไปอยู่ **นปุสเก** ในนปุสกลิงค์ **โหติ** ย่อมมี **วา** บ้าง.

กึสทฺทสฺส นปุสเก วตฺตมานสฺส อำสิอิจฺเจเตสุ กอิติ รูปำ โหติ วา.

เพราะ อำ และ สิ วิภัตติอยู่เบื้องหลัง แปลง กึ ศัพท์ที่เป็นนปุงสกลิงค์เป็น ก บ้าง.

ตัวอย่างเช่น

กำ จิตฺตำ, **กึ** จิตฺตำ จิตอะไร?
กำ รูปำ, **กึ** รูปำ รูปอะไร?

๔๕๙. โก อิติ สมาเส นาเม.

> **สมาเส** ในสมาส **นาเม** ในเพราะ นาม ศัพท์ **ปเร** อันเป็น เบื้องหลัง **โก อิติ รูปำ** อ. รูปคือ โก **กิสฺส** แห่ง กึ ศัพท์ **โหติ** ย่อมมี **วา** บ้าง.

สมาสวิสเย กึสทฺทสฺส นามสทฺเท ปเร โกอิติ รูปำ โหติ วา.

ในสมาส เมื่อมี นามศัพท์เบื้องหลัง แปลง กึ ศัพท์เป็น โก บ้าง.

ตัวอย่างเช่น

โกนาโม ปุริโส, กึนาโม วา บุรุษ มีชื่อว่าอะไร
โกนามา อิตฺถี, กึนามา วา หญิง มีชื่อว่าอะไร

โกนามํ กุลํ, กึนามํ วา ตระกูลมีชื่อว่าอะไร

โกนาโม เต อุปชฺฌาโย[197] อุปัชฌาย์ของท่าน มีชื่อว่าอะไร

สมาเสติ กึ ?

ถาม. บทว่า สมาเส มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า ไม่มีการแปลง กึ ที่ไม่อยู่ในสมาสเป็น โก

ตัวอย่างเช่น

กา นาม อยํ อิตฺถี หญิงนี้ ชื่ออะไร

นาเมติ กึ ?

ถาม. บทว่า นาเม มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่าไม่มีการแปลง กึ ที่เข้าสมาส กับบทอื่นเป็น โก

ตัวอย่างเช่น

กึโคตฺโต ตฺวํ ท่านมีโคตรว่าอะไร

กึปุริโส บุรุษเช่นไร

กึกุลํ ตระกูลอะไร

๔๖๐. กุ หึหึหิญฺจิหิญฺจนึตฺรโตถทาจนึทาสุ.

หึหึหิญฺจิหิญฺจนึตฺรโตถทาจนึทาสุ ในเพราะ หึ หึ หิญฺจิ หิญฺจนึ ตฺร โต ถ ทาจนึ และ ทา ปัจจัย ท. **ปเรสุ** อันเป็น เบื้องหลัง **กุ** อ. การแปลงเป็น กุ **กิสฺส** แห่ง กึ ศัพท์ **โหติ** ย่อมมี **วา** บ้าง.

กึสทฺทสฺส กุ โหติ หึหึหิญฺจิหิญฺจนึตฺรโตถทาจนึทาอิจฺเจเตสุ.

เพราะ หึ หึ หิญฺจิ หิญฺจนึ ตฺร โต ถ ทาจนึ และ ทา ปัจจัยอยู่เบื้องหลัง แปลง กึ เป็น กุ บ้าง.

ตัวอย่างเช่น

กุหึ, กุหึ, กุหิญฺจิ, กุหิญฺจนึ ณ ที่ไหน

กุตฺร, กุโต, กุตฺถ ณ ที่ไหน, แต่ไหน

กุทาจนึ, กุทา ในกาลไร

๔๖๑. สพฺพสฺเสตสฺสตฺตํ โตเถสุ วา.

โตเถสุ ในเพราะ โต และ ถ ปัจจัย ท. **ปเรสุ** อันเป็นเบื้องหลัง **อตฺตํ** อ. ความเป็น อ **เอตสฺส** แห่ง เอต ศัพท์ **สพฺพสฺส** ทั้งศัพท์ **โหติ** ย่อมมี **วา** บ้าง.

สพฺพสฺส เอตสทฺทสฺส อตฺตํ โหติ วา โตเถสุ ปจฺจเยสุ.

เพราะ โต ปัจจัย และ ถ ปัจจัยอยู่เบื้องหลัง แปลง เอต ทั้งศัพท์เป็น อ บ้าง.

ตัวอย่างเช่น

อโต	จากที่นี้
อตฺถ	ในที่นี้
เอตฺโต	จากที่นี้
เอตฺถ	ในที่นี้

๔๖๒. นิจฺจํ เตฺร.

เตฺร ในเพราะ ตฺร ปัจจัย **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **อตฺตํ** อ. ความ- เป็น อ **เอตสฺส** แห่ง เอต ศัพท์ **สพฺพสฺส** ทั้งศัพท์ **โหติ** ย่อมมี **นิจฺจํ** แน่นอน.

สพฺพสฺส เอตสทฺทสฺส อกาโร โหติ นิจฺจํ เตฺรปจฺจเย ปเร.

เพราะ ตฺร ปัจจัยอยู่เบื้องหลัง แปลง เอต ทั้งศัพท์เป็น อ แน่นอน.

ตัวอย่างเช่น

อตฺร	ในที่นี้

๔๖๓. อิทสฺสิ ถทานิหโตเธสุ.

ถทานิหโตเธสุ ในเพราะ ถ ทานิ ห โต และ ธ ปัจจัย ท. **ปเรสุ** อันเป็นเบื้องหลัง **อิ** อ. การแปลงเป็น อิ **อิทสฺส** แห่ง อิทํ ศัพท์ **สพฺพสฺส** ทั้งศัพท์ **โหติ** ย่อมมี.

อิทสทฺทสฺส สพฺพสฺเสว อิกาโร โหติ ถทานิหโต ธอิจฺเจเตสุ.

เพราะ ถ ทานิ ห โต และ ธ ปัจจัยอยู่เบื้องหลัง แปลง อิทํ ทั้งศัพท์เป็น อิ.

ตัวอย่างเช่น

อิตฺถ	ด้วยประการนี้
อิทานิ	ในกาลนี้
อิห	ในที่นี้

อิโต จากที่นี้

อิธ ในที่นี้

๔๖๔. ธุนามฺหตฺตมฺ.

ธุนามฺหิ ในเพราะ ธุนา ปัจจัย **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **อตฺตมฺ** อ. ความเป็น อ **อิทสฺส** แห่ง อิทมฺ ศัพท์ **สพฺพสฺส** ทั้งศัพท์ **โหติ** ย่อมมี.

อิทมฺสทฺทสฺส สพฺพสฺเสว อตฺตมฺ โหติ ธุนามฺหิ ปจฺจเย ปเร.

เพราะ ธุนา ปัจจัยอยู่เบื้องหลัง แปลง อิทมฺ ทั้งศัพท์เป็น อ.

ตัวอย่างเช่น

อธุนา ในกาลเมื่อกี้

๔๖๕. รหิมฺเหต.

รหิมฺหิ ในเพราะ รหิ ปัจจัย **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **เอต** อ. การแปลงเป็น เอต **อิทสฺส** แห่ง อิทมฺ ศัพท์ **สพฺพสฺส** ทั้งศัพท์ **โหติ** ย่อมมี.

อิทมฺสทฺทสฺส สพฺพสฺเสว เอตาเทโส โหติ รหิมฺหิ ปจฺจเย ปเร.

เพราะ รหิ ปัจจัยอยู่เบื้องหลัง แปลง อิทมฺ ทั้งศัพท์เป็น เอต.

ตัวอย่างเช่น

เอตรหิ ในกาลนี้

๔๖๖. อวณฺณนฺติตฺถิยา อาปจฺจโย.

อาปจฺจโย อ. อา ปัจจัย **โหติ** ย่อมลง **ปรมฺ** เบื้องหลัง **อิตฺถิยา** จากอิตถีลิงค์ **อวณฺณนฺตา** อันมีอวัณณะเป็นที่สุด.

อวณฺณนฺตา อิตฺถิลิงฺคโต อาปจฺจโย โหติ.

ลง อา ปัจจัยท้ายนามศัพท์ อ การันต์อิตถีลิงค์.

ตัวอย่างเช่น

กญฺญา เด็กหญิง

สทฺธา ความเชื่อ

สาลา ศาลา

สพฺพา (หญิง) ทั้งปวง

ยา	(หญิง) ใด
สา	(หญิง) นั้น
กา	(หญิง) คนไร
กตรา	(หญิง) คนไหน
สพฺพญฺญุตา	ความเป็นพระสัพพัญญุตญาณ
ชนตา	ฝูงชน
เทวตา	หมู่เทพ

๔๖๗. อี นทาทีหิ วา.

อีปจฺจโย อ. อี ปัจจัย **โหติ** ย่อมลง **ปรำ** เบื้องหลัง **นทาทีหิ วา** จากหมู่ศัพท์ ท. มี นท ศัพท์เป็นต้นบ้าง **อนทาทีหิ วา** จากหมู่ศัพท์ ท. มี กุมาร ศัพท์เป็นต้นที่ไม่ใช่หมู่ของ นท ศัพท์บ้าง **วตฺตมาเนหิ** อันเป็นไปอยู่ **อิตฺถิยำ** ในอิตถีลิงค์.

นทาทีหิ วา อนทาทีหิ วา อิตฺถิยำ วตฺตมาเนหิ อีปจฺจโย โหติ.

ในอิตถีลิงค์ หลังหมู่ นท ศัพท์ และหมู่ศัพท์ที่ไม่ใช่ นท ศัพท์ ให้ลง อี ปัจจัย.

ตัวอย่างเช่น

นที	[นท + อี]	แม่น้ำ
มหี	[มห + อี]	แผ่นดิน
กุมารี	[กุมาร + อี]	เด็กหญิง
ตรุณี	[ตรุณ + อี]	หญิงสาว
สขี	[สข + อี]	เพื่อนหญิง
อิตฺถี	[อิตฺถ + อี]	หญิง
ยกฺขี	[ยกฺข + อี]	นางยักษ์
นาคี	[นาค + อี]	นางนาค

๔๖๘. ณวณิกณนฺตุเณยฺเยหิ.

อีปจฺจโย อ. อี ปัจจัย **โหติ** ย่อมลง **ปรำ** เบื้องหลัง **ณวณิกณ-นฺตุเณยฺเยหิ** จากหมู่ศัพท์ ท. ที่ลงท้ายด้วย ณว ณิก ณ นฺตุ และ เณยฺย ปัจจัย **วตฺตมาเนหิ** อันเป็นไปอยู่ **อิตฺถิยำ** ในอิตถีลิงค์.

ณวณิกณนฺตุเณยฺยอิจฺเจเตหิ อิตฺถิยำ วตฺตมาเนหิ อีปจฺจโย โหติ.

ลง อี ปัจจัย ท้ายศัพท์อิตถีลิงค์ที่ประกอบด้วย ณว ณิก ณ นฺตุ และ เณยฺย ปัจจัย

ตัวอย่างเช่น

มาณวี ธิดาของพระมนุ ชื่อว่า มาณวี

ปณฺฑวี ธิดาของปัณฑุเทพ ชื่อว่า ปัณฑวี

นาวิกี หญิงที่ข้ามด้วยเรือ ชื่อว่า นาวิกี

โคตมี ธิดาของโคตมะ ชื่อว่า โคตมี

คุณวตี หญิงผู้มีคุณ ชื่อว่า คุณวตี

สติมตี หญิงผู้มีสติ ชื่อว่า สติมตี

เวนเตยฺยี ธิดาของนางวินตา ชื่อว่า เวนเตยยี

โกนฺเตยฺยี ธิดาของกุนตา ชื่อว่า โกนเตยยี

๔๖๙. ปฏยาทิภิกฺขาทิราชาทีทนฺเตหิ อินี.

อินี อ. อินี ปัจจัย **โหติ** ย่อมลง **ปรฺ** เบื้องหลัง **ปฏยาทิภิกฺขาทิ-ราชาทีทนฺเตหิ** จากหมู่ศัพท์ ท. มี ปติ ศัพท์เป็นต้น, หมู่ศัพท์มี ภิกฺขุ ศัพท์เป็นต้น และหมู่ศัพท์มี ราช เป็นต้น และหมู่ศัพท์ที่ลงท้ายด้วย อี การันต์.

ปติอาทีหิ จ ภิกฺขุอาทีหิ จ ราชาทีหิ อีการนฺเตหิ จ อินีปจฺจโย โหติ.

ลง อินี ปัจจัยในอิตถีลิงค์ ท้าย ปติ ศัพท์เป็นต้น ภิกฺขุ ศัพท์เป็นต้น ราช ศัพท์เป็นต้น และท้ายศัพท์ อี การันต์.

ตัวอย่างเช่น

คหปตานี เศรษฐินี

อิสินี ดาบสหญิง

กปินี ลิงตัวเมีย

กิมินี หนอนตัวเมีย

อรินี หญิงที่เป็นข้าศึก

ภิกฺขุนี นางภิกษุณี

ปรจิตฺตวิทุนี หญิงผู้หยั่งรู้จิตของผู้อื่น

อุตุนี หญิงผู้มีระดู

ราชินี พระราชินี

ยกฺขินี นางยักษิณี

นาคินี นางนาค

ขตฺติยานี นางกษัตริย์

สากิยานี นางสากิยะ

อรญฺญานี ป่าใหญ่

โปกฺขรณี สระโบกขรณี

สีหินี นางราชสีห์

ตาปสินี หญิงผู้มีตบะ (ดาบสหญิง)

ทณฺฑินี หญิงผู้มีไม้เท้า

โภคินี หญิงผู้มีโภคะ

สุขินี หญิงผู้มีความสุข

สิขินี (สขินี) หญิงผู้มีผมเปีย(หญิงมีสามี)

หตฺถินี ช้างพัง

เมธาวินี หญิงผู้มีปัญญา

ตปสฺสินี หญิงผู้มีตบะ

ปิยภาณินี หญิงผู้มีปรกติเจรจาด้วยคำอันน่ารัก

๔๗๐. อิทฺธิมนฺตุโต จ.

อินีปจฺจโย อ. อินี ปัจจัย **โหติ** ย่อมลง **ปรํ** เบื้องหลัง **อิทฺธิ-มนฺตุโต** จาก อิทฺธิมนฺตุ ศัพท์ **วตฺตมานา** อันเป็นไปอยู่ **อิตฺถิยํ** ในอิตถีลิงค์ **จ** ด้วย.

อิตฺถิยํ วตฺตมานา อิทฺธิมนฺตุสทฺทโต จ อินีปจฺจโย โหติ.

และลง อินี ปัจจัยในอิตถีลิงค์ท้าย อิทฺธิมนฺตุ ศัพท์.

ตัวอย่างเช่น

อิทฺธิมนฺตินี หญิงผู้มีฤทธิ์

อิทฺธิมนฺตินิโย หญิงทั้งหลายผู้มีฤทธิ์

๔๗๑. นฺตุสฺส โต อีกาเร.

อีกาเร ในเพราะ อี ปัจจัย **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **โต** อ. การ แปลง เป็น ต **นฺตุสฺส** แห่ง นฺตุ ปัจจัย **สพฺพสฺส** ทั้งศัพท์ **โหติ** ย่อมมี.

นฺตุปจฺจยสฺส สพฺพสฺเสว ตกาโร โหติ อีกาเร ปเร.

เพราะ อี ปัจจัยอยู่เบื้องหลัง แปลง นฺตุ ปัจจัยทั้งศัพท์เป็น ต.

ตัวอย่างเช่น

คุณวตี หญิงผู้มีคุณ

สติมตี หญิงผู้มีสติ

จกฺขุมตี หญิงผู้มีดวงตา

ภิกฺขุนี ภาวิตินฺทฺริยา[198] นางภิกษุณี ผู้มีอินทรีย์อันอบรมแล้ว

อิตฺถี สิยา **รูปวตี**[199] พึงเป็นหญิงผู้มีรูปงาม.

อิทฺธิมตี หญิงผู้มีฤทธิ์

มหตี นงฺคลสีสา[200] หัวคันไถ อันใหญ่

ครู ปน วิกปฺเปน นฺตุปจฺจยสฺส ตการฑฺตมิจฺฉนฺติ, เตสํ มเต "คุณวตี, คุณวนฺตี, กุลวตี, กุลวนฺตี, สติมตี สติมนฺตี, มหตี, มหนฺตี"ติอาทีนิ รูปานิ ภวนฺติ, เตสุ คุณวนฺตีปการานิ สาสเน อปฺปสิทฺธานิ.

ส่วนอาจารย์ทั้งหลายประสงค์จะให้แปลง นฺตุ ปัจจัยเป็น ต โดยวิกัปป์ (ไม่แน่นอน), ตามมติของอาจารย์เหล่านั้น ก็จะมีรูปศัพท์ทั้งที่แปลงและไม่แปลง.

ตัวอย่างเช่น

คุณวตี, คุณวนฺตี หญิงผู้มีคุณ

กุลวตี, กุลวนฺตี หญิงผู้มีตระกูล

สติมตี สติมนฺตี หญิงผู้มีสติ

มหตี, มหนฺตี หญิงผู้ประเสริฐ

ในบรรดารูปศัพท์เหล่านั้น รูปศัพท์ที่ไม่มีการแปลง นฺตุ ปัจจัย เป็น ต เช่น คุณวนฺตี ไม่มีใช้ในคัมภีร์พระศาสนา.

๔๗๒. ภวนฺตสฺส โภต.

> **อีกาเร** ในเพราะ อี ปัจจัย **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **โภต** อ. การแปลง เป็น โภต **ภวนฺตสฺส** แห่ง ภวนฺต ศัพท์ **สพฺพสฺส** ทั้งศัพท์ **โหติ** ย่อมมี.

ภวนฺตสฺส สพฺพสฺเสว โภตอิจฺจาเทโส โหติ อีกาเร อิตฺถิคเต ปเร.

เพราะ อี ปัจจัยท้ายศัพท์อิตถีลิงค์อยู่เบื้องหลัง แปลง ภวนฺต ทั้งศัพท์เป็น โภต ได้.

ตัวอย่างเช่น

โภติ อยฺเย ข้าแต่พระแม่เจ้า

โภติ กญฺเญ แน่นางสาวน้อย

โภติ ขราทิเย แน่นางขราทิยะ

๔๗๓. โภ เค.

เค ในเพราะ ค **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **โภ** อ. การแปลงเป็น โภ **ภวนฺตสฺส** แห่ง ภวนฺต ศัพท์ **สพฺพสฺส** ทั้งศัพท์ **โหติ** ย่อมมี.

ภวนฺตสทฺทสฺส สพฺพสฺเสว โภ โหติ เค ปเร.

เพราะ ค อยู่เบื้องหลัง แปลง ภวนฺต ศัพท์ทั้งศัพท์ เป็น โภ.

ตัวอย่างเช่น

โภ ปุริส	แน่ะบุรุษ
โภ อคฺคิ	แน่ะไฟ

๔๗๔. อถเวกพหฺวตฺเถสุ โภ นิปาโต.

อถวา อีกนัยหนึ่ง **โภ** อ. โภ **นิปาโต** เป็นนิบาต **วตฺตมาโน** อันเป็น ไปอยู่ **เอกพฺหวตฺเถสุ** ในเนื้อความที่เป็นเอกวจนะ และพหุวจนะ **โหติ** ย่อมมี.

อถ วา เอกพหฺวตฺเถสุ โภอิติ นิปาโต ปตติติ เวทิตพฺโพ.

อีกนัยหนึ่งพึงทราบว่า โภ นิบาตเป็นได้ทั้งเอกวจนะและพหุวจนะ.

ตัวอย่างเช่น

โภ ปุริส ตฺวํ ปติฏฺฐ	แน่ะบุรุษ ท่าน จงหยุด
โภ ปุริสา ตุมฺเห ปติฏฺฐถ	แน่ะบุรุษทั้งหลาย พวกท่าน จงหยุด
โภ จิตฺต	แน่ะจิต
โภ จิตฺตานิ	แน่ะจิตทั้งหลาย
โภ ปุริส ชานาหิ[201]	แน่ะบุรุษ ท่านจงรู้
โส เต ปุริเส อาห **"โภ -**	เขากล่าวแล้วกะบุรุษทั้งหลายเหล่านั้นว่า
ตุมฺเห มํ มาเรนฺตา รญฺโญ -	"ท่านทั้งหลาย เมื่อจะฆ่าเรา แสดงแก่
ทสฺเสตฺวาว มาเรถา"ติ[202]	พระราชาเทียว แล้วจงฆ่า" ดังนี้
โภ ยกฺขา	แน่ะยักษ์ทั้งหลาย
โภ ธุตฺตา	แน่ะนักเลงทั้งหลาย
อุมฺมุชช **โภ** ปุถุสิเล[203]	แน่ะแผ่นศิลาหนาทึบ เจ้าจงโผล่ขึ้นเหนือน้ำ (เป็นนิชชีวาลปนะ)
คจฺฉถ **โภ** ฆรณิโย[204]	แน่ะเศรษฐินีทั้งหลาย พวกท่าน จงไป

ธมฺมาลปเน โภสทฺโท เอกวจนนฺโต "อจฺฉริยํ วต โภ, อพฺภุตํ วต โภ"ติ.

ในการร้องเรียกสิ่งที่เป็นสภาวธรรมให้ใช้ โภ ศัพท์เป็นเอกวจนะ.

ตัวอย่างเช่น

อจฺฉริยํ วต **โภ**	โอ ธรรมชาติเอ๋ย น่าอัศจรรย์จริงหนอ
อพฺภุตํ วต **โภ**[205]	โอ ธรรมชาติเอ๋ย น่าแปลกจริงหนอ

๔๗๕. มตนฺตเร อการปิตาทีนมา.

> **มตนฺตเร** ในมติอื่น **เค** ในเพราะ ค **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **อา** อ. การแปลงเป็น อา **อการปิตาทีนํ** แห่งสระ อ อันเป็น ที่สุดของ ลิงค์ และสระ อุ อันเป็นที่สุดแห่งศัพท์มี ปิตุ สตฺถุ เป็นต้น **โหติ** ย่อมมี.

ครูนํ มตนฺตเร อกาโร จ ปิตาทีนมนฺโต จ อาการตฺตมาปชฺชติ เค ปเร.

ตามมติอาจารย์อื่น เพราะ ค อยู่เบื้องหลัง แปลง อ การันต์ และ อุ ที่สุดศัพท์ของ ปิตุ สตฺถุ ศัพท์เป็นต้น เป็น อา.

ตัวอย่างเช่น

โภ **ปุริสา** ตฺวํ ติฏฺฐ	แน่ะบุรุษ ท่าน จงหยุด
โภ **ปิตา**	ข้าแต่บิดา
โภ **ภาตา**	ข้าแต่พี่น้องชาย
โภติ **มาตา**	ข้าแต่มารดา
โภ **สตฺถา**	ข้าแต่ครู

๔๗๖. โส รสฺสํ วา.

> **มตนฺตเร** ในมติอื่น **เค** ในเพราะ ค **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **โส** อ. อา อักษร **อาเทสภูโต** อันเป็นตัวอาเทศนั้น **อาปชฺชติ** ย่อมถึง **รสฺสํ** ซึ่งความเป็นรัสสะ **วา** บ้าง.

ครูนํ มตนฺตเร โส อาเทสภูโต อากาโร รสฺสมาปชฺชติ วา เค ปเร.

ตามมติอาจารย์อื่น เพราะ ค อยู่เบื้องหลัง รัสสะ อา ที่แปลงมา เป็น อ บ้าง.

ตัวอย่างเช่น

โภ **ราช**, โภ **ราชา**	ข้าแต่พระราชา
โภ **อตฺต**, โภ **อตฺตา**	แน่ะตน
โภ **สตฺถ**, โภ **สตฺถา**	แน่ะครู

อิจฺจาทีนิ มตนฺตเร เอกวจนวเสน วุตฺตานิ.

ตัวอย่างเป็นต้นเหล่านี้ ตามมติอาจารย์อื่น ท่านแสดงเป็น รูปเอกวจนะ.[๑]

๔๗๗. ปฌลา นิจฺจํ.

เค ในเพราะ ค **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **ปฌลา** อ. ป ฌ และ ล ท. **อาปชฺชนฺติ** ย่อมถึง **รสฺสํ** ซึ่งความเป็นรัสสะ **นิจฺจํ** แน่นอน.

ปฌลอิจฺเจเต วณฺณา นิจฺจํ รสฺสมาปชฺชนฺติ เค ปเร.

เพราะ ค อยู่เบื้องหลัง ป ฌ ล เป็นรัสสะแน่นอน.

ตัวอย่างเช่น

โภติ **อิตฺถิ** แน่ะหญิง

โภติ **วธู** แน่ะหญิงสาว

ผุสฺสติ วรวณฺณาเภ[206] แน่ะนางผุสสดีผู้มีผิวพรรณผุดผ่องยิ่ง

โภ **ทณฺฑิ** แน่ะผู้มีไม้เท้า

โภ **สยมฺภุ** ข้าแต่พระสยัมภู

๔๗๘. ราชาทิสตฺถาทิโต คสฺสตฺตํ.

อตฺตํ อ. ความเป็น อ **คสฺส** แห่ง ค **ปรสฺส** อันเป็นเบื้องหลัง **ราชาทิสตฺถาทิโต** จากหมู่ ราช ศัพท์เป็นต้น และหมู่ สตฺถุ ศัพท์เป็นต้น **โหติ** ย่อมมี **นิจฺจํ** แน่นอน.

ราชาทิโต สตฺถุอาทิโต จ คสฺส อตฺตํ โหติ นิจฺจํ.

หลังหมู่ ราช ศัพท์เป็นต้น และหมู่ สตฺถุ ศัพท์เป็นต้น แปลง ค เป็น อ แน่นอน.

ตัวอย่างเช่น

ธมฺมญฺจร **มหาราช**[207] ข้าแต่มหาบพิตร ขอพระองค์จงประพฤติธรรม

น **ราช** กปโณ โหมิ[208] ข้าแต่พระราชา หม่อมฉัน มิใช่เป็นคนยากไร้

โภ **อตฺต** แน่ะตน

โภ **สตฺถ** ข้าแต่ครู

โภ **ปิต** ข้าแต่บิดา

๔๗๙. พฺรหฺมาทิกตฺตาทิโต วา.

อตฺตํ อ. ความเป็น อ **คสฺส** แห่ง ค **ปรสฺส** อันเป็นเบื้องหลัง **พฺรหฺมาทิกตฺตาทิโต** จาก พฺรหฺม ศัพท์เป็นต้น และ กตฺตุ ศัพท์ เป็นต้น **โหติ** ย่อมมี **วา** บ้าง.

พฺรหฺมาทิโต กตฺตุอาทิโต จ คสฺส อตฺตํ โหติ วา.

หลัง พฺรหฺม ศัพท์เป็นต้น และหลัง กตฺตุ ศัพท์เป็นต้น แปลง ค เป็น อ บ้าง.

ตัวอย่างเช่น

โภ **พฺรหฺม**๑	แน่ะพรหม
โภ **สข**	แน่ะเพื่อน
โภ **กตฺต**	แน่ะอำมาตย์
โภ **ขตฺต**	แน่ะอำมาตย์

วาติ กึ ?

ถาม. บทว่า วา มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า ไม่มีการแปลง ค เป็น อ บ้าง

ตัวอย่างเช่น

ธมฺมํ ปณีตํ มนุเชสุ -	ข้าแต่สหัมบดีพรหม เราไม่กล่าวธรรม
พฺรหฺเม[209]	อันประณีต แก่มนุษย์ทั้งหลาย
ปริพฺพช **มหาพฺรหฺเม**[210]	ข้าแต่ท้าวมหาพรหม ท่าน จงหลีกหนีไป
หเร **สขา** กิสฺส นุ มํ ชหาสิ[211]	เพื่อนเอ๋ย เจ้าทอดทิ้งเราไปทำไม
อุฏฺเฐหิ **กตฺเต**๒, 212	แน่ะอำมาตย์ ท่านจงลุกขึ้น
เตน หิ **ขตฺเต**๓, 213	แน่ะอำมาตย์ ถ้าอย่างนั้น

ขตฺตาติ เจตฺถ สพฺพกมฺมิโก อมจฺโจ. กตฺตาติ จ ขตฺตาติ จ อุภยมฺเปตํ อนตฺถนฺตรํ.

ก็ในคำว่า ขตฺต นี้ หมายเอา อำมาตย์ผู้สำเร็จสรรพราชกิจ. ก็คำว่า กตฺตา และ ขตฺตา ทั้งสองนี้มีความหมายไม่ต่างกัน.๔

๔๘๐. มตนฺตเร ภวนฺตสฺส โภนฺตภนฺเตโภนฺโตภทฺเท เค คโลโป.

มตนฺตเร ในมติอื่น **เค** ในเพราะ ค **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **โภนฺตภนฺเตโภนฺโตภทฺเท** อ. การแปลงเป็น โภนฺต ภนฺเต โภนฺโต และ ภทฺเท **ภวนฺตสฺส**

แห่ง ภวนฺต ศัพท์ **สพฺพสฺส** ทั้งศัพท์ **โหติ จ** ย่อมมีด้วย, **คโลโป** อ. การลบ ค **โหติ จ** ย่อมมีด้วย.

ครูนำ มตนฺตเร ภวนฺตสทฺทสฺส สพฺพสฺเสว โภนฺตภนฺเตโภนฺโตภทฺเทอิจฺเจเต อาเทสา โหนฺติ เค ปเร, คสฺส จ โลโป โหติ.

ตามมติอาจารย์อื่น เพราะ ค อยู่เบื้องหลัง แปลง ภวนฺต ทั้งศัพท์เป็น โภนฺต ภนฺเต โภนฺโต และ ภทฺเท แล้วลบ ค.

ตัวอย่างเช่น

โภนฺต	ผู้เจริญ
ภนฺเต	ผู้เจริญ
โภนฺโต	ผู้เจริญ
ภทฺเท	แน่ะนางผู้เจริญ(แน่น้องหญิง)

๔๘๑. โภนฺตีติ อปฺปสิทฺธำ.

โภนฺตีติรูปำ อ. รูปว่า โภนฺต **อปฺปสิทฺธำ** เป็นรูปที่ไม่มีปรากฏใช้ **ปาวจเน** ในพระบาลี **โหติ** ย่อมเป็น.

อิมสฺมึ ภควโต ปาวจเน เตสุ จตูสุ รูเปสุ โภนฺตอิติ รูปำ อปฺปสิทฺธนฺติ เวทิตพฺพำ.

บรรดารูปทั้ง ๔ ตามที่กล่าวมาแล้วข้างต้น รูปว่า โภนฺต พึงทราบว่า ไม่มีใช้ในพระ ดำรัสของพระผู้มีพระภาค(พระบาลี).

๔๘๒. ภนฺเตภทฺเทติ เอก ปุถุวจนนฺตมพฺยยำ.

ภนฺเตภทฺเทติ รูปำ อ. รูปว่า ภนฺเต และ ภทฺเท **อพฺยยำ** เป็น อัพยยะ (นิบาต) **ปุถุวจนนฺตำ** ที่ลงวิภัตติทั้งเอกวจนะ และพหุ-วจนะ **โหติ** ย่อมเป็น.

ภนฺเตภทฺเทติ ปททฺวยำ “อาวุโส”ติ ปทำ วิย เอกวจนนฺตำ ปุถุวจนนฺตญฺจ อพฺยยำ ทฏฺฐพฺพำ.

พึงทราบว่า บททั้งสองคือ ภนฺเต และ ภทฺเท เป็นอัพยยศัพท์ เป็นได้ทั้งเอกวจนะ และพหุวจนะ เหมือนบทว่า อาวุโส.

ตัวอย่างเช่น

เอหิ **ภนฺเต**[214]	ข้าแต่ท่านผู้เจริญ ท่านจงมา
โส เต ภิกฺขู ขมาเปสิ -	เขา ขอโทษภิกษุเหล่านั้นว่า ข้าแต่ท่านผู้เจริญ
“ขมถ **ภนฺเต**”ติ	ทั้งหลาย ขอพระคุณเจ้าทั้งหลาย จงยกโทษ

ตฺวำ **ภทฺเท** มเหสิ ดูก่อนพระมเหสีผู้เจริญ ท่าน
ภทฺเท ตุมฺเห คจฺฉถ ดูก่อนพระมเหสีผู้เจริญทั้งหลาย พวกเธอจงไป

๔๘๓. อยฺยโต อาลปเนกวจนพหุวจนานโม วา.

โอ อ. การแปลงเป็น โอ **อาลปเนกวจนพหุวจนานำ** แห่ง อาลปนะวิภัตติฝ่ายเอกวจนะและฝ่ายพหุวจนะ ท. **ปเรสำ** อัน- เป็นเบื้องหลัง **อยฺยโต** จาก อยฺย ศัพท์ **โหติ** ย่อมมี **วา** บ้าง.

อยฺยสทฺทโต ปเรสำ อาลปเนกวจนพหุวจนานำ โอการาเทโส โหติ วา.

หลัง อยฺย ศัพท์ แปลงวิภัตติทั้งเอกวจนะและพหุวจนะอาลปนะเป็น โอ บ้าง.

ตัวอย่างเช่น

โภ **อยฺโย** ตฺวำ คจฺฉ ข้าแต่พระผู้เป็นเจ้า ท่าน จงไป
ภวนฺโต **อยฺโย** ตุมฺเห คจฺฉถ ข้าแต่พระผู้เป็นเจ้า พวกท่านจงไป
มายฺโย เอวรูปมกาสิ ข้าแต่พระผู้เป็นเจ้า ท่าน อย่าได้ทำกรรมเห็นปานนี้
เอเตยฺโย ราชวสตึ[215] ข้าแต่พระผู้เป็นเจ้าทั้งหลาย ขอพระคุณเจ้าทั้งหลาย จงมาสู่ราชนิเวศน์

วาติ กึ ?

ถาม. บทว่า วา มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า โดยส่วนมากไม่มีการแปลงวิภัตติอาปลนะเป็น โอ

ตัวอย่างเช่น

โภ อยฺย ข้าแต่พระผู้เป็นเจ้า
ภวนฺโต อยฺยา ข้าแต่พระผู้เป็นเจ้าทั้งหลาย

๔๘๔. สวิภตฺติกสฺส โภนฺโต ปจฺจตฺตาลปนตฺเถ โยสุ.

โยสุ ในเพราะ โย วิภัตติ ท. **วตฺตมาเนสุ** อันเป็นไปอยู่ **ปจฺจตฺตาลปนตฺเถ** ในอรรถปฐมาวิภัตติ (อรรถของลิงค์) และ อรรถอาปลนะ **โภนฺโต** อ. การแปลงเป็น โภนฺโต **ภวนฺตสฺส** แห่ง ภวนฺต ศัพท์ **สพฺพสฺส** ทั้งศัพท์ **สวิภตฺติกสฺส** อันเป็นไปกับด้วย วิภัตติ **โหติ** ย่อมมี **วา** บ้าง.

ภวนฺตสทฺทสฺส สพฺพสฺเสว สวิภตฺติกสฺส โภนฺโตอิจฺจาเทโส โหติ วา ปจฺจตฺตาลปนตฺเถ วตฺตมานาสุ โยสุ วิภตฺตีสุ.

เพราะ โย วิภัตติในเนื้อความปฐมาวิภัตติและอาลปนะ แปลง ภวนฺต ทั้งศัพท์ กับ โย วิภัตติทั้งหลาย เป็น โภนฺโต บ้าง.

ตัวอย่างเช่น

อปฺปสทฺทา **โภนฺโต** โหนฺตุ[216] ท่านทั้งหลาย จงเงียบ

เอวํ ปจฺจตฺตวจนตฺเถ.

พึงทราบการแปลง ภวนฺต ศัพท์ เป็น โภนฺโต ในอรรถปฐมาวิภัตติอย่างนี้แล.

มา **โภนฺโต** สทฺทมกตฺถ ข้าแต่ท่านทั้งหลาย พวกท่านจงงดใช้เสียง

อิมํ **โภนฺโต** นิสาเมถ[217] ข้าแต่ท่านทั้งหลาย พวกท่านจงตั้งใจฟัง

เอวํ อาลปนตฺเถ.

พึงทราบการแปลง ภวนฺต ศัพท์ เป็น โภนฺโต ในอรรถอาลปนะอย่างนี้แล.

วาติ กึ ?

ถาม. บทว่า วา มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า ไม่มีการแปลง ภวนฺต ศัพท์ เป็น โภนฺโต บ้าง

ตัวอย่างเช่น

เอเต **ภวนฺโต** อาคจฺฉนฺติ ท่านเหล่านั้น กำลังมา

ภวนฺโต ตุมฺเห เอถ ข้าแต่ท่านทั้งหลาย พวกท่าน จงมา

๔๘๕. นาสฺมาเสสุ โภตาโภโต.

> **นาสฺมาเสสุ** ในเพราะ นา สฺมา และ ส วิภัตติ ท. **ปเรสุ** อันเป็น เบื้องหลัง **โภตาโภโต** อ. การแปลงเป็น โภตา และ โภโต ท. **ภวนฺตสฺส** แห่ง ภวนฺต ศัพท์ **สพฺพสฺส** ทั้งศัพท์ **สวิภตฺติกสฺส** พร้อมทั้งวิภัตติ **โหนฺติ** ย่อมมี **วา** บ้าง.

ภวนฺตสทฺทสฺส สพฺพสฺเสว สวิภตฺติกสฺส โภตาโภโตอิจฺเจเต อาเทสา โหนฺติ วา นาสฺมาสอิจฺเจตาสุ วิภตฺตีสุ.

เพราะ นา สฺมา และ ส วิภัตติอยู่เบื้องหลัง แปลง ภวนฺต ทั้งศัพท์กับ นา และ สฺมา วิภัตติเป็น โภตา, กับ ส วิภัตติ เป็น โภโต.

ตัวอย่างเช่น

โภตา โคตเมน[218] อันท่านพระโคดม

โภตา นิสฺสรติ ย่อมสลัดออก จากท่าน

กจฺจิ นุ **โภโต** กุสลํ [219] ท่าน ท่านสบายดีหรือ

โภโต ปริคฺคโห ทรัพย์ของท่าน

วาติ กึ ?

ถาม. บทว่า วา มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า ไม่แปลง ภวนฺต เป็น โภตา และ โภโต บ้าง

ตัวอย่างเช่น

ภวนฺเตน, ภวตา, ภวนฺตสฺส, ภวโต

๔๘๖. มตนฺตเร วสฺโสภาโว กฺวจิ โยสุ.

มตนฺตเร ในมติอื่น **โยสุ** ในเพราะ โย วิภัตติ ท. **ปเรสุ** อันเป็น เบื้องหลัง
โอภาโว อ. ความเป็น โอ **วสฺส** แห่ง ว **ภวนฺตสฺส** ของ ภวนฺต ศัพท์ **โหติ** ย่อมมี **กฺวจิ** ในที่บางแห่ง.

ครูนํ มตนฺตเร ภวนฺตสทฺทสฺส วการสฺส โอภาโว โหติ กฺวจิ โยสุ.

ตามมติอาจารย์อื่น กล่าวว่า เพราะ โย วิภัตติทั้งหลายอยู่เบื้องหลัง แปลง ว แห่ง ภวนฺต ศัพท์ เป็น โอ ในที่บางแห่ง.

ตัวอย่างเช่น

โภนฺโต ติฏฺฐนฺติ ท่านทั้งหลาย ย่อมยืน

โภนฺโต ตุมฺเห ติฏฺฐถ ข้าแต่ท่านทั้งหลาย พวกท่าน จงยืน

โภนฺโต ปสฺสติ ย่อมเห็น ซึ่งท่านทั้งหลาย

กฺวจีติ กึ ?

ถาม. บทว่า กฺวจิ มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า โดยส่วนมาก ไม่แปลง ว ของ ภวนฺต ศัพท์ เป็น โอ

ตัวอย่างเช่น

ภวนฺตา ท่านทั้งหลาย

อิมานิ ตีณิ นิชฺฌานํ ขมนฺติ เจ, คเหตพฺพานิ.

หากว่าตัวอย่างทั้ง ๓ เหล่านี้ มีเหตุผลที่เพียงพอ ก็ควรคงไว้.®(หมายความว่า ตัวอย่างทั้ง ๓ เหล่านี้ ถ้ามีเหตุผลที่เพียงพอ ก็ควรคงไว้ ถ้ามีเหตุผลไม่เพียงพอ ก็ทิ้งไป เถิด)

๔๘๗. ภฑฺทนฺตสฺส วา ภทนฺเต เค.

เค ในเพราะ ค **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **ภทนฺเต** อ. การแปลง เป็น ภทนฺเต **ภฑฺทนฺตสฺส** แห่ง ภฑฺทนฺต ศัพท์ **สพฺพสฺส** ทั้งศัพท์ **โหติ** ย่อมมี **วา** บ้าง.

ภฑฺทนฺตสฑฺทสฺส สพฺพสฺเสว ภทนฺเตอิจฺจาเทโส โหติ วา เค ปเร.

เพราะ ค อยู่เบื้องหลัง แปลง ภฑฺทนฺต ทั้งศัพท์เป็น ภทนฺเต บ้าง.

ตัวอย่างเช่น

องฺคาริโน ทานิ ทุมา **ภทนฺเต**®, 220	ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ บัดนี้ ต้นไม้ทั้งหลาย มียอดอ่อนสีแดงดุจถ่านเพลิง
ปญฺจ ปณฺฑิตา มยํ **ภทนฺเต**[221]	ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ พวกข้าพระองค์ผู้เป็นบัณฑิตทั้ง ๕

วาติ กึ ?

ถาม. บทว่า วา มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า โดยส่วนมาก ไม่มีการแปลงเป็น ภทนฺเต

ตัวอย่างเช่น

เห **ภฑฺทนฺเต**	ข้าแต่ท่านผู้เจริญ

๔๘๘. มตนฺตเร ภทนฺตภนฺเต โยสุ จ.

มตนฺตเร ในมติอื่น **เค** ในเพราะ ค **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **จ** ด้วย **โยสุ** ในเพราะ โย วิภัตติ ท. **ปเรสุ** อันเป็นเบื้องหลัง **จ** ด้วย **ภทนฺตภนฺเต** อ. การแปลงเป็น ภทนฺต และ ภนฺเต ท. **ภฑฺทนฺตสฺส** แห่ง ภฑฺทนฺต ศัพท์ **สพฺพสฺส** ทั้งศัพท์ **โหนฺติ** ย่อมมี **กฺวจิ** ในบางแห่ง.

ครูนํ มตนฺตเร ภฑฺทนฺตสฑฺทสฺส สพฺพสฺเสว ภทนฺตภนฺเตอิจฺจาเทสา โหนฺติ กฺวจิ เค ปเร โยสุ จ.

ตามมติอาจารย์อื่น ในเพราะ ค และ โย วิภัตติเบื้องหลัง แปลง ภฑฺทนฺต ทั้งศัพท์ เป็น ภทนฺต และ ภนฺเต ในที่บางแห่ง.

ตัวอย่างเช่น

ภทนฺต, ภนฺเต	ข้าแต่ท่านผู้เจริญ

กฺวจีติ กึ ?

ถาม. บทว่า กฺวจิ มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า ไม่มีการแปลงเป็น ภทนฺต และ ภนฺเต บ้าง

ตัวอย่างเช่น

ภทฺทนฺต, ภทฺทนฺตา ข้าแต่ท่านผู้เจริญ, ...ทั้งหลาย

๔๘๙. สทฺทนิทฺเทโสว อตฺถนิทฺเทโส.

กฺวจิ ในบางแห่ง **อตฺถนิทฺเทโส** อ. การแสดงอรรถ **โปราเณหิ** อันพระอรรถกถาจารย์ ท. **กโต** กระทำไว้แล้ว **สทฺทนิทฺเทโส วิย** ให้เป็นราวกะว่าการแสดงศัพท์ **โหติ** ย่อมเป็น.

กฺวจิ อตฺถสฺส นิทฺเทโส สทฺทสฺส นิทฺเทโส วิย โปราเณหิ กโต. เสยฺยถิทํ ๑?

ในบางครั้ง พระโบราณาจารย์ทั้งหลาย มุ่งหมายเอาอรรถ แต่ทำคล้ายกับว่าจะ หมายเอาศัพท์.

ตัวอย่างเช่น

ภควาติ วจนํ เสฏฺฐํ[222] คำว่า ภควา เป็นคำที่ประเสริฐ๑

วุจฺจตีติ วจนํ, อตฺโถ.[223] *ภควาติ อตฺโถ เสฏฺโฐติ อตฺโถ.*

สิ่งใด อันบุคคลย่อมกล่าว สิ่งนั้น เรียกว่า วจนะ, ได้แก่ อรรถ, อรรถคือทัพพะว่า ภควา เป็นสิ่งที่ประเสริฐ(หมายความว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าคือ ผู้ประเสริฐ).

กฺวจีติ กึ ?

ถาม. บทว่า กฺวจิ มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า โดยส่วนมาก ไม่มีการแสดงอรรถเหมือนกับการ แสดงศัพท์

ตัวอย่างเช่น

ตสฺส ตํ วจนํ สุตฺวา - รวิ[224] พระอินทร์ ได้ฟังคำของพระเวสสันดรนั้นแล้ว **เทวินฺโท เอตทพฺ** ได้กล่าวคำนี้

๔๙๐. อตฺถนิทฺเทโสว สทฺทนิทฺเทโส.

กฺวจิ ในบางแห่ง **สทฺทนิทฺเทโส** อ. การแสดงศัพท์ **อกฺขร-จินฺตเกหิ** อันนักไวยากรณ์ ท. **กโต** กระทำไว้แล้ว **อตฺถ-นิทฺเทโส วิย** ให้เป็นราวกะว่าการแสดงอรรถ **โหติ** ย่อมเป็น.

กฺวจิ สทฺทสฺส นิทฺเทโส อตฺถนิทฺเทโส วิย อกฺขรจินฺตเกหิ กโต, น อธุนา อมฺเหเหว. ยถา "ตุมฺหมฺหากํ ตยิมยี"ติ๒

ในบางครั้ง นักไวยากรณ์ทั้งหลาย มุ่งหมายเอาศัพท์ แต่ทำคล้ายกับว่า จะหมายเอา อรรถซึ่งไม่เหมือนกับที่ข้าพเจ้าทำไว้ในบัดนี้ (คือข้าพเจ้าจะไม่ใช้รูปจริงของศัพท์ที่นำไป กระจายรูปวิภัตติแล้ว มาเป็นคำแสดงวิธีการของสูตร)

ดังเช่นตัวอย่างว่า **ตุมฺหมฺหากำ ตยิมยิ** แปลว่า แปลง ตุมฺห ศัพท์กับ สฺมึ วิภัตติเป็น ตยิ, แปลง อมฺห ศัพท์กับ สฺมึ วิภัตติ เป็น มยิ.

๔๙๑. อมฺหตุมฺหานำ โตมฺหิ มมตว.

โตมฺหิ ในเพราะ โต ปัจจัย **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **มมตว** อ. การแปลงเป็น มม และ ตว ท. **อมฺหตุมฺหานำ** แห่ง ตุมฺห ศัพท์ และ อมฺห ศัพท์ ท. **โหนฺติ** ย่อมมี **นิจฺจำ** แน่นอน.

สพฺเพสำ อมฺหตุมฺหสทฺทานำ โตมฺหิ ปจฺจเย ปเร นิจฺจำ มมตวอิจฺจาเทสา โหนฺติ.

เพราะ โต ปัจจัยอยู่เบื้องหลัง แปลง อมฺห ทั้งศัพท์เป็น มม และ ตุมฺห ทั้งศัพท์เป็น ตว แน่นอน.

ตัวอย่างเช่น

มมโต อเปติ	หลีกออกจากเรา
ตวโต อเปติ	หลีกออกจากท่าน
มมโต อุตฺตริตโร นตฺถิ	ผู้ยิ่งกว่าเรา ไม่มี
ตวโต อยำ อธิโก	ผู้นี้เป็นผู้ยิ่งกว่าท่าน
ตวโต อยำ หีโน	ผู้นี้ เป็นผู้เลวกว่าท่าน

อตฺรายำ ปาฬิ “อิทฺธิยา อิตฺถิมาเปติ, มมโตปิ สุรูปินิฺ”ติ.[225]

ในสูตรนี้ มีหลักฐานจากพระบาลี ดังนี้:-

อิทฺธิยา อิตฺถึ มาเปติ -	ย่อมเนรมิต ซึ่งสตรีผู้มีรูปงาม-
มมโตปิ สุรูปินึ	แม้กว่าเราด้วยฤทธิ์

เอตฺถ จ “มมโต”ติ ปาฬิคติทสฺสเนน อทิฏฺฐสฺสปิ “ตวโต”ติ ปทสฺส คหณำ ทฏฺฐพฺพำ, ทิฏฺเฐน นเยน อทิฏฺฐสฺสปิ ตคฺคติกสฺส นยสฺส นยญฺญหิ วิญฺญูหิ คเหตพฺพตฺตา.

อนึ่ง ในที่นี้ บทว่า **มมโต** เป็นตัวอย่างที่มีปรากฏในพระบาลี ส่วนบทว่า ตวโต แม้จะ ไม่ได้แสดงไว้โดยตรงเช่นนั้น แต่ก็สามารถนำมาเทียบเคียงใช้ได้ ด้วยเหตุว่าผู้รู้นัยทั้งหลาย สามารถที่จะนำเอาวิธีการของตัวอย่างที่ได้แสดงไว้โดยตรงในพระบาลี มาใช้กับศัพท์อื่นๆ ที่มีลักษณะคล้ายกันได้.

โตมฺหีติ กึ ?

ถาม. บทว่า โตมฺหิ มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า ในอรรถปัญจมีวิภัตติ หากไม่มี โต ปัจจัยอยู่เบื้องหลัง จะไม่มีการแปลง อมฺห เป็น มม, ตุมฺห เป็น ตว

ตัวอย่างเช่น

มยา	อเปติ	หลีกออกจากเรา
ตยา	อเปติ	หลีกออกจากท่าน
มยา	อธิโก นตฺถิ	ผู้ยิ่งกว่าเรา ย่อมไม่มี
ตยา	อยํ หีโน	ผู้นี้ เป็นผู้เลวกว่าท่าน

๔๙๒. ตฺวาทโย เอกพหฺวตฺเถสุ วิภตฺติสญฺญา.

ปจฺจยา อ. ปัจจัย ท. **ตฺวาทโย** มี โต เป็นต้น **วิภตฺติสญฺญา** ชื่อ ว่า วิภัตติ **วตฺตมานา** อันเป็นไปอยู่ **เอกพหฺวตฺเถสุ** ใน เนื้อความเอกวจนะและพหุวจนะ ท. **โหนฺติ** ย่อมมี **ยถารหํ** ตามสมควร.

โตอาทโย ปจฺจยา ทาจนปริยนฺตา เอกตฺเถ จ พหฺวตฺเถ จ ยถารหํ วตฺตมานา วิภตฺติ-สญฺญา ภวนฺติ.

ปัจจัยทั้งหลาย มี โต เป็นต้น มี ทาจนํ เป็นที่สุด ชื่อว่าวิภัตติ (เป็นเครื่องหมาย แทนวิภัตติ) เป็นได้ทั้งเอกวจนะและพหุวจนะ ตามสมควร.

ตัวอย่างเช่น

สพฺพโต	แต่ที่ทั้งปวง,	(แต่ที่ทั้งปวงทั้งหลาย)
ยโต	แต่ที่ใด,	(แต่ที่ใดทั้งหลาย)
ตโต	แต่ที่นั้น,	(แต่ที่นั้นทั้งหลาย)
กุโต	แต่ที่ไหน,	(แต่ที่ไหนทั้งหลาย)
อโต	แต่ที่นี้,	(แต่ที่นี้ทั้งหลาย)
อิโต	แต่ที่นี้,	(แต่ที่นี้ทั้งหลาย)
สพฺพทา	ในกาลทั้งปวง,	(ในกาลทั้งปวงทั้งหลาย)
ยทา	ในกาลใด,	(ในกาลใดทั้งหลาย)
ตทา	ในกาลนั้น,	(ในกาลนั้นทั้งหลาย)
อิธ	ในที่นี้,	(ในที่นี้ทั้งหลาย)
อิทานิ	ในกาลนี้,	(ในกาลนี้ทั้งหลาย)

๔๙๓. ตติยาปญฺจมีฉฏฺฐีสตฺตมียตฺเถสุ โต กฺวจิ.

โต อ. โต ปัจจัย **โหติ** ย่อมลง **ตติยาปญฺจมีฉฏฺฐีสตฺตมี-ยตฺเถสุ** ในอรรถตติยา ปัญจมี ฉัฏฐี และสัตตมีวิภัตติ ท. **กฺวจิ** บ้าง.

[ลง โต ปัจจัยในเนื้อความตติยา ปัญจมี ฉัฏฐี และ สัตตมีวิภัตติบ้าง].

ตัวอย่างเช่น

[อรรถตติยาวิภัตติ]

อนิจฺจโต	โดยความเป็นของไม่เที่ยง
ทุกฺขโต	โดยความเป็นทุกข์
โรคโต	โดยโรค

[อรรถปัญจมีวิภัตติ]

อุภโต สุชาโต มาติโต - จ ปิติโต จ สํสุทฺธคหณิโก[226]	บุคคลผู้ถือกำเนิดมาอย่างบริสุทธิ์จากทั้งสองฝ่ายคือฝ่ายมารดาและบิดา
นาสฺสุธ โกจิ โภคานํ -	ความพินาศไปแห่งโภคทรัพย์ทั้งหลายในโลกนี้
อุปฆาโต อาคจฺฉติ **ราชโต** - วา **โจรโต** วา **อคฺคิโต** วา[227]	บางอย่าง ซึ่งมิได้เกิดขึ้นจากพระราชา จากโจร หรือจากไฟ

[อรรถฉัฏฐีวิภัตติ]

น จาหเมตํ อิจฺฉามิ, ยํ - **ปรโต** ทานปจฺจยา[228]	เราไม่ต้องการทรัพย์ที่บุคคลอื่นให้มา
ปรสฺส ทานปจฺจยาติ อตฺโถ	หมายความว่า เพราะการให้ของบุคคลอื่นเป็นปัจจัย

[อรรถสัตตมีวิภัตติ]

เอกโต	ที่ข้างหนึ่ง
ปุรโต	ที่ข้างหน้า
ปจฺฉโต	ที่ข้างหลัง
ปสฺสโต	ที่สีข้าง
ปิฏฺฐิโต	บนหลัง
ปาทโต	ที่เท้า
สีสโต	บนศีรษะ
มูลโต	ที่ราก
เหฏฺฐโต	ที่ภายใต้

สพฺพโต กตรโต ยโต ตโต (คำแปลง่ายแล้ว)

ยถารหํ ตติยาปญฺจมีฉฏฺฐีสตฺตมิยตฺเถสุ วตฺตนฺติ

ตัวอย่างเหล่านี้ใช้ในอรรถตติยา, ปัญจมีวิภัตติ,ฉัฏฐี และสัตตมีวิภัตติ ตามสมควร

กฺวจีติ กึ ?

ถาม. บทว่า กฺวจิ มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า ไม่มีการลง โต ปัจจัยในอรรถดังกล่าวบ้าง

ตัวอย่างเช่น

สพฺเพน	ด้วยบุรุษทั้งปวง
สพฺพสฺมา	จากบุรุษทั้งปวง
สพฺพสฺมึ	ในบุรุษทั้งปวง

๔๙๔. สตฺตมิยา ตฺรถ สพฺพนามโต.

ตฺรถ อ. ตฺร และ ถ ปัจจัย ท. **โหนฺติ** ย่อมลง **ปรํ** เบื้องหลัง **สพฺพนามโต** จากสรรพนาม **สตฺตมิยา** ในอรรถสัตตมี.

[ลง ตฺร และ ถ ปัจจัย หลังสรรพนามในอรรถสัตตมีวิภัตติ]

ตัวอย่างเช่น

สพฺพตฺร, สพฺพตฺถ, สพฺพสฺมึ	ในที่ทั้งปวง
ยตฺร, ยตฺถ	ในที่ใด
ตตฺร, ตตฺถ	ในที่นั้น
อมุตฺร, อมุตฺถ	ในที่โน้น

๔๙๕. ยมฺหา ปฐมตฺเถ.

ตฺรถ อ. ตฺร และ ถ ปัจจัย ท. **โหนฺติ** ย่อมลง **ปรํ** เบื้องหลัง **ยมฺหา** จาก ย ศัพท์ **ปฐมตฺเถ** ในอรรถปฐมาวิภัตติ **กฺวจิ** บ้าง.

ตฺรถปจฺจยา ปฐมาย วิภตฺติยา อตฺเถ ยสทฺทโต ปรา โหนฺติ กฺวจิ.

หลัง ย ศัพท์ ลง ตฺร และ ถ ปัจจัยในอรรถปฐมาวิภัตติบ้าง.

ตัวอย่างเช่น

ยตฺร หิ นาม สาวโกปิ[229]	แม้พระสาวกรูปใด
ยตฺถ เอตาทิโส สตฺถา[230]	พระบรมศาสดาผู้เช่นนั้น พระองค์ใด

กฺวจีติ กึ ?

ถาม. บทว่า กฺวจิ มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า โดยส่วนมาก ไม่มีการลง ตรฺ และ ตฺถ ปัจจัยใน อรรถดังกล่าว ตัวอย่างเช่น

โย หิ นาม (สาวโก) พระสาวกรูปใด

โย เอตาทิโส (สตฺถา) พระศาสดาผู้เช่นนั้น พระองค์ใด

๔๙๖. อิตินา นิทฺทิสิตพฺเพ โต.

> **โต** อ. โต ปัจจัย **โหติ** ย่อมลง **ปฐมตฺเถ** ในอรรถปฐมาวิภัตติ **นิทฺทิสิตพฺเพ** ในที่ถูกแสดงความหมาย **อิตินา** ด้วย อิติ ศัพท์ **กฺวจิ** ในบางที่.

อิติสทฺเทน นิทฺทิสิตพฺเพ ปฐมตฺเถ กฺวจิ โตปจฺจโย โหติ.

ในที่บางแห่งลง โต ปัจจัยในอรรถปฐมาวิภัตติ ที่ถูกแสดงความหมายด้วย อิติ ศัพท์.[๑] ตัวอย่างเช่น

ทิฏฺฐิจริตา รูปี - บุคคลผู้มีทิฏฐิจริต ย่อมเข้าถึงซึ่งรูปว่าเป็น

อตฺตโต อุปคจฺฉนฺติ อัตตา=ตัวตน

สุภโต นํ มญฺญติ พาโล[231] คนพาล ย่อมสำคัญกายนั้นว่าเป็นของงาม

อนิจฺจโต วิปสฺสนฺติ [232] พระโยคาวจรเหล่านั้น ย่อมกำหนดเห็น ซึ่งสังขารว่าเป็นอนิจจัง = ไม่เที่ยง

ตตฺถ อตฺตโต อุปคจฺฉนฺตีติ อตฺตาติ คณฺหนฺติ.

ในตัวอย่างนั้น คำว่า อตฺตโต อุปคจฺฉนฺติ แปลว่า ย่อมยึดมั่นว่าเป็นอัตตา.

เอส นโย อิตรตฺราปิ.

วิธีการนี้ พึงนำไปใช้แม้ในตัวอย่างอื่นๆ.

๔๙๗. ยเตหิ ปจฺจตฺตวจนสฺส โต นิทานาทีสุ.

> **นิทานาทีสุ** ในเพราะศัพท์ ท. มี นิทาน ศัพท์เป็นต้น **ปเรสุ** อันเป็นเบื้องหลัง **โต** อ. การแปลงเป็น โต **ปจฺจตฺตวจนสฺส** แห่งปฐมาวิภัตติ **ปรสฺส** อันเป็นเบื้องหลัง **ยเตหิ** จาก ย ศัพท์ และ ต ศัพท์ ท. **โหติ** ย่อมมี **กฺวจิ** ในบางแห่ง.

นิทานสทฺทาทีสุ ปเรสุ ยตสทฺเทหิ ปรสฺส ปจฺจตฺตวจนสฺส กฺวจิ โตอาเทโส โหติ.

ในเพราะ นิทาน ศัพท์เป็นต้นเบื้องหลัง แปลงปฐมาวิภัตติหลัง ย และ ต สรรพนาม เป็น โต บ้าง.(ดูเพิ่มเติมสูตร ๖๕๔ การกกัณฑ์)

ตัวอย่างเช่น

ยโตนิทานำ [233] เพราะเหตุใด

โส **ตโตนิทานำ** [234] บุคคลนั้น...เพราะเหตุนั้น

ยตฺวาธิกรณเมนำ [235] ซึ่งภิกษุนั้น เพราะเหตุแห่งการไม่สำรวมอินทรีย์...ใด

กฺวจีติ กึ ?

ถาม. บทว่า กฺวจิ มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า ไม่มีการแปลงปฐมาวิภัตติเป็น โต บ้าง

ตัวอย่างเช่น

ยำนิทานำ เพราะเหตุใด

๔๙๘. กึสทฺทสฺส นิคฺคหีตโลโป สฺมึเสสุ.

สฺมึเสสุ ในเพราะ สฺมึ และ ส วิภัตติ ท. **ปเรสุ** อันเป็นเบื้องหลัง **นิคฺคหีต โลโป** อ. การลบนิคคหิต **กึสทฺทสฺส** ของ กึ ศัพท์ **โหติ** ย่อมมี.

[เพราะ สฺมึ และ ส วิภัตติอยู่เบื้องหลัง ลบนิคคหิต ที่ กึ ศัพท์].

ตัวอย่างเช่น

กิสฺมึ เม สิวโย กุทฺธา[236] ชาวเมืองสีพี โกรธเรา เพราะเรื่องอะไร

กิสฺส สุจิณฺณสฺส อยำ วิปาโก[237] นี้เป็นผลของกรรมอะไร ที่เราประพฤติดีแล้ว

๔๙๙.สตฺตมิยา ว กิมฺหา.

ว อ. ว ปัจจัย **โหติ** ย่อมลง **ปรำ** เบื้องหลัง **กิมฺหา** จาก กึ ศัพท์ **สตฺตมิยา** ในอรรถสัตตมี **กฺวจิ** ในบางที่.

กึสทฺทโต วปจฺจโย โหติ กฺวจิ สตฺตมฺยตฺเถ.

หลัง กึ ศัพท์ ลง ว ปัจจัยในอรรถสัตตมีวิภัตติบ้าง.

ตัวอย่างเช่น

กฺว นจฺจำ การฟ้อนรำ มีที่ไหน

กฺว คีตำ[238] การขับร้อง มีที่ไหน

กฺว คโตสิ ตฺวำ - ข้าแต่ท่านเทวานัมปิยติสสะ ท่านจะไปที่ไหน

เทวานำปิยติสฺส

๕๐๐. หึหำหิญฺจนำหิญฺจิ.

หึหำหิญฺจนำหิญฺจิ อ. หึ หำ หิญฺจนำ และ หิญฺจิ ปัจจัย **โหติ** ย่อมลง **ปรำ** เบื้องหลัง **กิมฺหา** จาก กึ ศัพท์ **สตฺตมิยา** ในอรรถ สัตตมี **กฺวจิ** ในบางที่.

[หลัง กึ ศัพท์ ลง หึ หำ หิญฺจนำ และ หิญฺจิ ปัจจัย ในอรรถสัตตมีวิภัตติบ้าง].

ตัวอย่างเช่น

กุหึ ณ ที่ไหน

กุหำ ณ ที่ไหน

กุหิญฺจนำ ณ ที่ไหน

กุหิญฺจิ ณ ที่ไหน

“กิสฺมึ เม สิวโย กุทฺธา”ติ [239]*เอตฺถ น โหติ.*

ในตัวอย่างว่า **กิสฺมึ เม สิวโย กุทฺธา** นี้ ไม่มีการลง หึ หำ หิญฺจนำ และ หิญฺจิ ปัจจัย เพราะ กฺวจิ ที่ตามมาในสูตรนี้ห้ามไว้.

๕๐๑. ตโต หึหำ.

หึหำ อ. หึ และ หำ ปัจจัย ท. **โหนฺติ** ย่อมลง **ปรำ** เบื้องหลัง **ตโต** จาก ต ศัพท์ **สตฺตมิยา** ในอรรถสัตตมี **จ** ด้วย **กฺวจิ** ในบางที่.

[ในบางแห่งหลัง ต ศัพท์ ลง หึ หำ ปัจจัยในอรรถสัตตมีวิภัตติบ้าง]

ตัวอย่างเช่น

ตหึ, ตหำ ตสฺมึ วา ณ ที่นั้น

๕๐๒. สพฺพสฺมา ธิ.

ธิ อ. ธิ ปัจจัย **โหติ** ย่อมลง **ปรำ** เบื้องหลัง **สพฺพสฺมา** จาก สพฺพ ศัพท์ **สตฺตมิยา** ในอรรถสัตตมี **กฺวจิ** ในบางที่.

[ในบางแห่ง หลัง สพฺพ ศัพท์ ลง ธิ ปัจจัยในอรรถสัตตมีวิภัตติบ้าง].

ตัวอย่างเช่น

สพฺพธิ สพฺพสฺมึ วา ในที่ทั้งปวง

๕๐๓. อิทโต หธา.

หธา อ. ห และ ธ ปัจจัย ท. **โหนฺติ** ย่อมลง **ปรำ** เบื้องหลัง **อิทโต** จาก อิทำ ศัพท์ ในอรรถสัตตมีวิภัตติ **กฺวจิ** ในบางที่.

[ในบางแห่งหลัง อิทำ ศัพท์ ลง ห และ ธ ปัจจัยในอรรถสัตตมีวิภัตติบ้าง]

ตัวอย่างเช่น

อิห, อิธ อิมสฺมึ วา ในที่นี้

๕๐๔. ยสฺมา หึ.

หึ อ. หึ ปัจจัย **โหติ** ย่อมลง **ปรํ** เบื้องหลัง **ยสฺมา** จาก ย ศัพท์ **สตฺตมิยา** ในอรรถสัตตมีวิภัตติ **กฺวจิ** ในบางที่.

[ในบางแห่งหลัง ย ศัพท์ ลง หึ ปัจจัยในอรรถสัตตมีวิภัตติบ้าง].

ตัวอย่างเช่น

ยหึ, ยสฺมึ เยสุ วา ในที่ใด, หรือในที่ทั้งหลายเหล่าใด

๕๐๕. กึสพฺพญฺญเญกยกูหิ กาเล ทาทาจนํ.

ทาทาจนํ อ. ทา และ ทาจนํ ปัจจัย ท. **โหนฺติ** ย่อมลง **ปรํ** เบื้องหลัง **กึสพฺพญฺญเญกยกูหิ** จาก กึ สพฺพ อญฺญ เอก ย กุ ศัพท์ ท. **กาเล** ในอรรถกาลสัตตมีวิภัตติ **ยถารหํ** ตามสมควร.

กาเล วตฺตพฺเพ กฺวจิ สตฺตมียตฺเถ กึ สพฺพ อญฺญ เอก ย กุอิจฺเจเตหิ สทฺเทหิ ทาทาจนํ-อิจฺเจเต ปจฺจยา โหนฺติ ยถารหํ.

หลังศัพท์เหล่านี้คือ กึ สพฺพ อญฺญ เอก ย กุ ให้ลง ทา ทาจนํ ปัจจัยในอรรถ กาลสัตตมีวิภัตติตามความเหมาะสม.

ตัวอย่างเช่น

กทา	ในกาลไร
สพฺพทา	ในกาลทั้งปวง
อญฺญทา	ในกาลอื่น
เอกทา	ในกาลบางคราว
ยทา	ในกาลใด
กุทา	ในกาลไร
กุทาจนํ	ในกาลไหนๆ
มา โว ธมฺมํ อธมฺมํ วา - อทฺทสาม **กุทาจนํ** [240]	เราทั้งหลายย่อมไม่เห็น สิ่งที่เป็นธรรมเนียม และไม่ใช่ธรรมเนียมของท่านทั้งหลาย ในกาลไหนๆ
ตํ **กุทาสฺสุ** ภวิสฺสติ [241]	การบรรพชานั้น จักมีในกาลไรหนอ

๕๐๖. ตมฺหา ทาทานิ.

ทาทานิ อ. ทา และ ทานิ ปัจจัย ท. **โหนฺติ** ย่อมลง **ปรำ** เบื้อง หลัง **ตมฺหา** จาก ต ศัพท์ **กาเล** ในอรรถกาลสัตตมีวิภัตติ.

[หลัง ต ศัพท์ ลง ทา ทานิ ปัจจัยในอรรถกาลสัตตมีวิภัตติ]

ตัวอย่างเช่น

ตทา, ตทานิ ในกาลนั้น

๕๐๗. อิทโต รหิธุนาทานิ.

รหิธุนาทานิ อ. รหิ ธุนา และ ทานิ ปัจจัย ท. **โหนฺติ** ย่อมลง **ปรำ** เบื้องหลัง **อิทโต** จาก อิทำ ศัพท์ **กาเล** ในอรรถกาลสัตตมี วิภัตติ.

[หลัง อิทำ ศัพท์ ลง รหิ ธุนา ทานิ ปัจจัยในอรรถกาลสัตตมีวิภัตติ]

ตัวอย่างเช่น

เอตรหิ ในกาลนี้

อธุนา ในกาลนี้ (เมื่อกี้)

อิทานิ ในกาลนี้

[ทา-ทานิ ไม่ต้อง โยค กาเล]

เกจิ ปน ครู “ยทา ตทา สทา อิทานี”ติ อิเมหิ จตูหิ ปเทหิ สทฺธึ ปจฺเจกำ “กาเล”ติ ปทำ โยเชตฺวา วทนฺติ “ยทา กาเล”ติอาทินา, ตำ น คเหตพฺพำ ทาทานิปจฺจยานำ กาลวาจกตฺตา, “ยสฺมึ กาเล”ติ วุตฺตสทิสตาปชฺชนโต จ สาฏฺฐกเถ เตปิฏเก พุทฺธวจเน ตาทิสสฺส นยสฺส อทสฺสนโต จ. เววจนนโย ปน อาหจฺจภาสิเต ทิสฺสติ “อปฺปำ วสฺสสตำ อายุ, อิทาเนตรหิ วิชฺชตี”ติ.[242]

อนึ่ง มีอาจารย์บางท่าน ได้ใช้บทว่า "**กาเล**" คู่กับ ๔ บทเหล่านี้ คือ ยทา, ตทา, สทา และ อิทานิ โดยนัยเป็นต้นว่า "**ยทา กาเล**", คำนั้น ไม่ควรถือเอาเป็นประมาณ ด้วยเหตุ ๓ ประการคือ

๑. เพราะ ทา และทานิ ปัจจัยเป็นศัพท์ที่ระบุถึงกาลอยู่แล้ว

๒. เพราะจะทำให้เกิดความซ้ำซ้อนกับคำว่า "**ยสฺมึ กาเล**"

๓. เพราะในพุทธพจน์กล่าวคือพระไตรปิฎก และในอรรถกถา ไม่มีใช้เช่นนั้น.

แต่วิธีการใช้คำที่เป็นไวพจน์ (คำซึ่งมีความหมายเหมือนกัน) ในที่เดียวกัน มีปรากฏในพุทธพจน์ ตัวอย่างเช่น

อปฺปำ วสฺสสตำ อายุ,[๑]	ในกาลบัดนี้	คือในกาลที่เราอุบัติขึ้นนี้
อิทาเนตรหิ[๒] วิชฺชติ	อายุของบุคคลมีจำนวนน้อยประมาณ ๑๐๐ ปี	

[ยสฺมา-ตสฺมา ไม่โยค การณา]

ตถา “ยสฺมา ตสฺมา (กสฺมา)”ติ ปเทหิปิ สทฺธึ ปจฺเจกำ “การณา”ติ ปทำ โยเชตฺวา วทนฺติ “ยสฺมา การณา”ติอาทีนิ, ตมฺปิ น คเหตพฺพำ, “ยสฺมา ตสฺมา กสฺมา”ติ นิปาตปเทเหว การณตฺถสฺส ปกาสิตตฺตา, ปาฬิยำ โปราณฏฺฐกถาทีสุ จ ตาทิสสฺส นยสฺส โลกโวหารวเสน อาคตสฺส อทสฺสนโต จ. ตสฺมา ยตฺถ กตฺถจิ ตาทิสสฺส ทสฺสนำ วิญฺญูนำ อปฺปมาณำ.

นอกจากนี้ ยังมีอาจารย์บางท่าน ได้ใช้บทว่า "**การณา**" คู่กับ "ยสฺมา, ตสฺมา (และ กสฺมา)" ว่า "**ยสฺมา การณา, ตสฺมา การณา,** (**กสฺมา การณา**)" ซึ่งก็ถือว่าเป็นสำนวนที่ ใช้ไม่ได้เช่นกัน ทั้งนี้เพราะเหตุผล ๒ ประการคือ

๑. คำว่า "**ยสฺมา ตสฺมา (กสฺมา)**" เป็นบทนิบาตที่มีความหมายระบุถึงเหตุอยู่แล้ว.

๒. เพราะไม่ปรากฏว่า สำนวนที่เป็นโลกโวหารเช่นนี้ มีใช้ในพระบาลี และอรรถ-กถาเก่าเป็นต้น.

เพราะเหตุนั้น หากพบเห็นวิธีการเช่นนั้นในที่ไหนๆ ก็ขอให้ทราบว่า เป็นวิธีการที่ วิญญูชนไม่ยอมรับ.

[มติอรรถกถาเป็นต้น]

เอวญฺหิ อฏฺฐกถาทีสุ ทิสฺสติ “ยสฺมาติ ยำการณา, ยสฺมาติ เยน การเณน, ตสฺมาติ ตำการณา, ตสฺมาติ เตน การเณน, กสฺมาติ กึการณา, กสฺมาติ เกน การเณน” อิติ วา. “กึ การณำ” อิจฺจปิ เนตฺติอาทีสุ ทิสฺสติ “ตตฺถ กึ การณำ ยำ ตณฺหาจริโต ทุกฺขาย ปฏิปทาย ทนฺธาภิญฺญาย ขิปฺปาภิญฺญาย จ นิยฺยตี”ติ.

ก็เพราะเหตุที่คำว่า "ยสฺมา, ตสฺมา" สามารถแสดงอรรถเหตุได้นั่นเอง พระอรรถ-กถาจารย์ และพระฎีกาจารย์ จึงได้อธิบายคำว่า "ยสฺมา, ตสฺมา" ไว้ในคัมภีร์อรรถกถา เป็นต้นดังนี้ :-

ยสฺมาติ ยำการณา	บทว่า ยสฺมา หมายถึง ยำการณา
ยสฺมาติ เยน การเณน	บทว่า ยสฺมา หมายถึง เยน การเณน
ตสฺมาติ ตำการณา	บทว่า ตสฺมา หมายถึง ตำการณา
ตสฺมาติ เตน การเณน	บทว่า ตสฺมา หมายถึง เตน การเณน
กสฺมาติ กึการณา	บทว่า กสฺมา หมายถึง กึการณา
กสฺมาติ เกน การเณน	บทว่า กสฺมา หมายถึง เกน การเณน

นอกจากนี้ ในคัมภีร์เนตติเป็นต้น ปรากฏว่า ท่านได้ใช้คำว่า "กึการณ์" โดยไม่ใช้เป็น "กสฺมา การณา" ดังนี้ :-

กึการณ์ ยํ ตณฺหาจริโต ทุกฺขาย -	ในบรรดาบุคคลและปฏิปทาเหล่านั้น
ปฏิปทาย ทนฺธาภิญฺญาย -	บุคคลผู้มีตัณหาจริต ย่อมออกจาก
ขิปฺปาภิญฺญาย จ นิยฺยติ[๑, 243]	วัฏฏทุกข์ ด้วยทุกขาปฏิปทาทันธาภิญญา
	และทุกขาปฏิปทาขิปปาภิญญา เพราะเหตุใด

[วิธีใช้ ตสฺมา การณา เป็นต้น]

ยทา ปน ปรมตฺถวิสเย อวิชฺชาทิการณํ กเถตพฺพํ โหติ, ตทา "ตสฺมา การณา"ติ วตฺตพฺพํ, ตโต เหตุ โตติ อตฺโถ.

แต่ถ้าเป็นสำนวนปรมัตถธรรมที่มีการกล่าวถึงเหตุมีอวิชชาเป็นต้น ก็สามารถ ใช้คำว่า "ตสฺมา" คู่กับ "การณา" เป็น "ตสฺมา การณา" ได้ โดยความหมายก็คือ "ตโต เหตุโต" "เพราะเหตุอันนั้น (เช่น เพราะอวิชชาเป็นเหตุ สังขารจึงเกิด)".

อฏฺฐกถายมฺปิ หิ อิมเมวตฺถํ สนฺธาย "ตสฺมา การณา"ติ วุตฺตฏฺฐานมฺปิ ทิสฺสติ, ตฺฐานมฺปิ มยํ น ทสฺเสม. เย เย วิจกฺขณา วิญฺญูชาติกา นยคฺคหเณ ปฏิพลา, เต เต ตฺฐานํ ปริเยสนฺตุ.[๒]

ถึงแม้ในคัมภีร์อรรถกถาเอง จะมีที่ใช้ว่า "ตสฺมา การณา" อยู่บ้าง. แต่ก็มุ่งสำนวน ที่เป็นปรมัตถ์ ซึ่งข้าพเจ้าไม่ขอยกมาแสดงไว้ ณ ที่นี้. ขอให้บัณฑิตชน นักค้นคว้า ใฝ่หาความรู้ รอบรู้ในหลักการต่างๆ จงค้นหาสำนวนนั้นเองเถิด.

อิติ โลกโวหารวิสเย "ยสฺมา การณา"ติอาทีนิ น วตฺตพฺพานิ, ปรมตฺถวิสเย ปน วุตฺตปฺปการมตฺถํ ปฏิจฺจ วตฺตพฺพนฺติ อยํ นีติ สาธุกํ มนสิกาตพฺพา.

สรุปว่า หากเป็นสำนวนคำพูดทั่วไป ไม่ควรใช้ ยสฺมา ตสฺมา คู่กับ การณา ยกเว้น แต่เป็นสำนวนพระอภิธรรม (ซึ่งมุ่งถึงปรมัตถ์) หลักการนี้ บัณฑิตจะต้องกำหนดจำไว้ให้ดี.

๕๐๘. สพฺพสฺส ทามฺหิ โส วา.

ทามฺหิ ในเพราะ ทา ปัจจัย **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **โส** อ. การ แปลงเป็น ส
สพฺพสฺส แห่ง สพฺพ ศัพท์ **โหติ** ย่อมมี **วา** บ้าง.

สพฺพอิจฺเจตสฺส สการาเทโส โหติ วา ทามฺหิ ปจฺจเย ปเร.

เพราะ ทา ปัจจัยอยู่เบื้องหลัง แปลง สพฺพ เป็น ส บ้าง.

ตัวอย่างเช่น

สทา รมติ ปณฺฑิโต[244]	บัณฑิต ย่อมยินดี ในกาลทุกเมื่อ

วาติ กึ ?

ถาม. บทว่า วา มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า ไม่มีการแปลง สพฺพ ศัพท์ เป็น ส บ้าง

ตัวอย่างเช่น

สพฺพทา สีลสมฺปนฺโน [245] ภิกษุ เป็นผู้สมบูรณ์ด้วยศีล ในกาลทุกเมื่อ

[หลักการใช้เปยยาลนัย]

อตฺริทำ วตฺตพฺพำ, กตฺถจิ ปริตฺตโปตฺถเก "สพฺพพุทฺธานุภาเวน, สพฺพธมฺมานุภาเวน, สพฺพสงฺฆานุภาเวน สพฺพทา สทา โสตฺถิ ภวนฺตุ เต"ติ ปาโฐ ทิสฺสติ, โส อยุตฺโต. น หิ "สพฺพทา"ติ ปเทน สทฺธึ "สทา"ติ ปทำ "สทา"ติ ปเทน จ "สพฺพทา"ติ ปทำ สมาคจฺฉติ, ตสฺมา "สทา โสตฺถิ ภวนฺตุ เต"ติ ปทเมว วตฺตพฺพำ.

ในเรื่องของการแปลง สพฺพ ศัพท์เป็น ส นี้ มีข้อวิจารณ์ดังต่อไปนี้:- ในหนังสือ พระปริต(สวดมนต์) บางฉบับ มีปาฐะปรากฏว่า

สพฺพพุทฺธานุภาเวน, สพฺพธมฺมานุภาเวน,

สพฺพสงฺฆานุภาเวน สพฺพทา สทา โสตฺถิ ภวนฺตุ เต.

ปาฐะนั้น ไม่ถูกต้อง, เพราะว่า บทว่า สทา กับ บทว่า สพฺพทา เป็นบทที่ไม่ใช้ ร่วมกัน, ดังนั้น จึงควรสวดเป็นบทเดียวเท่านั้นว่า **สทา โสตฺถิ ภวนฺตุ เต.**

เอตฺถ สิยา "นนุ จ โภ ยถา 'อปฺปำ วสฺสสตำ อายุ, อิทาเนตรหิ วิชฺชตี'ติ [246] *ปาฬิยำ อิทานิเอตรหิสทฺทานำ สมานตฺถานมฺปิ เววจนภาเวน สมาคโม ทิสฺสติ, ตถา สพฺพทาสทาสทฺทานมฺปิ เววจนภาเวน สมาคโม โหติเยวา"ติ ? ตนฺน, ตาทิสสฺส นยสฺส อาจริเยหิ วิจาริตโปตฺถเกสุ อยุตฺติโต, คาถาปาทสฺส จ อธิกกฺขรตฺตา.*

ในเรื่องนี้ หากจะพึงมีคำท้วงว่า:-

แน่ะท่าน ก็ ในพระบาลี ศัพท์ว่า **อิทานิ** และ **เอตรหิ** แม้จะมีความหมายเท่ากัน แต่ก็ปรากฏว่าถูกนำมาใช้ร่วมกันโดยความเป็นไวพจน์ของกันและกันได้ เช่น "อปฺปำ วสฺสสตำ อายุ, **อิทาเนตรหิ** วิชฺชติ"

ดังนั้น แม้ศัพท์ว่า **สพฺพทา** และ **สทา** ก็น่าจะถูกนำมาใช้ร่วมกันโดยความเป็น ไวพจน์ของกันและกันได้เช่นกัน มิใช่หรือ

ตอบ. คำนั้น ไม่ถูกต้อง ด้วยเหตุ ๒ ประการคือ

๑. เพราะวิธีการใช้อย่างนั้น ไม่สอดคล้องกับการใช้ในคัมภีร์ที่อาจารย์ทั้งหลายรจนาไว้

๒. เพราะจะทำให้บาทคาถามีพยางค์เกิน

เอตฺถ ปน เอวํ วินิจฺฉโย เวทิตพฺโพ. ตตฺถ หิ ทาสทฺทวชฺชิโต เกวโล สพฺพสทฺโท เปยฺยาลนยวเสน วุตฺโตติ ทฏฺฐพฺโพ.

สำหรับข้อความในพระปริตนั้น พึงทราบข้อวินิจฉัย อย่างนี้:-

ก็ในข้อความนั้น พึงทราบว่า สพฺพ ศัพท์ล้วนๆ ที่ไม่ได้ประกอบกับ ทา ปัจจัย ท่านกล่าวไว้เพื่อแสดงเปยยาลนัย. [หมายความว่า คำว่า สพฺพ มีความหมาย=ฯลฯ]

ตถา หิ โปราณโปตฺถเก "สพฺพสมฺมานุภาเวน สพฺพ...สทา โสตฺถิ ภวนฺตุ เต"ติ วิคตทาสทฺโท สพฺพสทฺโท ทิสฺสติ. เอวมฺภูเตน สพฺพสทฺทเปยฺยาเลน "ยมฺกิญฺจิ รตนํ โลเก"ติอาทิปทวตีนํ ติณฺณํ คาถานํ จตุตฺถปาทฏฺฐาเน "สทา โสตฺถิ ภวนฺตุ เต"ติ ปทํ วิย "ภวตุ สพฺพมงฺคลนฺ"ติ คาถา ติธา กตฺวา "สพฺพ พุทฺธานุภาเวนา"ติอาทีสุ ปเทสุ เอเกกสฺส ปาทสฺส อวสาเน จตุตฺถปาทฏฺฐาเน "สทา โสตฺถิ ภวนฺตุ เต"ติ ปทํ สพฺพตฺถ โยเชตพฺพนฺติ ทสฺเสตุํ "สพฺพ สทา โสตฺถิ ภวนฺตุ เต"ติ ปาฐํ วทึสุ ครู.

จริงอย่างนั้น ในหนังสือพระปริตฉบับเก่า ปรากฏว่ามี สพฺพ ศัพท์ที่ไม่ประกอบกับ ทา ปัจจัย (อย่างนี้) ว่า

สพฺพสมฺมานุภาเวน สพฺพ...สทา โสตฺถิ ภวนฺตุ เต.

ครูทั้งหลาย กล่าวปาฐะว่า "สพฺพ สทา โสตฺถิ ภวนฺตุ เต" โดยใช้ สพฺพ ศัพท์เป็น เครื่องหมายเปยยาละ เพื่อแสดงให้ทราบว่า พึงจำแนกคาถาที่ขึ้นต้นว่า ภวตุ สพฺพมงฺคลํ ออกเป็น ๓ คาถา แล้วประกอบบทว่า สทา โสตฺถิ ภวนฺตุ เต ในตำแหน่งของบาทที่สี่ ท้ายบาทที่สามว่า สพฺพพุทฺธานุภาเวน เป็นต้น เหมือนการประกอบใช้กับ ๓ คาถา ที่ขึ้นต้น ด้วยบาทคาถาว่า ยมฺกิญฺจิ รตนํ โลเก เป็นต้น.

ตถา หิ เอตฺถ อวิภตฺติเกน สพฺพสทฺเทน เปยฺยาลนโย นิทฺทิฏฺโฐ, เตน "สทา โสตฺถิ ภวนฺตุ เต"ติ อิทํ ปทํ สพฺพตฺถ โยเชตพฺพนฺติ ญายติ. เย ปน เอวรูปึ นยํ อจินฺเตตฺวา เอตฺถ อกฺขรํ ปติตนฺติ มญฺญมานา ทาสทฺทํ ปกฺขิปิตฺวา "สพฺพทา สทา โสตฺถิ ภวนฺตุ เต"ติ ปฐนฺติ, เตสํ โส ปาโฐ น คเหตพฺโพ, ยถาวิตฺถาริตนโยเยว ปาโฐ อุจฺจาเรตพฺโพ.

จริงอย่างนั้น ในพระปริตนี้ ท่านใช้ สพฺพ ศัพท์ที่ไม่มีวิภัตติ แสดงเป็นเครื่องหมาย เปยยาละ (การละข้อความ), เพราะเหตุนั้น จึงทราบได้ว่า ข้อความว่า สทา โสตฺถิ ภวนฺตุ เต พึงนำมาประกอบใช้ในทุกบาทที่สี่ของแต่ละคาถา. ส่วนว่า ชนเหล่าใด ไม่คำนึงถึง หลักการนี้ เข้าใจอยู่ว่า อักษรหล่นหายไป จึงเติม ทา ศัพท์เข้าไป แล้วสวดว่า สพฺพทา สทา โสตฺถิ ภวนฺตุ เต, ปาฐะนั้น ของชนเหล่านั้น ไม่ควรถือเอา, ดังนั้น จึงควรสวดปาฐะ ให้มีนัยตรงกับที่ได้อธิบายมา (คือสวดโดยทำเป็น ๓ คาถา และทุกบาทที่สี่ของแต่ละคาถา ต้องเพิ่มข้อความว่า สทา โสตฺถิ ภวนฺตุ เต เข้ามา)

[เปยยาล ๓ ประเภท]

ตตฺถ เปยฺยาลนโยติ วิตฺถารนโย. เอตฺถฐตฺวา ติวิโธ เปยฺยาลนโย วตฺตพฺโพ อาทิญฺเจว อวสานญฺจ ปทกฺขรํ คเหตฺวา มชฺเฌ มุญฺจิตฺวา อิติสทฺเทน นิทฺทิสิตพฺโพ เปยฺยาโล จ อาทิสทฺเทน นิทฺทิสิตพฺโพ เปยฺยาโล จ สพฺพสทฺเทน นิทฺทิสิตพฺโพ เปยฺยาโล จาติ.

ในข้อความข้างต้นนั้น คำว่า เปยฺยาลนโย หมายถึง วิตถารนัย (คือเป็นวิธีที่ผู้อ่าน จะต้องขยายข้อความนั้นให้พิสดารออกไป). เกี่ยวกับเรื่องนี้ เปยยาลนัยแบ่งเป็น ๓ ประเภท ดังนี้ คือ

๑. **มัชเฌเปยยาละ** คือการถือเอาคำแรกและคำสุดท้ายแล้วละข้อความท่อนกลางไว้ โดยใช้ อิติ ศัพท์เป็นเครื่องหมายแสดง

๒. **อาทิเปยยาละ** คือการละข้อความโดยใช้ อาทิ ศัพท์เป็นเครื่องหมายแสดง

๓. **สพฺพเปยยาละ** คือการละข้อความโดยใช้ สพฺพ ศัพท์เป็นเครื่องหมายแสดง

เอตฺถ ปน โสตูนํ สุขคฺคหณตฺถํ ปโยคํ รจยิตฺวา ทสฺเสสฺสาม. เสยฺยถิทํ ? โย ปฏิสนฺธิ-ปญฺญาย ปญฺญวา อาตาปี นิปโก หุตฺวา สีเล ปติฏฺฐาย สมาธิญฺเจว วิปสฺสนญฺจ ภาเวติ, โส ตณฺหาชฏํ ฉินฺทิตฺวา นิพฺพานปฺปตฺโต โหติ. เตนาห ภควา “สีเล ปติฏฺฐาย ฯเปฯ โส อิมํ วิชฏเย ชฏนฺ”ติ.[247]

ก็ ในเรื่องนี้ เพื่อจะให้นักศึกษาทั้งหลายจดจำได้ง่าย ข้าพเจ้า จักผูกประโยคไว้ เป็นตัวอย่าง เช่น ประโยคว่า

โย ปฏิสนฺธิปญฺญาย ปญฺญวา อาตาปี นิปโก หุตฺวา สีเล ปติฏฺฐาย สมาธิญฺเจว วิปสฺสนญฺจ ภาเวติ, โส ตณฺหาชฏํ ฉินฺทิตฺวา นิพฺพานปฺปตฺโต โหติ.

“บุคคลใด เป็นผู้มีปัญญาโดยกำเนิด มีความเพียร รอบคอบ ตั้งมั่นอยู่ในศีล เจริญสมาธิและวิปัสสนา, บุคคลนั้น สามารถสางชัฏคือตัณหา บรรลุพระนิพพาน”

เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาค จึงตรัสว่า:-

สีเล ปติฏฺฐาย ฯเปฯ โส อิมํ วิชฏเย ชฏนฺ

เอตฺถ อาหสทฺโท อิติสทฺเทน สห โยเชตพฺโพ “อิติ อาหา”ติ. อยํ มชฺเฌ มุญฺจิตฺวา อาทิอนฺตญฺจ คเหตฺวา อิติสทฺเทน นิทฺทิฏฺโฐ เปยฺยาโล นาม.

ในตัวอย่างนี้ พึงสัมพันธ์ อาห ศัพท์ เข้ากับ อิติ ศัพท์ (ที่อยู่ท้ายประโยค) ว่า อิติ อาห. ตัวอย่างนี้ชื่อว่าเปยยาละ (การละข้อความ) ที่ใช้ อิติ ศัพท์เป็นเครื่องหมาย แสดง เพราะละข้อความท่อนกลางและกำหนดถือเอาข้อความท่อนต้นและท่อนปลาย.

ยตฺถ ปน เอวํ อนิทฺทิสิตฺวา “เตนาห ภควา “สีเล ปติฏฺฐายา”ติอาทิ. เอวํ ปจฺจตฺตวจน-ยุตฺเตน อาทิสทฺเทน วิตฺถารนโย ทสฺสิโต, อยํ อาทิสทฺเทน นิทฺทิฏฺโฐ เปยฺยาโล นาม.

ส่วนในที่ใด ท่านไม่ได้แสดงไว้ในลักษณะอย่างนี้ แต่กลับแสดงข้อความว่า เตนาห ภควา “สีเล ปติฏฺฐายา”ติอาทิ. ลักษณะตัวอย่างที่นำมาแสดงนี้ เป็นการแสดงเปยยาลนัย (วิธีการละข้อความ) โดย

การใช้ อาทิ ศัพท์ที่ลงท้ายด้วยปฐมาวิภัตติเป็นเครื่องหมาย. ลักษณะเช่นนี้ ชื่อว่าเปยยาละ (ข้อความที่ถูกละ) ที่ใช้ อาทิ ศัพท์เป็นเครื่องหมายแสดง.

เอตฺถ อิติสทฺทมตฺตสฺส อภาวโต อาหสทฺโท อิติสทฺเทน สห สมฺพนฺธํ น ลภติ “อิติ อาหา”ติ, ตถา อาหสทฺโท อาทิสทฺทสฺส อุปโยควเสน อวุตฺตตฺตา อิติอาทิสทฺเทน สหาปิ สมฺพนฺธํ น ลภติ “อิติอาทิมาหา”ติ, ตสฺมา “เตนาห ภควา”ติ ปทํ วิจฺฉินฺทิตฺวา “สีเล ปติฏฺฐายาติอาที”ติ อาทิสทฺเทน สห อิติสทฺเทน ปกาเสตพฺพา “โส อิมํ วิชฏเย ชฏนฺ”ติ ปทปริโยสานา คาถา ปริปุณฺณํ กตฺวา ทสฺสิตา ภวติ.

ในที่นี้ จะสัมพันธ์ อาห ศัพท์ เข้ากับ อิติ ศัพท์ว่า อิติ อาห ดังนี้ ไม่ได้ เพราะท้าย ประโยคมิใช่มี อิติ ศัพท์เท่านั้น แต่ยังมี อาทิ ศัพท์ประกอบร่วมอยู่ด้วย, ในลักษณะเดียว กัน จะสัมพันธ์ อาห ศัพท์เข้ากับ อิติอาทิ ศัพท์ว่า อิติอาทิมาห ก็ไม่ได้ เพราะ อาทิ ศัพท์ไม่ได้แสดงไว้ด้วยรูปทุติยาวิภัตติ, เพราะเหตุนั้น เมื่อแยกข้อความว่า เตนาห ภควา ออกเป็นอีกประโยคหนึ่ง คาถาที่ลงท้ายด้วยข้อความว่า โส อิมํ วิชฏเย ชฏๆ ที่ถูก ละข้อความไว้ด้วย อาทิ ศัพท์ กับ อิติ ศัพท์ (อิติอาทิ) ว่า สีเล ปติฏฺฐายาติอาทิ จึงเป็นอันท่านแสดงไว้ครบบริบูรณ์.[๑]

สพฺพสทฺทเปยฺยาโล ปน วุตฺโตเยว.

ส่วน ตัวอย่างของเปยยาละที่ใช้ สพฺพ ศัพท์เป็นเครื่องหมายแสดง ข้าพเจ้าได้กล่าว ไว้แล้วนั่นเทียว.

มชฺเฌเปยฺยาลโก เจวํ, อาทิเปยฺยาลเมว จ.
สพฺพเปยฺยาลโก จาติ,เปยฺยาลา ติวิธา สิยุ.

เปยยาละ มี ๓ ประเภท คือ มัชเฌเปยยาละ, อาทิเปยยาละ และ สัพพเปยยาละ [อาทิเปยฺยาลเมว=อาทิเปยฺยาโล เอว]

อยมฺปิ นีติ สาธุกํ มนสิ กาตพฺพา.

แม้หลักการนี้ ก็ควรใส่ใจให้จงหนัก.

๕๐๙. อวณฺโณ ยมฺหิ โลปํ.

ยมฺหิ ในเพราะ ย ปัจจัย **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **อวณฺโณ** อ. อวัณณะ **อาปชฺชติ** ย่อมถึง **โลปํ** ซึ่งการลบ.

อวณฺโณ ยปจฺจเย ปเร โลปมาปชฺชติ.

เพราะ ย ปัจจัยอยู่เบื้องหลัง ให้ลบอวัณณะได้.

ตัวอย่างเช่น

พาหุสฺสจฺจํ	ความเป็นแห่งบุคคลผู้ฟังมาก
ปณฺฑิจฺจํ	ความเป็นแห่งบุคคลผู้เป็นบัณฑิต
เวปุลฺลํ	ความเป็นแห่งวัตถุอันไพบูลย์

การุญญ์ ความเป็นแห่งบุคคลผู้มีความกรุณา

โกสลฺลํ ความเป็นแห่งบุคคลผู้ฉลาด

สามญญ์ ความเป็นแห่งสมณะ

โสหชฺชํ ความเป็นแห่งบุคคลผู้มีใจดี

๕๑๐. ปสฺตสฺส[๑] สตฺโถ นิจฺจํ.

สตฺโถ อ. การแปลงเป็น สตฺถ **ปสฺตสฺส** แห่ง ปสฺต **โหติ** ย่อมมี **นิจฺจํ** แน่นอน.

[แปลง ปสฺต เป็น สตฺถ แน่นอน].

ปสฺตสทฺทสฺส สพฺพสฺเสว สตฺถาเทโส โหติ นิจฺจํ, อยํ วุตฺติ. อยํ ปนาธิปฺปายวิญญาปิกา อนุวุตฺติ. “สํส ปสํสเน”ติ ธาตุโต ปรสฺส กมฺมนิ วิหิตสฺส ตปจฺจยสฺส วเสน สมฺภูตสฺส ปสฺตสทฺทสฺส สพฺพสฺเสว สตฺถา เทโส โหติ นิจฺจํ. สํสิยติ ปสํสิยติ โส ชเนหีติ สตฺโถ, เอวํ ปสตฺโถ.

แปลง ปสฺต ศัพท์ทั้งศัพท์เป็น สตฺถ แน่นอน นี้เป็นวุตติ (เป็นคำอธิบายสูตร), ส่วนคำที่จะกล่าวต่อไปนี้ เป็นอนุวุตติ (คำอธิบายเพิ่มเติม) ที่ให้รู้ถึงจุดประสงค์. แปลง ปสฺต ศัพท์ทั้งศัพท์ ที่สำเร็จรูปมาจาก สํส ธาตุ ซึ่งเป็นไปในอรรถว่า "สรรเสริญ" โดยลง ต ปัจจัย ในกัมมสาธนะ เป็น สตฺถ แน่นอน. มีรูปวิเคราะห์ว่า

สํสิยติ ปสํสิยติ โส ชเนหีติ สตฺโถ

ที่เรียกว่า สตฺถ เพราะเป็น ผู้อันชนทั้งหลายสรรเสริญยกย่อง

เอวํ ปสตฺโถ.

ปสตฺถ ศัพท์ ก็มีรูปวิเคราะห์อย่างเดียวกัน.

เอตฺถ จ “สตฺโถ ปสตฺโถติ อิมานิ “ตกฺโก วิตกฺโกติ [๒๔๘]ปทานิ วิย “จาโร วิจาโรติ ปทานิ วิย จ อนุปสคฺคโสปสคฺคมตฺเตน สวิเสสานิ, อตฺถโต ปน นินฺนานากรณานีติ อวคนฺตพฺพํ.

ก็ ในตัวอย่างนี้ บทว่า สตฺโถ และ ปสตฺโถ เหล่านี้ ต่างกันเพียงมีและไม่มี อุปสรรคเท่านั้น ส่วนความหมายไม่ต่างกัน เหมือนบทว่า ตกฺโก, วิตกฺโก และเหมือนบทว่า จาโร วิจาโร.

ปสฺตสฺสาติ กึ ?

ถาม. บทว่า ปสฺตสฺส มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า ไม่มีการแปลงรูป สฺต ที่สำเร็จมาจากธาตุอื่น (นอกจาก สํส ธาตุ) เป็น สตฺถ

ตัวอย่างเช่น

วิทฺธสฺตา วินฬีกตา[249] (อาสวะเหล่านั้น)...เรากำจัดเสียแล้ว กระทำให้ปราศจากเครื่องผูกพัน

อุทฺธสฺเต อรุเณ[250] เมื่ออรุณขึ้นแล้ว

๕๑๑. สตฺถสฺส โส ตเม.

ตเม ในเพราะ ตม ปัจจัย **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **โส** อ. การ แปลง เป็น ส **สตฺถสฺส** แห่ง สตฺถ ศัพท์ **โหติ** ย่อมมี.

สตฺถสทฺทสฺส ปสตฺถวาจกสฺส สการาเทโส โหติ ตมปจฺจเย ปเร.

เพราะ ตม ปัจจัยอยู่เบื้องหลัง แปลง สตฺถ อันระบุถึง ปสตฺถ ศัพท์ เป็น ส.

อยญฺจ สตฺโถ อยญฺจ สตฺโถ, อยมิเมสํ วิเสเสน สตฺโถติ สตฺตโม, ปสตฺถตโรติ อตฺโถ. ตถา หิ สตฺตมสทฺโท อตฺถุทฺธารวเสน สงฺขฺยาปูรณตฺเถ สาธุชเน จ ทิสฺสติ..

คนนี้ ก็ประเสริฐ คนนี้ ก็ประเสริฐ แต่บุคคลนี้ประเสริฐกว่าคนเหล่านั้น เพราะ เหตุนั้น จึงชื่อว่า สตฺตม ความก็คือ ผู้ประเสริฐกว่า. จริงอย่างนั้น ว่าโดยอัตถุทธาระ สตฺตม ศัพท์ ใช้ในความหมายแสดงจำนวนเต็ม (แสดงลำดับ) และในความหมายว่า สัตบุรุษ.

ตัวอย่างเช่น

สตฺตมํ ที่เจ็ด

อิสิสตฺตโม[251] ฤาษีที่เจ็ด, ฤาษีผู้ประเสริฐ (พระพุทธเจ้า)

เอตฺถ จ สตฺตมนฺติ สงฺขฺยาปูรณตฺถวเสเนว วุตฺตํ. อิสิสตฺตโมติ อิทํ ปน สงฺขฺยา-ปูรณตฺถวเสน เจว ปสตฺถตรปุคฺคลสงฺขาตสาธุชนวเสน จ วุตฺตนฺติ วตฺตพฺพํ.

อนึ่ง ในตัวอย่างข้างต้นนี้ คำว่า **สตฺตมํ** ท่านกล่าวด้วยสามารถแห่งอรรถของปูรณ-สังขยา. ส่วนบทว่า **อิสิสตฺตโม** นี้ แสดงความหมายได้ทั้ง ๒ นัยคือ แสดงอรรถของปูรณ-สังขยา และแสดงความหมายว่าสัตบุรุษกล่าวคือบุคคลผู้ประเสริฐที่สุด.

ตถา หิ ปฏฺฐานํ นาม ปกรณํ ธมฺมสงฺคณีอาทีนิ อุปาทาย สตฺตมํ โหติ. สกฺยสีโหปิ ภควา วิปสฺสีอาทโย อุปาทาย สตฺตโม โหติ, ปสตฺถตรปุคฺคลภาเวน ปน สตฺตโมติ วุจฺจติ.

จริงอย่างนั้น คัมภีร์ปัฏฐาน เป็นคัมภีร์ลำดับที่เจ็ด โดยเริ่มนับจากคัมภีร์ธรรม สังคณีเป็นต้น. แม้พระผู้พระภาค ผู้เป็นศากยะผู้ประเสริฐ เป็นองค์ที่เจ็ด โดยเริ่มนับจาก พระพุทธเจ้าวิปัสสีเป็นต้น, แต่ที่เรียกว่า ผู้ประเสริฐ เพราะเป็นบุคคลที่ประเสริฐที่สุด

ตถา หิ อภิธมฺมฏีกายํ อิทํ วุตฺตํ "อิสิสตฺตโมติ จตุสจฺจาวโพธคติยา อิสโยติ สงฺขํ คตานํ สตฺ ปสตฺถานํ อิสีนํ อติสเยน สตฺโถ ปสตฺโถติ อตฺโถ. วิปสฺสีอาทโย จ อุปาทาย ภควา สตฺตโมติ วุตฺโต"ติ.[252]

จริงอย่างนั้น ข้อความนี้ ท่านกล่าวไว้ในคัมภีร์อภิธรรมฎีกาว่า คำว่า **อิสิสตฺตโม** หมายความว่า ผู้ประเสริฐ เพราะเป็นผู้ประเสริฐยิ่งกว่าฤาษีทั้งหลาย ผู้ได้รับการยกย่อง จากสัตบุรุษทั้งหลายผู้ได้นามว่า อิสิ เพราะบรรลุอริยสัจจ์ ๔. และพระผู้มีภาคผู้โคดม ถูกเรียกว่า **สตฺตม** (บุคคลที่เจ็ด) โดยเริ่มนับจากพระวิปัสสีพระพุทธเจ้าเป็นต้น

เอตฺถ จ "จตุสจฺจาวโพธคติยา"ติ อิทำ สทฺทสตฺถนเยน "อิส คติยนฺ"ติ ธาตฺวตฺถำ คเหตฺวา วุตฺตำ. อิทำ ปเนตฺถ นิพฺพจนำ ภวติ— อิสีนำ สตฺตโม, อิสีสุ วา สตฺตโมติ, อถ วา สปรสนฺตาเนสุ สีลาทิคุณานำ เอสนฏฺเฐน อิสโย พุทฺธาทโย อริยา. อิสิ จ [โส] สตฺตโม จาติ อิสิสตฺตโมติ เอวเมตฺถ อตฺโถ ทฏฺฐพฺโพ.

ก็ ในตัวอย่างนี้ คำว่า **จตุสจฺจาวโพธิคติยา** นี้ ว่าตามหลักการของคัมภีร์ ไวยากรณ์ หมายเอา อิส ธาตุที่มีความหมายว่า "คติย=ไป" มีรูปวิเคราะห์ว่า **อิสีนำ สตฺตโม อิสิสตฺตโม** ผู้ประเสริฐกว่าฤาษีทั้งหลาย หรือ **อิสีสุ สตฺตโม อิสิสตฺตโม** ผู้ประเสริฐที่สุดในหมู่ฤาษี,

อีกนัยหนึ่ง ที่เรียกว่า **อิสิ** เพราะเป็นผู้แสวงหาคุณมีศีลเป็นต้นเพื่อตนและผู้อื่น ได้แก่พระอริยะมีพระพุทธเจ้าเป็นต้น. ฤาษี ด้วย ฤาษีนั้นเป็นบุคคลที่เจ็ด หรือเป็นบุคคล ผู้ประเสริฐด้วย เพราะเหตุนั้น ชื่อว่า อิสิสตฺตโม, พึงทราบ เนื้อความในตัวอย่างนี้ อย่างนี้แล.

๕๑๒. ปสตฺถสฺส อิยิฏฺเฐสุ.

> **อิยิฏฺเฐสุ** ในเพราะ อิย และ อิฏฺฐ ปัจจัย ท. **ปเรสุ** อันเป็น เบื้องหลัง **โส** อ. การแปลง เป็น ส **ปสตฺถสฺส** แห่ง ปสตฺถ ศัพท์ **สพฺพสฺส** ทั้งศัพท์ **โหติ** ย่อมมี.

ปสตฺถสทฺทสฺส สพฺพสฺเสว สการาเทโส โหติ อิยอิฏฺฐอิจฺเจเตสุ ปจฺจเยสุ.

เพราะ อิย และ อิฏฺฐ ปัจจัยอยู่เบื้องหลัง แปลง ปสตฺถ ทั้งศัพท์ เป็น ส.

ตัวอย่างเช่น

เสยฺโย	ผู้ประเสริฐกว่า
เสฏฺโฐ	ผู้ประเสริฐที่สุด

๕๑๓.โช วุฑฺฒสฺส.

> **อิยิฏฺเฐสุ** ในเพราะ อิย และ อิฏฺฐ ปัจจัย ท. **ปเรสุ** อันเป็น เบื้องหลัง **โช** อ. การแปลงเป็น ช **วุฑฺฒสฺส** แห่ง วุฑฺฒ ศัพท์ **โหติ** ย่อมมี.

[เพราะ อิย และ อิฏฺฐ ปัจจัยอยู่เบื้องหลัง แปลง วุฑฺฒ ทั้งศัพท์ เป็น ช].

ตัวอย่างเช่น

เชยฺโย ผู้เจริญกว่า

เชฏฺโฐ ผู้เจริญที่สุด

๕๑๔. เนทนฺติกสฺส.

อิยิฏฺเฐสุ ในเพราะ อิย และ อิฏฺฐ ปัจจัย ท. **ปเรสุ** อันเป็น เบื้องหลัง **เนโท** อ. การแปลงเป็น เนท **อนฺติกสฺส** แห่ง อนฺติก ศัพท์ **สพฺพสฺส** ทั้งศัพท์ **โหติ** ย่อมมี.

[เพราะ อิย และ อิฏฺฐ ปัจจัยอยู่เบื้องหลัง แปลง อนฺติก ทั้งศัพท์เป็น เนท].

ตัวอย่างเช่น

เนทิโย ผู้ใกล้กว่า

เนทิฏฺโฐ ผู้ใกล้ที่สุด

๕๑๕. สาโธ พาฬฺหสฺส.

อิยิฏฺเฐสุ ในเพราะ อิย และ อิฏฺฐ ปัจจัย ท. **ปเรสุ** อันเป็น เบื้องหลัง **สาโธ** อ. การแปลงเป็น สาธ **พาฬฺหสฺส** แห่ง พาฬฺห ศัพท์ **สพฺพสฺส** ทั้งศัพท์ **โหติ** ย่อมมี.

[เพราะ อิย อิฏฺฐ ปัจจัยอยู่เบื้องหลัง แปลง พาฬฺห ทั้งศัพท์เป็น สาธ].

ตัวอย่างเช่น

สาธิโย ผู้แรงกว่า

สาธิฏฺโฐ ผู้แรงที่สุด

๕๑๖. ขุทฺทกสฺส กโณ.

อิยิฏฺเฐสุ ในเพราะ อิย และ อิฏฺฐ ปัจจัย ท. **ปเรสุ** อันเป็น เบื้องหลัง **กโณ** อ. การแปลงเป็น กณ **ขุทฺทกสฺส** แห่ง ขุทฺทก ศัพท์ **สพฺพสฺส** ทั้งศัพท์ **โหติ** ย่อมมี.

[เพราะ อิย และ อิฏฺฐ ปัจจัยอยู่เบื้องหลัง แปลง อปฺป ทั้งศัพท์เป็น กณ].

ตัวอย่างเช่น

กณิโย ผู้น้อยกว่า

กณิฏฺโฐ ผู้น้อยที่สุด

๕๑๗.มตนฺตเร ยุวสฺส จ.

มตนฺตเร ในมติอื่น **อิยิฏฺเฐสุ** ในเพราะ อิย และ อิฏฺฐ ปัจจัย ท. **ปเรสุ** อันเป็นเบื้องหลัง **กโณ** อ. การแปลงเป็น กณ **ยุวสฺส** แห่ง ยุว ศัพท์ **โหติ จ** ย่อมมีด้วย.

ครูนำ มตนฺตเร ยุวสทฺทสฺส สพฺพสฺเสว กณาเทโส โหติ อิยอิฏฺฐอิจฺเจเตสุ ปจฺจเยสุ.

ตามมติอาจารย์อื่น เพราะ อิย และ อิฏฺฐ ปัจจัยอยู่เบื้องหลัง แปลง ยุว ทั้งศัพท์ เป็น กณ ด้วย.

ตัวอย่างเช่น

กณิโย	ผู้หนุ่มกว่า
กณิฏฺโฐ	ผู้หนุ่มที่สุด

๕๑๘. ลุตฺติ วนฺตุมนฺตุวีนำ.

อิยิฏฺเฐสุ ในเพราะ อิย และ อิฏฺฐ ปัจจัย ท. **ปเรสุ** อันเป็น เบื้องหลัง **ลุตฺติ** อ. การลบ **วนฺตุมนฺตุวีนำ** ซึ่ง วนฺตุ มนฺตุ และ วี ปัจจัย ท. **โหติ** ย่อมมี.

วนฺตุมนฺตุวีอิจฺเจเตสำ ปจฺจยานำ ลุตฺติ โหติ อิยอิฏฺฐอิจฺเจเตสุ ปจฺจเยสุ.

เพราะ อิย อิฏฺฐ ปัจจัยอยู่เบื้องหลัง ลบ วนฺตุ มนฺตุ วี ปัจจัย (ท้ายศัพท์) เสีย.

ตัวอย่างเช่น

คุณิโย	ผู้มีคุณกว่า
คุณิฏฺโฐ	ผู้มีคุณที่สุด
สติโย	ผู้มีสติกว่า
สติฏฺโฐ	ผู้มีสติที่สุด
เมธิโย	ผู้มีปัญญากว่า
เมธิฏฺโฐ	ผู้มีปัญญาที่สุด

๕๑๙.นิทาเน กิสฺส กุโต สมาเส.

นิทาเน ในเพราะ นิทาน ศัพท์ **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **กุโต** อ. การแปลงเป็น กุโต **กิสฺส** แห่ง กึ ศัพท์ **วตฺตมานสฺส** อันเป็นไปอยู่ **สมาเส** ในสมาส **โหติ** ย่อมมี.

สมาเส วตฺตมานสฺส กึสทฺทสฺส นิทานสทฺเท ปเร กุโตอาเทโส โหติ.

เพราะ นิทาน ศัพท์อยู่เบื้องหลัง แปลง กึ ศัพท์ในสมาสเป็น กุโต.

ตัวอย่างเช่น

กึ นิทานำ เอเตสำ -	ธรรมเหล่านั้น มีอะไร เป็นเหตุ
ธมฺมานนฺติ กุโตนิทานา	เพราะเหตุนั้น ชื่อว่า กุโตนิทาน

๕๒๐. อิทสฺส อิโต.

นิทาเน ในเพราะ นิทาน ศัพท์ **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **อิโต** อ. การแปลงเป็น อิโต **อิทำสฺส** แห่ง อิทำ ศัพท์ **วตฺตมานสฺส** อันเป็น ไปอยู่ **สมาเส** ในสมาส **โหติ** ย่อมมี.

สมาเส วตฺตมานสฺส อิทำสทฺทสฺส นิทานสทฺเท ปเร อิโตอิจฺจาเทโส โหติ.

เพราะ นิทาน ศัพท์อยู่เบื้องหลัง แปลง อิทำ ศัพท์ในสมาสเป็น อิโต.

ตัวอย่างเช่น

อยำ อตฺตภาโว นิทานำ -	อัตภาพนี้ เป็นเหตุแห่งธรรมเหล่านั้น
เอเตสนฺติ **อิโตนิทานา**	เพราะเหตุนั้น ธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า อิโตนิทาน

๕๒๑. อิตฺถญฺจ นาเม.

นาเม ในเพราะ นาม ศัพท์ **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **อิตฺถำ** อ. การแปลงเป็น อิตฺถำ **อิทสฺส** แห่ง อิทำ ศัพท์ **วตฺตมานสฺส** อันเป็นไปอยู่ **สมาเส** ในสมาส **โหติ** ย่อมมี.

นามสทฺเท ปเร สมาเส วตฺตมานสฺส อิทำสทฺทสฺส อิตฺถำอิจฺจาเทโส โหติ.

เพราะ นาม ศัพท์อยู่เบื้องหลัง แปลง อิทำ ศัพท์ในสมาสเป็น อิตฺถำ.

อิทำ นามำ เอตสฺสาติ อิตฺถนฺนาโม, เอวำนาโมติ อตฺโถ. “อิตฺถำ สุทำ อายสฺมา ปุพฺพินฺทุปิโย เถโร อิมา คาถาโย อภาสิตฺถา”ติ อาทีสุ ปน อิมินา ปกาเรน อิตฺถนฺติ ปการตฺเถ ถำปจฺจโย ทฏฺฐพฺโพ.

ชื่อนี้ มีอยู่ แก่บุคคลนั้น เพราะเหตุนั้น บุคคลนั้น ชื่อว่า **อิตถนฺนาม** ผู้มีชื่ออย่างนี้ ความหมายก็คือ ผู้มีชื่ออย่างนี้, ส่วนในตัวอย่างเป็นต้นว่า

อิตฺถำ สุทำ อายสฺมา ปุพฺพินฺทุปิโย เถโร อิมา คาถาโย อภาสิตฺถ[253]

นัยว่า ท่านปุพพินทุปิยเถระได้กล่าวคาถาเหล่านี้ ด้วยประการฉะนี้

พึงทราบว่า ถำ ปัจจัย ใช้ในอรรถ ปการะ มีรูปวิเคราะห์ว่า อิมินา ปกาเรน อิตฺถำ “โดยประการนี้ ชื่อว่า อิตฺถำ”

๕๒๒. กฺวจิ กฺวสฺส โก อิติ.

โก อิติ อาเทโส อ. การแปลงเป็น โก **กฺวสฺส** แห่ง กฺว โหติ ย่อมมี **กฺวจิ** ใน บางที่.

กฺวจิ วิสเย กฺวสทฺทสฺส โกอิติ อาเทโส โหติ.

ในบางแห่งแปลง กฺว เป็น โก ได้บ้าง.

ตัวอย่างเช่น

โก เต พลํ มหาราช มหาบพิตร กำลังพลของท่าน จักมี ในที่ไหน

โก นุ เต รถมณฺฑลํ [254] ราชรถ ของพระองค์ จักมี ในที่ไหน

กฺวจีติ กึ ?

ถาม. บทว่า กฺวจิ มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า ไม่มีการแปลง กฺว เป็น โก บ้าง

ตัวอย่างเช่น

กฺว นจฺจํ การรำ มีในที่ไหน

๕๒๓. โสสฺส สุ.

สุ อ. การแปลงเป็น สุ **โสสฺส** แห่ง โส **โหติ** ย่อมมี **กฺวจิ** ในบางที่.

โสอิจฺเจตสฺส สุอิติ อาเทโส โหติ กฺวจิ.

ในบางแห่ง แปลง โส เป็น สุ ได้

ตัวอย่างเช่น

มิโคว ชาตรูเปน, น เตนตฺถํ - เขา ไม่สามารถใช้ธรรมะให้เกิดประโยชน์ได้

อพนฺธิ **สุ** [255] ดุจเนื้อไม่สามารถ ใช้ทองคำให้เกิดประโยชน์

กฺวจีติ กึ ?

ถาม. บทว่า กฺวจิ มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า ไม่มีการแปลง โส เป็น สุ บ้าง

ตัวอย่างเช่น

เอวํ **โส** นิหโต เสติ [256] บุคคลที่สอนยากนั้น ย่อมถูกฆ่าทิ้ง อย่างนี้

๕๒๔. โนสฺส นุ อมฺหตฺเถ.

นุ อ. การแปลงเป็น นุ **โนสฺส** แห่ง โน **วตฺตมานสฺส** อันเป็น- ไปอยู่ **อมฺหตฺเถ** ในอรรถว่า “ของข้าพเจ้า” **โหติ** ย่อมมี **กฺวจิ** บ้าง.

อมฺหากนฺติ อตฺเถ วตฺตมานสฺส โนอิจฺเจตสฺส นุอิติ อาเทโส โหติ กฺวจิ.

โน ศัพท์ อันเป็นไปอยู่ในเนื้อความว่า ของข้าพเจ้า แปลงเป็น นุ ได้.

ตัวอย่างเช่น

อปิ **นุ** หนุกา สนฺตา[257] คาง (จงอยปาก) แม้ของเราทั้งหลาย ล้าแล้ว

กฺวจีติ กึ ?

ถาม. บทว่า กฺวจิ มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า ไม่มีการแปลง โน เป็น นุ บ้าง

ตัวอย่างเช่น

อปิ โน แม้ของเราทั้งหลาย

โนติ กึ ?

ถาม. บทว่า โน มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่าไม่มีการแปลงศัพท์อื่นเป็น นุ

ตัวอย่างเช่น

สานิ มำสานิ เนื้อทั้งหลายอันเป็นของตน

๕๒๕. กิตเก อนฺตโต สิสฺสุ วา.

อุ อ. การแปลงเป็น อุ **สิสฺส** แห่ง สิ วิภัตติ **ปรสฺส** อันเป็นเบื้องหลัง **อนฺตโต** จาก อนฺต ปัจจัย **ปริยาปนฺนโต** อันจัดเข้า **กิตเก** ในกิตก์ **โหติ** ย่อมมี **วา** บ้าง.

กิตเก ปริยาปนฺนโต อนฺตปจฺจยโต ปรสฺส สิวจนสฺส อุกาโร โหติ วา.

หลัง อนฺต ปัจจัยในกิต แปลง สิ วิภัตติเป็น อุ บ้าง.

ตัวอย่างเช่น

อวฺหายนฺตุ สุยุทฺเธน[258] คนเซอะอะไรหนอ (แปลงเพศเป็นพราหมณ์) มาท้ารบ

วาติ กึ ?

ถาม. บทว่า วา มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่าไม่มีการแปลง สิ หลัง อนฺต ปัจจัยเป็น อุ บ้าง

ตัวอย่างเช่น

อวฺหายนฺโต อฏฺฐาสิ ได้มายืนอยู่แล้ว

๕๒๖. อาจริยสฺสาเจโร.

อาเจโร อ. การแปลงเป็น อาเจร **อาจริยสฺส** แห่ง อาจริย ศัพท์ **โหติ** ย่อมมี **วา** บ้าง.

อาจริยสทฺทสฺส อาเจราเทโส โหติ วา.

แปลง อาจริย เป็น อาเจร ได้บ้าง.

ตัวอย่างเช่น

อาเจโร อาจริโย วา อาจารย์

อาเจรมิว มาณโว[259] เรา ปฏิบัติต่อสามีและบุตรธิดา เหมือนศิษย์ ปฏิบัติต่ออาจารย์ฉะนั้น

ญตฺวา **อาเจรกำ**[®] มตำ รู้แล้วซึ่งมติอันเป็นของอาจารย์

๕๒๗. สำสทฺทสฺส นิคฺคหีตำ มตฺตมีกาเร สโร ทีฆำ เม.

อีกาเร ในเพราะ อี อักษร **อตฺถิอตฺถวติปจฺจเย** อันเป็นปัจจัย ที่มีความหมายว่า “มี” **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **นิคฺคหีตำ** อ. นิคคหิต **สำสทฺทสฺส** ของ สำ ศัพท์ **อาปชฺชติ** ย่อมถึง **มตฺตำ** ซึ่งความเป็น ม, **จ** ด้วย, **เม** ในเพราะ ม **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **สโร** สระ **ปปฺโปติ** ย่อมถึง **ทีฆำ** ซึ่งความ เป็นทีฆะ **จ** ด้วย.

สำสทฺทสฺส นิคฺคหีตำ อีกาเร อตฺถิอตฺถวติปจฺจเย ปเร มการตฺตมาปชฺชติ, มกาเร จ ปเร สโร ทีฆำ ปปฺโปติ.

เพราะ อี ปัจจัยในความหมายว่า “มี” อยู่เบื้องหลัง นิคคหิตของคำว่า “สำ” ย่อมถึง ความเป็น ม, และเพราะ ม อยู่เบื้องหลัง สระ ย่อมถึงความเป็นทีฆะ.

ตัวอย่างเช่น

สำ อสฺส อตฺถีติ **สามี** สิ่งของ (ทรัพย์) มีอยู่แก่ผู้นั้น เหตุนั้น ผู้นั้น ชื่อว่าสามี

อิสฺสราธิวจนเมตำ.รสฺสตฺเต สามิ. อิตฺถิลิงฺเค วตฺตพฺเพ สามินีติ อินีปจฺจยวเสน สิชฺฌติ.

คำว่า **สามี** นี้เป็นคำเรียกผู้เป็นใหญ่. เมื่อทำเป็นรัสสะ จะมีรูปว่า **สามิ**, เมื่อต้องการใช้เป็นอิตถีลิงค์ ให้ลง อินี ปัจจัยเป็นรูปว่า **สามินี**.

๕๒๘. เก กตฺตญฺจ.

เก ในเพราะ ก ปัจจัย **อตฺถิอตฺถวติ** อันมีความ หมายว่า “มี” **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **นิคฺคหีตๆ** อ. นิคคหิต **สสทฺทสฺส** แห่ง สๆ ศัพท์ **อาปชฺชติ** ย่อมถึง **กตฺตๆ** ซึ่งความเป็น ก **จ** ด้วย.

สสทฺทสฺส นิคฺคหีตๆ อตฺถิอตฺถวติกปจฺจเย ปเร กการตฺตมาปชฺชติ.

เพราะ ก ปัจจัยในความหมายว่า “มี” อยู่เบื้องหลัง นิคคหิตของคำว่า “**สๆ**” ย่อมถึง ซึ่งความเป็น “**ก**”

ตัวอย่างเช่น

อริยธนสงฺขาตๆ พหุวิธๆ สๆ -	ทรัพย์ต่างๆ จำนวนมาก ซึ่งเรียกว่าอริยทรัพย์
อสฺส ภควโต อตฺถิ โส -	ย่อมมี แด่พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น,
ภควา **สกฺโก**	พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น จึงทรงพระนามว่า สกฺก (ผู้มีอริยทรัพย์)

เกติ กึ ?

ถาม. บทว่า เก มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า ไม่มีการแปลงเป็น ก ในเพราะปัจจัยอื่น

ตัวอย่างเช่น

สกฺยา วต โภ กุมารา[260]	แน่ะท่านกุมารทั้งหลาย เป็นผู้มีความสามารถหนอ.

๕๒๙. สามีสามินีนมากาโร อุวา เม.

เม ในเพราะ ม **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **อากาโร** อ. อา อักษร **สามีสามินีนๆ** แห่ง สามี และ สามินี ศัพท์ ท. **อุวา** เป็น อุวา **โหติ** ย่อมเป็น **วา** บ้าง.

สามีสามินีอิจฺเจเตสๆ อากาโร มกาเร ปเร อุวาอิจฺจาเทโส โหติ วา.

เพราะ ม อยู่เบื้องหลัง แปลงสระ อา แห่งคำว่า สามี สามินี เป็น อุวา ได้บ้าง.

ตัวอย่างเช่น

สุวามี	ชายผู้เป็นเจ้าของ
สุวามินี	หญิงผู้เป็นเจ้าของ

๕๓๐.สกสฺสสฺสุว.

อุว การแปลงเป็น อุว **อสฺส** แห่ง อ **สกสฺส** ของ สก ศัพท์ **โหติ** ย่อมมี **วา** บ้าง.

สกสทฺทสฺส อการสฺส อุวอาเทโส โหติ วา.

แปลง อ ที่ สก ศัพท์เป็น อุว ได้บ้าง.

ตัวอย่างเช่น

สุวกำ สกำ วา	ของตน
เอโส ขณฺฑหาโล -	พราหมณ์ขัณฑหาละนี้ จงใช้บุตรของตน
ยชตำ **สุวเกหิ** ปุตฺเตหิ [261]	บูชายัญ
สุวเกหีติ สเกหิ	บทว่า สุวเกหิ ความว่า ของตน

๕๓๑.ชนฺตุวาจีสตฺตสฺสโว.

อโว อ. การแปลงเป็น อว **อการสฺส** แห่ง อ อันเป็นที่สุด **ชนฺตุ-วา จีสตฺตสฺส** ของ สตฺต ศัพท์อันมีการระบุถึงหมู่สัตว์ **โหติ** ย่อมมี **วา** บ้าง.

ชนฺตุวาจกสฺส สตฺตสทฺทสฺส อกาโร อวาเทโส โหติ วา.

แปลง อ ที่สุดศัพท์ของ สตฺต อันมีการระบุถึงหมู่สัตว์ เป็น อว บ้าง.

ตัวอย่างเช่น

สตฺตโว สตฺโต วา	สัตว์
ตฺวญฺจ อุตฺตมสตฺตโว[262]	และท่านเองก็เป็นสัตว์ประเสริฐ

๕๓๒. จนฺทสฺส จนฺทโร อาภาย คาถายำ.

คาถายำ ในคาถา **อาภาย** ในเพราะ อาภา ศัพท์ **ปรสฺสำ** อันเป็นเบื้องหลัง **จนฺทโร** อ. การแปลงเป็น จนฺทร **จนฺทสฺส** แห่ง จนฺท ศัพท์ **โหติ** ย่อมมี **วา** บ้าง.

คาถาวิสเย จนฺทสทฺทสฺส สพฺพสฺเสว จนฺทรอิจฺจาเทโส โหติ วา อาภาสทฺเท ปเร.

ในคาถา เพราะ อาภา ศัพท์อยู่เบื้องหลัง แปลง จนฺท ศัพท์ เป็น จนฺทร ได้บ้าง.

ตัวอย่างเช่น

อติโภนฺติ น ตสฺสาภา -	แสงจันทร์และแสงแห่งดวงดาว ไม่สามารถ
จนฺทราภา สตารกา[263]	ข่มพระรัศมีของพระพุทธเจ้าพระองค์นั้นได้

เอตฺถ จ จนฺทราภาติ จนฺทาภา. จนฺทาภาติ จ อิทำ สกฺกฏภาสาภาวำ ปตฺวา ทการรการ-สญฺโญ ควเสน ติฏฺฐติ, มาคธภาสตฺตำ ปน ปตฺวา จนฺทราภาติ วิสุำ ติฏฺฐติ.

ก็ ในตัวอย่างนี้ คำว่า **จนฺทราภา** ได้แก่ จนฺทาภา "แสงจันทร์". คำว่า **จนฺทาภา** นี้ ในภาษาสันสกฤตมีรูป ทฺร อักษรกล้ำกันอยู่ (เป็น จนฺทฺราภา), ส่วนในภาษามคธมีรูป เป็นคนละพยางค์ว่า จนฺทรา ภา.

เอตฺถ รกาโร อาคโมติ เจ? น, สาสเน พหิทฺธา จ ปสิทฺธปทฺมสทฺทโต วิสุ ปทุมสทฺทวจนํ วิย. พหิทฺธา จ ปสิทฺธจนฺทรสทฺทโต วิสุ จนฺทรวจนํ วุตฺตนฺติ ทฏฺฐพฺพํ.

“อาภาสทฺเท ปเร”ติ วจนํ ปเนตฺถ สญฺญาปนตฺถํ วุตฺตํ, ตสฺมึ อสนฺเตปิ สตฺตวสทฺทสฺส วิย จนฺทรสทฺทสฺส เกวลสฺสาปิฐิตภาโว ยุชฺชเตว.

คาถายนฺติ อยมธิกาโร เหฏฺฐิมสุตฺเตสุ จ อุปริมสุตฺเตสุ จ สีหคติวเสน วตฺตตีติ ทฏฺฐพฺพํ.

ถาม. ในคำว่า จนฺทราภา นี้ ร อักษร เป็นอาคมใช่หรือไม่ ?

ตอบ. ไม่ใช่ , แต่พึงทราบว่า ศัพท์ว่า จนฺทร ที่ใช้ในภาษามคธ เป็นคนละศัพท์ กับศัพท์ว่า จนฺทร ที่ใช้ในภาษาสันสกฤต เหมือนกับศัพท์ว่า ปทุม ในภาษามคธ เป็น คนละศัพท์ กับศัพท์ว่า ปทม ที่มีใช้ทั้งในภาษามคธและภาษาสันสฤต (ศัพท์ว่า ปทม ปรากฏว่ามีใช้ ทั้งในภาษามคธและภาษาสันสกฤต)[๑]

ข้าพเจ้า แสดงคำว่า **อาภาสทฺเท ปเร** ไว้ในสูตรนี้ จุดประสงค์ก็เพื่อใช้สำหรับ เป็นเครื่องสังเกตเท่านั้น, เพราะฉะนั้น ถึงแม้จะไม่มีคำว่า อาภา อยู่หลัง ก็สามารถใช้ คำว่า จนฺทร เพียงศัพท์เดียวได้ เหมือนกับใช้ศัพท์ว่า สตฺตว เพียงศัพท์เดียวได้ฉะนั้น

พึงทราบว่า คำว่า **คาถายํ** นี้ เป็นสีหคติอธิการนัย คือเป็นคำที่สามารถนำไป ใช้ทั้งในสูตรที่ผ่านมา และในสูตรที่จะกล่าวต่อไปข้างหน้า.

๕๓๓. รตนสฺส รตฺโน.

คาถายํ ในคาถา **รตฺโน** อ. การแปลงเป็น รตฺน **รตนสฺส** แห่ง รตน ศัพท์ **สพฺพสฺส** ทั้งศัพท์ **โหติ** ย่อมมี **วา** บ้าง.

รตนสทฺทสฺส สพฺพสฺเสว รตฺนาเทโส โหติ วา คาถายํ.

ในคาถา แปลง รตน ทั้งศัพท์ เป็น รตฺน ได้บ้าง.

ตัวอย่างเช่น

นานารตฺเน จ มาณิเย[263] พระนางผุสสดี ได้ส่งรัตนะต่างๆ และเครื่องเพชรไปถวายแก่พระนางมัทรี

อยํ ตาว ปาฬิปฺปเทโส. อยํ ปน อฏฺฐกถาปเทโส— อรินฺทมํ นาม นราธิปสฺส, เตเนว ตํ วุจฺจติ จกฺกรตฺนนฺติ.

ตัวอย่างข้างต้นนี้ เป็นข้อความที่ยกมาจากพระบาลี. ส่วนข้อความที่จะแสดง ต่อไปนี้ เป็นข้อความที่นำมาจากอรรถกถา

ตัวอย่างเช่น

อรินฺทมํ นาม นราธิปสฺส, - รัตนะที่ชื่อว่าอรินทมะ (อาวุธที่ใช้ข่มศัตรู)

เตเนว ตำ วุจฺจติ **จกฺกรตฺนำ** ย่อมบังเกิด แก่พระเจ้าจักรพรรดิ์ เพราะเหตุนั้น รัตนะนั้น จึงเรียกว่า จักกรัตนะ

กตฺถจิ อฏฺฐกถาโปตฺถเก “เตเนว ตำ วุจฺจติ จกฺกรตนนฺ”ติ วิสุำ ตการนการาฏฺิตา, เกจิ จ ตถา ปฐนฺติ. ยถา ปน ปาฬิอาทีสุ “โอปุปฺผานิ จ ปทฺมานิ, อุทฺธสฺเต อรุเณ, วิทฺธสฺตา วินฬีกตา, อสฺนาถ ขาทถา”ติ ทการมการานำ, สการตการานำ สการนการานญฺจ สญฺโญโค ทิสฺสติ, ตถา “นานารตฺเน จ มาณิเย”ติอาทีสุปิ ตการนการสญฺโญโค ทิสฺสติ.

ในอรรถกถาบางฉบับ มีปาฐะว่า **เตเนว ตำ วุจฺจติ จกฺกรตนำ** โดยมีรูป ต อักษร และ น อักษรอยู่กันคนละพยางค์ (รตน),และอาจารย์บางท่าน ก็สวดอย่างนั้น, จะอย่างไร ก็ตาม เนื่องจากในพระบาลีเป็นต้น ยังปรากฏเป็นรูปสังโยค (ตัวกล้ำ) ใช้อยู่ดังนี้คือ:-

ระหว่าง ท อักษร กับ ม อักษร

ตัวอย่างเช่น

โอปุปฺผานิ จ **ปทฺมานิ** [264] ท่าน จักเห็นบัวที่มีดอกน้อมลงแล้ว

ระหว่าง ส อักษร กับ ต อักษร

ตัวอย่างเช่น

อุทฺธสฺเต อรุเณ[265] เมื่ออรุณขึ้นแล้ว

วิทฺธสฺตา วินฬีกตา[266] (อาสวะเหล่านั้น)... เรากำจัดเสียแล้ว กระทำให้ปราศจากเครื่องผูกรัด

และระหว่าง ส อักษร กับ น อักษร

ตัวอย่างเช่น

อสฺนาถ ขาทถ[267] ท่านทั้งหลาย จงเคี้ยวกินเถิด

ดังนั้น แม้ในตัวอย่างเป็นต้นว่า **นานารตฺเน จ มาณิเย** ก็ปรากฏเป็นรูปสังโยค (ตัวกล้ำ) ระหว่าง ต อักษร กับ น อักษรได้เช่นกัน.

วาติ กึ ?

ถาม. บทว่า วา มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า ไม่มีการแปลง รตน เป็น รตฺน บ้าง

ตัวอย่างเช่น

รตนานิ ปวตฺตยึสุ ประกาศพระรัตนตรัย

๕๓๔.เมรยสฺส มชฺฌากาโร เอตฺตํ.

คาถายํ ในคาถา **มชฺฌากาโร** อ. อ อักษรในท่ามกลาง **เมรยสฺส** แห่ง เมรย ศัพท์ **อาปชฺชติ** ย่อมถึง **เอตฺตํ** ซึ่งความเป็น เอ **วา** บ้าง.

เมรยสทฺทสฺส มชฺเฌ อกาโร เอตฺตมาปชฺชติ วา คาถายํ.

ในคาถา แปลง อ อักษรในท่ามกลาง เมรย ศัพท์เป็น เอ ได้บ้าง.

ตัวอย่างเช่น

สุราเมเรยปานานิ - นรชนใด ย่อมดื่ม สุราและเมรัยเป็นประจำ

โย นโร อนุยุญฺชติ [268]

๕๓๕. เหตาธิปติโต สฺมึโน ยา ปจฺจยวจเน.

ปจฺจยวจเน ในเพราะการระบุถึงปัจจยธรรม (ในคัมภีร์ ปัฏฐาน) **ยา** อ. การแปลงเป็น ยา **สมึโน** แห่ง สฺมึ วิภัตติ **ปรสฺส** อันเป็น เบื้องหลัง **เหตาธิปติโต** จากคำว่า เหตุ และ อธิปติ **โหติ** ย่อมมี **วา** บ้าง.

ตัวอย่างเช่น

เหตุยา ตีณิ วิสัชชนา ๓ ประการ มีในเหตุปัจจัย

อธิปติยา สตฺต วิสัชชนา ๗ ประการ มีในอธิปติปัจจัย

วาธิการตฺตา วาติ กึ ?

ถาม. บทว่า วา ที่ตามมา มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่าไม่มีการแปลง สฺมึ เป็น ยา บ้าง

ตัวอย่างเช่น

เหตุสฺมึ, อธิปติสฺมึ ในเหตุปัจจัย, ในอธิปติปัจจัย

๕๓๖. อตฺถินตฺถิโต ปจฺจยวจเน วา นิจฺจํ สสฺส จ.

ปจฺจยวจเน วา ในเพราะการระบุถึงปัจจยธรรม หรือใน เพราะการไม่ระบุถึงปัจจยธรรม **ยา** อ. การแปลง เป็น ยา **สสฺส จ** แห่ง ส วิภัตติด้วย **สฺมึโน จ** แห่ง สฺมึ วิภัตติด้วย **ปรสฺส** อันเป็นเบื้องหลัง **อตฺถินตฺถิโต** จาก อตฺถิ ศัพท์ และ นตฺถิ ศัพท์ **โหติ** ย่อมมี **นิจฺจํ** แน่นอน.

อตฺถินตฺถิสทฺทโต สสฺส จ สฺมึโน จ นิจฺจํ ยาอาเทโส โหติ ปจฺจยวจเน วา อปจฺจยวจเน วา.

เพราะการระบุถึงปัจจยธรรมก็ดี ไม่ระบุถึงปัจจยธรรมก็ดี (ในคัมภีร์ปัฏฐาน) หลัง อตฺถิ และ นตฺถิ ศัพท์ แปลง ส วิภัตติและ สฺมึ วิภัตติเป็น ยา ได้แน่นอน

[ไม่ระบุถึงปัจจยธรรม]

ตัวอย่างเช่น

อตฺถิยา ภาโว **อตฺถิตา** ความเป็นแห่งสิ่งที่มีอยู่ ชื่อว่า อตฺถิตา (พูดถึงสิ่งที่มีอยู่ทั่วๆ ไป)

นตฺถิยา ภาโว **นตฺถิตา** ความเป็นแห่งสิ่งที่ไม่อยู่ ชื่อว่า นตฺถิตา

[ที่ระบุถึงปัจจยธรรม]

ตัวอย่างเช่น

อตฺถิยา นว วิสัชชนา ๙ ประการ มีในอัตถิปัจจัย

นตฺถิยา นว วิสัชชนา ๙ ประการ มีในนัตถิปัจจัย

เอตฺถ จ “อตฺถิตา อตฺถิตฺตนฺ”ติอาทิทสฺสนสามตฺถิเยน “อตฺถิยา นวา”ติอาทิสตฺตมี -ปโยคทสฺสนสามตฺถิเยน จ “อตฺถิยา ภาโว”ติอาทิฉฏฺฐีปโยโคปิ สมตฺถิโต ภวตีติ ทฏฺฐพฺพํ.

อนึ่ง ในตัวอย่างการลง ส วิภัตติท้าย อตฺถิ และ นตฺถิ ศัพท์นี้ พึงทราบว่า การลงฉัฏฐีวิภัตติท้าย อตฺถิ ศัพท์ว่า อตฺถิยา ภาโว เป็นต้น ก็สามารถมีได้ ด้วยเหตุ ๒ ประการคือ

๑. มีการใช้ศัพท์ว่า อตฺถิตา อตฺถิตฺตํ เป็นต้น ในพระบาลี

๒. มีตัวอย่างที่ประกอบด้วยสัตตมีวิภัตติว่า อตฺถิยา นว เป็นต้น[๑]

๕๓๗. อิตฺถิยมุปาสกาทิกสฺสิโก นิจฺจํ.

อิตฺถิยํ ในอิตถีลิงค์ **อิโก** อ. การแปลงเป็น อิก **อุปาสกา-ทิกสฺส** แห่ง อก ของศัพท์มี อุปาสก ศัพท์เป็นต้น **โหติ** ย่อมมี **นิจฺจํ** แน่นอน.

อิตฺถิลิงฺเค วตฺตพฺเพ อุปาสกสทฺทาทีนํ อกสฺส อิกาเทโส โหติ นิจฺจํ.

ในอิตถีลิงค์ แปลง อก ของ อุปาสก ศัพท์เป็นต้น เป็น อิก แน่นอน.

ตัวอย่างเช่น

อุปาสิกา อุบาสิกา

อคฺคสาวิกา อัครสาวิกา

มาณวิกา หญิงสาว

ทาริกา เด็กหญิง

อิตฺถิยนฺติ กึ ?

ถาม. บทว่า อิตฺถิยํ มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่าไม่มีการแปลง อก เป็น อิก ในปุงลิงค์ และ นปุงสกลิงค์

ตัวอย่างเช่น

อุปาสโก	อุบาสก
อคฺคสาวโก	อัครสาวก

๕๓๘. สญฺญายํ ยถารุตเมว.

สญฺญายํ ครั้นเมื่อชื่อเฉพาะ **ปณฺฑิเตน** อันบัณฑิต **วตฺตพฺพายํ** พึงกล่าว

รูปํ อ. รูปศัพท์ **โหติ** ย่อมมี **ยถารุตํ เอว** ตามศัพท์เดิม ในพระบาลี.

สญฺญายํ วตฺตพฺพายํ อาคเมสุ อาคตํ ยถารุตเมว รูปํ คเหตพฺพนฺ, น ตตฺถ อิกาเทสวิธานํ กาตพฺพนฺ.

ในกรณีที่ศัพท์ในพระบาลีระบุถึงชื่อของสิ่งต่างๆ ซึ่งใช้เป็นรูป"อิก" มาแต่เดิมก็ให้ถือ เอารูปศัพท์เดิมตามพระบาลีนั้น โดยไม่ต้องถือว่าเป็นการแปลง อก เป็น อิก.

ตัวอย่างเช่น

สาฬิโก	นกสาลิกาตัวผู้
สาฬิกา	นกสาสิกาตัวเมีย
เสผาลิกา	ต้นสุพรรณิกา
นวมาลิกา	ต้นมะลิซ้อน
มลฺลิกา	พระนางมัลลิกา
เอสิกา	เสาระเนียด
มานิกา	๑ กระเฌอ

๕๓๙. ตูริยสฺส ตูโร.

ตูโร อ. การแปลงเป็น ตูร **ตูริยสฺส** แห่ง ตูริย ศัพท์ **โหติ** ย่อมมี.

ตูริยสทฺทสฺส อตฺตโน สมานเลเสน ตูราเทโส โหติ.

แปลง ตูริย เป็น ตูร โดยอาศัยการเทียบเสียงที่ใกล้เคียงกัน.

ตัวอย่างเช่น

ตูรํ ตูริยํ วา	ดนตรี
เทวตูราปิ® วชฺชยุ[269]	ทิพยคีตะทั้งหลาย ย่อมบรรเลง

๕๔๐. สูริยสฺส สูร.

สูร อ. การแปลงเป็น สูร **สูริยสฺส** แห่ง สูริย ศัพท์ **โหติ** ย่อมมี.

[แปลง สูริย เป็น สูร ได้].

ตัวอย่างเช่น

สูโร สูริโย วา พระอาทิตย์

อุสฺสูโร ชาโต สายแล้ว

จนฺทสูรสหสฺสานิ [270] พระจันทร์และพระอาทิตย์หลายพันดวง

๕๔๑. พฺยคฺฆสฺส วคฺฆ.

วคฺฆ อ. การแปลงเป็น วคฺฆ **พฺยคฺฆสฺส** แห่ง พฺยคฺฆ ศัพท์ **โหติ** ย่อมมี.

[แปลง พยคฺฆ เป็น วคฺฆ ได้].

ตัวอย่างเช่น

วคฺโฆ *พฺยคฺโฆ วา* เสือโคร่ง

อุภินฺนเมเตสํ ปทานํ วิ อคฺโฆติ เฉโท. อคฺโฆติ เจตฺถ อาสทฺโท ภุสตฺเถ อุปสคฺคปทํ, สญฺโญคปรตฺตา ปน รสฺโส ชาโต. วิวิเธ สตฺเต อาฆาเตตีติ วคฺโฆ, เอวํ พฺยคฺโฆ.

บททั้งสองนี้ ตัดบทว่า วิ+อคฺโฆ. อนึ่ง ในคำว่า อคฺโฆ นี้ อา ศัพท์ เป็นบทอุปสรรค ใช้ในความหมายว่า ยิ่ง หรือ แรง มีรูปเป็นรัสสะ เนื่องจากมีอักษร สังโยคอยู่เบื้องหลัง, มีรูป วิเคราะห์ว่า ผู้เบียดเบียนสัตว์ต่างๆ เพราะเหตุนั้น เรียกว่า วคฺฆ (=อา+หน+ร แปลง หน เป็น ฆ ซ้อน ค), แม้รูปว่า พฺยคฺโฆ ก็ให้ตั้งรูปวิเคราะห์โดยนัยเดียวกัน.

๕๔๒. อมฺหตุมฺหนฺตุราชพฺรหฺมตฺตสขสตฺถุปิตาทิโต สฺมานาว.

สฺมา อ. สฺมา วิภัตติ **ปรํ** อันเป็นเบื้องหลัง **อมฺหตุมฺหนฺตุราช-พฺรหฺมตฺตสขสตฺถุปิตาทิโต** จาก อมฺห ตุมฺห นฺตุ ราช พฺรหฺม อตฺต สข สตฺถุ และ ปิตุ เป็นต้น **ปณฺฑิเตน** อันบัณฑิต **ทฏฺฐพฺพํ** พึงทราบ **นา อิว** ว่าเป็นเพียงดัง นา วิภัตติ.

อมฺหตุมฺหนฺตุราชพฺรหฺมอตฺตสขปิตฺอิจฺเจวมาทิโต สฺมาวจนํ นาวจนมิว ทฏฺฐพฺพํ.

หลัง อมฺห ตุมฺห นฺตุ ราช พฺรหฺม อตฺต สข สตฺถุ และ ปิตุ ศัพท์เป็นต้น บัณฑิต พึงทราบ สฺมา วิภัตติว่าเป็นเหมือน นา วิภัตติ.

ตัวอย่างเช่น

มยา อเปติ ย่อมเว้น จากเรา

ตยา จากท่าน

คุณวตา จากผู้มีคุณ

รญฺญา จากพระราชา

พฺรหฺมุนา จากพรหม

อตฺตนา จากตน

สขินา จากเพื่อน

โก **สตฺถารา** สทิโส อตฺถิ ใคร่เล่า จักเหมือนกับพระศาสดา

ปุตฺโต **ปิตรา** สิปฺปํ คณฺหาติ บุตรย่อมเรียนศิลปะ จากบิดา

มาตรา อนฺตรธายติ ย่อมหายไปจากมารดา (หลบหน้ามารดา)

ภาตรา จากพี่น้องชาย

ธีตรา จากธิดา

๕๔๓. อมฺหสฺส มํ สมาเส.

สมาเส ในเพราะสมาส **มํ** อ. การแปลงเป็น มํ **อมฺหสฺส** แห่ง อมฺห ศัพท์ **โหติ** ย่อมมี.

[ในสมาส แปลง อมฺห เป็น มํ].

ตัวอย่างเช่น

เอเต คามณิ **มํทีปา**[๑] **-** แน่ะพ่อบ้าน ภิกษุเหล่านี้ มีเราเป็นที่พึ่ง

มํเลณา มํปฏิสรณา[271] มีเราเป็นที่อาศัย มีเราเป็นที่พำนัก

มมฺทิเทสิโก[๒] ภิกฺขุสงฺโฆ[272] ภิกษุสงฆ์ มีเราเป็นที่อ้าง

มํมุขํ ใบหน้าของเรา

๕๔๔. ตุมฺหสฺส ตฺวํ.

สมาเส ในเพราะสมาส **ตฺวํ** อ. การแปลงเป็น ตฺวํ **ตุมฺหสฺส** แห่ง ตุมฺห ศัพท์ **โหติ** ย่อมมี.

[ในสมาส แปลง ตุมฺห เป็น ตฺวํ].

ตัวอย่างเช่น

ตฺวํมุขํ กมเลเนว ตุลฺยํ ใบหน้าของท่าน งาม เหมือนดอกบัว

๕๔๕.ตุมฺหมฺหากำ ตมา โยเค ยสฺส ทฺวิตฺตำ.

โยเค ในเพราะ โยค ศัพท์ **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **ตมา** อ. การแปลงเป็น ต และ ม ท. **ตุมฺหมฺหากำ** แห่ง ตุมฺห ศัพท์ และ อมฺห ศัพท์ ท. **วตฺตมานานำ** อันเป็นไปอยู่ **สมาเส** ในสมาส **โหนฺติ** ย่อมมี **จ** ด้วย **ยการสฺส ทฺวิตฺตำ** อ.การซ้อน ย อักษร (การเทวภาวะ ย อักษร) **โหติ จ** ย่อมมีด้วย.

ตุมฺหอมฺหสทฺทานำ สมาเส วตฺตมานานำ ตการมการาเทสา โหนฺติ โยคสทฺเท ปเร, ยการสฺส จ เทฺว ภาโว โหติ.

ในสมาส เพราะ โยค ศัพท์อยู่เบื้องหลัง แปลง ตุมฺห เป็น ต แปลง อมฺห ศัพท์ เป็น ม แล้วซ้อน ย (กล่าวอีกนัยหนึ่ง แปลง ตุมฺห เป็น ตยฺ แปลง อมฺห เป็น มยฺ).

ตัวอย่างเช่น

ตยฺโยโค	การประกอบกับ ตุมฺห ศัพท์ (ตุมฺหโยค)
มยฺโยโค	การประกอบกับ อมฺห ศัพท์ (อมฺหโยค)

๕๔๖. วนฺตุสฺส ตุโลโป โน นิคฺคหีตำ มูลาทีสุ.

มูลาทีสุ ในเพราะศัพท์ ท. มี มูล ศัพท์เป็นต้น **ปเรสุ** อันเป็น เบื้องหลัง **ตุโลโป** อ. การลบ ตุ อักษร **วนฺตุสฺส** ของ วนฺตุ ปัจจัย **วตฺตมานสฺส** อันเป็นไปอยู่ **สมาเส** ในสมาส **โหติ จ** ย่อมมีด้วย **โน** อ. น อักษร **นิคฺคหีตำ** เป็นนิคคหิต **โหติ จ** ย่อมเป็นด้วย.

วนฺตุสทฺทสฺส สมาเส วตฺตมานสฺส ตุการโลโป โหติ สญฺญาคาหิภูโต นกาโร นิคฺคหีตำ โหติ มูลสทฺทา ทีสุ ปเรสุ.

๓. การกกปฺป

๓. การกกัณฑ์

อิโต ปรํ สสมฺพนฺธ์, วิภตฺติปฺปภวํ ฉธา.
การกํ วิภชิตฺวาน, ปวกฺขามิ สุณาถ เม.

ลำดับต่อจากนี้ข้าพเจ้าจักแสดงการกโดยจำแนก การกเป็น ๖ ประเภทพร้อมทั้งสัมพันธ์ อันเป็นที่มา ของการลงวิภัตติ, ขอท่านทั้งหลายจงตั้งใจศึกษา การกกัณฑ์ที่ข้าพเจ้ารจนานี้เถิด.

๕๔๗. กฺริยานิมิตฺตํ การกํ.

กฺริยานิมิตฺตํ อ. เหตุแห่งการทำกิริยาให้สำเร็จ **การกํ** ชื่อว่า การก **ภวติ** ย่อมมี.

[ความหมายการก]

ยํ สาธนสภาวตฺตา มุขฺยวเสน วา อุปจารวเสน วา กฺริยาภินิปฺผตฺติยา นิมิตฺตํ, ตํ วตฺถุ การกํ นาม ภวติ. มุโขฺยปจารวเสน หิ กฺริยํ กโรตีติ การกํ

สิ่งที่เป็นเหตุทำกิริยาให้สำเร็จ[๑] ไม่ว่าจะโดยตรงหรือโดยอ้อม[๒] ชื่อว่า การก เพราะ มีศักยภาพทำกิริยาให้สำเร็จได้ ดังมีรูปวิเคราะห์ว่า

มุโขฺยปจารวเสน กฺริยํ กโรตีติ การกํ
การก หมายถึงสิ่งที่ทำกิริยา[ให้สำเร็จ]ทั้งโดยตรงและโดยอ้อม

[การก ๖ ประเภท]

ตํ ฉพฺพิธํ กตฺตุกมฺมกรณสมฺปทานาปาทาโนกาสวเสน
การก มี ๖ ประเภท คือ:-

๑.	**กัตตุการก**	นามศัพท์ที่ทำหน้าที่เป็นผู้กระทำกิริยา
๒.	**กรรมการก**	นามศัพท์ที่ทำหน้าที่เป็นสิ่งที่ถูกกระทำ
๓.	**กรณการก**	นามศัพท์ที่ทำหน้าที่เป็นเครื่องมือของกิริยา
๔.	**สัมปทานการก**	นามศัพท์ที่ทำหน้าที่เป็นผู้รับวัตถุหรือกิริยา
๕.	**อปาทานการก**	นามศัพท์ที่ทำหน้าที่เป็นแดนหลีกออกของกิริยา

๖. **โอกาสการก** นามศัพท์ที่ทำหน้าที่เป็นสถานที่ตั้งของกิริยา

กฺริยาภิสมฺพนฺธลกฺขณํ การกํ.[๑]
การกมีความเกี่ยวเนื่องกับกิริยาเป็นลักษณะ[๒]

๕๔๘. โย กุรุเต โย วา ชายติ,[๓] **โส กตฺตา.**

> **การโก** อ. การก **โย** ใด **กุรุเต** ย่อมทำ **วา** หรือว่า **การโก** อ. การก **โย** ใด **ชายติ** ย่อมเกิด **การโก** อ. การก **โส** นั้น **กตฺตา** ชื่อว่า กัตตา **โหติ** ย่อมมี.

[ความหมายกัตตา]

โย อตฺตปฺปธาโน หุตฺวา คมนปจนาทิกํ กฺริยํ กุรุเต โย วา ชายติ, โส การโก กตฺตา นาม ภวติ, วาสทฺโท วิกปฺปนตฺโถ. เตน อญฺญปิ อตฺโถ โยเชตพฺโพ. กฺริยํ กโรตีติ กตฺตา. โส ติวิโธ สุทฺธกตฺตา เหตุกตฺตา กมฺมกตฺตาติ.

กัตตา หมายถึงผู้ทำกิริยามีการไปและการหุงเป็นต้นด้วยตนเองหรือผู้เกิดเอง. วา ศัพท์มีอรรถว่าวิกัปปนะ เพราะเหตุนั้น แม้ความหมายของกิริยาอื่นๆ ก็สามารถนำมา ประกอบใช้ได้ มีรูปวิเคราะห์ว่า

กฺริยํ กโรตีติ กตฺตา
การกใด ย่อมกระทำกิริยา เหตุนั้น การกนั้น ชื่อว่า กัตตา

กัตตานั้น มี ๓ ประเภทคือ
๑. สุทธกัตตา
๒. เหตุกัตตา
๓. กรรมกัตตา

ตตฺถ โย สยเมว กฺริยํ กโรติ, โส สุทฺธกตฺตา[๑] *นาม. ตํ ยถา? ปุริโส มคฺคํ คจฺฉติ, สูโท ภตฺตํ ปจติ, ปุตฺโต ชายติ, พุทฺเธน ชิโต มาโร, อุปคุตฺเตน พทฺโธ มาโร.*

บรรดากัตตา ๓ ประเภทนั้น:-

สุทธกัตตา หมายถึงกัตตาล้วนๆ ที่ทำกิริยาเอง (หมายความว่าเป็นผู้กระทำ กิริยาในประโยคของตนโดยตรง ไม่ระคนกับอรรถของเหตุกัตตาและกัมมกัตตา)

ตัวอย่างเช่น
ปุริโส มคฺคํ คจฺฉติ บุรุษ ย่อมไป สู่หนทาง
สูโท ภตฺตํ ปจติ พ่อครัว ย่อมหุงข้าว

ปุตฺโต ชายติ บุตร ย่อมเกิด

พุทฺเธน ชิโต มาโร มาร อันพุทธองค์ ทรงชนะแล้ว

อุปคุตฺเตน พทฺโธ มาโร มาร อันพระอุปคุต จับผูกแล้ว

โย อญฺญ์ กมฺมนิ โยเชติ, โส เหตุกตฺตา นาม. โส หิ ปรสฺส กฺริยาย การณภาเวน หิโนติ คจฺฉติ ปวตฺตตีติ เหตุ, เหตุ จ โส กตฺตา จาติ อตฺเถน เหตุกตฺตา. เทวทตฺตฺ คมยติ.

เหตุกัตตา หมายถึงกัตตาที่ใช้ผู้อื่นทำงาน, จริงอยู่ กัตตานั้น ชื่อว่า เหตุ เพราะเป็น เหตุให้ผู้อื่นทำกิริยา, ชื่อว่า เหตุกัตตา เพราะเป็นกัตตาที่เป็นเหตุใช้ให้ผู้อื่นที่มีความ สามารถทำกิริยานั้นๆ แทน ดังมีรูปวิเคราะห์ว่า

เหตุ จ โส กตฺตา จาติ เหตุกตฺตา

เหตุด้วย เหตุนั้น เป็นกัตตาด้วย เพราะเหตุนั้น ชื่อว่า เหตุกัตตา

ตัวอย่างเช่น

ยญฺญทตฺโต[๑] เทวทตฺตฺ คมยติ ยัญญทัต ใช้เทวทัตไป

โย ปน ปรสฺส กฺริยฺ ปฏิจฺจ กมฺมภูโตปิ สุกรตฺตา สยเมว สิชฺฌนฺโต วิย โหติ, โส กมฺมกตฺตา นาม กมฺมญฺจ ตฺ กตฺตา จาติ อตฺเถน.

กรรมกัตตา หมายถึงบทกรรมที่เป็นประธานในประโยคกรรมวาจกซึ่งถูกผู้อื่น ทำกิริยา แต่คล้ายกับว่าเป็นผู้ทำกิริยานั้นเอง (คือถูกยกย่องให้ใช้เป็นกัตตา) เพราะเป็นสิ่ง ที่ทำให้สำเร็จได้โดยง่าย ดังมีรูปวิเคราะห์ว่า

กมฺมญฺจ ตฺ กตฺตา จาติ กมฺมกตฺตา

กรรมด้วย กรรมนั้น เป็นกัตตาด้วย เพราะเหตุนั้น ชื่อว่า กัมมกัตตา

ตัวอย่างเช่น

สยเมว กโฏ กริยติ เสื่อทำเอง

สยเมว ปจิยติ โอทโน ข้าวหุงเอง

เอวฺ ติวิธา ภวนฺติ กตฺตาโร.

กัตตา มี ๓ ประการ ด้วยประการฉะนี้.

[กัตตา ๕ ประเภท]

อปิจ อภิหิตกตฺตา อนภิหิตกตฺตา จาติ อิเม เทฺว, เต จ ตโยติ กตฺตูนฺ ปญฺจวิธตฺตมปิ อิจฺฉนฺติ ครู. ตตฺถ ปุริโส มคฺคฺ คจฺฉติ...

อีกนัยหนึ่ง

ตามมติของอาจารย์ทั้งหลาย กัตตามี ๕ ประเภท คือ

๑. สุทธกัตตา ๒. เหตุกัตตา ๓. กรรมกัตตา

๔. อภิหิตกัตตา ๕. อนภิหิตกัตตา

ตัวอย่างเช่น

ปุริโส มคฺคํ คจฺฉติ บุรุษ ไปสู่หนทาง

อยํ อภิหิตกตฺตา อาขฺยาเตน กถิตตฺตา.

กัตตาในตัวอย่างนี้ ชื่อว่า อภิหิตกัตตา เพราะเป็นกัตตาที่ถูกอาขยาตวิภัตติ (คือ ติวิภัตติ) ระบุถึง.

สูเทน ปจิยติ โอทโน ข้าว อันพ่อครัว หุงอยู่

อหินา ทฏฺโฐ นโร ชน อันงู กัดแล้ว

อยํ อนภิหิตกตฺตา อาขฺยาเตน กิเตน วา อกถิตตฺตา.

กัตตาในตัวอย่างเหล่านี้ ชื่อว่า อนภิหิตกัตตา เพราะเป็นกัตตาที่ไม่ถูกอาขยาต วิภัตติและกิตปัจจัยระบุถึง.

อภินิปฺผาทนลกฺขณํ กตฺตุการกํ.

กัตตุการก มีหน้าที่ทำกิริยาให้สำเร็จ ด้วยประการฉะนี้.

กตฺตาอิจฺจเนน กฺวตฺโถ ? กตฺตริ ปฐมา ตติยา จ.

ถาม. บทว่า กตฺตา มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อนำไปใช้ในสูตรว่า กตฺตริ ปฐมา ตติยา จ

๕๔๙. อสนฺตํ สนฺตวฺ กปฺปิยติ, ตญฺจ.

วตฺถุ อ. สิ่ง **ยํ** ใด **อสนฺตํ** ที่ไม่มีปรากฏ **กปฺปิยติ** ย่อมถูก สมมติ **สนฺตํ อิว** ให้เป็นราวกะว่ามีปรากฏ, **วตฺถุ** อ. สิ่ง **ตํ** นั้น **กตฺตา** ชื่อว่า กัตตา **โหติ จ** ย่อมมีด้วย.

ยํ อสนฺตํ สนฺตํ วิย พุทฺธิยา ปริกปฺปิยติ, ตญฺจ กตฺตุสญฺญํ ภวติ.

ชาวโลก สามารถสมมุติสิ่งที่ไม่มี ให้เป็นกัตตาของประโยคได้.

ตัวอย่างเช่น

สญฺโญโค ชายติ การประกอบ ย่อมเกิด

อภาโว โหติ ความไม่มี มีอยู่

สสวิสาณํ ติฏฺฐติ เขากระต่าย ตั้งอยู่

อุทุมฺพรปุปฺผ์ วิกสติ ดอกมะเดื่อ ย่อมบาน
วณฺณาปุตฺโต ธาวติ บุตรหญิงหมัน ย่อมวิ่ง

๕๕๐. โย กาเรติ โย วา อุฏฺฐาปยติ, โส เหตุ.

การโก อ. การก **โย** ใด **ปุคฺคลำ** ยังบุคคล **อญฺญ์** อื่น **กาเรติ** ย่อมให้ทำ **วา** หรือว่า **การโก** อ. การก **โย** ใด **ปุคฺคลำ** ยังบุคคล **อญฺญ์** อื่น **อุฏฺฐาฐปยติ** ย่อมให้ลุกขึ้น, **การโก** อ. การก **โส** นั้น **เหตุ** ชื่อว่า เหตุ **โหติ** ย่อมมี.

อิธาปิ วาสทฺโท วิกปฺปนตฺโถ, เตน อญฺเญปิ อตฺถา โยเชตพฺพา.

วา ศัพท์แม้ในสูตรนี้มีวิกัปปนเป็นอรรถเช่นกัน, ดังนั้น แม้ความหมายของกิริยาอื่นๆ ก็สามารถนำมาประกอบใช้ได้.

เอวมุตฺตรตฺราปิ.

แม้ในสูตรถัดไป ก็มีคำอธิบายทำนองเดียวกัน.

ตัวอย่างเช่น

ปุริโส ปุริสำ กมฺมำ กาเรติ บุรุษ ยังบุรุษ ให้ทำงาน
อาสนา อุฏฺฐาเปติ ให้ลุกขึ้น จากอาสนะ
ปาสาณำ อุฏฺฐาปยติ ยังก้อนหิน ให้ผุดขึ้น

๕๕๑. ยำ กุรุเต ยำ วา ปสฺสติ, ตำ กมฺมำ.

ปุคฺคโล อ. บุคคล **กุรุเต** ย่อมกระทำ **ยำ** ซึ่งสิ่งใด **วา** หรือว่า **ปุคฺคโล** อ. บุคคล **ปสฺสติ** ย่อมเห็น **ยำ** ซึ่งสิ่งใด, **ตำ** อ. สิ่งนั้น **กมฺมำ** ชื่อว่า กรรม **โหติ** ย่อมมี.

กริเต ตำ กฺริยาย ปาปุณิยเตติ กมฺมำ, กฺริยาปตฺติลกฺขณำ กมฺมการกำ. ตำ ติวิธำ นิปฺผตฺตนียาทิวเสน. สตฺตวิธมปิ เกจิ อิจฺฉนฺติ อิจฺฉิตาทิวเสน.

กรรม หมายถึงสิ่งที่ถูกทำคือถูกกิริยาเข้าถึง, กรรมการก ที่มีลักษณะถูกกิริยาเข้า ถึงนั้นมี ๓ ประเภทมีนิปผัตตนียกรรมเป็นต้น, ส่วนอาจารย์บางท่าน จำแนกเป็น ๗ ประเภทมีอิจฉิตกรรมเป็นต้น.

ตตฺถ บรรดากรรมเหล่านั้น

ตัวอย่างเช่น

รถำ กโรติ ทำรถ (สร้างรถ)
สุขำ ชนยติ ย่อมให้ความสุขเกิดขึ้น

ปุตฺตํ วิชายติ ย่อมคลอดบุตร

อลทฺธํ ปตฺเถติ ย่อมปรารถนาสิ่งที่ยังไม่ได้

อิทํ นิปฺผตฺตนียํ นาม

ตัวอย่างข้างต้นนี้ ชื่อว่า นิปผัตตนียกรรม[๑]

กฏฺฐมงฺคารํ กโรติ ทำฟืนให้เป็นถ่าน

สุวณฺณํ เกยูรํ กฏกํ - ทำทองคำให้เป็นกำไลต้นแขน

วา กโรติ หรือให้เป็นกำไลมือ

วีหโย ลุนาติ เกี่ยวข้าวเปลือก

อิทํ วิกรณียํ นาม

ตัวอย่างข้างต้นนี้ ชื่อว่า วิกรณียกรรม.[๒]

ตํ ทุวิธํ ปริจฺจตฺตการณํ อปริจฺจตฺตการณนฺติ.

วิกรณียกรรม มี ๒ ประเภท คือ

๑. ปริจจัตตการณวิกรณียกรรม

๒. อปริจจัตตการณวิกรณียกรรม

ตตฺถ ปริจฺจตฺตการณ[๑] นาม ยํ การณสฺส วินาเสน สมฺภูตํ. อปริจฺจตฺตการณ นาม ยตฺถ การณภูเต วตฺถุมฺหิ วิชฺชมาเนเยว คุณนฺตรุปฺปตฺติยา โวหารเภโท ทิสฺสติ.

บรรดากรรม ๒ อย่างนั้น

ปริจจัตตการณวิกรณียกรรม ได้แก่กรรมที่ถูกเปลี่ยนแปลงโดยมีการละสภาพ ของกรรมเดิมนั้น

ตัวอย่างเช่น

กฏฺฐมงฺคารํ กโรติ ทำฟืนให้เป็นถ่าน

อปริจจัตตการณวิกรณียกรรม ได้แก่กรรมที่ถูกเปลี่ยนแปลง เพื่อนำมาใช้ในคุณ สมบัติอื่นๆ โดยไม่มีการละสภาพของกรรมเดิมนั้น

ตัวอย่างเช่น

สุวณฺณํ เกยูรํ กฏกํ - ทำทองคำให้เป็นกำไลต้นแขน

วา กโรติ หรือให้เป็นกำไลมือ[๒]

อุภยํ ปเนตํ ยถาทสฺสิตปฺปโยควเสน ทฏฺฐพฺพํ.

ก็ตัวอย่างของกรรมทั้งสองประเภทนั้น ได้แสดงมาแล้วข้างต้น.

นิเวสนํ ปวิสติ เข้าไปสู่บ้าน

อาทิจฺจ์ นมสฺสติ นอบน้อมพระอาทิตย์

รูปำ ปสฺสติ ดูรูป

ธมฺมำ สุณาติ ฟังธรรม

ปณฺฑิเต ปยิรุปาสติ คบหาเหล่าบัณฑิต

มนสา ปาฏลิปุตฺตำ คจฺฉติ ส่งใจไปเมืองปาฏลีบุตร

อิทำ ปาปนียำ นาม

ตัวอย่างข้างต้นนี้ ชื่อว่า ปาปนียกรรม[๑]

ตถา หิ “นิเวสนำ ปวิสตี”ติอาทีสุ นิเวสนาทีนำ กฺริยาย น โกจิ วิเสโส กริยติ อญฺญตฺร สมฺปตฺติมตฺตา.

จริงอย่างนั้น ในตัวอย่างว่า **นิเวสนำ ปวิสติ** เป็นต้น กรรมมี **นิเวสน** เป็นต้น ไม่ถูกกิริยาทำให้พิเศษอะไรๆ นอกจากกิริยาการเข้าถึงเพียงอย่างเดียวเท่านั้น.[๒]

“ภตฺตำ ภุญฺชติ”อิจฺจาทีสุ ภตฺตาทิ อิจฺฉิตกมฺมำ นาม. “วิสำ คิลติ”อิจฺจาทีสุ วิสำ อนิจฺฉิต-กมฺมำ นาม. “คามำ คจฺฉนฺโต รุกฺขมูลมุปสงฺกมติ”อิจฺจาทีสุ รุกฺขมูลาทิ เนวิจฺฉิตนานิจฺฉิตกมฺมำ นาม.

ในตัวอย่างเป็นต้นว่า

ภตฺตำ ภุญฺชติ บริโภคภัตร

บทว่า "ภตฺตำ" เป็นต้น ชื่อว่า อิจฉิตกรรม (กรรมที่ปรารถนา)

ในตัวอย่างเป็นต้นว่า

วิสำ คิลติ กลืนยาพิษ

บทว่า "วิสำ" ชื่อว่า อนิจฉิตกรรม (กรรมที่ไม่น่าปรารถนา)

ในตัวอย่างเป็นต้นว่า

คามำ คจฺฉนฺโต - รุกฺขมูลมุปสงฺกมติ เมื่อเดินทาง แวะพักที่โคนไม้

คำว่า “รุกฺขมูลำ” ชื่อว่า เนวิจฉิตนานิจฉิตกรรม (กรรมที่กล่าวไม่ได้ว่าน่า ปรารถนาหรือไม่น่าปรารถนา เป็นกรรมที่เข้าถึงโดยบังเอิญ)

“อชำ คามำ นยติ, ยญฺญทตฺถำ กมฺพลำ ยาจติ พฺราหฺมโณ, สมิทฺธำ ธนำ ภิกฺขติ, ราชานำ เอตทพฺรวี”ติอิจฺจาทีสุ อชาทโย กถิตกมฺมำ นาม. คามาทโย อกถิตกมฺมำ นาม

ในตัวอย่างเป็นต้นว่า

อชำ คามำ นยติ นำแพะไปสู่หมู่บ้าน

ยญฺญทตฺตำ กมฺพลำ - พราหมณ์ ขอผ้ากัมมพลกะยัญญทัต

ยาจติ พฺราหฺมโณ

สมิทฺธำ ธนำ ภิกฺขติ ขอทรัพย์ กะคนรวย

ราชานำ เอตทพฺรวิ ได้กราบทูลคำนั้นกะพระราชา

บทว่า "อชฺชำ, กมฺพลำ ธนำ และ วจนำ" ชื่อว่า กถิตกรรม (กรรมที่กิริยา ระบุถึงโดยตรง คือเป็นกรรมหลักหรือกรรมที่เป็นประธาน)

(ส่วน) บทว่า "คามำ, ยญฺญทตฺตำ, สมิทฺธำ, ราชานำ" ชื่อว่า อกถิตกรรม (กรรมที่กิริยา ไม่ได้ระบุถึงโดยตรง คือเป็นกรรมรองหรือกรรมที่ไม่ได้เป็นประธาน)

ตถา หิ “อชำ คามำ นยตี”ติ เอตฺถ อโช กถิตกมฺมำ ทฺวิกมฺมิกาย นยนกฺริยาย ปตฺตุมิจฺฉิตตรตฺตา, คาโม ปน อปฺปธานตฺตา อกถิตกมฺมำ.

อธิบายว่า ในตัวอย่างว่า **อชำ คามำ นยติ** (นำแพะไปยังหมู่บ้าน) นี้ คำว่า **อชำ** ชื่อว่า กถิตกรรม เพราะเป็นกรรมที่กิริยาการนำไปซึ่งเป็นทวิกัมมิกธาตุ (ธาตุที่มีสองกรรม)ระบุ-ถึงโดยตรง, ส่วน คำว่า **คามำ** ชื่อว่า อกถิตกรรม เพราะกิริยาการนำไป ไม่ได้ระบุถึง โดยตรง.

เอส นโย อิตเรสุปิ

แม้ในตัวอย่างที่เหลือ ก็มีนัยเช่นเดียวกัน.

ปุริโส ปุริสำ กมฺมำ กาเรติ อิจฺจาทีสุ ปน อาณตฺตปุริสาทโย กตฺตุกมฺมำ นาม กตฺตา จ โส กมฺมญฺจาติ อตฺเถน.

สำหรับบุรุษผู้ถูกใช้เป็นต้น ในตัวอย่างเป็นต้นว่า

ปุริโส ปุริสำ กมฺมำ กาเรติ บุรุษ ใช้ให้บุรุษทำงาน

บทว่า "ปุริสำ" ชื่อว่า กัตตุกรรม เพราะทำหน้าที่สองอย่างคือเป็นทั้งผู้ทำและ สิ่งที่ถูก ใช้ให้ทำในขณะเดียวกัน ดังมีรูปวิเคราะห์ว่า

กตฺตา จ โส กมฺมญฺจาติ กตฺตุกมฺมำ

กัตตาด้วย กัตตานั้นเป็นกรรมด้วย เพราะเหตุนั้น ชื่อว่า กัตตุกรรม

“มยา อิชฺชเต พุทฺโธ, ยญฺญทตฺโต กมฺพลำ ยาจิยเต พฺราหฺมเณน, นาโค มณึ ยาจิโต พฺราหฺมเณน” อิจฺเจวมาทีสุ พุทฺธาทโย อภิหิตกมฺมำ นาม อาขฺยาเตน ปจฺจเยน วา กถิตตฺตา.

ในตัวอย่างเป็นต้นว่า

มยา อิชฺชเต พุทฺโธ พระพุทธเจ้า อันเรา ย่อมบูชา

ยญฺญทตฺโต กมฺพลำ - ยัญญทัต ถูกพราหมณ์ ขอผ้ากัมมพล

ยาจิยเต พฺราหฺมเณน

นาโค มณึ ยาจิโต พญานาค ถูกพราหมณ์ ขอแก้วมณี

พฺราหฺมเณน[1]

บทว่า "พุทฺโธ" เป็นต้น ชื่อว่า อภิหิตกรรม เพราะเป็นกรรมที่ถูกอาขยาตวิภัตติ และกิตปัจจัย ระบุถึง

“ฉตฺตํ กโรติ, ฆฏํ กโรติ”อิจฺจาทีสุ ฉตฺตาทโย อนภิหิตกมฺมํ นาม อาขฺยาเตน อกถิตตฺตา.

ในตัวอย่างเป็นต้นว่า

ฉตฺตํ กโรติ ทำซึ่งฉัตร

ฆฏํ กโรติ ทำซึ่งหม้อ (ปั้นหม้อ)

บทว่า "ฉตฺตํ, ฆฏ์ ชื่อว่า อนภิหิตกรรม เพราะเป็นกรรมที่ไม่ถูกอาขยาตวิภัตติ (ติ วิภัตติ) ระบุถึง.

๕๕๒. เยน กุรุเต, เยน วา ปสฺสติ, ตมฺปิ กรณํ.

> **ปุคฺคโล** อ. บุคคล **กุรุเต** ย่อมกระทำ **เยน** ด้วยสิ่งใด **วา** หรือว่า **ปสฺสติ** ย่อมเห็น **เยน** ด้วยสิ่งใด, **ตมฺปิ** อ. สิ่งนั้น **กรณํ** ชื่อว่า กรณะ **โหติ** ย่อมมี.

กริยติ กฺริยํ ชเนติ อเนน กตฺตุโน อุปกรณภูเตน วตฺถุนาติ กรณ์.

กรณะ หมายถึงสิ่งที่ผู้ทำใช้เป็นอุปกรณ์ (เครื่องมือ) ในการทำกิริยาให้สำเร็จ.

เอตฺถ จ สติปิ สพฺพการกานํ กฺริยาสาธกตฺเต “เยน กุรุเต”ติอาทึ วิเสเสตฺวา วจนํ กตฺตูปกรณภูเตสุ สาธเนสุ สาธกตมสฺเสว คหณตฺถ์.

ก็เกี่ยวกับเรื่องนี้ แม้การกทั้งหมด จะสามารถทำกิริยาให้สำเร็จได้ก็ตาม, แต่การที่ ข้าพเจ้า ได้กล่าวเน้นด้วยคำว่า "เยน กุรุเต" เป็นต้น ก็เพื่อให้ทราบว่า บรรดาการกที่เป็น อุปกรณ์(เครื่องมือ)ของกัตตาทั้งหมดมีกรรมการกเป็นต้น กรณการกสามารถช่วยให้กิริยา สำเร็จ ได้มากกว่าการกอื่นๆ.

กฺริยาสมฺภารลกฺขณ์ กรณการกํ.

กรณการก มีลักษณะเป็นเครื่องมือของกัตตาเป็นต้นในการทำกิริยาอย่างนี้.

ตํ ทุวิธ์ อชฺฌตฺติกพาหิรวเสน.

กรณการก มี ๒ ประเภทคือ

อัชฌัตติกกรณการก กรณการกภายในร่างกาย

พาหิรกรณการก กรณการกภายนอกร่างกาย

[อัชฌัตติกกรณการก]

ตัวอย่างเช่น

จกฺขุนา รูปํ ปสฺสติ	เห็นรูปด้วยตา
โสเตน สทฺทํ สุณาติ	ฟังเสียงด้วยหู
มนสา ธมฺมํ วิชานาติ[2]	รู้ธรรมด้วยใจ
หตฺเถน กมฺมํ กโรติ	ทำการงานด้วยมือ

[พาหิรกรณการก]

ตัวอย่างเช่น

ปรสุนา รุกฺขํ ฉินฺทติ	ตัดต้นไม้ด้วยขวาน

๕๕๓. ยสฺส ทาตุกาโม ยสฺส วา รุจฺจติ, ตํ สมฺปทานํ.

ปุคฺคโล อ. บุคคล **ทาตุกาโม** ประสงค์จะให้ **ยสฺส** แก่การกใด **วา** หรือว่า (สจฺจ ์ คำสัตย์) **รุจฺจติ** เป็นที่ชอบใจ **ยสฺส** แก่การก ใด, **ตํ** การกนั้น **สมฺปทานํ** ชื่อว่า สัมปทาน **โหติ** ย่อมมี.

ยสฺส วา ทาตุกาโม, ยสฺส วา รุจฺจติ, ยสฺส วา ขมติ, ยสฺส วา ธารยเต, ตํ การกํ สมฺปทานสญฺญํ โหติ.

บุคคล ประสงค์จะให้แก่การกใดก็ดี, คำสัตย์เป็นต้น เป็นที่ชอบใจแก่การกใดก็ดี, เป็นที่ยอมรับแก่การกใดก็ดี, บุคคล ย่อมทรงไว้แก่การกใดก็ดี การกนั้น ชื่อว่า สัมปทาน

ตัวอย่างเช่น

สมณสฺส ทานํ ทาตุกาโม	ต้องการถวายทานแก่สมณะ
สมณสฺส จีวรํ ททาติ	ถวายจีวรแก่สมณะ
ตสฺส ปุริสสฺส ภตฺตํ รุจฺจติ	ภัตรเป็นที่ชอบใจแก่บุรุษนั้น
คมนํ มยฺหํ รุจฺจติ[3]	การไปเป็นที่ชอบใจแก่เรา
มา อายสฺมนฺตานมฺปิ -	การทำลายสงฆ์ อย่าเป็นที่ชอบใจ
สงฺฆเภโท รุจฺจิตฺถ[4]	แม้แก่พวกท่าน
เทวทตฺตสฺส สุวณฺณจฺฉตฺตํ -	ยัญญทัตต ย่อมทรงไว้ซึ่งฉัตรทอง
ธารยเต ยญฺญทตฺโต	แก่เทวทัต (กั้นฉัตรทอง)

[สัมปทาน ๓ ประเภท]

สมฺมา ปกาเรน อสฺส ททาตีติ สมฺปทานํ, ปฏิคฺคาหโก. ปฏิคฺคหณลกฺขณํ สมฺปทาน-การกํ. ตํ ปเนตํ สมฺปทานํ ติวิธํ โหติ อนิรากรณชฺเฌสนานุมติวเสน

สัมปทาน หมายถึงผู้ที่รับวัตถุที่เขาให้ด้วยดีโดยประการต่างๆ, ก็ สัมปทานการก มีลักษณะเป็นที่รับวัตถุนั้น มี ๓ ประเภทคือ

๑. อนิรากรณสัมปทาน ๒. อัชเฌสนสัมปทาน

๓. อนุมติสัมปทาน

ตถา หิ กิญฺจิ ทียมานสฺส อนิรากรเณน สมฺปทานสญฺญํ ลภติ. ยถา พุทฺธสฺส ปุปฺผํ ททาติ, รุกฺขสฺส ชลํ ททาตีติ. กิญฺจิ อชฺเฌสนํ ยาจกานํ โภชนํ ททาตีติ. กิญฺจิ อนุมติยา นารายณสฺส พลึ ททาตีติ.

อนิรากรณสัมปทาน หมายถึงสัมปทานที่ไม่ปฏิเสธวัตถุที่เขาให้

ตัวอย่างเช่น

พุทฺธสฺส ปุปฺผํ ททาติ ถวายดอกไม้แก่พระพุทธเจ้า

รุกฺขสฺส ชลํ ททาติ ให้น้ำแก่ต้นไม้ (รดน้ำต้นไม้)

อัชเฌสนสัมปทาน หมายถึงสัมปทานที่มีการร้องขอ, กระตุ้นเตือน

ตัวอย่างเช่น

ยาจกานํ โภชนํ ททาติ สละอาหารแก่พวกยาจก

อนุมติสัมปทาน หมายถึงสัมปทานที่มีความเห็นด้วยกับสิ่งที่เขาให้ [รับเฉพาะ สิ่งของที่เห็นว่าเหมาะสมกับตน จึงอนุญาตให้เขาให้]

ตัวอย่างเช่น

นารายนสฺส พลึ ททาติ ถวายเครื่องบวงสรวงแก่พระนารายณ์

ภิกฺขุสฺส ภตฺตํ ททาติ ถวายภัตรแก่ภิกษุ

[สัมปทานกับรุจธาตุ]

เอตฺถ จ สาสเน ยุตฺติโต โรจนตฺเถ สมฺปทานวจนญฺจ อุปโยควจนญฺจ ทิสฺสติ, "สมณสฺส โรจเต สจฺจํ, ตสฺส เต สคฺคกามสฺส, เอกตฺตมุปโรจิตํ. กิสฺสสฺสุ เอกธมฺมสฺส, วธํ โรเจสิ โคตม. ปุริสสฺส วธํ น โรเจยฺยํ. กึ นุ ชาตึ น โรเจสี"ติ อาทีสุ

อนึ่ง เกี่ยวกับสัมปทานการกนี้ โดยข้อยุตติทางคัมภีร์ฝ่ายพระศาสนา ปรากฏว่า ท้ายศัพท์ที่สัมพันธ์เข้ากับ รุจ ธาตุที่มีอรรถ ทิตฺติ ความรุ่งเรือง, โรจน ความชอบใจ อันเป็นกลุ่มของภูวาทิคณิกธาตุ มีใช้ ๒ รูป คือ จตุตถีวิภัตติ และทุติยาวิภัตติ

ตัวอย่างเช่น

สมณสฺส โรจเต สจฺจํ คำสัตย์ เป็นที่ชอบใจแก่สมณะ

ตสฺส เต สคฺคกามสฺส -	การหลีกออกเพียงผู้เดียว จงเป็นที่พอใจ
เอกตฺตมุปโรจิตํ[5]	แก่เธอนั้นผู้ปรารถนาสวรรค์
กิสฺสสฺสุ เอกธมฺมสฺส -	ข้าแต่พระโคดม พระองค์ ทรงพอพระทัย
วธํ โรเจสิ โคตม[6]	การกำจัดธรรมอย่างหนึ่งคืออะไร
ปุริสสฺส วธํ น โรเจยฺยํ[7]	เรา ไม่ชอบใจการเบียดเบียนบุรุษ
กึ นุ ชาตึ น โรเจสิ[8]	เพราะเหตุไรหนอ ท่าน จึงไม่พอใจการเกิด

รุจฺจนตฺเถ[a] *ปน สมฺปทานวจนเมว ทิสฺสติ “น เม รุจฺจติ ภทฺทนฺเต, อุลูกสฺสาภิเสจนนฺ*[9]*”ติ อาทีสุ.*

สำหรับท้ายศัพท์ที่สัมพันธ์เข้ากับ รุจ ธาตุที่มีอรรถ รุจฺจน ความชอบใจอันเป็นกลุ่ม ของทิวาทิคณิกธาตุ มีใช้เฉพาะจตุตถีวิภัตติเท่านั้น

ตัวอย่างเช่น

น เม รุจฺจติ ภทฺทนฺเต,-	ข้าแต่ท่านผู้เจริญ การแต่งตั้งนกเค้าแมว
อุลูกสฺสาภิเสจนํ	ให้เป็นหัวหน้าสัตว์ ไม่เป็นที่ชอบใจแก่เรา

ตสฺมา อยํ นีติ สาธุกํ มนสิกาตพฺพา.

เพราะเหตุนั้น หลักการนี้ ควรให้ความสนใจให้จงหนัก.

๕๕๔. สิลาฆหนุฐาสปธารปิหกุธทุหิสฺสาสฺสุยฺยราธิกฺขปจฺจาสุณ - อนุปติคิณปุพฺพกตฺตาโรจนตฺถตทตฺถตุมตฺถาลมตฺถ-มณฺญานาทรปฺปาณินิ นยนคตฺยตฺถกมฺมนิ อาสีสตฺถสมฺมุติ-ตติยตฺถาทีสุ จ.

การกํ อ. การก **ยํ** ใด **อตฺถิ** มีอยู่ **สิลาฆ...มณฺญานาทรปฺ-ปาณินิ จ** ในที่สัมพันธ์เกี่ยวข้องกับธาตุ ท. คือ สิลาฆธาตุ หนุธาตุฐาธาตุ สปธาตุ ธารธาตุ ปิหธาตุ กุธธาตุ ทุหธาตุ อิสฺสธาตุ อุสูยธาตุ ราธธาตุ และ อิกฺข, ธาตุท้ายศัพท์ซึ่ง เคยเป็นกัตตา ในประโยคหน้า ที่สัมพันธ์เข้ากับ สุ ธาตุ ซึ่งมี ปติ และ อา อุปสรรคเป็นบทหน้า, ท้ายศัพท์ซึ่งเคยเป็นกัตตา ในประโยคหน้าที่สัมพันธ์เข้ากับ เค ธาตุ ซึ่งมี อนุ และ ปติ อุปสรรคเป็นบทหน้า, ท้ายศัพท์ที่สัมพันธ์เข้ากับธาตุ ที่มีความหมายว่า อาโรจน (บอก,กล่าว), ท้ายศัพท์ ที่เป็นจุด มุ่งหมายของสิ่งนั้น, ท้ายศัพท์ที่เป็นจุดมุ่งหมายของกิริยา, ท้ายศัพท์ที่สัมพันธ์เข้ากับอรรถของ อลํ ศัพท์, ท้ายศัพท์ที่ สัมพันธ์เข้ากับ มน ธาตุ ในกรณีที่นำเอาสิ่งที่ไม่มีชีวิตมา เปรียบเทียบเป็นเชิงดูหมิ่นเหยียดหยามด้วย, **นยน-คตฺยตฺถกมฺมนิ จ** ท้ายศัพท์ที่ทำหน้าที่เป็น

กรรมของธาตุ ที่มีความหมายว่า นำไป และ ไปด้วย **อาสีสตฺถสมฺมุติ-ตติยตฺถาทีสุ จ** ท้ายศัพท์ที่สัมพันธ์เข้ากับศัพท์อันมีอรรถ ความปรารถนา, ท้ายศัพท์ที่สัมพันธ์เข้ากับ สมฺมุติ ศัพท์และ ลงในอรรถของตติยาวิภัตติ เป็นต้นด้วย **การกำ** อ. การก **ตำ** นั้น **สมฺปทานำ** ชื่อว่า สัมปทาน **โหติ** ย่อมมี.

สิลาฆ หนุฐา สปถธาร ปีห กุธ ทุห อิสฺสอิจฺเจเตสำ ธาตูนำ ปโยเค จ อุสฺสุยฺยตฺถานญฺจ ปโยเค ราธิกฺขปโยเค จ ปจฺจาสุณอนุปติคิณานำ ปุพฺพกตฺตริ จ อาโรจนตฺถโยเค ตทตฺเถ ตุมตฺเถ อลมตฺถปฺปโยเค จ มญฺญติปฺปโยเค อนาทเร อปฺปาณินิ จ นยนคตฺยตฺถานำ กมฺมนิ จ อาสีสตฺถปฺปโยเค จ สมฺมุติปฺปโยเค จ ตติยตฺถาทีสุ จ ตำ การกำ สมฺปทานสญฺญำ โหติ. [วุตฺติแปลเหมือนสูตร]

เอตฺถาทิสทฺเทน ปญฺจมีฉฏฺฐีสตฺตมีนมตฺโถ จ สารตฺโถ จ พหุวิโธ อกฺขรปฺปโยโค จ คหิโต, เอเตสุปิ จตุตฺถีวิภตฺติ ภวติ.

ด้วย **อาทิ** ศัพท์ในสูตรนี้ รวมเอาการตั้งชื่อสัมปทานในอรรถของปัญจมีวิภัตติ ฉัฏฐีวิภัตติ, สัตตมีวิภัตติ, ท้ายศัพท์ที่เกี่ยวข้องกับสิ่งที่มีสาระ และท้ายศัพท์ที่สัมพันธ์เข้า กับบทต่างๆ จำนวนมาก (มีผาสุ เป็นต้น). ลงจตุตถีวิภัตติ แม้ในอรรถเหล่านั้น.

บรรดาอรรถเหล่านั้น:-

สิลาฆปโยเค ตาว -

ลำดับแรก ลงจตุตถีวิภัตติท้ายศัพท์ที่สัมพันธ์เข้ากับ สิลาฆ ธาตุ

ตัวอย่างเช่น

พุทฺธสฺส สิลาฆเต	ย่อมสรรเสริญพระพุทธเจ้า
สกำ อุปชฺฌายสฺส สิลาฆเต	ย่อมสรรเสริญอุปัชฌาย์ของตน

เอตฺถ จ สิลาฆเตติ กตฺถติ โถเมตีติ อตฺโถ.

ก็ในตัวอย่างนี้ บทว่า สิลาฆเต มีความหมายว่าสรรเสริญ คือชมเชย,ยกย่อง.

หนุปโยเค -

ลงจตุตถีวิภัตติท้ายศัพท์ที่สัมพันธ์เข้ากับ หนุ ธาตุ®

ตัวอย่างเช่น

หนุเต มยฺหเมว	ย่อมลวงเรานั่นเทียว
หนุเต ตุยฺหเมว	ย่อมลวงท่านนั่นเทียว

เอตฺถ จ หนุเตติ อปนยติ, อปลปติ อลฺลาปสลฺลาปำ น กโรตีติ อตฺโถ.

ก็ในตัวอย่างนี้ คำว่า **หนุเต** คือไม่พูด ไม่กล่าว ไม่ทำการสนทนาปราศัย

ฐาปโยเค -

ลงจตุตถีวิภัตติ ท้ายศัพท์ที่สัมพันธ์เข้ากับฐา ธาตุ

ตัวอย่างเช่น

อุปติฏฺเฐยฺย สกฺยปุตฺตานำ -	ช่างไม้ พึงบำรุงภิกษุ
วฑฺฒกี	ผู้เป็นศากยบุตรทั้งหลาย

เอตฺถ จ อุปฏฺฐานำ นาม อุปคมนำ สทฺทตฺถวเสน, สงฺเกตตฺถวเสน ปน อุปฏฺฐหนนฺ”ติ อตฺโถ. ตถา หิ ครู “อนฺเนน ปาเนน อุปฏฺฐิโตสฺมี”ติ อุปคนฺตฺวาฐิโต อสฺมีติ อตฺถำ วทนฺติ สทฺทตฺถวเสน, สงฺเกตตฺถวเสน ปน “มาตาปิตุอุปฏฺฐานนฺ”ติ อาทีสุ วิย อุปฏฺฐหนำ อธิปฺเปตำ.

ก็คำว่า **อุปติฏฺเฐยฺย** หากแปลตามความหมายของศัพท์ แปลว่า “การเข้าไปใกล้”, หากแปลตามความหมายอันเป็นโวหารัตถะ แปลว่า “การบำรุง”.

จริงอย่างนั้น ในข้อความพระบาลีว่า อนฺเนน ปาเนน อุปฏฺฐิโตสฺมิ[๑,10] นี้ ครูทั้งหลาย ได้อธิบายบทว่า อุปฏฺฐิโต[๒] โดยสัททัตถะว่า อุปคนฺตฺวาฐิโต อสฺมิ (เราเข้าไปยืนอยู่อย่าง ใกล้ชิด). ส่วนความหมายที่เป็นโวหารัตถะ ท่านประสงค์เอาการบำรุง ดังในข้อความ พระบาลีว่า มาตาปิตุอุปฏฺฐานำ[11] “การบำรุงบิดามารดา”.

สปโยเค -

ลงจตุตถีวิภัตติ ท้ายศัพท์ที่สัมพันธ์เข้ากับ สป[๓] ธาตุ

ตัวอย่างเช่น

สปถมฺปิ เต สมฺม อหำ กโรมิ[12]	เพื่อนเอ๋ย เราทำแม้ซึ่งคำสาบานต่อเธอ
มยฺหำ สปเต	เขาสาบานต่อเรา
ตุยฺหำ สปเต	เขาสาบานต่อท่าน

เอตฺถ จ สปเตติ สปถำ กโรตีติ อตฺโถ.

ก็ในที่นี้ คำว่า **สปเต** คือทำการสาบาน.

สปถญฺจ นาม ปเรสำ โตสาปนตฺถำ สจฺจกรณำ

อลงฺกตา สุวสนา	**มาลินี จนฺทนุสฺสทา.**
เอกิกา สยเน เสตุ	**ยา เต อมฺเพ อวาหรี”ติ**[13]

อาทีสุ วิย.

ก็ชื่อว่าการสาบาน ได้แก่การตั้งสัจจะ เพื่อให้ผู้อื่นเกิดความพอใจเหมือนในข้อ ความในพระบาลีเป็นต้นว่า:-

หากหญิงใด ลักขโมยมะม่วงของท่าน, หญิงนั้น แม้จะมี ที่อยู่อันสะอาด ตบแต่งร่างกายด้วยเสื้อผ้าอาภรณ์ที่งดงาม ทัดทรงดอกไม้ หอมฟุ้งไปด้วยแก่นจันทร์, ขอให้จงนอน บนที่นอนแต่เพียงผู้เดียวเถิด.

“ปุริโส อตฺตโน เวรึ สปตี”ติอาทีสุ ปน ปเรสํ โตสาปนตฺถํ สจฺจกรณํ น โหติ, ตสฺมา ตาทิเสสุฐาเนสุ สมฺปทานสญฺญา น โหตีติ ทฏฺฐพฺพํ.

สำหรับในข้อความเป็นต้นว่า

ปุริโส อตฺตโน เวรึ สปติ

บุรุษ ย่อมสาบแช่งศัตรูของตน

ตัวอย่างนี้ มิใช่เป็นการตั้งสัจจะเพื่อให้ผู้อื่นเกิดความพอใจ. เพราะเหตุนั้น พึงทราบ ว่า ในฐานะเช่นนั้น ไม่สามารถตั้งชื่อสัมปทานได้.

ธารยติปฺปโยค -

ลงจตุตถีวิภัตติ ท้ายศัพท์ที่สัมพันธ์เข้ากับ ธร ธาตุ (ในความหมายเป็นหนี้)

ตัวอย่างเช่น

อิธ คหปติ กุลปุตฺโต น กสฺสจิ -	แน่ะคฤหบดี กุลบุตรในโลกนี้ ไม่ควรเป็น
กิญฺจิ ธาเรติ อปฺปํ วา พหุ๋ วา[14]	หนี้อะไรใครไม่ว่าจะน้อยหรือมากก็ตาม
สุวณฺณํ เต ธารยเต	เขาเป็นหนี้ทองคำแก่ท่าน
ตสฺส รญฺโญ มยํ นาคํ ธารยาม	พวกเรา เป็นหนี้ช้างแก่พระราชานั้น

ตตฺถ ธารยเตติ อิณวเสน คณฺหาติ, อิณํ กตฺวา คณฺหาตีติ อตฺโถ. เอตฺถ ธนิโกเยว สมฺปทานํ.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **ธารยเต** ได้แก่ถือเอาโดยความเป็นหนี้ ความหมาย ก็คือติดหนี้, ในตัวอย่างนี้ เจ้าของทรัพย์ (เจ้าหนี้) เท่านั้น เป็นสัมปทาน.

ปิหปฺปโยเค -

ลงจตุตถีวิภัตติ ท้ายศัพท์ที่สัมพันธ์เข้ากับ ปิห ธาตุ

ตัวอย่างเช่น

เทวาปิ เตสํ ปิหยนฺติ -	แม้แต่หมู่เทวดา ย่อมชมเชยต่อ
สมฺพุทฺธานํ สตีมตๆ[15]	พระสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้มีสติเหล่านั้น
พุทฺธสฺส อญฺญติตฺถิยา -	พวกอัญญเดียรถีย์ ย่อมชมเชย
ปิหยนฺติ	ต่อพระพุทธเจ้า
เทวา ทสฺสนกามา เต[16]	เหล่าทวยเทพ ต้องการพบท่าน

อิโต อิจฺฉามิ ภทนฺตสฺสาติ อิทำ ปน สริจฺฉาโยเค กมฺมนิ ฉฏฺฐิยนฺตำ ปทนฺติ ทฏฺฐพฺพำ.

ส่วนข้อความนี้ว่า

อิโต อิจฺฉามิ ภทนฺตสฺส เหตุนี้ เรา จึงปรารถนาท่าน

พึงทราบว่า คำว่า **ภทนฺตสฺส** เป็นบทที่ลงท้ายด้วยฉัฏฐีวิภัตติในอรรถกรรม ที่ สัมพันธ์เข้ากับ สร ธาตุ และ อิสุ ธาตุ.

กุธทุหอิสฺสอุสฺสุยฺยตฺถานำ ปโยเค -

ลงจตุตถีวิภัตติ ท้ายศัพท์ที่สัมพันธ์เข้ากับ กุธ ธาตุ, ทุห® ธาตุ, อิสฺส ธาตุ และ อุสฺสูยธาตุ

ตัวอย่างเช่น

กุชฺฌติ เทวทตฺตสฺส	ย่อมโกรธต่อพระเทวทัต
ตสฺส กุชฺฌ มหาวีร[17]	ข้าแต่มหาวีระ พระองค์ จงโกรธแก่เขา
ยทิหำ ตสฺส กุปฺเปยฺยำ[18]	ถ้าเรา พึงโกรธแก่หมองูนั้นไซร้
ทุหยติ ทิสานำ เมโฆ[19]	เมฆ ย่อมประทุษร้ายต่อทิศทั้งหลาย
โย มิตฺตานำ น ทุพฺภติ	ผู้ใด ย่อมไม่ประทุษร้ายต่อมิตรทั้งหลาย
เกจิ ปน “น ทุหตี”ติ ปฐนฺติ.	อาจารย์บางพวก ย่อมสวดว่า น ทุหติ.
ติตฺถิยา อิสฺสยนฺติ สมณานำ	พวกเดียรถีย์ ย่อมริษยาต่อเหล่าสมณะ
เทวา น อิสฺสนฺติ -	หมู่เทวดา ย่อมไม่ริษยาต่อความพยายาม
ปุริสปรกฺกมสฺส[20]	ของบุรุษ
อญฺญติตฺถิยา สมณานำ	พวกอัญญเดียรถีย์ ย่อมริษยา
อุสฺสุยฺยนฺติ ลาภเคเธน	ต่อเหล่าสมณะด้วยความยึดติดในลาภ
ทุชฺชนา คุณวนฺตานำ -	เหล่าคนชั่ว ย่อมใส่ร้าย,ริษยาต่อเหล่าผู้มีคุณ
อุสฺสุยฺยนฺติ คุณสมิทฺธิยา	ด้วยความถึงพร้อมแห่งคุณ
กา อุสฺสูยา วิชานตำ[21]	การกล่าวโทษ (ความริษยา) ต่อท่านผู้รู้ทั้งหลาย จักมีอย่างไรเล่า

ทุติยา จ

ใช้เป็นรูปทุติยาวิภัตติบ้าง

ตัวอย่างเช่น

พฺราหฺมโณ วสฺสการำ - พราหมณ์ ย่อมกล่าวโทษ (ริษยา, ติเตียน)

พฺราหฺมณํ อุสฺสุยติ[22] ซึ่งวัสสการพราหมณ์

ราธอิกฺขอิจฺเจเตสํ ธาตูนํ ปโยเค

ลงจตุตถีวิภัตติ ท้ายศัพท์ที่สัมพันธ์เข้ากับ ราธธาตุ และ อิกฺข ธาตุ

ยสฺส วิปุจฺฉนํ กมฺมวิฺยาปนตฺถํ, ตํ การกํ สมฺปทานสญฺญํ โหติ.

ตตฺถ จ ทุติยา

การกล่าวในลักษณะเป็นเชิงคำถาม (เพื่อการหยั่งเชิง) กับการกใด เพื่อให้ผู้ถูก ถามชี้แจงถึงข้อบกพร่องของผู้ถาม, การกนั้น ชื่อว่า สัมปทาน, อนึ่ง ในสัมปทานนั้น ลงทุติยาวิภัตติได้บ้าง

[ราธ ธาตุ]

ตัวอย่างเช่น

อาราโธหํ รญฺโญ ข้าพเจ้า เป็นที่พอพระทัยแก่พระราชา

อาราโธหํ ราชานํ ใช้เป็นรูปว่า ราชานํ บ้างก็ได้

กฺยาหํ อยฺยานํ อปรชฺฌามิ[23] เรา ผิดต่อพระคุณเจ้าทั้งหลายหรือ

กฺยาหํ อยฺเย อปรชฺฌามิ ใช้เป็นรูปว่า อยฺเย บ้างก็ได้

[อิกฺข ธาตุ]

ตัวอย่างเช่น

อายสฺมโต อุปาลิสฺส - อุปสมฺปทาเปกฺโข อุปติสฺโส อุปติสสะ ผู้มุ่งอุปสมบทต่อท่านอุบาลีเถระ

อายสฺมนฺตํ อุปาลึ วา ใช้เป็นรูปว่า อุปาลึ บ้างก็ได้

จกฺขุ ชนสฺส ทสฺสนาย - ตํ วิย มญฺเญ[ฉ, 24] เป็นเสมือนราวกะว่าไม่เป็นภาพที่ติดตาชวน ให้ผู้พบเห็นอยากเห็นอีก

สุโณติสฺส ธาตุสฺส ปจฺจาโยเค โย เอตสฺส กมฺมุโน กตฺตา โส สมฺปทานสญฺโญ โหติ.

ในกรณีที่สัมพันธ์เข้ากับ สุ ธาตุ อันมี ปติ และ อา เป็นบทหน้า กัตตาใดของ กรรมนั้นอันอยู่ในประโยคหน้า, กัตตานั้น ชื่อว่าสัมปทาน[หมายความว่า เมื่อประโยค หลังมีกิริยาประกอบด้วย สุ ธาตุ ซึ่งมี ปติ และ อา เป็นบทหน้า ให้ลงจตุตถีวิภัตติ ท้ายศัพท์สัมปทานที่เคยเป็นกัตตาของกิริยาในประโยคหน้า]

ตัวอย่างเช่น

ภควา ภิกฺขู อามนฺเตสิ - พระผู้มีพระภาค ตรัสเรียกภิกษุทั้งหลายว่า

ภิกฺขโวติ, ภทนฺเตติ เต - ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย, พวกเธอ ทูลรับคำต่อ
ภิกฺขู ภควโต ปจฺจสฺโสสุ[25] พระผู้มีพระภาคเจ้าว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ

เอตฺถ จ ภควา อามนฺตนกฺริยาวเสน กมฺมภูตานํ ภิกฺขูนํ กตฺตา หุตฺวา ปจฺฉาสวน-กฺริยาวเสน สมฺปทานํ โหติ.

ก็ในตัวอย่างนี้ พระผู้มีพระภาค เป็นกัตตาของภิกษุทั้งหลายซึ่งเป็นกรรมด้วย สามารถแห่งกิริยาการตรัสเรียกในประโยคหน้า ส่วนในประโยคหลัง ทำหน้าที่เป็น สัมปทานด้วยสามารถแห่งกิริยาการรับฟัง.

เอวํ อกฺขรจินฺตกานํ มตวเสน อตฺโถ เวทิตพฺโพ. อาคมิกา ปน ภควโต วจนํ ปจฺจสฺ-โสสุนฺติ ฉฏฺฐีป โยคมิจฺฉนฺติ.

พึงทราบเนื้อความตามมติของนักไวยากรณ์ทั้งหลายอย่างนี้, ส่วนพระอรรถ กถาจารย์ ประสงค์ให้ลงฉัฏฐีวิภัตติอย่างนี้ว่า

ภควโต วจนํ ปจฺจสฺโสสุ รับซึ่งพระดำรัสของพระผู้มีพระภาค

สุโณติสฺส ธาตุสฺส ปโยเค ทฺวีสุ กมฺเมสุ ยํ กมฺมํ ปุพฺพํ กถิตกมฺมตฺตา, ตสฺส กมฺมุโน ปุพฺพสฺส โย กตฺตา, โส สมฺปทานสญฺโญ โหติ. ตํ ยถา ?

ในกรณีที่สัมพันธ์เข้ากับ เค ธาตุ อันมี อนุ และ ปติ เป็นบทหน้า บรรดากรรมทั้งสอง กรรมใดที่เป็นปธานกรรม เพราะเป็นกรรมที่ถูกกิริยาระบุถึงโดยตรง, กัตตาใด ของกรรมนั้นอันมีอยู่ในประโยคหน้า, กัตตานั้น ชื่อว่า สัมปทาน [หมายความว่า เมื่อ ประโยคหลังมีกิริยาประกอบด้วย เค ธาตุ อันมี อนุ, ปติ เป็นบทหน้า ให้ลงจตุตถีวิภัตติ ท้ายศัพท์สัมปทานที่เคยเป็นเหตุกัตตาของกิริยาในประโยคหน้า]

ตัวอย่างเช่น

ภิกฺขุ ชนํ ธมฺมํ สาเวติ, - ภิกษุ ยังชน ให้ฟังอยู่ซึ่งธรรม
ตสฺส ภิกฺขุโน ชโน อนุคิณาติ ชน ย่อมส่งเสียงตามแก่ภิกษุนั้น
ตสฺส ภิกฺขุโน ชโน ปติคิณาติ (หรือ) ย่อมอนุโมทนาต่อภิกษุนั้น
สาธุการทานาทินา ตํ ความหมายว่า ให้ภิกษุนั้นเกิดความ
อุสฺสาหยตีติ อตฺโถ. อุตสาหะด้วยการให้สาธุการเป็นต้น

เอตฺถ จ ชนนฺติ อกถิตกมฺมํ. ธมฺมนฺติ กถิตกมฺมํ. ภิกฺขุ ปน สวนกฺริยาวเสน กมฺมภูตสฺส ธมฺมสฺส กตฺตา หุตฺวา อนุคายนปฏิคายนกฺริยาวเสน สมฺปทานํ โหตีติ ทฏฺฐพฺพํ.

ก็ในตัวอย่างนี้ พึงทราบว่า คำว่า **ชนำ** เป็นอกถิตกรรม, คำว่า **ธมฺมำ** เป็นกถิตกรรม, ส่วนคำว่า **ภิกฺขุ** เป็นกัตตาของธรรมอันเป็นกรรมด้วยสามารถแห่งกิริยาการฟัง และเป็น สัมปทานด้วยสามารถแห่งกิริยาการส่งเสียงตามหรือกิริยาการอนุโมทนา.

อาโรจนตฺเถ[๑] -

ลงจตุตถีวิภัตติ ท้ายศัพท์ที่สัมพันธ์เข้ากับธาตุที่มีความหมายว่า “บอก, กล่าว”

ตัวอย่างเช่น

อาโรเจมิ โข เต มหาราช	มหาบพิตร อาตมภาพ จะบอกแด่พระองค์
ปฏิเวเทมิ โข เต มหาราช[26]	มหาบพิตร อาตมภาพ จะบอกแด่พระองค์

อามนฺตนตฺเถ ทุติยาเยว, น จตุตฺถี.

ส่วนท้ายศัพท์ที่สัมพันธ์เข้ากับ อามนฺตนกิริยา ให้ลงทุติยาวิภัตติเท่านั้น, ไม่ลง จตุตถีวิภัตติ

ตัวอย่างเช่น

หนฺททานิ ภิกฺขเว -	ภิกษุทั้งหลาย เอาเถิด บัดนี้ เราขอเตือน
อามนฺตยามิ โว[27]	พวกเธอทั้งหลาย
อามนฺตยสฺสุ โว ปุตฺเต[28]	ขอท่าน จงเตือนบุตรทั้งหลายของพวกท่าน

ตทตฺเถ -

ลงจตุตถีวิภัตติ ท้ายศัพท์ที่เป็นจุดประสงค์ของสิ่งนั้น

ตัวอย่างเช่น

อูนสฺส ปาริปูริยา[29]	เพื่อเสริมจีวรที่ยังพร่องให้บริบูรณ์
พุทฺธสฺส อตฺถาย ชีวิตำ - ปริจฺจชามิ	เรา สละชีวิตเพื่อประโยชน์ต่อพระพุทธเจ้า
อตฺถาย วต เม ภทฺทา, - สุณิสา ฆรมาคตา[30]	สะใภ้ผู้เจริญ มาสู่เรือนเพื่อเราโดยแท้

ตุมตฺเถ -

ลงจตุตถีวิภัตติ ท้ายศัพท์ที่เป็นความหมายของ ตุ ปัจจัย (จุดมุ่งหมาย ของกิริยา)

ตัวอย่างเช่น

โลกานุกมฺปาย[31]	เพื่ออนุเคราะห์โลก
โลกำ อนุกมฺปิตุนฺติ อตฺโถ	ความหมายก็คือเพื่ออนุเคราะห์ชาวโลก
ภิกฺขูนำ ผาสุวิหาราย[32]	เพื่อความอยู่ผาสุกของภิกษุทั้งหลาย

ผาสุวิหริตุนฺติ อตฺโถ ความหมายก็คือเพื่ออยู่อย่างเป็นสุข

อลมตฺถปโยเค จ สมฺปทานสญฺญา-

ตั้งชื่อเป็นสัมปทาน ในกรณีที่ศัพท์นั้นสัมพันธ์เข้ากับอรรถของ อลํ ศัพท์

เอตฺถ จ อลํสทฺทสฺส อตฺโถ อรหปฏิกฺเขปา.

ก็ในที่นี้ ความหมายของ อลํ ศัพท์ มี ๒ ประการคือ **อรห** “สมควร” และ **ปฏิกฺเขป** “ห้าม, ปฏิเสธ”

ตตฺถ บรรดาอรรถ ๒ อย่างนั้น:-

อรหตฺเถ -

ลงจตุตถีวิภัตติท้ายศัพท์ที่สัมพันธ์เข้ากับอรรถว่า อรห “สมควร”

ตัวอย่างเช่น

อลํ เม พุทฺโธ พระพุทธเจ้า ควรแก่เรา

อลํ เม รชฺชํ ราชสมบัติ ควรแก่เรา

อลํ ภิกฺขุ ปตฺตสฺส ภิกษุ คู่ควรแก่บาตร

อลํ มลฺโล มลฺลสฺส นักมวยปล้ำ คู่ควรแก่นักมวยปล้ำ

อรหติ มลฺโล มลฺลสฺส นักมวยปล้ำ คู่ควรแก่นักมวยปล้ำ

ปฏิกฺเขเป -

ลงจตุตถีวิภัตติ ท้ายศัพท์ที่สัมพันธ์เข้ากับอรรถว่า ปฏิกฺเขป “ห้าม”

ตัวอย่างเช่น

อลํ เต อิธ วาเสน[33] พอละ ด้วยการอยู่ในสถานที่นี้แก่ท่าน

อลํ เม หิรญฺญสุวณฺเณน พอละ ด้วยเงินและทองแก่เรา

กึ เต ชฏาหิ ทุมฺเมธ[34] แน่ะดาบสผู้มีปัญญาทราม ชฎาทั้งหลาย จะมีประโยชน์อะไรแก่ท่าน

มญฺญติปฺปโยเค อนาทเร อปฺปาณินิ -

ลงจตุตถีวิภัตติ ท้ายศัพท์ที่สัมพันธ์เข้ากับ มน ธาตุ ในความหมายไม่เอื้อเฟื้อ อาทรหรือในการดูหมิ่นโดยการเปรียบเทียบกับสิ่งที่ไม่มีชีวิต

ตัวอย่างเช่น

กฏฺฐสฺส ตุวํ มญฺเญ เรานึกว่าท่านเป็นท่อนไม้

กลิงฺครสฺส ตุวํ มญฺเญ เรานึกว่าท่านเป็นขอนไม้ (หรือแกลบ)

อนาทเรติ กิมตฺถํ ?

ถาม. บทว่า อนาทเร มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อให้ทราบว่า ในกรณีที่มีเนื้อความเอื้อเฟื้ออาทร หรือดูหมิ่นโดยการ เปรียบเทียบกับสิ่งที่มีชีวิตในเชิงยกย่อง ไม่ลงจตุตถีวิภัตติ

ตัวอย่างเช่น

สุวณฺณ ตำ มญฺเญ เรานึกว่าท่านเป็นทอง

อปฺปาณินีติ กิมตฺถ ?

ถาม. บทว่า อปฺปาณินิ มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อให้ทราบว่า ในกรณีที่เปรียบเทียบกับสิ่งที่มีชีวิต ไม่ลงจตุตถีวิภัตติ

ตัวอย่างเช่น

คทฺรภ ตุว มญฺเญ เรานึกว่าท่านเป็นฬา

นยนคตฺยตฺถกมฺมนิ -

ลงจตุตถีวิภัตติ ท้ายศัพท์ที่ทำหน้าที่เป็นกรรมของธาตุที่มีความหมายว่า “นำไป” และ “ไป”

ตัวอย่างเช่น

โย ม คเหตฺวาน ทกาย เนติ[35]	ผู้ใดนำเราไปสู่สระน้ำ
คามสฺส ปาเทน คโต	ไปแล้วสู่หมู่บ้านด้วยเท้า
อปฺโป สคฺคาย คจฺฉติ,[36]	สัตว์จำนวนน้อย ย่อมไปสู่สวรรค์
สคฺคสฺส คมเนน วา[37]	ใช้เป็นรูปว่า สคฺคสฺส บ้าง
มูลาย ปฏิกสฺเสยฺย,[38]	สงฆ์ พึงชักเข้าหาอาบัติเดิม,
กสฺส คติยนฺติ ธาตุ, -	กสฺส ธาตุใช้ในความหมายว่าไป
ปฏิกสฺเสยฺยาติ อากฑฺเฒยฺย, -	คำว่า ปฏิกสฺเสยฺย คือพึงดึงมา
ภิกฺขุ อาปตฺติมูล อาเนยฺยาติ -	หมายความว่าพึงนำภิกษุสู่อาบัติเดิม
อตฺโถ	

ทุติยา จ

ลงทุติยาวิภัตติบ้าง

ตัวอย่างเช่น

ทกำ เนติ	นำไปสู่สระน้ำ
คามำ ปาเทน คโต	ไปแล้ว สู่หมู่บ้านด้วยเท้า
อปฺโป สคฺคำ คจฺฉติ	สัตว์จำนวนน้อยนัก ย่อมไปสู่สวรรค์

มูลํ ปฏิกสฺเสยฺย สงฆ์ พึงชักเข้าหาอาบัติเดิม

อาสีสตฺเถ จ-

ลงจตุตถีวิภัตติ ท้ายศัพท์ที่สัมพันธ์กับศัพท์อันมีอรรถว่า “ความปรารถนา”

ตัวอย่างเช่น

อายสฺมโต ทีฆายุ โหตุ ขอความมีอายุยืน จงมีแด่ท่าน
ภทฺทํ ภวโต โหตุ ขอความเจริญ จงมีแด่ท่าน
กุสลํ ภวโต โหตุ ขอความสุขสบาย จงมีแด่ท่าน
สฺวาคตํ ภวโต โหตุ ยินดีต้อนรับท่าน

สมฺมุติปฺปโยเค -

ลงจตุตถีวิภัตติ ท้ายศัพท์ที่สัมพันธ์เข้ากับ สมฺมุติ ศัพท์

ตัวอย่างเช่น

สาธุ สมฺมุติ เม ตสฺส โปรดแต่งตั้งข้าพเจ้า เพื่อเข้าเฝ้า-
ภควโต ทสฺสนาย พระผู้มีพระภาคนั้นเถิด

ตติยตฺเถ -

ลงจตุตถีวิภัตติในอรรถของตติยาวิภัตติ

ตัวอย่างเช่น

อสกฺกตา จสฺม ธนญฺชยาย,[39]- พวกเราเป็นผู้อันพระเจ้าธนัญชัย
มยํ ธนญฺชเยน รญฺญา - ไม่สักการะแล้ว, หมายความว่า พวกเรา
อสกฺกตา ภวามาติ อตฺโถ เป็นผู้ที่พระเจ้าธนัญชัยไม่นับถือ

อาทิสทฺเทน ปญฺจมิยตฺเถ จ

ด้วย อาทิ ศัพท์ในสูตรนี้ ลงจตุตถีวิภัตติในอรรถปัญจมี และในอรรถวิภัตติอื่นๆ

ตัวอย่างเช่น

ภิยฺโยโส มตฺตาย[40] โดยยิ่งกว่าประมาณ

[ภิยฺโยโส มตฺตาย]

อยญฺหิ “ภิยฺโยโส มตฺตายา”ติ ปโยโค ปญฺจมีปโยโค “โย จ สีตญฺจ อุณฺหญฺจ, ติณา ภิยฺโย น มญฺญตี”ติ ปโยโค วิย.

ก็ตัวอย่างว่า ภิยฺโยโส มตฺตาย นี้ เป็นตัวอย่างที่ลงจตุตถีวิภัตติในอรรถปัญจมี วิภัตติเหมือนตัวอย่างว่า

โย จ สีตญฺจ อุณฺหญฺจ,- ก็ผู้ใด ไม่คำนึงถึงความหนาว
ติณา ภิยฺโย น มญฺญติ[41] และความร้อนให้มากไปกว่าหญ้า

ตตฺถ ภิยฺโยโสติ อิทำ ภิยฺโยสทฺเทน อติเรกตฺถวาจเกน นิปาเตน สมานตฺถำ นิปาตปทำ "อหำ ภิกฺขเว ยาวเท อากงฺขามิ วิวิจฺเจว กาเมหิ วิวิจฺจ อกุสเลหิ ธมฺเมหี"ติ เอตฺถ ยาวเทว-สทฺเทน สมานตฺถำ ยาวเทติ นิปาตปทำ วิย.

ในตัวอย่างนี้ คำว่า **ภิยฺโยโส** เป็นบทนิบาตที่มีความหมายเท่ากับ **ภิยฺโย** ศัพท์ ซึ่งเป็นนิบาตที่ระบุถึงความหมายว่า อติเรก (ยิ่งเกิน) เหมือนบทนิบาตว่า ยาวเท ที่มี ความหมายเท่ากับ ยาวเทว ดังมีหลักฐานจากพระบาลีว่า

อหำ ภิกฺขเว ยาวเท - ภิกษุทั้งหลาย เรา ย่อมหวังเพียงเพื่ออยู่สงัด
อากงฺขามิ วิวิจฺเจว - จากกาม สงัดจากอกุศลธรรมทั้งหลาย
กาเมหิ วิวิจฺจ อกุสเลหิ -
ธมฺเมหิ[42]

[ภิยฺโยโส เป็นนิบาต]

น เจตฺถ วตฺตพฺพำ "ภิยฺโยโสติ นิปาตปทำ นาม อตฺถีติ อาจริเยหิ นิทฺทิฏฺฐำ น ทิฏฺฐปุพฺพนฺ"ติ, อาจริเยหิ นิปาตา นามาติ อนิทฺทิฏฺฐานมฺปิ พหูนำ นิปาตานำ สาสเน ทิสฺสนโต."มำ กเต สกฺก กสฺสจี"ติ เอตฺถ หิ มนฺ"ติ อมฺหตฺเถ อุปโยควจนำ สพฺพนามิกปทำ. กเต"ติ นิปาตปทำ

ก็ เนื่องจากในคัมภีร์ทางฝ่ายพระศาสนา บทนิบาตที่อาจารย์ทั้งหลาย ไม่ได้ ระบุไว้ว่าเป็นนิบาต มีปรากฏเป็นจำนวนมาก ดังนั้น จึงไม่ควรแย้งว่า "ข้าพเจ้า ไม่เคย พบบทว่า ภิยฺโยโส ที่อาจารย์ทั้งหลาย แสดงไว้ว่าเป็นนิบาตที่ไหนเลย".

ก็ในตัวอย่างนี้ว่า

มำ กเต สกฺก กสฺสจิ[43] แน่ะท้าวสักกะ ร่างกายหรือจิตใจของบุคคลไรๆ ไม่พึงถูกเบียดเบียน เพราะอาศัยเรา

ในตัวอย่างนี้ บทว่า **มำ** เป็นบทสรรพนามที่ลงทุติยาวิภัตติในอรรถของ อมฺห ศัพท์, ส่วนบทว่า **กเต** เป็นบทนิบาต.

ตสฺมา สำสยำ อกตฺวา ภิยฺโยโส มตฺตายาติ เอตฺถ มตฺตโต ภิยฺโยติ อตฺโถ คเหตพฺโพ "ติณา ภิยฺโย"ติ เอตฺถ ติณโต ภิยฺโยติ อตฺโถ วิย.

เพราะเหตุนั้น ในคำว่า **ภิยฺโยโส มตฺตาย** นี้ พึงใช้ในความหมายว่า **มตฺตโต ภิยฺโย** “ยิ่งกว่าประมาณ” ได้อย่างไม่ต้องสงสัย เหมือนคำว่า **ติณา ภิยฺโย** ก็พึงใช้ใน ความหมายว่า **ติณโต ภิยฺโย** “ยิ่งกว่าหญ้า” ฉะนั้น.

อิมมตฺถเยว สนฺธาย โปราณา “ภิยฺโยโส มตฺตายาติ อติเรกปฺปมาเณนา[44]”ติ ตติยา-วิภตฺติวเสน อตฺถํ กถยึสุ. ปญฺจมีวิภตฺติ หิ กตฺถจิ ตติยาย สมานตฺตา “มตฺตาสุขปริจฺจาคา”ติ เอตฺถ วิย.

พระโบราณาจารย์ทั้งหลาย มีจุดประสงค์จะให้ใช้ในความหมายนี้นั่นแล จึงได้ แสดงความหมายของคำว่า ภิยฺโยโส มตฺตาย ด้วยตติยาวิภัตติว่า อติเรกปฺปมาเณน “โดยยิ่งกว่าประมาณ”. จริงอยู่ในบางที่ปัญจมีวิภัตติ มีความหมายเท่ากับตติยาวิภัตติ เหมือนในข้อความว่า

มตฺตาสุขปริจฺจาคา[45]	ด้วยการสละสุขเล็กน้อย, บทว่า ปริจฺจาคา
อปฺปมตฺติกสฺส สุขสฺส	มีความหมายเท่ากับบทว่า ปริจฺจาเคน
ปริจฺจาเคนาติ หิ อตฺโถ	(ด้วยการสละความสุขมีประมาณเล็กน้อย)

[ลิงค์ของ มตฺต ศัพท์]

เกจิ ปเนตฺถ วเทยฺยุ “มตฺตาสุขปริจฺจาคา’ติอาทีสุ ยสฺมา มตฺตาสทฺโท อิตฺถิลิงฺโค, ตสฺมา ‘ภิยฺโยโส มตฺตายา’ติ เอตฺถปิ ‘มตฺตายา’ติ อิทํ อิตฺถิลิงฺคตติเยกวจนนฺตํ, เตเนว หิ อติเรกปฺ-ปมาเณนาติ วิวรณํ กตนฺ”ติ

อนึ่ง เกี่ยวกับเรื่องนี้ อาจมีอาจารย์บางท่านท้วงว่า ในตัวอย่างว่า มตฺตาสุขปริจฺจาคา เป็นต้น **มตฺตา** ศัพท์เป็นอิตถีลิงค์ ดังนั้น คำว่า **มตฺตาย** ในคำว่า **ภิยฺโยโส มตฺตาย** จึงเป็นศัพท์อิตถีลิงค์ ตติยาวิภัตติเอกวจนะ. เพราะเหตุนั้น พระโบราณาจารย์ จึงได้อธิบาย[ภิยฺโยโส มตฺตาย] ด้วยบทว่า อติเรกปฺปมาเณน.

ตนฺน, กิญฺจาปิ “มตฺตาสุขปริจฺจาคา”ติอาทีสุ มตฺตาสทฺโท อิตฺถิลิงฺโค, ตถาปิ “มตฺตนฺ”ติ นปุสกลิงฺคมฺปิ พหูสุฏฺฐาเนสุ ทิสฺสติ.

คำท้วงของท่าน ไม่ถูกต้อง.

มตฺตา ศัพท์ ในตัวอย่างว่า มตฺตาสุขปริจฺจาคา เป็นต้น ถึงจะเป็นศัพท์อิตถีลิงค์ ก็ตาม, แต่ก็ปรากฏว่ายังมีการใช้เป็นรูปนปุงสกลิงค์ว่า "มตฺตํ" อีกเป็นจำนวนมาก.

ตสฺมา นปุสกลิงฺคโต มตฺตสทฺทโต จตุตฺเถกวจนสฺส อายาเทเส กเต “มตฺตายา”ติ รูปํ ภวติ, ตญฺจ “ภิยฺโยโส”ติ นิปาตปทโยคโต ปญฺจมิยตฺเถ “จตุตฺถี”ติ วิญฺญายติ.

ดังนั้น เมื่อแปลง ส จตุตถีวิภัตติท้าย มตฺต ศัพท์ที่เป็นนปุงสกลิงค์เป็น อาย แล้ว จึงได้รูปว่า มตฺตาย, และบทว่า มตฺตาย นั้น ก็เป็นที่ทราบกันดีอยู่ว่า "เป็นบทที่ลงจตุตถี- วิภัตติ" ในอรรถปัญจมี เพราะสัมพันธ์เข้ากับบทนิบาตว่า ภิยฺโยโส.

เกจิ ปน “ภิยฺโยโส มตฺตายา”ติ เอตฺถ “โส ปุคฺคโล มตฺตาย มทนตาย ภิยฺโย”ติ อตฺถํ วทนฺติ, ตํ สาสเน ปหารทานสทิสํ อติวิย น ยุชฺชติ

อนึ่ง ในคำว่า "**ภิยฺโยโส มตฺตาย**" นี้ ยังมีอาจารย์บางท่าน ได้อธิบายความหมาย ไว้อย่างนี้ว่า

โส ปุคฺคโล มตฺตาย มทนตาย ภิยฺโย

บุคคลนั้น เป็นผู้มากด้วยความมัวเมา

คำอธิบายของเกจิอาจารย์นั้น ไม่เหมาะสมเป็นอย่างยิ่ง คล้ายกับจะบิดเบือน คำสอนในคัมภีร์ทางฝ่ายพระศาสนา.

ฉฏฺฐิยตฺเถ จ -

ลงจตุตถีวิภัตติ ในอรรถฉัฏฐีวิภัตติ

ตัวอย่างเช่น

มหาคณาย ภตฺตา เม[46]	พญาหงส์ของเรา ผู้เป็นเจ้าแห่งฝูงหงส์

สตฺตมิยตฺเถ จ -

ลงจตุตถีวิภัตติ ในอรรถสัตตมี

ตัวอย่างเช่น

ตุยฺหญฺจสฺส อาวิกโรมิ	ข้าพเจ้า เปิดเผยอาบัติในท่าน
ตสฺส เม สกฺโก ปาตุรโหสิ	ท้าวสักกะ ปรากฏแล้วในเรานั้น

สารตฺเถ จ วตฺตพฺเพ จตุตฺถี วิภตฺติ ภวติ.

ในกรณีที่ต้องการระบุถึงสิ่งที่เป็นสาระ ให้ลงจตุตถีวิภัตติ.

สารตฺโถ นาม อุตฺตมตฺโถ, จินฺตาปนตฺโถ วา.

สารัตถะ หมายถึงสิ่งที่ประเสริฐ[เนื้อหาหลัก,ใจความสำคัญ] หรือสิ่งที่ทำให้เกิด ความคิดทางปัญญา

ตัวอย่างเช่น

เทเสตุ ภนฺเต ภควา -	ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ขอพระผู้มีพระภาค
ธมฺมํ ภิกฺขูนํ	จงแสดงธรรม แก่หมู่ภิกษุเถิด
เตสํ ผาสุ	ความผาสุขแก่ชนเหล่านั้น
เอตสฺส ปหิเณยฺย	พึงส่งไปแก่ชนนั่น
ยถา โน ภควา พฺยากเรยฺย -	พระผู้มีพระภาค พึงพยากรณ์ธรรม
ตถา เตสํ พฺยากริสฺสามิ	แก่พวกข้าพระองค์ โดยประการใด,

พวกข้าพระองค์ จักพยากรณ์ธรรมนั้น
แก่ชนเหล่านั้น แม้โดยประการนั้น

กปฺปติ สมณานํ อาโยโค	ความเพียร สมควร แก่เหล่าสมณะ
อมฺหากํ มณินา อตฺโถ	แก้วมณี มีประโยชน์แก่พวกเรา
พหูปการา ภนฺเต -	ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ พระนางมหาปชาบดี-
มหาปชาปติโคตมี ภควโต[47]	โคตมี เป็นผู้มีอุปการคุณมากแก่พระองค์
พหูปการา ภิกฺขเว -	ภิกษุทั้งหลาย มารดาและบิดา เป็นผู้มี-
มาตาปิตโร ปุตฺตานํ[48]	อุปการคุณมากแก่บุตรทั้งหลาย

ตถา อาทิสทฺเทน พหูสุ อกฺขรปฺปโยเคสุ จตุตฺถิยา ปวตฺติ เวทิตพฺพา.

ตํ ยถา?

เช่นเดียวกันนี้ ด้วยอาทิศัพท์ ให้ลงจตุตถีวิภัตติท้ายศัพท์ที่สัมพันธ์เข้ากับบทต่างๆ จำนวนมาก

ตัวอย่างเช่น

อุปมํ เต กริสฺสามิ[49]	เราจักทำการเปรียบแก่ท่าน
ธมฺมํ โว เทเสสฺสามิ[50]	เราจักแสดงธรรมแก่ท่าน
โก อตฺโถ สุปเนน เต[51]	ความหลับ จะมีประโยชน์อะไรแก่ท่าน
กิมตฺโถ เม พุทฺเธน	ประโยชน์อะไร ด้วยพระพุทธเจ้าแก่เรา
กฐินสฺส ทุสฺสํ	ผ้าเพื่อกฐิน
อาคนฺตุกสฺส ภตฺตํ	ภัตรเพื่อผู้มาเยือน

“ตติยตฺถาทีสุ จา”ติ จสทฺทคฺคหณํ อวุตฺตตฺถสมุจฺจยตฺถญฺเจว สมฺปทานคฺคหณตฺถญฺจ, กจฺจายเน ปน “สตฺตมฺยตฺเถสุ จา”ติ จสทฺทคฺคหณํ วิกปฺปนตฺถวาคฺคหณานุกฑฺฒนตฺถเมว.

การใส่ จ ศัพท์เข้ามา ในสูตรว่า ตติยตฺถาทีสุ จ[๑] เพื่อรวบรวมเนื้อความที่ไม่ได้กล่าว ไว้ในสูตร และเพื่อบังคับสัมปทานศัพท์ (จากสูตร ยสฺส ทาตุกาโม...) ให้ติดตามมาเฉพาะ สูตรนี้ (ไม่ให้ตามไปสู่สูตร ยโต อเปติ...)

ส่วน ในคัมภีร์กัจจายนะ การใส่ จ ศัพท์เข้ามา ในสูตรว่า สตฺตมยตฺเถสุ จ เพื่อบังคับ วา ศัพท์ที่มีอรรถวิกัปปนะ (จากสูตร ยสฺส ทาตุกาโม...) ให้ติดตามมา เฉพาะสูตรนี้ (ไม่ให้ตามไปสู่สูตร โย ธาโรตโม กาสํ...).

[วินิจฉัยสัมปทานการก]

เอตฺถ ปนฐตฺวา กิญฺจิ วทาม. สทฺทสตฺถวิทูนํ มตวเสน หิ “รชกสฺส วตฺถํ ททาติ, ยญฺญทตฺโต เทวทตฺตสฺส อิณํ ททาตี”ติอาทีสุ สมฺปทานสญฺญาย น ภวิตพฺพํ. สทฺทสตฺเถสุ หิ “ยสฺส สมฺมาปูชาพุทฺธิยา อนุคฺคหพุทฺธิยา วา ทียเต, ตํ สมฺปทานนฺ”ติ วุตฺตํ.

ก็ ณ ที่ตรงนี้ ข้าพเจ้า จะขอกล่าวสิ่งที่ควรกล่าวบางอย่างเกี่ยวกับเรื่องสัมปทาน การก ดังต่อไปนี้.

นักไวยากรณ์ฝ่ายสันสกฤต มีความเห็นว่า

คำว่า **รชกสฺส** ในข้อความว่า "รชกสฺส วตฺถํ ททาติ" ก็ดี,

คำว่า **เทวทตฺตสฺส** ในข้อความว่า "ยญฺญทตฺโต เทวทตฺตสฺส อิณํ ททาติ" ก็ดี

ไม่ควรได้ชื่อว่าสัมปทาน.

ด้วยว่า ในคัมภีร์ไวยากรณ์สันสกฤตทั้งหลาย (มีกาตันตระเป็นต้น) ได้แสดง ความหมายของสัมปทานการกไว้ดังนี้ว่า

ยสฺส สมฺมาปูชาพุทฺธิยา อนุคฺคหพุทฺธิยา วา ทียเต,
ตํ สมฺปทานํ[52]

ย่อมให้แก่การกใด เพื่อให้รู้ว่าเป็นการบูชา หรือเพื่อให้รู้ว่าเป็นการอนุเคราะห์ การกนั้น ชื่อว่า สมฺปทาน.[๑]

รชกสฺส วตฺถทานญฺเจว เทวทตฺตสฺส อิณทานญฺจ ปูชาวเสน วา อนุคฺคหวเสน วา น โหติ, อจฺจนฺตวจนญฺจ น โหติ,[๒] *ตสฺมา “สมฺมา ปกาเรน อสฺส ททาตีติ สมฺปทานนฺ”ติ อตฺเถน วิโรธนโต สมฺปทานสญฺญา น โหตี”ติ เตสํ ลทฺธิ.*

ท่านอาจารย์เหล่านั้น มีความเห็นว่า

การให้ผ้าช่างย้อม และการให้เทวทัตตกู้หนี้ ไม่ใช่เป็นการให้เพื่อบูชาหรือเพื่อ อนุเคราะห์อย่างแน่นอน ดังนั้น จึงไม่ชื่อว่าเป็นสัมปทาน เนื่องจากจะทำให้เกิดขัดแย้งกับ ความหมายของรูปวิเคราะห์ที่ว่า

สมฺมา ปกาเรน อสฺส ททาตีติ สมฺปทานํ

สัมปทานการก หมายถึงผู้ที่รับมอบสิ่งของที่เขาให้โดยเอื้อเฟื้อ คือให้เพื่อเป็น การบูชาคุณ หรือให้เพื่อเป็นการอนุเคราะห์.

เตเนว “รชกาย เทวทตฺตายา”ติ จ จตุตฺถีวิภตฺติ เตหิ น วิหิตา, ฉฏฺฐียเว วิหิตา “รชกสฺสา”ติอาทินาติ.

เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์เหล่านั้น จึงไม่ลงจตุตถีวิภัตติท้าย รชก, เทวทตฺต เป็นรูปว่า รชกาย และ เทวทตฺตาย, แต่ได้ลงฉัฏฐีวิภัตติท้ายศัพท์เหล่านั้น โดยนัยเป็นต้นว่า รชกสฺส, เทวทตฺตสฺส (ของช่างย้อม, ของเทวทัต).

เอตฺถ อสฺมากํ วินิจฺฉโย เอวํ เวทิตพฺโพ— ยทิ รชกสทฺโท วตฺถสทฺเทน สมฺพนฺธนีโย สิยา, รชกสฺส วตฺถํ อญฺญสฺส กสฺสจิ ททาตีติ อตฺโถ สิยา, รชโก จ สามี สิยา. ยทิ ปน โธวาปนตฺถาย วตฺถํ รชกสฺส ททาตีติ ทาเนน รชโก สมฺพนฺธนีโย สิยา, โส รชโก กถํ สมฺปทานํ นาม น สิยา ทานกฺริยาย ปฏิคฺคาหกภาเวฐิตตฺตา.

เกี่ยวกับเรื่องนี้ พึงทราบ ข้อวินิจฉัยของข้าพเจ้าอย่างนี้:-

หากสัมพันธ์ **รชก** ศัพท์เข้ากับ **วตฺถ** ศัพท์ไซร้, ในกรณีเช่นนี้ รชก ศัพท์ จะต้อง มีความหมายเป็นสามีพันธะ เช่น

รชกสฺส วตฺถํ อญฺญสฺส กสฺสจิ ททาติ

ย่อมให้ผ้าของช่างย้อม แก่ผู้ใดผู้หนึ่ง

หากสัมพันธ์ **รชก** ศัพท์เข้ากับ **ทาน** ศัพท์ (สัมพันธ์เข้ากับกิริยาการให้) ในกรณีเช่นนี้ รชก ศัพท์จะต้องได้ชื่อว่าเป็นสัมปทานการกอย่างแน่นอน เพราะดำรงอยู่ ในฐานะผู้รับกิริยาการให้ เช่น

โธวาปนตฺถาย วตฺถํ รชกสฺส ททาติ

ย่อมให้ผ้า แก่ช่างย้อม เพื่อต้องการจะให้ซัก

ตถา หิ “ยสฺส ทาตุกาโม”ติ จ "อจิตฺตึ กตฺวา อสกฺกตฺวา ภิกฺขุสฺส ภตฺตํ อทาสี”ติ จ อาทีสุปิ ทาตุกามตามตฺเตน วา อสกฺกจฺจทานมตฺเตน® วา โย ทานํ คณฺหิสฺสติ, โย จ ทานํ คณฺหาติ, เต สพฺเพ สมฺปทานา โหนฺติเยว สาสนยุตฺติวเสน.

จริงอย่างนั้น ในคัมภีร์ทางฝ่ายพระศาสนามีข้อยุติอย่างนี้ว่า

สัมปทาน หมายถึงผู้รับทั้งหมด ไม่ว่าผู้นั้น จักรับสิ่งของที่เขาประสงค์จะให้ ตาม คำที่ว่า ยสฺส ทาตุกาโม (ประสงค์จะให้แก่การกใด) หรือกำลังรับสิ่งของที่เขาให้โดยไม่ เคารพ ดังในข้อความที่ว่า อจิตฺตึ กตฺวา อสกฺกตฺวา ภิกฺขุสฺส ภตฺตํ อทาสิ (ถวาย ภัตรแก่ภิกษุ โดยไม่ตั้งใจ และไม่เคารพ).

อปิจ สาสเน “อตฺถาย หิตายา”ติ ตทตฺถปฺปโยคฺฆเปตฺวา “ทกาย เนติ, สคฺคาย คจฺฉติ, อสกฺกตา จสฺม ธนญฺชยาย, ภิยฺโยโส มตฺตาย, คณาย ภตฺตา”ติ ปโยเคสุ วิภตฺติวิปลฺลาสนยญฺจฆฺเปตฺวา นโมโยคทานโยคาทีสุ จตุตฺเถกวจนสฺส อายาเทโส น ลพฺภติ.

อีกนัยหนึ่ง ในคัมภีร์ทางฝ่ายพระศาสนา นอกจากตัวอย่างที่เป็นตทัตถสัมปทาน เช่น อตฺถาย หิตาย และตัวอย่างที่เป็นวิภัตติวิปัลลาสนัย เช่น ทกาย เนติ, สคฺคาย คจฺฉติ, อสกฺกตา จสฺม ธนญฺชยาย,

ภิยฺโยโส มตฺตาย, คณาย ภตฺตา เหล่านี้แล้ว ท้ายศัพท์ที่สัมพันธ์ กับ นโม และ ทานเป็นต้น ไม่มีการแปลง ส จตุตถีวิภัตติ เอกวจนะ เป็น อาย แต่อย่างใด.

เตน สงฺคีติตฺตยารูฬฺเห ปาวจเน "พุทฺธาย เทติ, นโม พุทฺธายา"ติอาทีนิ ปทานิ น สนฺติ. "พุทฺธ เสฏฺฐสฺส'ทาสาหํ, นโม กโรหิ นาคสฺสา"ติ เอวรูปานิเยว อายาเทสรหิตานิ ปทานิ ทิสฺสนฺติ.

เพราะเหตุนั้น ในพระพุทธพจน์ที่ได้รับการยกขึ้นสังคายนาทั้ง ๓ ครั้ง จึงไม่มีบทว่า พุทฺธาย เทติ, นโม พุทฺธาย เป็นต้น. ปรากฏเฉพาะบทที่ไม่แปลงเป็น อาย เท่านั้น

ตัวอย่างเช่น

พุทฺธเสฏฺฐสฺส'ทาสาหํ	เราได้ถวายทานแก่พระพุทธเจ้าผู้ประเสริฐ
นโม กโรหิ นาคสฺส[53]	จงทำความนอบน้อมแก่พระอรหันต์

ตสฺมา ยํ อฏฺฐสาลินิยา อาคตํ "เอโก ปุริโส กิลิฏฺฐวตฺถํ รชกสฺส อทาสี"ติ ปทํ, ตตฺถ รชกสฺสาติ จตุตฺถิยา ภวิตพฺพํ จตุตฺถีฉฏฺฐีนํ สพฺพปฺปกาเรน สนวิภตฺตีนํ รูปโต°ฐิตฏฺฐาเน สทิสตฺตา.

เพราะเหตุนั้น บทว่า **รชกสฺส** (ช่างย้อม) ที่มีปรากฏในข้อความของคัมภีร์ อัฏฐสาลินีอย่างนี้ว่า

เอโก ปุริโส กิลิฏฺฐวตฺถํ -	บุรุษคนหนึ่ง ได้ให้แล้วซึ่งผ้าอันสกปรก-
รชกสฺส อทาสิ[54]	ผืนหนึ่งแก่ช่างย้อม

จึงควรเป็นบทที่ลงจตุตถีวิภัตติ เพราะ ส และ นำ ทั้งฝ่ายจตุตถีวิภัตติ และ ฉัฏฐีวิภัตติ ใช้รูปเหมือนกันทุกประการ[๒].

ตถา หิ "อคฺคสฺส ทาตา เมธาวี"ติ อิมิสฺสา ปาฬิยา อตฺถํ วทนฺเตหิ ครูหิ "อคฺคสฺส ทาตาติ อคฺคสฺส รตนตฺตยสฺส ทาตา, อถวา อคฺคสฺส เทยฺยธมฺมสฺส ทาตา"ติ จตุตฺถีฉฏฺฐีนมตฺโถ วุตฺโต.

จริงอย่างนั้น พระอรรถกถาจารย์ทั้งหลาย เมื่อจะอธิบายพระบาลีนี้คือ อคฺคสฺส ทาตา เมธาวี[55] ก็ได้อธิบายเป็นจตุตถีวิภัตติและฉัฏฐีวิภัตติอย่างนี้ว่า

อคฺคสฺส ทาตาติ อคฺคสฺส รตนตฺตยสฺส ทาตา.

อถ วา **อคฺคสฺส เทยฺยธมฺมสฺส ทาตา**[๓]

บทว่า **อคฺคสฺส ทาตา** คือ เป็นผู้ถวาย (ทาน) แด่พระรัตนตรัยอันประเสริฐ. อีกอย่างหนึ่ง เป็นผู้ถวายซึ่งไทยธรรมอันเลิศ

อิติ สทฺทสตฺถยุตฺติโต รชโก สามี โหตุ ฉฏฺฐีวิภตฺติวเสน วุตฺตตฺตา, สาสนยุตฺติโต ปน สมฺปทานํ โหตุ จตุตฺถีฉฏฺฐีนํ อวิเสเสน วุตฺตตฺตา, กตฺถจิ กตฺถจิฏฺฐาเน เยภุยฺเยน ปาฬินยสทฺท-สตฺถนยานํ อญฺญมญฺญํ อจฺจนฺตวิรุทฺธตฺตา จ.

ด้วยเหตุดังที่กล่าวมา สรุปได้ดังนี้ว่า

ตามมติของคัมภีร์ไวยากรณ์สันสกฤต **รชก** ศัพท์ จะต้องเป็นสามีสัมพันธะ เพราะท่านแสดงไว้ด้วยรูปของฉัฏฐีวิภัตติ (รชกสฺส)

ตามมติของคัมภีร์ทางฝ่ายพระศาสนา รชก ศัพท์ จะต้องเป็นสัมปทานเท่านั้น เพราะรูปศัพท์ที่เป็นจตุตถีวิภัตติและฉัฏฐีวิภัตติท่านแสดงไว้ไม่ต่างกัน และเพราะโดยส่วน มากนัยแห่งพระบาลีและนัยแห่งคัมภีร์ไวยากรณ์สันสกฤตนั้น มีความขัดแย้งกันอย่างเห็น ได้ชัดหลายแห่ง.

ตถา หิ สทฺทสตฺเถ อาปสทฺโท พหุวจนนฺตํ อิตฺถิลิงฺคํ, ภควตา อาหจฺจภาสิเต ปุลฺลิงฺคํ เอกวจนนฺตํ, ตถา สทฺทสตฺเถ ทารสทฺโท พหุวจนนฺตํ ปุงฺลิงฺคํ, ปาวจเน วจนทฺวยยุตฺตํ ปุลฺลิงฺคํ. สทฺทสตฺเถ ธาตุสทฺโท เอกนฺตปุงฺลิงฺคํ, ปาวจเน เอกนฺตอิตฺถิลิงฺคํ,

ตัวอย่างเช่น

อาป ศัพท์ ในคัมภีร์ไวยากรณ์สันสกฤต ใช้เป็นอิตถีลิงค์พหุวจนะ, ส่วนในพุทธพจน์ ใช้เป็นปุงลิงค์เอกวจนะ

ทาร ศัพท์ ในคัมภีร์ไวยากรณ์สันสกฤต ใช้เป็นปุงลิงค์พหุวจนะ, ส่วนในพระพุทธ พจน์ ใช้เป็นปุงลิงค์เอกวจนะและพหุวจนะ

ธาตุ ศัพท์ในคัมภีร์ไวยากรณ์สันสกฤต ใช้เป็นปุงลิงค์อย่างเดียว, ส่วนในพุทธพจน์ ใช้เป็นอิตถีลิงค์อย่างเดียว

เอวมาทโย อญฺญมญฺญํ วิรุทฺธสทฺทคติโย ทิสฺสนฺติ.

ตามที่แสดงมานี้ จะเห็นได้ว่า พุทธพจน์และคัมภีร์ไวยากรณ์สันสกฤต มีการใช้ ศัพท์ที่ขัดแย้งกันและกันอย่างชัดเจน.

กิญฺจ ภิยฺโย สทฺทสตฺเถ “เทวทตฺตายา”ติ จตุตฺถี, ตํ “เทวทตฺตายา”ติ ปทํ ปาฬินยํ ปตฺวา วิภตฺติวิปลฺลาสวเสน ตติยาปญฺจมีฉฏฐีนมตฺเถ จตุตฺถี สิยา, น สุทฺธจตุตฺถี “ยญฺญทตฺโต เทวทตฺตาย อสกฺกโต”ติอาทินา โยเชตพฺพตฺตา “อสกฺกตา จสฺม ธนญฺชยายา”ติอาทีสุ วิย.

เช่นเดียวกันนี้

ในคัมภีร์ไวยากรณ์สันสกฤต บทว่า **เทวทตฺตาย** เป็นบทที่ลงจตุตถีวิภัตติ

ส่วนในพุทธพจน์ บทว่า **เทวทตฺตาย** นี้ เป็นบทที่ลงจตุตถีวิภัตติในอรรถตติยา-วิภัตติ, ปัญจมีวิภัตติและฉัฏฐีวิภัตติ ด้วยอำนาจวิภัตติวิปลาส, ไม่ใช่เป็นจตุตถีวิภัตติ ที่ลง ในอรรถสัมปทาน เพราะถูกนำมาใช้เป็นกัตตา โดยนัยเป็นต้นว่า ยญฺญทตฺโต เทวทตฺตาย อสกฺกโต "ยัญญทัต อันเทวทัต ไม่บูชาแล้ว"

ดังมีหลักฐานจากพระบาลีว่า

อสกฺกตา จสฺม ธนญฺชยาย

พวกเรา เป็นผู้อันพระเจ้าธนัญชัย ไม่สักการะแล้ว

กิญฺจ ภิยฺโย “คุโณ อสฺส อตฺถีติ คุณวา”ติ เอตฺถ สทฺทสตฺถนเยน “อสฺสา”ติ ปทำ ฉฏฺฐิยนฺตำ ภวติ, ปาฬินเย อฏฺฐกถานเย จ โอโลกิยมาเน อตฺถิสทฺทโยคโต จตุตฺถิยนฺตเมว ภวติ. กถำ ? อุเทตยำ จกฺขุมา เอก ราชา.[56]

อาสาวตี นาม ลตา, ชาตา จิตฺตลตาวเน.
ตสฺสา วสฺสสหสฺเสน, เอกำ นิพฺพตฺตเต ผลำ.
ตำ เทวา ปยิรุปาสนฺตี”ติ.

เช่นเดียวกันนี้:-

ในคัมภีร์ไวยากรณ์สันสกฤต บทว่า **อสฺส** ในรูปวิเคราะห์ว่า คุโณ อสฺส อตฺถีติ คุณวา เป็นบทที่ลง ฉัฏฐีวิภัตติ (แปลว่า คุณของผู้นั้น มีอยู่ เหตุนั้น ชื่อว่า คุณวา)

ส่วนในพุทธพจน์และอรรถกถา เป็นบทที่ลงจตุตถีวิภัตติเท่านั้น เพราะสัมพันธ์ เป็นสัมปทานเข้ากับ อตฺถิ ศัพท์

ดังมีหลักฐานจากพระบาลีว่า

อุเทตยำ จกฺขุมา เอกราชา
[หริสฺสวณฺโณ ปถวิปฺปภาโส]

พระอาทิตย์ ผู้เป็นดวงตาของโลก ผู้ยิ่งใหญ่พระองค์นี้
เสด็จอุทัยขึ้น ทรงพระรัศมีสีทองสาดส่องปฐพี

อาสาวตี นาม ลตา, ชาตา จิตฺตลตาวเน.
ตสฺสา วสฺสสหสฺเสน, เอกำ นิพฺพตฺตเต ผลำ.
ตำ เทวา ปยิรุปาสนฺติ.[57]

เถาวัลย์ นามว่า อาสาวตี มีอยู่ในอุทยานนามว่าจิตตลดา ๑๐๐๐ ปีออก
ผลหนึ่งครั้ง, มวลเทพ ย่อมเข้าไปเชยชม ผลไม้นั้น.

อิมา เทฺว ปาฬิโย “อสฺสา”ติ ปทสฺส จตุตฺถิยนฺตตฺตำ สาเธนฺติ. ตตฺถ จกฺขุมาติ สกลจกฺก-วาฬวาสีนำ อนฺธการำ วิธเมตฺวา จกฺขุปฏิลาภกรเณน ยำ เตน เตสำ ทฺวินฺนำ จกฺขุ, เตน จกฺขุมา สูริโย®.

ตัวอย่างจากพระพุทธพจน์ทั้งสองนี้ เป็นหลักฐานที่ชี้ชัดว่า บทว่า **อสฺส** ในรูป วิเคราะห์ว่า คุโณ อสฺส อตฺถีติ คุณวา เป็นบทที่ลงจตุตถีวิภัตติอย่างแน่นอน.

บรรดาบทเหล่านั้น:-

บทว่า **จกฺขุมา** มีอธิบายว่า พระอาทิตย์ ชื่อว่าให้จักษุแก่สัตว์ผู้อาศัยอยู่ใน จักรวาฬทั้งสิ้น เพราะเป็นผู้กำจัดความมืดแล้วทำให้ได้ดวงตา (คือทำให้มองเห็น) เพราะ เหตุนั้น พระอาทิตย์ จึงได้ชื่อว่าจักขุมา.

อตฺริทำ นิพฺพจนำ -

ในคำว่า **จกฺขุมา** และ **อาสาวตี** นี้ มีรูปวิเคราะห์ ดังต่อไปนี้:-

จกฺขุ เอตสฺส อตฺถีติ จกฺขุมา

ดวงตา มีอยู่ แก่พระอาทิตย์นั้น เพราะเหตุนั้น ชื่อว่า จกฺขุมา

จกฺขูติ จ กสฺส จกฺขุ? อาโลกทสฺสนสมตฺถำ มหาชนสฺส จกฺขุ

ถาม. ก็บทว่า จกฺขุ หมายเอาจักษุของใคร ?

ตอบ. หมายเอาจักษุของมหาชนที่สามารถมองเห็นได้

ตำ มหาชนสฺส จกฺขุ เอตสฺส สูริยสฺส อตฺถิ เตน ทินฺนตฺตาติ อตฺถวเสน สูริโย สมฺปทานำ ภวติ, น สามี, ทฺวินฺนำ สามีนำ เอตฺถ อนิจฺฉิตพฺพตฺตา

พระอาทิตย์ เป็นสัมปทาน ด้วยสามารถแห่งความหมายว่า “จักษุของมหาชนนั้น มีอยู่ แก่พระอาทิตย์นั้น เพราะสามารถทำให้ดวงตาของมหาชนมองเห็นได้, ไม่ใช่ สามีสัมพันธะ[๒] เพราะในที่นี้ ไม่ประสงค์เอาสามีสัมพันธะทั้งสองประเภท[๓]

ตถา **อาสา เอติสฺสา อตฺถีติ อาสาวตี**, เอวำนามิกา ลตา.

เช่นเดียวกันนี้

ความหวัง มีอยู่ แก่เถาวัลย์นั้น เพราะเหตุนั้น เถาวัลย์นั้น ชื่อว่า อาสาวตี หมายถึง เถาวัลย์ที่ได้ชื่ออย่างนี้.

อาสาติ จ กสฺส อาสา? เทวานำ อาสา

ถาม. ก็บทว่า อาสา เป็นความหวังของใคร ?

ตอบ. เป็นความหวังของเหล่าทวยเทพ

สา เทวานำ อาสา เอติสฺสา ลตาย อตฺถิ, ตำ ปฏิจฺจ อุปฺปชฺชนโตติ อตฺถวเสน ลตา สมฺปทานำ ภวติ, น สามี, ทฺวินฺนำ สามีนำ เอตฺถาปิ อนิจฺฉิตพฺพตฺตา.

เถาวัลย์ เป็นสัมปทาน ตามความหมายว่า “ความหวังของเหล่าทวยเทพนั้น มีอยู่ แก่เถาวัลย์นั้น เพราะเกิดขึ้นโดยอาศัยเถาวัลย์นั้น”, ไม่ใช่สามีสัมพันธะ เพราะในที่นี้ ไม่ประสงค์เอาสามีสัมพันธะทั้งสองประเภท.

เอวมาทิเก ปาฬินเย อฏฺฐกถานเย จ อุปปริกฺขิยมาเน ยถาวุตฺโต อตฺโถเยว ปาสฺโส, กึ สทฺทสตฺถนโย กริสฺสติ.

เมื่อตรวจสอบตามนัยพระบาลีและอรรถกถาเป็นต้นอย่างนี้แล้ว เห็นว่า ความหมาย ของบทว่า อสฺส ในรูปวิเคราะห์ว่า คุโณ อสฺส อตฺถีติ คุณวา เป็นสัมปทานเท่านั้น จึงจะ เหมาะสมที่สุด. นัยแห่งคัมภีร์ไวยากรณ์สันสกฤต จะทำอะไรได้ [คือจะเอานัยไวยากรณ์ สันสกฤต มาเทียบกับนัยพระบาลีเป็นการไม่เหมาะสมอย่างยิ่ง]

อถวา "รชกสฺส วตฺถํ ททาตี"ติ เอตฺถ สทฺทสตฺถนเยน ฉฏฺฐี โหตุ, รชกสฺส หตฺเถ วตฺถํ ททาตีติ อตฺถเมว มยํ คณฺหาม วจนเสสนยสฺสปิ ทสฺสนโต. เอวญฺจ สติ อุภินฺนํ นยานํ น โกจิ วิโรโธ.

อีกนัยหนึ่ง บทว่า **รชกสฺส** ในข้อความว่า **รชกสฺส วตฺถํ ททาติ** นี้ จะถือว่าเป็นบทที่ลงฉัฏฐีวิภัตติ (สัมพันธะ) ตามนัยแห่งคัมภีร์ไวยากรณ์สันสกฤตก็ได้. แต่ข้าพเจ้า จะยอมรับว่าเป็นบทที่ลงฉัฏฐีวิภัตติ ก็ต่อเมื่อมีการเพิ่มปาฐเสสะเข้ามาดังนี้ว่า

รชกสฺส <u>หตฺเถ</u> วตฺถํ ททาติ

บุคคล ย่อมให้ผ้าในมือของช่างย้อม

เพราะในพระคัมภีร์พระบาลี ปรากฏว่ามีการใช้วจนเสสนัยได้[๑]. ก็เมื่อเป็นเช่นนี้ นัยทั้งสองคือนัยทางคัมภีร์พระบาลีและนัยทางคัมภีร์ไวยากรณ์สันสกฤต ก็จะไม่เกิด ความขัดแย้งกันแต่อย่างใด.

๕๕๕. ยโต อเปติ ยโต วา อาคจฺฉติ ตทปาทานํ.

> **ปุคฺคโล** อ. บุคคล **อเปติ** ย่อมหลีกออก **ยโต** จากที่ใด, **วา** หรือว่า **ปุคฺคโล** อ. บุคคล **อาคจฺฉติ** ย่อมมา **ยโต** จากที่ใด, **ตํ** ที่นั้น **อปาทานํ** ชื่อว่าอปาทาน **โหติ** ย่อมมี.

ยโต วา อเปติ, ยโต วา อาคจฺฉติ, ตํ การกํ อปาทานสญฺญํ โหติ.

หลีกออกจากที่ใด หรือย่อมมาจากที่ใด ที่นั้น ชื่อว่า อปาทาน.

อเปจฺจ อิโต อาททาตีติ อปาทานํ, อิโต วตฺถุโต กายวเสน จิตฺตวเสน วา อปคนฺตฺวา อญฺญํ คณฺหาตีติ อตฺโถ.

บุคคล หลีกออกจากสถานที่นี้แล้ว ย่อมจับจองที่อื่น เหตุนั้น สถานที่นั้น ชื่อว่า อปาทาน (ที่เป็นแดนหลีกออก, ความก็คือบุคคลออกมาแล้ว (หลีกออกแล้ว) จากสถานที่นี้ ด้วยกาย หรือด้วยจิต ย่อมจับจองสถานที่อื่น).

เกจิ ปน "อปเนตฺวา อิโต อาททาตีติ อปาทานนฺ"ติ วทนฺติ, เตสํ มเต อิโต อตฺตานํ จิตฺตํ วา อปเนตฺวาติ อตฺโถ,

ส่วน อาจารย์บางท่าน กล่าวว่า "บุคคล นำออกแล้วจากสถานที่นี้ ย่อมจับจอง สถานที่อื่น เหตุนั้น สถานที่อันเป็นที่นำออกนั้น ชื่อว่า อปาทาน", ตามมติของเกจิ อาจารย์ เหล่านั้น ถือเอาความได้ว่า "นำตนหรือจิตออกจากสถานที่นี้".

อยมฺปิ สญฺญา สมฺปทานสญฺญา วิย อนฺวตฺถโต รูฬฺหิโต จ กตาติ ทฏฺฐพฺพำ

พึงทราบว่า ท่านตั้งชื่ออปาทานนี้ โดยอันวัตถนาม และรูฬหินาม เหมือนกับการตั้ง ชื่อว่า สัมปทานฉะนั้น.

[อปาทาน ๒, ๓]

ตำ ปน อปาทานำ ทุวิธำ กายสโยคปุพฺพกจิตฺตสโยคปุพฺพกาปคมวเสน

อปาทาน มี ๒ อย่างคือ

๑. **กายส์โยคปุพฺพกอปาทาน** อปาทานซึ่งเป็นแดนที่รูปธรรมหลีกออก

๒. **จิตฺตส์โยคปุพฺพกอปาทาน** อปาทานซึ่งเป็นแดนที่นามธรรมหลีกออก

ตถา จลาวธินิจฺจลาวธิวเสน.

อีกนัยหนึ่ง อปาทาน มี ๒ อย่างคือ

๑. **จลาวธิ** อปาทานที่สามารถเคลื่อนไหวได้

๒. **นิจจลาวธิ** อปาทานที่ไม่สามารถเคลื่อนไหวได้

อถวา ตำ ปน ติวิธำ จลาวธินิจฺจลาวธิเนวจลาวธินนิจฺจลาวธิวเสน

อีกนัยหนึ่ง อปาทานนั้นมี ๓ อย่างคือ

๑. **จลาวธิ** อปาทานที่สามารถเคลื่อนไหวได้

๒. **อจลาวธิ** อปาทานที่ไม่สามารถเคลื่อนไหวได้

๓. **เนวจลาวธินนิจฺจลาวธิ**[๑] อปาทานที่ไม่อาจกล่าวได้ว่าเป็นสิ่งที่เคลื่อนไหวหรือไม่เคลื่อนไหว

ตถา นิทฺทิฏฺฐวิสยอุปฺปตฺติวิสยอนุเมยฺยวิสยวเสน.

อีกนัยหนึ่ง อปาทานมี ๓ อย่างคือ

๑. **นิทฺทิฏฺฐวิสยอปาทาน** อปาทานที่สัมพันธ์กับรูปกิริยาที่มีปรากฏอยู่ในประโยค

๒. **อุปฺปตฺติวิสยอปาทาน** อปาทานที่สัมพันธ์เข้ากับกิริยาที่ไม่มีปรากฏอยู่ในประโยค[๒]

๓. **อนุเมยฺยวิสยอปาทาน** อปาทานที่สัมพันธ์เข้ากับกิริยาที่ทราบได้โดยการอนุมานหรือคาดคะเน

ตำ สพฺพปฺปเภทำ อุปริ เอกโต ปกาเสสฺสาม.
ข้าพเจ้า จักแสดงประเภทของอปาทานทั้งหมดเหล่านั้นข้างหน้า (สูตร ๕๗๑)

ตัวอย่างเช่น

คามา อเปนฺติ มุนโย	มุนีทั้งหลาย ย่อมหลีกออกจากบ้าน
นครา นิคฺคโต ราชา	พระราชาเสด็จออกแล้วจากพระนคร
ภูมิโต นิคฺคโต รโส	โอชารส ออกจากแผ่นดิน
หตฺถิกฺขนฺธา โอตรติ	นายควาญช้าง ย่อมลงจากคอช้าง
เคหา นิกฺขมติ	ชน ย่อมออกจากเรือน
สาวตฺถิโต อาคจฺฉติ	ชน ย่อมมาจากเมืองสาวัตถี

อปาทานมิจฺจเนน กฺวตฺโถ ? อปาทาเน ปญฺจมี.

ถาม. ด้วยการตั้งชื่อว่า อปาทานำ นี้ มีประโยชน์อะไร ?
ตอบ. เพื่อให้รู้ความเป็น "อปาทาน" ในสูตรว่า อปาทาเน ปญฺจมี

๕๕๖. ภยาทฺยุปฺปตฺติเหตุ.

> **ภยาทฺยุปฺปตฺติเหตุ** อ. เหตุแห่งการเกิดขึ้นของสภาวจิตมี ความกลัวเป็นต้น **อปาทานำ** ชื่อว่า อปาทาน **โหติ** ย่อมมี.

ยำ ภยาทีนำ อุปฺปตฺติยา เหตุ โหติ, ตญฺจ การกำ อปาทานสญฺญำ โหติ.
การกที่เป็นเหตุให้ความกลัวเป็นต้นเกิดขึ้น ชื่อว่า อปาทาน.

ตัวอย่างเช่น

โจรา ภยำ ชายติ	ความกลัว ย่อมเกิดจากโจร
กามโต ชายเต ภยำ	ภัยย่อมเกิดจากกาม
ตณฺหาย ชายติ โสโก[58]	ความโศก ย่อมเกิดจากตัณหา

๕๕๗. ยโต ปจติ วิชฺโชตติ วา.

> **ปุคฺคโล** อ. บุคคล **ปจติ** ย่อมหุง **ยโต** จากการกใด **วา** หรือว่า **วิชฺโชตติ** ย่อมส่องสว่าง **ยโต** จากการกใด **ตำ** อ. การกนั้น **อปาทานำ** ชื่อว่า อปาทาน **โหติ** ย่อมมี.

ยโต นีหริตฺวา ปจติ, ยโต วา นิกฺขมฺม วิชฺโชตติ, ตมฺปิ การกำ อปาทานสญฺญำ โหติ.

นำออกแล้วจากการกใด ย่อมหุง หรือว่าออกมาแล้วจากการกใด ย่อมส่องแสง การกนั้น ชื่อว่า อปาทาน.

ตัวอย่างเช่น

กุสูลโต ปจติ	(นีหริตฺวา นำออกแล้ว) จากฉาง ย่อมหุง
วลาหกา วิชฺโชตติ จนฺโท	พระจันทร์ (นิกฺขมฺม ออกแล้ว) จากเมฆ ย่อมส่องสว่าง

๕๕๘. ปราทิปุพฺพชิธาตาทิปฺปโยเค.

อปาทานำ อ. ชื่อว่า อปาทาน **โหติ** ย่อมมี **ปราทิปุพฺพชิ-ธาตาทิปฺปโยเค** ในศัพท์ที่มีความสัมพันธ์กับ ชิ ธาตุเป็นต้น ซึ่งมี ปรา อุปสรรคเป็นต้นอยู่หน้า **ยถารหำ** ตามสมควร.

ยถารหำ ปราอิจฺจาทิอุปสคฺคปุพฺพานำ ชิธาตาทีนำ ปโยเค จ ตำ การกำ อปาทานสญฺญำ โหติ.

การกที่มีความสัมพันธ์เข้ากับ ชิ ธาตุเป็นต้น ซึ่งมี ปรา อุปสรรคเป็นต้นอยู่หน้า ชื่อว่า อปาทาน ตามสมควร.

ตถา หิ ชิอิจฺเจตสฺส ธาตุสฺส ปราปุพฺพสฺส ปโยเค โย อสโห, โส อปาทานสญฺโญ โหติ. ตำ ยถา?

จริงอยู่ ในกรณีที่มีนามศัพท์หลายศัพท์ซึ่งมีความสัมพันธ์กับ ชิ ธาตุอันมี ปรา อุปสรรคเป็นบทหน้า การกที่เป็นผู้ชนะนั้น ชื่อว่า อปาทาน.

ตัวอย่างเช่น

พุทฺธสฺมา ปราเชนฺติ - อญฺญติตฺถิยา	พวกอัญญเดียรถีย์ ย่อมพ่ายแพ้จากพระพุทธเจ้า

ภูอิจฺเจตสฺส ธาตุสฺส ปปุพฺพสฺส ปโยเค ยโต อจฺฉินฺนปฺปภโว, โส อปาทานสญฺโญ โหติ. ตำ ยถา ?

ในกรณีที่มีนามศัพท์หลายศัพท์ซึ่งมีความสัมพันธ์กับ ภู ธาตุ ซึ่งมี ป อุปสรรค เป็นบทหน้า การกที่เป็นต้นกำเนิด ชื่อว่า อปาทาน.

ตัวอย่างเช่น

หิมวตา ปภวนฺติ ปญฺจ - มหานทิโย[59]	แม่น้ำใหญ่ ๕ สาย ถือกำเนิดจากภูเขาหิมพานต์
อโนตตฺตมฺหา มหาสรา - ปภวนฺติ	สระใหญ่ ๗ แห่ง ถือกำเนิดจากสระอโนดาด

อจิรวติยา ปภวนฺติ - ลำธารเล็กๆ ถือกำเนิดจาก
กุนฺนทิโย แม่น้ำอจิรวดี

๕๕๙. อญฺญาทินามปฺปโยเค.

อปาทานำ อ. ชื่อว่า อปาทาน **โหติ** ย่อมมี **อญฺญาทินามปฺ-ปโยเค** ในศัพท์ที่สัมพันธ์กับนามศัพท์มี อญฺญ ศัพท์เป็นต้น.

อญฺญสทฺทาทีนำ นามานำ ปโยเค จ ตำ การกำ อปาทานสญฺญำ โหติ.

การกที่มีความสัมพันธ์กับ อญฺญ ศัพท์เป็นต้น ชื่อว่า อปาทาน

ตัวอย่างเช่น

ตโต กมฺมโต อญฺญำ กมฺมำ กรรมอื่นจากกรรมนั้น
ตโต ปรำ อื่นจากนั้น

๕๖๐. วชฺชนตฺถาปปริโยเค.

อปาทานำ อ. ชื่อว่า อปาทาน **โหติ** ย่อมมี **วชฺชนตฺถาป-ปริโยเค** ในศัพท์ที่สัมพันธ์กับ อป และ ปริ อุปสรรค ซึ่งมี ความหมายว่า "เว้น (หลีกเลี่ยง)".

วชฺชนตฺเถหิ อปปริอิจฺเจเตหิ โยเค จ ตำ การกำ อปาทานสญฺญำ โหติ.

การกที่มีความสัมพันธ์กับ อป และ ปริ อุปสรรคที่มีความหมาย "เว้น (หลีกเลี่ยง)" ชื่อว่า อปาทาน.

ตัวอย่างเช่น

อป สาลาย อายนฺติ วาณิชา เหล่าพ่อค้า เว้นจากศาลา ย่อมมา
[ผ่านมาโดยไม่แวะที่ศาลา]
ปริ ปพฺพตา เทโว วสฺสติ ฝน ย่อมตก เว้นจากภูเขา

[อุปสคฺคโยค]

เอตฺถ จ สุทฺธนามานำ อุปสคฺเคหิ โยโค อุปสคฺคโยโค นามาติ คเหตพฺโพ, น คุณนามานำ อุปสคฺเคหิ โยโค. ตถา หิ “อุภโต สุชาโต ปุตฺโต”ติ อาทีสุ อุปสคฺเค วิชฺชมาเนปิ อุปสคฺคโยโค นาม น ภวติ.

อนึ่ง ในที่นี้ พึงทราบว่า ความสัมพันธ์ระหว่างสุทธนามและอุปสรรค ชื่อว่า อุป-สคฺคโยค, ไม่ใช่ความสัมพันธ์ระหว่างคุณนามกับอุปสรรค ดังเช่น "สุชาโต" ในข้อความ เป็นต้นว่า

อุภโต สุชาโต[60] **ปุตฺโต**

บุตรเกิดดีแล้วจากสองฝ่าย

ในตัวอย่างนี้ แม้คำคุณนามว่า "ชาโต" จะมี "สุ" อุปสรรคประกอบอยู่เป็นรูปว่า "สุชาโต" ก็ตาม ก็ไม่ได้ชื่อว่า อุปสคฺคโยค.

๕๖๑. อุทฺธสมนฺตตฺถุปริโยเค.

อปาทานนฺ อ. ชื่อว่า อปาทาน **โหติ** ย่อมมี **อุทฺธสมนฺตตฺถุปริ-โยเค** ในศัพท์ที่สัมพันธ์กับ อุ อุปสรรคและ ปริ อุปสรรค (ซึ่ง-มีความหมายเดียวกันว่า อุปริ "เบื้องบน", สมนฺตโต "โดยรอบ")

อุอิจฺจุปสคฺเคน ปริอิจฺจุปสคฺเคน จาติ ทฺวีหิ อุปสคฺเคหิ ยถากฺกมนฺ อุทฺธนฺ สมนฺตโตติ อตฺถวนฺเตหิ ปโยเค จ ตนฺ การกนฺ อปาทานสญฺญนฺ โหติ.

การกที่สัมพันธ์กับอุปสรรค ๒ บทคือ อุ ที่มีความหมายว่า "อุทฺธนฺ เบื้องบน" และ ปริ ที่มีความหมายว่า "สมนฺตโต โดยรอบ" ชื่อว่า อปาทาน.

ตัวอย่างเช่น

อุปริ ปพฺพตา เทโว วสฺสติ	ฝนตกบนภูเขาโดยรอบ
ปพฺพตสฺส อุทฺธนฺ สมนฺตโต	หมายความว่า ฝนตก ไปทั่วทุกหนแห่ง
เทโว วสฺสตีติ อตฺโถ	บนภูเขา (ตกรอบภูเขา)

อตฺรายนฺ วินิจฺฉโย -

อุอิติ จ ปรีติ จ อุปสคฺคทฺวยนฺ วุตฺตนฺ, อุปรีติ นิปาตปทมฺปิ อตฺถิ. ยทิ ปน "อุปริ ปพฺพตา เทโว"ติ เอตฺถ "อุปรี"ติ นิปาตปทนฺ สิยา, "ปพฺพตา"ติ อวตฺวา "ปพฺพตสฺสา"ติ วา "ปพฺพเต"ติ วา วตฺตพฺพนฺ สิยา, เอวนฺ อวจเนน วิญฺญายติ "อุปรี"ติ อิทนฺ อุปสคฺคทฺวยวเสน วุตฺตนฺ"ติ.

ในตัวอย่างนี้ มีข้อวินิจฉัย ดังต่อไปนี้:-

อุ และ ปริ ท่านแสดงเป็นอุปสรรค ๒ บท, แม้บทว่า อุปริ ที่เป็นนิบาตก็มี, ก็ถ้า ในตัวอย่างนี้คือ "อุปริ ปพฺพตา เทโว" บทว่า อุปริ พึงเป็นบทนิบาตไซร้, บทที่สัมพันธ์กับ อุปริ ไม่ควรใช้เป็น ปพฺพตา แต่ควรใช้เป็น ปพฺพตสฺส หรือ ปพฺพเต, เมื่อไม่ใช้อย่างนี้ ก็ทราบได้ว่า บทว่า อุปริ นี้ ท่านแสดงเป็นอุปสรรค ๒ ตัว คือ อุ และ ปริ.

อุทฺธนฺ สมนฺตตฺถุปรีติ กิมตฺถนฺ ? วิวิธานิ ผลชาตานิ, อสฺมึ อุปริ ปพฺพเต"ติ เอตฺถ อุปริสทฺโท นิปาตตฺตา อุทฺธนฺติ อตฺถมตฺตเมว ทีเปติ, น อุทฺธนฺ สมนฺตโตติ อตฺถนฺติ ญาปนตฺถนฺ.

ถาม. บทว่า อุทฺธนฺ สมนฺตตฺถุปริ มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า ในข้อความนี้ว่า

วิวิธานิ ผลชาตานิ, - ผลไม้หลายชนิด มีอยู่ บนภูเขานั้น
อสฺมึ อุปริ ปพฺพเต[61]

ศัพท์ว่า อุปริ ในตัวอย่างนี้ แสดงความหมายเพียงอย่างเดียวว่า อุทฺธํ ไม่ได้แสดง ความหมาย ๒ อย่างว่า อุทฺธํ และ สมนฺตโต เพราะเป็นบทนิบาต.

๕๖๒. มริยาทาภิวิธตฺถอายาวโยเค.

อปาทานํ อ. ชื่อว่า อปาทาน **โหติ** ย่อมมี **มริยาทาภิวิธตฺถ- อายาวโยเค** ในศัพท์ที่สัมพันธ์กับ อา อุปสรรค และ ยาว นิบาต ซึ่งมีความหมายว่า "มริยาท" และ "อภิวิธิ".

มริยาทาภิวิธิอตฺเถน อาอิจฺจุปสคฺเคน ยาวอิตินิปาเตน จ โยเค ตํ การกํ อปาทาน-สญฺญํ โหติ.

การกที่มีความสัมพันธ์กับ อา อุปสรรคและ ยาว นิบาตซึ่งมีความหมายว่า "ขอบเขต" และ "แผ่ไป" ชื่อว่า อปาทาน.

ตัวอย่างเช่น

อา ปพฺพตา เขตฺตํ (ติฏฺฐติ) เขตนา ตั้งอยู่ ถึง (จรด) ภูเขา
อา นครา ขทิรวนํ ป่าไม้ตะเคียน ตั้งอยู่ จรด (ติด) พระนคร
อา พฺรหฺมโลกา สทฺโท - อพฺภุคฺคจฺฉติ เสียง ดังไปทั่วถึงพรหมโลก (ระบือไปถึงพรหมโลก)
ยาว เจตฺตฺตรนครา มคฺคํ อลงฺกริ[62] ได้ประดับหนทาง ถึงเมืองเจตุตตระ
ยาว พฺรหฺมโลกา สทฺโท - อพฺภุคฺคญฺฉิ[63] เสียงระบือไปถึงพรหมโลก
ยาว พฺรหฺมโลกา - เอกโกลาหลํ ชาตํ ความโกลาหลอย่างเดียวกันเกิดขึ้นถึง พรหมโลก

เอตฺถ จ อา ปพฺพตาติอาทโย ปโยคา สทฺทสตฺถนยวเสน วุตฺตา, ยาว เจตฺตฺตร-นคราติอาทโย ปน ปาฬินยวเสนาติ เวทิตพฺพา.

ก็บรรดาตัวอย่างเหล่านี้ พึงทราบว่า ตัวอย่างว่า อา ปพฺพตา เป็นต้น (ถึง อา พฺรหฺมโลกา สทฺโท อพฺภุคฺคจฺติ) ข้าพเจ้า แสดงตามนัยคัมภีร์ศัพทศาสตร์, ส่วน ตัวอย่างว่า ยาว เจตฺตฺตร นครา เป็นต้น แสดงไว้ตามนัยพระบาลี.

๕๖๓. ปตินิธิปติทานตฺถปติโยเค.

อปาทานำ อ. ชื่อว่า อปาทาน **โหติ** ย่อมมี **ปตินิธิปติทานตฺถ- ปติโยเค** ในศัพท์ที่สัมพันธ์กับ ปติ อุปสรรคซึ่งมีความหมาย ว่า ปตินิธิ (ตัวแทน, แต่งตั้งไว้แทน) และ ปติทาน (ให้แทน).

ปตินิธิปติทานตฺเถน ปติอิจฺจุปสคฺเคน โยเค จ ตำ การกำ อปาทานสญฺญำ โหติ.

การกที่มีความสัมพันธ์กับ ปติ อุปสรรคซึ่งมีความหมายว่า "แต่งตั้งไว้แทน และให้แทน" ชื่อว่า อปาทาน.

ตัวอย่างเช่น

พุทฺธสฺมา ปติ สาริปุตฺโต -	พระสารีบุตร เป็นตัวแทนพระพุทธเจ้า
ธมฺมเทสนาย อาลปติ เตมาสำ	แสดงธรรมเทศนา ตลอด ๓ เดือน
ฆตมสฺส เตลสฺมา ปติ ททาติ	ให้เนยใสแทนน้ำมันแก่เขา
อุปฺปลมสฺส ปทุมสฺมา ปติ ททาติ	ให้ดอกอุบลแทนดอกปทุมแก่เขา
กนกมสฺส หิรญฺญสฺมา ปติ ททาติ	ให้ทองแทนเงินแก่เขา

๕๖๔. วิสุำปุถโยเค.

อปทานำ อ. ชื่อว่า อปาทาน **โหติ** ย่อมมี **วิสุำปุถโยเค** ในที่ สัมพันธ์ กับ วิสุำ นิบาต และ ปุถ นิบาต.

วิสุำปุถอิจฺเจเตหิ นิปาเตหิ โยเค จ ตำ การกำ อปาทานสญฺญำ โหติ.

การกที่มีความสัมพันธ์กับ วิสุำ และ ปุถ นิบาต ชื่อว่า อปาทาน.

ตัวอย่างเช่น

เตหิ วิสุำ	ต่างจากชนเหล่านั้น
ตโต วิสุำ	แผนกหนึ่งจากนั้น
อริเยหิ ปุถเควายำ ชโน	ผู้นี้ ผิดแผกจากเหล่าพระอริยเจ้าทีเดียว

๕๖๕. อญฺญตฺรโยเค ปญฺจมี ตติยา จ.

ปญฺจมี จ อ. ปัญจมีวิภัตติด้วย **ตติยา จ** อ. ตติยาวิภัตติด้วย **โหนฺติ** ย่อมลง **อญฺญตฺรโยเค** ท้ายศัพท์ที่สัมพันธ์กับ อญฺญตร นิบาต.

อญฺญตฺรอิจฺเจเตน นิปาเตน โยเค ปญฺจมีวิภตฺติ โหติ ตติยา จ.

ในกรณีที่ศัพท์นั้นสัมพันธ์กับ อญฺญตร นิบาต ลงปัญจมีวิภัตติ และตติยาวิภัตติ.

ตัวอย่างเช่น

นาญฺญตฺร สพฺพนิสฺสคฺคา -	เรายังไม่เห็นความสวัสดีของหมู่สัตว์
โสตฺถึ ปสฺสามิ ปาณินํ[64]	นอกจากพระนิพพาน
อญฺญตฺร พุทฺธุปฺปาทา -	เว้นจากการอุบัติขึ้นของพุทธเจ้า
โลกสฺส สจฺจาภิสมโย นตฺถิ	การตรัสรู้อริยสัจ ไม่มีแก่สัตว์โลก
ตทนฺตรํ โก ชาเนยฺย -	เว้นจากพระตถาคตเสียแล้ว ใครเล่า
อญฺญตฺร ตถาคเตน[65]	จะรู้เหตุนั้นได้

๕๖๖. ริเตวินาโยเค ทุติยา จ.

ปญฺจมี จ อ. ปัญจมีวิภัตติด้วย **ตติยา จ** อ. ตติยาวิภัตติด้วย **ทุติยา จ** อ. ทุติยาวิภัตติด้วย **โหนฺติ** ย่อมลง **ริเตวินาโยเค** ท้ายศัพท์ที่ สัมพันธ์กับ ริเต และ วินา นิบาต.

ริเตวินาอิจฺเจเตหิ นิปาเตหิ โยเค ปญฺจมี ตติยา ทุติยา จ โหติ.

ในกรณีที่ศัพท์นั้นสัมพันธ์กับ ริเต และ วินา นิบาต ลงได้ทั้งปัญจมีวิภัตติ, ตติยา วิภัตติและทุติยาวิภัตติ.

ตัวอย่างเช่น

ริเต สทฺธมฺมา กุโต -	เว้นจากพระสัทธรรม ความสุข
สุขํ ภวติ	จักมีแต่ที่ไหน
ริเต สทฺธมฺมํ	เว้นซึ่งพระสัทธรรม
ริเต สทฺธมฺเมน วา	หรือเว้นด้วยพระสัทธรรม
วินา สทฺธมฺมา นตฺถญฺโญ -	เว้นจากพระสัทธรรม ที่พึ่งอะไรๆ อื่น
โกจิ นาโถ โลเก วิชฺชติ	ไม่มี ในโลก
วินา สทฺธมฺมํ,	เว้นซึ่งพระสัทธรรม
วินา สทฺธมฺเมน วา	หรือเว้นด้วยพระสัทธรรม
วินา พุทฺธมฺหา	เว้นจากพระพุทธเจ้า

วินา พุทฺธํ เว้นซึ่งพระพุทธเจ้า
วินา พุทฺเธน วา หรือเว้นด้วยพระพุทธเจ้า

๕๖๗. ปภุตฺยาทฺยตฺเถ ตทตฺถปฺปโยเค จ.

อปาทานํ อ. ชื่อว่า อปาทาน **โหติ** ย่อมมี **ปภุตฺยาทฺยตฺเถ จ** ในศัพท์ที่สัมพันธ์กับศัพท์ที่มีเนื้อความว่า ปภุติ (จำเดิม) เป็นต้น ด้วย **ตทตฺถปฺปโยเค จ** ในศัพท์ที่สัมพันธ์กับศัพท์ที่มี ความหมายเช่นเดียวกับ ปภุติ นั้นด้วย.

ปภุติอาทิอตฺเถ จ ตทตฺถปฺปโยเค จ ตํ การกํ อปาทานสญฺญํ โหติ.

การกที่สัมพันธ์กับศัพท์ที่มีเนื้อความ ปภุติ เป็นต้น และที่สัมพันธ์กับศัพท์ซึ่งมี ความหมายเช่นเดียวกับ ปภุติ นั้น ชื่อว่า อปาทาน.

ตัวอย่างเช่น

ยโตหํ ภคินิ อริยาย - ชาติยา ชาโต,[66] [นาภิชานามิ สญฺจิจฺจ ปาณํ ชีวิตา โวโรเปตา, เตน สจฺเจน โสตฺถิ เต โหตุ, โสตฺถิ คพฺภสฺส]	ดูก่อนน้องหญิง นับแต่เราเกิดโดยอริยชาติ [ไม่เคยคิดปลงชีวิตสัตว์เลย ด้วยสัจจวาจา ขอความสวัสดี จงมีแก่เธอ, ขอความสวัสดี จงมีแก่ครรภ์ของเธอ]
ยโต สรามิ อตฺตานํ	นับแต่เราจำความได้
ยโต ปตฺโตสฺมิ วิญฺญุตํ[67]	นับแต่เราถึงความเป็นผู้รู้เดียงสา
ยโต ปภุติ	จำเดิมแต่กาลใด
ยโต ปฏฺฐาย	จำเดิมแต่กาลใด
ตโต ปฏฺฐาย	จำเดิมแต่กาลนั้น
อิโต ปฏฺฐาย	จำเดิมแต่กาลนี้
อชฺชโต ปฏฺฐาย	จำเดิมแต่วันนี้

๕๖๘. การกกฺริยานํ มชฺฌฏฺฐา กาลทฺธา จ.

กาลทฺธา จ อ. ศัพท์ที่แสดงกาล และระยะทาง ท. **มชฺฌฏฺฐา** อันดำรงอยู่ในท่ามกลาง **การกกฺริยานํ** แห่งอปาทานการก กับกรรมการก หรือแห่งปุพพกาลกิริยาและอปรกาลกิริยา ท. **อปาทานํ** ชื่อว่า อปาทาน **โหนฺติ** ย่อมมี.

อตฺถโยชนกฺกมวเสน ปน ทฺวินฺนํ อปาทานกมฺมการกานํ วา ปุพฺพาปรกฺริยานํ วา มชฺเฌฏฺฐิตา กาลทฺธา จ อปาทานสญฺญา โหนฺติ.

การกที่เป็นคำบอกเวลาหรือระยะทาง ซึ่งมีปรากฏอยู่ท่ามกลางระหว่างอปาทาน การกกับกรรมการก หรือระหว่างกิริยาหน้ากับกิริยาหลัง ชื่อว่า อปาทาน.

ตัวอย่างเช่น

(อิโต) **ปกฺขสฺมา วิชฺฌติ มิคํ**	จากปักษ์นี้ไป (หรือจากวันนี้ไป) อีก ๑ ปักษ์ นายพรานจึงจะยิงเนื้อ
(อิโต) **โกสา วิชฺฌติ กุญฺชรํ**	นายพรานยิงช้าง จากที่นี้ไป อีก ๑ โกสะ (ยืนยิงช้างที่ไกล ๑ ช่วงโกสะ)
(อิโต) **มาสสฺมา ภุญฺชติ โภชนํ**	จากเดือนนี้ไป (หรือจากวันนี้ไป) อีก ๑ เดือนเขาจึงบริโภคอาหาร

ตตฺร ลุทฺทโก อิโต ปกฺขสฺมา มิคํ วิชฺฌตีติ อตฺถโยชนกฺกโม การกวเสน, กฺริยาวเสน ปน ลุทฺทโก อชฺช มิคํ วิชฺฌิตฺวา ปกฺขสฺมา วิชฺฌตีติ.

บรรดาตัวอย่างเหล่านั้น บัณฑิต พึงทราบลำดับการแปลความหมาย [ของ อปาทาน] ๒ ลักษณะดังนี้

[วิธีแปลความหมายระหว่างอปาทานกับกรรม]

ตัวอย่างเช่น

ลุทฺทโก <u>อิโต</u> ปกฺขสฺมา - _____จากปักษ์นี้ไป อีก ๑ ปักษ์

<u>มิคํ</u> วิชฺฌติ นายพราน จึงจะยิงเนื้ออีก

[วิธีแปลความหมายระหว่างกิริยาหน้ากับกิริยาหลัง]

ตัวอย่างเช่น

ลุทฺทโก อชฺช มิคํ <u>วิชฺฌิตฺวา</u> - นายพราน ยิงเนื้อในวันนี้แล้ว

ปกฺขสฺมา <u>วิชฺฌติ</u> [๑] อีกปักษ์หนึ่ง จึงจะยิงอีก

เอส นโย อิตรตฺราปิ.

แม้ในตัวอย่างอื่นๆ ก็มีนัยเช่นเดียวกันนี้.

๕๖๙. รกฺขณตฺถานมิจฺฉิตมนิจฺฉิตญฺจ.

รกฺขณตฺถานํ ปโยเค ในกรณีที่ศัพท์สัมพันธ์กับธาตุ ท. อันมี อรรถว่าระวัง , รักษา **การกํ** อ. การก **ยํ** ใด **อิจฺฉิตํ จ** อันบุคคล ปรารถนาแล้วก็ดี **อนิจฺ**

ฉิตฺ จ อันบุคคล ไม่ปรารถนาแล้วก็ดี **การกํ** อ. การก **ตฺ** นั้น **อปาทานํ** ชื่อว่า อปาทาน **โหติ** ย่อมมี.

รกฺขณตฺถานํ ธาตูนํ ปโยเค ยํ อิจฺฉิตฺ, ยญฺจ อนิจฺฉิตฺ, ตํ การกํ อปาทานสญฺญํ โหติ.

การกที่บุคคลปรารถนาก็ดี ไม่ปรารถนาก็ดี ซึ่งมีความสัมพันธ์กับธาตุที่มีความ-หมายว่า "ระวัง, รักษา" ชื่อว่า อปาทาน.

ตัวอย่างเช่น

กาเก รกฺขนฺติ ตณฺฑุลา	ระวังฝูงกาจากข้าวสาร
อุจฺฉูหิ คเช รกฺขนฺติ	ระวังโขลงช้างจากอ้อย
มนฺติโน มนฺเตน - ทารเกหิ ปิสาเจ รกฺขนฺติ	เหล่าหมอผี ใช้มนต์กันปีศาจ จากพวกเด็กๆ
ยวา ปฏิเสเธนฺติ คาโว	ระวังฝูงโคจากข้าวบาร์เลย์
นานาโรคโต วา นานา - อุปทฺทวโต วา อารกฺขํ - คณฺหนฺตุ	จงถือเอาการปกปักรักษา จากโรคต่างๆ ด้วย จากอุปัททวะต่างๆ ด้วย
อกุสเลหิ ธมฺเมหิ มานสํ - นิวาเรติ	ระวังจิตจากอกุศลธรรม
ปาปา จิตฺตํ นิวารเย[68]	ระวังจิตจากบาป

๕๗๐. ยสฺสาทสฺสนมิจฺฉมนฺตรธายติ.

โกจิ อ. บุคคลบางคน **อิจฺฉ์** ปรารถนาอยู่ **อทสฺสนํ** ซึ่งการไม่ เห็น **ยสฺส** ของการกใด **อนฺตรธายติ** ย่อมหลบซ่อน **การกํ** อ. การก **ตฺ** นั้น **อปาทานํ** ชื่อว่า อปาทาน **โหติ** ย่อมมี.

ยสฺส อทสฺสนมิจฺฉนฺโต โกจิ อนฺตรธายติ, ตตฺถ ตตฺถ ปฏิจฺฉนฺนฏฺฐาเน ภเยน นิลียติ, ตํ การกํ อปาทานสญฺญํ โหติ.

บุคคลบางคน ต้องการไม่ให้การกใดพบเห็น ย่อมหลบซ่อน คือหลบหน้าในที่กำบัง เพราะความกลัว การกนั้น ชื่อว่า อปาทาน.

ตัวอย่างเช่น

อุปชฺฌายา อนฺตรธายติ - สิสฺโส	ศิษย์ หายไป (หลบหน้า) จากพระอุปัชฌาย์

มาตรา จ ปิตรา จ - บุตร หายไป (หลบหน้า)

อนฺตรธายติ ปุตฺโต จากมารดาและบิดา

อิทำ ลกฺขณำ ภเยน อนฺตรธำนำ สนฺธาย วุตฺตำ. อิทฺธิยา อทสฺสนคมนสงฺขาเต อนฺตรธาเน ปน สตฺตมี วิภตฺติ โหติ, ตสฺส จ ลกฺขณำ อุปริ ภวิสฺสติ

ข้าพเจ้า กล่าวสูตรนี้ มุ่งถึงการอันตรธานไป (หายหน้าไป) เพราะความกลัว. แต่ถ้า เป็นการหายหน้าไปด้วยฤทธิ์ ให้ลงสัตตมีวิภัตติ. สำหรับลักษณะการหายไปเช่นนี้ จักมี ปรากฏในสูตรข้างหน้า (๕๗๓)[๑]

๕๗๑. ทูรนฺติกทฺธกาลนิมฺมานตฺวาโลปทิสาโยควิภตฺตารปฺปโยค - สุทฺธปฺปโมจนเหตุวิวิตฺตปฺปมาณปุพฺพาทิโยคพนฺธนคุณ- วจนปณฺหกถนโถกกิจฺฉกติปยากตฺตูสุ จ.

ทูรตฺเถ อนฺติกตฺเถ อทฺธนิมฺมาเน กาลนิมฺมาเน ตฺวาโลป ทิสาโยเค วิภตฺเต อารปฺ-ปโยเค สุทฺธตฺเถ ปโมจเน เหตุตฺเถ วิวิตฺตตฺเถ ปมาเณ ปุพฺพาทิโยเค พนฺธเน คุณวจเน ปณฺเห กถเน โถเก กิจฺเฉ กติปเย อกตฺตริ จ อิจฺเจเตสฺวตฺเถสุ ปโยเคสุ จ ตำ การกำ อปาทานสญฺญำ โหติ.

การตั้งชื่ออปาทาน มีท้ายศัพท์ ดังต่อไปนี้

ท้ายศัพท์ที่สัมพันธ์กับศัพท์ที่มีอรรถว่า "ไกล"

ท้ายศัพท์ที่มีอรรถว่า "ไกล"

ท้ายศัพท์ที่สัมพันธ์กับศัพท์ที่มีอรรถว่า "ใกล้"

ท้ายศัพท์ที่มีอรรถว่า "ใกล้"

ท้ายศัพท์ที่แสดงการกำหนดระยะทาง

ท้ายศัพท์ที่แสดงการกำหนดระยะเวลา

ท้ายศัพท์ที่พึงสัมพันธ์กับตฺวาปัจจยันตบทที่ถูกลบไป

ท้ายศัพท์ที่มีอรรถว่า "ทิศ"

ท้ายศัพท์ที่สัมพันธ์กับศัพท์ที่มีอรรถว่า "ทิศ"

ท้ายศัพท์ที่สัมพันธ์กับศัพท์ที่มีอรรถว่า "จำแนก"

ท้ายศัพท์ที่สัมพันธ์กับศัพท์ที่มีอรรถว่า "งดเว้น"

ท้ายศัพท์ที่สัมพันธ์กับศัพท์ที่มีอรรถว่า "บริสุทธิ์ (หมดจด)"

ท้ายศัพท์ที่สัมพันธ์กับศัพท์ที่มีอรรถว่า "หลุดพ้น"

ท้ายศัพท์ที่มีอรรถว่า "เหตุ"

ท้ายศัพท์ที่สัมพันธ์กับศัพท์ที่มีอรรถว่า "สงัด"

ท้ายศัพท์ที่มีอรรถว่า "ขนาด"

ท้ายศัพท์ที่สัมพันธ์กับ ปุพฺพ ศัพท์เป็นต้น

ท้ายศัพท์ที่สัมพันธ์กับศัพท์ที่มีอรรถว่า "ผูก"

ท้ายศัพท์ที่แสดงคุณ

ท้ายศัพท์ที่แสดงคำถาม

ท้ายศัพท์ที่แสดงคำตอบ

ท้ายศัพท์ที่มีอรรถว่า "จำนวนน้อย, ยาก, เล็กน้อย"

ท้ายศัพท์ที่แสดงอรรถญาปกเหตุซึ่งไม่ใช่การก (ไม่มีคุณสมบัติของการก)

ทูรตฺถปฺปโยเค ตาว—

ลำดับแรก ลงปัญจมีวิภัตติท้ายศัพท์ที่สัมพันธ์กับศัพท์ที่มีอรรถว่า "ไกล"

ตัวอย่างเช่น

กีว ทูโร อิโต นฬการคาโม	หมู่บ้านช่างสาน ไกลเท่าไรจากที่นี้
ตโต หเว ทูรตรำ วทนฺติ[69]	กล่าวว่าไกลกว่านั้นมากนัก
คามโต นาติทูเร	ในที่ไม่ไกลจากหมู่บ้านนัก
อารกา เต โมฆปุริสา - อิมสฺมา ธมฺมวินยา	โมฆบุรุษเหล่านั้น ห่างไกลจากธรรมวินัยนี้
อารกา เตหิ ภควา	พระผู้มีพระภาค ทรงห่างไกลจากพวกเขา

ทูรตฺเถ—

ลงปัญจมีวิภัตติ ท้ายศัพท์ที่มีอรรถว่า "ไกล"

ตัวอย่างเช่น

ทูรโตวาคมฺม[๑]	มาแต่ที่ไกลทีเดียว
ทูรโตว นมสฺสนฺติ[69]	นอบน้อมจากที่ไกลทีเดียว
อทฺทส ภควนฺตำ ทูรโตว - อาคจฺฉนฺตำ[70]	ได้เห็นพระผู้มีพระภาคกำลังเสด็จมาแต่ไกลทีเดียว

ทูรตฺถปฺปโยเค ทุติยา จ ตติยา จ

ลงทุติยาวิภัตติ และตติยาวิภัตติ ท้ายศัพท์ที่สัมพันธ์กับศัพท์ที่มีอรรถว่า "ไกล" และท้ายศัพท์ที่มีอรรถว่า "ไกล" ได้บ้าง

ตัวอย่างเช่น

ทูรๆ คามๆ อาคโต มาไกลจากหมู่บ้าน

ทูเรน คาเมน อาคโต มาแล้วแต่ที่ไกลจากหมู่บ้าน

ทูรโต คามา อาคโตติ อตฺโถ หมายความว่า มาไกลจากหมู่บ้าน

ทูรๆ คาเมน วา ใช้เป็นรูปว่า ทูรๆ คาเมน บ้าง

อารกาสทุทโยเค ทุติยา จ ตติยา จ ฉฏฺฐี จ.

ลงทุติยา, ตติยา และฉัฏฐีวิภัตติ ท้ายศัพท์ที่สัมพันธ์กับ อารกา ศัพท์

ตัวอย่างเช่น

อารกา อิมๆ ธมฺมวินยๆ ห่างไกลพระธรรมวินัยนี้

อารกา **อเนน ธมฺมวินเยน** ห่างไกลพระธรรมวินัยนี้

อารกา มนฺทพุทฺธีนๆ[71] ห่างไกลผู้มีปัญญาน้อย

อนฺติกตฺถปฺปโยเค—

ลงปัญจมีวิภัตติ ท้ายศัพท์ที่สัมพันธ์กับศัพท์ที่มีอรรถว่า "ใกล้"

ตัวอย่างเช่น

อนฺติกๆ คามา ใกล้หมู่บ้าน

อาสนฺนๆ คามา ใกล้หมู่บ้าน

สมีปๆ คามา ใกล้หมู่บ้าน

คามสฺส สมีปนฺติ อตฺโถ หมายความว่า "ใกล้แห่งหมู่บ้าน"

ยถาสมฺภวๆ ทุติยา จ ตติยา จ ฉฏฺฐี จ-

ลงทุติยาวิภัตติ, ตติยาวิภัตติ และฉัฏฐีวิภัตติ ท้ายศัพท์ที่สัมพันธ์กับศัพท์ที่มี อรรถว่า "ใกล้" ได้ตามความเหมาะสม

ตัวอย่างเช่น

อนฺติกๆ คามๆ ใกล้หมู่บ้าน

อนฺติกๆ คาเมน ใกล้หมู่บ้าน

อาสนฺนๆ คามๆ ใกล้หมู่บ้าน

อาสนฺนๆ คาเมน ใกล้หมู่บ้าน

สมีปๆ สทฺธมฺมๆ ใกล้พระสัทธรรม

สมีปๆ สทฺธมฺเมน ใกล้พระสัทธรรม

นิพฺพานสฺเสว สนฺติเก[72] ใกล้พระนิพพานนั่นเทียว
อารกา จ วิชานตำ[73] ใกล้ผู้รู้ที่จะบรรลุธรรมทั้งหลาย

เอตฺถ ปน อารกาสทฺโท สมีปวาจโก ทฏฺฐพฺโพ, ภควา หิ วิชานตำ สนฺติเกติ อตฺโถ.

ก็ในตัวอย่างนี้ อารกา ศัพท์ พึงทราบว่ามีอรรถว่า "ใกล้", หมายความว่า พระผู้มี พระภาค ประทับอยู่ใกล้ผู้ที่มีความสามารถที่จะบรรลุธรรมทั้งหลาย.

อทฺธกาลนิมฺมาเน—

ลงปัญจมีวิภัตติ ท้ายศัพท์ที่แสดงการกำหนดระยะทาง, ระยะเวลา

ตัวอย่างเช่น

อิโต มธุราย จตูสุ โยชเนสุ - สงฺกสฺสำ เมืองสังกัสสะ อยู่ห่างจากเมืองมธุรานี้ ประมาณ ๔ โยชน์

ราชคหโต ปญฺจจตฺตาลีส - โยชนมตฺถเก สาวตฺถิ เมืองสาวัตถี อยู่ห่างจากเมืองราชคหฺ ประมาณ ๔๕ โยชน์

อิโต โข ภิกฺขเว เอกนวุติ-กปฺเป[74] ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ในกัปป์ที่ ๙๑ จากกัปป์นี้แล

อิโต ติณฺณำ มาสานำ - อจฺจเยน ปรินิพฺพายิสฺสามิ[75] โดยล่วงไป ๓ เดือน แต่นี้ เราตถาคต จักปรินิพพาน

[ตฺวาโลปวิสยอปาทาน]

ตฺวาโลเป กมฺมาธิกรเณสุ—

ในกรณีที่ข้อความนั้นมีการ ลบ ตฺวา ปัจจัย ให้ลงปัญจมีวิภัตติในอรรถอปาทาน แทนอรรถกรรม และอรรถอธิกรณะ

ตัวอย่างเช่น

ปาสาทา สงฺกเมยฺย พึงย้ายจากปราสาท
หตฺถิกฺขนฺธา สงฺกเมยฺย พึงย้ายจากคอช้าง
อาสนา วุฏฺฐเหยฺย พึงลุกขึ้นจากอาสนะ

เอตฺถ จ ตฺวาโลโป นาม อตฺถสมฺภเวปิ สติ ตฺวาปจฺจยนฺตสฺส สทฺทสฺส อวิชฺชมานตา. ตถา หิ ปาสาทา สงฺกเมยฺยาติ เอตฺถ ปาสาทมภิรูหิตฺวา ตมฺหา ปาสาทา อญฺญำ ปาสาทำ สงฺกเมยฺยาติ อตฺโถ. เอส นโย

หตฺถิกฺขนฺธา สงฺกเมยฺยาติ เอตฺถาปิ. อาสนา วุฏฺฐเหยฺยาติ เอตฺถ ปน อาสเน นิสีทิตฺวา ตมฺหา อาสนา วุฏฺฐเหยฺยาติ อตฺโถ.

คำว่า **ตฺวาโลป** ในที่นี้ หมายถึงการลบบทที่มี ตฺวา ปัจจัย ในข้อความที่ควร มีบทเช่นนั้นอยู่ด้วย (คือเป็นการละคำพูดไว้ในฐานะที่สื่อความหมายให้เข้าใจได้) เช่นในข้อความว่า ปาสาทา สงฺกเมยฺย นี้ มีความหมายว่า

ปาสาทมภิรูหิตฺวา ตมฺหา - ขึ้นแล้วสู่ปราสาท พึงออกจาก
ปาสาทา อญฺญํ ปาสาทํ - ปราสาทนั้น ไปสู่ปราสาทหลังอื่น
สงฺกเมยฺย

แม้ในข้อความนี้ว่า หตฺถิกฺขนฺธา สงฺกเมยฺย[76] ก็มีนัยเช่นเดียวกัน. ส่วนใน ข้อความว่า อาสนา วุฏฺฐเหยฺย นี้ มีความหมายว่า

อาสเน นิสีทิตฺวา ตมฺหา - บุคคลนั่งแล้วบนอาสนะ พึงลุกขึ้น
อาสนา วุฏฺฐเหยฺย จากอาสนะนั้น

เอวํ กมฺมาธิกรเณสุ ปญฺจมีวิภตฺติ ภวติ, กมฺมาธิกรณภูตานิเยว วตฺถูนิ ตฺวาโลปวิสเย อปาทานนาม โหนฺตีติ อตฺโถ.

ตัวอย่างที่แสดงมานี้ เป็นการลงปัญจมีวิภัตติในอรรถอปาทานแทนอรรถกรรม และอรรถอธิกรณะ, หมายความว่า สิ่งที่เคยเป็นกรรมและอธิกรณะมาก่อนเท่านั้น ชื่อว่า อปาทาน ในฐานะที่มีการลบบทที่มี ตฺวา ปัจจัย.

ทิสาโยเค จ ปญฺจมี ภวติ-

ลงปัญจมีวิภัตติท้ายศัพท์ที่มีความหมายว่า "ทิศ" และท้ายศัพท์ที่สัมพันธ์กับ ศัพท์ที่มีอรรถว่า "ทิศ".

ตตฺถ ทิสา จ ทิสาโยโค จ ทิสาโยโค สรูเปกเสส นเยน, ตสฺมึ ทิสาโยเค. เอตฺถ จ ทิสาวจเนน ทิสตฺโถ คหิโต, ทิสาโยควจเนน ทิสตฺถวาจีหิ โยโค.

ในคำว่า ทิสาโยค นั้น มีรูปวิเคราะห์เป็นสรูเปกเสสนัยว่า

ทิสา จ ทิสาโยโค จ ทิสาโยโค

"ศัพท์ที่มีอรรถว่า "ทิศ" ด้วย ศัพท์ที่สัมพันธ์กับศัพท์ที่มีอรรถว่า "ทิศ" ด้วย เพราะเหตุนั้น ชื่อว่า ทิสาโยค"

ลงปัญจมีวิภัตติ ท้ายศัพท์ที่มีอรรถว่า "ทิศ" และท้ายศัพท์ที่สัมพันธ์กับศัพท์ที่มีอรรถว่า "ทิศ" นั้น. อนึ่ง ในคำว่า **ทิสาโยค** นี้ ด้วยคำว่า ทิสา หมายเอาศัพท์ที่มีอรรถว่า "ทิศ", ด้วยคำว่า ทิสาโยค หมายเอาศัพท์ที่สัมพันธ์กับศัพท์ที่มีอรรถว่า "ทิศ".

ตตฺถ ทิสตฺถวาจีหิ โยเค ตาว—

บรรดา ทิสตฺถ และ ทิสาโยค เหล่านั้น

ลำดับแรก ลงปัญจมีวิภัตติ ท้ายศัพท์ที่สัมพันธ์กับศัพท์ที่มีอรรถว่า "ทิศ"

ตัวอย่างเช่น

อิโต สา ปุริมา ทิสา[77]	จากจุดนี้ ทิศนั้น เป็นทิศตะวันออก
อิโต สา ทกฺขิณา ทิสา[78]	จากจุดนี้ ทิศนั้น เป็นทิศใต้
อิโต สา ปจฺฉิมา ทิสา[79]	จากจุดนี้ ทิศนั้น เป็นทิศตะวันตก
อิโต สา อุตฺตรา ทิสา[80]	จากจุดนี้ ทิศนั้น เป็นทิศเหนือ
อวีจิโต อุปริ ภวคฺคมนฺตเร	ระหว่างภวัคคภูมิเบื้องบน ถึงอเวจีเบื้องล่าง
อุทฺธํ ปาทตลา	เบื้องบนแต่ฝ่าเท้าขึ้นไป
อโธ เกสมตฺถกา[81]	เบื้องล่างแต่ปลายผมลงมา
ยโต เขมํ	ความเกษม เกิดขึ้นแล้วจากทิศใด
ตโต ภยํ[82]	ภัย ย่อมไม่มี จากทิศนั้น
ยโต® **อสฺโสสุ ภควนฺตํ**	ได้ฟังคุณของพระผู้มีพระภาคจากทิศใด

ทิสตฺเถ-

ลงปัญจมีวิภัตติ ท้ายศัพท์ที่มีอรรถว่า "ทิศ"

ตัวอย่างเช่น

ปุรตฺถิมโต	ในทิศตะวันออก
ทกฺขิณโต	ในทิศใต้

เอตฺถ ปน สตฺตมิยตฺเถ โตปจฺจโย ภวิสฺสติ.

ก็ในตัวอย่างนี้ ลง โต ปัจจัย ในอรรถสัตตมีวิภัตติ.

วิภตฺเต ปญฺจมี ภวติ ฉฏฺฐี จ.

ลงปัญจมีวิภัตติและฉัฏฐีวิภัตติท้ายศัพท์ที่สัมพันธ์กับศัพท์ที่มีอรรถ "จำแนก"

เอตฺถ วิภตฺตํ นาม สยं วิภตฺตสฺเสว ตทญฺญโต คุเณน วิภชนं.

คำว่า "**วิภตฺเต**" ในที่นี้ หมายถึงการนำเอาคุณสมบัติของสิ่งที่มีความแตกต่าง กันอยู่แล้วตามธรรมชาตนั่นเองมาจำแนกว่าสิ่งไหนดีกว่ากัน[๒]

ตัวอย่างเช่น

ยโต ปณีตตโร วา - วิสิฏฺฐตโร วา นตฺถิ	ไม่มีธรรมอื่นใดที่จะประณีตกว่า หรือวิเศษกว่าธรรมของพระผู้มีพระภาค
มาธุรา ปาฏลิปุตฺตเกหิ - อภิรูปตรา	ชาวเมืองมาธุรา มีรูปงามยิ่งกว่าชาวเมืองปาตลีบุตร
อตฺตทนฺโต ตโต วรํ[83]	ผู้มีตนอันฝึกแล้ว ประเสริฐกว่าสัตว์อาชาไนยที่ฝึกแล้วนั้น
ฉนฺนวุตีนํ ปาสณฺฑานํ - ธมฺมานํ ปวรํ ยทิทํ - สุคตวินโย	พระวินัยของพระสุคตเจ้าประเสริฐกว่าลัทธิปาสัณฑะทั้ง ๙๖

อารติปฺปโยเค-

ลงปัญจมีวิภัตติ ท้ายศัพท์ที่สัมพันธ์กับศัพท์ที่มีอรรถว่า "งดเว้น"

ตัวอย่างเช่น

คามธมฺมา วสลธมฺมา - อสทฺธมฺมา อารติ วรติ - ปฏิวิรติ	การงดเว้น จากเมถุนธรรมอันเป็นข้อปฏิบัติของชาวบ้าน อันเป็นข้อปฏิบัติของคนถ่อย
ปาณาติปาตา เวรมณิ[84]	การงดเว้นจากปาณาติบาต

สุทฺธตฺถปฺปโยเค—

ลงปัญจมีวิภัตติ ท้ายศัพท์ที่สัมพันธ์กับศัพท์ที่มีอรรถว่า "บริสุทธิ์"

ตัวอย่างเช่น

โลภนิเยหิ ธมฺเมหิ สุทฺโธ - อสํสฏฺโฐ	บริสุทธิ์ คือ ไม่เกี่ยวข้องจากธรรมอันเป็นที่ตั้งแห่งความโลภ

ปโมจนตฺถปฺปโยเค-

ลงปัญจมีวิภัตติ ท้ายศัพท์ที่สัมพันธ์กับศัพท์ที่มีอรรถว่า "หลุดพ้น"

ตัวอย่างเช่น

ปริมุตฺโต ทุกฺขสฺมาติ - วทามิ[85]	เรากล่าวว่า บุคคลนั้น เป็นผู้หลุดพ้นแล้วจากความทุกข์
มุตฺโตสฺมิ มารพนฺธนา	เรา เป็นผู้พ้นแล้วจากบ่วงมาร

น เต มุจฺจนฺติ มจฺจุนา	พวกเขา ย่อมไม่พ้นจากความตาย
โมกฺขนฺติ มารพนฺธนา[86]	จักหลุดพ้นจากบ่วงมาร

เหตฺวตฺเถ-

ลงปัญจมีวิภัตติ ท้ายศัพท์ที่มีอรรถเหตุ

ตัวอย่างเช่น

กสฺมา เหตุนา	เพราะเหตุอะไร
กสฺมา นุ ตุมฺหำ ทหรา - น มียเร[87]	เพราะเหตุไรหนอ พวกคนหนุ่ม (ในตระกูล) ของท่าน จึงไม่ตาย
กสฺมา อิเธว มรณำ ภวิสฺสติ	เพราะเหตุไร ความตาย จักมีในที่นี้เท่านั้น
ยสฺมา อนิยตา เกจิ	เพราะเหตุใด หมู่ธรรมบางอย่าง (เช่น วิรติ, อปฺปมญฺญา) จึงเป็นธรรมที่สัมปยุตกับจิตไม่แน่นอน
ยสฺมาติห ภิกฺขเว[88]	ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เพราะเหตุใด...ใน...นี้
ตสฺมาติห ภิกฺขเว[89]	ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เพราะเหตุนั้น...ใน...นี้
ยำการณา	เพราะเหตุใด
ตำการณา	เพราะเหตุนั้น
กึการณา อมฺม ตุวำ - ปมชฺชสิ	แม่ เพราะเหตุไร เธอ จึงประมาทเล่า

อญฺเญหิ ปน ลกฺขเณหิ เหตฺวตฺเถ ปฐมา จ ตติยา จ ฉฏฺฐี จ ภวติ, ตา จ โข กฺริยาภิ-สมฺพนฺเธ ทฏฺฐพฺพา, น ปน “โก นุ โข ภนฺเต เหตุ, โก ปจฺจโย มหโต ภูมิจาลสฺส ปาตุภาวายา”ติ อาทีสุ กฺริยาภิสมฺพนฺธรหิเตสุ ปโยเคสุ—

สำหรับปฐมาวิภัตติ, ตติยาวิภัตติ และฉัฏฐีวิภัตติ ลงในอรรถเหตุด้วยสูตรอื่นๆ , อนึ่ง พึงทราบว่า ในกรณีที่สัมพันธ์กับกิริยาเท่านั้น จึงลงวิภัตติเหล่านั้นในอรรถเหตุได้, ในกรณีที่ไม่มีความสัมพันธ์กับกิริยา ไม่ลงวิภัตติเหล่านั้นในอรรถเหตุ

ตัวอย่างเช่น

โก นุ โข ภนฺเต เหตุ	ข้าแต่ท่านผู้เจริญ อะไรหนอ เป็นเหตุ
โก ปจฺจโย มหโต - ภูมิจาลสฺส ปาตุภาวาย[90]	อะไรหนอ เป็นปัจจัยให้เกิดแผ่นดินไหวครั้งใหญ่

[ปฐมาวิภัตติในอรรถเหตุ]

ตัวอย่างเช่น

น อตฺตเหตุ อลิกํ ภเณติ[91]	ไม่พูดเหลาะแหละ เพราะเหตุแห่งตน
กึ นุ ชาตึ น โรเจสิ[92]	เพราะเหตุไร ท่าน จึงไม่พอใจการเกิด
ยญฺจ ปุตฺเต น ปสฺสามิ[93]	เพราะเหตุใด เรา ไม่เห็นบุตรทั้งหลาย
ตํ ตํ โคตม ปุจฺฉามิ[94]	ข้าแต่พระโคดม เพราะเหตุนั้น เราขอถามท่าน

[ตติยาวิภัตติในอรรถเหตุ]

ตัวอย่างเช่น

เกน การเณน วเทสิ	เพราะเหตุไร ท่าน จึงกล่าว
เยน การเณน	เพราะเหตุใด
เตน การเณน	เพราะเหตุนั้น
อถ ตฺวํ เกน วณฺเณน	เมื่อเป็นเช่นนั้น ด้วยเหตุอะไร ท่าน...
เกน วา ปน เหตุนา - อนุปฺปตฺโต พฺรหารญฺญํ[95]	ก็หรือว่า เพราะเหตุไร ท่าน จึงเข้ามาสู่ป่าใหญ่
สทฺธาย ตรติ โอฆํ[96]	ย่อมข้ามโอฆะ (ห้วงน้ำ) เพราะศรัทธา

เอตฺถ จ สทฺธายาติ อยํ สทฺโท เหตฺวตฺโถติ ครูหิ วุตฺตํ.

อนึ่ง ในตัวอย่างนี้ ครูทั้งหลาย (พระอรรถกถาจารย์) กล่าวว่า ศัพท์ว่า สทฺธาย นี้ มีอรรถเหตุ (แปลว่า เพราะศรัทธา).

เกน กสฺสป พาลสฺส - ทสฺสนํ นาภิกงฺขสิ[97]	กัสสปะ เพราะเหตุไร ท่าน จึงไม่ปรารถนา พบเห็นคนพาล
เยน มิเธกจฺเจ สตฺตา[98]	เพราะเหตุใด สัตว์บางพวก ในโลกนี้
เตน นิมิตฺเตน	เพราะเหตุนั้น
เตน วุตฺตํ	เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวแล้ว

[ฉัฏฐีวิภัตติในอรรถเหตุ]

ตัวอย่างเช่น

ตํ กิสฺส เหตุ[99]	ข้อนั้น เพราะเหตุไร
กิสฺส ตุมฺเห กิลมถ	เธอทั้งหลาย ย่อมลำบาก เพราะเหตุไร

วิเวจนปฺปโยเค—

ลงปัญจมีวิภัตติ ท้ายศัพท์ที่สัมพันธ์กับศัพท์ที่มีอรรถว่า "สงัด"

ตัวอย่างเช่น

วิวิตฺโต ปาปกา ธมฺมา	สงัดแล้วจากบาปธรรม
วิวิจฺเจว กาเมหิ	สงัดแล้วจากกามทั้งหลาย
วิวิจฺจ อกุสเลหิ ธมฺเมหิ[100]	สงัดแล้วจากอกุศลธรรมทั้งหลาย

ปมาณตฺเถ-

ลงปัญจมีวิภัตติ ท้ายศัพท์ที่มีความหมายว่า "ประมาณ"

ตัวอย่างเช่น

อายามโต จ วิตฺถารโต จ - โยชนํ	ประมาณหนึ่งโยชน์ จากความยาว และความกว้าง
คมฺภีรโต ปุถุลโต จ - โยชนํ จนฺทภาคาย ปมาณ[101]	ประมาณของแม่น้ำจันทรภาคามี ๑ โยชน์ จากส่วนลึกและจากส่วนกว้าง
ปริกฺเขปโต นวสตโยชน - ปริมาโณ มชฺฌิมเทโส	มัชฌิมประเทศ โดยรอบ มีพื้นที่ประมาณ ๙๐๐ โยชน์
ทีฆโต นววิทตฺถิโย - สุคตวิทตฺถิยา ปมาณิกา - กาเรตพฺพา[102]	พึงทำผ้าพันแผล โดยส่วนยาว ให้มีขนาด ๙ คืบพระสุคต

ตติยา จ-

ลงตติยาวิภัตติบ้าง

ตัวอย่างเช่น

โยชนํ อายาเมน	โยชน์หนึ่งโดยส่วนยาว (ยาว ๑ โยชน์)
โยชนํ วิตฺถาเรน	โยชน์หนึ่งโดยส่วนกว้าง (กว้าง ๑ โยชน์)
โยชนํ อุพฺเพเธน - สาสปราสิ[103]	กองเมล็ดพันธ์ผักกาด โยชน์หนึ่ง โดยส่วนสูง (สูงประมาณ ๑ โยชน์)

ปุพฺพาทิโยเค-

ลงปัญจมีวิภัตติ ท้ายศัพท์ที่สัมพันธ์กับศัพท์มี ปุพฺพ เป็นต้น

ปฐมตฺถวาจเกน ปุพฺพสทฺเทน โยโค ปุพฺพโยโค. เอตฺถ ปุพฺพาทิคฺคหณํ อทิสตฺถวุตฺตีนํ ปุพฺพาทีนํ คหณตฺถํ. ตถา หิ วิสุ ทิสาโยโค คหิโต.

การประกอบกับ ปุพฺพ ศัพท์อันระบุถึงอรรถปฐม (ก่อน) ชื่อว่า ปุพฺพโยค, ก็ ในสูตรนี้ ศัพท์ว่า ปุพฺพาทิ มีประโยชน์ในการถือเอา ปุพฺพ ศัพท์เป็นต้นที่ไม่ได้ระบุถึงอรรถทิศ ดังนั้น ข้าพเจ้า จึงแยกทิสาโยค “ศัพท์ที่สัมพันธ์กับศัพท์ที่มีอรรถว่า "ทิศ” ไว้ต่างหากจาก ปุพฺพาทิโยค[๑]

ตัวอย่างเช่น

ปุพฺเพว เม ภิกฺขเว -	ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ในกาลก่อนแต่การ
สมฺโพธา[104]	ตรัสรู้ของเรานั่นเทียว
อิโต ปุพฺเพ นาโหสิ	ในกาลก่อน แต่กาลนี้ ไม่ได้มีแล้ว
ตโต ปรํ ปจฺจนฺติมา ชนปทา[105]	ถัดจากที่นั้นไปเป็นปัจจันตชนบท
ตโต อปเรน สมเยน[106]	โดยสมัยอื่นจากกาลนั้น
ตโต อุตฺตริ[107]	ยิ่งกว่านั้น

พนฺธนตฺถปฺปโยเค พนฺธนเหตุมฺหิ อิเณ -

ลงปัญจมีวิภัตติ ท้ายศัพท์ที่แสดงจำนวนหนี้ อันเป็นเหตุแห่งการผูกมัดซึ่ง สัมพันธ์กับศัพท์ที่มีอรรถว่า "ผูก"

ตัวอย่างเช่น

สตสฺมา พทฺโธ -	นรชน อันพระราชา จองจำไว้
นโร รณฺญา	เพราะหนี้ ๑๐๐

ตติยา จ-

ลงตติยาวิภัตติบ้าง

ตัวอย่างเช่น

สเตน พทฺโธ -	นรชน อันพระราชา จองจำไว้
นโร รณฺญา	เพราะหนี้ ๑๐๐

คุณวจเน-

ลงปัญจมีวิภัตติ ท้ายศัพท์ที่แสดงคุณ (กล่าวคุณอันเป็นเหตุให้ผลสำเร็จ)

ตัวอย่างเช่น

ปญฺญาย วิมุตฺติมโน	ผู้มีใจหลุดพ้นเพราะปัญญา
อิสฺสริยาย ชนํ รกฺขติ -	พระราชา รักษาชนเพราะความเป็นใหญ่

ราชา

สีลโต นํ ปสํสนฺติ[108] ย่อมสรรเสริญเขาเพราะศีล

ปญฺหกถเนสุ-

ลงปัญจมีวิภัตติ ท้ายศัพท์ที่แสดงคำถาม และศัพท์ที่แสดงคำตอบ

ตัวอย่างเช่น

กุโตสิ ตฺวํ ท่าน มาจากที่ไหน

กุโต ภวํ ท่านผู้เจริญ มาจากที่ไหน

ปาฏลิปุตฺตโต จากเมืองปาฏลิบุตร

[วินิจฉัย ปญฺหกถน]

เอตฺถ จ กถนํ นาม วิสฺสชฺชนํ.

ก็ในคำว่า ปญฺหกถน นี้ การตอบ ชื่อว่า กถน.

ยํ ปน กจฺจายนปฺปกรเณ “ปญฺเห ตฺวาโลเป กมฺมาธิกรเณสู”ติ อารภิตฺวา “อภิธมฺมํ สุตฺวา อภิธมฺมา ปุจฺฉนฺติ, อภิธมฺมํ อภิธมฺเมน วา, วินยํ สุตฺวา วินยา ปุจฺฉนฺติ, วินยํ วินเยน วา, เอวํ สุตฺตา, เคยฺยา, เวยฺยากรณา, คาถาย, อุทานา, อิติวุตฺตกา, ชาตกา, อพฺภุตธมฺมา, เวทลฺลา อิจฺเจวมาที”ติ จ วุตฺตํ.

อนึ่ง อุทาหรณ์เป็นต้นว่า อภิธมฺมํ สุตฺวา อภิธมฺมา ปุจฺฉนฺติ...อพฺภุตธมฺมา เวทลฺลา (ภิกษุ ฟังซึ่งพระอภิธรรมแล้วถามจากพระอภิธรรม...จากเวทัลละ) ซึ่งเป็นอุทาหรณ์ที่ คัมภีร์กัจจายนะ ได้ยกมาเป็นตัวอย่างของหัวข้อที่ว่า "ปญฺเห ตฺวาโลเป กมฺมาธิกรเณสุ" (ในกรณีที่เป็นคำถาม เมื่อมีการลบบทที่ลงท้ายด้วย ตฺวา ปัจจัย ให้ลงปัญจมีวิภัตติ ใน อรรถอปาทาน แทนการลงทุติยาวิภัตติในอรรถกรรม และแทนการลงสัตตมีวิภัตติ ในอรรถอธิกรณะ)

ตถา “กถเน ตฺวาโลเป กมฺมาธิกรเณสู”ติ อารภิตฺวา “อภิธมฺมํ สุตฺวา อภิธมฺมา กถยนฺติ, อภิธมฺมํ อภิธมฺเมน วา, วินยํ สุตฺวา วินยา กถยนฺติ.เอวํ สุตฺตา, เคยฺยา, เวยฺยากรณา, คาถาย, อุทานา, อิติวุตฺตกา, ชาตกา, อพฺภุตธมฺมา, เวทลฺลา อิจฺเจวมาที”ติ จ วุตฺตํ.

และอุทาหรณ์เป็นต้นว่า อภิธมฺมํ สุตฺวา อภิธมฺมา กถยนฺติ...อพฺภุตธมฺมา เวทลฺลา (ภิกษุ ฟังซึ่งพระอภิธรรมแล้วตอบจากพระอภิธรรม...จากเวทัลละ) ซึ่งเป็นอุทาหรณ์ ของหัวข้อที่ว่า "กถเน ตฺวาโลเป กมฺมาธิกรเณสุ" (ในกรณีที่เป็นคำตอบ เมื่อมีการ ลบบทที่ลงท้ายด้วย ตฺวา ปัจจัย ให้ลงปัญจมีวิภัตติในอรรถอปาทาน แทนการลงทุติยา- วิภัตติในอรรถกรรมและแทนการลงสัตตมีวิภัตติในอรรถอธิกรณะ)

ตํ ตฺวาโลเปเยว วตฺตพฺพํ. “ปญฺเห”ติ จ “กถเน”ติ จ ตฺวาโลปรหิตปฺปโยควเสน วิสุํ วตฺตพฺพํ, อิธ ปน วิสุํ วุตฺตํ.

อุทาหรณ์เหล่านี้ ควรกล่าวไว้ตอนหัวข้อที่ว่าด้วยเรื่องการลบบทที่ลงท้ายด้วย ตฺวาปัจจัยเท่านั้น. สำหรับในหัวของปัญหอปาทานและกถนอปาทานนี้ ควรยกตัวอย่าง ที่ไม่มีการลบบทที่ลงท้ายด้วย ตฺวา ปัจจัยเท่านั้น.

จะอย่างไรก็ตาม ในคัมภีร์สัททนีตินี้ ข้าพเจ้าได้แยกอุทาหรณ์ของหัวข้อเหล่านั้น ไว้โดยไม่ปะปนกันแล้ว®

โถกตฺถาทีสุ อสตฺววจเน ปญฺจมี ตติยา จ.

ลงปัญจมีวิภัตติและตติยาวิภัตติ ท้ายศัพท์ที่มีอรรถว่าน้อยเป็นต้น กล่าวคือ ท้ายศัพท์ที่ระบุถึงสิ่งที่ไม่ใช่ทัพพะ

ยทา หิ ธมฺมมตฺตํ อธิปฺเปตํ, น ทพฺพํ, ตทา โถกาทีนํ อสตฺววจนตา. ยทา ปน “โถเกน วิเสน มโต” ติอาทินา ทพฺพมธิปฺเปตํ, ตทา เตสํ สตฺววจนตา.

ก็ในกาลใด มุ่งถึงเพียงสภาพ ไม่ได้มุ่งถึงทัพพะ (สิ่งของ), ในกาลนั้น โถก ศัพท์ เป็นต้น ระบุถึงอรรถ อสฺตว (ระบุถึงคุณลักษณะน้อยเป็นต้น). ส่วนในกาลใด มุ่งถึงทัพพะ โดยนัยเป็นต้นว่า

โถเกน วิเสน มโต

เขา ตายแล้ว ด้วยยาพิษเพียงเล็กน้อย

ในกาลนั้น โถก ศัพท์เป็นต้น ระบุถึงอรรถที่เป็น สตฺว (ระบุถึงทัพพะสิ่งของจำนวน น้อย=ในตัวอย่างนี้ โถเกน ทำหน้าที่ขยาย วิเสน ยาพิษ) .

ตัวอย่างเช่น

โถกา มุจฺจติ	พ้นเพียงเล็กน้อย
อปฺปมตฺตกา มุจฺจติ	พ้นเพียงประมาณเล็กน้อย
กิจฺฉา ลทฺโธ ปิโย ปุตฺโต[109]	บุตรอันเป็นที่รัก อันเขาได้โดยยาก
กติปยา มุตฺโต	พ้นแล้วโดยเล็กน้อย
โถเกน	โดยเล็กน้อย
อปฺปมตฺตเกน	โดยประมาณน้อย
กิจฺเฉน	โดยยาก
กติปเยน	โดยเล็กน้อย

อกตฺตริ อการเก ญาปกเหตุมฺหิ-

ลงปัญจมีวิภัตติ ท้ายศัพท์ที่แสดงอรรถญาปกเหตุซึ่งไม่ใช่การก

ตัวอย่างเช่น

กตฺตา อุปจิตฺตา - จักขุวิญญาน เกิดขึ้น เพราะอาศัยกรรมที่ตน

อุสฺสนฺนตฺตา วิปุลตฺตา - ทำแล้ว สั่งสมแล้ว เพิ่มพูน ไพบูลย์แล้ว

อุปฺปนฺนํ โหติ จกฺขุวิญฺญาณ[110]

อาทิสทฺเทน เย อมฺเหหิ อนุปทิฏฺฐา อปาทานปฺปโยคา, เต ปโยควิจกฺขเณหิ โยเชตพฺพา. อิทานิ เต สมปาทานานํ กายสญฺโญคปุพฺพกาทิวเสน ปเภทํ กถยาม.

ศัพท์ทั้งหลายเหล่าใด ที่เป็นตัวอย่างของอปาทานซึ่งข้าพเจ้ามิได้แสดงไว้ บัณฑิต ผู้ฉลาดในตัวอย่าง พึงประกอบศัพท์เหล่านั้นด้วย อาทิ ศัพท์. บัดนี้ ข้าพเจ้า จะแสดง ประเภทของอปาทานเหล่านั้น โดยจำแนกเป็นกายสัญโญคปุพพกะเป็นต้น.

[กายสัญญโยคปุพพกอปาทาน]

“คามา อเปนฺติ มุนโย”ติอาทีสุ หิ กายสญฺโญคปุพฺพกสฺส อปคมนสฺส วิชฺชมานตฺตา คามาทิอปาทานํ กายสญฺโญคปุพฺพกํ นาม.

ก็ในข้อความเป็นต้นว่า

คามา อเปนฺติ มุนโย

มุนีทั้งหลาย หลีกออกจากหมู่บ้าน

ในตัวอย่างนี้ บทอปทานว่า **คามา** เป็นต้น ชื่อว่า กายสัญโญคปุพพกอปาทาน เพราะมีกิริยาการหลีกออกเกี่ยวข้องกับรูปธรรมปรากฏอยู่ (จัดว่าเป็นอปาทานประเภทเข้า ถึงด้วยกาย).

[จิตตสัญโญคปุพพกอปาทาน]

“ปาณาติปาตา วิรมตี”ติอาทีสุ ปน จิตฺตสญฺโญคปุพฺพกสฺส อปคมนสฺส วิชฺชมานตฺตา ปาณาติปาตาทิอปาทานํ จิตฺตสญฺโญคปุพฺพกํ นาม.

ส่วนในข้อความเป็นต้นว่า

ปาณาติปาตา วิรมติ

งดเว้นจากปาณาติบาต

ในตัวอย่างนี้ บทอปาทานว่า **ปาณาติปาตา** เป็นต้น ชื่อว่า จิตตสัญโญคปุพพก- อปาทาน เพราะมีกิริยาการหลีกออกเกี่ยวข้องกับนามธรรมปรากฏอยู่ (จัดว่าเป็นอปาทาน ประเภทเข้าถึงด้วยจิต).

ตถา “ธาวตา หตฺถิมฺหา ปติโต องฺกุสคฺคโห”ติอาทีสุ หตฺถิอาทิอปาทานํ จลมริยาท-ภูตตฺตา จลาวธินาม “จลญฺจ ตํ อวธิ จา”ติ อตฺเถน.

นอกจากนั้น ในข้อความเป็นต้นว่า

ธาวตา หตฺถิมฺหา - ควาญช้าง ตกจากช้างที่กำลังวิ่ง

ปติโต องฺกุสคฺคโห

ในตัวอย่างนี้ บทอปาทานว่า **หตฺถิ** ชื่อว่า จลาวธิ เพราะเป็นอปาทานที่มีการ เคลื่อนไหวเป็นขอบเขต ตามความหมายของรูปวิเคราะห์ว่า

จลญฺจ ตํ อวธิ จาติ จลาวธิ

สิ่งที่เคลื่อนไหวด้วย สิ่งที่เคลื่อนไหวนั้น เป็นอปาทานด้วย เพราะเหตุนั้น ชื่อว่า จลาวธิ (จลอปาทาน)

“ปพฺพตา โอตรนฺติ วนจรา”ติอาทีสุ ปพฺพตาทิอปาทานํ นิจฺจลมริยาทภูตตฺตา นิจฺจลาวธิ นาม “นิจฺจลญฺจ ตํ อวธิ จา”ติ อตฺเถน

ในข้อความเป็นต้นว่า

ปพฺพตา โอตรนฺติ วนจรา

พวกนายพราน ลงจากภูเขา

ในตัวอย่างนี้ บทอปาทานว่า **ปพฺพต** เป็นต้น ชื่อว่า นิจจลาวธิ เพราะเป็นอปาทาน ที่ไม่มีการเคลื่อนไหวเป็นขอบเขต ตามความหมายของรูปวิเคราะห์ว่า

นิจฺจลญฺจ ตํ อวธิ จาติ นิจฺจลาวธิ

สิ่งที่ไม่เคลื่อนไหวด้วย สิ่งที่ไม่เคลื่อนไหวนั้น เป็นอปาทานด้วย เพราะเหตุนั้น ชื่อว่า นิจฺจลาวธิ (อจลอปาทาน)

อิเมหิ ทฺวีหิ ปกาเรหิ วินิมุตฺตํ “พุทฺธสฺมา ปติ สาริปุตฺโต, กามโต ชายเต ภยนฺ”ติ จ อาทีสุ พุทฺธาทิอปาทานํ เนวจลาวธินนิจฺจลาวธิ นาม อวธิภาเวน อคฺคเหตพฺพตฺตา.

ในข้อความเป็นต้นว่า

พุทฺธสฺมา ปติ สาริปุตฺโต -	พระสารีบุตร เป็นตัวแทนพระพุทธเจ้า
ธมฺมเทสนาย อาลปติ -	แสดงธรรมเทศนา ตลอด ๓ เดือน
เตมาสํ	
กามโต ชายเต ภยํ[111]	ภัย เกิดจากกาม

ในตัวอย่างเหล่านี้ บทอปาทานว่า **พุทฺธ** เป็นต้น ซึ่งพ้นจากลักษณะ ๒ ประการ ดังกล่าว ชื่อว่า เนวจลาวธินนิจจลาวธิ (เนวจลานานิจจลอปาทาน) เพราะไม่สามารถจัดเข้าใน อปาทานทั้ง ๒ ประเภทนั้นได้.

เอวํ อปาทานํ ทุวิธํ ติวิธญฺจ ภวติ

อปาทาน มี ๒ อย่าง และ ๓ อย่าง ด้วยประการฉะนี้.

ปุน ตं ติวิธญฺจ นิทฺทิฏฺฐวิสยาทิวเสน. ตตฺถ “คามา อปคจฺฉตี”ติอาทิ นิทฺทิฏฺฐวิสยํ นาม อปาทาน วิสยสฺส กฺริยาวิเสสสฺส นิทฺทิฏฺฐตฺตา.

อีกนัยหนึ่ง อปาทานนั้น มี ๓ อย่าง มีนิททิฏฐวิสยอปาทานเป็นต้น. บรรดา อปาทาน ๓ อย่าง นั้น ข้อความเป็นต้นว่า

คามา อปคจฺฉติ

ย่อมหลีกออกจากหมู่บ้าน

ในตัวอย่างนี้ บทอปาทานว่า **คามา** ชื่อว่า นิททิฏฐวิสยอปาทาน เพราะมีกิริยา อันเป็นเหตุแห่งการได้ชื่อว่าอปาทาน ถูกแสดงไว้ในประโยคโดยตรง

กุสูลโต ปจฺจติ, อภิธมฺมา กถยติ, วลาหกา วิชฺโชตตีติ อุปฺปาตฺติวิสยํ นาม. วลาหกา นิกฺขมฺม วิชฺโชตตีติอาทินา อุปาเตยฺโย เอตฺถ กฺริยาวิเสโส.

ข้อความเป็นต้นว่า

กุสูลโต ปจฺจติ	นำออกจากฉางแล้วหุง
อภิธมฺมา กถยติ	ฟังพระอภิธรรมแล้วถามจากพระอภิธรรม
วลาหกา วิชฺโชตติ	พระจันทร์ พ้นจากเมฆแล้วส่องแสง

บทอปาทานว่า กุสูลโต (จากฉาง), อภิธมฺมา (จากพระอภิธรรม), วลาหกา (จากเมฆ) ชื่อว่า อุปปาตติวิสยอปาทาน, ในตัวอย่างเหล่านี้ พึงใส่กิริยาที่เกี่ยวข้องเข้ามา โดยนัยเป็นต้นว่า วลาหกา นิกฺขมฺม วิชฺโชตติ.

มาธุรา ปาฏลิปุตฺตเกหิ อภิรูปตราติ อนุเมยฺยวิสยํ นาม. มาธุรา ปาฏลิปุตฺตเกหิ อุกฺกํสิยนฺติ เกนจิ คุเณนาติ อนุเมยฺโย เอตฺถ กฺริยาวิเสโส.

ข้อความเป็นต้นว่า

มาธุรา ปาฏลิปุตฺตเกหิ - อภิรูปตรา	ชาวเมืองมาธุรา มีรูปงามยิ่งกว่าชาวเมืองปาฏลีบุตรทั้งหลาย

บทอปาทานว่า **มาธุรา** ชื่อว่า อนุเมยยวิสยอปาทาน. ในตัวอย่างนี้ พึงทราบ กิริยาที่เกี่ยวข้องโดยการอนุมานว่า “ชาวเมืองมาธุรา ย่อมเหนือกว่าชาวเมืองปาฏลีบุตร ทั้งหลายด้วยคุณสมบัติบางประการ”

อุปฺปตฺติวิสโย วิย น นิยโต โกจีติ อยมสฺส อุปฺปตฺติวิสยโต เภโทติ.

อนุเมยยวิสยอปาทานนั้น ไม่จำกัดกิริยาที่ใส่เพิ่มเข้ามา[ขึ้นอยู่กับผู้ฟังว่าจะอนุมาน ด้วยกิริยาใดก็ได้] ซึ่งไม่เหมือนกับอุปปาตวิสยอปาทานที่จำกัดเฉพาะกิริยาที่เกี่ยวข้อง เท่านั้น[เช่น วลาหกา วิชฺโชตติ ประโยคนี้ จำกัดเฉพาะกิริยา นิกฺขมฺม การหลีกออกเท่านั้น] นี้เป็นความแตกต่างระหว่างอุปปาตวิสยอปาทานกับอนุเมยยวิสยอปาทาน.

๕๗๒. โย อาธาโร, ตโมกาสํ.

การโก อ. การก **โย** ใด **อาธาโร** เป็นที่รองรับกิริยา, **การกำ** อ. การก **ตำ** นั้น
โอกาสำ ชื่อว่า โอกาสะ **โหติ** ย่อมมี.

โย กตฺตุกมฺมสมเวตานำ นิสชฺชปจนาทิกฺริยานำ อาธารกฏฺเฐน อาธาโร, ตำ การกำ โอกาสสญฺญำ โหติ.

โอกาส หมายถึงสถานที่รองรับกิริยามีการนั่งและการหุงเป็นต้นที่มีอยู่ภายใน กัตตาและกรรม.

ภุโส กฺริยำ ธาเรตีติ อาธาโร, โส เอว ตาสำ กฺริยานำ ปติฏฺฐานตฺเถน โอกาสตฺตา "โอกาสำ นามา"ติ วุจฺจติ.

การกใด ย่อมทรงไว้ซึ่งกิริยาเป็นอย่างยิ่ง เหตุนั้น การกนั้น ชื่อว่า อาธาระ, อาธาระ นั้นนั่นแหละ ชื่อว่า โอกาส เพราะเป็นสถานที่รองรับกิริยาเหล่านั้น.

ตถา หิ "กเฏ นิสีทติ เทวทตฺโต"ติ เอตฺถ กโฏ เทวทตฺตำ ธารยนฺโต ตำสมเวตำ อาสนกฺริยำ ธาเรติ, "ถาลิยำ โอทนำ ปจตี"ติ เอตฺถ ถาลี ตณฺฑุลำ ธารยนฺตี ตำสมเวตมฺปิ ปจนกฺริยำ ธาเรติ.

จริงอย่างนั้น ในข้อความนี้ว่า

กเฏ นิสีทติ เทวทตฺโต
เทวทัต นั่งบนเสื่อ

ในตัวอย่างนี้ "**กฏ**" (เสื่อ) เมื่อรองรับเทวทัต ก็ได้ชื่อว่ารองรับกิริยาการนั่งซึ่งมีอยู่ ภายในเทวทัตนั้นด้วย.[๑]

(ส่วน) ในข้อความนี้ว่า

ถาลิยำ โอทนำ ปจติ
ย่อมหุงข้าว ในหม้อข้าว

ในตัวอย่างนี้ "**ถาลิ**" (หม้อข้าว) เมื่อรองรับข้าวสาร ก็ได้ชื่อว่ารองรับกิริยาการหุง ซึ่งมีอยู่ภายในข้าวสารนั้นด้วย.

[การตั้งชื่อโอกาส]

ยชฺเชวํ กตฺตุกมฺมานเมว ปธานวเสน กฺริยาธารสมฺภวโต เตสเมว โอกาสสญฺญาย ภวิตพฺพนฺติ ? น ภวิตพฺพํ. กสฺมา ? ปฏิลทฺธวิเสสนามตฺตา, ตสฺมา ปรมฺปรายปิ กฺริยาธารกํ กฏฺาทิกเมว โอกาสสญฺญํ ลภตีติ อวคนฺตพฺพํ.

ถาม. ถ้าจะหมายเอาการรองรับกิริยาว่าเป็นโอกาส, กัตตุและกรรมเหล่านั้น เท่านั้น ควรได้ชื่อว่าโอกาสมากกว่า เพราะเป็นผู้รองรับกิริยาโดยตรง

ตอบ. ไม่ควรได้ชื่อว่าโอกาส

ถาม. เพราะเหตุไร ?

ตอบ. เพราะกัตตุและกรรมเหล่านั้น มีชื่อเรียกทางไวยากรณ์อยู่แล้วว่า กัตตุการก, กรรมการก, เพราะเหตุนั้น พึงทราบว่า วัตถุมีเสื่อเป็นต้นที่ทำหน้าที่รองรับกิริยาเป็นทอดๆ เท่านั้น ได้ชื่อว่า โอกาส.

[โอกาส ๔ ประเภท]

โสยโมกาโส จตุพฺพิโธ พฺยาปิโก โอปสิเลสิโก สามีปิโก เวสยิโกติ.

โอกาสนั้น มี ๔ ประเภทคือ

๑. พยาปิกโอกาส ๒. โอปสิเลสิกโอกาส

๓. สามีปิกโอกาส ๔. เวสยิกโอกาส

ตตฺถ พฺยาปิโก นาม สกโลปิ อาธารภูโต อตฺโถ อาเธยฺเยย ปตฺถโฏ โหติ, ตํ ยถา?

บรรดาโอกาสเหล่านั้น:-

พยาปิกโอกาส หมายถึงโอกาสหรืออาธารอันเป็นที่รองรับกิริยาที่มีอาเธยย- วัตถุแผ่ซึมซาบปะปนไปทั่วทุกซอกทุกมุม [๑]

ตัวอย่างเช่น

ติเลสุ เตลํ อตฺถิ	น้ำมัน ซึมซาบอยู่ในเมล็ดงาทั้งหลาย
อุจฺฉูสุ รโส	รส (น้ำหวาน) มีอยู่ในอ้อยทั้งหลาย
ทธิมฺหิ สปฺปิ	เนยใส มีอยู่ในนมส้ม

โอปสิเลสิโก นาม ปจฺเจกสิทฺธานํ ภาวานํ ยตฺถ อุปสิเลโส อุปคโม โหติ. ตํ ยถา

โอปสิเลสิกโอกาส หมายถึงโอกาสหรืออาธารอันเป็นสถานที่แนบชิดกันระหว่าง อาธารวัตถุกับอาเธยยวัตถุซึ่งเป็นสิ่งที่แตกต่างกัน (ความหมายว่าเป็นวัตถุที่ต่างหากจาก อาเธยยวัตถุแต่สามารถรองรับอาเธยยวัตถุได้โดยตรง)[๒]

ตัวอย่างเช่น

กเฏ นิสีทติ เทวทัตนั่งอยู่บนเสื่อ

สามีปีโก นาม ยตฺถ สมีเป สามีปิกโวหารำ กตฺวา อาธารภาโว วิกปฺปิยติ. ตำยถา?

สามีปิกโอกาส หมายถึงโอกาสหรืออาธารอันถูกกำหนดขึ้นโดยอาศัยชื่อของสถาน ที่ใกล้เคียงอันเป็นที่ปรากฏรู้จักของชนทั่วไปมากล่าวแทนสถานที่อัน เป็นที่ตั้งจริงด้วยอุป-จารโวหาร (กล่าวถึงสมีปี = สิ่งอันมีในที่ใกล้ แต่หมายถึงสมีปะ = ที่ใกล้ ท่านเรียกสำนวน เช่นนี้ว่า สมีปฺยูปจาร)

ตัวอย่างเช่น

สาวตฺถิยำ วิหรติ[112] พระผู้มีพระภาค ประทับอยู่ใกล้เมืองสาวัตถี

คงฺคายำ วโช คอกวัว ตั้งอยู่ ใกล้แม่น้ำคงคา

ปตญฺชลินาปิ วุตฺตำ—

“จตูหิ ปกาเรหิ อตฺตฺถ โสติ ภวติ, กตฺถจิ ตฺฐานวเสน มญฺจา อุกฺกฏฺฐึ กโรนฺตีติ.กตฺถจิ สมีปวเสน คงฺคาย โฆโส, กุรูสุ วสตีติ. กตฺถจิ ตำสหจรภาเวน ยฏฺฐึ ปเวสย, กุนฺเต ปเวสยาติ. กตฺถจิ ตำกิริยาจรเณน อพฺรหฺมทตฺเต พฺรหฺมทตฺโตยมิติ.

ดังที่ท่านอาจารย์ปตัญชลี ได้กล่าวไว้ในคัมภีร์มหาภาสยะว่า โวหารว่า สิ่งนั้น ในที่ไม่ใช่สิ่งนั้น (สำนวนทางภาษา) มี ๔ ประการ คือ

ในบางแห่ง พูดถึงฐานะแต่หมายเอาฐานี (ฐานูปจาระ)

ตัวอย่างเช่น

มญฺจา อุกฺกฏฺฐึ กโรนฺติ เตียงทั้งหลาย ย่อมส่งเสียงดัง

ในบางแห่ง พูดถึงสมีปี แต่หมายเอาสมีปะ (สมีปฺยูปจาระ)

ตัวอย่างเช่น

คงฺคาย โฆโส หมู่บ้านคนเลี้ยงโค อยู่ใกล้แม่น้ำคงคา

กุรูสุ วสติ ย่อมอยู่ใกล้แคว้นกุรุ

ในบางแห่ง พูดถึงฐานี แต่หมายเอาฐานะ (ฐานฺยูปจาระ)

ตัวอย่างเช่น

ยฏฺฐึ ปเวสย ยังไม้เท้าให้เข้าไป=ผู้ถือไม้เท้า

กุนฺเต ปเวสย ยังให้หอกให้เข้าไป=คนถือหอก

ในบางแห่ง พูดโดยหมายเอาอาการที่เหมือนกันกับสิ่งนั้น หมายความว่า พูดถึง สิ่งหนึ่ง แต่ได้อีกสิ่งหนึ่งที่เหมือนกัน (สทิสูปจาระ)

ตัวอย่างเช่น

อพฺรหฺมทตฺเต พฺรหฺมทตฺโตยํ

ในการกล่าวเปรียบเทียบในบุคคลผู้ไม่ใช่พระเจ้าพรหมทัตว่า **พฺรหฺมทตฺโตยํ** "บุคคล นี้เป็นเหมือนพระเจ้าพรหมทัต".

เวสยิโก นาม ยตฺถ อญฺญตฺถาภาววเสน เทสนฺตราวจฺเฉทวเสน วา อาธารปริกปฺโป, ตํ ยถา ?

เวสยิกโอกาส หมายถึงโอกาสหรืออาธารอันเป็นสถานที่รองรับอาเธยยวัตถุ ที่ถูกกำหนดด้วยอำนาจแห่งการไม่เป็นไปในที่อื่น (คือเป็นสถานที่เกิดพิเศษเฉพาะสิ่งนั้นๆ เท่านั้น) หรือถูกกำหนดด้วยอำนาจแห่งการตัดขาดจากสถานที่ตั้งหรือที่รองรับอื่น (คือเป็นสถานที่ที่ถูกหนดไว้โดยเฉพาะ)[๑]

ตัวอย่างเช่น

ภูมีสุ มนุสฺสา	พวกมนุษย์ เที่ยวไป บนแผ่นดิน
ชเลสุ มจฺฉา	ฝูงปลา เที่ยวไป ในน้ำ
อากาเส สกุณา[๒]	ฝูงนก บินไป บนอากาศ

สพฺโพปิ จายํ ปธานวเสน วา ปริกปฺปิตวเสน วา กฺริยาย ปติฏฺฐา ภวตีติ “โอกาโส”ติ วุตฺโต.

ก็อาธารแม้ทั้งหมดนี้ ชื่อว่า โอกาส เพราะเป็นที่ดำรงอยู่ของกิริยา หรือที่รองรับ กิริยาทั้งโดยตรงและโดยอ้อม.

[ปาฐเสสนัยกับอาธาร]

ยํ ปเนตฺถ วุตฺตํ “กตฺตุกมฺมสมเวตานํ กฺริยานํ อาธาโร”ติ, ตํ “ภิยฺโย ขคฺคมฺหิ โอภาโส”ติ เอตฺถ กถํ ยุชฺชตีติ เจ? ยุชฺชเตว.

อนึ่งเกี่ยวกับเรื่องนี้ หากจะมีคำท้วงว่า

คำใด ที่ข้าพเจ้ากล่าวว่า กตฺตุกมฺมสมเวตานํ กฺริยานํ อาธาโร "การกใด เป็นที่ รองรับกิริยาที่มีอยู่ภายในกัตตาและกรรม". คำนั้น จะสอดคล้องกับข้อความว่า ภิยฺโย ขคฺคมฺหิ โอภาโส “แสงอันเจิดจ้าที่ดาบ” ได้อย่างไร ?

ตอบ. สอดคล้องทีเดียว

ตถา หิ “ภูมีสุ มนุสฺสา”ติ เอตสฺมึ ปโยเค “วสนฺตี”ติ กตฺตุสมเวตา วสนกฺริยา อวิชฺช-มานาปิ วจนเสสนเยน อาหริตพฺพา โหติ, เอวเมตํ “ภิยฺโย ขคฺคมฺหิ โอภาโส”ติ เอตฺถาปิ “อโหสี”ติ กตฺตุสมเวตา กฺริยา อวิชฺชมานาปิ วจนเสสนเยน อาหริตพฺพาว โหติ. โลเก หิ กตฺถจิ กตฺถจิ โวหารวิสเย เสสํ กตฺวา วาจํ ภณติ

จริงอย่างนั้น แม้ในตัวอย่างว่า "**ภิยฺโย ขคฺคมฺหิ โอภาโส**" นี้ จะไม่มีกิริยาอันมี อยู่ภายในกัตตาปรากฏอยู่ก็จริง แต่ก็ต้องใส่กิริยาว่า **อโหสิ** เพิ่มเข้ามาตามหลักของ ปาฐเสสนัย เหมือนในประโยคนี้ว่า **ภูมีสุ มนุสฺสา** แม้จะไม่มีกิริยา "การอยู่" อันมี อยู่ในภายกัตตาปรากฏอยู่ แต่ก็ต้องใส่กิริยาว่า **วสนฺติ** เพิ่ม

เข้ามาตามหลักของปาฐเสส นัยเช่นกัน. จริงอยู่ ในการใช้ภาษา บางครั้ง ชาวโลก นิยมละคำพูด (พูดย่อๆ) ไว้ในฐานะ เป็นที่เข้าใจกันอยู่แล้ว.

ตถา หิ โกจิ เอกเคเห ปฏิยตฺตํ ขีรํ ปาเยตุกาโม "ตฺวํ เคหํ ปวิส, ปวิสิตฺวา ขีรํ ปิวา"ติ วตฺตพฺเพ วจนเสสํ กตฺวา "ปวิส, ขีรนฺ"ติ อาห.

ดังเช่น บุคคลบางคน มีความประสงค์อยากจะเลี้ยงน้ำนมที่จัดไว้ในเรือน หลังหนึ่ง เมื่อควรพูดว่า

ตฺวํ เคหํ ปวิส, ปวิสิตฺวา ขีรํ ปิว

ท่าน จงเข้าไปสู่เรือน, ครั้นเข้าไปแล้ว จงดื่มซึ่งน้ำนม

แต่กลับพูดสั้นๆ ว่า

ปวิส, ขีรํ

จงเข้าไป, น้ำนม

สาสเนปิ ทิสฺสติ "เยสํ อยฺยานํ สูจิยา อตฺโถ อหํ สูจิยา"ติ จ, "ยสฺส ปญฺเหน อตฺโถ, โส มํ ปญฺเหน อหํ เวยฺยากรเณนา"ติ จ.

แม้ในคัมภีร์ทางฝ่ายพระศาสนา ก็ปรากฏว่ามีการใช้โวหารในลักษณะนี้เช่นกัน ดังข้อความว่า

เยสํ อยฺยานํ สูจิยา อตฺโถ อหํ สูจิยา

พระผู้เป็นเจ้าเหล่าใดมีความประสงค์อยากจะได้เข็ม ข้าพเจ้า (จะถวาย) เข็ม

และข้อความว่า

ยสฺส ปญฺเหน อตฺโถ, โส มํ ปญฺเหน อหํ เวยฺยากรเณน

ผู้ใดมีความประสงค์อยากจะถามปัญหา ผู้นั้น (อุปคจฺฉตุ จงเข้ามาหา) เราด้วย ปัญหา (ถามปัญหา), เรา (จิตฺตํ อาราเธสฺสามิ จักยังจิตให้ยินดี) ด้วยการตอบปัญหา

ตสฺมา เอตฺถ สํสโย น กาตพฺโพ.

เพราะเหตุนั้น เกี่ยวกับเรื่องนี้ จึงไม่ควรเกิดความสงสัย.

๕๗๓. ยตฺถิทฺธิยนฺตรธายติ.[๑]

ปุคฺคโล อ. บุคคล **อนฺตรธายติ** ย่อมหายไป **อิทฺธิยา** ด้วยฤทธิ์ **ยตฺถ** ในที่ใด
ตํ อ. ที่นั้น **โอกาสํ** ชื่อว่า โอกาส **โหติ** ย่อมมี.

ยสฺมึฐาเน โกจิ อิทฺธิยา อนฺตรธายติ, ตฺฐานภูตํ การกํ โอกาสสญฺญํ โหติ.

บุคคลบางคน ย่อมหายตัวไปด้วยฤทธิ์ ในที่ใด, ที่นั้น ชื่อว่า โอกาส.

ตัวอย่างเช่น

สา เทวตา อนฺตรหิตา - ปพฺพเต คนฺธมาทเน[113] เทวดาองค์นั้น หายตัวไปที่ภูเขาคันธมาทน์

เชตวเน® อนฺตรหิโต ภควา[114] พระผู้มีพระภาค หายพระองค์ไป ณ พระเชตวัน

ตโต โส ทุมฺมโน ยกฺโข - ตตฺเถวนฺตรธายถ[115] ลำดับนั้น ยักษ์นั้น เสียใจ หายตัวไป ณ สถานที่นั้นนั่นเทียว

อปฺเปกจฺเจ มํ อภิวาเทตฺวา - ตตฺเถวนฺตรธายึสุ[116] ผู้มีฤทธิ์บางพวก อภิวาทเราแล้ว หายตัวไป ณ สถานที่นั้นนั่นเทียว

อาธารลกฺขณํ โอกาสการกํ.

โอกาสการก มีลักษณะเป็นที่รองรับกิริยา.

อิติ ฉการกํ ปกาสิตํ โหติ.

การก ๖ ประการ ย่อมเป็นอันเราแสดงแล้วด้วยประการฉะนี้.

[ลักษณะพิเศษของการก]

อิทานิ สมานวิสยํ การกฉกฺกํ วุจฺจเต—

บัดนี้ ข้าพเจ้า จะแสดงการก ๖ ประเภท ที่มีกิริยาตัวเดียวกัน [คือในประโยคเดียว มีการกได้หลายตัว หรือกิริยาบทเดียวสามารถใช้การกแทนกันได้หลายอย่าง]

โย ยตฺถ เยน ยํ วา กโรติ, ตานิ กตฺตุโอกาสกรณกมฺมานิ.

ผู้ใด ย่อมกระทำสิ่งใด ด้วยอุปกรณ์ใด ในที่ใด, การกเหล่านั้น ชื่อว่า กัตตุการก โอกาสการก กรณการก และกรรมการก.

ตัวอย่างเช่น

ปุริโส อรญฺเญ หตฺเถน - กมฺมํ กโรติ บุรุษ ย่อมทำงานด้วยมือในป่า

สพฺพตฺถ กตฺตา เนตพฺโพ.

ทุกประโยคที่จะกล่าวต่อไป ควรเพิ่มบทกัตตาเข้ามาด้วย.

ยํ ยสฺส ยตฺถ วา เทติ, ตานิ กมฺมสมฺปทาโนกาสานิ

ผู้ใด ย่อมให้ ซึ่งสิ่งใด แก่ผู้ใด หรือในผู้ใด, การกเหล่านั้น ชื่อว่า กรรมการก, สัมปทานการก และโอกาสการก

[กิริยาบทเดียวใช้การกได้หลายอย่าง]

ตัวอย่างเช่น

ทานำ ภิกฺขุสฺส อทาสิ ได้ถวายทานแก่ภิกษุ

ทานำ ภิกฺขุมฺหิ เทติ ถวายทานในภิกษุ

ยตฺถ ทินฺนำ มหปฺผลำ[117] ทานที่ถวายแล้วในผู้ใดมีผลมาก

ยโต ยตฺถ ชายติ ภัย เกิดจากที่ใดหรือในที่ใด

ตานิ อปาทาโนกาสานิ ตัวอย่างของการก (คือ ยโต และ ยตฺถ) เหล่านั้นเป็น อปาทานการกและโอกาสการก.

ยสฺมา โส ชายเต คินิ[118] ไฟนั้น ย่อมเกิด แต่ที่ใด

โจรา ภยำ ชายติ ภัยย่อมเกิดจากโจร

ยตฺถ โส ชายตี ธีโร[119] นักปราชญ์นั้น ย่อมเกิด ในตระกูลใด

ยำ ยตฺถ ยโต วา คณฺหาติ, ตานิ กมฺโมกาสปาทานานิ

ผู้ใด ย่อมถือเอา สิ่งใด ในที่ใด หรือว่า แต่ที่ใด, การกเหล่านั้น ชื่อว่า กรรมการก, โอกาสการก และอปาทานการก.

[กิริยาบทเดียวสามารถใช้การกได้หลายอย่าง]

ตัวอย่างเช่น

พฺราหฺมณำ หตฺเถ คณฺหาติ จับพราหมณ์ที่มือ

มทฺทึ หตฺเถ คเหตฺวาน[120] จับพระนางมัทรีที่พระหัตถ์

นาคำ คเหตฺวา โสณฺฑาย[121] จับช้างที่งวง

อาจริยสฺส สนฺติเก สิปฺปำ คณฺหาติ[122] เรียนศิลปะในสำนักของอาจารย์

อาจริยุปชฺฌาเยหิ สิกฺขำ คณฺหาติ เรียนสิกขา (ไตรสิกขา) จากอาจารย์และอุปัชฌาย์

[เกจิวาทะ]

ครู ปน สตฺตมีวิสเย “ปุริสสฺส พาหาสุ คเหตฺวา, โพธิสตฺตสฺส มุทฺธนิ จุมฺพิตฺวา”ติ อุทาหริตฺวา กมฺมนิ สตฺตมีวิภตฺตุปฺปตฺตึ วทนฺติ. ตำ “มทฺทึ หตฺเถ คเหตฺวานา”ติอาทิกาย ปาฬิยา ทสฺสนโต “ปุริสำ โพธิสตฺตนฺ”ติ จ วิภตฺตึ วิปริณาเมตฺวาฐฺาเนเยว สตฺตมีติ คเหตพฺพำ.

อนึ่ง เกี่ยวกับเรื่องการลงสัตตมีวิภัตตินี้ ครูทั้งหลาย ได้แสดงการลงสัตตมีวิภัตติ ในอรรถกรรม โดยยกตัวอย่างว่า

ปุริสสฺส พาหาสุ คเหตฺวา จับแขนทั้งหลายของบุรุษ

โพธิสตฺตสฺส มุทฺธนิ จุมฺพิตฺวา จูบศีรษะพระโพธิสัตว์

ตามมตินั้น ควรถือเอาว่า บทว่า พาหาสุ และ มุทฺธินิ เป็นบทที่ลงสัตตมีวิภัตติ ใน อรรถโอกาสะนั่นเอง, แต่ต้องเปลี่ยนบทว่า ปุริสสฺส เป็น ปุริสํ และ บทว่า โพธิสตฺตสฺส เป็น โพธิสตฺตํ เพราะมีหลักฐานจากพระบาลีว่า

มทฺทึ หตฺเถ คเหตฺวาน จับพระนางมัทรีที่พระหัตถ์

อิติ สมาสโต สมานวิสยํ การกฉกฺกํ ปกาสิตํ โหติ.

การก ๖ ประการ ที่มีกิริยาตัวเดียวกัน ย่อมเป็นอันข้าพเจ้า แสดงแล้วโดยย่อ ด้วยประการฉะนี้.

[เกี่ยวกับเรื่องอการก]

๕๗๔. น ฉฏฺฐีวิหิตตฺโถ การโก ยถามนฺตนํ.

ยถามนฺตนํ อ. อาลปนะ **การกํ** เป็นการก **น โหติ** ย่อมไม่เป็น **ยถา** ฉันใด,
ฉฏฺฐีวิหิตตฺโถ อ. เนื้อความที่ประกอบกับฉัฏฐี วิภัตติ **การโก** เป็นการก **น โหติ** ย่อมไม่เป็น **ตถา** ฉันนั้น.

ยถา อามนฺตนสงฺขาโต อตฺโถ การกสญฺโญ น โหติ, ตถา ฉฏฺฐิยา วิหิโต อตฺโถ การก-สญฺโญ น โหติ.

เนื้อความซึ่งเป็นอาลปนะ (คำร้องเรียก) ไม่ชื่อว่าเป็นการกฉันใด เนื้อความ อันมีความสัมพันธ์กับฉัฏฐีวิภัตติ ก็ไม่ชื่อว่าเป็นการกฉันนั้น.[๑]

๕๗๕. ยสฺส สํ ยสฺส วา ปติ, ตํ สามิ.

สํ อ. ทรัพย์ **ยสฺส** ของผู้ใด **วา** หรือว่า **ปติ** อ. เจ้านาย **ยสฺส** ของผู้ใด **อตฺถิ** มีอยู่, **ตํ** อ. ผู้นั้น **สามิ** ชื่อว่า สามิ **โหติ** ย่อมมี.

ยสฺส อตฺถชาตสฺส ธนํ ยสฺส วา ปติ, ยสฺส วา สามิ, ยสฺส วา สมูโห, ยสฺส วา อวยโว, ตํ อตฺถชาตํ สามิสญฺญํ โหติ.

ทรัพย์ของผู้ใดก็ดี เจ้านายของผู้ใดก็ดี เจ้าของของผู้ใดก็ดี หมู่ของสิ่งใดก็ดี ส่วนประกอบของสิ่งใดก็ดี มีอยู่, ผู้นั้น หรือสิ่งนั้น ชื่อว่า สามิ “เจ้าของ”[๑]

อิธาปิ วาสทฺโท วิกปฺปนตฺโถ, เตน อญฺเญปิ อตฺถา โยเชตพฺพา

วา ศัพท์แม้ในสูตรนี้ มีอรรถวิกัปปนะ, เพราะเหตุนั้น จึงสามารถประกอบเนื้อความ แม้เหล่าอื่นได้ตามความเหมาะสม.

ตัวอย่างเช่น

รญฺโญ ธนํ ทรัพย์ของพระราชา

รญ̣โญ ปุริโส	บุรุษของพระราชา
ปุริสสฺส ราชา	พระราชาของบุรุษ
รญ̣โญ รฏฺฐ̣ัง	แว่นแคว้นของพระราชา
รฏฺฐสฺส สามิ	เจ้าแห่งแว้นแคว้น
อมฺพวนสฺส อวิทูเร	ในที่ไม่ไกลแห่งป่ามะม่วง
ธญ̣ญานำ̃ ราสิ	กองแห่งข้าวเปลือกทั้งหลาย
รุกฺ̣ขสฺส สาขา	กิ่งของต้นไม้
สุวณ̣ณสฺส วิกติ	การแปรสภาพแห่งทองคำ
ภฏฺฐธญ̣ญานำ̃ สตฺตุ	ข้าวตู แห่งข้าวเปลือกที่คั่วแล้ว

[เหตุที่สามีไม่เป็นการก]

กฺ̣ริยาภิสมฺพนฺธาภาวา เนสา การกตา สมฺภวติ. สามิภาโว หิ กฺ̣ริยาการกภาวสฺส ผลภาเวน คหิโต.

สามีสัมพันธ์นี้ ไม่เป็นการก เพราะไม่มีความเกี่ยวเนื่องกับกิริยา. ด้วยว่า ความเป็น สามีนั้นเป็นผลที่เกิดขึ้นจากกิริยาและการก.

ตถา หิ “รญ̣โญ ปุริโส”ติ วุตฺเต ยสฺมา ราชา ททาติ, ปุริโส จ ปฏิคฺคณฺหาติ, ตสฺมา “ราชปุริโส”ติ วิญ̣ญายติ.

จริงอยู่ เมื่อมีผู้ใดผู้หนึ่งกล่าวว่า **รญ̣โญ ปุริโส** “บุรุษของพระราชา” บุคคลก็สามารถอนุมานรู้ได้ว่า "ผู้นี้เป็น **ราชปุริส** (ราชบุรุษ)" โดยอาศัยความสัมพันธ์กัน ระหว่างสัมพันธีทัพพะทั้งสองอย่างนี้คือ

พระราชา มีความสัมพันธ์กับบุรุษ ในฐานะที่ทรงเป็นผู้ราชทาน

บุรุษ มีความสัมพันธ์กับพระราชา ในฐานะเป็นผู้รับของที่ทรงพระราชทาน

[ความหมายสามี]

เอวำ̃ คจฺฉภาเวน [ภจฺจภาเวน] วา สนฺตกภาเวน วา สามิภาเวน วา สมีปสมูหาวยวาทิ-ภาเวน® วา โย โกจิ ยสฺส อายตฺโต, ตสฺส สพฺพสฺส โส สมฺพนฺธาการภูโต อตฺโถ สามี นามาติ คเหตพฺโพ

เนื้อความอย่างใดอย่างหนึ่ง มีความเกี่ยวเนื่องกับเนื้อความใด โดยความเป็น ทรัพย์ที่ควรถือเป็นกรรมสิทธิ์ก็ดี โดยความเป็นสิ่งของที่มีอยู่ก็ดี โดยความเป็นเจ้าของก็ดี โดยความเป็นที่ใกล้,หมู่และส่วนเป็นต้นก็ดี, เนื้อความนั้น ที่มีลักษณะเกี่ยวเนื่อง กันกับเนื้อความทั้งหมดนั้น พึงทราบว่า ชื่อว่า สามี.

[ประเภทของสามี]

ตสฺมา ธนสมฺพนฺเธ ฉฏฺฐี, สามีสมฺพนฺเธ ฉฏฺฐี, สมีปสมฺพนฺเธ ฉฏฺฐี, สมูหสมฺพนฺเธ ฉฏฺฐี, อวยวสมฺพนฺเธ ฉฏฺฐี, วิการสมฺพนฺเธ ฉฏฺฐีติอาทิกา ฉฏฺฐี สามิฉฏฺฐียเว นาม โหตีติ ทฏฺฐพฺพ.

เพราะเหตุนั้น พึงทราบว่า

ฉัฏฐี ที่ลงท้ายศัพท์ที่สัมพันธ์กับศัพท์ที่มีความหมายว่า "ทรัพย์"

ฉัฏฐี ที่ลงท้ายศัพท์ที่สัมพันธ์กับศัพท์ที่มีความหมายว่า "เจ้าของ"

ฉัฏฐี ที่ลงท้ายศัพท์ที่สัมพันธ์กับศัพท์ที่มีความหมายว่า "ที่ใกล้"

ฉัฏฐี ที่ลงท้ายศัพท์ที่สัมพันธ์กับศัพท์ที่มีความหมายว่า "หมู่"

ฉัฏฐี ที่ลงท้ายศัพท์ที่สัมพันธ์กับศัพท์ที่มีความหมายว่า "ส่วน"

ฉัฏฐี ที่ลงท้ายศัพท์ที่สัมพันธ์กับศัพท์ที่มีความหมายว่า "เปลี่ยนแปลง"

เป็นต้น ชื่อว่าฉัฏฐีวิภัตติที่ลงในอรรถสามีนั่นเอง.

เอตฺถ จ สามิฉฏฺฐีติ อนฺวตฺถวเสน วา รูฬฺหีวเสน วา สามีติ สงฺขํ คเต อตฺเถ วิหิตา ฉฏฺฐี สามิฉฏฺฐีติ อตฺโถ คเหตพฺโพ.

อนึ่ง เกี่ยวกับเรื่องนี้ คำว่า **สามิฉฏฺฐี** พึงถือเอาความหมายว่า ฉัฏฐีวิภัตติ ที่ลง ในอรรถอันได้ชื่อว่า "สามี" โดยอันวัตถนามหรือรูฬหินาม ชื่อว่า สามิฉัฏฐี.

ตถา หิ วกฺขติ “ฉฏฺฐี สามิมฺหี”ติ.

จริงอย่างนั้น ข้าพเจ้าจักแสดงสูตรว่า ฉฏฺฐี สามิมฺหิ ข้างหน้า (สูตร ๖๐๙).

[สามีการกมีได้หรือไม่]

เอตฺถาห “รญฺโญ ปุริโสติอาทีสุ กฺริยาภิสมฺพนฺธาภาวา สามิโน การกภาโว มา โหตุ, “ปิตุสฺส สรติ, ปิตุสฺส อิจฺฉติ, รชฺชสฺส สริสฺสติ, รญฺโญ สมฺมโต, มา ภิกฺขเว ปุญญานํ ภายิตฺถ. จตุนฺนญจ มหาภูตานํ อุปาทายา”ติ จ อาทีสุ ปน กฺริยาภิสมฺพนฺธสฺส วิชฺชมานตฺตา สามินา การเกน ภวิตพฺพนฺ”ติ

เกี่ยวกับเรื่องนี้ มีอาจารย์บางท่านท้วงว่า:-

ในตัวอย่างเป็นต้นว่า

รญฺโญ ปุริโส บุรุษของพระราชา

บทว่า "รญฺโญ" ที่ลงท้ายด้วยฉัฏฐีวิภัตติไม่เป็นสามิการก ก็ไม่เป็นไร เพราะไม่มี ความเกี่ยวเนื่องกับบทกิริยาแต่อย่างใด.

แต่ในตัวอย่างเป็นต้นว่า

ปิตุสฺส สรติ ย่อมระลึกถึงบิดา

ปิตุสฺส อิจฺฉติ	ย่อมปรารถนาบิดา
รชฺชสฺส สริสฺสติ	จักระลึกถึงราชสมบัติ
รญฺโญ สมฺมโต	อันพระราชาทรงแต่งตั้ง
มา ภิกฺขเว ปุญฺญานํ - ภายิตฺถ[123]	ภิกษุพวกเธออย่ากลัวบุญ
จตุนฺนญฺจ มหาภูตานํ - อุปาทาย[124]	อาศัยมหาภูตรูปทั้งสี่

บทที่ลงท้ายด้วยฉัฏฐีวิภัตติเหล่านี้ น่าจะเป็นสามิการกได้ เนื่องจากบทเหล่านั้น มีความเกี่ยวเนื่องกับกิริยา มิใช่หรือ ?

ตนฺน, สุทฺธาย ฉฏฺฐิยา อภาวโต. น เหตฺถ ฉฏฺฐี สุทฺธา กมฺมาทิอตฺเถสุ วตฺตนโต.

ตอบ. เป็นสามิการกไม่ได้, เพราะบทเหล่านั้น ไม่ใช่สุทธฉัฏฐี (ฉัฏฐีวิภัตติใน อรรถสามีสัมพันธะ), จริงอยู่ ในตัวอย่างเหล่านั้น ไม่ได้ลงฉัฏฐีวิภัตติในอรรถสามีสัมพันธะ แต่ลงในอรรถกรรมเป็นต้น.

ตถา หิ “ปิตรํ สรติ, สเจ ภายถ ทุกฺขํ โว. รญฺญา สมฺมโต”ติอาทโยปิ ปโยคา ทิสฺสนฺติ. ตสฺมา ตาทิเสสุฏฺฐาเนสุ กฺริยาภิสมฺพนฺเธ สติปิ กมฺมาทิอตฺเถสุ วตฺตนโต สามิโน การกตา น ภวติ.

ดังมีหลักฐานจากพระบาลีเป็นต้นว่า

ปิตรํ สรติ	ย่อมระลึกถึงซึ่งบิดา
สเจ ภายถ ทุกฺขํ โว[125]	ถ้าว่า พวกเธอ ย่อมกลัวซึ่งความทุกข์
รญฺญา สมฺมโต	ผู้อันพระราชาทรงแต่งตั้งแล้ว

เพราะเหตุนั้น ในฐานะเช่นนั้น ถึงแม้บทที่ลงท้ายด้วยฉัฏฐีวิภัตติ จะมีความ เกี่ยวเนื่องกับบทกิริยาก็ตาม แต่ก็ไม่ได้ชื่อว่าสามิการก เพราะบทเหล่านั้น เป็นบทที่ลง ฉัฏฐีวิภัตติในอรรถกรรมเป็นต้น.

เอวํ โหตุ

ช่างเถอะ ข้อนั้น จงยกไว้ (หมายความว่า ถ้ายังจะคิดว่าฉัฏฐีวิภัตติ เป็น สามิการก ไม่ได้ก็ไม่ได้ว่าอะไร แต่ขอให้พิจารณาดูเหตุผลต่อไป)

ยถา “อปฺโป สคฺคาย คจฺฉตี”[126]*ติ เอตฺถ อปฺโป สคฺคํ คจฺฉตีติ กมฺมตฺเถ วิชฺชมาเนปิ, กฺริยาภิสมฺพนฺธสฺสูปลพฺภนโต สมฺปทานสฺส การกภาโว โหติเยว, ตถา อิธาปิ สามิโน การกภาโว โหตูติ ? สจฺจํ ภวิตพฺพํ, โปราเณหิ อิทฺฐานํ น วิจาริตํ.*

ในข้อความนี้ว่า

อปฺโป สคฺคาย คจฺฉติ	สัตว์จำนวนน้อย ย่อมไปสู่สวรรค์

ในตัวอย่างนี้ แม้บทว่า "**สคฺคาย**" จะมีอรรถกรรมปรากฏอยู่ว่า "อปฺโป สคฺคํ คจฺฉติ" แต่ก็ยังได้ชื่อว่าเป็นสัมปทานการกได้ โดยอาศัยเพียงเหตุที่มีความเกี่ยวเนื่องกับกิริยา ฉันใด

แม้ในตัวอย่างว่า **ปิตุสฺส สรติ** เป็นต้นนี้ บทที่ลงท้ายด้วยฉัฏฐีวิภัตติ (ปิตุสฺส) ก็น่า จะเป็นสามิการกโดยอาศัยเพียงเหตุที่มีความเกี่ยวเนื่องกับกิริยาได้ฉันนั้นมิใช่หรือ

ตอบ. อันที่จริงก็ควรเป็นอย่างนั้น, แต่โบราณาจารย์ทั้งหลาย ไม่ได้จำแนกฐานะ นี้ไว้ (คือไม่ได้จัดบทที่ลงท้ายด้วยฉัฏฐีวิภัตติหรือสามีสัมพันธะเป็นสามิการก)

การกานญฺหิ ฉพฺพิธตฺตเมว เตหิ วุตฺตํ, มยํ ปน สาสเน ยุตฺตึ ปฏิสรณํ กตฺวา อตฺถญฺจ ครุ กตฺวา ตถารูปสฺส สามิโน การกภาโว อิจฺฉิตพฺโพติ มญฺญาม. เกวลํ ปน โปราเณหิ อวุตฺตตฺตา น วทาม. สุฏฺฐุ วิจาเรตพฺพํ.

จริงอยู่ โบราณาจารย์ทั้งหลาย ได้จำแนกการกไว้ ๖ ประเภทเท่านั้น ส่วน ข้าพเจ้า ยึดเอาความเหมาะสมในคัมภีร์ทางฝ่ายศาสนาเป็นหลัก ทั้งคำนึงถึงความหมายเป็นสำคัญ จึงคิดว่า **"ฉัฏฐีวิภัตติที่ลงในอรรถอื่นๆ มีอรรถกรรมเป็นต้น ควรจัดเป็นสามิ-การกได้"** แต่ที่ข้าพเจ้าไม่ได้จำแนกสามิการกไว้ ก็เพราะโบราณาจารย์ทั้งหลาย ไม่ได้ จำแนกไว้นั่นเอง. เกี่ยวกับเรื่องนี้ ขอให้นักศึกษา พึงใคร่ครวญดูให้ดีเถิด.

๕๗๖.ยํ อาลปติ, ตทามนฺตนํ.

> **ปุคฺคโล** อ. บุคคล **อาลปติ** ย่อมร้องเรียก **ยํ** ซึ่งสิ่งใด, **ตํ** อ. สิ่งนั้น **อามนฺตนํ** ชื่อว่า อามนฺตน **โหติ** ย่อมมี.

ยํ วตฺถุ อาลปติ อภิมุขํ กโรติ, ตํ อามนฺตนสญฺญํ โหติ.
ย่อมร้องเรียกสิ่งใด คือทำสิ่งใดให้อยู่ต่อหน้า สิ่งนั้น ชื่ออามันตนะ .

ตัวอย่างเช่น

โภ มหาราช	ข้าแต่มหาบพิตร
โภ ปุริส	แน่ะบุรุษ
โภ เทวทตฺต	แน่ะเทวทัต

[อาลปนไม่เป็นการก]

อามนฺติยเต ตนฺติ อามนฺตนํ, อามนฺตนญฺจ นาม ปเคว ลทฺธสรูปสฺส อภิมุขีกรณํ, กตาภิมุโข ตุ ปจฺฉา กฺริยาย โยชิยติ "คจฺฉ ภุญฺชา"ติ, ตสฺมา อามนฺตนสมเย กฺริยาโยคาภาวโต เนตํ การกโวหารํ ลภติ. ยํ ปน อิทานิ วิธาตพฺพํ น ตตฺถ อามนฺตนโวหาโร, กถญฺหิ นาม อวิชฺชมานํ อามนฺติยติ.

ทัพพวัตถุนั้น ย่อมถูกร้องเรียก เหตุนั้น ชื่อว่า อามนฺตน, ก็การกระทำไว้เฉพาะ หน้า (การออกเสียงร้องเรียก) ซึ่งทัพพวัตถุอันมีอยู่ตามความเป็นจริงก่อนนั่นเทียว ชื่อว่า อามนฺตน.แต่หลังจากที่ร้องเรียกแล้ว ผู้ถูกเรียก ย่อมถูกใช้ให้ทำกิริยา เช่น

คจฺฉ ภุญฺช เจ้าจงไป จงกิน

เพราะเหตุนั้น ในขณะที่ร้องเรียก คำร้องเรียกนั้น (อาลปน) จึงไม่ได้ชื่อว่าการก เพราะไม่มีความเกี่ยวเนื่องกับกิริยา[๑], ส่วนสิ่งใด ที่กำลังจะได้รับการแต่งตั้ง จะใช้คำที่ยัง ไม่ได้แต่งตั้ง มาร้องเรียกไม่ได้, เพราะว่าสิ่งที่ยังไม่มี จะถูกร้องเรียกได้อย่างไร

ตถา หิ พุทฺธตฺตปฺปตฺเตเยว ภควติ "พุทฺธ"อิติ อามนฺตนโวหาโร ทิสฺสติ "นโม เต พุทฺธ วีรตฺถู"ติ, น อพุทฺธภูเต โพธิสตฺเต.

จริงอย่างนั้น เมื่อพระผู้มีพระภาค ทรงบรรลุความเป็นพระพุทธเจ้าแล้วเท่านั้น จึงจะ ปรากฏคำร้องเรียกพระองค์ว่า "**พุทฺธ**" (ข้าแต่พระพุทธเจ้า) ดังตัวอย่างว่า

นโม เต พุทฺธ วีรตฺถุ[127]

ข้าแต่พระพุทธเจ้า ผู้มีความเพียร ขอความนอบน้อม จงมีแด่พระองค์

แต่จะร้องเรียก พระโพธิสัตว์ทั้งหลาย ผู้ยังไม่ได้เป็นพระพุทธเจ้าว่า "**พุทฺธ**" (ข้าแต่พระพุทธเจ้า) ไม่ได้.

รชฺชาภิเสกํ ปตฺเตเยว จ ปุคฺคลมฺหิ "ราช"อิติ อามนฺตนโวหาโร ทิสฺสติ "ธมฺมญฺจร มหาราชา"[128] *ติ. น อราชภูเต*

อนึ่ง เมื่อบุคคล ได้รับการอภิเษกเป็นพระราชาแล้วเท่านั้น จึงจะปรากฏคำ ร้องเรียกว่า "**ราช**" (ข้าแต่มหาบพิตร) ดังตัวอย่างว่า

ธมฺมญฺจร มหาราช

ข้าแต่มหาบพิตร ขอพระองค์ จงประพฤติธรรม

แต่จะร้องเรียก บุคคลทั้งหลายผู้ยังไม่ได้รับการสถาปนาเป็นพระราชาว่า "**ราช**" (ข้าแต่มหาบพิตร) ไม่ได้.[๑]

ตสฺมา ตฺวํ ราชา ภวาติ อิทานิ วิธาตพฺเพ วตฺถุมฺหิ ตํ อามนฺตนํ นตฺถิ. ยญฺจ ปน อิทานิ อวิธาตพฺพํ สภาเวเนว อวิชฺชมานํ, ตํ อามนฺติยตฺ "โภ อภาว, โภ สสวิสาณ, โภ วญฺฌาปุตฺตา"ติ.

เพราะเหตุนั้น จึงไม่มีการร้องเรียก (ไม่มีคำอาลปนะ) ในสิ่งที่กำลังจะถูกกระทำ หรือแต่งตั้ง เช่น

ตฺวํ ราชา ภว ท่าน จงเป็นพระราชา

ส่วนสิ่งใด แต่งตั้งไม่ได้ ไม่มีอยู่จริงตามสภาวะในขณะนั้น, สิ่งนั้น แม้จะถูก ร้องเรียกดังนี้ว่า

โภ อภาว	แน่ะความไม่มี
โภ สสวิสาณ	แน่ะเขากระต่าย
โภ วญฺฌาปุตฺต	แน่ะบุตรหญิงหมัน

น จ ตำ ปมาณำ.

การร้องเรียกดังกล่าวนั้น ถือเป็นประมาณไม่ได้.

๕๗๗.ลิงฺคตฺเถ ปฐมา.

> **ลิงฺคตฺเถ** ครั้นเมื่ออรรถแห่งลิงค์ **สติ** มีอยู่ **ปฐมา** อ. ปฐมา-วิภัตติ **โหติ** ย่อมลง.

ลิงฺคตฺถาภิธานมตฺเต ปฐมาวิภตฺติ โหติ.

ลงปฐมาวิภัตติท้ายศัพท์ที่ระบุเพียงอรรถแห่งลิงค์.

ตัวอย่างเช่น

ปุริโส, ปุริสา	บุรุษ, บุรุษทั้งหลาย
อิตฺถี, กุลำ	หญิง, ตระกูล
ปถวีธาตุ, อาโปธาตุ	ปถวีธาตุ, อาโปธาตุ
ผสฺโส, เวทนา, นิพฺพานำ	ผัสสะ, เวทนา, นิพพาน
โทโณ, ขารี, อาฬฺหกำ	ทะนาน, ขารี, กระเฌอ
เอโก, เทฺว	หนึ่ง, สอง

ป ปราอิจฺเจวมาทโย สพฺเพ อุปสคฺคา โยเชตพฺพา. อตฺถิ สกฺกา ลพฺภา ห อห อิจฺเจวมาทโย เกจิ นิปาตา จ. ทิวา ภิยฺโย นโม อิจฺเจเต ปน ปฐมตฺเถ ทุติยตฺเถปิ วตฺตนฺติ, จ วา ปนาทโย ปฐมาทีนำ สตฺตนฺนมฺปิ อตฺเถ วตฺตนฺติ.

พึงลงปฐมาวิภัตติท้ายบทอุปสรรคทั้งหมด เช่น ป ปรา เป็นต้น, และพึงลง ปฐมาวิภัตติท้ายบทนิบาตบางตัว เช่น อตฺถิ, สกฺกา, ลพฺภา, ห และ อห. ส่วนบทนิบาตว่า ทิวา, ภิยฺโย และ นโม เหล่านี้ ใช้ได้ทั้งในอรรถปฐมาวิภัตติ และ อรรถทุติยาวิภัตติ, ส่วนบทนิบาตมี จ วา ปน เป็นต้น ใช้ในอรรถของวิภัตติทั้ง ๗ มีปฐมาวิภัตติเป็นต้น.

[ลิงฺคตฺถ[๑]=ความหมายลิงค์]

เอตฺถ จ วิสทาวิสโทภยรหิตาการวนฺเตน ติวิธลิงฺเคน อภิหิตสฺส อิตฺถิปุริสาทิ-กปฺปนาทิอตฺถสฺส เตหิ ตีหากาเรหิ วินิมุตฺตานํ อุปสคฺคาทีนํ ปการาทิอตฺถสฺส จ ลีนสฺส คมนโต[๒] ลิงฺคนโต[๓] วา สทฺโทเยว ลิงฺคนฺติ อธิปฺเปโต.

ก็เกี่ยวกับเรื่องลิงค์และลิงคัตถะนี้ ข้าพเจ้า ประสงค์เอาศัพท์นั่นเองว่าเป็น **“ลิงค์”** ด้วยเหตุ ๒ ประการคือ

๑. เพราะสามารถให้รู้ถึงอรรถเหล่านี้คืออรรถที่ยังไม่ปรากฏกล่าวคืออรรถที่ เป็นบัญญัติเช่น หญิง ชาย เป็นต้นและอรรถที่เป็นปรมัตถ์มีความแข็งกระด้างและ การกระทบเป็นต้นที่ถูกจำแนกไว้ด้วยลิงค์ ๓ ประเภทคือ

วิสทาการลิงค์ ได้แก่ปุงลิงค์

อวิสทาการลิงค์ ได้แก่อิตถีลิงค์

อุภยรหิตาการลิงค์ ได้แก่นปุงสกลิงค์

[และ]เพราะสามารถให้รู้อรรถที่แฝงอยู่กล่าวคืออรรถปการะเป็นต้นของอุปสรรค และนิบาตซึ่งพ้นจากลิงค์ทั้ง ๓ ประการดังกล่าว.

๒. เพราะสามารถให้รู้อรรถของตนๆ อันมีบุรุษเป็นต้น (หมายความว่า ปุริส เป็นต้น ชื่อว่าลิงค์เพราะให้รู้อรรถของตนๆ ได้นั่นเอง)

[ความหมายลิงคัตถะ]

ลิงฺคตฺโถ นาม ปพนฺธวิเสสากาเรน ปวตฺตมาเน รูปาทโย อุปาทาย ปญฺญาปิยมาโน ตทญฺญาณญฺญภาเวน อนิพฺพจนีโย สมูหสนฺตานาทิเภโท อุปาทาปญฺญตฺติสงฺขาโต ฆฏปฏาทิโวหารตฺโถ จ ปถวีผสฺสาทีนํ สภาวธมฺมานํ กาลเทสาทิเภทภินฺนานํ วิชาติยวินิวตฺโต สชาติยสาธารโณ ยถาสงฺเกตมาโรปสิทฺโธ ตชฺชาปญฺญตฺติสงฺขาโต กกฺขฬตฺตาทิสามญฺญา-กาโร จ.

ลิงคัตถะ ได้แก่:-

๑. ความหมายของศัพท์มี ฆฏ (หม้อ) ปฏ (ผ้า) เป็นต้นที่เป็นอุปาทาบัญญัติ ซึ่งถูกบัญญัติขึ้นโดยอาศัยปรมัตถธรรมมีรูปเป็นต้น โดยลักษณะการรวมตัวกันเป็นกลุ่ม และสืบเนื่องกันอยู่ ซึ่งไม่ควรกล่าวโดยความเป็นอย่างอื่นจากรูปเป็นต้นนั้น และเป็นอันเดียว กันกับรูปเป็นต้นนั้น (หมายความว่า ไม่ควรกล่าวว่า หม้อและผ้าเป็นต้นเป็นอย่างอื่นจากรูป และไม่ควรกล่าวว่า หม้อและผ้าเป็นต้นเป็นอันเดียวกันกับรูป) อันต่างกันโดยประเภทมี สมูหบัญญัติ[๑]และสันตานบัญญัติ[๒]เป็นต้น

๒. ลักษณะสามัญ (ทั่วไป) มีความแข็งกระด้างเป็นต้น[๑] อันได้ชื่อว่าตัชชาบัญญัติ ของสภาวธรรมทั้งหลายมีปฐวีธาตุและผัสสะเป็นต้น อันแตกต่างกันโดยประเภทแห่งกาล และสถานที่เป็นต้น อันไม่มีอยู่

ในธรรมต่างประเภทกัน[๒] แต่มีอยู่ในธรรมประเภทเดียวกัน[๓] ซึ่งเป็นที่เข้าใจกันได้โดยใช้โวหารบัญญัติเป็นสื่อ

[ลิงคัตถะ ๒]

โส ปน กมฺมาทิสํสฏฺโฐ สุทฺโธ จาติ ทุวิโธ.

ก็ลิงคัตถะนั้น มี ๒ คือ กัมมาทิสังสัฏฐลิงคัตถะแล สุทธลิงคัตถะ.

[สุทธลิงคัตถะ ๒]

ตตฺถ กมฺมาทีสุ ทุติยาทีนํ วิธิยมานตฺตา กมฺมาทิสํสคฺครหิโต ลิงฺคสงฺขฺยาปริมาณ-ยุตฺโต ตพฺพินิมุตฺตุปสคฺคาทิปทตฺถภูโต จ สุทฺโธ สทฺทตฺโถ

บรรดาลิงคัตถะเหล่านั้น สุทธลิงคัตถะ มี ๒ คือ

๑. อรรถของศัพท์ล้วนๆ ที่ประกอบด้วยลิงค์(เพศ), สังขยาและปริมาณ [มาตราชั่ง เป็นต้น] อันไม่เจือปนกับอรรถพิเศษมีอรรถกรรมเป็นต้น ทั้งนี้เพราะว่าอรรถพิเศษ มีอรรถ กรรมเป็นต้นนั้น มีสูตรกำหนดลงทุติยาวิภัตติไว้โดยเฉพาะแล้ว

๒. อรรถของศัพท์ล้วนๆ ที่เป็นอรรถของอุปสรรคและนิบาตซึ่งไม่มีลิงค์(เพศ) สังขยาและปริมาณนั้น

อิธ ลิงฺคตฺโถ นาม.

สุทธลิงคัตถะทั้ง ๒ ประเภทนี้ ชื่อว่า ลิงคตฺถ ในสูตรนี้.

[กัมมาทิสังสัฏฐลิงคัตถะ]

โย ปน อาขฺยาตกิตทฺธิตสมาเสหิ วุตฺโต กมฺมาทิสํสฏฺโฐ อตฺโถ, โสปิ ทุติยาทีนํ ปุน อตฺตนา วตฺตพฺพสฺส อตฺถวิเสสสฺสาภาเวน อวิสยตฺตา จ ลิงฺคตฺถมตฺตสฺส สมฺภวโต จ ปฐมาเยว วิสโยติ เวทิตพฺโพ.

ก็ อรรถใด ระคนด้วยอรรถพิเศษมีอรรถกรรมเป็นต้นที่ถูกอาขยาต, กิต, ตัทธิตและ สมาสระบุถึงแล้ว, แม้อรรถนั้น พึงทราบว่า ไม่ใช่วิสัยหรือฐานะที่ควรลงทุติยาวิภัตติเป็นต้น เพราะไม่มีอรรถพิเศษที่ทุติยาวิภัตติเป็นต้นจะต้องกล่าวซ้ำอีกและเพราะปรากฏมีเพียงอรรถ แห่งลิงค์เท่านั้น (เมื่อเป็นเช่นนี้)จึงต้องลงปฐมาวิภัตติเท่านั้น (เพื่อรักษาความเป็นบทไว้).

[สังคหคาถา]

อตฺริทำ วทาม—

เกี่ยวกับการลงปฐมาวิภัตตินี้ ข้าพเจ้าขอสรุปเป็นสังคหคาถาว่า:-

“ปฐมาวุปสคฺคตฺเถ เกสญฺจตฺเถ นิปาตินำ.
กมฺมาทฺยตฺเถ จ วิหิเต, สุทฺเธ ลิงฺคาทิเกปิ จา”ติ.

ปฐมาวิภัตตินั่นเทียว ย่อมลงท้ายอุปสรรค ท้ายศัพท์ นิบาตบางศัพท์ ท้ายกรรมเป็นต้น ที่ถูกอาขยาต, กิต ตัทธิตและสมาสกล่าวแล้ว และท้ายศัพท์อันประกอบ ด้วยลิงค์, สังขยาและปริมาณล้วนๆ.

๕๗๘. อาลปเน จ.

ปฐมา อ. ปฐมาวิภัตติ **โหติ** ย่อมลง **อาลปเน** ในอรรถ อาปลนะ **จ** ด้วย.

อาลปนตฺถาธิเก ลิงฺคตฺถาภิธานมตฺเต จ ปฐมาวิภตฺติ โหติ.

ลงปฐมาวิภัตติท้ายศัพท์ที่ระบุเพียงอรรถแห่งลิงค์ที่มีอรรถอาลปนด้วย.

ตัวอย่างเช่น

โภ ปุริส, โภ ปุริสา	แน่ะบุรุษ, แน่ะบุรุษทั้งหลาย
เอหิ สมฺม นิวตฺตสฺสุ[129]	แน่ะสหาย ท่านจงมา, จงกลับไป
โอกาสำ สมฺม ชานาถ[130]	แน่ะสหาย พวกท่านจงรู้ซึ่งโอกาส
วิกฺกม เร มหามิค[131]	เฮ้ยพญาเนื้อ เจ้า จงดิ้นรน
หเร สขา กิสฺส นุ มำ ชหาสิ[132]	เฮ้ยสหาย เหตุอะไร เจ้าจึงทอดทิ้งเราไป
อเร ทุฏฺฐโจร[133]	เฮ้ย เจ้าโจรชั่ว
หนฺท เช อิมำ คณฺห	แน่ะหล่อน เจ้าจงถือเอาสิ่งนี้
มา โภติ กุปิตา อหุ[134]	แน่ะนาง เจ้าอย่าได้โกรธเลย

๕๗๙. เหตุมฺหิ.

ปฐมา อ. ปฐมาวิภัตติ **โหติ** ย่อมลง **เหตุมฺหิ** ในอรรถเหตุ **จ** ด้วย.

เหตุมฺหิ จ ปฐมาวิภตฺติ โหติ.

ลงปฐมาวิภัตติในเหตุ

ตัวอย่างเช่น

น อตฺตเหตุ อลิกํ ภณนฺติ[135] ไม่พูดเหลาะแหละ เพราะเหตุแห่งตน

กึ นุ ชาตึ น โรเจสิ[136] เพราะเหตุไรหนอ ท่าน จึงไม่ชอบใจความเกิด

๕๘๐. กมฺมตฺเถ ทุติยา.

ทุติยา อ. ทุติยาวิภัตติ **โหติ** ย่อมลง **กมฺมตฺเถ** ในอรรถกรรม.

ลงทุติยาวิภัตติในอรรถกรรม.

ตัวอย่างเช่น

รถํ กโรติ ทำรถ

คาวึ ทุหติ รีดนมกะแม่โค

๕๘๑.กาลทฺธานมจฺจนฺตสโยเค.

ทุติยา อ. ทุติยาวิภัตติ **โหติ** ย่อมลง **อจฺจนฺตสโยเค** ในการ ประกอบอย่างต่อเนื่อง (ไม่ขาดระยะ) **กาลทฺธานํ** ของกาล เวลาและระยะทาง ท. **ทพฺพคุณกฺริยาหิ** โดยทัพพะคุณ และกิริยา ท.

กาลทฺธานํ ทพฺพคุณกฺริยาหิ อจฺจนฺตสโยเค เตหิ กาลทฺธานวาจีหิ ลิงฺเคหิ ทุติยาวิภตฺติ โหติ.

ในกรณีที่ทัพพะ,คุณและกิริยามีอยู่อย่างต่อเนื่องตลอดกาลและระยะทางให้ลง ทุติยาวิภัตติท้ายศัพท์ที่ระบุกาลและระยะทางนั้น.

กาเล -

ท้ายศัพท์ที่ระบุกาลเวลาที่ต่อเนื่อง

ตัวอย่างเช่น

สตฺตาหํ ควปานํ กินอาหารที่ทำด้วยนมโค ตลอด ๗ วัน

มาสํ มโสทนํ กินข้าวกับเนื้อตลอดเดือน

สรทํ รมณียา นที แม่น้ำน่ารื่นรมย์ตลอดฤดูสารทะ

สพฺพกาลํ รมณียํ นนฺทนํ สวนนันทวัน รื่นรมย์ทุกฤดูกาล

มาสํ สชฺฌายติ เขาสาธยายตลอดเดือน

มาสมธีเต เขาเรียนตลอดเดือน

ตโย มาเส อภิธมฺมํ เทเสสิ ทรงแสดงพระอภิธรรมตลอด ๓ เดือน

อทฺธนิ—

ท้ายศัพท์ที่ระบุระยะทางที่ต่อเนื่อง

ตัวอย่างเช่น

โยชนำ วนราชิ	แนวป่า มีตลอดโยชน์
โยชนำ ทีโฆ ปพฺพโต	ภูเขา ยาวตลอดโยชน์หนึ่ง
โกสำ สชฺฌายติ	สาธยายตลอดหนึ่งโกสะ
โยชนำ กลหำ กโรนฺโต คจฺฉติ	เดินทะเลาะกันตลอดหนึ่งโยชน์

อจฺจนฺตสโยเคติ กึ ?

ถาม. บทว่า อจฺจนฺตสโยเค มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า ไม่ลงทุติยาวิภัตติท้ายศัพท์ที่ระบุกาล และระยะทางที่ ขาดความต่อเนื่อง

ตัวอย่างเช่น

มาเส มาเส ภุญฺชติ	กินอาหารทุกๆ เดือน (เดือนละครั้ง)
โยชเน โยชเน วิหารำ - ปติฏฺฐาเปสิ[137]	ให้สร้างวิหารทุกๆ โยชน์

๕๘๒. อนฺวาทิธิราทโย กมฺมปฺปวจนียา.

อนฺวาทิธิราทโย อ. อุปสรรค มี อนุ เป็นต้นและนิบาตมี ธิ เป็นต้น ท.
กมฺมปฺปวจนียา ชื่อว่า กัมมัปปวจนียะ **โหนฺติ** ย่อมมี.

อนุอาทโย อุปสคฺคา ธิอาทโย นิปาตา จ กมฺมปฺปวจนียสญฺญา โหนฺติ.
อุปสรรคมี อนุ เป็นต้นและนิบาตมี ธิ เป็นต้น ชื่อว่า กัมมัปปวจนียะ.

กมฺมำ ปวจนีย® เยสนฺเต กมฺมปฺปวจนียา.
กิริยาอันอุปสรรคและนิบาตเหล่าใด พึงแสดง อุปสรรคและนิบาตเหล่านั้น ชื่อว่า กัมมัปปวจนียะ.

๕๘๓. ลกฺขณสหตฺเถ หีเน จานุ.

อนุ อ. อนุ อุปสรรค **กมฺมปฺปวจนีโย** ชื่อว่า กัมมัปปวจนียะ **โหติ** ย่อมมี **ลกฺขณสหตฺเถ จ** ในอรรถลักขณะและอรรถสหะ ด้วย **หีเน จ** ในอรรถหีนะ ด้วย.

ตตฺถ อนุสทฺโท ลกฺขเณ สหตฺเถ หีเน จ กมฺมปฺปวจนียสญฺโญ โหติ.

ในสูตรนี้ อนุ ศัพท์ ชื่อว่ากัมมัปปวจนียะ ใช้ในอรรถลักขณะ (เครื่องหมายสังเกต) อรรถสหะ (พร้อมกับ) และอรรถหีนะ (ต่ำต้อย).

[อรรถลักขณะ]

ตัวอย่างเช่น

ปพฺพชิตมนุ ปพฺพชีสุ[138] เมื่อพระโพธิสัตว์บวชแล้ว ชนทั้งหลายบวชแล้ว

[อรรถสหะ]

ตัวอย่างเช่น

นทิมนฺวาวสิตา พาราณสี เมืองพาราณสี ติดเนื่องกับด้วยแม่น้ำ

[อรรถหีนะ]

ตัวอย่างเช่น

อนุ สาริปุตฺตํ ปณฺฑิตา ผู้มีปัญญา ด้อยกว่าพระสารีบุตร

๕๘๔. อิตฺถมฺภูตกฺขานภาควิจฺฉาสุ จ ปติปรานุ.

> **ปติปรานุ** อ. ปติ ปริ และ อนุ อุปสรรค ท. **กมฺมปฺปวจนียา** ชื่อว่ากัมมัปปวจนียะ **โหนฺติ** ย่อมมี **ลกฺขเณ จ** ในอรรถ ลักขณะด้วย **อิตฺถมฺภูตกฺขานภาควิจฺฉาสุ จ** ในอรรถ อิตถัมภูตักขานะ, อรรถภาคะ และอรรถวิจฉา ท. ด้วย.

ปติปริอนุ อิจฺเจเต ลกฺขเณ อิตฺถมฺภูตกฺขาเน ภาเค วิจฺฉายญฺจ กมฺมปฺปวจนีย-สญฺญา โหนฺติ.

ในคัมภีร์ปาณินิมีการตั้งชื่อ ปติ, ปริ และ อนุ อุปสรรคที่เป็นไป ในอรรถลักขณะ, อิตถัมภูตักขานะ, ภาคะ และ วิจฉา ว่า กัมมัปปวจนียะ .

ลกฺขเณ—

ในอรรถลักขณะ (เครื่องสังเกต, เครื่องจดจำ)

ตัวอย่างเช่น

สูริยสฺสุคฺคมนํ ปติ ทิพฺพา - ภกฺขา ปาตุภเวยฺยุ[139] เมื่อพระอาทิตย์ขึ้น อาหารทิพย์ทั้งหลายพึงปรากฏ

รุกฺขํ ปติ วิชฺโชตเต จนฺโท เมื่อกระทบต้นไม้ แสงจันทร์ ย่อมเจิดจ้า

รุกฺขํ ปริ วิชฺโชตเต จนฺโท เมื่อกระทบต้นไม้ แสงจันทร์ ย่อมเจิดจ้า

รุกฺขํ อนุ วิชฺโชตเต จนฺโท เมื่อกระทบต้นไม้ แสงจันทร์ ย่อมเจิดจ้า

อิตฺถมฺภูตกฺขาเน—

ในอรรถอิตถัมภูตักขานะ (การบอกผู้ถึงลักษณะพิเศษอย่างใดอย่างหนึ่ง)

ตัวอย่างเช่น

สาธุ เทวทตฺโต **มาตรํ ปติ**	เทวทัต ปฏิบัติดีในมารดา
สาธุ เทวทตฺโต **มาตรํ ปริ**	เทวทัต ปฏิบัติดีในมารดา
สาธุ เทวทตฺโต **มาตรํ อนุ**	เทวทัต ปฏิบัติดีในมารดา

ภาเค—

ในอรรถภาคะ (ส่วน)

ตัวอย่างเช่น

ยเทตฺถ มํ ปติ สิยา, -	ในที่นี้ สิ่งใด เป็นส่วนของเรา, ขอท่าน จงให้
ตํ ทียตุ	ส่วนนั้นเถิด
มํ ปริ	ใช้เป็นรูปว่า มํ ปริ บ้างก็ได้

วิจฺฉาโยเค—

ในอรรถวิจฉา (คำซ้ำ)

ตัวอย่างเช่น

อตฺถมตฺถํ ปติ สทฺโท นิวิสติ	ศัพท์ ย่อมตั้งอยู่ทุกๆ อรรถ
รุกฺขํ รุกฺขํ ปติ วิชฺโชตเต จนฺโท	พระจันทร์ ส่องแสงสว่างที่ต้นไม้ทุกๆ ต้น
รุกฺขํ รุกฺขํ ปริ	ใช้เป็นรูปว่า รุกฺขํ รุกฺขํ ปริ บ้างก็ได้
รุกฺขํ รุกฺขํ อนุ	ใช้เป็นรูปว่า รุกฺขํ รุกฺขํ อนุ บ้างก็ได้

๕๘๕. ลกฺขณวิจฺฉิตฺถมฺภูเตสฺวภิ.

อภิ อ. อภิ อุปสรรค **กมฺมปฺปวจนีโย** ชื่อว่า กัมมัปปวจนียะ **โหติ** ย่อมมี **ลกฺขณวิจฺฉิตฺถมฺภูเตสุ** ในอรรถลักขณะ, วิจฉา และ อิตถัมภูตะ ท.

อภิสทฺโท ลกฺขเณ วิจฺฉายํ อิตฺถมฺภูเต จ กมฺมปฺปวจนียสญฺโญ โหติ.

อภิ อุปสรรค ชื่อว่า กัมมัปปวจนียะ ในเนื้อความ ลกฺขณะ, วิจฉา และ อิตถัมภูตะ

[อรรถอิตถัมภูตะ]

ตัวอย่างเช่น

ตํ โข ปน ภวนฺตं โคตมํ -	ก็ กิตติศัพท์อันงามของพระโคดมผู้เจริญนั้น

เอวํ กลฺยาโณ กิตฺติสทฺโท - อพฺภุคฺคโต[140] ระบือไปแล้วอย่างนี้ว่า...

[อรรถวิจฉา]
ตัวอย่างเช่น

รุกฺขํ รุกฺขํ อภิ วิชฺโชตเต - จนฺโท พระจันทร์ ย่อมส่องแสง ที่ต้นไม้ทุกๆ ต้น

[อรรถอิตถัมภูตะ]
ตัวอย่างเช่น

สาธุ เทวทตฺโต มาตรํ อภิ เทวทัต ปฏิบัติดีในมารดา

นิปาเต—
กัมมัปปวจนียะในนิบาต
ตัวอย่างเช่น

ธิ พฺราหฺมณสฺส หนฺตารํ[141] น่าติเตียนบุคคลผู้ฆ่าพระอรหันต์
ธิรตฺถุ กณฺหินํ สลฺลํ[142] ถุย นายขมังธนู
ธิรตฺถุ ตํ วิสวนฺตํ[143] ถุย ยาพิษที่คายออกมา

๕๘๖. กมฺมปฺปวจนียยุตฺเต.

กมฺมปฺปวจนียยุตฺเตครั้นเมื่อศัพท์อันประกอบแล้วด้วย อุปสรรค และ นิบาตที่ชื่อว่ากัมมัปปวจนียะ **สติ** มีอยู่ **ทุติยา** อ. ทุติยา วิภัตติ **โหติ** ย่อมลง.

กมฺมปฺปวจนียตฺเถหิ นิปาโตปสคฺเคหิ ยุตฺเต ปโยเค ทุติยาวิภตฺติ โหติ. อุทาหรณานิ ยถาทสฺสิตานิ เนว.

ลงทุติยาวิภัตติท้ายศัพท์ที่สัมพันธ์เข้ากับอุปสรรคและนิบาตที่มีชื่อว่า กัมมัปปวจนียะ ดังตัวอย่างที่แสดงมาแล้วนั่นเทียว.

๕๘๗. คติพุทฺธิภุชปฐหรกรสยาทีนํ การิเต วา.

การิเต ครั้นเมื่อการิตปัจจัย **สติ** มีอยู่ **ทุติยา** อ. ทุติยาวิภัตติ **โหติ** ย่อมลง **ปโยเค** ในศัพท์ที่ประกอบ **คติพุทฺธิภุชปฐหร-กรสยาทีนํ** กับธาตุ ท. ที่มี

อรรถการไป, การรู้, ภุชธาตุ, ปฐธาตุ, หรธาตุ, กรธาตุ และสิธาตุเป็นต้น **วา** บ้าง.

คติพุทฺธิภุชปฐหรกรสยาทีนำ ปโยเค การิเต ทุติยาวิภตฺติ โหติ วา.

ลงทุติยาวิภัตติท้ายการิตกรรมที่สัมพันธ์กับธาตุที่มีอรรถว่า ไป (คมุธาตุ), รู้ (พุธธาตุ), ภุชธาตุ, ปฐธาตุ, หรธาตุ, กรธาตุ และสิธาตุเป็นต้น.

ตัวอย่างเช่น

ปุริโส ปุริสำ คามำ คมยติ	บุรุษ ยังบุรุษ ย่อมให้ไปสู่บ้าน
ปุริโส ปุริเสน® วา	ใช้เป็นรูปว่า "ปุริเสน" บ้างก็ได้
โพธยติ	ให้รู้ธรรม
โภชยติ	ให้บริโภคอาหาร
ปาฐยติ	ให้สวดธรรม
หารยติ	ให้นำไปซึ่งภาระ
การยติ	ให้ทำซึ่งการงาน
สยาปยติ	ให้นอน

เอวำ สพฺพตฺถ การิเต.

พึงลงทุติยาวิภัตติ, ตติยาวิภัตติท้ายการิตกรรมทั้งปวงอย่างนี้แล.

๕๘๘. กฺวจิ ฉฏฺฐีนมตฺเถ อนฺตราทิโยเค.

อนฺตราทิโยเค ครั้นเมื่อการประกอบกับศัพท์มี อนฺตรา ศัพท์ เป็นต้น **สติ** มีอยู่ **ทุติยา** อ. ทุติยาวิภัตติ **โหติ** ย่อมลง **อตฺเถ** ในอรรถ **ฉฏฺฐีนำ** แห่งฉัฏฐีวิภัตติ ท. **กฺวจิ** ในบางที่.

ฉฏฺฐีนมตฺเถ อนฺตราทีหิ โยเค สติ กฺวจิ ทุติยาวิภตฺติ โหติ, อนฺตรา อภิโต ปริโต ปติ ปฏิภาติโยเค จายำ.

ลงทุติยาวิภัตติในอรรถแห่งฉัฏฐีวิภัตติท้ายศัพท์ที่ประกอบกับ อนฺตรา นิบาต เป็นต้น, อนึ่ง ทุติยาวิภัตติที่ลงในอรรถฉัฏฐีวิภัตตินี้ ย่อมมีท้ายศัพท์ที่สัมพันธ์กับ อนฺตรา, อภิโต, ปริโต, ปติและปฏิภาติ.

ตัวอย่างเช่น

อนฺตรา จ ราชคหำ อนฺตรา จ -	พระผู้มีพระภาค เป็นผู้เสด็จไปสู่ทางไกล
นาฬนฺทำ อทฺธานมคฺคปฺ -	ในระหว่างแห่งเมืองราชคฤห์ และในระหว่าง
ปฏิปนฺโน โหติ[144]	แห่งเมืองนาลันทา

สทฺทสตฺเถ ปน “อนฺตรา นทิญฺจ คามญฺจา”ติ เอโกเยว อนฺตราสทฺโท ปยุชฺชติ.

สำหรับในคัมภีร์ไวยากรณ์สันสกฤต ได้ใช้ อนฺตรา ศัพท์เพียงศัพท์เดียวเท่านั้น ว่า อนฺตรา นทิญฺจ คามญฺจ (ระหว่างแม่น้ำกับหมู่บ้าน).

อภิโต คามํ วสติ	อยู่ภายในหมู่บ้าน
ปริโต คามํ วสติ	อยู่รอบหมู่บ้าน
นที เนรญฺชรํ ปติ	ใกล้แม่น้ำเนรัญชรา
อปิสฺสุ มํ อคฺคิเวสฺสน - ติสฺโส อุปมาโย ปฏิภํสุ[145]	ดูก่อนอัคคิเวสนะ อุปมา ๓ ข้อ ปรากฏ แจ่มแจ้งแล้วนั่นเทียวแก่ญาณของเรา

๕๘๙.ตติยาสตฺตมีนญฺจ.

> **ทุติยา** อ. ทุติยาวิภัตติ **โหติ** ย่อมลง **อตฺเถ** ในอรรถ **ตติยา-สตฺตมีนํ** แห่งตติยาวิภัตติและสัตตมีวิภัตติ ท. **จ** ด้วย **กฺวจิ** ในบางที่.

ตติยาสตฺตมีนมตฺเถ จ กฺวจิ ทุติยาวิภตฺติ โหติ.

ลงทุติยาวิภัตติในอรรถตติยาวิภัตติและสัตตมีวิภัตติบ้าง.

ตัวอย่างเช่น

สเจ มํ สมโณ โคตโม อาลปิสฺสติ[146]	ถ้าสมณโคดม จักไม่กล่าวกับเราไซร้
ตฺวญฺจ มํ นาภิภาสสิ[147]	ก็ถ้าท่าน ไม่กล่าวกับเรา
วินา สทฺธมฺมํ กุโต สุขํ	เว้นสัทธรรม ความสุข จักมีแต่ที่ไหน
อุปายมนฺตเรน น อตฺถสิทฺธิ	เว้นอุบาย ความสำเร็จประโยชน์ไม่มี

เอวํ ตติยตฺเถ

ตัวอย่างการลงทุติยาวิภัตติในอรรถตติยาวิภัตติ ย่อมมีด้วยประการฉะนี้.

สตฺตมิยตฺเถ ปน กาลทิสาสุ อุปานฺวชฺฌาวสสฺส ปโยเค อธิสิฏฺฐาวสานํ ปโยเค ตปฺปานจเรสุ จ ทุติยา.

สำหรับการลงทุติยาวิภัตติในอรรถสัตตมี มีใช้ในกรณีดังต่อไปนี้

๑. ท้ายคำที่ระบุกาลเวลาและทิศ

๒. ท้ายคำที่สัมพันธ์กับ วส ธาตุอันมี อุป, อนุ, อธิ และ อา เป็นบทหน้า

๓. ท้ายคำที่สัมพันธ์เข้ากับ สิ ธาตุ,ฐา ธาตุ และ วส ธาตุอันมี อธิ เป็นบทหน้า

๔. ท้ายคำที่ระบุถึงสถานที่ดื่มและท่องเที่ยวไป

กาเล—

ในอรรถกาลเวลาและทิศ

ตัวอย่างเช่น

ปุพฺพณฺหสมยํ นิวาเสตฺวา[148]	นุ่งห่มในเวลาเช้า
เอกํ สมยํ ภควา[149]	ในสมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาค
กิญฺจิ กาลํ ปุเรชาต-	เป็นปุเรชาตปัจจัย ในบางเวลา
ปจฺจเยน ปจฺจโย[150]	
อิมํ รตฺตึ จตฺตาโร มหาราชา[151]	ในราตรีนี้ท้าวมหาราชทั้งสี่พระองค์
ปุริมํ ทิสํ ธตรฏฺโฐ[152]	ท้าวธตรัฏฐะ อยู่ในทิศตะวันออก

อุปาทิปุพฺพสฺส วสธาตุสฺส ปโยเค

ท้ายคำที่สัมพันธ์กับ วส ธาตุอันมี อุป อนุ อธิ และ อา เป็นบทหน้า

ตัวอย่างเช่น

คามํ อุปวสติ	อยู่ในหมู่บ้าน
คามํ อนุวสติ	อาศัยอยู่ในหมู่บ้าน
วิหารํ อธิวสติ	อยู่ในวัด
คามํ อาวสติ	อยู่ในหมู่บ้าน
อคารํ อชฺฌาวสติ [153]	อยู่ในเรือน

อธิปุพฺพานํ สิฐฺฐาวสธาตูนํ ปโยเค

ท้ายคำที่สัมพันธ์กับ สิ ธาตุ,ฐา ธาตุ และ วส ธาตุอันมี อธิ เป็นบทหน้า

ตัวอย่างเช่น

ปถวึ อธิเสสฺสติ [154]	จักนอนบนแผ่นดิน
คามํ อธิติฏฺฐติ	ยืนอยู่ในหมู่บ้าน
คามํ อชฺฌาวสติ	อยู่ในบ้าน

ตปฺปานจเรสุ

ท้ายคำที่ระบุถึงสถานที่ดื่มและท่องเที่ยวไป

ตัวอย่างเช่น

นทึ ปิวติ	ดื่มในแม่น้ำ
คามํ จรติ	เที่ยวไปในหมู่บ้าน

๕๙๐. ภาวนปุสเก ทุติเยกวจนํ.

ทุติเยกวจนำ อ. ทุติยาวิภัตติฝ่ายเอกวจนะ **โหติ** ย่อมลง **ภาวนปุสเก** ใน ศัพท์ที่เป็นภาวนปุงสกะ.

ภาวนปุสกสงฺขาเต กฺริยาวิเสสเน ทุติเยกวจนำ โหติ.

ลงทุติยาวิภัตติ เอกวจนะท้ายคำกิริยาวิเสสนะอันชื่อว่า ภาวนปุงสกะ.

[กิริยาวิเสสนะ]

เอตฺถ จ "ภาวนปุสกนฺ"ติ[๑] สาสเน โวหาโร, "กฺริยาวิเสสนนฺ"ติ สทฺทสตฺเถ.

อนึ่ง ในที่นี้ คำว่า **ภาวนปุสก** เป็นคำสำหรับใช้เรียกในคัมภีร์ทางฝ่ายศาสนา, ส่วนคำว่า **กฺริยาวิเสสน** เป็นคำสำหรับใช้เรียกในคัมภีร์ไวยากรณ์สันสกฤต.

เอตฺถ ปน กิญฺจาปิ ปุพฺพาจริเยหิ—

อนึ่ง เกี่ยวกับเรื่องกิริยาวิเสสนะนี้ แม้บูรพาจารย์จะกล่าวไว้ว่า:-

"กฺริยาวิเสสนานำ หิ, กมฺมตฺเถ กตฺตุ สณฺฐิติ.
ญายสิทฺธา ยโต ตสฺมา, น ตทตฺถำ วิสุำ วิธี"ติ วุตฺตำ.

ก็เนื่องจากมีแนวคิดว่ากิริยาและกิริยาวิเสสนะของกัตตา มีสภาพเป็นสาเธตัพพรูปคล้ายกับกรรม ดังนั้น จึงไม่ต้อง ตั้งสูตรสำหรับลงทุติยาวิภัตติท้ายกิริยาวิเสสนะขึ้นมาใหม่.[๑]

ตถาปิ "ปโยเคสุ โสตูนมสมฺโมหตฺถำ ลกฺขณำ วิธาตพฺพนฺ"ติ อยมารมฺโภ กโต. กฺริยาย อสตฺวภูตาย อพฺยตฺตลิงฺคตฺตา อเภทกสงฺขฺยตฺตา สาเธตพฺพรูปตฺตา จ ตพฺพิเสสนมปิ นปุสกำ เอกวจนนฺตำ ทุติยนฺตำ ปยุชฺชเต

ถึงกระนั้น ข้าพเจ้า ได้รจนาสูตรนี้ขึ้นมาด้วยเหตุผลว่า "พึงตั้งสูตรขึ้นมาเพื่อมิให้ นักศึกษาเกิดความฉงนในตัวอย่างทั้งหลาย".

อนึ่ง เนื่องจากกิริยาซึ่งไม่ใช่ทัพพะ มีลักษณะ ๓ ประการคือ

๑. ไม่มีลิงค์

๒. ไม่สามารถนับจำนวนได้

๓. มีสภาพเป็นสาเธตัพพรูปคล้ายกรรม

ดังนั้น แม้กิริยาวิเสสนะ (คำที่ทำหน้าที่ขยายกิริยา) จึงต้องประกอบรูปเป็น นปุงสกลิงค์ เอกวจนะ ทุติยาวิภัตติ[๒]

ตัวอย่างเช่น

วิสมำ จนฺทิมสูริยา ปริหรนฺติ[155] พระจันทร์และพระอาทิตย์ทั้งหลาย

ย่อมโคจรไม่เสมอกัน

เอกมนฺตๆ อฏฺฐาสิ [156] ได้ยืนแล้วข้างหนึ่ง

ตๆ สุณาถ สาธุกๆ มนสิ กโรถ[157] พวกท่าน จงตั้งใจฟังสิ่งนั้นให้ดี

ตตฺถ วิสมนฺติ วิสเมนากาเรน. เอกมนฺตนฺติ เอโกกาสๆ, เอกปสฺสนฺติ อตฺโถ, ภุมฺมตฺเถ วา อุปโยควจนๆ.

บรรดาบทเหล่านั้น:-

บทว่า **วิสมๆ** แปลว่า โดยอาการไม่สม่ำเสมอ.

บทว่า **เอกมนฺตๆ** คือ โอกาสแห่งหนึ่ง หมายความว่าข้างหนึ่ง

อีกอย่างหนึ่ง [บทว่า เอกมนฺตๆ] เป็นบทที่ลงทุติยาวิภัตติในอรรถสัตตมีวิภัตติ.

๕๙๑. กรเณ ตติยา.

ตติยา อ. ตติยาวิภัตติ **โหติ** ย่อมลง **กรเณ** ในอรรถกรณ.

[ลงตติยาวิภัตติในอรรถกรณ]

ตัวอย่างเช่น

อคฺคินา กุฏิๆ ฌาเปติ เผากุฏิด้วยไฟ

ธนุนา วิชฺฌติ ยิงด้วยธนู

๕๙๒. สหาทิโยเค จ.

ตติยา อ. ตติยาวิภัตติ **โหติ** ย่อมลง **สหาทิโยเค** ท้ายศัพท์ที่ สัมพันธ์กับ สห ศัพท์เป็นต้น **จ** ด้วย.

สห สทฺธึ สมๆ นานาวินา อลมิจฺเจวมาทีหิ โยเค ตติยาวิภตฺติ โหติ. ตตฺถ สหสทฺเทน โยโค กฺริยา คุณทพฺพสมวาเย สมฺภวติ

ลงตติยาวิภัตติท้ายศัพท์ที่สัมพันธ์กับ สห, สทฺธึ, สมๆ, นานา, วินา และ อลๆ นิบาตเป็นต้น. ในบรรดาศัพท์เหล่านั้น การประกอบกับ สห ศัพท์ ย่อมมี ในที่เป็นไป เสมอกัน(พร้อมเพรียง)กับกิริยา, คุณ และทัพพะ.

ตัวอย่างเช่น

วิตกฺเกน สห วตฺตติ[158] หมู่ธรรมมีวิจารเป็นต้นเป็นไปกับด้วยวิตก

ปุตฺเตน สห ถูโล บิดา เป็นผู้อ้วนกับด้วยบุตร

อนฺเตวาสิกสทฺธิวิหาริเกหิ - ลาภ เกิดแก่อาจารย์และอุปัชฌาย์พร้อมกับ

สห อาจริยุปชฺฌายานํ ลาโภ	อันเตวาสิกและสัทธิวิหาริก
นิสีทิ ภควา สทฺธึ - ภิกฺขุสํเฆน[159]	พระผู้มีพระภาค ประทับนั่งแล้วกับด้วยหมู่แห่งภิกษุสงฆ์
สหสฺเสน สมํ มิตา[160]	ถูกประเมินค่าด้วยเงินหนึ่งพัน
สพฺเพหิ เม ปิเยหิ - มนาเปหิ นานาภาโว - วินาภาโว[161]	ความพลัดพราก ความแยกจากกันกับสิ่งอันเป็นที่รักเป็นที่ชอบใจทั้งปวง จักมีแก่เรา
สโฆ วินาปิ คคฺเคน - อุโปสถํ กเรยฺย[162]	สงฆ์ พึงกระทำอุโบสถ แม้เว้นกับภิกษุชื่อว่าคัคคะ
อลนฺเต อิธ วาเสน[163]	พอละด้วยการอยู่ในที่นี้แก่ท่าน
กึ เม เอเกน ติณฺเณน - ปุริเสน ถามทสฺสินา[164]	ประโยชน์อะไร ด้วยบุรุษผู้เห็นความสามารถของตนผู้ข้ามไปคนเดียวแก่เรา
กินฺเต ชฏาหิ ทุมฺเมธ[165]	แน่ะดาบสผู้มีปัญญาทราม ประโยชน์อะไรด้วยชฎาทั้งหลายแก่ท่าน
กินฺเต วกฺกลิ อิมินา - ปูติกาเยน ทิฏฺเฐน[166]	ดูก่อนวักกลิ ประโยชน์อะไรด้วยกายอันเน่าเปื่อยนี้ที่เธอเห็นแล้ว

๕๙๓. สหตฺเถ.

ตติยา อ. ตติยาวิภัตติ **โหติ** ย่อมลง **สหตฺเถ** ในที่มีอรรถของ สห ศัพท์ **จ** ด้วย.

สหตฺเถ จ ตติยาวิภตฺติ โหติ.

ลงตติยาวิภัตติในที่มีอรรถของ สห ศัพท์ด้วย.

ตัวอย่างเช่น

เทวทตฺโต ราชคหํ ปาวิสิ - โกกาลิเกน ปจฺฉาสมเณน	พระเทวทัต เข้าไปแล้วสู่เมืองราชคหฺ์กับด้วยพระโกกาลิกะผู้เป็นปัจฉาสมณะ
ทุกฺโข พาเลหิ สํวาโส[167]	การคบหากับพวกคนพาล เป็นเหตุนำความทุกข์มาให้

๕๙๔. กตฺตริ ปฐมา ตติยา จ.

ปฐมา จ อ. ปฐมาวิภัตติด้วย **ตติยา จ** อ. ตติยาวิภัตติด้วย **โหนฺติ** ย่อมลง **กตฺตริ** ในอรรถกัตตา.

อาขฺยาตาภิหิเต กตฺตริ ปฐมาวิภตฺติ โหติ. กิตาขฺยาเตหิ อนภิหิเต กตฺตริ ตติยาวิภตฺติ โหติ.

ในบทกิริยาอาขยาต ลงปฐมาวิภัตติท้ายศัพท์ที่เป็นอภิหิตกัตตา, ในบทกิริยา-อาขยาตและบทกิริยากิต ลงตติยาวิภัตติท้ายศัพท์ที่เป็นอนภิหิกัตตา.

ตัวอย่างเช่น

ภควา ธมฺมํ เทเสติ	พระผู้มีพระภาคทรงแสดงธรรม
ภควตา ธมฺโม เทสิยติ	ธรรมอันพระผู้มีพระภาคทรงแสดงอยู่
อหิ นรํ ทสติ	งูย่อมกัดซึ่งคน
อหินา ทฏฺโ นโร	คนอันงูกัดแล้ว

๕๙๕. ทุติยตฺเถ ตติยา.

ตติยา อ. ตติยาวิภัตติ **โหติ** ย่อมลง **ทุติยตฺเถ** ในอรรถทุติยา.

ทุติยตฺเถ ตติยาวิภตฺติ โหติ.

ลงตติยาวิภัตติในอรรถทุติยาวิภัตติ.

ตัวอย่างเช่น

ติเลหิ เขตฺเต วปฺปติ	ย่อมหว่านเมล็ดงาทั้งหลายในนา
สวิภเชถ โน รชฺเชน[168]	ขอพระองค์ จงแบ่งซึ่งราชสมบัติแก่ข้าพระองค์ทั้งหลาย

เอตฺถ จ ติเลหีติ ติลานิ, อถ วา หีติ นิปาตมตฺตํ, ติเลติ อุปโยควจนนฺตํ, “จกฺขุญฺจ ปฏิจฺจ รูเป จ อุปฺปชฺชติ จกฺขุวิญฺญาณนฺ”ติ เอตฺถ “รูเป”ติ ปทํ วิย.

ก็ ในตัวอย่างนี้ บทว่า **ติเลหิ** มีความหมายเท่ากับบทว่า **ติลานิ** (ซึ่งงาทั้งหลาย) อีกนัยหนึ่ง ศัพท์ว่า หิ เป็นเพียงนิบาต, บทว่า ติเล เป็นบทที่ลงท้ายด้วยทุติยาวิภัตติ เหมือนบทว่า รูเป[๑] ในข้อความพระบาลีว่า

จกฺขุญฺจ ปฏิจฺจ รูเป จ -	จักขุวิญญาณ ย่อมเกิดขึ้น โดยอาศัยจักขุวัตถุ
อุปฺปชฺชติ จกฺขุวิญฺญาณํ [169]	และรูปารมณ์ทั้งหลาย

๕๙๖. ปญฺจมิยตฺเถ.

ตติยา อ. ตติยาวิภัตติ **โหติ** ย่อมลง **ปญฺจมิยตฺเถ** ในอรรถ แห่งปัญจมีวิภัตติ.

ปญฺจมิยตฺเถ จ ตติยาวิภตฺติ โหติ.

ลงตติยาวิภัตติในอรรถปัญจมีวิภัตติ.

ตัวอย่างเช่น

สุมุตฺตา มยํ เตน - เราทั้งหลาย เป็นผู้ได้รับอิสระจาก

มหาสมเณน[170] มหาสมณะพระองค์นั้น

ปถพฺยา เอกรชฺเชน, สคฺคสฺส คมเนน วา.

สพฺพโลกาธิปจฺเจน, โสตาปตฺติผลํ วรนฺติ.[171]

โสดาปัตติผล เป็นของประเสริฐกว่าความเป็นพระเจ้า จักรพรรดิ์ หรือกว่าการไปสวรรค์ หรือกว่าความเป็นใหญ่ ในโลกทั้งปวง.

๕๙๗. ปจฺจตฺเต.

ตติยา อ. ตติยาวิภัตติ **โหติ** ย่อมลง **ปจฺจตฺเต** ในอรรถปฐมา-วิภัตติ.

ปจฺจตฺเต จ ตติยาวิภตฺติ โหติ.

ลงตติยาวิภัตติในอรรถปฐมาวิภัตติด้วย.

ตัวอย่างเช่น

มณินา เม อตฺโถ[172] แก้วมณี มีประโยชน์แก่เรา

ครู ปน “อตฺตนาว อตฺตานํ สมฺมนฺนี”ติ ปโยคมปิ อิจฺฉนฺติ, ตํ น ยุชฺชติ, เอตฺถ หิ ภิกฺขุ กตฺตา ภวติ, ตสฺมา “อตฺตนาวา”ติ อิทํ วิเสสนํ ภวติ, ตญฺจ ปเรหิ สมฺมนฺนนํ นิวตฺเตติ.

ส่วนครูทั้งหลาย ได้ยกตัวอย่างว่า

อตฺตนาว อตฺตานํ สมฺมนฺนิ [173]

ตนนั่นแหละ แต่งตั้งตนเอง

ตัวอย่างนี้ไม่เหมาะเพราะในข้อความนี้มีภิกษุเป็นกัตตา, เพราะเหตุนั้น บทว่า **อตฺตนาว** นี้ จึงเป็นเพียงบทวิเสสนะของภิกษุ® ซึ่งใส่เข้ามาเพื่อแสดงให้เห็นว่ามิใช่เป็น การแต่งตั้งโดยผู้อื่นเท่านั้น.

ยถา ปน “อตฺตนา จ ปาณาติปาตี โหติ, ปเร จ ปาณาติปาเต สมาทเปตี”ติ เอตฺถ ปุคฺคโล อตฺตา จ ปาณาติปาตี โหตีติ ปฐมายตฺโถ นุปปชฺชติ, ปุคฺคโล สยญฺจ ปาณาติปาตี โหตีติ ตติยายตฺโถเยวูปปชฺชติ, ตถา “อตฺตนาว อตฺตานํ สมฺมนฺนี”ติ เอตฺถ ภิกฺขุ อตฺตาว อตฺตานํ สมฺมนฺนี”ติ ปฐมายตฺโถ นุปปชฺชติ, ภิกฺขุ สยเมว อตฺตานํ สมฺมนฺนี”ติ ตติยายตฺโถเยวูปปชฺชติ.

ดังเช่นในข้อความนี้ว่า

อตฺตนา จ ปาณาติปาตี - บุคคลเป็นผู้ฆ่าสัตว์ด้วยตนเอง
โหติ, ปเร จ ปาณาติปาเต - และชักชวนให้ผู้อื่นฆ่า
สมาทเปติ [174]

ในตัวอย่างนี้ ไม่ควรมีบทที่ลงปฐมาวิภัตติซ้ำกัน ๒ บทดังนี้ว่า

ปุคฺคโล อตฺตา จ - บุคคลด้วย ตนด้วย
ปาณาติปาตี โหติ เป็นผู้ฆ่าสัตว์

ดังนั้น บทว่า อตฺตนา จึงต้องลงตติยาวิภัตติในอรรถกรณะเท่านั้นว่า

ปุคฺคโล สยญฺจ - บุคคลเป็นผู้ฆ่าสัตว์ด้วยตนเอง
ปาณาติปาตี โหติ

แม้ในข้อความว่า **อตฺตนาว อตฺตานํ สมฺมนฺนิ** นี้ก็เช่นเดียวกัน ไม่ควรเป็น บทที่ลงตติยาวิภัตติในอรรถปฐมาวิภัตติดังนี้ว่า

ภิกฺขุ อตฺตาว อตฺตานํ - ภิกษุมีตนเองเทียว แต่งตั้งแล้วซึ่งตน
สมฺมนฺนิ

แต่ควรเป็นบทที่ลงตติยาวิภัตติในอรรถกรณะเท่านั้นว่า

ภิกฺขุ สยเมว อตฺตานํ - ภิกษุ แต่งตั้งแล้วซึ่งตนด้วยตนเอง
สมฺมนฺนิ

อยํ ปน สยํสทฺโท ตติยายตฺเถ วตฺตติ, อตฺตนาสทฺทสฺส จ สยํสทฺเทน สมานตฺถตา อติวิย สาสเน ปสิทฺธา, ตสฺมา อตฺตนาสทฺโท ตติยตฺเถว ตติยาวจนนฺโต หุตฺวา สมฺมนฺนนํ วิเสเสตีติ ทฏฺฐพฺพํ.

ก็ **สยํ** ศัพท์นี้ ใช้ในอรรถตติยาวิภัตติ, อนึ่ง ในคัมภีร์ทางฝ่ายพระศาสนา เป็นที่ รู้กันดีว่า อตฺตนา ศัพท์ กับ สยํ ศัพท์ มีอรรถเหมือนกัน (ไม่ต่างกัน), เพราะเหตุนั้น นักศึกษา พึงทราบว่า ในข้อความนี้ว่า

อตฺตนาว อตฺตานํ - ภิกษุแต่งตั้งแล้วซึ่งตนด้วยตนเอง
สมฺมนฺนิ

บทว่า "**อตฺตนา**" ในตัวอย่างนี้ เป็นบทที่ลงตติยาวิภัตติในอรรถกรณะเท่านั้น โดยทำหน้าที่ขยายกิริยาการแต่งตั้ง.

อปโร นโย อตฺตนาติ อยํ สทฺโท วิภตฺยนฺตปฏิรูปโก อพฺยยสทฺโทติ.

อีกนัยหนึ่ง ศัพท์ว่า อตฺตนา นี้ เป็นอัพยยศัพท์ที่มีการเลียนแบบบทที่ลงวิภัตติ.

[อิตถัมภูตลักขณะ]

๕๙๘. อิตฺถมฺภูตลกฺขเณ.

ตติยา อ. ตติยาวิภัตติ **โหติ** ย่อมลง **อิตฺถมฺภูตลกฺขเณ** ท้ายศัพท์อิตถัมภูตลักขณะ.

อิมํ ปการํ ปตฺโต ปุคฺคโลติ เอวํ วตฺตพฺพสฺส อิตฺถมฺภูตสฺส ลกฺขเณ ตติยาวิภตฺติ โหติ.

ลงตติยาวิภัตติท้ายศัพท์ที่เป็นเครื่องกำหนดหมายถึงความเป็นลักษณะพิเศษ หรืออาการอย่างใดอย่างหนึ่งของบุคคลผู้จะพึงถูกกล่าวอย่างนี้ว่า "บุคคลผู้ถึงความเป็นเช่นนั้น"[๑]

ตัวอย่างเช่น

สา ภินฺเนน สีเสน -	นางกาลีนั้น มีศีรษะอันแตก มีเลือด
โลหิเตน ปคฺฆรนฺเตน	ไหลออก เที่ยวฟ้องเพื่อนบ้าน[๒]
ปฏิวิสกานํ อุชฺฌาเปสิ [175]	
อูนปณฺจพนฺธเนน ปตฺเตน -	ภิกษุใด มีบาตรร้าวยังไม่ถึง ๕ แห่ง
อณฺณุ นวํ ปตฺตํ เจตาเปยฺย[176]	พึงขอบาตรใหม่ได้

ตตฺถ ภินฺเนน สีเสนาติ ภินฺนสีสา หุตฺวา, เอส นโย อิตรตฺราปิ.

บรรดาบทเหล่านั้น สองบทว่า **ภินฺเนน สีเสน** คือ เป็นผู้มีศรีษะแตก, แม้ใน ตัวอย่างนอกจากนี้ ก็มีนัยเช่นเดียวกันนี้.

[อิตถัมภูตลักขณวาทะ]

อิติ พุทฺธสาสเน ทฺวีสุ สมานาธิกรณปเทสุฐิเตสุ อิตฺถมฺภูตลกฺขณํ ภวติ. สทฺทสตฺเถ ปน วินา สมานาธิกรณปทํ อิตฺถมฺภูตลกฺขณํ วทนฺติ. ติทณฺฑเกน ปริพฺพาชกมทกฺขีติ ติทณฺฑเกน อุปลกฺขิตํ ปริพฺพาชกมทกฺขีติ อตฺโถ. เอวํ "เสตจฺฉตฺเตน ราชานมทกฺขี"ติ เอตฺถาปิ.

อิตถัมภูตลักขณะ ตามมติของคัมภีร์ทางฝ่ายพระพุทธศาสนา ใช้ในกรณีที่ บททั้งสองคือบทวิเสสนะและบทวิเสสยะเป็นสมานาธิกรณะกัน (หมายความว่า บท วิเสสนะและบทวิเสสยะ จะต้องเป็นทัพพะเดียวกัน)

อิตถัมภูตลักขณะ ตามมติของคัมภีร์ไวยากรณ์สันสกฤต ใช้ในกรณีที่บททั้งสอง คือบทวิเสสนะและบทวิเสสยะไม่เป็นสมานาธิกรณะกัน (หมายความว่า บทวิเสสนะ และ บทวิเสสยะ มีทัพพะต่างกัน มิใช่สิ่งเดียวกัน) ดังข้อความว่า

ติทณฺฑเกน ปริพฺพาชกมทกฺขิ

ได้เห็นปริพพาชก มีไม้เท้าสามง่าม

ในตัวอย่างนี้ มีหมายความว่า ได้เห็นปริพพาชกที่ถือหมายเท้าสามง่าม เป็น สัญญลักษณ์. แม้ในข้อความนี้ว่า

เสตจฺฉตฺเตน ราชานมทกฺขิ

ได้เห็นพระราชา มีเศวตฉัตร

ตัวอย่างนี้ ก็มีลักษณะคำอธิบายเช่นเดียวกัน.

[กิริยาปวัคคะ]

๕๙๙. กฺริยาปวคฺเค.

ตติยา อ. ตติยาวิภัตติ **โหติ** ย่อมลง **กฺริยาปวคฺเค** ในการกระทำกิริยาสำเร็จอย่างรวดเร็ว.

กฺริยาย อาสุ ปรินิฏฺฐาปนํ กฺริยาปวคฺโค, ตสฺมึ ตติยาวิภตฺติ โหติ.

การทำกิริยาให้สำเร็จโดยเร็ว ชื่อว่า กิริยาปวัคคะ ลงตติยาวิภัตติท้ายศัพท์ที่ แสดงการกระทำกิริยาให้สำเร็จโดยเร็วนั้น.

ตัวอย่างเช่น

เอกาเหเนว พาราณสึ ปายาสิ ได้ไปถึงเมืองพาราณสีภายในวันเดียว

นวหิ มาเสหิ วิหารํ นิฏฺฐาเปสิ สร้างวิหารเสร็จโดยใช้เวลา ๙ เดือน

๖๐๐. ปุพฺพสทิสสมูนกลหนิปุณมิสฺสกสขิลาทิโยเค.

ตติยา อ. ตติยาวิภัตติ **โหติ** ย่อมลง **ปุพฺพสทิสสมูนกลห-นิปุณมิสฺสกสขิลาทิโยเค** ท้ายศัพท์ที่สัมพันธ์เข้ากับศัพท์มี ปุพฺพ (ก่อน), สทิส (เหมือน), สม (เสมอ), อูน (หย่อน), กลห (ทะเลาะ), นิปุณ (ละเอียด) มิสฺสก (ระคน) และ สขิล (อ่อน) เป็นต้น.

ปุพฺพสทิสอิจฺเจวมาทีหิ โยเค จ ตติยาวิภตฺติ โหติ.

ลงตติยาวิภัตติท้ายศัพท์ที่สัมพันธ์เข้ากับศัพท์มี ปุพฺพ (ก่อน), สทิส (เหมือน) สม (เสมอ) และ อูน (หย่อน) เป็นต้น.

ตัวอย่างเช่น

มาเสน ปุพฺโพ	ก่อนโดยเดือน (ก่อนหนึ่งเดือน)
ปิตรา สทิโส	ผู้เหมือนกับบิดา
มาตรา สโม	ผู้เหมือนกับมารดา
กหาปเณนูโน	ผู้พร่องด้วยกหาปณะ
อสินา กลโห	การทะเลาะเพราะดาบ
วาจาย กลโห	การทะเลาะเพราะคำพูด
อาจาเรน นิปุโณ	ผู้นิ่มนวลโดยมารยาท
วาจาย นิปุโณ	ผู้นิ่มนวลโดยวาจา
คุเฬน มิสฺสโก	ระคนหรือผสมด้วยน้ำอ้อยงบ
ติเลน มิสฺสโก	ระคนหรือผสมด้วยงา
วาจาย สขิโล	ผู้อ่อนหวานโดยวาจา

๖๐๑. เหตุตฺถปฺปโยเค.

ตติยา อ. ตติยาวิภัตติ **โหติ** ย่อมลง **เหตุตฺถปฺปโยเค** ในอรรถเหตุและในศัพท์ที่มีอรรถเหตุ.

เหตุตฺเถ จ เหตุตฺถปฺปโยเค จ ตติยาวิภตฺติ โหติ.

ลงตติยาวิภัตติในอรรถเหตุ และในที่เกี่ยวข้องกับศัพท์ที่มีอรรถเหตุ.

[เหตุตฺเถ]

ตัวอย่างเช่น

อนฺเนน วสติ	เขาอยู่ได้ เพราะข้าว
สทฺธาย ตรติ โอฆํ [177]	เขา ข้ามโอฆะ (ห้วงน้ำ) ได้ เพราะศรัทธา

เยน ภควา เตนุปสงฺกมิ[178] พระผู้มีพระภาค เป็นผู้อันบุคคลควรเข้าเฝ้า เพราะเหตุใด เข้าไปเฝ้าแล้ว เพราะเหตุนั้น

น ชจฺจา วสโล โหติ [179] เป็นคนเลวเพราะชาติ ก็หามิได้

สเตน พทฺโธ นโร นระ ถูกจองจำแล้ว เพราะหนี้ ๑๐๐

[เหตุตฺถปฺปโยเค]

ตัวอย่างเช่น

เกน นิมิตฺเตน[๑] เพราะเหตุอะไร

เกน วณฺเณน[๒] เพราะเหตุอะไร

เกน เหตุนา [180] เพราะเหตุอะไร

เกนฏฺเฐน [181] เพราะความหมายอะไร

เกน ปจฺจเยน เพราะปัจจัยอะไร

๖๐๒. สตฺตมิยตฺเถ.

ตติยา อ. ตติยาวิภัตติ **โหติ** ย่อมลง **สตฺตมิยตฺเถ** ในอรรถ แห่งสัตตมีวิภัตติ **จ** ด้วย.

สตฺตมิยตฺเถ จ ตติยาวิภตฺติ โหติ, กาลทฺธานทิสาเทสาทีสุ จายํ.

ลงตติยาวิภัตติในอรรถสัตตมีด้วย, และตติยาวิภัตตินี้ ย่อมลงท้ายศัพท์ที่ระบุถึง กาล, ระยะทาง, ทิศ และสถานที่เป็นต้น.

ตัวอย่างเช่น

เตน สมเยน[182] ในสมัยนั้น

เตน กาเลน [183] ในกาลนั้น

กาเลน ธมฺมสฺสวนํ [184] การฟังธรรมในกาลอันเหมาะสม

โส โว มมจฺจเยน สตฺถา[185] ธรรมวินัยนั้น จักเป็นศาสดาของพวกเธอ ในกาลเวลาที่เราล่วงลับไปแล้ว

มาเสน ภุญฺชติ ย่อมบริโภคภายในระยะหนึ่งเดือน

โยชเนน ธาวติ ย่อมวิ่งไปภายในระยะหนึ่งโยชน์

ทกฺขิเณน วิรูฬฺหโก[186] ท้าววิรูฬหก อยู่ในทิศใต้

เยน ภควา เตนุปสงฺกมิ พระผู้มีพระภาค ประทับอยู่ในทิสาภาคใด เข้าไปเฝ้าแล้วในทิสาภาคนั้น

๖๐๓. เยนงฺควิกาโร.

องฺควิกาโร อ. ความเปลี่ยนแปลงแห่งร่างกาย **ลกฺขิยติ** ย่อมถูกกำหนด **องฺเคน** ด้วยอวัยวะเป็นเครื่องจดจำ **เยน** ใด, **ตติยา** อ. ตติยาวิภัตติ **โหติ** ย่อมลง **ตตฺถ** ในอวัยวะอันเป็น เครื่องกำหนดนั้น.

เยน พฺยาธิมตา องฺเคน องฺคิโน วิกาโร ลกฺขิยติ, ตตฺถ ตติยาวิภตฺติ โหติ.

ความพิการแห่งร่างกาย ย่อมถูกกำหนดด้วยอวัยวะอันมีโรคใด ลงตติยาวิภัตติ ท้ายศัพท์ที่แสดงอวัยวะที่มีโรคนั้น.

ตัวอย่างเช่น

อกฺขินา กาโณ	บอดด้วยตา	(ตาบอด)
หตฺเถน กุณี	ง่อยด้วยมือ	(มือง่อย)
ปาเทน ขญฺโช	เขยกด้วยเท้า	(เท้าเขยก)
ปิฏฺฐิยา ขุชฺโช	ค่อมด้วยหลัง	(หลังค่อม)

๖๐๔. วิเสสเน ปกติอาทีสุ จ.

ตติยา อ. ตติยาวิภัตติ **โหติ** ย่อมลง **วิเสสเน จ** ในวิเสสนะ ด้วย **ปกติอาทีสุ จ** ในศัพท์ ท. มี ปกติ ศัพท์เป็นต้นด้วย.

วิเสสิยติ วิเสสิตพฺพมเนนาติ วิเสสนํ, โคตฺตาทิ, ตสฺมึ โคตฺตนามชาติสิปฺปวโย-คุณาลงฺการสงฺขาเต วิเสสนตฺเถ ปกติอาทีสุ จ ตติยาวิภตฺติ โหติ.

วิเสสนะ หมายถึงบทที่ทำหน้าที่ขยายนามนาม ได้แก่ โคตรเป็นต้น. ลงตติยา- วิภัตติท้ายศัพท์ที่มีอรรถวิเสสนะกล่าวคือโคตร ชื่อ ชาติ ศิลปะ วัย คุณ เครื่องประดับนั้น และท้ายศัพท์มี ปกติ ศัพท์เป็นต้น.

[อรรถวิเสสนะ]

ตัวอย่างเช่น

โคตฺเตน โคตโม นาโถ[187]	พระนาถะเจ้า เป็นพระโคดมโดยโคตร
สาริปุตฺโตติ นาเมน - วิสฺสุโต ปญฺญวา จ โส[188]	พระเถระนั้น เป็นผู้มีปัญญา ปรากฏแล้ว โดยนามว่าสารีบุตร
ชาติยา ขตฺติโย พุทฺโธ	พระพุทธเจ้า ทรงเป็นกษัตริย์โดยพระชาติ
ชาติยา สตฺตวสฺสิโก	เป็นผู้มีอายุ ๗ ขวบโดยกำเนิด
สิปฺเปน นฬกาโร โส	เป็นช่างสานโดยศิลปะ
เอกูนตึโส วยสา สุภทฺท[189]	ดูก่อนสุภัททะ เรามีอายุ ๒๙ ปีโดยวัย

วิชฺชาย สาธุ	ดีโดยวิชา
ตปสา อุตฺตโม	ผู้ประเสริฐโดยตบะ
สุวณฺเณน อภิรูโป	มีรูปงดงามโดยผิวพรรณดี
เยหิ อลงฺกาเรหิ -	พระนางมัทรี ย่อมงดงามด้วยเครื่องประดับ
มทฺที อโสภถ[190]	ทั้งหลายเหล่าใด

[ท้ายศัพท์มี ปกติ เป็นต้น]

ตัวอย่างเช่น

ปกติยา อภิรูโป	ผู้มีรูปงดงามโดยปรกติ
เยภุยฺเยน จมฺเปยฺยกา -	พราหมณ์และคฤหบดีชาวเมืองจัมปาโดยมาก
พฺราหฺมณคหปติกา ภควนฺตํ -	เข้าไปแล้วเพื่อรับเสด็จพระผู้มีพระภาคเจ้า
ทสฺสนาโยปสงฺกมึสุ[191]	
วิสเมน ธาวติ	วิ่งไปโดยไม่สม่ำเสมอ
ทฺวิโทเณน ธญฺญํ กิณาติ	ย่อมซื้อข้าวเปลือกโดยราคา ๒ ทะนาน
สหสฺเสน อสฺสเก -	ย่อมขายม้าทั้งหลายโดยราคา ๑๐๐๐
วิกฺกิณฺณาติ	

๖๐๕. สมฺปทาเน จตุตฺถี.

จตุตฺถี อ. จตุตถีวิภัตติ **โหติ** ย่อมลง **สมฺปทาเน** ในอรรถ สัมปทาน.

[ลงจตุตถีวิภัตติในอรรถสัมปทาน]

ตัวอย่างเช่น

พุทฺธสฺส ทานํ เทติ	ถวายทานแด่พระพุทธเจ้า
ทาตา โหติ สมณสฺส วา -	เป็นผู้ให้ (ทาน) แก่สมณะหรือแก่พราหมณ์
พฺราหฺมณสฺส วา[192]	

๖๐๖. นโมโสตฺถิสฺวาคตาทิโยเค จ.

จตุตฺถี อ. จตุตถีวิภัตติ **โหติ** ย่อมลง **นโมโสตฺถิสฺวาคตาทิ-โยเค** ท้ายศัพท์ที่สัมพันธ์กับศัพท์มี นโม ศัพท์ โสตฺถิ ศัพท์ และ สฺวาคต ศัพท์เป็นต้น **จ** ด้วย.

นโมโสตฺถิสฺวาคตมฺอิจฺจาทีหิ โยเค จ จตุตฺถีวิภตฺติ โหติ.

ลงจตุตถีวิภัตติท้ายศัพท์ที่สัมพันธ์กับ นโม ศัพท์ โสตฺถิ ศัพท์ และ สฺวาคต ศัพท์ เป็นต้นด้วย.

ตัวอย่างเช่น

นโม เต พุทฺธวีรตฺถุ [193]	ข้าแต่พระพุทธวีระ ขอความนอบน้อม จงมีแก่พระองค์
นโม กโรหิ นาคสฺส [194]	ขอจงทำความนอบน้อมแก่พระอรหันต์
โสตฺถิ ปชานำ [195]	ขอความสวัสดีจงมีแก่หมู่สัตว์
สพฺพสตฺตานำ สุวตฺถิ โหตุ	ขอความสวัสดีจงมีแก่หมู่สัตว์ทั้งปวง
สฺวาคตำ เต มหาราช อโถ - เต อทุราคตำ [196]	มหาบพิตร การเสด็จมาดี และการเสด็จมาโดยโดยปลอดภัย จงมีแก่พระองค์ [พระองค์เสด็จมาดี พระองค์มิได้เสด็จมาร้าย]
สฺวาคตำ วต เม อาสิ [197]	การมาโดยปลอดภัยได้มีแก่เราแล้วหนอ

๖๐๗. อปาทาเน ปญฺจมี.

ปญฺจมี อ. ปัญจมีวิภัตติ **โหติ** ย่อมลง **อปาทาเน** ในอรรถ อปาทาน.

ตัวอย่างเช่น

ปาปา จิตฺตำ นิวารเย[198]	พึงห้ามจิตจากบาป
อพฺภา มุตฺโตว จนฺทิมา [199]	เหมือนพระจันทร์พ้นแล้วจากเมฆ
ภยา มุจฺจติ โส นโร	นระนั้น ย่อมพ้นจากภัย

๖๐๘. การณตฺเถ จ.

ปญฺจมี อ. ปัญจมีวิภัตติ **โหติ** ย่อมลง **การณตฺเถ** ในอรรถ เหตุ **จ** ด้วย.

การณตฺเถ จ ปญฺจมีวิภตฺติ โหติ.
ลงปัญจมีวิภัตติในอรรถเหตุด้วย.

ตัวอย่างเช่น

อนนุโพธา อปฺปฏิเวธา -	เพราะการไม่ตรัสรู้ เพราะการไม่บรรลุ
จตุนฺนำ อริยสจฺจานำ -	เพราะการไม่เห็นตามความเป็นจริง
ยถาภูตมทสฺสนา[200]	ซึ่งอริยสัจจ์ ๔
อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารา[201]	สังขารเกิดเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย

๖๐๙. ฉฏฺฐี สามิมฺหิ.

ฉฏฺฐี อ. ฉัฏฐีวิภัตติ **โหติ** ย่อมลง **สามิมฺหิ** ในอรรถสามี.

อนฺวตฺถวเสน วา รูฬฺหิวเสน วา สามีติ สงฺขฺยं คเต อตฺเถ ฉฏฺฐีวิภตฺติ โหติ.

ลงฉัฏฐีวิภัตติในอรรถอันถึงการนับว่าสามิ (เจ้าของ) ด้วยสามารถแห่งอันวัตถนาม ก็ดี ด้วยสามารถแห่งรูฬหินามก็ดี.

ตัวอย่างเช่น

รญฺโญ ธนํ ทรัพย์ของพระราชา (ภัณฑสัมพันธ์)

เทวานมินฺโท[202] ผู้เป็นจอมแห่งทวยเทพ (สามิสัมพันธ์)

อมฺพวนสฺส อวิทูเร ในที่ไม่ไกลแห่งป่ามะม่วง (สมีปสัมพันธ์)

ราสิ สุวณฺณสฺส กองแห่งทอง (สมูหสัมพันธ์)

อญฺเญปิ ฉฏฺฐีปโยคา โยเชตพฺพา. ยสฺส สํ, ยสฺส วา ปติ, ตํ สามีติ เอตฺถ วิกปฺปนตฺเถน วาสทฺเทน สพฺเพสมฺปิ ฉฏฺฐีปโยคานํ คหิตตฺตา.

พึงประกอบตัวอย่างที่ลงฉัฏฐีวิภัตติแม้ท้ายศัพท์สามีอื่นๆ เพราะตัวอย่างที่ลง ฉัฏฐีวิภัตติแม้ทั้งหมด ถูกรวบรวมไว้แล้วด้วย วา ศัพท์ที่มีอรรถวิกัปปนะ ในสูตร (๕๗๕) ว่า “ยสฺส สํ, ยสฺส วา ปติ, ตํ สามิ".

๖๑๐. กฺริยาการกชาเต อสฺเสทมิติภาวเหตุมฺหิ.

(อีกนัยหนึ่ง) **ฉฏฺฐี** อ. ฉัฏฐีวิภัตติ **โหติ** ย่อมลง **อสฺเสทมิติ-ภาวเหตุมฺหิ** ท้ายศัพท์อันเป็นเหตุแสดงความเกี่ยวข้องกัน ว่า “สิ่งนี้ เป็นของสิ่งนี้” ดังนี้ **กฺริยาการกชาเต** อันเกิดจาก กิริยา และการก.

อถ วา กฺริยาการกโต ชาเต อสฺส อิทนฺติ ภาวเหตุภูเต อตฺเถ ฉฏฺฐีวิภตฺติ โหติ.

อีกนัยหนึ่ง ลงฉัฏฐีวิภัตติท้ายศัพท์ที่เป็นเหตุแสดงความเกี่ยวข้องกันระหว่าง วิเสสนะกับวิเสสยะ ว่า “สิ่งนี้ เป็นของสิ่งนี้” ซึ่งเกิดจากกิริยาและการก.

ตัวอย่างเช่น

รญฺโญ ปุริโส บุรุษของพระราชา

เทวานํ ราชา พระราชาของเหล่าทวยเทพ

๖๑๑. ภาวเหตุมตฺเต.

ฉฏฺฐี อ. ฉัฏฐีวิภัตติ **โหติ** ย่อมลง **ภาวเหตุมตฺเต** ท้ายศัพท์ที่ สักว่าเป็นเหตุแสดงความเกี่ยวข้องกันระหว่างวิเสสนะกับ วิเสสยะ.

อสฺส อิทนฺติ ภาวเหตุมตฺเต ฉฏฺฐีวิภตฺติ โหติ.

ลงฉัฏฐีวิภัตติ ท้ายศัพท์ที่สักว่าเป็นเหตุแสดงความเกี่ยวข้องกันระหว่างวิเสสนะ กับวิเสสยะว่า “สิ่งนี้ เป็นของสิ่งนี้”.

ตัวอย่างเช่น

ภิกฺขุโน ปฏิวีสํ	ส่วนของภิกษุนี้ (ภัณฑสัมพันธ์)
ภิกฺขุโน มุขํ	หน้าของภิกษุ (อวยวสัมพันธ์)
ปพฺพตกูฏสฺส ฉายา	เงาของยอดเขา (การิยสัมพันธ์)
กุเวรสฺส พลิ	พลีกรรมของท้าวกุเวร

๖๑๒. สมฺพนฺธสมฺพนฺธีสมฺพนฺเธสุ.

ฉฏฺฐี อ. ฉัฏฐีวิภัตติ **โหติ** ย่อมลง **สมฺพนฺธสมฺพนฺธี-สมฺพนฺเธสุ** ใน สุทธสัมพันธะและสัมพันธะที่เป็นสัมพันธี ท.

สุทฺธสมฺพนฺเธ จ สมฺพนฺธีภาวมุปคเต สมฺพนฺเธ จ ฉฏฺฐีวิภตฺติ โหติ.

ลงฉัฏฐีวิภัตติท้ายศัพท์ที่ทำหน้าเป็นสัมพันธะอย่างเดียว และท้ายศัพท์ที่ทำหน้าที่ เป็นทั้งสัมพันธะและสัมพันธี.

ตัวอย่างเช่น

รญฺโญ[๑] ปุโรหิตสฺส ทาโส	ทาสของปุโรหิตของพระราชา
รญฺโญ ปุตฺตสฺส ฆรํ	พระราชนิเวศน์ของพระโอรสของพระราชา

อหํ กปิลวตฺถุสฺมึ, สากิยานํ ปุรุตฺตเม.
สุทฺโธทนสฺส ปุตฺตสฺส, กณฺฑโก สหโช อหุ.[203]

เรา ได้เป็นม้าทรงชื่อกัณฐกะ เป็นสหชาตของพระโอรส ของพระเจ้าสุทโธนะในกรุงกบิลพัสด์อันเป็นเมืองหลวง ของพวกเจ้าศากยะ.

๖๑๓. วิเสสนวิเสสิตพฺพานํ วา สมฺพนฺธนํ สมฺพนฺโธ.[๒]

วา อีกนัยหนึ่ง **สมฺพนฺธนํ** อ. ความเกี่ยวข้องกัน **วิเสสน-วิเสสิตพฺพานํ** แห่งวิเสสนะและวิเสสยะ ท. **สมฺพนฺโธ** ชื่อว่า สัมพันธะ **โหติ** ย่อมมี.

อถ วา วิเสสนสฺส วิเสสิตพฺพสฺส จ ทฺวินฺนํ อญฺญมญฺญํ สมฺพนฺธนํ สมฺพนฺโธ นามาติ เวทิตพฺพํ.

อีกนัยหนึ่ง พึงทราบว่า ความเกี่ยวข้องกันระหว่างบทวิเสสนะ (บทที่ทำหน้าที่ขยาย) และวิเสสิตัพพะ (บทที่ถูกขยาย) ชื่อว่า สัมพันธะ.

๖๑๔. สมฺพนฺธฏฺฐยาธาเร.

ฉฏฺฐี อ. ฉัฏฐีวิภัตติ **โหติ** ย่อมลง **สมฺพนฺธฏฺฐยาธาเร** ท้าย ศัพท์อันเป็นที่รองรับสัมพันธ์ทั้งสอง (ท้ายวิเสสนสัมพันธ์).

สมฺพนฺธฏฺฐยาธาเร ฉฏฺฐีวิภตฺติ โหติ.

ในกรณีที่บททั้งสองคือวิเสสนะกับวิเสสยะมีความสัมพันธ์กัน ให้ลงฉัฏฐีวิภัตติ ท้ายศัพท์ที่เป็นวิเสสนะสัมพันธ์.

ตัวอย่างเช่น

รญฺโญ ปุริเสน อันบุรุษของพระราชา

๖๑๕. ภาควิสิฏฺฐตฺเถ.

ฉฏฺฐี อ. ฉัฏฐีวิภัตติ **โหติ** ย่อมลง **ภาควิสิฏฺฐตฺเถ** ท้ายศัพท์ ที่ถูกจำแนกเป็นส่วน.

ภาเคน วิเสสิเต อตฺเถ ฉฏฺฐีวิภตฺติ โหติ.

ลงฉัฏฐีวิภัตติท้ายศัพท์ที่ถูกจำแนกเป็นส่วน.

ตัวอย่างเช่น

คิมฺหานำ ปจฺฉิเม มาเส[204] ในเดือนสุดท้ายของฤดูร้อน

วสฺสานำ ตติเย มาเส ในเดือนที่สามของฤดูฝน

กปฺปสฺส ตติโย ภาโค ส่วนที่สามแห่งกัปป์

๖๑๖. อเภเท เภโทปจาเร.

ฉฏฺฐี อ. ฉัฏฐีวิภัตติ **โหติ** ย่อมลง **อเภเท เภโทปจาเร** ท้ายศัพท์ที่เป็นอเภทเภทูปจาระ.

ลงฉัฏฐีวิภัตติท้ายศัพท์อันเป็นสำนวนคำพูดในลักษณะแยกสิ่งที่ไม่ต่างกันให้เป็น เสมือนกับว่าต่างกัน.

ตัวอย่างเช่น

สิลาปุตฺตสฺส สรีรำ ตัวของลูกหิน®

ปาสาณสารำ ขณสิ กณิการสฺส - เจาะหินแข็งด้วยไม้แห่งต้นกรรณิการ์

ทารุนา[205]

๖๑๗. ฉวสีสโต ตกฺกตภาชเน.

ฉฏฺฐี อ. ฉัฏฐีวิภัตติ **โหติ** ย่อมลง **ฉวสีสโต** ท้าย ฉวสีส ศัพท์ (ศัพทที่มีความหมายว่า กระโหลกคนตาย) **ตกฺกตภาชเน** ในการกล่าวถึงภาชนะที่ทำแล้วจากกระโหลกคนตายนั้น.

ลงฉัฏฐีวิภัตติท้าย ฉวสีส ศัพท์ เพื่อแสดงความสัมพันธ์กับภาชนะอันทำแล้วด้วย กระโหลกศีรษะนั้น.

ตัวอย่างเช่น

ฉวสีสสฺส[๑] **ปตฺโต**[206] บาตรแห่งกระโหลกคนตาย

๖๑๘. วิสิเลเส.

ฉฏฺฐี อ. ฉัฏฐีวิภัตติ **โหติ** ย่อมลง **วิสิเลเส** ท้ายศัพท์ที่แสดง การแยกสิ่งที่ต่อกัน.

ลงฉัฏฐีวิภัตติท้ายศัพท์ที่ต่อเชื่อมกันอยู่.

ตัวอย่างเช่น

สนฺธิโน โมกฺโข การแยกออกจากกันแห่งสิ่งที่เชื่อมกันอยู่

๖๑๙. รุชติโยเค.

ฉฏฺฐี อ. ฉัฏฐีวิภัตติ **โหติ** ย่อมลง **รุชติโยเค** ท้ายศัพท์ที่ สัมพันธ์กับ รุช ธาตุ (รุช=เสียดแทง)

ลงฉัฏฐีวิภัตติท้ายศัพท์ที่เกี่ยวข้องกับ รุช ธาตุ.

ตัวอย่างเช่น

เทวทตฺตสฺส รุชติ เทวทัต ย่อมเจ็บ

๖๒๐. ปริมาณคณนโยเค.

ฉฏฺฐี อ. ฉัฏฐีวิภัตติ **โหติ** ย่อมลง **ปริมาณคณนโยเค** ท้าย ศัพท์อันประกอบด้วยปริมาณและการนับ.

ลงฉัฏฐีวิภัตติท้ายศัพท์ที่สัมพันธ์กับปริมาณและการนับ.

ตัวอย่างเช่น

ติลานำ มุฏฺฐิ	กำแห่งงาทั้งหลาย [งา ๑ กำมือ]
สิปฺปิกานำ สตำ นตฺถิ [207]	ร้อยแห่งหอย (เบี้ย) ไม่มี

๖๒๑. อพฺยยทิสาโยเค.

ฉฏฺฐี อ. ฉัฏฐีวิภัตติ **โหติ** ย่อมลง **อพฺยยทิสาโยเค** ท้ายศัพท์ อันประกอบด้วยอัพยยศัพท์และศัพท์ที่แสดงทิศ.

ลงฉัฏฐีวิภัตติท้ายศัพท์ที่สัมพันธ์กับอัพยยศัพท์และศัพท์แสดงทิศ.

ตัวอย่างเช่น

วสลสฺส กตฺวา	เพราะการกระทำของคนถ่อย
ตสฺส ปุรโต ปาตุรโหสิ [208]	ปรากฏข้างหน้าของบุคคลนั้น
ตสฺส ปจฺฉโต	ข้างหลังของบุคคลนั้น
อารกาว วิชานตำ [209]	เพราะอยู่ไกลกับบัณฑิต
นครสฺส ทกฺขิณโต	ด้านทิศใต้แห่งพระนคร

๖๒๒. ปทโยเค.

ฉฏฺฐี อ. ฉัฏฐีวิภัตติ **โหติ** ย่อมลง **ปทโยเค** ท้ายศัพท์อันประกอบด้วย **ปท** ศัพท์.

ลงฉัฏฐีวิภัตติท้ายศัพท์ที่สัมพันธ์เข้ากับ ปท ศัพท์.

ตัวอย่างเช่น

ปมาโท มจฺจุโน ปทำ [210]	ความประมาทเป็นทางแห่งความตาย
สพฺพธมฺมานำ ปทำ สีลำ	ศีลเป็นรากฐานแห่งธรรมทั้งปวง

๖๒๓. ภาวตฺถโยเค.

ฉฏฺฐี อ. ฉัฏฐีวิภัตติ **โหติ** ย่อมลง **ภาวตฺถโยเค** ท้ายศัพท์อัน ประกอบด้วยภาวศัพท์และปัจจัยที่แสดงอรรถภาวะ.

ลงฉัฏฐีวิภัตติท้ายศัพท์ที่สัมพันธ์เข้ากับ ภาว ศัพท์และปัจจัยที่แสดงอรรถภาวะ.

ตัวอย่างเช่น

ปณฺฌาย ปฏุภาโว	ความเฉียบแหลมแห่งปัญญา (คุณสัมพันธ์)

รูปสฺส ลหุตา[211] ความเบาแห่งรูป (คุณสัมพันธ์)

๖๒๔. เหตุโยเค.

ฉฏฺฐี อ. ฉัฏฐีวิภัตติ **โหติ** ย่อมลง **เหตุโยเค** ท้ายศัพท์อัน ประกอบด้วยเหตุศัพท์และศัพท์อื่นที่มีอรรถเหตุ.

ลงฉัฏฐีวิภัตติท้ายศัพท์ที่สัมพันธ์กับ เหตุ ศัพท์ และศัพท์อื่นที่มีอรรถเหตุ

ตัวอย่างเช่น

พุทฺธสฺส เหตุ วสติ ย่อมอยู่ เพราะเหตุแห่งพระพุทธเจ้า

เอกสฺส การณา มยฺหํ - หึเสยฺย พหุโก ชโน[212] ชนจำนวนมาก พึงเบียดเบียนกัน เพราะเหตุแห่งเราเพียงคนเดียว

๖๒๕. อุชฺฌาปนาทิโยเค.

ฉฏฺฐี อ. ฉัฏฐีวิภัตติ **โหติ** ย่อมลง **อุชฺฌาปนาทิโยเค** ท้ายศัพท์ อันประกอบด้วยศัพท์ที่มีอรรถการตำหนิโทษเป็นต้น.

ลงฉัฏฐีวิภัตติท้ายศัพท์ที่สัมพันธ์กับศัพท์ที่มีอรรถการตำหนิโทษเป็นต้น.

ตัวอย่างเช่น

มหาเสนาปตีนํ อุชฺฌาเปตพฺพํ - วิกฺกนฺทิตพฺพํ วิรวิตพฺพํ [213] พึงฟ้องร้อง พึงคร่ำครวญ พึงร้องเรียนต่อเหล่ามหาเสนาบดี

ปฏิวิสกานํ อุชฺฌาเปสิ [214] เที่ยวฟ้องร้องต่อเพื่อนบ้าน

กฺวจิ น ภวติ
ไม่ลงฉัฏฐีวิภัตติบ้าง

ตัวอย่างเช่น

อุชฺฌาเปตฺวาน ภูตานิ ตมฺหา - ฐานา อปกฺกมิ [215] เมื่อฟ้องเหล่าทวยเทพแล้ว ได้หลีกออกจากที่นั้น

๖๒๖. ภาวสาธนาทิโยเค.

ฉฏฺฐี อ. ฉัฏฐีวิภัตติ **โหติ** ย่อมลง **ภาวสาธนาทิโยเค** ท้าย ศัพท์อันประกอบด้วยกิริยาภาวสาธนะเป็นต้น.

ลงฉัฏฐีวิภัตติท้ายศัพท์ที่สัมพันธ์กับกิริยาภาวสาธนะเป็นต้น.

ตัวอย่างเช่น

รูปสฺส อุปจโย [216]	ความก่อขึ้นแห่งรูป
ขนฺธานํ ชีรณํ เภโท [217]	ความทรุดโทรมและการแตกดับแห่งขันธ์
เตสํ เตสํ สตฺตานํ จุติ [218]	ความเคลื่อนไปแห่งสัตว์เหล่านั้นๆ
นตฺถิ นาสาย รูหนา [219]	การงอกขึ้นแห่งจมูก ย่อมไม่มี
ธาตูนํ คมนํ	การไปแห่งธาตุทั้งหลาย
อญฺชนานํ ขโย [220]	ความสิ้นไปแห่งยาหยอดตา
อจฺฉริโย โคณานํ โทโห - อโคปาลเกน	การที่บุคคลผู้ไม่ใช่นายโคบาลรีดนม เป็นสิ่งที่น่าอัศจรรย์
อจฺฉริโย อรชเกน - วตฺถานํ ราโค	การที่ผู้ไม่ใช่ช่างย้อม ย้อมผ้าได้ เป็นสิ่งน่าอัศจรรย์
สาธุ ขลุ ปยโส ปานํ - ยญฺญทตฺเตน	การที่นายยัญญทัตดื่มนม เป็นการดีแน่
ราคาทีนํ ขโย นิพฺพานํ [221]	ธรรมเป็นที่สิ้นไปแห่งราคะเป็นต้น ชื่อว่านิพพาน
กามานเมตํ นิสฺสรณํ - ยทิทํ เนกฺขมฺมํ [222]	ปฐมฌานคือเนกขัมมะนี้ เป็นที่สลัดออกแห่งกามทั้งหลาย
พีชานํ อภิสงฺขาโร	การปรุงแต่งซึ่งเมล็ดพันธ์ (การทำกรรม)
อริยธมฺมสฺส ปฏิลาโภ	การบรรลุอริยธรรม
ปุญฺญานํ อภิสนฺโท[223]	สายธารแห่งบุญทั้งหลาย
อคฺคิโน โหโม	การบูชาไฟ
สิกฺขาปทานํ ปญฺญตฺติ	การบัญญัติสิกขาบททั้งหลาย

๖๒๗. ยุณฺวุตุปจฺจยานํ กมฺมนิ.

ฉฏฺฐี อ. ฉัฏฐีวิภัตติ **โหติ** ย่อมลง **กมฺมนิ** ในอรรถกรรม **ยุณฺวุตุปจฺจยานํ** ของศัพท์ที่มีความเกี่ยวข้องกับศัพท์ที่ ประกอบด้วย ยุ ณฺวุ และ ตุ ปัจจัย ท.[๑]

ลงฉัฏฐีวิภัตติในอรรถกรรมท้ายศัพท์ที่มีความเกี่ยวข้องกับศัพท์ที่ประกอบด้วย ยุ ณฺวุ ตุ ปัจจัย.

ตัวอย่างเช่น

โมโห เญยฺยสฺสาวรโณ	ความหลงเป็นเหตุปิดกั้นเญยยธรรม
วณสฺสาโรปนำ เตลำ	น้ำมันเป็นเครื่องสมานแผล
รุกฺขสฺส เฉทโน ปรสุ	ขวานเป็นเครื่องตัดต้นไม้
ปาทสฺส อุกฺขิปนำ	การยกเท้า
อวิสำวาทโก โลกสฺส [224]	บุคคลผู้ไม่ลวงโลก
ปถวิยา กสฺสโก	ผู้ไถแผ่นดิน
กมฺมสฺส การโก นตฺถิ [225]	ไม่มีผู้ทำกรรม
สหสา กมฺมสฺส กตฺตาโร	ผู้ทำกรรมโดยผลุนผลัน

๖๒๘. ภีรุตาโยเค ทุติยาตติยาโย จ.

> **ฉฏฺฐี จ** อ. ฉัฏฐีวิภัตติด้วย **ทุติยาตติยาโย จ** อ. ทุติยาวิภัตติ-และตติยาวิภัตติ ท. ด้วย **โหนฺติ** ย่อมลง **ภีรุตาโยเค** ท้าย ศัพท์ที่มีความเกี่ยวข้องกับศัพท์ที่มีความหมายว่า "กลัว".

ภีรุตาโยเค ฉฏฺฐีวิภตฺติ โหติ, ทุติยาตติยาวิภตฺติโย จ.

ลงฉัฏฐีวิภัตติ,ทุติยาวิภัตติและตติยาวิภัตติท้ายศัพท์ที่มีความเกี่ยวข้องกับศัพท์ ที่มีอรรถว่า "กลัว".

อิทำ ปน ลกฺขณำ ปาฬินยาเยวานุกูลำ กตฺวา ปญฺจมิปฏิเสธนตฺถำ วุตฺตำ. ครู ปน ภยปฺปโยเค ปญฺจมีเยว อิจฺฉนฺติ. ยตฺถ หิ ปญฺจมี น ทิสฺสติ, ตตฺถ ปโยเค วิภตฺติวิปลฺลาสวเสน ปญฺจมียตฺถำ ภณนฺติ.

ก็จุดประสงค์ที่ข้าพเจ้าได้ตั้งสูตรนี้ขึ้นมา ก็เพื่อปฏิเสธการลงปัญจมีวิภัตติ ทั้งนี้ เพราะต้องการให้สอดคล้องกับนัยแห่งพระบาลี (หมายความว่าตามหลักฐานที่มีปรากฏ ในพระบาลีในที่เกี่ยวข้องกับ "ภย" (ความกลัว) ไม่มีการลงปัญจมีวิภัตติ คงปรากฏแต่รูป ที่ลงทุติยาวิภัตติ, ตติยาวิภัตติและฉัฏฐีวิภัตติเท่านั้น).

จะอย่างไรก็ตาม ในฐานะที่ศัพท์มีความเกี่ยวข้องกับศัพท์ที่มีอรรถว่า "กลัว" เช่นนี้ ยังมีอาจารย์บางท่าน ต้องการให้ลงปัญจมีวิภัตติเท่านั้น ดังจะเห็นได้ว่า ในข้อความใดก็ตาม ที่ไม่ปรากฏปัญจมีวิภัตติ, ในข้อความนั้น ท่านอาจารย์เหล่านั้น ย่อมอธิบายความหมาย เป็นปัญจมีวิภัตติโดยอาศัยหลักการของวิภัตติวิปัลลาส.

เอวำ ภีรุตาโยเค ฉฏฺฐีทุติยาตติยาโย ภวนฺติ.

ท้ายศัพท์ที่มีความเกี่ยวข้องกับศัพท์ ที่มีอรรถว่า "กลัว" ลงฉัฏฐีวิภัตติ, ทุติยาวิภัตติ และตติยาวิภัตติดังต่อไปนี้

ตัวอย่างเช่น

มา ภิกฺขเว ปุญฺญานำ ภายิตฺถ[226]	ภิกษุทั้งหลาย พวกเธออย่ากลัวบุญเลย
ภีโต จตุนฺนำ อาสีวิสานำ [227]	กลัวอสรพิษ ๔ จำพวก
มุสาวาทสฺส โอตฺตปฺปำ [228]	ความเกรงกลัวการกล่าวคำเท็จ
สพฺเพ ตสนฺติ ทณฺฑสฺส	สัตว์ทั้งปวงย่อมสดุ้งกลัวอาชญา
สพฺเพ ภายนฺติ มจฺจุโน [229]	สัตว์ทั้งปวงย่อมกลัวความตาย
ภายถ ทุกฺขนฺตำ	พวกเธอจงกลัวทุกข์นั้น
น ตำ ภายามิ อาวุโส [230]	ผู้มีอายุ เราไม่กลัวท่าน
น มำ โกจิ อุตฺตสติ [231]	สัตว์ไรๆ ย่อมไม่กลัวเรา
โอตฺตปฺปติ โอตฺตปฺปิตพฺเพน [232]	เกรงกลัวสิ่งที่ควรเกรงกลัว

อตฺริทำ วุจฺจติ—
ในการลงวิภัตติเหล่านั้น มีสังคหคาถาว่า

> **“ฉฏฺฐี จ ภีรุตาโยเค, ทุติยา ตติยาปิ จ.**
> **ตีเณว ปาฬิยำ โหนฺติ, น ตุ สมฺโภติ ปญฺจมี**
>
> ลงฉัฏฐีวิภัตติ, ทุติยาวิภัตติ, ตติยาวิภัตติท้ายศัพท์ ที่มีความเกี่ยวข้องกับศัพท์ที่มีอรรถว่า “กลัว”, ใน พระบาลี มีการลง ๓ วิภัตตินี้เท่านั้น ไม่ปรากฏว่ามี การลงปัญจมีวิภัตติ.

ปาฬิยนฺติ กิมตฺถำ. “โจรา ภยำ ชายตี”ติอาทีสุ อปาฬิปฺปเทเสสุ ปญฺจมี โหตี”ติ ทสฺสนตฺถำ.

ถาม. บทว่า ปาฬิยำ ในคาถา มีประโยชน์อะไร ?
ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า มีการลงปัญจมีวิภัตติได้บ้าง ในกรณีที่ข้อความนั้น มิใช่พระบาลี
ตัวอย่างเช่น

โจรา ภยำ ชายติ
ความกลัว ย่อมเกิด จากโจร

เอตฺถาห “นนุ จ โภ ปาฬิยมฺปิ ‘ยโต เขมำ ตโต ภยนฺ”ติ ภีรุตาโยเค ปญฺจมีปโยโค ทิสฺสตี”ติ ? ตนฺน, อุปาตตฺถวิสยตฺตา® ตสฺส ปโยคสฺส. ตตฺถ หิ อุปฺปนฺนนฺติ อชฺฌาหริตฺวา โยเชตพฺพำ. ตถา หิ ชาตำ สรณโต ภยำ (อิติ) ตำวณฺณวิสยา อญฺญา ตาทิสี ปาฬิ ทิสฺสติ. อปิจ “โจรา ภยำ ชายตี”ติ เอตฺถาปิ ชายติสทฺทวเสเนว ปญฺจมี อวสฺสำ ลพฺภตีติ ทฏฺฐพฺพำ.

เกี่ยวกับเรื่องนี้ มีอาจารย์บางท่านท้วงว่า

แน่ะท่าน แม้ในพระบาลี ก็ปรากฏตัวอย่างที่ลงปัญจมีวิภัตติท้ายศัพท์ที่มีความ เกี่ยวข้องกับศัพท์ที่มีความหมายว่า “กลัว” มิใช่หรือ

ดังมีหลักฐานว่า

ยโต เขมํ, ตโต ภยํ [233]

ความเกษม จากที่ใด, ความกลัว จากที่นั้น

คำนั้นไม่ถูกต้อง เพราะตัวอย่างนั้น เป็นอุปาตัตถวิสยอปาทาน.[๑] ก็ในตัวอย่างนั้น ต้องเพิ่มบทกิริยาว่า **อุปฺปนฺนํ** (เกิดแล้ว) เข้ามาในเวลาสัมพันธ์ ดังมีหลักฐานจาก พระบาลีเทียบเคียงดังนี้ว่า

ชาตํ สรณโต ภยํ [234]

ความกลัว เกิดแล้วแต่พระราชาผู้เป็นที่พึ่งของหมู่ชน

อนึ่ง แม้ในตัวอย่างนี้ว่า "โจรา ภยํ ชายติ" (ความกลัวย่อมเกิดจากโจร) ก็พึง ทราบว่าเป็นการลงปัญจมีวิภัตติในอรรถอปาทาน โดยอาศัยศัพท์ว่า ชายติ เท่านั้น (ไม่ได้ อาศัยศัพท์ว่า ภยํ แต่อย่างใด).

๖๒๙. อาคมิฏฺฐานิโต จ.

> **ฉฏฺฐี** อ. ฉัฏฐีวิภัตติ **โหติ** ย่อมลง **อาคมิฏฺฐานิโต** ท้ายศัพท์ที่ จะมีการลงอาคม และท้ายศัพท์ที่จะเป็นอาเทสี (ศัพท์ที่จะ มีการเปลี่ยนแปลงรูป).

ลงฉัฏฐีวิภัตติท้ายศัพท์ที่จะลงอาคมและท้ายศัพท์ที่จะมีการเปลี่ยนแปลงรูป.

ตัวอย่างเช่น

ปุถสฺส คาคโม	ลง ค อาคมท้าย ปุถ นิบาต
โอ อวสฺส	แปลง อว เป็น โอ

๖๓๐. โอกาเส สตฺตมี.

> **สตฺตมี** อ. สัตตมีวิภัตติ **โหติ** ย่อมลง **โอกาเส** ในโอกาสการก.

[ลงสัตตมีวิภัตติในโอกาสการก]

ตัวอย่างเช่น

คมฺภีเร คาธเมธติ [235]	ได้ที่ยึดเหนี่ยวในห้วงน้ำลึก
ปาปสฺมึ รมตี มโน [236]	ใจย่อมยินดีในบาป
ภควติ พฺรหฺมจริยํ - **วุสฺสติ กุลปุตฺโต**	กุลบุตร อยู่ประพฤติพรหมจรรย์ ในพระผู้มีพระภาคเจ้า

กสปาติยํ ภุญฺชติ ย่อมบริโภค ในถาดสำริด

๖๓๑. สามิสฺสราธิปติทายาทสกฺขิปติภูปสุตกุสลาทีหิ.

ฉฏฺฐี จ อ. ฉัฏฐีวิภัตติด้วย **สตฺตมี จ** อ. สัตตมีวิภัตติด้วย **โหนฺติ** ย่อมลง **ปโยเค** ท้ายศัพท์อันประกอบ **สามิสฺสราธิ-ปติทายาทสกฺขิปติภูปสุตกุสลาทีหิ** ด้วยศัพท์ ท. มี สามิ, อิสฺสร, อธิปติ, ทายาท, สกฺขิ, ปติภู, ปสุต และ กุสล เป็นต้น **จ** ด้วย.

สามิอิสฺสรอธิปติทายาทสกฺขิปติภูปสุตกุสลอิจฺเจวมาทีหิ ปโยเค ฉฏฺฐีวิภตฺติ โหติ สตฺตมี จ.

ลงฉัฏฐีวิภัตติและสัตตมีวิภัตติท้ายศัพท์ที่สัมพันธ์กับ สามี, อิสฺสร, อธิปติ, ทายาท, สกฺขิ, ปติภู, ปสุต และ กุสล เป็นต้นด้วย.

ตัวอย่างเช่น

โคณานํ สามิ	เป็นเจ้าแห่งโคทั้งหลาย
โคเณสุ สามิ	เป็นเจ้าในโคทั้งหลาย
โคณานํ อิสฺสโร	เป็นใหญ่แห่งโคทั้งหลาย
โคเณสุ อิสฺสโร	เป็นใหญ่ในโคทั้งหลาย
โคณานํ อธิปติ	เป็นหัวหน้าแห่งโคทั้งหลาย
โคเณสุ อธิปติ	เป็นหัวหน้าในโคทั้งหลาย
โคณานํ ทายาโท	เป็นทายาทแห่งโคทั้งหลาย
โคเณสุ ทายาโท	เป็นทายาทในโคทั้งหลาย
โคณานํ สกฺขิ	เป็นพยานแห่งโคทั้งหลาย,ต่อหน้าโคทั้งหลาย
โคเณสุ สกฺขิ	เป็นพยานในโคทั้งหลาย
โคณานํ ปติภู	เป็นเจ้าแห่งโคทั้งหลาย
โคเณสุ ปติภู	เป็นเจ้าในโคทั้งหลาย
โคณานํ ปสุโต	เป็นผู้เชี่ยวชาญแห่งโคทั้งหลาย
โคเณสุ ปสุโต	เป็นผู้เชี่ยวชาญในโคทั้งหลาย
โคณานํ กุสโล	เป็นผู้ฉลาดแห่งโคทั้งหลาย
โคเณสุ กุสโล	เป็นผู้ฉลาดในโคทั้งหลาย
อตฺถานํ โกวิโท	เป็นผู้ฉลาดแห่งประโยชน์ทั้งหลาย
อตฺเถสุ โกวิโท	เป็นผู้ฉลาดในประโยชน์ทั้งหลาย

อมจฺเจ ตาต ชานาหิ - ดูก่อนพ่ออำมาตย์ ท่านจงทราบบุคคล
ธีเร อตฺถสฺส โกวิเท[237] ผู้ฉลาดในประโยชน์

๖๓๒. อุพฺพาหเน จ.

อุพฺพาหเน ครั้นเมื่อการถอนออกจากหมู่ **ปณฺฑิเตน** อันบัณฑิต **คมฺยมาเน** รู้อยู่ **ฉฏฺฐี จ** อ. ฉัฏฐีวิภัตติด้วย **สตฺตมี จ** อ. สัตตมีวิภัตติด้วย **โหนฺติ** ย่อมลง (สมุทายวาจิลิงฺคมฺหา-ท้ายนามศัพท์ที่ระบุถึงหมู่) **จ** ด้วย

อุพฺพาหนสงฺขาเต นิทฺธารเณ ฉฏฺฐีวิภตฺติ โหติ สตฺตมี จ.
ลงฉัฏฐีวิภัตติและสัตตมีวิภัตติในอรรถนิทธารณะอันชื่อว่า อุพพาหนะ ด้วย.

เอตฺถ จ อุพฺพาหนนฺติ สาสเน โวหาโร, นิทฺธารณนฺติ สทฺทสตฺเถ.
ก็ในสูตรนี้ คำว่า **อุพฺพาหน** เป็นคำที่ใช้เรียกในคัมภีร์ทางฝ่ายพระศาสนา, ส่วนคำว่า **นิทฺธารณ** เป็นคำที่ใช้เรียกในคัมภีร์ไวยากรณ์สันสกฤต.

[อุพพาหนะ และ นิทธารณะ]

ตตฺถุพฺพาหนํ นาม ชาติคุณกฺริยาหิ ราสิโต อุทฺธริตฺวา นีหรณํ, นิทฺธารณํ นาม เตหิ เอว ชาติอาทีหิ สมุทายโต เอกสฺส ปุถกฺกรณํ นีหริตฺวา ธารณํ.
บรรดาสองอย่างนั้น
อุพพาหนะ ได้แก่การยกคุณสมบัติส่วนใดส่วนหนึ่งออกมาจากคุณสมบัติที่ รวมกันเป็นกลุ่ม โดยอาศัยชาติ, คุณ และกิริยาเป็นตัวจำแนก.
นิทธารณะ ได้แก่การถอนคุณสมบัติสิ่งใดสิ่งหนึ่งออกจากคุณสมบัติที่รวมกัน เป็นหมู่มาแยกไว้ต่างหาก โดยอาศัยชาติ, คุณ และกิริยาเป็นตัวจำแนก.

อุภยมฺปิ ปเนตํ พฺยญฺชนมตฺเตน นานํ, อตฺถโต ปน นินฺนานากรณํ. ตสฺมึ นิทฺธารเณ คมฺยมาเน สมุทายวาจิลิงฺคมฺหา ฉฏฺฐีวิภตฺติ โหติ สตฺตมี จ.
ทั้งสองประเภทนั้น ต่างกันเพียงพยัญชนะ, แต่โดยความหมายแล้ว ไม่ต่างกัน, เมื่อต้องการจะกล่าวถึงอรรถนิทธารณะ ให้ลงฉัฏฐีวิภัตติและสัตตมีวิภัตติท้ายนามศัพท์ ที่ระบุถึงหมู่นั้น.

[แยกโดยชาติ]
ตัวอย่างเช่น
มนุสฺสานํ ขตฺติโย สูรตโม บรรดามนุษย์ กษัตริย์เป็นผู้กล้าหาญที่สุด
มนุสฺเสสุ ขตฺติโย สูรตโม บรรดามนุษย์ กษัตริย์เป็นผู้กล้าหาญที่สุด

[แยกโดยคุณ]

ตัวอย่างเช่น

กณฺหา คาวีนำ สมฺปนฺนขีรตมา	บรรดาแม่วัว แม่โคสีดำ มีน้ำนมหวานที่สุด
กณฺหา คาวีสุ สมฺปนฺนขีรตมา	บรรดาแม่วัว แม่โคสีดำ มีน้ำนมหวานที่สุด
สามา นารีนำ ทสฺสนียตมา	บรรดาหญิงสาว หญิงผู้มีสีผิวดังทองสวยที่สุด
สามา นารีสุ ทสฺสนียตมา	บรรดาหญิงสาว หญิงผู้มีสีผิวดังทองสวยที่สุด

[แยกโดยกิริยา]

ตัวอย่างเช่น

ปถิกานำ ธาวนฺโต สีฆตโม	บรรดาผู้เดินทาง คนวิ่ง เป็นผู้เร็วที่สุด
ปถิเกสุ ธาวนฺโต สีฆตโม	บรรดาผู้เดินทาง คนวิ่ง เป็นผู้เร็วที่สุด

[นิทธารณะที่เป็นเอกวจนะ]

เยภุยฺเยน พหุวจนปฺปโยโค, "อธิปติปจฺจเย สหชาตาธิปติ นามธมฺเมกเทโส"ติ อิทำ เอกวจนนฺตำ สตฺตมีนิทฺธารณำ.

นิทธารณะ โดยมากนิยมใช้เป็นรูปสัตตมีวิภัตติ พหุวจนะ, จะอย่างไรก็ตาม ที่เป็นรูปสัตตมีวิภัตติ เอกวจนะ ก็ปรากฏว่ามีใช้เช่นกัน

ดังมีหลักฐานจากพระบาลีว่า

อธิปติปจฺจเย สหชาตาธิปติ - นามธมฺเมกเทโส	บรรดาอธิปติปัจจัย สหชาตาธิบดี เป็นส่วนหนึ่งของนามธรรม

๖๓๓. อนาทรมฺหิ จ.

> **อนาทรมฺหิ** ครั้นเมื่ออนาทรกิริยา **ปณฺฑิเตน** อันบัณฑิต **คมฺยมาเน** รู้อยู่ **ฉฏฺฐี จ** อ. ฉัฏฐีวิภัตติด้วย **สตฺตมี จ** อ. สัตตมี-วิภัตติด้วย **โหนฺติ** ย่อมลง **จ** ด้วย.

อนาทรมฺหิ จ คมฺยมาเน ภาววตา° ลิงฺคมฺหา ฉฏฺฐีวิภตฺติ โหติ สตฺตมี จ.

ในกรณีที่มีอนาทรกิริยา (กิริยาอันไม่เอื้อเฟื้อ)ปรากฏอยู่ให้ลงฉัฏฐีวิภัตติและสัตตมี-วิภัตติท้ายศัพท์ที่เป็นกัตตาของอนาทริยกิริยา (กิริยาที่ถูกไม่เอื้อเฟื้อ).

ตัวอย่างเช่น

รุทโต ทารกสฺส ปพฺพชิ	เมื่อเด็ก ร้องไห้อยู่, บิดาบวชแล้ว

รุทนฺตสฺมึ ทารเก ปพฺพชิ เมื่อเด็ก ร้องไห้อยู่, บิดาบวชแล้ว

อาโกฏยนฺโต เต เนติ - เมื่อพระเจ้าสีพี ทอดพระเนตรอยู่
สิวิราชสฺส เปกฺขโต[238] ชูชก ฉุดตีลากกุมารทั้งสองไป

มจฺจุ คจฺฉติ อาทาย - เมื่อมหาชน เพ่งดูอยู่ มัจจุราช
เปกฺขมาเน มหาชเน คร่าเอาชีวิตบุคคลนั้นไป

๖๓๔. กฺวจิ ตติยาสตฺตมิยตฺเถ ฉฏฺฐี.

ฉฏฺฐี อ. ฉัฏฐีวิภัตติ **โหติ** ย่อมลง **ตติยาสตฺตมิยตฺเถ** ในอรรถ ตติยาวิภัตติ และอรรถสัตตมีวิภัตติ **กฺวจิ** ในบางที่.

[ลงฉัฏฐีวิภัตติในอรรถตติยาวิภัตติและสัตตมีวิภัตติบ้าง๒].

เอตฺถายํ นิยโม

ในการลงฉัฏฐีวิภัตติ ในอรรถตติยาและสัตตมีวิภัตติ มีข้อกำหนดดังนี้

กตฺตริ กิตปฺปจฺจยโยเค

ท้ายศัพท์ที่สัมพันธ์กับกิตปัจจัย ลงฉัฏฐีวิภัตติในอรรถกัตตา

ตัวอย่างเช่น

พุทฺธโฆสสฺส กตํ อันพระพุทธโฆษะ กระทำแล้ว
พุทฺธโฆเสน วา ใช้เป็นรูปว่า พุทฺธโฆเสน บ้าง

กจฺจายนสฺส กตํ อันพระกัจจายนะ กระทำแล้ว
กจฺจายเนน วา ใช้เป็นรูปว่า กจฺจายเนน บ้าง

รญฺโญ สมฺมโต อันพระราชา ทรงสมมุตแล้ว
รญฺญา วา ใช้เป็นรูปว่า รญฺญา บ้าง

รญฺโญ ปูชิโต อันพระราชา ทรงบูชาแล้ว

รญฺโญ สกฺกโต อันพระราชา ทรงสักการะแล้ว

รญฺโญ อปจิโต อันพระราชา ทรงยำเกรงแล้ว

รญฺโญ มานิโต[239] อันพระราชา ทรงนับถือแล้ว

อมตํ เตสํ ภิกฺขเว - ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย กายคตาสติ
อปริภุตฺตํ, เยสํ - อันชนเหล่าใด ไม่ได้เจริญแล้ว
กายคตาสติ อปริภุตฺตา[240] อมตรส อันชนเหล่านั้น ไม่ได้ดื่มด่ำแล้ว

ครู ปน “กตา เม กลฺยาณา อเนกรูปา”ติ เอตฺถาปิ ตติยตฺเถ ฉฏฺฐิมิจฺฉนฺติ ตมฺปิ “ตทา หิ ปกตํ กมฺมํ, มม ตุยฺหญฺจ มาริสา”ติ ทสฺสนโต ยุชฺชเตว.

อนึ่ง แม้บทว่า **เม** ในข้อความนี้ว่า

กตา เม กลฺยาณา - ความดี มิใช่น้อย อันข้าพเจ้า

อเนกรูปา[241] กระทำแล้ว

ครูทั้งหลาย ก็ประสงค์ให้ลงฉัฏฐีวิภัตติในอรรถกัตตา. มตินี้เหมาะสมโดยแท้ เพราะ เทียบเคียงได้กับพระบาลีนี้ว่า

ตทา หิ ปกตํ กมฺมํ,- แน่ะท่านผู้นิรทุกข์ กรรมชั่ว อันข้าพเจ้า

มม ตุยฺหญฺจ มาริส [242] และท่านได้ทำแล้วในกาลนั้น

๖๓๕. ตติยตฺเถ วา ตติยา.[๑]

วา อีกนัยหนึ่ง **ตติยา** อ. ตติยาวิภัตติ **โหติ** ย่อมลง **ตติยตฺเถ** ในอรรถตติยาวิภัตติ (อรรถกัตตา) **วา** บ้าง.

ตถา หิ ทฺวาธิปฺปายิโกปิ ปโยโค ทิสฺสติ.

จริงอย่างนั้น การใช้ศัพท์ๆ เดียว แสดงความหมาย ๒ ประการก็มีบ้าง.

ตัวอย่างเช่น

อคฺคสฺส ทาตา เมธาวี [243] ผู้มีปัญญา ผู้ให้ซึ่งทานที่เลิศ (อีกนัยหนึ่ง) ผู้ให้แก่พระรัตนตรัยอันเป็นสิ่งที่เลิศ

๖๓๖. ยชสฺส กรเณ.

ฉฏฺฐี อ. ฉัฏฐีวิภัตติ **โหติ** ย่อมลง **กรเณ** ในอรรถกรณะ **ยชสฺส** ของ ยชฺ ธาตุ **กฺวจิ** ในบางที่.

ลงฉัฏฐีวิภัตติหรือตติยาวิภัตติในอรรถกรณะ ท้ายศัพท์อันเป็นอุปกรณ์เครื่องมือของ ยช ธาตุ บ้าง.

ตัวอย่างเช่น

ฆตสฺส อคฺคึ ยชติ ย่อมบูชาไฟด้วยเนยใส

ฆเตน วา ใช้เป็นรูปว่า ฆเตน บ้าง

ปุปฺผสฺส พุทฺธํ ยชติ ย่อมบูชาพระพุทธเจ้าด้วยดอกไม้

ปุปฺเผน วา ใช้เป็นรูปว่า ปุปฺเผน บ้าง

๖๓๗. ปูริตฺถโยเค.

ฉฏฺฐี อ. ฉัฏฐีวิภัตติ **โหติ** ย่อมลง **ปูริตฺถโยเค** ท้ายศัพท์ที่มี ความเกี่ยวข้องกับศัพท์ที่มีอรรถว่า "เต็ม".

ลงฉัฏฐีวิภัตติหรือตติยาวิภัตติ ท้ายศัพท์ที่มีความเกี่ยวข้องกับศัพท์ที่มีความหมาย ว่า "เต็ม".

ตัวอย่างเช่น

ปูรติ ธีโร ปุณฺญสฺส -[244]	นักปราชญ์ย่อมเต็มด้วยบุญ
ปุณฺเญนาติ อตฺโถ	หมายความว่า เต็มด้วยบุญ
ปตฺตํ โอทนสฺส ปูเรตฺวา	ยังบาตรให้เต็มแล้วด้วยข้าวสุก
อิมเมว กายํ ปูรํ -	ย่อมพิจารณากายนี้อันเต็มด้วยของอันไม่
นานปฺปการสฺส -	สะอาดอันมีประการต่างๆ
อสุจิโน ปจฺจเวกฺขติ[245]	

๖๓๘. ตุลฺยตฺถกิ'มลมาทิโยเค.

ฉฏฺฐี อ. ฉัฏฐีวิภัตติ **โหติ** ย่อมลง **ตุลฺยตฺถกิ'มลมาทิโยเค** ท้ายศัพท์ที่มีความเกี่ยวข้องกับศัพท์ที่มีอรรถ ตุลฺย-เหมือน, และในที่มีความเกี่ยวข้องกับ กึ ศัพท์และ อลํ ศัพท์เป็นต้น.

ลงฉัฏฐีวิภัตติหรือตติยาวิภัตติท้ายศัพท์ที่มีความเกี่ยวข้องกับศัพท์ที่มีความ หมายว่า "เหมือน" และท้ายศัพท์ที่มีความเกี่ยวข้องกับ กึ และ อลํ ศัพท์เป็นต้น.

ตัวอย่างเช่น

ปิตุสฺส ตุโลฺย	ผู้เหมือนกับบิดา
ปิตรา ตุโลฺย วา	รูปว่า ปิตรา ก็มีบ้าง
มาตุยา สทิโส	ผู้เหมือนกับมารดา
มาตรา สทิโส วา	รูปว่า มาตรา ก็มีบ้าง
กึ ตสฺส จตุมฺปฺปสฺส [246]	ประโยชน์อะไรด้วยของประณีต ๔ อย่างนั้น
กึ เตน จตุมฺปฺเปฺนาติ -	หมายความว่า ด้วยของประณีต ๔ อย่างนั้น
อตฺโถ	จะมีประโยชน์อะไร
อลํ ตสฺส จตุมฺปฺปสฺส	พอละ ด้วยของประณีต ๔ อย่าง
อสฺสโม สุกโต มยฺหํ [247]	อาศรม อันเราสร้างแล้ว

เอวं ตติยตฺเถ ฉฏฺฐี ภวติ
ฉัฏฐีวิภัตติในอรรถตติยาวิภัตติ ย่อมมีด้วยประการฉะนี้.

๖๓๙. สตฺตมิยตฺเถ กุสลาทิโยเค.

ฉฏฺฐี อ. ฉัฏฐีวิภัตติ **โหติ** ย่อมลง **กุสลาทิโยเค** ท้ายศัพท์ที่มี ความเกี่ยวข้องกับ กุสล ศัพท์เป็นต้น **สตฺตมิยตฺเถ** ในอรรถ สัตตมีวิภัตติ.

ลงฉัฏฐีวิภัตติในอรรถสัตตมีวิภัตติท้ายศัพท์ที่มีความเกี่ยวข้องกับ กุสล ศัพท์เป็นต้น.

ตัวอย่างเช่น

กุสลา นจฺจคีตสฺส -	หญิงทั้งหลาย ผู้ฉลาด ชำนาญ ช่ำชอง
สิกฺขิตา จาตุริตฺถิโย[248]	ในการฟ้อนรำและการขับร้อง
กุสโล ตฺวํ รถสฺส -	ท่านเป็นผู้เชี่ยวชาญ ในส่วนต่างๆ ของรถ
องฺคปจฺจงฺคานํ [249]	
กุสโล มคฺคสฺส	เป็นผู้ฉลาดในหนทาง
กุสโล อมคฺคสฺส [250]	เป็นผู้ฉลาดในที่มิใช่หนทาง
สนฺติ หิ ภนฺเต อุฬารา -	ข้าแต่ท่านผู้เจริญ ยักษ์ทั้งหลาย ผู้เป็นใหญ่
ยกฺขา ภควโต ปสนฺนา[251]	ผู้เลื่อมใส ในพระผู้มีพระภาค มีอยู่
ทิวสสฺส ติกฺขตฺตุํ	๓ ครั้งในวัน [ต่อวัน]
ทิวเส ติกฺขตฺตุํ วา	ใช้เป็นรูปว่า ทิวเส บ้าง
มาสสฺ ติกฺขตฺตุํ	๓ ครั้งในเดือน
กุโต นุ ตฺวํ มหาราช -	ดูก่อนมหาบพิตร พระองค์เสด็จมา แต่ที่ไหน
อาคจฺฉสิ ทิวา ทิวสฺส[252]	หนอ ในเวลากลางวันแสกๆ

เอวं สตฺตมิยตฺเถ ฉฏฺฐี ภวติ.
ฉัฏฐีวิภัตติในอรรถสัตตมีวิภัตติ ย่อมมีด้วยประการฉะนี้.

๖๔๐. ทุติยาปญฺจมีนญฺจ.

ฉฏฺฐี อ. ฉัฏฐีวิภัตติ **โหติ** ย่อมลง **อตฺเถ** ในอรรถ **ทุติยา-ปญฺจมีนํ** แห่งทุติยาวิภัตติและปัจมีวิภัตติ ท. **จ** ด้วย.

ทุติยาปญฺจมีนญฺจ อตฺเถ กฺวจิ ฉฏฺฐีวิภตฺติ โหติ.
ลงฉัฏฐีวิภัตติในอรรถแห่งทุติยาวิภัตติและปัญจมีวิภัตติบ้าง.

ตตฺถ กมฺมนิ กิตกโยเค -

ลงฉัฏฐีวิภัตติในอรรถกรรมท้ายศัพท์ที่มีความเกี่ยวข้องกับกิตปัจจัย.

ตัวอย่างเช่น

ตสฺส ภวนฺติ วตฺตาโร[253]	ผู้ว่ากล่าวบุคคลนั้น ย่อมมี
สหสา กมฺมสฺส กตฺตาโร	ผู้กระทำกรรมโดยผลุนผลัน
อมตสฺส ทาตา[254]	ผู้ให้อมตธรรม
จตุนฺนํ มหาภูตานํ อุปาทาย-ปสาโท [255]	ปสาทรูปเกิดขึ้นเพราะอาศัยมหาภูตรูป ๔

ตถา สริจฺฉาทีนํ กมฺมนิ -

ลงฉัฏฐีวิภัตติในอรรถกรรมแห่ง สร ธาตุ และ อิสุธาตุ เป็นต้น

ตัวอย่างเช่น

มาตุ สรติ	ย่อมระลึกถึงมารดา
มาตรํ สรติ	รูปว่า มาตรํ ก็มีบ้าง
น เตสํ โกจิ สรติ สตฺตานํ - กมฺมปจฺจยา[256]	เพราะมีกรรมมาบดบัง จึงทำให้ใครๆ ไม่ระลึกถึงสัตว์ (เปรต) เหล่านั้น
ปุตฺตสฺส อิจฺฉติ	ย่อมปรารถนาบุตร
ปุตฺตมิจฺฉติ	รูปว่า ปุตฺตํ ก็มีบ้าง

กโรติสฺส ปติยตเน จ.

ลงฉัฏฐีวิภัตติ ท้ายศัพท์ที่มีความเกี่ยวข้องกับ กร ธาตุที่มีอรรถว่า "ปรุงแต่ง" ด้วย (ติ ใน กโรติ เป็นปัจจัยแสดงธาตุ)

ปติยตนํ อภิสงฺขาโร.

การปรุงแต่ง ชื่อว่า ปติยตนะ.

ตัวอย่างเช่น

อุทกสฺส ปติกุรุเต	ย่อมปรุงแต่งน้ำ
อุทกํ ปติกุรุเต	รูปว่า อุทกํ ก็มีบ้าง
กณฺฑสฺส ปติกุรุเต	ย่อมปรุงแต่ง (ย่อมดัด) ซึ่งลูกศร
กณฺฑํ ปติกุรุเต	รูปว่า กณฺฑํ ก็มีบ้าง

เอวํ ทุติยตฺเถ ฉฏฺฐี ภวติ.

ฉัฏฐีวิภัตติลงในอรรถทุติยาวิภัตติ ย่อมมีด้วยประการฉะนี้.

ปญฺจมิยตฺเถ วิภตฺเต ปริหานิโยเค จ.

ลงฉัฏฐีวิภัตติในอรรถปัญจมีวิภัตติ ท้ายศัพท์ที่แสดงการจำแนก (วิภตฺตอปาทาน) และท้ายศัพท์ที่มีความเกี่ยวข้องกับศัพท์ที่มีอรรถว่า "เสื่อม"

ตัวอย่างเช่น

ฉนฺนวุตีนำ ปาสณฺฑานำ - พระวินัยของพระสุคตเจ้า ประเสริฐกว่าลัทธิ
ธมฺมานำ ปวรำ ยทิทำ - ปาสัณฑะ ๙๖
สุคตวินโย

ฉนฺนวุตีหิ ปาสณฺเฑหิ ธมฺเมหิ ปวโรติ อตฺโถ. “อิโต พหิทฺธา ปาสณฺฑา”ติ หิ [257]*ปาฬิ ทิสฺสติ.*

บทว่า **ฉนฺนวุตีนำ ปาสนฺฑานำ** มีความหมายเท่ากับ ฉนฺนวุตีหิ ปาสณฺเฑหิ (ประเสริฐกว่าลัทธิปาสัณฑะ ๙๖) ดังมีพระบาลีปรากฏเป็นรูปอปาทานโดยตรงว่า อิโต พหิทฺธา ปาสณฺฑา “กว่าลัทธิปาสัณฑะนอกพระศาสนานี้”

อสฺสวนตา ธมฺมสฺส - ย่อมเสื่อมจากธรรม เพราะการไม่ได้สดับ
ปริหายนฺติ [258]

อิธ น ภวติ “ยทิหำ ตสฺส กุปฺเปยฺยำ ฯเปฯ ปริหายิสฺสามิ สีลโต”ติ.

ในข้อความต่อไปนี้ ไม่ลงฉัฏฐีวิภัตติในอรรถปัญจมีวิภัตติ

ตัวอย่างเช่น

ยทิหำ ตสฺส กุปฺเปยฺยำ ขเณน ฉาริกำ กเร
ยทิ จิตฺตวสี เหสฺสำ ปริหายิสฺสามิ <u>สีลโต</u> [259]

ถ้าเรา พึงโกรธต่อหมองูนั้น ก็จะทำหมองูนั้นให้เป็น เถ้าถ่านในทันที,
ก็หากเรา พึงทำตามใจชอบ, เราก็จัก เสื่อมจากศีล

เอวำ ปญฺจมิยตฺเถ ฉฏฺฐี ภวติ.

ฉัฏฐีวิภัตติในอรรถปัญจมีวิภัตติ ย่อมมีด้วยประการฉะนี้.

ครู ปน ปญฺจมิยตฺเถ ภยตฺถโยเคปิ ฉฏฺฐิมิจฺฉนฺติ

ส่วนครูทั้งหลาย ประสงค์ให้ลงฉัฏฐีวิภัตติในอรรถปัญจมีวิภัตติ แม้ท้ายศัพท์ที่ มีความเกี่ยวข้องกับศัพท์ที่มีอรรถว่า "กลัว"

ตัวอย่างเช่น

กึ นุ โข อหำ ตสฺส สุขสฺส - เพราะเหตุอะไรหนอแล เรา จึงกลัว
ภายามิ [260] จากความสุขนั้น

สพฺเพ ตสนฺติ ทณฺฑสฺส สัตว์ทั้งปวง ย่อมสดุ้งจากอาชญานั้น

สพฺเพ ภายนฺติ มจฺจุโน [261] สัตว์ทั้งปวง ย่อมกลัวจากความตาย

ภีโต จตุนฺนํ อาสีวิสานํ [262] กลัวแล้วจากอสรพิษ ๔ ชนิด

ตตฺถ ตสฺส สุขสฺสาติ ตสฺมา สุขาติ อตฺโถ.

ในตัวอย่างนั้น คำว่า **ตสฺส สุขสฺส** มีความหมายเท่ากับ ตสฺมา สุขา (ย่อมกลัว จากความสุขนั้น).

อตฺรายํ วินิจฺฉโย— ยถา ปริหานิโยเค ฉฏฺฐีปญฺจมีนํ วเสน ปาฬิยํ เทฺว ปโยคา ทิสฺสนฺติ “ธมฺมสฺส ปริหายนฺติ. ปริหายิสฺสามิ สีลโต”ติ, น ตถา ภยตฺถโยเค เทฺว ปโยคา ทิสฺสนฺติ.

เกี่ยวกับเรื่องนี้ มีข้อวินิจฉัยดังนี้:-

ในพระบาลี ท้ายศัพท์ที่มีความเกี่ยวข้องกับศัพท์ที่มีอรรถว่า "เสื่อม" ปรากฏว่า มีการใช้ ๒ วิภัตติ คือฉัฏฐีวิภัตติและปัญจมีวิภัตติ

ตัวอย่างเช่น

ธมฺมสฺส ปริหายนฺติ ย่อมเสื่อมจากธรรม

ปริหายิสฺสามิ สีลโต ย่อมเสื่อมจากศีล

ฉันใด, สำหรับท้ายศัพท์ที่มีความเกี่ยวข้องกับศัพท์ที่มีอรรถว่า "กลัว " ไม่ปรากฏ ว่ามีใช้ ๒ วิภัตติเช่นนั้น.

“ชาตํ สรณโต ภยนฺ”ติ อาทีสุ ปน ชาตสทฺทาทิโยเคน “สรณโต”ติอาทีนิ ปญฺจมิยนฺตานิ ภวนฺติ, น ภยตฺถโยควเสน. “ยโต เขมํ ตโต ภยนฺ”ติ อตฺราปิ “อุปฺปนฺนนฺ”ติ อชฺฌาหารวเสน “ตโต”ติ ปญฺจมิยนฺตํ ปทํ ภวติ, น ภยตฺถโยควเสน.

ส่วนบทว่า สรณโต เป็นต้น ในข้อความเป็นต้นว่า

ชาตํ สรณโต ภยํ [263]

ความกลัว เกิดแต่พระราชาผู้ทรงเป็นที่พึ่ง

พึงทราบว่า เป็นบทที่ลงปัญจมีวิภัตติ เพราะมีความเกี่ยวข้องกับ ชาต ศัพท์ เป็นต้น มิใช่เป็นการลงปัญจมีวิภัตติเพราะเกี่ยวข้องกับศัพท์ที่มีอรรถว่า "กลัว"

แม้บทว่า ตโต ในข้อความนี้ว่า

ยโต ภยํ, ตโต เขมํ [264]

ความกลัวจากที่ใด, ความเกษมจากที่นั้น

พึงทราบว่า เป็นบทที่ลงปัญจมีวิภัตติ เพราะมีความเกี่ยวข้องกับบทว่า อุปฺปนฺนํ ที่เพิ่มเข้ามาเป็นปาฐเสสะ, มิใช่เป็นการลงปัญจมีวิภัตติ เพราะเกี่ยวข้องกับศัพท์ที่มีอรรถว่า "กลัว".

ตสฺมา เหฏฺฐา วิสุ์ ลกฺขณ์ฐปิต์.

เพราะเหตุนั้น ในที่ๆ ผ่านมา ข้าพเจ้า จึงได้แยกสูตรภยอปาทานออกมาแสดง ไว้ต่างหาก[๑]

กฺวจีติ กึ ?

ถาม. บทว่า กฺวจิ มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า ห้ามลงฉัฏฐีวิภัตติในอรรถทุติยาวิภัตติและปัญจมี วิภัตติบ้าง ตัวอย่างเช่น

คมฺภีรญฺจ กถ์ กตฺตา[265]	ผู้กล่าวถ้อยคำอันลึกซึ้ง
กาเลน ธมฺมีกถ์ ภาสิตา โหติ[266]	ผู้กล่าวธรรมีกถาตามกาล
ปเรส์ ปุญฺญานิ อนุโมทิตา	ผู้อนุโมทนาบุญของชนเหล่าอื่น
พุชฺฌิตา สจฺจานิ [267]	ผู้รู้สัจจธรรม
กฏ์ การโก	ผู้ทำเสื่อ
ปสโว ฆาตโก	ผู้ฆ่าสัตว์

ตถา นิฏฺฐาทีสุ—

แม้ในที่มีความเกี่ยวข้องกับศัพท์ที่ลงนิฏฐปัจจัย (คือ ต ตวนฺตุ ตาวี) เป็นต้น ก็ห้าม ลงฉัฏฐีวิภัตติเช่นกัน

ตัวอย่างเช่น

สุขกามี วิหาร์ กโต	ผู้ต้องการความสุข สร้างวิหาร
รถ์ กตวนฺโต	ผู้ทำรถ (ช่างรถ)
รถ์ กตาวี	ผู้ทำรถ (ช่างรถ)
หตฺถิสฺมิมฺปิ กตาวี [268]	ผู้เชี่ยวชาญแม้ในศิลปะการฝึกช้าง
กฏ์ กตฺตา	ผู้ทำเสื่อ
กฏ์ กโรนฺโต	ทำอยู่ซึ่งเสื่อ
กฏ์ กราโน	ทำอยู่ซึ่งเสื่อ (หรือจักทำเสื่อ)
กฏ์ กุรุมาโน	ทำอยู่ซึ่งเสื่อ

๖๔๑. กมฺมกรณนิมิตฺตตฺเถสุ สตฺตมี.

สตฺตมี อ. สัตตมีวิภัตติ **โหติ** ย่อมลง **กมฺมกรณนิมิตฺตตฺเถสุ** ในอรรถกรรม, อรรถกรณะและอรรถนิมิต ท.

[ลงสัตตมีวิภัตติ ในอรรถกรรม อรรถกรณะ และอรรถนิมิต]

เอวํ กมฺมตฺเถ

สัตตมีวิภัตติในอรรถกรรม

ตัวอย่างเช่น

สุนฺทรา อาวุโส อิเม -	ดูก่อนผู้มีอายุ อาชีวกเหล่านี้ผู้เป็นคนดี
อาชีวกา ภิกฺขูสุ อภิวาเทนฺติ[269]	ย่อมไหว้ภิกษุทั้งหลาย

เอวํ กรณตฺเถ จ.

สัตตมีวิภัตติในอรรถกรณะ

ตัวอย่างเช่น

หตฺเถสุ ปิณฺฑาย จรนฺติ[270]	เที่ยวไปเพื่อบิณฑบาตด้วยมือ
ปตฺเตสุ ปิณฺฑาย จรนฺติ	เที่ยวไปเพื่อบิณฑบาตด้วยบาตร
ปเถสุ คจฺฉนฺติ	ย่อมไปตามทาง

เอวํ นิมิตฺตตฺเถ.

สัตตมีวิภัตติในอรรถเหตุ

ตัวอย่างเช่น

อชินมฺหิ หญฺญเต ทีปิ	เสือเหลือง ถูกฆ่า เพราะหนัง
กุญฺชโร ทนฺเตสุ หญฺญเต[271]	ช้าง ถูกฆ่า เพราะงาทั้งคู่

๖๔๒. สมฺปทาเน จ.

สตฺตมี อ. สัตตมีวิภัตติ **โหติ** ย่อมลง **สมฺปทาเน** ในอรรถ สัมปทาน **จ** ด้วย.

สมฺปทาเน จ สตฺตมีวิภตฺติ โหติ.

ลงสัตตมีวิภัตติในอรรถสัมปทานด้วย.

ตัวอย่างเช่น

สงฺเฆ ทินฺนํ มหปฺผลํ [272]	ทานที่ถวายแล้วแด่พระสงฆ์ มีผลมาก
สงฺเฆ โคตมิ เทหิ	โคตมี เธอ จงถวายทาน แด่พระสงฆ์
สงฺเฆ ทินฺเน อหญฺเจว -	เมื่อเธอถวายทานแด่พระสงฆ์แล้ว
ปูชิโต ภวิสฺสามิ [273]	ก็เท่ากับว่าได้บูชาเราด้วย

๖๔๓. ปญฺจมิยตฺเถ จ.

สตฺตมี อ. สัตตมีวิภัตติ **โหติ** ย่อมลง **ปญฺจมยตฺเถ** ในอรรถ ปัญจมีวิภัตติ **จ** ด้วย.

ปญฺจมิยตฺเถ จ สตฺตมีวิภตฺติ โหติ.

ลงสัตตมีวิภัตติ ในอรรถปัญจมีวิภัตติด้วย.

ตัวอย่างเช่น

กทลีสุ คเช รกฺขนฺติ ย่อมระวังโขลงช้างจากต้นกล้วย

๖๔๔. กาลภาเวสุ จ.

สตฺตมี อ. สัตตมีวิภัตติ **โหติ** ย่อมลง **กาลภาเวสุ** ในอรรถ กาลและภาว กิริยา (ลักขณกิริยา) **จ** ด้วย.

กาลตฺเถสุ จ ภาวลกฺขเณ ภาเว จ ลิงฺคมฺหา สตฺตมีวิภตฺติ โหติ.

ลงสัตตมีวิภัตติท้ายนามศัพท์ ในอรรถกาลและในกิริยาอันเป็นเครื่องกำหนด เวลาของกิริยาอื่น (ภาวลักขณกิริยา) ด้วย.

[ความหมาย/ประเภทกาลเวลา]

เอตฺถ จ กาโล นาม ขณลยมุหุตฺตปุพฺพณฺหาทิโก สมโย, ตตฺถ ทสจฺฉรปฺปมาโณ กาโล ขโณ นาม, เตน ขเณน ทสขโณ กาโล ลโย นาม, เตน ลเยน ทสลโย กาโล ขณลโย นาม, เตน ทสคุโณ มุหุตฺโต นาม. มุหุตฺเตน ทสคุโณ ขณมุหุตฺโต นามาติ อยํ วิภาโค เวทิตพฺโพ.

ก็บรรดากาลและภาวะนั้น:-

กาล หมายถึงเวลาอันมีขณะ, ชั่วขณะ, ชั่วครู่ และเวลาเช้าเป็นต้น.

บรรดาเวลาเหล่านั้น:-

เวลาที่มีระยะนานเท่ากับดีดนิ้วมือ ๑๐ ครั้ง ชื่อว่า ๑ ขณะ

๑๐ ขณะ เป็น ๑ ลยะ

๑๐ ลยะ เป็น ๑ ขณลยะ

๑๐ ขณลยะ เป็น ๑ มุหุตตะ

๑๐ มุหุตตะ เป็น ๑ ขณมุหุตตะ

[ความหมายภาวะ]

ภาโว นาม กฺริยา, สา "ธาตฺวตฺโถ"ติปิ วุจฺจติ. สา เจตฺถ กฺริยนฺตโรปลกฺขณาว อธิปฺเปตา.

ภาวะ หมายถึงกิริยา, กิริยานั้น หมายถึงอรรถของธาตุ. ก็กิริยาในสูตรนี้ หมาย เอากิริยาที่ทำอยู่เป็นประจำจนสามารถเป็นเครื่องกำหนดเวลาของกิริยาอื่นได้เท่านั้น (ไม่ได้หมายเอากิริยาทั่วไป).

เตสุ กาเล—

ในบรรดาอรรถสองอย่างเหล่านั้น ในอรรถกาล

ตัวอย่างเช่น

ปุพฺพณฺหสมเย คโต	ไปในเวลาเช้า
สายนฺหสมเย อาคโต	มาในเวลาเย็น
อกาเล วสฺสติ ตสฺส	ฝนตกในสมัยอันมิใช่ฤดูกาล (ตกนอกฤดู) ในแว่นแคว้นของพระราชานั้น
กาเล ตสฺส น วสฺสติ [274]	ฝนไม่ตกในสมัยอันเป็นฤดูกาลในแว่นแคว้นของพระราชาผู้ไม่ดำรงอยู่ในธรรมนั้น
ผุสฺสมาสมฺหา ตีสุ - มาเสสุ วิสาขมาโส	เดือนวิสาขะ(เวสาขะ=เดือน๖) มีในเดือนทั้งหลาย ๓ จากเดือนผุสสะ (เดือนยี่) [เมื่อ ๓ เดือนจากเดือนยี่ผ่านมาแล้ว ก็เป็นเดือนวิสาขมาส]
อิโต สตสหสฺสมฺหิ, กปฺเป - อุปฺปชฺชิ จกฺขุมา [275]	พระพุทธเจ้า ทรงอุบัติขึ้นแล้ว ในอดีตกาลนาน แสนกัปป์ นับแต่ภัททกัปป์นี้

ภาเว—

ในภาวกิริยา

ตัวอย่างเช่น

ภิกฺขูสุ โภชิยมาเนสุ คโต	เมื่อหมู่ภิกษุกำลังฉัน เขาไปแล้ว
ภุตฺเตสุ อาคโต	เมื่อหมู่ภิกษุฉันเสร็จ เขามาแล้ว
โคสุ ทุยฺหมานาสุ คโต	เมื่อแม่โค กำลังถูกรีดนม เขาไปแล้ว
ทุทฺธาสุ อาคโต	เมื่อแม่โค ถูกรีดนมแล้ว เขามาแล้ว

ตตฺร ภิกฺขูสูติ ภาวสตฺตมี. กถํ ภาวสตฺตมี นาม ภวตีติ เจ? ภาววเสน ลทฺธา สตฺตมี ภาวสตฺตมีติ อตฺถวเสน. เอตฺถ ภาโวติ กฺริยา. ยสฺส หิ ภาเวน ภาวลกฺขณํ ภวติ, ตสฺมึ สตฺตมี ภวติ.

ในตัวอย่างเหล่านั้น:-

บทว่า **ภิกฺขูสุ** ลงสัตตมีวิภัตติในภาวกริยา

ถาม. สัตตมีวิภัตติ ได้ชื่อว่าภาวสัตตมีได้อย่างไร ?

ตอบ. ได้ชื่อตามอรรถของรูปวิเคราะห์ดังนี้ว่า ภาววเสน ลทฺธา สตฺตมี ภาวสตฺตมี "สัตตมีวิภัตติที่ได้ด้วยอำนาจของภาวะ ชื่อว่า ภาวสัตตมี"

ภาวะ ในที่นี้หมายถึงกิริยา, ก็การใช้กิริยาของบทกัตตาใด มาเป็นเครื่องกำหนด เวลาของกิริยาอีกตัวหนึ่ง ให้ลงสัตตมีวิภัตติท้ายบทกัตตานั้น.

อิทำ วุตฺตำ โหติ— ยสฺส กฺริยาย อญฺญสฺส กฺริยาย ลกฺขณำ สลฺลกฺขณำ ชานนำ ภวติ, ตสฺมึ ปฐมกฺริยาวติ ปุคฺคเล สตฺตมีวิภตฺติ อุปลพฺภตีติ.

มีคำอธิบายว่า:-

การใช้กิริยาของบทกัตตาใด มาเป็นเครื่องกำหนดจดจำเวลาของกิริยาอีกตัวหนึ่ง (กิริยาคุมพากย์) ให้ลงสัตตมีวิภัตติท้ายศัพท์กล่าวคือบุคคลผู้กระทำกิริยาอันเป็นเครื่อง จดจำนั้น (หมายความว่าให้ลงสัตตมีวิภัตติในท้ายบทกัตตาของลักขณกิริยา).

ตทตฺถโชตกมิทำ สุตฺตำ. “อถ โข มาโร ปาปิมา อจิรปกฺกนฺเต อายสฺมนฺเต อานนฺเท เยน ภควา เตนุปสงฺกมี”ติ

การลงสัตตมีวิภัตติในอรรถภาวะนี้ มีตัวอย่างจากพระบาลีว่า

อถ โข มาโร ปาปิมา - ครั้งนั้น เมื่อท่านพระอานนท์ หลีกไปไม่นาน
อจิรปกฺกนฺเต อายสฺมนฺเต - มารผู้ชั่วช้า ก็ได้เข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึง
อานนฺเท เยน ภควา - ที่ประทับ
เตนุปสงฺกมิ [276]

ตตฺถ มารสฺส ภควนฺตำ อุปสงฺกมนกฺริยา อายสฺมโต อานนฺทสฺส ภควโต สนฺติกา ปกฺกมนกฺริยาย ลกฺขิยติ, ตสฺมา ตสฺมึ ปกฺกมนกฺริยาวติ อายสฺมนฺเต อานนฺเท สตฺตมีวิภตฺติ ภวติ.

ในตัวอย่างนี้ กิริยาการเข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาคของมาร ถูกกำหนดด้วยกิริยา การหลีกออกจากสำนักของพระผู้มีพระภาคของพระอานนท์, เพราะเหตุนั้น จึงลงสัตตมี วิภัตติท้ายศัพท์ที่ระบุถึงท่านอานนท์ ผู้กระทำกิริยาการหลีกออกนั้น.

[ตำแหน่งลงภาวสัตตมี]

อิมสฺมึฐาเน เยภุยฺยวเสน สมานาธิกรณภูเต ภาววาจกปเท วิชฺชมาเนเยว สมานาธิกรณปทวติปเท ภาวสตฺตมีติ โวหาโร ปวตฺตติ.

ในการลงภาวสัตตมีนี้ ส่วนมากแล้ว มักใช้สำนวนนี้ว่า “ลงภาวสัตตมีท้ายบท นามที่เป็นตุลยาธิกรณวิเสสยะ (ท้ายบทลักขณวันตะ)” โดยไม่คำนึงถึงบทลักขณกิริยา ในประโยคนั้น แม้จะมีปรากฏอยู่ก็ตาม.

[ลักขณกิริยาที่เป็นปาฐเสสะ]

ครู ปน กตฺถจิฐาเน สมานาธิกรณภูตๆ ภาววาจกปทๆ อวิชฺชมานมฺปิ อาหริตฺวา สมานาธิกรณๆ ปทๆ กตฺวา “ตตฺถ ภาวสตฺตมีติ โวหรนฺติ. ตถา หิ เต “สติ, คมฺมมาเน, วตฺตพฺเพ”ติ จ อาทีนิ ยถารหมชฺฌาหรนฺติ.

ส่วน ครูทั้งหลาย® มีความเห็นดังนี้ว่า:-

ควรลงภาวสัตตมีท้ายบทกิริยาที่เป็นตุลยาธิกรณวิเสสนะ (ท้ายบทลักขณกิริยา) เท่านั้น แม้ว่าในที่บางแห่งจะไม่มีบทลักขณกิริยาดังกล่าวนั้นอยู่ ก็ให้เพิ่มบทลักขณกิริยา นั้นเป็นปาฐเสสะได้ตามความเหมาะสม ดังที่อาจารย์เหล่านั้นได้เพิ่มบทลักขณกิริยา เป็นต้นว่า

สติ	มีอยู่
คมฺมมาเน	รู้อยู่
วตฺตพฺเพ	ควรกล่าว

ตตฺถ สิยา “ยทิ ‘ภิกฺขูสุ โภชิยมาเนสู”ติ เอตฺถ ‘ภิกฺขุสู’ติ อยๆ ภาววเสน ลทฺธา สตฺตมีติ ภาวสตฺตมี นาม สิยา, ‘โภชิยมาเนสู’ติ เอสา ปน กตรา นาม สตฺตมี สิยา, กตเรน จ ลกฺขเณน สาเธตพฺพา”ติ ? ตุลฺยาธิกรณสตฺตมี นาม, เอสา อเนเนว จ ลกฺขเณน สาเธตพฺพาติ.

เกี่ยวกับเรื่องนี้ พึงมีคำท้วงว่า:-

ในข้อความว่า **ภิกฺขูสุ โภชิยมาเนสุ** นี้ หากบทว่า **ภิกฺขูสุ** พึงได้ชื่อว่าเป็นภาวสัตตมี เพราะอาศัยรูปวิเคราะห์ว่า ภาววเสน ลทฺธา สตฺตมีติ ภาวสตฺตมี “สัตตมีวิภัตติที่ได้มาด้วย อำนาจของกิริยา ชื่อว่า ภาวสัตตมี” ดังนี้ไซร้

เมื่อเป็นเช่นนี้บทลักขณกิริยาว่า **โภชิยมาเนสุ** นี้ จะชื่อว่าเป็นสัตตมีวิภัตติ ประเภทไหน ? และจะลงวิภัตติด้วยสูตรไหน ?

ตอบ. ได้ชื่อว่าตุลยาธิกรณสัตตมี (สัตตมีที่มีอรรถที่ตั้งอันเดียวกับบทวิเสสยะ) และลงวิภัตติท้ายบทลักขณกิริยานี้ ด้วยสูตรเดียวกันนั่นเอง (สูตร กาลภาเวสุ จ)

นนุ เอสาเยว ภาเว วตฺตมานา สตฺตมี ภาวสตฺตมีติ อนุวตฺถวเสน วตฺตพฺพาติ? สจฺจๆ, ตถาปิ ภาวสตฺตมีติ โวหาโร ตาทิเสสุ โปราเณหิ น อาโรปิโต, อิตรตฺร ปนาโรปิโตติ ทฏฺฐพฺโพ.

ถาม. สัตตมีวิภัตติที่ลงท้ายบทลักขณกิริยา ควรจะได้ชื่อว่าเป็นภาวสัตตมี มิใช่หรือ ? เพราะตรงกับสภาพความเป็นจริง[คือ ภาว มีความหมายเท่ากับ กิริยา]

ตอบ. ใช่, แต่พึงทราบว่า สำนวนว่า **ภาวสัตตมี** นี้ บูรพาจารย์ทั้งหลาย ไม่นิยมใช้ เรียกกับบทที่เป็นลักขณกิริยา คงใช้เรียกเฉพาะกับบทที่เป็นตุลยาธิกรณวิเสสยะ (บทนาม ที่เป็นลักขณวันตะ)เท่านั้น.

ยถา ปน “วิชฺชาจรณสมฺปนฺนํ, พุทฺธํ วนฺทาม โคตมนฺ”ติ เอตฺถ พุทฺธนฺติ “กมฺมตฺเถ ทุติยา”ติ อเนน สิทฺธํ, “วิชฺชาจรณสมฺปนฺนํ โคตมนฺ”ติ จ อเนเนว, ตถา ภาวสตฺตมีวิสเยปิ วุตฺตปฺปกาเรเนว ลกฺขเณน สมานาธิกรณปเทสุ วิภตฺตุปฺปตฺติ สิชฺฌติ.

เหมือนอย่างในข้อความนี้ว่า:-

วิชฺชาจรณสมฺปนฺนํ, พุทฺธํ วนฺทาม โคตมํ [277]

ข้าพเจ้า ขอกราบไหว้พระโคดมพุทธเจ้า ผู้ถึงพร้อมด้วยวิชชาและจรณะ

บทว่า **พุทฺธํ** สำเร็จรูปด้วยสูตรว่า “กมฺมตฺเถ ทุติยา” และบทวิเสสนะว่า วิชฺชา- จรณสมฺปนฺนํ ก็สำเร็จรูปด้วยสูตรว่า "กมฺมตฺเถ ทุติยา" ฉันใด

แม้ในการลงภาวสัตตมีนี้ ท้ายบททั้งสองที่เป็นตุลยาธิกรณะกัน ก็ให้ลงวิภัตติ ด้วยสูตรเดียวกัน (สูตร กาลภาเวสุ จ) ตามที่กล่าวมาแล้วนั่นเทียวฉันนั้น.

เอวํ สนฺเตปิ ยถา “วิชฺชาจรณสมฺปนฺนํ, พุทฺธํ วนฺทาม โคตมนฺ”ติอาทีสุ เทฺว กมฺมานิ, ตีณิ กมฺมานิ, จตฺตาริ กมฺมานีติอาทินา พหูนิ กมฺมานิ น อิจฺฉิตานิ, เอกเมว กมฺมมิจฺฉิตํ, พหูหิ ปเทหิ เอกสฺเสวตฺถสฺส กถิตตฺตา,

จะอย่างไรก็ตาม ในข้อความเป็นต้นว่า

วิชฺชาจรณสมฺปนฺนํ, พุทฺธํ วนฺทาม โคตมํ

ข้าพเจ้า ขอกราบไหว้พระโคดมพุทธเจ้า ผู้ถึงพร้อมด้วยวิชชาและจรณะ

ท่านไม่ประสงค์จะให้ตั้งเป็นบทกรรมหลายบท เช่น ๒ กรรม, ๓ กรรม, ๔ กรรม, แต่ประสงค์ให้ตั้งเป็นกรรมเพียงบทเดียวเท่านั้น เพราะถึงจะมีหลายบทแต่ก็กล่าว ความหมายเดียว®เท่านั้น ฉันใด

เอวเมว “ภิกฺขูสุ โภชิยมาเนสุ, อจิรปกฺกนฺเต อายสฺมนฺเต อานนฺเท”ติ จ อาทีสุปิ เทฺว ภาวสตฺตมิโย, ติสฺโส ภาวสตฺตมิโย, จตสฺโส ภาวสตฺตมิโยติอาทินา พหู ภาวสตฺตมิโย น อิจฺฉิตพฺพา, เอกาเยว ภาวสตฺตมี อิจฺฉนียา พหูหิ ปเทหิ เอกสฺเสวตฺถสฺส กถิตตฺตา.

แม้ในตัวอย่างว่า

ภิกฺขูสุ โภชิยมาเนสุ	เมื่อหมู่ภิกษุกำลังฉันอยู่...
อจิรปกฺกนฺเต อายสฺมนฺเต - อานนฺเท	เมื่อท่านพระอานนท์ หลีกไปไม่นาน...

ก็พึงทราบโดยนัยเดียวกัน คือไม่ควรประสงค์เอาภาวสัตตมีหลายบท เช่น ๒ บท, ๓ บท, ๔ บท, แต่ควรประสงค์ภาวสัตตมีเพียงบทเดียวเท่านั้น เพราะถึงจะมีหลายบท แต่ก็กล่าวเพียงความหมายเดียวเท่านั้น.

เอส นโย สมานาธิกรณสมฺปทานาทีสูติ นิฏฺฐเมตฺถาวคนฺตพฺพํ.

วิธีนี้ ยังสามารถนำไปใช้ในสัมปทานเป็นต้นที่เป็นตุลยาธิกรณะกันได้อีกด้วย. ข้าพเจ้า จึงขอจบเรื่องนี้ ไว้เพียงเท่านี้.

๖๔๕. อุปาธิโยเค อธิกิสฺสรวจเน.

> **สตฺตมี** อ. สัตตมีวิภัตติ **โหติ** ย่อมลง **อธิกิสฺสรวจเน อุปาธิ-โยเค** ท้ายศัพท์ที่เกี่ยวข้องกับ อุป ที่มีความหมายว่า อธิก (ยิ่งเกิน), และท้ายศัพท์ที่เกี่ยวข้องกับ อธิ ที่มีความหมายว่า อิสฺสร(เป็นใหญ่).

ยสฺมา อุปอธิอิจฺเจเต อธิกิสฺสรวจเน วตฺตนฺติ, ตสฺมา เตสํ อุปอธีนํ โยเค คมฺยมาเน อธิกวจเน จ อิสฺสรวจเน จ สตฺตมีวิภตฺติ โหติ.

อุปสรรคเหล่านี้คือ อุป และ อธิ ใช้ในอรรถว่า อธิก (ยิ่งเกิน) และ อิสฺสร (เป็นใหญ่) เพราะเหตุนั้น ให้ลงสัตตมีวิภัตติท้ายศัพท์ที่มีความเกี่ยวข้องกับ อุป และ อธิ อุปสรรค ที่มีอรรถว่า "ยิ่งเกิน" และ "เป็นใหญ่" เหล่านั้น.

[อิสฺสร ศัพท์ ๒ นัย]

เอตฺถ จ "อิสฺสรวจนนฺ"ติ อิทํ ทฺวิธา คหิตํ อิสฺสรสฺส วจนํ อุทีรณนฺติ อิสฺสรวจนํ, อิสฺสร-วจนํ ยสฺส วตฺถุโน ตํ อิสฺสรวจนนฺติ จ. เตนิสฺสรปริทีปกวจเน ยสฺส กสฺสจิ อยมิสฺสโรติ วทนฺติ, ตทีปกวจเน จ สตฺตมีวิภตฺติ โหติ.

อนึ่ง ในสูตรนี้ คำว่า **อิสฺสรวจนํ** นี้ มีความหมาย ๒ นัยคือ

๑. เป็นคำที่ระบุถึงผู้เป็นใหญ่ หมายถึงผู้ปกครอง
๒. เป็นคำที่ระบุถึงความมีผู้เป็นใหญ่ หมายถึงผู้น้อยที่อยู่ภายใต้การปกครอง

เพราะเหตุนั้น ในการกล่าวถึงศัพท์ที่แสดงถึงความเป็นใหญ่นี้ อาจารย์ทั้งหลาย จึงกล่าวว่า **ยสฺส กสฺสจิ อยมิสฺสโร** "ผู้นี้ เป็นผู้ปกครองบุคคลใดๆ (หรือ) ผู้นี้อยู่ภายใต้ การปกครองของบุคคลใดๆ" และให้ลงสัตตมีวิภัตติท้ายศัพท์ที่แสดงอรรถทั้งสองนั้น.

[**อธิกวจน**=อรรถยิ่งเกิน]

ตัวอย่างเช่น

อุป ขาริยํ โทโณ	หนึ่งทะนานเป็นส่วนเกินของขารี
ขาริยา โทโณ อธิโกติ อตฺโถ	หมายความว่า ๑ ขารีกับอีก ๑ ทะนาน
อุป นิกฺเข กหาปณํ	เกินจากนิกขะ ๑ กหาปณะ

นิกฺขสฺส กหาปณํ อธิกนฺติ - อตฺโถ	หมายความว่า ๑ นิกขะกับอีก ๑ กหาปณะ

[**อิสฺสรวจน**=อรรถผู้ปกครองและผู้มีผู้ปกครอง]

ตัวอย่างเช่น

อธิ พฺรหฺมทตฺเต ปญฺจาลา	ชาวเมืองปัญจาละ อยู่ภายใต้การปกครองของพระเจ้าพรหมทัต

พฺรหฺมทตฺติสฺสรา ปญฺจาลาติ - อตฺโถ	หมายความว่า ชาวเมืองปัญจาละมีพระเจ้าพรหมทัตเป็นใหญ่ (เป็นผู้ปกครอง)[๑]

อธิ นจฺเจ โคตมี	นางโคตมี เป็นใหญ่เหนือนางฟ้อนรำ

นจฺจิสฺสรา โคตมีติ อตฺโถ	หมายความว่า นางโคตมีเป็นใหญ่เหนือ นางนักฟ้อนรำ

อธิ เทเวสุ พุทฺโธ	พระพุทธเจ้า ทรงเป็นใหญ่เหนือหมู่เทวดา

สมฺมุติเทวาทิเทวิสฺสโร - พุทฺโธติ อตฺโถ.	หมายความว่าพระพุทธเจ้าทรงเป็นใหญ่เหนือเทพ ๓ พวกมีสมมติเทพเป็นต้น

[เกจิวาทะ]

เกจิ ปน ครู อธิสทฺทสฺส อธิกตฺถตํ คเหตฺวา ติวิเธหิปิ เทเวหิ สพฺพญฺญุพุทฺโธ อธิโกติ อตฺโถติ อตฺถํ วทนฺติ.

ส่วนครูทั้งหลายบางท่าน ระบุว่า อธิ ศัพท์มีอรรถ อธิก (ยิ่งเกิน) แล้วอธิบายว่า ติวิเธหิปิ เทเวหิ สพฺพญฺญุพุทฺโธ อธิโกติ อตฺโถ "หมายความว่า พระสัพพัญญูพุทธ-เจ้านั่นเทียว เป็นผู้ประเสริฐยิ่งกว่าหมู่เทพแม้ ๓ จำพวก"

เอตฺถ สิยา “อธิ พฺรหฺมทตฺเต’ติ, ‘อธิ เทเวสู’ติ จ อิทํ กึ สมาสปทํ, อุทาหุ พฺยาสปทนฺ”ติ? พฺยาสปทนฺติ คเหตพฺพํ.

เกี่ยวกับเรื่องนี้ หากมีคำท้วงว่า บทว่า อธิ พฺรหฺมทตฺเต และบทว่า อธิ เทเวสุ นี้ เป็นบทสมาสหรือเป็นวลี[๑]?

ตอบ. เป็นวลี.

ตถา หิ ยทิ สมาสปทํ สิยา, “อิสฺสรภูเต พฺรหฺมทตฺเต ปญฺจาลา”ติ จ “อิสฺสรภูเตสุ เทเวสุ พุทฺโธ” ติ จ อนิจฺฉิตตฺถาปตฺติ สิยา

จริงอย่างนั้น ถ้าบทว่า **อธิ พฺรหฺมทตฺเต** และบทว่า **อธิ เทเวสุ** นี้ พึงเป็น บทสมาสไซร้ ก็จะได้ความหมายที่ไม่พึงประสงค์อย่างนี้ว่า

อิสฺสรภูเต พฺรหฺมทตฺเต -	ชาวเมืองปัญจาละในพระเจ้าพรหมทัต
ปญฺจาลา	ผู้เป็นใหญ่
[และ]	
อิสฺสรภูเตสุ เทเวสุ พุทฺโธ	พระพุทธเจ้า ในทวยเทพผู้เป็นใหญ่

ตสฺมา พฺยาสวเสน “โคสุ อิสฺสโร”ติ เอตฺถ วิย “อิสฺสรา พฺรหฺมทตฺเต ปญฺจาลา, อิสฺสโร เทเวสุ พุทฺโธ”ติ อตฺโถ อวคนฺตพฺโพ

ดังนั้น พึงทราบความหมายด้วยอำนาจของวลีอย่างนี้ว่า

อิสฺสรา พฺรหฺมทตฺเต -	ชาวเมืองปัญจาละ อยู่ภายใต้
ปญฺจาลา	การปกครองของพระเจ้าพรหมทัต
อิสฺสโร เทเวสุ พุทฺโธ	พระพุทธเจ้า เป็นใหญ่เหนือเหล่าทวยเทพ

เอส นโย “อธิ นจฺเจ โคตมี”ติ เอตฺถาปิ. “อุป ขาริยํ โทโณ”ติอาทีสุ ปน “อธิโก ขาริยา โทโณ”ติ ฉฏฺฐิยตฺถโยชนาวเสน อตฺโถ อวคนฺตพฺโพ.

แม้ในข้อความนี้ว่า **อธิ นจฺเจ โคตมี** "พระนางโคตมี เป็นใหญ่เหนือเหล่านางฟ้อน" ก็มีนัยเดียวกัน. ส่วนในข้อความเป็นต้นว่า **อุป ขาริยํ โทโณ** "หนึ่งทะนาน เป็นส่วนเกิน ของขารี" พึงทราบว่าเป็นการลงสัตตมีวิภัตติในอรรถฉัฏฐีวิภัตติ.

๖๔๖. อุสฺสุกฺกมณฺฑิเตสุ ตติยา จ.

> **ตติยา จ** อ. ตติยาวิภัตติด้วย **สตฺตมี จ** อ. สัตตมีวิภัตติด้วย **โหนฺติ** ย่อมลง **อุสฺสุกฺกมณฺฑิเตสุ** ท้ายศัพท์ที่มีความเกี่ยว ข้องกับศัพท์ที่มีอรรถว่า "ผู้มีความเพียร" และอรรถว่า "ผู้ผ่องใส".

อุสฺสุกฺกมณฺฑิตตฺเถสุ ตติยาวิภตฺติ โหติ สตฺตมี จ.

ลงตติยาวิภัตติและสัตตมีวิภัตติท้ายศัพท์ที่มีความเกี่ยวข้องกับศัพท์ที่มีอรรถ อุสฺสุกฺก (ผู้มีความเพียร) และ มณฺฑิต (ผู้ผ่องใส).

เอตฺถ จ อุสฺสุกฺกสทฺโท เสหตฺถวาจโก, มณฺฑิตสทฺโท ปสนฺนวาจโก

ก็ในสูตรนี้ **อุสฺสุกฺก** ศัพท์ แสดงความหมายถึงผู้มีความพยายาม, **มณฺฑิต** ศัพท์ เป็นศัพท์ที่แสดงความหมายถึงผู้ผ่องใส.

ตัวอย่างเช่น

ญาเณน อุสฺสุกฺโก	ผู้มีความเพียรพยามด้วยปัญญา
ญาณสฺมึ วา **อุสฺสุกฺโก**	ผู้มีความเพียรพยายามในปัญญา
ญาเณน ปสีทิโต, สปฺปุริโส	ผู้ผ่องใสแล้วด้วยปัญญา
ญาณสฺมึ ปสีทิโต	ผู้ผ่องใสแล้วในปัญญา

เอตฺถ ปน กิญฺจาปิ อุสฺสุกฺกมณฺฑิตตฺเถสุ วุตฺตปฺปการา วิภตฺติโย น โหนฺติ, อญฺญสฺมึ-เยวตฺเถ โหนฺติ, ตถาปิ อญฺญสฺมึ อตฺเถ ตาสํ อุปฺปตฺติ อุสฺสุกฺกมณฺฑิตตฺถเหตุเยว โหตีติ เต อตฺเถ ปธาเน กตฺวา อุสฺสุกฺกมณฺฑิเตสูติ วุตฺตนฺติ ทฏฺฐพฺพํ, เอส นโย อญฺญตฺราปิ อีทิเสสุฐาเนสุ.

อนึ่ง ในสูตรนี้ นักศึกษา พึงทราบว่า

แม้ว่าตติยาวิภัตติและสัตตมีวิภัตติ จะไม่ได้ลงในอรรถอุสสุกกะและอรรถมัณฑิตะ แต่ลงในอรรถกรณะและอรรถโอกาสะนั่นเทียว.

แต่การลงตติยาวิภัตติและสัตตมีวิภัตติในอรรถกรณะและอรรถโอกาสะ เหล่านั้น ก็ชื่อว่ามีอรรถอุสสุกกะและอรรถมัณฑิตะนั่นเองเป็นเหตุ

เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้า จึงกล่าวว่า อุสฺสุกฺกมณฺฑิเตสุ ในสูตร โดยการยกอรรถ ของ อุสฺสุกฺก และ มณฺฑิต ขึ้นเป็นประธาน.

แม้ในที่อื่นๆ ที่มีลักษณะเช่นนี้ ก็มีนัยเดียวกัน.

๖๔๗. อกฺขาตริ อุปโยเค ปญฺจมี.

> **อุปโยเค** ครั้นเมื่อการศึกษาศิลปวิทยา **ปณฺฑิเตน** อันบัณฑิต **คมฺมมาเน** รู้อยู่, **ปญฺจมี** อ. ปัญจมีวิภัตติ **โหติ** ย่อมลง **อกฺขาตริ** ท้ายศัพท์ที่ระบุถึงผู้สอน.

อกฺขาตาติ ปฏิปาทยิตา, อุปโยโคติ สีลาทีนิ สมาทิยิตฺวา คยฺหมานํ นิยมปุพฺพกํ วิชฺชาคหณํ.

คำว่า **อกฺขาตา** หมายถึงอาจารย์ผู้ดำเนินการสอน, คำว่า **อุปโยค** หมายถึงการ ศึกษาศิลปวิทยาที่อยู่ภายใต้เงื่อนไขบางอย่างที่ผู้ศึกษาจะต้องสมาทานศีลเป็นต้นก่อน จึงจะศึกษาศิลปวิทยานั้นๆ ได้.

> **อุฏฺฐานญฺจ อุปฏฺฐานํ, สุสฺสูสา ปาริจริยํ.**
> **สกฺกจฺจํ สิปฺปุคฺคหณํ, นิยโมติ ปวุจฺจติ.**
>
> การลุกขึ้นยืนรับ, การเข้าไปอุปัฏฐาก, การเชื่อฟัง, การปรนนิบัติรับใช้, การเรียนศิลปะโดยเคารพ ท่าน เรียกว่า นิยมะ.

อุปโยเค คมฺมมาเน อกฺขาตริ ปญฺจมีวิภตฺติ โหติ. “อตฺเถ อสมฺภวโต สทฺเท วุตฺตวิธานํ โหตีติ วจนโต ตัวาจกสทฺทโต ปญฺจมีวิภตฺติ ภวติ

เมื่อมีการศึกษาศิลปวิทยา ให้ลงปัญจมีวิภัตติท้ายศัพท์ที่ระบุถึงผู้สอน. การลงปัญจมี วิภัตติด้วยสูตรนี้ ให้ลงท้ายศัพท์ที่ระบุถึงผู้สอนนั้น® [มิใช่ท้ายบุคคลผู้สอน] เพราะมีคำกล่าวไว้ว่า “เพราะไม่สามารถลงวิภัตติท้ายอรรถได้ ดังนั้นวิธีลงวิภัตติที่ท่านกล่าวไว้ จึงต้องลงท้าย ศัพท์”.

ตัวอย่างเช่น

อุปชฺฌายา อธีเต	ย่อมศึกษาจากพระอุปัชฌาย์
อุปชฺฌายา สุโณติ	ย่อมฟังจากพระอุปัชฌาย์
ยมฺหา ธมฺมํ วิชาเนยฺย[278]	พึงรู้ธรรมจากผู้ใด

อุปโยเคติ กึ ?

ถาม. บทว่า อุปโยเค มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อให้ทราบว่า ไม่ลงปัญจมีวิภัตติ ในกรณีที่ไม่ได้เป็นการศึกษาวิชา

ตัวอย่างเช่น

นาฏกสฺส สุโณติ	ฟังคำของนักระบำ

มุขมตฺตทีปนียํ ปน “เอตานิ อุทาหรณานิ อปาทานคฺคหเณน เจว ทิสาโยคฺคหเณน จ สิชฺฌนฺตี”ติ วุตฺตตฺ. สิชฺฌนฺตุ วา มา วา. มยํ ปน ลกฺขณานํ ปชฺชุนฺนคติกภาววิญฺญาปนตฺถญ-เจว โวหารเภเทสุ นานปฺปการโต โสตูนํ โกสลฺลชนนตฺถญจ วิตฺถารโต ลกฺขณานิ ทสฺเสม.

ส่วนในคัมภีร์มุขมัตตทีปนี (นยาส. ๓๑๕) กล่าวว่า

ตัวอย่างเหล่านี้ สำเร็จรูปโดยอปาทานศัพท์และทิสาโยคศัพท์, อันที่จริง ตัวอย่าง เหล่านี้ จะสำเร็จรูปได้หรือไม่ได้ ไม่ใช่เป็นเรื่องที่จะต้องใส่ใจจนเกินไป.

อนึ่ง การที่ข้าพเจ้า ได้แสดงสูตรทั้งหลายไว้อย่างพิสดารนั้น มีจุดประสงค์หลักๆ อยู่ ๒ ประการ คือ

๑. ต้องการให้ทราบว่า สูตรทั้งหลาย เป็นปัชชุนคติกนัย

๒. ต้องการให้นักศึกษาทั้งหลาย เกิดความเชี่ยวชาญ ชำนาญในประเภทแห่งโวหาร อันมีประการต่างๆ

ตสฺมา ตตฺถ ตตฺถ ปุนรุตฺติโทโส โหตีติ น วตฺตพฺพ.® สาสนตฺถาย หิ มหตี อุสฺโสหฺหี อิธ กตาติ.

เพราะฉะนั้น จึงไม่ควรทักท้วงว่าเป็นปุนรุตติโทส (โทษเพราะการกล่าวซ้ำซ้อน) ในสูตรนั้นๆ. จริงอย่างนั้น **ความพยามอย่างยิ่งใหญ่ที่ข้าพเจ้าได้กระทำไว้ในคัมภีร์นี้ ก็เพื่อให้เกิดประโยชน์อย่างใหญ่หลวงแก่พระศาสนาโดยแท้**.

๖๔๘. ยṁ ตṁ กึ โยเค การณโต กฺวจิ.

ยṁ ตṁ กึ โยเค ครั้นเมื่อความเกี่ยวข้องกับ ยṁ ตṁ และ กึ ศัพท์ **สติ** มีอยู่, **ปญฺจมี** อ. ปัญจมีวิภัตติ **โหติ** ย่อมลง **ปรṁ** เบื้องหลัง **การณโต** จาก การณ ศัพท์ **กฺวจิ** ในบางที่.

ยṁตṁกึอิจฺเจเตสṁ โยเค การณสทฺทโต กฺวจิ ปญฺจมีวิภตฺติ โหติ.
ในกรณีที่มีความเกี่ยวข้องกับศัพท์เหล่านี้คือ ยṁ ตṁ และ กึ ลงปัญจมีวิภัตติท้าย การณ ศัพท์บ้าง.

ตัวอย่างเช่น

ยṁ การณา	เพราะเหตุใด
ตṁ การณา	เพราะเหตุนั้น
กึ การณา เม - น กโรสิ ทุกฺขṁ	เพราะเหตุไร ท่านจึงไม่ทำความเดือดร้อนให้แก่ข้าพเจ้า

กฺวจีติ กสฺมา ? กึ การณṁ.

ถาม. บทว่า กฺวจิ มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า ไม่มีลงปัญจมีวิภัตติบ้าง
ตัวอย่างเช่น

กึ การณṁ	เหตุอะไร

๖๔๙. การณตฺเถ เหตุกึยเตหิ ปฐมา.

ปฐมา อ. ปฐมาวิภัตติ **โหติ** ย่อมลง **ปรṁ** เบื้องหลัง **เหตุกึยเตหิ** จากเหตุ, กึ, ย และ ต ศัพท์ ท. **วตฺตมาเนหิ** ที่เป็นไปอยู่ **การณตฺเถ** ในอรรถเหตุ **กฺวจิ** ในบางที่.

การณตฺเถ วตฺตมาเนหิ เหตุกึยตอิจฺเจเตหิ กฺวจิ ปฐมาวิภตฺติ โหติ.
ลงปัญจมีวิภัตติหลัง เหตุ, กึ, ย และ ต ศัพท์ที่มีอรรถเหตุบ้าง.

ตัวอย่างเช่น

น อตฺตเหตุ อลิกṁ ภณาติ[279]	ไม่กล่าวคำเหลวไหลเพราะตน(เพื่อตน)

กึการณ์ ภควนฺตํ นินฺทาม	เพราะอะไร เราจึงติเตียนพระผู้มีพระภาค
กึ นุ ชาตึ น โรเจสิ [280]	เพราะอะไรหรือ ท่านจึงไม่ชอบใจการเกิด
ยญฺจ ปุตฺเต น ปสฺสามิ [281]	เพราะเหตุใดเล่า เราจึงไม่เห็นบุตรทั้งหลาย
ตํ ตํ โคตม ปุจฺฉามิ [282]	ข้าแต่พระโคดม เพราะฉะนั้น ข้าพเจ้า จะขอทูลถามพระองค์

เอตฺถ จ ตสฺมา ภควนฺตํ ปุจฺฉามีติ อตฺถกฺกมวเสน สามญฺญโต นิทฺทิฏฺฐานมฺปิ ตตฺถ-สทฺทานํ ยถากฺกมํ ทูรตฺถตุมฺหตฺถวาจกตา วิญฺญายติ.

อนึ่ง ในตัวอย่างนี้ การที่ทราบได้ว่า ตฺ สองศัพท์ที่แสดงไว้โดยมีรูปไม่ต่างกันนั้น ตฺ ศัพท์แรก เป็นสรรพนามที่ระบุถึงสิ่งที่อยู่ไกล, ส่วน ตฺ ศัพท์ที่สองมีอรรถ ตุมฺห (ท่าน) เพราะอาศัยลำดับแห่งเนื้อความอย่างนี้ว่า

ตสฺมา ภควนฺตํ ปุจฺฉามิ

เพราะฉะนั้น ข้าพเจ้า จึงขอถามพระองค์

ตตฺถ เกจิ "กึ การณนฺ"ติ ปทํ ทุติเยกวจนนฺติ วทนฺติ, ตํ น ยุตฺตํ, "น อตฺตเหตุ อลิกํ ภณาตี"ติ ปฐมาย ทสฺสนโตติ.

ในตัวอย่างนั้น อาจารย์บางท่าน มีความเห็นว่า บทว่า **กึ การณ์** เป็นบทที่ลงทุติยา-วิภัตติ เอกวจนะ, คำนั้น ไม่สมควร เนื่องจากได้พบหลักฐานการลงปฐมาวิภัตติท้ายเหตุ ศัพท์ในพระบาลีว่า

น อตฺตเหตุ อลิกํ ภณาติ [283]

บุคคลไม่พูดคำเหลวไหล เพราะตน(เพื่อตน)

๖๕๐. กึสฺมา ฉฏฺฐี.

> **ฉฏฺฐี** อ. ฉัฏฐีวิภัตติ **โหติ** ย่อมลง **ปรํ** เบื้องหลัง **กึสฺมา** จาก กึ ศัพท์ **วตฺตมานา** ที่เป็นไปอยู่ **การณตฺเถ** ในอรรถเหตุ **กฺวจิ** ในบางที่.

การณตฺเถ วตฺตมานา กึสทฺทโต กฺวจิ ฉฏฺฐีวิภตฺติ โหติ.

ลงฉัฏฐีวิภัตติหลัง กึ ศัพท์ที่เป็นไปในอรรถเหตุบ้าง.

ตัวอย่างเช่น

ตํ กิสฺส เหตุ [284]	ข้อนั้น เป็นเพราะเหตุอะไร
กิสฺส ตุมฺเห กิลมถ	เพราะเหตุอะไร พวกท่าน จึงเหน็ดเหนื่อย

กฺวจีติ กึ ? เกน การเณน อาคโตสิ. กสฺมา วเทสิ.

ถาม. บทว่า กฺวจิ มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า ไม่มีลงฉัฏฐีวิภัตติบ้าง

ตัวอย่างเช่น

เกน การเณน อาคโตสิ	ท่านมาแล้ว เพราะเหตุอะไร
กสฺมา วเทสิ	เพราะเหตุอะไร ท่านจึงกล่าว

๖๕๑. เหตุโต ฉฏฺฐิยา โลโปติ เกจิ.

อาจริยา อ. อาจารย์ ท. **เกจิ** บางท่าน **วทนฺติ** ย่อมกล่าว **อิติ** ว่า **โลโป** อ. การลบ **ฉฏฺฐิยา** ซึ่งฉัฏฐีวิภัตติ **ปรํ** เบื้องหลัง **เหตุโต** จากเหตุศัพท์ **โหติ** ย่อมมี.

เกจิ ครู สทฺทสตฺเถ การณตฺถวาจกเหตุสทฺทโต ฉฏฺฐีวิภตฺตึ ทิสฺวา ตตฺถ ตํ มตํ โรเจนฺตา สาสนสฺมึ การณตฺเถ วตฺตมานา เหตุสทฺทโต ฉฏฺฐิยา โลโป โหตีติ อิจฺฉนฺติ.

อาจารย์บางท่าน ได้พบฉัฏฐีวิภัตติท้ายเหตุศัพท์ที่แสดงอรรถเหตุในคัมภีร์ ไวยากรณ์สันสกฤต ชอบใจมติของคัมภีร์นั้น จึงได้แสดงการลบฉัฏฐีวิภัตติท้าย เหตุศัพท์ที่มีอรรถเหตุในคัมภีร์ทางฝ่ายพระศาสนา.

“อนฺนสฺส เหตุสฺส วสตี”ติ เตสํ ลทฺธิ, เอวํ “พุทฺธสฺส เหตุ, ตํ กิสฺส เหตู”ติ เอตฺถาปิ ฉฏฺฐิยา โลโป. เอวญฺจ สติ สาฏฺฐกเถ เตปิฏเก พุทฺธวจเน กตฺถจิ สุตฺตปฺปเทเส เหตุสทฺทโต ฉฏฺฐิยา อโลโปปิ สิยา, ตาทิโส ปโยโค น กตฺถจิปิ ทิสฺสติ.

อาจารย์เหล่านั้น ได้พบตัวอย่างว่า อนฺนสฺส เหตุสฺส วสติ “ย่อมอยู่ เพราะเหตุแห่งข้าว (มีชีวิตอยู่ได้เพราะข้าว)” จึงถือเอาเป็นสาระว่า แม้ในข้อความนี้ว่า พุทฺธสฺส เหตุ "อยู่ได้เพราะ พระพุทธเจ้า", ตํ กิสฺส เหตุ "ข้อนั้นเพราะเหตุอะไร", บทว่า เหตุ เป็นบทที่มีการลบฉัฏฐีวิภัตติ.

ก็ถ้าเป็นเช่นนี้ ในข้อความพระบาลีที่ใดที่หนึ่งในพระพุทธพจน์ กล่าวคือ พระไตรปิฎกและอรรถกถา ก็น่าจะพบตัวอย่างที่มีการไม่ลบฉัฏฐีวิภัตติท้ายเหตุศัพท์บ้าง, แต่ข้าพเจ้าก็ไม่พบตัวอย่างเช่นนั้นที่ไหนเลย.[๑]

อฏฺฐกถาจริเยหิปิ “กิสฺส เหตูติ กิสฺส เหตุสฺสา”ติ ฉฏฺฐีวเสน ปาฬิวิวรณํ วุจฺเจยฺย. น จ เตหิ ตถา วุจฺจิตฺถ, ตสฺมา “อนฺนสฺส เหตุ วสตี”ติอาทีสุ “อนฺนสฺส การณา วสตี”ติอาทินา อตฺโถ สมฺปฏิปาเทตพฺโพ.

อีกอย่างถ้าเป็นเช่นนั้นจริง พระอรรถกถาจารย์ทั้งหลาย ก็จะต้องอธิบาย พระบาลีด้วยฉัฏฐีวิภัตติว่า **กิสฺส เหตูติ** กิสฺส เหตุสฺส, แต่ท่านเหล่านั้นก็ไม่ได้อธิบายไว้ อย่างนั้น ดังนั้น ในตัวอย่างเป็นต้นว่า **อนฺนสฺส เหตุ วสติ** จึงมีความหมายเท่ากับ **อนฺนสฺส การณา วสติ** “มีชีวิตอยู่เพราะข้าว”.

๖๕๒. ยถาตนฺติ ฉฏฺฐีปฐมานํ ปาฯิ.

ปาฯิ อ. ลำดับ **ฉฏฺฐีปฐมานํ** แห่งฉัฏฐีวิภัตติและปฐมาวิภัตติ ท. (ในอรรถเหตุ) **โหติ** ย่อมมี **ยถาตนฺติ** ตามสมควรแก่ พระบาลี.

ปาฯิสทฺโท ปฏิปาฏิวาจโก. การณตฺเถ วตฺตมานานํ ฉฏฺฐีปฐมานํ ปฏิปาฏิ ตนฺติอนุรูปํ โหติ,

ปาฯิ ศัพท์ มีความหมายว่า “ลำดับ”, ลงฉัฏฐีวิภัตติและปฐมาวิภัตติ ในอรรถเหตุ ได้ตามลำดับ โดยไม่ขัดกับพระบาลี.

เรียงลำดับฉัฏฐีวิภัตติและปฐมาวิภัตติที่ลงในอรรถเหตุได้ตามสมควรแก่ อุทาหรณ์ที่มีใช้ในพระบาลี.

ตัวอย่างเช่น

ตํ กิสฺส เหตุ เพราะเหตุอะไร

ตนฺติ ปทปูรเณ นิปาตปทํ, กิสฺส เหตูติ เกน การเณน, กสฺมาติ วา ปญฺจมีวเสน วิวรณมฺปิ กาตพฺพํ.

บทว่า **ตํ** เป็นบทนิบาตประเภทปทปูรณะ, บทว่า **กิสฺส เหตุ** พึงอธิบายด้วย ตติยาวิภัตติว่า เกน การเณน หรือด้วยปัญจมีวิภัตติว่า กสฺมา.

๖๕๓. ปฐมาปญฺจมีนํ.

ปาฯิ อ. ลำดับ **ปฐมาปญฺจมีนํ** แห่งปฐมาวิภัตติและปัญจมี-วิภัตติ ท. ในอรรถเหตุ **โหติ** ย่อมมี **ยถาตนฺติ** ตามสมควร-แก่พระบาลี.

การณตฺเถ วตฺตมานานํ ปฐมาปญฺจมีนํ ปฏิปาฏิ ตนฺติอนุรูปํ โหติ.

เรียงลำดับปฐมาวิภัตติและปัญจมีวิภัตติที่ลงในอรรถเหตุ ได้ตามสมควรแก่ อุทาหรณ์ที่มีใช้ในพระบาลี.

ตัวอย่างเช่น

ยํ การณา เพราะเหตุใด

๖๕๔. ตพฺพิปรีตานญฺจ.

ปาฯิ อ. ลำดับ **ปญฺจมีปฐมานํ** แห่งปัญจมีวิภัตติและปฐมา-วิภัตติ ท. **วตฺตมานานํ** เป็นไปอยู่ **การณตฺเถ** ในอรรถเหตุ **ตพฺพิปริตานํ** ที่สลับลำดับมาจาก คำว่า ปฐมาปญฺจมีนํ **โหติ** ย่อมมี **ยถาตนฺติ** ตามสมควรแก่พระบาลี.

ตาสํ ปฐมาปญฺจมีนํ วิปรีตวเสนฏฺิตานํ การณตฺเถ วตฺตมานานํ ปฏิปาฏิ ตนฺติอนุรูปํ โหติ.

เรียงลำดับปฐมาวิภัตติและปัญจมีวิภัตติที่ลงในอรรถเหตุ โดยสลับตำแหน่งกันได้ ตามสมควรแก่อุทาหรณ์ที่มีใช้ในพระบาลี.

ตัวอย่างเช่น

โส ตโต® นิทานำ มรณำ วา -	เขา พึงถึงความตาย หรือถึงทุกขเวทนา
นิคจฺเฉยฺย มรณมตฺตำ วา -	แทบปางตาย เพราะเหตุนั้น
ทุกฺขำ [285]	

๖๕๕. ยำ การณิจฺจาทิ นิปาตสมุทาโยติ วา.

วา อีกอย่างหนึ่ง **ยำ การณิจฺจาทิ** อ. บทมี **ยำ** การณา เป็นต้น **ปณฺฑิเตน** อันบัณฑิต **สลฺลกฺเขตพฺพำ** พึงกำหนด **อิติ** ว่า **นิปาตสมุทาโย** เป็นกลุ่มนิบาต.

ปาฬินยานำ ทุชฺชานตฺตา อปเรน นเยน ยำ การณาอิจฺจาทิปทำ นิปาตสมุทาโยติ สลฺลกฺเขตพฺพำ, ตสฺมา น ตตฺถ ปฐมาติ วา ปญฺจมีติ วา ฉฏฺฐีติ วา วิภตฺติวิจารณา กาตพฺพา.

อีกนัยหนึ่ง เนื่องจากนัยแห่งพระบาลีมีความซับซ้อนรู้ได้ยากเข้าใจได้ยาก ดังนั้น บทว่า ยำ การณา เป็นต้น พึงกำหนดว่าเป็นนิปาตสมุทาย (กลุ่มนิบาต). เมื่อกำหนด อย่างนี้แล้ว ก็ไม่จำเป็นต้องคิดแยกวิภัตติของบทเหล่านั้นว่าเป็นบทที่ลงปฐมาวิภัตติ, ปัญจมีวิภัตติหรือฉัฏฐีวิภัตติแต่อย่างใด.

ตัวอย่างเช่น

ยำ การณา	เพราะเหตุใด
กึ การณา	เพราะเหตุอะไร
กิสฺส เหตุ	เพราะเหตุอะไร
ตโต นิทานำ	เพราะเหตุนั้น

๖๕๖. เยภุเยฺยนิจฺจาทโย วิภตฺยนฺตปติรูปกา.

สทฺทา อ. ศัพท์ ท. **เยภุเยฺยนิจฺจาทโย** มี เยภุยฺเยน เป็นต้น **วิภตฺยนฺตปติรูปกา** เป็นนิบาตที่มีการเลียนแบบบทที่ลง วิภัตติ **โหนฺติ** ย่อมเป็น.

เยภุเยฺยนอิจฺเจวมาทโย สทฺทา วิภตฺยนฺตปติรูปกา นิปาตาพฺยยาติ เวทิตพฺพา.

คำว่า “**เยภุยฺเยน**” เป็นต้น พึงทราบว่าเป็นอัพยยศัพท์ประเภทนิบาตซึ่งมีรูป เลียนแบบบทที่ลงวิภัตติ.

ตัวอย่างเช่น

เยภุยฺเยน สตฺตา อปาเยสุ - นิพฺพตฺตนฺติ หมู่สัตว์ส่วนมากเกิดในอบาย

อนฺตเรน ยมกสาลานํ [286] ระหว่างแห่งต้นสาละคู่

อนฺตเรน ปโรปเทสา - สามเมว สจฺจานิ อภิสมฺพุชฺฌิ ตรัสรู้อริยสัจจ์ ๔ ด้วยพระองค์เอง โดยปราศจากการแนะนำของผู้อื่น

๖๕๗. สหสทฺธึโยเค ตติยตฺเถ กฺวจิ ปญฺจมี.

ปญฺจมี อ. ปัญจมีวิภัตติ **โหติ** ย่อมลง **ตติยตฺเถ** ในอรรถแห่ง ตติยาวิภัตติ **สหสทฺธึโยเค** ท้ายศัพท์ที่มีความเกี่ยวข้องกับ สห และ สทฺธึ ศัพท์ **กฺวจิ** ใน บางที่.

[ลงปัญจมีวิภัตติในอรรถแห่งตติยาวิภัตติท้ายศัพท์ที่มีเกี่ยวข้องกับ สห ศัพท์ และ สทฺธึ ศัพท์ บ้าง]

ตัวอย่างเช่น

ปรินิพฺพุเต ภควติ สห - ปรินิพฺพานา พฺรหฺมา - สหมฺปติ คาถาย อชฺฌภาสิ [287] เมื่อพระผู้มีพระภาคใกล้จะเสด็จปรินิพพาน ท้าวสหัมบดีพรหม ได้กล่าวคาถานี้ พร้อม กับการเสด็จปรินิพพานนั้นนั่นแล

สห วจนา จ ปน ภควโต - สุปฺปวาสา โกลิยธีตา - อโรคา อโรคํ ปุตฺตํ วิชายิ [288] ก็แล พระราชธิดาโกลิยะทรงพระนามว่า สุปปวาสา ทรงเป็นผู้ไม่มีโรค และได้ประสูติ พระราชโอรสผู้ไม่มีโรค พร้อมกับการตรัส พระดำรัสของพระผู้มีพระภาคนั่นแล

สทฺธึ สาวกสงฺฆโต, อิเธว ปรินิพฺพิสฺสํ [289] เรากับพระสงฆ์สาวกนั่นแล ก็จักนิพพาน ณ ที่นี้เช่นเดียวกัน

เอตฺถ จ โตปจฺจโย ปเคว ปฏิลทฺธวิภตฺติสญฺญตฺตา สญฺญาวเสน ปญฺจมีวิภตฺตีติ วุตฺโต. ตตฺถ สห ปรินิพฺพานาติ ปรินิพฺพาเนน สเหว. สห วจนาติ วจเนน สเหวาติ อตฺโถ. อีทิเสสุ หิฏฺาเนสุ วิวจฺเฉทผลตฺตา เอว สทฺโท อวุตฺโตปิ อชฺฌาหริตฺวาว โยเชตพฺโพ.

ก็ในตัวอย่างว่า **สทฺธึ สาวกสงฺฆโต** เป็นต้นนี้ โต ปัจจัย ชื่อว่าปัญจมีวิภัตติ เพราะได้ รับการตั้งชื่อว่าวิภัตติมาก่อนแล้ว.[๑]

ในตัวอย่างเหล่านั้น:-

บทว่า **สห ปรินิพฺพานา** ความว่าพร้อมกับการปรินิพพานนั่นแล

บทว่า **สห วจนา** ความว่าพร้อมกับการตรัสพระดำรัสนั่นแล

อนึ่ง ในฐานะเช่นนี้ เอว ศัพท์แม้จะไม่มีปรากฏอยู่ในข้อความนั้นๆ แต่ก็ควร เพิ่มเข้ามา เพราะมีผลกล่าวคือการกำหนดได้แน่นอน.[๑]

กฺวจีติ กึ ? มหตา ภิกฺขุสงฺเฆน สทฺธึ. ปุตฺเตหิ สห สมฺมติ.

ถาม. บทว่า กฺวจิ มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า ไม่ลงปัญจมีวิภัตติในอรรถตติยาบ้าง

ตัวอย่างเช่น

มหตา ภิกฺขุสงฺเฆน สทฺธึ [290]	พร้อมกับพระสงฆ์หมู่ใหญ่
ปุตฺเตหิ สห สมฺมติ [291]	การแต่งตั้งพร้อมกับบุตรทั้งหลาย

๖๕๘. สหโยเค ตติยตฺเถ สตฺตมี.

> **สตฺตมี** อ. สัตตมีวิภัตติ **โหติ** ย่อมลง **ตติยตฺเถ** ในอรรถตติยาวิภัตติ **สหโยเค** ท้ายศัพท์ที่เกี่ยวข้องกับ สห ศัพท์.

[ลงสัตตมีวิภัตติในอรรถตติยาวิภัตติท้ายศัพท์ที่เกี่ยวข้องกับ สห ศัพท์]

ตัวอย่างเช่น

สห สจฺเจ กเต มยฺหํ [292]	พร้อมกับการทำสัจจะของเรา
มม สจฺจกฺริยาย -	หมายความว่า พร้อมกับการตั้งสัจจะ
สเหวาติ อตฺโถ	ของเรานั่นเทียว

เอตฺถ หิ กรณํ กตํ, กฺริยา, “ภิกฺขุสฺส กาลงฺกเต สโฆ ปตฺตจีวรสฺส สามี”ติ เอตฺถ วิย.

ก็ ในตัวอย่างนี้ การทำ ชื่อว่า กต ได้แก่กิริยา

ดังตัวอย่างว่า

ภิกฺขุสฺส กาลงฺกเต สโฆ -	เมื่อการทำกาละของภิกษุ มีอยู่
ปตฺตจีวรสฺส สามี [293]	สงฆ์เป็นเจ้าของบาตรและจีวร

๖๕๙. ปฐมตฺเถ ตติยาสตฺตมิโย.

> **ตติยาสตฺตมิโย** อ. ตติยาวิภัตติและสัตตมีวิภัตติ ท. **โหนฺติ** ย่อมลง **ปฐมตฺเถ** ในอรรถแห่งปฐมาวิภัตติ.

[ลงตติยาวิภัตติและสัตตมีวิภัตติในอรรถปฐมาวิภัตติ]

ตัวอย่างเช่น

มณินา เม อตฺโถ[294]	แก้วมณีเป็นที่ต้องการของข้าพเจ้า
อิทมฺปิสฺส โหติ สีลสฺมึ [295]	แม้การงดเว้นจากปาณาติบาตนี้ ก็เป็นศีลของภิกษุนั้น

๖๖๐. ตติยตฺเถ ปฐมา.

ปฐมา อ. ปฐมาวิภัตติ **โหติ** ย่อมลง **ตติยตฺเถ** ในอรรถแห่ง ตติยาวิภัตติ.

[ลงปฐมาวิภัตติในอรรถตติยาวิภัตติ]

ตัวอย่างเช่น

อชฺฌาสยํ อาทิพฺรหฺมจริยํ [296]	ด้วยอัธยาศัย ด้วยข้อปฏิบัติอันเป็นส่วน- เบื้องต้นแห่งอริยมรรค
อนาคาเรหิ จูภยํ [297]	ด้วยบุคคล ๒ พวก คืออนาคาริกพวกหนึ่ง

เอตฺถ จ อุภยนฺติ อุภเยหิ, วิภตฺติวจนวิปลฺลาโสยํ. ตถา หิ เถรคาถาสุ “อปฺปิจฺโฉ เจว สนฺตุฏฺโฐ”ติ อุปเสนตฺเถรคาถายํ “กรเณติ อิทํ ปจฺจตฺตวจนนฺ”ติ วุตฺตํ.

ก็ในตัวอย่างว่า อนาคาเรหิ จูภยํ นี้ บทว่า **อุภยํ** คือด้วยบุคคล ๒ จำพวก, บทว่า **อุภยํ** นี้ เป็นวิภัตติวิปัลลาสและวจนะวิปัลลาส. จริงอย่างนั้น พระอรรถกถาจารย์ ได้นำเอาข้อ-ความจากเถรคาถาทั้งหลายตอนที่ว่าด้วยอุปเสนเถรคาถาว่า อปฺปิจฺโฉ เจว สนฺตุฏฺโฐ “ด้วยการ มักน้อยสันโดษ” มาอธิบายไว้ดังนี้ว่า

กรเณติ® อิทำ ปจฺจตฺตวจนำ
บทว่า อปฺปิจฺโฉ, สนฺตุฏฺโฐ นี้ เป็นปฐมาวิภัตติในอรรถกรณะ.

๖๖๑. ตติยตฺเถ สตฺตมี.

สตฺตมี อ. สัตตมีวิภัตติ **โหติ** ย่อมลง **ตติยตฺเถ** ในอรรถแห่ง ตติยาวิภัตติ.

[ลงสัตตมีวิภัตติในอรรถตติยาวิภัตติ]

ตัวอย่างเช่น

มณิมฺหิ ปสฺส นิมฺมิตำ [298]	จงพิจารณาสิ่งที่เนรมิตขึ้นด้วยแก้วมณี
มณินา นิมฺมิตนฺติ อตฺโถ	บทว่า "มณิมฺหิ" ในข้อความนี้มีความหมาย

เท่ากับ มณินา

ขีเยถ กปฺโป จิรทีฆมนฺตเร [299]	กัปป์ พึงสิ้นไปโดยระยะเวลาอันยาวนาน
จิรทีฆสฺส อทฺธุโน อจฺจเยนาติ	บทว่า "อนฺตเร" มีความหมายเท่ากับ
อตฺโถ	อจฺจเยน

๖๖๒. สมเย กรโณปโยคภุมฺมวจนานิ ปิฏฺฐกฺกเมน.

กรโณปโยคภุมฺมวจนานิ อ. ตติยาวิภัตติและทุติยาวิภัตติ และสัตตมีวิภัตติ ท. **โหนฺติ** ย่อมลง **สมเย** ท้ายสมยศัพท์ **ปิฏฺฐกฺกเมน** ตามลำดับแห่งพระไตรปิฎก.

วินยปิฏกาทีนำ ติณฺณำ ปิฏกานำ กเมน สมเย กรณวจนำ อุปโยควจนำ ภุมฺมวจนญฺจ โหติ.

ท้ายสมยศัพท์ ในพระวินัยปิฎก ลงตติยาวิภัตติ, ในพระสุตตันตปิฎก ลงทุติยา-วิภัตติ, ในพระอภิธรรมปิฎก ลงสัตตมีวิภัตติ.

อิทำ วินเย กรณวจนำ.
ในพระวินัยปิฎก ลงตติยาวิภัตติหลัง สมย ศัพท์
ตัวอย่างเช่น

เตน สมเยน® พุทฺโธ ภควา -	ในสมัยนั้น พระผู้มีพระภาคพุทธเจ้า
เวรญฺชายำ วิหรติ -	ประทับอยู่ที่ควงไม้สะเดาอันเป็นที่สิง
นเฬรุปุจิมนฺทมูเล [300]	สถิตของนเฬรุยักษ์ ใกล้เมืองเวรัญชา

อิทำ สุตฺเต อุปโยควจนำ
ในพระสุตตันตปิฎก ลงทุติยาวิภัตติหลัง สมย ศัพท์
ตัวอย่างเช่น

เอกำ สมยำ ภควา อนฺตรา -	ในสมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาค เสด็จไป
จ ราชคหำ อนฺตรา จ -	สู่หนทางไกล ระหว่างเมืองราชคฤห์
นาฬนฺทำ อทฺธานมคฺคปฺ-	กับเมืองนาลันทา
ปฏิปนฺโน โหติ [301]	

อิทำ อภิธมฺเม ภุมฺมวจนำ
ในพระอภิธรรมปิฎก ลงสัตตมีวิภัตติหลัง สมย ศัพท์
ตัวอย่างเช่น

ยสฺมึ สมเย กามาวจรำ - ในสมัยใด จิตฝ่ายกามาวจรกุศล เกิดขึ้น

กุสลำ จิตฺตำ อุปฺปนฺนำ โหติ [302]

[สาเหตุที่ต้องลงวิภัตติต่างกัน]

เอตฺถาห "กสฺมา ตีสุ ปิฏฺเกสุ สมยสฺส กรณวจนาทิวเสน วิสทิสนิทฺเทโส กโต"ติ? ปกาเสตพฺพสฺส ตสฺส ตสฺส อตฺถวิเสสสฺส สมฺภวโต. กถำ ?

เกี่ยวกับเรื่องนี้ มีคำถามว่า:-

เพราะเหตุไร ในแต่ละปิฎก ท้าย สมย ศัพท์ท่านจึงแสดงการลงวิภัตติต่างกัน มีตติยาวิภัตติเป็นต้น?

ตอบ. เพื่อให้มีความเหมาะสมกับใจความที่ควรแสดงนั้นนั้น

ถาม. เหมาะสมกับใจความอย่างไร ?

ตอบ. เหมาะสมกับใจความอย่างนี้:-

วินเย ตาว เหตฺวตฺโถ จ กรณตฺโถ จ สมฺภวติ. โย หิ โส สิกฺขาปทปญฺญตฺติสมโย สาริปุตฺโตทีหิปิ ทุพฺพิญฺเญยฺโย, เตน สมเยน เหตุภูเตน กรณภูเตน จ สิกฺขาปทานิ ปญฺญาปยนฺโต สิกฺขาปทปญฺญตฺติเหตุญฺจ อเปกฺขมาโน ภควา ตตฺถ ตตฺถ วิหาสิ, ตสฺมา ตทตฺถโชตนตฺถำ วินเย กรณวจเนน นิทฺเทโส กโต.

ลำดับแรก ในพระวินัยปิฎก ควรลงตติยาวิภัตติในอรรถเหตุและอรรถกรณะท้าย สมย ศัพท์, เพราะว่าสมัยแห่งการบัญญัติสิกขาบทนั้น เป็นสมัยที่พระสาวกทั้งหลาย มีพระสารีบุตรเป็นต้นรู้ได้ยาก

พระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อจะทรงใช้สมัยนั้นเป็นเหตุและเป็นกรณะ[เครื่องมือ] ในการบัญญัติสิกขาบท และเมื่อจะทรงคำนึงถึงเหตุแห่งการบัญญัติสิกขาบท จึงทรง ประทับอยู่ ณ ที่นั้นๆ.

เพราะเหตุนั้น บัณฑิต พึงทราบว่า การที่ท่านแสดงการลงตติยาวิภัตติท้าย สมย ศัพท์ไว้ในพระวินัยปิฎกนั้น ก็เพื่อแสดงอรรถเหตุและอรรถกรณะดังกล่าว.

สุตฺตนฺเต จ อจฺจนฺตสโยคตฺโถ สมฺภวติ. ยญฺหิ สมยำ ภควา พฺรหฺมชาลาทีนิ สุตฺตนฺตานิ เทเสสิ, อจฺจนฺตเมว ตำ สมยำ กรุณาวิหาเรน วิหาสิ, ตสฺมา ตทตฺถโชตนตฺถำ ตตฺถ อุปโยคนิทฺเทโส กโต.

สำหรับในพระสุตตันตปิฎก ควรลงทุติยาวิภัตติในอรรถอัจจันตสังโยคท้าย สมย ศัพท์, เพราะว่าพระผู้มีพระภาคเจ้า เสด็จประทับอยู่ด้วยกรุณาวิหารตลอดสมัยที่ทรง แสดงพระสูตรทั้งหลายมีพรหมชาลสูตรเป็นต้นทีเดียว.

เพราะเหตุนั้น บัณฑิตพึงทราบว่า ในพระสูตรนั้น การที่ทรงแสดงการลงทุติยา-วิภัตติท้าย สมย ศัพท์ไว้ในสุตตันตปิฎกนั้น ก็เพื่อแสดงอรรถอัจจันตสังโยคดังกล่าว.

อภิธมฺเม ปน อธิกรณตฺโถ ภาเวนภาวลกฺขณตฺโถ จ สมฺภวติ. อธิกรณญฺหิ กาลตฺโถ จ สมูหตฺโถ จ สมโย ตตฺถ วุตฺตานํ ผสฺสาทิธมฺมานํ ขณสมวายเหตุสงฺขาตสฺส จ สมยสฺส ภาเวน เตสํ ภาโว ลกฺขิยติ, ตสฺมา ตทตฺถโชตนตฺถํ ตตฺถ ภุมฺมวจเนน นิทฺเทโส กโตติ เวทิตพฺโพ.

ส่วนในพระอภิธรรมปิฎก ควรลงสัตตมีวิภัตติในอรรถอธิกรณะและในอรรถ ลักขณกิริยาท้าย สมย ศัพท์, เพราะว่า สมย ศัพท์ในที่นั้นมีอรรถกาละและอรรถสมูหะ อันเป็นที่รองรับสภาวธรรมทั้งหลายมีผัสสะเป็นต้น ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสในพระอภิธรรม กอรปกับการเกิดขึ้นแห่งธรรมทั้งหลายมีผัสสะเป็นต้นเหล่านั้น ย่อมถูกกำหนดด้วย การเกิดขึ้นแห่งสมัยกล่าวคือ ขณะ สมวายะ และเหตุ.

เพราะเหตุนั้น บัณฑิต พึงทราบว่า การที่ท่านแสดงการลงสัตตมีวิภัตติท้าย สมย ศัพท์ไว้ในพระอภิธรรมปิฎกนั้น ก็เพื่อแสดงอรรถอธิกรณะและอรรถลักขณกิริยาดังกล่าว.

โหติ เจตฺถ—

ก็เกี่ยวกับเรื่องนี้มีสังคหคาถาว่า

> **“ตํ ตํ อตฺถมเปกฺขิตฺวา, สมโย วินยาทิสุ.**
> **กรเณนุปโยเคน, ภุมฺเมน จ ปกาสิโต.**
>
> เพราะพิจารณาถึงเนื้อความนั้น ๆ พระเถระทั้งหลาย จึงแสดงการลงตติยาวิภัตติท้าย สมย ศัพท์ไว้ใน พระวินัยปิฎก, แสดงการลงทุติยาวิภัตติไว้ในพระ สุตตันปิฎก, และแสดงการลงสัตตมีวิภัตติไว้ในพระอภิธรรมปิฎก.

โปราณา ปน วณฺณยนฺติ “ตํ สมยนฺติ วา ตสฺมึ สมเยติ วา เตน สมเยนาติ วา อภิลาปมตฺตเภโท เอส, สพฺพตฺถ ภุมฺมเมว อตฺโถ”ติ,

ส่วนพระโบราณาจารย์ทั้งหลาย ได้พรรณาไว้ว่า:-

ความต่างกันนี้ว่า **ตํ สมยํ** “ตลอดสมัยนั้น” ก็ดี, ว่า **ตสฺมึ สมเย** “ในสมัยนั้น” ก็ดี, ว่า **เตน สมเยน** “โดยสมัยนั้น” ก็ดี ต่างกันเพียงแต่รูปศัพท์เท่านั้น, ในทุกๆ บทล้วนมีอรรถ เป็นสัตตมีวิภัตติเหมือนกัน.

ตสฺมา เตสํ ลทฺธิยา “เตน สมเยนา”ติ วุตฺเตปิ ตสฺมึ สมเยติ อตฺโถ, “เอกํ สมยนฺ"ติ วุตฺเตปิ เอกสฺมึ สมเยติ อตฺโถ เวทิตพฺโพ.

ดังนั้น หากถือเอาตามความเห็นของพระโบราณาจารย์ทั้งหลายเหล่านั้น ถึงท่าน จะกล่าวว่า **เตน สมเยน**[303] “โดยสมัยนั้น” หรือ **เอกำ สมยำ** [304] “ตลอดสมัยหนึ่ง” ก็พึงทราบ ความหมายว่า **ตสฺมึ สเย** “ในสมัยนั้น”, **เอกสฺมึ สมเย** “ในสมัยหนึ่ง”

[กรณะ ๑๑ ประเภท]

เอตฺถฐตฺวา กรณเภทำ วทาม—

ยถา หิ โลภาทโย อโลภาทโย จ เหตุเหตู นาม ภวนฺติ, ตโต อญฺเญ ปจฺจยภูตา ธมฺมา ปจฺจยเหตู นาม ภวนฺติ. เอวเมตำ กรเณ ปวตฺตำ กรณวจนำ กรณกรณำ นาม โหติ. กตฺตาทีสุ ปวตฺตญฺจ กตฺตุกรณำ, เหตุกรณนฺ”ติอาทิกำ นามำ อิมสฺมึ ปกรเณ ลพฺภตีติ เวทิตพฺพำ.

ณ ที่ตรงนี้ ข้าพเจ้าจะแสดงประเภทของกรณะไว้ด้วย:-

เหมือนอย่างว่า อกุศลธรรมทั้งหลายมีโลภะเป็นต้น และกุศลธรรมทั้งหลาย มีอโลภะเป็นต้น ได้ชื่อว่าเหตุเหตุ๑, ส่วนธรรมที่เป็นเหตุนอกจากโลภะและอโลภะ เป็นต้นนั้น ได้ชื่อว่าปัจจัยเหตุ๒ ฉันใด

เอวเมตำ กรเณ ปวตฺตำ กรณวจนำ กรณกรณำ นาม โหติ. กตฺตาทีสุ ปวตฺตญฺจ กตฺตุ-กรณำ, เหตุกรณนฺ”ติอาทิกำ นามำ อิมสฺมึ ปกรเณ ลพฺภตีติ เวทิตพฺพำ.

ถึงในปกรณ์นี้ ตติยาวิภัตติในอรรถกรณะ ก็ได้ชื่อว่ากรณกรณะ,๓ ส่วนตติยา วิภัตติที่ลงในอรรถอื่นมีอรรถกัตตาเป็นต้น ก็ได้ชื่อว่ากัตตุกรณะ, เหตุกรณะเป็นต้นฉันนั้น.

[ตัวอย่าง]

เอวำ ญตฺวา ปุน อุทาหรเณน สทฺธึ ตำ นามำ เวทิตพฺพำ.

บัณฑิต ครั้นทราบอย่างนี้แล้ว ก็ควรทราบตัวอย่างพร้อมกับชื่อของกรณะนั้นๆ ดังต่อไปนี้:-

อิทำ กรณกรณำ -

กรณกรณะ

ตัวอย่างเช่น

จกฺขุนา๑ รูปำ ปสฺสติ[305] เห็นรูปด้วยตา

อิทำ กตฺตุกรณำ -

กัตตุกรณะ

ตัวอย่างเช่น

สฺวากฺขาโต ภควตา - พระธรรม อันพระผู้มีพระภาค

ธมฺโม [306] ตรัสไว้ดีแล้ว

อิทำ วิเสสนกรณำ -

วิเสสกรณะ
ตัวอย่างเช่น
สาริปุตฺโตติ นาเมน - วิสฺสุโต [307] ปรากฏโดยนามว่า สารีบุตร

อิทำ เหตุกรณำ -
เหตุกรณะ
ตัวอย่างเช่น
อนฺเนน วสติ[308] ย่อมอยู่เพราะข้าว

อิทำ อิตฺถมฺภูตกรณำ -
อิตถัมภูตกรณะ
ตัวอย่างเช่น
ภินฺเนน สีเสน อาคโต [309] นางกาลี มีศีรษะแตกมาแล้ว

อิทำ สหตฺถกรณำ -
สหัตถกรณะ
ตัวอย่างเช่น
ภุญฺช ปุตฺเตหิ ขตฺติย [310] ข้าแต่กษัตริย์ ขอพระองค์จงเสวยพร้อมกับพระราชโอรส

อิทำ ปจฺจตฺตกรณำ -
ปัจจัตตกรณะ
ตัวอย่างเช่น
มณินา เม อตฺโถ[311] แก้วมณี เป็นที่ต้องการของเรา

อิทำ กมฺมกรณำ -
กัมมกรณะ
ตัวอย่างเช่น
สำวิภเชถ โน รชฺเชน[312] ขอพระองค์ จงแบ่งราชสมบัติแก่ข้าพระองค์ทั้งหลาย

อิทำ นิสฺสกฺกกรณำ -
นิสสักกกรณะ
ตัวอย่างเช่น
สุมุตฺตา มยำ เตน - พวกเรา หลุดพ้นแล้วจากพระ

มหาสมเณน[313] มหาสมณะนั้น

อิทำ ภุมฺมกรณำ -

ภุมมกรณะ

ตัวอย่างเช่น

เตน โข ปน สมเยน [314] ก็ในสมัยนั้นแล

ตทญฺญกรณำ -

ตทัญญกรณะ (กรณะในอรรถอื่นๆ นอกจากนั้น)

ตัวอย่างเช่น

ปกติยา อภิรูโป เป็นผู้มีรูปงดงามโดยปรกติ

เยภุยฺเยน จมฺเปยฺยกา - พราหมณ์และคฤหบดีทั้งหลายชาวเมืองจัมปา

พฺราหฺมณคหปติกา[315] โดยมากเข้าไปแล้ว (เพื่อเห็นพระผู้มีพระภาค)

เอวำ เอกาทสวิธำ กรณำ ภวติ.

การลงตติยาวิภัตติ ๑๑ อรรถ ด้วยประการฉะนี้.

[ตทัญญกรณะ]

ตำ ปน ตทญฺญกรณำ เภทิตำ อเนกวิธำ โหติ

สำหรับตติยาวิภัตติที่ลงในอรรถอื่นๆ จาก ๑๑ อรรถนั้น มีจำนวนมากมาย เช่น

นิปาตโยคกรณำ -

นิบาตโยคกรณะ(ลงตติยาวิภัตติท้ายศัพท์ที่สัมพันธ์เข้ากับนิบาต)

ตัวอย่างเช่น

วินา สทฺธมฺเมน เว้นด้วยพระสัทธรรม

ปฏิกฺเขปกรณำ -

ปฏิกเขปกรณะ(ลงตติยาวิภัตติท้ายศัพท์ที่สัมพันธ์เข้ากับศัพท์ที่มีอรรถปฏิเสธ)

ตัวอย่างเช่น

อลำ เม รชฺเชน พอละด้วยราชสมบัติแก่เรา

กุจฺฉิตงฺคกรณำ -

กุจฉิตังคกรณะ(ลงตติยาวิภัตติท้ายศัพท์ที่แสดงอวัยวะที่น่ารังเกียจ, อวัยวะที่พิการ)

ตัวอย่างเช่น

จกฺขุนา กาโณ บอดด้วยตา

กฺริยาปวคฺคกรณำ

กิริยาปวัคคกรณะ(ลงตติยาวิภัตติท้ายศัพท์ที่แสดงความเร็วของกิริยา)

ตัวอย่างเช่น

เอกาเหเนว วิหารึ - ให้สร้างวิหารเสร็จโดยวันเดียวเท่านั้น

การาเปสิ

กาลทฺธานกรณึ -

กาลัทธานกรณะ(ลงตติยาวิภัตติท้ายศัพท์ที่แสดงกาลเวลาและระยะทาง)

ตัวอย่างเช่น

กาเลน ธมฺมสากจฺฉา การสนทนาธรรมตามกาล

โยชเนน ธาวติ วิ่งไปโดยโยชน์

มณฺฑิตุสฺสุกฺกกรณึ -

มัณฑิตุสสุกกกรณ(ลงตติยาวิภัตติท้ายศัพท์ที่สัมพันธ์เข้ากับศัพท์ที่มีความหมายว่า ผ่องใส และความพยายาม)

ตัวอย่างเช่น

ญาเณน ปสนฺโน ผ่องใสด้วยญาณ

ญาเณน อุสฺสุกฺโก เพียรพยายามด้วยญาณ

สหาทิโยคกรณึ -

สหาทิโยคกรณะ(ลงตติยาวิภัตติท้ายศัพท์ที่สัมพันธ์เข้ากับ สห ศัพท์เป็นต้น)

ตัวอย่างเช่น

ปุตฺเตน สห พร้อมกับบุตร

ปุพฺพสทิสสมูนกลหนิปุณมิสฺสกสขิลาทิโยคกรณึ -

ปุพพสทิส...โยคกรณะ[ลงตติยาวิภัตติท้ายศัพท์สัมพันธ์เข้ากับศัพท์มี ปุพฺพ (ก่อน), สทิส (เหมือน), สม (เสมอ), อูน (หย่อน), กลห (ทะเลาะ), นิปุณ (ละเอียด), มิสฺสก (ระคน), สขิล (อ่อน) เป็นต้น]

ตัวอย่างเช่น

มาเสน ปุพฺโพ, ปิตรา สทิโส, มาตรา สโม, กหาปเณน อูโน, อสินา กลโห, วาจาย นิปุโณ, คุเฬน มิสฺสโก, วาจาย สขิโล.

อโยคกรณึ -

อโยคกรณะ(ลงตติยาวิภัตติท้ายศัพท์ ปุพฺพ, สทิส, สม, อูน, กลห, นิปุณ, มิสฺสก, สขิล เป็นต้นซึ่งไม่ต้องมี ศัพท์อื่นเป็นเงื่อนไขในการลง®)

ตัวอย่างเช่น

มาเสน ปุพฺเพน[๒] อันบุคคลผู้ก่อนโดยเดือน

เอวมเนกวิธํ ตทญฺญกรณํ โหตีติ ทฏฺฐพฺพํ.

พึงทราบการลงตติยาวิภัตติในอรรถอื่นๆ จาก ๑๑ อรรถนั้นที่มีจำนวนมากมาย อย่างนี้แล.

๖๖๓. สงฺขฺยาลิงฺคตฺถาวิกรณตฺถมุปฺปตฺติ วิภตฺตีนํ.

อุปฺปตฺติ อ. การลง **วิภตฺตีนํ** ซึ่งวิภัตติ ท. **โหติ** ย่อมมี **สงฺขฺยา- ลิงฺคตฺถาวิกรณตฺถํ** เพื่อแสดงอรรถวจนะและอรรถของ ลิงค์ให้ปรากฏ.

สงฺขฺยาวิกรณตฺถํ ลิงฺคตฺถาวิกรณตฺถญฺจ วิภตฺตีนมุปฺปตฺติ โหติ.

การลงวิภัตติมีประโยชน์แสดงอรรถของวจนะและอรรถของลิงค์ให้ปรากฏ.

ตัวอย่างเช่น

ปุริโส ติฏฺฐติ บุรุษยืน

ปุริสา ติฏฺฐนฺติ บุรุษทั้งหลายยืน

เอกํ, เทฺว, ตีณิ หนึ่ง สอง สาม

๖๖๔. เอกมฺหิ เอกวจนํ.

อตฺเถ ครั้นเมื่อเนื้อความ **เอกมฺหิ** อันเป็นสิ่งเดียว **ปณฺฑิเตน** อันบัณฑิต **วตฺตพฺเพ** ประสงค์จะระบุถึง **เอกวจนํ** อ. เอก-วจนะ **โหติ** ย่อมลง

เอกมฺหิ อตฺเถ วตฺตพฺเพ เอกวจนํ โหติ.

เมื่อมีความประสงค์จะระบุถึงสิ่งเดียว ให้ลงวิภัตติฝ่ายเอกวจนะ.

ตัวอย่างเช่น

อิตฺถี หญิงหนึ่งคน

ปุริโส ชายหนึ่งคน

จิตฺตํ จิตหนึ่งดวง

๖๖๕. เอกมฺหิ วิย พหุมฺหิปิ.

พหุมฺหิปิ ครั้นเมื่อเนื้อความจำนวนมาก **ปณฺฑิเตน** อัน บัณฑิต **วตฺตพฺเพ** ประสงค์จะระบุถึง **เอกมฺหิ วิย** ราวกะว่า เป็นเนื้อความเดียว **เอกวจนํ** อ. เอกวจนะ **โหติ** ย่อมลง.

เอกสฺมึ อตฺเถ วิย พหุมฺหิปิ อตฺเถ วตฺตพฺเพ เอกวจนํ โหติ.

เมื่อมีความประสงค์จะระบุถึงเนื้อความที่มีจำนวนมากให้เป็นดุจหมู่เดียวกัน ให้ลงวิภัตติฝ่ายเอกวจนะได้.

ตัวอย่างเช่น

สา เสนา มหตี อาสิ [316]	กองทัพนั้น มีขนาดใหญ่
พหุชฺชโน ปสนฺโนสิ [317]	ชนจำนวนมาก เป็นผู้เลื่อมใส
มหาชโน	มหาชน
ภิกฺขุสงฺโฆ	หมู่ภิกษุ
มจฺฉฆฏา	ฝูงปลา

๖๖๖. พหุมฺหิ พหุวจนํ.

อตฺเถ ครั้นเมื่อเนื้อความ **พหุมฺหิ** อันมีจำนวนมาก **ปณฺฑิเตน** อันบัณฑิต **วตฺตพฺเพ** ประสงค์จะระบุถึง **พหุวจนํ** อ. พหุวจนะ **โหติ** ย่อมลง.

พหุมฺหิ อตฺเถ วตฺตพฺเพ พหุวจนํ โหติ.

เมื่อมีความประสงค์จะระบุถึงเนื้อความมาก ให้ลงวิภัตติฝ่ายพหุวจนะ

ตัวอย่างเช่น

อิตฺถิโย	หญิงหลายคน
ปุริสา	บุรุษหลายคน
จิตฺตานิ	จิตหลายดวง

๖๖๗. พหุมฺหิ วิย เอกมฺหิปิ.

เอกมฺหิปิ ครั้นเมื่อเนื้อความเดียว **ปณฺฑิเตน** อันบัณฑิต **วตฺตพฺเพ** ประสงค์จะระบุถึง **พหุมฺหิ วิย** ราวกะว่าเป็นเนื้อ ความจำนวนมาก **พหุวจนํ** อ. พหุวจนะ **โหติ** ย่อมลง.

พหุมฺหิ อตฺเถ วิย เอกมฺหิปิ อตฺเถ วตฺตพฺเพ พหุวจนํ โหติ

เมื่อมีความประสงค์จะแสดงเนื้อความที่มีสิ่งเดียวให้เป็นดุจมีจำนวนมาก ให้ลง วิภัตติฝ่ายพหุวจนะได้

ตัวอย่างเช่น

อปฺปจฺจยา ธมฺมา[318] สภาวธรรมที่ไร้ปัจจัยปรุงแต่ง

๖๖๘. สมุทายชาตินิสฺสเยกตฺตลกฺขเณเสฺวกวจนํ.

สมุทายชาตินิสฺสเยกตฺตลกฺขเณสุ ครั้นเมื่อหมู่และชาติและ ที่อาศัยและลักษณะที่เหมือนกัน ท. **ปณฺฑิเตน** อันบัณฑิต **วตฺตพฺเพ** ประสงค์จะระบุถึง **เอกวจนํ** อ. เอกวจนะ **โหติ** ย่อมลง.

สมุทาเย ชาติยํ นิสฺสยวเสโนปจาริตนิสฺสิเต เอกตฺตลกฺขเณ จ เอกวจนํ โหติ.

ลงเอกวจนะในฐานะ ๔ ประการคือ

๑. ในฐานะที่ระบุถึงหมู่

๒. ในฐานะที่ระบุถึงชาติ

๓. ในฐานะที่เพ่งถึงที่อาศัย

๔. ในฐานะที่ระบุถึงสิ่งที่มีจำนวนมากแต่มีลักษณะเหมือนกัน

สมุทาเย ตาว—

ลำดับแรก ในฐานะที่ระบุถึงหมู่[๑]

ตัวอย่างเช่น

เทวสฺโฆ	หมู่แห่งเทวดา
สพฺโพ ชโน	ชนทั้งปวง

ชาติยํ—

ในฐานะที่ระบุถึงชาติ[๒]

ตัวอย่างเช่น

สญฺจิจฺจ ปาโณ[๓] ชีวิตา น - โวโรเปตพฺโพ[319]	ไม่พึงจงใจฆ่าสัตว์จากชีวิต
สสฺโส สมฺปนฺโน	ข้าวกล้าอุดมสมบูรณ์

นิสฺสยวเสโนปจาริตนิสฺสิเต-

ในฐานะที่เพ่งถึงที่อาศัย[๒]

ตัวอย่างเช่น

สาวตฺถิ[๓] สทฺธา อโหสิ - ปสนฺนา	ชาวเมืองสาวัตถี มีศรัทธา เลื่อมใส
อยํ ภนฺเต นาฬนฺทา - อิทฺธา เจว ผีตา จ - พหุชนา อากิณฺณมนุสฺสา - ภควติ อภิปฺปสนฺนา[320]	ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ เมืองนาฬันทานี้ มั่งคั่ง กว้างขวาง มีชนมาก มีประชาชน พลุกพล่าน เลื่อมใสในพระผู้มีพระภาค

สาวตฺถิวาสิโน สทฺธา ปสนฺนา อเหสุนฺติอาทินา อตฺโถ โยเชตพฺโพ.
ตัวอย่างข้างต้นนี้ พึงประกอบความหมายโดยนัยว่า

สาวตฺถิวาสิโน สทฺธา - ชาวเมืองสาวัตถี ได้มีศรัทธา
ปสนฺนา อเหสุ เลื่อมใส

เอกตฺตลกฺขเณ—
ในฐานะที่ระบุถึงสิ่งที่มีจำนวนมากแต่มีลักษณะเหมือนกัน[๔]
ตัวอย่างเช่น

กุสลากุสลำ กุศลและอกุศล
สมถวิปสฺสนำ สมถะและวิปัสสนา
ติลกฺขณำ ไตรลักษณ์
จุตูปปาโต จุติและอุปัติ
อาคติคติ [321] การมาและการไป

[พหุวจนะ ๑๕ ประการ]

๖๖๙. พหุมฺหิ สมุทาเย พหุวจนำ.

สมุทาเย ครั้นเมื่อหมู่ **พหุมฺหิ** หลายๆ หมู่ **ปณฺฑิเตน** อัน-บัณฑิต **วตฺตพฺเพ** ประสงค์จะระบุถึง **พหุวจนำ** อ. พหุวจนะ **โหติ** ย่อมลง.

พหูสุ สมุทาเยสุ พหุวจนำ โหติ.
ลงพหุวจนะในฐานะที่ระบุถึงหมู่หลายๆ

ตัวอย่างเช่น

ปูชิตา ญาติสำเฆหิ [322] อันหมู่ญาติบูชาแล้ว
เทวกายา สมาคตา[323] หมู่เทพเจ้า มาประชุมกันแล้ว
สฏฺเฐเต เทวนิกายา[324] หมู่เทพ ๖๐ หมู่เหล่านั้น

๖๗๐. กฺวจิ ชาติอตฺตครูสุ จ.

ชาติอตฺตครูสุ ครั้นเมื่อสิ่งที่เป็นประเภทเดียวกันและการ-ยกย่องตนเองและการแสดงความเคารพผู้อื่น ท. **ปณฺฑิเตน** อันบัณฑิต **วตฺตพฺเพ** ประสงค์จะระบุถึง **พหุวจนำ** อ. พหุวจนะ **โหติ จ** ย่อมลงด้วย **กฺวจิ** ในบางที่.

ชาติอตฺตครูสุ จ กฺวจิ พหุวจนํ โหติ.

บางครั้ง ลงพหุวจนะ ในฐานะดังนี้คือ

๑. ในฐานะที่เพ่งถึงชาติ (สิ่งที่เป็นประเภทเดียวกัน)

๒. ในฐานะที่ยกย่องตนเอง

๓. ในฐานะที่แสดงความเคารพผู้อื่น

[เพ่งถึงชาติ]

ตัวอย่างเช่น

สมิทฺธา ยวา,	ข้าวบาร์เลย์บริบูรณ์
สมิทฺโธ ยโว	ใช้เป็นรูปเอกวจนะว่า ยโว บ้างก็ได้
สมฺปนฺนา วีหโย	ข้าวเปลือกสมบูรณ์
สมฺปนฺโน วีหิ	ใช้เป็นเอกวจนะว่า วีหิ บ้างก็ได้

[ยกย่องตนเอง]

ตัวอย่างเช่น

อมฺหากํ ปกติ	เป็นปรกติของเรา
มม ปกติ	ใช้เป็นเอกวจนะว่า มม บ้างก็ได้

[ยกย่องผู้อื่น]

ตัวอย่างเช่น

อพฺภาคตานา'สนกํ -	ข้าพเจ้า ได้ถวายแล้วซึ่งอาสนะ
อทาสึ [325]	แก่ภิกษุมาถึงแล้ว
อหํ อตฺตโน สนฺติกํ	หมายความว่า ข้าพเจ้า ได้ถวายแล้ว
อาคตสฺส ภิกฺขุโน อาสนํ	ซึ่งอาสนะแก่ภิกษุ รูปหนึ่ง ผู้มาแล้ว
อทาสินฺ"ติ อตฺโถ	สู่สำนักของตน[๑]

๖๗๑. อปริจฺเฉทมาติกานุสนฺธินยปุจฺฉานุสนฺธินยปุจฺฉาสภาค - ปุถุจิตฺตสมาโยคปุถุอารมฺมณตนฺนิวาส ตำปุตฺเตกาภิธาน - ตนฺนิสฺสิตาเปกฺขารมฺมณ กิจฺจเภเทสุ จ.

อปริจฺเฉเท มาติกานุสนฺธินเย ปุจฺฉานุสนฺธินเย ปุจฺฉาสภาเค ปุถุจิตฺตสมาโยเค ปุถุอารมฺมเณ ตนฺนิวาเส ตำปุตฺเต เอกาภิธาเน ตนฺนิสฺสิตาเปกฺเข อารมฺมณเภเท กิจฺจเภเท จ พหุวจนํ โหติ.

และยังลงพหุวจนะใน ๑๑ ฐานะดังต่อไปนี้อีกคือ

๑. ในฐานะที่ยังไม่จำกัดความหมายโดยเจาะจง
๒. ในฐานะที่แสดงการเชื่อมมาติกา (หัวข้อ)
๓. ในฐานะที่แสดงคำตอบของคำถามที่เป็นพหุวจนะ
๔. ในฐานะที่แสดงคำถามที่มีลักษณะเดียวกันกับคำถามแรก
๕. ในฐานะที่เกี่ยวข้องกับจิตหลายดวงและอารมณ์หลายประเภท
๖. ในฐานะที่แสดงสถานที่อยู่ของคนจำนวนมาก
๗. ในฐานะที่เป็นคนของมหาชน (คนที่ได้รับการยกย่องจากคนจำนวนมาก)
๘. ในฐานะที่กล่าวรวมสิ่งอื่นเข้าด้วยกัน
๙. ในฐานะที่มุ่งถึงสิ่งหลายอย่างที่อาศัยอยู่ในที่นั้น
๑๐. ในฐานะที่ถูกจำแนกไว้ตามประเภทของอารมณ์
๑๑. ในฐานะที่ถูกจำแนกไว้ตามประเภทของกิจ (หน้าที่)

[คำอธิบายพร้อมตัวอย่าง]

อปริจฺเฉท ตาว—

ลำดับแรก ในฐานะที่ยังไม่จำกัดความหมายโดยเจาะจง

ตัวอย่างเช่น

อปฺปจฺจยา ธมฺมา สภาวธรรมที่ไร้ปัจจัยปรุงแต่ง

อสงฺขตา ธมฺมา[326] สภาวธรรมที่ปราศจากเครื่องปรุงแต่ง

อนิยมิตสงฺขฺยาวเสน พหุวจนํ วา เอตฺ.

อีกนัยหนึ่ง ลงพหุวจนะด้วยอำนาจ ของพจน์ที่ยังไม่แน่นอน๑.

มาติกานุสนฺธินเย—

ในฐานะที่แสดงการเชื่อมมาติกา (หัวข้อ)๒

ตัวอย่างเช่น

กตเม ธมฺมา อปฺปจฺจยา[326] อัปปัจจยธรรมมีอะไรบ้าง๑

ปุจฺฉานุสนฺธินเย—

ในฐานะที่แสดงคำตอบคำถามที่เป็นพหุวจนะ๒

ตัวอย่างเช่น

อิเม ธมฺมา๓ อปฺปจฺจยา[327] ธรรมนี้ ชื่อว่าอัปปัจจยธรรม

ปุจฺฉาสภาเค—

ในฐานะที่แสดงคำถามที่มีลักษณะเดียวกันกับคำถามแรก[๔]

ตัวอย่างเช่น

กตเม ธมฺมา โนปรามาสา,- ____ธรรมเหล่าไหน ไม่ชื่อว่าปรามาส

เต ธมฺเมฐเปตฺวา อวเสสา - ยกเว้นธรรมคือทิฏฐินั้นแล้ว ธรรม

กุสลากุสลาพฺยากตา ธมฺมา[๕] ที่เหลือไม่ว่าจะเป็นกุศล, อกุศลหรือ อัพยากฤต ไม่ชื่อว่าปรามาส

ปุถุจิตฺตสมาโยเค ปุถฺวารมฺมเณ—

ในฐานะที่เกี่ยวข้องกับจิตหลายดวงและ อารมณ์หลายประเภท[๖]

ตัวอย่างเช่น

อตฺถิ ภิกฺขเว อญฺเญว - ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ธรรมเหล่าอื่นที่ลึกซึ้ง

ธมฺมา[๑]**คมฺภีรา ทุทฺทสา**[328] เห็นได้ยาก มีอยู่นั่นเทียว

ตนฺนิวาเส—

ในฐานะที่แสดงสถานที่อยู่ของคนจำนวนมาก[๒]

ตัวอย่างเช่น

สกฺเกสุ[๓] **วิหรติ** [329] ประทับอยู่ในแคว้นสักกะ

ตมฺปุตฺเต—

ในฐานะที่เป็นคนของมหาชน[๔]

ตัวอย่างเช่น

สนฺติ ปุตฺตา[๕] **วิเทหานำ** [330] พระราชบุตรพระนามว่าทีฆาวุ ผู้ยังแว่นแคว้นของชาววิเทหะให้รุ่งเรือง มีอยู่

เอกาภิธาเน—

ในฐานะที่กล่าวรวมสิ่งอื่นเข้าด้วยกัน[๑]

ตัวอย่างเช่น

คจฺฉถ ตุมฺเห สาริปุตฺตา[๒] สารีบุตรและโมคคัลลานะทั้งหลาย พวกท่านจงไป

เอถ พฺยคฺฆา นิวตฺตโวฺห[๓] แน่ะราชสีห์และเสือโคร่ง จงมาเถิด เชิญท่านทั้งสองจงกลับเข้าไปสู่ป่าใหญ่

ตนฺนิสฺสิตาเปกฺเข—

ในฐานะที่มุ่งถึงสิ่งหลายอย่างที่อาศัยอยู่ในที่นั้น[๔]

ตัวอย่างเช่น

มญฺจา[๕] อุกฺกุฏฺฐึ กโรนฺติ เตียงทั้งหลาย ย่อมส่งเสียง

อารมฺมณเภเท— ในฐานะที่ถูกจำแนกไว้ตามประเภทของอารมณ์[๑]

ตัวอย่างเช่น

จตฺตาโร สติปฏฺฐานา[๒] สติปัฏฐาน ๔

กิจฺจเภเท—

ในฐานะที่ถูกจำแนกไว้ตามประเภทของกิจ (หน้าที่)[๓]

ตัวอย่างเช่น

จตฺตาโร สมฺมปฺปธานา[๔] สัมมัปปธาน ๔

[วิปัลลาส ๖ ประเภท]

๖๗๒. ลิงฺควิภตฺติวจนกาลปุริสกฺขรานํ วิปลฺลาโส.

วิปลฺลาโส อ. วิปัลลาส **ลิงฺควิภตฺติวจนกาลปุริสกฺขรานํ** แห่งลิงค์, วิภัตติ, วจนะ, กาล, บุรุษ และอักขระ ท. **โหติ** ย่อมมี.

อิมสฺมึ ปาวจเน กตฺถจิ ลิงฺควิปลฺลาโส วิภตฺติวิปลฺลาโส วจนวิปลฺลาโส กาลวิปลฺลาโส ปุริสวิปลฺลาโส อกฺขรวิปลฺลาโสติ ฉพฺพิโธ วิปลฺลาโส ภวติ.

บางแห่งในพระพุทธพจน์ มีวิปัลลาส ๖ ประเภทคือ ลิงควิปัลลาส, วิภัตติวิปัลลาส วจนวิปัลลาส, กาลวิปัลลาส, ปุริสวิปัลลาส และอักขรวิปัลลาส.

[ลิงค์วิปัลลาส]

ตตฺถ ลิงฺควิปลฺลาโส ตาว—

บรรดา ๖ ประเภทเหล่านั้น:-

ลำดับแรก ลิงควิปัลลาส (ถ้อยคำที่มีลิงค์ไม่ตรงกับลิงค์ที่ใช้ในไวยากรณ์)

ตัวอย่างเช่น

สิวิ ปุตฺตานิ จาวฺหย ข้าแต่พระเวสสันดรผู้เป็นเจ้าแห่งกรุงสีพี ขอพระองค์จงเรียกราชโอรสทั้งหลายด้วย

เอวํ ธมฺมานิ สุตฺวาน, - เหล่าบัณฑิต ฟังธรรมทั้งหลายอย่างนี้แล้ว

วิปฺปสีทนฺติ ปณฺฑิตา [331] ย่อมผ่องใสอย่างยิ่ง

[วิภัตติวิปัลลาส]

วิภตฺติวิปลฺลาโส อเนเกหิ ลกฺขเณหิ วิภาวิโตว. เอวํ สนฺเตปิ® สมฺมุยฺหิตพฺพฏฺฐาเน โสตูนมสมฺโมหตฺถํ ปุน วิเสสโต วิภตฺติวิปลฺลาสํ กถยาม. เสยฺยถิทํ ?

สำหรับวิภัตติวิปัลลาส (ถ้อยคำที่มีวิภัตติไม่ตรงกับวิภัตติที่ใช้ในไวยากรณ์) ข้าพเจ้าได้แสดงไว้แล้วด้วยสูตรเป็นจำนวนมาก. จะอย่างไรก็ตาม เพื่อไม่ให้นักศึกษา เกิดความสับสนในฐานะที่อาจจะก่อให้เกิดความสับสน ข้าพเจ้าจะขอแสดงเรื่องวิภัตติ -วิปัลลาสซ้ำอีกเป็นกรณีพิเศษ.

อยํ ทุติยตฺเถ จตุตฺถี-
จตุตถีวิภัตติในอรรถทุติยาวิภัตติ

ตัวอย่างเช่น

อยํ ปุริโส มม อตฺถกาโม, - บุรุษใดจับเราแล้ว นำไปสู่สระน้ำ
โย มํ คเหตฺวาน ทกาย เนติ[332] บุรุษนั้นเป็นผู้หวังประโยชน์ต่อเรา

อปฺโป สคฺคาย คจฺฉติ[333] สัตว์จำนวนน้อย ไปสู่สวรรค์

ทกํ เนติ, สคฺคํ คจฺฉตีติ อตฺโถ สมฺปฏิปาเทตพฺโพ.
ความหมายก็คือ ย่อมนำไปสู่สระน้ำ, ย่อมไปสู่สวรรค์.

อยํ ตติยตฺเถ จตุตฺถี -
จตุตถีวิภัตติในอรรถตติยาวิภัตติ

ตัวอย่างเช่น

อสกฺกตา จสฺม ธนญฺชยาย[334] พวกเราเป็นผู้อันพระเจ้าธนัญชัย
ธนญฺชเยนาติ อตฺโถ ไม่สักการะแล้ว บทว่า ธนญฺชยาย
มีความหมายเท่ากับบทว่า ธนญฺชเยน
(อันพระเจ้าธนัญชัย)

อยมฺปิ ตติยตฺเถ จตุตฺถี -
จตุตถีวิภัตติในอรรถตติยาวิภัตติ

ตัวอย่างเช่น

ปุญฺญาย สุคตึ ยนฺติ, - ย่อมไป สู่สุคติเพราะบุญ, ย่อมประสบ
จาคาย วิปุลํ ธนํ ซึ่งทรัพย์อันไพบูลย์เพราะการเสียสละ

ปุญฺเญน จาเคนาติ อตฺโถ บทว่า ปุญญาย, จาคาย มีความหมาย
เท่ากับบทว่า ปุญฺเญน, จาเคน

โส จ โข ปุญฺเญน เหตุภูเตน, จาเคน เหตุภูเตนาติ เหตุตฺถวเสเนว เวทิตพฺโพ. ตตฺถ จ ปุญญายาติ อิทํ นปุสกรูปํ, น อิตฺถิลิงฺครูปํ, จาคายาติ อิทํ ปน ปุลฺลิงฺครูปํ.

ก็อรรถตติยาวิภัตติในตัวอย่างนั้น พึงทราบโดยความเป็นอรรถเหตุนั่นเทียว อย่างนี้ว่า "เพราะบุญอันเป็นเหตุ, เพราะจาคะเป็นเหตุ".

ก็บรรดาบทเหล่านั้น:-

บทว่า **ปุญญาย** เป็นนปุงสกลิงค์, ไม่ใช่อิตถีลิงค์

บทว่า **จาคาย** เป็นปุงลิงค์

ครู ปน “ปุญญาย จาคายา”ติ อิทํ ปททฺวยํ อิตฺถิลิงฺคอาปจฺจยนฺตํ ปญฺจมิยนฺตญฺจ อิจฺฉนฺติ. เอวญฺหิ สติ “ทกาย เนติ, อปฺโป สคฺคาย คจฺฉติ, อสกฺกตา จสฺม ธนญฺชยายา”ติ เอตฺถาปิ “ทกาย สคฺคาย ธนญฺชยายา”ติ ปทตฺตยมฺปิ อิตฺถิลิงฺคํ อาปจฺจยนฺตํ สิยา.

จะอย่างไรก็ตาม ยังมีอาจารย์บางท่าน มีความเห็นว่า "บทว่า **ปุญญาย** และ **จาคาย** เป็นศัพท์อิตถีลิงค์ อาการันต์ ปัญจมีวิภัตติ. ก็เมื่อเป็นเช่นนี้ แม้บททั้ง ๓ คือ ทกาย, สคฺคาย, ธนญฺชยาย ในตัวอย่างนี้ว่า

ทกาย เนติ นำไปสู่สระน้ำ
อปฺโป สคฺคาย คจฺฉติ สัตว์จำนวนน้อย ไปสู่สวรรค์
อสกฺกตา จสฺม ธนญฺชยาย เป็นผู้อันพระเจ้าธนัญชัย ไม่สักการะแล้ว

ศัพท์เดิมของบทเหล่านี้ ก็จะต้องเป็นอิตถีลิงค์ อาการันต์ด้วยเช่นกัน.

น เหตํ อิตฺถิลิงฺคํ, น จ อาปจฺจยนฺตํ สิยา, อถ โข ยถากฺกมํ นปุสกลิงฺคปุลฺลิงฺคํ จตุตฺเถกวจนสฺส อายาเทเสน สมฺภูตรูปํ โสตูนํ อติวิมฺหาปนกรํ สทฺทสตฺเถหิ อสาธารณํ สาสเน อจฺฉริยพฺภูตรูปํ.

ก็ศัพท์ทั้ง ๓ นั้นไม่ใช่ศัพท์อิตถีลิงค์, ทั้งไม่ได้เป็นศัพท์ที่มี อาการันต์เป็นที่สุด, อันที่จริง ศัพท์แรกเป็นนปุงสกลิงค์, ๒ ศัพท์ที่เหลือเป็นปุงลิงค์ สำเร็จรูปมาจากการแปลง ส จตุตถีวิภัตติ เอกวจนะ เป็น อาย เป็นรูปศัพท์ที่ก่อให้เกิดความสงสัยแก่เหล่านักศึกษา เป็นอย่างมากทั้งไม่มีใช้ในคัมภีร์ไวยากรณ์สันสกฤต สำหรับในคัมภีร์ทางฝ่ายพระพุทธ ศาสนาถือว่าเป็นรูปศัพท์พิเศษน่าอัศจรรย์.

ตถา หิ สทฺทสตฺถนยนิสฺสิตํ “นโม พุทฺธายา”ติ จตุตฺถีรูปํ สาสนํ ปตฺวา “นโม พุทฺธสฺสา”ติ รูปเมว ภวติ

จริงอย่างนั้น ตามมติของคัมภีร์ไวยากรณ์สันสกฤต รูปศัพท์ที่ลงท้ายด้วย จตุตถี-วิภัตติ จะต้องแปลง ส เป็น อาย เช่น **นโม พุทฺธาย**, แต่เมื่อนำรูปศัพท์เหล่านั้นมาใช้ใน คัมภีร์ทางฝ่ายพระศาสนา จะต้องใช้เป็นรูปว่า **นโม พุทฺธสฺส**[335] เท่านั้น.

อฏฺฐกถาจริยาปิ ปาฬิอนุรูปํ เอตาทิสํ รูปเมว สทฺทรจนาวิสเยฐเปนฺติ, “นโม พุทฺธายา”ติ รูปสทิสํ ปน รูปํ สาสนสฺมึ ตทตฺถตฺถมตฺถวิภตฺติวิปลฺลาเสเยว ทิสฺสติ, น ทานนโมโยคาทีสูติ

แม้ในการประพันธ์ศัพท์ พระอรรถกถาจารย์ทั้งหลาย ก็จะใช้รูปว่า พุทฺธสฺส โดยคล้อยตามพระบาลีนั่นเทียว. ส่วนรูปที่มีการแปลง ส เป็น อาย เหมือนรูปว่า พุทฺธาย ในข้อความว่า นโม พุทฺธาย นั้น ในคัมภีร์พระศาสนา จะใช้เฉพาะในกรณีดังนี้คือ

๑. ในกรณีที่เป็นตทัตถสัมปทาน
๒. ในกรณีที่เป็นตุมัตถสัมปทาน
๓. ในกรณีที่เป็นวิภัตติวิปัลลาส

แต่ในกรณีที่มีความเกี่ยวข้องกับกิริยาการให้และในกรณีที่มีความเกี่ยวข้องกับ นโม ศัพท์เป็นต้น จะไม่ใช้รูปที่แปลงเป็น อาย แต่อย่างใด

อยมตฺโถ เหฏฺฐา วิตฺถารโต วิภาวิโตว.
เกี่ยวกับเรื่องนี้ ข้าพเจ้าได้แสดงไว้โดยพิสดารแล้วในปทมาลา

อยํ ปญฺจมิยตฺเถ จตุตฺถี
จตุตถีวิภัตติในอรรถปัญจมีวิภัตติ

ตัวอย่างเช่น

วิรมถายสฺมนฺโต มม -	แน่ะผู้มีอายุทั้งหลาย ขอพวกท่าน จงงดเว้น
วจนาย[336]	จากการกล่าวสอนข้าพเจ้า
มม วจนโตติ อตฺโถ	บทว่า วจนาย มีความหมายเท่ากับบทว่า วจนโต (จากการว่ากล่าวข้าพเจ้า)

[ลิงค์และหลักการใช้ มตฺต ศัพท์]

“ภิยฺโยโส มตฺตายา”ติ เอตฺถ ปน มตฺตสทฺโท นปุสกลิงฺโควิภตฺติวิปลฺลาสวเสน จตุตฺเถกวจนสฺส อายาเทสวเสน จ ปญฺจมิยตฺเถ จตุตฺถี.

สำหรับ **มตฺต** ศัพท์ในคำว่า **ภิยฺโยโส มตฺตาย**[337] นี้เป็นนปุงสกลิงค์แน่นอน โดยลง จตุตถีวิภัตติในอรรถปัญจมีวิภัตติ โดยความเป็นวิภัตติวิปัลลาส หลังจากนั้นแปลง ส จตุตถีวิภัตตินั้นเป็น อาย.

ยทิ “มตฺตาสุขปริจฺจาคา”ติ เอตฺถ วิย อิตฺถิลิงฺโค, ตทา ปญฺจมิยตฺเถเยว ปญฺจมีติ วิภตฺติวิปริณาม กิจฺจ นตฺถิ.

แต่ถ้าใช้ **มตฺต** ศัพท์ เป็นศัพท์อิตถีลิงค์

ดังตัวอย่างว่า

มตฺตาสุขปริจฺจาคา[338]

เพราะสละสุขเพียงเล็กน้อย

ในกรณีเช่นนี้ ก็ไม่มีความจำเป็นที่จะต้องเปลี่ยนจตุตถีวิภัตติเป็นปัญจมีวิภตติ แต่อย่างใด ให้ลงปัญจมีวิภัตติในอรรถปัญจมีวิภัตติเช่นเดิม.

“มตฺตายา”ติ เอตสฺส ปญฺจมิยตฺถตา “ติณา ภิยฺโย น มญฺญตี”ติ เอตฺถ วิย ภิยฺยสทฺท-โยคโต ปากฏาว, ภิยฺโยโส มตฺตาย, มตฺตโต ภิยฺโยติ อตฺโถ.

อนึ่ง การที่ทราบได้ว่า บทว่า **มตฺตาย** เป็นบทที่ลงจตุตถีวิภัตติในอรรถปัญจมี เพราะมีความเกี่ยวข้องกับ ภิยฺย ศัพท์ เหมือนบทว่า ติณา ในตัวอย่างว่า

ติณา ภิยฺโย น มญฺญติ [339]

ไม่ใส่ใจ...ยิ่งไปกว่าหญ้า

ดังนั้น บทว่า **ภิยฺโยโส มตฺตาย** จึงมีความหมายว่า “โดยยิ่งกว่าประมาณ”.

อิติ ปญฺจมิยตฺถ ญตฺวา ตติยตฺถวเสน อตฺโถ สมฺปฏิปาเทตพฺโพ “อติเรกปฺ-ปมาเณนา”ติ.

ครั้นทราบอรรถปัญจมีวิภัตติอย่างนี้แล้ว แม้ความหมายที่เป็นอรรถตติยาวิภัตติ ก็พึงทราบว่ามีได้ โดยแปลว่า “โดยประมาณอันยิ่ง”.

อยำ ฉฏฺฐิยตฺเถ จตุตฺถี -

จตุตถีวิภัตติในอรรถฉัฏฐีวิภัตติ

ตัวอย่างเช่น

มหาคณาย ภตฺตา เม -	[ท้าวธตรัฏฐะ] ของเราผู้เป็นเสนาบดี
คณสฺส ภตฺตาติ อตฺโถ	เป็นเจ้าแห่งฝูงหงษ์จำนวนมาก
	บทว่า คณาย มีความหมายเท่ากับ
	บทว่า คณสฺส

อยำ สตฺตมิยตฺเถ จตุตฺถี

จตุตถีวิภัตติในอรรถสัตตมีวิภัตติ

ตัวอย่างเช่น

โก นุ โข ภนฺเต เหตุ, - ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ อะไรหนอเป็นเหตุ
โก ปจฺจโย ภควโต - อะไรเป็นปัจจัยในการกระทำการแย้มให้
สิตสฺส ปาตุกมฺมาย[340] ปรากฏของพระผู้มีพระภาค
สิตสฺส ปาตุกรเณติ อตฺโถ บทว่า ปาตุกมฺมาย มีความหมายเท่ากับ บทว่า ปาตุกรเณ (ทำการแย้มให้ปรากฏ)

ฉฏฺฐิยตฺเถ วา จตุตฺถี
[อีกอย่างหนึ่ง] ลงจตุตถีวิภัตติในอรรถฉัฏฐีวิภัตติ
ตัวอย่างเช่น
สิตปาตุกมฺมสฺส โก เหตุ - อะไรเป็นเหตุ อะไรเป็นปัจจัยแห่งการ
โก ปจฺจโย กระทำการแย้มให้ปรากฏ

อยํ อจฺจนฺตสโยคทุติยตฺเถ
จตุตถีวิภัตติในอรรถทุติยาวิภัตติที่เป็นอัจจันตสังโยค
ตัวอย่างเช่น
สา นูน กปณา อมฺมา, - แม่มัทรีนั้น ทรงกันแสงอยู่ อย่างน่าสงสาร
จิรรตฺตาย รุจฺฉติ [๑] ตลอดราตรีอันยาวนาน
[จิรรตฺตายาติ] จิรรตฺตํ จิรกาลนฺติ หิ อตฺโถ บทว่า **จิรรตฺตาย** มีความหมายเท่ากับบทว่า จิรตฺตํ,จิรกาลํ (ตลอดราตรี อันยาวนานคือ ตลอดกาลนาน)

อิติ ปุนฺนปุสกลิงฺควเสน จตุตฺถกวจนสฺส อายาเทสสหิโต วิภตฺติวิปลฺลาโส วิเสสโต ทฏฺฐพฺโพ.
พึงทราบวิภัตติวิปัลลาสที่เกี่ยวกับการแปลง ส จตุตถีวิภัตติเป็น อาย ท้ายศัพท์ ปุงลิงค์และนปุงสกลิงค์เป็นกรณีพิเศษ ด้วยประการฉะนี้.

[นิบาตที่เลียนแบบนาม]

“มา อิติ กิราย. สมเมสฺสนฺติ จิราย สุพฺพตา. จิรสฺสํ วต ปสฺสามี”ติ อาทีสุ ปน กิรายาติ-อาทีนิ วิภตฺยนฺตปติรูปกานิ อพฺยยปทานีติ เวทิตพฺพานิ, น เหเตสุ วิภตฺติวิปลฺลาสนโย จินฺเตตพฺโพ กิรจิรสทฺทานํ อพฺยตฺตลิงฺคตฺตา.

ส่วนคำว่า **กิราย, จิราย**, **จิรสฺสํ** ในข้อความเป็นต้นว่า:-
มา อิติ กิราย[๒] อย่าเชื่อ เพราะได้ยินมาอย่างนี้
สมเมสฺสนฺติ จิราย - เป็นผู้ปฏิบัติดีตลอดกาลนาน จักเป็นผู้ถึง
สุพฺพตา[341] แดนสงบคือพระนิพพาน

จิรสฺสं วต ปสฺสามิ ข้าพเจ้าเห็นมานานแล้ว

ในตัวอย่างเหล่านี้ พึงทราบว่าเป็นอัพยยบท (นิบาต) ที่เลียนแบบคำนามที่มีวิภัตติ เป็นที่สุด, ในคำเหล่านั้น ไม่ควรคำนึงถึงหลักการของวิภัตติวิปัลลาส (ไม่เกี่ยวกับเรื่องของ วิภัตติวิปัลลาส) เพราะทั้ง กิร ศัพท์ และ จิร ศัพท์เป็นศัพท์ที่ไม่มีลิงค์.

วจนวิปลฺลาโส ยถา—

วจนวิปัลลาส

ตัวอย่างเช่น

> **นคา นคคฺเคสุ สุสัวิรูฬฺหา**
> **อุทคฺคเมเฆน นเวน สิตฺตา**
> **วิเวกกามสฺส อรณฺญสณฺญิโน**
> **ชเนติ ภิยฺโย อุสภสฺส กลฺยตํ.**[342]
>
> พฤกษชาติทั้งหลาย ที่งอกงามอยู่บนยอด- เขา เมื่อถูกน้ำฝนที่ตกใหม่ๆ ราด รดแล้ว ย่อมยังความรื่นรมย์ให้เกิดแก่ข้าพเจ้า ผู้มีนามว่าอุสภะ ผู้ปรารถนา ความวิเวก ผู้มีความชื่นชมในป่าเป็นอย่างยิ่ง[๑].

ชเนตีติ ชเนนฺติ. อยเมว วา ปาโฐ.

บทว่า **ชเนติ** มีความหมายเท่ากับบทว่า ชเนนฺติ.

อีกนัยหนึ่ง บทว่า **ชเนนฺติ** นั่นแหละเป็นปาฐะพระบาลี.

เอตฺเถเก วเทยฺยุ ยทิ "ชเนนฺตีติ พหุวจนปาฐนฺตรํ ทิสฺสติ, ตเทว ปมาณํ กตฺวา ชเนนฺติ ภิยฺโย อุสภสฺส กลฺยตนฺติ อฏฺฐกถาจริเยหิ วตฺตพฺพนฺ"ติ ?

เกี่ยวกับเรื่องนี้ อาจมีอาจารย์บางท่านท้วงว่า

"ถ้าพระบาลีบางแห่ง ใช้เป็นรูปพหุวจนะว่า ชเนนฺติ ไซร้ พระอรรถกถาจารย์ ทั้งหลาย ก็น่าจะยกปาฐะว่า “ชเนนฺติ” นั้นนั่นแหละมาทำเป็นบทตั้งในคัมภีร์อรรถกถาว่า ชเนนฺติ ภิยฺโย อุสภสฺส กลฺยตนฺติ."

สจฺจํ, เอวํ สนฺเตปิ “ชเนตี”ติ เอกวจนปาฐนฺตรสฺสปิ ทสฺสนโต ทุชฺชานตฺตา จ ปาฬิ-นยสฺส สทฺธมฺเม คารวเสน อิทํ อยุตฺตนฺติ อวตฺวา “ชเนนฺตี”ติ วจนวิปลฺลาสนโย อฏฺฐ-กถาจริเยหิ ทสฺสิโต.

ตอบ. แม้ว่าควรยกปาฐะที่มีรูปพหุวจนะขึ้นเป็นปาฐะก็จริง, แต่เนื่องจากปาฐะเดิม ที่ปรากฏรูปเป็นเอกวจนะว่า **ชเนติ** ก็มีปรากฏในฉบับอื่นอยู่ด้วยเหมือนกันอีกทั้งนัยแห่งพระ บาลีก็มีความซับซ้อน

เข้าใจได้ยาก ดังนั้น พระอรรถกถาจารย์ทั้งหลายจึงได้แสดงเป็นวจน วิปัลลาสนัยว่า **ชเนนฺติ** โดยไม่ได้วิจารณ์ว่า คำว่า ชเนติ นี้ เป็นคำที่ไม่เหมาะสม เพราะมี ความเคารพในพระสัทธรรมเป็นอย่างยิ่ง.

[วจนวิปัลลาส]

อยมฺปิ วจนวิปลฺลาโส -

วจนวิปัลลาส

ตัวอย่างเช่น

นชฺโช จ อนุปริยาติ -	แม่น้ำสายหนึ่ง ดารดาษด้วยดอกไม้
นานาปุปฺผทุมายุตา[343]	นานาพันธ์เวียนรอบ

ตตฺถ นชฺโชติ เอกา นที.[344]

บรรดาคำเหล่านั้น

บทว่า **นชฺโช** หมายถึงแม่น้ำสายหนึ่ง

[กาลวิปัลลาส]

กาลวิปลฺลาโส—

กาลวิปัลลาส

ตัวอย่างเช่น

ฉพฺพสฺสานิ นาม มุคฺคยูส-	พระโพธิสัตว์ หล่อเลี้ยงอัตตภาพด้วย
กุลตฺถยูสกลายยูสห-	มารตว่าฟายมือหนึ่งๆ แห่งน้ำถั่วเขียว
เรณุยูสาทีนำ ปสฏฺปสฏ-	น้ำถั่วแขก และถั่วราชมาสเป็นต้นตลอด
มตฺเตน ยาเปสฺสติ	๖ พรรษา

ตตฺถ ยาเปสฺสติ นามาติ นามสทฺทำ อาเนตฺวา สมฺพนฺโธ, นามสทฺทโยเคน หิ อนาคตสฺส วิย ปโยโค, ยาเปสิ อิจฺเจวตฺโถ.

ในตัวอย่างนี้ พึงนำเอานามศัพท์ มาสัมพันธ์เข้ากับบทกิริยาอย่างนี้ว่า ยาเปสฺสติ นาม**,** จริงอยู่ ประโยคที่ความหมายเป็นอดีตที่ประกอบกับนามศัพท์ ให้ใช้รูปกิริยา ของประโยคนั้นเป็นดุจรูปกิริยาที่เป็นอนาคต, ความหมายก็คือให้เป็นไปแล้ว.

[บุรุษวิปัลลาส]

ปุริสวิปลฺลาโส—

บุรุษวิปัลลาส

ตัวอย่างเช่น

ปุตฺตํ ลเภถ วรทำ [345] ขอให้ข้าพเจ้า พึงได้บุตรผู้ให้สิ่งที่ประเสริฐ

ตตฺถ ลเภถาติ ลเภยฺยำ.

ในบรรดาบทเหล่านั้น

บทว่า **ลเภถ** มีความหมายเท่ากับบทว่า ลเภยฺยำ

อปโร นโย มา ตฺวำ ภายิ มหาราช อิจฺจาทิ วิภตฺติปุริสวิปลฺลาโส

อีกนัยหนึ่งวิภัตติวิปัลลาสและปุริสวิปัลลาส

ตัวอย่างเช่น

มา ตฺวำ ภายิ มหาราช[346] ดูก่อนมหาบพิตร ขอพระองค์ อย่าหวั่นพระทัย

มา ภายสฺสูติ หิ อตฺโถ บทว่า ภายิ มีความหมายเท่ากับบทว่า ภายสฺสุ (อย่าทรงหวั่นพระทัย)

[อักขรวิปัลลาส]

อกฺขรวิปลฺลาโส ปาฬิยำ คาถาสุเยว ลพฺภติ, น จุณฺณิยปเทสุ, โส จ โข อิตฺถิลิงฺเค อิวณฺณวิสเยเยว.

อักขระวิปัลลาส จะพบได้เฉพาะในพระบาลีประเภทร้อยกรองเท่านั้น. ไม่พบใน พระบาลีประเภทร้อยแก้ว, อนึ่ง อักขรวิปัลลาสนั้น พบได้เฉพาะในศัพท์ที่เป็นอิตถีลิงค์ อิ การันต์ และ อี การันต์เท่านั้น.

อฏฺฐกถาสุ ปน กตฺถจิ จุณฺณิยปเทสุปิ ลพฺภติ.

ส่วนในอรรถกถา พบอักขรวิปัลลาสะในประเภทร้อยแก้วเป็นบางที่.

อตฺรายำ ปาฬิ -

ในเรื่องของอักขรวิปัลลาสนั้น มีหลักฐานจากพระบาลีดังนี้

ยถา พลากโยนิมฺหิ,- ในเพศของสัตว์จำพวกนกกระยาง

น วิชฺชติ ปุโม สทา[347] ไม่มีนกกระยางตัวผู้ ในกาลทุกเมื่อฉันใด

กุสาวติมฺหิ นคเร, - ในกาลใด พระเจ้าแผ่นดิน ประทับอยู่ใน

ยทา อาสิ มหีปติ [348] เมืองกุสาวดี

ตตฺถ พลากโยนิมฺหีติ พลากโยนิยำ. กุสาวติมฺหีติ กุสาวติยำ. มฺหิกาโร หิ ปุนปฺปุสก-ลิงฺเคเสฺวว ทิสฺสติ จุณฺณิยปเทสุ จ คาถาสุ จ, ตถา ยกาโร อิตฺถิลิงฺเคเยว.

ในบรรดาบทเหล่านั้น

บทว่า **พลากโยมฺนิมฺหิ** มีความหมายเท่ากับ พลากโยนิยำ “เพศของนกกระยาง”.

บทว่า **กุสาวติมฺหิ** มีความหมายเท่ากับ กุสาวติยำ “ในเมืองกุสาวดี”.

ก็ **มฺหิ** อักษร มีปรากฏเฉพาะในปุงลิงค์และนปุงสกลิงค์เท่านั้น ไม่ว่าจะเป็น ในจุณณิยบทหรือคาถา. ส่วนคำว่า **ยํ** มีปรากฏเฉพาะในอิตถีลิงค์เท่านั้น.

“ยถา พลากโยนิมฺหี”ติอาทีสุ อยํ มฺหิกาโร อิตฺถิลิงฺเค ทิสฺสติ, กึ นุ โข การณนฺติ จินฺตายํ จุณฺณิยปทปาฬีสุ อทสฺสนโต อกฺขรวิปลฺลาเส มฺหิกาโร วตฺตตีติ อยมตฺโถ วิญฺญายติ สาสนยุตฺติวเสน.

ถาม. ในตัวอย่างเป็นต้นว่า **ยถา พลากโยนิมฺหิ** นี้ เมื่อมีการแปลง สมึ วิภัตติ ท้ายศัพท์อิตถีลิงค์เป็น มฺหิ , เพราะเหตุไร จึงเรียก มฺหิ ว่าเป็นอักขระวิปัลลาสเล่า?

ตอบ. เพราะการแปลง สฺมึ วิภัตติท้ายอิตถีลิงค์เป็น มฺหิ ไม่มีปรากฏ ในพระบาลี ที่เป็นจุณณิยบท ดังนั้น มฺหิ อักษร จึงเป็นอักขรวิปัลลาส นี้เป็นการอธิบายตรงตามปาฐะ ที่มีปรากฏในพระไตรปิฎก.

อฏฺฐกถาสุ ปน “ทฺวิธา สนฺธิมฺหิ วตฺตตี”ติ คาถํ วตฺวา จุณฺณิย ปทภาเชปิ “สนฺธิมฺหี”ติ มฺหิการ ปาโฐ ทิสฺสติ.

ส่วนในคัมภีร์อรรถกถาทั้งหลาย ปรากฏว่ามีการแปลง สฺมึ วิภัตติท้ายศัพท์อิตถีลิงค์ เป็น มฺหิ ทั้งในคาถาและจุณณิยบท

๔. สมาสกปฺป

๔. สมาสกัณฑ์

“อิโต ปรํ ปวกฺขามิ สมาเสน หิตาวหํ
สมาสมตฺถสทฺทานํ สมาสปริทีปนํ.

ลำดับต่อจากนี้ ข้าพเจ้าจักแสดงสมาสกัณฑ์ อันแสดง-การย่ออรรถและศัพท์ทั้งหลายอันนำมาซึ่งประโยชน์เกื้อกูล โดยย่อ.

[สมาส ๒]

ตตฺถ ทฺวิธํ สมสนํ สทฺทสมสนํ อตฺถสมสนญฺจ.

ในสมาสกัณฑ์นั้น มีการย่อ ๒ อย่าง คือ

๑. ย่อศัพท์

๒. ย่ออรรถ

เตสุ สทฺทสมสนํ ลุตฺตสมาเส ลพฺภติ “สมณพฺราหฺมณา”ติอาทีสุ. อตฺถสมสนํ อลุตฺตสมาเส “ทูเรนิทานํ, ควมฺปติ, อุรสิโลโม, เทวานมฺปิยติสฺโส”ติอาทีสุ

บรรดาการย่อเหล่านั้น:-

การย่อศัพท์ มีได้ในลุตตสมาส (สมาสที่มีการลบวิภัตติ)

ตัวอย่างเช่น

สมณพฺราหฺมณา สมณะและพราหมณ์ทั้งหลาย

การย่ออรรถ มีได้ในอลุตตสมาส (สมาสที่ไม่มีการลบวิภัตติ)

ตัวอย่างเช่น

ทูเรนิทานำ เรื่องราวที่มีเหตุการณ์ผ่านมานาน

ควัมปติ เจ้าแห่งโค (โคจ่าฝูง)

อุรสิโลโม พราหมณ์ผู้มีขนที่อก

เทวานัมปิยติสฺโส พระเจ้าติสสะผู้เป็นที่รักของทวยเทพ

ตทุภยมฺปิ วา ลุตฺตสมาเส ลพฺภติ "สหาโย เต มหาราช, มหาราชา มรุปฺปิโย"ติ อาทีสุ. เอตฺถ จ มรุปฺปิโยติ เทวานัมปิยติสฺโส.

อีกนัยหนึ่ง การย่อทั้งสองอย่าง มีได้ในลุตตสมาส

ตัวอย่างเช่น

สหาโย เต มหาราช มหาราชา มรุปฺปิโย[๑,1]

ดูก่อนมหาบพิตร พระเจ้ามรุปปิยะผู้ทรงเป็นสหายของพระองค์

ก็ในตัวอย่างนี้ คำว่า **มรุปฺปิโย** ได้แก่ พระเจ้าเทวานัมปิยติสสะ.

๖๗๕. นาโมปสคฺคนิปาตานำ ยุตฺตตฺโถ สมาโส.

ยุตฺตตฺโถ อ. หมู่บทอันมีอรรถประกอบกัน (คือรวมกันเกี่ยว ข้องกัน) **นาโมปสคฺคนิปาตานำ** แห่งนามบท และอุปสรรค และ นิบาต ท. **สมาโส** ชื่อว่า สมาส **โหติ** ย่อมมี.

เตสำ นาโมปสคฺคนิปาตานำ ปยุชฺชมานปทตฺถานำ โย ยุตฺตตฺโถ, โส สมาสสญฺโญโหติ.

หมู่บทนามอุปสรรคและนิบาต ที่มีอรรถเกี่ยวข้องกัน ถูกย่อเข้าด้วยกัน ชื่อว่า สมาส.

ตัวอย่างเช่น

กฐินสฺส ทุสฺสำ กฐินทุสฺสำ[2]

ผ้าเพื่อกฐิน ชื่อว่า กฐินทุสฺส

นาโมปสคฺคนิปาตานนฺติ กิมตฺถำ ? "เทวทตฺโต ปจตี"ติอาทีสุ อาขฺยาเตน สมาโส น โหตีติ ทสฺสนตฺถำ.

ถาม. บทว่า นาโมปสคฺคนิปาตานำ มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า ไม่มีการทำสมาสกับบทอาขยาต

ตัวอย่างเช่น

เทวทตฺโต ปจติ เทวทัต หุงข้าว

[บทที่ไม่ควรเข้าสมาส]

ยุตฺตตฺโถติ กิมตฺถํ ? “ภโฏ รญฺโญ, ปุตฺโต เทวทตฺตสฺสา”ติอาทีสุ อญฺญมญฺญาน-เปกฺเขสุ, “พกสฺส เสตานิ ปตฺตานี”ติอาทีสุ อญฺญสาเปกฺเขสุ อยุตฺตตฺถตาย สมาโส น โหตี”ติ ทสฺสนตฺถํ.

ถาม. บทว่า ยุตฺตตฺโถ มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า ไม่มีการทำสมาสในบททั้งหลายอันไม่เกี่ยวข้อง กันและกัน (คือไม่มีความสัมพันธ์กัน)

ตัวอย่างเช่น

ภโฏ รญฺโญ ปุตฺโต เทวทตฺตสฺส[๑]

บุตรของเทวทัต เป็นมหาดเล็กของพระราชา

[และ]ไม่มีการทำสมาสในบททั้งหลายที่ยังมีความเกี่ยวข้องกับบทอื่น

ตัวอย่างเช่น

พกสฺส เสตานิ ปตฺตานิ[๒]

ปีกของนกกระยางสีขาว

ตัวอย่างที่แสดงมานี้ จะเห็นได้ว่า บททั้งหลายเหล่านั้นมีเนื้อความไม่ประกอบกัน ด้วยเหตุ ๒ อย่าง คือ

๑. มีเนื้อความไม่เกี่ยวข้องกัน

๒. มีความเกี่ยวข้องกับบทอื่น

สมาสอิจฺจเนน กฺวตฺโถ ? สมาสนฺตคตานมนฺโต กฺวจตฺตํ.

ถาม. บทว่า สมาส มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อให้รู้ความเป็น "สมาส" ในสูตรว่า สมาสนฺตคตานมนฺโต กฺวจตฺตํ.

[สมาสกับบทอาขยาต]

เอตฺถ จาขฺยาตคฺคหณํ กสฺมา น กตฺ, นนุ อาขฺยาตสฺมิมฺปิ สมาโส ทิสฺสติ “โย นํ ปาติ รกฺขติ, ตํ โมกฺเขติ อาปายิกาทีหิ ทุกฺเขหิ โมเจตี”ติ ปาติโมกฺโข”ติ สนิพฺพจนสฺส ปทสฺส ทสฺสนโตติ ?

ถาม. ก็ในสูตรนี้ เพราะเหตุใด ท่านจึงไม่ใส่คำว่า “**อาขยาต**” เข้าไปด้วย, แม้ใน บทอาขยาต ก็มีการเข้าสมาสกันได้มิใช่หรือ ? เนื่องจากได้พบบทอาขยาตที่เข้าสมาส พร้อมทั้งรูปวิเคราะห์ว่า

โย นำ ปาติ รกฺขติ, ตำ โมกฺเขติ อาปายิกาทีหิ ทุกฺเขหิ โมเจตีติ ปาติโมกฺโข

ภิกษุใด ย่อมรักษาซึ่งศีลนั้น, ศีลนั้นย่อมยังภิกษุนั้น ให้พ้นจากทุกข์มีอบายเป็นต้น เพราะเหตุนั้น ศีลนั้น ชื่อว่า ปาติโมกฺข

ตนฺน, ตสฺมิญฺหิ นิฬฺพจเน "ปาติโมกฺโข"ติ ปทำ ตทฺธิตวเสน สิชฺฌติ, น สมาสวเสน "เอหิปสฺสิโก[3]" ติ ปทมิวาติ.

ตอบ. คำที่ท่านกล่าวมานั้น ไม่ถูกต้อง, ก็ในรูปวิเคราะห์นั้น บทว่า **ปาติโมกฺข** ไม่ใช่บทสมาส แต่เป็นบทตัทธิต® เหมือนบทว่า เอหิปสฺสิโก

นนุ จ โภ "เอหิปสฺสิโก"ติ เอตฺถ "เอหิ ปสฺสาติ อิมำ วิธึ อรหตี"ติ อตฺเถ ตทฺธิโต ณิกปจฺจโย ทิสฺสติ, "ปาติโมกฺโข"ติ เอตฺถ ปน ตทฺธิโต ปจฺจโย น ทิสฺสตีติ ? ทิสฺสติ เอว, "ปาติโมกฺโข"ติ เอตฺถ สกตฺเถ ณปจฺจโย ภวตีติ.

ถาม. แน่ะท่าน ในบทว่า **เอหิปสฺสิโก** นี้ ได้ลง ณิก ตัทธิตปัจจัย ในอรรถว่า "เอหิ ปสฺสาติ อิมำ วิธึ อรหติ "ย่อมควรซึ่งวิธีนี้ว่า ท่าน จงมาดู", ส่วนในคำว่า **ปาติโมกฺโข** นี้ ไม่ได้ลงตัทธิตปัจจัย มิใช่หรือ ?

ตอบ. ลงตัทธิตปัจจัยแน่นอน คือในคำว่า **ปาติโมกฺโข** นี้ ได้ลง ณ ปัจจัยตัทธิตใน อรรถสกัตถะ (ความหมายเดิม)

นนุ จ โภ ณปจฺจโย อปจฺเจเยว ทิสฺสตีติ? น อปจฺเจเยว, "เตน รตฺต"มิจฺจาทีสฺวตฺเถสุปิ ทิสฺสนโต. "ณ ราคา ตสฺเสทมญฺญตฺเถสุ จา"ติ หิ ลกฺขณำ วุตฺตนฺ"ติ.

ถาม. แน่ะท่าน ณ ปัจจัย ใช้ลงในอรรถอปัจจะอย่างเดียว มิใช่หรือ ?

ตอบ. ไม่ใช่ เพราะมีหลักฐานการลง ณ ปัจจัย แม้ใน อรรถอื่นๆ อีก เช่น เตน รตฺตำ ดังที่ท่านได้รจนาสูตรว่า ณ ราคา ตสฺเสทมญฺญตฺเถสุ จ.

เอวำ โหตุ ช่างเถอะ

นนุ จ โภ "อนญฺญาตญฺญสฺสามีตินฺทฺริยนฺ"ติ เอตฺถ อาขฺยาเตน สมาโส ทิสฺสตี"ติ? สจฺจำ, กิญฺจาปิ เอตฺถ อาขฺยาตปทำ ทิสฺสติ, ตถาปิ อิติสทฺเทน สมฺพนฺธตฺตา ตำ ปทำ นิปาตปกฺขิกำ หุตฺวา สมาสปทตฺตมุปคจฺฉตี"ติ.

ถาม. แน่ะท่าน ก็ในคำว่า **อนญฺญาตญฺญสฺสามีตินฺทฺริยำ**[4] นี้ มีการเข้าสมาส กับบทอาขยาตมิใช่หรือ ?

ตอบ. ถูกต้อง, ในบทนี้ แม้จะมีบทอาขยาตอยู่ก็ตาม, แต่บทอาขยาตนั้น ถูกจัดเป็น พวกนิบาต® เพราะมีความสัมพันธ์กับ อิติ ศัพท์ซึ่งเป็นนิบาต จึงเข้าสมาสได้.

๖๗๖. กฺวจิ วิภตฺติ โลปำ.

วิภตฺติ อ. วิภัตติ **นาโมปสคฺคนิปาตานํ** ของนาม (บทสมาส บทตัทธิต และบทอันมี อาย ปัจจัยเป็นต้นเป็นที่สุด) อุปสรรค และ นิบาต ท. **เตสํ** เหล่านั้น **ยุตฺตตฺถานํ** อันมีอรรถเกี่ยว-ข้องกัน **อาปชฺชติ** ย่อมถึง **โลปํ** ซึ่งการลบ **กฺวจิ** ในบางที่.

เตสํ ยุตฺตตฺถานํ สมาสารหานํ นาโมปสคฺคนิปาตานํ วิภตฺติโย กฺวจิ โลปมาปชฺชนฺ"ติ. กฏฺฐินทุสฺสํ, อาคนฺตุกภตฺตํ, ปภงฺกโร.

ลบวิภัตติของบทนาม (บทสมาส บทตัทธิต และบทอันมี อาย ปัจจัยเป็นต้นเป็นที่สุด) อุปสรรค บทและนิบาตบทเหล่านั้น ที่มีอรรถเกี่ยวข้องกัน อันสมควรแก่การย่อได้บ้าง.

ตัวอย่างเช่น

กฏฺฐินทุสฺสํ	ผ้าเพื่อกฐิน
อาคนฺตุกภตฺตํ	ภัตรเพื่อผู้มาเยือน
ปภงฺกโร[๑,๕]	พระผู้มีพระภาคผู้ทรงมีพระรัศมี

๖๗๗. สมาสตทฺธิตาขฺยาตกิตกานํ ปจฺจยปทกฺขราคมา จ.

ปจฺจยปทกฺขราคมา อ. ปัจจัย บท อักษร และอาคม ท. **สมาสตทฺธิตาขฺยาตกิตกานํ** ของสมาส ตัทธิต อาขยาต และกิต ท. **อาปชฺชนฺติ** ย่อมถึง **โลปํ** ซึ่งการลบ **จ** ด้วย **กฺวจิ** ในบางที่.

น เกวลํ วิภตฺติโยเยว, อถ โข สมาสตทฺธิตาขฺยาตกิตกานํ ปจฺจยปทกฺขราคมา จ กฺวจิ โลปมาปชฺชนฺติ.

ไม่เพียงแต่วิภัตติทั้งหลายเท่านั้นที่ถูกลบ, แม้ปัจจัย, บท, อักขระ และอาคมของ สมาส, ตัทธิต, อาขยาต และกิต ก็ถูกลบออกไปบ้าง.

ตัวอย่างเช่น

วสิฏฺฐสฺส อปจฺจํ วาสิฏฺโฐ[๒]	เหล่ากอแห่งวสิฏฐะ ชื่อว่า วาสิฏฐ
วินตาย อปจฺจํ เวนเตยฺโย	เหล่ากอแห่งนางวินตา ชื่อว่า เวนเตยย
หิมวนฺตปสฺสํ[๓]	ข้างภูเขาหิมาลัย

[ลักษณะเข้าสมาสได้-ไม่ได้]

๖๗๘. น ปทานํ วิปฺปกเตนุตฺตเรน สมาโส.

สมาโส อ. การย่อ **ปทานำ** ซึ่งบท ท. **อุตฺตเรน** กับด้วยบทหลัง **วิปฺปกเตน** ที่เป็นกิริยาในระหว่าง **น โหติ** ย่อมไม่มี.

ปทานำ วิปฺปกตวจนภูเตน อุตฺตรปเทน สห สมาโส น โหติ.

ห้ามทำสมาสกับบทหลังที่เป็นกิริยาในระหว่าง (บทที่ลง อนฺต, มาน ปัจจัย).

ตัวอย่างเช่น

มคฺคำ คจฺฉนฺโต	เดินทาง
ธมฺมำ สุณมาโน	ฟังธรรม
ธมฺมำ จรนฺโต	ประพฤติธรรม

วิปฺปกเตนาติ กึ ? อทฺธานมคฺคปฺปฏิปนฺโน. คุณมหนฺโต.

ถาม. บทว่า วิปฺปกเตน มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า สามารถเข้าสมาสได้ในกรณีที่บทหลังนั้นไม่ใช่ กิริยาในระหว่าง

ตัวอย่างเช่น

อทฺธานมคฺคปฺปฏิปนฺโน[6]	ผู้เดินทางไกล
คุณมหนฺโต	ผู้ประเสริฐโดยคุณ

เอตฺถ จ คจฺฉนฺตาทีนำ วิปฺปกตวจนตา “คจฺฉนฺโต โส ภารทฺวาโช, อทฺทส อชฺชุกำ อิสินฺ”ติ อาทิกาหิ ปาฬีหิ วิญฺญายติ.

ก็เกี่ยวกับเรื่องนี้ การที่ทราบได้เช่น กิริยาศัพท์ว่า คจฺฉนฺต เป็นต้นเป็นกิริยาใน ระหว่างนั้น เพราะอาศัยหลักฐานจากพระบาลีเป็นต้นว่า

คจฺฉนฺโต โส ภารทฺวาโช, อทฺทส อชฺชุกำ อิสึ[๑]

เมื่อพราหมณ์ภารทวาชะนั้น กำลังเดินไป ได้เห็นอัชชุกะฤๅษี

๖๗๙. ตฺวาปจฺจยนฺตาทีหิ จ.

สมาโส อ. การย่อ **ปทานำ** ซึ่งบท ท. **อุตฺตเรหิ** ด้วยบทหลัง ท. ที่เป็นกิริยาในระหว่างซึ่งลงท้ายด้วย ตฺวา ปัจจัยเป็นต้น **น โหติ** ย่อมไม่มี.

ตฺวาปจฺจยนฺตาทีหิ จ วิปฺปกตวจนภูเตหิ อุตฺตรปเทหิ สห ปทานำ สมาโส น โหติ.

ห้ามทำสมาสกับบทหลังที่มี ตฺวา ปัจจัยเป็นต้นเป็นที่สุด.[๑]

ตัวอย่างเช่น

อกตฺวา[๒]

สงฺคามำ โอตริตฺวาน -	พระเจ้ากุสะ หยั่งลงสู่สงครามบันลือสีหนาท

สีหนาทำ นที กุโส

ทานานิ ทาตุ[7] เพื่อถวายทาน

อุตฺตรปเทหีติ กึ ?

ถาม. บทว่า อุตฺตรปเทหิ มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า ในกรณีที่บทหน้ามี ตฺวา ปัจจัยเป็นต้นเป็นที่สุด มีการทำสมาสได้บ้าง

ตัวอย่างเช่น

ปฏิจฺจสมุปฺปาโท ปฏิจจสมุปบาท

อุปาทายรูปำ อุปาทายรูป

คนฺตุกาโม ผู้ประสงค์จะไป

ทาตุกาโม ผู้ประสงค์จะให้

๖๘๐. อานตตวนฺตุตาวีหิ จ.

สมาโส อ. ย่อ **ปทานำ** ซึ่งบท ท. **อานตตวนฺตุตาวีหิ** กับด้วย บท ท. ซึ่งลงท้ายด้วย อาน ต ตฺวนฺตุ และ ตาวี ปัจจัย ท. **น โหติ** ย่อมไม่มี.

อาน ต ตวนฺตุตาวีปจฺจยนฺเตหิ จ สห ปทานำ สมาโส น โหติ.

ห้ามทำสมาสกับบทหลังที่มี อาน, ต, ตฺวนฺตุ และตาวีปัจจัยเป็นที่สุด.[๑]

ตัวอย่างเช่น

รถำ กุพฺพาโน ผู้จะกระทำรถ

กมฺมำ กราโน ผู้จะกระทำการงาน

โอทนำ ภุตฺโต ผู้บริโภคภัตร

ภตฺตำ ภุตฺตวา ผู้บริโภคภัตร

ภตฺตำ ภุตฺตาวี ผู้บริโภคภัตร

๖๘๑. อสุขุจฺจารเณ อวิทิตตฺเถ จ วากฺยเมว.

วากฺยเมว อ. ประโยควลีเท่านั้น **โหติ** ย่อมมี **อสุขุจฺจารเณ จ** ในกรณีที่เข้าสมาสแล้วทำให้ออกเสียงยากด้วย **อวิทิตตฺเถ จ** ในกรณีที่เข้าสมาสแล้วทำให้ความหมายไม่ชัดเจนด้วย.

ยตฺถ สมาเส กยิรมาเน ปทำ สุขุจฺจารณำ น ภวติ, อตฺโถ จ วิทิโต น โหติ, ตสฺมึฐาเน วากฺยเมว โหติ, น สมาโส.

ในที่ใดเมื่อเข้าสมาสแล้ว ทำให้ออกเสียงได้ยาก และทำให้ความหมายไม่ชัดเจน ในที่นั้นให้คงเป็นประโยควลีเท่านั้น ไม่ต้องเข้าสมาส.

ตัวอย่างเช่น

กาเกหิ ปาตพฺพา แม่น้ำอันฝูงกา สามารถดื่มได้

ทสฺสเนน ปหาตพฺพา[8] ธรรม อันโสดาปัตติมรรค พึงละ

ปุณฺโณ มนฺตานิปุตฺโต[๒] ปุณณะผู้เป็นบุตรของนางมันตานี

๖๘๒. อุปปเท ธาตุมยานำ นิจฺจำ สมาโส.

สมาโส อ. การย่อ **ธาตุมยานำ** ซึ่งบท ท. อันสำเร็จมาจากธาตุ**ฐิตานำ** อันดำรงอยู่ **อุปปเท** ใกล้อุปปบท **โหติ** ย่อมมี **นิจฺจำ** แน่นอน.

อุปปเทฐิตานำ ธาตุมยานำ ปทานำ ปุพฺพปเทหิ สห นิจฺจำ สมาโส โหติ.

การเข้าสมาสระหว่างบทหลังที่สำเร็จมาจากธาตุกับบทหน้าที่เป็นอุปปบท (บทที่ใช้ร่วมกับธาตุในรูปสำเร็จ) มีได้อย่างแน่นอน (กิตันตสมาส).

ตัวอย่างเช่น

กมฺมำ กโรตีติ **กมฺมกาโร** ผู้ใดย่อมทำการงาน เหตุนั้น ผู้นั้น ชื่อว่า กมฺมการ

อตฺตโต ชาโต **อตฺตโช** เกิดแล้วจากตน ชื่อว่า อตฺตช

๖๘๓. ตฺวาปจฺจยนฺตาทีหิ จ ปุพฺเพหิ.

สมาโส อ. การย่อ **ปทานำ** ซึ่งบท ท. **สห** กับ **ปุพฺเพหิ** ด้วยบท-หน้า ท. **ตฺวาปจฺจยนฺตาทีหิ** มีบทที่ลงท้ายด้วย ตฺวา ปัจจัย เป็นต้น **โหติ จ** ย่อมมีด้วย **นิจฺจำ** แน่นอน.

ตฺวาปจฺจยนฺตาทีหิ จ ปุพฺพปเทหิ สห ปทานำ นิจฺจำ สมาโส โหติ.

ในกรณีที่บทหน้าลง ตฺวา ปัจจัยเป็นต้น ให้เข้าสมาสกับบทหลังได้อย่างแน่นอน.

ตัวอย่างเช่น

มหาภูตานิ **อุปาทาย** ปวตฺตำ - **รูปำ อุปาทายรูปำ**[9] รูปที่อาศัยมหาภูตรูปทั้งหลายเกิดขึ้น ชื่อว่า อุปาทายรูป

อุปาทารูปำ วา ยการโลปวเสน รูปว่า อุปาทารูป ซึ่งมีการลบ ย อักษร - ก็มีบ้าง

อญฺญมญฺญำ **ปฏิจฺจ สหิเต** - ธรรมใด อาศัยกันและกัน และทำให้ สห-

ธมฺเม อุปฺปาเทตีติ ปฏิจฺจ-	ชาตธรรมทั้งหลายเกิดขึ้น เพราะเหตุนั้น
สมุปฺปาโท	ธรรมนั้น ชื่อว่า ปฏิจจสมุปบาท
กฏตฺตา กตการณา ปวตฺตํ **-**	รูปที่เกิดขึ้น เพราะการกระทำเป็นเหตุ
รูปํ กฏตฺตารูปํ, กมฺมชรูปํ วุจฺจติ	ชื่อว่า กฏตฺตารูป ได้แก่ กัมมชรูป

อญฺญานิปิ โยเชตพฺพานิ.

พึงประกอบตัวอย่างแม้เหล่าอื่นๆ โดยทำนองเดียวกันนี้.

๖๘๔. อิตินา จ.

สมาโส อ. การย่อ **ปทานํ** ซึ่งบท ท. **สห** กับ **อิตินา** ด้วย อิติ ศัพท์ **ปุพฺเพน** อันเป็นบทหน้า **โหติ จ** ย่อมมีด้วย.

อิติสทฺเทน จ ปุพฺพปทภูเตน สห ปทานํ สมาโส โหติ.

ทำสมาสได้กับบทหน้าซึ่งมี อิติ ศัพท์.

ตัวอย่างเช่น

อนญฺญาตญฺญสฺสามีติ เอวํ	อินทรีย์ที่เกิดขึ้น แก่ผู้ปฏิบัติ โดยหวัง -
ปฏิปนฺนสฺส ปวตฺตํ **อินฺทฺริยํ -**	อย่างนี้ว่า “เราจักรู้อริยสัจที่ยังไม่เคยรู้”
อนญฺญาตญฺญสฺสามีตินฺทฺริยํ	ชื่อว่า อนญฺญาตญฺญสฺสามีตินฺทฺริย
โชติปาโล อิติ นามํ โชติ-	ชื่อว่า โชติปาละสำเร็จรูปเป็นโชติปาโลติ-
ปาโลตินามํ[10]	นาม

๖๘๕. ลุตฺตีตินาขฺยาเตน จ.

สมาโส อ. การย่อ **ปทานํ** ซึ่งบท ท. **สห** กับ **ลุตฺตีตินา อาขฺยาเตน** ด้วยบทอาขยาตที่มีการลบ อิติ ศัพท์แล้ว **ปุพฺเพน** อันเป็นบทหน้า **โหติ จ** ย่อมมีด้วย.

ลุตฺตอิติสทฺเทน อาขฺยาเตน ปุพฺพปทภูเตน สห ปทานํ สมาโส โหติ.

ทำสมาสได้กับบทหน้าที่เป็นอาขยาตซึ่งมีการลบ อิติ ศัพท์.

ตัวอย่างเช่น

เอหิอุปสมฺปทา[๑]

การอุปสมบทสำเร็จด้วยพระดำรัสว่า "เธอ จงมา"

“เอหิสาคตวาที”ติ เอตฺถ ปน สาคตสทฺเทเนว สห สมาโส, น เอหิสทฺเทน. เอหิสทฺโท หิ วากฺยาวเย เว วตฺตติ. เอหิสาคตํ อิติ วทนสีโลติ เอหิสาคตวาทีติ สมาโส.

ส่วนในคำว่า **เอหิสาคตวาที**[11] “ผู้มีปรกติกล่าวเชื้อเชิญ” นี้ มีการย่อกับบทว่า สาคต เท่านั้น ไม่เกี่ยวกับ เอหิ ศัพท์. เพราะว่า เอหิ ศัพท์ เป็นเพียงส่วนประกอบของคำพูด (ทำให้คำพูดสละสลวย) เท่านั้น. มีรูปวิเคราะห์สมาสว่า

เอหิสาคตํ อิติ วทนสีโลติ เอหิสาคตวาที

ผู้ใด มีปรกติกล่าวว่า ขอให้มาดี[ขอต้อนรับ] เหตุนั้น ผู้นั้น ชื่อว่า เอหิสาคตวาที

ลุตฺตีตินาขฺยาเตนาติ กึ ?

ถาม. บทว่า ลุตฺตีตินาขฺยาเตน มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า ไม่มีการเข้าสมาส ในกรณีที่ไม่ใช่บทอาขยาตที่มีการลบ อิติ ศัพท์

ตัวอย่างเช่น

เทวทตฺโต คโต	เทวทัต ไปแล้ว

๖๘๖. อลุตฺตวิภตฺติเกน ปทานญฺจ.

สมาโส อ. การย่อ **ปทานํ** ซึ่งบท ท. **สห** กับ **อลุตฺต-วิภตฺติเกน** ด้วยบทที่ไม่มีการลบวิภัตติ **โหติ จ** ย่อมมีด้วย.

อลุตฺตวิภตฺติเกน ปเทน สห ปทานํ สมาโส โหติ.

บทนามทั้งหลาย สามารถเข้าสมาสกับบทนามที่ไม่ลบวิภัตติได้.

ตัวอย่างเช่น

เทวานัปปิยติสฺโส	พระเจ้าติสสะผู้เป็นที่รักของทวยเทพ
มนสิกาโร	ใส่ใจ
กณฺเฐกาโฬ[12]	ผู้มีปานดำที่คอ
กุโตโช[13]	ผู้เกิดแต่ที่ไหน
ตโตโช	ผู้เกิดแต่ที่นั้น
อิโตโช	ผู้เกิดแต่ที่นี้
อิโตนิทาโน	มีธรรมนี้เป็นเหตุ
วเนโช	ลิงตัวที่เกิดในป่า

“ยํ ๑ วเนโช วเนชสฺส วณฺเจยฺย กปิโน กปี[14]*”ติ ปาฬิ.*

มีพระบาลีเป็นหลักฐานว่า “ลิงตัวที่เกิดในป่า ย่อมลวงซึ่งลิงตัวที่เกิดในป่าใด”.

๖๘๗. รูฬฺหีนาเมหิ จ.

สมาโส อ. การย่อ **ปทานํ** ซึ่งบท ท. **สห** กับ **รูฬฺหีนาเมหิ** ด้วยบท ท. ที่เป็นรูฬหีนาม **โหติ จ** ย่อมมีด้วย.

รูฬฺหีนาเมหิ จ สห ปทานํ สมาโส โหติ.

ทำสมาสได้กับรูฬหีนาม[๒]

ตัวอย่างเช่น

เยวาปนกธมฺโม	เยวาปนกธรรม (ก็หรือว่าธรรมใด)
เยวาปนกธมฺมา	เยวาปนกธรรมทั้งหลาย
ยำวาปนกรูปำ[๓]	ยำวาปนกรูป
คจฺฉติธาตุ	คมุธาตุ
ปจติธาตุ	ปจธาตุ
กโรติธาตุ	กรธาตุ
คมิธาตุ	คมุธาตุ
คมุธาตุ	คมุธาตุ
ปจธาตุ	ปจธาตุ
ปจธาตุ	ปจธาตุ
กรธาตุ	กรธาตุ
สิวิภตฺติ	สิวิภัตติ
อาปจฺจโย	อา ปัจจัย

๖๘๘. อยุตฺตตฺโถ ยุตฺตตฺโถว วิเสสนียวิเสสเน.

วิเสสนียวิเสสเน ครั้นเมื่อความเป็นวิเสสนะและวิเสสยะของ กันและกัน **สติ** มีอยู่ **อยุตฺตตฺโถ** อ. หมู่บทที่มีเนื้อความไม่ สัมพันธ์กัน **โสตุชเนน** อันนักศึกษา **ทฏฺฐพฺโพ** พึงเห็น **ยุตฺตตฺโถ อิว** ว่าเป็นเพียงดังหมู่บทที่มีเนื้อความสัมพันธ์กัน.

สทฺทนฺตริกวเสน โย อยุตฺตตฺโถ, โส วิเสสนียสฺส วิเสสเน สติ ยุตฺตตฺโถ อิว ทฏฺฐพฺโพ.

หมู่บทที่ตั้งอยู่โดยมีศัพท์อื่นคั่นซึ่งถือว่าเป็นหมู่บทที่มีเนื้อความไม่ประกอบกันนั้น พึงทราบว่าเป็นเหมือนหมู่บทที่มีเนื้อความประกอบกันได้ ในกรณีที่เป็นวิเสสนียะ (คำถูกขยาย) และวิเสสนะ (คำขยาย) ของกันและกัน.

ตัวอย่างเช่น

เสยฺยถาปิ ภิกฺขเว นิกฺขํ ชมฺโพนทํ **<u>ทกฺข</u>กมฺมารปุตฺต<u>อุกฺกา</u>มุข<u>สุกุสล</u>สมฺปหฏฺฐ์ฺ** [ปณฺฑุกมฺพเล นิกฺขิตฺตํ] ตปเต ภาสเต วิโรจติ จ[15]

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เปรียบเหมือนแท่งทองชมพูนุทอันบริสุทธิ์ อันบุตรของนาย-ช่างทองผู้ชำนาญผู้เชี่ยวชาญหลอมที่เบ้า ตีดีแล้วยกวางไว้บนผ้ากัมพล ย่อมส่องประกาย-เจิดจ้าแวววาว ฉันใด...

เอตฺถายํ สมาสวิธิ

ต่อไปนี้เป็นลำดับวิธีการเข้าสมาส

สุกุสเลน สมฺมา ปหฏฺฐ์ฺ -	แท่งทองชมพูนุท อันนายช่างผู้เชี่ยวชาญ
สุกุสลสมฺปหฏฺฐ์ฺ	ตีดีแล้ว ชื่อว่า สุกุสลสมฺปหฏฺฐ
อุกฺกามุเข สุกุสลสมฺปหฏฺฐ์ฺ -	แท่งทองชมพูนุท อันนายช่างผู้เชี่ยวชาญ
อุกฺกามุขสุกุสลสมฺปหฏฺฐ์ฺ	หลอมแล้วที่เบ้า ตีดีแล้ว ชื่อว่า อุกฺกามุข-สุกุสลสมฺปหฏฺฐ
ทกฺโข กมฺมารปุตฺโต ทกฺข-กมฺมารปุตฺโต®	บุตรช่างทอง ผู้ชำนาญ ชื่อว่า ทกฺขกมฺมาร-ปุตฺต
ทกฺขกมฺมารปุตฺเตน -	แท่งทองชมพูนุทอันบริสุทธิ์ อันบุตรของ
อุกฺกามุขสุกุสลสมฺปหฏฺฐ์ฺ -	นายช่างทอง ผู้เชี่ยวชาญหลอมที่เบ้า ตี
ทกฺขกมฺมารปุตฺตอุกฺกามุข-	ดีแล้ว ชื่อว่า ทกฺขกมฺมารปุตฺตอุกฺกามุข-
สุกุสลสมฺปหฏฺฐ์ฺ, -	สุกุสลสมฺปหฏฺฐ
ทกฺเขน สุกุสเลนกมฺมาร-	หมายความว่า เป็นทองอันบุตรของนาย
ปุตฺเตน อุกฺกามุเข ปจิตฺวา -	ช่างทอง ผู้ชำนาญผู้เชี่ยวชาญหลอมที่
สมฺปหฏฺฐนฺ”ติ อตฺโถ	เบ้าแล้วนำมาตีที่ทั่ง

เอตฺถ ปน สมาสภาเวน เอกปทตฺเตปิ อตฺถวเสน อนฺตรนฺตรา อุทฺธริตฺวา อุทฺธริตฺวา ปทโยชนา อฏฺฐกถาจริเยหิ กตา”ติ เวทิตพฺพา. วิจิตฺรนยญฺหิ สตฺถุ ปาวจนํ.

ก็ในตัวอย่างนี้ ถึงแม้จะมีความเป็นบทสมาสอยู่เพียงบทเดียว แต่ก็พึงทราบว่า คำบางคำตั้งอยู่ลักลั่นกัน ดังนั้น พระอรรถกถาจารย์ จึงได้นำเอาบทที่ตั้งอยู่ห่างกัน แต่มี ความหมายสัมพันธ์กันมาอธิบายเชื่อมโยงให้เป็นบทที่มีความสัมพันธ์กัน, เพราะว่า พุทธดำรัสของพระศาสดา มีนัยอันวิจิตรยิ่งนัก.

๖๘๙. สตฺวาสตฺวมติจฺจ ภาวนิเสเธ จ.

สตฺวาสตฺวมติจฺจ ภาวนิเสเธ ในกรณีที่มิใช่เป็นการปฏิเสธ บทนามหรือบทนิบาตแต่เป็นการปฏิเสธบทกิริยาหลัง **อยุตฺตตฺโถ** อ. หมู่บทที่มีเนื้อความไม่สัมพันธ์กัน **โสตุชเนน** อันนักศึกษา **ทฏฺฐพฺโพ** พึงทราบ **ยุตฺตตฺโถ อิว** ว่าเป็นเพียง-ดังบทที่มีเนื้อความสัมพันธ์กัน.

สตฺวํ วุจฺจติ ทพฺพํ, อสตฺวํ วุจฺจติ อทพฺพํ, ภาโว วุจฺจติ กฺริยา, ตีสุ ปเทสุ ปฐมทุติยปทานฺ® วเสน โย อยุตฺตตฺโถ, โส สตฺวํ วา อสตฺวํ วา อติกฺกมิตฺวา ภาวนิเสเธ สติ ยุตฺตตฺโถ อิว ทฏฺฐพฺโพ.

สตฺว หมายถึงความหมายที่มีทัพพะ=นามบท, อสตฺว หมายถึงความหมายที่ไม่มี ทัพพะ=นิบาตบท, ภาวะ หมายถึงกิริยา=บทกิริยา, ในบรรดาบททั้ง ๓ นั้น บทที่ ๑ กับบทที่ ๒ มีเนื้อความไม่สัมพันธ์กัน, แต่ก็พึงเห็น ว่าสามารถ ทำเป็นบทสมาสได้เพียงดังบทที่มีเนื้อ ความสัมพันธ์กัน ในกรณีที่มีการข้ามบทที่ ๒ ซึ่งเป็นบทนามหรือบทนิบาตแล้วปฏิเสธ กิริยาซึ่งเป็นบทที่ ๓.

ตัวอย่างเช่น

อสูริยปสฺสานิ มุขานิ®	ใบหน้าทั้งหลายที่ไม่เห็นพระอาทิตย์
	[สูริยํ น ปสฺสตีติ อสูริยปสฺสานิ]
อจนฺทมุลฺโลกิกานิ มุขานิ	ใบหน้าทั้งหลายอันไม่แหงนดูพระจันทร์
	[จนฺทํ น อุลฺโลเกนฺตีติ อจนฺทมุลฺโลกิกานิ]
อสทฺธโภชี	ผู้ไม่กินเครื่องเซ่น
	[สทฺธํ น ภุญฺชตีติ อสทฺธโภชี]
อลวณโภชี	ผู้ไม่กินเกลือ
	[ลวณํ น ภุญฺชตีติ อลวณโภชี]
อปุนเคยฺยา คาถา	คาถาที่ไม่ควรสวดอีก
	[น ปุน คียตีติ อปุนเคยฺยา]

๖๙๐. อนฺตริกสาเปกฺขสฺส อคมกตฺตา นานนฺตเรน สมาโส.

สมาโส อ. การเข้าสมาส **อนนฺตเรน สห** กับด้วยบทที่อยู่-ติดกัน **น โหติ** ย่อมไม่มี **อนฺตริกสาเปกฺขสฺส อคมกตฺตา** เพราะยังมีความสัมพันธ์กับบทอื่นอยู่ซึ่งหากนำมาเข้าสมาส กับบทอีกบทหนึ่งจะไม่สามารถสื่อความหมายให้เข้าใจได้.

ตีสุ ปเทสุ อนฺตริกสฺส สาเปกฺขปทสฺส อตฺตนา ญาเปตพฺพสฺส อตฺถสฺส อคมกตฺตา อนนฺตรปเทน สห สมาโส น โหติ.

ในกรณีที่มีบทวิเสสยะ ๑ บท บทวิเสสนะ ๒ บทรวมเป็น ๓ บทอยู่ในที่เดียวกัน ห้ามมิให้เข้าสมาสระหว่างบทที่ ๑ กับบทที่ ๒, บทที่ ๑ กับบทที่ ๓ และบทที่ ๒ กับบทที่ ๓ เพราะบทใดบทหนึ่งยังมีความสัมพันธ์กับบทอื่นอยู่ หากนำมาเข้าสมาส ก็จะไม่สามารถ สื่อความหมายที่ตนประสงค์ให้ทราบอย่างชัดเจนได้.

ตัวอย่างเช่น

เทวทตฺตสฺส กณฺหา ทนฺตา® ฟันอันดำของนายเทวทัต

พกสฺส เสตานิ ปตฺตานิ ปีกสีขาวของนกกระยาง

๖๙๑. ทฺวีหิ สมปเทหิ วิสิฏฺเฐกตฺเถ คมกตฺตา สมาโส นิจฺจํ.

เอกตฺเถ ครั้นเมื่อคำหลักเพียงคำเดียว **ทฺวีหิ สมปเทหิ** อัน บทวิเสสนะที่มีรูปและความหมายเหมือนกัน ท. ๒ บท **วิสิฏฺเฐ** ขยายแล้ว **สมาโส** อ. การเข้าสมาส **อนนฺตเรน สห** กับด้วยบทที่อยู่ติดกัน **โหติ** ย่อมมี **นิจฺจํ** แน่นอน **คมกตฺตา** เพราะ[บทเหล่านั้น]สามารถสื่อความหมายให้เข้าใจได้.

ปุน สมาสคฺคหณํ ปฏิเสธสฺส นิวตฺตนตฺถํ

ถาม. ศัพท์ว่า “สมาส” ในสูตรนี้ มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่ออนุญาตให้เข้าสมาสได้

ตีสุ ปเทสุ ทฺวีหิ สทิสปเทหิ วิเสสิเต เอกสฺมึ อตฺเถ วตฺตพฺเพ อนนฺตริกสฺสาปิ สโต สาเปกฺขปทสฺส อตฺตนา ญาเปตพฺพสฺส อตฺถสฺส คมกตฺตา อนนฺตรปเทน สห สมาโส นิจฺจํ.

ในกรณีที่มี ๓ บท คือคำหลัก ๑ บท, คำขยายที่มีรูปและความหมายเหมือนกัน ๒ บท, การเข้าสมาสระหว่างคำหลักกับคำขยายที่อยู่ติดกัน มิได้แน่นอน เพราะถึงแม้คำหลัก จะยังมีความเกี่ยวเนื่องกับคำขยายอีกคำหนึ่งอยู่ก็ตาม แต่เมื่อเข้าสมาสแล้วสามารถที่จะสื่อ ความหมายตามที่ตนต้องการได้.

ตัวอย่างเช่น

เทวานํ เทวานุภาโว อานุภาพของทวยเทพ

ราชูนํ ราชเตโช เดชของพระราชาทั้งหลาย

อตฺร ปนายํ ปาฬิ “อปฺปมาโณ อุฬาโร โอภาโส โลเก ปาตุรโหสิ อติกฺกมฺเมว เทวานํ เทวานุภาวนฺ[16]”ติ.

ในคมกสมาสนี้ มีหลักฐานจากพระบาลีว่า

อปฺปมาโณ อุฬาโร โอภาโส โลเก ปาตุรโหสิ อติกฺกมฺเมว **เทวานํ เทวานุภาวํ**®

พระรัศมี อันแผ่ไพศาล หาประมาณมิได้ ล่วงอานุภาพแห่งทวยเทพได้บังเกิดแล้ว ในโลก

๖๙๒. กฺวจานนฺตริกสฺสุตฺตเรน.

สมาโส อ. การเข้าสมาส **อุตฺตเรน สห** กับด้วยบทหลัง **โหติ** ย่อมมี **กฺวจิ** ในบางที่ **อนนฺตริกสฺส สาเปกฺขสทฺทสฺส คมกตฺตา** เพราะเมื่อคำขยายที่อยู่ติดกับคำหลัก แม้จะยังมี-ความเกี่ยวข้องกับบทอื่นอยู่ แต่เมื่อเข้าสมาสกับคำหลักแล้ว สามารถที่จะสื่อความหมายให้เข้าใจได้.

ตีสุ ปเทสุ อนนฺตริกสฺส สาเปกฺขสทฺทสฺส คมกตฺตา อุตฺตรปเทน สห กฺวจิ สมาโส โหติ.

ในกรณีที่มี ๓ บท มีการเข้าสมาสระหว่างบทที่ ๒ กับบทที่ ๓ ได้บ้าง โดยที่คำหน้า ของสมาสนั้นยังมีความเกี่ยวข้องกับบทที่ ๑ อยู่ ทั้งนี้เพราะเมื่อเข้าสมาสแล้ว ยังสามารถ ที่จะสื่อความหมายให้เข้าใจได้.

ตัวอย่างเช่น

รญฺโญ ทาสิปุตฺโต [๒]	บุตรของทาสีของพระราชา
รญฺโญ ทาสิยา ปุตฺโต วา	จะใช้เป็นวากยะว่า รญฺโญ ทาสิยา ปุตฺโต ก็ได้

[วิเคราะห์,ความหมายสมาส]

ตตฺถ สมาโสติ สมสนํ สมาโส, ปทสงฺเขโป. อถวา สมสิยติ สทฺทวเสน วา อตฺถวเสน วา วิภตฺติโลปํ กตฺวา วา อกตฺวา วา เอกปทตฺตกรเณน สงฺขิปิยตีติ สมาโส, สมสฺสิตปทํ.

ในคำว่า **สมาส** นั้น พึงทราบรูปวิเคราะห์และความหมายดังนี้:-

การย่อ ชื่อว่าสมาส, หมายถึงการย่อบท

อีกนัยหนึ่ง สมาสคือการย่อศัพท์หรือการย่ออรรถ หมายความว่าศัพท์หรืออรรถ ที่ถูกย่อโดยการทำให้เป็นบทเดียวกันด้วยการลบวิภัตติบ้าง ไม่ลบบ้าง ชื่อว่า สมาส ได้แก่บทที่ถูกย่อเข้าด้วยกัน.

[ลักษณะสมาส]

นานาปทานเมกปทตฺตุปคมนํ สมาสลกฺขณํ. เกจิ ปน "ภินฺนตฺถานเมกตฺถิภาโว สมาสลกฺขณนฺ"ติ วทนฺติ,

การที่บทต่างๆ เข้าถึงความเป็นบทเดียวกัน เป็นลักษณะของสมาส. ส่วนอาจารย์ บางท่าน กล่าวว่า "การรวมศัพท์ที่มีเนื้อความต่างกัน ให้มีเนื้อความเป็นอันเดียวกัน เป็น ลักษณะของบทสมาส" [หมายความว่าบทที่เชื่อมเป็นสมาสแล้วจะมีเนื้อความเป็นอันเดียว-กัน ไม่เหมือนในเวลาที่ยังเป็น ๒ บท ก่อนจะเข้าสมาส]

[ประเภทสมาส]

โส จ สมาโส กิจฺจวเสน ลุตฺตสมาโส อลุตฺตสมาโส"ติ ทุวิโธ, ตถา สภาวโต นิจฺจสมาโส อนิจฺจสมาโส"ติ ทุวิโธ. สญฺญาวเสน อพฺยยีภาโว กมฺมธารโย ทิคุ ตปฺปุริโส พหุพฺพีหิ ทฺวนฺโท จาติ ฉพฺพิโธ. ปเภทวเสน สตฺตวีสติวิโธ อฏฺฐวีสติวิโธ ภวติ.

ก็สมาสนั้น โดยกิจมี ๒ คือ ลุตตสมาส และอลุตตสมาส และโดยสภาวะมี ๒ คือ นิจจสมาส และอนิจจสมาส, โดยชื่อมี ๖ คือ อัพยยีภาวสมาส, กัมมธารยสมาส, ทิคุสมาส, ตัปปุริสสมาส, พหุพพีหิสมาส และทวันทสมาส, โดยประเภทมี ๒๗ หรือ ๒๘ ประเภท.

[ประโยชน์สมาส ๒]

เตสํ ปน สมาสานํ เทฺว ปโยชนานิ เอกปทตฺตเมกวิภตฺติตา จาติ.

การเข้าสมาสนั้น ก่อให้เกิดประโยชน์ ๒ ประการคือ

๑. เป็นบทเดียวกัน

๒. มีวิภัตติเดียวกัน.

๖๙๓. วิภตฺติโลเป สรนฺตสฺส ลิงฺคสฺส ปกติ.

วิภตฺติโลเป ครั้นเมื่อการลบวิภัตติ **ปณฺฑิเตน** อันบัณฑิต **กเต** กระทำแล้ว **ลิงฺคสฺส สรนฺตสฺส ปกติ** อ. การทำให้นาม-ศัพท์ที่มีสระเป็นที่สุดกลับคืนสู่สภาพเดิม **โหติ** ย่อมมี.

[สรันตปรกติ]

พฺยาสปทานํ วิภตฺติโลเป กเต สรนฺตสฺส ลิงฺคสฺส ปกติรูปํ โหติ.

เมื่อลบวิภัตติของบทในรูปวิเคราะห์แล้ว ลิงค์ (นามศัพท์ซึ่งยังไม่ได้ลงวิภัตติ) ซึ่งมีสระเป็นที่สุดย่อมกลับคือสู่สภาพเดิม[มีสระเป็นที่สุดเหมือนอย่างเดิม][๑]

ตัวอย่างเช่น

จกฺขุโสตํ	จักษุและโสตะ (ตาและหู)
ราชปุตฺโต	บุตรของพระราชา
อิเมสํ ปจฺจยา อิทปฺปจฺจยา[17]	ธรรมทั้งหลาย มีอวิชชาเป็นต้น อันเป็น-เหตุแห่งผลธรรมมีสังขารเป็นต้นเหล่านี้ ชื่อว่า อิทปฺปจฺจยา

[ปรกติสภาวะ]

อิมสฺมึฐาเน ปกติรูปํ นาม ลุตฺตสรสฺส ปุนานยนวเสน จ กตฺมาเทสสฺส อิทํสทฺทสฺส[๒] ปุน อตฺตโน ปกติยฏฺฐิตภาเวน จ เวทิตพฺพํ.

ชื่อว่ารูปเดิมในตัวอย่างเหล่านี้ ได้แก่การนำเอาสระของศัพท์เดิมที่ถูกลบไปกลับ คืนมา และ การให้ อิทำ ศัพท์ที่ถูกแปลงเป็น อิม ในรูปวิเคราะห์กลับคืนสู่สภาพเดิม[คือกลับมา เป็น อิทำ เหมือนเดิม].

๖๙๔. กฺวจิ พฺยญฺชนนฺตสฺส.

วิภตฺติโลเป ครั้นเมื่อการลบวิภัตติ **ปณฺฑิเตน** อันบัณฑิต **กเต** กระทำแล้ว **ลิงฺคสฺส พยญฺชนนฺตสฺส ปกติ** อ. การทำ นามศัพท์ที่มีพยัญชนะเป็นที่สุด กลับคืนสู่สภาพเดิม **โหติ** ย่อมมี **กฺวจิ** บ้าง.

[พยัญชนปรกติ]

วิภตฺติโลเป กเต พฺยญฺชนนฺตสฺส ลิงฺคสฺส กฺวจิ ปกติรูปํ โหติ.

เมื่อลบวิภัตติแล้ว นามศัพท์ซึ่งมีพยัญชนะเป็นที่สุด ก็คงรูปเป็นนามศัพท์ที่มี พยัญชนะเป็นที่สุด เหมือนเดิมบ้าง.[๑]

ตัวอย่างเช่น

โก สมุทโย เอตสฺสาติ กึสมุทโย[๒,18]

อะไร เป็นเหตุของธรรมนั้น เพราะเหตุนั้น ธรรมนั้น ชื่อว่า กึสมุทย (มีอะไรเป็นเหตุ)

กฺวจีติ กึ ? โกนาโมยํ ภนฺเต ธมฺมปริยาโย.

ถาม. บทว่า กฺวจิ มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า ห้ามไม่ให้คงสภาพเดิมของนามศัพท์ที่มีพยัญชนะ เป็นที่สุดบ้าง

ตัวอย่างเช่น

โกนาโมยํ ภนฺเต ธมฺมปริยาโย[19]

ท่านผู้เจริญ ธรรมเทศนานี้ มีชื่อว่าอะไร

เอตฺถ จ กึ นามํ เอตสฺสาติ โกนาโมติ วิคฺคโห. เอตฺถ ตุ กึสทฺทสฺส โกอิจฺจาเทสวเสน ปกติรูปํ น ภวติ.

ก็ในตัวอย่างนี้ มีรูปวิเคราะห์ว่า

กึ นามํ เอตสฺสาติ โกนาโม

อะไร เป็นชื่อของธรรมเทศนานั้น เพราะเหตุนั้น ธรรมเทศนานั้น ชื่อว่า โกนาโม (ปริยาย=เทศนา).

ก็ในตัวอย่างนี้ เมื่อแปลง กึ ศัพท์ เป็น ก แล้ว ไม่มีการนำคืนสู่สภาพเดิม (ไม่มีการเอา ก เป็น กึ อีก)

[อัตถุทธาระของ โก ศัพท์]

อตฺรายํ อตฺถุทฺธาโร:– โก อิติสทฺโท “โก ปุริโส”ติอาทีสุ ปจฺจตฺตวจนตฺเถ ปุจฺฉาสพฺพ-นามํ หุตฺวา วตฺตติ. “โก เต พลํ มหาราชา”ติ อาทีสุ กฺวสทฺทตฺถวเสน สตฺตมิยตฺเถ ปุจฺฉาสพฺพ-นามํ หุตฺวา วตฺตติ. “โก นาโม เต อุปชฺฌาโย”ติ อาทีสุ สมาสปทาวยวภาเวน ปุจฺฉตฺโถ หุตฺวา วตฺตตี”ติ ทฏฺฐพฺโพ.

เกี่ยวกับเรื่องนี้ โก ศัพท์มีอัตถุทธาระ®ดังนี้:-

ในตัวอย่างเป็นต้นว่า

โก ปุริโส บุรุษนี้ เป็นใคร

เป็นปุจฉาสรรพนามลงในอรรถปฐมาวิภัตติ

ในตัวอย่างเป็นต้นว่า

โก เต พลํ มหาราช[20] ขอเดชะ กำลังของพระองค์ มีอยู่ที่ไหน

เป็นปุจฉาสรรพนามลงในอรรถสัตตมี (โก=กฺว)

ในตัวอย่างเป็นต้นว่า

โกนาโม เต อุปชฺฌาโย[21] อุปัชฌาย์ของท่านมีชื่ออะไร

มีอรรถเป็นคำถาม โดยเป็นส่วนหนึ่งของบทสมาส

๖๙๕. อุปสคฺคนิปาตา อพฺยยา.

อุปสคฺคนิปาตา อ. อุปสรรคและนิบาต ท. **อพฺยยา** ชื่อว่า อัพยยะ **โหนฺติ** ย่อมมี.

[อัพยยะคืออุปสรรคและนิบาต]

อุปสคฺคนิปาตา วินา เอกจฺจํ สนฺธิกิจฺจํ สมาสกิจฺจํ ตทฺธิตกิจฺจญฺจ สพฺเพสุปิ ลิงฺค-วิภตฺติวจเนสุ อวิตถตฺตา วินาสาภาเวน อพฺยยสญฺญา โหนฺติ. เตสํ สรูปวิตฺถาโร ปทวิภาเค อาวิภวิสฺสติ.

อุปสรรคและนิบาตทั้งหลาย ชื่อว่า อัพยยะ เพราะไม่มีความเสียรูปไป เนื่องจากมี ความคงที่ในเรื่องของลิงค์วจนะวิภัตติแม้ทั้งปวง ยกเว้นการทำสนธิ, การทำสมาส และการ-ทำตัทธิต (ที่ต้องมีการเสียรูปไปบ้าง), สำหรับการแจกแจงรายละเอียดของ อุปสรรค และ นิบาตเหล่านั้น จักมีแจ้ง ในการจำแนกบท (การจำแนกบท ๔).

[การเปลี่ยนแปลงรูปอัพยยบท]

อิมานิ ปน เตสं สนฺธิกิจฺจาทีสุ พฺยยีภาวคมเน ปโยคานิ, เสยฺยถิทं ?

สำหรับที่จะกล่าวต่อไปนี้ เป็นตัวอย่างของอุปสรรคและนิบาตที่มีการเปลี่ยนแปลง รูปในการทำสนธิเป็นต้น

ตัวอย่างเช่น

จกฺขุ ภิกฺขเว อทฺธภูตं[22]	ภิกษุทั้งหลาย จักษุอันชาติชราเป็นต้น เบียดเบียนแล้ว
นามं สพฺพं อทฺธภวิ[23]	นามบัญญัติ ครอบคลุมสรรพสิ่ง
อคารं อชฺฌ โส วสิ	พระโพธิสัตว์นั้น ได้อยู่ครองเรือน
โอวเทติ มหามุนิ	ข้าแต่มหามุนี (พระพุทธเจ้าทีปังกร) ทรงโอวาท
กทนฺนं	ข้าวเล็กน้อย
กาปุริโส	บุรุษผู้น่ารังเกียจ
ปาตยาคุ	ข้าวยาคูในเวลาเช้า
ปาตราโส	อาหารเช้า
อาวุสวาโท	ผู้มีปรกติกล่าวว่า อาวุโส
อาวุโสวาโท	ผู้มีปรกติกล่าวว่า อาวุโส
อาภิธมฺมิโก	ผู้สาธยายพระอภิธรรม
มุสาวาทิโน อิทนฺติ โมส-	คำนี้ เป็นปรกติของผู้กล่าวเท็จ
วชฺชํ, มุสาวาโทติ อตฺโถ	ชื่อว่า โมสวชฺช ได้แก่มุสาวาท

พฺยโย ตีสุ จ ลิงฺเคสุ, สพฺพาสุ จ วิภตฺติสุ.
เยสํ นตฺถิ ปทานนฺตุ, ตานิ วุจฺจนฺติ อพฺยยา.[24]

ความไม่เสียรูปไปในลิงค์ทั้งสาม ในวิภัตติและวจนะ ทั้งปวง มีอยู่แก่บทเหล่าใด, บทเหล่านั้น เรียกว่า อัพยยะ.

๖๙๖. อพฺยยปุพฺพโก อพฺยยีภาโว.

สมาโส อ. สมาส **อพฺยยปุพฺพโก** ที่มีอุปสรรคและนิบาตเป็น บทหน้า (เป็นประธาน) **อพฺยยีภาโว** ชื่อว่า อัพพยีภาวสมาส **โหติ** ย่อมมี.

อพฺยยปุเรจโร อพฺยยปฺปธาโน สมาโส อพฺยยีภาวสมาโส โหติ.

สมาสที่มีอัพยยะเป็นบทหน้า คือมีอรรถของอัพยยะเป็นประธาน ชื่อว่าอัพยยีภาว สมาส[สมาสซึ่งมีอัพยยศัพท์เป็นบทหน้า].

[วิเคราะห์อัพยยีภาวะ]

อพฺยยานํ อตฺถํ ภาเวติ วิภาเวติ ปกาเสตีติ อพฺยยีภาโว. อยญฺหิ สมาโส ยสฺมา “อุปนครนฺ”ติอาทีสุ นครสทฺทาทีหิ ยุตฺตานํ อพฺยยสญฺญานํ อุปสคฺคนิปาตานํ อตฺถํ วิภาวยติ, ตสฺมา “อพฺยยีภาโว”ติ วุจฺจติ. ตถา หิ อุปนครนฺติ ปทสฺส นครสมีปนฺติ อตฺโถ โหติ.

สมาสใดมุ่งแสดงความหมายของอัพยยะเป็นประธาน เพราะเหตุนั้น สมาสนั้น ชื่อว่า อัพยยีภาวะ. จริงอยู่ สมาสนี้ ได้ชื่อว่า อัพยยีภาวะ เพราะมีอุปสรรคและนิบาต อันชื่อว่า อัพยยะเป็นประธาน โดยย่อเข้ากับ นคร ศัพท์เป็นต้น เช่นในคำว่า อุปนครํ เป็นต้น. ขยาย ความว่า บทว่า อุปนครํ มีความหมายของอุปสรรคเป็นประธานว่า นครสมีปๆ "ที่ใกล้แห่ง พระนคร"

[ลักษณะที่ไม่ใช่อัพยยีภาวะ]

“สยํกตๆ มกฺกฏโกว ชาลนฺ[25]”ติ เอตฺถ ปน ปทปฏิปาฏิยา อตฺถสฺส คเหตพฺพตฺตา อพฺยยตฺถวิภาวนา นตฺถีติ สยํกตนฺติ สมาโส อพฺยยีภาโว น โหติ. ตถา หิ อพฺยยตฺถปธาโน อพฺยยีภาโว.

ส่วนในข้อความนี้ว่า

สยํกตๆ มกฺกฏโกว ชาลๆ ดุจแมลงมุมที่ตกไปในข่ายที่ตนเองทำไว้

บทสมาสว่า **สยํกตๆ** นี้ ไม่ชื่อว่าเป็นอัพยยีภาวะ เพราะไม่มีการแสดงอรรถของ อัพยยะเป็นประธาน เนื่องจากมีการถือเอาความหมายตามลำดับบท,[๑] ส่วนอัพยยีภาวะ มีอรรถของอัพยยะเป็นประธาน.

[มติของเกจิวาทะ]

เกจิ ปน “อพฺยยตฺถปุพฺพงฺคมตฺตา อนพฺยยๆ อพฺยยๆ ภวตีติ อพฺยยีภาโว”ติปิ วทนฺติ, อยๆ ปน อสฺมากๆ รุจิ :- อพฺยยตฺถปุพฺพงฺคมตฺตา อนพฺยยมฺปิ ปทๆ เอกเทเสน อพฺยยๆ ภวติ เอตฺถาติ อพฺยยีภาโวติ.

อนึ่ง คำว่า "**อพฺยยีภาว**" นี้ ยังมีอาจารย์บางท่าน ได้แสดงรูปวิเคราะห์ว่า

อพฺยยตฺถปุพฺพงฺคมตฺตา อนพฺยยๆ อพฺยยๆ ภวตีติ อพฺยยีภาโว.

บทอันไม่ใช่อัพยยะ กลายเป็นอัพยยะ เพราะเหตุนั้น ชื่อว่าอัพยยีภาวะ[๑] เพราะ มีอรรถของอัพยยะเป็นประธาน.

ส่วน ข้าพเจ้า เห็นว่า ควรตั้งรูปวิเคราะห์ว่า

อพฺยยตฺถปุพฺพงฺคมตฺตา อนพฺยยมฺปิ ปทๆ เอกเทเสน[๓] อพฺยยๆ ภวติ เอตฺถาติ อพฺยยี-ภาโว.

แม้บทอันไม่ใช่อัพยยะกลายเป็นอัพยยะได้บ้าง เพราะความที่บทนั้นมีอรรถ ของอัพยยะเป็นประธาน มีอยู่ ในสมาสนี้ เพราะเหตุนั้น สมาสนี้ จึงชื่อว่า อัพยยีภาวะ.

เอตฺถ จ เอกเทสคฺคหณํ “โกยํ มชฺเฌสมุทฺทสฺมินฺ[26]”ติ อิมํ ปาฬึ สมตฺเถติ, สมุทฺทสฺส มชฺเฌ มชฺเฌสมุทฺทํ, ตสฺมึ มชฺเฌสมุทฺทสฺมินฺ”ติ หิ วิคฺคโห, อตฺโถ ปน สมุทฺทสฺส มชฺเฌอจฺเจว โยเชตพฺโพ.

ก็คำว่า **เอกเทเสน** ในรูปวิเคราะห์นี้ ช่วยอธิบายข้อความพระบาลีนี้ว่า **โกยํ มชฺเฌ-สมุทฺทสฺมึ**[๑] “บุคคลผู้อยู่ในท่ามกลางแห่งมหาสมุทรนี้ เป็นใคร”. คำว่า มชฺเฌสมุทฺทสฺมึ มีรูปวิเคราะห์ว่า

สมุทฺทสฺส มชฺเฌ มชฺเฌสมุทฺทํ, *ตสฺมึ มชฺเฌสมุทฺทสฺมึ, อตฺโถ ปน สมุทฺทสฺส มชฺเฌ-อจฺเจว โยเชตพฺโพ.*

ท่ามกลางแห่งมหาสมุทร ชื่อว่า มชฺเฌสมุทฺท, ในท่ามกลางแห่งมหาสมุทรนั้น”, ความหมายก็คือ ในท่ามกลางแห่งมหาสมุทรนั่นเทียว.

[ตัวอย่างพร้อมข้อวินิจฉัย]

อิทานิ โสตูนมสมฺโมหตฺถํ สวินิจฺฉยานิ อพฺยยตฺถโชตกานิ อุทาหรณานิ กถยาม:

บัดนี้ เพื่อมิให้เกิดความสับสนแก่หมู่นักศึกษา ข้าพเจ้า จะนำเอาตัวอย่างศัพท์ที่มี อรรถของอัพยยะเป็นประธานมาแสดงพร้อมทั้งข้อวินิจฉัยดังต่อไปนี้.

ตัวอย่างเช่น

นครสฺส สมีปํ อุปนครํ

ที่ใกล้แห่งนคร ชื่อว่า อุปนคร

อญฺญปเทน วิคฺคโหยํ, อุปสทฺทโต ปฐมเกวจนํ, นครสทฺทโต ฉฏฺเฐกวจนํ, วิภตฺตีสุ ลุตฺตาสุ ปทนฺเต ปฐมเกวจนํ ภวติ.

ตัวอย่างนี้ มีการวิเคราะห์ด้วยบทอื่น (ใช้บทอื่นแทน), ลงปฐมาวิภัตติเอกวจนะ หลัง อุป อุปสรรค, ลงฉัฏฐีวิภัตติเอกวจนะหลัง นคร ศัพท์, เมื่อลบ สิ และ ส วิภัตติแล้ว ลงปฐมาวิภัตติเอกวจนะที่สุดบท.

เกสญฺจิ ครูนํ มเตน นครสทฺทสมีปสทฺเทหิ ยถากฺกมํ ฉฏฺฐีปฐมเกวจนานิ ภวนฺติ, ตโต วิภตฺติโลเปกเต “นครสมีป”อิติ ปทํ ภวติ, ตโต สมีปสทฺทสฺสฏฺฐาเน สมีปตฺถวาจโก อุปอิติ อุปสคฺโค ติฏฺฐติ, เอวํ “นครอุป”อิติฐิตสฺส ปทสฺส เหฏฺฐุปริยวเสน วณฺณปริยาโย ทิสฺสตีติ เวทิตพฺพํ.

ตามมติของอาจารย์บางท่าน พึงทราบขั้นตอนการทำตัวรูปดังนี้:-

ลำดับแรกลง ส ฉัฏฐีวิภัตติเอกวจนะ ท้าย นคร ศัพท์ จากนั้น ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ท้าย สมีป ศัพท์, เมื่อลบวิภัตติแล้ว จะได้รูปว่า "นครสมีป" จากนั้นให้ใช้ อุป อุปสรรค ที่มี ความหมายว่า "ใกล้" แทน "สมีป" ศัพท์ จะได้รูปว่า "นครอุป" เมื่อได้รูปว่า "นครอุป" อย่างนี้แล้ว ให้ทำการสลับบทหน้าไปไว้บทหลัง จะได้รูปว่า อุปนคร

อภาเว -

ในอรรถว่า "ความไม่มี"

ตัวอย่างเช่น

ทรถสฺส อภาโว นิทฺทรถํ ความไม่มีแห่งความเร่าร้อน ชื่อว่า นิทฺทรถ

มสกานํ อภาโว นิมฺมสกํ ความไม่มีแห่งยุงทั้งหลาย ชื่อว่า นิมฺมสก

[อภาว กับ พหุพพีหิสมาส]

เอตฺถ จ นตฺถิ ทรโถ เอตสฺสาติ นิทฺทรโถ, ปุริโส. นตฺถิ มสกา เอตฺถาติ นิมฺมสกํ,ฐานนฺติ อญฺญปทตฺถสมาโสปิ ลพฺภติ. นิทฺทโร โหติ นิปฺปาโป. นิมฺมโล ธมฺโม, นิมฺมกฺขิกํ มธุปฏลนฺติ อญฺญปทตฺถวิสยสฺส ทสฺสนโต.

ก็ในตัวอย่างนั้น เนื่องจากได้พบหลักฐานที่เป็นพหุพพีหิสมาส ในพระบาลี และอรรถกถาดังนี้ว่า

นิทฺทโร โหติ นิปฺปาโป[27] เป็นผู้ไม่มีความเร่าร้อน, เป็นผู้ไม่มีบาป

นิมฺมโล ธมฺโม ธรรมอันไม่มีมลทิน

นิมฺมกฺขิกํ มธุปฏลํ รวงผึ้งที่ไม่มีตัวอ่อน

ดังนั้น จึงสามารถวิเคราะห์บทเหล่านั้นเป็นพหุพพีหิสมาสได้ว่า

นตฺถิ ทรโถ เอตสฺสาติ นิทฺทรโถ, ปุริโส

ความเร่าร้อน ย่อมไม่มี แก่บุรุษนั้น เพราะเหตุนั้น บุรุษนั้น ชื่อว่า นิทฺทรถ

นตฺถิ มสกา เอตฺถาติ นิมฺมสกํ,ฐานํ

ยุงทั้งหลาย ย่อมไม่มีในที่นี้ เพราะเหตุนั้น ที่นี้ ชื่อว่า นิมฺมสก

เกจิ ปน มกฺขิกานํ อภาโว นิมฺมกฺขิกํ, มธุปฏลนฺติ เอวํ อภาววจนมตฺเตนปิ ทพฺพ-วาจกตฺตมิจฺฉนฺติ, ตํ น ยุชฺชติ. ยถา หิ “สมณสฺส ภาโว สามญฺญนฺ”ติ ภาววจเนน สมโณ น วุจฺจติ, ตถา อภาววจเนนปิ ตํ ตํ ทพฺพํ น วุจฺจติ.

ในบทว่า "**นิมฺมกฺขิกํ**" นี้ ยังมีอาจารย์บางท่าน ประสงค์จะให้บทนี้เป็นบทที่ระบุถึง ทัพพะแม้ด้วยเหตุเพียงคำว่า "อภาว" จึงได้แสดงรูปวิเคราะห์อย่างนี้ว่า

มกฺขิกานํ อภาโว นิมฺมกฺขิกํ, มธุปฏลํ

ความไม่มีแห่งตัวอ่อนทั้งหลาย ชื่อว่า นิมฺมกฺขิก ได้แก่รวงผึ้ง

ข้อนั้น ไม่ถูกต้อง.

เหมือนอย่างว่าในรูปวิเคราะห์ว่า

สมณสฺส ภาโว สามญฺญํ

ความเป็นแห่งสมณะ ชื่อว่า สามญฺญ

คำว่า "ภาว" ไม่สามารถระบุถึงทัพพะกล่าวคือสมณะได้ฉันใด. แม้คำว่า "อภาว" ก็ไม่สามารถระบุถึงทัพพะกล่าวคือรวงผึ้งได้ฉันนั้น.

ปจฺฉาอตฺเถ–

ในอรรถว่า "ภายหลัง"

ตัวอย่างเช่น

รถสฺส ปจฺฉา อนุรถ์	ภายหลังแห่งรถ ชื่อว่า อนุรถ
เอวํ[๑] **อนุวาตํ**	อนุวาตศัพท์ ก็พึงทราบว่ามีรูปวิเคราะห์เหมือน กับ อนุรถ ศัพท์, อนุวาตํ (ตามลม)
อนุวาตํ	ภายหลังแห่งลม ชื่อว่า อนุวาต

โยคฺยตายํ–

ในอรรถว่า "ความสมควร"

ตัวอย่างเช่น

รูปสฺส โยคฺคํ อนุรูปํ, -	ความสมควรแก่สภาพ ชื่อว่า อนุรูป,
รูปโยคฺคนฺติ อตฺโถ	ความก็คือเหมาะสมแก่สภาพ

วิจฺฉายํ–

ในอรรถว่า "วิจฉา" (ในการกล่าวศัพท์ซ้ำๆ เพื่อต้องการให้ทราบว่า ต้องการหมาย เอาสิ่งนั้นๆ ทุกอย่าง)

ตัวอย่างเช่น

อตฺตานํ อตฺตานํ ปติ ปจฺจตฺตํ	เฉพาะตนๆ ชื่อว่า ปจฺจตฺต
อทฺธมาสํ อทฺธมาสํ อนุ - อนฺวทฺธมาสํ	ทุกๆ กึ่งเดือน ชื่อว่า อนฺวทฺธมาส
อนุฆรํ	ทุกๆ ครัวเรือน

อิทำ อกฺขรจินฺตกานำ มตำ, อฏฺฐกถาจริยานำ มตวเสน ปน เอวำ เวทิตพฺพำ. ปติ ปติ อตฺตานำ ปจฺจตฺตำ, อนุ อนุ อทฺธมาสำ อนฺวทฺธมาสำ. อนุ อนุ ฆรำ อนุฆรำ, ฆรปฏิปาฏิติ วุตฺตำ โหติ.

ตัวอย่างที่แสดงมานี้ เป็นมติของนักไวยากรณ์ทั้งหลาย, ส่วนตามมติของพระ อรรถกถาจารย์ทั้งหลาย พึงทราบอย่างนี้ว่า

ปติ ปติ อตฺตานำ ปจฺจตฺตำ	เฉพาะตนๆ ชื่อว่า ปจฺจตฺต
อนุ อนุ อทฺธมาสำ อนฺวทฺธมาสำ[28]	ทุกๆ กึ่งเดือน ชื่อว่า อนฺวทฺธมาสำ
อนุ อนุ ฆรำ อนุฆรำ,	ทุกๆ ครัวเรือน ชื่อว่า อนุฆร, มีคำ-

ฆรปฏิปาฏิติ วุตฺตํ โหติ อธิบายว่า ตามลำดับเรือน

อนุปุพฺพิยํ–

ในอรรถว่า "ลำดับ"

ตัวอย่างเช่น

เชฏฺฐานํ อนุปุพฺโพ อนุเชฏฺฐ์ฺ ลำดับแห่งบุคคลทั้งหลายผู้เจริญวัยกว่า ชื่อว่า อนุเชฏฺฐ

ปฏิโลเม–

ในอรรถว่า "ทวนกลับ"

ตัวอย่างเช่น

โสตสฺส ปฏิโลมํ ปฏิโสตํ ทวนแห่งกระแส ชื่อว่า ปฏิโสต

เอตฺถ จ นิวตฺติตฺวา อุทฺธาภิมุขตา ปฏิโลมนฺติ วุจฺจติ. ตถา หิ ปติอิติ อยมุปสคฺโค นิวตฺตนตฺเถ วตฺตติ. เอวํ ปฏิปถํ, ปฏิโสตํ.

ก็ในตัวอย่างนี้ การทวนกลับ เรียกว่าปฏิโลมะ, จริงอย่างนั้น ปติ อุปสรรคนี้ ย่อมเป็นไปในอรรถว่า นิวตฺตน “ทวนกลับ”

ตัวอย่างเช่น

ปฏิปถํ สวนทาง

ปฏิโสตํ ทวนกระแส

อธิกจฺจ ปวตฺติยํ–

ในอรรถว่า "เป็นไปโดยอาศัย"

ตัวอย่างเช่น

อตฺตานํ อธิกจฺจ ปวตฺตํ - อชฺฌตฺตํ,[29] **จกฺขาทิ** รูปที่เป็นไปโดยอาศัยตน ชื่อว่า อชฺฌตฺต ได้แก่จักษุเป็นต้น

จิตฺตมธิกจฺจ ปวตฺตํ - ธมฺมชาตํ อธิจิตฺตํ ธรรมชาติที่เป็นไปโดยอาศัยจิต ชื่อว่า - อธิจิตฺต [ได้แก่สมาธิ]

[อธิจิตฺต เป็นกัมมธารยะและอัพยยีภาวะ]

สามญฺญนิทฺเทโสปิ สมาธิเยว วุจฺจติ สงฺเกตวเสน อตฺถสฺส คเหตพฺพตฺตา, “สามญฺญ-โชตนา วิเสเส อวติฏฺฐตี”ติ วจนโต จ. อถวา อธิกํ จิตฺตํ อธิจิตฺตนฺติ กมฺมธารยสมาสวเสนปิ สมาธิเยว วุจฺจติ จิตฺตสีเสน ตสฺเสว นิทฺทิฏฺฐตฺตา, ติสฺโส หิ สิกฺขา อธิสีลํ อธิจิตฺตํ อธิปญฺญนฺติ.

ในตัวอย่างว่า “**อธิจิตฺต**” นี้ แม้จะแสดงโดยไม่ได้ระบุเจาะจง แต่ก็หมายเอา เฉพาะสมาธิเท่านั้น เพราะการถือเอาความหมายต้องขึ้นอยู่กับสังเกตบัญญัติ[กล่าวคือ การบัญญัติศัพท์ใช้ตามความเหมาะสมกับสถานที่ และกาลเวลาเป็นต้น] และเพราะมี ปริภาษาว่า “ศัพท์ที่แสดงความหมายทั่วไป สามารถแสดงความหมายเจาะจงได้.”

อีกนัยหนึ่ง บทว่า **อธิจิตฺตํ** หมายเอาสมาธิเท่านั้น ด้วยอำนาจของรูปวิเคราะห์ ที่เป็นกัมมธารย สมาสว่า **อธิกํ จิตฺตํ อธิจิตฺตํ** “จิตอันยิ่งกว่าจิตทั่วไป ชื่อว่า อธิจิตต” เพราะสมาธินั้นนั่นเทียว พระผู้มีพระภาคแสดงไว้โดยยกจิตเป็นหลัก. จริงอยู่ สิกขามี ๓ อย่างคือ อธิศีล อธิจิต และอธิปัญญา.

[เกจิวาทะ]

เกจิ ปน ครู “อธิจิตฺตนฺติ อิทํ สมาธึ สนฺธาย วุจฺจมานํ อพฺยยีภาโว น ภวติ. ยทิ อพฺยยี-ภาโว ภเวยฺย, จิตฺตมธิกจฺจ ปวตฺตํ อธิจิตฺตนฺติ ปทจฺเฉโท ภเวยฺย. เอวญฺจ สติ อธิกจฺจตฺถเมว จิตฺตสทฺทสฺส อตฺโถ น ภวติ.

อธิจิตฺตสุตฺตาทีสุ จิตฺตสีเสน สมาธิ นิทฺทิฏฺโฐ, โส อธิกํ จิตฺตํ อธิจิตฺตนฺติ วุจฺจติ, ตสฺมา อพฺยยีภาวํ กตฺวา สาเธตฺวา เมน อตฺโถ คเวสิตพฺโพ”ติ อญฺญสฺส อตฺถสฺส คเวสนํ อิจฺฉนฺติ.

ส่วนอาจารย์บางท่าน ประสงค์จะให้พิจารณาความหมายอื่นจากสมาธิ โดยยก เหตุผลว่า คำว่า **อธิจิตฺตํ** นี้ เมื่อระบุถึงสมาธิ จะเป็นอัพยยีภาวสมาสไม่ได้, ถ้าเป็น อัพยยีภาวสมาส จะต้องวิเคราะห์ว่า

จิตฺตมธิกจฺจ ปวตฺตํ อธิจิตฺตํ

ธรรมชาติที่เป็นไปโดยอาศัยจิต

เมื่อเป็นเช่นนี้ ก็จะได้ความหมายของ **อธิกจฺจ** (อาศัย) เท่านั้นเป็นประธาน ไม่ได้ความหมายของ **จิตฺต** ศัพท์.

ก็ในอธิจิตตสูตรเป็นต้น พระผู้มีพระภาคทรงแสดงสมาธิโดยมุ่งถึงจิตเป็นหลัก, สมาธินั้น เรียกว่า อธิจิตต [โดยวิเคราะห์เป็นกัมมธารยสมาส]ว่า **อธิกํ จิตฺตํ อธิจิตฺตํ**, เพราะเหตุนั้น ผู้ที่ประสงค์จะให้บทว่า อธิจิตฺตํ สำเร็จรูปเป็นอัพยยีภาวสมาส จะต้อง พิจารณาความหมายอื่นที่ไม่ใช่สมาธิ.

เอตฺถ กึ อญฺญสฺส อตฺถสฺส คเวสเนน จิตฺตมธิกจฺจ ปวตฺตํ อธิจิตฺตนฺติ นิพฺพจนสฺเสว อญฺเญนากา เรน สมาธิสฺส ทีปนโต. ตถา หิ “จิตฺตํ ปญฺญญฺจ ภาวยนฺ”ติ อิมิสฺสา ปาฬิยา อตฺถํ วทนฺเตหิ ครูหิ สมาธิญฺเจว วิปสฺสนญฺจ ภาวยมาโน. จิตฺตสีเสน เหตฺถ สมาธิ นิทฺทิฏฺโฐติ อตฺถสัวณฺณนา กตา

เกี่ยวกับเรื่องนี้ การพิจารณาความหมายอื่นจะมีประโยชน์อะไร ? เพราะรูป วิเคราะห์ว่า **จิตฺตมธิกจฺจ ปวตฺตํ อธิจิตฺตํ** นั่นแล สามารถระบุถึงสมาธิได้โดยอ้อม. จริงอย่างนั้น พระอรรถกถาจารย์ เมื่อประสงค์จะอธิบายข้อความพระบาลีนี้ว่า จิตฺตํ ปญฺญญฺจ ภาวยํ ก็ได้อธิบายไว้ว่า สมาธิญฺเจว วิปสฺสนญฺจ

ภาวยมาโน “เมื่อเจริญสมาธิ และปัญญา, ความจริงในคาถานี้ พระผู้มีพระภาคทรงแสดงสมาธิโดยยกจิตเป็นหลัก

ฏีกาการโก ปน จิตฺตสทฺทสฺส สมาธิวาจกตฺตเยว อิจฺฉนฺโต “จินฺเตติ อารมฺมณํ อุป-นิชฺฌายตีติ จิตฺตํ, สมาธี”ติอาทีนิ จตฺตาริ นิพฺพจนานิ วตฺวา ‘วินาปิ ปโรปเทเสนสฺส จิตฺต-ปริยาโย ลพฺภเตว. อฏฺฐกถายํ ปน จิตฺตสทฺโท วิญฺญาเณ นิรูฬฺโหติ กตฺวา วุตฺตํ “จิตฺตสีเสน เหตฺถ สมาธิ นิทฺทิฏฺโฐ”ติ อาห. ตถา หิ ครู “ภควาติ วจนํ เสฏฺฐนฺ[30]”ติ เอตฺถาปิ วจนสทฺเทน วจนํ คเหตฺวา ปุน อตฺโถ คหิโต, วุจฺจตีติ วจนํ, อตฺโถ. ภควาติ อตฺโถ เสฏฺโฐติ อตฺถํ วทนฺติ

ส่วนพระฎีกาจารย์ ปรารถนาความที่แห่ง **จิตฺต** ศัพท์ระบุถึงสมาธิเท่านั้น จึงได้ แสดงรูปวิเคราะห์[ของ จิตฺต ศัพท์]ไว้ ๔ อย่างเป็นต้นว่า

“สมาธิ ชื่อว่าจิต เพราะอรรถว่า คิดคือเข้าไปเพ่งอารมณ์ ดังนี้ แล้วกล่าวว่า “สมาธินั้น เรียกชื่ออีกอย่างหนึ่งได้ว่าจิต โดยมิต้องอาศัยหลักการอย่างอื่น[มีปธานนัยเป็นต้น]. แต่ในอรรถกถา พระอรรถกถาจารย์ได้กล่าวคำว่า จิตฺตสีเสน เหตฺถ สมาธิ นิทฺทิฏฺโฐ (ความจริงในคาถานี้ พระผู้มีพระภาคทรงแสดงสมาธิโดยยกจิตเป็นหลัก) เพราะประสงค์จะ อธิบายว่า จิตฺต ศัพท์ในพระคาถานี้ ใช้ในความหมายว่าใจ".

จริงอย่างนั้น พระอรรถกถาจารย์ ได้พรรณนาไว้ว่า ด้วย วจน ศัพท์แม้ในข้อความว่า ภควาติ วจนํ เสฏฺฐํ นี้ บัณฑิตเมื่อถือเอาคำศัพท์ว่า “ภควา” แล้ว หลังจากนั้น ควรถือเอา ความหมายที่เป็นทัพพะกล่าวคือพระพุทธเจ้าอีกด้วย, คำว่า วจนํ มีวิเคราะห์ ว่า “สิ่งที่ถูก กล่าว เรียกว่า วจนะ ได้แก่ อรรถ” ดังนั้น คำว่า ภควาติ วจนํ เสฏฺฐํ จึงมีความหมายเท่ากับ คำว่า ภควาติ อตฺโถ เสฏฺโฐ

เอวํ ญตฺวา ตตฺถ ตตฺถ ทฺวาธิปฺปายิกาหิวเสน คเหตพฺเพสุ ปาเฐสุ วิวาโท น กาตพฺโพ. โย โย ยุชฺชติ, โส โส อตฺโถ นยญฺญูหิ คเหตพฺโพ.

บัณฑิตเมื่อทราบอย่างนี้แล้ว ไม่ควรทำการโต้แย้งกันในปาฐะทั้งหลายที่สามารถ ถือเอาด้วยอำนาจการอธิบายได้ ๒ อย่างเป็นต้นในที่นั้น ๆ อรรถใดๆ มีความเหมาะสม, ผู้รู้นัยทั้งหลาย ก็ควรถือเอาอรรถนั้นๆ.

กจฺจายเน ปน จิตฺตมธิกจฺจ ปวตฺตนฺติ ธมฺมา อธิจิตฺตนฺติ พหุวจนสฺส วจนํ สสมฺปยุตฺตํ สมาธึ สนฺธาย กตนฺติ ทฏฺฐพฺพํ.

ส่วนในคัมภีร์กัจจายนะ พึงทราบว่า บทว่า **อธิจิตฺตํ** ท่านอาจารย์แสดงรูป วิเคราะห์เป็นพหูพจน์ว่า จิตฺตมธิกจฺจ ปวตฺตนฺติ ธมฺมา อธิจิตฺตํ เพราะหมายเอาสมาธิ ที่สัมปยุตกับธรรมอื่นๆ ด้วย.

มริยาทาภิวิธีสุ–

ในอรรถการกำหนดขอบเขต ๒ ลักษณะ (คือมริยาทะ การกำหนดเขตโดยไม่รวม ถึงพื้นที่ที่ใช้เป็นขอบเขต, **อภิวิธิ** การกำหนดขอบเขตโดยรวมถึงพื้นที่ที่ใช้เป็นขอบเขตด้วย)

ตัวอย่างเช่น

อา ปาณโกฏิยา อาปาณโกฏิยํ, กปจฺจยสฺส ยการาเทโส

ถึงที่สุดแห่งชีวิต ชื่อว่า อาปาณโกฏิย, แปลง ก ปัจจัย เป็น ย อักษร.

อา โกมารา[๑] ยโส กจฺจายนสฺส อาโกมารฺ

ชื่อเสียงของพระกัจจายนเถระ แผ่ถึงสามเณรทั้งหลาย ชื่อว่า อาโกมาร

สมิทฺธิยํ–

ในอรรถว่า "ความบริบูรณ์" (สมบูรณ์)

ตัวอย่างเช่น

ภิกฺขานํ สมิทฺธิ สุภิกฺขํ ความบริบูรณ์แห่งภิกษา ชื่อว่า สุภิกฺข

อสมิทฺธิยํ–

ในอรรถว่า "ความไม่บริบูรณ์"

ตัวอย่างเช่น

ภิกฺขานํ อสมิทฺธิ ทุพฺภิกฺขํ ความไม่บริบูรณ์แห่งภิกษา ชื่อว่า ทุพฺภิกฺข

สมีปตฺเถ–

ในอรรถว่า "ใกล้"

ตัวอย่างเช่น

นทิยา อาสนฺนํ อนุนทํ ใกล้แห่ง[๒]แม่น้ำ ชื่อว่า อนุนท

คงฺคาย สมีปํ อุปคงฺคํ ใกล้แห่งแม่น้ำคงคา ชื่อว่า อุปคงฺค

มณิกาย สมีปํ อุปมณิกํ ใกล้แห่งโอ่งน้ำ ชื่อว่า อุปมณิก

วธุยา สมีปํ อุปวธุ ใกล้แห่งหญิงสาว ชื่อว่า อุปวธุ

คุนฺนํ สมีปํ อุปคุ ใกล้แห่งโคทั้งหลาย ชื่อว่า อุปคุ

อธิกตฺถเถ–

ในอรรถว่า "ปรารภถึง,อาศัย"

ตัวอย่างเช่น

อิตฺถีสุ เอกา อธิกจฺจ กถา ปวตฺตติ - สา กถา อธิตฺถิ ถ้อยคำที่เกิดขึ้น โดยปรารภหญิงคนหนึ่ง ในบรรดาหญิงทั้งหลาย, ถ้อยคำนั้น ชื่อว่า อธิตฺถิ

อธิกุมาริ ถ้อยคำที่เกิดขึ้นโดยปรารภเด็กหญิง

อญฺญานิปิ โยเชตพฺพานิ.

นักศึกษา พึงทราบอัพยยีภาวสมาสที่มีอุปสรรคนำหน้า และเป็นประธาน ตามนัย ที่กล่าวมานี้.

เอวํ อุปสคฺคปุพฺพโก อพฺยยีภาวสมาโส ทฏฺฐพฺโพ. นิปาตปุพฺพโก ยถา ?

อัพยยีภาวสมาสที่มีนิบาตนำหน้า และเป็นประธานมีดังต่อไปนี้

ปฏิปาฏิวิจฺฉาสุ–

ในอรรถว่า "ลำดับและวิจฉา"

ตัวอย่างเช่น

วุฑฺฒานํ ปฏิปาฏิ ยถาวุฑฺฒํ	ลำดับแห่งผู้แก่กว่า ชื่อว่า ยถาวุฑฺฒ
เย เย วุฑฺฒา ยถาวุฑฺฒํ	ผู้แก่เหล่าใดๆ ชื่อว่า ยถาวุฑฺฒ
ยถาภิรูปํ	ลำดับผู้มีรูปงาม

เกจิ ปน “ยถาสทฺโท อสทิสภาเว อพฺยยีภาวสญฺโญ โหติ. เย เย วุฑฺฒา ยถาวุฑฺฒํ, เย เย อภิรูปา ยถาภิรูปํ. อสทิเสติ กึ? ยถา เทวทตฺโต, ยถา ยญฺญทตฺโต”ติ วทนฺติ.

ส่วนอาจารย์บางท่านกล่าวว่า ยถา ศัพท์เป็นอัพยยีภาวสมาส ในอรรถความ ไม่เหมือน (หลากหลาย)

ตัวอย่างเช่น

เย เย วุฑฺฒา ยถาวุฑฺฒํ	คนแก่แต่ละคน ชื่อว่า ยถาวุฑฺฒ
เย เย อภิรูปา ยถาภิรูปํ	คนมีรูปงามแต่ละคน ชื่อว่า ยถาภิรูป

อสทิเสติ กึ? ยถา เทวทตฺโต, ยถา ยญฺญทตฺโต

ถาม. บทว่า อสทิเส มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อให้ทราบว่า ไม่เป็นอัพยยีภาวสมาสในอรรถอื่น

ตัวอย่างเช่น

ยถา เทวทตฺโต	เทวทัต ฉันใด
ยถา ยญฺญทตฺโต	ยัญญทัต ฉันใด

ตถา เกจิ “วุฑฺธานํ ยาทิโส อนุกฺกโม, ตาทิโส ยถาวุฑฺฒนฺติ วุจฺจติ. ยถาติ หิ อยํ นิปาโต สทิสตฺเถ ปวตฺตติ, ตสฺมา วุฑฺฒปฏิปาฏีติ® วุจฺจตี”ติ วทนฺติ. มยํ ปน ยถาสทฺโท ปฏิปาฏิวาจโกติ จ ยุตฺตพฺพนามตฺถวาจโก วิจฺฉายํ ปวตฺตสทฺโทติ จ วทาม.

อนึ่ง อาจารย์บางท่าน กล่าวว่า “ลำดับแห่งคนสูงอายุทั้งหลายเช่นใด, ลำดับ เช่นนั้น เรียกว่า ยถาวุฑฺฒ, ก็ ยถา นิบาตนี้ย่อมเป็นไปในอรรถสทิสะ ดังนั้น คำว่า ยถาวุฑฺฒํ จึงมีความหมายว่า "วุฑฺฒปฏิปาฏิ" “เหมือนกับลำดับของคนสูงอายุ”.

ส่วนข้าพเจ้า มีความเห็นว่า ยถา ศัพท์ ใช้ในอรรถลำดับ และเป็นศัพท์ที่ใช้ใน อรรถวิจฉาซึ่งมีความหมายเท่ากับ ยํ สัพพนาม.

ปทตฺถานติกฺกเม–

ในอรรถว่า "การไม่เกินอรรถของบท"

ตัวอย่างเช่น

กมฺ อนติกฺกมฺม ปวตฺตนฺ -	ความเป็นไปไม่ล่วงเลยจากลำดับ -
ยถากฺกมฺ	ชื่อว่า ยถากฺกม
ยถาสตฺติ	ตามความสามารถ
ยถาพลฺ[31]	ตามกำลัง

ตถา หิ ยถาพลํ กโรตีติ พลํ อนติกฺกมิตฺวา กโรตีติ อตฺโถ.

จริงอย่างนั้น คำว่า **ยถาพลํ กโรติ** “ย่อมทำตามกำลัง” ชื่อว่า ยถาพล, หมาย ความว่าทำไม่เกินกำลังของตน

ปริจฺเฉท–

ในอรรถว่า "กำหนดขอบเขตระยะเวลา"

ตัวอย่างเช่น

ชีวสฺส ยตฺตโก ปริจฺเฉโท -	กำหนดเพียงไรแห่งชีวิต ชื่อว่า ยาวชีว
ยาวชีวฺ	(ตลอดระยะเวลาที่มีชีวิตอยู่)
ยาวตายุกำ	ตลอดอายุขัย

ปรภาเค–

ในอรรถส่วนอื่น

ตัวอย่างเช่น

ปพฺพตสฺส ติโร ติโรปพฺพตำ	ภายนอกแห่งภูเขา ชื่อว่า ติโรปพฺพต
ติโรปาการำ	ภายนอกแห่งกำแพง
ติโรกุฏฺฏำ[32]	ภายนอกแห่งฝา
ปาสาทสฺส อนฺโต อนฺโตปาสาทำ	ภายในแห่งปราสาท ชื่อว่า อนฺโตปาสาท
อนฺโตนครำ	ภายในแห่งนคร
อนฺโตวสฺสำ	ภายในแห่งกาลฝน
นครโต พหิ พหินครำ	ภายนอกแห่งนคร ชื่อว่า พหินคร

ปาสาทสฺส อุปริ อุปริปาสาทำ เบื้องบนแห่งปราสาท ชื่อว่า อุปริปาสาท

มญฺจสฺส เหฏฺฐา เหฏฺฐามญฺจำ ภายใต้แห่งเตียง ชื่อว่า เหฏฺฐามญฺจ

เหฏฺฐาปาสาทำ ภายใต้แห่งปราสาท

ภตฺตสฺส ปุเร ปุเรภตฺตำ ก่อนเวลาแห่งภัตร ชื่อว่า ปุเรภตฺต

ปจฺฉาภตฺตำ ภายหลังแห่งภัตร

สากลฺลตฺเถ–

ในอรรถว่า "ทั้งหมด"

ตัวอย่างเช่น

มกฺขิกาย สห สมกฺขิกำ กินกระทั่งแมลงวัน ชื่อว่า สมกฺขิก

สติณำ กินกระทั่งหญ้า

ตตฺถ สมกฺขิกำ อชฺโฌหรติ, น กิญฺจิ ปริวชฺเชตีติ อตฺโถ. เอวำ สติณำ อชฺโฌหรตีติ เอตฺถาปิ.

ในตัวอย่างเหล่านั้น คำว่า **สมกฺขิกำ อชฺโฌหรติ** “กินกระทั่งแมลงวัน” หมาย ความว่ากินไม่เว้นอะไรๆ (กินไม่เหลือ), แม้ในคำว่า **สติณำ อชฺโฌหรติ** “กินกระทั่งหญ้า” ก็มีนัยเช่นเดียวกัน.

คงฺคาย โอรำ โอรคงฺคำ ฝั่งในแห่งแม่น้ำคงคา ชื่อว่า โอรคงฺค

สมุทฺทสฺส มชฺเฌ มชฺเฌสมุทฺทำ ท่ามกลางแห่งสมุทร ชื่อว่า มชฺเฌสมุทฺท

อญฺญานิปิ โยเชตพฺพานิ. เอวำ นิปาตปุพฺพโก อพฺยยีภาวสมาโส ทฏฺฐพฺโพ.

พึงประกอบตัวอย่างแม้เหล่าอื่นตามนัยนี้, พึงทราบอัพยยีภาวสมาส ที่มีนิบาต อยู่-ข้างหน้า และเป็นประธานตามนัยที่กล่าวมานี้.

๖๙๗. ตำสทิโส จ.

สมาโส อ. สมาส **ตำสทิโส** ที่มีลักษณะคล้ายกับอัพยยีภาว-สมาสนั้น **อพฺยยีภาวสญฺโญ** ชื่อว่า อัพยยีภาวสมาส **โหติ จ** ย่อมมีด้วย.

ตคฺคติกตฺตา เตน อพฺยยีภาวสมาเสน สทิโส จ สมาโส อพฺยยีภาวสญฺโญ โหติ.

สมาสซึ่งมีลักษณะเหมือนกับอัพยยีภาวสมาสนั้น ชื่อว่าอัพยยีภาวสมาสด้วย เพราะมีสภาพเป็นอัพยยะเช่นเดียวกับอัพยยีภาวสมาสนั้น.

ตัวอย่างเช่น

ติฏฺฐคุ® สถานที่ที่โคยืนอยู่

วหคุ สถานที่หรือเวลาปล่อยโค

ขเลยวำ ระยะเวลาที่ข้าวบาร์เลย์อยู่ในลาน

อพฺยยีภาวอิจฺจเนน กฺวตฺโถ ? อการนฺโต อพฺยยีภาวา วิภตฺตีนมฺ.

ถาม. บทว่า อพฺยยีภาว มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อนำไปใช้ในสูตรว่า อการนฺโต อพฺยยีภาวา วิภตฺตีนมฺ

๖๙๘. นปุสโกว โส.

โส อ. อัพยยีภาวสมาสนั้น **ปณฺฑิเตน** อันบัณฑิต **ทฏฺฐพฺโพ** พึงทราบ **นปุส โกว** ว่าเป็นเพียงดังนปุงสกลิงค์.

โส อพฺยยีภาวสมาโส นปุสกลิงฺโคว ทฏฺฐพฺโพ.

อัพยยีภาวสมาส พึงทราบว่าเป็นเพียงดังนปุงสกลิงค์.

ตัวอย่างเช่น

อธิกุมาริ	ถ้อยคำเกิดขึ้นโดยปรารภเด็กหญิง
อุปคงฺคมฺ	ที่ใกล้แห่งแม่น้ำคงคา
มชฺเฌสมุทฺทมฺ	ท่ามกลางแห่งสมุทร
อุปคุ	ที่ใกล้แห่งวัว

๖๙๙. เอกตฺตมฺ ทิคุสฺส.

เอกตฺตมฺ จ อ. ความเป็นเอกวจนะด้วย **นปุสกลิงฺคตฺตญฺจ** อ. ความเป็นนปุงสกลิงค์ด้วย **ทิคุสฺส** แห่งทิคุสมาส **โหนฺติ** ย่อมมี.

ทิคุสฺส สมาสสฺส เอกตฺตมฺ โหติ นปุสกลิงฺคตฺตญฺจ.

ทิคุสมาสเป็นนปุงสกลิงค์เอกวจนะ.

ตัวอย่างเช่น

ตโย โลกา ติโลกมฺ	โลกทั้งหลายสาม ชื่อว่า ติโลก
ตินยนมฺ	นัยน์ตาสาม
จตุทฺทิสมฺ	ทิศสี่
ทสทิสมฺ	ทิศสิบ
ปญฺจินฺทฺริยมฺ	อินทรีย์ห้า

๗๐๐. ทฺวนฺเท ปาณิตูริยโยคฺคเสนงฺคขุทฺทชนฺตุกวิวิธวิรุทฺธ-วิสภาคตฺถาทีนญฺจ.

เอกตฺตํ จ อ. ความเป็นเอกวจนะด้วย **นปุ ุสกลิงฺคตฺตญฺจ** อ. ความเป็นนปุงสกลิงค์ด้วย **ปาณิตูริย...วิสภาคตฺถาทีนํ** แห่งศัพท์ ท. อันมีอรรถอวัยวะของสัตว์, ส่วนประกอบของ-ดนตรี (เครื่องดนตรี), องค์ประกอบของเครื่องไถนา, องค์-ประกอบของกองทัพ, สัตว์ชนิดเล็ก, สิ่งที่เป็นปฏิปักษ์กัน โดย ประการต่างๆ และธรรมที่มีลักษณะต่างกันเป็นต้น **โหนฺติ** ย่อมมี **ทฺวนฺเท** ในทวันทสมาส.

ทฺวนฺทสมาเส ปาณิตูริยโยคฺคเสนงฺคขุทฺทชนฺตุกวิวิธวิรุทฺธวิสภาคตฺถาทีนญฺจ เอกตฺตํ โหติ นปุ ุสกลิงฺคตฺตญฺจ.

ศัพท์ทั้งหลายที่มีอรรถระบุถึงอวัยวะของสัตว์, ส่วนประกอบของดนตรี (เครื่อง ดนตรี), องค์ประกอบของเครื่องไถนา, องค์ประกอบของกองทัพ, สัตว์ชนิดเล็ก, สิ่งที่เป็น ปฏิปักษ์ กันโดยประการต่างๆ และธรรมที่มีลักษณะต่างกันเป็นต้น ในทวันทสมาส มีรูปเป็น นปุงสกลิงค์ เอกวจนะ.

เอวํ ปาณิยตฺเถ -

ในอวัยวะของสัตว์ (ส่วนของสิ่งมีชีวิต)

ตัวอย่างเช่น

จกฺขุ จ โสตญฺจ จกฺขุโสตํ	ตาด้วย หูด้วย ชื่อว่า จกฺขุโสต
มุขนาสิกํ	ปากและจมูก
ฉวิมํสโลหิตํ	ผิวหนังเนื้อและเลือด

เอวํ ตูริยงฺคตฺเถ -

ในส่วนประกอบของดนตรี (เครื่องดนตรี)

ตัวอย่างเช่น

สงฺขปณวํ	สังข์และกลองปัณเฑาะว์
คีตวาทิตํ	การขับและการประโคม
ททฺทริทินฺทิมํ	กลองศึกและกลองเล็ก

เอวํ โยคฺคงฺคตฺเถ -

ในองค์ประกอบของเครื่องไถนา

ตัวอย่างเช่น

ผาลปาจนํ[33]	ผาลและปฏัก
ยุคนงฺคลํ	แอกและไถ

เอวํ เสนงฺคตฺเถ -

ในองค์ประกอบของกองทัพ

ตัวอย่างเช่น

อสิจมฺมำ[34] ดาบและโล่ห์

ธนุกลาปำ ธนูและแล่งธนู

หตฺถิอสฺสรถปตฺติกำ พลช้าง พลม้า พลรถ และพลเดินเท้า

เอวำ ขุทฺทชนฺตุกตฺเถ -

ในสัตว์ชนิดเล็ก

ตัวอย่างเช่น

ฑำสมกสำ เหลือบและยุง

กุนฺถกิปิลฺลิกำ มดและปลวก[๑]

กีฏสรีสปำ แมลงและสัตว์เลื้อยคลาน

เอวำ วิวิธวิรุทฺธตฺเถ -

ในสิ่งที่เป็นปฏิปักษ์กันโดยประการต่างๆ (สิ่งตรงกันข้าม)

ตัวอย่างเช่น

อหินกุลำ งูและพังพอน

พิฬารมูสิกำ แมวและหนู

กาโกลูกำ กาและนกเค้าแมว

กุสลากุสลำ กุศลและอกุศล

เอวำ วิวิธวิสภาคตฺเถ -

ในธรรมที่มีลักษณะต่างกัน

ตัวอย่างเช่น

สีลญฺจ ปญฺญาณญฺจ สีลปญฺญาณำ ศีลด้วย ปัญญาด้วย ชื่อว่า สีลปญฺญาณ

“ตถา หิ ภนฺเต ภควโต สีลปญฺญาณำ.[35] *สาธุ ปญฺญาณวา นโร*[36]*”ติ จ เทฺว ปาฬิโย ปญฺญาณสทฺทสฺส อตฺถิภาเว นิทสฺสนานิ ภวนฺติ.*

ปญฺญาณ ศัพท์ มีใช้ในพระบาลี ๒ ที่ คือ

ตถาหิ ภนฺเต ภควโต สีลปญฺญาณำ "ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ จริงอย่างนั้น ศีล และปัญญาของพระผู้มีพระภาค" และ สาธุ ปญฺญาณวา นโร "นรชนผู้มีปัญญาดี”

สมถวิปสฺสนำ สมถะและวิปัสสนา

วิชฺชาจรณำ วิชชาและจรณะ

สาริปุตฺตโมคฺคลฺลานํ สาวกยุคฺ[37]

คู่แห่งพระสาวกคือพระสารีบุตรและพระโมคคัลลานะทั้งหลาย

อาทิสทฺเทน ทาสิทาสํ, อิตฺถิปุมํ, ปตฺตจีวรํ, ติกจตุกฺกํ, เวณรถการํ, สากุณิกมาควิกํ, ทีฆมชฺฌิมํ. อิจฺเจวมาทีนิ คเหตพฺพานิ.

ด้วย อาทิ ศัพท์ หมายเอาตัวอย่างเป็นต้นดังนี้ คือ:-

[ในการระบุถึงสิ่งที่มีลิงค์ต่างกัน]

ทาสิทาสํ ทาสหญิงและทาสชาย

อิตฺถิปุมํ หญิงและชาย

ปตฺตจีวรํ บาตรและจีวร[๑]

[การบอกจำนวน]

ติกจตุกฺกํ หมวดสามและหมวดสี่

[ในอาชีพต่างๆ]

เวณรถการํ ช่างสานและช่างรถ

สากุณิกมาควิกํ นายพรานนกและนายพรานเนื้อ

[การบอกขนาด]

ทีฆมชฺฌิมํ ยาวและปานกลาง

๗๐๑. รุกฺขติณปสุธนธญฺญชนปทาทีนญฺจ วิภาสา.

> **เอกตฺตญฺจ** อ. ความเป็นเอกวจนะด้วย **นปุ๎สกลิงฺคตฺตญฺจ** อ. ความเป็นนปุงสกลิงค์ด้วย **รุกฺขติณ...ชนปทาทีนํ** แห่ง ศัพท์ ท. มีศัพท์อันกล่าวอรรถต้นไม้, ต้นหญ้า, สัตว์สี่เท้า, ทรัพย์, ธัญญชาติ และ ชนบทเป็นต้น **โหนฺติ** ย่อมมี **ทฺวนฺเท สมาเส** ในทวันทสมาส **วิภาสา** บ้าง.

รุกฺขติณปสุธนธญฺญชนปทอิจฺเจวมาทีนํ วิภาสา เอกตฺตญฺจ โหติ นปุ๎สกลิงฺคตฺตญฺจ ทฺวนฺเท สมาเส.

ศัพท์ทั้งหลายอันมีศัพท์กล่าวอรรถต้นไม้, ต้นหญ้า, สัตว์สี่เท้า, ทรัพย์, ธัญญชาติ และชนบทเป็นต้น ในทวันทสมาส มีรูปเป็นนปุงสกลิงค์ เอกวจนะบ้าง.

ตัวอย่างเช่น

[ชื่อต้นไม้, ศัพท์ที่มีความหมายเป็นต้นไม้]

อสฺสตฺถกปิตฺถนํ ต้นโพธิ์และต้นมะขวิด

อสฺสตฺถกปิตฺถนา วา หรือต้นโพธิ์และต้นมะขวิดทั้งหลาย

[ชื่อต้นหญ้า, ศัพท์ที่มีความหมายเป็นต้นหญ้า]

อุสีรพีรณํ หญ้าแฝกและหญ้าคมบาง

อุสีรพีรณา วา หรือหญ้าแฝกและหญ้าคมบางทั้งหลาย

[ชื่อสัตว์สี่เท้า]

อเชฬกํ แพะและแกะ

อเชฬกา วา หรือแพะและแกะทั้งหลาย

[ชื่อทรัพย์, ศัพท์ที่มีความหมายเป็นทรัพย์]

หิรญฺญสุวณฺณํ เงินและทอง

หิรญฺญสุวณฺณา วา หรือเงินและทองทั้งหลาย

[ชื่อธัญญชาติ]

สาลิยวํ ข้าวสาลีและข้าวบาเลย์

สาลิยวา วา หรือข้าวสาลีและข้าวบาเลย์ทั้งหลาย

[ชื่อชนบท, ศัพท์ที่มีความหมายเป็นชนบท]

กาสิโกสลํ แคว้นกาสีและแคว้นโกศล

กาสิโกสลา วา หรือแคว้นกาสีและแคว้นโกศลทั้งหลาย

[ศัพท์ที่มีความหมายถึงสภาพที่ตรงกันข้าม]

สาวชฺชานวชฺชํ ธรรมมีโทษและไม่มีโทษ

สาวชฺชานวชฺชา วา หรือธรรมมีโทษและไม่มีโทษทั้งหลาย

หีนญฺจ ปณีตญฺจ หีนปณีตํ ธรรมอันเลวและประณีต ชื่อว่า หีนปณีต

หีนปณีตา วา หรือธรรมอันเลวและอันประณีตทั้งหลาย

กณฺหสุกฺกํ ธรรมดำและธรรมขาว

กณฺหสุกฺกา วา หรือธรรมดำและธรรมขาวทั้งหลาย

๗๐๒. เทฺว ปทานิ สมสิยนฺติ ตุลฺยาธิกรณานิ โส กมฺมธารโย.

ปทานิ อ. บท ท. **เทฺว** ๒ **ตุลฺยาธิกรณานิ** อันมีอรรถที่ตั้ง เสมอกัน **สมสิยนฺติ** ย่อมถูกย่อ **ยสฺมึ ปโยเค** ในประโยคใด, **โส สมาโส** อ. สมาสนั้น **กมฺมธารโย** ชื่อว่า กัมมธารยะ **โหติ** ย่อมมี **ตสฺมึ ปโยเค** ในประโยคนั้น.

ยสฺมึ ปโยเค ตุลฺยาธิกรณานิ เทฺว ปทานิ สมสิยนฺติ, ตสฺมึ ปโยเค โส สมาโส กมฺม-ธารยสญฺโญ โหติ.

เมื่อบท ๒ บทซึ่งมีอรรถที่ตั้งเสมอกัน ถูกย่อเข้าด้วยกันในสมาสใด, สมาสนั้น ชื่อว่า กัมมธารยสมาส.

[ลักษณะความเป็นตุลยาธิกรณะ]

ภินฺนปวตฺตินิมิตฺตานํ ทฺวินฺนํ ปทานํ วิเสสนวิเสสิตพฺพภาเวน เอกสฺมึ อตฺเถ ปวตฺติ ตุลฺยาธิกรณตา.

การที่บท ๒ บทซึ่งมีเหตุเกิดของศัพท์ต่างกันรวมเข้าเป็นอรรถเดียวกัน โดยความ-เป็นวิเสสนะและวิเสสยะ ชื่อว่า ตุลยาธิกรณะ

[วิเคราะห์กัมมธารยะ]

กมฺมมิว ทฺวยํ ธาเรตีติ กมฺมธารโย, ยถา กมฺมํ กฺริยญฺจ ปโยชนญฺจ ทฺวยํ ธารยติ กมฺเม สติ กฺริยาย ปโยชนสฺส จ สมฺภวโต, ตถา อยํ สมาโส เอกสฺส อตฺถสฺส เทฺว นามานิ ธารยติ อสฺมึ สมาเส สติ เอกตฺถโชตกสฺส นามทฺวยสฺส สมฺภวโต, อิติ “กมฺมมิว ทฺวยํ ธาเรตีติ กมฺมธารโย”ติ วุจฺจติ.

กรรม (การงาน) สามารถทำให้เกิดสองสิ่งคือ กิริยา (การทำ) และประโยชน์ เพราะ เมื่อมีกรรม, กิริยาและประโยชน์ จึงเกิดมีได้ฉันใด, สมาสนี้ ก็สามารถทรงไว้ซึ่งนามสอง อย่างที่ระบุถึงอรรถเดียว เพราะเมื่อสมาสนั้นมีอยู่ นามศัพท์สองศัพท์ ที่ระบุถึงอรรถเดียว ย่อมมีได้ ฉันนั้น. ด้วยเหตุนี้ สมาสนี้ จึงได้ชื่อว่ากัมมธารยะ เพราะอรรถว่า ย่อมทรงไว้ซึ่ง อรรถสองอย่างเหมือนกับกรรม.

[ประเภทกัมมธารยสมาส]

โส นววิโธ วิเสสนปุพฺพปโท วิเสสนุตฺตรปโท วิเสสโนภยปโท อุปมานุตฺตรปโท สมฺภาวนาปุพฺพปโท อวธารณปุพฺพปโท นนิปาตปุพฺพปโท กุปุพฺพปโท ปาทิปุพฺพปโท จาติ.

กัมมธารยสมาสมี ๙ ประเภท คือ:-

๑. วิเสสนปุพฺพปโท มีบทวิเสสนะอยู่หน้า
๒. วิเสสนุตฺตรปโท มีบทวิเสสนะอยู่หลัง
๓. วิเสสโนภยปโท มีบททั้ง ๒ เป็นวิเสสนะ
๔. อุปมานุตฺตรปโท มีบทหลังเป็นอุปมา
๕. สมฺภาวนาปุพฺพปโท มีบทหน้าเป็นสัมภาวนะ
๖. อวธารณปุพฺพปโท มีบทหน้าเป็นอวธารณะ
๗. นนิปาตปุพฺพปโท มีบทหน้าเป็น น นิบาต

๘. กุปุพฺพปโท มีบทหน้าเป็น กุ นิบาต

๙. ปาทิปุพฺพปโท มีบทหน้าเป็นอุปสรรคมี ป เป็นต้น

ตตฺถ วิเสสนปุพฺพปโท ตาว–

ในบรรดากัมมธารยสมาสทั้ง ๙ ประเภทนั้น ลำดับแรก จะแสดงวิเสสนบุพพบท-กัมมธารยสมาส [กัมมธารยสมาสอันมีบทหน้าเป็นวิเสสนะมีบทหลังเป็นประธาน] ก่อน

ตัวอย่างเช่น

มหาปุริโส บุรุษประเสริฐ

นีลุปฺปลํ ดอกอุบลเขียว

วิเสสนุตฺตรปโท ยถา?

วิเสสนุตตรปทกัมมธารยสมาส[กัมมธารยสมาสที่มีบทหลังเป็นวิเสสนะมีบทหน้า เป็นประธาน]

ตัวอย่างเช่น

สาริปุตฺตตฺเถโร พระสารีบุตรผู้เป็นเถระ

พุทฺธโฆสาจริโย พระพุทธโฆสะผู้เป็นอาจารย์

อาจริยคุตฺติโลติ วา รูปว่า อาจริยคุตฺติโล ก็มีบ้าง

มโหสธปณฺฑิโต[38] มโหสธผู้เป็นบัณฑิต

สตฺตวิเสโส สัตว์วิเศษ

วิเสสโนภยปโท ยถา ?

วิเสสโนภยปทกัมมธารยสมาส[กัมมธารยสมาสที่มีบททั้ง ๒ เป็นวิเสสนะมีบทอื่น เป็นประธาน]

ตัวอย่างเช่น

คิลาโน จ โส วุฏฺฐิโต จาติ - คิลานวุฏฺฐิโต[39] เป็นไข้ด้วย เป็นไข้นั้น หายแล้วด้วย - เพราะเหตุนั้น ชื่อว่า คิลานวุฏฐิต,หมาย-ความว่า เป็นไข้แต่หายจากเป็นไข้แล้ว

คิลาโน หุตฺวา เคลญฺญา - วุฏฺฐิโตติ อตฺโถ

สิตฺตญฺจ ตำ สมฺมฏฺฐญฺจาติ - สิตฺตสมฺมฏฺฐ์,ฐานำ สถานที่อันถูกน้ำรดแล้วด้วย สถานที่-อันถูกน้ำรดแล้วนั้น ถูกปัดกวาดแล้ว-ด้วย เพราะเหตุนั้น ชื่อว่า สิตฺตสมฺมฏฺฐ

อนฺธพธิโร ทั้งตาบอดทั้งหูหนวก

ขญฺชขุชฺโช ทั้งขาเขยกทั้งหลังค่อม

อุปมานุตฺตรปโท ยถา ?

อุปมานุตตรปทกัมมธารยสมาส[กัมมธารยสมาส ที่มีบทหลังเป็นอุปมา]

ตัวอย่างเช่น

สีโห วิย สีโห, พุทฺโธ จ โส สีโห จาติ พุทฺธสีโห

เพียงดังสีหะ ชื่อว่า สีห, พระพุทธเจ้าด้วย พระพุทธเจ้านั้น ดั่งสีหะด้วย เพราะเหตุนั้น ชื่อว่า พุทฺธสีห

สมฺภาวนาปุพฺพปโท ยถา?

สัมภาวนาปุพพปทกัมมธารยสมาส[กัมมธารยสมาสที่มีบทหน้าเป็นสัมภาวนา โดยมี อิติ ศัพท์ ประกอบอยู่ในรูปวิเคราะห์]

ตัวอย่างเช่น

ธมฺโมติ พุทฺธิ ธมฺมพุทฺธิ ความสำนึกว่าเป็นธรรม ชื่อว่า ธมฺมพุทฺธิ

ธมฺมสญฺญา ความสำคัญว่าเป็นธรรม ชื่อว่า ธมฺมสญฺญา

อวธารณปุพฺพปโท ยถา ?

อวธารณปุพพปทกัมมธารยสมาส[กัมมธารยสมาส ที่มีบทหน้าเป็นอวธารณะ โดยมี เอว ศัพท์ ประกอบอยู่ในรูปวิเคราะห์]

ตัวอย่างเช่น

พุทฺโธ เอว วโร พุทฺธวโร	พระพุทธเจ้านั่นแลเป็นผู้ประเสริฐ ชื่อว่า พุทฺธวร
พุทฺโธ จ โส วโร จาติ พุทฺธ-วโรติ วิเสสนุตฺตรปโทปิ ภวติ	หรือตั้งวิเคราะห์เป็นวิเสสนุตตรบทบ้าง เช่น พระพุทธเจ้าด้วย พระพุทธเจ้านั้น-เป็นผู้ประเสริฐด้วย เพราะเหตุนั้น ชื่อว่า พุทฺธวร
ปชฺโชโต วิยาติ ปชฺโชโต,[40] **- ปญฺญา เอว ปชฺโชโต ปญฺญา-ปชฺโชโต**	เหมือนดังประทีปอันโพลงทั่ว เพราะ-เหตุนั้น ชื่อว่า ปชฺโชต, ปัญญานั่นแล-เป็นเพียงดังประทีป ชื่อว่า ปญฺญาปชฺโชต
ปญฺญาปาสาโท	ปัญญาเพียงดังปราสาท
ธนยิตพฺพฏฺเฐน ธนํ วิยาติ - ธนํ, สทฺธา เอว ธนํ สทฺธาธนํ	เหมือนดังทรัพย์ เพราะอรรถว่าถูกตั้งไว้บูชา เพราะเหตุนั้น ชื่อว่า ธน, ศรัทธา-นั่นแล เป็นดั่งทรัพย์ ชื่อว่า สทฺธาธน
สีลธนํ	ศีลนั่นแลเป็นดั่งทรัพย์

ครู ปน “จกฺขุ เอว อินฺทฺริยํ จกฺขุนฺทฺริยนฺ”ติ สาวธารณํ นิพฺพจนํ วทนฺติ, ตํ โสตาทีนํ อญฺเญสํ อินฺทฺริยภาวนิเสธนํ กตฺ วิย โหตีติ.

อนึ่ง ครูทั้งหลาย แสดงรูปวิเคราะห์ที่ประกอบด้วย เอว ศัพท์อันมีอรรถอวธารณะ ว่า จกฺขุ เอว อินฺทฺริยํ จกฺขุนฺทฺริยํ, รูปวิเคราะห์นั้น คล้ายกับว่าจะห้ามประสาทสัมผัสส่วนอื่นๆ มีโสตะเป็นต้นไม่ให้เป็นอินทรีย์.

นนุ จ โภ “สทฺธา เอว ธนํ สทฺธาธนนฺ”ติอาทีสุปิ อยเมว โทโสติ ? น โทโส, สทฺธา เอว อริยานํ ธนํ, น หิรญฺญสุวณฺณวตฺถาทิกํ, สีลเมว อริยานํ ธนํ, น หิรญฺญสุวณฺณวตฺถาทิกนฺติ โลกิยมหาชเนน สมฺมตสฺส ธนสฺส อวธารเณน นิเสธิตตฺตาติ.

ถาม. แน่ะท่าน แม้ในตัวอย่างเป็นต้นว่า สทฺธา เอว ธนํ สทฺธาธนํ ก็มีโทษเช่น เดียวกัน มิใช่หรือ ?

ตอบ. ไม่มีโทษ เพราะ เอว ศัพท์ที่มีอรรถอวธารณะทำหน้าที่ปฏิเสธทรัพย์ที่ โลกิยมหาชนสมมติกันขึ้น ดังนี้ว่า ศรัทธานั่นแล เป็นทรัพย์ของพระอริยะ, ไม่ใช่วัตถุสิ่งของ มีเงินทองและผ้าเป็นต้น, ศีลนั่นแล เป็นทรัพย์ของพระอริยะทั้งหลาย, ไม่ใช่วัตถุสิ่งของมีเงิน ทองและผ้าเป็นต้น[๑]

นนิปาตปุพฺพปโท ยถา ?

นนิบาตปุพพปทกัมมธารยสมาส[กัมมธารยสมาสที่มีบทหน้าเป็น น นิบาต]

ตัวอย่างเช่น

น[๒] พฺราหฺมโณ อพฺราหฺมโณ	ไม่ใช่พราหมณ์ ชื่อว่า อพฺราหฺมณ (เหมือนพราหมณ์)
อมนุสฺโส	ผู้ไม่ใช่มนุษย์ (เหมือนมนุษย์)
อโลโภ	ธรรมที่ไม่ใช่โลภะ (ตรงกันข้ามกับโลภะ)
อมิตฺโต[๓]	ผู้ไม่ใช่มิตร (ตรงกันข้ามกับมิตร)
อกุสลา ธมฺมา	ธรรมที่ไม่ใช่กุศล (ตรงกันข้ามกับกุศล)
อพฺยากตา[๑] ธมฺมา	ธรรมทั้งหลายที่นอกจากกุศลและอกุศล
อปุนเคยฺยา[๒] คาถา	คาถาที่ไม่นำมาสวดอีก
อสูริยปสฺสา ราชทารา	สตรีผู้ไม่เห็นพระอาทิตย์ ได้แก่นางสนม
อจนฺทมุลโลกิกานิ มุขานิ	ใบหน้าที่ไม่เคยแหงนดูพระจันทร์

กุปุพฺพปโท ยถา ?

กุปุพพปทกัมมธารยสมาส[กัมมธารยสมาสที่มีบทหน้าเป็น กุ นิบาต]

ตัวอย่างเช่น

กุจฺฉิตา ทิฏฺฐิ กุทิฏฺฐิ ทิฏฐิอันน่าเกลียด ชื่อว่า กุทิฏฐิ

กทนฺนํ ข้าวอันน่าเกลียด

กาปุริโส บุรุษผู้น่าเกลียด

อปฺปกํ ลวณํ กาลวณํ เกลือมีจำนวนน้อย ชื่อว่า กาลวณ

เอตฺถ จ นิจฺจสมาสตฺตา อสปทวิคฺคโห,[๒] ปาทิปุพฺพปโท จ นิจฺจสมาโสว

อนึ่ง ในกุปุพพปทสมาสนี้ เป็นอสปทวิเคราะห์เพราะเป็นนิจจสมาส, สำหรับปาทิ-ปุพพปทสมาสเป็นนิจจสมาสเท่านั้น

ตัวอย่างเช่น

ปธานํ วจนํ ปาวจนํ คำพูดอันเป็นประธาน ชื่อว่า ปาวจน

ภุสํ วฑฺฒํ ปวฑฺฒํ, สรีรํ สิ่งที่เจริญยิ่ง ชื่อว่า ปวฑฺฒ, ร่างกาย

สมฺ, สมฺมา วา อาธานํ - การตั้งไว้เสมอ, โดยชอบ ชื่อว่า -

สมาธานํ สมาธาน

วิวิธา มติ วิมติ ความเข้าใจอันมีอย่างต่างๆ ชื่อว่า วิมติ

วิวิโธ กปฺโป วิกปฺโป, - ความดำริอันมีอย่างต่างๆ ชื่อว่า วิกปฺป,

วิสิฏฺโฐ วา กปฺโป วิกปฺโป หรือความดำริพิเศษ ชื่อว่า วิกปฺป

อติเรโก อธิโก วา ธมฺโม - ธรรมอันมาก หรืออันยิ่ง ชื่อว่า อภิธมฺม,

อภิธมฺโมติ,[41] *ธมฺมาติเรกธมฺม-* จริงอยู่ ธรรมนั้น ชื่อว่า อภิธรรม เพราะ

วิเสสฏฺเฐน หิ “อภิธมฺโม”ติ วุจฺจติ เป็นธรรมที่ยิ่งกว่าพระสูตร และ พิเศษกว่าพระสูตร

อติเรโก เทโว อติเทโว เทวดาผู้ยิ่ง ชื่อว่า อติเทว

อธิเทโว เทวดาผู้ยิ่ง ชื่อว่า อธิเทว

อธิสีลํ ศีลที่ยิ่ง ชื่อว่า อธิสีล

โสภโน ปุริโส สปฺปุริโส บุรุษผู้งดงาม ชื่อว่า สปฺปุริส

[วินิจฉัย สปฺปุริส]

เอตฺถ จ สทฺทสฺส อตฺถํ คเหตฺวา เอวํ อตฺโถ วุจฺจติ. เอตฺถ หิ นิคฺคหีตํ ปกาเร ปเร ปการตฺต มาปชฺชติ “จิรปฺปวาสึ, หตฺถิปฺปภินฺนํ วิย องฺกุสคฺคโห”ติ ปาเฐสุ วิย.

ก็ในบทว่า **สปฺปุริโส** นี้ เพราะถือเอาอรรถของ สํ ศัพท์ จึงแสดงอรรถของรูป วิเคราะห์อย่างนี้ [ไม่แสดงรูปวิเคราะห์ว่า สนฺโต ปุริโส สปฺปุริโส เพราะเห็นว่า สปฺปุริส นี้ไม่ได้มาจาก สนฺต+ปุริส, แต่มาจาก สํ+ปุริส].

อนึ่งในบทว่า **สปฺปุริส** นี้ ในเพราะ ป อักษรเบื้องหลัง แปลงนิคคหิตเป็น ป เหมือน ในพระบาลีว่า จิรปฺปวาสึ, “บุรุษผู้จากไปนาน” หตฺถิปฺปภินฺนํ วิย องฺกุสคฺคโห “ดุจนายควาญ-ช้าง ปราบช้างตัวตกมัน”.

ยถา ปน “สทฺธา สทฺทหนา”ติ อาทีสุ นิคฺคหีตํ ธการทกาเรสุ ปเรสุ ทการตฺตมาปชฺชติ, เอวํ “สปฺปุริโส”ติ เอตฺถาปิ นิคฺคหีตํ ปกาเร ปการตฺตมาปชฺชติ.

เหมือนอย่างว่า ในตัวอย่างเป็นต้นว่า สทฺธา สทฺทหนา “ความเชื่อ, ความปักใจเชื่อ” พึงทราบว่า ในเพราะ ธ และ ท อักษรเบื้องหลัง แปลงนิคคหิต เป็น ท ฉันใด, แม้ใน คำว่า สปฺปุริโส ในเพราะ ป อักษร ก็แปลงนิคคหิตเป็น ป ฉันนั้น.

อถวา สนฺโต ปุริโส สปฺปุริโส, สนฺตจิตฺโต ปุริโสติ คุณลิงฺควเสน อตฺโถ ยุชฺชติ “สนฺโต ทนฺโต นิยโต พฺรหฺมจารี”ติ เอกวจนปาฐสฺส ทสฺสนโต. อภิเธยฺยลิงฺควเสน ปน อตฺถกถนํ น ยุชฺชติ “สนฺโต สปฺปุริสา โลเก. สนฺโต หเว สพฺภิ ปเวทยนฺตี”ติ พหุวจนปาฐสฺส ทสฺสนโต.

อีกนัยหนึ่ง เมื่อตั้งรูปวิเคราะห์ว่า สนฺโต ปุริโส สปฺปุริโส, สนฺตจิตฺโต ปุริโส “บุรุษ ผู้สงบ ชื่อว่าสัตบุรุษ ได้แก่บุรุษผู้มีจิตสงบ” ให้ใช้ สนฺต ศัพท์เป็นคุณนาม[ไม่ควรใช้เป็น นามนาม]เพราะในพระบาลีรูปว่า สนฺโต [ที่เป็นคุณนาม] มีปรากฏใช้ทั้งเอกวจนะ และพหุวจนะ เช่น

สนฺโต ทนฺโต นิยโต พฺรหฺมจารี	บุรุษผู้สงบ ผู้ฝึกตนแล้ว ผู้สำรวม ประพฤติพรหมจรรย์
สนฺโต สปฺปุริสา โลเก	สัตบุรุษทั้งหลายผู้สงบในโลก
สนฺโต หเว สพฺภิ ปเวทยนฺติ	สัตบุรุษทั้งหลาย กับสัตบุรุษเท่านั้น ย่อมแสดงพระนิพพาน
โสภนํ กตํ สุกตํ, สุฏฺ‍ฐุ วา - กตํ สุกตํ	กรรม อันบุคคล กระทำแล้วงาม ชื่อว่า-สุกต หรือกรรมอันบุคคล กระทำแล้ว - ด้วยดี ชื่อว่า สุกต
อโสภนํ กตํ ทุกฺกฏ์ํ, ทุฏฺ‍ฐุ วา - กตํ ทุกฺกฏ์ำ	กรรมอันบุคคลกระทำแล้วไม่งาม ชื่อว่า ทุกฺกฏ, หรือกรรมอันบุคคล กระทำแล้วไม่ดี ชื่อว่า ทุกฺกฏ

[บทสมาสที่เป็นได้ ๒ อย่าง]

อิทานิ ทฺวาธิปฺปายิกมฺปิ สมาสํ วทาม, สีตญฺจ ตํ อุณฺหญฺจาติ สีตุณฺหํ, ภฑฺตุ. อถวา สีตญฺจ อุณฺหญฺจ สีตุณฺหํ, "สีตํ อุณฺหํ ปฏิหนตี"ติ เอตฺถ วิย สีตคุโณ อุณฺหคุโณ จ. "กตากต[42]"มิจฺจาทีสุปิ กมฺม ธารยทฺวนฺทวเสน วิคฺคโห กาตพฺโพ.

บัดนี้ ข้าพเจ้าจะแสดงบทสมาสที่เป็นได้ ๒ นัย (กัมมธารยะ+ทวันทสมาส) เช่น สีตญฺจ ตํ อุณฺหญฺจาติ สีตุณฺหํ, ภฑฺตุ. "สิ่งที่เย็นด้วย สิ่งที่เย็นนั้น ร้อนด้วย เพราะเหตุนั้น ชื่อว่า สีตุณฺห ได้แก่ภัตร" (เป็นกัมมธารยสมาส), อีกนัยหนึ่ง เย็นด้วย ร้อนด้วย ชื่อว่า สีตุณฺห ได้แก่คุณคือความเย็นและคุณคือความร้อน (เป็นทวันทสมาส) เหมือนในตัวอย่างนี้ว่า **สีตํ อุณฺหํ ปฏิหนติ** "ย่อมกำจัดความหนาว ความร้อน".

แม้ในคำว่า กตากตุ เป็นต้น ก็สามารถตั้งรูปวิเคราะห์ได้ ๒ ประการคือ กัมม- ธารยสมาส และทวันทสมาส.

กุจฺฉิตา ทารา กุทารา	ภรรยาที่น่าเกลียด ชื่อว่า กุทารา
กุปุตฺตา	บุตรที่น่าเกลียด
กุทาสา	ทาสที่น่ารังเกียจ
ทุปุตฺตา	บุตรชั่ว

อถวา อีกอย่างหนึ่ง[วิเคราะห์เป็นพหุพพีหิสมาสว่า]

กุจฺฉิตา ทารา เยสนฺเต -	ภรรยาของสามีเหล่าใดน่าเกลียด เพราะ-
กุทารา	เหตุนั้น สามีเหล่านั้น ชื่อ กุทารา
อปฺปกํ ลวณํ กาลวณํ	เกลือจำนวนน้อย ชื่อว่า กาลวณ
กาปุปฺผํ	ดอกไม้จำนวนน้อย

อถวา อีกนัยหนึ่ง [วิเคราะห์เป็นพหุพพีหิสมาสว่า]

อปฺปกํ ลวณํ เอตฺถาติ -	เกลือจำนวนน้อย มีอยู่ในกับข้าวนั้น
กาลวณํ, พฺยญฺชนํ	เหตุนั้น กับข้าวนั้น ชื่อว่า กาลวณ
อปฺปกํ ปุปฺผํ เอตฺถาติ -	ดอกไม้จำนวนน้อย มีอยู่ ในสวนนี้ -
กาปุปฺผ, วนํ	เพราะเหตุนั้น สวนนี้ ชื่อว่า กาปุปฺผ

อิมสฺมึ สมาเส โย โย ปุพฺพปกฺโข, โส โส อธิปฺเปโต. "ปกาโร, ปราภโว, วิหาโร, อาหาโร, อุปหาโร" อิจฺเจวมาทโยปิ กมฺมธารยสมาสา ภวนฺติ.

ในสมาสนี้ ประสงค์เอาตัวอย่างที่แสดงนัยแรก[ส่วนที่แสดงด้วยคำว่า อถวา ไม่ได้ ประสงค์เอา]. สำหรับศัพท์ทั้งหลายต่อไปนี้ จัดเป็นกัมมธารยสมาสทั้งสิ้น คือ:-

ปกาโร ประการ

ปราภโว ความเสื่อม

วิหาโร วิหาร

อาหาโรอาหาร

อุปหาโร การบูชา[๑]

ครู ปน อญฺเญปิ อุทาหรึสุ, ตํ ยถา ?
ส่วนครูทั้งหลาย ยังได้แสดงตัวอย่างแม้อื่นๆ อีก

ตัวอย่างเช่น

ทิฏฺโฐ ปุพฺพนฺติ ทิฏฺฐปุพฺโพ - ตถาคตํ ผู้เห็นแล้ว ในกาลก่อน เพราะเหตุนั้น ชื่อว่า ทิฏฺฐปุพฺพ[๑] (ผู้เคยเห็นพระตถาคต)

สุตปุพฺโพ ธมฺมํ ผู้เคยฟังแล้วซึ่งธรรม

คตปุพฺโพ สคฺคํ ผู้เคยไปแล้วสู่สวรรค์

กมฺมนิ–
ในอรรถกรรม

ตัวอย่างเช่น

ทิฏฺฐา ปุพฺพนฺติ ทิฏฺฐปุพฺพา - เทวา เตน เทวดาทั้งหลาย อันบุคคลนั้น เห็นแล้วในกาลก่อน เพราะเหตุนั้น ชื่อว่า ทิฏฺฐปุพฺพ

สุตปุพฺพา [ธรรมทั้งหลาย]อันเขาเคยฟังแล้ว

คตปุพฺพา ทิสา ทิศทั้งหลายอันเขาเคยไปแล้ว

อิเมสํ ปน ตุลฺยาธิกรณตฺตํ น ทิสฺสติ, เกนิเม การเณน กมฺมธารยสมาสา โหนฺตีติ การณํ ปริเยสิตพฺพํ

ก็ตัวอย่างที่แสดงมาทั้งหมดนี้ ไม่ปรากฏความเป็นตุลยาธิกรณะ (มีอรรถที่ตั้งเสมอ-กัน), เพราะเหตุนั้น ขอให้บัณฑิต พึงพิจารณาหาเหตุผลว่า เหตุไฉน ตัวอย่างเหล่านี้จึง เป็นกัมมธารยสมาสได้ [๒]

๗๐๓. สงฺขฺยาปุพฺโพ ทิคุ.

กมฺมธารโย อ. กัมมธารยสมาส **สงฺขฺยาปุพฺโพ** อันมีสังขยา อยู่หน้า **ทิคุ** ชื่อว่าทิคุ **โหติ** ย่อมมี.

สงฺขฺยาปุพฺโพ กมฺมธารยสมาโส ทิคุสญฺโญ โหติ.
กัมมธารยสมาส ที่มีสังขยาอยู่หน้า ชื่อว่า ทิคุสมาส.

[วิเคราะห์ ทิคุ]

เทฺว คาโว ทิคุ, ทิคุสทิสตฺตา อยํ สมาโส “ทิคู”ติ วุจฺจติ. ยถา หิ ทิคุสทฺโท สงฺขฺยาปุพฺโพ เจว โหติ นปุสเกกวจโน จ, เอวเมว อยมฺปิ สมาโส สงฺขฺยาปุพฺโพ เจว โหติ เยภุยฺเยน นปุสเกกวจโน จ, ตสฺมา ทิคุสทิสตฺตา “ทิคู”ติ วุจฺจติ.

ทิคุ หมายถึง โค ๒ ตัว, สมาสนี้ ชื่อว่า “ทิคุ” เพราะมีลักษณะเหมือนกับคำว่า “ทิคุ”, หมายความว่า ทิคุ ศัพท์ มีสังขยาเป็นบทหน้า และเป็นนปุสกลิงค์เอกวจนะฉันใด แม้สมาสนี้ ก็มีสังขยาอยู่หน้า และโดยมากเป็นนปุงสกลิงค์เอกวจนะฉันนั้น, เพราะเหตุนั้น สมาสนี้ จึงได้ชื่อว่า “ทิคุ” เพราะมีลักษณะเหมือนกับ ทิคุ ศัพท์ (มีสังขยาอยู่หน้า และ เป็นนปุงสกลิงค์ เอกวจนะ).

เยภุยฺเยนาติ กิมตฺถํ ? “ติภโว ขายเต ตทา”ติ “พุทฺธํ นมิตฺวา ติภเวสุ อคฺคนฺ”ติ จ กวิ-สมเย ปุลฺลิงฺเคกวจนนปุสกลิงฺคพหุวจโน จ โหตีติ ทสฺสนตฺถํ.

ถาม. บทว่า เยภุยฺเยน มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่าในบทประพันธ์ของนักกวี ทิคุสมาสนี้ มีรูปเป็นปุงลิงค์ เอกวจนะ และนปุงสกลิงค์พหุวจนะบ้าง

ตัวอย่างเช่น

ติภโว ขายเต ตทา ภพ ๓ ย่อมปรากฏในกาลนั้น

พุทฺธํ นมิตฺวา ติภเวสุ อคฺคํ นอบน้อมพระพุทธเจ้าผู้เลิศใน ๓ ภพ

อถวา ทฺวีหิ ลกฺขเณหิ คโต อวคโต ญาโตติ ทิคุ. ทิคุโน หิ เทฺว ลกฺขณานิ สงฺขฺยา-ปุพฺพตา เอกํ ลกฺขณํ, นปุสเกกวจนตา เอกนฺติ, อิมินา ยํ ลกฺขณทฺวเยน คโตติ “ทิคู”ติ วุจฺจติ, ทฺวีหิ วา ลกฺขเณหิ คจฺฉติ ปวตฺตตีติ ทิคุ

อีกนัยหนึ่ง ทิคุ หมายถึงสภาพที่ถูกรู้หรือปรากฏด้วยลักษณะ ๒ ประการ หมายความว่า ทิคุ ศัพท์ มีลักษณะ ๒ ประการคือ มีสังขยาอยู่หน้า ๑ เป็นนปุงสกลิงค์ เอกวจนะ ๑, แม้สมาสนี้ ก็ได้ชื่อว่า ทิคุ เพราะอาศัยลักษณะ ๒ ประการนี้, อีกนัยหนึ่ง ทิคุ หมายถึงสภาพที่เป็นไปด้วยลักษณะ ๒ ประการ.

[ทิคุสมาส ๒]

ปุพฺพปทตฺถปฺปธาโน ทิคุ โส ทุวิโธ สมาหาราสมาหารทิคุวเสน.

ทิคุสมาสที่มีอรรถของบทหน้าเป็นประธาน มี ๒ ประเภทคือ สมาหารทิคุสมาส และอสมาหารทิคุสมาส [๑]

ตตฺถ สมาหารทิคุ ตาว–

ในทิคุสมาส ๒ ประการนั้น ลำดับแรก นักศึกษา พึงทราบสมาหารทิคุสมาสก่อน.

ตัวอย่างเช่น

จตฺตาริ สจฺจานิ สมาหฏานิ - จตุสจฺจํ	สัจจะ ๔ ถูกรวมเข้าเป็นหมวดเดียวกัน เพราะเหตุนั้น ชื่อว่า จตุสจฺจ
ทฺวิปทำ	สองบท
ติมลำ	มลทิน ๓
ติทณฺฑำ	ท่อนไม้ ๓ ท่อน
ติผลำ	ผล ๓ อย่าง
ติกฏุกำ	สิ่งที่มีรสเผ็ด ๓ อย่าง
จตุทฺทิสำ	ทิศ ๔
ปญฺจินฺทฺริยำ	อินทรีย์ ๕
ปญฺจควำ	โค ๕ ตัว
สตฺต โคทาวริโย สมาหฏา - สตฺตโคทาวรำ	แม่น้ำโคทาวรี ๗ สาย ถูกรวมเป็นกลุ่มเดียวกัน เพราะเหตุนั้น ชื่อว่า สตฺตโคทาวร

อสมาหารทิคุ ยถา ?

อสมาหารทิคุสมาส

ตัวอย่างเช่น

เอกปุคฺคโล	บุคคลผู้เดียว
ติภวา	ภพ ๓
จตุทฺทิสา	ทิศ ๔
ทสสหสฺสจกฺกวาฬานิ	หมื่นจักรวาล

๗๐๔. อมาทโย สมสิยนฺติ ปรปเทภิ, โส ตปฺปุริโส.

อมาทโย อ. ศัพท์ ท. อันมี อำ วิภัตติเป็นต้น **สมสิยนฺติ** ย่อม-ถูกย่อ **ปรป เทภิ** กับบทหลัง ท. **สมาโส** อ. สมาส **โส** นั้น **ตปฺปุริโส** ชื่อว่า ตัปปุริสะ **โห ติ** ย่อมมี.

อมาทโย® สทฺทา ยตฺถ ปรปเทหิ สทฺธึ สมสิยนฺติ, ตสฺมึ ปโยเค โส สมาโส ตปฺปุริสสญฺโญ โหติ.

ตัปปุริสสมาส หมายถึงสมาสที่มีศัพท์หน้าประกอบด้วย อำ ทุติยาวิภัตติเป็นต้น ที่ถูกย่อเข้าบทหลังทั้งหลาย.

[วิเคราะห์ ตปฺปุริส]

ตสฺส ปุริโส ตปฺปุริโส, ตปฺปุริสสทิสตฺตา อยมฺปิ สมาโส “ตปฺปุริโส”ติ วุจฺจติ. ยถา หิ ตปฺปุริสสทฺโท คุณมติวตฺโต, ตถา สกโลปายํ สมาโส คุณมติวตฺโต, ตสฺมา “ตปฺปุริโส”ติ วุจฺจติ. อุตฺตรปทตฺถปฺปธาโน หิ ตปฺปุริโส.

บุรุษของพระราชานั้น ชื่อว่า ตัปปุริสะ, แม้สมาสนี้ ก็ได้ชื่อว่า ตัปปุริสะ เพราะมี ลักษณะเหมือนกับ ตปฺปุริส ศัพท์ หมายความว่า ตปฺปุริส ศัพท์ ไม่ได้อรรถของคุณศัพท์ (ไม่ได้อรรถของบทหน้า) ฉันใด, แม้สมาสนี้ทั้งสิ้นก็ไม่ได้อรรถของคุณศัพท์ (ไม่ได้อรรถ ของบทหน้า) ฉันนั้น, เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า ตปฺปุริส, จริงอยู่ ตัปปุริสสมาส เป็นสมาสที่มี อรรถของบทหลังเป็นประธาน.

[ตัปปุริสสมาส ๖]

โส จ ทุติยาตปฺปุริสาทิวเสน ฉพฺพิโธ โหติ.

ก็ ตัปปุริสสมาสนี้ มี ๖ ประเภท คือ ทุติยาตัปปุริสสมาส, ตติยาตัปปุริสสมาส, จตุตถีตัปปุริสสมาส, ปัญจมีตัปปุริสสมาส, ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส และสัตตมีตัปปุริสสมาส

[ทุติยาตปฺปุริโส] ทุติยาตัปปุริสสมาส

ตัวอย่างเช่น

ภูมึ คโต ภูมิคโต[๑] ผู้ไปแล้วสู่แผ่นดิน ชื่อว่า ภูมิคต

อรณฺญคโต[43] ผู้ไปแล้วสู่ป่า

กตฺถจิ ทุติยา น ภวติ

ในบางแห่ง ไม่ลงทุติยาวิภัตติ

ตัวอย่างเช่น

สรณํ อิติ คโต สรณคโต[๒] ผู้ปฏิญาณว่าเป็นสรณะ

“อิธ มหานาม อริยสาวโก พุทฺธํ สรณํ คโต โหตี”ติ เอตฺถ หิ พุทฺธนฺติ กมฺมนิทฺเทโส. สรณํ คโตติ สรณํ อิติ คโต สรณํ คโตติ อิติสทฺทโลปวเสน “สรณนฺ”ติ ปทํ ปจฺจตฺตวจนํ โหติ. เตน หิ อิติสทฺเทน สห คตสทฺโท สมสิยติ.

ก็ในข้อความนี้ว่า

อิธ มหานาม อริยสาวโก พุทฺธํ สรณํ คโต โหติ

ดูก่อนมหานามะพระอริยสาวก ในธรรมวินัยนี้ เป็นผู้ถึง

พระพุทธเจ้าว่าเป็นสรณะ

ในตัวอย่างนี้ บทว่า **พุทฺธํ** เป็นบทกรรม, ส่วนบทว่า **สรณํ** ในคำว่า สรณํ คโต เป็นบทที่ลงปฐมาวิภัตติ สัมพันธ์เข้ากับ อิติ ศัพท์ที่ถูกลบไปดังนี้ว่า

สรณํ อิติ คโต สรณํ คโต

ถึงแล้วซึ่งพระพุทธเจ้าว่าเป็นสรณะ

เพราะเหตุนั้น คต ศัพท์ จึงนับว่าถูกย่อเข้ากับ อิติ ศัพท์โดยตรง

ยทิ ปเนตฺถ "สรณนฺ"ติ ปทำ ปจฺจตฺตวจนำ ภวติ, กถำ ? "อุปคจฺฉุ สรณำ ตสฺส, ทีปงฺกรสฺส สตฺถุโน"ติ จ, "สทฺธา มาตา ปิตา มยฺหำ, พุทฺธสฺส สรณำ คตา"ติ จ อุปโยควจนำ หิสฺสตีติ ?

ถาม. ก็ถ้าในตัวอย่างนี้ บทว่า **สรณำ** เป็นบทที่ลงปฐมาวิภัตติไซร้, จะเป็นบท ที่ลงปฐมาวิภัตติได้อย่างไร? เพราะในพระบาลีใช้เป็นรูปทุติยาวิภัตติดังนี้ว่า

อุปคจฺฉุ สรณำ ตสฺส ทีปงฺกรสฺส สตฺถุโน

ชนทั้งหลาย ถึงแล้วซึ่งพระพุทธเจ้าทีปังกร พระองค์นั้นเป็นที่พึ่ง

สทฺธา มาตา ปิตา มยฺหำ, พุทฺธสฺส สรณำ คตา

มารดา บิดาของเรา เป็นผู้มีศรัทธา ถึงแล้วซึ่งพระพุทธเจ้าเป็นที่พึ่ง

น อุปโยควจนำ, "พุทฺธำ สรณำ คจฺฉามี"ติ อาทีสุ วิย อิติสทฺทโลปวิสเย ปจฺจตฺตวจนเมว. วิภตฺติวิปริณตวเสน หิ ตำ ทีปงฺกรำ สตฺถารำ สรณนฺติ อุปคญฺฉุ, พุทฺธำ สรณนฺติ คตาติ อตฺโถ.

ตอบ. คำว่า **สรณำ** ในตัวอย่างเหล่านี้ ไม่ใช่บทที่ลงทุติยาวิภัตติ แต่เป็นบทที่ ลงปฐมาวิภัตตินั่นแหละ ในฐานะที่ลบ อิติ ศัพท์ เหมือนในคำเป็นต้นว่า

พุทฺธำ สรณำ คจฺฉามิ ข้าพเจ้า ขอถึงพระพุทธเจ้าเป็นที่พึ่ง

อนึ่ง ควรแปลบทว่า **สตฺถุโน** ด้วยการหักวิภัตติว่า "ชนทั้งหลายได้ถึงแล้วซึ่ง พระพุทธเจ้าทีปังกรเป็นสรณะ,ได้ถึงแล้วซึ่งพระพุทธเจ้าว่าเป็นสรณะ".

"พุทฺธำ สรณำ คจฺฉามิ, อุเปมิ สรณำ พุทฺธำ, เย เกจิ พุทฺธำ สรณำ คตาเส"ติ อาทีสุ หิ สติปิ สกมฺมกธาตุวิสเย "สรณนฺ"ติ ปทสฺส ปจฺจตฺตวจนตา "สมฺพุทฺโธ ปฏิชานาตี"ติอาทีสุ อิติสทฺท-โลปสฺส ทสฺสนโต, อาจริเยหิ วุตฺตวจนโต จ วิญฺญายติ.

แม้ในตัวอย่างเป็นต้นว่า:-

พุทฺธำ สรณำ คจฺฉามิ[44] ข้าพเจ้า ขอถึงพระพุทธเจ้าเป็นสรณะ

อุเปมิ สรณำ พุทฺธำ ข้าพเจ้า ขอเข้าถึงพระพุทธเจ้าเป็นสรณะ

เย เกจิ พุทฺธำ สรณำ คตาเส[45] ชนบางพวก ถึงพระพุทธเจ้าเป็นสรณะ

บทว่า **สรณำ** ถึงแม้จะสัมพันธ์เข้ากับธาตุที่มีกรรม แต่ก็สามารถรู้ได้ว่าเป็นบท ที่ลงปฐมาวิภัตติ เพราะมีหลักฐานการลบ อิติ ศัพท์จากพระบาลีว่า **สมฺพุทฺโธ ปฏิชานาติ** "ปฏิญาณตนว่าเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า" และเพราะมีหลักฐานที่เป็นคำอธิบายของ พระอรรถกถาจารย์อยู่ในอรรถกถาขุททกปาฐะเป็นต้น.

ธมฺมนิสฺสิโต ผู้อาศัยแล้วซึ่งธรรม

ภวาตีโต	ผู้ล่วงแล้วซึ่งภพ
ปมาณาติกฺกนฺตํ	ล่วงแล้วซึ่งประมาณ
สุขปฺปตฺโต	ผู้ถึงแล้วซึ่งความสุข
โสตาปนฺโน	ผู้เข้าถึงแล้วซึ่งกระแส(อริยมรรค)
นิโรธสมาปนฺโน	ผู้เข้าถึงแล้วซึ่งนิโรธ
มคฺคปฺปฏิปนฺโน	ผู้ดำเนินไปแล้วสู่หนทาง
รถารูหฺโห	ผู้ขึ้นแล้วสู่รถ
สพฺพรตฺติโสภโน	ผู้งามตลอดราตรีทั้งปวง
มุหุตฺตสุขํ	ความสุขเพียงชั่วครู่

[อุปปทสมาส]

อุปปทสมาเส นิจฺจเมว สมาสวิธิ, น วากฺยํ. ตํ ยถา ?

ในอุปปทสมาส วิธีของสมาส ย่อมมีอย่างแน่นอน ไม่ใช้เป็นวากยะ (คือมีการย่อ บทเข้าเป็นสมาสอย่างแน่นอน)[๑]

ตัวอย่างเช่น

กมฺมํ กโรตีติ กมฺมกาโร	ผู้ใด ทำการงาน เพราะเหตุนั้น ผู้นั้น ชื่อว่า กมฺมการ
กุมฺภกาโร	ผู้กระทำหม้อ (ช่างปั้นหม้อ)
อตฺถกาโม	ผู้หวังประโยชน์
ธมฺมธโร	ผู้ทรงธรรม
ธมฺมํ จรณสีโล ธมฺมจารี	ผู้มีการประพฤติธรรมเป็นปรกติ ชื่อว่า ธมฺมจารี
อถวา **ธมฺมํ จริตุ์ สีลมสฺสาติ - ธมฺมจารี**	อีกนัยหนึ่ง การประพฤติธรรม เป็นปรกติ ของบุคคลนั้น เพราะเหตุนั้น บุคคลนั้น ชื่อว่า ธมฺมจารี

ทุติยาตปฺปุริโสยํ.

ที่แสดงมาทั้งหมดนี้ เป็นตัวอย่างของทุติยาตัปปุริสสมาส

[อยํ ตติยาตปฺปุริโส] ตติยาตัปปุริสสมาส

ตัวอย่างเช่น

อิสฺสรกตํ	กรรมอันชนผู้เป็นใหญ่กระทำแล้ว
สลฺลวิทฺโธ	ผู้อันลูกศรแทงแล้ว
คุเฬน สํสฏฺโฐ โอทโน - คุโฬทโน	ข้าวอันระคนแล้วด้วยน้ำอ้อยงบ ชื่อว่า คุโฬทน
ขีโรทโน	ข้าวผสมกับน้ำนม
อสฺเสน ยุตฺโต รโถ อสฺสรโถ	รถ เทียมแล้วด้วยม้า ชื่อว่า อสฺสรถ
อาชญฺญรโถ	รถเทียมแล้วด้วยม้าอาชาไนย
มคฺเคน สมฺปยุตฺตํ จิตฺตํ - มคฺคจิตฺตํ	จิตอันสัมปยุตด้วยมรรค ชื่อว่า มคฺคจิตฺต
ชมฺพุยา ปญฺญาโต ทีโป - ชมฺพุทีโป	ทวีป ถูกจดจำด้วยต้นหว้า ชื่อว่า ชมฺพุทีป
ตุมฺเหน โยโค ตยฺโยโค	การประกอบกับ ตุมฺห ศัพท์ ชื่อว่า ตยฺโยโค
มยฺโยโค	การประกอบกับ อมฺห ศัพท์
เอเกน อธิกา ทส เอกาทส	สิบบวกกับหนึ่ง ชื่อว่า เอกาทส

อยํ ตติยาตปฺปุริโส.

ที่แสดงมาทั้งหมดนี้ เป็นตัวอย่างของตติยายาตัปปุริสสมาส.

[อยํ จตุตฺถีตปฺปุริโส] จตุตถีตัปปุริสสมาส

ตัวอย่างเช่น

กฐินสฺส ทุสฺสํ กฐินทุสฺสํ - *กฐินาย ทุสฺสนฺติ อตฺโถ, กฐิน-จีวรตฺถาย ปฏิยตฺตํ. อาภฏฺ วา - ทุสฺสนฺติ อธิปฺปาโย*	ผ้าเพื่อกฐิน ชื่อว่า กฐินทุสฺส หมาย-ความว่า ผ้าสำหรับกรานกฐิน, - อธิบายว่า ผ้าที่ถูกจัดแจงไว้ หรือ ตระ-เตรียมเพื่อใช้เป็นกฐินจีวร
จีวราย ทุสฺสํ จีวรทุสฺสํ	ผ้าเพื่อจีวร ชื่อว่า จีวรทุสฺส
จีวรมูลฺยํ	มูลค่าเพื่อจีวร
สงฺฆภตฺตํ	ภัตรเพื่อสงฆ์
ปาสาททพฺพํ	ทัพพสัมภาระเพื่อปราสาท

อิมสฺมึฐาเน กฐินาย ทุสฺสนฺติ อาทิวากฺยสฺส ยุตฺติ, ธมฺมาย วินโย ธมฺมวินโย, อนวชฺช-ธมฺมตฺถญฺเหส วินโย, น ภวโภคาทิอตฺถนฺติ อฏฺฐกถาจริยานํ ตทตฺถวเสน นิพฺพจนํ สาเธติ

ในที่นี้ คำว่า **กฐินทุสฺสํ** เป็นต้นควรตั้งรูปวิเคราะห์ว่า กฐินาย ทุสฺสํ เป็นต้น, เพราะ พระอรรถกถาจารย์ ได้แสดงรูปวิเคราะห์ที่เป็นตทัตถสัมปทานไว้ในสัมโมหวิโนทนี อรรถกถาว่า

“**ธมฺมาย วินโย ธมฺมวินโย**, *อนวชฺชธมฺมตฺถญฺเหส วินโย, น ภวโภคาทิอตฺถํ*”

“พระวินัย เพื่อธรรม ชื่อว่าธรรมวินัย, จริงอยู่พระวินัยนี้ มีประโยชน์เพื่อให้ได้ ธรรมอันไม่มีโทษ, ไม่ใช่มีประโยชน์เพื่อให้ได้ภพสมบัติและโภคสมบัติเป็นต้น.

อิทานิ ตทตฺถสฺส ปากฏีกรณตฺถํ พหุวจเนกวจนวเสน วตฺตพฺเพ อตฺเถ ฉฏฺฐีจตุตฺถี-วเสน กถยาม. ตถา หิ อาคนฺตุกานํ ภตฺตํ อาคนฺตุกภตฺตํ. ยาคุยา ภตฺตํ ยาคุภตฺตนฺติ จตุตฺถี-วเสเนส อตฺโถ, เอวํ อาคนฺตุกานํ อตฺถาย ภตฺตํ อาคนฺตุกภตฺตํ, ยาคุยา อตฺถาย ตณฺฑุลา ยาคุตณฺฑุลาติ ยถากฺกมํ ฉฏฺฐีจตุตฺถีวเสเนว เอเกกสฺส สมาสปทสฺส อตฺโถ ภวตีติ ทฏฺฐพฺโพ,

บัดนี้ เพื่อให้อรรถตทัตถสัมปทานนั้นปรากฏชัด ข้าพเจ้าจะแสดงการลงฉัฏฐี วิภัตติและจตุตถีวิภัตติท้ายศัพท์ที่เป็นได้ทั้งพหุวจนะและเอกวจนะ.

ตทัตถสัมปทานด้วยอำนาจของจตุตถีวิภัตติ

ตัวอย่างเช่น

อาคนฺตุกานํ ภตฺตํ อาคนฺตุก-ภตฺตํ	ภัตรเพื่ออาคันตุกะทั้งหลาย ชื่อ-ว่า อาคนฺตุกภตฺต
ยาคุยา ภตฺตํ ยาคุภตฺตํ	ภัตรเพื่อข้าวต้ม ชื่อว่า ยาคุภตฺต

ตทัตถสัมปทานด้วยอำนาจของฉัฏฐีวิภัตติและจตุตถีวิภัตติตามลำดับ[๑]

ตัวอย่างเช่น

อาคนฺตุกานํ อตฺถาย ภตฺตํ - อาคนฺตุกภตฺตํ	ภัตรเพื่อประโยชน์ของอาคันตุกะ ทั้งหลาย ชื่อว่า อาคนฺตุกภตฺต
ยาคุยา อตฺถาย ตณฺฑุลา - ยาคุตณฺฑุลา	ข้าวสารทั้งหลาย เพื่อประโยชน์ - ของข้าวต้ม ชื่อว่า ยาคุตณฺฑุล

เอวํ “ภตฺตตณฺฑุลา, คมิกภตฺตนฺ”ติอาทีสุปิ.

แม้ในคำเป็นต้นว่า **ภตฺตตณฺฑุลา, คมิกภตฺตํ** ก็มีนัยเดียวกันนี้.

อยํ จตุตฺถีตปฺปุริโส.

ที่แสดงมาทั้งหมดนี้ เป็นตัวอย่างของจตุตถีตัปปุริสสมาส.

[อยํ ปญฺจมีตปฺปุริโส] ปัญจมีตัปปุริสสมาส

ตัวอย่างเช่น

เมถุนสฺมา อเปโต เมถุนาเปโต	ผู้หลีกเลี่ยงแล้วจากเมถุน ชื่อว่า - เมถุนาเปต
ปิณฺฑปาตปฏิกฺกนฺโต	ผู้กลับแล้วจากบิณฑบาต
ราชโต อุปฺปนฺนํ ภยํ ราชภยํ	ภัยอันเกิดขึ้นเพราะพระราชา ชื่อว่า ราชภย
โจรภยํ	ภัยอันเกิดขึ้นเพราะโจร

ราชโตติ จ เหตฺวตฺเถ นิสฺสกฺกวจนํ, เอส นโย อิตรตฺราปิ. ตถา หิ อฏฺฐกถาจริเยหิ เหตฺวตฺถํ เจตสิ สนฺนิธาย อิจฺจตฺถวิวรณํ กตํ. ชาติภยนฺติ ชาตึ อารพฺภ อุปฺปชฺชนกภยํ. เอส นโย ราชภยาทีสุปีติ จ, อตฺตานุวาทภยนฺติ อตฺตานํ อนุวทนฺตสฺส อุปฺปชฺชนกภยํ, ปรานุวาทภยนฺติ ปรสฺส อนุวาทโต อุปฺปชฺชนกภยนฺติ จ.

ก็คำว่า **ราชโต** เป็นปัญจมีวิภัตติ ใช้ในอรรถเหตุ, แม้ในตัวอย่างนอกนี้ ก็มีนัย เช่นเดียวกัน. จริงอย่างนั้น พระอรรถกถาจารย์ทั้งหลาย มุ่งจะแก้เป็นอรรถเหตุ จึงได้ อธิบายความหมายไว้ดังนี้ว่า

บทว่า **ชาติภยํ** ได้แก่ภัยที่เกิดโดยปรารภ(อาศัย)ชาติ. แม้ในคำว่า ราชภย เป็นต้น ก็มีนัยดุจเดียวกันนี้.

บทว่า **อตฺตานุวาทภยํ** (ความกลัวที่อาจเกิดขึ้นเพราะคำตำหนิตนเอง) ได้แก่ ความกลัวต่อการตำหนิตนเอง

บทว่า **ปรานุวาทภยํ** (ความกลัวที่อาจเกิดขึ้นเพราะคำตำหนิของบุคคลอื่น) ได้แก่ความกลัวต่อการถูกตำหนิจากบุคคลอื่น

เอวํ อาจริเยหิ กเต วิวรเณ, อุปฺปชฺชนกสทฺเทน ภยปฺปโยเค อปาทานสฺส วิสโย อุปาเตยฺโย กฺริยาวิเสโส เตหิ อาจริยาสเภหิ ทสฺสิโตติ, มยมฺปิ "ราชโต อุปฺปนฺนํ ภยํ ราชภยนฺ"ติ วทาม, ราชานํ ปฏิจฺจ อุปฺปนฺนํ ภยนฺติ อตฺโถ, เอส นโย โจรภยาทีสุปิ.

เมื่อพระอรรถกถาจารย์ ได้อธิบายอย่างนี้ ก็เท่ากับว่าท่านอาจารย์ผู้ประเสริฐ เหล่านั้น ได้แสดงให้ทราบว่า ในกรณีที่จะสัมพันธ์บทอปาทานเข้ากับ ภย ศัพท์ ควรเพิ่ม กิริยาพิเศษคือ อุปฺปชฺชนก เข้ามาสัมพันธ์กับบทอปาทานนั้น.

แม้ข้าพเจ้า ก็ได้แสดงไว้โดยทำนองเดียวกันว่า

ราชโต อุปฺปนฺนํ ภยํ ราชภยํ, *ราชานํ ปฏิจฺจ อุปฺปนฺนํ ภยนฺติ อตฺโถ*

ภัย อันเกิดขึ้นแล้ว เพราะพระราชา ชื่อว่า ราชภัย, หมายความว่า

ภัยที่เกิดขึ้น เพราะอาศัยพระราชา

แม้ในคำว่า **โจรภยํ** เป็นต้น ก็มีนัยดุจเดียวกัน.

อยํ ปญฺจมีตปฺปุริโส.

ที่แสดงมาทั้งหมดนี้ เป็นตัวอย่างของปัญจมีตัปปุริสสมาส.

[ฉฏฺฐีตปปุริโส] ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส

ตัวอย่างเช่น

รณฺโญ ปุตฺโต ราชปุตฺโต	โอรสของพระราชา ชื่อว่า ราชปุตฺต
ราชปุริโส	บุรุษของพระราชา (ราชบุรุษ)
รณฺโญ ทาโส ราชทาโส	ทาสของพระราชา ชื่อว่า ราชทาส
ราชทาสสฺส ปุตฺโต ราชทาส-ปุตฺโต	บุตรของทาสของพระราชา ชื่อว่า - ราชทาสปุตฺต

เอวํ “ราชทาสปุตฺตธนำ”อิจฺจาทิ เกวลสมฺพนฺธวเสน คเหตพฺพำ. “อาจริยปูชโก, มรณสฺสติ”อิจฺจาทิ กมฺมสมฺพนฺธวเสน, “กายลหุตา”อิจฺจาทิ ภาวสมฺพนฺธวเสน, “พุทฺธรูปำ, ธญฺญราสิ”อิจฺจาทิ ตำนิสฺสิตสมฺพนฺธวเสน, “รุกฺขสาขา รุกฺขมูลำ”อิจฺจาทิ อวยวสมฺพนฺธวเสน, “อโยปตฺโต, สุวณฺณกฏาหำ”อิจฺจาทิ วิการสมฺพนฺธวเสน, “เตลกุมฺโภ, สปฺปิกุมฺโภ อิจฺจาทิ ตตฺรฏฐกสมฺพนฺธวเสน, “สสวิสาณำ, อุทุมฺพรปุปฺผำ, วญฺฌาปุตฺโต”อิจฺจาทิ ตทฺธมฺมสมฺพนฺธวเสน, “ขปุปฺผำ นตฺถิยา ภาโว”อิจฺจาทิ อสภาวมตฺตสมฺพนฺธวเสน, “อตฺถิยา ภาโว”อิจฺจาทิ วิชฺช-มานตฺถสมฺพนฺธวเสน คเหตพฺพำ.

คำว่า **ราชทาสปุตฺตธนำ** เป็นต้น เป็นฉัฏฐีตัปปุริสสมาสที่ทำการย่อโดยมีบทหน้า เป็นเกวลสัมพันธ์ (สามีสัมพันธ์)

คำว่า **อาจริยปูชโก** (ผู้บูชาซึ่งอาจารย์) และ **มรณสฺสติ** (การระลึกถึงซึ่ง ความตาย) เป็นต้น เป็นฉัฏฐีตัปปุริสสมาส ที่ทำการย่อโดยมีบทหน้าเป็นกัมมสัมพันธ์ (สัมพันธ์ที่เป็น กรรม)

คำว่า **กายลหุตา** (ความเบาแห่งเจตสิก) เป็นต้น เป็นฉัฏฐีตัปปุริสสมาส ที่ทำการ ย่อโดยมีบทหน้าเป็นภาวสัมพันธ์ (สัมพันธ์ที่เกี่ยวเนื่องกับปัจจัยที่ลงในอรรถภาวะ)

คำว่า **พุทฺธรูปำ** (พระรูปของพระพุทธเจ้า), **ธญฺญราสิ** (กองแห่งข้าวเปลือก) เป็นต้น เป็นฉัฏฐีตัปปุริสสมาสที่ทำการย่อโดยมีบทหน้าเป็นตำนิสสิตสัมพันธ์ (สัมพันธ์ที่เกี่ยวเนื่องกับสิ่งที่อาศัยสิ่งนั้น)

คำว่า **รุกฺขสาขา** (กิ่งแห่งต้นไม้), **รุกฺขมูลำ** (โคนของต้นไม้) เป็นต้น เป็นฉัฏฐี ตัปปุริสสมาสที่ทำการย่อโดยมีบทหน้าเป็นอวัยวสัมพันธ์ (สัมพันธ์ที่เกี่ยวเนื่องกับ ส่วนประกอบ)

คำว่า **อโยปตฺโต** (บาตรแห่งเหล็ก), **สุวณฺณกฏาหำ** (กระทะแห่งทอง) เป็นต้น เป็นฉัฏฐีตัปปุริสสมาสที่ทำการย่อโดยมีบทหน้าเป็นวิการสัมพันธ์ (สัมพันธ์ที่เกี่ยวเนื่อง กับสิ่งที่ถูกเปลี่ยนแปลงมา)

คำว่า **เตลกุมฺโภ** (หม้อแห่งน้ำมัน), **สปฺปิกุมฺโภ** (หม้อแห่งเนยใส) เป็นต้น เป็นฉัฏฐี ตัปปุริสสมาสที่ทำการย่อ โดยมีบทหน้าเป็นตัตรัฏฐกสัมพันธ์ (สัมพันธ์ที่เกี่ยวเนื่องกับที่ อาศัย)

คำว่า **สสวิสาณ์** (เขาของกระต่าย), **อุทุมฺพรปุปฺผ์** (ดอกแห่งมะเดื่อ), **วณฺณาปุตฺโต** (บุตรของหญิงหมัน) เป็นต้น เป็นฉัฏฐีตัปปุริสสมาส ที่ทำการย่อโดยมีบทหน้าเป็นตัทธัมม สัมพันธ์ (สัมพันธ์ที่ใช้เป็นสำนวนพูดถึงสิ่งที่ไม่มีให้เหมือนกับว่ามี)

คำว่า **ขปุปฺผ์** (ดอกไม้แห่งอากาศ), **นตฺถิยา ภาโว** = **นตฺถิภาโว** ความเป็นแห่ง สิ่งไม่มีเป็นต้น เป็นฉัฏฐีตัปปุริสสมาสที่ทำการย่อโดยมีบทหน้าเป็นสภาวมัตตสัมพันธ์ (สัมพันธ์ที่แสดงความไม่มีแห่งสภาพนั้น)

คำว่า **อตฺถิยา ภาโว** = **อตฺถิภาโว** ความเป็นแห่งสิ่งมีอยู่เป็นต้น เป็นฉัฏฐีตัปปุริส- สมาสที่ทำการย่อโดยมีบทหน้าเป็นวิชชมานัตถสัมพันธ์ (สัมพันธ์ที่แสดงสิ่งที่มีอยู่)

[ทุกกรมัคคฉัฏฐีตัปปุริสสมาส]

เอตฺถ จ อฏฺฐกถานเยน ราชวิเธยฺโย ปุริโส ราชปุริโสติ ทฏฺฐพฺพ์. ตถา หิ อฏฺฐกถายๆ วุตฺตๆ “อุปาทานวิเธยฺยา ขนฺธา อุปาทานกฺขนฺธา, ยถา ราชปุริโส”ติ.

ก็ในฉัฏฐีตัปปุริสสมาสนี้ บทว่า **ราชปุริส** นักศึกษา พึงทราบรูปวิเคราะห์ ตามนัยอรรถกถาว่า

ราชวิเธยฺโย ปุริโส ราชปุริโส บุรุษที่พระราชาทรงคัดเลือก (แต่งตั้ง) ชื่อว่า ราชปุริส

สมดังที่พระอรรถกถาจารย์ได้กล่าวไว้ในคัมภีร์อรรถกถาว่า **อุปาทานวิเธยฺยา ขนฺธา อุปาทานกฺขนฺธา** “ขันธ์ทั้งหลายที่ถูกอุปาทานปรุงแต่งขึ้น ชื่อว่าอุปาทานขันธ์" เหมือนกับคำว่า ราชปุริโส.

สตฺถุโน ทสฺสนๆ สตฺถารทสฺสน์[46] การเห็นพระศาสดา ชื่อว่า สตฺถารทสฺสน

กตฺตุโน นิทฺเทโส - กตฺตารนิทฺเทโส บทที่แสดงกัตตา ชื่อว่า กตฺตารนิทเทส

สตฺถารนิทฺเทโส บทที่แสดงพระศาสดา

สกฺยสฺส ภควโต ธีตา - สกฺยธีตรา ธิดา (ภิกษุณี) ของพระผู้มีพระภาคนาม ว่าศากยะ ชื่อว่า สกฺยธีตรา

มาตาปิตูสุ สำวฑฺโฒ มาตา-ปิตรสำวฑฺโฒ มาตาปิตูนๆ - สนฺติเก สำวฑฺโฒติ อตฺโถ ผู้เจริญเติบโต ในมารดาบิดาทั้งหลาย ชื่อว่า มาตาปิตรสำวฑฺฒ หมายความว่า ผู้-เติบโต ในสำนักของมารดาบิดาทั้งหลาย

ทุกฺกรมคฺโค นาม ฉฏฺฐีตปปุริโส สมตฺโต.

ฉัฏฐีตัปปุริสสมาสที่มีวิธีการทำซับซ้อนจบแล้ว.

[ทุราชานมัคคตัปปุริสสมาส]

กายสฺส ปุพฺพํ ปุริโม ภาโค -	ส่วนเบื้องหน้าแห่งกาย ชื่อว่า ปุพฺพ-
ปุพฺพกาโย	กาย
ปจฺฉากาโย	ส่วนเบื้องหลังแห่งกาย

อยํ อุตฺตรปทสฺส ปุพฺพนิปาตภาเวน วุตฺโต ทุราชานมคฺโค นาม ฉฏฺฐีตปฺปุริโสติ เวทิตพฺโพ.

สมาสนี้ พึงทราบว่า ท่านแสดงไว้โดยการสลับบทหน้า-หลัง จึงได้ชื่อว่าทุราชาน มัคคฉัฏฐีตัปปุริสสมาส (สมาสที่ยากต่อการที่จะทำให้รู้ว่าเป็นฉัฏฐีตัปปุริสสมาส)[๑]

อทกฺขีติ ทิฏฺโฐ, กึ ทิฏฺโฐ ? อิตฺถึ วา ปุริสํ วา ยกิญฺจิ ธมฺมชาตํ อตฺถชาตํ วา, กทา ทิฏฺโฐติ ? ปุพฺเพ , อิติ อิมํ อตฺถสมฺพนฺธํ ญตฺวา “ทิฏฺฐปุพฺโพ ตถาคตนฺ”ติอาทิทสฺสนโต เอวํ สมาสวิคฺคโห กาตพฺโพ “ปุพฺเพ ทิฏฺโฐ ทิฏฺฐปุพฺโพ”ติอาทินา.

อทกฺขีติ ทิฏฺโฐ ได้เห็นแล้ว เพราะเหตุนั้น ชื่อว่า ทิฏฺฐ

ถาม. ได้เห็นอะไร ?

ตอบ. ได้เห็นหญิง, ชาย หรือธรรมชาติ อรรถชาติอย่างใดอย่างหนึ่ง

ถาม. ได้เห็นเมื่อไร ?

ตอบ. ได้เห็นในกาลก่อน

อาศัยความเกี่ยวเนื่องกันแห่งเนื้อความข้างต้นนี้อย่างนี้แล้ว บัณฑิตจึงควรทำ การวิเคราะห์สมาส โดยนัยเป็นต้นอย่างนี้ว่า ปุพฺเพ ทิฏฺโฐ ทิฏฺฐปุพฺโพ “ได้เห็นแล้ว ในกาล-ก่อน ชื่อว่า ทิฏฺฐปุพฺพ (เคยเห็น)” เพราะมีหลักฐานจากพระบาลีเป็นต้นว่า ทิฏฺฐปุพฺโพ ตถาคตํ “ผู้เคยเห็นพระตถาคต”.

ตถาคตํ ทิฏฺฐปุพฺโพ อยํ ปุริโส	บุรุษนี้ เคยเห็นพระตถาคต
ตถาคตํ ทิฏฺฐปุพฺพา อยํ อิตฺถี	หญิงนี้ เคยเห็นพระตถาคต
ตถาคตํ ทิฏฺฐปุพฺพํ อิทํ กุลํ	ตระกูลนี้ เคยเห็นพระตถาคต

เอตฺถ จ ทิฏฺฐสทฺโท “ตสฺส ทินฺโน มยา ปุตฺโต”ติ อาทีสุ ทินฺนสทฺโท วิย เยภุยฺเยน กมฺมนิ วตฺตติ. อปฺเปกทา ปน “ทานํ ทินฺโน เทวทตฺโต”ติ เอตฺถ ทินฺนสทฺโท วิย กตฺตริปิ วตฺตติ. ตถา เหส–

“เยหิ เถเรหิ สงฺคีตา, สงฺคีเตสุ จ วิสฺสุตา.
สพฺพกามี จ สาฬฺโห จ, เรวโต ขุชฺชโสภิโต.
ยโส จ สาณสมฺภูโต, เอเต สทฺธิวิหาริกา,
เถรา อานนฺทเถรสฺส, ทิฏฺฐปุพฺพา ตถาคตนฺ”ติ[47]

เอตฺถ กตฺตริ ทิสฺสติ.

ก็ **ทิฏฺฐ** ศัพท์ในตัวอย่างเหล่านี้ โดยมากใช้เป็นกัมมสาธนะ เหมือน ทินฺน ศัพท์ใน ตัวอย่างเป็นต้นว่า **ตสฺส ทินฺโน มยา ปุตฺโต** "บุตร อันเราให้แล้วแก่เขา", แต่บางครั้ง ก็ ใช้เป็นกัตตุสาธนะเหมือน ทินฺน ศัพท์ ในตัวอย่างนี้ว่า **ทานํ ทินฺโน เทวทตฺโต** “เทวทัต ถวายแล้วซึ่งทาน”. จริงอยู่ ทิฏฺฐ ศัพท์นั้น สามารถใช้เป็นกัตตุสาธนะได้ ดังที่มีปรากฏ ในคาถานี้ว่า

> บรรดาพระเถระผู้ทำการสังคายนานั้นพระเถระผู้มีชื่อเสียง ปรากฏเป็นที่รู้จัก ได้แก่ พระสัพพกามี ๑ พระสาฬหะ ๑ พระเรวตะ ๑ พระขุชชโสภิตะ ๑ พระยสะ ๑ พระสาณ-สัมภูตะ ๑ ซึ่งท่านเหล่านี้ ล้วนเป็นสัทธิวิหาริกของพระ อานนทเถระและเคยเห็นพระตถาคต.

ธมฺมํ สุตปุพฺโพ เคยฟังธรรม
สคฺคํ คตปุพฺโพ เคยไปสวรรค์

กมฺมนิ–

ในอรรถกรรม (กัมมสาธนะ)

ตัวอย่างเช่น

ทิฏฺฐปุพฺพา เทวา ปุริเสน เทวดาทั้งหลาย อันบุรุษ เคยเห็นแล้ว
สุตปุพฺโพ ธมฺโม เตน ธรรม อันเขา เคยฟังแล้ว
คตปุพฺพา ทิสา เตน ทิศทั้งหลาย อันเขา เคยไปแล้ว

เอตฺถ จ “สจิตฺตมนุรกฺเข, ปตฺถยาโน ทิสํ อคตปุพฺพนฺ”ติ อาหจฺจภาสิเตน คตสทฺทสฺส กมฺมนิ ปวตฺติ เวทิตพฺพา.

ก็ในตัวอย่างว่า **คตปุพฺพา** นี้ บัณฑิตพึงทราบว่า **คต** ศัพท์เป็นกัมมสาธนะตาม พุทธพจน์ที่ว่า สจิตฺตมนุรกฺเข, ปตฺถยาโน ทิสํ อคตปุพฺพํ “เมื่อบุคคลปรารถนาจะไปสู่ทิศ อันตนไม่เคยไปมาก่อน (กล่าวคือพระนิพพาน) พึงตามรักษาจิตของตน".

ทุราชานมคฺโค ฉฏฺฐีตปฺปุริโส สมฺโต.
ทุรชานมัคคฉัฏฐีตัปปุริสสมาส จบ.

[สัตตมีตัปปุริสสมาส]

ตัวอย่างเช่น

รูเป สญฺญา รูปสญฺญา[48] ความสำคัญในรูป ชื่อว่า รูปสญฺญา
สํสารทุกฺขํ ทุกข์ในสงสาร
วนปุปฺผํ ดอกไม้ในป่า

อาตปสุกฺขํ ผ้าอันแห้งที่แดด

องฺคารปกฺกํ เนื้ออันสุกบนถ่านเพลิง

จารกพทฺโธ บุรุษผู้ถูกมัดที่เรือนจำ

อยํ สตฺตมีตปฺปุริโส.

ที่แสดงมาทั้งหมดนี้ เป็นตัวอย่างของสัตตมีตัปปุริสสมาส.

[ปฐมาตัปปุริสสมาส]

๗๐๕. อิติโลเป ปฐมา ปฐมาย.

อิติโลเป ในที่มีการลบ อิติ ศัพท์ **ปฐมา** อ. ปฐมาวิภัตติ **สมสิยติ** ย่อมถูกย่อ **ปฐมาย** เข้ากับปฐมาวิภัตติ.

อิติสทฺทสฺส โลปฏฺฐาเน ปฐมาวิภตฺติยนฺตํ ปทํ ปฐมาวิภตฺติยนฺเตน สมสิยติ, โสปิ สมาโส ตปฺปุริสสญฺโญ โหติ.

ในที่ซึ่งมีการลบ อิติ ศัพท์ บทที่มีปฐมาวิภัตติเป็นที่สุด ย่อมถูกย่อเข้าบทที่มี ปฐมาวิภัตติเป็นที่สุด, สมาสแม้นั้น ก็มีชื่อว่าตัปปุริสสมาส.

ตัวอย่างเช่น

โส พุทฺธํ สรณคโต เขา ถึงพระพุทธเจ้าว่าเป็นที่พึ่ง

อตฺรายํ สมาสปทจฺเฉโท “สรณํ อิติ คโต”ติ. พุทฺธํ “อยํ ภควา มม สรณนฺ”ติ คโต, ภชิ เสวิ พุชฺฌีติ อตฺโถ.

ในตัวอย่างนี้ ตัดบทสมาสว่า สรณำ+อิติ+คโต ความว่า เขาถึงแล้ว ภักดีแล้ว สร้องเสพแล้ว รู้แล้ว ซึ่งพระพุทธเจ้าว่า "พระผู้มีพระภาคนี้ เป็นที่พึ่งของเรา".

เอตฺถ จ ยถา “อาชญฺเญน ยุตฺโต รโถ อาชญฺญรโถ”ติ จ “ปูติมุตฺเตน ปริภาวิตํ เภสชฺชํ ปูติมุตฺตเภสชฺชนฺ”ติ จ อุตฺตรปทโลเปน ตติยาตปฺปุริโส ภวติ, เอวํ “สรณํ อิติ คโต สรณคโต”ติ อุตฺตรปทโลเปน ปฐมาตปฺปุริโส ภวติ.

อนึ่ง ในที่นี้ รูปวิเคราะห์ว่า อาชญฺเญน ยุตฺโต รโถ=อาชญฺญรโถ “รถเทียมแล้วด้วย ม้าอาชาไนย ชื่อว่า อาชญฺญรถ" ก็ดี, รูปวิเคราะห์ว่า ปูติมุตฺเตน ปริภาวิตํ เภสชฺชำ= ปูติมุตฺตเภสชฺชำ “ยาที่ดองด้วยน้ำมูตรเน่า ชื่อว่า ปูติมุตฺตเภสชฺช” ก็ดี เป็นตติยาตัปปุริส สมาส ด้วยการลบบทหลังฉันใด, ตัวอย่างว่า สรณำ อิติ คโต สรณคโต ก็เป็นปฐมาตัปปุริสสมาส ด้วยการลบบทหลังฉันนั้น.

[สรณคต ไม่ใช่ทุติยาตัปปุริสะ]

น เหตฺถ ทุติยาตปฺปุริสาวกาโส วิชฺชติ “อชํ คามํ เนตี”ติอาทีสุ อสมานาธิกรณฏฺฐาเนสุ วิย ทฺวิกมฺมิกสฺส ปโยคสฺส อนิจฺฉิตพฺพตฺตา จ, “พุทฺธํ สรณํ คจฺฉามี”ติ เอตฺถ “พุทฺโธ เม สรณนฺ”ติ เอวํ สมานาธิกรณภาเวน อนธิปฺเปตสฺส อุตฺตรปทสฺส กมฺมวาจกภาเวน อฏฺฐกถาจริเยหิ อนธิปฺเปตตฺตา จาติ.

ก็ในบทสมาสว่า “**สรณคโต**” นี้ ไม่มีลักษณะความเป็นทุติยาตัปปุริสสมาส ด้วยเหตุ ๒ ประการ คือ

๑. เพราะ **คมุ** ธาตุในคำว่า สรณคโต นักไวยากรณ์ทั้งหลายไม่ประสงค์ให้ เป็นทวิกัมมิกธาตุ[ธาตุที่มี ๒ กรรม] ซึ่งต่างกับ นี ธาตุที่ใช้เป็นทวิกัมมิกธาตุ ดังในข้อความ ว่า อชํ คามํ เนติ (ย่อมนำไปซึ่งแพะสู่หมู่บ้าน)เป็นต้นซึ่งเป็นข้อความที่มีบทกรรม ๒ บทที่ระบุถึงสิ่งที่ต่างกัน.

๒. เพราะอาศัยเหตุที่พระอรรถกถาจารย์ทั้งหลาย ไม่ประสงค์ให้บทว่า "สรณํ" ในข้อความนี้ว่า "พุทฺธํ สรณํ คจฺฉามิ" เป็นบทกัมมการกะ ทั้งนี้เนื่องจากท่านเห็นว่า ท่าน อาจารย์ทั้งหลายไม่ประสงค์ให้บทว่า "สรณํ" เป็นสมานาธิกรณะกับบทว่า "พุทฺธํ" โดย ทำนองนี้ว่า "พุทฺโธ เม สรณํ".

๗๐๖. มตนฺตเร ปฐมา ฉฏฺฐิยา จ.

มตนฺตเร ในมติอื่น **ปฐมา** อ. ปฐมาวิภัตติ **สมสิยติ** ย่อม-ถูกย่อ **ฉฏฺฐิยา** กับด้วยฉัฏฐีวิภัตติ **จ** ด้วย.

ปุน ปฐมคฺคหณํ อิติโลปคฺคหณสฺส นิวตฺตนตฺถํ. ครุนํ มตนฺตเร ปฐมนฺตปทำ ฉฏฺฐิยนฺเตน สมสิยติ, โส สมาโส ตปฺปุริสสญฺโญ โหติ.

การเพิ่ม “ปฐมา” ศัพท์เข้ามาอีก ก็เพื่อห้าม “อิติโลป” ศัพท์ ไม่ให้ตามมาในสูตรนี้, ตามมติของอาจารย์อื่น ถือว่าบทหน้าที่ลงปฐมาวิภัตติ ย่อเข้ากับบทหลังซึ่งลงฉัฏฐีวิภัตติ ก็ชื่อว่าตัปปุริสะได้.

[ปฐมาตัปปุริสสมาส]

ตัวอย่างเช่น

อฑฺฒํ ปิปฺผลิยา อฑฺฒ-ปิปฺผลิ	ครึ่งหนึ่งแห่งดีปลี ชื่อว่า อฑฺฒปิปฺผลิ
อฑฺฒํ โกสาตกิยา อฑฺฒ-โกสาตกี	ครึ่งหนึ่งแห่งดอกบวบ ชื่อว่า อฑฺฒ-โกสาตกี
ปุพฺพำ กายสฺส ปุพฺพกาโย	ส่วนหน้าของกาย ชื่อว่า ปุพฺพกาย

เกเจตฺถ วเทยฺยุ “ยชฺเชวรูโป ปฐมาตปฺปุริโส สิยา, สห เทเวหิ สเทวโกติ อยมฺปิ ปฐมาตปฺปุริโส สิยา"ติ, น สิยา, อญฺญปทตฺถปฺปธานตฺตา ปน พหุพฺพีหิเยว ภวติ, น ตปฺปุริโส. เอตฺถ หิ อญฺญปทตฺโถ ปธาโน “สห เทเวหิ โย โลโก โสยำ สเทวโก”ติ.

ในตัวอย่างเหล่านี้ อาจมีอาจารย์บางท่านท้วงว่า หากสมาสเช่นนี้ พึงเป็นปฐมา-ตัปปุริสสมาสได้ไซร้, แม้บทสมาสว่า **สห เทเวหิ สเทวโก** “ผู้เป็นไปพร้อมด้วยเหล่าเทวดา ชื่อว่า สเทวก” ก็ต้องเป็นปฐมาตัปปุริสสมาสได้เช่นกัน.

ตอบ. ไม่ใช่, คงเป็นพหุพพีหิสมาสเท่านั้น เพราะมีอรรถของบทอื่นเป็นประธาน, ไม่ใช่ตัปปุริสสมาส, ก็ในตัวอย่างว่า สเทวโก นี้ มีอรรถของบทอื่นเป็นประธานดังนี้

สห เทเวหิ โย โลโก โสยํ - สัตว์โลกใด เป็นไปกับด้วยเหล่า -

สเทวโก เทวดา สัตว์โลกนั้น ชื่อว่า สเทวก

เอตฺถ “อฑฺฒปิปฺผลี”ติอาทีสุ ปิปฺผลิยา อฑฺฒํ อฑฺฒปิปฺผลีติอาทินา คหเณ สติ ฉฏฺฐีตปฺปุริโส ภวตีติ ทฏฺฐพฺพํ.

อนึ่ง ในตัวอย่างว่า **อฑฺฒปิปฺผลิ** เป็นต้นนี้ พึงทราบว่าเป็นฉัฏฐีตัปปุริสสมาส ในกรณีที่ตั้งวิเคราะห์โดยนัยเป็นต้นว่า

ปิปฺผลิยา อฑฺฒํ อฑฺฒปิปฺผลิ ครึ่งของดีปลี ชื่อว่า อฑฺฒปิปฺผลิ

นเนฺววํ สติ “สเทวโก โลโก”ติ อยมฺปิ “เทเวหิ สห สเทวโก”ติ คหเณ สติ ตติยาตปฺปุริโส สิยาติ ? น สิยา. อยญฺหิ เทเวหิ สห โย โลโก โสยํ สเทวโกติ เอวํ อญฺญปทตฺถปฺปธานตฺตา พหุพฺพีหิเยว ภวติ, น ตปฺปุริโส. ตถา “ปาสาทสฺส อนฺโต อนฺโตปาสาทํ, นครสฺส สมีปํ อุปนครํ”อิจฺจาทีปิ อพฺยยตฺถปฺปธานตฺตา อพฺยยีภาโว ภวติ, น ตปฺปุริโส.

ถาม. เมื่อเป็นเช่นนี้ แม้สมาสนี้ว่า **สเทวโก โลโก** เมื่อวิเคราะห์ว่า **เทเวหิ สห สเทวโก** ก็ควรเป็นตติยาตัปปุริสสมาสด้วยมิใช่หรือ ?

ตอบ. ไม่ใช่, บทสมาสว่า **สเทวโก** นี้ เป็นพหุพพีหิสมาสเท่านั้น ไม่ใช่ตัปปุริสสมาส เพราะมีอรรถของบทอื่นเป็นประธานอย่างนี้ว่า

สห เทเวหิ โย โลโก โสยํ - สัตว์โลกใด เป็นไปกับ ด้วยเหล่า-

สเทวโก เทวดา สัตว์โลกนั้น ชื่อว่า สเทวก

เช่นเดียวกันนี้ ตัวอย่างว่า ปาสาทสฺส อนฺโต=อนฺโตปาสาทํ, นครสฺส สมีปํ=อุปนครํ เป็นต้น เป็นอัพยยีภาวสมาสเท่านั้น ไม่ใช่ตัปปุริสสมาสเพราะมีอรรถของอัพยยะเป็น ประธาน.

๗๐๗. เต จุโภ.

ทิคุกมฺมธารยสมาสา อ. ทิคุสมาสและกัมมธารยสมาส ท. **อุโภ** ทั้งสอง **เต** เหล่านั้น **ตปฺปุริสา** ชื่อว่าตัปปุริสะ **โหนฺติ จ** ย่อมเป็นด้วย.

เต จ อุโภ ทิคุกมฺมธารยสมาสา ตปฺปุริสสญฺญา โหนฺติ.

ทิคุสมาสและกัมมธารยสมาสทั้งสองเหล่านั้น ชื่อว่าตัปปุริสะเช่นเดียวกัน.

ตัวอย่างเช่น

อปณฺจวสฺสํ	มิใช่ ๕ ปี
อสตฺตโคทาวรึ	มิใช่แม่น้ำโคทาวรี ๗ สาย
อปณฺจปุลิ	มิใช่กองทราย ๕ กอง
อพฺราหฺมโณ	มิใช่พราหมณ์ (เหมือนพราหมณ์)
อวสโล	มิใช่คนถ่อย (เหมือนคนถ่อย)
อสกฺยธีตรา[49]	มิใช่ธิดาของเจ้าศากยะ
อมาตาปิตรสำวฑฺโฒ	มิได้เติบโตในสำนักของมารดาบิดา

เอตฺถ จ “น สกฺยธีตรา อสกฺยธีตรา”ติ วา “น สกฺยธีตา อสกฺยธีตรา”ติ วา นิพฺพจนียํ. อิเม จ สมาสา กมฺมธารยภาเว ทิคุภาเวฐิตาเยว นสฺส ปทสฺส อุตฺตรปทตฺถปฺปธานตาโชตก-ภาเวน ตปฺปุริเสกเทสตฺตา® “ตปฺปุริสา”ติ วุตฺตา, น “ราชปูชิโต”ติอาทโย วิย คุณาติวตฺตน-วเสน.

อนึ่ง ในตัวอย่างว่า **อสกฺยธีตรา** นี้ จะวิเคราะห์ว่า น สกฺยธีตรา อสกฺยธีตรา หรือ น สกฺยธีตา อสกฺยธีตรา ก็ได้.

แม้ว่าสมาสเหล่านี้ จะมีชื่อว่า "กัมมธารยะ" และ "ทิคุ" อยู่แล้ว แต่ก็ยังได้ชื่อว่า "ตัปปุริสะ" อีก เนื่องจากบางส่วนของสมาสทั้งสองนั้นมีลักษณะของตัปปุริสะกล่าวคือ มีอรรถของบทหลังเป็นประธาน ซึ่งมี น นิบาตเป็นตัวชี้แสดงให้ทราบโดยที่ น นิบาตนั้น มิได้ละทิ้งภาวะ (ทัพพะ) เดิมของตนแต่อย่างใด ไม่เหมือนกับสุทธตัปปุริสะทั่วๆ ไป เช่น "**ราชปูชิโต**" (ผู้ที่พระราชาบูชา=พระผู้มีพระภาค) ที่มีการละทิ้งภาวะ (ทัพพะ) เดิมของบท หน้า แล้วได้เฉพาะทัพพะของบทหลังเท่านั้น.

[อุภยตัปปุริสสมาส]

เกจิ ปน อิมํ สมาสํ อุภยตปฺปุริโสติ นามํ กตฺวา อิมินา สทฺธึ ทุติยาตปฺปุริสาทโย สตฺต ตปฺปุริเส อิจฺฉนฺติ. อิธ เอเกกสฺส สมาสสฺส อุภยตปฺปุริสภาวาภาวโต ตํ นามํ นุปปชฺชติ, อยํ ปน อสฺมากํ รุจิ– สงฺเขปโต สุทฺธตปฺปุริโส กมฺมธารยตปฺปุริโส ทิคุตปฺปุริโสติ ตโย ตปฺปุริสา. วิตฺถารโต ปน ปฐมาตปฺปุริโส ทุติยาตปฺปุริสาทโย ฉ จาติ สตฺต ตปฺปุริสา ภวนฺติ.

ส่วนอาจารย์บางท่าน ได้ตั้งชื่อกัมมธารยสมาสและทิคุสมาสว่า “อุภยตัปปุริสสมาส” แล้วจำแนกตัปปุริสสมาสออกเป็น ๗ ประเภทมีทุติยาตัปปุริสสมาสเป็นต้น โดยนับอุภย-ตัปปุริสสมาสนี้รวมเข้าด้วย.

ความจริงในศัพท์ทิคุสมาสมี อปณฺจวสฺสํ เป็นต้น และกัมมธารยสมาสมี อพฺราหฺมโณ เป็นต้น ไม่เหมาะที่จะใช้ชื่อว่า อุภยตัปปุริสสมาส เพราะทิคุสมาสและกัมมธารยสมาส แต่ละประเภท ไม่มีลักษณะของความเป็นอุภยตัปปุริสสมาส.

ส่วนข้าพเจ้า มีความเห็นว่า:- ตัปปุริสสมาสโดยย่อมี ๓ คือ สุทธตัปปุริสสมาส กัมม-ธารยตัปปุริสสมาส และทิคุตัปปุริสสมาส. แต่โดยพิสดาร มี ๗ คือ ปฐมาตัปปุริสสมาส และอีก ๖ มีทุติยาตัปปุริสสมาสเป็นต้น.

ตปฺปุริสอิจฺจเนน กฺวตฺโถ ? นสฺสตฺถํ ตปฺปุริสพหุพฺพีหีสุ.

ถาม. บทว่า ตปฺปุริส มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อให้รู้ความเป็น "ตปฺปุริส" ในสูตรว่า นสฺสตฺถํ ตปฺปุริสพหุพฺพีหีสุ.

๗๐๘. พหุพฺพีหญฺญปทตฺเถ.

นามานิ อ. นามบท ท. **สมสิยนฺติ** ย่อมถูกย่อ **อญฺญปทตฺเถ** ในอรรถของบทอื่น, **สมาโส** อ. สมาส **โส** นั้น **พหุพฺพีหิ** ชื่อว่า พหุพพีหิ **โหติ** ย่อมมี.

สมสิยมานปทโต อญฺเญสํ ปฐมาทิวิภตฺติยนฺตานํ ปทานมตฺเถ นามานิ สมสิยนฺติ, โส สมาโส พหุพฺพีหิสญฺโญ โหติ.

เมื่อมีบทอื่นที่นอกจากบทที่จะถูกย่อเป็นสมาสที่ลงท้ายด้วยปฐมาวิภัตติเป็นต้น เป็นประธาน ให้ย่อบทนามทั้งหลายเป็นพหุพพีหิสมาส.

[วิเคราะห์ พหุพฺพีหิ]

พหโว วีหโย ยสฺสาติ พหุพฺพีหิ, พหุพฺพีหิสทิสตฺตา อยมฺปิ สมาโส “พหุพฺพีหี”ติ วุจฺจติ. ยถา หิ พหุพฺพีหิสทฺโท คุณินิฏฺโต, ตถา สกโลปายํ สมาโส คุณินิฏฺโต, เตน พหุพฺพีหิสทิสตฺตา “พหุพฺพีหี”ติ วุจฺจติ. อญฺญปทตฺถปธาโน หิ พหุพฺพีหิ.

ข้าวเปลือกทั้งหลายมาก มีอยู่แก่บุคคลใด เพราะเหตุนั้น บุคคลนั้น ชื่อว่า พหุพพีหิ (ผู้มีข้าวเปลือกมาก), แม้สมาสนี้ ก็ได้ชื่อว่า พหุพพีหิ เพราะมีลักษณะเหมือน พหุพพีหิ ศัพท์, อธิบายว่า พหุพพีหิศัพท์ เป็นศัพท์ที่ทำหน้าที่ขยายบทวิเสสยะฉันใด, สมาสนี้ แม้ทั้งสิ้น ก็ทำหน้าที่ขยายบทวิเสสยะฉันนั้น ดังนั้น สมาสนี้ จึงได้ชื่อว่า พหุพพีหิ เพราะมีลักษณะ เหมือนพหุพพีหิศัพท์, จริงอยู่ พหุพพีหิสมาส มีอรรถของบทอื่นเป็นประธาน.

[ประเภทของพหุพพิสมาส]

โส จ นววิโธ ทฺวิปโท ภินฺนาธิกรโณ ติปโท นนิปาตปุพฺพปโท สหปุพฺพปโท อุปมาน-ปุพฺพปโท สงฺโขฺยภยปโท ทิสนฺตราฬตฺโถ พฺยติหารลกฺขโณ จาติ.

ก็ พหุพพีหิสมาสนั้นมี ๙ ประเภทคือ:-

๑. ทฺวิปทพหุพฺพีหิ มีการย่อบท ๒ บทซึ่งมีอรรถอันเป็นที่ตั้งเหมือนกัน

๒. ภินฺนาธิกรณพหุพฺพีหิ	มีการย่อบทที่มีอรรถที่ตั้งต่างกัน
๓. ติปทพหุพฺพีหิ	มีการย่อบท ๓ บทเข้าด้วยกัน
๔. นนิปาตปุพฺพปทพหุพฺพีหิ	มี น นิบาตเป็นบทหน้า
๕. สหปุพฺพปทพหุพฺพีหิ	มี สห นิบาตเป็นบทหน้า
๖. อุปมานปุพฺพปทพหุพฺพีหิ	มีคำอุปมาเป็นบทหน้า
๗. สงฺขฺโยภยปทพหุพฺพีหิ	มีบททั้งสองเป็นสังขยา
๘. ทิสนฺตราฬตฺถพหุพฺพีหิ	มีอรรถของทิศเฉียงเป็นประธาน
๙. พยติหารลกฺขณพหุพฺพีหิ	มีลักษณะความขัดแย้งกัน

[ทวิปทพหุพพีหิสมาส]

ตตฺถ ทฺวิปโท พหุพฺพีหิ กมฺมาทีสุ ฉสุ วิภตฺติยตฺเถสุ ภวติ.

บรรดาพหุพพีหิสมาสทั้ง ๙ ประเภทเหล่านั้น ทวิปทพหุพพีหิสมาส ย่อมถูกย่อใน อรรถของวิภัตติ ๖ มีอรรถกรรมเป็นต้น.

เตสุ กมฺมตฺเถ ตาว–

บรรดาอรรถวิภัตติ ๖ เหล่านั้น จะแสดงอรรถกรรมเป็นลำดับแรก

ตัวอย่างเช่น

อาคตา สมณา อิมํ สงฺฆารามํ - โสยํ อาคตสมโณ, สงฺฆาราโม	สมณะทั้งหลาย มาแล้ว สู่สังฆารามนี้ เพราะเหตุนั้น สังฆารามนี้ ชื่อว่า อาคต-สมณ ได้แก่ สังฆาราม
อาคตสมณา สาวตฺถิ	เมืองสาวัตถีมีสมณะมาแล้ว
อาคตสมณํ เชตวนํ	พระเชตวันมีสมณะมาแล้ว

[พหุพพีหิสมาส ๒]

อตคฺคุณสทฺทญฺญาโณยํ พหุพฺพีหิ. ตถา หิ ทฺวิโธ พหุพฺพีหิ ตคฺคุณสทฺทญฺญาโณ อตคฺคุณ-สทฺทญฺญาโณ จาติ.

ตัวอย่างว่า **อาคตสมณ** นี้ ชื่อว่าอตัคคุณสังวิญญาณพหุพพีหิ. จริงอย่างนั้น พหุพพีหิสมาส มี ๒ อย่างคือ:- ตัคคุณสังวิญญาณพหุพพีหิสมาส และ อตัคคุณสังวิญญาณ-พหุพพีหิสมาส.

เตสุ ยตฺถ อวยเวน วิคฺคโห สมุทโย สมาสตฺโถ, โส ตคฺคุณสทฺทญฺญาโณ นาม, ยถา “ลมฺพกณฺโณ”ติ, ยถา จ “สมลา อกุสลา ธมฺมา”ติ. ยตฺถ ปน สมุทาเยน วิคฺคโห สมุทาโย สมาสตฺโถ, โส อตคฺคุณสทฺทญฺญาโณ นาม. ยถา “ปพฺพตาทีนิ เขตฺตานี”ติ, ยถา จ “พหุธโน”ติ, ยถา จ “อมโล โลกุตฺตรธมฺโม”ติ

บรรดาพหุพพีหิสมาส ๒ อย่างเหล่านั้น ในพหุพพีหิสมาสใด มีการนำเอาอวัยว-ทัพพะ (ทัพพะที่เป็นส่วนหนึ่งของอัญญบท) มาตั้งรูปวิเคราะห์ เมื่อสำเร็จเป็นบทสมาส แล้วได้ความหมายเป็นสมุทยทัพพะ[เช่นบุคคล], พหุพพีหิสมาสนั้น ชื่อว่า ตัคคุณสัง-วิญญาณพหุพพีหิสมาส[๑]

ตัวอย่างเช่น

ลมฺพกณฺโณ บุรุษผู้มีหูยาน

สมลา อกุสลา ธมฺมา อกุศลธรรมทั้งหลายอันมีมลทิน

ส่วนในพหุพพิหิสมาสใด มีการนำเอาสมุทยทัพพะ (ทัพพะที่ไม่ได้เป็นส่วนของ อัญญบท) มาตั้งรูปวิเคราะห์ เมื่อสำเร็จเป็นบทสมาสแล้ว ได้ความหมายเป็นสมุทยทัพพะ, พหุพพีหิสมาสนั้น ชื่อว่า อตัคคุณสังวิญญาณพหุพพีหิสมาส

ตัวอย่างเช่น

ปพฺพตาทีนิ เขตฺตานิ นาทั้งหลาย มีภูเขาเป็นขอบเขต (เป็นต้น)

พหุธโน บุรุษผู้มีทรัพย์มาก

อมโล โลกุตฺตรธมฺโม โลกุตตรธรรมที่ปราศจากมลทิน

[มติของรูปสิทธิ]

อปโร นโย– ยตฺถ วิเสสนภูโต อตฺโถ อญฺญปทตฺเถน สทฺธึ คยฺหติ, โส ตคฺคุณ-สวิญฺญาโณ, ยถา “ลมฺพกณฺณมานยา”ติ, ยถา จ “สมเล อกุสเล ธมฺเม ปชหตี”ติ. ยตฺถ ปน อญฺญปทตฺโถ วิเสสนตฺถปริจฺจาเคน เกวโล คยฺหติ, โส อตคฺคุณสวิญฺญาโณ, ยถา “ปพฺพตาทีนิ เขตฺตานิ กสฺสตี”ติ, ยถา จ “พหุธนมานยา”ติ, ยถา จ “อมลํ โลกุตฺตรธมฺมํ สจฺฉากาสี”ติ.

อีกนัยหนึ่ง ในพหุพพีหิสมาสใด เนื้อความของบทสมาสซึ่งเป็นวิเสสนะของอัญญบท ย่อมถูกถือเอาพร้อมกับอรรถของอัญญบท, พหุพพีหิสมาสนั้น ชื่อว่า ตัคคุณสังวิญญาณ-พหุพพีหิสมาส

ตัวอย่างเช่น

ลมฺพกณฺณมานย ท่านจงนำมาซึ่งบุรุษผู้มีหูยาน

สมเล อกุสเล ธมฺเม ปชหติ ย่อมละซึ่งอกุศลธรรมทั้งหลายอันมีมลทิน

ส่วนในพหุพพีหิสมาสใด อรรถของอัญญบทเพียงอย่างเดียว ย่อมถูกถือเอา โดยไม่ถือเอาอรรถของวิเสสนะ (คือได้อรรถของอัญญบทเพียงอย่างเดียว ไม่ได้อรรถของ สมาสบท), พหุพพีหิสมาสนั้น ชื่อว่า อตัคคุณสังวิญญาณพหุพพีหิสมาส

ตัวอย่างเช่น

ปพฺพตาทีนิ เขตฺตานิ กสฺสติ เขาย่อมไถนาที่มีภูเขาเป็นขอบเขต

พหุธนมานย ท่าน จงนำบุรุษผู้มีทรัพย์มา

อมลํ โลกุตฺตรธมฺมํ สจฺฉากาสิ ได้รู้แจ้งโลกุตตรธรรมอันปราศจากมลทิน

[เกจิวาทะ]

เกจิ ปน นิมฺมลภาเวน สห ชานิตพฺโพ โลกุตฺตรธมฺโมติ มญฺญมานา “ธมฺมมมลนฺ”ติ เอตฺถ “อมลนฺ”ติ ตคฺคุณสวิญฺญาโณติ วทนฺติ, ตํ น คเหตพฺพํ ราคาทิมลานํ โลกุตฺตรธมฺมสฺส อวยวภาวาภาวโต. สเจ ปน นิมฺมลภาเวน สห วตฺตตีติ สนิมฺมลภาโว โลกุตฺตรธมฺโมติ ปโยโค สิยา, ตคฺคุณสวิญฺญาโณติ ทฏฺฐพฺพํ.

ส่วน อาจารย์บางท่านเข้าใจว่า "โลกุตตรธรรม เป็นธรรมอันบุคคลพึงบรรลุพร้อม กับความหมดมลทิน" จึงกล่าวว่า "บทว่า **อมลํ** ในคำว่า **ธมฺมมมลํ** นี้" เป็นตัคคุณสัง-วิญญาณพหุพพีหิสมาส, คำของเกจิอาจารย์นั้น ไม่ควรถือเป็นประมาณ เพราะมลทิน มีราคะเป็นต้น มิใช่เป็นส่วนหนึ่งของโลกุตตรธรรม.

แต่ถ้าเป็นศัพท์ว่า "**สนิมฺมลภาว**" ที่ตั้งวิเคราะห์ว่า นิมฺมลภาเวน สห วตฺตตีติ สนิมฺมลภาโว, โลกุตฺตรธมฺโม "โลกุตตรธรรมใด ย่อมเป็นไป กับด้วยคุณลักษณะความเป็น สิ่งที่ไม่มีมลทิน เหตุนั้น โลกุตตรธรรมนั้น ชื่อว่า สนิมฺมลภาว" ก็พึงทราบว่า บทว่า สนิมฺมล-ภาว[๑] นี้ เป็นตัคคุณสังวิญญาณพหุพพีหิสมาสได้.

ชิตานิ อินฺทฺริยานิ อเนน สมเณน โสยํ ชิตินฺทฺริโย, สมโณ

อินทรีย์ทั้งหลาย อันสมณะนี้ชนะแล้ว เพราะเหตุนั้น สมณะนี้ ชื่อว่า ชิตินฺทฺริย

ตคฺคุณสวิญฺญาโณยํ พหุพฺพีหิ อวยวภูเตหิ อินฺทฺริเยหิ สเหว สมณสงฺขาตสฺส ทพฺพสฺส คเหตพฺพตฺตา, อินฺทฺริยาทโย ธมฺเม อุปาทาย “สมโณ”อิจฺจาทิ ปญฺญตฺติ โหติ.

ตัวอย่างนี้ เป็นตัคคุณสังวิญญาณพหุพพีหิสมาส เพราะทัพพะกล่าวคือสมณะถูก ถือเอารวมกันกับอินทรีย์ (จักขุ,โสตะเป็นต้น) ที่เป็นอวัยวะส่วนหนึ่งของสมณะนั้น, จริงอย่าง-นั้น การบัญญัติว่า “สมณะ” (ผู้สงบ) เป็นต้น เกิดขึ้นได้โดยอาศัยรูปนามมีอินทรีย์เป็นต้น.

สุโข สหวาโส เอเตนาติ - สุขสหวาโส, ธีโร	การอยู่ร่วมกับนักปราชญ์ เป็นสุข เพราะ-เหตุนั้น นักปราชญ์นั้น ชื่อว่า สุขสหวาส
ทินฺนสุงฺโก ราชา	พระราชาผู้มีภาษีอันชาวเมืองชำระแล้ว
นิคฺคตชโน คาโม	หมู่บ้านมีชนออกไปแล้ว
ฉินฺนหตฺโถ ปุริโส	บุรุษผู้มีมือขาดแล้ว
หตฺถจฺฉินฺโน วา	รูปว่า หตฺถจฺฉินฺโน ก็มีบ้าง
สมฺปนฺนสสฺโส ชนปโท	ชนบทที่มีข้าวกล้าอุดมสมบูรณ์

อญฺเญปิ ทุติยาทิอตฺเถสุ พหุพฺพีหิ โยเชตพฺพา. อิติ สมาสโต ทฺวิปโท พหุพฺพีหิ วิภาวิโต.

นักศึกษาทั้งหลาย สามารถตั้งรูปวิเคราะห์ของพหุพพีหิสมาสอื่นๆ ในอรรถ ทุติยาเป็นต้น โดยอาศัยหลักการเดียวกัน, ข้าพเจ้าได้อธิบายทวิปทพหุพพีหิสมาส (ทวิปทตุลยาธิกรณพหุพพีหิสมาส) โดยสังเขปด้วยประการฉะนี้.

[ภินนาธิกรณพหุพพีหิสมาส]

ภินฺนาธิกรโณ ยถา ?

ภินนาธิกรณพหุพพีหิสมาส ได้แก่พหุพพีหิสมาสที่มีการย่อบททั้งหลายซึ่งมีอรรถ อันเป็นที่ตั้งต่างกันเข้าด้วยกัน

ตัวอย่างเช่น

เอกรตฺตึ วาโส อสฺสาติ - เอกรตฺติวาโส[50]	การอยู่ตลอดราตรีหนึ่ง ของบุคคลนั้น มี อยู่ เพราะเหตุนั้น บุคคลนั้น ชื่อว่า เอก-รตฺติวาส
สมาเนน สทฺธึ วาโส - อสฺสาติ สมานวาโส. ปุริโส	การอยู่กับด้วยชนผู้มีความเห็นเสมอกัน มีอยู่ แก่บุรุษนั้น เพราะเหตุนั้น บุรุษนั้น ชื่อว่า สมานวาส
อุภโต พฺยญฺชนมสฺส - อตฺถีติ อุภโตพฺยญฺชนโก	อวัยวะเพศ ๒ เพศ มีอยู่ แก่บุคคลนั้น เพราะเหตุนั้น บุคคลนั้น ชื่อว่า อุภโต-พฺยญฺชนก
ขเณ กิจฺจํ ยสฺส โลกสฺส โส - ขณกิจฺโจ	สิ่งที่ควรทำในโอกาส มีอยู่ แก่สัตว์โลกใด สัตว์โลกนั้น ชื่อว่า ขณกิจฺจ

“โอกาเส สติเยว ยสฺส กิจฺจํ โหตี”ติ ปาฬิ. อฏฺฐกถายํ ปน อธิปฺปายตฺถวเสน “ขเณ กิจฺจานิ กโรตีติ ขณกิจฺโจ, โอกาสํ ลภิตฺวาว กิจฺจานิ กโรตีติ อตฺโถ”ติ วุตฺตํ.

มีพระบาลีว่า “เมื่อมีโอกาสนั่นเทียว สิ่งที่ควรทำมีอยู่แก่สัตว์โลกใด”. ส่วนใน อรรถกถา ท่านได้แสดงรูปวิเคราะห์โดยอธิปปายัตถะว่า “สัตว์โลกใด ย่อมกระทำสิ่งที่ ควรทำ ตามโอกาส เพราะเหตุนั้น สัตว์โลกนั้น ชื่อว่า ขณกิจฺจ หมายความว่า ได้โอกาสแล้วจึงทำสิ่ง ที่ควรทำนั้น.

ฉตฺตํ ปาณิมฺหิ อสฺสาติ - ฉตฺตปาณิ, ปุริโส	ร่ม ในมือของบุรุษนั้น มีอยู่ เพราะเหตุนั้น บุรุษนั้น ชื่อว่า ฉตฺตปาณิ
ทาเน อชฺฌาสโย อสฺสาติ - ทานชฺฌาสโย	อัธยาศัย ในการให้ทาน ของบุคคลนั้น มีอยู่ เพราะเหตุนั้น บุคคลนั้น ชื่อว่า - ทานชฺฌาสย

[ติปทพหุพพีหิสมาส]

ติปโท ยถา ?

ติปทพหุพพีหิสมาส ได้แก่พหุพพีหิสมาสที่มีการย่อบท ๓ บทเข้าด้วยกัน

ตัวอย่างเช่น

ปรกฺกเมน อธิคตา สมฺปทา -	ความถึงพร้อม (คุณสมบัติ) อันมหาบุรุษ
เยหิ เต ภวนฺติ ปรกฺกมาธิคต-	ทั้งหลายเหล่าใด ได้แล้ว ด้วยความเพียร
สมฺปทา, มหาปุริสา	มหาบุรุษทั้งหลายเหล่านั้น เป็นผู้ชื่อว่า ปรกฺกมาธิคตสมฺปทา
ธมฺมาธิคตโภโค	ชนผู้มีโภคะอันได้แล้วโดยสุจริต
โอณิโต ปตฺตโต ปาณิ เยน -	มือ อันภิกษุใด นำออกแล้วจากบาตร
โสยํ โอณิตปตฺตปาณิ	ภิกษุนั้น ชื่อว่า โอณิตปตฺตปาณิ
สีหสฺส ปุพฺพทฺธํ วิย กาโย -	กายเพียงดังกายส่วนหน้า (ท่อนบน)
อสฺสาติ สีหปุพฺพทฺธกาโย	ของราชสีห์ ของพระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น มีอยู่ เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น ชื่อว่า สีหปุพฺพทฺธกาย
มตฺตา พหโว มาตงฺคา -	ช้างทั้งหลายจำนวนมาก ตกมันแล้ว ใน
อสฺมินฺติ มตฺตพหุมาตงฺคํ, วนํ	ป่านี้ มีอยู่ เพราะเหตุนั้น ป่านี้ ชื่อว่า มตฺต-พหุมาตงฺค

[นนิปาตพหุพพีหิสมาส]

นนิปาตปุพฺพปโท ยถา ?

นนิปาตปุพพปทพหุพพีหิสมาส ได้แก่พหุพพีหิสมาสที่มี น นิบาตเป็นบทหน้า

ตัวอย่างเช่น

นตฺถิ เอตสฺส สโมติ อสโม, -	บุคคลผู้เสมอ ย่อมไม่มี แก่พระผู้มีพระ
ภควา	ภาคนั้น เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคนั้น ชื่อว่า อสม
นตฺถิ สหวาโส เอเตนาติ -	การอยู่ร่วมกับด้วยบุคคลนั้น ย่อมไม่มี
อสหวาโส	เพราะเหตุนั้น บุคคลนั้น ชื่อว่า อสหวาส
น วิชฺชเต วุฏฺฐิ เอตฺถาติ -	ฝน ในชนบทนี้ ย่อมไม่มี เพราะเหตุนั้น

อวุฏฺฐิโก, ชนปโท ชนบทนี้ ชื่อว่า อวุฏฺฐิก

[สหปุพพปทพหุพพีหิสมาส]

สหปุพฺพปโท ปฐมายตฺเถ ลพฺภติ, ตํ ยถา ?

สหปุพพปทพหุพพีหิสมาส ได้แก่ พหุพพีหิสมาสที่มีอัญญบทเป็นปฐมาวิภัตติ

ตัวอย่างเช่น

สห เหตุนา โย วตฺตติ โส สเหตุโก - ธรรมใด เป็นไปกับด้วยเหตุ เพราะเหตุ นั้น ธรรมนั้น ชื่อว่า สเหตุก

สเหตุ วาติ ปาฬิ รูปว่า สเหตุ ในพระบาลีก็มีบ้าง

อฏฺฐกถายํ ปน "โส อิมํ โลกํ สเทวกํ สมารกํ สพฺรหฺมกํ สสฺสมณพฺราหฺมณึ ปชํ สเทวมนุสฺสนฺ"ติ อิมสฺมึฐาเน ครูหิ โลกสทฺทาทิกํ อนเปกฺขิตฺวา "ลิงฺคํ อปากฏนฺ"ติ ยุตฺตสทฺทา น โยชิตา. ตถา หิ "สห เทเวหิ สเทวกนฺ"ติ อาทิกํ ยุตฺตสทฺทวชฺชิตํ นิพฺพจนเมว เตหิ อภิสงฺขตํ.

อนึ่ง ในข้อความพระบาลีนี้ว่า

โส อิมํ โลกํ สเทวกํ - พระผู้มีพระภาคนั้น ทรงทำโลกนี้ทั้งเทว

สมารกํ สพฺรหฺมกํ - โลก มารโลก พรหมโลก ให้แจ้งชัด ด้วย

สสฺสมณพฺราหฺมณึ - ปัญญาอันยิ่ง ของพระองค์เอง แล้วทรง

ปชํ สเทวมนุสฺสํ[51] สอนหมู่สัตว์ พร้อมทั้งสมณะ พราหมณ์ เทพและมนุษย์

พระอรรถกถาจารย์ทั้งหลาย ได้แสดงรูปวิเคราะห์ไว้ในคัมภีร์อรรถกถา โดย ไม่คำนึงถึงอภิเธยยศัพท์มี โลก ศัพท์เป็นต้น แต่คำนึงถึงว่า "ลิงค์ เป็นธรรมชาตที่ไม่ปรากฏ" จึงไม่ประกอบ ย-ต ศัพท์ไว้ในรูปวิเคราะห์. จริงอยู่ ท่านเหล่านั้น ได้แสดงรูปวิเคราะห์โดยเว้น ย-ต ศัพท์ไว้ดังนี้ว่า **สห เทเวหิ สเทวกํ** (พร้อมด้วยหมู่เทวดา ชื่อว่า สเทวก) เป็นต้น.

ยสฺมา ปน สหสทฺโท อสตฺตวาจกตฺตา ลิงฺคํ โชเตตุ น สกฺโกติ, ตสฺมา มยํ ลิงฺคสฺสาวิกรเณน โสตูนํ นิกฺกงฺขภาวตฺถํ ยุตฺตสทฺเทน โยเชตฺวา นิจฺฉยํ วทาม

ก็เพราะ สห ศัพท์ ไม่สามารถที่จะระบุลิงค์ได้ เนื่องจากเป็นอสัตววาจกศัพท์ (ศัพท์นิบาต) ดังนั้น เพื่อให้นักศึกษาทั้งหลายหมดความสงสัย ข้าพเจ้า จะแสดงรูป วิเคราะห์โดยเพิ่ม ย-ต ศัพท์อันเป็นเครื่องแสดงลิงค์เข้ามาด้วย.

สห เทเวหิ โย โลโก โส สเทวโก - โลกใด (ย่อมเป็นไป) กับด้วยหมู่เทวดา โลกนั้น ชื่อว่า สเทวโลก

สมารโก มนุษย์โลกพร้อมกับมารโลก

สห สมณพฺราหฺมเณหิ ยา - หมู่สัตว์ใด เป็นไปกับด้วยสมณ และ

สสฺสมณพฺราหฺมณี, ปชา พราหมณ์ทั้งหลาย หมู่สัตว์นั้น ชื่อว่า สสฺสมณพฺราหฺมณี

อปโร นโย– อีกนัยหนึ่ง

สห เทเวน ยา ปถวี สา - แผ่นดินใด เป็นไปกับด้วยเทวดา แผ่นดิน

สเทวิกา นั้น ชื่อว่า สเทวิกา

กา สา ? ปถวีติ อตฺโถ.

ถาม. สเทวิกา นั้นหมายถึงอะไร?

ตอบ. หมายถึงแผ่นดิน

สราชิกา ปริสา บริษัทพร้อมด้วยพระราชา

สราชิกา มหาเทวี พระมเหสีพร้อมด้วยพระราชา

สห มูเลน โย อุทฺธโฏ โส - ต้นไม้ใด อันบุคคล ถอนแล้วกับด้วยราก-

สมูลุทฺธโฏ, รุกฺโข ต้นไม้นั้น ชื่อว่า สมูลุทฺธฏ

สห มจฺเฉเรน ยํ จิตฺตํ ตํ - จิตใด เป็นไปกับด้วยความตระหนี่ จิตนั้น

สมจฺเฉรํ ชื่อว่า สมจฺเฉร

อิมานิ สหสทฺทสฺส สาเทสวเสน วา หการโลปวเสน วา ญาตพฺพานิ. สรูปโตฐิตภาเวน ปน เอวํ เวทิตพฺพานิ.

ตัวอย่างเหล่านี้ พึงทราบว่ามีการแปลง สห ศัพท์ เป็น ส บ้าง มีการลบ ห อักษร บ้าง, ส่วนตัวอย่างที่ยังคง สห ศัพท์ไว้ตามรูปเดิม (คือไม่มีการแปลง สห เป็น ส หรือลบ ห) พึงทราบดังนี้:-

สห โอฑฺเฒน โย โจโร โส - โจรใด เป็นไปกับด้วยของกลาง โจรนั้น

สโหฑฺโฒ ชื่อว่า สโหฑฺฒ

สห มจฺเฉเรน เย ปริเทว- ความคร่ำครวญและความโศกเหล่าใด

โสกา เต สหมจฺฉรา เป็นไปกับด้วยความตระหนี่ เหตุนั้น ความคร่ำครวญ และความโศก เหล่านั้น ชื่อว่า สหมจฺฉร

อุปมานปุพฺพปโท ปฐมายตฺเถ ฉฏฺฐิยตฺเถ จ ลพฺภติ, ตตฺถ อุปมาโนปเมยฺยภาว-ปสิทฺธตฺถํ อิวิวิยสทฺทาปิ ปยุชฺชนฺติ.

อุปมานปุพพปทพหุพพีหิสมาส ได้แก่พหุพพีหิสมาสที่มีอุปมานะเป็นบทหน้า มีอัญญบทเป็นปฐมาวิภัตติและฉัฏฐีวิภัตติ, ในอุปมานปุพพปทพหุพพีหิสมาสนั้น เพื่อให้ ทราบถึงความเป็นอุปมานะและอุปเมยยะ ข้าพเจ้า จะประกอบ อิว ศัพท์ และ วิย ศัพท์ไว้ใน รูปวิเคราะห์ด้วย.

เอวํ อุปมานปุพฺพปโท ปฐมายตฺเถ ลพฺภติ

อุปมาปุพพปทพหุพพีหิสมาสที่มีอัญญบทเป็นปฐมาวิภัตติ

ตัวอย่างเช่น

กายพฺยามานํ สมปฺ-	พระราชกุมารใด กลม เพียงดังต้นไทร
ปมาณตาย นิโคฺรโธ อิว -	เพราะความที่แห่งพระสรีระและวามีขนาด
ปริมณฺฑโล โย ราชกุมาโร -	เท่ากัน (เสมอกัน) พระราชกุมารพระองค์
โสยํ นิโคฺรธปริมณฺฑโล	นั้น ชื่อว่า นิโคฺรธปริมณฺฑล
สงฺโข วิย ปณฺฑรํ ยํ วตฺถํ ตํ -	ผ้าใด ขาวเพียงดังสังข์ ผ้านั้น ชื่อว่า สงฺข-
สงฺขปณฺฑรํ, วตฺถํ	ปณฺฑร
กาโก วิย สูโร อยนฺติ	บุคคลนี้ กล้าเพียงดังกา เพราะเหตุนั้น
กากสูโร	บุคคลนี้ ชื่อว่า กากสูร

อิธ อธิปฺปายนฺตรมฺปิ ภวติ “กากโต สูโร กากสูโร”ติ, อิมสฺมึ ปนตฺเถ ปญฺจมีตปฺปุริโส ภวติ.

ในตัวอย่างว่า **กากสูโร** นี้ มีคำอธิบายอีกลักษณะหนึ่งว่า กากโต สูโร=กากสูโร “บุคคลเป็นผู้กล้ากว่ากา ชื่อว่า กากสูร”, ก็ในอรรถนี้ เป็นปัญจมีตัปปุริสสมาส.

จกฺขุ อิว ภูโต อยํ ปรมตฺถ-	พระผู้มีพระภาคพระองค์นี้ ทรงเป็นเพียง
ทสฺสนโตติ จกฺขุภูโต, [52]**ภควา**	ดังจักษุ เพราะทรงเห็นปรมัตถธรรม เพราะ
	เหตุนั้น พระผู้มีพระภาคพระองค์นี้ ทรง
	พระนามว่า จกฺขุภูต

อธิปฺปายนฺตรมฺปิ ภวติ ปญฺญามยํ จกฺขุ ภูโต ปตฺโตติ จกฺขุภูโต. อิมสฺมึ ปนตฺเถ ทุติยาตปฺปุริโส ภวติ.

ในตัวอย่างว่า **จกฺขุภูโต** นี้ มีคำอธิบายอีกลักษณะหนึ่งว่า ภวติ ปญฺญามยํ จกฺขุ ภูโต ปตฺโตติ จกฺขุภูโต “พระผู้มีพระภาค ทรงบรรลุจักษุอันสำเร็จด้วยพระปรีชาญาณ เพราะเหตุนั้น จึงทรงพระนามว่า จกฺขุภูต”, ก็ในอรรถนี้ เป็นทุติยาตัปปุริสสมาส.

ฉฏฺฐิยตฺเถ อุปมาปุพพปทพหุพพีหิสมาสที่มีอัญญบทเป็นฉัฏฐีวิภัตติ

ตัวอย่างเช่น

สุวณฺณวณฺโณ วิย วณฺโณ - ยสฺส โสยํ สุวณฺณวณฺโณ, - ภควา	พระฉวีวรรณของพระผู้มีพระภาคพระ-องค์ใด เพียงดังสีแห่งทอง พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น ทรงพระนามว่า สุวณฺณวณฺณ
นาคคติ	ผู้ทรงมีการดำเนินไปดุจการไปของช้างตัวประเสริฐ
สีหคติ	ผู้ทรงมีการดำเนินไป ดุจการไปของพญาราชสีห์
นาควิกฺกโม	ผู้ทรงมีการดำเนินไป ดุจการไปของช้างตัวประเสริฐ
สีหหนุ	ผู้ทรงมีพระหนุดุจคางของราชสีห์
เอณิสฺส วิย อสฺส ชงฺฆาติ - เอณิชงฺโฆ, ภควา	พระชงฆ์ ของพระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น เพียงดังแข้งของเนื้อทราย เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคพระองค์ นั้น ทรงพระนามว่า เอณิชงฺฆ
อุสภกฺขนฺโธ	ผู้ทรงมีพระอังสะเพียงดังหนอกของโค
พฺรหฺมุโน วิย อฏฺฐงฺค-สมนฺนาคโต สโร อสฺสาติ - พฺรหฺมสฺสโร, ภควา	พระสุรเสียงอันสมบูรณ์ด้วยองค์ ๘ ประการของพระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น เพียงดังเสียงแห่งพรหม เพราะเหตุนั้น พระผู้มี - พระภาคพระองค์นั้น ทรงพระนามว่า พฺรหฺมสฺสร

[สังขโยภยปทพหุพพีหิสมาส]

สงฺขโยภยปโท วาสทฺทตฺเถ ทิสฺสติ, ตํ ยถา ?

สังขโยภยปทพหุพพีหิสมาส (พหุพพีหิสมาสที่มีบททั้งสองเป็นสังขยา) มี วา ศัพท์เป็นอัญญบท และอรรถของ วา ศัพท์เป็นอัญญปทัตถะ

ตัวอย่างเช่น

เทฺว วา ตโย วา ปตฺตา - ทฺวิตฺติปตฺตา	สองบาตร หรือว่าสามบาตร ชื่อว่า ทฺวิตฺติ-ปตฺต (สองสามบาตร)
ทฺวีหํ วา ตีหํ วา ทฺวีหตีหํ	สองวัน หรือว่า สามวัน ชื่อว่า ทฺวีหตีห

ฉ วา ปญฺจ วา วาจา - คำพูดหกคำ หรือว่าห้าคำ ชื่อว่า ฉปฺปญฺจ-

ฉปฺปญฺจวาจา[53] วาจา (คำพูดห้าหกคำ)

สตฺตฏฺฐมาสา เจ็ดแปดเดือน

เอกโยชนทฺวิโยชนานิ หนึ่งหรือสองโยชน์

เอวํ สงฺโขฺยภยปโท วาสทฺทตฺเถ ทิสฺสติ.

สังขโยภยปทพหุพพีหิสมาส ที่มี วา ศัพท์เป็นอัญญบท และอรรถของ วา ศัพท์เป็น อัญญปทัตถะ ย่อมมี ด้วยประการฉะนี้.

อิมสฺมึฐาเน วาสทฺทตฺโถเยว อญฺญปทตฺโถ นาม, ตสฺมา อยํ สมาโส อญฺญ-ปทตฺถปฺปธานตฺตา พหุพฺพีหิ นาม ภวติ.

ในสมาสนี้ อรรถของ วา ศัพท์นั่นแหละ (อรรถวิกัปปัตถะ) ชื่อว่าเป็นอัญญปทัตถะ “อรรถของอัญญบท”, เพราะเหตุนั้น สมาสนี้ จึงได้ชื่อว่าพหุพพีหิ เพราะมีอรรถของอัญญ-บทเป็นประธาน.

[ทิสันตราพัตถพหุพพีหิสมาส]

ทิสนฺตราพตฺโถ ยถา ?

ทิสันตราพัตถพหุพพีหิสมาส ได้แก่พหุพพีหิสมาสที่มีอรรถของทิศเฉียงเป็น ประธาน

ตัวอย่างเช่น

ปุพฺพทกฺขิณา = ปุพฺพสฺสา จ ทกฺขิณสฺสา จ ทิสาย ยทนฺตราฬ สายํ ปุพฺพทกฺขิณา, วิทิสา ทิศใดตั้งอยู่ในระหว่างกลางแห่งทิศตะวันออกและทิศใต้ ทิศนั้น ชื่อว่า ปุพฺพทกฺขิณ (ทิศตะวันออกเฉียงใต้)

ปุพฺพุตฺตรา[๑] ทิศตะวันออกเฉียงเหนือ

อปรทกฺขิณา[๒] ทิศตะวันตกเฉียงใต้

ปจฺฉิมุตฺตรา[๑] ทิศตะวันตกเฉียงเหนือ

[พยติหารลักขณพหุพพีหิ]

พฺยติหารลกฺขโณ ยถา ?

พยติหารพหุพพีหิสมาส ได้แก่พหุพพีหิสมาสอันมีลักษณะแสดงถึงความขัดแย้งกัน (ต่อสู้กัน) ด้วยกิริยาที่เหมือนกัน

ตัวอย่างเช่น

เกเสสุ จ เกเสสุ จ คเหตฺวา การต่อสู้นี้ เป็นไปโดยจับที่ผมทั้งหลาย

อิทํ ยุทฺธํ ปวตฺตตีติ ของฝ่ายนี้ และที่ผมทั้งหลาย ของฝ่าย-

เกสาเกสี โน้น [คือกระชากผมของกันและกัน] เพราะ

	เหตุนั้น ชื่อว่า เกสาเกสี
ทณฺเฑหิ ทณฺเฑหิ ปหริตฺวา	การต่อสู้นี้ เป็นไปโดยการตีด้วยท่อนไม้
อิทํ ยุทฺธํ ปวตฺตตีติ	ทั้งหลายของฝ่ายนี้ และด้วยท่อนไม้
ทณฺฑาทณฺฑี	ทั้งหลายของฝ่ายโน้น เพราะเหตุนั้น ชื่อว่า ทณฺฑาทณฺฑี

อยํ ปฐมาวิภตฺติยตฺเถ พหุพฺพีหิ

ตัวอย่างที่แสดงมานี้ เป็นพยติหารลักขณพหุพพีหิสมาสที่มีอัญญบทเป็นปฐมา-วิภัตติ.

[สมาสท้อง]

อิทานิ ปาวจเน วิญฺญูนํ ปรมโกสลฺลชนนตฺถํ ภินฺนาธิกรณพหุพฺพีหินา สทฺธึ ทฺวนฺทกมฺมธารยาทิคพฺเภ ตุลฺยาธิกรณพหุพฺพีหโย กถยาม–

บัดนี้ เพื่อให้วิญญูชนทั้งหลายเกิดความเชี่ยวชาญเป็นพิเศษในพระพุทธพจน์ ข้าพเจ้า จะแสดงตุลยาธิกรณพหุพพีหิสมาสซึ่งมีทวันทสมาส และกัมมธารยสมาสเป็นต้น เป็นท้อง พร้อมกับภินนาธิกรณพหุพพีหิสมาสดังต่อไปนี้:-

บทสมาสว่า **สยัปติตปณฺณปุปฺผลวายุโตยาหารา, ตาปสา** “ดาบสทั้งหลาย ชื่อว่าผู้มีใบดอกและผลไม้อันหล่นแล้วเองและลมและน้ำเป็นอาหาร” [อีกอย่างหนึ่ง] “ดาบส ทั้งหลาย ชื่อว่าผู้มีอาหารด้วยใบดอกและผลไม้อันหล่นเองและลมและน้ำ” ดังนี้ นักศึกษา พึงทราบวิเคราะห์ดังต่อไปนี้:-

ปณฺณญฺจ ปุปฺผญฺจ ผลญฺจ - ปณฺณปุปฺผผลานิ	ใบด้วย ดอกด้วย ผลด้วย ชื่อว่า ปณฺณ-ปุปฺผผล (ใบดอกและผลทั้งหลาย)
สยเมว ปติตานิ สยัปติตานิ	ใบดอกและผลทั้งหลายเหล่านั้น หล่นเองนั่นเทียว ชื่อว่า สยัปติต (สยัปติต=หล่นแล้วเอง)
สยัปติตานิ จ ตานิ ปณฺณ-ปุปฺผผลานิ จาติ สยัปติต-ปณฺณปุปฺผผลานิ	อันหล่นแล้วเองด้วย อันหล่นแล้วเองนั้นเป็นใบดอกและผลไม้ด้วย เพราะเหตุนั้นชื่อว่า สยัปติตปณฺณปุปฺผผล (ใบดอกและผลไม้อันหล่นแล้วเองทั้งหลาย)
วายุ จ โตยญฺจ วายุโตยานิ	ลมด้วย น้ำด้วย ชื่อว่า วายุโตย (ลมและน้ำทั้งหลาย)
สยัปติตปณฺณปุปฺผผลานิ - จ วายุโตยานิ จ สยัปติต-ปณฺณปุปฺผผลวายุโตยานิ	ใบดอกและผลไม้อันหล่นแล้วเองทั้งหลายด้วยลมและน้ำทั้งหลายด้วย ชื่อว่า สยปติต-ปณฺณปุปฺผผลวายุโตย (ใบดอกและผล

ไม้อันหล่นแล้วเองและลมและน้ำทั้งหลาย)

ตานิเยว อาหารา เยสำ เต - สยำปติตปณฺณปุปฺผผลวายุ- โตยาหารา, ตาปสา ใบดอกและผลไม้อันหล่นแล้วเอง และลมและ น้ำทั้งหลายเหล่านั้นนั่นเทียวเป็นอาหารของดาบสทั้งหลายเหล่าใด ดาบสทั้งหลายเหล่านั้น ชื่อว่า สยำปติตปณฺณ-ปุปฺผผลวายุโตยาหาร (มีใบดอกและผลไม้อันหล่นแล้วเองและลมและน้ำเป็นอาหาร)

อยำ ปน ทฺวนฺทกมฺมธารยคพฺโภ ตุลฺยาธิกรณพหุพฺพีหิ.

ก็ ตัวอย่างนี้ เป็นฉัฏฐีตุลยาธิกรณพหุพพีหิสมาสมีทวันทสมาสและกัมมธารย-สมาสเป็นท้อง.

อถ วา อีกนัยหนึ่ง

สยำปติตปณฺณปุปฺผผลวายุ- โตเยหิ อาหารา เยสำ เต สยำ- ปติตปณฺณปุปฺผผลวายุ- โตยาหารา อาหารทั้งหลายด้วย ใบดอกและผลไม้อันหล่นแล้วเองและลมและน้ำทั้งหลาย ของดาบสทั้งหลายเหล่าใด มีอยู่ ดาบสทั้งหลายเหล่านั้น ชื่อว่า สยำปติตปณฺณปุปฺผผลวายุ-โตยาหาร (มีอาหารด้วยใบดอกและผลไม้อันหล่นแล้วเองและลมและน้ำ)

อยำ ภินฺนาธิกรณพหุพฺพีหิ.

ตัวอย่างนี้ เป็นฉัฏฐีภินนาธิกรณพหุพพีหิสมาส.

บทสมาสว่า **นานาทุมปติตปุปฺผวาสิตสานุ, ปพฺพโต** "ภูเขานั้น ชื่อว่า มีไหล่เขา อันอบอวลแล้วด้วยดอกไม้ทั้งหลายอันหล่นแล้ว จากต้นไม้ต่างๆ" นักศึกษา พึงทราบ วิเคราะห์ ดังต่อไปนี้:-

นานาปการา ทุมา นานา- ทุมา ต้นไม้ทั้งหลาย อันมีประการต่างๆ ชื่อว่า นานาทุม (ต้นไม้ต่างๆ)

นานาทุเมหิ ปติตานิ นานา- ทุมปติตานิ (ดอกไม้ ท.) หล่นแล้ว จากต้นไม้ต่างๆ ชื่อว่า นานาทุมปติต

นานาทุมปติตานิ จ ตานิ - ปุปฺผานิ จาติ นานาทุมปติต- ปุปฺผานิ หล่นแล้วจากต้นไม้ต่างๆ ด้วย หล่นแล้วจากต้นไม้ต่างๆ เหล่านั้น เป็นดอกไม้ด้วย เพราะเหตุนั้น ชื่อว่า นานาทุมปติตปุปฺผ (ดอกไม้อันหล่นแล้ว จากต้นไม้ต่างๆ

ทั้งหลาย)

เตหิ วาสิตา นานาทุมปติต-ปุปฺผวาสิตา	อบอวลแล้ว ด้วยดอกไม้ อันหล่นแล้วจากต้นไม้ต่าง ๆ ทั้งหลายเหล่านั้น ชื่อว่า นานาทุมปติตปุปฺผวาสิตา (อบอวลแล้วด้วยดอกไม้อันหล่นไปแล้ว จากต้นไม้ต่างๆ ทั้งหลาย)
นานาทุมปติตปุปฺผวาสิตา - สานู ยสฺส ปพฺพตสฺส โสยํ - นานาทุมปติตปุปฺผวาสิต-สานุ, ปพฺพโต	ไหล่เขา อันอบอวลแล้ว ด้วยดอกไม้อันหล่นแล้ว จากต้นไม้ต่างๆ ของภูเขาใด มีอยู่ ภูเขานั้น ชื่อว่า นานาทุมปติตปุปฺผ-วาสิตสานุ (มีไหล่เขาอันอบอวลด้วยดอกไม้ อันหล่นแล้วจากต้นไม้ต่างๆ)

อยํ กมฺมธารยตปฺปุริสคพฺโภ ตุลฺยาธิกรณพหุพฺพีหิ.

ตัวอย่างนี้ เป็นฉัฏฐีตุลยาธิกรณพหุพพีหิสมาส มีกัมมธารยสมาสและตัปปุริส-สมาสเป็นท้อง.

อถ วา อีกนัยหนึ่ง

วาสิตา สานู วาสิตสานู	ไหล่เขาอันอบอวล ชื่อว่า วาสิตสานุ

สาเปกฺขตฺเต สติปิ คมกตฺตา สมาโส

วาสิต ศัพท์ แม้จะมีความเกี่ยวเนื่องกับ ปุปฺผ ศัพท์ แต่ก็เข้าสมาสกับ สานุ ศัพท์ได้ เพราะสามารถสื่อความหมายถึง ปุปฺผ ได้

ตัวอย่างเช่น

นานาทุมปติตปุปฺเผหิ - วาสิตสานู ยสฺส โสยํ - นานาทุมปติตปุปฺผวาสิตสานุ	ไหล่เขาอันอบอวล ด้วยดอกไม้อันหล่นแล้วจากต้นไม้ต่างๆ ของภูเขาใด มีอยู่ ภูเขานั้น ชื่อว่า นานาทุมปติตปุปฺผวาสิต-สานุ (มีไหล่เขาอันอบอวลด้วยดอกไม้อันหล่นแล้วจากต้นไม้ต่างๆ)

อยํ ภินฺนาธิกรณพหุพฺพีหิ.

ตัวอย่างนี้ เป็นฉัฏฐีภินนาธิกรณพหุพพีหิสมาส.

บทสมาสว่า **พฺยาลมฺพมฺพุธรพินฺทุจุมฺพิตกูโฏ** (ปพฺพโต) “ภูเขามียอดอันหยาด น้ำแห่งเมฆอันย้อยประดับแล้ว” พึงทราบวิเคราะห์ดังต่อไปนี้:-

พฺยาลมฺโพ อมฺพุธโร - พฺยาลมฺพมฺพุธโร	เมฆ อันย้อย ชื่อว่า พฺยาลมฺพมฺพุธร (เมฆอันย้อย)
ตสฺส พินฺทูนิ พฺยาลมฺพมฺพุธร-พินฺทูนิ	หยาดน้ำทั้งหลาย แห่งเมฆอันย้อยนั้น ชื่อว่า พฺยาลมฺพมฺพุธรพินฺทุ (หยาดน้ำแห่งเมฆอันย้อยทั้งหลาย)
เตหิ จุมฺพิโต พฺยาลมฺพมฺพุธร-พินฺทุจุมฺพิโต	อันหยาดน้ำแห่งเมฆอันย้อยทั้งหลายเหล่านั้นประดับแล้ว ชื่อว่า พฺยาลมฺพมฺพุธรพินฺทุจุมฺพิต (อันหยาดน้ำ แห่งเมฆ อันย้อยประดับแล้ว)
ตาทิโส กูโฏ ยสฺส โสยํ - พฺยาลมฺพมฺพุธรพินฺทุจุมฺพิต-กูโฏ	ยอดอันหยาดน้ำ แห่งเมฆอันย้อยประดับแล้ว ของภูเขาใด มีอยู่ ภูเขานั้นชื่อว่า พฺยาลมฺพมฺพุธรพินฺทุจุมฺพิตกูฏ (มียอดอันหยาดน้ำแห่งเมฆอันย้อยประดับแล้ว)

อยํ กมฺมธารยตปฺปุริสคพฺโภ ตุลฺยาธิกรณพหุพฺพีหิ.

ตัวอย่างนี้ เป็นฉัฏฐีตุลยาธิกรณพหุพพีหิสมาสที่มีกัมมธารยสมาสและตัปปุริส-สมาสเป็นท้อง.

อถวา อีกนัยหนึ่ง

จุมฺพิโต กูโฏ จุมฺพิตกูโฏ	ยอดอันประดับแล้ว ชื่อว่า จุมฺพิตกูฏ

สาเปกฺขตฺเต สติปิ คมกตฺตา สมาโส

จุมฺพิต ศัพท์ แม้จะมีความเกี่ยวเนื่องกับ กูฏ ศัพท์ แต่ก็เข้าสมาสกับ กูฏ ศัพท์ได้ เพราะสามารถสื่อความหมายถึง พินฺทุ ศัพท์ได้

ตัวอย่างเช่น

พฺยาลมฺพมฺพุธรพินฺทูหิ - จุมฺพิตกูโฏ ยสฺส โสยํ - พฺยาลมฺพมฺพุธรพินฺทุจุมฺพิต-กูโฏ	ยอดอันประดับด้วยหยาดน้ำ แห่งเมฆอันย้อยทั้งหลายของภูเขาใด มีอยู่ ภูเขานั้นชื่อพฺยาลมฺพมฺพุธรพินฺทุจุมฺพิตกูฏ (มียอดอันหยาดน้ำแห่งเมฆ อันย้อยประดับแล้ว)

อยํ ภินฺนาธิกรณพหุพฺพีหิ.

ตัวอย่างนี้ เป็นฉัฏฐีภินนาธิกรณพหุพพีหิสมาส.

บทสมาสว่า **อมิตพลปรกฺกมชุติ** “พระผู้มีพระภาคผู้มีกำลังความเพียร และ พระรัศมี อันใครๆ ไม่สามารถกำหนดนับได้” พึงทราบวิเคราะห์ดังนี้:-

น มิตา อมิตา	อันใครๆ ไม่สามารถกำหนดนับได้ ชื่อว่า อมิต
พลญฺจ ปรกฺกโม จ ชุติ จ - พลปรกฺกมชุติโย	กำลังด้วย ความเพียรด้วย พระรัศมีด้วย ชื่อว่า พลปรกฺกมชุติย (กำลัง ความเพียร และพระรัศมีทั้งหลาย)
อมิตา พลปรกฺกมชุติโย - ยสฺส โสยํ อมิตพลปรกฺกม-ชุติ, ภควา	กำลัง ความเพียร และพระรัศมีทั้งหลาย ของพระผู้มีพระภาคใด อันใครๆ ไม่สามารถกำหนดนับได้ พระผู้มีพระภาคนั้น ทรงพระนามว่า อมิตพลปรกฺกมชุติ (ผู้ทรงมีกำลังความเพียร และพระรัศมี อันใครๆ ไม่สามารถกำหนดนับได้)

อยํ กมฺมธารยทฺวนฺทคพฺโภ ตุลฺยาธิกรณพหุพฺพีหิ.

ตัวอย่างนี้ เป็นฉัฏฐีตุลยาธิกรณพหุพพีหิสมาส มีกัมมธารยสมาสและทวันทสมาส เป็นท้อง.

อิโต ปรํ อิมินา นเยน สมาสปเทสุ สมาสวิคฺคโห กาตพฺโพ.

ต่อจากนี้ไป นักศึกษาพึงทำการวิเคราะห์สมาส ในบทสมาสทั้งหลาย โดยนัยนี้.

บทสมาสว่า **ปีโนรกฺขัสพาหุ** (ตถาคโต) "พระตถาคตผู้มีพระอุระ รากขวัญ พระอังสะ และพระพาหาอันเอิบอิ่ม" พึงทราบวิเคราะห์ดังต่อไปนี้:-

อุรญฺจ อกฺขญฺจ อํสญฺจ - พาหุ จ อุรกฺขัสพาหโว	พระอุระด้วย รากขวัญด้วย พระอังสาด้วย พระพาหาด้วย ชื่อว่า อุรกฺขัสพาหว
ปิณา อุรกฺขัสพาหโว ยสฺส - ตถาคตสฺส โสยํ ปีโนรกฺขัส-พาหุ (ตถาคโต)	พระอุระ รากขวัญ พระอังสา และพระพาหาทั้งหลาย อันเอิบอิ่มของพระตถาคตพระองค์ใด มีอยู่ เพราะเหตุนั้น พระตถาคตพระองค์นั้น ทรงพระนามว่า ปีโนรกฺขัส-พาหุ

อยํ ทฺวนฺทคพฺโภ ตุลฺยาธิกรณพหุพฺพีหิ.

ตัวอย่างนี้ เป็นตุลยาธิกรณพหุพพีหิสมาสมีทวันทสมาสเป็นท้อง.

บทสมาสว่า **ปีนคณฺฑวทนถนูรุชฆนา, อิตฺถี** “สตรีผู้มีแก้ม ใบหน้า ถัน ขา และสะโพกอันเอิบอิ่ม” พึงทราบวิเคราะห์ดังนี้:-

คณฺฑญฺจ วทนญฺจ ถนญฺจ -	แก้มด้วย ใบหน้าด้วย ถันด้วย ต้นขาด้วย

อุรุ จ ชฆนา จ คณฺฑทน-	สะโพกด้วย ชื่อว่า คณฺฑทนถนุรุชฆนา
ถนุรุชฆนา	
ปีณา คณฺฑทนถนุรุ-	แก้ม ใบหน้า ถัน ขา และสะโพกทั้งหลาย
ชฆนา ยสฺสา อิตฺถิยา สายํ -	อันเอิบอิ่ม ของสตรีใด มีอยู่ สตรีนั้น ชื่อว่า
ปีณคณฺฑทนถนุรุชฆนา	ปีณคณฺฑทนถนุรุชงฆนา

อยมฺปิ ทฺวนฺทคพฺโภ ตุลฺยาธิกรณพหุพฺพีหิ.

ตัวอย่างนี้ เป็นตุลยาธิกรณพหุพพีหิสมาสมีทวันทสมาสเป็นท้อง.

บทสมาสว่า **ปวรสุราสุรครุฬมนุชภุชคคนฺธพฺพมกุฏกุฏจุมฺพิตเสลสฺฆฏฺฏิต-จรโณ, ตถาคโต** “พระตถาคตผู้มีพระบาทอันเสียดสีแล้วด้วยแก้วอันประดับแล้วที่ยอดแห่งมงกุฏของเทวดา อสูร ครุฑ มนุษย์ นาค และคนธรรพ์ผู้ประเสริฐ” นักศึกษา พึงทราบ วิเคราะห์ดังนี้:-

สุรา จ อสุรา จ ครุฬา จ -	เทวดาด้วย อสูรด้วย ครุฑด้วย มนุษย์
มนุชา จ ภุชคา จ คนฺธพฺพา -	ด้วย นาคด้วย คนธรรพ์ด้วย ชื่อว่า สุร
จ สุรอสุร ครุฬมนุชภุชค-	อสุรครุฬมนุชภุชคคนฺธพฺพ
คนฺธพฺพา	
ปวรา จ เต สุราสุรครุฬมนุช-	ผู้ประเสริฐด้วย ผู้ประเสริฐนั้นเป็นเทวดา
ภุชคคนฺธพฺพา จาติ ปวรสุร-	อสูร ครุฑ มนุษย์ นาค และคนธรรพ์ด้วย
อสุรครุฬมนุชภุชคคนฺธพฺพา	เพราะเหตุนั้น ชื่อว่า ปวรสุราสุรครุฬมนุช-ภุชคคนฺธพฺพ
ปวรสุราสุรครุฬมนุชภุชค-	มงกุฏแห่งเทวดา อสูร ครุฑ มนุษย์ นาค
คนฺธพฺพานํ มกุฏานิ ปวร-	และคนธรรพ์ ผู้ประเสริฐทั้งหลาย ชื่อว่า
สุราสุรครุฬมนุชภุชค-	ปวรสุราสุรครุฬมนุชภุชคคนฺธพฺพมกุฏ
คนฺธพฺพมกุฏานิ	
ปวรสุราสุรครุฬมนุชภุชค-	ยอดแห่งมงกุฏแห่งเทวดา อสูร ครุฑ มนุษย์
คนฺธพฺพมกุฏานํ กุฏานิ ปวร-	นาค และคนธรรพ์ ผู้ประเสริฐทั้งหลาย
สุราสุรครุฬมนุชภุชค-	ชื่อว่า ปวรสุราสุรครุฬมนุชภุชคคนฺธพฺพ
คนฺธพฺพมกุฏกุฏานิ	มกุฏกุฏานิ
ปวรสุราสุรครุฬมนุชภุชค-	แก้วทั้งหลาย ประดับแล้วที่ยอดแห่งมงกุฏ

คนฺธพฺพมกุฏกูเฏสุ จุมฺพิตา - (เสลา) ปวรสุราสุรครุฬมนุช-ภุชคคนฺธพฺพมกุฏกูฏจุมฺพิตา	แห่งเทวดา อสูร ครุฑ มนุษย์ นาคและ และคนธรรพ์ ผู้ประเสริฐทั้งหลาย ชื่อว่า ปวรสุราสุรครุฬมนุชภุชคคนฺธพฺพมกุฏ - กูฏจุมฺพิต
ปวรสุราสุรครุฬมนุชภุชค-คนฺธพฺพมกูฏกูฏจุมฺพิตเสเลหิ - สมฺผุฏฺฐิตา ปวรสุราสุรครุฬ-มนุชภุชคคนฺธพฺพมกุฏกูฏ-จุมฺพิตเสลสมฺผุฏฺฐิตานิ จรณา	พระบาททั้งหลาย เสียดสีแล้วด้วยแก้ว ประดับแล้วที่ยอด แห่งมงกุฏแห่งเทวดา อสูร ครุฑ มนุษย์ นาค และ คนธรรพ์ผู้ ประเสริฐทั้งหลาย ชื่อว่า ปวรสุราสุรครุฬ-มนุชภุชคคนฺธพฺพมกุฏากูฏจุมฺพิตเสล-สมฺผุฏฺฐิต
ปวรสุราสุรครุฬมนุชภุชค-คนฺธพฺพมกุฏกูฏจุมฺพิต-เสลสมฺผุฏฺฐิตา จรณา ยสฺส - ตถาคตสฺส โสยํ ปวรสุร-อสุรครุฬมนุชภุชคคนฺธพฺพ-มกุฏกูฏจุมฺพิตเสลสมฺผุฏฺฐิต-จรโณ, ตถาคโต	พระบาททั้งหลาย ของพระตถาคตพระ องค์ใด กระทบแล้วด้วยแก้ว อันประดับ แล้ว ที่ยอดแห่งมงกุฏ แห่งเทวดา อสูร[๑] ครุฑ มนุษย์ นาค และคนธรรพ์ผู้ประเสริฐ มีอยู่ พระตถาคตพระองค์นั้น ทรงพระ-นามว่า ปวรสุราสุรครุฬมนุชภุชคคนฺธพฺพ-มกุฏกูฏจุมฺพิตเสลสมฺผุฏฺฐิตจรณ

อยํ ทฺวนฺทกมฺมธารยตปฺปุริสคพฺโภ ตุลฺยาธิกรณพหุพฺพีหิ.

ตัวอย่างนี้ เป็นตุลยาธิกรณพหุพพีหิสมาสที่มีทวันทสมาส กัมมธารยสมาส และตัปปุริสสมาสเป็นท้อง.

บทสมาสว่า **อมิตฆนสรีโร, ตถาคโต** “พระตถาคต ผู้มีพระสรีระอันล่ำสัน หาที่ เปรียบปานมิได้” พึงทราบวิเคราะห์ดังนี้:-

น มิตํ อมิตํ	อันหาที่เปรียบปานมิได้ ชื่อว่า อมิต
ฆนํ เอว สรีรํ ฆนสรีรํ	พระสรีระอันล่ำสัน (นั่นเทียว) ชื่อว่า ฆนสรีร
อมิตํ ฆนสรีรํ ยสฺส ตถาคตสฺส - โสยํ อมิตฆนสรีโร, ตถาคโต	พระสรีระอันล่ำสัน อันหาที่เปรียบปาน มิได้ของพระตถาคตใด มีอยู่ พระตถาคต นั้น ทรงพระนามว่า อมิตฆนสรีร

บทสมาสว่า **อมิตพลปรกฺกมปฺปตฺโต** พึงทราบวิเคราะห์ดังนี้:-

น มิตา อมิตา	อันหาประมาณมิได้ ชื่อว่า อมิตา
พลญฺจ ปรกฺกโม จ พลปรกฺกมา	กำลังด้วย ความเพียรด้วย ชื่อว่า พลปรกฺกมา
อมิตา เอว พลปรกฺกมา - อมิตพลปรกฺกมา	กำลังและความเพียรทั้งหลาย อันหาประมาณมิได้นั่นเทียว ชื่อว่า อมิตพลปรกฺกม
อมิตพลปรกฺกมา ปตฺตา - เยน ตถาคเตน โสยํ อมิตพลปรกฺกโม ตถาคโต	กำลังและความเพียรทั้งหลาย อันหาประมาณมิได้ อันพระตถาคตใด ทรงบรรลุแล้ว พระตถาคตพระองค์นั้น ทรงพระนามว่า อมิตพลปรกฺกม

บทสมาสว่า **มตฺตภมรคณจุมฺพิตวิกสิตปุปฺโผ** พึงทราบวิเคราะห์ดังนี้:-

มตฺตา เอว ภมรา - มตฺตภมรา	แมลงภู่ทั้งหลายตัวที่คลั่งไคล้นั่นเทียว ชื่อว่า มตฺตภมร
มตฺตภมรานํ คณา - มตฺตภมรคณา	หมู่ทั้งหลาย แห่งแมลงภู่ตัวที่คลั่งไคล้ทั้งหลาย ชื่อว่า มตฺตภมรคณ
มตฺตภมรคเณหิ จุมฺพิตานิ - มตฺตภมรคณจุมฺพิตานิ	อันหมู่แมลงภู่ตัวที่คลั่งไคล้ทั้งหลายตอมแล้ว ชื่อว่า มตฺตภมรคณจุมฺพิตานิ
วิกสิตานิ เอว ปุปฺผานิ - วิกสิตปุปฺผานิ	ดอกไม้ทั้งหลายอันบานแล้ว ชื่อว่า วิกสิตปุปฺผ
มตฺตภมรคณจุมฺพิตานิ - วิกสิตปุปฺผานิ ยสฺส โส - มตฺตภมรคณจุมฺพิตวิกสิตปุปฺโผ (วลฺลีนาครุกฺโข)	ดอกไม้อันบานแล้วทั้งหลายของไม้กากระทิงใด อันหมู่แมลงภู่ตัวที่คลั่งไคล้ตอมแล้ว ไม้กากระทิงนั้น ชื่อว่า มตฺตภมรคณจุมฺพิตวิกสิตปุปฺผ

บทสมาสว่า **นานารุกฺขติณปติตปุปฺโผปโสภิตกนฺทโร** พึงทราบวิเคราะห์ดังนี้:-

รุกฺโข จ ติณญฺจ รุกฺขติณานิ	ต้นไม้ด้วย หญ้าด้วย ชื่อว่า รุกฺขติณ
นานปฺปการานิ เอว รุกฺขติณานิ นานารุกฺขติณานิ	ต้นไม้และหญ้าทั้งหลายชนิดต่างๆ ชื่อว่า นานารุกฺขติณ

นานารุกฺขติเณหิ ปติตานิ - นานารุกฺขติณปติตานิ (ปุปฺผานิ) ดอกไม้ทั้งหลาย หล่นแล้วจากต้นไม้และหญ้าชนิดต่างๆ ชื่อว่า นานารุกฺขติณปติต

นานารุกฺขติณปติตานิ - ปุปฺผานิ นานารุกฺขติณ-ปติตปุปฺผานิ ดอกไม้ทั้งหลาย หล่นแล้วจากต้นไม้และหญ้าชนิดๆ ต่าง ชื่อว่า นานารุกฺขติณ-ปติตปุปฺผ

นานารุกฺขติณปติตปุปฺเผหิ - อุปโสภิตานิ นานารุกฺข-ติณปติตปุปฺโผปโสภิตานิ - กนฺทรานิ ซอกเขาทั้งหลาย งดงามแล้ว ด้วยดอกไม้หล่นแล้วจากต้นไม้ และหญ้าชนิดต่างๆ ชื่อว่า นานารุกฺขติณปติตปุปฺโผปโสภิต-กนฺทร

นานารุกฺขติณปติตปุปฺโผป-โสภิตานิ กนฺทรานิ ยสฺส - ปพฺพตราชสฺส โสยํ - นานารุกฺขติณปติตปุปฺโผป-โสภิตกนฺทโร ปพฺพตราชา ซอกเขาทั้งหลายแห่งขุนเขาใด งดงามแล้ว ด้วยดอกไม้หล่นแล้วจากต้นไม้และหญ้าชนิดต่างๆ มีอยู่ ขุนเขานั้น ชื่อว่า นานารุกฺขติณปติตปุปฺโผปโสภิตกนฺทร

บทสมาสว่า **นานามุสลผาลปพฺพตรุกลิงฺครสรธนุคทาสิโตมรหตฺถา, มาร-กิงฺการา** พึงทราบวิเคราะห์ดังนี้:-

มุสโล จ ผาโล จ ปพฺพโต - จ ตรุ จ กลิงฺคโร จ สโร จ - ธนุ จ คทา จ อสิ จ โตมโร - จ มุสลผาลปพฺพตตรุ-กลิงฺครสรธนุคทาอสิโตมรา สากด้วย ผาลด้วย ภูเขาด้วย ต้นไม้ด้วย ท่อนไม้ด้วย ลูกศรด้วย ธนูด้วย กระบอง ด้วย ดาบด้วย หอกซัดด้วย ชื่อว่า มุสล-ผาลปพฺพตตรุกลิงฺครสรธนุคทาอสิโตมร

นานปฺปการา เอว มุสล-ผาลปพฺพตตรุกลิงฺครสร-ธนุคทาอสิโตมรา นานา-มุสลผาลปพฺพตตรุ-กลิงฺครสรธนุคทาอสิโตมรา สากผาลภูเขาต้นไม้ท่อนฟืนลูกศรธนู กระบองดาบและหอกซัดทั้งหลาย มี-ประการต่างๆ นั่นเทียว ชื่อว่า นานามุสล-ผาลปพฺพตตรุกลิงฺครสรธนุคทาอสิ-โตมรา

นานามุสลผาลปพฺพตตรุ-กลิงฺครสรธนุคทาอสิโตมรา - สากผาลภูเขาต้นไม้ท่อนไม้ลูกศรธนู กระบองดาบและหอกซัดทั้งหลาย ชนิด

หตฺเถสุ เยสํ เต นานามุสล-ผาลปพฺพตตรุกลิงฺครสรธนุ-คทาอสิโตมรหตฺถา มารกิง-การา	ต่างๆ มีอยู่ ในมือทั้งหลายของหมู่เสนาพญามารทั้งหลายเหล่าใด หมู่เสนา พญามารทั้งหลายเหล่านั้น ชื่อว่า นานามุสล-ผาลปพฺพตตรุกลิงฺครสรธนุคทาอสิ-โตมรหตฺถ

สพฺพมฺเปตํ นยานุสาเรน วิคฺคเหตพฺพํ.

พึงวิเคราะห์ศัพท์เหล่านี้แม้ทั้งหมด โดยคล้อยตามนัยที่ได้แสดงมาแล้ว.

[วิเคราะห์ อากาสานญฺจ]

นสฺส อนฺโตติ อนนฺตํ, อากาสํ อนนฺตํ อากาสานนฺตํ, อากาสานนฺตเมว อากาสานญฺจ, ตํ อากาสานญฺจ อธิฏฺฐานฏฺเฐน อายตนมสฺส สสมฺปยุตฺตสฺส ฌานสฺส เทวานํ เทวายตนมิวาติ อากาสานญฺจายตนํ , อยํ พหุพฺพีหิกมฺมธารยคพฺโภ พหุพฺพีหิ. เอตฺถ ยถา ภิสกฺยเมว เภสชฺชํ, เอวํ อากาสานนฺตเมว อากาสานญฺจ สญฺโญคปรสฺส ตการสฺส จการํ กตฺวา.

ที่สุดของอากาศนั้น ไม่มี เพราะเหตุนั้น ชื่อว่า อนนฺต (ชื่อว่าอนันตะ เพราะอรรถ ว่าเป็นสิ่งหาที่สุดมิได้), อากาศเป็นสิ่งหาที่สุดมิได้ ชื่อว่า อากาสานนฺต, อากาสานันตะ นั่นเอง ชื่อว่าอากาสานญฺจ, อากาศอันไม่มีที่สิ้นสุดนั้น เป็นอายตนะ[๑] ของฌานนี้พร้อมทั้งสัมปยุต-ธรรมโดยอรรถว่าเป็นที่อาศัย ดุจเทวายตนะ (วิมาน) ของพวกเทวดา เพราะเหตุนั้น ฌานนี้ จึงชื่อว่า อากาสานญฺจายตนฌาน.

ในคำว่า **อากาสานญฺจ** นี้ อากาสานนฺต[๒] เป็นศัพท์เดิมของ อากาสานญฺจ โดยมี การแปลง ต อักษรที่มีสังโยคอยู่เบื้องหลังเป็น จ อักษร เหมือนคำว่า ภิสกฺย ซึ่งเป็นศัพท์เดิม ของ เภสชฺชํ.

[วิเคราะห์ วิญฺญานญฺจ]

นาสฺส อนฺโต อนนฺตํ, อนนฺตเมว อานญฺจ, วิญฺญาณํ อานญฺจ วิญฺญาณานญฺจนฺติ อวตฺวา “วิญฺญาณญฺจน์”ติ วุตฺตํ, อยญฺเหตฺถ รูฬฺหีสทฺโทติ. ตํ วิญฺญาณญฺจ อธิฏฺฐานฏฺเฐน อายตนมสฺส สสมฺปยุตฺตสฺส ฌานสฺส เทวานํ เทวายตนมิวาติ วิญฺญาณญฺจายตนํ.

ที่สุดของวิญญาณนั้น ไม่มี เพราะเหตุนั้น ชื่อว่า อนนฺต (ชื่อว่าอนันตะ เพราะอรรถว่า เป็นสิ่งหาที่สุดมิได้), อนันตะนั่นเอง ชื่อว่า อานญฺจ, ท่านไม่กล่าวว่า วิญฺญาณํ อานญฺจ วิญฺญาณานญฺจ กลับกล่าวว่า “วิญฺญานญฺจ”, เพราะว่า ในคำว่า วิญฺญานญฺจ นี้ ศัพท์นี้ เป็น รูฬหิศัพท์, วิญญาณอันไม่มีที่สิ้นสุดนั้น เป็นอายตนะของฌานนี้พร้อมทั้งสัมปยุตธรรม โดยอรรถว่าเป็นที่อาศัย ดุจเทวายตนะ (วิมาน) ของพวกเทวดา เพราะเหตุนี้ ฌานนี้ จึงชื่อว่า วิญฺญานญฺจายตนฌาน.

อยมฺปิ พหุพฺพีหิกมฺมธารยคพฺโภ พหุพฺพีหิ.

ที่แสดงมานี้เป็นตัวอย่างของพหุพพีหิสมาส ที่มีพหุพพีหิสมาส และกัมมธารยสมาส เป็นท้อง.

เอตฺถ จ "รูฬฺหีสทฺโท"ติ อิมินา "วิญฺญาณานญฺจนฺ"ติ อิมสฺส ปทสฺส อตฺเถ วิญฺญานญฺจ-สทฺโท นิรูฬฺโหติ ทสฺเสติ, ยถาวุตฺตํ วา วิญฺญาณํ ทุติยารุปฺปชฺฌาเนน อญฺจิยติ วุตฺตากาเรน อาลมฺพิยตีติ วิญฺญาณญฺจนฺติ เอวมฺเปตฺถ อตฺโถ ทฏฺฐพฺโพ.

อนึ่งในข้อความนี้ ด้วยคำว่า **รูฬฺหีสทฺโท** นี้ ย่อมแสดงว่า ศัพท์ว่า วิญฺญาณญฺจ เป็น ศัพท์ที่บัญญัติใช้ในอรรถของบทว่า วิญฺญาณานญฺจํ นี้, อีกนัยหนึ่ง วิญญานตามที่กล่าวมา ชื่อว่า วิญฺญานญฺจ เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า ถูกอรูปฌานที่สองเข้าถึงคือยึดเป็นอารมณ์โดย อาการดังที่ได้แสดงมา, บัณฑิตพึงทราบความหมายของคำว่า วิญฺญานญฺจ นี้อย่างนี้แล.[๑]

[พาหิรัตถะ - อพาหิรัตถะ]

สตฺตาหํ ปรินิพฺพุตสฺส ยสฺส ภควโต โสยํ สตฺตาหปรินิพฺพุโต, ภควา.[54]

๗ วัน มีอยู่แก่พระผู้มีพระภาคพระองค์ใดผู้เสด็จปรินิพพานแล้ว พระผู้มีพระภาค พระองค์นั้น ชื่อว่า สตฺตาหปรินิพฺพุต

อยํ พาหิรตฺโถ นาม พหุพฺพีหิสมาโส. เอตฺถ หิ อุตฺตรปทํ สมสิยมานปทโต อญฺเญน ปเทน สมานาธิกรณํ ภวติ, อญฺญปทญฺจ ตทุตฺตรปทํ อากฑฺฒิตฺวา วตฺตติ สมานาธิกรณภาเวน เตน สทฺธึ สมฺพชฺฌตีติ อยํ สมาโส "พาหิรตฺโถ"ติ วุจฺจติ, อญฺญถาภูโต อพาหิรตฺโถ นาม พหุพฺพีหิ.

บทสมาสนี้ ชื่อว่า พาหิรัตถพหุพพีหิสมาส, จริงอยู่ ในรูปวิเคราะห์นี้ บทหลัง (คือ ปรินิพฺพุตสฺส) มีอรรถที่ตั้งเสมอกันกับอัญญบท (คือ ยสฺส) ซึ่งเป็นบทอื่นจากบทที่จะถูกย่อ (คือ สตฺตาหํ) และอัญญบทดึงเอาบทหลังนั้นมาเป็นวิเสสนะ คือสัมพันธ์กับบทหลังนั้น โดย ความเป็นวิเสสนะ-วิเสสยะ เพราะเหตุนั้น สมาสนี้ จึงถูกเรียกว่า พาหิรัตถะ, พหุพพีหิสมาส ที่ไม่มีลักษณะเช่นนี้ ชื่อว่า อพาหิรัตถสมาส.

อถวา สพฺโพปิ พหุพฺพีหิสมาโส พาหิรตฺโถ นาม อญฺญปทตฺเถน คเหตพฺพตฺตา, ทฺวนฺทาทโย ปน อพาหิรตฺถา นาม พหิ อนิกฺขนฺตตฺถตฺตา.

อีกนัยหนึ่ง พหุพพีหิสมาสทั้งหมด ชื่อว่า พาหิรัตถสมาส เพราะเป็นสมาสที่มีอรรถ ของอัญญบทเป็นประธาน, ส่วนทวันทสมาสเป็นต้น ชื่อว่า อพาหิรัตถสมาส เพราะไม่ได้ อรรถของอัญญบท.

อจิรํ ปรินิพฺพุตสฺส ยสฺส - โสยํ อจิรปรินิพฺพุโต[55]	กาลอันไม่นาน	มีอยู่แก่พระผู้มีพระภาค-พระองค์ใดผู้ทรงปรินิพพานแล้ว พระผู้มี-พระภาคพระองค์นั้น ชื่อว่า อจิรปรินิพฺพุต
อจิรปพฺพชิโต[56]	ผู้บวชแล้วสิ้นกาลไม่นาน	

อถวา ยถา "ฐิตวา"ติ เอตฺถฐานํ "ฐิตนฺ"ติ วุจฺจติ, ตถา อิธาปิ ปพฺพชนํ "ปพฺพชิตนฺ"ติ วุจฺจติ. ตสฺมา อจิรํ ปพฺพชิตํ ยสฺส โสยํ อจิรปพฺพชิโตติ วิคฺคเหตพฺพํ.

อีกนัยหนึ่ง ในคำว่า**ฐิตวา** นี้ “การยืน” เรียกว่าฐิตๆ ได้ฉันใด, แม้ในคำว่า อจิร-ปพฺพชิโต นี้ “การบรรพชา” ก็เรียกว่า ปพฺพชิตๆ ได้ฉันนั้น. เพราะเหตุนั้น บทว่า **อจิรปพฺพชิโต** นี้ จึงสามารถวิเคราะห์ได้อีกนัยหนึ่งดังนี้ว่า อจิรๆ ปพฺพชิตๆ ยสฺส โสยๆ อจิรปพฺพชิโต (การบรรพชา สิ้นกาลไม่นาน มีอยู่ แก่ภิกษุใด ภิกษุนั้น ชื่อว่า อจิรปพฺพชิต).

อปกฺกมีติ ปกฺกนฺโต, -	บุรุษใดหลีกไปแล้ว เพราะเหตุนั้น บุรุษ
ปุริโส, อจิรๆ ปกฺกนฺตสฺส -	นั้น ชื่อว่า ปกฺกนฺต, กาลอันไม่นาน มีอยู่
ยสฺส โสยๆ อจิรปกฺกนฺโต	แก่บุรุษใดผู้หลีกไปแล้ว บุรุษนั้น ชื่อว่า อจิรปกฺกนฺต

อถวา “อิทๆ เนสๆ ปทกฺกนฺตๆ, นาคานมิว ปพฺพเต”ติ เอตฺถ ปน “ปทกฺกมนๆ ปทกฺกนฺตนฺ”ติ ภาวตฺเถ ปวตฺตปทกฺกนฺตปทๆ วิย “ปกฺกมนๆ ปกฺกนฺตนฺ”ติ ภาวตฺถๆ หทเย กตฺวา อจิรๆ ปกฺกนฺตๆ ยสฺส โสยๆ อจิรปกฺกนฺโต”ติปิ สมาโส กาตพฺโพ. เอวๆ อจิรปกฺกนฺตสทฺโท พาหิรตฺถสมาโสปิ โหติ อพาหิรตฺถสมาโสปิ.

อีกนัยหนึ่ง หากคิดว่า

บทว่า **ปกฺกนฺตๆ** เป็นภาวสาธนะว่า ปกฺกมนๆ ปกฺกนฺตๆ (การหลีกออก ชื่อว่า ปกฺกนฺต) เหมือนบทว่า **ปทกฺกนฺต**® ที่เป็นไปในอรรถภาวสาธนะว่า ปทกฺกมนๆ ปทกฺกนฺตๆ (การก้าวเท้า ชื่อว่า ปทกฺกนฺต) เช่นตัวอย่างว่า อิทๆ เนสๆ ปทกฺกนฺตๆ, นาคานมิว ปพฺพเต (สถานที่นี้ เป็นที่ย่างพระบาทของกัณหาและชาลีเหล่านั้น, ดุจที่ย่ำเท้าของช้างทั้งหลายบนภูเขา) พึงทำเป็นบทสมาสโดยวิเคราะห์ได้อีกนัยหนึ่งว่า

อจิรๆ ปกฺกนฺตๆ ยสฺส โสยๆ -	การหลีกออก สิ้นกาลไม่นาน มีอยู่แก่-
อจิรปกฺกนฺโต[57]	บุรุษใด บุรุษนั้น ชื่อว่า อจิรปกฺกนฺต

เมื่อเป็นเช่นนี้ ศัพท์ว่า **อจิรปกฺกนฺต** จึงเป็นได้ทั้งพาหิรัตถพหุพพีหิสมาส และ อพาหิรัตถพหุพพีหิสมาส.

เอส นโย อญฺญตฺราปิ ยถาสมฺภวๆ โยเชตพฺโพ.

หลักการนี้ พึงนำไปใช้แม้ในพหุพพีหิสมาสอื่นๆ ได้ตามความเหมาะสม.

อิตฺถๆ นามๆ ยสฺส โสยๆ -	ชื่อเช่นนี้ มีอยู่แก่บุรุษใด บุรุษนั้น ชื่อว่า
อิตฺถนฺนาโม, *เอวๆนามโก -*	อิตฺถนฺนาม (ผู้มีชื่ออย่างนี้), ความก็คือ
ปุริโสติ อตฺโถ	บุรุษผู้มีชื่ออย่างนี้
อิตฺถนฺนามๆ ยสฺสา สายๆ -	ชื่อเช่นนี้ มีอยู่แก่หญิงใด หญิงนั้น ชื่อว่า
อิตฺถนฺนามา, *เอวๆนามิกา -*	อิตฺถนฺนามา (ผู้มีชื่ออย่างนี้), ความก็คือ
อิตฺถีติ อตฺโถ	หญิงผู้มีชื่ออย่างนี้

อิตฺถนฺนามํ กุลํ	ตระกูลมีชื่อเช่นนี้
เอวํ นามํ เอตสฺสาติ	ชื่ออย่างนี้ มีอยู่ แก่บุรุษนั้น เพราะเหตุนั้น
เอวนฺนาโม	บุรุษนั้น ชื่อว่า เอวนฺนาม
เอวนฺนามโก วา	รูปว่า เอวนฺนามโก ก็มีบ้าง (ลง ก ปัจจัย)
เอวโคตฺโต	ผู้มีโคตรอย่างนี้
เอววณฺโณ	ผู้มีวรรณะอย่างนี้
เอวมาหาโร	ผู้มีอาหารอย่างนี้
เอวมายุปริยนฺโต[58]	ผู้มีการกำหนดอายุอย่างนี้
เอวาจาโร	ผู้มีอาจาระอย่างนี้
เอวสิโลโก	ผู้มีชื่อเสียงอย่างนี้
ยถานฺโน ปุริโส	บุรุษผู้มีข้าวอย่างไรเป็นอาหาร
ยถานฺนา เทวตา	เทวดา ผู้มีข้าวอย่างไรเป็นอาหาร
มาตุเทวตา ปุริโส	บุรุษผู้มีเทวดาเป็นมารดา (เทพมารดา)
ตถาวิโธ สีลวา	บุรุษผู้มีศีลข้อนั้นๆ
ตถาวิโธ สีลวา	บุรุษผู้มีศีล อันมีประการอย่างนั้น
สรูโป	อักษรที่มีเสียงเหมือนกัน
ยถารูโป	ผู้มีสภาพเช่นไร
ตถารูโป	ผู้มีสภาพเช่นนั้น
เอวรูโป	ผู้มีสภาพอย่างนี้
ตโถ อาคโต ยสฺส โสยํ - **ตถาคโต**	การเสด็จมาดี มีอยู่แก่พระผู้มีพระภาค พระองค์ใด พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น ชื่อว่า ตถาคต
สุคโต	ผู้มีการเสด็จไปดี

เอวํ อญฺเญปิ โยเชตพฺพา.

พึงประกอบรูปอื่นๆ โดยทำนองเดียวกันนี้.

เอโก มาโส อภิสิตฺตสฺส - **อสฺสาติ เอกมาสาภิสิตฺโต**	เดือนหนึ่ง มีอยู่ แก่พระราชกุมารนั้น ผู้ทรงได้รับการอภิเษกแล้ว เพราะเหตุนั้น พระราชกุมารนั้น ชื่อว่า เอกมาสาภิสิตฺต

มาโส คตาย® อสฺสา -	เดือนหนึ่ง มีอยู่ แก่เดือนอาสาฬหะนั้น-
อาสาฬฺหิยา สา มาสคตา, -	ที่ผ่านไปแล้ว เดือนอาสาฬหะนั้น ชื่อว่า
อาสาฬฺหี[59]	มาสคตา
มาโส ชาตสฺส ยสฺส โสยํ -	เดือนหนึ่ง (อติกฺกนฺโต ผ่านไปแล้ว) แก่-
มาสชาโต	บุตรใด ผู้เกิดแล้ว เพราะเหตุนั้น บุตรนั้น
	ชื่อว่า มาสชาต
สำวจฺฉรชาโต	ผู้เกิดได้แล้วหนึ่งปี

พาหิรตฺถพหุพฺพีหิโต เสสา สพฺเพปิ พหุพฺพีหโย อพาหิรตฺถาติ เวทิตพฺพา.

พหุพีหิสมาสทั้งหลายทั้งปวงที่เหลือจากพาหิรัตถพหุพพีหิสมาส พึงทราบว่าเป็น อพาหิรัตถพหุพพีหิสมาส.

ฉนฺโท ชาโต ยสฺส โสยํ -	ฉันทะ เกิดแล้วแก่บุคคลใด เพราะเหตุนั้น
ฉนฺทชาโต	บุคคลนั้น ชื่อว่า ฉนฺทชาต
อุสฺสุกฺกชาโต	ผู้มีความขวนขวายเกิดแล้ว
ปีติโสมนสฺสชาโต	ผู้มีปีติและโสมนัสอันเกิดแล้ว
สญฺชาตปีติโสมนสฺโส	ผู้มีปีติและโสมนัสอันเกิดแล้ว
หตฺถา ฉินฺนา ยสฺส โสยํ -	มือทั้งหลายของบุรุษใด ขาดแล้ว เพราะ-
หตฺถจฺฉินฺโน	เหตุนั้น บุรุษนั้น ชื่อว่า ฉินฺนหตฺถ
ฉินฺนหตฺโถ วา	รูปว่า ฉินฺนหตฺถ ก็มีบ้าง

[วิธีสมาสกับ ฉินฺน ศัพท์เป็นต้น]

ภควโต หิ ปาวจเน เยภุยฺเยน ฉินฺนชาตอิจฺจาทีนิ สมาสํ ปตฺวา อุตฺตรปทานิ ภวนฺติ, ปริปุณฺณ นิปฺผนฺนอิจฺจาทีนิ นิจฺจเมว ปุพฺพปทานิ ภวนฺติ. ยถา หิ “ปริปุณฺณวีสติวสฺโส, นิปฺผนฺนสงฺกปฺโป”ติอาทีนิ ทิสฺสนฺติ.

ส่วนมากในพุทธพจน์ คำว่า ฉินฺน และ ชาต เป็นต้น เมื่อเข้าสมาส จะอยู่บทหลัง, ส่วนคำว่า ปริปุณฺณ และ นิปฺผนฺน เป็นต้น เมื่อเข้าสมาสจะอยู่บทหน้า

ตัวอย่างเช่น

ปริปุณฺณวีสติวสฺโส[60]	ผู้มีอายุครบ ๒๐ ปี
นิปฺผนฺนสงฺกปฺโป	ผู้มีความดำริอันสำเร็จแล้ว

[ทุกกรมัคคพหุพพีหิสมาส]

อฑฺฒ อฏฺฐนฺ ปูรณ -	จำนวนแปดด้วยทั้งกึ่ง มีอยู่แก่ศอก
เยสนฺติ อฑฺฒฏฺฐมานิ	เหล่าใด เพราะเหตุนั้น ศอกเหล่านั้น ชื่อว่า อฑฺฒฏฺฐม (มีจำนวนแปดด้วยทั้งกึ่ง=เจ็ดครึ่ง)
อฑฺฒฏฺฐมานิ รตนานิ -	ศอกทั้งหลาย มีจำนวนแปดด้วยทั้งกึ่ง
ปมาณ เอตสฺสาติ -	เป็นขนาด ของช้างนั้น เพราะเหตุนั้น
อฑฺฒฏฺฐมรตโน, หตฺถี	ช้างนั้น ชื่อว่า อฑฺฒฏฺฐมรตน

อยๆ ทุกฺกรมคฺโค นาม พหุพฺพีหิ.

สมาสนี้ ชื่อว่าทุกกรมัคคพหุพพีหิสมาส (สมาสที่มีวิธีการซับซ้อนเข้าใจยาก).

ตถา “ภิกฺขุ อตฺตจตุตฺถ คามๆ ปิณฺฑาย ปวิสตี”ติ อตฺร อตฺตา จตุตฺถ ยสฺส ภิกฺขุสฺส อญฺเญหิ ภิกฺขูหิ สทฺธินฺติ อตฺตจตุตฺถ. อถวา อตฺตา จตุนฺนๆ ปูรโณ ยสฺส โสยๆ อตฺตจตุตฺถ.

เช่นเดียวกันนี้ ในข้อความว่า

ภิกฺขุ อตฺตจตุตฺถ คามๆ ปิณฺฑาย ปวิสติ

ภิกษุ ผู้มีตนเป็นที่สี่ เข้าไปสู่หมู่บ้าน เพื่อบิณฑบาต

คำว่า อตฺตจตุตฺถ ในตัวอย่างนี้ มีรูปวิเคราะห์ว่า

อตฺตา จตุตฺถ ยสฺส -	ตน เป็นที่สี่ โดยรวมกับภิกษุเหล่าอื่น มี
ภิกฺขุสฺส อญฺเญหิ ภิกฺขูหิ -	อยู่ แก่ภิกษุใด ภิกษุนั้น ชื่อว่า อตฺตจตุตฺถ
สทฺธินฺติ อตฺตจตุตฺถ	

อีกนัยหนึ่ง

อตฺตา จตุนฺนๆ ปูรโณ -	ตนเป็นลำดับที่สี่ มีอยู่แก่ภิกษุใด ภิกษุนั้น
ยสฺส โสยๆ อตฺตจตุตฺถ	ชื่อว่า อตฺตจตุตฺถ

อยมฺปิ ทุกฺกรมคฺโคเยว.

แม้สมาสนี้ ก็ได้ชื่อว่าทุกกรมัคคพหุพพีหิสมาสเช่นกัน.

อญฺเญปิ โยเชตพฺพา

พึงประกอบแม้ตัวอย่างอื่นๆ โดยทำนองเดียวกันนี้.

[ทุราชานมัคคพหุพพีหิสมาส]

อหं ทีโป เอเตสนฺติ มˆทีปา เราเป็นที่พึ่งของภิกษุเหล่านี้ เพราะเหตุนั้น ภิกษุเหล่านี้ ชื่อว่า มˆทีป

อยˆ ทุราชานมคฺโค นาม พหุพฺพีหิ.

สมาสนี้ ชื่อว่าทุราชานมัคคพหุพพีหิสมาส.

ตถา เช่นเดียวกัน

อหं เลณˆ เอเตสนฺติ - มˆเลณา เราเป็นที่พำนักของภิกษุเหล่านี้ เพราะเหตุนั้น ภิกษุเหล่านี้ ชื่อว่า มˆเลณ

อหं ปฏิสรณˆ เอเตสนฺติ - มˆปฏิสรณา เรา เป็นเครื่องป้องกันของภิกษุเหล่านั้น เพราะเหตุนั้น ภิกษุเหล่านั้น ชื่อว่า มˆปฏิ-สรณ

อหं อุทฺทิสิตพฺพฏฺเฐน - อุทฺเทโส เอตสฺสาติ - มมุทฺเทสิโก, ภิกฺขุส์โฆ เราเป็นที่อ้างของภิกษุสงฆ์นั้น เพราะอรรถว่าเป็นบุคคลที่ควรอ้างถึง เพราะเหตุนั้น ภิกษุสงฆ์นั้น ชื่อว่า มมุทฺเทสิก

ภควา มูลเมเตสนฺติ - ภควˆมูลกา, ธมฺมา พระผู้มีพระภาคเป็นที่มาของธรรมทั้งหลายเหล่านั้น เพราะเหตุนั้น ธรรมทั้งหลายเหล่านั้น ชื่อว่า ภควˆมูลก

เอวˆ ภควˆปฏิสรณา

บทว่า ภควˆปฏิสรณา (ธรรมทั้งหลายมีพระผู้มีพระภาคเป็นที่ตั้ง) ก็พึงทราบ โดยทำนองเดียวกัน

มาตา จ ปิตา จ - มาตาปิตโร, นตฺถิ - มาตาปิตโร เอตสฺสาติ - นิมฺมาตาปิตโร, ปุริโส มารดาด้วย บิดาด้วย ชื่อว่า มาตาปิตร, มารดาและบิดาของบุรุษนั้น ย่อมไม่มี - เพราะเหตุนั้น บุรุษนั้น ชื่อว่า นิมฺมาตา-ปิตร

นิมฺมาตาปิตรา ทาริกา เด็กหญิงผู้ไม่มีมารดาและบิดา

เอเตน ปุริเสน สห - เอโก ปิตา เอตสฺสาติ - เอกปิตโร, ปุริโส บิดาของบุรุษนี้ เป็นคนเดียวกับด้วยบุรุษนั้น เหตุนั้น บุรุษนั้น ชื่อว่า เอกปิตร

เอกปิตรา อิตฺถี สตรีผู้มีบิดาเป็นคนเดียวกัน

เอโก กตฺตา เอตสฺสาติ - เอกกตฺตารˆ, กมฺมˆ ผู้กระทำคนเดียวกัน มีอยู่แก่การงานนั้น เพราะเหตุนั้นการงานนั้น ชื่อว่า เอกกตฺตาร

เอวๆ พหุกตฺตารๆ

บทว่า พหุกตฺตารๆ (การงานที่มีผู้กระทำมาก) ก็พึงทราบ โดยทำนองเดียวกันนี้.

เทฺว สตฺถาโร เอตสฺสาติ -	ครูสองคน มีอยู่แก่บุรุษนั้น เพราะเหตุนั้น
ทฺวิสตฺถาโร, ปุริโส	บุรุษนั้น ชื่อว่า ทฺวิสตฺถาร
ทฺวิสตฺถารา อิตฺถี	สตรีผู้มีครูสองคน
ทฺวิสตฺถารๆ กุลๆ	ตระกูลที่มีครูสองคน
สตฺถารๆ ครุ เอตสฺสาติ -	การเคารพซึ่งครู มีอยู่ แก่บุคคลนั้น เพราะ
สตฺถาครุ	เหตุนั้น บุคคลนั้น ชื่อว่า สตฺถาครุ

ลุตฺตสมาโสยๆ, "สตฺถาครุ ธมฺมครู"ติ หิ ปาฬิ ทิสฺสติ.

สมาสนี้ เป็นลุตตสมาส ดังมีหลักฐานจากพระบาลีว่า

สตฺถาครุ	ผู้มีความเคารพพระศาสดา
ธมฺมครุ	ผู้มีความเคารพในธรรม

นนฺวิธ โภ "ควๆปตี"ติอาทโย วิย อลุตฺตสมาโสติ เจ? น, "มาตาปิตโร"ติอาทีนๆ วิย ลุตฺต-สมาสตฺตา. นนุ จ โภ "สตฺถุครู"ติ ปาเฐน ภวิตพฺพนฺติ? น, อญฺญถา อตฺถสฺส คเหตพฺพตฺตาติ.

ถาม. แน่ะท่าน รูปศัพท์ว่า **สตฺถาครุ** เป็นอลุตตสมาส (สมาสที่ไม่ได้ลบวิภัตติ) เหมือนคำว่า **ควๆปติ** เป็นต้น มิใช่หรือ ?

ตอบ. ไม่ใช่ เพราะรูปว่า สตฺถาครุ เป็นสมาสที่มีการลบวิภัตติ เหมือนบทสมาสว่า มาตาปิตโร เป็นต้น

ถาม. แน่ะท่าน เมื่อเป็นเช่นนั้น ก็น่าจะเป็นปาฐะว่า สตฺถุครุ มิใช่หรือ ?

ตอบ. ไม่ควรมีรูปเป็นเช่นนั้น เพราะจะทำให้เข้าใจความหมายผิด®

ทุรชานมคฺโค พหุพฺพีหิ สมตฺโต.

ทุราชานมัคคพหุพพีหิสมาส จบแล้ว.

[พหุพพีหิสมาส ๒ พยางค์]

อิทานิ วิญฺญูนๆ ปรมโกสลฺลชนนตฺถๆ ทฺวกฺขโร พหุพฺพีหิ วุจฺจเต.

บัดนี้ เพื่อให้วิญญูชนทั้งหลายเกิดความเชี่ยวชาญยิ่งๆ ขึ้นไป ข้าพเจ้า จะแสดง ทวักขรพหุพพีหิสมาส (พหุพพีหิสมาสที่มี ๒ พยางค์)

ตัวอย่างเช่น

สุนฺทรา ธี ยสฺส โสยๆ สุธี	ปัญญาดี มีอยู่แก่ผู้ใด ผู้นั้น ชื่อว่า สุธี

สุนฺทรา ธี สุธีติ นิพฺพจเน สติ กมฺมธารโย ภวติ.

เมื่อตั้งรูปวิเคราะห์ว่า สุนฺทรา ธี สุธี เป็นกัมมธารยสมาส.

ทฺวาธิปฺปายาทโยปิ หิ สมาสา ภวนฺติ.

ก็บทสมาสที่มีความประสงค์ ๒ อย่างเป็นต้น มีได้.

สุนฺทรํ ทาร ยสฺส โสยํ สุโท - กลฺยาณภริโยติ อตฺโถ	ภรรยาดี มีอยู่แก่สามีใด สามีนั้น ชื่อว่า สุท (ผู้มีภรรยาดี) ความหมายก็คือผู้มีภรรยาที่เป็นคนดี
กุจฺฉิตํ ครหิตํ ทมสฺสาติ กุโท	ภรรยาน่าติเตียน มีอยู่แก่สามีใด สามีนั้น ชื่อว่า อุท (ผู้มีภรรยาเลว)
สุนฺทรํ สมสฺสาติ สุโส สุนฺทรธโนติ อตฺโถ	ทรัพย์ดี มีอยู่ แก่บุคคลนั้น เพราะเหตุนั้น บุคคลนั้น ชื่อว่า สุส, ความหมายก็คือ ผู้มีทรัพย์ดี
กุจฺฉิตํ สมสฺสาติ กุโส	ทรัพย์น่ารังเกียจ มีอยู่แก่บุคคลนั้น เพราะเหตุนั้น บุคคลนั้น ชื่อว่า กุส

กำ วุจฺจติ สุขำ, ตปฺปฏิปกฺขตฺตา น กำ อกำ, ทุกฺขนฺ”ติ อตฺโถ.

ความสุข ได้ชื่อว่า กำ, ไม่ใช่ความสุข เพราะเป็นปฏิปักษ์ต่อความสุขนั้น ชื่อว่า อกำ ได้แก่ความทุกข์.

นตฺถิ อกำ ทุกฺขำ เอตฺถาติ - นาโก, สคฺโค	ความทุกข์ ย่อมไม่มี ในสถานที่นี้ เพราะเหตุนั้น สถานที่นี้ ชื่อว่า นาก ได้แก่สวรรค์

อญฺเญปิ ทฺวกฺขรา พหุพฺพีหโย โยเชตพฺพา.

พึงประกอบทวักขรพหุพพีหิสมาสแม้อื่นๆ โดยทำนองนี้.

[พหุพพีหิสมาส ๓ พยางค์]

อกฺขรตฺตยิกา ปน “สุทาโร กุทาโร”ติอาทโย ภวนฺติ. จตุรกฺขราทโย สุวิทิตา. ปาทกฺขร-ปาริปูริยา วุตฺโต มชฺเฌเวกาโรปิ พหุพฺพีหิ ทิสฺสติ “วุฑฺฒิเวปรมา สรา”ติ. วุฑฺฒิ ปรมำ ปมาณำ เอเตสนฺติ วุฑฺฒิเวปรมาติ สมาโส.

สำหรับพหุพพีหิสมาสที่มี ๓ พยางค์

ตัวอย่างเช่น

สุทาโร	ผู้มีภรรยาดี

กุทาโร ผู้มีภรรยาเลว

ส่วนพหุพพีหิสมาสที่มี ๔ พยางค์ขึ้นไป มีใช้มาก.

อนึ่ง พหุพพีหิสมาสที่มี เว อักษรในท่ามกลางซึ่งใส่เข้ามาเพื่อให้ครบพยางค์ ของบาทคาถา ก็มีใช้

ตัวอย่างเช่น

วุฏฺฐิเวปรมา สรา[61] สระน้ำทั้งหลาย มีน้ำฝนเป็นอย่างยิ่ง

คำว่า วุฏฺฐิเวปรมา มีรูปวิเคราะห์สมาสว่า

วุฏฺฐิ ปรมํ ปมาณ - เอเตสนฺติ วุฏฺฐิเวปรมา น้ำฝนเป็นยอดแห่งบรรดาสระน้ำเหล่า-นั้น® เพราะเหตุนั้น สระน้ำเหล่านั้น ชื่อว่า วุฏฺฐิเวปรม

มชฺเฌ เอวกาโรปิ ทิสฺสติ. เอโส เอว ปรโม เอตสฺสาติ เอตาวปรโม, “โยปิ ปารํ คโต ภิกฺขุ, เอตาวปรโม สิยา”ติ ปาฬิ ทิสฺสติ.

แม้ เอว ศัพท์ ก็มีใช้ในท่ามกลางบท

ตัวอย่างเช่น

เอโส เอว ปรโม เอตสฺสาติ - เอตาวปรโม พระสารีบุตรนี้นั่นเทียวเป็นยอดแห่งภิกษุผู้ถึงฝั่งนั้น เพราะเหตุนั้น ภิกษุนั้น ชื่อว่า เอตาวปรม -

คำว่า เอตาวปรโม มีหลักฐานจากพระบาลีว่า

โยปิ ปารํ คโต ภิกฺขุ, เอตาวปรโม สิยา[62]

ภิกษุใดผู้ถึงฝั่ง ภิกษุนั้น เป็นผู้มีพระสารีบุตรนั้นนั่นเทียวเหนือกว่า®

คเหตฺวา สาสนาทีหิ นยํ สาสนพุทฺธิยา
พหุพฺพีหิสมาโสยํ พหุธา เม ปปญฺจิโต.

เพื่อความเจริญรุ่งเรืองแห่งพระศาสนา ข้าพเจ้า จึงได้ อธิบายพหุพพีหิสมาสไว้อย่างพิสดาร โดยถือตามนัยจาก คัมภีร์พระศาสนา [พระไตรปิฎก, อรรถกถา]เป็นต้น.

พหุพฺพีหิอิจฺจเนน กฺวตฺโถ ? พหุพฺพีหิมฺหิ จ.

ถาม. บทว่า พหุพฺพีหิ มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อให้รู้ความเป็น "พหุพฺพีหิ" ในสูตรว่า พหุพฺพีหิมฺหิ จ

๗๐๙. นานานามานเมกวิภตฺติกานํ สมุจฺจโย ทฺวนฺโท.

สมุจฺจโย อ. การรวมเป็นหมู่เดียวกัน **นานานามานํ** แห่งนาม บทต่างๆ ท.
เอกวิภตฺติกานํ อันมีวิภัตติตัวเดียวกัน **ทฺวนฺโท** ชื่อว่า ทวันทะ **โหติ** ย่อมมี.

[ทวันทสมาส]

ลิงฺควเสน วา สงฺขฺยาวเสน วา อเนเกสํ ปทานํ อฏฺฐสุ วิภตฺตีสุ เอกาย วิภตฺติยา ยุตฺตานํ โย สมุจฺจโย วิภตฺติโลปวเสน เอกตฺตภาโว, โส ทฺวนฺทสญฺโญ โหติ.

วิธีการนำเอาบทนามหลายๆ บทที่อาจแตกต่างกันโดยลิงค์ หรือโดยพจน์ซึ่งลง วิภัตติหมวดเดียวกันหมวดใดหมวดหนึ่งจากบรรดาวิภัตติ ๘ หมวด มารวมเป็นบทเดียว โดยถือการลบวิภัตติเป็นเกณฑ์นั้น ชื่อว่า **ทวันทะ**.

นิรุตฺติปิฏเก เจตํ วุตฺตํ "กถํ ทฺวนฺโท ภวติ ? ทฺวนฺโท นาม ทฺวินฺนํ ปทานํ เอกวิภตฺติกานํ นานาลิงฺคานํ ปุพฺพปทมปฺปกฺขรํ อุตฺตรปทกฺขรํ ตุลฺยํ วา พหฺวกฺขรํ วา เอกตฺตสโมธานํ คจฺฉตีติ ทฺวนฺโท"ติ.

ก็ในคัมภีร์นิรุตติปิฎก พระอาจารย์กัจจายนะ ได้กล่าวข้อความนี้ไว้ว่า:-

ถาม. ทวันทสมาส มีวิธีการย่ออย่างไร ?

ตอบ. ทวันทสมาสมีวิธีการย่อดังนี้:-

บรรดาบทนาม ๒ บทที่เป็นศัพท์ต่างกัน[เป็นคนละศัพท์]แต่มีวิภัตติเดียวกัน บทหน้ามีพยางค์น้อยกว่า ถึงการรวมเข้าเป็นบทเดียวกันกับบทหลังซึ่งมีพยางค์เท่ากันหรือ มากกว่า ชื่อว่า ทวันทะ.

เอตฺถ จ อิตรีตรโยคสมาหารสงฺขาเตเยว จสทฺทตฺเถ คเหตฺวา วิภตฺติโลปวเสน เอกตฺต-ภาโว "สมุจฺจโย"ติ วุตฺโต.

อนึ่ง ในสูตรนี้ ที่ชื่อว่า สมุจจยะ ได้แก่การรวบรวมเป็นบทเดียวกันด้วยการลบ วิภัตติโดยถือเอาอรรถของ จ ศัพท์ ๒ อย่างเท่านั้น คือ อิตรีตรโยคะและสมาหาระ[๑].

[สมุจจยะ ๔]

ตถา หิ สมุจฺจโย นาม สมฺปิณฺฑนํ.[๒] โส ปน อตฺถวเสน เกวลสมุจฺจโย อนฺวาจโย อิตรีตรโยโค สมาหาโร จาติ จตุพฺพิโธ.

จริงอย่างนั้น การรวบรวมเข้าด้วยกัน ชื่อว่า สมุจจยะ, ก็ สมุจจยะนั้น ว่าโดยประเภท แห่งเนื้อความ มี ๔ ประการ คือ:-

๑. **เกวลสมุจจยะ** (การเชื่อมระหว่างการกกับการกในประโยคที่มีกิริยาเพียงตัว เดียวเข้าด้วยกัน)

๒. **อันวาจยสมุจจยะ** (การเชื่อมระหว่างกิริยา,การกที่อยู่คนละประโยคเข้าด้วย กัน)

๓. **อิตรีตรโยคสมุจจยะ** (การย่อบทนามต่างๆ ที่ไม่ได้เป็นหมวดหมู่เดียวกัน)

๔. **สมาหารสมุจจยะ** (การย่อบทนามต่างๆ ที่เป็นหมวดหมู่เดียวกัน)

[สมุจจยะที่เป็นสมาสไม่ได้]

ตตฺถ เกวลสมุจฺจเย อนฺวาจเย จ สมาโส น ภวติ กฺริยาสาเปกฺขตาย นามานํ อญฺญมญฺญํ อยุตฺตตฺถ ภาวโต. ยถา ?

บรรดาสมุจจยะ ๔ ประการนั้น สำหรับเกวลสมุจจยะ และอันวาจยสมุจจยะ ไม่มีการทำเป็นสมาส เพราะนามบททั้งหลายในสมุจจยะทั้งสอง ไม่มีอรรถที่เกี่ยวข้องกัน และกัน เนื่องจากนามบทเหล่านั้นยังมีความเกี่ยวเนื่องกับบทกิริยา

ตัวอย่างเช่น

[เกวลสมุจจยะ]

จีวรํ ปิณฺฑปาตญฺจ, ปจฺจยํ สยนาสนํ อทาสิ[63]

ได้ถวายแล้ว ซึ่งจีวรด้วย ซึ่งบิณฑบาตรด้วย ซึ่งคิลานปัจจัยด้วย ซึ่งเสนาสนะด้วย

[อันวาจยสมุจจยะ]

ทานญฺจ เทหิ, สีลญฺจ รกฺขาหิ

ท่าน จงถวายซึ่งทานด้วย จงรักษาซึ่งศีลด้วย

[สมุจจยะที่เป็นสมาสได้]

อิตเรตรโยเค สมาหาเร จ สมาโส ภวติ ตตฺถ นามานํ อญฺญมญฺญํ ยุตฺตตฺถภาวโต.

สำหรับอิตรีตรโยคะและสมาหาระ ทำเป็นบทสมาสได้ เพราะนามบทในอิตรีตร โยคะและสมาหาระทั้งหลายเหล่านั้นมีอรรถที่เกี่ยวเนื่องกันและกัน[๑]

[ลักษณะของทวันทสมาส]

ยสฺมา เอกสฺส ปทสฺส ทฺวนฺโท นาม นตฺถิ, ทฺวินฺนํ วา พหูนํ วา โหติ, ตสฺมา โส เหฏฺฐิม-ปริจฺเฉเทน ทฺวินฺนํ ปทานํ วิภตฺติโลปวเสน อทฺวยภาโว เอกตฺตูปคมนํ ทฺวนฺโท.

เนื่องจากบทเดียวไม่สามารถเป็นทวันทสมาสได้ ต้องมีอย่างน้อย ๒ บทหรือ มากกว่านั้น ดังนั้น ทวันทสมาสนั้น จึงหมายถึงการรวมบทนาม ๒ บทเป็นอย่างน้อยเข้า เป็นบทเดียวกันด้วยการลบวิภัตติ.

เทฺว เทฺว ปทานิ เอกโต สโมธานเมตฺถ คจฺฉนฺตีติ ทฺวนฺโท

บทสองบท รวมเป็นบทเดียวกัน มีอยู่ ในสมาสนี้ เพราะเหตุนั้น สมาสนี้ จึงได้ชื่อว่า ทวันทสมาส,

โส อุภยปทตฺถปฺปธาโน.

ทวันทสมาสนั้น มีอรรถของบททั้ง ๒ เป็นประธาน.

นนุ จ อุภยปทตฺถปฺปธานตฺเต สติ กถเมกตฺถีภาโว สิยาติ? วุจฺจเต, สทิสาทิอตฺเถปิ® สทฺทปฺปวตฺติสมฺภเวน ปทานเมกกฺขเณเยว อตฺถทฺวยทีปกตฺตา, ตญฺจ ทฺวนฺทวิสยเมว เตสมตฺถทฺวยทีปนํ.

ถาม. เมื่อทวันทสมาสมีอรรถของบททั้งสองเป็นประธานเช่นนี้ ความมีอรรถเดียว จะพึงมีได้อย่างไร ?

ตอบ. มีได้ เพราะบททั้งสองแสดงอรรถ ๒ อย่างได้ในขณะเดียวกันนั่นเทียว เนื่องจากศัพท์ๆ เดียวสามารถใช้ได้แม้ในอรรถอื่นมีสทิสะเป็นต้น, ก็การแสดงอรรถ สองอย่างของศัพท์เหล่านั้น เป็นลักษณะของทวันทสมาสเท่านั้น.

ยถา หิ ภูสทฺโท อนุภวาภิภวาทิเก อตฺเถ อนฺวาภิอาทิอุปสคฺคสหิโตเยว ทีเปติ, น เกวโล, เอวํ "ควสฺสกนฺ"ติอาทีสุ ควาทีนํ อสฺสาทิสทฺทนฺตรสหิตานเมว อตฺถทฺวยทีปนํ, น เกวลานนฺ"ติ ทฺวนฺทวิสยเมว, น สพฺพตฺถาติ ทฏฺฐพฺพํ.

เหมือนอย่าง ภู ศัพท์ (ภู ธาตุ) จะต้องมี อนุ และ อภิ อุปสรรคเป็นต้นเป็นบทหน้า เท่านั้น จึงจะแสดงอรรถมีการเสวยและครอบงำเป็นต้นได้, ส่วน ภู ศัพท์ล้วนๆ [ที่มีอรรถว่า มี, เป็น]ไม่สามารถแสดงอรรถเช่นนั้นได้ฉันใด.

โค ศัพท์เป็นต้นก็เช่นกัน ต้องเข้าสมาสกับศัพท์อื่นมี อสฺส เป็นต้นเท่านั้น จึงจะสามารถแสดงอรรถ ๒ อย่างได้ เช่นบทว่า ควสฺสกํ,® โค ศัพท์เป็นต้นล้วนๆ ไม่ สามารถแสดงอรรถ ๒ อย่างเช่นนั้นได้ ดังนั้น การที่ศัพท์ๆ เดียวสามารถแสดงอรรถ ๒ อย่างได้ในขณะเดียวกันนี้ พึงทราบว่า เป็นลักษณะของทวันทสมาสเท่านั้น, มิใช่เป็น ลักษณะของบทสมาสทั่วๆ ไป.

ตัวอย่างเช่น

สาริปุตฺโต จ โมคฺคลฺลาโน จ สาริปุตฺตโมคฺคลฺลานา

พระสารีบุตรด้วย พระโมคคัลลานะด้วย ชื่อว่า สาริปุตฺตโมคฺคลฺลาน

ยตฺถ ปน ยุคสทฺทํ อเปกฺขิตฺวา ปโยคมารภติ, ตตฺถ "สาริปุตฺตโมคฺคลฺลานํ นาม สาวก-ยุคนฺ"ติ อิจฺเจวมาทโย ปโยคา ภวนฺติ.

อนึ่ง ในกรณีที่ศัพท์ว่า "สาริปุตฺตโมคฺคลฺลาน" ทำหน้าที่ขยาย "ยุค" ศัพท์ สามารถ ใช้เป็นรูปนปุงสกลิงค์เอกวจนะได้

ตัวอย่างเช่น

สาริปุตฺตโมคฺคลฺลานํ นาม - สาวกยุคํ คู่แห่งสาวก ชื่อว่าพระสารีบุตร และพระ-โมคคัลลานะ

[วิเคราะห์ทวันทสมาส ๔ นัย]

สมโณ จ พฺราหฺมโณ จ - สมณพฺราหฺมณา	สมณะด้วย พราหมณ์ด้วย ชื่อว่า สมณ-พฺราหฺมณ
สมณา จ พฺราหฺมณา จ - สมณพฺราหฺมณา	สมณะทั้งหลายด้วย พราหมณ์ทั้งหลาย-ด้วย ชื่อว่า สมณพฺราหฺมณา
สมโณ จ พฺราหฺมณา จาติ - สมณพฺราหฺมณา	สมณะด้วย พราหมณ์ทั้งหลายด้วย ชื่อว่า สมณพฺราหฺมณา
สมณา จ พฺราหฺมโณ จาติ - สมณพฺราหฺมณา	สมณะทั้งหลายด้วย พราหมณ์ด้วย ชื่อว่า สมณพฺราหฺมณา

เอวมีทิเสสุฐาเนสุ จตฺตาริ จตฺตาริ นิพฺพจนานิ กาตพฺพานิ อตฺถยุตฺติวเสน.[๑]

ในฐานะทั้งหลายที่มีลักษณะเช่นนี้ นักศึกษา พึงทำการวิเคราะห์ออกเป็น ๔ นัย ตามความเหมาะสมต่อความหมายนั้นๆ ดังที่ได้แสดงมานี้.

จกฺขุ จ โสตญฺจ จกฺขุโสตํ จักขุด้วย โสตะด้วย ชื่อว่า จกฺขุโสต

ทฺวนฺทอิจฺจเนน กฺวตฺโถ? ทฺวนฺทฏฺฐา วา.

ถาม. บทว่า ทฺวนฺท มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อให้รู้ความเป็น "ทฺวนฺท" ในสูตรว่า ทฺวนฺทฏฺฐา วา

๗๑๐. มหนฺตมหิตานํ มหา ตุลฺยาธิกรเณ ปเท.

ปเท ในเพราะบท **ตุลฺยาธิกรเณ** อันมีอรรถที่ตั้งเสมอกัน **มหา** อ. การแปลงเป็น มหา **มหนฺตมหิตานํ** แห่ง มหนฺต และ มหิต ศัพท์ ท. **โหติ** ย่อมมี.

มหนฺตมหิตสทฺทานํ มหา โหติ ตุลฺยาธิกรเณ ปเท.

ในเพราะบทที่มีอรรถที่ตั้งเสมอกัน[มีวิภัตติ และพจน์เสมอกัน] แปลง มหนฺต และ มหิต เป็น มหา ได้.

ตัวอย่างเช่น

สีลาทีหิ คุเณหิ มหนฺโต จ - โส ปุริโส จาติ มหาปุริโส	ผู้ประเสริฐด้วยคุณทั้งหลายมีศีลเป็นต้น ผู้ประเสริฐด้วยคุณมีศีลเป็นต้นนั้น เป็นบุรุษด้วย เพราะเหตุนั้น ชื่อว่า มหา-ปุริส

ชเนหิ มหิโต จ โส ปุริโส - จาติ มหาปุริโส	ผู้อันชนทั้งหลายบูชาแล้วด้วย ผู้อันชนบูชาแล้วนั้น เป็นบุรุษด้วย เพราะเหตุนั้น ชื่อว่า มหาปุริส
สพฺพาสํ อุพฺพรีนํ เชฏฺฐิก-ภาเวน มหตี จ สา เทวี - จาติ มหาเทวี	หญิงผู้เป็นใหญ่ โดยความเป็นผู้มีตำแหน่งสูงกว่าเจ้าจอมทั้งปวงด้วย ผู้เป็นใหญ่นั้นเป็นพระเทวีด้วย เพราะเหตุนั้น ชื่อว่ามหาเทวี
มหิตา วา ชเนหิ ปูชิตา - เทวีติปิ มหาเทวี	อีกนัยหนึ่ง พระเทวี อันชนทั้งหลายบูชาแล้ว เพราะเหตุนั้น ชื่อว่า มหาเทวี
มหโต สพฺพญฺญุตญฺญาณสฺส - ปฏิลาภเหตุตฺตา มหตี จ-สา โพธิ จาติ มหาโพธิ	สถานที่อันประเสริฐ เพราะเป็นเหตุแห่งการได้ ซึ่งพระสัพพัญญุตญาณอันประเสริฐด้วย สถานที่อันประเสริฐนั้น เป็นต้นโพธิ์ด้วย เพราะเหตุนั้น ชื่อว่า มหาโพธิ
ชเนหิ มหิตา ปูชิตา โพธีติ - วา มหาโพธิ	อีกนัยหนึ่ง ต้นโพธิ์ อันชนทั้งหลาย บูชาแล้ว เพราะเหตุนั้น ชื่อว่า มหาโพธิ
อากรมหนฺตตาย มหนฺตญฺจ - ตำ ปทุมวนญฺจาติ - มหาปทุมวนำ	สถานที่ชื่อว่าใหญ่ เพราะเป็นบ่อเกิดที่ยิ่งใหญ่ด้วย สถานที่นั้น เป็นป่าบัวด้วย เพราะเหตุนั้น ชื่อว่า มหาปทุมวน

๗๑๑. ตปฺปุริเส จ.

ตปฺปุริเส ในตัปปุริสสมาส **มหา** อ. การแปลงเป็น มหา **มหนฺตมหิตานำ** แห่ง มหนฺต และ มหิต ศัพท์ ท. **โหติ จ** ย่อมมีด้วย **สุตมหานุรูเปน** โดยคล้อยตามมหา ในสูตรก่อน.

ตปฺปุริเสปิ เตสำ มหนฺตมหิตสทฺทานำ มหาอิจฺจาเทโส โหติ สุตมหานุรูเปน.

แม้ในตัปปุริสสมาส ก็แปลง มหนฺต ศัพท์ และ มหิต ศัพท์ เป็น มหา ได้บ้าง โดยจะต้องไม่ขัดกับมหา ศัพท์ที่ผ่านมา.

ตัวอย่างเช่น

มหโต มหิตสฺส วา - พุทฺธสฺส โพธิ มหาโพธิ	สถานที่ตรัสรู้ของพระพุทธเจ้าผู้ประเสริฐ หรือผู้อันชนทั้งหลายบูชาแล้ว ชื่อว่า มหาโพธิ
มหนฺเต สพฺพญฺญุตญฺญาเณ - สตฺโต ลคฺโค มหาสตฺโต	ชนผู้ข้องแล้วในพระสัพพัญญุตญาณอัน ประเสริฐ ชื่อว่า มหาสตฺต
มหนฺโต จ โส สตฺโต จาติ - มหาสตฺโต	ผู้ประเสริฐด้วย ผู้ประเสริฐนั้น เป็นสัตว์ ด้วยเพราะเหตุนั้น ชื่อว่า มหาสตฺต

นิพฺพจเน ปน กมฺมธารยสมาโส โหติ.

สำหรับรูปวิเคราะห์หลังนี้ เป็นกัมมธารยสมาส.

๗๑๒. มหโต มหนฺตสฺส มหา.[๑]

> **มหา** อ. การแปลงเป็น มหา **มหนฺตสฺส** แห่ง มหนฺต ศัพท์ **มหโต** ที่หลากหลาย (นอกจากบทสมาส) **โหติ** ย่อมมี.

ปุน มหนฺตคฺคหณํ ตปฺปุริสตุลฺยาธิกรณคฺคหณนิวตฺตนตฺถํ

การใส่ มหนฺต ศัพท์เข้ามาในสูตรอีก ก็เพื่อห้าม ตปฺปุริส ศัพท์และ ตุลยาธิกรณ ศัพท์ ไม่ให้ตามมาในสูตรนี้.

มหนฺตสทฺทสฺสพฺยาสฏฺฐาเนปิ มหาอิจฺจาเทโส โหติ.

มีการแปลง มหนฺต ศัพท์ ที่ไม่อยู่ในบทสมาส เป็น มหา ได้.

ตัวอย่างเช่น

มหา เต อุปาสก ปริจฺจาโค	ดูก่อนอุบาสก การบริจาคของท่าน ยิ่งใหญ่
พาราณสิรชฺชํ นาม มหา	ขึ้นชื่อว่าแคว้นพาราณสียิ่งใหญ่
เสนา ปทิสฺสเต มหา[64]	ปรากฏกองทัพที่มีแสนยานุภาพมาก

๗๑๓. กฺวจิ มห สมาเส.

> **มห** อ. การแปลงเป็น มห **มหนฺตสฺส** แห่ง มหนฺต ศัพท์ **วตฺตมานสฺส** อันเป็นไปอยู่ **สมาเส** ในสมาส **โหติ** ย่อมมี **กฺวจิ** ในบางที่.

สมาเส วตฺตมานสฺส มหนฺตสทฺทสฺส กฺวจิ มหอิจฺจาเทโส โหติ.

แปลง มหนฺต ศัพท์ที่เป็นไปในบทสมาส เป็น มห บ้าง.

ตัวอย่างเช่น

มหพฺพโล ปุริโส บุรุษผู้มีกำลังมาก

มหปฺผลำ สีลำ ศีลมีอานิสงส์มาก

มหทฺธนา อิตฺถี หญิงผู้มีทรัพย์มาก

มหพฺภยำ[65] มหันตภัย

กฺวจีติ กึ ?

ถาม. บทว่า กฺวจิ มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า ไม่มีการแปลงเป็น มห บ้าง

ตัวอย่างเช่น

มหาผลำ ศีลมีผลมาก

มหาพลำ ตระกูลมีกำลังมาก

มหาธนำ ตระกูลมีทรัพย์มาก

มหาพโล ปุริโส บุรุษผู้มีกำลังมาก

มหาธโน คหปติ คฤหบดีผู้มีทรัพย์มาก

๗๑๔. ถิยำ ตุลฺยาธิกรเณ เจ ภาสิตปุ๎นปุ๎สกา ยถารหำ ปุ๎นปุ๎สกาว.[๑]

ปุพฺพปเท ครั้นเมื่อบทหน้า **ตุลฺยาธิกรเณ** อันมีอรรถที่ตั้ง เสมอกัน **วตฺตมาเน** อันเป็นไปอยู่ **ถิยำ** ในอิตถีลิงค์ **สติ** มีอยู่ **เจ** หากว่า **ภาสิตปุ๎นปุ๎สกา** อ. ศัพท์หลังอันเป็นอิตถีลิงค์ที่มี อัญญปทัตถะเป็นปุงลิงค์และนปุงสกลิงค์ **สิยา** พึงมีไซร้, **เอวำ สติ** เมื่อเป็นเช่นนี้ **โส ภาสิตปุ๎นปุ๎สโก** ศัพท์อิตถีลิงค์ที่มี อัญญปทัตถะเป็นปุงลิงค์และนปุงสกลิงค์ในรูปวิเคราะห์นั้น **ปณฺฑิเตน** อันบัณฑิต **ทฏฺฐพฺโพ** พึงทราบ **ปุ๎นปุ๎สกาว** ว่าเป็นเพียงดังปุงลิงค์และนปุงสกลิงค์ **ยถารหำ** ตามสมควร.

อิธ สาสนยุตฺติยา[๒] *อิตฺถิยำ วตฺตมาเน ตุลฺยาธิกรเณ ปุพฺพปเท สติ อิตฺถิวาจโก สทฺโท สเจ ภาสิตปุโม จ ภาสิตนปุ๎สโก จ สิยา, โส ยถารหำ ปุมา อิว, นปุ๎สโก อิว จ ทฏฺฐพฺโพ.*

เกี่ยวกับเรื่องนี้ ตามข้อยุตติทางคัมภีร์ฝ่ายพระศาสนา เมื่อบทหน้าซึ่งเป็นอิตถีลิงค์ มีอรรถที่ตั้งเสมอกับบทหลัง, ถ้าศัพท์อิตถีลิงค์มี ปฏิปทา เป็นต้นในรูปวิเคราะห์มีปุงลิงค์ เป็นอัญญปทัตถะ (ยสฺส โส) และมีนปุงสกลิงค์เป็นอัญญปทัตถะ (อสฺส ตำ) ปรากฏอยู่ ให้ตั้ง ศัพท์อิตถีลิงค์มี ปฏิปทา เป็นต้นนั้น มีรูปเหมือนปุงลิงค์และนปุงสกลิงค์ได้ตามความ เหมาะสม.

ตัวอย่างเช่น

สุขา ปฏิปทา ยสฺส มคฺคสฺส - ข้อปฏิบัติที่สะดวก มีอยู่แก่มรรคใด มรรค

โสยํ สุขปฏิปโท, มคฺโค นั้น ชื่อว่า สุขปฏิปท

ทุกฺขปฏิปโท มรรคที่มีข้อปฏิบัติที่ลำบาก

[อปิจ อีกนัยหนึ่ง]

ทุกฺขา ปฏิปทา อสฺสาติ - ทุกฺขปฏิปทำ, ข้อปฏิบัติที่ลำบาก มีอยู่ แก่ฌานนั้น เพราะเหตุนั้น ฌานนั้น ชื่อว่า ทุกฺขปฏิปท

ปถวีกสิณำ ฌานำ ได้แก่ฌานที่มีปฐวีกสิณเป็นอารมณ์

ทนฺธาภิญฺญำ สุขปฏิปทำ ฌานที่มีข้อปฏิบัติง่าย แต่รู้ได้ช้า

ทุกฺขา ชีวิกา ยสฺส โสยำ - ทุกฺขชีวิโก ความเป็นอยู่ที่ลำบาก มีอยู่ แก่บุคคลใด บุคคลนั้น ชื่อว่า ทุกฺขชีวิก

ทีฆา ชงฺฆา ยสฺส ปุริสสฺส - โสยำ ทีฆชงฺโฆ, ปุริโส แข้งของบุรุษใดยาว บุรุษนั้น ชื่อว่า ทีฆ-ชงฺฆ

ทีฆา ชงฺฆา ยสฺส กุสลสฺส - ตทิทำ ทีฆชงฺฆำ, กุลำ แข้งของตระกูลใดยาว ตระกูล นั้น ชื่อว่า ทีฆชงฺฆ

กลฺยาณภริโย ปุริโส บุรุษผู้มีภรรยางาม

กลฺยาณภริยา ปุริสา บุรุษทั้งหลายผู้มีภรรยางาม

กลฺยาณภริยำ กุลำ ตระกูลที่มีภรรยางาม

กลฺยาณภริยานิ กุลานิ ตระกูลทั้งหลายที่มีภรรยางาม

มหตี ปญฺญา ยสฺส โสยำ - มหาปญฺโญ ปัญญาของบุรุษใดมาก บุรุษนั้น ชื่อว่า มหาปญฺญ

อถวา ปาวจเน “เสนา ปทิสฺสเต มหา”ติ อิตฺถิลิงฺคภาเว มหาอิติ ปทสฺส ทสฺสนโต มหา ปญฺญา ยสฺส โสยำ มหาปญฺโญติ นิพฺพจนียำ.

เนื่องจากได้พบหลักฐานการใช้ มหา ศัพท์เป็นอิตถีลิงค์ ในพุทธพจน์ ดังนี้ว่า เสนา ปทิสฺสเต มหา "กองทัพที่มีแสนยานุภาพมาก ย่อมปรากฏ" ดังนั้น บทว่า มหาปญฺโญ จึง สามารถตั้งรูปวิเคราะห์ได้อีกนัยหนึ่งดังนี้ว่า

มหา ปญฺญา ยสฺส โสยำ - มหาปญฺโญ ปัญญาของบุรุษใดมาก บุรุษนั้น ชื่อว่า มหาปญฺญ

มหาปญฺญำ กุลำ ตระกูลที่มีปัญญามาก

อิตฺถิวาจโกติ กึ ?

ถาม. บทว่า อิตฺถิวาจโก มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า หากศัพท์หลังไม่ได้เป็นอิตถีลิงค์ ก็ไม่ต้องตั้งให้มี รูปเหมือนปุงลิงค์และนปุงสกลิงค์

ตัวอย่างเช่น

ปญฺญาธโน ปุริโส	บุรุษผู้มีปัญญาเป็นทรัพย์
ปญฺญารตโน ปุริโส	บุรุษผู้มีปัญญาเป็นรัตนะ
สทฺธาธนํ กุลํ	ตระกูลที่มีศรัทธาเป็นทรัพย์

เอตฺถ จ สติปิ อิตฺถิยํ วตฺตมาเน ตุลฺยาธิกรณภูเต ปุพฺพปเท, อุตฺตรปทานํ ภาสิตปุ-นปุสกตฺเต จ สติปิ เอเตสํ อิตฺถิภาวาภาวโต ปุนปุสกภาวาติเทโส น โหติ.

ก็ในตัวอย่างว่า **ปญฺญาธโน** เป็นต้นนี้ ถึงแม้ว่าศัพท์เหล่านี้ จะมีองค์ประกอบ พร้อมอย่างนี้คือ

๑. บทหน้าเป็นศัพท์อิตถีลิงค์ซึ่งเป็นตุลยาธิกรณะกับบทหลัง

๒. บทหลังมีอัญญปทัตถะเป็นปุงลิงค์และนปุงสกลิงค์

ถึงจะมีองค์ประกอบพร้อมอย่างนี้ ก็ไม่มีการตั้งบทหลังเหล่านั้น ให้มีรูปเหมือน ปุงลิงค์ และนปุงสกลิงค์ เพราะไม่ใช่ศัพท์อิตถีลิงค์

เอตฺถ หิ อุตฺตรปทานํ ภาสิตปุนปุสกตา อญฺญปทสนฺนิธานวเสเนว ญายติ.

ในตัวอย่างที่ได้แสดงมานี้ การที่จะทราบได้ว่า บทหลังทั้งหลายมีอัญญปทัตถะเป็น ปุงลิงค์และนปุงสกลิงค์นั้น สังเกตได้จากการที่ตั้งอยู่ติดกับอัญญบทนั่นเอง (คือให้สังเกตจาก ลิงค์ของอัญญบท).

ภาสิตปุนปุสกาติ กึ ?

ถาม. บทว่า ภาสิตปุนปุสกา มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า ในกรณีที่มีอัญญปทัตถะเป็นอิตถีลิงค์ ไม่ต้องตั้งบท หลังที่เป็นอิตถีลิงค์ ให้มีรูปเหมือนปุงลิงค์หรือนปุงสกลิงค์

ตัวอย่างเช่น

ทีฆชงฺฆา อิตฺถี	หญิงผู้มีแข้งยาว
ปหูตปญฺญา นารี	หญิงผู้มีปัญญามาก

เอตฺถ ปน สติปิ อิตฺถิยํ วตฺตมาเน ตุลฺยาธิกรณภูเต ปุพฺพปเท, อุตฺตรปทานํ อิตฺถิตฺเต จ สติปิ เตสํ ภาสิตปุนปุสกภาวาภาวโต ปุนปุสกภาวาติเทโส น โหติ.

ก็ในตัวอย่างว่า **ทีฆชงฺฆา** เป็นต้นนี้ ถึงแม้ว่าศัพท์เหล่านี้ จะมีองค์ประกอบพร้อมอย่างนี้คือ

๑. บทหน้าเป็นศัพท์อิตถีลิงค์ซึ่งเป็นตุลยาธิกรณะกับบทหลัง

๒. บทหลังเป็นศัพท์อิตถีลิงค์

ถึงจะมีองค์ประกอบพร้อมอย่างนี้ ก็ไม่มีการตั้งบทหลังเหล่านั้น มีรูปเหมือนปุงลิงค์ และนปุงสกลิงค์ เพราะบทหลังเหล่านั้น ไม่มีอัญญปทัตถะเป็นปุงลิงค์และนปุงสกลิงค์

เอตฺถุตฺตรปทานํ อภาสิตปุนปุสกตา อญฺญปทสนฺนิธานวเสเนว ญายติ.

ก็ในตัวอย่างว่า **ทีฆชงฺฆา** เป็นต้นนี้ การที่จะทราบได้ว่า บทหลังทั้งหลาย ไม่มีอัญญ-ปทัตถะเป็นปุงลิงค์และนปุงสกลิงค์นั้น สังเกตได้จากการที่ตั้งอยู่ติดกับอัญญบทนั่นเอง (คือ ให้สังเกตจากลิงค์ของอัญญบท).

ยถารหนฺติ กึ ?

ถาม. บทว่า ยถารหํ มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า ไม่ตั้งศัพท์หลังที่เป็นอิตถีลิงค์ ให้มีรูปเหมือนปุงลิงค์และนปุงสกลิงค์ตามอัญญบทบ้าง

ตัวอย่างเช่น

พหุนทิโก ชนปโท	ชนบทที่มีแม่น้ำมาก
พหุทาสิโก ปุริโส	บุรุษผู้มีนางทาสีมาก
พหุกุมาริกํ กุลํ	ตระกูลมีเด็กหญิงมาก
พหุนทิกา ราชธานี	เมืองหลวงมีแม่น้ำมาก

อิมสฺมึ ปกรเณ พหุพฺพีหิ วิย อญฺญปทตฺเถ ภาสิโต ปุมา ยสฺสํ อิตฺถิยํ สา ภาสิตปุมา, ภาสิโต นปุสโก ยสฺสํ อิตฺถิยํ สา ภาสิตนปุสกาติ อตฺโถ คหิโต.

สำหรับความหมายของคำว่า ภาสิตปุมา และ ภาสิตนปุสกา® ในคัมภีร์นี้ มี ความหมายทางรูปวิเคราะห์เหมือนคำว่า พหุพฺพีหิ ดังนี้ว่า

“ศัพท์อิตถีลิงค์ใด มีศัพท์ปุงลิงค์เป็นอัญญปทัตถะ, ศัพท์อิตถีลิงค์นั้น ชื่อว่า ภาสิตปุมา. และศัพท์อิตถีลิงค์ใด มีศัพท์นปุงสกลิงค์เป็นอัญญปทัตถะ, ศัพท์อิตถีลิงค์นั้น ชื่อว่า ภาสิตนปุสกา".

ตตฺถ ถีติ อิตฺถิวาจกสทฺทมาห, อญฺญถา “ภาสิตปุนปุสกา”ติ เอวํ น วตฺตพฺพํ สิยา, อิมสฺมิญฺจ ปกรเณ ปรปเท อิตฺถิปจฺจยาภาโว อธิปฺเปโต.

คำว่า ถี (ถิยำ)[๒] ในสูตรนี้ หมายถึงศัพท์ที่เป็นอิตถีลิงค์ (ไม่ได้หมายถึงทัพพะ คือสตรี), เพราะถ้าหมายถึงทัพพะคือสตรี ก็ไม่ควรที่จะกล่าวอย่างนี้ว่า “ภาสิตปุนปุสกา”, อนึ่งใน คัมภีร์นี้ ข้าพเจ้า ไม่ประสงค์ให้บทหลังมีอิตถิปัจจัย

๗๑๕. มตนฺตเร อิตฺถิยํ ภาสิตปุมิตฺถิ ปุมาว เจติ ปุพฺพปเท.

มตนฺตเร ในมติอื่น **อิตฺถิปจฺจยาภาโว** อ. ความไม่มีแห่งอิตถิ ปัจจัย **อธิปฺเปโต** อันท่านประสงค์แล้ว **ปุพฺพปเท** ในบทหน้า **อิติ** อย่างนี้ว่า **ปเท** ในเพราะบท **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **ตุลฺยาธิกรเณ** อันมีอรรถที่ตั้งเสมอกัน **วตฺตมาเน** อันเป็นไป อยู่ **อิตฺถิยำ** ในอิตถีลิงค์, **เจ** หากว่า **อิตฺถี** อ. ศัพท์อิตถีลิงค์ **ภาสิตปุมา** เคยใช้เป็นปุงลิงค์ **อตฺถิ** มีอยู่, **โส** อ. ศัพท์อิตถี-ลิงค์นั้น **ปณฺฑิเตน** อันบัณฑิต **ทฏฺฐพฺโพ** พึงทราบ **ปุมาว** ว่าเป็นเพียงดังปุงลิงค์.

เอกจฺจานำ ครูนำ มตนฺตเร อิตฺถิยำ วตฺตมาเน ตุลฺยาธิกรเณ ปเท ปเร ปุพฺเพ ภาสิต-ปุมา อิตฺถิวาจโก สทฺโท อตฺถิ เจ, โส ปุมา อิว ทฏฺฐพฺโพติ ปุพฺพปเท อิตฺถิปจฺจยาภาโว.

ตามมติของอาจารย์บางท่าน ต้องการให้ตั้งบทหน้าที่เป็นศัพท์อิตถีลิงค์ ให้มีรูป เหมือนปุงลิงค์ อย่างนี้ว่า “เมื่อบทหลังที่เป็นศัพท์อิตถีลิงค์ มีอรรถที่ตั้งเสมอกับบทหน้า, หาก บทหน้าที่เป็นศัพท์อิตถีลิงค์นั้น เคยใช้เป็นปุงลิงค์มาก่อน, ให้ตั้งบทหน้าที่เป็นศัพท์อิตถีลิงค์ นั้น มีรูปเหมือนปุงลิงค์ได้.

ตัวอย่างเช่น

ทีฆชงฺโฆ ปุริโส บุรุษผู้มีแข้งยาว

อิตฺถิยมิติ กึ ?

ถาม. บทว่า อิตฺถิยำ มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อห้ามตั้งบทหน้าเป็นปุงลิงค์ ในกรณีที่บทหลังไม่ใช่อิตถีลิงค์

ตัวอย่างเช่น

ขมาธโน ผู้มีความอดทนเป็นทรัพย์

เอตฺถ สติปิ อุตฺตรปทสฺส ตุลฺยาธิกรณภาเว ตสฺส อิตฺถิยำ อวตฺตมานตฺตา, ปุพฺพปทสฺส จ ปุพฺเพ อภาสิตปุมตฺตา ปุมฺภาวาติเทโส น โหตีติ ทฺวยงฺควิกลำ ปจฺจุทาหรณำ ภวติ, ปจฺจุทาหรเณน นาม เอกงฺควิกเลน ภวิตพฺพำ.

ก็ในตัวอย่างว่า **ขมาธโน** นี้ แม้บทหลังจะเป็นตุลยาธิกรณะกับบทหน้าก็ตาม, แต่ก็ไม่มีการตั้งบทหน้านั้น มีรูปเหมือนปุงลิงค์ด้วยเหตุ ๒ ประการคือ

๑. บทหลังไม่ใช่ศัพท์อิตถีลิงค์

๒. บทหน้าไม่เคยใช้เป็นปุงลิงค์มาก่อน

ดังนั้น ตัวอย่างนี้ จึงจัดว่าเป็นปัจจุทาหรณ์ (อุทาหรณ์ที่ได้รับการยกเว้น) เพราะ ไม่ครบองค์ประกอบทั้งสองประการ, ธรรมดาว่าปัจจุทาหรณ์หรือตัวอย่างที่ได้รับการยก เว้นนั้น จะต้องมีองค์ประกอบอย่างใดอย่างหนึ่งบกพร่อง.

ภาสิตปุมาติ กึ ?

ถาม. บทว่า ภาสิตปุมา มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อห้ามตั้งบทหน้ามีรูปเหมือนปุงลิงค์ ในกรณีที่บทหน้านั้นไม่เคยมีการใช้ เป็นปุงลิงค์มาก่อน

ตัวอย่างเช่น

สทฺธาธุโร	ผู้มีศรัทธานำหน้า
สทฺธาปกติโก	ผู้มีศรัทธาเป็นปรกติ
ปญฺญาปกติโก	ผู้มีปัญญาเป็นปรกติ
ปญฺญาวิสุทฺธิโก	ผู้มีปัญญาอันหมดจด

ตุลฺยาธิกรเณอิจฺเจว

ถาม. บทว่า ตุลฺยาธิกรเณ ที่ตามมา มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อห้ามตั้งบทหน้ามีรูปเหมือนปุงลิงค์ ในกรณีบททั้งสองไม่เป็นตุลยาธิ-กรณะกัน

ตัวอย่างเช่น

สมณิภตฺติโก [๑]	ผู้มีความภักดีในภิกษุณี
กุมาริภตฺติโก	ผู้มีความภักดีในกุมารี
กุมาริภตฺติ	รูปว่า กุมาริภตฺติ ก็มีบ้าง

ปุพฺพปทสฺเสวายํ ปุมฺภาวาติเทโส, เตน อิธ น ภวตีติ เอวเมเก วทนฺติ.[๒]

อาจารย์บางท่าน ย่อมกล่าวอย่างนี้ว่า "การตั้งให้มีรูปเหมือนปุงลิงค์ มีเฉพาะบทหน้า เท่านั้น เพราะเหตุนั้น การตั้งบทหลังให้มีรูปเหมือนปุงลิงค์ จึงไม่มีในที่นี้".

ตัวอย่างเช่น

พหุทาสิโก, ปุริโส	บุรุษผู้มีนางทาสีมาก
พหุกุมาริกํ, กุลํ	ตระกูลมีเด็กหญิงมาก

๗๑๖. กมฺมธารเย จ ปุพฺเพ ภาสิตปุมา ปุมาว.

กมฺมธารเย ในสมาสอันมีชื่อว่ากัมมธารยะ **อุตฺตรปเท** ในเพราะบทหลัง **ตุลฺยาธิกรเณ** อันมีอรรถที่ตั้งเสมอกัน **วตฺตมาเน** อันเป็นไปอยู่ **อิตฺถิยํ** ในอิตถีลิงค์, **เจ** หากว่า **อิตฺถี** อ. ศัพท์อิตถีลิงค์ **ภาสิตปุมา** อันเคยกล่าวปุงลิงค์ (ปุพฺเพ ในกาลก่อน) **อตฺถิ** มีอยู่, **สา** อ. ศัพท์อิตถีลิงค์อันเคย กล่าวปุงลิงค์มาก่อนนั้น **ปณฺฑิเตน** อันบัณฑิต **ทฏฺฐพฺพา** พึงทราบ **ปุมาว** ว่าเป็นเพียงดังปุงลิงค์ **ยถารหํ** ตามสมควร **จ** ด้วย.

กมฺมาธารเย จ สมาเส อิตฺถิยํ วตฺตมาเน ตุลฺยาธิกรเณ อุตฺตรปเท สติ อิตฺถี สเจ ปุพฺเพ ภาสิตปุมา อิทานิ อิตฺถิวาจิกา, สา ปุมา อิว ยถารหํ ทฏฺฐพฺพา.

ในกัมมธารยสมาส เมื่อมีบทหลังเป็นศัพท์อิตถีลิงค์ซึ่งเป็นตุลยาธิกรณะกับบทหน้า (มีอรรถที่ตั้งเสมอกับบทหน้า), หากบทหน้าที่เป็นศัพท์อิตถีลิงค์นั้น เคยใช้เป็นศัพท์ ปุงลิงค์มาก่อน แต่ขณะนี้กำลังใช้เป็นศัพท์อิตถีลิงค์ ให้ตั้งบทหน้าที่เป็นศัพท์อิตถีลิงค์นั้น มีรูปเหมือนปุงลิงค์ได้ตามสมควรต่ออุทาหรณ์ในพระบาลี.

ตัวอย่างเช่น

พฺราหฺมณี จ สา ทาริกา -	พราหมณีด้วย พราหมณีนั้น เป็นเด็กหญิง
จาติ พฺราหฺมณทาริกา	ด้วย เพราะเหตุนั้น ชื่อว่า พฺราหฺมณทาริกา
เวสฺสทาริกา	เด็กหญิงวรรณะแพศย์
สุทฺททาริกา	เด็กหญิงวรรณะศูทร์
ขตฺติยา จ สา กญฺญา -	กษัตริย์ด้วย กษัตริย์นั้น เป็นหญิงด้วย
จาติ ขตฺติยกญฺญา	เพราะเหตุนั้น ชื่อว่า ขตฺติยกญฺญา

อิตฺถิยนฺติ กึ ?

ถาม. บทว่า อิตฺถิยํ มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อห้ามตั้งบทหน้ามีรูปเหมือนปุงลิงค์ ในกรณีที่บทหลังไม่ได้เป็นอิตถีลิงค์

ตัวอย่างเช่น

ปญฺญารตนํ	ปัญญาดุจดังทรัพย์
สมณีปทุมํ	ภิกษุณีดุจดังดอกปทุม

[นานาวาทะกับ ภาสิตปุมา]

ภาสิตปุมาติ กึ ?

ถาม. บทว่า ภาสิตปุมา มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อห้ามตั้งบทหน้ามีรูปเหมือนปุงลิงค์ ในกรณีที่บทหน้าซึ่งเป็นอิตถีลิงค์นั้น ไม่เคยใช้เป็นปุงลิงค์มาก่อน

ตัวอย่างเช่น

คงฺคานที	แม่น้ำคงคา
ตณฺหานที[66]	ตัณหาดุจดังแม่น้ำ

เอตฺถ สติปิ กมฺมธารยตฺเต อิตฺถิยํ วตฺตมาเน ตุลฺยาธิกรเณ อุตฺตรปเท จ สติปิ คงฺคาทิ-สทฺทานํ นิยติตฺถิวาจกตฺตา ภาสิตสทฺทสฺส จ นิยตปุมตฺตาภาวโต ปุพฺพปเท อิตฺถิปจฺจยสฺส นิวตฺติ น โหติ.

ในตัวอย่างว่า **คงฺคานที** เป็นต้นนี้ แม้จะเป็นกัมมธารยสมาส และบทหลังจะเป็น ศัพท์อิตถีลิงค์ ซึ่งเป็นตุลยาธิกรณวิเสสนะกับบทหน้าก็ตาม, แต่ก็ไม่มีการตั้งบทหน้ามีรูป เหมือนปุงลิงค์ด้วยเหตุ ๒ ประการคือ

๑. เพราะ คงฺคา ศัพท์ เป็นศัพท์อิตถีลิงค์แน่นอน

๒. เพราะ นที ศัพท์ไม่ได้เป็นศัพท์อิตถีลิงค์อย่างเดียว แต่เคยใช้เป็นปุงลิงค์ มาบ้างแล้ว (เช่นในคำว่า ปสฺเสนที)

กจฺจายเน ปน ภาสิตปุมาติ กึ, ขตฺติยพนฺธุทาริกาติ อุตฺตรปเท อิตฺถิปจฺจยสฺส อนิวตฺติ วุตฺตา.

ส่วนในคัมภีร์กัจจายนะ ได้กล่าวว่า:-

“**ถาม.**บทว่า ภาสิตปุมา มีประโยชน์อะไร

ตอบ. เพื่อห้ามตั้งบทหน้าเป็นปุงลิงค์ ในกรณีที่บทหน้าไม่ได้ใช้เป็นศัพท์ ๓ ลิงค์

ตัวอย่างเช่น

ขตฺติยพนฺธุทาริกา[๑] เด็กหญิงผู้เป็นเชื้อพระวงศ์”

อาศัยข้อความนี้ จึงทราบได้ว่า “ในคัมภีร์กัจจายนะ ไม่มีการแสดงวิธีการตั้งบทหลัง ที่เป็นศัพท์อิตถีลิงค์ให้มีรูปเหมือนปุงลิงค์”.

[จนฺทาเทวี - จนฺทเทวี]

ยถารหนฺติ กึ ?

ถาม. บทว่า ยถารหำ มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อห้ามตั้งบทหน้าที่เป็นอิตถีลิงค์ มีรูปเหมือนปุงลิงค์ ในกรณีที่ใช้เป็นชื่อ

ตัวอย่างเช่น

จนฺทาเทวี พระนางจันทาเทวี

นนฺทาเทวี พระนางนันทาเทวี

เอตฺถ ปน สติปิ กมฺมธารยตฺเต อิตฺถิยำ วตฺตมาเน ตุลฺยาธิกรเณ อุตฺตรปเท จ สติปิ, “จนฺทกุมาโร, นนฺทกุมาโร, นนฺทตฺเถโร”ติ เอวำ ปุลฺลิงฺเค วตฺตมานานำ จนฺทสทฺทาทีนำ ทสฺสนโต “จนฺทาเทวี”ติอาทีสุ จนฺทาทีนำ สทฺทานำ อนิยติตฺถิวาจกตฺเต สนฺเตปิ สาสนานุรูปวเสน “ยถารหนฺ”ติ วจนโต “จนฺทาเทวี”ติอาทีสุ ปุพฺพปเท อิตฺถิปจฺจยสฺส นิวตฺติ น โหติ

อนึ่งในตัวอย่างว่า **จนฺทาเทวี**, **นนฺทาเทวี** เป็นต้นเหล่านี้ ถึงแม้ว่าศัพท์เหล่านี้ จะมีองค์ประกอบพร้อมอย่างนี้คือ

๑. เป็นกัมมธารยสมาส

๒. บทหลังเป็นศัพท์อิตถีลิงค์ซึ่งเป็นตุลยาธิกรณะกับบทหน้า

๓. จนฺทา ศัพท์เป็นต้น ในคำว่า จนฺทาเทวี เป็นต้น เป็นศัพท์อิตถีลิงค์ ไม่แน่นอน เนื่องจากได้พบ จนฺท ศัพท์เป็นต้นใช้เป็นปุงลิงค์อย่างนี้อย่างว่า จนฺทกุมาร, นนฺทกุมาร , นนฺทตฺเถร

ถึงจะมีองค์ประกอบพร้อมอย่างนี้ ก็ไม่มีการตั้งบทหน้าที่เป็นศัพท์อิตถีลิงค์มีรูป เหมือนปุงลิงค์ ทั้งนี้เพราะอาศัยคำว่า ยถารหำ (สมควรต่อพระพุทธพจน์) เมื่อเป็นเช่นนี้ จึงใช้ เป็นรูปอิตถีลิงค์ว่า จนฺทา เทวี เป็นต้นได้ โดยสอดคล้องกับพุทธพจน์.

กตฺถจิ ปน อิตฺถิปจฺจยสฺส นิวตฺติ โหติ “นนฺทาเทวี”ติ จ, “จนฺทาเทวี”ติ จ. กตฺถจิ น โหติ “นนฺท เทวีติ จ, จนฺทเทวีติ จ. เตนาโวจุมฺห “ยถารหนฺ”ติ.[๑]

จะอย่างไรก็ตาม บางครั้งก็มีการตั้งบทหน้าที่เป็นศัพท์อิตถีลิงค์ มีรูปเหมือนปุงลิงค์ บ้าง เช่นคำว่า นนฺทเทวี, จนฺทเทวี, บางครั้งไม่มีการตั้ง เช่นคำว่า นนฺทาเทวี, จนฺทาเทวี ดังนั้น ข้าพเจ้า จึงได้กล่าวว่า "ยถารหำ".

[มติของสัททนีติ]

อถ วา “นนฺทา เทวี จนฺทา เทวี”ติ จ อิทำ น สมาเส, พฺยาเสเยว อิทำ. ตถา หิ ปาวจเน พหูสุ ปาฬิปฺปเทเสสุ “ปฐมำ ฌานำ, ทุติยำ ฌานนฺ”ติ อาทีนิ “ปฐมสฺส ฌานสฺส, ทุติยสฺส ฌานสฺสา”ติอาทีนิ จ อสมาสปทานิ ทิสฺสนฺติ, อปฺเปกทา “ปฐมชฺฌานำ ทุติยชฺฌานนฺ”ติอาทีนิ ทิสฺสนฺติ, ตสฺมา “นนฺทา เทวี, จนฺทา เทวี”ติอาทีนิ พฺยาสปทานีติ คเหตพฺพานิ.

อีกนัยหนึ่ง บทว่า **นนฺทา เทวี** และ **จนฺทา เทวี** นี้ ไม่ใช่บทสมาส, แต่บทเหล่านี้ จัดว่าเป็นกลุ่มคำเท่านั้น. จริงอย่างนั้น ในพระไตรปิฎก ปรากฏมีข้อความพระบาลีเป็น จำนวนมากที่บทสองบทเป็นตุลยาธิกรณะกัน แต่ไม่ได้เข้าสมาสกัน เช่น

ปฐมำ ฌานำ	ปฐมฌาน
ทุติยำ ฌานำ	ทุติยฌาน
ปฐมสฺส ฌานสฺส	ปฐมฌาน
ทุติยสฺส ฌานสฺส	ทุติยฌาน

ที่ปรากฏใช้เป็นบทสมาส มีน้อยแห่ง เช่น

ปฐมชฺฌานำ	ปฐมฌาน
ทุติยชฺฌานำ	ทุติยฌาน

เพราะเหตุนั้น คำว่า นนฺทา เทวี, จนฺทา เทวี เป็นต้น บัณฑิต ควรถือเอาว่า เป็นกลุ่มคำที่ไม่ได้เข้าสมาส.

เอเตสญฺหิ พฺยาสปทตฺตำ– เอวมาทีหิ คาถาหิ จุณฺณิยปเทหิ จ อติวิย ปากฏำ

ก็การที่บทเหล่านั้นมี นนฺทา เทวี เป็นต้น จัดเป็นกลุ่มคำ มีหลักฐานปรากฏชัด ทั้งในคาถาและจุณณิยบทเป็นต้น ดังต่อไปนี้

เจ เม หตฺเถ จ ปาเท จ, กณฺณนาสญฺจ เฉทสิ.
เอวํ นนฺทาย เทวิยา, เวเทโห เฉทยิสฺสติ.[67]

ถ้าพระองค์รับสั่งให้ตัดมือ เท้า หู และจมูกของข้าพระองค์, พระเจ้าวิเทหราช ก็จักรับสั่งให้ตัดพระหัตถ์เป็นต้นของ พระนางนันทาเทวีอัครมเหสีฉันนั้น.

ตตฺร พฺยาสปทตฺเต อยํ ปทมาลา–

ในบรรดาบทสมาสและกลุ่มคำเหล่านั้น ต่อไปนี้ เป็นปทมาลาของกลุ่มคำ

ตัวอย่างเช่น

นนฺทา เทวี	พระนางนันทาเทวี
นนฺทำ เทวึ	ซึ่งพระนางนันทาเทวี
นนฺทาย เทวิยา	ด้วยพระนางนันทาเทวี
นนฺทายำ เทวิยำ	ในพระนางนันทาเทวี

สมาสปทตฺเต ปน–

สำหรับปทมาลาของบทสมาส

ตัวอย่างเช่น

นนฺทาเทวี	พระนางนันทาเทวี
นนฺทาเทวึ	ซึ่งพระนางนันทาเทวี
นนฺทาเทวิยา	ด้วยพระนางนันทาเทวี
นนฺทาเทวิยำ	ในพระนางนันทาเทวี
นนฺทเทวี	พระนางนันทาเทวี
นนฺทเทวึ	ซึ่งพระนางนันทาเทวี
นนฺทเทวิยา	ด้วยพระนางนันทาเทวี
นนฺทเทวิยำ	ในพระนางนันทาเทวี

เอตาสุ ตีสุ ปฐมปทมาลา จ ตติยปทมาลา จ สารโต ปจฺเจตพฺพา ภวนฺติ เยภุยฺเยน ปาฬินยานุกูลตฺตา.

บรรดาปทมาลาทั้งสามแบบนั้น ปทมาลาแบบแรก (นนฺทา เทวี) และแบบที่สาม (นนฺทเทวี) พึงยึดถือเป็นแบบอย่างได้ เพราะโดยมากสอดคล้องกับพุทธพจน์.

[วิเคราะห์ ภาสิตปุมา]

อิมสฺมึ ปน ปกรเณ อิมสฺมึ สมาเส ภาสิโต ปุมา ยสฺสา อิตฺถิยา สา ภาสิตปุมา"ติ อตฺโถ คหิโต. อตฺรายํ อธิปฺปาโย.

ก็ในคัมภีร์นี้ คำว่า "**ภาสิตปุมา**" ในกัมมธารยสมาส มีความหมายว่า "ศัพท์ที่เป็น อิตถีลิงค์ใด เคยใช้เป็นปุงลิงค์มาก่อน ศัพท์ที่เป็นอิตถีลิงค์นั้น ชื่อว่า ภาสิตปุมา". ในรูป วิเคราะห์นั้น มีคำอธิบายดังต่อไปนี้

[ต้นกำเนิดศัพท์อิตถีลิงค์]

ยสฺสา อิตฺถิยา สมฺพนฺธภูตาย สมฺพนฺธีภูโต ปุมา อกฺขรจินฺตเกหิ ภาสิโต โลกิย-มหาชเนหิ วา. กถํ ภาสิโต อกฺขรจินฺตเกหีติ เจ ? "พฺราหฺมณี, ขตฺติยี, ขตฺติยา, เวสฺสี, สุทฺที, จณฺฑาลี"ติ เอวมาทิโต ปฐมตรํ "พฺราหฺมโณ ขตฺติโย เวสฺโส"ติ อาทินา ปุมา ภาสิโต

นักไวยากรณ์ก็ดี โลกิยมหาชนก็ดี ได้ใช้ศัพท์ปุงลิงค์อันมีความสัมพันธ์กับศัพท์ อิตถีลิงค์ที่เป็นสัมพันธะก่อน[๑]

ถาม. นักไวยากรณ์ ได้ใช้อย่างไร ?

ตอบ. ใช้อย่างนี้ คือครั้งแรกก่อนที่จะมีรูปเป็น พฺราหฺมณี, ขตฺติยี, ขตฺติยา, เวสฺสี, สุทฺที, จณฺฑาลี ได้ใช้เป็นศัพท์ปุงลิงค์ก่อนว่า พฺราหฺมโณ (พราหมณ์), ขตฺติโย (กษัตริย์), เวสฺโส (แพศย์), สุทฺโท (ศูทร์), จนฺฑาโล (จันฑาล)

ตโต ปจฺฉา เต สวิภตฺติเก สทฺเท อวิภตฺติเก กตฺวา "ขตฺติย พฺราหฺมณ เวสฺส"อิจฺจาทินา ปกติรูเปฐเปตฺวา "ขตฺติยสฺส ภริยา ขตฺติยา, พฺราหฺมณสฺส ภริยา พฺราหฺมณี"ติ เอวมาทิกํ อตฺถํ เจตสิ สนฺนิธาย อาปจฺจยํ อีปจฺจยญฺจ ยถาสมฺภวํ กตฺวา "ขตฺติยา ขตฺติยี พฺราหฺมณี เวสฺสี"ติ-อาทินา อิตฺถิลิงฺคภาโว ปฏิปาทิโต, เอวํ อกฺขรจินฺตเกหิ ปฐมํ ปุมา ภาสิโต.

หลังจากนั้น เมื่อตั้งใจจะแสดงความหมายของศัพท์เหล่านั้นเป็นอิตถีลิงค์ เป็นต้นอย่างนี้ว่า

ขตฺติยสฺส ภริยา ขตฺติยา พระชายาของกษัตริย์ ชื่อว่า ขตฺติยา

พฺราหฺมณสฺส ภริยา พฺราหฺมณี ภรรยาของพราหมณ์ ชื่อว่า พราหมณี

ได้ทำการลบวิภัตติของศัพท์เหล่านั้น แล้วตั้งเป็นรูปศัพท์เดิมว่า ขตฺติย, พฺราหฺมณ, เวสฺส จากนั้นก็ลง อา ปัจจัย หรือ อี ปัจจัยตามสมควร สำเร็จรูปเป็นศัพท์อิตถีลิงค์ว่า ขตฺติยา, ขตฺติยี, พฺราหฺมณี, เวสฺสี, นักไวยากรณ์ทั้งหลาย ได้ใช้ศัพท์เป็นปุงลิงค์ก่อนที่จะ ใช้เป็นศัพท์อิตถีลิงค์อย่างนี้.

กถํ ปน โลกิยมหาชเนหิ ปฐมํ ปุมา ภาสิโตติ เจ ? ปฐมกปฺปิกกาเล กปฺปาทิมฺหิ ปุริส-ลิงฺคญฺจ อิตฺถิลิงฺคญฺจ นตฺถิ, ตถา หิ "ปุเร ปุรตฺถ กา กสฺส ภริยา, มโน มนุสฺสํ อชเนสิ ปุพฺเพ[68]"ติ วุตฺตํ.

ถาม. โลกิยมหาชนได้ใช้ศัพท์ปุงลิงค์ก่อนศัพท์อิตถีลิงค์อย่างไร ?

ตอบ. ใช้อย่างนี้ คือในคราวที่โลกอุบัติขึ้นใหม่ๆ ตอนต้นกัปป์ ยังไม่มีเพศชาย และเพศหญิง. จริงอย่างนั้น พระผู้มีพระภาค ได้ตรัสไว้ว่า

"ในคราวที่โลกอุบัติขึ้นใหม่ๆ ตอนต้นกัปป์ ไม่มีใคร เป็นภรรยาของใคร, ครั้งแรก “ใจ” เป็นผู้ให้กำเนิดมนุษย์".

อนุกฺกเมน ปน เตสํ มนุสฺสานํ อญฺญมญฺญํ อุปนิชฺฌายนฺตานํ อิตฺถิปุริสลิงฺเคสุ เอก-ทิวเสเยว ปาตุภูเตสุ “อิตฺถี”ติ จ “ปุริโส”ติ จ โวหาโร ปวตฺตติ, เตสุ จ ลิงฺเคสุ ปฐมํ อิตฺถิลิงฺคํ อุปฺปนฺนํ, ตโต ปุริสลิงฺคํ อุปฺปนฺนนฺติ เวทิตพฺพํ.

แต่ต่อมา เมื่อมนุษย์เหล่านั้น จ้องดูกันและกัน เพศหญิงและเพศชายก็ปรากฏขึ้น ภายในวันเดียวกันนั่นเอง จึงมีคำเรียกว่า “หญิง” “ชาย” บรรดาเพศทั้งสองนั้น พึงทราบว่า เพศหญิง เกิดก่อน, จากนั้น เพศชาย จึงเกิดขึ้น".

ตถา หิ หตฺถชาตเก “มหาภูติตฺถิโย นาม, โลกสฺมึ อุทปชฺชิสุนฺ[69]”ติ อิมสฺมึฐาเน อฏฺฐกถายํ อิตฺถิลิงฺคสฺส ปฐมํ ปาตุภาโว วุตฺโต.

จริงอย่างนั้น ในคัมภีร์อรรถกถาตอนอธิบายข้อความในหัตถชาดกว่า มหาภูติตฺถิโย นาม โลกสฺมึ อุทปชฺชิสุ “ชื่อว่าหญิงเป็นจำนวนมาก อุบัติขึ้นแล้วในโลก” นั้น พระอรรถ-กถาจารย์ ได้แสดงว่าเพศหญิงเกิดขึ้นก่อนเพศชาย.

เอวํ สนฺเตปิ อนุกฺกเมน กมฺมนานตฺตํ ปฏิจฺจ มหาชเนน ปญฺญตฺเตสุ ขตฺติย-พฺราหฺมณาทิจตูสุ วณฺเณสุ ขตฺติยํ ปฏิจฺจ ขตฺติยา ปญฺญตฺตา, พฺราหฺมณาทโย ปฏิจฺจ พฺราหฺมณี-อาทิกา ปญฺญตฺตา”ติ.

ถึงแม้เพศหญิงจะเกิดก่อนเพศชายก็ตาม แต่เมื่อมหาชน ได้บัญญัติวรรณะ ๔ มีวรรณะกษัตริย์และวรรณะพราหมณ์เป็นต้น โดยอาศัยความต่างกันของกรรมแล้ว, ภายหลัง จึงได้บัญญัติคำว่า “ขตฺติยา” (นางกษัตริย์) โดยอาศัยชายที่เป็นกษัตริย์, บัญญัติคำว่า “พฺราหฺมณี” (นางพราหมณี) เป็นต้นโดยอาศัยพราหมณ์เป็นต้น.

เอวํ “ขตฺติยา พฺราหฺมณี”ติอาทีนํ สทฺทานํ ปุพฺเพภาสิตปุมตฺตํ โหตีติ โลกิยมหาชเนหิ ปฐมํ ปุมา ภาสิโตติปิ วตฺตุ วฏฺฏติ,

ตามที่กล่าวมานี้ จะเห็นได้ว่า "ศัพท์ทั้งหลายมี ขตฺติยา และ พฺราหฺมณี เป็นต้น ได้ถูกใช้เป็นปุงลิงค์ก่อน" ดังนั้น จึงสมควร กล่าวได้ว่า "แม้โลกิยมหาชนทั้งหลาย ก็ได้ใช้ศัพท์ปุงลิงค์ก่อนศัพท์อิตถีลิงค์" เช่นกัน.

เอวญฺหิ การณทฺวยํ สนฺธาย “กมฺมธารเย จ ปุพฺเพ ภาสิตปุมา ปุมาวา”ติ ปุพฺพสทฺเทน วิเสเสตฺวา อิทํ ลกฺขณมโวจุมฺห,

อาศัยเหตุ ๒ ประการดังที่ได้กล่าวมานี้แล ข้าพเจ้าจึงได้แสดงสูตรนี้ โดยเพิ่มคำว่า ปุพฺพ เข้ามาอีกว่า กมฺมธารเย จ ปุพฺเพ ภาสิตปุมา ปุมาวา.

อิมสฺมึ ปนฏฺฐาเน อิทมฺปิ อุปลกฺขณียํ “ทารโก ทาริกา”อิจฺเจเตสุ ทาริกาสทฺโท นิยติตฺถิวาจโก, น “ทาสี, ทาโส, โทวาริโก ปุริโส, โทวาริกา อิตฺถี”ติอาทีสุ ทาสีสทฺทาทโย วิย อนิยติตฺถิวาจโก ปุพฺเพ ภาสิต ปุมตฺตา ทาสีสทฺทาทีนํ, ปุพฺเพ อภาสิตตฺตา จ กุมาริกาสทฺทสฺสาติ.

เกี่ยวกับเรื่องนี้ พึงกำหนดข้อวินิจฉัยที่จะกล่าวต่อไปนี้ด้วย:-

ในบรรดาศัพท์เหล่านี้คือ **ทารโก**, **ทาริกา**, ทาริกา เป็นศัพท์อิตถีลิงค์แน่นอน, ไม่เหมือน ทาสี ศัพท์เป็นต้นเป็นอิตถีลิงค์ไม่แน่นอน เพราะศัพท์ว่า ทาสี เป็นต้นนั้น เคยใช้เป็นปุงลิงค์มาก่อน เช่น ทาสี, ทาโส, โทวาริโก ปุริโส, โทวาริกา อิตฺถี. ส่วน กุมาริกา ศัพท์ไม่เคยใช้เป็นปุงลิงค์มาก่อน.

อตฺร ทฺวินฺนํ สุตฺตานํ นานตฺตํ วทาม ปรมฺปราภตวินิจฺฉยนิจฺฉยญฺญหิ วิญฺญูหิ ลทฺธํ อุปเทสํ นิสฺสาย.

เกี่ยวกับเรื่องนี้ ข้าพเจ้า จะแสดงความต่างกันของสูตรทั้งสอง โดยอาศัย กฎเกณฑ์ ที่ได้มาจากวิญญูชนทั้งหลาย ผู้รู้ข้อวินิจฉัยที่พระโบราณาจารย์ได้วินิจฉัยไว้โดยสืบทอด ตามลำดับต่อๆ กันมาดังนี้

อารพฺภญฺญปทาเนว, พหุพฺพีหิมฺหิ ภาสิตํ.
อุตฺตเร อิตฺถิลิงฺคมฺหิ, ภาสิตตฺตํ ปุมาทิโน.
กมฺมธารยสญฺเญ จ, ปุพฺเพ ภาสิตตํ ปติ.
ปุมาโน อิตฺถิยา ปุพฺพ- ปเท กิจฺจํ กเร พุโธ.

สำหรับในพหุพพีหิสมาส บัณฑิตพึงตั้งบทหลังที่เป็น ศัพท์อิตถีลิงค์ให้มีรูปเหมือนปุงลิงค์ หรือนปุงสกลิงค์ โดยคล้อยตามอัญญปทัตถะ เท่านั้น, ส่วนในกัมม-ธารยสมาส พึงตั้งบทหน้าที่เป็นศัพท์อิตถีลิงค์ ให้มีรูป เหมือนปุงลิงค์โดยอาศัยความเป็นศัพท์ที่เคยมีการ ใช้เป็นปุงลิงค์มาก่อนที่จะใช้เป็นศัพท์อิตถีลิงค์.

๗๑๗. นสฺสตฺตํ ตปฺปุริสพหุพฺพีหีสุ.

ตปฺปุริสพหุพฺพีหีสุ ในตัปปุริสสมาสและพหุพพีหิสมาส ท. **อุตฺตรปเท** ในเพราะบทหลัง **อตฺตํ** อ. ความเป็น อ **นสฺส** แห่ง น นิบาต **โหติ** ย่อมมี.

นสฺส สทฺทสฺส ตปฺปุริสพหุพฺพีหีสุ อุตฺตรปเท อตฺตํ โหติ.

ในตัปปุริสสมาสและพหุพพีหิสมาส เมื่อมีสระอยู่ท้าย แปลง น เป็น อ.

ตัวอย่างเช่น

อพฺราหฺมโณ ผู้ไม่ใช่พราหมณ์ (เหมือนพราหมณ์)
อนุตฺตโร ผู้ไม่มีบุคคลยิ่ง[ประเสริฐ]กว่า

๗๑๘. สเร อนฺ.

ตปฺปุริสพหุพฺพีหีสุ ในตัปปุริสสมาสและพหุพพีหิสมาส ท. **สเร** ในเพราะสระ **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **อนฺ** อ. การแปลงเป็น อนฺ **นสฺส** แห่ง น นิบาต **สพฺพสฺส** ทั้งศัพท์ **โหติ** ย่อมมี.

นสฺส ปทสฺส สพฺพสฺเสว ตปฺปุริสพหุพฺพีหีสุ สเร ปเร อนฺ โหติ.
ในตัปปุริสสมาสและพหุพพีหิสมาส เมื่อมีสระอยู่ท้าย แปลง น เป็น อนฺ.

ตัวอย่างเช่น
น อสฺโส อนสฺโส ไม่ใช่ม้า ชื่อว่า อนสฺส (เหมือนม้า)
อนนฺตํ ญาณำ[70] ญาณมีที่สุดหามิได้

๗๑๙. กุสฺส กทฺ.

ตปฺปุริสพหุพฺพีหีสุ ในตัปปุริสสมาสและพหุพพีหิสมาส ท. **สเร** ในเพราะสระ **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **กทฺ** อ. การแปลงเป็น กทฺ **กุสฺส** แห่ง กุ นิบาต **โหติ** ย่อมมี.

กุอิจฺเจตสฺส ตปฺปุริสพหุพฺพีหีสุ ปเร สเร กทฺ โหติ.
ในตัปปุริสสมาสและพหุพพีหิสมาส เมื่อมีสระอยู่ท้าย แปลง กุ เป็น กทฺ.

ตัวอย่างเช่น
ชิคุจฺฉำ **อนฺนำ กทนฺนำ** ข้าวอันน่าเกลียด ชื่อว่า กทนฺน
ชิคุจฺฉำ **อสนำ กทสนำ** อาหารอันน่าเกลียด ชื่อว่า กทสน
กทสโน ผู้มีอาหารอันน่าเกลียด
กุจฺฉิตำ อนฺนำ ข้าวอันน่าเกลียด มีอยู่แก่บุคคลนั้น เพราะเหตุ
เอตสฺสาติ กทนฺโน นั้น บุคคลนั้น ชื่อว่า กทนฺน

สเรติ กึ ?
ถาม. บทว่า สเร มีประโยชน์อะไร ?
ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า เมื่อมีพยัญชนะอยู่ท้าย ไม่แปลง กุ เป็น กทฺ
ตัวอย่างเช่น

กุทารา ชนา เหล่าชนผู้มีภรรยาที่น่าเกลียด

๗๒๐. อปฺปตฺเถ กา.

กา อ. การแปลงเป็น กา **กุสฺส** แห่ง กุ นิบาต **วตฺตมานสฺส** อันเป็นไป **อปฺปกตฺเถ** ในอรรถว่า "น้อย" **โหติ** ย่อมมี.

กุอิจฺเจตสฺส กา โหติ อปฺปตฺเถ.
แปลง กุ นิบาต ในอรรถว่า "น้อย" เป็น กา.

ตัวอย่างเช่น

กาลวณฺ เกลืออันน้อยนิด
กาปุปฺผ ดอกไม้อันน้อยนิด

๗๒๑. กฺวจิ กุจฺฉิตตฺเถ จ.

กา อ. การแปลงเป็น กา **กุสฺส** แห่ง กุ นิบาต **วตฺตมานสฺส** อันเป็นไป **กุจฺฉิตตฺเถ** ในอรรถว่า "น่ารังเกียจ" **โหติ จ** ย่อมมีด้วย **กฺวจิ** บ้าง.

กุอิจฺเจตสฺส กุจฺฉิตตฺเถ กฺวจิ กา โหติ.
ในบางที่แปลง กุ นิบาต ในอรรถว่า "น่ารังเกียจ" เป็น กา บ้าง.

ตัวอย่างเช่น

กาปุริโส บุรุษที่น่ารังเกียจ
กุปุริโส วา รูปว่า กุปุริโส ก็มีบ้าง

๗๒๒. สมาสนฺตคตานมนฺโต อวณฺณิการุการตฺตํ.

สโร อ. สระ **อนฺโต** อันเป็นที่สุด **สมาสนฺตคตานํ** ของนาม-บท ท. อันมีในที่สุดของบทสมาส **อาปชฺชติ** ย่อมถึง **อวณฺณิการุการตฺตํ** ซึ่งความเป็นอวัณณะ, อิ อักษร และ อุ อักษร **กฺวจิ** บ้าง.

สมาสนฺตคตานํ นามานํ อนฺโต กฺวจิ อการอาการอิการอุการตฺตมาปชฺชติ.
ในที่บางแห่ง มีการเอาสระที่สุดของบทนามอันเป็นที่สุดของบทสมาสเป็น อ, อา อิ และ อุ อักษรได้บ้าง.

ตัวอย่างเช่น

[อ เป็น อ]

สพฺเพสํ สขา สพฺพสโข สหายแห่งมนุษย์ทั้งปวง ชื่อว่า สพฺพสข

[วา อีกอย่างหนึ่ง]

สพฺเพ มนุสฺสา สขิโน - เอตสฺสาติปิ สพฺพสโข มนุษย์ทั้งปวง เป็นสหายของบุคคลนั้น เพราะเหตุนั้น บุคคลนั้น ชื่อว่า สพฺพสข

เทวานํ ราชา เทวราโช[71] พระราชา แห่งเทวดาทั้งหลาย ชื่อว่า - เทวราช

เทวสโข = เทวานํ สขา สหายของเทวดา

ภาวิโต อตฺตา เยน โสยํ - ภาวิตตฺโต, ภาวิตจิตฺโตติ อตฺโถ ตน อันบุคคลใด อบรมแล้ว บุคคลนั้น ชื่อ-ว่า ภาวิตตฺต, หมายความว่า “ผู้ฝึกจิตมา-ดีแล้ว”

น อาคุ ปาปมสฺสาติ นาโค บาปของบุคคลนั้น ไม่มี เพราะเหตุนั้น บุคคลนั้น ชื่อว่า นาค

อาคุ ปาปํ น กโรตีติ อธิปฺปาโย. นาโคติ เจตฺถ อรหาติ วุจฺจติ.

อธิบายว่า ย่อมไม่กระทำบาป, ก็ศัพท์ว่า นาโค ในตัวอย่างนี้ หมายถึง “พระอรหันต์”.

จตฺตาริ สจฺจานิ - สมาหฏานิ จตุสจฺจํ สัจจะทั้งหลาย ๔ ถูกรวบรวมแล้ว เหตุนั้น ชื่อว่า จตุสจฺจ

ปญฺจาหํ ๕ วัน

ปญฺจควํ วัว ๕ ตัว

ฉตฺตุปาหนํ ร่มและรองเท้า

อุปสรทํ = สรทสฺส สมีเป - วตฺตตีติ อุปสรทํ วันใด ย่อมเป็นไป ในที่ใกล้แห่งสรทกาล เพราะเหตุนั้น วันนั้น ชื่อว่า อุปสรท

วิสาลานิ อกฺขีนิ ยสฺส - โสยํ วิสาลกฺโข ตาทั้งหลายของบุรุษใดกว้าง เพราะเหตุนั้น บุรุษนั้น ชื่อว่า วิสาลกฺข

วิรูปํ มุขํ ยสฺส โสยํ - วิมุโข ใบหน้าของบุรุษใดไม่งาม บุรุษนั้น ชื่อว่า วิมุข

[อ เป็น อา]

ปจฺจกฺขา ธมฺมา ยสฺส - โสยํ ปจฺจกฺขธมฺมา ธรรมทั้งหลายอันประจักษ์ของบุรุษใด มีอยู่ บุรุษนั้น ชื่อว่า ปจฺจกฺขธมฺม

[อ เป็น อิ]

สุรภิโน คนฺโธ สุรภิคนฺธิ กลิ่นแห่งของหอม ชื่อว่า สุรภิคนฺธิ

สุนฺทโร คนฺโธ สุคนฺธิ กลิ่นดี ชื่อว่า สุคนฺธิ

กุจฺฉิโต คนฺโธ ทุคฺคนฺธิ กลิ่นอันน่ารังเกียจ ชื่อว่า ทุคฺคนฺธิ

ปูติโน คนฺโธ ปูติคนฺธิ กลิ่นแห่งของเน่า ชื่อว่า ปูติคนฺธิ

[อิ เป็น อ]

รตฺติยา อฑฺฒํ อฑฺฒรตฺตํ กึ่งหนึ่งแห่งราตรี ชื่อว่า อฑฺฒรตฺต

รตฺติยา ปุพฺพํ ปุพฺพรตฺตํ เบื้องหน้าแห่งราตรี ชื่อว่า ปุพฺพรตฺต

รตฺติยา ปจฺฉา อปรรตฺตํ ภายหลังแห่งราตรี ชื่อว่า อปรรตฺต

ทีฆา รตฺติ ทีฆรตฺตํ ราตรีอันยาวนาน ชื่อว่า ทีฆรตฺต

[โอ เป็น อุ]

จิตฺรา คาโว ยสฺส กุลสฺส - ตํ กุลํ จิตฺรคุ วัวทั้งหลายของตระกูลใดมีลำตัวลาย ตระกูลนั้น ชื่อว่า จิตฺรคุ

ติฏฺฐนฺติ คาโว อสฺมึ - ฐาเน กาเล วา ติฏฺฐคุ วัวทั้งหลาย ยืนอยู่ ในที่นี้หรือในกาลนี้ เพราะเหตุนั้น ที่นี้หรือกาลนี้ ชื่อว่า ติฏฺฐคุ

เทฺว คาโว ทิคุ วัวสองตัว ชื่อว่า ทิคุ

๗๒๓. เตหิ กปจฺจโย.

อปจฺจโย จ อ. อ ปัจจัยด้วย **กปจฺจโย จ** อ. ก ปัจจัยด้วย **ปรา** เป็นเบื้องหลัง **เตหิ สมาสนฺตคเตหิ** จากนามบท ท. อันมีในที่สุดของบทสมาสเหล่านั้น **โหนฺติ** ย่อมเป็น.

เตหิ สมาสนฺตคเตหิ นาเมหิ อปจฺจโย กปจฺจโย จ ปรา โหนฺติ.

ลง อ และ ก ปัจจัยท้ายบทสมาสเหล่านั้น.

ตัวอย่างเช่น

ปญฺจ คาโว สมาหฏา - ปญฺจควํ วัว ๕ ตัวถูกรวมเป็นกลุ่มเดียวกัน เหตุนั้น ชื่อว่า ปญฺจคว

อนตีตสตฺถุกํ ปาวจนํ พระธรรมวินัยมีพระศาสดายังไม่ล่วงไป

พหุกตฺตุโก เทโส ประเทศที่มีอำมาตย์มาก

อภิกฺขุโก อาวาโส อาวาสที่ไม่มีภิกษุ

สเหตุโก ธรรมที่มีเหตุ

๗๒๔. ถิยมีการูการา นที.

อีการูการา อ. อี อักษร และ อู อักษร ท. **วตฺตมานา** อันเป็นไป **ถิยํ** ใน อิตถีลิงค์ **นที** ชื่อว่า นที **โหนฺติ** ย่อมมี.

อิตฺถิยํ วตฺตมานา อีการูการา นทีสญฺญา โหนฺติ.

นที เป็นชื่อแทนของ อี การันต์ และ อู การันต์อิตถีลิงค์.

ตัวอย่างเช่น

พหุทาสิโก ปุริโส บุรุษผู้มีทาสีมาก

พหุวธุกํ กุลํ ตระกูลที่มีหญิงสาวมาก

๗๒๕. นทีโต โก.

โก อ. ก ปัจจัย **โหติ** ย่อมลง **ปรํ** เบื้องหลัง **นทีโต** จาก อี และ อู อักษร สมาสนฺตคตา ท้ายคำสมาสเหล่านั้น.

นทีสญฺเญหิ ปเทหิ กปจฺจโย โหติ.

ลง ก ปัจจัย หลัง อี และ อู อักษร ท้ายคำสมาสเหล่านั้น.

ตัวอย่างเช่น

พหุนทิโก ชนปโท ชนบทที่มีแม่น้ำมาก

พหุชมฺพุกํ วนํ ป่าที่มีต้นหว้ามาก

๗๒๖. เยสุ ยสฺส โลโป, ตทภาเว ตพฺภาโว.

ปจฺจเยสุ ในเพราะปัจจัยเบื้องหลัง ท. **เยสุ** เหล่าใด **โลโป** อ. การลบ **สรสฺส** ซึ่งสระ **ยสฺส** ใด **โหติ** ย่อมมี, **ตทภาเว** ครั้นเมื่อ อา ปัจจัยเป็นต้นนั้นไม่มี **ตพฺภาโว** อ. ความเป็น ปรกติของสระที่ถูกลบไปนั้น **โหติ** ย่อมมี.

เยสุ อาปจฺจยาทีสุ ปจฺจเยสุ ปเรสุ ยสฺส สรสฺส โลโป โหติ, เตสํ ปจฺจยานมภาเวน ตสฺส สรสฺส ปุน ปาตุภาโว โหติ.

ในเพราะ อา ปัจจัยเป็นต้นเหล่าใดที่อยู่ท้าย ทำให้มีการลบสระหน้า เมื่อ อา ปัจจัยเป็นต้นเหล่านั้นไม่มี[ด้วยสูตร ๗๑๔]ก็ให้สระที่ถูกลบไปนั้นคืนสู่สภาพเดิม.

ตัวอย่างเช่น

ทีฆชงฺโฆ[๑] บุรุษผู้มีแข้งยาว

พฺราหฺมณทาริกา เด็กหญิงวรรณะพราหมณ์

๗๒๗. ปุนปุสกตฺตาติเทเส อกาโร เก อิการ.

ปุนปุสกตฺตาติเทเส ในที่มีการตั้งศัพท์อิตถีลิงค์มีรูปเหมือน ปุงลิงค์ และนปุงสกลิงค์ **เก** ในเพราะ ก ปัจจัย **อกาโร** อ. อ อักษร **ปปฺโปติ** ย่อมถึง **อิการ** ซึ่งความเป็น อิ อักษร.

ปุนปุสกภาวาติเทเส วิสเย อกาโร อิการ ปปฺโปติ กปจฺจเย ปเร.

ในที่มีการตั้งศัพท์อิตถีลิงค์มีรูปเหมือนปุงลิงค์และนปุงสกลิงค์ เมื่อมี ก ปัจจัยอยู่หลัง แปลง อ เป็น อิ ได้.

ตัวอย่างเช่น

พหุทาสิโก ปุริโส บุรุษผู้มีทาสีหลายคน

พหุทาสิกา กุล ตระกูลมีทาสีหลายคน

พหุนทิโก ชนปโท ชนบทที่มีแม่น้ำไหลผ่านหลายสาย

พหุนทิกา นคร เมืองหลวงที่มีแม่น้ำไหลผ่านหลายสาย

๗๒๘. อนาติเทเส อีการูการา รสฺส.

อนาติเทเส ในที่ไม่มีการตั้งศัพท์อิตถีลิงค์มีรูปเหมือนปุงลิงค์ และนปุงสกลิงค์ **เก** ในเพราะ ก ปัจจัย **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **อีการูการา** อ. อี อักษรและอูอักษร ท. **ปปฺโปนฺติ** ย่อมถึง **รสฺส** ซึ่งความเป็นรัสสะ.

อติเทสรหิเต วิสเย กปจฺจเย ปเร อีการูการา รสฺส ปปฺโปนฺติ สุขุจฺจารณตฺถ.

ในที่ไม่มีการตั้งศัพท์อิตถีลิงค์มีรูปเหมือนปุงลิงค์และนปุงสกลิงค์ เมื่อมี ก ปัจจัย อยู่หลัง อี และ อู จะเปลี่ยนเป็นเสียงสั้น เพื่อให้ออกเสียงได้ง่าย (สวดง่าย).

ตัวอย่างเช่น

พหุนทิกา ราชธานี เมืองหลวงที่มีแม่น้ำไหลผ่านหลายสาย

พหุทาสิกา อิตฺถี สตรีผู้มีหญิงรับใช้หลายคน

พหุชมฺพุกา ราชธานี เมืองหลวงที่มีต้นหว้ามาก

๗๒๙. อาการีการวิวชฺชิตฺถิ น ปุนปุสกาว.

อาการีการวิวชฺชิตฺถิ อ. ศัพท์อิตถีลิงค์ที่ไม่ใช่ อา การันต์ และ อี การันต์ **ปณฺฑิเตน** อันบัณฑิต **น ทฏฺฐพฺพา** ไม่พึงเห็น **ปุนปุสกาว** ว่าเป็นเพียงดังปุงลิงค์และนปุงสกลิงค์.

อาการนฺตอีการนฺตวชฺชิโต อิตฺถิวาจโก สทฺโท “ภาสิโต ปุมา ยสฺสํ อิตฺถิยนฺ"ติอาทินา อตฺเถน ภาสิตปุมาทิตฺเตปิ สติ ปุมาว นปุสโก อิว จ น ทฏฺฐพฺโพ.

คำที่เป็นอิตถีลิงค์ ยกเว้น อา และ อี การันต์ ถึงจะเป็นศัพท์ที่เคยมีการใช้เป็นปุงลิงค์ หรือนปุงสกลิงค์มาก่อนตามความหมายที่ว่า ภาสิโตปุมา ยสฺสํ อิตฺถิยํ แต่ก็ไม่พึงเห็นว่า มีรูปเหมือนปุงลิงค์และนปุงสกลิงค์[ไม่ต้องตั้งเป็นปุงลิงค์หรือนปุงสกลิงค์]

ตัวอย่างเช่น

พหู ชมฺพู ยสฺมึ ชนปเท โสยํ -	ต้นหว้าทั้งหลายมาก มีอยู่ ในประเทศใด
พหุชมฺพุโก	ประเทศนั้น ชื่อว่า พหุชมฺพุก
พหุชมฺพุกํ นครํ	เมืองหลวงมีต้นหว้ามาก
พหุวธุกํ กุลํ	ตระกูลที่มีหญิงสาวมาก
พหุจมฺโก ราชา	พระราชาผู้มีเสนามาก

๗๓๐. อพฺยยีภาเว น ปุมาวิตฺถี.[๑]

อพฺยยีภาเว ในอัพยยีภาวสมาส **อิตฺถี** อ. ศัพท์อิตถีลิงค์ **ปณฺฑิเตน** อันบัณฑิต **น ทฏฺฐพฺพา** ไม่พึงเห็น **ปุมาว** ว่าเป็น เพียงดังปุงลิงค์.

อพฺยยีภาเว สมาเส อิตฺถี ภาสิตปุมตฺเตปิ ปุมา อิว น ทฏฺฐพฺพา, ตสฺส อพฺยย-ลกฺขณตฺตา อนภิเธยฺยลิงฺควจนตฺตา จ.

ศัพท์อิตถีลิงค์ในอัพยยีภาวสมาส แม้จะเป็นศัพท์ที่เคยมีการใช้เป็นปุงลิงค์มาก่อน แต่ไม่ตั้งให้มีรูปเหมือนปุงลิงค์ ด้วยเหตุ ๒ ประการคือ

๑. เพราะมีลักษณะเป็นอัพยยะ

๒. เพราะไม่คล้อยตามลิงค์และวจนะของอภิเธยยศัพท์ (มีลิงค์และวจนะไม่คล้อย ตามลิงค์และวจนะของอัญญบท)

ตัวอย่างเช่น

โลหิตา คงฺคา ยสฺมึ เทเส โลหิตคงฺคา[๑]

แม่น้ำสีแดง ย่อมมี ในถิ่นใด ถิ่นนั้น ชื่อว่าโลหิตคงฺคา (ถิ่นมีแม่น้ำสีแดง)

๗๓๑. ชายาย กฺวจิ ตุทฺทานิ ปติมฺหิ.

ปติมฺหิ ในเพราะ ปติ ศัพท์ **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **ตุทำชานิ** อ. การแปลงเป็น ตุทำ และ ชานิ ท. **ชายาย** แห่ง ชายา ศัพท์ **โหนฺติ** ย่อมมี **กฺวจิ** ในบางที่.

ชายาสทฺทสฺส กฺวจิ ตุทำชานิอิจฺเจเต อาเทสา โหนฺติ ปติสทฺเท ปเร.
ในเพราะ ปติ ศัพท์อยู่หลัง แปลง ชาย ศัพท์ เป็น ตุทำ และ ชานิ บ้าง.

ตัวอย่างเช่น

ชายา จ ปติ จ ตุทำปติ	ภรรยาด้วย สามีด้วย ชื่อว่า ตุทำปติ
ชานิปติ[72]	ภรรยาและสามี
ชายำปติกา	ภรรยาและสามี

๗๓๒. อา ธนฺวาทิโต.

อา อ. อา ปัจจัย **โหติ** ย่อมลง **ปรำ** เบื้องหลัง **ธนฺวาทิโต** จากศัพท์มี ธนุ ศัพท์เป็นต้นอันมีในที่สุดของบทสมาส **กฺวจิ** ในบางที่.

สมาสนฺตคเตหิ ธนุสทฺทาทีหิ กฺวจิ อาปจฺจโย โหติ.
ลง อา ปัจจัย หลัง ธนุ ศัพท์เป็นต้นท้ายบทสมาสในบางที่.

ตัวอย่างเช่น

กณฺฑิโว ธนุ อสฺสาติ กณฺฑิว-ธนฺวา[๑]	ธนูอันมีลูกศรของนายขมังธนูนั้น มีอยู่เพราะเหตุนั้น นายขมังธนูนั้น ชื่อว่า - กณฺฑิวธนฺวา
ปจฺจกฺขธมฺมา	ผู้มีธรรมอันประจักษ์
วิวฏฺฏจฺฉทา	ผู้มีหลังคา[คือกิเลส]อันเปิดแล้ว

กฺวจีติ กึ ?
ถาม. บทว่า กฺวจิ มีประโยชน์อะไร ?
ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า ห้ามลง อา ปัจจัยบ้าง

ตัวอย่างเช่น

กณฺฑิวธนุ	นายขมังธนูผู้มีธนูอันมีลูกศร
ปจฺจกฺขธมฺโม	ผู้มีธรรมอันประจักษ์
วิวฏฺฏจฺฉโท	ผู้มีหลังคา[คือกิเลส]อันเปิดแล้ว

๗๓๓. อการนฺตาพฺยยีภาวา วิภตฺตีนมำ.

อำ อ. การแปลงเป็น อำ **วิภตฺตีนำ** แห่งวิภัตติ ท. **ปราสำ** อันเป็น เบื้องหลัง **อพฺยยีภาวา** จากอัพยยีภาวสมาส **อการนฺตา** อันมี อ เป็นที่สุด **โหติ** ย่อม มี **กฺวจิ** ในบางที่.

ตสฺมา อการนฺตา อพฺยยีภาวา ปราสำ วิภตฺตีนำ กฺวจิ อำ โหติ.

ในบางที่ท้ายอัพยยีภาวสมาสที่เป็น อ การันต์ แปลงวิภัตติทั้งหลาย เป็น อำ บ้าง.

ตัวอย่างเช่น

ยถาวุฑฺฒำ	คนแก่ทุกๆ คน,ตามลำดับความแก่
อุปกุมฺภำ	ที่ใกล้แห่งหม้อ (ใกล้หม้อ)

กฺวจีติ กึ ?

ถาม. บทว่า กฺวจิ มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า ไม่มีการแปลงเป็น อำ บ้าง

ตัวอย่างเช่น

โกยำ มชฺเฌสมุทฺทสฺมึ	บุคคลในท่ามกลางมหาสมุทรนี้ เป็นใคร

๗๓๔. สโร นิจฺจำ นปุสเก รสฺโส.

สโร อ. สระ (อันเป็นที่สุด) **อพฺยยีภาวสมาสสฺส** ของอัพยยี-ภาวสมาส **วตฺตมานสฺส** อันเป็นไปอยู่ **นปุสเก** ในนปุงสก-ลิงค์ **รสฺโส** เป็นรัสสะ **โหติ** ย่อมเป็น **นิจฺจำ** แน่นอน.

นปุสกลิงฺเค วตฺตมานสฺส อพฺยยีภาวสมาสสฺส สโร รสฺโส โหติ นิจฺจำ.

สระของอัพยยีภาวสมาสซึ่งเป็นนปุงสกลิงค์ เป็นรัสสะแน่นอน.

ตัวอย่างเช่น

อธิตฺถิ[73] = อิตฺถีสุ อธิกิจฺจ - ปวตฺตตีติ อธิตฺถิ[๑]	คำพูด อาศัยแล้วในหญิงทั้งหลาย เป็นไป เพราะเหตุนั้น ชื่อว่า อธิตฺถิ
อธิกุมาริ = กุมารีสุ อธิกิจฺจ - ปวตฺตตีติ อธิกุมาริ	คำพูด อาศัยแล้วในเด็กหญิงทั้งหลาย เป็นไป เพราะเหตุนั้น ชื่อว่า อธิกุมาริ

๗๓๕. โลปณฺณสฺมา.

โลโป อ. การลบ **วิภตฺตีนํ** ซึ่งวิภัตติ ท. **ปราสํ** อันเป็นเบื้อง-หลัง **อพฺยยีภาวสมาสา** จากอัพยยีภาวสมาส **อญฺญสฺมา** อันอื่น **อนการนฺตา** จากอการันต์ **โหติ** ย่อมมี.[๒]

อญฺญสฺมา อพฺยยีภาวสมาสา อนการนฺตา ปราสํ วิภตฺตีนํ โลโป โหติ.
ลบวิภัตติท้ายคำอัพยยีภาวสมาสอื่นที่นอกจาก อ การันต์.

ตัวอย่างเช่น

อธิตฺถิ = อิตฺถีสุ อธิกิจฺจ - ปวตฺตตีติ อธิตฺถิ — คำพูด อาศัยแล้วในหญิงทั้งหลาย เป็นไป เพราะเหตุนั้น ชื่อว่า อธิตฺถิ

อธิกุมาริ = กุมารีสุ อธิกิจฺจ - ปวตฺตตีติ อธิกุมาริ — คำพูด อาศัยแล้วในเด็กหญิงทั้งหลาย เป็นไป เพราะเหตุนั้น ชื่อว่า อธิกุมาริ

อุปวธุ = วธุยา สมีปํ อุปวธุ — ใกล้แห่งหญิงสาว ชื่อว่า อุปวธุ

อิทานิ ตถาคตสาสเน โสตูนํ ปรมโกสลฺลชนนตฺถํ–
บัดนี้ เพื่อให้นักศึกษา เกิดความเชี่ยวชาญ ชำนาญในคำสอนของพระตถาคต [พระพุทธพจน์] ยิ่งๆ ขึ้นไป

สญฺญา สุตฺตสฺส วุตฺตสฺส, ติณฺณเมเตสเมว จ.
วิปุลตฺถํ ปโยคานํ, วกฺขามิ สทฺทสตฺถโต.

ข้าพเจ้าจะนำเอาหลักการใช้จากคัมภีร์ไวยากรณ์สันสกฤต มาแสดงเพิ่มเติม เพื่อให้ชื่อของอัพยยีภาวสมาส สูตรตั้งชื่อ และวุตติของสูตรทั้ง ๓ ประการมีความสมบูรณ์ยิ่งขึ้น

สทฺทสตฺเถ หิ วิภตฺยตฺเถ สมีปตฺเถ สมิทฺธตฺเถ วิทฺธิยํ สพฺพทา อตฺตาภาเว, วิชฺชมานสฺส อจฺจเย, อุภยาการวินิมุตฺตสฺส ปจฺจยเวกลฺลโต สมฺปติ อนุปลทฺธิยํ, สทฺทปาตุภาเว, ปจฺฉาตฺเถ ยถาตฺเถ อนุปุพฺพตฺเถ อปุพฺพาจริมตฺเถ สทิสตฺเถ สมฺปนฺนตฺเถ สากลฺเย อนฺตวจเน, สทิสตฺถ-วชฺชิเตสุ อญฺเญสุ อตฺเถสุ ยถาสทฺทสฺส, อวธารณตฺเถ ยาวสทฺทสฺส, มตฺตตฺเถ วตฺตมาเนน ปตินา สห นามสฺส ตติเยกวจนนฺตานํ อกฺขสลากสทฺทานํ เอกทฺวิติจตูสุ สงฺขฺยานญฺจ อิทำ วุตฺตำ, น ตถา ยถาปุพฺเพติ อตฺเถ วตฺตมาเนน ปรินา สห อกฺขาทิกีพายำ อปปริพหิอุทิจฺจาทิสทฺทานำ ปญฺจมิยนฺเตน สห อาอิจฺเจตสฺส มริยาทาภิวิธิมฺหิ, ลกฺขณวาจเกน สห อภิปติอิจฺเจเตสมาภิ-มุขฺเย, อนุสทฺทสฺส สมีปตฺเถ, ตสฺเสวายามตฺเถ, ติฏฺฐคฺควาทีนำ อญฺญปทตฺเถฐาเน กาเล วา, ฉฏฺฐิยนฺเตน สห ปาเรมชฺเฌสทฺทานำ, วำสวาจเกน สงฺขฺยาสทฺทานำ, เตสำ วา นทีวาจเกหิ สทฺธิ, อญฺญปทตฺเถ สญฺญายำ นทีวาจกานำ วิสุำ วิสุำ อพฺยยีภาวสมาโส วุตฺโต.

ก็ในคัมภีร์ไวยากรณ์สันสกฤต ท่านได้แสดงอรรถของอัพยยีภาวสมาสแต่ละอย่างไว้ ดังนี้คือ:-

วิภตฺยตฺเถ ในความหมายจำแนก

สมีปตฺเถ ในความหมายใกล้

สมิทฺธตฺเถ ในความหมายสมบูรณ์

วิทฺธิยํ ในความหมายไม่สมบูรณ์

สพฺพทา อตฺตาภาเว ในความไม่มีอยู่ในกาลทุกเมื่อ

วิชฺชมานสฺส อจฺจเย ในกาลหมดไปของสิ่งที่มีอยู่

อุภยาการวินิมุตฺตสฺส ปจฺจยเวกลฺลโต สมฺปติ อนุปลทฺธิยํ

ในการไม่ได้สิ่งที่พ้นจากลักษณะทั้งสอง (คือสิ่งที่กำลังเป็นไปและสิ่งที่ล่วงพ้นไปแล้ว) เพราะความบกพร่องแห่งเหตุปัจจัยในปัจจุบัน

สทฺทปาตุภาเว ในความปรากฏแห่งเสียง

ปจฺฉาตฺเถ ในความหมายว่าภายหลัง

ยถาตฺเถ ในความหมายของ ยถา ศัพท์

อนุปุพฺพตฺเถ ในความหมายลำดับ

อปุพฺพาจริมตฺเถ ในความหมายไม่ก่อนไม่หลัง (พร้อมกัน)

สทิสตฺเถ ในความหมายเหมือนกัน

สมฺปนฺนตฺเถ ในความหมายถึงพร้อม

สากลฺเย ในความหมายทั้งหมด

อนฺตวจเน ในความหมายกล่าวถึงที่สุด

สทิสตฺถวชฺชิเตสฺวญฺญตฺเถสุ ยถาสทฺทสฺส

ในความหมายของ ยถา ศัพท์ที่นอกจากความหมายว่าอุปมา

อวธารณตฺเถ ยาวสทฺทสฺส

ในความหมายของ ยาว ศัพท์ที่มีอรรถอวธารณะ [ตราบเท่าที่, ตลอด]

มตฺตตฺเถ วตฺตมาเนน ปตินา สห นามสฺส

ในอรรถของคำนามบางศัพท์ที่ย่อเข้ากับ ปติ อุปสรรคที่ใช้ในอรรถว่าน้อย

ตติเยกวจนนฺตานํ อกฺขสลากสทฺทานํ “อิทำ วุตฺตำ, น ตถา ยถา ปุพฺเพ”ติ อตฺเถ วตฺตมาเนน ปริ นา สห อกฺขาทิกีฬายำ

ในการเล่นสะกาเป็นต้นที่ย่อ อกฺข, สลาก ศัพท์ทั้งหลายที่ลงท้ายด้วยตติยาวิภัตติ เอกวจนะ เข้ากับ ปริ อุปสรรค ซึ่งเป็นไปในอรรถว่า “อิทำ วุตฺตำ, น ตถา ยถา ปุพฺเพ”

ตติยนฺตานำ เอกทฺวิติจตุสงฺขฺยานำ “อิทำ วุตฺตำ, น ตถา ยถา ปุพฺเพ”ติ อตฺเถ วตฺตมาเนน ปรินา สห อกฺขาทิกีฬายำ

ในการเล่นสกาเป็นต้นที่ย่อศัพท์สังขยาคือ เอก,ทฺวิ,ติ,จตุ ที่ลงท้ายด้วยตติยาวิภัติ เข้ากับ ปริ ซึ่งเป็นไปในอรรถว่า “อิทำ วุตฺตำ, น ตถา ยถา ปุพฺเพ”

ปญฺจมิยนฺเตน สห อปปริพหิอุทิจฺจาทีนำ

ในการย่อบทนามซึ่งลง ท้ายด้วยปัญจมีวิภัตติเข้ากับ อป ปริ พหิ อุทิจฺจ เป็นต้น

อาอิจฺเจตสฺส มริยาทาภิวิธมฺหิ

ในอรรถของ อา อุปสรรคที่มีความหมายว่ามริยาท และ อภิวิธิ

ลกฺขณวาจเกน สห อภิปติอิจฺเจเตสมาภิมุเขฺย

ในการย่อบทนามที่ระบุถึงอรรถลักขณะเข้ากับ อภิ ปติ ในอรรถอภิมุขะ

อนุสทฺทสฺส สมีปตฺเถ

ในความหมายของ อนุ อุปสรรคที่แปลว่า “ใกล้”

ตสฺเสวายามตฺเถ

ในความหมายของ อนุ อุปสรรคที่แปลว่า “แนวยาว”

ติฏฺฐคฺวาทีนำ อญฺญปทตฺเถฐาเน กาเล วา

ในอรรถสถานที่หรือกาลเวลาซึ่งเป็นอัญญปทัตถะของ ติฏฺฐคุ ศัพท์เป็นต้น

ฉฏฺฐิยนฺเตน สห ปาเรมชฺเฌสทฺทานำ

ในการย่อบทนามที่ลงท้ายด้วยฉัฏฐีวิภัตติเข้ากับ ปาเร ศัพท์ และ มชฺเฌ ศัพท์

วำสวาจเกน สงฺขฺยาสทฺทานำ

ในการย่อบทนามที่แสดงความหมายว่าวงศ์ตระกูลเข้ากับ สงฺขยา ศัพท์

เตสญฺจ นทีวาจเกหิ สทฺธึ

ในการย่อบทนามที่แสดงความหมายว่า นที เข้ากับ สงฺขยา ศัพท์เหล่านั้น

อญฺญปทตฺเถ สญฺญายำ นทีวาจกานำ

ในการย่อเป็นพหุพพีหิสมาสระหว่างบทนามที่แสดงความหมายว่า “แม่น้ำ” กับศัพท์ที่แสดงชื่อเฉพาะของแม่น้ำนั้น

ตตฺถ จ ก็ บรรดาอัพยยีภาวสมาส ๓๑ ประการเหล่านั้น:-

วิภตฺยตฺเถ–

อัพยยีภาวสมาส ในความหมายจำแนก (นิทธารณะ)

ตัวอย่างเช่น

อิตฺถีสุ อธิ อธิตฺถิ ในบรรดาหญิงทั้งหลาย

สมีปตฺเถ–

ในความหมายใกล้

ตัวอย่างเช่น

กุมฺภสฺส สมีปํ อุปกุมฺภํ ใกล้แห่งหม้อ ชื่อว่า อุปกุมฺภ (ใกล้กับหม้อ)

สมิทฺธตฺเถ–

ในความหมายสมบูรณ์

ตัวอย่างเช่น

มคธานํ สมิทฺธิ สุมคธ์ ความสมบูรณ์แห่งแคว้นมคธ ชื่อว่า สุมคธ

วิทฺธิยํ–

ในความหมายไม่สมบูรณ์

ตัวอย่างเช่น

อิทฺธิยา วิยุตฺโต วิทฺธิยํ ความปราศจากความสมบูรณ์ ชื่อว่า วิทฺธิย

สทฺธิกานํ ทุสฺสทฺธิยํ ความปราศจากศรัทธาของผู้มีศรัทธา

ทุพฺโภชนํ ความไม่บริบูรณ์แห่งโภชนะ

สพฺพทา อตฺตาภาเว–

ในความไม่มีอยู่ในกาลทุกเมื่อ

ตัวอย่างเช่น

อภาโว มกฺขิกานํ นิมฺมกฺขิกํ ความไม่มีแห่งแมลงวันทั้งหลาย ชื่อว่า นิมฺมกฺขิก

นิทฺทรถํ หมดความกระวนกระวาย

วิชฺชมานสฺส อจฺจเย–

ในกาลหมดไปของสิ่งที่มีอยู่

ตัวอย่างเช่น

อตีโต หิโม นิหิมํ หิมะหมดแล้ว ชื่อว่า นิหิม (หมดฤดูหิมะ)

อุภยาการวินิมุตฺตสฺส ปจฺจยเวกลฺลโต สมฺปติ อนุปลทฺธิยํ–

ในการไม่ได้สิ่งที่พ้นจากลักษณะทั้งสอง (คือสิ่งที่กำลังเป็นไป และสิ่งที่ล่วงพ้น ไปแล้ว) เพราะความบกพร่องแห่งเหตุปัจจัยในปัจจุบัน

ตัวอย่างเช่น

สมฺปติ โกสุมฺภมจฺฉาทนํ - ผ้าที่ย้อมด้วยดอกคำ ไม่มี ในบัดนี้ ชื่อว่า

นตฺถิ อภิโกสุมฺภํ อภิโกสุมฺภ

สทฺทปาตุภาเว–

ในความปรากฏแห่งเสียง

ตัวอย่างเช่น

สทฺโท ปาตุภูโต กจฺจายนสฺส ยสฺสํ กถายํ สา กถา อิติกจฺจายนํ, อิติสทฺโท เจตฺถ วุตฺตปฺปการตฺถํ โชเตติ

เสียงของพระกัจจายนะ ปรากฏแล้วในคำพูดใด คำพูดนั้น ชื่อว่า อิติกจฺจายนํ (คำพูดที่ได้อ้างว่าพระกัจจายนะได้กล่าวไว้อย่างนี้), ก็ อิติ ศัพท์ในที่นี้ ส่องอรรถถึงสิ่ง-ที่ได้กล่าวไปแล้ว[๑]

ปจฺฉาตฺเถ–

ในความหมายว่าภายหลัง

ตัวอย่างเช่น

รถานํ อนุ ปจฺฉา อนุรถํ ภายหลังแห่งรถ ชื่อว่า อนุรถ

ยถาตฺเถ–

ในความหมายของ ยถา ศัพท์ (ความเหมาะสม)

ตัวอย่างเช่น

ยถารูปํ = รูปสฺส โยคฺคํ ยถารูปํ ความเหมาะสมแห่งรูป ชื่อว่า ยถารูป

อนุรูปํ = รูปสฺส โยคฺคํ อนุรูปํ ความเหมาะสมแห่งรูป ชื่อว่า อนุรูป

อนุปุพฺเพ–

ในความหมายลำดับ

ตัวอย่างเช่น

เชฏฺฐานํ อนุปุพฺโพ อนุเชฏฺฐุ ลำดับแห่งบุคคลผู้เจริญ ชื่อว่า อนุเชฏฺฐ

อปุพฺพาจริเม–

ในความหมายไม่ก่อนไม่หลัง (พร้อมกัน)

ตัวอย่างเช่น

เอกกฺขเณ สห จกฺเกน ธารยํ - สจกฺกํ ทรงไว้พร้อมทั้งจักร ในขณะเดียวกัน ชื่อว่า สจกฺก (พร้อมทั้งจักร)

สทิสตฺเถ–

ในความหมายเหมือนกัน

ตัวอย่างเช่น

สทิโส รูเปน สรูปํ เหมือนกันโดยรูป ชื่อว่า สรูป

สมฺปนฺนตฺเถ–

ในความหมายถึงพร้อม

ตัวอย่างเช่น

สมฺปนฺนํ เขตฺตํ สเขตฺตํ, นาที่อุดมสมบูรณ์ ชื่อว่า สเขตฺต

เอตฺถ หิ สหสทฺโท สมฺปนฺนตฺโถ ก็ สห ศัพท์ในตัวอย่างนี้มีอรรถสมบูรณ์

สากลฺเย–

ในความหมายทั้งหมด

ตัวอย่างเช่น

สมกฺขิกํ กินทั้งข้าวทั้งแมลงวัน

กลาสทฺโท เจตฺถ อวยววาจโก, สห กลาหีติ สกลํ, สาวยวนฺติ อตฺโถ, ตสฺส ภาโว สากลฺยํ, ตสฺมึ สากลฺเย. มกฺขิกาหิ สากลฺยํ อนฺนํ สมกฺขิกํ, กสิณตฺโถ วา สากลฺยสทฺโท. ตทา กสิณํ มกฺขิกามิสฺสกมนฺนํ “สมกฺขิกนฺ”ติ วุจฺจติ.

ก็ในตัวอย่างนี้ กลา ศัพท์ ระบุถึงส่วน, สิ่งใด เป็นไปกับด้วยส่วนต่างๆ เพราะเหตุนั้น สิ่งนั้น ชื่อว่า สกล หมายความว่า สิ่งที่ประกอบด้วยส่วนต่างๆ, ความเป็นแห่งสิ่งที่ประกอบ ด้วยส่วนนั้น ชื่อว่า สากลฺย, ให้ย่อนามศัพท์ เป็นอัพยยีภาวสมาสเข้ากับ สห นิบาตที่มีอรรถ ว่า "สากลฺย" (รวมกัน) นั้น

ตัวอย่างเช่น

มกฺขิกาหิ สากลฺยํ อนฺนํ สมกฺขิกํ ข้าวมีแมลงวัน ชื่อว่า สมกฺขิก

อีกนัยหนึ่ง สากลฺย ศัพท์ ใช้ในอรรถว่า กสิณ (ทั้งหมด) ก็ได้ ดังนั้น บทว่า สมกฺขิกํ ตามความหมายหลัง จึงหมายถึง "การกินข้าวที่มีแมลงวันปนอยู่หมดจาน" ก็ได้ [หมายความ ว่า กินเกลี้ยงไม่เหลือแม้แต่เม็ดเดียว]

อนฺตวจเน–

ในความหมายกล่าวถึงที่สุด

ตัวอย่างเช่น

โสณาทิมธีเต สาธยายปกรณ์พร้อมทั้งอุณาทิปกรณ์

อุณาทฺยนฺตมธีเตติ อตฺโถ คือสาธยายปกรณ์มีอุณาทิปกรณ์เป็นที่สุด

สทิสตฺถวชฺชิเตสฺวญฺญตฺเถสุ ยถาสทฺทสฺส–

ในความหมายของ ยถา ศัพท์ ยกเว้นความหมายว่าอุปมา

ตัวอย่างเช่น

เย เย วุฑฺฒา ยถาวุฑฺฒ์ ผู้เจริญทั้งหลายเหล่าใดๆ ชื่อว่า ยถาวุฑฺฒ

วิจฺฉาวจโน หิ เอตฺถ ยถาสทฺโท.

ยถา ศัพท์ในตัวอย่างนี้มีอรรถวิจฉา

ยาวสทฺทสฺสาวธารเณ–

ในความหมายกำหนดของ ยาว ศัพท์[ตราบเท่าที่, ชั่ว]

ตัวอย่างเช่น

ชีวสฺส ยตฺตโก ปริจฺเฉโท ยาวชีวํ กำหนดเพียงไรแห่งชีวิต ชื่อว่า ยาวชีว

มตฺตตฺเถ วตฺตมาเนน ปตินา สห นามสฺส อตฺเถ–

ในอรรถของนามศัพท์ ที่ย่อเข้ากับ ปติ อุปสรรคซึ่งเป็นไปในอรรถว่าน้อย

ตัวอย่างเช่น

กิญฺจิมตฺตํ สากํ สากปติ ผักมีประมาณเล็กน้อย

สูปปติ แกงมีประมาณเล็กน้อย

ตติเยกวจนนฺตานํ อกฺขสลากสทฺทานํ เอกทฺวิติจตุสงฺขฺยาสทฺทานญฺจ อิทํ วุตฺตํ, น ตถา ยถา ปุพฺเพ ติ อตฺเถ วตฺตมาเนน ปรินา สห อกฺขาทิกีฬายํ–

ในการเล่นสะกาเป็นต้น ที่ย่อ อกฺข, สลาก ศัพท์ทั้งหลายที่ลงท้ายด้วยตติยา วิภัตติเอกวจนะ และเอกสังขยา ทวิสังขยา ติสังขยา จตุสังขยา เข้ากับ ปริ อุปสรรค ในอรรถว่า “อิทำ วุตฺตำ, น ตถา ยถา ปุพฺเพ”

ตัวอย่างเช่น

อกฺเขเนทำ วุตฺตำ น ตถา ยถา ปุพฺเพ อกฺขปริ. สลากาเยทำ วุตฺตำ, น ตถา ยถา ปุพฺเพ สลากาปริ. เอเกน ทฺวีหิ ตีหิ จตูหิ น ตถา วุตฺตำ ยถา ปุพฺเพ เอกปริทฺวิปริติปริจตุปริอิจฺจาทิ.

อิทำ วจนำ คำเดิมพันนี้ว่า “ (**ชีโน**)[๑] ผู้แพ้ **อกฺเขน** ด้วยสะกา (**อวากเร**) พึงวางเดิม พัน **สตำ** ด้วยเงิน ๑๐๐ **ชิตำ** แก่ผู้ชนะ” **วุตฺตำ** อันบุคคลกล่าวแล้ว **ปุพฺเพ** ในกาลก่อน [ก่อนที่จะเล่นสะกา] **ยถา** โดยประการใด, **น อวากริ** ไม่ได้เดิมพันแล้ว **ตถา** โดยประการ นั้น ชื่อว่า อกฺขปริ (ผู้ไม่จ่ายเดิมพันตามที่สัญญาไว้ก่อนเล่นสะกาแก่ผู้ชนะ)

อิทำ อธิกรณำ วิวาทาธิกรณ์นี้ **สมิตพฺพำ** อันบุคคลให้ระงับ **สลากาย** ด้วยการจับ สลาก **วุตฺตำ** อันบุคคลกล่าวไว้แล้ว **ปุพฺเพ** ในกาลก่อน[ก่อนที่จะมีการจับสลาก] **ยถา** โดยประการใด, **น สเมติ** ย่อมไม่ให้ระงับอธิกรณ์ **ตถา** โดยประการนั้น ชื่อว่า **สลากาปริ** (ผู้ไม่ระงับวิวาทาธิกรณ์ตามที่สัญญาไว้ก่อนจะจับสลาก)

สิ่งที่ไม่ได้กล่าวจำแนกไว้ว่าเป็นหนึ่ง สอง สาม สี่ มาก่อนโดยประการใด (น โหติ) ก็ไม่เป็นหนึ่ง สอง สาม สี่โดยประการนั้น ชื่อว่า เอกปริทฺวิปริติปริจตุปริ (สิ่งที่ไม่เคย ได้รับการจำแนกเป็นหนึ่ง สอง สาม สี่มาก่อน)

ปญฺจมิยนฺเตน สห อปปริพหิอุทิจฺจอิจฺจาทีนำ–

ในการย่อบทนามซึ่งลงท้ายด้วยปัญจมีวิภัตติเข้ากับ อป ปริ พหิ อุทิจฺจ เป็นต้น

ตัวอย่างเช่น

อป ปาฏลิปุตฺตา วุฏฺโฐ เทโว - อปปาฏลิปุตฺตำ	ฝนตก ภายนอกเมืองปาฏลีบุตร ชื่อว่า อปปาฏลิปุตฺต
ปริปาฏลิปุตฺตำ	ฝนตกนอกเมืองปาฏลีบุตร
พหิปาฏลิปุตฺตำ	ฝนตกนอกเมืองปาฏลีบุตร
อุทิจฺจปาฏลิปุตฺตำ	ฝนตกด้านทิศเหนือเมืองปาฏลีบุตร

อาอิจฺเจตสฺส มริยาทาภิวิธิมฺหิ–

ในอรรถของ อา อุปสรรคที่มีความหมายมริยาท และ อภิวิธิ

ตัวอย่างเช่น

อา ปาฏลิปุตฺตา วุฏฺโฐ เทโว - อาปาฏลิปุตฺตำ	ฝนตกถึงเมืองปาฏลีบุตร ชื่อว่า อาปาฏลิปุตฺต
อา กุมารา ยโส กจฺจายนสฺส - อากุมารำ	ชื่อเสียงของพระกัจจายนะ แผ่ไปถึง - สามเณร ชื่อว่า อากุมาร®

ลกฺขณวาจเกน สห อภิปติอิจฺเจตสมาภิมุเขฺย–

ในการย่อบทนามที่ระบุถึง อรรถลักขณะเข้ากับ อภิ ปติ ในอรรถอภิมุขะ

ตัวอย่างเช่น

อคฺคึ อภิมุขา สลภา ปตนฺติ - อพฺภคฺคิ	แมลงทั้งหลาย บ่ายหน้าสู่กองไฟ ย่อมตกไป ชื่อว่า อพฺภคฺคิ
ปจฺจคฺคิ	บ่ายหน้าสู่กองไฟ

อนุสทฺทสฺส สมีปตฺเถ–

ในความหมายของ อนุ อุปสรรคที่แปลว่า “ใกล้”

ตัวอย่างเช่น

วนสฺส สมีปํ อนุวนํ ใกล้แห่งป่า ชื่อว่า อนุวน

ตสฺเสวายามตฺเถ–

ในอรรถของ อนุ อุปสรรคที่แปลว่า “แนวยาว”

ตัวอย่างเช่น

อนุคตา คงฺคํ อนุคงฺคํ, - พาราณสี เมืองพาราณสี ตั้งอยู่เป็นแนวยาวริม-ฝั่งแม่น้ำคงคา ชื่อว่า อนุคงฺค

ติฏฺฐคฺวาทีนํ อญฺญปทตฺเถฏฺฐาเน กาเล วา–

ในอรรถสถานที่ หรือกาลเวลา ซึ่งเป็นอัญญปทัตถะของ ติฏฺฐคุ ศัพท์เป็นต้น

ตัวอย่างเช่น

ติฏฺฐนฺติ คาโว อสฺมึฐฺฐาเน - กาเล วา ติฏฺฐคุ วัวทั้งหลาย ยืนอยู่ ในที่นี้ หรือในกาลนี้ ชื่อว่า ติฏฺฐคุ

วหนฺติ คาโว อสฺมึฐฺฐาเน - กาเล วา วหคุ วัวทั้งหลาย ย่อมนำไป ในสถานที่นี้ หรือ-ในกาลนี้ ชื่อว่า วหคุ

ขเล ยวํ อสฺมึ กาเล ขเลยวํ ข้าวบาร์เลย์ อยู่ในลาน ในเวลานั้น ชื่อว่า ขเลยว

ฉฏฺฐิยนฺเตน สห ปาเรมชฺเฌสทฺทานํ -

ในการย่อบทนามที่ลงท้ายด้วยฉัฏฐีวิภัตติ เข้ากับ ปาเร ศัพท์ และ มชฺเฌ ศัพท์

ตัวอย่างเช่น

ปาเร คงฺคาย ปาเรคงฺคํ ที่ฝั่งด้านโน้นแห่งแม่น้ำคงคา ชื่อว่า ปาเรคงฺค

มชฺเฌ คงฺคาย มชฺเฌคงฺคํ ที่ท่ามกลางแห่งแม่น้ำคงคา ชื่อว่า มชฺเฌคงฺค

วํสวาจเกน สงฺขฺยาสทฺทานํ -

ในการย่อบทนามที่แสดงความหมายว่าวงศ์ตระกูล เข้ากับ สงฺขยา ศัพท์,

ตัวอย่างเช่น

ตโย โกสลวํสา อสฺสา - ปรมฺปรายาติ ติโกสลา ราชวงศ์โกศลทั้งหลาย ๓ ในการสืบ-สันตติวงศ์นั้น เพราะเหตุนั้น ชื่อว่า -

เตสญฺจ นทีวาจเกหิ สทฺธึ-

ในการย่อบทนามที่แสดงความหมายว่า นที เข้ากับ สงฺขยา ศัพท์เหล่านั้น

ตัวอย่างเช่น

สตฺต โคทาวริโย สมาหฏา - แม่น้ำโคทาวรี ๗ สาย ที่ถูกนำมารวม-
สตฺตโคทาวรึ กล่าวไว้ด้วยกัน ชื่อว่า สตฺตโคทาวร

อญฺญปทตฺเถ สญฺญายึ นทีวาจกานึ -

ในการย่อเป็นพหุพพีหิสมาสระหว่าง บทนามที่แสดงความหมายว่า แม่น้ำ กับศัพท์ที่แสดงชื่อเฉพาะของแม่น้ำนั้น

ตัวอย่างเช่น

อุมฺมตฺตา คงฺคา ยสฺมึ เทเส - แม่น้ำคงคาที่เชี่ยวกราก ในพื้นที่ใด มีอยู่
อุมฺมตฺตคงฺคึ พื้นที่นั้น ชื่อว่า อุมฺมตฺตคงฺค
ตุณฺหีคงฺคึ พื้นที่มีแม่น้ำคงคาสงบนิ่ง (ไม่กระเพื่อม)
โลหิตคงฺคึ พื้นที่มีแม่น้ำคงคาสีแดง

๗๓๖. มาตาทีนมา ทฺวนฺเท ปิตาทีสุ.

ทฺวนฺเท ในทวันทสมาส **ปิตาทีสุ** ในเพราะ ปิตุ ศัพท์เป็นต้น **ปเรสุ** อันเป็นเบื้องหลัง **สโร** อ. สระ **อนฺโต** อันเป็นที่สุด **มาตาทีนึ** ของ มาตุ ศัพท์เป็นต้น **อา** เป็น อา **โหติ** ย่อมเป็น.

มาตุอิจฺเจวมาทีนมนฺโต อา โหติ ทฺวนฺเท ปิตุอิจฺจาทีสุ.

ในทวันทสมาส ในเพราะ ปิตุ ศัพท์เป็นต้นอยู่หลัง แปลงสระ อุ ของ มาตุ ศัพท์ เป็นต้น เป็น อา.

ปุนวจนึ ตปฺปุริเส อาการปฏิเสธนตฺถึ.

การกล่าวสูตรนี้ขึ้นมาอีก ก็เพื่อปฏิเสธการแปลงเป็น อา อักษร ในตัปปุริสสมาส (หมายความว่าในตัปปุริสสมาส ไม่มีการแปลง อุ ของ มาตุ เป็น อา)

ตัวอย่างเช่น

มาตา จ ปิตา จ มาตาปิตโร มารดาด้วย บิดาด้วย ชื่อว่า มาตาปิตร
มาตาภาตโร มารดาและพี่ชายน้องชายทั้งหลาย
มาตาธีตโร มารดาและลูกสาวทั้งหลาย
ปิตาภาตโร บิดาและพี่น้องชายทั้งหลาย

ปิตาธีตโร	บิดาและลูกสาวทั้งหลาย
ภาตามาตโร	พี่น้องชายและมารดาทั้งหลาย
ภาตาปิตโร	พี่น้องชายและบิดาทั้งหลาย
ภาตาธีตโร	พี่น้องชายและลูกสาวทั้งหลาย
ธีตามาตโร	ลูกสาวและมารดาทั้งหลาย
ธีตาปิตโร	ลูกสาวและบิดาทั้งหลาย
ธีตาภาตโร	ลูกสาวและพี่น้องชายทั้งหลาย
มาตาปุตฺตา	มารดาและบุตรทั้งหลาย
มาตาภคินี	มารดาและพี่น้องสาวทั้งหลาย
ปิตาปุตฺตา	บิดาและบุตรทั้งหลาย
ปิตาภคินี	บิดาและพี่น้องสาวทั้งหลาย
มาตาปิตาภาตาธีตโร	มารดาบิดาพี่น้องชายและลูกสาวทั้งหลาย
มาตาปิตาธีตาปุตฺตา	มารดาบิดาลูกสาวและบุตรทั้งหลาย
มาตาปิตาภาตาธีตา	มารดาบิดาพี่น้องชายและลูกสาว
ธีตาภคินิโย	ลูกสาวและพี่น้องหญิงทั้งหลาย

อิติ อตฺถปทานิ เวทิตพฺพานิ.

นักศึกษา พึงทราบบทที่มีอรรถเป็นทวันทสมาส ด้วยประการฉะนี้.

เอวํ ทฺวนฺเท มาตุอาทีนมนฺโต ปิตุอาทีสุ อาตฺตมาปชฺชติ. ตถา หิ มหาปรินิพฺพาน-สุตฺตนฺตอฏฺฐกถายํ “มาตาปิตาภาตาภคินีอาทิเกหี”ติ สทฺทรจนา ทิสฺสติ.

ในทวันทสมาสนี้ จะเห็นได้ว่า ในเพราะ ปิตุ ศัพท์เป็นต้น มีการแปลงสระ อุ ของ มาตุ ศัพท์เป็นต้นเป็น อา, จริงอย่างนั้น ในอรรถกถามหาปรินิพพานสูตร ได้มีการผูก ศัพท์ใช้ดังนี้ว่า มาตาปิตาภาตาภคินีอาทิเกหิ.

ทฺวนฺเทติ กึ ?

ถาม. บทว่า ทฺวนฺเท มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า ในตัปปุริสสมาส ไม่มีการแปลงสระ อุ ของ มาตุ ศัพท์เป็นต้นเป็นอา

ตัวอย่างเช่น

ปิตุโน ภาตา ปิตุภาตา พี่น้องชาย ของบิดา ชื่อว่า ปิตุภาตา

๗๓๗. พหุพฺพีหิมฺหิ จ สรูปานํ ปทานเมกเสโส.

พหุพฺพีหิมฺหิ จ ในพหุพพีหิสมาสด้วย **ทฺวนฺเท จ** ในทวันท-สมาสด้วย **เอก เสโส** อ. วิธีการทำให้เหลือเพียงบทเดียว **ปทานำ** แห่งบท ท. **สรูปานำ** ที่มีเสียงพ้องกัน **โหติ** ย่อมมี.

พหุพิพีหิมฺหิ จ ทฺวนฺเท จ สรูปานำ ปทานำ เอกเสโส โหติ.

ในพหุพพีหิสมาส และทวันทสมาส ให้ลบบทที่มีรูปเหมือนกัน (คำพ้องเสียง) โดยเหลือไว้เพียงบทเดียว.

ตัวอย่างเช่น

สุวณฺณสฺส วณฺโณ สุวณฺณวณฺโณ, สุวณฺณวณฺโณ วิย - วณฺโณ ยสฺส ภควโต โสยำ - สุวณฺณวณฺโณ	สีแห่งทอง ชื่อว่า สุวณฺณวณฺณ, พระฉวีวรรณของพระผู้มีพระภาคพระองค์ใด เพียงดังสีแห่งทอง, พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น ทรงพระนามว่า สุวณฺณวณฺณ
พฺรหฺมสฺสโร = พฺรหฺมสฺส - สโร พฺรหฺมสฺสโร,**พฺรหฺมสฺสโร - วิย สโร ยสฺส ภควโต โสยำ - พฺรหฺมสฺสโร**	เสียงแห่งพรหม ชื่อว่า พฺรหฺมสฺสร, เสียงของพระผู้มีพระภาคพระองค์ใด เพียงดังเสียงแห่งพรหม พระผู้มีพระภาคนั้น ทรงพระนามว่า พฺรหฺมสฺสร

เอตฺถ ปน "สุวณฺณสฺส วิย วณฺโณ ยสฺสา"ติ วิคฺคเห เอกเสสกิจฺจำ นตฺถิ. อธิปฺปายนฺตเรน ปน โหเตว.

ก็ ในตัวอย่างว่า **สุวณฺณวณฺโณ**® นี้ หากตั้งวิเคราะห์ว่า สุวณฺณสฺส วิย วณฺโณ ยสฺส ก็ไม่จำเป็นต้องทำเป็นเอกเสส[คือไม่ต้องทำให้เหลือบทเดียว] แต่ต้องหาวิธีการอื่น มาอธิบาย[มิฉะนั้นอาจทำให้ผิดจากวัตถุประสงค์].

เอวำ พหุพฺพีหิมฺหิ เอกเสโส.

ตัวอย่างที่แสดงมานี้ เป็นการทำให้เหลือบทเดียวในพหุพพีหิสมาส.

ทฺวนฺเท ปน ส่วนในทวันทสมาส

ตัวอย่างเช่น

นามญฺจ รูปญฺจ นามรูปญฺจ - นามรูปำ	นามธรรมในจตุโวการภูมิด้วยรูปธรรม ในเอกโวการภูมิด้วย นามธรรมและ รูปธรรมในปัญจโวการภูมิด้วย ชื่อว่า นามรูป
จิตฺโต จ เสโน จ จิตฺตเสโน จ -	จิตเทพด้วย เสนเทพด้วย จิตตเสนเทพ-

จิตฺตเสโน ด้วย ชื่อว่า จิตฺตเสน

๗๓๘. สมาเส ตทฺธิตนฺเต.

สมาเส ในสมาส **ตทฺธิตนฺเต** อันมีตัทธิตปัจจัยเป็นที่สุด **เอกเสโส** อ. เอกเสส **ปทานำ** แห่งบท ท. **สรูปานำ** ที่มีเสียง-พ้องกัน **โหติ** ย่อมมี.

ตทฺธิตปจฺจยนฺเต สมาเส สรูปานำ ปทานำ เอกเสโส โหติ.

ในสมาสซึ่งมีตัทธิตปัจจัยอยู่ท้าย ให้ลบบทที่มีรูปเหมือนกัน (คำพ้องเสียง) โดย เหลือไว้เพียงบทเดียว.

ตัวอย่างเช่น

พฺรหฺมสฺส วณฺโณ วิย วณฺโณ - ผิวพรรณเพียงดังผิวพรรณแห่งพรหม

เอตสฺส อตฺถีติ พฺรหฺมวณฺณี มีอยู่ แก่พราหมณ์นั้น เพราะเหตุนั้น พราหมณ์นั้น ชื่อว่า พฺรหฺมวณฺณี

๗๓๙. อกฺขรานำ.

ทฺวนฺเท ในทวันทสมาส **เอกเสโส** อ. เอกเสส **อกฺขรานำ** ของ-พยางค์ ท. **สรูปานำ** ที่มีเสียงพ้องกัน **โหติ** ย่อมมี.

ทฺวนฺเท สรูปานมกฺขรานำ เอกเสโส โหติ.

ในทวันทสมาส ให้ลบพยางค์ที่มีเสียงเหมือนกัน โดยเหลือไว้เพียงพยางค์เดียว.

ตัวอย่างเช่น

เทวตฺตญฺจ มนุสฺสตฺตญฺจ - ความเป็นเทพด้วย ความเป็นมนุษย์ด้วย

เทวมนุสฺสตฺตำ ชื่อว่า เทวมนุสฺสตฺต

นาคสุปณฺณตา ความเป็นนาคและความเป็นครุฑ

อิตฺถิปุมฺภาโว ความเป็นหญิงและความเป็นชาย

เอตฺถาปิ “เทโว จ มนุสฺโส จ เทวมนุสฺสา, เทวมนุสฺสานำ ภาโว เทวมนุสฺสตฺตนฺ”ติอาทินา วิคฺคเห กเต เอกเสสกิจฺจำ นตฺถิ, อธิปฺปายนฺตเรน ปน โหเตว.

ในตัวอย่างข้างต้นนี้ เมื่อตั้งวิเคราะห์ว่า

เทโว จ มนุสฺโส จ เทว- เทพด้วย มนุษย์ด้วย ชื่อว่า เทวมนุสฺส,

มนุสฺสา, เทวมนุสฺสานำ ภาโว - ความเป็นแห่งเทพและมนุษย์ ชื่อว่า

เทวมนุสฺสตฺตำ เทวมนุสฺสตฺต

ก็ไม่ต้องทำเป็นเอกเสส, แต่ต้องหาวิธีการอื่นมาอธิบาย[มิฉะนั้น อาจจะทำให้เข้า ใจผิดจากวัตถุประสงค์ได้]

๗๔๐. ปุริสาติ ทฺวนฺโทติ เอเก น.

อาจริยา อาจารย์ ท. **เอเก** บางท่าน **วทนฺติ** ย่อมกล่าวว่า **ปุริสาติ ปทำ** อ. บทว่า ปุริสา **ทฺวนฺโท** เป็นทวันทสมาส **โหติ** ย่อมเป็น**. ตำ** อ. คำนั้น **น คเหตพฺพำ** ไม่ควรถือเอา.

ปุริโส จ ปุริโส จ ปุริสปุริสาติ วตฺตพฺเพ สรูเปกเสสำ กตฺวา คหิตำ ปทำ เอกจฺเจ อกฺขร-จินฺตกา วิพฺภนฺตพุทฺธิโน “ทฺวนฺทสมาโส”ติ วทนฺติ, ตำ น คเหตพฺพำ, วิสทิสนานาปทสมุทาย-สรูปตฺตาภาวโตติ.

นักไวยากรณ์บางท่านเข้าใจผิดคิดว่า "บทว่า **ปุริสา** เป็นทวันทสมาส" เพราะเข้าใจ ว่าเป็นรูปสรูเปกเสสที่สำเร็จมาจาก "ปุริสปุริส" โดยตั้งวิเคราะห์ว่า ปุริโส จ ปุริโส จ ปุริสปุริสา. ความเห็นนั้นไม่ถูกต้อง เพราะศัพท์ว่า ปุริสปุริสา ถึงแม้จะมีเสียงพ้องกัน แต่เนื่องจาก เป็นหมู่บทที่มีทัพพะไม่ต่างกัน จึงไม่สามารถทำเป็นทวันทสมาสได้.

๗๔๑. ปุริโสติ สมาโส สกมเต.

สกมเต ตามความเห็นของข้าพเจ้า **ปุริโสติ ปทำ** อ. บทว่า ปุริโส **สมาโส** เป็นสมาส **โหติ** ย่อมเป็น.

กเตกเสสำ “ปุริสา”ติ พหุวจนนฺตปทำ “สมาสปทนฺ”ติ อคฺคเหตฺวา อธิปฺปายนฺตเรน “ปุริโส”ติ เอกวจนนฺตปทเมว สมาโส โหติ อสฺมากำ มเตติ คเหตพฺพำ. ปุริเสตีติ ปุริโส,[74] อุจฺเจฏฺฐาเน ปวตฺตตี”ติ อตฺโถ.

ส่วนข้าพเจ้า มีความเห็นว่า "บทที่เป็นพหุวจนะว่า ปุริสา ที่ทำเป็นเอกเสสแล้ว (ปุริโส จ ปุริโส จ ปุริสา) ไม่ใช่ทวันทสมาส,[๑] บทที่เป็นเอกวจนะว่า ปุริโส เท่านั้น เป็นบทสมาส โดยวิธีการของกิตันตสมาส โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า ปุริ เสตีติ ปุริโส (บุคคล ย่อมนอนในที่สูง เพราะเหตุนั้น ชื่อว่า ปุริส ความหมายก็คือเป็นไปในที่สูง)[๒].

ยถา หิ วเน ชายตี”ติ วเนโช”ติ สมาโส ภวติ, เอวำ ปุริเสตีติ ปุริโสติ สมาโส ภวติ. ยถา จ “อุรโค ปาทโป อตฺรโช กุโตโช อิโตโช”ติอาทีนิ สมาสปทานิ โหนฺติ, ตถา “ปุริโส”ติ เอตมฺปิ สมาสปทำ โหติ. ยถา “มิคา สีหา”ติอาทีนิ สมาสปทานิ น โหนฺติ, ตถา “ปุริสา อิตฺถิโย”ติอาทีนิ กเตกเสสปทานิ.

เหมือนอย่างว่า รูปวิเคราะห์ว่า วเน ชายตีติ วเนโช “ย่อมเกิดในป่า เพราะเหตุนั้น ชื่อว่า วเนช” เป็นบทสมาส (กิตันตสมาส) ได้ฉันใด, รูปวิเคราะห์ว่า ปุริเสตีติ ปุริโส ก็เป็นบทสมาส (กิตันตสมาส) ได้ฉันนั้น

เหมือนอย่างว่า บททั้งหลายว่า อุรโค (ผู้ไปด้วยอก=งู) ปาทโป (ผู้ดื่มด้วยราก =ต้นไม้) อตฺรโช (ผู้เกิดจากตน=บุตร) กุโตโช (ผู้เกิดแต่ที่ไหน) อิโตโช (ผู้เกิดแต่ที่นี้) เป็นต้น เป็นบทสมาสได้ฉันใด, แม้บทว่า ปุริโส นั้น ก็เป็นบทสมาสได้ฉันนั้น

บททั้งหลายมี มิคา, สีหา เป็นต้น ไม่เป็นบทสมาสฉันใด, บทที่ทำเป็นเอกเสสว่า ปุริสา, อิตฺถิโย เป็นต้น ก็ไม่เป็นบทสมาสฉันนั้น

วุตฺตปฺปกาเรน ปน อธิปฺปายนฺตเรน วิคฺคเห กเต "ปุริโส ปุริสา"ติ เอกวจนพหุวจนนฺต-ปทานิ สมาสา เอว ภวนฺติ. ตานิเยว "อตฺตโน กุลํ ปูเรตีติ ปุริโส, ปูเรนฺตีติ ปุริสา"ติ วิคฺคเห สมาสา น ภวนฺตีติ.

ตามที่แสดงมานี้ จะเห็นได้ว่า บทว่า ปุริโส ที่เป็นเอกวจนะและบทว่า ปุริสา ที่เป็นพหุวจนะ เมื่อวิเคราะห์เป็นกิตันตสมาสดังที่แสดงได้แสดงมา เป็นบทสมาสแน่นอน. แต่ถ้าวิเคราะห์เป็นกิตบทโดยไม่มีอุปปทะ (บทที่ใช้ร่วมกับธาตุในรูปสำเร็จ) ว่า อตฺตโน กุลํ ปูเรตีติ ปุริโส, ปูเรนฺตีติ ปุริสา (ปูร+อิสฺ) "บุคคลใด ยังตระกูลของตนให้บริบูรณ์ เหตุนั้น บุคคลนั้น ชื่อว่า ปุริส, บุคคล ท. เหล่าใด ยังตระกูลของตนให้บริบูรณ์ เหตุนั้น บุคคล เหล่านั้น ชื่อว่า ปุริส". บทเหล่านั้น ก็ไม่จัดเป็นสมาส.

อตฺริทํ วุจฺจติ–

เกี่ยวกับเรื่องนี้ พอสรุปได้ว่า:-

"ปุริโส"ติ ปทญฺเจว, "ปุริสา"ติ ปทญฺจุโภ.
สมาสา จาสมาสา จ, นิพฺพจนวิเสสโต.

บทว่า ปุริโส และบทว่า ปุริสา ทั้งสอง เป็นได้ทั้งบท สมาสและมิใช่บทสมาส ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับรูปวิเคราะห์นั้นๆ เป็นเกณฑ์.

๗๔๒. สพายตเน วิรูปสรูปานํ.

สพายตเน ในสพายตนศัพท์ **เอกเสโส** อ. ความเป็นเอกเสส **ปทานํ จ** แห่งบท ท. ด้วย **อกฺขรานํ จ** แห่งพยางค์ ท. ด้วย **วิรูปสรูปานํ** อันมีเสียงไม่พ้องกันและพ้องกัน **โหติ** ย่อมมี.

สพายตนสทฺเท อาธารภูเต วิรูปสรูปานํ ปทานมกฺขรานญฺจ เอกเสโส โหติ.

ในกรณีของ สพายตน ศัพท์ มีการทำบทและพยางค์ที่มีเสียงไม่พ้องกัน และพ้องกัน ให้เหลือเพียงบทเดียวหรือพยางค์เดียว.

ตัวอย่างเช่น

สพายตนญฺจ ฉฏฺฐายตนญฺจ - สพายตนํ อายตนะทั้ง ๖ ด้วย อายตนะที่ ๖ ด้วย ชื่อว่า สพายตน

สพายตนสทฺทนฺตํ, วิวชฺเชตฺวาน สพฺพโส.

อญเญสุ จ สมาเสสุ, ตทฺธิตนฺตปเทสุ จ.

วิรูปานเมกเสโส, อิจฺฉิตพฺโพ น โหตีติ.

วิรูเปกเสสนี้ ไม่ควรใช้โดยประการทั้งปวง ในบท สมาสและบทตัทธิตอื่นๆ นอกจากคำว่า สพายตน ศัพท์นั้น

๗๔๓. นทิยำ ขุทฺทสฺส กุนฺ.

นทิยำ ในเพราะ นที ศัพท์ อันเป็นเบื้องหลัง **กุนฺ** อ. การแปลง เป็น กุนฺ **ขุทฺทสฺส** แห่ง ขุทฺท ศัพท์ **โหติ** ย่อมมี.

นทีสทฺเท ปเร ขุทฺทสฺส กุนฺอาเทโส โหติ.

เมื่อมีคำว่า นที อยู่หลัง แปลง ขุทฺท เป็น กุนฺ ได้.

ตัวอย่างเช่น

ขุทฺทา จ สา นที จาติ กุนฺนที[75] น้อยด้วย น้อยนั้น เป็นแม่น้ำด้วย เพราะเหตุนั้น ชื่อว่า กุนฺนที

๗๔๔. ขุ ขุทฺทาย ปิปาสายำ.

ปิปาสายำ ในเพราะ ปิปาสา ศัพท์ **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **ขุ** อ. การแปลง เป็น ขุ **ขุทฺทาย** แห่ง ขุทฺทา ศัพท์ **โหติ** ย่อมมี.

ปิปาสาสทฺเท ปเร ขุทฺทาสทฺทสฺส ขุอาเทโส โหติ.

เมื่อมีคำว่า ปิปาสา อยู่หลัง แปลง ขุทฺท เป็น ขุ ได้.

ตัวอย่างเช่น

ขุปฺปิปาสาภิภูโต[76] เป็นผู้อันความหิวและความกระหายครอบงำแล้ว

๗๔๕. กฺวจิ สมานสฺส โส.

โส อ. การแปลงเป็น ส **สมานสฺส** แห่ง สมาน ศัพท์ **โหติ** ย่อมมี **กฺวจิ** ในบางที่.

[ในบางที่ แปลง สมาน เป็น ส ได้.]

ตัวอย่างเช่น

สิงฺคีนิกฺเขน สมาโน - วณฺโณ อสฺสาติ - สิงฺคีนิกฺขสวณฺโณ[77]	ผิวพรรณของบุคคลนั้นเสมอ ด้วยทอง สิงคี (ทองเนื้อดี) เพราะเหตุนั้น ผู้นั้น ชื่อว่า สิงฺคีนิกฺขสวณฺณ
หรินา สมาโน วณฺโณ - อสฺสาติ หริสฺสวณฺโณ	ผิวพรรณของบุคคลนั้นเสมอด้วยทอง คำ เพราะเหตุนั้น บุคคลนั้น ชื่อว่า หริสฺส-วณฺณ
โคตมโคตฺตตฺตา สมาโน - อาทิจฺจสฺส สูริยสฺส - พนฺธุนา พนฺธุ เอตสฺสาติ - สาทิจฺจพนฺธุ	เผ่าพันธ์ของพระผู้มีพระภาคนั้นเสมอ ด้วยเผ่าพันธ์ของพระอาทิตย์ เพราะเป็น เผ่าพันธ์ของโคตมะ เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคนั้น ทรงพระนามว่า สาทิจฺจพนฺธุ
พุทฺโธ จ โส สาทิจฺจพนฺธุ - จาติ พุทฺธสาทิจฺจพนฺธุ	พระพุทธเจ้าด้วย พระพุทธเจ้านั้น เป็นผู้มีเผ่าพันธ์เสมอด้วยเผ่าพันธ์ของพระอาทิตย์ด้วย เพราะเหตุนั้น ทรงพระนามว่า พุทฺธสาทิจฺจพนฺธุ

อยญฺจตฺโถ “นากาสึ สตฺถุ วจนํ, พุทฺธสาทิจฺจพนฺธุโน”ติ อิมิสฺสา ปาฬิยา อฏฺฐกถา- วเสน เวทิตพฺโพ.

ก็ความหมายของรูปวิเคราะห์นี้ พึงทราบโดยคล้อยตามนัยแห่งอรรถกถา พระบาลีนี้ว่า

นากาสึ สตฺถุวจนํ พุทฺธ- สาทิจฺจพนฺธุโน	เราไม่ได้ปฏิบัติตามโอวาทของพระพุทธเจ้าผู้มีเผ่าพันธ์เสมอด้วยเผ่าพันธ์ของพระอาทิตย์ผู้เป็นศาสดา

อยํ สมาโส นาเมน อติทุกฺกรทุราชานมคฺโค นามาติ วตฺตพฺโพ.

สมาสนี้ ว่าโดยชื่อแล้วควรได้ชื่อว่า อติทุกกรทุราชานมัคคสมาส.

โกสิยโคตฺตตฺตา อินฺทสฺส โคตฺเตน สมานํ โคตฺตํ เอตสฺสาติ อินฺทสโคตฺโต, อุลูโก. “ยา สา อินฺทส โคตฺตสฺส, อุลูกสฺส ปวสฺสโต”ติ หิ ปาฬิ ทิสฺสติ.

โกสิยโคตฺตตฺตา อินฺทสฺส - โคตฺเตน สมานํ โคตฺตํ - เอตสฺสาติ อินฺทสโคตฺโต อุลูโก	โคตรของนกฮูกนั้นเสมอด้วยโคตรแห่งพระอินทร์เพราะความเป็นโกสิยโคตร เพราะเหตุนั้น นกฮูกนั้น ชื่อว่า อินฺทส-โคตฺต

มีพระบาลีเป็นหลักฐานว่า

ยา สา อินฺทสโคตฺตสฺส -	พระนางมัทรี	ได้ยินเสียงร้องของนกฮูก
อุลูกสฺส ปวสฺสโต	ผู้มีเผ่าพันธ์ดุจเผ่าพันธ์ของพระอินทร์ ส่งเสียงร้องอยู่	

กฺวจีติ กึ ?

ถาม. บทว่า กฺวจิ มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า ไม่มีการแปลง สมาน เป็น ส บ้าง

ตัวอย่างเช่น

คโช ยถา อินฺทสมานโคตฺตํ	เหมือนพญาช้างฆ่าฤๅษีผู้มีโคตรเสมอด้วยโคตรของพระอินทร์ (คือโกสิยโคตร)

๗๔๖. สหสฺส หสฺส จ โลโป วา.

> **จ** อนึ่ง **โส** อ. การแปลงเป็น ส **สหสฺส** แห่ง สห ศัพท์ **โหติ** ย่อมมี, **วา** อีกนัยหนึ่ง **โลโป** อ. การลบ **หสฺส** ซึ่ง ห อักษร **สหสฺส** ของ สห ศัพท์ **โหติ** ย่อมมี **กฺวจิ** ในบางที่.

กฺวจิ สหสทฺทสฺส สาเทโส โหติ อถวา หการสฺส โลโป.

ในบางแห่งมีการแปลง สห ศัพท์ เป็น ส หรือลบ ห ของ สห ศัพท์บ้าง.

ตัวอย่างเช่น

สเทวโก	พร้อมทั้งเทพ
สธโน	พร้อมทั้งทรัพย์
ทีปงฺกโร อิติ สห นาเมน -	พระผู้มีพระภาคพระองค์ใด ทรงเป็นไป
วตฺตติ โย ภควา โส -	พร้อมกับพระนามว่าทีปังกร พระผู้มีพระ
ทีปงฺกรสนามโก	ภาคพระองค์นั้น ชื่อว่า ทีปงฺกรสนามก
กุมาโร จนฺทสวฺหโย	พระกุมารผู้เป็นไปพร้อมกับพระนามว่าจันทะ
พฺราหฺมโณ สงฺขสวฺหโย	พราหมณ์ผู้เป็นไปพร้อมกับชื่อว่าสังขะ

[อรรถกถานัย]

อฏฺฐกถาจริยา ปน จนฺทสวฺหโยติ จนฺทสทฺเทน อวฺหาตพฺโพติ สำวณฺณยึสุ. อิมสฺมึฐาเน สทฺทสทฺทสฺส ทฺทการโลโป วุตฺโต วิย โหติ. เอวมฺปิ สลฺลกฺเขตพฺพำ.

ส่วนพระอรรถกถาจารย์ทั้งหลาย อธิบายว่า บทว่า จนฺทสวฺหโย คือผู้ที่บุคคลเรียก ด้วยคำว่า จนฺท. ในอรรถกถานี้ ดูเหมือนกับว่าท่านแสดงการลบ ทฺท อักษรของ สทฺท ศัพท์. แม้วิธีการอย่างนี้ นักศึกษา ก็ควรจำไว้ด้วย.

[คันถการกนัย]

อยํ ปน อสฺมากํ ขนฺติ : อวฺหาตพฺพนฺติ อวฺหยฺ, นามํ, จนฺโท อิติ สห อวฺหเยน วตฺตติ โย กุมาโร โส จนฺทสวฺหโยติ.

ส่วน ข้าพเจ้ามีความเห็นดังนี้ว่า สิ่งใด ถูกกล่าวถึง เพราะเหตุนั้น สิ่งนั้น ชื่อว่า อวฺหย ได้แก่นามบัญญัติ, กุมารใด ย่อมเป็นไปกับด้วยชื่อว่า จนฺท พระกุมารนั้น ชื่อว่า จนฺทสวฺหโย (ผู้มีชื่อว่าจันทะ).

กฺวจีติ กึ ?

ถาม. บทว่า กฺวจิ มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า ไม่มีการแปลง สห เป็น ส บ้าง

ตัวอย่างเช่น

ปริเทวโสกา สหมจฺฉรา จ	ความร่ำไรและความเศร้าโศกกับทั้งความตระหนี่
สโหฑฺฒํ โจรํ	จับโจรพร้อมทั้งของกลาง

๗๔๗. สมาสคตนามมชฺเฌ เว โต จ นิปตนฺติฐาเน.

เว จ อ. เว อักษรด้วย **โต จ** อ. ต อักษรด้วย **นิปตนฺติ** ย่อม ดำรงอยู่ **สมาสคตนามมชฺเฌ** ในท่ามกลางแห่งบทนาม ที่เข้าสมาส**ฐาเน** ในบางฐานะ.

สมาสคตานํ นามานํ มชฺเฌ เวกาโร จ ตกาโร จ นิปตนฺติฐาเน.

เว อักษร และ ต อักษร ดำรงอยู่ในระหว่างบทนามที่เข้าสมาสกัน ในบางฐานะ.

ตัวอย่างเช่น

วุฏฺฐิเวปรมา สรา	สระน้ำทั้งหลาย มีน้ำฝนเป็นอย่างยิ่ง
กุหึ วงฺกตปพฺพโต[78]	เขาวังกะ (วงกต) อยู่ที่ไหน
ฉฬงฺคตมนฺตํ[๑] **พฺยากรึสุ**	พราหมณ์ทั้งหลาย สาธยายมนต์อันมีองค์ ๖

อตฺถิอตฺเถ สกตฺเถ วา ตกาโร ทฏฺฐพฺโพ. ต อักษร พึงทราบว่าเป็นไปในอรรถว่า มีอยู่ หรือในอรรถสกัตถะ (คือคงความหมายเดิม)

ฐาเนติ กึ ?

ถาม. บทว่า ฐาเน มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า โดยส่วนมากไม่มีการแทรกอักษรในท่ามกลาง บทนามในสมาส

ตัวอย่างเช่น

อาโรคฺยปรมา ลาภา ลาภทั้งหลาย มีความไม่มีโรคเป็นสิ่งที่ประเสริฐสุด

สิเนรุปพฺพตุตฺตโม ขุนเขาสิเนรุ

๗๔๘. ทินฺนสทฺทสฺส ทตฺโต สมาเส.

สมาเส ในสมาส **ทตฺโต** อ. การแปลงเป็น ทตฺต **ทินฺนสทฺทสฺส** แห่ง ทินฺน ศัพท์ **โหติ** ย่อมมี **กฺวจิ** ในบางที่

ทินฺนสทฺทสฺส ทตฺตาเทโส โหติ กฺวจิ สมาเส.

ในบางที่มีการแปลง ทินฺน ศัพท์ เป็น ทตฺต ในสมาส.

ตัวอย่างเช่น

พุทฺเธน ทินฺโน พุทฺธทตฺโต อันพุทธเจ้า ทรงประทานแล้ว ชื่อว่า พุทฺธทตฺต

ปรทตฺตูปชีวี เปรตผู้เป็นอยู่โดยอาศัยทานอันบุคคลอื่นให้แล้ว

กฺวจีติ กึ ?

ถาม. บทว่า กฺวจิ มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า ไม่มีการแปลง ทินฺน เป็น ทตฺต บ้าง

ตัวอย่างเช่น

ธมฺมทินฺนา ภิกฺขุนี นางภิกษุณี ชื่อว่า ธมฺมทินฺนา

ทินฺนาทายี บุคคลผู้ถือเอาสิ่งที่เขาให้แล้ว

ทินฺนปาฏิกงฺขี บุคคลผู้หวังสิ่งที่เขาให้แล้ว

สมาเสติ กึ ?

ถาม. บทว่า สมาเส มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า ในที่ไม่ใช่สมาสไม่มีการแปลง ทินฺน เป็น ทตฺต

ตัวอย่างเช่น

ทานํ ทินฺนํ ทาน อันทายก ถวายแล้ว

สาสนสฺมิญฺหิ พฺยาสวเสน วิสฺสุฏฺโต คุณภูโต ทตฺตสทฺโท นตฺถิ, สกฺกฏภาสายํ ปน อตฺเถว “ทตฺตํ เยนปิ อปาทานํ ทตฺต”มิติ.

อนึ่ง ในคัมภีร์ศาสนา ไม่มีการใช้รูปศัพท์ว่า **ทตฺต** เป็นคุณบทโดยไม่ได้เข้าสมาส กับศัพท์อื่น, ส่วนในภาษาสันสกฤต ปรากฏว่ามีการใช้เช่นนั้น

ตัวอย่างเช่น

ทตฺตํ เยนปิ อปาทานํ ทตฺตํ พึงรับทานวัตถุ อันบุคคลใดให้แล้ว

สาสเน จ พฺยาสวเสน วิสุ๎ฐิโต ทตฺตสทฺโท วิชฺชมาโนปิ คุณภูโต น โหติ ปณฺณตฺติวเสนฐิตตฺตา. ตํ ยถา ?

จะอย่างไรก็ตาม รูปว่า **ทตฺต** นี้ มีปรากฏในคัมภีร์พระศาสนาโดยมิได้เป็น บทสมาสอยู่บ้างในกรณีที่ไม่ได้ใช้เป็นคุณบท แต่ใช้เป็นนามบัญญัติ

ตัวอย่างเช่น

ภูริทตฺตสฺส ทตฺโตติ นามํ คำว่า ทตฺต เป็นชื่อของภูริทัต

๗๔๙. นิจฺจํ สกฺกาทิโต ทตฺติโย.

> **ทตฺติโย** อ. การแปลงเป็น ทตฺติย **ทินฺนสฺส** แห่ง ทินฺน ศัพท์ **ปรสฺส** อันเป็นเบื้องหลัง **สกฺกาทิโต** จากกลุ่มศัพท์มี สกฺก ศัพท์เป็นต้น **โหติ** ย่อมมี **นิจฺจํ** แน่นอน.

สกฺกสทฺทาทิโต ปรสฺส ทินฺนสทฺทสฺส นิจฺจํ ทตฺติยาเทโส โหติ สมาเส.

หลัง สกฺก ศัพท์เป็นต้น แปลง ทินฺน เป็น ทตฺติย แน่นอน.

ตัวอย่างเช่น

สกฺกทตฺติเย อสฺสเม วสึสุ อยู่แล้วในอาศรมอันท้าวสักกะถวายแล้ว

พฺรหฺมทตฺติยํ จีวรํ จีวรอันพระพรหมถวายแล้ว

เทวทตฺติยํ ปํสุกูลจีวรํ บังสุกุลจีวรอันเทวดาถวายแล้ว

ตตฺถ สกฺเกน ทินฺนํ สกฺกทตฺติยนฺติ สมาโส.

ในตัวอย่างนี้ คำว่า สกฺกทตฺติยํ มีรูปวิเคราะห์เป็นตติยาตัปปุริสสมาสว่า

สกฺเกน ทินฺนํ สกฺกทตฺติยํ จีวร อันท้าวสักกะ ถวายแล้ว ชื่อว่า สกฺกทตฺติย

เอส นโย อิตรตฺราปิ.

แม้ในตัวอย่างว่า พฺรหฺมทตฺติย และ เทวทตฺติย ก็มีนัยเช่นเดียวกันนี้.

เกจิ ปน สกฺกฏภาสายํ กตปริจยา สกฺกฏภาสายํ สวฑฺฒา สาสนิกา ปาฬินยํ อโนโลเกตฺวา “พฺรหฺมทตฺตํ จีวรํ, เทวทตฺโต ปตฺโต”ติ สทฺทรจนํ กุพฺพึสุ, ตํ สาสนํ ปตฺวา น ยุชฺชติ ตาทิสสฺส คุณสทฺทสฺส สาสเน อภาวโต, อฏฺฐกถาจริเยหิ จ ฉฑฺฑนโต.

อนึ่ง เกี่ยวกับการแปลง ทินฺน เป็น ทตฺติย นี้ อาจารย์ทางฝ่ายศาสนาบางท่าน ผู้เชี่ยว-ชาญภาษาสันสกฤต รอบรู้ภาษาสันสกฤต ไม่คำนึงถึงวิธีการของพระบาลี ได้นำเอาคำว่า “ทตฺต” มารจนาเป็นบทสมาสดังนี้ว่า

พฺรหฺมทตฺตำ จีวรำ จีวร อันพระพรหมถวายแล้ว
เทวทตฺโต ปตฺโต บาตรอันเทวดาถวายแล้ว

คำศัพท์เช่นนั้นไม่เหมาะกับคัมภีร์พระศาสนา เพราะในคัมภีร์พระศาสนาไม่ ปรากฏว่ามีการใช้ศัพท์ที่เป็นคุณบทเช่นนี้เลย® และเพราะเป็นคำศัพท์ที่พระอรรถ กถาจารย์ไม่ได้นำมาใช้ในคัมภีร์อรรถกถาของท่านด้วย.

๗๕๐. ทฺวิทิตินมิสฺเส.

สมาเส ในสมาส **เอ** อ. การแปลงเป็น เอ **อิสฺส** แห่ง อิ อักษร **ทฺวิทิตินำ** ของ ทฺวิ ทิ และ ติ สังขยา ท. **โหติ** ย่อมมี **กฺวจิ** ในบางที่.

ทฺวิทิติอิจฺเจเตสำ อิการสฺส กฺวจิ เอกาโร โหติ สมาเส.

ในบางที่มีการแปลง อิ ของคำว่า ทฺวิ ทิ ติ แปลงเป็น เอ ในสมาสได้บ้าง.

ตัวอย่างเช่น

เทฺวภาโว ความเป็น ๒
มนโส อเทฺวชฺโฌ[79] ผู้ไม่มีความเป็น ๒ แห่งใจ (ผู้มีใจเดียว)
เตจตฺตาลีสำ ๔๓
เทฺวจตฺตาลีสำ ๔๒
กญฺจนวณฺณา ทฺวิปิญฺฉา - ทฺวิปกฺขา ยสฺส หำสราชสฺส - โสยำ กญฺจนเทฺวปิญฺโฉ ปีก ๒ ข้างที่มีสีดุจทองคำ มีอยู่แก่พญา-หงส์ใด พญาหงส์นั้น ชื่อว่า กญฺจนเทฺว-ปิญฺฉ (มีปีก ๒ ข้างสีเหลืองอร่ามดุจ-ทองคำ)

กฺวจีติ กึ ?

ถาม. บทว่า กฺวจิ มีประโยชน์อะไร ?
ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า ไม่มีการแปลง อิ อักษร เป็น เอ บ้าง

ตัวอย่างเช่น

ทฺวิภาโว ความเป็น ๒
ทฺวิรตฺตำ ๒ ราตรี
ติรตฺตำ ๓ ราตรี

ติจตฺตาลีสํ ๔๓

ทฺวิจตฺตาลีสํ ๔๒

สทฺทนีตญฺชนํ เอตํ, ญาณจกฺขุวิโสธนํ.
โมหกฺขิปฏลุทฺธารึ, อนุยุญฺเช สทา สโตติ.

บัณฑิตพึงตั้งใจศึกษาคัมภีร์สัททนีติอันเปรียบเสมือน ยาหยอดตา อันเป็นเครื่องชำระญาณจักษุ ซึ่งสามารถ กำจัดโมหะคือต้อในดวงตานี้ ในกาลทุกเมื่อเถิด.

อิติ นวงฺเค สาฏฺฐกเถ ปิฏกตฺตเย พฺยปฺปถคตีสุ วิญฺญูนํ โกสลฺลตฺถาย กเต สทฺทนีติปฺปกรเณ สมาสกปฺโป นาม เตวีสติโม ปริจฺเฉโท.

ปริจเฉทที่ ๒๓ ชื่อว่าสมาสกัณฑ์ ในสัททนีติปกรณ์อันข้าพเจ้าประพันธ์ เพื่อความเชี่ยวชาญของวิญญูชน ในแนวทางแห่งพระดำรัสคือพระไตร ปิฎกที่มีองค์ ๙ พร้อมทั้งอรรถกถา จบแล้ว ด้วยประการฉะนี้แล.

๕. ตทฺธิตกปฺป

๕. ตัทธิตกัณฑ์

อิโต ปรํ ปวกฺขามิ, โสตารานํ หิตาวหํ.
ตทฺธิตสวฺหยํ กปฺปํ, ตํ สุณาถ สมาหิตา.

ลำดับต่อจากนี้ ข้าพเจ้าจักแสดงกัณฑ์อันมีชื่อว่า ตัทธิตอันก่อให้เกิดประโยชน์เกื้อกูลแก่นักศึกษา ทั้งหลาย. ขอท่านทั้งหลาย จงตั้งใจศึกษาตัทธิต กัณฑ์นี้เถิด.

[ลักษณะตัทธิต]

ตทฺธิตนฺติ อปจฺจาทิอตฺเถสุ ปวตฺตานํ ณาทิปจฺจยานํ นามํ. ปริกปฺปาทิวเสน นิปฺผาเทตพฺพสฺส วิธิโนปิ นามํ.

ตัทธิต เป็นชื่อของกลุ่มปัจจัยมี ณ ปัจจัยเป็นต้นซึ่งลงในอรรถ อปจฺจ เป็นต้น และวิธีการประกอบรูปศัพท์โดยอาศัยการอนุมานตามหลักเหตุผลเป็นต้น.

เอวญฺหิ สติ ปุริโส จ ปุริโส จ ปุริสาติ จ, ทส จ ทส จ วีสตีติ จ, จตูหิ อธิกา ทส จุทฺทสาติ จ, อฑฺเฒน จตุตฺโถ อฑฺฒฑฺโฒติ จ อาทีนิ ปจฺจยรหิตปทานิปิ ตทฺธิตปทานีติ คเหตพฺพานิ โหนฺติ, นาญฺญถา.

ตามที่กล่าวมานี้ จะเห็นได้ว่า แม้บทที่ไม่ได้ลงปัจจัย เช่น **ปุริสา** ซึ่งมีรูปวิเคราะห์ ว่า ปุริโส จ ปุริโส จ ก็ดี, **วีสติ** ซึ่งมีรูปวิเคราะห์ว่า ทส จ ทส จ ก็ดี, **จุทฺทส** ซึ่งมีรูป วิเคราะห์ว่า จตูหิ อธิการ ทส ก็ดี, **อฑฺฒฑฺโฒ** ซึ่งมีรูปวิเคราะห์ว่า อฑฺเฒน จตุตฺโถ ก็ดี ก็ได้ชื่อว่าบทตัทธิต มิใช่โดยประการอื่น.

[เกจิวาทะ]

เกจิ ปน “ตทฺธิตนฺติ ณาทิปจฺจยสฺเสว นามนฺ”ติ คเหตฺวา ‘ปุริสา’ติ กเตกเสสปทำ ปจฺจยรหิตตฺตา น ตทฺธิตปทำ สุทฺธนามปทำเยวา”ติ วทนฺติ. ตำ น คเหตพฺพำ, ปจฺจยรหิตสฺสาปิ สโต ปริกปฺปวเสนาปิ อตฺถสฺส คเหตพฺพตฺตา.

แต่ยังมีอาจารย์บางท่าน เข้าใจว่า คำว่า "**ตทฺธิต**" หมายถึงปัจจัยมี ณ ปัจจัย เป็นต้นเท่านั้น จึงได้แสดงความเห็นว่า “บทที่ทำเป็นเอกเสสว่า "**ปุริสา**" ไม่ใช่บทตัทธิต เป็นเพียงสุทธนามบท[นามนาม] เท่านั้น เพราะไม่ได้ลงปัจจัย.

คำของอาจารย์เหล่านั้น ไม่ควรถือเอาเป็นประมาณ เพราะถึงแม้บทว่า "**ปุริสา**" จะไม่ได้ลงปัจจัย แต่ก็ยังสามารถถือเอาความหมายที่พึงประสงค์ได้ โดยอาศัยวิธีการ อนุมานตามหลักเหตุผล.

[ปุริสา เป็นบทตัทธิต]

ปุริสาติ ปทสฺส หิ พหุปุริสวาจกตฺตำ ญาเปตุำ ปุริโส จ ปุริโส จ ปุริสาติ เอกเสสำ ปริกปฺเปตฺวา เอกเสสญฺจ กตฺวา พหุวจนนฺตตา กตา. เอโส วิธิ “ตทฺธิตนฺ”ติ วุจฺจติ. อยญฺจ วิธิ อนิยโม.

ก็ บทว่า "**ปุริสา**" นี้ ท่านอนุมานเอาว่าเป็นเอกเสสนัย®และทำให้เหลือเพียงบท เดียวดังนี้ว่า **ปุริโส จ ปุริโส จ = ปุริสา** “บุรุษและบุรุษ ชื่อว่า ปุริสา” จากนั้นจึงลงปฐมา วิภัตติ ฝ่ายพหุวจนะ เพื่อให้ทราบว่า บทว่า "**ปุริสา**" กล่าวถึงบุรุษจำนวนมาก. วิธีการเช่นนี้ ก็เรียกว่าตัทธิตได้เช่นกัน. แต่เป็นวิธีที่ไม่แน่นอน.

[ปุริสา เป็นกิตันตสมาส]

เอวญฺหิ ปริกปฺปำ อกตฺวา “ปูเรนฺตีติ ปุริสา”ติ คหเณ ตำ ปทำ อิสปจฺจยปรตฺตา กิตนฺตำ นาม ภวติ, ตเทว ปทำ “ปุริ เสนฺตีติ ปุริสา”ติ คหเณ อุปปทสมาสำ ภวติ.

อนึ่ง บทว่า "**ปุริสา**" นี้ หากไม่คิดเป็นเอกเสสนัยดังที่กล่าวมา ก็จัดว่าเป็นบทกิต เพราะลงท้ายด้วย อิส ปัจจัยโดยมีรูปวิเคราะห์ว่า

[อตฺตโน กุลำ] **ปูเรนฺตีติ ปุริสา**

ผู้ยังตระกูลของตนให้เต็ม ชื่อว่า ปุริส

[หรือ]เป็นอุปปทสมาส (กิตันตสมาส) โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า

ปุริ เสนฺตีติ ปุริสา

ผู้นอนในที่สูง ชื่อว่า ปุริส

อิติ อธิปฺปายนฺตเรน “ปุริสา”ติ ปทสฺส พหุปุริสวาจกตฺตํ ญาเปตุ์ พุทฺธิยา ปริกปฺเปตฺวา กเตกเสสํ “ปุริสา”ติ ปทํ ตทฺธิตนฺเยว ภวติ, น สุทฺธนามํ.

ตามที่กล่าวมานี้ จะเห็นได้ว่า บทว่า "**ปุริสา**" เมื่อต้องการจะแสดงให้ทราบว่า เป็นบทที่ระบุถึงบุรุษหลายคน ก็สามารถที่จะใช้วิธีการอีกลักษณะหนึ่งคือทำเป็น เอกเสสได้ โดยอาศัยการอนุมานตามหลักเหตุผล, บทว่า "**ปุริสา**" ที่สำเร็จรูปด้วยการ ทำเป็นเอกเสสเช่นนี้ เรียกว่า “ตัทธิต” ไม่เรียกว่า “สุทธนาม”.

ตสฺมา “ตทฺธิตนฺ”ติ อปจฺจาทิอตฺเถสุ ปวตฺตานํ ณาทิปจฺจยานํ นามํ ปริกปฺปาทิวเสน นิปฺผาเทตพฺพสฺส วิธิโนปิ นามํ, กปฺโป ปน ตทาธารตฺตา “ตทฺธิตนฺ”ติ ปวุจฺจติ.

ดังนั้น คำว่า "**ตทฺธิต**" นอกจากจะหมายถึงกลุ่มปัจจัยมี ณ ปัจจัยเป็นต้น ซึ่งลงในอรรถมี อปจฺจ เป็นต้นแล้ว ยังหมายถึงวิธีการประกอบรูปศัพท์โดยอาศัยวิธีการอนุมานตามหลักเหตุผลเป็นต้นอีกด้วย, สำหรับกัณฑ์ที่แสดงตัทธิต ก็สามารถเรียกว่า “ตัทธิต” ได้ในฐานะเป็นที่รองรับวิธีการของตัทธิตนั้น.

[วิเคราะห์คำว่า ตทฺธิต]

ตตฺรายํ วจนตฺโถ–

ในคำว่า **ตทฺธิต** นั้น มีรูปวิเคราะห์ว่า

ปจฺจยายตฺตตฺตา สทฺทตฺถาธิคมสฺส เตสํ อปจฺจาทิอตฺถานํ หิตํ อนุกูลนฺติ ตทฺธิตํ. โคตฺตาทิวาจกสทฺทโต วา ภวิตพฺพตฺตา เตสํ วสิฏฺฐสทฺทาทีนํ สทฺทคณานํ หิตํ อนุกูลนฺติ ตทฺธิตํ, ณาทิปจฺจโย.

ปัจจัยที่เกื้อกูลต่อเนื้อความมี อปจฺจ เป็นต้นเหล่านั้น ในฐานะที่เป็นเหตุให้เข้าใจ ความหมายของศัพท์เหล่านั้น เพราะเหตุนั้น ชื่อว่า ตทฺธิต[๑]

อีกนัยหนึ่ง

ปัจจัยที่เกื้อกูลต่อหมู่ศัพท์มี วสิฏฺฐ ศัพท์เป็นต้น ในฐานะที่เป็นกลุ่มปัจจัยที่ลง ท้ายศัพท์ที่ระบุถึงโคตรเป็นต้น เพราะเหตุนั้น ชื่อว่า ตทฺธิต ได้แก่ ณ ปัจจัยเป็นต้น.

อถวา อตฺถาธิคมาย ปฏิปนฺนานํ ตทตฺถสาธกตฺตา เตสํ สวนุคฺคหณธารณา-ภิยุตฺตานํ กุลปุตฺตานํ หิตํ อนุกูลนฺติ ตทฺธิตํ. ณาทิปจฺจโย เจว ตตฺถ ตตฺถ เอกเสสโลปาเทสาทิกตฺตพฺพวิธิ จ.

อีกนัยหนึ่ง

ปัจจัยที่เกื้อกูลแก่เหล่ากุลบุตรผู้มีความอุตสาหะในการฟัง, เล่าเรียน และทรงจำ ชื่อว่า ตทฺธิต ในฐานะที่เป็นเหตุให้สำเร็จประโยชน์กล่าวคือให้รู้เนื้อความที่พึงประสงค์ แก่กุลบุตรทั้งหลายผู้กำลังศึกษาหาความเข้าใจความหมายของศัพท์.

สรุปว่า:- คำว่า **ตทฺธิต** นี้ ได้แก่ ณ ปัจจัยเป็นต้น และวิธีการทางไวยากรณ์ที่พึง กระทำ มีการทำให้เหลือเพียงบทเดียว, การลบ และการอาเทสเป็นต้นในที่นั้นๆ.

๗๕๑. อาโย วุทฺธี.

อาโย อ. อา เอ และ โอ ท. **วุทฺธี** ชื่อว่า วุทธิ **โหนฺติ** ย่อมมี.

อาการเอการโอการา วุทฺธิสญฺญา ภวนฺติ.

อา เอ และ โอ มีชื่อว่าวุทธิ.

วุทฺธิอิจฺจเนน กฺวตฺโถ ? อยุวณฺณานมาโย วุทฺธิ อวุทฺธิ จ.

ถาม. บทว่า วุทฺธิ มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อนำไปใช้ในสูตรว่า อยุวณฺณานมาโย วุทฺธิ อวุทฺธิ จ.

๗๕๒. อปจฺเจ โณ.

โณ อ. ณ ปัจจัย **โหติ** ย่อมลง **อปจฺเจ** ในอรรถ อปจฺจ (เหล่ากอ).

ณปจฺจโย โหติ "ตสฺส อปจฺจ"มิจฺเจตสฺมึ อตฺเถ.

ลง ณ ปัจจัยในอรรถว่า "เหล่ากอของผู้นั้น".

เอตฺถ จ อปจฺจนฺติ กุลํ วุจฺจติ.

ก็ คำว่า "**อปจฺจ**" ในสูตรนี้ หมายถึงเหล่ากอ (ตระกูล).

ตัวอย่างเช่น

วสิฏฺฐสฺส อปจฺจํ วาสิฏฺโฐ เหล่ากอของวสิฏฐะ ชื่อว่า วาสิฏฐ

[วาสิฏฺฐ กับ วาเสฏฺฐ]

สาสนานุรูปวเสน ปน อิการสฺส เอการตฺเต กเต วาเสฏฺโฐติ นิจฺจํ ภวติ. เอตฺถ ปน "วาเสฏฺโฐ"ติ วุตฺเต วสิฏฺฐสฺส ปุตฺโต วา นตฺตา วา ปนตฺตาทโย วา ตพฺพโส ชาตา สพฺเพ ปุริสา ลพฺภนฺติ. อิตฺถิลิงฺเค วตฺตพฺเพ วาเสฏฺฐสทฺทโต อีปจฺจยํ กตฺวา วาเสฏฺฐีติ ภวติ.

ตามคัมภีร์พระศาสนา เมื่อแปลง อิ อักษรเป็น เอ อักษรแล้ว จะสำเร็จรูปเป็น วาเสฏฐ แน่นอน. อนึ่ง ในที่นี้ คำว่า "**วาเสฏฐ**" ได้แก่บุตรหรือหลานของวสิฏฐะ หรือว่า บุรุษทั้งหมดมี

เหลนเป็นต้นผู้เกิดในวงศ์ตระกูลของวสิฏฐะนั้น, เมื่อต้องการใช้เป็นอิตถีลิงค์ ให้ลง อี ปัจจัยหลัง วาเสฏฐ ศัพท์ จะได้รูปว่า "วาเสฏฐี".

เอตฺถ ปน “วาเสฏฐี”ติ จ วุตฺเต วสิฏฐสฺส ภริยา วา ธีตา วา ตพฺพฺเส ชาตา สพฺพา อิตฺถิโย ลพฺภนฺติ. กุลสทฺเท ปน อเปกฺขิเต “วาเสฏฐนฺ”ติ ภวติ. “วิรูปกฺขํ อหิราชกุลนฺ”ติ อาทีนิ วิย “กาฬาวกญฺจ คงฺเคยฺยนฺ”ติ อาทีนิ วิย จ.

อนึ่ง คำว่า "**วาเสฏฐี**" ในที่นี้ ได้แก่ภรรยาหรือธิดาของวสิฏฐะ หรือสตรีทั้งหมด ผู้เกิดในวงศ์ตระกูลของวสิฏฐะนั้น. แต่เมื่อจะระบุถึงตระกูล ให้ใช้เป็นรูปนปุงสกลิงค์ว่า **วาเสฏฐ** เหมือนกับคำว่า

วิรูปกฺขํ อหิราชกุลํ[1]	ตระกูลพญางู ชื่อวิรูปักษ์
[และ]เหมือนกับคำว่า	
กาฬาวกญฺจ คงฺเคยฺยํ[2]	ตระกูลพญาช้างกาฬาวกะ, ตระกูลพญาช้างคังเคยยะ

เอส นโย สพฺพตฺถ.

ในศัพท์ที่เป็นอปัจจตัทธิตทั้งหมด พึงทราบว่ามีนัยเช่นเดียวกันนี้.

ภารทฺวาชสฺส อปจฺจํ -	เหล่ากอของภารทวาชะ ชื่อว่า
ภารทฺวาโช	ภารทฺวาช

เอวํ โคตโม

โคตม ศัพท์ นักศึกษา ก็พึงทราบว่ามีวิธีการตั้งรูปวิเคราะห์โดยทำนองเดียวกัน, โคตม (เหล่ากอของโคตมะ).

วาสุเทวสฺส อปจฺจํ -	เหล่ากอของวาสุเทวะ ชื่อว่า
วาสุเทโว	วาสุเทว
พาลเทโว	เหล่ากอของพาลเทพ
เวสามิตฺโต	เหล่ากอของเวสามิตตะ

๗๕๓. มนุโต อุสฺสุสณฺ.

> **อุสฺสุสณฺ** อ. อุสฺส และ อุสณฺ ปัจจัย ท. **โหนฺติ** ย่อมลง **ปรํ** เบื้องหลัง **มนุโต** จาก มนุ ศัพท์ **อปจฺเจ** ในอรรถ อปจฺจ.

มนุสทฺทโต อุสฺส อุสณฺอิจฺเจเต ปจฺจยา โหนฺติ "ตสฺส อปจฺจ"มิจฺเจตสฺมึ อตฺเถ.

ลง อุสฺส และ อุสณ ปัจจัยท้าย มนุ ศัพท์ ในอรรถว่า "เหล่ากอของผู้นั้น".

ตัวอย่างเช่น

มนุโน อปจฺจํ มนุสฺโส เหล่ากอของพระมนู ชื่อว่า มนุสฺส

มานุโส เหล่ากอของพระมนู

[มนุสฺส เป็นสมาสและกิต]

เอตฺถ ปุพฺพปทํ มโน อุสฺโส อุสฺสนฺโน เอตสฺสาติ อตฺเถ สติ สมาสปทํ ภวติ. เตนาหุ อฏฺฐกถาจริยา “มนสฺส อุสฺสนฺนตฺตา มนุสฺสา”ติ. หิตาหิตํ มนติ ชานาตีติ อตฺถวเสน ปน กิตนฺตปทํ ภวติ.

ในบรรดาตัวอย่างเหล่านี้ บทว่า **มนุสฺส** นอกจากจะเป็นบทตัทธิตแล้ว ยังเป็น บทสมาสและบทกิตได้ในกรณีดังต่อไปนี้คือ

เป็นบทสมาส ในกรณีที่ตั้งรูปวิเคราะห์ว่า

มโน อุสฺโส อุสฺสนฺโน - ใจสูง มีอยู่ แก่บุคคลนั้น[๑] เพราะเหตุนั้น

เอตสฺสาติ มนุสฺโส บุคคลนั้น ชื่อว่า มนุสฺส

ดังที่พระอรรถกถาจารย์ ได้กล่าวว่า

มนสฺส อุสฺสนฺนตฺตา - ชื่อว่ามนุษย์เพราะมีใจสูง

มนุสฺสา[3]

เป็นบทกิต ในกรณีที่ตั้งรูปวิเคราะห์ว่า

หิตาหิตํ มนติ - ย่อมรู้ซึ่งสิ่งที่เป็นประโยชน์

ชานาติ และมิใช่ประโยชน์

๗๕๔. กจฺจาทิโต ณานณายนา.

ณานณายนา อ. ณาน และ ณายน ปัจจัย ท. **โหนฺติ** ย่อมลง **ปรํ** เบื้องหลัง
กจฺจาทิโต จากกลุ่มศัพท์มี กจฺจ เป็นต้น **อปจฺเจ** ในอรรถ อปจฺจ.

กจฺจาทิโคตฺตคณโต ณานณายนปจฺจยา โหนฺติ ตสฺส อปจฺจมิจฺเจตสฺมึ อตฺเถ.

ลง ณาน และ ณายน ปัจจัยท้ายกลุ่มศัพท์มี กจฺจ เป็นต้นในอรรถว่า "เหล่ากอ ของผู้นั้น".

ตัวอย่างเช่น

กจฺจสฺส อปจฺจํ กจฺจาโน เหล่ากอของกัจจะ ชื่อว่า กจฺจาน

กจฺจายโน เหล่ากอของกัจจะ ชื่อว่า กจฺจายน

อญฺญาปิ ภวติ กาติยาโน.

แม้รูปศัพท์ที่สำเร็จโดยวิธีการอื่นก็มีได้ เช่น

กาติยาโน

อิตฺถิยํ ปน วตฺตพฺพายํ “กจฺจานา กจฺจายนี กาติยานี”ติ จ ภวติ.

เมื่อใช้เป็นอิตถีลิงค์ จะมีรูปว่า

กจฺจานา, กจฺจายนี, กาติยานี

โมคฺคลฺลาย นาม - พฺราหฺมณิยา อปจฺจํ - โมคฺคลฺลาโน. เหล่ากอของนางพราหมณีชื่อโมคคัลลี ชื่อว่า โมคฺคลฺลาน

โมคฺคลฺลายโน เหล่ากอของนางโมคคัลลี

วจฺฉาโน เหล่ากอของวัจฉะ

วจฺฉายโน เหล่ากอของวัจฉะ

สากฏาโน เหล่ากอของสกฏะ

สากฏายโน เหล่ากอของสกฏะ

กณฺหาโน เหล่ากอของกัณหโคตร

กณฺหายโน เหล่ากอของกัณหะ

อคฺคิเวสฺสาโน เหล่ากอของอัคคิเวสสะ

อคฺคิเวสฺสายโน เหล่ากอของอัคคิเวสสะ

เอตฺถ จ อคฺคิเวสฺสนอิจฺจปิ อิจฺฉิตพฺพํ “อปิสฺสุ มํ อคฺคิเวสฺสน ติสฺโส อุปมาโย ปฏิภํสู”ติ ปาฬิทสฺสนโต.

ก็ในคำว่า อคฺคิเวสฺสาน, อคฺคิเวสฺสายน นี้ จะใช้เป็นรูปว่า อคฺคิเวสฺสน ก็ได้ เพราะมีหลักฐานจากพระบาลีว่า

อปิสฺสุ มํ อคฺคิเวสฺสน - ติสฺโส อุปมาโย ปฏิภํสุ[4] ดูก่อนอัคคิเวสสนะ อุปมา ๓ ข้อ ปรากฏ แจ่มแจ้งแล้ว แก่ญาณของเราแท้จริง

๗๕๕. กตฺติกาทิโต เณยฺโย.

เณยฺโย อ. เณยฺย ปัจจัย **โหติ** ย่อมลง **ปรํ** เบื้องหลัง **กตฺติกาทิโต** จากกลุ่มศัพท์อิตถีลิงค์มี กตฺติกา ศัพท์เป็นต้น **อปจฺเจ** ในอรรถ อปจฺจ.

[ลง เณยฺย ปัจจัยท้ายกลุ่มศัพท์อิตถีลิงค์มี กตฺติกา ศัพท์เป็นต้นในอรรถว่า "เหล่ากอของผู้นั้น"]

ตัวอย่างเช่น

กตฺติกาย อปจฺจํ -	เหล่ากอของนางกัตติกา ชื่อว่า
กตฺติเกยฺโย	กตฺติเกยฺย
เวนเตยฺโย	เหล่ากอของวินตา[๑]

๗๕๖. ทกฺขาทิโต ยถาสมฺภวํ ณิณิกณิยา.

ณิณิกณิยา อ. ณิ ณิก และ ณิย ปัจจัย ท. **โหนฺติ** ย่อมลง **ปรํ** เบื้องหลัง **ทกฺขาทิโต** จากกลุ่มศัพท์มี ทกฺข เป็นต้น **อปจฺเจ** ในอรรถ อปจฺจ **ยถาสมฺภวํ** ตามสมควร.

[ลง ณิ ณิก และ ณิย ปัจจัยท้ายกลุ่มศัพท์มี ทกฺข ศัพท์เป็นต้นในอรรถว่า "เหล่ากอ ของผู้นั้น" ตามที่มีปรากฏในคัมภีร์บาลี]

ตัวอย่างเช่น

ทกฺขสฺส อปจฺจํ ทกฺขิ	เหล่ากอของทักขะ ชื่อว่า ทกฺขิ
โทณิ	เหล่ากอของโทณะ
วาสวิ	เหล่ากอของวาสวะ
สกฺยปุตฺติ [๑]	เหล่ากอของศากยบุตร
เชนทตฺติ	เหล่ากอของชินทัต
อนุรุทฺธิ	เหล่ากอของอนุรุทธะ
นาฏปุตฺติโก	เหล่ากอของนาฏบุตร
นาฏปุตฺติโย	เหล่ากอของนาฏบุตร
เชนทตฺติโก	เหล่ากอของชินทัต
เชนทตฺติโย	เหล่ากอของชินทัต
สกฺยปุตฺติโก	เหล่ากอของศากยบุตร
สกฺยปุตฺติโย	เหล่ากอของศากยบุตร

๗๕๗. อุปกฺวาทิโต ณโว.

ณโว อ. ณว ปัจจัย **โหติ** ย่อมลง **ปรํ** เบื้องหลัง **อุปกฺวาทิโต** จากกลุ่มศัพท์มี **อุปกุ** เป็นต้น **อปจฺเจ** ในอรรถ อปจฺจ.

[ลง ณว ปัจจัยท้ายกลุ่มศัพท์มี อุปกุ ศัพท์เป็นต้น ในอรรถว่า เหล่ากอของผู้นั้น]

ตัวอย่างเช่น

อุปกุสฺส อปจฺจ โอปกโว	เหล่ากอของอุปกุ ชื่อว่า โอปกว
มาณโว	เหล่ากอของพระเจ้ามนุ
ภคฺคโว	เหล่ากอของภัคคุ

๗๕๘. วิธวาทิโต เณโร.

เณโร อ. เณร ปัจจัย **โหติ** ย่อมลง **ปรำ** เบื้องหลัง **วิธวาทิโต** จากกลุ่มศัพท์มี วิธวา เป็นต้น **อปจฺเจ** ในอรรถ อปจฺจ.

วิธวาอิจฺจาทิโต สทฺทคณโต เณรปจฺจโย โหติ ตสฺส อปจฺจมิจฺเจตสฺมึ อตฺเถ.

ลง เณร ปัจจัยท้ายกลุ่มศัพท์มี วิธวา ศัพท์เป็นต้นในอรรถนี้ว่า "เหล่ากอ ของผู้นั้น".

ตัวอย่างเช่น

วิธวาย มตปติกาย -	เหล่ากอของหญิงหม้าย	คือหญิงที่มีสามี
อปจฺจ เวธเวโร	เสียชีวิตแล้ว ชื่อว่า เวธเวร	
สมณสฺส อปจฺจ สามเณโร	เหล่ากอของสมณะ ชื่อว่า สามเณร	

๗๕๙. อตฺถิเก จ.

เณโร อ. เณร ปัจจัย **โหติ** ย่อมลง **อตฺถิเก** ในชนผู้มีความ ต้องการ **จ** ด้วย.

อสทฺธมฺมเสวนาธิปฺปาเยน วิธวาทีหิ อตฺถิเก ชเน อภิธาตพฺเพ วิธวาทิโต เณรปจฺจโย โหติ.

เมื่อจะกล่าวถึงชนผู้มีความต้องการจะเสพเมถุนกับหญิงหม้ายเป็นต้น ลง เณร ปัจจัยท้าย วิธวา ศัพท์เป็นต้นด้วย.

ตัวอย่างเช่น

วิธวาย อตฺถิโก -	ผู้มีความต้องการด้วยสตรีที่เป็นหม้าย
เวธเวโร	ชื่อว่า เวธเวร
กณฺเณโร	ผู้มีความต้องการสาวน้อย
เวสิเยโร	ผู้มีความต้องการหญิงแพศยา

เอตฺถ จ "สุกฺกจฺฉวี เวธเวรา"ติ ปาฬิเยว สทฺธึ อฏฺฐกถาย นิทสฺสนำ.

ในการลง เณร ปัจจัยในอรรถผู้มีความต้องการนี้ มีหลักฐานจากพระบาลีและ อรรถกถาดังนี้

สุกฺกจฺฉวี เวธเวรา[5]	ผู้มีความต้องการด้วยสตรีที่เป็นหม้าย- ซึ่งมีผิวพรรณอันผุดผ่อง

๗๖๐. ยํภาเว ยโต ปกฺขนฺทติ, ยตฺถ ภวติ วฑฺฒติจฺจาทีสุปิ เณยฺโย.

เณยฺโย อ. เณยฺย ปัจจัย **โหติ** ย่อมลง **อตฺเถสุปิ** แม้ใน อรรถ ท. **ยํภาเว ยโต ปกฺขนฺทติ, ยตฺถ ภวติ วฑฺฒติจฺจาทีสุ** มีอรรถภาวะ , อรรถเป็นแดนเกิด, อรรถเป็นที่เกิด และอรรถ เป็นที่เจริญเติบโต เป็น ต้น.

เณยฺยปจฺจโย น เกวลํ อปจฺจตฺเถเยว, อถ โข ยํ ภาเว ยโต ปกฺขนฺทติ, ยตฺถ ภวติ, ยตฺถ วฑฺฒติอิจฺจาทีสุปิ อตฺเถสุ โหติเยว.

เณยฺย ปัจจัย ไม่ได้ลงเฉพาะในอรรถ อปจฺจ เพียงอย่างเดียวเท่านั้น แต่ยังลงใน อรรถทั้งหลายมี อรรถภาวะ, อรรถเป็นแดนเกิด, อรรถเป็นที่เกิด และอรรถเป็นที่เจริญ เติบโตเป็นต้น.

ตัวอย่างเช่น

สุจิโน ภาโว โสเจยฺยํ	ความเป็นแห่งของสะอาด ชื่อว่า โสเจยฺย
ปพฺพเต ภโว มิโค - ปพฺพเตยฺโย	เนื้อ (กวาง) เกิดที่ภูเขา ชื่อว่า ปพฺพเตยฺย
ปพฺพตโต ปกฺขนฺทา - นที ปพฺพเตยฺยา[6]	แม่น้ำไหลมาจากภูเขา ชื่อว่า ปพฺพเตยฺย
กิมีนํ โกเส ภวํ สุตฺตํ - โกเสยฺยํ[7]	ด้ายเกิดที่ฝักของตัวไหม ชื่อว่า โกเสยฺย
พาราณเสยฺยํ วตฺถํ[8]	ผ้าผลิตที่เมืองพาราณสี
กุเล สํวฑฺโฒ สุนโข - โกเลยฺโย[9]	สุนัขเจริญเติบโตในตระกูล ชื่อว่า โกเลยฺย
วิเนตพฺโพ เวเนยฺโย	บุคคลที่พึงแนะนำได้ ชื่อว่า เวเนยฺย

๗๖๑. วิทิตปริยาปนฺนสมฺมเตสุ ณิยณิกา.

ณิยณิกา อ. ณิย และ ณิก ปัจจัย ท. **โหนฺติ** ย่อมลง **วิทิต-ปริยาปนฺนสมฺมเตสุ** ในอรรถปรากฏ,นับเนื่องและสมมติ ท.

[ลง ณิย และ ณิก ปัจจัย ในอรรถปรากฏ นับเนื่อง และสมมติ]

ตัวอย่างเช่น

โลเก วิทิตๆ, ปริยาปนฺนๆ, - เรื่องราวอันปรากฏหรือนับเนื่องในโลก

โลเกน สมฺมตๆ วา โลกิยๆ,[10]**-** หรืออันชาวโลกสมมติขึ้น ชื่อว่า โลกิย,

โลกิกๆ โลกิก

๗๖๒. ภาเว จ ณิโย.

ณิโย อ. ณิย ปัจจัย **โหติ** ย่อมลง **ภาเว** ในอรรถภาวะ **จ** ด้วย.

[ลง ณิย ปัจจัยในอรรถภาวะด้วย]

ตัวอย่างเช่น

อลสสฺส ภาโว อาลสิยๆ[11] ความเป็นแห่งบุคคลผู้เกียจคร้าน ชื่อว่า อาลสิย๑

ทกฺขสฺส ภาโว ทกฺขิยๆ ความเป็นแห่งบุคคลผู้ขยัน ชื่อว่า ทกฺขิย

สูริยๆ ความเป็นแห่งบุคคลผู้กล้า

ยสฺเสเต จ ตโย ธมฺมา วานรินฺท ยถา ตว.
ทกฺขิยๆ สูริยๆ ปณฺญา ทิฏฺฐๆ โส อติวตฺตตีติ[12]**.**

หิ ปาฬิ ทิสฺสติ.

ดังมีหลักฐานจากพระบาลีว่า

> ดูก่อนพญาลิง ธรรม ๓ ประการเหล่านี้ คือ ความ เพียร, ความกล้าหาญ และปัญญา มีอยู่แก่บุคคลใด เหมือนกับที่ท่านมีอยู่, บุคคลนั้นย่อมพ้นเงื้อมมือ ศัตรูในกาลทุกเมื่อ.

วีรสฺส ภาโว วีริยๆ[13] ความเป็นแห่งบุคคลผู้กล้า ชื่อว่า วีริย

รสฺสตฺเต กเต วิริยๆ.

เมื่อทำรัสสะ จะได้รูปว่า วิริย.

อิสฺสรสฺส ภาโว อิสฺสริยๆ[14] ความเป็นแห่งบุคคลผู้เป็นใหญ่ ชื่อว่า อิสฺสริย

อญฺญานิปิ โยเชตพฺพานิ.

แม้ตัวอย่างอื่นๆ ก็พึงทราบโดยทำนองเดียวกันนี้.

๗๖๓. อินฺทโต ลิงฺคสิฏฺฐเทสิตทิฏฺฐชุฏฺฐิสฺสริยตฺเถ จ.

ณิโย อ. ณิย ปัจจัย **โหติ** ย่อมลง **ปรำ** เบื้องหลัง **อินฺทโต** จาก อินฺท ศัพท์ **ลิงฺคสิฏฺฐเทสิตทิฏฺฐชุฏฺฐิสฺสริยตฺเถ** ในอรรถ ลิงฺค "สิ่งที่แสดงให้รู้", อรรถ สิฏฺฐ (สิทฺธ) "สิ่งที่ให้สำเร็จ", อรรถ เทสิต "สิ่งที่ถูกแสดง, อรรถทิฏฺฐ "สิ่งที่ถูกเห็น", อรรถชุฏฺฐ "การเสพ " และอรรถอิสฺสริย "ความเป็นใหญ่" **จ** ด้วย.

ลิงฺคตฺเถ สิฏฺฐตฺเถ[๑] เทสิตตฺเถ ทิฏฺฐตฺเถ ชุฏฺฐตฺเถ อิสฺสริยตฺเถ จ วตฺตพฺเพ อินฺทสทฺทโต ณิยปจฺจโย โหติ.

และลง ณิย ปัจจัยท้ายอินฺทศัพท์ในสิ่งที่แสดงให้รู้, สิ่งที่ทำให้สำเร็จ, สิ่งที่ถูกแสดง, สิ่งที่ถูกเห็น, การเสพ และความเป็นใหญ่.

“อินฺทฺริยานี”ติ เอตฺถ หิ อินฺโท วุจฺจติ สมฺมาสมฺพุทฺโธ ปรมิสฺสริยภาวโต,กุสลากุสลญฺจ กมฺมำ กมฺเมสุ กสฺสจิ อิสฺสริยาภาวโต.

ก็ **อินฺท** ในคำว่า อินฺทฺริยานิ นี้ หมายถึงพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ในฐานะที่พระองค์ ทรงเป็นผู้ยิ่งใหญ่ และหมายถึงกุศลกรรมและอกุศลกรรม ในฐานะที่เป็นธรรมชาตที่ ไม่มีอะไรยิ่งใหญ่กว่าและเหนือกว่า.

ตสฺมา กมฺมสญฺชนิตานิ จกฺขาทีนิ อิทำ[๑] กุสลากุสลำ กมฺมำ อุปลิงฺเคนฺติ,[๒] เตน จ สิทฺธานีติ อินฺทฺริยานิ, สพฺพาเนว ปน พาวีสตินฺทฺริยานิ อินฺเทน ภควตา ยถาภูตโต เทสิตานีติ อินฺทฺริยานิ.

เพราะเหตุนั้น ปสาทรูปมีจักษุเป็นต้นที่เกิดจากกรรม ย่อมแสดงกุศลกรรมและ อกุศลกรรมที่เรียกว่า อินฺท นี้, และปสาทรูปมีจักษุเป็นต้น ก็สำเร็จแล้วด้วยกรรมนั้น เพราะเหตุนั้น ปสาทรูปเหล่านั้น ชื่อว่า อินฺทฺริย, จะอย่างไรก็ตาม อินทรีย์ ๒๒ ทั้งหมด นั่นเทียว ชื่อว่า อินฺทริย เพราะเป็นสภาวธรรมที่พระผู้มีพระภาคผู้ทรงสมัญญาว่า องค์อินทร์ ได้ทรงแสดงไว้แล้วตามความเป็นจริง

ตถา อินฺเทน ภควตา ทิฏฺฐานีติ อินฺทฺริยานิ, เตเนว จ อินฺเทน ภควตา กานิจิ โคจราเสวนาย, กานิจิ ภาวนาเสวนาย ชุฏฺฐานีติ อินฺทฺริยานิ, อาธิปจฺจสงฺขาเตน อินฺทฺริยฏฺเฐนาปิ อินฺทฺริยานิ.

เช่นเดียวกันนี้:-

อินฺทริย หมายถึงสิ่งที่พระผู้มีพระภาคผู้ทรงสมัญญาว่าองค์อินทร์ เห็นแล้ว

อินฺทฺริย หมายถึงอินทรีย์บางอย่างอันพระผู้มีพระภาคผู้ทรงสมัญญาว่า องค์อินทร์นั้น สร้องเสพแล้วด้วยการเสพเป็นอารมณ์, และสร้องเสพแล้วด้วยการเสพ โดยการอบรม

อินฺทฺริย หมายถึงความเป็นใหญ่กล่าวคืออำนาจ

อปิจ อินฺทนฺตีติ อินฺทฺริยานิ

อีกนัยหนึ่ง

อินฺทฺริย หมายถึงสิ่งควบคุม

อตฺร ปนิทมฺปิ อุปลกฺขณียํ. “อินฺทสฺส ภาโว อินฺทิยนฺ”ติ วิคฺคเห “อินฺทิยนฺ”ติ ปทํ สกฺกตฺตญฺเญว วทติ, ตเทว ปทํ ทการสฺส ทฺรกาเร กเต จกฺขาทีนิเยว วทติ. สงฺเกตนิรูฬฺโห หิ สทฺโท อตฺเถสูติ.

ก็เกี่ยวกับคำว่า **อินฺทฺริย** นี้ ยังมีประเด็นที่ควรจดจำดังต่อไปนี้.

ในกรณีที่วิเคราะห์ว่า

อินฺทสฺส ภาโว - ความเป็นแห่งบุคคลผู้เป็นใหญ่

อินฺทิยํ ชื่อว่า อินฺทิย

บทว่า **อินฺทิย** ในที่นี้ ระบุถึงความเป็นพระอินทร์เท่านั้น.

แต่เมื่อแปลง ท เป็น ทฺร บทว่า **อินฺทฺริย** จะระบุถึงอินทรีย์มีจักษุเป็นต้นเท่านั้น สาเหตุที่เป็นเช่นนี้ก็เพราะว่า ธรรมชาตของศัพท์ ย่อมถูกนำมาใช้สำหรับสื่อความหมาย ตามที่ชาวโลกบัญญัติใช้กัน.

๗๖๔. ยตฺถ ชาโต, วสติ, ยํ อธีเต , เยน สํสฏฺฐํ, กตํ, ตรติ จรติ วหติ สนฺนิธาน นิโยค สิปฺปภณฺฑชีวิกตฺถาทีสุ จ ณิโก.

ณิโก อ. ณิก ปัจจัย **โหติ** ย่อมลง **ยตฺถ ชาโต, วสติ, ยํ อธีเต, เยน สํสฏฺฐํ, กตํ, ตรติ จรติ วหติ สนฺนิธาน นิโยค สิปฺปภณฺฑชีวิกตฺถาทีสุ อตฺเถสุ** ใน อรรถ ท. มีอรรถว่า เกิดในที่ใด, อยู่ในที่ใด, สาธยายซึ่งสิ่งใด, ระคนด้วยสิ่งใด, กระทำด้วยสิ่งใด, ข้ามด้วยสิ่งใด, เที่ยวไปด้วยสิ่งใด, นำไปด้วยสิ่งใด, เกี่ยวเนื่องกับสิ่งใด, ประกอบ ในสิ่งใด, ศิลปะของผู้ใด, สินค้าของผู้ใด และการเลี้ยงชีพด้วย สิ่งใดเป็นต้น.

ณิกปจฺจโย น เกวลํ อปจฺจวิทิตปริยาปนฺนตฺเถสุเยว, อถ โข ยตฺถ ชาโต, ยตฺถ วสติ, ยํ อธีเต, เยน สํสฏฺฐํ, เยน กตํ, เยน ตรติ, เยน จรติ, เยน วหติ, ยมฺหิ สนฺนิธาโน, ยตฺถ นิยุตฺโต, ยทสฺส สิปฺปํ, ยทสฺส ภณฺฑํ, ยา อสฺส ชีวิกา อิจฺเจวมาทีสุ อตฺเถสุ โหติเยว.

ลง ณิก ปัจจัยในอรรถเป็นต้นว่า เกิดในที่ใด, อยู่ในที่ใด, สาธยายสิ่งใด, ระคน ด้วยสิ่งใด, ทำด้วยสิ่งใด, ข้ามด้วยสิ่งใด, เที่ยวไปด้วยสิ่งใด, นำไปด้วยสิ่งใด, เกี่ยวเนื่อง กับสิ่งใด, ประกอบในสิ่งใด, ศิลปะของผู้ใด, สินค้าของผู้ใด, การเลี้ยงชีพด้วยสิ่งใด.

ตัวอย่างเช่น

ราชคเห ชาโต ราชคหิโก[15] ชนผู้เกิดแล้วในกรุงราชคฤห์ ชื่อว่า ราชคหิก

ราชคเห วสตีติ วา - อีกนัยหนึ่ง ชนใด อยู่ในกรุงราชคฤห์

ราชคหิโก	เพราะเหตุนั้น ชนนั้น ชื่อว่า ราชคหิก
มาคธิโก	ผู้เกิดในแคว้นมคธ
สาวตฺถิโก	ผู้เกิดในกรุงสาวัตถี
กาปิลวตฺถิโก	ผู้เกิดในกรุงกบิลพัสดุ์
วินยมธีเต เวนยิโก[16]	ผู้สาธยายพระวินัย ชื่อว่า เวนยิก
สุตฺตนฺติโก	ผู้สาธยายพระสูตร
อาภิธมฺมิโก	ผู้สาธยายพระอภิธรรม
เวยฺยากรณิโก	ผู้สาธยายคัมภีร์ไวยากรณ์
ติเลน สํสฏฺฐํ โภชนํ - เตลิกํ	โภชนะอันระคนด้วยงา ชื่อว่า เตลิก (โภชนะที่ผสมด้วยงา)
โคฬิกํ	โภชนะที่ผสมด้วยน้ำอ้อยงบ
ฆาติกํ	โภชนะที่ผสมด้วยเนยใส
กาเยน กตํ กมฺมํ - กายิกํ	กรรมอันบุคคลกระทำด้วยกาย ชื่อว่า กายิก
วาจสิกํ	กรรมอันบุคคลกระทำด้วยวาจา
มานสิกํ	กรรมอันบุคคลกระทำด้วยใจ
นาวาย ตรตีติ นาวิโก	ชนใด ย่อมข้ามด้วยเรือ เพราะเหตุนั้น ชนนั้น ชื่อว่า นาวิก
โอฬุมฺปิโก	ผู้ข้ามด้วยแพ
สกเฏน จรตีติ สากฏิโก	ชนใด ย่อมเที่ยวไปด้วยเกวียน เพราะเหตุนั้น ชนนั้น ชื่อว่า สากฏิก
ปาทิโก	ผู้เที่ยวไปด้วยเท้า
สีเสน วหตีติ สีสิโก	ชนใด นำไปด้วยศรีษะ เพราะเหตุนั้น ชนนั้น ชื่อว่า สีสิก
อํสิโก	ผู้นำไปด้วยบ่า
ขนฺธิโก	ผู้นำไปด้วยคอ [หรือบ่า]
หตฺถิโก	ผู้นำไปด้วยมือ
องฺคุลิโก	ผู้นำไปด้วยนิ้วมือ

สรีเร สนฺนิธานา เวทนา -	เวทนาที่เกี่ยวเนื่อง ในร่างกาย
สารีริกา[17]	ชื่อว่า สารีริกา
มานสิกา	เวทนาอันอาศัยในจิต
ทฺวาเร นิยุตฺโต โทวาริโก	ชนผู้ประกอบอยู่ที่ประตู ชื่อว่า โทวาริก
ภณฺฑาคาริโก	ผู้ประกอบอยู่ที่เรือนคลัง
นาคริโก	ผู้ประกอบอยู่ที่เมือง
นาวกมฺมิโก	ผู้ประกอบในการงานใหม่ (ก่อสร้าง)
วีณา อสฺส สิปฺปนฺติ -	การดีดพิณ เป็นศิลปะของบุคคลนั้น
เวณิโก	เพราะเหตุนั้น บุคคลนั้น ชื่อว่า เวณิก
ปาณวิโก	ผู้มีการตีกลองปัณเฑาะว์เป็นศิลปะ
โมทิงฺคิโก	ผู้มีการตีตะโพนเป็นศิลปะ
วํสิโก	ผู้มีการเป่าขลุ่ยเป็นศิลปะ
คนฺโธ อสฺส ภณฺฑํ -	ของหอม เป็นสินค้าของบุคคลนั้น
คนฺธิโก[18]	เพราะเหตุนั้น บุคคลนั้น ชื่อว่า คนฺธิก
เตลิโก	ผู้มีน้ำมันเป็นสินค้า
โคฬิโก	ผู้มีน้ำอ้อยงบเป็นสินค้า
อุรพฺภํ หนฺตฺวา ชีวตีติ -	ชนใด ฆ่าแกะเลี้ยงชีพ เพราะเหตุนั้น
โอรพฺภิโก[19]	ชนนั้น ชื่อว่า โอรพฺภิก
มาควิโก[20]	ผู้ฆ่าเนื้อเลี้ยงชีพ
โสกริโก[19]	ผู้ฆ่าหมูเลี้ยงชีพ
สากุณิโก[20]	ผู้ฆ่านกเลี้ยงชีพ

“วิจิตฺรา หิ ตทฺธิตวุตฺตี”ติ วจนโต ปน อาทิสทฺเทน อญฺเญสุปิ อตฺเถสุ ณิกปจฺจโย เวทิตพฺโพ. กถํ?

เนื่องจากมีข้อความกล่าวไว้ในอรรถกถาวินัยปิฎกว่า

วิจิตฺรา หิ ตทฺธิตวุตฺติ[21]

ตัทธิตปัจจัย มีความเป็นไปที่พิสดารยิ่งนัก®

ดังนั้น พึงทราบว่า ด้วยอำนาจของ อาทิ ศัพท์ในสูตรนี้ ณิก ปัจจัยนี้ ยังสามารถ ใช้ในอรรถอื่นๆ ได้อีก

ตัวอย่างเช่น

วิเนตพฺโพติ เวนยิโก	ผู้ใดควรได้รับการสั่งสอน เพราะเหตุนั้น ผู้นั้น ชื่อว่า เวนยิก
วินยํ วินยาย วา ธมฺมํ - เทเสตีติ เวนยิโก	อีกนัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคพระองค์ใด ย่อมแสดงพระวินัยหรือแสดงธรรม เพื่อกำจัด เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระ-ภาคพระองค์นั้น ทรงพระนามว่า เวนยิก
องฺคมคเธหิ อาคโต,- ตตฺถ วา อิสฺสโรติ - องฺคมาคธิโก	ผู้มาจากแคว้นอังคะและมคธะ ชื่อว่า องฺคมาคธิก, อีกนัยหนึ่ง ผู้เป็นใหญ่ใน แคว้นอังคะหรือมคธะ ชื่อว่า องฺคมาคธิก
ชาเลน หโต ชาลิโก	สัตว์ที่ถูกจับด้วยแห ชื่อว่า ชาลิก
สุตฺเตน พทฺโธ สุตฺติโก	สัตว์ที่ถูกจับด้วยเส้นด้าย ชื่อว่า สุตฺติก
จาโป อสฺส อาวุโธ จาปิโก	ธนู เป็นอาวุธของผู้นั้น ผู้นั้น ชื่อว่า จาปิก
โตมริโก	ผู้มีหอกเป็นอาวุธ
มุคฺคริโก	ผู้มีค้อนเป็นอาวุธ
โมสลิโก	ผู้มีสากเป็นอาวุธ
วาโต อสฺส อาพาโธ - วาติโก	ลม เป็นอาพาธของผู้นั้น เพราะเหตุนั้น ผู้นั้น ชื่อว่า วาติก
เสมฺหิโก	ผู้มีเสมหะเป็นอาพาธ
ปิตฺติโก	ผู้มีดีเป็นอาพาธ
พุทฺเธ ปสนฺโน พุทฺธิโก	ผู้เลื่อมใสในพระพุทธเจ้า ชื่อว่า พุทฺธิก
ธมฺมิโก	ผู้เลื่อมใสในพระธรรม
สงฺฆิโก	ผู้เลื่อมใสในพระสงฆ์
พุทฺธสฺส สนฺตกํ พุทฺธิกํ	ทรัพย์อันเป็นของพระพุทธเจ้า ชื่อว่า พุทฺธิก
ธมฺมิกํ	ทรัพย์อันเป็นของพระธรรม ชื่อว่า ธมฺมิก
สงฺฆิกํ ธนํ	ทรัพย์อันเป็นของพระสงฆ์ ชื่อว่า สงฺฆิก
สงฺฆิโก วิหาโร	วิหารอันเป็นของสงฆ์
วตฺเถน กีตํ ภณฺฑํ วตฺถิกํ	สินค้าที่ซื้อมาด้วยผ้า ชื่อว่า วตฺถิก

กุมฺภิกำ	สินค้าที่ซื้อมาด้วยหม้อ
ผาลิกำ	สินค้าที่ซื้อมาด้วยผาล
กิงฺกณิกำ	สินค้าที่ซื้อมาด้วยกระพรวน
โสวณฺณิกำ	สินค้าที่ซื้อมาด้วยทองคำ
กุมฺโภ อสฺส ปริมาณำ - กุมฺภิกำ	หม้อ[๑ กุมภะ]เป็นความจุของสิ่งนั้น เพราะเหตุนั้น สิ่งนั้น ชื่อว่า กุมฺภิก
กุมฺภสฺส ราสิ กุมฺภิโก	กองแห่งหม้อ ชื่อว่า กุมฺภิก
กุมฺภมรหตีติ กุมฺภิโก	สิ่งใด ย่อมควร (กับราคา) หนึ่งกุมภะ เพราะเหตุนั้น สิ่งนั้น ชื่อว่า กุมฺภิก
อกฺเขน ทิพฺพตีติ อกฺขิโก	ชนใด ย่อมเล่นด้วยสะกา เพราะเหตุนั้น ชนนั้น ชื่อว่า อกฺขิก
สาลากิโก	ผู้เล่นด้วยสลาก (นักเลงสลาก)
ธมฺมำ อนุวตฺตตีติ - ธมฺมิโก	ชนใด ประพฤติตามธรรม เพราะเหตุนั้น ชนนั้น ชื่อว่า ธมฺมิก
กิเลสูปสมำ อาวหตีติ - อุปสมิโก	ธรรมใด นำมาซึ่งความดับแห่งกิเลส เพราะเหตุนั้น ธรรมนั้น ชื่อว่า อุปสมิก
กิเลสปรินิพฺพานำ กโรตีติ - ปรินิพฺพายิโก, ธมฺโม	ธรรมใด ทำการดับกิเลส เพราะเหตุนั้น ธรรมนั้น ชื่อว่า ปรินิพฺพายิก
อตฺตโน สนฺตาเน ราคาทีนำ - อภาวำ กโรนฺเตน **สามำ - ทฏฺฐพฺโพติ สนฺทิฏฺฐิโก,-** อริยมคฺโค	ธรรมใด ที่บุคคลผู้กระทำความดับกิเลส มีราคะเป็นต้นในสันดานของตน พึงเห็นเอง เหตุนั้น ธรรมนั้น ชื่อว่า สนฺทิฏฺฐิก, ได้แก่อริยมรรค
ปจฺจเวกฺขณญาเณน **สยำ - ทฏฺฐพฺโพติ สนฺทิฏฺฐิโก,-** นววิโธ โลกุตฺตรธมฺโม	ธรรมใด ที่บุคคล พึงเห็นเองด้วยปัจจเวกขณญาณ เพราะเหตุนั้น ธรรมนั้น ชื่อว่า สนฺทิฏฺฐิก ได้แก่โลกุตตรธรรม ๙ ประการ

อถวา อีกนัยหนึ่ง วิเคราะห์ว่า

ปสตฺถา ทิฏฺฐิ สนฺทิฏฺฐิ, -
สนฺทิฏฺฐิยา กิเลเส ชยตีติ -
สนฺทิฏฺฐิโก[22]
ยถา รเถน ชยตีติ รถิโก

ความเห็นอันประเสริฐ ชื่อว่า สนฺทิฏฺฐิ, ธรรมใด ย่อมชนะซึ่งกิเลสทั้งหลาย ด้วยความเห็นอันประเสริฐ เหตุนั้น ธรรมนั้น ชื่อว่า สนฺทิฏฺฐิก เหมือน รถิก ที่วิเคราะห์ว่า "ย่อมชนะด้วยรถ"

อถวา อีกนัยหนึ่ง วิเคราะห์ว่า

ทิฏฺฐนฺติ ทสฺสนํ วุจฺจติ,-
ทิฏฺฐเมว สนฺทิฏฺฐํ,-
สนฺทสฺสนนฺติ อตฺโถ
สนฺทิฏฺฐํ อรหตีติ สนฺทิฏฺฐิโก
วตฺถมรหตีติ วตฺถิโก

ความเห็น ท่านเรียกว่า ทิฏฺฐ, ความเห็นนั่นเทียว ชื่อว่า สนฺทิฏฺฐ ได้แก่ การเห็น, ธรรมใด ย่อมควรซึ่งการเห็น เพราะเหตุนั้น ธรรมนั้น ชื่อว่า สนฺทิฏฺฐิก เหมือน วตฺถิก ที่วิเคราะห์ว่า "ย่อมคู่ควรกับผ้า"

อตฺตโน ผลทานํ สนฺธาย -
นาสฺส กาโลติ อกาโล,-
อกาโลเยว อกาลิโก[23]

กาลเวลาที่ตนอำนวยผล ไม่มีกำหนดแก่ธรรมนั้น เพราะเหตุนั้น ธรรมนั้น ชื่อว่า อกาล, ธรรมที่ไม่มีกำหนดกาลเวลาในการอำนวยผลนั่นเทียว ชื่อว่า อกาลิก

สกตฺเถ ณิกปจฺจโย ทฏฺฐพฺโพ

พึงทราบว่า ลง ณิก ปัจจัย ในอรรถสกัตถะ (ไม่ระบุความหมายพิเศษ นอกจาก ความหมายเดิมของศัพท์)

อถวา อีกนัยหนึ่ง วิเคราะห์ว่า

อตฺตโน ผลปทาเน -
ปกฏฺโฐ กาโล ปตฺโต -
อสฺสาติ กาลิโก

กาลเวลาสำหรับให้ผลของตน ใกล้ถึงแล้ว มีอยู่ แก่ธรรมนั้น เหตุนั้น ธรรมนั้น ชื่อว่า กาลิก

โก โส ? โลกิโย กุสลธมฺโม. อยํ ปน สมนนฺตรผลตฺตา น กาลิโก อกาลิโก. โก โส ? มคฺคธมฺโม.

ถาม. ธรรมนั้น ได้แก่อะไร ?

ตอบ. ได้แก่โลกิยกุศลธรรม

สำหรับโลกุตตรธรรม มิใช่เป็นธรรมที่ใกล้จะเผล็ดผล (คือไม่ต้องรอเผล็ดผล) เพราะเป็นธรรมที่ให้ผลทันที จึงเรียกว่า อกาลิก

ถาม. ธรรมนี้ ได้แก่อะไร ?

ตอบ. ได้แก่มรรคธรรม

อิมสฺมึ อตฺเถ “อกาลิโก”ติ ปทํ สมาสปทํ ภวติ.

บทว่า อกาลิโก ในอรรถวิเคราะห์นี้ พึงทราบว่าเป็นบทสมาส.

เอหิปสฺสวิธึ อรหตีติ - เอหิปสฺสิโก[23].	ธรรมใด ควรกับวิธีนี้ว่า “ท่าน จงมาดู” เหตุนั้น ธรรมนั้น ชื่อว่า เอหิปสฺสิก.
"เอหิ ปสฺส อิมํ ธมฺมนฺติ - เอวํ ปวตฺตํ เอหิปสฺสวิธึ - อรหตีติ อตฺโถ	ได้แก่ ควรซึ่งเอหิปัสสวิธี อันเป็นไปอย่างนี้ว่า “ท่านจงมาดูธรรมนี้”
อุปนยนํ อุปนโย, ภาวนาวเสน อตฺตโน - จิตฺเตน **อุปนยนํ อรหตีติ - โอปนยิโก,** **โอปนยิโกว โอปเนยฺยิโก,**[24] อสงฺขโต โลกุตฺตรธมฺโม	การน้อมเข้ามา ชื่อว่า อุปนย, ธรรมใด ย่อมควรเพื่ออันน้อมเข้ามาด้วยจิตของตน ด้วยการเจริญภาวนา เพราะเหตุนั้น ธรรมนั้น ชื่อว่า โอปนยิก, ธรรมที่ควรน้อมเข้านั่นเทียว ชื่อว่า โอปเนยฺยิก,ได้แก่โลกุตตรธรรมที่เป็นอสังขตธรรม (พระนิพพาน)

อถวา อีกนัยหนึ่ง วิเคราะห์ว่า

นิพฺพานํ **อุปเนตีติ - อุปเนยฺโย,** อริยมคฺโค.	ธรรมใด ย่อมนำเข้าไปใกล้พระนิพพาน เพราะเหตุนั้น ธรรมนั้น ชื่อว่า อุปเนยฺย ได้แก่อริยมรรค.
สจฺฉิกาตพฺพตํ - **อุปเนตพฺโพ อุปเนยฺโย,** ผลนิพฺพานธมฺโม.	ธรรมใด ที่ควรน้อมเข้ามาสู่ความเป็นธรรมที่ควรทำให้แจ้ง ธรรมนั้น ชื่อว่า อุปเนยฺย ได้แก่อริยผลและพระนิพพาน.
อุปเนยฺโยว โอปเนยฺยิโก	ธรรมที่ควรน้อมเข้ามานั่นเทียว ชื่อว่า โอปเนยฺยิก
ปํสุกูลสฺส ธารณํ ปํสุกูลํ, ปํสุกูลํ สีลมสฺสาติ - ปํสุกูลิโก[25]	การทรงไว้ซึ่งผ้าบังสุกุล ชื่อว่า ปังสุกูล, การทรงไว้ซึ่งผ้าบังสุกุล เป็นปรกติของภิกษุนั้น เพราะเหตุนั้น ภิกษุนั้น ชื่อว่า ปังสุกูลิก

เตจีวริโก[25]	ผู้มีการทรงผ้าจีวร ๓ ผืนเป็นปรกติ
ปิณฺฑปาตํ อุญฺฉตีติ - ปิณฺฑปาติโก[26]	ภิกษุใด ย่อมแสวงหาบิณฑบาต เหตุนั้น ภิกษุนั้น ชื่อว่า ปิณฺฑปาติก
ปิณฺฑาย วา ปติตุํ - วตเมตสฺสาติ ปิณฺฑปาตี,-	อีกอย่างหนึ่ง การไปเพื่อบิณฑบาต เป็นวัตรของภิกษุนั้น เพราะเหตุนั้น ภิกษุนั้น ชื่อว่า ปิณฺฑปาตี,
ปิณฺฑปาตีเอว ปิณฺฑปาติโก	ผู้มีการไปเพื่อบิณฑบาต เป็นวัตรนั้นนั่นเทียว ชื่อว่า ปิณฺฑปาติก

สกตฺเถ ณิกปจฺจโย.

ลง ณิก ปัจจัยในอรรถสกัตถะ.

เอหิ ภทนฺตาติ วุตฺเตปิ - น อาคจฺฉตีติ - นเอหิภทนฺติโก[27]	ผู้ใด ย่อมไม่มา แม้เมื่อถูกขอร้องว่า “ผู้เจริญ ขอท่านจงมา” เพราะเหตุนั้น ผู้นั้น ชื่อว่า นเอหิภทนฺติก
เตนหิ ติฏฺฐภทนฺตาติ - วุตฺเตปิ น ติฏฺฐตีติ - นติฏฺฐภทนฺติโก[27]	ผู้ใด ย่อมไม่หยุด แม้เมื่อถูกอ้อนวอนว่า “ผู้เจริญ ถ้ากระนั้น ขอท่าน จงหยุดเถิด" เหตุนั้น ผู้นั้น ชื่อว่า นติฏฺฐภทนฺติก
อนฺตรายํ กโรตีติ - อนฺตรายิโก[28]	ธรรมใด ย่อมทำอันตราย เพราะเหตุนั้น ธรรมนั้น ชื่อว่า อนฺตรายิก
อนาถานํ ปิณฺฑํ - ททาตีติ อนาถปิณฺฑิโก[29]	ผู้ใด ย่อมสละก้อนข้าวแก่คนอนาถาทั้งหลาย เพราะเหตุนั้น ผู้นั้น ชื่อว่า อนาถปิณฺฑิก

อญฺญานิปิ โยเชตพฺพานิ.

พึงประกอบตัวอย่างแม้อื่นๆ โดยทำนองเดียวกันนี้.

๗๖๕. เตน รตฺตํ ตสฺเสทมญฺญตฺเถสุ จ โณ.

โณ อ. ณ ปัจจัย **โหติ** ย่อมลง **เตน รตฺตํ ตสฺเสทมญฺญตฺเถสุ จ** ในอรรถว่า "ย้อมแล้วด้วยสิ่งนั้น" ด้วย ในอรรถว่า "สิ่งนี้ของ บุคคลนั้น" ด้วย ในอรรถเหล่าอื่นด้วย.

[ลง ณ ปัจจัย ในอรรถว่า ย้อมด้วยสิ่งนั้น, สิ่งนี้ของเขา และในเนื้อความอื่นๆ]

ตัวอย่างเช่น

กสาเวน รตฺตํ วตฺถํ - กาสาวํ	ผ้าอันเขาย้อมแล้วด้วยน้ำฝาด ชื่อว่า กาสาว
โกสุมฺภํ	ผ้าอันเขาย้อมแล้วด้วยดอกคำ
หาลิทฺทํ	ผ้าอันเขาย้อมแล้วด้วยขมิ้น
สูกรสฺส อิทํ มํสํ โสกรํ	เนื้อนี้ของสุกร ชื่อว่า โสกร
มาหึสํ	เนื้อกระบือ
กปิลวตฺถุสมีเป ชาตํ - วนํ กาปิลวตฺถวํ[30]	ป่าอันเกิดในที่ใกล้เมืองกบิลพัสดุ์ ชื่อว่า กาปิลวตฺถว
อุทุมฺพรสฺส อวิทูเร - วิมานํ โอทุมฺพรํ	วิมาน มีอยู่ในที่ไม่ไกลจากต้นมะเดื่อ ชื่อว่า โอทุมฺพร
วิทิสาย อวิทูเร ภโว - เวทิโส	บ้านอันมีอยู่ในที่ไม่ไกลจากทิศเฉียง ชื่อว่า เวทิส
มธุราย ชาโต มาธุโร	ชนผู้เกิดในเมืองมธุรา ชื่อว่า มาธุร
พุทฺโธ อสฺส เทวตา - พุทฺโธ	พระพุทธเจ้า เป็นเทวดาของบุคคลนั้น เพราะเหตุนั้น บุคคลนั้น ชื่อว่า พุทฺธ (ผู้มีพระพุทธเจ้าเป็นเทพ)
ภทฺโท	ผู้มีภัททะเป็นเทพ
มาโร	ผู้มีมารเป็นเทพ
มาหินฺโท	ผู้มีพระอินทร์เป็นเทวดา
สํวจฺฉรํ อเวจฺจ อธีเต - สำวจฺฉโร	ผู้ศึกษาตลอดปี ชื่อว่า สำวจฺฉร
โมหฺตฺโต[9]	ผู้ศึกษาคัมภีร์มุหุตตะ
องฺควิชฺโช	ผู้ศึกษาคัมภีร์อังควิชชา (วิชาทำนายลักษณะ)
วสาทานำ วิสโย เทโส - วาสาโท	สถานที่อันเป็นที่อยู่ของเหล่าอาจารย์ ผู้ชำนาญวัตถุวิชชา ชื่อว่า วาสาท

กุมฺโภ	สถานที่อันเป็นที่อยู่ของช่างหม้อ
อาติสาโร	สถานที่อันเป็นที่อยู่ของแขกผู้มาเยือน
อุทุมฺพรา อสฺมึ ปเทเส - สนฺติ โส โอทุมฺพโร	ต้นมะเดื่อทั้งหลาย มีอยู่ ในสถานที่นี้ เพราะเหตุนั้น สถานที่นี้ ชื่อว่า โอทุมฺพร
สาครสฺส รญฺโญ ปุตฺเตหิ - สาเคเรหิ ขโตติ สาคโร,- ปุรตฺถิโม สมุทฺทปฺปเทโส	สถานที่ อันสาครกุมาร ผู้เป็นพระราช-โอรสของพระเจ้าสาครขุดแล้ว เหตุนั้น สถานที่นั้น ชื่อว่า สาคร, ได้แก่พื้นที่ของมหาสมุทรด้านทิศตะวันออก

ตสฺมพนฺธิตาย สกโลปิ สมุทฺทปฺปเทโส สาคโรเตฺวว นามํ ลภตีติ โลกิยานํ กถา เอสา.

รวมทั้งพื้นที่ของมหาสมุทรทั้งหมด ก็ได้ชื่อว่าสาครไปด้วย เพราะเชื่อมติด กันกับพื้นที่มหาสมุทรทางด้านทิศตะวันออกนั้น, คำพูดนี้ เป็นสำนวนของชาวโลก.

มธุรา อสฺส นิวาโส - มาธุโร	เมืองมธุรา เป็นที่อยู่ ของบุคคลนั้น เพราะเหตุนั้น บุคคลนั้น ชื่อว่า มาธุร
มธุราย วา อิสฺสโร - มาธุโร	อีกนัยหนึ่ง พระราชา ผู้เป็นใหญ่ในเมือง-มธุรา เพราะเหตุนั้น ชื่อว่า มาธุร
นิคมชนปเทสุ ชาตา - มนุสฺสา เนคมชานปทา	มนุษย์ทั้งหลายผู้เกิด ในนิคมและชนบท ทั้งหลาย ชื่อว่า เนคมชานปท
โปริมชานปทา	ผู้เกิดในชนบทด้านทิศตะวันออก

๗๖๖. สุวณฺณโต ตำราสิตฺเถ ณโย.

ณฺโย อ. ณฺย ปัจจัย **โหติ** ย่อมลง **ปรำ** เบื้องหลัง **สุวณฺณโต** จาก สุวณฺณ ศัพท์ **ตำราสิตฺเถ** ในอรรถว่า "กองแห่งสิ่งนั้น".

[ลง ณฺย ปัจจัยท้าย สุวณฺณ ศัพท์ในอรรถว่า "กองแห่งสิ่งนั้น"]

ตัวอย่างเช่น

สุวณฺณานำ อยำ ราสิ - โสวณฺณโย	กองนี้แห่งทอง ชื่อว่า โสวณฺณย

“มญฺเญ โสวณฺณโย ราสี”ติ หิ ปาฬิ.

มีพระบาลีเป็นหลักฐานว่า

มญฺเญ โสวณฺณโย ราสิ[31] เข้าใจว่า เป็นกองทองคำ

๗๖๗. ชาตินิยุตฺตตฺเถสุ อิมิยา.

อิมิยา อ. อิม และ อิย ปัจจัย ท. **โหนฺติ** ย่อมลง **ชาติ-นิยุตฺตตฺเถสุ** ใน อรรถการเกิด และการประกอบ ท.

[ลง อิม และ อิย ปัจจัย ในอรรถการเกิด และการประกอบ]

ตัวอย่างเช่น

ปจฺฉา ชาโต ปจฺฉิโม	ชนผู้เกิดในภายหลัง ชื่อว่า ปจฺฉิม
อนฺติโม	ผู้เกิดในที่สุด
อุปริโม	ผู้เกิดในเบื้องบน
เหฏฺฐิโม	ผู้เกิดในภายใต้
โคปฺผิโม	แผลอันเกิดที่ข้อเท้า
โพธิสตฺตชาติยา ชาโต -	ชนผู้เกิดในชาติแห่งพระโพธิสัตว์
โพธิสตฺตชาติโย	ชื่อว่า โพธิสตฺตชาติย
อสฺสชาติโย	ผู้เกิดในชาติแห่งม้า
อนฺเต นิยุตฺโต อนฺติโม	ผู้ประกอบในที่สุด
อนฺติโย	ผู้ประกอบในที่สุด

อญฺเญน ปน ลกฺขเณน “อนฺติโก” อิติปิ ภวติ.
สำหรับรูปว่า **อนฺติโก** ก็มีบ้างแต่ใช้สูตรอื่นทำตัวรูปศัพท์.

๗๖๘. ตทสฺสตฺถีติ อิโก จ.

อิมิยา จ อ. อิม และ อิย ปัจจัย ท. ด้วย **อิโก จ** อ. อิก ปัจจัยด้วย **โหนฺติ** ย่อมลง **ตทสฺสตฺถีติ อตฺเถ** ในอรรถว่า "มีอยู่ แก่สิ่งนี้".

ตทสฺสตฺถิอิจฺเจตสฺมึ อตฺเถ อิมอิยอิจฺเจเต ปจฺจยา โหนฺติ อิโก จ ปจฺจโย.
ลง อิม อิย และ อิก ปัจจัย ในอรรถนี้ว่า "มีอยู่ แก่สิ่งนั้น".

ตัวอย่างเช่น

ปุตฺโต ยสฺส อตฺถิ -	บุตร มีอยู่ แก่บุคคลใด เพราะเหตุนั้น
ปุตฺติโม	บุคคลนั้น ชื่อว่า ปุตฺติม

ยสฺมึ วา วิชฺชติ โส - อีกนัยหนึ่ง บุตร มีอยู่ ในบุคคลใด
ปุตฺติโม เพราะเหตุนั้น บุคคลนั้น ชื่อว่า ปุตฺติม

ปุตฺติโย ผู้มีบุตร
ปุตฺติโก ผู้มีบุตร

เอตฺถ จ อยมฺปิ วิเสโส เวทิตพฺโพ. กถ? "อสฺสมโณ โหติ อสกฺยปุตฺติโย"ติ เอตฺถ หิ สกฺยปุตฺตสฺส ตถาคตสฺส ปุตฺโตติ สกฺยปุตฺติโยติ อปจฺจตฺเถ อิยปจฺจโย ทฏฺฐพฺโพ. "ยสสฺสินิโย ราชปุตฺติโย อาคจฺฉึสู"ติ เอตฺถ ปน อีปจฺจโย ทฏฺฐพฺโพ.

ก็ในตัวอย่างที่จะกล่าวต่อไปนี้ พึงทราบความต่างกันดังนี้:-
ในข้อความนี้ว่า:-

อสฺสมโณ โหติ - บุคคลผู้นี้ ไม่ใช่สมณะ ไม่ใช่เชื้อสาย-
อสกฺยปุตฺติโย[32] ของศากยบุตร

คำว่า "อสกฺยปุตฺติโย" (ไม่ใช่เชื้อสายของศากยบุตร) ในตัวอย่างนี้ นักศึกษา พึงทราบว่า ลง อิย ปัจจัยในอรรถ อปจฺจ (เหล่ากอ) ดังนี้ว่า

สกฺยปุตฺตสฺส ตถาคตสฺส - เหล่ากอของพระตถาคตผู้เป็นบุตรแห่ง
ปุตฺโตติ สกฺยปุตฺติโย ศากยะ เพราะเหตุนั้น ชื่อว่า สกฺยปุตฺติย

ส่วนในข้อความนี้ว่า:-

ยสสฺสินิโย ราชปุตฺติโย - ราชบุตรีทั้งหลายผู้มีบริวารมากมาย
อาคจฺฉึสุ[33] เสด็จมาแล้ว

คำว่า "ราชปุตฺติโย" (ราชบุตรีทั้งหลาย) ในตัวอย่างนี้ นักศึกษา พึงทราบว่าลง อี ปัจจัยในอิตถีลิงค์.

สมานสุติกาปิ หิ สทฺทา อสมานปจฺจยา อสมานวจนา จ โหนฺติ.
ด้วยว่า ศัพท์ทั้งหลาย แม้จะมีเสียงพ้องกัน แต่ก็อาจมีปัจจัยและวจนะต่างกันได้.

๗๖๙. นิยุตฺตตฺเถ กิโย.

กิโย อ. กิย ปัจจัย **โหติ** ย่อมลง **นิยุตฺตตฺเถ** ในอรรถว่า "ประกอบ".

[ลง กิย ปัจจัย ในอรรถว่า "ประกอบ"]

ตัวอย่างเช่น

ชาติยํ นิยุตฺโต ชาติกิโย ประกอบในชาติ ชื่อว่า ชาติกิย

อนฺธกิโย ผู้ประกอบในความเป็นคนบอด

ชจฺจนฺธกิโย ผู้ประกอบในความเป็นคนบอดแต่กำเนิด

๗๗๐. สมูหตฺเถ กณฺณา.

กณฺณา อ. กณฺ และ ณ ปัจจัย ท. **โหนฺติ** ย่อมลง **สมูหตฺเถ** ในอรรถว่า "หมู่".

[ลง กณฺ และ ณ ปัจจัย ในอรรถว่า "หมู่"]

ตัวอย่างเช่น

ราชปุตฺตานำ สมูโห - กลุ่มของราชบุตรทั้งหลาย ชื่อว่า

ราชปุตฺตโก ราชปุตฺตก

ราชปุตฺโต วา กลุ่มของราชบุตร

มานุสฺสโก หมู่แห่งมนุษย์

มานุสฺโส หมู่แห่งมนุษย์

“มานุสฺสกา จ ทิพฺพา จ, ตูริยา วชฺชนฺติ ตาวเท”ติ เอตฺถ ปน มานุสฺสกาติ ตสฺเสทนฺติ อตฺเถ กณฺปจฺจโย ทฏฺฐพฺโพ.

ส่วนในข้อความนี้ว่า:-

มานุสฺสกา จ ทิพฺพา จ, - ดนตรีทั้งหลายทั้งที่เป็นของมนุษย์ทั้งที่

ตูริยา วชฺชนฺติ ตาวเท[34] เป็นของทิพย์ ย่อมบรรเลงขึ้นในขณะนั้น

นั่นเทียว

คำว่า "**มานุสฺสกา**" ในปาฐะนี้ นักศึกษา พึงทราบว่าลง กณฺ ปัจจัยในอรรถว่า "สิ่งนี้เป็นของสิ่งนั้น".

มายูรโก หมู่แห่งนกยูง

มายูโร หมู่แห่งนกยูง

มาหึสโก หมู่แห่งกระบือ

สิกฺขานำ สมูโห สิกฺโข หมู่แห่งสิกขาทั้งหลาย ชื่อว่า สิกฺข

กาโปโต หมู่แห่งนกพิราบ

๗๗๑. ชนพนฺธุสหายาทิโต ตา.

ตา อ. ตา ปัจจัย **โหติ** ย่อมลง **ปรำ** เบื้องหลัง **ชนพนฺธุ-สหายาทิโต** จากกลุ่มศัพท์มี ชน, พนฺธุ และ สหาย เป็นต้น **สมูหตฺเถ** ในอรรถว่า "หมู่".

[ลง ตา ปัจจัยท้ายกลุ่มศัพท์มี ชน พนฺธุ และสหายเป็นต้นในอรรถว่า "หมู่"]

ตัวอย่างเช่น

ชนานำ สมูโห ชนตา[35]	หมู่แห่งชนทั้งหลาย ชื่อว่า ชนตา
พนฺธุตา	หมู่แห่งพวกพ้อง
สหายตา	หมู่แห่งสหาย
คามตา	หมู่แห่งหมู่บ้าน

๗๗๒. เทวาทิโต สกตฺเถ.

ตา อ. ตา ปัจจัย **โหติ** ย่อมลง **ปรำ** เบื้องหลัง **เทวาทิโต** จาก กลุ่มศัพท์มีเทว เป็นต้น **สกตฺเถ** ในอรรถสกัตถะ.

เทวสทฺทาทิโต ตาปจฺจโย โหติ อตฺถนฺตรำ อนเปกฺขิตฺวา สกตฺเถ.

ลง ตา ปัจจัยท้ายกลุ่มศัพท์มี เทว ศัพท์เป็นต้นในอรรถสกัตถะ (ความหมาย เดิมของศัพท์) โดยไม่คำนึงถึงความหมายอื่น.

ตัวอย่างเช่น

เทโวเยว เทวตา[36]	เทพนั่นเทียว ชื่อว่า เทวตา
อิทปฺปจฺจยา เอว - อิทปฺปจฺจยตา[37]	อิทัปปัจจัยนั่นเทียว ชื่อว่า อิทปฺปจฺจยตา
ทิสา เอว ทิสตา[38]	ทิศนั่นเทียว ชื่อว่า ทิสตา

เอตฺถ จ "อุทฺธำ อโธ ทสทิสตา อิมาโย"ติ ปาฬิ นิทสฺสนำ.

ก็ในการลง ตา ปัจจัยท้าย ทิส ศัพท์ในอรรถสกัตถะ (ความหมายเดิมของศัพท์) นี้ มีหลักฐานจากพระบาลีว่า

อุทฺธำ อโธ -	ทิศเบื้องบน ทิศเบื้องล่าง-
ทสทิสตา อิมาโย[39]	รวมเป็นสิบทิศเหล่านี้

๗๗๓. อิโย ตทสฺสฏฺฐานมิจฺจตฺเถ.

อิโย อ. อิย ปัจจัย **โหติ** ย่อมลง **ตทสฺสฏฺฐานมิจฺจตฺเถ** ในอรรถว่า "สิ่งนั้นเป็นที่ตั้งของสิ่งนี้".

[ลง อิย ปัจจัยในอรรถว่า "สิ่งนั้นเป็นที่ตั้ง (เป็นเหตุ) ของสิ่งนี้"]

ตัวอย่างเช่น

มทนสฺสฐานำ มทนิยำ	ที่ตั้งแห่งความเมา ชื่อว่า มทนิย
พนฺธนิยำ	ที่ตั้งแห่งความผูกพัน
มุจฺจนิยำ	ที่ตั้งแห่งความหลุดพ้น
รชฺชนิยำ	ที่ตั้งแห่งความกำหนัด

๗๗๔. อุปาทานาทิโต อิโย หิตตฺถาทีสุ.

อิโย อ. อิย ปัจจัย **โหติ** ย่อมลง **ปรำ** เบื้องหลัง **อุปาทานาทิโต** จากกลุ่มศัพท์มี อุปาทาน เป็นต้น **หิตตฺถาทีสุ** ในอรรถ ท. มีอรรถเกื้อกูลเป็นต้น.

[ลง อิย ปัจจัยท้ายกลุ่มศัพท์มี อุปาทาน ศัพท์เป็นต้นในอรรถเกื้อกูลเป็นต้น]

ตัวอย่างเช่น

อุปาทานสำวฑฺฒเนน - อุปาทานานำ หิตำ - อุปาทานิยำ	ธรรมที่เกื้อกูลแก่เหล่าอุปาทาน โดยเป็นปัจจัยให้อุปาทานเจริญยิ่งขึ้น เหตุนั้น ธรรมนั้น ชื่อว่า อุปาทานิย
เตสำ วา อารมฺมณนฺติ - อุปาทานานำ หิตำ - อุปาทานิยำ[40]	อีกอย่างหนึ่ง ธรรมอันเป็นอารมณ์ของอุปาทานทั้งหลายเหล่านั้น เพราะเหตุนั้น ธรรมนั้น ชื่อว่า อุปาทานิย
โอฆนิยา ธมฺมา[41]	ธรรมทั้งหลายที่เกื้อกูลแก่โอฆะ, ธรรมเป็นอารมณ์ของโอฆะ
โยคนิยา ธมฺมา	ธรรมทั้งหลายที่เกื้อกูลแก่โยคะ,ธรรมที่เป็นอารมณ์ของโยคะ
อโยคนิยา ธมฺมา	ธรรมที่ไม่เกื้อกูลแก่โยคะ, ธรรมที่ไม่เป็นอารมณ์ของโยคะ
อุทเร ภวำ อุทริยำ	อาหารที่มีอยู่ในท้อง ชื่อว่า อุทริย
วีเร ภวำ วีริยำ	กำลังมีอยู่ในผู้กล้าหาญ ชื่อว่า วีริย

๗๗๕. อรหตฺเถ อีเยยฺยา.

อีเยยฺยา อ. อีย ปัจจัย และ เอยฺย ปัจจัย ท. **โหนฺติ** ย่อมลง **อรหตฺเถ** ใน อรรถว่า "อรห" (ควร).

อรหตีติ เอตสฺมึ อตฺเถ อียเอยฺยอิจฺเจเต ปจฺจยา โหนฺติ.

ลง อีย ปัจจัย และ เอยฺย ปัจจัย ในอรรถนี้ว่า "อรหติ ย่อมควร".

ตัวอย่างเช่น

ทสฺสนํ อรหตีติ ทสฺสนียํ,	รูปใด	ย่อมควรแก่การดู	เพราะเหตุนั้น	
ทสฺสเนยฺยํ, รูปํ	รูปนั้น ชื่อว่า ทสฺสนีย, ทสฺสเนยฺย			
วนฺทนีโย	ผู้ควรกราบไหว้			
วนฺทเนยฺโย	ผู้ควรกราบไหว้			
นมสฺสนีโย	ผู้ควรนอบน้อม			
นมสฺสเนยฺโย	ผู้ควรนอบน้อม			
ปูชนีโย	ผู้ควรบูชา			
ปูชเนยฺโย	ผู้ควรบูชา			
ทกฺขิณํ อรหตีติ -	ผู้ใด	ย่อมควรซึ่งทักษิณา	เพราะเหตุนั้น	
ทกฺขิเณยฺโย[42]	ผู้นั้น ชื่อว่า ทกฺขิเณยฺย			

เอตฺถ “อมรํ นาม นครํ, ทสฺสเนยฺยํ มโนรมนฺ”ติ จ “วนฺทิตฺวา วนฺทเนยฺยานนฺ”ติ จ “ปูชา จ ปูชเนยฺยานนฺ”ติ จ ปาฬิอาทีนิ นิทสฺสนานิ ภวนฺติ.

การลงปัจจัยเหล่านี้ มีหลักฐานจากพระบาลีดังนี้

อมรํ นาม นครํ -	อมรนคร น่าชม รื่นรมย์ใจ
ทสฺสเนยฺยํ มโนรมํ[43]	
วนฺทิตฺวา วนฺทเนยฺยานํ	ไหว้ผู้ที่ควรไหว้
ปูชา จ ปูชเนยฺยานํ[44]	บูชาผู้ที่ควรบูชา

๗๗๖. ตสฺเสทนฺติ ณก ณิโย จ.

ณก จ อ. ณก ปัจจัยด้วย **ณิโย จ** อ. ณิย ปัจจัยด้วย **โหนฺติ** ย่อมลง **ตสฺเสทนฺติ อตฺเถ** ในอรรถว่า "สิ่งนี้ เป็นของสิ่งนั้น".

ตสฺส อิทมิจฺจตฺเถ ณกปจฺจโย โหติ ณิยปจฺจโย.

ลง ณก ปัจจัย และ ณิย ปัจจัยในอรรถว่า "สิ่งนี้เป็นของสิ่งนั้น".

ตัวอย่างเช่น

มนุสฺสานํ อิทนฺติ - มานุสฺสกํ[45], รชฺชํ	สิ่งนี้เป็นของมนุษย์ เพราะเหตุนั้น ชื่อว่า มานุสฺสก ได้แก่ราชสมบัติ
กวีนํ อิทนฺติ กาวิยํ[46]	สิ่งนี้ เป็นของนักกวี เพราะเหตุนั้น ชื่อว่า กาวิย (กาพย์, กลอน)

๗๗๗. อายิตตฺตมุปมตฺเถ.

อายิตตฺตํ อ. อายิตตฺต ปัจจัย **โหติ** ย่อมลง **อุปมตฺเถ** ในอรรถ อุปมา.

[ลง อายิตตฺต ปัจจัยในอรรถอุปมา]

ตัวอย่างเช่น

ธูโม วิย ทิสฺสติ อทุ - ตยิทํ ธูมายิตตฺตํ ติมิรายิตตฺตํ[47]	สถานที่โน้น ย่อมปรากฏเพียงดังควันไฟ เหตุนั้น สถานที่โน้น ชื่อว่า ธูมายิตตฺต สถานที่ปรากฏดุจความมืด

๗๗๘. ตฺฐานนิสฺสิตตฺเถ โล.

โล อ. ล ปัจจัย **โหติ** ย่อมลง **ตฺฐานนิสฺสิตตฺเถ** ในอรรถว่า "ที่ตั้งแห่งสิ่งนั้น" และในอรรถว่า "อาศัยสิ่งนั้น".

ตฺฐานตฺเถ ตนฺนิสฺสิตตฺเถ จ ลปจฺจโย โหติ.
ลง ล ปัจจัยในอรรถที่ตั้งแห่งสิ่งนั้น และอาศัยสิ่งนั้น.

ตัวอย่างเช่น

ทุฏฺฐุฏฺฐานํ ทุฏฺฐุลฺลํ	ที่ตั้งแห่งความไม่ดี ชื่อว่า ทุฏฺฐุลฺล
เวทฏฺฐานํ เวทลฺลํ	ที่ตั้งแห่งความยินดี (หรือแห่งปัญญา) ชื่อว่า เวทลฺล
ทุฏฺฐุ นิสฺสิตํ ทุฏฺฐุลฺลํ	(กรรม) อันอาศัยความไม่ดี ชื่อว่า ทุฏฺฐุลฺล
เวทํ นิสฺสิตํ เวทลฺลํ	(พระพุทธพจน์) อันอาศัยซึ่งความยินดี ชื่อว่า เวทลฺล

๗๗๙. ตพฺพหุเล อาลุ.

อาลุ อ. อาลุ ปัจจัย **โหติ** ย่อมลง **ตพฺพหุเล** ในอรรถว่า "ผู้มากไปด้วยสิ่งนั้น".

อาลุปจฺจโย โหติ ตพฺพหุลตฺเถ.

ลง อาลุ ปัจจัย ในอรรถว่า "ผู้มากไปด้วยสิ่งนั้น".

ตัวอย่างเช่น

อภิชฺฌา อสฺส ปกติ - อภิชฺฌาลุ	อภิชฌา เป็นปรกติของบุคคลนั้น เพราะเหตุนั้น บุคคลนั้น ชื่อว่า อภิชฺฌาลุ
อภิชฺฌาพหุโล วา - อภิชฺฌาลุ	อีกอย่างหนึ่ง บุคคลผู้มากด้วยอภิชฌา ชื่อว่า อภิชฺฌาลุ
สีตาลุ	ผู้มีความหนาวเป็นปรกติ (หรือมีความหนาวมาก=คนขี้หนาว)
ทยาลุ	ผู้มีความเอ็นดูเป็นปรกติ (หรือมีความเอ็นดูมาก=คนขี้สงสาร)
ธชา พหู เอตฺถ สนฺตีติ - ธชาลุ, ปาสาโท	ธงเป็นจำนวนมาก มีอยู่ บนปราสาทนี้ เพราะเหตุนั้น ปราสาทนี้ ชื่อว่า ธชาลุ

๗๘๐. ณฺยตฺตตฺตนพฺยตา ภาเว.

ณฺยตฺตตฺตนพฺยตา อ. ณฺย ตฺต ตฺตน พฺย และ ตา ปัจจัย ท. **โหนฺติ** ย่อมลง **ภาเว** ในอรรถภาวะ.

[ลง ณฺย ตฺต ตฺตน พฺย และ ตา ปัจจัย ในอรรถภาวะ]

ตัวอย่างเช่น

อลสสฺส ภาโว - อาลสฺยํ	ความเป็นแห่งบุคคลผู้เกียจคร้าน ชื่อว่า อาลสฺย (ความเกียจคร้าน)

ณิยปจฺจยวเสน ปน อาลสิยนฺติ สิชฺฌติ.

สำหรับคำว่า **อาลสิยํ** สำเร็จรูปด้วยการลง ณิย ปัจจัย.

อโรคสฺส ภาโว - อาโรคฺยํ	ความเป็นแห่งบุคคลผู้ไม่มีโรค ชื่อว่า อาโรคฺย (ความแข็งแรง)

โอการสฺส ปน อุการกรณวเสน อารุคฺยนฺติ สิชฺฌติ.

สำหรับคำว่า **อารุคฺยํ** สำเร็จรูปด้วยการแปลง โอ อักษร เป็น อุ อักษร.

[อาโรคฺย,อารุคฺย,อาโรคฺคิย]

ตถา คาถาวิสเย อาโรคฺยสทฺทโต สกตฺเถ ณิยปจฺจยํ กตฺวา วิสภาคสญฺโญเค เอโก เอกสฺส สภาคตฺตํ ปาเปตฺวา อาโรคฺคิยนฺติ สิชฺฌติ.

นอกจากนี้ ในกรณีที่เป็นบทประพันธ์ประเภทคาถา เมื่อลง ณิย ปัจจัยในอรรถ สกัตถะแล้ว หลังจากนั้นในฐานะที่เป็นสังโยคที่มีรูปไม่เหมือนกัน (คฺย) ให้เอาพยัญชนะ สังโยคตัวหนึ่ง (ย) เหมือนกับอีกตัวหนึ่ง (คฺ=คฺค) ได้รูปว่า อาโรคฺคิยํ.

ตถา หิ "อายุ อาโรคฺคิยํ วณฺณนฺ"ติ ปาฬิ ทิสฺสติ. อิติ สาสเน "อาโรคฺยํ, อารุคฺยํ, อาโรคฺคิยนฺ"ติ ตโย ปาฐา เวทิตพฺพา.

ดังมีหลักฐานจากพระบาลีว่า:-

อายุ อาโรคฺคิยํ วณฺณ[48] "อายุ ความไม่มีโรคและวรรณะ" ดังนั้น พึงทราบว่า ในคัมภีร์ทางฝ่ายพระศาสนา มีพระบาลีใช้ ๓ รูปคือ อาโรคฺยํ, อารุคฺยํ, อาโรคฺคิยํ.

ปณฺฑิตสฺส ภาโว ปณฺฑิจฺจ	ความเป็นแห่งบัณฑิต ชื่อว่า ปณฺฑิจฺจ
ปํสุกูลิกสฺส ภาโว -	ความเป็นแห่งภิกษุผู้ทรงผ้าบังสุกุล
ปํสุกูลิกตฺตํ	ชื่อว่า ปังสุกูลิกตฺต
อโนทริกตฺตํ[49]	ความเป็นผู้ไม่ขวนขวายเพื่อท้อง
ปุถุชฺชนสฺส ภาโว -	ความเป็นแห่งปุถุชน ชื่อว่า ปุถุชฺชตฺตน
ปุถุชฺชนตฺตนํ	
ทาสสฺส ภาโว ทาสพฺยํ	ความเป็นแห่งทาส ชื่อว่า ทาสพฺย

[ทาสพฺย, ทาสวิย]

ทาสสทฺทโต วา ปน ภาเว ณิยปจฺจยํ กตฺวา มชฺเฌ วการาคมญฺจ กตฺวา ทาสวิยนฺติ สิชฺฌติ. ทาสวิยสทฺทโต วา "สรโลโป ยมนราทีสู"ติ ลกฺขเณน ยกาเร ปเร วการคตสฺส อิการสฺส โลปํ กตฺวา ทาสพฺยนฺติ สิชฺฌติ.

อีกนัยหนึ่ง เมื่อลง ณิย ปัจจัยท้าย ทาส ศัพท์ และลง ว อาคมในท่ามกลาง สำเร็จรูปว่า ทาสวิย. อีกนัยหนึ่ง ในคำว่า ทาสวิย ในเพราะ ย อักษรเบื้องหลัง ให้ลบ อิ ของ วิ ด้วยสูตรว่า สรโลโป ยมนราทีสุ สำเร็จรูปว่า ทาสพฺย[๑]

นิทฺทารามสฺส ภาโว -	ความเป็นแห่งบุคคลผู้ยินดีในการนอน
นิทฺทารามตา[50]	ชื่อว่า นิทฺทารามตา
กมฺมญฺญสฺส ภาโว -	ความเป็นแห่งบุคคลผู้ควรแก่การงาน
กมฺมญฺญตา	ชื่อว่า กมฺมญฺญตา
ลหุตา	ความเบา

๗๘๑. วิสมาทิโต โณ.

โณ อ. ณ ปัจจัย **โหติ** ย่อมลง **ปรํ** เบื้องหลัง **วิสมาทิโต** จากกลุ่มศัพท์มี วิสม เป็นต้น **ภาเว** ในอรรถภาวะ.

[ลง ณ ปัจจัยท้ายกลุ่มศัพท์มี วิสม ศัพท์เป็นต้นในอรรถภาวะ]

ตัวอย่างเช่น

วิสมสฺส ภาโว เวสมํ	ความเป็นแห่งวัตถุอันไม่เสมอกัน ชื่อว่า เวสม
โปโรหิจฺจำ[51]	ความเป็นปุโรหิต
คารโว, คารวํ	ความเป็นผู้ควรเคารพ
มทฺทโว, มทฺทวํ	ความเป็นผู้อ่อนโยน
โสจำ	ความเป็นของสะอาด

[โสจ๎, โสเจยฺย]

เณยฺยปจฺจยวเสน ปน โสเจยฺยนฺติ ภวติ. “โสเจยฺยญฺจาธิคจฺฉตี”ติ หิ ปาฬิ ทิสฺสติ.

สำหรับคำว่า **โสเจยฺย**ำ สำเร็จรูปด้วยการลง เณยฺย ปัจจัย. ก็รูปว่า **โสเจยฺย**ำ นี้ มีหลักฐานการใช้ในพระบาลีดังนี้

โสเจยฺยญฺจาธิคจฺฉติ[52]

ก็ บุคคล ย่อมถึงความเป็นผู้บริสุทธิ์

๗๘๒. รมณียาทีหิ กณฺ.

กณฺ อ. กณฺ ปัจจัย **โหติ** ย่อมลง **ปรํ** เบื้องหลัง **รมณียาทีหิ** จากกลุ่มศัพท์มี รมณีย เป็นต้น **ภาเว** ในอรรถภาวะ.

[ลง กณฺ ปัจจัยท้ายกลุ่มศัพท์มี รมณีย ศัพท์เป็นต้นในอรรถภาวะ]

ตัวอย่างเช่น

รมณียสฺส ภาโว -	ความเป็นแห่งสถานที่อันรื่นรมย์ ชื่อว่า
รามณียกำ	รามณียก
มานุญญกำ	ความเป็นแห่งอารมณ์อันจิตให้ยินดี

[รามณีย, รามเณยฺย]

“ยตฺถ อรหนฺโต วิหรนฺติ, ตำ ภูมิรามเณยฺยกนฺ”ติ เอตฺถ ปน รมิตพฺพาติ รมณียา, รมณียา เอว รามเณยฺยาติ อตฺถำ คเหตฺวา ภูมิรามเณยฺยา.

ส่วนในข้อความพระบาลีนี้ว่า:-

ยตฺถ อรหนฺโต วิหรนฺติ,-	พระอรหันต์ มีอยู่ในสถานใด สถานที่นั้น
ตำ ภูมิรามเณยฺยกำ[53]	ชื่อว่า รามเณยฺยก (สถานที่อันมีภาคพื้นอันน่ายินดี)

คำว่า "ภูมิรามเณยฺยา" มีรูปวิเคราะห์ว่า

รมิตพฺพาติ รมณียา,-	สถานที่ อันบุคคล พึงยินดี เพราะเหตุนั้น
รมณียา เอว รามเณยฺยา,-	ชื่อว่า รมณีย, สถานที่ อันบุคคล พึงยินดีนั่นเทียว ชื่อว่า รามเณยฺย, สถานที่ด้วย สถานที่นั้น อันบุคคล พึงยินดีด้วย เหตุนั้น ชื่อว่า ภูมิรามเณยฺย
ภูมิ จ สา รามเณยฺยา จาติ -	
ภูมิรามเณยฺยา	

[รามณียก, รามเณยฺยก]

เอตฺถฐาเน ภูมิรามเณยฺยกนฺติ สมาสนฺเต กปจฺจโย เวทิตพฺโพ.

สำหรับ คำว่า "**ภูมิรามเณยฺยกำ**" ในตัวอย่างข้างต้นนั้น นักศึกษา พึงทราบว่า ได้ลง ก ปัจจัยท้ายบทสมาส (แม้บทว่า รามณียก ก็มีนัยเดียวกัน).

๗๘๓. ตสฺสาธุมฺหิ ณฺโย.

> **ณฺโย** อ. ณฺย ปัจจัย **โหติ** ย่อมลง **ตสฺสาธุมฺหิ** ในอรรถว่า "ตสฺสาธุมฺหิ ดีในสิ่งนั้น".

ตสฺมึ สาธุอิจฺจตฺเถ ณฺยปจฺจโย โหติ.

ลง ณฺย ปัจจัย ในอรรถว่า "ดีในสิ่งนั้น".

ตัวอย่างเช่น

กมฺมนิ สาธุ กมฺมณฺญ์ ดีในการงาน ชื่อว่า กมฺมณฺญ

๗๘๔. ปุรโต อี ตพฺภวาทีสุ.

อี อ. อี ปัจจัย **โหติ** ย่อมลง **ปรำ** เบื้องหลัง **ปุรโต** จาก ปุร ศัพท์ **ตพฺภวาทีสุ** ใน อรรถ ท. มีอรรถเป็นอยู่, มีอยู่ในที่นั้นเป็นต้น.

ปุรสทฺทโต อีปจฺจโย โหติ ตพฺภวาทีสุ อตฺเถสุ.
ลง อี ปัจจัยท้าย ปุร ศัพท์ในอรรถเป็นอยู่, มีอยู่ในที่นั้นเป็นต้น.

ตัวอย่างเช่น

ปุเร ภวา โปรี	ถ้อยคำที่มีใช้ในเมือง เพราะเหตุนั้น ชื่อว่า โปรี
ปุรวธูนำ วา เอสาติ - โปรี	อีกนัยหนึ่ง ถ้อยคำของหญิงชาวเมือง เพราะเหตุนั้น ชื่อว่า โปรี
ปุเร สำวฑฺฒนารี วิย - สุกุมาราติปิ โปรี, - นครวาสีนำ กถา	อีกนัยหนึ่ง ถ้อยคำที่สละสลวย เหมือน สตรีผู้เติบโตในเมือง เพราะเหตุนั้น ชื่อว่า โปรี ได้แก่ถ้อยคำของชาวเมือง

๗๘๕. อิจฺฉิตพฺเพ อ.

อ อ. ปัจจัย **โหติ** ย่อมลง **อิจฺฉิตพฺเพ** ในอรรถว่า "พึง-ปรารถนา".

อิจฺฉิตพฺพตฺเถ อปจฺจโย โหติ.
ลง อ ปัจจัยในอรรถพึงปรารถนา.

ตัวอย่างเช่น

สโฆ อาทิมฺหิ เสเส จ - อิจฺฉิตพฺโพ อสฺสาติ - สำฆาทิเสโส[54], เอวำ นามโก - อาปตฺติโกฏฺฐาโส	พระสงฆ์ อันภิกษุผู้ต้องอาบัติสังฆาทิเสส พึงปรารถนาทั้งในกรรมเบื้องต้น และกรรมที่เหลือ มีอยู่แก่อาบัตินี้ เพราะเหตุนั้น อาบัตินี้ ชื่อว่าสำฆาทิเสส,ได้แก่กองอาบัติบางส่วนที่มีชื่อเช่นนี้

๗๘๖. ตรตมา วิเสเส อิสิกิยิฏฺฐา จ.

ตรตมา จ อ. ตร และ ตม ปัจจัย ท. ด้วย **อิสิกิยิฏฺฐา จ** อ. อิสิก, อิย และ อิยิสฺสก ปัจจัย ท. ด้วย **โหนฺติ** ย่อมลง **วิเสเส** ในอรรถวิเสสะ **ยถารหำ** ตามสมควร.

ตรตมอิสิกอิยอิฏฺฐอิจฺเจเต ปจฺจยา วิเสสตฺเถ ยถารหำ ภวนฺติ.

ลง ตร, ตม, อิสิก, อิย และ อิยิสฺสก ปัจจัย ในอรรถวิเสสะ (ความพิเศษ).

ตัวอย่างเช่น

อยญฺจ วโร อยญฺจ วโร,- อยำ ปน อิเมสำ วิเสเสน - วโรติ วรตโร	ชนนี้ เป็นผู้ประเสริฐด้วย ชนนี้ เป็นผู้ประเสริฐด้วย, ส่น ชนนี้ เป็นผู้ประเสริฐยิ่งกว่าชนทั้งหลายเหล่านี้ เพราะเหตุนั้น ชนนี้ ชื่อว่า วรตร
วรตโม	ผู้ประเสริฐที่สุด
สพฺเพ อิเม อุตฺตรา อธิกา,- อยมิเมสำ วิเสเสน อุตฺตโร - อธิโก อุคฺคตตโร จาติ - อุตฺตริตโร	ชนเหล่านี้ทั้งปวง เป็นผู้ยิ่งกว่า, ชนนี้ เป็นผู้ยิ่งคือเป็นผู้สูงส่งกว่าโดยพิเศษ กว่าชนทั้งหลายเหล่านี้ เพราะเหตุนั้น ชนนี้ ชื่อว่า อุตฺตริตร

อการสฺส อิการตฺตำ เวทิตพฺพำ

ในตัวอย่างว่า "อุตฺตริตโร" นี้ นักศึกษา พึงทราบว่า มีการแปลง อ อักษรของ "อุตฺตร" เป็น อิ อักษร.

หีนตโร	ผู้เลวกว่า	**หีนตโม**	ผู้เลวที่สุด
ปณีตตโร	ผู้ประณีตกว่า	**ปณีตตโม**	ผู้ประณีตที่สุด
อสฺสตโร	ม้าตัวประเสริฐกว่า	**เสฏฺฐตโร**	ประเสริฐกว่า

[ข้อควรทราบ]

เยภุยฺเยน ตรตมาทโย ปจฺจยา คุณสทฺทโต ปรา โหนฺติ

ตร, ตม ปัจจัยเป็นต้น โดยมากมักลงท้ายศัพท์คุณนาม.

สพฺเพ อิเม ปาปา, - อยมิเมสำ วิเสเสน - ปาโปติ ปาปตโร	ชนทั้งหลายเหล่านี้ทั้งปวงเป็นคนเลว, ชนนี้ เป็นคนเลวโดยพิเศษกว่าชนทั้ง-หลายเหล่านี้ เพราะเหตุนั้น ชนนี้ ชื่อว่า ปาปตร (ผู้เลวกว่า)

ปาปตโม	ผู้เลวที่สุด	**ปาปิสิโก**	ผู้เลวกว่า
ปาปิโย	ผู้เลวกว่า	**ปาปิฏฺโฐ**	ผู้เลวที่สุด

เอเตสุ ปญฺจสุ ตรตมานเมว วิเสโส ปญฺญายติ, “อิมสฺส อธิมุตฺติ มุทุ อิมสฺส มุทุตรา อิมสฺส มุทุตมา”ติอาทิวจนโต.

ในบรรดาปัจจัย ๕ ตัวเหล่านี้ เฉพาะ ตร และ ตม ปัจจัยเท่านั้น ที่ปรากฏความ แตกต่างกัน ดังข้อความพระบาลีว่า

อิมสฺส อธิมุตฺติ มุทุ, -	อัธยาศัยของบุคคลนี้ ละเอียดอ่อน
อิมสฺส (อธิมุตฺติ) มุทุตรา,-	อัธยาศัยของบุคคลนี้ละเอียดอ่อนกว่า
อิมสฺส (อธิมุตฺติ) มุทุตมา	อัธยาศัยของบุคคลนี้ละเอียดอ่อนที่สุด

๗๘๗. ตทสฺสตฺถีติ มายาทิโต วี.

> **วี** อ. วี ปัจจัย **โหติ** ย่อมลง **ปรำ** เบื้องหลัง **มายาทิโต** จากกลุ่มศัพท์มี มายา ศัพท์เป็นต้น **ตทสฺสตฺถีติ อตฺเถ** ในอรรถว่า "สิ่งนั้น มีอยู่ แก่สิ่งนั้น".

ตทสฺสตฺถิอิจฺเจตสฺมึ อตฺเถ มายาสทฺทาทิโต วีปจฺจโย โหติ.

ลง วี ปัจจัยท้ายกลุ่มศัพท์มีมายาศัพท์เป็นต้น ในอรรถว่า "สิ่งนั้น มีอยู่แก่สิ่งนั้น".

ตัวอย่างเช่น

มายา อสฺส อตฺถีติ -	มารยา มีอยู่ แก่บุคคลนั้น เพราะเหตุนั้น
มายาวี[55]	บุคคลนั้น ชื่อว่า มายาวี
เมธาวี	ผู้มีปัญญา

๗๘๘. สุเมธา โส.

> **โส** อ. ส ปัจจัย **โหติ** ย่อมลง **ปรำ** เบื้องหลัง **สุเมธา** จาก สุเมธา ศัพท์ **ตทสฺสตฺถีติ อตฺเถ** ในอรรถว่า "สิ่งนั้นมีอยู่ แก่สิ่งนั้น".

สุเมธาสทฺทโต สปจฺจโย โหติ ตทสฺสตฺถิอิจฺเจตสฺมึ อตฺเถ.

ลง ส ปัจจัยท้ายสุเมธาศัพท์ ในอรรถว่า "สิ่งนั้น มีอยู่แก่สิ่งนั้น".

ตัวอย่างเช่น

สุนฺทรา เมธา สุเมธา,-	ปัญญาดี ชื่อว่า สุเมธา, ปัญญาดี มีอยู่แก่
สุเมธา ยสฺส อตฺถิ, -	บุคคลใด หรือมีอยู่ในบุคคลใด เหตุนั้น
ยสฺมึ วา วิชฺชติ, โส -	บุคคลนั้น ชื่อว่า สุเมธส

สุเมธโส.

ภูริเมธโส[56] ผู้มีปัญญากว้างขวางดุจแผ่นดิน

[วาทะเรื่อง ส หรือ โส ปัจจัย]

อาจริยา ปน โสปจฺจยํ กตฺวา “สุเมธโส”ติ ปทนิปฺผตฺติมิจฺฉนฺติ. “ปญฺจปญฺจโส”ติ เอตฺถาปิ ปญฺจ ปญฺจ อกฺขรา เอเตสํ อตฺถีติ ปญฺจปญฺจโสติ อิจฺฉนฺติ.

อนึ่ง ยังมีอาจารย์บางท่าน มีความเห็นว่า บทว่า "สุเมธโส" นี้ สำเร็จรูปด้วยการลง โส ปัจจัย, แม้ในคำว่า "ปญฺจปญฺจโส" นี้ ท่านก็มีความเห็นว่า เป็นบทที่ลง โส ปัจจัยเช่นกัน โดยแสดงรูปวิเคราะห์ว่า

ปญฺ ปญฺจ อกฺขรา เอเตสํ - อตฺถีติ ปญฺจปญฺจโส	อักษรกลุ่มละ ๕ ตัว มีอยู่ แก่วรรคเหล่า- นั้น เพราะเหตุนั้น วรรคเหล่านั้น ชื่อว่า ปญฺจปญฺจโส

ตํ น ยุตฺตํ, อิมสฺมิญฺหิ ครูนํ มเต “สุเมธโส”ติ เอกวจนนฺตํ โหติ, “ปญฺจปญฺจโส”ติ พหุวจนนฺตํ อิติ โสติ อยํ ปจฺจโย เอกตฺถพหุวตฺถวาจโก ๑ โหติ, อยญฺจ นโย นวงฺเค สาฏฺฐกเถ เตปิฏเก พุทฺธวจเน น สุต ปุพฺโพ.

ความเห็นเช่นนั้น ไม่ถูกต้อง เพราะหากถือเอาตามมติของอาจารย์ทั้งหลายนั้น บทว่า **สุเมธโส** จะต้องเป็นเอกวจนะ, ส่วนบทว่า **ปญฺจปญฺจโส** จะต้องเป็นพหุวจนะ เมื่อเป็นเช่นนี้ ก็เท่ากับว่า โส ปัจจัยนี้ สามารถแสดงอรรถได้ทั้งเอกวจนะและพหุวจนะ, ก็หลักการอย่างนี้ ข้าพเจ้า ไม่เคยพบในพระพุทธพจน์กล่าวคือพระไตรปิฎกอันมีองค์ ๙ และในคัมภีร์อรรถกถาที่ไหนเลย.

อยํ ปน อมฺหากํ ขนฺติ - “สุเมธโส, สุเมธสํ”อิจฺจาทิ จ, “สุเมธสา, สุเมธสาโย”อิจฺจาทิ จ, “สุเมธสํ กุลํ, สุเมธสานิ กุลานิ” อิจฺจาทิ จ, อยเมว นโย ปาฬิอนุกูโลติ เวทิตพฺโพติ.

สำหรับ ข้าพเจ้า มีความเห็นว่า:-

หลักการนี้เท่านั้น คือ บทว่า สุเมธโส (บุรุษผู้มีปัญญาดี), สุเมธสํ (ซึ่งบุรุษผู้มี ปัญญาดี) เป็นต้นก็ดี, บทว่า สุเมธสา (สตรีผู้มีปัญญาดี), สุเมธสาโย (สตรีทั้งหลาย ผู้มีปัญญาดี) เป็นต้นก็ดี, บทว่า สุเมธสํ กุลํ (ตระกูลมีปัญญาดี), สุเมธสานิ กุลานิ (ตระกูล ทั้งหลายมีปัญญาดี) เป็นต้นก็ดี พึงทราบว่า เป็นหลักการที่สอดคล้องกับพระบาลี.

๗๘๙. สี ตปาทีหิ.

สี อ. สี ปัจจัย **โหติ** ย่อมลง **ปรํ** เบื้องหลัง **ตปาทีหิ** จากกลุ่ม ศัพท์ ท. มี ตป เป็นต้น **ตทสฺสตฺถีติ อตฺเถ** ในอรรถว่า "สิ่งนั้น มีอยู่ แก่สิ่งนั้น".

[ลง สี ปัจจัยท้ายกลุ่มศัพท์มี ตป เป็นต้น ในอรรถว่า "สิ่งนั้น มีอยู่ แก่สิ่งนั้น"]

ตัวอย่างเช่น

ตปสฺสี[57]	ผู้มีตบะ
ยสสฺสี	ผู้มียศ (บริวาร, ชื่อเสียง)
เตชสี	ผู้มีเดช

[เตชสี, เตชสฺสี]

เอตฺถ จ ปุริเมสุ ทฺวีสุ สุขุจฺจารณตฺถํ สสฺส ทฺวิตฺตํ, ปจฺฉิเม ปน สุทฺโธ สกาโร. สกฺกฏญฺญุโน ปน เกจิ สาสนิกา ตโต นยํ คเหตฺวา “เตชสฺสี”ติ สการํ ทฺวิภาวํ กตฺวา ปฐนฺติ, ตถาปิ น โทโส, ปาฬิโปตฺถเกสุ ปน “เตชสี”ติ นิสฺสญฺโญคปทเมว อาคตํ.

ก็ในบรรดาตัวอย่างเหล่านี้:-

ตัวอย่างว่า **ตปสฺสี, ยสสฺสี** นี้ มีการซ้อน ส อักษรเข้ามาเพื่อให้สะดวกต่อการ ออกเสียง (ออกเสียงได้ง่าย)

ส่วนตัวอย่างว่า เตชสี ไม่มีการซ้อน ส อักษร

จะอย่างไรก็ตาม เกี่ยวกับเรื่องนี้ ยังมีนักวิชาการทางฝ่ายพระศาสนาผู้รู้สันสกฤต บางท่าน รับเอาวิธีการจากคัมภีร์สันสกฤตมาสวดโดยซ้อน ส อักษรว่า เตชสฺสี.

แม้วิธีการเช่นนี้ ก็ไม่ถือว่าผิด, แต่ขอให้ทราบว่า ในคัมภีร์พระบาลีทั้งหลาย มีเพียงบทว่า เตชสี ที่ไม่ซ้อนเป็นพยัญชนสังโยคเท่านั้น.

๗๙๐. อีอิโก ทณฺฑาทีหิ.

> **อีอิโก** อ. อี และ อิก ปัจจัย ท. **โหนฺติ** ย่อมลง **ปรํ** เบื้องหลัง **ทณฺฑาทีหิ** จากกลุ่มศัพท์ ท. มี ทณฺฑ เป็นต้น **ตทสฺสตฺถีติ อตฺเถ** ในอรรถว่า "สิ่งนั้น มีอยู่ แก่สิ่งนั้น".

ทณฺฑอิจฺจาทีหิ อีปจฺจโย โหติ อิโก จ.

ลง อี ปัจจัย และ อิก ปัจจัยท้ายกลุ่มศัพท์มี ทณฺฑ ศัพท์เป็นต้น ในอรรถว่า "สิ่งนั้น มีอยู่ แก่สิ่งนั้น".

ตัวอย่างเช่น

ทณฺโฑ อสฺส อตฺถีติ - ทณฺฑี	ไม้เท้า มีอยู่ แก่บุคคลนั้น เพราะเหตุนั้น บุคคลนั้น ชื่อว่า ทณฺฑี
ทณฺฑิโก	ผู้มีไม้เท้า
มาลี, มาลิโก	ผู้มีดอกไม้

๗๙๑. มธฺวาทีหิ โร.

โร อ. ร ปัจจัย **โหติ** ย่อมลง **ปรำ** เบื้องหลัง **มธฺวาทีหิ** จากกลุ่มศัพท์ ท. มี มธุ ศัพท์เป็นต้น **ตทสฺสตฺถีติ อตฺเถ** ในอรรถว่า "สิ่งนั้น มีอยู่ แก่สิ่งนั้น".

[ลง ร ปัจจัยท้ายกลุ่มศัพท์มี มธุ ศัพท์เป็นต้น ในอรรถว่า "สิ่งนั้น มีอยู่ แก่สิ่งนั้น"]

ตัวอย่างเช่น

มธุโร	ผู้มีน้ำผึ้ง
กุญฺชโร	สัตว์มีคาง
มุขโร	ผู้มีปาก
สุสิโร	(ต้นไม้) มีโพรง

๗๙๒. คุณาทิโต ยถาตนฺติ วนฺตุ.

วนฺตุ อ. วนฺตุ ปัจจัย **โหติ** ย่อมลง **ปรำ** เบื้องหลัง **คุณาทิโต** จากกลุ่มศัพท์มี คุณ ศัพท์เป็นต้น **ตทสฺสตฺถีติ อตฺเถ** ในอรรถว่า "สิ่งนั้น มีอยู่ แก่สิ่งนั้น" **ยถาตนฺติ** ตามสมควร แก่พระบาลี.

ลง วนฺตุ ปัจจัยท้ายกลุ่มศัพท์มี คุณ เป็นต้น ในอรรถว่า “สิ่งนั้น มีอยู่ แก่สิ่งนั้น” ตามสมควรแก่พระบาลี.

ตัวอย่างเช่น

คุณวา	ผู้มีคุณ
คณวา	ผู้มีคณะ
ปญฺญวา	ผู้มีปัญญา
เวทนาวา	ผู้มีเวทนา
สญฺญาวา	ผู้มีสัญญา
รสฺมิวา	ผู้มีรัศมี
ยสสฺสิวา®	ผู้มียศ
มสฺสุวา	ผู้มีหนวด

[ข้อสังเกต]

เอตฺถ จ เยภุยฺเยน อการนฺตโต วนฺตุปจฺจโย โหตีติ ทฏฺฐพฺพำ.

ก็เกี่ยวกับการลง วนฺตุ ปัจจัยนี้ พึงทราบว่า วนฺตุ ปัจจัย โดยส่วนมากมักลงท้าย ศัพท์ที่เป็น อการันต์[๒].

๗๙๓. มนฺตุ สตฺยาทิโต.

มนฺตุ อ. มนฺตุ ปัจจัย **โหติ** ย่อมลง **ปรำ** เบื้องหลัง **สตฺยาทิโต** จากกลุ่มศัพท์มี สติ ศัพท์เป็นต้น **ตทสฺสตฺถีติ อตฺเถ** ในอรรถว่า "สิ่งนั้น มีอยู่ แก่สิ่งนั้น".

ลง มนฺตุ ปัจจัยท้ายกลุ่มศัพท์มี สติ เป็นต้น ในอรรถว่า "สิ่งนั้น มีอยู่ แก่สิ่งนั้น"

ตัวอย่างเช่น

สติมา	ผู้มีสติ	**ชุติมา**	ผู้มีรัศมี
จกฺขุมา	ผู้มีจักษุ	**ธีมา**	ผู้มีปัญญา
อายสฺมา	ผู้มีอายุ	**โคมา**	ผู้มีวัว

อตฺถทสฺสิมา[58] ผู้มีปรกติเห็นประโยชน์

๗๙๔. จนฺทาทิโต อิมนฺตุ.

อิมนฺตุ อ. อิมนฺตุ ปัจจัย **โหติ** ย่อมลง **ปรำ** เบื้องหลัง **จนฺทาทิโต** จากกลุ่มศัพท์มี จนฺท เป็นต้น **ตทสฺสตฺถีติ อตฺเถ** ในอรรถว่า "สิ่งนั้น มีอยู่ แก่สิ่งนั้น".

ลง อิมนฺตุ ปัจจัยท้ายกลุ่มศัพท์มี จนฺท เป็นต้น ในอรรถว่า "สิ่งนั้น มีอยู่ แก่สิ่งนั้น".

ตัวอย่างเช่น

จนฺทวิมานสงฺขาโต -	พระจันทร์กล่าวคือจันทรวิมานมีอยู่			แก่
จนฺโท อสฺส อตฺถีติ -	เทพบุตรนั้น	เพราะเหตุนั้น		เทพบุตรนั้น
จนฺทิมา, จนฺทเทวปุตฺโต	ชื่อว่า จนฺทิมนฺตุ,ได้แก่จันทรเทพบุตร			
อถวา **จนฺทสงฺขาโต -**	อีกนัยหนึ่ง	จันทเทพบุตร		มีอยู่ในดาว-
เทวปุตฺโต อสฺมึ วิชฺชตีติ -	เคราะห์นี้	เพราะเหตุนั้น		ดาวเคราะห์นี้
จนฺทิมา, จนฺทวิมานำ	ชื่อว่า จนฺทิมนฺตุ ได้แก่จันทรวิมาน			

“อพฺภา มุตฺโตว จนฺทิมา”ติ หิ ปาฬิ ทิสฺสติ. เกจิ ปน สกฺกฏภาสโต นยำ คเหตฺวา “จนฺทมา”ติ ปฐนฺติ, ตำ น ยุตฺตำ.

ดังมีหลักฐานจากพระบาลีว่า

อพฺภา มุตฺโตว จนฺทิมา[59] เหมือนพระจันทร์ พ้นจากเมฆหมอก

จะอย่างไรก็ตาม คำว่า "จนฺทิมา" นี้ ยังมีอาจารย์บางท่าน รับเอาวิธีการมาจาก คัมภีร์สันสกฤต พากันสวดว่า "จนฺทมา". คำนั้น ไม่สมควร.

ปุตฺตา อสฺส อตฺถีติ -	บุตรทั้งหลาย มีอยู่ แก่บุคคลนั้น เหตุนั้น
ปุตฺติมา, พหุปุตฺโต	บุคคลนั้น ชื่อว่า ปุตฺติม, ได้แก่ผู้มีบุตรจำนวนมาก

[อติสยตฺถิมนฺตุ]

เอตฺถ อิมนฺตุปจฺจโย, ภควาติ ปเท วนฺตุปจฺจโย วิย อติสยตฺเถ ทฏฺฐพฺโพ, น อตฺถิ-ตามตฺเต.

อิมนฺตุ ปัจจัย ในตัวอย่างนี้ พึงทราบว่ามีอรรถ **อติสยตฺถ** “ยิ่งเกิน” เหมือน วนฺตุ ปัจจัย ในบทว่า ภควา (ผู้มีโชค), มิใช่มีอรรถว่า **อตฺถิตามตฺเต** "เพียงความมีอยู่”.

ปาปํ อสฺส อตฺถีติ -	บาป มีอยู่ แก่บุคคลนั้น เพราะเหตุนั้น
ปาปิมา, กามเทโว	บุคคลนั้น ชื่อ ปาปิมนฺตุ ได้แก่กามเทพ

เอตฺถาปิ อิมนฺตุปจฺจโย อติสยตฺเถ

อิมนฺตุ ปัจจัย แม้ในตัวอย่างนี้ ก็มีอรรถ อติสยตฺถ เช่นกัน.

เอส นโย อญฺญตฺราปิ ยถารหํ ทฏฺฐพฺโพ.

วิธีการนี้ พึงนำไปใช้แม้ในที่อื่นๆ ตามสมควร.

๗๙๕. สทฺธาทิโต ณ.

> **ณ** อ. ณ ปัจจัย **โหติ** ย่อมลง **ปรํ** เบื้องหลัง **สทฺธาทิโต** จากกลุ่มศัพท์มี สทฺธา ศัพท์เป็นต้น **ตทสฺสตฺถีติ อตฺเถ** ในอรรถว่า "สิ่งนั้น มีอยู่ แก่สิ่งนั้น".

ลง ณ ปัจจัยท้ายกลุ่มศัพท์มี สทฺธา เป็นต้น ในอรรถว่า "สิ่งนั้น มีอยู่ แก่สิ่งนั้น".

ตัวอย่างเช่น

สทฺธา ยสฺส อตฺถิ -	ศรัทธา มีอยู่ แก่บุคคลใด เพราะเหตุนั้น
โส ปุริโส สทฺโธ[60]	บุคคลนั้น ชื่อว่า สทฺธ
สทฺธา ยสฺสา อตฺถิ -	ศรัทธา มีอยู่ แก่หญิงใด เพราะเหตุนั้น
สา อิตฺถี สทฺธา	หญิงนั้น ชื่อว่า สทฺธา
สทฺธา ยสฺส กุลสฺส -	ศรัทธา มีอยู่ แก่ตระกูลใด เพราะเหตุนั้น
อตฺถีติ ตํ สทฺธํ	ตระกูลนั้น ชื่อว่า สทฺธ
ปญฺโญ	บุรุษมีปัญญา
ปญฺญา	สตรีมีปัญญา
ปญฺญํ	ตระกูลมีปัญญา

ผโล อมฺโพ อผโล จ[61] มะม่วงมีผล และไม่มีผล

๗๙๖. ปพฺพาทิโต โต.

โต อ. ต ปัจจัย **โหติ** ย่อมลง **ปรํ** เบื้องหลัง **ปพฺพาทิโต** จาก กลุ่มศัพท์มี ปพฺพ เป็นต้น **ตทสฺสตฺถีติ อตฺเถ** ในอรรถว่า "สิ่งนั้น มีอยู่ แก่สิ่งนั้น".

ปพฺพอิจฺเจวมาทิโต โตปจฺจโย โหติ ตทสฺส อตฺถิอิจฺเจตสฺมึ อตฺเถ.

ลง ต ปัจจัยท้ายกลุ่มศัพท์มี ปพฺพ เป็นต้น ในอรรถว่า "สิ่งนั้น มีอยู่ แก่สิ่งนั้น".

ตัวอย่างเช่น

ปพฺพํ อสฺส อตฺถิ - ส่วนที่ลดหลั่น มีอยู่ แก่สิ่งนั้น เหตุนั้น
ปพฺพโต, คิริ สิ่งนั้น ชื่อว่า ปพฺพต ได้แก่ภูเขา

วงฺกํ สณฺฐานํ อสฺส - สัณฐานอันคด มีอยู่ แก่สิ่งนั้น เหตุนั้น
อตฺถีติ วงฺกโต สิ่งนั้น ชื่อว่า วงฺกต

โก โส ? วงฺโก นาม ปพฺพโต, ยํ สนฺธาย วุตฺตํ เวสฺสนฺตรโพธิสตฺเตน “อวรฺุธสิ มํ ราชา, วงฺกํ คจฺฉามิ ปพฺพตนฺ”ติ. ยญฺจ สนฺธาย วุตฺตํ พุทฺธภูเตน ภควตา—

เต ตตฺถ อมฺเห ปสฺสิตฺวา กรุณํ คิรมุทีรยุ.
ทุกฺขนฺเต ปฏิเวเทนฺติ ทูเร วงฺกตปพฺพโต”ติ.

ถาม. วงฺกต นั้น หมายถึงอะไร ?

ตอบ. หมายถึงภูเขาวังกะที่พระโพธิสัตว์เวสสันดร ได้ระบุไว้ดังนี้ว่า

อวรฺุธสิ® มํ ราชา,-
วงฺกํ คจฺฉามิ ปพฺพตํ[62]
พระราชบิดา ทรงพิโรธเรา, เรา จะไป
สู่ภูเขาวังกะ

[และ] หมายถึงภูเขาวงกตที่พระผู้มีพระภาคผู้ทรงบรรลุเป็นสัพพัญญูพุทธเจ้า แล้วได้ทรงระบุถึงไว้ดังนี้ว่า

เต ตตฺถ อมฺเห ปสฺสิตฺวา กรุณํ คิรมุทีรยุ.
ทุกฺขนฺเต ปฏิเวเทนฺติ ทูเร **วงฺกตปพฺพโต.**[63]
คนเดินทางเหล่านั้น เห็นพวกเราทั้งหลาย ในระหว่างทาง นั้นแล้ว
กล่าวถ้อยคำที่น่าสงสาร, เขาเหล่านั้น ได้บอกถึง ความลำบากว่า
"ภูเขาวงกต อยู่ไกล".

สทฺทสตฺเถ ปน มรุสทฺทโตปิ โตปจฺจโย วิหิโต, มรุ อสฺส อตฺถีติ, มรุโตติ, สกฺโก เทวราชาติ อตฺโถ.

ส่วนในคัมภีร์ไวยากรณ์สันสกฤต ท่านอาจารย์ทั้งหลาย ได้ลง โต ปัจจัยแม้ท้าย มรุ ศัพท์ พร้อมกับแสดงรูปวิเคราะห์ไว้ว่า

มรุ อสฺส อตฺถีติ - มรุโต, สกฺโก เทวราชาติ - อตฺโถ	เขาพระสุเมรุ มีอยู่ แก่บุคคลนั้น เหตุนั้น บุคคลนั้น ชื่อว่า มรุต ได้แก่ท้าวสักก-เทวราช

๗๙๗. มนฺตุมฺหิ อายุสฺส อุกาโร อสํ.

> **มนฺตุมฺหิ** ในเพราะ มนฺตุ ปัจจัย **อุกาโร** อ. อุ อักษร **อายุสฺส** แห่ง อายุ ศัพท์ **อาปชฺชติ** ย่อมถึง **อสํ** ซึ่งความเป็น อสฺ.

[ในเพราะ มนฺตุ ปัจจัย แปลง อุ อักษรของ อายุ ศัพท์เป็น อสฺ]

ตัวอย่างเช่น

อายุ อสฺส อตฺถีติ - อายสฺมา, ทีฆายุโกติ - อตฺโถ	อายุ มีอยู่ แก่บุคคลนั้น เพราะเหตุนั้น บุคคลนั้น ชื่อว่า อายสฺมนฺตุ หมายถึง ผู้มีอายุยืน

ปิยสมุทาจาโร เอส.

คำนี้สำหรับใช้ทักทายผู้ที่รักใคร่.

๗๙๘. ตปฺปกตนฺติ มโย.

> **มโย** อ. มย ปัจจัย **โหติ** ย่อมลง **ตปฺปกตนฺติ อตฺเถ** ในอรรถว่า "ทำด้วยสิ่งนั้น".

เตน วตฺถุนา ปกติมิจฺเจตสฺมึ อตฺเถ มยปจฺจโย โหติ.

ลง มย ปัจจัยในอรรถว่า "ทำด้วยสิ่งนั้น".

ตัวอย่างเช่น

สุวณฺเณน ปกตํ - สุวณฺณมยํ	ภาชนะอันบุคคลทำแล้วด้วยทอง ชื่อว่า สุวณฺณมย (ภาชนะทองคำ)
รชตมยํ	ภาชนะอันทำแล้วด้วยเงิน (ภาชนะเงิน)

๗๙๙. ตนฺนิพฺพตฺตตฺถสกตฺเถสุ จ.

มโย อ. มย ปัจจัย **โหติ** ย่อมลง **ตนฺนิพฺพตฺตตฺถสกตฺเถสุ** ในอรรถว่า "เกิดจากสิ่งนั้น" และในอรรถสกัตถะ **จ** ด้วย.

ตโต นิพฺพตฺตนฺติ อตฺเถ จ สกตฺเถ จ มยปจฺจโย โหติ.

ลง มย ปัจจัย ในอรรถว่า "เกิดจากสิ่งนั้น" และในอรรถสกัตถะ.

ตัวอย่างเช่น

โคหิ นิพฺพตฺตํ โคมยํ	เกิดแล้วจากโค ชื่อว่า โคมัย
ทานเมว ทานมยํ	ทานนั่นเทียว ชื่อว่า ทานมัย (ทาน)
สีลมยํ	ศีลนั่นเทียว ชื่อว่า สีลมัย (ศีล)

๘๐๐. สูรโต อา เตน กตตฺเถ ทีโฆ จ รสฺโส.

อา อ. อา ปัจจัย **โหติ** ย่อมลง **ปรํ** เบื้องหลัง **สูรโต** จาก สูร ศัพท์ **เตน กตตฺเถ** ในอรรถว่า "สิ่งที่บุคคลนั้นทำ" **จ** ด้วย **ทีโฆ** อ.ทีฆสระ **รสฺโส** เป็นรัสสะ **โหติ จ** ย่อมเป็นด้วย.

[ลง อา ปัจจัยท้าย สูร ศัพท์ในอรรถอันบุคคลนั้นทำแล้ว และเมื่อลง อา ปัจจัย แล้ว ให้รัสสะสระของนามศัพท์]

ตัวอย่างเช่น

สูเรน นาม วนจรเกน -	เครื่องดื่มประเภทหนึ่ง	อันนายพรานชื่อ-
กตา ปานชาติ สุรา	สูระ เป็นผู้กระทำ ชื่อว่า สุรา	

๘๐๑. วรุณโต อี รสฺโส จ ทีโฆ.

อี อ. อี ปัจจัย **โหติ** ย่อมลง **ปรํ** เบื้องหลัง **วรุณโต** จาก วรุณ ศัพท์ **กตตฺเถ** ในอรรรถว่า "สิ่งที่บุคคลทำ" **จ** ด้วย **รสฺโส** อ. สระเสียงสั้น **ทีโฆ** เป็นสระเสียงยาว **โหติ จ** ย่อมเป็นด้วย.

วรุณสทฺทโต อีปจฺจโย โหติ เตน กตนฺติ อตฺเถ, รสฺโส จ สโร ทีโฆ โหติ.

ลง อี ปัจจัยท้าย วรุณ ศัพท์ ในอรรถว่า "สิ่งที่บุคคลนั้นทำ" และเมื่อลง อี ปัจจัยแล้ว ให้ทีฆสระของนามศัพท์.

ตัวอย่างเช่น

วรุเณน นาม - เครื่องดื่มประเภทหนึ่ง อันดาบสผู้ทุศีล **ทุสฺสีลตาปเสน กตา** - ชื่อวรุณะ เป็นผู้ทำ ชื่อว่า วารุณี **ปาน ชาติ วารุณี**

[เหตุเกิดสุรา,วารุณี]

กุมฺภชาตกอฏฺฐกถายำ ปน “อาทิกาลมุปาทาย สูเรน จ วรุเณน จ ทิฏฺฐตฺตา ตสฺส ปานสฺส ‘สุรา’ติ จ ‘วารุณี’ติ จ นามำ ชาตนฺ[64]”ติ วุตฺตำ.

ส่วนในอรรถกถากุมภชาดก พระอรรถกถาจารย์ได้อธิบายว่า เครื่องดื่มนั้น ได้ ชื่อว่า “สุรา” และ “วารุณี” เพราะเป็นเครื่องดื่มที่นายสูระและฤาษีวรุณะ ค้นพบเป็นคน แรก ในตอนที่น้ำนั้นกลายเป็นสุรา ใหม่ๆ.

ตตฺถ ยา สุรา, สา เอว วารุณี. ยา วารุณี, สา เอว สุรา, สูรวรุเณหิ เอกโต หุตฺวา กตตฺตา, เอตรหิ ปน สา ปานชาติ อญฺเญหิ กตาปิ ปุราณปณฺณตฺตึ ปฏิจฺจ “สุรา”ติ จ, “วารุณี”ติ จ โวหิรียตีติ.

ในคำนั้น สิ่งใดเป็นสุรา, สิ่งนั้นนั่นแหละเป็นวารุณี, สิ่งใดเป็นวารุณี, สิ่งนั้นนั่นแหละ เป็นสุรา เพราะเป็นสิ่งที่นายสูระและฤาษีวรุณะทำร่วมกัน, ในบัดนี้ แม้น้ำดื่มประเภทนั้น จะถูกปรุงขึ้นโดยบุคคลอื่น แต่ก็ยังใช้ชื่อเดิมว่าสุราและวารุณี.

๘๐๒. สงฺขฺยาปูรเณ ปญฺจสตฺตาทิโต โม.

โม อ. ม ปัจจัย **โหติ** ย่อมลง **ปรำ** เบื้องหลัง **ปญฺจสตฺตาทิโต** จากสังขยามีปญฺจ, สตฺต เป็นต้น **สงฺขฺยาปูรเณ** ในปูรณ สังขยา.

[ลง ม ปัจจัยท้าย ปญฺจ และ สตฺต ศัพท์เป็นต้น ในปูรณสังขยา].

ตัวอย่างเช่น

ปญฺจนฺนำ ปูรโณ ปญฺจโม	ลำดับที่ ๕ ชื่อว่า ปญฺจม
สตฺตโม	ลำดับที่ ๗
อฏฺฐโม	ลำดับที่ ๘
นวโม	ลำดับที่ ๙

๘๐๓. ฉฏฺฐโต จ สกตฺเถ คาถายำ.

คาถายำ ในคาถา **โม** อ. ม ปัจจัย **โหติ** ย่อมลง **ปรำ** เบื้องหลัง **ฉฏฺฐโต** จาก ฉฏฺฐ ศัพท์ **สกตฺเถ** ในสกัตถะ **จ** ด้วย.

คาถาวิสเย ปาทกฺขรปาริปูริยา มปจฺจโย สกตฺเถ ฉฏฺฐสทฺทโต ปโร โหติ.

ในบทประพันธ์ประเภทคาถา ยังมีการลง ม ปัจจัยท้าย ฉฏฺฐ ศัพท์ในสกัตถะ (อรรถเดิม) เพื่อทำให้พยางค์ในบาทคาถาครบตามกฎของฉันทลักษณ์.

ตัวอย่างเช่น

ฉฏฺฐโม โส ปราภโว[65]	ข้อนั้น เป็นเหตุแห่งความเสื่อม ข้อที่ ๖
ฉฏฺฐมํ ภทฺรมธนสฺส, - อนคารสฺส ภิกฺขุโน[66]	(อิทํ กิญฺจิ อหรณํ การที่โจรไม่สามารถนำอะไรๆ ไปนี้) เป็นข้อดีที่ ๖ แก่ภิกษุผู้ไม่มีทรัพย์ ไม่มีเรือน

ตตฺถ ในคำว่า "ฉฏฺฐม" นั้นมีรูปวิเคราะห์ว่า

ฉฏฺโฐ เอว ฉฏฺฐโม	ลำดับที่หกนั่นเทียว ชื่อว่า ฉฏฺฐม

คาถายนฺติ กึ ?

ถาม. บทว่า คาถายํ มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า ในกรณีที่ไม่ใช่คาถา ไม่มีการลง ม ปัจจัย

ตัวอย่างเช่น

ฉฏฺฐํ คาถมาห	ตรัสแล้วซึ่งคาถาที่ ๖
ฉฏฺฐายตนํ[67]	อายตนะที่ ๖

๘๐๔. ฉสฺส โส วา.

โส อ. การอาเทสเป็น ส ศัพท์ **ฉสฺส** แห่ง ฉ ศัพท์ **โหติ** ย่อมมี **สงฺขฺยาปูรเณ** ในปูรณสังขยา **วา** บ้าง.

ฉสฺส สการาเทโส โหติ วา สงฺขฺยาปูรเณ.

แปลง ฉ เป็น ส ในปูรณสังขยาบ้าง.

ตัวอย่างเช่น

ฉนฺนํ ปูรโณ สฏฺโฐ	ลำดับที่ ๖ ชื่อว่า สฏฺฐ
ฉฏฺโฐ วา	รูปว่า ฉฏฺฐ ก็มีบ้าง

๘๐๕. เอกาทีหิ ทสนฺเต อี.

อี อ. อี ปัจจัย **โหติ** ย่อมลง **ทสนฺเต** ในที่สุดแห่ง ทส ศัพท์ **ปเร** อันอยู่เบื้องหลัง **เอกาทีหิ** จากสังขยามี เอก ศัพท์เป็นต้น **สงฺขฺยาปูรเณ** ในปูรณสังขยา **วา** บ้าง.

ลง อี ปัจจัยท้าย ทส ศัพท์ ซึ่งอยู่หลัง เอก ศัพท์เป็นต้น ในปูรณสังขยาบ้าง.

ตัวอย่างเช่น

เอกาทสนฺนำ ปูรณี เอกาทสี ลำดับที่สิบเอ็ด ชื่อว่า เอกาทสี

ทฺวาทสี ลำดับที่สิบสอง

ปูรเณติ กึ ?

ถาม. บทว่า ปูรเณ มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า ในสังขยาที่ไม่ใช่ปูรณสังขยา ไม่ลง อี ปัจจัย

ตัวอย่างเช่น

เอกาทส สิบเอ็ด

๘๐๖. ทเส นิจฺจำ โส.

ทเส ในเพราะ ทส ศัพท์ **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **โส** อ. การ-อาเทสเป็น โส **ฉสฺส** แห่ง ฉ ศัพท์ **โหติ** ย่อมมี **นิจฺจำ** แน่นอน.

ทสสทฺเท ปเร ฉสฺส โส โหติ นิจฺจำ.

เมื่อมี ทส ศัพท์อยู่หลัง แปลง ฉ ศัพท์เป็น โส แน่นอน.

ฉหิ อธิกา ทส โสฬส, ฉ จ ทส จ โสฬสาติ ครูนำ มเต ปน สมาโส ภวติ.

อนึ่ง คำว่า "**โสฬส**" นี้ อาจารย์ทั้งหลาย ได้แสดงรูปวิเคราะห์เป็นตัปปุริสสมาส และทวันทสมาส ดังนี้

ฉหิ อธิกา® ทส โสฬส สิบกับอีกหก ชื่อว่า โสฬส

ฉ จ ทส จ โสฬส หกและสิบ ชื่อว่า โสฬส

๘๐๗. อนฺเต นิคฺคหีตนฺติ ครู.

ครู อ. ครู ท. **วทนฺติ** ย่อมกล่าว **อิติ** ว่า **นิคฺคหีตำ** อ.นิคคหิต อาคม **โหติ** ย่อมลง **อนฺเต** ในที่สุด **สงฺขฺยานำ** แห่งสังขยา ท. **ตาสำ** เหล่านั้น

ตาสำ สงฺขฺยานำ อนฺเต นิคฺคหีตาคโม โหตีติ ครู วทนฺติ.

ครูทั้งหลายกล่าวว่า ลงนิคคหิตอาคมในที่สุดแห่งสังขยาทั้งหลายเหล่านั้น.

อิมานิ เตสำ อุทาหรณานิ

รูปศัพท์ทั้งหลายที่จะแสดงต่อไปนี้ เป็นตัวอย่างการลงนิคคหิตอาคมตามความ เห็นของครูเหล่านั้น

เอกาทสึ ดิถีที่สิบเอ็ด

“จาตุทฺทสึ ปญฺจทสึ, ยา จ ปกฺขสฺส อฏฺฐมี, อุโปสถํ อุปวสิสฺสนฺ”ติ เอตฺถ ปน จาตุทฺทสินฺติ, ปญฺจทสินฺติ จ อจฺจนฺตสโยเค อุปโยควจนํ, น เอตฺถ นิคฺคหีตาคโม. “ยา จ ปกฺขสฺส อฏฺฐมี”ติ อิทํ ปน ปจฺจตฺตวจนํ, “ยา จ ปกฺขสฺส อฏฺฐมี, ตญฺจ ปกฺขสฺส อฏฺฐมินฺ”ติ อจฺจนฺตสโยเค อุปโยควจนํ อาเนตพฺพํ.

ส่วนในข้อความนี้ว่า:-

จาตุทฺทสึ ปญฺจทสึ,-
ยา จ ปกฺขสฺส อฏฺฐมี,-
อุโปสถํ อุปวสิสฺสํ[68]

รักษาอุโบสถศีล ตลอดดิถีที่ ๑๔, ดิถีที่ ๑๕ และดิถีที่ ๘ แห่งปักข์

คำว่า "จาตุทฺทสึ" และคำว่า "ปญฺจทสึ" เป็นทุติยาวิภัตติ ในอรรถอัจจันตสังโยค, มิใช่เป็นการลงนิคคหิตอาคม

ส่วนคำนี้ว่า "ยา จ ปกฺขสฺส อฏฺฐมี" เป็นปฐมาวิภัตติ พึงนำมาสัมพันธ์เข้ากับ ทุติยาวิภัตติในอรรถอัจจันตสังโยคดังนี้ว่า

ยา จ ปกฺขสฺส อฏฺฐมี,-
ตญฺจ ปกฺขสฺส อฏฺฐมึ

ก็ ดิถีที่ ๘ แห่งปักข์ใด มีอยู่, (ข้าพเจ้าจะเข้าจำอุโบสถศีล) ตลอดดิถีที่ ๘ แห่งปักข์นั้น

อยเมตฺถ นีติ สาธุกํ มนสิกาตพฺพา
หลักการเกี่ยวกับเรื่องนี้ ควรใส่ใจให้จงหนัก.

๘๐๘. ตฺยาคโม วีสตึเสหิ.

ตฺยาคโม อ. ติ อาคม **โหติ** ย่อมลง **ปรํ** เบื้องหลัง **วีสตึเสหิ** จาก วีส ศัพท์ และ ตึส ศัพท์ ท.

[ลง ติ อาคมท้าย วีส ศัพท์ และ ตึส ศัพท์]

ตัวอย่างเช่น

วีสติ, ตึสติ. ยี่สิบ, สามสิบ

๘๐๙. สงฺขฺยายํ ทรานำ โล.

โล อ. การอาเทสเป็น ล **ทรานำ** แห่ง ท และ ร ท. **สงฺขฺยานำ** ของสังขยา ท. **โหติ** ย่อมมี.

สงฺขฺยายำ วตฺตมานานำ ทการรการานำ ลการาเทโส โหติ.

แปลง ท และ ร อักษรซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของสังขยา เป็น ล อักษร.

ตัวอย่างเช่น

จตฺตาลีสำ	สี่สิบ
อฑฺฒเตลเสหิ ภิกฺขุสเตหิ[69]	พร้อมกับภิกษุจำนวน ๑,๒๕๐ รูป
โสฬส	สิบหก

๘๑๐. วีสติทเสสุ พา ทฺวิสฺส.

วีสติทเสสุ ในเพราะ วีสติ และ ทส ศัพท์ ท. **ปเรสุ** อันเป็น เบื้องหลัง **พา** อ. การอาเทสเป็น พา **ทฺวิสฺส** แห่ง ทฺวิ ศัพท์ **โหติ** ย่อมมี.

เมื่อมี วีสติ ศัพท์ และ ทส ศัพท์อยู่หลัง เอา ทฺวิ ศัพท์ เป็น พา.

ตัวอย่างเช่น

พาวีสตินฺทฺริยานิ [๑, 70]	อินทรีย์ ๒๒
พารส มนุสฺสา	มนุษย์ ๑๒ คน

๘๑๑. ทฺวิสฺส ทุทิโท.

ทุทิโท อ. การอาเทสเป็น ทุ ทิ และ โท ท. **ทฺวิสฺส** แห่ง ทฺวิ ศัพท์ **โหนฺติ** ย่อมมี.

[แปลง ทฺวิ เป็น ทุ ทิ และ โท]

ตัวอย่างเช่น

ทุรตฺตำ	สองคืน
ทิรตฺตำ	สองคืน
ทิคุณำ	สองเท่า, สองชั้น
โทหฬินี	หญิงแพ้ท้อง

๘๑๒. เอกาทีหิ วา ทสสฺส ทสฺส โร สงฺขฺยาเน.[๑]

สงฺขฺยาเน ในการระบุถึงสังขยาเป็นประธาน **โร** อ. การ-อาเทสเป็น ร อักษร **ทสฺส** แห่ง ท อักษร **ทสสฺส** ของ ทส ศัพท์ **ปรสฺส** อันเป็นเบื้องหลัง **เอกาทีหิ** จากศัพท์ ท. มี เอก ศัพท์เป็นต้น **โหติ** ย่อมมี **วา** บ้าง.

ในกรณีที่ระบุถึงสังขยาเป็นประธาน หลังจาก เอก ศัพท์เป็นต้น แปลง ท ของ ทส ศัพท์ เป็น ร บ้าง.

ตัวอย่างเช่น

เอการส	สิบเอ็ด
เอกาทส	ใช้เป็นรูปว่า เอกาทส บ้างก็ได้
พารส	สิบสอง
ทฺวาทส	ใช้เป็นรูปว่า ทฺวาทส บ้างก็ได้

สงฺขฺยาเนติ กึ ?

ถาม. บทว่า สงฺขฺยาเน มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อให้ทราบว่า ในกรณีที่กล่าวถึงสังขเยยยะ (สิ่งที่ถูกนับ) เป็นประธาน ไม่แปลง ท อักษรเป็น ร อักษร

ตัวอย่างเช่น

ทฺวาทสายตนานิ	อายตนะ ๑๒[๑]

๘๑๓. อฏฺฐาทีหิ จ.

สงฺขฺยาเน ในการระบุถึงสังขยาเป็นประธาน **โร** อ. การ-อาเทสเป็น ร อักษร **ทสฺส** แห่ง ท อักษร **ทสสฺส** ของ ทส ศัพท์ **ปรสฺส** อันเป็น เบื้องหลัง **อฏฺฐาทีหิ จ** จากศัพท์ ท. มี อฏฺฐ ศัพท์เป็นต้น **โหติ** ย่อมมี **จ** ด้วย **วา** บ้าง.

อฏฺฐาทีหิ จ ทสสทฺทสฺส ทการสฺส รการาเทโส โหติ วา สงฺขฺยาเน.

ในกรณีที่ระบุถึงสังขยาเป็นประธาน หลังจาก อฏฺฐ ศัพท์เป็นต้น แปลง ท ของ ทส ศัพท์ เป็น ร บ้าง.

ตัวอย่างเช่น

อฏฺฐารส. *อฏฺฐาทส.*	สิบแปด

อฏฺฐาทีหีติ[๒] กึ ? ปญฺจทส

ถาม. บทว่า อฏฺฐาทีหิ มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า ในกรณีไม่ใช่สังขยากลุ่มของ อฏฺฐ ไม่แปลง ท อักษร เป็น ร อักษร ตัวอย่างเช่น

ปญฺจทส® สิบห้า

๘๑๔. ปญฺจโต ทสสฺส ทสฺส โร รมฺหิ ปญฺจสฺส ปนฺโน นิจฺจํ.

สงฺขฺยาเน ในการระบุถึงสังขยาเป็นประธาน **โร** อ. การ-อาเทสเป็น ร อักษร **ทสฺส** แห่ง ท อักษร **ทสสฺส** ของ ทส ศัพท์ **ปรสฺส** อันเป็นเบื้องหลัง **ปญฺจโต** จาก ปญฺจ ศัพท์ **โหติ** ย่อมมี **จ** ด้วย, **รมฺหิ** ในเพราะ ร อักษร **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง (อยู่หลัง) **ปนฺโน** อ. การอาเทสเป็น ปนฺน **ปญฺจสฺส** แห่ง ปญฺจ ศัพท์ **โหติ** ย่อมมี **จ** ด้วย **นิจฺจํ** แน่นอน.

ปญฺจสทฺทโต จ ทสสทฺทสฺส ทการสฺส รการาเทโส โหติ, ตสฺมึ รมฺหิ ปเร ปญฺจสทฺทสฺส ปนฺนาเทโส โหติ นิจฺจํ สงฺขฺยาเน.

ในกรณีที่ระบุถึงสังขยาเป็นประธาน หลัง ปญฺจ ศัพท์ แปลง ท ของ ทส ศัพท์ เป็น ร, และในเพราะ ร เบื้องหลัง แปลง ปญฺจ ศัพท์ เป็น ปนฺน แน่นอน.

ตัวอย่างเช่น

ปนฺนรส สิบห้า

๘๑๕. เทฺวกฏฺฐานํ วา อากาโร.

สงฺขฺยาเน ในการระบุถึงสังขยาเป็นประธาน **อนฺโต** อ. สระอัน เป็นที่สุด **เทฺวกฏฺฐานํ** ของ ทฺวิ เอก และ อฏฺฐ ศัพท์ ท. **อากาโร** เป็น อา อักษร **โหติ** ย่อมเป็น **วา** บ้าง.

ทฺวิเอกอฏฺฐอิจฺเจเตสมนฺโต อากาโร โหติ วา สงฺขฺยาเน.

ในกรณีที่ระบุถึงสังขยาเป็นประธาน แปลงสระที่สุดของ ทฺวิ, เอก และ อฏฺฐ ศัพท์ เป็น อา อักษรบ้าง.

ตัวอย่างเช่น

ทฺวาทส สิบสอง

เอกาทส สิบเอ็ด

อฏฺฐารส สิบแปด

สงฺขฺยาเนติ กึ ? ทฺวิทนฺโต, เอกจฺฉนฺโน, อฏฺฐถมฺโภ

ถาม. บทว่า สงฺขฺยาเน มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า ในกรณีที่ศัพท์หลังไม่ใช่สังขยา ไม่แปลงเป็น อา

ตัวอย่างเช่น

ทฺวิทนฺโต	ฟันสองซี่
เอกจฺฉนฺโน	มุงข้างเดียว
อฏฺฐถมฺโภ [๑]	มีเสาแปดต้น

๘๑๖. จตุจฺฉโต ตฺถฏฺฐา.

ตฺถฏฺฐา อ. ตฺถ และ ฏฺฐ ปัจจัย ท. **โหนฺติ** ย่อมลง **ปรำ** เบื้องหลัง **จตุจฺฉโต** จาก จตุ และ ฉ ศัพท์ **สงฺขฺยาปูรเณ** ในปูรณ สังขยา.

[ลง ตฺถ และ ฏฺฐ ปัจจัยท้าย จตุ และ ฉ ศัพท์ ในปูรณสังขยา]

ตัวอย่างเช่น

จตุนฺนำ ปูรโณ จตุตฺโถ	ลำดับที่สี่ ชื่อว่า จตุตฺถ
ฉนฺนำ ปูรโณ ฉฏฺโฐ	ลำดับที่หก ชื่อว่า ฉฏฺฐ

๘๑๗. ทฺวิติโต ติโย.

ติโย อ. ติย ปัจจัย **โหติ** ย่อมลง **ปรำ** เบื้องหลัง **ทฺวิติโต** จาก ทฺวิ และ ติ ศัพท์ **สงฺขฺยาปูรเณ** ในปูรณสังขยา.

[ลง ติย ปัจจัยท้าย ทฺวิ และ ติ ศัพท์ ในปูรณสังขยา]

ตัวอย่างเช่น

ทฺวินฺนำ ปูรโณ ทุติโย	ลำดับที่สอง ชื่อว่า ทุติย
ติณฺณำ ปูรโณ ตติโย	ลำดับที่สาม ชื่อว่า ตติย

๘๑๘. ติเย ทุตา.

ติเย ในเพราะ ติย ปัจจัย **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **ทุตา** อ. การอาเทสเป็น ทุ และ ต ท. **ทฺวิติณฺณำ** แห่ง ทฺวิ ศัพท์ และ ติ ศัพท์ ท. **โหนฺติ** ย่อมมี.

[ในเพราะ ติย ปัจจัย แปลง ทฺวิ เป็น ทุ และ แปลง ติ เป็น ต]

ตัวอย่างเช่น

ทุติโย ที่สอง

ตติโย ที่สาม

๘๑๙. เตสมฑฺฒปปเทน อฑฺฒุฑฺฒทิวฑฺฒทิยฑฺฒฑฺฒติยา.

อฑฺฒุฑฺฒทิวฑฺฒทิยฑฺฒฑฺฒติยา อ. การแปลงเป็น อฑฺฒุฑฺฒ, ทิวฑฺฒ, ทิยฑฺฒ และ อฑฺฒติย ท. **จตุตฺถทุติย-ตติยานํ** แห่งสังขยาคือ จตุตฺถ, ทุติย และ ตติย ท. **เตสํ** เหล่านั้น **อฑฺฒูปปทานํ** อันมี อฑฺฒ เป็นบทใกล้ (บทเคียง) **สห** กับ **อฑฺฒูปปเทน** ด้วยบทใกล้คืออฑฺฒ **นิปฺผชฺชนฺเต** ย่อมสำเร็จ.

เตสํ จตุตฺถทุติยตติยานํ อฑฺฒูปปทานํ อฑฺฒุฑฺฒทิวฑฺฒทิยฑฺฒอฑฺฒติยาเทสา โหนฺติ อฑฺฒูปปเทน สห นิปฺผชฺชนฺเต.

แปลงศัพท์เหล่านี้ คือ:-

จตุตฺถ	กับ อฑฺฒ	เป็น อฑฺฒุฑฺฒ
ทุติย	กับ อฑฺฒ	เป็น ทิวฑฺฒ, ทิยฑฺฒ
ตติย	กับ อฑฺฒ	เป็น อฑฺฒติย

ตัวอย่างเช่น

อฑฺเฒน จตุตฺโถ - อฑฺฒุฑฺโฒ (สามครึ่ง) ที่สี่กับทั้งกึ่ง ชื่อว่า อฑฺฒุฑฺฒ

อฑฺเฒน ทุติโย - ทิวฑฺโฒ, ทิยฑฺโฒ ที่สองกับทั้งกึ่ง ชื่อว่า ทิวฑฺฒ,- ทิยฑฺฒ (หนึ่งครึ่ง)

อฑฺเฒน ตติโย - อฑฺฒติโย ที่สามกับทั้งกึ่ง ชื่อว่า อฑฺฒติย (สองครึ่ง)[๑]

๘๒๐. พวฺหตฺตญาปนิจฺฉายํ สรูปานเมกเสโส.

พวฺหตฺตญาปนิจฺฉายํ ในกรณีที่ต้องการบอกให้ทราบถึง ความมาก **เอกเสโส** อ. เอกเสส (วิธีลบศัพท์โดยเหลือไว้เพียง บทเดียว) **สรูปานํ** แห่งบท ท. ที่มีเสียงพ้องกัน **โหติ** ย่อมมี.

[ในกรณีที่ต้องการบอกให้รู้ถึงความมาก คำที่มีรูปเหมือนกัน จะถูกลบทิ้งไป โดย เหลือไว้เพียงคำเดียวได้][๒]

ตัวอย่างเช่น

ปุริโส จ ปุริโส จ ปุริสา	บุรุษด้วย บุรุษด้วย ชื่อว่า ปุริส
อิตฺถี จ อิตฺถี จ อิตฺถิโย	หญิงด้วย หญิงด้วย ชื่อว่า อิตฺถิย
กุลญฺจ กุลญฺจ กุลานิ	ตระกูลด้วย ตระกูลด้วย ชื่อว่า กุล
จิตฺตญฺจ จิตฺตญฺจ จิตฺตานิ	จิตด้วย จิตด้วย ชื่อว่า จิตฺต
มิคิโย	แม่เนื้อทั้งหลาย

เอตฺถ ปุริสาติ วุตฺเต เทฺว ปุริสา, ตโย ปุริสา, จตฺตาโร ปุริสา, อเนกสตํ ปุริสาติ ปุริสานํ พหุตฺตํ ญายติ.

ในตัวอย่างเหล่านั้น เมื่อมีผู้ใดผู้หนึ่ง กล่าวว่า **ปุริสา** ก็ทำให้สามารถทราบถึง บุรุษจำนวนมากได้ เช่น ๒ คน, ๓ คน, ๔ คน หรือหลายร้อยคน.

พฺหตฺตญาปนิจฺฉายนฺติ กิมตฺถํ ? “น มหาราชานํ ปุริสกานํ ปุริสกานํ อาทิยนฺตี”ติ เอตฺถ สติปิ ปทานํ สรูปตฺเต “ปุริโส จ ปุริโส จ ปุริสา”ติ เอวํ ปุริสานํ พหุภาวญาปนิจฺฉาย อภาวโต เกวลํ โลกโวหารวเสน วุตฺตตฺตา เอกเสโส น โหตีติ ทสฺสนตฺถํ.

ถาม. บทว่า พหฺวตฺตญาปนิจฺฉายํ มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า ไม่ทำเป็นเอกเสสบ้าง ในกรณีที่ไม่ต้องการให้ ทราบถึงจำนวนมาก เช่น ในข้อความนี้ว่า

น มหาราชานํ ปุริสกานํ-	ชนทั้งหลาย	ไม่รับคำสั่งของข้าราช-
ปุริสกานํ อาทิยนฺติ[71]	บริพารของท้าวมหาราชทั้งหลาย	

ในตัวอย่างนี้ ถึงแม้บทว่า "ปุริสกานํ ปุริสกานำ" จะมีเสียงพ้องกันอยู่, แต่ก็ไม่ทำ เป็นเอกเสสด้วย เหตุ ๒ ประการคือ

๑. ไม่ต้องการจะให้ทราบถึงบุรุษมีจำนวนมากโดยวิธีการทางไวยากรณ์ว่า ปุริโส จ ปุริโส จ ปุริสา (บุรุษด้วย บุรุษด้วย ชื่อว่า ปุริสา)

๒. เป็นบทเดิมที่กล่าวขึ้นตามโวหารของชาวโลกเท่านั้น

ตถา หิ “ปุริโส จ ปุริโส จาติ ปุริสา”ติ อิทำ พหูนำ ปุริสานำ วาจกตฺตำ ญาเปตุำ พุทฺธิยา ปริกปฺปิตำ, น สภาวโตฐิตานำ สรูปานำ เอกเสสวเสน วุตฺตำ, “ปูเรนฺตีติ จ ปุริ เสนฺตีติ จ ปุริสา”ติ นิพฺพจเนเนว พหฺวตฺถสฺส วิทิตตฺตา.

จริงอย่างนั้น คำว่า ปุริโส จ ปุริโส จาติ ปุริสา นี้ เป็นคำศัพท์ที่มีการประกอบรูป โดยอาศัยการอนุมานตามหลักเหตุผลด้วยวิธีการทางไวยากรณ์ เพื่อจะให้ทราบว่า บทนั้นระบุถึงบุรุษจำนวนมาก

เท่านั้น, มิใช่เป็นบทเอกเสสมาแต่เดิม เนื่องจากบทนี้ สามารถทราบเนื้อความจำนวนมากได้ ด้วยรูปวิเคราะห์ที่เป็นบทกิตดังนี้ว่า

[อตฺตโน กุลำ] **ปูเรนฺตีติ ปุริสา** ผู้ยังตระกูลของตนให้เต็ม ชื่อว่า ปุริส

ปุริ เสนฺตีติ ปุริสา ผู้นอนข้างบน ชื่อว่า ปุริส

สรูปานนฺติ กึ ?

ถาม. บทว่า สรูปานำ มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า ไม่มีการทำเป็นเอกเสส ในกรณีที่บททั้งหลาย มีเสียงไม่พ้องกัน

ตัวอย่างเช่น

หตฺถี จ อสฺโส จ - พลช้างด้วย พลม้าด้วย-

รโถ จ ปตฺติ จ - พลเดินเท้าด้วย พลรถด้วย-

หตฺถสฺสรถปตฺติโย ชื่อว่า หตฺถสฺสรถปตฺติ

๘๒๑. มตนฺตเร วิรูเปกเสโส.

มตนฺตเร ในมติอื่น **วิรูเปกเสโส** อ. วิรูเปกเสส **โหติ** ย่อมมี.

ครูนำ มตนฺตเร วิรูปานำ ปทานเมกเสโส โหติ.

ตามมติของอาจารย์อื่น คำที่มีเสียงต่างกัน ก็สามารถเหลือเพียงคำเดียวได้.

ตัวอย่างเช่น

สาริปุตฺโต จ โมคฺคลฺลาโน จ - พระสารีบุตรด้วย พระโมคคัลลานะด้วย

สาริปุตฺตา[72] ชื่อว่า สาริปุตฺต

ปิตา จ มาตา จ ปิตโร มารดาด้วย บิดาด้วย ชื่อว่า ปิตุ

ปุตฺตา จ ธีตา จ ปุตฺตา[73] บุตรทั้งหลายด้วย ธีดาด้วย ชื่อว่า ปุตฺต

มิโค จ มิคี จ มิคา พญาเนื้อด้วย แม่เนื้อด้วย ชื่อว่า มิค

วงฺโก จ กุฏิโล จ กุฏิลา คดด้วย งอด้วย ชื่อว่า กุฏิล

[วิรูเปกเสสควรมีหรือไม่]

เอตฺถ ปน ตำ วทาม ยทิ “สาริปุตฺตา, ปิตโร”ติอาทีสุ ปุลฺลิงฺควิสเยสุ วิรูเปกเสโส อิจฺฉิตพฺโพ สิยา, อิตฺถิลิงฺควิสเยปิ อิตฺถี จ ปุริโส จาติ วิคฺคยฺห อิตฺถิโยติ วิรูเปกเสโส กาตพฺโพ สิยา.

เกี่ยวกับเรื่องนี้ ข้าพเจ้า มีความเห็นว่า:-

ถ้าทำเป็นวิรูเปกเสสโดยให้คำที่เหลือเป็นปุงลิงค์ เช่น สาริปุตฺตา, ปิตโร ได้ไซร้, แม้การทำเป็นวิรูเปกเสสโดยให้คำที่เหลือเป็นอิตถีลิงค์ ก็น่าจะทำได้เช่นกัน เช่น อิตฺถิโย โดยวิเคราะห์ว่า "อิตฺถี จ ปุริโส จ อิตฺถิโย".

ตถา มาตา จ ปิตา จ มาตโร, ธีตา จ ปุตฺโต จ ธีตโรติ จ วิรูเปกเสโส กาตพฺโพ สิยา, อิตฺถิโยติ วา มาตโรติ วา ธีตโรติ วา วุตฺเต ปุริสาทโยปิ สมธิคนฺตพฺพา สิยุ.

เช่นเดียวกัน คำว่า "**มาตโร**" ก็ดี "**ธีตโร**" ก็ดี ก็น่าจะทำเป็นวิรูเปกเสสได้เช่นกัน โดยวิเคราะห์ว่า "มาตา จ ปิตา จ มาตโร", "ธีตา จ ปุตฺโต จ ธีตโร", เมื่อมีผู้ใดผู้หนึ่ง กล่าวว่า อิตฺถิโย ก็ดี มาตโร ก็ดี ธีตโร ก็ดี ก็น่าจะสื่อให้รู้ถึงบุรุษเป็นต้นได้

น จ เวยฺยากรเณหิ อิตฺถิลิงฺควิสเย วิรูเปกเสโส กโต, ปุลฺลิงฺควิสเยเยว กโต. อุภยมฺเปตํ น สเมติ, ทฺวีสุ จฏฺฐาเนสุ สมสเมเนว นเยน ภวิตพฺพํ. ตถา จ น ภวติ. เตน ญายติ “วิรูเปกเสโส น อิจฺฉิตพฺโพ”ติ.

อีกอย่างนักไวยากรณ์ทั้งหลาย ก็ไม่ได้แสดงวิรูเปกเสสที่ให้คำที่เหลือเป็น อิตถีลิงค์ไว้เลย, คงแสดงเฉพาะวิรูเปกเสสที่ให้คำที่เหลือเป็นปุงลิงค์ไว้เท่านั้น

จะเห็นได้ว่า วิธีการทั้งสองอย่างนั้น ไม่เสมอภาคกัน ซึ่งความจริงฐานะทั้งสองนี้ ควรจะมีกฎเกณฑ์ทัดเทียมกันนั่นแหละ จึงจะถือว่าเหมาะสม, เมื่อกฎเกณฑ์ ไม่เสมอ ภาคกันเช่นนั้น ทำให้ทราบได้ว่า "วิรูเปกเสส ไม่จำเป็นต้องมี".

๘๒๒. สโมธานิจฺฉายเมกตฺเถ พหุวจนํ.

> **สโมธานิจฺฉายํ** ในกรณีที่ต้องการจะรวมเป็นกลุ่มเดียวกัน **พหุวจนํ** อ. พหุวจนะ **โหติ** ย่อมลง **เอกตฺเถ** ในอรรถที่ ระบุถึงกลุ่มเดียวนั้น [โดยไม่จำเป็นต้องทำเป็นเอกเสส].

ยตฺถ เยน วตฺถุนา สทฺธึ ยํ วตฺถุ วตฺตุมิจฺฉติ, ตสฺมึ ปโยเค เตน วตฺถุนา สทฺธึ ตสฺส วตฺถุโน สโมธานิจฺฉายํ สติ เอกสฺมึ อตฺเถ พหุวจนํ โหติ วินาปิ วิรูเปกเสสวิธินา.

ในกรณีที่ต้องการจะรวมสิ่งต่างๆ เข้าเป็นกลุ่มเดียวกัน สามารถลงพหุวจนะใน อรรถที่ระบุถึงกลุ่มเดียวนั้นโดยไม่ต้องใช้วิธีการของวิรูเปกเสสได้.

ยถา กึ วิย ? อายสฺมตา มหาโมคฺคลฺลาเนน สทฺธึ อายสฺมนฺตํ สาริปุตฺตํ กีฏาคิริมฺหิ เปเสตุกามสฺส ภควโต พหุวจนวเสน “สาริปุตฺตา”ติ อามนฺตนวจนํ วิย, ตถา สญฺชยมหา-ราชสฺส สุณิสาย สทฺธึ ปุตฺตํ อาคตํ ทิสฺวา “ปุตฺตา”ติ อามนฺตนวจนํ วิย จ, มนุสฺสานํ สีเหน สทฺธึ พฺยคฺฆํ วนโต นิกฺขมนฺตํ ทิสฺวา “เอถ, พฺยคฺฆา”ติ อามนฺตนวจนํ วิย จ.

เหมือนกับคำอาลปนะดังต่อไปนี้คือ:-

คำว่า "**สาริปุตฺตา**" ที่พระผู้มีพระภาค ตรัสเรียกท่านพระสารีบุตร และท่านพระ มหาโมคคัลลานะ เพื่อจะส่งไปยังกีฏาคีรีชนบท

คำว่า "**ปุตฺตา**" ที่พระเจ้าสัญชัย ตรัสเรียกพระโอรสและพระสุณิสาผู้มาเข้าเฝ้า

คำว่า "**เอถ พฺยคฺฆา**" ที่มนุษย์ใช้เรียกเสือโคร่งกับราชสีห์ที่ออกมาจากป่า

จะเห็นได้ว่า คำว่า สาริปุตฺตา ก็ดี, คำว่า "ปุตฺตา" ก็ดี, คำว่า "พฺยคฺฆา" ก็ดี ที่กล่าวมาทั้งหมดนี้ ล้วนเป็นคำที่ใช้เป็นพหุวจนะทั้งสิ้น.

อตฺรายํ ปาฬิ— คจฺฉถ ตุมฺเห สาริปุตฺตา. กจฺจิ โว อนุรุทฺธา ขมนียํ. กจฺจิ โว กุสลํ ปุตฺตา. เอถ พฺยคฺฆา นิวตฺตโวฺห, ปจฺจุเปถ มหาวนนฺ”ติ.

เกี่ยวกับคำเหล่านี้ มีหลักฐานการใช้ในพระบาลีดังนี้

คจฺฉถ ตุมฺเห สาริปุตฺตา	สารีบุตรและโมคคัลลานะ พวกเธอจงไป
กจฺจิ โว อนุรุทฺธา ขมนียํ[74]	อนุรุทธะ,นันทิยะ และกิมพิลละ พวกเธอยังสบายดีอยู่หรือ
กจฺจิ โว กุสลํ ปุตฺตา	ลูกทั้งหลาย (พระเวสสันดร และพระนางมัทรี) พวกเธอ ยังสบายดีอยู่หรือ
เอถ พฺยคฺฆา นิวตฺตวฺโห,-ปจฺจุเปถ มหาวนํ[75]	แน่ะราชสีห์และเสือโคร่ง จงมาเถิด ท่านทั้งสองจงกลับเข้าไปยังป่าใหญ่

๘๒๓. พฺรหฺมินฺทพฺพุทฺธปุริสมาตุคามาทิวชฺชิตปุลลิงฺคปุถุวจน-นิทฺเทเส คหิตตฺถิโยปิ.

พฺรหฺมินฺทพฺพุทฺธปุริส มาตุคามาทิ วชฺชิตปุลฺลิงฺคปุถุ-วจนนิทฺเทเส ครั้นเมื่อศัพท์ปุงลิงค์ถูกแสดงด้วยวิภัตติ ฝ่ายพหุวจนะ ยกเว้นคำว่า พฺรหฺม, อินฺท, พุทฺธ, ปุริส และ มาตุคามเป็นต้น **อิตฺถิโยปิ** แม้เพศหญิง ท. **คหิตา** ก็ถูก ถือเอาด้วย.

[พหุวจนะปุงลิงค์รวมถึงเพศหญิงด้วย]

[บทนามปุงลิงค์ที่ลงวิภัตติฝ่ายพหุวจนะ นอกจากจะหมายถึงเพศชายแล้ว ยังหมายรวมถึงเพศหญิงด้วย ยกเว้นคำพิเศษเหล่านี้คือ พฺรหฺม, อินฺท, พุทฺธ, ปุริส และ มาตุคามเป็นต้นที่ไม่สามารถรวมถึงเพศหญิงได้]

พฺรหฺมอินฺทพุทฺธปุริสมาตุคามอิจฺเจวมาทีหิ วชฺชิตานํ ปุลฺลิงฺคานํ ปุถุวจเนน นิทฺเทเส สติ น เกวลํ ปุริสาเยว คหิตา, อถ โข อตฺถิโยปิ คหิตา ภวนฺติ วินาปิ วิรูเปกเสสวิธินา ปธานคฺคาเหน อปฺปธานสฺส คเหตพฺพตฺตา.

ยกเว้นศัพท์เหล่านี้คือ พฺรหฺม (พระพรหม), อินฺท (พระอินทร์), พุทฺธ (พระพุทธเจ้า), ปุริส (บุรุษ) และ มาตุคาม (มาตุคาม) เป็นต้น พึงทราบว่า ศัพท์ปุงลิงค์ ที่เหลือทั้งหมด ที่มีรูปเป็นพหุวจนะ มิใช่จะถือเอาได้เฉพาะแต่เพศชายเท่านั้น อันที่จริง แม้เพศหญิงก็ สามารถถือเอาได้โดยไม่จำเป็นต้องใช้วิธีการของวิรูเปกเสสแต่อย่างใด เพราะสามารถ ถือเอาความหมายที่เป็นเพศหญิงได้ ด้วยหลักของปธานนัย[๑].

[บุรุษสำคัญกว่าสตรี]

ปุริสา หิ ปธานา, ปุริสภาเวฐิตานํเยว มหาโพธิสตฺตานํ พุทฺธภาวาย ลทฺธ-พฺยากรณตฺตา, ปุริเสสุ เยว พฺรหฺมตฺตาทิทสฺสนโต จ.

ก็บุรุษมีความสำคัญกว่าสตรี ด้วยเหตุ ๒ ประการคือ

๑. พระมหาโพธิสัตว์ทั้งหลายที่ได้รับการพยากรณ์เป็นพระพุทธเจ้านั้น ดำรงอยู่ใน เพศบุรุษเท่านั้น

๒. ความเป็นพรหมเป็นต้น แสดงไว้เฉพาะเพศบุรุษเท่านั้น

อิตฺถิโย ปน อปฺปธานา, อิตฺถิภาเวฐิเตหิ สตฺเตหิ พุทฺธภาวาย พฺยากรณสฺส อลทฺธปุพฺพตฺตา, อิตฺถีสุ พฺรหฺมตฺตาทีนมทสฺสนโต จ.

สำหรับสตรี มีความสำคัญรองจากบุรุษด้วยเหตุ ๒ ประการคือ

๑. ผู้ที่ได้รับพยากรณ์เป็นพระพุทธเจ้านั้น ไม่ปรากฏว่าเคยมีเพศหญิงเลย

๒. ความเป็นพรหมเป็นต้น ไม่มีแสดงไว้สำหรับเพศหญิง

ตตฺริมานิ ปโยคานิ - "ปุตฺตา ปิยา มนุสฺสานํ. หํสา โกญฺจา มยูรา จ, หตฺถโย ปสทา มิคา" อิจฺเจวมาทีนิ.

ในสูตรนี้ มีตัวอย่างการใช้ในพระบาลีดังนี้

ปุตฺตา ปิยา มนุสฺสานํ[76]	พวกมนุษย์ทั้งหลาย	ย่อมรักใคร่บุตรและธิดา
หํสา โกญฺจา มยูรา จ, - หตฺถโย ปสทา มิคา[77]	ฝูงหงษ์, ฝูงนกกระเรียน, ฝูงนกยูง, โขลงช้าง, ฝูงเนื้อฟานและฝูงเนื้อกวาง	

เอตฺถ จ "ปุตฺตา"ติ อิมินา ธีตโรปิ คหิตา, "หํสา"ติอาทีหิปิ หํสีอาทโยปิ คหิตา.

ในตัวอย่างเหล่านี้ ด้วยคำว่า **ปุตฺตา** นี้ ท่านหมายรวมเอาถึงธิดาด้วย, ด้วยคำว่า **หํสา** นี้ ท่านหมายรวมเอาถึงหงษ์ตัวเมียเป็นต้นอีกด้วย.

พฺรหฺมินฺทพุทฺธปุริสมาตุคามาทิวชฺชิตอิติ กิมตฺถํ ?

“พฺรหฺมาโน สกฺกา ปุริสา ปุงฺโกกิลา”อิจฺจาทีสุ ปุลฺลิงฺเคสุ ปุถุวจเนน นิทฺทิฏฺเฐสุปิ อฏฺฐานตฺตา, ปุริสปทตฺถานํเยว คหิตตฺตา จ อิตฺถิโย จ น คหิตาติ ทสฺสนตฺถํ.

ตถา “มาตุคามา โอโรธา”ติ เอเตสุ ปุลฺลิงฺเคสุ ปุถุวจเนน นิทฺทิฏฺเฐสุปิ อิตฺถิปทตฺถานํเยว คหิตตฺตา ปุน อิตฺถิโย น คหิตาติ ทสฺสนตฺถญฺจ.

ถาม. บทว่า พฺรหฺมินฺทพุทฺธปุริสมาตุคามาทิวชฺชิต มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงจุดประสงค์ ๒ ประการคือ

๑. แสดงให้ทราบว่า บรรดาศัพท์ที่เป็นปุงลิงค์บางศัพท์ แม้จะถูกแสดงไว้ ด้วยวิภัตติฝ่ายพหุวจนะ ก็ไม่สามารถถือเอาความหมายรวมไปถึงเพศหญิงได้บ้าง ในกรณีที่ศัพท์นั้น ไม่อยู่ในฐานะที่จะเป็นไปได้ หรือในกรณีที่ศัพท์นั้น ถูกนำมาใช้กับ ความหมายที่เป็นเพศชายเท่านั้น

ตัวอย่างเช่น

พฺรหฺมาโน	พระพรหมทั้งหลาย
สกฺกา	ท้าวสักกะทั้งหลาย
ปุริสา	บุรุษทั้งหลาย
ปุงฺโกกิลา	นกดุเหว่าตัวผู้ทั้งหลาย

๒. แสดงให้ทราบว่า บรรดาศัพท์ที่เป็นปุงลิงค์แม้จะถูกแสดงไว้ด้วยวิภัตติฝ่าย พหุวจนะ ก็ไม่จำเป็นต้องหมายถึงเพศหญิงซ้ำอีก ในกรณีที่ศัพท์นั้นมีอรรถเป็น เพศหญิงอยู่แล้ว

ตัวอย่างเช่น

มาตุคามา	มาตุคามทั้งหลาย
โอโรธา	นางสนมทั้งหลาย

ปุถุวจนนิทฺเทเสติ กึ ?

ถาม. บทว่า ปุถุวจนนิทฺเทเส มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า ในกรณีที่ศัพท์ปุงลิงค์นั้นถูกแสดงด้วยวิภัตติ ฝ่ายเอกวจนะ จะไม่สามารถรวมความหมายไปถึงเพศหญิงได้

ตัวอย่างเช่น

สตฺโต	สัตว์
หํโส	หงษ์

โกญฺโจ นกกระเรียน

[วิธีถือเอาความหมายเพศ]

เอตฺถ จ อยมฺปิ นีติ เวทิตพฺพา.

“สตฺโต”ติ วา “สตฺตา”ติ วา “โลโก”ติ วา “โลกา”ติ วา “ปชา”ติ วา “ปชาโย”ติ วา วุตฺเต อิตฺถิปุริเส สมธิคจฺฉนฺติ เตสํ สตฺตวาจกตฺตา. “นโร”ติ วุตฺเต กทาจิ ปุริสํ สมธิคจฺฉนฺติ, กทาจิ อิตฺถิปุริเส นรสทฺทสฺส ปุริสวาจกตฺตา สตฺตวาจกตฺตา จ. “เทวตา วฏฺฏกา โคธา”ติ จ วุตฺเต อิตฺถิปุริเส สมธิคจฺฉนฺติ เทวตาทิสทฺทานํ อิตฺถิลิงฺคภาเวน ปุมิตฺถิวาจกตฺตา.

อนึ่ง เกี่ยวกับเรื่องนี้ แม้หลักการที่ข้าพเจ้า จะแสดงต่อไปนี้ ก็ขอให้นักศึกษา ทั้งหลาย ควรใส่ใจไว้ให้มากด้วย

ในกรณีที่กล่าวว่า:-

สตฺโต, สตฺตา สัตว์, สัตว์ทั้งหลาย

โลโก, โลกา สัตว์โลก, สัตว์โลกทั้งหลาย

ปชา, ปชาโย หมู่สัตว์, หมู่สัตว์ทั้งหลาย

คำศัพท์เหล่านี้ ย่อมถือเอาความหมายรวมได้ทั้งเพศหญิงและเพศชาย เพราะ คำเหล่านั้นต่างก็มีความหมายถึงสัตว์

ในกรณีที่กล่าวว่า:-

นโร นรชน

คำศัพท์ว่า "นร" นี้ ถือเอาความหมายรวมได้ทั้งเพศหญิงและเพศชาย คือ บาง ครั้งหมายถึงบุรุษเพียงอย่างเดียว แต่บางครั้งหมายเอาทั้งบุรุษและสตรี เพราะ นร ศัพท์ระบุถึงบุรุษก็ได้ ระบุถึงสัตว์ก็ได้

ในกรณีที่กล่าวว่า:-

เทวตา เทวดา

วฏฺฏกา นกคุ่ม

โคธา เหี้ย

คำศัพท์เหล่านี้ ถือเอาความหมายรวมได้ทั้งเพศหญิงและเพศชาย เพราะ เทวตา ศัพท์เป็นต้นซึ่งเป็นศัพท์อิตถีลิงค์ สามารถระบุถึงได้ทั้งเพศชายและเพศหญิง

“สีโห พฺยคฺโฆ”ติ จ วุตฺเต ปุริสํ สมธิคจฺฉนฺติ, “สีหี พฺยคฺฆีติ วุตฺเต อิตฺถึ สมธิคจฺฉนฺติ, “สีหา พฺยคฺฆา”ติ จ วุตฺเต อิตฺถิปุริเส สมธิคจฺฉนฺติ. “สีหา วา สีหิโย วา พฺยคฺฆา วา พฺยคฺฆิโย วา”ติ จ วุตฺเต วิสุ วิสุ อิตฺถิปุริเส สมธิคจฺฉนฺตีติ.

ในกรณีที่กล่าวว่า:-

สีโห ราชสีห์

พฺยคฺโฆ เสือโคร่ง

คำศัพท์เหล่านี้ ถือเอาความหมายได้เฉพาะเพศผู้เท่านั้น

ในกรณีที่กล่าวว่า:-

สีหี ราชสีห์ตัวเมีย

พฺยคฺฆี เสือโคร่งตัวเมีย

คำศัพท์เหล่านี้ ถือเอาความหมายได้เฉพาะเพศเมียเท่านั้น

ในกรณีที่กล่าวว่า:-

สีหา ราชสีห์ทั้งหลาย

พยคฺฆา เสือโคร่งทั้งหลาย

คำศัพท์เหล่านี้ ถือเอาความหมายรวมได้ทั้งได้ทั้งเพศเมียและเพศผู้

ในกรณีที่กล่าวว่า:-

สีหา วา ราชสีห์ทั้งหลาย

สีหิโย วา ราชสีห์ตัวเมียทั้งหลาย

พฺยคฺฆา วา เสือโคร่งทั้งหลาย

พฺยคฺฆิโย วา เสือโคร่งตัวเมียทั้งหลาย

ถือเอาความหมายรวมได้ทั้งได้ทั้งเพศเมียและเพศผู้ เฉพาะๆ ศัพท์.

๘๒๔. คณเน ทสสฺส ทฺวิติจตุปญฺจฉสตฺตฏฺฐนวกานำ วีติจตฺตาร-ปญฺญาฉสตฺตาสนวา โยสุ, โยนญฺจีสมาสำฐิริตีตุติ.

คณเน ในมิสสกสังขยา **โยสุ** ในเพราะ โย วิภัตติ ท. **วีติ-จตฺตารปญฺญาฉสตฺตาสนวา** อ. การอาเทสเป็น วี,ติ, จตฺตาร, ปญฺญา, ฉ, สตฺต, อส และ นว ท. **ทฺวิติจตุปญฺจฉสตฺตฏฺฐ-นวกานำ** แห่งหมวดสอง, หมวดสาม, หมวดสี่, หมวดห้า, หมวดหก, หมวดเจ็ด, หมวดแปด และหมวดเก้า ท. **ทสสฺส** ของ ทส ศัพท์ **โหนฺติ** ย่อมมี **ยถาสงฺขฺยำ** ตามลำดับ **จ** ด้วย, **อีสมาสำฐิริตีตุติ** อ.การอาเทสเป็น อีสำ, อาสำ,ฐิ, ริ, อีติ และ อุติ ท. **โยนำ** แห่ง โย วิภัตติ ท. **โหนฺติ จ** ย่อมมีด้วย.

คณเน ทสสฺส ทฺวิกติกจตุกฺกปญฺจกฉกฺกสตฺตกอฏฺฐกนวกานํ สรูปานํ กเตก-เสสานํ ๑ ยถาสงฺขฺยํ วีติจตฺตารปญฺญาฉสตฺตอสนวอิจฺจาเทสา โหนฺติ โยสุ, โยนญฺจ อีสำอาสฺฐิริติอีติอุติอิจฺจา เทสา โหนฺติ.

ในมิสสกสังขยา ในเพราะ โย วิภัตติ มีหลักการแปลงดังนี้:-

แปลง ทส ที่ทำเหลือเพียง ๑ ตัว จาก ๒ ตัวที่มีเสียงพ้องกัน เป็น วี

แปลง ทส ที่ทำเหลือเพียง ๑ ตัว จาก ๓ ตัวที่มีเสียงพ้องกัน เป็น ติ

แปลง ทส ที่ทำเหลือเพียง ๑ ตัว จาก ๔ ตัวที่มีเสียงพ้องกัน เป็น จตฺตาร

แปลง ทส ที่ทำเหลือเพียง ๑ ตัว จาก ๕ ตัวที่มีเสียงพ้องกัน เป็น ปญฺญา

แปลง ทส ที่ทำเหลือเพียง ๑ ตัว จาก ๖ ตัวที่มีเสียงพ้องกัน เป็น ฉ

แปลง ทส ที่ทำเหลือเพียง ๑ ตัว จาก ๗ ตัวที่มีเสียงพ้องกัน เป็น สตฺต

แปลง ทส ที่ทำเหลือเพียง ๑ ตัว จาก ๘ ตัวที่มีเสียงพ้องกัน เป็น อฏฺฐ

แปลง ทส ที่ทำเหลือเพียง ๑ ตัว จาก ๙ ตัวที่มีเสียงพ้องกัน เป็น นว

(เมื่อแปลง ทส ตามหลักการข้างต้นแล้ว) หลังจากนั้นให้แปลง โย วิภัตติ เป็น อีสำ, อาสำ,ฐิ, ริ, อีติ และ อุติ ตามลำดับ.

ตัวอย่างเช่น

วีสำ	ยี่สิบ	**ตีสำ**	สามสิบ
จตฺตาลีสำ	สี่สิบ	**ปญฺญาสำ**	ห้าสิบ
ฉฏฺฐิ	หกสิบ	**สตฺตริ, สตฺตติ**	เจ็ดสิบ
อสีติ	แปดสิบ	**นวุติ**	เก้าสิบ

คณเนติ กึ ?

ถาม. บทว่า คณเน มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า ไม่มีการทำเป็นเอกเสสและการแปลง ในกรณีที่ ไม่ใช่มิสสกสังขยา

ตัวอย่างเช่น

ทสทสกา ปุริสา

บุรุษมีจำนวนสิบ สิบครั้ง๑

อิมินา ปน ลกฺขเณน วีสมิจฺจาทีนิ พหุวจนนฺตานิ ภวนฺติ อลิงฺคเภทานิ จ.

ก็ด้วยสูตรนี้ คำว่า วีสำ เป็นต้นเป็นพหุวจนะ ไม่มีประเภทแห่งลิงค์ (หมายความว่า มีรูปเดียวแต่ใช้ได้ทั้งสามลิงค์)

๘๒๕. อถ วีสตึสตฺยาทีนิ นวุติปริยนฺตาเนกวจนนฺตานิตฺถิลิงฺคานิ.

อถ นอกจากนี้ **วีสตึสตฺยาทีนิ** อ. บท ท. มี วีส, ตึสติเป็นต้น **นวุติปริยนฺตานิ** มี นวุติ เป็นที่สุด **อิตฺถิลิงฺคานิ** เป็นอิตถีลิงค์ **เอกวจนนฺตานิ** มีเอกวจนะเป็นที่สุด **โหนฺติ** ย่อมเป็น.

อปรมฺปิ สทฺทคตึ ปสฺสถ, วีสตึสติอิจฺจาทีนิ นวุติปริยนฺตานิ ปทานิ เอกวจนนฺตานิ อิตฺถิลิงฺคานีติ คเหตพฺพานิ.

[หลักการใช้สังขยา ๒๐ - ๙๐]

นอกจากนี้ จงพิจารณาหลักไวยากรณ์อีกประเด็นหนึ่งคือบททั้งหลายมี วีส ตึสติ เป็นต้นมี นวุติ เป็นที่สุด พึงทราบว่าเป็นอิตถีลิงค์ เอกวจนะ.

กถํ ปน วีสตึสติอาทีนิ เอกวจนนฺตา อิตฺถิลิงฺคตา จ ญายตีติ ? ปโยคโต อวิสทาการโวหารภาวโต จ ญายติ.

ถาม. ทราบได้อย่างไรว่า บทว่า วีส, ตึสติ เป็นต้นเป็นอิตถีลิงค์เอกวจนะ

ตอบ. ทราบได้ โดยอาศัยหลักฐานจากพระบาลี และโดยความเป็นอวิสทาการ- โวหาร (อาการอันไม่สะอาด)

ตัวอย่างเช่น

วีสํ ภิกฺขู ติฏฺฐนฺติ	ภิกษุ ๒๐ รูป ยืนอยู่
วีสํ ภิกฺขู ปสฺสติ	เห็นภิกษุ ๒๐ รูป
วีสาย ภิกฺขูหิ กตํ กมฺมํ	กรรม อันภิกษุ ๒๐ รูป ทำแล้ว
ปุริโส วีสาย ภิกฺขูนํ เทติ	บุรุษ ถวายทานแก่ภิกษุ ๒๐ รูป
วีสาย ภิกฺขูหิ นิสฺสฏฺ	ผละออกจากภิกษุ ๒๐ รูป
วีสาย ภิกฺขูนํ สนฺตกํ	ทรัพย์ของภิกษุ ๒๐ รูป
วีสายํ ภิกฺขูสุ ปติฏฺฐิตํ	ดำรงอยู่ในภิกษุ ๒๐ รูป
วีสติ, วีสตึ,	ยี่สิบ
วีสติยา, วีสติยํ	ยี่สิบ
ตึสติ, ตึสํ,	สามสิบ
ตึสาย, ตึสายํ	สามสิบ
จตฺตาลีส, จตฺตาลีสํ,	สี่สิบ
จตฺตาลีสาย, จตฺตาลีสายํ	สี่สิบ
ปณฺณาส, ปณฺณาสํ,	ห้าสิบ
ปณฺณาสาย, ปณฺณาสายํ	ห้าสิบ

สฏฺฐิ, สฏฺฐึ, หกสิบ

สฏฺฐิยา, สฏฺฐิยํ หกสิบ

สตฺตติ, สตฺตตึ, เจ็ดสิบ

สตฺตติยา, สตฺตติยํ เจ็ดสิบ

อสีติ, อสีตึ, แปดสิบ

อสีติยา, อสีติยํ แปดสิบ

นวุติ, นวุตึ, เก้าสิบ

นวุติยา, นวุติยํ เก้าสิบ

ปาฬิยํ หิ "วีสมฺปิ ชาติโย ตีสมฺปิ ชาติโย"ติ อาคตฏฺฐาเน วีสํ ตีสญฺจาทีนิ ทุติเยก-วจนนฺตานีติ คเหตพฺพานิ.

จริงอยู่ บททั้งหลายมี วีสํ, ตีสํ เป็นต้นเป็นบทที่ลงทุติยาวิภัตติฝ่ายเอกวจนะ โดยมีหลักฐานการใช้ในพระบาลีว่า

วีสมฺปิ ชาติโย - ระลึกชาติได้ ๒๐ ชาติบ้าง,

ตีสมฺปิ ชาติโย[78] ๓๐ ชาติบ้าง

๘๒๖. จตูปปทสฺส ตุโลโป อุตฺตรปทาทิจสฺส จุโจ กฺวจิ.

ตุโลโป อ. การลบ ตุ **จตูปปทสฺส** ของ จตุ อันเป็นบทใกล้ทส (อันเป็นบทหน้าของทส) **โหติ** ย่อมมี, **จุโจ** อ.การอาเทสเป็น จุ และ โจ ท. **อุตฺตรปทาทิจสฺส** แห่ง จ อักษรอันตั้งอยู่ข้าง หน้าของบทหลัง **โหนฺติ** ย่อมมี **กฺวจิ** ในที่บางแห่ง.

จตูปปทสฺส คณเน ปริยาปนฺนสฺส ตุโลโป โหติ, อุตฺตรปทาทิสฺส จการสฺส จุโจอาเทสา โหนฺติ กฺวจิ.

ลบ ตุ ของ จตุ อันเป็นบทหน้าของ ทส ซึ่งนับเนื่องในมิสสกสังขยา และแปลง จ ที่อยู่ข้างหน้า ทส เป็น จุ และ โจ ได้บ้าง.

ตัวอย่างเช่น

จตูหิ อธิกา ทส,- สิบกับอีกสี่ ชื่อว่า-

จุทฺทส, โจทฺทส จุทฺทส, โจทฺทส

จตุทฺทส ใช้เป็นรูปว่า จตุทฺทส ก็ได้

๘๒๗. จตฺตาลีสายาทิวณฺณสฺส จ.

โลโป อ. การลบ **อาทิวณฺณสฺส** ซึ่งพยางค์แรก **จตฺตาลีสาย** ของ จตฺตาลีส **โหติ จ** ย่อมมีด้วย, **จุโจ** อ.การอาเทสเป็น จุ และ โจ ท. **โหนฺติ จ** ย่อมมีด้วย **กฺวจิ** ในที่บางแห่ง.

จตฺตาลีสทฺทสฺส คณเน ปริยาปนฺนสฺส อาทิวณฺณสฺส โลโป โหติ กฺวจิ, จุโจอาเทสา จ โหนฺติ.

ลบพยางค์ต้นของ จตฺตาลีส ซึ่งจัดอยู่ในมิสสกสังขยา หรือแปลง จ เป็น จุ และ โจ ได้ในที่บางแห่ง.

ตัวอย่างเช่น

ตาลีสํ	สี่สิบ
จตฺตาลีสํ	ใช้เป็นรูปว่า จตฺตาลีสํ ก็ได้
จุตฺตาลีสํ	สี่สิบ
โจตฺตาลีสํ	สี่สิบ

๘๒๘. จตุราสีติยา ตุโลโป, จสฺส จุ, รสฺส โล, ทฺวิตฺตญฺจ.

ตุโลโป อ. การลบตุ **จตุราสีติยา** ของจตุราสีติศัพท์ **โหติ จ** ย่อมมีด้วย, **จุ** อ. การแปลงเป็น จุ **จสฺส** แห่ง จ อักษร **โหติ จ** ย่อมมีด้วย, **โล** อ. การอาเทสเป็น ล **รสฺส** แห่ง ร อักษร **โหติ จ** ย่อมมีด้วย, **ทฺวิตฺตํ** อ. ความที่แห่ง ล อักษรซ้อนกัน ๒ ตัว **โหติ จ** ย่อมมีด้วย **กฺวจิ** ในที่บางแห่ง.

จตุราสีติสทฺทสฺส คณเน ปริยาปนฺนสฺส ตุโลโป โหติ, จการสฺส จุ โหติ, รสฺส โล โหติ ทฺวิตฺตญฺจ กฺวจิ.

ลบ ตุ ของศัพท์ว่า จตุราสีติ ซึ่งจัดอยู่ในมิสสกสังขยา แปลง จ เป็น จุ, แปลง ร เป็น ล และซ้อนกันเป็น ๒ ตัวได้ในที่บางแห่ง.

ตัวอย่างเช่น

จุลฺลาสีติสหสฺสานิ[79]	แปดหมื่นสี่พัน
จตุราสีติสหสฺสานิ	ใช้เป็นรูปว่า จตุราสีติสหสฺสานิ ก็ได้

๘๒๙. ทฺวาสฏฺฐิยา สโลโป อตฺตมา.

สโลโป อ. การลบ ส อักษร **ทฺวาสฏฺฐิยา** ของ ทฺวาสฏฺฐิ ศัพท์ **โหติ** ย่อมมี, **อา** อ. อา อักษร **อาปชฺชติ** ย่อมถึง **อตฺตํ** ซึ่งความเป็น อ อักษร **กฺวจิ** ในที่บางแห่ง.

ทฺวาสฏฺฐิสทฺทสฺส กฺวจิ สการโลโป โหติ, อากาโร ปน อตฺตมาปชฺชติ.

ลบ ส ของ ทฺวาสฏฺฐิ ศัพท์ และแปลง อา อักษร เป็น อ อักษรได้บ้าง.

ตัวอย่างเช่น

ทฺวฏฺฐิ ปฏิปทา[80]	ปฏิปทา ๖๒ ข้อ
ทฺวาสฏฺฐิ มนุสฺสา	มนุษย์ ๖๒ คน

๘๓๐. มตนฺตเร ยทนุปปนฺนา นิปาตนา สิชฺฌนฺติ.

> **มตนฺตเร** ในมติอื่น **สทฺทา** อ. ศัพท์ ท. **เย** เหล่าใด **อนุปปนฺนา** ยังไม่สมบูรณ์ (คือไม่มีสูตรสำเร็จรูปได้), **สทฺทา** ศัพท์ ท. **เต** เหล่านั้น **สิชฺฌนฺติ** ย่อมสำเร็จ **นิปาตนา** ด้วยนิปาตนสูตร (สูตรรวมวิธีการสำเร็จรูป) นี้.

ครูนำ มตนฺตเร เย สทฺทา อนิทฺทิฏฺฐลกฺขณา อกฺขรปทพฺยญฺชนโต อิตฺถิปุม-นปุสกลิงฺคโต นามูปสคฺคนิปาตโต อพฺยยีภาวาทิสมาสตทฺธิตโต คณนสงฺขฺยากาลการก-ปโยคสญฺญาโต สนฺธิปกติวุทฺธิโล ปาคมวิการวิปรีตโต วิภตฺติวิภชนโต, เต นิปาตนา สิชฺฌนฺตีติ เวทิตพฺพำ.

[สูตรพิเศษ]

ตามมติของอาจารย์อื่น เห็นว่า ศัพท์เหล่าใด ที่ยังหาสูตรประกอบรูปไม่ได้ ไม่ว่าจะเป็นอักษร, บท, พยัญชนะ, อิตถีลิงค์, ปุงลิงค์, นปุงสกลิงค์, นาม, อุปสรรค, นิบาต, อัพยยีภาวสมาสเป็นต้น, ตัทธิต, คณนสังขยา, กาล, การก, ปโยค, สัญญา, สนธิ, ปกติ, วุทธิ, โลปะ, อาคม, วิการ, วิปริต และการจำแนกวิภัตติ, ศัพท์ทั้งหลาย เหล่านั้น พึงทราบว่า สำเร็จด้วยนิปาตนสูตรนี้๑.

อกฺขรโต ปทโต จ อมฺเหหิ พฺยญฺชนาทิโต.
สทฺทานำ ลกฺขณำ เหฏฺฐา ตตฺถ ตตฺถ วิภาวิตำ.
อิทานิปิ วิภาวิสฺสำ วิภาวีนำ หิตาวหำ.
สาทโร อาทรำ อีสำ อกตฺวาน นิปาตเน.

> ที่ผ่านมาแม้ว่าข้าพเจ้า จะได้แสดงสูตร เพื่อแสดงวิธี ทำตัวรูปของอักษร, บทและพยัญชนะเป็นต้นไว้ในที่นั้นๆ แล้วก็ตาม.
>
> แต่เนื่องจาก ข้าพเจ้าเล็งเห็นถึงความสำคัญของนิปาตน สูตร จึงได้นำเอาสูตรอันจะนำมาซึ่งประโยชน์เกื้อกูล แก่บัณฑิตทั้งหลายมาแสดงไว้แม้ ณ บัดนี้อีก.

ตถา หิ เหฏฺฐา อมฺเหหิ เยสำ เกสญฺจิ สทฺทานำ ลกฺขณำ "สรโลโป ยมนราทีสู"ติอาทินเยน อกฺขราทิโต นิทฺทิฏฺฐำ, "ขตฺยา, ปทฺมานี"ติ อาทีนิ จ อุทาหรณานิ ทสฺสิตานิ.

จริงอย่างนั้น ในกัณฑ์ต้นๆ ที่ผ่านมานั้น ข้าพเจ้าได้แสดงสูตรสำหรับสำเร็จ ตัวรูปของศัพท์ทั้งหลายบางอย่างไว้โดยอักษรเป็นต้น เช่น สูตรว่า สรโลโป ยมนราทีสุ พร้อมกับได้ยกตัวอย่างว่า ขตฺยา, ปทฺมานิ เป็นต้น

อิทานิปิ อิมสฺมิมฺปิ ภควโต ปาวจเน นานานิปุณนยวิจิเตฺรสุ ปเทสุ โสตูนํ นิกฺกงฺขภาวตฺถํ อตฺถคฺคหเณ จ ปรมโกสลฺลชนนตฺถํ นิปาตเน อาทรํ อีสกํ อกตฺวา วิวิธานิ ลกฺขณานิ ทสฺเสสฺสาม.

ลำดับต่อจากนี้ไป ข้าพเจ้ามองเห็นความสำคัญของนิปาตนสูตร จักได้แสดงสูตร ต่างๆ ไว้ในคัมภีร์นี้ เพื่อให้นักศึกษาทั้งหลายหมดความสงสัยในบททั้งหลายอันวิจิตร ด้วยนัยต่างๆ ที่ละเอียดอ่อนที่มาในพระพุทธพจน์ของพระผู้มีพระภาคเจ้า และเพื่อให้ นักศึกษาเกิดความเชี่ยวชาญเป็นอย่างยิ่งในการถือเอาใจความของพระบาลี

ยสฺมา ปเนตฺถ ปชฺชุนฺนคติกานิปิ ลกฺขณานิ ทิสฺสนฺติ, ตสฺมา ปุนรุตฺติโทโส อตฺถีติ น วตฺตพฺพํ.

อนึ่ง ในการแสดงนิปาตนสูตรนี้ แม้จะเป็นการแสดงวิธีการที่ซ้ำซาก แต่ก็พึง ทราบว่า สูตรทั้งหลายมีลักษณะความเป็นปัชชุนคติกนัยได้บ้าง เพราะเหตุนั้น จึงไม่ควร กล่าวท้วงติงว่าวิธีการที่จะทำตัวรูปที่จะกล่าวต่อไปนี้ เป็นถ้อยคำที่ต้องปุนรุตติโทษ.

๘๓๑. อเนกตฺเถ ทฺวาทิโต โก.

> **โก** อ. ก ปัจจัย **โหติ** ย่อมลง **ปรํ** เบื้องหลัง **ทฺวาทิโต** จากกุล่ม สังขยาศัพท์มี ทฺวิ ศัพท์เป็นต้น **อเนกตฺเถ** ในอรรถมิใช่หนึ่ง.

[ลง ก ปัจจัยท้าย ทฺวิ ศัพท์เป็นต้น ในอรรถมิใช่หนึ่ง]

ตัวอย่างเช่น

สตสฺส ทฺวิกํ ทฺวิสตํ[๑]	หมวด ๒ แห่งร้อย ชื่อว่า ทฺวิสต = ๒๐๐
สตสฺส ติกํ ติสตํ	หมวด ๓ แห่งร้อย ชื่อว่า ติสต = ๓๐๐
สตสฺส จตุกฺกํ จตุสตํ	หมวด ๔ แห่งร้อย ชื่อว่า จตุสต = ๔๐๐
สตสฺส ปญฺจกํ ปญฺจสตํ	หมวด ๕ แห่งร้อย ชื่อว่า ปญฺจสต = ๕๐๐
สตสฺส ฉกฺกํ ฉสตํ	หมวด ๖ แห่งร้อย ชื่อว่า ฉสต = ๖๐๐
สตสฺส สตฺตกํ สตฺตสตํ	หมวด ๗ แห่งร้อย ชื่อว่า

สตฺตสต = ๗๐๐

สตสฺส อฏฺฐกํ อฏฺฐสตํ หมวด ๘ แห่งร้อย ชื่อว่า อฏฺฐสต = ๘๐๐

สตสฺส นวกํ นวสตํ หมวด ๙ แห่งร้อย ชื่อว่า นวสต = ๙๐๐

สตสฺส ทสกํ ทสสตํ - สหสฺสํ โหติ หมวด ๑๐ แห่งร้อย ชื่อว่า ทสสต เท่ากับ ๑,๐๐๐

๘๓๒. ทสทสกํ สตํ ทสกานํ สตํ สหสฺสํ โยมฺหิ.

คณเน ในมิสสกสังขยา **โยมฺหิ** ในเพราะ โย วิภัตติ **ทสทสกํ** อ. หมวด ๑๐ แห่ง ทส ศัพท์ **สตํ** อาเทสเป็น สตํ **โหติ** ย่อมเป็น, **สตํ** อ. สตํ ศัพท์ตัวเดียว **ทสกานํ** แห่ง สตํ ศัพท์ ท. ๑๐ ตัว **สหสฺสํ** อาเทศเป็น สหสฺสํ **โหติ** ย่อมเป็น.

คณเน ปริยาปนฺนสฺส ทสทสกสฺส สตํ โหติ, ทสสตกสฺส จ สหสฺสํ โหติ โยมฺหิ.

ในเพราะ โย วิภัตติ แปลง ทส ศัพท์ที่กล่าวอรรถ ๑๐๐ ที่นับเนื่องในมิสสกสังขยา เป็น สตํ, แปลง สตํ ศัพท์ที่กล่าวอรรถ ๑๐๐๐ ที่นับเนื่องในมิสสกสังขยาเป็น สหสฺสํ.

ตัวอย่างเช่น

สตํ หนึ่งร้อย

สหสฺสํ หนึ่งพัน

๘๓๓. ยาว ตทุตฺตริ ทสคุณิตํ อพฺพุทโต วา วีสติคุณํ.

ตทุตฺตริ ในการเพิ่มหลักสังขยา **ทสคุณิตํ** อ. การคูณด้วยสิบ **โสตุชเนน** อันนักศึกษา **กาตพฺพํ** พึงกระทำ **ยาว อสงฺขฺเยยฺยา** จนถึงอสงไขย.

อีกนัยหนึ่ง **วีสติคุณํ** อ.การคูณด้วยยี่สิบ **โสตุชเนน** อันนักศึกษา **กาตพฺพํ** พึงกระทำ **ปรํ** เบื้องหลัง **อพฺพุทโต** จาก อพฺพุท ศัพท์ **ยาว อสงฺขฺเยยฺยา** จนกระทั่งถึงอสงไขย.

ยาว ตาสํ สงฺขฺยานํ ทสาทีนํ อสงฺเขฺยยฺยปริยนฺตานํ ทสคุณิตํ กาตพฺพํ. อถวา ปน ปาฬินเยน อพฺพุทปริโยสาเน วีสติคุณํ กตฺวา นิรพฺพุทาทิกา สงฺขฺยา ยาว อสงฺเขฺยยฺยา เวทิตพฺพา. กถํ ?

[วิธีเพิ่มหลักสังขยา]

ในกรณีที่ต้องการเพิ่มหลักสังขยา ให้ทำการคูณสังขยาตั้งแต่สิบขึ้นไป จนถึง อสงไขย, อีกนัยหนึ่ง ตามนัยแห่งพระบาลี พึงทราบว่า ตั้งแต่หลักอัพพุทะเป็นต้นไป ให้คูณด้วยยี่สิบ ได้จำนวนเป็นนิรัพพุทะเป็นต้น จนกระทั่งถึงอสงไขย โดยมีหลักการ คูณอย่างนี้คือ[๑]

ทสคณนสฺส ทสคุณิตํ กตฺวา -	สิบคูณด้วยสิบ
สตํ โหติ	เท่ากับหนึ่งร้อย
สตสฺส ทสคุณิตํ กตฺวา -	หนึ่งร้อยคูณด้วยสิบ
สหสฺสํ โหติ	เท่ากับหนึ่งพัน
สหสฺสสฺส ทสคุณิตํ กตฺวา -	หนึ่งพันคูณด้วยสิบ
ทสสหสฺสํ โหติ	เท่ากับหนึ่งหมื่น
ทสสหสฺสสฺส ทสคุณิตํ กตฺวา -	หนึ่งหมื่นคูณด้วยสิบ
สตสหสฺสํ โหติ	เท่ากับหนึ่งแสน

ตํ ลกฺขนฺติ วุจฺจติ.
หนึ่งแสนนั้น มีชื่อเรียกอีกนัยหนึ่งว่า ลกฺข

สตสหสฺสสฺส ทสคุณิตํ -	หนึ่งแสนคูณด้วยสิบ
กตฺวา ทสสตสหสฺสํ โหติ	เท่ากับหนึ่งล้าน
ทสสตสหสฺสสฺส ทสคุณิตํ -	หนึ่งล้านคูณด้วยสิบ
กตฺวา โกฏิ โหติ,	เท่ากับหนึ่งโกฏิ
สตสหสฺสานํ สตํ โกฏิ	หมายความว่า หนึ่งร้อยแสน
นามาติ อตฺโถ.	ชื่อว่า โกฏิ. (๑ เติม ๗ ศูนย์)
โกฏิสตสหสฺสานํ สตํ -	ร้อยแสนโกฏิ
ปโกฏิ[๑]	เท่ากับหนึ่งปโกฏิ
	(๑ เติม ๑๔ ศูนย์)
ปโกฏิสตสหสฺสานํ สตํ -	หนึ่งร้อยแสนปโกฏิ
โกฏิปโกฏิ	เท่ากับหนึ่งโกฏิปโกฏิ
	(๑ เติม ๒๑ ศูนย์)
โกฏิปโกฏิสตสหสฺสานํ สตํ -	หนึ่งร้อยแสนโกฏิปโกฏิ
นหุตํ	เท่ากับหนึ่งนหุต
	(๑ เติม ๒๘ ศูนย์)

นหุตสตสหสฺสานำ สตำ - หนึ่งร้อยแสนนหุต
นินฺนหุตำ เท่ากับหนึ่งนินนหุต
(๑ เติม ๓๕ ศูนย์)

นินฺนหุตสตสหสฺสานำ สตำ - หนึ่งร้อยแสนนินนหุต
อกฺโขภณี เท่ากับหนึ่งอักโขภณี
(๑ เติม ๔๒ ศูนย์)

ตถา เช่นเดียวกัน:-

อกฺโขภณีสตสหสฺสานำ สตำ - หนึ่งร้อยแสนอักโขภณี
พินฺทุ เท่ากับหนึ่งพินทุ
(๑ เติม ๔๙ ศูนย์)

พินฺทุสตสหสฺสานำ สตำ - หนึ่งร้อยแสนพินทุ
อพฺพุทำ เท่ากับหนึ่งอัพพุทะ
(๑ เติม ๕๖ ศูนย์)

อพฺพุทสตหสฺสานำ สตำ - หนึ่งร้อยแสนอัพพุทะ
นิรพฺพุทำ เท่ากับหนึ่งนิรัพพุทะ
(๑ เติม ๖๓ ศูนย์)

นิรพฺพุทสตสหสฺสานำ สตำ - หนึ่งร้อยแสนนิรัพพุทะ
อหหำ เท่ากับหนึ่งอหหะ
(๑ เติม ๗๐ ศูนย์)

อหหสตสหสฺสานำ สตำ - หนึ่งร้อยแสนอหหะ
อพพำ เท่ากับหนึ่งอพพะ
(๑ เติม ๗๗ ศูนย์)

อพพสตสหสฺสานำ สตำ - หนึ่งร้อยแสนอพพะ
อฏฏำ เท่ากับหนึ่งอฏฏะ
(๑ เติม ๘๔ ศูนย์)

อฏฏสตสหสฺสานำ สตำ - หนึ่งร้อยแสนอฏฏะ
โสคนฺธิกำ เท่ากับหนึ่งโสคันธิกะ
(๑ เติม ๙๑ ศูนย์)

โสคนฺธิกสตสหสฺสานำ สตำ -	หนึ่งร้อยแสนโสคันธิกะ
อุปฺปลำ	เท่ากับหนึ่งอุปปละ
	(๑ เติม ๙๘ ศูนย์)
อุปฺปลสตหสฺสานำ สตำ -	หนึ่งร้อยแสนอุปปละ
กุมุทำ	เท่ากับหนึ่งกุมุทะ
	(๑ เติม ๑๐๕ ศูนย์)
กุมุทสตหสฺสานำ สตำ -	หนึ่งร้อยแสนกุมุทะ
ปทุมำ	เท่ากับหนึ่งปทุมะ
	(๑ เติม ๑๑๒ ศูนย์)
ปทุมสตหสฺสานำ สตำ -	หนึ่งร้อยแสนปทุมะ
ปุณฺฑริกำ	เท่ากับหนึ่งปุณฑริกะ
	(๑ เติม ๑๑๙ ศูนย์)
ปุณฺฑริกสตหสฺสานำ สตำ -	หนึ่งร้อยแสนปุณฑริกะ
กถานำ	เท่ากับหนึ่งกถานะ
	(๑ เติม ๑๒๖ ศูนย์)
กถานสตหสฺสานำ สตำ -	หนึ่งร้อยแสนกถานะ
มหากถานำ	เท่ากับหนึ่งมหากถานะ
	(๑ เติม ๑๓๓ ศูนย์)
มหากถานสตหสฺสานำ สตำ -	หนึ่งร้อยแสนมหากถานะ
อสงฺเขยฺยำ	เท่ากับหนึ่งอสงเขยยะ
	(๑ เติม ๑๔๐ ศูนย์)

[หลักการใช้นหุตะ]

อิทนฺตุ อาจริยานำ มตำ คเหตฺวา วุตฺตำ, สาสเน ปน "จตุนหุตาธิกทฺวิโยชนสตสหสฺส-พหลา อยำ มหาปถวี"ติ วจนโต "ทฺเว สตสหสฺสานิ, จตฺตาริ นหุตานิ จา"ติ วจนโต จ ทสสหสฺสำ นหุตนฺติปิ วุจฺจติ.

ก็วิธีการนับนี้ ข้าพเจ้ากล่าวตามมติของอาจารย์ทั้งหลาย, ส่วนในคัมภีร์ทางฝ่าย พระศาสนาบางครั้งหนึ่งหมื่น ท่านก็เรียกว่านหุตะ เพราะมีหลักฐานการใช้ในคัมภีร์ชาดก อรรถกถาและสมันตปาสาทิกาดังนี้ว่า

จตุนหุตาธิกทฺวิโยชนสต -	มหาปฐพีนี้ หนาสองแสนสี่หมื่นโยชน์

สหสฺสพหลา อยํ มหาปถวี[81]

ทฺเว สตสหสฺสานิ, จตฺตาริ - สองแสนกับอีกสี่หมื่น

นหุตานิ จ[82]

ตสฺมา - เพราะเหตุนั้น

เอกํ ทสสตญฺเจว สหสฺสํ นหุตมฺปิ จ.
ลกฺขํ ตถา ทสสตํ สหสฺสญฺจ ตโต ปรํ.
โกฏิ ปโกฏิ อิจฺจาทิ กมโต นิทฺทิเส วิทู.
นหุตํ ปญฺจมํ เอวํ โหเตกาทสมมฺปิ จ.

บัณฑิต พึงแสดงหลักของสังขยาตามลำดับ อย่างนี้ว่า หลักหน่วย, หลักสิบ, หลักร้อย, หลักพัน, หลักหมื่น, หลักแสน, หลักล้าน, ต่อ จากนั้น ก็เป็นหลักโกฏิ หลักปโกฏิ เป็นต้น, อนึ่ง นหุตะ เป็นหลักที่ห้าก็มี, เป็นหลักที่สิบเอ็ดก็มี.

อปโร นโย— เอกํ, ทสํ, สตํ, สหสฺสํ, ทสสหสฺสํ, สตสหสฺสํ, ทสสตสหสฺสํ, โกฏิ, ปโกฏิ, โกฏิปโกฏิ, นหุตํ, นินฺนหุตํ, อกฺโขภณีติ เอวํ เอกโต ปฏฺฐาย คณิยมานา อกฺโขภณี เตรสมฺฐานํ หุตฺวา ติฏฺฐติ. อิมินา ปน วจเนน จุทฺทสมฺฐานํ หุตฺวา ติฏฺฐตีติ เวทิตพฺโพ.

อีกนัยหนึ่ง ในกรณีที่เริ่มนับสังขยาจากหลักหน่วยอย่างนี้ว่า หน่วย, สิบ, ร้อย, พัน, หมื่น, แสน, ล้าน, โกฏิ, ปโกฏิ, โกฏิปโกฏิ, นหุตะ, นินหุตะ, อักโขภณีเป็นต้น อักโขภณี จะอยู่ลำดับที่สิบสาม. แต่ถ้านับตามคาถาที่จะกล่าวต่อไปนี้ อักโขภณี จะอยู่ลำดับที่สิบสี่

นวนาคสหสฺสานิ นาเค นาเค สตํ รถา.
รเถ รเถ สตํ อสฺสา อสฺเส อสฺเส สตํ นรา.
นเร นเร สตํ กญฺญา เอเกกิสฺสํ สติตฺถิโย.
เอสา อกฺโขภณี นาม ปุพฺพาจริเยหิ ภาสิตา[83]

ช้างศึก ๙,๐๐๐ เชือก แต่ละเชือกมีรถศึกประจำอยู่ ๑๐๐ คัน, แต่ละคัน มีม้าศึกประจำอยู่ ๑๐๐ ตัว, ม้าศึก แต่ละตัวมีทหารประจำการอยู่ ๑๐๐ คน.

ทหารแต่ละนาย มีทหารหญิงอยู่ ๑๐๐ นาง, ทหาร หญิงแต่ละนางมีหญิงรับใช้อยู่ ๑๐๐ คน, รวมทั้งหมดนี้ บูรพาจารย์ทั้งหลาย เรียกว่าหนึ่ง อักโขภณี[๑].

อกฺโขภณี จ พินฺทุ จ อพฺพุทญฺจ นิรพฺพุทํ.

อหหำ อพพญฺเจว อฏฺฏญฺจ สุคนฺธิกำ.
อุปฺปลำ กุมุทญฺเจว ปทุมำ ปุณฺฑริกำ ตถา.
กถานำ มหากถานำ อสงฺเขฺยยฺยนฺติ ภาสิโต.
กโม กจฺจายเน เอโส ปาฬิยา โส วิรุชฺฌติ.
ปาฬิยนฺตุ กโม เอวำ เวทิตพฺโพ นิรพฺพุทา.
อพพำ อฏฺฏำ อหหำ กุมุทญฺจ สุคนฺธิกำ.
อุปฺปลำ ปุณฺฑรีกญฺจ ปทุมนฺติ ชิโนพฺรวิ.

ในคัมภีร์กัจจายนะ แสดงลำดับสังขยาไว้อย่างนี้ว่า อักโขภณี, พินทุ, อัพพุทะ นิรัพพุทะ, อหหะ, อพพะ, อฏฏะ, สุคันธิกะ, อุปปละ, กุมุทะ, ปทุมะ, ปุณฑริกะ, กถานะ มหากถานะ, อสงไขย.

อนึ่ง ลำดับในคัมภีร์กัจจายนะนี้ พึงทราบว่า ไม่สอด- คล้องกับลำดับในพระบาลี, ด้วยว่าในพระบาลีนั้น พระชินเจ้า ได้ตรัสลำดับของสังขยาไว้อย่างนี้ว่า นิรัพพุทะ, อพพะ, อฏฏะ, อหหะ, กุมุทะ, สุคันธิกะ, อุปปละ, ปุณฑรีกะ และ ปทุมะ.

ตถา หิ พฺรหฺมสัยุตฺเต ภควตา– เสยฺยถาปิ ภิกฺขเว วีสติ อพฺพุทา นิรยา, เอวเมโก นิรพฺพุโท นิรโยติ อาทินา วีสติ อพฺพุทานิ เอกำ นิรพฺพุทำ วุตฺตำ.

สมจริงดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้า ได้ตรัสยี่สิบอัพพุทะ เป็นหนึ่งนิรัพพุทะไว้ใน สังยุตตนิกายสคาถวรรคพรหมสังยุตดังนี้ว่า

เสยฺยถาปิ ภิกฺขเว - ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย หนึ่งนิรัพพุทนรก
วีสติ อพฺพุทา นิรยา, - มีอายุเท่ากับยี่สิบอัพพุทนรก
เอวเมโก นิรพฺพุโท นิรโย[84]

ตถา วีสติ นิรพฺพุทานิ เอกำ อพพำ, วีสติ อพพานิ เอกำ อฏฏำ, วีสติ อฏฏานิ เอกำ อหหำ, วีสติ อหหานิ เอกำ กุมุทำ, วีสติ กุมุทานิ เอกำ โสคนฺธิกำ, วีสติ โสคนฺธิกานิ เอกำ อุปฺปลำ, วีสติ อุปฺปลานิ เอกำ ปุณฺฑรีกำ, วีสติ ปุณฺฑรีกานิ เอกำ ปทุมนฺติ.

เช่นเดียวกันนี้:-

ยี่สิบนิรัพพุทะเท่ากับหนึ่งอพพะ, ยี่สิบอพพะเท่ากับหนึ่ง อฏฏะ, ยี่สิบอฏฏะ เท่ากับหนึ่งอหหะ, ยี่สิบอหหะเท่ากับหนึ่งกุมุทะ, ยี่สิบกุมุทะเท่ากับ หนึ่งโสคันธิกะ, ยี่สิบโสคันธิกะเท่ากับหนึ่งอุปปละ, ยี่สิบอุปปละเท่ากับหนึ่งปุณฑรีกะ, ยี่สิบปุณฑรีกะ เท่ากับหนึ่งปทุมะ.

อฏฺฐกถายมฺปิ ปาฬิยา อวิโรเธน อตฺโถ คหิโต. กถํ ? วสฺสคณนาปิ ปเนตฺถ เอวํ เวทิตพฺพา. " ยเถว หิ สตํ สตสหสฺสานิ โกฏิ โหติ, เอวํ สตํ สตสหสฺสโกฏิโย ปโกฏิ นาม โหติ, สตํ สตสหสฺสปโกฏิโย โกฏิปโกฏิ นาม, สตํ สตสหสฺสโกฏิปโกฏิโย นหุตํ, สตํ สตสหสฺสนหุตานิ นินฺนหุตํ, สตํ สตสหสฺสนินฺนหุตานิ เอกํ อพฺพุทํ, ตโต วีสติคุณํ นิรพฺพุทํ, เอส นโย สพฺพตฺถาปิ.

แม้ในคัมภีร์อรรถกถา พระอรรถกถาจารย์ทั้งหลาย ก็ได้อธิบายไว้โดยไม่ขัดแย้ง กับพระบาลีนั้น ว่า "ก็ในที่นี้ บัณฑิต พึงทราบแม้การนับปีอย่างนี้ว่า

เหมือนอย่างว่า หนึ่งร้อยแสนปีเท่ากับหนึ่งโกฏิฉันใด, หนึ่งร้อยแสนโกฏิก็เท่ากับ หนึ่งปโกฏิ, หนึ่งร้อยแสนปโกฏิเท่ากับหนึ่งโกฏิปโกฏิ, หนึ่งร้อยแสนโกฏิปโกฏิเท่ากับ หนึ่งนหุตะ, หนึ่งร้อยแสนนหุตะเท่ากับหนึ่งนินนหุตะ, หนึ่งร้อยแสนนินนหุตะเท่ากับหนึ่ง อัพพุทะ, คูณอัพพุทะนั้นด้วยยี่สิบเท่ากับหนึ่งนิรัพพุทะ, สังขยาที่เหลือทั้งหมด ก็พึงคูณ โดยทำนองเดียวกันนี้".

เตนาโวจุมฺห “ปาฬินเยน ปน อพฺพุทปริโยสาเน วีสติคุณํ กตฺวา นิรพฺพุทาทิกา ยาวอสงฺเขยฺยา เวทิตพฺพา”ติ. เอตฺถ ปาฬินโยเยว สารโต ปจฺเจตพฺโพ สพฺพญฺญุพุทฺธสฺส อญฺญาตทุญฺญาตาทิภาวาภาวโต.

เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้าจึงได้กล่าวว่า "หากถือเอาตามนัยพระบาลี พึงทราบว่า นับตั้งแต่อัพพุทะเป็นต้นไปให้ทำการคูณด้วยยี่สิบ ได้จำนวนเป็นนิรัพพุทะเป็นต้น (คูณ ด้วยยี่สิบโดยทำนองนี้) จนกระทั่งถึงอสงไขย".

เกี่ยวกับเรื่องนี้ บัณฑิตควรยึดตามนัยแห่งพระบาลีเท่านั้นเป็นหลัก เพราะไม่มี สิ่งใดที่พระสัพพัญญู จะไม่รู้หรือเข้าใจผิดเป็นต้น.

[วิธีการนับสังขยา]

เอตฺถ สงฺขฺยาคณนานํ นานตฺตํ เอวํ เวทิตพฺพํ–. “มุทฺธา คณนา สงฺขฺยานนฺ”ติ ปาฬิปฺปเทเสสุ หิ

ในที่นี้ บัณฑิต พึงทราบความแตกต่างแห่งวิธีการนับสังขยาอย่างนี้ว่า:- ก็ในข้อ ความพระบาลีว่า **มุทฺธา คณนา สงฺขฺยานนฺ**[85] นี้ มีวิธีนับดังต่อไปนี้

มุทฺธาติ องฺคุลิปพฺเพสุ สญฺญฺญเปตฺวา กตา หตฺถมุทฺธา มุทฺธา นาม คณนา, “อิมสฺมึ สหสฺสนฺ”ติ อาทินา สญฺญํ กตฺวา คณนาติ อตฺโถ. คณนาติ อจฺฉินฺทคณนา, “เอกํ เทฺว”ติอาทินา นวนฺตวิธินา นิรนฺตร คณนาติ อตฺโถ. สงฺขฺยานนฺติ ปิณฺฑคณนา, สงฺกลนปทุปฺปนฺนาทินา ปิณฺเฑตฺวา คณนาติ อตฺโถ

มุทฺธา หมายถึงการนับนิ้วมือที่ทำโดยการกำหนดที่ข้อนิ้วมือทั้งหลาย ได้แก่ การกำหนดนับโดยนัยเป็นต้นว่า "เมื่อเรา กำหนดข้อนิ้วมือนี้ หมายถึงหนึ่งพัน".

คณน หมายถึงการนับอย่างติดต่อ ได้แก่การนับไปตามลำดับ เช่น หนึ่ง, สอง, สาม, สี่, ห้า, หก เจ็ด, แปด, เก้า.

สงฺขฺยาน หมายถึงการนับประมวล (นับแบบรวบรัด) ได้แก่การนับเป็นหมวดด้วย วิธีมีบวกและคูณเป็นต้น.

ยาย หิ เขตฺตํ โอโลเกตฺวา อิธ เอตฺตกา วีหิ ภวิสฺสนฺติ, รุกฺขํ โอโลเกตฺวา อิธ เอตฺตกานิ ผลานิ ภวิสฺสนฺติ, อากาสํ โอโลเกตฺวา อิเม อากาเส สกุณา เอตฺตกา นาม ภวิสฺสนฺตีติ ชานนฺตี [86]ติ.

ก็ด้วยวิธีนับแบบสังขยานะนี้ ชนทั้งหลาย เมื่อแลดูนาแล้ว ย่อมทราบได้ว่า "ในนานี้ จักมีข้าวเปลือกประมาณเท่านี้", เมื่อแลดูต้นไม้แล้ว ย่อมทราบได้ว่า "บนต้นไม้นี้ จักมีผล ประมาณเท่านี้", เมื่อแลดูท้องฟ้าแล้ว ย่อมทราบได้ว่า "บนท้องฟ้า จักมีนก เหล่านี้ ประมาณเท่านี้.

๘๓๔. ณวตํ โณ โลปํ.

โณ อ. ณ อักษร **ณวตํ** ของปัจจัย ท. อันมี ณฺ อักษร **อาปชฺชติ** ย่อมถึง **โลปํ** ซึ่งการลบ.

ณการวนฺตานํ เตสํ ปจฺจยานํ โณ โลปมาปชฺชติ.

ลบ ณ อักษร ของปัจจัยเหล่านั้นอันมี ณฺ อักษร.

ตัวอย่างเช่น

โคตโม	เหล่ากอแห่งโคตมะ
วาเสฏฺโฐ	เหล่ากอแห่งวสิฏฐะ
เวนเตยฺโย	เหล่ากอแห่งนางวินตา

๘๓๕. หีฆนานุกมฺปขุทฺทกกุจฺฉิตสกตฺเถสุ โก.

โก อ. ก ปัจจัย **โหติ** ย่อมลง **หีฆนานุกมฺปขุทฺทกกุจฺฉิต-สกตฺเถสุ** ในอรรถการดูหมิ่น, สงสาร, เล็กน้อย, รังเกียจ, และสกัตถะ ท.

[ลง ก ปัจจัย ในอรรถดูหมิ่น, สงสาร, เล็กน้อย, รังเกียจ, และสกัตถะ]

ตตฺถ หีฆนตฺเถ– บรรดาอรรถเหล่านั้น:-

ในอรรถดูหมิ่น

ตัวอย่างเช่น

มุณฺฑโก	คนหัวโล้น
สมณโก	สมณชั่ว
อิตฺถิกา	หญิงชั่ว

อนุกมฺปตฺเถ–

ในอรรถสงสาร

ตัวอย่างเช่น

ปุตฺตโก	บุตรที่น่าสงสาร (บุตรน้อย)
กุมารโก	เด็กที่น่าสงสาร (เด็กน้อย)

ขุทฺทกตฺเถ–

ในอรรถเล็กน้อย

ตัวอย่างเช่น

คามโก	หมู่บ้านเล็กๆ
รถโก	รถคันเล็กๆ
ธนุกำ	ธนูคันเล็กๆ
นงฺคลกำ	คันไถเล็กๆ

กุจฺฉิตตฺเถ–

ในอรรถรังเกียจ

ตัวอย่างเช่น

อุทฺธุมาตกำ	ซากศพที่พองอืด
วินีลกำ	ซากศพที่เขียวคล้ำ

สกตฺเถ–

ในอรรถสกัตถะ

ตัวอย่างเช่น

หีนโก ๑	เลวทราม
โปตโก	ลูกน้อย

๘๓๖. เอกาทิโต วิภาเค ธา.

> **ธา** อ. ธา ปัจจัย **โหติ** ย่อมลง **ปรำ** เบื้องหลัง **เอกาทิโต** จาก กลุ่มสังขยาศัพท์มี เอก ศัพท์เป็นต้น **วิภาเค** ในอรรถวิภาค (ส่วน).

[ลง ธา ปัจจัยท้ายกลุ่มสังขยาศัพท์มี เอก ศัพท์เป็นต้นในอรรถวิภาค (ส่วน)]

ตัวอย่างเช่น

เอเกน วิภาเคน -	โดยจำแนกเป็นหนึ่งส่วน ชื่อว่า

เอกธา	เอกธา
ทฺวีหิ วิภาเคหิ ทฺวิธา,-	โดยจำแนกเป็นสองส่วน ชื่อว่า
เทฺวธา, ทุวิธา	ทฺวิธา, เทฺวธา, ทุวิธา
ตีหิ วิภาเคหิ -	โดยจำแนกเป็นสามส่วน ชื่อว่า
ติธา, เตธา วา	ติธา, รูปว่า เตธา ก็มีบ้าง
จตุธา	โดยจำแนกเป็นสี่ส่วน
ปญฺจธา	โดยจำแนกเป็นห้าส่วน
กติธา	โดยจำแนกเป็นกี่ส่วน
พหุธา	โดยจำแนกเป็นหลายส่วน

๘๓๗. เอกทฺวีหิ ชฺโฌ.

ชฺโฌ อ. ชฺฌ ปัจจัย **โหติ** ย่อมลง **ปรำ** เบื้องหลัง **เอกทฺวีหิ** จาก เอก ศัพท์ และ ทฺวิ ศัพท์ ท. **วิภาเค** ในอรรถวิภาค.

เอกทฺวีหิ ชฺฌปจฺจโย โหติ วิภาคตฺเถ.

ลง ชฺฌ ปัจจัยท้าย เอก ศัพท์ และ ทฺวิ ศัพท์ ในอรรถวิภาค.

ตัวอย่างเช่น

เอกธา กโรติ เอกชฺฌำ,	ย่อมทำให้เป็นหนึ่งส่วน ชื่อว่า เอกชฺฌ
เอกโต กโรตีติ อตฺโถ[87]	คือทำให้เป็นกลุ่มเดียวกัน
ทฺวิธา กโรติ ทฺวิชฺโฌ	ทำให้เป็นสองส่วน ชื่อว่า ทฺวิชฺฌ
น ทฺวิธาวจนำ เอเตสนฺติ -	การกล่าวโดยสองแง่ ย่อมไม่มี แก่บุคคล
อทฺวิชฺฌวจนา, พุทฺธา[88]	เหล่านั้น เพราะเหตุนั้น บุคคลเหล่านั้น ชื่อว่า อทฺวิชฺฌวจน ได้แก่พระพุทธเจ้า

๘๓๘. อาการ ปการ วิภาค เกวลตติยตฺเถสุ โส.

โส อ. โส ปัจจัย **โหติ** ย่อมลง **อาการปการวิภาคเกวล-ตติยตฺเถสุ** ใน อรรถอาการ, ประการ, วิภาคะและอรรถ ตติยาวิภัตติล้วนๆ.

อาการตฺเถปการตฺเถ วิภาคตฺเถ เตหิ อาการาทีหิ วชฺชิเต อสมฺมิสฺเส ตติยตฺเถ จ โส อิติ ปจฺจโย โหติ..

ลง โส ปัจจัย ในอรรถอาการะ, ประการ, วิภาคะ และอรรถตติยาวิภัตติ ที่ไม่เจือปน กับอรรถอาการะเป็นต้นเหล่านั้น.

เตสุ อาการฏฺเถ– ในบรรดาอรรถเหล่านั้น:-

ลง โส ปัจจัยในอรรถอาการะ

ตัวอย่างเช่น

สพฺพากาเรน สพฺพโส โดยอาการทั้งปวง ชื่อว่า สพฺพโส

ปการฏฺเถ–

ลง โส ปัจจัยในอรรถประการ

ตัวอย่างเช่น

พหูหิ ปกาเรหิ พหุโส โดยประการทั้งหลายมาก ชื่อว่า พหุโส

วิภาคฏฺเถ–

ลง โส ปัจจัยในอรรถวิภาคะ[จำแนก]

ตัวอย่างเช่น

สุตฺตวิภาเคน สุตฺตโส โดยการจำแนกเป็นสูตร ชื่อว่า สุตฺตโส

เกวลตติยฏฺเถ–

ลง โส ปัจจัยในอรรถตติยาวิภัตติล้วนๆ

ตัวอย่างเช่น

อุปาเยน อุปายโส โดยอุบาย ชื่อว่า อุปายโส

เหตุนา เหตุโส โดยเหตุ ชื่อว่า เหตุโส

ตงฺขเณเนวฐานโส โดยขณะนั้นนั่นเทียว ชื่อว่าฐานโส

ญาเยน โยนิโส โดยหลักการที่เหมาะสม ชื่อว่า โยนิโส

๘๓๙. ลหุโต สกตฺเถ ส.

ส อ. ส ปัจจัย **โหติ** ย่อมลง **ปรํ** เบื้องหลัง **ลหุโต** จาก ลหุ ศัพท์ **สกตฺเถ** ในอรรถสกัตถะ.

[ลง ส ปัจจัยท้าย ลหุ ศัพท์ในอรรถสกัตถะ]

ตัวอย่างเช่น

ยานิ ตานิ วชฺชานิ-	โทษเหล่าใด	มีประมาณน้อย	มีประมาณ
อปฺปมตฺตกานิ โอรมตฺตกานิ-	เล็กน้อย	เป็นโทษสถานเบา	ถูกกำหนด
ลหุสานิ ลหุสมฺมตานิ[89]	ให้เป็นโทษสถานเบา		

เอตฺถ จ ลหูนิ เอว ลหุสานิ, ลหุกานีติ อตฺโถ. "โลมสานิ พฺรหานิ จา"ติ เอตฺถ ปน โลมา เสนฺติ อุปฺปชฺชนฺติ เอตฺถาติ โลมสานีติ อตฺโถ คเหตพฺโพ.

[ลหุส - โลมส]

ก็คำว่า "**ลหุส**" ในตัวอย่างนี้ มีรูปวิเคราะห์ว่า ลหูนิ เอว ลหุสานิ "เบา นั่นแหละ ชื่อว่า ลหุส" ดังนั้น คำว่า "ลหุส" จึงมีความหมายเท่ากับคำว่า "ลหุก" แปลว่า "เบา".

ส่วนคำว่า "โลมส" ในข้อความนี้ว่า:-

โลมสานิ พฺรหานิ จ[90]	อันเป็นที่เส้นผมงอกขึ้น และกว้างใหญ่

พึงทราบความหมายว่า

โลมา เสนฺติ อุปฺปชฺชนฺติ -	ผมทั้งหลาย	ย่อมเกิด	บนศีรษะนี้	เหตุนั้น
เอตฺถาติ **โลมสานิ**	ศีรษะนี้ ชื่อว่า โลมส			

๘๔๐. ทฺวิโต พฺหโก ภาเว.

พฺหโก อ. พฺหก ปัจจัย **โหติ** ย่อมลง **ปรำ** เบื้องหลัง **ทฺวิโต** จาก ทฺวิ ศัพท์ **ภาเว** ในอรรถภาวะ.

ภาวตฺเถ ทฺวิสทฺทโต พฺหกปจฺจโย โหติ.

ลง พฺหก ปัจจัยท้าย ทฺวิ ศัพท์ ในอรรถภาวะ.

ตัวอย่างเช่น

เทฺวภาโว เทฺวพฺหกำ	ความเป็นสอง ชื่อว่า เทฺวพฺหก
เทฺวพฺหกชาโต	ผู้เกิดความคิด ๒ แง่มุม (ผู้เกิดความสงสัย)

๘๔๑. ปจฺจยโตปิ ปจฺจโย.

ปจฺจโย อ. ปัจจัย (ณิย ปัจจัย) **โหติ** ย่อมลง **ปรำ** เบื้องหลัง **ปจฺจยโตปิ** แม้จากปัจจัย (ยุ ปัจจัย).

ปจฺจยโตปิ ปจฺจโย โหตีติ เวทิตพฺพำ.

นักศึกษา พึงทราบว่า ลงปัจจัยท้ายปัจจัยได้.

๘๔๒. นียาโต ยุสฺมา ณิโย.

ณิโย อ. ณิย ปัจจัย **โหติ** ย่อมลง **ปรำ** เบื้องหลัง **ยุสฺมา** จาก ยุ ปัจจัย **วตฺตมานมฺหา** อันเป็นไป **ปรำ** ในเบื้องหลัง **นียาโต** จาก ยา ธาตุที่มี นี เป็นบทหน้า.

นีปุพฺพาย ยาธาตุยา โย ยุปจฺจโย ปุพฺเพ ปโร, ตโต ณิยปจฺจโย โหติ.

ในเบื้องแรก ลง ยุ ปัจจัย ท้าย ยา ธาตุซึ่งมี นี เป็นบทหน้า แล้วลง ณิย ปัจจัย หลังจาก ยุ ปัจจัยนั้น.

ตัวอย่างเช่น

นิยฺยาตีติ นียานิโย. โส เอว นีการคตสฺส อีการสฺส รสฺสตฺตำ, ยการสฺส จ ทฺวิตฺตำ กตฺวา ทุติยสฺส ปน ยการสฺส กการำ กตฺวา “**นิยฺยานิโก**”ติ ภวติ.

ผู้ใด ย่อมออก เพราะเหตุนั้น ผู้นั้น ชื่อว่า นียานิย, รูปว่า นียานิย นั่นเทียว เป็น นิยฺยานิก โดยรัสสะ อี ที่ นี, ซ้อน ย, แปลง ย ตัวที่สองเป็น ก.

[นิยฺยานิก, เนยฺยานิก]

ตถา หิ อภิธมฺมฏีกายำ “นียฺยาตีติ นียานิยนฺติ วตฺตพฺเพ อีการสฺส รสฺสตฺตำ, ยการสฺส จ กการำ กตฺวา ‘นิยฺยานิกนฺ”ติ วุตฺตนฺ”ติ วตฺวา “นิยฺยาติ เอเตนาติ วา นิยฺยานำ, นิยฺยานเมว นิยฺยานิกำ เวนยิโก วิย. เอตฺถ ‘เนยฺยานิกนฺ”ติ วตฺตพฺเพ อิการสฺส เอการตฺตำ อกตฺวา วุตฺตนฺ”ติ วุตฺตำ.

ดังที่พระอานันทเถระ ได้กล่าวไว้ในคัมภีร์ฎีกาอภิธรรม (ธรรมสังคณีมูลฎีกา) ว่า เมื่อควรกล่าวว่า **นิยฺยาตีติ นียานิยำ** แต่กลับกล่าวว่า **นิยฺยานิกำ** โดยรัสสะ อี เป็น อิ และแปลง ย เป็น ก" แล้วกล่าวว่า "อีกนัยหนึ่ง **นิยฺยาติ เอเตนาติ นิยฺยานำ** (ธรรมอัน เป็นเครื่องนำออก ชื่อว่า นิยฺยาน), ธรรมอันเป็นเครื่องนำออกนั่นเทียว ชื่อว่า นิยฺยานิก เหมือนกับคำว่า เวนยิโก".

อนึ่ง ในคำว่า **นิยฺยานิกำ** นี้ แทนที่จะใช้เป็นรูปว่า **เนยฺยานิกำ** แต่ท่านกลับใช้เป็น รูปว่า นิยฺยานิกำ เพราะไม่ได้แปลง อิ อักษร เป็น เอ อักษรนั่นเอง.

๘๔๓. ตวโต ตสฺเสทมิจฺจตฺเถ อิโย ตสฺสโร จุ.

อิโย อ. อิย ปัจจัย **โหติ** ย่อมลง **ปรำ** เบื้องหลัง **ตวโต** จาก ตว ศัพท์ **ตสฺเสทมิจฺจตฺเถ** ในอรรถว่า "สิ่งนี้ของสิ่งนี้" **จ** ด้วย, **ตสฺสโร** อ. สระของ ต อักษร อุ เป็น อุ **โหติ จ** ย่อมเป็นด้วย.

ตสฺส อิทำ อิจฺเจตสฺมึ อตฺเถ ตวสทฺทโต อิยปจฺจโย โหติ, ตการสฺส สโร จ อุกาโร โหติ. อิมสฺส ปน อตฺถสฺส ชยทิสชาตเก “น กมฺมุนา วา วจสา จ ตาต, อปราธิโตหำ ตุวิยำ สรามี”ติ คาถา สาธิกา.

ลง อิย ปัจจัยท้าย ตว ศัพท์ในอรรถนี้ว่า "ตสฺส อิทำ" (สิ่งนี้ของสิ่งนี้) หลังจากนั้นให้ แปลงสระ อ ที่ ต เป็น อุ.

ตัวอย่างเช่น

ตว อิทำ สนฺตกนฺติ -	สิ่งนี้เป็นของของท่าน	เพราะเหตุนั้น
ตุวิยำ	ชื่อว่า ตุวิย	

[หลักฐานจากพระบาลี]

ก็คำว่า "**ตุวิยำ**" ในตัวอย่างข้างต้นนี้ มีหลักฐานการใช้ปรากฏอยู่ในชยทิสชาดก ซึ่งได้แสดงไว้เป็นคาถาดังนี้ว่า

น กมฺมุนา วา วจสา จ ตาต,	พ่อ	เมื่อก่อนนี้	เราจำความผิดทางกาย
อปราธิโตหำ ตุวิยำ สรามิ[91]	หรือทางวาจาของเจ้าไม่ได้		

ตตฺถ อปราธิโตติ อปราธำ อิโตติ เฉโท. ตุวิยนฺติ ตว เอโสติ ตุวิโย, ตำ ตุวิยำ. "อปราธนฺ"ติ อิมินา ตุลฺยาธิกรณำ. เตนาหุ อฏฺฐกถายำ "ตุวิยนฺติ ตว สนฺตกนฺ"ติ.

บรรดาบทเหล่านั้น:-

บทว่า **อปราธิโต** ตัดบทว่า อปราธำ + อิโต.

บทว่า **ตุวิยำ** มีรูปวิเคราะห์ว่า ตว เอโสติ ตุวิโย "ความผิดนี้ เป็นของเจ้า", สัมพันธ์ เป็นกรรมว่า "ซึ่งความผิดอันเป็นของเจ้านั้น".คำว่า **ตุวิยำ** นี้ เป็นตุลยาธิกรณวิเสสนะ กับบทว่า "อปราธำ" ดังนั้น พระอรรถกถาจารย์ จึงได้อธิบายไว้ในอรรถกถาว่า

ตุวิยนฺติ ตว สนฺตกำ.

บทว่า **ตุวิยำ** ความว่า ความผิดอันเป็นส่วนของเจ้า.

ตว สนฺตกนฺติ จ อิมินา ตุวิยสทฺทสฺส ตทฺธิตนฺตตฺตำ วิภาเวติ, "สูกรสฺส อิทำ มำสนฺ"ติ วจเนน "โสกรนฺ"ติ ปทสฺส ตทฺธิตนฺตตฺตำ วิย. ยถา หิ "โสกรำ มำสนฺ"ติ วุตฺเต สูกรมำสนฺติ อตฺโถ ภวติ, เอวเมวำ "ตุวิโย อปราโธ"ติ วุตฺเต ตว อปราโธติ อตฺโถ ภวติ.

อนึ่ง บทว่า "**ตว สนฺตกำ**" นี้ เป็นบทที่แสดงให้ทราบว่า ตุวิย ศัพท์ เป็นศัพท์ที่ลง ตัทธิตปัจจัย เหมือนกับคำว่า สูกรสฺส อิทำ มำสำ ที่แสดงให้ทราบว่า บทว่า โสกร เป็นบท ที่ลงตัทธิตปัจจัยฉะนั้น อธิบายว่า เหมือนอย่างว่า เมื่อกล่าวว่า "โสกรำ มำสำ" ก็ย่อมได้ ความหมายว่า "สูกรมำสำ" (เนื้อสุกร) ฉันใด, เมื่อกล่าวว่า "ตุวิโย อปราโธ" ก็ย่อมได้ความ หมายว่า "ตว อปราโธ" (ความผิดของเจ้า) ฉันนั้น.

ตตฺรายำ ปิณฺฑตฺโถ– "ตาต อหำ อิโต ปุพฺเพ ตว กมฺมโต วา วจิโต วา กิญฺจิ มม อปฺปิยำ อปราธำ น สรามี"ติ.

ในข้อความแห่งพระบาลีนั้น มีใจความว่า "แน่ะพ่อ แต่ก่อนนี้ เราจำความ ผิดทางกายหรือทางวาจาของเจ้าที่เราไม่ชอบใจไม่ได้" (หมายความว่า แต่ก่อนนี้ เรา ไม่เคยเห็นว่าเจ้าเคยทำความผิดอะไรอันเป็นที่น่ารังเกียจเลย)

๘๔๔. สพฺพนาเมหิ ถาตฺถา ปการวจเน.

ถาตฺถา อ. ถา และ ตฺถา ปัจจัย ท. **โหนฺติ** ย่อมลง **ปรำ** เบื้องหลัง **สพฺพนาเมหิ** จากสัพพนาม ท. **ปการวจเน** ในอรรถประการ.

[ลง ถา และ ตฺถา ปัจจัยท้ายสัพพนามทั้งหลาย ในอรรถประการ]

ตัวอย่างเช่น

โส ปกาโร ตถา	ประการนั้น ชื่อว่า ตถา
ตำ ปการำ ตถา	ซึ่งประการนั้น ชื่อว่า ตถา
เตน ปกาเรน ตถา	โดยประการนั้น ชื่อว่า ตถา
ยถา	โดยประการใด
สพฺพถา	โดยประการทั้งปวง
อญฺญถา	โดยประการอื่น
อิตรถา	โดยประการนอกนี้
อุภยถา	โดยประการทั้งสอง
เตน ปกาเรน ตตฺถา	โดยประการนั้น ชื่อว่า ตตฺถา
ยตฺถา	โดยประการใด
อญฺญตฺถา	โดยประการอื่น

เกจิ ปน ครู “โส วิย ปกาโร ตตฺถา”ติอาทิกำ นิพฺพจนมิจฺฉนฺติ, สพฺพเมตำ มนสิ กาตพฺพำ. ตตฺถาปจฺจโย ปาวจเน อปฺปสิทฺโธ, ตฺตยุคปจฺจโย ปสิทฺโธ, ตำ ยถา ตถาภาโว ตถตฺตำ. เอวำ อญฺญถตฺตำ อิจฺจาทิ.

ส่วนอาจารย์บางท่าน นิยมตั้งรูปวิเคราะห์เป็นต้นว่า

โส วิย ปกาโร -	ประการเช่นนั้น ชื่อว่า
ตตฺถา	ตตฺถา

คำของเกจิวาทะทั้งหมดนั้น ควรใส่ใจให้จงหนัก.

อนึ่ง สำหรับในพระพุทธพจน์ ไม่ปรากฏว่า มี ตฺถา ปัจจัย, ปรากฏแต่ปัจจัยที่มี ตฺต สังโยค ดังตัวอย่างว่า

ตถาภาโว ตถตฺตำ	ความเป็นโดยประการนั้น ชื่อว่า

ตถตฺต

แม้รูปว่า **อญฺญถตฺตํ** “ความเป็นโดยประการอื่น” เป็นต้น นักศึกษา ก็พึงทราบ โดยทำนองเดียวกันนี้.

เอตฺถ จ “ฐิตสฺส อญฺญถตฺตํ ปญฺญายติ. ตถตฺตาย ปฏิปชฺชตี”ติ จ อาทีนิ นิทสฺสนานิ ภวนฺติ.

ก็เกี่ยวกับเรื่องนี้ มีหลักฐานจากพระบาลีเป็นต้นว่า

ฐิตสฺส อญฺญถตฺตํ[92]	ความเป็นโดยประการอื่นแห่งรูปนาม
ปญฺญายติ	ที่กำลังดำรงอยู่ ย่อมปรากฏ
ตถตฺตาย ปฏิปชฺชติ[93]	บุคคลนั้น ย่อมดำเนินไป เพื่อความเป็นโดยประการนั้น

ตตฺถ ตถตฺตายาติ ตถภาวายาติ อตฺโถ

คำว่า **ตถตฺตาย** ในประโยคนั้น มีความหมายว่า เพื่อความเป็นโดยประการนั้น.

๘๔๕. กิมิเมหิ ถิ.

ถิ อ. ถิ ปัจจัย **โหติ** ย่อมลง **ปรฺ** เบื้องหลัง **กิมิเมหิ** จาก กึ ศัพท์ และ อิม ศัพท์ ท. **ปการวจเน** ในอรรถประการ.

กึอิมอิจฺเจเตหิ ถิปจฺจโย โหติ ปการวจนตฺเถ.

ลง ถิ ปัจจัยท้าย กึ ศัพท์ และ อิม ศัพท์ ในอรรถประการ.

ตัวอย่างเช่น

โก ปกาโร กถิ	ประการไร ชื่อว่า กถิ
กึ ปการฺ กถิ	ซึ่งประการไร ชื่อว่า กถิ
เกน ปกาเรน กถิ	โดยประการไร ชื่อว่า กถิ

เอตฺถ จ “กถิ ชาเนมุ ตํ มยนฺ”ติ นิทสฺสนํ

ก็ในรูปวิเคราะห์นี้ มีหลักฐานการใช้ในพระบาลีว่า "**กถิ** ชาเนมุ ตํ มยํ" (พวกเรา จะรู้จักท่านได้โดยประการไร, จะรู้จักท่านได้อย่างไร)

อยํ ปกาโร อิตฺถิ	ประการนี้ ชื่อว่า อิตฺถิ
อิมํ ปการฺ อิตฺถิ	ซึ่งประการนี้ ชื่อว่า อิตฺถิ

เอตฺถ จ “อิมํ ปการฺ ภูโต ปตฺโต อาปนฺโนติ อิตฺถมฺภูโต”ติ นิพฺพจนํ นิทสฺสนํ.

ก็ในตัวอย่างนี้ มีหลักฐานที่แสดงเป็นรูปวิเคราะห์ไว้ว่า "**อิมํ ปการฺ ภูโต** ปตฺโต อาปนฺโนติ **อิตฺถ**มฺภูโต" (ถึงแล้วซึ่งประการนี้ ชื่อว่า อิตฺถมฺภูต)[๑]

อิมินา ปกาเรน อิตฺถํ.

โดยประการนี้ ชื่อว่า อิตฺถ

เอตฺถ จ อิตฺถํ สุทฺ อายสฺมา ปุฬินถูปิโย เถโร อิมา คาถาโย อภาสิตฺถา”ติ นิทสฺสนํ. “อิตฺถนฺนาโม, อิตฺถนฺนามสฺส ภิกฺขุโน”ติ อาทีสุ ปน “ติสฺโส”ติ วา “ผุสฺโส”ติ วา เอวนฺนามํ เอตสฺสาติ อิตฺถนฺนาโมติ เอวสทฺทสฺส อิตฺถมาเทโส ทฏฺฐพฺโพ.

ก็ในตัวอย่างนี้ มีหลักฐานการใช้ในพระบาลีว่า "**อิตฺถ** สุทฺ อายสฺมา ปุฬินถูปิโย เถโร อิมา คาถาโย อภาสิตฺถ[94]" (มีเสียงเล่าลือกันมาว่า ท่านปุฬินถูปิยเถระ ได้กล่าวคาถาเหล่านี้ ไว้โดยประการนี้).

[อิตฺถนฺนาม ศัพท์]

ส่วนในข้อความว่า "อิตฺถนฺนาโม" (ผู้มีชื่ออย่างนี้), "อิตฺถนฺนามสฺส ภิกฺขุโน" (แก่ภิกษุผู้มีชื่ออย่างนี้) เป็นต้น. คำว่า **อิตฺถนฺนาโม** พึงทราบว่ามาจาก เอวนฺนาโม โดยแปลง เอวํ ศัพท์เป็น อิตฺถ มีรูปวิเคราะห์ดังนี้ว่า

“ติสฺโส”ติ วา “ผุสฺโส”ติ วา -	ชื่ออย่างนี้ว่า "ติสฺส" หรือว่า "ผุสฺส" มีอยู่
เอวนฺนามํ เอตสฺสาติ -	แก่บุคคลนั้น เพราะเหตุนั้น บุคคลนั้น
อิตฺถนฺนาโม	ชื่อว่า อิตฺถนฺนาม

นนุ จ โภ เอวสทฺโท อพฺยยปทํ. กถํ โส อิตฺถมิติอาเทสํ อรหตีติ ? อรหติเยว, อพฺยยภูตานํ อธิอาทีนํ อชฺฌาเทสาทิทสฺสนโต เตสญฺจ อพฺยยภาโว ลิงฺควจเนหิ อญฺญถตฺตาภาโว, นาเทสวเสน.

ถาม. แน่ะท่าน ก็ เอวํ ศัพท์เป็นอัพยยบท มิใช่หรือ ? เมื่อเป็นเช่นนี้ การแปลง เอวํ ศัพท์นั้น เป็น อิตฺถ จะเหมาะสมอย่างไร ?

ตอบ. เหมาะสมแน่นอน, ด้วยว่าอัพยยบทเหล่านั้น ท่านไม่ได้ห้ามการแปลง เพียงแต่ห้ามการเปลี่ยนลิงค์และพจน์เท่านั้น เพราะมีตัวอย่างการแปลงอัพยยบทเป็น อย่างอื่นได้ เช่น แปลง อธิ เป็น อชฺฌ.

๘๔๖. เอวสฺสิตฺถ นาเม.

นาเม ในเพราะ นาม ศัพท์ **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **อิตฺถ**
อ. การอาเทส เป็น อิตฺถ **เอวสฺส** แห่ง เอวํ ศัพท์ **โหติ** ย่อมมี.

เอวสทฺทสฺส อิตฺถาเทโส โหติ นามสทฺเท ปเร.

ในเพราะ นาม ศัพท์อยู่หลัง แปลง เอวํ เป็น อิตฺถ.

ตัวอย่างเช่น

อิตฺถนฺนาโม ภิกฺขุ ภิกษุผู้มีชื่ออย่างนี้

นาเมติ กึ ?

ถาม. บทว่า นาเม มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า ไม่มีการแปลง เอวํ ศัพท์ เป็น อิตฺถํ ในกรณีที่มี ศัพท์อื่นอยู่หลัง

ตัวอย่างเช่น

เอว์โคตฺโต ผู้มีโคตรอย่างนี้

๘๔๗. อสญฺโญคนฺตานํ สรานํ สเณ วุทฺธิ.

> **สเณ** ในเพราะปัจจัยอันมี ณ อักษรอนุพันธ์ **ปเร** อันเป็น เบื้องหลัง **วุทฺธิ** อ. การทำวุทธิ **สรานํ** ซึ่งสระ (สระเบื้อง หน้า)**อสญฺโญคนฺตานํ** อันไม่มีพยัญชนสังโยคเป็นที่สุด **โหติ** ย่อมมี.

อสญฺโญคนฺตานํ สรานํ วุทฺธิ โหติ สณการปจฺจเย ปเร.

ในเพราะปัจจัยที่มี ณ อักษรอนุพันธ์อยู่หลัง ให้วุทธิสระหน้า (หรือสระของพยัญชนะ หน้า) ซึ่งไม่มีพยัญชนสังโยคอยู่หลัง.

ตัวอย่างเช่น

อภิธมฺมํ อธีเต - ผู้สาธยายพระอภิธรรม ชื่อว่า

อาภิธมฺมิโก อาภิธมฺมิก

วินตาย อปจฺจํ - เหล่ากอ ของนางวินตา ชื่อว่า

เวนเตยฺโย เวนเตยฺย

อสญฺโญคนฺตานนฺติ กึ ?

ถาม. บทว่า อสญฺโญคนฺตานํ มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า ไม่มีการวุทธิสระหน้า ในกรณีที่มีพยัญชนะสังโยค อยู่เบื้องหลัง

ตัวอย่างเช่น

ภคฺคโว เหล่ากอของภคุ

๘๔๘. มา วิอากรณาทีสุ ยูนมาคโมฐาเน.

> **วุทฺธิ** อ. การวุทธิ **ยูนํ** ซึ่งสระ อิ และ อุ ท. **สทฺเทสุ** ใน ศัพท์ ท. **วิอากรณาทีสุ** มี วิอากรณ ศัพท์เป็นต้น **มา โหติ จ** ย่อมไม่มีด้วย

, อาคโม อ. เอ และ โอ อาคม **โหติ** ย่อมลง**ฐาเน** ในฐานะอันสมควร **จ** ด้วย.

วิอากรณสคฺคาทิสทฺทานํ อิการุการานํ มา วุทฺธิ โหติ, ตเตฺรว วุทฺธิอาคโม โหติ จฐาเน.

ห้ามทำการวุทธิสระ อิ และ อุ ของ วิอากรณ ศัพท์ และ สคฺค ศัพท์เป็นต้น แต่ให้ลงวุทธิอาคม แทนในที่นั้นนั่นเทียวตามสมควรแก่ฐานะ.

เอตฺถ จ เอกาโรการวุทฺธิอาคโม.

ก็ในที่นี้ วุทธิอาคม ได้แก่ เอ และ โอ อักษร.

ตัวอย่างเช่น

เวยฺยากรณิโก[๑]	ผู้รู้คัมภีร์ไวยากรณ์
โสวคฺคิโก	อันเป็นไปเพื่อสวรรค์สมบัติ

๘๔๙. นิปฺปชฺชเต.

รูปํ อ. รูปเดิม **นิปฺปชฺชเต** ย่อมถูกให้สำเร็จ (ย่อมถูกตั้งไว้).

นิปฺปชฺชเตอิจฺเจตํ อธิการตฺถํ เวทิตพฺพํ.

สูตรนี้ว่า นิปฺปชฺชเต พึงทราบว่าเป็นอธิการสูตร.

๘๕๐. พฺยากรณสฺส สเณ วิอากรณาติ.

สเณ ในเพราะปัจจัยอันมี ณ อักษร **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **พฺยาสรูปํ** อ. รูปเดิม **พฺยากรณสฺส** ของ พฺยากรณ ศัพท์ **นิปชฺชเต** ย่อมถูกตั้งไว้ **วิอากรณาติ** ว่า วิ+อา+กรณ.

สณการปจฺจเย ปเร พฺยากรณสฺส สทฺทสฺส วิอากรณอิติ พฺยาสรูปํ นิปฺปชฺชเต.

ในเพราะปัจจัยที่มี ณ อักษร ให้รูปเดิมของ พฺยากรณ เป็น วิ+อา+กรณ.

ตัวอย่างเช่น

พฺยากรณํ ชานาตีติ -	ผู้ใดรู้คัมภีร์ไวยากรณ์	เพราะเหตุนั้น
เวยฺยากรโณ[95]	ผู้นั้น ชื่อว่า เวยฺยากรณ	
เวยฺยากรณิโก	ผู้รู้คัมภีร์ไวยากรณ์	

๘๕๑. สคฺคสฺส สุอคฺคาติ.

สเณ ในเพราะปัจจัยอันมี ณ อักษร **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **พฺยาสรูปํ** อ. รูปเดิม **สคฺคสฺส** ของ สคฺค ศัพท์ **นิปฺปชฺชเต** ย่อมถูกตั้งไว้ **สุอคฺคาติ** ว่า สุ+อคฺค.

สคฺคสทฺทสฺส สเณ ปจฺจเย สุอคฺคอิติ พฺยาสรูปํ นิปฺปชฺชเต.
ในเพราะปัจจัยที่มี ณ อักษรอยู่หลัง ให้ตั้งรูปเดิมของ สคฺค ศัพท์ว่า สุ+อคฺค.

ตัวอย่างเช่น

รูปาทีหิ ปญฺจหิ กามคุเณหิ - สุฏฺฐุ อคฺโคติ สคฺโค	ภพที่เลิศอย่างยิ่งด้วยกามคุณ ๕ มีรูป- เป็นต้น เพราะเหตุนั้น ชื่อว่า สคฺค
สคฺเค วิปากทายกตฺตา - สคฺคสฺส หิตนฺติ โสวคฺคิกํ,[96] ทานํ	สิ่งที่เกื้อกูลต่อสวรรค์ เพราะสามารถส่ง- ผลให้ไปเกิดบนสวรรค์ เพราะเหตุนั้น ชื่อว่า โสวคฺคิก ได้แก่ทาน

๘๕๒. นฺยายสฺส นิอายาติ.

สเณ ในเพราะปัจจัยอันมี ณ อักษร **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **พฺยาสรูปํ** อ. รูปเดิม **นฺยายสฺส** ของ นฺยาย ศัพท์ **นิปชฺชเต** ย่อมถูกตั้งไว้ **นิอายาติ** ว่า นิ+อาย.

นฺยายสทฺทสฺส สเณ ปจฺจเย ปเร นิอายอิติ พฺยาสรูปํ นิปฺปชฺชเต.
ในเพราะปัจจัยที่มี ณ อักษรอยู่หลัง ให้ตั้งรูปเดิมของ นฺยาย ศัพท์ว่า นิ+อาย.

ตัวอย่างเช่น

นฺยายมธีเต เนยฺยายิโก	ผู้ใดเรียนซึ่งคัมภีร์นยายะ เพราะเหตุนั้น ผู้นั้น ชื่อว่า เนยฺยายิก

๘๕๓. พฺยาวจฺฉสฺส วิอาวจฺฉาติ.

สเณ ในเพราะปัจจัยอันมี ณ อักษร **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **พฺยาสรูปํ** อ. รูปเดิม **พฺยาวจฺฉสฺส** ของ พฺยาวจฺฉ ศัพท์ **นิปชฺชเต** ย่อมถูกตั้งไว้ **วิอาวจฺฉาติ** ว่า วิ+อาวจฺฉ.

พฺยาวจฺฉสฺส สทฺทสฺส สเณ ปจฺจเย วิอาวจฺฉอิติ พฺยาสรูปํ นิปฺปจฺจเต.
ในเพราะปัจจัยอันมี ณ อักษรเบื้องหลัง ให้ตั้งรูปเดิมของ พฺยาวจฺฉ ว่า วิ+อาวจฺฉ.

ตัวอย่างเช่น

พฺยาวจฺฉสฺส ปุตฺโต -	ลูกของพยาวัจฉะ เพราะเหตุนั้น ชื่อว่า
เวยฺยาวจฺโจ	เวยฺยาวจฺจ

๘๕๔. ทฺวารสฺส ทุอราติ.

สเณ ในเพราะปัจจัยอันมี ณ อักษร **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **พฺยาสรูปำ** อ. รูปเดิม **ทฺวารสฺส** แห่งทฺวารศัพท์ **นิปชฺชเต** [๑] ย่อมถูกตั้งไว้ **ทุอราติ** ว่า ทุ + อร.

ทฺวารสทฺทสฺส สเณ ปจฺจเย ทุอรอิติ พฺยาสรูปำ นิปชฺชเต.

ในเพราะปัจจัยอันมี ณ อักษรอยู่หลัง ให้ตั้งรูปเดิมของ ทฺวาร ศัพท์ว่า ทุ+อร.

ตัวอย่างเช่น

เทฺว กวาฏา อรนฺติ -	ชื่อว่า "ทฺวารำ" เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า
คจฺฉนฺติ เอตฺถาติ ทฺวารำ	ช่องอันเป็นที่ที่บานประตู ๒ บานเป็นไป

อถวา อีกอย่างหนึ่ง:-

ปวิสนฺจ นิกฺขมนญฺจาติ -	ชื่อว่า "ทฺวารำ" เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า
เทฺว กิจฺจานิ อรนฺติ -	ช่องอันเป็นที่ที่กิจ ๒ อย่างคือการเข้า
เอตฺถาติ ทฺวารำ	และการออกดำเนินไป
ทฺวาเร นิยุตฺโต โทวาริโก	ชนผู้ประจำอยู่ที่ประตู ชื่อว่า โทวาริก

๘๕๕. พฺยคฺฆสฺส วิอคฺฆาติ.

สเณ ในเพราะปัจจัยอันมี ณ อักษร **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **พฺยาสรูปำ** อ. รูปเดิม **พฺยคฺฆสฺส** แห่ง พฺยคฺฆ ศัพท์ **นิปชฺชเต** ย่อมถูกตั้งไว้ **วิอคฺฆาติ** ว่า วิ + อคฺฆา.

ตจฺจมฺมวาจิโน พฺยคฺฆสทฺทสฺส สเณ ปจฺจเย วิอคฺฆาติ พฺยาสรูปำ นิปชฺชเต.

ในเพราะปัจจัยอันมี ณ อักษรอยู่หลัง ให้ตั้งรูปเดิมของ พฺยคฺฆ ศัพท์ที่ระบุ ถึงหนังของเสือโคร่งนั้นว่า วิ + อคฺฆ.

ตัวอย่างเช่น

พฺยคฺฆสฺส อิทำ จมฺมนฺติ -	หนังนี้ของเสือโคร่ง เพราะเหตุนั้น
พฺยคฺฆำ	ชื่อว่า พยคฺฆ
พฺยคฺเฆน ปริวาริตา -	รถที่หุ้มด้วยหนังเสือโคร่ง

รถา เวยฺยคฺฆา ชื่อว่า เวยฺยคฺฆ

พฺยคฺฆจมฺมปริวาริตาติ อตฺโถ

เวยฺยคฺฆ หมายถึงรถหุ้มด้วยหนังเสือโคร่ง[๑].

ตถา หิ ปาฬิ ทิสฺสติ–

ดังมีหลักฐานจากพระบาลีว่า

กทา สุ มํ อสฺสรถา สนฺนทฺธา อุสฺสิตทฺธชา.
ทีปา อโถปิ เวยฺยคฺฆา สพฺพาลงฺการภูสิตา.
ยนฺตํ มํ นานุยิสฺสนฺติ ตํ กุทา สุ ภวิสฺสตี [97]"ติ.

เมื่อไรหนอ รถม้าซึ่งติดอาวุธ ติดธงประจำ หุ้มด้วย หนังเสือเหลือง และหนังเสือโคร่ง ประดับด้วยเครื่อง อลังการทั้งปวง จะไม่ติดตามเราผู้มีกายและจิตอัน เปรียบเสมือนเครื่องยนต์นี้, ความดำรินั้น จักสำเร็จ เมื่อไรหนอ.

๘๕๖. อญฺเญสมญฺญานิปิ[๑].

อญฺญานิปิ แม้ อ. รูปศัพท์เดิมอื่นๆ ของศัพท์อื่นๆ **นิปฺปชฺชนฺเต** ย่อมถูกตั้งไว้โดยทำนองเดียวกัน.

อิโต อญฺเญสํ สทฺทานํ อญฺญานิปิ พฺยาสรูปานิ นิปฺปชฺชนฺเต.
ศัพท์อื่นๆ นอกจากนี้ ก็สามารถตั้งรูปเดิมได้โดยทำนองเดียวกันนี้.

๘๕๗. อิสุสภาทีสุ ยูนมาตฺตํ ริฏฺฐาเน.

สเณ ในเพราะปัจจัยอันมี ณ อักษร **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **อาตฺตํ** อ. ความเป็น อา **ยูนํ** แห่ง อิ และ อุ อักษร ท. **สทฺทานํ** ของศัพท์ ท. **อิสุสภาทีสุ** มี อิสิ และ อุสภ เป็นต้น **โหติ จ** ย่อมมีด้วย **ริ** อ. ริ อาคม **โหติ** ย่อมลง**ฐาเน** ในฐานะอัน สมควร **จ** ด้วย.

อิสิอุสภอิจฺจาทิสทฺทานํ อิอุอิจฺเจเตสํ อาตฺตํ โหติ, ริการาคโม จฐาเน โหติ สเณ ปจฺจเย.

ในเพราะปัจจัยอันมี ณ อักษร เบื้องหลัง แปลง อิ ของ อิสิ และ อุ ของ อุสภ ศัพท์เป็นต้น เป็น อา และลง ริ อาคมในฐานะอันสมควร.

ตัวอย่างเช่น

อิสิโน ภาโว อาริสฺยํ ความเป็นแห่งฤาษี ชื่อว่า อาริสฺย

อิณสฺส ภาโว อาณฺยํ ความเป็นแห่งหนี้ ชื่อว่า อาณฺย

อุสภสฺส อิทำฐานนฺติ - อาสภำ สถานที่นี้ เป็นที่ของผู้ประเสริฐ เหตุนั้น ชื่อว่า อาสภ

[อาชฺชวำ, อชฺชโว]

อุชุโน ภาโว อาชฺชวนฺ”ติ จ อิทำ อกฺขรจินฺตกานำ รุจิวเสน วุตฺตำ. โสคตมตวเสน ปน “อุชุโน ภาโว อชฺชโว”ติ อากาโร รสฺสตฺตมาปชฺชติ, โส จ สทฺทปุลฺลิงฺคตฺตำ เยภุยฺเยน, “คารโว จ นิวาโต จา”ติ เอตฺถ คารวสทฺโท วิย. ตถา หิ “อชฺชโว จ มทฺทโว จา”ติ ปาฬิ ทิสฺสติ, อปฺปกวเสน ปน “อชฺชวำ คารวำ มทฺทวนฺ” ติ ยตฺถ กตฺถจิ ทิสฺสติ.

สำหรับคำว่า "**อาชฺชวำ**" ซึ่งมีรูปวิเคราะห์ว่า "อุชุโน ภาโว อาชฺชวำ" นี้ ข้าพเจ้า แสดงตามความเห็นของนักไวยากรณ์, แต่ตามนัยพระบาลี จะมีรูปที่รัสสะ อา เป็น อ ว่า **อชฺชโว** โดยวิเคราะห์ว่า "อุชุโน ภาโว อชฺชโว" (ความเป็นผู้ซื่อตรง).

คำนี้ โดยมากนิยมใช้เป็นรูปปุงลิงค์ เหมือน คารว ศัพท์ ในข้อความนี้ว่า "คารโว จ นิวาโต จ[98]" ดังมีหลักฐานจากพระบาลีว่า

อชฺชโว จ มทฺทโว จ[99]

ความซื่อตรงและความอ่อนโยน

จะอย่างไรก็ตาม รูปศัพท์เหล่านี้ บางแห่ง ก็ใช้เป็นรูปนปุงสกลิงค์บ้าง แต่ไม่มาก นัก เช่น อชฺชวำ, คารวำ, มทฺทวำ.

๘๕๘. อาทิมชฺฌนฺตรสรานำ กฺวจิ ทีฆรสฺสตฺตำ.

ทีฆรสฺสตฺตำ อ. ความเป็นทีฆะและรัสสะ **อาทิมชฺฌนฺตร-สรานำ** แห่งสระเบื้องต้น ท่ามกลาง และที่สุด ท. **โหติ** ย่อมมี **กฺวจิ** ในบางที่.

ในเพราะปัจจัยและมิใช่ปัจจัย ให้เอาสระต้น, สระท่ามกลาง และสระที่สุด เป็นทีฆะและรัสสะได้บ้าง.

ตตฺถ อาทิทีโฆ ตาว– บรรดาสระเหล่านั้น:-

ลำดับแรก สระต้นเป็นทีฆะ

ตัวอย่างเช่น

ปากาโร กำแพง

นีวาโร ลูกเดือย

ปาสาโท® ปราสาท

มชฺเฌทีโฆ–

สระท่ามกลางเป็นทีฆะ

ตัวอย่างเช่น

มหากรุณาย นิยุตฺโต, -	ผู้กอรป์ด้วยพระมหากรุณา, อีกนัยหนึ่ง
อากโร วา มหาการุณิโก	ผู้ทรงเป็นบ่อเกิดแห่งพระมหากรุณา ชื่อว่า มหาการุณิก
องฺคมาคธิโก	ผู้เป็นใหญ่ในแคว้นอังคะและมคธ

อุตฺตรทีโฆ–

สระที่สุดเป็นทีฆะ

ตัวอย่างเช่น

อญฺชนาคิริ	ภูเขาอัญชนะ
โกฏฺฐราวนำ	ป่าโกฏฐระ
ตาลาวตฺถุกตา	ที่ถูกทำให้เหลือเพียงพื้นที่ ดุจพื้นที่ของต้นตาล เจริญงอกงามเหมือนตาลยอดด้วน (จิตสันดาน) หรือถูกทำมิให้

อยำ สภาวทีฆตา นาม.

ตัวอย่างที่แสดงมานี้ พึงทราบว่า เป็นศัพท์ที่มีการทีฆะมาแต่เดิม ไม่ใช่เป็น การทีฆะเพื่อรักษาฉันท์.

คนฺธพฺพานำ อาธิปติ	ผู้เป็นใหญ่แห่งคนธรรพ์ทั้งหลาย
ทริโต ปพฺพตาโต วา[100]	จากเงื้อมเขาหรือจากภูเขา
ปฬินา ชมฺพุทีปาโต, -	เหาะไปจากเมืองเวทิสชมพูทวีป ดุจดั่ง
หำสราชาว อมฺพเร[101]	พญาหงษ์ โผผินไปบนท้องฟ้าฉะนั้น

อยำ ฉนฺททีฆตา นาม.

ตัวอย่างที่แสดงมานี้ พึงทราบว่าเป็นการทีฆะเพื่อรักษาฉันท์.

[นานาวาทะ]

นนุ จ โภ “ปพฺพตาโต วา”ติ อวตฺวา “ปพฺพตมฺหา”ติ วตฺตุำ วฏฺฏติ. “ชมฺพุทีปาโต”ติ อวตฺวา “ชมฺพุทีปมฺหา”ติ จ วตฺตุำ วฏฺฏติ, กสฺมา ปน สพฺพญฺญุนา ภควตา จ ตำสาวเกหิ จ เอวำ น วุตฺตนฺ”ติ?

ถาม. แน่ะท่าน ก็การกล่าวว่า **ปพฺพตมฺหา, ชมฺพุทีปมฺหา** สมควรกว่าการที่จะ กล่าวว่า **ปพฺพตาโต, ชมฺพุทีปาโต** มิใช่หรือ ? เพราะเหตุไรเล่า พระผู้มีพระภาคผู้ทรง เป็นพระสัพพัญญูและพระสาวกของพระองค์ จึงไม่แสดงไว้อย่างนี้[๑]

น โจเทตพฺพเมตํ, ปญฺญาจกฺขุนา คาถาวิสเย ปจฺจกฺเขน เอทิสํ โวหารเภทํ วตฺตุํ อสกฺกุเณยฺยตฺตา. โลกโวหาเรสุ หิ อติวิย กุสโล สตฺถา, ตทนุคา จ สาวกา. ตสฺมา ยํ เตหิ วุตฺตํ, ตํ ตเถว สลฺลกฺเขตพฺพํ โหตีติ.

ตอบ. พวกท่านไม่ควรทักท้วงในลักษณะเช่นนี้ เพราะในบทประพันธ์ประเภท ร้อยกรอง โลกิยมหาชนจำนวนมากแม้จะมีปัญญาจักษุ ก็ไม่สามารถใช้สำนวนโวหาร เช่นนี้ได้. แต่พระศาสดา ทรงเป็นผู้ฉลาดล้ำลึกในโวหารของชาวโลก อีกทั้งเหล่าพระ สาวกก็ดำเนินรอยตามพระศาสดานั้น ดังนั้น หากพระองค์และพระสาวกเหล่านั้น ตรัส หรือกล่าวคำใดไว้ ก็ควรจะกำหนดใช้ตามรูปแบบนั้นเท่านั้น.

[ถ้อยคำพระโพธิสัตว์เป็นพุทธพจน์]

นนุ จ โภ "ทฺวิโต ปพฺพตาโต วา"ติ อิทํ โพธิสตฺเตน วุตฺตํ, น ภควตาติ ?

ถาม. แน่ะท่าน ก็คำว่า **ทฺวิโต ปพฺพตาโต** นี้ เป็นคำที่พระโพธิสัตว์กล่าวไว้, ไม่ใช่พระดำรัสที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ มิใช่หรือ ?

ตนฺน, อตฺโถ หิ โพธิสตฺเตน วุตฺโต, ตํ ปน คเหตฺวา พุทฺธภูเตน ภควตา อตฺโถ จ ปาฬิ จ วุตฺตา.

ตอบ. ความเห็นของท่านไม่ถูกต้อง, อันที่จริง พระโพธิสัตว์ ได้กล่าวเฉพาะ ความหมายไว้เท่านั้น, ส่วนพระผู้มีพระภาคผู้ทรงบรรลุเป็นพระพุทธเจ้าแล้ว ได้ทรงนำ เอาความหมายนั้นมาตรัสไว้ทั้งอรรถและพยัญชนะ.

ตถา หิ ภควตา ชาตเกสุ สุนขสิงฺคาลาทีหิ วุตฺตํ วจนตฺถํ คเหตฺวา คาถํ พนฺธิตฺวา "สุนโข คาถมาหา"ติอาทินา เทสนา กตา.[102] *น หิ สุนขสิงฺคาลาทีนํ คาถาพนฺธเน สมตฺถตา อตฺถิ.*

จริงอย่างนั้น พระผู้มีพระภาค ได้ทรงนำความหมายของถ้อยคำที่พระโพธิสัตว์ ทั้งหลายผู้เสวยพระชาติเป็นสุนัขและหมาจิ้งจอกเป็นต้นกล่าวไว้ในชาดกทั้งหลาย มาผูกเป็นคาถา แสดงเป็นพระธรรมเทศนาโดยนัยเป็นต้นว่า

สุนโข คาถมาห

สุนัข กล่าวแล้วซึ่งคาถานี้

ด้วยว่าสุนัขและหมาจิ้งจอกเป็นต้น ไม่สามารถประพันธ์คาถาได้.

ตสฺมา โพธิสตฺเตน วุตฺตวจนมฺปิ ภควตา วุตฺตวจนเมว. พุทฺธสฺส ภควโต ภาสิเต อปเนตพฺพํ นาม นตฺถิ. น หิ ตถาคตา เอกพฺยญฺชนมฺปิ นิรตฺถกํ วทนฺติ

เพราะเหตุนั้น แม้ถ้อยคำที่พระโพธิสัตว์กล่าวไว้ ก็เท่ากับว่าเป็นพระดำรัสที่ พระผู้มีพระภาคตรัสไว้นั่นเอง.

อนึ่งในพระดำรัสของพระผู้มีพระภาคพุทธเจ้านั้น ไม่มีคำใดๆ ที่ควรจะตัดออก. เพราะว่า พระตถาคตทั้งหลาย ไม่ตรัสแม้พยัญชนะตัวหนึ่งที่ไร้ประโยชน์.

สาวกานำ ปน เทวตาทีนญจ ภาสิเต อปเนตพฺพำ โหติ, ตำ ธมฺมสงฺคาหกตฺเถรา อปนยึสุ. ปกฺขิปิตพฺพำ ปน สพฺพตฺถาปิ อตฺถิ, ตสฺมา ยำ ปกฺขิปิตุ ยุตฺตำ, ตำ ปกฺขิปึสุเยว. กึ ปน ตนฺติ? “เตน สมเยนา”ติ วา, “เตน โข ปน สมเยนา”ติ วา, “อถ โข”ติ วา, “เอวำ วุตฺเต”ติ วา, “เอตทโวจา”ติ วา เอวมาทิกำ สมฺพนฺธวจนมตฺตำ.

สำหรับภาษิตของเหล่าพระสาวกและของพวกเทวดาเป็นต้น ยังมีถ้อยคำที่สมควรตัดออกได้. จะอย่างไรก็ตาม ถ้อยคำเหล่านั้น พระธรรมสังคาหกเถระทั้งหลาย ก็ได้ตัดออกหมดแล้ว.

สำหรับถ้อยคำที่ควรเพิ่มเติม ก็มีอยู่ดาดดื่น, ดังนั้น คำใดที่ควรเพิ่ม, พระธรรม สังคาหกเถระทั้งหลาย ก็ได้เพิ่มเข้าไปเช่นกัน

ดังตัวอย่างว่า

เตน สมเยน	ในสมัยนั้น
เตน โข ปน สมเยน	ในสมัยนั้นแล
อถโข	อันที่จริง
เอวำ วุตฺเต	เมื่อตรัสอย่างนี้แล้ว
เอตทโวจ	ได้ตรัสแล้วซึ่งพระดำรัสว่า...

จะอย่างไรก็ตาม คำที่ข้าพเจ้าได้นำมาเป็นตัวอย่างนี้ ขอให้เข้าใจว่า เป็นเพียง คำที่ใช้สำหรับเชื่อมความเท่านั้น.

ตตฺถ อาทิรสฺโส– บรรดาสระเหล่านั้น:-

สระพยางค์ต้นเป็นรัสสะ

ตัวอย่างเช่น

ปเคว แต่เช้าเทียว

มชฺเฌรสฺโส–

สระท่ามกลางบทเป็นรัสสะ

ตัวอย่างเช่น

สุเมธโส ชนผู้มีปัญญาดี

อุตฺตรรสฺโส–

สระที่สุดบทเป็นรัสสะ

ตัวอย่างเช่น

โคตฺรภุ โคตรภูญาณ

สุขการิ ทานํ ทานอันมีปรกติให้ความสุข

อยํ สภาวรสฺสตา นาม.

ตัวอย่างเหล่านี้ พึงทราบว่า เป็นคำที่มีการรัสสะมาแต่เดิม ไม่ใช่เป็นการรัสสะ ด้วยอำนาจฉันท์.

สุญฺญาคาเร ว ภิกฺขโว[103] ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ในเรือนว่าง

ยํกิญฺจิ ยิฏฺฐํ หุตํ ว โลเก[104] การเซ่นสรวงหรือการบูชาใดๆ ในโลก

อยํ วุตฺติรสฺสตา นาม.

ตัวอย่างเหล่านี้ พึงทราบว่า เป็นคำที่มีการรัสสะด้วยอำนาจของคาถา.

๘๕๙. เตสุ วุทฺธิโลปาคมวิการวิปรีตาเทสา จ.

วุทฺธิโลปาคมวิการวิปรีตาเทสา อ. การวุทธิ, ลบ, ลงอาคม, วิการ, วิปริต และอาเทส ท. **อาทิมชฺฌนฺตฺเตสุ** ในเบื้องต้น, ท่ามกลางและที่สุด ท. **เตสุ** เหล่านั้น **โหนฺติ จ** ย่อมมีด้วย **กฺวจิ** ในบางที่.

เตสุ อาทิมชฺฌนฺตฺเตสุ ชินวจนานุปโรเธน กฺวจิ วุทฺธิ โหติ, กฺวจิ โลโป โหติ, กฺวจิ อาคโม โหติ, กฺวจิ วิกาโร โหติ, กฺวจิ วิปรีโต โหติ, กฺวจิ อาเทโส โหติ.

ในบางแห่งมีการวุทธิ, ลบ, ลงอาคม, วิการ, วิปริต และอาเทส ในเบื้องต้น, ท่ามกลางและที่สุดของบท ตามสมควรต่อพระดำรัสของพระชินเจ้า.

ตตฺถ บรรดาการวุทธิเป็นต้นเหล่านั้น:-

อาทิวุทฺธิ ตาว–

ลำดับแรก การวุทธิสระที่พยางค์แรกของบท

ตัวอย่างเช่น

อาภิธมฺมิโก ผู้สาธยายพระอภิธรรม

มชฺเฌวุทฺธิ–

การวุทธิสระในท่ามกลางบท

ตัวอย่างเช่น

สุขเสยฺยํ [สุข+สี+ณฺย] การนอนเป็นสุข

อุตฺตรวุทฺธิ–

การวุทธิสระในที่สุดของบท

ตัวอย่างเช่น

กาลิงฺโค [กลิงฺค] เจ้าเมืองกลิงคะ

อาทิโลโป–

การลบที่พยางค์แรก

ตัวอย่างเช่น

ตาลีสํ [จตฺตาลีสํ] สี่สิบ

มชฺเฌโลโป–

การลบในท่ามกลางบท

ตัวอย่างเช่น

กตฺตุกาโม [กตตุกาโม] ปรารถนาเพื่อจะทำ

อุตฺตรโลโป–

การลบในที่สุดของบท

ตัวอย่างเช่น

ภิกฺขุ [ลบ สิ วิภัตติ] ภิกษุ

อาทิอาคโม–

การลงอาคมที่พยางค์แรก

ตัวอย่างเช่น

ทุภโต วนวิกาเส [ลง ท อาคม] ซึ่งป่าละเมาะทั้งสองด้าน

มชฺเฌอาคโม–

การลงอาคมในท่ามกลางบท

ตัวอย่างเช่น

สมณมจโล [ลง ม อาคม] สมณะผู้ไม่หวั่นไหว

เอตทตฺถา กถา [ลง ท อาคม] ถ้อยคำมีสิ่งนั้นเป็นประโยชน์

[วินิจฉัย สมณมจล]

ก็ในคำว่า **สมณมจโล** นี้มีรูปวิเคราะห์ว่า

สมโณ จ โส อจโล จาติ - สมณมจโล	สมณะด้วย สมณะนั้น ไม่หวั่นไหวด้วย เพราะเหตุนั้น ชื่อว่า สมณมจล
สมณาจโลติ อตฺโถ	คำนี้ มีความหมายเท่ากับ "สมณาจล" (สมณะผู้ไม่หวั่นไหว)

นนุ จ โภ มจลสทฺทสฺส โจเร วตฺตนโต "สมณมจโล"ติ อิทำ อโสภนตฺถำ วิย ทิสฺสตีติ? ตนฺน, เอตฺถ มการสฺส นิรตฺถกตฺตา อจลสทฺทสมีเปฐิตมตฺตตฺตา จ อจลสมณสฺมีเยว สมณมจลสทฺทสฺส นิรูฬฺหตฺตา จ.

ถาม. แน่ะท่าน อันคำว่า **สมณมจโล** นี้ ดูเหมือนจะมีความหมายในทางไม่ดี เพราะ มจล ศัพท์ใช้ในความหมายว่า "โจร" ได้ มิใช่หรือ ?

ตอบ. คำนั้น ไม่ถูกต้อง เพราะ ม อักษรในคำนี้ ไม่มีความหมาย เป็นเพียง ศัพท์ที่อยู่ติดกับ อจล ศัพท์เท่านั้น และศัพท์ว่า สมณมจล นี้ ก็ถูกนำมาใช้ในฐานะที่ ระบุถึงสมณะผู้ไม่หวั่นไหวเพียงอย่างเดียว[๑].

[ศัพท์ไม่ดีแต่อรรถดี]

ตถา หิ "สงฺเกตวจนำ สจฺจำ, โลกสมฺมุติ การณนฺ[103]"ติ วุตฺตำ, อิทญฺจ โลกโวหารกุสเลน ภควตา กตำ สงฺเกตวจนำ "สมณมจโล"ติ ภควตา วุตฺตมตฺเตเยว เทวมนุสฺเสหิ สุวิทิตโสภนตฺถำ,

สมดังที่พระโบราณาจารย์ทั้งหลาย ได้กล่าวไว้ว่า "คำจริงที่เป็นสังเกตบัญญัติ (โวหารบัญญัติ) เป็นถ้อยคำที่ชาวโลกสมมติขึ้น. ก็คำว่า **สมณมจโล** นี้ เป็นคำบัญญัติที่ พระผู้มีพระภาคผู้ฉลาดในโวหารของชาวโลกทรงบัญญัติไว้ ทันทีที่พระองค์ตรัสว่า "สมณมจโล" เทวดาและมนุษย์ก็สามารถเข้าใจความหมายในทางที่ดีได้.

ยถา ปน "อสฺสทฺโธ อกตญฺญู จา"ติ คาถายำ อสฺสทฺธอกตญฺญุสนฺธิจฺเฉทหตาว-กาสวนฺตาสปทานิ โสภนตฺถานิ ภวนฺติ, ตถา "สมณมจโล"ติ อิทมฺปิ โสภนตฺถเมว โหติ, น อโสภนตฺถำ.

เหมือนบทว่า อสฺสทฺธ, อกตญฺญู, สนฺธิจฺเฉท, หตาวกาส และ วนฺตาส ในคาถาว่า **อสฺสทฺโธ อกตญฺญู จ** "ผู้ไม่เชื่อตามคำบอกเล่าของผู้อื่น ผู้รู้พระนิพพานอันปราศจาก ปัจจัยปรุงแต่ง" เป็นต้น มีความหมายไปในทางที่ดีฉันใด, แม้คำว่า **สมณมจโล** นี้ ก็มีความหมายไปในทางที่ดีได้ฉันนั้น, มิใช่เป็นคำที่มีความหมายในทางที่ไม่ดี.

อิมสฺมึ ปน ชาตเก จตุมฏฺฐสฺสาติ

ยำ สุวณฺโณ สุวณฺเณน เทโว เทเวน มนฺตเย.
กึ ตตฺถ จตุมฏฺฐสฺส[๒] พิลำ ปวิส ชมฺพุกาติ.[104]

พฺยญฺชนำ โสภนำ, อกฺขรตฺโถ อโสภโน นินฺทาวจนตฺตา.

แต่สำหรับบทว่า **จตุมฏฺฐสฺส** ที่มาในชาดกนี้ว่า

> เมื่อหงษ์ทองผู้เป็นเทพกับหงษ์ทองผู้เป็นเทพ สนทนา ธรรมกันอยู่ ใน ที่นี้จะมีประโยชน์อะไรกับสุนัขจิ้งจอก ผู้เลวทรามด้วยเหตุ ๔ ประการ (สรีระ ๑ ชาติ ๑ เสียง ๑ คุณธรรม ๑) เล่า, แน่ะสุนัขจิ้งจอก ตัวชั่ว ชาติ เจ้า จงเข้าไปสู่ปล่องเถิดดังนี้

เป็นคำศัพท์ที่งดงาม (ด้วยอำนาจของปเหฬี) แต่มีความหมายในทางที่ไม่ดี เพราะเป็นคำที่ใช้ติเตียน

อุปสาลกชาตเก จ “นตฺถิ โลเก อนามตนฺ”ติ เอตฺถ น อมตํ อนามตนฺติ อนามตสทฺเทน มตฏฺฐาน ภูตสฺส วจนตฺตา อมตมหานิพฺพาเน ทิพฺพาหาเร จ ปวตฺตนวเสน อมตนฺติ โสภน-พฺยญฺชนํ อโสภนตฺถํ ชาตํ.

นอกจากนี้ ในอุปสาลกชาดก บทว่า **อมตํ** ในข้อความนี้ว่า

นตฺถิ โลเก อนามตํ

พื้นที่ที่สัตว์ไม่เคยตาย ไม่มีในโลก

เป็นคำศัพท์ที่งดงาม เพราะใช้ในความหมายว่าอมตมหานิพพานและอาหารทิพย์ แต่เมื่อเข้าสมาสเป็น "อนามต" ก็มีความหมายในทางไม่ดี เพราะอนามตศัพท์ระบุถึง ความหมายอันเป็นสถานที่ตาย ตามรูปวิเคราะห์ว่า

น อมตํ อนามตํ

สถานที่อันไม่เคยตาย หามิได้ ชื่อว่า อนามต

โลกสฺมิญฺหิ โลกิยา อวมงฺคลภูตมฺปิ อตฺถํ วา วจนํ วา มงฺคลวจนปฏิสํยุตฺตํ กตฺวา โวหรนฺติ สุสาเน “อมตนฺ”ติ อยํ ปญฺญตฺติ วิย, องฺคารวาเร “มงฺคลวาโร”ติ สมฺมุติ วิย จาติ ทฏฺฐพฺพํ.

พึงทราบว่า ชาวโลกทั้งหลายในโลก นิยมนำเอาความหมายหรือถ้อยคำที่ไม่เป็น มงคล มาใช้เป็นถ้อยคำที่เป็นมงคล เหมือนเรียกชื่อสุสานว่า อมตะ “สถานที่ที่ไม่ตาย”, และเหมือนเรียกวันอังคารว่า มงฺคลวาโร “วันมงคล”. (เชื่อกันว่าวันอังคารเป็นวันไม่ดี)

ตตฺถ บรรดาวิธีการเหล่านั้น:-

อุตฺตรอาคโม–

การลงอาคมในที่สุดของบท

ตัวอย่างเช่น

เวทลฺลํ ที่ตั้งแห่งความยินดี (หรือแห่งปัญญา)

อาทิวิกาโร–

วิการที่พยางค์แรกของบท

ตัวอย่างเช่น

อาริสฺยํ ความเป็นแห่งฤๅษี

อาสภ์ ฐานะของผู้ประเสริฐ

มชฺเฌวิกาโร–

วิการในท่ามกลางบท

ตัวอย่างเช่น

วราริสฺยํ ความเป็นแห่งฤๅษีผู้ประเสริฐ

อุตฺตรวิกาโร–

วิการในที่สุดบท

ตัวอย่างเช่น

ยานิ ตานิ รูปทั้งหลายเหล่าใด

อาทิวิปรีโต–

วิปริตที่พยางค์แรกของบท

ตัวอย่างเช่น

อุณฺญาตุ ดูหมิ่น

ทหโรติ น อุณฺญาตพฺโพ ไม่ควรดูหมิ่นว่ายังหนุ่ม

อูหโต◌ **รโช** ฝุ่นที่ตกลงมา

เอตฺถ จ อุณฺญาตนฺติ ปฐมํ อวสทฺทสฺส โอการาเทโส ปจฺฉา โอการสฺส อุการาเทโส ทฏฺฐพฺโพ. ตถา อูหโตติ เอตฺถ โอการสฺส อูการาเทโส.

ก็ในบรรดาตัวอย่างเหล่านี้:-

บทว่า **อุณฺญาตุ** พึงทราบว่า ลำดับแรก ให้แปลง อว เป็น โอ หลังจากนั้น จึงแปลง โอ เป็น อุ, ส่วนในคำว่า **อูหโต** นี้ ให้แปลง โอ เป็น อู.

มชฺเฌวิปรีโต–

วิปริตในท่ามกลางบท

ตัวอย่างเช่น

สมูหโต [สํ+อูหโต] ถอนออก

อุตฺตรวิปรีโต–

วิปริตในที่สุดบท

ตัวอย่างเช่น

ทิคุ [โอ เป็น อุ] โคสองตัว

อาทิอาเทโส–

การแปลงที่พยางค์แรกของบท

ตัวอย่างเช่น

ยูนำ แห่ง อิ และ อุ ทั้งหลาย

มชฺเฌอาเทโส–

การแปลงในท่ามกลางบท

ตัวอย่างเช่น

นฺยาโยโค ความเพียรพยายาม หรือการประกอบเนืองๆ

อุตฺตรอาเทโส–

การแปลงในที่สุดบท

ตัวอย่างเช่น

สพฺพเสโยฺย ผู้ประเสริฐกว่าชนทั้งปวง

สพฺพเสฏฺโฐ ผู้ควรยกย่องกว่าชนทั้งปวง

จิตฺตำ จิต

[เกจิวาทะ]

เอตฺถ ครู “อาเทโส ปฐมานิทฺทิฏฺโฐ”ติ วทนฺติ, วิกาโร “ทุติยานิทฺทิฏฺโฐ”ติ, “วิปรีโต นาม โอ การสฺส โปราณิกา สญฺญา”ติ วทนฺติ.

ในสูตรนี้ อาจารย์ทั้งหลาย กล่าวว่า

อาเทส หมายถึงวิธีที่แสดงด้วยปฐมาวิภัตติ

วิการ หมายถึงวิธีที่แสดงด้วยทุติยาวิภัตติ

วิปรีตะ หมายถึงชื่อเดิมของ โอ อักษร

อปเร ปน

อญฺญสฺส อญฺญาภาโว สญฺโญคสฺส จ เอกตา.
สญฺโญคภาโว เจกสฺส วิกาโรติ ปวุจฺจตีติ

วทนฺติ.

ส่วนอาจารย์บางท่าน กล่าวว่า การลดอักษรเหลือไว้ ๑ ตัวก็ดี, การซ้อนอักษร ๑ ตัวให้เป็นสังโยคก็ดี, เรียกว่า "**วิการ**".

อปเร ปน

รสฺสภาโว จ ทีฆสฺส อโถ รสฺสสฺส ทีฆตา.
สญฺโญคภาโว เจกสฺส สญฺโญคสฺส จ เอกตา.
พฺยญฺชนานำ สรตฺตญฺจ อญฺญพฺยญฺชนตาปิ จ.
สรสฺส จญฺญสฺสรตา วุจฺจเต วิปรีตตา"ติ

วทนฺติ.

ส่วนอาจารย์บางท่าน กล่าวว่า การรัสสะก็ดี, การ ทีฆะก็ดี, การซ้อนสังโยคก็ดี, การลดอักษรสังโยคก็ดี, การแปลงพยัญชนะเป็นสระก็ดี, การแปลงพยัญชนะ ตัวหนึ่งเป็นพยัญชนะอีกตัวหนึ่งก็ดี, การแปลงสระตัวหนึ่ง เป็นสระอีกตัวหนึ่งก็ดี เรียกว่า **วิปรีตะ**.

เอเตสำ ติณฺณมาจริยานำ ตโย วาทา อญฺญมญฺญวิโรธมาปชฺชนฺติ, ตสฺมา วิสุ๎ วิสุ๎ สลฺลกฺขณียมิทมฺ๎ฐานำ.

ก็วาทะทั้ง ๓ ของอาจารย์ทั้ง ๓ เหล่านี้ ขัดแย้งกันและกัน, เพราะเหตุนั้น จึงควรกำหนดวาทะเหล่านี้ว่าเป็นเพียงความเห็นของแต่ละท่าน.

๘๖๐. อยุวณฺณานมาโย วุทฺธี อวุทฺธี จ.

วุทฺธี อ. การวุทธิ **อาโย** เป็น อา เอ และ โอ **อยุวณฺณานำ** แห่ง อ อักษร และ อิวัณณะ และ อุวัณณะ ท. **โหนฺติ จ** ย่อมมีด้วย, **อวุทฺธี** อ.การไม่วุทธิ **อาโย** เป็น อา เอ และ โอ **อยุวณฺณานำ** แห่ง อ อักษร และ อิวัณณะ และ อุวัณณะ ท. **โหนฺติ จ** ย่อมมีด้วย.

อการอิวณฺณุวณฺณานำ อาเอโอวุทฺธิโย โหนฺติ อวุทฺธิโย จ.

มีการวุทธิและการไม่วุทธิ อ อักษร, อิวัณณะ และ อุวัณณะ เป็น อา เอ และ โอ

ตัวอย่างเช่น

อาภิธมฺมิโก,	อภิธมฺมิโก	ผู้สาธยายพระอภิธรรม
เวนเตยฺโย,	วินเตยฺโย	เหล่ากอของนางวินตา
โอหฺมฺปิโก,	อุหฺมฺปิโก	ผู้ข้ามด้วยแพ

๘๖๑. วสิฏฺฐาทีสุ สเณ นิจฺจา วุทฺธิ.

สเณ ในเพราะปัจจัยที่มี ณ อักษร **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **วุทฺธิ** อ. การวุทธิ
วสิฏฺฐาทีสุ ในกลุ่มศัพท์ ท. มี วสิฏฺฐ เป็นต้น **โหติ** ย่อมมี **นิจฺจา** แน่นอน.

ในเพราะปัจจัยที่มี ณ อักษร เบื้องหลัง มีการวุทธิในกลุ่มศัพท์ทั้งหลายมี วสิฏฺฐ เป็นต้นแน่นอน

ตัวอย่างเช่น

วาเสฏฺโฐ	เหล่ากอของวสิฏฺฐะ
พาลเทโว	เหล่ากอของพลเทพ

๘๖๒. วินตาทีสุ อนิจฺจา.

สเณ ในเพราะปัจจัยที่มี ณ อักษร **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **วุทฺธิ** อ. การวุทธิ
วินตาทีสุ ในกลุ่มศัพท์ ท. มี วินตา เป็นต้น **โหติ** ย่อมมี **อนิจฺจา** ไม่แน่นอน.

วินตาทีสุ สณการปจฺจเยปิ ปเร วุทฺธิ อนิจฺจา.

ในเพราะปัจจัยที่มี ณ อักษร เบื้องหลัง มีการวุทธิในกลุ่มศัพท์มี วินตา ศัพท์ เป็นต้นไม่แน่นอน.

ตัวอย่างเช่น

เวนเตยฺโย	เหล่ากอของนางวินตา
วินเตยฺโย	เหล่ากอของนางวินตา
การุณฺญโก	ผู้มีความกรุณา

๘๖๓. น วุทฺธิ นีลาทีสุ.

สเณ ในเพราะปัจจัยที่มี ณ อักษร **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **วุทฺธิ** อ. การวุทธิ
นีลาทีสุ ในกลุ่มศัพท์ ท. มี นีล ศัพท์เป็นต้น **น โหติ** ย่อมไม่มี.

นีลาทีสุ สณการปจฺจเยปิ ปเร วุทฺธิ น โหติ.

ในเพราะปัจจัยที่มี ณ อักษรอยู่หลัง ไม่มีการวุทธิกลุ่มศัพท์มี นีล เป็นต้น.

ตัวอย่างเช่น

นีลวตฺถํ อสฺส ภณฺฑํ -	ผ้าสีเขียว เป็นสินค้าของบุคคลนั้น
นีลวตฺถิโก[105]	เหตุนั้น บุคคลนั้น ชื่อว่า นีลวตฺถิก
ปีตวตฺถิโก	ผู้มีผ้าสีเหลืองเป็นสินค้า

นีลาทีสูติ กึ?

ถาม. บทว่า นีลาทีสุ มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า มีการวุทธิบ้างในกรณีที่ศัพท์นั้นไม่ได้จัดอยู่ใน กลุ่มของ นีล ศัพท์ ตัวอย่างเช่น

เปฏโกปเทโส[106] คัมภีร์เปฏโกปเทส

๘๖๔. วิจิตฺรา ตทฺธิตวุตฺติ[๑].

ตทฺธิตวุตฺติ การลงตัทธิตปัจจัย **วิจิตฺรา** มีความวิจิตร พิสดาร **โหติ** ย่อมมี.

นานาปจฺจเยสุ เอกสฺมึปิ สมาเน ปจฺจเย นานาอตฺเถสุ วตฺตนโต ตทฺธิตานํ วุตฺติ นาม วิจิตฺราติ เวทิตพฺพา.

ธรรมดาว่า การลงตัทธิตปัจจัย พึงทราบว่าเป็นของวิจิตรพิสดาร เพราะปัจจัย ตัทธิตมีจำนวนมาก และเพราะปัจจัยแม้ตัวหนึ่งสามารถใช้ได้ในอรรถมากมาย.

มาทิสานํ อวิสโย คมฺภีโร ตทฺธิโต นโย.
ตสฺมา สพฺพปฺปกาเรน น ตํ สกฺโกมิ ภาสิตุ.

นัยแห่งตัทธิตปัจจัย ลึกซึ้ง มิใช่วิสัยของบุคคลผู้มี ปัญญาน้อยเช่น ข้าพเจ้า เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้าจึงไม่ สามารถ กล่าวนัยแห่งตัทธิตนั้นโดยทั่วถึงได้.

ปฏิสมฺภิทปตฺตานํ อรหนฺตานเมว โส.
วิสโย โหติ ตํ ตสฺมา สกฺกจฺจํ สมฺปฏิจฺฉถ.

นัยแห่งตัทธิตนั้น เป็นวิสัยของพระอรหันต์ผู้บรรลุนิรุตติปฏิสัมภิทาทั้งหลายเท่านั้น เพราะเหตุนั้น ขอให้นักศึกษาทั้งหลาย จงตั้งใจศึกษานัยแห่งตัทธิตนั้น โดยเคารพเถิด.

วิวิธนยวิจิตฺรตทฺธิตํ นาม กปฺปํ
สุวิปุลสุขุมตฺถํ สํสยจฺเฉทการึ.
นรวรวจนตฺเถ ปาฏวํ ปตฺถยาโน
อวิกลสติปญฺโญ โก นุ โปโส น สิกฺเข.

นักศึกษา ผู้มีสติปัญญาสมบูรณ์ เมื่อ ปรารถนาความเป็นผู้เชี่ยวชาญในอรรถ แห่ง พระดำรัสของพระพุทธเจ้า ใคร

เล่า จักไม่ ศึกษาตัทธิตอันวิจิตรด้วยนัยต่างๆ อันมี เนื้อหา
กว้างขวางและแสนจะละเอียดอ่อน ซึ่งขจัดความสงสัยเสีย
ได้แล.

อิติ นวงฺเค สาฏฺฐกเถ ปิฏกตฺตเย พฺยปฺปถคตีสุ วิญฺญูนํ โกสลฺลตฺถาย กเต สทฺทนีติปฺ
ปกรเณ ตทฺธิตกปฺโป นาม จตุวีสติโม ปริจฺเฉโท.

ปริจเฉทที่ ๒๔ ชื่อว่าตัทธิตกัณฑ์ ในสัททนีติปกรณ์อันข้าพเจ้าประพันธ์ เพื่อความเชี่ยวชาญของวิญญูชน ในแนวทางแห่งพระดำรัสคือพระ ไตรปิฎกที่มีองค์ ๙ พร้อมทั้งอรรถกถา จบแล้วด้วยประการฉะนี้.

๖. อาขฺยาตกปฺป

๖. อาขยาตกัณฑ์

อิโต ปรํ ปวกฺขามิ สทฺธมฺเม พุทฺธภาสิเต
โกสลฺลตฺถาย โสตูนํ กปฺปมาขฺยาตสวฺหยํ.

ลำดับต่อจากนี้ ข้าพเจ้าจักแสดงกัณฑ์อันมีชื่อว่า อาขยาตเพื่อให้นักศึกษาทั้งหลายเกิดความเชี่ยวชาญ ในพระสัทธรรมที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้.

ตตฺถ กฺริยํ อกฺขายตีติ อาขฺยาตํ, กฺริยาปทํ.

ในอาขยาตกัณฑ์นั้น คำว่า" อาขยาต" [มีรูปวิเคราะห์ว่า]

กฺริยํ อกฺขายตีติ® อาขฺยาตํ, กฺริยาปทํ

อาขยาต คือศัพท์ที่แสดงกิริยา (การกระทำ) ได้แก่บทกิริยา.

๘๖๕. ปุพฺพานิ วิภตฺตีนํ ฉ ปรสฺสปทานิ.

ปทานิ อ. บท ท. **ฉ** ๖ บท **ปุพฺพานิ** อันเป็นส่วนแรก **วิภตฺตีนํ** ของวิภัตติ ท. **วตฺตมานาทีนํ** มีวัตตมานาวิภัตติเป็นต้น **ปรสฺสปทานิ** ชื่อว่า ปรัสสบท **โหนฺติ** ย่อมมี.

วตฺตมานาทีนํ วิภตฺตีนํ ยานิ ยานิ ปุพฺพกานิ ฉ ปทานิ, ตานิ ตานิ ปรสฺสปทานิ นาม. ติ อนฺติ, สิ ถ, มิ ม.

วิภัตติ ๖ บท อันเป็นส่วนแรกของวิภัตติทั้ง ๘ หมวดมีวัตตมานาวิภัตติเป็นต้น ชื่อว่า ปรัสสบท[๑].

ได้แก่:-

ติ	**อนฺติ**
สิ	**ถ**
มิ	**ม**

๘๖๖. ปรานิ อตฺตโนปทานิ.

ปทานิ อ. บท ท. **ฉ** ๖ บท **ปรานิ** อันเป็นส่วนหลัง **วิภตฺตีนํ** ของวิภัตติ ท. **วตฺตมานาทีนํ** มีวัตตมานาวิภัตติเป็นต้น **อตฺตโนปทานิ** ชื่อว่า อัตตโนบท **โหนฺติ** ย่อมมี.

วิภัตติ ๖ บท อันเป็นส่วนหลังของวิภัตติทั้ง ๘ หมวดมีวัตตมานาวิภัตติเป็นต้น ชื่อว่า อัตตโนบท.

๒

ได้แก่:-

เต	**อนฺเต**
เส	**วฺเห**
เอ	**มฺเห**

๘๖๗. เทฺว เทฺว ปฐมมชฺฌิมุตฺตมปุริสา.

วิภตฺติโย อ. วิภัตติ ท. **เทฺว เทฺว** ที่เป็นคู่ๆ (คือเอกวจนะและ พหุวจนะ) **ปฐมมชฺฌิมุตฺตมปุริสา** ชื่อว่าปฐมบุรุษ, มัชฌิมบุรุษ และอุตตมบุรุษ **โหนฺติ** ย่อมมี[๑].

[วิภัตติทุกๆ ๒ ตัว ชื่อว่า ปฐมบุรุษ, มัชฌิมบุรุษ และอุตตมบุรุษ]

[ปรัสสบท]

ได้แก่:-

ติ อนฺติอิติ ปฐมปุริสา	ติ อนฺติ	ชื่อ ปฐมบุรุษ
สิ ถอิติ มชฺฌิมปุริสา	สิ ถ	ชื่อ มัชฌิมบุรุษ
มิ มอิติ อุตฺตมปุริสา	มิ ม	ชื่อ อุตตมบุรุษ

[อัตตโนบท]

ได้แก่:-

เต อนฺเตอิติ ปฐมปุริสา	เต อนฺเต	ชื่อ ปฐมบุรุษ
เส วฺเหอิติ มชฺฌิมปุริสา	เส วฺเห	ชื่อ มัชฌิมบุรุษ
เอ มฺเหอิติ อุตฺตมปุริสา	เอ มฺเห	ชื่อ อุตตมบุรุษ[๒]

วตฺตมานวเสเนตํ วุตฺตํ.

นี้เป็นตัวอย่างการจำแนกบทในวัตตมานาวิภัตติ.

เสสาสุปิ อยํ นโย เนตพฺโพ.

แม้ในวิภัตติที่เหลือ ก็พึงทราบตามนัยนี้.

[ปโรปุริส=บุรุษหลัง]

๘๖๘. เอกาภิธาเน ปโร ปุริโส.

เอกาภิธาเน ครั้นเมื่อการกล่าวรวมกัน **ปุริสานํ** แห่งบุรุษ (วิภัตติ) ท. **ปณฺฑิเตน** อันบัณฑิต **กาตพฺเพ** พึงกระทำ **ปุริโส** อ. บุรุษ **ปโร** หลัง[๑] (วิภัตติหลัง) **ปณฺฑิเตน** อันบัณฑิต **โยเชตพฺโพ** พึงประกอบ.

[ในกรณีที่มีกาลเสมอกัน เมื่อวิภัตติปฐมบุรุษ, มัชฌิมบุรุษ และอุตตมบุรุษ ประสงค์จะกล่าวกิริยาตัวเดียวกัน ให้ใช้วิภัตติหรือบุรุษหลังเท่านั้นเป็นหลักในการ ประกอบคำวิภัตติของกิริยา]

ตัวอย่างเช่น

โส จ ปจติ, ตฺวญฺจ ปจสิ, -	เขา ย่อมหุงด้วย, ท่าน ย่อมหุงด้วย,
ตุมฺเห ปจถ.	ท่านทั้งหลาย ย่อมหุง [ติ, สิ, ถ]
อถวา อีกนัยหนึ่ง	
ตฺวญฺจ ปจสิ, โส จ ปจติ,-	ท่าน ย่อมหุงด้วย, เขา ย่อมหุงด้วย,
ตุมฺเห ปจถ.	ท่านทั้งหลาย ย่อมหุง [สิ, ติ, ถ]
โส จ ปจติ, ตฺวญฺจ ปจสิ, -	เขา ย่อมหุงด้วย, ท่าน ย่อมหุงด้วย,
อหญฺจ ปจามิ, - **มยํ ปจาม**	เราย่อมหุงด้วย,
	เราทั้งหลาย ย่อมหุง [ติ, สิ, มิ, ม]
อถวา อีกนัยหนึ่ง	
อหญฺจ ปจามิ, ตฺวญฺจ ปจสิ,-	เรา ย่อมหุงด้วย, ท่าน ย่อมหุงด้วย,

โส จ ปจติ,- **มยํ ปจาม** เขา ย่อมหุงด้วย,
เราทั้งหลาย ย่อมหุง [มิ, สิ, ติ, ม][๑]

เอวํ เสสาสุ วิภตฺตีสุ ปโร ปุริโส โยเชตพฺโพ.

(ที่แสดงมาเป็นเพียงวิภัตติหมวดวัตตมานาฝ่ายปรัสสบทเท่านั้น) ดังนั้น พึง ประกอบวิภัตติที่เป็นบุรุษหลัง ในวิภัตติทั้งหลายที่เหลือโดยทำนองเดียวกันนี้.

[ปโรปุริส ต้องมีกาลเดียวกัน]

เอกาภิธาเนติ กิมตฺถํ ? "โส ปจติ, ตฺวํ ปจิสฺสติ, อหํ ปจิน"ติ เอตฺถ ภินฺนกาลตฺตา "มยํ ปจิมฺหา"ติ น ภวตีติ ทสฺสนตฺถํ.

ถาม. บทว่า เอกาภิธาเน มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า ในประโยคว่า โส ปจติ, ตฺวํ ปจิสฺสสิ, อหํ ปจึ "เขา ย่อมหุง, ท่านจักหุง, เรา หุงแล้ว" ไม่ต้องทำเป็นปโรปุริสะว่า **มยํ ปจิมฺหา** "เราทั้งหลาย หุงแล้ว" เพราะข้อความเหล่านั้นมีบทกิริยาที่มีกาลต่างกัน.[๒]

๘๖๙. นาเม ปยุชฺชมาเนปิ ตุลฺยาธิกรเณ ปฐโม.

นาเม ครั้นเมื่อบทนาม **ตุลฺยาธิกรเณ** อันมีอรรถเสมอ กับบทกิริยา **ปยุชฺชมาเนปิ** ถูกประกอบอยู่ก็ดี **อปฺปยุชฺช-มาเนปิ** ไม่ถูกประกอบ อยู่ก็ดี **ปฐโม** อ. ปฐมบุรุษ **โหติ** ย่อมลง.

เมื่อบทนามที่มีอรรถเสมอกับกิริยา (บทนามเป็นประธานในประโยค) มีอยู่ ในประโยคก็ตาม ไม่มีก็ตาม ให้ลงวิภัตติปฐมบุรุษท้ายธาตุได้.

ตัวอย่างเช่น

โส คจฺฉติ เขา ไปอยู่

ปิสทฺเทน อปฺปยุชฺชมาเนปิ.

ปิ ศัพท์ในสูตรนี้ แสดงให้ทราบว่า เมื่อบทนามที่เป็นประธานซึ่งมีอรรถเสมอกับ กิริยา แม้จะไม่มีอยู่ในประโยค ก็ให้ลงวิภัตติปฐมบุรุษได้.

ตัวอย่างเช่น

ภาสติ วา กโรติ วา[1] จะกล่าวก็ดี จะทำก็ดี

ตุลฺยาธิกรเณติ กึ ?

ถาม. บทว่า ตุลฺยาธิกรเณ มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า ไม่ลงปฐมบุรุษ ในกรณีที่บทนามไม่มีอรรถเสมอกัน กับกิริยา(ไม่ได้ทำหน้าที่เป็นประธานในประโยค)

ตัวอย่างเช่น

เตน หญฺญเส ตฺวํ - เธอ อันเทวทัตนั้น ย่อมฆ่า

เทวทตฺเตน

๘๗๐. ตุมฺเห มชฺฌิโม.

ตุมฺเห ครั้นเมื่อ ตุมฺห ศัพท์ **ตุลฺยาธิกรเณ** อันมีอรรถเสมอ กับบทกิริยา **ปยุชฺชมาเนปิ** ถูกประกอบอยู่ก็ดี **อปฺปยุชฺช-มาเนปิ** ไม่ถูกประกอบอยู่ก็ดี **มชฺฌิโม** อ. มัชฌิมบุรุษ **โหติ** ย่อมลง.

ตุมฺเห ปยุชฺชมาเนปิ อปฺปยุชฺชมาเนปิ ตุลฺยาธิกรเณ มชฺฌิมปุริโส โหติ.

เมื่อ ตุมฺห ศัพท์ที่มีอรรถเสมอกับกิริยา (ตุมฺห ศัพท์เป็นประธานในประโยค) มีอยู่ ในประโยคก็ตาม ไม่มีก็ตาม ให้ลงวิภัตติมัชฌิมบุรุษท้ายธาตุได้.

ตัวอย่างเช่น

ตฺวํ ยาสิ ท่าน ย่อมไป

ตุมฺเห ยาถ ท่านทั้งหลาย ย่อมไป

ยาสิ ท่าน ย่อมไป

ยาถ ท่านทั้งหลาย ย่อมไป

ตุลฺยาธิกรเณติ กึ ?

ถาม. บทว่า ตุลฺยาธิกรเณ มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า ไม่ลงมัชฌิมบุรุษ ในกรณีที่ ตุมฺห ศัพท์ ไม่มี อรรถที่ตั้งเสมอกับกิริยา (ไม่ได้ทำหน้าที่เป็นประธานของประโยค)

ตัวอย่างเช่น

ตยา ปจิยเต ภตฺตํ ภัตร อันท่าน ย่อมหุง

๘๗๑. อมฺเห อุตฺตโม.

อมฺเห ครั้นเมื่อ อมฺห ศัพท์ **ตุลฺยาธิกรเณ** อันมีอรรถเสมอ กับ บทกิริยา **ปยุชฺชมาเนปิ** ถูกประกอบอยู่ก็ดี **อปฺปยุชฺช-มาเนปิ** ไม่ถูกประกอบอยู่ก็ดี **อุตฺตโม** อ. อุตตมบุรุษ **โหติ** ย่อมลง.

อมฺเห ปยุชฺชมาเนปิ อปฺปยุชฺชมาเนปิ ตุลฺยาธิกรเณ อุตฺตมปุริโส โหติ.

เมื่อ อมฺห ศัพท์ที่มีอรรถเสมอกับกิริยา (อมฺห ศัพท์เป็นประธานในประโยค) มีอยู่ ในประโยคก็ตาม ไม่มีก็ตาม ให้ลงวิภัตติอุตตมบุรุษท้ายธาตุได้.

ตัวอย่างเช่น

อหำ ยชามิ	เรา ย่อมบูชา
มยำ ยชาม	เราทั้งหลาย ย่อมบูชา
ยชามิ	เรา ย่อมบูชา
ยชาม	เราทั้งหลาย ย่อมบูชา

ตุลฺยาธิกรเณติ กึ ?

ถาม. บทว่า ตุลฺยาธิกรเณ มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า ไม่ลงอุตตมบุรุษ ในกรณีที่ อมฺห ศัพท์ ไม่มีอรรถ เสมอกับกิริยา (ไม่ได้ทำหน้าที่เป็นประธานของประโยค)

ตัวอย่างเช่น

มยา อิชฺชเต พุทฺโธ พระพุทธเจ้า อันเรา ย่อมบูชา

๘๗๒. ปจฺจุปฺปนฺเน[๑] กาเล วตฺตมานา.

> **กาเล** ครั้นเมื่อกิริยา **ปจฺจุปฺปนฺเน** ที่เป็นปัจจุบัน **ปณฺฑิเตน** อันบัณฑิต **คมฺยมาเน** รู้อยู่ **วตฺตมานา** อ. วัตตมานาวิภัตติ **โหติ** ย่อมลง.

เมื่อจะระบุถึงกิริยาที่เป็นปัจจุบัน ให้ลงวัตตมานาวิภัตติ (ลงวัตตมานาวิภัตติใน ปัจจุบันกาล)[๒]

กาเลติ เจตฺถ กฺริยา อธิปฺเปตา.

ก็ คำว่า **กาเล**[๓] ในที่นี้ หมายถึงกิริยา.

ตัวอย่างเช่น

ภควา สาวตฺถิยำ -	พระผู้มีพระภาคเจ้า ประทับอยู่ในพระ-
วิหรติ เชตวเน[2]	เชตวันใกล้เมืองสาวัตถี

๘๗๓. ตำสมีเป'ตีเต.

> **กาเล** ครั้นเมื่อกิริยา **อตีเต** อันเป็นอดีต **ตำสมีเป** อันใกล้ปัจจุบัน **ปณฺฑิเตน** อันบัณฑิต **คมฺยมาเน** รู้อยู่ **วตฺตมานา** อ. วัตตมานา วิภัตติ **โหติ** ย่อมลง.

[สมีปาตีตวัตตมานา]

ตสฺส ปจฺจุปฺปนฺนสฺส กาลสฺส สมีเป ตพฺโพหารูปจารโต อตีเต กาเล วตฺตมานาวิภตฺติ โหติ.

เมื่อจะระบุกิริยาที่เป็นอดีตใกล้ปัจจุบัน โดยการยกกิริยาที่เป็นอดีตขึ้นกล่าวด้วยโวหารที่เป็นปัจจุบันนั้น ให้ลงวัตตมานาวิภัตติ (ลงวัตตมานาวิภัตติ ในอดีตกาล ที่ผ่านไปเพียงชั่วครู่) [๑]

ตัวอย่างเช่น

กุโต นุ ตฺวํ ภิกฺขุ - ดูก่อนภิกษุ เธอ ย่อมมา

อาคจฺฉสิ[3] แต่ที่ไหนหนอ

เอตฺถ จ อาคนฺตฺวา นิสินฺโน โส ภิกฺขูติ ทฏฺฐพฺพํ.

ก็ในตัวอย่างนี้ พึงทราบว่า ความจริง ภิกษุผู้ถูกถามนั้น ได้มานั่งอยู่ต่อหน้าผู้ ถามแล้ว มิใช่กำลังเดินมา.[๒]

๘๗๔. ยาวปุเรปุราโยเค'นาคเต.

กาเล ครั้นเมื่อกิริยา **อนาคเต** ที่เป็นอนาคต **ปณฺฑิเตน** อันบัณฑิต **คมฺยมาเน** รู้อยู่ **วตฺตมานา** อ. วัตตมานาวิภัตติ **โหติ** ย่อมลง **ยาวปุเรปุราโยเค** ในที่ประกอบกับ ยาว ปุเร และ ปุรา.

[วัตตมานาในอรรถอนาคต]

ยาวปุเรปุราอิจฺเจเตสํ นิปาตานํ โยเค อนาคเต กาเล วตฺตมานาวิภตฺติ โหติ.

ในกรณีที่ใช้คู่กับนิบาตเหล่านี้คือ ยาว ปุเร และ ปุรา ให้ลงวัตตมานาวิภัตติ ในกิริยา ที่เป็นอนาคต.

ตัวอย่างเช่น

ยาวเทว อนตฺถาย, - ความรู้ของคนพาล จักเป็นไปเพียงเพื่อ

ญตฺตํ พาลสฺส ชายติ[4] ความฉิบหายเท่านั้น

ปุเร อธมฺโม ทิปฺปติ[5] ก่อนที่อธรรม จะรุ่งเรือง

ทนฺเต อิเม ฉินฺท ปุรา - ท่าน จงตัดงาเหล่านี้ ก่อนที่เราจะตาย

มรามิ[6]

ปุรา วสฺสติ เทโว ก่อนที่ฝน จะตก

๘๗๕. เอกํสาวสฺสมฺภาวิยานิยมตฺเถสุ.

กาเล ครั้นเมื่อกิริยา **อนาคเต** อันเป็นอนาคต **ปณฺฑิเตน** อันบัณฑิต **คมฺยมาเน** รู้อยู่ **วตฺตมานา** อ. วัตตมานาวิภัตติ **โหติ** ย่อมลง **เอกสาวสฺสมฺภาวิยานิยมตฺเถสุ** ในอรรถ แน่นอน, สิ่งที่จะเกิดขึ้นแน่นอน และกาลเวลาที่ไม่แน่นอน.

เอกสตฺเถ อวสฺสมฺภาวิยตฺเถ อนิยมตฺเถ จ อิจฺเจเตสฺวตฺเถสุ อนาคเต กาเล วตฺตมานาวิภตฺติ โหติ.

เมื่อจะระบุกิริยาอันเป็นอนาคต ให้ลงวัตตมานาวิภัตติ ในอรรถเหล่านี้คือ อรรถ แน่นอน, อรรถจักได้เป็นแน่นอน และกาลเวลาที่ไม่แน่นอน.

เอกสตฺเถ ตาว–

ลำดับแรก ใช้ในอรรถแน่นอน

ตัวอย่างเช่น

นิรยํ นูน คจฺฉามิ, -	ข้าพเจ้า จักต้องไปสู่นรกแน่นอน,
นตฺถิ เม เอตฺถ สํสโย[1]	ความสงสัยในเรื่องนี้ ไม่มีแก่ข้าพเจ้า

อวสฺสมฺภาวิยตฺเถ–

ในอรรถที่จะเกิดขึ้นแน่นอน

ตัวอย่างเช่น

ธุวํ พุทฺโธ ภวามหํ[2]	เรา จักได้เป็นพระพุทธเจ้า
	อย่างแน่นอน

อนิยมตฺเถ–

ในอรรถไม่แน่นอน

ตัวอย่างเช่น

มนสา เจ ปทุฏฺเฐน,-	หากบุคคล มีใจชั่วร้ายแล้ว, จะพูดก็ดี
ภาสติ วา กโรติ วา[3]	จะทำก็ดี

เอตฺถ หิ กาลนิยโม น กโต กาลสามญฺเญ วตฺตพฺเพ วตฺตมานวจนสฺส อิจฺฉิตพฺพตฺตา, เตน “อภาสิ วา อกาสิ วา ภาสิสฺสติ วา กริสฺสติ วา”ติ อตฺโถปิ วุตฺโต โหติ.

ก็ในตัวอย่างนี้ เนื่องจากวัตตมานาวิภัตติ สามารถใช้ระบุถึงสามัญญกาล (กาลที่ไม่ได้ระบุว่าเป็นกาลใดกาลหนึ่ง) ได้ ดังนั้น คำว่า **ภาสติ กโรติ** นี้ จึงเป็นคำกิริยาที่ สามารถระบุถึงกาลไม่แน่นอนได้ เพราะเหตุนั้น บทกิริยาว่า **ภาสติ กโรติ** นี้ จึงเท่ากับ แสดงความหมายรวมไปถึงอดีตและอนาคตดังนี้ว่า

อภาสิ วา อกาสิ วา	ได้กล่าวแล้วก็ดี ได้กระทำแล้วก็ดี

ภาสิสฺสติ วา กริสฺสติ วา จักกล่าวก็ดี จักกระทำก็ดี

๘๗๖. มตนฺตเร กทากรหีนำ โยเค วา.

มตนฺตเร ในมติอื่น **กาเล** ครั้นเมื่อกิริยา **อนาคเต** อันเป็น อนาคต **ปณฺฑิเตน** อันบัณฑิต **คมฺยมาเน** รู้อยู่ **วตฺตมานา** อ. วัตตมานา วิภัตติ **โหติ** ย่อมลง **กทากรหีนำ โยเค** ในที่ ประกอบกับ กทา และ กรหิ **วา** บ้าง.

ครูนำ มตนฺตเร กทากรหิอิจฺเจเตสำ โยเค อนาคเต กาเล วตฺตมานาวิภตฺติ
โหติ วา.

ส่วนอาจารย์บางท่าน มีความเห็นว่า ในกรณีที่นำกิริยามาใช้คู่กับศัพท์เหล่านี้ คือ กทา, กรหิ ให้ลงวัตตมานาวิภัตติในอนาคตกาลได้บ้าง.

ตัวอย่างเช่น

กทา คจฺฉติ จักไปเมื่อไร
กรหิ คจฺฉติ จักไปเมื่อไร

วาติ กึ ?

ถาม. บทว่า วา มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า ไม่ลงวัตตมานาวิภัตติในอรรถอนาคตกาลบ้าง ส่วนมากลงภวิสสันติวิภัตติในอนาคตกาล

ตัวอย่างเช่น

กทา ภนฺเต คมิสฺสติ ท่านผู้เจริญ จักไปเมื่อไร
กรหิ คมิสฺสติ จักไปเมื่อไร

๘๗๗. นนุมฺหิ ปุฏฺฐปฏิวจเนตีเต จ.

มตนฺตเร ในมติอื่น **กาเล** ครั้นเมื่อกิริยา **อตีเต** อันเป็นอดีต **ปณฺฑิเตน** อันบัณฑิต **คมฺยมาเน** รู้อยู่ **วตฺตมานา** อ. วัตต-มานา วิภัตติ **โหติ** ย่อมลง **ปุฏฺฐปฏิวจเน** ในการตอบ คำถาม **นนุมฺหิ** อันมี นนุ ศัพท์เป็นเครื่องหมาย.

[วัตตมานาในอรรถอดีต]

ครูนำ มตนฺตเร นนุสทฺทูปปเท ปญฺหปุพฺพเก ปุฏฺฐปฏิวจเน อตีเต จ วตฺตมานาวิภตฺติ โหติ.

อาจารย์บางท่าน มีความเห็นว่า สามารถลงวัตตมานาวิภัตติในกิริยาที่เป็นอดีต ได้บ้าง ในกรณีตอบคำถามที่มี นนุ เป็นคำเคียง (เครื่องหมาย).

ตัวอย่างเช่น

อกาสิ กฏ์ เทวทตฺต,- แน่ะเทวทัต เธอได้ทำเสื่อหรือ ?

นนุ กโรมิ โภ แน่ะท่าน เราทำแล้วมิใช่หรือ ?

ปุฏฺฐปฏิวจเนติ กึ ?

ถาม. บทว่า ปุฏฺฐปฏิวจเน มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อให้ทราบว่า ในกรณีที่ไม่ใช่เป็นการตอบคำถาม ไม่ต้องลงวัตตมานา- วิภัตติในอดีตกาล แต่ให้ลงวิภัตติอื่นแทน

ตัวอย่างเช่น

อกาสิ กฏ์ เทวทตฺโต เทวทัต ได้ทำแล้วซึ่งเสื่อ

๘๗๘. นนูสุ จ วา.

มตนฺตเร ในมติอื่น **กาเล** ครั้นเมื่อกิริยา **อตีเต** อันเป็นอดีต **ปณฺฑิเตน** อันบัณฑิต **คมฺยมาเน** รู้อยู่ **วตฺตมานา** อ. วัตต-มานา วิภัตติ **โหติ** ย่อมลง **ปุฏฺฐปฏิวจเน** ในการตอบ คำถาม **นนูสุ** อันมี น หรือ นุ เป็นเครื่องหมาย **จ** ด้วย **วา** บ้าง.

ครูนำ มตนฺตเร นสทฺเทน นุสทฺเทน โจปปเท ปุฏฺฐปฏิวจเน อตีเต วตฺตมานาวิภตฺติ โหติ วา.

อาจารย์บางท่าน มีความเห็นว่า สามารถลงวัตตมานาวิภัตติในกิริยาที่เป็นอดีต ได้บ้าง ในกรณีตอบคำถามที่มี น หรือ นุ เป็นคำเคียง (เครื่องหมาย).

ตัวอย่างเช่น

อกาสิ กฏ์ เทวทตฺต,- เทวทัต เธอ ได้ทำเสื่อหรือ ?

น กโรมิ โภ, นากาสึ วา แน่ะท่าน เราไม่ได้ทำแล้ว, ใช้ว่า นากาสึ ก็ได้

อหำ นุ กโรมิ, อหำ นุวกาสึ เราทำแล้วหรือหนอ, ใช้ว่า นุวกาสึ ก็ได้.

๘๗๙. อตฺถปฺปกาสนสมตฺเถ จ.

กาเล ครั้นเมื่อกิริยา **อตีเต** อันเป็นอดีต **ปณฺฑิเตน** อันบัณฑิต **คมฺยมาเน** รู้อยู่ **วตฺตมานา** อ. วัตตมานาวิภัตติ **โหติ** ย่อมลง **อตฺถปฺปกาสนสมตฺเถ**

ในกรณีที่ข้อความนั้น สามารถแสดง หรือบอกความหมายถึงเรื่องราวที่เป็นอดีต **จ** ด้วย.

อตฺถปฺปกาสนสมตฺเถ อตีเต กาเล จ วตฺตมาวิภตฺติ โหติ.

สามารถลงวัตตมานาวิภัตติ ในกิริยาที่เป็นอดีตได้ ในกรณีที่ข้อความนั้นสามารถ แสดงหรือบอกความหมายถึงเรื่องราวที่เป็นอดีต

ตัวอย่างเช่น

ภยํ ตทา น ภวติ,[10] ภัย ไม่มีในกาลนั้น

ภยํ ตทา นาโหสีติ อตฺโถ หมายความว่า ภัยไม่ได้มีแล้วในกาลนั้น

[มติคัมภีร์สันสกฤต]

สทฺทสตฺถวิทู ปน ปญฺจมีวิสเย อาสีสายํ “ชยนฺตุ สนฺโต”ติ วตฺตพฺพฏฺฐาเน “ชยนฺติ สนฺโต”ติ วตฺตมานาวจนมิจฺฉนฺติ, ตํ น คเหตพฺพํ สาสนสฺส อนนุรูปตฺตา.

แต่นักไวยากรณ์สันสกฤตทั้งหลาย ประสงค์จะให้ลงวัตตมานาวิภัตติในอรรถ- อาสีสะ (ความหวัง) ซึ่งเป็นอรรถของปัญจมีวิภัตติ เช่น ในที่ที่ควรจะกล่าวว่า "**ชยนฺตุ สนฺโต**" “สัตบุรุษทั้งหลาย จงชนะเถิด” ก็ให้กล่าวว่า "**ชยนฺติ สนฺโต**" “สัตบุรุษ จงชนะ”, คำนั้น ไม่ควรถือเอาเป็นแบบอย่าง เพราะไม่สอดคล้องกับคัมภีร์พระศาสนา[๑].

น หิ สาสเน “ชยตู”ติ วตฺตพฺพฏฺฐาเน “ชยตี”ติ ปทํ ทิสฺสติ. “ชยตุ ภวํ เวสฺสนฺตร-มหาราชา”ติ ปน ทิสฺสติ, ยถา มาโยเค มชฺฌิมปุริสฏฺฐาเน ปฐมปุริโส โหติ “มา ตฺวํ ภายิ มหาราชา”ติ. น ตถา อาสีสายํ ปญฺจมีวิสเย วตฺตมานาวจนํ ทิสฺสติ, ตสฺมา ตํ วจนํ น คเหตพฺพํ.

ด้วยว่า ในคัมภีร์พระศาสนา ข้าพเจ้ายังไม่เคยพบบทว่า **ชยติ** ใช้แทนบทว่า **ชยตุ** สักแห่ง, คงพบแต่บทที่เป็นปัญจมีวิภัตติ เช่นบทว่า "ชยตุ" ในข้อความนี้ว่า

ชยตุ ภวำ เวสฺสนฺตรมหาราชา[11]

ข้าแต่พระเวสสันดรมหาราช ขอพระองค์ จงทรงชนะเถิด

อนึ่ง ในที่ประกอบกับ มา นิบาต มีการใช้ปฐมบุรุษแทนมัชฌิมบุรุษได้ เช่น "**มา ตฺวำ ภายิ มหาราช**[12]" “ดูก่อนมหาบพิตร ขอพระองค์ อย่างทรงหวาดหวั่นเลย” ฉันใด, ในกรณีของวัตตมานาวิภัตตินี้ ไม่ปรากฏเช่นนั้น คือไม่มีการใช้วัตตมานาวิภัตติแทน ปัญจมีวิภัตติในอรรถอาสีสะ (ความหวัง), เพราะเหตุนั้น คำของนักไวยากรณ์สันสกฤต เหล่านั้น จึงไม่ควรถือเอาเป็นแบบอย่าง.

๘๘๐. อาณตฺยาสิฏฺฐกฺโกสสปถยาจน วิธินิมนฺตนามนฺตนาชฺฌิฏฺฐ-สมฺปุจฺฉนปตฺถนาสุ ปญฺจมี.

อนุตฺตกาเล ครั้นเมื่อกาลอันไม่ระบุเจาะจง **สติ** มีอยู่ **ปญฺจมี** อ. ปัญจมีวิภัตติ **โหติ** ย่อมลง **อาณตฺยาสิฏฺฐกฺโกสสปถ-ยาจนวิธินิมนฺต นามนฺตนาชฺฌิฏฺฐสมฺปุจฺฉนปตฺถนาสุ** ในอรรถออกคำสั่ง , ความหวัง, การด่า, การสบถ (การแช่ง), การขอ, การบอกวิธี (แนะนำ), การนิมนต์, การร้องเรียก, การเชื้อเชิญ, การถาม และ ความปราถนา ท.

อาณตฺติยํ อาสิฏฺเฐ อกฺโกเส สปเถ ยาจเน วิธิมฺหิ นิมนฺตเน อามนฺตเน อชฺฌิฏฺเฐ สมฺปุจฺฉเน ปตฺถนายํ อิจฺเจเตสฺวตฺเถสุ อนุตฺตกาเล® ปญฺจมีวิภตฺติ โหติ.

ลงปัญจมีวิภัตติ ในกาลที่ไม่เจาะจง (หรือในปัจจุบันกาล) ในอรรถเหล่านี้คือ ออกคำสั่ง, ความหวัง, การด่า, การสบถ (การแช่ง), การขอ, การบอกวิธี (การแนะนำ), การนิมนต์, การร้องเรียก, การเชื้อเชิญ, การถาม และความปราถนา.

ตตฺร อาณตฺตีติ อาณาปนํ อาณตฺติ, สา เอว สทฺทสตฺเถ “นิโยโค”ติ นามํ วุตฺตํ, นิโยโค จ นาม อนาทรปุพฺพโก สทฺทสตฺเถ อธิปฺเปโต, อิธ ปน อนาทรปุพฺพโก วา โหตุ อาทรปุพฺพโก วา, อุภยถาปิ อาณตฺติลกฺขโณ นิโยโค อธิปฺเปโต

บรรดาอรรถเหล่านั้น:-

คำว่า **อาณตฺติ** มีวิเคราะห์ว่า การออกคำสั่ง ชื่อว่า อาณตฺติ, ในคัมภีร์ไวยากรณ์ สันสกฤต (คัมภีร์กาสิกาวุตติ) เรียกชื่ออาณัตตินั้นว่า **นิโยคะ**, ก็คำว่า “นิโยคะ” ในคัมภีร์ไวยากรณ์สันสกฤตนั้น หมายถึงการใช้ที่มีลักษณะบังคับในเชิงไม่แสดงความ เคารพ[เช่นนายใช้บ่าว]เท่านั้น, ส่วนในคัมภีร์สัททนีตินี้ หมายเอาการใช้ที่มีลักษณะ ออกคำสั่งในเชิงแสดงความเคารพ และไม่แสดงความเคารพ.

ติสฺสํ อาณตฺติยํ–

ปัญจมีวิภัตติลงในอรรถการออกคำสั่ง

ตัวอย่างเช่น

คามํ คจฺฉตุ	จงไป สู่หมู่บ้าน
ปพฺพาเชนฺตุ หนนฺตุ วา[13]	พวกราชบุรุษ จงขับไล่ หรือจงประหาร
วงฺเก วสฺสตุ ปพฺพเต[14]	ฝน จงตกที่ภูเขาวังกะ (วงกต)
ธมฺมํ โว ภิกฺขเว -	ภิกษุทั้งหลาย เราจักแสดงธรรมแก่เธอ
เทเสสฺสามิ, ตํ สุณาถ[15]	ทั้งหลาย, พวกเธอ จงฟังธรรมนั้นเถิด

อาสีสนํ อาสิฏฺฐํ, อิจฺฉิตพฺพสฺส อตฺถชาตสฺส ปตฺถนา

ความหวัง ชื่อว่า อาสิฏฐ

ได้แก่ความปรารถนาประโยชน์ที่พึงประสงค์[ปรารถนาสิ่งที่ดีๆ]

ตสฺมึ อาสิฏฺเฐ –

ปัญจมีวิภัตติลงในอรรถการแสดงความหวังนั้น

ตัวอย่างเช่น

สุขํ เต โหตุ	ขอความสุข จงมีแก่เธอ
อโรคา สุขิตา โหถ[16]	ขอพวกเธอ จงเป็นผู้ปราศจากโรค มีความสุขเถิด
ทีฆายุโก โหตุ อยํ กุมาโร[17]	ขอกุมารนี้ จงเป็นผู้มีอายุยืนเถิด

อกฺโกสนํ อกฺโกโส

การด่า ชื่อว่า อกฺโกส (การด่า)

ตสฺมึ อกฺโกเส -

ปัญจมีวิภัตติลงในอรรถการด่านั้น

ตัวอย่างเช่น

จณฺฑา มหีสี ตํ อนุพนฺธตุ	ขอแม่ควายตัวดุร้าย จงไล่ขวิดมัน
โจรา ตํ ขณฺฑาขณฺฑิกํ - ฉินฺทนฺตุ[18]	ขอพวกโจร จงฟันเจ้าให้เป็นชิ้นเล็ก-ชิ้นน้อย

สปเถ–

ปัญจมีวิภัตติลงในอรรถการสบถ (แช่ง)

ตัวอย่างเช่น

เอกิกา สยเน เสตุ,- ยา เต อมฺเพ อวาหริ[19]	หญิงใด ขโมยมะม่วงเหล่านั้น, ขอให้หล่อน จงนอนบนเตียงอย่าง-เดียวดายเถิด
อกฺขยํ โหตุ เต ภยํ[20]	ขอท่าน จงประสบภัยอย่างไม่มีที่สิ้นสุด

ยาจเน–

ปัญจมีวิภัตติลงในอรรถการขอ

ตัวอย่างเช่น

ททาหิ ปวรं นาคं[21] ขอพระองค์ โปรดพระราชทาน
ช้างตัวประเสริฐเถิด

วิธีติ กาตพฺโพปเทโส

วิธิ หมายถึงการชี้แนะในสิ่งที่ควรกระทำ

ตสฺมึ วิธมฺหิ–

ปัญจมีวิภัตติลงในอรรถแนะนำวิธี

ตัวอย่างเช่น

ปุญฺญํ กโรตุ ท่าน จงกระทำบุญ

เขตฺตํ กสตุ ชาวนา จงไถนา

ภตฺตํ ปจตุ พ่อครัว จงหุงข้าว

นิมนฺตนํ อาทรปุพฺพโก นิโยโค

นิมนฺตน (การนิมนต์) หมายถึงการออกคำสั่งอันมีความเคารพเป็นเบื้องหน้า

ตสฺมึ นิมนฺตเน–

ปัญจมีวิภัตติลงในอรรถการนิมนต์

ตัวอย่างเช่น

อธิวาเสตุ เม ภนฺเต - ภควา ภตฺตं[22] ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ขอพระผู้มีพระภาค จงทรงรับภัตรของข้าพระองค์เถิด

อิธ นิสีทตุ ภวं [๑, 23] ขอท่าน จงนั่ง ในที่นี้

อามนฺตนํ กามจารกรณ์

อามนฺตน หมายถึงการออกคำสั่งให้ทำตามที่ผู้สั่งต้องการ

ตสฺมึ อามนฺตเน–

ปัญจมีวิภัตติลงในอรรถการร้องเรียก

ตัวอย่างเช่น

อาคจฺฉตุ ภวं[24] ขอท่านผู้เจริญ จงมา

สิวิรฏฺเฐ ปสาสตุ[25] ขอพระเวสสันดร จงปกครองแคว้นสีพี

อชฺเฌสนํ อชฺฌิฏฺฐุ, นมกฺการปุพฺพโก นิโยโค

อชฺฌิฏฺฐ การเชื้อเชิญ ได้แก่การออกคำสั่งอันมีความนอบน้อมเป็นเบื้องหน้า

ตสฺมึ อชฺฌิฏฺเฐ–

ปัญจมีวิภัตติลงในอรรถเชื้อเชิญ

ตัวอย่างเช่น

เทเสตุ ภควา ธมฺมํ[26]	ขอพระผู้มีพระภาค โปรดแสดงธรรม
รชฺชํ กาเรถ โน อุโภ[27]	ขอพระองค์ทั้งสอง จงทรงมอบราชสมบัติให้แก่พวกข้าพระองค์เถิด

สมฺปุจฺฉนํ สมฺปธารณํ

สมฺปุจฺฉน หมายถึงการไต่ถาม

ตสฺมึ สมฺปุจฺฉเน–

ปัญจมีวิภัตติลงในอรรถไต่ถาม

ตัวอย่างเช่น

กึ นุ ขลุ โภ อภิธมฺมํ -	แน่ะท่าน ข้าพเจ้า จะฟังพระอภิธรรม
สุโณมิ อุทาหุ วินยนฺติ	หรือว่าจะฟังพระวินัยดีหนอ

ปตฺถนา นาม สุนฺทรสฺส วา อสุนฺทรสฺส วา อายตึ อุปลภิตพฺพสฺส

อตฺถสฺส ปิหนา

ปตฺถนา (ความปรารถนา) หมายถึงความหมายมั่นต่อสิ่งที่จะได้ในอนาคต ไม่ว่า จะดีหรือไม่ดีก็ตาม

ติสฺสํ ปตฺถนายํ -

ปัญจมีวิภัตติลงในอรรถความปรารถนานั้น

ตัวอย่างเช่น

ภควา ภวาภินิพฺพตฺติยํ -	ข้าแต่พระผู้มีพระภาค เมื่อข้าพระองค์
เม สติ ปริตสฺสนชีวิตํ -	เวียนว่ายอยู่ในสังสารวัฏ ขออย่าให้ต้อง
นาม มา โหตุ	ปรารถนาความมีอายุยืนเลย (คือขอให้มีอายุยืนตามปรกติ)
อยํ สุมนมาลา วิย -	ขอข้าพเจ้า จงเป็นที่รักของบุคคลอื่น
นิพฺพตฺตฏฺฐาเน ปิยาว -	ในที่ที่ข้าพเจ้าเกิด เหมือนดอกมะลิ
โหมิ[28]	
อิมํ ชีวิตา โวโรเปตุ -	ขอข้าพเจ้า จงเป็นผู้สามารถฆ่าบุคคล
สมตฺโถ โหมิ	นี้ได้เถิด

๘๘๑. อนุมติปริกปฺปวิธินิมนฺตนาทีสุ สตฺตมี.

อนุตฺตกาเล ครั้นเมื่อกาลอันไม่ระบุเจาะจง **สติ** มีอยู่ **สตฺตมี** อ. สัตตมีวิภัตติ **โหติ** ย่อมลง **อนุมติปริกปฺปวิธินิมนฺตนาทีสุ อตฺเถสุ** ใน อรรถ ท. มีอรรถอนุมัติ, อรรถปริกัปปะ, อรรถวิธิ, อรรถนิมันตนะเป็นต้น.

อนุมติยำ ปริกปฺเป วิธิมฺหิ นิมนฺตเน อามนฺตเน อชฺฌิฏฺเฐ สมฺปุจฺฉเน ปตฺถนายำ อิจฺเจเตสฺวตฺเถสุ สตฺตมีวิภตฺติ โหติ.

เมื่อไม่ได้ระบุถึงกาลใดกาลหนึ่ง ให้ลงสัตตมีวิภัตติ ในอรรถการอนุญาต, รำพึง, บอกวิธี (อรรถการแนะนำ), นิมนต์, การออกคำสั่งให้ทำตามที่ผู้สั่งต้องการ, เชื้อเชิญ, และปรารถนาเป็นต้น.

ตตฺถ บรรดาอรรถเหล่านั้น:-

อนุมติยำ ตาว–

ลำดับแรก สัตตมีวิภัตติลงในอรรถอนุมติ (การอนุญาต)

ตัวอย่างเช่น

ตทา เอยฺยาสิ ขตฺติย[29]	ข้าแต่กษัตริย์ พระองค์ ควรเสด็จไป ในกาลนั้น
ตฺวำ คจฺเฉยฺยาสิ	ท่าน ควรไป (ไปได้)

ปริกปฺปตฺเถ–

ในอรรถการรำพึง

ตัวอย่างเช่น

กิมหำ กเรยฺยามิ	เรา พึงทำอะไร
สเจปิ วาโต คิริมาวเหยฺย[30]	แม้ถ้าว่า ลม พึงกรรโชกภูเขา

วิธิมฺหิ–

ในอรรถแนะนำ

ตัวอย่างเช่น

คามำ คจฺเฉยฺย	ควรไปสู่หมู่บ้าน
ภตฺตำ ปเจยฺย	ควรหุงข้าว

นิมนฺตเน–

ในอรรถการนิมนต์

ตัวอย่างเช่น

อิธ ภวํ ภุญฺเชยฺย ท่าน นิมนต์ฉันในที่นี้

อามนฺตเน–
ในอรรถการออกคำสั่งให้ทำตามที่ผู้สั่งต้องการ
ตัวอย่างเช่น
อิธ ภวํ นิสีเทยฺย ท่าน พึงนั่งในที่นี้

อชฺฌิฏฺเฐ–
ในอรรถการเชื้อเชิญ
ตัวอย่างเช่น
อชฺฌาเปยฺย มาณวกํ เขา เชิญมาณพให้สาธยาย

สมฺปุจฺฉเน–
ในอรรถการถาม (ตั้งปัญหา)
ตัวอย่างเช่น
กึ นุ ขลุ โภ ธมฺมมชฺเฌยฺยํ - แน่ะท่าน เราควรสาธยายพระธรรม
อุทาหุ วินยนฺติ หรือว่าพระวินัยดี

ปตฺถนายํ–
ในอรรถความปรารถนา
ตัวอย่างเช่น
ทเทยฺยํ น วิกมฺเปยฺยํ[31] ขอข้าพเจ้า พึงถวายได้ ไม่พึงหวั่นไหว
ปรทารํ น คจฺเฉยฺยํ ขอข้าพเจ้า อย่าได้ผิดภรรยาผู้อื่น
สทารปสุโต สิยํ ขอข้าพเจ้า พึงเป็นผู้พอใจภรรยาตน
ถีนํ วสํ น คจฺเฉยฺยํ[32] ขอข้าพเจ้า อย่าตกอยู่ใต้อำนาจสตรี
อนิวตฺติ ตโต อสฺสํ ข้าพเจ้า มาจากชั้นดุสิตแล้ว ขอจงเป็นผู้ไม่หวลกลับไปภพน้อยภพใหญ่อีก

๘๘๒. เปสาติสคฺคปตฺตกาเลสุ เทฺว.

อนุตฺตกาเล ครั้นเมื่อกาลอันไม่ระบุเจาะจง **สติ** มีอยู่ **วิภตฺติโย** อ. วิภัตติ ท. **เทฺว** ๒ หมวด (ปัญจมีวิภัตติและสัตตมี วิภัตติ) **โหนฺติ** ย่อมลง **เปสา**

ติสคฺคปตฺตกาเลสุ ในอรรถ การใช้, อรรถการชี้แจง และอรรถการบอกกาลเวลา.

เปสาติสคฺคปตฺตกาเลสุ ปญฺจมีสตฺตมีอิจฺเจตา เทฺว วิภตฺติโย โหนฺติ.

เมื่อไม่ได้ระบุถึงกาลใดกาลหนึ่ง ให้ลงปัญจมีวิภัตติและสัตตมีวิภัตติในอรรถ การใช้, อรรถชี้แจง (แนะนำ) และอรรถการบอกกาลเวลา (เตือนเมื่อถึงเวลา).

เปสนํ เปโส.

เปส หมายถึงการใช้

ตสฺมึ เปเส–

ในอรรถการใช้

ตัวอย่างเช่น

ภวํ ขลุ กฏฺ กโรตุ	ท่าน จงทอเสื่อ
ภวํ ขลุ กฏฺ กเรยฺย	ท่าน พึงทอเสื่อ

กามจารมฺภนุชานนํ อติสคฺโค

อติสคฺค หมายถึงการอนุญาตเพื่อให้เป็นไปตามความต้องการ (การชี้แจง หรือ การแนะนำ)

ตสฺมึ อติสคฺเค–

ในอรรถการชี้แจง, แนะนำ

ตัวอย่างเช่น

ภวํ ขลุ ปุญฺญํ กโรตุ	ท่าน จงทำบุญ
ปุญฺญานิ กยิราถ -	ขอพวกเธอ พึงทำบุญอันนำความสุข
สุขาวหานิ[33]	มาให้เถิด

ปตฺตกาเล–

ในอรรถการบอกเวลา

ตัวอย่างเช่น

อยํ เต สจฺจกาโล,[34]**-**	นี้เป็นเวลาที่เธอต้องพูดความจริง. เธอ
สจฺจํ วเทยฺยาสิ	ควรพูดความจริงได้แล้ว

๘๘๓. กาลสมยเวลาสุ ยมฺหิ สตฺตมี.

สตฺตมี อ. สัตตมีวิภัตติ **โหติ** ย่อมลง **กาลสมยเวลาสุ** ในอรรถ บอกกาล บอกสมัย และบอกเวลา **ยมฺหิ** ในที่ซึ่งมี ยํ นิบาต

ยัสทฺทูปปทวิสเย กาลสมยเวลาสุ สตฺตมีวิภตฺติ โหติ.
ในที่ซึ่งมี ยं นิบาต ให้ลงสัตตมีวิภัตติ ในอรรถกาล สมย และเวลา

กาโล–
ในอรรถการบอกกาล
ตัวอย่างเช่น

ยं ภุญฺเชยฺย ภวำ ท่าน ควรบริโภคได้

สมโย–
ในอรรถการบอกสมัย
ตัวอย่างเช่น

ยं ภุญฺเชยฺย ภวำ ท่าน ควรรักษาได้

เวลา–
ในอรรถการบอกเวลา
ตัวอย่างเช่น

ยं ภุญฺเชยฺย® ภวำ ท่าน ควรกล่าวได้

เอตฺถ ยัสทฺโท นิปาโต.
ยं ศัพท์ในที่ตัวอย่างเหล่านี้เป็นนิบาต.

๘๘๔. อรหสตฺตีสุ จ.

สตฺตมี อ. สัตตมีวิภัตติ **โหติ** ย่อมลง **อรหสตฺตีสุ จ** ในอรรถ ความสมควร และอรรถความสามารถ ท. ด้วย.

อรเห สตฺติยญฺจ สตฺตมีวิภตฺติ โหติ.
ลงสัตตมีวิภัตติ ในอรรถความสมควร และความสามารถด้วย.

เตสฺวรเห–
บรรดาอรรถเหล่านั้น:- ในอรรถความสมควร
ตัวอย่างเช่น

ภวำ ขลุ กญฺญं คเหยฺย, - ท่าน ควรรับเอาหญิงคนนี้แน่นอน,
ภวำ เอตมรหติ ท่าน เหมาะสมกับหญิงนั้น

สตฺติยं–

ในอรรถความสามารถ

ตัวอย่างเช่น

ภวำ ขลุ ภารำ วเหยฺย ท่าน สามารถนำภาระไปได้แน่นอน

อิห ภวำ วตฺตุ สกฺกุเณยฺย ท่าน สามารถพูดในที่นี้ได้

โก อิมำ วิชฏเย ชฏำ[35] ใครเล่า จะสามารถสางชัฏนี้ได้

เอตฺถ จ โก วิชฏเยติ โก วิชเฏตุ สมตฺโถติ อตฺโถ[36].

ก็ในตัวอย่างนี้ คำว่า **โก วิชฏเย** คือ ใครเล่า จะสามารถสางได้.

อญฺญานิปิ โยเชตพฺพานิ.

พึงประกอบตัวอย่างแม้อื่นๆ โดยทำนองเดียวกันนี้

๘๘๕. อปฺปจฺจกฺเขตีเต ปโรกฺขา.

กาเล ครั้นเมื่อกิริยา **อตีเต** อันเป็นอดีต **อปฺปจฺจกฺเข** อันไม่ประจักษ์ (เป็นกิริยาที่ล่วงพ้นจากการรับรู้ของประสาทสัมผัสทั้ง ๕) **ปณฺฑิเตน** อันบัณฑิต **คมฺยมาเน** รู้อยู่ **ปโรกฺขา** อ. ปโรกขาวิภัตติ **โหติ** ย่อมลง.

[ลงปโรกขาวิภัตติ ในอดีตกาลที่ไม่ปรากฏเวลาชัดเจนหรือล่วงไปนาน]

ตัวอย่างเช่น

สุปิเน กิลมาห ได้ยินว่า เขาพูดในความฝัน

เอวำ กิร โปราณา อาหุ พระโบราณาจารย์ กล่าวแล้วอย่างนี้

๘๘๖. ปจฺจกฺเข วา หิยฺโยปภุติ หิยฺยตฺตนี.

กาเล ครั้นเมื่อกิริยา **อตีเต** อันเป็นอดีต **หิยฺโยปภุติ** ตั้งแต่ เมื่อวาน **ปจฺจกฺเข วา** อันประจักษ์ก็ดี **อปฺปจฺจกฺเข วา** อันไม่ ประจักษ์ก็ดี **ปณฺฑิเตน** อันบัณฑิต **คมฺยมาเน** รู้อยู่ **หิยฺยตฺตนี** อ. หิยัตตนีวิภัตติ **โหติ** ย่อมลง.

หิยฺโยปภุติ อตีเต กาเล ปจฺจกฺเข อปฺปจฺจกฺเข วา หิยฺยตฺตนีวิภตฺติ โหติ.

ลงหิยยัตตนีวิภัตติ ในอดีตกาลจำเดิมแต่เมื่อวาน ที่สามารถรับรู้ได้ด้วยประสาท- สัมผัสทั้ง ๕ หรือที่ล่วงพ้นจากการรับรู้ของประสาทสัมผัสทั้ง ๕.

ตัวอย่างเช่น

โส อคมา มคฺคำ เขา ไปแล้วสู่หนทาง

เต อคมู มคฺคำ เขาทั้งหลาย ไปแล้วสู่หนทาง

๘๘๗. อชฺชตนี สมีปมฺหิ.

กาเล ครั้นเมื่อกิริยา **อตีเต** อันเป็นอดีต **สมีปมฺหิ** อันใกล้ (ตั้งแต่วันนี้) **ปจฺจกฺเข วา** อันประจักษ์ก็ดี **อปฺปจฺจกฺเข วา** อันไม่ประจักษ์ก็ดี **ปณฺฑิเตน** อันบัณฑิต **คมฺยมาเน** รู้อยู่ **อชฺชตฺตนี** อ. อัชชัตตนีวิภัตติ **โหติ** ย่อมลง.

อชฺชปฺปภุติ อตีเต กาเล ปจฺจกฺเข อปฺปจฺจกฺเข วา สมีเป อชฺชตนีวิภตฺติ โหติ.

ลงอัชชัตตนีวิภัตติ ในอดีตกาลที่เพิ่งผ่านมาในวันนี้ ที่สามารถรับรู้ได้ด้วยประสาท สัมผัสทั้ง ๕ ก็ดี ที่ล่วงพ้นจากการรับรู้ของประสาทสัมผัสทั้ง ๕ ก็ดี.

ตัวอย่างเช่น

โส มคฺคํ อคมี	เขา ไปแล้วสู่หนทาง
เต มคฺคํ อคมุ	เขาทั้งหลาย ไปแล้วสู่หนทาง

[หลักการใช้ มา นิบาต]

๘๘๘. มาโยคฏฺฐาเน ตา ปาเยน.

ตา อ. หิยยัตตนีและอัชชัตตนีวิภัตติ ท. เหล่านั้น **โหนฺติ** ย่อมลง **มา โยคฏฺฐาเน** ในที่ประกอบด้วย มา นิบาต **ปาเยน** โดยมาก.

ตา หิยฺยตฺตนชฺชตนีวิภตฺติโย เยภุยฺเยน มาสทฺทโยคฏฺฐาเน โหนฺติ.

ในที่ซึ่งประกอบด้วย มา ศัพท์ ลงหิยยัตตนีและอัชชัตตนีวิภัตติเหล่านั้นโดยมาก.

ตตฺถ บรรดาวิภัตติเหล่านั้น:-

หิยฺยตฺตนี ตาว-

ลำดับแรก หิยยัตตนีวิภัตติ

ตัวอย่างเช่น

มา นํ [๑] **กลเล อกฺกมิตฺถ**[37]	ขอพระผู้มีพระภาคพุทธเจ้าทีปังกร อย่าได้ทรงเหยียบโคลนตมเลย

ภควาติ สมฺพนฺธิตพฺพํ.

พึงนำบทว่า **ภควา** มาสัมพันธ์เป็นประธานของประโยค.

ขโณ เว มา อุปชฺชคา[38]	อย่าปล่อยให้เวลาล่วงเลยไปเทียว
อตฺโถ เต มา อุปชฺชคา[๒, 39]	ท่าน อย่าให้ประโยชน์ล่วงเลยไป

พหุวจนิจฺฉายํ “อตฺถา มา อุปชฺชคู”ติ วตฺตพฺพํ, “สพฺพทุกฺขํ อุปชฺชคู”ติ เอตฺถ วิย

เมื่อมีความประสงค์จะระบุถึงจำนวนมาก ควรกล่าวว่า

อตฺถา มา อุปชฺชคู[40] อย่าให้ประโยชน์ทั้งหลายล่วงเลยไป

เหมือนในคำว่า

สพฺพทุกฺขํ อุปฺปชฺชคู ล่วงทุกข์ทั้งปวง

อิมานิ หิยฺยตฺตนชฺชตนิโย–

ตัวอย่างต่อไปนี้ ลงหิยัตตนีและอัชชัตตนีวิภัตติ

ได้แก่:-

มา ธมฺมํ ราช ปมาโท[41] ข้าแต่มหาบพิตร ขอพระองค์ อย่าได้ทรงประมาทธรรม

ตฺวนฺติ สมฺพนฺธิตพฺพํ.

พึงนำบทว่า **ตฺวํ** มาสัมพันธ์เป็นประธานของประโยค

มากตฺถ ปาปกํ กมฺมํ[42] พวกเธอ อย่าได้ทำกรรมชั่ว

ตุมฺเหติ สมฺพนฺธิตพฺพํ.

พึงนำบทว่า ตุมเห มาสัมพันธ์เป็นประธานของประโยค.

มาหํ กาโกว ทุมฺเมโธ,- เรา อย่าได้มีปัญญาทรามเหมือนกา

กามานํ วสมนฺวคํ[43] และอย่าได้ตกอยู่ใต้อำนาจของกาม

อิธ หิยฺยตฺตนิยา ปรสฺสปทุตฺตมปุริเสกวจนนฺตํ วา อชฺชตนิยา อตฺตโนปทุตฺตม- ปุริเสกวจนนฺตํ วา ภวติ.

ในคำว่า **อนฺวคํ** นี้ เป็นหิยยัตตนีวิภัตติ, ปรัสสบท, อุตตมบุรุษ, เอกวจนะ ก็ได้, เป็นอัชชัตตนีวิภัตติ, อัตตโนบท, อุตตมบุรุษ, เอกวจนะ ก็ได้.

อยํ ปนชฺชตนี–

ตัวอย่างต่อไปนี้ ลงอัชชัตตนีวิภัตติ

ได้แก่:-

มา โว รุจฺจิตฺถ คมนํ[44] พวกท่าน อย่าได้ชอบใจการไป

ชราธมฺมํ มา ชีรีติ - ความปรารถนาว่า “ขอรูปที่มีความแก่

อลพฺภนียฺฐานำ	เป็นธรรมดาอย่าได้แก่เลย” ที่บุคคลไม่สามารถจะพึงได้	เป็นฐานะ
มา พฺยาธยิ	อย่าเจ็บไข้เลย	
มา มียิ	อย่าตายเลย	
มา ขียิ	อย่าหมดเลย	
มา นสฺสิ	อย่าฉิบหายเลย	
มา ชีรึสุ	อย่าได้แก่ชราเลย	
มา นสฺสึสุ[45]	อย่าฉิบหายเลย	
อหำ อคมึ	เรา ได้ไปแล้ว	
มยำ อคมิมฺห	เราทั้งหลาย ได้ไปแล้ว	
กามำ ชนปโท มาสิ[46]	ชนบท อย่ามีเลย	

อญฺญานิปิ อุปปริกฺขิตพฺพานิ. ปาฬิยญฺหิ เอตา หิยฺยตฺตนชฺชตนิโย อเนกสหสฺสธา มาโยคฏฺฐาเน สญฺจรนฺติ.

พึงพิจารณาตัวอย่างแม้อื่นๆ โดยทำนองเดียวกันนี้. ด้วยว่าในพระบาลีบทกิริยา ที่ประกอบด้วยหิยยัตตนีวิภัตติและอัชชัตตนีวิภัตติ ที่ใช้ร่วมกับ มา นิบาตมีอยู่จำนวน มากมายหลายพัน.

[วินิจฉัย มา นิบาต]

๘๘๙. อปฺปิกา ปาฬิยำ ปญฺจมี.

มาโยคฏฺฐาเน ในที่ประกอบกับ มา ศัพท์ **ปญฺจมี** อ. ปัญจมี-วิภัตติ **อปฺปิกา** มีจำนวนน้อย **โหติ** ย่อมมี **ปาฬิยำ** ในพระ-บาลี.

ปญฺจมีวิภตฺติ ปาฬิยำ มาโยคฏฺฐาเน อปฺปิกา, น พหุตรา, อฏฺฐกถาทีสุ ปน พหุตรา.

ในพระบาลี มีรูปกิริยาที่ลงปัญจมีวิภัตติที่ใช้ร่วมกับ มา นิบาตน้อย ไม่มากนัก, ส่วนในอรรถกถาเป็นต้น มีใช้มากกว่า.

กสฺมา สา ปาฬิยำ อปฺปิกาติ เจ ? กตฺถจิ ปเทเส ปญฺจมิยา วตฺตพฺพฏฺฐาเน “มา มชฺเฌ ภงฺโค อโหสี”ติ หิยฺยตฺตนชฺชตนีนำ วุตฺตตฺตา.

ถาม. เหตุไร ในพระบาลี ปัญจมีวิภัตติที่ใช้ร่วมกับ มา นิบาต จึงมีใช้น้อย.

ตอบ. เพราะในข้อความบางแห่งซึ่งควรแสดงด้วยปัญจมีวิภัตติ แต่กลับแสดง ด้วยหิยัตตนีวิภัตติและอัชชัตตนีวิภัตติ

ตัวอย่างเช่น

มา มชฺเฌ ภงฺโค อโหสิ [47]

ขออย่าได้หักตรงกลาง

กสฺมา ปน สา อฏฺฐกถาทีสุ พหุตราติ เจ? “มา วท, มา คจฺฉ, มา วทาหิ, มา คจฺฉาหิ, มา ภุญฺชสฺสุ, มา โหตู”ติอาทินา อาคตตฺตา เจว “มา ชีรี”ติ อาทินำ “มา ชีรตู”ติ อาทินา อตฺถ-สำวณฺณนาวเสน อาคตตฺตา จ.

ถาม. ก็เพราะเหตุไร ในคัมภีร์อรรถกถาเป็นต้น ปัญจมีวิภัตติที่ใช้ร่วมกับ มา นิบาตนั้น จึงมีใช้มากกว่าในพระบาลี

ตอบ. มีสาเหตุอยู่ ๒ ประการคือ

๑. เพราะปรากฏในรูปแบบของประโยคที่ปฏิเสธเชิงออกคำสั่ง

ตัวอย่างเช่น

มา วท	จงอย่ากล่าว
มา คจฺฉ	จงอย่าไป
มา วทาหิ	จงอย่ากล่าว
มา คจฺฉาหิ	จงอย่าไป
มา ภุญฺชสฺสุ	จงอย่าบริโภค
มา โหตุ	จงอย่ามี

๒. เพราะมีหลักฐานที่เป็นคำอธิบายพระบาลี (ของอรรถกถา)

ตัวอย่างเช่น

“มา ชีรี”ติ อาทีนำ มา ชีรตุ

บทว่า **มา ชิริ** เป็นต้น มีความหมายว่า จงอย่าชรา

ตตฺริเม ปาฬิโต ปญฺจมีปโยคา. มา เต ภวนฺตฺวนฺตรายา. ทาฏฺฐนี มาติมญฺญโฺห อิจฺจาทโย อปฺปกตรา.

ในเรื่องการลงปัญจมีวิภัตตินั้น ข้อความที่จะแสดงต่อไปนี้ เป็นตัวอย่างของรูป กิริยาที่ลงปัญจมีวิภัตติใช้ร่วมกับ มา นิบาต ที่ได้นำมาจากพระบาลี. ตัวอย่างเหล่านี้ มีจำนวนน้อยมาก เช่น

มา เต ภวนฺตฺวนฺตรายา[48]	ขออันตรายทั้งหลาย จงอย่าได้มีแก่ท่านเลย
ทาฏฺฐนี มาติมญฺญโฺห[49]	ขอท่าน อย่าได้ประมาทนางสิงห์

๘๙๐. ปโรกฺขาวตฺตมานา อปฺปกตรา.

มาโยคฏฺฐาเน ในที่ประกอบกับ มา นิบาต **ปโรกฺขาวตฺต-มานา** อ. ปโรกขาวิภัตติและวัตตมานาวิภัตติ ท. **อปฺปกตรา** มีน้อยยิ่งกว่าปัญจมีวิภัตติ **โหนฺติ** ย่อมมี **ปาพิยํ** ในพระบาลี.

ปโรกฺขาวตฺตมานาวิภตฺติโย มาโยคฏฺฐาเน อปฺปกตรา โหนฺติ.

ในพระบาลี รูปกิริยาที่ลงปโรกขาวิภัตติและวัตตมานาวิภัตติที่ใช้ร่วมกับ มา นิบาตมีอยู่บ้าง แต่น้อยกว่าปัญจมีวิภัตติ.

ตัวอย่างเช่น

มา กิลิตฺโถ มยา วินา[50] เมื่อขาดเราแล้ว ท่านอย่าซูบผอมเลย

ตฺวนฺติ สมฺพนฺธิตพฺพํ.

พึงนำเอาบทว่า **ตฺวํ** มาสัมพันธ์เป็นประธานของประโยค.

อยํ ปโรกฺขาปโยโค.

ตัวอย่างข้างต้นนี้ แสดงการลงปโรกขาวิภัตติ.

มา เทว ปริเทวสิ[51] ขอเดชะ พระองค์ อย่าได้คร่ำครวญเลย

ตฺวนฺติ สมฺพนฺธิตพฺพํ.

พึงนำบทว่า **ตฺวํ** มาสัมพันธ์เป็นประธานของประโยค

อยํ วตฺตมานาปโยโค.

ตัวอย่างข้างต้นนี้ แสดงการลงวัตตมานาวิภัตติ.

อญฺญานิปิ ปทานิ โยเชตพฺพานิ.

พึงประกอบบทแม้อื่นๆ โดยทำนองเดียวกันนี้.

[มา นิบาตกับเกจิวาทะ]

๘๙๑. มตนฺตเร มาโยเค หิยฺยตฺตนชฺชตนีปญฺจมิโย สพฺพกาเล.

มตนฺตเร ในมติอื่น **มาโยเค** ครั้นเมื่อการประกอบด้วย มา นิบาต **สติ** มีอยู่ **หิยฺยตฺตนชฺชตนีปญฺจมิโย** อ. หิยัตตนี อัชชัตตนี และปัญจมีวิภัตติ ท. **โหนฺติ** ย่อมลง **สพฺพกาเล** ในกาลทั้งปวง.

ครูนํ มตนฺตเร ยทา มาโยโค,[๑] ตทา หิยฺยตฺตนชฺชตนีปญฺจมีวิภตฺติโย สพฺพกาเล[๒] โหนฺตีติ อาคตา.

อาจารย์บางท่าน มีความเห็นว่า ในกาลใด มีการประกอบการใช้ มา นิบาต, ในกาล นั้น ลงหิยยัตตนี อัชชัตตนี และปัญจมีวิภัตติ ได้ทุกกาล.

เตสं อุทาหรณานิ–

วิภัตติเหล่านั้น มีตัวอย่างดังต่อไปนี้

มา คมา	อย่าได้ไปแล้ว
มา วจา	อย่าได้พูดแล้ว
มา คมี	อย่าได้ไปแล้ว
มา วจี	อย่าได้พูดแล้ว
มา คจฺฉาหิ	จงอย่าไป
โส มา ภวา	เขาอย่าได้มีแล้ว
มา ภวิ	อย่าได้มีแล้ว
มา เต - ภวนฺตฺวนฺตรายา	เหล่าอันตราย จงอย่าได้มีแก่ท่านเลย

[กิริยาที่ใช้ร่วมกับ มา เป็น ๓ กาล]

เตสं มเต “มา คมา”ติ ปทสฺส “มา คจฺฉตี”ติปิ วตฺตมานตฺโถ โหติ, “มา คจฺฉา”ติปิ อตีตตฺโถ โหติ, “มา คจฺฉิสฺสตี”ติปิ อนาคตตฺโถ โหติ, “มา คจฺฉิสฺสา”ติปิ กาลาติปตฺติอตฺโถ โหติ. “มา คจฺฉาหี”ติ ปทสฺส “มา คจฺฉติ, มา คจฺฉิ, มา คจฺฉิสฺสติ, มา คจฺฉิสฺสา”ติ วตฺต-มานาตีตานาคตกาลาติปตฺติอตฺโถ โหติ

ตามมติของอาจารย์เหล่านั้น พึงทราบว่า

บทว่า **มา คมา** “เขา อย่าได้ไปแล้ว” มีความหมายเป็นปัจจุบันว่า "มา คจฺฉติ" บ้าง, มีความหมายเป็นอดีตว่า “มา คจฺฉา” บ้าง, มีความหมายเป็นอนาคตว่า “มา คจฺฉิสฺสติ” บ้าง, มีความหมายเป็นกาลาติปัตติว่า “มา คจฺฉิสฺสา” บ้าง

บทว่า **มา คจฺฉาหิ** “ท่าน จงอย่าไป” มีความหมายเป็นปัจจุบันว่า "มา คจฺฉติ" บ้าง, มีความหมายเป็นอดีตว่า "มา คจฺฉิ" บ้าง, มีความหมายเป็นอนาคตว่า "มา คจฺฉิสฺสติ" บ้าง, มีความหมายเป็นกาลาติปัตติว่า "มา คจฺฉิสฺสา" บ้าง.

ตถา “มา ภวตู”ติ ปทสฺส “มา ภวติ, มา ภวา, มา ภวิสฺสติ, มา ภวิสฺสา”ติ วตฺต-มานาตีตานาคต กาลาติปตฺติอตฺโถ โหติ

เช่นเดียวกันนี้:-

บทว่า **มา ภวตู** “เขา จงอย่าเป็น” มีความหมายเป็นปัจจุบันว่า "มา ภวติ" บ้าง, มีความหมายเป็นอดีตว่า "มา ภวา" บ้าง, มีความหมายเป็นอนาคตว่า "มา ภวิสฺสติ" บ้าง, มีความหมายเป็นกาลาติปัตติว่า “มา ภวิสฺสา” บ้าง.

สพฺพเมตं อตฺถกถนं อฏฺฐกถาทีสุ น ทิสฺสติ, ตถาปิ สุฏฺฐุ อุปปริกฺขิตฺวา ยุตฺตญฺเจ, คเหตพฺพं.

จะอย่างไรก็ตาม สำหรับในคัมภีร์อรรถกถาเป็นต้น ไม่มีการอธิบายความหมาย ไว้โดยทำนองนี้เลย ดังนั้น จึงควรพิจารณาถือเอาเฉพาะที่เห็นว่าเหมาะสม.

เกจิ ปน สทฺทสตฺถวิทู ปญฺจมีวิภตฺติ อาณตฺตีติ วทนฺติ, สตฺตมีวิภตฺติ ปน ปริกปฺปนา-วิภตฺตีติ วทนฺติ, เอวํ วตฺวา อนิทฺทิฏฺฐกาลิกา ปจฺจยา ตีสุปิ กาเลสุ ภวนฺตีติ อาณตฺติปริกปฺปนา กาลตฺตเย ภวนฺตีติ วทนฺติ

สำหรับนักไวยากรณ์สันสกฤตบางท่าน เรียกปัญจมีวิภัตติว่าอาณัตติวิภัตติ และเรียกสัตตมีวิภัตติว่าปริกัปปนาวิภัตติ.

ครั้นกล่าวอย่างนี้แล้ว ได้แสดงความเห็นต่อมาว่า "ปัจจัยที่ไม่ได้กำหนดกาลไว้โดย เฉพาะ ย่อมใช้ได้ทั้งสามกาล เมื่อเป็นเช่นนี้ อาณัตติวิภัตติ และ ปริกัปปนาวิภัตติ ก็สามารถใช้ได้ทั้งสามกาลเช่นกัน

ตํ น คเหตพฺพํ “กโรตู”ติ อาณตฺติวิภตฺติยนฺตสฺส ปทสฺส “กโรตี”ติ วา “อกาสี”ติ วา “กริสฺสตี”ติ วา อตฺถสฺส อโชตกตฺตา, “กเรยฺยา”ติ ปริกปฺปนาวิภตฺติยนฺตสฺส ปทสฺสปิ “กโรตี”ติ วา “อกาสี”ติ วา “กริสฺสตี”ติ วา อตฺถสฺส อโชตกตฺตา

คำนั้น ไม่ควรถือเอาเป็นประมาณ ด้วยเหตุดังต่อไปนี้คือ:-

-เพราะบทที่ลงท้ายด้วยอาณัตติวิภัตติว่า **กโรตุ** “จงกระทำ” ไม่สามารถ แสดงความหมายได้ทั้งสามกาลว่า **กโรติ** “ย่อมกระทำ”, **อกาสิ** “ได้กระทำแล้ว” หรือ **กริสฺสติ** “จักกระทำ”

-เพราะบทที่ลงท้ายด้วยปริกัปปนาวิภัตติว่า **กเรยฺย** “พึงกระทำ” ไม่สามารถ แสดงความหมายได้ทั้งสามกาลว่า **กโรติ** “ย่อมกระทำ”, **อกาสิ** “ได้กระทำแล้ว” หรือ **กริสฺสติ** “จักกระทำ” (เช่นเดียวกัน)

ตสฺมา ตํ น คเหตพฺพํ

เพราะเหตุนั้น คำนั้น จึงไม่ควรถือเอาเป็นประมาณ.

[วินิจฉัยอนิทธิฏฐกาล]

“อนิทฺทิฏฺฐกาลิกา® ปจฺจยา ตีสุปิ กาเลสุ ภวนฺตี”ติ วจนํ ปน กิตนฺตปเทสุ ยุชฺชติ, น อีทิเสฐาเนติ นิฏฺฐเมตฺถาวคนฺตพฺพํ.

ในเรื่องนี้ ควรตัดสินว่า ก็คำว่า “ปัจจัยที่ไม่ได้กำหนดแสดงกาลไว้โดยเฉพาะ ย่อมใช้ได้ในกาลทั้งสาม” นี้ เหมาะที่ใช้เกี่ยวกับเรื่องของกิตบทเท่านั้น, ไม่ควรนำมา ใช้ในเรื่องของอาขยาต.

๘๙๒. อนาคเต ภวิสฺสนฺตี.

กาเล ครั้นเมื่อกิริยา **อนาคเต** อันเป็นอนาคต **ปณฺฑิเตน** อันบัณฑิต **คมฺย มาเน** รู้อยู่ **ภวิสฺสนฺตี** อ. ภวิสสันตีวิภัตติ **โหติ** ย่อมลง.

[ลงภวิสสันติวิภัตติในอนาคตกาล]

ตัวอย่างเช่น

โส คจฺฉิสฺสติ เขา จะไป

[รูปคล้ายภวิสสันตีวิภัตติ]

๘๙๓. กถญฺหินามโยเคนาตีเต'นาคตสฺเสว ปโยโค.

อตีเต ในข้อความที่เป็นอดีต **ปโยโค** อ. การประกอบการใช้ **วจนสฺส** ซึ่งวิภัตติที่เป็นอดีต **โหติ** ย่อมมี **อนาคตสฺส ปโยโค อิว** ราวกะ อ. การประกอบการใช้ซึ่งวิภัตติอันเป็นอนาคต **กถญฺหินามโยเคน** เพราะประกอบด้วย กถญฺหินาม ศัพท์.

กถญฺหินามสทฺทสฺส โยเคน อตีเต อนาคตสฺส อิว ปโยโค โหติ. เอตฺถ จ กถญฺหินามาติ นิฺทาวจเน อปทิสฺสนตฺเถ นิปาตสมฺุทาโย.

ประโยคที่ความหมายเป็นอดีตที่ประกอบกับ "กถญฺหินาม" ศัพท์ ให้ใช้รูปกิริยา ของประโยคนั้นเป็นดุจรูปกิริยาที่เป็นอนาคต. ก็ ในสูตรนี้ คำว่า "กถญฺหินาม" เป็นกลุ่ม นิบาตที่ใช้ในความหมายแสดงการตำหนิติเตียน.

ตัวอย่างเช่น

กถญฺหินาม ตฺวำ โมฆปุริส- แน่ะโมฆะบุรุษ เหตุใด เธอ ถึงบวชใน

เอวำ สฺวากฺขาเต ธมฺมวินเย- พระธรรมวินัยที่เราตรัสดีแล้วอย่างนี้

อุทรสฺส การณา ปพฺพชิสฺสสิ[52] เพราะปากท้องเป็นเหตุเล่า

วินเย มหาวคฺเค ปาฬิ เอสา.

ตัวอย่างนี้ ได้นำมาจากพระบาลีวินัยมหาวรรค.

กถญฺหินามโยเคนาติ กิมตฺถำ ? "กถำ นุ ตฺวำ มาริส โอฆมตรี"ติ อาทีสุ กถญฺหินามสฺส อภาวโต อตีเต อนาคตสฺส วิย ปโยโค น โหตีติ ทสฺสนตฺถำ.

ถาม. บทว่า กถญฺหินามโยเคน มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า ในกรณีที่ข้อความนั้น แม้จะมีความหมายเป็นอดีต แต่ถ้าไม่มี กถญฺหินาม ศัพท์ประกอบร่วมอยู่ด้วย ก็ไม่ต้องใช้รูปกิริยาเป็นดุจรูปกิริยา ที่เป็นอนาคต

ตัวอย่างเช่น

กถำ นุ ตฺวำ มาริส โอฆมตริ[53]

แน่ะท่านผู้นิรทุกข์ ท่านข้ามโอฆะได้อย่างไรหรือ

[มติของอรรถกถา]

ตสฺสา ปน ปาฬิยา อฏฺฐกถายํ กถญฺหิสทฺทํ อคฺคเหตฺวา นามสทฺทเมว คเหตฺวา "นามโยเคน อตีเต นาคตสฺส วิย ปโยโค"ติ วุตฺตํ, อมฺเหหิ ปน ทฬฺหีกรณตฺถํ "กถญฺหินาม-โยเคนา"ติ วุตฺตํ

ส่วนในอรรถกถามหาวรรคนั้น พระอรรถกถาจารย์ ไม่ได้หมายเอา กถญฺหิ ศัพท์ คงหมายเอา เฉพาะ นาม ศัพท์เท่านั้น จึงได้กล่าวว่า "นามโยเคน อตีเตนาคตสฺส วิย ปโยโค" "ประโยคที่ความหมายเป็นอดีต หากประกอบกับ นาม ศัพท์ ให้ใช้รูปกิริยาของประโยค นั้นเป็นดุจรูปกิริยาที่เป็นอนาคต"

แต่การที่ข้าพเจ้า กล่าวว่า "กถญฺหินามโยเคน" "เพราะประกอบกับ กถญฺหินาม ศัพท์" จุดประสงค์ ก็เพื่อจะทำให้ข้อความนั้นน่าเชื่อถือยิ่งขึ้น.

ตถา หิ นามสทฺทโยเค นิยโม นตฺถิ, "กถํ นิยโม นตฺถีติ เจ ? "ตฺวมฺปิ นาม มํ เอวํ วตฺตพฺพํ มญฺญสี"ติ เอตฺถานาคตสฺส วิย ปโยโค น โหติ. "ฉพฺพสฺสานิ นาม มุคฺคยูสกุลตฺถ-ยูสหเรณุยูสาทีนํ ปสฏปสฏมตฺเตน ยาเปสฺสตี"ติ อิมิสฺสํ ปน จูฬสีหนาทสุตฺตฏฺฐกถายํ อนาคตสฺส วิย ปโยโค โหติ.

ดังจะเห็นได้ว่า ในการประกอบกับ นาม ศัพท์ มีการใช้รูปกิริยาเป็นดุจรูป กิริยาอนาคตไม่แน่นอน

ถาม. ไม่แน่นอนอย่างไร ?

ตอบ. เพราะข้อความที่ประกอบกับ นาม ศัพท์นั้น ได้มีการแสดงตัวอย่างไว้ ๒ ลักษณะคือ

๑. ใช้รูปกิริยาเป็นปัจจุบัน หมายความว่าแม้ประโยคนั้น จะมีข้อความเป็นอดีต และประกอบด้วย นาม ศัพท์ แต่ก็ไม่ใช้รูปกิริยาของประโยคนั้น เป็นดุจรูปกิริยา ที่เป็นอนาคต

ตัวอย่างเช่น

ตฺวมฺปิ นาม มํ เอวํ - แม้ท่านเอง ก็สำคัญเราว่าเป็นบุคคลที่

วตฺตพฺพํ มญฺญสิ[54] ควรถูกว่ากล่าวอย่างนี้ด้วย

๒. ใช้รูปกิริยาเป็นอนาคต หมายความว่าในประโยคนั้น มีข้อความเป็นอดีต ประกอบด้วย นาม ศัพท์ แต่ใช้รูปกิริยาของประโยคนั้น เป็นดุจรูปกิริยาที่เป็นอนาคต ดังมีตัวอย่างในอรรถกถาจูฬสีหนาทสูตรนี้ว่า

ฉพฺพสฺสานิ นาม มุคฺคยูส - พระโพธิสัตว์ หล่อเลี้ยงอัตตภาพด้วย

กุลตฺถยูสหเรณุยูสาทีนํ - อาหาร มาตรว่าฟายมือหนึ่งๆ แห่ง

ปสฏปสฏมตฺเตน - น้ำถั่วเขียวน้ำถั่วแขก และถั่วราชมาส

ยาเปสฺสติ[55] เป็นต้นตั้ง ๖ พรรษา

เตนาห ตฏฺฏีกายํ "ยาเปสฺสติ นามา"ติ นามสทฺทํ อาเนตฺวา สมฺพนฺธิตพฺโพ, นามสทฺทโยเคน หิ อนาคตสฺส วิย ปโยโค, ยาเปสิอิจฺเจวตฺโถ"ติ.

เพราะเหตุนั้น ในฎีกาจูฬสีหนาทสูตรนั้น พระฎีกาจารย์ จึงได้อธิบายข้อความ นั้นไว้อย่างนี้ว่า นักศึกษา พึงนำเอา นาม ศัพท์ในประโยคนั้น มาสัมพันธ์เข้ากับบทกิริยา ว่า "ยาเปสฺสติ นาม"

จริงอยู่ ประโยคที่มีความหมายเป็นอดีตนั้น หากประกอบกับ นาม ศัพท์ ให้ใช้ รูปกิริยาของประโยคนั้นเป็นดุจรูปกิริยาที่เป็นอนาคต, ส่วนความหมาย ก็ยังคงเป็นอดีต เช่นเดิม ดังนั้น คำว่า ยาเปสฺสติ จึงมีความหมายว่า ยาเปสึ (ให้เป็นไปแล้ว).

[ภวิสสันตีใช้ในอรรถอดีตไม่ได้]

เอตฺถ จ ยทิ อตีตตฺเถ อนาคตวจนํ สิยา, อนาคตสฺส วิย ปโยโคติ ฏีกากาโร น วเทยฺย, น หิ อสฺโส “อสฺโส วิยา”ติ วตฺตพฺโพ, อสฺสสทิสเยว ปน อนสฺสํ “อสฺโส วิยา”ติ วตฺตุํ วฏฺฏติ.

เกี่ยวกับเรื่องนี้ จะเห็นได้ว่า ถ้าวิภัตติที่เป็นอนาคต พึงใช้ในอรรถอดีตได้จริง, พระฎีกาจารย์ ก็ไม่ควรกล่าวเป็นเชิงอุปมาว่า “ประโยคแม้จะมีความหมายเป็นอดีต แต่ก็ใช้ ภวิสสันตีวิภัตติราวกับว่าเป็นอนาคตวิภัตติได้” เหมือนกับที่ไม่ควรเปรียบเทียบ ม้าตัวจริง ว่า “คล้ายม้า”, แต่ควรเปรียบสัตว์ชนิดอื่นที่ไม่ใช่ม้า แต่มีรูปร่างลักษณะคล้ายกับม้าว่า “คล้ายม้า”.

[เกจิวาทะ]

๘๙๔. มตนฺตเร ตำกาลวจนิจฺฉายมตีเตปิ ภวิสฺสนฺตี.

มตนฺตเร แต่ในมติอื่น **ตำกาลวจนิจฺฉายํ** ครั้นเมื่อต้องการ กล่าวอดีตกาลด้วยอนาคตกาลนั้น **สติ** มีอยู่ **ภวิสฺสนฺตี** อ. ภวิสสันตีวิภัตติ **โหติ** ย่อมลง **กาเล** ในกิริยา **อตีเต** อันเป็นอดีต.

ครูนํ มตนฺตเร ภวิสฺสนฺตีกาลวจนิจฺฉายํ สติ อตีเตปิ ภวิสฺสนฺตีวิภตฺติ โหติ.

แต่ยังมีอาจารย์บางท่าน มีความเห็นว่า ในกรณีที่ต้องการจะระบุถึงเวลาที่เป็น อนาคตของอดีต สามารถลงภวิสสันตีวิภัตติในอรรถอดีตได้.

ตัวอย่างเช่น

อเนกชาติสํสารํ,- เรา เมื่อไม่พบ จึงท่องเที่ยวไปสู่สงสาร
สนฺธาวิสฺสํ อนิพฺพิสํ[56] หลายแสนภพชาติ

เอตฺถ ปน ยทิ ภวิสฺสนฺตีกาลวจนิจฺฉายํ สติ อตีตตฺเถ ภวิสฺสนฺตี โหติ, อนาคตตฺเถเยว ตาย ภวิตพฺพนฺติ อนุปปนฺนมิทำ วจนำ โหติ. เกจิ ปเนตฺถ เอวำ ปริหเรยฺยุำ, น อนุปปนฺนำ, อุปปนฺนเมเวทำ. นนุ วิมานวตฺถุอฏฺฐกถายำ อาจริเยหิ–

จตุทฺทสึ ปญฺจทสึ ยา จ ปกฺขสฺส อฏฺฐมี.
ปาฏิหาริกปกฺขญฺจ อฏฺฐงฺคำ สุสมาหิตำ.

อุโปสถं <u>อุปวสิสฺสं</u> สทา สีเลสุ สंวุตา"ติ

อิมิสฺสา อุตฺตราวิมานวตฺถุปาฬิยา อตฺถं สंวณฺณนฺเตหิ "อุปวสิสฺสนฺติ อุปวสึ. อตีตตฺเถ หิ อิทं อนาคตวจนนฺติ วุตฺตนฺ"ติ ?

ก็ในที่นี้ หากในกรณีที่ต้องการจะระบุถึงเวลาที่เป็นอนาคตของอดีต สามารถลง ภวิสสันตีวิภัตติ ในอรรถอดีตได้จริงตามมติของอาจารย์ไซร้, เมื่อเป็นเช่นนี้ ภวิสสันตีวิภัตติ นั้น ก็ควรถือว่าลงในอรรถอนาคตนั่นเอง เพราะเหตุนั้น คำของอาจารย์ที่ว่า "อตีเต ภวิสฺสนฺตี" จึงไม่เหมาะ. จะอย่างไรก็ตาม เกี่ยวกับเรื่องนี้ ยังมีอาจารย์บางท่านได้กล่าวแก้ อย่างนี้ว่า "คำของอาจารย์นี้เหมาะทีเดียว". ด้วยเหตุว่า ในคัมภีร์อรรถกถาวิมานวัตถุ พระอรรถกถาจารย์ เมื่อจะอธิบายอรรถแห่งพระบาลีอุตตรวิมานวัตถุนี้ว่า

จตุทฺทสึ ปณฺจทสึ ยา จ ปกฺขสฺส อฏฺฐมี.
ปาฏิหาริกปกฺขญฺจ อฏฺฐงฺคं สุสมาหิตं.
อุโปสถं <u>อุปวสิสฺสं</u> สทา สีเลสุ สंวุตา"ติ[57]

ดิฉันได้เข้ารักษาอุโบสถศีลอันประกอบด้วยองค์ ๘ ประการ ตลอดวัน ๑๔ ค่ำ ๑๕ ค่ำ ๘ ค่ำ และ ตลอดปาฏิหาริยปักษ์ เป็นผู้สังวรด้วยดีในองค์ศีล ทุกเมื่อ ดังนี้

ท่านได้อธิบายบท **อุปวสิสฺสं** ว่าหมายถึง **อุปวสึ** (รักษาแล้ว). คำนี้ ลงอนาคต วิภัตติในอรรถอดีต" มิใช่หรือ ?

สจฺจं วุตฺตं, ตถาปิ อตีตตฺเถ อนาคตวจนं วิยาติ อตฺโถ คเหตพฺโพ.

จริง ท่านได้กล่าวไว้, แต่ถึงกระนั้น ก็ควรถือเอาความหมายของ **สฺสं** วิภัตติ ในบทว่า **อุปวสิสฺสं** นี้ว่าเป็นเหมือนลงอนาคตวิภัตติในอรรถอดีต" เท่านั้น.

อนาคตวจนสทิสตฺตา หิ "อนาคตวจนนฺ"ติ วตฺตุं วฏฺฏติ ยถา "สมิทฺธं เทวนครนฺ"ติ อยं ปเนตฺถ อตฺโถ– อิทं อมรวตีนครं วตฺถาลงฺการทีหิ สมิทฺธं เทวนครสทิสตฺตา เทวนครนฺ"ติ.

ด้วยว่า คำว่า **สฺสं** ในบทว่า อุปวสิสฺสं นี้ ความจริงไม่ใช่อนาคตวิภัตติ แต่ที่ เรียกว่าอนาคตวิภัตติได้ เนื่องจากมีรูปเหมือนอนาคตวิภัตติ เหมือนกับข้อความว่า "สมิทฺธं เทวนครं" “เทพนคร อันมั่งคั่ง”, ก็ในคำนี้ มีความหมายว่า "อมรวตีนครं วตฺถาลงฺการทีหิ สมิทฺธं เทวนครสทิสตฺตา เทวนครं". “อมราวดีนครนี้ ได้ชื่อว่าเทพนคร เพราะเหมือนกับ เทพนครซึ่งพรั่งพร้อมด้วยผ้าและเครื่องประดับเป็นต้น”.

อถวา อนาคตวจนนฺติ อนาคตं วจนं วิยาติ วิยสทฺทโลโป ทฏฺฐพฺโพ "สมิทฺธं เทวนครนฺ"ติ เอตฺถ วิย. เอตฺถ หิ เทวนครं วิย สมิทฺธนฺติ วิยสทฺทโลปวเสนาปิ อตฺโถ สมฺภวติ, ตสฺมา "สนฺธาวิสฺสं, อุปวสิสฺสนฺ" ติอาทีสุ สนฺเทหมกตฺวา อตีตตฺเถเยว อิทं อตีตวจนं, น อตีตตฺเถ อนาคตวจนนฺติ คเหตพฺพं.

อีกนัยหนึ่ง คำว่า **อนาคตวจนำ** ที่มาในอรรถกถาวิมานวัตถุนั้น พึงทราบว่ามี การลบ วิย ศัพท์ โดยคำเดิมมาจากคำว่า **อนาคตำ วจนำ วิย** “เหมือนอนาคตวิภัตติ” เหมือนในคำว่า “สมิทฺธำ เทวนครี[58]” ก็ในคำนี้ มีการลบ วิย ศัพท์ จึงมีความหมายว่า เทวนครำ วิย สมิทฺธำ “มั่งคั่งดุจเทพนคร”. เพราะเหตุนั้น ในรูปกิริยาเป็นต้นว่า **สนฺธาวิสฺสำ, อุปวสิสฺสำ** นี้ จึงสรุปความได้ว่า “เป็นอดีตวิภัตติที่ลงในอรรถอดีตนั่นเอง, ไม่ใช่อนาคตวิภัตติที่ลง ในอรรถอดีต แต่อย่างใด”

น หิ โลกโวหาเรสุ สาติสยำ กุสโล สพฺพญฺญู สพฺพทสฺสี ภควา อตีตตฺเถ วตฺตพฺเพ ตทฺทีปกำ อนาคตวจนำ วเทยฺย.

ด้วยว่าพระผู้มีพระภาคผู้เป็นพระสัพพัญญูรู้แจ่มแจ้งในธรรมทั้งปวง ทรงเชี่ยวชาญ อย่างยิ่งยวดในโวหารของชาวโลก เมื่อจะตรัสถึงความหมายที่เป็นอดีต จะไม่พึงตรัสโดย ใช้อนาคตวิภัตติอันแสดงถึงความหมายที่เป็นอดีตนั้นอย่างแน่นอน.

อยมฺปิ ปเนตฺถ นีติ สาธุกำ มนสิ กาตพฺพา. กถำ ? อาจริยา หิ อตีตตฺเถ อนาคตวจนนฺ”ติ วทมานา “สนฺธาวิสฺสำ, อุปวสิสฺสนฺ”ติ อีทิเสสุ สฺสทฺทวิเสเยสฺเยว วทนฺติ. “สนฺธาวิสฺสติ, สนฺธาวิสฺสนฺติ, อุปวสิสฺสติ, อุปวสิสฺสนฺติ, สนฺธาวิสฺสำ, สนฺธาวิสฺสำสู”ติอาทีสุ ปน น วทนฺติ.

อนึ่ง เกี่ยวกับเรื่องนี้ ควรกำหนดหลักการที่จะกล่าวต่อไปนี้ให้ดีด้วย:-

ความจริง อาจารย์ทั้งหลายผู้กล่าวข้อความว่า “อตีตตฺเถ อนาคตวจนำ” “ลง อนาคตวิภัตติในอรรถอดีต” ย่อมกล่าวเฉพาะในฐานะแห่ง สฺสำ ศัพท์ทั้งหลายเช่นนี้ว่า สนฺธาวิสฺสำ อุปวสิสฺสำ เท่านั้น, ส่วนในฐานะแห่งศัพท์ว่า สนฺธาวิสฺสติ, สนฺธาวิสฺสนฺติ, อุปวสิสฺสติ, อุปวสิสฺสนฺติ, สนฺธาวิสฺสำ, สนฺธาวิสฺสำสุ เป็นต้น ท่านไม่ได้กล่าวข้อความว่า “อตีตตฺเถ อนาคตวจนำ” นี้ไว้เลย.

นนุ อีทิเสสุปิฐาเนสุ วตฺตพฺพำ. ยสฺมา อีทิเสสุ สฺสทฺทวชฺชิเตสุ ปาฬิปฺปเทเสสุ อตีตตฺเถ อนาคตวจนนฺติ น วุตฺตำ, เตน ญายติ “อเนกชาติสำสารำ, สนฺธาวิสฺสำ อนิพฺพิส”นฺติอาทีสุ สนฺธาวิสฺสมิจฺจาทีนิ อตีตตฺเถ อตีตวจนานิ, น อตีตตฺเถ อนาคตวจนานีติ.

อันที่จริงในฐานะแม้เช่นนี้ ท่านก็ควรกล่าวข้อความเช่นนั้นไว้ด้วยมิใช่หรือ?, อาศัยเหตุที่ท่านไม่ได้กล่าวข้อความว่า “อตีตตฺเถ อนาคตวจนำ” ไว้ในข้อความพระบาลี เช่นนี้ (คือ สนฺธาวิสฺสติ เป็นต้น) ยกเว้น สฺสำ ศัพท์เท่านั้น จึงทำให้ทราบได้ว่า บทว่า สนฺธาวิสฺสำ เป็นต้น ในข้อความว่า อเนกชาติสำสารำ, สนฺธาวิสฺสำ อนิพฺพิสำ เป็นอดีตวิภัตติ ที่ลงในอรรถอดีต ไม่ใช่อนาคตวิภัตติที่ลงในอรรถอดีตแต่อย่างใด.

อยมฺปิ ปเนตฺถ นีติ สาธุกำ มนสิ กาตพฺพา. กถำ ? “สนฺธาวิสฺสำ, อุปวสิสฺสำ, อปจฺจิสฺสนฺ”ติ เอวำ สุติวนฺตานิ ปทานิ กตฺถจิ ปโยคานุรูเปน อตีตตฺเถ อตีตวจนานิ ภวนฺติ, กตฺถจิ อนาคตตฺเถ อนาคตวจนานิ ภวนฺติ, น ปน อตีตตฺเถ อนาคตวจนานิ ภวนฺติ.

เกี่ยวกับเรื่องนี้ ควรกำหนดหลักการที่จะกล่าวต่อไปนี้ให้ดีด้วย:-

บททั้งหลายที่มีเสียงอย่างนี้ว่า **สนฺธาวิสฺสํ, อุปวสิสฺสํ** บางแห่งเป็นบทที่ ลงอดีตวิภัตติในอรรถอดีต, บางแแห่งเป็นบทที่ลงอนาคตวิภัตติในอรรถอนาคต, แต่มิได้ เป็นบทที่ลงอนาคตวิภัตติในอรรถอดีตอย่างแน่นอน.

อยญฺจตฺโถ สุติสามญฺญวเสน เวทิตพฺโพ. กถํ ? “คจฺฉ”อิติ หิ สทฺโท กตฺถจิ กิตนฺโต โหติ, กตฺถจิ อาขฺยาตํ. อภิสทฺโท กตฺถจิ อุปสคฺโค โหติ, กตฺถจิ อาขฺยาตํ. ปติสทฺโท กตฺถจิ อุปสคฺโค โหติ, กตฺถจิ นามิกํ, กตฺถจิ อาขฺยาตํ. เตสํ ปโยคา เหฏฺฐา ปกาสิตา.

ก็ข้อนี้ พึงทราบโดยความเป็นศัพท์ที่มีเสียงพ้องกันอย่างนี้:-

บทว่า **คจฺฉ** บางแห่งเป็นบทกิต, บางแห่งเป็นบทอาขยาต, **อภิ** ศัพท์ บางแห่ง เป็นบทอุปสรรค, บางแห่งเป็นบทอาขยาต, **ปติ** ศัพท์ บางแห่งเป็นบทอุปสรรค, บางแห่ง เป็นบทนาม, บางแห่งเป็นบทอาขยาต, ตัวอย่างของบทว่า คจฺฉ เป็นต้น ข้าพเจ้าได้แสดง ไว้แล้วในปทมาลา

เอวเมว “สนฺธาวิสฺสํ, อุปวสิสฺสํ, อปจฺจิสฺ”อิจฺจาทีนิ กตฺถจิ ปโยคานุรูเปน อตีตตฺเถ (อนาคตวจนานิ) อตีตวจนานิ® ภวนฺติ, กตฺถจิ อนาคตตฺเถ อนาคตวจนานิ ภวนฺติ.

เช่นเดียวกันนี้ บทว่า **สนฺธาวิสฺสํ, อุปวสิสฺสํ, อปจฺจิสฺสํ** เป็นต้น บางแห่งเป็นบท ที่ลงอดีตวิภัตติในอรรถอดีต บางแห่ง เป็นบทที่ลงอนาคตวิภัตติ ในอรรถอนาคต (คือลง สฺสํ วิภัตติ) ตามสมควรแก่อุทาหรณ์ในพระบาลี.

เอวํ วิภาควนฺเตสุ สมานสุติกสทฺเทสุ “อเนกชาติสํสารํ, สนฺธาวิสฺสํ อนิพฺพิสนฺ”ติ เอตฺถ “สนฺธาวิสฺสนฺ”ติ ปทํ อตีตตฺเถเยว อตีตวจนํ, น อตีตตฺเถ อนาคตวจนํ. เอส นโย อญฺญตฺราปิ อีทิเสสุฐาเนสุ.

บรรดาศัพท์ที่มีเสียงพ้องกันอันมีการจำแนกอย่างนี้ บทว่า **สนฺธาวิสฺสํ** ในข้อ ความว่า “อเนกชาติสํสารํ, สนฺธาวิสฺสํ อนิพฺพิส” นี้ เป็นบทที่ลงอดีตวิภัตติ ในอรรถอดีต เท่านั้น มิใช่เป็นบทที่ลงอนาคตวิภัตติในอรรถอดีต, แม้ในที่อื่นๆ ที่มีลักษณะเช่นนี้ ก็มีนัยโดยทำนองเดียวกันนี้.

อปิจ ยทิ “สนฺธาวิสฺสํ, อุปวสิสฺสํ”อิจฺจาทีนิ อตีตตฺเถเยว อนาคตวจนานิ สิยุ์, “อหํ ปุเร สญฺญมิสฺสนฺ”ติ เอตฺถ ปุพฺพกาลวาจกสฺส ปุเรสทฺทสฺส อตฺเถน สทฺธึ “สญฺญมิสฺสนฺ”ติ อนาคตตฺถวาจกสฺส ปทสฺส อตฺโถ อสมฺพนฺธนีโย ภเวยฺย.

อีกนัยหนึ่ง หากบทว่า **สนฺธาวิสฺสํ อุปวสิสฺสํ** เป็นต้น พึงเป็นบทที่ลงอนาคต- วิภัตติในอรรถอดีตเท่านั้นไซร้, ในข้อความนี้ว่า

อหํ ปุเร สญฺญมิสฺสํ[59]

ข้าพเจ้า เว้นแล้วจากทานในกาลก่อน

บทว่า **สญฺญมิสฺสํ** ในตัวอย่างนี้ ก็จะต้องเป็นบทที่ระบุถึงอรรถอนาคตเช่นกัน เมื่อเป็นเช่นนี้ ก็จะทำให้ไม่มีความสัมพันธ์กับความหมายของ ปุเร ศัพท์ที่ระบุถึงบุรพกาล (อดีตกาล)

ตถา หิ “อหำ ปุพฺพกาเล ทานโต สญฺญมิสฺสามิ, สงฺโกจมาปชฺชิสฺสามิ, น ทานำ ทสฺสามี”ติ อตฺโถ อยุตฺโต โหติ, ตสฺมา เอวมตฺถำ อคฺคเหตฺวา “อหำ ปุพฺพกาเล ทานโต สญฺญมึ, สงฺโกจมาปชฺชึ, ทานำ นาทาสินฺ”ติ อตีตตฺเถ อตีตวจนำ คเหตพฺพำ.

จริงอย่างนั้น ข้อความว่า **อหำ ปุเร สญฺญมิสฺสำ** หากจะถือเอาความหมายเป็น อนาคตว่า อหำ ปุพฺพกาเล ทานโต สญฺญมิสฺสามิ, สงฺโกจมาปชฺชิสฺสามิ, น ทานำ ทสฺสามิ “ข้าพเจ้า จักเว้นจากการให้ทาน, จักถึงการท้อถอยจากการให้ทาน, จักไม่ถวายทาน ในกาลก่อน” ดังนี้ ก็จะทำให้เสียความ

เพราะเหตุนั้น จึงไม่ควรถือเอาความหมายเช่นนั้น แต่ควรถือเอาว่าเป็นบทที่ลง อดีตวิภัตติในอรรถอดีตดังนี้ว่า

อหำ ปุพฺพกาเล ทานโต สญฺญมึ, สงฺโกจมาปชฺชึ, ทานำ นาทาสึ[60]

ข้าพเจ้า ได้งดเว้นแล้วจากการให้ทาน, ถึงการท้อทอยจากการให้ทาน, ไม่ได้ ให้แล้วซึ่งทานในกาลก่อน”.

ยถา จ “อหำ ปุเร สญฺญมิสฺสนฺ”ติ อตีตตฺเถ อตีตวจนำ ภวติ, เอวเมว “อเนกชาติสำสารำ, สนฺธาวิสฺสำ อนิพฺพิสนฺ”ติอาทีสุปิ “สนฺธาวิสฺสำ”อิจฺจาทิ อตีตตฺเถเยว อตีตวจนำ ภวติ, น อตีตตฺเถ อนาคตวจนนฺ”ติ นิฏฺฐเมตฺถาวคนฺตพฺพำ.

ก็เกี่ยวกับเรื่องนี้ ควรตัดสินได้ว่า:-

ข้อความว่า **อหำ ปุเร สญฺญมิสฺสำ** “ข้าพเจ้า เว้นแล้วจากทานในกาลก่อน” เป็นข้อ ความที่ลงอดีตวิภัตติในอรรถอดีตฉันใด, แม้บทว่า **สนฺธาวิสฺสำ** เป็นต้น ในข้อความว่า อเนกชาติสำสารำ, สนฺธาวิสฺสำ อนิพฺพิสำ ก็เป็นบทที่ลงอดีตวิภัตติในอรรถอดีตฉันนั้น นั่นเทียว ไม่ใช่เป็นบทที่ลงอนาคตวิภัตติในอรรถอดีตแต่อย่างใด.

อิมสฺมึ ปนตฺเถ อีวจนสฺส อิสฺสำอาเทโส ทฏฺฐพฺโพ.

ก็ในความหมายว่า “อตีตตฺเถ อตีตวจนำ” นี้ พึงทราบว่าเป็นการแปลง อึ วิภัตติ เป็น อิสฺสำ. [ดู. สูตร ๑๑๐๓]

อตีเต’ตีตวจนำ กตกิจฺจสฺส ชนฺตุโน.
อเนกชาติสำสารำ สนฺธาวิสฺส”นฺติอาทิสุ.

ข้อความว่า อเนกชาติสำสารำ สนฺธาวิสฺสำ เป็นต้นนี้ เป็นพระดำรัสของพระผู้มีพระภาคผู้ทรงบรรลุพระสัพพัญญุตญาณแล้ว ดังนั้น บทพระบาลีว่า สนฺธาวิสฺสำ จึงเป็นบทที่ลงอดีตวิภัตติในอรรถอดีตกาล.

อาจริยา ปน สาสเน รูปนิปฺผาทนลกฺขณานํ นตฺถิตาย “อุโปสถํ อุปวสิสฺสนฺ”ติ อาทีสุ “อุปวสิสฺสนฺ”ติอาทีนิ อนาคตวจนสทิสตฺตา อตีตตฺเถ อนาคตวจนานีติ วทึสุ. มยนฺตุ สาสนานุรูเปน อึวจนสฺส อิสฺสมาเทสวิธายกํ ลกฺขณํ วทาม.

อนึ่งการที่พระอรรถกถาจารย์ทั้งหลาย ได้อธิบายบทว่า **อุปวสิสฺสํ** เป็นต้น ในข้อความ ว่า อุโปสถํ อุปวสิสฺสํ เป็นต้นว่าเป็นบทที่ลงอนาคตวิภัตติในอรรถอดีตนั้น เพราะอาศัย ที่วิภัตตินั้นมีรูปเหมือนกับอนาคตวิภัตติ ทั้งนี้เนื่องจากในคัมภีร์พระศาสนา ไม่มีสูตร สำหรับทำตัวรูปศัพท์เช่นนี้, ส่วนข้าพเจ้า จะแสดงสูตรสำหรับแปลง อึ วิภัตติเป็น อิสฺสํ (สูตรที่ ๑๑๐๓) เพื่อให้สอดคล้องกับอุทาหรณ์ในพระบาลี.

๘๙๕. กฺริยาติปนฺเนตีเตนาคเต จ กาลาติปตฺติ.

> **อตีเต กาเล จ** ครั้นเมื่อกิริยาที่เป็นอดีตก็ดี **อนาคเต กาเล จ** ครั้นเมื่อกิริยาที่เป็นอนาคตก็ดี **กฺริยาติปนฺเน** อันเป็นกิริยา ที่ล่วงเลยไปแล้วโดยมิได้กระทำให้เกิดขึ้น **สติ** มีอยู่ **กาลาติ-ปตฺติ** อ. กาลาติปัตติวิภัตติ **โหติ** ย่อมลง.

เอตฺถ จ กฺริยาอติปตนํ กฺริยาติปนฺนํ, ตํ ปน สาธกสตฺติวิรเหน กฺริยาย อจฺจนฺตานุปฺ-ปตฺตี”ติ. กิญฺจาเปตฺถ กฺริยา อตีตสทฺเทน จ อนาคตสทฺเทน จ น โวหริตพฺพา, ตถาปิ ตกฺริยุปฺ-ปตฺติปฏิพทฺธกตฺตุกฺริยา กาลเภเทน อตีตโวหาโร อนาคตโวหาโร จ ลพฺภเตวา”ติ ทฏฺฐพฺพํ.

ก็ในสูตรนี้ กฺริยาติปนฺน® หมายถึงกิริยาที่ล่วงเลยไปโดยไม่มีการเกิดขึ้นอย่าง แน่นอน เนื่องจากการก (ประธานของประโยค) ไม่มีความสามารถทำกิริยานั้นให้สำเร็จ ตามความประสงค์ได้. อนึ่ง กิริยาในที่นี้ แม้ไม่ควรได้ชื่อว่าอดีตและอนาคตก็ตาม แต่ก็สามารถเรียกว่าอดีตและอนาคตได้โดยอาศัยกาลของกิริยาที่เป็นเงื่อนไขอันเป็นเหตุ ไม่ให้กิริยานั้นเกิดขึ้น.

เอวํ อตีเต

กาลาติปัตติที่ลงในอดีตกาล

ตัวอย่างเช่น

โส เจ ยานํ อลภิสฺสา,- ถ้าเขาจักได้ยานไซร้, เขา จักได้ไปแล้ว.

อคจฺฉิสฺสา

เอวํ อนาคเต กาลาติปตฺติ ภวติ.

กาลาติปัตติที่ลงในอนาคตกาล

ตัวอย่างเช่น

จิรมฺปิ ภกฺโข อภวิสฺส,- ถ้าพวกเรา จักไม่ทะเลาะกันไซร้,

สเจ น วิวเทมเส[61] อาหาร ก็จักมีได้นาน

สจาหํ น คมิสฺสํ, ถ้าเรา จักไม่ไปไซร้, เรา จักเป็นผู้ถึง

มหาชานิโก อภวิสฺสํ[62] ความเสื่อมอย่างใหญ่หลวง

๘๙๖. วตฺตมานา ติ อนฺติ, สิ ถ, มิ ม, เต อนฺเต, เส วฺเห, เอ มฺเห.

ติ อนฺติ...เอ เมฺห อ. วิภัตติ ท. ๑๒ ตัวคือ ติ อนฺติ, สิ ถ, มิ ม, เต อนฺเต, เส วฺเห, เอ มฺเห **วตฺตมานา** มีชื่อว่าวัตตมานา **โหนฺติ** ย่อมมี.

วตฺตมานาอิจฺเจสา สญฺญา โหติ ติอนฺตฺยาทีนํ ทฺวาทสนฺนํ ปทานํ.

๘๙๗. ปญฺจมี ตุ อนฺตุ, หิ ถ, มิ ม, ตํ อนฺตํ, สุ วฺโห, เอ อามเส.

ตุ อนฺตุ...เอ อามเส อ. วิภัตติ ท. ๑๒ ตัวคือ ตุ อนฺตุ, หิ ถ, มิ ม, ตํ อนฺตํ, สุ โวฺห, เอ อามเส **ปญฺจมี** มีชื่อว่าปัญจมี **โหนฺติ** ย่อมมี.

๘๙๘. สตฺตมี เอยฺย เอยฺยุ, เอยฺยาสิ เอยฺยาถ, เอยฺยามิ เอยฺยาม, เอถ เอรํ, เอโถ เอยฺยาวฺโห, เอยฺยํ เอยฺยามฺเห.

เอยฺย... เอยฺยามฺเห อ. วิภัตติ ท. ๑๒ ตัวคือ เอยฺย เอยฺยุ, เอยฺยาสิ เอยฺยาถ , เอยฺยามิ เอยฺยาม, เอถ เอรํ, เอโถ เอยฺยาวฺโห, เอยฺยํ เอยฺยามฺเห **สตฺตมี** มีชื่อว่าสัตตมี **โหนฺติ** ย่อมมี.

๘๙๙. ปโรกฺขา อ อุ, เอ ตฺถ, อํ มฺห, ตฺถ เร, ตฺโถ วฺโห, อึ มฺเห.

อ อุ...อึ มฺเห อ. วิภัตติ ท. ๑๒ ตัวคือ อ อุ, เอ ตฺถ, อํ มฺห, ตฺถ เร, ตฺโถ วฺโห , อึ มฺเห. **ปโรกฺขา** มีชื่อว่าปโรกขา **โหนฺติ** ย่อมมี.

๙๐๐. หิยฺยตฺตนี อา อู, โอ ตฺถ, อํ มฺหา, ตฺถ ตฺถุ, เส วฺหํ, อึ มฺหเส.

อา อ,โอ ตฺถ, อํ มฺหา, ตฺถ ตฺถุ, เส วฺหํ, อึ มฺหเส อ. วิภัตติ ท. ๑๒ ตัวคือ อา อู, โอ ตฺถ, อํ มฺหา, ตฺถ ตฺถุ, เส วฺหํ, อึ มฺหเส **หิยฺยตฺตนี** มีชื่อว่าหิยัตตนี **โหนฺติ** ย่อมมี.

๙๐๑. อชฺชตนี อี อุ, โอ ตฺถ, อึ มฺหา, อา อู, เส วฺหํ, อํ มฺเห.

อี อุ...อํ มฺเห อ. วิภัตติ ท. ๑๒ ตัวคือ อี อุ, โอ ตฺถ, อึ มฺหา, อา อู, เส วฺหํ, อํ มฺเห **อชฺชตฺตนี** มีชื่อว่าอัชชัตตนี **โหนฺติ** ย่อมมี.

๙๐๒. ภวิสฺสนฺตี สฺสติ สฺสนฺติ, สฺสสิ สฺสถ, สฺสามิ สฺสาม, สฺสเต สฺสนฺเต, สฺสเส สฺสวฺเห, สฺสํ สฺสามฺเห.

สฺสติ สฺสนฺติ...สฺสํ สฺสามฺเห อ. วิภัตติ ท. ๑๒ ตัวคือ สฺสติ สฺสนฺติ, สฺสสิ สฺสถ, สฺสามิ สฺสาม, สฺสเต สฺสนฺเต, สฺสเส สฺสวฺเห, สฺสํ สฺสามฺเห. **ภวิสฺสนฺตี** มีชื่อว่าภวิสสันตี **โหนฺติ** ย่อมมี.

๙๐๓. กาลาติปตฺติ สฺสา สฺสํสุ, สฺเส สฺสถ, สฺสํ สฺสามฺหา, สฺสถ สฺสึสุ, สฺสเส สฺสวฺเห, สฺสึ สฺสามฺหเส.

สฺสา สฺสํสุ...สฺสึ สฺสามฺหเส อ. วิภัตติ ท. ๑๒ ตัวคือ สฺสา สฺสํสุ, สฺเส สฺสถ, สฺสํ สฺสามฺหา, สฺสถ สฺสึสุ, สฺสเส สฺสวฺเห, สฺสึ สฺสามฺหเส. **กาลาติปตฺติ** มีชื่อว่า กาลาติปัตติ **โหนฺติ** ย่อมมี.

๙๐๔. หิยฺยตฺตนีสตฺตมีปญฺจมีวตฺตมานา สพฺพธาตุกํ.

หิยฺยตฺตนีสตฺตมีปญฺจมีวตฺตมานา อ. หิยยัตตนี, สัตตมี, ปัญจมี และวัตตมานาวิภัตติ ท. **สพฺพธาตุกํ** ชื่อว่า สัพพธาตุกะ **โหนฺติ** ย่อมมี.

[สัพพธาตุกะ]

ตา หิยฺยตฺตนีอาทิกา จตสฺโส วิภตฺติโย สพฺพธาตุกสญฺญา โหนฺติ. เยภุยฺเยน สพฺพธาตูสุ วตฺตตีติ สพฺพธาตุกํ.

วิภัตติ ๔ หมวดมีหิยยัตตนีเป็นต้น ชื่อว่า สัพพธาตุกะ, วิภัตติ ๔ หมวดนั้น ชื่อว่า สพฺพธาตุก เพราะสามารถลงได้ในธาตุทุกหมวด.

กึ ตํ ? จตูหิ นาเมหิ สงฺคหิตํ อาอูอิจฺจาทิกํ อฏฺฐจตฺตาลีสวิธํ ปทํ, ตญฺจ โข อตฺถโต จตสฺโส วิภตฺติโยเยวาติ หิยฺยตฺตนีอาทิกา จตสฺโส วิภตฺติโย สพฺพธาตุกสญฺญา โหนฺตีติ วุตฺตนฺติ ทฏฺฐพฺพํ.

ถาม. สัพพธาตุกวิภัตตินั้น มีอะไรบ้าง ?

ตอบ. ได้แก่บท ๔๘ บทมี อา อู เป็นต้นที่มีชื่อกำหนดไว้ ๔ ชื่อ, ก็สัพพธาตุกะ นั้น หากถือตามความหมายของรูปวิเคราะห์แล้ว ได้แก่วิภัตติ ๔ หมวดเท่านั้น ดังนั้น พึง ทราบว่า วิภัตติ ๔ หมวด มีหิยยัตตนีเป็นต้น ได้ชื่อว่าสัพพธาตุกวิภัตติ[๑]

๙๐๕. ธาตุลิงฺคานุกรเณหิ ปจฺจยา.

ปจฺจยา อ. วิภัตติและปัจจัย ท. **โหนฺติ** ย่อมลง **ปรา หุตฺวา** เบื้องหลัง **ธาตุ ลิงฺคานุกรเณหิ** จากธาตุ, ลิงค์ และอนุกรณ์ ท.

ลงวิภัตติปัจจัยท้ายธาตุ, ลิงค์ (นามศัพท์) และอนุกรณ์ (ศัพท์เลียนแบบธาตุ)

[หลังปกติธาตุ]

ตัวอย่างเช่น

กโรติ ย่อมทำ

คจฺฉติ ย่อมไป

กาเรติ ย่อมให้ทำ

[หลังลิงค์]

ตัวอย่างเช่น

ปพฺพตายติ ย่อมประพฤติตนดุจขุนเขา

วาเสฏฺโฐ เหล่ากอของวิสิฏฐะ

[หลังอนุกรณ์][๒]

ตัวอย่างเช่น

ททฺทหฺหยติ ย่อมกระทำให้มั่น

จิจฺจิฏายติ[63] ย่อมกระทำเสียงดัง จิฏ จิฏ

อญฺญานิปิ โยเชตพฺพานิ.

พึงประกอบตัวอย่างแม้อื่นๆ โดยทำนองเดียวกันนี้.

๙๐๖. ติชา ขนฺติยํ โข.

โข อ. ข ปัจจัย **โหติ** ย่อมลง **ปรํ** เบื้องหลัง **ติชา** จาก ติช ธาตุ **วตฺตมานมฺหา** อันเป็นไปอยู่ **ขนฺติยํ** ในอรรถความ อดทน.

ลง ข ปัจจัยท้าย ติช ธาตุที่เป็นไปในอรรถความอดทน.

ตัวอย่างเช่น

ติติกฺขติ ย่อมอดทน, (ย่อมทนทาน)

ขนฺติยนฺติ กึ ?

ถาม. บทว่า ขนฺติยํ มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า ไม่ลง ข ปัจจัยท้าย ติช ธาตุที่เป็นไปในอรรถอื่น

ตัวอย่างเช่น

เตชติ ย่อมลับให้คม, ย่อมส่องแสง

๙๐๗. คุปา โฉ นินฺทายํ.

โฉ อ. ฉ ปัจจัย **โหติ** ย่อมลง **ปรํ** เบื้องหลัง **คุปา** จาก คุป ธาตุ **วตฺตมานมฺหา** อันเป็นไปอยู่ **นินฺทายํ** ในอรรถการ ติเตียน.

ลง ฉ ปัจจัยท้าย คุป ธาตุที่เป็นไปในอรรถการติเตียน.

ตัวอย่างเช่น

ชิคุจฺฉติ ย่อมรังเกียจ

นินฺทายนฺติ กึ ?

ถาม. บทว่า นินฺทายํ มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อให้ทราบว่า ไม่ลง ฉ ปัจจัยท้าย คุป ธาตุที่เป็นไปในอรรถอื่น

ตัวอย่างเช่น

โคปติ ย่อมคุ้มครอง

๙๐๘. กิตา ฉ โรคาปนยเน.

ฉ อ. ฉ ปัจจัย **โหติ** ย่อมลง **ปรํ** เบื้องหลัง **กิตา** จาก กิต ธาตุ **วตฺตมานมฺหา** อันเป็นไปอยู่ **โรคาปนยเน** ในอรรถการ บำบัดโรค.

โรคาปนยนตฺเถ กิตธาตุโต จ ฉปจฺจโย โหติ,

ลง ฉ ปัจจัยท้าย กิต ธาตุที่เป็นไปในอรรถบำบัดโรค.

ตัวอย่างเช่น

ติกิจฺฉติ ย่อมเยียวยา, ย่อมรักษาโรค

โรคาปนยเนติ กึ?

ถาม. บทว่า โรคาปนยเน มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า ไม่ลง ฉ ปัจจัยท้าย กิต ธาตุที่มีอรรถอื่น

ตัวอย่างเช่น

เกตติ ย่อมอยู่

๙๐๙. มานโต โส วีมṁสายṁ.

โส อ. ส ปัจจัย **โหติ** ย่อมลง **ปรṁ** เบื้องหลัง **มานโต** จาก มาน ธาตุ **วตฺต มานมฺหา** อันเป็นไปอยู่ **วีมṁสาย** ในอรรถการ พิจารณา.

ลง ส ปัจจัยท้าย มาน ธาตุที่เป็นไปในอรรถการพิจารณา (ทดลอง).

ตัวอย่างเช่น

วีมṁสติ ย่อมพิจารณา

วีมṁสายนฺติ กึ ?

ถาม. บทว่า วีมṁสายṁ มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อให้ทราบว่า ไม่ลง ส ปัจจัยท้าย มาน ธาตุที่เป็นไปในอรรถอื่น

ตัวอย่างเช่น

มาเนติ ย่อมบูชา, ย่อมนับถือ

๙๑๐. ตุมิจฺฉตฺเถสุ ภุชฆสหรสุปาทิโต วา.

ข ฉ สา อ. ข ฉ และ ส ปัจจัย ท. **โหนฺติ** ย่อมลง **ปรṁ** เบื้องหลัง **ภุชฆสหร สุปาทิโต** จากธาตุมี ภุช, ฆส, หร สุ, ปา เป็นต้น **ตุมิจฺฉตฺเถสุ** ในอรรถของ ตุṁ ปัจจัย และ อรรถต้องการ ท. หรือในอรรถความประสงค์ที่ประกอบด้วย ตุṁ ปัจจัย **วา** บ้าง.

ภุชฆสหรสุปาอิจฺเจวมาทิโต ธาตุโต ตุมิจฺฉตฺเถสุ ขฉสอิจฺเจเต ปจฺจยา โหนฺติ วา

ลง ข ฉ และ ส ปัจจัยท้าย ภุช ฆส หร สุ และ ปา ธาตุที่เป็นไปในอรรถแห่ง ตุṁ ปัจจัยและในอรรถปรารถนา หรือในอรรถความประสงค์ที่ประกอบด้วย ตุṁ ปัจจัยบ้าง.

ตัวอย่างเช่น

โภตฺตุมิจฺฉติ พุภุกฺขติ	ต้องการเพื่อจะกิน	ชื่อว่า พุภุกฺขติ
ฆสิตุมิจฺฉติ ชิฆจฺฉติ	ต้องการเพื่อจะกิน	ชื่อว่า ชิฆจฺฉติ
หริตุมิจฺฉติ ชิคีสติ	ต้องการเพื่อจะนำไป	ชื่อว่า ชิคีสติ
โสตุมิจฺฉติ สุสฺสูสติ	ต้องการเพื่อจะฟัง	ชื่อว่า สุสฺสูสติ
ปาตุมิจฺฉติ ปิวาสติ	ต้องการเพื่อจะดื่ม	ชื่อว่า ปิวาสติ
วิเชตุมิจฺฉติ วิชิคีสติ	ต้องการเพื่อจะชนะ	ชื่อว่า วิชิคีสติ

วาติ กึ ?

ถาม. บทว่า วา มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า ไม่ลง ข ฉ ส ปัจจัยบ้าง

ตัวอย่างเช่น

โภตฺตุมิจฺฉติ ปรารถนาเพื่อจะกิน

ตุมิจฺฉตฺเถสูติ กึ ?

ถาม. บทว่า ตุมิจฺฉตฺเถสุ มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า ไม่ลง ข ฉ ส ปัจจัย ในกรณีที่ไม่ใช่อรรถความ ประสงค์ที่ประกอบด้วย ตุ ปัจจัยบ้าง

ตัวอย่างเช่น

ภุญฺชติ ย่อมบริโภค

๙๑๑. อาย นามโต กตฺตูปมานา อาจารตฺเถ.

อาย อ. อาย ปัจจัย **โหติ** ย่อมลง **ปรํ** เบื้องหลัง **นามโต** จากนาม **กตฺตูปมานา** อันเป็นอุปมาของกัตตา **อาจารตฺเถ** ในอรรถว่า “ประพฤติ”.

กตฺตุโน อุปมานภูตมฺหา นามโต อายปจฺจโย โหติ อาจารตฺเถ.

ลง อาย ปัจจัยท้ายนามอันเป็นเครื่องเปรียบเทียบของกัตตา ในอรรถว่า “ประพฤติ”

ตัวอย่างเช่น

สีโห ปพฺพโต อิว -	พระสงฆ์ ย่อมประพฤติตนดั่ง-
อตฺตานมาจรติ ปพฺพตายติ	ขุนเขา ชื่อว่า ปพฺพตายติ
สมุทฺทายติ	ประพฤติตนดั่งมหาสมุทร
สทฺโท จิจฺจิฏฺมิว -	เสียง ย่อมประพฤติตนเพียงดัง
อตฺตานมาจรติ จิจฺจิฏฺายติ	จิฏ จิฏ ชื่อว่า จิจฺจิฏฺายติ (เสียงดังจิฏจิฏ)[๑]
ตณฺหายติ[64]	ประพฤติตนเพียงดั่งตัณหา
วตฺถํ ธูโม วิย -	ผ้า ย่อมประพฤติตนดั่งควัน
อตฺตานมาจรติ ธูมายติ[๒, 65]	ชื่อว่า ธูมายติ

๙๑๒. อีโย จุปมานา.

อีโย อ. อีย ปัจจัย **โหติ** ย่อมลง **ปรำ** เบื้องหลัง **นามโต** จากนาม **อุปมานา** อันเป็นอุปมา (ของกรรม) **อาจารฺตเถ** ในอรรถว่า “ประพฤติ” **จ** ด้วย.[๑]

นามโต อุปมานา อาจารฺตเถ อียปจฺจโย โหติ.

ลง อีย ปัจจัยหลังนามอันเป็นตัวเปรียบเทียบกรรม ในอรรถว่า “ประพฤติ”.

ตัวอย่างเช่น

อฉตฺตำ ฉตฺตมิว - ชน ปฏิบัติต่อสิ่งที่ไม่ใช่ร่มเพียงดังร่ม
อาจรติ ฉตฺตียติ ชื่อว่า ฉตฺตียติ

อปุตฺตำ ปุตฺตมิว อาจรติ - อาจารย์ ย่อมปฏิบัติต่อศิษย์ผู้ไม่ใช่บุตร
ปุตฺตียติ สิสฺสมาจริโย เพียงดังบุตร ชื่อว่า ปุตฺตียติ

อุปมานาติ กึ?

ถาม. บทว่า อุปมานา มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า ไม่ลง อีย ปัจจัย ในกรณีที่ศัพท์นาม ไม่ได้เป็น ตัวเปรียบเทียบของกรรม

ตัวอย่างเช่น

ธมฺมมาจรติ ย่อมประพฤติธรรม

อาจารฺตเถติ กึ?

ถาม. บทว่า อาจารฺตเถ มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อให้ทราบว่า ไม่ลง อีย ปัจจัย ในที่ไม่ใช่อรรถการประพฤติ

ตัวอย่างเช่น

อฉตฺตำ ฉตฺตมิว รกฺขติ ย่อมรักษาสิ่งที่ไม่ใช่ร่ม
ว่าเป็นเพียงดังร่ม

๙๑๓. อตฺติจฺฉตฺเถ นามโต.

อีโย อ. อีย ปัจจัย **โหติ** ย่อมลง **ปรำ** เบื้องหลัง **นามโต** จากนาม **อตฺติจฺฉตฺเถ** ในอรรถความต้องการเพื่อตน.

นามโต อตฺตโน อิจฺฉตฺเถ อียปจฺจโย โหติ.

ลง อีย ปัจจัยท้ายนามในอรรถความต้องการเพื่อตน.

ตัวอย่างเช่น

อตฺตโน ปตฺตมิจฺฉติ - ย่อมต้องการบาตรเพื่อตน ชื่อว่า

ปตฺตียติ ปตฺตียติ

วตฺถียติ ย่อมต้องการผ้า

ปริกฺขารียติ ย่อมต้องการบริขาร

จีวรียติ ย่อมต้องการจีวร

ปฏียติ ย่อมต้องการผ้า

อตฺติจฺฉตฺเถติ กึ ?[๓]

ถาม. บทว่า อตฺติจฺฉตฺเถ มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า ไม่ลง อีย ปัจจัย ในกรณีที่ไม่ใช่เป็นการต้องการ เพื่อตน แต่เป็นการต้องการเพื่อผู้อื่น

ตัวอย่างเช่น

อญฺญสฺส ปตฺตมิจฺฉติ ย่อมต้องการบาตรเพื่อผู้อื่น

๙๑๔. เณณยณาเปณาปยา เหตฺวตฺเถ ธาตุโต, การิตา จ เต.

> **เณณยณาเปณาปยา** อ. เณ ณย ณาเป และ ณาปย ปัจจัย ท. **โหนฺติ** ย่อมลง **ปรํ** เบื้องหลัง **ธาตุโต** จากธาตุ **เหตฺวตฺเถ** ในอรรถเหตุ **จ** ด้วย **ปจฺจยา** อ. ปัจจัย ท. **เต** เหล่านั้น **การิตา** ชื่อว่า การิต **โหนฺติ จ** ย่อมเป็นด้วย.

สุทฺธกตฺตุโน ปโยชเก เหตุสงฺขาเต อตฺเถ อภิธาตพฺเพ เณณยณาเปณาปยอิจฺเจเต ปจฺจยา ธาตุโต ปรา โหนฺติ, เต การิตสญฺญา จ.

ในกรณีที่มีความประสงค์จะกล่าวถึงกัตตาผู้เป็นเหตุใช้ให้สุทธกัตตากระทำ ให้ลง เณ, ณย, ณาเป , ณาปย ปัจจัยท้ายธาตุ และให้ตั้งชื่อปัจจัยเหล่านั้นว่าการิต.

[วิเคราะห์การิต]

เอตฺถ การิตาติ กาเรตีติ กาเรตา. โก โส? เหตุภูโต กตฺตา, กาเรตา เอว การิตา, ตทฺทีปกตฺตา ณาทโย ปจฺจยา การิตา, ยถา ขุทฺทสิกฺขาปกรณํ, ยถา จ วิสุทฺธิมคฺโค อฏฺฐกถา.

คำว่า **การิตา** ในสูตรนี้ มีรูปวิเคราะห์ว่า

กาเรตีติ กาเรตา

ผู้ใดยังบุคคลให้ทำ เพราะเหตุนั้น ผู้นั้น ชื่อว่า กาเรต

ถาม. ผู้ให้ทำนั้น คือใคร ?

ตอบ. คือกัตตาที่เป็นเหตุ[ในการใช้หรือสั่งผู้อื่นในการกระทำกิจนั้นๆ]

กาเรตา เอว การิตา

กาเรตา นั่นแหละ ชื่อว่า การิตา

ณ ปัจจัยเป็นต้น ชื่อว่า การิต[๑] เพราะเป็น ปัจจัยที่ส่องเหตุกัตตาให้ปรากฏ เหมือนขุททสิกขาปกรณ์[๒] และคัมภีร์อรรถกถาชื่อวิสุทธิมรรค.

๙๑๕. เณณยา อุวณฺณนฺเตหิ.

เณณยา อ. เณ และ ณย ปัจจัย ท. **โหนฺติ** ย่อมลง **ปรํ** เบื้องหลัง **อุวณฺณนฺเตหิ** จากธาตุ ท. อันมีอุวัณณะเป็นที่สุด.

อุวณฺณนฺเตหิ ธาตูหิ เณณยปจฺจยา โหนฺติ.

ลง เณ ณย ปัจจัยท้ายธาตุที่มี อุ อู เป็นที่สุด.

[ปโยชชกัตตุสัตติ]

โย โกจิ สุณาติ, ตมญฺโญ สุณาหิ สุณาหิ อิจฺเจวํ พฺรวีติ. อถวา สุณนฺตํ ปโยชยติ, สาเวติ สาวยติ. โย โกจิ ภวติ ตมญฺโญ ภวาหิ ภวาหิ อิจฺเจวํ พฺรวีติ. ภวนฺตํ วา ปโยชยติ ภาเวติ, ภาวยติ.

บุคคลใดบุคคลหนึ่ง สามารถฟัง, บุคคลอื่น ย่อมกล่าวกระตุ้นเตือนบุคคลนั้น อย่างนี้ว่า “ท่านจงฟัง ท่าน จงฟัง”, อีกนัยหนึ่ง บุคคลผู้ใช้บุคคลผู้สามารถฟังให้ฟัง ประกอบรูปได้ว่า

สาเวติ ย่อมให้ฟัง (ให้สดับ)

สาวยติ ย่อมให้ฟัง (ให้สดับ)

บุคคลใดบุคคลหนึ่ง สามารถเป็น, บุคคลอื่น ย่อมกล่าวกระตุ้นเตือนบุคคลนั้น อย่างนี้ว่า “ท่านจงเป็น ท่าน จงเป็น”, อีกนัยหนึ่ง บุคคลผู้ใช้ซึ่งบุคคลผู้สามารถเป็นให้เป็น ประกอบรูปได้ว่า

ภาเวติ เขา ย่อมให้เป็น (ให้เกิด)

ภาวยติ เขา ย่อมให้เป็น (ให้เกิด)

๙๑๖. ณาเปณาปยา ทาทนฺเตหิ.

ณาเปณาปยา อ. ณาเป และ ณาปย ปัจจัย ท. **โหนฺติ** ย่อมลง **ปรํ** เบื้องหลัง **ทาทนฺเตหิ** จากธาตุ ท. ที่มี อา เป็นที่สุด.

ลง ณาเป และ ณาปย ปัจจัยท้ายธาตุ มี อา เป็นที่สุด.

ตัวอย่างเช่น

ทาเปติ ย่อมให้ถวาย

ทาปยติ ย่อมให้ถวาย

๙๑๗. อเนกสฺสรโต จตุโร เทฺว วา.

จตุโร วา ปจฺจยา อ. ปัจจัย ท. ๔ ตัว ก็ดี **เทฺว ปจฺจยา วา** อ.ปัจจัย ท. ๒ ตัวก็ดี **โหนฺติ** ย่อมลง **ปรํ** เบื้องหลัง **อเนกสฺ-สรโต** จากอเนกสรธาตุ.

ลงปัจจัยทั้ง ๔ ตัวคือ เณ, ณย, ณาเป, ณาปย หรือ ๒ ตัวข้างหน้าคือ เณ, ณย ท้ายธาตุที่มีหลายพยางค์.

ตัวอย่างเช่น

กาเรติ, การยติ	ย่อมให้ทำ
การาเปติ, การาปยติ	ย่อมให้ทำ
โอภาเสติ, โอภาสยติ	ย่อมให้สว่าง

๙๑๘. จุราทีหิ ณาเปณาปยา.

ณาเปณาปยา อ. ณาเป และ ณาปย ปัจจัย ท. **โหนฺติ** ย่อมลง **ปรํ** เบื้องหลัง **จุราทีหิ** จากธาตุ ท. มี จุร ธาตุเป็นต้น **เหตฺวตฺเถ** ในอรรถเหตุ **จ** ด้วย **เต** อ.ปัจจัย ท. เหล่านั้น **การิตา** มีชื่อว่าการิต **โหนฺติ จ** ย่อมเป็นด้วย.

จุราทีหิ ธาตูหิ เหตฺวตฺเถ ณาเปณาปยอิจฺเจเต ปจฺจยา โหนฺติ, เต การิตสญฺญา จ.

ลง ณาเป และ ณาปยปัจจัยท้ายกลุ่มธาตุมี จุร ธาตุเป็นต้นในอรรถเหตุ และให้ ปัจจัยเหล่านั้นชื่อว่าการิต.

ตัวอย่างเช่น

โจราเปติ, โจราปยติ	ย่อมให้ขโมย
จินฺตาเปติ, จินฺตาปยติ	ย่อมให้คิด

เหตฺวตฺเถติ กึ ?

ถาม. บทว่า เหตฺวตฺเถ มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อให้ทราบว่า ไม่ลง ณาเป และ ณาปย ท้ายกลุ่มธาตุมี จุร เป็นต้น ในอรรถสกัตถะ[๑]

ตัวอย่างเช่น

โจเรติ, โจรยติ	ย่อมขโมย
จินฺเตติ, จินฺตยติ	ย่อมคิด

๙๑๙. ธาตุรูเป นามโต ณฺโย จ.

ธาตุรูเป ครั้นเมื่อสถานะของความเป็นธาตุ **ปณฺฑิเตน** อันบัณฑิต **นิปฺผาเทตพฺเพ** พึงให้สำเร็จ **ณฺโย** อ. ณย ปัจจัย **โหติ** ย่อมลง **ปรํ** เบื้องหลัง **นามโต** จากบทนาม **จ** ด้วย **โส** ณย ปัจจัยนั้น **การิตสณฺโญ** มีชื่อว่า การิต **โหติ จ** ย่อมมีด้วย.

[ธาตุรูป]

ธาตุยา รูเป นิปฺผาเทตพฺเพ กโรติ อติกฺกมติอิจฺจาทิเก ปยุชฺชิตพฺเพ วา สติ นามโต ณฺยปจฺจโย โหติ การิตสณฺโญ จ.

ในกรณีที่มีการทำบทนามให้มีสภาพคล้ายธาตุ (ทำให้เป็นนามธาตุ) แล้ว ให้ลง ณย ปัจจัยท้ายบทนามในอรรถว่า “กระทำ, ก้าวล่วง (ข้าม) ”เป็นต้น และตั้งชื่อ ณย ปัจจัยว่า การิต.

ตัวอย่างเช่น

หตฺถินา อติกฺกมติ - อติหตฺถยติ	ย่อมข้ามด้วยช้าง ชื่อว่า อติหตฺถยติ
วีณาย อุปคายติ - อุปวีณยติ	ย่อมบรรเลงด้วยพิณ ชื่อว่า อุปวีณยติ
ทฬฺหํ กโรติ วีริยํ - ทฬฺหยติ	ย่อมทำความเพียรให้มั่นคง ชื่อว่า ทฬฺหยติ
สมานยติ	ย่อมทำให้เสมอกัน
อมิสฺสยติ	ย่อมทำไม่ให้ปนกัน
วิสุทฺธา โหติ รตฺติ - วิสุทฺธยติ	ราตรี ย่อมแจ่มใส ชื่อว่า วิสุทฺธยติ
กุสลํ ปุจฺฉติ กุสลยติ	ย่อมถามถึงความสุขสบาย ชื่อว่า กุสลยติ[๑]

๙๒๐. กมฺเม โย ภาเว จ.

กมฺเม จ ครั้นเมื่ออรรถกรรมด้วย **ภาเว จ** ครั้นเมื่ออรรถ ภาวะด้วย **ปณฺฑิเตน** อันบัณฑิต **อภิเธยฺเยสุ** พึงกล่าว **โย** อ. ย ปัจจัย **โหติ** ย่อมลง **ปรํ** เบื้องหลัง **ธาตูหิ** จากธาตุ ท.

เมื่ออรรถกรรมและอรรถภาวะ อันท่านพึงกล่าว ลง ย ปัจจัยท้ายธาตุ

ตัวอย่างเช่น

กรียเต	ย่อมถูกกระทำ
ภุยฺยเต	อันเขา ย่อมเป็น

๙๒๑. ยสฺส จวคฺคยวตฺตํ สธาตฺวนฺตสฺส.

จวคฺคยวตฺตํ อ. ความเป็นอักษรใน จ วรรค, ย อักษร และ ว อักษร **ยสฺส** แห่ง ย ปัจจัย **สธาตฺวนฺตสฺส** อันเป็นไปกับ ด้วยที่สุดธาตุ **โหติ** ย่อมมี.

ยปจฺจยสฺส จวคฺคยการวการตฺตํ โหติ ธาตูนํ อนฺเตน สห.

แปลง ย ปัจจัยกรรมวาจกและภาววาจก กับที่สุดธาตุเป็นอักษร จ วรรค, ย และ ว อักษร.

ตัวอย่างเช่น

วุจฺจเต	วาจา อันเขา กล่าวอยู่
มชฺชเต	กระจก อันเขา ขัดสีอยู่
พุชฺฌเต	ธรรม อันเขา รู้อยู่
หญฺญเต	สัตว์ อันเขา ฆ่าอยู่
กยฺยเต	กรรม อันเขา กระทำอยู่
ทิพฺพเต	อันเขา เล่นอยู่

๙๒๒. อิวณฺณาคโม ตมฺหิ วา.

ตมฺหิ ในเพราะ ย ปัจจัยนั้น **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **อิวณฺณาคโม** อ. อิวัณณะอาคม **โหติ** ย่อมลง **ปรํ** เบื้องหลัง **ธาตูหิ** จากธาตุ ท. **สพฺเพหิ** ทั้งปวง **วา** บ้าง.

ตสฺมึ ยปจฺจเย ปเร สพฺเพหิ ธาตูหิ อิวณฺณาคโม โหติ วา.

ในเพราะ ย ปัจจัยอยู่หลังนั้น ให้ลงอิวัณณอาคม (อิ อี) ท้ายธาตุทั้งปวงบ้าง.

ตัวอย่างเช่น

กริยฺยเต	ย่อมถูกทำ
กรียเต	ย่อมถูกทำ
คจฺฉิยฺยเต	ย่อมถูกไป
คจฺฉียเต	ย่อมถูกไป

วาติ กึ?

ถาม. บทว่า วา มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า ไม่ลง อิ อาคมบ้าง

ตัวอย่างเช่น

กยฺยเต ย่อมถูกกระทำ

๙๒๓. ปุพฺพรูปํ โย.

โย อ. ย ปัจจัย **ปโร** อันเป็นเบื้องหลัง **ธาตูหิ** จากธาตุ ท. **สพฺเพหิ** ทั้งปวง **อาปชฺชเต** ย่อมถึง **ปุพฺพรูปํ** ซึ่งความเป็น บุรพรูป (การเปลี่ยนรูปเป็นพยัญชนะที่สุดธาตุ).

สพฺเพหิ ธาตูหิ ยปจฺจโย ปุพฺพรูปมาปชฺชเต วา.

ย ปัจจัยซึ่งลงท้ายธาตุ ให้เปลี่ยนรูปตามพยัญชนะที่อยู่หน้าได้บ้าง.

ตัวอย่างเช่น

วุฑฺฒเต® ข้าว อันเขา ย่อมคด

ผลฺลเต ถูกทำลาย, การเกิด

ทมฺมเต ม้า ถูกฝึกอยู่, การฝึก

ลพฺภเต ทรัพย์ อันเขา ย่อมได้

ทิสฺสเต รูป อันเขา ย่อมเห็น

วาติ กึ ?

ถาม. บทว่า วา มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า ไม่แปลง ย เป็นปุพพรูปบ้าง

ตัวอย่างเช่น

ทมฺยเต ม้า ถูกฝึกอยู่

๙๒๔. ตถา กตฺตริปิ.

ยปจฺจยสฺสาเทโส อ. การแปลงเป็นอักษรใน จ วรรค, ย และ ว อักษรแห่ง ย ปัจจัย **โหติ** ย่อมมี **ภาวกมฺเมสุ** ในอรรถภาว-วาจก และกรรมวาจก ท. **ยถา** ฉันใด. **ยปจฺจยสฺสาเทโส** อ.การแปลง เป็นอักษรใน จ วรรค, ย และ ว อักษรแห่ง ย ปัจจัย **โสตุชเนน** อันนักศึกษา **กาตพฺโพ** พึงกระทำ **กตฺตริปิ** แม้ในอรรถกัตตุวาจก **ตถา** ฉันนั้น.

ยถา ภาวกมฺเมสุ ยปจฺจยสฺสาเทโส โหติ, ตถา กตฺตริปิ ยปจฺจยสฺสาเทโส กาตพฺโพ.

ในกัตตุวาจก แปลง ย ปัจจัยกับพยัญชนะที่สุดธาตุเป็นอักษรใน จ วรรค, ย และ ว อักษรทำนองเดียวกับในภาววาจกและกรรมวาจก.

ตัวอย่างเช่น

พุชฺฌติ ย่อมตรัสรู้

วิชฺฌติ ย่อมยิง, ย่อมแทง

๙๒๕. ภูวาทิโต อ.

อ อ. อ ปัจจัย **โหติ** ย่อมลง **ปรำ** เบื้องหลัง **ภูวาทิโต** จากหมู่ ธาตุมี ภู ธาตุเป็นต้น **กตฺตริ** ในกัตตุวาจก.

ภูอิจฺเจวมาทิโต ธาตุคณโต อปจฺจโย โหติ กตฺตริ.

ลง อ ปัจจัย ท้ายหมู่ธาตุมี ภู ธาตุเป็นต้นในกัตตุวาจก.

ตัวอย่างเช่น

ภวติ ย่อมมี, ย่อมเป็น

ปจติ ย่อมหุง

๙๒๖. รุธาทิโต จ มชฺเฌ นิคฺคหีตำ.

อ อ. อ ปัจจัย **โหติ** ย่อมลง **ปรำ** เบื้องหลัง **รุธาทิโต** จากหมู่ ธาตุมี รุธ ธาตุเป็นต้น **กตฺตริ** ในกัตตุวาจก **จ** ด้วย **นิคฺคหีตำ** อ.นิคคหิตอาคม **โหติ** ย่อมลง **มชฺเฌ** ในท่ามกลาง **ธาตุนำ** แห่งธาตุ ท. **จ** ด้วย.

รุธิอิจฺเจวมาทิโต จ ธาตุคณโต อปจฺจโย โหติ กตฺตริ, ธาตูนำ มชฺเฌ นิคฺคหีตาคโม โหติ.

ลง อ ปัจจัยท้ายหมู่ธาตุมี รุธ ธาตุเป็นต้นในกัตตุวาจก และลงนิคคหิตอาคมท่าม- กลางพยางค์ของธาตุ.

ตัวอย่างเช่น

รุนฺธติ ย่อมปิดกั้น

ฉินฺทติ ย่อมตัด

สุมฺภติ ย่อมเฆี่ยนตี

๙๒๗. ยถารหำ อิวณฺเณกาโรการา จ.

อิวณฺเณกาโรการา อ. อิวัณณะ (อิ อี) เอ และ โอ ปัจจัย ท. **โหนฺติ** ย่อมลง **ปรำ** เบื้องหลัง **รุธาทิโต** จากหมู่ธาตุมี รุธ ธาตุเป็นต้น **กตฺตริ** ในกัตตุ

วาจก **นิคฺคหีตํ** อ. นิคคหิตอาคม **โหติ** ย่อมลง **มชฺเฌ** ในท่ามกลาง **ธาตูนํ** แห่งธาตุ ท. **ยถารหํ** ตามสมควร **จ** ด้วย.

รุธิอิจฺเจวมาทิโต ธาตุคณโต ยถารหํ อิวณฺณเอการโอการปจฺจยา โหนฺติ กตฺตริ, ธาตูนํ มชฺเฌ นิคฺคหีตาคโม โหติ.

ลงอิวัณณะ (อิ อี) เอ และ โอ ปัจจัยท้ายหมู่ธาตุ มี รุธ ธาตุเป็นต้นในกัตตุวาจก และลงนิคคหิตอาคมท่ามกลางพยางค์ของธาตุด้วย.

ตัวอย่างเช่น

รุนฺธิติ, รุนฺธีติ, รุนฺเธติ ย่อมปิดกั้น
สุมฺภติ ย่อมเฆี่ยนตี

๙๒๘. ทิวาทิโต โย.

โย อ. ย ปัจจัย **โหติ** ย่อมลง **ปรํ** เบื้องหลัง **ทิวาทิโต** จากหมู่ธาตุมี ทิวุ ธาตุเป็นต้น **กตฺตริ** ในกัตตุวาจก.

ลง ย ปัจจัยท้ายหมู่ธาตุ มี ทิวุ ธาตุเป็นต้นในกัตตุวาจก.

ตัวอย่างเช่น

ทิพฺพติ ย่อมเล่น
สิพฺพติ ย่อมเย็บ
ตายติ ย่อมรักษา, ย่อมคุ้มครอง

๙๒๙. สฺวาทีหิ ณุณาอุณา.

ณุณาอุณา อ. ณุ ณา และ อุณา ปัจจัย ท. **โหนฺติ** ย่อมลง **ปรํ** เบื้องหลัง **สฺวาทีหิ** จากหมู่ธาตุมี สุ ธาตุเป็นต้น ในกัตตุวาจก

ลง ณุ ณา และ อุณา ปัจจัยท้ายหมู่ธาตุมี สุ ธาตุเป็นต้น ในกัตตุวาจก.

ตัวอย่างเช่น

สุโณติ, สุณาติ ย่อมฟัง
สํวุโณติ, สํวุณาติ ย่อมสำรวม
อาวุโณติ, อาวุณาติ ย่อมรักษา
สกฺกุโณติ, สกฺกุณาติ ย่อมอาจ (ย่อมสามารถ)
ปาปุณาติ ย่อมถึง

จิโนติ, จินาติ ย่อมสะสม, ย่อมร้อย

๙๓๐. กียาทิโต นา.

นา อ. นา ปัจจัย **โหติ** ย่อมลง **ปรํ** เบื้องหลัง **กียาทิโต** จากหมู่ธาตุมี กี ธาตุเป็นต้น **กตฺตริ** ในกัตตุวาจก.

ลง นา ปัจจัยท้ายหมู่ธาตุมี กี ธาตุเป็นต้นในกัตตุวาจก.

ตัวอย่างเช่น

กิณาติ ย่อมซื้อ

ชินาติ ย่อมชนะ

มุนาติ ย่อมรู้

ลุนาติ ย่อมเกี่ยว

ปุนาติ ย่อมหมดจด

วิจินาติ ย่อมเลือกเฟ้น

๙๓๑. คหาทิโต ยถารหํ อาขฺยาตตฺเต นามตฺเต จ ปฺปณฺหา.

อาขฺยาตตฺเต จ ครั้นเมื่อความเป็นคำอาขยาตด้วย **นามตฺเต จ** ครั้นเมื่อความเป็นคำนามด้วย **ปณฺฑิเตน** อันบัณฑิต **วตฺตพฺเพ** ควรกล่าว **ปฺปณฺหา** อ. ปฺป และ ณฺหา ปัจจัย ท. **โหนฺติ** ย่อมลง **ปรํ** เบื้องหลัง **คหาทิโต** จากหมู่ธาตุมี คห ธาตุเป็นต้น **กตฺตริ** ในกัตตุวาจก **ยถารหํ** ตามสมควร.

อาขฺยาตตฺเต จ นามตฺเต จ วตฺตพฺเพ คหอิจฺเจวมาทิโต ธาตุคณโต ยถารหํ ปฺปณฺหาอิจฺเจเต ปจฺจยา โหนฺติ กตฺตริ.

ในกัตตุวาจก ลง ปฺป และ ณฺหา ปัจจัยท้ายหมู่ธาตุมี คห ธาตุเป็นต้น ได้ตาม สมควร ทั้งที่เป็นคำอาขยาตและคำนาม.

ตัวอย่างเช่น

เฆปฺปติ ย่อมถือเอา

คณฺหาติ ย่อมถือเอา

โย ยํ สิกฺขติ, ตสฺส - ผู้ใด ย่อมศึกษาซึ่งวิชาใด, วิชานั้น

ตํ อตฺถาย หิตาย สุขาย - ย่อมเป็นไปเพื่อประโยชน์, เพื่อเกื้อกูล

สิโนติ คจฺฉติ ปวตฺตตีติ - แก่ผู้นั้น เพราะเหตุนั้น ชื่อว่า สิปฺป

สิปฺปำ

วาสิผลำ ตาเปตฺวา อุทกำ วา - ขีรำ วา อุณฺหาเปติ [๑]	สิ่งที่ยังคมมีดให้ร้อน หรือยังน้ำหรือนมให้เดือด
อุสติ ทหตีติ อุณฺหำ	สภาวะใด ย่อมเผาไหม้ เพราะเหตุนั้น สภาวะนั้น ชื่อว่า อุณฺห
ตสฺสติ ปริตสฺสตีติ - ตณฺหา	สภาวะใด ย่อมดิ้นรน เพราะเหตุนั้น สภาวะนั้น ชื่อว่า ตณฺหา
โชเตติ โลกสฺส ปีตึ - โสมนสฺสญฺจ อุปฺปาเทตีติ - ชุณฺโห, สุกฺกปกฺโข	สิ่งใด ย่อมส่อง (และ) ยังปีติ และโสมนัสให้เกิดขึ้นแก่ชาวโลก เพราะเหตุนั้น สิ่งนั้น ชื่อว่า ชุณฺหะ ได้แก่ดิถีข้างขึ้น
โชตติ สยำ นิปฺปภาปิ - สมานา จนฺทตารปฺปภา- วเสน ทิพฺพติ วิโรจติ - สปฺปภา โหตีติ ชุณฺหา,รตฺติ	กาลเวลาใด แม้จะไม่มีแสงสว่างเอง แต่อาศัยแสงจันทร์และแสงดวงดาว ย่อมส่องสว่าง คือย่อมรุ่งโรจน์ ได้แก่มีแสงสว่าง เพราะเหตุนั้น ชื่อว่า ชุณฺหา ได้แก่ราตรี
สิยติ สยำ สุขุมภาเวน - สุขุมมฺปิ อนฺตำ กโรติ - นิปฺผตฺตึ ปาเปตีติ สณฺหำ,- สุขุมญาณำ	สภาวะใด มีความลึกซึ้งเอง ย่อมยังสิ่งที่ลึกซึ้งให้ถึงที่สุด คือให้ถึงความสำเร็จ เพราะเหตุนั้น สภาวะนั้น ชื่อว่า สณฺห ได้แก่ปัญญาที่ลึกซึ้ง

อญฺญานิปิ อุปปริกฺขิตพฺพานิ.

แม้คำศัพท์อื่นๆ ก็พึงพิจารณาประกอบใช้โดยทำนองเดียวกันนี้.

๙๓๒. ตนาทิโต โอยิรา.

> **โอยิรา** อ. โอ และ ยิร ปัจจัย ท. **โหนฺติ** ย่อมลง **ปรำ** เบื้องหลัง **ตนาทิโต** จากหมู่ธาตุมี ตนุ ธาตุเป็นต้น **กตฺตริ** ในกัตตุ-วาจก.

ลง โอ และ ยิร ปัจจัยท้ายหมู่ธาตุมี ตนุ ธาตุเป็นต้นในกัตตุวาจก.

ตัวอย่างเช่น

ตโนติ	ย่อมแผ่ไป

กโรติ ย่อมกระทำ

กยิรติ [๑] ย่อมกระทำ

กุพฺพติ ย่อมกระทำ

ชาคโรติ ย่อมตื่น

สกฺโกติ ย่อมอาจ

๙๓๓. จุราทิโต เณณยา.[๒]

เณณยา อ. เณ และ ณย ปัจจัย ท. **โหนฺติ** ย่อมลง **ปรํ** เบื้องหลัง **จุราทิโต** จากหมู่ธาตุมี จุร ธาตุเป็นต้น **กตฺตริ** ในกัตตุวาจก.

ลง เณ และ ณย ปัจจัยท้ายหมู่ธาตุมี จุร ธาตุเป็นต้นในกัตตุวาจก.

ตัวอย่างเช่น

โจเรติ, โจรยติ ย่อมขโมย

จินฺเตติ, จินฺตยติ ย่อมคิด

๙๓๔. ภาวกมฺเมสฺวตฺตโนปทำ.

อตฺตโนปทำ อ. วิภัตติฝ่ายอัตตโนบท **โหติ** ย่อมลง **ภาว-กมฺเมสุ** ในภาววาจกและกรรมวาจก ท.

ลงวิภัตติฝ่ายอัตตโนบท ในภาววาจกและกรรมวาจก.

ตัวอย่างเช่น

วุจฺจเต วาจา อันชน ย่อมกล่าว

ลพฺภเต ทรัพย์ อันชน ย่อมได้

๙๓๕. กตฺตริ จ.

อตฺตโนปทำ อ. วิภัตติฝ่ายอัตตโนบท **โหติ** ย่อมลง **กตฺตริ** ในกัตตุวาจก **จ** ด้วย.

กตฺตริ จ อตฺตโนปทำ โหติ.

ลงวิภัตติฝ่ายอัตตโนบทในอรรถกัตตุวาจกด้วย.

ตัวอย่างเช่น

มญฺญเต ย่อมรู้

โรจเต ย่อมชอบใจ

๙๓๖. ธาตุปจฺจเยหิ วิภตฺติโย.

วิภตฺติโย อ. วิภัตติ ท. **โหนฺติ** ย่อมลง **ปรๆ** เบื้องหลัง **ธาตุ-ปจฺจเยหิ** จากปัจจัยที่แสดงไว้หลังธาตุ (ปัจจัยที่เป็นธาตุ).

ธาตุนิทฺทิฏฺเฐหิ ปจฺจเยหิ ขาทิการิตนฺเตหิ วิภตฺติโย โหนฺติ.

ลงวิภัตติทั้งหลายท้ายปัจจัยอันมี ข ปัจจัยเป็นต้นและมีการิตปัจจัยเป็นที่สุด[๑] อันถูกแสดงไว้ท้ายธาตุ.

ตัวอย่างเช่น

ติติกฺขติ	ย่อมอดทน
ชิคุจฺฉติ	ย่อมรังเกียจ
วีมํสติ	ย่อมไตร่ตรอง (พิจารณา)
ตฬากํ สมุทฺทมิว -	บึง ย่อมประพฤติตน เพียงดังมหาสมุทร
อตฺตานมาจรติ สมุทฺทายติ	ชื่อว่า สมุทฺทายติ
ปตฺถียติ	ย่อมปรารถนาบาตรเพื่อตน
ปาจยติ	ย่อมให้หุง

๙๓๗. กตฺตริ ปรสฺสปทํ.

ปรสฺสปทํ อ. วิภัตติฝ่ายปรัสสบท **โหติ** ย่อมลง **กตฺตริ** ในกัตตุวาจก.

กตฺตริอิจฺเจตสฺมึ อตฺเถ ปรสฺสปทํ โหติ.

ลงวิภัตติฝ่ายปรัสสบทในกัตตุวาจก.

ตัวอย่างเช่น

ปจติ	ย่อมหุง
ปฐติ	ย่อมสาธยาย

๙๓๘. ภูวาทโย ธาตโว.

สทฺทคณา อ. หมู่ศัพท์ ท. **ภูวาทโย** มี ภู เป็นต้น **ธาตโว** ชื่อว่าธาตุ **โหนฺติ** ย่อมมี.

ภูอิจฺเจวมาทโย เย สทฺทคณา, เต ธาตุสญฺญา โหนฺติ.

หมู่ศัพท์เหล่าใดมี ภู เป็นต้น หมู่ศัพท์เหล่านั้น ชื่อว่าธาตุ.

ตัวอย่างเช่น

ภวติ, โภติ (ภู) ย่อมมี, ย่อมเป็น

อชฺฌยติ (อิ) ย่อมสาธยาย

รุนฺธียติ (รุธ) ย่อมกั้น, ย่อมปิด

ทิพฺพติ (ทิวุ) ย่อมเล่น

๙๓๙. กฺวจาทิวณฺณสฺเสกสฺสรสฺส ทฺวิตฺตํ.

ทฺวิตฺตํ อ. ความเป็นพยัญชนะ ๒ ตัว (การซ้อนพยัญชนะ) **อาทิวณฺณสฺส** แห่งพยัญชนะตัวต้นของธาตุ **เอกสรสฺส** อันมีสระหนึ่งตัว **โหติ** ย่อมมี **กฺวจิ** ในบางแห่ง.

อาทิภูตสฺส วณฺณสฺส เอกสรสฺส กฺวจิ ทฺวิตฺตํ โหติ.

ในบางที่ มีการทำเทฺวภาวะ (คือการซ้อนพยัญชนะเป็น ๒ ตัว) ที่พยัญชนะ ต้นธาตุ พร้อมด้วยสระที่ประกอบอยู่ (เช่น ภู ทำเป็น ภูภู).

ตัวอย่างเช่น

ติติกฺขติ [๑] ย่อมอดกลั้น

ชิคุจฺฉติ ย่อมรังเกียจ

ติกิจฺฉติ ย่อมเยียวยา (ย่อมบำบัด, ย่อมรักษา)

วีมํสติ ย่อมไตร่ตรอง, พิจารณา, ทดลอง

พุภุกฺขติ ย่อมปรารถนาจะบริโภค

ปิวาสติ ย่อมปรารถนาจะดื่ม (ย่อมกระหาย)

ททฺทฬฺหติ ย่อมรุ่งเรือง

ททาติ ย่อมให้

ชหาติ ย่อมละ

จงฺกมติ [๒] ย่อมจงกรม

จญฺจลติ ย่อมหวั่นไหว

กฺวจีติ กึ ?

ถาม. บทว่า กฺวจิ มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า ไม่ทำเป็นเทวภาวะบ้าง

ตัวอย่างเช่น

กมฺปติ ย่อมหวั่นไหว

จลติ ย่อมสั่นคลอน

๙๔๐. ปุพฺโพพฺภาโส.

ปุพฺโพ อ. อักษรตัวต้น **ธาตุสฺส** ของธาตุ **เทฺวภูตสฺส** ที่มีการ ซ้อนกัน ๒ ตัว **อพฺภาโส** ชื่อว่า อัพภาส **โหติ** ย่อมเป็น.

เทฺวภูตสฺส ธาตุสฺส โย ปุพฺโพ, โส อพฺภาสสญฺโญ โหติ.
พยางค์แรกของธาตุที่มีการซ้อนกัน ๒ ตัว มีชื่อว่าอัพภาส

ตัวอย่างเช่น

ทธาติ ย่อมทรงไว้
ททาติ ย่อมให้
พภุว[๑] เป็นแล้ว

๙๔๑. รสฺโส.

สโร อ. สระ **วตฺตมาโน** อันเป็นไปอยู่ **อพฺภาเส** ในอัพภาส **รสฺโส** เป็นรัสสะ **โหติ** ย่อมเป็น.

อพฺภาเส วตฺตมาโน สโร รสฺโส โหติ.
รัสสสระที่อยู่ในพยางค์แรกของอัพภาสนั้น.

ตัวอย่างเช่น

ททาติ ย่อมให้
ทธาติ ย่อมทรงไว้
ชหาติ ย่อมละ

๙๔๒. ทุติยจตุตฺถานำ ปฐมตติยา.

ปฐมตติยา อ. การแปลงเป็นพยัญชนะที่ ๑ และพยัญชนะที่ ๓ ท. **ทุติยจตุตฺถานำ** แห่งพยัญชนะที่ ๒ และพยัญชนะที่ ๔ ท. **อพฺภาสคตานำ** ที่เป็นไปในอัพภาส **โหนฺติ** ย่อมมี.

อพฺภาสคตานำ ทุติยจตุตฺถานำ ปฐมตติยา โหนฺติ.

แปลงพยัญชนะอัพภาสที่เป็นพยัญชนะที่ ๒ ในวรรค เป็นพยัญชนะที่ ๑ และ แปลงพยัญชนะอัพภาสที่เป็นพยัญชนะที่ ๔ เป็นพยัญชนะที่ ๓.

ตัวอย่างเช่น

จิจฺเฉท[๑]	ตัดแล้ว
พุภุกฺขติ	ย่อมปรารถนาจะบริโภค
พภุว	เป็นแล้ว
ทธาติ	ย่อมทรงไว้

๙๔๓. กวคฺโค จวคฺคตฺตํ.

กวคฺโค อ. ก วรรค **อาปชฺชเต** ย่อมถึง **จวคฺคตฺตํ** ซึ่งความ เป็น จ วรรค.

อพฺภาเส วตฺตมาโน กวคฺโค จวคฺคตฺตมาปชฺชเต.

แปลงอักษร ก วรรคในอัพภาสเป็นอักษร จ วรรค.

ตัวอย่างเช่น

จิกิจฺฉติ	ย่อมเยียวยา
ชิคุจฺฉติ	ย่อมรังเกียจ
ชิฆจฺฉติ	ย่อมปรารถนาจะบริโภค
จงฺกมติ	ย่อมจงกรม
ชงฺคมติ	ย่อมเที่ยวไป
จญฺจลติ	ย่อมสั่นคลอน
ชคม กิร	ได้ยินว่า เขาเที่ยวไปแล้ว
ภุชงฺโค[๒]	พญานาค

๙๔๔. มานกิตานํ วตตฺตํ วา.

วตตฺตํ อ. ความเป็น ว และ ความเป็น ต อักษร **มานกิตานํ** แห่ง มาน ธาตุ และ กิต ธาตุ ท. **อพฺภาสคตานํ** อันเป็นไปใน อัพภาส **โหติ** ย่อมมี **ยถากฺกมํ** ตามลำดับ **วา** บ้าง.

มานกิตอิจฺเจเตสํ ธาตูนํ อพฺภาสคตานํ วการตการตฺตํ โหติ วา ยถากฺกมํ.

แปลงพยัญชนะอัพภาสของ มาน ธาตุเป็น ว และแปลงพยัญชนะอัพภาสของ กิต ธาตุ เป็น ต บ้าง.

ตัวอย่างเช่น

วีมํสติ [๑]	ย่อมไตร่ตรอง, พิจารณา, ทดลอง

ติกิจฺฉติ ย่อมเยียวยา

วาติ กึ ?

ถาม. บทว่า วา มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า ไม่แปลงเป็น ว อักษร และ ต อักษร บ้าง

ตัวอย่างเช่น

จิกิจฺฉติ ย่อมเยียวยา

๙๔๕. หสฺส โช.

โช อ. การแปลงเป็น ช **หสฺส** แห่ง ห **วตฺตมานสฺส** อันเป็นไป อยู่ **อพฺภาเส** ในอัพภาส **โหติ** ย่อมมี.

หการสฺส อพฺภาเส วตฺตมานสฺส โช โหติ.

แปลง ห ในอัพภาสเป็น ช.

ตัวอย่างเช่น

ชหาติ ย่อมละ

ชุโหติ ย่อมบูชา

ชหาร[๒] นำไปแล้ว

๙๔๖. อนฺตสฺสิวณฺณากาโร วา.

อิวณฺโณ จ อ. การแปลงเป็นอิวัณณะด้วย **อกาโร จ** อ.การแปลงเป็น อ อักษรด้วย **อนฺตสฺส** แห่งสระอันเป็นที่สุด ของอัพภาส **โหติ** ย่อมมี **วา** บ้าง.

อพฺภาสนฺตสฺส อิวณฺโณ โหติ วา อกาโร จ.

แปลงสระที่สุดของอัพภาสเป็นอิ อี และ อ อักษรบ้าง.

ตัวอย่างเช่น

ชิคุจฺฉติ [๑] ย่อมรังเกียจ

ปิวาสติ ย่อมปรารถนาจะดื่ม

วีมํสติ ย่อมไตร่ตรอง, พิจารณา

ชิฆจฺฉติ ย่อมต้องการจะบริโภค [หิว]

พภุว เป็นแล้ว

ทธาติ ย่อมทรงไว้

วาติ กึ ?

ถาม. บทว่า วา มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า ไม่แปลงสระที่สุดของอัพภาสเป็นอิวัณณะ (อิ อี) และ อ อักษรบ้าง

ตัวอย่างเช่น

พุภุกฺขติ	ต้องการจะบริโภค

๙๔๗. นิคฺคหีตาคโม จ.

นิคฺคหีตาคโม อ. นิคคหิตอาคม **โหติ** ย่อมลง **อนฺเต** ในที่สุด **อพฺภาสสฺส** แห่งอัพภาส **จ** ด้วย **วา** บ้าง.

อพฺภาสสฺส อนฺเต นิคฺคหีตาคโม โหติ วา.

ลงนิคคหิตอาคมในที่สุดอัพภาสบ้าง.

ตัวอย่างเช่น

จงฺกมติ [๑]	ย่อมจงกรม
จญฺจลติ	ย่อมสั่นคลอน (หวั่นไหว)
ชงฺคมติ	ย่อมไป

วาติ กึ ?

ถาม. บทว่า วา มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า ไม่ลงนิคคหิตอาคมในที่สุดของอัพภาสบ้าง

ตัวอย่างเช่น

ปิวาสติ	ย่อมต้องการจะดื่ม
ททฺทฬติ	ย่อมรุ่งเรือง

๙๔๘. ตโต ปามานานำ วามำ เสสุ.

เสสุ ในเพราะ ส ปัจจัย **วามำ** อ. การอาเทศเป็น วา และ มำ ท. **ปามานานำ** แห่ง ปา ธาตุ และ มาน ธาตุ ท. **ปเรสำ** อันเป็น เบื้องหลัง **ตโต** จากอัพภาสนั้น **โหนฺติ** ย่อม**มี ยถากฺกมำ** ตามลำดับ.

ตโต อพฺภาสโต ปามานานำ ธาตูนำ วา มำอิจฺเจเต อาเทสา โหนฺติ ยถากฺกมำ เส ปจฺจเย.

ในเพราะ ส ปัจจัย แปลง ปา ธาตุท้ายอัพภาสเป็น วา แปลง มาน ธาตุท้าย อัพภาสเป็น มำ.

ตัวอย่างเช่น

ปิวาสติ[๒]	ย่อมต้องการจะดื่ม [กระหาย]

วีมสติ ย่อมไตร่ตรอง, พิจารณา

๙๔๙. ฐาปานำ ติฏฺฐปิวา.

ติฏฺฐปิวา อ. การแปลงเป็น ติฏฺฐ และ ปิว ท.**ฐาปานำ** แห่งฐา ธาตุ และ ปา ธาตุ ท. **โหนฺติ** ย่อมมี **ยถากฺกมำ** ตามลำดับ **วา** บ้าง.

ฐาปาอิจฺเจตสำ ธาตูนำ ติฏฺฐปิวอิจฺเจเต อาเทสา โหนฺติ วา ยถากฺกมำ.

แปลงฐา ธาตุเป็น ติฏฺฐ และ ปา ธาตุ เป็น ปิว บ้าง.

ตัวอย่างเช่น

ติฏฺฐติ ย่อมยืน

ปิวติ ย่อมดื่ม

วาติ กึ ?

ถาม. บทว่า วา มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า ไม่แปลงเป็น ติฏฺฐ และ ปิว บ้าง

ตัวอย่างเช่น

ฐาติ ย่อมยืน

ปาติ ย่อมดื่ม

๙๕๐. ญาสฺส ชาชำนา.

ชาชำนา อ. การแปลงเป็น ชา ชำ และ นา ท. **ญาสฺส** แห่ง ญา ธาตุ **โหนฺติ** ย่อมมี **วา** บ้าง.

ญาอิจฺเจตสฺส ธาตุสฺส ชาชำนาอิจฺเจเต อาเทสา โหนฺติ วา.

แปลง ญา ธาตุเป็น ชา ชำ และ นา บ้าง.

ตัวอย่างเช่น

ชานาติ ย่อมรู้

ชาเนยฺย, ชานิยา, ชญฺญา พึงรู้

นายติ [๑] ย่อมรู้

อนิมิตฺตา น นายเร [๒, ๖๖] อันบุคคลรู้ไม่ได้ เพราะไม่มีนิมิต

วาติ กึ ?

ถาม. บทว่า วา มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า ไม่แปลง ญา ธาตุเป็น ชา ชำ และ นา บ้าง

ตัวอย่างเช่น

วิญฺญายติ อันบุคคล ย่อมรู้

๙๕๑. เปกฺขเน ทิสสฺส ปสฺสทกฺขา.

ปสฺสทกฺขา อ. การแปลงเป็น ปสฺส และ ทกฺข ท. **ทิสสฺส** แห่ง ทิส ธาตุ **วตฺตมานสฺส** ที่เป็นไปอยู่ **เปกฺขเน** ในอรรถ การเพ่งดู **โหนฺติ** ย่อมมี **วา** บ้าง.

เปกฺขนตฺเถ ทิสอิจฺเจตสฺส ธาตุสฺส ปสฺสทกฺขอิจฺเจเต อาเทสา โหนฺติ วา.

แปลง ทิส ธาตุในอรรถการเพ่งดู เป็น ปสฺส และ ทกฺข บ้าง.

ตัวอย่างเช่น

รูปำ ปสฺสติ, ทกฺขติ ย่อมเห็นรูป

เปกฺขเนติ กึ ? ๑

ถาม. บทว่า เปกฺขเน มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า ไม่แปลง ทิส ที่มีอรรถอื่นเป็น ปสฺส และ ทกฺข

ตัวอย่างเช่น

ธมฺมเทสฺสี ปราภโว[67] ผู้รังเกียจธรรม เป็นผู้เสื่อม

วาติ กึ ?

ถาม. บทว่า วา มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า ไม่แปลง ทิส ธาตุที่มีอรรถ เปกฺขน เป็น ปสฺส และ ทกฺข บ้าง

ตัวอย่างเช่น

อทฺทส ได้เห็นแล้ว

[วินิจฉัย ทิส ธาตุ]

อาจริยา ปเนตฺถ ทิสสฺส ทิสฺสาเทสมฺปิ อิจฺฉนฺติ “ทิสฺสตี”ติ, มยนฺตุ เอตำ รูปำ ทิวาทิคเณ อโวจุมฺห, ตถา หิ เกจิ สกมฺมิกา ธาตโว ทิวาทิคณำ ปตฺวา อกมฺมิกา โหนฺติ, ยถา “สุตฺตำ ฉิชฺชติ, ตฬากำ ภิชฺชตี”ติ. อยำ สกมฺมิกา หิ ทิสธาตุ ทิวาทิคณำ ปตฺวา อกมฺมิกา โหติ, ยถา “เต กุมารา น ทิสฺสเร”ติ.

ก็ในที่นี้ อาจารย์ทั้งหลาย มีความประสงค์ให้แปลง ทิส ธาตุเป็น ทิสฺส สำเร็จรูปว่า “ทิสฺสติ ย่อมถูกเห็น”, ส่วน ข้าพเจ้า ได้แสดงรูปว่า “ทิสฺสติ” นั้นไว้ในทิวาทิคณะ, จริงอย่างนั้น สกัมมกธาตุบางชนิดเมื่ออยู่ในกลุ่มทิวาทิคณะ ย่อมกลายเป็นอกัมมกธาตุ เหมือนคำว่า "ฉิชฺชติ" และ "ภิชฺชติ" ในข้อความว่า

สุตฺตํ ฉิชฺชติ เส้นด้าย ย่อมขาด

ตฬากํ ภิชฺชติ บึง ย่อมพังทะลาย

ก็ ทิส ธาตุนี้ เป็นสกัมมกธาตุ แต่เมื่อจัดเข้าในกลุ่มของทิวาทิคณะ ย่อมกลายเป็น อกัมมกธาตุ เหมือนคำว่า "ทิสฺสเร" ในข้อความว่า

เต กุมารา น ทิสฺสเร[68] กุมารเหล่านั้น ย่อมไม่ปรากฏ

เอตฺถ หิ น ทิสฺสเรติ น ปญฺญายนฺตี”ติ อตฺโถ.

ก็ในตัวอย่างนี้ คำว่า น ทิสฺสเร มีความหมายว่า "ย่อมไม่ปรากฏ".[๑]

๙๕๒. พฺยญฺชนนฺตสฺส โจ เฉ.

เฉ ในเพราะ ฉ ปัจจัย **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **โจ** อ. การแปลง เป็น จ **พฺยญฺชนนฺตสฺส** แห่งพยัญชนะอันเป็นที่สุดธาตุ **โหติ** ย่อมมี.

พฺยญฺชนนฺตสฺส ธาตุสฺส โจ โหติ ฉปจฺจเย ปเร.

ในเพราะ ฉ ปัจจัยอยู่หลัง แปลงพยัญชนะที่สุดธาตุเป็น จ.

ตัวอย่างเช่น

ชิคุจฺฉติ ย่อมรังเกียจ

ติกิจฺฉติ ย่อมเยียวยา

ชิฆจฺฉติ ย่อมปรารถนาจะบริโภค

๙๕๓. เข โก.

เข ในเพราะ ข ปัจจัย **ปเร** อันเบื้องหลัง **โก** อ. การแปลงเป็น ก **พฺยญฺชนนฺตสฺส** แห่งพยัญชนะที่สุดธาตุ **โหติ** ย่อมมี.

พฺยญฺชนนฺตสฺส ธาตุสฺส โก โหติ ขปจฺจเย ปเร.

ในเพราะ ข ปัจจัยอยู่หลัง แปลงพยัญชนะที่สุดธาตุเป็น ก.

ตัวอย่างเช่น

ติติกฺขติ ย่อมอดทน

พุภุกฺขติ ย่อมปรารถนาจะบริโภค

๙๕๔. คี เส หรสฺส.

เส ในเพราะ ส ปัจจัย **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **คี** อ. การแปลง เป็น คี **หรสฺส** แห่ง หร ธาตุ **โหติ** ย่อมมี.

ในเพราะ ส ปัจจัยอยู่หลัง แปลง หร เป็น คี.

ตัวอย่างเช่น

ชิคีสติ ย่อมนำไป

๙๕๕. ชิสฺส จ.

เส ในเพราะ ส ปัจจัย **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **คี** อ. การแปลง เป็น คี **ชิสฺส** แห่ง ชิ ธาตุ **โหติ จ** ย่อมมีด้วย.

ชิธาตุสฺส คีอาเทโส โหติ เส ปจฺจเย ปเร.

ในเพราะ ส ปัจจัยอยู่หลัง แปลง ชิ ธาตุเป็น คี.

ตัวอย่างเช่น

วิชิคีสติ ย่อมปรารถนาเพื่อชนะ

๙๕๖. พฺรูภูนำ ปโรกฺขายมาหภุวา.

ปโรกฺขายำ ในเพราะปโรกขาวิภัตติ **อาหภุวา** อ. การแปลง เป็น อาห และ ภุว ท. **พฺรูภูนำ** แห่ง พฺรู ธาตุ และ ภู ธาตุ ท. **โหนฺติ** ย่อมมี.

ในเพราะปโรกขาวิภัตติ แปลง พฺรู ธาตุเป็น อาห และแปลง ภู ธาตุเป็น ภุว

ตัวอย่างเช่น

อาห, อาหุ ชน กล่าวแล้ว, หมู่ชนกล่าวแล้ว

พภุว, พภุวุ ชน เป็นแล้ว, หมู่ชน เป็นแล้ว

ปโรกฺขายมิติ กึ ?

ถาม. บทว่า ปโรกฺขายำ มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า ไม่แปลง พฺรู ธาตุเป็น อาห และแปลง ภู ธาตุเป็น ภุว ในกรณีที่ไม่ใช่ปโรกขาวิภัตติอยู่หลัง

ตัวอย่างเช่น

อพฺรวุ์ ชนทั้งหลาย ได้กล่าวแล้ว

๙๕๗. คมิสฺสนฺโต สพฺเพสุ จฺโฉ วา.

วิภตฺติปจฺจเยสุ ในเพราะวิภัตติและปัจจัย ท. **สพฺเพสุ** ทั้งปวง **คมิสฺสนฺโต** อ. ม อักษรอันเป็นที่สุดของ คมุ ธาตุ **จฺโฉ** เป็น จฺฉ **โหติ** ย่อมเป็น **วา** บ้าง.

คมุอิจฺเจตสฺส ธาตุสฺส อนฺโต มกาโร จฺโฉ โหติ วา สพฺเพสุ วิภตฺติปจฺจเยสุ.
ในเพราะวิภัตติและปัจจัยทั้งปวง แปลง ม ที่สุดของ คมุ ธาตุเป็น จฺฉ บ้าง.

ตัวอย่างเช่น

คจฺฉติ, คเมติ ย่อมไป
คจฺฉตุ, คเมตุ จงไป
คจฺเฉยฺย, คเมยฺย พึงไป
อคจฺฉา, อคมา ได้ไปแล้ว
อคจฺฉิ, อคมิ ได้ไปแล้ว
คจฺฉิสฺสติ, คมิสฺสติ จักไป
อคจฺฉิสฺสา, อคมิสฺสา จักได้ไปแล้ว
คจฺฉิสฺสติ, คมิสฺสติ ในชนผู้ไปอยู่
คจฺฉมาโน, คจฺฉนฺโต ไปอยู่

คมิสฺสาติ กึ ?

ถาม. บทว่า คมิสฺส มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อให้ทราบว่า ไม่แปลงพยัญชนะที่สุดของธาตุอื่นเป็น จฺฉ

ตัวอย่างเช่น

อิจฺฉติ [๑] ย่อมปรารถนา

๙๕๘. วจสฺสากาโร อชฺชตนิยโม.

อชฺชตนิยํ ในเพราะอัชชัตตนีวิภัตติ **อกาโร** อ. อ อักษร **วจสฺส** ของ วจ ธาตุ **โอ** เป็น โอ **โหติ** ย่อมเป็น.

ในเพราะอัชชัตตนีวิภัตติ แปลง อ ที่ ว ของ วจ ธาตุเป็น โอ.

ตัวอย่างเช่น

อโวจ ชน ได้กล่าวแล้ว

อโวจุ๋ ชนทั้งหลาย ได้กล่าวแล้ว

อชฺชตนิยนฺติ กึ ?

ถาม. บทว่า อชฺชตนิยฺ มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า ไม่แปลง อ ที่ ว เป็น โอ ในเพราะวิภัตติอื่น

ตัวอย่างเช่น

อวจา กล่าวแล้ว

อวจู กล่าวแล้ว

๙๕๙. ทีฆมกาโร หิมิมเมฺหสุ.

หิมิมเมฺหสุ ในเพราะ หิ มิ ม และ มฺเห วิภัตติ ท. **อกาโร** อ. อ อักษร **อาปชฺชเต** ย่อมถึง **ทีฆ๋** ซึ่งความเป็นทีฆะ.

ในเพราะ หิ, มิ, ม และ มฺเห วิภัตติ ทีฆะ อ เป็น อา.

ตัวอย่างเช่น

คจฺฉาหิ ท่าน จงไป

คจฺฉามิ เรา จะไป

คจฺฉาม เราทั้งหลาย จะไป

คจฺฉามฺเห เราทั้งหลาย ไปแล้ว

๙๖๐. หิ จ วา โลป๋.

หิ อ. หิ วิภัตติ **อาปชฺชเต** ย่อมถึง **โลป๋** ซึ่งการลบ **จ** ด้วย **วา** บ้าง.

ลบ หิ วิภัตติ (หลัง อ อักษร) บ้าง.

ตัวอย่างเช่น

คจฺฉ, คจฺฉาหิ ท่าน จงไป

๙๖๑. โหติสฺสโร ภวิสฺสนฺติยเมโหเห สฺสสฺส จ.

ภวิสฺสนฺติยฺ ในเพราะภวิสสันตีวิภัตติ **โหติสฺสโร** อ. สระ อู ของหูธาตุ **อาปชฺชเต** ย่อมถึง **เอโหเห** ซึ่งความเป็น เอห, โอห และ เอ ท**. จ** ด้วย **โล โป** อ.การลบ **สฺสสฺส** ซึ่ง สฺส **โหติ จ** ย่อมมีด้วย **วา** บ้าง.

หูธาตุสฺส สโร เอหโอหเอตฺตมาปชฺชเต ภวิสฺสนฺติยฺ วิภตฺติยฺ, สฺสสฺส จ โลโป โหติ วา.

ในเพราะภวิสสันตีวิภัตติ แปลงสระ อู ของ หู ธาตุเป็น เอห, โอห และ เอ และลบ สฺส แห่งวิภัตติบ้าง.

ตัวอย่างเช่น

เหหิติ, เหหินฺติ	ชน จักเป็น, ชนทั้งหลาย จักเป็น
โหหิติ, โหหินฺติ	ชน จักเป็น, ชนทั้งหลาย จักเป็น
เหติ, เหนฺติ	ชน จักเป็น, ชนทั้งหลาย จักเป็น
เหหิสฺสติ, เหหิสฺสนฺติ	ชน จักเป็น, ชนทั้งหลาย จักเป็น
โหหิสฺสติ, โหหิสฺสนฺติ	ชน จักเป็น, ชนทั้งหลาย จักเป็น
เหสฺสติ, เหสฺสนฺติ	ชน จักเป็น, ชนทั้งหลาย จักเป็น

หูติ กึ ?

ถาม. บทว่า หู มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า ไม่แปลงสระอูของธาตุอื่นเป็น เอห, โอห, เอ

ตัวอย่างเช่น

ภวิสฺสติ	จักเป็น

ภวิสฺสนฺติยนฺติ กึ ?

ถาม. บทว่า ภวิสฺสนฺติยํ มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า ไม่แปลงสระ อู ของ หู ธาตุเป็น เอห โอห และ เอ ในเพราะวิภัตติหมวดอื่น

ตัวอย่างเช่น

โหนฺติ	ย่อมมี

๙๖๒. กรสฺส กาโห.

> **ภวิสฺสนฺติยํ** ในเพราะภวิสสันตีวิภัตติ **กาโห** อ. การแปลงเป็น กาห **กรสฺส** แห่ง กร ธาตุ **โหติ จ** ย่อมมีด้วย, **โลโป** อ. การลบ **สฺสสฺส** ซึ่ง สฺส **โหติ จ** ย่อมมีด้วย **วา** บ้าง.

กรธาตุสฺส กาหาเทโส โหติ วา ภวิสฺสนฺตีวิภตฺติยํ, สฺสสฺส จ โลโป โหติ วา.

ในเพราะภวิสสันตีวิภัตติ แปลง กร ธาตุเป็น กาห และลบ สฺส บ้าง.

ตัวอย่างเช่น

กาหติ, กาหิติ ๑ ชน จักทำ

กาหสิ, กาหิสิ ท่าน จักทำ

กาหามิ, กาหาม เรา จักทำ, เราทั้งหลาย จักทำ

วาติ กึ?

ถาม. บทว่า วา มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า ไม่แปลง กร เป็น กาห บ้าง

ตัวอย่างเช่น

กริสฺสติ จักกระทำ

๙๖๓. วจหนโต สฺสามิสฺสามานำ ขามิขามา.

ขามิขามา อ. การแปลงเป็น ขามิ และ ขาม ท. **สฺสามิสฺสามานำ** แห่ง สฺสามิ และ สฺสาม วิภัตติ ท. **ปเรสำ** อันเป็นเบื้องหลัง **วจหนโต** จาก วจ ธาตุ และ หน ธาตุ **โหนฺติ** ย่อมมี.

ท้าย วจ, หน ธาตุ แปลง สฺสามิ เป็น ขามิ, และแปลง สฺสาม เป็น ขาม.

ตัวอย่างเช่น

วกฺขามิ, วกฺขาม เราจักกล่าว, พวกเรา จักกล่าว

ปฏิหงฺขามิ, ปฏิหงฺขาม เราจักกำจัด, พวกเรา จักกำจัด

๙๖๔. วสลเภหิ ฉามิฉาม.

ฉามิฉาม อ. การแปลงเป็น ฉามิ และ ฉาม ท. **สฺสามิสฺสามานำ** แห่ง สฺสามิ และ สฺสาม วิภัตติ ท. **ปเรสำ** อันเป็นเบื้องหลัง **วสลเภหิ** จาก วส ธาตุ และ ลภ ธาตุ ท. **โหนฺติ** ย่อมมี **วา** บ้าง.

วสลภอิจฺเจเตหิ ธาตูหิ สฺสามิสฺสามานำ ฉามิฉามาเทสา โหนฺติ วา.

ท้าย วส, ลภ ธาตุ แปลง สฺสามิ เป็น ฉามิ, และแปลง สฺสาม เป็น ฉาม บ้าง.

ตัวอย่างเช่น

วจฺฉามิ, วจฺฉาม เรา จักอยู่, พวกเรา จักอยู่

ลจฺฉามิ, ลจฺฉาม เรา จักได้, พวกเรา จักได้

วาติ กึ ?

ถาม. บทว่า วา มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า ไม่แปลงเป็น ฉามิ ฉาม บ้าง

ตัวอย่างเช่น

วสิสฺสามิ เรา จักอยู่

ลภิสฺสามิ เราจักได้

๙๖๕. วจนฺโต โก ขามิขาเมสุ.

ขามิขาเมสุ ในเพราะ ขามิ และ ขาม ท. **ปเรสุ** อันเป็น เบื้องหลัง **วจนฺโต** อ. พยัญชนะอันเป็นที่สุดของ วจ ธาตุ **โก** เป็น ก **โหติ** ย่อมเป็น.

ในเพราะ ขามิ และ ขาม อยู่หลัง แปลง จ ของ วจ ธาตุเป็น ก.

ตัวอย่างเช่น

วกฺขามิ, วกฺขาม เรา จักกล่าว, พวกเรา จักกล่าว

๙๖๖. วสลภนฺโต โจ ฉามิฉาเมสุ วา.

ฉามิฉาเมสุ ในเพราะ ฉามิ และ ฉาม ท. **ปเรสุ** อันเป็น เบื้องหลัง **วสลภนฺโต** อ. พยัญชนะอันเป็นที่สุดของ วส ธาตุ และ ลภ ธาตุ **โจ** เป็น จ **โหติ** ย่อมเป็น **วา** บ้าง.

ในเพราะ ฉามิ และ ฉาม อยู่หลัง แปลง ส ของ วส ธาตุ และแปลง ภ ของ ลภ ธาตุเป็น จ บ้าง.

ตัวอย่างเช่น

วจฺฉามิ เรา จักอยู่

ลจฺฉามิ เรา จักได้

วจฺฉาม เราทั้งหลาย จักอยู่

ลจฺฉาม เราทั้งหลาย จักได้

วาติ กึ ?

ถาม. บทว่า วา มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า ไม่แปลงพยัญชนะที่สุดของ วส และ ลภ ธาตุ เป็น จ บ้าง

ตัวอย่างเช่น

วสิสฺสามิ เรา จักอยู่

ลภิสฺสามิ เรา จักได้

๙๖๗. หนนฺโต นิคฺคหีตํ ขามิขาเมสุ.

ขามิขาเมสุ ในเพราะ ขามิ และ ขาม ท. **ปเรสุ** อันเป็นเบื้อง-หลัง **หนนฺโต** อ. พยัญชนะอันเป็นที่สุดของ หน ธาตุ **อาปชฺชเต** ย่อมถึง **นิคฺคหีตํ** ซึ่งความเป็นนิคคหิต **วา** บ้าง.

ในเพราะ ขามิ และ ขาม อยู่หลัง แปลง น ของ หน ธาตุเป็นนิคคหิตบ้าง.

ตัวอย่างเช่น

ปฏิหงฺขามิ	เราจักกำจัด,
ปฏิหงฺขาม	เราทั้งหลาย จักกำจัด

วาธิการตฺตา วาติ กึ ?

ถาม. บทว่า วา ที่ตามมามีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า ไม่แปลง น ของ หน ธาตุ เป็นนิคคหิต ในกรณีที่ ไม่ได้แปลง สฺสามิ สฺสาม เป็น ขามิ ขาม

ตัวอย่างเช่น

ปฏิหนิสฺสามิ	เรา จักกำจัด

๙๖๘. วสลภโต ภวิสฺสนฺตีสฺสสฺส โฉ จตฺตมนฺโต เฉ.

โฉ อ. การแปลงเป็น ฉ **ภวิสฺสนฺตีสฺสสฺส** แห่ง สฺส ของ ภวิสสันตีวิภัตติ **ปรสฺส** อันเป็นเบื้องหลัง **วสลภโต** จาก วส ธาตุ และ ลภ ธาตุ **โหติ** ย่อมมี, **เฉ** ในเพราะ ฉ **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **อนฺโต** อ.พยัญชนะอันเป็นที่สุดของธาตุ **อาปชฺชเต** ย่อมถึง **จตฺตํ** ซึ่งความเป็น จ.

ท้าย วส ธาตุ และ ลภ ธาตุ แปลง สฺส ภวิสสันตีวิภัตติเป็น ฉ, ในเพราะ ฉ อยู่หลังแปลง ส และ ภ ของ วส, ลภ ธาตุเป็น จ.

ตัวอย่างเช่น

วจฺฉติ, วจฺฉนฺติ	ชนจักอยู่, ชนทั้งหลาย จักอยู่
วจฺฉสิ, วจฺฉถ	ท่าน จักอยู่, ท่านทั้งหลาย จักอยู่
วจฺฉเต	ชน จักอยู่
ลจฺฉติ, ลจฺฉนฺติ	ชน จักได้, ชนทั้งหลาย จักได้
ลจฺฉสิ, ลจฺฉถ	ท่าน จักได้, ท่านทั้งหลาย จักได้
ลจฺฉเต	ชน จักได้

วาธิการตฺตา วาติ กึ?

ถาม. บทว่า วา ที่ตามมามีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า ไม่แปลง สฺส ของ ภวิสสันตี วิภัตติเป็น ฉ และไม่แปลง ที่สุดของ วส, ลภ ธาตุเป็น จ บ้าง

ตัวอย่างเช่น

วสิสฺสติ	จักอยู่
ลภิสฺสติ	จักได้

๙๖๙. หนโต โข โน นิคฺคหีตํ เข.

> **โข** อ. การแปลงเป็น ข **ภวิสฺสนฺตีสฺสสฺส** แห่ง สฺส ของ ภวิสสันตีวิภัตติ **ปรสฺส** อันเป็นเบื้องหลัง **หนโต** จาก หน ธาตุ **โหติ** ย่อมมี **วา** บ้าง, **เข** ในเพราะ ข **ปเร** อันเป็น เบื้องหลัง **โน** อ. น อักษรของ หน ธาตุ **นิคฺคหีตํ** เป็นนิคคหิต **โหติ** ย่อมเป็น.

หนธาตุโต ภวิสฺสนฺตีสฺสสฺส ขาเทโส โหติ วา, ตสฺมึ เข ปเร นกาโร นิคฺคหีตํ โหติ.

ท้าย หน ธาตุ แปลง สฺส ของภวิสสันตีวิภัตติเป็น ข บ้าง, ในเพราะ ข อยู่หลัง แปลง น ของ หน ธาตุเป็นนิคคหิต.

ตัวอย่างเช่น

หงฺขติ, หงฺขนฺติ	เขาจักฆ่า, เขาทั้งหลายจักฆ่า
ปฏิหงฺขติ, ปฏิหงฺขนฺติ	เขาจักกำจัด, เขาทั้งหลายจักกำจัด
ปฏิหงฺขสิ, ปฏิหงฺขถ	ท่านจักกำจัด, ท่านทั้งหลายจักกำจัด

วาติ กึ?

ถาม. บทว่า วา มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า ไม่แปลง สฺส ของภวิสสันตีวิภัตติเป็น ข และไม่แปลง น เป็นนิคคหิตบ้าง

ตัวอย่างเช่น

หนิสฺสติ	จักฆ่า
ปฏิหนิสฺสติ	จักกำจัด

เอตฺถ หิ “ปฏิหงฺขามี”ติ ปาฬิทสฺสเนเนว “หงฺขติ ปฏิหงฺขตี”ติอาทีนิปิ ปาฬิยํ อนาคตานิ คเหตพฺพานิ, ทิฏฺเฐน นเยน อทิฏฺฐสฺสปิ ตาทิสสฺส นยสฺส คเหตพฺพตฺตา. เอตานิ หิ “วกฺขติ วกฺขนฺตี”ติอาทีหิ สทิสานิ.

ความจริง คำว่า **หงฺขติ, ปฏิหงฺขติ** นี้ ไม่มีใช้ในพระบาลี แต่ที่ข้าพเจ้า นำมาเป็น ตัวอย่างของสูตรนี้ โดยอาศัยการเทียบเคียงกับคำว่า "**ปฏิหงฺขามิ**" ซึ่งเป็นคำที่มีใช้ใน พระบาลี, อนึ่งสองคำนี้ มีลักษณะคล้ายกับคำว่า วกฺขติ, วกฺขนฺติ เป็นต้น.

๙๗๐. วจสฺมา ขนฺโต กตฺตๆ นิจฺจ.

โข อ. การแปลงเป็น ข **ภวิสฺสนฺตีสฺสสฺส** แห่ง สฺส ของ ภวิสสันตีวิภัตติ **ปรสฺส** อันเป็นเบื้องหลัง **วจสฺมา** จาก วจ ธาตุ **โหติ** ย่อมมี, **เข** ในเพราะ ข **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **อนฺโต** อ. พยัญชนะอันเป็นที่สุดของธาตุ **อาปชฺช เต** ย่อมถึง **กตฺตๆ** ซึ่งความเป็น ก อักษร **นิจฺจ** แน่นอน.

วจสฺมา ธาตุโต ภวิสฺสนฺตีสฺสสฺส ขาเทโส โหติ นิจฺจ, ตสฺมึ เข ปเร ธาตุสฺสนฺโต พฺยญฺชโน กการตฺต มาปชฺชเต.

ท้าย วจ ธาตุ แปลง สฺส ของภวิสสันตีวิภัตติเป็น ข, ในเพราะ ข อยู่หลังแปลง จ ของ วจ ธาตุ เป็น ก แน่นอน.

ตัวอย่างเช่น

วกฺขติ, วกฺขนฺติ	เขาจักกล่าว, เขาทั้งหลายจักกล่าว
วกฺขสิ	ท่านจักกล่าว
วกฺขเต, วกฺขนฺเต	เขาจักกล่าว, เขาทั้งหลายจักกล่าว

๙๗๑. อถ วา วจสฺส วกฺโข วา ภวิสฺสนฺติยำ วิภตฺติยำ.

อถวา อีกนัยหนึ่ง **ภวิสฺสนฺติยำ วิภตฺติยำ** ในเพราะภวิสสันตี วิภัตติ **วกฺโข** อ. การแปลงเป็น วกฺข **วจสฺส** แห่ง วจ ธาตุ **โหติ** ย่อมมี **วา** บ้าง.

อถวา ปาฬินเยน วจธาตุสฺส วกฺขอิจฺจาเทโส โหติ วา ภวิสฺสนฺตีวิภตฺติยำ.

อีกนัยหนึ่ง ตามนัยพระบาลี ในเพราะภวิสสันตีวิภัตติอยู่ท้าย แปลง วจ ธาตุทั้งศัพท์ เป็น วกฺข บ้าง.

ตัวอย่างเช่น

วกฺขิสฺสติ	เขาจักกล่าว

[หลักฐานจากพระบาลี]

อตฺรายำ อาหจฺจปาโฐ “ปวกฺขิสฺสำ สุโณหิ เม”ติ. อยำ ปน อฏฺฐกถาปาโฐ “ราชา ตุมฺเหหิ สทฺธึ ปฏิสนฺถารำ กตฺวา ‘อาสนำ ญตฺวา นิสีทถา’ติ วกฺขิสฺสตี”ติ.

ในเรื่องการแปลงวจธาตุเป็น วกฺข นี้ ได้พบหลักฐานการใช้ในพระไตรปิฎก และ คัมภีร์อรรถกถา ดังนี้คือ

[หลักฐานจากพระไตรปิฎก]

ปวกฺขิสฺสํ, สุโณหิ เม[69] เรา จักกล่าว, ท่าน จงฟังคำของเรา

[หลักฐานจากอรรถกถา]

ราชา ตุมฺเหหิ สทฺธึ - ปฏิสนฺถารํ กตฺวา - ‘อาสนํ ญตฺวา นิสีทถา’ติ - วกฺขิสฺสติ[70]

พระราชา ทรงทำปฏิสันถารกับเธอทั้งหลายแล้ว จักตรัสว่า “ท่านทั้งหลายจงรู้อาสนะของตนแล้วนั่งเถิด”

[อรรถกถาคล้อยตามบาลี]

อิมสฺมึฐาเน วิญฺญาตสุคตาธิปฺปาเยหิ อฏฺฐกถาจริยาสเภหิ ปาวจนานุรูเปเนว อฏฺฐกถาสุ สทฺทรจนา อภิสงฺขตา.

ในปาฐะแห่งอรรถกถานี้ จะเห็นได้ว่า พระอรรถกถาจารย์ผู้ประเสริฐทั้งหลาย ผู้เข้าใจถึงพุทธประสงค์ ได้ประพันธ์คำศัพท์ไว้ในคัมภีร์อรรถกถาทั้งหลาย โดยสอด คล้องกับพระพุทธพจน์นั่นเทียว.

ตถา หิ อตฺถโต จ พฺยญฺชนโต จ อธิปฺปายโต จ–

จริงอย่างนั้น ว่าโดยความหมาย, โดยศัพท์ และโดยความมุ่งหมายแล้ว เมธีชน ทั้งหลาย พึงทราบอย่างนี้เถิดว่า:-

พุทฺเธน ธมฺโม วินโย จ วุตฺโต
โย ตสฺส ปุตฺเตหิ ตเถว ญาโต.
โส เยหิ เตสํ มติมจฺจชนฺตา
ยสฺมา ปุเร อฏฺฐกถา อกํสุ[71]**.**

พระอรรถกถาจารย์ชาวสิงหลได้ประพันธ์คัมภีร์อรรถ-กถา ในกาลก่อน โดยมิได้ละมติ (อรรถ, ศัพท์และอธิบาย) ของท่านพุทธบุตรทั้งหลาย ผู้รู้ธรรมวินัยตามที่พระพุทธ-เจ้าตรัสไว้.

๙๗๒. ทาทนฺตสฺส อํ มิเมสุ.

มิเมสุ ในเพราะ มิ วิภัตติ และ ม วิภัตติ ท. **อํ** อ. การแปลง เป็น อํ **ทาทนฺตสฺส** แห่งสระ อา อันเป็นที่สุดของทาธาตุ **โหติ** ย่อมมี.

ในเพราะ มิ วิภัตติ และ ม วิภัตติ แปลง อา ของ ทา ธาตุเป็น อำ.

ตัวอย่างเช่น

ทมฺมิ, ทมฺม ย่อมให้

๙๗๓. ธาตุสฺส อสญฺโญคนฺตสฺส การิเต วุทฺธิ°.

การิเต ในเพราะการิตปัจจัย **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **วุทฺธิ** อ. การวุทธิ **ธาตุสฺส** แห่งธาตุ **อสญฺโญคนฺตสฺส** อันไม่มี พยัญชนะสังโยคอยู่เบื้องหลัง **โหติ** ย่อมมี.

ในเพราะการิตปัจจัยอยู่หลัง ให้วุทธิสระของธาตุที่ไม่มีพยัญชนะสังโยคอยู่หลัง (อ เป็น อา, อิ เป็น เอ, อุ เป็น โอ).

ตัวอย่างเช่น

กาเรติ, การยติ ย่อมให้ทำ

อสญฺโญคนฺตสฺสาติ กึ ?

ถาม. บทว่า อสญฺโญคนฺตสฺส มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อให้ทราบว่า ในกรณีที่มีพยัญชนะสังโยคอยู่หลัง ไม่วุทธิ

ตัวอย่างเช่น

จินฺตยติ ย่อมคิด

๙๗๔. วิกปฺเปน ฆฏาทีนำ.

การิเต ในเพราะการิตปัจจัย **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **วุทฺธิ** อ. การวุทธิ **ฆฏา ทีนำ** แห่งธาตุ ท. มี ฆฏ ธาตุเป็นต้น **โหติ** ย่อมมี **วิกปฺเปน** โดยวิกัปป์.

ฆฏาทีนำ ธาตูนำ อสญฺโญคนฺตานำ วุทฺธิ โหติ วิกปฺเปน การิเต.

ในเพราะการิตปัจจัยอยู่หลัง ให้วุทธิสระของธาตุมี ฆฏ เป็นต้นอันไม่มีพยัญชนะ สังโยคอยู่เบื้องหลังบ้าง. ตัวอย่างเช่น

ฆาเฏติ, ฆเฏติ, ฆาฏยติ, ฆฏยติ ย่อมให้สืบต่อ, ย่อมให้พยายาม

ฆาฏาเปติ, ฆฏาเปติ ย่อมให้สืบต่อ, ย่อมให้พยายาม

ฆาฏาปยติ, ฆฏาปยติ ย่อมให้สืบต่อ, ย่อมให้พยายาม

คาเมติ, คเมติ ย่อมให้ไป

คามยติ, คมยติ ย่อมให้ไป

ฆฏาทีนมิติ กึ ?

ถาม. บทว่า ฆฏาทีนำ มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า ในกลุ่มธาตุอื่นนอกจากกลุ่มของ ฆฏ ธาตุ เมื่อมี การิตปัจจัยอยู่หลัง ต้องทำวุทธิแน่นอน

ตัวอย่างเช่น

กาเรติ	ย่อมให้กระทำ

๙๗๕. อญฺเญสุปิ.

> **อญฺเญสุปิ** ในเพราะปัจจัย ท. แม้เหล่าอื่นจากการิตปัจจัย **ปเรสุ** อยู่หลัง **วุทฺธิ** อ. การวุทธิ **ธาตูนำ** แห่งธาตุ ท. **อสญฺโญคนฺตานำ** อันไม่มีพยัญชนะสังโยคเป็นที่สุด **โหติ** ย่อมมี.

การิตปจฺจยโต อญฺเญสุปิ ปจฺจเยสุ สพฺเพสำ ธาตูนำ อสญฺโญคนฺตานำ วุทฺธิ โหติ.

ในเพราะปัจจัยเหล่าอื่นนอกจากการิตปัจจัย มีการวุทธิสระของธาตุทั้งปวง ที่ ไม่มีพยัญชนะสังโยคอยู่หลังด้วย[๑].

ตัวอย่างเช่น

ชยติ	ย่อมชนะ
โหติ	ย่อมเป็น
ภวติ	ย่อมเป็น
โภติ	ย่อมเป็น

๙๗๖. วิกรณสฺส จ ณุโน.

> **วุทฺธิ** อ. การวุทธิ **ณุโน** แห่ง ณุ ปัจจัย **วิกรณสฺส** อันเป็น วิกรณปัจจัย[๑] **โหติ จ** ย่อมมีด้วย.

วิกรณภูตสฺส จ ณุโน วุทฺธิ โหติ.

มีการวุทธิ ณุ อันเป็นวิกรณปัจจัยด้วย.

ตัวอย่างเช่น

อภิสุโณติ	ย่อมรับคำ
สำวุโณติ	ย่อมสำรวม

๙๗๗. คุหทุสสฺสโร ทีฆำ

การิเต ในเพราะการิตปัจจัย **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **คุหทุสสฺสโร** อ.สระ อุ ของ คุห ธาตุ และ ทุส ธาตุ **อาปชฺชเต** ย่อมถึง **ทีฆ** ซึ่งความเป็นทีฆะ **กฺวจิ** บ้าง.

คุหทุสอิจฺเจตสำ ธาตูนำ สโร กฺวจิ ทีฆตฺตมาปชฺชเต การิเต.

ในเพราะการิตปัจจัยอยู่หลัง ทีฆะสระ อุ ของ คุห ธาตุ และ ทุส ธาตุเป็น อู บ้าง.

ตัวอย่างเช่น

คูหยติ	ย่อมให้ปกปิด (ย่อมซ่อน)
ทูสยติ	ย่อมให้ประทุษร้าย

๙๗๘. วจวสวหาทิวสฺสุตฺตำ เย จ.

เย ในเพราะ ย ปัจจัย **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **อุตฺตำ** อ. ความ เป็น อุ **วจวสวหาทิวสฺส** แห่ง ว ของธาตุมี วจ, วส และ วห เป็นต้น **โหติ จ** ย่อม มีด้วย.

วจวสวหอิจฺเจวมาทีนำ ธาตูนำ วการสฺส อุตฺตำ โหติ ยปจฺจเย ปเร.

ในเพราะ ย ปัจจัยที่กล่าวอรรถภาววาจกและกรรมวาจกอยู่หลัง แปลง ว ของ วจ, วส และ วห ธาตุเป็นต้นเป็น อุ ด้วย.

ตัวอย่างเช่น

โมนำ วุจฺจติ ญาณำ[72]	ปัญญา เรียกว่า โมนะ
อสิโต ตาทิ วุจฺจเต - ส พฺรหฺมา	บุคคลนั้น ผู้ไม่อาศัยตัณหาและทิฏฐิ ผู้ไม่หวั่นไหว ท่านเรียกว่าพราหมณ์
ปณฺฑิโตติ ปวุจฺจติ[73]	บุคคลนั้น ท่านเรียกว่าบัณฑิต
วุสฺสติ	บ้าน อันชน ย่อมอยู่
วุยฺหติ	ชาวบ้าน อันน้ำ พัดไปอยู่

๙๗๙. อุมฺหิ วราคโม นิจฺจำ ปาวจเน.

ปาวจเน ในพระบาลี **อุมฺหิ** ในเพราะ อุ อักษร **ปเร** อันเป็น เบื้องหลัง **วราคโม** อ. ว อาคม และ ร อาคม **โหติ** ย่อมลง **นิจฺจำ** แน่นอน.

ปาวจเน อาเทสภูเต อุกาเร ปเร นิจฺจำ วการรการาคโม โหติ, น เกวโล อุกาโร ติฏฺฐติ.

ในพระบาลี หากมี อุ อักษรที่อาเทสมาจาก ว อยู่หลัง ให้ลง ว อาคม หรือ ร อาคมแน่นอน, จะไม่มีรูปของพยางค์ต้นเป็นสระลอย (เป็นรูปของ อุ ล้วนๆ)

ตัวอย่างเช่น

วุจฺจติ, วุจฺจเต	คำนั้น อันเขา ย่อมกล่าว
นิรุตฺติ, นิรุตฺตึ[74]	รูปวิเคราะห์
วุตฺตญฺเหตำ[75]	สมจริง ดังคำที่ท่านกล่าวไว้แล้ว

ปาวจเนติ กึ?

ถาม. บทว่า ปาวจเน มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า ไม่ลง ว หรือ ร อาคมบ้าง

ตัวอย่างเช่น

กิมตฺถมิทมุจฺจเต	สูตรนี้ กล่าวไว้เพื่อประโยชน์อะไร
อุตฺตเส	พึงกล่าว
อุตฺตเต	ย่อมถูกกล่าว

๙๘๐. หวิปริยโย ยสฺส โล วา.

หวิปริยโย อ.การสลับตำแหน่งกันระหว่าง ห อักษรกับ ย อักษร **โหติ** ย่อมมี, **โล** อ. การแปลงเป็น ล **ยสฺส** แห่ง ย ปัจจัย **โหติ** ย่อมมี **วา** บ้าง.

บางครั้ง มีการสลับตำแหน่งกันระหว่าง ห อักษร กับ ย อักษร และแปลง ย ปัจจัยเป็น ล บ้าง.

ตัวอย่างเช่น

วุฬฺหติ, วุยฺหติ	ชาวบ้าน อันน้ำ ย่อมพัดไป

๙๘๑. คหสฺส เฆ ปฺเป.

ปฺเป ในเพราะ ปฺป ปัจจัย **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **เฆ** อ. การ แปลงเป็น เฆ **คหสฺส** แห่ง คห ธาตุ **โหติ** ย่อมมี.

ในเพราะ ปฺป ปัจจัยอยู่หลัง แปลง คห ธาตุทั้งศัพท์ เป็น เฆ.

ตัวอย่างเช่น

เฆปฺปติ	ย่อมถือเอา

๙๘๒. หโลโป ณฺหามฺหิ.

ณฺหามฺหิ ในเพราะ ณฺหา ปัจจัย **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **หโลโป** อ. การลบ ห อักษร (ของ คห ธาตุ) **โหติ** ย่อมมี.

คหอิจฺเจตสฺส ธาตุสฺส หการโลโป โหติ ณฺหามฺหิ ปจฺจเย ปเร.
ในเพราะ ณฺหา ปัจจัยอยู่หลัง ลบ ห ของ คห ธาตุได้.

ตัวอย่างเช่น

คณฺหาติ ย่อมถือเอา

๙๘๓. กรสฺส กาสชฺชตนิยํ.

อชฺชตนิยํ ในเพราะอัชชัตตนีวิภัตติ **กาส** อ. การแปลงเป็น กาส **กรสฺส** แห่ง กร ธาตุ **โหติ** ย่อมมี **วา** บ้าง.

กรอิจฺเจตสฺส ธาตุสฺส กาสาเทโส โหติ วา อชฺชตนิยํ วิภตฺติยํ.
ในเพราะอัชชัตตนีวิภัตติ แปลง กร ธาตุ เป็น กาส บ้าง.

ตัวอย่างเช่น

อกาสิ, อกริ ได้ทำแล้ว
อกาสุํ, อกรุ ได้ทำแล้ว

๙๘๔. หูทาพฺรูโต สาคโม ยถารหํ.

อชฺชตนิยํ ในเพราะอัชชัตตนีวิภัตติ **สาคโม** อ. ส อาคม **โหติ** ย่อมลง **ปรํ** เบื้องหลัง **หูทาพฺรูโต** จาก หู ทา และ พฺรู ธาตุ **ยถารหํ** ตามสมควร.

หูทาพฺรูอิจฺเจเตหิ ธาตูหิ สการาคโม โหติ ยถารหํ อชฺชตนิยํ วิภตฺติยํ.
ในเพราะอัชชัตตนีวิภัตติ ท้าย หู, ทา และ พฺรู ธาตุ ลง ส อาคมได้ตามสมควร.

ตัวอย่างเช่น

โส ภิกฺขุ อรหา อโหสิ ภิกษุนั้น ได้เป็นพระอรหันต์แล้ว
อหํ ราชา อโหสึ[76] ข้าพเจ้า ได้เป็นพระราชาแล้ว
โส ทานํ อทาสิ เขา ได้ถวายทานแล้ว
ภิกฺขูนํ ปยิรุทาหาสิ[77] กล่าวแล้วแก่ภิกษุทั้งหลาย
อหํ ปยิรุทาหาสึ เรากล่าวแล้ว
ชาโต กณฺโห ปพฺยาหาสิ[78] ทาสผู้ชื่อว่ากัณหะผู้เกิดแล้ว กล่าวแล้ว
อหํ ปพฺยาหาสึ เรากล่าวแล้ว

๙๘๕. ปวิปริอุทโต พฺรูโน อาหา เส.

อชฺชตนิยํ ในอัชชตนีวิภัตติ **เส** ในเพราะ ส อาคม **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **อาหา** อ. การแปลงเป็น อาหา **พฺรูโน** แห่ง พฺรู ธาตุ **ปรสฺส** อันเป็นเบื้องหลัง **ปวิปริอุทโต** จากอุปสรรค และนิบาตคือ ป วิ ปริ อุท **โหติ** ย่อมมี **ยถารหํ** ตามสมควร.

ปวิอิจฺเจเตหิ ปริอุทอิจฺเจเตหิ จ อุปสคฺคนิปาตสมุทาเยหิ ปรสฺส พฺรูธาตุสฺส อาหาอิจฺเจเทโส โหติ สการาคเม ปเร ยถารหํ อชฺชตนิยํ วิภตฺติยํ.

ในอัชชัตตนีวิภัตติ ในเพราะ ส อาคมอยู่หลัง แปลง พฺรู ธาตุที่อยู่หลัง ป วิ ปริ อุปสรรค และ อุท นิบาตเป็น อาหา ตามสมควร.

ตัวอย่างเช่น

ปพฺยาหาสิ	เขา กล่าวแล้ว
ปยิรุทาหาสิ	เขา กล่าวแล้ว

๙๘๖. อุมํสุ.

อุ อ. อุ วิภัตติ **อํสุ** เป็น อํสุ **โหติ** ย่อมเป็น

อาหาอิจฺจาเทสโต ปราย อุวิภตฺติยา อํสุอิจฺจาเทโส โหติ.

แปลง อุ วิภัตติที่อยู่หลัง อาหา ที่แปลงมาจาก พฺรู ธาตุ เป็น อํสุ

ตัวอย่างเช่น

เต ปพฺยาหํสุ	เขาทั้งหลายกล่าวแล้ว
เต ปยิรุทาหํสุ	เขาทั้งหลายกล่าวแล้ว

๙๘๗. อสโต มิมานํ มฺหิมฺหนฺตลุตฺติ จ.

มฺหิมฺมฺหา อ. การแปลงเป็น มฺหิ และ มฺห ท**. มิมานํ** แห่ง มิ วิภัตติ และ ม วิภัตติ ท. **ปเรสํ** อันเป็นเบื้องหลัง **อสโต** จาก อสฺ ธาตุ **โหนฺติ จ** ย่อมมีด้วย **อนฺตลุตฺติ** อ. การลบพยัญชนะ อันเป็นที่สุดแห่งอสธาตุ **โหติ จ** ย่อมมีด้วย **วา** บ้าง.

อสอิจฺเจตาย ธาตุยา มิมอิจฺเจตาสํ วิภตฺตีนํ มฺหิมฺหาเทสา โหนฺติ วา ธาตุอนฺตสฺส โลโป จ.

ท้าย อส ธาตุ แปลง มิ วิภัตติเป็น มฺหิ, แปลง ม วิภัตติ เป็น มฺห และลบ ส อักษรที่สุดแห่งอส ธาตุบ้าง.

ตัวอย่างเช่น

อมฺหิ, อมฺห เรา ย่อมเป็น, เราทั้งหลาย ย่อมเป็น

อสฺมิ, อสฺม เรา ย่อมเป็น, เราทั้งหลาย ย่อมเป็น

๙๘๘. ถสฺส ฏฺฐฏฺฐํ.

ฏฺฐฏฺฐํ อ. ความเป็น ฏฺฐ **ถสฺส** แห่ง ถ วิภัตติ **ปรสฺส** อันเป็น เบื้องหลัง **อส โต** จาก อสฺ ธาตุ **โหติ** ย่อมมี **จ** ด้วย **อนฺตลุตฺติ** อ. การลบพยัญชนะอัน เป็นที่สุดแห่งอสธาตุ **โหติ** ย่อมมี **จ** ด้วย.

อสอิจฺเจตาย ธาตุยา ถสฺส วิภตฺติสฺส ฏฺฐฏฺฐํ โหติ ธาตุอนฺตสฺส โลโป จ.

ท้าย อส ธาตุ แปลง ถ วิภัตติ เป็น ฏฺฐ และลบ ส อักษรที่สุดแห่งอสธาตุ.

ตัวอย่างเช่น

ตุมฺเห อฏฺฐ ท่านทั้งหลาย ย่อมเป็น

๙๘๙. ติสฺส ฏฺฐิฏฺฐํ.

ฏฺฐิฏฺฐํ อ. ความเป็น ฏฺฐิ **ติสฺส** แห่ง ติ วิภัตติ **ปรสฺส** อันเป็นเบื้องหลัง **อส โต** จาก อสฺ ธาตุ **โหติ จ** ย่อมมีด้วย **อนฺตลุตฺติ** อ. การลบพยัญชนะอันเป็น ที่สุดแห่งอสธาตุ **โหติ จ** ย่อมมีด้วย.

อสอิจฺเจตาย ธาตุยา ติสฺส วิภตฺติสฺส ฏฺฐิฏฺฐํ โหติ ธาตุอนฺตสฺส โลโป จ.

ท้าย อส ธาตุ แปลง ติ วิภัตติ เป็น ฏฺฐิ และลบ ส อักษรที่สุดแห่งอสธาตุ.

ตัวอย่างเช่น

อตฺถิ มีอยู่

[อตฺถิ ศัพท์เป็นนิบาต]

“ปุตฺตา มตฺถิ ธนา๑ มตฺถี”ติ เอตฺถ ปน อตฺถิสทฺโท นิปาโต. เตเนส เอกวจนพหุวจนโก โหติ. “อตฺถิขีรา พฺราหฺมณี”ติ เอตฺถาปิ นิปาโตเยว. เตเนว หิ เตน อุตฺตรปทสฺส สมาโส โหติ.

ส่วน **อตฺถิ** ศัพท์ ในข้อความนี้ว่า "ปุตฺตา มตฺถิ, ธนา มตฺถิ[79]" "บุตรทั้งหลายของ ข้าพเจ้ามีอยู่, ทรัพย์มีอยู่” เป็นบทนิบาต เพราะเหตุนั้น **อตฺถิ** ศัพท์นั้น จึงเป็นได้ทั้งเอกวจนะ และพหุวจนะ. แม้ใน ข้อความนี้ว่า "อตฺถิขีรา พฺราหฺมณี" “นางพราหมณี ผู้มีน้ำนม” ก็เป็นนิบาตเช่นกัน, เพราะเหตุนั้นนั่น เทียว บทว่า **อตฺถิ** นั้น จึงสามารถเข้าสมาสกับ บทหลังได้.

๙๙๐. สญฺญิจฺฉายมาขฺยาตํ ภวติ นามิกํ.

สญฺญิจฺฉายํ ครั้นเมื่อต้องการจะระบุถึงชื่อ **สติ** มีอยู่ **อาขฺยาตํ** อ. บท อาขยาต **นามิกํ** เป็นบทนาม **ภวติ** ย่อมเป็น.

สญฺญิจฺฉายํ สติ อาขฺยาตปทํ นามิกปทํ ภวติ.

เมื่อต้องการจะระบุถึงชื่อ บทอาขยาตย่อมเปลี่ยนเป็นบทนามได้.

[อาขยาตกลายเป็นนาม]

“อาขฺยาตนฺ”ติ นามํ ปนสฺส อนฺตรธายติ, ลทฺธูปสมฺปทสฺส ภิกฺขุโน สามเณรภาโว วิยาติ นามพฺยปเทโส. เสยฺยถิทํ ? “อญฺญาสิ วต โภ โกณฺฑญฺโญ, อญฺญาสิ วต โภ โกณฺฑญฺโญ”ติ สตฺถุ อุทานํ ปฏิจฺจุปฺปนฺนํ อายสฺมโต โกณฺฑญฺญสฺส “อญฺญาสิโกณฺฑญฺโญ”ติ นามํ.

ก็ชื่อว่าอาขยาตของบทกิริยานั้น ย่อมหายไป เหมือนกับภิกษุผู้ได้รับการ อุปสมบทแล้ว ความเป็นสามเณรก็หายไป ดังนั้น สูตรนี้ จึงเป็นสูตรที่ใช้สำหรับตั้งชื่อ บทอาขยาตเป็นนาม เช่น ชื่อว่าอัญญาสิโกณฑัญญะของท่านโกญฑัญญะ เป็นชื่อที่ เกิดขึ้นโดยอาศัยการเปล่งอุทานของพระศาสดาว่า

อญฺญาสิ วต โภ โกณฺฑญฺโญ,	ท่านโกณฑัญญะ ได้รู้แล้วหนอ,
อญฺญาสิ วต โภ โกณฺฑญฺโญ[80]	ท่านโกณฑัญญะ ได้รู้แล้วหนอ

เอตฺถ หิ อาขฺยาตภาโว อนฺตรธายติ

ก็ในคำนี้ ความเป็นอาขยาตได้หายไป

ตถา “มา ขลิ, มา ขลี”ติ วจนํ ปฏิจฺจุปฺปนฺนํ โคสาลสฺส ติตฺถิยสฺส นามํ. เอตฺถาปิ อาขฺยาตภาโว อนฺตรธายติ. เตน “มกฺขลึ โคสาลํ, มกฺขลินา โคสาเลนา”ติ อาทินา โวหาโร ปวตฺตติ.

เช่นเดียวกันนี้ คำว่า **มกฺขลิ** เป็นชื่อของโคสาลเดียร์ถีย์ซึ่งเกิดขึ้น โดยอาศัยคำพูด ว่า **มา ขลิ, มา ขลิ**[81] “เจ้า อย่าลื่น, เจ้า อย่าลื่น”. แม้ในชื่อนี้ ความเป็นอาขยาต ได้หายไป ดังนั้น จึงมีการใช้ศัพท์ว่า มกฺขลึ โคสาลํ, มกฺขลินา โคสาเลน เป็นต้น.

ตถา “อิติห อาส, อิติห อาสา”ติ เอวํ ปวตฺตํ วจนมุปาทาย ปุราณกถา “อิติหาสนฺ”ติ วุจฺจติ. เอตฺถาปิ อาขฺยาตตฺตํ วิคจฺฉติ. เตเนว นามิกา วิภตฺติ ลพฺภติ “ลกฺขเณ อิติหาเส จา”ติ อาทีสุ.

เช่นเดียวกันนี้ ถ้อยคำเก่าแก่ ท่านเรียกว่า อิติหาส “เรื่องราวที่เกิดขึ้นในโลก นี้อย่างนี้” โดยอาศัยคำพูดซึ่งเป็นไปอย่างนี้ว่า **อิติห อาส, อิติห อาส** “ได้ยินว่า เรื่องราว ได้เกิดขึ้นแล้ว ในโลกนี้ อย่างนี้, ได้ยินว่า เรื่องราว เกิดขึ้นแล้วในโลกนี้อย่างนี้”

แม้ในข้อความนี้ ความเป็นอาขยาต ได้หายไป, เพราะเหตุนั้น จึงสามารถลง วิภัตตินามได้ เช่นในตัวอย่างว่า

ลกฺขเณ อิติหาเส จ[82]

ในคัมภีร์ลักษณะ และในคัมภีร์อิติหาสะ

๙๙๑. ตุสฺส ตฺถุตฺตํ.

ตฺถุตฺตํ อ. ความเป็น ตฺถุ **ตุสฺส** แห่ง ตุ วิภัตติ **ปรสฺส** อันเป็นเบื้อง หลัง **อส โต** จาก อสฺ ธาตุ **โหติ จ** ย่อมมีด้วย **อนฺตลุตฺติ** อ. การ ลบพยัญชนะอันเป็นที่สุดแห่งอสธาตุ **โหติ จ** ย่อมมีด้วย.

อสอิจฺเจตาย ธาตุยา ตุสฺส วิภตฺติสฺส ตฺถุตฺตํ โหติ ธาตุอนฺตสฺส โลโป จ.

หลัง อส ธาตุ แปลง ตุ วิภัตติ เป็น ตฺถุ และลบ ส ที่สุดแห่งอสธาตุ.

ตัวอย่างเช่น

นมตฺถุ พุทฺธานํ[83] ขอความนอบน้อม จงมีแด่พุทธเจ้า

๙๙๒. สิหีสุ จ.

สิหีสุ ในเพราะ สิ และ หิ วิภัตติ ท. **อนฺตลุตฺติ** อ. การลบ พยัญชนะที่สุดแห่งอสธาตุ **โหติ จ** ย่อมมีด้วย.

อสสฺเสว ธาตุสฺส สิหิวิภตฺตีสุ อนฺตโลโป จ โหติ.

ในเพราะ สิ และ หิ วิภัตติ ลบ ส ที่สุดแห่ง อสธาตุ.

ตัวอย่างเช่น

ตฺวํ อสิ ท่าน ย่อมเป็น

ตฺวํ อหิ ท่าน จงเป็น

๙๙๓. ตโต เอยฺยุํเมยฺยานํ อิยุมิยา.

อิยุมิยา อ. การแปลงเป็น อิยุ และ อิยา ท. **เอยฺยุ่เมยฺยานํ** แห่ง เอยฺยุ และ เอยฺย วิภัตติ ท. **ปเรสํ** อันเป็นเบื้องหลัง **ตโต** จาก อส ธาตุ **โหนฺติ** ย่อมมี **ยถากฺกมํ** ตามลำดับ.

ตโต อสธาตุโต เอยฺยุเอยฺยอิจฺเจตาสํ วิภตฺตีนํ ยถากฺกมํ อิยุอิยาอิจฺเจเต อาเทสา โหนฺติ.

ท้าย อส ธาตุ แปลง เอยฺยุ วิภัตติเป็น อิยุ แปลง เอยฺย วิภัตติ เป็น อิยา.

ตัวอย่างเช่น

เต สิยุ ชนเหล่านั้น พึงเป็น

โส สิยา ชนนั้น พึงเป็น

“สิยา กุสลา, สิยา อกุสลา”ติ อาทีสุ ปน สิยาสทฺโท อพฺยยปทนฺติ ทฏฺฐพฺโพ.

ส่วน "**สิยา**" ศัพท์ในข้อความว่า "**สิยา กุสลา, สิยา อกุสลา**" “ขันธ์ ๕ เป็นกุศลก็มี, เป็นอกุศลก็มี” นักศึกษา พึงทราบว่าเป็นอัพยยบท.

๙๙๔. เอยฺยุมิยํสุ เอยฺยมิยํ.

> **เอยฺยุ** อ. เอยฺยุ วิภัตติ **ปรฺ** อันเป็นเบื้องหลัง **ตโต** จาก อส ธาตุนั้น **อิยํสุ** เป็น อิยฺสุ **โหติ จ** ย่อมเป็นด้วย, **เอยฺยํ** อ. เอยฺยํ วิภัตติ **ปรฺ** อันเป็นเบื้องหลัง **ตโต** จาก อส ธาตุนั้น **อิยฺ** เป็น อิยฺ **โหติ จ** ย่อมเป็นด้วย.

ตโต อสธาตุโต เอยฺยุ์อิจฺเจตาย วิภตฺติยา อิยํสุอิจฺจาเทโส โหติ, เอยฺยุ์อิจฺเจตาย จ วิภตฺติยา อิยุ์อิจฺจาเทโส โหติ.

ท้าย อส ธาตุ แปลง เอยฺยุ วิภัตติเป็น อิยฺสุ และแปลง เอยฺยุ์ วิภัตติเป็น อิยุ์.

ตัวอย่างเช่น

เทฺว ภิกฺขู อภิธมฺเม - นานาวาทา สิยุ์สุ[84]	ภิกษุ ๒ รูป พึงเป็นผู้มีวาทะต่างกันในพระอภิธรรม
อุมฺมาทนฺตฺยา รมิตฺวาน,- กาสิราชา ตโต สิยุ์[85]	ข้าพเจ้า รื่นรมย์อยู่กับนางอุมมาทันตี แล้ว ต่อจากนั้น พึงเป็นพระราชาแห่งแคว้นกาสี

๙๙๕. ตสฺส เสยฺยาย อสฺสตฺตุ์.

> **อสฺสตฺตุ์** อ. ความเป็น อสฺส **ตสฺส** แห่ง อส ธาตุนั้น **เสยฺยาย** อันเป็นไปกับด้วย เอยฺย วิภัตติ **โหติ** ย่อมมี.

ตสฺส อสธาตุสฺส เอยฺยวิภตฺติยา สห อสฺสตฺตุ์ โหติ.

แปลง อสธาตุนั้นกับ เอยฺย วิภัตติเป็น อสฺส.

ตัวอย่างเช่น

โส เอวมสฺส วจนีโย[86]	เธอ เป็นผู้อันสงฆ์ พึงว่ากล่าวอย่างนี้

๙๙๖. เสยฺยุสฺส อสฺสุตฺตุ์.

อสฺสุตฺตํ อ. ความเป็น อสฺสุ **ตสฺส** แห่ง อส ธาตุนั้น **เสยฺยุสฺส** อันเป็นไปกับด้วย เอยฺยุ วิภัตติ **โหติ** ย่อมมี.

ตสฺส อสธาตุสฺส เอยฺยุวิภตฺติยา สห อสฺสุตฺตํ โหติ.

แปลง อส ธาตุกับ เอยฺยุ วิภัตติเป็น อสฺสุ.

ตัวอย่างเช่น

เต เอวมสฺสุ วจนียา[87] พวกเธอ เป็นผู้อันสงฆ์ พึงว่ากล่าว-อย่างนี้

๙๙๗. เสยฺยาสิสฺส อสฺสตฺตํ.

อสฺสตฺตํ อ. ความเป็น อสฺส **ตสฺส** แห่ง อส ธาตุนั้น **เสยฺยาสิสฺส** อันเป็นไปกับด้วย เอยฺยาสิ วิภัตติ **โหติ** ย่อมมี.

ตสฺส อสธาตุสฺส เอยฺยาสิวิภตฺติยา สห อสฺสตฺตํ โหติ.

แปลง อส ธาตุกับ เอยฺยาสิ วิภัตติเป็น อสฺส.

ตัวอย่างเช่น

ตฺวํ อสฺส ท่าน พึงเป็น

๙๙๘. เสยฺยาถสฺส อสฺสถตฺตํ.

อสฺสถตฺตํ อ. ความเป็น อสฺสถ **ตสฺส** แห่ง อส ธาตุนั้น **เสยฺยาถสฺส** อันเป็นไปกับด้วย เอยฺยาถ วิภัตติ **โหติ** ย่อมมี.

ตสฺส อสธาตุสฺส เอยฺยาถวิภตฺติยา สห อสฺสถตฺตํ โหติ.

แปลง อส ธาตุกับ เอยฺยาถ วิภัตติเป็น อสฺสถ.

ตัวอย่างเช่น

ตุมฺเห อสฺสถ[88] ท่านทั้งหลาย พึงเป็น

๙๙๙. เสยฺยามิสฺส'สฺสํ.

อสฺสํ อ. ความเป็น อสฺสํ **ตสฺส** แห่ง อส ธาตุนั้น **เสยฺยามิสฺส** อันเป็นไปกับด้วย เอยฺยามิ วิภัตติ **โหติ** ย่อมมี.

ตสฺส อสธาตุสฺส เอยฺยามิวิภตฺติยา สห อสฺสํอิจฺจาเทโส โหติ.

แปลง อส ธาตุกับ เอยฺยามิ วิภัตติเป็น อสฺสํ.

ตัวอย่างเช่น

ตตฺถ อสฺสํ มเหสิยา[89] เรา พึงเป็นพระมเหสีในเมืองเชตุตระ

๑๐๐๐. เสยฺยามสฺส'สฺสาม.

อสฺสาม อ. การแปลงเป็น อสฺสาม **ตสฺส** แห่ง อส ธาตุนั้น **เสยฺยามสฺส** อันเป็นไปกับด้วย เอยฺยาม วิภัตติ **โหติ** ย่อมมี.

ตสฺส อสธาตุสฺส เอยฺยามวิภตฺติยา สห อสฺสามอิจฺจาเทโส โหติ.

แปลง อส ธาตุกับ เอยฺยาม วิภัตติเป็น อสฺสาม.

ตัวอย่างเช่น

มยํ อสฺสาม เราทั้งหลาย พึงเป็น

๑๐๐๑. อการาคมสฺส ทีฆตฺตมชฺชตนิยํ.

อชฺชตฺตนิยํ ในเพราะอัชชัตตนีวิภัตติ **ทีฆตฺตํ** อ. ความ เป็นทีฆะ **อการาคมสฺส** แห่ง อ อักษรอาคม **โหติ** ย่อมมี.

ในเพราะอัชชัตนีวิภัตติ ทีฆะ อ อักษรอาคมหน้าธาตุเป็น อา.

ตัวอย่างเช่น

โส อาสิ	เขา ได้เป็นแล้ว
เต อาสึสุ	เขาทั้งหลาย ได้เป็นแล้ว
ตุมฺเห อาสิตฺถ	ท่านทั้งหลาย ได้เป็นแล้ว
อหํ อาสึ	เรา ได้เป็นแล้ว
มยํ อาสิมฺห	เราทั้งหลาย ได้เป็นแล้ว

๑๐๐๒. โอสฺสิ จ.

อชฺชตนิยํ ในเพราะอัชชตนีวิภัตติ **ทีฆตฺตํ** อ. ความเป็นทีฆะ **อการาคมสฺส** แห่ง อ อักษรอาคม **โหติ จ** ย่อมมีด้วย **อิ** อ. การแปลงเป็น อิ **โอสฺส** แห่ง โอ วิภัตติ **โหติ จ** ย่อมมีด้วย.

อชฺชตนิยํ อการาคมสฺส ทีฆตฺตํ โหติ, โอวิภตฺติยา อิการาเทโส โหติ.

ในเพราะอัชชัตนีวิภัตติ ทีฆะ อ อักษรอาคมหน้า อส ธาตุเป็น อา และแปลง โอ วิภัตติหลัง อส ธาตุเป็น อิ.

ตัวอย่างเช่น

ตฺวํ อาสิ ท่าน ได้เป็นแล้ว

๑๐๐๓. ลภโต อีอึนํ ตฺถตฺถํ ตทนฺตโลโป จ.

ตฺถตฺถํ อ. การแปลงเป็น ตฺถ และ ตฺถํ **อีอึนํ** แห่ง อี วิภัตติ และ อึ วิภัตติ ท. **ปเรสํ** อันเป็นเบื้องหลัง **ลภโต** จาก ลภ ธาตุ **โหติ จ** ย่อมมีด้วย **ตทนฺต โลโป** อ. การลบพยัญชนะ ที่สุดแห่ง ลภ ธาตุ **โหติ จ** ย่อมมีด้วย.

ลภธาตุโต อีอึอิจฺเจเตสํ วิภตฺตีนํ ยถากฺกมํ ตฺถตฺถอาเทโส โหติ, ตสฺส ธาตุสฺสนฺตสฺส โลโป จ โหติ.

ท้าย ลภ ธาตุ แปลง อี วิภัตติ เป็น ตฺถ แปลง อึ วิภัตติ เป็น ตฺถํ และลบ ภ ที่สุด ของ ลภ ธาตุ ด้วย.

ตัวอย่างเช่น

โส อลตฺถ ปพฺพชฺชํ [90] เขา ได้ได้การบรรพชาแล้ว

อหํ อลตฺถํ เรา ได้ได้แล้ว

๑๐๐๔. กุปา จฺฉิ

อี. อ. อี วิภัตติ **ปรํ** อันเป็นเบื้องหลัง **กุปา** จาก กุป ธาตุ **จฺฉิ** เป็น จฺฉิ **โหติ จ** ย่อมเป็นด้วย, **ตทนฺตโลโป** อ. การลบ พยัญชนะที่สุดแห่ง กุป ธาตุ **โหติ จ** ย่อมมีด้วย.

กุปธาตุโต อีวิภตฺติยา จฺฉิอาเทโส โหติ ตสฺสนฺตสฺส โลโป จ.

ท้าย กุป ธาตุ แปลง อี วิภัตติ เป็น จฺฉิ และลบ ป ที่สุดของ กุป ธาตุด้วย.

ตัวอย่างเช่น

อกฺโกจฺฉิ[91] ผู้นั้น ได้ด่าเราแล้ว

๑๐๐๕. ทาสฺส วา ทชฺโช.

ทชฺโช อ. การแปลงเป็น ทชฺช **ทาสฺส** แห่ง ทา ธาตุ **โหติ** ย่อมมี **วา** บ้าง.[๑]

[แปลง ทา ธาตุเป็น ทชฺช บ้าง]

ตัวอย่างเช่น

ทชฺชติ เขา ย่อมให้

ทชฺชนฺติ เขาทั้งหลาย ย่อมให้

วาติ กึ ?

ถาม. บทว่า วา มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า ไม่แปลง ทา ธาตุเป็น ทชฺช บ้าง

ตัวอย่างเช่น

เทติ, ททาติ ย่อมให้

๑๐๐๖. วชฺโช วทสฺส.

วชฺโช อ. การแปลงเป็น วชฺช **วทสฺส** แห่ง วท ธาตุ **โหติ** ย่อมมี **วา** บ้าง.

[แปลง วท ธาตุ เป็น วชฺช บ้าง]

ตัวอย่างเช่น

วชฺชามิ ย่อมกล่าว

วชฺเชยฺย พึงกล่าว

วาธิการตฺตา วาติ กึ ?

ถาม. บทว่า วา ที่ตามมา มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า ไม่แปลง วท เป็น วชฺช บ้าง

ตัวอย่างเช่น

วทามิ พึงกล่าว

วเทยฺย พึงกล่าว

๑๐๐๗. ทชฺชมฺหา เอยฺยสฺเสอา.

เออา อ. การแปลงเป็น เอ และ อา ท. **เอยฺยสฺส** แห่ง เอยฺย วิภัตติ **ปรสฺส** อันเป็นเบื้องหลัง **ทชฺชมฺหา** จาก ทชฺช **โหนฺติ** ย่อมมี **วา** บ้าง.

อาเทสภูตมฺหา ทชฺชสทฺทมฺหา เอยฺยวิภตฺติยา เอการอาการาเทสา โหนฺติ วา.

แปลง เอยฺย วิภัตติ ท้าย ทชฺช ที่แปลงมาจาก ทา ธาตุ เป็น เอ และ อา บ้าง.

ตัวอย่างเช่น

ทชฺเช, ทชฺชา. ทชฺเชยฺย พึงให้

๑๐๐๘. เอยฺยุมุ.

เอยฺยุ อ. เอยฺยุ วิภัตติ **ปรฺ** อันเป็นเบื้องหลัง **ทชฺชมฺหา** จาก ทชฺช ศัพท์ **อุ** แปลงเป็น อุ **โหติ** ย่อมเป็น **วา** บ้าง.

อาเทสภูตมฺหา ทชฺชสทฺทมฺหา เอยฺยุ๎วิภตฺติยา อุ๎อาเทโส โหติ.

แปลง เอยฺยุ๎ วิภัตติ ท้าย ทชฺช ศัพท์ที่แปลงมาจาก ทา ธาตุ เป็น อุ๎ บ้าง.

ตัวอย่างเช่น

เตปิ อตฺตมนา ทชฺชุ๎ แม้ชนเหล่านั้น ก็มีใจยินดีถวาย

๑๐๐๙. เอยฺยามิสฺสํ.

อ๎ำ อ. การแปลงเป็น อ๎ำ **เอยฺยามิสฺส** แห่ง เอยฺยามิ วิภัตติ **ปรสฺส** อันเป็นเบื้องหลัง **ทชฺชมฺหา** จาก ทชฺช ศัพท์ **โหติ** ย่อมมี **วา** บ้าง.

อาเทสภูตมฺหา ทชฺชสทฺทมฺหา เอยฺยามิสฺสํ อ๎ำอาเทโส โหติ.

แปลง เอยฺยามิ วิภัตติ ท้าย ทชฺช ศัพท์ที่แปลงมาจาก ทา ธาตุเป็น อ๎ำ บ้าง.

ตัวอย่างเช่น

ทชฺชำ เรา พึงให้

๑๐๑๐. วชฺชเมฺหยฺยาสิสฺสาสิ.

อาสิ อ. การแปลงเป็น อาสิ **เอยฺยาสิสฺส** แห่ง เอยฺยาสิ วิภัตติ **ปรสฺส** อันเป็นเบื้องหลัง **วชฺชมฺหา** จาก วชฺช ศัพท์ **โหติ** ย่อมมี.

อาเทสภูตมฺหา วชฺชสทฺทมฺหา เอยฺยาสิสฺส อาสิอาเทโส โหติ.

แปลง เอยฺยาสิ วิภัตติ ท้าย วชฺช ศัพท์ที่แปลงมาจาก วท ธาตุ เป็น อาสิ.

ตัวอย่างเช่น

วชฺชาสิ, วเทยฺยาสิ เธอ พึงกล่าว

๑๐๑๑. เอมฺหา อนฺติสฺสาการโลโป.

อการโลโป อ. การลบ อ อักษร **อนฺติสฺส** ของ อนฺติ วิภัตติ **ปรสฺส** อันเป็นเบื้องหลัง **เอมฺหา** จาก เอ ที่แปลงมาจาก อ ปัจจัย **โหติ** ย่อมมี.

อาเทสภูตา เอการมฺหา อนฺติวิภตฺติยา อการสฺส โลโป โหติ.

หลัง เอ ที่แปลงมาจาก อ ปัจจัย ลบ อ ของ อนฺติ วิภัตติ.

ตัวอย่างเช่น

วชฺเชนฺติ, วเทนฺติ ชนทั้งหลาย ย่อมกล่าว

๑๐๑๒. ธาเตการสฺสาโย ตฺยาทีสุ.

ตฺยาทีสุ ในเพราะวิภัตติ ท. มี ติ วิภัตติเป็นต้น **อาโย** อ. การแปลง เป็น อาย **ธาเตการสฺสา** แห่งสระ เอ ของธาตุ **โหติ** ย่อมมี.

ธาตูนํ เอการสฺส อายาเทโส โหติ ตฺยาทีสุ.
ในเพราะ ติ วิภัตติเป็นต้น แปลง เอ ของธาตุทั้งหลาย เป็น อาย.

ตัวอย่างเช่น

มิลายติ	ย่อมเหี่ยวแห้ง
ขายติ	ย่อมปรากฏ, ย่อมเคี้ยว
ฌายติ, ฌายนฺติ, ฌายสิ	ย่อมเพ่ง

๑๐๑๓. คมิสฺส ฆมฺมคคฺฆ.

ฆมฺมคคฺฆ อ. การแปลงเป็น ฆมฺม และ คคฺฆ **คมิสฺส** แห่ง คมุ ธาตุ **โหติ** ย่อมมี.

[แปลง คมุ ธาตุเป็น ฆมฺม และ คคฺฆ]

ตัวอย่างเช่น

ฆมฺมติ	ย่อมไป
ฆมฺมตุ	จงไป
คคฺฆติ	ย่อมไป
ตโต ตฺวํ ภิกฺขุ - **เยน เยน คคฺฆสิ,-** **ผาสุํเยว คคฺฆสิ**	ดูก่อนภิกษุ เพราะเหตุนั้น เธอ จักไป ในที่ใดๆ,ก็จักไปอย่างผาสุกนั่นเทียว

วาธิการตฺตา วาติ กึ?

ถาม. บทว่า วา ที่ตามมามีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า ไม่แปลงเป็น ฆมฺม และ คคฺฆ บ้าง

ตัวอย่างเช่น

คจฺฉติ	เขา ย่อมไป

๑๐๑๔. ทาธามาฐาหาปามหมถาทีนํ ยมฺหิ อี.

ยมฺหิ ในเพราะ ย ปัจจัย **อนฺโต** อ. สระอันเป็นที่สุด **ทาธามา-ฐาหาปาม หมถามีนำ** ของธาตุ ท. มี ทา ธา มาฐา หา ปา มห และ มถ เป็นต้น **อี** แปลงเป็น อี **โหติ** ย่อมเป็น.

ยมฺหิ ปจฺจเย ทาธามาฐาหาปามหมถอิจฺเจวมาทีนำ ธาตูนำ อนฺโต สโร อีการตฺต- มาปชฺชติ.

ในเพราะ ย ปัจจัยที่ลงในภาววาจกและกรรมวาจก แปลงสระที่สุดของ ทา ธา มาฐา หา ปา มห และ มถ เป็นต้น เป็น อี.

ตัวอย่างเช่น

ทียติ	ทาน อันชน ย่อมถวาย
ธียติ	ธรรม อันภิกษุ ย่อมทรงไว้
มียติ	ข้าวเปลือก อันชน ย่อมตวง
ฐียติ	อันเขา ดำรงอยู่
หียติ	กรรม อันชน ย่อมละ
ปียติ	น้ำ อันเขา ย่อมดื่ม
มหียติ	พระพุทธเจ้า อันชน ย่อมบูชา
มถียติ	ข้าศึก อันพระราชา ย่อมย่ำยี

๑๐๑๕. ยชสฺสาทิสฺสิ.

เย ในเพราะ ย ปัจจัย **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **อิ** อ. การแปลง เป็น อิ **อาทิสฺส** แห่งพยางค์ต้น **ยชสฺส** ของ ยช ธาตุ **โหติ** ย่อมมี.

ยชธาตุสฺส อาทิสฺส อิการาเทโส โหติ ยปจฺจเย ปเร.

ในเพราะ ย ปัจจัยอยู่หลัง แปลง ย ของ ยช ธาตุเป็น อิ.

ตัวอย่างเช่น

อิชฺชเต มยา พุทฺโธ	พระพุทธเจ้า อันเรา ย่อมบูชา

๑๐๑๖. อุมีสุ สพฺเพหิ.

อุ อ. อุ วิภัตติ **ปรำ** อันเป็นเบื้องหลัง **สพฺเพหิ** จากธาตุ ท. ทั้งปวง **อีสุ** เป็น อีสุ **โหติ** ย่อมเป็น.

สพฺเพหิ ธาตูหิ อุวิภตฺติยา อีสฺวาเทโส โหติ. “เต ตำ อสฺเส อยาจิสุนฺ”ติ เอตฺถ ปน นิคฺคหีตสฺส ฐานนฺตรคมนำ ทฏฺฐพฺพำ, ลกฺขณำ เหฏฺฐา วิภาวิตำ.

แปลง อุ วิภัตติท้ายธาตุทั้งปวง เป็น อึสุ.

ตัวอย่างเช่น

อุปสงฺกมึสุ	เข้าไปหาแล้ว
นิสีทึสุ	นั่งแล้ว

ส่วนในข้อความนี้ว่า

เต ตํ อสฺเส อยาจิสุ	พราหมณ์ทั้งหลายเหล่านั้น ม้ากะพระเวสสันดรนั้น	ได้ทูลขอ

บทว่า "**ยาจิสุ**" ในตัวอย่างนี้ พึงทราบว่าเป็นการย้ายตำแหน่งของนิคคหิตไปไว้ ข้างหลัง คือจาก อยาจึสุ เป็น อยาจิสุ ส่วนสูตรที่ทำการย้ายตำแหน่งนั้น ข้าพเจ้า ได้ แสดงไว้แล้วในช่วงต้น (ในสนธิกัณฑ์ สูตรที่ ๑๖๘)

๑๐๑๗. ทิสตาสุ.

> **อุ** อ. อุ วิภัตติ **ปรฺ** อันเป็นเบื้องหลัง **ทิสโต** จาก ทิส ธาตุ **อาสุ** เป็น อาสุ **โหติ** ย่อมเป็น.

ทิสโต อุวิภตฺติยา อาสุ อาเทโส โหติ.

แปลง อุ วิภัตติท้าย ทิส ธาตุ เป็น อาสุ.

ตัวอย่างเช่น

อทฺทสาสุ	ได้เห็นแล้ว

๑๐๑๘. ชรมรานํ ชีรชิยฺยมิยฺยา.

> **ชีรชิยฺยมิยฺยา** อ. การแปลงเป็น ชีร, ชิยฺย และ มิยฺย ท. **ชรมรานํ** แห่ง ชร ธาตุ และ มร ธาตุ ท. **โหนฺติ** ย่อมมี.

แปลง ชร ธาตุเป็น ชีร และ ชิยฺย, แปลง มร ธาตุเป็น มิยฺย.

ตัวอย่างเช่น

ชีรติ. ชิยฺยติ	ย่อมแก่
มิยฺยติ. มรติ	ย่อมตาย

๑๐๑๙. อสสฺสาทิโลโป สพฺพตฺถ.

สพฺพตฺถ ในเพราะวิภัตติและปัจจัย ท. ทั้งปวง **อาทิโลโป** อ. การลบพยางค์ต้น **อสสฺส** ของ อส ธาตุ **โหติ** ย่อมมี.

สพฺเพสุ วิภตฺติปจฺจเยสุ อสธาตุสฺส อาทิสฺส โลโป โหติ.

ในเพราะวิภัตติและปัจจัย ลบ อ ของ อส ธาตุ.

ตัวอย่างเช่น

สนฺติ, สนฺตุ	มีอยู่, จงมี
อหิ	จงมี
สิยา, สิยุ̆ं	พึงมี
สนฺโต, สมาโน	มีอยู่

วาธิการตฺตา วาติ กึ?

ถาม. บทว่า วา ที่ตามมา มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า ไม่ลบ อ ของ อส ธาตุ บ้าง

ตัวอย่างเช่น

อสิ	ย่อมเป็น

๑๐๒๐. อสพฺพธาตุเก ภู.

อสพฺพธาตุเก ในเพราะอสัพพธาตุกวิภัตติ **ภู** อ. การแปลง เป็น ภู **อสสฺส** แห่ง อส ธาตุ **โหติ** ย่อมมี **วา** บ้าง.

อสสฺเสว ธาตุสฺส ภูอาเทโส โหติ วา อสพฺพธาตุเก.

ในเพราะปโรกขาวิภัตติ, อัชชัตตนีวิภัตติ, ภวิสสันติวิภัตติ และ กาลาติปัตติวิภัตติ แปลง อส ธาตุ เป็น ภู บ้าง[๑]

ตัวอย่างเช่น

ภวิสฺสติ, ภวิสฺสนฺติ	จักเป็น
อภวิสฺส, อภวิสฺสา	จักได้เป็นแล้ว
อภวิสฺสุ̆ं	จักได้เป็นแล้ว

วาติ กิมตฺถं ?

ถาม. บทว่า วา มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า ไม่แปลง อส ธาตุ เป็น ภู บ้าง

ตัวอย่างเช่น

อาสุ๎ ได้เป็นแล้ว

๑๐๒๑. ญาโต เอยฺยสฺสิยาญา วา.

อิยาญา อ. การแปลงเป็น อิยา และ ญา ท. **เอยฺยสฺส** แห่ง เอยฺย วิภัตติ **ปรสฺส** อันเป็นเบื้องหลัง **ญาโต** จาก ญา ธาตุ **โหนฺติ** ย่อมมี **วา** บ้าง.

ญาอิจฺเจตาย ธาตุยา ปราย เอยฺยวิภตฺติยา อิยาญาอาเทสา โหนฺติ วา.

แปลง เอยฺย วิภัตติท้าย ญา ธาตุ เป็น อิยา และ ญา บ้าง.

ตัวอย่างเช่น

ชานิยา. วิชานิยา, ชญฺญา พึงรู้

วาติ กึ ?

ถาม. บทว่า วา มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อให้ทราบว่า ไม่แปลง เอยฺย วิภัตติ เป็น อิยา และ ญา บ้าง

ตัวอย่างเช่น

ชาเนยฺย พึงรู้

๑๐๒๒. นาสฺส โลโป ยการตฺตํ.

โลโป วา อ. การลบก็ดี **ยการตฺตํ วา** อ.ความเป็น ย อักษรก็ดี **นาสฺส** แห่ง นา ปัจจัย **ปรสฺส** อันเป็นเบื้องหลัง **ญาโต** จาก ญา ธาตุ **โหติ จ** ย่อมมีด้วย.

ญาอิจฺเจตาย ธาตุยา ปรสฺส นาปจฺจยสฺส โลโป โหติ วา ยการตฺตญฺจ.

ท้าย ญา ธาตุมีการลบ นา ปัจจัย หรือมีการแปลง นา ปัจจัยเป็น ย ด้วย.

ตัวอย่างเช่น

ชญฺญา ใคร พึงรู้

นายติ ใคร ย่อมรู้

วาติ กึ ?

ถาม. บทว่า วา มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อให้ทราบว่า ไม่ลบ นา ปัจจัยหรือแปลง นา เป็น ย บ้าง

ตัวอย่างเช่น

ชานาติ ย่อมรู้

๑๐๒๓. เอตฺตมกาโร โลปญฺจ.

อกาโร อ. อ ปัจจัย **อาปชฺชเต** ย่อมถึง **เอตฺตํ จ** ซึ่งความเป็น เอ ด้วย **โลปญฺจ** ซึ่งการลบด้วย **วา** บ้าง.

อการปจฺจโย เอตฺตมาปชฺชเต วา โลปญฺจ.

แปลง อ ปัจจัยเป็น เอ หรือลบ อ ปัจจัย ตามสมควรแก่อุทาหรณ์.

ตัวอย่างเช่น

วชฺเชติ, วเทติ ย่อมกล่าว

วชฺเชมิ, วทามิ ย่อมกล่าว

๑๐๒๔. อุตฺตโมกาโร.

โอกาโร อ. โอ ปัจจัย **อาปชฺชเต** ย่อมถึง **อุตฺตํ** ซึ่งความเป็น อุ **วา** บ้าง.

โอการปจฺจโย อุตฺตมาปชฺชเต วา.

แปลง โอ ปัจจัย เป็น อุ บ้าง.

ตัวอย่างเช่น

กุรุเต, กโรติ ย่อมกระทำ

ตนุเต, ตโนติ ย่อมแผ่ไป

โอกาโรติ กึ ?

ถาม. บทว่า โอกาโร มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อให้ทราบว่า ไม่แปลง โอ ที่ไม่ใช่ โอ ปัจจัยเป็น อุ

ตัวอย่างเช่น

โหติ ย่อมเป็น

๑๐๒๕. กรสฺสากาโร จ.

อกาโร อ. อ อักษร **กรสฺส** ของ กร ธาตุ **อาปชฺชเต** ย่อมถึง **อุตฺตํ** ซึ่งความเป็น อุ **วา** บ้าง.

กรอิจฺเจตสฺส ธาตุสฺส อกาโร จ อุตฺตมาปชฺชเต วา.

แปลง อ ของ กร ธาตุ เป็น อุ บ้าง.

ตัวอย่างเช่น

กุรุเต, กโรติ, ย่อมทำ

กุพฺพติ, กรียติ ย่อมทำ

กรสฺสาติ กึ ?

ถาม. บทว่า กรสฺส มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า ไม่แปลงสระ อ ของธาตุอื่นเป็น อุ

ตัวอย่างเช่น

สรติ ย่อมระลึก

มรติ ย่อมตาย

๑๐๒๖. กุ กฺรุ โจสฺส วตฺตำ สพฺพตฺถ.

สพฺพตฺถ ในเพราะวิภัตติและปัจจัย ท. ทั้งปวง **กุ จ** อ.การ แปลงเป็น กุ ด้วย **กฺรุ จ** อ. การแปลงเป็น กฺรุ ด้วย **กรสฺส** ของ กร ธาตุ **วตฺตำ จ** อ.ความ เป็น ว **โอสฺส** แห่ง โอ ปัจจัย **โหติ จ** ย่อมมีด้วย.

ปาวจนนเยน กรอิจฺเจตสฺส ธาตุสฺส กุอาเทโส กฺรุอาเทโส จ โหติ โอการปจฺจยสฺส จ วการตฺตำ สพฺพตฺถ วิภตฺติปจฺจเยสุ.

ตามนัยแห่งพระบาลี ในเพราะวิภัตติและปัจจัยทั้งปวง แปลง กร ธาตุ เป็น กุ และ กฺรุ และแปลง โอ ปัจจัย เป็น ว.

ตัวอย่างเช่น

สีลวนฺโต น กุพฺพนฺติ เหล่าชนผู้มีศีล ย่อมไม่ทำบาป

พาโล สีลานิ กุพฺพติ[92] คนพาล ย่อมทำข้อปฏิบัติที่ไม่ดี

ตโป อิธ กฺรุพฺพสิ - ท่าน ทำความเพียรในป่านี้ เพื่อเข้าถึง

พฺรหฺมปฺปตฺติยา[93] คุณธรรมอันประเสริฐเท่านั้นหรือ

ผรุสาหิ วาจาหิ - ข่ม ด้วยวาจาอันหยาบคาย

ปกฺรุพฺพมาโน[94]

๑๐๒๗. โอ อว สเร.

สเร ในเพราะสระ **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **โอ** อ. โอ อักษร (อันเป็นที่สุดแห่งธาตุ) **อว** แปลงเป็น อว **โหติ** ย่อมเป็น.

โอการสฺส ธาตฺวนฺตสฺส สเร ปเร อวาเทโส โหติ.

ในเพราะสระหลัง แปลง โอ อันเป็นที่สุดของธาตุ เป็น อว.

ตัวอย่างเช่น

จวติ ย่อมเคลื่อน

ภวติ ย่อมมี, ย่อมเป็น

สเรติ กิมตฺถํ ?

ถาม. บทว่า สเร มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า ไม่แปลง โอ เป็น อว ในกรณีที่ไม่มีสระอยู่หลัง

ตัวอย่างเช่น

โหติ ย่อมมี, ย่อมเป็น

โอติ กึ ?

ถาม. บทว่า โอ มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า ไม่แปลงสระอื่นเป็น อว

ตัวอย่างเช่น

ชยติ ย่อมชนะ

๑๐๒๘. เอ อย.

สเร ในเพราะสระ **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **เอ** อ. เอ (อันเป็น ที่สุดธาตุ) **อย** อาเทศเป็น อย **โหติ** ย่อมเป็น.

เอการสฺส ธาตฺวนฺตสฺส สเร ปเร อยาเทโส โหติ.

ในเพราะสระหลัง แปลง เอ ที่สุดธาตุ เป็น อย.

ตัวอย่างเช่น

นยติ ย่อมนำไป

ชยติ ย่อมชนะ

สเรติ กึ ?

ถาม. บทว่า สเร มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า ไม่แปลง เอ เป็น อย ในกรณีที่ไม่มีสระอยู่หลัง

ตัวอย่างเช่น

เนติ ย่อมนำไป

๑๐๒๙. การิเต เต อาวายา.

การิเต ในเพราะการิตปัจจัย **เต** อ. โอ และ เอ ท. เหล่านั้น **อาวายา** แปลงเป็น อาวและอาย **โหนฺติ** ย่อมเป็น.

เต โอเออิจฺเจเต อาวอายอาเทสา ปาปุณนฺติ การิเต.

ในเพราะการิตปัจจัย แปลงโอ เป็น อาว และแปลง เอ เป็น อาย.

ตัวอย่างเช่น

ลาเวติ ย่อมให้เกี่ยว

นาเยติ ย่อมให้นำไป

๑๐๓๐. อสพฺพธาตุเก อิการาคโม.

อสพฺพธาตุเก ในเพราะอสัพพธาตุกวิภัตติ **ปเร** อันเป็น เบื้องหลัง **อิการาคโม** อ. อิ อักษรอาคม **โหติ** ย่อมลง **ปรำ** เบื้องหลัง **ธาตูหิ** จากธาตุ ท.

[ในเพราะอสัพพธาตุกวิภัตติ อยู่หลัง ลง อิ อาคมหลังธาตุ]

ตัวอย่างเช่น

คมิสฺสติ จักไป

กริสฺสติ จักกระทำ

อสพฺพธาตุเกติ กึ ?

ถาม. บทว่า อสพฺพธาตุเก มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า ไม่ลง อิ อาคม ในกรณีที่ไม่ใช่อสัพพธาตุก วิภัตติอยู่หลัง

ตัวอย่างเช่น

อคมา ได้ไปแล้ว

คจฺเฉยฺย พึงไป

คจฺฉตุ จงไป

คจฺฉติ ย่อมไป

๑๐๓๑. อตฺตโนปทานิ กฺวจิ ปรสฺสปทตฺตํ.

อตฺตโนปทานิ อ. วิภัตติฝ่ายอัตตโนบท ท. **อาปชฺชนฺติ** ย่อม ถึง **ปรสฺสปทตฺตํ** ซึ่งความเป็นปรัสสบท **กฺวจิ** ในบาง อุทาหรณ์.

อตฺตโนปทานิ กฺวจิ ปรสฺสปทตฺตมาปชฺชนฺติ.

ในที่บางแห่ง อัตตโนบท ถึงความเป็นปรัสสบทได้.

ตัวอย่างเช่น

กรียติ, กรียเต	กรรม อันชน ย่อมกระทำ
ลพฺภติ, ลพฺภเต	ลาภ อันชน ย่อมได้

๑๐๓๒. อการาคโม หิยฺยตฺตนชฺชตนีกาลาติปตฺตีสุ.

หิยฺยตฺตนชฺชตนีกาลาติปตฺตีสุ ในเพราะหิยัตตนี, อัชชัตตนี และกาลาติปัตติวิภัตติ ท. **อการาคโม** อ. อ อักษรอาคม **โหติ** ย่อมลง **กฺวจิ** บ้าง.

กฺวจิ อการาคโม โหติ หิยฺยตฺตนชฺชตนีกาลาติปตฺติอิจฺเจตาสุ วิภตฺตีสุ.

ในเพราะหิยัตตนี อัชชัตตนี และกาลาติปัตติวิภัตติ ลง อ อาคมหน้าธาตุบ้าง.

ตัวอย่างเช่น

อคมา	ได้ไปแล้ว
อคมี	ได้ไปแล้ว
อคมิสฺสา	จักได้ไปแล้ว

กฺวจีติ กึ ?

ถาม. บทว่า กฺวจิ มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อให้ทราบว่า ไม่ลง อ อาคมหน้าธาตุบ้าง

ตัวอย่างเช่น

คมา, คมี, คมิสฺสา	ไปแล้ว, จักได้ไปแล้ว

๑๐๓๓. พฺรูโต อี ติมฺหิ.

ติมฺหิ ในเพราะ ติ วิภัตติ **อี** อ. อี อาคม **โหติ** ย่อมลง **ปรํ** เบื้องหลัง **พฺรูโต** จาก พฺรู ธาตุ **กฺวจิ** บ้าง.

พฺรูอิจฺเจตาย ธาตุยา อีการาคโม โหติ กฺวจิ ติมฺหิ วิภตฺติยํ.

ในเพราะ ติ วิภัตติ ให้ลง อี อาคมหลัง พฺรู ธาตุบ้าง.

ตัวอย่างเช่น

พฺรวีติ,[๑] พฺรูติ ย่อมกล่าว

๑๐๓๔. ธาตุสฺสนฺโต โลโปเนกสฺสรสฺส.

อนฺโต อ. สระอันเป็นที่สุด **ธาตุสฺส** ของธาตุ **อเนกสรสฺส** อันมีหลายพยางค์ **โลโป** เป็นสระที่พึงถูกลบ **โหติ** ย่อมมี **กฺวจิ** ในบางอุทาหรณ์.

อเนกสฺสรสฺส ธาตุยา อนฺโต กฺวจิ โลโป โหติ.

ลบสระอันเป็นที่สุดแห่งธาตุ ซึ่งมีหลายพยางค์บ้าง.

ตัวอย่างเช่น

คจฺฉติ ชน ย่อมไป

คจฺฉนฺติ ชนทั้งหลาย ย่อมไป

อเนกสฺสรสฺสาติ กึ ?

ถาม. บทว่า อเนกสรสฺส มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อให้ทราบว่า ไม่ลบสระที่สุดธาตุ ในกรณีที่ธาตุนั้นมีพยางค์เดียว

ตัวอย่างเช่น

ปาติ ย่อมดื่ม

ยาติ ย่อมไป

กฺวจีติ กึ?

ถาม. บทว่า กฺวจิ มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า ในบางธาตุ ไม่ลบสระที่สุดธาตุบ้าง

ตัวอย่างเช่น

มหียติ พระพุทธเจ้า อันชน ย่อมบูชา

มถียติ ข้าศึก อันพระราชา ย่อมย่ำยี

๑๐๓๕. อิสุยมาทีนมนฺโต จฺโฉ วา.

อนฺโต อ. พยัญชนะอันเป็นที่สุด **อิสุยมาทีนํ ธาตูนํ** ของธาตุ ท. มี อิสุ และ ยมุ ธาตุเป็นต้น **จฺโฉ** เป็น จฺฉ **โหติ** ย่อมเป็น **วา** บ้าง.

อิสุยมุอิจฺเจวมาทีนํ ธาตูนมนฺโต จฺโฉ โหติ วา.

แปลงพยัญชนะที่สุดของ อิสุ และ ยมุ ธาตุเป็นต้น เป็น จฺฉ บ้าง.

ตัวอย่างเช่น

อิจฺฉติ	ย่อมปรารถนา
นิยจฺฉติ	ย่อมงดเว้น
วจฺฉติ	ย่อมอยู่

วาติ กิมตฺถํ ?

ถาม. บทว่า วา มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า ไม่แปลงเป็น จฺฉ บ้าง

ตัวอย่างเช่น

เอสติ	ย่อมแสวงหา
นิยมติ	ย่อมงดเว้น
อุปาสติ	ย่อมเข้าไปนั่งใกล้

๑๐๓๖. ตรกราทิโต อุมสุ.

> **อุ** อ. อุ วิภัตติ **ปรํ** อันเป็นเบื้องหลัง **ตรกราทิโต** จากหมู่ธาตุมี ตร และ กร เป็นต้น **อสุ** อาเทศเป็น อสุ **โหติ** ย่อมเป็น **วา** บ้าง.

ตรกรอิจฺเจวมาทิโต อุวจนสฺส อสฺอาเทโส โหติ วา.

ท้าย ตร และ กร ธาตุเป็นต้น แปลง อุ วิภัตติเป็น อสุ บ้าง.

ตัวอย่างเช่น

เอเตน มคฺเคน อตสุ ปุพฺเพ[95]	ได้ข้ามด้วยอริยมรรคนี้ในกาลก่อน
อกสุ สตฺถุ วจนํ	ได้ทำตามพระดำรัสพระศาสดาแล้ว
วิหสุ วิหรนฺติ จ[96]	อยู่แล้ว และย่อมอยู่

วาติ กึ ?

ถาม. บทว่า วา มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า ไม่แปลง อุ เป็น อสุ บ้าง

ตัวอย่างเช่น

อตรึสุ	ได้ข้ามแล้ว

อกรึสุ ได้กระทำแล้ว

วิหรึสุ อยู่แล้ว

๑๐๓๗. ก กรสฺส สฺสมฺหิ.

สฺสมฺหิ ในเพราะ สฺสํ วิภัตติ **ก** อ. การแปลงเป็น ก **กรสฺส** ของ กร ธาตุ **โหติ** ย่อมมี **วา** บ้าง.

กรอิจฺเจตสฺส ธาตุสฺส กอิจฺจาเทโส โหติ วา สฺสมฺหิ วจเน.

ในเพราะ สฺสํ วิภัตติ แปลง กร ธาตุ เป็น ก บ้าง.

ตัวอย่างเช่น

อหมฺปิ ปูชํ กสฺสํ แม้เรา จักได้ทำการบูชา

วาติ กึ?

ถาม. บทว่า วา มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า ไม่แปลง กร ธาตุ เป็น ก บ้าง

ตัวอย่างเช่น

กริสฺสํ จักกระทำ

๑๐๓๘. วิหรสฺส ห.

สฺสติมฺหิ ในเพราะ สฺสติวิภัตติ **ห** อ. การแปลงเป็น ห **วิหรสฺส** ของ หร ธาตุที่มี วิ เป็นบทหน้า **โหติ** ย่อมมี **วา** บ้าง.

วิปุพฺพสฺส หรธาตุสฺส หอิจฺจาเทโส โหติ วา สฺสติมฺหิ วิภตฺติยํ.

ในเพราะ สฺสติ วิภัตติ แปลง หร ธาตุที่มี วิ เป็นบทหน้า เป็น ห บ้าง.

ตัวอย่างเช่น

อปฺปมตฺโต วิหสฺสติ เขา จักอยู่อย่างไม่ประมาท

วาติ กึ ?

ถาม. บทว่า วา มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงว่า ไม่แปลง หร ธาตุที่มี วิ เป็นบทหน้า เป็น ห บ้าง

ตัวอย่างเช่น

วิหริสฺสติ จักอยู่

๑๐๓๙. สฺสโลโป สฺสตฺยาทีนํ.

สฺสโลโป อ. การลบ สฺส **สฺสตฺยาทีนํ** แห่ง สฺสติ วิภัตติเป็นต้น **โหติ** ย่อมมี **วา** บ้าง.

สฺสการโลโป โหติ วา สฺสติอาทีนํ วิภตฺตีนํ.

ลบ สฺส ของ สฺสติ วิภัตติเป็นต้นบ้าง.

ตัวอย่างเช่น

ทกฺขติ, ทกฺขนฺติ, ทกฺขิสฺสติ	จักเห็น
ยทา ทกฺขสิ มาตงฺคํ[97]	ในกาลใด ท่าน จักเห็นซึ่งช้าง
วิภชึ, วิภชิสฺสึ	จักแบ่งแล้ว
วิกาสติ, วิกาสิสฺสติ	ดอกไม้ จักแย้มบาน

๑๐๔๐. สีทสฺสีกาโร เณ อาตฺตํ.

เณ ในเพราะ เณ ปัจจัย **อีกาโร** อ. อี อักษร **สีทสฺส** แห่ง สีท **อาปชฺชติ** ย่อมถึง **อาตฺตํ** ซึ่งความเป็น อา **วา** บ้าง.

อาเทสภูตสฺส สีทสทฺทสฺส อีกาโร เณ ปจฺจเย อาตฺตมาปชฺชติ วา.

ในเพราะ เณ ปัจจัย แปลง อี ของ สีท ที่แปลงมาจาก สท ธาตุเป็น อา บ้าง.

ตัวอย่างเช่น

นิสาเทติ	ย่อมให้นั่ง
นิสีทาเปติ วา	รูปว่า นิสีทาเปติ ก็มีบ้าง

อตฺรายํ ปาฬิ “อุจฺฉงฺเค มํ นิสาเทตฺวา, ปิตา อตฺถานุสาสตี”ติ. ตตฺร นิสาเทตฺวาติ นิสีทาเปตฺวา, “นิสีเทตฺวา”ติปิ กตฺถจิ, โสเยวตฺโถ. ภูวาทิคณิกสฺส ธาตุสฺส นิสีเทตฺวาติ เอการสหิตํ เหตุกตฺตุปทํ ภวติ ตพฺพาจกตฺตา, นิสีทิตฺวาติ ปน อิการาคมสหิตํ รูปํ สุทฺธกตฺตุปทํ ภวติ ตพฺพาจกตฺตา.

ในตัวอย่างนี้ มีหลักฐานจากพระบาลีว่า

อุจฺฉงฺเค มํ นิสาเทตฺวา,-	พระเจ้ากาสีผู้เป็นพระราชบิดา	ยังเรา
ปิตา อตฺถานุสาสติ[98]	ให้นั่งบนตักแล้วประทานพระโอวาท ที่เป็นประโยชน์	

ในตัวอย่างนี้ บทว่า **นิสาเทตฺวา** เท่ากับ **นิสีทาเปตฺวา** (ให้นั่ง). ในบางฉบับ เป็น นิสีเทตฺวา ก็มี, ความหมายก็เช่นเดียวกัน

รูปว่า **นิสีเทตฺวา** ที่ประกอบด้วย เอ อักษร ซึ่งสำเร็จมาจากภูวาทิคณิกธาตุ เป็นเหตุกัตตุบท เพราะเป็นบทที่ระบุถึงอรรถเหตุ, ส่วนรูปว่า **นิสีทิตฺวา** ที่ประกอบด้วย อิ อักษรอาคม เป็นสุทธกัตตุบท เพราะเป็นบทที่ระบุถึงสุทธกัตตา.

๑๐๔๑. วิภตฺติสฺสโร รสฺโส.

วิภตฺติสฺสโร อ. วิภัตติที่มีรูปเป็นสระ **รสฺโส** เป็นเสียงสั้น **โหติ** ย่อมเป็น **วา** บ้าง.

วิภตฺติภาเวฏฺโต สโร รสฺโส โหติ วา.
วิภัตติที่มีรูปเป็นสระ เป็นเสียงสั้นได้บ้าง.

ตัวอย่างเช่น

อโวจ	ได้กล่าวแล้ว
อคจฺฉิ	ได้ไปแล้ว

วาติ กึ ?

ถาม. บทว่า วา มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า ไม่รัสสะวิภัตติที่เป็นสระบ้าง

ตัวอย่างเช่น

อคมา ราชคหำ พุทฺโธ[99]	พระพุทธเจ้า ได้เสด็จไปกรุงราชคฤห์แล้ว

๑๐๔๒. ธาตุสฺสโร สญฺโญเค.

สญฺโญเค ในเพราะพยัญชนะสังโยค **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **ธาตุสฺสโร** อ. สระของธาตุ **รสฺโส** เป็นเสียงสั้น **โหติ** ย่อมเป็น.

ธาตุสฺสโร รสฺโส โหติ สญฺโญคกฺขเร ปเร.
ในเพราะพยัญชนะสังโยคอยู่หลัง เอาสระของธาตุเป็นเสียงสั้น.

ตัวอย่างเช่น

อจฺฉติ	ย่อมอยู่

สญฺโญเคติ กึ ?

ถาม. บทว่า สญฺโญเค มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า ไม่รัสสะสระของธาตุ ในกรณีที่ไม่มีพยัญชนะ สังโยคอยู่เบื้องหลัง

ตัวอย่างเช่น

อุปาสติ ย่อมเข้าไปนั่งใกล้

๑๐๔๓. วจสฺส วสฺสากาโร โอ หิยฺยตฺตนชฺชตนีสุ.

หิยฺยตฺตนชฺชตนีสุ ในเพราะหิยัตตนีวิภัตติ และ อัชชัตตนี วิภัตติ ท. **อกาโร** อ. อ อักษร **วสฺส** แห่ง ว **วจสฺส** ของ วจ ธาตุ **โอ** แปลงเป็น โอ **โหติ** ย่อมเป็น.

ในเพราะหิยัตตนีวิภัตติ และอัชชัตตนีวิภัตติ แปลง อ ที่ ว ของ วจ ธาตุ เป็น โอ.

ตัวอย่างเช่น

เอตทโวจ สตฺถา[100] พระศาสดา ได้ตรัสพระดำรัสนั้น

โส อวจา, อวจิ ใช้เป็นรูปว่า อวจา, อวจิ ก็ได้ (ได้กล่าวแล้ว)

เต อโวจุ เขาทั้งหลาย ได้กล่าวแล้ว

อหํ อโวจ, อวจ เรา ได้กล่าวแล้ว

๑๐๔๔. วจโต อุ ตฺถเมฺหสุ.

ตฺถเมฺหสุ ในเพราะ ตฺถ และ มฺห วิภัตติ ท. **อุ** อ. อุ อาคม **โหติ** ย่อมลง **ปรํ** เบื้องหลัง **วจโต** จาก วจ ธาตุ.

วจอิจฺเจตาย ธาตุยา อุการาคโม โหติ ตฺถเมฺหสุ วิภตฺตีสุ.

ในเพราะ ตฺถ และ มฺห วิภัตติ ลง อุ อาคมหลัง วจ ธาตุ.

ตัวอย่างเช่น

ตุมฺเห อโวจุตฺถ ท่านทั้งหลาย ได้กล่าวแล้ว

มยํ อโวจุมฺห เราทั้งหลาย ได้กล่าวแล้ว

๑๐๔๕. รุทสฺส ทสฺส โจ ภวิสฺสนฺติยํ สสฺส จ โฉ.

ภวิสฺสนฺติยํ ในเพราะภวิสสันตีวิภัตติ **โจ** อ.การแปลงเป็น จ **ทสฺส** แห่ง ท **รุทสฺส** ของ รุท ธาตุ **โหติ จ** ย่อมมีด้วย, **โฉ** อ.การแปลงเป็น ฉ **สสฺส** แห่ง สฺส **โหติ จ** ย่อมมีด้วย.

ในเพราะภวิสสันตีวิภัตติ แปลง ท ของ รุท ธาตุเป็น จ และ แปลง สฺส เป็น ฉ.

ตัวอย่างเช่น

จิรรตฺตาย รุจฺฉติ, รุจฺฉนฺติ[101] เขา จักร้องไห้ตลอดกาลยาวนาน

รุจฺฉสิ	ท่าน จักร้องไห้
โรทิสฺสติ วา	ใช้เป็นรูปว่า โรทิสสติ บ้าง

๑๐๔๖. อานีโต กุสาทีนำ ทฺวิตฺตำ รสฺสา จ เต.

> **ทฺวิตฺตำ** อ. ความเป็นพยัญชนะ ๒ ตัว (การซ้อนพยัญชนะ) **กุสาทีนำ** แห่ง ธาตุ ท. มี กุส ธาตุเป็นต้น **ปเรสำ** อันเป็นเบื้อง-หลัง **อานีโต** จาก อา และ นี อุปสรรค **โหติ จ** ย่อมมีด้วย **เต** อ. สระของอุปสรรค ท. เหล่านั้น **รสฺสา** เป็นรัสสะ **โหนฺติ จ** ย่อมเป็นด้วย.

อานีอิจฺจุปสคฺเคหิ ปเรสำ กุสาทีนำ ธาตูนำ ทฺวิตฺตำ โหติ, เต จุปสคฺคา รสฺสา โหนฺติ.

หลัง อา และ นี อุปสรรค มีการซ้อนพยัญชนะแห่ง กุส ธาตุเป็นต้น และรัสสะ อุปสรรคเหล่านั้น.

ตัวอย่างเช่น

อกฺโกสติ	ย่อมด่า
อกฺโกสสิ	ย่อมด่า
นิยฺยาติ	ย่อมนำออกไป
นิยฺยาสิ	ย่อมนำออกไป

๑๐๔๗. ปวิสสฺส ปาเวกฺขชฺชตฺนิยำ.

> **อชฺชตฺตนิยำ** ในเพราะอัชชัตตนีวิภัตติ **ปาเวกฺข** อ. การแปลง เป็น ปาเวกฺข **ปวิสสฺส** แห่ง วิส ธาตุที่มี ป อุปสรรคเป็น บทหน้า **โหติ** ย่อมมี.

ในเพราะอัชชัตตนีวิภัตติ แปลง วิส ธาตุที่มี ป อุปสรรคเป็นบทหน้า เป็น เวกฺข

ตัวอย่างเช่น

ปาเวกฺขิ อนฺเตปุรำ - สุรมฺมำ[102]	ได้เสด็จเข้าไปแล้ว อันน่ารื่นรมย์	สู่ภายในพระราชวัง
ปาวิสิ วา	ใช้เป็นรูปว่า ปาวิสิ บ้าง	

๑๐๔๘. หวิปริยโย เย.

> **เย** ในเพราะ ย ปัจจัย **หวิปริยโย** อ. การสลับตำแหน่ง ระหว่าง ห อักษร กับ ย อักษร **โหติ** ย่อมมี.

ยปจฺจเย หการสฺส วิปริยโย โหติ.

ในเพราะ ย ปัจจัย มีการสลับตำแหน่งกันระหว่าง ห อักษร กับ ย อักษร.

ตัวอย่างเช่น

วุยฺหติ ชาวบ้าน อันน้ำ ย่อมพัดไป

๑๐๔๙. โล วา ยสฺส.

โล อ. การแปลงเป็น ล **ยสฺส** แห่ง ย ปัจจัย **โหติ** ย่อมมี **วา** บ้าง.

หการสฺส ปุพฺพภาเคฐิตสฺส ยปจฺจยสฺส โล โหติ วา.

แปลง ย ปัจจัยที่อยู่ข้างหน้า ห เป็น ล® บ้าง.

ตัวอย่างเช่น

วุฬฺหติ ชาวบ้าน อันน้ำ ย่อมพัดไป

วาติ กึ ?

ถาม. บทว่า วา มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า ไม่แปลง ย เป็น ล บ้าง

ตัวอย่างเช่น

วุยฺหติ ชาวบ้าน อันน้ำ ย่อมพัดไป

๑๐๕๐. วหสฺส วสฺสากาโร อุตฺตํ ลเยสุ.

ลเยสุ ในเพราะ ล และ ย ท. **ปเรสุ** อันเป็นเบื้องหลัง **อกาโร** อ. อ อักษร
วสฺส แห่ง ว **วหสฺส** ของ วห ธาตุ **อาปชฺชติ** ย่อมถึง **อุตฺตํ** ซึ่งความเป็น อุ.

อาเทสภูเต ลกาเร จ หการสฺส ปุพฺพภาเคฐิเต ยปจฺจเย จ ปเร วหธาตุยา วการสฺส อกาโร อุตฺตมาปชฺชติ.

ในเพราะ ล อักษรที่แปลงมาจาก ย หรือ ในเพราะ ย ปัจจัยที่อยู่หน้า ห อักษร ให้แปลง อ ที่ ว ของ วห ธาตุ เป็น อุ.

ตัวอย่างเช่น

วุฬฺหติ, วุยฺหติ ชาวบ้าน อันน้ำ ย่อมพัดไป

๑๐๕๑. หูสฺสูกาโร หิยฺยตฺตนิยมฺโว.

หิยฺยตฺนิยํ ในเพราะหิยัตตนีวิภัตติ **อูกาโร** อ. อู อักษร **หูสฺส** ของ หู ธาตุ **อุโว** แปลงเป็น อุว **โหติ** ย่อมเป็น.

หูธาตุสฺส อูกาโร อุวาเทโส โหติ หิยฺยตฺตนิยํ วิภตฺติยํ.
ในเพราะหิยัตตนีวิภัตติ แปลง อู ของ หู ธาตุ เป็น อุว.

ตัวอย่างเช่น

อหุวา ได้เป็นแล้ว

๑๐๕๒. อชฺชตนิยา อีสฺส โลโป.

โลโป อ. การลบ **อีสฺส** ซึ่ง อี วิภัตติ **อชฺชตนิยา** ของอัชชัตตนี วิภัตติ **ปราย** อันเป็นเบื้องหลัง **หูโต** จาก หู ธาตุ **โหติ** ย่อมมี.

หูธาตุโต ปราย อชฺชตนิยา อีวิภตฺติยา โลโป โหติ.
ท้าย หู ธาตุ ลบ อี อัชชัตตนีวิภัตติ.

ตัวอย่างเช่น

อหุ ราชา พระราชา ได้มีแล้ว

๑๐๕๓. โอสฺสิ.

อิ อ. การแปลงเป็น อิ **โอสฺส** ของ โอ อัชชัตตนีวิภัตติ **ปราย** อันเป็นเบื้องหลัง **หูโต** จาก หู ธาตุ **โหติ** ย่อมมี.

หูธาตุโต ปราย อชฺชตนิยา โอวิภตฺติยา อิกาโร โหติ.
ท้าย หู ธาตุ แปลง โอ อัชชัตตนีวิภัตติ เป็น อิ.

ตัวอย่างเช่น

ตฺวํ อโหสิ ท่าน ได้มีแล้ว

๑๐๕๔. อึ อุ กฺวจิ.

อึ อ. อึ อัชชัตตนีวิภัตติ **ปรํ** เบื้องหลัง **หูโต** จาก หู ธาตุ **อุ** แปลงเป็น อุ **โหติ** ย่อมมี **กฺวจิ** ในบางที่.

หูธาตุโต ปราย อชฺชตนิยา อึวิภตฺติยา อุอาเทโส โหติ กฺวจิ.
หลัง หู ธาตุ แปลง อึ อัชชัตตนีวิภัตติ เป็น อุ บ้าง.

ตัวอย่างเช่น

อหํ เกวฏฺฏคามสฺมึ,- เรา ได้เป็นเด็กชาวประมงที่หมู่บ้านของ
อหุ เกวฏฺฏทารโก[103] ชาวประมง

กฺวจีติ กึ ?

ถาม. บทว่า กฺวจิ มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า ไม่แปลง อึ เป็น อุ๋ บ้าง

ตัวอย่างเช่น

อโหสึ นุ โข อหำ เราได้มีแล้วหรือหนอ

๑๐๕๕. สณฺฐาโต หาคโม ตมฺหิ รสฺโส.

> **หาคโม** อ. ห อาคม **โหติ** ย่อมลง **ปรำ** เบื้องหลัง **สณฺฐาโต** จากฐา ธาตุที่มี สำ เป็นบทหน้า **ตมฺหิ** ในเพราะ ห อาคมนั้น **ธาตุสฺสนฺโต** อ.สระอันเป็นที่สุดของธาตุ **รสฺโส** เป็นรัสสะ **โหติ** ย่อมเป็น **กฺวจิ** ในบางที่.

สำปุพฺพสฺมาฐฺาธาตุโต หการาคโม โหติ. ตสฺมึ หการาคเม ธาตุสฺสนฺโต รสฺโส โหติ กฺวจิ.

ท้ายฐา ธาตุที่มี สำ เป็นบทหน้า ลง ห อาคม และในเพราะ ห อาคมนั้น ให้รัสสะ สระที่สุดของฐา ธาตุ ได้บ้าง.

ตัวอย่างเช่น

สณฺฐหติ ย่อมดำรงอยู่

สณฺฐาติ วา ใช้เป็นรูปว่า สณฺฐาติ บ้างก็ได้

๑๐๕๖. ปติฏฺฐาโต โห จ.

> **โห** อ. ห อาคม **โหติ** ย่อมลง **ปรำ** เบื้องหลัง **ปติฏฺฐาโต** จากฐา ธาตุที่มี ปติ อุปสรรคเป็นบทหน้า **ตมฺหิ** ในเพราะ ห อาคมนั้น **ธาตุสฺสนฺโต** อ. สระอันเป็นที่สุดของธาตุ **รสฺโส** เป็น รัสสะ **โหติ** ย่อมเป็น **กฺวจิ** ในบางที่.

ปติปุพฺพสฺมาฐฺาธาตุโต จ หการาคโม โหติ, ตสฺมึ หการาคเม ธาตุสฺสนฺโต รสฺโส โหติ กฺวจิ.

ท้ายฐา ธาตุที่มี ปติ อุปสรรคเป็นบทหน้า ลง ห อาคม และในเพราะ ห อาคมนั้น ให้รัสสะสระที่สุดของฐา ธาตุ ได้บ้าง.

ตัวอย่างเช่น

ปติฏฺฐหติ ย่อมดำรงอยู่

ปติฏฺฐาติ วา ใช้เป็นรูปว่า ปติฏฺฐาติ บ้าง

๑๐๕๗. ปิปสฺส ปสฺส โว วา.

โว อ. การแปลงเป็น ว **ปสฺส** แห่ง ป **ปิปสฺส** ของ ปิป ศัพท์ **โหติ** ย่อมมี **วา** บ้าง.

[แปลง ป ของ ปิป ศัพท์ เป็น ว บ้าง]

ตัวอย่างเช่น

ปิวติ	ย่อมดื่ม
ปิปติ วา	ใช้เป็นรูปว่า ปิปติ บ้าง

๑๐๕๘. หนสฺส วโธ สพฺพตฺถ.

สพฺพตฺถ ในเพราะวิภัตติและปัจจัย ท. ทั้งปวง **วโธ** อ. การ แปลงเป็น วธ **หนสฺส** แห่ง หน ธาตุ **โหติ** ย่อมมี **กฺวจิ** ในบางที่.

หนอิจฺเจตสฺส ธาตุสฺส วธาเทโส โหติ กฺวจิ สพฺพตฺถ วิภตฺติปจฺจเยสุ.

ในเพราะวิภัตติและปัจจัย แปลง หน ธาตุ เป็น วธ บ้าง.

ตัวอย่างเช่น

วธติ, วธนฺติ	ย่อมฆ่า
วธสิ	ท่าน ย่อมฆ่า

สพฺพํ โยเชตพฺพํ.

พึงประกอบรูปทั้งหมดตามนัยนี้.

อตฺรายํ ปาฬิ “อตฺตานํ วธิตฺวา วธิตฺวา โรทตี”ติ จ “วธติ น โรทตี”ติ จ “อกฺโกจฺฉิ มํ อวธิ ม”นฺติ จ “อหํ ตํ อวธึ สาม”นฺติ จ พหุธา ทิสฺสติ.

เกี่ยวกับเรื่องการแปลง หน ธาตุ เป็น วธ นี้ มีหลักฐานการใช้ในพระบาลีเป็น จำนวนมาก ดังนี้

อตฺตานํ วธิตฺวา วธิตฺวา - โรทติ[104]	เขา ย่อมร้องไห้ ทุบตีตัวเอง
วธติ น โรทติ	เขา ย่อมทุบตี แต่ไม่ร้องไห้
อกฺโกจฺฉิ มํ อวธิ มํ[105]	บุคคลชื่อโน้น ได้ด่าเราแล้ว ได้เบียดเบียนเราแล้ว
อหํ ตํ อวธึ สามํ[106]	เรา ได้ทำร้ายสุวรรณสามนั้น

๑๐๕๙. ธาโต ปุพฺพสฺสาปิโน นิจฺจมการโลโป ธสฺส จ โห อพฺภาสวิสเย.

อพฺภาสวิสเย ในฐานะแห่งอัพภาส **อการโลโป** อ. การลบ อ อักษร **อปิโน** แห่ง อปิ ศัพท์ **ปุพฺพสฺส** อันอยู่ข้างหน้า **ธาโต** จาก ธา ธาตุ **โหติ** ย่อมมี **นิจฺจํ** แน่นอน **จ** ด้วย **โห** อ. การแปลงเป็น ห **ธสฺส** แห่ง ธ **โหติ จ** ย่อมมีด้วย.

ในฐานะแห่งอัพภาส ลบ อ อักษรของ อปิ ศัพท์ที่อยู่หน้า ธา ธาตุแน่นอน และแปลง ธ ของ ธา ธาตุเป็น ห ด้วย.

ตัวอย่างเช่น

ทฺวารํ ปิทหติ ย่อมปิดประตู

อพฺภาสวิสเยติ กิมตฺถํ ? อปิธานํ, อปิเธติ. “อปิเธตุ มหาสินฺธุนฺ”ติ อนพฺภาสวิสยตฺตา วุตฺตวิธานํ น โหตีติ ทสฺสนตฺถํ.

ถาม. บทว่า อพฺภาสวิเสเย มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า ไม่มีวิธีการลบ อ อักษรของ อปิ ศัพท์และการแปลง ธ เป็น ห ในกรณีที่ไม่ได้ทำเป็นอัพภาส

ตัวอย่างเช่น

อปิธานํ การปิด

อปิเธติ ย่อมปิด

อปิเธตุ มหาสินฺธุ เพื่อปิดกั้นแม่น้ำใหญ่

“ทฺวารํ อปิทหิตฺวา”ติ® เอตฺถ กถนฺติ เจ ? เอตฺถ ปน อกาโร ปฏิเสธนตฺเถ นิปาโต, น อุปสคฺควย โว. ตสฺมา เอตฺถ เอโก อกาโร ปุพฺเพเยว ลุตฺโต อทสฺสนํ คโตติ ทฏฺฐพฺพํ. .

ถาม. ในข้อความว่า **ทฺวารํ อปิทหิตฺวา** นี้ มีคำอธิบายอย่างไร ?

ตอบ. ในข้อความนี้ อ อักษรเป็นนิบาตที่ใช้ในอรรถปฏิเสธ, มิใช่เป็นส่วนหนึ่งของ อปิ อุปสรรค. เพราะเหตุนั้น พึงทราบว่า ในข้อความนี้ อ อักษรตัวหนึ่ง ถูกลบไปก่อน หน้านั้น.

อยํ นีติ สาธุกํ มนสิ กาตพฺพา

หลักการนี้ นักศึกษา ควรใส่ใจให้จงหนัก.

๑๐๖๐. ภุชโต สฺสสฺส โข ตมฺหิ ชสฺส โก วา.

โข อ. การแปลงเป็น ข **สฺสสฺส** แห่ง สฺส วิภัตติ **ปรสฺส** อันเป็น เบื้องหลัง **ภุชโต** จาก ภุช ธาตุ **โหติ** ย่อมมี, **ตมฺหิ** ในเพราะ ข นั้น **โก** อ. การแปลงเป็น ก **ชสฺส** แห่ง ช **โหติ** ย่อมมี **วา** บ้าง.

ภุชธาตุโต ปรสฺส สฺสสฺส วิภตฺติยา ขาเทโส โหติ, ตสฺมึ เข ชสฺส โก โหติ วา.
ท้าย ภุช ธาตุ แปลง สฺส วิภัตตินั้น เป็น ข ในเพราะ ข แปลง ช ของ ภุช ธาตุ เป็น ก บ้าง.

ตัวอย่างเช่น

โภกฺขติ, โภกฺขนฺติ จักบริโภค

วาติ กึ ?

ถาม. บทว่า วา มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า ไม่แปลง สฺส เป็น ข บ้าง

ตัวอย่างเช่น

ภุกฺขิสฺสติ. โภกฺขิสฺสนฺติ จักบริโภค

๑๐๖๑. สสญฺโญคนฺตตฺเตเก ปกติยา วุทฺธิ.

> **ธาตโว** อ. ธาตุ ท. **เอเก** บางธาตุ **วุทฺธี** เป็นวุทธิ **โหนฺติ** ย่อมเป็น **สสญฺโญคนฺตตฺตา** เพราะความเป็นธาตุที่เป็นไป กับด้วยสังโยค **ปกติยา** โดยปรกติ.

เอกจฺเจ ธาตโว ปกติยา สสญฺโญคนฺตตฺตา วุทฺธึ ปาปุณนฺติ.
ธาตุบางธาตุ แม้จะมีสังโยคอยู่เบื้องหลังตามปรกติ ก็สามารถวุทธิได้.

ตัวอย่างเช่น

โภกฺขติ จักบริโภค

๑๐๖๒. น สนิคฺคหีตาคมา.

> **อสญฺโญคนฺตตฺเตปิ** แม้ครั้นเมื่อความเป็นธาตุไม่มีสังโยค **สติ** มีอยู่ **ปกติยา** โดยปรกติ **ธาตโว** อ. ธาตุ ท. **สนิคฺคหีตาคมา** ที่ลงนิคคหิตอาคม **วุทฺธี** เป็นวุทธิ **น โหนฺติ** ย่อมไม่เป็น.

ปกติยา อสญฺโญคนฺตตฺเตปิ สติ สนิคฺคหีตาคมา ธาตโว วุทฺธึ น ปาปุณนฺติ.
แม้จะเป็นธาตุที่ไม่มีสังโยคอยู่เบื้องหลังมาแต่เดิม แต่เมื่อลงนิคคหิตอาคมแล้ว ก็ไม่ต้องทำวุทธิ.

ตัวอย่างเช่น

มุญฺจติ ย่อมหลุดพ้น

ปริสงฺกติ ย่อมระแวงสงสัย

๑๐๖๓. ยมฺหิ อาทาสฺสนฺโต อิตฺตํ.

ยมฺหิ ในเพราะ ย ปัจจัย **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **อนฺโต** อ. สระอัน เป็นที่สุด **อาทาสฺส** ของ ทา ธาตุอันมี อา อุปสรรคเป็นบทหน้า **อาปชฺชเต** ย่อมถึง **อิตฺตํ** ซึ่งความเป็น อิ.

ยมฺหิ ปจฺจเย ปเร อาปุพฺพสฺส ทาธาตุสฺส อนฺโต อิการตฺตมาปชฺชเต.

ในเพราะ ย ปัจจัยอยู่หลัง แปลง อา ของ ทา ธาตุที่มี อา เป็นบทหน้า เป็น อิ.

ตัวอย่างเช่น

ธนํ อาทิยติ	ถือเอาทรัพย์
สีลํ สมาทิยติ[107]	สมาทานศีล

๑๐๖๔. ชนสฺสนฺตฺวา.

ยมฺหิ ในเพราะ ย ปัจจัย **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **อนฺโต** อ. พยัญชนะ อันเป็นที่สุด **ชนสฺส** ของ ชน ธาตุ **อา** แปลงเป็น อา **โหติ** ย่อมเป็น

ชนธาตุสฺส อนฺโต พฺยญฺชโน อาตฺตมาปชฺชติ ยมฺหิ ปจฺจเย ปเร.

ในเพราะ ย ปัจจัยอยู่หลัง แปลง น ของ ชน ธาตุ เป็น อา.

ตัวอย่างเช่น

ชายติ	ย่อมเกิด

๑๐๖๕. สกนฺตสฺส โข กการาคเมนชฺชตนาทีสุ.

อชฺชตนาทีสุ ในเพราะอัชชัตตนีวิภัตติเป็นต้น **โข** อ. การ แปลงเป็น ข **สกนฺตสฺส** แห่งพยัญชนะอันเป็นที่สุดของ สก ธาตุ **สห** พร้อม **กการาคเมน** ด้วย ก อักษรอาคม **โหติ** ย่อมมี .

สกอิจฺเจตาย ธาตุยา อนฺตพฺยญฺชนสฺส โข โหติ กการาคเมน สห อชฺชตนาทีสุ.

ในเพราะอัชชัตตนีวิภัตติเป็นต้น แปลง ก ของ สก ธาตุเป็น ข และลง ก อาคม.

ตัวอย่างเช่น

อสกฺขิ. สกฺขิ, อสกฺขีสุ	ได้อาจแล้ว, อาจแล้ว, ได้อาจแล้ว
สกฺขิสฺสติ, สกฺขิสฺสนฺติ	จักอาจ
อสกฺขิสฺสา, อสกฺขิสฺสํสุ	จักได้อาจแล้ว

๑๐๖๖. นามฺหิ กีสฺส รสฺสตฺตํ โน จ โณ.

นามฺหิ ในเพราะ นา ปัจจัย **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **รสฺสตฺตํ** อ. ความเป็นรัสสะ **กีสฺส** แห่ง กี ธาตุ **โหติ จ** ย่อมมีด้วย, **โน** อ. น ของ นา ปัจจัย **โณ** เป็น ณ **โหติ จ** ย่อมเป็นด้วย.

ในเพราะ นา ปัจจัยอยู่หลัง รัสสะ อี ของ กี ธาตุเป็น อิ และแปลง น ของ นา ปัจจัยเป็น ณ.

ตัวอย่างเช่น

กิณาติ	ย่อมซื้อ
วิกฺกิณาติ	ย่อมขาย

๑๐๖๗. ยถารหำ ธาตุโต สาคโม วา.

สาคโม อ. ส อาคม **โหติ** ย่อมลง **ปรำ** เบื้องหลัง **ธาตุโต** จากธาตุ **ยถารหำ** ตามสมควร **วา** บ้าง.

ลง ส อาคมท้ายธาตุได้ตามสมควรบ้าง

ตัวอย่างเช่น

อเชสิ ยกฺโข นรวีรเสฏฺฐึ[108]	ปุณณกยักษ์ได้ชนะพระเจ้าโกรัพยะ ผู้เป็นจอมแห่งนรชน

๑๐๖๘. กรสฺส รสฺส โย ยมฺหิ กมฺเม.

ยมฺหิ ในเพราะ ย ปัจจัย **กมฺเม** ในอรรถกรรม **ปเร** อันเป็น เบื้องหลัง **โย** อ. การแปลงเป็น ย **รสฺส** แห่ง ร **กรสฺส** ของ กร ธาตุ **โหติ** ย่อมมี **วา** บ้าง.

กมฺมนิ ยปจฺจเย ปเร กรอิจฺเจตาย ธาตุยา รการสฺส ยการาเทโส โหติ วา.

ในเพราะ ย ปัจจัยที่กล่าวอรรถกรรมอยู่หลัง แปลง ร ของ กร ธาตุ เป็น ย บ้าง.

ตัวอย่างเช่น

กยฺยเต	กรรม อันเขา ย่อมกระทำ
กริยฺยติ	ใช้เป็นรูปว่า กริยฺยเต บ้าง

๑๐๖๙. ญาสฺสนฺโต เอตฺตญฺจ.

ยมฺหิ ในเพราะ ย ปัจจัย **กมฺเม** ในกรรมวาจก **ปเร** อันเป็น เบื้องหลัง **อนฺโต** อ. สระอันเป็นที่สุด **ญาสฺส** ของ ญา ธาตุ **อาปชฺชเต** ย่อมถึง **เอตฺตํ** ซึ่งความเป็น เอ **วา** บ้าง.

กมฺมนิ ยปจฺจเย ปเร ญาอิจฺเจตาย ธาตุยา อนฺโต เอตฺตมาปชฺชเต วา.

ในเพราะ ย ปัจจัยกรรมวาจกอยู่หลัง แปล อา ของ ญา ธาตุเป็น เอ บ้าง.

ตัวอย่างเช่น

ธมฺโม ปุริเสน เญยฺยติ ธรรม อันบุรุษ ย่อมรู้

ธมฺมา เญยฺยนฺติ ธรรมทั้งหลาย อันบุรุษ ย่อมรู้

วาติ กึ?

ถาม. บทว่า วา มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ เพื่อแสดงให้ทราบว่า ไม่แปลง อา ของ ญา ธาตุเป็น เอ บ้าง

ตัวอย่างเช่น

ญายติ, วิญฺญายติ ธรรม อันบุรุษ ย่อมรู้

[คำชี้แจงของผู้รจนา]

ลกฺขเณ จานุกฑฺฒิตวิธานมุตฺตรตฺร นานุวตฺตติ. จานุกฑฺฒเน อสติ มณฺฑูกคติยาปิ วตฺตติ.

วิธีการที่ดึง จ ศัพท์มาไว้ในสูตรนี้ ย่อมไม่ติดตามไปสูตรอื่นๆ หมายความว่า หากไม่มี จ ศัพท์ที่เป็นอนุกัฑฒนะ ในสูตรที่ ๑๐๖๙ ทำหน้าที่หยุดไว้, คำว่า ยมฺหิ กมฺเม จากสูตร ๑๐๖๘ ก็จะติดตามไปสู่สูตร ๑๐๗๐ อีกโดยวิธีมัณฑูกคติกนัยได้.

๑๐๗๐. กฺวจิ เอยฺยามสฺเสมฺ.

เอมฺ อ. การแปลงเป็น เอมฺ **เอยฺยามสฺส** แห่ง เอยฺยาม วิภัตติ **โหติ** ย่อมมี **กฺวจิ** ในบางที่.

เอยฺยามวิภตฺติยา เอมฺอาเทโส โหติ กฺวจิ.

แปลง เอยฺยาม วิภัตติเป็น เอมฺ บ้าง.

ตัวอย่างเช่น

ตยชฺช คุตฺตา วิหเรมฺ ทิวสํ[109] ในวันนี้ พวกข้าพระองค์ผู้อันพระองค์คุ้มครองแล้ว พึงอยู่ได้ตลอดวัน

กถํ ชาเนมฺ ตํ มยํ[110] พวกเรา จะพึงรู้จักท่านได้อย่างไร

น โน ทกฺเขมุ สมฺพุทฺธํ พวกเรา ไม่เห็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า

๑๐๗๑. ตนาทิโต โอมุ.

โอมุ อ. การแปลงเป็น โอมุ **เอยฺยามสฺส** แห่ง เอยฺยาม วิภัตติ **ปรสฺส** อันเป็นเบื้องหลัง **ตนาทิโต** จากกลุ่มธาตุมี ตน ธาตุเป็นต้น **โหติ** ย่อมมี **กฺวจิ** ในบางที่.

ท้ายกลุ่มธาตุมี ตน ธาตุเป็นต้น แปลง เอยฺยาม วิภัตติเป็น โอมุ บ้าง

ตัวอย่างเช่น

ปปฺโปมุ เราทั้งหลายพึงถึง

๑๐๗๒. ญาธาตุยํ ยปุพฺพิโต สฺสสฺส หิ.

ญาธาตุยํ ในฐานะแห่ง ญา ธาตุ **หิ** อ. การแปลงเป็น หิ **สฺสสฺส** แห่ง สฺส วิภัตติ **ปรสฺส** อันเป็นเบื้องหลัง **ยปุพฺพิโต** จาก อิ อาคม อันมี ย ปัจจัย เป็นเบื้องหน้า **โหติ** ย่อมมี **กฺวจิ** ในบางที่.

ญาธาตุวิสเย ยปจฺจยปุพฺพกสฺมา อิการาคมโต สฺสสฺส วิภตฺติยา หิอาเทโส โหติ กฺวจิ.
ในฐานะแห่ง ญา ธาตุ แปลง สฺส วิภัตติที่อยู่หลัง อิ อาคมซึ่งมี ย ปัจจัยอยู่หน้า เป็น หิ บ้าง.

ตัวอย่างเช่น

ปญฺญายิหิติ ชน อันเขา จักรู้จัก [จักปรากฏ]
ปญฺญายิหินฺติ ชนทั้งหลาย อันเขา จักรู้จัก

๑๐๗๓. มาสฺสนฺโต๑ อิ นามฺหิ นิจฺจํ.

นามฺหิ ในเพราะ นา ปัจจัย **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **อนฺโต** อ. สระอันเป็นที่สุดของ **มาสฺส** ของ มา ธาตุ **อิ** เป็น อิ **โหติ** ย่อมเป็น **นิจฺจํ** แน่นอน.

ในเพราะ นา ปัจจัยอยู่หลัง แปลง อา ของ มา ธาตุเป็น อิ แน่นอน.

ตัวอย่างเช่น

มินาติ, มินนฺติ ย่อมนับ

นามฺหีติ กึ ?

ถาม. บทว่า นามฺหิ มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า ไม่แปลง อา เป็น อิ ในกรณี ที่ไม่มี นา ปัจจัยอยู่หลังบ้าง

ตัวอย่างเช่น

มาเนติ[๒]	ย่อมนับถือ
มา นำ รูเปน ปาเมสิ[111]	ท่านอย่าได้เปรียบเทียบเขาด้วยรูปเลย
ฉายา เมตพฺพา[112]	ควรวัดเงา (แสงแดด)

๑๐๗๔. ธาตุสฺสนฺโต รสฺโส.

นามฺหิ ในเพราะ นา ปัจจัย **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **อนฺโต** อ. สระอันเป็นที่สุด **ธาตุสฺส** ของธาตุ **รสฺโส** เป็นรัสสะ **โหติ** ย่อมเป็น **นิจฺจำ** แน่นอน.

ทีฆสฺสรวตำ ธาตูนมนฺโต รสฺโส โหติ นามฺหิ ปจฺจเย ปเร นิจฺจำ.

ในเพราะ นา ปัจจัยอยู่หลัง สระที่สุดธาตุที่เป็นทีฆะ เป็นรัสสะแน่นอน.

ตัวอย่างเช่น

ลุนาติ	ย่อมเกี่ยว
มุนาติ	ย่อมรู้
ปุนาติ	ย่อมหมดจด
ธุนาติ	ย่อมกำจัด

๑๐๗๕. สาคโม ยถารหำ ธาตุโต.

สาคโม อ. ส อาคม **โหติ** ย่อมลง **ปรำ** เบื้องหลัง **ธาตุโต** จากธาตุ **ยถารหำ** ตามสมควร.

[ลง ส อาคมท้ายธาตุได้ตามสมควร

ตัวอย่างเช่น

อกาสิ	ได้กระทำแล้ว

ยถารหนฺติ กึ ?

ถาม. บทว่า ยถารหำ มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า ไม่ลง ส อาคม บ้าง

ตัวอย่างเช่น

อกา	ได้ทำแล้ว

๑๐๗๖. อิสฺเสตฺตํ.

เอตฺตํ อ. ความเป็น เอ **อิสฺส** แห่ง อิ อาคม **ปรสฺส** อันเป็น เบื้องหลัง **ธาตุ โต** จากธาตุ **โหติ** ย่อมมี **ยถารหํ** ตามสมควร

ธาตุโต ปรสฺส อิการาคมสฺส เอตฺตํ โหติ ยถารหํ.

แปลง อิ อาคมหลังธาตุ เป็น เอ ได้ตามสมควร.

ตัวอย่างเช่น

อคฺคเหสิ, อคฺคเหสุ ได้ถือเอาแล้ว

ยถารหนฺติ กึ ?

ถาม. บทว่า ยถารหํ มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า ไม่แปลง อิ อาคมหลังธาตุเป็น เอ บ้าง

ตัวอย่างเช่น

กริสฺสติ จักกระทำ

๑๐๗๗. กโรติสฺส กสฺสนฺโต อุตฺตํ.

อนฺโต อ. สระที่สุด **กสฺส** แห่ง ก **กโรติสฺส** ของ กร ธาตุ **อาปชฺชเต** ย่อมถึง **อุตฺตํ** ซึ่งความเป็น อุ **ยถารหํ** ตาม-สมควร.

กรธาตุสฺส กการสฺส อนฺโต อุตฺตมาปชฺชเต ยถารหํ.

แปลงสระที่ ก ของ กร ธาตุเป็น อุ ได้ตามสมควร.

ตัวอย่างเช่น

กุรุเต ย่อมกระทำ

ยถารหนฺติ กึ ?

ถาม. บทว่า ยถารหํ มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ เพื่อแสดงให้ทราบว่า ไม่แปลง อ ที่ ก ของ กร ธาตุ เป็น อุ บ้าง

ตัวอย่างเช่น

กโรติ ย่อมกระทำ

๑๐๗๘. กรสฺส รสฺส โลโป อุกาเร อุโต จุสฺส พตฺตํ.

อุกาเร ในเพราะ อุ อักษร **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **โลโป** อ. การลบ **รสฺส** ซึ่ง ร **กรสฺส** ของ กร ธาตุ **โหติ จ** ย่อมมีด้วย, **พตฺตํ** อ. การแปลงเป็น พ **อุสฺส** แห่ง อุ **ปรสฺส** อันเป็น เบื้องหลัง **อุโต** จาก อุ **โหติ จ** ย่อมมีด้วย

กรธาตุสฺส รการโลโป โหติ อุกาเร ปเร,อุการโต จ ปรสฺส อุการสฺส พการตฺตํ โหติ.

ในเพราะ อุ ที่มาจาก โอ ปัจจัยอยู่หลัง ลบ ร ของ กร ธาตุ และ แปลง อุ ที่อยู่หลังจาก อุ เป็น พ.

ตัวอย่างเช่น

กุพฺพติ, กุพฺพนฺติ ย่อมกระทำ

กุพฺพสิ ท่าน ย่อมกระทำ

๑๐๗๙. ยิเร จ.

ยิเร ในเพราะ ยิร ปัจจัย **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **โลโป** อ. การลบ **รสฺส** ซึ่ง ร **กรสฺส** ของ กร ธาตุ **โหติ จ** ย่อมมีด้วย.

กรธาตุสฺส รการสฺส โลโป โหติ ยิรปจฺจเย ปเร.

ในเพราะ ยิร ปัจจัยอยู่หลัง ลบ ร ของ กร ธาตุด้วย.

ตัวอย่างเช่น

กยิรติ, กยิรนฺติ ย่อมทำ

๑๐๘๐. มตนฺตเร กมฺเม ยรานํ วิปริยโย.

มตนฺตเร ในมติอื่น **วิปริยโย** อ. การสลับตำแหน่ง **ยรานํ** แห่ง ย และ ร ท. **กมฺเม** ในกรรมวาจก **โหติ** ย่อมมี.

ครูนํ มตนฺตเร กมฺมนิ ยรานํ วิปริยโย โหติ.

ตามมติอาจารย์อื่น มีการสลับตำแหน่งกันระหว่าง ย และ ร ในกรรมวาจก.

ตัวอย่างเช่น

กยิรติ. กยิรเต กรรม อันเขา ย่อมทำ

เตน กยิรนฺติ กรรมทั้งหลาย อันเขา ย่อมทำ

๑๐๘๑. ยิรโต เอยฺยสฺส อาตฺตํ.

อาตฺตํ อ. ความเป็น อา **เอยฺยสฺส** แห่ง เอยฺย วิภัตติ **ปรสฺส** อันเป็นเบื้องหลัง **ยิรโต** จาก ยิร ปัจจัย **โหติ** ย่อมมี.

หลัง ยิร ปัจจัย แปลง เอยฺย วิภัตติเป็น อา.

ตัวอย่างเช่น

กยิรา พึงทำ

๑๐๘๒. เอถสฺสาถ.

อาถ อ. การแปลงเป็น อาถ **เอถสฺส** แห่ง เอถ วิภัตติ **ปรสฺส** อันเป็นเบื้องหลัง **ยิรโต** จาก ยิร ปัจจัย **โหติ** ย่อมมี.

ยิรโต เอถวิภตฺติยา อาถอิจฺจาเทโส โหติ.

หลัง ยิร ปัจจัย แปลง เอถ วิภัตติ เป็น อาถ.

ตัวอย่างเช่น

กยิราถ ธีโร ปุญฺญานิ[113] บัณฑิต พึงกระทำบุญทั้งหลาย

ยิรโตติ กึ ?

ถาม. บทว่า ยิรโต มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า ไม่แปลง เอถ วิภัตติ เป็น อาถ ในกรณี ที่ไม่ได้ลงหลัง ยิร ปัจจัย

ตัวอย่างเช่น

สพฺภิเรว สมาเสถ[114] พึงคบหากับพวกสัตบุรุษเท่านั้น

๑๐๘๓. เอยฺยุมุ.

เอยฺยุ อ. เอยฺยุ วิภัตติ **ปรํ** อันเป็นเบื้องหลัง **ยิรโต** จาก ยิร ปัจจัย **อุ** แปลงเป็น อุ **โหติ** ย่อมเป็น.

ยิรโต เอยฺยุวิภตฺติยา อุอิจฺจาเทโส โหติ.

หลัง ยิร ปัจจัย แปลง เอยฺยุ วิภัตติ เป็น อุ.

ตัวอย่างเช่น

เต ปุญฺญ กยิรุ ชนเหล่านั้น พึงทำบุญ

๑๐๘๔. เอยฺยาสิสฺสาสิ.

อาสิ อ. การแปลงเป็น อาสิ **เอยฺยาสิสฺส** แห่ง เอยฺยาสิ วิภัตติ **ปรสฺส** อันเป็นเบื้องหลัง **ยิรโต** จาก ยิร ปัจจัย **โหติ** ย่อมมี.

ยิรโต เอยฺยาสิสฺส อาสิอิจฺจาเทโส โหติ.

หลัง ยิร ปัจจัย แปลง เอยฺยาสิ วิภัตติเป็น อาสิ.

ตัวอย่างเช่น

ตฺวํ กยิราสิ ท่าน พึงทำ

๑๐๘๕. เอยฺยาถสฺสาถ.

อาถ อ. การแปลงเป็น อาถ **เอยฺยาถสฺส** แห่ง เอยฺยาถ วิภัตติ **ปรสฺส** อัน เป็นเบื้องหลัง **ยิรโต** จาก ยิร ปัจจัย **โหติ** ย่อมมี.

ยิรโต เอยฺยาถสฺส อาถอิจฺจาเทโส โหติ.

หลัง ยิร ปัจจัย แปลง เอยฺยาถ วิภัตติ เป็น อาถ.

ตัวอย่างเช่น

ตุมฺเห กยิราถ ท่านทั้งหลาย พึงทำ

๑๐๘๖. เอยฺยามิสฺสามิ.

อามิ อ. การแปลงเป็น อามิ **เอยฺยามิสฺส** แห่ง เอยฺยามิ วิภัตติ **ปรสฺส** อัน เป็นเบื้องหลัง **ยิรโต** จาก ยิร ปัจจัย **โหติ** ย่อมมี

ยิรโต เอยฺยามิวิภตฺติยา อามิอิจฺจาเทโส โหติ.

หลัง ยิร ปัจจัย แปลง เอยฺยามิ วิภัตติ เป็น อามิ

ตัวอย่างเช่น

อหํ กยิรามิ เรา พึงทำ

๑๐๘๗. เอยฺยามสฺสาม.

อาม อ. การแปลงเป็น อาม **เอยฺยามสฺส** แห่ง เอยฺยาม วิภัตติ **ปรสฺส** อัน เป็นเบื้องหลัง **ยิรโต** จาก ยิร ปัจจัย **โหติ** ย่อมมี

ยิรโต เอยฺยามวิภตฺติยา อามอิจฺจาเทโส โหติ.

หลัง ยิร ปัจจัย แปลง เอยฺยาม วิภัตติ เป็น อาม.

ตัวอย่างเช่น

มยํ กยิราม เราทั้งหลาย พึงทำ

๑๐๘๘. สพฺพาเหยฺยาเสยฺยาเมยฺยานเม.

เอ อ. การแปลงเป็น เอ **เอยฺยาเสยฺยาเมยฺยานํ** แห่ง เอยฺยาสิ เอยฺยามิ และ เอยฺย วิภัตติ ท. **ปเรสํ** อันเป็นเบื้องหลัง **ธาตูหิ** จากธาตุ ท. **สพฺเพหิ** ทั้งปวง **โหติ** ย่อมมี.

สพฺพาหิ ธาตูหิ เอยฺยาสิเอยฺยามิเอยฺยอิจฺเจตาสํ วิภตฺตีนํ เอตฺตํ โหติ.
ท้ายธาตุทั้งปวง แปลง เอยฺยาสิ เอยฺยามิ และ เอยฺย วิภัตติ เป็น เอ.

ตัวอย่างเช่น

ตฺวํ ปุญฺญํ กเร	ท่าน พึงทำบุญ
อหํ กเร	เรา พึงทำ
โส ปุริโส กเร	บุรุษนั้น พึงทำ
ภุญฺเช	พึงบริโภค
คจฺเฉ	พึงไป
จเร	พึงเที่ยวไป

๑๐๘๙. หิยฺยตฺตนิยํ กรสฺส กตฺตํ® วา.

หิยฺยตฺตนิยํ ในเพราะหิยยัตตนีวิภัตติ **กตฺตํ** อ. ความเป็น ก **กรสฺส** แห่ง กร ธาตุ **โหติ** ย่อมมี **วา** บ้าง.

ในเพราะหิยยัตตนีวิภัตติ แปลง กร ธาตุ เป็น ก บ้าง.

ตัวอย่างเช่น

อกา โลเก สุทุกฺกรํ[115]	พระโพธิสัตว์ ได้ทำกรรมอันทำได้ยาก-ยิ่งในโลก	
สพฺพาริวิชยํ อกา[116]	พระโพธิสัตว์ (กิเลส) ทั้งปวง	ได้ทำซึ่งชัยชนะต่อข้าศึก

วาติ กึ ?

ถาม. บทว่า วา มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า ไม่แปลง กร ธาตุ เป็น ก บ้าง

ตัวอย่างเช่น

อกรา	ได้กระทำแล้ว

๑๐๙๐. อภิสงฺกรสฺส ขโร ตฺยาทีสุ.

ตฺยาทีสุ ในเพราะวิภัตติ ท.มี ติ วิภัตติเป็นต้น **ขโร** อ. การ แปลงเป็น ขร **อภิสงฺกรสฺส** แห่ง กร ธาตุที่มี อภิ และ สํ เป็นบทหน้า **โหติ** ย่อมมี.

อภิสัปุพฺพสฺส กรธาตุสฺส ขราเทโส โหติ ตฺยาทีสุ วิภตฺตีสุ.

ในเพราะ ติ วิภัตติเป็นต้น แปลง กร ธาตุที่มี อภิ และ สํ เป็นบทหน้า เป็น ขร.

ตัวอย่างเช่น

อภิสงฺขโรติ	สภาวธรรม ย่อมปรุงแต่ง
อภิสงฺขโรนฺติ	สภาวธรรมทั้งหลาย ย่อมปรุงแต่ง

๑๐๙๑. คมิสฺสนฺโต กฺวจิ อญฺโ อชฺชตนิยํ.

อชฺชตนิยํ ในเพราะอัชชัตตนีวิภัตติ **อนฺโต** อ. พยัญชนะ ที่สุด **คมิสฺส** ของ คมุ ธาตุ **อญฺโ** แปลงเป็น อญฺ **โหติ** ย่อมเป็น **กฺวจิ** ในบางที่.

ในเพราะอัชชัตตนีวิภัตติ แปลง ม ของ คมุ ธาตุ เป็น อญฺ บ้าง

ตัวอย่างเช่น

โส อคญฺฉิ, คญฺฉิ	เขา ได้ไปแล้ว, ไปแล้ว
เต อคญฺฉึสุ	เขาทั้งหลาย ได้ไปแล้ว

กฺวจีติ กึ ?

ถาม. บทว่า กฺวจิ มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า ไม่แปลง ม ของ คมุ ธาตุเป็น อญฺ บ้าง

ตัวอย่างเช่น

อคจฺฉี	ได้ไปแล้ว

๑๐๙๒. คมิมฺหา สาคโม จ.

สาคโม อ. ส อาคม **โหติ** ย่อมลง **ปรํ** เบื้องหลัง **คมิมฺหา** จาก คมุ ธาตุ **จ** ด้วย.

ท้าย คมุ ธาตุ ลง ส อาคมด้วย

ตัวอย่างเช่น

อคมาสิ	ได้ไปแล้ว

๑๐๙๓. อุมสุ.

อุ อ. อุ วิภัตติ **ปรฺ** อันเป็นเบื้องหลัง **คมุมฺหา** จาก คมุ ธาตุ **อสุ** เป็น อสุ **โหติ** ย่อมเป็น **กฺวจิ** บ้าง.

คมิมฺหา อุวิภตฺติยา กฺวจิ อสุอิจฺจาเทโส โหติ.

ท้าย คมุ ธาตุ แปลง อุ วิภัตติเป็น อสุ บ้าง"

ตัวอย่างเช่น

อคมสุ	ได้ไปแล้ว

๑๐๙๔. อุอาคโม ตฺถเมฺหสุ.

ตฺถเมฺหสุ ในเพราะ ตฺถ และ มฺห วิภัตติ ท. **อุอาคโม** อ. อุ อาคม **โหติ** ย่อมลง **ปรฺ** เบื้องหลัง **คมุมฺหา** จาก คมุ ธาตุ.

ในเพราะ ตฺถ และ มฺห วิภัตติ ลง อุ อาคมท้าย คมุ ธาตุ

ตัวอย่างเช่น

ตุมฺเห คมุตฺถ	ท่านทั้งหลาย ไปแล้ว
มยํ คมุมฺห	เราทั้งหลาย ไปแล้ว

๑๐๙๕. คมิสฺส คตฺตํ ยถาตนฺติ.

คตฺตํ อ. ความเป็น ค **คมิสฺส** แห่ง คมุ ธาตุ **โหติ** ย่อมมี **ยถาตนฺติ** ตามสมควรแก่พระบาลี.

ตนฺติยา อนุรูปโต คมุอิจฺเจตสฺส ธาตุสฺส คการตฺตํ โหติ.

แปลง คมุ ธาตุ เป็น ค ตามสมควรแก่พระบาลี.

ตัวอย่างเช่น

โส ธนํ อชฺฌคา	เขา ได้ทรัพย์แล้ว
เต อชฺฌคุ	เขาทั้งหลายได้แล้ว
โสปาคา สมิตึ วนํ[117]	แม้เขา ไปแล้วสู่ป่าอันเป็นที่ชุมนุม
กมฺปลสฺสตรา อาคุ	พญานาคชื่อว่ากัมปละและอัสสดร ได้ไปแล้ว

๑๐๙๖. ภวิสฺสนฺติยํ ฉิทสฺส วา เฉจฺโฉ สฺเสน.

ภวิสฺสนฺติยํ ในเพราะภวิสสันตีวิภัตติ **เฉจฺโฉ** อ. การแปลง เป็น เฉจฺฉ **ฉิทสฺส** แห่ง ฉิท ธาตุ **สฺเสน** กับด้วย สฺส วิภัตติ **โหติ** ย่อมมี **วา** บ้าง.

ภวิสฺสนฺติยํ วิภตฺติยํ ฉิทธาตุสฺส เฉจฺฉาเทโส โหติ วา วิภตฺติยา อวยวภูเตน สฺสกาเรน สทฺธึ.

ในเพราะภวิสสันตีวิภัตติ แปลง ฉิท ธาตุ พร้อมกับ สฺส อันเป็นส่วนหนึ่งของวิภัตติ เป็น เฉจฺฉ บ้าง.

ตัวอย่างเช่น

เฉจฺฉติ	เขา จักตัด
เฉจฺฉนฺติ	เขาทั้งหลาย จักตัด
เฉจฺฉสิ	ท่าน จักตัด

วาติ กึ ?

ถาม. บทว่า วา มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อให้ทราบว่า ไม่แปลง ฉิท พร้อมกับ สฺส วิภัตติเป็น เฉจฺฉ บ้าง

ตัวอย่างเช่น

ฉินฺทิสฺสนฺติ	เขาทั้งหลาย จักตัด

๑๐๙๗. ภิทสฺส เภจฺโฉ.

ภวิสฺสนฺติยํ ในเพราะภวิสสันตีวิภัตติ **เภจฺโฉ** อ. การแปลง เป็น เภจฺฉ **ภิทสฺส** แห่ง ภิท ธาตุ **สฺเสน** พร้อมด้วย สฺส **โหติ** ย่อมมี **วา** บ้าง.

ภิทธาตุสฺส จ ภวิสฺสนฺติยํ เภจฺฉาเทโส โหติ วา วิภตฺติยา อวยวภูเตน สฺสกาเรน สทฺธึ.

ในเพราะภวิสสันตีวิภัตติ แปลง ภิท ธาตุ พร้อมกับ สฺส อันเป็นส่วนหนึ่งของวิภัตติ เป็น เภจฺฉ บ้าง.

ตัวอย่างเช่น

เภจฺฉติ, เภจฺฉนฺติ	จักทำลาย
อวิชฺชํ เภจฺฉติ[118]	เขา จักทำลายอวิชชา

๑๐๙๘. ฉิทภิทานมชฺชตนิยญฺจ.

อชฺชตนิยํ จ ในเพราะอัชชัตตนีวิภัตติด้วย **เฉจฺโฉ จ** อ. การแปลงเป็น เฉจฺฉ ด้วย **เภจฺโฉ จ** อ. การแปลงเป็น เภจฺฉ ด้วย **ฉิทภิ**

ทานำ แห่ง ฉิท ธาตุ และ ภิท ธาตุ ท. **โหนฺติ** ย่อมมี **ยถากฺกมำ** ตามลำดับ

วา บ้าง.

ปุนปิ ฉิทภิทคฺคหณำ "วิภตฺติยา สห โหตี"ติ อตฺถสฺส นิวตฺตนตฺถำ, อชฺชตนิยญฺจ วิภตฺติยำ ฉิทภิทธาตูนำ ยถากฺกมำ เฉจฺฉเภจฺฉอิจฺเจเต อาเทสา โหนฺติ วา.

ศัพท์ว่า **ฉิท** และ **ภิท** ที่ท่านเพิ่มเข้ามาในสูตรนี้อีก ก็เพื่อห้ามเนื้อความว่า “พร้อมกับวิภัตติ”, อนึ่ง ในเพราะอัชชัตตนีวิภัตติ แปลง ฉิท ธาตุ เป็น เฉจฺฉ และแปลง ภิท ธาตุเป็น เภจฺฉ บ้าง.

ตัวอย่างเช่น

อจฺเฉจฺฉิ กงฺขำ[119] ได้ตัดความสงสัยแล้ว

อจฺเฉจฺฉุำ วต โภ รุกฺขำ แน่ะท่าน พวกเขา ได้ตัดต้นไม้

“อเภจฺฉิ, อเภจฺฉุำ. อเภจฺโฉ, อเภจฺฉิตฺถ”อิจฺจาทินา จ “อจฺเฉจฺโฉ อจฺเฉจฺฉิตฺถ” อิจฺจาทินา จ สพฺพำ โยเชตพฺพำ.

พึงประกอบรูปศัพท์ทั้งหมด โดยนัยเป็นต้นว่า **อเภจฺฉิ, อเภจฺฉุำ. อเภจฺโฉ, อเภจฺฉิตฺถ** และโดยนัยเป็นต้นว่า **อจฺเฉจฺโฉ อจฺเฉจฺฉิตฺถ**.

วาติ กึ ?

ถาม. บทว่า วา มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อให้ทราบว่า ไม่แปลง ฉิท เป็น เฉจฺฉ และ ภิท เป็น เภจฺฉ บ้าง

ตัวอย่างเช่น

อจฺฉินฺทิ ได้ตัดแล้ว

อภินฺทิ ได้ทำลายแล้ว

๑๐๙๙. กฺวจิ ปุริสวิปลฺลาโส.

ปุริสวิปลฺลาโส อ. ความวิปัลลาสแห่งบุรุษ **โหติ** ย่อมมี **กฺวจิ** ในบางที่.

กตฺถจิ ปาฬิปฺปเทเส วิภตฺติวิปลฺลาสาทโย วิย ปุริสวิปลฺลาโส ภวติ.

ในข้อความพระบาลีบางแห่ง มีบุรุษวิปัลลาสเหมือนกับวิภัตติวิปัลลาสเป็นต้น.

ตัวอย่างเช่น

ปุตฺตำ ลเภถ วรทำ[120] ขอดิฉัน พึงได้บุตรผู้ให้สิ่งที่ประเสริฐ

๑๑๐๐. ลูนีโต การิเตสุ เณว.

การิเตสุ ในบรรดาการิตปัจจัย ท. **เณว** อ. เณ ปัจจัยเท่านั้น **โหติ** ย่อมลง **ปรำ** เบื้องหลัง **ลูนีโต** จาก ลู ธาตุ และ นี ธาตุ.

ลูธาตุโต จ นีธาตุโต จ การิตปจฺจเยสุ เณปจฺจโยเยว ภวติ.

บรรดาการิตปัจจัย ท้าย ลู ธาตุ และ นี ธาตุ ให้ลงเฉพาะ เณ ปัจจัยเท่านั้น.

ตัวอย่างเช่น

ลาเวติ	ย่อมให้เกี่ยว, ย่อมให้ตัด
นาเยติ	ย่อมให้นำไป

เอตฺถ จ ลูนีโตติ สีสมตฺตกถนำ, อญฺเญปิ ตาทิสา ธาตโว มคฺคิตพฺพา.

ก็ในสูตรนี้ คำว่า **ลูนีโต** เป็นเพียงคำที่แสดงตัวอย่างเท่านั้น ดังนั้น บัณฑิต พึงค้นหาธาตุทั้งหลายเหล่าอื่นที่มีลักษณะเช่นนี้ด้วย.

๑๑๐๑. ปริอวโสโต เณ จ ณาเป จ.

เณ จ อ. เณ ปัจจัยด้วย **ณาเป จ** อ. ณาเป ปัจจัยด้วย **โหนฺติ** ย่อมลง **เอกกฺขเณ** ในขณะเดียวกัน **ปรำ** เบื้องหลัง **ปริอวโสโต** จาก โส ธาตุที่มี ปริ-อว เป็นบทหน้า.

ปริอวปุพฺพสฺมา "โส อนฺตกมฺมนี"ติ ธาตุมฺหา เณ จ ปจฺจโย ณาเปปจฺจโย จ เอกกฺขเณเยว ภวนฺติ.

ท้าย **โส** ธาตุที่เป็นไปในอรรถว่า "กระทำซึ่งที่สุด=จบ" อันมี ปริ อว เป็นบทหน้า ลง เณ และ ณาเป ปัจจัยพร้อมกัน.

ตตฺรายำ ปาฬิ– "อตฺตนา วิปฺปกตำ อตฺตนา ปริโยสาเปติ, อาปตฺติ สงฺฆาทิเสสสฺส. อตฺตนา วิปฺปกตำ ปเรหิ ปริโยสาวาเปติ, อาปตฺติ สงฺฆาทิเสสสฺสา"ติ.

เกี่ยวกับเรื่องนี้ มีหลักฐานจากพระบาลีดังนี้ว่า:-

อตฺตนา วิปฺปกตำ -	ภิกษุ สร้างกุฏิที่ทำค้างไว้ ให้เสร็จด้วย
อตฺตนา ปริโยสาเปติ,-	ตนเอง ต้องอาบัติสังฆาทิเสส.
อาปตฺติ สงฺฆาทิเสสสฺส.	
อตฺตนา วิปฺปกตำ -	ภิกษุ ใช้ให้ผู้อื่นสร้างกุฏิที่ตนเองทำ-
ปเรหิ ปริโยสาวาเปติ,-	ค้างไว้ให้เสร็จ ต้องอาบัติสังฆาทิเสส.
อาปตฺติ สงฺฆาทิเสสสฺส.[121]	

อิมสฺมึฐาเน นีติ เหฏฺฐา อมฺเหหิฐปิตา, ตมายสฺมนฺโต อุปปริกฺขนฺตุ.

เกี่ยวกับเรื่องนี้ ข้าพเจ้า ได้วิจารณ์ไว้แล้วตอนต้น® ขอท่านทั้งหลาย จงพิจารณา ใคร่ครวญดูในที่นั้นเถิด.

๑๑๐๒. เสการาคโม อาขฺยาตนาเมหิ.

เสการาคโม อ. เส อักษรอาคม **โหติ** ย่อมลง **ปรฺ** เบื้องหลัง **อาขฺยาตนาเมหิ** จากอาขยาตและนาม ท.

อาขฺยาตโต จ นามปทโต จ วจนสฺส สิลิฏฺฐตฺถํ เสการาคโม โหติ.

ท้ายบทอาขยาตและบทนาม ให้ลง เส อักษรอาคมได้ เพื่อความสละสลวยแห่ง ถ้อยคำ [วาจาสิลิฏฐะ].

[หลักการใช้ เส อาคม]

เอวํ อาขฺยาตโต เสการาคโม.

ลง เส อาคมท้ายบทอาขยาต

ตัวอย่างเช่น

น โน วิวาโห นาเคหิ กตปุพฺโพ กุทาจนํ.
ตํ วิวาหํ อสฺยุตฺตํ กถํ อมฺเห กโรมเส.[122]

พวกเรา ไม่เคยทำการวิวาห์กับพวกนาค มาตั้งแต่ ไหนแต่ไรแล้ว พวกเรา จะกระทำการวิวาห์อันไม่ สมควรนั้นได้อย่างไรเล่า.

เอวํ นามโต.

ลง เส อาคมท้ายบทนาม

ตัวอย่างเช่น

เย เกจิ พุทฺธํ สรณํ คตาเส[123] ชนบางพวก ถึงพระพุทธเจ้าว่าเป็นที่พึ่ง

[กฎพิเศษของ เส อาคม]

“อกรมฺหส เต กิจฺจนฺ”ติ เอตฺถ ปน วุตฺติรกฺขณตฺถํ เสการคตสฺส เอการสฺส อกาโร กโต. “อุกฺกนฺตามสิ ภูตานิ, ปพฺพตานิ วนานิ จา”ติ เอตฺถาปิ ปน วุตฺติรกฺขณตฺถํ เอการสฺส อิกาโร กโตติ ทฏฺฐพฺพํ

สำหรับในข้อความว่า:-

อกรมฺหส เต กิจฺจ[122] พวกเรา ได้กระทำกิจของท่าน

คำว่า "**อกรมฺหส**" ในตัวอย่างนี้ นักศึกษา พึงทราบว่า ได้แปลง เอ ของ เส เป็น อ เพื่อรักษาคาถา.

ส่วนในข้อความว่า:-

อุกฺกนฺตามสิ ภูตานิ,-	พวกเราได้น้อมคารวะมวลเทพ	ผู้รักษา
ปพฺพตานิ วนานิ จ[123]	ภูเขาและป่าทั้งหลาย	

คำว่า "**อุกฺกนฺตามสิ**" แม้ในตัวอย่างนี้ นักศึกษา ก็พึงทราบว่า ได้แปลง เอ ของ เส เป็น อิ เพื่อรักษาคาถา.

ลกฺขณ์ เหฏฺฐา วิภาวิตๆ.

สำหรับสูตรที่ใช้สำหรับประกอบรูปศัพท์ ข้าพเจ้าได้ แสดงไว้แล้วในตอนต้น (สนธิกัณฑ์ สูตรที่ ๑๓๔).

๑๑๐๓. คาถายมตีตตฺเถ อิมิสฺสๆ.

> **คาถายๆ** ในคาถา **อตีตตฺเถ** ครั้นเมื่อเนื้อความที่ล่วงไปแล้ว **ปณฺฑิเตน** อันบัณฑิต **วตฺตพฺเพ** ปรารถนาจะกล่าว **อึ** อ. อึ วิภัตติ **อิสฺสๆ** เป็น อิสฺสๆ **โหติ** ย่อมเป็น **วา** บ้าง.

อติกฺกนฺเต อตฺเถ วตฺตพฺเพ อีวิภตฺติยา อิสฺสๆเทโส โหติ วา. โส จ โข คาถาวิสเย ทฏฺฐพฺโพ.

เมื่อต้องการจะกล่าวถึงเนื้อความที่ล่วงไปแล้ว แปลง อึ วิภัตติเป็น อิสฺสๆ บ้าง, ก็การแปลง อึ เป็น อิสฺสๆ นี้ พึงพบได้ในข้อความที่เป็นคาถา.

ตัวอย่างเช่น

อหๆ ปุเร สญฺญมิสฺสๆ[124]	เรา สำรวมแล้วในกาลก่อน
สนฺธาวิสฺสๆ อนิพฺพิสๆ[125]	เรา เมื่อไม่พบท่องเที่ยวไปแล้ว
อุโปสถๆ อุปวสิสฺสๆ[126]	เรา เข้าจำอุโบสถแล้ว

“นิรยมฺหิ อปจฺจิสนฺ"ติ เอตฺถ ปน วุตฺติรกฺขณตฺถๆ เอกสฺส สการสฺส โลโป กโต.

สำหรับในข้อความนี้ว่า:-

นิรยมฺหิ อปจฺจิสๆ[127]	เราไหม้แล้วในนรก

คำว่า "**อปจฺจิสๆ**" ในตัวอย่างนี้ นักศึกษา พึงทราบว่า ได้ทำการลบ ส อักษร หนึ่งตัว เพื่อรักษาคาถา.

คาถายนฺติ กึ ?

ถาม. บทว่า คาถายๆ มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า ไม่แปลง อึ วิภัตติเป็น อิสฺสๆ ในกรณีที่ข้อความนั้น ไม่ได้เป็นคาถา

ตัวอย่างเช่น

อมุตฺร อุทปาที เรา ได้อุบัติขึ้น ในอัตตภาพโน้น

ตตฺราปาสึ เอวํนาโม[128] เรา ได้เป็นผู้มีชื่ออย่างนี้ แม้ในภพนั้น

อตีตตฺเถติ กึ ?

ถาม. บทว่า อตีตตฺเถ มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า ไม่แปลง อึ เป็น อิสฺสํ ในกรณีที่ข้อความนั้นไม่มี ความหมายเป็นอดีต

ตัวอย่างเช่น

ตํ วชิสฺสํ อสงฺขตํ เรา จักไปสู่นิพพานนั้นอันเป็นอสังขตธรรม

วาติ กึ ?

ถาม. บทว่า วา มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า ไม่แปลง อึ เป็น อิสฺสํ บ้าง

ตัวอย่างเช่น

นากาสึ สตฺถุ วจนํ เรา ไม่ปฏิบัติตามพระดำรัสพระบรมศาสดา

ตตฺถ เกจิ คาถาปาเทสุ อธิกกฺขรภาวํ อนิจฺฉมานา “อุโปสถํ อุปวสิน”ติ ปฐนฺติ, ตํ น ยุตฺตํ ปาวจเน คาถาปาเทสุ อธิกกฺขรานํ อูนกฺขรานญฺจ อตฺถิภาวโต.

ในการแปลง อึ เป็น อิสฺสํ นั้น อาจารย์บางท่าน ไม่ประสงค์จะให้อักษรในบาท คาถาทั้งหลายเกินมา จึงพากันสวดว่า **อุโปสถํ อุปวสึ** “เราเข้าจำอุโบสถแล้ว”, การสวด เช่นนั้น ไม่สมควรเป็นอย่างยิ่ง เพราะในพระพุทธพจน์ ในบาทคาถาทั้งหลาย บางครั้งก็มี อักษรเกิน บางครั้งก็มีอักษรไม่ครบ.

ตถา หิ “ส กตฺตา ตรมาโนว, สิวิราเชน เปสิโต”ติ จ, “อิเม นุ มจฺจา กิมกึสุ ปาปึ, เยเม ชนา อธิมตฺตา ทุกฺขา ติพฺพา, ขรา กฏุกา เวทนา เวทยนฺตี”ติ จ, “สีเล ปติฏฺฐาย นโร สปญฺโญ, จิตฺตํ ปญฺญญฺจ ภาวยนฺ”ติ จ อูนาธิกกฺขรปาทา คาถาโย ทิสฺสนฺติ

จริงอย่างนั้น ในพระไตรปิฎก ปรากฏว่ามีคาถาเป็นจำนวนมากที่มีอักษรไม่ครบ บาทและมีอักษรเกินบาท

ตัวอย่างเช่น

ส กตฺตา ตรมาโนว,- อำมาตย์นั้น ผู้อันพระเจ้าสีพี ทรงส่งไป

สิวิราเชน เปสิโต[129] ได้ผลุนผลันไปทีเดียว

อิเม นุ มจฺจา กิมกำสุ ปาปำ,	สัตว์นรกเหล่านี้ ได้กระทำบาปกรรม
เยเม ชนา อธิมตฺตา ทุกฺขา ติพฺพา,	อะไรไว้หรือหนอ จึงได้เสวยทุกขเวทนา
ขรา กฏุกา เวทนา เวทยนฺติ[130]	อย่างรุนแรง แสบเผ็ดร้อนเหลือเกิน
สีเล ปติฏฺฐาย นโร สปญฺโญ,-	ภิกษุ ผู้มีปัญญา ดำรงมั่นอยู่ในศีลแล้ว
จิตฺตำ ปญฺญญฺจ ภาวยำ[131]	อบรมจิตและปัญญา

ตถาปิ น โกจิ ปรมาณุมตฺโตปิ โทโส อตฺถิ นิยฺยานิกสาสนตฺตา, สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส โพธเนยฺยานญฺจ อชฺฌาสยานุโลเมน ปวตฺติตธมฺมเทสนตฺตา.

แม้ว่าจะมีอักษรไม่ครบหรือเกินมาอย่างนั้น ก็ไม่มีโทษแต่อย่างใดแม้เพียง ปรมาณูหนึ่ง (อณูน้อย) เพราะเป็นคำสอนที่สามารถนำหมู่สัตว์ออกจากวัฏฏทุกข์ได้ และ เพราะเป็นพระธรรมเทศนาที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงแสดงโดยคล้อยตามอัธยาศัย
ของเวไนยสัตว์ผู้ที่สมควรจะตรัสรู้.

วุตฺตญเหตำ อภิธมฺมฏีกายำ "ภควา ปน วจนานำ ลหุครุภาวำ น คเณติ, โพธเนยฺยานำ ปน อชฺฌาสยานุโลมโต ธมฺมสภาวำ อวิโลเมนฺโต ตถา ตถา เทสนำ นิยาเมตีติ น กิญฺจิ อกฺขรานำ พหุตา วา อปฺปตา วา โจเทตพฺพา"ติ.

สมจริงดังคำที่พระอานันทาจารย์ ได้กล่าวไว้ในอภิธรรมมูลฎีกาว่า:-

"พระผู้มีพระภาค ไม่ทรงคำนึงถึงว่า พระดำรัสทั้งหลายเหล่านั้นจะเป็นลหุ หรือครุ, แต่พระองค์ทรงกำหนดพระธรรมเทศนานั้นนั้น ให้สอดคล้องกับอัธยาศัยของ เหล่าเวไนย-สัตว์ผู้ที่ควรจะตรัสรู้โดยไม่ขัดกับสภาวธรรม ดังนั้น ผู้ใดผู้หนึ่ง จึงไม่ควรนำ เอาความมาก น้อยของอักษรมาทักท้วง.

ยทิ เอวำ กสฺมา ตตฺถ ตตฺถ ปุพฺพาจริเยหิ "คาถาสุ ฉนฺทมเภทตฺถมกฺขรโลปนฺ"ติ จ "วุตฺติ อนุรกฺขณตฺถาย วิปรีตตาปี"ติ จ "ฉนฺทานุรกฺขณตฺถาย สุขุจฺจารณตฺถาย จา"ติ จ วุตฺตนฺติ?

ถาม. หากเป็นเช่นนี้ เพราะเหตุใดเล่า บุรพาจารย์ทั้งหลาย จึงกล่าวว่า "ในคาถาทั้งหลาย มีการลบอักษรเพื่อไม่ให้เสียฉันทลักษณ์" บ้าง, กล่าวว่า "แม้การทำ ให้อักษรวิปริต ก็เพื่อรักษาคาถา" บ้าง, กล่าวว่า "เพื่อรักษาฉันท์ และเพื่อการออก เสียงได้สะดวก" บ้าง.

สจฺจำ, ยตฺถ ฉนฺโท จ วุตฺติ จ รกฺขิตพฺพา โหติ, กึ น ตตฺถ ภควา ฉนฺทญฺจ วุตฺติญฺจ รกฺขติ. ยตฺถ ปน ตทุภยำ รกฺขิตพฺพำ น โหติ, น ตตฺถ ภควา ฉนฺทญฺจ วุตฺติญฺจ รกฺขติ. ตำ สนฺธาย วุตฺตำ "ภควา ปน วจนานำ ลหุครุภาวำ น คเณตี"[132]*ติ อาทิ.*

ตอบ. ถูกต้อง, ในที่ที่มีความจำเป็นที่จะต้องรักษาฉันท์และคาถา, พระองค์ ก็จะต้องทรงรักษาฉันท์และคาถาไว้, ส่วนในที่ที่ไม่มีความจำเป็นจะต้องรักษาฉันท์ และคาถา พระองค์ ก็จะไม่ทรงรักษาเช่นกัน.

พระอานันทาจารย์ หมายเอาข้อความนี้ จึงได้กล่าวว่า “ก็ พระผู้มีพระภาค ไม่ทรงคำนึงว่าพระดำรัสจะเป็นลหุหรือครุ”เป็นต้น”.

ฉนฺทญฺจ วุตฺติญฺจ รกฺขนฺโตปิ หิ ภควา น กพฺพการกาทโย วิย สพฺยาปารตาวเสน รกฺขติ, อถ โข อปริมิตกาเล อเนเกสุ ชาติสตสหสฺเสสุ โพธิสตฺตกาเล อกฺขรสมเยสุ กตปริจยวเสน ปทานิ นิปฺผนฺนาเนว หุตฺวา สสฺสิริกมุขปทุมโต นิคฺคจฺฉนฺติ,

ความจริง พระผู้มีพระภาค เมื่อจะทรงรักษาฉันท์และคาถา มิได้ทรงใช้ความ พยายามรักษาเหมือนนักกวีเป็นต้น. โดยที่แท้ บททั้งหลาย สำเร็จเองทีเดียวด้วยอานุภาพ แห่งการฝึกฝนที่พระองค์ทรงกระทำแล้วในอักษรสมัยในคราวที่เสวยพระชาติเป็นพระ โพธิสัตว์หลายแสนชาติอันนับไม่ถ้วน ย่อมปรากฏออกมาจากพระโอฐอันมีสิริดุจดัง ดอกปทุม.

เตสุ กานิจิ ฉนฺโทวุตฺตีนำ รกฺขณสทิเสนากาเรน ปวตฺตนฺติ, กานิจิ ตถา น ปวตฺตนฺติ. ยานิ รกฺขณสทิเสนากาเรน ปวตฺตนฺติ, ตานิ สนฺธาย “ภควา ฉนฺทญฺจ วุตฺติญฺจ รกฺขตีติ วตฺตพฺโพ. ยานิ ตถา น ปวตฺตนฺติ, ตานิ สนฺธาย ภควา ฉนฺทญฺจ วุตฺติญฺจ น รกฺขตีติปิ วตฺตพฺโพ.

ในบรรดาบทเหล่านั้น บางบทมีลักษณะคล้ายกับจะรักษาฉันท์และคาถาทั้งหลาย, บางบทไม่มีลักษณะเช่นนั้น, อนึ่ง บทเหล่าใด มีลักษณะคล้ายกับจะรักษาฉันท์และคาถา, ข้าพเจ้า หมายเอาบทเหล่านั้น จึงได้กล่าวว่า “พระผู้มีพระภาค ย่อมรักษาฉันท์และคาถา”. ส่วนบทเหล่าใด ไม่มีลักษณะที่ต้องรักษาฉันท์และคาถา, ข้าพเจ้า หมายเอาบทเหล่านั้น จึงได้กล่าวว่า “พระผู้มีพระภาค ย่อมไม่รักษาฉันท์และคาถา”.

น หิ ภควา ปเรสำ โจทนาเหตุ สาสงฺโก สปฺปฏิภโย. สาสงฺโกเยว หิ สปฺปฏิภโย ฉนฺทญฺจ วุตฺติญฺจ รกฺขตีติ ทฏฺฐพฺพำ.

พึงทราบว่า พระผู้มีพระภาค มิได้เป็นผู้มีความหวาดระแวง เกรงกลัว เพราะเหตุ แห่งการทักท้วงของชนเหล่าอื่น จึงไม่จำเป็นต้องรักษาฉันท์และคาถา. สำหรับบุคคล ผู้มีความหวาดระแวง เกรงกลัวเท่านั้น จึงรักษาฉันท์และคาถา.

๑๑๐๔. อชฺชตนิยมาตฺตมึ วา อำ วา.

อชฺชตนิยำ ในอัชชัตตนีวิภัตติ **อึ วา** อ. อึ วิภัตติก็ดี **อำ วา** อ. อำ วิภัตติก็ดี
อาปชฺชติ ย่อมถึง **อาตฺตำ** ซึ่งความเป็น อา.

อชฺชตนิยำ วิภตฺติยำ อึวจนำ วา อำวจนำ วา อตฺตมาปชฺชติ.

ในอัชชัตตนีวิภัตติ แปลง อึ วิภัตติ หรือ อำ วิภัตติ เป็น อา.

ตัวอย่างเช่น

ตณฺหานำ ขยมชฺฌคา[133] เรา ได้ถึงความสิ้นไปแห่งตัณหาแล้ว

อหนฺติ สมฺพนฺโธ

พึงนำบทว่า อหำ มาสัมพันธ์เป็นประธานของประโยค

เอตฺถ หิ อชฺฌคาติ อธิคจฺฉินฺติ อตฺตมปุริสปฺปโยควเสน อตฺโถ “อุปาคมึ รุกฺขมูลนฺ”ติ เอตฺถ “อุปาคมินฺ”ติ ปทสฺส วิย.

ก็ในตัวอย่างนี้ บทว่า **อชฺฌคา** ลง อึ วิภัตติอุตตมบุรุษ มีความหมายเท่ากับบทว่า **อธิคจฺฉึ** แปลว่า “เรา ได้บรรลุแล้ว” เหมือนบทว่า **อุปาคมึ** ในข้อความว่า

อุปาคมึ รุกฺขมูลำ[134]

เราเข้าไปแล้วสู่โคนไม้

อถ วา อชฺฌคาติ อชฺฌคนฺติ อตฺตมปุริสปฺปโยควเสเนว อตฺโถ “กามานำ วสมนฺวคนฺ”ติ เอตฺถ “อนฺวคนฺ”ติ ปทสฺส วิย จ. สพฺพเมตำ อตีตตฺถวเสน วุตฺตำ, อหำ ตณฺหากฺขยสงฺขาตำ อรหตฺตผลำ อธิคโตสฺมีติ หิ อตฺโถ.

อีกนัยหนึ่ง บทว่า **อชฺฌคา** ในตัวอย่างนั้น ลง อำ วิภัตติ อุตตมบุรุษ เหมือนบทว่า **อนฺวคำ** ในข้อความนี้ว่า

กามานำ วสมนฺวคำ[135]

เรา ได้ตกไปสู่อำนาจของกาม

ข้อความที่ได้อธิบายมาทั้งหมดนั้น ข้าพเจ้า กล่าวด้วยสามารถแห่งความหมาย ที่เป็นอดีต. บทว่า **ตณฺหานำ ขยมชฺฌคา** มีความหมายว่า "เรา ได้บรรลุอรหัตตผล กล่าว คือความสิ้นไปแห่งตัณหา”

๑๑๐๕. มตนฺตเร กฺวจิ ธาตุวิภตฺติปจฺจยานำ ทีฆวิปรีตาเทส-โลปาคมา จ.

มตนฺตเร ในมติอื่น **ทีฆวิปรีตาเทสโลปาคมา** อ. การทำ ทีฆะ วิปริต, อาเทศ, ลบ และลงอาคม ท. **ธาตุวิภตฺติ-ปจฺจยานำ** แห่งธาตุ วิภัตติและปัจจัย ท. **โหนฺติ** ย่อมมี **กฺวจิ** ในบางที่.

ครูนำ มตนฺตเร อนิปฺผนฺนานำ อญฺเญสำ ปทานำ สาธนตฺถำ กฺวจิ ธาตุวิภตฺติปจฺจยานำ ทีฆวิปรีตาเทสโลปาคมอิจฺเจตานิ การิยานิ ชินวจนานุรูปานิ กาตพฺพานีติ วุตฺตำ, ตสฺมา เอตำ ลกฺขณำ อนิปฺผนฺนานำ สาธนตฺถำ มนสิกาตพฺพนฺ.

ตามมติอาจารย์อื่น ประสงค์จะให้สำเร็จบทเหล่าอื่นที่ยังไม่สำเร็จ จึงมีมติว่า “วิธีการเหล่านี้คือ “การทำทีฆะ วิปริต อาเทศ ลบ และลงอาคม แห่งธาตุ วิภัตติและปัจจัย ย่อมมีบ้าง แต่วิธีการนี้ บัณฑิต

ควรทำให้เหมาะสมกับพระพุทธพจน์เท่านั้น”, เพราะเหตุนั้น พึงเข้าใจว่า สูตรนี้มีไว้ เพื่อให้สำเร็จบทที่ยังไม่สำเร็จ

อิจฺเจวมจฺจนฺตสุเสวนีเย
ธมฺเม มุนินฺเทน สุเทสิเต จ.
วิญฺญูนมิจฺฉ์ ปรมำ ปฏฺฐตำ
อาขฺยาตเมตำ วิปุลำ อภาสึ.

ข้าพเจ้า มีความประสงค์จะให้วิญญูชน ทั้งหลายเกิดความเชี่ยวชาญเป็นอย่าง ยิ่งในพระปริยัติธรรมที่ควรศึกษาเป็น อย่างยิ่งซึ่งพระจอมมุนีทรงแสดงไว้แล้ว จึงได้แสดงอาขยาตกัณฑ์นี้ไว้โดยพิสดาร ตามลำดับแห่งสูตร วุตติ อุทาหรณ์ ฉะนี้แล.

อิติ นวงฺเค สาฏฺฐกเถ ปิฏกตฺตเย พฺยปฺปถคตีสุ วิญฺญูนำ โกสลฺลตฺถาย กเต สทฺทนีติปฺปกรเณ อาขฺยาตกปฺโป นาม ปญฺจวีสติโม ปริจฺเฉโท.

ปริจเฉทที่ ๒๕ ชื่อว่าอาขยาตกัณฑ์ ในสัททนีติปกรณ์อันข้าพเจ้า ประพันธ์เพื่อความเชี่ยวชาญของวิญญูชน ในแนวทางแห่งพระดำรัสคือ พระไตรปิฎกที่มีองค์ ๙ พร้อมทั้งอรรถกถา จบแล้ว ด้วยประการ ฉะนี้แล.

๗. กิพฺพิธานกปฺป

๗. กิพพิธานกัณฑ์

อิโต ปรำ ปวกฺขามิ กิพฺพิธานำ [๑] หิตกฺกรำ.
โกสลฺลตฺถาย วิญฺญูนำ ปาฬิธมฺเม สุภาสิเต.

ลำดับต่อจากนี้ ข้าพเจ้าจักแสดงกิพพิธานอันเป็น ประโยชน์เกื้อกูล เพื่อให้นักศึกษาทั้งหลายเกิด ความเชี่ยวชาญในพระบาลีที่พระผู้มีพระภาคได้ ตรัสไว้.

๑๑๐๖. กมฺมาทิมฺหิ ธาตุโต โณ.

กมฺมาทิมฺหิ ครั้นเมื่อกรรมเป็นบทหน้า **สติ** มีอยู่ **โณ** อ. ณ ปัจจัย **โหติ** ย่อมลง **ปรำ** ในเบื้องหลัง **ธาตุโต** จากธาตุ.

กมฺมาทิมฺหิ ธาตุโต ณปจฺจโย โหติ.

เมื่อมีกรรมเป็นบทหน้า ลง ณ ปัจจัยท้ายธาตุ.

ตัวอย่างเช่น

กมฺมํ กโรตีติ กมฺมกาโร	ชนใด	ย่อมทำการงาน	เพราะเหตุนั้น ชนนั้น ชื่อว่า กมฺมการ	
มาลากาโร	คนทำดอกไม้ (ช่างดอกไม้)			
กุมฺภกาโร	คนทำหม้อ (ช่างหม้อ)			

๑๑๐๗. สญฺญายมนฺวาคโม[๑].

> **กมฺมาทิมฺหิ** ครั้นเมื่อกรรมเป็นบทหน้า **สติ** มีอยู่ **สญฺญายํ** ครั้นเมื่อชื่อ **ปณฺฑิเตน** อันบัณฑิต **อภิเธยฺยายํ** พึงกล่าว **อ** อ. อ ปัจจัย **โหติ** ย่อมลง **ปรํ** ในเบื้องหลัง **ธาตุโต** จากธาตุ **จ** ด้วย, **นฺวาคโม จ** อ. นุ อาคมด้วย **โหติ** ย่อมลง **นามมฺหิ** ท้ายบทนามใกล้ธาตุ.

สญฺญายมภิเธยฺยายํ กมฺมาทิมฺหิ ธาตุโต อปจฺจโย โหติ, นามมฺหิ จ นฺวาคโม โหติ.

เมื่อมีความประสงค์จะตั้งคำนั้นเป็นชื่อบุคคล ลง อ ปัจจัยท้ายธาตุที่มีกรรม เป็นบทหน้า และลง นุ อาคมท้ายที่สุดของบทนามหน้าธาตุนั้น.

ตัวอย่างเช่น

อรึ ทเมตีติ อรินฺทโม	พระราชาใด	ย่อมปราบซึ่งข้าศึก	เหตุนั้น พระราชานั้น ทรงพระนามว่า อรินฺทม[๒]	

เอวํ เวสฺสนฺตโร[๑, 1]

เวสฺสนฺตร ศัพท์ ก็พึงทราบว่ามีรูปวิเคราะห์เหมือนกับ อรินฺทม ศัพท์, เวสฺสนฺตร (ผู้ข้ามถนน พ่อค้า หมายถึงพระโพธิสัตว์เวสสันดร)

๑๑๐๘. ปุเร ททา จ อึ.

> **อาทิมฺหิ** ครั้นเมื่อเบื้องต้น **ปุเร** อันเป็น ปุร ศัพท์ **สติ** มีอยู่ **อ** อ. อ ปัจจัย **โหติ** ย่อมลง **ปรํ** ในเบื้องหลัง **ททา** จาก ทท ธาตุ, **อึ จ**[๒] อ. การแปลง อ อักษรของ ปุร ศัพท์เป็น เป็น อึ ด้วย **โหติ** ย่อมมี.

ปุรสทฺเท อาทิมฺหิ ททอิจฺเจตาย ธาตุยา อการปจฺจโย โหติ, ปุรสทฺทสฺส อการสฺส อึ จ โหติ.

เมื่อมี ปุร ศัพท์เป็นบทหน้า ลง อ ปัจจัยท้าย ทท ธาตุ และแปลง อ ของ ปุร ศัพท์เป็น อึ.

ตัวอย่างเช่น

ปุเร ทานำ ททาตีติ - ปุรินฺทโท[๓, 2]	ผู้ใด บริจาคทานในกาลก่อน เพราะเหตุนั้น ผู้นั้น ชื่อว่า ปุรินฺทท

๑๑๐๙. ณฺวุตฺวาวี วา[๔] สพฺพาหิ.

> **กมฺมาทิมฺหิ วา** ครั้นเมื่อกรรมเป็นบทหน้าก็ดี **อกมฺมาทิมฺหิ วา** ครั้นเมื่อกรรมไม่เป็นบทหน้าก็ดี **สติ** มีอยู่ **อ จ** อ. อ ปัจจัย ด้วย **ณฺวุตฺวาวี จ** อ. ณฺวุ ตุ และ อาวี ปัจจัย ท. ด้วย **โหนฺติ** ย่อมลง **ปรำ** ในเบื้องหลัง **ธาตูหิ** จากธาตุ ท. **สพฺพาหิ** ทั้งปวง.

สพฺพาหิ ธาตูหิ กมฺมาทิมฺหิ วา อกมฺมาทิมฺหิ วา อการณฺวุตฺวาวี อิจฺเจเต ปจฺจยา โหนฺติ.

จะมีกรรมเป็นบทหน้าหรือไม่มีกรรมเป็นบทหน้าก็ตาม ลง อ ณฺวุ ตุ และ อาวี ปัจจัยท้ายธาตุทั้งปวงได้.

ตัวอย่างเช่น

ตำ กโรตีติ ตกฺกโร	ชนใด ย่อมกระทำสิ่งนั้น เพราะเหตุนั้น ชนนั้น ชื่อว่า ตกฺกร
หิตำ กโรตีติ หิตกฺกโร	ชนใด ย่อมกระทำซึ่งประโยชน์เกื้อกูล เพราะเหตุนั้น ชนนั้น ชื่อว่า หิตกฺกร
วิเนติ เตน, ตสฺมึ วาติ - วินโย	อาจารย์ ย่อมแนะนำด้วยอุบายนั้น หรือที่คัมภีร์นั้น เพราะเหตุนั้น อุบายนั้นหรือคัมภีร์นั้น ชื่อว่า วินย
นิสฺสาย นำ วสตีติ - นิสฺสโย	ศิษย์ ย่อมอาศัยอาจารย์นั้นอยู่ เหตุนั้น อาจารย์นั้น ชื่อว่า นิสฺสย[๒]

ณฺวุมฺหิ–

ลง ณฺวุ ปัจจัย

ตัวอย่างเช่น

รถำ กโรตีติ รถการโก	ชนใด ย่อมทำรถ เพราะเหตุนั้น ชนนั้น ชื่อว่า รถการก
อนฺนำ ททาตีติ อนฺนทายโก	ชนใด ย่อมให้ข้าว เพราะเหตุนั้น ชนนั้น ชื่อว่า อนฺนทายก

สตฺเต วิเนตีติ วินายโก	ชนใด ย่อมแนะนำหมู่สัตว์ เพราะเหตุนั้น ชนนั้น ชื่อว่า วินายก
กโรตีติ การโก	ชนใด ย่อมทำ เพราะเหตุนั้น ชนนั้น ชื่อว่า การก
ททาตีติ ทายโก	ชนใด ย่อมให้ เพราะเหตุนั้น ชนนั้น ชื่อว่า ทายก
เนตีติ นายโก	ชนใด ย่อมนำไป เพราะเหตุนั้น ชนนั้น ชื่อว่า นายก

ตุมฺหิ–

ลง ตุ ปัจจัย

ตัวอย่างเช่น

ตสฺส กตฺตา ตกฺกตฺตา	ผู้ทำสิ่งนั้น ชื่อว่า ตกฺกตฺต
โภชนสฺส ทาตา โภชนทาตา	ผู้ให้โภชนะ ชื่อว่า โภชนทาตา
กโรตีติ กตฺตา	ชนใด ย่อมทำ เพราะเหตุนั้น ชนนั้น ชื่อว่า กตฺตา
สรตีติ สริตา	ชนใด ย่อมระลึก เพราะเหตุนั้น ชนนั้น ชื่อว่า สริตา

อาวิมฺหิ–

ลง อาวี ปัจจัย

ตัวอย่างเช่น

ภยํ ปสฺสตีติ ภยปสฺสาวี	ชนใด ย่อมเห็นภัย เพราะเหตุนั้น ชนนั้น ชื่อว่า ภยปสฺสาวี

๑๑๑๐. วิสรุชปทาทีหิ โณ.

โณ อ. ณ ปัจจัย **โหติ** ย่อมลง **ปรํ** ในเบื้องหลัง **วิสรุชปทาทีหิ** จากธาตุ ท. มี วิส รุช และ ปท ธาตุเป็นต้น

[ลง ณ ปัจจัย ท้าย วิส รุช และ ปท ธาตุเป็นต้น]

ตัวอย่างเช่น

ปวิสตีติ ปเวโส	ชนใด ย่อมเข้าไป เพราะเหตุนั้น ชนนั้น ชื่อว่า ปเวส
รุชตีติ โรโค	สภาพใด ย่อมเสียดแทง เพราะเหตุนั้น สภาพนั้น ชื่อว่า โรค
อุปฺปชฺชตีติ อุปฺปาโท	สภาพใด ย่อมเกิดขึ้น เพราะเหตุนั้น สภาพนั้น ชื่อว่า อุปฺปาท
ผุสตีติ ผสฺโส	สภาพใด ย่อมกระทบ เพราะเหตุนั้น สภาพนั้น ชื่อว่า ผสฺส
อุจฺจตีติ โอโก	สภาพใด ย่อมสั่งสม เพราะเหตุนั้น สภาพนั้น ชื่อว่า โอก
ภวตีติ ภาโว	สภาพใด ย่อมเกิดขึ้น เพราะเหตุนั้น สภาพนั้น ชื่อว่า ภาว
อยตีติ อาโย	สภาพใด ย่อมเป็นไป เพราะเหตุนั้น สภาพนั้น ชื่อว่า อาย
สมฺมา พุชฺฌตีติ สมฺโพโธ	สภาพใด ย่อมรู้ด้วยดี เพราะเหตุนั้น สภาพนั้น ชื่อว่า สมฺโพธ

๑๑๑๑. ภาวตฺเถ จ.

โณ อ. ณ ปัจจัย **โหติ** ย่อมลง **ปรํ** ในเบื้องหลัง **ธาตูหิ** จากธาตุ ท. **ภาวตฺเถ จ** ในอรรถภาวะด้วย

ภาเว อภิธาตพฺเพ ธาตูหิ ณปจฺจโย โหติ.

เมื่อประสงค์จะกล่าวอรรถภาวะ ลง ณ ปัจจัยท้ายธาตุ.

ตัวอย่างเช่น

ปจนํ ปาโก®	การหุง ชื่อว่า ปาก
จชนํ จาโค	การสละ ชื่อว่า จาค
ภวนํ ภาโว	การเกิด ชื่อว่า ภาว

๑๑๑๒. กฺวิ สพฺพโต.

กฺวิ อ. กฺวิ ปัจจัย **โหติ** ย่อมลง **ปรํ** ในเบื้องหลัง **สพฺพโต** จากธาตุทั้งปวง.

สพฺพธาตูหิ กฺวิปจฺจโย โหติ.

ลง กฺวิ ปัจจัยท้ายธาตุทั้งปวง.

ตัวอย่างเช่น

สมฺภวตีติ สมฺภู	ชนใด ย่อมเป็น (มี) เอง เพราะเหตุนั้น ชนนั้น ชื่อว่า สมฺภู
วิภู	ผู้เป็นโดยพิเศษ
อภิภู	ผู้เป็นใหญ่
ภุชนฺโต คจฺฉตีติ ภุชโค[3]	สัตว์ใด ย่อมเลื้อยไป เพราะเหตุนั้น สัตว์นั้น ชื่อว่า ภุชค
สุฏฺฐุ ขนตีติ สงฺโข	สัตว์ใด ย่อมขุดด้วยดี เพราะเหตุนั้น สัตว์นั้น ชื่อว่า สงฺข

๑๑๑๓. ธราทิโต รมฺโม.

รมฺโม อ. รมฺม ปัจจัย **โหติ** ย่อมลง **ปรำ** ในเบื้องหลัง **ธราทิโต** จาก ธร ธาตุเป็นต้น.

[ลง รมฺม ปัจจัยท้าย ธร ธาตุเป็นต้น]

ตัวอย่างเช่น

ยถานุสิฏฺฐึ ปฏิปชฺชมาเน - จตูสุ อปาเยสุ อปตมาเน - สตฺเต ธาเรตีติ ธมฺโม	สภาพใด ย่อมทรงไว้ซึ่งสัตว์ทั้งหลาย ผู้ปฏิบัติตามคำสอนอยู่ ไม่ให้ตกไป ในอบายทั้งสี่ เพราะเหตุนั้น สภาพนั้น ชื่อว่า ธมฺม
ธรติ เตนาติ วา ธมฺโม	อีกนัยหนึ่ง ย่อมทรงไว้ด้วยสภาวะนั้น เพราะเหตุนั้น สภาวะนั้น ชื่อว่า ธมฺม
กริยเต ตนฺติ กมฺมำ	สิ่งนั้น อันบุคคลทำอยู่ เพราะเหตุนั้น สิ่งนั้น ชื่อว่า กมฺม

๑๑๑๔. ตสฺสีลตทฺธมฺมตสฺสาธุการีสุ ณีตฺวาวี.

ณีตฺวาวี อ. ณี ตุ และ อาวี ปัจจัย ท. **โหนฺติ** ย่อมลง **ปรำ** ในเบื้องหลัง **สพฺพธาตุโต** จากธาตุทั้งปวง **ตสฺสีลตทฺธมฺม-ตสฺสาธุการีสุ** ในอรรถตัสสีละ, อรรถตัทธัมมะ และอรรถ-ตัสสาธุการี ท.

ตสฺสีโล ตทฺธมฺโม ตสฺสาธุการีติ เอเตสุ อตฺเถสุ คมฺยมาเนสุ สพฺพธาตฺโต ณีตฺวาวีอิจฺเจเต ปจฺจยา โหนฺติ.

เมื่อประสงค์จะแสดงอรรถตัสสีละ (สิ่งนั้นเป็นปรกติหรือทำเป็นนิจสิน) อรรถตัทธัมมะ (สิ่งนั้นเป็นขนบธรรมเนียม) และอรรถตัสสาธุการี (ตั้งใจทำสิ่งนั้น) ให้ลง ณี ตุ และ อาวี ปัจจัยท้ายธาตุทั้งปวง.

[ณี ปัจจัย]

ตัวอย่างเช่น

ปิยं ปสํสิตุ สีลํ - ยสฺส รณฺโญ โส - โหติ ราชา ปิยปฺปสํสี	การสรรเสริญบุคคลผู้เป็นที่รัก เป็นปรกติของพระราชาใด พระราชานั้นทรงพระนามว่า ปิยปฺปสํสี (อีกนัยหนึ่ง ปรกติเพื่ออันสรรเสริญบุคคลผู้เป็นที่รัก มีอยู่ แก่พระราชาใด พระราชานั้น ทรงพระนามว่า ปิยปฺปสํสี)
ปิยं ปสํสนสีโลติ วา - ปิยปฺปสํสี	อีกนัยหนึ่ง ผู้สรรเสริญผู้เป็นที่รักเป็นปรกติ เหตุนั้น ชื่อว่า ปิยปฺปสํสี
ปิยं ปสํสนธมฺโมติ วา - ปิยปฺปสํสี	อีกนัยหนึ่ง ผู้สรรเสริญผู้เป็นที่รักเป็นขนบธรรมเนียม เหตุนั้น ชื่อว่า ปิยปฺปสํสี
ปิยปฺปสํสเน สาธุการีติ - วา ปิยปฺปสํสี	อีกนัยหนึ่ง ผู้ตั้งใจทำการสรรเสริญบุคคลผู้เป็นที่รัก เพราะเหตุนั้น ชื่อว่า ปิยปฺปสํสี
พฺรหฺมํ จริตุ สีลํ - ยสฺส ปุคฺคลสฺส โส - โหติ ปุคฺคโล พฺรหฺมจารี	การประพฤติธรรมอันประเสริฐ เป็นปรกติของชนใด เพราะเหตุนั้น ชนนั้นชื่อว่า พฺรหฺมจารี, (อีกนัยหนึ่ง ปรกติเพื่อประพฤติธรรมอันประเสริฐ มีอยู่ แก่ชนใด ชนนั้นชื่อว่า พฺรหฺมจารี)
พฺรหฺมํ จรณสีโลติ วา - พฺรหฺมจารี	อีกนัยหนึ่ง บุคคลผู้ประพฤติธรรมอันประเสริฐเป็นปรกติเพราะเหตุนั้น ชื่อว่าพฺรหฺมจารี

พฺรหฺมํ จรณธมฺโมติ วา - พฺรหฺมจารี	อีกนัยหนึ่ง บุคคลผู้ประพฤติธรรมอันประเสริฐเป็นขนบธรรมเนียม เหตุนั้น ผู้นั้น ชื่อว่า พฺรหฺมจารี
พฺรหฺมํ จรเณ สาธุการีติ - วา พฺรหฺมจารี	อีกนัยหนึ่ง ผู้ตั้งใจในการประพฤติธรรมอันประเสริฐ เพราะเหตุนั้น ผู้นั้น ชื่อว่า พฺรหฺมจารี

เอส นโย อญฺญตฺราปิ ยถารหํ.

แม้ในตัวอย่างอื่นๆ ก็มีนัยเช่นเดียวกันนี้ตามสมควร.

[ตุ ปัจจัย]

ตัวอย่างเช่น

ปสยฺห ปวตฺติตุ สีลํ - ยสฺส รญฺโญ โส โหติ - ราชา ปสยฺหปฺปวตฺตา	การใช้อำนาจข่ม เป็นปรกติของพระราชาใด พระราชานั้น ทรงพระนามว่า ปสยฺหปฺปวตฺตุ (อีกนัยหนึ่ง "ปรกติเพื่ออันใช้อำนาจข่มมีอยู่ แก่พระราชาใด พระราชานั้น ทรงพระนามว่า ปสยฺหปวตฺตุ")

อถวา อีกนัยหนึ่ง:-

ปสยฺห ปวตฺติตุ - กเถตุ สีลมสฺสาติ - ปสยฺหปฺปวตฺตา	การพูดข่ม เป็นปรกติของพระราชานั้น เหตุนั้น พระราชานั้น ทรงพระนามว่า ปสยฺหปฺปวตฺตุ (อีกนัยหนึ่ง แปลว่า ปรกติเพื่ออันพูดข่มของพระราชาใด มีอยู่ พระราชานั้น ทรงพระนามว่า ปสยฺหปวตฺตุ)

[อาวี ปัจจัย]

ตัวอย่างเช่น

ภยํ ปสฺสิตุ สีลํ - ยสฺส สมณสฺส โส - โหติ สมโณ ภยทสฺสาวี	การเห็นภัย เป็นปรกติ ของสมณะใด สมณะนั้น ชื่อว่า ภยทสฺสาวี (อีกนัยหนึ่ง "ปรกติเพื่ออันเห็นภัย มีอยู่ แก่สมณะใด เพราะเหตุนั้น สมณะนั้น ชื่อว่า ภยทสฺสาวี")

มลฺลํ กรณสีโล มลฺลการี	ผู้ทำการปล้ำเป็นปรกติ ชื่อว่า มลฺลการี	เพราะเหตุนั้น
ปาปการี[4]	ผู้กระทำบาปเป็นปรกติ	
สีฆยายี	ผู้ไปเร็วเป็นปรกติ	

ตตฺร อิตฺถิลิงฺเค วตฺตพฺเพ. ปิยปฺปสํสินี, พฺรหฺมจารินีติอาทินา วตฺตพฺพ.

ในตัวอย่างที่ได้แสดงมานี้ เมื่อมีความประสงค์จะใช้เป็นรูปอิตถีลิงค์ ให้ลง อินี ปัจจัยสำเร็จรูปว่า ปิยปฺปสํสินี, พฺรหฺมจารินี เป็นต้น

นปุสเก วตฺตพฺเพ "ปิยปฺปสํสิ, พฺรหฺมจารี"ติอาทินา รสฺสวเสน วตฺตพฺพ, กุลํ จิตฺตนฺติ วา สมฺพนฺโธ, เอส นโย อญฺญตฺราปิ.

เมื่อมีความประสงค์จะใช้เป็นรูปนปุงสกลิงค์ ให้ทำการรัสสะสำเร็จรูปว่า ปิยปฺปสํสิ, พฺรหฺมจาริ เป็นต้น, หรือจะนำเอาคำว่า กุลํ, จิตฺตํ มาประกอบร่วมก็ได้, แม้ในตัวอย่างอื่นๆ ก็มีนัยเช่นเดียวกันนี้.

๑๑๑๕. คมิโต โร โอทนฺโต.

> **โร** อ. โร ปัจจัย **โอทนฺโต** อันมีสระ โอ เป็นที่สุด **โหติ** ย่อมลง **ปรฺ** ใน เบื้องหลัง **คมิโต** จาก คมุ ธาตุ.

คมุธาตุโต โอการนฺโต โรอิติ ปจฺจโย โหติ.
ท้าย คมุ ธาตุ ลง โร ปัจจัยอันมี โอ เป็นที่สุด.

ตัวอย่างเช่น

คจฺฉตีติ โค	สัตว์ใด	ย่อมไป	เพราะเหตุนั้น	สัตว์นั้น ชื่อว่า โค

๑๑๑๖. สุโต อา.

> **อา** อ. อา ปัจจัย **โหติ** ย่อมลง **ปรฺ** ในเบื้องหลัง **สุโต** จาก สุ ธาตุ.

[ลง อา ปัจจัยท้าย สุ ธาตุ]

ตัวอย่างเช่น

สุณาตีติ สา	สัตว์ใด	ย่อมเชื่อฟัง	เพราะเหตุนั้น สัตว์นั้น ชื่อว่า สา

๑๑๑๗. สทฺทกุธจลมณฺฑตฺถรุจาทิโต ยุ.

ยุ อ. ยุ ปัจจัย **โหติ** ย่อมลง **ปรำ** ในเบื้องหลัง **สทฺทกุธจล-มณฺฑตฺถรุจาทิโต** จากธาตุอันมีอรรถส่งเสียง, โกรธ, หวั่นไหว, ประดับ และ หลัง รุจ ธาตุเป็นต้น **ตสฺสีลาทีสุ** ในอรรถ ท. มีอรรถตัสสีละเป็นต้น.

สทฺทกุธจลมณฺฑตฺเถหิ จ รุจาทีหิ จ ธาตูหิ ยุปจฺจโย โหติ ตสฺสีลาทีสุ อตฺเถสุ.

ลง ยุ ปัจจัยท้ายธาตุที่มีอรรถส่งเสียง โกรธ หวั่นไหว ประดับ และท้าย รุจ ธาตุเป็นต้น ในอรรถตัสสีละ, ตัทธัมมะ และตัสสาธุการี.

ตัวอย่างเช่น

โฆสนสีโล	ผู้ป่าวร้องเป็นปรกติหรือผู้ป่าวร้องเป็นกิจวัตร
โฆสนธมฺโม	ผู้ป่าวร้องเป็นธรรมเนียม
โฆสเน สาธุการีติ - โฆสโน	ผู้ตั้งใจทำด้วยดีในการป่าวร้อง เพราะ-เหตุนั้น ผู้นั้น ชื่อว่า โฆสน
ภาสโน	ผู้ป่าวประกาศเป็นปรกติ
โกธโน	ผู้โกรธเป็นปรกติ
โรสโน	ผู้เกรี้ยวกราดเป็นปรกติ
จลโน	ผู้หวั่นไหวเป็นปรกติ
กมฺปโน	ผู้สั่นคลอนเป็นปรกติ
ผนฺทโน	ผู้ดิ้นรนเป็นปรกติ
มณฺฑโน	ผู้ประดับเป็นปรกติ
วิภูสโน	ผู้ตกแต่งเป็นปรกติ
โรจโน	ผู้รุ่งเรืองเป็นปรกติ
เตชโน	ผู้รุ่งโรจน์เป็นปรกติ
วฑฺฒโน	ผู้เจริญเป็นปรกติ

๑๑๑๘. ปาราทิคมิโต รู.

รู อ. รู ปัจจัย **โหติ** ย่อมลง **ปรำ** ในเบื้องหลัง **ปาราทิคมิโต** จาก คมุ ธาตุ อันเป็นเบื้องหลังจากอุปบทมี ปาร ศัพท์เป็นต้น **ตสฺสีลาทีสุ** ในอรรถ ท. มีตัสสีละเป็นต้น **วา** บ้าง.

ปาราทีหิ อุปปเทหิ ปรสฺมา คมิธาตุมฺหา ปโร รูปจฺจโย โหติ วา ตสฺสีลาทีสุ อตฺเถสุ

ลง รู ปัจจัยท้าย คมุ ธาตุซึ่งมี ปาร ศัพท์เป็นต้นเป็นบทหน้าในอรรถตัสสีละ เป็นต้นบ้าง.

ตัวอย่างเช่น

ภวปารำ คนฺตุ์ สีลำ - ยสฺส ปุริสสฺส โส - โหติ ภวปารคู[5]	การถึงฝั่งแห่งภพ เป็นปรกติของบุรุษใด บุรุษนั้น ชื่อว่า ภวปารคู (อีกนัยหนึ่ง แปลว่า "ปรกติเพื่อถึงฝั่งแห่งภพมีอยู่ แก่บุรุษใด บุรุษนั้น ชื่อว่า ภวปารคู)
อนฺตคู	ผู้ถึงที่สุดแห่งทุกข์เป็นปรกติ
เวทคู[6]	ผู้ถึงฝั่งแห่งเวทเป็นปรกติ

ตสฺสีลาทีสูติ กึ ?

ถาม. บทว่า ตสฺสีลาทีสุ มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อให้ทราบว่า ไม่ลง รู ปัจจัย ในอรรถอื่น

ตัวอย่างเช่น

ปารงฺคโต[7]	ผู้ถึงฝั่ง[พระนิพพาน]แล้ว

ปาราทิคมิโตติ กึ ?

ถาม. บทว่า ปาราทิคมิโต มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า ไม่ลง รู ปัจจัย หลัง คมุ ธาตุที่ไม่มี ปาร ศัพท์ เป็นต้นเป็นบทหน้า

ตัวอย่างเช่น

อนุคามี[8]	ผู้มีการติดตามเป็นปรกติ

๑๑๑๙. ภิกฺขาทีหิ จ.

> **รู** อ. รู ปัจจัย **โหติ** ย่อมลง **ปรำ** ในเบื้องหลัง **ภิกฺขาทีหิ** จากธาตุ ท. มี ภิกฺข ธาตุเป็นต้น **ตสฺสีลาทีสุ** ในอรรถ ท. มีตัสสีละเป็นต้น **จ** ด้วย.

ภิกฺขอิจฺเจวมาทีหิ ธาตูหิ รูปจฺจโย โหติ ตสฺสีลาทีสุ อตฺเถสุ.

ลง รู ปัจจัยท้าย ภิกฺข ธาตุเป็นต้นในอรรถตัสสีละเป็นต้นด้วย.

ตัวอย่างเช่น

ภิกฺขนสีโล ภิกฺขุ[9]	ผู้ขอเป็นปรกติ ชื่อว่า ภิกขุ
วิชานนสีโล วิญฺญู	ผู้รู้แจ้งเป็นปรกติ ชื่อว่า วิญญู

๑๑๒๐. ณุโก หนตฺยาทีนำ.

ณุโก อ. ณุก ปัจจัย **โหติ** ย่อมลง **อนฺเต** ในที่สุด **หนฺตฺยาทีนำ** แห่งธาตุ ท. มี หน ธาตุเป็นต้น **ตสฺสีลาทีสุ** ในอรรถ ท. มีอรรถ ตัสสีละเป็นต้น.

หนตฺยาทีนำ ธาตูนมนฺเต ณุกปจฺจโย โหติ ตสฺสีลาทีสุ อตฺเถสุ.

ลง ณุก ปัจจัยในที่สุดแห่ง หน ธาตุเป็นต้น ในอรรถตัสสีละเป็นต้น.

ตัวอย่างเช่น

อาหนนสีโล อาฆาตุโก	ผู้ฆ่าเป็นปรกติ ชื่อว่า อาฆาตุก
กรณสีโล การุโก	ผู้ทำเป็นปรกติ ชื่อว่า การุก

๑๑๒๑. อณฺญตฺเถสุ จ ณี.

ณี อ. ณี ปัจจัย **โหติ** ย่อมลง **วุตฺตปฺปการตฺเถสุ จ** ในอรรถ ตามที่กล่าวมาแล้ว ท. ด้วย **อณฺญตฺเถสุ จ** ในอรรถอื่น ท. ด้วย.

วุตฺตปฺปการตฺเถสุ ตโต อณฺเญสุ จ อตฺเถสุ ณีปจฺจโย โหติ.

ลง ณี ปัจจัยในอรรถตัสสีละเป็นต้นตามที่กล่าวมาแล้ว และอรรถอื่นๆ.

ตัวอย่างเช่น

ปณฺฑิตำ อตฺตานำ มญฺญตีติ ปณฺฑิตมานี[10]	ผู้ใด ย่อมสำคัญตนว่าเป็นบัณฑิต เหตุนั้น ผู้นั้น ชื่อว่า ปณฺฑิตมานี
พหุสฺสุตมานี	ผู้สำคัญตนว่าเป็นพหูสูตร
สตฺตโว ฆาเตตีติ - สตฺตุฆาตี	ผู้ใด ย่อมฆ่าซึ่งศัตรู เหตุนั้น ผู้นั้น ชื่อว่า สตฺตุฆาตี
ทีฆำ จิรกาลำ ชีวตีติ - ทีฆชีวี	ผู้ใด ย่อมเป็นอยู่ตลอดกาลนาน เหตุนั้น ผู้นั้น ชื่อว่า ทีฆชีวี
ธมฺมำ วทตีติ ธมฺมวาที	ผู้ใด ย่อมกล่าวซึ่งธรรม เหตุนั้น ผู้นั้น ชื่อว่า ธมฺมวาที
สีโห วิย นิพฺภยำ นทตีติ - สีหนาที	ผู้ใด ย่อมบรรลืออย่างไม่เกรงกลัว ดั่งราชสีห์ เหตุนั้น ผู้นั้น ชื่อว่า สีหนาที
ภูมิยำ สยตีติ ภูมิสายี	ผู้ใด ย่อมนอนบนแผ่นดิน เหตุนั้น ผู้นั้น ชื่อว่า ภูมิสายี

๑๑๒๒. ปทนฺเต นฺวาคโม° นิคฺคหีตํ.

นฺวาคโม อ. นฺ อาคม **ปทนฺเต** ในที่สุดแห่งบท **อาปชฺชติ** ย่อมถึง **นิคฺคหีตํ** ซึ่งความเป็นนิคคหิต.

ปทนฺเต นฺการาคโม นิคฺคหีตมาปชฺชติ.

แปลง นฺ อาคมที่ท้ายบทเป็นนิคคหิต.

ตัวอย่างเช่น

อรึ ทเมตีติ อรินฺทโม	พระราชาพระองค์ใด ย่อมปราบข้าศึก เพราะเหตุนั้น พระราชาพระองค์นั้น ทรง-พระนามว่า อรินฺทม
เวสฺสํ ตรตีติ เวสฺสนฺตโร,-ราชา	พระราชาพระองค์ใด ย่อมข้ามถนนพ่อค้า เพราะเหตุนั้น พระราชาพระองค์นั้น ทรง-พระนามว่า เวสฺสนฺตร
ปภํ กโรตีติ ปภงฺกโร,[11]-ภควา	ผู้ใด ย่อมกระทำรัศมี เพราะเหตุนั้น ผู้นั้น ชื่อว่า ปภงฺกร ได้แก่พระผู้มีพระภาค

๑๑๒๓. สมาทิหนตฺวณฺญาย วา โร หนสฺส โฆ.

โร อ. ร ปัจจัย **โหติ** ย่อมลง **ปรํ** ในเบื้องหลัง **สมาทิหนโต วา** จาก หน ธาตุอันมี สํ เป็นต้นเป็นบทหน้าหรือ **อณฺญาย วา** หรือว่าจาก ธาตุอื่น

โฆ อ. การแปลงเป็น ฆ **หนสฺส** แห่ง หน ธาตุ **โหติ จ** ย่อมมีด้วย.

สํอาทิปุพฺพาย หนอิจฺเจตาย ธาตุยา อณฺญาย วา° ธาตุยา รปจฺจโย โหติ หนสฺส โฆ จ.

ท้าย หน ธาตุที่มี สํ เป็นต้นเป็นบทหน้าก็ดี ท้ายธาตุอื่น (จาก หน ธาตุ ที่มี สํ อยู่หน้า) ก็ดี ลง ร ปัจจัย และแปลงหน ธาตุเป็น ฆ.

ตัวอย่างเช่น

สมคฺคํ กมฺมํ สมุปคจฺฉติ,-สมฺมเทว กิเลสทรเถ -หนฺตีติ วา สโฆ	ผู้ใด เข้าถึงกรรมอันพร้อมเพรียงกัน เพราะเหตุนั้น ผู้นั้น ชื่อว่า สฆ, (หรือ) ผู้ใดย่อมขจัดความเร่าร้อนคือกิเลส โดยชอบนั่นเทียว เพราะเหตุนั้น ผู้นั้น ชื่อว่า สฆ

ปฏิหนตีติ ปฏิโฆ สภาพใด ย่อมกระทบกระทั่งอารมณ์ เพราะเหตุนั้น สภาพนั้น ชื่อว่า ปฏิฆ

วิวิเธ สตฺเต ภุโส หนตีติ - พฺยคฺโฆ สัตว์ใด ฆ่าเหล่าสัตว์อันมีชนิดต่างๆ อย่างโหดเหี้ยม เพราะเหตุนั้น สัตว์นั้น ชื่อว่า พฺยคฺฆ

สมนฺตโต นครสฺส พาหิเร - ขณฺณตีติ ปริขา พื้นที่ใด อันชนขุดไว้ในภายนอกแห่ง-พระนครโดยรอบ เพราะเหตุนั้น พื้นที่นั้น ชื่อว่า ปริขา

อนฺตํ กโรตีติ อนฺตโก สภาพใด ย่อมกระทำที่สุด เพราะเหตุนั้น สภาพนั้น ชื่อว่า อนฺตก

สมาทีติ กึ?

ถาม. บทว่า สมาทิ มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า ไม่มีการแปลง หน ธาตุ เป็น ฆ ในที่ไม่มี สํ, ปฏิ และ วิ อุปสรรค เป็นบทหน้า

ตัวอย่างเช่น

อุปฆาโต การเบียดเบียน

๑๑๒๔.รมฺหิ® รนฺโต ราทิ โลปํ.

> **ปจฺจเย** ในเพราะปัจจัย **รมฺหิ** อันมี ร อนุพันธ์ **ปเร** เป็นเบื้อง หลัง **อนฺโต** อ. ที่สุด **ราทิ** อันมี ร ปัจจัยเป็นขอบเขต **อาปชฺชติ** ย่อมถึง **โลปํ** ซึ่งการ ลบ.

รมฺหิ ปจฺจเย ปเร สพฺโพ ธาตฺวนฺโต รการาทิ โลปมาปชฺชติ.

ในเพราะปัจจัยอันมี ร อนุพันธ์อยู่หลัง ลบพยัญชนะที่สุดธาตุและ ร อักษรของ ปัจจัยนั้น (คือให้ลบที่สุดธาตุพร้อมด้วย ร อักษรของปัจจัย).

ตัวอย่างเช่น

อนฺตโก ผู้ทำที่สุด

ปารคู ผู้ถึงฝั่ง

สตฺถา ผู้สอน

ทิฏฺโฐ ผู้ถูกเห็นแล้ว

๑๑๒๕. ภาเว กมฺเม จ ตพฺพานียา.

ตพฺพานียา อ. ตพฺพ และ อนีย ปัจจัย ท. **โหนฺติ** ย่อมลง **ปรํ** ในเบื้องหลัง **สพฺพธาตูหิ** จากธาตุทั้งปวง ท. **ภาเว จ** ในภาวสาธนะ ด้วย **กมฺเม จ** ในกรรมสาธนะด้วย

ภาเว กมฺเม จ ตพฺพอนียอิจฺเจเต ปจฺจยา โหนฺติ สพฺพธาตูหิ ๑.

ลง ตพฺพ และ อนีย ปัจจัยท้ายธาตุทั้งปวงในภาวสาธนะและกรรมสาธนะ.

ตัวอย่างเช่น

ภูยเต อภวิตฺถ ภวิสฺสเต - ภวิตพฺพํ, ภวนียํ	อันเขา ย่อมเป็น, ได้เป็นแล้ว, จักเป็น ชื่อว่า ภวิตพฺพ, ภวนีย
อสิตพฺพํ, อสนียํ	โภชนะ อันเขาพึงบริโภค
ปชฺชิตพฺพํ, ปชฺชนียํ	อันเขาพึงถึง
กตฺตพฺพํ, กรณียํ	กรรม อันเขาพึงทำ
คนฺตพฺพํ, คมนียํ, คมิตพฺพํ	อันเขาพึงไป
รมณียํ	สถานที่ อันเขาพึงยินดี

๑๑๒๖. ณฺโย เตยฺโย จ.

ณฺโย จ อ. ณฺย ปัจจัยด้วย **เตยฺโย จ** อ. เตยฺย ปัจจัยด้วย **โหนฺติ** ย่อมลง **ปรํ** ในเบื้องหลัง **ธาตูหิ** จากธาตุ ท. **ภาเว จ** ในภาวสาธนะ ด้วย **กมฺเม จ** ในกรรมสาธนะด้วย **ยถารหํ** ตามสมควร.

ภาเว กมฺเม จ ณฺยเตยฺยอิจฺเจเต ปจฺจยา โหนฺติ ยถารหํ ธาตูหิ.

ลง ณฺย และ เตยฺย ปัจจัยในภาวสาธนะและกรรมสาธนะท้ายธาตุตามสมควร.

ตัวอย่างเช่น

กตฺตพฺพํ การิยํ	กรรม อันเขาพึงกระทำ ชื่อว่า การิย
เจตพฺพํ เจยฺยํ	ทรัพย์ อันเขาพึงสั่งสม ชื่อว่า เจยฺย
เนตพฺพํ เนยฺยํ	วัตถุ อันเขาพึงนำไป ชื่อว่า เนยฺย
ญาตพฺพํ ญาเตยฺยํ	กรรม อันเขาพึงรู้ ชื่อว่า ญาเตยฺย๑
ปสฺสิตพฺพํ ทิฏฺเฐยฺยํ[12]	วัตถุ อันเขาพึงเห็น ชื่อว่า ทิฏฺเฐยฺย

๑๑๒๗. กรโต ริจฺจ.

ริจฺจ อ. ริจฺจ ปัจจัย **โหติ** ย่อมลง **ปรำ** ในเบื้องหลัง **กรโต** จาก กร ธาตุ **ภาเว จ** ในภาวสาธนะด้วย **กมฺเม จ** ในกรรม-สาธนะด้วย.

กรธาตุโต ริจฺจปจฺจโย โหติ ภาเว กมฺเม จ.

ลง ริจฺจ ปัจจัยท้าย กร ธาตุในภาวสาธนะและกรรมสาธนะ.

ตัวอย่างเช่น

กตฺตพฺพำ กิจฺจำ กรรม อันเขาควรทำ ชื่อว่า กิจฺจ

๑๑๒๘. ภูโต ณฺยสฺสพฺพูกาเรน.

อพฺพ อ. การแปลงเป็น อพฺพ **ณฺยสฺส** แห่ง ณฺย ปัจจัย **ปรสฺส** อันเป็นเบื้องหลัง **ภูโต** จาก ภู ธาตุ **โหติ** ย่อมมี **สห** กับ **อูกาเรน** ด้วย อู อักษรของ ภู ธาตุ.

ภูอิจฺเจตาย ธาตุยา ณฺยปจฺจยสฺส อูกาเรน สห อพฺพาเทโส โหติ.

หลัง ภู ธาตุ แปลง ณฺย ปัจจัย กับ อู ของ ภู ธาตุเป็น อพฺพ.

ตัวอย่างเช่น

ภวิตพฺโพ **ภพฺโพ** ควรเป็น ชื่อว่า ภพฺพ[๑]

ภวิตพฺพำ **ภพฺพำ** ควรเป็น ชื่อว่า ภพฺพ

๑๑๒๙. วทมฺทคมยุชครหาการาทีหิ ชฺชมฺมคฺคยฺเหยฺยาคาโร วา.

ชฺชมฺมคฺคยฺเหยฺยาคาโร อ. การแปลงเป็น ชฺช มฺม คฺค ยฺห และ เอยฺย **ณฺยสฺส** แห่ง ณฺย ปัจจัย **ปรสฺส** อันเบื้องหลัง **วทมฺทคมยุชครหาการาทีหิ** จากธาตุ ท. มี วท มท คม ยุช ครห และธาตุ ที่มี อา อักษรเป็นที่สุดเป็นต้น **สห ธาตฺวนฺเตน** พร้อมกับที่สุดธาตุ **โหติ** ย่อมมี **วา** บ้าง **คาโร** อ. การแปลงเป็น คาร แห่ง ครห ธาตุ **โหติ** ย่อมมี **ภาเว จ** ในภาวสาธนะด้วย **กมฺเม จ** ในกรรมสาธนะด้วย.

วทมฺทคมยุชครหาการนฺตาทีหิ ธาตูหิ ณฺยปจฺจยสฺส ยถากฺกมำ ชฺชมฺมคฺคยฺห- เอยฺยาเทสา โหนฺติ ธาตฺวนฺเตน สห, ครหสฺส จ คาโร โหติ ภาเว กมฺเม จ.

ท้าย วท, มท, คมฺ, ยุช, ครห และธาตุที่มี อา อักษรเป็นที่สุด แปลง ณฺย ปัจจัยกับ ท เป็น ชฺช, กับ ม เป็น มฺม, กับ ช เป็น ชฺช, กับ ห เป็น ยฺห, กับธาตุที่มี อา เป็นที่สุดเป็น เอยฺย และแปลง คร ของ ครห ธาตุเป็น คาร บ้าง ในภาวสาธนะและกรรมสาธนะ[๑]

ตัวอย่างเช่น

วตฺตพฺพํ วชฺชํ	ความผิด อันเขาพึงกล่าว ชื่อว่า วชฺช
มทนียํ มชฺชํ	วัตถุ อันเขาพึงลุ่มหลง ชื่อว่า มชฺช
คมนียํ คมฺมํ	อันเขาพึงไป ชื่อว่า คมฺม
โยชนียํ โยคฺคํ	อันเขาพึงประกอบ ชื่อว่า โยคฺค
ครหิตพฺพํ คารยฺหํ	โทษ อันเขาพึงติเตียน ชื่อว่า คารยฺห

[ธาตุที่ลงท้ายด้วย อา]

ตัวอย่างเช่น

ทาตพฺพํ เทยฺยํ	วัตถุ อันเขาพึงให้ ชื่อว่า เทยฺย
ปาตพฺพํ เปยฺยํ	น้ำ อันเขาพึงดื่ม ชื่อว่า เปยฺย
หาตพฺพํ เหยฺยํ	โทษ อันเขาพึงละ ชื่อว่า เหยฺย
มาตพฺพํ เมยฺยํ	วัตถุ อันเขาพึงนับ ชื่อว่า เมยฺย
ญาตพฺพํ เญยฺยํ	กรรม อันเขาพึงรู้ ชื่อว่า เญยฺย

๑๑๓๐. กตฺตริ จ ตพฺโย ยถาตนฺติ.

> **ตพฺโย** อ. ตพฺย ปัจจัย **โหติ** ย่อมลง **ภาวกมฺเมสุ จ** ในภาว-สาธนะและกรรมสาธนะ ท. ด้วย **กตฺตริ จ** ในกัตตุสาธนะ-ด้วย **ยถาตนฺติ** ตามสมควรแก่อุทาหรณ์ในพระบาลี.

ภาวกมฺเมสุ เจว กตฺตริ จ ตพฺยปจฺจโย โหติ ตนฺติยา อนุรูเปน.

ลง ตพฺย ปัจจัยในอรรถภาวสาธนะ กรรมสาธนะ และกัตตุสาธนะตามสมควร.

ตัวอย่างเช่น

กาเมสุ ปาตพฺยตๆ -	ชนทั้งหลาย ถึงความเป็นผู้บริโภค
อาปชฺชึสุ[13]	ในกามทั้งหลาย

เอตฺถ จ ปาตพฺยนฺติ ปริภุญฺชิตพฺพตนฺติ วา ปริภุญฺชนกตนฺติ วา อตฺโถ. ปาสทฺโท ปน ปริโภคตฺโถ.

ก็ในตัวอย่างนี้ บทว่า **ปาตพฺยตๆ** มีความหมายว่าถึงความเป็นสิ่งที่ควรบริโภค หรือความเป็นผู้บริโภค, ก็ ปา ศัพท์ มีอรรถว่าบริโภค.

๑๑๓๑. เต กิจฺจา.[๑]

ปจฺจยา อ. ปัจจัย ท. **เต** เหล่านั้น **กิจฺจา** ชื่อว่า กิจจปัจจัย **โหนฺติ** ย่อมมี.

เต ปจฺจยา ตพฺพาทโย กิจฺจนฺตา กิจฺจสญฺญา เวทิตพฺพา.
ปัจจัยเหล่านั้นคือ ตพฺพ เป็นต้น มี กิจฺจ เป็นที่สุด ชื่อว่า กิจจปัจจัย.

กิจฺจสญฺญาย กึ ปโยชนํ? ภาวกมฺเมสุ กิจฺจกฺตกฺขตฺถา.
ถาม. การตั้งชื่อว่า กิจฺจ มีประโยชน์อะไร ?
ตอบ. เพื่อให้รู้ความเป็น กิจฺจ ในสูตรว่า ภาวกมฺเมสุ กิจฺจกฺตกฺขตฺถา.

๑๑๓๒. อญฺเญ[๑] **กิตฺ.**

ปจฺจยา อ. ปัจจัย ท. **อญฺเญ** เหล่าอื่น **กิตฺ** ชื่อว่ากิต **โหนฺติ** ย่อมมี.

อญฺเญ ปจฺจยา กิตฺอิจฺเจวสญฺญา โหนฺติ.
ปัจจัยเหล่าอื่น (จากกิจจปัจจัย) ชื่อว่า กิตปัจจัย.

กิตฺสญฺญาย กึ ปโยชนํ? กตฺตริ กิตฺ.
ถาม. การตั้งชื่อว่า กิตฺ มีประโยชน์อะไร ?
ตอบ. เพื่อให้รู้ความเป็น กิตฺ ในสูตรว่า กตฺตริ กิตฺ

๑๑๓๓. นนฺทาทิโต ยุ.

ยุ อ. ยุ ปัจจัย **โหติ** ย่อมลง **ปรํ** ในเบื้องหลัง **นนฺทาทิโต** จากกลุ่ม ธาตุมี นนฺท ธาตุเป็นต้น **ภาวกมฺเมสุ** ในภาว- สาธนะและกรรม สาธนะ ท.

นนฺทาทิโต ธาตุโต ยุปจฺจโย โหติ ภาวกมฺเมสุ.
ลง ยุ ปัจจัยท้าย นนฺท ธาตุเป็นต้นในภาวสาธนะและกรรมสาธนะ.

ตัวอย่างเช่น

นนฺทเต นนฺทนํ	ความเพลิดเพลิน ชื่อว่า นนฺทน
นนฺทิตพฺพํ วา นนฺทนํ	อีกนัยหนึ่ง อันชน พึงเพลิดเพลิน ชื่อว่า นนฺทน
คหณียํ คหณํ	ทรัพย์ อันชนพึงถือเอา, หรือการถือเอา ชื่อว่า คหณ
จริตพฺพํ จรณํ	วัตรอันชนพึงประพฤติ, หรือการประ-พฤติ ชื่อว่า จรณ

๑๑๓๔. กตฺตุกรณาธิกรเณสุ จ.

ยุ อ. ยุ ปัจจัย **โหติ** ย่อมลง **กตฺตุกรณาธิกรเณสุ จ** ในกัตตุ-สาธนะ, กรณสาธนะ และอธิกรณสาธนะ ท. ด้วย.

กตฺตุกรณาธิกรเณสุ จ ยุปจฺจโย โหติ.

ลง ยุ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ, กรณสาธนะ และอธิกรณสาธนะ.

กตฺตริ ตาว–

ลำดับแรก ลง ยุ ปัจจัยในกัตตา

ตัวอย่างเช่น

รชํ หรตีติ รโชหรณ[14]	สิ่งใด	ย่อมนำออกซึ่งธุลี	เพราะเหตุนั้น สิ่งนั้น ชื่อว่า รโชหรณ

กรเณ–

ลง ยุ ปัจจัยในอรรถกรณะ

ตัวอย่างเช่น

กโรติ เตนาติ กรณ์	เขา	ย่อมทำด้วยวัตถุนั้น	เพราะเหตุนั้น วัตถุนั้น ชื่อว่า กรณ

อธิกรเณ–

ลง ยุ ปัจจัยในอธิกรณะ

ตัวอย่างเช่น

ติฏฺฐนฺติ เอตฺถาติฐานํ	ชนทั้งหลาย	ยืนในที่นั้น	เพราะเหตุนั้น ที่นั้น ชื่อว่าฐาน

๑๑๓๕. รหาทิโต อนสฺส โณ.

โณ อ. การแปลงเป็น ณ **อนสฺส** แห่ง น ของ อน **ปรสฺส** อันเป็นเบื้องหลัง **รหาทิโต** จากธาตุที่มี ร อักษร และ ห อักษรเป็นต้นเป็นที่สุด **โหติ** ย่อมมี.

รการหการาทิอนฺเตหิ ธาตูหิ อนาเทสสฺส โณ โหติ.

ท้ายธาตุที่มี ร และ ห เป็นต้นอยู่ท้าย แปลง น ของ อน ที่แปลงมาจาก ยุ ปัจจัย เป็น ณ.

ตัวอย่างเช่น

กโรติ เตนาติ กรณ์ เขา ย่อมทำ ด้วยวัตถุนั้น เพราะเหตุนั้น วัตถุนั้น ชื่อว่า กรณ

ปูรติ เตนาติ ปูรณ์ เนื้อความ ย่อมเต็ม ด้วยบทนั้น เหตุนั้น บทนั้น ชื่อว่า ปูรณ

คาโห คหณ์ การถือเอา ชื่อว่า คหณ

อญฺญานิปิ โยเชตพฺพานิ.

พึงประกอบตัวอย่างอื่นๆ โดยทำนองเดียวกันนี้

๑๑๓๖. น วนคหนาทีสุ.

วนคหณาทีสุ ในศัพท์ ท. มี วนคหณ ศัพท์เป็นต้น **โณ** อ. การแปลง เป็น ณ **อนสฺส** แห่ง น ของ อน **น โหติ** ย่อมไม่มี.

วนคหนาทีสุ อนาเทสสฺส โณ น โหติ.

ในกรณีของ วนคหน ศัพท์เป็นต้น ไม่ต้องแปลง น ของ อน เป็น ณ.

ตัวอย่างเช่น

วนคหน์ ป่าทึบ, ป่าดง

อุทกคหน์ ห้วงน้ำ

กลลคหน์ บ่อโคลน (ปลัก)

วนคหนาทีสูติ กึ ?

ถาม. บทว่า วนคหนาทีสุ มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า ไม่ห้ามการแปลง น ของ อน เป็น ณ ใน คหน ศัพท์ที่ไม่ได้ใช้ในความหมายว่า "รกชัฏ"

ตัวอย่างเช่น

ปฏิสนฺธิคฺคหณ์ การถือปฏิสนธิ

๑๑๓๗. ณาทโย เตกาลิกา.

ณาทโย อ. ปัจจัย ท. มี ณ ปัจจัยเป็นต้น **ปณฺฑิเตน** อัน-บัณฑิต **เวทิตพฺพา** พึงทราบ **เตกาลิกา** ว่า มี ๓ กาล.

ณาทโย ปจฺจยา ยุปจฺจยนฺตา เตกาลิกาติ เวทิตพฺพา. ยถา?

ปัจจัยทั้งหลายตั้งแต่ ณ ปัจจัยจนถึง ยุ ปัจจัย พึงทราบว่า มี ๓ กาล.

ตัวอย่างเช่น

กุมฺภํ กโรติ อกาสิ - กริสฺสตีติ กุมฺภกาโร	ผู้ใด ย่อมทำ ได้ทำแล้ว จักทำ ซึ่งหม้อ เพราะเหตุนั้น ผู้นั้น ชื่อว่า กุมฺภการ
กโรติ อกาสิ กริสฺสติ - เตนาติ กรณํ	เขา ย่อมทำ ได้ทำแล้ว จักทำ ด้วยวัตถุนั้น เพราะเหตุนั้น วัตถุนั้น ชื่อว่า กรณ

อญฺญานิปิ โยเชตพฺพานิ.

พึงประกอบตัวอย่างอื่นๆ โดยทำนองเดียวกันนี้.

๑๑๓๘. สญฺญาย มิ ทาธาหิ.

สญฺญายํ ครั้นเมื่อชื่อ **ปณฺฑิเตน** อันบัณฑิต **อภิเธยฺยายํ** พึงกล่าว **อิ** อ. อิ ปัจจัย **โหติ** ย่อมลง **ปรํ** เบื้องหลัง **ทาธาหิ** จาก ทา ธาตุ และ ธา ธาตุ ท.

สญฺญายมภิเธยฺยายํ ทาธาอิจฺเจเตหิ ธาตูหิ อิปจฺจโย โหติ.

เมื่อมีความประสงค์จะระบุถึงชื่อ ให้ลง อิ ปัจจัยท้าย ทา และ ธา ธาตุ.

ตัวอย่างเช่น

ปฐมํ อาทิยตีติ อาทิ	สภาพใด ย่อมถูกถือเอาเป็นเบื้องแรก เพราะเหตุนั้น สภาพนั้น ชื่อว่า อาทิ
อุปาทิ	สิ่งอันบุคคลพึงยึดมั่น [ขันธ์ห้า]
อุทกํ ทธาตีติ อุทธิ	แหล่งใด ย่อมทรงไว้ซึ่งน้ำ เพราะเหตุนั้น แหล่งนั้น ชื่อว่า อุทธิ
มโหทกํ ทธาตีติ มโหทธิ	แหล่งใด ย่อมทรงไว้ซึ่งน้ำมาก เพราะเหตุนั้น แหล่งนั้น ชื่อว่า มโหทธิ
ชลธิ	ทะเล
วาลานิ ทธาติ ตสฺมินฺติ - วาลธิ	สัตว์ ย่อมทรงไว้ซึ่งขนหางทั้งหลาย ในที่นั้น เพราะเหตุนั้น ที่นั้น ชื่อว่า วาลธิ
สนฺธิยติ, สนฺนิธาตีติ วา - สนฺธิ	บทใด ย่อมถูกเชื่อมให้สนิท, (หรือ) บทใดย่อมเชื่อมสนิท เพราะเหตุนั้น บทนั้น ชื่อว่า สนฺธิ

นิธียตีติ นิธิ	ทรัพย์ใด ย่อมถูกฝังไว้ เพราะเหตุนั้น ทรัพย์นั้น ชื่อว่า นิธิ
วิธิยติ, วิทธาติ,วิธานำ วา - วิธิ	สิ่งใด ย่อมถูกทำ หรือว่าย่อมทำ หรือว่า การกระทำ ชื่อว่า วิธิ
สมฺมา, สมำ วา จิตฺตำ - อาทธาตีติ สมาธิ	สภาวธรรมใด ย่อมดำรงจิตไว้ด้วยดี หรือโดยอาการสม่ำเสมอ เพราะเหตุนั้น สภาวธรรมนั้น ชื่อว่า สมาธิ

๑๑๓๙. ติ กิตฺ จาสิฏฺเฐ.

สญฺญายำ ครั้นเมื่อชื่อเฉพาะ **ปณฺฑิเตน** อันบัณฑิต **อภิ-เธยฺยายำ** พึงกล่าว **ติ จ** อ. ติ ปัจจัยด้วย **กิตฺ จ** อ. กิตฺ ปัจจัย (ต ณฺวุ ตุ เป็นต้น) ด้วย **โหติ** ย่อมลง **ปรำ** เบื้องหลัง **สพฺพ-ธาตูหิ** จากธาตุทั้งปวง ท. **อาสิฏฺเฐ** ในการตั้งความ-ปรารถนา.

สญฺญายมภิเธยฺยายำ สพฺพธาตูหิ ติปจฺจโย โหติ กิตฺปจฺจโย จ อาสิฏฺเฐ.

เมื่อมีความประสงค์จะระบุถึงชื่อเฉพาะ ลง ติ ปัจจัย และ กิตฺ ปัจจัยท้ายธาตุทั้งปวง ในการตั้งความปรารถนา.

ตัวอย่างเช่น

ชิโน ชนำ พุชฺฌตูติ ชินพุทฺธิ	ขอให้พระชินเจ้า จงรู้ซึ่งชนนี้ เพราะเหตุนั้น ชนนี้ ชื่อว่า ชินพุทฺธิ
ธนำ อสฺส ภวตูติ ธนภูติ	ขอทรัพย์ จงมีแก่บุคคลนี้ เพราะเหตุนั้น บุคคลนี้ ชื่อว่า ธนภูติ

กิตฺปจฺจเย–

ในกิตปัจจัย

ตัวอย่างเช่น

ภวตูติ ภูโต	ขอสัตว์ จงเป็น เพราะเหตุนั้น ชื่อว่า ภูต
ธมฺโม เอนำ ททาตูติ ธมฺมทินฺโน	ขอธรรม จงประทานบุคคลนี้ เพราะเหตุนั้น บุคคลนี้ ชื่อว่า ธมฺมทินฺน
วฑฺฒตูติ วฑฺฒมาโน	ขอชน จงเจริญยิ่ง เพราะเหตุนั้น ชื่อว่า วฑฺฒมาน

อญฺญานิปิ โยเชตพฺพานิ.

พึงประกอบตัวอย่างแม้อื่นๆ โดยทำนองเดียวกันนี้.

๑๑๔๐. อิตฺถิยํ ยถาตนฺติ มติยโว.

อิตฺถิยํ ครั้นเมื่ออิตถีลิงค์ **ปณฺฑิเตน** อันบัณฑิต **อภิเธยฺยายํ** พึงกล่าว **อติยโว** อ. อ ปัจจัย ติ ปัจจัย และ ยุ ปัจจัย ท. **โหนฺติ** ย่อมลง **ยถาตนฺติ** ตามสมควร.

อิตฺถิยมภิเธยฺยายํ สพฺพธาตูหิ อการติยุอิจฺเจเต ปจฺจยา ตนฺติยา อนุรูเปน โหนฺติ.

เมื่อมีความประสงค์จะระบุถึงอิตถีลิงค์ ให้ลง อ ปัจจัย ติ ปัจจัย และ ยุ ปัจจัย ท้ายธาตุทั้งปวง ตามสมควรแก่อุทาหรณ์ในพระบาลี.

อปจฺจเย ตาว–

ลำดับแรก ลง อ ปัจจัย

ตัวอย่างเช่น

ชีรติ ชีรณํ วา ชรา	ย่อมคร่ำคร่า หรือความคร่ำคร่า ชื่อว่า ชรา (ความแก่)
ปฏิสมฺภิชฺชตีติ ปฏิสมฺภิทา	สภาพใด ย่อมแตกฉาน เพราะเหตุนั้น สภาพนั้น ชื่อว่า ปฏิสมฺภิทา
ปฏิปชฺชติ เอตายาติ-ปฏิปทา	บุคคล ย่อมปฏิบัติ ด้วยหลักธรรมนั้น เพราะเหตุนั้น ธรรมนั้น ชื่อว่า ปฏิปทา
สมฺปทา	อุบายเป็นเหตุบรรลุ
อาปทา	อันตราย
อุปาทิยตีติ อุปาทา	สภาพใด ย่อมถูกยึดถือ เพราะเหตุนั้น สภาพนั้น ชื่อว่า อุปาทา
จินฺตนํ จินฺตา	ความคิด ชื่อว่า จินฺตา
ปติฏฺฐานํ ปติฏฺฐา	การดำรงอยู่ ชื่อว่า ปติฏฺฐา
สิกฺขนํ สิกฺขิยตีติ วา - สิกฺขา	การศึกษา ชื่อว่า สิกฺขา, อีกอย่างหนึ่ง สิ่งใด อันเขา ย่อมศึกษา เพราะเหตุนั้น สิ่งนั้น ชื่อว่า สิกฺขา
ภิกฺขา	การขอ หรือสิ่งที่ถูกขอ

สมฺปตฺตึ อภิมุขํ ฌายตีติ - อภิชฺฌา สภาพใด เพ่งอยากได้สมบัติของผู้อื่น เพราะเหตุนั้น สภาพนั้น ชื่อว่า อภิชฺฌา

วชฺชาวชฺชสฺส อุปนิชฺฌายนํ - อุปชฺฌา, อุปชฺฌายสฺส ภาโว การเข้าไปเพ่งโทษน้อยและโทษใหญ่ ชื่อว่า อุปชฺฌา คือความเป็นอุปัชฌาย์

ยํ สนฺธาย วุตฺตํ "อุปชฺฌํ คาหาเปตพฺโพ"ติ. อุปสมฺปทาเปกฺโขติ สมฺพนฺโธ

คำว่า **อุปชฺฌํ คาหาเปตพฺโพ**[15] "พึงยังกุลบุตร ให้ถือเอาอุปัชฌาย์" เป็นตัวอย่าง ที่ท่านกล่าวหมายเอาความเป็นอุปัชฌาย์นั้น, ข้อความว่า "อุปชฺฌํ คาหาเปตพฺโพ" นั้น พึงนำคำว่า "อุปสมฺปทาเปกฺโข" มาสัมพันธ์เป็นบทประธาน.

ติ ปจฺจเย -

การลง ติ ปัจจัย

ตัวอย่างเช่น

มนติ ชานาตีติ มติ,- มนนํ วา มติ สภาพใด ย่อมรู้ เหตุนั้น สภาพนั้น ชื่อว่า มติ, อีกนัยหนึ่ง ความรู้ ชื่อว่า มติ

สรณํ สติ[๑] การระลึก ชื่อว่า สติ

ยุปจฺจเย–

การลง ยุ ปัจจัย

ตัวอย่างเช่น

เจตยตีติ เจตนา ธรรมชาติใด ย่อมจงใจ เพราะเหตุนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า เจตนา

เวทยตีติ เวทนา ธรรมชาติใด ย่อมเสวย (อารมณ์) เพราะเหตุนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า เวทนา

อญฺญานิปิ โยเชตพฺพานิ.

พึงประกอบตัวอย่างอื่นๆ โดยทำนองเดียวกันนี้.

๑๑๔๑. กรมฺหา ริริย.

> **อิตฺถิยํ** ครั้นเมื่ออิตถีลิงค์ **ปณฺฑิเตน** อันบัณฑิต **อภิเธยฺยายํ** พึงกล่าว **วา** ก็ดี **อนิตฺถิยํ** ครั้นเมื่อไม่ใช่อิตถีลิงค์ **ปณฺฑิเตน** อันบัณฑิต **อภิเธยฺยายํ** พึงกล่าว **วา** ก็ดี **ริริย** อ. ริริย ปัจจัย **โหติ** ย่อมลง **ปรํ** เบื้องหลัง **กรโต** จาก กร ธาตุ.

กรธาตุสฺมา อิตฺถิยมนิตฺถิยํ วา อภิเธยฺยายํ ริริยปจฺจโย โหติ.

เมื่อมีความประสงค์ จะระบุถึงอิตถีลิงค์ก็ดี ไม่ใช่อิตถีลิงค์ก็ดี ให้ลง ริริย ปัจจัยท้าย กร ธาตุ

ตัวอย่างเช่น

กตฺตพฺพา กิริยา	อันบุคคล พึงกระทำ ชื่อว่า กิริยา
กรณํ กิริยํ	การกระทำ ชื่อว่า กิริย

๑๑๔๒. ตตวนฺตุตาวีตีเต.

ตวนฺตุตาวี อ. ต ตวนฺตุ และ ตาวี ปัจจัย ท. **โหนฺติ** ย่อมลง **อตีเต** ในอดีตกาล.

ลง ต ตฺวนฺตุ และตาวี ปัจจัยท้ายธาตุทั้งปวงในอดีตกาล, กัตตุสาธนะ.

ตัวอย่างเช่น

พฺรหฺมจริยํ วุสิโต,- วุสิตวา, วุสิตาวี	ผู้ประพฤติพรหมจรรย์แล้ว
อคฺคึ หุโต,- หุตวา, หุตาวี	ผู้บูชาไฟแล้ว
โอทนํ ภุตฺโต,- ภุตฺตวา, ภุตฺตาวี	ผู้บริโภคข้าวแล้ว

ตตฺถ ในบรรดาตัวอย่างเหล่านั้น

อวสีติ วุสิโต	ผู้ใด ประพฤติแล้ว เพราะเหตุนั้น ผู้นั้น ชื่อว่า วุสิต
อหวีติ หุโต	ผู้ใด บูชาแล้ว เพราะเหตุนั้น ผู้นั้น ชื่อว่า หุต
อภุญฺชีติ ภุตฺโต	ผู้ใด บริโภคแล้ว เพราะเหตุนั้น ผู้นั้น ชื่อว่า ภุตฺต

เอส นโย เสเสสุปิ.

แม้ในตัวอย่างที่เหลือ ก็มีนัยเช่นเดียวกันนี้

ตตฺร วุสิตวาติ เอวมฺปการานิ คุณวนฺตสทิสานิ ปทมาลาวเสน. วุสิตาวีติ เอวมฺปการานิ ปน ทณฺฑีสทิสานิ. อิมีปจฺจเย ตานิ "วุสิตาวินี"ติอาทีนิ ภวนฺติ. นปุสเก รสฺสตฺตวเสน "วุสิตาวิ"อิจฺจาทีนิ ภวนฺติ.

ในตัวอย่างเหล่านั้น บทที่ลง ตวา ปัจจัยเช่น วุสิตวา แจกปทมาลาเหมือน คุณวนฺต ศัพท์, ส่วนบทที่ลง ตาวี ปัจจัย เช่น วุสิตาวี แจกปทมาลาเหมือน ทณฺฑี ศัพท์, ในกรณีที่ลง อินี ปัจจัย บทเหล่านั้นจะมีรูปว่า วุสิตาวินี เป็นต้น. ในกรณีที่เป็นนปุงสกลิงค์ ให้ทำรัสสะ จะได้รูปว่า วุสิตาวิ เป็นต้น.

๑๑๔๓. ภาเว กมฺเม จ ต.

ต อ. ต ปัจจัย **โหติ** ย่อมลง **ภาเว จ** ในภาวสาธนะด้วย **กมฺเม จ** ในกรรมสาธนะด้วย **อตีเต** ในอดีตกาล.

ภาเว จ กมฺเม จ อตีเต กาเล ตปจฺจโย โหติ สพฺพธาตูหิ.
ลง ต ปัจจัยท้ายธาตุทั้งปวงในภาวสาธนะและกรรมสาธนะในอดีตกาล.

ภาเว ตาว–
ลำดับแรก ลง ต ปัจจัยในภาวสาธนะ
ตัวอย่างเช่น

คายนํ อคายิตฺถาติ - วา คีตํ	การขับร้อง, ได้ขับร้องแล้ว เพราะเหตุนั้น นั้น ชื่อว่า คีต
นจฺจนํ อนจฺจิตฺถาติ วา - นจฺจํ, นฏฺฏฺ	การฟ้อนรำ, ได้ฟ้อนรำแล้ว เพราะเหตุนั้น นั้น ชื่อว่า นจฺจ, นฏฺฏ
หสนํ หสิตํ	การหัวเราะ ชื่อว่า หสิต

กมฺมนิ–
ลง ต ปัจจัยในกรรมสาธนะ
ตัวอย่างเช่น

อภาสิยิตฺถาติ วา ภาสิตํ - ปุริเสน	คำพูดใด อันบุรุษ กล่าวแล้ว เพราะเหตุนั้น คำพูดนั้น ชื่อว่า ภาสิต
เทสิตํ	ถูกแสดงแล้ว
กตํ	ถูกทำแล้ว
สิตํ	ถูกส้องเสพแล้ว
สยิตํ	ถูกอาศัยแล้ว
อรุชฺชิตฺถาติ โรทิตํ	ร้องไห้แล้ว เพราะเหตุนั้น ชื่อว่า โรทิต

รุณฺณํ วา
รูปว่า รุณฺณ ก็มีบ้าง

๑๑๔๔. พุธคมาทีหิ สพฺพตฺถ กตฺตริ.

ต อ. ต ปัจจัย **โหติ** ย่อมลง **ปรฺ** เบื้องหลัง **พุธคมาทีหิ** จาก-ธาตุ ท. มี พุธ และ คมุ ธาตุเป็นต้น **สพฺพตฺถ** ในกาลทั้งปวง **กตฺตริ** ในกัตตุสาธนะ.

พุธคมุอิจฺเจวมาทีหิ กตฺตริ ตปจฺจโย โหติ สพฺพกาเล.
ลง ต ปัจจัยท้าย พุธ และ คมุ ธาตุเป็นต้นในกาลทั้งปวงในกัตตุสาธนะ.

ตัวอย่างเช่น

สพฺเพ สงฺขตาสงฺขตสมฺมุติ-	พระผู้มีพระภาคพระองค์ใด ย่อมตรัสรู้
เภเท ธมฺเม พุชฺฌติ อพุชฺฌิ-	ตรัสรู้แล้ว จักตรัสรู้ธรรมทั้งปวงอันมี
พุชฺฌิสฺสตีติ พุทฺโธ[16]	ประเภทแห่งสังขตธรรม, อสังขตธรรม
	และบัญญัติ เหตุนั้น พระผู้มีพระภาค
	พระองค์นั้น ทรงพระนามว่า พุทฺธ
สรณงฺคโต	ผู้นับถือพระพุทธเจ้าว่าเป็นสรณะ
สมถงฺคโต	ผู้ถึงความสงบ

๑๑๔๕. ชิสฺมา อิน.

อิน อ. อิน ปัจจัย **โหติ** ย่อมลง **ปรฺ** เบื้องหลัง **ชิสฺมา** จาก ชิ ธาตุ **สพฺพตฺถ** ในกาลทั้งปวง **กตฺตริ** ในกัตตุสาธนะ.

ชิอิจฺเจตาย ธาตุยา อินปจฺจโย โหติ สพฺพกาเล กตฺตริ.
ลง อิน ปัจจัยท้าย ชิ ธาตุในกาลทั้งปวง ในกัตตุสาธนะ.

ตัวอย่างเช่น

ปาปเก อกุสเล ธมฺเม -	พระผู้มีพระภาคพระองค์ใด ย่อมชนะ
ชินาติ อชินิ ชินิสฺสตีติ -	ชนะแล้ว จักชนะอกุศลธรรมทั้งหลาย
ชิโน	ที่ชั่วช้า เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาค
	พระองค์นั้น ทรงพระนามว่า ชิน

๑๑๔๖. สุปสฺมา ภาเว จ.

อิน อ. อิน ปัจจัย **โหติ** ย่อมลง **ปรฺ** เบื้องหลัง **สุปสฺมา** จาก สุป ธาตุ **กตฺตริ จ** ในกัตตุสาธนะด้วย **ภาเว จ** ในภาวสาธนะ-ด้วย.

สุปอิจฺเจตสฺมา ธาตุสฺมา อินปจฺจโย โหติ กตฺตริ ภาเว จ.

ลง อิน ปัจจัยท้าย สุป ธาตุในกัตตุสาธนะ และในภาวสาธนะ.

ตัวอย่างเช่น

สุปตีติ สุปิโน, -	ผู้ใด ย่อมนอน เพราะเหตุนั้น ผู้นั้น
สุปนำ วา สุปิโน	ชื่อว่า สุปิน, อีกนัยหนึ่ง การนอน ชื่อว่า สุปิน

๑๑๔๗. อีสทุสุโต โข ภาวกมฺเมสุ.

> **ข** อ. ข ปัจจัย **โหติ** ย่อมลง **ปรำ** เบื้องหลัง **ธาตูหิ** จากธาตุ ท. **อีสทุสุโต** อันมี อีส ทุ และ สุ เป็นบทหน้า **ภาวกมฺเมสุ** ในภาวสาธนะและกรรมสาธนะ ท.

อีสทุสุโต อุปปทโต ปเรหิ ธาตูหิ ขปจฺจโย โหติ ภาวกมฺเมสุ.

ลง ข ปัจจัยท้ายธาตุทั้งหลายที่มี อีส ทุ และ สุ อุปสรรคเป็นบทหน้าในภาวสาธนะ และกรรมสาธนะ.

ตัวอย่างเช่น

อีสำ สิยติ ภวตา -	อันท่าน ย่อมนอนหน่อยหนึ่ง เหตุนั้น
อีสสฺสโย	ชื่อว่า อีสฺสย
ทุกฺเขน สิยติ ภวตา -	อันท่าน ย่อมนอนโดยลำบาก เหตุนั้น
ทุสฺสโย	ชื่อว่า ทุสฺสย
สุเขน สิยติ ภวตา -	อันท่าน ย่อมนอนโดยสบาย เหตุนั้น
สุสฺสโย	ชื่อว่า สุสฺสย
อีสกำ กริยตีติ อีสกฺกรำ,-	การงานใด อันท่านย่อมกระทำเล็กน้อย
กมฺมำ ภวตา	เหตุนั้น การงานนั้น ชื่อว่า อีสกฺกร
ทุกฺเขน กริยตีติ ทุกฺกรำ,[17]-	ประโยชน์เกื้อกูลใด อันท่านย่อมทำ
หิตำ ภวตา	โดยยาก เหตุนั้น ประโยชน์เกื้อกูลนั้น ชื่อว่า ทุกฺกร
สุเขน กริยตีติ สุกรำ,[17]-	กรรมชั่วใด อันคนพาลย่อมทำได้ง่าย
ปาปำ พาเลน	เหตุนั้น กรรมชั่วนั้น ชื่อว่า สุกร

ทุกฺเขน ภริยตีติ ทุพฺภโร,- มหิจฺโฉ	ผู้ใด อันเขาเลี้ยงได้ยาก เหตุนั้น ผู้นั้น ชื่อว่า ทุพฺภร ได้แก่ผู้มักมาก
สุเขน ภริยตีติ สุภโร,[18]- อปฺปิจฺโฉ	ผู้ใด อันเขาเลี้ยงได้ง่าย เหตุนั้น ผู้นั้น ชื่อว่า สุภร ได้แก่ผู้มักน้อย
ทุกฺเขน รกฺขิตพฺพนฺติ- ทุรกฺขำ[19], จิตฺตำ	สิ่งใด อันบุคคล พึงรักษาได้ยาก เหตุนั้น สิ่งนั้น ชื่อว่า ทุรกฺข ได้แก่จิต
ทุกฺเขน ปสฺสิตพฺโพติ - ทุทฺทโส, ธมฺโม	สภาพใด เห็นได้โดยยาก เพราะเหตุนั้น สภาพนั้น ชื่อว่า ทุทฺทส ได้แก่ธรรม
สุเขน ทสฺสิตพฺพนฺติ - สุทสฺสำ, ปรวชฺชำ	สิ่งใด พึงเห็นได้โดยง่าย เพราะเหตุนั้น สิ่งนั้น ชื่อว่า สุทสฺส ได้แก่โทษคนอื่น
ทุกฺเขน อนุพุชฺฌิตพฺโพติ - ทุรนุโพโธ[20], ธมฺโม	สภาพใด ตามรู้ได้ยาก เพราะเหตุนั้น สภาพนั้น ชื่อว่า ทุรนุโพธ ได้แก่ธรรม
สุเขน พุชฺฌิตพฺพนฺติ - สุโพธำ	สิ่งใด รู้ได้โดยง่าย เพราะเหตุนั้น สิ่งนั้น ชื่อว่า สุโพธ

๑๑๔๘. อิจฺฉตฺเถสุ ตเวตุๆ วา สมาสกตฺตุเกสุ.

> **ธาตูสุ** ครั้นเมื่อธาตุ ท. **อิจฺฉตฺเถสุ** อันมีอรรถต้องการ **สมานกตฺตุเกสุ** อันมีกัตตาเสมอกัน **สนฺเตสุ** มีอยู่ **ตเวตุๆ** อ. ตเว และ ตุๆ ปัจจัย ท. **โหนฺติ** ย่อมลง **ปรำ** เบื้องหลัง **สพฺพ-ธาตูหิ** จากธาตุทั้งปวง ท. **กตฺตริ** ในกัตตุสาธนะ **วา สพฺพตฺถ** ในกาลทั้งปวงบ้าง.

อิจฺฉตฺเถสุ สมานกตฺตุเกสุ ธาตูสุ สนฺเตสุ สพฺพธาตูหิ ตเวตุๆอิจฺเจเต ปจฺจยา โหนฺติ วา สพฺพกาเล กตฺตริ.

เมื่อธาตุของกิริยาคุมพากย์มีอรรถเป็นไปในความต้องการ มีกัตตาตัวเดียวกัน ลง ตเว และ ตุๆ ปัจจัยท้ายธาตุ ในกัตตุสาธนะ ในกาลทั้งปวง.

ตัวอย่างเช่น

ปุญฺญานิ กาตเว อิจฺฉติ	เขาปราถนาเพื่อทำบุญทั้งหลาย
สทฺธมฺมำ โสตุมิจฺฉติ	เขา ปรารถนาเพื่อฟังพระสัทธรรม

๑๑๔๙. ตุมรหสกฺกาทีสุ.

อรหสกฺกาทีสุ เมื่ออรรถ ท. มี อรห และ สกฺก เป็นต้น **สนฺเตสุ** มีอยู่ **ตุ** อ. ตุ ปัจจัย **โหติ** ย่อมลง **ปรึ** เบื้องหลัง **สพฺพธาตูหิ** จากธาตุทั้งปวง ท. **จ** ด้วย.

อรหสกฺกาทีสุ อตฺเถสุ สพฺพธาตูหิ ตุปจฺจโย โหติ.

ในกรณีที่ประกอบกับอรรถ อรห และ สกฺก เป็นต้น ลง ตุ ปัจจัยท้ายธาตุทั้งปวง.

ตัวอย่างเช่น

โก ตำ นินฺทิตุมรหติ	ใครเล่า จะสมควรเพื่อนินทาบุคคลนั้น
สกฺกา เชตุ ธเนน วา[21]	ใครๆ ไม่อาจชนะความตายด้วยทรัพย์
ภพฺโพ นิยามำ โอกฺกมิตุ[22]	เป็นผู้สมควรเพื่อหยั่งลงสู่อริยมรรค
อนุจฺฉวิโก ภวำ ทานำ - ปฏิคฺคเหตุ	ท่าน เป็นผู้สมควรเพื่อรับทาน
อิทำ กาตุ อนุรูปำ	กรรมนี้ สมควรทำ
ทาตุ ยุตฺตำ	ควรเพื่อถวาย
ทาตุ วตฺตุ จ ลภติ	ย่อมได้ เพื่อให้และเพื่อกล่าว
วฏฺฏติ ภาสิตุ	ย่อมควรเพื่อกล่าว
พนฺธิตุ น จ กปฺปติ	ทั้งไม่ควรเพื่ออันผูก
กาโล ภุญฺชิตุ	เป็นเวลาเพื่อบริโภค

๑๑๕๐. ปุพฺพกาเลกกตฺตุกานำ ตุนตฺวานตฺวา ปาเยน.

เอกกตฺตุกานำ ในธาตุที่มีกัตตาเสมอกัน ท. **ตุนตฺวานตฺวา** อ. ตุน ตฺวาน และ ตฺวา ปัจจัย ท. **โหนฺติ** ย่อมลง **ปุพฺพ-กาเล** ในปุพพกาลกิริยา **ปาเยน** โดยมาก.

ปุพฺพกาเล สมานกตฺตุกานำ ธาตูนำ ตุนตฺวานตฺวาอิจฺเจเต ปจฺจยา โหนฺติ เยภุยฺเยน.

ในประโยคที่มีธาตุหลายตัวซึ่งมีกัตตาตัวเดียวกัน ลงปัจจัยเหล่านี้คือ ตุน ตฺวาน และ ตฺวา ปัจจัยท้ายธาตุที่เป็นปุพพกาลกิริยาโดยส่วนมาก.

ตัวอย่างเช่น

กาตุน กมฺมำ คจฺฉติ	ทำงานแล้ว ย่อมไป
อกาตุน ปุญฺญำ กิลิสฺสนฺติ - สตฺตา	เหล่าสัตว์ไม่ทำบุญแล้ว จักลำบาก

สุตฺวา ธมฺมํ โมทติ	เขา ฟังธรรมแล้ว ย่อมบันเทิง
สุตฺวา ชานิสฺสาม[23]	พวกเรา ฟังแล้ว จักรู้

๑๑๕๑. กทาจิ สมาเน จ.

> **เอกกตฺตุกานํ** ในธาตุที่มีกัตตาเสมอกัน ท. **ตุนตฺวานตฺวา** อ. ตุน ตฺวาน และ ตฺวา ปัจจัย ท. **โหนฺติ** ย่อมลง **สมาเน** ในสมานกาล กิริยา **กทาจิ** ใน บางครั้ง **จ** ด้วย.

สมานกาเล จ สมานกตฺตุกานํ ธาตูนํ ตุนตฺวานตฺวาอิจฺเจเต ปจฺจยา โหนฺติ กทาจิ.

ในบางครั้ง ในประโยคที่มีธาตุหลายตัวซึ่งมีกัตตาตัวเดียวกัน ให้ลง ตุน ตฺวาน และ ตฺวา ปัจจัย ท้ายธาตุที่เป็นสมานกาลกิริยา (กิริยาที่เกิดขึ้นเวลาเดียวกัน) ด้วย.

ตัวอย่างเช่น

อนฺธการ์ นิหนฺตฺวาน,-	พระอาทิตย์นี้	ขึ้นไปพร้อมกับกำจัด-
อุทิโตยํ ทิวากโร	ความมืด	

เอตฺถ จ ตฺวานปฺปโยคทสฺสเนเนว ตุนตฺวาปโยคาปิ ทสฺสิตาว โหนฺติ.

ก็ในที่นี้ อาศัยตัวอย่างที่ประกอบด้วย ตฺวาน ปัจจัยนั่นเทียว ก็เท่ากับว่าเป็นการ แสดงตัวอย่าง ของ ตุน และ ตฺวา ปัจจัยด้วย.

๑๑๕๒. อปเร จ.

> **เอกกตฺตุกานํ** ในธาตุที่มีกัตตาเสมอกัน ท. **ตุนตฺวานตฺวา** อ. ตุน ตฺวาน และ ตฺวา ปัจจัย ท. **โหนฺติ** ย่อมลง **อปเร** ในอปรกาลกิริยา **กทาจิ** ใน บางครั้ง **จ** ด้วย.

อปรกาเล จ สมานกตฺตุกานํ ธาตูนํ ตุนตฺวานตฺวาอิจฺเจเต ปจฺจยา โหนฺติ กทาจิ.

ในบางครั้ง ในประโยคที่มีธาตุหลายตัวซึ่งมีกัตตาตัวเดียวกัน ให้ลง ตุน, ตฺวาน และ ตฺวา ปัจจัย ท้ายธาตุที่เป็นอปรกาลกิริยา® (กิริยาที่เกิดขึ้นภายหลัง) ด้วย.

ตัวอย่างเช่น

ทฺวารมาวริตฺวา ปวิสติ	เข้าไปแล้วจึงปิดประตู

๑๑๕๓. อสมานกตฺตริปิ.

อสมานกตฺตริปิ แม้ในที่ไม่มีกัตตาเสมอกัน **ตุนตฺวานตฺวา** อ. ตุน ตฺวาน และ ตฺวา ปัจจัย ท. **โหนฺติ** ย่อมลง **ปรำ** เบื้องหลัง **ธาตูหิ** จากธาตุ ท. **กทาจิ** ในบางครั้ง.

อสมานกตฺตริ ธาตูหิ ตุนตฺวานตฺวาอิจฺเจเต ปจฺจยา โหนฺติ กทาจิ.

ในบางครั้ง แม้จะมีกัตตาต่างกัน ลง ตุน ตฺวาน และ ตฺวา ปัจจัยท้ายธาตุได้.

ตัวอย่างเช่น

สีหำ ทิสฺวา ภยำ โหติ	ความกลัว ย่อมมี เพราะเห็นซึ่งราชสีห์
ปญฺญาย จสฺส ทิสฺวา - อาสวา ปริกฺขีณา[24]	อาสวะ ของบุคคลนั้น สิ้นไปแล้ว เพราะเห็นด้วยปัญญา

๑๑๕๔. ปราวรโยเค จ.

ปราวรโยเค ครั้นเมื่อความเกี่ยวข้องโดยความเป็น ฝั่งนี้และฝั่งโน้นของสิ่งสองอย่าง **ปณฺฑิเตน** อันบัณฑิต **คมฺยมาเน** รู้อยู่ **ตุนตฺวานตฺวา** อ. ตุน ตฺวาน และ ตฺวา ปัจจัย ท. **โหนฺติ** ย่อมลง **ปรำ** เบื้องหลัง **ธาตูหิ** จากธาตุ ท. **กทาจิ** ในบางครั้ง.

ปราวรโยเคปิ ธาตูหิ ตฺวาทโย ปจฺจยา โหนฺติ กทาจิ.

ในบางครั้ง หากเป็นที่ทราบกันว่าเป็นการพูดถึงสิ่งที่ตั้งอยู่ฝั่งทางนี้กับฝั่งทางโน้น ก็ให้ลง ตุน, ตฺวาน และ ตฺวา ปัจจัย โดยมิต้องมีกิริยาอื่นอยู่ในประโยคก็ได้.

ตัวอย่างเช่น

อปฺปตฺวา นทึ ปพฺพโต	ภูเขา ทอดไปไม่ถึงแม่น้ำ[๑]
อติกฺกมฺม ปพฺพตำ นที	แม่น้ำ ตั้งอยู่เลยภูเขา[๒]

๑๑๕๕. ลกฺขณเหตฺวาทิปฺปโยเค จ.

กทาจิ ในบางครั้ง **ตุนตฺวานตฺวา** อ. ตุน ตฺวาน และ ตฺวา ปัจจัย ท. **โหนฺติ** ย่อมลง **ปรำ** เบื้องหลัง **ธาตูหิ** จากธาตุ ท. **ลกฺขณเหตฺวาทิปฺปโยเค** แม้ในการประกอบกับอรรถมี ลักขณะและเหตุเป็นต้น.

ลกฺขณเหตฺวาทิปฺปโยเคปิ ธาตูหิ ตฺวาทโย ปจฺจยา โหนฺติ กทาจิ.

ในบางครั้ง ลง ตฺวา ปัจจัยเป็นต้นท้ายธาตุ ในอรรถลักขณะและเหตุเป็นต้น.

ตัวอย่างเช่น

สีหं ทิสฺวา ภยं โหติ	ความกลัว ย่อมเกิด เพราะเห็นราชสีห์ (เมื่อเห็นราชสีห์ ความกลัว ย่อมเกิด)
ฆตं ปิวิตฺวา พลं ชายเต	พละกำลัง ย่อมเกิดขึ้น เพราะดื่มเนยใส (เมื่อดื่มเนยใส ย่อมเกิดพละกำลัง)
“ธนุ”ติ กตฺวา ทณฺโฑ ปติโต	ไม้เท้า ตกดัง “ธัง”

๑๑๕๖. พฺยตฺตเย สทฺทสิทฺธปฺปโยเค จ.

> **กทาจิ** ในบางครั้ง **สทฺทสิทฺธปโยเค** ครั้นเมื่อวิธีการ-ประกอบรูปศัพท์ **พฺยตฺตเย**[๑] ที่สามารถทำให้เข้าใจความ-หมายได้ชัดเจน **ปณฺฑิเตน** อันบัณฑิต **คมฺยมาเน** รู้อยู่ **ตุนตฺวานตฺวา** อ. ตุน ตฺวาน และ ตฺวา ปัจจัย ท. **โหนฺติ** ย่อมลง **ปรํ** เบื้องหลัง **ธาตูหิ** จากธาตุ ท. **จ** ด้วย.

พฺยตฺตเย สทฺทสิทฺธปฺปโยเคปิ ธาตูหิ ตฺวาทโย ปจฺจยา โหนฺติ กทาจิ.

บางครั้ง ถ้าข้อความนั้นอยู่ในฐานะที่จะสื่อความหมายให้เข้าใจได้ ก็สามารถลง ตฺวา, ตฺวาน และ ตฺวา ปัจจัยท้ายธาตุได้ แม้ว่ากิริยาทั้งสอง จะไม่ได้กล่าวกัตตาก็ตาม.

ตัวอย่างเช่น

อุปาทายรูปํ[25]	รูปที่อาศัยมหาภูตรูปเกิด
นฺหาตฺวา คมนํ	การอาบแล้วไป, การไปอาบน้ำ
ภุตฺวา สยนํ [๒]	การกินแล้วนอน, การนอนกิน

๑๑๕๗. วตฺตมาเน วิปฺปกตวจเน มานนฺตา.

> **มานนฺตา** อ. มาน และ อนฺต ปัจจัย ท. **โหนฺติ** ย่อมลง **ปรํ** เบื้องหลัง **สพฺพธาตูหิ** จากธาตุทั้งปวง ท. **วตฺตมาเน** ใน ปัจจุบันกาล **วิปฺปกตวจเน** ที่ระบุถึงกิริยาที่ยังทำไม่เสร็จ.

วตฺตมาเน กาเล วิปฺปกตวจเน วตฺตพฺเพ สพฺพธาตูหิ มานอนฺตอิจฺเจเต ปจฺจยา โหนฺติ.

เมื่อจะระบุถึงกิริยาที่ยังทำไม่เสร็จ (คือกำลังทำอยู่) ลง มาน และ อนฺต ปัจจัยท้าย ธาตุทั้งปวงในปัจจุบันนกาล

ตัวอย่างเช่น

สรมาโน โรทติ	ขณะที่กำลังระลึกถึงอยู่ ย่อมร้องไห้
คจฺฉนฺโต คณฺหาติ	ขณะที่กำลังไปอยู่ ย่อมถือเอา

คจฺฉนฺโต โส ภารทฺวาโช,-	ขณะที่ภารทวาชะนั้น	(พราหมณ์ชูชก)
อทฺทส อจฺจุตํ อิสึ[26]	กำลังเดินไป ได้เห็นอัจจุตฤาษี	

๑๑๕๘. อวิปฺปกตวจเน อนิยามิตกาเล อนฺโต.

อวิปฺปกตวจเน ครั้นเมื่อเนื้อความเสร็จสิ้นสมบูรณ์ **ปณฺฑิเตน** อันบัณฑิต **วตฺตพฺเพ** พึงระบุถึง **อนฺโต** อ. อนฺต ปัจจัย **โหติ** ย่อมลง **ปรํ** เบื้องหลัง **ธาตูหิ** จากธาตุ ท. **อนิยามิตกาเล** ในกาลที่ไม่ได้กำหนด.

อวิปฺปกตวจเน วตฺตพฺเพ อนิยามิตกาเล ธาตุโต อนฺตปจฺจโย โหติ.

ในกรณีที่มีความประสงค์จะระบุถึงความหมายที่เสร็จสิ้นสมบูรณ์แล้ว ลง อนฺต ปัจจัยหลังธาตุ โดยไม่ต้องระบุกาล.

ตัวอย่างเช่น

โส มหนฺโต โหติ	เขา เป็นผู้ประเสริฐ
มหนฺโต อโหสิ	ได้เป็นผู้ประเสริฐ
มหนฺโต ภวิสฺสติ	จักเป็นผู้ประเสริฐ
มหา ภวติ	เป็นผู้ประเสริฐ
มหา อาสิ	เป็นผู้ประเสริฐ
มหา ภวิสฺสติ	จักเป็นผู้ประเสริฐ

๑๑๕๙. สาสาทิโต รตฺถุ.

รตฺถุ อ. รตฺถุ ปัจจัย **โหติ** ย่อมลง **ปรํ** เบื้องหลัง **สาสาทิโต** จากหมู่ธาตุมี สาส ธาตุเป็นต้น.

[ลง รตฺถุ ปัจจัยท้าย สาส ธาตุเป็นต้น]

ตัวอย่างเช่น

สเทวกํ โลกํ สาสตีติ -	ผู้ใด	ย่อมสอนชาวโลกพร้อมทั้งเทวโลก
สตฺถา	เพราะเหตุนั้น ผู้นั้น ชื่อว่า สตฺถุ	

๑๑๖๐. ปาทิโต ริตุ.

ริตุ อ. ริตุ ปัจจัย **โหติ** ย่อมลง **ปรํ** เบื้องหลัง **ปาทิโต** จากหมู่ธาตุมี ปา ธาตุ เป็นต้น.

[ลง ริตุ ปัจจัยท้าย ปา ธาตุเป็นต้น]

ตัวอย่างเช่น

ปาติ ปุตฺตนฺติ ปิตา	ผู้ใด ย่อมรักษาซึ่งบุตร เพราะเหตุนั้น ผู้นั้น ชื่อว่า ปิตุ
ปุตฺตํ ปิยายตีติ วา ปิตา	อีกนัยหนึ่ง ผู้ใด ย่อมทะนุถนอมซึ่งบุตร เพราะเหตุนั้น ผู้นั้น ชื่อว่า ปิตุ
ปุตฺตํ ปีณยติ ตปฺเปตีติ - วา ปิตา	อีกนัยหนึ่ง ผู้ใด ย่อมเลี้ยงดูบุตร คือยังบุตรให้อิ่มหนำ เพราะเหตุนั้น ผู้นั้น ชื่อว่า ปิตุ
มาตาปิตูหิ ธาริยเตติ - ธีตา	ผู้ใด อันมารดาและบิดาย่อมหวงแหน เพราะเหตุนั้น ผู้นั้น ชื่อว่า ธีตุ

๑๑๖๑. มานาทีหิ ราตุ.

ราตุ อ. ราตุ ปัจจัย **โหติ** ย่อมลง **ปรํ** เบื้องหลัง **มานาทีหิ** จากธาตุ ท. มี มาน ธาตุเป็นต้น.

[ลง ราตุ ปัจจัยท้าย มาน ธาตุเป็นต้น]

ตัวอย่างเช่น

ธมฺเมน ปุตฺตํ มาเนตีติ - มาตา	หญิงใด ย่อมยกย่องซึ่งบุตรโดยธรรม เพราะเหตุนั้น หญิงนั้น ชื่อว่า มาตุ
ปุพฺเพ ภาสตีติ ภาตา	ผู้ใด ย่อมเจรจาได้ก่อน เพราะเหตุนั้น ผู้นั้น ชื่อว่า ภาตุ

เยภุยฺเยน หิ เชฏฺฐกภาตา “ภาสตีติ ภาตา”ติ วุตฺโต, ตสฺมา อิตโร “ปจฺฉา ภาสตีติ ภาตา”ติ วตฺตพฺโพ.

จริงอยู่ ส่วนมาก ชาวโลก ย่อมแสดงรูปวิเคราะห์พี่ชายว่า "ภาสตีติ ภาตา" (ผู้เจรจา ได้ก่อน), ดังนั้น น้องชาย จึงควรแสดงรูปวิเคราะห์ว่า "ปจฺฉา ภาสตีติ ภาตา" (ผู้เจรจา ได้ทีหลัง, พูดได้ทีหลัง).

๑๑๖๒. อาคมิโต ตุโก.

ตุโก อ. ตุก ปัจจัย **โหติ** ย่อมลง **ปรํ** เบื้องหลัง **อาคมิโต** จาก คมุ ธาตุที่มี อา เป็นบทหน้า.

อาปุพฺพสฺมา คมิธาตุโต ตุกปจฺจโย โหติ.

ลง ตุก ปัจจัยท้าย คมุ ธาตุที่มี อา เป็นบทหน้า.

ตัวอย่างเช่น

อาคจฺฉตีติ อาคนฺตุโก	ผู้ใด ย่อมมา เพราะเหตุนั้น ผู้นั้น ชื่อว่า อาคนฺตุก

๑๑๖๓. อิโก ภพฺเพ.

อิโก อ. อิก ปัจจัย **โหติ** ย่อมลง **ปรํ** เบื้องหลัง **คมิโต** จาก คมุ ธาตุ **ภพฺเพ** ในอรรถสมควร.

คมุอิจฺเจตสฺมา อิกปจฺจโย โหติ ภพฺเพ.

ลง อิก ปัจจัยท้าย คมุ ธาตุในอรรถสมควร.

ตัวอย่างเช่น

คมิสฺสติ คนฺตุ ภพฺโพติ - คมิโก, ภิกฺขุ	ผู้ใด เป็นผู้สมควรเพื่อจะไป เหตุนั้น ผู้นั้น ชื่อว่า คมิก ได้แก่ภิกษุผู้จะออก-เดินทาง

๑๑๖๔. มตนฺตเร ปจฺจยาทนิฏฺฐา นิปาตนา สิชฺฌนฺติ.

มตนฺตเร ในมติอื่น **ปจฺจยา** อ. ปัจจัย ท. (ศัพท์ที่ลงปัจจัย แล้ว) **อนิฏฺฐา** อันยังไม่สำเร็จ **สิชฺฌนฺติ** ย่อมสำเร็จ **นิปาตนา** ด้วยนิปาตนสูตร (สูตรประมวลวิธีการทั้งหมด ที่เหลือ).

ครูนํ มตนฺตเร สงฺขฺยานามสมาสตทฺธิตาขฺยาตกิตเกสุ สปฺปจฺจยา เย สทฺทา อนิฏฺฐงฺคตา, เตปิ นิปาตนาว สิชฺฌนฺตี”ติ วุตฺตํ.

ตามมติอาจารย์อื่น ได้กล่าวไว้ว่า "ในบรรดาสังขยา,นาม,สมาส,ตัทธิต, อาขยาต และกิต ศัพท์เหล่าใดที่ลงปัจจัยมาแล้ว ยังไม่สามารถประกอบรูปศัพท์ได้, ศัพท์เหล่านั้น ย่อมสำเร็จรูปได้ด้วยนิปาตนสูตรนี้".

ยถา เย จ ปโยคา โวหารูปคา สาธุสทฺทา, เต วุตฺตปฺปกาเรหิ ปจฺจเยหิ อนิปฺผนฺนา นิปาตนา สิชฺฌนฺตี”ติ จ วุตฺตํ.

และยังได้กล่าวว่า "ศัพท์เหล่าใด เป็นศัพท์ที่ดีมีความหมาย ชาวโลก ใช้พูดกัน, ถ้าศัพท์ที่ลงปัจจัยมาแล้วเหล่านั้น ไม่สามารถสร้างรูปคำมีการอาเทสเป็นต้นได้ ก็ย่อม สำเร็จรูปได้ด้วยนิปาตนสูตรนี้" (ข้อความนี้ มีปรากฏอยู่ในคัมภีร์นยาสะ).

อิทมฺปิ มนสิกาตพฺพนฺ.
แม้สูตรนี้ นักศึกษา ควรใส่ใจให้จงหนัก.

๑๑๖๕. เค คี ตตีสุ.

ตตีสุ ในเพราะ ต และ ติ ปัจจัย ท. **เค** อ. เค ธาตุ **คี** แปลงเป็น คี **โหติ** ย่อมเป็น

เคอิจฺเจตสฺส ธาตุสฺส คีอาเทโส โหติ ตปจฺจยติปจฺจเยสุ.
ในเพราะ ต และ ติ ปัจจัย แปลง เค ธาตุ เป็น คี.

ตัวอย่างเช่น

คีตนฺ	การขับร้อง, เพลงที่ถูกขับร้อง
คีติ	การขับร้อง, เพลงที่ถูกขับร้อง
สงฺคีติ	การสาธยายพร้อมกัน, (หรือ) ธรรมที่ถูกสาธยายพร้อมกัน

๑๑๖๖. นติมฺหา ตสฺส สจฺจฏฺฏนฺเตน.

จฺจฏฺฏา อ. การแปลงเป็น จฺจ และ ฏฺฏ ท. **ตสฺส** แห่ง ต ปัจจัย **ปรสฺส** อันเป็นเบื้องหลัง **นติมฺหา** จาก นต ธาตุ **สห** พร้อม **อนฺเตน** ด้วยที่สุดธาตุคือ ต **โหนฺติ** ย่อมมี.

นติธาตุมฺหา ปรสฺส ตปจฺจยสฺส ธาตฺวนฺเตน สห จฺจฏฺฏาเทสา โหนฺติ.
ท้าย นต ธาตุ แปลง ต ปัจจัยพร้อมกับ ต ท้ายธาตุ เป็น จฺจ และ ฏฺฏ.

ตัวอย่างเช่น

นจฺจนฺ	การฟ้อนรำ
นฏฺฏนฺ	การฟ้อนรำ

๑๑๖๗. อิมสมานาปเรหิ ชฺชชฺชุ.

ชฺชชฺชุ อ. ชฺช และ ชฺชุ ปัจจัย ท. **โหนฺติ** ย่อมลง **ปรนฺ** เบื้องหลัง **อิมสมานาปเรหิ** จาก อิม, สมาน และ อปร ศัพท์ ท.

อิมสมานอปรอิจฺเจเตหิ ชฺชชฺชุอิจฺเจเต ปจฺจยา โหนฺติ.
ลง ชฺช และ ชฺชุ ปัจจัยท้าย อิม สมาน และ อปร ศัพท์.

ตัวอย่างเช่น

อิมสฺมึ กาเล อชฺช	ในกาลนี้ ชื่อว่า อชฺช	
วตฺตมานาทิวเสน -	ในกาลที่เป็นไปอยู่	ด้วยอำนาจของกาล
สมานกาเล สชฺชุ,-	มีปัจจุบันกาลเป็นต้น ชื่อว่า สชฺชุ,	
ตสฺมึ ขเณ	หมายความว่าในขณะนั้น	

ตถา หิ “น หิ ปาปํ กตํ กมฺมํ, สชฺชุขีรํว มุจฺจตี”ติ เอตฺถ สชฺชุขีรนฺติ ตงฺขณเยว เธนุยา ถเนหิ นิกฺขนฺตํ อพฺภุณฺหขีรนฺติ อตฺโถ.

ดังในข้อความนี้ว่า

น หิ ปาปํ กตํ กมฺมํ,-	ก็	กรรมชั่วที่บุคคลทำแล้ว	ยังไม่ให้ผล
สชฺชุขีรํว มุจฺจติ[27]	เหมือนน้ำนมที่รีดในขณะนั้น ยังไม่แปร		
ไปฉะนั้น			

คำว่า **สชฺชุขีรํ** ในตัวอย่างนี้ มีความหมายว่า น้ำนมที่ยังอุ่นๆ (นมสด) ที่เพิ่ง ไหลออกจากเต้านมของแม่โคนม ในขณะนั้นนั่นเทียว.

อปรสฺมึ กาเล อปรชฺชุ,-	ในกาลอื่น ชื่อว่า อปรชฺชุ	
อนนฺตราติกฺกนฺตทิวเส,	คือวันที่เพิ่งผ่านมา,	หมายถึงเมื่อวาน,
หิยฺโยติ อตฺโถ, สุเว วา	อีกนัยหนึ่ง หมายถึงวันพรุ่งนี้	

ตถา หิ “ปิณฺฑปาตปฏิกฺกนฺโต วิหารํ ปวิสิตฺวา สายํ วา นิกฺขมติ, อปรชฺชุ วา กาเลนา”ติ เอตฺถ ปุนทิวเส ปาโต วาติ อตฺถํ วทนฺติ.

ดังในข้อความว่า

ปิณฺฑปาตปฏิกฺกนฺโต -	ภิกษุ	กลับจากบิณฑบาต	เข้าไปยัง
วิหารํ ปวิสิตฺวา สายํ วา -	วิหาร	ออกมาในตอนเย็น	หรือในตอน
นิกฺขมติ, อปรชฺชุ วา กาเลน[28]	เช้าของวันรุ่งขึ้น		

ในตัวอย่างนี้ อาจารย์ทั้งหลาย ได้อธิบายความหมายว่า "ปุนทิวเส ปาโต วา" “ตอนเช้าของวันรุ่งขึ้น (เช้าของวันพรุ่งนี้)".

๑๑๖๘. อิมสฺสตฺตํ ชฺชมฺหิ.

ชฺชมฺหิ ในเพราะ ชฺช ปัจจัย **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **อตฺตํ** อ. ความเป็น อ **อิมสฺส** แห่ง อิม ศัพท์ **โหติ** ย่อมมี.

อิมสทฺทสฺส ชฺชมฺหิ ปเร อตฺตํ โหติ.

ในเพราะ ชฺช ปัจจัยอยู่หลัง แปลง อิม ศัพท์ เป็น อ.

ตัวอย่างเช่น

อชฺช ในวันนี้

๑๑๖๙. สมานสฺส ชฺชมฺหิ โส.

ชฺชมฺหิ ในเพราะ ชฺช ปัจจัย **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **โส** อ. การแปลงเป็น ส **สมานสฺส** แห่ง สมาน ศัพท์ **โหติ** ย่อมมี.

สมานสทฺทสฺส ชฺชมฺหิ สการาเทโส โหติ.

ในเพราะ ชฺช ปัจจัยอยู่หลัง แปลง สมาน ศัพท์ เป็น ส.

ตัวอย่างเช่น

สชฺช ในเวลานี้

๑๑๗๐. สาสทิเสหิ ริฏฺโฐ ตสฺส.

ริฏฺโฐ อ. การแปลงเป็น ริฏฺฐ **ตสฺส** แห่ง ต ปัจจัย **ปรสฺส** อัน เป็นเบื้องหลัง **สาสทิเส**หิ จาก สาส ธาตุ และ ทิส ธาตุ ท. **โหติ** ย่อมมี.

สาสทิสอิจฺเจเตหิ ธาตูหิ ตการปจฺจยสฺส ริฏฺฐาเทโส โหติ.

ท้าย สาส และ ทิส ธาตุ แปลง ต ปัจจัย เป็น ริฏฺฐ.

ตัวอย่างเช่น

อนุสิฏฺโฐ โส มยา[29] อุปสัมปทาเปกขะนั้น อันข้าพเจ้า อบรมแล้ว

ทิฏฺฐํ เม รูปํ รูป อันข้าพเจ้า เห็นแล้ว

๑๑๗๑. ทิสโต กิจฺจตสฺส รฏฺโฐ.

รฏฺโฐ อ. การแปลงเป็น รฏฺฐ **กิจฺจตสฺส** แห่ง ต ของ กิจจ-ปัจจัย **ปรสฺส** อันเป็นเบื้องหลัง **ทิสโต** จาก ทิส ธาตุ **โหติ** ย่อมมี.

ทิสธาตุโต ปรสฺส กิจฺจตการสฺส รฏฺฐอิจฺจาเทโส โหติ.

ท้าย ทิส ธาตุ แปลง ต ของกิจจปัจจัย เป็น รฏฺฐ.

ตัวอย่างเช่น

ทสฺสนียํ ทฏฺฐพฺพํ รูปใด อันชนพึงเห็น (เพราะเหตุนั้น) รูปนั้น ชื่อว่า ทฏฺฐพฺพ

๑๑๗๒. ตุ๎ตฺวานํ รฏฺฐุ๎.

รฏฺฐุ๎ อ. การแปลงเป็น รฏฺฐุ๎ **ตุ๎ตฺวานํ** แห่ง ตุ๎ และ ตฺวา ปัจจัย ท. **ปเรสํ** อันเป็นเบื้องหลัง **ทิสโต** จาก ทิส ธาตุ **โหติ** ย่อมมี.

ทิสโต ปเรสํ ตุ๎ตฺวาอิจฺเจเตสํ รฏฺฐุ๎อิจฺจาเทโส โหติ.
ท้าย ทิส ธาตุ แปลง ตุ๎ และ ตฺวา ปัจจัย เป็น รฏฺฐุ๎.

ตัวอย่างเช่น

ภิกฺขุสงฺฆํ ทฏฺฐุ๎ วิหารํ คจฺฉติ เขา ไปสู่วิหารเพื่อเยี่ยมพระภิกษุสงฆ์

เนกฺขมฺมํ ทฏฺฐุ๎ เขมโต[30] เพราะเห็นการออกบวช โดยความเป็นแดนเกษม

เอตฺถ จ ทฏฺฐุนฺติ ทิสฺวา, ทสฺสนเหตูติ อตฺโถ.
ก็ในที่นี้ คำว่า ทฏฺฐุ๎ ได้แก่ ทิสฺวา อธิบายว่าเพราะเห็น

๑๑๗๓. ตฺวาสฺส รฏฺฐา จ.

รฏฺฐา อ. การแปลงเป็น รฏฺฐา **ตฺวาสฺส** แห่ง ตฺวา ปัจจัย **ปรสฺส** อันเป็นเบื้องหลัง **ทิสโต** จาก ทิส ธาตุ **โหติ** ย่อมมี.

ทิสโต ปรสฺส ตฺวาปจฺจยสฺส รฏฺฐาอิจฺจาเทโส โหติ.
ท้าย ทิส ธาตุ แปลง ตฺวา ปัจจัย เป็น รฏฺฐา.

ตัวอย่างเช่น

อุมฺมาทนฺติมหํ ทิฏฺฐา - เราเห็นแล้วซึ่งนาง อุมมาทันตี ผู้ประดับ-

อามุกฺกมณิกุณฺฑลี[31] ต้มหูเพชร

ทิฏฺฐา อนฺตํ ปตฺโตติ - ทิฏฺฐปฺปตฺโต,ปญฺญาจกฺขุนา-ทิสฺวา สํสารสฺส อนฺตํ นิพฺพานํ ปตฺโต อธิคโตติ อตฺโถ ผู้ใด บรรลุพระนิพพาน เพราะเห็นสัจจะ เพราะเหตุนั้น ผู้นั้น ชื่อว่า ทิฏฺฐปฺปตฺต, หมายความว่าบรรลุพระนิพพาน เพราะเห็นด้วยปัญญาจักษุ

๑๑๗๔. ทิสสฺส วา® สโลปาเทเสนิสฺสตฺตญฺจ.

สโลโป อ. การลบ ส อักษร **ทิสสฺส** ของ ทิส ธาตุ **โหติ จ** ย่อมมีด้วย **อตฺตํ** อ. ความเป็น อ **อิสฺส** แห่ง อิ **อาเทเสน** กับด้วย ร อักษรอันเป็นส่วนหนึ่งของอาเทส **โหติ จ** ย่อมมีด้วย **วา** บ้าง.

ทิสอิจฺเจตสฺส ธาตุสฺส สการโลโป โหติ, อาเทสาวยวภูเตน รกาเรน สทฺธึ อิการสฺส จ อตฺตํ โหติ.

ลบ ส ของ ทิส ธาตุ และแปลง อิ ของ ทิส ธาตุกับ ร อันเป็นส่วนหนึ่งของอาเทส เป็น อ ได้บ้าง.

ตัวอย่างเช่น

ทฏฺฐพฺพํ รูป อันเขาพึงเห็น

ทฏฺฐุ เพื่อเห็น

วาติ กึ ?

ถาม. บทว่า วา มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อให้ทราบว่า ไม่ลบที่สุดธาตุ และแปลง อิ กับ ร เป็น อ บ้าง เช่น

อหํ ทิฏฺฐา ดิฉัน อันเขา เห็นแล้ว

รูปํ ทิฏฺฐํ รูป อันเขา เห็นแล้ว

๑๑๗๕. ทิฏฺฐสฺสิตฺตํ ปตฺเต.

ปตฺเต ในเพราะ ปตฺต ศัพท์ **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **อิตฺตํ** อ. ความเป็น อิ **อาการสฺส** แห่ง อา อักษร **ทิฏฺฐสฺส** ของ ทิฏฺฐา ศัพท์ **โหติ** ย่อมมี.

ปตฺเต สทฺทปเร ทิสฺวาติอตฺถวาจกสฺส ทิฏฺฐาอิจฺเจตสฺส สทฺทสฺส อาการสฺส อิการตฺตํ โหติ.

ในเพราะ ปตฺต ศัพท์อยู่หลัง แปลง อา ที่ ทิฏฺฐา ศัพท์ซึ่งระบุถึงเนื้อความว่า ทิสฺวา เป็น อิ.

ตัวอย่างเช่น

ทิฏฺฐิปฺปตฺโต ผู้บรรลุแล้วเพราะเห็น

ทิฏฺฐสฺสาติ กึ ?

ถาม. บทว่า ทิฏฺฐสฺส มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า ไม่แปลงเป็น อิ ในกรณีที่ไม่ใช่ ทิฏฺฐา ศัพท์

ตัวอย่างเช่น

ทิฏฺฐิปฺปตฺโต ผู้บรรลุแล้วด้วยปัญญา

บทนี้ มีรูปวิเคราะห์ว่า

ทิฏฺฐิยา วา ปตฺโตติ - ผู้บรรลุแล้วด้วยปัญญา ชื่อว่า

๑๑๗๖. สหาทินา สนฺตปุจฺฉภนฺชหนฺสาทีหิ ตสฺส ฏฺโฐ.

ฏฺโฐ อ. การแปลงเป็น ฏฺฐ **ตสฺส** แห่ง ต ปัจจัย **ปรสฺส** อันเป็นเบื้องหลัง **สนฺตปุจฺฉภนฺชหนฺสาทีหิ** จากธาตุ ท. มีธาตุที่มี ส อักษรเป็นที่สุด ปุจฺฉ, ภนฺช และ หนฺส ธาตุเป็นต้น **สห** พร้อม **อาทินา** ด้วยพยัญชนะที่สุดธาตุเบื้องหน้า (ข้างหน้าของ ต ปัจจัย) **โหติ** ย่อมมี**ฐาเน** ในฐานะอันสมควร.

สการนฺตปุจฺฉภนฺชหนฺสอิจฺเจวมาทีหิ ธาตูหิ ตปจฺจยสฺส สหาทิพฺยญฺชเนน ฏฺฐาเทโส โหติฐฺาเน.

ท้ายธาตุที่มี ส เป็นที่สุด และหลัง ปุจฺฉ, ภนฺช และ หนฺส ธาตุเป็นต้น แปลง ต ปัจจัยพร้อมกับที่สุดธาตุเป็น ฏฺฐ ในฐานะอันสมควร.

ตัวอย่างเช่น

ตุฏฺโฐ	ยินดีแล้ว	**หฏฺโฐ**	ร่าเริงแล้ว
มยา ปุฏฺโฐ	อันเราถามแล้ว	**ภฏฺโฐ**	หักแล้ว
อหินา ทฏฺโฐ	อันงูกัดแล้ว	**ปหฏฺโฐ**	แจ่มใสแล้ว
ยิฏฺโฐ	บูชาแล้ว	**ชุฏฺโฐ**	พอใจแล้ว
สํสฏฺโฐ	ระคนแล้ว	**ปวิฏฺโฐ**	เข้าไปแล้ว

อญฺญานิปิ โยเชตพฺพานิ.

พึงประกอบตัวอย่างอื่นๆ โดยนัยเช่นเดียวกันนี้

๑๑๗๗. อุตฺโถ วสา.

อุตฺโถ อ. การแปลงเป็น อุตฺถ **ตสฺส** แห่ง ต ปัจจัย **ปรสฺส** อันเป็นเบื้องหลัง **วสา** จาก วส ธาตุ **สห** พร้อม **อาทินา** ด้วยพยัญชนะที่สุดธาตุเบื้องหน้า (ข้างหน้า ต ปัจจัย) **โหติ** ย่อมมี**ฐาเน** ในฐานะอันสมควร.

วสอิจฺเจตสฺมา ธาตุมฺหา ตปจฺจยสฺส สห อาทิพฺยญฺชเนน อุตฺถาเทโส โหติฐฺาเน.

ท้าย วส ธาตุ แปลง ต ปัจจัยพร้อมกับ ส ที่สุดธาตุ เป็น อุตฺถ ตามที่สมควร.

ตัวอย่างเช่น

วสฺสํ วุตฺโถ[32] อยู่จำพรรษาแล้ว

๑๑๗๘. วสสฺส วสฺส วา วุ.

ตมฺหิ ในเพราะ ต ปัจจัย **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **อุ** อ. การ-แปลงเป็น อุ **วสฺส** แห่ง ว **วสสฺส** ของ วส ธาตุ **โหติ** ย่อมมี **วา** บ้าง.

วสอิจฺเจตสฺส ธาตุสฺส วการสฺส อุการาเทโส โหติ วา ตปจฺจเย ปเร.
ในเพราะ ต ปัจจัยอยู่หลัง แปลง ว ของ วส ธาตุเป็น อุ บ้าง.

ตัวอย่างเช่น

วุสิตํ พฺรหฺมจริยํ [33]	ประพฤติพรหมจรรย์แล้ว
อุฏฺโฐ	อยู่แล้ว
วุฏฺโฐ วา	รูปว่า วุฏฺโฐ ก็มีบ้าง [ลง ว อาคม]

๑๑๗๙. ธฆภเหหิ ธฆา จ

ธฆา อ. การแปลงเป็น ธ และ ฆ ท. **ตสฺส** แห่ง ต ปัจจัย **ปรสฺส** อันเป็นเบื้องหลัง **ธฆภเหหิ** จากธาตุ ท. อันมี ธ ฆ ภ และ ห พยัญชนะเป็นที่สุด **โหนฺติ** ย่อมมี **ยถากฺกมํ** ตามลำดับ **จ** ด้วย.

ธฆภหอิจฺเจวมนฺเตหิ ธาตูหิ ตปจฺจยสฺส ยถากฺกมํ ธฆาเทสา โหนฺติ.
ท้ายธาตุที่มีพยัญชนะ ธ, ฆ, ภ และ ห เป็นที่สุด แปลง ต ปัจจัย เป็น ธ และ ฆ ตามลำดับ[๑].

ตัวอย่างเช่น

พุทฺโธ ภควา[34]	พระผู้มีพระภาคพุทธเจ้า
วุฑฺโฒ ภิกฺขุ[35]	ภิกษุผู้เจริญแล้ว
ลทฺธํ เม ปตฺตจีวรํ	บาตรและจีวร อันเราได้แล้ว
อคฺคินา ทฑฺฒํ วนํ	ป่าถูกไฟไหม้

๑๑๘๐. ภนฺชสฺมา คฺโค จ.

คฺโค อ. การแปลงเป็น คฺค **ตสฺส** แห่ง ต ปัจจัย **ปรสฺส** อันเป็น เบื้องหลัง **ภนฺชสฺมา** จาก ภนฺช ธาตุ **สห** พร้อม **อาทินา** ด้วยพยัญชนะข้างหน้า (ข้างของหน้า ต ปัจจัย) **โหติ จ** ย่อมมีด้วย.

ภนฺชสฺมา ธาตุมฺหา ตปจฺจยสฺส คฺคาเทโส โหติ สห อาทิพฺยญฺชเนน.
ท้าย ภนฺช ธาตุ แปลง ต ปัจจัย กับ นฺช เป็น คฺค.

ตัวอย่างเช่น

ภคฺโค	กิ่งไม้ อันเราหักแล้ว

๑๑๘๑. ภุชาทีนมนฺโต โน ทฺวิตฺตญฺจ.

อนฺโต อ. พยัญชนะอันเป็นที่สุด[๑] **ภุชาทีนำ** ของธาตุ ท. มี ภุช ธาตุเป็นต้น **โน โหติ จ** ย่อมไม่มีด้วย, **ตสฺส ทฺวิตฺตำ** อ. ความที่แห่ง ต ปัจจัยเป็น ๒ ตัว **โหติ จ** ย่อมมีด้วย.

ภุชอิจฺเจวมาทีนำ ธาตูนำ อนฺโต โน โหติ, ตปจฺจยสฺส จ ทฺวิตฺตำ โหติ.

ลบ ช ของ ภุช ธาตุเป็นต้น และซ้อน ต ปัจจัย.

ตัวอย่างเช่น

ภุตฺโต	บริโภคแล้ว	**ภุตฺตวา**	บริโภคแล้ว
ภุตฺตาวี	บริโภคแล้ว	**จตฺโต**	สละแล้ว
สตฺโต	ข้องแล้ว	**รตฺโต**	ยินดีแล้ว
ยุตฺโต	ประกอบแล้ว	**วิวิตฺโต**	สงัดแล้ว

๑๑๘๒. วจสฺส วสฺสุ.

อุ อ. การแปลงเป็น อุ **วสฺส** แห่ง ว **วจสฺส** ของ วจ ธาตุ **โหติ จ** ย่อมมีด้วย, **อนฺโต** อ. พยัญชนะที่สุดธาตุ **โน โหติ จ** ย่อมไม่มีด้วย, **ตสฺส ทฺวิตฺตำ** อ. ความที่แห่ง ต ปัจจัยเป็น ๒ ตัว **โหติ จ** ย่อมมีด้วย.

วจอิจฺเจตสฺส ธาตุสฺส วการสฺส อุการาเทโส โหติ, อนฺโต จ จกาโร โน โหติ, ตปจฺจยสฺส จ ทฺวิภาโว โหติ.

แปลง ว ของ วจ ธาตุเป็น อุ, ลบ จ ของ วจ ธาตุ และซ้อน ต ปัจจัย.

ตัวอย่างเช่น

วุตฺตญฺเหตำ ภควตา	ดังพระดำรัสที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้
วุตฺตมรหตา[36]	อันพระอรหันต์ กล่าวแล้ว

๑๑๘๓. คุปาทีนญฺจ.

อนฺโต อ. พยัญชนะที่สุด **คุปาทีนำ** แห่งธาตุ ท. มี คุป ธาตุ-เป็นต้น **โน โหติ จ** ย่อมไม่มีด้วย **ตสฺส ทฺวิตฺตำ** อ. ความที่แห่ง ต ปัจจัยเป็น ๒ ตัว **โหติ จ** ย่อมมีด้วย.

คุปอิจฺเจวมาทีนำ ธาตูนำ อนฺโต จ พฺยญฺชโน โน โหติ, ตปจฺจยสฺส จ ทฺวิภาโว โหติ.

ลบ ป ของ คุป ธาตุเป็นต้น และซ้อน ต ปัจจัย.

ตัวอย่างเช่น

สุคุตฺโต	คุ้มครองดีแล้ว	**จิตฺโต**	รู้แล้ว
ลิตฺโต	ฉาบทาแล้ว	**สนฺตตฺโต**	ร้อนดีแล้ว
อาทิตฺโต	เผาไหม้แล้ว	**วิวิตฺโต**	สงัดแล้ว

๑๑๘๔. ตราทีหิณฺโณ.

อิณฺโณ อ. การแปลงเป็น อิณฺณ **ตสฺส** แห่ง ต ปัจจัย **ปรสฺส** อันเป็นเบื้องหลัง **ตราทีหิ** จากธาตุ ท. มี ตร ธาตุเป็นต้น **โหติ จ** ย่อมมีด้วย **อนฺโต** อ. พยัญชนะที่สุดธาตุ **โน โหติ จ** ย่อมไม่มีด้วย.

ตราทีหิ ธาตูหิ ตปจฺจยสฺส อิณฺณาเทโส โหติ, อนฺโต จ โน โหติ.

ท้าย ตร ธาตุเป็นต้น แปลง ต ปัจจัย เป็น อิณฺณ และลบ ร ของ ตร ธาตุเป็นต้น.

ตัวอย่างเช่น

ติณฺโณหํ ตาเรยฺยํ	เราข้ามพ้น (จากกิเลส) แล้ว ควรยังสัตว์ให้ข้ามพ้นด้วย
อุตฺติณฺโณ	ข้ามพ้นแล้ว
สมฺปุณฺโณ	สมบูรณ์แล้ว
ปริปุณฺโณ	บริบูรณ์แล้ว
ตุณฺโณ	ทิ่มแทงแล้ว
ปริชิณฺโณ	แก่หง่อมแล้ว
อากิณฺโณ	เกลื่อนกล่นแล้ว

๑๑๘๕. ภิทาทีหิ วา อินฺนนฺนีณา.

อินฺนนฺนีณา อ. การแปลงเป็น อินฺน อนฺน และ อีณ ท. **ตสฺส** แห่ง ต ปัจจัย **ปรสฺส** อันเป็นเบื้องหลัง **ภิทาทีหิ** จากธาตุ ท. มี ภิท ธาตุเป็นต้น **โหนฺติ** ย่อมมี **วา** บ้าง **อนฺโต** อ. พยัญชนะที่สุดธาตุ **โน โหติ จ** ย่อมไม่มีด้วย.

ภิทาทีหิ ธาตูหิ ตปจฺจยสฺส อินฺนอนฺนอีณาเทสา โหนฺติ วา, อนฺโต จ โน โหติ.

ท้าย ภิท ธาตุเป็นต้น แปลง ต ปัจจัย เป็น อินฺน อนฺน และ อีณ บ้าง และลบ ท ของ ภิท ธาตุเป็นต้น.

ตัวอย่างเช่น

ภินฺโน	ทำลายแล้ว	**สมฺภินฺโน**	ทำลายดีแล้ว
ฉินฺโน	ตัดแล้ว	**สญฺฉินฺโน**	ตัดดีแล้ว
ทินฺโน	ถวายแล้ว	**นิสินฺโน**	นั่งแล้ว
ฉนฺโน	มุงแล้ว	**อจฺฉนฺโน**	(หรือ) มิได้มุงบัง
ขินฺโน	ลำบากแล้ว	**รุณฺโณ**	ร้องไห้แล้ว
ขีณา ชาติ[37]	ชาติ สิ้นแล้ว		

วาติ กิมตฺถํ ?

ถาม. บทว่า วา มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า ไม่แปลง ต เป็น อินฺน, อนฺน และ อีณ และลบ พยัญชนะที่สุดธาตุบ้าง

ตัวอย่างเช่น

ภิตฺติ ฝาเรือน

๑๑๘๖. สุสปจสเกหิ กฺขกฺกา จ.

> **กฺขกฺกา** อ. การแปลงเป็น กฺข และ กฺก ท. **ตสฺส** แห่ง ต ปัจจัย **ปรสฺส** อันเป็นเบื้องหลัง **สุสปจสเกหิ** จาก สุส, ปจ และ สก ธาตุ ท. **โหนฺติ จ** ย่อมมีด้วย **อนฺโต** อ. พยัญชนะ ที่สุดธาตุ **โน โหติ จ** ย่อมไม่มีด้วย.

สุสปจสกอิจฺเจเตหิ ธาตูหิ ตปจฺจยสฺส กฺขกฺกาเทสา โหนฺติ,อนฺโต จ พฺยญฺชโน โหติ.

ท้าย สุส, ปจ และ สก ธาตุ แปลง ต ปัจจัย เป็น กฺข และ กฺก และลบพยัญชนะ ที่สุดธาตุ.

ตัวอย่างเช่น

สุกฺขํ กฏฺฐํ[38] ท่อนไม้แห้ง

ปกฺกํ ผลํ ผลไม้สุก

สกฺโกหิ[39] เรา เป็นผู้สามารถ

๑๑๘๗. กมาทีหิ นฺโต จ.

> **นฺโต** อ. การแปลงเป็น นฺต **ตสฺส** แห่ง ต ปัจจัย **ปรสฺส** อันเป็น เบื้องหลัง **กมาทีหิ** จากธาตุ ท. มี กมุ ธาตุเป็นต้น **โหติ จ** ย่อมมีด้วย **อนฺโต** อ. พยัญชนะที่สุดธาตุ **โน โหติ จ** ย่อมไม่มีด้วย.

กมฺอิจฺเจวมาทีหิ ธาตูหิ ตปจฺจยสฺส นฺโต อาเทโส โหติ, ธาตฺวนฺโต จ โน โหติ.
ท้าย กมฺ ธาตุเป็นต้น แปลง ต ปัจจัย เป็น นฺต และลบพยัญชนะที่สุดธาตุ.

ตัวอย่างเช่น

ปกฺกนฺโต	หลีกออกแล้ว	**วิพฺภนฺโต**	สึกแล้ว
สงฺกนฺโต	ย้ายออกแล้ว	**สนฺโต**	สงบแล้ว
ขนฺโต	ขุดแล้ว	**ทนฺโต**	ทรมานแล้ว
วนฺโต	คายแล้ว		

๑๑๘๘. ขมาทีหิ นฺติ จ.

นฺติ อ. การแปลงเป็น นฺติ **ตสฺส** แห่ง ต ปัจจัย **ปรสฺส** อันเป็น เบื้องหลัง **ขมาทีหิ** จากธาตุ ท. มี ขมุ ธาตุเป็นต้น **โหติ จ** ย่อมมีด้วย **อนฺโต** อ. พยัญชนะที่สุดธาตุ **โน โหติ จ** ย่อมไม่มีด้วย.

ขมฺอิจฺเจวมาทีหิ ธาตูหิ ตปจฺจยสฺส นฺติอาเทโส โหติ, ธาตฺวนฺโต จ โน โหติ.
ท้าย ขมุ ธาตุเป็นต้น แปลง ต ปัจจัย เป็น นฺติ และลบพยัญชนะที่สุดธาตุ

ตัวอย่างเช่น

ขนฺติ	ความอดทน
กนฺติ	ความปรารถนา, ความใคร่
สนฺติ	ความสงบ

๑๑๘๙. ชนาทีนมนฺตสฺสา ติมฺหิ จ.

ตมฺหิ จ ในเพราะ ต ปัจจัยด้วย **ติมฺหิ จ** ในเพราะ ติ ปัจจัย ด้วย **อา** อ. การแปลงเป็น อา **อนฺตสฺส** แห่งพยัญชนะ ที่สุด **ชนาทีนํ** ของธาตุ ท. มี ชน ธาตุเป็นต้น **โหติ** ย่อมมี.

ชนอิจฺเจวมาทีนํ ธาตูนํ อนฺตสฺส พฺยญฺชนสฺส อาตฺตํ โหติ ตปจฺจเย ติมฺหิ จ.
ในเพราะ ต ปัจจัย และ ติ ปัจจัย แปลง น ของ ชน ธาตุเป็นต้นเป็น อา.

ตัวอย่างเช่น

อชายีติ ชาโต	ผู้ใด เกิดแล้ว เพราะเหตุนั้น ผู้นั้น ชื่อว่า ชาต
ชนนํ ชาติ	การเกิด ชื่อว่า ชาติ

๑๑๙๐. คมขนหนรมาทีนมนฺโต โลปำ.

ตมฺหิ จ ในเพราะ ต ปัจจัยด้วย **ติมฺหิ จ** ในเพราะ ติ ปัจจัย ด้วย **อนฺโต** อ. พยัญชนะอันเป็นที่สุด **คมขนหนรมาทีนำ** ของธาตุ ท. มี คม ขน หน รม เป็นต้น **อาปชฺชติ** ย่อมถึง **โลปำ** ซึ่งการลบ **จ** ด้วย.

คมขนหนรมอิจฺเจวมาทีนำ ธาตูนำ อนฺโต พฺยญฺชโน โลปมาปชฺชติ ตปจฺจเย ติมฺหิ จ.

ในเพราะ ต ปัจจัย และ ติ ปัจจัย ลบ ม, น ของ คม ขน หน และรม ธาตุเป็นต้น.

ตัวอย่างเช่น

สุคโต	ผู้เสด็จไปดีแล้ว	**สุคติ**	การไปดี
ขตำ	ขุดแล้ว	**อุปหตำ** [40]	เบียดเบียนแล้ว
อภิรโต	ยินดียิ่งแล้ว	**อภิรติ**	ความยินดียิ่ง
มโต	รู้แล้ว	**มติ**	ความรู้
สมคฺครโต	ผู้ยินดีแล้วในกรรมอันพร้อมเพรียงกัน		
สมคฺครติ	ความยินดีในบุคคลผู้พร้อมเพรียงกัน		

๑๑๙๑. ธาตฺวนฺตรกาโร จ.

ตมฺหิ จ ในเพราะ ต ปัจจัยด้วย **ติมฺหิ จ** ในเพราะ ติ ปัจจัย ด้วย **ธาตฺวนฺตรกาโร** อ. ร อักษรอันเป็นที่สุดของธาตุ **อาปชฺชติ** ย่อมถึง **โลปำ** ซึ่งการลบ **จ** ด้วย.

ธาตูนำ อนฺตภูโต รกาโร จ โลปมาปชฺชติ ตปจฺจเย ติมฺหิ จ.

ในเพราะ ต ปัจจัย และ ติ ปัจจัย ลบ ร อักษรอันเป็นที่สุดของธาตุด้วย.

ตัวอย่างเช่น

ปกโต[๑]	เบียดเบียนแล้ว
ปกติ	ลิงค์และธาตุที่ถูกตั้งไว้ครั้งแรก, ปรกติ
สโต	ระลึกแล้ว
สติ	ความระลึก

๑๑๙๒. ฐาปานมนฺโต อิวณฺโณ จ.

ตมฺหิ จ ในเพราะ ต ปัจจัยด้วย **ติมฺหิ จ** ในเพราะ ติ ปัจจัยด้วย **อนฺโต** อ. สระ (อา) อันเป็นที่สุด**ฐาปานำ** ของฐา ธาตุ และ ปา ธาตุ ท**. อิวณฺโณ** เป็นอิวัณณะ **โหติ จ** ย่อมเป็นด้วย.

ฐาปาอิจฺเจเตสำ ธาตูนำ อนฺโต อิวณฺโณ โหติ ตปจฺจเย ติมฺหิ จ.

ในเพราะ ต ปัจจัย และ ติ ปัจจัย แปลง อา ของฐา ธาตุเป็น อี และแปลง อา ของ ปา ธาตุเป็น อิ.

ตัวอย่างเช่น

ฐิโต	ยืนแล้ว
ฐิติ	การยืน
ยาคุ๋ ปีโต	ดื่มแล้วซึ่งข้าวยาคู
ยาคุ๋ ปีตสฺส ภิกฺขุโน[41]	ของภิกษุผู้ดื่มแล้วซึ่งข้าวยาคู
ธมฺมปีติ๎ สุขำ เสติ[42]	บุคคลผู้ดื่มด่ำในรสพระธรรม ย่อมนอนเป็นสุข

๑๑๙๓. หนฺเตหิ โห หสฺส โฬ วา อทหนหานำ.

โห อ. การแปลงเป็น ห **ตสฺส** แห่ง ต ปัจจัย **ปรสฺส** อันเป็น เบื้องหลัง **หนฺเตหิ** จากธาตุ ท. อันมี ห เป็นที่สุด **อทห-นหานำ** อันมิใช่ ทห ธาตุ และ นห ธาตุ **โฬ จ** อ. การแปลง เป็น ฬ ด้วย **หสฺส** แห่ง ห อันเป็นที่สุด ธาตุ **โหติ** ย่อมมี **วา** บ้าง.

หการนฺเตหิ ธาตูหิ ตปจฺจยสฺส หการาเทโส โหติ, ธาตฺวนฺตสฺส จ โฬ วา โหติ อทหนหานำ.

ท้ายธาตุที่มี ห อักษรเป็นที่สุด เว้น ทห และ นห ธาตุ แปลง ต ปัจจัย เป็น ห และแปลง ห ที่สุด ธาตุเป็น ฬ บ้าง.

ตัวอย่างเช่น

อารูฬฺโห	ขึ้นแล้ว
คาฬฺโห	กวนแล้ว
อชฺโฌคาฬฺโห มหณฺณเว	หยั่งลงแล้วในห้วงมหาสมุทร
พาฬฺโห	รุนแรงเป็นทวีคูณ
มูฬฺโห	หลงงมงาย

อทหนหานมิติ กึ ?

ถาม. บทว่า อทหนหานำ มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า ไม่แปลง ต เป็น ห และแปลงที่สุดธาตุเป็น ฬ ในกรณีที่เป็น ทห ธาตุ และ นห ธาตุ

ตัวอย่างเช่น

ทฑฺโฒ	ไฟไหม้แล้ว
สนฺนทฺโธ	ผูกสอดดีแล้ว

๑๑๙๔. รนฺชสฺส โช ภาวกตฺตุกรเณสุ ณมฺหิ วา.

> **ณมฺหิ** ในเพราะ ณ ปัจจัย **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **โช** อ. การ-แปลงเป็น ช **รนฺชสฺส** แห่ง นฺช อันเป็นที่สุดของ รนฺช ธาตุ **โหติ** ย่อมมี **ภาวกตฺตุกรเณสุ** ในภาวสาธนะ, กัตตุสาธนะ และกรณสาธนะ ท. **วา** บ้าง.

ในเพราะ ณ ปัจจัยอยู่หลัง แปลง นฺช ของ รนฺช ธาตุเป็น ช ในภาวสาธนะ, กัตตุสาธนะและกรณสาธนะบ้าง.

ตัวอย่างเช่น

รนฺชนฺติ สตฺตา เตนาติ - ราโค	หมู่สัตว์ ย่อมกำหนัดด้วยสภาวธรรมนั้น เหตุนั้น สภาวธรรมนั้น ชื่อว่า ราค
สยำ วา รญฺชตีติ ราโค	อีกนัยหนึ่ง สภาวธรรมใด ย่อมกำหนัด (ใคร่) เอง เพราะเหตุนั้น สภาวธรรมนั้น ชื่อว่า ราค
รญฺชนมตฺตเมว วาติ - ราโค	อีกนัยหนึ่ง เพียงความกำหนัดนั่นเอง ชื่อว่า ราค

วาติ กึ ?

ถาม. บทว่า วา มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า ไม่แปลง นฺช เป็น ช บ้าง

ตัวอย่างเช่น

รญฺชตีติ รงฺโค	สภาวธรรมใด ย่อมกำหนัด เพราะเหตุนั้น สภาวธรรมนั้น ชื่อว่า รงฺค

๑๑๙๕. ฆาโต หนติสฺส.

ณมฺหิ ในเพราะ ณ ปัจจัย และปัจจัยที่มี ณ อนุพันธ์ **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **ฆาโต** อ. การแปลงเป็น ฆาต **หนติสฺส** แห่ง หน ธาตุ **สพฺพสฺส** ทั้งศัพท์ **โหติ** ย่อมมี.

หนอิจฺเจตสฺส ธาตุสฺส สพฺพสฺส ฆาตาเทโส โหติ ณมฺหิ ปจฺจเย ปเร.

ในเพราะ ณ ปัจจัยอยู่หลัง แปลง หน ธาตุทั้งศัพท์ เป็น ฆาต.

ตัวอย่างเช่น

อุปหนนํ อุปฆาโต, โภคานํ	การเข้าไปทำลาย ชื่อว่า อุปฆาต เช่นการทำลายข้าวของ
คาโว หนตีติ โคฆาตโก[43]	ผู้ใด ย่อมฆ่าโคทั้งหลาย เพราะเหตุนั้น ผู้นั้น ชื่อว่า โคฆาตก

๑๑๙๖. สพฺพตฺถ วา วโธ.

สพฺพตฺถ ในเพราะวิภัตติปัจจัย ท. ทั้งปวง **วโธ** อ. การแปลง เป็น วธ **หนฺ ติสฺส** แห่ง หน ธาตุ **สพฺพสฺส** ทั้งศัพท์ **โหติ** ย่อมมี **วา** บ้าง.

หนอิจฺเจตสฺส ธาตุสฺส สพฺพสฺส วธาเทโส โหติ วา สพฺเพสุฏฺฐาเนสุ.

ในทุกที่ ในเพราะวิภัตติปัจจัย แปลง หน ธาตุทั้งศัพท์ เป็น วธ บ้าง.

ตัวอย่างเช่น

หนตีติ วโธ [๑]	ผู้ใด ย่อมฆ่า เพราะเหตุนั้น ผู้นั้น ชื่อว่า วธ (ผู้ฆ่า)
หนนํ วา วโธ,-	อีกนัยหนึ่ง การฆ่า ชื่อว่า วธ,
เอส วโธ ขณฺฑหาลสฺส	การทำลักษณะนี้ เป็นการฆ่าขัณฑหาล-พราหมณ์
วธตีติ วธโก	ผู้ใด ย่อมฆ่า เพราะเหตุนั้น ผู้นั้น ชื่อว่า วธก (ผู้ฆ่า)
อวธิ, อหนิ วา	ฆ่าแล้ว, รูปว่า อหนิ ก็มีบ้าง

๑๑๙๗. อาการนฺตานมาโย.

ณมฺหิ ในเพราะ ณ ปัจจัย และปัจจัยที่มี ณ อนุพันธ์ **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **อาโย** อ. การแปลงเป็น อาย **อาการนฺตานำ** แห่งสระ อา อันเป็นที่สุดของธาตุ **โหติ** ย่อมมี.

อาการนฺตานำ ธาตูนำ อายาเทโส โหติ ณปจฺจเย ปเร.

ในเพราะ ณ ปัจจัย และปัจจัยที่มี ณ อนุพันธ์อยู่หลัง แปลง อา อันเป็นที่สุดของธาตุ เป็น อาย.

ตัวอย่างเช่น

ทานำ ททาตีติ ทานทายโก	ผู้ใด	ย่อมให้ทาน	เพราะเหตุนั้น	ผู้นั้น ชื่อว่า ทานทายก
ทานทายี	ผู้ให้ทานเป็นปรกติ			
มชฺชทายี	ผู้ให้น้ำเมาเป็นปรกติ			
นครยายี	ผู้มีการไปสู่นครเป็นปรกติ			

๑๑๙๘. ปุรสมุปปรีหิ กรสฺส ขขรา วา ตปจฺจเยสุ จ.

ตปจฺจเยสุ จ ในเพราะ ต ปัจจัย ท. ด้วย **ณมฺหิ จ** ในเพราะ ณ ปัจจัย ด้วย **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **ขขรา** อ. การแปลงเป็น ข และ ขร ท. **กรสฺส** แห่ง กร ธาตุ **ปรสฺส** อันเป็นเบื้องหลัง **ปุรสมุปปรีหิ** จาก ปุร, สำ, อุป และ ปริ ศัพท์ ท. **โหนฺติ** ย่อมมี **วา** บ้าง.

ปุรสำอุปปริอิจฺเจเตหิ กรธาตุสฺส ขขราเทสา โหนฺติ วา ตปจฺจเย ณมฺหิ จ.

ในเพราะ ต ปัจจัย และ ณ ปัจจัยอยู่หลัง แปลง กร ธาตุที่อยู่หลังจาก ปุร, สำ, อุป และ ปริ ศัพท์ เป็น ข และ ขร บ้าง.

ตัวอย่างเช่น

ปุรกฺขโต	ตั้งไว้ในเบื้องหน้า	**สงฺขโต**	ปรุงแต่งแล้ว
อุปกฺขโต	จัดแจงแล้ว	**ปริกฺขาโร**	บริขาร
สงฺขาโร	สังขาร		

วาติ กึ ?

ถาม. บทว่า วา มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า ไม่แปลง กร เป็น ข และ ขร บ้าง

ตัวอย่างเช่น

อุปกาโร อุปการะ

๑๑๙๙. ตเวตุนาทีสุ กา.

ตเวตุนาทีสุ ในเพราะปัจจัย ท. มี ตเว และ ตุน เป็นต้น **กา** อ. การแปลง เป็น กา **กรสฺส** แห่ง กร ธาตุ **โหติ** ย่อมมี **วา** บ้าง.

ตเวตุนาทีสุ ปจฺจเยสุ กรธาตุสฺส กาเทโส โหติ วา.

ในเพราะ ตเว และ ตุน ปัจจัยเป็นต้น แปลง กร ธาตุเป็น กา บ้าง.

ตัวอย่างเช่น

กาตเว	เพื่อทำ
กาตุ๋, กตฺตุ๋ วา	เพื่อทำ
กาตุน, กตฺตุน วา	ทำแล้ว

๑๒๐๐. คมขนหนาทีนำ ตุ๋ตพฺพาทีสุ น.

ตุ๋ตพฺพาทีสุ ในเพราะปัจจัย ท. มี ตุ๋ และ ตพฺพ เป็นต้น **น** อ. การแปลง เป็น น **อนฺตสฺส** แห่งพยัญชนะอันเป็นที่สุด **คมขนหนาทีนำ** ของธาตุ ท. มี คม ขน และ หน เป็นต้น **โหติ** ย่อมมี **วา** บ้าง[๑].

คมขนหนอิจฺเจวมาทีนำ ธาตูนำ อนฺตสฺส นกาโร โหติ วา ตุ๋ตพฺพาทีสุ ปจฺจเยสุ.

ในเพราะ ตุ๋ และ ตพฺพ ปัจจัยเป็นต้น แปลงพยัญชนะที่สุดของ คม ขน และ หน ธาตุเป็นต้น เป็น น บ้าง.

ตัวอย่างเช่น

คนฺตุ๋, คมิตุ๋	เพื่อไป
คนฺตพฺพำ, คมิตพฺพำ	อันเขาพึงไป
ขนฺตุ๋, ขนิตุ๋	เพื่อขุด
ขนฺตพฺพำ, ขนิตพฺพำ	อันเขาพึงขุด
หนฺตุ๋, หนิตุ๋	เพื่อฆ่า
หนฺตพฺพำ, หนิตพฺพำ	อันเขาพึงฆ่า
มนฺตุ๋, มนิตุ๋	เพื่อรู้
มนฺตพฺพำ, มนิตพฺพำ	อันเขาพึงรู้
คนฺตุน	ไปแล้ว
ขนฺตุน	ขุดแล้ว
หนฺตุน	ฆ่าแล้ว

มนฺตุน รู้แล้ว

คนฺตฺวาน ไปแล้ว

ขนฺตฺวาน กาสุ ขุดแล้วซึ่งหลุม

รนฺตฺวา, รมิตฺวา ยินดีแล้ว

๑๒๐๑. สพฺเพหิ ตุนาทีนํ โย.

โย อ. การแปลงเป็น ย **ตุนาทีนํ** แห่งปัจจัย ท. มี ตุน ปัจจัยเป็นต้น **ปเรสํ** อันเป็นเบื้องหลัง **สพฺเพหิ** จากธาตุ ท. ทั้งปวง **โหติ** ย่อมมี **วา** บ้าง.

สพฺเพหิ ธาตูหิ ตุนาทีนํ ปจฺจยานํ ยการาเทโส โหติ วา.

ท้ายธาตุทั้งปวง แปลง ตุน ปัจจัยเป็นต้น เป็น ย บ้าง.

ตัวอย่างเช่น

อภิวนฺทิย, อภิวนฺทิตฺวา ไหว้แล้ว

โอหาย, โอหิตฺวา ละแล้ว

อุปนีย, อุปเนตฺวา นำเข้าไปแล้ว

ปสฺสิย, ปสฺสิตฺวา เห็นแล้ว

อุทฺทิสฺส, อุทฺทิสิตฺวา เจาะจงแล้ว

อาทาย, อาทิยิตฺวา ถือเอาแล้ว

๑๒๐๒. ยาโน จ.

ยาโน อ. การแปลงเป็น ยาน **ตุนาทีนํ** แห่งปัจจัย ท. มี ตุน เป็นต้น **ปเรสํ** อันเป็นเบื้องหลัง **สพฺเพหิ ธาตูหิ** จากธาตุ ท. ทั้งปวง **โหติ** ย่อมมี **วา** บ้าง.

สพฺเพหิ ธาตูหิ ตุนาทีนํ ปจฺจยานํ ยานอิจฺจาเทโส โหติ วา.

ท้ายธาตุทั้งปวง แปลง ตุน ปัจจัยเป็น ยาน บ้าง.

ตัวอย่างเช่น

อนุภวิยาน[44] บริโภคแล้ว

ขาทิยาน เคี้ยวกินแล้ว

วาติ กึ ?

ถาม. บทว่า วา มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า ไม่แปลง ตุน ปัจจัยเป็นต้นเป็น ยาน บ้าง

ตัวอย่างเช่น

อนุภวิตุน, อนุภวิตฺวา, อนุภวิตฺวาน	บริโภคแล้ว
อนุภวิย, อนุภุยฺย	บริโภคแล้ว

๑๒๐๓. รจฺจ์ จนรนฺตาทีหิ.

> **รจฺจ์** อ. การแปลงเป็น รจฺจ **ตุนาทีนมฺ** แห่งปัจจัย ท. มี ตุน เป็นต้น **ปเรสมฺ** อันเป็นเบื้องหลัง **จนรนฺตาทีหิ** จากธาตุ ท. อันมี จ, น และ ร เป็นที่สุด เป็นต้น **โหติ** ย่อมมี **วา** บ้าง.

จการนการรการนฺตาทีหิ ธาตูหิ ตุนาทีนมฺ ปจฺจยานมฺ รจฺจาเทโส โหติ วา.

ท้ายธาตุที่มีพยัญชนะ จ น และ ร เป็นที่สุดเป็นต้น แปลง ตุน ปัจจัยเป็นต้น เป็น รจฺจ บ้าง.

ตัวอย่างเช่น

วิวิจฺเจว กาเมหิ	สงัดแล้วจากกามทั้งหลาย
วิวิจฺจ อกุสเลหิ ธมฺเมหิ	สงัดแล้วจากอกุศลทั้งหลาย
อาหจฺจ	กระทบแล้ว
อุปหจฺจ	เบียดเบียนแล้ว
ปทกฺขิณมฺ กจฺจ	ทำปทักษิณ
นิปจฺจ ปาเท[45]	หมอบลงที่เท้า

วาติ กึ ?

ถาม. บทว่า วา มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า ไม่แปลง ตุน ปัจจัยเป็นต้นเป็น รจฺจ บ้าง

ตัวอย่างเช่น

อกาตุน ปุญฺญมฺ	ไม่กระทำแล้วซึ่งบุญ
หนฺตฺวา	ฆ่าแล้ว
กตฺวา	กระทำแล้ว
นิปติตฺวา	หมอบลงแล้ว

๑๒๐๔. ทิสา สฺวานสฺวานฺตลุตฺติ จ

สฺวานสฺวา อ. การแปลงเป็น สฺวาน และ สฺวา ท. **ตุนาทีนํ** แห่งปัจจัย ท. มี ตุน ปัจจัยเป็นต้น **โหนฺติ จ** ย่อมมีด้วย **อนฺตลุตฺติ** อ. การลบ พยัญชนะที่สุดของ ทิส ธาตุ **โหติ จ** ย่อมมีด้วย.

ทิสธาตุยา ตุนาทีนํ ปจฺจยานํ สฺวานสฺวาเทสา โหนฺติ อนฺตลุตฺติ จ.

ท้าย ทิส ธาตุ แปลง ตุน ปัจจัยเป็นต้น เป็น สฺวาน และ สฺวา และลบพยัญชนะ ที่สุดธาตุ.

ตัวอย่างเช่น

ทิสฺวาน	เห็นแล้ว
ทิสฺวา	เห็นแล้ว

วาติ กึ

ถาม. บทว่า วา มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า ไม่แปลง ตุน ปัจจัยเป็นต้น เป็น สฺวาน และ สฺวา และลบที่สุดบ้าง

ตัวอย่างเช่น

อุมฺมาทนฺติมหํ ทิฏฺฐา[46] เราได้เห็นนางอุมมาทันตีแล้ว

เอตฺถ จ ทิฏฺฐาติ ทิสฺวา.

บทว่า **ทิฏฺฐา** ในตัวอย่างนี้ มีความหมายเท่ากับ ทิสฺวา.

๑๒๐๕. มหทเภหิ มฺมยฺหชฺชพฺภทฺธา จ.

มฺมยฺหชฺชพฺภทฺธา อ. การแปลงเป็น มฺม, ยฺห, ชฺช, พฺภ และ ทฺธ ท. **ตุนาทีนํ** แห่งปัจจัย ท. มี ตุน เป็นต้น **ปเรสํ** อันเป็นเบื้องหลัง **มหทเภหิ** จากธาตุที่มี ม ห ท และ ภ เป็นที่สุด **โหนฺติ** ย่อมมี **วา** บ้าง **อนฺตลุตฺติ** อ. การลบ พยัญชนะที่สุดธาตุ **โหติ จ** ย่อมมีด้วย.

มหทภอิจฺเจวมนฺเตหิ ธาตูหิ ตุนาทีนํ ปจฺจยานํ มฺมยฺหชฺชพฺภทฺธาเทสา โหนฺติ วา อนฺตลุตฺติ จ.

ท้ายธาตุที่มีพยัญชนะ ม ห ท และ ภ เป็นที่สุด แปลง ตุน ปัจจัยเป็นต้น เป็น มฺม ยฺห ชฺช พฺภ และ ทฺธ บ้าง และลบพยัญชนะที่สุดธาตุ.

ตัวอย่างเช่น

อาคมฺม,	อาคนฺตฺวา	มาแล้ว
โอกฺกมฺม,	โอกฺกมิตฺวา	ก้าวลงแล้ว
นิกฺขมฺม,	นิกฺขมิตฺวา	ออกแล้ว
อภิรมฺม,	อภิรมิตฺวา	ยินดียิ่งแล้ว

ปคฺคยฺห,	ปคฺคณฺหิตฺวา,- ปคฺคเหตฺวา	ประคองแล้ว
สนฺนยฺห,	สนฺนหิตฺวา	ผูกสอดแล้ว
อารูยฺห,	อารูหิตฺวา	ขึ้นแล้ว
โอคยฺห,	โอคาเหตฺวา	หยั่งลงแล้ว
อุปฺปชฺช,	อุปฺปชฺชิตฺวา	บังเกิดขึ้นแล้ว
อุปสมฺปชฺช,	อุปสมฺปชฺชิตฺวา	ถึงพร้อมแล้ว
อจฺฉิชฺช,	อจฺฉินฺทิตฺวา	ชิงเอาแล้ว
ฉิชฺช,	ฉินฺทิย	ตัดแล้ว
อารพฺภ, อารทฺธ,	อารภิตฺวา	ปรารภแล้ว
อุปลทฺธา,	อุปลภิตฺวา	ได้แล้ว

๑๒๐๖. ธนฺเตหิ ทฺธาทฺธานา ตฺวาตฺวานานญฺจ.

> **ทฺธาทฺธานา** อ. การแปลงเป็น ทฺธา และ ทฺธาน ท. **ตฺวา-ตฺวานานํ** แห่ง ตฺวา และ ตฺวาน ปัจจัย ท. **ปเรสํ** อันเป็น เบื้องหลัง **ธนฺเตหิ** จากธาตุที่มีพยัญชนะ ธ เป็นที่สุด **โหนฺติ** ย่อมมี **ยถากฺกมํ** ตามลำดับ **จ** ด้วย **อนฺตลุตฺติ**
>
> อ. การลบพยัญชนะที่สุดธาตุ **โหติ จ** ย่อมมี ด้วย.

ธการนฺเตหิ ธาตูหิ ตฺวาตฺวานปจฺจยานํ ยถากฺกมํ ทฺธาทฺธานอิจฺจาเทสา โหนฺติ อนฺตลุตฺติ จ.

ท้ายธาตุที่มีพยัญชนะ ธ เป็นที่สุด แปลง ตฺวา ปัจจัยเป็น ทฺธา แปลง ตฺวาน ปัจจัยเป็น ทฺธาน และลบพยัญชนะที่สุดธาตุ.

ตัวอย่างเช่น

โก มํ วิทฺธา นิลียสิ[47]	ใคร แอบยิงเรา
วิทฺธาน	ยิงแล้ว
พุทฺธา, พุทฺธาน	รู้แล้ว

เอตฺถ จ "วิทฺธาน"อิจฺจาทินา ภวิตพฺพํ, "ลทฺธาน ปุพฺพาปริยํ วิเสสนฺ"ติ จ, "โก มํ วิทฺธา นิลียสี"ติ จ ปโยคทสฺสนโต.

ก็ในที่นี้ ตัวอย่างว่า **วิทฺธาน** เป็นต้น นักศึกษาสามารถนำมาใช้ได้ เพราะมี พระบาลีจากขุททกชาดกเป็นหลักฐานดังนี้

ลทฺธาน ปุพฺพาปริยํ - วิเสสํ [48]	ได้แล้วซึ่งคุณวิเสสอันเป็นเบื้องหน้า-และเบื้องหลัง
โก มํ วิทฺธา นิลียสิ	ใครแอบยิงเรา

๑๒๐๗. ลภสฺมา ตฺวานสฺส ทฺธาน.

> **ทฺธาน** อ. การแปลงเป็น ทฺธาน **ตฺวานสฺส** แห่ง ตฺวาน ปัจจัย **ปรสฺส** อันเป็นเบื้องหลัง **ลภสฺมา** จาก ลภ ธาตุ **โหติ** ย่อมมี **วา** บ้าง **อนฺตลุตฺติ** อ. การลบพยัญชนะที่สุดธาตุ **โหติ จ** ย่อมมีด้วย.

ลภสฺมา ธาตุโต ตฺวานปจฺจยสฺส ทฺธานอิจฺจาเทโส โหติ วา อนฺตลุตฺติ จ.

ท้าย ลภ ธาตุ แปลง ตฺวาน ปัจจัยเป็น ทฺธาน บ้าง และลบพยัญชนะที่สุดธาตุ.

ตัวอย่างเช่น

ยสํ ลทฺธาน ทุมฺเมโธ[49]	คนโง่ ได้ยศแล้ว

๑๒๐๘. อกฺขรโต กาโร.

> **กาโร** อ. การ ปัจจัย **โหติ** ย่อมลง **ปรํ** เบื้องหลัง **อกฺขรโต** จากอักขระ.

อกฺขรโต การปจฺจโย โหติ.

ลง การ ปัจจัยหลังอักขระ.

ตัวอย่างเช่น

อกาโร, อากาโร	อ อักษร, อา อักษร
กกาโร, ขกาโร	ก อักษร, ข อักษร

๑๒๐๙. น ภาวนฺตเรน.

> **กาโร** อ. การ ปัจจัย **น โหติ** ย่อมไม่ลง **ปรํ** เบื้องหลัง **อกฺขรโต** จากอักขระ **ภาวนฺตเรน** เพราะผู้กล่าวประสงค์ ความหมายเป็นอย่างอื่น.

วตฺตุโน อธิปฺปายนฺตเรน อกฺขรโต การปจฺจโย น โหติ กทาจิ.

ในบางครั้ง หากผู้กล่าวประสงค์ความหมายเป็นอย่างอื่น ไม่ต้องลง การ ปัจจัย หลังอักขระ.

ตัวอย่างเช่น

กรณํ กาโร,-	การกระทำ ชื่อว่า การ
รอิติ กาโร รกาโร	การกระทำว่า "ร" ชื่อว่า รการ

รอิติ อุจฺจารณํ, รสทฺโทติ อตฺโถ.

“รการ” ก็คือการออกเสียงว่า ร หมายถึง ร ศัพท์.

อกาโรติอาทีสุปิ เอเสว นโย.

แม้ในคำว่า อกาโร เป็นต้น ก็มีนัยเช่นเดียวกันนี้.[๑]

๑๒๑๐. ยถาคมมิกาโร.

> **สพฺพตฺถ** ในเพราะปัจจัย ท. ทั้งปวง **อิกาโร** อ. อิ อักษรอาคม **โหติ** ย่อมลง **ปรํ** เบื้องหลัง **สพฺพธาตูหิ** จากธาตุทั้งปวง ท. **ยถาคมํ** ตามสมควรแก่อุทาหรณ์ในพระบาลี.

ยถาคมํ [๒] สพฺพธาตูหิ สพฺพปจฺจเยสุ อิการาคโม โหติ

ในเพราะปัจจัยทั้งปวง ลง อิ อาคม ท้ายธาตุทั้งปวงได้ตามสมควรแก่อุทาหรณ์ ในพระบาลี.

ตัวอย่างเช่น

เตน กมฺมํ การิยํ

กรรม อันเขา พึงทำ

ภวิตพฺพํ	พึงเป็น	**ชนิตพฺพํ**	พึงเกิด
วิทิตํ	รู้แล้ว	**กริตฺวา**	กระทำแล้ว
อิจฺฉิตํ	ปรารถนาแล้ว	**คมิตพฺพํ**	พึงไป
เวทิตพฺพํ	พึงทราบ	**หริตฺวา**	นำไปแล้ว
ปจิตฺวา	หุงแล้ว		

๑๒๑๑. ทธนฺตโต กฺวจิ โย.

> **ตุนาทีสุ** ในเพราะปัจจัย ท. มี ตุน เป็นต้น **โย** อ. ย อาคม **โหติ** ย่อมลง **ปรํ** เบื้องหลัง **ทธนฺตโต** จากธาตุที่มีพยัญชนะ ท และ ธ เป็นที่สุด **ยถาคมํ** ตามสมควรแก่อุทาหรณ์ใน พระบาลี **จ** ด้วย **กฺวจิ** ในบางที่.

ทการธการนฺเตหิ ธาตูหิ ยถาคมํ ยการาคโม โหติ กฺวจิ ตุนาทีสุ จ ปจฺจเยสุ.

ในเพราะ ตุน ปัจจัยเป็นต้น ท้ายธาตุที่มี ท และ ธ เป็นที่สุด ลง ย อาคม บ้างตามสมควรแก่อุทาหรณ์ในพระบาลี.

ตัวอย่างเช่น

พุทฺโธ โลเก อุปฺปชฺชิตฺวา พระพุทธเจ้า ทรงอุบัติขึ้นแล้วในโลก

ธมฺมํ พุชฺฌิตฺวา ตรัสรู้ซึ่งธรรม

ทธนฺตโตติ กิมตฺถํ ?

ถาม. บทว่า ทธนฺตโต มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อให้ทราบว่า ไม่ลง ย อาคมท้ายธาตุอื่นที่ไม่มี ท และ ธ เป็นที่สุด

ตัวอย่างเช่น

ลภิตฺวา ได้แล้ว

กฺวจีติ กิมตฺถํ ?

ถาม. บทว่า กฺวจิ มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า ไม่มีการลง ย อาคมบ้าง

ตัวอย่างเช่น

อุปฺปาเทตฺวา ให้บังเกิดขึ้นแล้ว

๑๒๑๒. นิคฺคหีตํ โน สญฺโญคาทิ.

โน อ. น อักษร **สญฺโญคาทิ** อันเป็นอักษรตัวต้นแห่งสังโยค **อาปชฺชติ** ย่อมถึง **นิคฺคหีตํ** ซึ่งความเป็นนิคคหิต.

นกาโร สญฺโญคาทิภูโต นิคฺคหีตตฺตมาปชฺชติ.

แปลง น อักษรสังโยคตัวต้นเป็นนิคคหิต.

ตัวอย่างเช่น

รงฺโค ชนผู้กำหนัด, สถานที่ฟ้อนรำ

ภงฺโค ผู้ทำลาย, การหัก, สิ่งที่ถูกหัก

สงฺโค ความเกี่ยวข้อง, หรือชนผู้เกี่ยวข้อง

๑๒๑๓. สทสฺส สีโท.

สีโท อ. การแปลงเป็น สีท **สทสฺส** แห่ง สท ธาตุ **โหติ** ย่อมมี.

สทธาตุสฺส สีทาเทโส โหติ.

แปลง สท เป็น สีท.

ตัวอย่างเช่น

นิสินฺโน นั่งแล้ว

นิสีทติ นั่งอยู่

๑๒๑๔. สนฺนิปุพฺพสฺส สิโว.

สิโว อ. การแปลงเป็น สิว **สทสฺส** แห่ง สท **สนฺนิปุพฺพสฺส** อันมี สํ และ นิ เป็นบทหน้า **โหติ** ย่อมมี.

สนฺนิปุพฺพสฺส สทธาตุสฺส สิวาเทโส โหติ.

แปลง สท ธาตุที่มี สํ และ นิ เป็นบทหน้า เป็น สิว.

ตัวอย่างเช่น

อิทานิ ปกฺขี สนฺนิสิวา บัดนี้ ฝูงนกต่างก็มาเกาะกลุ่มกันอยู่

สนฺนิสิเวสุ ปกฺขีสุ[50] เมื่อฝูงนกกำลังเกาะกลุ่มกันอยู่

๑๒๑๕. ยชสฺส สรสฺส ฏฺเฐ อิ.

ฏฺเฐ ในเพราะ ฏฐ ที่แปลงมา **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **อิ** อ. การแปลง เป็น อิ **สรสฺส** แห่งสระ **ยชสฺส** ของ ยช ธาตุ **โหติ** ย่อมมี.

ยชอิจฺเจตาย ธาตุยา สรสฺส อิการาเทโส โหติ ฏฺเฐ ปเร.

ในเพราะ ฏฐ ที่แปลงมา แปลงสระของ ยช ธาตุเป็น อิ.

ตัวอย่างเช่น

ยิฏฺโฐ บูชาแล้ว

ตํ เม สุยิฏฺฐํ[51] สิ่งนั้น อันเราบูชาดีแล้ว

ฏฺเฐติ กิมตฺถ?

ถาม. บทว่า ฏฺเฐ มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า ไม่แปลงสระของ ยช ธาตุเป็น อิ ในกรณีที่ไม่มี ฏฐ อยู่เบื้องหลัง

ตัวอย่างเช่น

ยชนํ การบูชา

๑๒๑๖. หจตุตฺถานมนฺตานํ โท เธ.

เธ ในเพราะ ธ อักษร **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **โท** อ. การ-แปลงเป็น ท **หจตุตฺถานํ** แห่ง ห อักษร และจตุตถอักษร **อนฺตานํ** อันเป็นที่สุดธาตุ **โหติ** ย่อมมี.

หจตุตฺถานํ ธาตฺวนฺตานํ โทอาเทโส โหติ เธ ปเร.

ในเพราะ ธ อักษรอยู่หลัง แปลง ห อักษรและพยัญชนะตัวที่ ๔ ของวรรค (คือ ฆ ฌ ฒ ธ ภ) อันเป็นพยัญชนะที่สุดธาตุเป็น ท.

ตัวอย่างเช่น

สนฺนทฺโธ[52]	ผูกสอดแล้ว	**กุทฺโธ**	โกรธแล้ว
ยุทฺโธ	รบแล้ว	**สิทฺโธ**	สำเร็จแล้ว
ลทฺโธ	ได้แล้ว	**อารทฺโธ**	ปรารภแล้ว

๑๒๑๗. โฑ ฒกาเร.

> **ฒกาเร** ในเพราะ ฒ อักษร **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **โฑ** อ. การแปลง เป็น ฑ **หจตุตฺถานํ** แห่ง ห อักษร และจตุตถ อักษร ท. **อนฺตานํ** อันเป็นที่สุดธาตุ **โหติ** ย่อมมี.

หจตุตฺถานํ ธาตฺวนฺตานํ โฑอาเทโส โหติ ฒกาเร ปเร.

ในเพราะ ฒ อักษรอยู่หลัง แปลง ห อักษรและพยัญชนะตัวที่ ๔ ของวรรค (คือ ฆ ฌ ฒ ธ ภ) อันเป็นพยัญชนะที่สุดธาตุเป็น ฑ.

ตัวอย่างเช่น

ทฑฺโฒ	ไหม้แล้ว
วุฑฺโฒ	ผู้เจริญ

ฒกาเรติ กิมตฺถํ ?

ถาม. บทว่า ฒกาเร มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า ไม่แปลง ห อักษร และพยัญชนะตัวที่ ๔ ของวรรค (คือ ฆ ฌ ฒ ธ ภ) อันเป็นพยัญชนะที่สุดธาตุเป็น ฑ ในกรณีที่ไม่มี ฒ อยู่หลัง.

ตัวอย่างเช่น

ทาโห	ความเร่าร้อน

๑๒๑๘. มตนฺตเร คหสฺส ฆร เณ วา.

> **มตนฺตเร** ในมติอื่น **เณ** ในเพราะ ณ ปัจจัย **ปเร** อันเป็น-เบื้องหลัง **ฆร** อ. การแปลงเป็น ฆร **คหสฺส** แห่ง คห ธาตุ **โหติ** ย่อมมี **วา** บ้าง.

ครูนมตนฺตเร คหอิจฺเจตสฺส ธาตุสฺส ฆราเทโส โหติ วา ณปจฺจเย ปเรติ สวฺตฺติกํ ลกฺขณมาภตํ.

ตามมติอาจารย์อื่น ในเพราะ ณ ปัจจัยอยู่หลัง แปลง คห ธาตุเป็น ฆร บ้าง. นี้เป็นสูตรและวุตติที่ข้าพเจ้าได้นำมาแสดงไว้.

เตสๆ อิมานิ อุทาหรณานิ. กิมุทาหรณานิ ?

อุทาหรณ์ที่จะแสดงต่อไปนี้ เป็นทั้งอุทาหรณ์ของสูตร และอุทาหรณ์ที่ได้รับการ ยกเว้น (อุทาหรณ์ของ กึ ศัพท์) ของอาจารย์เหล่านั้น.

ฆรๆ เรือน

ฆรานิ เรือนทั้งหลาย

วาติ กิมตฺถๆ ?

ถาม. บทว่า วา มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า ไม่แปลง คห ธาตุเป็น ฆร บ้าง

ตัวอย่างเช่น

คาโห การถือเอา

เอตฺถ จ "ฆร เสจเน"ติ ธาตุวเสน ฆรสทฺโท นิปฺผชฺชติ.

ก็ในที่นี้ **ฆร** ศัพท์ สำเร็จมาจากธาตุว่า **ฆร เสจเน** "ฆร ธาตุเป็นไปในอรรถ ราดรด" (ข้อความนี้แสดงให้ทราบว่า มติของอาจารย์สัททนีตินั้น ท่านเห็นว่า "บทว่า ฆรๆ ไม่ได้มาจาก คห ธาตุ แต่สำเร็จรูปมาจาก ฆร ธาตุก็ได้"

๑๒๑๙. ทหสฺส โท ฬตฺตๆ.

> **เณ** ในเพราะ ณ ปัจจัย **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **โท** อ. ท อักษร **ทหสฺส** ของ ทห ธาตุ **อาปชฺชเต** ย่อมถึง **ฬตฺตๆ** ซึ่งความเป็น ฬ **วา** บ้าง.

ทหธาตุสฺส ทกาโร ฬตฺตมาปชฺชเต ณปจฺจเย ปเร วา.

ในเพราะ ณ ปัจจัยอยู่หลัง แปลง ท ของ ทห ธาตุเป็น ฬ บ้าง.

ตัวอย่างเช่น

ปริฬาโห ความเร่าร้อน

ปริทาโห วา รูปว่า ปริทาโห ก็มีบ้าง

๑๒๒๐. ธาตฺวนฺตสฺส กฺวิสฺมึ โลโป.

> **กฺวิสฺมึ** ในเพราะ กฺวิ ปัจจัย **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **โลโป** อ. การลบ **ธาตฺวนฺตสฺส** ซึ่งพยัญชนะอันเป็นที่สุดแห่งธาตุ **โหติ** ย่อมมี.

[ในเพราะ กฺวิ ปัจจัยอยู่หลัง ลบพยัญชนะที่สุดธาตุ]

ตัวอย่างเช่น

ภุชโค สัตว์ผู้ไปด้วยขนด (งู)

สงฺโข สัตว์ผู้ขุดด้วยดี (หอย)

๑๒๒๑. ภุชสฺส กฺวจิ โลโป ตฺวาตฺวาเนสุ.

ตฺวาตฺวาเนสุ ในเพราะ ตฺวา และ ตฺวาน ปัจจัย ท. **ปเรสุ** อันเป็นเบื้องหลัง **โลโป** อ. การลบ **อนฺตสฺส** ซึ่งพยัญชนะ อันเป็นที่สุด **ภุชสฺส** ของ ภุช ธาตุ **โหติ** ย่อมมี **กฺวจิ** บ้าง"

[ในเพราะ ตฺวา และ ตฺวาน ปัจจัยอยู่หลัง ลบ ช ของ ภุช ธาตุบ้าง]

ตัวอย่างเช่น

ภุตฺวา, ภุญฺชิตฺวา บริโภคแล้ว

ภุตฺวาน, ภุญฺชิตฺวาน บริโภคแล้ว

๑๒๒๒. วิทนฺเต อู.

กฺวิมฺหิ ในเพราะ กฺวิ ปัจจัย **อู** อ. อู อาคม **โหติ** ย่อมลง **วิทนฺเต** ในที่สุดแห่ง วิท ธาตุ.

[ในเพราะ กฺวิ ปัจจัย ลง อู อาคมท้าย วิท ธาตุ]

ตัวอย่างเช่น

โลกวิทู ผู้รู้แจ้งโลก

๑๒๒๓. นมกรานมนฺตานำ นิยุตฺตตมฺหิ.

อิยุตฺตตมฺหิ ในเพราะ ต ปัจจัย และปัจจัยที่เกี่ยวเนื่องกับ ต อักษรที่ประกอบด้วย อิ อาคม **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **โลโป** อ. การลบ **นมกรานำ** ซึ่ง น ม ก และ ร อักษร ท. **อนฺตานำ** อันเป็นพยัญชนะที่สุดธาตุ **น โหติ** ย่อมไม่มี.

นการมการกการรการานำ ธาตฺวนฺตานำ น โลโป โหติ อิการยุตฺเต ตปจฺจเย ปเร

ในเพราะ ต ปัจจัย และปัจจัยที่เกี่ยวเนื่องกับ ต อักษรที่ประกอบกับ อิ อาคม อยู่หลัง ไม่มีการลบ น ม ก และ ร อันเป็นพยัญชนะที่สุดธาตุ.

ตัวอย่างเช่น

หนิตุ̆ṃ	เพื่ออันฆ่า	**มนิตุ̆ṃ**	เพื่อรู้
คมิตุ̆ṃ	เพื่อไป	**องฺกิโต**	กำหนดแล้ว
สงฺกิโต	สงสัยแล้ว	**รมิโต**	ยินดีแล้ว
สริโต	ระลึกแล้ว	**กริตฺวา**	กระทำแล้ว

อิยุตฺตตมฺหีติ กึ ?

ถาม. บทว่า อิยุตฺตตมฺหิ มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า มีการลบ น ม ก ร ที่สุดธาตุได้ ในกรณีที่ ต ปัจจัยไม่ได้ประกอบกับ อิ อาคม

ตัวอย่างเช่น

กโต	กระทำแล้ว
สโต	ระลึกแล้ว
หโต	ฆ่าแล้ว

๑๒๒๔. จชา ณฺวุมฺหิ กคตฺตญฺจ.

> **ณฺวุมฺหิ** ในเพราะ ณฺวุ ปัจจัย **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **จชา** อ. จ อักษรและ ช อักษร ท. อันเป็นพยัญชนะที่สุดธาตุ **น อาปชฺชนฺติ** ย่อมไม่ถึง **กคตฺตं** ซึ่งความเป็น ก และ ค.

จการชการกการคการตฺตं นาปชฺชนฺติ ณฺวุปจฺจเย ปเร.

ในเพราะ ณฺวุ ปัจจัยอยู่หลัง ไม่แปลง จ อักษร เป็น ก และ ช อักษร เป็น ค.

ตัวอย่างเช่น

ปาจโก	ผู้หุง
ยาชโก	ผู้บูชา

๑๒๒๕. ตตฺตं กราทีนมนฺตสฺส ตุมฺหิ.

> **ตุมฺหิ** ในเพราะ ตุ ปัจจัย **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **ตตฺตं** อ. ความเป็น ต **อนฺตสฺส** แห่งพยัญชนะอันเป็นที่สุด **กราทีนं** ของธาตุ ท. มี กร ธาตุเป็นต้น **โหติ** ย่อมมี.

กรธาตฺวาทีนํ อนฺตสฺส พฺยญฺชนสฺส ตการตฺตं โหติ ตุปจฺจเย ปเร.

ในเพราะ ตุ ปัจจัยอยู่หลัง แปลง ร อักษรของ กร ธาตุเป็นต้น เป็น ต.

ตัวอย่างเช่น

กตฺตา	ผู้ทำ
วตฺตา	ผู้กล่าว

๑๒๒๖. ตุ๎ตุนตพฺเพสุ กรสฺส วา.

ตุ๎ตุนตพฺเพสุ ในเพราะ ตุ๎ ตุน และ ตพฺพ ปัจจัย ท. **ปเรสุ** อันเป็นเบื้องหลัง **ตตฺตำ** อ. ความเป็น ต **อนฺตสฺส รการสฺส** แห่ง ร อักษรอันเป็นที่สุด **กรสฺส** ของ กร ธาตุ **โหติ** ย่อมมี **วา** บ้าง.

กรธาตุยา อนฺตสฺส รการสฺส ตการตฺตำ โหติ วา ตุ๎ตุนตพฺพอิจฺเจเตสุ ปจฺจเยสุ.

ในเพราะ ตุ๎ ตุน, ตพฺพ ปัจจัยอยู่หลัง แปลง ร ของ กร ธาตุเป็น ต บ้าง.

ตัวอย่างเช่น

กตฺตุ๎, กาตุ๎	เพื่อทำ
กตฺตุน, กาตุน	ทำแล้ว
กตฺตพฺพ๎, กาตพฺพำ	พึงทำ

๑๒๒๗. ณานุพนฺโธ การิตำว.

ณานุพนฺโธ อ. ปัจจัยอันมี ณ อนุพันธ์ **ทฏฺฐพฺโพ** อันนัก-ศึกษาพึงเห็น **การิตำว** ว่าเป็นเพียงดังการิตปัจจัย **วา** บ้าง.

ณการานุพนฺโธ® ปจฺจโย การิตำ วิย ทฏฺฐพฺโพ วา.

ปัจจัยที่มี ณ อนุพันธ์ พึงเห็นว่าเป็นเหมือนการิตปัจจัยบ้าง (หมายถึงมีอิทธิพล การทำวุทธิเหมือนกัน)

ตัวอย่างเช่น

ทาโห	ความเร่าร้อน	**เทโห**	ร่างกาย
ทายโก	ผู้ให้	**นายโก**	ผู้นำ
การี	ผู้มีปรกติทำ	**ฆาตี**	ผู้มีปรกติฆ่า
ทายี	ผู้มีปรกติให้		

วาติ กิมตฺถำ ?

ถาม. บทว่า วา มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า ไม่มีการวุทธิบ้าง

ตัวอย่างเช่น

อุปกฺขโร ลิ่มที่ยึดเพลารถ

๑๒๒๘. อนกา ยุณฺวูนํ.

อนกา อ. การแปลงเป็น อน และ อก ท. **ยุณฺวูนํ** แห่ง ยุ ปัจจัย และ ณฺวุ ปัจจัย ท. **โหนฺติ** ย่อมมี.

ยุณฺวุอิจฺเจตสํ ปจฺจยานํ อนอกอิจฺเจเต อาเทสา โหนฺติ

แปลง ยุ ปัจจัยเป็น อน และ แปลง ณฺวุ ปัจจัยเป็น อก.

ตัวอย่างเช่น

นนฺทนํ	ความเพลิดเพลิน
ภวนํ	การเกิด
คหณํ	การถือเอา
นฬการโก	ช่างสาน

๑๒๒๙. กคฏฺตํ จชานํ

ณานุพนฺเธฯ ในเพราะปัจจัยอันมี ณ อนุพันธ์ **ปเร** อันเป็น เบื้องหลัง **กคฏฺตํ** อ. ความเป็น ก และ ค **จชานํ** แห่ง จ และ ช ท. **ธาตฺวนฺตานํ** อันเป็นที่สุดธาตุ **โหติ** ย่อมมี.

จชอิจฺเจตสํ ธาตฺวนฺตานํ กการคการาเทสา โหนฺติ ณานุพนฺเธ ปจฺจเย ปเร.

ในเพราะปัจจัยอันมี ณ อนุพันธ์ แปลง จ เป็น ก, แปลง ช เป็น ค.

ตัวอย่างเช่น

ปาโก	การหุง
ยาโค	การบูชายัญ

๑๒๓๐. ยถาสมฺภวํ ธาตูนมนฺตกฺขรโลโป ตสฺมึ ตสฺมึ ปจฺจเย.

ตสฺมึ ตสฺมึ ปจฺจเย ในเพราะปัจจัยนั้นนั้น **อนฺตกฺขรโลโป** อ. การลบพยัญชนะที่สุด **ธาตูนํ** ของธาตุ ท. **โหติ** ย่อมมี **ยถาสมฺภวํ** ตาม สมควร.

[ในเพราะปัจจัยนั้นนั้น ลบพยัญชนะที่สุดธาตุได้ตามสมควร]

ตัวอย่างเช่น

รหิยติ อุปาทิยตีติ รโถ	สิ่งใด ย่อมถูกถือเอา คือยึดเอา เหตุนั้น สิ่งนั้น ชื่อว่า รถ

๑๒๓๑. กตฺตริ กิตฺ.

กิตฺ อ. กิต ปัจจัย **โหติ** ย่อมลง **กตฺตริ** ในกัตตุสาธนะ.

กตฺตุการเก กิตฺปจฺจโย โหติ.

ลง กิต ปัจจัยในกัตตุสาธนะ.

ตัวอย่างเช่น

กโรตีติ การุ,-	ผู้ใด ย่อมทำ เพราะเหตุนั้น ผู้นั้น
การุโก, การโก	ชื่อว่า การุ, การุโก, การโก
ปาจโก	ผู้หุง
กตฺตา	ผู้ทำ
ชนิตา	ผู้ให้เกิด
ปจิตา	ผู้หุง
เนตา	ผู้นำไป

๑๒๓๒. ภาวกมฺเมสุ กิจฺจกตกฺขตฺถา.

กิจฺจกตกฺขตฺถา อ. ปัจจัยอันมีอรรถกิจฺจ, อรรถ กฺต และ อรรถ ข ท. **โหนฺติ** ย่อมลง **ภาวกมฺเมสุ** ในภาวสาธนะและ กรรมสาธนะ ท.

ภาวกมฺมอิจฺเจเตสุ อตฺเถสุ กิจฺจกตกฺขตฺถปจฺจยา โหนฺติ.

ลงปัจจัยที่มีอรรถกิจฺจ, กตฺ และ ข ในภาวสาธนะและกรรมสาธนะ[๑]

ตัวอย่างเช่น

อุปสมฺปาเทตพฺพํ	พึงให้อุปสมบท
สยิตพฺพํ ภวตา	อันท่าน พึงนอน
กตฺตพฺพํ กมฺมํ	กรรม อันท่าน พึงทำ
โภตฺตพฺโพ โอทโน	ข้าว อันท่าน พึงบริโภค
อสิตพฺพํ โภชนํ ภวตา	โภชนะ อันท่าน พึงบริโภค
อสิตํ	บริโภคแล้ว
สยิตํ	นอนแล้ว

ปจิตๆ ภวตา	โภชนะ อันท่าน หุงแล้ว
อสิตๆ โภชนๆ ภวตา	โภชนะ อันท่าน บริโภคแล้ว
สยิตๆ สยนๆ ภวตา	การนอน อันท่าน นอนแล้ว
ปจิตๆ โอทนๆ ภวตา	ข้าว อันท่าน หุงแล้ว
กิญฺจิสฺสโย	อันท่าน นอนนิดหน่อย
อีสสฺสโย	อันท่าน นอนเล็กน้อย
ทุสฺสโย	อันท่าน นอนโดยลำบาก
สุสฺสโย ภวตา	อันท่าน นอนสบาย
กิญฺจิสฺสโย มญฺโจ	เตียง อันท่าน นอนนิดหน่อย
อีสสฺสโย	เตียง อันท่าน นอนเล็กน้อย
ทุสฺสโย	เตียง อันท่าน นอนลำบาก
สุสฺสโย	เตียง อันท่าน นอนสบาย

๑๒๓๓. กมฺมนิ ทุติยาย กฺโต.

ทุติยาย ครั้นเมื่อทุติยาวิภัตติ **กมฺมนิ** ในอรรถกรรม **วิชฺชมานายๆ** มีอยู่ **กฺโต** อ. กฺต ปัจจัย **โหติ** ย่อมลง **กตฺตริ** ในกัตตุสาธนะ.

กมฺมอิจฺเจตสฺมึ อตฺเถ ทุติยาย วิภตฺติยๆ วิชฺชมานายๆ กตฺตริ กฺตปจฺจโย โหติ.
เมื่อมีบทกรรมประกอบด้วยทุติยาวิภัตติอยู่หน้า ลง กฺต ปัจจัยในกัตตุสาธนะ.

ตัวอย่างเช่น

ทานๆ ทินฺโน เทวทตฺโต	เทวทัต ให้แล้วซึ่งทาน
สีลๆ รกฺขิโต เทวทตฺโต	เทวทัต รักษาแล้วซึ่งศีล
ภตฺตๆ ภุตฺโต เทวทตฺโต	เทวทัต บริโภคแล้วซึ่งภัตร
ครุๆ อุปาสิโต เทวทตฺโต	เทวทัต บำรุงแล้วซึ่งอาจารย์

๑๒๓๔. ขฺยาทิโต มนฺ อทโต จ มสฺส โต วา.

มนฺ อ. มนฺ ปัจจัย **โหติ** ย่อมลง **ปรๆ** เบื้องหลัง **ขฺยาทิโต จ** จาก ขี ธาตุเป็นต้นด้วย **อทโต จ** จาก อท ธาตุด้วย **โต** อ. การแปลงเป็น ต **มสฺส** แห่ง ม **โหติ จ** ย่อมมีด้วย **วา** บ้าง.

ขีภีสุรุหุวาธูหิลูปีอทอิจฺเจวมาทีหิ ธาตูหิ มนฺปจฺจโย โหติ, อทธาตุโต จ มนฺปจฺจโย โหติ, มสฺส จ โต โหติ วา.

ลง มนฺ ปัจจัยท้าย ขี ภี สุ รุ หุ วา ธู หิ ลู ปี ธาตุเป็นต้น และท้าย อท ธาตุ หลังจากนั้น แปลง ม เป็น ต บ้าง.

ตัวอย่างเช่น

ขียนฺติ เอตฺถ - อุปทฺทวูปสคฺคาทโยติ เขโม	อุปัทวะและอุปสรรคเป็นต้น ย่อมสิ้นไป ในธรรมนี้ เหตุนั้น ธรรมนี้ ชื่อว่า เขม
ภายนฺติ เอตสฺมาติ ภีโม	ชน ย่อมกลัว แต่บุคคลนี้ เพราะเหตุนั้น บุคคลนี้ ชื่อว่า ภีม
สวติ อภิสวตีติ โสโม	สิ่งใด ย่อมแผ่รัศมีออก เพราะเหตุนั้น สิ่งนั้น ชื่อว่า โสม (พระจันทร์, ยา)
รวติ คจฺฉตีติ โรโม	โกฏฐาสะใด ย่อมชำแรก เพราะเหตุนั้น โกฏฐาสะนั้น ชื่อว่า โรม
หุยตีติ โหโม	ไฟใด ย่อมถูกบูชา เพราะเหตุนั้น ไฟนั้น ชื่อว่า โหม
วาติ คจฺฉติ ปวายติ จาติ - วาโม	สิ่งใด ย่อมแผ่ออก เพราะเหตุนั้น สิ่งนั้น ชื่อว่า วาม
ธุนาตีติ ธูโม	สภาพใด ย่อมหวั่นไหว เพราะเหตุนั้น สภาพนั้น ชื่อว่า ธูม
หินาตีติ เหโม	สภาพใด ย่อมเป็นไป เพราะเหตุนั้น สภาพนั้น ชื่อว่า เหม
ลุนาตีติ โลโม	โกฏฐาสะใด ย่อมชำแรก เพราะเหตุนั้น โกฏฐาสะนั้น ชื่อว่า โลม
ปีนนํ เปโม	ความอิ่มเอิบ ชื่อว่า เปม
สุขทุกฺขํ อทตีติ อตฺตา[๑]	สภาพใด ย่อมเสวยสุขและทุกข์ เพราะเหตุนั้น สภาพนั้น ชื่อว่า อตฺต

๑๒๓๕. ทีโฆ อทสฺสาทิ มนฺ ปเร ทสฺส ตตฺตมุการาคโม มชฺเฌ จ.

มนฺ ในเพราะ มฺน ปัจจัย **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **อาทิ** อ. สระเบื้องต้น **อทสฺส** แห่ง อท ธาตุ **ทีโฆ** เป็นทีฆะ **โหติ จ** ย่อมเป็นด้วย **ตตฺตํ** อ.ความเป็น ต **ทสฺส** แห่ง ท **โหติ จ** ย่อมมีด้วย **อุการาคโม** อ. อุ อาคม **โหติ** ย่อมมี **มชฺเฌ** ในท่ามกลาง **จ** ด้วย.

อทธาตุสฺส อาทิภูโต สโร ทีโฆ โหติ มนฺปจฺจเย ปเร, ทสฺส ตการตฺตํ โหติ, มชฺเฌ อุการาคโม โหติ วา,

ในเพราะ มนฺ ปัจจัยอยู่หลัง ทีฆะสระต้นของ อท ธาตุ และ แปลง ท เป็น ต และลง อุ อาคมในท่ามกลางบ้าง.

ตัวอย่างเช่น

สุขทุกฺขํ อทตีติ อาตุมา สภาพใด ย่อมเสวยสุขและทุกข์ เพราะเหตุนั้น สภาพนั้น ชื่อว่า อาตุม

๑๒๓๖. สมาทิโต โถ โม จ.

โถ จ อ. ถ ปัจจัยด้วย **โม จ** อ. ม ปัจจัยด้วย **โหติ** ย่อมลง **ปรํ** เบื้องหลัง **สมาทิโต** จากธาตุมี สม ธาตุเป็นต้น.

สมทมทรอิจฺเจวมาทีหิ ธาตูหิ ถปจฺจโย โหติ มปจฺจโย จ.

ลง ถ และ ม ปัจจัยท้าย สม ทม และ ทร ธาตุเป็นต้น.

ตัวอย่างเช่น

กิเลเส สเมตีติ สมโถ สภาพใด ยังกิเลสทั้งหลายย่อมให้สงบ เพราะเหตุนั้น สภาพนั้น ชื่อว่า สมถ

ทมนํ ทมโถ การฝึก ชื่อว่า ทมถ

ทรณํ ทรโถ ความเร่าร้อน ชื่อว่า ทรถ

รหิยติ อุปาทิยตีติ รโถ สิ่งใด อันชนย่อมถือเอา ได้แก่ยึดถือ เพราะเหตุนั้น สิ่งนั้น ชื่อ รถ

สปนํ สปโถ การสาบ, การแช่ง ชื่อว่า สปถ

อาวสนฺติ ตสฺมินฺติ อาวสโถ ชน ย่อมพำนักในที่นั้น เพราะเหตุนั้น ที่นั้น ชื่อว่า อาวสถ

ยวติ มิสฺสีภวตีติ ยูโถ สภาพใด ย่อมรวมเข้ากัน เพราะเหตุนั้น สภาพนั้น ชื่อว่า ยูถ

ทวติ วุทฺธึ คจฺฉตีติ ทุโม	สิ่งใด ย่อมเจริญ คือถึงความเจริญขึ้น เพราะเหตุนั้น สิ่งนั้น ชื่อว่า ทุม
หิโนตีติ หิโม	สิ่งใด ย่อมเป็นไป เพราะเหตุนั้น สิ่งนั้น ชื่อว่า หิม
สิยติ พนฺธิยตีติ สีโม,-สีมา	สถานที่ใด อันหมู่สงฆ์ ย่อมผูก เหตุนั้น สถานที่นั้น ชื่อว่า สีม
ภายนฺติ เอตสฺมาติ ภีโม	ชน ย่อมกลัว แต่บุคคลนี้ เพราะเหตุนั้น บุคคลนี้ ชื่อว่า ภีม
ทาติ อวขณฺฑํ กโรตีติ -ทาโม	วัตถุใด ย่อมตัด คือย่อมกระทำให้เป็น-ท่อน เพราะเหตุนั้น วัตถุนั้น ชื่อว่า ทาม
ยาตีติ ยาโม	กาลเวลาใด ย่อมผ่านไป เพราะเหตุนั้น กาลเวลานั้น ชื่อว่า ยาม
ติฏฺฐนฺติ เอเตนาติ -ถาโม	หมู่ชน ย่อมดำรงอยู่ ด้วยธรรมชาตินั้น เพราะเหตุนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า ถาม
อิโต จิโต จ ภสตีติ -ภสฺมา	สิ่งใด ย่อมเผาไหม้ เพราะเหตุนั้น สิ่งนั้น ชื่อว่า ภสฺม
สกฺโกตีติ สาโม	บุคคลใด ย่อมสามารถ เพราะเหตุนั้น บุคคลนั้น ชื่อว่า สาม
เตหิ เตหิ คุเณหิ พฺรูหติ -วฑฺฒตีติ พฺรหฺมา	ผู้ใด ย่อมเจริญด้วยคุณธรรมเหล่านั้น เพราะเหตุนั้น ผู้นั้น ชื่อว่า พฺรหฺม
อุสนํ ทหนํ อุสฺมา	ความบอบอุ่น ชื่อว่า อุสฺม

อญฺญานิปิ โยเชตพฺพานิ.

พึงประกอบตัวอย่างอื่นๆ โดยทำนองเดียวกันนี้.

๑๒๓๗. อนฺตกฺขรโต ปุพฺพกฺขรมุปธา.

> **ปุพฺพกฺขรํ** อ. อักษรที่ตั้งอยู่หน้า **อนฺตกฺขรโต** จากอักษร ตัวสุดท้ายของพยางค์ **อุปธา** ชื่อว่า อุปธา **ภวติ** ย่อมมี.

อนฺตกฺขรโต ปุพฺพกฺขรํ อุปธาสญฺญํ ภวติ.

อักษรที่อยู่ข้างหน้าของอักษรตัวสุดท้าย ชื่อว่า อุปธา.

๑๒๓๘. คหสฺสุปธสฺเสตฺตํ อสมาเส นิจฺจํ

> **อสมาเส** ในข้อความที่มิใช่สมาส **เอตฺตํ** อ. ความเป็น เอ **อุปธสฺส** แห่งอักษรอันชื่อว่าอุปธา **คหสฺส** ของ คห ธาตุ **โหติ** ย่อมมี **นิจฺจํ** แน่นอน.

คหอิจฺเจตาย ธาตุยา อุปธสฺส เอตฺตํ โหติ นิจฺจํ อสมาสวิสเย.

ในที่อันมิใช่สมาส แปลงอักษรอันชื่อว่าอุปธาของ คห ธาตุเป็น เอ แน่นอน.

ตัวอย่างเช่น

ตํ ตํ วตฺถุ คณฺหาตีติ - เคหํ	สิ่งใด	ย่อมรองรับวัตถุนั้นๆ	เพราะเหตุนั้น สิ่งนั้น ชื่อว่า เคห

“เคโห”ติปิ ปุลฺลิงฺคมิจฺฉนฺติ.

อาจารย์ทั้งหลายประสงค์ให้เป็นรูปปุงลิงค์ว่า "**เคโห**" บ้าง

อสมาเสติ กึ ?

ถาม. บทว่า อสมาเส มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า ถ้าเป็นคำสมาส ไม่ต้องเอาอุปธาของ คห เป็น เอ

ตัวอย่างเช่น

คหการ์ คเวสนฺโต[53]	เมื่อแสวงหานายช่างผู้ทำเรือน
คหการก ทิฏฺโฐสิ	แน่ะนายช่างผู้ทำเรือน เราเห็นเจ้าแล้ว
คหฏฺโฐ	คฤหัสถ์
คหกูฏ์	ยอดเรือน
ราชคหํ	เมืองราชคหฺ์

๑๒๓๙. มสุสฺส สุสฺส จฺฉรจฺเฉรา.

> **จฺฉรจฺเฉรา** อ. การแปลงเป็น จฺฉร และ จฺเฉร ท. **สุสฺส** แห่ง สุ **มสุสฺส** ของ มสุ ศัพท์ **โหนฺติ** ย่อมมี.

มสุอิจฺเจตสฺส ปาฏิปทิกสฺส สุสฺส จฺฉรจฺเฉราเทสา โหนฺติ.

แปลง สุ ของ มสุ ศัพท์เป็น จฺฉร และ จฺเฉร.

[ปาฏิปทิก ๒ ประเภท]

เอตฺถ จ มสูติ อนิปฺผนฺนปาฏิปทิโก, นิปฺผนฺนปาฏิปทิโก วา. ทุวิโธ หิ ปาฏิปทิโก นิปฺผนฺโน จ อนิปฺผนฺโน จ. ตตฺถ นิปฺผนฺโน “การโก ปาจโก”อิจฺจาทิ. อิตโร “ฆโฏ ปโฏ”อิจฺจาทิ.

อนึ่งในที่นี้ คำว่า **มสุ** เป็นอนิปผันนปาฏิปทิกบท (บทนามที่ไม่ได้สำเร็จมาจาก ธาตุปัจจัย) หรือเป็นนิปผันนปาฏิปทิกบท (บทนามที่สำเร็จมาจากธาตุปัจจัย). ก็ ปาฏิ- ปทิกบทมี ๒ ประเภทคือ นิปผันนปาฏิปทิกบท และอนิปผันนปาฏิปทิกบท.

ในบรรดา ๒ ประเภทนั้น นิปผันนปาฏิปทิกบท ตัวอย่างเช่น **การโก, ปาจโก**, ส่วนอนิปผันนปาฏิปทิกบท ตัวอย่างเช่น **ฆโฏ, ปโฏ.** (หม้อ, ผ้า).

ตตฺถ มสุ มจฺฉเรติ ทสฺสนโต “มสฺสตีติ มจฺเฉโร”ติ จ อิจฺฉนฺติ.

ในสูตรนี้ อาจารย์ทั้งหลาย ประสงค์รูปวิเคราะห์ว่า **มสฺสตีติ มจฺเฉโร** “ผู้ใด ย่อมตระหนี่ เพราะเหตุนั้น ผู้นั้น ชื่อว่า มจฺเฉร” เพราะพบอรรถของ มสุ ธาตุว่า **มสุ มจฺฉเร** “มสุ ธาตุเป็นไปในอรรถว่าความตระหนี่”

๑๒๔๐. อาจรสฺส จฺฉริโย จ รสฺโส.

> **จฺฉรจฺเฉรา จ** อ. การแปลงเป็น จฺฉร และ จฺเฉร ท. ด้วย **จฺฉริโย จ** อ. การแปลงเป็น จฺฉริย ด้วย **อาจรสฺส** แห่ง จร ธาตุที่มี อา เป็นบทหน้า **โหนฺติ** ย่อมมี **อากาโร** อ. อา อักษร **รสฺโส** เป็นรัสสะ **โหติ** ย่อมเป็น.

อาปุพฺพสฺส จรธาตุสฺส จฺฉรจฺเฉราเทสา โหนฺติ จฺฉริยาเทโส จ, อากาโร ปน รสฺโส โหติ.

แปลง จร ธาตุที่มี อา เป็นบทหน้า เป็น จฺฉร, จฺเฉร, จฺฉริย และรัสสะ อา เป็น อ.

ตัวอย่างเช่น

อา ภุโส จริตพฺพนฺติ - อจฺฉรํ, อจฺเฉรํ, อจฺฉริยํ [54]	สิ่งใดอันบุคคลพึงประพฤติได้อย่างยิ่ง เพราะเหตุนั้น สภาพนั้น ชื่อว่า อจฺเฉร, อจฺเฉร, อจฺฉริย (ความอัศจรรย์)

[อจฺฉริย เป็นตัทธิต]

อถ วา อจฺฉริยนฺติ อจฺฉราย โยคฺคนฺติ อจฺฉริยํ. วิมฺหิตหทเยหิ อจฺฉรํ ปหริตุํ ยุตฺตนฺติปิ อจฺฉริยนฺ”ติ ตทฺธิตนฺตปทํ ภวติ.

อีกนัยหนึ่ง บทว่า **อจฺฉริยํ** เป็นบทตัทธิต มีรูปวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า อจฺฉริย เพราะอรรถ ว่า ควรต่อการดีดนิ้วมือ, และชื่อว่า อจฺฉริย เพราะอรรถว่า ควร เพื่ออันดีดนิ้วมือด้วย ความประหลาดใจ.

๑๒๔๑. อลกลสลโต โล โย จ.

> **โล จ** อ. ล ปัจจัยด้วย **โย จ** อ. ย ปัจจัยด้วย **โหนฺติ** ย่อมลง **ปรํ** เบื้องหลัง **อลกลสลโต** จาก อล กล และ สล ธาตุ **จ** ด้วย.

[ลง ล และ ย ปัจจัยท้าย อล กล และ สล ธาตุ]

อล ปริยตฺติยํ	อล ธาตุ เป็นไปในอรรถความสามารถ
กล สงฺขฺยาเน	กล ธาตุ เป็นไปในอรรถในการนับ
สล คติยํ	สล ธาตุ เป็นไปในอรรถในการไป

ตัวอย่างเช่น

อลฺลํ, อลฺยํ	ความสามารถ
กลฺลํ, กลฺยํ	สิ่งที่ถูกนับ
สลฺลํ, สลฺยํ	สิ่งทิ่มแทง (ลูกศร)

๑๒๔๒. กลสลโต ยาโณ ลาโณ จ.

ยาโณ จ อ. ยาณ ปัจจัยด้วย **ลาโณ จ** อ. ลาณ ปัจจัยด้วย **โหนฺติ** ย่อมลง **ปรํ** เบื้องหลัง **กลสลโต** จาก กล และ สล ธาตุ.

[ลง ยาณ และ ลาณ ปัจจัยท้าย กล และ สล[๑] ธาตุ]

ตัวอย่างเช่น

กลฺยาณํ	ความดี. ความงาม
ปฏิสลฺยาณํ	การหลีกเร้น,ที่หลีกเร้น
กลฺลาโณ	ผู้ถูกนับว่าดี
ปฏิสลฺลาโณ	ผู้หลีกเร้น

ยทา ปน “ลี สิเลสเน”ติ ธาตุ, ตทา ปฏิสลฺลิยนํ ปฏิสลฺลานนฺติ ยุปจฺจเยน สิทฺธํ.

ก็ในกาลใด **ลี** ธาตุเป็นไปในอรรถว่า “ติดแน่น” ในกาลนั้น บทว่า "ปฏิสลฺลาน" ย่อมสำเร็จด้วยการลง ยุ ปัจจัยโดยวิเคราะห์ว่า **ปฏิสลฺลิยนํ ปฏิสลฺลานํ** “การหลีกเร้น ชื่อว่า ปฏิสลฺลาน”[๒]

๑๒๔๓. มถิสฺส ถสฺส ลฺลลฺลกา.

ลฺลลฺลกา อ. การแปลงเป็น ลฺล และ ลฺลก **ถสฺส** แห่ง ถ **มถิสฺส** ของ มถ ธาตุ **โหติ** ย่อมมี.

มถอิจฺเจตาย ธาตฺุยา ถสฺส ลฺลาเทโส จ ลฺลกาเทโส จ โหติ.

แปลง ถ ของ มถ ธาตุเป็น ลฺล และ ลฺลก.

มถ วิโลฬเน–

มถ[๓] ธาตุ ย่อมเป็นไปในการปลุกปล้ำ

ตัวอย่างเช่น

มลฺโล นักมวยปล้ำ

มลฺลโก นักมวยปล้ำ

มลฺโล เอว มลฺลโกติ วา.

อีกนัยหนึ่ง มลฺล นั่นเทียว ชื่อว่า มลฺลก (ลง ก ปัจจัยในอรรถสกัตถะ)

๑๒๔๔. เปสาติสคฺคปตฺตกาเลสุ กิจฺจา.

กิจฺจา อ. กิจจ ปัจจัย ท. **โหนฺติ** ย่อมลง **เปสาติสคฺคปตฺต-กาเลสุ** ใน อรรถการส่งไป (การใช้), การแนะนำ และกาล บอกเวลาที่มาถึง.

เปสเน อติสคฺเค ปตฺตกาเล จ อิจฺเจเตสฺวตฺเถสุ ฯ กิจฺจปจฺจยา โหนฺติ.

ลง กิจจ ปัจจัยในอรรถการใช้ การแนะนำ และการบอกเวลาที่มาถึง.

[อรรถของกิจจปัจจัย]

เอตฺถ จ เปสนำ นาม "กตฺตพฺพมิทำ ภวตา"ติ อนุยุตฺตสฺส อชฺเฌสนำ. อติสคฺโค นาม "กิมิทำ มยา กตฺตพฺพนฺ"ติ ปุฏฺฐสฺส วา "อุปสมฺปนฺเนน ภิกฺขุนา สญฺจิจฺจ ปาโณ ชีวิตา น โวโรเปตพฺโพ"ติ อาทินา นเยน ปฏิปตฺตินิทสฺสนมุเขน วา อนุญฺญา. ปตฺตกาโล นาม สมฺปตฺตสมโย, ตสฺส อาโรจเน จ กิจฺจปจฺจยา โหนฺติ

อนึ่งในที่นี้ **เปสนะ** หมายถึง การขอร้องผู้ที่ควรใช้ว่า "ท่าน ช่วยทำสิ่งนี้หน่อย", **อติสัคคะ** หมายถึง การแนะนำแก่บุคคลผู้ถามว่า "ข้าพเจ้า ควรทำสิ่งนี้อย่างไร" หรือ การแนะนำด้วยวิธีการแสดงข้อปฏิบัติดังนี้ว่า "ภิกษุผู้ซึ่งเป็นอุปสัมบัน ไม่ควรจงใจ ฆ่าสัตว์", **ปัตตกาละ** หมายถึง เวลาที่จะทำกิจมาถึงแล้ว, ลง กิจจ ปัจจัยในการใช้, การแนะนำ และการบอกเวลาที่มาถึงนั้น.

ตัวอย่างเช่น

กตฺตพฺพำ กมฺมำ ภวตา การงาน อันท่าน พึงกระทำ

กรณียำ กิจฺจำ ภวตา กิจ อันท่าน พึงกระทำ

โภตพฺพำ โภชนำ ภวตา โภชนะ อันท่าน พึงบริโภค

โภชนียำ โภชนำ ภวตา โภชนะ อันท่าน พึงบริโภค

อชฺฌยิตพฺพำ อชฺเฌยฺยำ - ภวตา สิ่งที่ควรสวด อันท่าน พึงสวด

อชฺฌยนียำ อชฺเฌยฺยำ ภวตา สิ่งที่ควรสวด อันท่าน พึงสวด

๑๒๔๕. อวสฺสกาธมิเณสุ ณี จ.

ณี จ อ. ณี ปัจจัยด้วย **กิจฺจา จ** อ. กิจจปัจจัย ท. ด้วย **โหนฺติ** ย่อมลง **อวสฺสกาธมิเณสุ** ในอรรถแน่แท้ (แน่นอน) และอรรถติดหนี้ ท.

อวสฺสกอธิมิณอิจฺเจเตสฺวตฺเถสุ ณีปจฺจโย โหติ กิจฺจา จ.

ลง ณี ปัจจัย และ กิจจปัจจัยในอรรถแน่แท้ (แน่นอน) และติดหนี้.

ตัวอย่างเช่น

การีสิ เม กมฺมํ -	ท่านคือผู้ที่จะต้องทำการงานแก่เรา
อวสฺสํ	อย่างแน่แท้
หารีสิ เม ภารํ -	ท่านคือผู้ที่จะต้องนำภาระของเรา
อวสฺสํ	ไปอย่างแน่แท้

เอตฺถ จ “อวสฺสนฺ”ติ วจนํ น วตฺตพฺพํ, “การีสิ เม กมฺมํ, หารีสิ เม ภารนฺ”ติ เอตฺตกเมว วตฺตพฺพํ, เอวํ สนฺเตปิ อวสฺสกตฺถมาวิกาตุํ “อวสฺสนฺ”ติ วุตฺตํ.

ความจริง ในที่นี้ คำว่า **อวสฺสํ** ไม่ควรนำมากล่าว, ควรกล่าวเฉพาะข้อความว่า "การีสิ เม กมฺมํ, หารีสิ เม ภารํ" เท่านั้น, จะอย่างไรก็ตาม การที่ข้าพเจ้าได้กล่าวคำว่า "อวสฺสํ" ไว้ในที่นี้ ก็เพื่อแสดงอรรถของ อวสฺสก ให้ปรากฏชัด.

ตตฺถ การีสีติ อวสฺสํ กาตุํ ยุตฺโตสีติ อตฺโถ, หารีสีติ อวสฺสํ หริตุํ ยุตฺโตสีติ,

ในบรรดาตัวอย่างเหล่านั้น

คำว่า **การีสิ** มีความหมายว่า ท่านจะต้องทำอย่างแน่แท้

คำว่า **หารีสิ** มีความหมายว่า ท่านจะต้องนำภาระไปอย่างแน่แท้

อธมิเณ--

ในอรรถการติดหนี้

ตัวอย่างเช่น

ทายีสิ เม สตํ อิณํ	ท่านต้องใช้หนี้ ๑๐๐ กหาปณะแก่เรา
ธารีสิ เม สหสฺสํ อิณํ	ท่านติดหนี้เรา ๑๐๐๐ กหาปณะ

เอตฺถ จ ทายีสีติ ทาตุํ ยุตฺโตสิ.

ก็ในตัวอย่างเหล่านี้ คำว่า "ทายีสิ" หมายถึง ท่านจะต้องชดใช้.

กตฺตพฺพํ เม ภวตา -	ท่านต้องทำกรรมแก่เราแน่แท้
กมฺมํ อวสฺสํ	

ทาตพฺพำ เม ภวตา - สตๆ อิณำ ท่านต้องใช้หนี้เรา ๑๐๐ กหาปณะ

ธาริตพฺพำ เม ภวตา - สหสฺสๆ อิณำ ท่านติดหนี้เรา ๑๐๐๐ กหาปณะ

กรณียๆ ภวตา กิจฺจๆ ท่าน ต้องทำกิจ

อวสฺสๆ การิยๆ ท่าน ต้องทำวัตรอย่างแน่นอน

กยฺยๆ ภวตา วตฺถๆ ท่าน ต้องซื้อผ้า

๑๒๔๖. อรหสกฺกาทีหิ ตุๆ.

อรหสกฺกาทีหิ โยเค ในที่ประกอบด้วย อรห และ สกฺก เป็นต้น **ตุๆ** อ. ตุๆ ปัจจัย **โหติ** ย่อมลง **ปรำ** เบื้องหลัง **สพฺพธาตูหิ** จากธาตุทั้งปวง ท.

อรหสกฺกภพฺพอิจฺเจวมาทีหิ โยเค สพฺพธาตูหิ ตุๆปจฺจโย โหติ.

ในที่ประกอบด้วย อรห สกฺก และ ภพฺพ เป็นต้น ลง ตุๆ ปัจจัยท้ายธาตุทั้งปวง.

ตัวอย่างเช่น

อรหา ภวำ วตฺตุๆ ท่าน เป็นผู้สมควรเพื่อกล่าว

สกฺกา ภวำ เชตุๆ ท่าน สามารถเพื่อชนะ

ภพฺโพ ภวำ อรหตฺตผลำ - สจฺฉิกาตุๆ ท่าน เป็นผู้สมควรเพื่อบรรลุพระ-อรหัตตผล

อนุจฺฉวิโก ภวำ ทูเตยฺยๆ - คนฺตุๆ ท่าน เป็นผู้สมควรเพื่อไปเป็นทูต

๑๒๔๗. วชอิชอญฺชสทาทิโต โณฺย.

ณฺโย อ. ณฺย ปัจจัย **โหติ** ย่อมลง **ปรำ** เบื้องหลัง **วชอิชอญฺช-สทาทิโต** จากธาตุมี วช, อิช, อญฺช และ สท ธาตุเป็นต้น.

[ลง ณฺย ปัจจัยท้าย วช, อิช, อญฺช และ สท ธาตุเป็นต้น]

ตัวอย่างเช่น

สรณาทิคหณโต ปฐมเยว - วชิตพฺพาติ ปพฺพชฺชา	อันกุลบุตร พึงเข้าถึงก่อนนั่นเทียว โดยการรับสรณคมน์เป็นต้น เพราะเหตุนั้น ชื่อว่า ปพฺพชฺชา
อิชนํ เอชา	ความหวั่นไหว ชื่อว่า เอชา
สมชฺชนํ สมชฺชา	การประชุมกัน ชื่อว่า สมชฺชา
นิสีทนํ นิสชฺชา	การนั่ง ชื่อว่า นิสชฺชา
วิชานนฺ, เวเทตีติ วา - วิชฺชา	ความรู้ หรือว่าย่อมรู้ เพราะเหตุนั้น ชื่อว่า วิชฺชา
วิสชฺชนํ วิสชฺชา	การตอบปัญหา ชื่อว่า วิสชฺชา
นิปชฺชนํ นิปชฺชา	การนอน ชื่อว่า นิปชฺชา
หนนํ วชฺฌา	การฆ่า ชื่อว่า วชฺฌา
หนฺตพฺโพ วชฺโฌ	ผู้ควรฆ่า ชื่อว่า วชฺฌ
สยนํ, สยนฺติ เอตฺถาติ - วา เสยฺยา	การนอน ชื่อว่า เสยฺยา, อีกนัยหนึ่ง ชนย่อมนอน ในสถานที่นี้ เพราะเหตุนั้น สถานที่นี้ ชื่อว่า เสยฺยา (ที่นอน)
จรณํ จริยา	ความประพฤติ ชื่อว่า จริยา
สทนํ สชฺชา	การจัดแจง ชื่อว่า สชฺชา

๑๒๔๘. สนฺธาโต อ.

อ อ. อ ปัจจัย **โหติ** ย่อมลง **ปรํ** เบื้องหลัง **สนฺธาโต** จาก ธา ธาตุที่มี สํ เป็นบทหน้า.

สํปุพฺพาย ธาธาตุยา อปจฺจโย โหติ.
ลง อ ปัจจัยท้าย ธา ธาตุที่มี สํ เป็นบทหน้า.

ตัวอย่างเช่น

สมฺมา จิตฺตํ นิเธติ เอตาย, สยํ วา สทฺทหตีติ สทฺธา	ชน ย่อมตั้งจิตโดยชอบด้วยสภาวธรรมนั้น เพราะเหตุนั้น สภาวธรรมนั้น ชื่อว่า สทฺธา, (หรือ) สภาวธรรมใด ย่อมเชื่อเอง เพราะเหตุนั้น สภาวธรรมนั้น ชื่อว่า สทฺธา

๑๒๔๙. ญาทิโต จ.

อ อ. อ ปัจจัย **ปโร** เป็นเบื้องหลัง **ญาทิโต** จากธาตุมี ญา ธาตุเป็นต้น **โหติ** ย่อมลง **จ** ด้วย.

ญาธาตาทิโต จ อปจฺจโย ปโร โหติ.

ลง อ ปัจจัยท้าย ญา ธาตุเป็นต้นด้วย.

ตัวอย่างเช่น

สญฺญา	ความจำ
ปญฺญา	ความรู้
ปภา, นิภา	รัศมี, แสง
ปุจฺฉา	คำถาม, การถาม

๑๒๕๐. รุชาทิโต โฉ.

โฉ อ. ฉ ปัจจัย **โหติ** ย่อมลง **ปรํ** เบื้องหลัง **รุชาทิโต** จากธาตุมี รุช ธาตุเป็นต้น.

[ลง ฉ ปัจจัยท้าย รุช ธาตุเป็นต้น]

ตัวอย่างเช่น

รุชนํ รุจฺฉา	การเสียดแทง, ความเจ็บ ชื่อว่า รุจฺฉา
ริจนํ ริจฺฉา	การสิ้นไป,การไม่ประกอบ ชื่อว่า ริจฺฉา
ติกิจฺฉนํ ติกิจฺฉา	การเยียวยา ชื่อว่า ติกิจฺฉา
สงฺโกจนํ สงฺกุจฺฉา	การหดเข้า,การคู้เข้า ชื่อวา สงฺกุจฺฉา
มทนํ อภิกฺขณํ มชฺชนฺติ - วา มจฺฉา	ความมัวเมาหรืออันชนพึงมัวเมาเป็น-ประจำ ชื่อว่า มจฺฉา
ลภนํ ลจฺฉา	การได้ ชื่อว่า ลจฺฉา
รทียติ วิเลขียติ ปถิเกหีติ - รจฺฉา, มคฺโค	อันชนผู้เดินทางทั้งหลาย ย่อมขีดเขียน เพราะเหตุนั้นชื่อว่า รจฺฉา ได้แก่หนทาง
รถสฺส หิตาติ วา รจฺฉา, - มหามคฺโค	อีกนัยหนึ่ง เกื้อกูลต่อรถ เพราะเหตุนั้น ชื่อว่า รจฺฉา ได้แก่หนทางใหญ่
อโธคมนํ ติรจฺฉา	การไปในแนวนอน ชื่อว่า ติรจฺฉา

สหคมนำ สาคจฺฉา การไปพร้อมกัน ชื่อว่า สาคจฺฉา

สำปุพฺพสฺส คมุธาตุสฺส วเสเนว วุตฺตำ.

ตัวอย่างว่า สาคจฺฉา นี้ท่านแสดงด้วย คมุ ธาตุที่มี สำ เป็นบทหน้า.

ทุราสนำ ทุพฺภกฺขนำ - โทภจฺฉา การบริโภคที่ไม่ดี ชื่อว่า โทภจฺฉา

ทุฏฺฐุ โรสนำ โทรุจฺฉา ความเกรี้ยวกราดที่ชั่วช้า เพราะเหตุนั้น ชื่อว่า โทรุจฺฉา

มุหนำ มุจฺฉา ความหลง ชื่อว่า มุจฺฉา

วสนำ วจฺฉา การอยู่ ชื่อว่า วจฺฉา

กจนำ ทิตฺติ กจฺฉา ความรุ่งเรือง, รุ่งโรจน์ ชื่อว่า กจฺฉา

สห กถนำ สากจฺฉา การพูดร่วมกัน เพราะเหตุนั้น ชื่อว่า สากจฺฉา (การสนทนา)

ตุทนำ ตุจฺฉา การทิ่มแทง ชื่อว่า ตุจฺฉา

วิสนำ วิจฺฉา การเข้าไป ชื่อว่า วิจฺฉา

ตถำ อวิตถนฺติ ตจฺฉำ ความเป็นเช่นนั้น คือความไม่เป็นโดยประการอื่น เหตุนั้น ชื่อว่า ตจฺฉ

วิรูปำ คายิตพฺพนฺติ - วิคจฺฉำ เพลงที่ขับร้องอย่างผิดเพี้ยน เหตุนั้น ชื่อว่า วิคจฺฉ

๑๒๕๑. ติรโต จฺฉจฺฉานา.

จฺฉจฺฉานา อ. จฺฉ และ จฺฉาน ปัจจัย ท. **โหนฺติ** ย่อมลง **ปรำ** เบื้องหลัง **ติร โต** จาก ติร ธาตุ.

ติรธาตุโต จฺฉจฺฉานปจฺจยา โหนฺติ.

ลง ติร ปัจจัยท้าย ติร ธาตุ

ตัวอย่างเช่น

ติรจฺโฉ, ติรจฺฉา สัตว์ดิรัจฉาน

ติรจฺฉาโน, ติรจฺฉานา สัตว์ดิรัจฉาน

ทุกฺขำ ติรจฺเฉสุ ความทุกข์ ในเหล่าสัตว์ดิรัจฉาน

ติรจฺฉานคโต สัตว์ดิรัจฉาน

๑๒๕๒. ปิสโต ฉิลฺโล.

ฉิลฺโล อ. ฉิลฺล ปัจจัย **โหติ** ย่อมลง **ปรำ** เบื้องหลัง **ปิสโต** จาก ปิส ธาตุ.

[ลง ฉิลฺล ปัจจัยท้าย ปิส ธาตุ]

ตัวอย่างเช่น

ปิสนำ ปิจฺฉิลฺลา การบด ชื่อว่า ปิจฺฉิลฺลา

๑๒๕๓. มุสโต ตฺยุฏฺฏุ.

ตฺยุฏฺฏุ อ. ตฺยุ และ ฏฺฏุ ปัจจัย ท. **โหนฺติ** ย่อมลง **ปรำ** เบื้องหลัง **มุสโต** จาก มุส ธาตุ.

มุสธาตุโต ตฺยุฏฺฏุอิจฺเจเต ปจฺจยา โหนฺติ.
ลง ตฺยุ และ ฏฺฏุ ปัจจัยท้าย มุส ธาตุ.

ตัวอย่างเช่น

ปาณำ จชตีติ มจฺจุ สภาวธรรมใด ย่อมคร่าชีวิตของหมู่สัตว์ เพราะเหตุนั้น สภาวธรรมนั้น ชื่อว่า มจฺจุ

มฏฺฏุ ผู้ฆ่า

๑๒๕๔. อถ วา มรโต รตฺย.

อถวา อีกนัยหนึ่ง **รตฺย** อ. รตฺย ปัจจัย **โหติ** ย่อมลง **ปรำ** เบื้องหลัง **มรโต** จาก มร ธาตุ.

อปเรน อฏฺฐกถาจริยานำ นเยน มรธาตุโต รตฺยปจฺจโย โหติ.
ตามนัยแห่งพระอรรถกถาจารย์ ลง รตฺย ปัจจัยท้าย มร ธาตุ.

ตัวอย่างเช่น

มริตพฺพสภาวตาย มจฺโจ,- ชื่อว่า มจฺจ เพราะมีอันจะต้องตาย เป็นธรรมดา (ตายอย่างแน่นอน)

เอวำ ชาเตน มจฺเจน, - กตฺตพฺพำ กุสลำ พหุ[55] กุศล อันผู้เกิดแล้วมีอันจะต้องตาย เป็นธรรมดาพึงทำให้มากฉันนั้น

อิทมฺเปตฺถ สลฺลกฺขิตพฺพํ.

แม้ในตัวอย่างข้างต้นนี้ ก็ควรจำไว้ว่าลง รตฺย ปัจจัยเช่นกัน.

“มจฺจา”ติ วตฺตพฺพฏฺฐาเน “มาติยา”ติ ปทํ ทิสฺสติ “กมฺมพนฺธู หิ มาติยา”ติ.

บทว่า "มาติยา" สามารถใช้แทนบทว่า "มจฺจา" ได้

ตัวอย่างเช่น

กมฺมพนฺธู หิ มาติยา[56] ด้วยว่า หมู่สัตว์ที่มีอันจะต้องตายเป็น-ธรรมดา มีกรรมเป็นพวกพ้อง

๑๒๕๕. อุฐูโต ตฺโย.

ตฺโย อ. ตฺย ปัจจัย **โหติ** ย่อมลง **ปรํ** เบื้องหลัง **อุฐูโต** จาก ธู ธาตุที่มี อุ เป็นบทหน้า.

อุปุพฺพาย ธูธาตุยา ตฺยปจฺจโย โหติ.

ลง ตฺย ปัจจัยท้าย ธู ธาตุที่มี อุ เป็นบทหน้า.

ตัวอย่างเช่น

อุทฺธํ อุทฺธํ ธูนนํ อุทฺธจฺจํ ความฟุ้งซ่าน ชื่อว่า อุทฺธจฺจ

๑๒๕๖. อถ วา อุทฺธตโต ภาเว ณฺโย.

อถวา อีกนัยหนึ่ง **ณฺโย** อ. ณฺย ปัจจัย **โหติ** ย่อมลง **ปรํ** เบื้องหลัง **อุทฺธตโต** จาก อุทฺธต ศัพท์ **ภาเว** ในภาวสาธนะ.

[อีกนัยหนึ่ง ลง ณฺย ปัจจัยท้าย อุทฺธต ศัพท์ในภาวสาธนะ]

ตัวอย่างเช่น

อุทฺธตสฺส ภาโว - ภาวะแห่งจิตที่ฟุ้งซ่าน

อุทฺธจฺจํ ชื่อว่า อุทฺธจฺจ

ตทฺธิตนฺตเมตํ ปทํ

คำว่า **อุทฺธจฺจํ** นี้เป็นบทที่ลงตัทธิตปัจจัย.

๑๒๕๗. กุกรโต จ.

ตฺโย อ. ตฺย ปัจจัย **โหติ** ย่อมลง **ปรํ** เบื้องหลัง **กุกรโต** จาก กร ธาตุที่มี กุ เป็นบทหน้า **จ** ด้วย.

กุปุพฺพาย กรธาตุยา ตฺยปจฺจโย โหติ.

ลง ตฺย ปัจจัยท้าย กร ธาตุที่มี กุ เป็นบทหน้า

ตัวอย่างเช่น

กุจฺฉิตำ กตำ กรณำ - การทำที่น่าเกลียด

กุกฺกุจฺจำ ชื่อว่า กุกฺกุจฺจ

๑๒๕๘. อถ วา กุกตโต ภาเว ณฺโย.

อถวา อีกนัยหนึ่ง **ณฺโย** อ. ณฺย ปัจจัย **โหติ** ย่อมลง **ปรำ** เบื้องหลัง **กุกต โต** จาก กุกต ศัพท์ **ภาเว** ในอรรถภาวะ.

[อีกนัยหนึ่ง ลง ณฺย ปัจจัยท้าย กุกต ศัพท์ในภาวตัทธิต]

ตัวอย่างเช่น

กุจฺฉิตำ กตำ กุกตำ,- การกระทำที่น่ารังเกียจ ชื่อว่า กุกต,

กุกตสฺส ภาโว กุกฺกุจฺจำ ภาวะแห่งการกระทำที่น่ารังเกียจ ชื่อว่า กุกฺกุจฺจ

๑๒๕๙. อชสทโต โช.

โช อ. ช ปัจจัย **โหติ** ย่อมลง **ปรำ** เบื้องหลัง **อชสทโต** จาก อช และ สท ธาตุ.

[ลง ช ปัจจัยท้าย อช และ สท ธาตุ]

อช คติกฺเขปเน–

อช เป็นไปในอรรถห้ามการไป

ตัวอย่างเช่น

อชนำ อชฺชา การหยุด ชื่อว่า อชฺชา

สท วิสรณคตฺยาวสาเนสุ–

สท ธาตุเป็นไปในอรรถการแผ่ไป และการสิ้นสุดแห่งการไป

ตัวอย่างเช่น

สทนำ สชฺชา การนั่ง ชื่อว่า สชฺชา

๑๒๖๐. สตนตนิติโต ตฺโย.

ตฺโย อ. ตฺย ปัจจัย **โหติ** ย่อมลง **ปรํ** เบื้องหลัง **สตนตนิติโต** จาก สต นต และ นิติ ธาตุ.

[ลง ตฺย ปัจจัยท้าย สต นต และ นิติ ธาตุ]

ตัวอย่างเช่น

สจฺจํ	ความจริง
นจฺจํ	การฟ้อนรำ
นิจฺจํ	ความเที่ยงแท้แน่นอน

๑๒๖๑. กุกตสฺส โก ทฺวิตฺตมสฺสุตฺตํ ณฺยมฺหิ.

ณฺยมฺหิ ในเพราะ ณฺย ปัจจัย **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **โก** อ. ก **กุกตสฺส** แห่ง กุกต ศัพท์ **อาปชฺชเต** ย่อมถึง **ทฺวิตฺตํ** ซึ่งความเป็นพยัญชนะ ๒ ตัว (กฺก) **โหติ จ** ย่อมมีด้วย **อุตฺตํ** อ. ความเป็น อุ **อสฺส** แห่ง อ (ของ กฺก) **โหติ จ** ย่อมมีด้วย.

กุกตสฺส สทฺทสฺส กกาโร ทฺวิตฺตมาปชฺชเต, อการสฺส จ อุตฺตํ ณฺยมฺปิ ปจฺจเย.

ในเพราะ ณฺย ปัจจัยอยู่หลัง แปลง ก ของ กุกต ศัพท์เป็น กฺก และ แปลง อ ของ กฺก เป็น อุ.

ตัวอย่างเช่น

กุกฺกุจฺจํ	ความรำคาญ

๑๒๖๒. ฉาทีสุ โจ ธาตฺวนฺโต.

ฉาทีสุ ในพราะ ฉ ปัจจัยเป็นต้น **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **ธาตฺวนฺโต** อ. พยัญชนะที่สุดธาตุ **โจ** เป็น จ **โหติ** ย่อมเป็น.

ฉาทีสุ ปจฺจเยสุ ธาตฺวนฺโต พฺยญฺชโน จกาโร โหติ.

ในเพราะ ฉ ปัจจัยเป็นต้นอยู่หลัง แปลงพยัญชนะที่สุดธาตุ เป็น จ.

ตัวอย่างเช่น

มทนํ มจฺฉา	ความมัวเมา ชื่อว่า มจฺฉา
ลภนํ ลจฺฉา	การได้ ชื่อว่า ลจฺฉา
รฑนํ รจฺฉา	การเขียน ชื่อว่า รจฺฉา

๑๒๖๓. ทฺโย ชฺชยุคฺ.

ทฺโย อ. ทฺย **ชฺชยุคำ** เป็นคู่แห่ง ชฺช **โหติ** ย่อมเป็น.

ทการยการสญฺโญโค ชฺชการทฺวยมาปชฺชเต.

แปลง ทฺย อักษร เป็น ชฺช.

ตัวอย่างเช่น

สทนำ สชฺชา การนั่ง ชื่อว่า สชฺชา

๑๒๖๔. มุสสฺสุกาโร อตฺตำ ตฺยุฏฺฏุสุ.

ตฺยุฏฺฏุสุ ในเพราะ ตฺยุ และ ฏฺฏุ ปัจจัย ท. **ปเรสุ** อันเป็น เบื้องหลัง **อุกาโร** อ. อุ อักษร **มุสสฺส** ของ มุส ธาตุ **อาปชฺชเต** ย่อมถึง **อตฺตำ** ซึ่งความเป็น อ.

มุสธาตุสฺส อุกาโร ตฺยุฏฺฏุปจฺจเยสุ ปเรสุ อตฺตมาปชฺชเต.

ในเพราะ ตฺยุ และ ฏฺฏุ ปัจจัยอยู่หลัง แปลง อุ ของ มุส ธาตุเป็น อุ.

ตัวอย่างเช่น

มจฺจุ, มฏฺฏุ สัตว์ผู้มีอันจะต้องตายเป็นธรรมดา

๑๒๖๕. ธูสฺสู จ ตฺยมฺหิ.

ตฺยมฺหิ ในเพราะ ตฺย ปัจจัย **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **อู** อ. อู อักษร **ธูสฺส** ของ ธู ธาตุ **อาปชฺชเต** ย่อมถึง **อตฺตำ** ซึ่งความเป็น อ.

ธูธาตุสฺส อูกาโร จ อตฺตมาปชฺชเต ตฺยมฺหิ ปจฺจเย ปเร.

ในเพราะ ตฺย ปัจจัยอยู่หลัง แปลง อู ของ ธู ธาตุเป็น อ.

ตัวอย่างเช่น

อุทฺธำ ธูนนำ อุทฺธจฺจำ ความฟุ้งซ่าน ชื่อว่า อุทฺธจฺจ

๑๒๖๖. เยหิ กฺวิ เตหิ ภูธูภาทีหิสฺส โลโป.

กฺวิ อ. กฺวิ ปัจจัย **ปโร** เป็นเบื้องหลัง **ธาตูหิ** จากธาตุ ท. **เยหิ** เหล่าใด **โหติ** ย่อมเป็น. **โลโป** อ. การลบ **อสฺส** ซึ่ง กฺวิ ปัจจัยนั้น **ปรสฺส** อันเป็นเบื้องหลัง **ภูธูภาทีหิ** จากธาตุ ท. มี ภู ธู และ ภาเป็นต้น **เตหิ** เหล่านั้น **โหติ** ย่อมมี.

กฺวิปจฺจโย เยหิ ธาตูหิ ปโร โหติ, เตหิ ภูธูภาทีหิ อสฺส กฺวิโน โลโป โหติ.

กฺวิ ปัจจัยลงหลังธาตุเหล่าใด ลบ กฺวิ ปัจจัยหลังธาตุเหล่านั้นมี ภู ธู และ ภา ธาตุเป็นต้น.

ตัวอย่างเช่น

วิภู	ผู้เป็นยิ่ง	**สยมฺภู**[๑]	ผู้เป็นเอง
อภิภู	ผู้เป็นใหญ่	**สนฺธุ**	ผู้หวั่นไหวด้วยดี
อุทฺธุ	ผู้ฟุ้งขึ้น	**วิภา**	แสงสว่าง
นิภา	แสงสว่าง	**ปภา**	แสงสว่าง
สภา	ที่ประชุม	**อาภา**	รัศมี
ภุชโค	สัตว์ไปด้วยขนด (งู)	**ตุรงฺโค**	สัตว์ไปเร็ว (ม้า)

ยมุ อุปรเม–

ยมุ ธาตุในความงดเว้น

ตัวอย่างเช่น

วิโย การงดเว้น

มน ญาเณ–

มน ธาตุในความรู้

ตัวอย่างเช่น

สุโม ผู้รู้ดี

ตนุ วิตฺถาเร–

ตนุ ธาตุในความกว้างขวาง

ตัวอย่างเช่น

ปริโต ผู้แผ่ไปโดยรอบ

๑๒๖๗. สจชานำ กคา ณานุพนฺเธ ปเร.

ณานุพนฺเธ ในเพราะปัจจัยที่มี ณ อนุพันธ์ **ปเร** อันเป็น เบื้องหลัง **กคา** อ. การแปลงเป็น ก และ ค ท. **สจชานำ** แห่ง ธาตุ ท. อันมี จ และ ช เป็นที่สุด **โหนฺติ** ย่อมมี **ยถากฺกมำ** ตามลำดับ.

สจชานำ ธาตูนำ จชานมนฺตานำ กคาเทสา โหนฺติ ยถากฺกมำ ณานุพนฺเธ ปจฺจเย ปเร

ในเพราะปัจจัยที่มี ณ อนุพันธ์อยู่หลัง แปลง จ เป็น ก และ ช เป็น ค.

อุจ วิยตฺติยํ วาจายํ–

อุจ ธาตุเป็นไปในการออกเสียง

อุจนํ โอโก	การพูด ชื่อว่า โอก	**เสโก**	การรด
ปาโก	การหุง	**โสโก**	ความเศร้าโศก
วิเวโก	ความสงัด	**โยโค**	การประกอบ
จาโค	การสละ	**โรโค**	ความเจ็บป่วย
โภโค	การบริโภค	**ภาโค**	การจำแนก
ราโค	ความกำหนัด	**ภงฺโค**	การหัก
สงฺโค	ความเกี่ยวข้อง		

๑๒๖๘. นุทาทีหิ ยุณฺวูนมนานนากานนกา สการิเตหิ จ.

> **อนอานนอกอนนกา** อ. การแปลงเป็น อน อานน อก อานนก ท. **ยุณฺวูนํ** แห่ง ยุ และ ณฺวุ ปัจจัย ท. **ปเรสํ** อันเป็น เบื้องหลัง **นุทาทีหิ จ** จากธาตุ ท. มี นุท ธาตุเป็นต้นด้วย **สการิเตหิ จ** จากธาตุ ท. อันเป็นไปกับด้วยการิตปัจจัยด้วย **โหนฺติ** ย่อมมี **ยถากฺกมํ** ตามลำดับ๑.

นุทสูทชนอิจฺเจวมาทีหิ ธาตูหิ ผนฺทจิติอาณอิจฺเจวมาทีหิ สการิเตหิ จ ยุณฺวุปจฺจยานํ อนอานนอกอานนกาเทสา โหนฺติ ยถากฺกมํ กตฺตริ ภาวกรเณสุ จ.

ท้าย นุท สูท และ ชน ธาตุเป็นต้น และท้ายธาตุที่มีการิตปัจจัยมี ผนฺท จิติ และ อาณ เป็นต้น แปลง ยุ ปัจจัยซึ่งลงในอรรถกัตตุสาธนะ, ภาวสาธนะ และกรณสาธนะ เป็น อน และ อานน แปลง ณฺวุ ปัจจัยเป็น อก และ อานนก.

เอวํ กตฺตริ.

แปลง ยุ ปัจจัย ในอรรถกัตตุสาธนะ

ตัวอย่างเช่น

ปนุทตีติ ปนูทโน

ผู้ใด ย่อมบรรเทา เพราะเหตุนั้น ผู้นั้น ชื่อว่า ปนูทน

สูทโน	สภาพที่ไหลออก	**ชนโน**	ผู้เกิด
สวโน	ผู้ฟัง	**ลวโน**	ผู้เกี่ยว, ผู้ตัด
หวโน	ผู้บูชา	**ปวโน**	ผู้กรอง, ชำระ
ภวโน	ผู้เกิด	**ญาโณ**	ผู้รู้
อสโน	ผู้บริโภค	**สมโณ**	ผู้สงบ

ภาเวน ปน .

แปลง ยุ ปัจจัย ในอรรถภาวสาธนะ

ตัวอย่างเช่น

ปนุชฺชเต ปนูทนำ อันเขาย่อมบรรเทา ชื่อว่า ปนูทน

สุชฺชเต สูทนำ อันน้ำย่อมไหลไป ชื่อว่า สูทน

ชายเต ชนนำ อันเขาย่อมเกิด ชื่อว่า ชนน

สุยฺยเต สวนำ อันเขาย่อมฟัง ชื่อว่า สวน

ลุยเต ลวนำ อันเขาย่อมเกี่ยว,ตัด ชื่อว่า ลวน

หุยเต หวนำ อันเขาย่อมบูชา ชื่อว่า หวน

ปุยเต ปวนำ อันเขาย่อมชำระ ชื่อว่า ปวน

ภูยเต ภวนำ อันเขาย่อมมี,เป็น ชื่อว่า ภวน

ญายเต ญาณำ การรู้ ชื่อว่า ญาณ

อสเต อสนำ การบริโภค ชื่อว่า อสน

สมเต สมณำ อันเขาย่อมสงบ ชื่อว่า สมณ

สญฺชานิยเต สญฺชานนำ อันเขาย่อมกำหนด ชื่อว่า สญฺชานน

กุยเต กายนำ อันเขาย่อมทำเสียง ชื่อว่า กายน

เอวำ ภาเว

พึงทราบวิธีแปลง ยุ ปัจจัยในภาวสาธนะโดยนัยนี้แล.

การิเต จ–

แปลง ยุ ปัจจัยหลังธาตุที่มีการิตปัจจัย

ตัวอย่างเช่น

ผนฺทาปยเต ผนฺทาปนำ อันเขาย่อมให้หวั่นไหว ชื่อว่า ผนฺทาปน

เจตาปยเต เจตาปนำ อันเขาให้เกิดความอุตสาหะ ชื่อว่า เจตาปน

อาณาปยเต อาณาปนำ อันเขาออกคำสั่ง (การใช้) ชื่อว่า อาณาปน

กรเณ–

แปลง ยุ ปัจจัยลง ในกรณสาธนะ

ตัวอย่างเช่น

นุทนฺติ อเนนาติ นูทนำ

ชนทั้งหลาย ย่อมบรรเทา ด้วยธรรมนั้น เหตุนั้น ธรรมนั้น ชื่อว่า นูทน

สูทนำ เครื่องไหลออก **ชนนำ** เหตุเกิด

สวนํ	เครื่องฟัง	**ลวนํ**	เครื่องเกี่ยว - ตัด
หวนํ	เครื่องบูชา	**ปวนํ**	เครื่องกรอง - ชำระ
ภวนํ	เหตุเกิด	**ชานนํ**	เครื่องรู้
อสนํ	เครื่องบริโภค	**สมณํ**	เครื่องระงับ - สงบ

ปุน กตฺตริ–

แปลง ณฺวุ ปัจจัย ในกัตตุสาธนะ

ตัวอย่างเช่น

นุทตีติ นุทโก	ชนใด ย่อมบรรเทา เพราะเหตุนั้น ชนนั้น ชื่อว่า นุทก
สูทตีติ สูทโก	ชนใด ย่อมราดรด เพราะเหตุนั้น ชนนั้น ชื่อว่า สูทก
ชเนตีติ ชนโก	ชนใด ย่อมรู้ เพราะเหตุนั้น ชนนั้น ชื่อว่า ชนก
สุโณตีติ สาวโก	ชนใด ย่อมฟัง เพราะเหตุนั้น ชนนั้น ชื่อว่า สาวก
ลุนาตีติ ลาวโก	ชนใด ย่อมเกี่ยว เพราะเหตุนั้น ชนนั้น ชื่อว่า ลาวก
ชุโหตีติ หาวโก	ชนใด ย่อมบูชา เพราะเหตุนั้น ชนนั้น ชื่อว่า หาวก
ปุนาตีติ ปาวโก	ชนใด ย่อมชำระ เพราะเหตุนั้น ชนนั้น ชื่อว่า ปาวก
ภวตีติ ภาวโก	ชนใด ย่อมเป็น เพราะเหตุนั้น ชนนั้น ชื่อว่า ภาวก
ชานาตีติ ชานโก	ชนใด ย่อมรู้ เพราะเหตุนั้น ชนนั้น ชื่อว่า ชานก
อสตีติ อาสโก	ชนใด ย่อมบริโภค เพราะเหตุนั้น ชนนั้น ชื่อว่า อาสก
อุปาสตีติ อุปาสโก	ชนใด ย่อมเข้าไปนั่งใกล้ เพราะเหตุนั้น ชนนั้น ชื่อว่า อุปาสก

สมตีติ สมโณ[๑] ชนใด ย่อมสงบ เพราะเหตุนั้น ชนนั้น ชื่อว่า สมณ

ปุน การิเต วา–

แปลง ณุ เป็น อก ในการิตปัจจัยบ้าง

ตัวอย่างเช่น

อาณาปยตีติ อาณาปโก	ผู้ออกคำสั่ง ชื่อว่า อาณาปก
ผนฺทาปโก	ผู้ทำให้ดิ้นรน
เจตาปโก	ผู้ให้ซื้อ, ผู้ให้เกิดความอุตสาหะ
สญฺชานนโก	ผู้ชี้แจง

๑๒๖๙. อิยตมกึเอสานมนฺตสฺสโร ทีฆํ กฺวจิ ทุสสฺส คุณํ โท รํ สกฺขี จ.

> **อนฺตสฺสโร** อ. สระที่สุด **อิ-ย-ต-ม-กึ-เอ-สานํ** แห่ง อิม-ย-ต-อมฺห-กึ-เอต และ สมาน ศัพท์ ท. **อาปชฺชเต** ย่อมถึง **ทีฆ** ซึ่งความเป็นทีฆะ (**จ** ด้วย), **อุกาโร** อ. อุ อักษร **ทุสสฺส** ของ ทุส ธาตุ **อาปชฺชเต** ย่อมถึง **คุณ** ซึ่งความเป็นสระ ขั้นคุณ (คือเป็น อิ), **โท** อ. ท อักษร **ทุสสฺส** ของ ทุส ธาตุ **อาปชฺชเต** ย่อมถึง **รํ** ซึ่งความเป็น ร **กฺวจิ** บ้าง **จ** ด้วย, **สกฺขี** อ.การแปลงเป็น ส, กฺข และ อี ท. **อนฺตสฺส** แห่ง ส อันเป็นที่สุดของ ทุส ธาตุ **โหนฺติ** ย่อมมี **จ** ด้วย.

อิยตมกึเอสอิจฺเจเตสํ สพฺพนามานมนฺโต สโร ทีฆมาปชฺชเต, กฺวจิ ทุสอิจฺเจตสฺสธาตุสฺส อุกาโร คุณ มาปชฺชเต, ทกาโร รการมาปชฺชเต, ธาตฺวนฺตสฺส จ สกฺข อี จาเทสา โหนฺติ ยถาสมฺภวํ.

รัสสสระอันเป็นที่สุดของสรรพนามเหล่านี้คือ อิ, ย, ต, ม, กิ, เอ และ ส ศัพท์ที่อยู่หน้า ทุส ธาตุ ย่อมเป็นทีฆะ, แปลง อุ ของ ทุส เป็น อิ บ้าง, แปลง ท ของ ทุส ธาตุเป็น ร บ้าง และแปลง ส ของ ทุส เป็น ส, กฺข และ อี ได้ตามสมควร.

เอตฺถ จ อาการาทีนํ วุทฺธีติ คหิตตฺตา คุณนฺ”ติ อิการาทีนิ สงฺคณฺหาติ. ตตฺถ อิอิติอาทิอกฺขเรน อิมสทฺทํ สงฺคณฺหาติ, มอิติอาเทเสกเทเสน อมฺหสทฺทํ, เออิติ เอตสทฺทํ, สอิติ สมานสทฺทํ.

ก็ในสูตรนี้ คำว่า "**คุณ**" หมายเอารัสสสระมี อิ เป็นต้น เพราะ อา อักษรเป็นต้น ถูกถือเอาแล้วด้วยคำว่าวุทธิ[๑]

ในสูตรนี้ คำว่า อิ หมายเอา อิม ศัพท์, คำว่า ม หมายเอา อมฺห ศัพท์, คำว่า เอ หมายเอา เอต ศัพท์, คำว่า ส หมายเอา สมาน ศัพท์.

ตัวอย่างเช่น

อิมมิว นำ ปสฺสตีติ อีทิโส ชน ย่อมเห็นบุคคลนั้น เหมือนบุคคลนี้ เพราะเหตุนั้น ชนนั้น ชื่อว่า อีทิส

ยมิว นำ ปสฺสตีติ ยาทิโส ชน ย่อมเห็นบุคคลนั้น เหมือนบุคคลใด เพราะเหตุนั้น ชนนั้น ชื่อว่า ยาทิส

ตาทิโส	ผู้เช่นนั้น	**มาทิโส**	ผู้เช่นกับเรา
กีทิโส	ผู้เช่นไร	**เอทิโส**	ผู้เช่นนี้
สาทิโส	ผู้เหมือนกัน		

[การแปลง ท เป็น ร]

อีริโส	ผู้เช่นนี้	**ยาริโส**	ผู้เช่นใด
ตาริโส	ผู้เช่นนั้น	**มาริโส**	ผู้เช่นเรา
กีริโส	ผู้เช่นไร	**เอริโส**	ผู้เช่นนี้
สาริโส	ผู้เหมือนกัน		

[การแปลงเป็น กฺข]

อีทิกฺโข	ผู้เช่นนี้	**ยาทิกฺโข**	ผู้เช่นใด
ตาทิกฺโข	ผู้เช่นนั้น	**มาทิกฺโข**	ผู้เช่นเรา
กีทิกฺโข	ผู้เช่นไร	**เอทิกฺโข**	ผู้เช่นนั้น
สาทิกฺโข	ผู้เหมือนกัน		

[การแปลงเป็น อี]

อีที	ผู้เช่นนี้	**ยาที**	ผู้เช่นใด
ตาที	ผู้เช่นนั้น	**มาที**	ผู้เช่นเรา
กีที	ผู้เช่นไร	**เอที**	ผู้เช่นนี้
สาที	ผู้เหมือนกัน		

จสทฺทคฺคหเณน เตสเมว สทฺทานำ อิยอิจฺเจวมาทีนำ อนฺโต จ สโร กฺวจิ ทีฆตฺตมาหุ

ด้วยอำนาจของ จ ศัพท์ อาจารย์ทั้งหลาย กล่าวว่า จ ศัพท์มีอำนาจกำหนดให้ ทำการทีฆะที่สระท้ายของศัพท์เหล่านี้คือ อิ และ ย เป็นต้นเท่านั้น มิใช่ให้ทำที่อื่น.[๑]

ตัวอย่างเช่น

อีทิกฺโข	ผู้เช่นนี้	**ยาทิกฺโข**	ผู้เช่นใด
ตาทิกฺโข	ผู้เช่นนั้น	**มาทิกฺโข**	ผู้เช่นเรา

กีทิกฺโข	ผู้เช่นไร	**เอทิกฺโข**	ผู้เช่นนี้
สาทิกฺโข	ผู้เหมือนกัน	**อีริกฺโข**	ผู้เช่นนี้
สาริกฺโข	ผู้เหมือนกัน		

[ไม่มีการทีฆะบ้าง]

อิทิโส	ผู้เช่นนี้	**สทิโส**	ผู้เช่นกับ
สริโส	ผู้เหมือนกัน	**สริกฺโข**	ผู้เหมือนกัน

๑๒๗๐. ภฺยาทิโต มติพุทฺธิปูชาทีหิ จ กฺโต.

> **กฺโต** อ. กฺต ปัจจัย **โหติ** ย่อมลง **ปรํ** เบื้องหลัง **ภฺยาทิโต จ** จากหมู่ ธาตุมี ภี ธาตุเป็นต้นด้วย **มติพุทฺธิปูชาทีหิ จ** จากหมู่ธาตุ ท. มี มน พุธ และ ปูช ธาตุเป็นต้น **จ** ด้วย.

ภีสุปมิทิอิจฺเจวมาทีหิ ธาตูหิ, มตฺยาทิโต จ, พุทฺธาทิโต จ, ปูชาทิโต จ กฺตปจฺจโย โหติ.
ลง กฺต ปัจจัยท้าย ภี, สุป, มิท ธาตุเป็นต้น และท้าย มน พุธ และ ปูช ธาตุเป็นต้น

ตัวอย่างเช่น

ภีโต	กลัวแล้ว	**สุตฺโต**	นอนแล้ว
มิตฺโต	รักใคร่แล้ว	**สมฺมโต**[๑]	นับถือแล้ว
สงฺกปฺปิโต	ดำริด้วยดีแล้ว	**สมฺปาทิโต**	ให้ถึงแล้ว
อวธาริโต	ทรงไว้แล้ว	**พุทฺโธ**	รู้แล้ว
อิโต	สาธยายแล้ว	**วิทิโต**	รู้แล้ว
ตกฺกิโต	ตรึกแล้ว	**ปูชิโต**	บูชาแล้ว
อปจายิโต	เคารพแล้ว	**มานิโต**	นับถือแล้ว
อปจิโต	นอบน้อมแล้ว	**วนฺทิโต**	ไหว้แล้ว
สกฺกโต	สักการะแล้ว	**ครุกโต**	เคารพแล้ว

๑๒๗๑. เวปุสิทวมุโต ถุ นิพฺพตฺตตฺเถ.

> **ถุ** อ. ถุ ปัจจัย **โหติ** ย่อมลง **ปรํ** เบื้องหลัง **เวปุสิทวมุโต** จาก เวปุ สี ทว และ วมุ ธาตุ **นิพฺพตฺตตฺเถ** ในอรรถว่า "เกิด".

[ลง ถุ ปัจจัยท้าย เวปุ สี ทว และ วมุ ธาตุ ในอรรถว่า "เกิด"]

ตัวอย่างเช่น

เวปนํ เวโป,-	ความหนาวสั่น ชื่อว่า เวป,
เตน นิพฺพตฺโต เวปฺ	โรค บังเกิดแล้ว โดยอาการหนาวสั่นนั้น ชื่อว่า เวปฺ
สยนํ[๑] สโย,-	การบวม ชื่อว่า สย,
เตน นิพฺพตฺโต สยฺ	โรค บังเกิดแล้ว โดยอาการบวมนั้น ชื่อว่า สยฺ
ทวนํ ทโว,-	ความเร่าร้อน ชื่อว่า ทว,
เตน นิพฺพตฺโต ทวฺ	โรค บังเกิดแล้ว โดยอาการเร่าร้อนนั้น ชื่อว่า ทวฺ
วมนํ วโม,-	การอาเจียน ชื่อว่า วม,
เตน นิพฺพตฺโต วมฺ	โรค บังเกิดแล้ว โดยอาการอาเจียน ชื่อว่า วมฺ

๑๒๗๒. ภูกุทาโต ตฺติโม.

ตฺติโม อ. ตฺติม ปัจจัย **โหติ** ย่อมลง **ปรํ** เบื้องหลัง **ภูกุทาโต** จาก ภู กุ และ ทา ธาตุ **นิพฺพตฺตตฺเถ** ในอรรถว่า "เกิด".

[ลง ตฺติม ปัจจัยท้าย ภู กุ และ ทา ธาตุ ในอรรถว่า "เกิด"]

ตัวอย่างเช่น

ภูติ ภวนํ,-	ความปรากฏ, ความเจริญ ชื่อว่า ภวน,
เตน นิพฺพตฺตํ โภตฺติมฺ	สิ่งที่เกิด โดยอาการที่ปรากฏนั้น, หรือ โดยอาการที่เจริญนั้น ชื่อว่า โภตฺติม
กุตฺติ กรณํ,-	การกระทำ ชื่อว่า กรณ,
เตน นิพฺพตฺตํ กุตฺติมฺ	สิ่งที่เกิด โดยการกระทำนั้น ชื่อว่า กุตฺติม
ทาติ ทานํ,-	การให้ ชื่อว่า ทาน,
เตน นิพฺพตฺตํ ทตฺติมฺ	วัตถุที่เกิด โดยการให้นั้น ชื่อว่า ทตฺติม

๑๒๗๓. หุโต ณิโม.

ณิโม อ. ณิม ปัจจัย **โหติ** ย่อมลง **ปรํ** เบื้องหลัง **หุโต** จาก หุ ธาตุ **นิพฺพตฺตตฺเถ** ในอรรถว่า "เกิด".

[ลง ณิม ปัจจัย หลัง หุ ธาตุ ในอรรถว่า "เกิด"]

ตัวอย่างเช่น

อวหุติ อวหนฺ,-	การบวงสรวง ชื่อว่า อวหน,
เตน นิพฺพตฺตํ โอหาวิมฺ	บุญ ที่เกิด โดยการบวงสรวงนั้น ชื่อว่า โอหาวิม

๑๒๗๔. อญฺญโตปิ เต.

เต อ. ฤ, ตฺติม และ ณิม ปัจจัย ท. เหล่านั้น **โหนฺติ** ย่อมลง **ปรํ** เบื้องหลัง **อญฺญโตปิ** แม้จากธาตุอื่น.

เต ฤตฺติมณิมปจฺจยา อญฺญสฺมาปิ ธาตุโต โหนฺติ.

ฤ, ตฺติม และ ณิม ปัจจัยเหล่านั้น ยังลงแม้ท้ายธาตุอื่นบ้าง.

เต มคฺคิตพฺพา

สำหรับตัวอย่างเหล่านั้น พึงค้นหาเองเถิด.

ตถา หิ กจฺจายนปฺปกรเณ อาทิคฺคหณํ กตํ “เวปุสิทวมุกุทาภูหฺวาทีหิ ฤตฺติมณิมา นิพฺพตฺเต”ติ.

จริงอย่างนั้น ในคัมภีร์กัจจายนะ ท่านอาจารย์กัจจายนะ ได้ตั้งสูตรโดยมีอาทิศัพท์ ประกอบอยู่ด้วยดังนี้ว่า

"เวปุสิทวมุกุทาภูหฺวาทีหิ ฤตฺติมณิมา นิพฺพตฺเต" “ลง ฤ ตฺติม และ ณิม ปัจจัย ท. ท้าย เวปุ สิ ทว วมุ กุ ทา ภู และ หูธาตุเป็นต้น ในอรรถว่า เกิด”.

๑๒๗๕. กุ กรสฺส ตฺติเม.

ตฺติเม ในเพราะ ตฺติม ปัจจัย **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **กุ** อ. การแปลงเป็น กุ **กรสฺส** แห่ง กร ธาตุ **โหติ** ย่อมมี.

กรอิจฺเจตสฺส ธาตุสฺส กุอาเทโส โหติ ตฺติมปจฺจเย ปเร.

ในเพราะ ตฺติม ปัจจัยอยู่หลัง แปลง กร ธาตุเป็น กุ.

ตัวอย่างเช่น

กรเณน นิพฺพตฺตํ กุตฺติมฺ	สิ่งที่ เกิดโดยการกระทำ ชื่อว่า กุตฺติม

๑๒๗๖. กุตฺติโต วา อิโม.

วา อีกนัยหนึ่ง **อิโม** อ. อิม ปัจจัย **โหติ** ย่อมลง **ปรํ** เบื้องหลัง **กุตฺติโต** จาก กุตฺติ ศัพท์.

อถ วา กุฏฺติสทฺทโต อิมปจฺจโย โหติ.

อีกนัยหนึ่ง ลง อิม ปัจจัยท้าย กุฏฺติ ศัพท์.

ตัวอย่างเช่น

กรณํ กุฏฺติ,- การกระทำ ชื่อว่า กุฏฺติ,

กุฏฺติยา นิพฺพตฺตํ กุฏฺติมํ สิ่งที่เกิดโดยการกระทำ ชื่อว่า กุฏฺติม

เอตฺถ จ "อากปฺปํ สรกุตฺตึ วา, น รณญฺญา สทิสมาจเร"ติ ปาฬิ นิทสฺสนํ

ก็ในคำนี้ มีพระบาลีเป็นหลักฐานว่า

อากปฺปํ สรกุตฺตึ วา,- บุคคล ไม่ควรทำเลียนแบบพระราชา

น รณญฺญา สทิสมาจเร[57] ทั้งอากัปกิริยา หรือการเลียนแบบเสียง

อยํ นีติ สาธุกํ มนสิ กาตพฺพา.

หลักการนี้ (กฎเกณฑ์นี้) ควรให้ความสนใจให้จงหนัก.

๑๒๗๗. ตพฺภาวกฺริยายมิโม.

ตพฺภาวกิริยายํ ครั้นเมื่อกิริยาอันมีสภาวะเหมือนกับบท นามนั้น **ปณฺฑิเตน** อันบัณฑิต **คมฺยมานายํ** รู้อยู่ **อิโม** อ. อิม ปัจจัย **โหติ** ย่อมลง.

ตพฺภาวกฺริยายํ คมฺยมานายํ นิปฺผนฺนปาฏิปทิเกหิ วา อนิปฺผนฺนปาฏิปทิเกหิ วา อิมปจฺจโย โหติ.

เมื่อมีความประสงค์จะกล่าวถึงกิริยาที่มีสภาวะเหมือนกับบทนามนั้น (คือทำบทนาม ให้เป็นกิริยา) ให้ลง อิม ปัจจัยท้ายนิปผันนปาฏิปทิกบท (นามบทที่จำแนกธาตุปัจจัยได้) หรือหลังอนิปผันนปาฏิปทิกบท (นามบทที่จำแนกธาตุปัจจัยไม่ได้).

ตัวอย่างเช่น

อณิมา การเนรมิตตนให้เล็กเท่ากับอณู

มหิมา การเนรมิตตนให้ใหญ่

ลหิมา การเนรมิตตนให้เบา

สกฺกฏภาสาวเสน ปน "ลฆิมา"ติ อุจฺจาริยติ.

แต่ในภาษาสันสกฤต ออกเสียง **ลหิมา** ว่า ลฆิมา.

ตตฺถ ปรมาณุโน วิย อิทฺธิมนฺตานํ อตฺตโน สรีรสฺส อติสุขุมภาวกรณํ อณิมา, อณุสทิสภาวกฺริยา อณิมาติ นิพฺพจนียํ, มหนฺตภาวกฺริยา มหิมา, ลหุภาวกฺริยา ลหิมา, สา เอว ลฆิมา, เอตานิ อิตฺถิลิงฺคานิ.

ในบรรดาตัวอย่างนั้น คำว่า "**อณิมา**" หมายถึงการที่บุคคลผู้มีฤทธิ์ เนรมิตร่างกาย ของตนให้เล็กละเอียดที่สุดเท่ากับปรมาณู มีรูปวิเคราะห์ว่า

อณุสทิสภาวกฺริยา อณิมา การทำให้มีสภาพเล็กเท่ากับปรมาณู ชื่อว่า อณิมา

คำว่า "**มหิมา**" มีรูปวิเคราะห์ว่า

มหนฺตภาวกฺริยา มหิมา การทำให้เป็นของใหญ่ ชื่อว่า มหิมา

คำว่า "ลหิมา" มีรูปวิเคราะห์ว่า

ลหุภาวกฺริยา ลหิมา การทำให้เป็นของเบา ชื่อว่า ลหิมา

คำว่า "ลหิมา" นี้แล ชื่อว่า ลฆิมา, ศัพท์ทั้งสามเหล่านี้ นักศึกษา พึงทราบว่า เป็นศัพท์ที่ใช้เป็นรูปอิตถีลิงค์แน่นอน.

๑๒๗๘. อหำ ปุพฺพนฺติ กฺริยายำ อิโก.

กฺริยายำ ครั้นเมื่อกิริยาท่าทาง **ปวตฺตายำ** อันเป็นไปอยู่ว่า “**อหำ** เรา **ปุพฺพำ** ก่อน” **ปณฺฑิเตน** อันบัณฑิต **คมฺยมานายำ** รู้อยู่ **อิโก** อ. อิก ปัจจัย **โหติ** ย่อมลง.

“อหำ ปุพฺพำ คมิสฺสามิ, อหำ ปุพฺพำ คมิสฺสามี”ติ วา “อหำ อุปฏฺฐหิสฺสามิ, อหำ อุปฏฺฐหิสฺสามี”ติ วา เอวำ ปวตฺตายำ กฺริยายำ คมฺยมานายำ อหำ อหนฺติ สทฺทโต อิกปจฺจโย โหติ.

เมื่อมีความประสงค์จะกล่าวกิริยาอันเป็นไปอย่างนี้ว่า “เรา จักไปก่อน, เรา จักไป ก่อน" หรือว่า "เรา จักอุปัฏฐาก, เรา จักอุปัฏฐาก” ให้ลง อิก ปัจจัยท้ายศัพท์ว่า "อหำ อหำ"[๑].

ตัวอย่างเช่น

อหมหมิกา การแข่งขันกันโดยทำนองนี้ว่า "ฉันก่อน ฉันก่อน"

อิตฺถิลิงฺคมิทำ ปทำ.

บทนี้เป็นอิตถีลิงค์

๑๒๗๙. อโหปุริสโต ทปฺปเน ณิโก.

ณิโก อ. ณิก ปัจจัย **โหติ** ย่อมลง **ปรำ** เบื้องหลัง **อโหปุริสโต** จาก ปุริส ศัพท์ที่มี อโห ศัพท์เป็นบทหน้า **ทปฺปเน** ในความทรนง.

อหงฺการทปฺปเน อโหสทฺทปุพฺพสฺมา ปุริสสทฺทโต ณิกปจฺจโย โหติ.

ลง ณิก ปัจจัยท้าย ปุริส ศัพท์ที่มี อโห เป็นบทหน้า ในการแสดงความทรนง.

ตัวอย่างเช่น

อโหปุริสิกา การทะนงตนว่าเป็นลูกผู้ชาย

อิทำ อิตฺถิลิงฺคำ.

บทนี้เป็นอิตถีลิงค์.

๑๒๘๐. ตมิว ปริกปฺปิตกีฬาภณฺเฑ ปุตฺตาทิโต ลิโก.

ปริกปฺปิตกีฬาภณฺเฑ ครั้นเมื่อของเล่นที่ถูกกำหนดว่า เป็นเหมือน กับสิ่งนั้น (บุตร,ธิดา) **ปุคฺคเลน** อันบุคคล **วตฺตพฺเพ** พึงกล่าว **ลิโก** อ. ลิก ปัจจัย **โหติ** ย่อมลง **ปรำ** เบื้องหลัง **ปุตฺตาทิโต** จาก ปุตฺต ศัพท์เป็นต้น.

ตำ วตฺถุ์ อิว ปริกปฺปิเต กีฬาภณฺเฑ วตฺตพฺเพ ปุตฺตสทฺทาทิโต ลิกปจฺจโย โหติ.

เมื่อมีความประสงค์จะกล่าวถึงเครื่องเล่นที่ถูกกำหนดให้เป็นเหมือนกับสิ่งนั้น (มีบุตร,ธิดาเป็นต้น) ลง ลิก ปัจจัยท้าย ปุตฺต ศัพท์เป็นต้น.

ตัวอย่างเช่น

ปุตฺตลิกา ตุ๊กตาชาย

ธีตลิกา ตุ๊กตาหญิง

อิตฺถิลิงฺคาเนตานิ.

ศัพท์เหล่านี้เป็นอิตถีลิงค์

๑๒๘๑. นมฺหิ อกฺโกเส อานิ.

อกฺโกเส ครั้นเมื่ออรรถการด่า **ปณฺฑิเตน** อันบัณฑิต **คมฺยมาเน** รู้อยู่ **นมฺหิ** ครั้นเมื่อ น นิบาต **สติ** มีอยู่ **อานิ** อ. อานิ ปัจจัย **โหติ** ย่อมลง **ปรำ** เบื้องหลัง **สพฺพธาตูหิ** จากธาตุทั้งปวง ท.

อกฺโกเส คมฺยมาเน นมฺหิ นิปาเต อุปปเท สติ อานิปจฺจโย โหติ สพฺพธาตูหิ.

เมื่ออรรถการด่าเป็นที่ทราบกันอยู่ ลง อานิ ปัจจัยท้ายธาตุทั้งปวงที่มี น นิบาต เป็นบทหน้า.

ตัวอย่างเช่น

อคมานิ เต ชมฺม เทโส,- ลามกปุริส เทโส ตยา น - คนฺตพฺโพติ อตฺโถ	เฮ้ยเจ้าคนเลวทราม สถานที่ อันเจ้าไม่ควรไป,หมายความว่า แน่ะเจ้าคนเลว-ทราม เจ้า ไม่ควรไปยังสถานที่นั้น
อกรานิ เต ชมฺม กมฺมํ,- ลามกปุริส อิทำ กมฺมำ ตยา-น กตฺตพฺพนฺติ อตฺโถ	เฮ้ยเจ้าคนเลวทราม กรรม อันเจ้าไม่ควรทำ, หมายความว่า แน่ะเจ้าคนเลว-ทราม เจ้าไม่ควรทำกรรมเช่นนี้

ตตฺถ ... กมฺมธารยสมาโส.

ในตัวอย่างนี้ วิเคราะห์เป็นกัมมธารยสมาสว่า

น คมานิ อคมานิ	ไม่ควรไป ชื่อว่า อคมานิ
น กรานิ อกรานิ	ไม่ควรทำ ชื่อว่า อกรานิ

เอตฺถ จ อานิปจฺจยวนฺตานิ ปทานิ ตีสุปิ ลิงฺเคสุ กตรานิ ลิงฺคานิ, สตฺตสุ วิภตฺตีสุ กตราย วิภตฺติยา ยุตฺตานิ, ทฺวีสุ วจเนสุ กตรวจนกานีติ เจ ?

ตีสุ ตาว ลิงฺเคสุ อนิยตลิงฺคตฺตา สพฺพลิงฺคิกานิ. สตฺตสุ วิภตฺตีสุ ปฐมาย เอว วิภตฺติยา ยุตฺตานิ, ทฺวีสุ วจเนสุ เอกวจนนฺตานิ เจว ปุถุวจนนฺตานิ จ. กถํ ?

ถาม. เกี่ยวกับเรื่องนี้ หากมีคำถามว่า ในบรรดาลิงค์ซึ่งมีอยู่ ๓ ประเภทนั้น บทที่ลง อานิ ปัจจัย เป็นลิงค์อะไร, ในบรรดาวิภัตติซึ่งมีอยู่ ๗ หมวดนั้น เป็นวิภัตติอะไร. และในบรรดาวจนะซึ่งมีอยู่ ๒ ฝ่ายนั้น เป็นวจนะอะไร ?

ตอบ. ในบรรดาลิงค์ซึ่งมีอยู่ ๓ ประเภทนั้น พึงทราบว่า บทที่ลง อานิ ปัจจัย เป็นได้ทั้ง ๓ ลิงค์ เพราะเป็นศัพท์ที่ไม่ได้ถูกกำหนดลิงค์ไว้, ในบรรดาวิภัตติซึ่งมีอยู่ ๗ หมวดนั้น เป็นได้เฉพาะปฐมาวิภัตติ และในบรรดาวจนะซึ่งมีอยู่ ๒ ฝ่ายนั้น เป็นได้ ทั้งเอกวจนะและพหุวจนะ.

ตัวอย่างเช่น

อคมานิ เต ชมฺม - เทโส®	เฮ้ยคนเลว สถานที่ อันเจ้า ไม่ควรไป
อคมานิ เต ชมฺม - นานาเทสา	เฮ้ยคนเลว ต่างประเทศทั้งหลาย อันเจ้า ไม่ควรไป
อคมานิ เต ชมฺม - ราชธานี	เฮ้ยคนเลว เมืองหลวง อันเจ้า ไม่ควรไป
อคมานิ เต ชมฺม - ราชธานิโย	เฮ้ยคนเลว เมืองหลวงทั้งหลาย อันเจ้า ไม่ควรไป

อคมานิ เต ชมฺม -	เฮ้ยคนเลว นคร อันเจ้า
นครํ	ไม่ควรไป
อคมานิ เต ชมฺม -	เฮ้ยคนเลว นครทั้งหลาย อันเจ้า
นครานิ	ไม่ควรไป
อกรานิ เต ชมฺม -	เฮ้ยคนเลว กรรม อันเจ้า
กมฺมํ	ไม่ควรทำ
อกรานิ เต ชมฺม -	เฮ้ยคนเลว กรรมทั้งหลาย อันเจ้า
กมฺมานิ	ไม่ควรทำ
อกรานิ เต ชมฺม -	เฮ้ยคนเลว หม้อ อันเจ้า
ฆโฏ	ไม่ควรทำ
อกรานิ เต ชมฺม -	เฮ้ยคนเลว หม้อทั้งหลาย อันเจ้า
ฆฏา	ไม่ควรทำ
อกรานิ เต ชมฺม -	เฮ้ยคนเลว หม้อ อันเจ้า
กุมฺภี	ไม่ควรทำ
อกรานิ เต ชมฺม -	เฮ้ยคนเลว หม้อทั้งหลาย อันเจ้า
กุมฺภิโย	ไม่ควรทำ

อิทมฺปิ ปเนตฺถ วตฺตพฺพํ. “อานิปจฺจยวนฺตานิ ปทานิ ‘เสยฺโย อมิตฺโต. เอสาว ปูชนา เสยฺโย. เอกาหํ ชีวิตํ เสยฺโย. เอวํ ลิงฺคตฺตยานุกูโล เสยฺโยอิติ อยํ สทฺโท วิย ลิงฺคตฺตยานุกูลา นิ อพฺยยสทิสานิ ปทานีติ วตฺตพฺพํ. ตถา หิ เอเตสํ วิภตฺติมาลาปิ นตฺถิ, วจเนสุ รูปเภโทปิ นตฺถิ.

อนึ่งเกี่ยวกับเรื่องนี้ ข้าพเจ้า จะกล่าวข้อความเพิ่มเติมอีกสักเล็กน้อย คือบทที่ ลงท้ายด้วย อานิ ปัจจัยนี้ เป็นบทที่มีลักษณะคล้ายกับอัพยยศัพท์ ซึ่งสามารถใช้ได้กับลิงค์ทั้ง ๓ เหมือนกับ เสยฺโย ศัพท์ที่สามารถใช้ได้กับลิงค์ทั้ง ๓

ดังตัวอย่างว่า

เสยฺโย อมิตฺโต[58]	บุคคลผู้เป็นศัตรู ยังประเสริฐกว่า
เอสาว ปูชนา เสยฺโย	การบูชานั้นเทียว เป็นของประเสริฐกว่า
เอกาหํ ชีวิตํ เสยฺโย[59]	การมีชีวิตอยู่เพียงวันเดียวประเสริฐกว่า

ดังจะเห็นได้ว่า ศัพท์เหล่านั้น ไม่มีการแจกวิภัตติแต่อย่างใด, แม้ในวจนะ ก็ไม่มี รูปต่างกันแต่อย่างใด.

อยํ นีติ สาธุกํ มนสิ กาตพฺพา.

หลักการนี้ (กฎเกณฑ์นี้) ควรให้ความสนใจให้จงหนัก.

นมฺหีติ กึ ?

ถาม. บทว่า นมฺหิ มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า ถึงแม้จะเป็นการแช่งด่า แต่ก็ไม่ลง อานิ ปัจจัย ท้ายธาตุ ในกรณีที่ไม่มี น นิบาตเป็นบทหน้า

ตัวอย่างเช่น

วิปตฺติ เต ความวิบัติ จงมีแก่เจ้า

อกฺโกเสติ กึ ?

ถาม. บทว่า อกฺโกเส มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า ในกรณีที่ไม่ใช่เป็นการด่า แม้จะมี น นิบาต เป็นบทหน้า ก็ไม่ลง อานิ ปัจจัย ตัวอย่างเช่น

อคติ เต ท่านไม่ควรไป

๑๒๘๒. เอกาทิโต วารตฺเถ กฺขตฺตุํ

กฺขตฺตุ อ. กฺขตฺตุ ปัจจัย **โหติ** ย่อมลง **ปรฺ** เบื้องหลัง **เอกาทิโต** จากศัพท์สังขยามี เอก ศัพท์เป็นต้น **วารตฺเถ** ในอรรถว่า "ครั้งคราว".

เอกทฺวิติจตุอิจฺเจวมาทิโต คณนโต กฺขตฺตุปจฺจโย โหติ วารตฺเถ.

ลง กฺขตฺตุ ปัจจัยท้าย เอก ทฺวิ ติ และ จตุ เป็นต้นในอรรถว่า "ครั้งคราว".

ตัวอย่างเช่น

เอโก วาโร เอกกฺขตฺตุ ครั้งเดียว ชื่อว่า เอกกฺขตฺตุ

เทฺว วารา ทฺวิกฺขตฺตุ สองครั้ง ชื่อว่า ทฺวิกฺขตฺตุ

ตโย วารา ติกฺขตฺตุ สามครั้ง ชื่อว่า ติกฺขตฺตุ

จตฺตาโร วารา จตุกฺขตฺตุ สี่ครั้ง ชื่อว่า จตุกฺขตฺตุ

เอตฺถ จ "ติกฺขตฺตุ ปุริเส เปเสสี"ติอาทีสุ ตโย วาเร เปเสสีติ อุปโยคพหุวจนวเสน อตฺโถ ทฏฺฐพฺโพ.

ก็ในที่นี้ ในข้อความเป็นต้นว่า

ติกฺขตฺตุ ปุริเส เปเสสิ ส่งบุรุษทั้งหลายไปถึงสามครั้ง

พึงทราบว่า บทว่า ติกฺขตฺตุ มีความหมายเป็นทุติยาวิภัตติพหุวจนะว่า **ตโย วาเร เปเสสิ** “ส่งไปแล้วซึ่งบุรุษทั้งหลายสิ้นสามครั้ง”.

๑๒๘๓. ธาตฺเถ วา กฺวจิ กฺขตฺตุ.

> **วา** อีกนัยหนึ่ง **กฺขตฺตุ** อ. กฺขตฺตุ ปัจจัย **โหติ** ย่อมลง **ปรๆ** เบื้องหลัง **เอกาทิโต** จากสังขยาศัพท์มี เอก เป็นต้น **ธาตฺเถ** ในอรรถของ ธา ศัพท์ (การจำแนก) **กฺวจิ** บ้าง.

อถวา ธาสทฺทสฺส อตฺเถ เอกาทิโต กฺวจิ กฺขตฺตุปจฺจโย โหติ. เอตฺถ จ ธาตฺโถ นาม วิภาคตฺโถ, วิภาคตฺเถ ธาปจฺจยสฺส ปวตฺตนโต.

อีกนัยหนึ่ง ลง กฺขตฺตุ ปัจจัยท้าย เอก ศัพท์เป็นต้นในอรรถการจำแนกบ้าง.

ก็ในสูตรนี้ อรรถของ ธา ศัพท์ หมายถึงอรรถการจำแนก เพราะ ธา ปัจจัย ใช้ในความหมายว่า “จำแนก”

ตัวอย่างเช่น

สหสฺสกฺขตฺตุ๎ อตฺตานำ, -	(ครั้งนั้น) พระจูฬปันถกเถระ เนรมิตตน
นิมฺมินิตฺวาน ปนฺถโก[60]	เป็นพันส่วน (เป็นพันร่าง)
เอกกฺขตฺตุ๎	ส่วนหนึ่ง
ทฺวิกฺขตฺตุ๎	สองส่วน

ตตฺถ สหสฺสกฺขตฺตุนฺติ <u>สหสฺสธา</u> อตฺตานำ นิมฺมินิตฺวา”ติ สมฺพนฺโธ. ตถา หิ “เอโกปิ หุตฺวา <u>พหุธา</u> โหตี”ติ ธาสทฺทปฺปโยโค ทิฏฺโฐ. อตฺถโต ปน <u>สหสฺสำ</u> อตฺตานำ นิมฺมินิตฺวา”ติ อตฺโถ. ตถา หิ “เอกเมกา กุมาริวณฺณาทิวเสน <u>สตำ สตำ</u> อตฺตภาเว อภินิมฺมินี”ติ อุปโยควจนปฺปโยโค ทิสฺสติ.

ในตัวอย่างนั้น คำว่า "สหสฺสกฺขตฺตุ๎" เชื่อมความได้ว่า:-

สหสฺสธา อตฺตานำ -	นิรมิตตนเป็นพันส่วน
นิมฺมินิตฺวา	

ดังจะเห็นได้ว่า มีการใช้รูปที่ประกอบกับ ธา ศัพท์ ในข้อความว่า "เอโกปิ หุตฺวา พหุธา โหติ" (แม้เป็นคนเดียว ก็จำแนกเป็นหลายส่วนได้), แต่ว่าโดยความหมายแล้ว ได้แก่ "<u>สหสฺสำ</u> อตฺตานำ นิมฺมินิตฺวา" (เนรมิตตนเป็นพันส่วน). จริงอย่างนั้น การใช้เป็น รูปทุติยา- วิภัตติเอกวจนะ พบได้ในข้อความว่า "เอกเมกา กุมาริวณฺณาทิวเสน สตำ สตำ อตฺตภาเว อภินิมฺมินี" (นางมารแต่ละตน ได้เนรมิตอัตภาพออกเป็นคนละหนึ่งร้อย โดยความเป็น เพศหญิงสาวเป็นต้น).

อยมฺปิ นีติ สาธุกํ มนสิ กาตพฺพา.

หลักการแม้นี้ ควรให้ความสนใจให้จงหนัก.

๑๒๘๔. มตนฺตเร เอกาทิโต สกิสฺส กฺขตฺตุ.

มตนฺตเร ในมติอื่น **กฺขตฺตุ** อ. การแปลงเป็น กฺขตฺตุ ปัจจัย **สกิสฺส** แห่ง สกึ ศัพท์ **ปรสฺส** อันเป็นเบื้องหลัง **เอกาทิโต** จากสังขยาศัพท์มี เอก เป็นต้น **โหติ** ย่อมมี.

ครูนํ มตนฺตเร เอกทฺวิติจตุปญฺจฉสตฺตอฏฺฐนวทสาทิโต คณนโต สกิสฺส กฺขตฺตุอาเทโส โหติ. ยถา เอกกฺขตฺตุ ทฺวิกฺขตฺตุนฺติอาทิกํ วจนํ อาคตํ.

ตามมติอาจารย์อื่น ให้แปลง สกึ ท้ายสังขยาศัพท์มี เอก, ทฺวิ, ติ, จตุ, ปญฺจ, ฉ, สตฺต, อฏฺฐ, นว และ ทส เป็นต้น เป็น กฺขตฺตุ

ตัวอย่างเช่น

เอกกฺขตฺตุ	คราวเดียว
ทฺวิกฺขตฺตุ	สองคราว

เอกสฺส สกึ เอกกฺขตฺตุนฺ”ติ ตปฺปุริสสมาโส วุตฺโต. อิมินา นเยน ทฺวินฺนํ สกึ ทฺวิกฺขตฺตุ ฯเปฯ ทสนฺนํ สกึ ทสกฺขตฺตุนฺ”ติ วิคฺคโห จ วุตฺโตเยว โหติ.

และได้แสดงรูปวิเคราะห์เป็นตัปปุริสสมาสว่า

เอกสฺส สกึ เอกกฺขตฺตุ	คราวเดียว แห่งหนึ่ง ชื่อว่า เอกกฺขตฺตุ
ทฺวินฺนํ สกึ ทฺวิกฺขตฺตุ	คราวเดียว แห่งสอง ชื่อว่า ทฺวิกฺขตฺตุ
ฯเปฯ	
ทสนฺนํ สกึ ทสกฺขตฺตุ	คราวเดียว แห่งสิบ ชื่อว่า ทสกฺขตฺตุ

[วินิจฉัย เอกวาร]

เอตฺถ จ “สกึเทว สุตโสม, สพฺภิ โหติ สมาคโม”ติ จ “สมฺปเวเธนฺ”ติ วาเตน, สกึ ปีตาว มาณวา”ติ จ อาทีสุ สกึสทฺโท อีสกตฺถวาจโก, อปฺปมตฺตกตฺถวาจโก. เอกวารนฺ”ติ หิ ตสฺสตฺโถ.

ก็เกี่ยวกับเรื่องนี้ ในข้อความเป็นต้นว่า

สกึเทว สุตโสม,-	แน่ะสุตโสม	การสมาคมกับด้วยบัณฑิต
สพฺภิ โหติ สมาคโม[61]	คราวเดียวเท่านั้น ย่อมมี	

[และว่า]

สมฺปเวเธนฺติ วาเตน,-	ชนทั้งหลาย	ย่อมโอนเอน	เพราะแรงลม
สกึ ปีตาว มาณวา[62]	ดั่งมาณพ		ผู้ดื่มสุราอึกเดียวโอนเอน
	เพราะฤทธิ์สุรา ฉะนั้น		

สกึ ศัพท์ ในตัวอย่างเหล่านี้ มีอรรถว่า “เล็กน้อย” คือมีความหมายว่า “นิดหน่อย” [เมื่อเป็นเช่นนี้]สกึ ศัพท์ จึงมีความหมายเท่ากับ เอกวารํ “คราวเดียว”

ยสฺมา ปน เอกวารนฺติ อตฺโถ, ตสฺมา “เอกสฺส สกินฺ”ติ วุตฺเต “เอกสฺส เอกวารนฺ”ติ อตฺโถ สิยา. “ทสสฺส สกินฺ”ติ วุตฺเต ปน “ทสสฺส เอกวารนฺ”ติ อตฺโถ สิยา. ตถา หิ สกินฺติ เอกวารํ, อสกินฺติ อเนกวารนฺติ อตฺโถ. สุฏฺฐุ วิจาเรตพฺพมิทฺฐานํ.

ก็เมื่อ สกึ ศัพท์ มีความหมายว่า “คราวเดียว” ดังนั้น ในกรณีที่ตั้งวิเคราะห์ว่า "เอกสฺส สกึ" ก็จะพึงได้ความหมายว่า "เอกสฺส เอกวารํ" (คราวเดียวแห่งหนึ่ง). และในกรณีที่ตั้ง วิเคราะห์ว่า "ทสสฺส สกึ" ก็จะพึงได้ความหมายว่า "ทสสฺส เอกวารํ" (คราวเดียวแห่งสิบ). ดังจะเห็นได้ว่า คำว่า "สกึ" มีความหมายเท่ากับ "เอกวารํ " (คราวเดียว), คำว่า "อสกึ" มี ความหมายเท่ากับ "อเนกวารํ" (หลายคราว).[๑] เกี่ยวกับเรื่องนี้ ควรพิจารณาให้ดี.

๑๒๘๕. สุนสฺสุนสฺโสณวานุวานูณุนขุณานา.

> **โอณวานอุวานอูณอุนขอุณอาอานา** อ. การแปลงเป็น โอณ วาน อุวาน อูณ อุนข อุณ อา และ อาน ท. **อุนสฺส** แห่ง อุน **สุนสฺส** ของ สุน ศัพท์ **โหนฺติ** ย่อมมี.

สุนอิจฺเจตสฺส ปาฏิปทิกสฺส อุนสฺส โอณวานอุวานอูณอุนขอุณอาอานาเทสา โหนฺติ. (กจฺจ. สูตรที่ ๖๔๗)

แปลง อุน ของ สุน ศัพท์ เป็น โอณ, วาน, อุวาน, อูณ, อุนข, อุณ, อา และ อาน.

ตัวอย่างเช่น

โสโณ, สฺวาโน, สุวาโน,	ผู้ฟัง = สุนัข
สูโณ, สุนโข, สุโณ, สา,	ผู้ฟัง = สุนัข
สาโน	ผู้ฟัง = สุนัข

เอตฺถ จ นิปฺผนฺนปาฏิปทิกวเสน สุณาติ คจฺฉตีติ โสโณ, เอวํ สฺวาโน อิจฺจาทิ.

อนึ่ง คำว่า "โสณ" นี้ เมื่อว่าโดยนิปผันนปาฏิปทิกบท จะมีรูปวิเคราะห์ว่า **สุณาติ คจฺฉตีติ โสโณ** "สัตว์ใด ย่อมไป เพราะเหตุนั้น สัตว์นั้น ชื่อว่า โสณ". แม้คำว่า "สฺวาโน เป็นต้น ก็มีนัยโดยทำนองเดียวกัน.

๑๒๘๖. สุโณติสฺมา วา โอณาทโย.

วา อีกนัยหนึ่ง **โอณาทโย** อ. ปัจจัย ท. มี โอณ เป็นต้น **โหนฺติ** ย่อมลง **ปรำ** เบื้องหลัง **สุโณติสฺมา** จาก สุ ธาตุ.

อถวา สุ สวเนอิจฺเจตสฺมา ธาตุโต โอณวานอุวานอิจฺจาทโย ปจฺจยา โหนฺติ.
อีกนัยหนึ่ง ลง โอณ, วาน และ อุวาน ปัจจัยเป็นต้น ท้าย สุ ธาตุที่เป็นไป ในอรรถการฟัง.

ตัวอย่างเช่น

สามิกสฺส วจนำ สุณาตีติ - โสโณ, สฺวาโน, สุวาโน	สัตว์ใด ย่อมฟังคำของเจ้าของ เหตุนั้น สัตว์นั้น ชื่อว่า โสณ, สฺวาน, สุวาน

สุสฺวาเทโส ตรุณสฺส® กโต เนห กเต สติ.
อิห ปณฺฑิตสทฺทาทิ ธีรโยคาทิกำ ลเภ.

การแปลง ตรุณ ศัพท์เป็น สุสุ ในที่นี้ ไม่สมควร เพราะถ้า มีการแปลงได้เช่นนั้นจริง ศัพท์อื่นๆ เช่น ปณฺฑิต ศัพท์ เป็นต้น ก็จะต้องเป็นศัพท์ ที่แปลงมาจาก ธีร เป็นต้นได้

นานาปกติภาเวน สุสุตรุณวาทโย.
ฐิตา อิจฺเจวมนฺตานำ น อิฏฺโฐ ตาทิโส วิธิ.

อันที่จริงศัพท์ว่า สุสุ และตรุณเป็นต้น เป็นศัพท์ที่สำเร็จมา จากธาตุและปัจจัยต่างกัน ดังนั้น วิธีการแปลงเช่นนั้น จึงไม่เหมาะสำหรับศัพท์ที่มีการันต์ต่างกัน.

๑๒๘๗. อุวานอุนอูนา วา ยุวสฺสุวสฺส.

อุวานอุนอูนา อ. การแปลงเป็น อุวาน อุน และ อูน ท. **อุวสฺส** แห่ง อุว **ยุวสฺส** ของ ยุว ศัพท์ **โหนฺติ** ย่อมมี **วา** บ้าง.

ยุวอิจฺเจตสฺส ปาฏิปทิกสฺส อุวสฺส อุวาน อุน อูนาเทสา โหนฺติ วา.
แปลง อุว ของนามบทนี้คือ ยุว เป็น อุวาน, อุน และ อูน บ้าง.

ตัวอย่างเช่น

ยุวาโน, ยุโน, ยูโน ติฏฺฐติ ชายหนุ่ม ยืนอยู่

วาติ กึ ?

ถาม. บทว่า วา มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงว่า ไม่แปลง อุว ของ ยุว เป็น อุวาน อุน และ อูน บ้าง

ตัวอย่างเช่น

ทหโร ยุวา นาติพฺรหา[63] หนุ่มน้อย มีร่างไม่ใหญ่จนเกินไป

๑๒๘๘. วตฺตมานาตีเตสุ ณฺยุตา.

ณฺยุตา อ. ณฺ ยุ และ ต ท. **โหนฺติ** ย่อมลง **วตฺตมานาตีเตสุ** ในปัจจุบันนกาลและอดีตกาล ท.

[ลง ณฺ, ยุ และ ต ปัจจัย ในปัจจุบันกาลและอดีตกาล]

ตัวอย่างเช่น

การุ	ทำอยู่, ผู้ทำแล้ว
วายุ	พัดอยู่, ธรรมชาติที่พัดแล้ว
ภูตๆ	สิ่งที่กำลังเป็นอยู่, สิ่งที่เป็นแล้ว

๑๒๘๙. ภวิสฺสติกาเล ณีฆิณฺ คมาทิโต.

ณีฆิน อ. ณี และ ฆิณฺ ปัจจัย ท. **โหนฺติ** ย่อมลง **ปรๆ** เบื้องหลัง **คมาทิโต** จากหมู่ธาตุมี คมุ เป็นต้น **ภวิสฺสติกาเล** ในอนาคตกาล.

[ลง ณี และ ฆิณฺ ปัจจัยท้ายหมู่ธาตุมี คมุ ธาตุเป็นต้น ในอนาคตกาล]

ตัวอย่างเช่น

คมิตุๆ สีลๆ ปกติ ยสฺส - โส โหติ คามี	การไป เป็นปรกติ ของบุคคลใด มีอยู่ เพราะเหตุนั้น บุคคลนั้น ชื่อว่า คามี (หรือ ปรกติเพื่อไป มีอยู่ แก่บุคคลใด บุคคลนั้น ชื่อว่า คามี)
ภาชี	ผู้มีการจะคบเป็นปรกติ, ผู้มีปรกติเพื่อจะคบ
ทสฺสาวี	ผู้มีการจะเห็นเป็นปรกติ,

ผู้มีปรกติเพื่อจะเห็น

ปฏฺฐายี ผู้มีการจะตั้งอยู่เป็นปรกติ,
ผู้มีปรกติเพื่อจะตั้งอยู่

๑๒๙๐. ณฺวุตุ กฺริยายํ กราทิโต.

กฺริยายํ ครั้นเมื่อกิริยาที่จะกระทำ **ปณฺฑิเตน** อันบัณฑิต **คมฺยมานายํ** รู้อยู่ **ณฺวุตุ** อ. ณฺวุ และ ตุ ปัจจัย ท. **โหนฺติ** ย่อมลง **ปรํ** เบื้องหลัง **กราทิโต** จากหมู่ธาตุมี กร ธาตุเป็นต้น **ภวิสฺสติกาเล** ในอนาคตกาล.

กฺริยายํ คมฺยมานายํ ธาตูหิ ณฺวุตุอิจฺเจเต ปจฺจยา โหนฺติ ภวิสฺสติกาเล.

เมื่อมีความประสงค์จะทำกิริยาอย่างใดอย่างหนึ่ง ลง ณฺวุ และ ตุ ปัจจัยท้ายธาตุ ทั้งหลายในอนาคตกาล.

ตัวอย่างเช่น

กริสฺสตีติ การโก วชติ ผู้ใด จักทำ เหตุนั้น ผู้นั้น ชื่อว่าการก,
ผู้จะกระทำ ย่อมไป (ผู้กำลังจะไปทำ)

ภุญฺชิสฺสตีติ โภตฺตา วชติ ผู้ใด จักกิน เหตุนั้น ผู้นั้น ชื่อว่า โภตฺตุ,
ผู้จะกิน ย่อมไป (ผู้กำลังจะไปกิน)

๑๒๙๑. ภาววจเน จตุตฺถี.

ภาววจเน ครั้นเมื่อการกล่าวถึงกิริยาที่เรียกว่าภาวะ **สติ** มีอยู่ **จตุตฺถี** อ. จตุตถีวิภัตติ **โหติ** ย่อมลง **ภวิสฺสติกาเล** ในอนาคตกาล.

ภาวสงฺขาตาย กฺริยาย วจเน สติ ภาววาจกสทฺทโต จตุตฺถีวิภตฺติ โหติ ภวิสฺสติกาเล.

ในกรณีที่มีการกล่าวถึงกิริยาที่เรียกว่าภาวะ ให้ลงจตุตถีวิภัตติท้ายศัพท์ที่กล่าว กิริยาภาวะนั้นในอนาคตกาล.

ตัวอย่างเช่น

ปจนํ ปาโก,- การหุง ชื่อว่า ปาก,
ปากาย วชติ ย่อมไปเพื่อการหุง

โภชนํ โภโค,- การบริโภค ชื่อว่า โภค,
โภคาย วชติ ย่อมไปเพื่อการบริโภค

นจฺจนํ นจฺโจ, การฟ้อนรำ ชื่อว่า นจฺจ,

นจฺจาย วชติ ย่อมไปเพื่อการฟ้อนรำ

๑๒๙๒. กมฺมูปปเท โณ.

กมฺมูปปเท ครั้นเมื่อกรรมอันเป็นบทหน้า **สติ** มีอยู่ **โณ** อ. ณ ปัจจัย **โหติ** ย่อมลง **ภวิสฺสติกาเล** ในอนาคตกาล.

กมฺมนิ อุปปเท ณปจฺจโย โหติ ภวิสฺสติกาเล.

เมื่อมีกรรมเป็นบทหน้า ลง ณ ปัจจัยในอนาคตกาล.

ตัวอย่างเช่น

นครํ กริสฺสตีติ - นครกาโร วชติ	ผู้ใด จักสร้างพระนคร เพราะเหตุนั้น ผู้นั้น ชื่อ นครการ, ผู้จะสร้างพระนคร ย่อมไป (ผู้จะไปสร้างพระนคร)
สาลึ ลาวิสฺสตีติ - สาลิลาโว วชติ	ผู้ใด จักเกี่ยวข้าวสาลี เพราะเหตุนั้น ผู้นั้น ชื่อว่า สาลิลาว, ผู้จักเกี่ยวข้าวสาลี ย่อมไป (ผู้จะไปเกี่ยวข้าว)
ธญฺญํ วปิสฺสตีติ - ธญฺญวาโป วชติ	ผู้ใด จักหว่านข้าวเปลือก เพราะเหตุนั้น ผู้นั้น ชื่อว่า ธญฺญวาป, ผู้จักหว่านข้าว-เปลือก ย่อมไป (ผู้จะไปหว่านข้าว)
โภคํ ทสฺสตีติ - โภคทาโย วชติ	ผู้ใด จักให้ซึ่งโภคะ เพราะเหตุนั้น ผู้นั้น ชื่อว่า โภคทาย, ผู้จักให้โภคะ ย่อมไป (ผู้จะไปให้ทรัพย์)
สินฺธุ์ ปิวิสฺสตีติ - สินฺธุปาโย วชติ	ผู้ใด จักดื่มน้ำในแม่น้ำ เพราะเหตุนั้น ผู้นั้น ชื่อ สินฺธุปาย, ผู้จักดื่มน้ำในแม่น้ำ ย่อมไป (ผู้จะไปดื่มน้ำในแม่น้ำสินธุ)

๑๒๙๓. เสสตฺเถ สฺสนฺตุมานานา.

กมฺมูปปเท ครั้นเมื่อกรรมอันเป็นบทหน้า **สติ** มีอยู่ **สฺสนฺตุ-มานานา** อ. สฺสํ นฺตุ, มาน และ อาน ปัจจัย ท. **โหนฺติ** ย่อมลง **ปรํ** เบื้องหลัง **ธาตูหิ** จากธาตุ ท. **เสสตฺเถ** ในกิริยาที่ยัง ไม่ได้ทำ **ภวิสฺสติกาเล** ซึ่งกำลังจะเกิดขึ้นในอนาคตกาล.

เสสตฺเถ สฺสนฺตุมานอานอิจฺเจเต ปจฺจยา โหนฺติ ภวิสฺสติกาเล กมฺมนิ อุปปเท.

เมื่อมีกรรมเป็นบทหน้า ลง สฺสํ, นฺตุ, มาน และ อาน ปัจจัย ในกิริยาที่ยังไม่ได้ทำ ซึ่งกำลังจะเกิดขึ้นในอรรถอนาคตกาล.

ตัวอย่างเช่น

กมฺมํ กริสฺสตีติ กมฺมํ - กริสฺสํ, กมฺมํ กโรนฺโต,- กมฺมํ กุรุมาโน, กมฺมํ - กราโน วชติ	ชนใด จักทำซึ่งการงาน เพราะเหตุนั้น ชนนั้น ชื่อว่า ผู้จะทำการงาน ย่อมไป (ผู้กำลังจะไปทำงาน)
โภชนํ ภุญฺชิสฺสตีติ โภชนํ - ภุญฺชิสฺสํ, โภชนํ ภุญฺชนฺโต, โภชนํ ภุญฺชมาโน, โภชนํ ภุญฺชาโน วชติ	ชนใด จักบริโภคโภชนะ เพราะเหตุนั้น ชนนั้น ชื่อว่า ผู้จะบริโภคโภชนะ ย่อมไป (ผู้กำลังจะไปบริโภค)
ขาทนํ ขาทิสฺสตีติ ขาทนํ - ขาทิสฺสํ, ขาทนํ ขาทนฺโต,- ขาทนํ ขาทมาโน, ขาทนํ ขาทาโน วชติ	ชนใด จักเคี้ยวกินของที่ควรเคี้ยวกิน เพราะเหตุนั้น ชนนั้น ชื่อว่า ผู้จะเคี้ยวกินของที่ควรเคี้ยวกิน ย่อมไป (ผู้กำลังจะไปเคี้ยวกินของที่ควรเคี้ยวกิน)
มคฺคํ จริสฺสตีติ มคฺคํ - จริสฺสํ, มคฺคํ จรนฺโต,- มคฺคํ จรมาโน, มคฺคํ - จราโน วชติ	ชนใด จักเที่ยวไปสู่หนทาง เหตุนั้น ชนนั้น ชื่อว่า ผู้จะไปสู่หนทาง ย่อมไป (ผู้กำลังจะออกเดินทาง)
ภิกฺขํ ภิกฺขิสฺสตีติ ภิกฺขุ - ภิกฺขสฺสุ, ภิกฺขุ ภิกฺขนฺโต,- ภิกฺขุ ภิกฺขมาโน, ภิกฺขุ - ภิกฺขาโน วชติ	ภิกษุใด จักขอซึ่งภิกษา เพราะเหตุนั้น ภิกษุนั้น ชื่อว่า ผู้จะขอภิกษา ย่อมไป (ผู้กำลังจะไปขอภิกษา)

๑๒๙๔. อนิยตกาเล คมาทิโต ณี.

ณี อ. ณี ปัจจัย **โหติ** ย่อมลง **ปรํ** เบื้องหลัง **คมาทิโต** จากหมู่ ธาตุมี คมุ เป็นต้น **อนิยตกาเล** ในกาลอันมิได้กำหนด.

[ลงณี ปัจจัยท้าย คมุ ธาตุเป็นต้น โดยไม่ระบุกาล]

ตัวอย่างเช่น

จตุมคฺคสงฺขาตํ สมฺโพธิ -	สภาพใด ย่อมถึงการตรัสรู้กล่าวคืออริย
คจฺฉตีติ สมฺโพธคามี, ธมฺโม	มรรค ๔ เพราะเหตุนั้น สภาพนั้น ชื่อว่า สมฺโพธคามี ได้แก่ธรรม
กาเม ภุญฺชตีติ กามโภคี,- ปุริโส	ผู้ใด ย่อมบริโภคกาม เพราะเหตุนั้น ผู้นั้น ชื่อว่า กามโภคี ได้แก่บุรุษ

๑๒๙๕. ฉทาทิโต โต.

โต อ. ต ปัจจัย **โหติ** ย่อมลง **ปรํ** เบื้องหลัง **ฉทาทิโต** จากหมู่ธาตุมี ฉท ธาตุเป็นต้น.

ฉท จินฺต สุ นี วิท ปท ตนุ ยต ยติ อท ยุช วตฺ มิท มา ปุ กล วร เวปฺ คุป ทาอิจฺเจวมาทีหิ ธาตูหิ ตปจฺจโย โหติ.

ลง ต ปัจจัย ท้าย ฉท, จินฺต, สุ, นี, วิท, ปท, ตนุ, ยต, ยติ, อท, ยุช, วตฺ, มิท, มา, ปุ, กล, วร, เวปฺ, คุป และ ทา ธาตุเป็นต้น.

ตัวอย่างเช่น

ฉตฺตํ	ร่ม	**จิตฺตํ**	จิต
สุตฺตํ	พระสูตร	**เนตฺตํ**	นัยน์ตา
ปวิตฺตํ	สิ่งที่สะอาด	**ปตฺตํ**	บาตร, ใบไม้
ตนฺตํ	เส้นด้าย	**ยตฺตํ, ยนฺตํ**	ความเพียร
อตฺตา	ผู้บริโภค	**โยตฺตํ**	เชือก
วตฺตํ	วัตรปฏิบัติ	**มิตฺตา**	มิตร, สหาย
มตฺตา	มาตรา	**ปุตฺโต**	ลูกชาย
กลตฺตา	ภรรยา	**วรตฺตา**	เชือกหนัง
เวตฺตา	หวาย	**โคตฺตา**	โคตร,ตระกูล
ทาตฺตา	เคียว		

ปาวจนสฺมิญฺหิ น กทาจิปิ “ฉตฺรํ โคตฺรํ”อิจฺจาทีนิ ทิสฺสนฺติ, โคตฺรภูติ ปเท ปน สมาเส วตฺตมานตฺตา ตกาโร ตฺรการํ ปปฺโปติ วา “อตฺรโช”ติ อาทีสุปิ.

อนึ่ง รูปศัพท์ว่า **ฉตฺรํ โคตฺรํ** เป็นต้น ไม่มีใช้ในพระบาลี, สำหรับบทว่า **โคตฺรภู** มีการแปลง ต เป็น ตฺร ได้บ้าง เพราะเป็นบทสมาส แม้ในคำว่า อตฺรโช ก็เช่นกัน.

๑๒๙๖. ตฺรณฺติ จ ครู.

ครู อ. ครู ท. **วทนฺติ** ย่อมกล่าว **อิติ** ว่า **ตฺรณฺ** อ. ตฺรณฺ ปัจจัย **โหติ** ย่อมลง **ปรำ** เบื้องหลัง **ฉทาทิโต** จากหมู่ธาตุมี ฉท ธาตุเป็นต้น **จ** ด้วย.

ครู ฉทจินฺตอิจฺเจวมาทิโต ตฺรณฺอิติ ปจฺจโย โหตีติ วทนฺติ,
ครูทั้งหลาย กล่าวว่า ลง ตฺรณฺ ปัจจัยท้าย ฉท และ จินฺต ธาตุเป็นต้นด้วย.

เตสำ มเต
ตามมติของครูเหล่านั้น มีตัวอย่างดังต่อไปนี้:-

ฉตฺรำ	ร่ม	**จิตฺรำ**	จิต
โสตฺรำ	สูตร	**เนตฺรำ**	ดวงตา
ปวิตฺรำ	สิ่งที่สะอาด	**ปตฺรำ**	บาตร, ใบไม้
ตนฺตฺรำ	เส้นด้าย	**ยตฺรำ, ยนฺตฺรำ**	ความเพียร
อตฺรำ	ผู้บริโภค	**โยตฺรำ**	เชือก
วตฺรำ	วัตรปฏิบัติ	**มิตฺรำ**	มิตร,สหาย
มตฺรา	มาตรา	**ปุตฺโร**	ลูกชาย
กลตฺรำ	ภรรยา	**วรตฺรำ**	เชือกหนังหวาย
โคตฺรำ	โคตร,ตระกูล	**ทาตฺรำ**	เคียว

๑๒๙๗. วทาทิโต คเณ ณิตฺโต.

ณิตฺโต อ. ณิตฺต ปัจจัย **โหติ** ย่อมลง **ปรำ** เบื้องหลัง **วทาทิโต** จากหมู่ธาตุมี วท ธาตุเป็นต้น **คเณ** ในอรรถแห่งหมู่คณะ.

ลง ณิตฺต ปัจจัยท้ายหมู่ธาตุมี วท ธาตุเป็นต้นในอรรถแห่งหมู่คณะ.

ตัวอย่างเช่น

วทิตานำ คโณ วาทิตฺตำ	หมู่แห่งนักดนตรี ชื่อว่า วาทิตฺต
จาริตฺตำ	กองแห่งศีลอันเป็นข้อควรประพฤติ
วาริตฺตำ	กองแห่งศีลอันเป็นข้อห้าม

๑๒๙๘. มิทาทิโต ตฺติติโย.

ตฺติติโย อ. ตฺติ และ ติ ปัจจัย ท. **โหนฺติ** ย่อมลง **ปรำ** เบื้องหลัง **มิทาทิโต** จากหมู่ธาตุมี มิท ธาตุเป็นต้น.

[ลง ฑฺติ และ ติ ปัจจัยท้าย มิท ธาตุเป็นต้น]

ตัวอย่างเช่น

เมฑฺติ	ความเมตตา	**ปฑฺติ**	พลเดินเท้า
รฑฺติ	กลางคืน	**ตนฺติ**	พระบาลี
ธาติ	หญิงพี่เลี้ยง, หญิงแม่นม		

๑๒๙๙. อุสุรนฺชโต ฑฺฒฏฺฐา.

ฑฺฒฏฺฐา อ. ฑฺฒ และ ฏฺฐ ปัจจัย ท. **โหนฺติ** ย่อมลง **ปรํ** เบื้องหลัง **อุสุรนฺชโต** จาก อุสุ ธาตุ และ รนฺช ธาตุ.

[ลง ฑฺฒ ปัจจัยท้าย อุสุ ธาตุ และลง ฏฺฐ ปัจจัยท้าย รนฺช ธาตุ]

ตัวอย่างเช่น

อุฑฺโฒ	ความเร่าร้อน
รฏฺโฐ	แคว้น,ประเทศ

“รฏฺฐญฺจาปิ วินสฺสตู”ติ อิมสฺมึฐาเน รฏฺฐสทฺโท นปุสโก.

ส่วน ในข้อความนี้ว่า **รฏฺฐญฺจาปิ วินสฺสตู**[64] "แม้แว่นแคว้น จงพินาศ" **รฏฺฐ** ศัพท์ ในตัวอย่างนี้เป็นนปุงสกลิงค์.

๑๓๐๐. มตนฺตเร ทำสสฺส ทฑฺโฒ.

มตนฺตเร ในมติอื่น **ทฑฺโฒ** อ. การแปลงเป็น ทฑฺฒ **ทำสสฺส** แห่ง ทำส ธาตุ **โหติ** ย่อมมี.

ครูนำ มตนฺตเร ทำสธาตุสฺส ทฑฺฒาเทโส โหตีติ วจนำ อาคตำ.

ตามมติอาจารย์อื่น แปลง ทำส ธาตุเป็น ทฑฺฒ ได้.

ตัวอย่างเช่น

ทฑฺโฒ	ผู้ถูกงูกัด

“ทห ภสฺมีกรเณ”ติ ธาตุวเสน ทฑฺฒสทฺทปฺปวตฺติเยว ปสิทฺธา, น ทำสธาตุวเสน.

อันที่จริง รูปศัพท์ว่า **ทฑฺฒ** เป็นที่ทราบกันดีว่า สำเร็จรูปมาจาก ทห ธาตุ ในอรรถ เผาไหม้, ไม่ใช่สำเร็จมาจาก ทำส ธาตุ.

๑๓๐๑. สูวุอสโต โถ อูอุอสานมโต.

โถ อ. ถ ปัจจัย **โหติ** ย่อมลง **ปรำ** เบื้องหลัง **สูวุอสโต** จาก สู วุ และ อส ธาตุ, **อโต** อ. การแปลงเป็น อต **อูอุอสานำ** แห่ง อู อุ และ อส ท. **โหติ** ย่อมมี.

สูวุอสอิจฺเจเตหิ ธาตูหิ ถปจฺจโย โหติ, เตสำ ธาตูนำ อูอุอสานำ อตาเทโส โหติ.

ลง ถ ปัจจัยท้าย สู วุ และ อส ธาตุ และแปลง อู อุ และ อส ศัพท์ ของ สู วุ และ อส ธาตุ เป็น อต.

ตัวอย่างเช่น

สตฺถำ	ศาสตรา
วตฺถำ	ผ้า
อตฺโถ	เนื้อความ, ประโยชน์

๑๓๐๒. รนฺชุทาทิโต ธทิทฺทกิรา กตฺถจิ ชทโลโป จ.

ธทิทฺทกิรา อ. ธ ปัจจัย ท ปัจจัย อิทฺท ปัจจัย ก ปัจจัย และ อิร ปัจจัย ท. **โหนฺติ** ย่อมลง **ปรำ** เบื้องหลัง **รนฺชุทาทิโต** จากหมู่ธาตุมี รนฺช และ อุท ธาตุเป็นต้น **จ** ด้วย, **ชทโลโป** อ. การลบ ช และ ท **โหติ จ** ย่อมมี ด้วย **กตฺถจิ** ในบาง อุทาหรณ์.

รนฺช อุทิ อิทิอจฺเจวมาทีหิ ธาตูหิ ธทอิทฺทกอิรอิจฺเจเต ปจฺจยา โหนฺติ, กตฺถจิ ชทโลโป จ.

ลง ธ ปัจจัย ท ปัจจัย อิทฺท ปัจจัย ก ปัจจัย และ อิร ปัจจัยท้าย รนฺช และ อุท ธาตุเป็นต้น และ ลบ ช และ ท ได้บ้าง.

ตัวอย่างเช่น

รนฺธำ	รู, ช่อง	**สมุทฺโท**	สมุทร
อินฺโท	พระอินทร์	**จนฺโท**	พระจันทร์
มนฺโท	น้อย	**ขุทฺโท**	ผู้ยากไร้
ฉิทฺโท	รู, ช่อง	**รุทฺโท**	รุททเทพ,พระมเหศวร
ทลิทฺโท	คนยากไร้	**สุกฺกำ**	ขาว, แห้ง, น้ำอสุจิ
ปกฺกำ	สุก,ของที่สุก	**วชิรำ**	เพชร,สายฟ้า

๑๓๐๓. ปฏิหรตฺวิยา หสฺสโร เอการีการาการตฺตำ.

ออิยา อ. อ ปัจจัย และ อิย ปัจจัย ท. **โหนฺติ** ย่อมลง **ปรำ** เบื้องหลัง **ปฏิหรโต** จาก หร ธาตุอันมี ปฏิ เป็นบทหน้า, **หสฺสโร** อ. สระแห่ง ห ศัพท์ **อาปชฺชเต** ย่อมถึง **เอการี-การาการตฺตำ** ซึ่งความเป็น เอ อี และ อา.

ปฏิปุพฺพสฺมา หรธาตุโต อปจฺจโย จ อิยปจฺจโย จ โหติ, หการสฺส สโร เอการ อีการอาการตฺต มาปชฺชเต.

ลง อ ปัจจัย และ อิย ปัจจัยท้าย หร ธาตุที่มี ปฏิ เป็นบทหน้า และแปลงสระของ ห เป็น เอ อี และ อา.

ตัวอย่างเช่น

ปฏิปกฺเข หรตีติ ปาฏิเหรำ, - ปาฏิหีรำ, ปาฏิหาริยำ	สภาพใด ทั้งหลาย	ย่อมนำออกซึ่งฝ่ายตรงข้าม เพราะเหตุนั้น สภาพนั้น ชื่อว่า ปาฏิเหร, ปาฏิหีร, ปาฏิหาริย

๑๓๐๔. มตนฺตเร ปฏิโต หิสฺส เหรณฺ หีรณฺ.

มตนฺตเร ในมติอื่น **เหรณฺหีรณฺ** อ. การแปลงเป็น เหรณฺ และ หีรณฺ ท. **หิสฺส** แห่ง หิ ธาตุ **ปรสฺส** อันเป็นเบื้องหลัง **ปฏิโต** จาก ปฏิ อุปสรรค **โหนฺติ** ย่อมมี.

ครูนำ มตนฺตเร ปฏิอิจฺเจตสฺมา หิสฺส ธาตุสฺส เหรณฺหีรณฺอาเทสา โหนฺติ.

ตามมติอาจารย์อื่น แปลง หิ ธาตุที่มี ปฏิ เป็นบทหน้า เป็น เหรณฺ และ หีรณฺ.

ตัวอย่างเช่น

ปาฏิเหรำ, ปาฏิหีรำ	ปาฏิหาริย์

๑๓๐๕. ก กฑาทิโต.

ก อ. ก ปัจจัย **โหติ** ย่อมลง **ปรำ** เบื้องหลัง **กฑาทิโต** จากหมู่ธาตุมี กฑิ ธาตุเป็นต้น.

กฑิฆฑิจฑิอิจฺเจวมาทิโต ธาตุโต กปจฺจโย โหติ.

ลง ก ปัจจัยท้าย กฑิ และ ฆฑิ ธาตุเป็นต้น.

ตัวอย่างเช่น

กณฺโฑ	ลูกศร, ตอน	**ฆณฺโฑ**	ระฆัง
วณฺโฑ	ขั้ว,ก้าน	**กรณฺโฑ**	ผอบ, ขวด
มณฺโฑ	การประดับ	**สณฺโฑ**[65]	ชัฏ (หมู่ไม้)

กุฏฺโฐ	โรคเรื้อน	**ภณฺฑำ**	สิ่งของ
ปณฺฑโก	บัณเฑาะก์	**ทณฺโฑ**	อาชญา
รณฺโฑ	นักเลงสุรา	**วิตณฺโฑ**	วิตัณฑวาทะ
อิสิณฺโฑ	ผู้ยำยี (ข้าศึก)	**จณฺโฑ**	ดุร้าย
คณฺโฑ	ฝี	**อณฺโฑ**	ไข่
ลณฺโฑ	อุจจาระ, คูถ	**เมณฺโฑ**	แพะ
เอรณฺโฑ	ต้นละหุ่ง	**ขณฺโฑ**	ท่อน,ตอน

อิจฺเจวมาทโย อญฺเญปิ สทฺทา ภวนฺติ.
แม้ศัพท์อื่นๆ ก็มีนัยเช่นเดียวกันนี้

๑๓๐๖. ขาทโต จสฺส ขนฺโธ.

ก อ. ก ปัจจัย **โหติ** ย่อมลง **ปรำ** เบื้องหลัง **ขาทโต** จาก ขาท ธาตุ **จ** ด้วย **ขนฺโธ** อ. การแปลงเป็น ขนฺธ **อสฺส** แห่ง ขาท ธาตุนั้น **โหติ จ** ย่อมมีด้วย.

ขาทอิจฺเจวมาทิโต ธาตุโต กปจฺจโย โหติ, อสฺส จ ขาทธาตุสฺส ขนฺธาเทโส โหติ.
ลง ก ปัจจัยท้าย ขาท ธาตุและแปลง ขาท ธาตุเป็น ขนฺธ.

ตัวอย่างเช่น

ชาติชรามรณาทีหิ -	สภาพใด อันทุกข์ในสงสารมีชาติ, ชรา	
สำสารทุกฺเขหิ ขชฺชตีติ -	และมรณะเป็นต้น	ย่อมเบียดเบียน
ขนฺโธ	เพราะเหตุนั้น สภาพนั้น ชื่อว่า ขนฺธ	

๑๓๐๗. มตนฺตเร ขาทามคมานำ ขนฺธนฺธคนฺธา.

มตนฺตเร ในมติอื่น **ขนฺธนฺธคนฺธา** อ. การแปลงเป็น ขนฺธ อนฺธ และ คนฺธ ท. **ขาทามคมานำ** แห่ง ขาท, อม และ คมุ ธาตุ ท. **โหนฺติ จ** ย่อมมีด้วย **ก** อ. ก ปัจจัย **โหติ จ** ย่อมลงด้วย.

ครูนำ มตนฺตเร ขาทอมคมอิจฺเจเตสำ ธาตูนำ ขนฺธอนฺธคนฺธาเทสา โหนฺติ กปจฺจโย จาติ

ตามมติอาจารย์อื่น แปลง ขาท ธาตุเป็น ขนฺธ, แปลง อม ธาตุเป็น อนฺธ, แปลง คม ธาตุเป็น คนฺธ และลง ก ปัจจัย.

สวุตฺติกำ ลกฺขณมาคตำ

นี้เป็นสูตรและวุตติที่ข้าพเจ้าได้นำมาแสดงไว้.

อตฺริมานิ อุทาหรณานิ–

ในสูตรนี้ มีตัวอย่างดังนี้:-

ขนฺโธ	ขันธ์ห้า	**อนฺโธ**	ผู้บอด (คนตาบอด)
คนฺโธ	กลิ่น	**ขนฺธโก**	ขันธ์
อนฺธโก	ผู้บอด	**คนฺธโก**	กลิ่น

เอเตสุ อนฺธคนฺธสทฺทา “อนฺธ ทิฏฐูปสำหาเร, คนฺธ สูจเน”ติ ธาตฺวเสนาปิ สิชฺฌนฺติ.

ในบรรดาตัวอย่างเหล่านั้น อนฺธ ศัพท์ ยังสามารถสำเร็จรูปด้วย อนฺธ ธาตุ ในอรรถว่า “การไม่เห็น” (มืดบอด) ได้ และ คนฺธ ศัพท์ ยังสามารถสำเร็จรูปด้วย คนฺธ ธาตุในอรรถว่า “การแสดงให้ปรากฏ, การบ่งบอก” ได้.

๑๓๐๘. ปฏาทิโต อลํ.

> **อลํ** อ. อล ปัจจัย **โหติ** ย่อมลง **ปรํ** เบื้องหลัง **ปฏาทิโต จ** จากหมู่ธาตุมี ปฏ ธาตุเป็นต้นด้วย **ปาฏิปทิเกหิ จ** จาก ปาฏิปทิกบท (นามบท) ท. ด้วย.

ปฏ กล กุสอิจฺเจวมาทีหิ ธาตูหิ ปาฏิปทิเกหิ จ อุตฺตรปเท อลปจฺจโย โหติ.

ลง อล ปัจจัยท้าย ปฏ กล กุส ธาตุเป็นต้น และท้ายปาฏิปทิกบท.

ตัวอย่างเช่น

ปเฏ อลมิติ ปฏลํ

สามารถใช้ในกิจกรรมของผ้าได้ เพราะเหตุนั้น ชื่อว่า ปฏล

ตัวอย่างอื่นๆ เช่น

กลลํ	เปือกตม	**กุสลํ**	กุศล
กทลํ	ต้นกล้วย	**ภคณฺฑลํ**	โรคริดสีดวง
เมขลํ	สายรัดเอว	**วกฺกลํ**	เปลือกไม้
ตกฺกลํ	ยางไม้	**ปลฺลลํ**	สระเล็ก, สระน้อย
สทฺทลํ	หญ้าแพรก	**มูลาลํ**	เง่าบัว
พิลาลํ	ที่อาศัย	**วิทาลํ**	รอยประทับ
จณฺฑาโล	คนจัณฑาล	**ปณฺจาโล**	ชาวเมืองปัญจาละ
วาลํ	หาง	**วสโล**	คนถ่อย, คนชั่วช้า

ปจโล	คนโลเล	**มจโล**	ขโมย
มุสโล	สาก	**โคฏฺโล**	หมาจิ้งจอก
โปฏฺโล	กว้าง,หนา	**พหุโล**	มาก
พหุลํ	มาก	**มงฺคลํ**	มงคล
พหลํ	หนา	**กมฺพลํ**	ผ้ากัมพล, ผ้าขนสัตว์
สมฺพลํ	เสบียง	**พิลาลํ**	เกลือสมุทร
อคฺคลํ	กลอนประตู		

๑๓๐๙. ปุถสฺส ปุฬุปฐา.

ปุฬุปฐา อ. การแปลงเป็น ปุฬุ และ ปฐ ท. **ปุถสฺส** แห่ง ปถุ ศัพท์ **โหนฺติ** ย่อมมี.

ปุถอิจฺเจตสฺส ปาฏิปทิกสฺส ปุฬุปฐอิจฺเจเต อาเทสา โหนฺติ.

แปลงปาฏิปทิกบทนี้คือ ปุถ เป็น ปุฬุ และ ปฐ.

ตัวอย่างเช่น

ปุถวี, ปฐวี วา	แผ่นดิน
ปฐโม	ที่หนึ่ง

๑๓๑๐. อุวสฺสุกาโร อตฺตํ.

อุกาโร อ. อุ อักษร **อุวสฺส** แห่ง อุว **อาปชฺชติ** ย่อมถึง **อตฺตํ** ซึ่งความเป็น อ.

อาเทสภูตสฺส อุวสฺส อุกาโร อตฺตมาปชฺชติ.

แปลง อุ แห่ง อุว เป็น อ.

ตัวอย่างเช่น

ปุถวี	แผ่นดิน

๑๓๑๑. ปุถสฺสุกาโร จ ถสฺส ธตฺตํ.[๑]

อุกาโร อ. อุ อักษร **ปุถสฺส** แห่ง ปุถ **อาปชฺชติ** ย่อมถึง **อตฺตํ** ซึ่งความเป็น อ **จ** ด้วย **ธตฺตํ** อ. ความเป็น ธ **ถสฺส** แห่ง ถ **โหติ จ** ย่อมมีด้วย.

ปุถสทฺทสฺส อุกาโร จ อตฺตมาปชฺชติ, ถการสฺส ปน ธการตฺตํ โหติ.

แปลง อุ ของ ปุถ เป็น อ และแปลง ถ เป็น ธ.

ตัวอย่างเช่น

ปธวี แผ่นดิน

๑๓๑๒. ปฐฺโต อโม.

อโม อ. อม ปัจจัย **โหติ** ย่อมลง **ปรำ** เบื้องหลัง **ปฐฺโต** จาก ปฐ ศัพท์.

ปุถสทฺทสฺส อาเทสภูตสฺมา ปฐสทฺทโต อมปจฺจโย โหติ.

ลง อม ปัจจัยท้าย ปฐ ศัพท์ที่แปลงมาจาก ปุถ ศัพท์.

ตัวอย่างเช่น

ปฐโม โส ปราภโว[66] ความเป็นผู้ติเตียนธรรมนั้น เป็นความเสื่อมข้อที่หนึ่ง

๑๓๑๓. สสาทิโต ตุทโว.

ตุทโว อ. ตุ และ ทุ ปัจจัย ท. **โหนฺติ** ย่อมลง **ปรำ** เบื้องหลัง **สสาทิโต** จากหมู่ธาตุมี สสุ ธาตุเป็นต้น.

สสทำสอทอิจฺเจวมาทีหิ ธาตูหิ ตุทุอิจฺเจเต ปจฺจยา โหนฺติ.

ลง ตุ และ ทุ ปัจจัยท้าย สสุ, ทำส และ อท ธาตุเป็นต้น.

ตัวอย่างเช่น

สตฺตุ ศัตรู

ททฺทุ โรคหิด,โรคกลาก

อทฺทุ เรือนจำ, คุก

มทฺทุ การย่ำยี

๑๓๑๔. จิอาทิโต อีวโร.

อีวโร อ. อีวร ปัจจัย **โหติ** ย่อมลง **ปรำ** เบื้องหลัง **จิอาทิโต** จากหมู่ธาตุมี จิ ธาตุเป็นต้น.

[ลง อีวร ปัจจัยท้าย จิ ธาตุเป็นต้น]

ตัวอย่างเช่น

จีวรำ จีวร

ปีวโร, ปีวรํ คนอ้วน, เต่า

เอตฺถ จ "ปีวโร กจฺฉเป ถูเล"ติ อภิธานํ ญาตพฺพํ.[๑]

ก็ในคำว่า **ปีวโร, ปีวรํ** นี้ พึงทราบว่า ปีวร ศัพท์มีความหมายว่า เต่า และ อ้วน.

๑๓๑๕. อิ มุนาทิโต.

อิ อ. อิ ปัจจัย **โหติ** ย่อมลง **ปรํ** เบื้องหลัง **มุนาทิโต** จากหมู่ธาตุมี มุน ธาตุเป็นต้น.

[ลง อิ ปัจจัยท้าย มุน ธาตุเป็นต้น]

ตัวอย่างเช่น

มุนิ	พระมุนี	**ยติ**	ภิกษุ
อคฺคิ	ไฟ	**ปติ**	เจ้านาย, สามี
กวิ	นักกวี	**สุจิ**	ความสะอาด
รุจิ	ความชอบใจ	**มหาลิ**	เจ้ามหาลิ
มณิ	แก้วมณี	**ภทฺทาลิ**	ภัททาลิเถระ

เอตฺถ จ มณีติ วชิโร มหานีโล อินฺทนีโล ปรกโฏ เวฬุริโย ปทุมราโค ปุสฺสราโค กกฺเกตโน ปุโลโก วิมโล โลหิตงฺโก ผลิโก ปวาโฬ โชติรโส โคมุตฺตโก โคเมทโก โสคนฺธิโก มุตฺตา สงฺโข อญฺชนมูโล ราชวฏฺโฏ อมตํสุโก ปิยโก พฺราหฺมณี จาติ จตุวีสติ มณิ [67] *นาม.*

ก็ในคำว่า "**มณิ**" นี้ แก้วมณี มี ๒๔ ชนิด คือ:-

วชิร (เพชร), มหานีล (แก้วมรกตเขียว), อินฺทนีล (แก้วอินทนิล), ปรกฏ (มรกต), เวฬุริย (แก้วไพฑูรย์), ปทุมราค (ทับทิม), ปุสฺสราค (บุษราคัม), กกฺเกตน (แก้วกักเกตนะ), ปุโลก (แก้วปุโลกะ), วิมล (แก้ววิมละ), โลหิตงฺก (ทับทิมแดง), ผลิก (แก้วผลึก), ปวาฬ (แก้วประพาฬ), โชติรส (แก้วโชติรส), โคมุตฺตก (แก้วโคมุตตกะ), โคเมทก (แก้วโคเมทกะ), โสคนฺธิก (แก้วโสคันธิกะ), มุตฺตา (แก้วมุกดา), สงฺข (สังข์), อญฺชนมูล (แก้วอัญชนะ), ราชวฏฺฏ (แก้วราชวัฏฏะ), อมตํสุก (แก้วอมตังสุกะ), ปิยก (แก้วปิยกะ), พฺราหฺมณี (แก้วพราหมณี)

๑๓๑๖. อูโร วิทาทิโต.

อูโร อ. อูร ปัจจัย **โหติ** ย่อมลง **ปรํ** เบื้องหลัง **วิทาทิโต** จากหมู่ธาตุมี วิท ธาตุเป็นต้น.

[ลง อูร ปัจจัยท้าย วิท ธาตุเป็นต้น]

ตัวอย่างเช่น

เวฑูโร	หมู่บ้านไกล	**พลฺลูโร**	เนื้อแห้ง
มสูโร	หนังสัตว์	**สินฺฑูโร**	ตะกั่วแดง
ฑูโร	ไกล	**กูโร**	ข้าวสุก
กปฺปูโร	การบูร	**มยูโร**	นกยูง
อุนฺฑูโร	หนู	**ขชฺชูโร**	ต้นเป้ง
กุรูโร	ผู้หยาบคาย		

๑๓๑๗. ณุนุตุ หนาทิโต.

ณุนุตุ อ. ณุ นุ และ ตุ ปัจจัย ท. **โหนฺติ** ย่อมลง **ปรำ** เบื้องหลัง **หนาทิโต** จากหมู่ธาตุมี หน ธาตุเป็นต้น.

[ลง ณุ นุ และ ตุ ปัจจัยท้าย หนุ ธาตุเป็นต้น]

ตัวอย่างเช่น

หณุ	คาง	**ภาณุ**	พระอาทิตย์, รัศมี
ชาณุ	เข่า	**อณุ**	อณู, สิ่งที่เล็ก
เรณุ	ธุลี, ฝุ่น	**เธนุ**	แม่โคนม
ขาณุ	ตอ	**เสตุ**	สะพาน
เวณุ	ไม้ไผ่	**เหตุ**	เหตุ
ธาตุ	ธาตุ	**เกตุ**	ธง

๑๓๑๘. กุฏาทิโต ฐ.

ฐ อ.ฐ ปัจจัย **โหติ** ย่อมลง **ปรำ** เบื้องหลัง **กุฏาทิโต** จากหมู่ ธาตุมี กุฏ ธาตุเป็นต้น.

[ลงฐ ปัจจัยท้าย กุฏ ธาตุเป็นต้น]

ตัวอย่างเช่น

กุฏฺฐ	โรคเรื้อน	**โกฏฺฐ**	ยุ้ง, ฉาง, ท้อง
กฏฺฐึ	ฟืน, ท่อนไม้		

๑๓๑๙. มนุปูรสุณกุสุอิลาทิโต อุสฺสนุสิสา.

อุสฺสนุสิสา อ. อุสฺส นุส และ อิส ปัจจัย ท. **โหนฺติ** ย่อมลง **ปรำ** เบื้องหลัง **มนุปูรสุณกุสุอิลาทิโต** จากหมู่ธาตุมี มนุ ปูร สุณ กุ สุ และ อิล ธาตุเป็นต้น"

[ลง อุสฺส นุส และ อิส ปัจจัยท้าย มนุ ปูร สุณ กุ สุ และ อิส ธาตุเป็นต้น]

ตัวอย่างเช่น

มนุสฺโส	มนุษย์	**มานุโส**	มนุษย์
ปุริโส	บุรุษ	**สุณิสา**	ลูกสะใภ้
กรีสำ	อุจจาระ	**สิรีโส**	ต้นซึก
อิลิโส	ผู้หวั่นไหว	**อลิโส**	ผู้เกียจคร้าน
มหิโส	กระบือ	**สีสำ**	ศรีษะ, หัว
กิสำ	ผอม		

๑๓๒๐. อรโต ตุ ตุมฺหิ อรสฺสุ.

ตุ อ. ตุ ปัจจัย **โหติ** ย่อมลง **ปรำ** เบื้องหลัง **อรโต** จาก อร ธาตุ, **ตุมฺหิ** ในเพราะ ตุ ปัจจัย **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **อุ** อ. การแปลงเป็น อุ **อรสฺส** แห่ง อร ธาตุ **โหติ** ย่อมมี.

อรธาตุโต ตุปจฺจโย โหติ, ตสฺมึ ตุปจฺจเย ปเร อรธาตุสฺส อุการาเทโส โหติ.

ลง ตุ ปัจจัยท้าย อร ธาตุ และในเพราะ ตุ ปัจจัย แปลง อร ธาตุเป็น อุ.

ตัวอย่างเช่น

ตำ ตำ ปตฺตกิจฺจำ อรติ - วตฺเตตีติ อุตุ	ธรรมชาติใด ยังกิจที่ถึงแล้วนั้นนั้นให้เป็นไป เพราะเหตุนั้น ธรรมชาตินั้นชื่อว่า อุตุ

๑๓๒๑. กรกิเรหิ รุโณ.

รุโณ อ. รุณ ปัจจัย **โหติ** ย่อมลง **ปรำ** เบื้องหลัง **กรกิเรหิ** จาก กร และ กิร ธาตุ ท.

[ลง รุณ ปัจจัยท้าย กร และ กิร ธาตุ]

ตัวอย่างเช่น

กโรตีติ กรุณา[68]	สภาพใด ย่อมกระทำ เหตุนั้น สภาพนั้นชื่อว่า กรุณา

กึ กโรติ ? สาธูนํ หทยกมฺปนํ, กิสฺมึ สติ ? ปรทุกฺเข สติ, อิติ ปรทุกฺเข สติ สาธูนํ หทยกมฺปนํ กโรตีติ กรุณา

ถาม. ทำอะไร ?

ตอบ. ทำให้สาธุชนมีจิตหวั่นไหว

ถาม. หวั่นไหวในเพราะสาเหตุใด

ตอบ. เพราะเห็นคนประสบทุกข์ ดังนั้น สภาพใดก็ตามที่ทำให้สาธุชน มีจิต หวั่นไหว ในเมื่อเห็นคนอื่นประสบความทุกข์ สภาพนั้น ชื่อว่า กรุณา

กิรติ ปรทุกฺขํ - วิกฺขิปตีติปิ กรุณา	(อีกนัยหนึ่ง) สภาพใด ย่อมขจัดออก คือสลัดออกไป ซึ่งความทุกข์ของผู้อื่น เพราะเหตุนั้น สภาพนั้น ชื่อว่า กรุณา

๑๓๒๒. กรุธิโต โณ ธโลโป เณ.

โณ อ. ณ ปัจจัย **โหติ** ย่อมลง **ปรํ** เบื้องหลัง **กรุธิโต** จาก รุธ ธาตุอันมี ก ศัพท์เป็นบทหน้า, **เณ** ในเพราะ ณ ปัจจัย **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **ธโลโป** อ. การลบ ธ **โหติ** ย่อมมี.

กสทฺทูปปทสฺมา รุธธาตุโต ณปจฺจโย โหติ. ตสฺมึ ณปจฺจเย ปเร ธการสฺส พฺยญฺชนสฺส โลโป โหติ.

ลง ณ ปัจจัยหลัง รุธ ธาตุที่มี ก ศัพท์เป็นบทหน้า, ในเพราะ ณ ปัจจัยอยู่หลังลบ ธ อันเป็นพยัญชนะที่สุดธาตุ.

เอตฺถ จ อนุพนฺเธน กิจฺจํ นตฺถิ

ก็ในที่นี้ ไม่มีกิจที่จะต้องทำด้วยอำนาจของอนุพันธ์ (คือแม้จะมี ณ อนุพันธ์ แต่ก็ไม่ต้องมีการวุทธิ)

ตัวอย่างเช่น

กํ รุนฺธตีติ กรุณา	สภาพใด ย่อมปิดกั้นความสุข เพราะเหตุนั้น สภาพนั้น ชื่อว่า กรุณา

เอตฺถ กสทฺโท สุขตฺถวาจโก.

ก ศัพท์ในตัวอย่างนี้ มีความหมายว่า “สุข”.

๑๓๒๓. ธาตุสรสฺสตฺตํ.

อตฺตํ อ. ความเป็น อ **ธาตุสรสฺส** แห่งสระ อิ ของ กิร ธาตุ **โหติ** ย่อมมี"

[แปลงสระ อิ ของ กิร ธาตุเป็น อ]

ตัวอย่างเช่น

กิรตีติ กรุณา®	สภาพใด	ย่อมขจัด	เพราะเหตุนั้น	สภาพนั้น ชื่อว่า กรุณา

๑๓๒๔. จรสฺมา ณโก ภกฺขเน

ณโก อ. ณก ปัจจัย **โหติ** ย่อมลง **ปรํ** เบื้องหลัง **จรสฺมา** จาก จร ธาตุ **ภกฺขเน** ในอรรถการเบียดเบียน.

จรธาตุสฺมา ณกปจฺจโย โหติ ภกฺขนตฺเถ.

ลง ณก ปัจจัยท้าย จร ธาตุในอรรถการเบียดเบียน.

ตัวอย่างเช่น

อตฺตนิ ปเวสิเต สตฺเต - จรติ ภกฺขตีติ จารโก, โจรพนฺธนจารโก จ สํสารจารโก จ	สิ่งใด จับใส่เข้าไปในตน ชื่อว่า และกรงคือสังสารวัฏ	ย่อมเบียดเบียน จารก,	เหล่าสัตว์ผู้ถูก เพราะเหตุนั้น	สิ่งนั้น ได้แก่กรงสำหรับขังโจร

ณฺวุปจฺจเยน สิทฺเธปิ ปโยเค ณกปจฺจยกรณํ “เทสจารโก, จาริกญฺจรมาโน[69]*”ติ จ อาทีสุ จรธาตุ คติอตฺถาวาจโก, โส น ทุลฺลโภ, อยเมว ทุลฺลภโรติ ทสฺสนตฺถํ.*

ถึงแม้ตัวอย่างว่า **จารโก** จะสามารถสำเร็จได้ด้วย ณวุ ปัจจัยก็ตาม แต่ที่ข้าพเจ้า ได้ลง ณก ปัจจัยเพิ่มมาอีกตัวหนึ่ง ก็เพื่อแสดงให้เห็นว่า จร ธาตุที่ลง ณวุ ปัจจัยนั้น มีอรรถว่า “ไป” เช่นในตัวอย่างว่า **เทสจารโก, จาริกญฺจรมาโน** ซึ่งเป็นอรรถที่มีใช้มาก, ส่วน จร ธาตุที่ลง ณก ปัจจัยนั้น จะมีอรรถว่า “เบียดเบียน” ซึ่งมีใช้น้อย.

๑๓๒๕. เมธรุทฺทานโต อ.

อ อ. อ ปัจจัย **โหติ** ย่อมลง **ปรํ** เบื้องหลัง **เมธรุทฺทานโต** จาก เม และ ธร ธาตุที่อยู่รวมกัน.

“เมสทฺโท อาทาเน, ธร ธารเณ”ติ เอวํ มจฺฉุทฺทานํ วิย ยํ โหติ ธาตุทฺทานํ, ตโต อปจฺจโย โหติ.

ธาตุที่อยู่รวมกัน เหมือนการร้อยปลาเป็นพวง เช่น เม ธาตุที่ใช้ในอรรถว่า “การถือเอา”, และ ธร ธาตุ ที่ใช้ในอรรถว่า “การทรงไว้”, ลง อ ปัจจัยหลัง เม และ ธร ธาตุที่อยู่รวมกันนั้น.

ตัวอย่างเช่น

สุขุมมฺปิ อตฺถํ ธมฺมญฺจ -	สภาพใด ย่อมเรียนเอา และย่อมทรงจำ
ขิปฺปํ <u>เมติ</u> คณฺหาติ <u>ธาเรติ</u> -	ซึ่งอรรถและธรรมอันละเอียดลึกซึ้ง
จาติ เมธา	ได้อย่างรวดเร็ว เหตุนั้น สภาพนั้น ชื่อว่า เมธา

เตนาห อฏฺฐสาลินิยํ “ขิปฺปํ คหณธารณฏฺเฐน เมธา[70]”ติ.

ดังที่พระอรรถกถาจารย์ ได้กล่าวไว้ใน อรรถกถาอัฏฐสาลินีว่า "ที่เรียกว่า "เมธา" เพราะอรรถว่าสามารถเรียนและทรงจำได้อย่างรวดเร็ว"

๑๓๒๖. มิธุโต ณ.

ณ อ. ณ ปัจจัย **โหติ** ย่อมลง **ปรํ** เบื้องหลัง **มิธุโต** จาก มิธุ ธาตุ.

มิธุธาตุโต ณปจฺจโย โหติ.

ลง ณ ปัจจัยท้าย มิธุ ธาตุ.

ตัวอย่างเช่น

สมฺโมหํ เมธติ หึสติ -	สภาพใด ย่อมเบียดเบียน คือทำลาย-
วินาเสตีติ เมธา	ความหลง เพราะเหตุนั้น สภาพนั้น ชื่อว่า เมธา

ขาทธาตุวสา วาปิ ขนุธาตุวเสน วา.
ขนิโต วาปิ ธาตุมฺหา ธาโต ขปุพฺพโตปิ วา.
ขนฺธสทฺทสฺส นิปฺผตฺตึ สทฺทสตฺถวิทู วเท.[๑]

นักไวยากรณ์ทั้งหลาย กล่าวว่า ขนฺธ ศัพท์สำเร็จรูปมาจาก ขาท ธาตุบ้าง ขนุ ธาตุบ้าง ขน ธาตุบ้าง ธา ธาตุที่มี ขํ เป็นบทหน้าบ้าง.

เอวมาทิปฺปกาเรหิ นานาพฺยุปฺปตฺติ เม รุตา.
เหฏฺฐา ตสฺสา อิมาเนสา ลกฺขณานิ ภวนฺติติ.

ข้าพเจ้า ได้แสดงรูปวิเคราะห์ของ ขนฺธ ศัพท์นี้ไว้อย่างหลากหลายโดยประเภทของ ขาท ธาตุเป็นต้น ในสัททนีติ -ธาตุมาลา, การทำตัวรูปของ ขนฺธ ศัพท์นั้น พึงทราบว่า สำเร็จได้ด้วยสูตรที่ได้แสดงมาแล้วเหล่านี้.

อิมสฺมึ ปนฐาเน กรณวิเสสลกฺขณานิ วตฺวา อิทานิ สามญฺญลกฺขณานิ จ วิเสสลกฺขณานิ จ อีสกํ วทาม.

ก็ในที่นี้ ข้าพเจ้าครั้นแสดงสูตรพิเศษที่ใช้สำหรับประกอบรูปศัพท์แล้ว บัดนี้ จะแสดงสูตรที่เป็นกฎทั่วๆ ไป (คือสูตรที่มีลักษณะใช้ได้ทั่วไปไม่เจาะจงอุทาหรณ์) และสูตรที่เป็นกฎใช้ได้เฉพาะศัพท์ อีกสักเล็กน้อย.

๑๓๒๗. ฐาเน วณฺณาคโม

วณฺณาคโม อ. การลงอักษรอาคม **โหติ** ย่อมมี**ฐาเน** ในที่อันสมควร.

[บางแห่งมีการเพิ่มอักขระ]

๑๓๒๘. ฐาเน วณฺณวิปริยโย◌ฺ.

วณฺณวิปริยโย อ. การสลับตำแหน่งอักษร **โหติ** ย่อมมี**ฐาเน** ในที่อันสมควร.

[บางแห่งมีการสลับที่อักขระ]

๑๓๒๙. ฐาเน วณฺณวิกาโร.

วณฺณวิกาโร อ. การแปลงอักษร **โหติ** ย่อมมี**ฐาเน** ในที่อันสมควร.

[บางแห่งมีการแปลงอักขระ]

๑๓๓๐. ฐาเน วณฺณวินาโส.

วณฺณวินาโส อ. การลบอักษร **โหติ** ย่อมมี**ฐาเน** ในที่อันสมควร.

[บางแห่งมีการลบอักขระ]

๑๓๓๑. ฐาเน ธาตูนมตฺถาติสยโยโค◌ฺ.

อตฺถาติสยโยโค อ. การเพิ่มความหมายของธาตุ **โหติ** ย่อมมี**ฐาเน** ในที่อันสมควร.

[บางแห่งมีการนำเอาความหมายพิเศษของธาตุมาใช้]

๑๓๓๒. ฐาเน รสฺสานํ ทีฆตฺตํ.

ทีฆตฺตำ อ. ความเป็นทีฆะ **รสฺสานำ** แห่งรัสสสระ ท. **โหติ** ย่อมมี**ฐาเน** ในที่อันสมควร.

[บางแห่งมีการทำเสียงสั้นให้เป็นเสียงยาว]

๑๓๓๓. ฐาเน ทีฆานำ รสฺสตฺตำ.

รสฺสตฺตำ อ. ความเป็นรัสสะ **ทีฆานำ** แห่งทีฆะ ท. **โหติ** ย่อมมี**ฐาเน** ในที่อันสมควร.

[บางแห่งมีการลดเสียงยาวให้เป็นเสียงสั้น]

๑๓๓๔. ฐาเน สรานำ อญฺญสฺสรตฺตำ.

อญฺญสฺสรตฺตำ อ. การเปลี่ยนเป็นสระอีกตัวหนึ่ง **สรานำ** แห่งสระอีก ตัวหนึ่ง **โหติ** ย่อมมี**ฐาเน** ในที่อันสมควร.

[บางแห่งมีการเปลี่ยนสระจากตัวหนึ่งไปเป็นสระอีกตัวหนึ่ง]

๑๓๓๕. ฐาเน พฺยญฺชนานำ อญฺญพฺยญฺชนตฺตำ.

อญฺญพฺยญฺชนตฺตำ อ. การเปลี่ยนเป็นพยัญชนะอีกตัวหนึ่ง **พฺยญฺชนานำ** แห่งพยัญชนะอีกตัวหนึ่ง **โหติ** ย่อมมี**ฐาเน** ในที่อันสมควร.

[บางแห่งมีการเปลี่ยนจากพยัญชนะตัวหนึ่งไปเป็นพยัญชนะอีกตัวหนึ่ง]

“ปพฺพาชิโต[71] ปพฺพชิโต” อิจฺจาทีสุ ยถากฺกมำ.
น ทีโฆ รสฺสตำ ยาติ น รสฺโส ยาติ ทีฆตำ.

สระเสียงยาว ไม่เปลี่ยนเป็นสระเสียงสั้น เช่น ปพฺพาชิโต “ขับไล่” ไม่เป็น ปพฺพชิโต และสระเสียงสั้น ไม่เปลี่ยน เป็นสระเสียงยาว เช่น ปพฺพชิโต “บวชแล้ว” ไม่เป็น ปพฺพาชิโต

“วโก พโก”ติอาทิมฺหิ น วพานำ พวตฺตนำ.
น ยาติ ยนฺติ เจ เตสำ อตฺโถ ทุฏฺโฐ ภเว หเว.

ว ไม่เปลี่ยนเป็น พ เช่น วโก “หมาไน” ไม่เป็น พโก และ พ ไม่เปลี่ยนเป็น ว เช่น พโก “นกยาง” ไม่เป็น วโก ในกรณีนี้ ถ้ามีการเปลี่ยนแปลงสระ หรือ พยัญชนะ จะทำให้เข้าใจความหมายคลาดเคลื่อนได้.

๑๓๓๖. ฐาเน สรานำ พฺยญฺชนตฺตำ.

พฺยญฺชนตฺตำ อ. ความเป็นพยัญชนะ **สรานำ** แห่งสระ ท. **โหติ** ย่อมมี**ฐาเน** ในที่อันสมควร.

[บางแห่งมีการเปลี่ยนสระเป็นพยัญชนะ]

๑๓๓๗. ฐาเน พฺยญฺชนานำ สรตฺตำ.

สรตฺตำ อ. ความเป็นสระ **พฺยญฺชนานำ** แห่งพยัญชนะ ท. **โหติ** ย่อมมี**ฐาเน** ในที่อันสมควร.

[บางแห่งมีการเปลี่ยนพยัญชนะเป็นสระ]

อิมานิ สามญฺญลกฺขณานิ, อิทานิ วิเสสลกฺขณานิ ภวนฺติ.

สูตรเหล่านี้ เป็นสูตรที่เป็นกฎทั่วๆ ไป (คือสูตรที่มีลักษณะใช้ได้ทั่วไปไม่เจาะจง อุทาหรณ์), ต่อไปนี้ จะแสดงสูตรที่เป็นกฎใช้ได้เฉพาะศัพท์ (คือจะแสดงการประกอบ ศัพท์ที่มีลักษณะพิเศษเฉพาะศัพท์)

๑๓๓๘. ยถารหมิวณฺณาคโม ภูกเรสุ.

ภูกเรสุ ในเพราะ ภู และ กร ธาตุ ท. **ปเรสุ** อันเป็นเบื้องหลัง **อิวณฺณาคโม** อ. อิวัณณอาคม **โหติ** ย่อมลง **ปรำ** เบื้องหลัง **นามิกปทโต** จากบทนาม **ยถารหำ** ตามสมควร.

ภูธาตุกรธาตูสุ ปเรสุ นามิกปทโต ยถารหำ อิการอีการาคโม โหติ.

ในเพราะ ภู และ กร ธาตุอยู่หลัง ลง อิวัณณอาคมท้ายบทนามได้ตามสมควร.

เอวำ อิการาคโม

ลง อิ อาคมหลังบทนาม

ตัวอย่างเช่น

สีติภูโต	เป็นผู้เย็น, เป็นผู้สงบ
พฺยนฺติภูโต[72]	เป็นผู้ปราศจากบาปธรรม
พฺยนฺติกโต	บาปธรรม อันบุคคลกระทำ ให้สิ้นไป
พฺยนฺตึ อกาสิ	ได้กระทำ ให้ปราศ (จากบาปธรรม)
ยานิกตา	ธรรม อันบุคคลทำ ให้เป็นดุจยาน
พหุลิกตา[73]	ธรรม อันบุคคล ทำให้มาก

จิตฺติกตำ ทรัพย์ อันบุคคล ระลึกไว้ในจิต (บูชา)

อาจริยา ปน “ยานิกตา”ติ เอตฺถ อีการสฺส รสฺสตฺตกรณมิจฺฉนฺติ, เตสำ มเต เอโก อีการาคโมเยว, อิการาคมนกิจฺจำ นตฺถิ. อสฺมากำ ปน มเต ยถารหำ อิการ อีการาคมานำ วุตฺตตฺตา รสฺสตฺตกรเณน กิจฺจำ นตฺถิ.

อนึ่ง ในคำว่า **ยานิกตา** อาจารย์ทั้งหลาย เห็นว่าเป็นรูปที่มีการทำรัสสะ อี อักษร เป็น อิ อักษร, ตามมติของอาจารย์เหล่านั้น แสดงให้เห็นว่า ท่านประสงค์จะให้ลง อี อาคมเท่านั้น, ไม่ประสงค์ให้ลง อิ อาคม, ส่วนข้าพเจ้า เห็นว่าไม่จำเป็นต้องรัสสะ เพราะในคัมภีร์ไวยากรณ์ได้แสดงไว้ทั้ง อิ อาคมและ อี อาคมตามเหมาะสมอยู่แล้ว.

อีการาคโม ยถา.

การลง อี อาคม

ตัวอย่างเช่น

สมฺมุขีภูโต เป็นผู้พร้อมหน้ากัน (อยู่ต่อหน้า)

กทฺทมีภูตำ เป็นเหมือนเปือกตม

เอโกทกีภูตำ เป็นน้ำหนึ่งเดียวกัน

สรณีภูตำ เป็นที่พึ่ง

ภสฺมีกตำ ถูกทำให้เป็นเถ้า

เอวำ อีการาคโม

พึงทราบการลง อี อาคมด้วยประการฉะนี้

ยถารหนฺติ กึ ?

ถาม. บทว่า ยถารหำ มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า ไม่ลง อิ อี อาคมบ้าง

ตัวอย่างเช่น

มนุสฺสภูโต เป็นมนุษย์

กมฺมกาโร ผู้ทำการงาน

อิทำ ปเนตฺถ สิกฺเขตพฺพำ

ก็เกี่ยวกับเรื่องนี้ ควรศึกษารูปวิเคราะห์ดังต่อไปนี้ด้วย:-

วิคตนฺโต ภูโต - บุคคลเป็นผู้ปราศจากบาปธรรม ชื่อว่า

พฺยนฺติภูโต พฺยนฺติภูต

พฺยนฺโต กโต พฺยนฺติกโต - ปาปธมฺโม	อันบุคคล ทำให้สิ้นไป ชื่อว่า พฺยนฺติกต ได้แก่บาปธรรม
พฺยนฺตา กตา พฺยนฺติกตา - กิเลสา	อันบุคคล ทำให้สิ้นไป ชื่อว่า พฺยนฺติกต ได้แก่กิเลสทั้งหลาย
พฺยนฺตำ กตำ พฺยนฺติกตำ ตณฺหาวนำ	อันบุคคล ทำให้สิ้นไป ชื่อว่า พฺยนฺติกต ได้แก่ป่าคือตัณหา
พฺยนฺตานิ กตานิ - พฺยนฺติกตานิ อกุสลานิ	อันบุคคล ทำให้สิ้นไป ชื่อว่า พฺยนฺติกต ได้แก่อกุศลทั้งหลาย
พฺยนฺตา กตา พฺยนฺติกตา - ตณฺหา	อันบุคคล ทำให้สิ้นไป ชื่อว่า พฺยนฺติกต ได้แก่ตัณหา
กิเลสำ พฺยนฺตำ อกาสิ, พฺยนฺตึ อกาสิ	ได้กระทำกิเลสให้สิ้นไป
กิเลเส พฺยนฺเต อกาสิ, พฺยนฺตี อกาสิ	ได้กระทำกิเลสทั้งหลายให้สิ้นไป
ปาปำ พฺยนฺตำ อกาสิ, พฺยนฺตึ อกาสิ	ได้กระทำบาปให้สิ้นไป
ปาปานิ พฺยนฺตานิ อกาสิ, พฺยนฺตี อกาสิ	ได้กระทำบาปทั้งหลายให้สิ้นไป
ตณฺหาโย พฺยนฺตา อกาสิ , พฺยนฺตี อกาสิ	ได้กระทำตัณหาทั้งหลาย ให้สิ้นไป
จิตฺเต กตำ จิตฺตีกตำ	กระทำไว้ในจิต ชื่อว่า จิตฺตีกต

ตถา หิ “จิตฺตีกตฏฺเฐน เจติยนฺ”ติ วุตฺตำ, ครุกตฏฺเฐน ปูชารหฏฺเฐนาติ จ วุตฺตำ โหติ. อิทำ ปเนตฺถ นิพฺพจนำ, เจเต เจตสิ จิตฺเต กตำฐปิตนฺติ เจติยำ,

จริงอย่างนั้น ท่านกล่าวไว้ว่า **จิตฺตีกตฏฺเฐน เจติยำ** “ชื่อว่า เจดีย์ เพราะอรรถว่า เป็นสิ่งที่ถูกกระทำไว้ในจิต” หมายความว่า ที่ชื่อว่าเจดีย์ เพราะอรรถว่าเป็นสิ่งที่ได้รับความ เคารพ และเพราะอรรถว่าเป็นสิ่งที่สมควรได้รับการบูชา.

ก็คำว่า **เจติยำ** นี้มีรูปวิเคราะห์ว่า

เจเต เจตสิ จิตฺเต - ชื่อว่า เจติย เพราะอรรถว่า ถูกกระทำ

กตำฐปิตนฺติ เจติยำ คือตั้งไว้ในใจ

จิตฺตีกตฏฺเฐน รตนนฺติ อิทำ ปน นิพฺพจนตฺถวเสน วุตฺตำ น โหติ. อถ กินฺติ เจ? โลเก "รตนนฺ"ติ สมฺมตสฺส วตฺถุโน ครุกาตพฺพภาเวน วุตฺตำ.

ส่วนคำว่า **จิตฺตีกตฏฺเฐน รตนำ** ที่มาในอรรกถกา,ฎีกานั้น มิใช่เป็นการแสดง ความหมายที่เป็นรูปวิเคราะห์.

ถาม. ถ้าไม่แสดงความหมายเช่นนั้นแล้ว จะแสดงอะไร?

ตอบ. แสดงให้ทราบว่า วัตถุที่ได้รับการยกย่องว่าเป็นรัตนะในโลก เป็นสิ่งที่ควร ทำความเคารพ.

ตถา หิ อฏฺฐกถาสุ วุตฺตำ–

"จิตฺตีกตำ มหคฺฆญฺจ อตุลำ ทุลฺลภทสฺสนำ.
อโนมสตฺตปริโภคำ รตนำ เตน วุจฺจตี"[74]ติ.

จริงอย่างนั้น ในอรรถกถา ได้กล่าวไว้ว่า:-

> ชาวโลก เรียกว่ารัตนะเพราะเป็นสิ่งที่ควรทำ-
> ความเคารพ มีค่ามาก หาที่เปรียบปานมิได้ พบเห็น ได้ยาก
> เป็นสมบัติของชนผู้ประเสริฐ.

ตตฺร จิตฺตีกตฏฺเฐน รตนำ, มหคฺฆฏฺเฐนาปิ รตนำ, อตุลฏฺเฐนาปิ รตนำ, ทุลฺลภ ทสฺสนฏฺเฐนาปิ รตนำ, อโนมสตฺตปริโภคฏฺเฐนาปิ รตนนฺ"ติ อธิปฺปาโย.

ในคาถานั้น มีอธิบายว่า:-

ที่ชื่อว่ารัตนะ เพราะอรรถว่าเป็นสิ่งที่ถูกกระทำไว้ในใจ (ถูกทำความเคารพ), ชื่อว่า รัตนะ เพราะอรรถว่าหาสิ่งที่เปรียบปานมิได้, ชื่อว่ารัตนะ เพราะอรรถว่า เป็นสิ่งที่พบเห็น ได้ยาก, ที่ชื่อว่ารัตนะ เพราะอรรถว่าเป็นสมบัติของชนผู้ประเสริฐ.

อิทำ ปเนตฺถ นิพฺพจนำ–

ก็ในคำว่า **รตนำ** นี้ มีรูปวิเคราะห์ว่า

ยถา "คเตเนตา ปโลเภนฺตี"ติอาทีสุ คมนำ คตนฺติ วุจฺจติ, เอวเมว "รมณำ รตนฺ"ติ วุจฺจติ. **โลกสฺส รตำ รมณำ อภิรตึ ชเนตีติ รตนำ** *ชกาโรโลปวเสน.*

การไป ท่านเรียกว่า คต เช่น ในข้อความว่า **คเตเนตา ปโลเภนฺติ** "หญิงเหล่านั้น ย่อมประเล้าประโลม ด้วยการไป" ฉันใด, ความยินดี ท่านก็เรียกว่า รต ฉันนั้น.

สิ่งใด ยังความยินดี ให้เกิดขึ้นแก่ชาวโลก เพราะเหตุนั้น สิ่งนั้น ชื่อว่า รตน สำเร็จรูปเป็น รตนำ ได้โดยการลบ ช อักษร.

ตำ รตนำ สรูปโต โลกิยมหาชเนน สมฺมตำ หิรญฺญสุวณฺณาทิกญฺจ จกฺกวตฺติรญฺโญ อุปฺปนฺนำ จกฺกรตนาทิกญฺจ สพฺพุกฺกฏฺฐปริจฺเฉทวเสน พุทฺธาทิสรณตฺตยญฺจ กตญฺญูกตเวทิปุคฺคลาทิกญฺจ ทฏฺฐพฺพำ.

โดยสรุป รัตนะนั้น มีความหมาย ๔ อย่างคือ

๑. เงินและทองเป็นต้นที่โลกิยมหาชนสมมุติใช้กัน

๒. จักรรัตนะเป็นต้นที่เกิดขึ้นแก่พระเจ้าจักรพรรดิ์

๓. สรณะสามมีพระพุทธเจ้าเป็นต้น ในฐานะที่เป็นสรณะที่สูงสุดกว่าสรณะทั้งปวง

๔. กตัญญูกตเวทีบุคคลเป็นต้น.

เกจิ ปน จิตฺตีกตฏฺเฐนาติ เอตฺถ วิจิตฺรกตฏฺเฐนา"ติ อตฺถำ วทนฺติ, ตำ น คเหตพฺพำ, อิธ จิตฺตสทฺทสฺส หทยวาจกตฺตา "จิตฺตี กตฺวา สุณาถ เม"ติ อาหจฺจปาฬิยำ วิย, ตสฺมา เกหิจิ วุตฺตำ ตำ อตฺถำ อคฺคเหตฺวา "จิตฺเต กตำ จิตฺตีกตนฺ"ติ อตฺโถเยว คเหตพฺโพ,

ก็ ในคำว่า "**จิตฺตีกตฏฺเฐน**" นี้ อาจารย์บางท่าน แสดงความหมายว่า **วิจิตฺร- กตกฺเฐน** "เพราะอรรถว่าถูกกระทำให้วิจิตร", คำนั้น ไม่ควรถือเอาเป็นแบบอย่าง เพราะ จิตฺต ศัพท์ในที่นี้ระบุถึงจิต ดังข้อความในพระบาลีว่า

จิตฺตี กตฺวา สุณาถ เม[75] พวกเธอทั้งหลาย จงตั้งใจฟังคำของเรา

เพราะเหตุนั้น จึงไม่ควรถือเอาความหมายที่อาจารย์บางท่าน ได้แสดงไว้ แต่ควร ถือเอาเฉพาะความหมายว่า

จิตฺเต กตำ จิตฺตีกตำ สิ่งที่ถูกกระทำไว้ในใจ ชื่อว่า จิตฺตีกต

ตถา หิ พุทฺธาทิรตนตฺตเย อุปฺปนฺเน เทวมนุสฺสา อญฺญตฺถ รตนสญฺญมฺปิ อนุปฺปาเทตฺวา ตเมว สาติสยำ จิตฺเต กโรนฺติ สกฺกโรนฺติ ครุำ กโรนฺติ มาเนนฺติ ปูเชนฺตี"ติ ทฏฺฐพฺพำ. อยำ นีติ อตีว สุขุมา, สาธุกำ มนสิกาตพฺพา.

จริงอย่างนั้น พึงทราบว่า เมื่อพระรัตนตรัยมีพระพุทธเจ้าเป็นต้น อุบัติขึ้นแล้ว เหล่าเทวดาและมนุษย์ก็ไม่ให้ความสำคัญกับรัตนะอื่นๆ คงน้อมระลึกถึง คือคงสักการะ เคารพ นับถือ บูชาพระรัตนตรัยนั้นเท่านั้นอย่างยิ่งยวด.

หลักการนี้ มีความลึกซึ้งยิ่งนัก, ดังนั้น ควรให้ความสนใจให้จงหนัก.

"ปสฺส จิตฺตีกตำ พิมฺพำ, มณินา กุณฺฑเลน จา"ติ อาทีสุ ปุพฺเพ อวิจิตฺรำ อิทานิ วิจิตฺรำ กตนฺ"ติ จิตฺตีกตนฺ"ติ อตฺโถ คเหตพฺโพ.

สำหรับในข้อความเป็นต้นว่า

ปสฺส จิตฺตีกตๆ พิมฺพๆ, - ท่าน จงดูกายอันถูกประดับอย่างวิจิตร
มณินา กุณฺฑเลน จ[76] ด้วยแก้วมณีและตุ้มหู

ควรแปลความหมายว่า

ปุพฺเพ อวิจิตฺรๆ อิทานิ - ที่ชื่อว่า จิตฺตีกต เพราะอรรถว่าเป็นสิ่งที่
วิจิตฺรๆ กตนฺติ จิตฺตีกตๆ ไม่วิจิตร มาก่อน ถูกทำให้วิจิตรในบัดนี้

อยๆ นีติ ปุริมา วิย สุขุมา, วาจาปิ จิตฺตี กาตพฺพาว.

หลักการนี้ ก็มีความลึกซึ้งละเอียดอ่อนเช่นเดียวกับหลักการที่ผ่านมา, แม้วาจา ก็ควรทำให้วิจิตรเช่นกัน.

๑๓๓๙. สญฺญายมุทฺธมุขสฺส ธมโลโป อุโต อกๆ ขโต อลๆ.

สญฺญายๆ ครั้นเมื่อชื่อ **ปณฺฑิเตน** อันบัณฑิต **อภิเธยฺยายๆ** พึงกล่าว **ธมโล โป** อ. การลบ ธ และ ม **อุทฺธมุขสฺส** แห่ง อุท และ มุข ศัพท์ **โหติ** ย่อมมี, **อกๆ** อ. อก อาคม **โหติ** ย่อมลง **ปรๆ** เบื้องหลัง **อุโต** จาก อุ, **อลๆ** อล ปัจจัย **โหติ** ย่อมลง **ปรๆ** เบื้องหลัง **ขโต** จาก ข.

สญฺญายมภิเธยฺยายๆ อุทฺธมุขสทฺทสฺส ธการมการโลโป โหติ, อุการสฺมา อกๆอาคโม โหติ, ขการสฺมา ปน อลปจฺจโย โหติ.

เมื่อมีความประสงค์จะระบุเป็นชื่อ ให้ลบ ธ และ ม ของ อุทฺธ และ มุข ศัพท์ แล้วลง อก อาคม หลัง อุ ลง อล ปัจจัยหลัง ข

ตัวอย่างเช่น

อุทฺธๆ มุขมสฺสาติ - ปากของสิ่งนั้น มีอยู่ ในเบื้องบน เหตุนั้น
อุทุกฺขลๆ สิ่งนั้น ชื่อว่า อุทุกฺขล (ครก)

สญฺญายนฺติ กึ?

ถาม. บทว่า สญฺญายๆ มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อแสดงให้ทราบว่า ไม่มีวิธีการดังกล่าว ในกรณีที่ไม่มีความประสงค์ จะตั้งเป็นชื่อของสิ่งของ

ตัวอย่างเช่น

อุทฺธมุโข หุตฺวา นิสีทิ นั่งแหงนหน้า

๑๓๔๐. วาริสฺส โว วาหเก วาหกสฺส วสฺส โล.

สญฺญายํ ครั้นเมื่อชื่อ **ปณฺฑิเตน** อันบัณฑิต **อภิเธยฺยายํ** พึงกล่าว **วาหเก** ในเพราะ วาหก ศัพท์ **ปเร** อันเป็น เบื้องหลัง **โว** อ. การแปลงเป็น ว **วา ริสฺส** แห่ง วาริ ศัพท์ **โหติ จ** ย่อมมีด้วย, **โล** อ. การแปลงเป็น ล **วสฺส** แห่ง ว **วาหกสฺส** ของ วาหก ศัพท์ **โหติ จ** ย่อมมีด้วย.

สญฺญายมภิเธยฺยายํ วาริสทฺทสฺส สพฺพสฺเสว วการาเทโส โหติ วาหกสทฺเท ปเร, ตสฺส จ วา หกสทฺทสฺส วการสฺส ลการาเทโส โหติ.

เมื่อมีความประสงค์จะระบุให้เป็นชื่อ ในเพราะ วาหก ศัพท์อยู่หลัง แปลง วาริ ศัพท์ทั้งศัพท์เป็น ว และ แปลง ว ของ วาหก ศัพท์เป็น ล

ตัวอย่างเช่น

วารึ วหตีติ วาริวาหโก,-	สิ่งใด	ย่อมนำน้ำไป	เพราะเหตุนั้น	สิ่งนั้น
โส เอว อเนน ลกฺขเณน -	ชื่อว่า	วาริวาหก	(เมฆ),วาริวาหกะนั้นนั่น	
วลาหโก	เทียว สำเร็จรูปเป็น วลาหก ด้วยสูตรนี้			

วาหเกติ กึ ?

ถาม. บทว่า วาหเก มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ. เพื่อให้ทราบว่า ไม่มีการแปลง วาริ ศัพท์เป็น ว ในกรณีที่ไม่มี วาหก ศัพท์อยู่หลัง

ตัวอย่างเช่น

ยถา วาริวโห ปูโร[77] ห้วงน้ำที่เต็มเปี่ยมฉันใด

๑๓๔๑. สยเน ฉวสฺส สุ ยสฺส โลโป สสฺสโร ทีฆํ.

สญฺญายํ ครั้นเมื่อชื่อ **ปณฺฑิเตน** อันบัณฑิต **อภิเธยฺยายํ** พึงกล่าว **สยเน** ในเพราะ สยน ศัพท์ **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **สุ** อ. การแปลงเป็น สุ **ฉวสฺส** แห่ง ฉว ศัพท์ **โหติ จ** ย่อมมีด้วย, **โลโป** อ. การลบ **ยสฺส** ซึ่ง ย แห่ง สยน ศัพท์ **โหติ จ** ย่อมมีด้วย, **สสฺสโร** อ. สระ อ ของ ส **ปปฺโปติ** ย่อมถึง **ทีฆํ** ซึ่งความเป็นทีฆะ **จ** ด้วย.

สญฺญายมภิเธยฺยายํ สยนสทฺเท ปเร ฉวสทฺทสฺส สพฺพสฺเสว สุอาเทโส โหติ, สยนสทฺทสฺส ยการโล โป จ โหติ, สการสฺส สโร จ ทีฆํ ปปฺโปติ.

เมื่อมีความประสงค์จะระบุให้เป็นชื่อ ในเพราะ สยน ศัพท์อยู่หลัง แปลง ฉว เป็น สุ, ลบ ย แห่ง สยน และทีฆะสระ อ ที่ ส เป็น อา.

ตัวอย่างเช่น

ฉวานำ สยนำ ฉวสยนำ	สถานที่นอนแห่งศพทั้งหลาย	ชื่อว่า
ตเทว อเนน ลกฺขเณน -	ฉวสยน,ฉวสยนะนั้นนั่นเทียว	สำเร็จเป็น-
สุสานำ	สุสานด้วยสูตรนี้นั่นเทียว	

๑๓๔๒. พฺรูโน ภิ สเท สทสฺส จ โส อีปจฺจเย.

> **สญฺญายำ** ครั้นเมื่อชื่อ **ปณฺฑิเตน** อันบัณฑิต **อภิเธยฺยายำ** พึงกล่าว **สเท** ในเพราะ สท ธาตุ **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **ภิ** อ. การแปลงเป็น ภิ **พฺรูโน** แห่ง พฺรู ธาตุ **โหติ จ** ย่อมมีด้วย, **อีปจฺจเย** ในเพราะ อี ปัจจัย **ปเร** อันเป็นเบื้องหลัง **โส** อ. การแปลงเป็น ส **สทสฺส** แห่ง สท ธาตุ **โหติ จ** ย่อมมีด้วย.

สญฺญายมภิเธยฺยายำ พฺรูธาตุสฺส สพฺพสฺเสว ภิอาเทโส โหติ สทธาตุมฺหิ ปเร, สทธาตุสฺส จ สการาเทโส โหติ อีปจฺจเย ปเร.

เมื่อมีความประสงค์จะระบุให้เป็นชื่อ ในเพราะ สท ธาตุอยู่หลัง แปลง พฺรูธาตุ ทั้งศัพท์ เป็น ภิ และในเพราะ อี ปัจจัยอยู่หลัง แปลง สท ธาตุเป็น ส.

ตัวอย่างเช่น

พฺรูวนฺโต เอติสฺสำ -	ชนผู้เจริญทั้งหลาย ย่อมอยู่	บนที่นั้น
สีทนฺตีติ ภิสี	เพราะเหตุนั้น ที่นั้น ชื่อว่า ภิสี (ฟูก)	

๑๓๔๓. พหฺวกฺขเรสุ สญฺญิจฺฉายมิฏฺฐคฺคาโห.

> **พหฺวกฺขเรสุ** ในบรรดาคำที่มีพยางค์มาก **สญฺญิจฺฉายำ** ครั้นเมื่อมีความประสงค์จะให้เป็นชื่อ **สติยา** มีอยู่ **อิฏฺฐคฺคาโห** อ. การถือเอาเฉพาะพยางค์ที่ต้องการ **โหติ** ย่อมมี, **อิตเร** พยางค์ ท. นอกนี้ **อาปชฺชนฺติ** ย่อมถึง **โลปำ** ซึ่งการลบ.

สญฺญายำ อิจฺฉายำ สติยา พหฺวกฺขเรสุ อิจฺฉิตพฺพานำ อกฺขรานำ คหณำ โหติ, อิตเร โลปมาปชฺชนฺติ. ตำ ยถา?

บรรดาคำที่มีพยางค์มาก ในกรณีที่ต้องการจะระบุให้เป็นชื่อ ให้ถือเอาเฉพาะ พยางค์ที่ต้องการเท่านั้น ส่วนพยางค์ที่เหลือให้ลบไป.

ตัวอย่างเช่น

ภเวสุ วนฺตคมโนติ -	ผู้มีการท่องเที่ยวไปในภพทั้งหลายอัน

วา ภเวสุ คมนำ วนฺโตติ	คายแล้ว หรือว่าผู้คายการไปในภพทั้ง-
วา ภควา	หลาย เหตุนั้น ชื่อว่า ภควา
เมหนสฺส ขสฺส -	เครื่องประดับบริเวณท้องน้อยเหนือ
มาลา เมขลา	กระเพาะปัสสาวะ ชื่อว่า เมขลา (สาย สะอิ้ง, สายรัดเอว)

เกจิ ปนาจริยา “เมข กฏิวิจิตฺเต”ติ ธาตุ์ วทนฺติ, เตสำ มเต อลปจฺจโย โหติ.

ส่วน อาจารย์บางท่าน กล่าวว่า บทว่า **เมขลา** มาจาก เมข ธาตุที่ใช้ในอรรถว่า ประดับสะเอวให้วิจิตร. ตามมติของอาจารย์เหล่านั้น ต้องลง อล ปัจจัย.

ชีวนสฺส มูโต ชีมูโต	เครื่องหล่อเลี้ยงชีวิตสัตว์ ชื่อว่า ชีมูต (เมฆฝน)

สทฺทสตฺถวิทู ปน “ปิโสทราทีนิ ยโถปทิฏฐนฺ”ติ ปริภาสาลกฺขณำ วตฺวา ปิโสทรวลาหก เมขล ชีมูต สุสาน อุทุกฺขล ปิสาจภิสิมยูรสทฺเท อวิหิตลกฺขเณ สาเธตุ์ “วณฺณาคโม”ติ อาทินา ปญฺจวิธำ นิรุตฺตึ วทึสุ, มูลวิภุชาทโย สทฺเท จ สาเธตุ์ “มูลวิภุชาทีหิ อุปสงฺขฺยานนฺ”ติ ลกฺขณำ วทึสุ.

สำหรับนักไวยากรณ์ฝ่ายสันสกฤต ตั้งปริภาสาสูตรว่า:-

ปิโสทราทีนิ॰ ยโถปทิฏฺฐำ

"บัณฑิต ย่อมให้สำเร็จคณะศัพท์มีปิโสทรเป็นต้นตามรูปที่แสดงไว้"

หลังจากนั้น ได้แสดงนิรุตตินัยไว้ ๕ ประเภทมีวัณณาคมนัยเป็นต้น เพื่อให้สำเร็จ ศัพท์ทั้งหลายที่ยังไม่มีสูตรทำตัวรูปเหล่านี้คือ

ปิโสทร	เมฆที่มีท้องคือหยดน้ำ	**วลาหก**	เมฆ
เมขลา	สายสะอิ้ง	**ชีมูต**	เมฆ
สุสาน	ป่าช้า	**อุทุกฺขล**	ครก
ปิสาจ	ปีศาจ	**ภิสิ**	ฟูก
มยูร	นกยูง		

[และ]ได้ตั้งปริภาสาสูตรไว้อีกว่า

มูลวิภุชาทีหิ อุปสงฺขฺยานำ

"มีการอธิบายถึงการลง ก ปัจจัย ท้ายกลุ่มศัพท์มี มูลวิภุช (รถ) เป็นต้น” เพื่อให้สำเร็จศัพท์ทั้งหลายมี มูลวิภุช ศัพท์เป็นต้น"

สาสนิเกสุปิ นิรุตฺตญฺญุโน อาจริยา ปญฺจวิธำ นิรุตฺตึ อาหำสุ–

แม้ในคัมภีร์ทางฝ่ายพระศาสนา อาจารย์ผู้รู้นิรุตตินัยทั้งหลาย ก็ได้แสดง นิรุตตินัยไว้ ๕ ประการดังนี้

“วณฺณาคโม วณฺณปริยโย จ
เทฺว จาปเร วณฺณวิการนาสา.
ธาตุนมตฺถาติสเยน โยโค
ตทุจฺจเต ปญฺจวิธํ นิรุตฺตินฺ”[78]**ติ.**

นักไวยากรณ์ ได้แสดงนิรุตตินัยไว้ ๕ ประการคือ การลงอักษร อาคม ๑ การ สลับตำแหน่งอักษร ๑ การเปลี่ยนแปลง อักษร ๑ การลบอักษร ๑ การเพิ่ม ความหมายของธาตุ ๑

๑๓๔๔. ทาโต กฺวิโณ.

กฺวิโณ อ. กฺวิณ ปัจจัย **โหติ** ย่อมลง **ปรฺ** เบื้องหลัง **ทาโต** จาก ทา ธาตุ.

ทาธาตุโต กฺวิณปจฺจโย โหติ.

ลง กฺวิณ ปัจจัยท้าย ทา ธาตุ.

ตัวอย่างเช่น

ทาตพฺพา ทกฺขิณา วัตถุอันเขา พึงให้ ชื่อว่า ทกฺขิณา

๑๓๔๕. ทกฺขโต อิโณ.

อิโณ อ. อิณ ปัจจัย **โหติ** ย่อมลง **ทกฺขโต** จาก ทกฺข ธาตุ

ทกฺขธาตุโต อิณปจฺจโย โหติ.

ลง อิณ ปัจจัยท้าย ทกฺข ธาตุ.

ตัวอย่างเช่น

ทกฺขนฺติ วฑฺฒนฺติ -	เหล่าสัตว์	ย่อมรุ่งเรือง	คือย่อมเจริญ
สตฺตา เอตายาติ ทกฺขิณา	ด้วยไทยธรรมนั้น	เหตุนั้น	ไทยธรรมนั้น
	ชื่อว่า ทกฺขิณา		

อิธ อนิทฺทิฏฺฐานิ อญฺญานิปิ อุทาหรณานิ ยถาวุตฺเตหิ ลกฺขเณหิ สาเธตพฺพานิ.

ตัวอย่างแม้เหล่าอื่น ที่ไม่ได้แสดงไว้ในที่นี้ บัณฑิต พึงให้สำเร็จด้วยสูตรทั้งหลาย ตามที่ได้แสดงมาแล้ว.

๑๓๔๖. ภาววาจโก โณ ปุลฺลิงฺเค.

โณ อ. ณ ปัจจัย **ภาววาจโก** ที่ลงในภาวสาธนะ **ปวตฺตติ** ย่อมเป็นไป **ปุลฺลิงฺเค** ในปุงลิงค์

[ศัพท์ที่ลง ณ ปัจจัยในภาวสาธนะมีรูปเป็นปุงลิงค์]

ตัวอย่างเช่น

ปวิสนํ ปเวโส การเข้าไป ชื่อว่า ปเวส

ผุสนํ ผสฺโส การกระทบ (การสัมผัส) ชื่อว่า ผสฺส

๑๓๔๗. โต นปุสเก.

โต อ. ต ปัจจัย **ภาววาจโก** ที่ลงในภาวสาธนะ **ปวตฺตติ** ย่อมเป็นไป **นปุสเก** ในนปุงสกลิงค์.

ภาววาจโก ตปจฺจโย นปุสกลิงฺเค โหติ.

ศัพท์ที่ลง ต ปัจจัยในภาวสาธนะมีรูปเป็นนปุงสกลิงค์.

ตัวอย่างเช่น

คมนํ คตํ การไป ชื่อว่า คต

สุปนํ สุตฺตํ การนอนหลับ ชื่อว่า สุตฺต

อาสีสนํ อาสิฏฺฐํ ความหวัง ชื่อว่า อาสิฏฺฐ

พุชฺฌนํ พุทฺธํ [79] ความรู้ ชื่อว่า พุทฺธ

นิสีทนํ นิสินฺนํ การนั่ง ชื่อว่า นิสินฺน

สทฺทตฺเถ สาสเน สตฺถุ สพฺพคุตฺตมกิตฺติโน.
อกิจฺฉตฺถาย โสตูนํ กิพฺพิธานํ ปกาสิตํ.

ข้าพเจ้า ได้แสดงกิพพิธานกัณฑ์ เพื่อให้นักศึกษาได้รับ ความสะดวกในการค้นคว้าศัพท์และอรรถในศาสนาของ พระศาสดาผู้มีพระเกียรติคุณที่สูงส่งแผ่ไปในโลกทั้งปวง.

อิติ นวงฺเค สาฏฺฐกเถ ปิฏกตฺตเย พฺยปฺปถคตีสุ วิญฺญูนํ โกสลฺลตฺถาย กเต สทฺทนีติปฺปกรเณ กิพฺพิธานกปฺโป นาม ฉพฺพีสติโม ปริจฺเฉโท.

ปริจเฉทที่ ๒๖ อันมีชื่อว่ากิพพิธานกัณฑ์ในคัมภีร์สัททนีติ ที่ข้าพเจ้า รจนาแล้ว เพื่อ ให้วิญญูชนมีความเชี่ยวชาญ ในพระดำรัสอันเป็น แบบแผนกล่าวคือพระไตรปิฎกอัน มีองค์ ๙ พร้อมทั้งคัมภีร์อรรถกถา จบแล้ว ด้วยประการฉะนี้.